

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

प्राज्ञपाठशालामण्डलग्रन्थमाला

# मीमांसाकोषः

सप्तमो भागः

(व-ह)

संपादकः

ब्रह्मीभूतः केवलानन्दसरस्वती

मार्गशीर्षः शुक्लः १ भौमघासरः शक्रः १८८८

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

# MĪMĀṂSĀKOṢAḤ

Part VII



*Edited by*

**The Late Kevalānandasaraswatī**

# प्रकाशकस्य निवेदनम्



अयं सप्तमोऽन्तिमश्च भागो मीमांसाकोपस्य । अस्मद्गुरुचरणैः रचितोऽयं कोपो-  
ऽस्मिन् भागे हकारेण समाप्तिं गच्छति । गुरुचरणान्तेवासिना मीमांसाभूषणेन आहिता-  
ग्निना तान्त्रे इत्युपाख्येन दत्तात्रेयशास्त्रिणा अस्य भागस्य संस्कारः संपादितः । विशेषतः  
सर्वेषां भागानामादितोऽन्तपर्यन्तं संपादनं मुद्रणं प्रकाशनं चास्मत्सहकारिणा कार्यकारि-  
संपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा वहायासेन निर्वर्तितम् । अस्य भागस्य मुद्रणव्ययार्थं भारत-  
संघराज्यशिक्षामन्त्रणालयेन महाराष्ट्रराज्यशासनशिक्षाविभागेन च वित्तानुदानं कृतमिति  
तदुभयं हार्दिकीं प्रशंसामर्हति ।

गुरुचरणैस्तु अस्य कोशस्य विरचनार्थं कृत्मादप्यन्यस्मान् वित्तानुदानमस्वीकृत्यैव,  
एतद्विरचनं स्वाध्यायरूपं तप इत्येवं मत्या, वहवः संवत्सरा अस्मिन्नेव कार्ये समाहितचित्तै-  
र्व्यतीताः । गुरुचरणोपाकरणमस्य कोशस्य समाप्त्या निःशेषं संपन्नमिति कृत्वा अस्मत्प्राज्ञ-  
पाठशालामण्डलमात्मानं कृतार्थं मन्यते ।

अस्मिन् महाकोशे गुरुचरणविरचिता पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः अधिकरणाद्यसूत्राक्षरानु-  
क्रमेण अधिकरणशः समाविष्टाऽस्ति । सा इत उद्धृत्य पृथक्तया मीमांसादर्शनसूत्रानुक्रमेण  
प्रकाशिता चेद्भविष्यति मीमांसादर्शनाध्ययनरसिकानुपकरिष्यतीति मत्या तस्याः पृथक्  
प्रकाशनेऽस्मन्मनसि संकल्पोऽस्ति । वित्तानुकूल्ये सोऽपि संकल्पः साफल्यं गच्छेदित्या-  
शामहे ।

कोशेऽस्मिन् स्वीकृतवर्णक्रमविषयकं विवरणं तृतीयभागे द्रष्टव्यम् ।

अधिकरणादिसंख्या— सप्तमेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १५६, संकर्षाधि-  
करणानि ५४, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १९१, तौतातिताधिकरणानि ९, न्यायाः २०६,  
लघुसिद्धान्ताश्च ६२०७ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ९३५, संकर्षाधिकरणानि ३२२, केवला-  
नन्दीवृत्त्यधिकरणानि ( पूर्वमनवधानानादगणितानि १९, मिलित्वा ) ९००, तौतातिताधिकरणानि  
८९, न्यायाः १४२२, लघुसिद्धान्ताश्च २८४८७ इति ।

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राशपाठशालामण्डलस्य  
मुख्यसंपादकश्च धर्मनोदस्य

मार्गशीर्षः शुक्लः १  
शुक्रः १८८८



## ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमद्गुह्यनगरस्वतीप्रणीता मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं— अद्वैतसिद्धेः दौता लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकारः— माहालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आचारमयूरः— श्री. ज. र. धारपुरेसंवादितः, मुंबई ।

आपथ— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रथः, कण्डिका, सूत्रे इति अङ्कनयम् ।

आपस्तम्बार्थः— प्रसिद्धः कल्पमुद्रकारः ।

आभरणम्— शांखायणीरत्नमाप्यस्य टीका । अध्याय- पाद- सूत्राङ्काः । कचिन् तृतीयोऽङ्कः अधि-  
करणस्य ।

आर्येयब्राह्मणम्— सामवेदीयम् ।

आश्व. गु— आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, तदन्त्या नारायणवृत्तिश्च ।

आश्व. धरे— आश्वलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ— इत्यादि ।

उद्योत— व्याकरणमहामाप्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशक्राचार्यप्रणीता । रामतीर्थः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकादृष्टी । गद्य पद्यं च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शारदाभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्रामाण्यरीचतुल्याः दौता श्रीशालिन्नायप्रणीता ।  
चौखम्बासीरीङ् १९२९ सने मुद्रिता ।

भ्रमसं— ऋग्वेदघटिता । मण्डलम्, सूक्तम्. कञ् इत्यङ्कनयम् ।

देवशास्त्रा— ऐतरेयारण्यकस्य सावणमाप्यम् ।

देवशा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं  
इत्यङ्कनयम् ।

देवशास्त्रा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सावणमाप्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे  
१९३० सने मुद्रितम् ।

कटोप— कटोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकन्योन्यम् । अध्याय-आह्निक-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका— न्यायप्रणिता विधिविधेयस्य दौता बानसगतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकलहॉलमुद्रणाख्ये  
१९०७ सने मुद्रिता ।

करा— करार्याः, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य माप्यकारः ।

कलत्रतन्त्र— नामन्याः दौता । अमलानन्दस्वस्वतीप्रणीता, १९१७ सने मोहमय्यां निर्णयसागरे  
मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् ।

कस्तुरि— कस्तुरिरत्नाचार्यनिरचिता वैमिनिमूत्रुत्तिः । १९०८ सने मैसूरुनगरे मुद्रिता । सा च  
भादनीरिमापुण्डके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कास— कासघटिता ।

कु., कुतूहलम्— अध्वरमीमांसासूत्रहल्लृप्ति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-बाणीविलासे मुद्रिता । अध्याय , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तद्धता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैड— कैवल्योपनिषत् ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकार । काश्या मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभः— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रितः । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् , पृष्ठाङ्कश्च ।

कौश्या, कौपीतिकब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तरूपणदास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत-अद्वैतसिद्धि-न्यायामृत-तरङ्गिणी-लघुचन्द्रिकाणा चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

जै— जैमिनिवृत्तदादशलक्षणी । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा— जैमिनीयब्राह्मणम् ।

दुर् — दुष्टटीका नाम वार्तिकं कुमारिलमट्टप्रणीतम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शावरभाष्येण सह १९३३ सनाद्यै मुद्रिता ।

तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ सवति काश्या मुद्रिता ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तकौमुद्याः टीका निर्णयसागरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— दुष्टटीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्ड्य— ताण्ड्यब्राह्मण पञ्चविंश नाम । अध्यायः , खण्डः , सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्ड्यसा— ताण्ड्यब्राह्मणस्य सायणप्रणीत भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम् , प्रपाठकः , अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

तीता— तीतावितमवतिलक- भवदेवप्रणीत-मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्या मुद्रितः ।

दमी — दत्तमीमांसा श्रीनन्दप्रणितहता ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः— श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

निरुक्त— याज्ञाचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

निर्णयसिन्धुः— श्रीकमलाकरमट्टविरचितः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता, चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शाकरशारीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्र इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीद्याल्लिख्णायप्रणीता प्रामाण्यमतानुसारिणी । अनेकप्रकरणत्मको ग्रन्थः । चौखम्बाया मुद्रितः ।

परान्तमः— उपनमपरान्तमः अप्यप्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामशेखरः । कात्या २००२ खति मुद्रितः ।

परिमल— सामन्त्यादीकाया करपतरीः टीका । अण्वप्यदीधितविरचितः मोहमय्या निर्णयकारे

१९१७ खने मुद्रित ।

पा— पाणिनि व्याकरणार्थः प्रतिद्वः । अप्यायः, पादः, सूत्र चेति अङ्कत्रयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुभट्टविरचितः । मोहमय्या मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिकनाथप्रणीता । कात्या विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ खने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजय नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्ताया १९२६ खने मुद्रितः ।

वाल— वाल्मीकीमाताप्रसादः शंकरभट्टप्रणीतः । कात्या विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ खने मुद्रित ।

विन्दु— न्यायविन्दु तत्त्वदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः, मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ खने मुद्रित ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमतानुसारीणी टीका । नव्यप्रामाण्यकरमतम् । चौखन्वाया १९२९ खने मुद्रिता ।

वृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृति ।

वीथ— वीथानधर्मद्वयम् । प्रथम, पठल, सूत्र च ।

दसू— दसूत्रम् । अप्यायः, पादः, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कत्रयप्रये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

मगी— भाग्यदीप्ता । अप्यायः श्लोकश्च ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायतुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्य आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् । कचित् पृष्ठाङ्कः अविष्टः ।

भाट्ट— भाट्टदीप्ता नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ खने मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टार्हस्तारः— मीमांसान्यायप्रभाष्यत्वं अनन्तदेवविरचिता टीका ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शाबरव्यापीरकभाष्यस्य टीका । मुम्बई, निर्णयकारे १९१७ खने मुद्रिता ।

भायनाधिप्रेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः कात्या १९२३ खने मुद्रितः ।

भाष्यम्— शाबरभाष्यम् ।

भूति— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्री-पटवर्धन-प्रणीता । कात्या २००२ विक्रमखति मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः शास्त्रमट्टविरचितः । तर्कवादमात्रम् । चौखन्वाया १९०० खने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रदृष्टा मीमांसानुक्रमणौ चौखन्वाया १९२९ खने मुद्रिता, मण्डनाचार्यश्च ।

माघ— माघविरचित शिशुनाथश्च नाम मट्टनाथम् । सर्ग, श्लोकः इत्यङ्कत्रयम् ।

मिताक्षरा— याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका श्रीविद्यानेश्वरविरचिता ।

मीको— मीमांसकोप ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रभाष्य श्रीभाषदेवप्रणीतः । चौखन्वाया १९२० खने मुद्रिता ।

मीमांसाजीवरक्षा— ब्राह्मणमतानुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते काश्या १९०४ सने मुद्रिता ।

सुपारि -- अङ्गत्वनिष्किकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमासादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेधातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ., यास्मृ— याज्ञवल्क्यस्मृति । अध्याय, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्थसारथिमिश्रप्रणीतम् । दुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बाया मुद्रिता ।

रत्नाकर— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका, पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बाया १८९८ सने मुद्रित ।

रसायनम्— विधिरसायन अप्यव्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाद्ररहस्य श्रीगण्डेयप्रणीतम् । शाब्दश्लेषविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

घा— तन्त्रवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शाब्दभाष्यस्य विवरणालम्कम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमालुकावृत्ति शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि— नैमिनीयन्यायमालात्रिस्तरः सायणमाधवाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

विधि— विधिविवेक मण्डनाचार्यप्रणीतः । काश्या मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्या मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्यापाठश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वैया. भू— वैयाकरणभूषणसारः ।

वै सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्था कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज. र. चारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

दांकर— शाबरभट्टकृताः मीमांसासारसंग्रहः । काश्या विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिकापुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शांभा— शाबर भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । चतुरङ्गले तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

शांश्रौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्ड, सूत्रं च । कल्किताया १८८८ सने मुद्रित सम्भाष्यम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयनगरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषद्धारभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिभाषेतुशेखरः नामेशप्रणीत । काश्यां २००२ सवति मुद्रितः भूत्यादिषहितः ।

शार्ङ्गमयूखः— श्री. ज. र. धारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैब्यमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकावर्तिकं आचार्यकुमारिलमठविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।

संस्कारकौस्तुभः— श्रीअनन्तदेवविरचितः निर्णयसागरे मुद्रितः ।

संसारं— सर्वसंज्ञाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्या मेडिकलहॉल-मुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपदारीरकम्— रामतीर्थहृत्कटीकाकहितम् । अभ्यासः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।

संप्रहः— न्यायसम्प्रहः । लिखितः ।

सत्याशौ— सत्यापादीय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्यापाठः— वैश्वदेवहिरण्यकेशिशास्त्रीयकलसूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सर्वसं— सर्वदर्शनसम्प्रह ।

सना ध. प्र — सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीजुकरसुण्डेकरमहाराजप्रोदितैः म. म. अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीत ।

समयमयूखः— श्री. ज. र. धारपुरेसंपादित, मुम्बई ।

साहस्री— भुवनेश्वरीविक्रान्तापसाहस्री । मुम्बई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता । साहस्रपां यो न्याय-प्रकारो निवेदितः स एवास्माभिः प्रदत्त्यते ।

सि. कौ. — सिद्धान्तकौमुदी भट्टोजीश्रीशितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कशास्त्रशास्त्रश्रीनिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रश्रीनिकाया सह मुद्रिता ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनमाप्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिव्याख्या— अद्वैतविदेः टीका ।

सु, सुधा— न्यायसुधा, तन्ववार्तिकस्य टीका । मठशोभेश्वरविरचिता राणकारपरमया । चौखम्बायो मुद्रिता । अत्र वृत्तान्ता एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७' इति स्यात्तत्र सुधाया. तृतीयाध्यायस्य सप्त-माहमत्तानामके मने क्रम्यन्ते मुद्रिते पुत्र अशुक्र इत्ययं । तत्र मागे ऋषि पुत्रमेव अहम् मुद्रिता आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमाश्रिका नाम शान्भरीनिकायाश्रीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रश्रीनिकाया सह मुद्रिता । अत्र अप्यायः, पादः, अधिपत्तय इति अङ्कनयम् ।



# शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६३९	२	८	बर्हिष	बर्हिष
३६४१	"	६	श्रुती	श्रुती
३६४३	"	१५	मिधान	मिधानं
३६४४	१	"	शेषपाञ्च	शेषपाञ्च
"	२	१४	पादकं	पादिकं
३६५२	१	१	त्राय	त्राये
"	"	४	श्रुति	श्रुति
"	"	१७	श्रुतेः	श्रुतेः
"	२	२०	श्रुत्य	श्रुत्य
"	"	४	प्यन्य	प्यन्य
३६५३	१	६	स्मृति	स्मृति
३६६०	"	६	श्रुत्य	श्रुत्य
"	"	१७	शिताय	शिताये
"	"	२८	स्मृते	स्मृते
"	२	८	श्रुति	श्रुति
३६६१	१	१३	श्रुति	श्रुति
३६६५	"	३	श्रुत्य	श्रुत्य
"	२	२४	श्रुति	श्रुति
"	"	१०	अनमी	अनमी
३६६६	१	२०	दशन	दशनं
"	"	१४	स्मृति	स्मृति
"	२	२	मेवकं	मेविकं
३६६८	१	५	श्रुतसंख्या	श्रुतसंख्या
३६७३	"	७	योगमः	योगम
३६७४	२	६	रथत	रथंत
३६८५	"	२१	तिसभिः	तिसभिः
३७००	"	१	कर्मव	कर्मव
३७०६	"	२२	सुवाणे	सुवाणे
३७०९	"	२६	देवेन	देवेन
३७४७	"	७	पता	पता
३७९९	१	८	चरो	चरो
"	२	३३	सन्तुन्	सन्तुन्
३८०८	१	२४	श्रुति	श्रुति
३८२५	२			

पृष्ठम्	संख्या:	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३८२६	१	१९	मतान्य	मुतान्य
३८२७	२	११	मदः	भेद
३८५३	१	६	चतद	चैतद
३८६७	"	३	भिल्लिन्द्रि	भिल्लेन्द्रि
"	"	११	सवः	सर्वैः
"	"	१	रिक्त	रिक्त
३८७२	२	६	चत्य	चैत्य
३८७३	१	६	तत्मात्स	तत्मात्स
३८७४	२	३	हुमि	हुरमि
३८७७	"	१५	बुवाणा	बुवाणा
३८७९	"	३	सगयो	सगयो
३८८७	१	२१	शस्त्र	शस्त्रे
३८८८	"	"	नपा	नैपा
"	"	१९	बाह्यन्यः	बाह्येभ्यः
३८९८	२	१३	शेवेति	शेवेति
३९२२	"	१५	पद ये	पदाये
"	"	१०	शस्ये	शस्येव
३९२३	"	२०	मना	मन्त्रा
३९२५	"	२२	घदम	धर्म
३९३१	"	८	दशना	दशना
३९३४	"	१२	विदधय	विदधये
३९४१	"	२०	ओपति	भीत्यति
३९४३	"	३०	कम्मी	कुम्मी
"	"	२	शृग	शृङ्ग
"	"	८	धम	धमे
"	"	२४	शते	शृते
"	"	२६	पाय	कार्य
३९४६	"	२८	भति	भुति
३९७३	"	२९	सूक्तिक	सूक्तिक
३९७५	"	६	धम	धमे
३९७६	"	१	भाह्यै	भाह्यै
३९९९	"	२४	मध	महध
४००५	"	१५	भैमचि	भैमिति
४०१०	"	१०	पोदधि	भाप्यस्-पोदधि
४०२७	"	४	इत्युच्य	इत्युच्यम्
४०२९	"	२२	रित्या	रित्या
४०३५	"	२८	दधचन	दधन
४०५२	"	८		

पृष्ठम्	साम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०६५	१	६	सौर्य	सौर्य
४०९०	"	१	ज्योतिः	ज्योतिः
४०९६	२	२७	चेत् ।	चेत् । ४७ ॥
४१००			५०००	४१००
४१०१			५००१	४१०१
४१०२			५००२	४१०२
४१०३			५००३	४१०३
४१०४			५००४	४१०४
४११५	१	२५	प्रकान्तं	प्रकान्तं
४१२७	"	११	मूर्त्ता	मूर्त्ता
"	२	२६	मूर्त्ता	मूर्त्ता
४१४२	"	१४	प्रधा	प्राधा
४१४३	१	३२	सखड	सखण्ड
४१५३	"	२०	उर्जे	ऊर्जे
४१७३	"	१५	ब्रह्मोति	ब्रह्मोति
४१८६	२	३०	एकेकी	एकेकी
४१९६	१	२०	ब्रह्मणी	ब्रह्मणी
४२०४	"	१९	कृष्टते	कृष्टते
४२०५	"	३३	पोऽद्यति	पोऽवद्यति
४२०७	२	११	प्रकान्ता	प्रकान्ता
४२३५	"	१५	ऋ सर्वस्वारे	* सर्वस्वारे
४२४२	"	२०	पश	पशु
४२४३	"	५	मपरि	मुपरि
४२५४	१	१३	सखण्ड	सुखण्ड
४२७८	"	१७	शक्	शक्
४२८३	"	३०	कमति	कमिति
४२८६	"	७	श्लोके	श्लोकेन
४३२१	"	१	कृत्ययं	कृत्ययं
४३३९	२	२८	धारयति	धारयति
४३४७	"	२६	शतम्	शृतम्
४३६८	"	७	वाल्मीक	वल्मीक
४३६९	"	२९	फलन्त	फलन्त
४३७३	"	२१	धन्या	धुन्या
४३७५	१	१२	पृथ	पृथक्
४३८३	२	७	सुगंन	सुगंन
४४१०	१	३४	मात्रयि	मात्रयि
४४२१	२	२८	प्ररुना	प्ररुता

(८)

पृष्ठम्	सूत्रम्:	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४२७	२	४	तत्पर्यं	तत्पर्यं
४४२८	" १	३	प्रयवा	प्रत्यवा
४४४०	" "	३३	वेदे	वेद
४४४७	" "	२३	स्वतःप्र	स्वतःप्रा
४४५१	" २	१९	समावाये	समवाये
४४५२	" १	१६	प्रयणी	प्रायणी
४४६७	" २	९	प्रतिदि	प्रतीति
"	" २	१२	पर्वाय	पर्वाय
४४८३	" १	३१	स्वहा	स्वाहा
४४८५	" १	१३	अग्नि	अग्नी
४४९०	" २	१	हविषा	हविषा
४४९७	" २	३०	तो अहुते	तोऽहुते
"	" "	१४	कस्यात्या	कस्याया
४५१९	" "	२५	ख्यास्यात्	ख्या स्यात्
४५०६	" १	५	उज्जल	उज्जल
४५१३	" २	२६	उदपेभ्यो	उपपेदयो
४५१४	" १	१३	दिरय	दिरय्य
४५१७	" "	३३	अद्य	अद्य
४५२५	" "	"	देवता	देवता

# मीमांसाकोषः

• विधिन्वयापारः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषणार्था-  
तिरिक्तेऽर्थे विधियापारो नास्ति इति उत्तराधिकरणे  
वक्ष्यामः । या. ३।१।६।१२ पृ. ६९१. • विधि-  
रूपापरं विनैव यत् पुरुषस्याभिलषितं तस्य विधीय-  
मानसाधनं प्रथि उद्देश्यतन्मात्रं विधिगम्यम् । सोम.  
२।१।४.

• विधिन्वयापारसंस्पर्शपरिमाणं अन्वेष्टयम्  
( ' दशापरित्रेण प्रह संमाष्टि ' इत्येवमादौ ), यद्  
विधित्वेन संसृष्टं तत् वर्तन्त्य नेतरत् इत्यत्रधारणात् ।  
या. ३।१।७।१३ पृ. ७००-७०१.

• विधिशक्तिः आस्त्यातविशेषाणा मन्त्रत्वेन  
तिरोधीयते इति न नियमः । या. २।१।६।३०  
पृ. ४३१, • विधिशक्तिः गुणे संचरति । ३।३।  
१०।२१ पृ. ८६९, • विधिशक्तिः नामरदे नास्ति ।  
१।४।३।३ पृ. ३३२. • विधिशक्तिः प्रतिव्यत्ये  
यच्छन्देन ' न ता नशन्ति ' इत्यादौ । आमन्त्रण  
विमक्या- ' अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ' इत्यादौ ।  
उत्तमपुरुषेण ' दामि यक्षामि ' इत्यादौ । यद्विशन्देन  
' यदि सोममपहरेयुः ' इत्यादौ । ' येषामस्त्यात-  
शब्दानां यच्छन्दोऽयुक्त्वधनात् । विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु  
ते सर्वनामिधायकाः ॥ ' या. २।१।६।३२ पृ. ४३३ ।  
मुधा- ' आत्मनि प्रेरणाऽयोगान्निमित्तताभिधानतः ।  
विधिशक्तिविहन्तु स्यान् यच्छन्दादिचतुष्टयम् ॥ ' पृ.  
६६८. • ' विधिगकत्या गृहीतं यत् तस्यै हि  
विश्रितम् । तत्रै तु परित्यक्त स्यात्स्वैयमविश्रितम् ॥ '  
या. ३।१।७।१३ पृ. ७०३.

• विधिशक्त्यभायः अर्थनादः । पराक्रमः. ५।२.

• विधिशक्तिश्रयः यच्छन्देन, उत्तमपुरुषेण,  
संशेषनपरिमत्तना न भवति । ' यस्त्वोभय हविश्रिति-  
माष्टौ ' इत्यत्र यच्छन्दः । ' यद्विदेवमः न दामि ' इत्यत्र  
उत्तमपुरुषः । ' आमीर् आमीर् विहर ' इत्यत्र, हे  
' आमीर् ' इति संशेषनम् । वि. २।३।९.

मी. को. ४२५

• विधिशक्तिविघातकम्- ' सिद्धत्वप्रोतनात्  
यकनाभिमुख्यासभनाद् विधौ । आत्मनि प्रेरणायोगा-  
न्निमित्तताभिधानतः ॥ विधिशक्तिविहन्तु स्याद्यच्छन्दा-  
दिचतुष्टयम् । प्राप्त्ययोगेऽपि तत्रापि वृत्तिस्त्वादपि  
हन्तुता ॥ ' यच्छन्दः, आमन्त्रणशक्तिः, उत्तम-  
पुरुषः, यद्विशन्दश्चेति चतुष्टयम् । सु. पृ. ६६८.

• विधिशक्तेनापि तथा पुरुषो न हि प्रवर्तते यथा  
लोभेन । या. ३।४।१०।२८ पृ. ९६०.

• ' विधिश्चन्द्राश्च ' । १।२।४।४५ ॥ इत्यत्र ' अग्ने  
श्रुपते सुगृहपतिः ' इत्यादिमन्त्रेषु ' शतं हिमाः '  
इत्याद्यंशानां ' शतं तत्र देमन्तान् इन्विषीथ इति वाचै-  
तदाह ' इत्यादिवाक्यशेषाः मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे  
लिङ्ग इति व्यख्यापितम् । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०.  
• न च गौगोऽर्थो विधिश्चन्द्रान् अवगम्यते ।  
भा. १०।२।१।७।४७.

• विधिश्चन्द्रस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् तेन  
चोदना । १०।७।१२।२३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्याया  
पौर्णमास्या चान्युतो भवति ' इति श्रुतम् । अष्टा-  
कपालस्य पुरोडाशस्य अग्निदेवता । अग्नेश्च अग्नि,  
शुचिः, पावकः, धूमकेतुः, वृषाणु. इत्यादीनि  
नामधेयानि । तथा सति आवाहनादिनिगदमन्त्रेषु  
' अमुन्मे इदं न मम ' इति त्यागमन्त्रे च कतमन्त्राम-  
धेयं वक्तव्यं इति विचारे विद्वान्तमाह । मन्त्रत्वे इत्यत्र  
रत्नत्वव्य. स्वार्थे, मन्त्रे इत्यर्थः । निगदमन्त्रेषु त्याग-  
मन्त्रे च विधिश्चन्द्रस्य विधिव्याक्यगतस्य अग्निच्छन्-  
दस्यैव भावः स्यात् उच्यते वर्तमान्यस्य पयस्य-  
शब्दस्य । यन्मन्त्रं तेन अग्निश्चन्द्रेण चोदना विधि-  
मनुत् । तन्मन्त्रं विधिगतदेवतत्रोपदेशश्चन्द्रेणैव त्वाने  
निगदेषु च निदेशः इति सिद्धान्तः ।

विधिशाब्दस्य

शेषाणां चोदनेऽहमात् सर्वत्र श्रूयते ।  
२४ ॥

विधि मन्त्रवगने देवता वाचकशब्दस्यैव आग्रहनादि-  
निगमेषु उच्चारण इति सिद्धात् देव-तरमाह ।  
यन्मात् शेषाणां शेषभूतानां मन्त्राणां चोदनेऽहमात् ।  
एकचोदनागतशब्दस्युक्तत्वात् विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे  
भावः, तस्मात् सर्वत्र श्रूयते-उच्चिति-स्याहोमस्त्वपि  
विधिगतशब्द एव श्रूयते । तस्मात् आग्रहनादिनिगमेषु  
त्यागो अग्रहादिनिगमेषु चेति सर्वत्र अग्निशब्द एव  
उच्चारणीयः इति । के.

\* 'विधिश्च दस्य मन्त्रे मां स्वप्तेन चोदना'  
( १०४१२२३ ) । आग्रहनादी वेन केनचित्  
पर्वण्येन देवताभिधानसिद्धौ विधिगताम्यादिशब्दानादर्थ-  
इति पूर्वपक्षमिष्या, ' अग्नेशोऽष्टाकपालः ' इति विधि  
गतेनाग्निशब्देन देवताया हविःसंघन्येनानात् मन्त्र-  
कारो देवतोद्देशो विधिगतस्यैव शब्दस्त्वोच्चारण कार्यं इति  
वच मूले सिद्धान्तितम् । सु. पृ. ६४३. \* ' विधि  
शब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् ' इति दशमे ( १०४१  
१२२३ ) विधिमात्रप्रमाणात् देवता शब्दस्य मन्त्रत्वे भावः  
स्यात् तेन चोदना' ( १०४१२२३ ) इति दश  
मापिष्णव्यायेन आग्रहनादिविषये निगमे मन्त्रकार्ये  
निधिगतस्यैव शब्दस्य उच्चारणमन्त्रार्थेन । सु. पृ.  
६५१. \* ' विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् ' इति  
दशमापिष्णव्यायेन आग्रहनादिविषये निगमे मन्त्रकार्ये  
यादिकागान्भूतौ आग्रहनादिविषये निगमस्यामेव किं येन  
केनचित् पर्वण्येन देवता अभिषेधा अप विधिगतस्यैव  
शब्देनेति सदित्, येन केनचित्दर्थमिदं देवताया प्रतिप्र-  
दानादियथायागभावात् स्वस्वोक्तं बन्धन-  
विधयानुसृत्ये. शब्देन अग्निमुद्दिश्य हविःस्येनैव इति  
शब्दादिनमे वारणाभावात् अग्निशब्देनैव अग्निमुद्दिशो-  
रिति विधिगतस्यैव शब्देन देवताविधानात् मन्त्रकार्ये  
हविःशेषात्वात् इति ' विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे

भावः स्यात्चेन चोदना' इतिस्त्वोक्तदाशमिकस्यायेन  
( १०४१२२३ ) विधिगतप्रयोगानुसारेणैव विदुः  
देवतापदानि उपमानानि प्रयोक्तव्ये । पृ. २८२.  
(\* 'चेतनाचेतनवाधारण्येन अर्थस्यैव देवतावं दशमे  
( ' विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे ' ) वक्ष्यते । कै. २।२।  
६।१५ पृ. ८९ \* देवतापदानि तावत् ' विधिशाब्दस्य  
मन्त्रत्वे भावः स्यात् ' इत्येतेन न्यायेन सर्वानेन शब्दा-  
साधुप्रसभतान् पर्वणान् परिव्यस्य विधिगतप्रयोग-  
नुसारेणैव तद्वक्तव्योपनामवन्तरविधातार्थभिधानरूपेण  
प्रयुज्यन्ते । चा. १।३।८।२४ पृ. २६३. \* न चान्य-  
शब्दोच्चारणे तुषा ( विश्वेषा देवतानां ) देवतात्वं मन्त्रि-  
' विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे भावः ' इति वक्ष्यते । २।२।  
९।२३ पृ. ५३८. \* यदा तु दशमिकापिष्णवस्य-  
मागरीत्या ( ' विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे ' ) विधिगत-  
शब्दविशिष्टस्य अर्थस्य तादृशशब्दात्प्रत्यय वा देवता-  
त्वम्, तदा क प्रसङ्गः शब्दात्प्रत्यय । भाट्ट. ६।३।५.  
शब्देनेन देवताप्रकाशयनं कार्यम् ॥

विधिशाब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्चेन चोदना ।

१०४१२२३ ॥

भाष्यम्— स्तो दशपूर्णमासौ ' दशपूर्णमासाणां  
स्वर्गशमो यजेत ' इति । तदेतन्मासायते ' यदाश्विनो-  
ऽष्टाकपालोऽमावस्याया वीर्गतास्या चाच्युतो मन्त्रि-  
इति । सति चाश्विनमिधानानि, अग्निं शुचिः पावकः  
धूमकैः कृशानुवैश्वानरः शाण्डिल्यः दूयेऽमरीचिः । तत्र  
सदः वाचिषु निगमेषु किं येन केनचित्दत्ते. शब्दे-  
नाभिधानं कर्तव्यमुत् विधिशाब्देन अग्निशब्देनेति । किं  
प्राप्तम् ? येन केनचित्दिति । कुत ? अन्वर्थमिदं शब्द-  
अन्वर्थेन पुरोडाशः सवद्व्यय । सा येन शब्देन शक्यते  
कर्तव्यं । त्यागकाले उद्देश्या । सा येन शब्देनामन्त्रतमेन शक्यते  
उद्देश्यम्, तेनोद्देशनीया । सेवा शब्दानामन्त्रतमेन शक्यते  
शक्यते । तस्मात्तेन केनचित्दाचितु निगमेषुद्देश्य-  
इति । एष प्राप्ते, द्रूमः । विधिशाब्देनैव अग्निशब्देन  
उद्देश्या, नात्येन शुचादिना इति । कुत ? तेन  
चोदता । तेन विधिशाब्देन अस्वप हविषः एकचकोदना

भरति । कथमिव ? आमिषः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता वरतं पेशयति ।

आ पुनरिष्य देवता नाम । एवं ताद्यन्मसम्, या एता इतिहासपुराणेऽप्यन्वायाः सवीर्यन्ते नाप्तसदः, सा देवता इति । उच्यते । तानु देवतायु, अहारादीनां शार्ङ्गदीनां वा न समूहः । रमयते च वाटावाचिना देवतारम् । कालेऽग्नौ भरति, मासो देवता, संस्कारो देवता इति ।

अपरं मतम्, येषु देवताशब्दो मन्वाहारात् श्रूयते ' अतिदेवता, मासो देवता, सूयो देवता, चन्द्रमा देवता ' इत्येवमादिषु, तेषु देवताशब्देनोच्यन्ते इति । तथाऽहारादीनामनुष्ठानम् एव । त्रिच सामान्यजनस्य शब्दस्य लौकिके व्युत्पत्तेः अभावात् अवैतन्याप्रतिष्ठितः स्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रासौ हविर्भाष्येव देवताः । आः सूक्तभाजः ? ' इमं स्तोममर्हते आर्हते इत्यग्निं स मन्वेता मनीषया । भ्रात इ न प्रभविरस्य शत्रुज्ये सख्ये मा रियामा च तत्र ॥ ' ( कर्म. १।१।३१ ) इति । हविर्भाजः आग्नेयश्रावणत्वं निर्वैतु, अमीषोमीषमेवादशश्रावणेति ।

आह । यदि हविर्भाजे देवताः स्यालानामपि देवतारं प्राप्नुवति । ता-पि हविर्भाजि । एव तर्हि सा हविर्भाष्य देवता, या प्रति तादर्थ्यं इषियः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः सन्ति । अग्निदेवत्वं सूक्तम्, अग्निदेवत्वं हविरिति । तथा अतिविदेवत्वात्, शिष्टदेवत्वमिति । एव मूर्तानां अमूर्तानां चेतनानाम् चेतनानां बुध्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सत्यनीषामां देवतारं मत्विति । सामान्यजनं चोपवस्यते । तिमन । यदेवम् । कला वाचक शब्दबुद्धिरस्य स्वरूपा वा हरिस्तद्व्यक्तमिति सकलः श्रियते, सा देवता भवति तत्र । ननु एव एति तुल्यं येन चेतनविशेषः शब्देन निर्देशः करणीयः । अग्नोच्यते । अग्नेदेवत्वम्, यद्यपिशब्दोऽर्थमन्वाहाराद्युच्यते । अग्नोऽपि हि शत्रुत्वार्थं प्रत्याख्यते ; न तु अत्राग्निशब्दोऽर्थमन्वाहाराद्युच्यते । यत्र कार्ये कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थमन्वाहाराद्युच्यते, यत्र पुनः शब्द एव

कार्यम्, एव कार्यसम्पत्तयः शब्द एव प्रत्याख्यितव्यः । देवतायाश्च यद्यन्वाहाराद्यो न रूपेण भरति । येन तर्हि । उच्यते । शब्देन । यथा ' अथयुद्धेस्ताम्या-सुप्रश्रोति ' एतं ' देवता शब्देनोपश्रोति । यथा ' होतुः पाशो द्विलेपेनोपरुह्यति ' इति पामिष्ठकान्ये अपि होतैरुपश्रोति, एतं सन्निवना शब्देनोपश्रुयतीति देवता उपश्रुयतीति मन्वते । देवतायामनुष्ठानादिति ताया शब्दस्यैव यो उच्यते ; तस्मात् शब्दोऽर्थमन्वाहाराद्युच्यते । स चाग्नेः पुनः शब्द प्रत्याख्य-वेदिति अतिशयश्रुत्या हि तथा स्यात् । किं तर्हि ? शब्द एव हविषा समप्यते । तस्मिन्माद्येऽपि देवता मवियति । यत्र हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन सख्यते, सा देवता । शब्दे कार्यसम्पत्तयद्यर्थे कार्ये विष्कयते । इदं तु शब्द एव कार्यं समप्यते । तस्मात्कार्यसम्पत्तयः शब्द इति ।

तदुक्तं पृथिव्यारेणे । न वा शब्दपूर्वको हि अर्थमन्वाहाराद्युच्यते । एव चेदग्निशब्देन हविष्य श्रुत्यः । नास्ति प्रशङ्कः श्रुत्यादीनां शब्दानामिति । तस्मात् मन्वते विधिशास्त्रे उच्यते इति । उच्यते । नन्वेव शब्द एव देवता प्राप्नुवति । अग्नोच्यते । नैवदस्मानि. परिहृतं यम् । न हीदमुच्यमानमन्वत्स्य बाधते । मुक्त श्रुत्यादीनामन्वत्स्य इति ।

तुम्—नरप अधिष्ठातव्यं त्रिषुशब्दो यथा- । पूर्वपक्षे न विशिद्वाभते । सिद्धान्ते पर्यायशब्दो वाच्यते । इन्द्रादीनां यत्रो विद्यते लोकाप्यहारे, यथा शत्रादीनाम्, ततः पर्यायशब्दानामन्वत्स्यो भवेत् । न तत्रो विद्यते । इन्द्रादीनामन्वत्स्यशब्दम् । उच्यते । इन्द्रशब्द उच्यते तिमपि प्रीयते सामन्वयेन । तत्रोपश्रुत्याद्युच्यते तिमपि प्रीयते । यथा त्रिषु श्रुतिमिति न मन्वत्स्य प्रीयते, नात्रुमानेन । शब्देव प्रीयते । इन्द्रशब्देन च वदुच्यते, यत्रशब्देन च तदेवोच्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च सत्या न शक्यं पर्यनुक्तुम् । यथा मन्वत्स्येण कर्ममनुष्ठानम् न शक्यते पर्यनुक्तुम्, तिमन्वत्स्येण मन्वत्स्येण इति । एतन्निहायेऽनु-सन्तोर्ष्य एव देवता । एतं च वाचक. शब्दः । यः

हविषा सत्यमान अयं च देवतार प्रतिपादयति, नाममा ।

पूर्वपञ्चमस्तु—शब्दोऽर्थं प्रति अत्यन्तगुणभूत । अर्थ एव वाच्येयी, प्रधानम् । अग्निशब्दो न स्वयं कर्षण द्रव्येण सह संबन्धे । किं तर्हि । अर्थेन सत्यत्वे । अर्थपरत्वाच्च निर्देशस्य पर्यायपञ्चमानमिच्छति । न च अग्निशब्दपर्यायं एव द्वयेन संरच्यते ( लिङ्गहत्या-सहित एव वर्तते । वाक्येन पुरोडासेन । न चोक्ति-करणेन लिङ्गस्य निर्दिश्यते । येन लिङ्गं गच्छते । यदि लिङ्गस्य पुरोडासेन संबन्धे ) तथा नति तद्विहातु-त्वात् । अथि च वाक्यायै परनिर्बन्धम् । वाक्या-यैश्च परार्थपूर्वो भवति । यदि शब्द एव देवता मने तथा नति देवतापरमर्थस्य स्यात् । अर्थस्यै च सम्बन्धे, अस्वगन्धेन मोऽपि उच्यते, स एव वेत्त-स्यात् । तत्र साक्षात् तद्विधात्कृतीकृतानाम् वाक्य-वेत्त न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायपञ्चमानप्रयत्न एव । वषम् ? अग्निगन्धं स्वयमेव पुरोडास्य प्रति देवतात्वेन प्रतिपाद-यति । तत्तु देवतात्वे यदि वाचिका श्रुतिपुरिरेव परि-रञ्जति इत्यन्व, तत्र स्यादिति मनसि, नान्येन प्रकारेण । अस्या चारक्षाधाममिन्द्रं एव मनसि विपरिवर्तते, नान्य । तस्मादपिपरिर्वन्मान स एव प्रहृष्टो नान्य । स च शब्दः । तस्मात्परिर्वन्मानसो वाचकश्रुति-वेत्तावम् ।

अन्येभ्यो । अग्निगन्धं स्वयमेव पुरोडासात् देवता-त्वेन प्रतिपाद्य इत्याह । उक्तान्येवमेव गन्धेन प्रयो-ज्यम् । नान्यथा वागो भवतीति । एतत्परामर्श्याया मग्निगन्धे न निवर्ते । येन केनचित्कन्देन उक्तान्य-कर्षणम् । अग्निगन्धस्य स्वरहितत्वान् । तस्या-ग्निशब्दो न सङ्गो निरनुमितिः ।

सिद्धांतस्तु— अग्निगन्धं पराष्टककालेन संबन्ध-मानोऽर्थात्तस्य देवगन्धं प्रतिपादयति । यथा ' वैश्वी-मनुवाग्' इति ऋग्वेदपर्याय ऋग्वेदं प्रतिपादयति । न च विपरिवर्त-रूपमेव वाच्येयमेव । एतन्निहायपर्याय-न शब्दयोगेन विपरिवर्त । अथि च शोऽर्थमगन्धकालेन

एवपरिवर्तमिच्छति, तस्यापि वाचिका श्रुतिपर्यायि-तया । तद्वद्वारेण देवता मिश्रया संबन्धते । तत्र प्रथम-परमर्थस्य देवतापरम् । पश्चाच्च शब्दोवाच्य-निधीयते इति श्रुतपर्यायपरमर्थस्य बोध्यते । यत्स एतन्निहायपरि-रक्षणात्वेन संबन्धते, तदुच्चारणमेव विधीयते, अन्य-तदुच्चारणस्यैव स्वपरिदिशि, तस्यापर्यायं देवतेत्युवाच-एव । यथा ' पूर्विकागमिगुणुवात्' इति वागोऽर्था-उच्यते ।

शेषाणा चोदनेपर्यायत्वात् सर्वत्र श्रूयते । २४ ॥

भाष्यम्— इत्यथ विधिबन्धेन वाचिपु वचनं-कर्षणम् । तत्र । शेषाणा मन्त्राणामेकः शब्द । च एतावती विधिबन्ध, स एव सर्वत्र श्रूयते, अथाट्-कारे उच्यतेन स्वाहकारे च । ' अथाहकारे शिषा-धामान्यवाट् सोमस्य शिषा धामान्यवाट् शिषा धामानि' इत्याहकारे । ' अग्नेर्वाञ्जितमनुवाग्म, सोम-शब्दोऽग्निमनुवाग्म इत्युचिवात् । ' स्वाहकारे स्वाह-शोमम्' इत्येवमादि स्वाहकारे । एत च विपरिवर्त-श्र-याणा अवाचिका भवितव्येन, यथाऽस्माभिराचोऽप-दिष्ट । तस्मात् विधिबन्धस्य मन्त्रत्वे मात्र स्यादिति ।

ता— दर्शनोपाह्वो श्रूयते ' वातेवोऽष्टावपात' इति । तस्मिन् अर्थेनविधानानि अग्नि श्रुति-पात्रक-इत्यादीनि । तत्र शब्दाविपु निगमेपु येन केनचित्कन्देन अग्ने अग्निधाम कर्षणं तत्र विधिबन्धेन अग्नि-गन्धेन इति । तत्र ' देवतात्वं शिषाधामान्योऽग्नि-रित्युच्यते । श्रवणोपाह्वो उदेते येन केनापि सिध्यति ॥ ' अन्वर्थो देवताकर्षणं । इत्येता-शब्दोऽर्थात् । तत्र शब्दोऽग्निपर्यायस्य देवतात्वेनिति श्रवणोपाह्वोया शब्दोपाह्वोयावति, अथिमे तु नास्ति प्रमाणम् । वाचकशब्देनास्ति हि उच्यतेयमेव चोदनाभि-हितमेवेतिदेवतात्वं वाच्येयमेव मारति, तस्मादपिमेव । इति श्रवणे, सत्यम्, अर्थस्य देवतात्वं चोदनेऽप्यते । तस्य तु इत्येव देवतात्वं चोदने उच्यते । तेन उच्यतेयपर्यायं पुराणस्य यथावत्, स्व-वाचरे वागो-निर्गोचः, येन अर्थस्यापि देवतात्वंयथा तममेव



अपर्ववसन्ती नोदना शब्दोच्चारणं वावद्विषयं पर्वव-  
स्यति । तस्या च अवस्थायां विधिगतस्य शब्दस्य संनि-  
हितस्य परित्यगणे कारणमावात् तदुच्चारणमेव विधीयते  
न शब्दान्तरस्य । तस्मात् विधिशाब्दनिधम इति ।

सोमः— एवैव यथा आकाशोद्वापयोः संभोचः,  
एवं इह देवतानिर्देशो विधिशाब्देनैव कार्य इति सन्तोषे  
प्रमाणाभावात् येन केनचित्शब्देन देवतानिर्देशः कार्य  
शक्यत्वित्येवः संगतिः । उद्योगसंगतिस्तु वाचकसङ्गात्  
पर्वावशब्दपर्ववसन्तात्पि चारस्य इति ( शेषः ) ।  
सूत्रार्थस्तु— मन्त्रत्वे मन्त्रपदेवतावाचकशब्दोच्चारणा-  
वचनंप्रमाणे विधिगतस्य ऋगिन्द्रस्य भावः उच्चारणं  
स्यत्, यतः तेन विधिशाब्देन हविःसकचचोदनेति ।

वि— 'पर्ववेषादि देवोक्तिर्निघेन पदेन वा ।  
अर्थाभिप्रायान्निर्देशः शब्दपूर्वावधारितः ॥ '

भाट्टः— सर्वत्र 'आग्नेशोऽष्टकपालः' इत्यादौ  
किं विधिगत एव 'देवताशब्दस्यानादासुच्चारणीयः,  
अथवा तार्थं नियत इति चिन्तायात्, न तावच्छब्द-  
स्यैव देवतातरम्, तद्धि अर्पणनष्टीकृत्याद्रीकृत्य वा  
उच्यते ! न तावदाद्यः, अग्न्यादिशब्दानामर्पणपरवत्  
सौकर्येदर्थोः प्रतिष्ठातरम् अर्पणतरभावे अग्न्यादि-  
शब्दानां प्रतिपत्तिवक्तव्यत्वात्तत्र विमकस्याप्युपलेशः ।  
नास्ताः । अर्पणविरले तस्मै देवतात्वोपपत्तौ  
अग्न्यादियदे शब्दलक्षणायां प्रमाणाभावात् । न च  
तावत् सत्यभावात् शब्दोद्धारणरूपदेवतातरासम्भारः, द्रव्य-  
तावत्वात्सौकर्योच्चारणमंतरकूपस्य तस्य शब्दपदमंगारिति  
शास्त्रम्, तदुद्धारणशोभापरवद्विदिते प्रमाणाभावेन  
द्रव्यत्वात्सौकर्यमंतरकूपस्य तस्यार्थेऽप्युपपत्तेः । न  
च जानम्यादि शब्दोच्चारणाधीनतरसेवेत्येवं नियमो-  
द्विति । द्रव्यादिर्षव्येदंसादिनाऽपि सारणीयत्तेः ।  
अतः शब्दोच्चारण एव प्रमाणाभावे विधिगतशब्द-  
नियमस्य दूरात्कारणमेव ।

अस्तु योद्देवतास्य उच्चारणपरितारणम्, तथाप्यु-  
च्चारणगतस्य प्रतिपत्तिवचनमेव देवताव्यतिरिक्तं न तस्यार्थं  
अर्पणमरः । न च तथाप्युच्चारणगतस्य प्रतिपत्तिव-  
चनार्थां भूतशक्तिप्रतिपत्तिवचनमेव नियमो प्रतिपत्तौति

वाच्यम्, अतःशब्दस्यास्य विधाय चरितार्थस्य शब्द-  
नियामश्चाद्युपपत्तेः । आशङ्क्याः वाचकपदमन्-  
त्ररूपेणापि शान्तेः । इतरथा द्रव्यवाचिपदस्योऽपि  
यत्— 'भीक्ष्णीयां मेघं गुमनस्यमानाः' इत्यादौ विकृतौ  
मैत्रङ्गकारिचयद्रूपसक्तिकः तत्र विधिगतशब्दनिधमावत्तेः ।  
यद्यपि च द्रव्यस्य स्वरूपेणैव वर्मणि समवायः, देवता-  
यास्तु शब्दद्वारेणेत्येतावन्विति तयोर्मैदः, तथापि भूत-  
शब्दस्यास्य विधाय चरितार्थस्य शब्दविशेषोपाध्यायानुप-  
स्थितरान्तस्यैव नियमे तदुच्चारणमेव ।

त्रिचौषं यत् पर्ववशब्दप्रपञ्चोः, यथा— 'अग्ने  
पावकाय' इत्यादौ, तत्र पदद्वयप्रयोगो भवतः कथं  
सिष्येत् । तत्र द्रव्यवाचिकशब्दनिधमस्यैवोपपत्तौ शब्द-  
द्रव्यनिधमे प्रमाणाभावात् । अतो न क्वपि त्यागादौ विधि-  
गतशब्दनिधमः । इति प्राप्ते, न तावदुच्चारणमन्तरस्यैव  
ज्ञानसाधेयार्थस्य देवतातरम्, तथाप्ये 'अग्नेये वात्-  
काय' इत्यादावर्थस्यैकेनापि पदेन विधानसंभवे पद-  
द्वयैवपदार्थसंज्ञेः । अत एव यद्यपि पुरुषादिपदार्थलिच-  
नया पावकपदमंगारिणोपपत्तिः, तथापि तेषामित्य-  
समानाधिकरणविशेषोपपत्तिस्तदुच्यतेः अतिपदत्रैवर्था-  
वसिः । अतः शिष्टाचारानुरोधेन न शब्दोच्चारणमावच्य-  
करोम । अत एव 'प्रकाशपि मनसा आयेत्' इत्यादा-  
नेव तदभावे वाच्यमिह । 'नामगोत्रे सङ्घर्षात् सङ्घ-  
भङ्गान्वितो वदेत् । संकीर्णं देशकालादि तुभ्यं संघ-  
ददे इति ॥ न ममेति स्वसत्वायां निवृत्तिरिति कीर्त-  
येत्' । दानहोमादिकं कृषीदिवं भङ्गात्मनवितः ॥ '

इति देवादिपुत्रादुद्धारणशोभापरवद्विदिते प्रमाणाभावेन  
अनथा लघुगदत्रिस्वामकाशीनविहितशब्दोच्चारणमन्तर-  
मेव देवतातरं न तु विकृतशब्दमन्तरम्, न या त्याग-  
वादीनोच्चारणकर्मोद्धारणमन्तरमिति चारं गौरवान् । अत्र  
भाट्टसिद्ध-परिच्छिन्नशब्दोच्चारणमादापत्तिस्तदुद्धारणार्थं  
निहितेति । इत्येव च सिद्धार्थः । अतः प्रधानशून्य-  
तदर्थानुरोधेनाग्न्यादिवाचिपदिके शब्दपदमन्त्रादीकृत्य  
तस्यैव देवतातरं विधिगतं विधीयते । एवं च पदस्य-  
स्थले उक्तोऽपि अनुस्येन देवतातरम्, सङ्घर्षमन्तर-  
पावकशब्दानादिना बोध्यः । अर्थस्य तु भावपदार्थिक-

विधिशब्दाधिकरणम्

तथा प्रतीतेः आवदक्यत्वात् तादृशशब्दप्रतिपाद्यत्वस्व  
भाक्तं देवतात्वमपि अर्थाविद्वमिति न तत् शास्त्रेण  
विधीयते ।

एतेन शुद्धस्वार्थस्यैव देवतात्वम्, देवतात्वं च त्याग-  
वालीनोच्चारणकर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, तच्च ' अग्रये  
पावनाय ' इत्यादौ एकस्मितेनाथे तत्तच्छब्दप्रतिष्ठितं देव-  
तात्वद्वयम्, तच्चैकवाक्योपादानात् समुच्चिनम्, तेन न  
सत्र एकपदोच्चारणान्तरित्यस्तासम्, गुरुभूतदेवतात्वे  
तद्विदादिशक्तित्वनाया गौरवात् । उक्तार्थस्यान्यलभ्य-  
त्वाच्च ।

एतेनैव ' शब्दविशिष्टाथं एव प्रातिपदिकलक्षणा-  
मनीहृय तस्यैव निरुक्तदेवतात्वेऽन्यत् ' इति न्यायमुधा-  
कृतत्वात्त्वमपि अत्रासम्, तद्विदादिपदशक्यतावच्छे-  
दके गौरवात् । अतः शब्द एव वाक्यार्थान्वयीति नात्य-  
शब्दप्रयोगप्रशक्तित्वाकाले । आराधनादिमतेषु तु  
पठित्तत्वादेव नात्यशब्दप्रयोग इति निर्णयत्वेन । तत्र-  
त्तामिन्दे परं न शब्दलक्षणा शब्दप्रत्ययस्यैव नृपति-  
पात्रप्रत्ययस्यैव वागप्रत्ययस्यैव शक्त्याऽन्यादिन्देन  
स्मरणोपपत्तेः । अन्यत्वाच्चिदम् लक्षणयोग्यमिमा-  
षिद्वैतयोगोद्भावनत्वात् लक्षणमिति ।

मण्डन— ' विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्यात् । ' निवि-  
शब्दः विधिसम्बन्धनदेवतावाची शब्दः इत्यर्थः ।

शंकर— ' विधिशब्दो देवतायाम् । ' १५.

• यस्य वाचकं शब्दप्रतिदिनं स्मृत्या वा हवि-  
स्वश्रयामि इति संज्ञकम्, त्रिन्दे हा देवता भवति इति  
विधिशब्दाधिकरणे देवतालक्षणं वक्ष्यते । सु. ४  
७६२.

• निधिभुक्तिः इतरभुक्तिभ्यो कर्त्तव्यी । विधि-  
भुक्त्या स्वाभावतः प्रथम आत्मैकीभुक्तिर्भोक्तव्यं अपेक्षित-  
त्वात् ( आत्मैक्या आमीत्र ) तस्याश्च पुरुषगृह्णित्तेद-  
स्वेन भुक्त्यन्तरेण कर्त्तव्यत्वात् न आत्मैकीभुक्तिर्भोक्तो-  
द्योः । सु. ४. ११२९. • निधिभुक्तिरेव पुरुषार्थं  
पुनर्न प्रवर्तव्यं कर्मणः पर्यग्न्यन्वयमात्रं द्योःपति ।  
मीन्या.

• विधिसंनिधौ श्रुतायाः निन्दायाः निषेधाकल्पनेन  
विधेयस्तुत्ययैव दशमे वक्ष्यते ( १०।८।४।७ ) ।  
सु. ४. ६१.

• नहि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम् ।  
वा. ३।२।२०।५३ ४. १०२४, • मुख्यविधिसंभवे  
लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्तया । १।२।२।१९  
४. १३४.

• विधिसहस्रेणापि अत्राक्यार्थप्रतिपादनशक्तैः  
आधातुमशक्यत्वम् । सोम. १।२।१ ४. ६.

• ' विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविधेयेष्वते ।  
तस्मादेकत्र सद्विधमितरेणावधार्यते ॥ ' वा. १।४।  
१।२४ ४. ३६५.

• विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं वाप्यते नानु-  
गुणम् । वा. २।२।६।१७ ४. ५१३. • अशतवत्  
शाश्वते विधीयमानोऽर्थः, श्रातयदन्वृते गुणसम्बन्धा-  
र्थम् । नच सद्गुरुकार्यमाणः श्रुतवत् अशतवच मवितु-  
मर्हति । भा. ३।१।६।१२ ४. ६९०, • विधीय-  
मानस्य अन्या वचनशक्तिः, गुणेन सम्बन्धमानस्य  
चात्वा । ३।१।६।१२ ४. ६९०.

• विधृती । ' अरन्निमाने विधृती करोति ' इत्ये-  
पूर्णमासयोः । ते च परिभोजनीयाद् बहियः कर्त्तव्ये  
न तु वेदिस्तरणार्थाद् बहियः । ३।८।१७।३३.

• आतिथ्याया इशौ ' ऐश्वरी विधृती ' इत्युक्तम् ।  
ऐश्वरी कार्यापिच्छले, न तु इत्युपपत्तेः । ( याज्ञिकस्तु  
इत्युपपत्ते एव स्वीकुर्येति । के. ) शा. १।३।५.

• उक्ता धारक दमन्त्रयम् । तत्र वेद्यमासलुते बहियि  
उपरि प्रसार्य मूले प्रसारः आसाद्यते तदुपरि च उद्भिः  
आसाद्यते । विधृत्योरप्युक्तात् उभयत्र अत्रोपरि च  
धुमा । शा. सोम. १।३।५.

• विधृतिपत्राधिकरणम् । विधृतिः पवित्रं च  
लौकिकाद् बहियः कार्यम् ॥

विरोधे च श्रुतिविशेषोपादक्युक्तः दोषे । ३।८।  
१७।३३ ॥

माप्यम्— दशपूर्णमासयोगमन्त्रि ' समाप्यन्त्रि-  
कर्मो दशौ प्रादेवमात्रो पवित्रे करोति ' । तथा ' अर-

दिनमात्रे विधृती करोति' इति । तत्र संशयः किं वेदि-  
स्तरणार्थाद्बहिषो विधृतिपवित्रे, उपन्यत इति । किं  
तावत् प्राप्तम् ? वेदिस्तरणार्थाद्बहिषः कार्ये । किं  
कारणम् ? तद्वि प्रकृतम्, धर्माध्यावेशोपात् सर्व-  
बहिषामभेदेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते, ब्रूमः । अन्यतः  
क्रियेत । कुतः ? विरोधात् । कथं विरोधः ? अथते  
हि 'मिधातु पञ्चधातु वा वेदि स्तृणाति' इति ।  
तद्येनाऽऽस्तीर्यते, कार्यं तद्विधृतिपवित्रं क्रियेत । न हि  
संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेतदुप-  
दिष्टनचनगनेकगुणत्वं चोभे अल्पसंभविनी प्रतिशते  
स्याताम् । तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः,  
कुत्राहं । अन्यक्त एवञ्जातीयकः दोषे । अस्ति तत्र  
परिभोजनीयं नाम बहिः, ततः कर्तव्यम् ।

वा— इदानीं प्रकृतपवि नातीव सर्वाथेतेयेत्साध-  
यति । यथा लूनस्य बहिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वेति  
सकलस्य स्तरणविधानात् अशक्योऽन्यविनियोग इति  
यामान्यभूतो विधृतिपवित्रार्थो दर्भविधिरयो द्रष्टव्यः ।  
पातुरिति स्तरणचयोऽभिधीयते ।

शा— इदानीं प्रकृतपवि नातीव सर्वाथता इत्यु-  
च्यते । दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थे पवित्रार्थं च यत् बहिः  
तदपि धर्मवत् स्यात् अविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः ।  
धर्मवतः कृत्स्नस्य बहिषो यथा कृत्स्नस्य सनदस्य  
आसादितस्य आस्तरणे विनियोगात् नान्यत्र विनियोगः  
संभवतीति ब्रह्मदसस्तुनादेन पवित्रादि कार्यम् ।

सोम—सूत्रार्थस्तु— मिधातु श्रुतिविशेषात् इति  
संस्कृतस्य स्तरणादन्वय विनियोगे विरोधे सति दोषे  
विधृत्पादिकार्ये अन्यक्तो धर्मरहितः परिभोजनीयः  
स्यादिति ।

धि— 'यद्बहिस्तपवित्रार्थं न वाऽऽद्यत्स्य सम-  
वात् । संस्कृतं स्तरणे क्षीयं पवित्रं तन्व्यते भवेत् ॥ '

माट्ट— प्रकृतपवि न समन्त्रबहिर्लूननादिधर्मोनां  
प्रकृत्यर्थसंग्रहबहिर्माभार्यतम्, अपि तु हविस्तदाद-  
गार्थबहिर्धर्मरमेव । अत एव पवित्रविधृत्पादिकार्ये  
नैते संशयः । 'मिधातु पञ्चधातु वा बहिर्लूनति'

इति विहितलवनसंस्कृतस्य बहिषः तथैव सप्रदस्यासा-  
दितस्य 'मिधातु पञ्चधातु वा बहिः स्तृणाति' इति  
वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनियोगात् । अमन्त्रकलवन-  
मात्रसंस्कृतस्य परिभोजनीयर्थाहपः प्राकृततदितरधर्व-  
कार्यार्थत्वेन तत एव पवित्रादिकरणोपपत्तेः ।

मण्डन— 'नोपात्तदमौ विधृती पवित्रे ।'

शंकर— 'पवित्रविधृती तद्वत् ।' (तद्वत्— शूपा-  
वटबहिर्वत् ) ।

\* विधेयम् । 'तद्वत्त्वमेवकारश्च स्वादुपादेय-  
लक्षणम्' । श्रौत्रा, अनुमानं ११०.

द्वि विधेयं स्तूयते वस्त्यति न्यायः । अयं  
न्यायः तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तूयते तदन्वयविग्रहा-  
वच्छिन्नेशापकर्षवर्णनविषये अवतरतीति । साहस्री..  
७८६.

\* न च यत् प्राक् वचनाद् गम्यते, तद् विधेयं  
भवति । भा. ६।१।५।२३. \* यद्यदुपादीयते तत्तत्  
विधेयं इति तन्त्रपवहारः (तन्त्रे व्यवहारः) । बृहती.  
पृ. ३०. \* यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोत्रव्यम् । पां.  
१।४।१।२०, \* विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वा-  
समनः । ३।४।१०।२८ पृ. ९५८.

\* विधेयान्वयः । उद्देश्यतावच्छेदकानवच्छेदेन  
विधेयान्वयः शब्दस्यभावसिद्धः । भाट्ट. १०।८।१९.

\* विधेयार्थभेदे वाक्यभेदे भवति । 'प्रहं समाप्तिं'  
अत्र ग्रहस्य एकत्वस्य च विधेयत्वे 'ग्रहं संमृन्वात्, तं  
चैकम्' इति वाक्यभेदपदान्नः । वि. २।१।७.

\* विधेयगता संख्या विधयिता भवति । यथा—  
'यजेत' इति । अत्र विधेयकर्तृगता एकत्रसंख्या विव-  
क्षिता । एकं यागं द्वौ न कर्तुं शक्यतः । वि. ६।२।२.

\* विधेयतद्विशेषणव्यतिरिक्तप्रसंगमात्रां विधेय-  
प्रसंगार्थः कश्चित् अर्थवादः यथा— 'अभिधायोस्त्रिय-  
न्महाः नाभिधायार्थ इति यदभिधारयेत् तदुपायाभ्ये  
पद्यन्तिदप्यात्, यन्नाभिधारयेत् न तदुपायाभ्ये पद्यन्  
निदप्यात्, तत्र सूत्र्यं अभिधायार्थ एव न धनभिधुवं  
हविरसि' इति । घाट्ट. पृ. ५२.

● विशेषता च ( पुरारथलक्षणे ) ह्यस्वसंबन्ध-  
रूपविरथाविशेषरूपता न तु अनुष्ठेयस्वरूप । भाट्ट  
४।१।२.

● विशेषत्वमेव विरथासीजम्, नोसादेस्त नदिसे-  
पत्तरं वा । बाल. पु. १३. ● विशेषतन् । अत्रात्स  
अनुष्ठेयार्थक्येन विधि. शब्दोपाधिने धर्मः । वि.  
३।१।६.

● विशेषभेदे विशेषताऽऽच्छेदकमेव. औलम्बिक ।  
अत्रश्च याम्नादि फल्पा ज्ञानवः समिदागततन्तुना-  
याम्नादिरूपा. तत्तदावगमनेन यजिना लक्षिता  
तत्तदावगमनाय वक्तव्ये विधीयन्ते । कौ. २।२।१२  
पृ. १५३.

● ' विना तेन यदि वाऽसौ न सिध्यति ' इत्यनेन  
व्यापेन योगे देवतोदेयाश्च इत्यन् । सु. पृ. ८०२

● ' विना मालवमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति '  
इति न्याय. । अथ मन्त्रार्थं गुणलक्षेत्रं च न सन्धि  
शुच उच्यते प्रयोक्ते नान्यथेति विप्रक्षालयस्वरूपेति ।  
साहस्री. ७९३.

● विनाशः आशान्तिकी अनुबलञ्चि. इति लोपे  
इत्यन् । ऋजु पृ. २६९. ● विनाशाय प्राभासैः  
अर्थात्प्राप्त्यन्त अनस्युपगमात्, येन हि पश्यादीनामुप-  
लब्ध्याना स्यथि उच्यन्महेतुसाक्ष्ये अनुबलञ्चि, तेन  
तेषां विनाशः । अनुबलञ्चिरपि तेन तस्य । पृ. २५१.

● विनिगमनाविरहस्यायः । एतद्व्यवहारात्मिकी  
दुक्तिविनिगमना, वैकल्पिके चतुस्त्रयस्मिन् अत्राचार  
नवचरितेन सार्य, तस्य निरदो विनयेन इत्यर्थ । यथा  
- वेत्सु संप्रसिद्धानुबुक्तिगणितस्य सत्यवत्तदति  
मृत्तमन् । अत्रं चदमन्तु इत्यपि वैक्यायन उच्येऽसि-  
स्यमचनने बटुमनसत्तु विनिगमनाविरहेण वैपरी-  
त्यानत्वे इत्यादिनाथैव विनिगमनस्यैवैरपि वक्तव्येन  
शेष एवाऽसिष्ट्याना इति स्थि वच इति स्मर ।  
साहस्री. १७.

● विनियुक्तेन । नर्षि विनियुक्तेन न विषयस्य  
इति किञ्चिद् प्रदानमिति, यदि सानो विधिगति  
रस्येव । वा. २।१।१६०.

● विनियुक्तविनियोगः अन्वयः । न हि मोक्षे  
उत्पुक्त इदलीयं पुनः शिष्टा उत्पुञ्जति । वि.  
६।१।१४. ● विनियुक्तविनियोगेऽपि अविच्छेदः,  
पुष्टेहायश्रमणे विनियुक्तस्य वृत्तान्तस्य तुपोवचने विनि-  
योगान् । सु. पृ. १११०.

● ' विनियोगश्चैव अत्र तदा ' ( भुक्तिः ) ।  
पठ्यन् वारकविभक्त्या च विनियोजकस्यम् । वा.  
३।१।७।१३ पृ. ७०० । मुधा- विनियोगः. अन्वय-  
मात्रयोष. पठ्या अपि पठ्यास्तोत्रार्थान्वयप्रयोद्ध्याव  
विनियोजकस्यम् । पृ. १००५.

● विनियोगीश्रुतिः अष्टधा-१ विधिः, २ पत्नी  
परम्, ३ आत्मनेवस्यम्, ४ युक्तततिदन्तायेवपदरूपा  
या उपस्तेपरूपा इति मीयने, ५ एकप्रययकरूपा, ६  
कारकप्रिमिकि, ७ उमदप्रिमिकिपु तादर्थ्यवर्तुर्था, ८  
तेपपडी च । बाल. पृ. ४१. ● विनियोगीश्रुति-  
विधा- ( १ ) विधितरूपा- ' निश्चिन्नेत ' '  
' अदरथा कीयति ' इत्यादि । ( २ ) समानामिधान-  
रूपा- ' यजुना यजेत ' अथ एकरव-पुंसवयो. समाना-  
मिधानश्रुत्या ( ' ना'पयमेन ' वारकस्यम् । ( ३ )  
एकरदरूपा- यजेत ' । सिद्धत परम् । अथ  
आत्मानवाच्य-एकरवउत्थायाः वागाद्वच एकरद-  
श्रुत्या । मीन्या. ● विनियोगीश्रुति मङ्गलेभेधमते  
अप्याऽपि- इति श्रम, यजुत्, वरा, वपु, तुमत्,  
पुत्र, भाववना, अम्, इरमुत्, धृ, छद्,  
इति । तत्रं चार्थोत्तरविवाद नास्त्वयमन् । बाल.  
पृ. १६-४७. ● पथ्य द्रव्यस्य आगारेव सज्ज  
प्रतीयते ता विनियोगीश्रुति । ' यजुना यजेत '  
अथ तृतीयं पशो यामेन सपथ प्रतीयते । मीन्या.

● विनियोगः अतिविह्वलानन्वय विह्वले । भा.  
३।१।१।१०. ● विनियोग- ऊदने इच्छीनस्त्वेषादि-  
मन्त्राणां सर्वेषु मन्त्रेषु ज्योतिष्टोमि । ३।१।१।१८  
-२९, १९, ४४. मीको पृ. १०५. ' इच्छीनवि-  
भवस्य ' इत्यत्र अधिपत्य इत्यम् । ● विनियोग  
प्रयोग ( तस्यन्वयमात्रेण ) । ३।३।५।१२. मीको पृ.  
१०५९ ' ऋगाधिकस्यम् ' इत्यत्र अधिपत्यं इत्यम् ।

० विनियोगः ' गायन्च्छन्दसः ' इत्यादेश्यन्वय नासा-  
च्छन्दसे । ३।२।१८।१२-४३. मीको. पृ. १७२७  
' छन्दोऽधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् ।  
० विनियोगः तादर्थ्यबोधनम् । सु. पृ. ११९३.  
० विनियोगेषु सामर्थ्यानुसारीति । भा. ३।३।७।१४  
पृ. ८२९. ० विनियोगः प्रसरणेन । ३।३।८।११.  
मीको. पृ. २६६४ ' प्रसरणधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः प्रवृत्तजनकीभूतज्ञान-  
त्रिपयीभूतमंरूप. सामर्थ्यनैमित्तिकोमवधाकारण एव ।  
भाट्ट. ३।३।१. ० विनियोगः मञ्जानुवाकस्य यथालिङ्ग  
प्रथमो लोपिष्टोमे । वि. ३।२।१. ० विनियोगः  
मनोत्तानन्वय गौणोऽयं । भाट्ट. ३।२।१. ० विनियोगः  
मन्त्राणां मुख्योऽयं । ३।२।१।२-२. मीको. पृ. २९१३  
' बहिर्न्याय ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः  
उपनमन्त्रस्य मुख्ये बहिर्निधि एव । भा. ३।२।१।१-२.  
० विनियोगः ध्रुव्या । कौ. ३।२।४।१७-१०.  
० विनियोगः समास्यय । ३।३।६।१३. ' समासधा-  
ऽधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः  
सूक्तारम्भे अर्थानुसारेण दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट.  
३।२।६. ० विनियोगः सूक्तवाक्यविशेषाद्यस्य दर्शपूर्ण-  
मासयोः आनन्वय प्रसरणत्वात् प्राबल्येन । भा. ३।३।७।  
१४ पृ. ८६३. ० विनियोगः स्थानेन । ( स्थाननिति  
क्रमस्यैव नामान्तरम् ) । ३।३।४।१२. मीको. पृ.  
१५०९. ' इत्यधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् ।  
० विनियोगः ' हृदिच्छन्दे ' इति आद्यानमन्त्रस्य  
आद्याने दर्शपूर्णमासयोः । ३।२।३।५-९. मीको. पृ.  
१०२२ ' आद्यानाधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्ट-  
व्यम् । ० ' उदात्तविनियोगयोः विनियोगो बलात् ' इति  
न्यायमुक्तं ( ३।३।२।९ ) इत्यधिरक्षणम् । भा.  
३।३।२।९ पृ. ८१४. ० यथा धुतिलिङ्गादिभिर्विनि-  
युजाः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा ध्रुवयो-  
रिभिर्विनियुक्तं च ऋषोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते ।  
न च तन्वीयोः धुतिलिङ्गादिभिरेव सर्वस्य विनियोग-  
विधयः । अथिपमस्य पदार्थविनियोगमात्रविधयेन  
ब्रह्मस्य पदार्थविनियोगविधिः विनियोगोऽप्यविगो-

वात्, यथायमभेतेषामपि तादर्थ्यव्यवहारस्य वक्तुं  
शक्यतावन्तेति भावः । सोम. ५।१।१।  
० विनियोगानुसारेण मन्त्रार्थः । ' यथाविनि-  
योगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविशेषं वर्णयन्ति ' । बृहती. पृ.  
२७०. ( विनियोगप्रदो न च अनेनार्थैः अस्मात् प्रत्ये-  
त्ययः इति श्रुतौ भवति अनेनार्थः मन्त्रः । ऋजु. )  
० विनियोगकारणानि ध्रुतिः लिङ्गं वाक्यमिति  
उक्तानि । भा. ३।३।४।१३. ० विनियोगकारणानि  
ध्रुतिः लिङ्गं वाक्यं प्रसर्णं स्थानं समाख्यानं इति  
उक्तानि । तेषां समग्रये किं त्वयि इति विन्यते ।  
३।३।७।१४ पृ. ८२२.  
० विनियोगविधिः । अद्रुताद्येषु विधिः  
विनियोगविधिः । यथा ' द्या उज्जोति ' इति ।  
निधमपरिच्छेदादिषु प्रयोगे विनियोगविधयवधि ।  
समि. पृ. ९९. ० विनियोगविधिः अनुष्ठानप्रथा-  
न्वयः । उत्पत्तिविधिस्तु अतथाविधेस्तात् युक्तः । वि.  
३।३।१. ० विनियोगविधिः द्विपि.— कर्तव्यः पुत्र-  
पार्यथे । तत्र कर्तव्यः यथा ' ब्रीह्यं प्रोक्षति ' इत्यादिः ।  
पुत्रपार्थः यथा— द्रवार्जोविधिः । बाल.  
पृ. १३. ० अद्रुतवचनसम्प्रयोगेने विधिः विनि-  
योगविधिः । यथा ' दमा उज्जोति ' इति । अत्र  
होमः प्रथमं द्विष्ये अद्रुतं, तयोः सन्धः अनेन  
विधिना बोध्यते । मीन्या. ० इष्टाद्यन्येषु विधिषु  
विधिः विनियोगविधिः । भाट्ट. १।३।१।१ पृ. १५१.  
० विनियोगाभिधानादिभक्त ध्रुतिः विनियोगविधिः ।  
भा. ३।३।४।११ पृ. ८१७.  
० विनियोगविधिषु ह्यहोमिणि पट्टं प्रमाणानि ।  
ध्रुति-त्रिङ्ग-वाक्य-प्रसर्ण-स्थान-समाख्याकार्याणि ।  
मीन्या.  
० विनियोगविधिसिद्धिः । लिटादयः तस्य  
त्रिव्ये स्मरन्ते, त्रिभिः कर्तुं वैश्वितोपायना । ततश्च  
ते घातोः परे ध्रुवमाणाः स्वाधेव आनयाः कर्तव्यं  
मा-अनुभवन्ति । फलार्थं च आनयाऽनुष्ठानस्य  
करीदितार्थं प्रवृत्तमात्रमात्रं यत् समीहितार्थायान्वयं  
करीदितमात्राण्यतएव वा तद्वृत्तस्य तस्य स्वतो-

ऽलम्बात् भूयैकामिदमिति इति विनियोगाधेयम् । (अत) आपाने येषामि सामानि उपायु येषामि ।  
कृतद्रात्रनोपपत्तयै हि तादर्थ्यप्रतिपादनम् । वि १।१।१

कणित्वा पृ ३७७

॥ विनिरुते न सुधीनामपनयत्तद्गुणत्वात् ।

• विनियोगवेधर्मं कर्तव्यं न उपाधिभेदधर्मम् ।  
या ३।३।२।९ पृ ८१४.

६।१।१।१८ ॥

• विनियोगश्रुत्या अत्रयमानपरिच्छदात् आत्रय  
निपवसर्क्यरुदयवसुत्वात् । सु पृ १००

दशंयामकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निरूपे प्रभुत्वे  
मुष्टिद्वय निरुक्तं प्राकृतदेवतायै । एतावति काले अभ्यु-  
दितश्चात्रो दृष्ट । तथा सति किं कर्तं यमिति विचारः ।  
तथाह । निरुक्ते अभिनिरुते चतुष्टिमप्ये मुष्टिद्वये  
निरुक्ते, चन्द्रोदये शालेऽपि मुग्गेना चतुर्मुग्गेना पूर्वदेव-  
ताया लक्षादात् अपनय न कर्तव्यं । मुष्टिद्वय तथा  
पूर्वदेवता उद्दिश्य निरुक्तं तथा अनशिमुष्टिद्वयमपि  
पूर्वदेवता उद्दिश्य निरुक्तं यम् । तद्गुणत्वात् निर्व-  
पणुत्तत्वात् देवतानाम् । निरुक्तं च चतुर्मुग्गात्मकस्य  
एकं चान् । तस्मात् आभिनिर्वाचनं चन्द्रोदयशालेऽपि  
चतुर्मुग्गात्मको निर्वानं प्राकृतीभ्यो देवतायाम् स्यात्  
इति पूर्व पक्षः ।

• विनियोगसाधारण्यप्रतिषेधार्था- ' यथातिष्णया  
ब्रह्मिन्नुपसृता सत्यधीमीमीदस्व' इति । यथा वा उद्दिश्य  
उद्दिष्टेनामा च, येषां वेदित्वाभावात् च विधि अङ्ग  
प्रधानताभावात् । याछ पृ २०

• विनियोगसाधारण्यत्मकं लिङ्गम् । वा ३।३।  
४।१।१

• कारकविमक्ति भुवैरेण विनियोगहेतुत्वम् ।  
सु पृ १२०९

• विनियोजकानि प्रमाणाणि च ( प्रमाण  
शब्दं वेदितोपदेशक ) — भुवि लिङ्गं वाचनं प्रकृत्य  
क्रमं समाया चेत्येति तार्त्तानि । याछ पृ ८

• भुव्यादीयेन तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनि-  
योजकानि इति तद्विधेयार्थं शेषलक्षणम् । या ३।२।  
२।२ पृ ३५८, • अत्रयया हि तैवेवेष्टयति तैवेन च  
विनियोगं निरुते ( ' एतदाऽत्रावचनम वाक्येत् ' इत्यत्र  
अवेष्टया ) । तस्या तु गतौ विनियोजकस्य  
उपसृतिविध्यार्थात्पुनस्तथात् । अन्येनैवेत्यादिताया च  
पिरादिर्नैवात्ताना विनियोजकानाम् पर्यायभेदं ज्ञापते ।  
३।३।१।१६ पृ ६१०

• विनियोजकस्य अधिहासलक्षणस्य प्रकृत्या,  
आनन्तर्यलक्षणस्य प्रकृत्या, ऋदिगभ्रन्धमाभावात् समा-  
न्यया साभ्युपगम्यते । सु पृ ११९३, • विनि-  
योजकस्य, पदपरिचयो वाच्यमभिधौ सादर्यमिति च  
संज्ञिकी योगिप्रकृत्ये च अस्तीति । पृ ११०३

• विनियोजनवेदस्वर उपादयवेदस्वरगात् चक-  
रान् । आकान येषामि सामानि सामवेदे उल्लेखानि,  
सामवेदेस्य हर उच्येत्पठम् । तेषां सामाना विनियोगस्तु  
युपदेनं ह्य । यत्रोदस्य स्वरान् उपायुत्तम् ।

अप्राकृतेन हि सवोगसात्सामानीयत्वात् । १९॥

दशंयामकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निरूपे प्रभु-  
त्वे मुष्टिद्वय निरुक्तं प्राकृतदेवतायै । एतावति च काले  
चन्द्र उदितो दृष्ट । तथा सति अनशिमुष्टस्य मुष्टिद्वयस्य  
अप्राकृतेन प्राकृतभिजनं वैकुण्ठेन देवताविरोधेण अभिजा-  
दानां भवोगे कर्तव्यं । प्रथमं मुष्टिद्वय ' अग्रमे पु-  
निर्वंशानि ' इति निरुक्तम्, उत्तरं मुष्टिद्वय तु ' अग्रमे  
शाने पु- निरुक्तम् ' इति निरुक्तं च इत्यत्र । तस्या  
नीयत्वात् वैकुण्ठदेवताना प्राकृतदेवतास्वामीयत्वात् ।  
तस्मात् निरुक्तयो वैकुण्ठीया सयनेन कन च । इति  
द्वितीयं पूर्वपक्षः । हिाच्य अत्रधारणार्थं सन्  
पश्चात्तत् सूचयति ।

अनावाधेयत्वस्य स्यात् । २० ॥

दशंयामकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निरूपे प्रभु-  
त्वे मुष्टिद्वय अग्रमे प्राकृतदेवतायै निरुक्तम् । एतावति काले  
अभ्युदितश्चात्रो दृष्ट । तथा सति अग्रशिमं मुष्टिद्वय  
तूष्णीमेव निर्वतं स्यात् । इत्याख्य अनशिम्य निर्वानं  
पार्ष्ण्य देवताप्रभुत्वस्य अपमानम् । इत्यादीं न प्राकृत  
देवताप्रभुत्वेन निर्वतु उच्यते न वैकुण्ठी इति तूष्णी

मेव अवशिष्टं मुष्टिद्वयं निर्वृत्तयं इति सिद्धान्तः ।  
चशब्दः तुगन्धस्वानीय, पूर्वपद्यद्वयं निरस्य सिद्धान्त  
बोधकः । के.

० 'विन्ध्यो हिमता यथा' न सशब्दः । ('शब्दः  
अर्थेन न सगत.' इत्यन अय दृष्टान्तः) । श्लोवा.  
सन्धाक्षेपे ७.

० विपरिणामः । आनर्थक्यपरिहाराय फलबोद-  
नया सन्धश्च द्ययितयो भवति । अन्यस्मान्नेषितयात्  
एकान्यवयवस्य विपरिणामो लयीयात् । भा. ३।४।  
८।२४. ० विपरिणामेन विविध्या- 'प्रतिप्रतिप्रति  
ह वा य एता रानीवपयन्ति' इति । अत्र 'प्रति-  
प्रतिप्रति' 'अपेयुः' इति विपरिणामः । वाल पृ. २६.

० विपरिणामोदाहरणं सूत्रे । 'विप्रकर्षात् पशो-  
श्चेति निमक्तिः परिणम्यते' । श्लोवा. १।१।१।५५ ।  
अत्र न्यायवर्तनाकरः- विपरिणाममुदाहरति 'विप्रक-  
र्षात्' इति । ज्योतिष्टोमे सौख्ये अहनि सवनीयः पशुः  
सवनीयाश्च पुरोडाशाः । तत्र पशुत्वस्य पुरोडाशेषु  
प्रसङ्गात् पशुत्वमध्ये पुरोडाशाना विधानं प्रतिपादयितु  
सूत्रं 'पशोश्च विप्रकर्षेणान्नमध्ये विधानात्' (१२)  
२।१।२।३२ इति । अत्र तन्मध्ये विधानं साध्य-  
त्वात् प्रथमार्हम्, न पञ्चम्यर्हं इति पञ्चमी प्रथमया  
विपरिणम्यते । तथा विप्रकर्षोऽपि वषायाः 'प्रातःसन्ने'  
इत्यादिप्रत्यक्षवचनसिद्धतात् हेतुत्वेन पञ्चमीर्हंति न  
प्रथमा इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदयमर्थः, पशोश्च  
विप्रकर्षात् तत्तन्मध्ये पुरोडाशाना विधानं इति ।

० विपरिणामकल्पना वाक्यदोषः । 'श्रूयमाणस्य  
वाक्यस्य न्यूनाधिकविषयत्वे । लक्षणवाक्यमेदादितोषो  
नानुमिते खानी ॥' इति । वा. १।१।२।३ पृ. ३२९.

० विपरीता पङ्क्तिः । पादेषु अक्षराणि ८।१२।  
८।१२ । उदा० 'य ऋष्यः शत्रयत्' (ऋसं.  
८।४६।१२) ।

० विपर्ययः अग्रहणादेव । कथं तर्हि विपर्ययः ?  
अग्रहणादेवेति वदाम । अग्रहणनिमित्तात् च दर्शिता  
भाष्यकारेण 'यदि (यश्च) चक्षुषदिभिरुपहतं

मनः' इति (पृ. २७ पं. ९) । कथमेन अग्रहणनिमि-  
त्ता दर्शिता भवति ? 'यदन्यविषयं ज्ञान' इत्यस्याः  
प्रतिशयाः हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्तं च दुष्टतायाः  
कार्याक्षमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । तस्मात्  
अग्रहणनिवन्धन एव विपर्यय इति । बृहती. पृ. १२  
-५३ । ऋजु-विश्वेकाग्रहणात् शब्दमात्रस्यमाणश्रीरिच  
ग्रहणस्मरणश्रीरिच भेदं न मन्यते । तेन ग्रहणव्यवहार  
स्मरणे प्रवर्तयति । स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम् । तत्र  
गृहीतत्वाननुसंधाने ग्रहणमात्रमेव अवभाति । तत् ग्रहण  
व्यवहारेणैतत् प्रतिपद्यमानं व्यवहारविषयवादकान्त  
व्यवहारे विपर्ययमावहति । पृ. ५२.

० विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमिति  
न्यायः । अयं च सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रधानये सुदाहृतः ।  
तथाहि- एव च परमेश्वराऽमेदतुण्यया विष्णोर्गुणो-  
त्कर्षस्य मृगतुण्यसमताभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया  
जिह्वाछेदनमनुहरत्येतादृशविष्णुविद्वेषणान्वतसमपेशस-  
द्भादिति । साहस्री. ६७८.

० विप्रकर्षः सगिर्यश्च तत्रापेश्यते यत्र विरोधः  
कश्चित् । वा. ३।१।१०।२२.

० विप्रकृष्टार्थता च (श्रुतिलिङ्गादौ) वाचने  
हेतुभूता । भा. ३।१।७।१४ पृ. ८५०.

० विप्रकृतार्थविधिः उपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकः ।  
वाल. पृ. ९-

० 'विप्रतिपत्तौ वा प्रत्युत्पत्त्याद्यध्याप्रकृति' ।  
५।३।१०।१८ इति सूत्रे विकृतिप्रयोगान्वचनस्य (दौर्लभ्यं)  
प्राकृतधर्मात्सारवत्-प्रत्युत्पन्नगमाविना प्रत्युत्पत्त्य-  
शब्देन पश्यते । सु ३।० पृ. ४९.

० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे  
स्वन्यायकल्पनैकदेशानात् । ९।३।५।१५ ॥

अग्नीमीनीये पदो पादोक्त्याभिधायी पाशपहुत्वा-  
भिधायी च मन्यो समस्तानो । तत्र किं एकस्याभिधायी  
प्रकरणे निविशते, बहुताभिधायी तु प्रकरणदुष्कृत्यते  
उत उभाभिरपि प्रकरणमभिनविशते इति विचारो सिद्ध  
न्तमाह । प्रकृतौ पादोक्तये सति पाशात् इति नहुवचनस्य

विप्रतिपत्तौ विरोधे सति वाक्यरामिषादिना मन्त्रेण सह पाशबहुवाभिषादिनो मन्त्रस्य विवक्ष्य स्यात् । समवात्, पाशोमोचनक्रियायां कर्मत्वेन पाशाभिषानस्य उभयोरपि मन्त्रो अविविधित्वात् । ननु तथापि बहुवचनस्य बहुपाशवे प्रयोगे अपवसां सप्तान् बहुवचन उत्कर्षं उच्छेदे च तस्मिन् प्रातिपदिकस्यापि स्यादुक्तम् । इति चेत् । गुणे तु अग्रधाने बहुवचने आयावकल्पना कर्तुं शक्यते पाशस्य एकत्वेन बहुवचन अन्वयाय अविवक्षणीयं तन् इति वस्तु शक्यते वचनस्य एकदेशत्वात् । प्रातिपदिक ध्वानं तत्र न आयावकल्पना कर्तुं शक्या इति प्रातिपदिकस्यैव विवक्षणीय एवेति नोक्तम् । तस्मात् प्रकृतौ एकवचनात्कत् बहुवचनात्तोऽपि मन्त्र विवक्ष्येन निश्चिद्यते इति सिद्धान्तः ।

प्रकरणविरोधशाच । १६ ॥

अग्नीषोमीये पशो पाशोऽरामिषादी पाशबहुवाभिषादीषु च मन्त्रो विकल्पेन उभावपि निविशेते सम स्यात् इत्युक्तम्, तत्र समत्वं साधयति । उभयोरपि मन्त्रो एकमेव प्रकरणम् । इति प्रकरणविरोधात् एकप्रकरणत्वात् समवचनं । समत्वाच्च उभयोरपि प्रकरणे निवेशः । विवक्ष्येन च प्रयोगः । नोक्तम् वक्ष्यामीति सिद्धान्तः । 'प्रकरणविरोधात्' इति पाशोऽन उग्रवचनं, स तु न फापि उल्लिख्यते । इति 'यथा' मन्त्रम् ।

उत्कर्षो वा द्विवचनम् । १७ ॥

अग्नीषोमीयप्रकरणे पाशेकत्वात्पाशबहुवाभिषादिनो यो मन्त्रो शागमेदेन आम्नातो द्वापि प्रकरणे एव निविशेते इत्युक्ते सिद्धान्तिना, पूर्वपक्षी गच्छते । का ण्ड विदा तत्राद्यत्वेन च । तदुत्कर्षं किन्तु पाश बहुवाभिषादिनो मन्त्रस्य बहुवचने बहुवचने विवक्षिते उत्तरं स्यात् । द्विवचनं 'सु' इति सत् सर्वनी इति द्रवो वैज्रान्तो विदिरं कुर्वन्' इत्युक्तत्वात् द्विवचनं द्रवो यजमानो यदे कुर्वन्पक्षे 'सु' इति सत्' इत्यस्या प्रतिपद उत्तरं क्रियते तदन्तः ।

अर्थाभावात् नैव स्यात् गुणमात्रमितरत् । १८ ॥

'सु' हि स्य स्वपती' इत्यस्या प्रतिपद यथा 'पौनिष्टीमात् एकवचनमात्रत्वं द्विवचनान्तके दुःसायवदे उत्तरं एव पाशबहुवाभिषादिनो मन्त्रस्य 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्तवेषात्' इत्यस्य बहुवचने उत्कर्षं स्यात् इति पूर्वपक्षिण गच्छातिरन्वयि सिद्धाती । अर्थाभावात् धर्मस्य यजमानादित्यस्य अतिशेधेन अभावात् एव 'सु' हि स्य ।' इति प्रतिपद निवेश न स्यात् । गुणमात्रं तु एव न स्यात् । गुणमात्रं पाशबहुवचनमात्र एव प्रतिपदत्वं प्रकृतौ निविष्टं न स्यात् नापि उच्छेद स्यात् । किन्तु बहुवचन अविविधिता वा स्यात् पाशावयवविवक्षया वा उत्तरं स्यात् प्रकृतत्वेन । इतरत् एव स्यात् इतरत् प्रातिपदकं तु एव प्रकृतौ समवेतत्वात् निविष्टं स्यात् । तथा च विषयो दृष्टान् । तस्मात्तोत्कर्षं ।

शात्रोक्तयेति चेत् । १९ ॥

यथा 'द्यावापृथिवीर्गोर्वा देवपशुमनुभूयोर्लोकैर्कुरोर्कंभातम्' इति द्यावापृथिवी पशुतानुमन्त्रेण यम शो वाजमान मृते सन्त्यात् तद्देवताके कर्मणि उच्छेद्यते तथा पाशबहुवाभिषादी मन्त्रे बहुवचने कर्मणि उच्छेद्यता इति चेत् पूर्वपक्षी गच्छति । यथा चाशो तथा पाशमात्र इति योजनम् । शात्रो इत्यस्य द्यावापृथिवी वीरियम् ।

नोत्पत्तिश्च दत्तान् । २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितं द्यावापृथिवीयानुमन्त्रण मन्त्रो आचक्षान् तद्देवताके कर्मणि उच्छेद्यते तथा पाशबहुवाभिषादी मन्त्रे पशो पठितं बहुवचने उच्छेद्यता इति पूर्वपक्षिण गच्छातिरन्वयि सिद्धाती । द्यावोत्पत्तेति चेत्, न, द्यावयमस्य उत्तरं द्यावापृथिवीयानुमन्त्रणमन्त्रस्य तु उल्लिखितत्वात्पाशात् । 'हि दर्शपूर्णमासशोऽस्तमिषाक्ये द्यावापृथिवी देवता विदित्वाऽऽदि । पाशानु वाभिषादी मन्त्रान् प्रकृतत्वेन पशो विदित्वा इति वैपरमम् । तस्मात् पशो द्वापि मन्त्रो अविवक्षरेण विवक्ष्येन प्रविशेते इति सिद्धान्तः ।

'विप्रतिपत्तौ विवक्ष्यं शक्यं समवात्' ( १/१/५/१५ ) इत्यधिक्ये, 'अदिति पाशं प्र



मोक्तत्वेतं, अदिति. पायान् प्रमुगोक्तत्वेतान् ' इति एक-  
वचनगहुवचनान्तमन्त्रयोः दैधप्ररंणाम्नातयोः बहु-  
वचनान्तस्य एकपाशके कर्मणि असमवेतार्थत्वात् उक्तं  
पूर्वपक्षविदा बहुवचनस्य असमवेतार्थत्वेऽपि तदनु-  
रोधेन अनुपसजातनिरोधावस्थाया श्रुतस्य प्रातिपदिकस्य  
उक्तार्थयोगात् तस्यैव तु प्रातिपदिकात्प्रसयोज्यत्वस्मृतेः  
प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात् प्रातिपदिकानु-  
रोधेन प्रातिपदिकार्थद्रयलक्षित-तदनुपसजातवाचिन्-  
लक्षण-प्रायकल्पनाया युक्तत्वात् कर्मगहुत्वरूपानेकबहु-  
वचनार्थसमुदायेकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समनेतकर्मरूपप्रका-  
शानार्थं प्रयोज्यत्वेन अनगतस्य बहुवचनस्य अर्थैकदेश-  
बहुत्वानुरोधेन उक्तार्थयोगात् मन्त्रद्रवस्य प्रकरणाग्ना-  
साम्नात् विकल्पः इति सिद्धान्तो वक्ष्यते । सु. पृ. १०४९.

॥ विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदु-  
पाख्यत्वान् । ८।१।१७।३२।

'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति 'आग्नेय पयः'  
इति च श्रूयते । तत्र किं ऐन्द्रे पुरोडाशो देवतासामान्यात्  
सानायस्य विध्यन्तः आग्नेये पयसि च आग्नेयपुरो  
डाशस्य विध्यन्त, किंवा हवि सामान्यात् ऐन्द्रे  
आग्नेयस्य, पयसि च सानायस्य इति विचारे सिद्धान्त  
मात् । निप्रतिपत्तौ अस्या हविर्देवतयोः सन्याम्, हविषा  
हविर्देवेण विध्यन्तो नियम्येत । कर्मणः तदुपाख्यत्वात्  
तेन हनिषा उपाख्यायते कर्म । हविषा उपाख्यायमान-  
त्वात् । कर्मणः अन्तरङ्ग हविः, देवता तु वहिरङ्गम् ।  
अतो हनि.सामान्य जलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् । ३३ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयो. विप्रतिपत्तौ हविषा  
नियम. इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । चकारो हेतु-  
समुच्चये । तेन हविषा सयोगात् कर्म वीचते ।  
'आग्नेय', 'सौर्य' इति हविर्गान्तरः शब्दोऽयम् ।  
अतो हनिरन युद्धो संनिहितम्, तद्विद्ध्य भगति ।  
सतोऽपि हविर्जलीयः । कर्मसंयोगात् इत्येकपक्षेऽपि  
तेन हविषा कर्मण. संयोगात् हविर्जलीय इत्यर्थः ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः । ३४ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयोर्विप्रतिपत्तौ हविर्जलीयः  
इत्यन हवि.सयोगः कारणमुक्तम् । तत्र ननु देवताऽपि  
श्रूयतेऽत्र आग्नेयं सौर्यं इति, तथाह । सस्य देवतायाः  
श्रुतिः देवताश्रयण विद्यते अन, तत् गुणत्वेन, न  
प्रधानत्वेन । 'साऽस्य देवता' इत्यन सर्वनामार्थो  
हविरेव प्रधानम् । तस्मात् देवतासामान्यात् हविः-  
सामान्य जलीयः ।

एवं वा । ननु हवि.सामान्यात् देवतासामान्य  
जलीयः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताया आराधनार्थः । सा  
प्रसन्ना फल दास्यति । यश्च इन्द्रस्य प्रसादनोपायः एकत्र  
शातः स एवान्वयापि युक्तः । इति चेत्, न । गुणत्वेन  
देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्व  
स्तुत्या उच्यते । हविरेव तु प्रधानम् । तस्मात् हविः-  
सामान्यमेव जलीयः । ततश्च ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेयस्य  
विध्यन्त. औपधसामान्यात् । आग्नेये पयसि सानाय-  
विध्यन्त. पय.सामान्यात् इति सिद्धान्तः । के.

\* 'विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-  
त्वात्' ( ८।१।१७।३२ ) इति न्यायेन द्रव्यसादृश्यस्य  
( देवतासादृश्यात् ) जलीयत्वम् । सु. पृ. ४४७.

॥ विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्  
सधर्मत्वम् । १२।२।७।२२ ॥

पञ्चदशरात्रे प्रथममहः अग्निष्टुदेवाह । ततो ऽप्योति-  
र्गौरायु इति भवहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि  
दादशाहप्रकृतीनि । तत्र विप्रतिपिद्धधर्माणां ज्योतिर्गौ-  
रायुषा अग्निष्टुतश्च एकादशाना चाह्ला समवाये एतस्मिन्  
पञ्चदशरात्रे भूयसा एकादशानामह्ला सधर्मत्व स्यात् ।  
तदीयो धर्म. सर्वत्र कर्तव्यः । अग्निष्टुति आग्नेयी मुनक्षण्या  
इतरंगु अह मु ऐन्द्री, तत्र ऐन्द्री कर्त या । इद भाष्या  
नुसारेणोक्तम् । वार्तिककारस्तु द्वे अपि मुनक्षण्ये  
आह्लातये इत्याह । उदाहरण तु वार्तिकेक शास्त्र-  
दीपिकाया प्रवञ्चितम् । यथा- 'अग्नेये दात्रे पुरोडाश-  
मष्टाकपाल निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेका-  
दशकपाल, दधि, मधु, घृतमापो धानाचात्वसृष्ट  
प्राज्ञापन्य पशुनामः' इति । अन यत् हनीषि आग्नेय

ऐत्र प्राजापत्यानि च इत्यपि पशति । तत्र ऐत्र प्रवेष्टाय प्राजापत्र च इति तयो षेडाप्रजाणाम् निरास्तवान् अन्नाशयामवापेक्ष, मधुपुत्राणां तु उपायु नात्रविज्ञाप गत् वीर्णमाशिक्षधर्मपिक्षा । तदेतेषु कतमु कागेषु सहप्रवेष्टु वीणमार्श्विप्राणा वाश्री आद्य मायमत्रौ प्राप्नो, दशविक्रवास्त इतो ब्रध्न्यती प्राप्नो, नृपका मन्वादीना धर्मो चार्श्री अतुप्रतीठपी इति । के

• ' विप्रतिपिद्धधर्मसमाप्तये भूयसा स्वात् स्वर्गं स्वम् ' ( १२।२।१।२ ) इत्यस्मात् सुग्य वा पवचोदत्तादौकषत् ' ( १२।२।१।३ ) इत्यस्य भिक्षा विष्मणत् । सु ट्ट ११७३, ० ' विप्रतिपिद्धधर्म० ' अथमेव भूयोऽनुग्रहपाप । पृ ८१२ अस्तस्य सुख्यत्रेडसि भूयोऽनुसारित सुचित अनेन न्यायेन । पृ ११७३

■ विप्रतिपेधेन करण समवायविशेषादितर मन्व्यसोया यतो विशेषं स्यात् । ३।८।१०।११ ॥ अलि ज्योतिष्टोमे अदीपोमीय पण । तस्य मूलस्य परिष्वाणे मन्त्रो-एव आप्तवचन ' परिशीरधि ' इति करण, अगरो होतु ' युका सुवासा ' इति निदमनानुवाच । तयोऽदोदकरापरया कुष्ठापायिना मयन शततोर्मेति छदेद । क पुनस्तौ र अत्र करिचममाम आम्नात् ' यो होता सोऽप्यु ' इति । कि करणमत्र आम्नार्यं होवा इत्यंत् किंन हीन क्रियमाणानुवादिनिमि । इदमपि प्रसन्नानन्तर निरु-प्यते । अत्रय मूलम - ' परिशीरसि, युका सुवासा ' इत्येतेन करणक्रियमाणानुवादिनोरप्ययुगा होत्र च पशुतो सुख्यमनुकषो कौशपायिनामयन ' यो होता सोऽप्यु ' इति वचनेन होत्रध्वनुकषोर्ककत्करा रवानगमन्त्रे । तमपि श्रमोपेननिवतितमनुपजातविशेष होतुःप्रवेध सुग्याधे परिगम चरमोपनिषतिते विशेषदना प्रतोऽप्युप्यद कार्थलक्षणयो कर्मण्य । तन होनेन करणक्रियमाणानुवादिनो मन्त्रो प्रवेध-वा विरति प्राप्नोति । न चोममनययोगे कर्तुं सुग्यदेव शकनोतिविधयनन कदाचिन् करामत्रय कदाचित्

क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्य होत्र प्रयोग कर्तव्य इति । अथवा ' यो होता सोऽप्यु ' इत्यत्रहस्त-वायस्येन होतुःपत्रयंत्रविधानात् स्वतत्र क्रियमाणानु वादी होत्रा प्रयोक्तव्य । आप्तवचन परणमत्र । प्रयोगानत्रस्तु ' यो होता सोऽप्यु ' इत्येतस्मादुप-पेदात् । अतिशेषाद्योपदेशो धरानिति करणमत्र एव होत्रा प्रयोक्तव्य । यत्रव्यहस्तस्यार्थ एव होत्रा आप्तवचनेन यत्रपते इत्युक्तम्, न हि होत्रा योगाढोमम् । अति तर्हि होतु कर्म होत्रम् । यथा उक्त कर्म वाग्यम्, न तु वाग्यवीगादापेति । तेन ऋचेताप्यनमाश्रीण घोष्यतया होत्रावपदिदे परिव्यतस्वकार्यस्यापि होतुगध्वपे विधानोपपद्ये, उपदेशसामर्थ्यं होत्रा करण एव मन्त्र प्रयोक्तव्य । होतुप्रतिपुष्पेण क्रियमाणानुवादी मन्त्र प्रयोक्तव्य इति । ननु करणस्य ' यान्तेन कर्मादिसति पात ' ( १२।२।१।२५ ) इत्यनेन न्यायेन परिव्याणा श्रमेव करणमन्त्रस्य प्रयोग प्राप्नोति, क्रियमाणानुवादिनस्तु क्रियमाणे एव परिष्वाणे प्रयोग । तेन भिन्नहा-योर्मन्त्रोर्नानि होत्रा मनुष्यमानवीनं वधिद्विरोध । नदुक्तम् ' एककालप्रयोगो हि विरोधो मन्त्रयोर्म वेत् । करण प्राक् क्रियात्तरतु परमश्चेत्तर स्थित ॥ ' इति ( ता ट्ट ११२० ) । उच्यते । क्रियमाणता हि परिष्वाणस्य आराधिरुच्यदादामुनिसमाप्तिपर्यन्तम् । आन्तरिण्य दाप्रभूतेन क्रियमाणानुवादिन का । ' युका सुवासा परिशीरधि ' इति मन्त्रसि अशीरपेन सनिहितो यूपो निर्दिश्यते । यानाच्छादनाय परिष्वाणस्य यूपमुपलिनस्थासौ यूप सनिहितो भवति । तन एवाथ परिष्वादाय मृत्विगरी वाणत्रमात्रम् । अत्र समकाल-त्वाद्भवति विशेष । एव च सत्युपेक्षात् होतुप्रति-पुष्पेयेन प्रयोक्तव्य । प्रतिपुष्पु मन्थे वस्तिन् लसोयो ग्यते प्राधान्येन वा कार्यशाप्रणय वा तौम प्रयोक्तव्य इति । नैता

■ विप्रतिपेधे करण समवायविशेषादितर मन्व्यसोया यतो विशेषं स्यात् । ३।८।१०।२२ ॥ अनीधोर्मेये पशो मूलस्य परिष्वाणे अथर्वो ' परिशीरधि परि र्का० ' इति अथमत्र यूपोदे

पठितः । होतुश्च ' युग सुगसाः परिकीत आयात् ' इति नियमानुगारी मन्त्रः कर्मणेदे पठितः । तत्र करणमन्त्रोदे कर्मरम्भः । क्रियमाणानुगारी तु परि-  
 श्ययगतमानकालिनः । इमी मन्त्रौ कुण्डपायिनामथने चोदकपरपरया प्राप्नुतः । तुण्डपायिनामथने च ' यो होता सोऽप्ययुः, स पोता । य उदाता स नेष्टा, सोऽप्युदाताः । यो मैशापदग स प्रसा, स प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी, स प्राग्भुव । यः प्रतिप्रथ्या स सोऽमीव, स उजेता । गृहपतिः गृहपतिः । सुगस्य सुगस्यः ' इति ऋग्विभक्त्या निरतिवर्तनं श्रुतम् । एव सति होमा चोदकप्रातः क्रियमाणानुगारी मन्त्रोऽपि पठनीयः, परिवर्तनधराण्य आभ्यर्चनः करणमन्त्रोऽपि पठनीयः इति भाति । परतु करण-  
 मन्त्र्य अन्तिमामि कानिचिदशयानि यदा पठनीयता प्राप्तानि तदैव क्रियमाणानुगारिमन्त्रस्य आदिमामि कानिचित् अशयानि पठनीयानि इति प्राप्नोति इति निप्रतिषेधो भाति । तथा सति सदेहः, किं होया करणमन्त्र एव पठनीयः अथवा क्रियमाणानुगारी मन्त्र एव पठनीयः इति । तत्र अनिषमेन इच्छानुसारेण कश्चिदपि पठनीयः । इति प्राप्तिः सिद्धान्तमाह सूत्रम् । निप्रतिषेधे तुल्यबलविधौ सति करण करण-  
 मन्त्र एव होना पठनीयः । कुत ? समवायविशेषात् समन्वयविशेषात् । क्रियमाणानुगारी मन्त्र चोदकप्रात-  
 रान्त आनुमानिकः । करणमन्त्रश्च ' यो होता सोऽप्ययुः ' इति प्रथ्यश्रयगात् प्रथ्यः । प्रथ्य च गतुमानादृशीय । उपदेम, अविदेगात् नवीयान् । अस्मात् प्रथ्यश्रयगात् उपदिष्टात् समवायविशेषात् हेतोः ' परिकीरति परि ता ' इति आभ्यर्चन करणमन्त्रोमे होता पठेत् इति सिद्धान्तः । ननु तर्हि ' युग सुगसाः ' इति होन मन्त्र क पठ्य ? आह-  
 इतरमथः इतर ' युग सुगसा. ' इतिमन्त्र अन्य, नश्चिद् ऋग्विभक्त्या नृयात् । तथापि तेषा होतुपुपयाया मथे यत अस्मिन् होतुपुपयसमाख्यात्वात् विशेषः यस्य सूत्रपरिमाणकाले अन्य थापारामानरूपो विशेषः स्यात् स नृयात् । के.

० ' निप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' ( ३।८।१०।२१ ) इति सूत्रम् । ( सुपायां तु अथ ' विप्रतिषेधे समवायविशेषादितरा-  
 थ्यामन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' इति सुटिवम् । ) केन परेण मैशापदगो मियोक्तयः इत्येषाशा स च परो होता निषोत्ता ' विप्रतिषेधे ' इति सूत्रोपोत्तेन न्वायेन निष्ठापने इत्युक्तेऽपि आङ्गुष्ठस्य उत्तरप्रकार्य-  
 कारित्यप्रसिद्धेः मैशापदगादुदकस्य होतुः मैशापदगार्थ-  
 कारित्ययोगात् मैशापदगादुदकस्यत्वत्प्राप्त्य होतुपुपय-  
 र्थेन मैशापदगतदशाप्य अच्चारणस्यैव अनेन न्यायेन मैशापदगार्थकारित्यप्राप्तिः । सु. पृ. १२४८.

० ' निप्रतिषेधे करणसमाय- ( करण. समवाय- ) विशेषादितरमन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' ( ३।८।१०।२२ ) । तुण्डपायिनामथने भूयते ' यो होता सोऽ-  
 प्ययुः ' इति । तत्र होमव्ययुःशब्दयोः मित्राणुपराधिनोः मुख्यधामनाधिररण्यायोगात् अन्यतरस्य लक्ष्यत्वे कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतुपुपयस्य मुख्यद्वया करम-  
 श्रुतस्य अव्ययुःशब्दस्य अव्ययुःकर्मलक्षार्थः इति तद-  
 धिते अप्ययुःकर्मणि कर्तृत्वेन होतुविधिः । तेन प्रकृतितः प्रासयोः अव्ययुःशब्दो अर्थायोजित्ति, होतवे आभ्य-  
 र्चयमपि कर्त्तव्यमिति व्ययस्याः । तत्र सूत्रपरिमाणकाले ' परिकीरति ' ' युग सुगसाः ' इत्यनयोः परिव्याणो क्रियमाणानुगारिकरणमन्त्रयोः अप्ययुःशब्दो होता च प्रथो-  
 ऽपयोः परिव्याणसकल्पप्रकृतितत्समाधिरर्थन्तमनुनमान क्रियमाणानुगारी, तन्मध्यवर्ती परिव्याणारम्भसतिपाती करणमन्त्र इति कालिकसमापत्रयोः तथैव कुण्डपायिनाम-  
 मन्त्रोऽपि प्राप्ती एकेन होमा सुगपदुमयोः प्रयोक्तृमद्यव-  
 त्वा अत्रदशमन्त्रतयापे वक्तृत्वे प्रथ्यश्रुतिविधीय मान्यप्ययुःकर्मनाथायोगात् आनुमनिकप्रकृतिवच्छब्दप्राप्त होतुःसमाय इति । तत्र होतुः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्तिः प्रत्ययान्वयनरूपेणैवा विद्वतो पदार्थप्राप्ति उपकार-  
 सुरेते इति होतुःकर्मसाधिरि होतुव्याप्यार्थत्वेन उप-  
 जीया । सा च उपजीवो वक्षोःकर्मप्राप्तिः अधिरप्यप्रथ्या ' युग सुगसा. ' इति मन्त्रवयोगमपि दृष्टवति । अप्ययुः-  
 शब्दश्च अव्ययुःकर्मणि लक्ष्यन् ' परिकीरति ' इति

मन्मथयोगमपि श्रुयति । उमगौराणि उदाहृतमन्मथ  
प्रयोगातिरिक्तविभक्त्यपेन सावकाशात्प्रवृत्तिः । एष सत्यपि  
उपजीवन्मथ प्रत्यक्षवचनत्वेन प्राक्कालात् उपजातमप्येवो  
पमं सञ्चित । परिमल १।१।१।१ पृ १ प्रत्

ॐ विप्रतिपेधे तद्वचनान् प्रावृत्तगुणलोप  
स्यात् तेन च कर्मसयोगान् । १०।२।३१।७१ ॥  
साप्रस्ने 'रत्नेवाली यूयो भवति' इति श्रुयते ।  
रूपकस्य भाषाण्ते मन्थे उलीचरुपरिभ्रामणार्थे वा  
स्वुया निरापठे सा रत्नेवाली । अत्र प्रवृत्तप्राप्तदिश  
विरोधात् सादिश रत्नेवाली कर्त्तव्या इत्या वा कश्च  
चिद् वृक्षस्य रत्नेवाली रथात् सैन युष्येन स्वीकृता  
इति विचारे सिद्धात्तमाह । विप्रतिपेधे प्रावृत्तवैदुत  
योगेनो विरोधे सात सदननात् 'रत्नेवाली यूय'  
इति वैदुतवचनविरोधात् प्रावृत्तगुणलोप प्रावृत्तस्य  
सादिशस्य शुकस्य लोप वाच स्यात् । ननु यूय  
उदिस्य रत्नेवालीवैविधानं वृत्ते न स्वीक्रियते  
तमाह । तेन युषेन ममीपचरिना कर्मका मापनया  
सयोगान् अवकाशं युषस्य विधानं युक्तमिति । इति  
सुबोधिनी । ननु एतं यूयस्यस्य सौजन्यं प्रकथ्यते  
तमाह- तेन रत्नेवालीवैधेन पदविशेषेण युषेन  
रथेन कर्मका सयोगान् इति । समवाति टोटे ऋके यूय  
गदस्य सौमन्ताभक्ता न दोष इति ज्ञाय इति  
सुतूहलम् । के

- विभक्त्या एत आर्त्तनं यम्, न राज वरैरपयो ।  
यि ६।६।३
- विप्रदान्त्यौ सत्यमि सामर्थ्ये न वैष्णवसोम  
दुक्ल । या ३।३।३।१४ पृ ८४३
- विप्रालम्भवन्मथयत् ओदुम्भरी सती वैद्य  
विगादा' इत्यादिस्त्विति वदमृत्ताग्रायात् अग्रमाणम् ।  
यि २।३।३
- विभक्ति । वा पुन क्रियास्यप्रथम्य वाचिका वा  
वा शुभस्य प्रथमति । वाक्यप्रथमा क्रियास्यप्रथमे विभक्ति  
मरति द्वितीयादि । भाविचरिते पुन वाक्य सन्प्र-  
थमविभक्त्यापत्ती मरति । भा ३।२।६।१२ पृ ६८८
- विभक्ति निपट्या वाक्यार्थि मरति । या १।४।

१।२ पृ ३२४, • विभक्ति प्रातिपदिकानुप्रसङ्गात्  
इति द्रष्टव्यम् । वाक्यप्रतीतिपरा वा सती वाचरीय  
कालात् सत्या प्रतिपद्यति । ३।१।३।१४ पृ ७२३  
• विभक्ति प्रातिपदिकानुप्रसङ्गात् । सु  
पृ ७३९ • विभक्तिहि लिङ्गस्यप्रातिपदिकानु  
शुचैर क्रियायतामाह । क्रिया साध्या, साध्या त परिस्येद  
कानि न लिङ्गस्यप्रातिपदिकानु । अत सर्वविधोपप  
निशिष्टा क्रियैर विधीयते । तत्र प्रथम पूर्व विशेषणे  
भ्यपिषते अवधानुपपत्त्या, न हि अरुहीतविशेषण  
निसिधे वृद्धि इति । टुप् ५।१।५।१५ • विभक्ति  
हि श्रुत्या प्रातिपदिकानुप्रसङ्गात् संस्थापे वृत्ते । भा  
५।१।५।११ । विभक्तिसुरया एकचरस्य प्रातिपदिकानु  
स्यात् न द्विवाच्यता । टुप् • क्रियास्यप्रथम्य  
वाचिका विभक्ति वाक्यविभक्ति तृतीयादिका । गुण  
सन्प्रथम्य वाचिका विभक्ति पत्ती । भा ३।१।६।१२  
पृ ६८८, • प्रातिपदिकानुप्रसङ्गात् हि विभक्ति इव अर्थ  
शुचैर वदति । ३।१।३।१४ पृ ७२६, • समर्थतयापि  
समानविभक्त्यानि वृद्धौ विविभक्ति । अग्नि च  
समानविभक्त्यानि समर्थतयापि । तेषां हि आशुतया  
वृत्ति । निरुत्तना विविभक्त्यानाम् । स्वाधे समान  
विभक्त्यानि समर्थतयापि प्रथमात्तानि मरति । परप्रथम  
पथयतो विविभक्ति । १०।३।१।८२, • विभक्त्या  
आरुच्यतिपत्तिपु लत्-सौव्यारप इत्युच्यते ।  
३।१।१।१, • विभक्त्या मासिक्य ( नात्र सङ्गता  
दुलवभागा न्यौशतमौदिरादम् ) इत्युच्यते । २।१।  
१।३ • विभक्त्या प्रातिपदिकानुप्रसङ्गात् विभक्ति इव अर्थ  
शुचैर वदति । ३।१।३।१४ पृ ७२६ • विभक्त्या हि वाक्य  
प्रथमर्थते । सा च वरैना अग्नीयोमवौ तत्र सङ्घेन  
प्रथमर्थ भाषारो मरति । यन पुनभित्तविभक्ति  
सर्वदमेकपदोपसमर्थमपि वाक्य मरति तथा 'अग्ने  
च मयाकथ्ये च' इति तत्र युगपदाप्येवसा  
भाषाम् अवश्य भेदेन अग्निप्रदासती प्रत्ययेन  
अप्येवचयितपी । वाक्यविभक्ति नामनान्येवसा  
प्रथम प्रमुद्वे, सा च नामोपसमर्थता न च प्रमुद्वे  
इति आशुतियमवृत्त । या २।२।१।१६ पृ ५०७

● घट कमल आनयनं कृतिः ( घटमानय ) इति वाक्ये क्रियाकर्मभावेन अन्वयाभावात् विभक्त्या तदुपस्थितेरेव प्रयोजकत्वम् । सोम. ६।१।२३ .

● विभक्तिभिः एव अङ्गादिभावे अभिधीयमाने निष्प्रयोजनतदपवादः न तु प्रयोजनतदपवादोऽङ्गादिभ्यम् । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१३ . ● विभक्तेः वचननेर्कं न प्रयोजनम्, किं तर्हि कारकसम्बन्धोऽपि । अविधिसिद्धे एतत्वे कारकसम्बन्धे अस्योपयोग भविष्यति । तस्मादानयेकम् । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३ .

● निमित्तसङ्घटनेषु सर्वाणां ( विभक्तीनां ) प्रायदर्शनम् । दुपू. ९।१।२।१ वगैक २ .

● विभक्त्यर्थः गुणः, प्रथमं प्रातिपदिकार्थं । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदिकार्थं विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । भा. ९।३।५।१५ .

● विभक्तिजन्योपस्थितेः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकयोरेव हेतुत्वम् । मणि. पृ. १४७ .

● विभक्तिप्रातिपदिकयोः प्रातिपदिकं प्रथमम्, परिधावकारत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मरक्षणार्थादिधर्मवाचकत्वात् गुणभूता । वि. ९।३।५ .

● विभक्तिरूपा वित्तियोरुन्नी—श्रुतिः— १ 'मीहिभिर्यजेत' मीहीणा यामाङ्गत्वं वृत्तीयथा । 'अरुणया ऋणाति' आरुणस्य गुणस्य ऋणाङ्गत्वं वृत्तीयथा । आरुणयस्याङ्गत्वं च एतद्वाचनीरूपदपरिच्छेदद्वारा । अरुणयानत्वं एकदायन्या, अरुणया एव न कृष्णया, इत्यर्थः । २ 'मीहीन् प्रोषति' प्रोषणस्य मीहीङ्गत्वं द्वितीयथा । द्वितीया हि मीहीणा प्राधान्यं योषयन्ती प्रोषणस्य मीहीङ्गत्वं योषयति । श्रुतिरेवैव मरुणसह-कृता मीहीणस्य धरवङ्गत्वे पर्यवस्यति । 'इयामयग्यान् यान्तामृतस्येयथाविधानीमादत्ते' इत्यत्र मन्त्रस्य अभिधावङ्गत्वं द्वितीयथा । ३ 'यदाह्वनीये जुहोति' इति अह्वनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तम्या । ४ 'मैत्रावरुणाय वृष्ट प्रयच्छति' इत्यत्र मैत्रावरुणस्य दण्डदानाङ्गत्वं चतुर्थ्या । ५ 'असिष्ठाना नारासंतः' इत्यत्र मन्त्र-निमित्तस्य वसिष्ठाङ्गत्वं पद्यथा । ६ 'मम्यात् पूरार्थत्' प्रातिपदिकार्थस्य अवदानाङ्गत्वं पद्यथा । मीन्या.

● विभक्तिवचनयोः विभक्तेः प्राधान्यं कर्मादि-कारकवाचितात् । वचनस्य तु गुणत्वं कारकसंज्ञाभि-याचित्वात् । वि. ९।३।५ .

● विभक्तिरूप्यादिनिमित्तः ( अपरः ) वाक्य-भेदः । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३ .

● विभक्तिव्यत्यये अपि प्राथम्यं भवति । 'अदमकैरगच्छामि' इति अदमकशब्देकदेश उपलब्धे, अदमकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । ततोऽदमकेभ्यः इत्येवोऽप्युपलभ्यते इति । भा. १।३।८।२९ .

● वि-भजेत् इत्यत्र वि-उपसर्गः कर्मव्यतिहाय-र्थाय । अथवापक्षे विमत्तार्थयो वि-शब्दः श्रुति-वृत्तः । दुपू. ६।५।२।११ .

● विभागः द्वादशसप्तदशविधायाः ज्योतिष्टोमे अन्व-यार्थसिद्ध्यास्तुल्येषु । १०।१।२।३।५ ३-५५. मीको. पृ. १८१३ 'ज्योतिष्टोमे द्वादशसप्तदशविधायाः ०' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● विभागः पुरोडाशस्य भक्षार्थः दर्शपूर्णमासरो । ३।५।१।७।४८-५६. मीको. पृ. १६६९ 'चतुर्धार्कणं भक्षार्थम्' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● यत्र विशेषो न श्रूयते तत्र समो विभागः भवितुमर्हति । भा. १०।३।१३।५३ .

● विभागमन्त्रावृत्तिः नास्ति यत्र पुरोडाशान्तं कृत्वा एक एव पिष्टं तत्र । प्रधानकालेऽपि अविभक्ता नामैव हविषा प्रतिदिवसं प्रदीयमानत्वात् यथा सर्वेषुपु-त्रायम् । संकषे. १।३।२४ .

● विभागलक्षण. वाक्यभेदः । अत्र गम्यमान-सम्बन्धत्वात्. अनेकपद्यकल्पना च दीपः । वाळ. पृ. १८० .

● समाविभागशब्दौ बौद्धानां निकामप्रतिद्वया सजातीयविजातीययोर्वर्तते । ऋजु पृ. १५१ .

● विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते । ६।५।१७।७५।।

असिष्टोमे प्रातःश्रवणे महवह्यानन्तरं अन्धसु-वर्हिर्मुष्टिद्वयं यद्विषया वहिष्यन्मानार्थं शालया वहिः प्रक्षर्यति । तं उद्धत्वा अन्वारमते, उद्धत्वात् प्रतोम, प्रतोत्तारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं यजमानः, यजमानं

ब्रह्मा । अन्वारम्भश्च न दक्षिणदक्षिणेन । तत्र पुराणे गच्छन् । कच्छ एहीदेष पाश्चात्यो गच्छति । एव पिपीलिनापृथक्चत्तु गच्छन्त मध्ये प्रस्तोमुद्राभ्योः उद्गातुपनिहर्तौर्नां यदि कदाचिन् अपच्छेदः । ( अन्वारम्भध्वजः ) युगपत् स्थात् तद्य अपच्छेदो. योगपत्रे षडिति प्रायश्चित्त न विद्यते न कर्त्तव्यम् । एतस्य विनागो नाम अपच्छेदे प्रायश्चित्त श्रुतौ न अपच्छेददत्ते । तथा च विनागश्रुतेः एतस्यैव विनागस्य निमित्तत्वात् भवणात् अपच्छेदयोगपत्रे प्रायश्चित्त न विद्यते । इति पूर्व. पक्षः ।

ख्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् फालमात्रमेकम् । ५० ॥

अग्निशोभे प्रातः काले यद्ब्रह्मज्ञानं तत्र रहित्यप्रमाणार्थं अपच्युत्तं यद्विदुर्द्विदय एहीदेष शालाया बह्वं प्रथमति । तमुद्राणां अन्वारम्भे, तं प्रस्तोता, तं प्रतिहर्ता, तं यजमानः, तं ब्रह्मा । एव अन्वारम्भ गच्छता यदि अपच्छेदः स्थात् तदा प्रायश्चित्त भवति । अपच्छेदद्वय-योगपत्रे तु प्रायश्चित्त न विद्यते इति पूर्वपक्षः प्रातः एतेषु । तं यमगन्धेन निरस्थत् सिद्धान्तमाह । अपच्छेदो. योगपत्रेऽपि स्थात् प्रायश्चित्तम् । प्राप्तनिमित्त-त्वात्, प्राप्त निमित्त अपच्छेदस्य यथा प्रायश्चित्तस्य तत्र प्राप्तनिमित्तत्वात्, प्राप्तनिमित्तत्वात् योगपत्रेऽपि प्रायश्चित्त स्थात् । योगपत्रेऽपि अपच्छेदो. ऐक्यं साक्षि, शालामात्र तु एकम् । न च कालिकेऽपि अयच्छेदेन भवति । तस्मात् अपच्छेदोर्द्वयोयोगपत्रेऽपि प्रायश्चित्त स्थादेव इति सिद्धान्तः । ये

• 'विभाषा' ( पा० २।।११ ) इत्यनेन समासो नाच न माति । यदि समासस्य समासो अर्थाधीन, यथा युवक. इत्यपमथेय स्थात् । तस्मात् यथा युवक इत्येवमपि कण्डु । गजयुवक इत्यपि, तम-योऽप्यनुगतम् । यजन्तुमभो मालि तमावापुत्रयोग । यथा शचीति । तेनाश्वरपि समासो च एवार्थे समासे-ऽपि । तेनाश्वमापुत्र अर्थात् । दुप. १.०।८।१।५ पृ. १०६०.

• विभिनदेषताकिपु एन्वालीयेतु ऐश्वर्यशोभे पञ्चपुत्रभी-पाल-वसधमणीना तमम् । ११।५।५ ३४-३५. मीको पृ १३०६ 'देसादग्निनेतु पञ्चपुत्र' इत्यत्र अविहरण इति पम् ।

• विमुसंयोगसिद्धि. विधुनी मिथ सयुक्त निर-स्तत्त्वत्वात् यथासाधत्त इत्यनुमानेन । मणि, पृ २०.

• विमुसंयोगस्यमानेऽप्यति न्यायः । यथा काठप्रश्नस्यप्राग्भियुक्तात्सुसुमुद्रादयः अतिस्यत्वात् नदृश्यन्वेषेनमेव सुदृष्या सुप. पुरिष वेया स्नेहादिर्कं मुद्रेशिति विपयेऽप न्यायोऽतस्तद्यति श्रीवत्तमः । साहस्री. ५५०.

• विमोक्त. अमे. प्रयातान्तरमेवामिचयने । १।३।५।१५-२२ मीको. पृ. ४२ 'अमिचयने प्रयातौ अग्निशोभः प्रयातान्ते च अग्निविनोक्त' इत्यत्र अविहरण प्रथमम् । • विमोक्त- पूर्वमागत-वश्यात्तयोः । अर्थात् विधिरतः कर्त्तव्यं ( पूर्व शोभः पश्चात् विधोः इति अर्थे ऋगोऽन ) । भा. ५।१।२।२. • अमिचयने 'इम स्वन' ( वैश. ५।५।३० ) इति मन्त्रोक्तो विमोक्त । स च प्रधानान्ते माप्यमतेन, तवर्त्तने वार्तिकमतेन । वि. १।३।५.

• विरक्तस्य कर्त्तव्यं न दारश्रिया, किञ्च आश्रमास्तमेव । भाट्ट. ६।१।२.

• विरक्तस्यदत्त. विस्तौर्त्तौ भवति । यथा विरक्तान्-व्यपान्ति, विस्तौर्त्तौ इति साम्प्रते । भा. १०।५।५५.

• विराट् अतुष्टुम् । पादेषु अक्षयणि १०।१०।१० । उदा० 'प्रेतो अये दीर्हि' ( ऋक्सं ७।१३ ) । त्रिवा १।१।१।११ । उदा० 'अग्नि नरो दीपति' ( ऋक्सं. ७।१।१ ) । • विराट् पदुक्तिः । पादेषु अक्षयणि १०।१०।१० । उदा० 'वि विरोरक्षिमा' ( ऋक्सं. ६।१०।७ ) ।

• विराट्पूर्वो मिष्टुम् । पादेषु अक्षयणि १०।१०।८।८ । उदा० 'एवेन्नाग्निन्यामहावि' ( ऋक्सं. ५।८।६ ) । पद्वन्तुस्य मिष्टुम् इत्येव ।

• विराड्‌रूपा त्रिष्टुप् । पाठेषु अक्षराणि ८। १। १। १। १। १। उदा० ' श्रीळो रोम ' ( ऋसं. ५।१९। ५ ) । किंवा १।१।१।१।१।८ । उदा० ' श्रुते मे मित्रा- वरणा ' ( ऋसं. १।१२९।६ ) ।

• विराट्‌गव्यस्य दशकारयत्नम् । सु. पृ. ७८१. । • विराट्‌स्थाना त्रिष्टुप् । पाठेषु अक्षराणि ९।९। १। १। १। १। उदा० ' स्वस्ति न इन्द्रो ' ( ऋसं. १। ८९।६ ) । किंवा १।०।९।१।०।११ । उदा० ' श्रुयी हन्मिन्द्रो ' ( ऋसं. २।११।१ ) । किंवा १।०।९।१।१। ९। उदा० ' शुभं तु ते ' ( ऋसं. २।११।४ ) ।

• विरामः करणान्तर अकरणम् । रहस्य. पृ ११६. • विरामः गीत्युपायः ( पद्यसु ) अन्यतमः । मां. ९।१।३।२९.

• विरुद्धं अपि शानद्रूपं अग्नोन्पनिस्तेषं वाक्म- द्वायदुत्वयते । तत्र नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । भुतिलिङ्गादौ तु उत्तरस्थोत्पत्तिप्रतिबन्धः, पूर्वसप्तशतवाङ्मुत्तरस्य । वि. ६।५।१९. • ' विरुद्धी उदसन्नाथौ न स्वातामेक- वस्तुनि । ' श्लोवा. सन्नाथोपपरिहारे ३४.

• विरुद्धार्थकनिभक्त्यपदयोः प्रातिपदिकार्थयोः भेदेन अन्वयः भुत्वत्तिप्रिद्धः । राश. पुरुष. राजपुरुषा राजसन्धी पुरुष इत्यत्र यथा । मणि. पृ. १५१.

• धर्म-तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तं हेतुद्वयं एकत्र एक- देशिनि द्दयमानं विरुद्धाव्यभिचारि । रत्नाकरः, पृ. ३७४.

• विरुद्धत्रिकद्वयं उपादेयत्वोद्देश्य- विधेय-रा- नुवाच्यत्व-गुणत्वप्रधानत्वरूपम् । सु. पृ. ५४६.

• विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । ' वाजपेयेन स्वाराज्य- कामो यजेत ' अत्र वाजरूपगुणविधित्वपक्षे यागे विरुद्ध त्रिकद्वय प्राप्नोति । उद्देश्य- अनुवाच्यत्व मुखयत्वं इत्येकं त्रिकम् । उपादेय- विधेयत्व गुणत्वं इत्यपर त्रिकम् । ' वाजेन याम भाजयेत् ' इत्येकं वाक्यम्, ' यागेन स्वात्तमं भाजयेत् ' इत्यपर वाक्य कल्पनी- यम्, तत्र उद्देश्यत्वाद्यः त्रयः स्वागत्यरूपकचनिष्ठा धर्माः, उपादेयत्ववाच्यत्व- साधनभूतयागनिष्ठा धर्माः । फल्मुद्दिश्य याग उपादीयते । फल्मन्य यागो विधी-

यते । फलं प्रधानं यागो गुणः । इति यागे उपादेयत्वा- दिङ् निक् सिद्धम् । पुनश्च यागमुद्दिश्य वाज उपादी- यते, यागमन्य वाजो विधीयते । यागः प्रधानं वाजो गुणः इति यागे एव उद्देश्यत्वादिकं त्रिकं प्राप्नोति । इति यागे विरुद्धं त्रिकद्वय प्राप्तं भवति । तच्चानिष्टम् ।

उद्देश्यत्व मानवापेक्षो विधेयत्वाकारः । उपादेयत्वं अनुष्ठीयमानताकारः । तौ उभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाच्यत्वविधेयत्वधर्मौ शब्दोपाधिकौ । अनु- वादः शातस्य कथनम्, विधि. अज्ञातव्यानुष्ठेयत्व- कथनम् । फलयागयो. साध्यतापक्षत्वरूपतया प्रधानत्वो- पसर्जनत्वे । वि. १।४।६.

• विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अमेदा- न्ययुत्पत्तिः । मणि. पृ. १४७.

• विरेचनयमनयोः ( सोमस्य ) प्रायश्चित्त आज्ञातम् । वा. ३।२।९।२६.

• विरोधः प्रतियोगिनि दृष्टे विज्ञायते । वा. ३।१।१२, • न च अनवगतो विरोधः साधकारणं मयितुमर्हति । ३।८।१०।२१ पृ. ११२६, • सर्वत्र चाविरोधसम्भवे विरोधो नास्तीयते । ३।२।७।२१ पृ. ५२५. • विरोधे च भुतिलिङ्गाद् वलीयसी । भा. ३।३।७।१४ पृ ८८७.

• विरोधे च भुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३।८।१५।३२ ॥

दर्शपूर्णमासशेरोरामनन्ति ' समो अप्रच्छिन्नाश्रो दभौ प्रादेशमाने पवित्रे नुरुते ' तथा ' अरतिमाने विधृती करोति ' इति । तत्र सङ्ग. किं वेदिस्तराण्येत्य बहिषो विधृती पवित्रे उताम्यनः इति । इदानीं प्रकृतावपि बहिषर्माणा न सर्वैर्बहिषेरमिति प्रसङ्गाज्जिह्वयते । अत्रायं पूर्वपक्ष - ' बहिर्लनाति ' इति लजनविधौ प्रयोजनविशेषाश्रयणात् वाच्यकरणवर्तिर्बहिःकार्थमेव लजनमन्वयायते । विधृती पवित्रे अपि बहिःकार्ये । तेन तदर्थमपि लजनमिति । एवं प्राप्ते, अमिधीयते । भवेदेवं यद्यत्र विरोधो न गम्येत । तथाहि द्यं बहिः- स्तुणातीति धातुशब्देन स्तरणमभिधीयते । तेन द्यस्य बहिपः सकल्प्येव वेदिस्तरणभेदाद्यान्यम विनियोगः

विरोधे

समातीति । अतोऽसर्गपर्यन्तं बहिषः, निवृत्तिपवित्राया  
दर्शनमहमिति सिद्धम् ।

प्रयोगानुम् - पशोक्तम् । सूत्रं तु - सनस्य ह्यनस-  
स्येयं बहिषः । अतिविरोधाद्विद्विद्वे विनिवृत्तौ बहिषः  
पवित्राय न तत्र ग्रहणे विरोधादयत्तः सामान्यभूतो  
निवृत्तिपवित्रार्थदर्शनेऽपि सोपे परिमोक्षनीयानिपाने  
बहिषीति । तौवा ।

ॐ विरोधे च श्रुतिविरोधाद्बन्धकः सोपे ।

३०८१७३३ ॥

दर्शनसमाप्तौः 'समी अप्रच्छिन्नसौ दर्शो प्रादेश-  
मानो पविने करोति' इति 'अस्तिनास्ये निवृत्ती  
करोति' इति च श्रुतम् । पवित्रायतनं दर्शनं किन्त्यायतनं  
च दर्शनमप्यन विहितम् । एते दर्शाः वेदिस्तरणार्थान्  
बहिषो ब्राह्मण इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । 'मिवातु  
पञ्चवातु वा वेदिं न्युयाति' इति श्रुतिविरोधात् सख्यत-  
बहिः सर्वे वेदिस्तरणार्थमेवेति शक्यते । पवित्रविधुक्त्यर्थ-  
दर्शनां तत्र एव ग्रहणे उक्तश्रुतेः विरोधः स्यात् ।  
एत श्रुतिविरोधात् विरोधे सति सोपे पवित्रविधुक्त्यादि-  
रोपकार्ये उरुतुलो दर्शनमुत्पन्नः अथक अग्रहणः  
स्यात्, परिमोक्षनीयं नाम यद् बहिः, तथ्यात् स्यात् ।  
अनेन ग्रहणायपि बहिषादिपदार्थानां नास्तीव सर्वा-  
येता इति काचित् । के.

ॐ विरोधे त्वजपेक्ष्यं स्वादसति हानुमानम् ।

३१३२३ ॥

यत्र श्रुतिविरोधेऽयत्र रूपम् \* यथा औदुम्बराः  
सर्वेष्वेव 'ओदुम्बरीं रज्ज्वा उद्रायेत्' इति श्रुति  
विषयम् । 'अष्टाक्षरसिद्धयः सर्गाणि वेदत्रयसर्वेषु  
चरणात्' (नीप. १.११२) 'जगत्त्रयोऽमीनादधीन' इति-  
श्रुतिविषयम् । 'मीनस्रजको भोजनार्थ' इति । तस्मा-  
दमीनामौदे मन्थिते वचनानां च उद्वेगि-रूपम्' इति-  
श्रुतिविषयम् । अत्र प्रमावरेण सर्वान्मोक्षदिवसमधि-  
करणात्पवित्रम् इह प्रत्यक्षमुक्तिभूतोः सामान्यभाषा-  
तद्दर्शनसमाप्तौ न चास्तीत्येवमप्रत्यक्षभाषा विरुद्धो-  
पदिशताया अ-मिन्नपत्तेः साधकत्वं लभेति उक्तम् ।  
विद्वान्मन्थनेनास्ति अत्रात्वे प्रमावरेणान-पय निवृत्तं अन्

मनेन अतोऽसर्गपर्यन्तं बहिषः कथयिष्यामि प्रत्यक्षभा-  
ष्य सिद्धस्य चापदर्शनम् । इह तु प्रत्यक्षानुमितभुयो-  
द्वेरीरपि अन्यथासिद्धिसमाप्तौ समरिति । यथा हि  
पौष्पेयत्वेन स्मृतौ आन्यादादिपुत्रसमाप्तौ, तथा  
वेदेऽप्युत्तराद्यैः गौरुपेयत्वात् 'ओदुम्बरीं रज्ज्वा-  
दुद्रायेत्' इति श्रुतौ नकारानुकारमेव रज्ज्वा उद्रायेदिति  
प्रातिष्ठिसमाप्तौ समस्येव । अतो विनिवृत्तकारण-  
भाष्यात् द्वेरीरपि प्रत्यक्षानुमितभूतोऽप्यसिद्धस्य-  
समाप्तौ न चाप्यवश्यकमत्र, नापि विकल्पः । अथ  
द्वेरीरपि श्रुतयासिद्धिसमाप्तौ चासिद्धस्य, तथापि न  
तावत् तुल्यवत्त्वात् आन्यादाद्यभाष्यः समरिति, नापि  
विकल्पः । युगपदुपस्थितौ हि प्रयोगविरोधान्बन्धकस्य  
विकल्पो मरति । इह तु प्रथमोपस्थितेनानुपजातविरो-  
धिनो सकल्पप्रयोगात्तद्विरोधात्प्रसिद्धेनाप्यन्यासासिद्धेन  
तथैव व्यति । परस्परयापातादप्यवशमेवेति पूर्वः  
पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु - सर्वदेव यदि प्रकल्पप्रतिविधेये स्मृतौः  
श्रुत्यनुमानं भवेत् । तदेव तु न समरिति । बाधित-  
विषयत्वेनानुमानोद्देशसम्बन्धत्वं, बह्विधेयं शैःवानुमानो-  
दयस्य । अत्र अस्त्यनुमानार्थमवशात् परस्परव्यापातः,  
किन्तु स्मृतेर्नाथ एवेति ।

तदेतद्वा बन्धकम् । यदि हि प्रत्यक्षानुमितभुयो-  
द्वेयवत्त्वेन तद्वा बाधयवश्यकमत्रः । अथ तुल्यवत्त्वेन,  
तदा विकल्प एव । परस्परव्यापातस्तु कुतः । न च  
द्वेरीरपि अन्यथासिद्धिसमाप्तौ परस्परव्यापातः, तत्र  
प्रत्यक्षभूतो तावत्तत्रास्त्यनुकारसमाप्तौनादिसकल-  
व्येनमाप्यनपरपरपरपरहृत्वे । परं मन्वादिस्मृतिव्यति  
आन्यादादिभूतत्वसमाप्तौनादिसमाप्तौ अन्त्योक्तसमाप्तौ  
परमसिद्धान्तविरुद्धमेव मनोनेत्र यथैव अस्ति यन्निवृत्तं ।  
न चाप्यन्यासासिद्धेऽपि अग्रप्रकारवृत्तयोः प्रत्यक्षा-  
नुमितभूतोः सकल्पप्रयोगात्पवित्रसमाप्तौ न चाप्यवश-  
कमापे नापि विकल्प इति बाधयव । युगपदुपस्थि-  
तकारि यामौमेताद्वेरीरपे कथास्त्रयौक्त्यनेन सकल-  
प्रयोगात्पवित्रमत्तम् । तद्वाच्यम् - 'निगमायं श्रुते  
आन्ते यदमीशोर्निपातणी' इति ( वा १.१३.३३



पृ. १७६ ) । अथ तथानन्यथासिद्धशास्त्रद्वयदर्शनात् प्रयोगविधिना विकल्प आश्रीयते, तदिहापि समानम् । साऽप्यत्र उपस्थितित्यन्तरश्रुतेः, साऽप्यप्यन-क्रमेण यवनीहिशास्त्रयोरेकस्यतरस्याऽविशिष्टेति तयोरेपि परस्परस्थाधातात् अत्रामाप्यमापद्येतेति यत्किञ्चिदेतत् । सिद्धान्तशुक्तिस्तु मङ्गान्तर एव निरसनीयेति यथामाप्-मेव तावदधिकरणं प्रदत्तते- पूर्वं मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलत्वेन ग्रामाण्ये निरूपिते इदानीं वेदविरोधे सति तदोच्यते ।

अत्रापं पूर्वपक्षिणोऽमिसंघिः । न ह्येकमन्वादि-मणीताना क्वचित् वेदमूलत्वं क्वचित् भ्रान्त्यादिमूलत्वं-मिति शक्यते वक्तुम्, सर्वेनेमानाश्चासप्रसङ्गात् । तदुक्तम्- 'कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्या-दिमूलता । स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चैकस्तामिन्द्रो-ऽपि वारयेत् ॥ ' इति ( या. १।३।१।३ पृ. १६९ ) । तथापि यदि श्रुतिविरुद्धापेविषयिणी श्रुतिं पंभसत्वेन, तदा न कल्पेतापि । न त्वेगम् । दृश्यते हि परस्परविरुद्धायाः श्रुतयः । उदितहोमानुदितहोम-पोहसिप्रथमप्रहणादिविषयाः सहस्राः । तदुक्तम्- 'परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि । स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूळान्तरं सवेत् ॥ ' इति ( या. १।३।३ पृ. १७० ) । अतः प्रत्यक्षश्रुति-विरुद्धाऽपि स्मृतिः श्रुतिमूलतया प्रमाणमेवेत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते । स्मृतितो हि श्रुतिविज्ञानमानुमानिक वक्तव्यम् । अनुमानस्य च व्याप्तिपक्षधर्मत्वात्तद्व्याधित-विषयत्वमपि सामग्रीमप्यनिषिद्धम् । तेन यद्यपि स्मृतिस्वरूपेण अष्टकादिस्मृतितः तर्ह्येष्टनस्मृतेर्नास्ति विशेषः कश्चित्, तथापि औदुम्बरीस्वर्जनश्रुतेः प्रत्यक्ष-त्वेनाऽप्रसङ्गत्वात्सर्ववैष्टेतेरौदुम्बरी कृतपूर्वसाधनमि-त्यपकद्वयुद्धेः पुठगम्बौदुम्बरीसर्वेष्टेन श्रुतनुमानं वाचिन-विषयभगदुत्यन्तमेव नाहते अत्रापि प्रत्यक्षावगतो-ष्यत्वात्तदुद्धेः शास्त्रमानानम् । इतरथा तु एष्यां सर्ववैष्टेनमुपतिष्ठते इत्यादिश्रुतिविरोधेऽपि म-शब्दज्ञात्-श्रुतनुमानं प्रसज्यते । तदुक्तम्- 'मिद्वेन हि साध्य-सुत्वन्तिमुत्तानिरोधेन वाच्यत इति वाचविदो नैवा-

यिकाः' इति । न चैवं सति अनेकान्तिस्त्वादष्टमादि-भूतावपि न वेदानुमानमिति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षश्रुत्य-विरुद्धाया एव स्मृतेरिति प्रत्येनाऽनैरान्तिस्त्वात्तदामावदिति । अतः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयो न प्रमाणमिति ।

प्रयोजनम्— यदि पूर्वः पक्षः, तदा षोडशसिद्धशा-प्रहणमदिकल्पः । सिद्धान्ते तु— स्वर्गानामाप्तनुष्टेय-मिति । सूत्रं तु— प्रत्यक्षश्रुतिनिरोधे लिङ्गत्वात्वेन स्मृतिप्रामाण्यं अनपेक्षं अनादरणीयम् । यस्मात् असति विरोधे स्मृतितो वेदानुमानमिति । तौता.

॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् । १।३।३॥

श्रुतिधर्मं प्रमाणं इत्युक्तं श्रुतिमूलत्वानुमानात् । यत्र तु स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्या विरोधे दृश्यते तत्र श्रुत्या विरोधे सति तु अनुमानं ( स्मृतिः ) अनपेक्षं श्रुति-मूलानवेक्षं स्यात् श्रुतिमूलत्वानुमानासमावात् अत्रमाणं स्यात् य स्मृत्यंतो यः श्रुतिविरुद्धः । असति तु श्रुति-विरोधे श्रुतिमूलत्वस्यानुमानं कर्तव्यं ग्रामाण्यं च स्वीकर्तव्यम् । हिंस्रः अचपारमार्थः, असत्येन विरोधे श्रुतिमूलत्वानुमानं इति । ' औदुम्बरीं स्पृष्टोदायेत् ' इति प्रथमा श्रुतिः ' सा सर्वा वेष्टयित्वा ' इति स्मृतिः तथा श्रुत्या विरुध्यते इति सर्वोरो न प्रमाणम् । सर्व-शब्दस्याय सर्वोच. कर्तव्यः । किमन्तन्वित् औदुम्बरी मूलमात्रं त्यक्त्वा सर्वां सर्वां वेष्टयित्वा अहतेन वाससा इति ।

हेतुदर्शनाथ । ४ ॥  
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे विरुद्धाशे स्मृतिः अत्रमाण इति सिद्धान्त उक्तः । तत्रैव हेरन्तरमाह । अहतेन वाससा सदसि निमित्ता औदुम्बरीं शाया सर्वां वेष्टयित्वा इति प्रतिपादने ह्येव हेतुर्दृश्यते अधिकरणत्वेनात् तथोक्तं म्यात् स्मृतिवारेण । सुसुषुष्याः केचित् क्रीनराजकरस्य भोजनमोचरितन्तं, अयुस्स्य छादयन्त अष्टानवार्दि-मदस्य णि वेदप्रसवर्षं चतुः । तत् दृष्ट्वा स्मृतिकारित्वत् निरुद्धं स्यात् । तथा च तथा करणे स्यात्वे च श्लोभादि-हेतुर्दृश्यते । तस्मात् तादृशी स्मृतिः अत्रमाण इति भाष्यम् । नार्थिकारस्तु नैतकारणं भवत्ये ।



स्मृतिः प्रत्ययनेदनाधिकारिका वा सर्वानुराह्य सम-  
 भायते । किं पुनस्तादृशवि धर्मप्रमाणेन धरमायते,  
 किं पदुष्टम्येन इति । उतः सद्य इति चेदुच्यते—  
 ' विरोधपरिहापद्धा सति वा तुल्यमूलतः ।  
 अथाधो वा भवेदस्या वाधो वा तद्विपर्ययात् ॥ '  
 एकविधये विद्वद्यर्थपरिहायिणी निहानं विद्वद्येते  
 यत्रयत्रयाननिर्गन्धश्च वाक्यसामर्थ्यात् प्रतिपद्येते ।  
 तथादि शक्तिविरोधेरेपि श्रुतिमूलोः केनचित्प्रकारेण  
 निवृत्तियवत्वेन व्यनत्या विध्यते । विरोधप्रतिपेक्षयोर्ना  
 विरोधाभाकदेश्चिन्नपि विषये समुच्चयसंभवात् एक-  
 प्रयोगवत्त्वसमसाद्भवेत् । प्रामाण्याद्दीर्घरेणेन प्रयोगा-  
 न्तरे चोमपानुग्रहः स्थात् इत्येन विद्वत्साधनेऽपि  
 अत्यन्तविरोधाभावात् प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च  
 वेदिकप्रकारितोपे तुल्यमूलकत्वनात् उभयप्रामाण्यमुप-  
 पत्स्यते । ततो यथोपन्यासविषयेऽपि स्मृतिप्रामाण्यम-  
 पेक्षितम्यम् । अथ तु प्रवर्तनेनाप्यप्यमाणेऽपि न विपया-  
 मारुता इत्यस्या नापि प्रमेयाविरोधात् समुच्चयो नापि  
 विकल्पेनोपपाद्यतः किं तर्हि उभयपरीक्षनादत्यन्तविरोध  
 एव । प्रत्यक्षानुमेयभूयोश्च लौकिकपरवशानुमानवत्  
 मत्तम् । अथविरोधस्य गत्यन्तयोगात्प्रमाणासमवे  
 श्रुतिजनितव्येन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षाणीय भविष्यतीति ।  
 ' किं तान्त्र्यानुयादात्र विरोधेऽपि प्रमाणात्ता ।  
 अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादाविक्रमो भवेत् ॥ '  
 अनादादिनविषयप्रमाणवदिमूलं हायाहतेदमूलरवा-  
 वधारणः स्मृतयो निर्याजप्रामाण्या, सकल्पते धर्म-  
 व्याहारकत्वेन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविद्वत्त्व-  
 हेतुदर्शनपरस्परविनासादिना केनचित् अस्ति च्छेदेन  
 आसामप्रामाण्यं कल्प्यते तदा बहुनाम्याखिलप्रकारादि-  
 भेदभित्तेषु ( ननुवासाश्च खिलः प्रकरणादवशं ये तेषा  
 ये भेदास्तोर्मिषेषु वेदेषु ) येदेषु श्रुतिविज्ञायात्मनोप-  
 देशनामादिद्वारादिदेसात्मकविश्वप्रमाणभागेषु ( श्रुति-  
 लिङ्गाद्यात्मनोपदेशे पथं नामादिद्वारेऽतिदेशाल्पात्मका  
 ये विविच्यमानमागस्त्येति विवदः ) को जानाति  
 वा स्मृतिः कीदृशेन वेदप्रमाणेन विद्वध्यमाना कदा-  
 ऽनुमास्यते इति । अतश्चेन, जालायाद्देवेन कविददि

निश्चयेत् । अत्रिशाखाद्यान्तमेव प्रामाण्यं प्रतिहन्त्येत् ।  
 तथादि— ' कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्या भ्रान्त्या  
 दिमूलता । स्मृतिमि. प्रतिपन्ना चेलकलामिन्द्रोऽपि  
 वारयेत् ॥ एकमूलत्ववस्थायां मूलान्तरनिरा-  
 क्रिया । अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदु-  
 पेक्षणे ॥ ' किंच— ' परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न  
 भवेद्यदि । स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं  
 भवेत् ॥ ' यदा रूदितानुदितामिहोत्रहोमतिथिरदिति-  
 राभगतयोदशिमण्डराय सहस्रशः श्रुत्योऽप्यसमभवानुगा-  
 पदनुग्रानर्पिताया परपरविद्वदा इदप्यते तदा यदि नाम  
 कायाचित् स्मृतीनां स्वयेदशापामतत्रचनविरतीतार्थ-  
 शास्त्रान्तरवचनमूलानां अर्थात्तत्राक्यविषयो इदप्यते अतः  
 तावतेन सर्वसापामन्यवकर्मपरहरिया स्वयन्श्रुतान-  
 धीत्स्वमात्रेण इदस्यस्योपस्थापितवृक्षान्तरस्यश्रुतिनिरा-  
 करणं न शोभते ' न चैकं प्रति शिष्यते ' इति हि सर्व-  
 श्रुतीनां सर्ववृक्षान्तरं प्रति प्रामाण्यादप्यनवचनं स्मृतेरपि  
 श्रुतिभारणसामर्थ्यात् । ' तस्माद्यथा विरोधेऽपि  
 पठ्यमानप्रमाणात् । पठित्तसर्वसापामानां तथैवेत्य-  
 चधार्थताम् ॥ ' किंच— ' अविरोधे श्रुतिमूलं न  
 मूलान्तरसंभवः । विरोधे स्वन्यमूलत्वमिति स्वाद्-  
 धर्मेयसम् । मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव  
 अस्तुरा । वदनुमाण्यते पञ्चाद्विरोधे नेत्यतिक्रिया ॥  
 तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वं सर्वदेव चयवस्थितम् ।  
 मूलान्तरप्रवेशो वा किं तत्प्रामाण्यतृणया ॥  
 किंच भ्रान्त्यादिमूलानां संभवासंभवाद्ययः ।  
 स्मृतीः प्रति विरुद्धोऽयं वाचपक्षो न सुच्यते ॥  
 तेनाऽऽसां यदि वा नैव क्वचिदस्ति प्रमाणात्ता ।  
 सर्वत्रानुयाहता वा स्यात् स्वर्षचरतीयता ॥  
 विरुद्धत्वं च जानन्ति स्मतीस्ताः स्मरन्ति च ।  
 वेदमूलत्वं स्वतया किमान्यत्रारं कारणम् ॥  
 गुणमागन्तिमित्तव्याश्रुच्येताप्रमाणात्ता । उल्लेख-  
 णीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसङ्गो ॥ सान्द्रपमदो-  
 न्मादप्रमादात्सल्लुच्छताः । क वा नोपेक्षितुं  
 शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यदेवतम् ॥ अदृष्टेन हि चित्तेन  
 तुल्यमासाधुमूलता । तुष्टमूलत्वलाभरतु भवत्या-

क्षयदोषत ॥ का वा धर्मक्रिया यस्या दृष्टो हेतुर्न युज्यते । कथञ्चिद्वा विरुद्धस्य प्रत्यक्षश्रुतिमि सह ॥ लौक्यतिक्कमूर्त्तौणा नैवान्यत्नर्म विद्यते । यावन्निर्दिष्टदृष्टार्थं तद्दृष्टार्थं हि युज्यते ॥ वैदिकान्नापि कर्माणि दृष्टार्थान्वेव ते विदुः । अल्पेनापि निमित्तेन विरोधो योजयन्ति च ॥ तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसके कश्चित् । न च कश्चन मुञ्चेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥ प्रसर न लभन्वे हि यावत्कचन मर्षटा । नाभिद्रयन्ति ते तावत्प्रियाया वा स्मोचरे ॥ कश्चिद्दुचेऽय पादो हि स्तोत्रेक्षान्कथयामामि । जीवितु लभते क्लेशस्तन्मार्गपतित स्वयम् ॥ तस्माद्दोषाववस्थाना धर्मनाशनशालिनाम् ॥ एष मीमांसके पार्थ न नभोरथशूरणम् ॥ यथाऽऽदी अद्यथा सिद्ध पुन स्यायेन साधितम् ॥ आह्लासिद्धप्रमाणत्व पुराणादि चतुष्टयम् ॥ तत्तर्पेवानुम तन्व्य वर्तन्व्य नान्तरा श्रयम् ॥ सर्वं श्रयगत स्वीदेदुर्नदशकटादि यन् ॥ यक्षो योऽङ्गीकृतो येन तस्यस्वन्द निर्ब हेत् ॥ हारयेवन्तरा तस्वन् भीतोपद्रयवारिभि ॥ वेदश्च यदि दृष्टार्थं भूयमाणविरोधि वा । न विद ध्यासतस्यादृष्टश्रुतिवन्मूलता त्यजेत् ॥ यदा तु हन्तिपिप्यादिकर्म दृष्ट सहस्रम् । दृष्टार्थं पिहित वेदे तदा कि हेतुदर्शने ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं तानूनप्रादिकर्म च । ऋत्विग्ना यन्नमानस्य च पर त्वदः प्रविनासार्थं मन्त्राग्ने शयकर्म तन् तानून यम् ॥ यदात्विग्जपान्नाना दृष्टार्थं सर्वमिप्यते ॥ तद्यद्य वैदिक तादवस्थासतोऽन्यदवैदिकम् । यदा वैय विधान्वेव वेदे कर्माणि सन्ति न ॥ तदा कि नाम दृष्टार्थं बुद्धया स्थिदेवैदिकम् । तेनाऽऽदा- वेव या वदसा र्मावर्तना वेदमूलता ॥ निर्वोदन्त्येह सैवान्वात्किमिदं सिद्धान्तेऽधुना ॥ तस्माद्देविवरु- द्धाना दृष्टार्थाना च हेतुभि । स्मृतीना न प्रमाणत्व विदन्त्य मन्त्राणि ॥ अविशिष्ट प्रमाणत्व धर्मीसा प्रामादीदशम् । विरोधेऽप्यधुना दुष्कमेव प्राप्तेऽभि- पीयते ॥ विरोधे स्वनेषु स्वप्नप्रमाण्य र्मुति

वन्धनम् । अविरोधे हि वेदेन तन्मूलत्वमुनीयते ॥ या तु वेदविरुद्धेह र्मुति वाचन दृश्यते । सा तु स्याद्भ्रान्तिमूलैव न एतद्भ्रुतिमूलिका ॥ स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्व स्मृतेस्तावन्न सम्यत् ॥ वेदमूलानुमान च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ वेद- श्चयानुमान हि तावदेव प्रवर्तते । तदर्थमपि य वापत्प्रत्यक्ष नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षे भूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम् । न हि हस्तानि दृष्टेऽपि तत्पदेनानुमेप्यते ॥ स्मृतीना श्रुतिलिङ्गत्वमलि हस्तपदादितन् । तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्देव विचार्यते ॥ तावदेव स्फुरन्त्यर्था पुरस्तादानुमा- निका । यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेव न कृतते ॥ दृक्तमूला स्फुरन्त्वोऽपि स्मृतयो न चिरामुप । निराधारत्वदोषेण शास्त्रा इव वनपते ॥ न हि साक्षात्प्रमाणत्व स्मृतीनामुपपद्यते । नाप्यमूल- यतसाव्याचक्षु मूल न विद्यते ॥ प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि श्रुतिर्नाप्यनुमानिकी । नैराकाररूपत्वप्रमात्- णामनुमान न लभ्यते ॥ अमेय यदपरिच्छेद्य भवेत्केनचिदात्मना । तस्य स्वात्परिच्छेदा- त्सतनकारप्रमाणता ॥ तादृक्त्वेषेण परिच्छिन्ने तद्विषयत्वोऽपि वा । भूयकारिभ्यमेवे हि न प्रमाण प्रवर्तते ॥ भिन्नकक्षागतं ये च प्रमाणे तत्र धावत । तयो मीशेण निर्णीते सन्धर न प्रवर्तते ॥ तद्वि दूरमपि प्राग्भेकमप्यगत पदम् । इतरेण गतेनाऽऽदावेकान्तेनैव जीयते ॥ यत्र शीघ्रतर भास्ति नस्यार्थसापहृत्कारम् । विरोधापि अनेत्तत्र दुर्वल न निवार्यते ॥ न हि येन प्रमाणत्व लक्ष्यपूर्वं कदाचन । तेन तत्सर्वद- लक्ष्यमित्साक्षात्पयतीधर ॥ सर्वमुपपद्यमान हि यद्यन्त्येन विरोधिना । न रूपते तदातस्य सिद्धिं बलोन लभ्यते ॥ यस्य तूपयानस्य मूलत्वेय निवृत्त्यते । मुप या रुच्यते तस्य नाऽऽ- मलता कदाचन ॥ न च यद्दृक्त्वदृक्त्वसात्वान- नेव विशति । अविरोधेऽपि तेनासा न लभ्यन्त्य धधचन ॥ न चापि वाचकाभाषा-

हृन्ध आत्मेति सर्वदा । लक्ष्यन्वः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥ उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते । तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावस्थ्यते ॥ अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः कश्चित् । तस्मात् सर्वत्र बाधोऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥ विषयाविषयो ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादोः । बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥ यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीपति । तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णाजलैरपि ॥ बाधितां मृगतृष्णां वा दृष्ट्वा हृदगतोऽप्यसौ । विप्रलम्भभयादेव न ज्ञानादि समाचरेत् ॥ तावदेव हि तोयादिज्ञानत्येष्टा प्रमाणता । न तोयं मृगतृष्णेयमिति यावन्न लुप्यते ॥ अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेणु जायते । रुध्यते विषयो यावन्नास्य प्रत्यक्षजन्यता ॥ एवं स्मृतिप्रमाणत्वे तावत् श्रुत्यनुमानजम् । यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावस्थ्यते ॥ अतः कश्चित्प्रमाणत्वं कश्चिदप्यप्रमाणताम् । व्यवस्थापयता न्यायैर्न भवेदर्धवैशसम् ॥ प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णायोः । यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयोः ॥ तस्मादेवं न यत्कच्यं सर्वासां वा प्रमाणता । अथवा सा न कस्याश्चिदपि कश्चिदनाश्रिता । तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता । रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यतः ॥ विकल्पः किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह । उच्यते— 'विकल्पस्यादृष्टदोषत्वात् तावत्स्वभ्युपेयता । पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकराः ॥'

तुल्यवलयविकल्पो हि तावददृष्टदोषत्वात्कतिङ्कगतिन्यायेन क्विदेवाऽऽश्रियते । किमुत कक्षगतरितप्रमाण्यविषमशिष्टविकल्पाः । तथाहि 'प्रमाणपदधीं यावन्नारोहत्येव हि स्मृतिः । बाध्यते तावदत्यन्तं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया ॥ स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते । तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदधीं ब्रजेत् ॥ परार्थीनप्रमाणत्वान्न प्रमाणपदे स्थिता । श्रत्या

बाधितमात्राऽसौ पुनर्नोऽपि वितुं क्षमा ॥ तुल्यकक्षविकल्पोऽपि नाप्रामाण्येऽत्यकल्पिते । प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक् ॥ प्रमाणत्वं प्रतीतं यदुज्ज्वलत्तदपहननुतम् । एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥ तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् । भाषे सत्यं भावेन विनैवं परिकल्प्यते ॥ सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्ययात् । अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥ प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्नोपद्वयं भवेत् । यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥ संप्रत्यपहनुवानस्य दोष एको हि जायते । प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥ एष जायेत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः । एवमेकत्र चत्वारो दोषा बाध्यै प्रदर्शिताः ॥ एत एव प्रसज्येरन् द्वितीयेऽपि प्रकल्पिते । एवमेपोऽदृष्टदोषोऽपि यद्भीहिद्वयवाक्ययोः ॥ विकल्प आश्रितस्त्रगतिरन्या न विद्यते । श्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यवशास्त्रेण कृष्यते ॥ श्रोता तत्र भवत्तोऽपि श्रीहिशास्त्रेण कृष्यते । द्वाभ्यामश्रमुखीवच श्रुतिभ्याममितः समम् ॥ श्रोतुराकृत्यमाणस्य बलाबलमपदयतः । एकरिमन्नुपसंहर्तुं बुद्धि युक्त्या न पदयतः ॥ उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते । तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥ तदनन्यगतिस्त्वेन तथाऽप्यभ्युपगम्यते । सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥ एकस्य वा प्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते । तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥ सिद्धो लोकप्रवाद्योऽयमेकानेकविनाशिनाम् । सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्थत्यजति पण्डितः ॥ स चायमुभयोर्नाश उभयार्थापरिग्रहात् । मिश्रार्थं यजमानस्य मिश्राणां विध्यदर्शनात् ॥ नियमार्थं ह्युभे शास्त्रे यवश्रीहोर्बिधातृणी । प्राप्ते चान्यनिवृत्त्यंशः फलमार्थात्प्रतीयते ॥ श्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् । यथाश्रैवमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते ॥ नैव श्रीहिभिरिष्टं स्याद्येनैव च यथाश्रुतेः । मिश्रिज्येत

विरोधाधिकरणम्

चेत्त्र भवेदुभयवाचनम् ॥ एवमप्रतिपक्षैव  
तुल्यैषा मिश्रतामति । तेनोभयाप्रमाणत्वानुक्तै-  
काप्रमाणात् ॥ सेयमत्यन्तमन्याप्या द्वयोरप्यनव-  
स्थिति । अव्ययस्या न युक्ता हि व्यवस्था  
यत्र लभ्यते ॥ ' सर्वत्रैव होकरूपत्वानुवाणेन निरु-  
पितरूपं यत्र हतुं न कथम् । ' तेन यस्य प्रमाणत्व-  
प्रमाण सर्वदाऽस्तु तत् । यस्यापि तत्र प्रमाणत्वम-  
प्रमाण तदुच्यताम् ॥ ' तदेव तु न्दाचित्प्रमाण-  
कदाचिदप्रमाणमिति न कथंचिदपि विश्रम्भ स्यात्  
तदेतद्गीहियत्र भुञ्जोरव्य तापरिहायै तदादश्यमापनितम् ।  
' न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किंचिद्व्यस्थितम् ।  
येनैत्र प्रमाणत्व स्यादन्यत्राप्रमाणात् ॥ अति-  
स्मृत्यो पुन स्पष्ट व्यवस्थानाप्रमाणात् ॥ येन  
श्रुते प्रमाणत्व स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणात् ॥ स्वरूपेण  
तयोन्तात्रप्रमाणत्वनाप्रमाणते । ततोऽन्यापेक्षया  
स्यातामप्रमाण्यप्रमाणते ॥ ' यो यस्य स्वरूपाश्रयो  
वर्म प्राप्त स बलता कारणतरेण विषये प्रति-  
पद्यते । न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो वाच-  
नत्व प्रतिपद्यते । ' स्मार्तस्य वाचक श्रौतो बल-  
न्यात्प्रतीयते । प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्वचन-  
धारितम् ॥ श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यस्थितवला-  
बले । सनि दृष्टनिदृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥  
स्मृत्या प्रतीयते यास्तु श्रुत्या तावत्प्रतीयते ।  
निरुद्धधर्मतामैको न च धर्म प्रतीच्छति ॥ न च  
शीघ्रहतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गति । अथै-  
पहत को हि गर्भै प्राप्नुमर्हति ॥ स्मृत्या चार्थं  
परामृश्य यावत्तद्विषया श्रुतिम् । अनुमातु प्रवर्तत  
तावत्सोऽर्थोऽन्यतो गत ॥ किं कर्तव्यमितीदं च  
तत्र जायते ॥ युगत्वमिमीयाता यदि चार्थं  
श्रुतिस्मृती । अगृहीतविशेषतात्वात् तुल्यपले  
तत ॥ यद्वा यावत्तुल्यैर्यं साम्यादेव प्रतीयते ।  
तरिमश्रेय क्षणे मूल कल्पयेत्स्मृति स्मृतिम् ॥  
ततोऽर्थमिप्रकर्षेऽपि प्रमाणात्वेन तुल्यता । भवे-  
देव श्रुतिस्मृत्योर्यं श्रुतिपरिग्रहात् ॥ यत्

स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिरूपना । जायते  
कल्पतया तस्मात्सा वाधेताप्रतिष्ठिता ॥ स्मृति  
मूलानपेक्षा हि स्मृतिव्यादेव हीयते । तदपेक्षा  
पुन श्रुत्या वाध्यते मूलार्जिता ॥ ' एव ता-  
द्विकल्पवदमनात्कथा एव स्मृतेरनो वाधप्रकार ।  
' द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदवीं गता । आपन्ना  
पाक्षिक नावमत्यन्तं वाध्यते स्मृति ॥ ' तदर्थं  
यति । विरूप तु वदनपक्षे तावत् श्रुतिप्रामाण्यमभ्यु-  
पैतीति । तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमप्यवश्यमापि तस्याश्चा  
प्रामाण्यकल्पनाया न श्रुतेरपि तद्व्याधये । ' किं तु  
तस्या प्रमाणत्व श्रुतिमूलत्वकारितम् । यत्स  
स्माद्वतमूला तदान्नी साऽनवाधयेते ॥ ' श्रुतिमूलत्व-  
विच्छेदोत्तरकाले च प्रादुर्गिरादृतमूला तयोपप्रादुर्गिरान-  
स्मृतपुरुषप्रणीत परिणवाच नित्यत्वद्वारनिर्मूलतासमा-  
दवश्यमापि विप्रलम्भाभिप्रायादि निविदेऽ मूलमाप-  
यते । ' श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूल स्मृतेरन्यत्रक-  
ल्पयते । तेनैवस्या प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्त्यते ॥'  
श्रीहि श्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्या-  
रोपितम् । तत्रयोगात्तरवेलाया तुल्यताप्रादुर्गिराया-  
मानत्वेन सनिऽण्यविपदृष्टार्थैरादिविशेषाभावेन च पुन-  
सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते । ' न तु स्मृते प्रमाणत्व  
पुनरञ्जीवितु क्षमम् । त्रिच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्मूल-  
प्राप्त्यादिहेतुभि ॥ ' न हि एकस्या एव स्मृते-  
प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहकाले अनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परि-  
ग्रहाश्रयणे तु प्रा त्यादिमूलत्वमिति विद्वद्वाचनभारणाऽव-  
कल्पने । आह । सत्य यदि प्रथममेव विकल्पकती-  
श्रुत्यर्थं परिग्रहा द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यधपरिग्रहायोग-  
निष्ठेत् । ' ततस्तदुक्तसामांसे प्रतिहन्त्येत सर्वदा ।  
न त्वेतस्य प्रसङ्गेऽस्ति स्मृते पूर्वपरिग्रहे ॥'  
न त्वेतस्य प्रसङ्गेऽस्ति स्मृते पूर्वपरिग्रहे ॥'  
प्रतिहन्तुल्यनुमाने इत् । ' न प्रज्ञान् श्रूयमाणाऽपि  
श्रुति स्यात्प्रतिनिधिका । गर्भेनैवापनीतं हि  
दरेप्राश्रयिग्रहत् ॥ ' न तेष नियमोऽस्ति  
त्रिणामुभि स्मृतिविद्वदा श्रुतिरेव प्रथम श्रोतयेति ।  
' बहुविज्ञासमानाना कदाचिकचिदापतेत् ।

पूर्वपश्चाद्विभागेन न तद्धेतुवलयलम् ॥ आद्ये  
 प्रपाठके येन व्रीहिशिखं प्रतीयते । द्वितीये  
 यवशिखं च न तत्तत्प्रति दुर्वलम् ॥ स्वशाखा-  
 विहितैश्चापि शाखान्तरगतान्विधीन् । कल्पकारा  
 निवृध्नन्ति सर्वे एव विकल्पितान् ॥ सर्पशाखो-  
 पसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः । न तु पूर्वान्वुद्धो-  
 ऽर्थो वाधेतैवोत्तरं विधिम् ॥ ' तस्मात्पूर्वोपर्यश्रवण  
 मनाश्रित्य ' न चैक प्रति शिष्यते ' इत्यनेन न्यायेन  
 सर्वपुरुषान् प्रति नित्यावस्थितसमस्तपठनमानस्यर्थाण-  
 वेदशाखायत्तज्ञानैर्जिज्ञासुभिः । आत्मीयशक्तिमान्परित  
 पूर्वोपरग्रहणविभागेरेवाक्यगतपूर्वोत्तरार्णपदवत् यत्न-  
 बलमनपेक्ष्य मातापितृवशीतोपदेशवद्विनिश्चितसमेव  
 प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि- ' पूर्वप्राप्तौ  
 प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् । प्रसज्यमानिकामेघं  
 कोऽध्ययत्येतेसचेतनः ॥ इत्थं च भ्रान्तिमूलक-  
 प्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः । अधिरोधेऽपि हि श्रुत्या  
 प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥ सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः  
 सर्वा या भ्रान्तिमूलिका । स्मृतिरेव निरूप्येत  
 न तु स्वान्मूलसंकरः ॥ ' उच्यते । यद्यपि पूर्वो-  
 पलभ्यया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिजन्धरहित-  
 ध्रुवमुमानं किञ्चेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुति श्रुत्या  
 तत्प्रतिषेधमुतेः बाधाभ्यस्तानादुत्तरद्वयमायि श्रुतिमूलक-  
 विच्छेदवशेन मूलान्तरसचरणम् । ' ततश्च पूर्व-  
 विज्ञानं मिथ्यैतदिति चिन्तयन् । आदावेवा-  
 प्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥ ' यो हि वृ-  
 क्षार्णवणेन क्वचित्कालमहो लोऽन्मध्ये एवहरति न तेन  
 विवेकज्ञानजनित पु-पत्तिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् ।  
 न चास्य तदानीनगज्ञानमात्रबाधमुद्धिर्भंगि । ' समान-  
 विषयस्याद्वि पूर्वोपामपि बाधनम् । न हि  
 तेषामभिध्यात्वे मिथ्येदानीतन भवेत् ॥ ननु  
 च प्रागवस्थायां श्रुतिर्नानुमीयते । सैवे-  
 दानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥ '   
 नैतदेवम् । प्रत्यप्रयोग प्रमाणवर्णलौचगात् । यदि धेरु  
 प्रयोगप्रालोचनेन प्रयोगान्तराण्यनुनिष्ठेयुक्तो येन  
 मीहिनास्त्रमप्रमाणीकृत्य यया. परिग्रहेरन् स या-

वीर तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्या विकल्प  
 मानाभ्या व्यवहार. सिध्येत् । तेन यावत्प्रयोग-  
 भाविप्रमाणालोचनपरापूर्वाणुमिता अति क्वचिदप्य-  
 शृण्वन् पुनरपि स्मृतिमेवोपलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव  
 श्रुतिमनुमिमान प्रत्यक्षया श्रुत्या आक्षिप्तचित्ततया तस्या-  
 माप्येनान्ययानुपपन्नमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वा-  
 वधारितमूलकव्ययमेव प्रतिपद्यते न पूर्वकल्पितमूलका-  
 प्रामाण्याप्यारोपम् । अपख्यमानतयैवाप्य सुलभापज्ञान-  
 त्वान् । ' यच्चैतदनवस्थानं त्वया मां प्रति चोच्यते ।  
 भवतोऽपि तदस्येव तेनाचोद्यत्वमेकत ॥ यदा  
 ह्यादौ अति श्रुत्वा स्मृतेर्नान्याऽनुमीयते । तदाऽ-  
 न्यमूलतापत्तेरेकान्तेनैव बाध्यते ॥ कालान्तरेऽपि  
 यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्यते । यत्नेनाप्यप्रमाणत्वं  
 कृतं तन्न निश्चल्यते ॥ ' पूर्वस्मृतिबाधिया च स्वय बाधम-  
 चेतयमानानामपि पुरुषान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्यबलेन  
 बाधसत्त्वानोऽनुवर्तते एव । ' पुरुषान्तरबाधोऽपि  
 नैयालपं भ्रान्तिकारणम् । न हि द्विचन्द्रदिङ्मोहौ  
 न बाध्यते नरान्तरेः ॥ ' ननु यश्श्रुतेरपि तर्हि  
 प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाम् पुरुषान्तरबाधसत्त्वानीमस्तीति  
 मिथ्यात्प्रसङ्गः । ' उच्यते पठयमानत्वाद्युन्मज्जन-  
 निमज्जने । सर्वान् प्रति तयोस्तुल्ये विशेषोऽन्यो  
 न गृह्यते ॥ स्मृतिस्तु यावतां पुंसां प्रथमं गोचरी-  
 भवेत् । तावता सर्वदाऽभावात्नाप्रामाण्येन  
 मुच्यते ॥ अप्रामाण्यपदं चैतन्मस्त्येवं प्रथमं  
 स्मृतेः । तावता लक्ष्यमिथ्यात्वात्तत्र श्रुति बाधितुं  
 क्षमा ॥ अध्यारोप्येत मिथ्यात्वमुक्तञ्जलाया श्रुतेः  
 पुनः । लक्ष्यमेव स्मृतौ तत्त्वैकमर्थं कल्प्यते  
 श्रुतेः ॥ ' निरुद्धोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विलम्बप्रसङ्गेनाप्य  
 कल्पनीयेऽप्यन्तराप्रमाणत्वे याऽन्तरी पटाच्छादनन्यायेन  
 कल्पयितुमारभते तावत्स्मृतौ स्वरूपाशय कल्पितमेवोपलभ्य  
 सत्वाच्छेदे जाते न क्वाचिदप्यभूताप्रामाण्याप्यारोप-  
 कल्पनीयवन्ति । ' ननु ध्रुत्यत्रिन्द्राया' श्रुतिमूलक-  
 निश्चयः । अनुमानादपि प्राप्यन् केनचित्प्रति-  
 पद्यते ॥ तस्मात्कारणवैपम्याज्जोभयत्रैरूपता ।  
 सिध्येन्मूलकव्यवस्था हि प्रतिपक्षानुमारिणी ॥ '

तथाप्येतासत्प्रवृत्तिरिति । यथा -- प्रमाणात्वा-  
 प्रमाणत्वे लिङ्गादीना व्यवस्थिते । पूर्वे सह  
 विरुद्धत्वविरुद्धत्वनिवन्धने ॥ तथेहापि व्यय-  
 स्थोदा न परस्परसंकर । प्रतिवन्धाभ्यस्तुत्याभ्या  
 श्रुत्या नास्त्येकरूपता ॥ ' यथाचौदुम्भरात्सर्वेष्वेवम  
 धर्मशास्त्राभ्येष्टमतिविरुद्धप्रत्ययस्यलभ्येतासहास्यसूत्र  
 चाप्येवमिदं तथापि उपरिष्टात् व्यवभाषात्वात्परत्वा  
 भिन्नादेव पुन्योपदिष्टत्वात्सोपाच स्मृतिवदेवोदाहृतम् ।  
 क्रौत्तराज्रश्चात्र व्ययनिवन्धन व्ययभयवदेऽस्ति तथा  
 ऽपि तथाऽऽहवनीयमनन्दवृक्षमौषधसामासात्तदधिष्ठत  
 श्रुतिप्रतिभ्रिताश्रीयोमीय -संशयविभोजनप्रतिषेधविरो  
 धान् ' प्रकरणमित्येवादिश्रुतेः विरोधि स्यात् ' इत्यनन  
 यपेनापि श्रुत्यानधिष्ठनत्वात्विरोधाभिन्नादेव स्मृति  
 पश्चानि शेषाद्वाभ्यन्तरेण उपाहिते । श्रुत्येवमेव च  
 पश्यन्वन्वितानयोस्तासांविरोधात्तद्युक्तये संदि  
 ग्धप्रमाणेन च तथाऽपि युक्ते धर्ममन्विच्छेदित्येनादि  
 म्बलप्रकारिकाया चोक्तान्तासांविरोधात् अततो वा  
 नशेषानतिक्रमाभ्यन्तरेण चत्वारिदशवृक्षवर्गयोग्युक्तये  
 नसद्वदन्त्यास्य च वक्ष्य साधितेवद्विप्रज्ञानभक्त्युपपन्न  
 णमापन्नकस्यारिभित्तवेनापरिहायोऽर्थात्क्रमावश्य  
 मानितवान् एव एव विरोधो दृश्यते । ननु च पुन  
 इत्यन्वयेनोत्तरकालाधिष्ठत वैधित्या एव स्वर्जन  
 प्रमाणात्विरोधः । यथापरिरोधो वदा स्वर्जनं ताम  
 र्गिन्द्रियद्वारा स्मृत्यवदेवाम् । न च वस्त्रात्तरिताया  
 श्रीदुम्भरा स्मृतौ गृह्यते । न च वस्त्र स्मृत्यमाने  
 श्रीदुम्भरी श्रुत्या मरति । यद्यौदुम्भरीकानि चत्वार्या  
 नामान्तर्भवन्त् ' अथ सतन्त्रिससवर्णात्तुष्ट्वेवेल-  
 भिर्भाषयते । भूमिपर्वनेन तन्त्रिससुद्धेया रथमेविधि  
 भवेत् ॥ ' ननु भूमौदुम्भरात्तद्व्ययमात्रस्या तर्हि  
 तस्या च तद्व्ययवर्गविरुद्धत्वात्परत्वं । तथाहि  
 ' यथात्तत्तत्तच्छालापर्योऽप्युपनिषेत्तच्छाला  
 मासात्तद्व्ययवदेवैवा मत्वेत्यनानुद्धना ॥ मय  
 तन्त्रेयते यां गृह्यत्तन्त्रेयविरातम् । अनुद्धकारण  
 तद्वि पण्डितान्तराशयं चतम् ॥ तथा च तद्विद्यु  
 नेऽपि वस्त्रं च तद्विद्युते । तद्विद्यमाने भवत्येव

दोष सयुक्तवस्त्रवत् ॥ ' कथं पुनय धर्मशास्त्र  
 तुपनिषदोऽपि चण्डालस्मृत्यवस्त्रवर्जनमित्येवो दोषो  
 ऽभ्यवसीयते । ' कथं वा नेष्यते दोष वाटलोष्ट  
 तृणादिषु । तत्तद्व्ययवर्गवर्गानेषु न क्रमतेऽत्र  
 युक्त्य ॥ ' तदुच्यते -- ' यथा वाटलोष्टादीना  
 मास्वादेव शुद्धता । सम्यंते वाससो नैत्र तोय-  
 प्रक्षालनाद्विना ॥ नन्वमेष्वेव लिप्तस्य सा शुद्धि  
 रभिधीयते । न लिप्तमहण तत्र पाठोऽस्ति शु  
 चिरतने ॥ ' अमेवमेष्वेव पलातठति । चण्डाल  
 श्रुत्यास्यवस्त्रवर्गोभ्यन्तः । तस्मादस्ति सतिरिदि-  
 गुद्धि । ननु च मनुष्यमेष्वेव चण्डालस्पर्शनिमित्तत्वात्  
 धित्तनिष्कालादपुद्धिरूपमभ्येव गच्छते न इत्यस्य  
 यथाभावे । तत्र च वक्ष्य किं यथाशक्तिवदुद्धुष्ट  
 पुत्रवदुद्धुष्टमिति मत्पदे गताशक्तिरूपमेवावधारयितु  
 युक्तम् । उच्यते -- ' पुरुषस्य सत्तेल्ल सान् यमा-  
 द्विधीयते । तस्मात्पुरुषवद्वृक्षं न गत्याशक्तिव  
 न्ततम् ॥ ' यदाऽपि हि शूद्रेवैव दसादिना चण्डाल  
 श्रुत्यते गवादीना तु चण्डालादिरूप्यना स्थानप्रक्षाल  
 विध्यमाशान्त्तु उद्धिर्निरासे इति न समन्वयान्तरम् ।  
 अथ च तानेव पवारिणोदुम्भरीसद्व्ययवर्गान्तास्यवर्जन-  
 आनोपर्यति । यदा तु तयोर्द्वारा श्रुत् उद्धयेदिति  
 विधित्वाऽवश्यमेवौदुम्भरात्तद्व्ययवर्गात् प्राप्तं यम् ।  
 उक्तव्ययवर्गानुगतमकरोऽपि च श्रुत्यवपरिगतानेन लिप्त  
 इति न समस्तव्यादित्वाभावात्कथंते । पराधितमपि च  
 वज्रवृक्षानुगतमप्यप्रतिष्यते । तेनैवौदुम्भराधितेनोद्ग  
 येत् । तस्मादस्ति तथैवेत्यनानुद्धनाचौविरोध इति युक्त  
 वाच्यत्वात् च वाच्यतायम् । अयं विरोधं नेतो विधि  
 विरुध्यते इति । म्पेयैरिच्छायात्त्वात्त्वयमपुत्रवपणाया  
 तन्मुनिगामात्तराडित्तविधिरिच्छाभिधावेकोक्तम् ।  
 नास्ति न्यायोपरिहाने इति । ' पूर्वोक्तमेव मार्गेण  
 व्यामोदीनान्तकल्पनाम् । विरुद्धेऽवश्यमापन्न  
 सुमायेव नियच्छति ॥ ' यथावेदिविज्ञानं च ताना  
 न्तर्गतं यमोदं तावद्वयं तद्विज्ञानं यमोदं च या  
 विषयते । तत्र पशुमनास कर्मचरको वा योगः ।  
 विज्ञानं तु यदादि । यदादिपुन्यमित्युक्तविरुद्धत्वात्



ग्रान्थादिमूलत्वमापद्यति । तद्वदेषा च सद्दृषि श्रौतं विज्ञानमनुज्ञातमप्यारोप्यमाणव्याभोगोहाविषयत्वात् कदाचित्प्रमाणं स्वज्ञतीत्यपार्थिकत्वाभिधानम् । एवं केवलप्रमाणत्ववक्ष्येत्सत्यं पुनशीवनासंभवाद्वाधिकं च सर्वेष्वेवस्मरणाभिप्रायः—पार्थिकं चेति वा । विकल्पवादिममतपार्थिकत्ववशादेव श्रुतिप्रमाणत्वस्य स्मार्तश्रुतिरूपत्वनायामकृताया मूलान्तरक्रान्तेः सर्वकारप्रमाणत्वप्रसन्नः । एकदाऽपि च कल्पप्रामाण्यवशात् श्रुतिदुर्गन्तप्रतिपक्षतया न कदाचिदपि व्यामोही भविष्यतीति समर्थयमानः । 'येद्ये हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलम्' इत्याह । 'नहि प्रमादपाठलं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः । दुःश्रुतस्वप्रतिज्ञानमूला त्वापद्यते स्मृतिः ॥' 'तेन नैतस्ये विज्ञानम्' इति प्रमाणविज्ञानमभिप्रेष्योक्तम् । 'व्यामोहापस्तान्तरम्' इति । व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभावपश्चान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यदा स्मार्तज्ञानमेव पूर्वावधारितव्यामोहात् प्रामाण्यपश्चान्तरं न सक्तान्तिमिति । द्वाःश्रुतसामादिमूलत्वेन श्रुतिविशेषं दर्शयति—'द्वयकारणात्' इति । प्रतीयः प्रतिपक्षनिवारणत्वात्सर्वदेव श्रुत्यनुमानप्रतिष्ठात् न स्मृतेः प्रामाण्यवक्षसंक्रान्तिः । 'अपि चेत्तरेतयाशयेऽन्यतः परिच्छेदात्' इति । उपरिष्ठादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधवैतरेतराशयमाह—'परपरविच्छेदं हि विरुद्धाव्यभिचारिणत् । प्रमाणे यत्र दृश्येते तत्रान्येनैव निर्णयः ॥' प्रमाणवन्द्यस्य ज्ञानतमानाधिकरणत्वेन मातृत्वप्रसङ्गव्यवहारेण वा ननुमकलिङ्गत्वात् वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणे स्मृतौ स्वयं व्यामोह इति भवितव्यम् । करणविरोधविवक्षाया वा अमिथेयलिङ्गत्वानुसृष्टौ इत्युक्त्याद्विद्वान्मिति बीपि माते प्रामाण्यं स्मृत्यादिति प्रयोक्तव्यम् । तन्निमग्नवपक्षं भाष्यशाश्वतो समर्थयमानेः दृग्मनुगमः कर्तव्यः । 'प्रमाणमपते चाति मूलभूतं श्रुति यतः । विषयन्तादयतेरवतात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥ तत्र यद्यपि नितात्प्राक्किञ्चलैः प्रथमं भवेत् । यलोपोऽपि भवेदेव वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥ न च यर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति । उद्योर्बलीति

यलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥ यद्वा योगविभागेन वेद्यवयस्य च लुप्यते । वकारश्च यकारश्चेत्येवं लोपो भविष्यति ॥ यलोपे च कृतेऽकारो यः शुद्धः परिशिष्यते । तदन्तावधिकारवशाद्दत्तष्टाङ्कियते स्त्रियाम् ॥ अकः सर्वर्णदीर्घत्वं पर्योरन्तरङ्गतः । सर्वेणापि ततः कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥' तदेतदित्याश्रयं भवतीत्युक्तम् । 'यद्वा श्रुत्यप्रमाणव्यात्मतेः प्रामाण्यमिष्यते । सिद्धाद्य तत्प्रमाणत्वात् श्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥ तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्तन्मूल्यप्रामाण्यकल्पनम् । तदप्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः ॥' तद्विद्विच्छेदादिन उभयोर्तरेतराश्रयमेकान्तकादिनस्त्वन्तरन । 'तत्रान्यतः परिच्छेदाद्याच्यं हेत्वन्तरं स्फुटम् । भाष्यशास्त्रित्यहोकेत्येवं तयोरेकैकमुक्तवान् ॥' 'तत्र स्वर्णस्य कर्त्तव्यं मूलं कल्प्यं स्मृतेः' इति । नैवाश्रयत्वात्कृत्येवन्वयमिप्रायेणान्यतः परिच्छेदोऽभिहितः । प्रकृतयोरपि च यत्कृतमितरेतत्रापक्षं तद्यतिरिक्तमर्थमर्गानात्रिभ्योपमाने मन्त्रयेवाप्यतः परिच्छेदः । 'स्वतः स्थितत्प्रमाणत्वात् श्रुतेः स्वात् कर्त्तव्यमूलना ।' स्मृतेः श्रुत्यनुमापदप्रामाण्यवत्कल्पमूलता ततश्च प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनादत्त स्मृतेः प्रामाण्यं तद्विद्वेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतदश्रयमपरिहास्यम् । 'न चाव्यारोप्यमाणाऽपि श्रुतेः स्यादप्रमाणाता । न च तस्वामिसिद्धायां स्मृतिप्रामाण्यसंभयः ॥ यद्यन्तं पराजित्य यः प्रतिष्ठातुमिच्छति । हस्तिना पादयोर्धीव संतिष्ठेताचिरादसौ ॥' एवं तावत्प्रामाण्यं कल्पयत्वेव तदादौ परगर्जावते । यदा नु श्रुतिप्रामाण्यगमितरेतराश्रयनालोच्यते तदा तत्रापि प्रतिपक्षभूतस्मृत्यप्रामाण्यपक्षेण निराश्रयप्रामाण्यनपारणसिद्धेः पराधीनत्वात् पूर्वसिद्धश्रुत्यप्रामाण्यलिप्तायाम् 'सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वस्वाश्रयमादितः । क्षणमात्रगपि प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमदनुते ॥' तेन कदाचपि पदत्रेः अननुमित्तपक्षतया श्रुतावापत्तत्त्वमपि स्मृतेः अप्राण्यं दृश्यते तावन्नेव कल्पप्रमाणत्वात् श्रुतिः सर्वदा

निरवसादप्रमाणं भवतीत्येवमथ परिच्छेद । 'तेनेत्र  
 श्रुतेराद्यात्यामाख्यादशस्यते । स्मृत्यप्रामाण्य  
 तोऽन्यत्र धृणमात्रावधारितान् ॥ कृत्वेकमर्थधि  
 त्तमात्स्यद्वयोपेक्षणे दृष्टम् । आनुपूर्व्यां प्रजे  
 चावधारितस्मिदोऽपर स्मृत् ॥ ' तदेतेन मार्गैः  
 दर्शयति—'अथयत्नं कृतस्मृतिप्रामाण्यपरान्नं कृतमित्यादि  
 यावत्समानश्रुतिवस्वामनुपपन्न प्रमाणाभावात्' इति ।  
 द्वितीयमर्थेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् आग्न्व तावन्नत य  
 यावत्तदेव निरवसाद सिद्धमिति । श्रीहियत्रूहदधतर  
 विधीना एतन्वमतिन 'अथक्षा'तरितानदक्ष इन् स्थान  
 वेदाभावात्तुल्यवत्तत्राऽनपदिताविकल्पधक्ष्यप्रामुख्ये  
 मेव योऽन्यम् । अतो नानेक्य प्रपक्षश्रुतिविद्वत्स्मृति  
 प्रामाण्यमिति ।

देतुदर्शनात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्— लोमादास आदित्समाना औटुम्बरी  
 इत्यादिभिरनत वेत्ति । तन्मृतेऽपि चम् । सुमुक्ष  
 माया वेत्ति श्रीनराजकम् मोक्षनमाचरितवत् ।  
 अपुम्बरा मन्त्रादपतभासाचरितान्द्रयाणि वेदवद्वान्ये  
 चरितवन् । ता एषा स्मृतिरित्यनन्वयते ।

[ इत पर श्रिताया 'अधिकरणान्तर या'  
 इत्यादिभाष्यत्रय अधिकरणान्तरत्वेन 'सैमन्तं  
 दोमीयरासोन्वाय ' इति विन्दी मन्दीत । अत  
 नानेन द्रव य । ]

या— 'इतश्च न प्रमाणत्वं मूलहेत्वत्वे  
 अणान् । व्यभिचारे हि नोत्पत्तिरर्थानुपपन्न  
 मानयो ॥' श्रुतिविशेषप्रमाणभावा हि रम्यो दूरी  
 कृत नयेन धुयनुमाप्रतिष्ठाशाशनाद्विभक्त्या  
 वदन्त्यविकल्पसाधे ।

'परश्चिद्विद्वान् कश्चितोभ कश्चिद् युक्ति-  
 विक्षयन्म् । प्रतिभारारण्येन निरायन्तु न  
 प्रायते ॥ मृतेभ्य श्रुतिप्रमाया कार्यान्तर  
 मय्य । न तु क्लृतेन मेव तद्विशेषे हि  
 बाध्यो ॥ यथैव वेदमूल्यमनैवात्ताश्च लभ्यते ।  
 तथाऽन्यमूलाऽपि तदाभाहूयेदुपपद्यते ॥

उपपन्नतर चैतद्वेदयान्यानुमागत । दृष्टे हि  
 सत्यादृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणिता ॥'

एताग्रिहाधिकरणेऽपि वक्ष्यन्म् । 'स्मृतीना  
 श्रुतिमूलत्वे दृष्टे पूर्वं निरूपिते । विरोधे सत्तापि  
 शान्तु अन्य मूलान्तर वक्ष्यम् ॥' शक्यतातरविष्की  
 र्णानि हि पुरातनमन्त्राणां वेदवाक्यानि पुराणवर्मा  
 नुग्राननपेणाटिनानि वेदमास्त्रावतिनासामयान् स्व  
 रूपेणाशुप वन्व अपौरुषेयधनद्वारमन्त्रानि विविधधर्मा-  
 स्वादीयेन तनेन परोक्षानुपि न्य यमानानि विष्कीट्य  
 समर्थे । तन्व यथेभ्यऽऽस्तमन्त्रादिदिग्दिग् पठयते इति  
 वधितमुचारितमनुचारित या शिष्या प्रतिपद्यते तथैव  
 मन्त्रावचनानि अप्याग्नयचनस्वातीकानि स्वातुस्तवेद  
 यावत्तन्मन्त्रेणान् कृत्वा निद्रव्यवाच्यतामिति न तासांदि  
 प्यनिरेकवत् पोक्ष्येपत्वेन चरिभ्यति यानि । 'वेदो  
 हीदृश एवाय पुरपैर्यं प्रकाशयते स पठश्चि  
 प्रकाशयते ध्वरश्चिरेति तुल्यभाक् ॥' अनुशाण-  
 वाटे य सारारियेय केरले । तत्कृतसमर्थेयोऽथ  
 वेदोऽधेगुपु तिष्ठति ॥ तेनार्थं कथयित्वा  
 स्मृतार्थो वक्ष्यते श्रुति । पठिताभि समानाऽस्ती  
 येन न्यायेन वाधते ॥ स्मृतिशास्त्र च यणेक  
 भवेत्कृत्तमर्थविषयम् । तन्मुक्त्वेक ततोऽन्यानि  
 व्यवहाराङ्गतामियु ॥ कथमैत्रयणीयादिपठित  
 श्रुतिमूलाः । दृष्टयते स्मृतय सर्वां सद्दोष  
 नयनादिषु ॥ तदा तन्मन्त्रपाथेक वाधय किंचि  
 न्पामृति । मूलान्तरोद्भवकस्य जिहा नो न  
 प्रवर्तते ॥ आधिपता च स्मृतिभूत्वा फाचिन्वाय  
 निदा यदा । भूयते न चिरादेव आश्रयतामता  
 श्रुति ॥ तदा या ते मुक्त्वाया म्यान्नेत्यादिक  
 मानिन । साध्यायाध्यायसमान धुरमेव प्रमन्त्यते ॥'  
 यद्यन्मर्दीयेदन्तराल स्वप्राभावादिद्वेनेदश  
 द्वितत । एतच्चैमिनेन स्या दोमागुमदे शास्त्र-  
 यनिद्राहागतमभिमूल ग्नीदृष्टदीपकमे न शास्त्रा-  
 यिनां ताम् वेदोतोपयन याम्नी दगपदीति 'नेवृत्त  
 नेकम श्रीं यत श्री मम' इति दर्शने स्य  
 मन्त्रोदृष्टदीपेतामगोऽपि प्रथमाश्रुतिमूलत्वमेवाच-

रथात् ॥ 'ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्वाधोदाहरणं न  
 तन् ॥ विरुद्ध एव हि न्याय्यस्तुल्यकक्षप्रमा-  
 णतः ॥ विरुद्धत्वे च वाधः स्यान्न चेद्वास्ति  
 विरुद्धता ॥ न हि वेष्टनमात्रं नः स्पर्शश्रुत्या  
 विरुध्यते ॥ यदि द्वित्राङ्गुलं मध्ये विमुच्योत्तर-  
 भागतः । वेष्टयेतौटुम्बरी तत्र किं नाम न कृतं  
 भवेत् ॥ सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येवं सूत्र-  
 कृद्भवः । न ह्यस्याः क्रियते केञ्चित्कर्णमूलेषु  
 वेष्टनम् ॥ परिशब्दोऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टने  
 वदेत् । तद्वाजितसप्तमन्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥  
 लोभमूलं च यत्तरयाः कल्प्यते सर्ववेष्टनम् ।  
 सङ्गोभः सुतरां सिष्येन्मूलाप्रपरिधानयोः ॥  
 अन्तरीयोत्तरीये हि योपितामिव वाससी । स्मरे-  
 स्कौशेयजातीये नोद्गातैकं गुणैर्विना ॥ प्राक् च  
 लोभादिह स्पर्शः कुडौरेवान्तरीयते । वेष्टितैषा  
 कुडौः पूर्वं वाससा परियेष्टयते ॥ कुडावेष्टनवाक्ये  
 च न किञ्चित्तुदर्शनम् । नियमेऽपि च तद्दृष्टं  
 नैषोर्ध्वदशवाससः ॥ क्रीतराजकभोग्यात्रवाभयं  
 चाथर्ववैदिकम् । न च तस्याप्रमाणत्वे किञ्चि-  
 दप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्या-  
 थर्वणश्रुतेः । अर्थान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रति-  
 ह्न्यते ॥ शान्तिपुष्टभिचारार्था ह्येकत्रहर्त्विगा-  
 धिताः । क्रियास्तया प्रसीयन्तेऽत्राप्येवाऽऽत्मीय-  
 गोचराः ॥ न चायमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादि-  
 शास्त्रवत् । अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन  
 वार्यते । न ह्येतद्यजमानस्य नर्विजामुपदिश्यते ।  
 सर्वेष्वः पुरुषेभ्यो हि भोग्यान्नत्वमिदं भुतम् ॥  
 वाक्यान्तरेर्निषिद्धं यदीक्षितान्नस्य भोजनम् ।  
 तस्यैव श्रूयते पश्चाद्भ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥ अप्री-  
 पोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि । सोऽयं  
 कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥ ननु  
 चाशौचकालोऽपि धर्मपीडाचपेक्षया । अतः  
 समविकल्पत्वं नैव तस्यापि संमतम् ॥ यस्य  
 कालेन कालेन शुद्धिर्भोग्याग्रताऽपि वा । स  
 वरमात्तावता शुद्धौ दीर्घकालत्वमाश्रयेत् ॥ एकरात्रे

त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च । अशुद्धिरनु-  
 वर्तत दशरात्रं कथं पुनः ॥ पापक्षयो हि शुद्धत्वं  
 धर्मयोग्यतरमेव वा । प्राग्दशाहालक्यं तस्य सद-  
 सद्भावकल्पना ॥ एवं प्राक् पशुसंस्थानादीक्षिता-  
 त्रविशुद्धता । अस्ति नास्तीति चेत्येवं सहते नाव-  
 धारणम् ॥ स्यादेतत्तेन चः कालः पुरस्तात्परि-  
 गृह्यते । तस्यासावेव होमस्य प्राग्ध्वोदयकाल-  
 वत् ॥ युक्तं समविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः ।  
 न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसत्त्वविरोधिता ॥ न  
 चानुदितहोमोक्तानुदितोक्तिरनर्थिका । श्लेशक्षय-  
 व्ययादीनां नातिरेकोऽत्र कश्चन ॥ इह त्वल्पेन  
 कालेन शुद्धेर्या दीर्घकालता । न वर्धयेदघाहानि  
 साऽनेनापि निवार्यते ॥ श्लेशप्रापं च तं पक्षं  
 नाऽऽश्रयेतैव कश्चन । ततोऽनङ्गीकृते तस्मिन्  
 स्यात्तद्वाक्यमनर्थकम् ॥ तेनेतं विषयान्यत्वात्  
 विकल्पोऽयकल्पते । स चोक्तो धर्मपीडारयस्तत्र  
 चाहनामवर्धनम् ॥ दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेषु  
 च क्रमात् । चितिक्रिया त्र्यहैकाहास्तत्र चाहाम-  
 वर्धनम् ॥'

तथा गौतमेनाप्युक्तम्- राज्ञा च कार्याविधातार्थं  
 ब्राह्मणात्वा च स्वाध्यायानिर्वृत्तवर्धमिति । 'अथवाऽ-  
 न्तर्यदाऽऽशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् । तत्र  
 शेषेण वा शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥ न  
 वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि । पूर्वस्यैव  
 हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता ॥ प्रवृत्तोऽनप-  
 वृक्तश्च दशरात्रादिकोऽवधिः । अन्तः पतितमा-  
 शौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया ॥ वितत्य दश  
 संख्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता । शम्नोत्येव  
 परिच्छेत्तुमन्तराशौचमागतम् ॥ शुद्धयशुद्धी  
 हाष्टत्वाद्दिज्ञायेते यथाश्रुति । नन्वेवं भोजन-  
 न्यास्ति विषयावधि कारणम् ॥ तत्र दीर्घावधिर्नर्थः  
 स्यादल्पवध्यनुज्ञया । तस्मादिहापि वैषम्यहेतु-  
 र्वाच्योऽयविधिद्वये ॥ अत्राप्यसंभवे तस्य दीक्षिते  
 वा ददत्यपि । तन्नियुक्तदत्ताङ्गं भोज्यं सोमकये  
 कृते ॥ आपद्धर्मा यथैवान्ये मुत्पयासंभवहेतुकाः ।

तथैव प्राणवीत्याया नीरापजडभोजनम् ॥  
 इन्द्रैवमद्यमाणात्समुत्तमन्धकाराकम् । जग्य  
 वानावद्वि ह्यारो विश्वामित्र शजाघनीम् ॥'  
 उच्यते -- ' एक विनाऽप्यनुज्ञानात् क्रियते गत्य  
 सभगान् ॥ क्रियतेऽनुज्ञया स्वयद्विशेषश्च तयो  
 मैदात् ॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषद्वयं निशि  
 प्यते । विशेषेऽप्यनुज्ञानात् क्रियते विशेषरज्या ॥  
 तथा च मनुनाऽप्यनुज्ञानात् क्रियते प्रति । तत्रत्य  
 पापशेषाणामन्ते शौचं भवित्यति ॥ कर्मणा येन  
 केनेह मुहुना दारणेन वा । उद्धरेद्दीनपाताम  
 समर्थो धर्ममाचरेत् ॥' इति । ' धर्मश्च प्रथम  
 सात्त्विकाद्यधित्तात्मनो भवेत् । ततस्तेन विमुक्तस्य  
 षडार्योऽप्ये भवित्यति ॥'

यस्य श्रौतगर्भभोजनान्नं तद्व्यततसमरे  
 निगोपात्तान्नमेव हावने । तथापि तु 'प्रभु प्रथम  
 कल्पस्य सोऽनुत्तयेन यन्ने । स नाऽऽप्नोति फल  
 तस्य परैति विचारितम् ॥' इति निश्चितं तत्र  
 समस्तो यान्तर्यामिणे कथयन्ति तदेव भोजनम् ।  
 ' यदि वा कान्तैरप्यादगतसमायिकरूपयो । अर्थ  
 भेदात्तद्व्यानाद्विशेषोऽवधार्यते ॥ द्विविधात्तम  
 भोजनं स्याद्विज्ञेयं रात्रिनि भूतम् । श्रीते स्वभोजन  
 नाम मन कर्म नियम्यते ॥ यथैवासाद्व  
 भोजनं तथा साऽसाममक्षणम् ॥ श्रेयमे विहितं  
 धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥ आदम तर्दशाहं हि  
 नियोगेन निषिध्यते । ज्ञोद्विष्ट मद्देवेषा न तु  
 पिष्ये च द्वापन ॥' असाद्वभक्तिरानियम स्वर्गा  
 यति विश्रयते । तथा यद्यन्मनीचरुदरीरशदनीपु मास  
 मशुभेपुनातित्रिचमतिवपत्तु गृह्यस्थानस्य नामत्तर  
 प्राप्ते कर्त्तव्यनिषय भेदने निषिद्ये । यथाऽऽह । ' न  
 मामभक्षणं दोगे न मणे न च सेधुने । प्रदुचिरेषा  
 भूमाना निवृत्तित्तु महात्तन ॥' इति ।

तु त कर्त्तव्यं तत्र मयोग्यत्वेन तु फलित  
 ह्येवमपि शीतान्नप्रयोगेऽप्यनुज्ञानेन च यथाऽऽह  
 इति विशेषेण । इत्युक्तं च प्राणमयीमौन्यमिति

श्रेयसेन नियच्छतीति । तदुच्यते -- ' स्याद्वाक्यद्वय  
 भेदे तद्व्यतिरिक्तकल्पितम् । य पूर्वं प्रतिषेधोऽत्र  
 सखितं क्रीतराजके ॥ परोऽवधि पुनस्तस्य  
 नैकत्वात्पर्यवसते । द्वितीयात्तद्व्याप्यतात्वेन  
 गम्यते ॥ अमोजतविधिनूनमस्तस्योऽप्यात्तरा  
 लिङ् । न हि पूर्वमनुज्ञाते स्यादनुज्ञान्तरं पुन ॥  
 वरणाभ्यनुज्ञाते निर्गणे किमनुज्ञया ॥' यथा  
 अन्वयो रिणयैत्यशमेव सर्वं यत्रामेन यज्ञोपैति  
 स्वयन्मुक्तमेवेति निवार्यते प्रष्टव्यं तदर्थं  
 तनयमानानुज्ञाप्रकरणं न क्रियते तथैव क्रीतराजका  
 वरणात्तद्व्यतिरिक्तमनुज्ञान्तरमदीयोदीयसमाप्ती पुनश्च  
 नियमस्य नियमनं प्रतिषेधात्तरेण वा वरितस्यानुज्ञा  
 नार्थमित्यनुभवते ॥' प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च विवक्ष्ये  
 नैव दुष्यते । पशुदस्ताभ्यनुज्ञानं सत्सादिष्टं व्यय  
 स्याया ॥' दक्षिणात्रविशिष्टाभोजननियमे हि श्रयो  
 पिन्धो िवीक्यते । ' पाश्चात्त्यभोजनानुज्ञा नात्यथा  
 क्षुपयति । जट्टप्रार्थप्रसङ्गात्तत्र विधिश्चाय  
 मित्यति ॥ एत विषयनान्नाद्याद्विरोधादयथा  
 नम् ।'

अत्रात्तरात्तरिदं वेदमन्त्राचारणस्यापि स्मृतानेन  
 यथा तत्रिच्छतेऽनित्यतादभना तत्रिषय उक्तमत्र  
 विरोधाभाव । तथा हि - ' वेदानधील वेदो वा  
 वेद वाऽपि यथाऽयम् । सामर्थ्यात्समयोग्यस्य  
 मन्त्रीऽत्यंतदुष्यते ॥ शोतमापि ' शास्त्रार्था  
 ष्येकवेदमन्त्रवयं सत्त्वं' इति प्रथमस्यमात्रं साहस्य  
 प्रतिषेधस्यमुखा द्वितीयस्यैव हादस्य प्रतिषेधं वा सर्वं  
 त्रियमन्तरात्तरिदं परिमहं कृतं । तत्रैव शक्यते  
 यस्तु येऽप्यवद्व्यादयो नरा । गृहस्थस्य न  
 शक्यन्ति यस्तु तेषामस्य विधि ॥ नेष्टिज्जन्मस्य  
 या परिष्ठापकताऽपि या । तेष्वप्य प्रज्ञातव्या  
 वेनाऽऽदायिनदुष्यते ॥ उपउपाणकेनैव काव्य  
 कालो यदुन्नात । सदाप्य ज्ञानगूयस्य पवित्रे  
 शीतान्नं नये ॥ सर्वार्थमातिरिक्तेन स्वाध्यायैनेष  
 शोधित । श्लोकेत्यात्तरात्तरिदं विमिष्टं गमि  
 त्यति ॥'

द्वैपायनादयश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु  
स्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्वादन्यत्र वा कुर्वी-  
न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हिसारहितः )

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानकृत्वाप्रयत्नानि कल्प-  
व्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि कृत्वचिह्नित-  
पुरोभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्ब्रह्मवृत्तानि जपध्यानमाशा-  
धिभूतब्रह्मचारिपरिम्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि  
स्वाध्यायविशानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यतीति प्रति-  
वेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया शीप्रमेव  
वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थशान्तिविद्योगम-  
परित्यजन् ग्रहणान्तं वेत्तेतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं  
प्रति द्वादशाष्टाचरवारिशुद्धपेषशावनैव स्मरणेन पूर्व-  
पक्षीकृत्यायिति नावीय श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहृत्यैव । 'तेन  
नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते । श्रुत्योरेव  
ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि  
चा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते । यदि चा वाध्य-  
मानस्यमुक्तं वाह्यं स्मृतीः प्रति ॥'

एतद्वि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः  
प्रतिपाद्यते । 'याचद्वैकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चाऽन्य-  
त्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठान-  
मिष्यते ॥' ग्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहि-  
तेषु यदि कश्चिद्वाच्यमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यव-  
हरेन्न स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत् । 'ततश्च  
तुल्यकश्चाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि  
नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुवित्तवताम् ॥' यानि  
स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनु-  
दाहृत्य निरुक्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्युत्पन्नान्याचक्षपेद्य-  
प्रामाण्येषु सस्तु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणत्वरत्वेन मुतरां  
विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण प्राह्यतरार्थं विज्ञायते ।  
सुशार्पोऽप्येवं योजयित्तवः । श्रौतस्मार्तविशानविरोधे  
यदनुपेक्षमपेक्षावर्जितं यस्य वाऽपेक्षणीयमन्यत्रास्तीत्येवं  
पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्राद्यमाणादब्दमनुपद्वेगे संबन्ध्य यद-  
नपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानीन्तनव्यवहारमात्र-  
प्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छातान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वा-  
शङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न  
च प्रत्यक्षधर्म्यानुष्ठानहानिः । यदा तु क्वचित् शास्त्रा-  
न्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोमयो-  
स्तुल्यब्रह्मत्वादिकल्पो भविष्यत्येव । नन्वेनैव न्यायेन  
स्वशास्त्राविहितविरुद्धं शास्त्रान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् ।  
सत्यम् । 'चातांमात्रेण तद्यावत्तापत्रैव प्रहीष्यते ।  
यदा तु श्रयणं प्राप्तं तदाऽस्मात्त्र विशिष्यते ॥  
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽनेन दर्शयते ।  
नात्यन्तमेव वाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम्,  
इदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध  
इति शङ्का परिहरन्नापवादिकीं संगतिं दर्शयति ।  
सूनार्थः— श्रुतिविरोधे यन्मानान्तरागपेक्षं श्रुतिवाक्यं  
तदेव प्रमाणं स्यात् तु स्मृतिवाक्यम्, यस्मादसत्येव  
विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमापकत्वमिति ।

वि— 'ओदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेलेया स्मृति-  
र्मितिः । अमितिवैति सदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥  
ओदुम्बरीं शृशान् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः । विरोधा-  
न्मूलपेदस्याननुमानादमानता ॥, प्रत्यक्षानुमितश्रुत्यो-  
र्यद्वा व्याघातदर्शनात् । अमात्ये दाङ्किते वाधेऽनुष्ठान-  
स्यान वण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽन मूलं चेद्वैद्यनस्य तत् ।  
अस्त्वेनमप्यनुष्ठानं रूपप्रयधानुरोधतः ॥'

भाट्ट— श्रुतिविरुद्धानामपि 'ओदुम्बरी सर्वा वेष्ट-  
यितया' इत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वाविरोधात् प्रामा-  
ण्यम् । न च 'ओदुम्बरीं शृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्ष-  
श्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः । परस्परविरुद्धार्थकानामपि  
ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बहुसो दर्शनेन विरोधे सत्यपि  
तत्कल्पने वाधकाभावात्, तत्रदेव विकल्पेन विरोधस्य  
परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूला-  
काङ्क्षा नियतैते, येन कल्पनामूलोऽच्छेदनात् विरुद्धप्रत्यक्ष-  
श्रुत्या लिङ्गस्येव स्मृतेर्बाधः स्यात् । न चा शैत्योष्ण-  
त्वमेरिवाद्य विषययोरत्यन्तविरोधो, येनोष्णत्वत्यलोपेय  
शैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहररक्षणवाधः स्यात् । न  
त्वैतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः संभवात् । इति प्रामे-

तथैव प्राणपीडायाः प्रीतयाजकमोजनम् ॥  
 हृत्तैवमप्रमशयमुत्तमव्यपाररुधम् । जग्य  
 घानापरि ह्यार्तो विश्वामित्र श्रजाघनीम् ॥  
 उच्यते - ' एक विनाऽप्यनुज्ञानान् क्रियते गत्य-  
 संभवान् । क्रियतेऽनुज्ञया त्वन्मद्विद्येयश्च तयो  
 र्महात् ॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विद्येयश्च विशि-  
 ष्यते । विशेषेऽप्यनुज्ञानाद्विद्येयश्च विशि-  
 ष्यते । तथा च गनुनाऽप्यनुज्ञानात्प्रद्वर्गगत प्रति । तत्रत्य-  
 पापशेषाणामन्ते शौचे मविध्यति ॥ परमणा येन  
 केनेह मृदुना दारणेन वा । उद्धरेद्दीनमात्मानं  
 समर्थो परमत्वापरद्वे ॥ ' इति । ' वर्मश्च प्रथमं  
 ताम्रादायश्चित्तात्मने भवेत् । ततस्तेन विशुद्धस्य  
 फलाशौऽन्यो भविष्यति ॥ '

यन् प्रीतमवप्रभोगक्षान्प्रचन तत्रस्तपणमयो  
 निरोपान्नायामेवैव शक्यते । तत्रापि तु ' प्रभुः प्रथम-  
 वृत्तस्य चोऽनुत्पन्नेन वर्तते । मनाऽऽपि पठे  
 तस्य परचेति विचारितम् ॥ ' इति लिट्प्रकाश  
 ममाद्भोगक्षान्तरेणापि लोकायानादिरयेन मोक्षत्वम् ।  
 ' यदि वा कालेपन्नादमत्ममविरुत्तयो ' । अर्थ  
 मेदक्यवस्थानाद्विरोधोऽवधार्यते ॥ दीक्षितान्प्र-  
 भोग्यं स्यादकाले राजनि ध्रुवम् ॥ प्रीते त्वभोजने  
 नाम मनः कर्म नियम्यते ॥ यथैवाश्रद्ध-  
 भोजित्वं यथा वाऽमांगभक्षणम् ॥ येनसे विहितं  
 यत्नं न सर्वत्र नियम्यते ॥ श्राद्धमन्वदशाहं हि  
 नियोगेन नियम्यते । एतेदिष्टं सदेकेषां न तु  
 पित्र्यं कदाचन ॥ ' तथाभाऽभोजित्वनियमः स्वर्गा  
 येति विज्ञायते । तथा यद्व्यप्रीचतुर्दशैवयदकीपु मास-  
 मश्रमैमुनादिप्रियामतिपिच्छात् श्रद्धस्त्वप्यत्र कामकारे  
 ष्मते श्रद्धकल्पनिगम श्रेयसे विहित । यथाऽहं ' न  
 मांसभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने । प्रभृत्तिरेपा  
 भूतानां निष्ठुत्सिन्तु महाफला ॥ ' इति ।

ननु च वाक्यभेददर्शनात्तत्र मयोगपुत्रव्य युक्तमिह  
 तैकमेव दीक्षितान्प्रभोजनप्रतिषेधात्मनः कथं प्रादुर्भा-  
 व्यतीति चेत् तदुक्तत्वात् च प्राणजीवोमीयमतातिः-

श्रेयसेन नियच्छतीति । तदुच्यते - ' स्याद्वाप्यवद्व्य-  
 मेवैतद्विद्वयकल्पितम् । यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र  
 संक्षिप्तः प्रीतयाजके ॥ परोऽप्यतिः पुनस्तस्य  
 नैकमाद्वयत्वमप्ये । द्वितीयाप्याद्वयानुज्ञानात्तत्र  
 गम्यते ॥ अभोजनविधिभूतमाश्रयोऽप्यान्तरा  
 लिङ्गः । न हि पूर्वमनुज्ञाने स्यादनुज्ञानन्तरं पुनः ॥  
 पर्यादाभ्यनुज्ञाने निश्चयि क्रियतुस्तथा ॥ ' यथा  
 भवत्येवंगम्येत्प्रथमेन यत्र यजमानेन यमोपयोगि  
 त्वयमनुज्ञानमेवेति विचारमन्वे प्रथमस्येन तदानी-  
 तनयप्रमानातुनाप्रमाणनं न क्रियते तथेह प्रीतयाजका  
 कर्मयुक्तान्प्रभोगक्षान्प्रचनमतीतोमीयमतातिं पुनस्तक-  
 मित्यन्तरं नियमेन प्रतिषेधात्तरेण वा वारित्वानुज्ञा-  
 नाशेषित्वमप्ये । ' प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा वा विकल्पे-  
 नैव दुष्यते । पशुंस्त्याभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यप-  
 स्थया ॥ ' दीक्षितान्प्रभोजनप्रतिषेधो हि श्रेयो  
 र्निषेधो विशीर्यते । ' पाश्यात्प्रभोजनानुज्ञा नान्यथा  
 क्षुप्यदते । अदृष्टार्थप्रमद्विज्ञान विविक्षाप-  
 तिष्यते ॥ एतं विषयतानात्वाद्द्विविरोधाद्वाच-  
 नम् । '

अथान्तरादिप्रदं वेदज्ञानवर्जित्वाद्यपि सद्भावैव  
 पञ्चतन्त्रिभ्योपनिषत्प्रकाशनात्प्रतिषेधः न समवादा  
 विरोधात्तत्र । तथा हि - ' वेदान्तवील्य वेदो वा  
 वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । सापथ्यान्वदोऽयत्न-  
 मन्नीहृत्तैवतदुच्यते ॥ ' गीतमेनापि ' श्रद्धावर्ष-  
 ष्वेन वेदज्ञानवर्षं चरेत् ' इति प्रथमत्वमात्रात् श्राद्धस्य-  
 प्रतिषेधवर्षं ननु कदा द्वितीयवत्त्वे श्रद्धा प्रतिषेधे वा सर्वे  
 पिन्वच्छास्त्रव्यापिदात्तरिषदः कृतः । ' सर्वत्रं शक्यते  
 वक्तुं येऽप्यपहृन्वाद्यो नयः । श्रद्धास्यं न  
 शक्यन्ति कर्तुं तेषामर्थं विधिः ॥ नैष्टिकश्रद्धास्यं  
 वा परिप्राजकताऽपि वा । तैरपर्यं प्रहृत्तव्या  
 तेनाऽऽदापेतदुच्यते ॥ वपकुर्वान्नेनैव वाप्यः  
 फालो बहुशक्तः । संदाप्य ज्ञानमूयस्त्वं पवित्रैः  
 क्षीणफलमयैः ॥ सर्वान्प्रमातिरिक्तेन स्वाध्यायेनैव  
 शोधितः । स्तोत्रैरप्यायमाचर्यैरिति शिष्टं गमि-  
 ष्यति ॥ '

द्वैयानादपश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्यादप्यत्र वा कुशो-  
न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हिसारहितः )

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानकृत्यमनुब्रवीद्व्यक्तस्य-  
व्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि क्लानि क्लवचिहृत-  
पुरोभ्योऽन्यार्थक्यप्रसङ्गाद्वाद्यावृत्तानि जवप्यानमाना-  
चिहृतब्रह्मचारिपरिब्राजकविषयाखेनावतिष्ठन्ते तान्यपि  
स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रति-  
वेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया श्रीमन्मेव  
वेदचतुष्टयमभ्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाधिक्योनाम-  
परित्यजन् महान्तं वेत्येतत्पक्षाभयणेन रहस्यो भवेत्  
प्रति द्वादशाक्षरव्यारिशदर्थपञ्चावनेनैव स्मरणेन पूर्व-  
परीक्षाविति नातीव श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्तव्ये । 'तेन  
नेव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते । श्रुत्योरेव  
ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि  
घा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते । यदि वा बाध्य-  
मानत्वमुक्तं चाहं स्मृतीः प्रति ॥'

एतद्वि वैमिनिनाऽऽशक्तं हितोपदेशिना विश्वसुभ्य-  
प्रतिपाद्यते । 'यावेदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्य-  
त्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठान-  
मिष्यते ॥' श्रीहृदयवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहि-  
तेषु यदि कश्चिन्नायत्नोपपत्त्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यव-  
हरेत् स कदाचिदप्युपलभ्यते गच्छेत् । 'तत्राश्च  
तुल्यकशाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि  
नेन दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुष्ठितवाम् ॥' यानि  
स्मृतिवचनान्यर्थमाश्रये प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनु-  
दाहृत्य निवृत्तयावधारिणो तेषु श्रुत्यनुमानयावसायैक-  
प्रमाणेषु सप्तु वेदवचनमनपेक्षरत्वात्प्रमाणवत्त्वेन सुतरां  
विश्वम्भगीयमिति श्रद्धाविशेषेण ब्राह्मणतयै विशदयते ।  
सुश्रयोऽप्येव बोधयितव्यः । श्रोतृसार्थविज्ञानविरोधे  
यदनपेक्षमपेक्षावजितं यत्न वाऽपेक्षणीयमन्यप्रास्तास्तीत्येवं  
पाठद्वयेऽपि पूर्वमुदाहरणमप्यनुमन्त्रणेन तत्राप्येव दद-  
नपेक्षं तत्रावलयमाणं स्यादिति तदानीतनमप्यवहात्म्यम  
प्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छ्रयान्तरौयवियुक्तमानश्रुतिमूलरना-  
शङ्काया तस्यामेवत्यन्तमिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न  
च प्रत्यक्षश्रवणानुष्ठानहानिः । यदा तु क्वचित् शास्त्रा-  
न्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोमयो-  
स्तुल्यगत्त्ववादिक्त्वो भविष्यत्येव । नन्वेनैव न्यायेन  
स्वशास्त्राविहितविरुद्धं शारान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् ।  
सत्यम् । 'वार्तामात्रेण तद्यावत्तावन्नैव ग्रहीष्यते ।  
यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽऽगमान् विशिष्यते ॥  
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽनेन दृश्यते ॥  
नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रमाणत्वमुक्तम्,  
हदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध  
इति शङ्का परिहरन्नापवादिकीं संगतिं दर्शयति ।  
सूत्रार्थः— श्रुतिविरोधे कस्यानन्तरानपेक्ष श्रुतिवाक्य  
तदेव प्रमाणं स्यात् तु स्मृतिवाक्यम्, यस्यादत्तत्वेव  
विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमानपक्षत्वमिति ।

वि— 'औदुम्बरी चेष्टनीया सर्वेलेया स्मृति-  
मितिः । नमितिर्नैति सदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥  
औदुम्बरी रघुम्न गायदिति प्रत्यक्षवेदतः । विरोधा-  
न्मूलवेदस्याननुमानादनागत ॥, प्रत्यक्षानुमितश्रुत्यो-  
र्यदा न्यायातदर्थानात् । अतस्त्वे शङ्किते वापोऽनुमान-  
स्यान वर्ण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽन मूलं चेद्वेदस्य सत् ।  
अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुष्ठानतः ॥'

आहु— श्रुतिविरुद्धानामपि 'औदुम्बरी सर्वा चेष्ट-  
वितया' इत्यादिभूतीनां श्रुतिमूलकत्वाविरोधात् प्रामा-  
ण्यम् । न च 'औदुम्बरी सृष्ट्योदायेत्' इति प्रत्यक्ष-  
श्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः । परस्परविरोधात्प्रकृतानामपि  
ग्रहणाग्रहणादि श्रुतीनां बहुरो दर्थमेव विरोधे सत्यपि  
तरक्त्वने वाचकामावात्, तदर्थेव विरुद्धेन विरोधस्य  
परिहर्तुं शक्यतयाच । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतौमूला-  
काहः निवर्तते, येन कस्यनामूलेऽनेनात् विरुद्धप्रत्यक्ष-  
श्रुत्या विरुद्धत्वेव स्मृतेर्वीचः स्यात् । न वा शैवोप्य-  
नयोरेवायं विषयपौरुषत्वविरोधः, येनोप्यन्यद्वेष्येव  
वेद्यानुमानस्य ग्रहणं प्रमेयावहारलक्षणमात्रः स्यात् । न  
त्वैतदस्ति, विरुद्धेन ह्यनोः समवात् । इति प्रामे-

विरोधाधिकरणम्

भाष्यकारैरेवं सिद्धान्तितम्— सर्वत्रानुमाने अनु-  
नेयजिज्ञासायाः कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्वसंनिधाने-  
नावेदितत्वरूपेण औदुम्बराः परिच्छिन्नत्वात् जिज्ञासा-  
ऽमानेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमानसम्भनः । तथा  
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोमादिदर्शनम्, यथा  
'वैसर्जनहोमीय वासोऽप्ययुः परिपृच्छति' इत्यादौ  
तत्रापि न श्रुतिकल्पेन कल्पनेहेतरेव मूलतोपपत्तेरिति ।

वार्तिककारस्तु— न जिज्ञासाया अनुमिन्यन्न-  
रूपम्, अन्वयाजिज्ञासायामपि तद्दृढत्वात् सत्यपि वा  
तस्याः कारणत्वे अनमिति विषयश्रुतेर्विज्ञासितत्वाच्च  
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि लोमादिमूलकगङ्गीकारे च  
अष्टकादिस्मृतयः तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे-  
ऽपि स्मृतेः शिष्टत्रैयगिकपरिग्रहादिदोषेण श्रुतिमूलकत्व-  
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं  
वेष्टनं नानुष्ठेयम्, अर्थवादाद्युपनीतविभिन्नाकाररूपस्यापि  
स्मृतिपु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकरूपस्य समावितत्वात् ।  
तस्य चोन्नयनस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे आभासत्वसम्भनम् ।  
अतश्च यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षण अप्रामाण्य-

मिन्यभिप्रायं सूत्रमिति ग्रह ।  
यद्वा— शाक्यादीनामपि क्षमिषत्वप्रसिद्धेर्वेदज्ञान-  
सम्भनेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलकरूपम्, तन्मूल-  
भूतवेदक्षेत्रानीं प्रलीनः, इति प्राप्ते— शिष्टत्रैयजिज्ञासा  
धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वधिकरणमुख्यहेतोरभावात् प्रसु-  
ताप्रामाण्यत्वेनैव तेषां स्मरणात् वेदाप्रामाण्यनादिभिरेव  
च तत्प्रामाण्यस्वीकारात् वेदमूलकरूपकल्पनाऽनुपपत्ते-  
रप्रामाण्यमिति सूत्रार्थः ।

मण्डन— 'ध्रुव्या विरुद्धा स्मृतिरप्रामाण्यम् ।'  
दांकर— 'न तत् श्रुतिविरोधतः ।'  
• विरोधाधिकरणं निययान्तरात्मभावात् अनङ्गी-  
कृतमपि केनचित् शाक्यादिग्रन्थस्य वेदमूलत्वसंभावना-  
मानेन आशङ्क्य तद्विराकरणाव्यवहारेण व्याख्यातम् । सु-  
पृ. २२८. • प्रामाण्यप्रामाण्यविचारो न पञ्चविचारः  
किन्तु अधिकरणाद्भविचार एव । अतश्च विरोधे सत्यपि  
प्रामाण्यश्रुत्यादनात् विरोधाधिकरणेन ( शिष्टाकोपा-  
धिकरणस्य ) आपवादिकी संगतिः अस्मिन् पक्षे द्रष्टव्या ।

सोम. १।३।४. • विरोधाधिकरणस्य शाक्यादि-  
ग्रन्थविषयत्वम् । ( वार्तिकमते ) । सु. पृ. २२८.  
• विरोधाधिकरणे च उभयोरेपि स्मृत्याकारणोः  
श्रुतिविरोधे प्रामाण्यमपेक्षितम् । कौ. १।३।४।८ पृ.  
५४. • विरोधाधिकरणे विरुद्धस्मृतिप्रामाण्यपदनेन  
अविषद्वरूपमिति प्रामाण्य निरपवादमुक्तम् । सु. पृ. २०४.  
• विरोधाधिकरणे शाक्यादिप्रथाना अप्रामाण्यं द्युत्या-  
दितम् । कौ. १।३।१०. • विरोधाधिकरणे सर्ववेष्टन-  
स्मृत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । सु. पृ. २२७. • वार्तिक-  
कारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिप्रथाना वेदमूलका-  
सम्भनेन अप्रामाण्य प्रतिपादितम् । तदधिकरणक्षेत्रेऽपि  
कल्पसूत्राधिकरणे पूर्वपक्षे ( वृत्. ) । कौ. १।३।६।  
११. • स्मृत्यधिकरणे एतान्वारप्रामाण्यस्यापि द्युत्या-  
दितत्वात् विरोधाधिकरणे तस्यापि स्मृतिवत् वेदविरोध-  
विषये प्रामाण्य अपेक्षितम् । सु. पृ. २०७.  
• यद्वा नाम ( शिष्टाकोपाधिकरणे १।३।४ )  
विरोधाधिकरणेन विचार्यते, किन्तु सत्यपि विरोधे  
त्रिमाचमनादीना धर्मत्वेन बलीयस्त्वादबाधः उत  
प्रामाण्यदोर्वैत्याद् बाध इति विरोधाधिकरणपथादायै  
विचार्यते । सु. पृ. १७४.  
• स्मृतेः श्रुतिविरोधे तावत् विरोधाधिकरण-  
न्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । कौ. १।३।३।७.  
• विरोधाधिकरणमङ्गटीका यथायान्ते सोमे-  
श्वरेणोक्तम्— मन्त्रकल्प्यो देवताविधिः अश्वदानकृत-  
विधिक्ष । वाल. पृ. १२.  
• भाष्यकारीयविरोधाधिकरणमङ्गावसरे श्रुति-  
विरुद्धानामपि स्मृतीना प्रामाण्य व्यवस्थापित परन्तु तत्र  
विरुद्धेन उभयानुष्ठानसम्भवात् प्रामाण्यम् । कु. १।३।  
५।८ पृ. ६४.  
• 'विरोध एव कस्मि क नास्ति' इत्येवं  
विरोधाधिकरणविषयव्याप्यार्थत्वमस्या— ( १।३।४ )  
धिकरणस्य इति तेनास्य संगतिः । सोम. १।३।४.  
• विरोधावगतिः । द्वयी हि विरोधावगतिः, सहान-  
नवस्थान वा छायाऽऽपत्पत्, परस्परपरिहायो वा  
मवाभाववत् । कणिक्. पृ. ११२.



ॐ विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद् ग्रहण-  
स्यार्थवत्त्वाच्छब्दत्वं श्रुतितो विधिष्ठत्वात् । १०।  
७।१६।१९ ॥

विरोधिना पदार्थानां मध्ये एकश्रुतौ एकस्य अन्य-  
तन्मय श्रवणे नियमः स्यात् नियमविधित्वं स्वीकार्यम् ।  
ग्रहणस्य श्रवणमश्रवणस्य अर्थवत्त्वात् सफलविधिः ।  
श्रुतिनः श्रुत्या विधिष्ठत्वात् विहितत्वात् चोद्देश्यत्वात्  
बाधेत् । यथा बाधपेये ' छादितो यूषो भवति ' इति  
प्रादिरस्य नियमः, पालायादेश बाधः । त्रैधातयाया  
' यवमयो मन्थमः पुरोडासाः ' इति श्रुतेः यवानां  
सियनं, मोहीणां शयमः । शरवत् यथा ' शरमयं  
वर्हिर्भवति ' इत्युक्तेः यशसा नियमः, कुशानां वाधः  
तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

उभयप्रदेशाश्रयति चेत् । ५२ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । उभयोः छादिरपालाशयोः, बृह-  
द्रथतरयोः, मीढिषवतोर्नां भवेद्यात् चोद्देशेन उपदेशात्  
न पालाशतरयोर्मीढीणां विनृत्तिः सम्भवति । तस्मात्  
नियमः किं विकल्पः ।

शरेऽपि । ५३ ॥

उक्त-पूर्वपक्षिणः शङ्कया सिद्धान्ती प्रतिबन्धा  
प्रतिशङ्कते । यदि उभयोर्भेदेनात् पालाशादिषु न निवृत्तिः  
वर्हि शरेऽपि न निवृत्तिः स्यात् तथापि विकल्पः  
भवत्येत । इति ।

विरोध्यग्रहणात् तथा शरेऽपि चेत् । ५४ ॥

पूर्वपक्षी शरद्वहन्तं शोषयति । न शरेषु शेषः ।  
विरोध्यग्रहणात् विरोधिनां ग्रहणाभावात् कुशाविरोधिषु  
शरेषु अर्द्धीक्षिपमेषु शरविरोधिनां कुशानां ग्रहण  
संभवति । तत्र शरेषु तथा कुशमिषवत्स्वं स्यात् ।

तथैवापि चेत् । ५५ ॥

सिद्धान्ती शरवाशयेनाह । तर्हि इतरस्मिन् पदसिद्धौ  
पालाशादिविरोधिनि अर्द्धीक्षिपमणे प्रादिरसिदिने  
पिन पालाशादयः श्रुतौ न शक्या उपाशनुम् । अस्मात्  
प्रादिरादीनां नियमः, पालाशादीनां निवृत्तिः ।

भूतानर्थक्यविति चेत् । ५६ ॥

पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । विरोध्यग्रहणात् पालाशा-  
दीनां निवृत्तौ स्वीकृतायां भूतानर्थक्य श्रुतेः चोद्देशकस्य  
प्रादिरपालाशाद्युभयमप्यस्य अर्थक्यत्वं प्रवक्ष्येत ।  
तस्मात् न पालाशादीनां निवृत्तिः किं विकल्पः । इति  
चेत् ।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्भयोरप्रवृत्तिः स्यात् । ५७ ॥

सिद्धान्ती आह । ' प्रादितो यूषो भवति ' ' बृहद्  
श्रुतं भवति ' ' यवमयो मन्थमः पुरोडासाः ' इति  
प्रादिरवृहद्यवानां ग्रहणस्य विधानस्य अर्थवत्त्वात् सफल-  
त्वसिद्धयर्थं उभयोः प्रादिरपालाशयोः द्वयोरपि एव  
बृहद्रथतरयोः यामीशोषो अग्रहृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न  
स्यात् । किन्तु प्रादिरादीनां नियमः पालाशादीनां निवृत्तिः  
इति सिद्धान्तः । के.

० विरोधिना च न सह प्रवृत्तिः । भा. १०।७।

१९।६६.

० विरोधित्याद्य लोकात् । १०।७।१९।६६ ॥

एकस्मिन् कथं ये विकल्पेन साधकाः ते परस्पर  
विरोधिनाः । तेषां न सह प्रवृत्तिः विरोधित्वात् । लोका-  
त् यथा ' मत्स्यान् न पयसा समक्षीयात् ' इति  
मत्स्यैः पयो निरर्थते तद्वत् । इति न्यायः । वृ.  
१०।७।१९।६६.

० विलापने आनयधर्मः । भा. ३।१।४।७.

० विलेहाः । अयं अधिवच्छदस्वाः श्लघ उपा-

दास्यान्ने ततो गीति विलेहायाम् । ( अधिवचि-  
मात्वात् ऋतु सामगाने ऋक्षोषे सामाधानं विलेहाः ) ।  
भा. १।२।४।७।७. ० विलेहाः अत्यल्प न्यूनता । वि.  
५।१५. ० विलेहाः साध. क्रमपेक्षायाऽस्वपचम्, यदि  
न्यूनच्छदस्वायाम्नि तत्रैतं साम अधिकच्छदस्वाया-  
म्वि गीतेन तदा अहर्षं साम ऋत्परिपूर्णाद्यमं स्यात् ।  
रमायनम्. पृ. १७.

० विषकाऽदिव्यशयोः भेदे मन्वाद्यमन्विचारः  
मीमं पृ. १६०९-१६३१ ' ग्रहणाय ' इत्यपि  
कथं प्रथमः ।

० विषकावीजं विषेकामेष, नोच्येदधत्त तदि-  
नेपयत्त वा इति मन्वीज्याय ( मन्वीज्या- ' मुगं न

विदेत्' इत्यस्य निषेचक वातिक घृ. २११-२१३।  
उक्तम्- 'नोरादेयवमेवकं विवक्षारकारण मतम्। विदो-  
पणविपशया कारणं हि महद्विधिः ॥' बाल. घृ. १३.

- विवक्षितमेकरत्वं 'पशुनालमेत' 'पशुना यजेत' इत्यादौ पशोः । ४।१।५।११-१६. मीको. घृ. २५९४ 'परवेकत्वप्रधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
- विवक्षित पुरुषादि लिङ्गं पशौ । ४।१।६।१६-१८. मीको. घृ. ३३५४ 'लिङ्गाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● यद्धि प्रयोजनवत् तर् विवक्षितं इत्युच्यते । भा. ४।१।५।११.

● विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे लक्षण-  
प्रसङ्गः, वाक्यभेदपक्षश्च । विवक्षितायापेक्षया  
आधिक्यवाच्युपगमे आनपेक्ष्यपक्षः । तत्र विवक्षिता-  
यापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे लक्षणा द्रव्यशोदाहरणम्-  
'वाजपेयेनेतुवा बृहस्पतिवचनेन यजेत' इति । अत्र  
हि विवक्षितोऽर्थः उत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिसंबन्तद्रा-  
कत्वं वाजपेयस्य, तद्रपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रसिद्धश्लेष बृह-  
स्पतिघनस्य वाजपेयोत्तरान् तदन्मुपगमे वाजपेयश्रुतौ  
बाललक्षणा इति । विवक्षितायापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे  
वाक्यभेदः इत्यत्र उदाहरणम्- 'यदादेयोऽष्टाकपालो-  
ऽमावास्याया षौण्मास्या चान्युतो मवति' इति ।  
अत्र हि विवक्षितोऽर्थः द्रव्यदेवताकालद्रव्यविशिष्टवा-  
चविधिः । तद्रपेक्षया न्यूनोऽर्थः द्रव्यदेवतामत्र विधीयते  
न पागविधिरिति । तदन्मुपगमे वाक्यभेदः इति ।  
विवक्षितायापेक्षया आधिक्यवाच्युपगमे आनपेक्ष्य इत्यने-  
दाहरणम्- 'आमनस्याममस्या देवा इति तिस्र  
आहुतीर्जुहोति' इति । अत्र 'साम्रहणा ग्रामकामो  
यजेत' इति प्रमानवाक्यमतप्रामाण्यपदानुपह्नेय विव-  
क्षितायापेक्षया आमनसोमभिवेदे आधिक्यवाच्युपगमे  
प्रामाण्यपदानुपह्नेयपक्षम् । बाल. घृ. ३.

● निवक्षितवचनाः मन्थः । निवक्षितवचनं तु  
अदृष्टार्थम् । १।१।५।११-४८. मीको. घृ. ११०१  
'मन्थाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● विवर्तयान्वायायः । रजौ यथा दृश्यमानोऽपि  
सर्वः अनिवर्तनीयत्वात् विवर्तक्यः तथा ब्रह्मणि विश्वे  
इति न्यायार्थः । कै.

● विवाहः निरातिर्गणं पुरुषस्य न अशास्त्रीयः ।  
तदुक्तं विस्मरे (६।७।१३) 'विश्रितियस्तेषु विवाहं  
कृत्वा' इति । कै. ● विवाहे 'इय एवपी भव'  
इत्यादियु 'मर' इति शेषानुपह्नेयापि अनुपह्नेयाप-  
विपर्ययम् । तत्र केपाचित् सङ्घत् प्रयोगो दृश्यते स न  
शुक्तः । सुधा. घृ. ६९६.

● विवाहार्थमिच्छयादादृश्य विधेयत्वे अपि धर्मत्वं  
नास्ति तस्य विवाहमानवाच्यतया अलौकिकत्वा-  
भावात् । अत एव 'पञ्चशतान्याहृत्यातकानि' इति  
पातकत्रयमानमात्रं न तु धर्मत्रयम् । मणि. घृ. ५.

● विवाहकाले । उदाहकाले एव अनयोः  
(द्वययोः) वचनेन द्रव्यसाधारण्य प्रतिपादितम्, 'धर्मो  
चायं च क्रमे च नातिवर्तित्या' इति प्रतिपादित-  
त्वात् । दुपू. ६।१।५।१७.

● मानुस्मुता, मानुश्रीश, समानप्रवरा च कुमारी  
न विवाहयोग्या । वि. १।३।५ वर्षक २.

● विविधसंख्याकानां दक्षिणाणां आपाने  
विकल्पः । १२।४।५।९. मीको. घृ. ९२२ 'आधाने  
दक्षिणाणां संख्यासु विकला' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वामित्रवृद्धस्तोमकऋतुषु माघ्यदिनाभेद-  
पचमानस्तोत्रधारेण साप्ताग्न्यायापोद्गापौ ( विश्वामित्र-  
आवाप, अविश्वामित्र उदाप ) ॥

पचमाने स्यातां तस्मिन्नायापोद्गापदशानाम् ।  
१०।४।११।२१॥

भाष्यम्- इह विश्वामित्रस्तोमका अविश्वामित्रस्तोमका  
काश क्रतव उदाहरणम् । ते एव से पूर्वस्मिन्प्रविकरणे  
उदाहृताः । तत्रेयोऽर्थः समधियतः । विश्वामित्रस्तोमके-  
न विश्वामित्रवृद्धस्तोमकेषु निशुभिरिति । अयेदानीमिदं  
सद्विद्वे किं यस्मिन् कस्मिन्विद्वत्तानो यतः सुवश्वि-  
द्राप. उत परमानेधेन आवापोद्गापाविति । किं प्राप्तम् ?  
अविश्वामित्रनियम इति । एवं प्राप्ते, वृषः । पचमाने  
आवापोद्गापौ स्याताविति । वृषः ! अस्मिन्नेव हि तौ

दृश्यते ' श्रीणि ह वै यश्चोदराणि, गायत्री बृहस्पतु-  
द्रुप । अत्र होमाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ति ' इति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात् । २२ ॥

भाष्यम्— ननु दर्शनमिदम्, प्राप्ति उच्यताम् ।  
उच्यते— ' वचनानि त्वपूर्वत्वात् ' । अत्रानि न्याये  
वचनान्येवैतानि कल्पन्ते । तस्मात् पवमाने एव  
आवापोडापस्थानमिति ।

शा— अविबुद्धौ प्रत्यक्षधुतै ' कौस्त भवति '  
इत्यादिभि तावत्संख्याना प्राकृतानामुद्राप, विबुद्धौ तु  
प्रत्यक्षधुताना राजशान्दीनामधिकाना आवाप इति  
स्मिन्नम् । तत्र विन्यसेते किं पक्षिः कश्चिद्विद्योने पक्षा  
कस्याचित् ऋचि प्रत्यक्षधुताना आवापो यत् कुत-  
श्चिद् प्राकृतानामुद्राप अथवा पवमानेत्येव गायत्री  
बृहस्पतुद्रुपु आवापोडापो इति । तत्र यत्र कचिदपि  
निवेशे विद्वानामर्थक्यवशिष्टेषु तन्निवचनश्च प्राकृ-  
तानामुद्राप इति शोऽप्यविशेष्यैव स्यात् । ' श्रीणि ह वै  
यश्चोदराणि गायत्री बृहस्पतुद्रुप च, अत्र होमावपन्ति  
अत एवोद्वपन्ति ' इत्येतत् द्विद्वन्द्वोरवस्थात् वर्तमाना-  
पदेनरूपराजाविषयक नावापोडापो नियन्तुमम् ।  
यदि निशमक तथापि पवमानविषययोरेव आवा  
पोडापोर्द्वैतविधानार्थं न होमावत्परिहरुपापमिति ।  
उच्यते— अपूर्वत्वात् अन्वयस्य विषयकमेवेदं स्तुति  
फलानविधिप्राप्ति च अतो वचनात् पवमानेऽप्य एव  
आवापोडापो ।

सोम— पूर्वोक्तपरिवर्तितत्वात् समति । सूना-  
यन्तु— पवमानेत्येव आवापोडापो म्याता तत्रैव तयो,  
' श्रीणि ह वै ' इति वाक्ये दर्शनादिति ।

त्रि— ' वापि श्लेष ऋचि दापि म्यातापस्यो-  
दति । पवमानेऽप्य गायत्र्यादिपैत्रोक्तविशेषत ॥,  
आपो नो परिसंख्यानाहम द्वापेति तद्विधे । विष्य-  
न्वयमेवभूतमपूर्व तद्विधीयते ॥ '

भाट्ट— विबुद्धौ प्रत्यक्षधुताना राजशान्दीना  
राजशान्दीनामधिकानामुद्राप च प्रतिद्वयन गुणवृत्ते  
संख्याना संख्यानामपि च हृदयेऽपि सद्रुचिन्व-  
यपदे मने ' श्रीणि ह वै यश्चोदराणि गायत्री बृहस्प-

तुद्रुप, अत्र होमावपन्ति अत एवोद्वपन्ति ' इति वच-  
नेनप्राप्तिप्रत्यक्षविधिप्राप्तिचैव शतस्तोत्रेषु आवाप  
परिहरुतानात् पवमानस्तोत्रयोरेव च । न चापेन पव  
मानस्तोत्रयोरेव गायत्र्यादिक्रमिजकृत्वेव सामानाप  
परिहरुतानेऽपि स्तोत्रान्तरे तत्परिसंख्याया मानाभाव  
इति वाच्यम्, अत्र पवमानपदानुसंधानात् प्रत्युत  
यद्वपदोपादानेन यश्चोदराणिगयत्र्यादिमितकृत्वेव सामा  
यापपरिहरुताना स्तोत्रान्तरेऽपि तत्परिसंख्याव्यव-  
हरयात् । अत्र हि ऋगधिकरणकथ्यश्रुतादायाप साम  
मात्रविषयोऽन्यस्यापकथने । अत एव गायत्र्यादयोऽपि  
पवमानस्तोत्रसवधिपव एव, स्तोत्रान्तरे ताशामभावात्,  
न तु सामिधेय्यादिसंख्येय इत्यपि श्येयम् ।

इत्र च प्रातपरिहरुतयोऽपि श्रौती, एतकारण अन्य-  
योग याश्चेद्वचत्वात् । अत एव नाम्ना प्रैशोपमपि । न  
चैवकारार्थस्यान्ययोग याश्चित्कथ्येत्तत्प्रायश्चित्तानुप-  
पत्ति, भूतले एव परोऽश्रीत्वाद् एतकारार्थस्यान्य-  
योग याश्चित्कथ्येय प्रतियोगितासन्नचनेन षडेऽन्यवाङ्मि-  
कारत्, भूतलस्य च प्रथमव क्रियायान्निवृत्त्यपि  
पाठिसंख्येयदोषेऽन्य इति भूतलमिनाधिकरणे  
संयोगयनवाक्येच्छिन्नप्रतियोगिताकामावप्रतियोगी षट्  
इत्यर्थोपोपपत्ते । भूतलपदस्य च पाठिकथनयो षट्  
पदेनापि, अन्यथा भूत एताना इत्यस्याप्यापत्ते ।  
अत एव भूतलवृत्तिर्षट् दक्षविषयमावप्रति रोमीति  
वाक्याय । अत्रथापि गायत्र्यादि तु द्विजकृगधिकर-  
णकामावप्रतियोगी सामानाप कायं इति शान्दोर्षेऽपि  
मानामतविदेनेन तद्विजकृत्तु सामानापमान एव  
विधीयते इति तुल्येच श्रौती परिहरुता प्रैशोव्यवहित  
व । अत्रश्च राजशान्दीना प्रत्यक्षधुताना सन्ध्याप  
रथर्षेणाम्बानाना च साकृन्मात्र पवमानविषय  
एवेति स्मिन्नम् । अत एव होमावन्तरे संख्याव्यव-  
रम्भासेनेव ।

यद्यनुवन्तु नात्र प्रातपरिहरुत्या, तद्यद्ये ' न नो  
पदो षमेति ' इतिवृत्त्यापयनस्यापि शान्दीपदेन  
तस्मात्पदेने विहरुताने । एतस्मिन्प्रातपरिहरुते उद्वप-  
विषयरोर्द्वैत्येऽपि श्रौतेऽहमेदमवत्तमद्वन्द्वेय । अवि

तु न्यायप्रवृत्ते पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकरणे गाय-यादियु सामा-  
वापविधिरेवाय परिसंस्थाफलक । अत एव एवकारा  
योऽप्यनुवाद एव । न च गाय-यादीनामुद्देश्यत्वेनेको  
हेतुः । अत्रेतरस्य एकस्योद्देश्यपरत्वेन तदभावात् ।  
सतम्याश्च प्राधाप्यपरत्वेऽप्यापेयत्सम-धत्तापर्यग्राहक  
त्वाशान्वसब वेन सामावापविधि । यद्यपि च गाय-या  
दियु सामावापे विहितेऽपि न स्तोत्रातरे तदावाङ्क्षा-  
शातिरिति नात्राश्वाभिधानी-यायेन फलत परिसरथा-  
त्वम्, तथाऽप्यावापविधे प्रयोजनविज्ञासाया प्रयोजना  
न्तरासमवे गमकविषयैव स्तोत्रातरेषु अभ्यासविधि  
रूपनेन परिसंस्थाफलकत्वेपपत्ते ।

अत एवाविद्वद्धस्तोमके ऋतो उपदिष्टकौत्सादिनिवे  
र्णार्थ यत्र द्रुमचिरस्तोत्रे प्राहृतसामोद्गापे नियमेन प्राप्ते  
' अत एवोद्गपति ' इत्यनेन गाय-यादिभ्य उद्गापस्य  
श्रुत्वा फलतो वा नियमकरणत् स नियमविधिरेवेत्युच्य  
वौत्तुभे ।

तत्त्व तु आत्रापविधिवत्त्वाद्देवोद्गापस्यास्येतिदत्त्वात्  
अयमनुवाद एव तत्तदुद्गर्थम् । अत एवावापविधेरपि  
विद्वद्धस्तोमासो परिसंस्थाफलकत्व अविद्वद्धस्तोम नो  
नियमफलकत्वमित्यपि नोप्यम् ।

घातुत्तस्तु आवापविधिरयमनारभ्याधीतोऽपि न  
प्रवृत्तौ निविशते, तत्र ऋषिमनपि स्तोत्रे आत्राप  
भावात् । तथाहि बहिष्पवमाने तावत् सामोऽभ्यास  
एव । ऋचा तु नशानामेव पाठ इति न तत्र कस्याप्या  
गम । एवमितरयो पवमानयो यावत्सत्त्वमूचा साम्ना  
च निषागादेव नात्राप । आ-यशुश्राप्रिमोमस्तोत्रेषु तु  
साम्ना ऋचा चाम्भ्यासादेव स्तोमसपचिरिति न कोऽप्या  
वापविधेरित्यय । अत एव प्रवृत्तौ आत्रापिस्तोत्रेषु  
एवैवसामविशिष्टैवैकतुच प्राप्नात् स्तोमसपचयर्थ सामा त  
राणांमृगतगणा चागमे प्राप्तऽपि नामेन उच्यनेन तत्परि  
सत्त्वा पवमानयोरावपप्रमकत्वभायेन तत्राप परिधि  
मुत्पेनतस्तोत्रेषु तत्परिसंस्थाफलकत्वात् प्राहृताज्यादि  
विपशरत्रानुपपत्ते । अत एव प्रवृत्तावाज्यातिरितोत्रेषु  
न्यायप्रानोऽप्यागम ' त्रि-छन्दा आत्र दो माध्यादन  
पवमान पञ्चसामा पञ्चछन्दा आत्रप आभर पत्र

मान सप्तसामा ' इति पवमानद्वयविधावापपत्रध्रव  
णात् परिसंस्थावते ।

अत्र हि प्रवृत्तौ पवमानद्वये आवापामावेऽप्यावाप  
समाख्या प्रवृत्तौ विद्वृत्तौ वा यत्र यत्रावापप्रसि-  
साऽप्यत्र, न स्तोत्रातरे इत्येवपर सती प्रवृत्तावपि  
स्तोत्रातरेऽभ्यासविध्यासादनद्वारा आगमपरिसरयार्थो  
विज्ञायते । अतो विद्वृत्तावपि तत एव स्तोत्रातरेषु  
भ्यासविधिसमन्नात् न ' श्रीणि ह वा ' इत्यादिवचन  
श्रुत्या फलतो वा तत्रावापपरिसंख्यार्थम् । अपि तु  
विद्वद्धस्तोमने ऋतो पवमानद्वये संख्यासपचयर्थमूलका  
मथोरुमथोराममे प्राप्ते गायम्याद्यधिकरणकसामावापविधि  
स्तादृशक्रम्याससापादनद्वारा क्रम-तरागमपरिसंख्यार्थ ,  
पवमानवृत्तिनिष्ठुमाद्यधिकरण वपरिसंख्यार्थो वा ।

एव चाविद्वद्धस्तोमके कौत्सादीना न्यायादेव पव  
मानद्वय एव प्राहृतक्रमधिकरणकावासिद्धौ ' अत्र  
होत्रावपति ' इत्यय पवमानवृत्तिनिष्ठुमाद्यधिकरणत्व  
-वावृत्तिफलको गाय-याद्यधिकरणनियम इति ध्येयम् ।  
' अत एवोद्गपति ' इत्यय तददो र्वनुवाद एव । सर्वथा  
राजसामादीना पवमानयोरेव निवेश इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' पवमानेऽधिकोद्वृत्तौ । ' अधिको  
द्वृत्तौ अधिकम्— आधिक्यम्, आवाप, वृद्धि ।  
उद्वृत्ति— उद्धरण उद्गाप । ते ते पवमाने एव भवत  
इति शेष ।

शंकर— ' स्तोमद्वौ न वाद्य स्थान् । ' वाद्य  
वाधो न तर्जनी । '

• विद्वद्धस्तुत्याहानुपलक्षण द्वादशाहे उपर  
त्कालीनमुद्रणवाह्याने । १।१।१।१०-१२ मीको  
५ २१११ ' द्वादशाहे उपरत्कालीनमुद्रणवाह्याने० ' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• विद्वद्धस्तोमका अविद्वद्धस्तोमकाश्च विद्वृत्ति-  
रूपा भवत सति । वि १।१।१२ • विद्वद्ध-  
स्तोमका क्रतव । प्रवृत्तौ यत्र स्तोत्रे यावत् स्तोमा  
मन्वित ततोऽधिकं स्तोमा तत्र स्तोत्रे यत्र ऋतो  
मन्वित ते विद्वद्धस्तोमका ऋतव । ( १०।१।१०।  
२० ) । धे

ॐ विद्युद्धस्तोमके ऋतौ वहिष्पवमाने सामैक-  
त्वात् ऋगागमेन संख्या पूरयितव्या ॥

वहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ।  
१०।५।७।२६॥

भाष्यम्— विद्युद्धस्तोमनेषु ऋतुषु सशयः । वहि-  
ष्पवमाने किं सामानागमोऽभ्यास इति । पूर्वेण न्यायेन  
आगम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । वहिष्पवमाने तु  
नैवम् । ऋगागमस्तथेति । हुनः । सामैकत्वात् । कथम् ?  
यदुत्तरयोः परमानशोभुचाय वृचाय हिंकोति । अथ  
कस्माद्बहिष्पवमाने सृष्टेयं हिंकोतीति । एकं हि तत्र  
सामेति ब्रूयात् । 'स्वामेय गायत्रम्' ( 'स्वरासामेय  
गायति' इत्येवं माट्टदीपिकादिधृत्. पाठ. ) इति  
वचनात्सामैकत्वे शांते ऋगागमेन सत्या पूरयितयेति ।  
सामाम्यसितयमिति ।

शा— वहिष्पवमानेऽपि किं सामागमः उत ऋगा-  
गम इति संशये पूर्वेण न्यायेन सामागमे प्राप्ते, द्रूमः—  
'एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरासामेय गायति' इति  
वचनात् सामागमो न समप्रति । न च अभ्यासेनापि  
संख्यापूरणं समप्रति, 'पराम्बहिष्पवमानेन स्तुवीत'  
इत्यभ्यासपत्रनेन पराकृत्येन अभ्यासस्य श्रुत्यैव  
निषिद्धत्वात् । तस्मात् ऋगागमः ।

वि— 'किं वहिष्पवमानेषां सामनर्चा वाऽभिपूर-  
णम् । साम्ना पूर्वोक्तितो मेव सामैकत्वरपरकृधृतेः ॥'

भाट्ट— न्यायप्राप्तस्यापि सामागमस्य गायत्र्याय-  
धिकरणकत्वविधानादेव गायत्र्यादिरहितेषु स्तोत्रान्तरेषु  
'परिसंख्या । 'त्रिच्छन्दा आवापः' इत्यादी आवाप-  
पदं तत्रमुत्पत्तानुगद एव । अतश्च वहिष्पवमानेऽपि  
गायत्रकृत्यस्य सत्त्वात् तत्रापि स्तोमविद्युद्धौ सामावापः ।  
न च गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि गायत्रीवृद्धत्यनुभा तथाणा-  
म्भवात् कथं तत्रावापत्रिधिरिति याच्यम्, उद्देश्य-  
साहित्यस्याविवक्षितत्वेन माध्यन्दिनपत्रमाने इव गायत्री-  
मात्रसत्त्वेऽपि आवापोपपत्तेः । न च 'यदुत्तरयोः  
परमानशोभुचाय हिंकोति, अथ कस्माद्बहिष्पवमाने  
सृष्टेयं हिंकोति, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् स्व-  
र-सामेय गायति' इति वचनेन सामैकत्वरविधानात् न

तत्रागम इति याच्यम्, एतस्य हिंकारेकत्वे हेतुमात्र-  
परतया प्रकृतौ पाठप्राप्तसामैकत्वरानुगदकत्वेन तद्विधाय-  
कत्वाभावात् । अतः प्रकृतौ वृचनये एकस्यैव साम्नो-  
ऽभ्यासेऽपि विद्युद्धस्तोमस्यापि प्रकृतौ साम्नः आगमे  
न निश्चिद्वाचकम् । इति प्राप्ते, न तावदागम्यमान-  
गायत्र्यायधिकरणत्वेनेव 'त्रीणि ह वै' इत्यनेन सामा-  
वापत्रिधिः । गायत्र्यादेना सिद्धवत्संज्ञानुगदानु-  
पपत्तेः । अतः अत्रयत्रिधये प्राकृतगायत्र्यायधिकरणके  
सामागमे गायत्र्या अभ्यासस्यानदयत्वात् ' पराकृ  
वहिष्पवमानेन स्तुते' इत्यनभ्यासगायत्र्यायधिकरणके  
तत्पर्युदात्तानुपपत्तेः । 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः  
पवमानः सप्तच्छन्दा आवाप आर्धमः' इति परमान-  
द्वये एवावापवत्संज्ञास्य स्तोत्रान्तरे इव वहिष्पवमानेऽभ्या-  
वापपरिसंख्यायैतत्स्य । 'अत्र श्लोत्रावपति' इत्यस्य  
परमानवृत्तिप्रितुन्यायवृत्तिफलकारणस्थोक्तत्वात् अतस्तत्रै  
कस्यैव साम्नोऽभ्यासः ।

न चेवमपि ऋचाग्रमभ्यासस्य न्यायादेव सिद्धेस्तत्र  
तद्विधानयैक्यम्, तस्य स्तोत्रान्तरेषु न्यायप्राप्तऋगा-  
गमपरिसंख्यायैतत्स्य तत्र तत्रोक्तत्वात् । किंच 'स्व-  
र-सामैव' इत्यत्र साम्नः पाठादेव प्राप्तत्वेन एवकारार्थ-  
स्यैव सामान्तराभाररूपस्य प्रकृतौ विहृतौ वा विधेय-  
त्वाद्बहिष्पवमाने सामाभ्यास आवश्यक एव । अत एव  
आवापसमाहृत्या पराग्याक्येन च पवमानत्रयातिरिक्ते  
ऋकसामोमथपरिसंख्या । पवमानत्रये तु उभयागम  
इत्यप्यवगतम् । 'त्रीणि ह वै' इत्यादिना क्रियमाणस्य  
प्राकृतगायत्र्यायधिकरणकसामावापत्रिधेः निर्विषयत्वा-  
पत्तेः । तस्मादावापसमाहृत्या सामावापविषयिष्येवोक्त-  
वचनेनोपसंह्रियते । एव च वहिष्पवमानेऽपि सामा-  
वापस्य परिसंख्यातत्वादनभ्यासस्य ऋद्मात्रविषयत्वाव-  
गतैरुक्तयत्नसाधिसिद्धिः । अतो वहिष्पवमाने साम्नो-  
'ऽभ्यास ऋचागम इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'ऋगागमः स्यात् परमान आये ।'  
शंकर— 'परमाने एवावृत्तत्वात् ।'  
● विद्युद्धस्तोमके ऋतौ, धृतसंख्यासप्तये अप्राकृ-  
ताना साम्नामागमः । १०।५।१५-२५. मीको.

पृ. २५६ ' अतिरामे एकविंशती० ' इत्यत्र दृष्टयम् ।  
 • विशुद्धसोमकेपु अविशुद्धसोमकेपु च विशुद्धियोगेपु  
 उपदिष्टैः सामभिः अतिदिशानां बाधः, विशुद्धसोमकेपु  
 तु उपदिशानामतिदिशाना च साम्ना समुच्चयः । वि.  
 १०।४।१२, • विशुद्धसोमकेपु ऋतुपु ' एकविंशतीनाति-  
 रात्रेण प्रजाकाम याजयेत्, त्रिणवैनौजस्सामम्, प्रयत्न-  
 शोच प्रतिष्ठाकामम् ' । विशुद्धिश्चेत् परमानेष्वेव । बहि-  
 ष्ववमाने चोर्ध्वगानमेव नान्वृत्तगानम् । ततश्च एकविंश-  
 तीमपूरणाय चरारस्तुचा आगमयित वा, त्रिणवे पट्ट,  
 प्रयत्नितो च अष्टौ; एतेषामगन्तूना तृचाना निषेधाः  
 अन्ते कर्तव्यः न तु पर्यासात् प्राक्, कृत्ननमवाध-  
 प्रसङ्गात् । ५।१।२४. • विशुद्धसोमकेपु ऋतुपु माष्यदिना-  
 र्भवपवमानयोः आगम्यमानाना साम्ना गायत्रीवृहत्य-  
 नुष्टम्बु निषेधाः न तु अन्ते वृत्ते । ५।१।५।१३-१४.  
 मीको. पृ. २६० ' अतिरामे काम्यसोमविशुद्धौ  
 संत्वापूरणार्थः० ' इत्यत्र दृष्टयम् ।

• विशुद्धसोमक्रतुपु उपदिष्टैः सामभिः  
 प्राकृतसाम्नां न बाधः, अविशुद्धसोमक्रतुपु च  
 उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां बाधः ॥

सोमविशुद्धौ त्वयिकं स्यादविशुद्धौ द्रव्य-  
 विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च । १०।४।१०।२०॥

भाष्यम्— सन्ति विशुद्धसोमकाः अविशुद्धसोम-  
 काश्च कृतः । ' एकविंशतीनातिरात्रेण प्रजाकाम याज-  
 येत्, त्रिणवैनौजस्सामम्, प्रयत्नितोच प्रतिष्ठाकामम् ' इति । तथा द्वानिद्याः पवमानाः अग्निपेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एकदश राजसामानि, बन्धोपश्रवसे वसिष्ठस्य बनिजनिने च साक प्रवेदनान्याहुः । द्वाद-  
 शुद्धीये च सश्रवोपपदे चोमे । तथा, रथद्विषांने पुन-  
 सोमस्य यत्सव । तथा अपचित्तिवत्यः पुनःसोमस्य  
 यत्सव । ' पुनःसोमस्य सघनं मध्यम द्वादशं  
 स्मृतम् । वार्यो नवदशसोमावमितः सघने रथे ॥ ' इति । तदत्र नवचिरमाहृती सोनसक्या विवदा, क्वचिद्वीना । तत्र सदेहः किं निष्कृती विशुद्धौ हानौ च प्राकृताना साम्ना निष्कृतिः, उत हानौ निष्कृतिः, विशुद्धानिष्कृतिरिति । किं प्रासेत् । उभयत्र निष्कृतिः ।

प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्त निवर्त्यते । साम्ना चोत्पत्ति-  
 रर्थं त्रीं भविष्यति, अपूर्वेषु नियमाणेपिति । एवं प्राप्ते, दूमः । सोमविशुद्धौ अनिष्कृतिराधिक्यं स्यात् । कुतः ? आगमेन हि साम्ना सख्यापूरण वक्ष्यते । आगमेन वाऽप्यासस्याश्रुतिरादिति । एवं चोदकाप्रपदो भविष्यति । अविशुद्धौ तु प्राकृत निवर्त्यते । वायता निष्कृतेन सा सख्या पूर्यते, सावध्याहृत बाधितयम् । अन्यत्प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? इतरस्याश्रुतिरात् । इतरत्र श्रुयते, आगमः कर्तव्य इति । सख्यामात्र श्रुयते । तस्माद्विशुद्धसोमकेष्वनिष्कृतिः । हीनस्तोमकेषु यावदर्थे निवर्तयितयम् । अयं यदुक्तम्, साम्नासुत्पत्ति-  
 रर्थवती भविष्यतीति । उच्यते । वाष्यतामार्पं चोद-  
 केन । गूणमात्रमार्पं विशिष्टगूणश्लोक इति ।

शा— यत्र स्तोमविशुद्धिः यथा ' द्वाविंशः पव-  
 मानोऽग्निपेचनीयः ' इत्यादी, तत्र प्रत्यक्षश्रुतेः राज-  
 सामभिः प्राकृतानि विनीयन्ते किंवा समुच्चयः इति । तत्र विशुद्धसोमकेषु आगमेन सख्यापूरण वक्ष्यते । तत्र आगमेन विशुद्धौ पुरिताया प्रत्यक्षश्रुतानि राज-  
 सामानि विशुद्धौ अनकासमलमनानानि प्राकृतवापेन वर्तन्ते, तेन अविशुद्धौ विशुद्धौ च सर्वत्र बाधः । इति प्राप्ते, दूमः । ' प्राकृतानामवाधेन वैशुद्धतानाम-  
 संभवः । यत्र तत्रैव बाधः स्याद्विशुद्धौ त्वयिस्त सम्यक् ॥ ' तस्मात् विशुद्धौ समुच्चयः ।

सोम— आपवादिर्वा संगतिः । सूत्रार्थतु-  
 स्तोमविशुद्धौ प्राकृतसमुच्चयः स्यात् इतरस्यसक्याश्रुत-  
 त्वात् अविशुद्धौ यत्र प्राकृतसक्या यथाप्राकृतवतिष्ठते यत्र वा ' पुनःसोमस्य सघनं मध्यम द्वादशं स्मृतम् ' इत्यादी हीयते तत्र उभयत्रापि वा प्राकृतनिष्कृतिः ता विना वैशुद्धनिषेधासमवादादिति ।

वि— ' स्तोमस्तोमेषु विशुद्धयोः प्राकृतः किं निवर्तते । अशुद्धावेष वाऽऽद्यः स्यात्सामोत्पत्तिसुपयोगतः ॥ अशुद्धात्परोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् । वृद्धिं प्रत्युप-  
 योगितरादुद्धौ तु न निवर्तकः ॥ '

भाट्ट— यत्र यथाप्राकृतस्य स्तोमः, यत्र वा न्यूनः, यथा ' विशुद्धमिष्टमिष्टोमः ' इत्यादी तत्र उपदिष्टैः कौत्या-

दिभिः प्राकृतानां तावत्समसंख्यामाना वाच इत्युक्तम् । यत्र तु प्रकृत्यपेक्षया विवृद्धस्तोमक्रता, यथा ' एकत्रिंशो-  
नातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्, त्रिणनेनौषधकामम् ' इत्यादौ, तत्र उपदिष्टानां राजसामादीनां न प्राकृतसाम-  
निवर्तकता श्रुतस्यासंपत्तेरपदिष्टातिदिष्टसामविशिष्ट-  
मन्त्रैरेवोपपत्तेः । अत एव आगमैर्न संख्यापूरणमपि  
उपदिष्टातिदिष्टैः समुचितैरपि तदपूरणे इति वक्ष्यते ।

मण्डन— ' न वाच. स्तोमवृद्धौ तु । '

शंकर— ' स्तोमवृद्धौ न वाचः स्यात् । '

॥ विवृद्धिः कर्मभेदात् पृथदाज्यवत् तस्य-  
तस्योपदिश्येत । ५।३।१।१॥

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजाः श्रुताः । अग्नीषोमीये पशौ तु  
' एकादश प्रयाजात् यजति ' इति श्रुतम् । चातु-  
र्मास्येषु च ' नन प्रयाजान् यजति ' इति । तत्र किं  
प्रतिप्रयाजं एकादशत्सख्याया अन्वयः प्रयाजसमुदायेन  
वा अन्वयः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । विवृद्धिं प्राकृत-  
पञ्चत्वसंख्यापेक्षया अधिका एकादशत्सख्या तस्यतस्य  
एकैकस्य प्रयाजस्य उपदिश्येत । कर्मभेदात् प्रयाजलक्ष-  
णस्य प्रधानकर्मणः भेदात् । पृथदाज्यवत् ' पृथदाज्येन  
अनुयाजान् यजति ' इति प्रत्यनुयाज पृथक्गुणो मित्यते  
तद्वत् । तथा च पशौ पञ्चपञ्चाशत् प्रयाजा. स्युः चातु-  
र्मास्येषु च पञ्चचरारिंशत् ।

अपिषा सर्वसंख्या स्यात् तद्विकारः प्रतीयेत ।  
२ ॥

अपिषाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न एकादशत्स-  
ख्यया तस्यतस्य, निम्नु सर्वसंख्या स्यात् । सर्वेषां  
पशानां प्रयाजानाम्, सर्वेषां प्रयाजां चातुयाजानां इयं  
विकारभूता एकादशत्सख्या स्यात् । तद्विकारः तस्या-  
पञ्चत्वसंख्यायाः निवृत्तसंख्यायाश्च विकारः एकादश-  
त्सख्या प्रतीयेत, न तु तस्यतस्य प्रत्येकं प्रतीयेत ।  
तस्मात् सर्वसंख्या इति सिद्धान्तः । पशौ एकादश-  
एकादशैव प्रयाजाश्चातुयाजाश्च, चातुर्मास्येषु नवनवैव ।  
के.

॥ विवेकप्रदानां भवति विनिपातः शत-  
सुरः ' इति न्यायः ॥ साहस्री. ९९२.

\* विशदं विमत्तानयवं इति ' मन्त्रेण मिश्री  
करण ' इत्यत्र ( पा० २।१।३५ ) हरदत्तः । सोम.  
८।१।१८ । नविनत्वापरपयोविशदत्त्वं... । भाट्ट.  
८।१।९.

॥ विशयेऽलौकिकं सर्वार्थत्वात् । ७।३।१२।  
३० ॥

गर्गनिराणे, आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते  
' अग्निमुपनिषाय स्तुवते ' इति । तत्र किं अलौकिकं  
लौकिकं वा अग्निमुपनिदध्यात् इति विशये संशये  
अलौकिक वैदिकं अग्निं उपनिदध्यात् । कुतः ? सर्वार्थ-  
त्वात् सर्ववैदिककर्मार्थत्वात् वैदिकस्य आहवनीयादेः ।  
इति पूर्वः पक्षः । अत्र लौकिक लौकिक इति लिङ्ग-  
भेदेन विभक्तिभेदेन च द्वेषा पाठोऽन्वयः । अकार-  
प्रश्लेषः नास्ति । तत्र प्रथमान्तवाटानुसारेण स्यात्—पद-  
मपि सूत्रे पठितम् । द्वितीयान्तरपक्षे तु सूत्रे स्यात्—  
पद नास्ति किंतु उपनिदध्यात् इत्यश्याहारः ।

न वैदिककर्मार्थनिर्देशात् । ३१ ॥

गर्गनिराणे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते  
' अग्निमुपनिषाय स्तुवते ' इति । तत्र वैदिकं अग्निं  
उपनिदध्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं निषिध्य परि-  
शेषन्यायेन सिद्धान्तमाह । न वैदिक अग्निं उपनिद-  
ध्यात् । कुत ? अर्थनिर्देशात् । वैदिकस्याग्नेः अर्थ-  
विशेष. प्रयोजनविशेषो निर्दिष्टः । तत्र च आज्यदोह-  
सामपठनकाले उपनिधानं नोक्तम् । तस्मात् वैदिक  
नोपनिदध्यात् । परिशेषान्तु लौकिकमग्निं उपनिदध्यात्  
इति सिद्धान्तः ।

तयोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

गर्गत्रिषधे आज्यदोहसामानकाले अग्निमुपनिषा-  
तयो विहितः । स च परिशेषात् लौकिक इति सिद्धान्त-  
न्ततम् । ननु न परिशेषोऽवतरति कस्यचित्  
धिष्ण्याग्रेवनिधानस्य संभवात् इति चेत्तथाह । इतरेषां  
धिष्ण्यानामग्नीनामपि उत्पत्तिस्थाया, यथा आहवनी-  
यादीनाम् । तेऽपि असाधारणे व्यापाररूपे कर्म  
विहिताः तेषामपि अन्वयमस्य उपनिधानं संभवति ।  
समत्वात् आहवनीयादिभिधिष्ण्यानाम् । तस्मात् परि-

संस्कारप्राये यत्र अन्ये संस्काराः गोशोहनादयः तत्रास्य दर्शनमिति । वा. ३।३।१।२ पृ. ८०५.

ॐ विशये प्रायदर्शनात् । २।३।६।१६॥

‘पयसा अग्निहोत्र जुहोति’ इति त्रिहितस्य पयसो शोहनत्रियये ‘वस्त्रमालमेत’ इति श्रुतम् । त्रिमय यागविधिः उक्त सम्पर्शनमागविधि इति विचारे ‘वायय श्वेतमालमेत’ इति तत् प्राणिद्रव्यकालम्भरात् यागविधिः इति पूर्वपक्षे उक्तने सिद्धान्तमाह । विशये यागविधि, संपर्शनागविधि. इति सहाये प्रायदर्शनात् उपमर्शनावर्तनानुम-नशादिकर्मसु वस्त्रमालम्भस्य पाठात् नायं यागः किंतु सस्पर्शमान इति निर्णयो भवति । गोपस्व-वनातिशये चाप्य सहाय्ये उपयुज्यते । आलभनमिदं च चाद्रुकरणात्मकसंपर्शविशेषरूपम् ।

अर्थवाचोपपत्तेः ॥ १७ ॥

‘पयसाऽग्निहोत्र जुहोति’ इति ऋषयः ‘वस्त्र-मालमेत’ इति श्रुत आलभतिः वस्त्रचाद्रुकरणास-स्पर्शनं विदधाति न यागं इति ‘वस्त्रनिःशान्ता हि पशवः’ इत्यर्थे वादस्य उपपत्तेरपि सिद्धं भवति । निःशान्तमाद्रः नितरां प्रियतराची । वस्त्राः निःशान्ता. अतिप्रिया येषां ते पशवः. वस्त्रनिःशान्ता. । आलभतेः यागवाचित्वे तु नायमर्थेवाद् उपपत्तै । तस्मात् वस्त्रमालमेत इति आलभतिः सस्पर्शनमात्रमाह इति सिद्धान्तः । के.

० ‘विशये प्रायदर्शनात्’ । २।३।६।१६ ॥

‘पूर्वाऽपि’ इति मन्यो वस्त्रमालम्भे विनियुज्यते न वा इति सदेहात् पूर्वपक्षो देवतागची न वा इति सदेहाच्च वस्त्रमालम्भे देवतायोगसदेहो योग्यतात् व्यहृतिानु-पक्रवात्तुकाररूपसाध्यसिद्धये विशयसन्देशे हेतुतया उक्तः इत्येव ग्रन्थवाक्या सूचयति ( याचिककारः ) ‘सिद्धान्तरतु’ इत्यादिना । सु. पृ. ९३३, ० ‘विशये लौकिकं ( कः ) म्यात् समीचेत्नात् । न वैदिकमर्थं निर्देशात्’ ( ३।३।१।२३-२९, ए. क. म. ग. सु. - नि. तु ) इत्यधिकरणे ‘अग्निमुपनिषाय म्नुवते’ इति स्तुत्यद्वा-त्वेन आरुद्रुपकारके अभ्युपनिषाने विहिते लौकिक-स्वाध्यासनिषानं दर्शयते । पृ. ६४०.

० विशयसन् पशुधर्म. । भा. ३।६।७।१८.

० विशयसन्स्थले पशु ऋषिद्रव्यम्, हृदयादि तु हृदिः । उत्सर्गस्थले तु पशुरेव साधात् हृदिः । मीन्या.

० विशिष्टः । न हि अविषाय विशेषणं शक्यते विशिष्टो विषयतुम् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५५९.

० विशिष्टस्य तादर्थ्ये विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति क्वचित् । यथा- ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति’ इत्यत्र मन्थनस्यापि पात्राङ्गत्वम् । ‘ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इत्यत्र ऐन्द्र्या. न केवलं उपमन्यानाङ्गता एव किंतु गार्ह-पत्याद्वयमपि । एव ‘दशापविनेत्रं ब्रह्म समष्टिं’ इत्याद्यापि । वाचयसयोगात् । विशिष्टस्य तादर्थ्येऽपि न विशेषणस्य तादर्थ्यं क्वचित् । यथा- अमिक्तमगस्य प्रयाजद्रव्यदेवताम-नागां च प्रयाजाङ्गत्व न तु दर्शाङ्गत्वं याक्यसयोगाभावात् । विशिष्टं प्रति तादर्थ्यं अपि विशेषणं प्रति न तादर्थ्यं इष्यते क्वचित् । यथा- अर्थेहानं प्रति स्वाध्यायस्य अध्ययनस्य वा तादर्थ्येऽपि न विशेषणं अर्थधर्मं प्रति तादर्थ्यं सिध्यते, प्रकरणा-भावात् । वाल. पृ. १०३

ॐ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायः । यथा- अनेन स्वार्थेः वाङ्मिनो योग्यश्च स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति, तेन तेनैवाग्निवः स्वार्थेः पदैः प्रथममनु-भा यनेऽनन्तरं च महानाक्यार्थेऽत्रोच इति ननैयाधिक-मनमाश्रित्य शास्त्रोद्योऽङ्गीक्रियते इति संक्षेपः । साहस्री. १८४.

० ‘विशिष्टां भानना प्राप्य वृत्तिविधिनिये-धयो’ इति न्यायेन अत्राधारितैदमर्थस्यैव नियेष्य-तात्, तादन्तस्यैव अनुकूलतागतः । सु. पृ. १३६९.

० शुद्धस्य मनो साम्नो वा प्रहामनाविधौ निमित्ततायोगात् विशिष्टस्यैव निमित्तत्वानुगतैः न त्रिशिष्टानुवाचोपापत्तिः । सु. पृ. ८८६.

० विशिष्टार्थप्रतीतौ सचस्य नाम्नात्परागात् सत्यस्येन लक्षणा वैशिष्ट्याभिधानम् । सु. पृ. ७५२.

० ‘विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिवाद्यविज्ञेनै’ इति न्यायः । शास्त्रप्रसादिना. ६०३.



• विशिष्टार्थविधौ समलोपात् वाक्यभेदे नास्ति ।  
वाल् ५ १०१-१०२

• विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् । २।३।१।४  
सीको. ५ १३० 'आधानाधिकरणम्' इत्यत्र  
द्रष्टव्यम् ।

• विशिष्टोद्देशस्य अनुमतिराक्ये अरोपत्वात्  
समासपदस्यैवानुमेयत्वम् । सकर्ष ३।३।३

• विशिष्टग्रहण्य नेष्टमश्लीलततिशेषणम् । अग्नि  
भ्रमामिषान्ते तु न केनचिदिहाभिते ॥' अश्लील  
तिशेषणे तदनुस्मना विशेषणबुद्धिर्नोपपद्यते इति तद्  
ग्रहणमादर्तव्यम् । न तु नानभिहितविशेषणत्वेन किञ्चित्  
सुष्यति । वा ३।४।४।१३ ५ ११५-११६

• विशिष्टज्ञाने विशेषणशान्द्वय हेतुत्वं नाङ्गीक्रियते  
इति सिद्धेऽपि । अग्नि ५ २८, • विशिष्टज्ञाने

विशेषणज्ञानस्य न हेतुत्वम्, विशेष्यविशेषणोद्भवसन्नि-  
वर्धेऽपि विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् इति केचित् । ५ २१

• निश्चिष्टधर्मो वृत्तस्य विशेषणप्रवृत्तित्व  
नियम इति न्याय । यथा- हृदयेति हि ' कुण्डली  
यागि ' इत्यागौ निश्चिष्टवृत्तधर्मस्य गत्यादे कुण्डलादि  
रूपविशेषणानुभूतमिति । ' कुण्डली भ्रूक्तं ' इत्यादी  
तु सुष्णालिरूपरक्षणत्वाद्द्विरोपस्यैव न भोजनावय  
इति । साहस्री २६३

• विशिष्टनिषेधान् विशेषणनिषेध । अथ  
निषेधकस्य प्रतिषेध । वाल् ५ ३०

• विशिष्टप्रतीतौ अग्नि वेदसत्त्वस्य पुरुषस्य च  
केवलस्य अभिधानं युक्तं वाचनोपपन्नदण्डयो मलयज  
दण्डशब्दावगतयो विशेषणत्वात् । वाचनत् ( देव  
सत्त्वद ) दण्डो ( पुरुषः ) । वा १।३।१।३३  
५ ३१८

• विशिष्टप्रत्ययदेव सर्वम् अर्थात्वा एवम्  
द्रव्येण अत्रयस्या विशेषणविशेषणे न्यायार शब्दे  
षट्पठे । सा ( अर्थात् ) चात्प्रत्ययानुपपत्तिरूपत्वा  
दनन्त्ये विषये भवति । वा ३।४।४।१३  
५ ११६.

• विशिष्टबुद्धि । शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धि  
विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनात् विशेषणविशेषणादह  
प्रमाणद्वयसद्भावे एव विशिष्टबुद्धेर्विशेषणबुद्धिपूर्वक  
त्वनिवय, न त्वेव । सु ५ १४०८.

• विशिष्टरूपार्थयत्वात् विशेषणविशेषणो,  
तश्चान् विना विशिष्टज्ञानानुपपत्ति । सु ५ १४०१

• दृग्दृश-द केवळे दृष्टे न प्रसुष्यते इति  
विशिष्टवचनोऽवधारते । वा १।३।१।३३ ५ ३१८

• ' विशिष्टवाचकस्य पदस्य एकदेशपरत्वे  
लक्षणा ' इति न्यायान् ' त्रिवृत मूष परिधीय ' इत्यादौ ननकमात्रग्रहणे लक्षणिकत्वपक्षे तुवारे एव ।  
अतश्चेनाहवाचिदये शैगुण्यमेव ( शिवृ पदाथे ) । कौ  
१।३।४।१५ ५ ७६

• विशिष्टविधानम् । यदा केनचिदपि प्रमाणेन  
नास्ति प्रातिरिक्त्यवगम्यते, तदा विशिष्टविधानं अङ्गी  
करोति । तथा च प्रकरणादिमात्राण्यनुवादेन श्रुतशो  
गुणानां विधानं इहा । वा ३।५।१।०।३१

• विशिष्टविधानात् शुद्धतात्पर्येऽपि भ्रुति बलीयसी ।  
सु ५ ७६८ • विशिष्टविधाने वाक्यभेदे नास्ति ।  
यथा ' वायुश्च श्रतमालभेत ' । ननु अत्रापि श्रत वागव्य  
कुष्यत्, त चालभेत इत्यर्थेऽवधिधानात् सिधेतेव  
वाक्यम् । नति दून । नहि अालभेत इत्येव अत्र-  
मभिधानं, यद् द्रयदेवतास्य येन पुरुषप्रथत्वं द्रव्यात् ।  
यथा ' रजमश्व गोत्रय ' इति यदा गुणविधिपरं भवति

वाक्यम् तदा द्रव्या वाक्याभ्या प्रयोगेन गुणद्रव्यवियति ।  
अथ शोणमानस्य इत्युच्येत तत्र गुणविधेरेऽपि वाक्ये  
पर्यन्तसि एव गुणद्रव्यविधानम् । श्रुत्यैव विशिष्टगुण  
द्रव्यस्य प्रतीतत्वात् न भवति एवस्य वाक्यस्य अति  
भार । सा २।३।१।२४, • विशिष्टविधाने वाक्य  
भेदे न भवति । यद्दृच अनन्यगुणविधाने वाक्य भिदो-  
तेति । यदीमी गुणो आधानविशिष्टो विधीयेतान्,  
भवेत्वाक्यभेद । इत्यस्य तु विशेषणान्या विशिष्ट एक-  
माधान विधापि वते । तेन न भविष्यति वाक्यभेद ।  
१।३।३।४ ५ ६५४

• कषड्विदनुवादत्वे समवति विशिष्टविधानानु-  
पपत्तिः । वा. ३।२।१०।३१ पृ. १००६.

• विशिष्टविधानन्यायः । यत्र हि एकक्रिया-  
विशेषण अनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः  
मुत्तमः इति, तत्र विशिष्टविधानन्यायः । के.

• विशिष्टविधिः अविशिष्टविधिमपेक्ष्य दुर्लो-  
भति । वा. ३।३।१५।४६. • विशिष्टविधिः  
गुणविधिना बाध्यते यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादी ।  
वाल. पृ. १४०. • सर्वप्रकारसमवे च विशिष्ट-  
विधिः भवति । वा. २।३।३।४ पृ. ५९०.

• विशिष्टविधेः विशेष्यविशेषणोभयपरत्वे वाक्यभेदा-  
पत्त्या विशिष्टमात्रपरस्य विशेषणान्तरेऽपि प्रामाण्य इत्यते  
एव इति रेख्यधिकरणे वक्ष्यते । कु. १।१।८।३२.

• विशिष्टविधौ अपि विशेषणभूतपरदाश्रयन्तरविधिः ।  
सु. पृ. ७६८. • त्रिशिष्टविधौ मात्रार्थलक्षणा । 'सोमेन  
यजेत' सोमवत्ता यागेन इष्ट भावयेत् इति । मीन्या.

• विशिष्टविधौ विशेषणविधिराधिक । मीन्या.

• विशिष्टविधिभिरूपणम् । 'यदाग्नेयोऽष्टा-  
कपाल.' 'सोमेन यजेत' 'अहणयेकहायन्वा' इत्यादी  
विशिष्टविधि. अभिमतः । तत्र वार्तिषुकता आधाराशि-  
होत्राधिकरणे ( २।२।५।१३-१६ ) अष्टौ ध्रुति-  
प्रकारान् पारदोर्भ्रवत्त. निरम्यता दूषणशुक्त 'दध्ना  
जुहोति' इत्यादियुगमात्रविधौ समानपरदोपात्तसनिवृष्ट-  
घातरथंमहणसंभवात् विप्रवृष्टमहणम्, अतो विशिष्ट-  
विधौ उभयो. विशेषणविशेष्ययोः त्रिभ्याश्चपणात्  
संनिवृष्टविध्यर्थे तत्संभवात्, विप्रवृष्टविध्यर्थे च तदसंभवात्  
अभ्युपगन्तव्य इति युगपद्विरुद्धसंभवासंभवापत्तिः इति ।  
अत ध्रुतेन प्रत्ययेन शुद्धयाग विधाय उपपदाश्रयविधानात्  
अशुभ प्रयागन्तर कल्पयम्, तेन उत्पत्तिविशेषणवत्त्व  
विशिष्टविध्यर्थोकारप्रयोजनं न सिध्यति, उत्पत्तिविशेष्या  
अपि आगिध्यायाः धाजिनवत् उत्पत्तिविशेष्यात् विकल्पो-  
पपत्ते. कर्मान्तरविधिः वाजिनवाक्ये न स्यात् ।  
यत्पच्यत तद्विदितवत्पूर्ववृत्तवत्त्वात्प्रादपि भेदः सिध्येत्  
तथापि 'येन्द्रशापय यज्ञानि' 'मैत्रारुण यज्ञानि'  
इत्यादी उभयत्र तद्विदितविशेषे नोत्पत्तिव्यतीत्यस्येन विना

भेदः सिध्येदिति । अत्रोच्यते । शुद्धस्य कर्मणः  
अनुष्ठानाद्यवशतेविधानासंभवात् समवति विशिष्टविधिः ।  
न चैवं 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यादी शुद्धकर्मविध्य-  
समवा., विध्यनुपपत्त्या तत्रापि उत्पत्तिविधौ सामान्यतः  
इष्टभाष्यवत् द्रव्यसामान्ये कल्पितेऽपि तद्विशेषोपाकाङ्क्षाया  
याक्यान्तरविहितविशेष्यत्वात्मेन उपपत्तस्य प्रथमविधेः  
तद्विधानश्लेषाङ्गीकरणयोगात् । स्ववाक्योपात्ते तु विशेषे  
तद्विधानमानपर्यवसानोपपत्ते. ।

यत्तु संनिवृष्टविध्यसंभवनिमित्तो विप्रवृष्टार्थविधि-  
रिति । तत्र । तस्य उपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वात् ।  
तदुक्त 'प्रसिद्धैर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च ।  
अधिकृतत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते ॥'  
इति ( वा. १।४।१।१ पृ ३२२-२२ ) । अत्र  
मीमांसिवत् उद्भिदादेः गुणविधितं प्रयोजनवत्त्वं हेतु  
वदन् विपर्ययर्थवसानेन दृष्टान्तेऽपि त्रिहिविधौ अन्यथा  
तदुपादानानर्थक्यभवेव हेतु व्रते । किञ्च आधाराग्निहोत्रा-  
धिकरणे गुणस्य क्रियाद्वारेव विशेष्यतोक्तेः विप्रवृष्टविध्य-  
र्थमपि संनिवृष्टविधिसंभव एव वाच्यः । स तु तत्राप्यतो  
विशिष्टरूपेण वाच्यः, अत्राप्यतो तु स्वरूपत एव इति  
न युगपद्विरुद्धसंनिवृष्टविप्रवृष्टविधिसंभवासंभवदोषः ।  
न चानेकविशेष्यविशेषणविधानार्थं त्रिभ्याश्चपत्तिः ।  
विशेषणमनुतिष्ठते हि विशिष्टमनुतिष्ठति नान्यथा, इति  
विशिष्टविध्य-यथाऽनुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पनात् ।  
तदुक्त पूर्णमास्यधिकरणे ( २।२।३।३-८ ) 'विशि  
ष्टाया भावनायामाधाय श्रौत विधिरव्ये यदि अन्य  
त्रापि ध्रुत्वेन पुन वार्तिभ्ये तत पुनरुच्चारणदोष भवैदि-  
कृतापत्ता लभेत । अयं पुन. सृष्ट विधाय निवृत्त-  
व्यापारः स्वार्थान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वविशेष्येणु प्रत्येक-  
निष्ठानि त्रिष्यन्तराणि आविर्भाज्यन् सप्तम्यापावगतैक-  
रूपापरित्यागेनेव असृष्टुच्चारणकले वर्तते' इति, 'विशे-  
षणान्यनुपादाय त्रिशिष्टे व्यापारासंभवात्' इति च  
( वा. पृ ४८५ ) । प्रवेकराधिकरणेऽपि ( ३।१।  
७।१३-१५ ) 'पशुं पुनर्दंषसंज्ञातिष्ठानां भावनां  
यागं च प्रति उपादेयत्वात् अरेकस्येण विशिष्टेऽभावनाना-  
विधानात् अर्थापत्तिरूपविशेषणविध्यन्तरविधौवाच्य

एकवाक्यत्वसिद्धि ' इति ( वा ३।१।७।१५ ) । एव  
 त्रिशिष्टविध्या यथाऽनुपसत्या विशेषणविधिषु कल्पमाने  
 ध्वनि यागादेशान्तरस्य विशेषणत्वेऽपि न तद्विधयो  
 विशेषणविधि, श्रुतेनैव तु प्रथयेन धातुधातुसंबन्ध  
 भावना विधीयते, न पुत्रा मन्वातरत्वात् ( २।१।  
 १।१ ) । तत्र हि उक्त ' सन्धिनिरूपणाधीननिरूपण  
 सन्धीय शेषनिरूपणाधीननिरूपण च ज्ञानमिव अत्र  
 छेदकधातुधननिरूपणाधीननिरूपणा भावना ' ( सु  
 ५ ७०५ ) इति । अतो या धातुर्थे पिना निरूपयितु  
 मेवाद्यक्या सा सुतरा तद्विधि विना गृह्णा प्रणयनोक्ता  
 ऽपि विधातुमगक्या इत् धृतनैर विधिना धातुधातु  
 रक्ताया एव विधानात् न धातुधरूपविधायकविधय  
 विधन्तर कल्पन्ते इति । प्रहेकराधिकरणत्रयमुच्यते  
 मपि धातुधरविधयेन भावना ध्रुतविधिविधय इत्यु  
 क्तम् । इति विशिष्टविधिनिरूपणम् । पाठ ५  
 १५-१६

• विशिष्टविधिऋतुपादनप्रयोजन उल्लिखित  
 वर्णयस्त्र समधातु वैश्वदेवाधिकरणम् ( १।४।१०।  
 १३-१६ ) । अथनागप - सजाति विशिष्टविधौ गुण  
 विशिष्टत्वापि कर्मणा विहितस्य त्रिशिष्टविध्याऽनुप  
 पत्तिप्रयत्नेन विधिनो विदधस्य अपि विशेषणत्वं  
 विधानात् पुत्रादुपादेनपि वाक्यान्तरत्वात्पि गुणस्य  
 वाक्यत्ववत् वाक्यीय वागिदोषात् निरूप्यते विधानोप  
 पत्ते उल्लिखितेनपि सौम्य इतरत्वात्प्य तद्विधये  
 वाधायोगात् उल्लिखितारिगणना ज्योतिषोम गुणविधि  
 रयोगत्वे उल्लिखितेनपि नान्य गुणविधि वनियमाय  
 उल्लिखितेनपि नान्यविधयस्य विधानविधिसम्बन्धे  
 इत्यागच्छन् अनुपसारायोगेन पुत्रस्य विधातुमगक्य  
 रत्वं ' अग्निशोभे उदाति ' इत्यागच्छन्ति सामान्ये  
 उच्यते नान्यविधयेन विधानात्पुनर्गुण विशिष्टविधौ  
 सजाक्यधुतत्वात् इति विशिष्टविधयेन धामना अत्र  
 कदाचन तादृशेन च वैराकार्येन मन्वातरधुतुगुण  
 विशेषणत्वात्पि नान्यप्रयत्ने विशिष्टविधौ मपि उपाति  
 सिधेन उच्यते तद्विधयेन धामनि इति विशिष्टविधि

धुत्पादनप्रयोजन उल्लिखितविधयस्तत्र समर्थयितु  
 वैश्वदेवाधिकरणम् । सु ५ ४७१

• विशिष्टविधिसूत्रन्याय । यदि ( स्याद्दुदय  
 साय दृष्टगमनीयेन दजेरन् ) साहित्य अद्यभारतमार्गक  
 स्वात् ततो मन्वत् विशिष्टविधिसंस्कारयेन कथञ्चित्  
 त्रिशिष्टविधिगौरवापादकरमपि कर्तव्यविधि अङ्गीकृत्य  
 तस्मादित्यत्रित्या । तत्र एकपदोपादानेन नातरीयकतया  
 मातमनुनादिष्वेते इति न निवक्षितम् । कौ ३।१।७।१५  
 ५ १८५

• विशिष्टयुक्ते धर्मस्य विशेषणवृत्तिव नियतम् ।  
 यथा ' कुण्डली मन्वति ' इति कुण्डलमपि मन्वत्येव ।  
 के

• विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणता-छेदकप्रका  
 ररुनिक्षयस्य हेतुता । मणि ५ १५

• विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य विशेषणताव  
 छेदकप्रकाररुनिक्षयत्वेन हेतुत्वम् । मणि ५ ३०.

• विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणताव-छेदकप्रका  
 ररुनिक्षयस्य हेतुत्वं नाङ्गीकृत्ये इति सिधेमणि ।  
 मणि ५ २८

• विशिष्टवैशिष्ट्यरूपप्राकार्यस्य भान वत्  
 विधम् । ( १ ) त्रिशिष्टस्य वैशिष्ट्य यथा ' दृष्टिम  
 ज्ञानम् ' । ( २ ) विशेष्ये विशेषण तत्र च विशेष  
 पणान्तर यथा ' नीलदृष्टयान् पुरम् ' । ( ३ ) एक  
 विगण्ये अपरपौगण्य ( विशिष्ट वैशिष्ट्यम् ) यथा ' दण्डी  
 देवदत्त कुण्डली ' । ( ४ ) एकत्र द्वय यथा ' दण्डी  
 कुण्डली देवदत्त ' । मणि ५ ७९

• ' विपुलसत्त्वा निरला पुन क्रिय ' इति  
 न्याय । माहस्वी ५००

• ' विशेष ' इति अक्षारण्यमुच्यते । दुप्  
 ८।१।१११ • विशेष एकत्रियत्वे सामान्य वापत्ते ।  
 या ३।८ ७।१७ • विशेष सामान्यात् प्रवच ।  
 सामान्यसामान्यस्य सामान्यम्, सामान्यस्य च वैदिकस्य  
 विधय । तेन वैदिकस्य सामान्येन पादद्वयस्य च ।  
 त्रि ३।१३ • विशेष सामान्यात् बलात् । दुप्  
 १०।१२।१०५ ५ ९८१ • विशेष सामान्य

यातो सत्या शक्यो विधातु नान्यथा । वा. ३।२।८।२२  
 पृ ७७९. \* सामान्ये प्राप्ते विशेषे विधीयते ।  
 दुप्. १०।३।१।१७. \* सामान्ये हि कश्चिन् विशेषो  
 मन्यते । न तु नि सामान्य कश्चिन् विशेष उप-  
 पद्यते । वा. ३।८।१।४।४१ पृ. ९८२. \* 'सामान्य-  
 प्राप्यपेक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते' । वा. ३।२।  
 ८।२२ पृ ७७८ \* विशेषेण सामान्यं चाप्यते ।  
 'आहवनीये जुहोति' इति सामान्यम्, 'पदे  
 जुहोति' इति विशेष । पदेन आहवनीयस्य वाच ।  
 वि १०।८।८ \* विशेषेण सामान्यं चाप्यते । किं  
 कारणम्? स्वाश्रयेषु अवावृत्तविषयस्य सामान्यस्य  
 ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसमवात्, विशेषस्य च अन्यत्र  
 स्थितस्य एकाग्रसाधिनस्तदसमये विषयमात्रप्रवृत्तात्  
 उपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । भा १।२।४।७।२० ।  
 स्वाश्रयेषु ब्राह्मणपिण्डेषु, अग्न्याहुसामिषस्य सामान्यस्य  
 अपरिच्छिन्नविषयस्य, विशेषोपस्यया ततोऽन्यत्रापि  
 वृत्तिसमवात् । तस्मात् विशेषात् कौण्डिन्यात् अय-  
 त्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः समवायेन । तस्मान् सामान्य-  
 शास्त्रे वृत्तार्थं यस्मिन् विषये । विशेषस्य पुन-  
 कौण्डिन्यादे अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्योऽपरिच्छिन्नस्य,  
 तदवसायिन तदसमये तस्मिन्समये विषयमात्र-  
 प्रवृत्तादुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । दुप्. \* 'तत्र नाम  
 विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र संन्यो  
 विशेषेण प्रतीयते ॥' इत्यप्रमाणतो हि विशेषो  
 वाचतो भवति, न दुर्बलप्रमाणक । वा ३।६।२।९  
 पृ १०३०, \* चाप्यते च सामान्य सावत्राण वा विशेषेण  
 निरवसायान् वा । ३।६।२।६।८२ पृ १०६३  
 \* विशेषस्य सामान्यप्रवृत्ते एव सामान्यविषे  
 विशेषविषो पर्यवसानम् । दु ३।७।१।१८. \* विशेषे  
 अग्नौ व्यरहाराभात् । भा १०।३।१।१७, \* विशेष-  
 यमनये मेने दृष्ट । १।१।१।२।४२ \* विशेषेषु  
 सर्वेषु सामान्यमन्तर्गमम् । वा ३।१०।१।२२ पृ ७७९.

\* विशेषान्तिदेशो सामान्यान्तिदेशस्य आरभ्य  
 करम् । रहस्य. पृ १३९.

\* विशेषान्तिदेशप्रतिज्ञाधिकरणम् । ८।१।१।१-  
 मीमो. पृ २।९ 'अतिदेशविशेषप्रतिपदनप्रतिज्ञा'  
 इत्यत्र अधिकरणं दृष्ट यम् ।

\* विशेषोऽभावे विशिष्टाभावा इति न्यायः ।  
 अयमपि न्यायः पञ्चतालश्लेषे स्पष्टते । तत्रया- यत्र  
 सिद्धिर्नास्ति तत्र सिपाद्यविषया सत्यामसत्यामपि  
 प्रकृतन्यायेन पक्षता भवति । तत्र विशेषीभूतायाः  
 सिद्धेरभावाद्विशेषणस्याप्यभावः । एवमन्यत्र । साहस्री.  
 ५४७.

\* विशेषामिधानशक्ति सामान्य अनभिधायपि  
 समवति । विशयाशब्दे हि वृक्षत्वं-पाथित्वं-द्रव्यत्व-  
 सत्ता-प्रमेयत्वं-ज्ञेयत्वानां न तावदभिधायकं अथ च  
 तद्विशेषमेव शिद्यता अभिधत्ते । वा ३।४।४।१३  
 पृ. ९४०.

\* विशेषाश्रयत्वं सहाया । भा २।२।५।१४.

\* विशेषतोऽष्टमनुमान स्वार्थं परार्थं चेति  
 द्विविधम् । बाल पृ ८.

\* 'विशेषदर्शनाद्य पूर्व्या समेषु क्षपवृत्ति-  
 म्यात्' । २।०।३।४ \* समप्राधान्यनिरासार्थं सूत्रम् ।  
 पूर्व्या प्राङ्गानां प्रयाजार्थानां विवृती कुण्डलोहोमादि-  
 विशेषदर्शानान् न सर्वेषां समप्राधान्यम् । सु पृ ७३६.

\* विशेषधर्माणां द्येनीयानां इषो अतिदेश ।  
 ७।१।०।३-१६ मीमो पृ १९६ 'अतिदेश इषो  
 द्येनीयविशेषधर्माणां' इत्यत्र अधिकरणं दृष्ट यम् ।

\* विशेषवर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्वं सामान्यतो  
 धर्मज्ञानस्य । मणि पृ २

\* विशेषप्रतिषेधो यथा- 'ब्राह्मणं न हन्यात्'  
 इति । बाल पृ ३३

\* विशेषरूप विविधविषय अम्यनुज्ञाविधि  
 यथा- 'क्रीनगवत् अथोवात्' इति निषेधे  
 'जीवितरत्नमात्रतो योऽश्रमसि यनस्तत्र । आकाश  
 इव पद्भ्ये न स प पेन स्थित्यने ॥' इति मनु । अत्र  
 निर्गोपनं कर्त्तुम् । बाल पृ १६, \* विशेषस्य  
 पशुंस्त्वविषय अम्यनुज्ञाविधि यथा ऐतरेयब्राह्मणे-  
 'अशितय वसापो हुतावात्' इति । पृ १७.

● विशेषचरनेन प्रथमशरण परिमरणानु न यक्षम् । भा १०।१।११।५४ वर्षक २, ● विशेष चरनेन विगपविधान प्रत्यक्ष मरति । सामान्यचरनेन विशेषविधान परीक्ष भवति । प्रत्यक्ष परीक्षात् प्रथम् । विगपचरनेन सामान्यचरनात् प्रथम् । ३।१।५।१।१ पृ ६७२

● विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य सामान्योऽर्थो व्यास्तुं शक्यते इति न्याय । साहस्री १००

● विशेषवाचिनो द्वयो नास्ति वाच्यवाचक भाव । टुप् १।१।६।१५

● विशेषप्रतिधना च अपिशेषविधिर्वाच्यते । भा ३।१।३।१०

● विशेषविधिभेदा बाल भ्रष्टया मीचो पृ ३५५६ । विधि द्विविध इति कि-री बाल-भ्रष्ट इत्या ।

● विशेषप्रतिविषय परिहाय सामान्यशास्त्राणि प्रस्तुते । वा ३।१।८।११ पृ ७०४

● विशेषप्रतिहितेन सामान्यप्रतिहित वाच्येन । तदपि विवेचयते विशेषेण येन द्रव्या । तत्र आयोग्य ह्यत्र यथा- पदेन आह्वानीयवाच । द्वितीयोदाहरण उभयद्वार । बाल पृ १३०

● विशेषपुत्रि चान्य सामान्यपुत्रि पदम् । भा ३।१।६।११ पृ ६८९

● विशेषगान्त्रेण वीमप्रवृत्तेन मन्थपुत्रस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः । मोम ३।३।१० वणक १

● विशेषगान्त्रेण सामान्यशास्त्रबाधः । सु पृ ६७८

● विशेषगान्त्रेण सामान्यशास्त्राणि अतच्छिष्यमणानि । वा ३।१।१।११ पृ ६७२

● विशेषधुनि सामान्यधुनि कथो । भा १।१।७।१५ पृ ०० ● विशेषधुनि सामान्यधुनेरेव ली धुनेतिव । वा ३।३।७।१ पृ ८४०

● विशेषसयोगशेषधुनि सामान्यधुनेरेव धुनेतिव । वा ३।३।७।१ पृ ८४०

● विशेषसन्निधाने ह्यत्रात्र सामान्य तद्वति निरुक्ते सामान्ये वर्तते इति न्याय । प्राक्षणा आश्रयात् वसिष्ठोऽप्युक्त इतिवत् । यथा- 'चतुर्नाश्रयस्तरुहस्याप्य पञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाश्रय सर्वदेशेषु वर्णनीया शक्यत ॥' इति जगमोहनपुत्रनारदचरने अहस्या पाञ्चानो देशविशेषौ । सर्वदेशाब्धोऽहस्यापाञ्चाल इति रिक्तदेशेषु वर्तते इति ज्योतिषितामणि । साहस्री ५७१

● विशेषसमारण्या सामान्यसमारण्या इत्येव समारण्या द्विविधा । बाल पृ १२ ● विगपसमाख्या सामान्य समारण्या वलीयसी । वा ३।३।७।१४ पृ ८४४

● विशेषसमारण्या सामान्यसमारण्या बाध । सु ३।८ पृ ६१

● विशेषण अनभिधाय तद्विशिष्टविशेषणाभिधाना समनात् विशेषणस्य च विशेषण्येन अत्र तावत्त्वम् । वा १।१।१।३० पृ २९९ ● विशेषण अनुविष्टनेन हि विशिष्टमनुतिष्ठति न यथा । बाल पृ १५

● विशेषण कार्यो वये अपेक्षते । सु पृ ८९५

● विशेषण तावत् सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयते इति खितम् (आश्रयपरिचरणे) । वा ३।१।६।१२ पृ ६७३

● विशेषण संभवे यमिन्कारे वा व्यर्थम् । मणिका पृ ३६५ ● अत्र तत्संबन्ध हि विशेषण विधान निघण्टु शक्योति, न हि व्यर्थमितम् । भा १०।३।१।४१, ● असाधारण च मरति निगेषणम् । विशेषण विशेषणभावे च सामर्थ्यं भवति । समर्थाना न पदाना सभावो भवति । २।३।१।१, ● असाधारण हि विशेषण भवति । ३।१।८।२७ ● 'असाधारणभावेन सर्वत्र विशेषणम्' । वा २।३।१।३ पृ ५८६

● उन्निवृत्तमानस्य च विशेषणमविचलित भवति इति खितम् ( ३।१।७।१४ इत्यम् ) । वा ६।४।६।१२२, टुप् १।१।३।१ ● उद्विगमानसत्वात् वागव्य स्वपदगत पदात्तरामन न विशेषण अविचलितम् । टुप् ७।१।१।३, ● विधायकात्वे स्या विधीयमानसत्वात् विशेषण निरधिगम् । गुणभूताया तु यत् प्रधातस्य विशेषण उद निरधिगम् । ६।८।६।१३ ● न हि अविधाय विशेषण

राज्यते विशिष्टो विधानुम् । भा. २।२।२।२७  
 पृ. ५६९. \* प्रधानस्य बोद्धव्यमानस्य विशेषणम-  
 विवक्षितम् । उपु. ७।१।१।२, \* प्रधानभूते आख्याते  
 विशेषणं विवक्षितम्, गुणभूते अविवक्षितम् । राज-  
 वृत्तेनाधिपीयमानं परार्थमुच्यते । तेनायमर्थः- यदा-  
 ख्यातायैः स्वविधानार्थमुच्यते, तत्र विवक्षितं विशेष-  
 णम् । यत्र परविधानार्थमुच्यते यथा ' दद्या जुहोति '  
 इति द्विवचनविधानार्थं होमः उच्यते, तत्र द्वितीय-  
 पदसंज्ञो नास्ति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ६।४।६।२२  
 पृ. १४४. \* प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणं अशक्तं  
 न विशेष्यं विशिष्टम् । भा. १।३।१।७।६३.  
 \* ' प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य न्यस्यति विशेषणम् । ' वा.  
 २।२।३।३ पृ. ४७६, \* प्रधानक्रिया हि विशेषो-  
 षणानि पिण्डीकरोति । १।४।२।३ पृ. ३३२.  
 \* विशेषणस्य अङ्गत्वं विना विशिष्टस्य अङ्गत्वं न  
 सिध्यति । सु. पृ. ७६९. \* विशेषणस्य पदान्तरेण  
 संबन्धो न भवति, यथा ' राजपुत्रो गच्छति '  
 इति । भा. १।३।१।३३ पृ. २६७६. \* विशेषणस्य  
 पूर्वतप्राभिधानम् । वा. १।३।१।३० पृ. २९८.  
 \* विशेषणस्य ' प्रातः, मध्यदिने, तापं ' इत्येतरस्य  
 विवक्षितत्वात् चातुर्मास्य-साकमेधीयानीकरत्यादीष्टयः  
 सप्तहला एव ( इति रादान्तः ) । भाट्ट. ५।१।  
 ११. \* उरुल्लस्योन्म्याते विशेषणस्य दृष्टान्तता न  
 युजा । वा. १।३।१।३३ पृ. ३१८. \* ' एकपण्डेन  
 शब्देन विशिष्टो यत्र गायते । विशेषणस्य वाच्यत्वं  
 तत्र सर्वत्र जायते ॥ ' २।१।१।१।३६ \* विशेषणानां  
 अपि आग्राहतेनैव अन्य इति भीमाशङ्काः । रहस्य  
 पृ. १२५. \* निमित्तविशेषणानां अविवक्षा इति  
 ह्यविवक्षितत्वे ( ६।४।१।२८-२९ ) मिदम् । पृ.  
 ६।४।१।१३. \* विशेषणे अपवर्तते विशेषणप्रतीतिः ।  
 वा. १।३।१।३३ पृ. ३१८. \* विशेषणे प्रतीते विशिष्ट-  
 प्रतीपने । भा. १।३।१।३३ पृ. ३१८.  
 \* विशेषणमात्रे विशिष्टाभाव इति न्यायः ।  
 इमं न्यायं नैवापिषाः पद्यालक्षणे प्रकाशयति । तद्यथा  
 — ' सिपाघविपाविरहविशिष्टसिद्धयमावः पद्यता ' इति

लक्षणे सति प्रकृतन्यायेन विद्वेदो म्यामपि सिपाघविपा-  
 सत्वेऽनुमितिरन्तरवेव । तत्र सिपाघविपाविरहामक-  
 विशेषणभावात् प्रतिबन्धक्रीभूतायाः विशेषायाः सिद्धे-  
 रप्यभावः, एवमन्यत्र । साहस्री. ५४६.  
 \* विशेषणज्ञानं ( विशिष्टज्ञाने ) कारणं न्याय-  
 मते, न हि भ्रमतीति विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येव-  
 महन्ति । यदि च आकृतविशिष्टा स्वकितः प्रतीयेत  
 पूर्वत एव विशेषणमत्रगम्येत । प्रतीयेत विशेषणे विशिष्टः  
 प्रतीयेत । भा. १।३।१।३३.  
 \* विशेषणतादर्थ्यविचारः । इह क्वचित्  
 विशिष्टस्य तादर्थ्यं विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति, यथा  
 ' निमन्त्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति मन्थनस्यापि पाकाङ्ग-  
 तम् । यथा वा ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यामुपतिष्ठते ' इति  
 ऐन्द्र्याः न केवल उपस्थानाद्भवत्, किन्तु गार्हपत्याङ्ग-  
 स्वमपि व्यवहृतम् । एवं ' दशापविशेषं प्रदं संभाष्टि '  
 इत्यादावपि ॥ क्वचित् विशिष्टस्य तादर्थ्यंऽपि न  
 विशेषणस्य तादर्थ्यं संमतम्, यथा अग्निक्रमणस्य  
 प्रयाजद्रव्यदेवतामन्त्राणां च प्रयाजमात्राङ्गत्वम्, न  
 दर्शाङ्गत्वम् । एवं अवघाताङ्गमन्त्रोत्पत्तमुत्पत्तयोत्प-  
 णादेः अवघातमात्राङ्गत्वम्, निर्वोपाङ्गमन्त्राङ्गादेश  
 निर्यापनाङ्गत्वम्, न दर्शाङ्गत्वमिति ॥ तत्र किं  
 वैपश्यबीजम् ? तथा इह क्वचित् विशिष्टं प्रति तादर्थ्यं  
 विशेषणं मन्यपि तादर्थ्यमिच्छते, यथा अत्रघातस्य  
 दर्शापूर्वसाधनीभूतेषु श्रीष्टेषु विनियोगात् दर्शापूर्वाङ्ग-  
 ताऽपि । क्वचित्तु विशिष्टं प्रत्यपि तादर्थ्यं विशेषणं  
 प्रति न तादर्थ्यमिच्छते, यथा अयेजानं प्रति स्वाभ्यायस्य  
 अभ्यघनस्य वा तादर्थ्यंऽपि न विशेषणमर्थेकम् प्रति  
 तादर्थ्यमिच्छते । एवं ' अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनीयते '  
 ' तमे परसि दध्यनयति ' इति उपनयनदध्यनयनयोः  
 क्रमेण अष्टवर्षविशिष्टं ब्राह्मणं प्रति, तत्रविशिष्टं  
 पदश्च प्रति तादर्थ्यंऽपि न विशेषणीभूतामि अष्ट-  
 संन्यामि यथापि प्रति उपनयनस्य, तत्र प्रती च  
 दध्यनयनस्य तादर्थ्यमिच्छते । तथापि हि वैपश्य-  
 बीजमिति । अत्र सूयः । ऐन्द्री-दशापविशेषः  
 यावदीदसयोगात् गार्हपत्य-प्रदायत्वं यथाक्रममि-

मयम् । एवं सोमस्य वाक्यरूपे आनर्थक्यात् श्रुपूर्वं साधनादौ विधानात् अपूर्वैरेव वाक्यात् । एव 'सोमे चर्षे निर्वैदेद् ब्रह्मचर्येऽसक्तमः' इत्यादौ वाक्य-सयोगात् द्रव्यस्य पदस्योपपन्नम् । अत एव सोमादीनां पदमानानेति कर्तव्यतासमुक्तं सतमाप्नादौ । सोमस्य तु पदमाननाकरणत्वं आधाद्यभिहोवाधिकरणे उक्तम् । न च करणत्वमितिकर्तव्यतात्वे चैकस्य विरुद्धम्, करणत्वैव एतेषु यागोपकारकत्वात् इति कर्तव्यतात्वात् । तदुक्तं 'नहि तन् क्वच लोके वैदे वा निश्चिरीहशम् । इतिकर्तव्यतासन्ने यस्य नानुमोडेऽपि ता ॥' इति । (श्रोवा धवत्याधेवसदे ३७ ) तस्मात् ऐन्द्री-दशापवित्र-सोमादीनां लभ्यानादिकरणमहाह्वयस्यादि-कर्मकमानेति कर्तव्यतात्वात् द्रव्यभूतगृहपयाद्यर्थताऽपि यावत् तदुक्तम् । अविप्रमग्न- प्रवाज्ज- य- दीयता- मन्वयात् तु प्रयाजकरणकभावनामायेतिकर्तव्यतात्वं अन्यतरप्रकरणदिशि, न वाक्यीय सयोगो दर्शयति, अथि दर्शयित्कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षात्मनेन तु प्रकरणेन प्रयाजमात्रस्य प्रदर्शो इति न निश्चिष्टस्य तस्य विनिश्चये प्रमाणमिति इति न विशेषणानां दर्शयति इति वैयर्थ्यम् । एतन्नेन अवगातादे. दर्शयकरणात् तदपूर्वीय मीमादौ विनिश्चोगात् तदपूर्वज्ञता मुक्ता । अन्वयनस्य तु अर्थप्रधानात्पि न वि अर्थभूतत्वेन प्रकरणाभावात् न तदङ्गता इति । तावाद्यनर्थेरेणु ब्रह्माह्वयस्य तु क्तित्त्विनिश्चोगामानेन शक्यीरसयोगे मन्वयि न तदङ्गता उतनपनदन्वयनस्यो इति साक्षात्प्राप्तित्त्वं उदेव्य लऽन्यथेदौ च, न तु उदेव्यस्यै अर्थोपपत्ति ममरति इति वैयर्थ्यमिति ।

ननु एत उदेव्यविशेषणविशेषणत्वात् वाक्यमेदं स्यात् । एतन्, उदेव्यतादमात्रं अविशेषणमेव विशेषणम्, अनान्तरकामने तु 'तन्वय-पदीन' इति 'सा विश्वदेव्या मिशः' इति लच्छन्द्रेन उतनपनस्यैव 'तन्वय-पदीन' इत्यप्यनन्तरस्यैव तदन्वयस्य आप्तमन् उतनदेव्यात् विशेषणविशेषणमिति । एत 'स्य रिता रितामहो वा न गीत विवेत् स ताम' इत्यत्र नि लच्छन्द्रेनेव उतनपनस्यैव । न च अतश्चैव लच्छन्द्रेन प्रकृति-

या उतनपदविशेषणमुच्यते, एतच्छन्द्रेनादाने अपि वैकल्पिको मयप्रमाणतात् । एवं 'काम तु योऽभूत्तानः क्षीनिवः स्वात् तस्य प्रष्टव्यथा' इत्यत्र कर्तृविशेषणात्मिकात् इति वार्तिकत्वात् (३।३।१२।३३ प्र. ८८०) कर्तृविषयवगतेः, प्रातो च कर्मणि भिन्नपदोपादानेक-कर्तृविशेषणविधौ वाक्यमेदात् तच्छन्द्रेनेव उतनपन-स्यैव उतनपविधिः इति । इति विशेषणताद्व्यर्थ-विचारः । बाल. प्र. १०३-१०४.

- स्वातुरूपबुद्धिजनकत्वं विशेषणत्वम् । सु प्र १४२१.
- अन्वयतस्य विशेषणत्वसंभवः । वा. १।३।१। ३३ प्र. ३१८.
- विशेषणत्वप्रसिद्धिः विशेषणव्याख्या । सु. प्र १३०३.
- विशेषणपदे सामानाधिकरम्य विशेषणत्वान्-तिङ्करणात्तुदोषवृत्तयमानविभक्तिविशेषणत्वम् । अत्र तिङ्गणविमाननुशिष्टविभक्त्यन्तर विवक्षणीयम् । तेन 'देवतस्यो गिन' इत्यादौ न व्यभिचारः । मणि. प्र १५०-१५१.
- विशेषणत्वस्याप्यत्र गृह्यरिते विधिदे प्रत्ययः । भा ५।२।१।११.
- नहि अत्र विशेषणफलमिति 'अभिरुण,' इति । वा २।३।१।२ प्र. ५७७. • 'विशेषणफलं चास्मिन् वाक्यमेदो मविप्रत्ये' इति न्यायेन कर्म-विषयनेऽपि तात्पर्यं कल्पेऽपवागात् गुणविशिष्टाद्यु-पपत्तिः. ( इत्याद्यत् ) । सु प्र. ८६५.
- 'विशेषणविधिः न्ययत यद्वाति विशेषणम् ।' वा १।३।१।२ प्र. ३२५.
- विशेषणविभक्तः स्यात्पराचरं इति केचिन् । मणि प्र १५२.
- विशेषणविशेषणस्यापि मुक्ता विविशरणविः, अनान्तरादिवाक्ये विधाविशेषण-पुत्रोद्देशविशेषण-कवात्विशेषणभूतस्य अत्रतादेपि विधिप्रदीतेः । सु प्र १०१२.

• विशेषणविशेष्ययोः विशिष्टप्रत्यये जाते किं शब्देनोपात्त निमित्तेनेति परीक्षाया यत्र यत्र विशेष्यमन्वतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारः, यत्र विशेषणमन्वते लभ्यते तत्र विशेष्ये । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१६.

• विशेषणविशेष्यता सामानाधिकरण्यनिवन्धना अणौत्रहायन्यादौ । सु. पृ. ४०९.

• विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायः । सूत्राक्षरालि च 'इत्येकयोः' इत्येवमादीनि एतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणान्यायानुगतानि भविष्यन्ति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२६.

• विशेषणविशेष्यन्यायः मीको. पृ. ३०३० 'भाषनातः प्राप्तत्वात्०' इति न्याये द्रष्टव्यः । सु. पृ. १४२६.

• विशेषणविशेष्यभाजः अत्रच्छेदावच्छेदकत्वरूपः । सु. पृ. १४२१. • विशेषणविशेष्यभाजः पदेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोर्भजति 'अश्व.' इति । वाक्ये पदयोरपि भजति 'शुद्धः पटः' इति । वाक्यान्तरस्य योरपि भजति 'आर्षेयं वृणीते' इति । टुपू. ६।८।१०। ३७. • विशेषणविशेष्यभावः । वैयधिकरण्ये अत्यन्तमिवाथरत्वात् विशेषणविशेष्यरत्नायोगमादाहृक्य अत्यन्तमिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकरूपविशेष्यरत्नायोगेऽपि क्रियाकारकयो रोपरोपिगोत्र अत्रच्छेदावच्छेदकरत्वाद्यविशेष्यविशेष्योपपत्तिः । सु. पृ. १४२१.

• विशेषणविशेष्यभावः समानविभक्त्यन्ताना सामानाधिकरण्येन, विभक्तिभक्त्यन्ताना च वैयधिकरण्येन । पु. १४२१. • विशेषणविशेष्यभाजः सामानाधिकरण्येन वा भजति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन वा क्रियाकारकरूपः रोपरोपिरुपसथ । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३. • विशेषणविशेष्यभाजानां एकार्थताया एवमावपत्ते मन्त्रैक्य उपपद्यते । भा. ३।२।१०।२७.

• विशेषणविशेष्यभावे नामर्थं भजति । असाधारणं च भजति विशेषणम् । ३।३।१।१ पृ. ७७२.

• विशेषणविशेष्यतया विना विशिष्टविपर्ययादौ. । सु. पृ. १४००.

• विशेषणसंबन्धः उपसर्जनस्य न सुच्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३७.

• विशेषणसंबन्धार्थं आवृत्तिर्दृष्टा । 'आयुर्विशेन कल्पतां माणो यचेन कल्पताम्' 'दन्ता जुहोति' 'पयसा जुहोति' 'येन्द्रवायवं यद्वाति, मैत्रावकण यद्वाति' इत्यादिपु । वा. ३।२।१।१ पृ. ४६३.

• 'समत्रयमिचाराभ्यां स्याद् विशेषणसंबन्धः ।' वा. १।३।८।२४ पृ. २६४.

• विशेष्यं च बुद्धौ सनिहितं भवति, न विशेषणम् । तत् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ? विशेष्यानुपसर्गयोगात् । यथा- राजपुरुषः पूज्यः इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा । भा. ८।१। १७।३४. • 'विशेष्यं नामिधा गच्छेत् क्षीणजुद्धिर्विशेषणे ।' आरमानारमसु सत्ताषामान्ययोगेन प्रयुज्यमानः सच्छब्दः सत्ताषामान्यस्यैव वाचकः 'विशेष्यं०' इति न्यायात् । 'सन् घटः' इत्यादिप्रयोगे तु घटशब्दादिसामानाधिकरण्यात् घमिपर्वन्तता । परिमल. ३।३।८।१६-१७ ब्रह्म. वर्णकं २. • 'विशेष्यं नामिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायेन सत्याविशेष्यविशिष्टेषु ऋतुषु उक्त्यादिशब्दप्रयोगो लाक्षणिकः । रसायनम्. पृ. १९५.

• विशेष्यस्य अनेकविशेषणदर्शाकारसामर्थ्यम् । सु. पृ. १११०. • विशेष्ये एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे । यथा 'राजपुरुष आनीयताम्' इत्युक्ते पुरुष आनीयते न राजा । यथा च 'मृष्टं भुङ्क्ते देवदत्तः' इत्युक्ते न दत्तं सूपो वा प्रतीयते । यदेन प्रधानं तत् प्रतीयते । भा. ७।४। ३।१७.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले घटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.



• विशेष्यत्व प्राधान्यम्, न शेषित्वम् ।  
रत्नाकर पृ ३४७

• विशेष्यप्रकारभेदेऽपि तदनुगमकथमैक्ये न तदानन्त्यम् ( विशेष्यप्रकारभानन्त्यम् ) । नहि श्वेत रत्नादिप्रकारभेदे श्वत्पादिरूपविशेष्यभेदे वा नामा-  
धयोभेदात्पथ ' इति श्रुत्यन्तिभिद्यते । रहस्य पृ ४२

• ' विगणद्विना गणे विशेष्यप्रत्ययोद्धव ।  
पा ३।१।६।१२ पृ ६०१.

• विश्वेप गौलुपाय अपतम । भा १।२।७।  
२९.

• विश्वे देवा नाम कश्चित् वसुध्वान्दिवत् गणो वा सर्वे देवा एव विश्वे देवा इति वा इति चिन्ताया सून माष्य च— ' न वैश्वदेवो हि ' १२।१।१२।२६॥ अस्मि सोमो वैश्वदेवो प्रहयति । तत्र सर्वदेवता इत्येते । ' स्वाहा व्यरेदयान् ' । २७ ॥ न तत्र सर्वा देवता इत्यन्ते । कथं शक्यते ? व्यरेदयात् । व्यरेदेशो भवति ' अग्निर्वसुमि, सोमो रुद्रै, इन्द्रो मरुद्भि, वरुण आदित्यै, बृहस्पतिर्विश्वेदेवे ' इति यस्तादिभ्योऽर्थात्तन्भूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन्तु विश्वदेवशब्देन तेभ्योऽर्था न्तरभूता न स्यु । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गणवचन एव । २७ ॥ ' न गुणायत्वात् ' । २८ ॥ नैत-  
देवम् । कस्मान् गुणायत्वात् । नानेन स्वपदेशान गणो वैश्वदेव शक्य कल्पयितुम् । गुणायोऽन व्यपदेशो बृहस्पतिप्रशसाय । अग्यादयो वस्तादिभि केवले समेता, बृहस्पतिस्तु सर्वे दैवै, वैश्वान्वैश्वेति । यथा सेनापतिर्मृत्यवलेन सहामत, समाहर्ता निजेन वलेन, राजा तु सर्वेनै वैश्वान्वैश्वेति । अपि च वैश्वदेवो गण कल्प्य । सर्वे तु देवा शब्दादेवागम्यते । २८ ॥

सोप— वस्तुतस्तु नैवमन अथवर्णनं युक्तम् । ' देवामुरा संयत्ता आसन्, ते देवा निभो विप्रिया आसन्, तेऽयोन्मै उनेप्रपमातिप्रमाना पञ्चवा प्यनामन् ' इति देवानाम योन्पस्पर्षया पृथक्पृथक् व्यूहकल्पनामुपक्रम्य अग्निर्वसुमि इत्यादे सद्रिवरण-  
रूपतया प्रवृत्तत्वेन तत्र ' विश्वेदेवे इति वैश्वान्वैश्व

सर्वे दैवै ' इत्यथवर्णनानुपपत्ते । तस्मात् विशेष्यत परिगणिततत्त्वादिभ्यतिरिक्तै सर्वेदेवै इत्येवार्थवर्णनं युक्तम् । एत च पुरुरवार्यवप्रमृतिष्वपि यौगिक एव विश्वदेवशब्द कथञ्चिदुपपादनीय । अस्तु वा गण विशेष्य रुद्रिकल्पनया वैश्वदेवप्रदे तद्गणविशेष्यस्यैव देवतात्तम् ।

भाट्ट— यत्तु अत्र मूनारादिभि अङ्गीकृत्यैव दीक्षणीयाया प्रधानमाशयत्वे प्रधानदेवताया वैश्वदेव प्रदीयाया विश्वशब्दस्य सर्वान्चित्वात् सर्वोपमेव देवाना देवतावर्णयते अङ्गदेवतानामपि तपरिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहितम्, तत् विश्वदेवशब्दस्य ' आदित्यविश्वश्चक ' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गण-  
विशेषे रुद्रवावगते, दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहायैव पक्षे प्रधानमाशयत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् ।

सोमे वैश्वदेवशब्दे ये मन्वा उक्ता तेषु सविता धावा पृथिव्यौ कम्बक इत्यादय एव देवता । यद्यपि वैश्व देव इति सूत्रमपि पृथगुक्तं तथापि तदीयासु ऋतु वरुणो मित्र अग्नि उषा अश्विनौ इत्यादय एव देवता स्तुता । अत एव सूत्रविनियोगे ' विश्वेभ्यो देवेभ्य इद ' इत्यादिरेव त्यागादिमत्र प्रयुज्यते तथापि ऋग्विनिशोगपक्षे वरुणादिभ्य पृथक् पृथक् देवताभ्य एव त्यागादिमत्र प्रयुज्यते । तथा च नास्ति कश्चित् वैश्वदेवो नाम गण इत्येव शास्त्रीयोऽर्थः । त्रिकाण्डी स्मरणं तु लोकानुसारित्वात् लेखेषु वैश्वदेवगणस्य प्रसिद्धत्वात् युक्तमेव । शास्त्रीयस्तु विद्वत्त सूत्रभाष्य कारादिभिस्तु इति केवलानन्द ।

• विश्वजित् । विश्वजिदय सन्नपलायं, सत्रा परिसमाप्तियेनोपपत्ताया वा न तु स्वर्गफलया, स्वधवणात् ( साम्युत्थाने ) । लुप् ६।५।७।२५ • विश्वजित् अष्टराश्रीय प्रथमप्रह, एकाहविश्वजितो विकृति । वि १२।३।१

• विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भाव कर्मणि स्यात् ।  
६।४।१।१३२ ॥

सनेण यथ्ये इति संकल्प्य य सने न प्रवर्तते तस्मिन् सत्त्वानुष्ठाने पुरुषे अग्रवृत्ते सति तस्य विश्वजित् याग

इयात् तेन सप्रकल्प्याभाय विश्वजित् अतिगमः सर्वपुत्रः सर्ववेदसदृश्रिगः कर्त्तव्यः । तस्य कर्मणि विश्वजिति वृत्ते मानः सप्रकल्पस्य स्यात् । स सप्रकल्पं लभेत । गुणान्देन कल्पपूर्वपक्षयावृत्तिः ।

निष्कयवादाय ॥ ३३ ॥

‘ सप्रेग यथे ’ इति संकल्प्य मत्रं न करोति तस्य विश्वजित् कर्त्तव्यो भवति इति सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । चक्षुरो हेतुमुद्यमे । ‘ सर्वाभ्यो वा एष देवतामः सर्वेभ्यः वृष्टेभ्यः आत्मानं निष्पीपीते ’ इति विश्वजित् निष्कयः इति निष्कयवादे भवति । तत्र विश्वजिता अनुष्ठितेन सप्रकल्प्यामस्य भवति । तस्मान् य आगूर्वं असक्तया न सप्रेग यजेत तस्य विश्वजित् इति सिद्धान्तः । फे.

- विश्वजित् नाम ऋषुः ज्योतिष्टोमविकारः अष्ट-राश्रीः, मन्त्रत्रय एकादशः । वि. ६।१।७८, ७।३।३१.
- विश्वजित् (यागः) विश्वक्यात् । भा. १।१।१।२.
- विश्वजित् सवितामन्वयस्य सोमप्रयात् प्राक् पश्चात् अनुष्ठानं परिराज्य उतिगमोः कर्त्तव्यो भवति । सोमादिदस्य स्वीयं तु तेन विभक्तनीयं न वा । तत्र सोमप्रयोजनमुद्यमे विश्वजित्कर्त्तव्येन विश्वजित् स्यात् सोमप्रयात् प्रागुद्यमे न यजनेन प्रीतेन विश्वजित् स्यात् । वि. ६।१।७. ● विश्वजित् सर्वपुत्रः अमिष्टोमे-तत्तमः । संकयं. १।३।१३. ● ‘ विश्वजित् सर्वपुत्र ’ इति भूषो । तत्र मास्यंदिनपरमानमेवावस्थासाम्भो-राज्यरूपे वृत्तलोभेदेति इति सर्वाणि पृष्टसामानि सर्वाणि इति वा सप्रकल्पनं देवाप्रकल्प इति संकयः । उद्यम कोटि. सिद्धान्तः । यवनं वेदयन्- ‘ परमाने रथं न करोति, आभये बृहत्, मन्त्र इत्यति । वैश्वं होतुः पृष्टम्, वैश्वं ब्रह्मण्य, गावर्षं वैश्वरत्नस्य, वैश्वमन्त्रस्य कल्पम् ’ इति । वि. १०।१।५. ● विश्व-जित् सर्वपुत्रः । तत्र एषमन्त्रे वृष्टेति विवेकः मन्त्रेण परित्यागव्ये । ‘ परमाने रथं न करोति, आभये बृहत् । माये इत्यति, वैश्वं होतुः पृष्टम्, वैश्वं ब्रह्मण्य, गावर्षं वैश्वरत्नस्य, वैश्वमन्त्रस्य कल्पम् ’ । भा. १०।१।५।२८. ● ‘ विश्वजित् सर्वपुत्रो भवति ’ अनेन

ब्रह्मण्यपृष्टसामानि रथं न करोति-बृहत्-वैश्व-वैश्व-शाक-रेतसामानिपत्रानि अतिदिश्यन्ते, न तु सर्वस्यः ज्योतिष्टोमिकमाहेत्यादीनां चतुर्णाम्, न वा ज्योतिष्टोमे विश्वस्तयोः रथं न करोति-पृष्टयोः ब्राह्मणः । वि. ७।३।३, ● ‘ विश्वजित् सर्वपुत्रः ’ । पटपि पृष्टसामानि रथं न करोति पृष्टलोभेदेति मास्यंदिनपरमानमेवावस्था-साम्भोस्तस्यरूपे सर्वाणि इति पद्यः । यथावचनं देव-स्यन्त्या- ‘ परमाने रथं न करोति, आभये बृहत्, माये इत्यति । वैश्वं होतुः पृष्टम्, वैश्वं ब्रह्मण्य, गावर्षं वैश्वरत्नस्य, वैश्वमन्त्रस्य कल्पम् ’ इति सिद्धान्तः । १०।६।१. ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अत्र न्यूनस्य अधिकाव्ययित्वात् अप्याहारदोषः । स्वर्ग-कामरदस्य अप्याहारः । साठ. पृ. ३. ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अत्र पत्ते नास्ति इति चेत्, न, मास्याका-द्याया अनिष्टवरात् विविक्तं कल्पनीयमेव पुरुष-प्रवृत्तिविद्ययम् । वि. ४।३।५, ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अत्र यत् यद्विदिकं पत्ते कल्पनीयम्, विशेषे माना-भावात् इति चेत्, दुःपामिधितत्वाभावात् निरतिशयवाच्यं स्वर्ग एव पत्ते कल्पनीयम् । ४।३।७, ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अत्र यत् पत्ते कल्पनीयं तत् पञ्चपुत्रादिकं सर्वमिष्टं कल्पनीयमिति चेत्, एवमात् एवमेव कल्पनीयम् । ४।३।६. ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अत्र लीमिको विष्पतः न दास्योर्गमासिकः । भा. ८।१।५।१६. ● ‘ विश्वजिता यजेत ’ अयं अप्याहारेण विधिः । स्वर्गकामरदस्याप्याहारः । साठ. पृ. २६. ● ‘ विश्व-जिता यजेत ’ इत्यत्र पत्त्याभवात् पत्यन्तरेण न विधिभूतेरनुपसौररदं पत्ते कल्पनीये सर्वाभिव्यक्ति-त्वेन स्वर्गः पत्त्यम् । स स्वर्गं स्यात् सर्वं प्रत्यविदिष्ट-त्वात् ’ ( ४।३।७।५ ) । मीन्या. ● ‘ विश्व-जिता यजेत ’ इति विश्वजित्पद्यः कर्मनामयेवम् । १।१।१।१-७. ● विश्वजिति अत्रयाऽनुष्ठानत छ-कल्पना । दुपु. ७।३।३।७. ● विश्वजिति अति सर्वम-दाने पतिविद्यन्तम् अर्थादीनां अमानिनि १३२३ ( ‘ अजापयोग्य, ’ १।३।३।३ इत्यत्र ) । पा. ३।१। १-१२८ पृ. ५६२.

॥ विश्वजिति अथाद्य केसरिणो न देवा ॥  
अकार्यत्वात् तत पुनर्विशेष एवात् ॥ ६॥७॥  
३१४॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेव तदेह, किंश्चादयो देवा  
नेति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य विहितत्वात् देवा अथा  
इति । एव प्राप्ते, ब्रूम । यथा च दानमकार्यं तन्न न  
देवम्, यथा अथानाम् । तेषां हि दानमकार्यम् । एव  
हि विज्ञेय अथाना अन्येषो ह्येव यदेवा दान  
प्रतिपिप्यते ' न केसरिणो ददाति ' ' नोभयनोदत्त  
प्रतिपिप्यति ' इति विश्वजित्वेव समासायते । तस्मा  
त्तथा देवा इति ।

मुधा— ( ५ १४९२ ) विश्वजित्प्रकरणाम्नात-  
स्यापि अश्वदाननिषेधस्य असंभवात्कत्रपैतदप्रतिषेध  
निषेधसाहचर्यात् धर्मवशात्परिदना च अथैव अपि  
अश्वदाने निषेधोपपत्ते विष्वधीनत्वसाम्भवात्तत्वात्  
शान्तावधिनिना सह विक्रयायोगेन तस्या अश्वानां दान  
पर्यारम्भम्, एव हि विज्ञेयोऽश्वाना अन्येषो ह्येवम्,  
यदेवा दान निषिध्यते ' इति भाष्येण । अश्वाना  
निषिद्धत्वात् अदानं वक्ष्यति । तत्रत्यभाष्ये अश्वानाम्  
केसरिणान्प्रोक्त्वाणाम् ।

आ— विश्वजित्वेन ' न केसरिणो ददाति ' इति  
श्रुतम्, तत्र केसरिणो दान न इति विहितमितिपिदत्त्वात्  
पक्षे दानम् । इत्ययते । पर्युदासस्तु अथ ' अपि तु  
वाक्ययोगे स्थात् ' ( १०।८।१।४ ) इत्यनेन न्यायेन ।  
अथ च तस्यैव वाक्ये प्रसज्य प्रसज्यादिहोक्त ।

सौम— इह स्वागदशु दान इति प्रयत्नस्यानात्  
सगति । सूत्रार्थस्तु— अश्वानिदानस्य अङ्गत्वेत्वात्  
तत्र इतरथानात् अश्वानां पुनर्विज्ञेय एवात् इति ।

वि— ' दानं कसरिणा नो वा, विहितप्रतिषेधत ।  
विकल्प, पर्युदासोऽयं वेदनामहर्मासित ॥ '

आह— अथाद्य केसरिणाऽपि सर्वस्य न ददा  
' न केसरिणो ददाति, नाभयनोदत्त प्रतिपिप्यति ' इति  
तेषां पर्युदासत्वात् । यद्यपि च अनार्यभाषीतेन अनन  
राजत प्रत्यस्येन निषादिभ्योऽश्वदानस्य, ' यथाश्रद्ध  
दद्यात् ददाति ' इत्ययोः अभिवचनेन त्रिहितस्यापि च

अथविषये वेदिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते,  
तथापि विश्वजित्प्रकरणेन अनेन पर्युदास एव ।  
सर्वस्वरदेत नियमत् एव सर्वस्वदानस्य विहितत्वेन  
अश्वानाऽपि तत्रैवैतत्पथता निषेधपक्षे निष्कल्पकारि  
हार्थत्वात् । अथवयसि चैव वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा  
अश्वप्रतिषेधेऽपि अश्वदाने ( ३।६।१५ ) लौकिकस्य  
दाननिषेधकल्पनानुपपत्ते । ' नोभयनोदत्त प्रतिपिप्यति '  
इत्यत्र तु पुरकार्यं प्रतिषेध, दानलक्षणया वा पर्युदास  
इत्यपि ध्येयम् ।

यस्तुतानु प्राकृतस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्य  
अनैमित्तिकत्वात् विषेधवत्स्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च  
दक्षिणार्धभागे इच्छेय अश्वानां प्रसक्ते अनार्यस्या-  
धीतेनेव तत्रियेपोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे वाक्यान्तर-  
कल्पनमपि । अत एव ज्योतिषोमतद्विकारान्ते ( रात्रेः )  
सर्वस्वदाने अश्वानां दानमिदमेव । ( इदमत्र चिन्त्यम्,  
ज्योतिषोमि सर्वस्वदानमपि सर्वस्य दानदशतमनाशादि-  
मन्त्रित्क्षिणादिक इत्यत्र अमे सावयविषयमाणत्वात्  
नाशस्य सर्वस्वधितत्वं आशयकमिति । )

मण्डन— ' नाशा देवा पर्युदासात् । '

शक्र— ' न देव केसरि तथा । '

● विश्वजिति अथारहस्य प्रथमाहस्ये वाचक-  
परिधानार्था जोदकप्रज्ञात् । अभिप्रायवददे अभिजिति च  
वास प्राप्तम्, तत्रोभयो समुच्चय कर्त्तव्य । वाचक  
कीर्षीनयोग्यत्वात् एवञ्च प्रारणयोग्यत्वात् । इति  
विश्वजिति प्रथमाहस्ये एवञ्च वाचकश्वेभोभोर्गद्वयम् ।  
खि १२।३।१६, ● विश्वजिति अथारहस्ये तर्गतप्रथमाहस्ये  
सर्वस्वदान इति भाष्यम्, अथारहस्ये देय इति वाति  
यम् । ६।७।८ ● विश्वजिति अथारहस्येऽपि सर्वस्व-  
दानम् । ६।७।८।१४-१७ मीको पृ ७५६ ' अठ-  
वारगनेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम् ' इत्यत्र अधिपकरण  
द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति अथारहस्ये वाचकवाचकौ  
समुच्चय । १२।३।१६।१-२ मीको पृ ७५६  
' अथारहस्ये विश्वजिति वाचकवाचकौ समुच्चय '  
इत्यत्र अधिपकरण द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति एकाहं वाच-  
कत्वं परिधानार्थनाशत्वात् ' अनभ्याहुदेस्य कलत्वं च

परिषत्ते' इति । भा. १२।३।१।१. \* विश्वजिति किर्मशसाहाय्यात् क्लमनुपपद्यते । ड्रुप. ७।४।१।१. \* विश्वजिति ज्योतिशोमधर्मातिदेशः, अथक्तरनिल्लात् । वि. ८।१।१५.

ॐ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देयः ॥

अशेषत्वात् तदन्तः स्यात्, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् । ६।७।७।८ ॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेव विश्वजिति सदेहः किं दक्षिणाकाले एव सर्वस्वं दत्ता विश्वजिदुत्सद्यः, उत न सर्वस्वं दातव्यम्, परिसमापनीय इति । किं प्रातम् ? उत्सद्य इति । कुतः ? अशेषत्वात् । कथमशेषता ? ' विश्वजिति सर्वस्वं ददाति ' इति । न च शक्य-मन्तरेण द्रव्य परिसमापयितुम् । तस्मात्तदन्तः स्यात् । अपिया शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्ट-त्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— अपिप्रेति पश्चात्प्रातिः । शेषकर्म स्यात् । न सर्वस्वं दक्षिणाकाले देयम्, यावता तत्कर्म परिसमाप्यते, तावच्छेषपितव्यम् । कुतः ? क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । क्रतोः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षशिष्टा । ' विश्वजिता ज्येष्ठ ' इति विश्वजितमुपक्रम्य परिसमा-पयेदित्यर्थः । परिसमापयना यन्तकथने दातुम्, ताव-त्सर्वमित्यर्थः । तस्मात् तदन्तमुत्सद्यमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १० ॥

भाष्यम्— एव च कृता अन्यार्थदर्शनमुपपद्यते । ' अन्त्यादुदेत्य वर्यत्वचमाच्छादयति ' इति शेषे उत्पन्नकवन्ते ।

अशेषं तु समञ्जसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— तुगन्तः पञ्च व्यावर्तयति । एतत्सम-ञ्जसभूतम्, यदशेषं प्रदीयते इति । एव ' सर्वस्वं ददाति ' इति शब्द उपपन्नो भवतीति । यत्तु प्रत्यक्षा समाप्तिरिति । तत्र भूमः । आदानेन शेषकर्म मरि-ष्यतीति ।

नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्— उच्यते— ' नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् ' इति । आदानं त्वनित्यम् । नित्यं च शेषकर्म । न हि तयोः संन्योऽवकल्पते । तस्मात् शेषपितव्यं किंचि-दिति ।

दीक्षासु तु विनिर्देशाद्द्रव्यर्थेन संयोग-स्तस्मादविरोधः स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— तुगन्तः पञ्च व्यावर्तयति । नैतद्वि-निचिच्छेषपितव्यमिति । दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतावेव ज्योतिशोमे । स इह न्योदयेन प्राप्तः, इदं श्रवणमिदं भक्षार्थमिदमानमनाय इति । तदिह यदान-मनाय दातव्यं तन्मार्थं विकारः सर्वता नाम । कुतः एतत् ? यतः सः ददातीत्यनूयते, सर्वतैव विधीयते । तेन नादातव्यस्य दानं विधीयते । न च भक्षार्थं प्रवच्यं च दातव्यम् । तस्मादविरोधो भविष्यतीति ।

शा— प्रकृतौ कर्मारम्भ एव प्रिया यजमानेन आत्मीय धनं वचनवलात् स्वरत्यापितम्— इदं मे भक्षार्थं इदं श्रवणं इदं दक्षिणार्थमिति । तत्र यदक्षिणार्थं तन्मध्ये दादयतां दत्तम् । इह तु किं त्रिविधमपि दातव्यं कर्म-शेषं च उच्छेद्यम्, उत यावता प्रतुशेषं निर्वर्तते तावत् शिष्टा अन्यसर्वं देयं उत यदक्षिणार्थं निहितं तदेव सर्वं देयमिति सशयः । ' प्रत्यक्षवचनादिष्टसर्व-दानविरोधतः । चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्क्रतोर्नैव दानं तद्वाधन-क्षमम् । किञ्चित्तु प्रत्यवे शिष्ट्या सर्वमन्यत्प्र-दीयते ॥ दक्षिणार्थेन निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु । त्रियेषं सर्वतामात्रं लक्ष्यं हि तथा विधेः ॥ '

मोम— इह त्रिविधस्यापि स्वयेन भाविवेषभ्येण प्रत्यास्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—कर्मणो द्रव्याधीन-सिद्धिक्त्वाद्द्रव्योपकारकर्मशेषलोपात् तदन्तं दक्षिणादानान्त-स्यादिति । यदाऽऽशेषताम् द्रव्योपकाराभावादिति ।

त्रि— ' दक्षिणाऽऽशेषार्थं त्रय देयमुत्तरेण । शिष्ट्याऽयत्र दक्षिणार्थमेवाय सर्वशब्दतः ॥ प्रतु-शेषत्वात् भाष्य. प्रधानतः दक्षिणात् । मध्योऽन्वयो दक्षिणार्थस्यानुवादासंज्ञाविधेः ॥ '

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे तद्विकरि तदन्वयं च यत्र सर्वस्वदानमाग्नात् तत्र कृता यथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव शिवा यजमानेनात्मीयं यत्र वचनादावस्थापितं भक्षार्थं कृत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति । तत्र सर्वस्य स्वत्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थमागस्यैव संज्ञता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिपर्यम् । तदभावे भाग्यपर्याप्त्याविशेषात् दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यपदेशानुपपत्तिः । अत्रश्च प्रयश्चवचनोपदिष्टसर्वस्वदानव्येनानिदेगप्राप्तकर्मशेषलोपः । यदाद्यानां प्रधानत्वाद्ब्रह्मदक्षिणानुशेषेन ब्राह्मण्य प्रमेयवत्त्वानुपपत्तेर्वा किञ्चिन् क्रान्ते शिष्टत्वा सर्वमन्यव्यदीयतामिति प्राप्ते, दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्संकल्पप्राप्ते सर्वतामात्रविधाने लाघवमिति तस्यैव सर्वदानम् । न चैव प्रकृतावपि तस्य दानात्पश्चेन्न विधिद्वैपर्यम्, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'यथेतायता ऋतियको नाममेतुः', अपि तु सर्वस्वेन' इत्यनेन वचनेन द्वन्द्वगतनेनानत्यसंभवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र च दक्षिणार्थमागस्यैव देयत्वेऽखिते पूर्वतनानि पदधिकरणानि कृत्वाचिन्त्येति वैचित् ।

यस्तुतरतु- पित्रादीनामपि दक्षिणाभागात् पाति- स्वेन त्रिचारेणपत्तेर्न कृत्वाचिन्त्यात्तम् ।

मण्डन— 'श्रुत्वर्थं नैव दातव्यम् ।'

शंकर— 'दक्षिणार्थं च सर्वं स्यात् ।'

॥ विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

दक्षिणाकाले यत्सं तत्प्रतीयेत तदानसंयोगात् । ६।७।६।७।

भाष्यम्— विश्वजित्वेव सदेह किं प्राग्दक्षिणा कालादियमान नियोगतो दक्षिणाकाले दातुं निपात- ष्यम्, त्वर्थं च दक्षिणाकालात् भविष्यदनागतमपि दक्षिणाकाले देयमुत्त यदेव दक्षिणाकाले विद्यते तदेव देयमिति । किं प्राग्दक्षिणा ? यस्यापि प्राग्द्वयं च स्वता, तदपि देयम् । स्वनामस्य दानविधानात् । यत् प्राप्ते, द्रुमः । दक्षिणाकाले यत्सं विद्यते तदेव देयम्, न यत्यागूर्ध्वं च । कुतः ? स्वस्थानं दानमन्युं साहस्य

विधीयते । तत्र दानं दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात्स्मिन्नेव कालेऽन्यथे । तस्माद्दक्षिणाकाले एव विद्यमानं देय- मिति ।

शा— किं दक्षिणाकालात् प्रागेव प्राप्तेपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयं यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देयं उत यहदक्षिणाकालेऽवस्थित तदेव देयमिति सद्ये सर्वशब्दानुग्रहाय भूतभावित्वेनोप- दानम्, दक्षिणाकालीने एव सर्वत्वोपपत्तेर्न धारण प्रयुक्तिः । भाविनश्च तदानीं स्वत्वाभावात् अराक्यमेव दानम् ।

वि— 'भूतं भावि च देयं स्यात्कालेऽवस्थित मेव वा । अयः सर्वभूतेरन्त्योऽसमवादान्यशौकदा ॥'

भाट्ट— दक्षिणाकाले यनास्य स्वत्व तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि यथाप्राप्तोपयोगं धनं तदनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणा- भागात् । भाविनस्तु तदानीं स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रयणमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः । तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानसंभवेन 'देयं प्रतिभुतं चैव' इति विधिद्वैपर्यम्प्रसङ्गात् । ददातेः समर्पणमाशार्थत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । प्रतिश्रयणेन च स्वोपयोगान्यदाना- योग्यता परं जन्तवे उक्तदाननियमात् 'यच्चात्यस्यै प्रतिभुतम्' इत्यन्यस्यै दाननिषेधाच्च, न तु स्वत्व निर्गोपनत् ।

मण्डन— 'तत्कालं तु पदीयते ।' (दानकाले वर्तमानमेव पदीयते न तु तत्काले भविष्यमानं भूतं भावि य इत्यर्थः) ।

शंकर— 'दानकाले च यद्देवत् ।'

॥ विश्वजिति द्वादशघातान्यूनधनस्य नास्त्यधिकारः । ६।७।१।१८-२०. मीको पृ ३१४ 'अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशघातान्यूनधनस्य' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ विश्वजिति धर्मार्थसेवकः शूद्रो न देयः ॥ शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् । ६।७।१।६॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेव सद्विद्यते । किं परि- चारकः शूद्रो देयो नैति । किं प्राग्दक्षिणा ? सर्वस्य स्वस्य

रिहितत्वात् देय इति । एतं प्राप्ते, व्रूमः । शूद्रश्च न देय इत्यत्रादेशः । युनः । धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशास्त्रोपनतत्वात् । एतन्मौ तस्मै त्रैवर्गिकाद्योपनतश्च शूद्रभूषणार्थो धर्मोऽसंगतस्य इति । सोऽन्यस्मै दीयमानो नैच्छेदपि । न वानिच्छन्साम्यं स प्रभवति । न च यथात् स्वीकृतं यः । यस्तस्याप्येन स्वीकृत्यात् स द्यादपि । धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो दातुम् ।

शा— धर्मायं परिचारकत्वेन यजमानमुपस्थितो यः शूद्रः स किं देशे न वेति सर्वशब्दानुग्रहात् परविद्येयीकरणसमाश्रय देयः । स्वत्प्राप्तान् अनिच्छया परस्वत्प्राप्तान्मुपगमयमात्राच्च अदेयः । दातव्यु देयः एव ।

सोम— धर्मशासनार्थं उपनतस्य शूद्रस्य तदानीं विधेयतया स्वत्प्राप्तत्वात् दानं स्थापिति प्रत्ययव्यननात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— शूद्रश्च न देयः धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशासनार्थं उपनतत्वादिति यावत् ।

वि— 'धर्मायंसेवकः शूद्रो देयो नो वा, स दातव्यः । देयोऽस्वत्प्राप्तव्याधीनत्वात्प्राप्तव्यं न दीयते ॥'

भाट्ट— धर्मायं भूयगे वा परिचारकत्वेनापस्विताः शूद्रोऽपि न देयः तत्राप्य स्वत्प्राप्तत्वात् परस्वत्प्राप्तान्मुपगमयमात्राच्च । गर्भदासाद्यस्तु देया एव ।

मण्डन— 'न धर्मोपनतो देयः ।'

शंकर— 'धर्मदासस्तथैव च ।' (न देय इत्यर्थः) 'श्रीतादित्देय एव स्यात् ।'

• विश्वजिति 'न त्रैवर्गिणो ददाति' अत्र पर्युदासः । अश्वत्थितिरिक्तं सर्वस्वं देयं इत्यर्थः । अत्राश्वत्थु न देयः । त्रि. ६।७।३. • विश्वजिति ( यथा ) न वृद्धादीना सर्वेषामेव न निवेदः । भा. १०।६।८।१४. • विश्वजिति नामवेयेन आम्रपत्राग्रमा प्राप्नोति गत्रा मयने । दुपू. १०।५।२०।८९ घृ. १९८०. • विश्वजिति ( सर्वशूद्रे ) 'पत्रमाने रथवर करोति, आर्भवे वृद्ध, मध्ये इतराणि, वैष्णवं होतुं गाम्, वैराज मेधा-यवमस्य, रैवर्षं ब्राह्मणाच्छुभिनः, शाकरमन्त्रावाक्यम्' । भा. ७।३।३८.

• विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहत्तं स्यात् । १२।३।१।१॥

विश्वजिति एकाहि परिधानार्थं वत्सत्वक् आम्नाता 'अवभृथादुदेत्य वत्सत्त्वं परिधत्ते' इति । ज्योतिषेमे अहत वासः परिधानार्थम् । अष्टरात्रे उभयं प्राप्तम् । तयोः परिधानयोरैकार्थत्वात् विकल्पे प्राप्ते पूर्वपक्षमाह । अष्टरात्रस्य प्रथमेऽहनि विश्वजिति वत्सत्त्वं स्यात् न विकल्पः । नामधेयात् विश्वजित्प्राप्ता एकाहाद्विश्वजितः प्राप्तत्वात् । इतरथा नामातिदेनाभावे तन्त्रभूयस्त्वात् ज्योतिषीमप्रवृत्तिकेषु अष्टरात्रगतेषु भूयःसु व्याहृतं ज्योतिषीमप्रवृत्तत्वात् भूयस्त्वेन प्राप्तात् अहत्तं स्यात् । तस्मात् विश्वजित्प्राप्ता वत्सत्वगेव स्यात् न अहत्तं इति ।

अधिरोधो वा, उपरिवासो हि वत्सत्वक् । २ ॥ अष्टरात्रगते विश्वजिति एकाहात् विश्वजितः यजमानस्य परिधानार्थं वत्सत्वक् प्राप्ता अग्निष्टोमाच्च अहत वासः प्राप्तम्, तयोर्विरोधात् वत्सत्वगेव श्राद्धा इति पूर्वपक्षे समुच्चयः सिद्धान्तः । अधिरोधः न च वत्सत्वगद्वयवासयोर्विरोधः । हि यस्मात् वत्सत्वक् उपरिवासः, अहत च अपोरासः योग्यत्वात् । तस्मात् वत्सत्वचः अहतवासस्य समुच्चयः सिद्धान्तः । वाद्यन्दः विकल्पपूर्वपक्षनिरासाय । कै.

• विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

नित्यत्वाच्चावित्यैर्नास्ति संवन्धः । ६।७। ४।५ ॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेन सदेहः सर्वत्र ददाति, इति किमत्रेयिनोपकरणानि यावन्ति मनुष्यस्य, यावन्ति च शकनोत्पुत्रार्जथितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात्कृतमाण्डकानि, उत यान्येनास्य निवृत्ते तानि सर्वाणि देयानि, नावियमानानि कर्तव्यानीति । उतः संशयः ? उभयथा वचनव्यक्तेः संभवात् । यदि वैयं वचनं व्यन्यते, यानि सर्वाणि स्वानि । कानि तानि ? यानि पुरुर्यस्योपकाराणि यवनादीनि, तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते । यद्वा यानि स्वानि पुरुर्यस्य दाने शक्यानि,

तानि सर्वाणि सर्वं विधीयते । यदि दान विधीयते,  
ततोऽप्रमत्तानाम् कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ  
सर्वं विधीयते, ततो नियमानामेव । किं तावन्  
प्रसन्नम् ? कृतभाण्डकानि दयानीति । तथा दानविधाने  
श्रुतिस्तुष्टमे । इतरथा वाक्यम् । तयोश्च श्रुति  
संलीयसी । तस्मान् कृतभाण्डकानि दयानीति ।

एव प्राप्ते, नूनम् । नित्यत्वाच्चानिर्द्वैतं चि सवय ।  
चण्डोऽवादेशे । नाश्या दातव्या दशुक्तम् । कृत  
भाण्डकानि च न दयानीति । निय दि विद्यजिति  
दान चोदनेन प्राप्तमनूयते । अनित्यानि च कृतभाण्ड  
कानीति न शक्यानि सर्वाणि विद्यजिति क्रियमाणे  
उपसहर्तुम् । तत्र कृतभाण्डकाना कपाचिदुत्पत्ति  
विद्यजिति दान प्रतीक्षते । नैमित्तिक तन् स्वान  
नित्यम् । नित्यवच्य सञ्चोदनेन विधीयते, न निमित्त  
समागेन । तस्मान् अत्रत्यमेतदभ्युपगन्तव्य साकल्य  
देवाना प्रसन्ना विधीयते इति । श्रुत्यसम्भवे च  
वाक्यार्थो म्हीदय एव भवति । तस्मान् कृतभाण्ड  
कानि दातव्यानि ।

शा— 'सर्वस्य ददाति' इति किं यत्पुरोधेय  
भोग्य स्व कुप्यादुप्यघपनासनगवादि तत्सर्वे ददाति  
इति शास्त्राय । तत्र यस्यापि यत्नास्ति सोऽपि तदत्र  
पिता दद्यादुत यस्या नियते तत्सर्वे ददातीति सद्ये  
यन् सर्वे तत्र तन् त्वादिति श्रुत्यविधिच्छिष्या दान  
विधिं मानते । चोदनेन तु दानस्य प्राप्तत्वात् यस्य यन्  
अस्ति स तस्मिन् दानागद्यतमात्र दानु प्रवृत्त सन् सर्व  
मात्र दद्यादिति सर्वथा विधीयते । त्रिषु अथ सर्वाण्य  
प्रसिद्धन्त्याण्य सर्वेषु उपपन्नत्वात् न अतिद्वन्द्वत्वात्  
अपि तत्र अत्रन्म् । तस्मान्नात्रविद्या दधम् ।

मोम—पुत्रवत् इति नामान् पर्युक्तम् इति प्रत्यय  
एतान् सर्वाणि । मूर्धास्यस्तु—दानस्य नित्यत्वात्  
अर्त्तनीयत्वात् इत्यादि अत्रान्तम अनि यस्यात्  
न तैश्चान्येभ्य अन्ति संज्ञेय इति ।

वि— 'अत्र नैत्यादिति किं सर्वं त्वं यदा यस्मि  
तत् । सर्वैरेवविद्यमाने न प्राप्त सवत्तयि ॥'

भाट्ट— यदिति श्रुतिपुरोधस्य उपभोग्य स्व कुप्या  
दुप्यघपनासनगवादि तत्सर्वे ददातीति शास्त्रार्थविधार  
णान् यस्यापि यन् नास्ति सोऽपि तदाज्येयत्वा दद्यात्  
घातयविधिलाभात् । इति प्राप्ते, पृष्ठविधिप्रकापयते  
श्लोदकप्रातदानानुपदेन द्वादशशतवापेन सर्वतमान  
विधानान् प्रसिद्धस्त्वेष्वेव सर्वदाम्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्ध  
स्त्वार्त्तनाक्षेयकत्वानुपपत्तेश्च नार्जयित्वा दयम् ।

मण्डन— 'स्थितमेव च दीयते ।'

शङ्कर— 'उपागमापि न देय च ।'

● विश्वजिति पडहगतृष्टाना अनिदेश । ७।३।३।  
७-१२ मीमे पृ २२० 'अतिदद्य विश्वजिति  
पडहगतृष्टानान्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिति पाठहिकरथतरादिसाम्ना मध्ये  
वैरुपथ्यैर होतु पृष्ठस्त्रोत्रार्थ निवेश ॥

सर्वगृष्टे पृष्ठशत्रात्तेषा स्यादेकदेशत्व पृष्ठस्य  
कृतदेशत्वान् । १०।६।१।१३॥

भाष्यम्— 'इदामानायते 'विश्वजि सर्वगृष्ठ' इति ।  
तत्र अपमर्दे सास्यिक किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेश  
उत्त एकस्य पृष्ठदेशे अचेयामयति । किं प्राप्तम् ?  
सर्वगृष्टे एतस्मिन् सर्वेषां साम्ना पृष्ठदेशे निवेश ।  
क पुन पृष्ठदेशे ? ऊर्ध्वे माध्यदिवसमानात् प्राक्  
मैशारवणसाम्ना, इदमन्तराल पृष्ठदेशे । स एवैको  
दश स्यात्सर्वेषां साम्नाम् । कुत ? पृष्ठदेशात् ।  
पृष्ठकार्ये यतमानस्य त्वाय कृते देशे । तस्मात् सर्वेषां  
पृष्ठदेशे निवेश ।

विद्येस्तु निप्रसर्षे स्थान् । १४ ॥

भाष्यम्— तुशब्द पठ व्यावतयति । एव  
न्यायन प्राप्तम्, वचनादवयवा भनितुमर्हति । एकस्य  
पृष्ठकार्ये निधिरदेया परिसामकार्ये । कथम् ? 'पव  
मान रथतर करोति आभव बृहद्, मध्य इत्यग्नि-  
वेम्प हातु पृष्ठ वैराज ब्रह्मसाम, शाकवर मैशारवण  
साम रैवन्पच्छायाकशाम' इति । एतमेकस्य पृष्ठकार्ये  
विधानमथर्षन् मन्त्रियति । यदीतरथा परिसामकार्ये  
निवेश । इतरथा, एकस्य पृष्ठकार्ये विधान नोपपद्यते,

तत् मा भूदिति । अतः पश्याम एकस्य पृष्ठकापै  
निवेशः, अन्येषा परिसामकार्ये इति ।

शा— ' विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते ।  
तत्र षाडहिकाना रथतरादिपृष्ठाना विधिरिति खितं  
सप्तमे । तत्र सदायः किं षण्णामपि साम्ना पृष्ठ-  
स्तुतिसाधनत्वं ततश्च पृष्ठदेशे माध्दनिपवमानमैत्रा-  
वरुणसाम्नोमध्ये निवेशः, उत वैरूपस्यैव तत्साधन-  
त्वेन तत्र निवेशः अन्येषा स्तोत्रान्तरसाधनत्वेन तत्रदेशे  
प्रयोग इति । तत्र षडहे तेषा पृष्ठसाधनत्वेन इहापि  
पृष्ठशब्देन तत्साधनत्वानवगमात् पृष्ठदेश एव प्रयोगः  
सर्वेषामिति प्राप्ते, ब्रूमः । ' रथतरं बहिःपवमाने कुर्या-  
दामर्षे वृहन्मव्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे ' इत्यादि  
वचनात् वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्व इतराणि स्तोत्रान्तर-  
साधनानि । न च पृष्ठस्तुती प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात्  
स्तोत्रान्तरेऽपि प्रयोगोऽस्तििति चाच्यम् । वैरूपस्य पृष्ठे  
विधेयानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंच सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणया  
पृष्ठसाधनभूतानि रथतरादीनि सामानि षाडहिकानि  
विधीयन्ते । स्तुतेः बहुदाभावेन सर्वशब्दविषयत्वा  
समात् तेषा च सामानिहातिदिष्टाना कार्याकाङ्क्षिणा  
याचनिकैरेव कार्यरूपपत्ती को नाम सर्वेषा पृष्ठसाधनत्वं  
कल्पयेत् । तस्माद्विमर्शैव निवेशः ।

सोम— पूर्वत्र चोदकप्रसङ्गत्सालम्भावेऽपि इह  
पृष्ठशब्दस्वारथकलम्बः पृष्ठदेशो न साधनीय इत्युत्थितेः  
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वशब्दे सर्वपृष्ठ इति यावत् ।  
तत्र तेषा साम्ना पृष्ठस्तोत्राणा वा एकदेशत्वं स्यात्  
पृष्ठशब्दात्पृष्ठशब्दस्य च नियतदेशत्वादिति ।

वि— ' किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति  
या ।, पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात् व्यतिरिच्यते ॥ '

भाट्ट— ' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' इत्यत्र षाडहिकाना  
रथतरादीना साम्ना विश्वजिदङ्गत्वेन विधिरिति  
खितम् । तत्र षण्णामपि षडहे माहेन्द्राख्यरथतरपृष्ठ-  
स्तोत्रसाधनत्वस्यैव नल्लेखिहापि तत्रैव ससजादिवत् समु-  
च्चयेन निवेशः । इति प्राप्ते, ' पवमाने रथतर आर्षेव  
वृहत् मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रा-  
वरुणस्य शार्करं ब्राह्मणाच्छंसिनः रैवतमञ्जयाकस्य '

इति वचनेन स्तोत्रान्तरेषु संनिवेशविधानात् न सर्वेषा  
होतुः पृष्ठे एव निवेशः । न च तत्र कृतानामप्यनेन  
वचनेन स्तोत्रान्तरेषु पुनर्विधानम्, विशिष्टविधौ गौर-  
वापत्तेः । वैरूपस्य होतुः पृष्ठे पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च ।  
अतश्च ऋतुसुबन्धित्वेन प्रास्ताना साम्ना लघुवारस्तोत्रा-  
न्तररूपद्वारसम्बन्धमानकरणेन सर्वेषा कल्लसंघवन्ध्यापि  
वाधनम् ।

न चैवं रथतरादिषमाणा पृष्ठापूर्वसाधनत्वस्यैव कल्ल-  
त्वेनेह स्तोत्रान्तरे तदनापत्तिः । ' प्रधानं नीयमान हि  
तत्राङ्गान्यपकर्षति ' इति न्यायेन आशयकस्तोत्रत्वाद्यनु-  
रोधेन च साद्रूपस्यैव रथतरस्य रथतरपदेन लक्षणया  
विधानादिहेव पवमानापूर्वसाधनत्वबोधोपपत्तेः ।

मण्डन— ' प्रत्यहं न द्विसामत्वम् । ' द्विसामत्व  
सामद्वयप्रयोगः प्रत्यह सर्वेष्वहःसु न भवतीति सन्धः ।  
शंकर— ' विश्वजित्सर्वपृष्ठे सा । '

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रहीतभ्याः, अप्यग्निष्टोमे  
प्रहीतभ्याः ( लोकपृष्ठाः एकविंशतिः ) । संकर्षः  
१।३।१३.

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्स्यौति-  
ष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः । ७।३।३७।।

' विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र  
सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादे विधिर्वा इति विचारे अनुवाद  
इति पूर्वपश्चात् । विश्वजिति यागे स्वयमेव सर्वपृष्ठे  
सति सर्वपृष्ठशब्देन पुनस्तत्र सर्वेषा पृष्ठाना विधिर्न  
संभ्रमति । कथं विश्वजितः सर्वपृष्ठः । तत्पूर्वकत्वात्  
ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वात् ज्योति-  
ष्टोमिकानि पृष्ठानि पृष्ठाख्यस्तोत्राणि विश्वजिति चोदकेन  
प्राप्तुवन्ति । तस्मात् सर्वपृष्ठ एव विश्वजित् । ज्योति-  
ष्टोमे च चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि माहेन्द्रादीनि, तानि विश्व-  
जित्यपि । अस्ति च माहेन्द्रादिषु स्तोत्रेषु ' सप्तदशानि  
पृष्ठानि ' इति पृष्ठशब्दः प्रसिद्धः । तस्मात् विश्वजिति  
सर्वपृष्ठशब्दः अनुवाद इति पूर्वः पथः ।

षडहाहा तत्र हि चोदनाः । ८ ॥

' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' इति सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादः,  
ज्योतिष्टोमात् विश्वजिति पृष्ठातिदेशः इति सूत्रप्राप्तं पूर्व-



पञ्च ब्रह्मन्देन निरस्तन् विद्वान्त्वनाह । पञ्चहान् पृथाना  
अभिदेशो विश्वञ्जिति, न ज्योतिष्टोमन् । नि यन्मन्  
तत्र पठते ' रथतरं पृष्ट भवति ' इत्याद्या रथतर-बृहन्  
-वैश्व-रथपञ्च-रथत-शास्त्राणां पाण्यां पृथाना चोदना  
सन्ते । यथापि ज्योतिष्टोमे पृथानि स्यु तथपि न  
सञ्चयि । पठते तु समापि । विश्वञ्जिति समाप्येव ।  
तन्मन् पाठहिकान्येव पृथानि विश्वञ्जिति अति  
दिरनन्ते । तस्मान् आतिदेशितो विधि सर्वपृथगन्धो  
विश्वञ्जिति ।

**उद्भिन्नमैतानाम् । ९ ॥**

' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठ ' इति विश्वञ्जिति सर्वेषां  
पृथाना अतिदेश पठहादेव न ज्योतिष्टोमन् इति  
सिद्धान्ते हेतुत्वरनाह । ' पञ्चमने रथतरं करोति,  
आमनेव बृहन्, मन्ने इत्यपि । वैश्वं होतुं साम,  
वैश्वं मेशान्तरान्, रथं ब्रह्मणश्चस्मिन्, शास्त्र-  
मच्छावाक्यम् ' इति विनियोगेन वाक्ये लिङ्ग विश्व-  
ञ्जिति पाठहिकानि पृथानि दर्शयति । तस्मान् पठहा  
दतिदेश ।

**उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमे । १० ॥**

ज्योतिष्टोमे माह्वरादिषु चतुर्षु पृथगन्ध उत्पन्नाधि-  
कारः । उत्पन्नानि शब्दानि अपिह्यं प्रवृत्तं ' पृष्टे,  
पृष्टवते ' इति न तु उत्पन्नमानानि अपिह्यं । पठते तु  
उत्पन्नमानाधिकार्यं प्रवृत्तं । किंच ' वृत्तमिदं मरति ' इत्येकमेव  
पृष्ट वस्तुव ज्योतिष्टोमे उत्पन्न माह्वरादिषु तु तत्र पृष्टवत्त उच्यते  
पठते । तस्मान् विश्वञ्जिति पठहादेर सर्वेषां पन्नामि पृथानामतिदेशः । इति  
सिद्धान्तः ।

**द्वयोर्विधिति चेत् । ११ ॥**

' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठ ' इत्यत्र पाठहिकानां पृथानां  
अतिदेश इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वगमि शब्देन । पाठ-  
हिकानां विधौ स्वीकृतं द्वयोर्विधं प्रवृत्तं पृथानि च  
विपद्यमानि वेत्ता सर्वेव चेत् । तस्मान् पाठहिकानां  
अतिदेशो न युक्तः । किन्तु ज्योतिष्टोमे बृहद्रथतरयो  
विश्वञ्जिते सत्त्वात् तयो द्वयोः समुच्चय विश्वञ्जिति सर्वं  
पृष्टवन्तेन विधेय इति द्वयोर्विधं स्यात् । इति चेत् ।

**न व्यर्थतरान् सर्वशब्दस्य । १२ ॥**

ज्योतिष्टोमे विकल्पेन प्रयोगे बृहद्रथतरयो द्वयो  
पृष्टयोः समुच्चय विश्वञ्जिति सर्वपृष्टवन्तेन विधीयते इति  
यत् पूर्वशक्तिगं उक्तं तत् न । सर्वशब्दस्य व्यर्थत्वात्  
व्यर्थत्वमप्रदान् । बहुविधपदोऽयं सर्वशब्द इत्यो न  
युज्यते । पाठहिकानां तु पाण्यां विधाने नाम दोषः ।  
तस्मान् पाठहिकानामेव विधानम् । तत्रापि सर्वतन्त्रे  
विधेयम्, पृथानि तु अर्थात् मान्यञ्जिति । नहि पृष्टवत्त  
कुर्वता सर्वत्र सत्त्वात्तु शक्यते । तेन न विश्विद्वय  
प्रवृत्तः । तस्मान् विश्वञ्जिति पाठहिकानां पाण्यां पृथाना  
अतिदेश न ज्योतिष्टोमिकाना इति सिद्धान्तः । एव च  
पृथानायां पाठहिकयमानातिदेशोऽयम् । के

• ' विश्वञ्जिति सर्वपृष्ठे तन्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि  
पृथानानि च पृष्टवत्त ' ( ७।३।१।० ) इति । तत्र  
' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठो भवति ' इति उदाहृत्य क्रियं  
पृष्टवत्त अतिदेशार्थो न वेत्ति विचारयितुं ज्योति-  
ष्टोमिकपृष्टविधेऽयं पृष्टवत्त पाठहिकपृष्टविधेयो वा  
इति सत्त्वात् विश्वञ्जितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् तत्र च  
' पृष्टे स्तुवते ' इति ' सत्त्वात्पि पृथानि ' इति बहु  
वचनरूपेण माह्वरादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्टवत्तवाच्य-  
त्वात्पि पृष्टवत्तसममत्त अतिदेशप्रदात्तज्योतिष्टोमिक-  
प्रदानुशासनं नातिदेशार्थोऽयं पृष्टवत्त इति पूर्व  
पक्षविराट् ' नुदुदा रथतरं वा पृष्ट मरति ' इत्येकस्मिन्  
पृष्टस्य ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विधानान् पृष्टवत्तत्वात्पि  
सर्वशब्दायोगान् पाठहिकानामेव रथतर-बृहन्-वैश्व-  
वैश्व-शास्त्र-रथतानां पाण्यां पृथाना अतिदेशार्थं  
पृष्टवत्त इति ' पठहादा तत्र हि चोदना ' ७।३।  
२८ इति सूत्रेण सिद्धात्पिप्यते । सु पृ २४६.  
• ' विश्वञ्जिति सर्वपृष्ठे तन्पूर्वकत्वात् ' ( ७।३।  
३।० ) इति सत्त्वमाधिकार्यं ' रथतरं पृष्ट भवति ' ,  
' नुदुदा पृष्ट मरति ' इत्युपनिषत्कारयोः माह्वरत्तलोभ  
नामत्वेन प्रथमावगतपृष्टवत्तस्य ' सत्त्वात्पि पृथानि '  
इत्युद्गदवाक्ये माह्वरादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगे  
लाघविक इति पृष्टवत्तुत्तर नास्ति इति प्राशङ्क्यम् ।  
रसायनम् पृ. २९. • विश्वञ्जिति सर्वेव देवम्,

सर्वस्व न द्वादशमहाधिकम् । तथैव ज्योतिषोमे  
 स्थितत्वात् । तादृश च सर्वस्व चोदकप्राप्तमपि निय  
 म्यते । तथा च विश्वजिति द्वादशमहात् अधिकमेव  
 सर्वस्वम्, न द्वादशमहा ततो न्यूनं वा । वि. ६।७।५,  
 \* विश्वजिति सर्वस्वदाने घर्मज्ञानार्थं सेवमानः शूद्रः न  
 देवः स्वराभावात् । गर्भदातास्तु देवाः स्वत्वात् ।  
 ६।७।५. \* विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादीनामदेवता ।  
 ६।७।११-२. 'सर्वस्वदानम्वाप' इत्यत्र अधिकरण  
 द्रष्टव्यम् । \* विश्वजिति सर्वस्वदाने भुक्तपर्यं पशुपर्यं च  
 विभक्त्य यद्वाशिष्टं त्वर्वा देवम्, निष्ठागश्च चोदकप्राप्त  
 एव । नि ६।७।७.

ऋ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देवा ॥

न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।  
 ६।७।२।३॥

भाष्यम्-- अथैव सर्वस्वमे सवस्यः किं भूमिर्देवा  
 नेति ? वा पुनर्भूमिरशामिदेवा ? यदेतन्मूदरुच्य द्रवा  
 न्तरं पृथिवीमोदकं नाम, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा । तत्र  
 किं प्रातम् ? अविशेषादेवा । प्रद्युम्नसम्भवेन हि तत्र  
 स्वच्छन्दो वर्तते । यत्रपते च मानसेन व्यापारेण स्वस्वरा  
 निर्वनितुमिति । एवं प्राप्ते, भूमिः । न भूमिर्देवेति ।  
 कुत ? क्षेत्रागामीशितारो मनुष्य इत्यन्ते, न कुल्लभ्य  
 पृथिवीमोदकस्वेति । आह, य इत्यानीं सार्वभौमं स  
 तर्हि दास्यति । सोऽपि नेति म् । कुत ? यावत्ता  
 भूमिभागिनं सार्वभौमो भूमिरीद, तावत्तदन्वोऽपि । न  
 तत्र कश्चिद्विशेषः । सार्वभौमस्य होतृदधिकं यदधी  
 पृथिव्या संभूतानो वीर्यादीनां रक्षणेन निविष्टस्य इत्य  
 विद्वागस्येद, न भूमे । तस्मिन्निहाय ये मनुष्यास्तैरच  
 स्वर्गप्राप्तिना धारणाद्दृग्मगादि यद्भूमिभूतम्, तत्रेतिहा  
 मपि न कश्चिद्विशेषः । तस्मात् भूमिर्देवा ।

ज्ञा-- देवं महापृथिवी सेव देवा न वेति । साऽपि  
 सार्वभौमस्य पतनिति मनुजानो दानमह, नामो वरन  
 गितम् । रागं हि स्वर्गपदसर्वेवात्पन्नदृष्टोदरान  
 न्तेतिहासेन सर्वैकादिभ्यः कथान् दृग्मेष्वथ दृग्म-

दानमित्येतावत् सर्वम्. न हि स्वमित्यम् । अतो न  
 सार्वभौमो महापृथिवीं द्यात् माण्डलिकश्च मण्डलम् ।

सोम-- घनमित्यनेन पित्रादीनां घनराभावात्  
 श्रदानेऽपि भूमिर्नत्वात् शान् र्वादिति प्रत्यवस्थानात्  
 संगतिः सूचिता ।

वि-- 'देवा न वा महाभूमि, स्वत्याद्राजा ददास  
 ताम्, पालनस्यैव राज्यत्वाच्च स्व भूमीयते न सा ॥'

भाट्ट-- येव महापृथिवी तस्याः सार्वभौमपनरावात्  
 तेन उदानम् । इति प्राप्ते, सार्वभौमस्य अपि न तस्या  
 स्वरात् । जगत्स्यपि च क्षत्रुत्वाभिषेकपशुदेवादि  
 विषये एव स्वरात्पदादरात् । महापृथिव्या तु राज्य  
 मायाधिकारस्यैव जयेन स्यादन्तत् राज्यं हि स्वविषय  
 परिपालनकष्टमेव्यारण्यम्, तद्विमिक्तं च तस्य  
 कर्षेन्म्यः कथदानं दृग्मेष्वथ दृग्मदानं इत्येताव  
 न्यायम् । न स्वेतावसा तस्या स्वत्वम् । तथाचै वनगत  
 तुषनाशारापि स्वरापत्तौ तत्र स्वत्वोपपत्तपरिष्य  
 विधिरिरोभापते. तद्विषयस्यमत्रापतिवृत्तादिष्वपि स्मृत्या  
 पत्तेषु । तस्मात् नामो देवा । माण्डलिकेनापि न  
 माण्डलम् । परिषयादिलम्बं पशुदेवादि तु देवमेव ।

मण्डन-- 'देव भूगोलक न तु ।'

शंकर-- 'देवा भूमिगोल नापि ।'

\* विश्वजिति शोमस्य चित्यतः न दार्शवौर्ण  
 मासिक् । ८।१।१।२६ \* 'स स्वर्गं भावत् सर्वान्  
 प्रत्यविशेषात्' (४।६।७।१५) इति सूत्रेण विश्वजिति  
 अक्षरमात्मनपि अधिकारिण स्यादपि तुद्विरोधेण स्वर्ग  
 पत्तं युक्त्या स्व नितम् । इति पूर्वपथ । वि. १।१।१.

\* विश्वजिदधिकरणे ( ८।१।५ ) हि सर्वेभ  
 मगारम्भशदानामधुनकालानां प्रत्युत्पन्नस्यमयाभुव्यादि  
 दृग्मनां अन्तर्यामिसाक्षणेन पत्तयः कथ्यन्ते । इति  
 ४।१।१।१.

\* विश्वजिदधिकरणे एषातिद्वाङ्मनुष्यवत्स्य ( ४।१।  
 ५।१ ) \* 'अर्षानां कर्षेन्म्येन' इत्याद्यवस्य शोप  
 त्तुगोपेन स्वर्गद्विहानपरावसात्साक्षरपत्तम् । सु पु.  
 ५.८२.

॥ विश्वजिदादि एकफलम् ॥

तन् सर्वार्यमनादेशान् । ४।३।६।१३॥

भाष्यम्— 'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु करोति' इति । 'विश्वजिता यजेत' इति फलपदेवत्रिषु कर्मण्ये तत्समधिगतम् । इदं तु सदिह्यते किं सर्वफलमेतत्कर्म, उत एकफलमिति । किं प्रातम् ? तत् सर्वाधमिति । कुत ? अनादेशान् । न किञ्चिदिहातिदिश्यते इदं नाम फलमिति । अस्ति चेत् विश्रायेत । तस्मात् सर्वाधमनिशेषात् ।

दुप्— अनादेशान्प्रत्ययकामयते फलमनियमेन तस्य तस्योपाय वन विधीयमानत्वात् सर्वाधता ।

एक वा चोदनैकत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— एकफलत्वात्, न वा सर्वाधम् । कुत ? चोदनैकत्वात् । साकार्थत्वात् एतदधिपदन सवप्यते इत्युच्यम् । यधानेकनापि सबद्ध शनोति, तत् एकेन सबध्यते । एकेन सबद्धं च निराकार्यं भवति । न तदपरणापि सन्नयमहति । तस्मादेकैव कत यचोदना न्याय्या । तस्मादेकफलनेति ।

दुप्— यजेतेत्यस्य फलमाकार्थत्वं फलमध्याह्नियते । यस्यैव कृपणा गतस्तेन विश्रायेण निराकार्यं, कुतोऽनियममनङ्ग । तस्मात् नियतमेक फल साधयतीति ।

शा— स्थिते फलायत्वे किं सप्रकार्यमुनैकार्थमिति विगपानिर्देशान् सर्वाधत्वे प्रातः, अधिधीयत— 'येनैकेन तद्वाक्यं साकार्थं परिपूरितम् । तेनैवैतन्निराकार्यमिति नानेकफलत्वात् ॥'

सोम— पूर्वोक्तस्य विशेषपर्यवसानकथनेन निराहात् समाति । अनादेशान् फलनिशेषानिर्देशादिबन्ध ।

वि— 'सर्वं फलमुनैकत्वात्, सर्वमस्तत्रिषु शेषतः । एनेन तन्निराकार्यमलोऽनेकं न कल्प्यते ॥' [ भाट्टे नद पृथगधिकरणम् । ]

मण्डन— 'एकमत्र फलं ततः ।' तत विश्वजिदागान् एकमेव फलं सिध्यति इति शेष ।

अरु— 'तजानेकत्वेऽनेन ।'

॥ विश्वजिदादि सफलम् ॥

चोदनाया फलाश्रुते कर्ममात्रं विधीयेत न ह्यशब्दं प्रतीयते । ४।३।५।१० ॥

भाष्यम्— इदमामानन्ति 'तस्मात्पितृभ्य पूर्वेषु करोति' इति । तथा 'सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्य सर्वेभ्य छन्दोभ्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मानमागुरते, य सत्रायाऽऽगुरते, स विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वदृष्टेन सर्वस्तोमेन सववेदसदाश्रणेन यजेत' इत्येवलाश्रणेन श्रुते भवति सदेहं किं निष्फलमत कर्ममात्रं उत सफलमिति । किं प्रातम् ? निष्फलमिति । कुत ? फलाश्रुते, शब्दप्रमाणके कर्मण्येवजातीयके । न ह्यशब्दं प्रतीयते । ननु वैदिकानि कर्माणि फलवन्ति भवन्तीत्येवमुक्तम् । उच्यते । फलदानात्तानि फलवन्तीत्युक्तम्, न वैदिकत्वात् । एव तर्हि फलायतावगमात् फलवन्तीत्युच्यते । सुप्रफलं हि कर्तव्यं भवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षविरुद्धमेवजातीय कल्प कर्तव्यतम् । साधादि तद्दुःखफलमत्रगच्छाम । न चैवजातीयकं प्रत्यक्षविरुद्धं वचनं प्रमाणं भवति । यथा अग्निं मनःशलाज्जिनं, शिलां द्रवते, पावकं शीत इति । अपि चानुमानात् सुप्रफलता । यस्मात् कर्तव्यमत्र सुप्रफलमिति । प्रत्यक्षं चानुमानात् वरीयं । तस्मान्निष्फलेवजातीयकमिति । एव ह्यत्र फल कल्प्यते । यथैतत् फलवत्, एवमुपदेशोऽर्थवान् भवतीति । उच्यते । काम वाक्यमनयकमिति 'यास्य वचनं भवेत् । भवन्ति ह्यनर्थकाऽपि वचनानि दश दाडिमानि पडपूया इत्येवजातीयकानि । ननु विश्वजिदायापारं सुप्रफलं इति । सुप्रफलं हि भवत्यपूर्वम्, न व्यापार । न चायमपूर्वस्य कर्तव्यतामाह । फलकृतयताया हि सत्या तदवगम्यते । वाक्यार्थकं फलस्य कर्तव्यतामाह, न पदार्थ । न चात्र फलसदं वाक्यमस्ति । तस्मात् नायमपूर्वस्य विधायाक शब्दः । व्यापारमानमेव विधायाति । स च व्यापारो न तदात्वे सुप्रफलं, नाप्याययाम्, भङ्गित्वात् । तत्रापूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्यते । फलं च कल्पयित्वाऽपूर्वम् । एतन्निराकार्यं फलमवगम्यते । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तस्मात् निष्फलमत्रजातीयमिति ।

आह । अध्याहारेण्यामदे फलवचनम् । उच्यते । न शक्यं परिपूर्णं वाक्येऽध्याहर्तुम् । परिपूर्णं हीदं वाक्यम्, विश्वजिज्ञासाः कर्तव्य इति । न किञ्चित्पदमस्ति साक्षाद्वाच्यम्, येनाध्याहृत्य फले संश्लेष्यते । यथा श्लेषेऽपि पथि भवति विप्रलम्भकोपदेशः । सेनोऽयम्, यथा गच्छतु भवाननेनेति । परिपूर्णमेव इदं वाक्यम्, नाध्याहारमर्हति विप्रलम्भत्वेऽपि । एवमिदमपि परिपूर्णं वाक्यं नाध्याहारमर्हति । अपि च अध्याहियमागे मेवेदं वाक्यं संश्लेष्यते । विश्वजिज्ञासाः कर्तव्या, इदं च फलं भवतीति, द्वाविमावयौ । एकार्थं च वाक्यं समधिगतम् । तस्मादनर्थकमेवेनातीतं फलं भवति ।

दृष्टम्— विश्वजिदनाभनं ( फलभावात् ) फलाभ्रणात् । कर्तव्यतावचनस्य कर्तव्यताविनाभूतो न फलेन । तस्मादविनाभावात्, यस्मात्परः प्रत्ययः तस्य कर्तव्यता बोधयति । एवं श्रुत्यनुगतो भवति । अयोच्यते, फलेन निरा यणे न प्रवर्तते । तस्मात् कर्तव्यत्वात् नूनं सुगदोऽप्यभिरवयवाः । उच्यते । अनुमानात् तुल्यं कल्पते । प्रयोगेन तु दुःश्रामम् । अध्याहनेन फलेन कर्तव्यतेति चेत् । उच्यते । यजेतेति निराकाङ्क्षानात् अरप श्रुतोऽध्याहारः । अध्याहृतेनापि साध्यतावचनसंश्लेष्यतानसमाश्रान्ति सङ्घः । यजेत स्वर्गमिति कुतः सङ्घः । तस्मात् सति साध्यतावचनसङ्घे भवति फलार्थताऽपूर्वदारेण । यत् पुनर्वैजैतेति वैकल्यः पदार्थज्ञान साध्यतावचनसङ्घो नास्ति । तदभावे अपूर्वाभावोऽपूर्वाभावे फलाभावः ।

अपिषाऽऽस्मान्नामध्याहोयनाऽर्थेन गम्येताथानां ह्यर्थयन्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो ह्यसमर्थानामानन्त्येऽप्यसंश्लेष्यतस्मान् श्रुत्येकदेशः सः । ११ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्ष यावृत्तिः । न चैतदस्ति, अपत्नसिति । फलोपदेशो अर्थेन गम्यते । कर्तमेव अर्थेन । कर्तव्यतावचनेन । आह । ननु व्यापारस्य प्रत्ययविरुद्धा कर्तव्यता । न व्यापारस्योच्यते । कस्य तर्हि । व्यापारेणान्वयस्य कस्यचिदिति । भवति तेनेदानीं वाक्यं साक्षाद्वाच्यम् । तसाध्याहारेणोऽवकल्पते । भवति

वाध्याहारेणापि कल्पना । यथा, द्वारं द्वारमित्युक्ते, समिथतामपानियतामिति वा । कथं पुनरावगम्यते, इहाध्याहारेण कल्पयितव्यमिति । आशान्नामध्याहृतं । एवमिदमाशानमर्थवत् भवियति । शक्योति चार्थमवगमयितुम् । तस्मात्तानर्थकम् ।

ननु यद्यदध्याहियते तत्पौरोयम् । तेनावगतं चाप्रमाणम् । उच्यते । नापूर्वमध्याहरेण्ययमः । वैदिकेनैवास्त्य सहाभ्यन समशातेन एकावक्यतामध्यवस्यामः । आह । नैवं शक्यम् । अन्तिकदृष्टानिपतित हि पदं वाक्याथेमुपवनयितुमल भवति, न दूरद्वयतिष्ठमानम् । अत्रोच्यते । व्यवहितमपि हि पराशुद्रन्ववधापकं आनन्तयेण मनसि विपरिवर्तमानमलेच भवति विरोपमुपवनयितुम् । यथा— ' इतः पश्यसि पावतं दूरे जातं यनस्पतिम् । द्या श्रथमि विशालाक्षि या पिनक्षि जरद्वयम् ॥ ' इति । अय, इतः पश्यसीति शब्दो जुञ्जी भवति । सः, दूरे जातं वनस्पतिमित्येतैः पदैर्यैवहितैश्च जरद्वयमित्येतेन शब्देन व्यवधायकान्यपौत्र सवस्पमानः सवधते । अर्थानां ह्यर्थयत्वेन हेतुना व्यवहितान्यपि वचनानि सवधते । यानि पुनर्येतो ह्यसमर्थानि तान्गानन्तरेऽपि सति न परस्परं सवधमर्हन्ति । यथा, या पिनक्षि जरद्वयमित्येवमादीनि । तस्मान्न पौरोयता भवियति । आह । ननु अथापि अपेक्षा पौरोयता । उच्यते । नापेक्षा वैदे । वेदार्थप्रतिपत्तावस्थुयाव एव भवति । अनन्तपेक्षाया अर्थभयत्वा आशान्नामध्याहृतिसापेक्षाश्रित्यते । तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः । फलभावात् दूरेऽपि सत् तस्य सावपत्येकदेशभूतमित्यर्थः ।

दृष्टम्— कर्तव्यतावचनो भावनायां पुरुषं प्रवर्तयति । तस्याथ प्रत्ययेन गम्यम् । स च पुरदारथं प्रयोग्यता प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भाव्यमानः । अतः सर्वादिवातेषु पुरुषार्थोऽविनाभूनाः, प्रवाजादिषु द्वारेण, दूरवृणंमासादिषु याशात् । विश्वजिदादयोऽप्यनन्तानात् साक्षात् पुरुषार्थस्य साधनाः । विश्वजितेति च यागनामयेव कर्णविमलिसुतुकम् । तत्र यदि यागोऽपि करणम्, ततः साधनाधिकरथेन नामधेयत्वमुच्यते ।

घनते । कर्मभूते पुन सामानाधिकरण्याभावात्सामवेया  
भावे । न च विश्वजिज्ञास्यम् । अप्रतिद्वयत्वात् । अपि  
चाऽऽमानसामर्थ्यात् मानसाम्पादित्वर्थम् । एषाह-  
काण्डवर्णितो विश्वजिज्ञादोदाहरणम् ।

यास्यार्थश्च गुणार्थेनूत् । १२ ॥

भाष्यम्- ' इन्द्राय राजे सूक्त ' इति यथा  
वाक्यान्तरस्थेन त्रिभिर्घट्टेन गुणविधान भवति, एव  
फलविधानमपि भवितुमर्हतीति । यथा ' वरुणो या  
एत एहाति ' इति व्यपधारणकल्पनायामपि प्रामाण्य-  
नेवनिदमपि दृश्यम् ।

शा- ' विश्वजिज्ञा यजेत ' इत्यादिषु अथुतकलासु  
चोदनासु फल अस्ति नेति घटाप । ' नास्त्येव फल-  
मेतस्या चोदनाया फलानुभूते । शब्दगम्यमदष्टं  
हि फलं तेन विना कथम् ॥ प्रत्येतुं शक्यते  
तवैदध्याहारेण लभ्यते । परिपूर्णमिदं वाक्यं  
नाध्याहारमपेक्षते ॥ ' तदभावे तु घातार्थं  
भाव्यत्व को निवारयेत् । तथा च सति सपूर्णं  
वाक्यं नाध्याहृतिसमम् ॥ ' तस्मात् निष्क-  
मेवैव कर्मैति प्राप्ते, उच्यते- ' त्रिधियुक्ता क्रिया  
नेन घातार्थं भाव्यमूक्तवृत्ति । भाव्येन च विना  
वाक्यं नैव तत्परिपूर्वते ॥ यास्यसंपूर्णयाऽत  
फलमध्याहृतिष्यते ॥ ' तेनाभुतफलानामप्य  
ध्याहृतफलान्नयान् । सर्वेषां कर्मणामन फल-  
परजनवस्थितम् ॥ '

सोम- अनपेक्षे फलाध्वन्याद्विश्वजिज्ञादरेण न  
फलपरमिति प्रयत्नमानान् समति ।

वि- ' नैवान्नि विश्वजिज्ञासो फलमस्युन नाभूते ।  
मात्रायेकादिषु कल्प्य फल पुन प्रवृत्तये ॥ '

भाट्ट- ' विश्वजिज्ञा यजेत ' इत्येसाहकाण्डवर्णित  
विश्वजिज्ञादासुतकलासु माननाया मात्रायेकाया समान-  
वदश्रुतुनतीत्येति यागा न माय, ततोऽप्यन्तरत  
त्रिधियुक्तवचनमनन्तःकल्पनेन पुण्यावस्थेन भावतया  
यान्ते, तृतीयातनामनेपयामानाधिकरण्येन यागस्य  
फलस्यारगनेश्च । अतोऽभूतेऽपि फले तदावतकाम  
पदान्तदप्यथाध्याहृतिय पुरव्यायर्थक्यतमन । तच्च

पदमन्याहृतमपि वेदकाहृत्याया अथाहृततयादिकमेव ।  
वेदतुल्य वा । तद्य फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वोपि,  
एककल्पनयेन निराकाहृत्यात् । तदप्येक स्वर्ग एव,  
न तु पुनपथादि ' यत्र दु खेन समितम् ' इत्यादि-  
वाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमाभावचित्त्वेन विज्ञा-  
तीयस्वर्गोऽन्यैरेव जन्वतावच्छेदकत्वे लघुत्वात्, पुत्रादीना  
तु सुपसाधनतया पुत्राभावेनैव विज्ञानोपलक्षितत्वाच्च ।  
स्वर्गस्य ननुमि प्राप्तमानितया शास्त्रस्य महाविषयपर-  
ताभावात् । एतानाविशेषेऽपि च न सुपत्त्यस्य ऐहिकी  
मुमिक्ताधारणस्य निष्पन्नोपलक्षितकलासु जन्वताव  
च्छेदकत्वम्, स्वरस्यो दुःखासमिन्नतुपत्त्यैवेच्छाविषय-  
त्वात् ननुमिक्ताधारणस्य फलानुपपत्तेः, व्याप्यधर्मैण  
जन्व्यतरामये व्याप्यधर्मैण अन्यथासिद्धत्वाच्च यमि  
चारेण सुपत्त्यस्य स्वर्गस्यवदेन नान्यतावच्छेदकत्वानुप-  
पत्तेश्च । अतो विश्वजिज्ञादासुतकलासुतकलासुतकलासु-  
तानच्छेदकत्व विज्ञातीयस्वर्गावस्थेरेव युक्तम् । मोक्षोऽपि  
च यदि दुःखप्रवृत्तय, तदा पापघटादिवैदधे न  
विश्वजिज्ञास्य जन्वतावच्छेदकगौरवात् । यदि त्वानदा  
गातिरूप तदा तस्य शान्तिजन वत्तान विश्वजिज्ञास्यत्वम् ।  
यदाऽपि ' कर्मणैव हि सखिदिमादित्यता जननादय ' इति  
वचनाः कर्ममानतयत्वम्, ज्ञानकर्मसमुच्चये वा  
पामाणिङ् तदाऽपि ' त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गम् ' इत्या  
द्युपनयोपगम्यहृतयानोचनया कर्मदावस्य सर्वकर्मपरस्था-  
वयायादधुतकलासु विश्वजिज्ञादिमात्रपरस्थे प्रमाणाभावात् ।  
न चैतमपि कर्मान्तरतावाप्येन अस्यापि तत्फलकत्वो-  
पपत्ते विश्वजिज्ञास्यत्व चोत्पत्तिपरस्येनापि चरितार्थ-  
त्वात्तत्कलानानुपचितिति वाच्यम्, उक्तवाक्येन  
रवनालापरागुत्थेन कल्प्यप्रयोगविधीनामेव कर्मणा  
मोक्षफलकलासुते अन्वयप्रयोगात्तस्य विश्वजिज्ञादे  
श्रद्धेणै वैरूप्यप्रसङ्गन निदरविज्ञास्येऽपि प्रयोगविधि-  
सिद्धयर्थे कर्मफलकलानाया आनन्दयकत्वात् । एतेन  
' त्रिधिविधमिति यजेत ' इत्यादिवाक्यात् ' कर्मण  
पितृलोक ' इत्यादिवाक्यात् त्रिधिविद्यामात्रार्थेन  
पितृलोकमात्रपर वा विद्वानिदारेयासासम् । अत एत  
प्रयोगान्तरकल्पनाभिधेय न प्रयानादीनामपि विधिदिया

यत्नम् । एतेन ' सर्वेषां पापमपनुदति ' इत्यादिनाकथेन पापक्षयफलकस्य विश्वजितोऽपाराम् । तस्य नित्यस्थले निविद्यमानपुक्तनेमिति शानुपद्विचलनेन विश्वजिति प्रयो-  
ज्यस्त्वकल्पने वैलक्षण्यपत्तेः ।

मण्डनम्-- ' विश्वजित् सफलो यागः । '

शंकर-- ' फलं विश्वजितोऽस्ति च । '

॥ विश्वजिन्म्यायः ( स्वर्गः फलम् ) ॥

-स स्वर्गः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।

४३३।४।१५।।

भाष्यम्-- एवंजातीयक्येनैवोदाहरणेषु एतत् समभि-  
गतमेक फलमिति । इदमिदानीं संदिश्यते किं परिचित्,  
उत स्वर्ग इति । यतिविदिति प्राप्तम्, विद्योपनिधि-  
धानात् । तत्र लभ्यते । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यवि-  
शिष्टत्वात् । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गं गताः । कुत एवम् ?  
मीतिर्हि स्वर्गः । सर्वत्र मीतिं प्राप्यते । किमनो यवेनम् ?  
अविशेषवचनः शब्देन विशेषेण स्पष्टस्थितौ मधि-  
प्यति । यज्ञेन कुर्वादिति । तस्मात् स्वर्गफलमेवजाती-  
यकमिति ।

प्रत्ययाद्य ॥६॥

भाष्यम्-- भवति च अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्गः  
कर्मिति प्रत्ययो लोके । एवमुच्यते । आरामदात्  
' वदत्, निघण्टोऽस्य स्वर्गः । तदागच्छन् देवदत्त,  
निघण्टोऽस्य स्वर्ग इति । किमतो यथेयम् ? इत्य  
मनो न न्यायेन स्वर्गे समप्रयोगो भवति । यस्मात् स्वर्गकलेषु  
कर्मसु कर्तव्येषु फलवचनं नैवोच्चारयन्ति, मन्थते एवेति ।  
तस्मात्प्रवृत्तगच्छामः, प्रवृत्तातीयेषु स्वर्गः फलमिति ।

शा-- एकं फलमित्युक्तम्, तदेकं किमिति न  
शक्यते, अतः पुनरपि सारार्थत्वं अप्रामाण्यं वा अनप्य-  
वशात् प्राप्नोति । तदुच्यते--'स्वर्गोऽनतिशयप्रीति-  
रूपो दुःखविपरिजितः । भूयान्तोऽभिलषन्त्येनमल्पे  
स्वल्पसुखं नराः ॥' सति समये शास्त्रस्य भूषोक्तिपदकं  
न्यायम्, अविशेषप्रवृत्तत्वात्सर्वोपशरिहारात् । स्वर्गं च  
दुःखासंशुचनिरतिशयसुखसुरासक्तः सर्वेषां अभिनतः ।  
पदकारिसुखं तु तु शानुपकर्मस्य च केचिदेष शर्थात्ते ।  
प्रत्ययादपरिहारस्तु सारभिलषितोऽपि प्रत्ययापापेयस्य

मी. को. ५६३

हितताऽपि किञ्चन्येन हृदयमागच्छति । ' ततस्तु  
सुकरानां सुखमेव परं फलम् । तद्यत्नतिशयत्वेन  
स्वर्गात्मकमिति स्थितम् ॥ '

मोम-- यत् एकं फलं सः स्वर्गः स्यात् सर्व-  
पुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः ।

वि-- ' एकं यत्किञ्चिदधना निवृत्तं, न निशाम-  
कम् । तस्मादाद्यः सर्वेषुसामिष्टत्वात्सर्वो एव तत् ॥ '

मण्डनम्-- ' स स्वर्गस्तत्रविशिष्टत्वात् । ' ( सर्वः  
पुरुषैः ईषिततमत्वात् इत्यर्थः ) ।

शंकर-- ' तत्रापि स्वर्ग एव नः । '

॥ विश्वजिन्म्यायः । यथा-- विश्वजिद्विधिरूपे हि  
' विश्वजिता यज्ञेत् ' इत्यत्र फलम्याश्रयत्वात् फलमन्वरेण  
च विधिभूतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभि-  
लषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् । एवं च यथायथादवाक्ये  
विधिवाक्ये फले न भूयते तत्र स्वर्गः फलं कल्पते इति  
प्रकृत्यापयिष्यते । एवं प्रकृत्यान्तरेऽपि कलामिति ।  
साहस्री. ८५७.

● अभुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्म्यायेन कल्पनीयः  
( अल्पयनस्य ) । वि. १।१।१, ● ऋत्विग्नामिफलस्य  
कल्पविदश्रयणात् । न च विश्वजिन्म्यायेन कल्पयितुं  
शक्यम्, परार्थकर्मणि यत्रुक्तस्य अर्थवृत्तेरेव असंभवात् ।  
१०।८।१४, ● तस्मात् सुखं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं  
एव भवति ' इत्यत्र कर्तौ निश्चयमस्यत्वात् पुरकार्य-  
मिदं पारकम् । न चात्र फलभ्रमः, विश्वजिन्म्यायेन  
स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । ३।५।१२, ● ' दर्शपूर्णमासाम्ना  
स्वर्गं गतो यज्ञेत् ' इति वाक्ये फलमकथयति न करोति  
उत्पत्तिशक्येन कृतत्वात् विश्वजिन्म्यायेन । टुपु. १।१।  
१।१ पृ १६३६. ● द्वादशाहृत्यैर्धमाविनः त्रयोदश-  
रात्रवृत्तदशरात्रादयः सर्वे समविशेषाः । ' त्रयोदश-  
रात्रेषां रात्रयो यस्मिन् समविशेषो षोडश त्रयोदशरात्रः'  
इति शत्रुदशम्यायात्वेन एतद्वचनान्ततया प्रयोगे निर्देशो  
भवति । क्वचित्तु शत्रुदायिना रात्रिनिशेषाणां प्रत्येक  
प्राधान्यमनुपपेय एव एव समविशेषः बहुवचनान्तेन  
रात्रिद्वन्द्वेनाभ्यायने । तादृशो रात्रियमे विश्वजिन्म्यायेन  
स्वर्गं फलमेव कल्पनीयः इति पूर्वपक्षः । वि. ४।१।८.

● धर्मविज्ञानसाधनरूपे अल्पयनविधि. स्वर्गार्थं इति विश्वजिन्त्यायेन पूर्वपद्यः । घाळ. पृ. २. ● 'न कलञ्ज भक्षयेत्' अत्र एतुदासः । तस्य च अमलगणकलास्य विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः ( इति पूर्वपद्यः ) । वि. ६।२।५. ● 'न कञ्च भक्षयेत्' इत्यादी मद्यपानावसकलास्य विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधान इति ( पूर्वपद्योऽयम् ) । भाट्ट. ६।२।५. ● न चान ( हिरण्यधारणे ) फलाभायः, विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गस्य कल्पपरत्वात् । वि. ३।४।१२. ● पापक्षयस्यैव भायन् नित्यसत्वे ' धर्मस्य पापमवनुदति ' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते । अत एव न विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गकल्पनम् । भाट्ट. ६।३।२. ● पञ्चमपद्यश्च ( न क्रियते ) विश्वजिन्त्यायेन प्राप्तत्वात् । दुपू. ७।१।१२ पृ १५२५. ● ' मलवद्वाशना न यजदेत ' इति प्रतिषेधस्य पुण्या धर्तुत्वे आर्यसादिकस्यापि फलसाध्यात् विश्वजिन्त्यायेन तदङ्गानापत्तेः ऋचर्थे एषाथ प्रतिषेधः । कु. ३।४। ११।२४. ● ' सोमेन यजेत ', ' स्वाध्यायमधीयीत ', ' प्रज्ञामुपादयेत् ' इति । सन सोम. काय्य, ' उद्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति कामस्योगेन आज्ञातरत्वात् । अल्पयनप्रज्ञोत्पादनयोरपि विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पिते कमिषोगोऽपि कल्पते ( पूर्वपद्ये इदम् ) । वि. ६।२।११. ● ' सोमं च न निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः ' अत्र श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलत्वेन निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गफलत्वनामा अष्टमत्वात् । तस्मात् भुवमेव फलम् । ४।३।९. ● ' सोमं च न निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः ' इत्यत्र विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गकामवदाध्याहारः शङ्कित. चतुर्थे । घाळ. पृ. ३. ● ' स्वाध्यायोऽप्येतस्य ' इत्यत्र अश्वर- ब्रह्ममम विधिषम् । अश्रुतोऽपि च स्वर्गः विश्वजिन्त्यायेन कल्पनीयः । वि. १।१।१.

● विश्वजिज्ञासाः, यः सन संकल्प्य नानुतिष्ठति तस्य प्राप्तक्षित्तत्वेनापि निश्चितः ' यः सन्नागुरते स निश्चिन्ता यजेत ' । वि. ६।२।११.

● ' स्वाध्यायोऽप्येतस्य ' इति स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् ' किं ' इति तत्र विश्वजिज्ञासा फलं कल्प्यते

( विश्वजिनि यया कल्प्यते तया नाम ) । दुर्. ५।१।४।६.

● विश्वजिद्विधानं सनसकल्पानन्तरं सत्रमुद्वैतः सनफलार्थतया । ६।४।१।१३२-१३३, ' सनसकल्पा- नन्तरं सत्रमुद्वैतः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिद्विधिः सनाथ प्रवृत्तमानस्यापि सामु- र्थाने । ६।५।७।२५-२७. ' सनाथ प्रवृत्तमास्य सामुर्थ्याने विश्वजिद्विधानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट- व्यम् ।

● विश्वजिच्छब्दः यामनामधेयम् । वि. १।५।२.

● विश्वजिच्छब्दस्य यामनामधेयतया प्रामाण्यम् । १।५।१.

● विश्वजिद्विदितरात्रः पशुसामस्य इति कर्त्वी- यत्वे । घाळ. पृ. ३४.

● विश्वज्योतिः । ' अथैष विश्वज्योतिः ' अत्र सनामेदात् कर्ममेदः । वि. २।२।८. ● विश्वज्योतिः यज्ञः । जैत्रा. १।२।३६ । ' नरतिशतं स्तोत्रियाः । ( अधिके ) द्वे स्तोत्रिये उपमस्तुर्ये । अयो पञ्चो एषो परमानो तावेव तौ समो करोति । अयो विश्वज्योतिरेव यज्ञन्नुर्भवेति । '

● ' विश्वसूत्रामयनं सहस्रसवस्तरम् ' विश्वसूत्रामयनं नाम सत्र सहस्रदिनम् । सत्रस्य सान्द्रो दिनपरः । वि. ६।७।१३. ● विश्वसूत्रामयने मनुष्याणामेवाधिकारः, सत्रस्य सान्द्रस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१३।२१-४०. मीको पृ. २९८ ' अधिकारः विश्वसूत्रामयने ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वामित्रस्य चाण्डालयान धर्मव्यतिक्रमः । उच्यते । विधासिमस्य यत् रागद्वेषपूर्वकमपि ततोत्पन्ना- रुद्रस्य चरितम्, तत् ' सर्वं बलवतः पच्यम् ' इत्यनेन न्यायेन महापुत्रि च संपाति हूरा सति क्षय नशतः, उत्तरकाले वा पापनिष्ठादि प्रायश्चित्तेः प्रतिशुद्धीकस्य जीर्णयपि । मन्दतपसा गजेरिव महाबद्धकाण्डदिभयं आत्मविनाशायैव स्यात् । वा. १।२।३।७ पृ. २०३. २०८ । मुधा-विश्वामित्रः क्षत्रियमपि विश्वसूत्रं ब्राह्मण कन्याद्वरणमुपितस्य पितुः दायात् चाण्डालरामायनं

याज्यामास । घृ. १८५, व्यामोहभावेऽपि ' आपदि मन्तुद्वयं भूतवतः निशङ्कोः प्रस्तुपवर्तयं मया ' इति प्रस्तुपवरेच्छया ' चण्डालमपि वा शयरीर स्वयं नयामि ' इति स्वपमावस्थानेच्छया निशङ्कुद्वेषरि वसिष्ठे द्वेषाय ' सपोऽनेन पापं नाशयामि ' इत्यभ्यवसाय षण्डालं याज्यामास । घृ. १९१.

● विद्यामित्रतस्मान्नस्त्वानमेवाधिकारः (सने) । ६।१।४।१४-२६, मीको. घृ. ३०४ ' अधिकारः सने वैश्यामित्रतस्त्वानस्त्वानामेव ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विषं मृत्युरिति न्यायः । मृत्योर्निसिमिति सम्भवे । साहस्री. १९१.

● ' विषं मुद्व्य ' इत्यन अनीषितवर्गं त्वपरा द्वितीया । मणि. घृ. १. ● न हि मन्दविषेण बूधिके- नाभि द्यो त्रिषेण न आद्वित्त, षडपि तत्र चित्तिला नाऽऽदरेण वर्तव्या भवेत् ( न तु तथा किंतु कर्तव्ये चित्तिला ) । भा. २।१।६।१६.

● विषस्य विषमौषधिमिति न्यायः । अयं लौकिकमाहार्यः स्पष्टः । साहस्री. ८३९.

● विपक्षीटन्यायः । यथा विपात् जातः कीटो विप भङ्ग् सन् विपक्षो जीवति, तद्वत् प्रवृत्तेऽपि । विवृत्तश्च अय पक्षेन । तद्यथा— " विद्यास्मिन्नगरे महान्शपथ कृत्वाऽऽमुष्माणा गणः, को दशः परविच्छदार- हण्ये उषोऽपि पीते जनः । को दाता रजको ददाति षष्ठेन प्रातर्गृहीत्या निद्रि, तर्हि जीवति हे सते विपक्षमिन्त्यायेन जीवायवहन् ॥ ' इति । साहस्री. १०९.

● विपन्न. ओषधि. । ' यथा वा सर्पविजान्ते मनुष्ये वा तिलोपधिन् । दन्तेर्गृह्णाति कामाहूः समस्त विपदारिणीम् ॥ ' इति । वा. १।३।३।७ घृ. २०७.

● विपन्नमन्त्र. । ' यथा वा चरदानादौ देवताय नोदये । यद् यथयसि स मन्त्रे विपन्न इति मन्त्रित्वे ॥ लोकः सार्धं तं मन्त्रं विनापहरणारिम् ॥ ' वा. १।३। १।७ घृ. २०७.

● विपभक्षणन्यायः । दिव्यविशेषात्मकोऽय न्यायः । साहस्री. ११७.

● विपवृक्षोऽपि संवर्धे स्वयं छेत्तुमंत्रोत्त- मिति न्यायः । अय न्यायो हि कुमारसंभवाख्य- कापस द्वितीयसर्गीषपक्षपञ्चाशत्तमश्लोकेन विवृतः । यथा— ' इतः स देव्यः प्राप्तश्रीनेत एवाहति हयम् । विपवृक्षोऽपि सर्वथ स्व छेत्तुमहाप्रतम् ॥ ' इति । साहस्री. १३४.

● विपव्रणानां पाटनमन्त्रेण नोपशान्तिः । वि. ३।८।४.

● विपमा हि रक्तिः आजाना आविकानां च भाषानाम् । याजता कालेन आजानानि पश्यन्ते तावता आविकानि विलीयन्ते । भा. १।४।१।३७.

● विपममन्त्रवर्गमन्यायः । एकस्मिन् कर्मणि शाराभेदेन मन्त्रनामाख्ये विकल्पेन विनिर्देशः ॥

ऐन्द्रायाः षड् यागाः काम्याः यान्यानुवाक्यायुगले तु द्वे एवाम्नाते तत्राय युगलगायस्य कर्मणोऽङ्ग निर्निवादम् । अन्यत्तु युगल पञ्चानामपि कर्मणामङ्गम् । युगलद्वयं वा पुनः पुनराकर्ष्यं श्रितुवाकवाते तदन्तगत- मन्त्राणांयि दृष्टव्यमित्यदिपमाणामेक समानानामन्य- दनम् । इति प्राप्ते, ' सन् स्यात् ' इति न्यायेनाङ्गि- नामङ्गशेथ विभागे सति आवश्यकस्यायमन्यपस्यान्य- मङ्गमिति स्वस्वानविधृष्टिः । संस्कृ. १।२।२.

● निपमपदा वृहती । पादेषु अधराणि ९।८। १।१।८ । उद्यो ' धनितः सुतमित ' ( ऋस. ८।४।६। २० ) ।

● ' निपय. संशयश्रेण पूर्वपक्षस्योत्तरः । प्रयोगेन च पञ्चाङ्ग दाख्येऽधिकरणं ध्यतम् ॥ ' सवतिश्लेति षड्वि- षट् । मणि. घृ. ५. ● विपय.— एत दयासंबोर्गो दोषविनिर्देशः रिक्तः । इदानीं तद्विदोषयिन्ता । वा ३।१।३।३-१५.

● विपयान्नोपने विपर्ययदयोः दक्षिस्तुत्या । वा. ३।४।१।१३१ घृ. ९६७.

● विषयाऽऽकृष्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे पथमिति न्यायः । साहस्री. ७१९.



● विषयता ज्ञानोत्पादा भाविभूतयोरपि पदार्थयोः तिष्ठति । मणि पृ १६, ● विषयता ज्ञानविषयान्भावमनिरिक्ता । सा च नित्या, ज्ञानजन्या या । ( इदं 'प्रासाध्यवादः' इति विन्दी मीको, २८५७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ) । पृ. १६-१७, ● विषयतायाः अपि पदार्थानुपपत्तीकाणाम् इति परे । पृ. ५८, ● विषयतायाः पदार्थानुपपत्तेन समवायेन उत्पत्त्यभावेन समवायिकारणाभावसम्भवाच्च । पृ. १७.

● विषयरूपः अर्थः— योगसूत्रानां पञ्चकारि शब्दानां विषय, पदार्थादिः ( टिप्पणी द्रष्टव्या ) । वा. ३।४।१।३३ पृ. ९३३.

● विषयाणां कण्डूयनं प्रयोजकं प्राप्तं तु न प्रयोजकं ज्योतिषोमे । ४।२।७।१९.

● विषयाणां कण्डूयनं सर्वज्ञानहर्षणे नियम्येत । अन्येषुऽहनि च प्राप्तं स्यात् । भा. १।१।३।६।१४.

● विषुवान् नाम एकाहविशेषः । तत्र अतिदेशतः चत्वारि आयससङ्क्रान्तिं शस्त्राणि होतु—मैत्रायण-ब्राह्मणच्छात्रि—अच्छात्रावकप्रयोगानि प्राप्तानि । सु पृ. ११०. ● विषुवति 'अकं यङ्कति' इति । तेन प्राकृतमहाशा बाध इति पूर्वपक्ष । वैकृतप्राकृतान् समुत्स्य इति सिद्धान्तः । वि. २ । ४।३. ● विषुवति अकंप्रदेशेण ऐन्द्रवायवीनां समुच्चयः । १०।-१२।३-५ मीको पृ. ५६४४ 'महसमुच्चयनाय' इत्यत्र अचि करण द्रष्टव्यम् । ● विषुवान् आयसनाप्रवाया, निवेश । १०।५।१५।५८. मीको पृ. ८५७ 'आयसनाप्रवाया विषुवति निवेश' इत्यत्र अचिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विषुवति जगत्सामुत्पन्नसामं नियते स जगत्सामा । तत्र आयसनाप्रवायं प्रदानं यद्गीर्वातं शुक्राणो विषुवान् इति तु कामाय भविष्यति । भा. १०।-१।१५।५८

● विषुवति 'महाविश्वीः त्रैः उग्र भवति' इति 'त्रिभङ्गं बृहत् पित्रु' इति जगत्सामुत्पन्नसामं महाविश्वीत्यस्य सामने पृष्ठभावनत्वेन विषयम् । सु. पृ. ८९२.

● विषुवतामये मुख्ये अहनि प्रयत्नो जगत्सामं धे मति आयसनाप्रवायं यदि जगत्सामाऽऽप्तव्या प्राप्त्' इति त्रिभङ्गते न तु कर्मोत्तरम् । वि. २।१।१.

● विषुवद्वितारात्रः ज्येष्ठस्य ज्येष्ठिन्यस्य वा— इति मातीयपुराणे । चाट्ट. पृ. ३४.

● विष्टारपट्टिकः उत्तरा, बृहती योनिः तयोरेव प्रप्रथमेन सपादिते वाहते तृत्ते रोच्यौधावयसाम्भोगं ज्योतिषोमे । ९।२।६।२५-२८ वर्णकं २. मीको. पृ. १८१९. 'ज्योतिषोमे बृहतीविष्टारपट्टिकोरेव' इत्यत्र अचिकरण द्रष्टव्यम् । ● विष्टारपट्टिकः पट्टिकः । पादेषु अक्षराणि ८।१२।१२।८ । उदा० 'अतीत्य निदक्षिरः' ( फ्रसं. ५।५३।१४ ) ।

● विष्टारपट्टिकी बृहती । पादेषु अक्षराणि ८।१०।१०।८ । उदा० 'युव शास्त महो' ( फ्रसं. ३।१२०।७ ) ।

● विष्णुतिः अष्टाचत्वारिंशत्सोमस्य । 'पोडशम्यो हि करोति, स तिसृभिः, स द्वादशभिः, स एकया, पोडशम्यो हि करोति, स एकया स तिसृभिः, स द्वादशभिः, पोडशम्यो हि करोति, स द्वादशभिः, स एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं. ७।२।६ सायणः. ● विष्णुति उग्रणी नाम । वि. १।४।३, ● विष्णुतिः एकविंशत्सोमस्य । सप्तम्यो हि करोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया । सप्तम्यो हि करोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया । सप्तम्यो हि करोति, स तिसृभिः, स एकया, स तिसृभिः' इति । ( अस्यार्थः मीको पृ. १२८८ 'एकविंशत्सोमस्य विष्णुति' इति विन्दी द्रष्टव्यः ) । ९।२।६ वर्णकं ३. ● विष्णुतिः चतुश्चत्वारिंशत्सोमस्य । 'पञ्चदशम्यो हि करोति, स तिसृभिः, स एकया । स एकया । चतुर्दशम्यो हि करोति, स एकया, स तिसृभिः, स द्वादशभिः । पञ्चदशम्यो हि करोति, स एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं. ७।२।६ सायणः. ● विष्णुतिः चतुर्विंशत्सोमस्य । 'अष्टाभ्यो हि करोति स तिसृभिः, स चतसृभिः, स एकया । अष्टाभ्यो हि करोति, स एकया, स तिसृभिः, स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हि करोति, स चतसृभिः, स एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं. ७।२।६ सायणः. ● विष्णुतिः त्रिंशत्सोमस्य । तत्र

उपती नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स प्रथमया, तिसृम्यो हि करोति स मध्यमया, तिसृम्यो हि करोति स उत्तमया, उच्यते त्रिवृतो विष्णुतिः' प्रथमे पथये त्रिषु सूक्तेषु आथास्तिस्र ऋचः, द्वितीये पथाये मध्यमाः, तृतीये पथये चोत्तमाः । तिसृम्यः इति तृतीयाथे पञ्चमी । हि करोति गाथतीत्यर्थः ॥ अथ परिवर्तिनी नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः, तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः, तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः परिवर्तिनी त्रिवृतो विष्णुतिः' इति । पराचीभिः अनुक्रमेण आम्नाताभिः ॥ अथ कुन्दायिनी नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः । तिसृम्यो हि करोति या मध्यमा सा प्रथमा, चोत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा चोत्तमा । कुन्दायिनी त्रिवृतो विष्णुतिः' इति अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः, तृतीये तु उत्तमप्रथममध्यमाः इत्येव व्यत्ययेन गातव्याः । तदिदं त्रिवृतिप्रथ विक्लितम् । वि. १।१।३, \* विष्णुतिः पञ्चदशस्तोत्रमस्य । 'पञ्चम्यो हि करोति स तिसृभिः, स एकया, स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया, स तिसृभिः, स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया स एकया स तिसृभिः' । एक सूक्तं त्रिवर्तनीयं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचं निरम्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ उत्तमायाः । इति । १।१।३, \* विष्णुतिः सप्तदशस्तोत्रमस्य । 'पञ्चम्यो हि करोति स तिसृभिः स एकया स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स एकया । सप्तम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः' । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचं निरम्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमाया । तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । १।४।३ पृ. ४४, \* विष्णुतिः स्तुतिप्रकारः । सा च त्रिषु पञ्चदश-सप्तदशादीनां स्तोत्रानामन्यास्या भवति । अत्र ऋचा संख्यादीनां परिवर्तनं भवति । १।४।३, \* विष्णुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । तत्रापि ऋचा-मातृसिद्धिदोषेण रचनाविशेषो भवति । द्विन पञ्चदशम्य सप्तदशम्य एकविंशम्य इत्यादि स्तोत्रमस्य त्रिवृत्तौ विद्वा भवन्ति । के. (वि. १।४।३) \* स्तोत्रोपावरितानायाः

औदुम्बर्यः प्रादेशमात्राः कुशाः विष्णुतिः । सु. पृ. १६०.

\* 'विष्णुः उपाशु यष्ट्योऽन्नामित्याय' ('प्रजापतिः' 'इन्द्रात्मी') इत्येवमादयो चाभिराजाभिरुपक्रमो-पसहारमध्यपातिनः अन्तरालसम्प्राचविव्येकनाकयत्वेन अयेनादरवात् पृथग्विधितमलभमानाः न देवता-विशिष्टकर्मत्रयविधानायाः विज्ञायन्ते । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९. \* विष्णुर्वा उपाशुवाजे देवता स्यात् । तत्र दौशान्मानात् । भा. १०।८।१७।५३. \* 'विष्णुर्वा म्यादौनाम्नानात्' ( १०।८।१७।५३ ) इत्यादिना मान्त्रगणिकरं जैमिनिप्रथमव्यथिति । वा. २।२।४।१० पृ. ४९५. \* 'विष्णुर्वा म्यादौनाम्नानात्' ( १०।८।१७।५३ ) उपाशुवाजे, पूर्ववि-करणपूर्वपक्षे द्रव्यानियमवत् किं देवतायामध्यनियमः, शान्तेकप्रमाणत्वाद्देवतायास्तेन विना कल्पनाऽयोगात् 'आमेयं उपाशुवाजमन्त्रता यजति' 'ऐन्द्रं उपाशु-याजमन्त्रत यजति' इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरस्याभिया-दिपदानुपद्वेगे वैकल्पिकप्रकृतान्यादिदेवताविधिकल्पनया प्रकृतानामेव मध्ये वा काचित् प्रजापतिधर्मोपाशुत्व-दर्शनाद्वा प्रजापतिविधिकल्पनया स एव प्रजापतियो, 'प्रजापतिं मनसा यजेत' इति प्रजापतेस्तूर्ण्योपाशुत्व-धर्म-करणविधानेन उपाशुवाजमन्त्रमाप्नात् प्रजापतिविधि-कल्पनानुपपत्तेः नियमसमये चानियमयोगात् मुख्यत्वेन आमेयपदमाप्तानुपद्वेगे अभिविशिष्टोपाशुवागविविकल्प-नया अभिनियम इति विचारपूर्वकं 'विष्णुर्वा' इति सूत्रेण मान्त्रगणिकदेवताभ्रयणम् । सु. पृ. ७१-५-६६, \* 'विष्णुर्वा म्यादौनाम्नानात्' ( १०।८।१७।५३ ) । शाक्तमेतेन उपाशुवाजकर्म वैष्णवादिशाक्तानुवाक्या-नुगत्याम्नानात् ध्रुवप्रितिनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य प्रधाना-काङ्क्षितदेवताप्रकृतानुपद्वेगेकारकत्वसंभवे अनाका-ङ्क्षिताददोषकारकल्पनाऽयोगात् देवताकल्पकारोपरत्तेः मन्त्रकर्मण्यो देवताविधि-स्तिव । सुमे विष्णुमह्य अन्तरेण एकमात्रायां अनामाग्यायां विष्णुवाग्यानु-वाक्यमाप्नात् अनामाग्यायामेव उपाशुवाजविधिः कार्यं इति प्रदर्शनायै पूर्वपक्षस्येन कृतम्, न देवतान्वयनिश्चय-

धम् । पृ ७५७ \* न च विष्णुना स्तुतेन कश्चि  
 दर्शोऽस्ति । न स्तु ये विष्णु हविर्दत्तीकियते । भा  
 १२।४।१।१ \* विष्णोरुक्कमस्य आवाहनस्य माप  
 वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले । १०।१।१।१-३ वर्गक  
 ३ 'वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरुक्कमस्य' ।  
 इत्यत्र अचिकरणं प्रष्टव्यम् । \* विष्णो सर्वदेवानां मध्ये  
 प्राधान्यमस्ति ' अग्निर्वै देवानामधनो विष्णु परम ' ।  
 इति श्रुतं । सु पृ ७७५

\* विष्णुनादिदेवता वैश्वदेवी उपास्यमाने  
 षोणमासीकालश्च । १०।८।१।७।५-६। मीको  
 पृ १२०२ ' उपास्यमाने वैश्वदेवीय विष्णुनादिदेवता  
 षोणमासीकालश्च ' इत्यत्र अचिकरणं प्रष्टव्यम् ।

\* विष्णुदेवताका ह्येन अमान्सा मृत्यु  
 आनामते- ' इदं विष्णुविचक्षणम् ' ' म तद्विष्णु  
 सन्ते वीर्येण ' इति । भा १०।८।१।७।५

\* विष्णुप्रजापती ह्येन उपास्यमानौ । भा २।२।  
 ४।१० पृ ४९५

\* विष्णुप्रतिमान्याय । यद्वक्तृ प्रतीकदर्शनमित  
 विष्णुप्रतिमाभायेन भविष्यतीति तदनुक्तम् । ( प्राक्  
 पूर्वपक्षिण एवमुक्तं " अथर्वस्य चिन्ताप्रमाणो ' अह  
 मसासि ' इति तारात्म्यदर्शनं शास्त्रान् कर्त्तव्यं प्रतिमा  
 विधिना विष्णुनादिदर्शनमिति " इति । तत्रतदनुक्तम् ।  
 शाभा ४।१।१ प्रत्

\* विरामे अत । भा १०।६।१।३।१९

\* विलसत्सक्षेपौ । ' तस्माद्विलसत्सक्षेपावयमानौ  
 पुमानपि । नात्तथाकामुत्सुयेते इति कश्चित् हविर्तु  
 इत ॥ ' वा ३।१।१।१ पृ ६५१

\* विहङ्गमन्याय । यथा पिपीलिकाप्रवृत्तमा  
 पयसा विहङ्गमोऽनायासेन उच्चतममपि मधुर कलरु  
 आस्तादते, तथैव उत्तमधिकारी ज्ञानी मन्व्यनाधिकार्यं  
 पेशया अनायासेन अमन्व्यन्तीत्यस्यकारे पुद्गात्तं कश्च  
 तथा हन्वन्तुकारानोऽपिरादेव विदग्धरूपतां प्राप्नोति  
 इति । साहस्री ५१७

\* विहरणानि विष्णुना स्वतन्त्रेण शीघ्रि, अग्नि  
 सामसामकाले चतुर्थेयु, इति चत्वारि । सकर्म ३।१।  
 १६

\* विह्वेषु स्वर्णस्थानेषु । ' ममते वर्त्तं विह्वेषु  
 एतु ' भौ अत्रे विह्वेषु मम वर्त्तं श्वातीर वलमपु ।  
 वर्त्तं यम इति तु माध्वम् ( ३।८।१।३।१६ ) । भा  
 ३।८।१।३।१५

\* विहार अथर्षार्थे अथस्वोपभोग । पृ  
 ५।३।१।४।४० \* विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि  
 भवा उच्यन्ते, विहरणात् । भा १२।२।१।१९,

\* विहार ऐकादशिन्ये ' एकेनम'वहशालमेत ' इति ।  
 तस्यैव विकार ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदधनीयशेरति  
 रात्रोरालमेत ' इति । १०।६।४।१९ \* विहार नाम  
 गार्हपत्यादिस्त्रिभिरोऽस्ति । त्रिविधास्त्रिभिरो दैव  
 विरोध, यत्र शागर्भमनिष्पादनायै ऋत्विगादिष्वचरो  
 भवति सोऽपि विहार एव । वि १२।२।१।

\* विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभु  
 त्वात् । १२।२।१।१६ ॥

विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि भेदा उच्यन्ते,  
 विहरणात् । स लौकिकाना कर्मणा पार्वण्यशासीपाना  
 दीना अभया च पवनदहनप्रकाशनादीना अभ्यं प्रशोभन  
 साधयेत्, प्रभत्वात् आहुतिप्रक्षेपणे पाकदीने च समर्थ  
 त्वात् इति पूर्वं पक्ष ।

मासापाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

वेतात्रय सर्वलौकिककर्मसंपादका अपि भवेयु ।  
 अत एव मासपाकप्रतिषेधं सकले भवति तद्वत्  
 प्रभुत्वात् इत्यर्थे । ' मासं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नी, सर्व  
 पचेयु ऋत्याद कुर्यु ' इति मासस्य पाक वेतात्री  
 निषिध्यते । प्रसक्तस्य च निषेध । लौकिके पाके मास  
 प्रहङ्ग सामिच मासपाक । तस्मात् वेता लौकिकाना  
 कर्म साधयेत् इति पूर्वं पक्ष ।

निर्देशाद्वा वैदिकाना स्यात् । ३ ॥

वेतादि विहारो नाम वैदिकानामेव कर्मणा स्यात्  
 न लौकिकानाम् । वायम्दः पूर्वपक्षं व्याकलैवति ।  
 वैदिकानामेव कुत । निर्देशात् । ' यदाहवनीये जुहोति

तेन सोऽस्यामोषः प्रीतो भवति' इत्यादिभिर्वाक्यैः  
आह्वनीयादीनां कार्ये निर्दिष्टम् । नियमशासनं चैतन् ।  
तेन स्वाधीपाकादीनामपि स्मार्तानां निवृत्तिः । तेषां तु  
ओपासनोऽमिदश्रवणः ।

सति औपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

एतन् च विहारं प्रेतामी राजसूये औपासनस्य  
अग्नेः दर्शनात् वैदिकानामेव विहारः साधनमित्य-  
वगम्यते । 'यः क्षामयेत् राष्ट्रस्य प्रजायै स्वादिति  
तस्योपासने प्रतिहितमात्म्य ( पशुमालस्य ) जुहुयात्'  
इति राजसूये कर्मणि प्रवृत्तं वचनम् । यदि च प्रेतैः  
लौकिकानां कार्ये साधयेत्, तदा नौपासनः स्यात् ।  
तस्मात् लौकिकार्ये न विहारः इति सिद्धान्तः ।

अभासदर्शनात् । ५ ॥

अभासस्य दर्शनात् । मासप्राप्तस्य गार्हपत्याद्यमित्यु-  
अभास दर्शयति 'मासीयन्ति ह वा एतस्याजुहोऽग्नेये  
यज्ञमानस्य, ते यज्ञमानमेव ध्यायन्ति यजमान सक्त्वर-  
यन्ति, पचन्ति ह वा अग्नेष्वमित्यु वृथा मासं, अपे-  
तेषां नातोऽस्या मासाशा विद्यते' इति वचनम् ।  
तस्मात् लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गो नास्ति । इति  
सिद्धान्तः ।

मांसप्राप्तौ विहितप्रतिषेधः स्वाहाहुतिसंयो-  
गान् । ६ ॥

पशुः पूर्वाग्निना 'मासप्राप्तप्रतिषेधश्च तद्वत्'  
इति ( १२।२।१।२ ) आह्वनीये वरायाः अग्नौ  
विहितं तस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । विहितस्य प्रतिषेधः ।  
अभासः । पशुयात् आहुतिर्भोग्यात् च । 'तरिम  
प्रभो न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुशेति' इति  
आहुतिर्भोग्येण यावद्यतोः भूयते आह्वनीये च  
आहुतयो हृदन्ते । तस्मात् पशुभक्षणस्य प्रतिषेधः ।  
अभास लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गः इति सिद्धान्तः ।  
यावद्यतोः वा दक्षिणसिंहारभ्यविधानस्य ।

७ ॥

पशुः पूर्वाग्निना 'मासप्राप्तप्रतिषेधश्च' इति  
( १२।२।१।२ ) तस्य अन्वयः परिहारः । दक्षिणेऽग्नी-  
पाका मन्वस्य भक्षणस्य । अत्र अन्नप्राप्तौ

मांसं व्रतकार्ये उपादीयते तदा तत्र दक्षिणेऽग्नी अग्नौ  
यितव्यं इति । 'दक्षिणेऽग्नी पत्नीव्रतं अग्नौ पति'  
इति दक्षिणस्मिन् अग्नेः आरम्भविधानस्य ( आरम्भ  
इति भाष्यसूत्रे अनारम्भ इति जुगोषित्या ) यावद्यतोः  
अयं अन्यत्र मांसादिति । दक्षिणाग्ने च षष्ठीकरण-  
पिष्टलेपाहुती भवतः । ततश्च दक्षिणाग्नेमिदं प्रायः  
प्रतिषेधः । तस्मात् प्रेतामित्यु वैदिकान्येव कर्मणि न  
लौकिकानि इति सिद्धान्तः । वाद्यस्यः शक्त्वायाः समा-  
धानान्नररायणः । के.

● 'विहारो लौकिकानां' ( १२।२।१ ) इति  
द्वादशद्वितीयाध्यायिकरणे 'मासप्राप्तौ विहितप्रतिषेधः  
स्वाहाहुतिसंयोगात्' इति गुणसूत्रे तद्वाक्यादौ च  
'मासं न पचयेदुक्तास्मिन्नग्ने' इति सामान्यनिषेधस्य  
'तस्मिन्नग्ने मांसं न पचन्ति यस्मिन्नाहुतीर्जुशेति' इति  
विशेषवचनानुवारेण आह्वनीयविहितताप्रायणनिषेध-  
परत्वं अभ्युपगतम् । कु. ३।१।१५।२७. ● विहारः  
हविःश्रवण-अन्वाह्वार्यवचन-होमरूपवैदिककार्येषु एव,  
न तु लौकिकवचनाग्रयैः । वि. १२।२।१. ● विहारस्तो-  
पदेशः 'प्राचीनप्रयोगे यजेत' इति वैश्वदेवपर्वणि ।  
संकर्य. २।४।१३. वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रयोगे  
यजेत' इत्यत्र अविहरणं द्रष्टव्यम् । ● विहारस्य  
'प्रत्यग्नेऽग्नेभ्येन चरन्ति' इति कर्तृगर्भविहारस्य  
विधानमभ्युपगम्ये । संकर्य. २।४।१६. मीको. पु. ६।१८  
'अग्नेभ्येन प्रत्यग्भ्यश्चरन्ति इति कर्तृगर्भविहारविधानम्'  
इत्यत्र अविहरणं द्रष्टव्यम् ।

● विहारस्य प्रभुत्वयादनप्रीनामपि स्यात् । ६।  
६।५।२७ ॥

विहारः अग्निः । परकीयस्यापि विहारस्य सर्वेषां-  
मुक्तौ प्रभुत्वात् सन्वयतात् सप्रीना अनप्रीनामपि च  
सोऽपि विहारः स्यात् । अन्वयित्वा अनप्रीना-  
विशेषां कर्तृकारः विष्णुः । इति पूर्वपक्षः ।

मारभ्यते च दर्शनात् । २८ ॥

'परतपेषां एते सर्वे लोकं यन्ति, वेदसाक्षिणः  
सर्वान्गो' इति एतदप्येव गारुडो गृहे अनप्रीनां  
अपि विहारस्य दर्शनात् एतदन्वयेऽपि अनप्रीनामपि

छात्रिभिः कैश्चिन् महाधिकारः सिध्यति । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । अत एव चकारः ।

प्राथम्यसिद्धिवादानाथ ॥ २९ ॥

‘अग्रये त्रिविधेषु शाक्याल पुरोदाय निर्वपेत्, यस्याहितमि- अन्यैरिति, अग्रय संसृ-येरन्’ इति एकस्य अग्नीना अन्यस्य अग्निभिः संसृगे प्राथम्यत्त चिदितम्, सने न यदि सर्वे सामग्र रभु, तदा अवश्य संसृगामग्नीना संसृगे, स्यात् । तस्मात् अन्यत्रय साभिः, इन्द्रे अनग्रयः, तैः संसृय सव कर्त्तव्य इति शायते प्राथम्यत्तविधानात् । चकार पूर्वपक्षे हेत्वन्तरसमुच्चय सूचयति ।

साम्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥

सने अग्निप्रना सह अनग्निना संभूयाधिकार इति पूर्वपक्षे सूत्रे, पातं वाद्यन्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । साम्नीनामेव स्याधिकारः नानग्नीनाम् । कस्मात् ? इति पूर्वपक्षे वात् सोमस्य, सोमपूर्वकराच्च सतस्य, अग्निपूर्व-कराच्च इष्टेः । तस्मात् साम्नीनामेवाधिकारः ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥

साम्नीनामेव स्याधिकार इति सिद्धान्ते हेतुव्युत्पन्नं चकारेण सौतवत् हेत्वन्तरमाह । अग्नीना स्वार्थेन प्रयुक्तरात् । ‘अग्नीनादधीत’ इत्यारमणेनैव अग या-पानस्य स्वार्थेनपुत्रम् । तस्मादन्वयसाग्निभि अन्यस्य न सिद्धिः । तेन यदुक्तं ‘विहारस्य प्रभुत्वात्’ ( ६।६। ५।१२० ) इति तत् निरस्यम् ।

संनिवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

साम्नीनामेव स्याधिकार इति सिद्धान्ते चकारेण हेत्वन्तरं सूचयन् अन्य हेतुमाह । ‘साग्निवाग्नि रोध्यन्त संनिवपेत्’ इति आग्निहोमेभ्य प्राक् सतदशानामपि यज्ञमानाना मे अग्रयः तेषा सन्निवाप एकस्मिन् बुध्ते स्वापन एकीकरण दर्शयति भृति । अनग्नीना अग्रय एव न वर्तते, तुत संनिवाप । तस्मात् अनग्नीना एते नाधिकार, किन्तु साम्नीनामेव ।

प्राथम्यसिद्धिमापदि स्माम् ॥ ३५ ॥

‘प्राथम्यसिद्धिवादानाथ’ ( ६।६।१२९ ) इति सूत्रे अनग्नीना स्याधिकारः इति पूर्वपक्षे यो हेतुवन्तरः,

तस्य परिहारमाह सिद्धान्ती । ‘अग्रये त्रिविधेषु’ इत्यादिना यत् प्राथम्यत्तस्युक्तं तत् अपदि स्यात् । अग्रये कर्त्तारे वा-छाता स्विनानां वा दसुमपत्त श्रापदभयदा जप्ते जाते दागग्निना वा संसृमेत्, अग्रय, नियो वा, च विपय- प्राथम्यत्तस्य भवियति । एते तु श्रुतेन संनिवाप त्तः इति नाम प्राथम्यत्त-प्रसक्तः । तस्मात् साम्नीनामेव स्याधिकारः इति सिद्धान्तः । के.

● विहारे दक्षिणे क्रियमाणमाचर्यं पृथगज्ञानुष्ठानं चातुमास्य-वक्ष्यप्रवासेषु । १२।२।१।१५-४३. मीको. पृ ३४२४ ‘वक्ष्यप्रवासेषु दक्षिणविहारे’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विहारे दक्षिणे चातुमासेषु वक्ष्यप्रवासेषु अप्यर्थे पृथक् प्रतिप्रस्थात्रा मन्वेद्याख्य कार्थम् । १२।२।१।१८. मीको. पृ ३४२६ ‘वक्ष्य-प्रवासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विहाराधिकरणम् । अग्निवय वेष्टिदृष्टमभिनेत्र, न स्यातीपाशदिपचनानादिकर्माथम् । गार्हपत्याग्निमु शोष्ठिकर्मणा नातुष्ठानम् ॥

विहारो शौकिकानामर्थे साधयेत् प्रभुत्वात् । १२।२।१।११ ॥

भाष्यम्-- विहार इति गार्हपत्यादिरिक्षितोच्यते, विहरणात् । स लौकिकाना कर्मणा पावणस्यातीपाश-दीनाम्, अन्येषा चाग्निवाधाना पचनदहनपशयाना दीनामर्थे साधयेत् निर्बन्धितं बुधात्, प्रभुत्वात् । प्रम-पति ह्यारुतिप्रशेषणे यत्ततो च । सयुच च न तेन चित्त प्रयोजनेनाग्निद यमुत्पन्नम्, ‘वचन्तेऽग्नीनादधीत’ इति । तस्मात्प्राथम्यत्तस्येवपुत्र्यते तत्रतन्नेपदीप्यम् । एत तन्नेपचिर्धर्मयो भवति ।

दुष्पु-- निगाहवनीयादिनिर्बन्धक्य वत् तत्त्वै-स्यम्, उन यदेव निर्दिष्ट तदैव कर्त्तव्यम् । सप्त छिन्नेन प्रमाणेन यत्रच्यते तत्कर्त्तव्यम्, वैदिक लौकिकं गार्हपत्याधिकरणम् ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

भाष्यम्— मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वत् न्यायोऽपदिष्टः । ' मांसं न पच्येयुस्तस्मिन्मौ, यत्पच्येयुः न यादं कुर्यु ' इति । लौकिके हि पाके मांस-प्रयत्नो न वैदिके, ज्ञानिने मांसपाकः ।

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— वैदिकानां वा कर्मणा विश्वोऽयं साध-येत्, न लौकिकानाम् । कुनः ? निर्देशात् । निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां वार्यम्, ' यदाह्वनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति ' इत्येवमादिभिः वाच्यैः । याऽऽस्तुत्यथा कार्यवाह्या सा एतैर्वचनैर्निर्दिशति । अत एवमर्थेनाप्युच्यते । तस्मात् लौकिकेषु प्रसज्ये-रन् । गवेर् पाक्यादीनामप्य परिहारः, न स्त्रीपाक-दीनाम् । तेषामप्याहवनीये एव होमः प्राप्नोति । नैव दोषः । ' यदाह्वनीये जुहोति ' इति नियमाय एव वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाह्वनीये होमोऽन्यत्र च प्रातः । तदेतद्विषयशासनम्, यत्र अनियमपक्षज्ञ-द्विषयो विश्रायने । वैदिकेषु ज्ञानियमप्रसङ्ग आगतः । आमननस्यानिर्दिष्टत्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम्, औपासनोऽयि । तस्मात् तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ।

द्वुप— एवं प्राप्ते, आह । आहवनीयात्प उत्तरत्रा-साकाङ्क्षा वाक्येनैव निराकाङ्क्षी क्रियते । ' यदाहव-नीये जुहोति ' ' गार्हपत्ये हवींषि श्रयति ' ' दक्षिणा प्रकन्याहाप्ये पचति ' इति । न च लौकिकेषु शक्या विधातुम् । ते हि गृहोऽऽधारेणोत्पन्ते होमादयः । यथा पदोमः ।

सति औपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

भाष्यम्— सति च विहारे औपासनोऽयिर्दृश्यते ' यः कामयेत सद्रूपम् प्रजापे स्यादिति, तस्यैवायमे प्रतिहितमात्मन् जुहुयात् ' इति । राजपूत्रे यन्ते कर्मण्येतद्वचनम् । तस्मिन् काले विद्यारोऽस्ति । यदि च भूतैर् लौकिकानां कार्यं साधयेत्, स्यात् तस्या नौपासनः वाच्यभागत् स्यात् ।

मो. को. ४६५

अभावदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— मासपाकस्य च वैहारिकेऽपि अभाव दर्शयति । ' मासीर्गन्ति ह वा एतस्याजुहोतेऽग्नौ यज-मानस्य, ते यजमानमेव ध्यावन्ति, यजमान सत्स्य-पन्ति, पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु दृष्ट्वा मासम्, अथै-तेषां नातोऽन्या मानसा विद्यते ' इत्यन्यत्र पशुन-धात् मासस्वर्गनमेव वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति । तस्मा-दपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ।

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् । ६ ॥

भाष्यम्— यत्, मासपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति । तत् विहितप्रतिषेधः स्यात् । आहवनीये वपायाः ध्रपय निहितम् । तस्मात् प्रतिषेधः । कस्मात् ? प्रातःप्रातः, आहुतिसंयोगाच्च । ' तस्मिन्मौ न मास पचति, यस्मि-न्नाहुती जुहोति ' इत्याहुतिसंयोगेन चाकथनोप-श्रूयते । आहवनीये चाऽऽहुतयो हूयते । तस्मात् वपाश्रयणस्य अर्थं प्रतिषेधः ।

वाच्यदोषो वा दक्षिणरिमश्राभ्यविधानस्य । ७ ॥

भाष्यम्— अथवा अवगम्य, परिहर । दक्षिणेऽपि परत्वात् न स्य श्रयणभागात् । यदाऽऽमपदोपात्मासं मतकार्ये उपपद्यते तदा तत्र दक्षिणाग्नीं श्रययित्वायमिति, तस्य दक्षिणाग्नीं श्रयणशक्यत्वात् श्रयः, अन्यत्र मासादिति । ' या शरयती वेदान्तवै ' इति योऽपि दक्षिणाग्नीं होमस्तैवत् श्रूयते । तस्मात् दक्षिणाग्न्य-भिप्रायं विश्रायते ।

ज्ञा— गार्हपत्याग्निः किं लौकिकानां पावणस्याग्नी-पाक-साप-पचन-प्रकाशादीनां चरुपुरोडासहोमद्वि-श्रयणादीनां च वैदिकानां सौवामग्निकार्याणामज्ञम्, उन वैदिकानामेव इति समये, सामर्थ्यात्प्रातः लिङ्गात् मासपाकप्रतिषेधदर्शनत्वं च सर्वायंताप्राती, उच्यते । ' गार्हपत्ये हवींषि श्रयति ' ' दक्षिणाग्न्याहाप्ये पचति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इति प्रत्यक्षवचन-निर्दिष्टैव प्रयोजनैर्निरासाङ्क्षायां न लिङ्गेन सर्वायंता शक्या कल्पयितुम् । मासपाकप्रतिषेधत्वं वैदिकवपाश्रयणे

एवीपत्र । एतदीयतादयम् औपासने विहिता । न  
 सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति । तस्मात्  
 वैदिकानामेव विहारोऽद्रष्टुम् । पूर्वं बहिःसंस्काराणां साधा-  
 रणसाधारण्ये विचार्ति, तत्रसद्भात् अग्नीनां लौकिका-  
 लौकिकसाधारण्यं विचारितमिति सवच ।

वि— 'सर्वाणो वैदिकार्यो वा विहारः यस्मिन्  
 एत । आय, प्रयश्चर्चनेनिपाकाद्द्रष्टव्यतोऽन्तिम् ॥'

भाट्ट— आहवनीयरीनामाधानेन उत्तरानामा प्रयो-  
 जनापेक्षायां सामान्योद्देशानिवाच्यभोत्रगमात्तौलिक्रदाया  
 रानेन कार्यनाशायत्वं 'आहवनीये जुहोति' 'गाई  
 पत्ने हवीषि धनयति' 'दक्षिणाम्राज्याहायै पचति'  
 इत्यादिकाक्यानि तु आवगुन्यानुवाद । अथवाऽऽस्त्वतेपा  
 विनियोजकत्वम्, तथापि कर्मान्तरगामान्यपेक्षाया  
 रूपवाचेतेषामेव प्रवृत्तान् प्रवृत्तं अल्पन्तराक्षेपे गौरवान् ।  
 इति प्राप्ते, सामान्यदिव कर्मान्तरगामान्यपेक्षाया  
 योपनिषद्वैयर्थ्यादेव न चोपेत्यम्, नाप्यन्यत्र प्रयङ्-  
 क्षिदि । अत एव गामान्तरसाधारण्येनापि एतेषां  
 मद्रथम्, आपतनाद्वहिर्भावनियेषान्, औत्तमिपुपाकादि  
 निषेधस्य दृग्गुणेषु ध्वक्त्वाच्च, स्मार्तेषु औपासनापेक्षांश्च  
 निरुक्त्वाच्च । तस्मात् औनेत्वेव होमादिषु चिनि  
 योग । अत एव 'मासीयन्ति ह वा एतस्या  
 जुहोते यत्रमानस्यामते यत्रमानमेव स्यान्ति यत्रमान  
 सुकरयन्ति पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु नृषा स्रष्ट  
 अथेतेषां पातोऽन्या मासाणां विद्यते' इति पशुवज्य  
 विना अन्यमासस्यैर्निर्वाकिल्ल लौकिकमासस्य च  
 अन्येष्वग्निषु वाकिल्लद्वयवृत्ते । यन्तु 'मास न पचेत्सु-  
 न्निर्गती, यन् पचेत्सु मासाद् कुतु' इति मासक-  
 प्रोपेयोऽन्यमासकान्यनुशास्ये इति, तन् 'तस्मिन्मासो  
 न मासो पचति तस्मिन्मासोऽतीर्येहोति' इति वाकयन्त  
 खनुवायदाहवनीये यथाश्वरगमस्य विदितस्याय निषेध  
 इत्यश्वकम् । यस्तुवत्सु, निरुक्त्वायत्तेदाधियाशिवहोम  
 विधिसन्निधौ पाठाच्च वाक्यद्वयमपीदं दक्षिणाभ्यधिकर-  
 कर्त्तव्यतश्चर्चनविषयम् । यत्र हि योगादिना मास  
 मेव प्रवृत्तयोऽवगमियते, तत्र तद्व्यकृतयश्च दक्षिणादी  
 पशुसुह ।

मण्डन— 'मेताया औत्तमैर ।'  
 शंकर— 'मेता पाकायासापनम् ।'

एतेन आहवनीयादेवार्थयनेन उपधानाद्भवति  
 पादनेन विहाराधिकरणविशेषः सूचित । तत्र हि  
 (विहाराधिकरणे) सस्त्वानामा प्रयोजनापेक्षायां लिङ्गात्  
 लौकिक वैदिक वा यद्विशिष्य तत्र सर्वत्र विनियोग  
 इत्यादाह्वय 'आहवनीये जुहोति' इत्यादिनिर्गताकात्  
 रान्त् न लिङ्गादिनिषेधेन समवर्तित्युक्तम् । सोम.  
 ७।३।१२.

• विहारद्वयं वरुणप्रसासेषु । तत्र दक्षिणे षड्  
 प्रसारा माहर्त्तमाभिधा अनुविद्यति, उच्चं विहारे  
 अर्धम् अग्रे हवीषि अनुविद्यति । तत्रोभयसाहजाना  
 मेदेनानुष्ठानम् । वि. १।१।२।९. • विहारद्वये  
 कर्तुमिदम् पत्नीसंवाचनां तत्र न वरुणप्रसासेषु ।  
 १।१।२।१।४९-५०. • विहारद्वये चातुर्मास्यवत्  
 वरुणप्रसासेषु होतुः आशीप्रत्य ब्रह्मणश्च तत्रम्,  
 अल्पमुदितप्रसासोस्तु पचन्तात् वेदः । १।१।२।१०।  
 ४४-४८.

• विहितस्य पुनर्विधानानुपपत्तिः । वा. २।३।  
 ३।४ पृ ५५३ • विहिते एव काले अग्निहोमादीनि  
 कर्तव्यानि । ६।२।७।२३-२६. मीको. पृ. ८४  
 'अग्निहोतव्याय' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

• विहितान्तरणादि प्रत्ययाय स्मर्यते । दुपु.  
 ६।३।१।२ पृ १४०९.

• विहितस्य विधिचिपयमावन्त्वन्वित्वम् । मणि-  
 पृ ८.

• विहितस्यमन्त्रे कर्मणि दृष्ट शब्दं अन्वसितं  
 अविहितस्यमन्त्रे श्रवमाणो घर्मानां ब्राह्मणं श्लुष्यम्  
 'अहं त्रिपानिपानं' ( ७।३।१।१ ) इत्यत्र । मा.  
 ७।३।१।१७

• वीक्षणे 'स्वर्दक्'— पट्याट्कालविधानम् ।  
 १।०।३।२।३ मीको. पृ ३३०० 'रथनगराने  
 'स्वर्दस्य मति वीक्षेत' इति वीक्षणे स्वर्द्वृत्पट्याट  
 कालस्य विधानम्" इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

ॐ वीचीतरङ्गन्यायः । तथापि- यद्यपि वीचि-  
तरङ्गशब्दे पर्यायो, 'भङ्गस्तारङ्ग ऊर्मिर्वा खिया वीचि.'  
इति बोधात् । तथापि वीचिः स्वल्पतरङ्गस्यैव तरङ्गो यम  
वीचितो यशोचरोत्तरं तरङ्गजननं वाप्यादिसुजात् हुदा-  
देर्वीचिर्जायते, तद्वाद्यप्यत्राद्य तस्मात्तरङ्गान्तरम्, तस्मा-  
च्चन्द्राद्यप्यत्राद्य तरङ्गान्तरम्, एवं स्वजन्यजन्यादिसुतो  
न्यायः । यथा- शब्दस्य दृक्कारिदेशो दुःखः, स च  
प्रकृतिभावात् स्वस्मिन्निष्ठतद्व्यन्तरमारगते, स च शब्दः  
शब्दान्तरमिति तच्चन्यजन्यशब्दपरम्परया श्रौणेग सह  
सन्त्यात् अयम् । तदुक्तं तार्पिकैः- 'वीचीतरङ्ग  
न्यायेन तदुत्पत्तिश्च वीचिता' । वीचिशब्दो ह्यस्मान्तो  
दीर्घान्तोऽपि । वीचीत्यत्र छन्दोमङ्गदोषः प्रतीयते इति ।  
साहस्री. २२८.

● वीचीतरङ्गन्यायः । स्रग्भे जले छुद्रायाणादियाते  
वीचयः तरङ्गाश्च दीर्घदीर्घान्त्याञ्जितवर्तुल्यानि समुत्पन्नन्ते  
या रीतिः । वीचीतरङ्गन्यायः । के. ● वीचीतरङ्ग-  
न्यायेन वदम्भमुकुटन्यायेन वा ताकिंकाशा शब्दगुणस्य  
इन्द्रियप्रतिक्रमो बोध्यः । छ. २।१।६।१५.

● वीप्सा च बहुषु भवति नैकस्मिन् । भा.  
१।१।६।२५. ● वीप्सा बहुत्वविषया । सु. ५. ७३०.

● विशिष्टविधाने न भवति वीप्सा । यथा 'ग्रामो  
ग्रामो रमणीयः' इति नावगते ग्रामार्थे वीप्सा ।  
एवमिहापि ('प्रशाजे प्रशाजे कृण्वन्तं जुहोति')  
अनवगतोऽथ प्रशाजार्थः, विशेषः नात् । टुप्. ७।१।  
२।५. ● वीप्सया नित्यत्वविधिः 'वस्तुत्ववस्तु-  
त्वोत्तिषा यजेत' इति उद्योगिदेशस्य नित्यत्व सिध्यति ।  
वि. ६।२।११. ● वीप्सायाः अवगताप्यविषयात्मन् ।  
सु. ५. ७३८.

● वीप्साश्च द्विविधिति वर्तते । न नैकस्मिन्  
वस्तुनि वीप्सा समारति । उच्यते । किञ्चशब्दोऽथ भ्रष्टते  
शातमिष्टे वर्तते । टुप्. १।१।६।२५.

● वीप्सान्यायः । यतुयं यतुयंऽह्यन्यहीनस्य  
यद्रते, चतुर्थयदातुयोपात् अहीनात्तरामिप्रयेग वीप्सा  
न्यायप्रतातुयादः, विधाने वाक्यमेदापत्ते । भाट्ट.  
१०।५।१५.

● वीयुः ('यस्य सजाता वीयुः') विगतः  
विप्रतिपन्नाः इत्यर्थः । वि. ३।२।७

● वीरजननं प्रथमं त्रिसुक्तं राजसूये । भा.  
१।४।१।१२.

● वीर्यकामस्य सादितो यूपः इति कृत्विधिः ।  
४।३।१।१-३. ● वीर्यकामस्य पञ्चदशातिराज, कातीये  
उक्तः । बाल. ५. ३५. ● वीर्यकामस्य सावत्तरिके  
चयने निष्पृचिते त्रेष्टुभान्येव आद्येयसूक्तानि नेतर-  
प्यन्तरकानि । संकल्प, २।१।३७.

● 'वीर्यसंस्त्रवो राजन्यस्य' अत्र फलेन  
सवन्योऽवृत्ते । भा. ६।६।२।१४.

ॐ वृक्षमूलन्यायः । यथा वृक्षं जिष्टुः  
कश्चित् सूर्यरश्मिगतशक्तिरस्के वृक्षे नवनीवं निषाद्य  
तेन विलेपनेन तन्नेत्रयोः पूर्णयोस्पर्धीभूतं स जिष्टुश्चि ।  
तस्य तथा नवनीतमक्षेपायासो हृष्या, तं त्रिभ्यऽपि  
तदैव महीवं शक्यतात्, तथा प्रह्वतेऽपि । साहस्री.  
२५१.

● वृक्षच्छेदनस्य स्वकः न प्रयोक्तव्यः । स्वरो-  
नोद्यो (पशो) अञ्जनाद्यर्थं किञ्चिच्छाद्ये शाशम् ।  
भाट्ट. ४।२।१.

ॐ वृक्षप्रक्रमन्यायः । यथा वृक्षमारूढः पुमान्-  
नयः स्थितैर्नैः पूर्वमिय शाखा प्रक्रमितया पूर्वमिय-  
मिति भिन्नशाखाप्रचालने नियोजितसत्पद स्थेनेव च  
केनचित् सर्ववृक्षप्रक्रमने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्या-  
ऽऽश्रयतया योग्यव्यासमनेन नमविकल्पयोगान्तेऽपि सर्वं  
निरोधतिद्वैलस्यिर्नैर्पया वृक्ष प्रक्रमयति, तत्प्रक्रमने च  
सर्वो शाखाः प्रक्रमिताः स्युरिति भवति च सर्व-  
रविशोकः, तथा सर्वमैरविशोकाद्य एक औघनियदा-  
भिमते महेदोऽङ्गीकार्यो वीतरागैः । मुमुक्षुभिरित्यन्यथ  
विस्तरः । साहस्री. ५२.

ॐ वृक्षमूलनिषिद्धन्यायः । यथा- 'यथा  
तरोर्मूलनिषिद्धनेन तुष्यन्ति तत्संस्त्रवृक्षोऽपि शाखाः ।  
यागोपहाराद्य यथेत्रियाया तथैव सर्वाहर्गमच्युतेत्या ॥'  
इत्यनेनायं व्याख्यातः । साहस्री. ५३.



॥ वृक्षवृत्तिन्यायः । अथ विनोयम खन मिद्र-  
वक्षुमातिजीवनविषयाया प्रार्थते । यथा- वृक्षो मेषो  
दकेन चन्द्ररिरोश्च जीवतीनि प्रसिद्धम् । तथाऽऽह  
कालिदासः- ' वृक्षवृत्ति यतिरिक्तसाधनः ' इत्येतेन ।  
साहस्री. १५६ .

• वृक्षशाब्दे उचरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरि-  
वर्तते, नान्यसहितः । उचरिते तु चदाब्दे इतरेतरयोग-  
प्रतीयते । स तस्यार्थः । टुप्, १०१।१५६.

• वृत्तानामेष ऋत्विजा राजसूयपक्रमे समाप्ति-  
पर्यन्ता । १।४।२।६-८. भीको. पृ ३३१८  
' राजसूयपक्रमे वृत्तानामेष ऋत्विजा समाप्तिपर्यन्ता '  
इत्यत्र अभिप्रेतं दृष्ट यम् ।

• वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । ' सविरोपणाना  
वृत्तिर्न ' इत्यादिः । मणि, पृ १४६ .

• वृत्तवशेन पादव्यवस्था ऋक्षु अपर्यन्तिनेऽर्थे ।  
वा. २।१।१०।२५.

• वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तशावनाय,  
किं तर्हि प्ररोचनार्थैव । भा. १।२।३।२०. • अष्टद-  
वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन, प्रशंसाया गम्यमानत्वात् ।  
इहान्ताख्याने वर्तमाने द्वय निष्पद्यते- यद्य वृत्तान्त-  
ज्ञानम्, यद्य ऋत्विग्भिरु प्ररोचना देवो वा तत्र वृत्ता-  
न्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निष्पत्तं चेत् प्ररोचना-  
भावान् अनर्थकमिति अविश्वस्यम् । भा १।२।१।१०।  
वा- उपाख्यानान्वाख्यानं अतन्त्रम् । अतः स्तुति-  
त्यागैश्च स्वार्थस्तत्त्वा वर्णयाम ।

• वृत्तयः सर्वा अवहट्कार्या इति तत्सिद्धिर्न  
उक्तम् । सु पृ. १०८०. • वृत्तीना सर्वासा अत्रह  
तत्कार्येण तत्सिद्धिस्तु भाष्यकता ( १।४।२।२१ )  
' अर्थेन नियमयोगात् ' ( ३।२।१।१ ) इत्यत्र  
सुप्रसङ्गा बोक्तम् । पृ. १४४५.

• वृक्षुपायाया' यावन्त्यापनप्रतिग्रहाः तद्भागस्यैव  
भृत्तुक्ताः । भा. १.२।१।१५।२२

• वृत्तिपक्षे च समासस्य नियमः । भा.  
१.०।६।३।६, न चैव विशेषो वृत्तिपक्षे नियमः समास

इति । विभाषा हि रम भगवान् पाणिनिरधीते । १०।  
६।३।५

• वृत्तिविग्रहयोः भिन्नार्थरत्नायोगः । सु पृ. ८९५.

• वृत्तिविपर्ययः एव शाब्दबोधे विपर्ययः इति  
नियमः । मणि, पृ. १२२.

• वृत्तिवारस्तु ( उपर्याचार्यः ) अन्येषाम् अन्यं  
वर्णयानकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येवमादिम् ।  
न परीक्षित य निमित्तम् । प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि  
प्रमाणानि । तद-तर्गतं च शाब्दं अतस्वरूपि न परीक्षि-  
त यम् । ( दाङ्का- ) अत्रोच्यते व्यभिचारत्वं  
परीक्षितयम् । शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते यतः ।  
तेन प्रत्यक्ष व्यभिचरति, तन्मूलराशे अवमानादीन्यपि ।  
तत्रापरीक्ष्य प्रवर्तमानः अर्थात् विद्वेद्यते अनर्थं च  
आप्नुयात् कदाचित् । ( उत्तरम्- ) नैतदेवम् ।  
यत् प्रत्यक्ष न तत् व्यभिचरति, यत् व्यभिचरति न तत्  
प्रत्यक्षम् ।

किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? ' तत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा  
वृद्धिजन्म सप्रत्यक्षम् ' । यद्विषयं ज्ञानं तेनैव सप्रयोगे  
इन्द्रियाणाम्, पुरुषस्य वृद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यत्  
अन्यविषयं ज्ञानं अन्यसप्रयोगे भवति न तत् प्रत्य-  
क्षम् ॥ कथं पुनरिदमवगम्यते, इदं तत्सप्रयोगे, इदं  
अन्यसप्रयोगे इति ? । यत् न अन्यसप्रयोगे तत्  
तत्सप्रयोगे, एतद्विपरीतं भावसप्रयोगे इति । कथं  
वेत्तम् ? यत् शुक्तिजायामपि रजतं मन्यमानः ' रजतं  
सन्निहृष्टं मे वक्षु ' इति मन्यते । बाधकं हि यत्र ज्ञान-  
मुत्पद्यते ' नैतदेवम्, विषयाज्ञानम् ' इति तत् अन्य-  
सप्रयोगे, विपरीतं तत्सप्रयोगे इति ॥ शक्यं बाधकज्ञाने  
एषे कथमवगम्यते ? यदा न त-काले सम्यग्ज्ञानस्य  
विषयाज्ञानस्य वा कश्चिद्विरोधः । ( उत्तरम्- ) यदा  
हि वक्षुराद्रिभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरा-  
दिभिः, सौक्ष्मादिभिर्ना बाधो विषयः, ततो विषया  
ज्ञानम् । अनुपहतोपे हि सभ्यम् ज्ञानम् । इन्द्रियमनो-  
ऽर्थसन्निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अवति तस्मिन्  
विषया ज्ञानम् । तदुभयगता दोषो विषयाज्ञानस्य  
हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं विषया भवति ॥ कथमवगम्यते ?

तस्मात् तदर्थे इदमवधारण मन्दतरफलमेव प्रतिमाति ।  
 पृ ३९-४०

श्रुतु— परंपरामपि सिद्धाते नैवारय निष्पद्यद्वा  
 उपनामते । यस्मात् निर्विकल्पकप्रत्ययप्रामतमेव स्वल्पम  
 सविकल्पकाना विषय इत्यते । उच्यते च परमार्थतो  
 ऽरुयेव । सदर्शेविषय तु ज्ञान स्वल्पम्, न मिथ्या, यथा  
 निर्विकल्पकज्ञानम् । इथास्तु चित्तोप निर्विकल्पकेन सह  
 पूर्वास्तुभूत यत् स्वल्पम तस्य क्व अनुसंधान अथात्तर  
 पटन योजनम्, तेन इद उच्यते सविकल्पकज्ञानम् ।  
 निर्विकल्पक द्व न पूर्वास्तुसंधानेन उच्यते । अस्मिन्प्रति  
 सिद्धाते निर्विकल्पकप्रामतविषयता पुन समानैव ।  
 अनुसंधानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पक  
 मित्या, निर्विकल्पक सत्य इति न दुष्कम् । इत्यस्य  
 चाभाव । नहि शैकिकाना द्वयमिदमस्तीति । तस्मात्  
 मिथ्यात्ववशक्त्वाभावात् नास्ति पूर्वं पक्ष इति निरा  
 करणमनुयपीति । पृ ४०

ब्रह्मती— ननु च त्वयैवेदमुक्त इथास्तु विरोध इति ।  
 अनेन विरोधेण परे इदमुक्तम्, अनुसंधायमानोऽयं  
 सद्धिताथान्तरविषयतात् नैव अस्य एकप्रत्ययविषयो  
 ऽयं परिच्छेदता अस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते । आल  
 भ्यनता तु प्रतिपद्यते । पृ ४०

श्रुतु— ननु च त्वयैवेति पूर्वपक्षतमथनम् ।  
 अनेनैव विरोधेण ज्ञानाद्यनुसंधानेन ज्ञाप्यते इति परे  
 रिदमुक्त— निर्विकल्पकेन यत् स्वल्पम बाधायकम्  
 प्रतीयते तत् विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेदत न भवति, आल-  
 भ्यन न तु भवतीति । एषोऽभिप्राय— नहि क्वाश्च वस्तु  
 धाव्यादिनिर्गोचरि तु यत्कथंते, तस्य त्वकत्वैरस्येवकार्त् ।  
 किं तु तदप्रकृतोऽपि विकल्पा तदुद्गृहामिमामिनो  
 माहते । तदमिमामानुषेन तत्तत्त्वान्ना इत्युच्यते ।  
 परमार्थस्तु निरालम्बना एवेति । एव च मिथ्यात्वमुक्त  
 मेव परे । पृ ४०

ब्रह्मती— तस्मात् परिच्छेदकत्वं अनुसंधानप्रत्ययस्य  
 इच्छन्ति इति वदन् । इत्यते चास्मिन्  
 (मीमांसकाना) उच्यते सविकल्पकस्यापि प्रमाणरसम् ।  
 न च परंपरामपि अनुसंधानप्रत्यये विकल्पमात्र

चादिनाम् । इय (बाध कारणदोषरूप) अस्तीति सिद्धम् ।  
 तस्मात् अल्प प्रमाणत्वमिच्छता कृतमिदमवधारणम्  
 (भाष्ये) ।

कथ पुन अनुसंधानप्रत्यय कथना प्रयत्ने ।  
 (पूर्वपक्षी आह—) जातिजातिमनोरमेदात् अनुसंधान-  
 प्रत्यये भेदाद्युपगमात् । अय मौ इति लोकिना  
 प्रतिपद्यते भेद गोरान्तर्द्रवमिति । ननु च भेदप्रत्यये  
 ऽपि अमेदोपचारो दृष्ट कु तान् प्रत्येयव इति । सत्  
 अमेदोपचार । न पुन ' अय मौ ' इत्यत्र उपचार  
 बुद्धिलीकिकानाम् । तस्मात् उपचरितोऽय प्रत्यय इति  
 न उच्यते वस्तुम् । न च स्वल्प उपपर्यवसायी एवाय  
 प्रत्यय, अर्थात्तरानुसंधानात् । अतो नयामदे वल्लने  
 येयमिति ।

यदि अय अयथाभावी प्रत्यय स्थात् कथ न  
 विपर्येति ? ( विपर्ययो बाधकज्ञानम् ) । उच्यते ।  
 यत् हि द्वय द्वान्तरात्तराना अवस्यीते तत्र विपर्ययो  
 भवति । न चेद गो चादि द्वान्तर नीलपीतादिव-  
 द्दिरोपेय्य, पृथक्त्वेन अग्रहणात् । यत् एव हि विरोधा  
 सामान्यतायेन अपरम्भयते अत एव च प्रमाण  
 विपर्ययाभ्या अय अय विक्त्वात्वर प्रत्यय इति  
 विकल्पविद ।

गुणकल्पनाऽपि अनेनैव त्वारायात्, पृथक् अष्ट-  
 णाविति ।

ननु च नाम्न प्रथमेव ग्रहणम् । न । तथापि  
 ' अय विष्णुमित्र ' इदमेदप्रत्ययत् । इथात्तु विरोध,  
 जातिगुणकरतनाभ्या यत् एकत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना,  
 इत्यत्र मित्रगोरभेदकल्पना ( अभिमनोमतिजातिगतयो  
 भेदकल्पना, मित्रयो नामनामिनो अमेदकल्पना ) ।  
 तस्मात् उपाधिविरोधोऽयम्, न कल्पनाविरोध ।

ननु च कथकल्पनाया इदमप्येतत् न समभवति,  
 मित्रगोरैव क्रियाकारकयो संभवोऽवभाष्यते व्यपदिश्यते  
 च । ( उच्यते—) नैरम्, अत्रापि अमेदोपचार एवाय-  
 मप्यते । व्यपदिश्यते च ' पचति दिवदत् ' इति  
 सामानाधिकरण्यादर्शनात् । ननु च त्वयधिकारप्रत्ययमपि  
 दृश्यते ' ओदन पचति ' ' वाहो पचति ' ' पच्यते

देवदत्तेन' इति । किमिदं प्रत्ययते वैयधिकरण्यदर्शना-  
दिति, ज्ञात्यादायैव वैयधिकरण्य इत्येते, 'गोर्भावी  
गौरं' 'पटस्य भुक्तं' 'अन्वेष सञ्ज्ञा' इति ।  
मिश्राभिन्नकल्पना प्रति अभिन्नस्याय व्यपदेशः । न  
पुनर्भिन्नस्य च अर्थान्तरस्य अत्रगतिरस्ति । तस्मादिदं-  
मपि च कल्पना देवदत्त इति । पृ. ४०-४४.

श्रुजु-— यथा वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा सामाना-  
धिकरण्यमपि । न च एकस्य वस्तुनः भिन्नत-  
रभिव्यक्त्येव च संभवति । तस्मात्प्रत्ययेन भिन्नमभिन्नं वा  
वस्तु । परस्पर विधेयेन भनयोः प्रतीत्योः पराहत-  
त्वान् । अविद्यमानवस्तुरभासो च प्रत्ययः विरुध्यमान-  
मेव इति । यथा कर्मणि वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा  
स्मृतिगुणनामस्मृति । न च तानि भिन्नानि, अभेदाव-  
गमात् । अतः अविद्यमानमेव कदाचित् भिन्नतया  
कल्पन्ते कदाचित् अभिन्नतया इति मन्तव्यम् । पृ.  
४४.

बृहती-— इत्येऽप्येवम् 'दण्डी अय' इत्यभेदोप-  
चारात् । तस्मात् पञ्चविधेय कल्पना ( नाम-जाति-  
गुण-क्रिया-द्रव्यशास्त्र ) । नैव प्रमाणं नाप्यप्रमाणम् ।  
( सिद्धान्तमुपक्रमते- ) उच्यते । भवति कल्पना-  
ज्ञान यदि प्रत्यक्षमभिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनु-  
मानिकस्य तु ज्ञानस्य वक्ष्यति । ननु अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे  
ज्ञानस्य आकारमात्रमालम्बनम्, अन्यथा ज्ञानस्यो-  
त्पत्तिर्नोपपद्यते । षोडशमन्यथायाम् : अयमन्यथाभावः,  
शुक्तिका हि रजतरत्नं पराशरते । शुक्तिरालम्बनं हि तत्  
ज्ञानम्, न रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते ? शुक्तिर-  
संबन्धुः कश्चिपि दर्शनात् अन्यस्यानुत्सादात् । नहि  
अन्यः शुक्तिरज्ञानमिति व्यभिचरति । कश्चिप्येन  
हि शुक्तिरज्ञानमिति मन्वते ' रजतरत्निकुण्डं मे  
वस्तु' इति । अतः शुक्तिरालम्बनं च तत् ज्ञानम्,  
न रजतालम्बनम् । न च अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे एतत्  
संभवति । अतः अविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्ति  
इति प्रतिपत्तव्यम् । सेयं पञ्चविधा कल्पना ।

ननु च अविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बन-  
तेन ज्ञानस्य प्राप्तिरिति । मेवम् । निरालम्बनपक्षे नहि

अन्यस्य अन्येन व्यपदेशो उपपद्यते । भवति चायं  
व्यपदेशः रजतं इति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे  
हि कस्य केन च व्यपदेशः, भिन्नतया शुक्तिकारजत-  
ज्ञानयोः । पृ. ४४-४६.

श्रुजु-— ' ननु च... प्राप्तिरिति । अस्वार्थः- यदा-  
कारारमासि यत् ज्ञानं तत् तदात्मन्वनमुच्यते । शुक्तिका  
च न रजताकारा । तस्मात् रजताकारस्य ज्ञानस्य न  
शुक्तिका आत्मन्वनम् । तस्मात् निरालम्बनमेवेदं आप-  
द्यते इति नोपपत् । ' मेवम्' इति । अस्वार्थः- निर-  
ालम्बनत्वे हि रजतरत्नज्ञानस्य शुक्तिकाया ' रजत' इति  
व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नतया शुक्तिकारजतज्ञानयोः ।  
एतन्मयं शुक्तिका आत्मन्वनम्, अपरं तु निरालम्बनम् ।  
अस्ति चायं व्यपदेशः । तस्मात् एकमेवेदं ज्ञान  
शुक्तिकाभेदे रजताकारेण शास्त्रव्यते । पृ. ४६-४७.

बृहती-— ननु अर्थालम्बनपक्षेऽपि अन्याकारस्य  
विज्ञानस्य अन्याकारालम्बनज्ञान इति नोपपद्यते ।

श्रुजु-— आत्मन्वनस्य ज्ञानं आत्मन्वनज्ञानम् ।  
आत्मन्वनमेव ज्ञापते न तु अनात्मन्वन इत्यस्मिन्नपि पक्षे  
अन्याकार आत्मन्वन अन्याकारमाहि च ज्ञानं इति  
नोपपद्यते । पृ. ४७.

बृहती-— इदमेव हि आत्मन्वनस्य आत्मन्वनत्वं  
यदुत्त अर्थाकारमेव ज्ञानमुत्पादयति इति । अन्यथा हि  
चक्षुरादिनात् अर्थानुत्पत्त्यापि ज्ञानोत्पत्तौ आत्मन्वनव्य-  
पदेशो न स्यात् ।

श्रुजु-— इदमेव हि आत्मन्वनस्य आत्मन्वनत्वं  
यदुत्त अस्वार्थाकारमेव ज्ञानं जनयति । यदि पुनः कारक-  
तापाममेव अर्थस्य स्यात् तदा चक्षुरादीना ज्ञानोत्पत्तौ  
व्यापृत्तानामपि यथा आत्मन्वनभासो गच्छति, तथा अर्थ-  
स्यापि स्यात् । तस्मात् यत् आत्मन्वनमस्मिन् तदा-  
कारेण ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथा आत्मन्वनरानु-  
पपत्तेः इति । पृ. ४७.

बृहती-— केन नोक्त आत्मन्वनस्य आकारनि-  
धेयेन इव कल्पतेति ।

श्रुजु-— केनेदमुक्त आत्मन्वनीमुत्पत्त्येव अर्थस्य  
आकारं अनेपेक्षेय इवं कल्पना उपपद्यते इति । किंतु

आत्मन्तीभूतस्य स्वभावात्प्रतिषेधे इति अत्रायम् ।  
 अयमात्मनः - गुणित्वात्प्रत्ययस्य शानमभिमत्तम् ।  
 गुणित्वात्प्रत्यये तावत् इत्युच्यते । न पुनस्तदाकार  
 यथासि । यदि पर तमेन अर्थात्तमेन अर्थात्प्रत्ययेनया  
 यथासि तेन तदाकारादिति तादात्म्येन तावत्  
 अभिव्यक्त इति । पृ ४७

बृहती-- कथं तर्हि क्लृप्ता इ अर्थात्तानुमधान  
 तथा ( अर्थात्तरण अनुमधान योजन तद्भावात् ) ।  
 किमिदं अर्थात्तानुमधानतया इति । इदमिदम्, यस्य  
 लक्षणं तरण एव तावत्सि स्वात्मनि च भेदाभ्यास ।  
 कथं तर्हि अविद्यमानज्ञानादिविषया एव जात्यादि-  
 प्रत्यया ? स्वप्रत्यये हि अविद्यमानभेदाभेदायासात्  
 अविद्यमानविषया इत्युच्यते । नौडयमभ्यासो नाम ।  
 पृ ४७-४८

श्रुतु-- पूर्वपक्षिणा हि विगतं साकारं प्रत्यय  
 इत्यनुभवतम् । तत्र यदपि ज्ञानस्यैतदाकारं तथापि  
 स्वप्रत्ययमस्वप्रत्यये स्वप्रत्ययभेदाभेदात्तया न घटते ।  
 तेन वरं ज्ञाने चाद्यै च अविद्यमानस्य आकारस्य  
 अप्याराधोऽप्यासो युक्त इति । पृ ४८

बृहती-- विनकाप्रहणात् स्वरूपमानप्रहणात् मदा  
 ननुप्रधानात् सामायाभ्यास । अमिदं च चार्थस्य  
 अंतरण तादृशं मदानुमधानात् भेदाभ्यास ।  
 मदानुमधानं तु मदानुमधानात् । सेव पञ्चविधा  
 चान्तेति ।

कथा युक्त्या संवेदतात्प्रत्ययनिमित्तं रूपमस्य ?  
 आह, अथा तदनुमधानस्येति तु । न चाभातर अथा  
 तदनुमधिना आत्मनिमित्तं । अत अर्था तदनु  
 मधानात् स्वप्रत्ययानुमधानमपि क्लृप्ता इत्युच्यते ।  
 तस्मात् स्वप्रत्ययानुमधान एव एतदेकात्मनन्तेऽपि  
 ज्ञानात्प्रत्ययेन उच्यते । अथवा हि आत्मनः  
 मानावगतिरिव स्यात्, न स्वप्रत्ययमा वारगति ।  
 स्वप्रत्ययनिमित्तं च न सामायाभ्यास इति प्रदर्शित  
 रूपानुमधानं तु तदर्थं तदनुमधानात् इति । अर्था  
 न्प्रत्यय अनुमधानात् ( सत्येन विकल्पज्ञान अथा  
 तदवधारण उच्यते । तेन उच्यते च सामा यदार्थि

अनुमधाने स्वप्रत्ययमात्रागम इति ) । अनुमधानं च  
 ज्ञानभेदे उच्यते इति उच्यते सामायाभ्यासो वक्तव्यो  
 लौकिकः । परं च अत्रिये नियुक्ति, अनुस्ये गुण  
 युक्ति, अनस्यमिति आत्मयुक्ति इति उच्यते सकार  
 हेतुये विवरतग्रह । तदिदमुच्ये ' प्राक्प्राक्प्रकृतौ  
 एते कथमिदमत्रागमते ' इति ( भाष्ये ) । एका  
 लम्बनाभिमिदयेण सामायाभ्यासो ज्ञानयो । नहि अथ  
 सत्युक्तं चतुष्वपि आत्मप्रत्ययस्य ज्ञानस्य उच्यते सम  
 पति, अप्रत्ययानुमधानात् इत्युक्तम् । ( सिद्धान्तो आह- )  
 अत एवदमुच्यते, नायाकार आत्मनः अनाकारस्य  
 ज्ञानस्य उच्यते इत्युक्तिरिति । पृ ४८-५०

श्रुतु -- एषा च भाष्ययोजना । ननु प्रत्यय  
 स्वमिचरति । स्वप्रत्ययानुमधानं प्रत्ययम् । तथा अविद्य  
 मानार्थात्तदनुमधानात् स्वमिचरति । ननु कथं अविद्य  
 मानमर्थात्तर अनुमधानं दावयते ? स्यादेतदेव यदि  
 एवात्तेन इदमविद्यमानं स्यात् । स्वप्रत्यये द्वैतदविद्य  
 मानम् । ज्ञाने तु विद्यमानं वात् दावयते अनुमधानम् ।  
 ननु ज्ञानमप्रत्ययम् । मेषम् । गुणिका हि रजतवत्  
 प्रकाशते । न च रजताकारं गुणिकायामस्ति । अतो  
 ज्ञानस्यैवायमाकारं प्रथते । तत्र अत्रत्ये ज्ञाने अनुम  
 धनम् । न चेदं रजतज्ञानं स्वयम्, पुरोऽवस्थितस्य  
 तेनाकारेण व्यभेदात् । अत प्रत्ययस्यैव ज्ञानम् । तत्र  
 रजताकारावगतिरिति । अतोत्तरम् । नैदं रजतज्ञानं  
 प्रथयम् । यद्विषयं ज्ञानमुच्यते तेनैव इन्द्रियमयोगो  
 यत् ज्ञानं जायते तत् प्रथयम् । न च रजतेन इन्द्रिय  
 मप्रयुक्तम् । तस्मात्प्रथयम् । स्वयमेव । तत्र  
 यदि रजताकारसंभवात् बाह्यत्वात्प्रत्ययस्य इति सिद्धं  
 ज्ञानस्य अत्यन्तत्वम् ।

ननु कथमिदं ज्ञानं अत्यन्तयोगे रजतमिदमिति ।  
 उच्यते । नाप्यज्ञानादये मति, तत्र च रजताभावे  
 रक्षितं अत्यन्तयोगमत्र जायते । यत्र तर्हि बाधक  
 प्रत्यय एव । जायते तत्र । दावयते अत्यन्तयोगजन  
 यत्, यथा ज्ञानादियस्य । तस्मात् ज्ञानादियस्य  
 प्रत्यय अविद्यमानायासात्प्रत्ययः स्वमिचरति इति ।  
 ( अत एवमुच्यते इति सिद्धान्तप्रहणात् )

अयमर्थः । स्वतन्त्रागमार्थं आलम्बन इन्द्रियसंयुक्तम् । अन्त्याकारस्य स्वत्वज्ञानं अन्त्याकारस्य ज्ञानस्य उत्पत्ति- हेतुर्न भवति । यदि तथा स्वत्व तदा इन्द्रियसंयुक्तो- भावात् तदज्ञानेन अर्थेन इन्द्रियसंयुक्तज्ञानेनैव अन्त्य- त्वापि स्यात् । न चासावस्ति । तस्मात् उभयाकारज्ञानं ज्ञानस्य उभयाकारमेवात्मनः । इति । पृ. ४९-५०.

वृहती— कथं तर्हि विपरीतप्रकारः अनात्मनि आत्मादयः ? एकयते । निषयान्तरं सप्तमात्मस्य अमूर्हीतविवेकं यत् ज्ञानस्यैव तत् सप्तद्विषयान्तरे स्मृतिहेतुता प्रतिपत्तये स्मर्यतीति ज्ञानस्यैव । पृ. ६०-६१.

शुद्धि— उत्तरम्, उच्यते इत्यादि । निषयान्तरं रजतात् शुक्तिरा रजतसदृशी आलम्ब्य इदं इति अपहृतविज्ञेयम्, रजतात् भेदात्प्रमत्तदेवो ये शुक्ति- काया विशेषाः, तान् इन्द्रियवशेन सतोऽपि अमूर्हीतता साधारणतरे शुक्तिकाया धर्मान् गृह्णन्, यत् ज्ञानमुत्सन्नं तत् सप्तज्ञानं स्मृतिज्ञानहेतुता प्रतिपत्तये । दोषरजतात् तद्विज्ञानशुक्तिर्न मनसि अनुभूतायमर्थाभावेन स्मरामी- तिज्ञानस्यैव । तेन गृह्यमाणसर्वज्ञानयोः भेदे नावधीयते । विज्ञानस्यैव चैतत्, इदं इति प्रत्यक्षम्, रजनं इति स्मरणम्, अन्यथा रजतायगत्यसमजात् । नहि तत् इन्द्रियम्, तेन सप्रयोगाभावात् । स्मरण- भेदेदम् । पृ. ५१.

वृहती— उपपन्नानि तान्त्रं शुक्तिरादियु रजतादि- ज्ञानानि अनात्मादियु (य) । स्वमादियु कथम् ? स्वमा- दियु च तावत् पूर्वोक्तयो विशेषमभिधाय निरालम्बन- वाप्येयु पुनरविज्ञेये वक्ष्यति । आत्मनादे च अनात्मा- दियु । तस्मात् नार्थान्तरेणुसंयुक्तान्याद्यनिमित्तं शुक्त्या- दिसानम् ।

यसु 'रूपान्तघमहणात् तदभेदे तदुद्भवभावात् इत्युक्तम्, तदधिदम् । अर्थान्तराद्युपघमज्ञानस्य हि स्व- रथगमनान्तरं इदम् । तस्य अर्थव्यवधानादिनः अर्थ एव प्रतीते । तस्मादधिदमिदं रूपान्तघमहणात् तद- भेदे तदुद्भवभावादिति । तस्मात् युक्तं अर्थव्यवधाने- चयुषि अर्थव्यवधानं ज्ञान न प्रथममिति । कथं तर्हि

श्री. श्री. ४६५

विपरीतः ? अग्रहणादेवेति वदामः । अग्रहणनिमित्ता च दक्षिणा मात्सर्येण 'यदि वजुरादिभिः उपहतं मनः' इति ( पृ. २७ पं. ९ ) । अथमनेन अग्रहण- निमित्ता दक्षिणा भवति ? यत् अर्थव्यवधानं ज्ञान इत्यस्याः प्रतिशया हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्तं च दुष्टतायाः कार्यात्प्रवृत्तम्, न पुनः कार्यान्तरसाध्यम् । तस्मात् अग्रहणनिकषण एव विपरीतः इति । अतः सिद्धम् 'यस्य च दुष्टं कथं यस्य च निष्येति प्रथमः स एव अर्थमीचीनः प्रत्ययो नान्यः' इति । पृ. ५१-५३.

• वृत्तिकारान्तरैः प्रामाण्यैश्च ' आम्नापत्य क्रियार्थेदात्' ( १।२।१।२ ) इति सूत्रं सत्त्ववेदा- प्रामाण्यपरतया व्याख्यातम् । तत्र युक्तम् । सु. पृ. ६.

• वृत्तान् शब्दम् । वि. ३।२।७.  
• 'वृद्धं तालम् आर्द्रं भवति' । मा. ९।२।९। ३२.

बृद्धकुमारीवरन्यायः । अयं महाभाष्ये ' न तु ने ' । पा० ८।२।३ इति सूत्रस्याख्यायात्पर- व्याख्यातः । तद्यथा— बृद्धकुमारी तपस्विनी इन्द्रिणीका वर युष्मिन्नेति । सा वरपद्मप्रीतं पुत्रा मे बहुधीरपूतमोदत काश्यपाभ्या मुञ्जीरधिति । न च तत्रदस्याः पतिर्भवति, कुनः पुत्राः ? कुतो गारः ? कुतो धाम्यम् ? तनलया एतेन वाक्येन पतिः, पुत्राः, गारः, धाम्य इति सर्वं सगृहीतं भवति । एवमिहापि वेदसिद्धत्वप्रतिषेधं वृत्तता नामावोऽसि सगृहीतो भवतीति । कैचिजु— यथाऽयथा बृद्धकुमार्या एतेन वाक्येन पतिः पुत्रा गारो नान्यमिति सर्वे सगृहीतं भवतीति तथा ' काशीमरणत् शुक्तिः ' इति श्रुत्या यथासाधनमन्त्रेण मुक्त्वापुन्यविहावत्त्वे सगृहीतं भवतीति युक्तमस्य बृद्धकुमारीवरन्यायस्यो दाहणमिति वदन्ति । बृद्धकुमारी०, बृद्धकुमारीवाक्य०, बृद्धकुमारीवर० इति त्रयोवा इति शेषम् । साहस्री. २.

बृद्धब्राह्मणवरन्यायः । यथा— अर्थात् कश्चित् जन्मान्तोऽन्यन्तरिदोऽज्ञातविशारे वृद्धो ब्राह्मणः । स च नामाविषेष्टुः गौर्नरदीदितसीवतव अर्थेन परमेश्वरस्य- रथगमास । तस्य तपसा प्रीतः परमेश्वरः स्वामीधमेक

वर याचस्वेति त प्रेरयामास । तदाः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मन् वाच्यते तर्हि दारिद्र्यापीडा स्यादेव, तथा भार्याया याचितायामपि दारिद्र्या-पत्नसतत्यमावा- पुन- द्वै. ७ जनयेद्यु, एव धने याचितेऽप्यनघत्वादि, इति किं याचनीयमिति विनासमाकुलो भूयो विचार्येद प्रार्थयत्- स्वपौत्र राजसिंहासनस्थितभीक्षुमिच्छामीति । अथ च तस्य वृद्धिकोशालत परमप्रीतेन परमेश्वरेण वर-प्रदानेनानुग्रहीतो घन चक्षुषी मनोहा भार्या सतति च प्राप्यात्स्वमानन्देति । तथा प्रकृतेऽपीति । साहस्री ३

● 'बृद्धवया प्रत्युत्प्रेय संमन्तगध' इत्यस्य निमित्तावृत्तौ आहृति । ६।२।१०।३० मीको पृ १६०० 'गुर्वनुग्रमनादीना निमित्तावृत्तौ आहृति', इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● 'बृद्धवया प्रत्युत्प्रेय संमन्तगध' इत्यादिसमावर्तकर्मसु उपनीतरूपाधिकार, नानुपनीतरस्य । भा ६।२।६।२१.

● बृद्धव्ययवहारश्च ( अम, यत् ) प्रमाणान्तराव गम्य अर्थ वाचयेन प्रतिपादयत कस्यचित्, कश्चि दन्य प्रतिपन्नते । तदपनिपन्था चालोऽपि जानाति 'अनेनैव तत् प्रतिपाद्यते' इति । बृहती. पृ २५५.

● बृद्धव्ययवहारस्य अनादिता । पृ १३३ ● बृद्धव्यवहारस्य अनादिताया प्रतिपन्न, पुत्रस्य ( शब्दा र्थयो- ) छत्रं च सद्भाव । ऋजु पृ १३८ ● बृद्धव्यवहारस्य अनादित्वात् नाथ ( शब्दार्थछत्राद्यर्थ- ) कर्ता शक्यते कत्याधितुम् । बृहती. पृ. १४३

● बृद्धव्ययवहारे एव शब्दाना स्वार्थं स्तुतिरिति । ऋजु पृ १६

● बृद्धव्ययवहारार्थीनें शब्दसमन्वयस्तुतिभावमेव । वा १।३।१।१ पृ १६२.

● बृद्धव्ययवहारानादितयाऽपि शब्दादर्थावगम उपपन्नते, तथापि साध्यात् संज्ञेतरकरणदर्शने न शक्यते अनादिता दक्ष इति भवति संक्षेपप्रकारोपलभन प्रति पद्यभूयम् । तस्मात् कर्तुंस्वप्नो निराशरणीय । ऋजु. पृ. १३४.

● बृद्धव्ययवहारगम्यत्वं शब्दार्थस्य । वा. २।१। १०।३५

● बृद्धिमिष्टवतो मूलं चिन्तयामिति न्यायः । अयमपि पूर्वविषये ('एक संचित्तोऽपर प्रवृत्तते') प्रवर्तते । सर्वेषामीशत्वव्यतीकरोऽपि तस्यऽऽगत्येन पञ्चदिनद्विनाशोत्पत्तिः, महादीशत्ववोधकाना याच्यमाना इत्यन्स्थाऽभावादप्राप्त्यापत्तिरिति । साहस्री. ८६.

● 'बृधन्वती अमावास्यायाम्' । इदं बृधन्वती-शुभल अमावास्याया आश्वभागाद्गम्य, न तु मुष्ययागा-द्गम्य । बृधन्वती ऋचौ-१ 'अग्नि प्लेन मन्मना', २ 'सोम गीर्भिमन्वा वयम्' इति । वि. ३।१।१३३.

● बृद्धिकीर्गभेन्यायः । ( यदा बृद्धिकीर्गमः बृद्धिकीर्गो नाशयति तथा अज्ञानकार्यान्त.करणवृत्त्यात्मकं ज्ञानमपि अज्ञानं नाशयति । ) । साहस्री. ३१७.

● वृषप्यन्तः नाम तुवा द्वादशगदे वृष्यपडदे द्वितीयेऽहनि अनुरूप-पर्यासमौ तुचयोर्मध्ये पहिष्व-माने भवन्ति । वि ५।३।४.

● 'वृषभमुपदधाति' इति वृषभशब्द 'स्वामिने वृषभम्' इतिमन्त्रोपदेशेऽप्यपर. अग्निचयने । सक्तये २।१।२२. मीको, पृ. ४८ 'अग्निचयने वृषभमुपदधाति' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● 'वृषलेने प्रवेष्टय गृहेऽस्मिन्निनि चोदिते । प्रत्येकं सहगना च प्रवेश प्रतिपिष्यते ॥ इह गृहस्य अग्नि वक्षितम् । वा ३।१।७।१४ पृ. ७१४

● वृष्टिकाम ज्योतिष्टोमे लक्ष्म्याना ब्रह्मवाग्नि सौभरे हीप्सु इति निघन कुर्वात् । भा. २।२।१।२८, ● वृष्टिकामस्य वैशुतात् आहृत्य अवदध्यात् चयने उत्पन्नमिमम् । १२।४।७।१७.

● वृष्टिकामनाया. राजमानता । वि. ३।८।६.

● वृष्टिहेदनमन्त्र दीक्षितस्य 'उन्वतीर्न घत्ते' इति । निमित्तावा-तरभेदेऽपि न मन्त्रावृत्तिः । वि. १।१।१८.

● वृष्टिण पद्य ऐन्द्रः । ( षोडशिति आह्वयम् ) । भा. ३।१।७।१८.

ॐ वेण्याकाश्यायः । यथा— तीर्थादिमका  
वेणी द्विधा— युक्तवेणी, मुक्तवेणीति मेदात् । तत्र प्रयोगे  
युक्तवेणी, गङ्गया सह यमुनासरस्वत्योः संगमात् । पूर्व-  
प्रयोगे तु मुक्तवेणी, तत्र गङ्गया सह यमुनासरस्वत्यो-  
ः वियोगात् । उक्तं च कैवल्येन्द्रोक्तकविना— ' सगर-  
संतति संतरणेच्छया प्रचलिता जवतो हिमपर्वतात् । इह  
तु मन्द्रमुपैति सरस्वती यमुनयोर्विरहादिव जाल्ही ॥ '  
इति । तत्र प्रयोगे ह्यन्योन्यसंसर्गेण प्रवाहीभूते इवेत-  
द्व्यामरकवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीतीरे प्रतिविम्बस्य तद-  
वच्छिन्नस्याकाशस्य मेदलेशोऽपि नास्ति, तथैवमन्योन्या  
सक्तचित्तानां त्रिगुणाधिप्राप्तपरमेस्वराणां ब्रह्मविष्णुशिवा-  
नामन्योन्यसंसर्गेण मेदलेशोऽपि नास्तीत्यन्यत्र विस्तरः ।  
साहस्री. १२७.

● वेण्याकाश्यायः । अत्यन्ताभेदस्वीकारात् नहि  
प्रयोगे अन्योन्यसंसर्गेण एकप्रवाहीभूते गङ्गायमुनासर-  
स्वतीतीरे प्रतिभिन्नतस्य तदभिन्नस्य वा अनाशस्य  
मेदलेशोऽप्यस्ति । न्यासं.

● वेतसायकान्यायः । वेतसायकयाऽवकाभि-  
आभिविक्रमं सङ्गदेव कार्यं न प्रतीष्टं अग्निचपने ।  
१।१।८।२६-२८. ' हिरण्यशक्याधिकरणम् ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । यद्यपि च अष्टत्वस्य अष्टा-  
कपालादेर्या अवियेयवात् स्तुत्यनर्हत्वं तथापि तत्तुतिः  
वेतसायकान्यायेन ( १।१।७ ) द्वादशत्वस्य द्वादश-  
कपालस्य वा स्तुत्यर्थं न निरुध्यते । की. १।४।१२।  
२०.

● वेदः अपौरुषेयः कर्मस्मरणात् । यैशनाथः  
१।१।३।२५ पृ. ९९. ● ' वेद एव हि सर्वेषामादर्शः  
सर्वदा स्थितः । शब्दानां तत्र उद्बुध्य प्रयोगः संभवि-  
ष्यति ॥ ' या. १।१।८।२४ पृ. २६३, ● वेदश्च  
प्रमाणं इति स्थितम् । १।२।१।१० पृ. १२५. ● वेद-  
त्रिभागः श्रुतं ' विश्वर्ययादमन्त्राणामुपयोगोऽपुनो-  
च्यते ' इत्यादी । घाल. पृ. ४९. ● वेदः त्रिविधः,  
विधिः अर्थवादः मन्त्रश्चेति । उद्भिद् मलभिद् विश्वजित्  
इत्यादीनां नामधेयानामाधिक्यमिति चेष, त्रिषु एव  
चरन्त्येन तेषां भन्वर्थात् । वि. १।४।१. ● वेद-

स्त्रेषा, विधि-अर्थवाद-मन्त्रमेदात् । ' प्रविमज्य वेदं  
त्रेषा ' इति । श्लोवा. १।१।८।१५. ● वेदः नाम  
दर्भमयं संमार्जनसाधनम् ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति '  
इति । वि. १।३।४. ● वेदः नाम शयानवत्सजान्वा-  
याकृतिविशिष्टो दर्भमुष्टिविशेषः । कु. १।३।४।५.  
● वेदः पञ्चविधः, विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-  
अर्थवादात्मकः । तत्र विधिः— अमातार्थविधायकं  
वेदवाक्यं ' अग्निहोत्रं शुभुषात् स्वर्गकामः ' इत्यादि ।  
मन्त्रः— प्रत्रोगमवेताश्वस्मारकं वेदवाक्यं ' इषे त्वा '  
इत्यादि । नामधेयं— योगेन रूढ्या वा धारणपरिच्छेद-  
तात्पर्यकं वेदिकं सुवन्तं उद्भिद्, अग्निहोत्रम्, आचारः  
इत्यादि । निषेधः— अनर्थहेतोः कर्मणः मकाशात् पुरुषस्य  
निवृत्तिकरं वेदवाक्यम् ' न कृच्छं भक्षयेत् ' इत्यादि ।  
अर्थवादः— विधेयत्वावकं निषेधनिन्दकं वा वेदवाक्यम्  
' वार्युर्वं क्षेपिष्ठ देवता ' ' सोऽरोदीत् ' इत्यादि । मीन्या.  
● वेदः पुनः सविशेषः प्रत्यक्षगम्यः, तत्र घटादिवदेव  
पुरुषान्तरस्यमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि स्मृतमुपलभ्य  
अन्येऽपि स्मरन्तः अन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्ति इति अना-  
दिता । वा. १।३।१।१ पृ. १६२. ● वेदः पौरुषेयः  
न येति सदाये वेदः अपौरुषेयः न केनापि कृतः इति  
सिद्धान्तः । १।१।८।२७-३२. ● वेदः प्रमाणं धर्मं ।  
भा. १।१।२।२, ● वेदः यत्सजानुमानः कर्मस्य इति  
दर्शपूर्णमासयोर्विधिः पुरुषार्थः, न चरार्थः । ४।१।२।२  
वर्गकं. २. ● ' वेदो वा प्रायदृशीनात् । ' ३।३।१।२.  
अत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेन उच्येत्त्वादेः क्रमेदादि-  
विहितकर्माप्रमत्प्रमात्रात्प्रत्यस्य स्वावविष्यमाणत्वेन ... ।  
की. १।१।१४।२२ । वेदवाक्यगतपदव्योर्नागर्पस्य  
' वेदो वा० ' इत्यत्र मल्लबल्लेनुन्वाभिधानम् । सु.  
पृ. १५५, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उपक्रमबलीयस्त्वं वक्षते ।  
पृ. ५२६, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उच्येत्परोपाद्युन्वयोः यद-  
धर्मत्वं वक्षते । पृ. ६०८. ● ' वेदो वा प्रायदर्शनात् । '  
३।३।१।२।३ अर्थवादादेव वेदानां विधेयोच्चेन्म्यादि-  
विषयचयतीतिभिः प्यत्रम्यामात्रार्थत्वेन क्रमेदाद्यु-  
च्येना अनुवादात्प्रायस्त्वं अनुवादानां च लक्षणमिति  
दर्शनम् विष्णुदेवस्तानामपि क्रमात्पुत्रीनां लक्षणम्

वृत्तिरिदं इति मूलस्य व्याख्यानम् । सु. ५. ११२. ० 'वेदो वा प्रायद्वेदीनात् ।' इत्यधिकरणे अत्र नातद्विरोधिरन्यायः उक्तः । मीन्या. ० 'वेदो वा प्रायद्वेदीनात् ।' ( ३।३।१।१ ) इति उपाह्वयप्रकारवदो- नैव वेदधर्मतागवाणाम् इदमेव चाकथयित्वायोग्यम् ( इति न व्याख्येयम् ) । या. ३।३।१।१ । ५. ८१७, ० वेदः सकल. पश्यते, नित्य-नैमित्तिक-व्याख्या- फर्मणा यथोपपन्नकालान् न भाषते कतरत् कदा करिष्यते इति । तत्र कदाचित् यत्र पठितं तत्कल प्रार्थनामिच्छ वा अस्वोपजायते तत्र तद्विद्वत्तात् अयमुक्तं विद्वन्वते, तदानी वा अधीयानस्य अत नियमानुष्ठानाद्यभवात् वैगुणप्रज्ञः । ३।८।८।१८, ० वेदः समस्तः पुरुषार्थ इति साध्ये ' ह्यस्य च शयप्रसिद्धि' इत्यनेन । नमोऽस्मानुष्कारिणः कल्मेसेन बुद्धि- पूर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन कारयेयुः । यद्यपि च केषा चिदज्ञान मनेत् तथापि आत्मप्राप्तिरन्तर्लोकपरिच्छक- प्रमादकल्पना निष्प्रमाणा । तस्मात् यथा यथा पुरुषा र्थना भवति तथा तथा यत्कुर्यादपि रूपं व्याख्यायते इति । ( एकदेशिमवावृत्तः ) । ३।१।१।१० ५. ११३. ० मन्त्राश्च वाङ्मयं च वेदः । आ. ३।१।८।३३. ० ' सहाव्याधिर्निर्वातो वेदः कास्मिन् रक्षते ।' ( न व्याख्येयं ) । या. ३।१।८।३४ ५. २६२ ० वेदाः अशरीर्याः, कर्तृप्रयत्नाभावात् ( स्मृत- कर्तृत्वामभावात् ) । वेदान्तः ३।१।८।२९ ० ' वेद- मधीय ' इति न । अत्र यथा हरस्य वेदाध्ययनादा- न्तर्यं स्नातस्य भूते, तथा यत्र प्रमाणान्वरेणानुष्ठान- पदार्थः कर्तव्यः, अत्र. अध्येत, तथाप्यन्त- आनन्तर्ये भूते । ५।१।१।१ ५. १२८९-९०. ० ' वेद- मधीय स्नातान् ' इति वाक्ये अल्पवचनान्तरं नो- पूर्वशरीरस्यारतनामकर्तृत्वे एव आच्छेद, न तु आनन्त- र्यम् । नि. ३।१।१ ० ' वेद इ वा वेदि रगति ' इतिपर यथा अत्र वाक्ये शीतजनविषाणस्य तथा ' मूत्र वा यदीयं वचनं योऽपि स्त्रोममुपाह्वरोति ' इत्युक्तिः । भाट्ट. ५।१।१२. ० ' न्यायेन समस्तपदा- दे मीमांसकप्रतिपत्तिः । वेदे' प्यवशते वेदान्तमिमांसो-

ऽयमुच्यते ॥ शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं प्रमथति ते । तत्र यः शब्दलुपस्त- स तै रीक्ष्यानुविभते ॥ यस्तु शक्त्या परिशक्तो न व्याधिरुपास्यते स तैः ॥' या. ३।१।१।२५ ५. ७०९. ५ वेदाधिके संनिकर्षे पुरुषारथाः । ३।१।८। २७ ॥ एकं केचित् वेदान्तं संनिकर्षे आचक्षते । सनिष्ठु कान्याः कृतज्ञा वेदाः इदानींतनाः । याः पुरुषास्याः पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कालार्कं वैष्णवादक इति । अनित्यदर्शनाथ । २८ ॥ वेदाः अशरीर्याः शरीर्याः इति पूर्वपक्षे द्वितीय- हेतुप्रतिपादकं सूत्रम् । अनित्याना अननमरणवतां केषा- चित् पुरुषाणां वेदे दर्शनं विपुते । ते पुरुषा वेदे प्रकाः ' चरसः प्रावाहगिरिकामयत् ' इत्याद्याः । अशरी- ते वेदागा. तस्मात् पुरुषात् अशरीरु उल्लेख इति शक्यते । तस्मात् अशरीर्या. शरीर्या वेदाः । उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥ वेदाः अशरीर्याः पुरुषादनाः इति पूर्वपक्षं सूत्राणां प्राप्तं प्रथमदेन निरस्येव सिद्धात्प्राह । न अशरीर्या वेदाः । यस्मात् अध्येतुः शब्दपूर्वत्वं उक्तमस्माभिः । ( शब्दशब्देन अन शब्दबन्धमप्ययत्र विवक्षितम् । सर्वपुत्रा अभ्ययन अभ्ययनान्तरपूर्वकम् । सर्वे हि यथैव सूत्राणां अधीन तथैव अधिष्ठितान्ते । न पुनः स्वात न्द्वेग कश्चिदपि प्रथमः अध्येत वेदानामपि यः कर्ता स्यात् । तस्मात् कर्तृस्मरणामावात् अशरीर्या वेदाः । वैश्वानरी ) । आद्याः प्रवचनान् । ३० ॥ वेदा पुरुषकर्तृकाः इति पूर्वपक्षे काठकतैत्तिरीकान्ति- समाख्या. प्रमाणत्वेन उदाहृताः । तथोच्च सिद्धान्ती म्ने । वेदा अशरीर्या एव । काठकारिसमाख्याद्वे प्रवचनान् श्यु । कठेन चाचित् शाखा शिष्येभ्यो विशेषत आदिष्टा इति तस्य वेदानामस्य काठकमिते समाख्या रुदा । एव तित्तिरीका मोक्त तैत्तिरीक इत्यादि । एव च ता आद्याः प्रवचनमित्याः न



कर्तृत्वनिमित्ताः । ' वेदाश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः ' १।१।८।२७ इति सज्ञानुसारात् अन सूत्रे आख्यायाम्बो बहुवचनान्त एव स्यात् । भाष्ये तु एकवचनान्त एवानुदितः ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षयुक्तिं निरस्यति । अनित्यदर्शनात् इति यत् परं अन्यत् कारणमुक्तं तत् तु श्रुतिसामान्यमानम् । श्रुतेः शब्दस्यैव अस्य साम्यम्, न तु प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणः इत्यर्थकम् । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे । न तु अस्य समुदायः बध्नित् सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः तथा क्रियात्वामपि परैरि । तस्मात् यः प्रनाहयति स प्रावाहणः वासुः । चर इति शब्दासुक्रुतिः । तेन यो नित्योऽयः तमेव एतौ शब्दौ वदिष्यतः ।

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः संबन्धात् । ३२ ॥

ननु ' गात्रो वा एतत् सत्रमासत ' ' सर्पाः सत्रमासत ' ' स आत्मनो वषामुदकिरादत् ' इत्यादिवेदवाक्यानां प्रमत्तगीतसदृशानां कर्मं प्रामाण्यं इति । तत्राह सिद्धान्ती । वःशब्दः शङ्कानिरासे । कृते इति भावे कः कर्मणि इत्यर्थः । सत्रादिरूपे कर्मणि प्रशंसाद्वारा ' गात्रो वा सत्रमासत ' इत्यादीनां विनियोगः अन्वयः स्यात् । सत्रादेः कर्मणः प्रशंसापेक्षस्य सनिधिपठितरारूपसव-धसत्वात् । तथा च सत्रकर्मप्रशंसार्थं तानि वाक्यानि न स्वार्थपराणि इति नोन्मत्तप्रलपितसाहचर्यम् । तस्मात् अपौरुषेया वेदाः धर्मं प्रामाण्यम् । केः

• ' वेदेनापि च सस्तरात् प्रागेव च्छेदनादिकान् । तद्विधौ जातिसादृश्यमाश्रितं लोकसंमतम् ॥ ' वा. १।४। ७।१० पृ. ३४३, • वेदेनैव प्रफगाप्रकरणान्नानिवेकः कृतः । १।४।८।२०. • ननु प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वेऽपि ' वेदान्नो वेदिकाः सिद्धा लोकाच्चेय हि लोकिकाः । अनयैरु व्याकरणम् ' इति न्यायेन लौकिक्रैदिक-प्रयोगसिद्धरात् वाचकतत्परिरूपणस्य न व्याकरणापेक्षा इत्यासादृक्याह । सु. पृ. ३२०. • वेदात् विदिरशाः यथासुरूपं अनुप्राप्तं धमा वयम्, न तु वेदं

पर्यनुयोज्यम्, किमर्थं निष्प्रयोजनमसिद्धाति, तद्वा अभि-  
दधत् किमर्थं प्रयत्नेन धार्यते इति । वा. १।२।१।१  
पृ. १०६, • वेदस्य अपौरुषेयत्वम् । ३।१।७।१४  
पृ. ८२५. • वेदस्य आदिमत्तादोषः प्रसज्येत, स  
न युक्तः । भा. ९।१।४।९. • वेदस्य कार्ये अर्थे  
प्रामाण्यम् । वृहती. पृ. १६.

• वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यम् । अत्र अपरे  
अपरिपक्वविद्यावलेपोद्रेकतिरस्कृतविवेकाः परिचोदयन्ति ।  
कर्म पुनः कार्यरूपो वेदार्थः ? यावत्ता वेदान्तानां सिद्ध  
एवार्थः ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' ( बृ. ३।१।२८ )  
इति प्रतीयते ।

स्यान्मतम् । अपरिपूर्णात्वात् तत्र योग्यविध्य-  
प्याहारः क्रियते इति । तत्र तु, अपरिपूर्तेः कारणा-  
भावात् ।

अथोच्येत । वृद्धव्यवहारं एव शब्दानां स्वार्थे  
व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य, कार्या-  
वगमपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, कार्यन्वित एवार्थः  
सर्वशब्दाभिषेयः । न चेह कार्यमिति । तेन कार्यान्वयं  
विना अपरिपूर्णात्वात् कार्यमप्याहितमे इति । तदेतत्  
स्वसमयपरिकल्पितम् । विनाऽपि व्यवहारेण सिद्धमप्यपि  
वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसमवात् ' पुत्रस्ते  
जातः ' इत्येवमादिपु ।

ननु अर्थविशेषविषया प्रतीतितनुमाय शब्दतद्वाच-  
भाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते ।  
न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमानं शक्यते । उच्यते ।  
हर्षादिनिश्चयनसुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानु-  
मानेन परेयामपि बुद्धिः । सुखप्रसादादिः हर्षमनुमाप-  
यति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः ।  
सा च वाक्यमिच्छना इति ' पुत्रस्ते जातः ' इत्यनेन  
हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृता इति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च  
पुरुषस्य पुत्रजन्मेव केवलमस्ति इत्यवगच्छन् विशिष्टा-  
र्थविषयां शब्दस्य शक्तिं अप्यवस्यति । आवायो-  
द्धारम्या च प्रतिपदं व्यवहारवत् व्युत्पत्तिः भनापि  
उपपद्यते इति निरवययम् । अपि च व्युत्पत्तेतरपद-  
विमक्त्यर्थो वर्तमानापदेशेऽपि ' जातेः पचति ' इति

काव्यपदाद्ये व्युत्पद्यते कार्यान्वयवर्हिते एव । किञ्च व्यव-  
हारोऽपि व्युत्पत्तौ यद्यपि अन्वितायैव पदानाम्,  
तथापि न कार्यान्विताभिधायितया व्युत्पत्तिः । किंतु  
अर्थान्तराभिधायित्वैव । यो हि विदेशान्विताभिधान-  
मिच्छति, इच्छति अथो अर्थान्तरान्विताभिधानम् ।  
तावता च प्रयोगप्रतिपत्तुपत्तौ न शक्यते विदेशान्वि-  
ताभिधानकल्पना । तथा च लोके सिद्धार्थान्वेय भूयि-  
शानि शक्यानि दृश्यन्ते ' कुशलं ते ! कुशलम् '  
इत्येवमादीनि । किञ्च कार्यमपि तदुच्यते नत् अपे-  
क्षितोपायम् । तेन सिद्धैव कर्मणा अपेक्षितोपायता  
कार्येषु यद्यप्येव गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद् बालभाषितं बालेष्वेव आदरणीयता लभते ।  
नहि बृद्धेष्ववहारमन्तरेण व्युत्पत्तिः संभवति । विशिष्टार्थ-  
विषया हि प्रतिपत्तिः अर्थविशेषाभिधानकल्पनानिमि-  
त्तम् । न च हर्षः हर्षहेतुविशेषानुमाने नभवति । न च  
पातितोष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिभ्यवहित  
मिच्छन्ताना हर्षहेतुता पातितोष्यावधारणाप्रपत्तेः ।  
स्वयंहारः पुनः विशिष्टार्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलम्ब-  
मानः तद्विषयमेव प्रतीति अनुमानपत्त्यं शब्दस्य त्रि-  
ष्टयार्थभिधानकल्पनाया हेतुः व्युत्पत्तौ आदिमार्गभूतः  
कार्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्ववदन्तानामापाद्यति ।  
अत एव ' वाङ्मेः पञ्चति ' इति धर्तृमातापदेशोऽपि  
या प्रवृत्तिः साऽपि कार्यान्विताभिधानरसंभवात्प्रवृत्त  
कार्यान्विन्येव ।

यद्येदं अद्यन्तयान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्प-  
द्यन्ते इति, तदपि बालिशभाषितम् । सर्वेषु बृद्धस्वव-  
हारवाक्येषु कार्यान्वितायैवतैः नार्थान्तरमात्रान्विता  
भिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि क्वचित्  
भ्यभिन्नयति तदा अर्थान्तरमात्रान्विताभिधान कल्प्येत,  
न च तदस्ति ।

ननु च ' नियमान् एव भूमागः ', ' प्रतिरोधक  
वानवमप्या ' इति त्रिनाऽपि कार्यान्वय प्रवृत्तिनिवृत्ति-  
कल्पावयवप्रत्ययैः । वाक्येन हि नियमितया बोधि-  
ताया तदुपादिस्थोः प्रवृत्तिः । प्रतिरोधकप्रसायो न  
सन्निहातोः निवृत्तिरिति । अत्र भूमः । यत्र तावत्

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधेते तत्र तत्तत्कारणीभूता कार्यान्वि-  
रक्षिताः । नहि तां विना ते भवतः । शब्दानन्तर्यांश  
शब्देनैव सा अवगतता इति कल्पयति पार्श्वसः । न च  
कार्यार्थः शब्दो न श्रूयते इत्येतत्तया शब्दम् अवाक्य-  
राम्, अप्याहारादिलभ्यस्वपि वाचकत्वाविरोधात् ।  
योग्यताविशेषेण च अप्याहार्थविशेषावगमसिद्धेः । न  
च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो घटते इति शब्दस्य  
तत्र औदासीन्यं तत्र न कल्पयितुम् । शब्दश्रवणे प्रवृत्ति-  
दर्शनात् आनन्तर्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात् ।  
प्रमाणान्तरेणापि तु असावर्थो लभ्यते इति कां धन्यः  
अनुवादः स्यात्, न कारणम् । न च अनुवादादस्य  
पुरुषवचसा दीपः । तेन साक्षात् श्रुत्या अस्या  
हारिण या सर्वव्यपहारवाक्येषु कार्यान्वयगण्यभिचात्तत्  
तदन्विताभिधानम्, लिटादीना कार्याभिधानमेव  
इति सिद्धम् । तेन सर्वपदानि तावत् कार्यान्वितमेव अर्थ  
आहुः । न च प्रतिपद विषयभावः, प्रणव्याऽपि  
तादर्थ्योपपत्तेः । प्रणवीसमाश्रयणे च परस्परपदार्थान्तर-  
संबन्धानाम् एव प्रमाणम् । अन्यथा प्रतिपद विषयभावे  
अनुबन्धमेदात् त्रिभेदो नियोगार्थेषु संभेदाना अर्थक  
हायनीन्यायवैलक्षण्यात् । परापरसंबन्धानाम् अत्र क्रियैव  
स्यात् । एतच्च प्रतिपदाधिकरणे ( २१११ ) निगुण-  
तरतुपवादविधानः । लोके तु यः सिद्धार्थमात्रपरत्वेन  
प्रयोगः स लोकावचसा प्रमाणात्तत्प्रतीतिवर्षपरत्वात्  
साधणिको द्रष्टव्यः । कार्यान्वयो हि परस्परान्वयान्विभि-  
चारी इति साधणिकोपपत्तिः । न च अपेक्षितोपायैव  
कार्यता । वृत्तिसाधने कार्यम् । साधनमुपायः । साध्य-  
त्वोपायत्वे च भिन्ने । किंतु क्लेशरामकर्म कर्म अपेक्षितो-  
पायतया कार्यं प्रतीयते इति कार्यता साधनता न स्वमि-  
चरति इति तादर्थ्यंभ्रमो गन्तव्यम् । तथा च सुतां  
स्वयमेव कार्यम् । एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधाय-  
कत्वात् यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्य अप्याहारादिभि-  
रूप्यते तदा कार्यान्वितेव वेदान्तामपि । अथ न, तदा  
अनभिधायकत्वमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधि-  
निराकरणमपि वेदान्तेषु न सतिमावहति ; तस्मात् सिद्ध  
कार्ये एव वेदस्य प्रामाण्यम् । प्रहजुः पृ. १६-१८.

● वेदस्य नित्यत्वात् यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापारः इति न कर्ता इव पर्यनुयुज्यते । वा. ३।१।७।१५ पृ. ७२३. ● वेदस्य पदरूपत्वात् पदानां च नित्यवर्णरूपत्वेन नित्यत्वात् कारण-साधकत्वं नास्ति । वि. १।१।७. ● वेदस्य मूलानपेक्षत्वात् प्रतिष्ठितं प्रामाण्यम् । वैशनाथी. १।१।२।२. ● वेदस्य यथा चकनुदोपरहितत्वात् प्रामाण्यम्, एवं लौकिकस्यापि पदस्य अनादित्वाविशेषात् । वा. ३।२।१।२५ पृ. ७८४. ● वेदस्य यत्सजानुतादि पुरुषार्थमेव । भा. ४।१।२।२ वर्णकं २. ● वेदस्य विधि-प्रतिषेधात्मकत्वात् यावत् किञ्चित् भूयते तत्सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रति-षेधविषयं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम् । घा. ३।१।७।३ पृ. ७०३. ● वेदस्य समस्तोष्ठिपक्षे-काहाहीनसमविषयत्वम् । ३।३।१।१ पृ. ८०४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिना अर्थवत्त्वावधारणे आनर्षकायोगाः । सु. पृ. ७७४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणजेन हेतुना न्यंशाल्यावधारणम् । पृ. १९४. ● वेदस्य सर्वस्यैव प्रयोजनार्थपर्य-सायित्वं अध्ययनविधिचलादेव अवसीयते । पृ. २१. ● इतिहासे च विधौ सति, आदिमत्ता-दोषो वेदस्य प्रसज्येत । भा. ९।१।१५।४४. ● एवं तावत् फूरत्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् ( प्रथमाध्यायस्य प्रथम-द्वितीयपादान्याम् ) । १।३।१।१. ● दृष्टो हि तस्य ( वेदस्य ) अर्थः कर्मावबोधनं नाम । न च तस्य अध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिना फलं समाप्नुवन्ति । यदपि च समाप्नुवन्तीव तत्रापि ' द्रयसंस्कारकर्मणु परार्थरतात् फलधृतिर्यथाः स्यात् ' ४।३।१।१ इत्यर्थ-यादत्ता पश्यति । १।३।१।१ पृ. ६. ● धर्मो वेदस्य स्तः प्रामाण्यम् । घृ. १।१।५।१. ● चलवत्पौरुषेय-रसाधक-प्रमाणान्तराभावविशिष्ट-कर्तृस्मरणामात्र एव ( वेदस्य ) पौरुषेयत्वाभावसाधकः इति गानैकान्तिमता । भाट्ट. ९।२।१. ● ' सर्वं कृतवः कथं ज्ञायेरन् पृथक् पृथक् ' इति फूरत्नस्य वेदस्य अध्ययनं भूयते । भा. ३।८।१।१. ● वेदानां प्रणामामपि क्वचित् साधनादौ

छन्दोन्तराणामवश्यंभावित्वम् । वा. ३।२।१।८।४३. ● वेदानां नित्यानामपि न्योमवत् परमात्माधिष्ठितत्वं उपपद्यते । सु. पृ. १००९. ● वेदेऽपि एकवाक्यत्व-बलादेव अर्थवादेषु गुणवादाश्रयणम् । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● वेदेऽपि बहुन्येव दृष्टार्थगन्धसृष्ट्यानि विधीयन्ते इति न तावत्ता वेदमूलत्वाभावः । वा. १।३।३।७ पृ. २०६. ● वेदेऽपि विवक्षाऽपि न क्ते सर्वस्य जगतः चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्तयेव संभवतः । सु. पृ. १००८ । यथा दृष्टिन्येपतेजोवाय्वाकाशाशास्त्रमहा-भूतारण्यदेहाधिष्ठितानामारमनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा संभवति तथा ऋग्वेदादिदेहाधि-ष्ठितानामपि आरमनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा संभवति । शब्दशाकलालोचनया च अन्यैः शान्तं शक्यते । पृ. १००९. ● वेदे कर्म शब्दलक्ष-णम् । लोके अर्थलक्षणम् । भा. ३।१।८।१७. ● वेदे पुरुषानुप्रवेशः त्रेधा संभवति । मद्यपदार्थ-संबन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव भारतादिषु पौरुषेयत्वाद्वा इति । न तु तत् त्रिविध-मपि संभवति पद्यपदार्थसंबन्धस्य नित्यरतात्, इतरत् उत्तरस्य वक्ष्यते । वैशनाथः १।१।५।५ पृ. २३ -२४. ● वेदे पौरुषेयत्वमापद्येत, अत्यन्तातीन्द्रियत्वात् यथाश्रुतात् ईपदप्यन्यथात्वे । वा. १।२।१।७ पृ. १२२. ● वेदे प्राधान्येन विधिनियमो भवतः । मणि. पृ. ९. ● वेदे बाधकज्ञानामात्रात् अर्थासम्पर्शिताशङ्काऽपि नास्ति । वृहती. पृ. २०. ● वेदे मन्त्रयतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोग्यत्वाभावः । सु. पृ. १२०९. ● वेदे यावद्दशनं प्रामाण्यं अभ्युपगन्तव्यम् (छन्दसि), न दर्शनमतिप्रमितव्यम् । भा. ९।३।४।१४. ● वेदे लिङ्गादिरेव प्रसक्तः, पुरुषाभावात् । वाट. पृ. ७८. ● वेदे शब्दलक्षणः संघबहारः । भा. ३।१।८।१६. ● वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन् सति समागन्त प्रवृत्ता । यत् तु तं सर्वम् प्रमा-णान्तरेण अप्रतिपद्यमानाः समागन्तादरिनेन प्रतिपद्या-मरे । तेन ज्ञातेन पूर्वं समागन्ता यस्मात् संबन्ध इति । यस्तुतश्च प्रथममेव संबन्धः । स व्याप्तीतोऽपि सत्ता-

मात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितान् । वा ३।३।६।१३.

• वेदे हि शाब्दादर्थमवगम्य बुद्धव्यवहार, नान्यथा । ऋजु, घृ. २५. • अर्थात् वेदे द्वयमापतति गुरु कुलस्य समापतितयम्, वेदवाक्यानि च विचारयित्वा यानि । तत्र 'गुरुकुलात् मा समावतिष्ठ' कथं तु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽय उपदेशः । भा. ३।१।१।१ घृ. ५. • 'अनादिनिघनेऽप्येव वेदे वेदाद्यर्थोचरे । व्याख्यानं मुख्यदृष्ट्याऽपि स्याद्विप्रक्षा विप्रथो ॥' वा. ३।१।७।१३ पृ ७०३, • ऋचो हि ता एव काश्चित् विष्यपि वेदेषु पश्यन्ते, तथा मन्त्राणि । ३।३।१।१. • पुरुषदोषदृष्ट्यात् शाब्दज्ञान आन्तव्यस्य वेदे अनुपपत्ति । सु घृ ६३२ • पुरुषार्थभूयस्य च विध्यारमके वेदे पुरुषप्रवर्तनश्री रूपादिरूपते । वा ३।२।१३।२८, • लोकप्रसिद्धिः श्रौतवेदे यत्र एकदेशोऽपि जातिनिमित्ता लभ्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरास्तिकल्पना संभवति (शाब्दाद्यर्थोः) । ३।१।७।१० पृ ३४३

• वेदाक्षरप्रहणानन्तरं मीमांस्य कर्तव्या न वा इति सद्यपे धर्मज्ञानार्थे कर्तव्या इति सिद्धान्तः । भा. ३।१।१।१.

• वेदातिरिक्तस्य शास्त्रस्य कृत्यनिवृत्ताभावः । सु घृ १०१०.

• वेदानिरिक्त-सम्बन्धविद्यास्थान-प्रतिपाद्याना पदाधाना दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेन मूलविकेकः । सु. घृ. १२९

• वेदाग्निरणम् । (३।१।८।१७-३२) । इदमेव वेदानोपनेत्यधिकरणम् । वेदाना काठकादिसमार्या-बलेन वीक्षयेत्यात् पुरुषदोषादुपदेश इत्ययमहिते वेदाधिकरणे आगच्छितम् । दृष्ट्यादसंवादिना कर्तुं समावतिष्ठत्यात् समाख्यास्य प्रवचननिमित्तनयोपपत्ते अत्रोपपत्त्यस्य सधितम् । भोम ३।२।१. • वेदाधिकरणम् । 'वेदाक्षेके सन्निकर्षं पुरुषाग्न्या' इति पदमन्त्रेण वेदाधिकरणेन यजुग्मादिभ्यं वीक्षयेत्यत्र बोधनान्नायादस्य निरस्तम् । धातु घृ. ७.

• वेदाध्ययनं अर्थावबोधपर्यन्त इति ख्यन्तम् (पूर्वतन्त्रे) । शांभा ३।४।१।६ ब्रह्म. । 'आचार्यं कुलाद्वेदमधीत्य' (छान्दो. ८।१।५।१) इत्यत्र अध्ययन-मात्रस्य शयणात् अध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधि इति अध्ययकस्याम । ननु एव सति अविद्यत्वात् अनधिकार कर्मसु प्रसज्येत । नैप द्वेषः । न वय अध्ययनेप्रभव कर्मानुषेधन अधिकारकारणं चारयामः । किं तर्हि ! औपनिषदमारमज्ञान स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमान न कर्माधिकारकारणता प्रतिपद्यते इत्येतावत् प्रतिपाद-याम । यथा च न ऋत्वनन्तरज्ञान ऋत्वनन्तराधिकारिणा अभ्येक्ष्यते एवमेतदपि दृष्टव्यमिति । शांभा. ३।४।१।१२ ब्रह्म. • वेदाध्ययन इत्यत्रनकदृष्टार्थम्, अर्थवद्विषयक विहिताध्ययनत्वात्, अज्ञानाध्ययनवत् । स्तोत्राध्ययने व्यभिचारवारणाय अर्थवद्विषयकैति । विषयमन्त्राध्ययने व्यभिचारवारणाय निहितेति । मणि. घृ २. • वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोग भूयते । न प्रयोगश्रुति श्रुती वेदाध्ययनम् । कुत ? अनात्म्य कर्माणि वेदाध्ययन भूयते । तस्मात् 'स्वाध्यायोऽप्येतय' इति । भा. ३।८।८।१८ • वेदाध्ययनस्य । 'दृष्टो हि तस्य (वेदाध्ययनस्य) अर्थः कर्मानुषेधनं नाम' । बृहती घृ ९ । कस्मात् पुनः आचार्यकरणनिष्पत्तिरेष प्रथमोपनिषातिनी प्रयोजन न मयति ? उच्यते । यत्कर्तुंको हि यो विधि तत्पुरुषयोग्येव अस्य प्रयोजन इत्युत्तरम् । यत्र पुनस्तत्र दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि शक्यते । दृश्यते चात्र पश्चाद्वाप्यपि कर्मावबोध इति तदेव प्रयोजन न पुरुषान्तरगताऽप्यापनसिद्धिः । ऋजु घृ ९.

• वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति । भा ६।१।७।३-

• वेदान्तरस्य शास्त्रान्तरताऽप्यस्ति । सु घृ ७५७

• वेदान्तोत्तरप्रश्ने यस्तु यत्र वेदान्तरेण विनि-पुन्यते तत्र विस्तृतविवेदधर्मं कर्तव्यं उत विनियोग वेदधर्म इति । उपपत्तिपूर्वकत्वाद्दिनियोगस्य उत्पत्तिवेद धर्म', इति प्रकृते, विनियोगवेदधर्म इति शक्यते ।

वेदान्तरोत्पन्नं

उत्पत्तेर्विनिर्गोकार्थत्वात् । वा. ३।३।१९ पृ. ८१४.

• वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितेन वाच्यते यथा-  
आधाने सामवेदोत्पन्नं चारवन्तीयादि उच्चैष्ट्वेन प्राप्त

यजुर्वेदविहितत्वेन उपाशुत्वप्राप्त्या । बाल. पृ. १४०.  
• वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितत्वेन वाच्यते, अप्राप्त

वाच. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

• वेदापौरुषेयत्वम् । संप्रति वेदवाक्यानामपौरु-  
षेयत्वं साध्यते । प्रमाणं चार्थापत्तिरनुमान वा । अती-

न्द्रियायंप्रतिपादकत्वमपौरुषेयत्वं त्रिना नोपपन्नते इत्यर्था-  
पत्तिः । अनुमानं तु वेदावाक्यान्पौरुषेयाणि अतीन्द्रि-

यायंप्रतिपादकत्वात्, यदित्थं न भवति तत्तथा न  
भवति, यथा भारतादि इति । न च सुभि गगन-

कुसुममिति वचने अनेहान्तिकत्वम्, अपसिद्धान्तप्रव-  
द्भात्, प्रतिगारिनाऽपि तादृशस्य प्रतिपादकत्वानभ्यु-

पगमात् । प्रवद्भाषादनमपि न भवति, स्वपक्षगाधनर-  
परपक्षगाधनरपरस्वच्छुपूणत्वाभावात् । अत्र च न

स्वपक्षगाधनरम्, नाप्यसिद्धराशुद्धानम् । न च  
योगीश्वरेन्द्रियायंप्रयत्नया अन्यतपसिद्धत्वम्, अस्मादी-

न्द्रियाभिप्रायेगातीन्द्रियायंप्रयत्नम्, तदयत्नरित्तस्यैन्द्रिय-  
सिद्धिः । ह्यारिणियतपिप हीन्द्रियम्, तपोरपि

तथापि वेन्द्रियेण नासिद्धत्वम् । न च गन्वारिष्यने-  
कान्तिकत्वम्, तेषां अतीन्द्रियायंप्रतिपादकत्वाभावात्

शुभिसूत्रेण तदनुवादकत्वात् । अत एव परमापारि-  
प्रतिपादकं वाक्यं न प्रतिपादकम्, अनुमानगिद्धार्थानु-

वादकत्वात् । न च भागागिद्धता, अनुवादियु वेदावाक्य-  
स्यैव परतीहृतरात् । हुमादीनामर्थाभावेन न पदत्वं

वाक्यायं च । न चानप्यपरमित्तरम्, पक्षे एव चर्त-  
मानत्वेऽपि केनल्यार्थैरितरात्, ध्यतिरेकित्ते सपक्षा-

वेदैकविपपरत्वात् । न च ध्यतिरेकित्वेन विलम्बाः,  
अन्यथा ध्यतिरेकित्वेन ध्यतिरेक्यं विद्यमानत्वात् ।

नापि पौरुषेयत्वमपि साधयितुं शक्यम्, विकल्पा-  
सहत्वात् । किमस्मादिपुरुषपृक्तत्वम्, आहोस्वित्

विलक्षणकृतत्वम् ? अस्मादिदृष्टत्वेऽपसिद्धान्तः, विल-  
क्षणकृतत्वे दृष्टान्तः साध्यविकलः । न चोभयानुगमेन

पुरुषमानकृततरं साध्यम्, उभयभावात् । नाप्येतेनै-  
वानुमानेन विलक्षणसिद्धेः अनुगतत्वसिद्धिः, इतरे-

तराश्रयत्वात्, विलक्षणपुरुषसिद्धौ तदनुगतपुरुषकृतत्वं  
साध्यम्, तदसिद्धौ विलक्षणपुरुषसिद्धिरिति । न च

ईश्वरानुमानेन विलक्षणसिद्धिः, तथापि विकल्पस्य  
समानत्वात्, अस्मादिदृष्टत्वे साध्ये अपसिद्धान्तः,

विलक्षणकृतत्वे साध्यविकलः, उभयानुगतकृतत्व-  
मात्रेण साध्ये अन्योन्याश्रयत्वमिति ।

नतु सर्वत्रादृष्टस्वल्क्षणगमनमानमुच्छिद्येत्, तत्राप्येवं  
विकल्पस्य संभवात् । उच्छिद्यता काममिति वार्तिक-

कार्त्तव्याः । न च प्राभाकराणां क्रियाशक्त्यादिव्येवं  
विकल्पस्य दृढं । लोककलनकारणजातीयस्यभाषानतिक्रमेण

कारणराशुपगमात् । अतीन्द्रियस्य कारणत्वं न दृष्टमिति  
चेन्न, अदृष्टादीनां कारणराशुपगमात् । अत्र तु

कुल्याणद्वयं शरीरद्वारेण कर्तारः अदृष्टाधीनाश्च,  
अनित्येच्छाशानादिपुक्ताश्च, विलक्षणत्वरशरीर्यैव कर्ता,

नाप्यदृष्टाधीन, नित्येच्छाशानादिपुक्ताश्च, अतोऽन्यन्ता-  
परिदृष्टत्वस्य तान् विलक्षणस्य क्रियाशक्त्यादिसाम्यम् ।

किंच पौरुषेयत्वं नाम ? यदि यगोत्यादिकत्वम्,  
तर्हि साध्यविकलता, नित्यताल्लोके वेदे च वर्गानाम् ।

अथवा वाक्यवर्गोऽनुवादकत्वम्, तर्हि सिद्धसाधन-  
त्वम्, अप्येतूनामप्युक्तत्वात् । उपाकरणमेव हि पदा-

दीनामुत्पादनम्, नान्यत् ।  
अथ स्वतन्त्रपुरुषकृतत्वम्, तर्हि वेदमातृत्वोत्पत्तर

यकत्वस्य पौरुषेयत्वं न स्यात् । अथ स्वतन्त्रपुरुषपूर्वक-

न च यदप्यपरिधि देवता कल्पान्तकसिद्धिराम्,  
तस्य सामान्यरिपवनेन विलम्बितत्वात् । अन्य च । तर्हि तिम्रिच्छोर्ध्ववचनम् न स्यात् । अपोपर-  
मी. सं. ४६६

निरपेक्षत्वेन पौरुषेयत्वं तर्हि पुनरपि भारतायुगतन वाक्यस्य न स्यात् । अथ साक्षात्परम्परया चोच्चारणनिरपेक्षत्वम्, तर्हि वेदनिर्णययोग्यस्य भारतदेशे उच्चारणान्तरपूर्वकत्वाभावात् प्रत्यक्षान्तरात् वाक्यम् । एष च तर्हि वेदापौरुषेयस्य प्रत्यक्षान्तरात् कारणाभावे काया मानानुमानत्वात् नास्ति विपर्ययम् । योग्यधातुमानपूर्वकरत्वात् सभारतं कारणाभावं इति चेन्न, तथापि प्रमाणातिद्वे । अयानेने गनुमानेन तदपि सिध्यति इति चेत्, इतरेतत्त्वप्रसङ्गात् । किंच पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रवृत्तये न सिध्यति । सिध्यति चेत् सदित्येवमोक्षस्य प्रवृत्ते । न च वेदकृतेरि सर्वेहोऽस्ति, अनुपपन्नोत्पत्तिश्च, सारतन्त्रे विपाणामावनिश्चयत् । अपायोग्यदुपलम्बितेन वेदवर्तमानत्वेन प्रवृत्ते, तर्हि नास्तित्वात् विपाणान्, अनुपपन्नमकारत्, गोमल्लकान् इत्यनुमानं स्यात् । अथ वेदकर्मणुमानसिद्धत्वेऽपि परमाणुदुपलम्बितयोग्यता नास्ति, तर्हि श्रमसत्त्वेऽप्यनुमानसिद्ध विपाण परमाणुदुपलम्बितस्य रूपवत्त्वमहत्त्वादिदं नाप्यनुमानसिद्धेऽपि प्रयत्नम्, तर्हि वाक्यकर्मण्यस्त्वादे प्रयत्नयोग्यत्वात् वेदकर्मणि प्रत्यक्षान्तरात् प्रवृत्तत्वं ।

एष वाऽनुमानम्, अत्रोपेयो ष्ट, पौरुषेय विपाणत्वरत्वात् यद्यपि न भवति न तत्तया यथा भारतादि । न च प्रत्यक्षत्वम्, पौरुषेयत्वसाधनदशाया सन्नामन्नापेयस्यै हेतुत्वत्प्रसङ्गिन इति । न च नास्ति तद्विपर्ययता कालान्यपदिष्टत्वात्, पूर्वोक्तोपपन्नत्वात् ।

न च तद्विपर्ययत्वेन सन्नामन्नापेयम्, अनुमानसाधनत्वेन हेतुत्वम् । न च निमित्तविपर्ययस्य प्रसङ्ग, पौरुषेयतापेयतासाधनत्वेनानि विरोधत्वात् । न साध्यात्तद्विपर्ययता, मानादिषु विरोधत्वपौरुषेयत्वस्य व्याप्तिरत्वात् । न च निमित्तानामपौरुषेयत्वसिद्धत्वात् । न चाप्रसङ्गत्वात्, वेदकर्मणिरिति श्रमसत्त्वेनोऽपि प्रयोगो मत्त । न चोभये

प्रयोगकत्वे चाप्यतस्मात्प्रयोगकत्वम् । न चाप्रयोगकत्वरूपदूषणत्वमपि समत्वम् ।

एष वाऽनुमानम्, विनाशकृति वेदापौरुषेयत्वं, गुर्वप्यनपूर्वकम्, वेदाध्ययनत्वात्, अनुमानाध्ययनवदिति । भारतेऽप्येव प्रमथ्यते इति चेत् । वा पौरुषेयत्वस्य भारतमपि सिद्धत्वात्पदिष्टात्तमवज्ञात् । प्रसङ्गापादनमपि न भवति, स्वपक्षसाधनत्वाभावात् परपक्षदूषणत्वाभावाच्च ।

ननु विमलसद्व्ययनस्य गुर्वप्यनपूर्वकत्वं साधये, तद्व्यतिरिक्तस्य वा प्रथमपक्षे सिद्धसाधनत्वम्, द्वितीये चाश्रयसिद्धत्वात्, अतो नभ्य सव्यतिरो प्रयो नियते । नैवम्, सिद्धस्यैवाध्ययनविरोधत्वात्सत्त्वे कर्तयेन विरोधकर्मकृत्येन च निमित्तत्वत्वात् शान्तिमित्येव । या च पौरुषेयत्वानुपपत्तिरुक्ता, सा च नैवाधिकस्यै धरति, नोदस्य सर्वव्यतिरिक्तौ, वेदान्तिनो ब्रह्मसिद्धौ च सम्यक्, अन्यत्र परिकल्पनानुपपत्त्येव । तदुक्तम्- ' सर्वव्यतिरिक्तस्य वेदे या पौरुषेयता । तुल्यव्यतिरिक्तता येन वेदेऽप्येव संभवात्काम् ॥ ' इति ।

किंच अपौरुषेयत्वान्नाशकत्वे ईश्वरसिद्धिर्न स्यात् । तथाहि, न तावत् प्रत्यक्षेण शक्यते, अयोग्यत्वात् । नाप्यनुमानेन तस्य कर्तृत्वमव्यतिरिक्तत्वात् । नापि पक्षधर्मत्वात् विशेषसिद्धि, लोकसाध्यात्तद्विरोधेण विशेषमानापेक्षत्वात्, पर्यायनादिविरोधत्वात् । अनापि ह्यस्त्वभावात्पुण्यमनुविद्योपपत्तिरिति पक्षधर्मत्वम्, न ह्यस्य साध्यात्तत्त्वं । साध्यात्तमेन कृतत्वेन, अयोग्यत्वप्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धे तदीयाभावात्, तदीयात्त्वेन तस्य प्राप्तात्त्वम्, तस्य प्राप्तात्त्वे तत्सिद्धिरिति । न च पर निरोधमेवानुपपत्त्यात् ।

किंच ईश्वरस्य वेदकर्मण्यु प्राग्यमानत्वात्प्रसङ्ग, अपौरुषेयत्वे सिद्धत्वात्तद्विद्वानुपपत्तेरिति । तदुक्तं - एष चेश्वर पौरुषेयत्वान्तरत्वात्, देशेति विरल' इति । अतः सिद्धमपौरुषेयत्व वेदस्य । प्रभाकर विजय ५ ६६-६९

भित्तत्वभावत्वं वाचकमान कारणोऽभेदेन व्याप्यते इति प्रतीयं वसिद्धि । अत्रोच्यते । किं वेदवाक्यानां पुरुषप्रणीतत्वात्मानं साध्यते, आहोस्वत् स्वतःपुरुषप्रणीतत्वं । इति । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनम् । न एतदुच्यते निश्चयेऽपि वर्णानामानुपूर्वीविशेषोपहितमीमं पद अभेदवाक्यानां अपौरुषेयतया आचक्ष्महे । तथाहि, वर्णानां नित्यतया विभुतया च देवत कालतो धा न समवसानुपूर्वी इत्यभि यत्तथाश्रय तदकथ्यम् । सा च पुरुषप्रय नवोनिर्दिष्टि कथं तद्वेदोपहितमार्थादाना गवा विपदाना वेदवाक्यानां च पौरुषेयता । इति । अथ स्वतःपुरुषप्रणीतत्वं गानिपादादिवानवयत् । प्राचेतस एतद् अत्रमान् आदिकवि स्वतः, तदत् वेद वाक्येऽपि कश्चित् ईश्वरादि इति साप्रतम् । अनेका तिकत्वात् । स्वतःप्राचेतसपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । स्यादेतत् । न स्वतःपुरुषप्रणीतं वेदवाक्यानां साधयाम, अपि तु स्वतःपुरुषपूर्वकत्वं । अस्ति च अस्मादिपुरुषप्रणीतैरपि मानिपादादिपदसन्निवेशेषु पारदर्शने पुराणस्य कवे स्वतः च इति मानैका उ इति । तदनुपपन्नम् । पुरुषप्रणीतत्वाभावेन कारणभेदेन लौकिकात् पदसन्निवेशादेदिहाना अभेदोपपत्तौ अप्रणीतस्य वदेषु पुरुषस्वातः स्य अप्रयोजनकस्य कल्पना नुपपत्ते । इस्मात् समानननिर्देशस्य पुरुषपारतः श्रेण व्याप्यति न किं कश्चित् विशेष । येन तद्विषयादाव्य तिकत्वात् वाद व्यातंता पुरुषस्वातः साप्रयोजनकस्य कल्पनाऽनुपपत्ते । तस्मानसन्निवेशे च पुरुषपारतः श्रेणाल्यतिके मानि कश्चिद् विशेष । येन तद्विषयादाव्यतिकत्वात् वाद व्यातंता पुरुष स्वातः श्रेण व्याप्यते । तेन यथा समाप्तीयैः मस्त्रिपै मेत्रीतनये तः स्रानिरीशोरशेगनिमिषा इयामता वेधाधिदेव न सर्वेषामिति तत्रनया । न इयामतातुमान एत विलक्षण प्रकल्पनामिषानयनमाकथनिपत्त तद्वेदाभेदात् तिषाधिभेगमिशे सुप्रने न पुत्र पुरुषपारतः श्रेण तश्री वदुत्सहते । वीडय सदिश्वयतिरेकतयाऽनेकान्तिको हेयामास ।

यस्तु दर्शनं कथं तासोघरहितो यथादर्शनं नूनं क प्रमाणितं दृष्टानि हि भारतादिवाक्यानि स्वतःपुरुषप्रणीतानि वेदवाक्या अपि वाक्यरत्नात् तथाविधानीति स वक्तव्यं, यिगताः सासित वेदाव्ययन अध्ययनान्तरपूर्वक वेदाध्ययनत्वात् अस्मादिवेदाध्ययनत् । नै भारतदिपु अस्यानुमानम् । तत्र दृढतरेण दृष्टाव्ययनादिसरथेन अनुमानस्य प्राप्तेन विषेय वादुत्पादात् । वेदे तु वदुत्सुतिद्विमाऽसमनात् काठकादिसमाश्रयत्स्य प्रयत्नमिति वचनोपपत्ते अत्राघितविषयस्य अनुमानस्याप्रवृत्तत्वेने । न च भयदनुमानस्य विषय वाचे प्रभवति । तस्य नामायतो दृष्टसंघात् सामा यशास्त्रस्येव विशेषगाम्नात् दुर्लभात् । तथा । 'प्रसिद्धावयव यत्स्याद्विशेषे वा प्रतिष्ठितम् । तस्य स्थाङ्गकस्यामा यदृष्टात् बलवत्तरम् ॥' इति । स्यादेतत् । शब्दानामर्थप्रत्यायनस्य पुरुषस्येतापीनश मत्वात् तल्लेखत्वात् केनचित् लौकिकस्य यवहराथं शब्दानामर्थे संघात् इत्या वेद प्रणीत । न चार्थप्रत्यायन प्रतिगन्तव्यां स्वाभाविकी दक्षिण सकेतेन व्यप्यते इति सापत्तम् । यदि हि स्वयपि सकेते कश्चित् ध्वनि क्वचन अर्थे नाभावस्येत् तत कथ्यन्ति सकेतामि वेकतामर्थेय स्वाभाविकमुपपत्तेय वाचकत्वम्, न स्वतः दर्शित । सकेतम तरेण भूनेरर्थरूपस्याऽप्रतिपादकत्वात् । सति तु सनेने सर्वस्मादपि सर्वाथेययोरपत्तिदर्शनत् । तदुच्यते । अ वेरेणापि सकेतमनादिदृष्टव्यवहारदर्शनत्वात् अमि यत्कस्यामर्थेय वाऽनेत्येव अर्थपतिपरेकपत्ते । समप्रकल्पनायामर्थपतिपरिधवात् । न च व्यनहारदर्शनमेव सकेत इति साप्रतम् । उ तद्वेदतदनेन प्राप्तेन अयमथ प्रयेत य इत्येयमाकारम्, अपितु मन्त्रोत्पत्त्या समनतरपृत्तिनिवृत्तिहणानासम् । तत्र स्वपृत्त्या त्रिभिचपनार्थेभेऽपिपयप्रत्यानुमानदारेण शब्दस्य तत्र कारणतया प्रमाणम् । न च सुत्ययमानास्तदा सकेत मनेतस्य कर्तार या प्रतिवन्ति । न चेह सकेत तस्य च कर्तारम तरेण कथ्यन्ति परिददयमानस्यऽनुपपत्ति । ततो नूनं स्वमानत शब्द एषामर्थेभेदप्रत्ययस्य हेतुविलम्बवत्त्वमिति । न च गतादिशब्दानां अभावात् देवत्वादि-

शब्दानां च तत्र तत्र संकेताधीनतया प्रवृत्तेः गोरनादा-  
वपि गवादिशब्दाः संकेताऽऽयत्तप्रवृत्तयः इति शक्यानु-  
मानम् । अनादिशुद्धव्यवहारपरामि-न्यक्तस्वाभाविकार्थ-  
प्रत्ययशुद्धभावानां स्वार्थवृत्तेः संकेताभावेन सह संभवात्  
अविरोधात् । यथादर्शनपूर्वकं प्रति तु शक्यमेवं प्रत्य-  
यस्यानुम् । विवादाध्यामिनाः पुमानो गवादिपदेभ्यो  
गोत्वादिषु संकेतानायत्तप्रतिपत्तयः, गवादिपदेभ्यो  
गोत्वादिप्रतिपत्तिमत्त्वात् अस्मदादिवदिति । विपक्षितं  
चैतद्भेदवैरिति दिङ्मात्रमत्र सूचितम्, धन्तव्यं च  
किञ्चित् उद्गम्यामिधानं सूरिमिः इत्युपरम्यने ।  
कणिका. २३५-२३७.

● वेदार्थः कार्यरूपः ( गुरुमतम् ) । वि. १।१।२.  
● वेदार्थे साकाङ्क्षे यद्व्यत्यये तद्वैदिकं नेतरत्  
( इति अनुपप्राधिकरणे [ २।१।१६ ] वर्णितम् ) ।  
या. ३।३।७।१४ पृ. ८३०.

● वेदार्थज्ञानं मीमांसारूपेदविचारमन्त्रेण न  
सम्भवति । वि. १।१।१.

● वेदार्थनिर्णये तेषां ( अनुमानार्थानां ) कारण-  
स्वातिपेधात् तदर्थनिर्णयार्थं अनुमानोक्त्याः । या.  
२।१।१।२५ पृ. ५४३.

● वेदार्थप्रतिपत्तावपि शुद्धव्यवहार एव निमि-  
त्तम् । एवं हि शुद्धव्यवहारे प्रतिपन्नं ' कार्योन्वितं  
स्वात्मानं पदार्थाः प्रतिपादयन्ति ' इति । लोके वेदे चैक  
एव कार्यस्मिन्को नियोगार्थः । तेन व्युत्पत्तिवियनानात्वं  
नास्ति । अतो यावन्तः पदार्था एवस्मिन् कार्योन्वीयन्ते  
तावत्पदार्थप्रतिपादकः पदसमूह एक वाक्यं इति कार्य-  
व्यनिकल्पनेमेकवाक्यत्वं मतिरिति ( इति प्राभाकराः ) ।  
श्रु. १।१।७।२४ पृ. २६३.

● वेदाधिकृत्यापि शाक्यवचनस्य प्रामाण्य-  
निरासः । भाट्ट. १।३।३ वर्णकं २.

● ' शब्दप्रति वच्चेदं शाब्दे वेदाक्यमुच्यते ।  
तदप्यधिष्ठा तदर्थमेवेन परमात्मना ॥ ' या. ३।१।७।  
१३ पृ. ७०३.

● वेदोपक्रमाधिकरणम् । ३।३।१।१-८. मीको.  
पृ. १११५ ' उपक्रमाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिहरत्

द्वयम् । ● वेदोपक्रमाधिकरणे ( ३।३।१।१-८ )  
' उच्चैर्त्वा क्रियते ' इत्यत्र पाठार्थः करोतिः विधानार्थो  
वा इति सद्विद्वा उत्पादनायत्वात् करोतेः पाठस्य च  
शब्दाभि-न्यञ्जकत्वेन उत्पादनत्वोपचारोपपत्तेः, विधाने  
अत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिव्यवसायोगात् पाठार्थः  
करोतिः इति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य करणत्वा-  
योगात् ' ऋचा ' इत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः, करोतेस्तु  
लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषोपपेक्षायां प्रयोगविधेः  
व्यत्ययेन वेदविशेषव्यपदेशायोगस्य उपपादितत्वात्  
' कार्ये ज्ञाते अधिकारः स्यात् ' इति चाधिकारज्ञानस्य  
प्रयोगविध्यधीनभयंज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेन अधिकारविधेः  
प्रयोगविधिपूर्ववत्त्वावसायात् सुतरा वेदविशेषव्यपदेशा-  
योगावगतेः उत्पत्तिविनियोगविध्योः अन्यतरो विधि-  
विशेषो विवक्षित इत्यवगतेः उत्पत्तिविधौ करोति-  
सामञ्जसात् ( करोतिशब्दसामञ्जसात् ) तस्यैव च  
प्राथम्यात् उत्पत्तिविधानार्थः करोतिः इति सिद्धान्त-  
यित्तव्यम् । सु. पृ. ११८६-८७.

● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन पूर्वस्यैव प्राच-  
त्यम् । सोम. ६।५।१९. ● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन  
वेदलक्षणावत् नियदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणावत्तिः । कौ.  
२।१।१।४।२.

● वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्त्यत्वे यथोपदेशं  
स्युः । ३।७।२।४।५०॥

अस्ति औन्नते समाज्ञानः द्येनः, आप्तवर्षे वाज-  
पेयः । तत्र सदेहः किं द्येने उद्रातृभिरेव पदार्थाः  
कर्त्तव्याः, वाजपेयेऽप्यगुमिः, उतोमयत नानाकृतिवग्भिः  
इति । इशानो प्रसङ्गात् प्रकृतसमाकृत्येषोर्वाभ्यवाचकमात्रो  
निरूप्यते । अतएव पूर्वपक्षः- द्येनेज्ञानेन्द्रोद्देशे  
समाज्ञातत्वेन अथ च उतोमिष्टोमिष्टारराद्दिदेनेन  
नानाकर्तृकाः पदार्थाः प्राप्ता इति । तेन यत्रि साशा-  
दोद्देशप्रधानप्राच्यवचनेन साद्रस्वैकस्य विधानात् तदन्त-  
र्गतान्त्वानपि विधीयते इति तावदप्योद्देशात् । अतो  
' गुणुत्पत्तयतिद्वये तदर्थेरागुम्भेन वेदस्योः ' इत्यनेन न्यायेन अत्रोद्देशात्वे कर्त्तव्यं । किञ्च मन्त्रपेदादौ



सामाख्यानिकान्येव कर्त्तव्यमिति । तत्र समाख्यया विद्वा  
तिषु अप्युभये च कर्त्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।  
तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्वाधिकारसामर्थ्यात्  
सहाङ्गेरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

अयमभिप्रायः— मवेदेव यदि प्रयोगचनमति-  
देहात् दुर्बलं न भवेत् । तथाहि, प्रयोगचनं तावत्  
प्राप्तानुवाचार्थानुपसहरति । विद्वन्नी प्राङ्गणवर्धनात्  
तिदेगतः प्रातिर्वक्तव्यः । अतिदेशाच्च प्राङ्गणसामाख्या-  
निककर्त्तृमहिता एव प्रथमं पदार्थां प्राप्ता इति । तेन  
कर्त्तव्यपदार्थात् प्रयोगचनेन तथाभूतमेव गृह्यते ।  
तत्र किमौद्देश्यमाख्या करिष्यति ? न च वैङ्गलसमा-  
ख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् प्राङ्गणसामाख्यानिककर्त्तृत्वात्  
निविद्यते इति वाच्यम् । यत् प्राङ्गणी समाख्या बल-  
श्रुतिरूपा, वैद्वतां तु कल्पनीयेति न वाच्यमिति ।  
अत एव नाम गुणगुरुयः यतिप्रमत्तवाच्यविषयम् ।  
प्राङ्गणकर्त्तृणां समाख्यात्प्रमितश्रुतिविषयत्वेन नत्वात् ।  
किञ्च, प्रधानस्य यत्प्रधानत्वेन समाख्यायाः कर्त्तृविनिर्वाहा  
भावात् कुलसद्व्यवस्थापु प्रधानकर्त्तृत्व-ध- । गुण-  
गुरुयः यतिरनेन ' उपाश्रयं यत्रा विचरते ' इति  
प्रधानस्यापि यत्रैदं विहितेनोपाश्रयस्य-धात् तद्देशे-  
णाङ्गण-शेषेऽपि । अतः प्राङ्गणकर्त्तृप्रहणेन नानाकर्त्तृक  
एव इवेनो वाजपेयश्चेति सिद्धम् । तेन यत्रैदं प्राङ्गण  
यतिद्विद्वेष्यमाप्तं, तत्रैव पर वैङ्गलसामाख्यानिक-  
कर्त्ता, न त्यज्यमापीति । प्रयोजनम्— पञ्चोक्तम् ।  
सूत्रं तु— तद्ग्रहणात् प्राङ्गणसामाख्यानिककर्त्तृत्वात्  
अप्यङ्गणकर्त्तृग्रहणात् इवेनो वाजपेयस्य तत्रैव स्वधर्मं  
स्यात् आधिकारसामर्थ्यात् । अयमर्थश्च वैङ्गलसामाख्या  
निककर्त्ता शेषे अत्रहते अङ्ग- इति । तौता ।

✕ वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशे  
स्युः । ३।१।२३।१० ॥

वेदेन औद्देश्यवेदेन इवेनवागत्य उपदेशात्,  
आप्यङ्गणवेदेन च वाजपेयस्य उपदेशात्, औद्देश्यसमा-  
ख्यानत् इवेनस्य, आप्यङ्गणसामाख्यानार्थं वाजपेयस्य,  
तत्रत्याः सर्वे पदार्थाः प्रमेय उद्देश्यमिरेव अप्यङ्गणमिरेव  
च कर्त्तव्याः । वेदान्तकरी, यत्रपि इवेनगतानां वेदा-

विद्वद्भाना अन्यवेदीकत्वेन वेदान्यत्वे तस्यपि यथोपदेशं  
उपदेशकवेदानुसारेणैव पदार्थाः कर्त्तव्याः स्युः । पूर्व-  
वत् । पूर्वाधिकरणे यथा आप्यङ्गणसमाख्यायाः पदार्थाः  
अप्यङ्गणमिः क्रियन्ते इत्युक्तं तद्वत् । एवं वाजपेयैऽपि ।  
उपदेशमनतिक्रम्य यथोपदेश इत्ययमीभावः ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्वाधिकारसामर्थ्यात्  
सहाङ्गेरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

इवेनवागः औद्देश्यसमाख्येन वेदेन विहितस्यात्  
तस्य अङ्गानि प्रधानानि सर्वाणि उद्देश्यमिरेव कर्त्त-  
व्यानि, वाजपेय आप्यङ्गणसमाख्येन वेदेन विहितस्यात्  
अप्यङ्गणमिरेव कर्त्तव्यानि इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते  
सिद्धान्तयति । वा-जग्दः पूर्ववत् निरुच्यते । तद्ग्रह-  
णात् प्राङ्गणानां ऽप्योतिष्टोमगतानां धर्माणां ग्रहणात्  
चोदनेन प्राप्तानां स्वीकरणात् इवेनः वाजपेयश्च स्वधर्म-  
स्वीधर्मं चोदकप्राप्तः सयुक्तः स्यात् । स्वधर्मवत्स्य  
यदुर्नीहिसमस्तैऽपि समासात्तद्विषयमित्यन्वाश्रयणमात्  
अनित् अत्र नोत्पन्न इति ध्येयम् । सुतुहले तु  
अनित्प्रत्ययान्त ' स्वधर्म ' इति न्युंसकमेव पद  
स्वीकृतम् । आधिकारसामर्थ्यात् चोदकसामर्थ्यात् चोद-  
कानुसारेणैव अङ्ग- सह कुपति । किंवा आधिकारः  
प्रयोगविधिः तस्य चोदकप्रवृत्त्यन्तरकालमेव साङ्गप्रधान-  
विधी समर्थत्वात् । अतः प्रयोगविधिसामर्थ्यात् अङ्ग-  
इवेनादि कुपति ।

ननु एव सति वाजपेयादीनां प्रधानविधिनिष्पन्ना-  
प्यङ्गणसामाख्यायाः क्रि प्रयोगेन अत आह- अत्यन्तः  
शेषे इति । सामाख्यायत्यः योऽय कर्त्तृत्व-ध- सः  
अ यत्क- अचलत् । स- श्रिये चोदकप्राप्तपदार्थेभ्यः  
अन्यत् भवति । तस्मात् चोदकात् प्राप्ता ये धर्माः,  
मन्वी य-कर्त्तृका भवति त-कर्त्तृका एव इवेनाद्यपि स्युः ।  
ये तु न चोदकैः प्राप्नुवन्ति किं औद्देश्यसामाख्येनैव  
प्राप्नुवन्ति ते उद्देश्यविधि कर्त्तव्याः तस्मात् इवेन-  
दापि मन्वीवित् नानाविधाः विज्ञेयशोचानां कर्त्ताः  
स्वधर्मेषु स्थितश्चेत् । न तु इवेन- उद्देश्यमिरेव,  
वाजपेयो वा अप्यङ्गणमिरेव कर्त्तव्यः । के.

• ' वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यदे यथोपदेश  
स्युः ॥ ' ३।७।२३।५० ॥ सामवेदविहिते श्येने  
अङ्गानि उद्गातृभिः कार्याणि इति पूर्वपक्षः । सु.  
पृ. १।१७८.

• वेदतदर्थानां अहोरात्रवीक्षणयत् अनादितम् ।  
वा. १।३।३।७ पृ. २०६.

• वेदत्वं मन्त्ररत्राहणायपकृजानिविशेष. इति  
केचित् । तदपि पौराणमन्त्रराहणत्वायपकृपुराणत्वे  
अतिवातेन युक्तम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणान्तरिकप्रमाण-  
जन्यप्रमित्यनियमायैतदे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञान-  
जन्यप्रमाणशब्दरत्न वेदत्वं इति चिन्तामणिः । अथ  
लौकिकवाक्ये अतिवातिवारणाय सत्यन्तम् । घटादि-  
वारणाय द्वितीयम् । स्मृतिपुराणादिकाक्येषु अति-  
व्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । तादृशेश्वरीयज्ञानजन्य-  
त्वात् वेदस्य लक्षणमन्वयः ।

अगोह्येयवाक्यत्वं वेदत्वम् । अगोह्येयत्वं च  
पौह्येयभिन्नत्वम् । मणि. पृ. ७.

• ' विधिविधेयं तर्कश्च वेदः ' इति विधिवाच्यो-  
क्तस्य विधायकत्राहणभागस्य विधेयवाच्योक्तानां च  
प्रत्याणां तर्कवाच्योक्तोपनिषद्वागम्यं न वेदत्वस्मृतेः ।  
सु. पृ. १।१६९.

• वेदपाठपरीक्षा । ' अनुभोगेषु वेदानां पठि-  
मार्गमुक्तिषु । ' वा. १।३।६।११ पृ. २३२ । वेद-  
वीक्षणविज्ञानसाधये तत्तद्वेदभागविद्वल्लेख्यानि पठिमाया  
( कुम्भे ) निधिष्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले तान्याहुः  
आहुःकल्पेणचिह्नितं पठन्ति अभ्येताः इति पठिमायार्ग  
वर्तिनः अनुभोगाः । सु पृ. २३१.

• वेदप्रयोजनं साध्यप्राप्तयेति कर्तव्यताभिधानम्,  
स्मृतिपुद्भिः, कर्मान्तरप्रयोजकस्यसाधन इति । वा.  
१।४।१।१ पृ. ३२१.

• वेदप्रामाण्यं कारणदोषसङ्गच्छानरहितगृहीत-  
प्रादित्येन । मणि. पृ. १६७. • अध्ययनविधिसाम-  
र्थ्यात् सङ्गवेदप्रामाण्यं सिद्धम् । सु. पृ. ३९१.

• वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थं औपचित्य इत्येते  
न्वत्तन्नागमत्रादिभिः ( भीमासक्तैः ) । बृहती. पृ.  
२५६.

• वेदफलम्— दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माविशेषन  
नाम । न च तस्याध्ययनमात्रात् तत्रमन्त्रो याज्ञिकाः  
पन्थ समापनन्ति । भा. १।१।१।२ पृ. ६.

• वेदभागः हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते कश्चिदनु-  
मानादिगम्य । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते । वा.  
२।१।१।३४ पृ. ४३९. • वेदभागाः चत्वारः—  
त्रिभिः अर्थत्रयः मन्त्रः नामधेयं चेति । भा.  
१।४।१।१.

• वेदरक्षाहेतुः । दिग्ध्यानार्थसन्नयो हि महान्  
वेदरक्षाहेतुः, ध्यानरक्षणधीनस्यापि वेदकर्मस्य अप्य-  
यनेनैव रक्ष्यमाणात्वात् । वा. १।३।८।२४ पृ. २६२.

• वेदवचनस्य मित्यात्वे न तु किञ्चन प्रमाण  
मस्ति । भा. १।१।२।२ पृ. १७.

• वेदवाक्यं धर्मप्रत्याचक्षम् । १।१।७।२४-२६.  
मीको. पृ. ३४५९ ' वाक्याधिकरणम् ' इत्यत्र अधि-  
करण द्रष्टव्यम् । • वेदवाक्यं पौह्येयम्, वाक्यत्वात्,  
कालिदासादिवाक्यवत् इति पूर्वपक्षः । कालिदासादि-  
प्रत्येषु सर्गावगाने कर्तार. उपलभ्यन्ते ' इति कालिदास-  
कृतौ रघुसरो महाकाव्ये ' इत्यादि । वेदे तु कर्ता नोप-  
लभ्यते इति प्रतिकूलतर्कपरहृतमनुमान इति सिद्धान्तः ।  
काठकादिसामान्या तु संप्रदायवार्तननिमित्ता । वि.  
१।१।८. • वेदवाक्यानि अध्याये यथोपवीतेनैव  
त्रैरुक्तिनैव च प्रयोग्यानि, लौकिकानि अनध्यायेऽपि  
अनुपनीतेनापि चतुर्वर्ण्येनापि च प्रयोग्यानि । सु.  
पृ. ३३३. • वेदवाक्यानि मीमांसया व्याख्येयानि । भा.  
१।१।१।१. • वेदवाक्यानां अर्थज्ञानार्थं ' प्रयासो वेद-  
वाक्येषु कार्यः, सूत्रध्वनेन सिम् । पन्थवत्त्वात्सङ्गवाक्या-  
नेभिः करणप्रमत्तैः ॥ चोदनायै उपेतयो, नोमय यत्न-  
गौरवात् ॥ ' श्लोका. १।१।१।२८-३९. • वेद-  
वाक्यानां एतन्नामत्रादिप्रतिपादोपयोगः अर्थवादाधि-  
करणे वातिथे ( मीमांस. पृ. ६४५ ) द्रष्टव्यः । • वेद-  
वाक्येषु अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा न कस्यचिदस्ति ।

न च वक्तुं, योऽन्यथात्न कथयेत् सर्वपुरुषाणाम् ।  
वा. ३।१।७।१३ पृ. ६९९.

● वेदविन् । एकगान्ताव्याधिनि वेदविच्छन्द  
प्रयोगात् न शान्तासमूहस्य वेदता । सु. पृ. ९८५.

● वेदशक्तिः । नहि अत्यन्तसंनिकर्ष एव एक  
सर्वभक्षणम् । यथायथा हि सनिष्ट न लभ्यते तथा-  
तथा विपश्ये वेदशक्तिः सचरति । वा. ३।३।४।११  
पृ ८१८.

● वेदशब्दः एकदेशोऽपि वर्तितुं शक्नोति, समुदाय  
शब्दानां एकदेशेषु अप्युपलब्धे । वा. ३।३।१।१.

● वेदशब्दो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायस्य काठवादि-  
ग्रन्थविशेषस्य वाचकः । 'वेदानधीन्य वेदो वा वेदं  
वाऽपि यथाक्रमम्' इत्यादि-याद्वारात् । पराक्रम  
२।१. ● वेदशब्दस्य ऋग्वेदादी मन्त्रब्राह्मणसमूहो  
निमित्तम् । सु. पृ. ९०३.

● वेदशब्दवाच्याः मन्त्रब्राह्मणसमूहाः क्षेत्रज्ञा  
धिनिः । सु. पृ. १००८.

● 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते ।' ३।३।१।८॥

● वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिबिहितरत्नलक्षणत्वात् सर्वस्मिन्  
ज्योतिष्टोमाग्रनिरिकेऽपि त्रयो उचैस्त्वादिति शेषः प्रातः  
न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत् प्रकरणं बाध्यते  
त न दोषः बाक्येन प्रकरणस्य युक्तत्वात् इत्येव  
सूत्रस्यार्थः । ( बाधेन' इति पाठे तु ) वेदसंयोगात्  
सर्वस्मिन् निषेधः प्रातः न प्रकरणानुशेषेन उचैस्त्वा  
दिषमो बाधेन इति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गी-  
कारेण 'घनेः' इत्यप्याहाराधिक्येन च सूत्र-यात्या ।  
सु. पृ. ११०४. ● 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते ।'  
( ३।३।१।८ ) इत्यनेन न्यायेन बाक्यनशीलस्यम् ।  
वा. ३।३।४।१३ पृ. ९४२ । बाधने-बाधेन-बाधेन  
इति कौ-पाठाः । बाधेन बाधेन इति या-पाठी ।

● वेदमामनामको ग्रन्थ- सामगानाम्, तत्र  
गानां योनिभूता ऋ. पठिता । अयमेव 'छन्दो-  
ग्रन्थः', 'योनिग्रन्थ' इति चोच्यते । वि. ९।२।१  
पर्यर्क २.

● वेदसूत्रविरोधे तु सूत्रस्यैवान्ययाकरणम् ।  
रत्नाकरः. १।१।१ स्तो. ४९, वैद्यनाथः १।१।१।१.

● वेदान्तेषु तावत् आरम्भतत्प्रतिपत्तिर्नश्यता ।  
विवि पृ. २७० । आरम्भ शतय. इति हि प्रतिपत्तिः

आरम्भेन विधीयते, तत्परत्न च वेदान्तानाम् । कणिष्ठा

● वेदान्तेषु यदि योग्य कार्ये अध्याहारादिभिर्लभ्यते  
तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि । अथ न, तदा अन-  
भिधायसरत्नमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिरा-  
करणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । ऋजु. पृ. १८.

● वेदान्तिनः प्रारम्भः अविशेषाधिकः अगार  
मार्थिकः अत एव सदसद्विलक्षणः इत्याहुः । तत्र ।  
मणि. पृ. ४८. ( वेदान्तिमतस्य प्रपञ्चमिथ्यात्व-  
विषयस्य भाट्टचिन्तामणिद्वयत्वं स्पष्टनं 'सृष्टि-  
प्रलयौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । )

● वेदिः अङ्गप्रधानार्था, न केवलं प्रधानार्था  
दर्शपूर्णमासयोः । ३।७।१।१-५. 'वेदिर्बहिर्घर्मन्यायः'

इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वेदिः अमान्याया पूर्वेद्युषङ्ग-  
माणा हविर्निवासन नापकर्षति, प्रमाणाभावात् ।

वेदिविषये तु सामान्याद्योषस्य विरोधवचनेन बाध. ।  
वा. ५।१।१६।२९. ● वेदि. ऐष्टिकी ऐष्टिकहवि.साद-  
नार्थे पृषट् न कार्या । ज्योतिष्टोमे महावेदिकरणोचर

महावैत्रेय प्रसङ्गविदेः । ऐष्टिकहवि.सादनं तु महावेद्या-  
मेव । वि. १२।१।३. ● वेदि. ज्योतिष्टोमे अङ्गप्रधानार्था,  
न प्रधानमागार्था । ३।७।३।७, ९. मीको पृ. १७००

' चिकीर्षान्यायः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।  
● वेदि ज्योतिष्टोमिकी पृथ्वीगत्यक्रमा प्राची, चउ

विगतिस्रेण, निशङ्गघनेन, इयति शक्यमाहे' इति  
उक्ता । एकपदो द्विपदो वा प्रक्रमः । प्राग्वंशस्य मध्य

शब्दोः पुरस्तात् शब्दो निहस्य तत आरभ्य पूर्वस्या  
दिशि प्रस्तात् पृथया तावत् पृथ्वीगत्यक्रमा । अग्रेण

पूर्वस्या दिशि चतुर्विंशतिप्रक्रमा पृथयायाः दक्षिणत  
उत्तरतश्च द्वादश प्रक्रमा. इत्यर्थे । जघनेन

निशङ्गप्रक्रमा । अर्थात् दक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशपञ्च  
दश प्रक्रमा । इति महावेदिर्नाम । सत्याधौ ७।४।  
३८-४५. ● वेदि- दर्शपूर्णमासयोः ' देवस्य

त्वा सवितु प्रथवे इति मनति ' स्फयेन वेदि परिहितम् परिष्कृति ' स्फयेनोत्तमा रचमुद्वान् । वि. १०।१।१. • वेदि. दार्शपीयमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचापार्था । भा. १.२।१।३।८. • वेदिः नाम आहवनीयगार्हपत्यमन्त्रप्रतिनी चतुरङ्गुल्यज्ञाता ससृता भूमिः । वि. १।३।४ । संमार्जनमननोद्धननादिसंस्कारविशेषैः परिष्कृता भूमिः वेदिः । कु १।३।४।५. • वेदिः पूर्वेषुः अमावास्याया उत्तरेषु प्रधान इत्यङ्गप्रधानयोः कालमेदो वचनात् 'पूर्वेषुमावास्याया वेदिं करोति' । भा. १.१।३।३।१. • वेदिः सूपैकादशिन्या सूपोपरागा यावन्तस्तिर्यग्देशाः तानद्वागीवर्षेणीया । संकर्म १।८।२४. • वेदिः राजस्ये शतिनानां हविषु, मैत्रावाहस्यत्ये तु 'स्वयंभूता वेदिर्भवति' तथा च नाम लननादि । वि. १.०।१।१. • वेदि. 'पद्विशिष्टप्रकमा प्राची' इत्यादिवाक्यविहिता साङ्गयोगमागार्था इति 'तद्युक्ते तु षड्भुक्तिः' ३।७।३।९ इत्यश्लोक्तम् । सु. पृ. ६३६. • वेदिः सौमिकी 'पद्विशिष्टप्रकमा प्राची, चतुर्विंशतिरंगेण, त्रिदशरनेन' । वि. ३।७।३. • 'स्वयंभूता वेदिर्भवति' इति उद्धननमननपरिलेपनानि निरतन्ते मन्त्राश्च निरतन्ते । भा. १.०।१।१।३. • मिषातु पञ्चधातु वा वेदिं सृष्टाति' दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।८।१।७।३२. • वेदे आहार्यपुरीषता पुरुषार्था न ऋत्यूयां दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।२।२ वर्णक २. • वेदे. दार्शिक्या. सोमाङ्गेदिवरादियु सौमिकवेद्या प्रसङ्गसिद्धि । १.२।१।३।८-९. 'सौमिकवेदिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • वेदेः देशविशेषात्प्रकारात् देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयसम्बन्धकारणात् स्मर्यतम् । वा. ३।७।३।९. • वेदे. पूर्वं पठितस्यापि हविरभिवासानन्तस्य, अमावास्यायां पूर्वेषुवेद्या सह नापकर्ष । भा. ५।१।१।६।२९. • वेदेः प्राट्टयायां प्राट्टनगतिनासाद नानुसारात् विहितेनोत्तरेण वाच सौमिकचातुस्रस्येपु । १.०।१।३।१।८-२२. मीमो पृ. १६९४ 'नानुमांस्येषु सौमिकेषु' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • वेद्याः वेदिपर्याया च विधि विनियोगसाधारण्यविधि ।

वाल पृ २०. • 'वेद्यां हवीष्यासादनति' इति अङ्गहविषा प्रधानहविषा च वेद्यामासादनम्, न प्रधानहविषिः त्रिसोध्यते । दुपृ. १.१।३।१।१७.

• वेद्यातिक्रमणकरणमश्लोक षड् कर्मोपयोगित्वादाप्यर्थेन दर्शपूर्णमासयो. आधारकाले । वि. ३।८।१५.

• वेद्याच्छादनं स्मरणे प्रशोजनम् । भा. १.१।४।१।४।४८.

• वेद्याद्यज्ञानां प्रधानकालान्यकालकतेयता । वि. १.१।३।१.

• वेद्यास्मरणे प्रतिपातु मन्त्रावृत्तिः । १.१।४।१।४।४४-४५.

• वेद्युद्धननं निशियत्रे अमावास्यातन्त्रेण प्रसङ्गयिद्धम् । १.२।१।५।१४-१८.

• वेदिकरणं अमावास्याया पूर्वेषु श्रुतम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभिवासानुपूर्वं वेदिकरणमात्मन्तम् । भा. १.२।१।१।८।३९. • वेदिकरणं पीर्णमास्या हविरभिवासानोत्तरम् । वाल. पृ. १९. • वेदिकरणस्य ('वेद कृता' इत्यादी) वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् तदनुसारेण करणप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधिनात् वाक्यादेव तदङ्गम् । भाट्ट. ५।१।१.

॥ वेदिकरणन्यायः । दर्श वेद्या पूर्वेषुपर्वेषुऽपि हविरभिवासानन्तस्य नापकर्ष. ॥

तथाऽपूर्वम् । ५।१।१।६।२९ ॥

साध्यम्—दर्शपूर्णमासयोः वेदिः हविरभिवासानोत्तरकाले समाभ्नाता । सा अमावास्याया प्रतिदृश्यते 'पूर्वेषुमावास्याया वेदिं करोति' इति । सा तु अपदृश्यमाना तत्र. अर्वाचीनात् पदार्थान् अपकर्षति, न इति सद्यः । उच्यते ; संबन्धात् प्रतिकर्षति इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । तथा अपूर्वम् । अपरुद्धतिपूर्विकाया अमावास्याया वेदिकरणं पूर्वेषुमासात् । उपधोरपि श्लोके हविरभिवासानम् । अभिवासान कृता अमावास्याया वेदि कर्तव्येति न श्रुत्यादीनामन्यतम कारणमस्ति । तस्मात् नाभिवासानन्ता प्रतिकर्षणा इति । अभिवासाने चानुपपन्नाये हवीषि मन्मीमेषु ।

दुष्— ( सिदान्तमाह— ) 'पूर्वेणुरमास्याया वेदि करोति' इति वेदिपशुन्यायमाणा हविरमि-  
वासं ( भवार्चनीं ) नापकर्षति । कुतः ? हविरमि-  
वासनादुत्तरकालं ( वेदिकरण ) दशपूर्णमासप्रकरणात्  
उभयोरपि ( दशपूर्णमासयोः ) सामान्येन प्राप्यमाणे  
विशेषवचनेन ( अपकृत्यमाय ) वेदिमात्रमेव अप-  
कृत्यते । सामान्यपाठः ( अमावास्याया वाधितः )  
योगमासो वृत्तार्थः ( भवति ) । अन्वयान्वाधानप्रक-  
रणवादेः ( अवकर्षस्याभावात् ) सामान्यपाठ एव,  
वेदेष्टु उक्तः ( सामान्यपाठादुत्तरकालः ) । तस्मात्  
सामान्यवचनोप- ( वेदिकरणस्य सामान्येन उभयोः पर्वणोः  
हविरमिवासनोत्तरकालवचनोप- ) विदोषेण ( अवकर्ष-  
वचनेन ) बाध्यते ।

. शा— 'सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्यात् पाठवः  
प्रक्रियावशात् । विशेषतः श्रुतं वाक्यादमावाप्त्ये  
क्रमान्तरम् ॥ '

सोम— पाशुपानुवाजरीरोडाशिकदाक्षिणाशिकहोम-  
वत् प्रयोगमैत्रासायेन पूर्ववैगम्यात् संगतिः । अमि-  
वासन पुरोडासमभित्, अग्नेर्निसासन्म् ( साङ्गारभस्य  
स्वापनम् ) । सूत्रार्थस्तु— अमकृतिपूर्वैकवर्मपरिण  
अपूर्वत्ववेन अकलत्रमत्त उपलक्षितम् । तादृश  
वेदिकरण प्रासङ्गिकं नापकर्षते इति ।

वि— 'पुरोडाशाभिसामान्तस्वापकर्षोऽस्ति दर्शके ।  
न या, ऽऽन्योऽप्यपट्टाया वेदेर्गुण्यहानये ॥, अमि-  
वासत् पश वेदिरिति सत्कर्मव्युत्पत्त' । प्रागेव विहित्वा  
दशो वेदिनातोऽवकर्षणम् ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः हविरमिवासनोत्तर वेदि-  
करणग्रहणात् । तस्य 'पूर्वेणुः अमावास्याया वेदि  
करोति' इति वचनेन अपकर्षः श्रुतः पूर्वमाविनोऽपि  
हविरमिवासनाद्यनपत्तये, एकप्रयोगविधिपरिहृत्तयेन  
पाठस्य क्रमकल्पनार्थम्, अमावास्यापदस्य कर्मपरत्वे  
रूपगप्रमद्रेण कल्पनप्रत्यागसायात्, हविरमिवासनोत्तर-  
माविनेदिकरणविधेरस्य योगमास्युत्तरतोषस्वरवत् दर्शा-  
द्भयदोषव्यथाया । न च कल्पदशविधाने वाच्यमेतदः,  
सामान्यान्, 'वेद इत्या वेदि करोति' इति धतवेद-

करणानन्तर्वचनेन न पूर्वेणुत्वस्य प्राप्तयेन अनुवादात् ।  
प्रधानध्यायचित्ताभावात् योगमास्या अतीतत्वात् वाशिक-  
वेदिकरणे एवायं कालविधिः । अतश्च योगमाससाधा-  
रभ्येन पाठस्य क्रमकल्पकस्यावश्यमाभावात् । अत एव च  
यूपच्छेदनवैलक्षण्यात् तदन्तापत्तये प्राप्ते, कालपरत्वेऽपि  
कालविधेः प्रयोगविधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य तत्रैव  
प्रयोग्यत्वावगमात् तदवगमोत्तरं च क्रमापेक्षया  
पाठस्य नियामकत्वात्संभवात्, श्रौतक्रमान्तरस्य न  
हविरमिवासनेन बदक्रमत्वम् । अतश्च पाठोऽपि परि-  
तोपात्त योगमासविषयः एव । यदि तु तद्व्यपत्तये चतु-  
र्दश्या प्राप्तत्वाधानदिने वेदिकरणसिद्धयर्थं लक्षणमपि  
अद्वीकृत्य अमावास्यापदेन कर्मवोच्येत, तदा दार्शिक  
वेदिकरणस्य अयमेव विनियोगविधिरिति हविरमि-  
वासनेन दार्शिकवेदिकरणस्य सुतरां न बदक्रमता । न  
चैव पूर्वेणु-कालविशिष्टवेदिकरणस्य दर्शान्नया वाच्येन  
विनियोगात् प्रकरणेन योगमासाद्गृह्यत्वान्न, वेदेः  
सर्वासाधारभ्येन तत्करणत्वापि अद्भ्यतया अपेक्षसहकृतं  
योगमासप्रकरणेन दर्शमाभिसामान्यादानस्यैव आशेषो-  
पत्तेः ।

अत एव वाच्येन श्रुत्या बोधयनं न प्रकरणस्य  
अपक्षिपस्य वा साधः । नयोः पूर्वेणु-कालमन्तररूपगुण  
मात्रविधिकलतया क्रियाविधिकलतयाभावात् । अतो  
न प्रकृते तदन्तापकर्षः ।

मण्डन— 'वेदिरैवापकृत्यते ।'

शंकर— 'अपूर्वे न च एतेह ।' स एव  
अपकर्षः । २०.

• वेदिकार्यं हविरासादनम् । वि. ३।८।१७.  
• वेदिप्रर्माः चित्तियमुदाहरत्तैव, न तु तदापत्त  
भूतेः । संकर्ष. २।१।२६. मीको. ट. २४ । अमि-  
वासने चित्तियमुदाहरत्तैव वेदिप्रर्माः । इत्यत्र अमि-  
करणं द्रष्टव्यम् । • वेदिप्रर्माः कर्षित्वमर्थं दशपूर्ण-  
मासयोः अद्भ्यतयाभिसामान्यात्, न तु केवलं प्रपानार्थाः ।  
३।८।१५।१६. मीको. ट. २२।८४ । 'द्रष्टव्यत्वात्-  
न्यायः' इत्यत्र अपिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ वेदिपरिस्तरणे दशपूर्णमासयोः 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' । प्रतिधातुस्तरण मन्त्रावृत्तिः । वि., ११।४।१५.

॥ वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । ११।४।१५।४९ ॥

दशपूर्णमासयोः 'त्रिः, प्रोक्षति' इति वेदिप्रोक्षणं श्रुतम् । तत्र किं प्रतिप्रोक्षण मन्त्रावृत्तिः उत सकृदेवेति विचारं पूर्वपक्षमाह । वेद्याः प्रोक्षणे 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा' इति मन्त्रस्य अभ्यासः आवृत्तिः स्यात् । प्रोक्षणरूपस्य कर्मणः पुनः-प्रयोगात् ।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः स्यात् । ५० ॥

विद्वान्तमाह । एकस्य वा प्रोक्षणकर्मणः 'त्रिः' इत्यनेन अभ्यासरूपस्य गुणस्य निधिः कृतः, न क्रियाभेदः । द्रव्यैकत्वात् वेदिरूपस्य द्रव्यस्य एकत्वात् । तस्मात् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात् । के.

॥ वेदिप्रोक्षणन्यायः । दशपूर्णमासयोः वेदि-प्रोक्षणमन्त्रः सकृत् प्रयोज्य ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । ११।४।१५।४९ ॥

भाष्यम्— वेदिप्रोक्षणं श्रूयते 'त्रि प्रोक्षति' इति । तस्य मन्त्रः 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा' इति । तत्र चिन्त्यते किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रः, अथवा सकृदेवेति । किं प्राप्तम् ? वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः ? कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । यस्मिन् कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्धोऽवी इति यद्वाते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः । ५० ॥

भाष्यम् - सकृदेव प्रयोगः । कुतः ? द्रव्यैकत्वात् । एकं तत् वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करति । तत्र कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्विद्यम् । आवृत्तिस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ किं कृतव-सुबधेः प्रथमो न क्रियाभेदे । तत् मन्त्रदावृत्तिमच्च

कर्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम् । आवृत्ति-सपादनार्था पुनःक्रिया । तस्मात् सकृत्प्रयोगः ।

सोम— यदि क्रियैक्येऽपि मन्त्रावृत्तिः, तदा तद्वदे किं वचन्यं इत्युत्थानात् संगतिः ।

वि— 'वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमानर्त्यः सकृदेव वा ।, आद्यः स्यात् प्रोक्षणत्रित्वात्, सस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'वेदिरसि बर्हिषे त्वेति त्रिवेदिं प्रोक्षति' इत्यत्र तु न मन्त्रावृत्तिः, नहि अनेन मन्त्रे निरविविधिः, निरित्यस्य क्रियाभ्यावृत्तौ विहितसुप्रथया-न्वतया प्रोक्षणाभ्यासगतनिरवविपादकतया मन्त्रगत-

नित्वप्रतिपादकत्वाभावात् । अत एव नान्तरस्यया 'तिस्र आट्टतीर्जुहोति' इतिवत् कर्मभेदः, येन 'आमनमस्यामनस्य' इति मन्त्रवत् इहाप्यावृत्तिः प्रसज्येत । न च तत्रापि सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेरविच्छेदात् अवधातमन्त्रन्यायेन आवृत्त्यनपत्तिः । 'मन्त्रान्तेन कर्मादिः सनिपात्यः' इति वचनेन विहितकर्मादिः मन्त्रान्तकालविधानात् वसाहोमवत् भेदप्रतीतेः । इदं च मन्त्रजन्यस्मृतेः कर्मानुष्ठानं प्रति कारणत्वस्य न्याय-प्राप्तत्वमात्रेण नानुवादकम्, वैयर्थ्यापत्तेः, अपि तु एतादृशविषये मन्त्रावृत्तिविधानार्थम् । प्रकृते तु विहितस्य एकस्यैव प्रोक्षणकर्मणः निरतरूपविशेषानुरोधेन अर्था-दावृत्तिसिद्धापि विहितकर्मादिः सकृत्पठितमन्त्रान्तकाल-कत्वाविरोधात् मन्त्रजन्यस्मृत्यविच्छेदेन मन्त्रावृत्तौ प्रमा-णाभावः ।

मण्डन — 'मन्त्रो वेणुश्रणे सकृत् ।' १६.

शंकर — 'वेदेस्त्रि प्रोक्षणे सकृत् ।' मन्त्र । १६.

॥ वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः । वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः ॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।१।१॥

भाष्यम्— सो दशपूर्णमासी, तत्र बर्हिर्धर्म-धर्मोऽथ, तथा वेदिवेदिधर्मोऽथ । तत्र नवेह किं बर्हिष-दस्यो बर्हिषादिधर्माश्च प्रधानस्य, उताङ्गप्रधानानामिति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्य एववातीर्थका धर्मा । कस्मात् ? प्रकरण-विशेषात् । प्रधानाना हि प्रकरणम्, भाङ्गानाम् । प्रकरणेन वैषा सन्नयः । तस्मात् प्रधानस्य ।

या — समानाप्रमानविधानाधिकारणैः प्रतदपि प्रत्युच्यते वाक्यप्रत्ययविशेषाधिकारण । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्या वेदि तद्वर्माश्च उच्यते इत्यस्या अर्हत्वात् । तद्वर्माश्च उच्यते इति । यद्यपि 'वेद्या हवीषि' 'वर्हिषि हवीषि' 'वर्हिष्णाति' 'वेदिं रत्नति' इति चाविशेषितेन वाक्येन अङ्गप्रधानार्थत्वमुद्दिभ्यति । तथापि स्वातन्त्र्ये सति लौकिकेणैव यथाऽङ्गप्रधानार्थेण वर्हिषि प्रथमैव सत्त्वं आनयनशब्दव्ययमप्युक्तप्रधानताकारितसम्बन्धोऽप्युपगतः । सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसाधनं प्रतीयते इति प्रकरणाच्छङ्काम् । तत्र च प्रधानत्वस्य तद्वर्णनसिद्धयेन विशेष्य प्रधानत्वैव धर्मा गम्यते । सत्यपि च प्रकरणानुसारेणैव प्राह ऋत्वेनैव विशेष्येण विनियोजकत्वात् विशेष्यस्यानर्थेऽप्यसिद्धकम् । अस्युक्तमित्ति च सत्यपि वाक्येन द्विविधैः शब्दयोः प्रकरणविशेषाद्योषाद्योगाभिप्रायम् । अथोच्यते 'वर्हिषि हवीषि' प्रकरणेन समावेशविशेषादीनामवद-  
 र्शकत्वमिति मथ्यते ।

सर्वेषां वा, शेषत्वस्तात्पर्यमुच्यते ॥ २ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां वा अङ्गप्रधानत्वमिति धर्मा । नाम शेषत्व प्रकरणत्वं भवति । उपकारलक्षणं हि तत् । यत् यस्य उपकरोति, तत् तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानत्वमिति धर्मा उपकरोति । कथमत्र गम्यते ? वाक्यम् । 'वेद्या हवीषाद्यति' इति हविष्यस्य वाक्यम् गम्यते । प्रधानहवीषीय प्रकरणम् । वाक्यं न प्रकरणम् इत्येव । तद्वान् यद्यपि हवीषाद्यति इति । आह । यदि प्रकरणं वाक्येन वाक्येन, लोकेऽपि बहिष्यमिति धर्मा उच्यते भवति । तत्र को दोषः ? सत्यं धर्मा कथं प्राप्नुवति ? उच्यते । प्रकरणम् दर्शपूर्णमासशेषत्वकारणं एव गम्यते । तस्मात् लोकिकेषु न कर्तव्या । एतच्च प्राग्विकं न धर्मोप-  
 साधनं । तस्मात् प्राग्विकं न वाच्यम् । उच्यते । कथं च प्राग्विकं न वाच्यम् । न दर्शपूर्णमासशेषत्वकारणं, दर्शपूर्णमासोपकारकम् । एतच्च प्राग्विकं धर्मा दर्शपूर्णमासोप-  
 कारकमित्येव । तस्मात् अङ्गप्रधानेऽपि कर्तव्या इति ।

या— सर्वेषां वाक्यसंशोभाविशेषादियुक्तमेव । यत् प्रकरणं विशेष्येण विनियोजकमित्ति, उच्यते— अतः तदुक्तत्वात् । न प्रकरणसिद्धि विशेष्येण भवतीत्यर्थः । कथं पुनः स्थितं प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते, कथं वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्व प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैव शब्दो येषु विनियोजकत्वं विद्यते । 'अस्युक्तं प्रकरणम्' इति ह्युक्तम् । यत् विशेष्यो नास्तीति । कथं नास्ति, यदा बहिष्यां प्राग्विकत्वात् प्रत्येकं धर्मोपकरोति सति अङ्गमैवमपि ज्ञायमानं प्रकरणानुसारेणैव भवतीति । परमं येन कारणेन वाक्यस्तात्पर्येणैव वाचिते निर्विशेषं प्रकरणं प्रत्ययत्वात् इदानीं तदुक्तत्वात् लोकिकेऽपि प्राप्नोति तद्वत्त्वात् इत्यर्थेऽप्यसिद्धि । तस्योच्यते तदेव कथं च । स्वरस्युक्तं वाक्यं यावत्तदेव विशेष्यप्रधानार्थक्यं तावत्-  
 न्मात्रादेव निर्वर्तताम् । न चाङ्गबहिष्यां लोकिकत्वमप्य-  
 क्यम् । अतस्तत्र भवित्यति । न चातिप्रसङ्गते इति । अनेनैव चाभिप्रायेण 'उपकारलक्षणं हि तत्' इति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टम् । यद्यपि हि कथं च प्रधानं विशेष्येण विनियोजकत्वात् विशेष्यकारणित्वात् साधनते तदर्थं कथं च । यत् प्राग्विकत्वात् तदुक्तत्वात् इति तदुक्तत्वात् तदुक्तत्वात् ।

आरादधीति चेत् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— विण्डविशेषात् बहिष्येणैव उच्यते । शेषेऽपि वाते बहिषि चर्तते । तस्य चापि बहिष्याऽपि प्रयोगेनम् । तद्व्यापारविशेषधर्मत्वं स्यात् ।

या— यदि हान्येन वा लोकिकत्वमिति धर्मा विनियोजकत्वेन यत् तदानर्थक्यं नास्ति कर्मात्तरं बहिषि, तत्र प्राग्विकं प्रजाति । यदि तु कश्चित्कश्चित् धर्मो रेडुं साङ्गप्रत्ययविशिष्टः । तत्र लोकिकत्वमिति विशेष्येण प्रत्ययधर्मा इत्युच्यते । तदुक्तत्वात् तदुक्तत्वात् । अङ्गप्रधानं चेति स्यात् । तदुक्तत्वात् तदुक्तत्वात् इति ।

। न चद्रास्य हि तदर्थतान् । ४ ॥  
 भाष्यम्— न तस्य बहिर्वैदिके धर्मवत् । वाक्य  
 श्लेक दर्शपूर्णमासाभ्या सह धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्ण  
 मासयोरुक्तकारणा भर्गा , यत् दर्शपूर्णमासाभ्याम्, तत्र  
 प्राण्युक्ति, ना यत्र । तस्मात् पिण्डपितृमण्डबहिषो न  
 भवियन्ति ।

। वा— भग्नेतत्प्रदीद वाक्य स्वतत्र स्थात् । बहिर्वेदि  
 तद्राश्या तु यद्वाक्य तदर्शपूर्णमासाभ्या सहैकम् । तेन  
 वाक्येन सहैकशयनता गतशिल्पर्यम् । तेन शब्देऋणाव्या-  
 न्तर्गतं बहिष्ठास्त्वैतद्वेदप्रामां न भिन्नवाक्यवत्तस्य ।  
 न च पिण्डपितृमण्डबहिर्वैदिकपूर्णमासवाक्यात्गतम् । अतो  
 न सभन्तस्यते इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्याम् सहैक  
 वाक्यवत्प्रामांभ्यते तदस्तु प्रकरण मुत्र या नाचैन लभ्यते ।  
 तेष प्रकरण प्रथमानाभ्येतेत्प्राणामस्य च प्राप्नोति ।  
 नैव श्लेष । सवथा सज्जनननादयस्तावत्र शाखाद्वेन  
 प्रथानो वा संवत् शक्यतात् । यत्र वेदिर्हिथो तत्र  
 गमिष्यन्ति । वेदिवर्हिथोरेषि हविरासादन सवत् ।  
 तेष दर्शपूर्णमासयोरुक्तकारणत्वेऽस्तीतमासादन सवत्तते ।  
 एतद्ब्रह्मविद्यासादनमपि तत्रात्तर्गवम्, साङ्गस्य प्रथान  
 स्वैकप्रयोगतत् । ननु च यथा प्रयाजादव एकप्रयोग  
 वचनपदीकतेऽपि 'गुणानां च पदधत्तात्' इत्येव  
 परस्परान्तर न प्रतिपद्यन्ते तथा अद्ब्रह्मवि सवत् बहिर्न  
 प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । येषेन हि प्रथानहविरासादन  
 मद्ब्रह्मत्वा संवत्तते तथा अद्ब्रह्मविद्यासादनमप्यद्ब्रह्मत्वा  
 सन्तस्यते । यदि च दर्शपूर्णमासाभ्यां हविष्ठाहर्हि  
 ष्ठासादशतीत्येव कस्येत तदस्तु मासस्यैव म्थात् न  
 दोषम् । अस्याऽऽनवेषेकप्रयत्नानु स्वरूपेऽतिक्रमभागे  
 त्रिमेवमभिमोऽस्तु बर्हस्पतिपूर्णमासाभ्य उत यद्दर्शपूर्ण  
 मासोपकारोति । यदि तादर्थ्यं शृण्वते वाक्य  
 यथाविद्वर सकोच विषये । तदुपकारितरमण्ये तु बहु  
 ताविषयत्व भवति । यथा च तद्वदति वदनुवर्तय  
 ण्यम् । अद्ब्रह्ममपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकाराति  
 विशाये । तावत्प्राग्मेव च तद्द्वार तुल्य न तादर्थ्यम् ।  
 यदुपकाराति हि स्थि नोपकरोति तादर्थ्ये । तथा  
 च 'पठयेत् यत्रैशाभायम्' इति वदति, विनाऽपि

तादर्थ्येनाप्युदितेषया दक्षिणयोरुक्तानुपकारमावदर्शनात्  
 धर्णीताधर्मप्रामांभ्यते स्तीति । तस्मादेव प्रकरणदेकवाक्यत्व  
 रस्यते यस्मिन्तद्विषयभागे दर्शपूर्णमासाभ्यां न विष्यति  
 तत्र तत्र कर्त्तव्या इति । अद्ब्रह्मविभिर्षि च विद्युषे-  
 प्रथानापूर्वे न विष्यन्ते । तस्मात् प्रथानापूर्वेप्रयुक्ताना  
 मेवाद्ब्रह्मपि क्रिया युजेति ।

उद्ब्रह्मदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— उद्ब्रह्म भवति । एवमाह ' स ये भुवा-  
 नेनोमेऽभिषारयति, ततो हि प्रथानावप्यभयो वरुषन्  
 भवति ' इत्यभिषारण्यव आश्रयभागीयता दर्शयति ।  
 वा— यदि चैनवासीवक्त्रमद्ब्रह्मप्रधानाये तत्र प्रथान-  
 रोपेण हवींशभिषारयति' इत्येतद्ब्रह्मप्रधानायेम् । तत्र  
 च क्रमवाक्येऽप्येव क्रमो न्यायप्राप्त सिद्धयदुच्यमानो  
 हेतुवत्प्रयोगोऽर्थवत्तदुपपद्यते ' स ये भुवानेनोमेऽभि-  
 षारयति' । तुत ? ' ततो हि प्रथानावप्यभयो वरुषन्  
 भवति' इति । यदि आश्रयभागहविरास्यभिषारणीय तत्र  
 एव वत्तव्यम् । अन्यथा हि भुवायावपुषुवाजायेन  
 क्वत्रमभिषारणे स्यात् । तत्र न च अत्रेऽभिषारण  
 स्यात् । न च ' ततो हि प्रथानावप्यभयो इति हेतु  
 समर्थेय । तस्मात् उवाचैत्यमिति ।

शा— सनातनसामानविधानमद्ब्रह्मत्वा वाक्यप्रकरण  
 विरोधाविरोधविचारण दर्शपूर्णमासयो ' वेत्ता हवींश्या  
 सादयति । ' वेदिं तामति । ' बहिर्वि हवींश्यासादयति ' ।  
 ' बहिर्वेत्ताति' इति श्रुता वेदि बहिर्वेत्तात्मा किं अद्ब्र  
 मथानहविषा साधारणा उत प्रथानहविषामेव इति  
 निरस्यते । तत्र वाक्यव्यत्यये तत्र आनयनथात् ' अत्र' तत्रे  
 च अतिप्रब्रह्मत्वा अत्रैव प्रकरणेन प्रत्ययवत्त्व अपेक्षि  
 तत्थम् प्रकरण च प्रथानस्वैव इति प्रथानहविषामेव  
 वेत्तासादयत् न प्रयाजादिविषयामिति प्राप्ते मूत्रम् ।  
 एवम्, प्रकृतैकवाक्यत्र तत्र अत्रयत्त्ववत्त्वानां तु महा  
 कथा । वाक्यवत्त्व अत्रैव रोचमहात् । प्रथानहविषा  
 हि बहिस्तनस्यरोपेन ही पु म्थात् । तत्र वाक्यवत्त्व  
 अ यत्त्वश्लेषे च स्यात्, तन्वचाय वाक्यवत्त्व प्रथान-  
 येहविषासादनद्वारेण प्रथानापूर्व वेत्तां कुपामिति । किं  
 तदि यत्, दर्शपूर्णमासोपकारादिवि । तत्र वेत्तामेवति ।



एव हि नातिशयोचः कृतः स्यात् । न चानर्थक्यम् ।  
 अङ्गहविरिण प्रधानस्योपकारकमेव इति तत्रापि वेदिः  
 स्यात् । अथवा अथु प्रधानस्य ग्राहकत्वम्, अत्र तु  
 न तदर्थमेव हविः क्रिये तदुपकारिहविर्माश्रय, वाक्य-  
 सकोचपरिहास्यत् । सभवति च उपकारिमानस्यापि  
 द्वारत्वम्, अतः प्रधानमनुष्ठानामपि वेदिर्नादिसद्वर्माणो  
 प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिर्घृष्टिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीना-  
 मिव भवित्वातीति सिद्धं प्रयाजाद्यङ्गत्वं वेद्यादेः ।

सोम— 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिषु' इत्यधिकरणा-  
 द्यग्नेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह पिशोषादिशोधविचारसमाप्तेः  
 अथ वाक्यमकरणविशेषादियेषु चिन्ता न संगता ( इति  
 आशेषात् संगतिः ) । सूत्रार्थरतु- अङ्गायने प्रधाना-  
 येन वा त्रिशिष्य असयुक्त वेद्यादिकं प्रधानस्यैव स्यात्  
 प्रकरणस्य प्रधानमाश्रयवन्नितया तद्वत्विशेषसद्भावात्  
 इति ।

वि— 'मुख्याङ्गत्वैव वेद्यादेः प्रयाजाङ्गताऽपि वा ।  
 तद्वत्प्रय प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ मुख्याङ्ग-  
 स्यापि वेद्यादेः प्रयाजादियु चाङ्गता । मुख्यार्थेत्वा-  
 त्प्रयानादेः स्यात्पूर्वत्वप्रधानत्वं ॥ '

भाट्ट— दस्यपूर्णमासयोः वेदिविधीषु तद्वर्मांश्च  
 राननलवनतदयः किं अङ्गप्रधानतासाधारणहविरासादनायां,  
 उत प्रधानाङ्गभूतहविरासादनाकार्या इति चिन्ताया  
 'वेद्या हवींश्चासादयति' 'वहिवि हवींश्चासादयति'  
 इति वचनेन वेदिर्वादितादन्तस्य हविश्चेदेतेन विधाना  
 दर्शयित्वापि हविर्भवेत्प्रतीतेः हविस्वरूपे च आनर्थ-  
 क्यमपत्तौ अपूर्वत्वात्तत्त्वत्वात्तत्पर्यग्राहकविधासाधो  
 अतिविक्रमकल्पनायाश्चकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्य-  
 ग्राहकत्वानुवाच्यते तत्र च अङ्गत्वसंज्ञायाश्च सादस्य  
 लक्षणापठोत्पत्त्या आशयणात् प्रधानापूर्वाङ्गभूतहविरर्थत्व-  
 नेव । इति प्रति, प्रकरणेन वाक्यसंज्ञोचे प्रमाणाभावात्  
 आनर्थक्यपरिहासार्थं यथा प्रयानमङ्गत्वेन तात्पर्यग्राह-  
 त्वात्तु दुर्भेदापि अङ्गाधिसाराख्यप्रकरणेनापि । अत  
 एव अनारम्भाधीनाङ्गानुष्ठानकार्यस्यैव तात्पर्यग्राहक-  
 त्वमुक्तम् । तेन गर्वाथो एव एते । अस्तु वा प्रयान  
 प्रकरणेन तत् । तत्रापि भाङ्गत्वं संज्ञापठकम्, गौरवात्,

अपि तु उपकारकत्वमान अग्न्युदितेष्टया दक्षिणपक्षीव ।  
 सन्धमान वा स्वर्गादिवत् 'अग्नम्' इत्यत्र । अतश्च  
 प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगतेरङ्गतदङ्गविधामपि  
 अनारम्भाधीतार्ता प्राकरिणाना वा प्रधानोपकारकत्वा-  
 विरोधात् सर्वाधीत्वम् ।

मण्डन— 'वहिविः सर्वहविःशेषः ।' सर्वेषां  
 प्रधानाना तदङ्गाना च हविषा 'शेषः' अङ्गमिति ।  
 शंकर— 'अङ्गाङ्गिनोर्वाहिविपदिः ।'

• 'ऐन्द्रयायव यज्ञति' इत्यत्र मङ्गलानानुवायेन  
 वेत्तावधिपाने वेदिविधिन्यायेन प्राकरिणकथित्विद-  
 द्रव्यमहत्वेऽपि तदापत्तेश्च ( वाक्यभेदापत्तेः ) ।  
 कौ. २।२।६।१९. वृ. २.२९. • वेदिविधिन्यापि ।  
 यदि तु कथञ्चित् 'सोम भवयति' इत्यनेन  
 वेदिविधिन्यायेन अङ्गप्रधानतासाधारणतोनेदेतेन भक्षण-  
 विधिमङ्गोक्त्य अनुवचपट्वारयामाङ्गभूतत्वापि सोमस्य  
 भक्षण उपदेशत एव प्राप्तमित्युच्यते तथापि ..... ।  
 २।२।६।१९. वृ. २.२९. • सुवद्यप्यनिर्वादे,  
 न चैव न्यायार्थोपलक्षितो 'आयेथी सुवद्यप्या' इति  
 वचनदेयत्वापत्तिः । प्रकृतौ सधनमुल्लेखयत् सवनीव  
 हविषामपि इन्द्रदेवस्यत्वात् वेदिविधिन्यायेन सुवद्यप्या  
 निगदस्य उभयार्थत्वप्रकृतौ विश्वापि तदर्थं वेदेना-  
 भेदेन वा अन्वहितसुवद्यप्यानिगदपाठप्रकृतेः । भाट्ट-  
 १।२।१५.

• वेदिभागं लौकिक एव, अमीषोमीषपशौ  
 यूपार्थं 'अर्धमग्नवेदि, अर्धं वहिवेदि' इति विधीयते,  
 ततो न वाक्यभेदः । वि. २।३।६.

• वेदिवत् । यथा 'पूर्वोत्तरमाकाश्या वा वेदि करोति'  
 इति वेदिमात्रावर्णयः अस्तत्तन्मत्वात् न पूर्वोपाम्,  
 तथा अग्निदेवकथेसावर्णयः । अन्ते तु सवत्प्राङ्गत्वाङ्गी-  
 चरकत्वे कर्तव्या इति पूर्व. पक्ष । अग्निदेवस्य  
 प्रधानादिवैलक्षण्यात् अपवर्णोपस्थाया वेदिवत् अङ्गत्वा-  
 त्प्रयाने वेदेऽस्तु क्रम. षोडशमास्या कृत. । वृष. ५।१।  
 १.०।१९.

• वेदिविधयेन अथवापि. वेत्तावत्तया न सङ्-  
 देव न तु प्रतीष्टक चपने । भा. १।१।७।२६.

• वेदिस्तरणे प्रतिस्तरणं स्तरणमन्त्रस्य आहुतिः  
दर्शपूर्णमासयोः । निर्यापन्यायः । ११।४।१४।४७-४८.  
• वेदिस्तरणे मन्त्रः 'स्तुगीत बर्हिः परिघत्त वेदिं  
जामिं मा हिंसीरमुया दायाना । दर्मैस्तुगीत हरिनैः  
सुवर्णैर्निष्ठा इमे यज्ञमानस्य ब्रध्ने ॥' इति । 'मौद्रं  
चक्रं निर्वपेत् श्रिये श्रीकामः' इत्यत्र तु 'पुण्डरीकैः  
स्तुगीत रक्तैः' इत्यूहः स्थानद्वयेऽपि कर्तव्यः । वि.  
१।३।२, • वेदिस्तरणे सस्कृतं सर्वं बर्हिः उपधीर्णं  
भवति । अतः पवित्रं परिभोजनीयादर्भैः कर्तव्यम् ।  
३।८।१८.

• वेदिस्तरणार्थं बर्हिः । भा. ११।२।५।१८.  
'॥ वेदिस्तरणादेः पुरुषार्थत्वम् । गोदोहनं  
पुरुषार्थम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्साऽर्थ-  
लक्षणाऽविभक्तत्वात् । ४।१।२।२ वर्णकं २ ॥  
भाष्यम्-- एवं वा सूत्रं वर्थते । दर्शपूर्णमासयो-  
रग्रायते 'अनतिदृश्यं स्तुणाति, अनतिदृश्यमेवेनं प्रजया  
पशुभिः करोति' इति । तथा 'आहार्यपुरीषां पशु-  
कामस्य वेदिं कुर्वात्' 'वत्सजानुं पशुकामस्य वेदं  
कुर्वात्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्येव-  
मादीनि । तत्र संशयः किमेवंजातीयकाः क्रत्वर्थाः, उत  
पुरुषार्था इति । किं प्राप्तम् ! क्रत्वर्था इति । कुत ?  
प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदि-  
स्तरणं च । तदुक्तं 'द्रव्यगुणसंकारेषु बादरिः' इति ।  
तस्मात् क्रत्वर्था इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।  
यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एवेति । प्रीति-  
स्तेभ्यो निर्वर्तते । तस्मोदेते पुरुषार्था इति । ननु प्रत्यक्ष  
उपकारः क्रतोः दृश्यते इत्युक्तम् । उच्यते । सस्य  
दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय । नत एभ्यः सङ्कीर्तितेभ्यः  
फलस्य एते भ्रूयन्ते । न च य उपकरोति, स शोषः ।  
यस्तु यदर्भैः भ्रूयते स तस्य शोष इत्युक्तं 'शोषः परा-  
र्थत्वात्' इति ।

दृष्टुं-- एवं वा । फलार्थत्वात् अन्ववाहरणं  
'अनतिदृश्यं इत्यादि । गोदोहनादीनि नाम्नात् पुरुषार्-  
थानि, प्रत्यक्षेण क्रत्वपरकाणि दृश्यन्ते । तस्मात् समु-

च्येन पूर्वैः पशुः । सिद्धान्तास्तु अवधारणया । पुरुषार्-  
थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन । अस्माच्च ग्रन्थात्  
अनुमीयते बादरिमतो पूर्वैः पशुस्तत्र इति ( ३।१।३।३  
इत्यत्र ) ।

सोम-- गोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वेऽपि क्रतुप्रयुक्त्य-  
भावात् फलस्य पुरुषाभिलषितत्वेन फलप्रयुक्तैः शीप्र-  
तया फलप्रयुक्तैर्नैव क्रतुप्रकारसिद्धया क्रतोस्तत्प्रयुक्तौ  
उदासीनत्वात् । एवं च पूर्वोत्तरपक्षयोः फलप्रयुक्तमेव  
गोदोहनम्, न तु क्रतुप्रयुक्तम् । इति नातीवायं  
विचारोऽयं संगतः ।

वि-- 'गोदोहनं ह्यार्थं स्यात्त वा, भानाद्  
ह्यार्थता ।, अन्यथाऽपि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय  
तत् ॥'

भाट्ट-- यदा गोदोहनादीनां पठीश्रुत्या पुरुषार्थ-  
त्वाद्यगमेऽपि प्रकरणात् कल्पङ्गत्वम् । इतरथा प्रणयनस्य  
चमसलोपेन अङ्गाभावात् वैगुण्यापत्त्या विगुणप्रणयना-  
धितात् गुणादपि फलानुपपत्तेः । अतः उपजीव्यत्वात्  
दुर्बलमपि प्रकरणं विनियोजकम् । अथवा पठी संज्ञ-ध-  
मात्प्रवाचिनी हीपादिन्यायेन सर्वकार्थवाक्यप्रातपशु-  
प्रयोजकप्रणयनजनकत्वं सत्त्वन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशु-  
देसेन गोदोहनं विधीयते । न तु साक्षात् । इति प्राप्ते,  
दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परपशुसंज्ञकाङ्गीकारे प्रमाणभावात्  
हीपादिबन्धु नियमविधिलक्षणामावाचा साक्षादेव उद्देश्यत्वं  
पशुताम् । प्रणयनवैगुण्यस्य च परपशुक्रतोदोहनजन्योप-  
कारमात्रोपजीवनेन प्रणयनस्य तदप्रयोगे अनङ्गचमस-  
प्राहितया अनाद्यङ्गत्वत्वात् पुरुषार्थत्वमेव तस्य, इति  
पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव  
तत् कर्तव्यम् ।

मण्डन-- 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम् ।' ३.  
शंकर-- 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः ।' ४.

• वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिप उपसादनं लवने  
प्रयोजनम् । भा. ११।४।१४।४४.

• वेधाद्यधिकरणम् । 'वेधाद्यर्थमेदात् ।'  
( ३।३।१।२५ बम्. ) । ननु प्रातिशब्दासद्भावद-

भाष्यम् विरोधश्चने वेदात्ताधिकरणानारम्भमाह्वैव  
स्वितोह्ना स्यात् इति चेत्, उच्यते, दास्यतेऽत् न  
पौनपुन्य इत्येव मुख्य. परिहार. परिमल. ३।३।  
२।४।२५ अन्व.

• वैश्वानरसंयोगात् कस्य अनुवादस्य  
'प्राणानि वै दश शशानुपानि' इति । वा ३।१।१।११  
६. ६७२.

• वैश्वानरः यथाश्चर. ( पात्र ) न वैश्व  
पमानहृत्तरुं निन्नु वाक्येन दशपूर्णमासादिसर्वं  
यज्ञेषु निदिशते । नि ३।१।१२. • वैश्वानरी षण्ण,  
अत्र कल्पश्रुतिरर्थवाद न कल्पश्रुतत्वात् । ४।३।१।११-३.  
मीको. ६ २५६. 'वर्णप्रयोग्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

• वैश्वानरपात्राणां दशोदिकव्ययेषु विलियोगः ।  
३।१।१।२२ मीको. ६. ३४६८ 'कारणाधि  
करणम्' इत्यथ अपिकरणं श्रुचम् ।

• वैश्वानरं, वैश्वानरं पाथंय प्रोत्रे मास्यण्डः ।  
पेत्रा. ३।१।१२ सायण. .

• वैकल्पिकानि सर्वानि आदित एव अगते  
ऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते । वा ३।१।१।४६

• वैकल्पिकयोगेण एकनिमित्ताश्रयणान् इतरेतराण्य ।  
द्रुप् ६।१।१।१५. • वैकल्पिकानां ( कर्मज्ञानां )  
आदितएव अङ्गीकरणत्वात् आधित्यमातिप्रमे प्राथम्यत-  
निधि उच्यते । एत २।४।२।३ • वैकल्पिकानां  
हि सर्वेषां युगान्त्यति । वाचस्पत्यन्यायनशापो न भवति  
साधु उच्यते । अन्वयमात्रे तुने सदेनानुष्ठेण इतरेषा  
निर्दिष्टि । वदुक् 'निर्देशानु विन्वे वत् प्रवृत्तम्'  
( ३।१।१।२० ) इति । इत्ये च तन्नेऽन्वय भवति,  
अवसत्वात् । द्रुप् १।१।१।१८.

• वैकल्पिकन्याय । परिसृष्टीन्द्रपापचांर  
वैकल्पिकन्यायस्य न प्रतिनिधिचम् । वैकल्पिक-  
द्राप्य प्रतिनिधिच न ॥

निर्देशानु विरुद्धे यत्प्रवृत्तम् । ३।१।२।२०।  
भाष्यम्— अरिच एतेनितेमे पशुमीयोमीय  
'ये दीष्टिते यददीयोमीय पशुमात्प्रते' इति । तत्र

श्रूयते, 'रादिरे पशु बभूवति, पाशोर् बभूवति,  
रीहिके बभूवति' इति । तत्र कदाचित् लदिर-  
गुणके प्रयोगे आरभ्ये रादिरे विनष्टः । तत्र सदे  
कि वैकल्पिकस्य उपादानम्, उत रादिरसदस्येति ।  
कि प्रातम् । वैकल्पिकस्येति । कुतः । स हि श्रुतः ।  
रादिरसदस्यो न श्रूयते । तस्मात् वैकल्पिकस्योपादान-  
मिति । एवं प्राप्ते, श्रूयः । विकल्पे यत्प्रवृत्तम्, तत्र-  
दशगुणादेवम् । यत् प्रवृत्तं यस्मिन् प्रयोगे, तत्  
निर्दिष्टम्, तत् अन्नभूतम्, वैकल्पिकप्रवृत्तम् । आश्रित-  
रादिरे प्रयोगे पलायरीहितनायनभूतो । तौ न शक्येते  
यदा लदिरसदस्येन कर्तुम् । अशक्यं चाश्रुतम् । तस्मात्  
आश्रितरादिरे प्रयोगे इत्यो नोपादेयो, अन्नभूतत्वात् ।  
रादिरस्य सदस्यस्येति च प्रतिनिधि ।

अशक्यमिति चेत् । २९ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यवधि, रादिरसदस्ये  
वैकल्पिकमिति । अशक्यमेव ह्यत्र भवति । तस्मात् शक्य-  
वत्त्वात् वैकल्पिकगुणादेयम् ।

नानहत्वात् । ३० ॥

भाष्यम्— नैवदेयम् । अन्नं तस्मिन् प्रयोगे  
वैकल्पिकम् । आश्रितरादिरे हि स प्रयोगे यो निर्दिष्टः  
तस्य निर्देशात् इतरावश्रुतो । ननु निर्देशाभावेऽङ्ग  
भावविरोध । तेन श्रुतामिति । निमत ! यथेवम्,  
यदोपात्तव्यमावयत्वा अन्वयम् । नैवदेयम् । नैमित्तिक  
दि तथा प्रतिज्ञायैत । सति वचने निमित्तं, अस्ति  
रादिरे, इत्यो श्रुतमिति । तत्र को शेषः । स एवापि  
स्त्रियोऽनपेक्षितव्येति विरोधो भवेत् । सन्वयस्य रादिरे  
वर्तमाना । रादिरसदस्ये तदनुष्ठेण यस्मात्प्रये श्रुतवृत्तथा  
श्रुता भवन्ति । वैकल्पिकेन च श्रुतेनाशक्यत्वात् । तस्मात्  
उपात्तव्येति वाच्य इति ।

आ— वैकल्पिकेषु वाच्येक अनुभवजन्य तावदि-  
तरेषा प्राप्ति, उपपत्ते तु तस्मिन् प्रयोगे तदेव अन्न  
इत्यत् अन्नभूते, प्रीहिमित्य सकल्पं यथे वृत्तान  
'नाशुत् वदेत्' इति श्रुतप्रवृत्तमित्येव अतिप्रमेत् ।  
अतो प्रीहीणमेव आश्रितत्वात् तावदवश्येव उपादेयम् ।

सोम— इह न सहस्रोपादानमिति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु - यत्प्रवृत्तं तस्य तस्य उपादेयम्, तस्ययोगे प्रवृत्तस्य अङ्गत्वेन निर्देशादिति ।

वि— 'यथा. प्रतिनिधेयाः किं व्रीहयर्थे तस्यमा उत । मुख्यव्यवसायानामिदानीं व्रीहियुक्तं यथा विधेः ॥'

भाट्ट— वैकल्पिकेषु 'स्यादितरे वृद्धाति, पाल्यशे वृद्धाति' इत्यादिषु एषेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्या पचारः, तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपादेयं न तु पूर्वोपात्तसदृश वैकल्पिकान्तरस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वामानाधिकरण्येन विहिततस्य तस्मिन्प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूपयोग्यताया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिसर्वावयवत्वानामेव माधनत्समभवे पूर्वोपात्तारम्भकतिपयानयनमात्रग्रहणे प्रमाणाभावात् । इति प्राप्ते, तस्मिन्प्रयोगे इतरस्य अङ्गत्वेन तदभावात्कृत-वैगुण्यपक्षैरवश्यं वैकल्पिकस्यै तत्तद्वाक्ययोः तत्तद्व्यतिरिक्तप्रयोगमात्रविषयकत्वात्तथाभावात् तस्ययोगे इतरस्याङ्गत्वाभावेन पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् । अत एवाग्नेय-स्वादिन्यायपक्षमानीच्छन्ने प्रत्येव व्रीह्यादेः कारणत्व-मित्युक्तं कौस्तुभे । तत्रापि 'वैकल्पिकानामादितोऽवधारणम्' इत्यस्य प्रामाणिकत्वे सन्त्योत्तरमेव तदभावे तु एकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'प्राप्तो वैकल्पिको न तु ।' वैकल्पिकः मुख्यस्य विकल्पत्वेन विहितः पदार्थः 'तु न प्राक्तः' प्रतिनिधित्वेन इति शेषः ।

शंकर— 'यथा न मीढुपक्रमे ।'  
 \* वैकल्पिकरूपाधभेदाः मीको. पृ. २९६०  
 'शाधभेदतिरूप्यम्' इति विन्दी द्रष्टव्यः ।

\* वैकल्पिकमध्यशनश्रुतागमयो. गगामयने पृष्ठ-पहहान्तेऽनुष्ठानम् । १०।३।९।२७-२८. मीको पृ. १५५२ 'गगामयने पृष्ठपहहान्ते' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* वैकारिकाग्रेषाधानिकसंस्कारामावः । वि. १२।४।९, \* वैकारिकाग्रेषाहवनीयत्वाभावात् । १२।४।८

\* वैकृतं अन्ते प्राकृतं पूर्वम्, यथा नशत्रेणो नारिष्ठ-होमाः पूर्वं उपहोमा. पश्चात् । उपहोमन्याय. भा. ५।२।१।१७-२०, \* वैकृतं तन्न प्रकृतौ प्रवृत्तते न तु

प्राकृतं तन्नं विकृतौ ( यदा प्रकृतिः विकृत्या समान-तन्ना ) । १२।२।१३।३३, \* वैकृतः यो विध्यादि-विध्यन्तापेक्षः सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानात् बुद्धौ सनिहितेन एकत्राप्यपत्ता वाच्यति । ८।१।२।२, \* वैकृतेन कर्मणा अनारम्यप्रिधि न संवप्यते । ३।६।१।८. \* वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते, प्रातवाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. \* यत्र हि प्राकृतवैकृत-योर्गुणपत्र सभयः तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते । भा. १०।३।४।२४. \* वैकृतेभ्यः पार्वणहोमयोर्निवृत्तिः । ९।२।१।८।५०-५५. मीको. पृ. २५४७ 'पार्वण-न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । \* वैकृतस्य वाक्यस्य साका-ङ्क्षत्वात् अनिदेदोन अतुपज्ञेण वा प्राकृतैरङ्गैः सकस्य इति । टुप्. १।१।१।१२ पृ. १६३७. \* वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः अनिरुते अपि अभ्युदये । ६।५।४।१६-१७. मीको. पृ. ५८१ 'अभ्युदितेऽपि दर्शप्रष्ट-त्युत्त' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* वैकृतीषु सर्वास्वित्त्वाद् नोदानात् प्राकृतं धर्मजातं अपेक्षयते वाक्य-शेषत्वेन । भा. १०।१।१।१२.

\* वैकृतापूर्वस्तोत्रसापनत्वं प्रगीताया एव ऋचः । ९।२।८।३०-३१.

\* वैपानसं साम अङ्गिरसा द्विराने पूर्वेषुर्भरति । भा. १०।५।१२।५२.

\* वैपानससामविध्यर्धवाद्: 'योऽड्युत्तरे' इति ( प्रातानुज्ञातोऽन्यविध्यर्थः ) अङ्गिरसा द्विराने । १०।५।१२।५३-५४ वर्णकं २. मीको पृ. १८१ 'अङ्गिरसा द्विराने' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* वैगुण्यस्य समाधानार्थानि प्रायश्चित्तानि यथा- 'यदि ऋक्तो यत्र आतिमियात् ( विनाशमियात् ) भूः स्वादेति गार्हपत्ये जुहुयात् । अथ यदि यजुषो दक्षि-णाग्नी भुज. स्वादेति । यदि सामत. स्वः स्वादेति आह-वनीये । यदि अग्निसातो भूर्भुवः स्वः स्वादेति आह-वनीये एव' इति । भा. १२।३।५।२६.

\* वैगुण्यममाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः । वि. १२।३।५.

• वैतानिक—वितानो यत् । वितान एव वैतानिकं विनयादित्यात् स्वरूपं तद् । तमेव अधिभूय यथी प्रवर्तते । दसपूर्णानामाश्रय विश्वरूपानवर्पन्ताना वतानामेव प्रतिपादनम् । सोम ७।१।१.

• वैदिकं कर्म द्विविधं ऋतुषु पुरुषार्थे चेति । तत्राले तु लिप्तामूने पथममर्थे वैदिकं कर्मशा त्रैविध्यं युक्तं तस्यैव पुरुषार्थे अष्टमवस्वरत्वं । अध्ययन आध्यापनं च न ऋतुसंभवं, न पुरुषार्थमिति । शास्त्रवैदिकत्वात् तु तत्रैव ' यत् भावनाराथभावात्पूरणार्थे विधीयते तत् कल्पसंभवं, आवत् वरात् क्व न पुरुषार्थम् ' इति श्रमेन द्वैविध्यमेवोक्तम् । तत्तु गुणानामपीष्टम् । त मत्त हि तद तत्रत्ये एतेन ' अन्वयपदस्य पुरुषार्थत्वमिष्ट ' इति । त्रैविध्ये तु मूलं द्रव्यान्वयवर्तने एव ( ५।१।२ धर्म ३ मा ) ' न चाधानम् मथितमर्हति ' इति भाष्येन ( पृ ११९० ) ' वाग्यपञ्चमोक्त्यर्थे वासिंजे ' यथा आधानं न ऋतुसंभवं, न पुरुषार्थम् ' इति सिद्धा नरातिवम् । तस्य तत्रत्ये ' प्रत्ययेन द्रव्यान्वयस्य यथा पुरुषार्थता अरन्तयते तैवमाधानस्य ' इत्यभिप्राय-भास्यतात् । अतो न रातिकं न ( वाऽ-यत् ) किञ्चि त्रैविध्ये भूम्भसि । द्वैविध्ये तु मूलं ' अथात परस्यपुरुषार्थबोधिसिद्धाया ' इति मुख्यम् । अथ हि द्वैविध्यमेव कर्ममाद्यम्, न त्रैविध्यम् । भाष्यतपि एवमेव अत्र नराय, प्रथमं पुरुषार्थ इत्यादि । आवत्तु प्रथमाग्न्यावैविध्यपुरुषार्थे च शास्त्रवैदिकत्वात् प्रवृत्ते अनुवर्तते । वाळ ४ ८१ • वैदिकं पुराणं त्रैविध्यम् । वा ३।३।१।२४ पृ ८४१ • वैदिकं योगदानं ' योगिभोगे तत्पुत्रवृत्तिषु च । भा ३।४।१।२१४ • वाग्यं यत् कल्पते तत् वैदिकं नेत्रम् । वा ३।३।१।२४ पृ. ८१०, • वैदिकं वाच्यमिति कर्मप्रभूतस्या अथ । ३।४।१।२१८ पृ ९०० • वैदिकं गन्त ( प्रमाण ) उपदेश-आतिदेशमेवात् द्विविधं । वाळ ४ ८८ • वैदिकं अर्था भुतिप्रमाणम् । भा ५।१।१।१, • वैदिकं पशुधा उभययोः परस्परं समानता । म्नावाथ वैदिक एव । ६।४।६।२०

• ये एव लौकिका मन्दाक्ते एव वैदिका ते एक मीषामन्या इति ( लोकवेदाधिकरणे ) श्रिमन् । वा १।१।७।१० पृ ३४३. • वैदिकस्य एव विषय मत्स्य लौकिकी अतिदेशः । ७।५।२।२१-२२ मीषो पृ ३५६८ ' विषय ताधिकरणम् ' इत्यत्र भाष्येन दृष्ट यम् । • वैदिकस्य गुणविधे विपदावेत्तावा वैदिक-व्यसामत्येन बुद्धिस्तरात् वैदिकतो एष आत्मन् निर्वाणयोर्विपथरावगति । सु पृ. १२५ • वैदिकस्य वाच्यस्य वैदिक एव शेष पूरणशो न लौकिक । यदा तु वेद सारमना अधिव्ययमागोऽपि स्वतन्त्रागो दृश्यते तदा लौकिकमपि अनुजानाति । ' अथ पशुना यथै प्रत्ययेऽपि न्यते पुन । पदे स्वस्तिन्म् अत्यन्तं प्रायेणीय पदात्तरे ॥ स्वस्तिन्म् वाच्येऽपि न स्थान-न्यायो वाक्यत्तरे मत् । वाच्यत्तरेऽपि न स्वातोन्मूय मकरणात्तरे ॥ ' यदा तु तथापि न त्यजेते तदा लौकिकं । लौकिकस्य चेतोपलभ्येत ततो प्राचीनत्वमाचार्ये म्भवा-दुक्त्यामुक्ति आन्तित्वेन परिकल्प्य निराकारद्वेषीकर्मम् । वा २।१।१६।४८ • वैदिकस्य वैदिकमेव निमित्त इति न्याय । धामरन्याये ' नमिनाऽऽस्य । परात्म २२।२. • वैदिकाना पशुना स्वाग्याये एव उपनीतेवैव मेरुभिनेन पुशुपासापितपुशुप्रदायेनैव न आच्छा धर्म । यदाऽदाश्चित् येतनेनचित् पथाःशचित् च गायता लौकिकानाम् । इति धर्ममेव । सु पृ ३३। • वैदिके अपि प्रतिग्रहे अग्रतिप्रदात् प्रनिवृत्तं पापमसि । भा ३।४।१।२०८. • वैदिके अथ अनुमानाप्रवृत्ति । सु पृ ७८०. • वैदिके अर्थे श-श-मनिरित्तप्रमाणमात्र । पृ ११९३, ११९६। १२०२ • वैदिके कर्मणि अन्वयविशेषकत्वात्प्राचीना नविनात् । वि ६।१।५ • वैदिके कर्मणि दपयो महापिमात् । ६।१।१।१०-२१ • वैदिके कर्मणि देवाम्प्रीणा निरव्या वनवन्ताना भाषितार किं वै अस्मन् कर्माभिवर्तयितुं शक्यतां तेषा म्प्रापणा मेव । ६।१।४६० • वैदिके कर्मणि वैदिके विषयत मतिवृत्त न स्वातोदि । नि ७।५।२ • वैदिके कर्मणि श्रित्य अन्वयिनात् । ६।१।१।

६-१६, १९-२१. \* वैदिकेषु पदेषु छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोः लोपस्य आगमस्य वा वर्ण-  
विकारस्य वा सद्भावः, लौकिकेषु असद्भावः । सु.  
पृ. ३३३, \* वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरः, लौकिकेषु  
अनियतः । पृ. ३३३. वैदिकी इतिकर्तृयता उपसत्सु,  
ग्रहमेधीये च । भा. ७।१।२।३, \* वैदिकी इति-  
कर्तृयता दर्शपूर्णमासादिषु । ७।१।१।१. \* वैदिकी  
लौकिकी चेति श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा । बाल पृ.  
८, \* वैदिकी लौकिकी चेति समाख्या द्विविधा ।  
पृ. १२. \* 'व्याकृता समदायेन वाणी नित्यैव  
वैदिकी । अनुदितोच्यमानेय कर्मस्वाध्यायमालयोः ॥'  
शिष्याचार्यसम्बन्धेन स्वरवर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैः निरु-  
पिताऋरैरेव वैदिकी व्याकृता इति उच्यते । वा. १।३।  
८।२४ पृ. २६८. \* वैदिक्याः एवेतिकर्तृयतायाः  
अतिदेशः भौयस्त्वर्वादी । ७।४।२।२-१२, मीको.  
पृ. ३५६८ 'विध्यन्ताधिस्तरणम्' इत्यत्र अधिस्तरणं  
द्रष्टव्यम् ।

\* वैदिकाश्वदानस्य दोषश्रृणं जन्मान्तरविषयम्,  
दोषश्च जलोदर याधिरूपः । वि. ३।४।१४.

\* वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टिकर्तृयता । वि. ३।४।  
१४.

\* वैदिककर्मभेदनिरूपणं बालग्रन्थस्य मीको  
पृ. १३९७ 'कर्म द्विविध' इति निन्दौ बालग्रन्थे  
द्रष्टव्यम् ।

\* वैदिककर्मसमाप्तिः सम्भाजनेन । सु. पृ.  
१५३९.

\* वैदिकन्यसामान्योपस्थितेन अवैदिक वाच्यते ।  
यथा- अश्वप्रतिग्रहेष्टेः निमित्तं वैदिकं दानं न  
लेखिकम् । बाल पृ. १४४.

\* वैदिकपानव्यापदि सोमेष्टचरविधानम् ।  
भाट्ट. ३।१।१६. मीको. पृ. ३४१७ 'यमनाधि-  
करणम्' द्रष्टव्यम् ।

\* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानं मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमे ।  
३।५।१६।४२. मीको. पृ. १८३३ 'ज्योतिष्टोमे  
सोममन्त्रे' इत्यत्र अधिस्तरणं द्रष्टव्यम् ।

\* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनं सोममन्त्रस्य ज्योतिष्टोमे ।  
३।५।१६।४२. मीको. पृ. १७९३ 'ज्योतिष्टोमे एक-  
पाने' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

\* वैदिकावाक्यानां प्रमाणान्तरनिरोक्षत्वात् स्वात-  
न्त्र्येण अर्थप्रत्यायकत्वम् । ऋजु. पृ. ३२.

\* वैदिकशब्दस्य अतिभाराभावः । वा. ३।१।  
६।१२ पृ. ६८०.

॥ वचो मित्रे निरन्तरा कथेति न्यायः ।  
साहस्री. ७५०.

\* वैद्यकसंहितायाम् । न च कस्याचित्  
वैद्यकसंहिताया लौकिकः अश्वप्रतिग्रहः ( जलोदरस्य )  
निदानं श्रूयते नापि प्रत्यक्षातुमानादिभिर्गम्यते । वा.  
३।४।१०।२९ पृ. ९६२.

\* वैद्युतस्य अग्नेः अग्निधनरत्नसिद्धिः । सु.  
पृ. ५९.

\* वैभाषिकवैदिकमनम् । ग्राहस्य ग्राहकात्  
भिन्नत्वेऽपि अनीत ज्ञानमेव उत्तरज्ञानस्य ग्राह्यम्,  
नार्थः इति न ज्ञानभिरोऽर्थः प्रामाणिक इति वृत्तिप्रत्ये  
वैभाषिकमते ज्ञानाना सर्वेषामपि शक्तिरवाम्बुपगमः ।  
वैद्यनाथः १।१।५ पृ. ३२.

\* वैमृधः पुरुषशीर्षानुपधानस्येव अनित्यः ।  
संकर्प. १।२।७. \* वैमृध. षोडशस्य एव न  
दर्शपूर्णमासोभयाङ्गम् । ४।३।१३।३२-३५. 'वैमृध-  
न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

॥ वैमृधो भिन्नतन्त्र एव न समानतन्त्रः ॥  
षोडशस्यद्रुतो वैमृधयागमन्या समानतन्त्र एव  
कार्यो न तत्पश्चान्त् । 'वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाण्यो  
भरति तेन पूर्णमास. सेन्द्र एन्द्र दध्यसायास्वाया तेना  
मानास्वा सेन्द्रा' इति सानास्येन तुल्यपत्तु श्रुतेः ।  
'सत्यास्य' इति करगश्रुतिरनुनिर्वपतीत्यनुशब्दः च  
अनुपपत्तुस्वरयागादाविष्य प्रधानयोगोत्तरात्यामिप्रयेणा  
प्युपपन्नते । इति प्राप्ते, 'स वै षोडशमासेन हवि-  
देष्ट्वाऽनुनिर्वाण्य' इति वचनान्तरे षोडशमासेनेति  
तृतीयानिर्देशेन साद्रुपधानकरणमन्त्राननिर्देशेन प्रयो-  
गोत्तरफलप्रतीतेः सत्यासादस्यानि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात्

‘तत्र यच्छत्रुवात्तद्यात्’ इति दधिप्रमेददर्शनाच्च भिन्नत्वात् एव । तुल्यता त्विद्वान्प्रमाणाद्युपपत्तेः । सप्तर्ष १।२।५.

ॐ वैमृषो यद्युपगन्धादनित्य एर ॥

य वैमृषो निमित्तोपगन्धानेण श्रुतत्वात्तदित्य । इति प्राप्ते, ‘यत्रैव निरूप्य नातुनिर्वपेत्’ इत्यादिना निन्दार्थेनाददर्शनात् प्रारम्भस्य अपरित्यागचनकलात् ‘यद्येगलात्मेत वाचयस्यैव शिर उपदध्यात्’ इति वचनान्तं पुष्पशीषोऽुपधानस्य इति नित्यं तत्पदम् । सप्तर्ष १।२।६

० वैमृष यस्या कश्चाचित् पीयेमास्यासुपकृष्य नोत्सङ्गः । साधिनस्तु वैमृष नित्य एव । ऐक्यत्वात् मित्रत्ववचनो पर विरुद्धः । तत्र प्रथमशौर्णमास्या व पशो हरीत तमेव पञ्च वाचनीयमरुम्भेत्त्याह । सप्तर्ष १।२।७.

ॐ वैमृषादौ सामिधेनीसातददय्युन भ्रमणस्य अनारभ्याधीतमात्रदृश्येन वपसहार ॥

अत्रसरणे तु यच्छात्र विशेषे भ्रूयमाणम- विहृतमागवभागत् प्राहृतप्रतिपेधार्थम् । १०।८। १।१७ ॥

भाष्यम्-- अनरुन विविडाभ्याधने ‘सतदग सामिधेनीस्तुत्यात्’ इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन वाग्रदशेन गवित्वा सर्वविहृतीस्तुपसम्, कस्युनिन् विहृतिषु पुन श्रुत वैमृषे अन्वयत्वात्तन्मा, पशो वातुमस्वतु मित्रशिश्यात्, वैषात वाद्याम् आग्र वपेण्वा इति । तस्य विहृतिषु अन्य अत्रण विमथमिति विचारः । किं प्रातम् ? अत्रसरणे यत् प्राहृतमा भ्यातम्, विहृतिविशेष पुन अविहृतं श्रुतं, तत् प्राहृतमद्रुतं न प्रतिपद्यम्, वैमृषादिषु सतदग सामि- धेनीस्तुत्यात् इति, वाच्यं प्राहृतं कुर्षन् इति । न चैवं विहायन वैमृषादिषु न सातददय्युन न त्वत्त्वं विहृतिषु इति । तस्य तत् प्रयोगेन वचनं ध्रुप न वाक्य बाधि- दम् ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्-- यदि तु सामिधेनीना विकार, वक्षित् श्रूयेत, ततो विकाराद्यंशान्नातमिति गम्येत, न तु विकार श्रूयते । तस्मात् प्राहृतप्रतिपेधार्थमेवेति ।

वाच्यशेषो वा ऋतुनाऽग्रहणान् स्यादन्तारभ्य- विधानस्य । १९ ॥

भाष्यम्-- वाच्यं पञ्च व्यावर्तयति । वाक्य शेषोऽयं वैमृषादिषु अनारभ्यविधानस्य, सतदग सामि धेनीस्तुत्यात् एतासु विहृतिषु इति । तेन अन्वयस्य विहृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुत आयास विहृतिषु, तत्र वाक्य बाधितमिति । उच्यते । शक्यं प्रत्यक्षश्रुत सामिधेनीषु, न तु तत् ऋतुना एवमेत । ऋतुसंबन्धा- भावात् प्रयोगवचनोऽपि न एवास्ति, सति वैमृषादि- स्य संबन्धे वाक्ये । यदेतत् सातददय्य अनारभ्येण च तत् वैमृषादीना अङ्ग इति प्रत्यक्ष वाक्यम् । तस्मात् नाप्य विहृतय तत् एवमेति । अन्वयग्रहणे च सति सामि धेनीना सातददय्य निष्कल्वात् क्रियेत । तस्मात् अनार- भ्यत्वधे वैमृषादिषु वाक्यशेषः । आह, ननु वाक्य- भेदे भगति, सामिधेन्य सतदग भगति, तस्य वैमृषा- दिषु इति । उच्यते । हे एते वाक्ये । पूर्वेषु वाक्येन याऽथ उक्त तस्यैव विदोष परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ।

शा-- ‘कृत्तरोपकारा प्रकृतौ सामिधेन्यो यवस्तत् । सामिधेन्य निराकाहस्य निच्छान्ति प्राहृतान्वयम् ॥ सातददय्य अनारभ्यवादप्रात- र्गन्त्यते । सामिधेन्यस्तु चोद्यन्ते वाभिश्चापूर्वता स्तुता ॥ भवेदेवमपूर्वत्वं सामिधेनीविधिरपि । सातददय्यविधित्वेव तस्मात्प्रापूर्वता भवेत् ॥’

सोम-- अनारभ्याधीतस्य आहवनीयस्य पद- हासादिपवनिरुक्तवधे गुरोचेऽपि आनारभ्याधीतस्य आनारभ्याधीतस्य दृश्यमिति दधि विषये मन्कोन इत्यु- त्तिमं भगति । मूर्धार्थस्तु-- अग्रहणे यत् प्राहृतमागव विहृतिविशेष पुनारधीतमविहृतं श्रूयते वा आनारभ्यमग्रहणं चोदयवित्तेनाप्यमिति ।

वि-- 'सामिधेनीसातदश्य वैमूषादावपूर्वगीः । सद्धतिर्तो, पनास्य बल्लस्याऽऽयोऽस्त्याग्यभागात् ॥, सामिधेनश्रोदकता. सातदश्यं तु वैमूषे । पुनर्वाक्येन सहस्यमानस्योक्तिचोदितम् ॥ '

भाट्ट-- अनारभ्याधीतं सातदश्यं प्राकरणिपञ्च-  
दश्यात्रोधात् प्रहृतौ निषेद्यमलममानं विहृतौ निविशते  
इति स्थितम् । अतश्च तत् 'य इष्टया' इतिवाक्य-  
प्रमितस्यस्फालदयवत् सर्वविश्वयर्थत्वमेव । ततश्च वैमूष-  
पद्यु-मित्रविन्दा-आश्रयगादिरूपविहृतिविशेषे 'सप्त-  
दश सामिधेनीरनुव्यात्' इति पुनःश्रवणं न तावत्  
उपसहाराधम्, सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । न हि अत्र  
'पुरोडाशं चतुर्वा करोति' इत्यादिन्तु शान्दान्तरत्नम् ।  
न च एकशाखास्येऽपि अनारभ्याधीतं सामिधेनी-  
समन्धः, प्राकरणिकेन क्रतुसमन्धे इति विषयभेदात्  
साथैक्यं इति वाच्यम् । उभयानपि सामिधेनीपदस्यैव  
उद्देश्यतासर्वकवेन तत्स्वरूपे मान्यैक्यप्रसक्तौ लक्षणया  
अपूर्वसाधनीभूताप्रितमिन्धनप्रकाशकमन्त्रस्यैव उद्देश्य-  
तापच्छेदकतया विषयभेदाभावात् । अपूर्वसाधनत्वलक्षणा-  
तात्पर्यमाहसं पर एकस्य प्रकरणम्, अपरस्य अश्रमि-  
चरितननुसन्ध. इत्येतावान् भेदः । न तु एतावता  
विषयभेदः । अतश्च उपसहाररूपसातदश्यपुनः श्रवणप्रयो-  
जनासंभवात् अनारभ्याधीतवाक्यप्रसादानुगाद्येन सात-  
दश्यपदं अट्टीङ्ग्य सामिधेनीविधिरैव 'अप्युमन्ता-  
वाज्यमानौ' इतिवत् अट्टीङ्गवन्धः । अतश्च गृहमेधी-  
यान्यभागाव्यायेन अपूर्वैरं वैमूषाधीनाम् । इति प्राप्ते,  
सामिधेनीनिषिधानेन अपूर्वैराट्टीङ्गारे अग्नेः अपि  
अप्राप्यापत्तेः अर्च्युत्तरोधात् सातदश्यस्यैव क्रतु-  
विशेषकस्यापूर्वसाधनीभूतसामिधेनुद्देशेन विधिः । तस्मिन्  
च अनारभ्यावाक्यस्य स्वमानविषयत्वेन उपसहारः । न  
च विषयभेदाभावात् सामान्यविधिरैयर्थ्यम्, उभयत्र  
अपूर्वसाधनीभूताप्रितमिन्धनप्रकाशकमन्त्रस्यैव उद्देश्य-  
तापच्छेदकत्वेऽपि अपूर्वसाधनीभूतापरेवे अपूर्वा-  
धैरस्यापि आश्रित्यात् तस्मिन् प्राकरणिकाक्यस्य  
सात्वयम्, अनारभ्याधीतस्य तु तत्साधनीभूतापरेवे इति  
विषयभेदात्, प्राकरणिकाक्येन एव उभयसिद्धेः ।

अनारभ्याधीतवाक्यवैयर्थ्यादङ्गा तु 'अग्निहोतं जुहोति'  
इतिवत् अभ्युदयशिरस्करनकल्पनया परिहर्तव्या । न च  
प्राकरणिकाक्यवाक्येन तात्वयग्रहात् अनारभ्या-  
वाक्येन सर्वविहृतित्पु न अनिदेशप्राप्त्याञ्चदश्यस्य नित्य  
वाच्य. अपि तु त्रिरूपेण । अतश्च पक्षप्राप्तसातदश्य-  
नियमार्थं प्राकरणिकाक्यं अर्थवत् इति एव किं न  
स्यात् इति वाच्यम् । उद्देश्यतापच्छेदनापच्छेदेन  
निषेयान्नस्य शब्दस्वभावसिद्धतेन विकल्पे तद्वाचा-  
पत्तेः । अतश्च अभ्युदयशिरस्करनमपि प्रकल्प्य उपसहा-  
राधैरमेव युक्तम् । अतश्च वैमूषात्रितिरिकविहृतित्पु  
सातदश्येन न पाञ्चदश्यवाधः ।

मण्डन-- 'सातदश्यं नियम्यते ।' १०.

शंकर-- 'उपसहारवर्णनम् ।' १०.

• वैमूषादिषु सतस्येन विहृतित्पु सामिधेनीसात-  
दश्यं नाव्यामु विहृतित्पु भा. १०।८।१।१७.

• वैमूषाधारम्भः आधानानन्तरपौर्णमास्या-  
मेवेति न नियमः ॥

यत् 'अग्ने निरूप्य' इत्यस्य पौर्णमासीप्रकरणे  
पाठादग्रहाद्देशनाधानावहितोत्तरपौर्णमास्येन प्राद्या । इति  
प्राप्तं, 'अग्नेऽह्ना नेदानीं कुरुते' इत्यादावाकरणपूर्व-  
नालमानप्रकाशकस्य अग्रगम्यस्य पौर्णमासीविशेषपरत्वे  
तदुगापत्तेः, 'अग्ने निरूप्य' इतिवाक्यस्य प्रकरण  
इलीयस्त्रागस्या कस्याचित् पौर्णमास्यानुपक्रम  
यम् । याज्ञिकिवास्तु वैमूषो नित्य एव । ऐक्यवन्ध-  
मिन्नन्तवयो. पर विकल्पः । एनशोभये प्रथमपौर्ण-  
मास्यामिच्छया यः पक्षं परिगृहीतस्त्वमेव पक्षं याव-  
ञ्जीवमन्तरमेतेत्याहुः । संकर्म. १।१।७.

• धैर्मूषेष्टिः न पौर्णमास्यङ्गं 'सखाप्य पौर्ण-  
मासीमिन्द्राय वैमूषाय पुरोडागमशकपालं निर्वैपति' इति  
पौर्णमासीसमापननिषेधानात् । वि. १०।२।१२. • धैर्मू-  
षेष्टिः पौर्णमास्यङ्गम्, न दर्शानं 'सखाप्य पौर्णमासीं  
वैमूषमनुनिर्वैपति' इत्युक्तानु दर्शवाधाराङ्गसमाप्यु-  
त्तर वैमूषमिति विशेषः । वि. १।३।१४ । पौर्णमास्य-  
नन्तरमेव सद्य वैमूष कर्तव्यं न तु नालान्तरे, अनु-  
निर्वैपति इति अनुसम्भवात् । सोम. ४।३।१८.



ॐ वैमृधन्याय । वैमृष षीर्णमास्यद्भवेन न  
दशांशम् ॥

दशवार्षिकमिति चेत् ॥ १३१३३३३३ ॥

भाष्यम्-- दर्शपूर्णमासदोषमन्विते 'सत्याप्य  
षीर्णमासी वैमृषमनुनिर्वपति' इति । तत्र तदह विमु-  
मवाह वैमृष, कालार्थं. षीर्णमासीमयोग, उत अद्भ-  
प्रयोगसम्पत् इति । किं प्राणम् ? एव चेत् उभ  
याथो वैमृष । कुत ? प्रकरणे उभयोरात्मानामभ्यात् ।  
कालविधिरूपस्याप्य मस्याप्येति ।

न शब्दकल्यात् ॥ ३३ ॥

भाष्यम्-- एक शब्द, अतुनिर्वपतीति । एव  
स्मितेन वाक्ये न दो उक्तो दशमोति विधातुम् ।  
वैमृषस्य दर्शपूर्णमासाभ्या पूर्णमासीकालेन च । एवार्थ-  
त्वात् हि एक वाक्य समभिगतम् ।

प्रकरणादिति चेत् ॥ ३४ ॥

भाष्यम्-- प्रकरणादिति यदुक्तम्, तत् परिकृते  
ष्यम् ।

नोत्पत्तिसयोगात् ॥ ३५ ॥

भाष्यम्-- नैतदेकम्, एतदेव वैमृषस्योत्पत्ति-  
वाक्यम् । तत् दर्शपूर्णमासाभ्या वा प्रकरणात् एव वाक्य  
ध्यामिष्यात् । प्रत्यय वा षीर्णमासा । तत्र प्रत्ययसंयोग  
प्रकरणाद्भवान् । प्रत्ययश्च षीर्णमासाया सयोग, परोक्ष  
कारेण । तस्मात् षीर्णमास्यस्य वैमृष इति ।

उप- 'सत्याप्य षीर्णमासी वैमृषमनुनिर्वपति'  
इत्यनेन वैमृष एव षीर्णमास्यस्यद्भवेन विधीयते ।  
नान्यदाकपालनस्य दर्शपूर्णमास्यद्भवत्वान्यमस्य ।  
वेदानेन कालमयोग विधेय ।

शा-- 'षीर्णमास्या हि समुक्तो याम्येनानेन  
वैमृष । तस्य प्रकरणे नष्टे तद्वयसमुक्तगोच  
रम् ॥'

सौम-- पूर्वेऽप्येव प्रकरणस्याभावत्वात् साति ।  
तत् पूर्ववर्धेऽपि षीर्णमासाधमेन वैमृषोऽनुष्ठेन न व  
द्वो अवि, तथा च कालमसयोगान्वापत्त । तत्र वचना  
षीर्णमासाद्यनुष्ठेऽपि प्रकरणादितोपादुभवात्प्रानिले  
त्वावभासत् । अत एव संशयप्रदोऽप्येव प्रथमकारेण

उक्तम् 'हरिम्न सति क्रियमाण. प्रकरणाद्भयोर्दो  
पूर्णमासगोरद्भ्याम्' इति । ततश्च पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठेनैव  
रूप्यात् किं प्रयोजनं चिन्ताया, इति चेत् उच्यते-  
यत्र षीर्णमास्यतिपाते प्रायश्चित्तं कृतं न कर्तुं दर्शोऽनु  
धीयते तत्र द्वाःपुत्रवशा वैमृष कार्यं पूर्वपक्षे,  
सिद्धान्ते तु न इति ।

त्रि-- 'सत्याप्य षीर्णमासी तामनु वैमृष ईरितः ।  
द्वयोरद्भ्युत्पत्त्येव, द्वयो त्वात्प्रनिश्चयनात् ॥, उत्पत्ति-  
वाक्यत्र पूर्णमासस्ययोगभावनत् । तस्यैवाद्भ न दर्शस्य  
पत्तया वाक्यवाचिता ॥'

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयो 'सत्याप्य षीर्णमासी  
वैमृषमनुनिर्वपति' इति श्रुतेो वैमृषोऽपि प्रकरणात्तुम्  
योर्दोऽर्शपूर्णमासगोरद्भ्याम् । न च वाक्येन षीर्णमासीमाना-  
द्भवानयम, वाक्यस्य षीर्णमासीयस्यत्वं ह्यप्यत्ययोपात्त-  
कालमविवोपि सत्याप्यवत्वाच्चयमामि विशेषणत्वेनाङ्गिपरत्वा  
भावनत् । तात्वे वा सत्याप्येतिवद्भ्यं मानाद्भवत्वापत्ते ।  
न च कलापेसावाम-वार्थम-पुपात्तस्योपस्थितत्वात् सति-  
सश्रवतिष्ठावत् तद्वाचक्यदन्तरवत्त्वमया षीर्णमासीमात्र  
श्रवमिति वाच्यम्, प्रयानादिषुत् पवरणेनो मयाथं  
परकृतौ भ्रातृ याभिन्ति यदेन पदा-उत्तरत्वेनाप्युत्पत्ते ।  
अत स्वतन्त्रसत्वविधेयात् षीर्णमास्युत्तरकालमेव तद्वि-  
नियमायोऽप्यनुष्ठेनानुष्ठेनमवपुत्त । इति प्राप्ते, प्रयाजे-  
प्यकृत्यन्त्रात् याभिभूते कल्पने गौरवायुक्त विलम्बीय-  
खिनिकस्यापि कल्पनानुपपन्नमस्यैव फलत्वम् । प्रकृते तु  
षीर्णमास्युत्तरकारस्यापि कल्पनानुपपन्नं स्वभाववोपस्थित-  
न पदवत्त्वमया वाच्येनेन त-मानाद्भवत्त्वम् । अतश्चान  
षीर्णमासीपयोगसमा-वृत्तत्वात्विशिष्ट कर्मण षीर्णमास्यु  
देनेन विधीयते । न चैव तस्यापि विद्वित्त्वात्तदित्येनेन  
'व दध्वा द्यादिदत्तमेन वा आमवासाध्याकालत्वापत्ति,  
अनुष्ठेन-नेन षीर्णमास्यन्त-तर्पेत्स्यापि निषेधत्वेन तदा  
थात् । न चैत्यनुनिर्वपित्ये देविनाहापिर्वत् प्रयानमायो  
त्तरत्वं वैरापत्ते प्रयोगवद्भिर्भावापत्ति । 'सत्याप्य'  
इत्यस्य वेदव्यापत्त । यच्छ्रवतुवात्सद्दयात्' इति  
दधिगामिवाग्नात्वाच्च प्रयोगवेदस्य सन्नेन वधमनाग-  
त्वात् । सपयोगस्यु परमापूर्वेकतात्तुत्पत्तौ कलात्त-

कृत्यायामिव वा समुदायापूर्वनिष्ठाया योग्यताया द्रष्टव्यः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अमावास्याया तन्मध्ये वैमृध. कार्यं इति तन्नसारः । तन्न, स्वतन्त्रकालक्रमयोराम्नानात् । अतोऽमावास्याविकारं स्वतन्त्रनिर्देशः प्रयोजनम् । यदा तु पार्यणहोमवदस्यापि विद्वान्नातिदेशो नेष्यते तदा सत्स्ये उभयोः क्लेशः । सिद्धान्ते षोडशमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ।

मण्डनम्— ' षोडशमासस्य वैमृधः । '

शंकरम्— ' वैमृध. षोडशमास्यङ्गम् । '

● नष्टस्यामेकस्यादकाकाङ्क्षाया वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया अस्व अग्निहोत्रपेक्षितादृष्टरूपान्गुत्याद-  
करतकल्पनया सन्निपत्योपकारकत्वमेव । भाट्ट ९।४।५,

● पिण्डपितृयज्ञ दत्ताङ्ग ' तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषु करोति ' इति वाक्ये दत्तं पिण्डपूर्वेषु कालध्वज्यात् वैमृधन्यायेन दत्तं पिण्डरूपस्थितत्वं । ४।४।८, ● मध्य-  
ज्ञान वाक्यात् वैमृध-न्यायेन पञ्चदश न तु अनु-  
ष्ठानसादेश्यात् नयति दत्ताङ्गम् । १०।६।९, ● वाक्या-  
निष्कासस्य वैमृध-न्यायेन पदान्तरकल्पनया सत्कार्यत्वात्

एवादेशो वक्ष्यमाण अर्थकर्मत्वं पर तुपाशो इत्युक्तम् । ७।३।४, ● ' स्थाणौ स्थाणुत्तुति जुहोति ' । सप्तम्या  
अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वे अपि प्रयोजनाकाङ्क्षाया  
वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया यूपोपयुक्तस्याणुसत्कारा-  
र्थः वाच्यमिति । १०।१।६, ● हारिशोचनस्य ( ग्रहस्य )  
वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया ग्रहरणाङ्गत्वे न प्रमाण-  
मस्ति । ४।३।१२

● सौत्रमण्या ' ऐन्द्राकरणस्य विभ्रा. ( पशु- ) पुरो  
डाश भ्रजन्ति ' पशुपदस्यापि स्ववाक्ये श्रुतत्वात्  
( ' अभीषोमीयपशुपुरोडाशमनुनिर्वपति ' इत्यन ) न  
वपान्नासाशो वैमृधन्यायाशङ्काऽपि । भाट्ट १०।१।  
९.

● वैमृधन्यायः षोडशमासा समानतन् एव कार्यं,  
इति चेत्, न । ' षोडशमासेन हविषेष्ट्या अनुनिर्वपति '  
इति वचनान्तरे षोडशमासेन इति तृतीयानिर्देशेन साङ्ग  
प्रधानकरणभावनातिर्देशेन प्रयोगोत्तरहात्प्रतीतेः सस्या  
सव-धस्यापि प्रयोगममातिपरत्वात् दक्षिणभेदाच्च भिन्न  
तन् एवेति सिद्धान्त । सकर्षे. १।२।५.

● न चात्र ( आग्निमासनादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति )  
वैमृधवन् पदान्तरकल्पनाऽपि । अङ्गभूतकालविशेषणत्वे-  
नैवाङ्गत्वोपपत्तेः । भाट्ट. ४।३।१२, ● हविराति-  
न्यायेन निमित्तविशेषणतया अविशेष्यापि पञ्चदशस्य  
उपस्थितत्वात् वैमृधवत् पदान्तरकल्पनया तदङ्गत्वमेव ।  
१०।६।९.

● वैयधिकरण्येन शब्दाना सन्धः पद्यतन्त्रस्य-  
पदोच्चारणे ( भवति ) । वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

● वैयाकरणाः । औचित्यमपि वाक्यार्थावधारणो  
पाय सतिरन्ते शब्दाः । कणिका. पृ. ४२२. ● वैया-  
करणा. । औत्पत्तिकवादिनः वैचित् स्वमेव रूपं  
अध्यस्य शब्दः अर्थं प्रत्याययति इति प्रतिपत्ताः ।  
युक्तिस्योक्ता, स्वमेव रूपं शब्दस्य येय अर्थपरिणतिः  
इति । बृहती. पृ. १०६ । वैयाकरणाः किल शब्द-  
एव अर्थरूपेण अध्यस्यः शब्दादवगम्यते इति मन्यन्ते ।  
योऽयमर्थाकार स शब्दस्यैव रूप यस्मात्, तस्मात्  
शब्दान्यासरूपोऽर्थः । अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देश-  
तुल्यतैव हेतु । इति । ऋजु. पृ. १०६. ● वैया-  
करणाः वचनस्य परिपूर्णाधीनत्वोचित्ये वचनमप्याहरन्तो  
दृश्यन्ते शब्दाः । कणिका. पृ. ३८३. ● वैयाकरणाः  
( तु ) शक्ति जोषकरमेव । एव लाक्षणिकायर्थेऽपि  
शक्तिरेव । अत एव ' सर्वं तन्निर्वाचककः ' इत्याहुः ।  
मणि. पृ. ७४. ● वैयाकरणानां गुणवचनशब्दः  
द्रव्यमाधान्ये वर्तते, गुणमुक्त्वा गुणिति वर्तमानत्वात् ।  
नहि वैयाकरणाना वैमोपिकरत् गुणा. परिसरव्यायते ।  
नि तर्हि ? अङ्गाङ्गिमासापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः ।  
वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

● वैयाकरणपक्षे ज्ञान्यभावात् अवयवातिरिक्ता-  
वयवभावाच्च । सु. पृ. १४२१.

● वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावान्  
भ्युपगम. । सु. पृ. १४३३, वैयाकरणमते धात्वर्था  
तिरिक्तभावनाऽभाव । पृ. १४३३, ● वैयाकरणमते  
कर्मणि, मीमांसकमते कर्मसंज्ञाया विदुत्वत्ति. ।  
पृ. १४०७.

● वैयाकरणपक्षे ज्ञान्यभावात् अवयवातिरिक्ता-  
वयवभावाच्च । सु. पृ. १४२१.

● वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावान्  
भ्युपगम. । सु. पृ. १४३३, वैयाकरणमते धात्वर्था  
तिरिक्तभावनाऽभाव । पृ. १४३३, ● वैयाकरणमते  
कर्मणि, मीमांसकमते कर्मसंज्ञाया विदुत्वत्ति. ।  
पृ. १४०७.

● वैयाकरणपक्षे ज्ञान्यभावात् अवयवातिरिक्ता-  
वयवभावाच्च । सु. पृ. १४२१.

● वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावान्  
भ्युपगम. । सु. पृ. १४३३, वैयाकरणमते धात्वर्था  
तिरिक्तभावनाऽभाव । पृ. १४३३, ● वैयाकरणमते  
कर्मणि, मीमांसकमते कर्मसंज्ञाया विदुत्वत्ति. ।  
पृ. १४०७.

● वैयाकरणपक्षे ज्ञान्यभावात् अवयवातिरिक्ता-  
वयवभावाच्च । सु. पृ. १४२१.

● वैरह्य महापापम् । बाल १ ६०

● वैराज पुत्र मैत्रायणस्य विश्वजिति । भा ७।३।३८, ● वैराज व्रतसाम विश्वजिति सवग्ण । १०।६।१।१४ ● वैराज साम, पण्डे चतुर्थेऽहनि पुत्र निषादकम्, विश्वजिति च सर्वशन्देन पण्डहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ ● 'वैराजस्य स्तोत्राय आमषो गृह्यते' इत्यत्र वैराजस्तोत्राख्यदेवताकुर्यागविधि आयेय इति नामयेयम् । इति पूर्वपक्षे । वैराजस्य स्तोत्राय इत्यस्य वैराजस्यविस्तोत्राय इत्यत्र किंवा वैरुणे इति सप्तम्या कालराट्ट वैराजनाले जायमानस्तोत्रार्थं इत्यत्र इति विद्वान् । सख्ये ३।३।६

● वैराजसामा एकरिण षोडशी ज्योतिष्टोमस्य संखाविशेष । वैराज च प्रथाभेदे न नवार्थम् । भा १०।६।६।१५-२१, ● वैराजसामा षोडशी प्रवृत्ति लिङ्गन सामशन्देन वैराजपुत्र इति गम्यते । ३।८।२२। ४४ ● वैराजसामान षोडशिनतौ होतृ प्रथे निवसौ न कृतनक्ती, 'षोडशी वैराजसामा' । १०।६।६। १५-२१

● 'वैरिमरणकामो यजेत' इति यत्र श्रुत तत्र वैरिमरणरूपपरनिष्ठचित्नादेव पापम् अमिचारार्थं कर्मणस्तामस्यभक्तसरणात् वा पापम् । भाट्ट ४।१।२ वर्णक २

● वैरूप वैरूपसामिन उरुध्ये पृष्ठार्थम् । न तस्य कृतनक्तुसयोग । १०।६।६।१५-२१ ● वैरूप साम पण्डे तृतीयेऽहनि पुत्रनिषादकम् । विश्वजिति च सवशन्देन पण्डहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ ● वैरूप होतृ पुत्र विश्वजिति । भा ७।३।३८ ● वैरूप होतृ पुत्र विश्वजिति सवग्णे । १०।६।५।१४ ● वैरूपस्यैव होतृ वृद्धस्तोत्रार्थं निवेद्य पाण्डहिंसाना रथतगदिसाम्ना मध्ये, विश्वजिति । १०।६।५।१३-१४ मीको १ ३६५० विश्वजिति पाण्डहिकरथ तगदिसाम्ना । इत्यत्र अर्थपरण प्रथमम् ।

● वैरुपादिस्मान्ना बहुतीक्ष्णदर्निर्दिष्टाना उरुप्या-दिपतौ होतृ प्रथे एव निवेद्य, न तु कृतने क्तौ ।

१०।६।५।१५-२१ मीको. १ १०८६ 'उरुप्या-दिपतौ बहुतीक्ष्णदर्निर्दिष्टाना' इत्यत्र अभिप्राय प्रथमम् ।

● वैरुपवैराजसाम्नो पृष्ठार्थे निवेद्य । वि १०।६।५

● वैरूपसामा उरुप्य इति प्रवृत्तिलिङ्गन साम शन्देन वैरूपपुत्र इति गम्यते । भा ३।८।२।४४, ● वैरूपसामा उरुप्य ज्योतिष्टोमस्य संखाविशेष । वैरूप च पृष्ठार्थभेदे न तस्य कृतनक्तुसयोग । १०।६।५।१५-२१ ● 'वैरूपसामा कृतुसयोगान् त्रिष्टुद्धदेवसामा स्यात् ।' १०।६।६।१५ । इत्यत्र मूले उरुप्यो वैरूपसामा ' एकरिण षोडशी वैराजसामा ' इत्यत्र सर्वप्राकृतसाम्ना निवृत्तिसामाश्चक्य पृष्ठवस्तुतायेन रथतरादिमान निचयेते न सर्वानि सामानि सत्तामाग्नेय वैरुपादे कृतुविशेषणलोपपत्ते इति वक्ष्यते । रत्नाकर ३।१।८।८ श्लेषा

● वैरूपसामा कृतुसयोगान् त्रिष्टुद्धदेव सामा स्यात् । १०।६।६।१५।।

'उरुप्यो वैरूपसामा' इति श्रूयते । षोडश वैरूप सामा उरुप्य एकसामा स्यात् । एवमेव वैरूप साम यस्मिन् स एकमानसामा स्यात् । कृतुसयोगान् कृतनेन कृतुना वैरूपसामसंयोगस्य उक्तत्वात् । त्रिष्टुद्ध वषा 'त्रिष्टुद्धमिश्रोम' इति कृतने क्तौ एक एव त्रिष्टुद्ध स्तोमो भवति तद्वत् । इति पूर्वं पक्ष ।

पृष्ठार्थे वा प्रवृत्तिलिङ्गसयोगान् । १६ ।।

'उरुप्यो वैरूपसामा' इति कृतने उरुप्ये क्तौ एकमेव वैरूप साम इति पूर्वपक्ष वाशन्देन आशर्ष्यं विद्वान्तमाह वैरूपसामा उरुप्य इति वैरूप साम पृष्ठार्थे पृष्ठार्थे स्यात् न सर्वस्मिन् क्तौ एकमेव वैरूपम् । प्रवृत्तिलिङ्गन सामशन्देन सयोगान् वैरूप साम यस्मिन् सोऽय वैरूपसामा इति बहुतीक्ष्ण । तत्रेतेषु सामानु परिसामाना सत्ववि पृष्ठार्थे विद्यामानेन उरुप्येन वैरूपसामना विद्वान् मयात् । तस्मात् वैरूप-सामिन उरुप्ये पृष्ठार्थे वैरूप इति विद्वान् ।

त्रिवृद्धविति चेत् । १७ ॥

'त्रिवृद्धमिगम' इत्यत्र यथा कृत्स्ने कृत्नी एक एव त्रिवृत् स्तोमो भवति न पञ्चदशादिरय । तद्वत् उक्त्यो वैरूपसामा इति कृत्स्न उक्त्ये एकमेव वैरूप साम म्यात् नान्यत् इति उक्त इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न प्रकृतावकृत्स्नसयोगात् । १८ ॥

'त्रिवृद्धविति चेत्' ( १७ सू ) इति सङ्ख्या सुचरमाह- नैतदेवम् । कृत्स्ने उक्त्ये न एकमेव वैरूप साम । प्रकृतौ दृष्टेन 'वैरूपसामा' इति सामसन्देशेन लिङ्गेन अकृत्स्नसयोगात् अकृत्स्नसयोगस्य गम्यमानत्वात् । नैव त्रिवृत्ति प्रकृतिलिङ्गेन केनचित् मयोगाऽस्ति येन अकृत्स्नता अगम्येत । तस्मात् त्रिवृद्धमि श्रोमदृष्टान्तो विपम । तस्मात् उक्त्ये वैरूपस्य न कृत्स्नसयोग । इति सिद्धान्तः ।

त्रिधित्वात्तेति चेत् । १९ ॥

ननु भूगाम्नि कृतौ 'तस्य षतुर्दक्षिणा' इत्यस्य विधिरात् इत्यस्मात् विधे घेत् कृत्स्नकृतुदमि णाया कार्ये भवति एव उक्त्येऽपि, कृत्स्न सामकार्ये वैरूप स्यात् न केवलं षुडकार्ये इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

स्याद् विज्ञये तन्न्यायत्वात् कर्माविभागात् । २० ॥

'अथैव भू तस्य घेत्' इति घेत्कृतान्त वैपम्येण निराकरोत । सुवि नाम कृतौ घेत् कृत्स्नायाः कृतुदमिणाया निवर्तयित्री स्यात् । घेत् कृत्स्नां ननु दक्षिणा निवर्तयेत् वा इति विज्ञये सद्ये तन्न्यायत्वात् तस्य दक्षिणाया न्याय रीति यस्या घेत् वा सा तन्न्याया, तन्न्यायत्वात् स्यात् घेत्निवर्तिका । कर्मा विभागात् दक्षिणाया कर्मण कार्यस्य ऋत्विगानति रूपस्य कृत्स्नता वा दमिण्या घेत् वा नित्ये न नास्ति तत्र विभाग वैपम्यम् । एव तन्न्यायत्वात् \*माविभा गात् घेत् कृत्स्नकृतुदमिणाया निवर्तिका इति युक्तम् । उक्त्ये वैरूपसामिन् तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् न कृत्स्न मो षो ५६९

सामनिर्वाक्य इति दृष्टान्तवैपम्यम् । तस्मात् उक्त्ये वैरूप षुडकार्ये एव इति सिद्धान्तः ।

प्रकृतेश्चाविनासात् । २१ ॥

उक्त्ये वैरूपस्य साम्न न कृत्स्नकृतुसंयोग प्रकृते अपिकारात् । प्रकृते प्राकृतस्य चोदकस्य चिकारो राधो यथा न म्यात् । कृत्स्नकृतुसंयोगे तु चोदकस्य राध स्यात् । तस्मात् उक्त्ये षुडकार्ये एव वैरूप साम, परि- सामकार्ये तु इतराणि सामानि इति सिद्धान्तः । के

- वैरूप्यलक्षण वाक्यमेद । 'जापया पत्नी स्यान्नयति' इत्यत्र यदि जापसुहेतोर्न च कर्म विधीयते पत्युश्चास्य विधीयते तत्र अनेकायविधानात् वैरूप्यलक्षणो वाक्यमेद स्यात् । वा ३।३।१०।२१.
- वैरूप्यलक्षण वाक्यमेद । मेदनिरूपण मीनेः पृ ३५६९ 'वाक्यमेद' इति चिन्दी प्रालम्बये द्रष्टव्यम् । बाल पृ १८०-१८२

- वैशद्य अथो वासंलग्न चरो । सु पृ १३२०
- वैशम्पायन सवशात्वाभ्यायी । भा १।१। ८।३०

- वैशस विरोध । सु पृ १३४
- वैशोपिका शक्यभावात्तदिति । सु पृ ११४१.
- वैशोपिकादय स्वशास्त्राणि अनधिगतानि ( कमसु ) अनधिकार वन्ति । ( तत्तु न युक्तम् ) । वा ३।८।८।८.

• वैशोपिकान्तु वैयाकरणानां न गुणा परिसंख्या यत्ते । किं तर्हि ! अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणि-व्य-हार । वा ३।१।६।१२ पृ ६८९

• वैशोप्यात्तु तद्वाद इति न्याय । अयमपि मूल्यामादिरूपगैकिक पहरामूलकवादीकियेत् गुण नोय इति । साहस्री ३३९

- वैश्य अपि प्रजापालन राजसम्भवात् भवति । परन्तु तत्र राजसन्देशे गौण । वि ३।३।२ • वैश्य द्वादशतु प्रक्रमेण अमिमादधीत । भा ६।१।०।२८
- 'वैश्यो वैश्यसोमन यत्ते' इति । वैश्यसंनघात् । एव सातस्यमपि वैश्यस्यैव । दा।६।७।२०, • 'वैश्यो वैश्वदेव' इत्यत्र वैश्वदेवशब्द अथवाद न गुणविधि,

स्त्रुयपेनाद । १।१।१२।३-२, \* 'वैद्य वारदि  
 अग्निमादधीत' । ६।१।७।२६, ११।३।२।३, \* 'वैद्य  
 वरदि उपनपीत । ६।१।३।३, \* 'वैद्यस्य आमिक्षा  
 मत् ज्योतिष्टोमे ऋचमम् । मनाधिकरणम् । ४।३।१।  
 ८-९, \* 'वैद्यस्य आर्त्विज्य प्रतिपिद्धम् । भा ६।६।  
 ३।१८ \* 'वैद्यस्य इत्त ब्राह्मणस्यापि इष्टपूर्वकम्-  
 सोमपूर्वकत्वयोसाधाने विकल्प । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य  
 तु ब्राह्मणे सोमान् ऊर्ध्वमुत्कर्षे । वि ५।१।४,  
 \* 'वैद्यस्य उन्नयन आधान च वारदि । २।३।३,  
 \* 'वैद्यस्य ऋणप्रयापकरण नित्यम् । ६।२।११  
 \* 'वैद्यस्येत् न वेत्तु तितु वर्णवध्यापवधिवार  
 समिधेर्नीसाददत्तविशिष्टास्तु विहृतिषु । ६।६।०।  
 ३६-३९, मीमेने पृ. २८३ \* 'अधिरार अत्यर-  
 षव्वादिषु' । इत्यन अधिरारण द्रव्यम् । \* 'वैद्यस्य  
 ऋणितोमे नशोधकचमस सोमस्य स्थाने न तु  
 सोममशस्तद्वत् । फल्चमसश्च सोमविकार । फल्-  
 चमसश्च होम दमेगच्छनेन वर्तते । वि ३।१।२९  
 \* 'वैद्यस्य ज्योतिष्टोमे फले चमस इत्याधिकार न  
 मशधिकार । मशमवचत्तु हविष्ठात् स्यादेव । फल्-  
 चमसाधिकरणम् । ३।१।२।८०-१, \* 'वैद्यस्य  
 ज्योतिष्टोमे फल्चमस, न होमचमस । भा ३।६।  
 १३।३६, \* 'वैद्यस्य द्रवार्चने कृत्वादिरेवोपाय ।  
 उपायात्तर तु प्रत्यसाप । वि ४।१० णक ४,  
 \* 'वैद्यस्य प्रजावधि समिधर्नीषाम्पश्यम्, विहृतौ  
 तु सर्वोमेत् । ३।६।३ \* 'वैद्यस्य शयोजातीय  
 मन्त्रनाम कुण्डम् । भा ६।१।७।२८, \* 'वैद्यस्य  
 शयोजातीय मन्त्रनाम कुण्डं इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक  
 मेत् न नित्यम् । ४।३।२।४, \* 'वैद्यस्य शयोजातीय  
 मन्त्रनाम द्वयशब्दे । ६।६।३।१७ \* 'वैद्यस्य वत्  
 आमिक्षा ज्योतिष्टोमे । १०।१।११, १२।१।१४।३०  
 \* 'समिधेर्वैद्ययो मधुसी-जोन प्रतिषेध ( माथ्वी-  
 गीर्षी) । अजन्विकारगुणमाशब्द वैश्विगमना प्रतिषेध ।  
 वा १।३।३।० पृ २०९ । वैश्या वगन्ते  
 निषेध । सु पृ १० \* 'राज्यवैद्ययो गानाश्व  
 मश प्रतिषेध, अग्नीषोमीयान् हेतुमाह । भा

१२।४।१५।४७ \* 'वैद्याना ऋत्विक्त्वा नास्ति तितु  
 ब्राह्मणानामेत् । १२।४।१५।४९-४७ मीमेने पृ  
 २८४ \* 'अधिकार आर्त्विज्ये ब्राह्मणस्यै' इत्यन  
 अधिरारण द्रव्यम् । \* 'वैद्याना ज्योतिष्टोमे फल्चमसो  
 विधीयते ' स यदि राजय वा वैद्य वा याजयेत्' \*  
 इत्यादिना । भा १२।४।१५।४४, \* 'वैद्याना नाप  
 दासो द्वितीय प्रयाग । ६।६।१।१, \* 'वैद्याना  
 राजयाना च ब्राह्मणानामिन चार्चये मनुवररक्षौ  
 विकल्पितौ । स्वर्ग्ये ३।१।९ \* 'वैद्याना समधिकारो  
 नास्ति । ६।२।३।१६-२३, मीमेने पृ. ३० \* 'अधि-  
 कार सधे ब्राह्मणानामेत्' इत्यन अधिरारण द्रव्यम् ।  
 \* 'वैद्यश्चात्रियधोरपि ऋणनयापकरण नित्यम् ।  
 ६।२।१।१३२ वर्णक \* 'सोमविद्यापञ्चाधिकरणम्'  
 इत्यन द्रव्यम् ।  
 \* 'वैद्यनिमित्तसकसामिधेर्नीसात्तदयेन तिल-  
 पाञ्चदशस्य वाप । वाल पृ १३२  
 \* 'वैद्यब्राह्मणयो राजय्ये नाधिकार, राजय  
 स्थैर म । भा ११।१।२।०  
 \* 'वैद्यराज्ययो यजमानयो फल्चमस होम  
 मययो । ३।१।१।४७-१ मीमेने पृ २८५२  
 ' फल्चमसाधिकरणम्' इत्यन अधिकरण द्रव्यम् ।  
 \* 'वैद्यसामिधेर्नीसात्तदवस्य नैमित्तिकस्य  
 कायेन एकविंशतित्वेन जाप । वाल पृ १३३  
 \* 'वैद्यस्तोम ज्योतिष्टोमपूर्वक । भा १०।४।  
 २७।६ \* 'वैद्यस्तोम सत्यमि सामर्थ्ये विप्रत्ययौ न  
 कुतश्च । वा ३।३।७।१८ पृ ८४३ \* 'वैद्यस्तोमो  
 अविषदाना बृहद्रथरचर्माणा कथ्यरथरत्तरे समुद्यत ।  
 ०।२।९।६।४० मीमेने पृ १३५१ \* 'कण्वरथरत्ते  
 अविषदाना' इत्यन अधिकरण द्रव्यम् । \* 'वैद्यस्तोमे  
 कण्वरथरत्तरे पृष्ठम् । भा ५।२।१६।४८ वैद्यस्तोमे  
 ' कण्वरथरत्तरे प्रथमं इति, तथ प्राङ्मुखोर्बृहद्रथरत्तरो  
 द्यमत्तरे स्थान पतितम् तत्र समुद्रस्थान-निर्मोलादीना  
 अविषदानमर्माणा समुद्यत । उच्येयैव ' नोच्येयैव'  
 इत्यादीना तु विषदानमर्माणा विकल्प । इति भाष्य  
 मतम् । बृहद्रथमर्माणा सधेया रथरचर्माणा च सर्वेया

विकल्पः एवेति वार्तिककारमतम् । वि. १।२।१६.  
 \* वैश्यस्तोमे कण्वरथतरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य  
 'पुनानः शोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम्  
 (न रथतरथोनौ बृहथोनौ वा) । १०।४।२२।४५-४७.  
 मीको. पु. १३४९ 'कण्वरथतरस्य वैश्यस्तोमे'  
 इत्यत्र अतिकरणं द्रष्टव्यम् । \* वैश्यस्तोमे कण्वरथ-  
 तरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्वयोन्युत्तरयोगान्  
 न तु रथनरायुत्तरयोः । १०।४।२३।४८-४९. मीको.  
 पु. १३५१ 'कण्वरथतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधन-  
 तया' इत्यत्र अतिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* वैश्वकर्मणे साकमेधोवैककपाले यरुणप्रयासग-  
 कायैककपालधर्माणा अतिदेशः । भा. ७।१।५।२३.

\* वैश्वकर्मणेककपालैन्द्राग्रयोः साकमेधोययोः  
 चातुर्मास्यारुणप्राप्तिसक्यैककपालैन्द्राग्रसन्विधसार्ध-  
 वादविधिकण्डम्यातिदेशः । भा. ७।१।४।२२.

\* वैश्वदेवं परं 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेत'  
 इति देशस्य नियमविधिः नातुसादः । ४।२।१।२३  
 -२४.

\* वैश्वदेवः ग्रहयज्ञिः ऽत्रोत्तिष्ठोमे वर्तते । तथ  
 सर्वदेवता इत्यन्ते । तन्मध्ये अद्भुदेवता अपि । भा.  
 १।१।१।२।२६. \* वैश्वदेवश्चक्रः आग्रयणगतः दर्श-  
 पूर्णमासयोर्विद्विः । भाट्ट. १।२।१।२४. \* 'वैश्वदेवं  
 चक्रं निर्वपेत् भ्रातृन्मग्नम् ..... यदधोऽनमृयेत्  
 यद्य स्फय आश्लिषेत् तद् विष्णव उदक्रमायावथेत्'  
 अत्र आवाहनकाले त्रिष्णुदहनमो नावाहयित यः ।  
 सति तु निमित्तं तत्रागः एवै कर्तव्यः । १०।१।१।१-३  
 वर्णक ३. \* 'वैश्वदेव चक्रं पिशाङ्गी पशोही दक्षिणा' इय  
 अनेष्टियु तृतीया राजसूये । भाट्ट. १।१।८।३. \* वैश्व-  
 देवेन पर्वणा गारा प्रभूतपयस्वते यस्मन्तेऽपि यजेत ।  
 संकर्य. ३।१।२३. \* 'वैश्वदेवेन (चातुर्मास्येषु)  
 पशुक्रामो यजेत यस्मिन्मृतौ प्रभून् गोषु पयः स्यात्' ।  
 ३।१।२३. \* 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेत',  
 'यस्मन्ते वैश्वदेवेन यजेत' चातुर्मास्येषु । भा. १।२।

१।१. १।१।२।३।१३. \* वैश्वदेवस्य चगेस्तु ऐन्द्रा-  
 ग्र-अग्नीमीयविद्विन्तिरे अनियमः । वाल. ट. १२०.

\* वैश्वदेवे आग्रयणे वैश्वदेविकृतत्वनियमो नास्ति ।  
 १।२।१।५।१५-३७. मीको. पु. ८५८ 'आग्रयणे  
 ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* वैश्व-  
 देवे कर्मणि 'तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-  
 मिशा वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र वाजिन कर्मान्तर-  
 मेव न तु आमिशागुणके कर्मणि गुणविधिः । २।२।  
 १।२३-२४. \* वैश्वदेवे निशात्सपत्तिराहुतीनाम् ।  
 'नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावान्यभागो, अष्टौ  
 हवीणि, अग्रये समवृत्ति, वाजिनो यजति, आहुतीना  
 सपत्ये निमात्तया' । भा. १।२।१।१४. \* वैश्वदेवे  
 यात्रावृषिव्य एककपाल चातुर्मास्येषु । ७।१।४।२२.  
 \* वैश्वदेवे पर्वणि चातुर्मास्यगते वैश्वदेव्यामिशा पयस  
 एव विशारो न दध्मो न चोभयोः । ८।२।४।१९-२३.  
 \* वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) दध्यानयनस्य  
 आमिशैव प्रवेजिका न वाजिनमपि । वि. ४।१।९.  
 \* वैश्वदेवे पर्वणि नोत्तरवेदिसुपवपन्ति । भा. ७।३।  
 ८।२०. \* वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) वाजिन-  
 नारो आज्येन वाजिनयागस्य समापनम् । भाट्ट.  
 ४।१।९. \* वैश्वदेवे यरुणप्रयासेषु च एककपालाद्वान-  
 माग्नातम्, तस्य च अर्थदादसहिताङ्गविधानाण्डस्य  
 साकमेधेषु अतिदेशः न तु अर्थवादमात्रस्य । वि.  
 ७।१।४.

॥ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । १।४।१।१।  
 १३ ॥

चातुर्मासे प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सदेहः- 'वैश्व-  
 देवेन यजेत' इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, कर्म-  
 नामधेयमिति । अत्र प्रभाकरेण सगतिलोभादित्यं तदधि-  
 वरणमुपवर्जितम् । वैश्वदेवशब्दस्य न तावत् कर्मनाम-  
 धेयत्वम्, त्रिनेव मनर्थलक्षणया तद्धितान्तरेण गुण-  
 विधानेऽपि कर्मसामानाधिकरण्यापत्तेः । नापि गुण-  
 विधानम्, प्रहनस्यत्रलयागानामेतेत्यन्तिसिद्धेदेवतापद्ध-  
 त्वेन देवतारूपगुणान्तरविधानामभवात् । नापि विश्वे-  
 देवविशिष्टकर्मान्तरविधानम्, प्रहनविश्वेदेवविशिष्टा  
 मिशयागप्र-मिश्रानेन कर्मान्तम्बु शुद्धौ निषेधाविमुक्त-  
 यत्वात् । तन्मात्रं गुणविधानम्, नापि कर्मनाम-

वेपथुमिगमन्धरायादमाणावमिति पूर्वं पयः ।  
 निह्वान्तस्तु— यथाभाष्ये नामधेयदेवेति । तदुच्यते ।  
 वक्ष्यमाणपूर्वपश्यामेव गुणत्रिभिर्वेदेव अप्यनगो-  
 पत्तेः एकत्रिद्वेदेतदिति यथावार्तिस्मैवाधिकरणं प्रान्-  
 यते । नामधेयपञ्चकं सापवादं निरूप्य प्रवृत्त्यापि वरग-  
 नये द्रयनामसु प्रवृत्तिनिमित्तं निर्णीते इदानीमेकदेवा-  
 गतप्रवृत्तिनिमित्तनापि प्रवृत्तमेककर्मनामधेयत्वं भवतीति  
 प्रतिपादयितुं देवतारम्भम् । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽ-  
 भिसिधि । वैश्वदेवशब्देन द्वि देवतापिशिष्टं द्रव्यं  
 प्रतिपाद्यते । द्रव्यं च प्रवृत्तेषु यागेषु प्राक्स्वायं विधि-  
 विषयः । तन्नु लोहितोष्णीपश्यायेन पित्रोपणी  
 भूताप्राप्तदेवताविषयोऽयं विधिः । न च देवताया  
 इत्यपिद्रोपणत्वम्, मन्वर्थलक्षणया ' साऽस्य देवताः '  
 इति ( पा. ४।१।१४ ) तद्विदित्येन विशिष्टविषय-  
 त्वात् । अतो नाम गुणत्रियो मन्वर्थलक्षणादाय । प्राते  
 कर्मणि देवतारूपेण गुणविधानात् न च पावकमेवोऽपि ।  
 एकस्मिन्नेव आभिधायगे विश्वेदेवप्राते इतरेष्वप्रात-  
 र्थाव तद्व्यक्त्यायेन वैश्वर्म्यम् । न च विश्वेदेवे इयेन  
 यद् कल्पयित्कर्मणः साहचर्यमतिपादकं चचनमस्ति, येन  
 तद्व्यपदेशविषयत्वम् । न चात्र फलोपादानमस्ति, येन  
 वाक्येयस्यैरूपत्वम् । अतो गुणविधित्वाप्रतिपक्षसंश्लेष-  
 भावात् गुणविधित्वात्मेव ।

विश्व कर्मनामधेयत्वे कृतनमेव चाक्यमनुवादकं  
 सद्रूपमेव भाषयति । न च ' प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन  
 यजेत ' ' यजेत वैश्वदेवेन यजेत ' इति प्रयोगात्कया  
 वेष्टितमनुदाशीकरणेन अनुवादप्रयोजनमिति वक्तव्यम् ।  
 एतद्राक्यमायेन वैश्वदेवपदस्य प्रयोगात्कयेऽपि समुदाया-  
 नुवादकत्वमभावत् । न च नामधेयप्रवृत्तिनिमित्तम-  
 पत्तिः । प्रत्येकं समुदाये च विश्वेदेवप्रयोगात् ।  
 वदुच्यते— ' न नमस्तानुवादास्य किञ्चिदस्ति प्रयो-  
 जनम् । विश्वे देवा न च प्राप्ता प्रत्येकं सहनेषु  
 च ॥ ' इति ( रा. १।८.०।१३ मृ. ३४६ । अतो  
 मन्वन्तवभावात् उ तस्तिशिष्टगुणानुषेऽपि ' आनर्थक्य-  
 प्रतिहतानां निवाराय कथारूपम् ' इति न्यायन वा  
 सिध्दयथागतप्रवृत्तेन वा प्रवृत्तेपानिधायकत्वमिति सिद्धेऽपि ।

विश्वेदेवदेवतायां निधानमिति । अतो ' वैश्वदेवेन  
 यजेत ' इत्यत्र वैश्वेदेवपदे विश्वेदेवनिधानाभ्रवणानुवा-  
 दिभिर्निश्वेदेनाया विरुध्य इति । एवं प्राप्तेऽभि-  
 धीयते ।

न प्रकरणात्पश्याद्विधानेन न हि प्रकरणं  
 द्रव्यस्य । १४ ॥

अयमभिप्रायः— भवेदेवमुपविशिष्टगुणानुषेऽपि  
 गुणविधानं यत्रयतिर्भवेत् । अस्ति तु तत्प्रत्ययमायेन  
 नामधेयत्वमेव गतिः । ननु ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति  
 वैश्वदेवपदस्य प्रवृत्तसकलवागमानामप्येतरमपेक्षितम् । न  
 चाभिधायकत्वमिति सिद्धेऽपि यागेषु यावन्तरेण विश्वे-  
 देवप्रतिपत्तिः । तत्रय तद्व्यक्त्यायेनापि प्राप्तेऽप्य-  
 मुच्यते । स्वादेव यदि प्रवृत्तेषु सर्वकर्मसु मुख्यमेव  
 वैश्वदेवपदं मम । अपि तर्हि लाक्षणिकम् । लक्षणा  
 वैश्वेदेवप्रवृत्तेषु छान्दि-यायेन समुदाये नामुपपन्नम् ।  
 न च एष सति लक्षणप्रयोगादेव गुणविधिवमिति  
 वाच्यम् । उक्तचित्शिष्टदेवतास्यगुणानुषेऽपि कर्मणि  
 विषयविशिष्टाद्येऽप्युक्तविकल्पापादकस्य देवतान्तररूपगुण-  
 विधानस्य लोकप्रसिद्धच्छान्दि-यायेन अनुवादगतलक्ष-  
 णातोऽतिवचनं यात् । तदुच्यते— ' गुणान्तराय  
 कृत्स्नान्नावकाऽस्यो गुणोऽपरः । विकल्पोऽपि  
 न वैषम्यात्तरमात्रमिव सुच्यते ॥ ' इति ( वा.  
 १।४।१० मृ. ३४७ ) । न च शिखाते निष्प्रयोजन-  
 सानुवादः । ' प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन यजेत ' इति  
 प्रयोगात्कयापेक्षितसमुदायकरणेनैव प्रयोजनवत्त्वात् ।  
 न च एतद्राक्यमायेनैव प्रयोगवाच्येऽपि वैश्वदेवपदस्य  
 समुदायकरणत्वमादेवार्थमन्वयेति वाच्यम् । देशत्वप-  
 षत्स्य प्रयोगवाच्यस्य सति समवे समुदायापदकल्पे-  
 नोपपत्त्यवगौरवाभ्रवणयोगात् ।

विश्व, वैश्वदेवपदकल्पस्य असति समुदायकरणे देश-  
 मन्वन्तवकरणेन प्रयोजनवत् प्रयोगवाचकस्य मुख्यवैश्वदेव-  
 पदानुषेधेनैव नमस्तानुषेधेन वैश्वेदेव आभिधायकत्व-  
 देयानुषेधेनाभ्रवणत्वात् न वैश्वेदेववैश्वेदलक्षणात्पर्य-  
 वारणमस्ति । अनुवादवाक्यस्य तु प्रयोगान्तरमाभावात्  
 समुदायकरण्याये वैश्वेदेववैश्वेदलक्षणार्थस्य सुच्यते ।

तस्मात् 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यत्र लक्षणया वैश्व-  
देवावैश्वदेवप्रवृत्तकृत्वागानामधेयमेव वैश्वदेवपदमिति ।  
प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे अग्न्यादिमित्रिश्वेदेवाना विकल्प ।  
सिद्धान्ते तु नियमेव अग्न्यादिदेवतायत्नमेवेति । सूत्रं  
तु—'न प्रकरणात्' विश्वेदेवाना सर्वैः सवन्धः । प्रत्यक्ष-  
विधानेन अग्न्यादिमि सन्धात् । 'न हि प्रकरण  
द्रव्यस्य' प्रत्यक्षविहितदेवतासवन्धवाधाने प्रकरण न  
समर्थमित्यर्थः । तौता.

॥ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । ११४।१०।  
१३ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणि श्रुतं 'वैश्वदेवेन यजेत'  
इति । प्रथमे पर्वणि तावत् 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति  
सौम्य चक्रम' इत्यादिना अग्न्यादयः अष्टौ देवता  
उक्ताः । 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यनेन तु विश्वदेवलक्षण-  
देवतारूपो गुणो विधीयते इति वैश्वदेवे पर्वणि अग्न्या-  
दिभिः विश्वेषा देवाना विकल्पः स्यात् इति चेत् पूर्वं  
पत्नी द्रव्यात् ।

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि  
प्रकरणं द्रव्यस्य । १४ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि रिहिताभिः अग्न्यादिभि  
देवताभिः 'वैश्वदेवेन यजेत' इति विहिताना विश्वेषा  
देवाना विकल्पः इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र । वा  
शब्दोऽपि पूर्वपक्षे यावर्तनमेव द्योतयति । विश्वे देवाः  
प्रकरणात् स्युः, अग्न्यादयस्तु 'आग्नेयमष्टाकपालम्'  
इत्यादिना उपत्तिविधौ प्रत्यक्षविधानात् स्युः । प्रत्यक्ष  
विधानं च प्रकरणात् बलवत् । तस्मात्त विकल्पः ।  
द्रव्यस्य नहि प्रकरण अपेक्षते यदा द्रव्यस्य अष्टा-  
कपालादेः अग्न्यादिसवन्धो विधीयते न तदा प्रकरणा  
पेक्षा । अथवा यत् द्रव्यस्य प्रकरणं तत् न वैश्वदेव-  
नामकेन आध्रितम् । किंच नहि प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यस्य  
अग्न्यादिरूपस्य वाधाने समर्थम् । तस्मात् वैश्वदेवशब्दः  
कर्मनामधेय न गुणविधायकम् ।

मिथश्चानर्थसंन्यः । १५ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि अग्न्यादयो देवता  
रिहिताः । 'वैश्वदेवेन यजेत' इति वैश्वदेवशब्देन

विश्वदेवरूपगुणविधि विकल्पेन स्यात् इति गुणविधि-  
पूर्वपक्षे दोषमाह । वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः । 'तत्र  
वैश्वदेवी आमिशा उक्ता । पुनश्च यदि अग्न्यादीन्  
उद्दिश्य तत्स्थाने विश्वदेवदेवतारूपगुणविधि स्यात्  
आमिशावाक्ये विश्वेषा देवाना उद्दिश्यत स्वीकार्यं  
वैश्वदेवेन इति तु तेषा विधेयत्वं इति एकस्यैव देवता-  
विशेषस्य मिथ उद्दिश्यत्वविधेयत्वाभ्या संबन्धः अनर्थः  
अशक्यः स्यात् । तस्मात्त गुणविधिः ।

क्रिया नामधेयगुणविधिरूपयोः अर्थयोः प्रयोजनयोः  
सकृदुच्चारितेन वैश्वदेवशब्देन सह उद्दिश्यविधेयभाव-  
लक्षण, सन्धो न युक्तः । तस्मात् कर्मनामधेयमेव न  
गुणविधिः ।

परार्थत्वाद् गुणानाम् । १६ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि 'वैश्वदेवेन यजेत' इति  
श्रुतम् । वैश्वदेवशब्दोऽयं कर्मनामधेयम् । न विश्व-  
देवदेवतारूपगुणविधायकम् । अत्र पर्वणि अष्टौ यागा  
रिहिताः । विश्वदेवरूपगुणविधिपक्षे तु एक एव यागः  
स्यात् एकदेवताकृत्वात् । पुरोडाशादिद्रव्याणा मिश्रत्वे-  
ऽपि तेषा गुणाना सता परार्थत्वात् यागार्थत्वात् याग  
भेदकत्वात् नुपपत्तेः । गुणाश्रया प्रधानाङ्गत्वेरयुक्तत्वात् ।  
एकयागत्वे च 'त्रिंशदाहुतयो ह्यन्ते' इति नायकत्वेत् ।  
तस्मात् वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्, न देवतारूप-  
गुणविधायक । 'मिथश्चानर्थसंन्यः परार्थत्वाद् गुणा-  
नाम्' इत्येकं सूत्रम् । गुणाना द्रव्याणा परार्थत्वात्  
यागार्थत्वात् एकदेवताकत्वेन मिथ सह प्रदाने क्रियमाणे  
त्रिंशत्सपरवभावात् अनर्थसंबन्धः स्यात् इति तदर्थः ।  
इति धार्तिकम् । के.

० अर्थवादाना अयपरार्थत्वाभावे 'वैश्वदेवे  
रिक्त्वा इति चेत् ०' इत्यधिकरणवितोषः । तत्र 'यद्विश्वे  
देवा समयजन्त तदैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं' इति  
निर्वचनमाश्रित्य वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वस्यत्याप-  
नम् । कु. १।२।१।१८.

० 'वैश्वदेवी आमिशा वाजिन्यो वाजिनम्'  
इत्यत्र सप्तवारं सनिःपेयिषकर्मविधानम् । १  
आमिशायां सामान्यतः देवताभ्यामिधानं न वाजिनम्



इति प्रथम प्रकार । २ ददानीकल्पनाऽरूपनरूप द्वितीय । ३ तामानापरिष्कारवैयधिकरणरक्षण तृतीय । ४ धृतिरक्षणारम्भ चतुर्थ । ५ गन्धदेह एवम पञ्चम । ६ उपसृष्टिगन्ध-उपसृष्टिगन्ध एवम षष्ठ । ७ रुद्रिगैमिकगन्ध एवम । सु ८३१-८३३ ० वैश्वदेवी आमिणा वाग्निभ्यो वाग्निम् । इत्यत्र इ परस्तात् गन्धरूपभेदान् कमभेदे चातुर्पात्यवैश्वदेवपर्वणि । वि २।१।५ १ वैश्वदेवी इति प्रागापस्ये पशुभिश्चरति वाचपेये । भा ५।२। १२ १।१।२।१-२ ० वैश्वदेवीं गामहणी निर्वपन्त आमकाम । इत्यस्य पत्र इह जामयेत्, सति तु प्रतिवध जमात्तरेऽपि । ४।३। १।२७-२८ यणक २ भीमो पृ १३२८ ' एहिकाशुगिभक्तम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ॐ वैश्वदेवाधिकरणम् । वैश्वदेवशब्दे वागविशेष नामधेयम् ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । १।४।१०।१३॥ भाष्यम्— वातुमास्थेयु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेव सदेह ' वैश्वदेवम यजेत ' इति किं वैश्वदेवाशब्दो गुणविधिवत् कर्मनामधेयमिति । इति यदि सदेहो न सदेह । वैश्वदेव विकल्प । गुणविधिवैश्वदेवशब्द । गन्धने हि गुणविधानम् । विश्वदेवा विशेष्यते आमया रिपु वाग्नेयु । तत्राग वाग्निना विश्वैर्वैविकल्प । एव प्रसिद्धिरयवती भविष्यति ।

वा— तद्वितोषात्तरात् मातृवश्य न लक्षणा । न चानेजापविधि देन वाचय मिद्येत । न च समस्त्यु कर्मसु तदग्राहानास्त्वद्वारा । न च यथाऽमितो न समसोऽनभिषक्तस्था अत्र तद्वित । सत्यं ह्यवस्था एव देवगन्धविषयो मन्वति । न च इयागामवद्विश्वदेवे कथञ्चिद्विधानम् । न च पशुप्राध्वगन्धजपेवद्वैरूप्य यजे, गन्धने हि त्वन्पशुवन्देतेनता विनासु मितारम्भ । सर्वत्र च नामवि अनुमानात् चर्हिवाया दिविनारुण स्थवभागम् । अथवा नामधेयानि शैवि काश्चि निमन्वादिष्वप्राप्तय वादिवाचकानि दृष्टान्त वैश्व देवगन्धोऽपि तथा स्मिन्वत्तर संशय । तत्र विश्वे

इति गुणविध क्लेश प्रतिज्ञानम् । एव हि वाचक्यते । यत्रय गुणविधिन तर्हि कर्म विशीयते । न चापि दूरस मनुगदितु शक्यते तत्र, प्रश्नान्नेवादिष्वर्मानुशारेनापस्व देवताविधानाद्वाचित्वाक्यशिक्षदेवता तथात्रोपादत् आह -विश्वेस्तामि सह भविष्यति । न चावापि सूत्र कारम्भात्प्रकारम्भावोत्पत्तिवत्त्वत्स्य क्वचित् इति मित तुल्यत्वं न गते । किंच ' न समस्तातु वादस्य किञ्चिदन्ति प्रथोजसम् । विश्वे देवा न च प्राप्ता प्रत्येक सहतेषु वा ॥ ' यदि हि गुण न विदध्यास्तत समस्तमव वाचकमनधक स्यात् । विश्वे देवमपश्व न पशुनामा प्रत्येकमन्ति न सनुवावे येनादृत । न च आमिधायाम्भ्य केवलस्य मितना ग्रहणम् । न च वैश्वदेवशब्दस्त्रिपञ्चनेत्येते । तस्मात् तामसु वाग्नेयु गुणविधि । तत्रैतत् स्यात् । एक एव वाचक समस्तु विधिगमिन्नाया चानुवाद इति विधिति पिभ्येत । तत्र । प्रकृतवापिद्योपेऽपि यत्र प्राप्तं विद्यते । विश्वेस्तत्रोपसंहारात् वैश्वेभ्य भवि ष्यति ॥ '

न वा प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरण द्रव्यम् । १७ ॥

भाष्यम्— वेतदेवम् । प्रत्यक्षविधिहिता आवा दयस्तेषा वागानाम् विश्वेदेवा वाक्येन प्रकरणात्तत्रेव ना येनेति गम्यते । न चाप विपन्निद्यो विश्वेभ्यो भवितुमर्हति । न हि प्रकरण शुक्लस्य द्रव्यस्य वाचने गम्यम् । तस्मात् कर्मनामधेयम् ।

वा— अनेच्यते । ताव प्रवृत्तेषु गुणविधिरव दन्ते । कथम् । ' गुणा तरावस्तुत्यान्वावाचारयो गुणोऽपर । विकल्पोऽपि न वैपण्यात्तामनामिध युज्यते ॥ अ वादयो ह्युपसृष्ट्याक्ये तद्वित्तुत्याऽष्टा कपालातीना दवता विश्वेदेवा वाक्येन । ननु आत्पष्टा कलागदिस्य चाद्वक्तव्येव । न । तद्वित्तोऽत्र इ परिदोषम् एते दयव सव दे वाक्येन विश्वेदेवविश्वेदेवनामप्रकर णात् । वैश्वदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । वागलम्बित इ शब्द पशुनामिधेयान् । न तावद्वैश्वदेवनेति प्रकृत मन्वत्त वा द्रव्य देवतास्यधि भूयते । तत्र यजेतेति

सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विश्रायते वैश्वदेवेन यागेनेति । ततश्चाग्नयया यागसन्धानुपवत्या तस्यापन द्रव्यं लक्षणया देवता सन्दति । ताक्येन च यागमाप्तसन्धे सति प्रकरणादिद्रव्यनीयं तेनैवाऽऽमेवादिना यागेन वैश्वदेवेन यजेत नान्येनेति । न रम्यादिविधौ काचित् लक्षणपेक्षा प्रकरणापेक्षा वेति वैपश्यम् । ' नहि प्रकरण द्रव्यम् ' इति । यदा द्रव्यस्याग्न्यादिसन्धौ विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षा इत्यर्थः । अथवा यद्द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्देवदेवताक्येन आश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्यसन्धौ वस्तुवाची । न हि श्रोतव्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं तादृश्यम्, त्रैविध्यप्रकरणं वा, द्रव्यस्य यत्त्वमन्वित्यनेन श्रुतमग्न्यादिसत्यं प्रकरणं न तादृकमिति । महानुवचिदुक्तेश्च न दूर्यानुवादेन गुणविधिविधिष्टापूर्वकमेतिषान वा । विप्रतीर्णपारैकीकरणञ्च समुदाया-नुवादोऽर्थात् । न हि ' वसन्ते वैश्वदेवेन ' ' प्राचीन-प्रकरणे वैश्वदेवेन ' इत्यादि विधान परस्परसहितानामुपानां हविषा समुदायवशादेऽन्यत्वेन । तस्मादेव-देवाग्न्येव विद्वैदेवैक्यलक्षितानां छिन्नायेन तत्राप्य-तयैव सर्वेषां नामधेयम् ।

मिथश्चानर्थसंयन्धः । १५ ॥

भाष्यम्— अथोच्यते वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रयथमग्न्यादिगुणविशिष्टो यागगणो लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिषा समप्रैति । यदि वैश्वदेवशब्देन याग-गणो लक्ष्यते न तर्हि विश्वेदेव विधीयन्ते । न च सृष्टुपरितो वैश्वदेवशब्दो यागगण लक्षणविधित विश्वाश्च देवगु विश्वात्म्यतीति नाथ वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवैविय-संयन्धो षटते । तस्मात् कर्मनामधेयमेव न गुणविधि-रिति ।

पा— ' वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते । मह विष्यनुवासे हि निकः प्रवृद्धः समभुते ॥ ' अथ ना यदुक्तं निर्देशादिनामैव यद्गुणमिति विश्वस्यति । तत्र अभिधीयते । मिथश्च नामगुण-विश्वस्येति संयन्धः । निर्देशस्य गुणविधिरिति ।

परार्थत्वाद् गुणानाम् । १६ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च गुणा । ते न शब्दनुवचि-प्रधानमावर्तयितुम् । तेन सृष्ट्याग कर्तव्यो न गुणानु-रोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति । सप्रतिपन्नदेवन्तत्वाच्च न विरोधः । तत्रैकस्या प्रधानाहुतो विश्वादाहुतयो ह्यन्ते इति विश्व-स्यत्वात्सपत्तिः आहवनीयाहुतीनां नावक्यते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ।

वा— पूर्वैकैः मूलमपि संभवति । मिथः सह प्रदाने क्रियमाणे विश्वात्सपत्तयभागादानार्थसंयन्ध स्यात् । कुत ? ' हविषो गुणभूतत्वाच्च कर्मावृत्तिहेतुता । देवतेऽस्यात्सह त्यागो लाघवाच्च प्रसज्यते ॥ ' तेन सृष्टुत्वात् ' कर्मश्च इति सत्या सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तिर्मुक्ता । सप्रतिपन्नदेवतात्वाच्च सहप्रदानम-विच्छेद शक्यं कर्तुं तत्रश्च विगन्तविरोधः । विश्वस्यूपणं च वेधाविदेवम्, नत्र प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावा धारौ, द्वावाऽन्यभागौ, अष्टौ प्रधानानुवच्य इति । अवरैषा तु विश्वेद्वृत्तिनेनैव्यामहणादाचारो न गणितो । सर्वथा तु प्रधानाहुतिभेददर्शनमितिः ।

जा— चानुमांस्येषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागाः श्रूयन्ते— ' आग्नेयमग्न्यात्पालं निर्वपति, सौम्यं चक्रम्, सारिषं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चक्रम्, पोष्णं चक्रम्, माहनं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिषाम्, यागावृषिं यमैककपालम् ' इति । तस्मिन्निधौ इदमाम्नायते ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति । तत्र सशयं हि यजेते-त्यनुवचितानां यागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधि विश्वेदेवा-देवता विधीयन्ते तत्र तेषामेव नामधेयमिति । ' तत्र नामत्पक्षे म्याद्वाऽन्यमेतदनर्थस्यम् । देवतातो विधेया स्यान् गत्यभावाद्भिन्नत्वत्वे ॥ ' नामत्पक्षे हि तस्य अपिधेयत्वात् यागस्य च अस्परत्वेन अपिधेयत्वात् समन्तत्त्वयानर्थस्ययमद्वयं । तस्मात् गुण-विधिः । ननु अग्न्याद्यवृद्धेषु यागेषु देवतान्तर-अनरकाममिति चेत्, न विस्मयसंभवात् । न च अग्न्यात् मूलभावात्कामस्या लक्ष्यविधिरन्यत्र कथित-मिति न्यूनत्वात् गत्यने । ननु च गुणविधिरणो-क्त्य-स्य यशने तेन महत्त्वमिति चेत्, आनर्थक्यविधेयत्वात् ।

वशति हि भुक्तिदिवाधिकरणे ' दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बावे यदि किञ्चिदशकं भवति ततो गिरातो बाधो भवति ' इति । तदिहाप्यपि येषामने गुणो समस्तस्यैव वाक्यस्य आनयकप्रमाणम् देवैरेव विधातया । सा च गत्यमाणात् उपनिश्लिष्टाऽपि उपनिश्लिष्टैरुपनिश्लिष्टिभिः किञ्चिदपि चेत इति । स्यादेतदेव यदि वाक्यानयकस्य स्यात् । तसु अनुवादवेऽपि समुदायीकरणेन अयं यत् । नहि नानावाक्यस्योदितानां आग्नेयादीनां एकवाक्योपादानात् ऋते समुदायभारापत्ति एकसुतामन्वयो वा लभ्यते । सति तु अनुवादे तेनैरेन निमित्तेन एक प्रतीत्या ह्येतां एकसमुदायत्वं एकनामपेक्षत्वं च लभ्यते । तत्रैव प्राचीनप्रमाणे ' वैश्वदेवेन यजेत ' इत्येवमादिषु वैश्वदेवेनामकस्य आग्नेयादियाममुदायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि आग्नेयायागस्यैव वैश्वदेवस्य अन्वयमिच्छानात् प्राचीनप्रणादिसिद्धयः स्यात् । तस्मात् समुदायानुवादः । तत्र च यत्प्रयोगेन एकदेशदेवतात्वेन वा विशेषा देवानां समवायात् तत्प्रत्ययानेन नामपेक्षं वैश्वदेवत्वम् ।

सोम-पूर्वतं यथा निर्मन्वरादे उरसर्जेन मूलमन्वरा- विधिः, एत इहापि उरसर्जेन विधिरेति प्रत्याख्यानात् समतिः । सूत्रार्थम् तु - वैश्वदेवत्वे गुणविधानात् विशेषण इति चेदिति ।

त्रि- ' वाग्नामस्यागर्बजोक्तान्नाशयत्प्रसक्तिः । वैश्वदेवेति वाग्नेयो गुण सत्यस्य नाम वा ॥, नामत्वे रूपगह्विवादिभिर्युगला तत । अन्वयादिभिः किञ्चिदप्येते विशेषेणान्तु सप्तम् ॥ अत्राद्यौ यजेतेति तस्यैव नाम यजितम् । अत्रिधित्वेऽप्यर्थवत्प्राप्त्यां प्राग्ग्रन्थवादिषु ॥ इत्यन्तेऽन यजेत वा विशेषेण इतीदृशी । निरुक्तिर्न विज्ञानं स्यादुत्पत्त्युत्तरप्रसिद्धम् ॥ ( मुद्रमन्मह- ) गुणान्मन्वरादेः प्राग्ग्रन्थे वाग्नेयेति चेत् । जेतृणांमेव संवत्स नामपेक्षानिर्णयम् ॥ '

भाट्ट- ' वाग्नाम स्वपु वैश्वदेवे प्रथमे पदनि आग्र- वापनीये वागात् विधाप्य ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति ध्रुवम् । तत्र वैश्वदेवत्वम् गुणविधि कर्मनामपेक्षं वेति

चित्वाया नामपेक्षते समस्तवाक्यस्य वैश्वदेवेऽनुवा- अगत्या आग्नेयादियु मस्तु देवताविधिः । आमिषायागे विश्वेदेवेऽन्वयात् प्रातरान्तु देवताविशिष्टवाग्लन्तविधान या, गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिषायागपेक्षेन द्रव्यमात्रविधानम् । एव च ' अष्टौ हवीषि ' इति लिङ्ग दर्शनस्यानुपपत्तिः । इति प्राप्ते, नाग्नेयादियु गुणविधिः उपनिश्लिष्टदेवतास्योद्यत् । नापि यागान्तरविधि मेर- जोषकप्रमाणानां नामत्वेनोपपत्तौ विधिगौरवादादकमेर- रोषकत्वानुपपत्तेः । अत एव नामिषायागस्येऽपि द्रव्य- मानविधानं ' आग्नेयमशकालं निर्वपेत् ' इत्याग्नेयादि- वाक्यस्यैव निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधापकस्य आमि- षायागस्येऽनुपपत्तयः द्रव्यमात्रविधापकत्वे वैरूप्यात्तेषां । अत आग्नेयादीनामप्यनामपि यागानां नामपेक्षं वैश्वदेव- ताऽऽ उपनिश्लिष्टदेवतास्योद्यत्तु तत्प्रत्ययव्यवहारात् । प्रवृत्तिनिमित्तं च विश्वदेवेदेवतायां नामिषायागस्यैव समुदायाश्रयत्वम् । वाक्यं च समुदायसिद्धयर्थं सप्त वापिनामनुवादकम् । तत्रोपपन्नं च अष्टानामपि यागानां ' वस्तुनै वैश्वदेवेन यजेत ' इति वस्तुनादि सर्वचक्षुरां चाग्नेयाद्यमन्वरा-नामेन कल्पग्रन्थसिद्धिः । इतरथा आमिषायागस्यैव विश्वेदेवेदेवताकत्वान् पश्- न्तादिष्वचक्षुरां चागुनास्यसन्नकृतत्वमेव कल्पग्रन्थे वा पक्षे इतरपामन्वरापत्तिरेति कौस्तुभे स्पष्टम् ।

मण्डन- ' वैश्वदेवे तु नामता । '

शंकर- ' वैश्वदेवे च नामता । '

● वैश्वदेवाधिकरणम् उपनिश्लिष्टप्रसिद्धयस्तु पुत्रदान- यम् । सु पु ४५०, ● वैश्वदेवाधिकरणम् । १।४। १०। ३-१६ । गुणविशिष्टव्यापि कर्मणे विहितस्य विशिष्टविषयव्याप्यनुपपत्तिमहत्वेन विधिना विशेष्यस्वर्गापि विशेषणस्य विधानात्, शुद्धानुवादेनापि वाक्यान्तर- स्यापि गुणस्य स्वराक्यस्यैव वाक्यीयत्वाविशेषादि कल्पेन विधानोपपत्तेः उपनिश्लिष्टेनापि सोमेन उद्यम- शिष्टस्य तन्निश्लिष्टदेवतास्योद्यत्त्वं उद्भिदादिप्रसिद्धानां कलो- षोमे गुणविधि गोपयते उपनिश्लिष्टस्यैवस्येन गुण- विधित्वादिवाक्य उपनिश्लिष्टस्यैवस्येन सिद्धयर्थं विशिष्ट- विधिं पुत्रादनं ' यमिन्यादाहक्यं अनुदानाद्योपपत्तेन

शुद्धस्य विधातुमदाक्यत्वात् ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्याद्यावपि सामान्यतो द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव विधेय-  
त्वाभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्ववाक्यश्रुतद्रव्यादिविधोप-  
विशिष्टस्यैव प्रातस्त्वेन अनुवादापत्तेः तादृशेनैव च  
नैराकारद्रव्ये स्ववाक्यश्रुतगुणविधौषिगुणान्तरविध्यनुपपत्तेः  
विशिष्टविधौ सति उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टस्य बाध-  
सिद्धिः इति विशिष्टविधिव्युत्पादनप्रयोजनं उत्पत्तिशिष्ट-  
पत्तयस्त्वन समर्थयितुं एतदधिकरणम् । तथापि उत्पत्ति-  
शिष्टपत्तयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं सिध्यति,  
नाम्यथा । पृ. ४७१. \* वैश्वदेवाधिकरणम् । ' वैश्व-  
देवेन यजेत ' इति चातुर्मास्यगतवाक्ये यजिना सरुद्रु-  
च्चारितेन तन्नामिधाननक्त्या आग्नेयादिषागममुदायस्यै-  
वोपस्थितिसुखेन भवति वैश्वदेवपदं समुदायनामधेयम् ।  
कु. १।४।११।१४. \* वैश्वदेवाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टेन  
उत्पन्नशिष्टस्य बाध उक्तः । सु. पृ. ४१२, ७९४.  
\* वैश्वदेवाधिकरणे तत्प्रत्ययन्यायालोपेण गुणविधिरनुपूर्वं  
पठ । क्रौ. १।४।११।१३ पृ २४४, \* वैश्वदेवाधिकरणे  
वैश्वदेवपदस्य तत्प्रत्ययन्यायसिद्धि नामधेयत्वं आक्षिप्य  
समाधीपते । १।४।१५ पृ २१८, \* म उर्थलभ्युपा-  
याक्यमेद-तत्प्रत्यय-तत्प्रत्ययदेशालुपेः चतुर्भिरव प्ररारै.  
सर्वत्र नामधेयानुत्प्रेषम्, न चित्तेभ्यः अन्यः प्रसारो  
ऽस्ति । विशिष्य चायमर्थो वैश्वदेवाधिकरणे निरूप-  
यिष्यते । १।४।५५ पृ. २१७, \* वर हि अट्टमेदा-  
नुमन्धिकर्ममेदकल्पनात्तः प्ररारमेदानापादकं नामधेय-  
रामेन इति वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते । १।४।३३ पृ  
१८४. \* वैश्वदेवपदस्य नामधेयमग्नीहोत्र्य गुणार्थताऽपि  
अस्ति नास्ति इति वैश्वदेवाधिकरणे चिन्ता । सु  
पृ. ४५५.

\* वैश्वदेवादिनामधेयस्य गुणाद्युत्पन्नधोपयोगेन  
अपेक्षयात् अनुवादेऽपि उपरत्तिः । सु. पृ. ७९१.  
\* वैश्वदेवप्रहृषयन्ताः शस्त्रनतः सोमाः, अत्र  
विष्टास्तु महा. शस्त्ररहिता. मात्रपेय । वि. १।३।१७.  
\* वैश्वदेवधरीं सशुभ्रपायं काम्ये चतुर्धाकरणकाले  
चरो. द्विपतभिर् अथ पत्ने स्पर्शादित्ये वा तेनाप-  
पत्तिजनितेन च वेपथुवाम कुर्वीत् । वात्सेयामाये

तु न कुर्वीत् । तथा चासौ वैष्णव्यागो न नित्यः ।  
तस्मात् देवतावाहने काले विष्णोरावाहनं न कार्यम् ।  
वि. १०।१।११ वर्षकं ३.

\* वैश्वदेवतन्त्रस्य मध्ये वैष्णो यग उत्पद्यः  
' यदधोऽवमृतेत्, यच्च स्फय आश्लिष्येत्, तद् विष्णवे  
उत्कृत्वायानयेत् ' इति वचनात् । भा. १।२।२।५।१४.

\* वैश्वदेवपदव्युत्पत्तिः ( चातुर्मास्यप्रथम-  
पर्वणि ) । आग्निषायाः साधात् विश्वदेवदेवतात्वर  
इतरेषा उच्यन्त्यायेन । किञ्च विक्षेपा देवाना अष्टसु  
कर्मसु कर्तव्यात् वैश्वदेवत्वम् । उक्तं च- ' यद्विश्वे  
देवाः समप्रवन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम् ' इति । वि  
१।४।११.

\* वैश्वदेवपर्वं चातुर्मास्यगतं प्रथमं पर्वं । वि.  
१।४।११. \* वैश्वदेवपर्वं यत्राशालं न ब्रह्मशालम् । भा.  
८।१।४।२३. \* वैश्वदेवपर्वणः पशुकाश्रया अनुष्ठाने  
आपशुश्रमात् तदेव पर्वं पुनः पुनः कृत्वा पशुश्रमे  
इत्यपि पत्नीणि सरुक्चनैयानि प्रधानत्वेनैव । न तु  
अङ्गत्वेन । वसन्ते एव सर्वाणि सङ्ग्राह कर्तव्यानि ।  
संक्रयं १।१।१४. \* वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः  
प्रधानं ' आग्नेयमष्टाकपालं निवेपति, शीघ्रं चक्र, याचित  
द्वादशकपालं, गारस्वतं चक्र वीष्णं चक्रं, मासतं सप्त-  
कपालं, वैश्वदेवीनामिधा, यावापृथिव्यमेककपालम् ' इति (तैष. १।८।१२) । वि. १।४।१९, \* वैश्वदेवपर्वणि  
ऋत्विजा नियमविधिः ' चातुर्मास्याना यशकृत्वा पञ्च-  
ऋत्विजः । अप्यर्धुः, द्रवा, होता, आग्नीप्र, प्रतिप्रस्ताता  
चेति । न तु अर्धार्पयता नित्ययाति । ४।१।१९. \* वैश्व-  
देवपर्वणि चातुर्मास्यगते ' प्राचीनप्रणे वैश्वदेवेन  
यजेत ' इति दैवानिधानेन प्रधानानामनेकेषा साहित्या  
वगमात् तन्निर्वाहाय पदार्थानुवमयः । सोम. ५।१।१८.  
\* वैश्वदेवपर्वणि ' मिश्रादाहुतको हृष्यन्ते ' इति धृतम् ।  
विश्वरूपेण च वेपाविदेवम्-नत्र प्रधाजाः, नचातुपाजाः,  
दावापातो, दाराव्यमागो, अष्टौ प्रधानाहुतयः इति ।  
अपरेषा तु च्चिद्रष्टाग्निनेत्याप्रहृत्वा आपारी न  
गन्तौ । सर्वेषा तु प्रधानाहुतिनेदृशान्तिरिति । या  
१।४।१९।१९.

॥ वैश्वदेवपर्वणि प्राचीनप्रणये यजेत ॥ इति विहारदेशस्योपदेश ॥

वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रणये यजेत' इत्यधिसंज्ञत्वेन विधानात् 'पदे उहोति' इत्यनेनाहारादीपनिवृत्तिः । इति प्राप्ते, 'पर्वता ते यजेत' इत्यादावित्र दशवान् कर्त्ता तस्य च वैश्वदेवेनेति श्रुतीवया साङ्गप्रधान प्रयोगावाप्रतीते पञ्चरात्रे इव उहोतिरेनुपादानाद्य न होमाधिकरणत्वात् नित्य विहारस्योपदेश । अत एव 'यदेक ऋचात्प्राह्वयतीये उहोति यजमानमेव स्वर्गं लोकं गमयति' इत्याह्वयवीथदशान् उपयत्तम् । सवर्षं २।४।१३

● वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रणये वैश्वदेवेन यजेत' इति प्राचीनप्रणयस्य देशस्य निवृत्तिरिति, न तु अथापरया नित्यप्राप्तिः । वि ४।२।१९, ● वैश्वदेवपर्वणि बर्हि 'त्रेषा सनद बर्हिभगति ('अथा बर्हि सनद भवति' वेदान्ता १।६।३) इति, इध्न 'नेष सनद इध्न' इति, प्रथाका 'नर प्रथाका इयते' इति । ७।१।३, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनसादन उत्करे गुणविधि न तु कर्मनिर्णय 'उत्करे वाजिनसादा दपति' । चागुमांस्युव लौमिकेषु । १०।३।३,

● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग कर्मान्तरम् । 'तते पपति दध्यानयति सा वैश्वदेयामिक्षा, वाचिभ्यो वाजिनम्' इति आमिक्षा च वाजिन च इत्ये तस्मिन्नेन कर्मणि शयुचीयते विरुत्पद्ये वा इति पूर्ववत् । द्रव्यदेवता भेदेन वाजिनयाग आमिक्षाहोमात् कर्मन्तर इति सिद्धात् । २।२।९, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग । तत्र ऐष्टिको विध्यत सान्नाय्यविकारयत् । न तु होमाधिष्ठत । ८।२।१, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग प्रतिपत्ति इति पञ्चरात्रम् । ८।२।१ ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिन यादेवतावा वाजिना आवाहन कृत्य इति पूर्ववत् । पञ्चसुक्त्रस्योपनीतत्वात् द्रव्यस्य चावाहन काले अनिष्यमाणत्वात् नाराहन इति सिद्धान्तः । सवर्षं ४।४।८

● वैश्वदेवपर्वणिकर्त्तृपालवर्माणा आम्रवणगत चान्द्रगुणिकर्त्तृपाले अतिदेश । ७।३।१०२७ (भा

२६-२७) 'स्वरात्मैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेवपर्वणगत-मैत्रानरुण्यामिक्षाधर्माणा सर्वाभिक्षासु अतिदेश । ७।३।१०१२७ (भा २६-२७) 'स्वरात्मैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेवपर्वणगतराजिने सान्नाय्यविध्यत । भा ८।२।१।१-९

● वैश्वदेवपर्वण-वैश्वदेवस्यैव 'वैश्वो वैश्वदेव' न गुणविधि । नि १।४।१४

● वैश्वदेवयामिक्षा सान्नाय्यविकार होमादूर्ध्व उत्पद्यते, उत्पद्यते सान्नाय्यस्य 'सान्नाय्यायाः सन वेत्' इति होमात् ऊर्ध्व उत्पद्यते । वि ५।४।८

● वैश्वदेवयामिक्षाया चागुमांस्युववैश्वदेवपर्वणतया विध्यतस्य त्रैधावदध्यामामिक्षाया अतिदेश । भा ७।३।१०२६-२७ ● वैश्वदेवयामिक्षाया वैश्वदेव पर्वणताया षोडशित्वागतानुष्यत्वात्सोमयज्ञावकृत्यामिक्षा विवृति इति तद्वर्त्ततिदेश । भा ७।३।१०

● वैश्वदेवयामिक्षाया सान्नाय्यवगतपयोधर्माणा अति देश । ८।२।४।१९-२४ मीको पृ २२२ 'अतिदेश वैश्वदेवयामिक्षाया सान्नाय्यवयोधर्माणा' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेविक तत्र आम्रवणे न निवृत्त्ये । १२।२।१५।१९-३७ मीको पृ ८५४ 'आम्रवणे एतद्वैश्वदेवयो' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वैश्वदेविका केचिदन्ता वरुणप्रयासेषु विधीयन्ते, यथा- 'अग्निं मन्त्रात्ति, प्रसूयो भवन्ति' इति । चागुमांस्यु । भा ७।३।३।१७

● वैश्वदेविकैककपाल एकवपालाना प्रवृत्ति । भा ७।३।५।१२३

● वैश्वदेविकसार्धवादिधिकारोद्वयस्य वरुणप्रयास गतपदासचरेषु अतिदेश । ७।३।३।१७-२१ मीको पृ २२४ 'अतिदेश वरुणप्रयासगतपदासचरेषु' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरु-  
रामस्य आग्राहनस्य वाच ॥

विषे प्रकरणात्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ।  
१०।१।१।१ घर्णक ३ ॥

भाष्यम्—एव वा— 'वैश्वदेव चक्र निर्वपेत् भ्रातृ-  
पयान्, त र्हिपद कृत्वा शम्भया स्पयेन व्यूहेत्,  
इदमहममु चापु च व्यूहामीति । य द्विष्यात् ध्यायेत् ।  
यदधोऽवमृशेत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णु  
उत्तरकामावाचयत्' इति । तत्र सयय किं विष्णुद्व-  
जम आवाहयितव्य, उत नेति । किं प्राप्तम् ? विषे  
प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् । आवाहयितव्य ।  
ननु स्पये कदाचित् ताऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽव  
मृशेत् । तत्र आवाहन कृतमनर्धक स्यात् । न च  
वचनरत्नादाश्लेषयितव्य अनवर्धयितव्य वा । न ह्युप  
देयत्वेन आश्लिष्यनमरदित वा श्रूयते । न च विष्णोरु-  
रुमस्य यागोऽर्थकर्म । किं तर्हि ? आश्लेषणेनावमर्दनेन  
च रक्षितमनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा  
हि हृष्टमयनये तस्य प्रयोजन भवति स्फयादिसगोष  
गम् । इतरथा हि यागादष्ट कल्प्येत । ननु यागाद-  
ष्टमनस्य कल्पनीयम् । सत्य कल्पनीयम् । द्रव्यप्रति  
पादनद्वारं तत् । अत्राच्यते । एताधमपि कर्तव्यम् ।  
यथा कृष्णले चरो पाक । अपिच कदाचिदाश्लिष्येत्,  
अधश्चावमृशेत् । तत्रातरिते आग्राहने वैगुण्यमावयत् ।  
तत्राप्रामाद्यन्निवाहयित वा देयता, यदि स्फ्य आश्ले  
श्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । न आग्राहनमङ्गम तत्र श्रूयते ।  
स्वकाले आवाहनेन देयता संप्रमाणो ताप्त्वी भवतीति,  
न स्वकालोत्तरकाले । तत्र ह्यर्थप्राप्तममत्रक स्मरणम् ।  
अथ स्फयो नोपश्लेष्यते, न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा  
कृतेऽप्याग्राहने न क्विचित् दुष्यति । नैव मत्त  
व्यम् । यथा राजा, अमात्यो वा, ब्राह्मणो वा परि-  
चरितुं निमन्त्रित आहूत अपरिचर्यमाणोऽवमानित  
मात्मान मन्वमानोऽपचरिष्यति इत्याशङ्क्यते । एव  
देयताऽपीति । न तत्र देयताऽऽहूयते । आहूता सती  
हविरुपयोश्रूयते, तत्पर्यति च । तृता प्रवेत्स्यति । प्रवता

गती फलन सयोश्रूयतीति । तदेतन्नमो सिद्धम् । तस्मान्ना  
दोष आवाहितायामनिव्यमानायाम् ।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत ताद-  
र्थ्यात् ॥ २ ॥

भाष्यम्— अपिषेति पक्षयावृत्ति । एषोऽभि  
धानसंस्कारो निवर्तते । वृत्त ! अभिधानसंस्कारो द्रव्य  
वा सति प्रयोजने नियते, नायथा । तद्वर्णितम् । यदप्यु-  
क्तम्, कदाचित् श्लिष्येत, अवमृशेत् वा । तत्राऽऽवा  
हन नातरेष्यते इति । नैव दोष । अन्तरितमेतदनत  
रितेनैव तुल्यम् । यत्र आग्राहनस्य कालो न तदो-  
क्तमयामस्य निमित्तमापनितम् । आपनिते हि निमित्ते  
तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्यम्, अनवमृदित  
वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽरधे प्रयोगे कृत  
मुपकारक भवति । तस्मात् विष्णुरुक्तमनो नाऽऽवाहयि-  
तव्य इति ।

तेषामप्रत्यक्षश्लिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— इत्युपवर्णनापरिहार उक्त ।

शा— 'वैश्वदेव चक्र निर्वपेत् भ्रातृपयान्' 'उक्त  
कामावाचयत्' इति श्रूयते । तत्र सयय, किं वैश्व  
देविकदेयतावाहनकाले विष्णोरुवाहन कर्तव्य नेति ।  
तत्र नोदकप्राप्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, द्रूम ।  
नैमित्तिकविषेनिमित्तापेक्षतात् निमित्तस्य च स्फ्य-  
श्लेषादे अत्रश्रमावाभावेन देयताऽऽवाहनकाले  
निश्चयात्तत्रात् अनिश्चितकालात् उत्तरकामाविधान न  
आवाहन प्रयोक्त् क्षम अधिहित च आग्राहन कृतमपि  
निष्फलेभ्य, तस्मात् कर्तव्यम् ।

नि— 'वैश्वदेवस्य तत्र य पक्षे विष्णु स किं  
पुरा । आवाह्यो वा न वाग्राह्य आग्रयाद्वातिदेशनात् ॥  
वैश्वदेवाग्राहनस्य काले स्फयाश्लेषवर्णनात् । विष्णु  
यागस्य संदेहाद्विष्णोरुवाहने न हि ॥'

भाट्ट— एव वा— 'वैश्वदेव चक्र निर्वपेत्  
भ्रातृपयान्' । त र्हिपद कृत्वा शम्भया स्पयेन च  
व्यूहेदिदमहममु चापु च व्यूहामीति । य द्विष्यात्  
ध्यायेत्, यदधोऽवमृशेत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्  
तद्विष्णु उत्तरकामावाचयति इति श्रुतम् । अन चतुप

वाचये तच्छन्दपरामृष्ट-द्विषधनसद्द्रयदेवताभयविशि-  
ष्टस्य वागम्य प्रजापते तत्तद्द्रयमस्कारकम्प्रायश्चित्तना  
लक्षणाया वैश्वदेवशागाङ्गतया विधानम् । तत्र च ऋष  
समानाधिकरणस्य य-उच्छ्रद्धस्य निमित्तत्वाप्रतिपादनं वा-  
भावेऽपि यत्तच्छ्रद्धाभागेऽत्राकशयतीति 'यन्धो  
ऽवमृशत्' इत्यादिदिशि । प्रथोच-वापसवर्षायैष्टुतना  
मिषानात् तस्य शीघ्रिनेगामभये निमित्तत्वाप्रमाणात्  
वदुमेदे च वाचयभदाय-यत्तानुपद्मं निमित्तद्वये  
ऽप्येक नैमित्तिकविधानम्, तेषां यत्रमनिपाते आये-  
त्तात् । उभयमनिपाते तु तत्र न कालैक्यात् ।

अत्र वाग्मोक्षरा वैश्वदेवताकर्त्ता सत्यपि शब्दस्य  
आग्नेयविनाशान् सदीयधमभातो वैश्वदेवत षमध्यपतेन  
प्रयाजादीना प्रमदसिद्धावपि आवाहनस्य वैश्वदेविका  
वाहनैतदायदेवतास्यणसमभवात् प्रमदसिद्धवनुपपत्त  
रवयकन यस्य तस्य चि वैश्वदेविकदेवतावाहनकाले  
तदानंतरं करण उत निमित्तसंपातान तस्मै च काल क्रम  
च जाधिपेति चिन्तायाम्, नमनायये प्रमाणभागात्  
निमित्तसन्निपातात् पूर्वमेव कार्यम् । न च खाली  
स्वचरुयुहने अपोमदनादे निपातवाभावात् निमि  
त्तापपाते यागाभावेनावाहितदेवताया बोधपत्ति,  
नयमे विमहादिनिराकरणेन तदनापत् । न वैश्वमध्य  
नुप्रापकस्य निमित्तस्यभावात् तदानींमकरणम्, निमि  
त्तस्य फलकामनावत् प्रधानमाश्रानुप्रापकतया तद्वातु  
छापकस्यभावात् । इतरथा विद्वानो प्राज्ञस्य निमित्तस्य  
फलकामनाया वा अभावेन प्रयाजादीना करणानापत्ते ।  
अद्विगभूतस्य प्रधानस्यैवाङ्गप्रयोञ्जकत्वस्य तत्प्रयो  
ञ्जकस्य फलकामनादे प्रथोञ्जकत्वपने गौरवाच्च ।

न च तर्हि प्रधानस्यापि तदानींमभावादावाहन  
करणानापत्ति, प्रजापतेव भातिन एव तस्यावाहनानु  
प्रापकत्वेन तदुपपत्त । न च निमित्तमदेहेन तस्य  
भातिने निषामकभावात्, भातिवसदेहेस्य प्रतिषेध  
कप्रदीन प्रकृतानपि सत्त्वेन तस्यभावनया एवावाहनानु  
प्रापकत्वान् । इति प्राप्ते, सत्यपि प्रतिषेधकादिना  
भातिवसदेहे स्वातुप्रापकत्वप्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया एव  
प्रकृतानाहनाधनप्रयोञ्जकत्वात् । इह च स्वानुप्रापकस्य

निमित्तस्यासत्त्वेन तत्प्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया असत्त्वात्  
तदानींमावाहनानुप्राण निमित्तानंतरं तु तत्करण भव  
त्येव । न च क्रमकालयोर्बाध, पशुपुरोडाशीयाय  
भागादेरिव तदोप बाधकभावात् ।

वस्तुतस्तु-- कालो नेत्र वेनचिद्विहित । नम  
स्त्वायभागादेवतावाहनान तर्परूपो भवमनेऽपि वाच  
पशु, वैश्वदेविकदेवतावाहनानंतरं क्रियमाणत्वात् ।  
तदान तर्पे तु रीपातिदेजेन प्राप्तम्, विद्वतापेव मुख  
क्रमेण क्रमकालना तु तस्य निमित्तान-तर्परूपस्यान  
विरोधादगन्धैर । अतो नान कश्चचित्प्रत्यक्ष बाधो  
न वाऽश्रलोपादीति ध्येयम् ।

मण्डन-- 'नावाहन कार्यनुरुक्तमस्य ।' उर  
क्रमस्य निष्णो आवाहन प्रकृतिप्राप्त न कार्यमित्यर्थे ।

शर-- 'उरुक्रमस्तु नावाहा ।'

ॐ वैश्वानरश्च नित्य स्यान्नित्ये समानसत्य  
त्वात् । ४।४।६।१२॥

अभिचयने सत्त्वरमुत्तमामिषाणामाभाव 'वैश्वानर  
दादशकपाल पुरस्ताजियपेत्' इति वैश्वानरेष्टिकत्वा ।  
स्य चि नित्या नैमित्तिका चेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।  
चकारो दृष्टान्तार्थे । यथा दधिप्रदो नित्य तथा वैश्व  
नरश्च यागो नित्य स्यात् । नित्यैस्त्रिमूर्तिकै समान  
सत्यत्वात् । 'धीव्येतामि हवीषि मयन्ति, नप इमे  
लोका, एषा लोकानामारोहाय' इत्यमवादे वैश्वानर  
हविषा लोकप्रथमसमानसत्त्वरमुत्तम् । सामा य च  
नित्यत्वम् । तेन नित्यो वैश्वानर ।

पक्षे दोषत्वसंयोगात् । १२ ॥

'वैश्वानर दादशकपाल पुरस्ताजियपेत्' इति सं  
सत्त्वरमुत्तमामिषाणामाभावे उक्ता वैश्वानरेष्टि नित्या इति  
सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष वा-दाब्देन निरस्य सिद्धान्तयति ।  
वैश्वानरशाग पक्षे स्यात्, न नित्य । उत्पन्नसंयोगात्  
उत्पन्न उत्पन्नधारणाभावेन निमित्तेन दोषनिर्पातार्थं  
वैश्वानरस्य संयोगात् सवधस्योत्तरत्वात् । लोके समान  
सत्त्वरत्वं तु चित्तवैशेष्यपत्तये न नित्यत्वेन । तस्मात्  
नैमित्तिक । किं

\* 'वैश्वानरश्च नित्यः स्यात्' इत्यपि इरणे (४।४।६।१२) 'यो वै सत्सरामुख्यमभूत्वाऽऽमि चिनुते, यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदाति माच्छेदं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताद्विषेत्' इति अग्नौ श्रुतम् । तत् संवत्सराभरण अर्थवादात्प्रं इति नित्यता इति पूर्वपक्षयित्वा कर्तृसमानाधिकरणो यच्छब्दो निमित्तात्ता संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति इति नैमित्तिमो वैश्वानरयागः इति सिद्धान्तितम् । अतः अयं निमित्त त्रिधिरर्थवादः । बाल. पृ. ५५. \* वैश्वानरः द्वादशकपाल. (चामे) सत्सरा उख्याभरणनिमित्तकः एव न नित्यः । ४।४।६।१२-१३. \* 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावासा वा पीर्णमासीं वाऽतिपात्य', 'अग्नये वयिभूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासयाज्ञी सन् अमावास्या वा पीर्णमासीं वाऽतिपात्येत्' । अनयोः प्रायश्चित्तयोः विकल्प एव, न तु समुदायः अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् एककालस्त्वाच्च । वि. १२।३।५. \* 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यारभ्य 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इत्यन्तः जातेष्टिविधिः । अयं निमित्तजन्यदोषानाभेतरफलसंबलितपुरुषार्थाधिकारविधिः । बाल. पृ. १५. \* 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति प्रकृत्य श्रूयते- 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्वन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । इदं फल इष्टिकर्तुं पितृरिति चेन्न, 'यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतः' इति वाक्येन फलस्य पुत्रेणैव संभवात् । वि. ४।३।१७, सा चेष्टिः जातकर्मोत्तरं कर्तव्या, न तु जन्मान्यवहितोत्तरकाले जातकर्मणः प्राक्, बालस्य विपत्तिसमाप्तात् । ४।३।१८, तत्रापि आशौचाचार्यमिष्टिः कर्तव्या । ४।३।१९. \* 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति श्रूयते । तत्र यद्दशकपालो भवति इत्यादि । तत्र किं अष्टवादनः गुणविधयः उत अर्थवादाः इति संदेहे अर्थवादा इति सिद्धान्तः । जातेष्टिन्यायः । १।४।११।१७-२२. \* वैश्वानरी (जातेष्टि) एकरिन् पुत्रे जाते निरुष्य

पुनान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति । शा. ९।१।१० वर्णकं २. \* वैश्वानर्यां प्राकृतावदानधर्मस्य नातिदेशः । संकर्ष. २।२।१६. मीको. पृ. ६९३ 'अवदानं प्राकृतमेककपाले' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* वैश्वानराधिकरणम् । 'जातेष्टिन्यायः' इति नामान्तरम् । १।४।११।१७-२२. मीको. पृ. १७६. 'जातेष्टिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* वैश्वानराधिकरणे आद्याधिकरणोक्त- (नामयेय-प्रामाण्याधिकरणोक्त-१।४।११) उत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामयेयस्वरूपप्रकारद्वयापवादात् प्रकरणसगतिः । कौ. १।४।१२।१७ पृ. २५५. \* वैश्वानराधिकरणे (पूर्वाधिकरणे) स्तुत्युपपादकत्वेन उक्तायाः गौण्याः वृत्तेः निमित्तात्तभयमाशङ्क्य तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षण अनेन स्तुतेण (तत्सिद्धिस्तुतेण) अमिषीयते । १।४।१३।२३ पृ. २६८. \* अष्टाकपालादिशब्दानामेकवाक्यगतत्वेन उत्पत्युत्पन्न-शिष्टत्वविभागाभावात् गुणविधित्वमाशङ्क्य अष्टत्वादीना परस्परविरोधित्वेन एकवाक्येन विधानायोगात् नन्यात् वाक्यभेदप्रसङ्गेः उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावच्छेदयाने अष्टत्वादिविषयोऽयोगात् अष्टाकपालादिशब्देर्गुणवृत्त्या द्वादशकपालस्तुतिः इति वैश्वानराधिकरणे अमिहितम् । सु. पृ. ३९८.

\* 'स्फयेन वेदिमुदन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' इत्यादिवक्त्रजात 'महाशुषानि' इति प्राप्तत्वात् वैश्वानराधिकरणन्यायेन अवशुषानुवादः इति पूर्वपक्षः । कु. ३।१।५।१०-११.

\* वैश्वानराधिकरण (पूर्वाधिकरण-) व्युत्पादितगुणवृत्तेः आशेषसमाधानार्थं तत्सिद्धिपुनम् । कौ. १।४।१३।२३ पृ. २६८.

\* वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे अष्टत्वादयः उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शकनुवन्ति अवयवत्व गमयितुं स्तुत्या चोपयुज्यन्ते । वा. ३।७।१७।३५. \* वैश्वानरपार्जन्यचतुर्होतृहोमानां सङ्घदैव अनुष्ठान चानुमान्स्तेषु पाञ्चसाध्वरिकावृत्तावपि । संकर्ष.



त्रियते । तथा चायमनित्य । अत एव देस्तावाहन काले निष्ठीरावाहन न वन्यम् । नि १०।१।१ वर्षीक ३.

● 'वैसर्जनानि बुद्धेति' । इमे दर्शिहोमा । सकर्ष ३।२।२०.

● वैसर्जनहोमेषु आन्वमेव, न सोम ऽज्योति शोमे । सकर्ष ३।२।२०. मीको पृ १८३० 'ऽज्योति शोमे वैसर्जनादिहोमेषु आन्वमेव, न सोम' इत्यत्र अधिकरण इत्यन्वयम् ।

● वैसर्जनहोमोत्तरं अग्नीषोमप्रथमम्, तदुत्तर पठितोऽपि सूच्यते 'आग्नीषु यूप छिनत्ति' इति विधानेन दीक्षाकाले अपहृत्यते । अग्नीषोमप्रथमस्य तु नापकर्ष । नि ५।१।१४

● वैसर्जनहोमीययासोन्याय ॥

हेतुदर्शनाद्य १।३।२(३)।४॥

भाष्यम्— अधिकरणात्तर वा । 'वैसर्जनहोमीययासोऽप्ययुग्मंक्षानि' यूरहन्तिनो दानमाचरति' इति । तत्र कर्तव्यमाणात् प्रमाणम् । इति प्राप्ते, अप्रमाणं स्मृति । अप्रमाणं न । लोभादाचरितवान् वेचित् । सप्त एव स्मृति । उपयजनर चेतत् । वैदिकजनन- ( ना ! ) कल्पनात् ।

धा— अधिकरणात्तर वेति । 'सर्वव्याख्या विकल्पानां द्वयमेव प्रयोजनम् । पूर्वजापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥' अपरितोषस्यान् प्रथमेनेव भूतिविकृद्वरहेतुना ज्ञयता सिद्धे वापि नायावयहेतु अतीव प्रयोजनयत् । अधिकरणान्तर पुन पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्ष पर्याप्त एवैव स्मृतिवाचनस्य इति स्वतन्त्रत्वेन प्रदर्शनम् । विशेषेण च न स्याताया स्मृते अप्रमाणतद्वाच्यो नावशात्तत्तद्वेदवत् । 'वैसर्जनहोमीययासोऽप्ययुग्मंक्षानि' इति अग्नीषोमप्रथमनाथं त्रिसर्जनशाम्नात्पर्याप्तत्वं नानात्तद्वेदवत् वाद्य अप्ययुग्मंक्षानि इति मुष्टकमभेदत्वात् आकरणात्तन्निवृत्तम् । एत 'यूरहन्तिनो दानमाचरति' इति । यूपपरिवागमात्क यूपहन्तिनादीनि निमित्तव्य अप्ययुग्मंक्षानिवा आचारतुमिदमेव स्मृत्या प्रमाणवत् । 'तत्रापि

वेदमूलवत्त्वपना नोपपद्यते । कर्तृसामान्यत प्राप्ता लोभसभयपूर्विकात् ॥' ऋतिसर्वो हि प्रयोग मध्यपतित यजमान प्रजातकर्मावदयसमापनीयवनिन्द सप्ताप्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्य च विदित्वा कार्यवत्त्वा वेलायानेव ज्ञयतया यजिभागात्पातभूतकवत् स्वय उल्पाद्योत्तरात् तानितानि आदेयकानि श्रद्धान्नकार्यवादान्पुर सर याचते । प्रत्यक्षभूतिविहितदेवान्तरनिदर्शन व्यामोहितश्च यजमान अह्वानतया तथैव प्रतिपद्यतेभ्य प्रयच्छति इति तैरेषा स्मृति प्रवर्तिता स्यात् इत्याशङ्क्या वेदमूलत्वं मानुमीयते, पूर्ववत्त्व लोभपूर्वं कर्तृकल्पनेन उच्यते इति निर्णयान्त्तु चदेहिभुक्तिं । इदं च भाष्यकारस्य प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात् पूर्वप्रापि प्रदर्शितमनेति योजयितव्यम् ।

शा— अविच्छिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिषु अनुपपन्नयमानोऽपि वेद कल्पित, शाक्यादिषु इदं अत्यन्तविपरीत अवैदिक अप्रमाण च तत् इत्येव शिक्षाना स्मरणम्, वेदवैदिकद्वयिण एव तेषां प्रामाण्यं मनुमन्यते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना न तद्वैदिकत्वेन । अतोऽत्र वेदकल्पना उनीयनीयप्राप्त्यापमेव तेषामममूलत्वात् इति सिद्धात् ।

सोम— विशेषलक्षणपूर्वाधिकरणसिद्धात्तद्वैदिकत्वात् पूर्वपक्षोरयानान्तु सगति ।

नि— 'वैसर्जनहोमीययासोः प्रहृष्टस्मृति । प्रमा न वा, भुज्यसाधत् प्रमा स्यादृष्टकादिवत् ॥, दृष्टलोभैकमूलत्वं भवे भुज्यकल्पनात् । सर्वगहनवद्वाचसीनाऽप्येव नहि प्रमा ॥' वरोतिशोभे अग्नीषोमीयस्य पशोन्त्रे प्रकृत्यै वैसर्जनाहोमो विहित । तत्र यजमान परती पुत्रान् प्राप्तादीन् अहतेन वाकसा आच्छ त्र वासोऽन्ते सुस्तदमुपनिवत्य अप्ययुग्मंक्षानि ।

भाट्ट— तथा प्रत्यक्षभूतिविधेयामात्रेऽपि यत्र लोभादिदर्शनम्, तत्र हि न भूतिकल्पन कर्तव्येतिव मूलोपरत्तरिणि ।

मण्डन— 'न लोभमूलं स्मरणं प्रमाणम् ।'

शाक्य— 'हेतुर्गन्तव्येवम् ।' (न प्रमाणवत्त्वम्) ।

० 'वैद्यार्जुनसंहितायां वाचोऽन्तर्गुह्यमिति' इति स्मृति-  
लोचनसूत्रान्तर्गतं प्रमाणं इति भाष्यवचनम् । (अध्याय-  
श्लोकात् इति न निवृत्तः, इति तावत्पर्यन्तम्) (कै.) ।  
वि. १।१।३२.

० वैद्यारिकः अधिष्ठाने आह्वयनीयो न भवति ।  
तत्र आह्वयनीयवर्णमात्रः । भा. १।१।८।१२६-२७,  
० वैद्यारिके अग्नौ चयने आवाहिनः संस्थायाः परि-  
च्छेदेत् । १।१।९।१२८-२९.

० वौषट्-वपहादीनां ब्राह्मणशास्त्रीनां व्यवस्थया  
प्रयोगः ॥

'वौषट् इति वपट् करोति' इति सामान्येन  
विषयः 'वपटिलेने, वौषटिलेने, पटिलेने, वौषट्  
इत्येके' इति कर्मान्तराणि विषयः 'वपटिति ब्राह्म-  
णस्य वपट् दुर्गादीषु पटिति शक्यस्य वौषट् इति वैश्वस्य  
पटिति शूद्रस्य' इति निमित्तसंयोगो नाम्नात्मात्तम् ।  
अत्र पदानां तुल्यत्वादिदृश्यः प्रादुरभ्येत्यादीन्तु-  
त्यानुवादा इति स्पष्टम् । परं प्राति भाष्यकार आह ।  
ब्राह्मणादिवचनानां वैषम्यमाद्युक्तत्वात् इत्यस्ति ध्व-  
स्तम्प-वैश्वस्योपेक्षु क्लेशेन त एव शब्दा निवृत्तः  
नैमित्तिकैस्त्वेषां भाष्यात् । निवृत्त्यादिशिशुना वपट्कारणा  
चान्यत्र तुल्यवदेन विद्वंस इति । परतुल्यतु यत्तवचे  
इति ब्राह्मणादिशब्दानां तत्त्वनामाविसरिक्त्तमितिने  
रक्षणावचेः तत्त्वपूर्वकर्मसामान्यवस्तुपर्येन 'समस्त  
वेदस्य' इत्यादिभिः प्रतीतस्य भाष्यमिति । अतो  
नैमित्तिकविधिभिः सामान्यतो विहितानामुपसहस्र ।  
अनुपसहस्रानां तु पदानां सर्वत्रैव तुल्येना विषयः ।  
इत्यस्य तु वैश्वस्यैवित्तिके स्वस्मिन्तः संनिपादादि-  
परत्तान्वित्तमितिभाष्ये वा । संक्षेपे. ४।१।३२.

० व्यक्त्यचोदनात्वं प्रवदेवनात्तम् । भा. ८।१।  
५।१२.

० व्यक्त्यचोदनासामान्यान् प्रवदन्तुगुणानार-  
सामान्याश्च अधीर्गमीये चोदी द्युसौवीर्गमादितो  
रिष्यन्त । भा. ८।१।५।१२.

० व्यक्तिः अत्रयम् । भा. ३।२।१।२२  
पृ. ७०३. ० व्यक्तिः इत्ये इति पर्वण्ये द्या । घाळ.

मी. को. ४०१

पृ. १२. ० अया न व्यक्तिः अन्वय सामान्यम् ।  
भा. ३।२।८।२१ पृ. ७०६. ० वा व्यक्तिरिति ।  
अव्यक्त्यादिनामोप-पत्तिकः । भा. १।१।९।३० पृ. २९५-  
-२९६ । वैश्वस्यः-अव्यक्त्यादिनामोप-पत्तिकः,  
विशेष्यपत्तिकत्वात् इति । 'तत्तु नैव  
विशेष्येभ्यो व्यक्तित्वेन हीयते । एतद्गुणत्वात्तुः सन्  
विशेष्येभ्यो समताः ॥ ते चान्यथापि ह्यत्रते तथा  
नतदन्तरेणपि । एतन्नेषादिभेदेऽन्ति तदप्यन्तरे  
पपि ॥' एतन्नेषादिनामोप-पत्तिकः स व्यक्ति-  
रित्येन व्याख्येयम् । वा ० तर्गतसामान्यविशेष्यविशुक्त  
हि व्यक्तिरित्युच्यते । नो ह्यर्थे सामान्यस्य विशेषाणा  
नाश्रयः, सा व्यक्तिः । व्यक्तिरन्वयश्च सम्बन्धे न सामान्ये,  
न विशेषे चर्तते, तेषा तु आश्रयभेदाभिदधति ।  
भा. ३।१।९।३३ पृ. ३०३. ० अङ्गुलिबन्ध-  
नः-सकल्हविरता ज्यतिस्तु उच्यते । वा. १।१।  
१२।२३ पृ. ३५४. ० 'अव्यक्तव्यो हि विश्वी-  
कते सामान्येनोपपत्तिः.' पलासामान्यं शब्दात्संभूत  
तन्माननुष्ठेयत्वेनाधिषेयत्वात् सर्वम् व्यक्त्य एव विश्वी-  
कते । ३।२।२।२ पृ. ४०१. ० व्यक्तौ अधिव्याप्त  
अपि वाता सह समान्यत्वात्तु. ध्वस्तम्-व्यक्तौच्येयः ।  
स्तुम्पु. पृ. १८८. ० व्यक्तौः अव्यक्त्यात्तुम्पु. । वा.  
४।१।२।२ पृ. ४०१. ० व्यक्तेश्च अव्यक्त्या विशेषो  
परिच्छिन्नत्वे । भा. ६।१।१।२७. ० व्यक्त्यतीनां  
अन्यत्वेन संख्यानुपपत्त्योः यमिवात्म्यं अवाचकं  
शब्दं श्लुक्त्तम् । वा. ३।२।६।१२ पृ. ६७४.  
० स्वकीनां आमन्त्र्य यमिवात्म्यं अनभिधानमुक्तम् ।  
३।२।६।१२ पृ. ६७८.  
० व्यक्त्याहृत्योः, मेटाभेदी- न च व्यक्त्या  
हृत्योः मित्रशर्तयोः पुत्रप्रदानानानासक्त्योः समुदायो  
पगतम्पुक्तम् । अन्वयभेदाच्च मित्रवर्त्म सम्यक्  
समुदायो न युक्ते । अन्यथापि विवेकाच्च आहृत्येभ्यो  
तथाप्यव्यक्त्यात्तुम्पु. । वा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा,  
त्रियापोमिनी तु-अव्यक्त्येना मन्त्र्येनेति प्रोक्षणादेव-  
त्यादि तु न व्यक्तित्वं सम्भवति । वा. १।१।९।३३  
पृ. ३०४.

• 'व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च रिक्तः' । या. १।३।१।१६ पृ. २४६.

• व्यक्त्यायाः । अयं न्यायः पूर्वोक्त्यायस्य ( 'पदार्थः पदार्थेनाव्येति न पदार्थैकदेशेन' ) अपवादः । तथाहि, स्वीक्रियते हि ज्ञानिविशिष्टं पक्षी शब्दशक्तिमुपगच्छन्निः तार्किकैरपि । 'गौरिन्या' इत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेः अनित्यत्वात् अन्यस्य इति । साहस्री. २६६.

• अग्निशोमशब्दश्च ज्ञातिन्यायेन सत्यावचनोऽपि व्यक्त्यायायेन ज्योतिशोममेव प्रचुरप्रयोगाद्भिषत्ते पायैशब्द इवाहुंनम् । भाट्ट. २।३।१०. • तर्हि आहुत्वधिकरणन्यायेन सद्यैव प्रमुखा चटुनीहो अपि संन्ये एव शक्तिस्तु ( अद्वयया विद्वांसः ) । द्रव्यस्य तु व्यक्त्यायायेन लक्षणया भानोपपत्ते न शक्यता । कौ. ३।१।६।१२ पृ १८८. • 'यावज्जीव दसपूर्वमासाभ्या यजेत' । अत्र जीवन्वस्य दशदिशं सन्प्रस्तावन् लक्षणा विनाप्युपपन्नते । तस्य च विशेषापेक्षया सन्प्रधानतासमवात् यावच्छब्दस्य च तादर्थ्यप्राहकस्य मयात् निमित्तपरमैव व्यक्त्यायायेन आधीयते । २।१।१२ पृ १०२

• व्यक्तिपदार्थपक्षः केषांचित् । आजपिपदार्थपक्षश्च मिद्वान्त । बाल. पृ. ७३.

• व्यक्त्यिपयकप्रतिषेधभेदाः मीको. पृ. २७३२. 'प्रतिषेधो द्विषि' इति रिन्दी द्रष्टव्या ।

• व्यक्त्याकृतिव्यभिचारः । यथा व्यक्त्याकृतिव्यभिचारः यथादेवताकारतामेति तथा । उक्तं च- 'व्यक्त्यो वा यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् । संयोग्यव्यक्त्यादीरर्थोकार प्रदश्यते ॥' इति । साहस्री. ३६७.

• व्यतिक्रमः बाध, विरोध, व्यभिचारः । सु. पृ. ११८५. • व्यतिक्रमः भूद्रदादशादे भक्षणवमानपरिधिपालमन्त्रगताना गावशादिशब्दानामेव, नार्थानाम् । १०।५।२६।८८. मीको. पृ. २२०१. 'द्वादशादे व्युदे भक्ष' इत्यत्र अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

• 'व्यतिक्रमे यथाभ्रुतीति चित्' । ३।३।१।६ ॥

लिङ्गेन उच्चैस्त्वोपाशुनयोः ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसङ्घटितयेन प्रयोगत्वात् वेदविहितपदार्थधर्मव्यपक्षे यद्यु वेदविहितत्वेन ऋचा ऋग्वेदात् व्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेन उपाशुत्प्रास्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेन उच्चैस्त्वस्यापि अपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितरनिमित्तस्य उपाशु उच्येतां प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जलधर्मैतेय उचिता । सु. पृ. ११७३.

• व्यतिरेकासिद्धिः हेत्वाभासः । 'हेत्वाभासाः' इति रिन्दी द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. ४१.

• व्यतिपङ्गः अमिपवकाले अमुग्रहणरूपे माने क्रमे इव प्रादुर्भूतः पञ्चमिमेनेः सह पृथिव्यहमन्त्राणा दशाना प्राणग्रहमन्त्राणा च दशानाम् । तत्र प्रथमे माने प्रथमः प्राकृतो मन्त्रः दश पृथिव्यमन्त्राः । द्वितीये द्वितीयः प्राकृतो मन्त्रः दश प्राणग्रहाः । तृतीये पृथिव्य एव । चतुर्थे प्राणा एव । पञ्चमे पृथिव्य एव इति । संकर्ष. ३।३।१९.

• 'व्यत्यस्तं कृतं या उपदधाति' इत्युपधाने व्यन्यासः श्रौत क्रमः । अतिवचने । भा. ५।१।४।७. • 'व्यत्यस्तं पोडशिनं शसति' इत्यतिरागे व्यन्यासः पोडशिप्रलयासने श्रौत क्रमः । ५।१।४।७.

• व्यपगतलेपालावृत्त्यायः । यथा मृत्तिका-लेपकृतमलाश्रयं जलेऽप पतति, पुनरपेतमृत्तिकावन्धमूर्त्तं गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्दूर्त्तं गच्छतीत्याहता । साहस्री ७०४.

• व्यपदेशः पृथक्त्वनिमित्तः भवन्ति । भा. २।१।१३।४५. • व्यपदेशानां पृथक्त्वनिमित्तत्वात्, यथा चमसाध्वयैव । या. ३।७।१०।२५.

• व्यपदेशिन्यायः । एकस्मिन्नुपसर्गोपे व्यपदेशः । यथा- देवदत्तस्यैक एव पुत्र स एव ज्येष्ठः स एव कनिष्ठ । रिञ्च- निमित्तसद्भावाद्विशोऽपदेशो मुख्यो व्यपहापो व्यपदेशः, शोऽस्यास्ति तेन तुल्यनिवर्त्यः । साहस्री. ३२

• व्यभिचारः । अन्यसङ्ग्यमानामत्र व्यभिचारा नभ्युपगमात्, द्विधा हि एकः संन्यो अनेकेन सङ्घ्यते । कश्चित् संकल्पन्तर परित्यजन्, कश्चित् पूर्वा

परिचयनेन । तत्र यः परित्यज्य अन्यमान्यत्र वर्तते स  
 व्यभिचारात् अगमनो भवति, यथा ऊर्ध्वं च खण्ड-  
 पुराणोः । न च तथान्यसकथः काण व्यभिचारस्य ।  
 यस्तु अन्यथापि वर्तमानं पूर्वविगतसम्बन्धपरित्यागेनैव  
 वर्तते यथा शिष्टपाल्य वृषट्पामिषवत्सम्बन्धत्वत्वेण ।  
 न तस्यनैकान्दिकत्वं सर्वेषु प्रत्यायनसकत्सन्निपातात् ।  
 वा. ३।४।१।२३ पृ १२४.

● व्यभिचारिणः निश्चिन्नुद्विदेतुता नास्ति ।  
 सु. घृ. १४०९

● व्यभिचारिणीनायायः । यथा परसुवपाऽऽस्यत्ता  
 व्यभिचारिणी स्त्री निश्चयद्वयमिति व्यग्रपि निजजग-  
 त्पद्वयमग्रामाऽऽनन्द स्वान्तेन प्रथितम व्यापति, तथा  
 धीरे लोके व्याहृतमपि अगण्यजगानन्दरक्ष हृदयान्ते  
 स्वादन्तरीय भावः । उक्तं च ' यथा व्यसनिनी नारी  
 व्यग्रपि यद्वयमिति । तदेवाऽऽस्वात्प्रयत्नः पराग्र-  
 रत्नमयम् । यत्र तत्रै परे बुद्धे धीरे विश्रान्तिमागतः ।  
 तदेवाऽऽस्वात्प्रयत्नान्तिव्यहृत्कामि ॥ ' इति ।  
 साहस्री. ५५७.

● व्यवधानम् । अगत्या तु रातो उपादेशस्या-  
 नेन स्वापि प्रधानेन सकथोऽवस्थाने व्यवहितेनापि,  
 अन्यथाभावात् कर्तव्यम् इति । भा. ६।४।६।२३ पृ  
 १४४५. ● व्यवधानान्तरं लक्षणाऽपि ग्यायसी ।  
 प्रत्यक्ष हि लक्षणमयम्, परेषु व्यवधाने वाक्यम् ।  
 ' लक्षणादी यूपो भाति ' इति । १।०।२।३।१।७०.

● व्यवधारणरूपपरं अथप्रतिब्रह्मेष्टया अर्थवाद-  
 मात्मपर्यायम् । सु घृ ६६. ● व्यवधारणरूपपरता  
 यत्र अन्यथा अर्थ. प्रतिभासः वीर्यपर्यायचनेन  
 व्यवधारं अन्यथा कल्पते सा व्यवधारणरूपता ।  
 तद्यथा- प्रतिगृहीयार्दिति श्रुतं प्रतिब्रह्मेष्टेदिति वस्त-  
 यिच्यते । भा. २।१।८।३३. ● व्यवधारणरूपता ।  
 ' वाक्यान्वधारणस्य व्यवधारणरूपता ' इति प्राज्ञः ।  
 यथा वेदोपक्रमे ( ३।१।१।१-८ ) ' तमिहवा  
 क्तिये ' इत्यत्र उपसहारे वेदविषयव्यवधानात् वाक्य-  
 पादायो उक्ता । तथा अथप्रतिब्रह्मेष्टयविरले ( ३।४।  
 १।१२८-२९ ) दानविषयोनमनकत्वेन ' यावतो-

ऽश्वान् प्रतिगृहीयाम् ' इत्युपसहारेण प्रतिब्रह्मेष्टेत् इति  
 दानविषयव्यवधारणरूपता उक्ता । ननु आद्ये व्यवधारण-  
 रूपत्वोदाहरणे मुण्डकस्यैवास्ति, द्वितीये प्रकृतिपापना  
 न्यतरस्य अन्यथात्वात् विपरिणाम एव इति को  
 भेदो व्यवधारणरूपतायाः ( विपरिणामात् ) । यदपि  
 तदुक्तं वाक्यान्वधारणस्य इति, तदपि वाक्यान्वयस्य  
 अन्यथात्वरूपेण, तत्र ' प्रकृतिप्रति ' इति विपरि-  
 णामोदाहरणेऽपि अवशिष्टम् । यदि तु विपरिणाम  
 व्याहृत्यै वाक्येन एव वाक्यत्वयत्वेन उपक्रमेण अन्यथाव  
 व्यवधारणरूपतास्यक्तम्, ' प्रकृतिप्रति ' इति विपरिणामे  
 तु सर्वमान्यवधात् उपेतुः इति च अग्रिमप्रमाणेधि-  
 त्तियैकत्वव्यवधादेव चान्यथात्वं न केनचित् उपक्रमेण  
 इत्युच्यते, तदपि न । फलनमस्यवाक्ये हि ' यदि  
 राजन् वा वैश्यं वा याजयेत् ' इत्युच्यते ' तमभ्यै  
 मस्य प्रयच्छेत् ' इत्युपसहारे ' तेन यजेत ' इति  
 कल्पनात् भाष्ये च ' वेदा व्यवधारणरूपता ' इत्युक्तिः  
 ( वे. ) निर्विवाद व्यवधारणरूपता । कार्तिके तु  
 तदविरणान्ते ( ३।४।१५।४७-५१ ) ' एतेन  
 गृहीतमभियुग्याम् इत्यादीनि व्याख्यातानि ' इत्युक्तेः  
 ' यदि लोके न विन्देत वृत्तीकामभियुग्याम् ' इत्यस्यापि  
 उदाहरणता उच्यते, तत्र चागोपकनाभावात् अयासि  
 स्यात् । उच्यते । ' यदि शोच न त्रिन्देत ' इत्युप-  
 क्रमादेव तत्रापि वृत्तीकामा वाक्यापनता कल्पयते ।  
 यागसाधनीभूत. लोको यदि न त्रिन्देत इत्युक्ते हि इ-  
 त्तमामान्ते ' द्विचिदत्र यागसाधन विधियित्त अमे  
 अस्ति ' इति । अन्वया लोमात्प्रागेतिः अन्वयैवैव  
 स्यादिति । चाळ पृ ३६-३७.

● व्यवधारणरूपताद्वेषः अवधारणरूपत्वेन  
 भवति । यथा- ' यागोऽश्वान् प्रतिगृहीयाम् ' इत्यत्र  
 ' प्रतिब्रह्मेष्टेत् ' इत्यर्थकरणम् । चाळ पृ. ४.

● व्यवस्था । अथारितानां सामर्थ्येन व्यवस्था ।  
 भाट्ट. १।४।२०. ● व्यवस्था रथतटारिणानां प्रकृति-  
 यत् पदसंबन्धीभरणमके म्नी । १।१।१।०।४८-४९  
 मीमां. घृ. २९७५ ' बृहदभारोभयसामके म्नीः  
 इत्यत्र अविश्वं प्रकृतम् । ● व्यवस्थाया बृहदभार-

दचनान्तस्य परस्य च तद् अन्तेत्य लौकिको वाक्यश्लेषः कर्तव्यः । 'स यन्नैरङ्गानि गच्छन्ताम्' 'स यज्ञवतिराशिषा गच्छताम्' इति । कै.

॥ व्यवायात्रानुपज्यते । २।१।१८।१९ ॥

'स ते वायुरांतेन गच्छताम्' इत्येकत्रचनान्तस्य आत्पाठ-परस्य 'स यन्नैरङ्गानि' इत्यनेन बहुवचनान्तेना-योगतया अत्रयासभवादवयव बहुवचनान्त गच्छन्ता-मिति लौकिकपद अत्राहर्तव्यम् । तेन विजातीयेन बुद्धिबन्धेदे सति बुद्धिविपरिवृत्तिरुत्पत्तिरप्यभावात् आङ्गान्नायोगवशोविद्वान्तेऽपि 'स यज्ञवतिराशिषा' इत्यत्र गच्छन्तामित्यस्य नानुपह्र । तदुक्तम्— 'प्रत्युदाहरणत्वेन संनिधेरिदमुच्यते । असंयन्धा-त्तितोधाने वैषम्याद्भानुपज्यते ॥' इति ( वा. ५ ४५.९ ) । तेनात्र लौकिक एव श्लेषोऽप्याहर्तव्यः । प्रयोजनं पूर्वेनेकोचम् 'आज्ञायमानं ह्यनुपग्य-मानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । तद्दिदिसाम्येन तु लौकिकानां न मन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥' इति । मूः तु व्यक्तमेवेति । वीत्ता.

\* 'व्यवायात्रानुपजते ।' यत्र अक्षरविषयव्यव-धानेन उच्यते अनुपह्रो नास्ति इति अनुपह्राधिकरणप्रत्युदाहरणमिदम् । वस्तुतस्तु प्रत्युदाहरणोऽपि प्रत्ययमानस्यैव व्यापकत्वं अनुपह्रो निराकर्तव्यं । कै. ४।१।१८।१९.

॥ व्यवायाधिकरणम् । श्वेताश्विनानुपह्राधिकरणम् । अश्वीयोमीये यशो 'स यज्ञवतिराशिषा' इत्यत्र गच्छता इति पूर्वेत्य परस्य व्यवायाश्वानुपह्र ॥

व्यवायात्रानुपजते । २।१।१९।४९ ॥

भाष्यम्— 'म ते वायुरांतेन गच्छताम्, स यन्नैरङ्गानि, स यज्ञवतिराशिषा' इति । 'वायुरांतेन गच्छता' इत्येव 'स यन्नैरङ्गानि' इति बहुवचनान्तेन 'यज्ञवतिराशिषा', 'स यज्ञवतिराशिषा' इत्यत्र नानुपज्यते । एतेन साक्षाद्श्लेष आचरेतो गच्छता इति श्लेष. ततो

बहुवचनान्तेन 'स यन्नैरङ्गानि' इत्येतेन सकृच्चतुष्टेय-भ्येतात्वात् श्लेषेण न संभवत्ये । गम्यते हि तदा विशेषः एतेन म्येते इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र मावो वाच्यदेशस्य उत्पद्यते । तस्मात् बहुवचनान्तस्य परस्य च तद्व्येतेत्य लौकिको वाक्यश्लेषः कर्तव्य इति ।

श्री— 'प्रत्युदाहरणत्वेन संनिधेरिदमुच्यते । असंयन्धात्तितोधाने वैषम्याद्भानुपज्यते ॥' 'स ते वायुरांतेन गच्छताम्' इत्यस्य साक्षाद्श्लेष अनन्तरत्वात् अवधारिते श्लेषो बहुवचनान्तेनायोगेन असंयद्धा-दुत्पत्तेश्चिदङ्गत्वात् श्लेषोनापि यज्ञवतिना नानुपज्यते । अतश्च वैदिक्श्लेषोपासमात् अस्ति लौकिकव्यापकादाः ह्यनुपग्यनात्प्राहारः कर्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोद्यते तदनुपह्रं मन्त्रत्वात् प्रायश्चित्तम् । लौकिके नामन्त्र-त्वात्तिति । आह च— 'आज्ञायमानं ह्यनुपग्य-मानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । ऊहादिसाम्येन तु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥'

श्री— 'सर्वत्र तुल्ययोगित्वादानुपह्रो हि वर्णितः । असंयन्धात्तितोधाने व्यवाधानात् तुल्यता ॥'

सोम — अनुपह्रावचनत्वात् संगतिः ।

वि— 'गच्छतामिति शब्दस्यानुपह्रोऽपि न चोक्तिः । स यज्ञवतिराशिषा, योग्यत्वात् श्लेषोऽपि पूर्ववत् ॥ । तदेकत्रचन मध्यमन्त्रेऽङ्गमीत्यनेन हि । नाप्येति तद्-व्याप्येन नोपर्यव्यतुग्यते ।'

भाट्ट— यत्र तु अक्षरविषयव्यवधानम्, यथा 'स ते वायुरांतेन गच्छताम्, स यन्नैरङ्गानि, स यज्ञवतिराशिषा' इत्यत्र गच्छन्तामित्यस्य आशिषा इत्यत्र नानुपह्रः । अङ्गानि इत्यत्र एकाचनान्तस्य अनन्वयेन अनुवचनान्तस्यैव गच्छन्ता इत्यस्य अप्या-हारव्यवभावात् । वस्तुतस्तु बहुवचनस्यैव व्यापारोऽपि गतिशालो. अनुपह्रं प्रयेति एकत्रचनस्यैव अनुपह्रप्रत्युदाहरणमिदम् ।

मण्डन— 'न स्याद् व्ययाये कथितोऽनुपपन्नः ।'  
१९.

शंकर— 'व्याये स न सप्त' यः अनुपपन्नः ।  
● व्यस्ताः प्रेषा आध्वर्यागः । व्यस्तानि अनु-  
वचनानि हीनानि । समस्तानि प्रेषानुवचनानि प्रेषा-  
वर्णानि । वि. ३।७।२१.

● व्याकरणं अथ-वचनम् । तस्य गुणतत्त्व पुन-  
रिहधम्, येन अत्रापि विवदन्ते ( इत्युपलक्ष्य ) । वा. १।३।८।२४ पृ. २५६, ● व्याकरणं अनादि, किंचिद्-  
प्रयोगविषय-प्रवृत्तिप्रत्ययविदिगामादौ-प्रकिया मक  
व्याकरणम् विवर्तितकालमात्रम् । १।३।८।२७ पृ.

२७९, ● व्याकरणं अर्थज्ञानोपायम् । १।३।४।४१.

● व्याकरणं वेदाङ्गं धौर्ध्वमपि अत्रिन्दिक्कारणैर्गो-  
नुवर्तनात् वेदमूलकरवाच्यं प्रमाणम् । वि. १।३।७.

● व्याकरणं साधूनामेव प्रयोगे, गगदिशब्दानामेव  
साधुत्वे प्रमाणम् । १।३।९. ● व्याकरणानि बहुनि ।

स. १।३।८।२४ पृ. २५४, ● व्याकरणेन प्रसिद्धा  
र्थानामेव अविनाशस्वरूपाव्याख्यानमात्रं जियते तत्र

प्रासङ्गिकमेव कियदपि अर्थनिरूपणम् । १।३।५।१०

पृ २२८, ● 'तस्मान्न लोकेऽद्यापि कश्चिद् व्याकर-  
णद्विते । वाचकानामनप्रदान् यथाऽन्तानुमर्हति ॥' १।३।

८।२७ पृ. २७८, ● 'यथा रत्नपरीक्षायां साधुसाधुत्वं  
लक्षणम् । तथा व्याकरणसिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥'

१।३।८।२७ पृ. २८२. ● व्याकरणस्य अर्थान्वा-  
ख्यानार्थत्वाभावेन अर्थान्त्वे प्रामाण्यभावनः । सु पृ

७४९, ● व्याकरणस्य पद्धतिपावनः साधकत्वाभिधानं  
प्रवृत्तिप्रत्ययान्वाख्यानरूपं व्याकरणविषयम्, न तु स्वर

वर्णनामात्रमत्रिन्दिक्प्रसिद्धिशब्दव्याकरणविषयम् ।

नापि उद्दिश्यमानोपादीयमान-गुणप्रधानादिरूपवचन

व्यक्तिव्याकरणविषयम् । पृ. ३३०. ● व्याकरणस्य

पूर्वपूर्वव्याकरणं मूलम्, न निर्मूलम् । वि. १।३।९

● व्याकरणस्य वैदिकोद्भविकान्तरां च वेदोपकारकत्वम् ।

मणि. पृ. ५. ● व्याकरणस्य शब्दानुसारेणानामार्थत्वेन

अर्थतत्त्वयोर्मात्रः । सु. पृ. ३४३. ● व्याकरणस्य

साधुशब्दत्वनिर्णयकरो विषयः, तत्रास्य व्याकरणान्तै-

रेव सगतिः स्यात्तु पर्यन्तैः । वा. १।३।८।२७ पृ.

२८७, ● शास्त्रग्रन्थे यदि तादृशद्वस्ततश्चतुर्दशसु सातु

व्याख्यानेषु शास्त्ररचानामेव प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च

व्याकरणस्य शास्त्ररचनानुपपत्तिः । अथापि

शिष्येण अनेन इति शास्त्रत्व अन्वयमिष्यते तथापि

व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाय

वा मृत्तिप्रत्ययान्तः तदभिमुखशिष्यजने वा इति

सर्वथा शास्त्रग्रन्थप्रवृत्तिरविहता । १।३।८।२७ पृ.

२८५, ● व्याकरणे अपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं

साक्षात् वृथादिविभागानुत् प्रत्यक्षनिमित्तम् । साधु

शब्दप्रयोगानुत् फलसिद्धिः, अवशब्देन तु फलवैगुण्य

भवतीति वैदिकम् । १।३।१।२ पृ. १६७. ● व्याकरणे

उपसर्जनस्वरस्य गुणत्वप्रतिष्ठिः । सु पृ. १४२२,

● व्याकरणे शब्दान्वाख्यानं लोकात्मकं साधुशुभयोग-

सोस्तु इयानिष्टहेतुत्वकथनं वेदमूलम् । पृ. १२९.

● व्याकरणधिकरणम् । व्याकरणसिद्धाः साधवः

शब्दाः कर्मसु प्रयोग्याः ॥

प्रयोगोपचयशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था

स्यात् । १।३।८।२४ ॥

भाष्यम्— गौर्वाकी गोपी गोगोतलिका इत्येव-

मादयः शब्दाः उदाहरणम् । गोशब्दे यथा साक्षादिमति

प्रमाणम्, किं तथा गान्ध्यादयोऽप्युक्तं नेति सदेहः । किमत्र

एकः शब्दः अविन्दिक्प्रारम्भ्यः अर्थाभिधायी, इतरे

अपभ्रवाः, उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः ?

प्रत्ययात् । प्रतीयते हि गान्ध्यादिभ्यः साक्षादिमानर्थः ।

तस्मादितो वर्णवर्ततेऽप्यस्यैवस्य सवन्ध आसीदेव, ततः

परेण, ततश्च परतरेणेत्यादितः । कर्ता चास्य संबन्धस्य

मास्तीति व्यवस्थितमेव । तस्मात् सर्वे साधवः सर्वे भाषि-

त-व्यम् । सर्वे हि साधवत्यर्थम् । यथा हस्तः करः

पाणिरिति । अर्थाय ह्येते उच्चार्यन्ते नादृष्टाय, न ह्योपा-

मुचारेण शास्त्रमस्ति । तस्मात् न व्यवतिष्ठेत् कश्चिदेक

एव साधुरितरे असाधव इति ।

वा— [पृ. २५२] एकस्मात् पदात् प्रयोगानान्त-

दर्शनादनेकार्यप्रतिभाने इति विकल्परोपभवादानेकदृष्ट-

शक्तिरव्यनादशब्दाच्च शौण्डुत्पविभागमाभित्य व्यध-

खिततास्त्रययोगत्वेन अथरखितलौकिकप्रयोगावात्  
 यत्रयहादिद्वन्द्वानामर्थनिर्णयः प्रतिपादितः । एत (यत्र)  
 पुनरिक्तिरन्तर्गतादावर्थे गोमावादेशो बहुव्ययः शब्दा  
 प्रयुक्तते तत्र बृहत्स्यबहुराशयप्रतिपाद्यस्यमात्रविधावक-  
 शक्तिभेदेवैवथः शास्त्रस्यैवंशब्दप्रयोगात् च लौकिक-  
 शब्देरितिषत् पदपूर्ववस्थायां वाक्यात्मकशाब्दावापार-  
 सिद्धेर्न पदगततात्पर्यापुत्रप्रतिपादने व्यापारो भवति,  
 इतरेतराशयप्रयत्नान् । तथाहि- 'लोकप्रसिद्ध-  
 शब्दावयवशब्दात् प्रवर्तते । अतो न लौकिकेऽप्य-  
 स्मत्समासासुत्वनिर्णयः ॥ ' वाक्याण्ये हि मूर्ति-  
 स्मृत्याचारविधेयवर्तमानत्वं ब्रह्मब्रह्ममातृपूर्वैर्गान्धर्ववदि तु  
 न विपरिवर्तकत्वम् । [ पू २५३ ] 'लोकप्रसिद्धाधि-  
 गन्तव्या शब्दानां साध्यासुता । वाचकायाच-  
 कत्वेन सा च गित्यं व्यवस्थिता ॥ धनिमात्राध्य-  
 सापुनि वर्णा वा केरलात्मनाम् । संवातोऽर्था-  
 न्पेक्षो वा मातृकासुपदेशवत् ॥ ' तेन येतदशब्दादि-  
 यदा, गणरक्षणादयं श्लोके तद्वर्गा वाऽनर्थकत्वात्-  
 पक्षम् । इति लोकव्यवहारदेश्यं न वाचयन्तीत्युक्तपक्षो  
 गम्यते । वाचाद्य पुनर्गणयित्वा सावयवगणं तेषो-  
 ऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरवदर्थप्रतीतिमुत्पाद्यन्तीति  
 तस्यि एकलियवानेकशब्दत्वे ह्यक्षरत्वादिगन्धवदर्थ-  
 साधनानात् साधुत्वेनात्रार्थान्ते । 'सत्तत्रायाचकत्वेन  
 यदासाधुत्वमुच्यते । तस्य लोकादिद्वन्द्वत्वात्  
 प्राह्वयं प्रतीयते ॥ अष्टप्रविषया वेदस्यादेतेषां  
 वाच्यतासुता । वेदावक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्य-  
 न्यममाणिषा ॥ '

प्रयक्षेण तावदुपपत्त्यविदोषेण वर्णा सुद्धा, मनी  
 यते । न तद्वत् तस्यमुदावगते वा साधुतासाधुत्वे । न  
 वाऽननुभूतसंवाद्यसुनीचेति । तस्मिन्कृशाच तद्वैक-  
 पुत्रगणनिर्मात्रिणाऽपि सिद्धा । वेदवचन पुनर्येह  
 स्वरूपद्वन्द्वत्वोपेक्षायाचकत्वात् विधिविधिवान्वेषेण नैव  
 विधिमागत्वेन समरति । साधुतासाधुत्वो, अन-  
 नुव्रगण्यत्वरत्वात् विधिप्रतिषेधाविपत्तयत् । अग्निषा  
 भवान्तरगणभूतो विधेयप्रतिषेधत्वसंगम इति चेत्,  
 प्रतिशब्दमन्वतिविधिप्रतिषेधाकणुतामन्वत्तानुपपत्ते ।

'यो हि प्रतिषदं षाठं साधूनां नाम्यवस्थति ।  
 विधिवान्वयानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥  
 अपत्राशब्दशब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।  
 न कलजादिवत्तेषां प्रतिषेधत्वसंभवः ॥ ' शौका  
 दीनि हि कलजादीनि च निषत्तानिगुणादिरूपेण परि-  
 शायमानपरिमाणत्वात् [ पू, २५४ ] विधिप्रतिषेध  
 शौचदीभान्ति न तु गणारिगण्यतादीनां जातिरूपेण  
 शक्तिरूपेण वा विधिप्रतिषेधात्पुण्येते । न तावत् साधु-  
 साधुत्वे कतिगुणाचार्यसकामान्यरूपेण शब्दपत्त्यनुपपत्ते  
 विहासते यदात्मनो इत्येव विधिप्रतिषेधात्पुनरीयेतात्  
 'साधुभिः मन्वते मत्साधुभिः' इति । 'अविभक्ता हि  
 शब्दत्वजाति शब्दापदाशब्दयोः । न त्वयान्तरसा-  
 मान्ये केचिद्द्वन्द्ववस्थिते ॥ ' तेन व्यंभेना भ्यति  
 विधीयते प्रतिषेधेन वा ततो वाच्यत्वं ताकण्यनुतिमान  
 नैकीकृत्युत्पादशक्तिनि स्मृतिगुणभूतानि वेदवाच्य-  
 म्बुतिमीते । म च तावता कतिचित्तान्वातोऽप्यान्तु  
 शब्दवत्ते । न चान्तावताय स्मृतिगुणत्वं, निगुणत्वेन  
 श्रुतिगुणत्वविषयत्वं । न च वाचकावाचकत्वरतिषेधो  
 विधिप्रतिषेधो समरत सर्वेषां वाचकत्वात् । 'घाच-  
 केर्भाषितव्यं हि प्राप्तत्वात् प्रतीयते । अत्राच-  
 क्तिपेक्षया नापत्तेरवकल्पते ॥ ' न शब्दविधेदिति  
 न विधेदिति च विधिप्रतिषेधो संभवत । अवद्य च  
 व्याकरणस्मृत्युक्तमूळभूतसाधुविधिश्रुतिरसाधुविधियुक्त-  
 रमय वा सर्वोपपत्तयत्वात् कल्पनीयम् । निगुण-  
 च पक्षेयु साधुत्वसाधनतामेव लोकार्थशाक्तिम् ।  
 यदि ऋषयश्चन्द्रप्रतिषेधमूल व्याकरण तत्र तेषां बहू-  
 त्वात् अथवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूपमन्वत्ता शक्यते  
 इति 'पद्य पञ्चमस्य भव्यः' इति स्मृतिगुण्येन  
 श्रुतागणितरीतभाषणप्रतिषेधोऽर्थविधित्तिद्वयं स्मर्यते ।  
 साधुविधिवत्ते तु ते एव स्मर्यताः । अत्रपद्ये तु तद्व-  
 गम्यत्वे इतरदिशि प्रतिषेधविषयत्वोपपत्ति । स एव  
 व्याकरणस्य पक्षवैदपि एकानुपपत्तिव्यवहारत्वात् कस्मिन्  
 सधेयोऽवच्छेदः । ननु मतिगन्ध विधिप्रतिषेधावकल्पति ।  
 अनन्तरावक्यतासंगमत्वात् इष्टसंभवदन्तानामेव हीनावा  
 विश्वेषोऽस्तिद्वयं ' न तस्याऽऽश्रुतिवचनस्य न्याया, न

‘यन्निश्चयता’ इति । तस्मान् अस्मभ्यमृत्युनादय  
 म्भृति । ‘अथ प्राप्तश्च योऽर्थः स्यात् स शास्त्रस्य  
 गोचर । सिद्धं शब्दप्रयोगश्च लोकादेवार्थ-  
 लक्षणम् ॥’ अथ अथलक्षणत्वेऽपि शास्त्रं यथाय  
 प्रयोगनियमान् प्रयोगोत्तसिद्धाश्च स्वार्थिनि । तदनु-  
 पपन्नम् । नियमवचनमस्मभ्यम् । ‘यस्य ह्यनियता  
 प्राप्तिसिद्धाश्च नियम्यते । नियमप्राप्तप्रयोगस्तु न  
 शब्दो नियमात्पदम् ॥ [ पृ २५५ ] यस्याप्य-  
 लन्तमप्राप्तिसिद्धोऽस्यो न नियम्यते । तत्र चा-  
 लन्तमप्राप्तिर्गोचरादेः प्राप्तता मम ॥’ तेन वच-  
 नव्यपि नियमात्प्राप्तिः । काटकाश्च नियम कल्प्येत् ।  
 किं वाप्युचितं म पितृ वपुन वाप्युभिमपितवमेवेति ।  
 ‘यदि साप्युभिरिति नासाधोरप्रमङ्गत् ।  
 नियम भाषितव्य चेन्मौने दोष प्रसज्यते ॥’  
 यदि हि एकाया वाप्यसाधना निश्चयेन प्राप्त्यु-  
 त्तं साधनियन्तरेण स्यात् । रन्ते तु पुनः  
 ‘अलन्तानाचरन्त्यानु नैसासाधु प्रसज्यते ।  
 यत्रिष्टुत्तिफळ साधोर्नियमोऽन्यथायान् भवेत् ॥’  
 अथ प्रमङ्गलनिश्चयप्रसङ्गनिश्चि नियम प्रसूचीन ।  
 तदस्मत् । ‘न हि शास्त्रमनेनापि प्रमादाशक्ति  
 पारितान् । निश्चयेन प्रयोच्यते प्रयोगादिति  
 दृश्यते ॥’ एतेऽप्यन्यनानार्थभिकाने प्रयोग इति  
 चेत् । उत्पन्ने- ‘अन्योऽप्यक्षिणितोच्चादेः प्रयोगो-  
 ऽर्थेषु दृश्यते । तत्रिष्टुत्तिफळ कश्चिन्नियमो  
 न च दृश्यते ॥’ न च नियमाना प्रतिशब्दनिश्चि  
 प्रयोजनम् । परिशब्दप्रय वनन् । न चाय परि-  
 शब्दापरिपत्ता सुखते । सुखप्रत्यभ्याभात् । ‘न वा  
 दृष्टार्थतेवास्य प्रयोग्योपपन्नम् । न हि दृष्टनिरा-  
 दादृष्टान्दृष्टमपि गम्यते ॥’ न हि तादृशेषु अदृष्ट  
 वान्नाप्यवयवसि प्रभवति । परापरतया पन्भुनेर्य-  
 वन्त्यन् । न चास्मिन् पन् तदवयवसि कल्पयितुम् । ‘न  
 चेद् नियमापूर्वमाश्रित चेति गम्यते । शब्दार्थ  
 क्षोभनदुष्टद्विषयपुनारण्योचते ॥’ शब्दास्य ताद-  
 लन्ततापेदृष्टापर्याय तादृश कश्चिदुक्तम् । तादृ-  
 पानिपत्तनभवेन अथवा प्रत्यय दृष्टार्थे लक्षणा

हारेषु विनाऽप्यपूर्वोक्तमात्रान् अपूर्वोत्तरात्प्राप्तप्रयोग ।  
 श्रोतु पुनर्नियमत्रिधिमप्यगतात्तर्गतत्वादेव असहकार्य  
 त्वम् । उद्बन्धीश्च क्षणिकत्वात् काण्तरावस्थाव्यपूर्वा  
 धारत्वेनयति ।

‘यथा तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।  
 न तस्य नियमापूर्वसंस्कारार्थत्वरूपणम् ॥  
 न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गकामधन् ।  
 [ पृ २५६ ] न च पञ्चदशसंख्यात्स्वामिभ्येन  
 प्रधानत ॥ यत्तु टिन्वियमापूर्वं भोजनादिषु  
 कल्पितम् । पुरुषार्थनियमाद्वार तदर्थं तत्प्रतीयते ॥’  
 न चेद्दोषाद्यत्र उक्तार्यितर्थं येन भोजनादिसमत् प्रति-  
 पद्यते । स्वरूपेण पुनर्नियमात् सुद्विवेकादवस्थापार्हम् ।  
 ‘एव चापेदमूलकात् धर्मनियमार्थता । युक्ता  
 शब्दस्मृतेर्वैकल्यं न चास्या शास्त्रता स्वयम् ॥’  
 तत्तु ‘प्रशमगम्यमिति चेत्साधनियमात्’ इति ।

‘नहि व्याख्यादीना वेदत्वेन स्वतन्त्रता ।  
 पुरुषार्थीनदृष्टेश्च सापेक्षस्याप्रमाणता ॥’ सर्वत्र  
 हि पौन्यवाद्भवनादेवमय पुरुषो वेदेति प्रत्ययस्तेन  
 कर्मभिर्वाप्यवकाशानमानोपयुक्तत्वात् व्याकरणादेव शब्द-  
 गनशास्त्रशास्त्रविभाग प्रतीयते । ‘न च स्मृत्यन्तर  
 किञ्चिद् दृष्टं तत्कार्यगोचरम् । दृष्टं भुत्यनुमान  
 स्याद्येनोपनयनादिषु ॥’ प्रायेण मनुगीनमवशिष्टा  
 दिप्रणीता समानार्थेषु धर्ममहिता वतन्ते । तेनावि-  
 शानान् ताभ्य एव धृत्य स्मृतुमाना । न च व्याकरणस्य  
 ताभि समानायावन् । ‘परपररेण चाऽऽचार्या  
 विगीतरचना स्थिता । सूत्रपारिर्विकभाष्येषु किं  
 तत्राप्यवसीयताम् ॥ न तात्रसूत्रकारेण किञ्चि  
 तुक्तं प्रयोजनम् । कथं चैतावति प्रत्ये स्यात्प्रयो  
 जनविरमृति ॥’ वेदपि तदुक्त्युप विरुष्टावादिन  
 एवाऽऽस्य प्रयोजनमिति शक्यं न चेत्ता अत्रगम्यग-  
 धारणा महान् अदृष्टत्वापि विशालसाहाय्यं पूर्वं प्रया  
 जनाभ्यं विवक्ष्यते । ‘यदे व्याख्यानम्’, ‘यत्र  
 व्याख्यानम्’ इत्येवमादिभि । इह पुन अन्तदृष्ट  
 व्याकरण प्रयत्ना सूत्रकारण धर्मपरकामोक्षाया न



कल्पयित्प्रशोक्तप्रमाश्रितम् । न च सर्वप्रधाने वस्तुग-  
नादौ युक्तः । मुद्रात्तत्त्वं पुनरीदृश येनाद्यापि त्रिभवेत् :

' धर्मज्ञ फलसंबद्धं कर्म यागादि वर्ण्यते । न  
च व्याकरणे किंचिद्याहर्म्मोपदिश्यते ॥ धर्मत्वं  
यच्च विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगोः । यथेष्टं वर्णितं तथ  
न शास्त्रसदृशं मतम् ॥ ' शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो  
भवति । इह च ज्ञानधर्मत्वमुपपन्न अर्धमप्रवृत्तमीनेन  
[ पृ. २५७ ] शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽप्युदय इति वार्तिक-  
कारेणोक्तम् । भास्कर आह- ' अथवा पुनरप्य-  
ज्ञाने धर्म ' इति । न चैवमनियमेन धर्मत्वादायाज-  
युक्तम् । ' संयद्गोप्यो धर्मत्वं यदैकस्वाभावार्थते ।  
तद्देतरत्तदर्थत्वात् धर्मत्वेन गम्यते ॥ ' तदिह  
यदि तात्त्र ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितं ततो लोक-  
प्रसिद्धस्यैव प्रयोगस्य ज्ञानस्य निष्पन्नत्वेन व्याकृत्युप-  
कारनेयुक्तौ तावनादिप्रयोगेऽप्युक्तत्वात् । शास्त्रपूर्व-  
प्रयोगस्यैव ज्ञानस्य तद्वद्वेने निष्पन्नत्वं भूतवत् ।  
अस्या प्रयोगान्तरात्तद्विज्ञानाया यद्यपि काचित्कले श्रुति  
भेदेनाऽपि ' द्रवसंस्कारधर्म ' ( ४ : ३ : ११ ) इत्य-  
मेव न्यायेनाप्युक्तत्वात् शक्ये । न हि ज्ञानाभावेन  
परस्मिन् पर्यवर्ति शक्ये पूर्वस्मिन् पर्यवत्ता ज्ञातये इति  
वर्णितमेतत् । योऽर्थोपेन यजते न त चैनमेव वेद'  
इति । त्रिच- ' आदिमस्याच्च धर्मत्वं सैव ज्ञान  
प्रयोगो । न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी  
श्रुतिः ॥ ' यत्राज्ञान नियमे वेदेनेन किण्वते वन  
सदृशं प्रयोगविधानं पत्र्योपपद्यते । व्याकरणज्ञान  
तु योपेन प्रथमोपपद्यते मन्वार्थवद्विज्ञानिश्रयो-  
परिहाह्ययोगेनादिनेदविषयत्वेन नात्राधार्यते । ' न च  
व्याकरणे नित्यं कर्मविद्यगम्यते । कर्मसृष्टिद्र-  
दिज्ञा हि नित्यव्यपश्रिनरकिंचि ॥ ' अथापि व्यपश्र-  
नित्यत्वात्प्रधाने योरेण्यं यकारणपरपराऽनादिः कल्पयेत्  
तथापि ' उक्तं तु शास्त्रपूर्वप्रयोगम् ' ( १ : १ : ११ )  
इत्यत्र न्यायस्य स्थिरवत् । अनेकपुत्रपुत्रमपि  
उदयाकरणे वेदात्म्यभवनं न प्रतीयते । ' न च व्याक-  
रणत्वात्प्राजातिः वाचिद्रव्यवस्थिता । अनित्ये  
धात्म्यसंघाते सा जातिः धावतिष्ठताम् ॥ '

अथ ' व्यपश्यते व्याकरणम् ' इति तदपि कथं-  
शब्दनिमित्ते लक्षणेन नियमे नित्ये विविधवपश्यते  
इति । तदुत्तरपत्रम् । कुतः- ' अत्यन्तभिन्नरूपत्वा-  
द्ध्यायां लक्षणोदित्वा । नैकतात्म्यत्वं किंचिद्वि-  
धेरसी-युदाहृतम् ॥ ' ननु वेद एव व्याकरणस्य-  
व्यवर्तते । यथाऽऽह- ' तस्मादेव व्याहृता वागुचते '  
इति । वैतवति । ' व्याहृता संप्रदायेन वाणी नित्यैव  
वैदिकी । अनूदितोच्यमानेयं कर्मस्वाध्यायव्या-  
हृतयोः ॥ ' अथाहृतापि लीङि कथा वाचः शिष्याचार्य  
संक्रमेन स्वरर्थमात्रकर्मैरविच्छिन्नैरनित्यैरुत्तरैर-  
वैदिकी व्याहृतैरुच्यते । तस्या-व मन्वत्वात्प्रतिपत्त्या,  
वर्णतु ज्ञाने प्रयोगे च धर्मोऽन्वयेन । यद्यपि च ' एक  
शब्द सम्बन्ध वात् सुप्रयुक्तः तास्मान्निव, स्यां लोके  
काम्युपभृतिः ' इति तदपि स्वाध्यायव्यवशायोपभृतेयम् ।  
' अहरह, स्वाध्यायमपीवीत् ' इत्यत्र ' बाध्याकाप्य-  
यतु गाम या ' इत्येतद्वच्यवर्तं यत्रानिप्रथमैस्तत्त्वं ।  
' योऽपि मन्त्रे समस्तं हि नाधीयीताव्यस्तिकितः ।  
तस्य शास्त्रान्वित- शब्द एकोऽपि स्वार्थमयुक्तः ॥ '  
शास्त्रान्वित इति च यथास्वाध्यायमनुगत इत्यर्थम् ।  
सम्बन्धवृत्त इति ज्ञानधर्मोपपन्नानुसृत्यध्यायधर्मविय-  
पाणित्यस्यैति ऊ- ' शोपपन्नरश अर्थेनोक्तम् । यद्यपि च  
' तस्माद् व्याहृतेन न श्लोच्छ्रुतौ नावधारितौ  
श्लोच्छ्रुतौ ह वा एव यदप्युच्यते ' इति, तस्यप्रथमा-  
गत्यैदि क्त्वाच्चिनित्यप्रतिपत्त्यर्थेयम् । वैदिकव्याप्यव्या-  
हृत्कर्म्य अवशब्दत्वं संभवति । तुल्यं च । न च  
लौकिकव्यवहारेणैवोपपन्नो नाम त्रिक्रियात्ता । या शब्दो  
नामपि मन्वत्वा औनकार्यत्वेन शब्दव्यवहारव्यव-  
हृदितात्पर्यात्तद्वत्त्वात्तुवर्तनात् । अथापि अवश्यं  
लौकिकव्यवहारे अपेक्षितोऽप्यन्व आध्यायिकः । तथापि  
' न श्लोच्छ्रुतयोः शिष्ये ' इत्येवमादिभूयन्त्वसावेन  
हिमवद्वि- ' अन्तरात्तद्वत्त्वात्तुवर्तनात् । तुल्यं च । न च  
ज्ञानधर्मवैविध्यस्यैव प्रतिपत्त्यर्थेयम् । अथवा व्याकरणस्य  
नैकतात्म्यत्वं किंचिद्वि- ' अन्तरात्तद्वत्त्वात्तुवर्तनात् । तुल्यं च । न च  
ज्ञानधर्मवैविध्यस्यैव प्रतिपत्त्यर्थेयम् । अथवा व्याकरणस्य  
नैकतात्म्यत्वं किंचिद्वि- ' अन्तरात्तद्वत्त्वात्तुवर्तनात् । तुल्यं च । न च

विना तत समालस्यत्वात् गुणवचनसंज्ञायाः त्रिभिस्तायाः  
 'गुणवचनत्रयस्यैव' ( वा. ५।१।१०५ ) इति  
 लक्षणानुसृत्य एव व्युत्पद्यते । भाष्येऽपि त्रिभिः  
 कर्मव्येनेति ब्रह्मणो तत्पुत्रो पूर्वसमाप्तपूर्वपदस्यावा  
 म्बु 'सुतो भासुप्रतिपदिकयोः' ( वा. २।४।१० )  
 इति प्रत्ययविशिष्टोऽपि लुट् न कृतः । तथाऽन्यथा कृत्वा  
 चोदितमन्वया कृत्वा परिवहति इति । 'अयथेन वचम्'  
 ( वा. ६।१।१० ) इत्यन्वास्यात्समुच्चोऽपि णमुल् न  
 प्रयुक्तः । न चैषा मित्रातने चाक्षुस्सिद्धिः । युतः ।  
 'येषामनुगमो नास्ति ते सिध्वेयुर्निपातने ।  
 अन्यथानुगतानां तु प्रयोग वाचते स्मृतिः ॥  
 स्मृत्वाचारविरोधे हि स्मृतिरेव बलीयसी ।  
 प्रत्यक्षप्रतिषेधाया जतिकर्तव्यतायुता ॥' प्रत्यक्ष  
 स्मृतिविरोधे तु श्रुतानुसंहितस्यापि प्रयोगादेव सिद्धाचार-  
 नुसंहयप्रमाणमस्मृतिमनुमाद्य निपातनात्साक्षुस्सिद्धिः ।  
 न च लक्षणशब्दानां स्वामिनि विधाविधेयात्साधारण्य-  
 भावात्साधारण्यगुणवचनानुसंगीयाः । 'प्रदेशान्तरसिद्धिस्तद-  
 लोपोनानुगम्यते । देशान्तरस्थित शब्दो लुट्य  
 भूतोऽन्यशब्दव्युत्पत्तिः ॥' [ छ. २.६.१ ] तथा च 'पुर  
 कस्मात् भवति श्रुति' ( म. भा. ) इति । कोऽय शब्द  
 इत्यादिषु लक्षणानुसंगित सर्वथाऽऽश्रितः । यदि च  
 लक्षणशब्देषु लुट् न प्रयत्ने, तत सर्वान्तरणमप  
 नान्यैरपि सिद्धं स्यात् । नान्यैरपि लक्षणानुसंगि-  
 तानि । अथोच्यते लक्षणानुसंगितेषु एव लक्षणानुसंगि-  
 तानि नो नान्यथाऽप्यन्वयानिदिष्टानि । तदस्य ।  
 'सर्वो लोपो कालशुद्धः' इति प्रयत्नेन शब्दात् । एत-  
 र्वादीनिषादादिः कालशुद्ध्यायवन्तात् । इतरथा कालशुद्धि-  
 रैव श्लेषव्यधिकार इति तदोच्यतेऽन्यथाप्येते निष्पन्न-  
 जनमेवाऽऽदित्वात्प्रमाणं भवति । योऽपि च ज्योतिषो-  
 मन्त्रेषु वाच्यमनेनानां 'तस्मात्प्रमाणो न भवेच्छुद्धः'  
 इति प्रतिषेध कर्मादन्वयेन शब्दतः कोऽपि गुणसमवाय  
 कर्ममात्रमन्त्रशोभनानुसंगितेषु एव लक्षणानुसंगित-  
 येषामो वेति पूर्ववदेन नैतत् । यद्यपि च 'येषा  
 शब्दात्' ( म. भा. प. २ ) इति प्रमाणान्तर-  
 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति विवेकवचनं तदपि

बहूनां तान्त्व प्रत्यक्षमन्त्राभिधानात्कोऽप्येवमेवेति सति  
 स्तोत्रप्रतिपादनायैव नैवेदमन्त्रान्तमेवावश्यमनुसंगिमात्र-  
 मानं शोभते न च लौकिकमन्त्रेषु गौरव उच्यते इत्य-  
 लेखभाष्ये तत्र वेदसाधारण्यं वेदादेव बोद्धव्यं लोकेन  
 प्रयुक्ता उदाहृतं न्यायात् । य एष हि भाष्यामनिस्येव  
 कार्यते, न च कविदमि वेदे दृष्टव्यं इत्येव समावयितु-  
 शक्यते त एवोदाहृतं वा । वैदिकोदाहरणेष्वपि च  
 लौकिकसिद्ध्या एव शमाद्य उदाहृताः । न च वाक्यो-  
 दाहरणेन लौकिकेभ्यो नियन्ते । भाष्यानां भाष्येभ्यो  
 मान-वाक्यानात् । अत आन्यत्वात् कालसिद्धि-  
 'गुणानि' 'द्वन्द्वानाम्' इत्यन्यथापि उदाहृतं  
 येषामपि न 'स नो देवी' इत्यन्यथापि । अन्य-  
 कोदाहरणं च युतः 'सिद्धे' 'लोकत' इत्यनेन प्रत्या-  
 सनेनैव 'ब्रह्मण्येति' इति च लौकिकानामन्वाक्यानां  
 विरोधे तत सुतरां साधारण्य एव तत्रोच्यते । एत-  
 र्वादीनिषादादिषु लुट् न प्रयत्ने, तत सर्वान्तरणमप  
 नान्यैरपि सिद्धं स्यात् । नान्यैरपि लक्षणानुसंगि-  
 तानि । अथोच्यते लक्षणानुसंगितेषु एव लक्षणानुसंगि-  
 तानि नो नान्यथाऽप्यन्वयानिदिष्टानि । तदस्य ।  
 'सर्वो लोपो कालशुद्धः' इति प्रयत्नेन शब्दात् । एत-  
 र्वादीनिषादादिः कालशुद्ध्यायवन्तात् । इतरथा कालशुद्धि-  
 रैव श्लेषव्यधिकार इति तदोच्यतेऽन्यथाप्येते निष्पन्न-  
 जनमेवाऽऽदित्वात्प्रमाणं भवति । योऽपि च ज्योतिषो-  
 मन्त्रेषु वाच्यमनेनानां 'तस्मात्प्रमाणो न भवेच्छुद्धः'  
 इति प्रतिषेध कर्मादन्वयेन शब्दतः कोऽपि गुणसमवाय  
 कर्ममात्रमन्त्रशोभनानुसंगितेषु एव लक्षणानुसंगित-  
 येषामो वेति पूर्ववदेन नैतत् । यद्यपि च 'येषा  
 शब्दात्' ( म. भा. प. २ ) इति प्रमाणान्तर-  
 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति विवेकवचनं तदपि

औच्यते हि सर्वाणि सामानाधिकरण्यात् यथाक्रमं लक्षणं  
 नानुगतानि तत्रश्च समस्तसामरूपसिद्धिं निराकारश्च  
 भवति । ब्राह्मणनिधारेण च, ऋगन्तरसत्कारणया प्रत्या  
 रादिपञ्चवक्त्रिभागेन लक्षणान्नोक्तं । पदानुगमनाद्यनि-  
 श्च यथाकरणे तु व्याकरणेन निशिष्टवदरचनामकराकप  
 मन्तनरागात्मसम्भारत्वं यदसद्वधाना म् दमिन् रक्षि-  
 त य इत्यने ' लक्षयेद्य समाप्तायात्पदत्राय्यत्रमात्रं  
 वदन् । न लक्षयेत्तरामरूपं प्रदृष्टिप्रत्ययक्रमम् ॥'  
 किञ्च — 'यदि व्याकरणप्रश्ना मन्वाराभ्येदवादिन ।  
 व्याकरणार्थेषु चिन्त्यन्ते वेदसंज्ञयान् ॥ कक्षाव-  
 लम्बितं निम्न को नाम करकं वह्न । तमनादृत्य  
 शौचार्थंन्यतं क्तुमर्हति ॥ लोके यस्य यदर्थत्व-  
 माना सा यत्र ये मता । तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु  
 यथावदत्रगम्यते ॥ आयुर्वेदं चिन्त्विमामु प्रायेण  
 चिन्तियुज्यते । व्यापितत्त्वौपवसानं वैश्वेभ्यश्चोप-  
 लम्बने ॥' न तु वदन् विना क्वाचिदप्यभियुक्ततर-  
 गहाप्रादि यतिरत्रम वेदत्रयवदराक्यासानसदेहसिष्यै  
 व्याकरणे व्याकरणेन व्याकरणेन चोच्यते । ' महा-  
 ध्यायिभिरैतानो वेदं ब्राह्मण्येन रक्षयन्ते । स्वरा-  
 क्षरविनष्टोऽपि त्रैपादस्येनं मृष्यते ॥ तस्मात्प्रीने-  
 रथाभ्यर्थिर्द्विष्टं काम्णिकादिभि । न विनामयितुं  
 वेदो लभ्यत नन रक्षयन्ते ॥ तस्मादत्रभाषं ताव  
 प्रायेन व्याकरणम् । ' लोके तु सर्वभाषामिरथा  
 व्याकरणादन्ते । निष्पन्नं व्यवहारेण वाच्यं  
 दिष्यत्प्रसंज्ञायम् ॥'

[ पृ २६३ ] यत्र तु व्याकरणार्थेषु चिन्त्यन्ते वेदसंज्ञयान् ।  
 ननु किं वा व्याकरणार्थेषु चिन्त्यन्ते वेदसंज्ञयान् ।  
 तस्मात्प्रीने रथाभ्यर्थिर्द्विष्टं काम्णिकादिभि । न विनामयितुं  
 वेदो लभ्यत नन रक्षयन्ते ॥ तस्मादत्रभाषं ताव  
 प्रायेन व्याकरणम् । ' लोके तु सर्वभाषामिरथा  
 व्याकरणादन्ते । निष्पन्नं व्यवहारेण वाच्यं  
 दिष्यत्प्रसंज्ञायम् ॥'

न व्याकरणमर्थयन् । ऊहस्याप्यन्यतः सिद्धेरुत्था-  
 नूत्वाविभागावन् ॥' तथा च — 'मुरयदृष्टार्थतास्वार्थ-  
 समवेतार्थतादिभि । प्रयुक्ता प्रवृत्तौ मन्त्रा गताः  
 कार्योतिदेवतः ॥ विकारेऽथ निषिद्धोद्वा कार्यो-  
 पत्रेषु पञ्चवा । अर्थान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोद्  
 व्रजन्ति न ॥ एतावत्यन्यतो यस्य विना व्याकर-  
 णान्मति । जायेत स कथं तत्र पदं योग्य न  
 लप्स्यते ॥ वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।  
 शब्दानां तत उद्भूत्य प्रयोगः सम्प्रतिप्यति ॥  
 अथवा योऽपि गाव्यादिलोकेनार्थे प्रयुज्यते ।  
 सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगं केन वार्यते ॥'  
 येनतापदानि तावन् विधिगद्वह्य मन्त्रवे भाव  
 स्यात्' ( १०।१।१।२३ ) इत्येतेन न्यायेन  
 सत्रानेय मन्त्राभ्युपसमतात् पर्वान् पवित्स्वयं विधि  
 वतप्रयोगानुसंगेनेकं तदाकवशेषावाक्यान्तराधिकताया-  
 भिधारणरूपेण प्रयुज्यते तेषु ह्यस्यैव कर्माभिधानार्थमेव  
 प्रयोगोत्तरसिद्धान्तत्वम् । यानि तु व्रतद्वयुगादिपदानि  
 गनिहितार्थव्यपेक्षयापितसमस्तप्राणि प्रयोगवचनगोचर  
 मागच्छन्ति तेषु अमनिहितव्यपेक्षनिष्ठसिन्धुसंज्ञायाः  
 मन्त्रावयवनिराहादक्षीकरणाय स्मृतेऽप्यर्थे प्रयुज्यमानेषु  
 प्रयोगोत्तरव्यपेक्षान्तरान् व्यपेक्ष्य स्यादित्युच्यते । प्रवृत्तौ  
 हि मन्त्राणां प्रयोगोत्तरसिद्धान्तत्वम् । प्रवृत्तौ पुनरर्थे  
 र ॥ २६३ नी म व्याकरणानुसंगेनेऽप्युच्यते । व्याकरण  
 स्याति अमभा यमनमूनात्त्रय वृत्तानां विधायकेऽप्युच्यते  
 गत्या — [ पृ. २६४ ] नायाप्यसूत्रमन्त्रावयवना  
 नन्वितप्रमाणस्य यथाकथितवर्तिप्रवृत्तिप्रत्ययवर्ति  
 मन्त्रादेशप्रसंगस्य निश्चितसम्पन्नाण्यणि-यादिप्रत्ययत्वे-  
 धस्य गैरानुसंगस्य अत्रयामनिवाहात्प्रतिशयप्रत्यय-  
 वचन । तेनोद्देशे सर्वमोद्गवास्वार्थतामवैशुल्ये ।  
 लोकेऽप्रयोगाणं सिद्धे व्याकरणेन किम् ॥'  
 यानि च व्याकरणेणोद्देशप्रसंगव्यपेक्षेन नान्ये टीका  
 कार्ययुक्तम् अत्रानि ज्ञानिनामानुपमा वैशिष्ट्य-  
 याणि च । एतानि नोद्देशं गच्छन्ति अत्रिणो विषय  
 दि मत्र ॥ ज्ञायतो यानुनिर्दिष्ट प्रयोजनविषयताया ।  
 पर्मज्ञा नोन्यो तत्र किं वेदाध्ययनं कष्टम् ॥'

कर्म्य हि अनुयातव्यम् कामो मूल्येनाऽऽभ्यते  
 न प्रयोजनम् । अर्थतेनैव युक्तं स्वाहापमोक्तं  
 प्रयोजनम् । तदप्यसदनाज्ञानाभिप्यारणतया-  
 ऽपि च ॥ ' निवारणपदद्वयेदाभ्यवयोभ्यस्तेन हि  
 सुनय म्यारणस्य निप्रयोजनत्वमुक्तम् । ' आगमो  
 वेदवाक्याद्य नाम्यः कश्चन विद्यते । कर्म चाऽऽ-  
 दिमतां मिथ्येद्वेदानादिना विधिः ॥ '

तस्मात् ' स्वाहापयोऽभ्यवः ' इत्येतेरेकपदेदा-  
 भ्यवनिधानं शतवधादिषु दृष्टयुगले च नित्यार्था-  
 दभ्यवत्वात् । व्याकरणपदद्वयव्यतिधानं पुनर्न कस्या-  
 निच्छायाया क्षुत्ते । न चाऽऽदिमदर्थविषयं उदना-  
 दिनामौन वेदरं प्रनाथन वा समते । ' न च  
 वेदाह्वगभावोऽपि कश्चिद्व्याकरणे प्रति । ताद-  
 र्थावयवभावात् । युक्तादिवचनेष्विव ॥ ध्रुति-  
 लिङ्गादिभिर्भावतादुत्थं नाम्य गम्यते ।  
 अत्रिमम्य वा कश्चिद्व्यतिमोऽवयवः कथम् ॥ '  
 तस्मादायविविधमोऽवेदं वर्णयित वम् । ' पदद्वयो  
 वेद इत्युक्तं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षया । तेः पदभिः  
 प्रविभक्त. सन् स हि वर्मनिशोधनः ॥ '

ननु आद्यान्नामैश्वर्यं वेदस्त्वान्यैतन्मूल्यव्यवशेषया  
 विशेषजननं प्रवर्तते । तर्थाह ' संभयव्यभि-  
 चाराभ्यां स्वाद्विशेषणसंभवः । श्रुत्वाशब्दव्यभि-  
 चारासु नैत्रैः किं विशेष्यते ॥ ' [ ए. २६५ ]  
 उच्यते— ' यत्नानि प्रविभक्तानि हेतुहपकर्तः  
 रूपक् । शास्त्रार्थोतं न च्छाया विधेरथं यरोति  
 न. ॥ अधिगतव्यव द्येतेतदप्येव इति शोच्यते ।  
 तेन भुलादिमात् वेदो वेदित्तयो विधेरतः ॥  
 भावतेरेष वा रूपं भवेत् एवेतदाश्रितम् । भुला-  
 र्पितमवोधः स ध्यानव्यः सदा द्विजैः ॥ ' तथा  
 भीम आद्या वेदाभ्युत्थितनविधिरावमिति कथने  
 न पदाभ्यामव्यभिचि । ' वेदे व्याकरणार्थानि  
 गन्तेषाभ्यन्तराणि न । भवेद्व्या तदभिप्राया  
 पदद्वयव्यवसृतिः ॥ ' ' एतज्जो टपिन्त् ' इति  
 कर्मि हि वेदेषां तद्व्यवसृतिः । हि निहा  
 पारस्य इति वे. एह विपत्तौ वेदोऽप्येव इति

स्मृत्यर्थो भवेत् । ' प्रातिशारयानि वा यानि  
 स्वाध्यायवदधीयते । गृहमाणातदर्थत्वाद्द्वयं तेषु  
 वा स्थितम् ॥ '

यानि हि वेदायापारराम्ये तेषु लिङ्गेन कर्मम-  
 न्नमभ्यवसातुम् । ननु कतिपयपृथगेदवानयोदाहण-  
 च्छेदनायेषु पाणिनिव्युत्तिप्रणीतेषु प्रातिशारयानीव  
 प्रयोगशास्त्राणीति चेत् । न । तेषां पदस्वरूपेष्वेव  
 व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूपवर्जितानि  
 पदायेव वस्तुन संस्त्वोक्तव्यन्ते । प्रातिशारयैः पुन-  
 र्वेदशरिताभ्यनानुगतस्वसंधिप्रवृत्तिविद्युतिपूर्वाङ्गपराङ्ग-  
 यनुसर्णान्नेशङ्करमाविष्टवत् । ' पूर्वोक्तानामुसंधान-  
 मागमस्य च नास्ति तै । आगमोऽभ्यवयवप्रयः  
 प्राक्च शब्दास्तुशामनम् ॥ '

' वादार्थेन निष्कारणे धर्मः पदद्वयो वेदोऽप्येव. '  
 इति विहिते कामे धर्मः शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽप्युदय इति च  
 प्याहताभिधानम् । यद्यपि च शब्दावयवस्यानुगतमं  
 प्रयोजनत्वेनोपदिष्ट तस्मिन्प्रयोजनान्तरस्य लक्षण-  
 मात्मैवावशिष्यते इति उच्यतेवेद्यम् । ' यदि वा  
 गौरवम्यैव लसुत्वमुपचर्यते । निपर्ययापदेशेन गुरो-  
 र्कातरशब्दवत् ॥ ' लोकाभिधानामेव शब्दानामवय-  
 न्ताविरमधातुगमोपादिमुत्पत्तिरित्येविकसतापरिभाषा-  
 निवदमजिनेनरतिस्मत्प्रमाणमेव सिद्धान्तविचारैः हेतु-  
 नान्तं गत्या यथावस्थिता- [ ए. २६६ ] गुदादायमेव  
 विवर्तते, तथापि चोदाहृत्य वर्तितेषु यस्मिन्निदेव  
 लक्षणजननामभ्यं ददते । तेनानुगतव्यवसृत्तु-  
 पायानुत्थपमेव ददुविरयवर्तितः । यदपि केनचिदुक्तम्—  
 ' तत्स्वावयोधः दद्वाना नास्ति व्याकरणाहते ॥ '  
 इति । तद्व्यवयव-धर्मोपपत्ति पदायमासीत् । ' को  
 हि प्रत्ययगम्येऽर्थे द्वात्रासत्स्वावधारणम् ।  
 शास्त्रतोस्त्वभावस्य ईदृशं परनुमर्तति ॥ ' अत एव  
 शेषमसंज्ञकं पदायम् । ' तत्स्वावयोधः दद्वानां  
 नास्ति श्रोत्रेणियाहते ॥ ' इति । न ह्यन कर्मिदि-  
 म्प्रियतेन परिपरामदहन्वात् । ' अतवेदश्च वेदार्थं  
 यदुत्तुक्तं प्रयोजनम् । तदप्यनयनो नागतद-  
 वान्त्वापरिर्णयौ । '

यत्, पदार्थसदेहास्तारद्वयो वृद्धयन्हासादेन निव-  
 तेन्ते । शेषाश्च निगमनिवृत्तरूपमनूनामिपुक्तम्भ्य-  
 चर्षेया अर्थप्रतिपादनपरमात् । व्याकरणेन पुनरुत्तनी  
 कृत्याथ पदस्वरूपमाने अन्वाह्यव्ययमाने दूरदपेतेनार्थ-  
 ज्ञानम् । तथाहि ' धातुभ्यः कल्पिते नास्ति क्रिया-  
 योगोऽनुगम्यते । न चाभिधानवेलायां तत्प्रती-  
 तिर्मनामपि ॥ ' ' गमेर्द्धे. ' ( उणादिसू. २३५ )  
 इत्येदमुपपत्त्यनुसारी हि गन्तुमानमेव गोशब्दाच्चा-  
 मध्यरक्षेत् । जातिशब्दाश्च वृद्धयन्हारेऽवस्थितो यम  
 प्रसिद्धज्ञानानाम्प्राप्त य । तथा च ' कुण्डलोदारशब्दा-  
 देर्यामलनुगमस्थितः । न तात्त्वेव शब्दार्थप्र-  
 सिद्धिव्यवतिष्ठते ॥ अथकर्णाजकर्णादौ समासातु-  
 गमे सति । अपेताचयवार्थोऽर्थो दृश्यते वृत्त-  
 शब्दयन् ॥ एवं राजन्यशब्दादेर्यतत्वाद्यानादरः ।  
 व्याक्रियाविपरीतोऽपि स्थितो लोमप्रसिद्धिनः ॥  
 तथा वेदत्रिरुद्धेऽर्थे दृष्टे शब्दानुशासनम् । तत्तथा  
 यदि गृह्यते वेदाङ्गत्वं विरुध्यते ॥ ' ' कलेर्द्धक्' ।  
 ( पा. ४।२।८ ) ' वामदेवाङ्गव्यङ्ग्यौ ' ( पा. ४।२।९ ) इति कल्पिमानदेवदृष्टसामाभिधानप्रतिपत्तिः  
 येषाकरणम् [ पू. २६७ ] भवति । वेदे तु  
 ' ततो यमु याम सममन्त् तमाद्रामदे यम् ' यद्  
 कालपत्तहात्तेपस्य कालेष्टयम् ' इत्याद्यर्थे तु पत्तिदशनं  
 व्याकरणातुगारिणी प्रतिपत्तिं वाधते । तथा कल्पसू-  
 वारे. ' इण्यस्य वामः इण्यस्ये अग्निने ' इत्येवमादिषु  
 कृष्णदन्दिनिर्दिष्टाभ्यन्तशब्दाकरणाद्येनाप्यनगता अथा  
 वेदार्थवितरमगमता वेदवाक्यवीरोपभोगतयुगादि  
 शब्दार्थोऽथ व्याख्यायन्ते । यथा यैवमादिषु व्याकरणा-  
 नपेक्षागमिद नि मत्तपक्षप्रतिपत्तिस्तथा सूत्रपुण्यादि  
 शब्दार्थेष्वपि व्याकरणानुसारेण निर्णयउमेति न व्याक-  
 रणमपेक्षित-यम् । किञ्च ' व्याक्यार्थेषु च सदेहा  
 जायन्ते ये महस्यगः । नैषा व्याकरणात्प्रसिद्धि-  
 पूर्वपत्रोऽपि गम्यन्ते ॥ '

मदि वेदाथ, उद्देश्यपत्रोक्त व्याकरणे मरेत् तत-  
 द्विमर्षयः, स्वतःश्रा कविदर्थे प्रतिपादय-यथ विवि  
 दोषभूयाः । तथा चिर्मूर्तयेधनमीदुमरत्तस्य फल्युत्

प्रशस्तभंयुवात्तमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवदामन्-  
 प्रयोगदृष्टादृष्टाधैरादिषु ग्रहैकराविश्लादियु च सदेहा  
 नपनयेत् । अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्याकरणेऽनु-  
 पन्यासज्ञान कल्पसूत्रमारवचनसिद्धकतिपयस्थूलपुत्या-  
 चर्षनिर्णयप्रयोजनता मुनरा नाऽऽश्रवणीया । अपि च  
 ' लक्षणोत्थेऽपि संदेहे व्याख्यानादेव निर्णयः ॥  
 वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निर्धार्यते ॥ '  
 ' व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः ( महाभाष्ये प्रत्याहारसिद्धि-  
 एगुम्ने ) इत्यनेनैव परिभाषया न हि संदेहाद-  
 लक्षणमिति तत्र हि सदेहादवेद इत्यपि शक्य वक्तुम् ।  
 ' न चागृहीतशब्दार्थे, कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् ।  
 व्याख्यातु शक्यते वेदो यतः स्वात्तेन निश्चयः ॥  
 यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा ।  
 अतः स्थूलपुण्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥  
 न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वरः ।  
 व्यन्हाराद्विभूतान्स्वरात्तातोऽर्थनिश्चयः ॥ '

वृद्ध यन्हासर्षीन शब्दार्थानुधारण तन च समासा-  
 न्दोदात्तरपूर्वपदप्रतिस्वरवादिप्रयोगविभागभावात् न  
 तद्वत्ताऽर्थविशेषपरस्था । ' यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानं  
 वेदवाक्येऽप्यिच्छुतम् । तत्र नैव पदार्थानामव-  
 धारणसंभवः ॥ [ पू. २६८ ] तत्रापि निर्णयो  
 यः स्यादर्थप्रकरणादिभिः । तत्र तैरेव सिद्धत्वात्  
 म्वरस्याभिधाङ्गता ॥ तेनादृष्टार्थेष्वपि स्वर-  
 पाठोऽवगम्यते । सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञ-  
 जपेषु च ॥ '

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कथनित्तु-  
 पयोगार्थ एव भवेत् तु लौकिकप्रयोगार्थः । अत्यन्ता-  
 प्रयुक्ततम् ।

' न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णयः ।  
 शब्दानुशासनं ह्येतदृष्टं नार्थानुशासनम् ॥ '  
 तस्मान् अमदेहाद्येनपि नाध्येय व्याकरणम् । न दोदर्थ-  
 निश्चयान्नृत्स्वरविशेषपत्रोपलक्षणान्तरम् । यान्यपि च  
 ' इमानि भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ' इत्येव  
 मुदन्वयन्ति तेषामपि कानिचित्प्रयोजनतरशोकाध्ययन न  
 यमभित्ति, कानिचित्प्रयोजनाभाषानि, कानिचिद्व्ययन-

यानि । अपि च— 'अर्थवस्त्व न चोद्भातं सुरयै-  
 र्यस्य प्रयोजनैः । तस्यानुपद्विकेव्याशा बुदानाशा-  
 यल्लिपिनौ ॥' तत्र यथाऽऽपुत्र इत्याद्यनुपलब्धार्थ-  
 वादप्रयोगेऽपराधप्रतिषेध, प्रयोजनत्वैर्नोपन्यस्तः स यथा  
 वक्षितस्तथोक्तं प्राक् । दुष्ट, शब्द, इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्ध-  
 शिक्षाकारपठितमन्त्रोद्घारेण शब्दवद् प्रक्षिपता स्वपक्षा-  
 नुगमो दक्षित । दुष्टमन्त्रप्रयोगे तिष्ठते एव यजमानस्य  
 प्रत्ययः । 'यद्वेत्ता जहाति यान्त्रि तच्छ्रजमान वराति'  
 इत्येवमादिभिः, सर्वत्रिरूपयोश्चमन्त्रिनक्षेत्रेषु यजमान-  
 गामिदोषदर्शनत्वात् । तथा च 'इन्द्रमभूर्धेस' इति  
 मन्त्रप्रयोगविनाशशेष एवोदाहृत । यत् निरुक्ते 'वद-  
 धीतमपिशात निगदन्तैश्च शयन्ते' (अनगारिनः सुकैषो  
 न तत्रगच्छति कर्हिचिदिति शेषः) इत्युक्तम्, तदस्यापि  
 प्रथमसूत्रे एतन्मन्त्रं व्याचक्षते स्तान्मन्त्रव्यतिष्ठन्  
 कारणात्प्रोपनिषत्तम् । 'अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवत्  
 सत्तमन्त्रं तमन्त्रव्यतिष्ठन्, दृष्टो हि तस्यापिः कर्मान-  
 योषणम्' इति तत्तस्याप्याख्यातेन वेदनाथं प्रशयना-  
 करणात् 'न तत्रगच्छति कर्हिचित्' इति । सत्यमेवै-  
 तत् । न तु व्याकरणस्य तत्रोपयोग । कर्मप्रयोगोऽपि  
 श्रवशास्त्वत्वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेन्नैवप्युच्यते  
 निर्मूलत्वेन न स्वयन्त्या स्यात् तस्मात्तत्रमन्त्रनिवृत्त-  
 मीमाशागमेन अर्थात्तन्त्रादाव्याप्येतिज्ञानोपयोगश्च वा-  
 देतत्तत्रोच्यते युक्तम्, न तु व्याकरणस्य । 'यस्तु प्रमुह्यते'  
 ('यस्तु प्रमुह्यते बुभुक्षे विदोषे शब्दा-वशात्प्रहास-  
 यति । औऽन्तमामोति जयं परम वाग्योगिद्विदुःश्रुति  
 चापमन्दैः ॥' म भा ) इत्ये- [ मृ २६९ ] तदपि  
 मन्त्रादावप्यवश्यं स एवप्रयोगोपयोगजननेन विज्ञायते ।  
 यथासामान्यतदप्यवशात्कथा च 'हु' इति चापमन्दैः'  
 इति । स्थाप्याप्यवशमन्त्रानप्यवजमानयजतत्रैदसाव्य-  
 त्रिनोऽपि 'वदन्तो यन् आतिमियात्' इति । एतद्वचनप्रशयनेऽप्यनु-  
 गमोऽप्युच्यते । 'शाम्यो-  
 पित्' इति च 'रु' लोकात्प्रशयनेनाद्विदितप्रपदासं-  
 चयश्च, पुमान्, आक्षेपवाक्येषु चोदितप्रमानोपयोग-  
 मानुषप्रमानादिनिरूपणार्थं प्रशयनयन्ति विदोषो मन्त्रेषु  
 च अनपत्तचोदितचोदितमन्त्रार्थपर्यवशयनाहोतानर्हस्य

विदं च वाग्योगिदित्युच्यते न वैकल्यः । वैक-  
 ल्यमप्येवैवप्रयोगोऽप्यवशास्त्वत्वात् । 'यदप्यविद्वत् ।'  
 ('अविद्वत् प्रथमिशब्दे नामो वे न पृच्छति विदुः ।  
 नाम तेषु तु त्रियोऽप्यस्तीतिप्रथमवद् वदेत् ।' इति  
 महाभाष्ये व्याकरणस्य स्त्रीताम्प्रसिद्धाप्रयोजनत्वस्य  
 नार्थमुपन्यस्त, श्लो ४ः ) इति, यत्रानि सादे तामान्यस्वर-  
 पृष्ठतानमिच्छन्तिव्यवचनम्, तत्पुनस्त निमान्य लोक-  
 प्रसिद्धासात् मन्त्रानुपदिष्टनामालम्बप्रयोगविद्वौ क्ख्याया  
 तदप्रयोगोऽप्यवशास्त्वम् । न च सात्ता मन्त्रादिभिर्लेन  
 चोदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतप्रत्ययव्यतिभागाद्वारेण शब्दा-  
 वसद्व्यतिषेत्तान तदुपयोगो वाऽऽधीयते । यथा 'प्रशयः  
 सविभक्तिः सः वतंथा ) इति तत्रासिरोपदेशादिद्वयात्  
 ज्ञादोषे च पठव्यमित्यव, 'अभिरुक्तिं बह्वन्त'  
 'अग्निं यो हृन्वन्तमन्' 'अग्निनाऽग्निः तमिष्यते'  
 इत्येवमादिभिः कर्मप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याक-  
 रण वैभक्तिक्रमानालोचनेनापि वा सविभक्तिप्रयाज-  
 प्रयोगादिदेरालम्ब्याकरणम् । 'यो वा इमा पदसः  
 श्वरशो वाच विदधाति स आतिव्यवीनो भवति' ( ऋत,  
 २।१।२२ ) इति सम्प्रयेदाव्याप्येयमभिधीयते ।  
 तथा 'चरारि वाङ्मरिमिता वदानि' इति यानि  
 तावदोशरमदाः शाहत्यादिचतुष्टयं बहुत्वमप्योजनानुसारेण  
 नैदकनैरप्यस्यार्थसाध्यादिर्न्यादितिचतुष्टयानि, न  
 तत्र व्याकरणस्य ऋषिप्रवृत्तः । यत् नामाख्यातेषु  
 सर्वनिघातचतुष्टयानुवत् वैवाकरणमन्त्रमन्त्रित तदपि  
 चतुष्टयस्य लोकमिद्वत्वादेन नातीव व्याकरणेषुचम् ।  
 एतद्विषयं च उच्यमाने । तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति'  
 इत्यत्रद्वयेन स्यात् । चतुर्णामपि वदन्ताता मनुष्यैश्च  
 मानरान् । तस्याप्यवश्यं मन्त्रव्याप्यं 'पोर्धेयस्यगते  
 वण्यते ।' चरारि वाचपरिमिता वदानि' इति वैश्वदेव्याते  
 मन्त्रेण तानि चरारि द्रव्यशानुमानोपमानार्थाव्याख्यातानि  
 प्रमाणान्यभिधीयन्ते । तत्र यानि प्रकीर्तयिमादृशवैद्व-  
 वाचयताश्च पृष्ठतानुपपन्नमानादिमन्त्रेषुमन्त्रोपमानार्थाव-  
 द्याख्यासिन्धिर्यस्य ते, तानि तद्वदन्तवाच्ये वेदप्रसि-  
 नोच्चारयन्ति । यस्तु भागवदेवमन्त्र, प्रतिशयन्ति तु  
 तुरीय प्रत्यक्षमन्त्रमन्त्रोत्पन्नो मनुष्या वदन्ति समा

मन्वीत्यर्थः । पर्यमाणीमप्याद्य प्रमाणद्वय वाक्यद  
 तात्पर्योपपत्तम् । अन्वयस्तदभारविषयवाच्य वाक्यद  
 न भावति । अगमस्य पुनर्वाच्यत्वं तदभारप्रमाणताया  
 भिन्नस्य पर्यायश्रवणमनु- [ पृ २७० ] पत्रम् ।  
 यत्र उक्तं निमित्ततात्पर्यकचनानिर्देशः । चत्वारि  
 गृह्यन्त्यम् ( कठ ३।१।१० ) तु त्रिपुराणि हातुगाय  
 प्रयुक्तस्य योऽथ स मन्वाधिरूपे वाचायात् । न चात्र  
 काचित् वाच्यतापत्तिः । यत्तु चत्वार पदनामानि गृह्याणा  
 ल्येवमादिशब्दशामान्यमानस्य कर्मविनिर्माणानपञ्चमथा  
 न्तरं वाच्यते, तद्व्याकरणद्वयप्रसङ्गोपपत्तम् । तादृश  
 च वैशेषिकदिग्दर्शितं तन्मिथुनैः वाक्यं योजयितुमिष्य  
 नादरणीयम् । ' उत एतं पत्रम् ' ( कठ ८।१।  
 २३ ) इत्यसि वाक्यनिष्कल्प्यगृह्यमीमांसाश्रयोपजनपर्याय  
 वाक्यवाच्यज्ञानप्रणाम एव मन्त्रो विहायमानो न  
 व्याकरणमाद्रियत् । एव ' सक्तुमिदं तित्तवना ' ( कठ  
 ८।१।२२ ) इत्येषोऽप्यविच्छेदव्याख्यावाच्यजननमन्त्रवदा  
 धरोपयोगप्रणामार्थं पूर्वपत्रं उक्तनीयम् । आह्वितानि  
 खण्ड्य प्रयुक्त्य ' ( म भा पस्यगादिर् ) इति  
 व्याख्यानमेव । यत्र नामकरणं, योजनत्पन्तरतरण  
 ( अथुद त्रिपुरानुक्रमनरिप्रतिपत्तौ तद्वि प्रविष्टितम  
 भरत इति मंत्रः । म भा पस्य ) द्विचतुष्टयविषय  
 दृष्टान्तसारमहत्तित्तनवाचनं, तद्वृत्तित्तमत्रोपवाकर  
 णानि पूर्वप्रसिद्धा इत्येतानामाह्वयविनाशस्य च प्रथम  
 मूयस्त्वृत्तान्तान्तं योजनत्पन्तरानां च विभाषाविभाष्य  
 ' इत्युक्तम् । सर्वथा भ्रष्टाविकल्पेना नमस्करणात्  
 तं वाच्यताम प्रयोगोपविशयत्वेनाप उपायम् ।  
 ' सुतं भवति कथं ( कठ ६।१।७ ) इत्यत्र यत्रति  
 तादृशतन् विभक्त्य एव मन्त्रं निश्चय इति व्याख्यानं  
 मन्त्रं तेषां विभक्तिप्रमाणान् व्याकरणेण कियते  
 द्विचतुष्टयं वा यद्वत् । यत्तु प्रथमस्यापि तन्नि  
 शेषे यदेतं विहाय मन्त्रं उपायता तं व्याकरण  
 पत्रादेवमभिधीयते । यथा पुन मन्त्रं निश्चयं नये एव  
 एव उपपन्नमन्त्रप्रमाणं यत्तु यत्र होमकथां वाच्य  
 मन्त्रप्रमाणमन्त्रविषयतां परिहृत्यते, तन्निहायिद  
 वाहितोचरापनान्तविषय एव व्याकरणस्य ।

' ससृजानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।  
 यत्तस्य कस्य सस्कार कथं वा कियते पुन ॥ '  
 वाकरणेन यत्तु ससृजपत्राणो न ज्ञायते किं यस्तु  
 मस्किन्नतं को वा मस्कार उन्मत्तिवापिपकारापूर्वमाधन  
 समन्यायनानां कियते इति । न तावदस्ति शब्द  
 त्वर्णोपपत्त्यसिद्ध्या । सर्वत्रातिप्रसङ्गेन न  
 व्ययस्था हि सिध्यति ॥ शब्दत्वे ससृजे स्वादि  
 ध्वनीनामपि साधुता । वर्षत्वेऽप्येकशब्दीना  
 गाचादीनां च तुल्यता ॥ ' एतन्न वण यत्तिसस्कार  
 शब्दः । [ पृ २७१ ] ' गमद्विपु गमकारद्वियं  
 ससृजससृज कचिन् । गाध्यादिपु स एवेति  
 साधुरेव प्रसज्यते ॥ एत प्रत्येकसस्कारे न कस्य  
 चिदसाधुता । समुदायस्तु नैनास्ति तेषामयुग  
 पच्छ्रुते ॥ ' यथा तादृशयस्य प्रवृत्तिय एव तेषां  
 तिनष्टं तुल्यतायां सस्काराण्येवमेव । ' वर्तमानाऽपि  
 सस्काराण्येव नैनातिष्ठते । तादृशेव तिनष्टयेत्सा  
 यात्र ससृजं तुमिष्यते ॥ न च ता ससृजता भूय  
 कश्चन द्रव्यमि कचिन् । सक्तुनामिदं सस्कारो  
 होमेनेप प्रसज्यते ॥ ' यथैव होमससृजानां भस्म  
 सात्त्राणं उक्तत्वा पुनः प्रमाणविशेषो मन्त्राद्द्वितीया  
 प्रतिपादितमस्कारार्थत्वरिप्रदे मन्त्रो होममन्त्रात्  
 विधिरिति सर्वथा अशक्यत्वं प्रमाण्ये इति मस्कारानां  
 अयम्, तथैव शक्तिरूपत्वात्सस्कारवत्त्वं सर्वानय  
 कत्वप्रसङ्गः । तस्य चोपपत्त्यमनियमोऽभिहितो यथैव  
 नियमः तस्योपपत्तिरिति वाच्य उभयथा विच्छेदप्रयत्नमिति  
 म एतन्न यत्तिसस्कारमवमानानि इत्यस्य शिवात्  
 माहात्म्यं यत्तु न युक्तं परिकल्पितम् । ' अन्तरविप्रसृष्ट  
 च धनुःयन्तियमो भवेत् ॥ ' इतिोष्णातिर्यस्य  
 श्रुत्यायो नु यद्वै मचेत्तम् ॥ ' यथाऽपि सस्कार  
 कार्यपदेत्वं भवदयम् । ततश्च सुनरा प्राप्ता प्रयोगो  
 त्यस्यशास्त्रता ॥ ' वाक्यप्रतियान्त्यान्तं येषां  
 इत्यन्तं प्रमाणं साधुत्वेऽपि नियममूलत्वं द्रव्य  
 नित्यकरण स्वयमन्त्रव्यतिरिक्तम् । अथ व्याकरणो  
 र्थमं ससृजोऽपि निमित्तम् । ततो व्याकरण  
 इत्येव वेत्तव्याप्यप्रमाणता ॥ अद्वैतोपायमानव

क्षणान्न स्वात्क्षणान्तरे । तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥ तस्मात्प्रथमं सुम्त्वा नित्यः संस्क्रियते यदि । विद्विष्यत्स्योऽपि संस्कारस्ततो नैवास्त्य संभवत् ॥ विना व्याकरणाद्यतिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया । अष्टार्थेषु संस्कारो विध्यभावात्प्र गम्यते ॥ [ पृ. २७२ ] दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् । न हीष्टं भोजनार्थानां शीहीणां श्रोत्रात्फलम् ॥ कर्मप्रकरणान्नात्वा न च व्याकरणिका । येनापूर्वप्रयुक्तानां शब्दानां संस्कृतिर्भवेत् ॥ इत्यादिविधिव्यापि संभरी व्याक्रियारिधिः । पौरुषेयं कथं यस्तु विद्यया-च्छाश्वतो विधिः ॥ तेनानारभ्यवादेऽपि विधि-र्नैवास्ति तादृशः । अनारभ्य विधिवे च न कर्माभ्यन्तसंभवः ॥ ऐराण्विकं हि संस्कार्यं यत्कृती स्वात्सुनादिवत् । तद्वद्वारेण ऋतुमातितं लोकन्य-मिचारिणः ॥ लोकवेदगतत्याच शब्दानां व्यभि-चारिता । अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापितं क्रतुम् ॥ आज्ञास्योऽपस्थितः शब्दः संस्कृतं शक्यते कथम् । नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमा-श्रितविभुत्ववत् ॥ वर्णसंस्कारमात्रं च यदि व्याकर-णाद्भवत् । प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोत्तरेण प्रयो-जनम् ॥ समुदायस्त्वपरतुलाश्रेय संस्कारमर्हति । प्रत्येकं च भवैवाद्भूद्विधिवर्मः प्रतीष्टकम् ॥ न च स्वल्पद्वाराभ्यो वर्णैः शब्दस्य कश्चित् । येन तत्संस्कृतिः सि ल्येस हि पूर्वं निराकृतः । स्फोट-गोशब्दाहात्त्वमभूदो पदरक्षणम् । गगारादिपद-व्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥ सर्ववर्णसमूहोऽपि न संस्कार्यः कथंचन । न तस्यार्थप्रयुक्तवमसि हानमिधानतः ॥ अथ त्रिचसुरा वर्णाः संस्क्रि-यन्ते पदे पदे । संख्यामात्रस्य साधुत्वं तथ स्यादितरेष्वपि ॥ संस्क्रियेत्तानुपूर्वी चेच्छब्दधर्मो न सेष्यते । महणोपारणसत्याहान्यादियु च संभवान् ॥ प्रहणोपारणे पत्र संस्कार्यं यदि मन्यसे । कर्मणः कर्मसाध्यत्वमुपदिष्टान्निपे-स्यते ॥ १

[ पृ. २७३ ] वक्षति हि- ' कर्तृगुणे तु कर्मा-समागमद्वान्यमेव स्थान् ' ( ३।१।१०।१९ ) इति । ' तात्पादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवत् । वैद्योपदिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥ मनो वा पुरुषो वाऽथ संस्कारास्यदुमित्यते । शब्दानु-शासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥ शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते । शब्द-स्याननुशास्यत्वाद्द्वयर्थं तदनुशासनम् ॥ स्फोटवादे च संस्कारः सुवरं नोपपद्यते । असन्तो तत्र हि स्वातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥ गम्याफोटस्य पेरिष्टः सर्वान्यववर्जितः । नामात्वात्तादि ( आदिशब्देन निषानोपवर्णोः परिग्रहः ) संस्कार्यं तेषां शब्दा-विषयाणवत् ॥ अपोद्धारेण संस्कारो यद्यत्राभ्युप-गम्यते । शुद्धं गद्यादपोद्भूत्वं किं न संस्क्रियते यनाक् ॥ अन्यायनमात्स्व्यावपोद्धारो यदी-ष्यते । ग्रच्छब्देण साहचर्याच्छगशुद्धस्य किं न सः ॥ गवयादिषु नाज्ञानां नादृश्यं यत्रिद्वर्जितम् । सत्यावयवसामान्याचदिहापीड्यते तथा ॥ वाक्या-धिकरणे चैतद्विल्लरेण निराकृतम् ॥ तेनापोद्धार-संस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥ अन्याचक्षीत् शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्भूतान् । एतेनैवाप्रमाण-त्वमस्य माहेन्द्रजाडवत् ॥ अशिष्यत्वाद्दशास्त्र-मेयं तापत्वदं प्रति । वान्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥ अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता । वाक्यमेवंविधं चेष्टं न पदान्मर्थ-वर्जितान् ॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चि-द्ब्राह्मणकम्यले । देवदत्ताद्यो वाक्ये तथैव स्मुरनर्थकाः ॥ १

इति बहुप्रयुक्तक्या केरलस्य वाक्योक्त्यर्थप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्यानामप्यनाथमेव व्याकरणमपि व्याख्यान युक्तमासीत् तदनाश्रयत्वात् सूत्रमिति कभाष्यनारवदेव [पृ. २७४] पूर्वापरविकल्पमभिधानेहीनाकारेणैव मुक्तप व्याकरणस्य अप्रत्ययित्पुत्रप्रयोगोदाह दंसितम् । ' अतो विधानभूयिष्ठाद्दिदृष्टमूलवर्जितान् । निष्कलाश्च व्यनस्याने शब्दानां नानुशासनान् ॥ ' तत्र-



‘स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु ।  
 शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवहोपयुज्यते ॥’ तेन  
 सर्वेनापितयं सर्वं साधन इति । अत्रानुमानप्रयोगाः—  
 ‘गार्वागोण्यादयः शब्दाः सर्वे गौत्वस्य वाचकाः ।  
 वृद्धैस्त्रय प्रयुक्तान्नास्त्रैस्त्रैल्लेख्यमादिवन् ॥ एवं  
 साधुत्वमेतेषां सर्वेषामर्थसाधनात् ॥ श्रीब्रह्मा  
 न्नापशब्दत्वं पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥ अनादित्वं च  
 सर्वेषामव्ययनधारणान् । वस्तुर्वक्तुः पुरो वृत्ते-  
 शस्यं वस्तुं गवादिवन् ॥ साधुभिर्भाषमाणानां  
 नादृष्टफलकंभवः । दृष्टार्थत्वाद्यथा धूमादग्नि  
 देशोऽवगच्छताम ॥ अशास्त्रविहितत्वाच्च बुद्ध-  
 शब्दाभिधानवन् । शास्त्रं नावेदरूपत्वात्माहू-  
 च्याक्रियादिवन् ॥ वेदमूलत्वाऽप्यस्य प्रमाणत्वं  
 न कल्पते । अनेदविपर्ययान्नादृष्टादिनिगन्ध  
 वन् ॥ शास्त्रान्नमपि नैवेदतादर्थ्यात्क्रियादिवन् ।  
 अतादर्थ्यं विनाऽप्यस्माद्भेदेनार्थावबोधनात् ॥  
 न च शब्दप्रयोगाङ्गं भिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनान् ।  
 यदीदृशमनङ्गं तद्दृष्टं नेत्रानुमानवन् ॥’ यथा हि  
 चतुरादिब्रह्मानवेक्षणादिविज्ञानसिद्धौ तत्रविनायावपि  
 प्रथमं चतुरानुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञानस्याङ्गमेवं  
 लोकनेदिदमन्प्रयोगोत्तरवाङ्मणीततया व्याकरणमप्य-  
 नङ्गम् । ‘तस्मात्पर्यायशब्दत्वाद्वाच्यदेनरुद्रश्रवन् ।  
 आचारेण प्रयोऽयत्वं न शास्त्रार्थैर्निराहितम् ॥’  
 शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ।  
 २५ ॥

भाष्यम्— ब्रह्मा प्रथमेन शब्दप्रकारित- वायु-  
 गभिरुत्थितः, उरगि विशीर्णं, कण्ठे पितृतिनं, मूदान-  
 माह्वय पगवृत्तं, यक्रे पितृत्वं विशिष्यान् शब्दान-  
 भिष्यनक्ति । तत्र अपराधेनानुपयुक्तमित्या । यथा शुक्रे  
 पतिष्यमीति कर्मि पतति, गरुडुत्पत्प्रयामीति दिवस  
 दृशति । ततोऽपगमात् प्रवृत्ता गाकारयो मधेपुनं  
 भिषोमनोऽभिषिञ्जतशरणां एतेति ।

वा— एवं प्राने अभिधीयते— ‘अनेरान्तिरना  
 तापदधापत्तेरिहोच्यते । अन्यथाऽप्युपपन्नत्वा-  
 त्प्रयोक्तार्यावबोधयोः ॥ पाचकशब्देन यानु न

कथंचित्प्रयुज्यते । प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता  
 श्रवम् ॥ संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये ।  
 श्चार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ॥’  
 दृढविपर्ययज्ञानान्तरं सहस्ये च सम्पन्नानोत्पादति-  
 भाराङ्करैकदेशान्तारणार्थं संशयोत्पादानामात्रमेव साध-  
 युक्तम् । अथवा— ‘संसिद्धव्यवहारत्वादानादित्वं  
 यदाश्रितम् । अपराधप्रसङ्गेन तत्रैवा संशय-  
 क्रिया ॥’ यदि लोकान्तेन वाहः परमुत्ताच्छन्दः श्रूयते  
 ताद्येन सर्वेण सर्वदोचायंते ततो बृद्धव्यवहारपरम्पराया  
 स्या गवादिभिरिव न गवादिभिः कश्चिदपि कालः श्रूय-  
 भासीदित्यध्वनात्वादिनादिभङ्गीक्रियेत । अपराधकस्य  
 शब्दस्य सम्भवान्तु तदाशङ्क्या सत्या नैकान्तनः सर्व-  
 पामनादिरन्म् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्त्यायावधारित-  
 प्रयत्नाभिष्यक्तिरेव हेतुत्वेनोपदिश्यते । अपर आह ।  
 अत्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागितेति । यो ह्यस्मद्वि-  
 प्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारण-  
 मानासर्वे समानविधानात् मधेयुः । यदा त्वप्रयत्ननिष्प-  
 त्तिरपि शब्दे सम्भाव्यते तदा तत्रापराधकस्यान्तरापत्ति-  
 प्रसङ्गात् निषेधोऽपि । सर्वप्रयत्नानां समानविधानत्वम् ।  
 अथवा शब्दविपर्यय प्रथमस्यैव या निष्पत्तिस्तस्याम-  
 पराध मुनिपुणानामप्यविकल्पकत्वात् दृश्यते किमुना-  
 निपुणनिपुणकरणानाम्— यत्र प्रयत्ननिष्पत्ताय-  
 पराधः कृतात्पदः । शब्दे न तदभिष्यङ्गस्ये प्रस-  
 जक्येन धार्यते ॥ अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु  
 साधुता । सापराधेषुसाधुत्वं व्यक्तस्यैवं च  
 तरुता ॥’ लोकेऽपि च— ‘अयिनष्टे यिनष्टे च  
 दृश्येते साधुमाधुने । तथा सति च तद्द्वारा  
 सिद्धिः शब्दापशब्दयोः ॥ यदा सत्यत्वमेवेत्  
 साधुत्वमभिधीयते । असत्यत्वमसाधुत्वं धर्माधर्मो-  
 पयोगश्च ॥ धर्माधर्मव्यपस्था हि सत्या-  
 नूननिबन्धना । रिद्धिमप्रतिपिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा  
 सशास्त्रता ॥ अर्थमत्य यथा वाच्यं शब्दमत्वं तथैव  
 हि । शब्दानुत्वं च हानव्यमर्थांनुत्पदेव न ॥ एवं  
 सति व्ययस्थाने भक्ष्याभक्षयविभागान् । प्रयोगो-  
 त्पत्त्यशास्त्रादिनि हेनोरसिद्धता ॥’ अथवा यद्-

न्त् 'साधोर्नित्यसक्तत्वाद्साधोरप्रसङ्गत । न धर्मनियमोऽस्तीति तत्रैवमभिधीयते ॥ अपराधस्य भागित्वाद्बुभय साधकाशकम् । साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥ ' यदि हि साधु प्रबुध्यमानो न कश्चित् कदाचिदपि विनश्येत्तत्राशक्तित्यमाहः तत् । नित्यत्वापवादभावेऽथ नियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् । यदा तु अपराधभासिते तस्मिन् दूषोरप्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमसारेण शास्त्रस्य न विषयः यावान् । एक एवायं शब्दः पुरुषावपि प्रमादकारणपरिभेदाच्चात्ता गर्णयुक्तानिरेकन्यात्पुत्रवत्यामनुपत्तयेन तेन अपभ्रमास्येण यद्वाप्य तस्मात्प्रतिपादकस्तीति न पर्यायकस्यनया वाच्यत्वात्तत्रैकान्तसिद्धिः । किंच, 'देवदत्तादिनामानि नि सद्धिम्यानि यानि च । यत्सैस्तत्सादिद्वेषेण नादयन्ते तैश्च सश्राय ॥' तत्सादिशब्दादपि हि बालपदवाद्यत्तदनुकारित्वोरुद्दिष्टानुवादाद्देवदत्तार्थप्रयत्नपुलकमान कथयित् प्रयोगप्रयत्नदर्शकान्प्रयोगे वाच्यत्वं मध्यवशेत् । 'अपभ्रशाश्च ये केचिद्ब्रूवा गाव्याश्रयो जने । तेऽपि गाव्यादिरूपेण नादयन्ते व्यभिचारिता ॥' कतिपुत्रिदेव यावादिषु चिरानुवादाद्वाव्याश्रया साधुत्वप्रान्तिर्भवेत् । ये तु तत्रत्येव जडप्रायज्ञानकरौ-रभिनयनात्पारिरूपेण विनाशयशब्दात् प्रबुध्यमाना प्रकृत्यनुसन्धारेण वा अर्थं प्रत्यापद्यत तत्राप्यन्ते, तेष्वपि प्रयोगप्रयत्नदर्शनमस्तीत्येकान्तकथा । 'तत्राश्रित्यत्तदुच्यतेऽथ हेतुस्यैवपराधमाक् । अनेकान्तिवत्तदोपात्र ह्यसौ साधनस्य ॥ अन्ययोश्चावि-नाप्यश्च शब्दोऽपभ्रद्यन्ते तथा । तथा हेतुरनेकान्ताद्देवतासासत्यव्युच्छति ॥ तस्माद्ब्रह्मप्रयोगेऽपि पुनरपि विचारणा । वाचकोऽयं न चैत्येव सति वाऽस्मिन् निर्णय ॥'

अन्याथशानिकक्षद्वयम् । २६ ॥

भाष्यम्— न चैव ग्वायो यत्तदा शब्दा एव-मथमभिनियमनात्, सर्वेऽपिच्छिन्नवारण्यया एवेति । प्रयत्नानुसंगत्वात् अभ्युपगम्यते षट्पदात्साधुशब्दे-ऽप्यप्यते प्रत्ययेऽप्यकल्पते । तस्मादनीयामेवोऽनादि-

रूपेऽप्यशङ्कः । हस्त ३२. पाणिरीत्येवमादिषु त्वमि-  
मुञ्जोपदेशादादिरनीयामप्येन सवर्ष इति ।

वा— सश्रायशब्दात्परपक्षे नितेऽपि स्वपक्षसिद्धि-  
कृतंभवेत्येवमर्थमुत्तरसुश्रुम्— 'अन्याथशानिकक्षद्वयम्'  
इति । ३५ पुनरिदमन्याव्यम् । तदुच्यते— 'वाच्य-  
वाचकत्वात्पर्यनियमो योऽभिधागत । सन्त्य-  
सादनेऽप्ये स्वरूपात्सोऽपि हीयते ॥' एकान्त-  
कथारे हि वाच्यवाचकयोः अन्योन्यासेवात्परपर्याय-  
सम्पत्तिरन्यतरस्यापि तत्रैकत्वे सति म्यभिनयात्  
नियमहानि । किंच— 'सापार्थ्यं सर्वभावानामर्था-  
पत्याऽवगम्यते । एकसामर्थ्यात्सिद्धेऽर्थं नानेक-  
तत्र लभ्यते ॥' अत्यतश्च हि वाच्यप्रत्ययान्पथा-  
नुपपत्तिसामान्यमणिका वाचकवाचिरेकत्रैव कल्पिता तद-  
गुणार्थपक्षेऽप्यपि चेदनुगम्यते को नाम तत्रैवैववाच-  
कत्वस्यन्यतरस्याय लभेत । 'नामा च व्ययहाराथ-  
मर्थत्वाभ्युपगम्यते । तेनैकेनैव सिद्धेऽर्थं द्विती-  
यादि च निरपकम् ॥' किंच— 'विकल्पस्याष्ट-  
वोपत्य पुरस्तादेव वर्णितम् । स चेदनेकशब्दत्वे  
निश्चयेन प्रसज्यते ॥ नामान्तरे श्रुते चार्थ-  
सिद्धिर्ज्ञोऽन्य प्रतीयते । सज्ञा चोत्पत्तिसयो-  
गात्' इत्यनेतद्वदिष्यते ॥ या तु हस्त कर-  
पाणिरीत्यज्ञानेकशब्दता । अनन्यगतिक्त्वेन सा-  
दृशरमरणेन च ॥ एकशब्दत्यनुसारेण यास्त्वन्ति-  
गति कश्चित् । उपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानु-  
गम्यते ॥ तस्मात्स्वरूपसन्त्यशब्दार्थत्वनिर्ह्वयेन ।  
एकैकनियमादेव गति साक्षान्त्यगोचरा ॥'  
यथा च प्रवृत्तिषात्पर्यदारण अपभ्रशा प्रवृत्तिमेव  
शक्तिमात्रिमात्रकत्वोऽप्यप्रतिपत्ताऽप्ययोग गच्छति तथा  
'तदवच्छिन्नानुरूपत्वात्' ( १।१।२८ ) इत्यन-  
वर्णमिष्यते । 'तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चिदेवार्थ-  
संगत । तदुपस्थापनेनान्ये बोधकासा-  
शक्तिजा ॥'

यत्र तत्त्वमभिधोमविशेषात् स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्— क्व पुनस्तत्र तत्र शब्द विहायम् ?  
शब्दमिहाह । अर्थिनो धर्मिषुवा भवन्ति । दस्यते

चाभिव्युक्तानां गुणवता भविसारणमुपपन्नम् । प्रथमं चैतद् गुणमानं न भ्रष्टयते इति । तस्मात् यमभिव्युक्ता उपरिगन्त्येव एव साधुरिति, साधुरित्यनन्तरम् ।

वा-- [ पृ. २७८ ] तुस्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्य तरावधारणमशक्यमिति चेत्, अत आह-- 'तत्र तलम निमोगतिरोगात्स्यत्' इति । क पुनरभियोगः ? को वा तद्विरोधः ? कथं वा तेन वाचकत्वरनिरूपणमिति । तदुच्यते-- 'लक्षणश्रयणाभ्यासाद्भियोग प्रवर्तते । तेन लदान्तरज्ञानं तद्विरोधोऽभिधीयते ॥' प्रतिपदपाठो ह्यनन्यादलनताशक्यसदभावे च लक्षणा-नुसरणमेवैक अशोपलक्ष्यनिरूपणमतेन अनर्थायते । 'तस्मात्त्र लोकेष्वेदाभ्यां कश्चिद्व्याकरणादृते । याचकाननपध्नात् यथानन्तरानुमुहति ॥ तस्मा मस्त्यापरिज्ञाने पारिषोष्यानिरूपणात् । अर्था-परत्याऽपश्चदानां निश्चयो नोपपद्यते ॥ लक्षणानुगमात्तानु यद्विरेव प्रयुञ्जते । नियतप्रतिपक्ष-त्वात्चात्यर्थपक्षिस्रय ॥' [ पृ. २७९ ] तेनो-मपश्चान्त्य अत्र व्याकरणमेवोपाय इति तत्राभियोग-विशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयोगात्प्रतिपाद्यतादिति लक्षणे तन्मूलसमनादितरेतराश्रयणमुक्तं तदोक्तं गणहारप्रसिद्ध-प्रतिपादकप्रमाणेन अनिर्णीतपारमार्थिकताचकत्वेरपि व्याकरणानुपपत्तौ पदे केषांविस्थापनमवादाय पुनस्तैरेष्यन्वास्यापकपदस्युत्तरनिर्णयत्वरिहिरिष्यते । 'यदि वाचकृतनादौ न स्याद्यास्तरणादृते । न चिह्ना येत वा तत्र भवेद्व्योच्यमश्रयणम् ॥ निर्जाते वाचकत्वेऽपि तदपध्नासकरान् । विवेकप्रतिपत्त्यर्थ-मिष्टा च व्याक्रिया स्मृति ॥' तेन मदीर्णां संकीर्णं वाचकं नोपपत्तौ वाचकं वाचकयोर्भ्रमप्रतिपत्त्ये-नापुनस्तथा, वेदे साधुपदमात्रदर्शनादनयक व्याकरण मिति चेत् । न । अहं प्रतिपत्तयत् । 'केचित्तान् स्थिता एव साधयो लोकेष्वेदो । सर्वज्ञाना-गतान् विद्यातो वा साधारणानपि ॥' यथैव लीटिप्रतिपदतात्पर्याय एव वेदोऽपि सर्वं ज्ञानं गतं सद्दति भाऽअपानि स्मृतं अप्येदम् । 'प्रकृतिप्रत्ययानन्तराद्यन्तं पदराशय ।

लक्षणोतानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥' एतेन पुरुषार्थेकराद्योऽप्युत्तराश्रयणज्ञानसाध्यसाधनभाव-विधिसाक्यगतपदव्याक्रिया तस्मात् पूर्वप्रसिद्धतन्मूलक-कल्पनागतेतरेतराश्रयणप्रसङ्गं प्रयुक्तं । यदि ह्येकान-न्तेन 'तस्मान् ब्राह्मणेन म्लेच्छित्तवै' 'एकं शब्दः सम्भ्रजात सुप्रयुक्तं शास्त्रान्वित स्वयं लोके काम-धुग्भवति' 'तस्मादेवा व्याकृता वागुचते' ( तैसं. ६।४।७ ) इति चैवमादिनतुपुरुषगतनियमविधिदर्शनी-त्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितं यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवेत्तत एव पर्यवोगः प्रगम्येतापि व्याकृतसाध्यो वेदविधिवेदविध्याश्रय च व्याकरणं कथमनकल्पियते इति । यदा तु किंचिद्व्यभिचिन्तयति तद्व्यभिचिन्तयति विभागद्वारप्रक्रियात्मकं व्याकरणं स्मृतिव्यभिचिन्तयति भावात् अन्यास्यानान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्यात-प्रतिपेक्षवर्जनपदकस्यापि अवगम्यमानवेदविधिपूर्वत्वात् अनादित्वे सति सर्वेषां वेदेषु दियूपाहवनीयाभ्यर्चुर्गोदो-हनादिसंस्कारप्रतिपत्तिसाधनविधीनामिव सर्वदाऽनवगत-पूर्वापरविभागमवचये [ पृ. २८० ] अत्र तादृष्टार्थत्व-मेव केवलं शास्त्रपरमार्थानीनम्, तदा सर्वकालव्याक्रिय-माणविद्यमानशब्दनिधयविधेर्न किंचिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वयतिरिक्तसाध्यतापुताभावात् वाचका-वाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमाश्रयण-त्वात् साद्यदिसाधनामवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकेविरोधात् मेर्वादिशब्दमवाक्याश्रयात्प्रसिद्धन्यूनातिरिक्तविपर्यय-वर्णपदयतिरिक्तप्रसिद्धमप्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तत्राभिधीयते-- 'समुग्धवाचके लोके लक्षणा-द्व्याचकं स्फुटं । गम्यते स्मरणं चोक्तमाचाराद्बल-वत्तरम् ॥' लोकं व्याकरणस्या हि मिश्राम्यामिष्टं वाचकमिद्विधिति तावदेव लोकेऽप्यवहासत् वाचकत्व-ज्ञानं जायते यादत् व्याकरणानुगतं नान्युपपद्यते । यथा तु तत्रोपार्थमेदेन प्रतिपत्तिहादा 'तेष्वदंशान-द्विदोषस्य समा र्तिप्रतिपत्तिः स्यात्' ( १।३।४८ ) इत्युच्यते शास्त्रस्या वा तस्मिन्तरान् इत्यने-नेऽन्तरेण व्याकरणव्यवस्थागतप्रतिपत्तिसंज्ञायास्तदा मिव्युक्तपुपपन्नपिपर्यय वा पूर्वमेव स्थापितम् । 'तर्केणा-

याचकत्वं च वर्द्धोकेन वाच्यते । स्मर्यमाण-  
विरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥ ' यथेन तुल्य-  
गिरःपाण्यावाक्येभ्यः संकीर्णोक्तदृष्टिप्राप्तेषु ब्राह्मण-  
रिषु नातोपित्तुसकसमरणादेव वर्णविशेषकारणं भवति  
तथा साधुसन्दाहकारणमीति लोकविरोधाभावः ।  
' यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्गोसंकरम् ।  
यद्वत्तः स्मृतिवाच्यः स्यात्तथा साचकर्मकरम् ॥  
आदित्तत्र स्मृतैः सिद्धः प्रत्यक्षेणापि गम्यते ।  
साध्यसाधुविभागोऽयं कुशलैर्वर्णभेदवत् ॥ '

यो नाम स्मृतिप्रतीपादितोऽयैः कर्मकल्पव्यवह-  
नियतशस्त्रज्ञातः शब्दो यदा मत्तित्प्रीतिं तोऽत्यन्तं  
प्रथयावधिपक्षतः केवलशास्त्रमूल्येन स्यात्प्ये । यस्म  
त्यादौ समागमनितविषये कृते तदनन्तमेव प्रथममपि  
विचारम्यातजनितसहस्य चाम्यातजनिततत्पत्नादि-  
विभागविषयमपि साध्यसाधुव्यवहारयोगेनमुपवाच्यते ।  
' तामै सर्वेण यो नाम साध्यचेच्छब्दसंकरम् ।।  
तस्य प्रत्यक्षवाधोऽपि वर्णसंकरवाचवत् ॥'  
तेन अथयद्वगतवाच्यतापदानस्यैव सगलप्रमाण-  
विरोधः शक्यो वर्तुं न स्मर्यमाणशास्त्रपुरषस्येति  
निरस्यता । तेनादृष्टत्वेन्यायननियममपिपेक्षदत्तं धर्म-  
धर्मकारणतत्कृतमपि [ पृ. २८१ ] साध्यसाधुसंज्ञानमु-  
पपस्यते । यस्तु आह— ' साधुत्वं नेन्द्रियमाद्यम् '  
इत्यादिभोक्तम् । तं प्रति एवं वक्तव्यम् । ' साधुत्व-  
सिन्द्रियमाद्यं लिङ्गमाद्यं च विद्यते । शास्त्रस्य  
विषयोऽप्येव प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः ॥ ' इति ।

प्रसन्निसाधुत्वादिदोषवर्जितानिषकत्वादिशस्त्र-  
विषयव्यवहारविषयकमाद्यकारणानां स्मर्यमाणविनह-  
काचकर्मविषयधर्मशानेनोदात्ताविषयिन्द्रियमाद्यवत् ।  
तदुत्तराद्यव्यवहारप्राप्तौनापेप्रतिवसितवित्तज्ञानत-  
पत्नीप्रत्यययोगानवयवागमेकादिदिङ्गमप्यत्रमित्यारि-  
विद्यते । शास्त्रस्य न द्विविधम्यानि धृतिस्मृतिरूपस्य  
स्येतेरेवशरीरवसिन्द्रियमाद्यकारणविषयस्यार्था-  
नयनार्थव्यवहारार्थं न अयमेवविषय एव अन्तेऽपि  
विषयः । अविनष्टैः शब्दैर्भाष्यमात्रेण म्यांस्तौवरागो  
मात्रः । यत्ते च कर्मन्वरादेर्भाष्यमात्रकृतमित्य

यद्वत्तः प्रतिपिदाचरणमित्युक्तव्युत्पन्नसद्वः । यथोक्तं  
' चाभोगमिद्वदुप्यति चापशब्दैः ' इति । एतौ शब्द-  
पक्षौ न शास्त्रादृतेऽप्येन प्रतिपादित्युं शक्येते इत्यपीव  
शास्त्रविषयः । दाम्यामेव च विधिप्रतिपेक्षाम्भामिनष्टैः  
शब्दैः स्मर्यमाणसंकराकामो भाषेत न विनष्टैरिति न  
प्रतिपाद्यव्यवहदमनन्ताविधिप्रतिपेक्षकस्यनप्रसङ्गः । न च  
विधिप्रतिपेक्षविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रत्येकस्वरूप-  
शासनार्थेनेत्येतादीश्रमाशास्त्रिदम् । न हि ' अविनाशी वा  
अरे अयमात्मऽनुचित्तिप्रमं ' इत्यादि, ' चतुस्त्रि-  
दाश्रीनामि सरस्वत्या विमशमश्रमभरणे ' इत्येवमादि-  
वाक्यदोषाया च शास्त्रगतानामर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न  
सम्भवे । नापि तदप्रतिपादने शास्त्रान्दवाच्यवशायाः ।  
अथापि विधिप्रतिपेक्षामनेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति  
शक्तिः परिभाषा साध्यवेधविधाः साधुसन्दाहः स्ये-  
तथा इदोदशो विधिः समन्वयेव । यो वाच्यतात्त-  
वगतदृष्टकलागो व्यवधिनष्टैः शब्दैः मापिद्विच्छेत् स  
चेतामैश्वर्येणेतत्कर्ममायाव वर्णम् उपाददीत नाभिभक्त  
न्यूनाभेति यावद्वयं विधिप्रतिपेक्षो शक्यो दर्शयितुमिति  
शास्त्रविषयतस्त्रिद्विः । निःप्रतिपेक्षद्वयव्यवहारकृदेवद-  
त्तादिगप्येवमवाऽपि च सर्वव्यवधानं विनष्टाविनह-  
रूपैः अयस्यं भवितव्यमिति शक्य विशतुम् । एवं  
भाष्यकारानुगतवैदिकप्रामाणिकानांशादृष्टादपि तद्विष-  
लौकिकविनष्टरूपमानं दर्शयितव्यम् । तथा लौकिकार्थ-  
प्रत्ययेथार्थितशच स्तरार्थवर्तितत्त्वमात्रादेकः साधुता-  
निश्चयः । ततः संभवत्प्रादात्त्वव्यवहारैस्तुयनिमित्तवा-  
ग्रहस्य र्जनैः तलसाध्यव्यवहारव्यवहारव्यवहारान-  
याद्वयव्यवहारव्यवहारो सा सिद्धमेव साधुसंज्ञानम् । ' अप-  
भेदेषु साधुत्वं तुकर्यायत्वाद्युक्तव्यते । क्लृप्त्या-  
भावमागेषं तस्याभावोऽपि निश्चितः ॥ ' इति ।  
[ पृ. २८२ ] ' पण्यमपि प्रमाणानां साध्यसाधु-  
स्यानिर्णये । कयापारोऽन्तीति को लक्ष्येत्साधुत्वं  
निष्प्रमाणकम् ॥ यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति  
ससंकरः । अभियुक्ता विवेक्यन्ते तथाऽपि  
शास्त्राणादिवत् ॥ यथा च पद्मरामादीन्वाच्यवर्तित-  
कामिभित्वा । परीक्षायां विज्ञाननिं साधुत्वमपरे

तथा ॥ यथा रत्नपटीक्षयां साध्वसायुत्वलक्षणम् ।  
तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥ ’

पौष्टयेव शास्त्राणामनवरमनामपि च तदनुगतसाधु-  
त्वानन्तरदर्शनात् पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्य  
परम्परवचनन्यायप्रसङ्गः । यावानिह अदृष्टार्थाः स  
वैदिकविधिप्रतिषेधत्वादेवोपपन्नः । तत्सिद्धपर्यायिनष्ट  
शब्दरूपज्ञानं वेदसिद्धप्रयोगसमादि याकरणान्वाच्यान  
पारम्पर्येण सद्यः पत्र्यात् सुलभमिति न पुरुषट्तरन-  
निमित्तशेषप्रसङ्गः । यत्तु दृष्टार्थेनात् स्वशामर्थ्यप्रसत्त्वा  
देव ‘अग्रते गात्रमर्थन्त’ ( ६।२।४।१९ ) इति  
वाचकभाष्यनिधानमनुपपन्नमिति तत्रधिरूपेणैव उत्तर  
दास्यते ‘नियमार्था वा भुनिरुच्यते’ ( ४।१।९।१८ )  
इति । यत्तु अग्रत्वकार्थेन अपत्रयानामप्रसङ्गादप्या  
पर्यायान्ते नियमानुपपत्तिरिति । तत्रोच्यते- ‘नियमः  
परिसरत्या या न व्याख्याद्विनेष्यते । नित्यता  
मात्रप्रती तु नियमः किं न लभ्यते ॥ ’  
यत्तु भाष्यत्रये कदाचित् अविनष्टेन भाषिते कदाचित्  
प्रमादाद्यन्तित्रापप्रदोनाप्यधिनिबोधनादिना वा शब्द-  
रहितेनैव प्रथापयेत् । ‘अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽप्यद्वयं  
साधुभाषा नियम्यते । नियोगेन हि तां श्रुत्प्र-  
पूर्वं साधयिष्यति ॥ ’ यत्र च नियमेऽन्यनिवृत्ति  
रसर्वं क्लृप्तीया तथाऽपि शाश्वदस्मृतिव्यवहिताना  
कालरुद्धपरिभाषितानाकरारगृहीताना च अप्रशब्दाना  
( विप्रदृष्टाभिषाधिकालरुद्धोक्तानामप्रशब्दानाम्, रुद्ध-  
पदशाम्भवे योऽस्मद्व्यग्राण्यधिर्दीर्घकालप्रयोगे यश्च रूप  
माश्रीक-‘म्लेच्छभाष्यत्रय- साधुशब्दसादृश्यामभ-  
अर्थे, तदुपपत्त्यन्वयकारणकस्याप्य आत्मना साधुनिर्दे  
षान्दर्शनं गृहीतानानित्यर्थः ) समर्थानि प्रयोगप्रसङ्गे  
साधुनिषेधनं स्यात्ति ।

अपरा नैत्रपगव्यानामनुपपत्तये षेचिन् एकत्रिषा  
त्रिपदानेकद्रवगुणारिद्विनिषायां प्रप्लुरमिति ये साधु  
निषेधनं स्यात् सैत् । द्वि [ पृ २८३ ] ‘माधूनेन  
प्रयुजाना नामयेयुरयत्नत । सा त्रिनीजद्रदित्येय  
नियमन्मात्रियच्छति ॥ ’ तथा ‘शो विदग्ध स  
नैत्रेन । शयेरमाश्रीदोपनिव्यापूर्वेषु ’ ‘अभिदृष्ट्वा

अपचित य. ’ इति नियम्यते । तथा ‘दुष्टः शब्दः  
स्वरतो वर्णतो वा’ इत्यादिना निन्दितत्वात्, ‘तस्मा-  
द्वाज्ञेनेन न म्लेच्छित्तैर्नापभाषिते म्लेच्छो ह वा  
एव यदपशब्दः’ इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्द-  
वार्थादर्थसाधनादपेतोऽय म्लेच्छः, ‘म्लेच्छ अव्यक्तार्था  
वाचि’ ( पा. धा. २०५ ) इति स्मरणात् स न  
प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेध । ‘तस्मादेवा व्वाकृता वायु  
यते’ इति च विधिः अविनष्टप्रयोगनियमार्थः ।  
‘ननु चाशक्तिजा दोषाः प्रमादजनिताश्च ये ।  
परिहर्तुमशक्यत्वान् निषेधस्याप्यगोचराः ॥ ’  
उच्यते- ‘प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय  
यत्स्य च । एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽद्रियेता-  
न्यथा ह्यसौ ॥ अन्ये सुप्तसुप्तास्ता न ह्येतेन  
निवक्ष्यव । शब्दाश्चैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥  
अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये दाक्षिण्याद्यनुवर्तनात् ।  
जानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥  
अन्येऽपि प्राट्टालापरिशक्तैर्व्यवहर्तुभिः । सह  
व्यवहर्न्तस्तानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥ तत्कथं नाम  
वर्तिकचित्त्यादपप्रशकारणम् । दूरात्परिदरेयुस्त-  
दिति यत्नो नियम्यते ॥ ’

यत्तु दृष्टार्थप्रत्याख्याननिवारणदृष्टत्वात् अदृष्टार्थप्रयोगो-  
त्सत्यशास्त्रत्वमिति । तत्रोच्यते- ‘दृष्टे सत्यपि सर्वत्र  
नियमादृष्टमिष्यते । प्रत्यर्थं पुरुषार्थं च तत्सं-  
योगपुष्यन्वतः ॥ ’ ‘एकस्य त्वमन्त्वे संयोगस्य  
रूपम्’ ( ४।१।३।५९ ) इत्येव प्रकल्पनात्प्रत्यक्ष-  
मरणमन्, तत्र ‘प्रत्यर्थार्थो परार्थत्वादर्थेवादः फल-  
भुक्तिः । पुरुषार्थं तु निर्देशात्प्रत्यक्षमर्थदशीनात् ॥’  
अत्रार्थे अविज्ञानोपायत्वात् तत्रोदृष्टोपसमहस्यमिति  
निषेधापूर्वमा मयातुर्क्युत्पद्यार्थांते षडभुक्तिं अर्थवार्दी  
करोति । पुराणस्य नियमस्य एतद्व्यवस्थानीयमोजन-  
राजार्थप्रतिषेधेभाष्यप्रदोऽप्यधिनिबोधनार्थो वा सुतरां  
निवृत्त-सात् अनाकारहितनिषेधमापूर्वो [ पृ २८४ ]  
दीर्घशामभये नाकर्णान्यवयवमर्थवाशेषात्तमेव स्वर्गलोके  
कामपुगादेव पत्र्येनाऽऽभवधीयम् । यत्तु न ज्ञायते  
कवेर् नियमापूर्वं आश्रितमिति, तत्र आश्रयीयो-

[ पृ. २८६ ] ' अथापि स्मृतिग्रन्थेन चाज्ञाना  
 मभिषेयता । तथाऽप्येषां न शास्त्रप्रमाणस्य  
 निराकृत्या ॥ पुराणं मानसो धर्मः साङ्गो वेद-  
 श्रिक्रिसितम् ॥ ' इति हि तुल्यवत्प्रमाणप्रमाणम्--  
 ' अपि वा कर्तृमानान्यादुक्तो ( १।१।१२ )  
 न्यायश्च यः स्मृतेः । प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदा-  
 न्नेष्वपि गम्यते ॥ प्रमाणपट्टमूल्यं पूर्वं चैषा  
 प्रदर्शितम् । दृष्टान्तदृष्टत्वेन तन्मात्रास्य प्रमा-  
 णता ॥ एकस्य च अथा युक्त्या ममूल्यं निर-  
 पितम् । पौरुषेयान्तरस्य मूलत्वाऽपि तदेष्यते ॥  
 असंभावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते । मूले  
 तस्याप्रतिष्ठत्वं स्पे जात्यन्वधाऽयम् ॥ '

इह तु कर्तृत्वादेः शक्तिरिनामण्यभिदि । यत्  
 कर्तृत्वमप्यकारणप्रत्येयविधीनवचनत्वात्प्रमाणता  
 मिति । तत्र अभिधीयते-- ' स्मृतीनामप्रमाणत्वे  
 त्रिगानं नैर कारणम् । श्रुतीनामपि भूयिष्ठ  
 त्रिगीतव्यं हि दृश्यते ॥ त्रिगीतान्तरमूलानां यदि  
 स्वादिगीतता । तासा ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूल-  
 त्रिपेयान् ॥ ' मूलतुल्येण हि स्मृतीना प्रमाणत  
 तदभिगनेन-- ' परपरत्रिगीतत्वमनस्तासां न दूष-  
 णम् । त्रिगानादि विकल्प स्यान्नैकत्राप्यप्रमाणता ॥  
 धर्ममाधननाशे च त्रिगान नैर त्रिघने । अत्रा-  
 न्यानविगान तु ल्यभेदात्त दुष्यति ॥ ' पुनरुक्त-  
 तादिना हि कर्तृत्वस्यान्यानं तस्य च पुन समाधा-  
 नन् । ' तस्यापैदिकमूलत्वात् किंचिदपि दुष्यति ।  
 ये चापिदुषुपसदयानि ते च स्मृत्यन्तराभिने ॥  
 न चाधिकोपसंगत्यानामन्यूनस्यास्यप्रमाणता ॥ '  
 तत्रथा । यत्रधनेविशानाशानापर्यं चरदगात्वात्  
 च बहिर्येतावता नात्रविषयमप्रमाणानुर्गति । तस्माद्  
 यमपि न दोष । यन्तु मूलकारण प्रत्येयत्वमभिधाने  
 णाम् । [ पृ २८७ ] ' म श्रुतिस्मृतिमिद-  
 त्याप्रोचान्तरमूलमर्हति । प्रत्यान्ते च स्वमयेयं  
 मुज्ञानं तत्रप्रयोजनम् ॥ ' एतवचनं च सर्वभुवि-  
 स्मृतिषु स्वर्गमन्वतरने वाऽप्यप्रत्येयं च विषयम् ।  
 एतं च द्विषिप दृष्टव्यं अर्धेतरं च । तत्र येष

यथास्मिन्निष्कृत्यार्थवचन श्रेयःसाधनमेव यथास्मित-  
 शब्दस्यवचनमपि, यथा चाधेश्वरविषयः प्रत्ययापैत  
 त्रिभियोगशक्त्युक्तवाच्यत्वरनमपि । यद्वासाधुरज्ञानं  
 च व्याकरणविशेषविशेषादित्युक्तम् । ' तस्माद्द्विवाय-  
 भानत्वात्प्रोक्तं मूलत्वात् स्वयम् । शास्त्रेण सर्व-  
 शब्दानामन्वारयानप्रयोजनम् ॥ '

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्रायं प्रति वैचिद्विदन्ते ।  
 स एत एवभिप्रायः किं न्यायो नैयथान्तरमेतत् ।  
 ' धर्माय नियमं ( लोकोक्तोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे  
 शास्त्रेण धर्मेनियमं ) चाऽऽह वाक्यकारः  
 प्रयोजनम् । वेदमूलानु तत्रैक एते व्याकर-  
 णाश्रयः ॥ ' नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्द-  
 शानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गशोषकारसिद्धिरित्येतत्तावदेव  
 मूलमन्यप्रमाणकारणम् । अतश्चाप तात्रेदारात्वेन शास्त्रेण  
 धर्मेनियमं । ' तथा व्याकरणारत्वेन साधुरूपं  
 नियम्यते । अविशेषेण सिद्धिः स्याद्विना व्याक-  
 रणस्मृते ॥ '

तेन वेदाग्रतसम्प्राशस्तसाधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माज्ञ-  
 स्त्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यतया नियन्त्रकशब्दरूप-  
 शाननियमं क्रियते । यच्च कान्यायनेन ज्ञाने धर्म  
 इति चेतथाऽधर्म इति तत्रेण प्रसङ्गेन वाऽपवाच्यशाना-  
 दधर्मत्वावशिष्टोपमभिप्रायं शास्त्रपूर्वप्रयोगे अप्युदय इति  
 नि श्रेयसमिदमुद्योपेयवचरिते यत्पुन परावृत्त भाष्य-  
 कारणेत्तम्, अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्मे इत्यमुपेत्य-  
 वाऽमान तत्पूर्वोपेयविरहात्मानापर्यदर्शनादे कृत्या-  
 चिन्तात्वादेनोक्तम् । परमायनेनान्यानर्थक्यप्रसङ्गविशान-  
 पराध्यापिदिताश्रेयस्तरतात् कल्भुतिर्न कल्पनपत्तिधना  
 त्रिज्ञायते । यथा ' योऽधर्ममेव यज्ञते य उ चैनमेव  
 वेद ' इति शानमात्रादेव ब्रह्महत्यातरण यदि मित्येव को  
 जानुचिद्वदुदय-यथायामसाप्यमधर्मेष कृशन् । तद्विधान  
 चानर्थक्येन स्यात् । एव यत्प्रशानाशब्दं मित्येवको  
 नामानेकान्यद्विदितासाधुशब्दमेवमुमेतत् । तदना क्तु  
 वरेण ज्ञान [ पृ. २८८ ] पूर्वप्रयोगस्यैव क्ल कारणे  
 कार्यवदुपनासात्पुलि देवपरीयवाशाने ( ' देशो वर्धति  
 तादुलान् ' इत्यं यथा तादुलशब्दः शूटी वाचयति इति



समवति वेति, मूलमवे प्रमाणभूत व्याकरणम् विद्यास्य  
 र्नीयन्वेन तन्मिथुकुपुङ्गाचरदनेन च वृषभनाचार  
 वचन्त्वात्तदीनामशापुम्, निर्मूल्ये तु तत्रमन्त्रान्  
 लैकिकप्रयोगविशेषान् सर्वेषां साधुनेन प्रयोगेण  
 इति । तेन व्याकरणे प्रामाण्यप्रमाणमेवात्र चिन्त  
 नीयम् । तत्र ' निर्मूल्यत्वाद्भिर्गोत्रात्पुन्यद्वेद-  
 वाचनात् । पूर्वापरिरोषाद्य नाम्य प्रामाण्य  
 समम् ॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न  
 नियम्यते । तेनार्थप्रत्याहारं प्रयोग्या न  
 ल्ययस्यया ॥ तस्मात्प्रमा व्याकरण सर्वमापितय-  
 न्ति प्रत्, तन्निरीत प्रयोगप्रत्ययो तावद्वा-  
 चकन्याहनेऽपि हि । युक्तायेभ्य चार्थस्य न्याय्या  
 नातेह्यद्वयता ॥ अमिथुकुपुम्नेश्चान् व्याद्वि-  
 शेषावधारणम् । समूने सम्यन्तर मूल साधुरूप-  
 निरूपणे ॥ प्रत्यक्षप्रत्ययानां नान्यत्रास्यममा-  
 नता । प्रयोगानियमे मूल वेदस्मृत्याप्रमागता ॥ '

वि— ' गोत्रादिषु साधुने प्रयोगे वा न  
 कथन । निरन्तरानि वा नास्ति व्याहृतेर्मूलवजे  
 नन् ॥ साधुन प्रयुक्तीव गत्या एव भावन ।  
 इति नियम पूर्वपूर्वसाहित्यम् ॥ अक्षरम्भन  
 शब्दाय न्यायव्यवसर्गान् । अमात्रेऽन्यनिर्गते-  
 रात्मन् साहचर्येण ॥ '

भाट्ट— स्मृतिविरुद्धत्वेन विद्वन्मि व्याकरण  
 प्रमाणमाधिपत्ये । नियमद्राये हि तत् । ' साधुनेन  
 प्रयुक्तीव नासाधुत् इत्येक । ' गत्या एव साधर  
 न साधुत्व ' इत्यत्र । न च नियमद्राये मूल  
 संभवति, प्रयोगविशेषान्मन्त्रभूतिशक्यतासंभवात्,  
 साधुत्वस्य पूर्वपरिचयन संभवेन अनुगतैकधुतिभक्त्याना  
 तुभवनेच । न हि साधुना नाम अर्थन्यायकारणम्,  
 अत्रिदे सति कचकच वा । साधुत्वविशेषाति  
 भावात्, अत्रान्ता । कचित् कचकार माये सन्निधि  
 शेषात्साधुत्वमस्य । अतो कचकचविशेषात् न  
 व्याकरणे नियम संभवति । इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययो  
 साधुत्वान्तरात् । साधुत्वान्तरात् साधुत्वान्तरा-  
 त्त्वात्तत्रात् । न साधुत्वान्तरात्, अत्रेक-

गतिश्चन पते । इदानींतनानां च शक्तिप्रमातो  
 प्रयोगप्रत्ययो । न च घटकृत्यादिवदन्निगमनाविरह,  
 पाणिनादिप्राणात्कारणस्यैव निधामकत्वात् । न चामूल-  
 त्वम् प्रयोगनियम ' साधुनेन प्रयुक्तीव ' इत्येवविद्याया  
 एरुष्या एव भुतेर्मूलत्वात् । साधुन चानादिवाचक  
 त्वम्, अनवग्रहव वा, व्याकरणशास्त्रावतिसस्कार  
 स्वरुपा जातिरा, प्रमितवृत्त्या अर्थप्रत्यापकरणे वेति  
 कौमुभे एतानिधुगम् । तत्रमात्रशासाधुत् । प्रत्यक्षैव  
 च धुति ' न म्लेच्छते नापभापितये म्लेच्छो ह वा  
 एष यत्पशब्द इत्यादिर्मूलम् । अत्र च निषेध प्रकर-  
 णत्वेतिश्रीमाद्रम् । यद्यप्येऽपि च निषेध, ' यत्ते  
 कर्मणि नियमोऽन्यनियम ' इति महाभाष्यानुसारात् ।  
 साधुप्रवर्गनियमात् पर फलोदय इत्यपि ' एव शब्द  
 सम्बन्धनं सुपु प्रयुक्त स्वर्गे लोके वामुगभवति '  
 इति वचनात् । अत्र हि प्रयोगाधितसाधुत्नियम  
 फलोदनेन विधीयते । रागप्राप्त्यापि साधुप्रयोगस्य  
 ' तस्मादिय व्याहृता साधुने ' इति वचनादाश्रयत  
 सिद्धिरिति स्वह कौस्तुभे । ' गत्या एव साधर  
 न साधुत्व ' इति साधुत्वप्रनियमस्य तु अनादि  
 प्रयोगपरमत्वेन मूलम् । अत्र प्रमाण व्याकरणम् ।  
 यत्तु- वायमूलक सृष्टादि तथोच्यते धुतिविरुद्ध न,  
 तन्पापधुतिविशेषे काम भवत्प्रमाणम् ।

सण्डन— ' अनादयो व्याकरणत् गत्या । '  
 व्याकरणत् व्याकरणशास्त्रनियमात्, गत्या  
 साधुत्वान्तरात्, अत्र दय अनादिप्रयोगविद्वन्निवतस्वरुपा  
 एव इति बोधना ।

शंकर-- ' प्रामाण्य व्याहृते स्मृत्या । '  
 ● व्याकरणधिकरणे ( १११८ ) अनेकव्ययस्य  
 एकस्मिन्नेन वाच्येन । बाल ७ १०० ● व्याकरण  
 धिकरणे च ' साधुनेन प्रयुक्तीव नासाधुत् ' इत्य-  
 मून वेदमूलप्रमियनेन अनादिवाचकत्वात्साधुत्वान्तरात्  
 प्रयोगस्य धर्मप्रतीकत्वमित्या प्रमाणं संभवति । यौ.  
 ११११०८ ७ ५० ● व्याकरणधिकरणे ' अत्राय  
 अनेकव्ययत्वम् ' इति सुमूत्र एकस्मिन्नेन अनेक  
 वचनं निगद्यते । बु २१०८१२ ● अर्थेऽदि



-समुच्चयितुं नाममतिवादिनां तु उभयविधोपासना-  
विश्वेदितलेन स्वाथैवरागमेव अन्वुद्धनिःश्रेयसहेतुरा  
इति वार्तिके व्याकरणपरिचरणे उपवादविधौ । श्री.  
१।१।१।७ पृ. २९, ७ व्याकरणे च दान्दपद्यन्दिभाग-  
कथनं दृष्टव्यमहोरमूलम् । चापुशब्दप्रयोगस्त प्रकथयं  
पुशार्थैकपदम्, अद्यापुशब्दप्रयोगश्च च क्रुत्वैगुण-  
पादकं वेदमूलकम्, वैदिकपदरक्षोद्वादिप्रथमेन च  
वेदाङ्गता इति व्याकरणपरिचरणे दशमाम् । १।१।१।१  
पृ २०.

● व्याकरणप्राप्तुष्टहीतप्रयोगस्त केवलप्रयोगेऽप्यस्य  
मूलपरम् । सोप. २।१।४ पृ. १०९.

● व्याकरणप्रादीनां वेदाथैकानोपयोगिकत्वं वेदा-  
ङ्गत्वोपपत्तिः । मणि. पृ. २.

● व्याकरणकर्तारः पणनि-कस्तयन-पतञ्जलदः  
मन्वादिग्रन्था आनाम्भे । वि. १।१।९.

● व्याकरणदर्शने वाक्य प्रथमाभितान्यपवि-  
भागम् । न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यताचरलक्षणा.  
सकम्, विजु तादात्म्यलक्षण एव, वाक्यमेव वाक्यार्थे  
रूपतया विरतते द्रुवितनेच रचयतस्वरूपतया । तत्र यद्यपि  
वेदवाक्यार्थो गानान्तादागम्यतया अयदीतसकम्,  
तथापि वेदवाक्यमेव अपरकृतया विवृतिभ्यते इत्यप्या  
वैदिकतद्भूतिप्रत्ययपदगतौ अन्वयव्यतिरेकौ उपायमाम  
मन्त इति । मञ्जु. १।१।७।२४ पृ. २६६.

● व्याकरणपरंपरा अनादिः । या. २।३।८।२७  
पृ २८८.

● व्याकरणप्रामाण्यं वेदोक्तं ' द्वे विधे वेदितये  
इति ह स वद् अनादिशे वदन्ति परा वेदापरा च ।  
तथापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद. सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा  
कथो व्याकरण निदर्शं ऋग्वेदो ऋग्वेदियम्' इत्याप-  
र्षयिन् । ( सुहृदोपनिषद् १।१ ) । ' वायै पराक्य-  
म्याहृताऽप्यदत्, से देवा इन्द्रममृवत् इमा नो वाच  
वाकृविति, ताविभ्रो मन्वन्तोऽप्यन्व व्याकरोत्, तसा  
दिप व्याहृता वागुवाते' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वि.  
१।१।९.

● निगमनिरुक्तव्याकरणव्यवहारेन चापुष्टोऽर्थः कल्प-  
यितव्य. यथा 'सूमेय जग्मी' इत्यादौ । भा.  
१।२।४।४२.

● व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वत्वम् । सु.  
पृ. २६०.

● व्याकरणसमूहः विषयः ' एकाग्रमुपज्ञाना कः  
सपुः कौऽपञ्चरा.' इति । या. ३।१।४।२२ पृ.  
५२२, ७ व्याकरणसमूहः दान्दपद्यन्दिभागमाश्रियप  
रम् । न च स्मृतैः कस्य किं योगनिमित्तत्वं इत्येव  
व्यापारः, तथापि तु साध्याऽपुत्रवस्तुवैय क्त्वाद्या-  
नात् निमित्तत्वमवगम्यते । २।३।२।२ पृ. ५८६.

● व्याख्या । ' तस्मान् विश्वसंशेषारमैमातां-  
भायि । व्याख्यायामुपलोक्येते इति कश्चित् क्वचित्  
कुलः ।' या. ३।१।१।१ पृ. ६९१.

● व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-  
दुलक्षणाभिति न्यायः । अस्वार्थ-विशेषस्त अन्वया-  
वर्धरूपस्य व्याख्यानच्छिद्रज्ञानात् प्रतिपत्तिर्नश्यः, हि  
यत्. संदेहात् शाल अलक्ष्य अननुग्रहच लक्षण-  
लक्षण तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकौचित्यादित्यर्थः ।  
असदिचापुष्टान्विद्वयमैऽम द्वासे सद्विद्योच्चारणक्या-  
चार्य-वहारेण संदेहनिवृत्तेर्वाच्यतात्तिरिक्तमित्यामये-  
क्षरं नोऽश्नते इति शायत् । अय न्यायो महाभाष्ये श्रय  
वक्त. । परिभाषेन्दुशेनरे गुणनच एव परिभाषा-  
रूपेणोक्तौ नायेरीरित्यलमिति । साहस्री. ५८२.

● 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इत्यनेनैव  
परिभाषया ' नहि संदेहादलक्षण' इति नृत् ' नहि  
संदेहादपेदः' इत्यपि शक्तुं शक्यम् । या. १।१।८।२४  
पृ. २६७. ७ व्याख्येयस्य निमित्ताप्रामाण्यव्याख्यान-  
मातृशारेण अर्थनिर्णयो युक्तः, 'व्याख्यानतो विशेष-  
प्रतिपत्तिः' इति प्रसिद्धे. । पराङ्गमः ६.

● व्याघारणे आरभेन अर्थविद्येने तृतीयकने  
एव । सकर्थ. १।१।१७. सीवरी. पृ. २८०१ ' अनेति  
शेने तृतीयकने एव आरभेन व्याघारणम्' इत्येव  
व्यतिरक्त इत्यम् । ७ व्याघारण आरभेन शोभेन वा  
वनेतिद्येने पूर्वकोऽप्यनेनो । संकर्थ. १।२।१८.

समाप्ति नैति, मूलसभने प्रमाणभूतव्याकरणस्मृतिशास्त्र-  
 वलीयस्यने तदभियुक्तपुत्रवाचाररत्नेन च पृथग्जनाचार-  
 वापात् गायादीनामसाधुत्वम्, निर्मूलत्वे तु तदप्रमाणत्वात्  
 लौकिकप्रयोगविशेषात् सर्वेषा साधुत्वेन प्रयोगगता  
 इति । तेन व्याकरणे प्रामाण्यप्रामाण्यमेवात्र चिन्त-  
 नीयम् । तत्र ' निर्मूलत्वाद्भिन्नमित्वात्प्रत्ययद्वि-  
 वाधनात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्य  
 संभवः ॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न  
 नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययत्सर्वे प्रयोग्या न  
 व्यवस्थया ॥ ' तस्मात्प्रमाण व्याकरण सर्वैर्भाषित य-  
 मिति प्राप्ते, अभिधीयते - ' प्रयोगप्रत्ययौ तावद्वा-  
 चकत्वाद्द्वेऽपि हि । युक्तावेकस्य चार्थस्य न्याय्या  
 नानेकशब्दता ॥ अभियुक्तमूलेभ्याश्च स्याद्वि-  
 शेषावधारणम् । स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं साधुरूप-  
 निरूपणे ॥ प्रत्यक्षव्यवधानाच्च गान्धवाक्यसमा-  
 नता । प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तरात्मप्रमाणात् ॥ '

वि— ' गोमा वादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न  
 कश्चन । नियमोऽनास्ति वा नास्ति व्याहृतेर्मूलवर्जं  
 गत् ॥ साधुत्वेव प्रयुज्जीत गवाण्या एव साधवः ।  
 इत्यस्ति नियम पूर्वपूर्व-याहृतिमूलत्वं ॥ अशालम्भन-  
 शास्त्रस्य दन्त्यगाल-पसरायात् । अमादेऽदन्त्यनिर्णीति-  
 रातोक्तव्याहृतेर्बैलात् ॥ '

भाट्ट— स्मृ गधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरण-  
 प्रामाण्यमाधिप्यते । नियमद्वयार्थे हि तत् । ' साधुत्वेव  
 प्रयुज्जीत नासाधुत् ' इत्येकः । ' गवाद्य एव साधवः  
 न गवाद्यदय ' इत्यपर । न च नियमद्वयस्य मूल  
 संभवति, प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यगठनासम्भवात्,  
 साधुत्वस्य पूर्ववद्विर्वचनासंभवेन अनुगतेश्रुतिकल्पना-  
 नुपपत्तेः । न हि साधुत्वं नाम अर्थप्रत्यायकत्वम्,  
 अनादिने सति वाचकरय वा । गा-यादिष्वपरशब्देभ्यपि  
 यत्रात्, अपशब्दानां क्वचित् वाचकरगामने गरादिषु  
 गीगहवन्त्याप्यसमराध । अतो वाचकरशाविशेषात् न  
 व्याकरणेन नियम संभवति । इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययो-  
 साधुत्वावधारणानां गायादिसम्भवात् साधुत्वावधार-  
 णानन्तरा उपरसे न वाचकत्वकल्पना, अनेक-

शक्तिस्त्वनापत्तेः । इदानींतनात् च शक्तिभ्रमात्तो  
 प्रयोगप्रत्ययौ । न च घटकलशादिपदद्विनिगमनाविरहः,  
 पाणिभ्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव निशाममत्वात् । न चामूल-  
 रम्, प्रयोगनियमे ' साधुत्वेव प्रयुज्जीत ' इत्येवविधाया  
 एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वं चानादिवाचक-  
 त्वम्, अनपभ्रष्टव्य वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कार-  
 व्यङ्ग्या जातिर्वा, प्रमितवृत्त्या अर्थप्रत्यायकत्वं वेति  
 कौस्तुभे एवातिशुण्णम् । तदभावश्चासाधुत्वम् । प्रत्ययेव  
 च श्रुतिः ' न स्लेच्छित्तवै नापमापितवै स्लेच्छो ह वा  
 एव यदपशब्दः ' इत्यादिर्मूलम् । अयं च निषेधः प्रकर-  
 णात् ज्योतिषोमाज्ञम् । यद्यमात्रेऽपि च निषेधः, ' याज्ञे  
 कर्मणि नियमोऽन्यानामियम ' इति महाभाष्यानुसारात् ।  
 साधुत्वयोगनियमान् पर फलेदय इत्यपि ' एरुः शब्दः  
 मभ्यस्नातः सुषु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके वामधुग्भवति '  
 इति वचनात् । अत्र हि प्रयोगाभितसाधुत्वद्वयनियमः  
 फलेदेतेन विधीयते । रामप्राप्तस्यापि साधुत्वयोगस्य  
 ' तस्मादियं व्याहृता वागुच्यते ' इति वचनादाश्रय-  
 सिद्धिरिति स्पष्ट कौस्तुभे । ' गवाद्य एव साधवः  
 न गवाद्यदय ' इति साधुत्वरूपनियमस्य तु अनादि-  
 प्रयोगपरपरैव मूलम् । अतः प्रमाण व्याकरणम् ।  
 यत्तु— न्यायमूलक स्फोट्यादि तत्रोच्यते श्रुतिविद्वद् च,  
 सन्त्यापश्रुतिविशेषे धर्मं भवत्प्रमाणम् ।

मण्डन— ' अनादयो व्याकरणात् गरायाः, '  
 व्याकरणात् व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्, गरायाः  
 साधुत्वाद्वा, अनादय अनादिप्रयोगसिद्धिनियतस्वरूपा  
 एव इति योजना ।

शंकर— ' प्रामाण्य व्याहृतेः स्मृत्या । '

● व्याकरणाधिकरणे ( १११८ ) अनेकशब्दत्वं  
 एकशब्दत्वेन वाच्यते । बाल पृ १४०. ● व्याकरणा-  
 धिकरणे च ' साधुत्वेन प्रयुज्जीत नासाधुत् ' इत्यस्याः  
 स्मृतेः वेदमूलत्वाभिधानेन अनादिवाचकत्वमाधुत्वात्-  
 प्रयोगस्य... धर्मप्रयोगयोगितया प्रामाण्य संभवति । कौ.  
 १११८।८ पृ ५४ ● व्याकरणाधिकरणे हि ' अन्याय  
 धानेकशब्दत्वम् ' इति गुणस्यै एकस्यार्थस्य अनेक-  
 शब्दत्वं निराहृतम् । छु २।२।८।२२. ● अनेकारि-

-सगुणनिर्गुणमप्रतिपादिताना तु उभयविधोपासना-  
विष्येपेधितवने स्वयंपराणामेव अम्युदयनि श्रेयसहेतुत्वं  
इति कांतिके व्याघारणाधिकरणे उपवादविष्यते । कौ.  
१।१।१।७ पृ. २९, ० व्याकरणे च शब्दाप्यशब्दविभाग-  
कथनं वृद्धमन्वहात्मलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थं  
पुनरार्थरूपरत्नम्, असाधुशब्दप्रयोगस्य च ऋतुवैगुण्य-  
पादकं वेदमूलकम्, वैदिकप्रदर्शोदादिकथनेन च  
वेदागता इति व्याकरणाधिकरणे चक्षाम । १।१।१।२  
पृ. १०.

० व्याकरणानुगुहीतप्रयोगस्य केवलप्रयोगादेशश्च  
व्यहरन्म् । सोम. १।१।४ पृ. १०९

० व्याकरणादीनां वेदादेशोपयोगितात् वेदा-  
द्वारोपपत्ति । मणि पृ. २.

० व्याकरणकर्तारः पाणिनि-साख्ययन-पञ्चलजय.  
मन्वादिसमाना प्रामाण्ये । वि. १।१।९.

० व्याकरणप्रश्ने वाक्य प्रत्यक्षमित्तावयववि-  
भागम् । न च तस्य स्वार्थेन तद् वाच्यत्वाच्चकलक्षण  
सकथं, किन्तु वादाभ्यन्तरेण एव, यावत्कथमेव वाक्यार्थं  
रूपतया विरतते शक्तिवनेन रजतस्वरूपतया । तत्र यद्यपि  
वेदवाक्यार्थो मानात्तरागम्यतया अग्रहीतसकथं,  
तथापि वेदवाक्यमेव अर्थरूपतया विवर्तिष्यते इत्यभ्या-  
सोचितमङ्गलित्यययद्गतौ अन्वयव्यतिरेको उपायमात्र  
भवति इति । शङ्खु १।१।७।२४ पृ. २६६.

० व्याकरणपरंपरा अनादि । वा. १।१।८।२७  
पृ. २८८.

० व्याकरणमामाण्यं वेदोक्त ' द्वे विद्ये वेदितव्ये  
इति ह सा युद्धं ब्रह्मविदो वर्तन्ति परा वैकापरा च ।  
तत्रापरं क्रत्वर्थे यत्तु वेदं सामवेदोऽथर्ववेदं, शिक्षा  
कलो व्याकरणं निष्कलं ह्येत्येतिपम्' इत्याथ  
वैशिका ( सुश्रवणोपनिषद् १।१ ) । ' वाग्ये पराच्य-  
व्याहृताऽपदत्, तं देवा इन्द्रमनुवन् इमा नो याच  
भ्यामुपिति, तानिद्रो मन्वरोऽगम्यं व्याकरोत्, तस्मा  
दियं व्याहृता वागुच्यते' इति तैत्तिरीयब्रह्मसूत्रम् । वि.  
१।१।९.

० निगमनिष्कलव्याकरणयज्ञेन धातुतोऽर्थः कल्प-  
यितव्यं यथा ' सृष्ट्वैव जर्मरी' इत्यादौ । भा.  
१।२।४।४।१.

० व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वत्वम् । सु.  
पृ. २६०.

० व्याकरणामृते विषय. ' एकार्थमयुक्तानां का  
साधु कौऽप्यश्र' इति । वा. ३।१।४।१३ पृ.  
९४२, ० व्याकरणस्मृते. शब्दाप्यशब्दविभागान्नात्रविषय  
रत्नम् । न च स्मृते कस्य किं योगनिमित्तत्वं ह्येव  
व्यापार, तथापि तु साध्वसाधुत्वपरतयैव अन्वयव्या-  
नात् नित्तित्त्वमवगम्यते । २।१।२।३ पृ. ५८६.

० व्याख्या । ' तस्मात् वित्तरसंधेयावर्धमागु-  
भात्रपि । व्याख्यायामुपयोग्येते इति कश्चित् क्वचित्  
सु. ॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५१.

० व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सर्वदा-  
दुलक्षणाभिमित्त्याय । अक्षयार्थ-विशेषस्य अन्वयव्य-  
वर्धरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिनिश्चयः, हि  
यत् सर्वदात् साक्ष अलक्षणं अननुपपन्नं लक्षणम-  
लक्षणं तथा न, साक्षस्य निर्णयजनकत्वाच्च-यादित्यर्थः ।  
असद्विज्ञानुत्तानसिद्धयर्थेऽत्र शास्त्रे सद्योपवाच्यव्या-  
वर्धयथाहारेण सर्वदाहनिवृत्ते र्थाव्यानातिरिक्तनिमित्तानुपे-  
क्षनं श्रेयते इति ज्ञात् । अय-वायो महाभाष्ये प्राप्य  
उक्त । परिभाषेनुनोत्तरे सुपन्न-च एव परिभाषा-  
रूपेणोक्तो नागेशीरित्यल्पमिति । साहसूत्रि. ५८३.

० व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्ति' इत्यन्येव  
परिभाषया ' नहि सर्वदादलक्षणं' इतिनात् ' नहि  
सर्वदादवेद' इत्यपि वक्तुं शक्यम् । वा. १।१।८।२४  
पृ. २६७. ० व्याख्येयस्य निश्चितप्रामाण्य-वाक्यम-  
ननुशारेण अर्थनिर्णयो युक्त, ' व्याख्याततो विशेष-  
प्रतिपत्ति' इति प्रविदे । पराद्वय ६

० व्याघारणं आग्नेन ज्योतिषोमे तृतीयस्यने  
एत । सवर्ष. १।२।१७. मीको. पृ. १८०. ' ज्योति  
षोमे तृतीयस्यने एत आग्नेन व्याघारणम्' इत्यन  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० व्याघारणं आग्नेन सोमेन वा  
ज्योतिषोमे पूर्वयोः सवर्षयोः । सवर्ष. १।२।१८.

मीको पृ १८१४ 'ज्योतिष्टोमे पूर्वयो सवनयो ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* व्याधारण सोमेन परिष्कृयान्न ज्योतिष्टोमे । सकर्म ३।२।१९ मीको पृ १८३१ 'ज्योतिष्टोमे सोमेन क्षिण्य-व्याधारण परिष्कृयान्न' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ व्याप्रचोरधनुर्न्याय । अय नम्रीभूय स्वकार्य साधनकमणि प्रवर्तते । यथा व्याप्रचोरधनुषि नम्रीभूय स्वकार्ये साधयति, तथा नीचजनस्य प्रकृतिर्भवतीति । साहस्री ८०९

॥ व्याप्रीक्षीरन्याय । यथा सुगणपान एव व्याप्रीक्षीर तिष्ठति फलाय च भवति तथा सद्गुरु पदेशो हि शमादिसाधनमपने सञ्चिष्ये एव प्रतिष्ठा लभते । माहस्री ३२०

\* व्यादेश ( चतुर्धाकरण ) कृष्णाचरो नास्ति । १.०।२।७।२२ मीको पृ १४७९ 'कृष्णाचरो चतुर्धाकरणस्य जाय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

\* व्यादेशाद् दानसंस्तुति । ३।१।२।७।११ ॥ या दक्षिणात्पदानरूपतया विभागनस्तुति परिष्कृत्यथत्वे हेतुवैनेोक्तं सा दक्षिणाया विभागेन दैयत्वात् विभाग रूपया विभज्य ब्रह्मन्त्रयकथनात्मक यादिसारूपत्वेन 'इदं ब्रह्मण' इ वादिनिर्देशस्य प्रत्ययतया दक्षिणात्वे ऽपि उपपत्ता इत्येव पूर्वपक्षान्नपरिहारार्थं सूत्रम् । सु पृ १५४५

॥ व्यापकव्यापृक्तया व्याप्यव्यापृत्तिरिति न्याय । अयुनदेनाकालवृत्तिरव्यापकत्व अपरि चिन्तयत असीमावमिति यावन् । अनधिदेशकालनियम व्याप्यमिति, व्याप्यु योग्यमित्यर्थ । एव च व्यापका भावे व्याप्याभागे यास्य इति सिद्धम् । यथा आकाशा भावे शब्दाभाव । अय यत्र आधाराधेयभावो नित्य सत्र प्रवर्तते । साहस्री २६४

॥ व्यापत्र नाम आर्याणामभोज्यता प्राप्तम् ॥ व्यापत्रस्याप्तु गतौ यद्भोज्यमार्याणा तत्प्रती येन । ६।१।१६।४८॥

भाष्यम्— 'व्यापत्रमप्तु प्रहरति' इति श्रूयते । किं व्यापत्रमित्युच्यते इति । तदभिधीयते । व्यापन

दूषितम्, येन कार्यं न क्रियते । किं तत् ? यत् अभोज्य आर्याणा केशकीटावपन्नम्, अन्येन वा उपधातेन उपहतम्, तत् व्यापत्रमिति ।

सोम— शब्दाधनिरूपणमात्रपरत्वेन पूर्वपक्षे नातीव यतितयमित्यत्र । शब्दाधनिरूपणमपि प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् सगतमित्याशय ।

त्रि— 'व्यापत्रमामु किं तस्मादनिश्चयमहेतुत । आर्षाभोज्य वक्षकीटदूषित तत्प्रसिद्धित ॥'

भाट्ट— 'व्यापत्रमप्तु परिहरति' इति वाक्ये श्रुतस्य व्यापत्रशब्दस्य यद्वाण्यामभोज्य केशकीटाव पनादि तदर्थ । तत्रैव तेषा प्रयोगादिति शिष्य हित्वायमुक्तम् ।

मण्डन— 'व्यापन भोजनानर्हम् ।'

शरर— 'व्यापत्रमार्षाभोज्य स्यात् ॥'

॥ व्यापनस्याप्तु गतौ यद्भोज्यमार्याणा तत् प्रतीयेते । ६।५।१६।४८॥

'व्यापनमप्तु प्रहरति' इति श्रूयते । यत् द्रव्य य गीन व्यापन स्यात् तस्य अप्तु प्रहरण गमन उक्तम् । किं तत् व्यापन नाम तदाह । व्यापनस्य अप्तु प्रह रणे गतौ उक्ताया यत् आर्याणा क्षिष्टाना अभोज्य भवति भोक्तु अभोज्य केशकीटादियुक्त भवति तत् व्यापन शब्देन प्रतीयेते । तत् व्यापन नाम यत् केशकीटादि युक्तमनादि । प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिदमुक्तम् । के

\* व्यापार तत्र यत्वे सति तत्रयजनको व्यापार । मणि पृ १९ \* व्यापार । सर्वसाधनाना इष्टफल प्रवृत्तौ आतारलिक यापारावश्यम्भावा । या २।१। २।२ पृ ३९५ \* व्यापारस्य भवत्युक्तस्य अयुयापार त्वेन पुत्रयत्नापरपर्यायभावनावच्छेदकत्वायोग । सु पृ ७४४ \* व्यापाराणा अनेकप्रकारत्वम् । या २।१।६।१२ पृ ६९२.

\* व्यापारानाविष्टस्य वैयर्थ्य कर्णत्वानुपपत्ति , कर्तृ यापारव्याप्यवनिषयमात् । व्यापारेण व्यापारिणो नाप्यसासिद्धि । न हि उत्रमननिपातनशोरत्वात्तयो सत्त्वेऽपि कुटारस्य साधनत्वमैवेति । त्रि २।१।२, भाट्ट १.०।७।\*

ॐ विधिः प्रकृतैर्भूतिर्भवति । व्यापारतः फलतो वचनतः इति । आ. १०।३।१।१४५.

ॐ उदाहारसामान्यस्य गुणैरुक्तयतिः न हि शक्या । न च द्विधाविद्योपमसाधनत्वं गुणः सामान्यस्य साधनत्वं भजते । या. ३।६।१६।१३ प्र. १०६५.

ॐ व्याप्तिः । अथ केयं व्याप्तिः । अथ गौडमैत्रि-सर्वैस्त्वम् । साध्यवदन्त्याहुचित्वं व्याप्तिः । यद्विभ्रममहान-साम्यदृष्टावृत्तित्वात् एते सशशमन्वयः । धूमकमहान-साम्ययोगोलकवृत्तित्वात् धूममान् यद्वैः इत्यसद्वेदी च नातिव्याप्तिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंकेपेन साध्यत्वात् शेषः । तेन, समवायेन यद्विभ्रमद्वयव्यक्तान्महानसृष्टित्वेऽपि धूमस्य नाभ्याप्तिः ।

साध्यवदन्त्यस्य साध्यवत्त्वात्च्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-त्वात् शेषः । तेन परिक्लिष्टद्विभ्रमद्वयवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नाभ्याप्तिः ।

शुचिकामावस्य वृत्तिवत्त्वात्च्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन धूमवदन्त्यवत्त्ववृत्तित्वेऽपि यद्वै नार्हिव्याप्तिः ।

न चैवं ईदृश-पातिज्ञानस्य केवलत्ववियमि असेम-त्वात् कथमनुमितिरेति वाच्यम् । इष्टावत्तेः । केवला-भक्तिवृत्तिरेकिरेतयोः पदार्थोपपत्तयामात्रेण अनुमाव-त्तकामावात् । एवं च केवलत्ववियमितिरेवमुमान-येव नेति ।

यत्र हेतुसमानाधिकरणकारणताभावप्रतियोगितानव-च्छेदकतावच्छेदकत्ववच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अथ यद्विद्वाननुमाने घटामावसादाय सशशमन्वयः । एभिश्चास्ति आयोगोलकवृत्तिधूताभाववसादाय नाति-व्याप्तिः । अथ यत्र महानसीयवद्वयमायं यद्विप्रत्येयभाषाभावं या आदाय नाभ्याप्तिः । तत्र महानसीयवद्वयस्य यद्विप्रत्येयभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन, यद्वि-वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

यद्विमानत्वं यद्विप्रसंयोगात् इत्यादौ रूपवत्त्वात्प्राप्ति-मत्वात् शुचिवीर्यात् इत्यादौ च स्वाभावसंयुक्तत्वादि-संकेपेन दण्डवद्विद्वमेव साध्यतावच्छेदकम् । तस्य

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नाभ्याप्तिः । ( द्वितीयोदा-हरणे जातेरेव साध्यतावच्छेदकत्वम् ) ।

हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकसंकेपेन हेतुताव-च्छेदकविशिष्टाधिकरणं बोध्यम् । तेन यद्विमानत् धूमात् इत्यादौ समवायेन धूतावयवशुचिभावप्रतियोगितावच्छेद-कत्वेऽपि यद्विप्रत्येय, इयं ( शुण्कमर्गवत्त्व- ) विशिष्ट-सत्त्वात् इत्यादौ च शुद्धत्ववधिकरणगुणादिगिज्ञाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि इत्यवत्त्वस्य, नाभ्याप्तिः ।

अमान्यस्य हेत्वधिकरणतावच्छेदेन प्रतियोगितावधि-करणः, प्रतियोगितावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतियोगितावधि-करणस्य शेषः । तेन संयोगी इत्यवत्त्वात्, कपिसंयोगी एतत्त्वात् इत्यादौ नाभ्याप्तिः । न च संयोगी सत्त्वात् विशिष्टसत्त्वात् जातेः इत्यादौ अतिव्याप्तिः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसंकेपेन । तेन शानसात् सत्त्वात् इत्यादौ सत्ताधिकरणप्रत्ययः विपश्यतश्च शानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ( भति-व्याप्तिः ) ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नस्य यस्य कस्य-चिदनपि परत्वात्, तत्सामान्यस्य, यद्विप्रतिप्रति-योगितावच्छेदकत्ववच्छिन्नानधिकरणत्वं या विपश्यितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतद्-वृत्त्वात् इत्यत्र अभ्याप्तिः । कपिसंयोगीभावस्य हि प्रतियोगितानवच्छेदकत्ववच्छिन्नो वृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगी भवति तदनधिकरणं च वृक्ष इति । द्वितीये प्रतियोगित्वधिकरणभावप्राप्तिदिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वस्य वृत्तिरपि विशिष्टत्वाभावात्प्रति-योगिसमानाधिकरणत्वात् ।

न च यद्विमान् धूमात् इत्यादौ घटामावादेः स्वात्मरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसंकेपेन तदप्रतियोग्यधिकरणत्वमथैव इति कथं प्रतियोगित्वधिकरणप्राप्तिदिरिति वाच्यम् । घटामावे नो बह्व्यन्तावः तथा घटामावत्प्रकृतया घटामात्रस्य यद्विप्रति प्रतियोगी, तदधिकरणं च पर्वतादिः इति क्रमेण प्रतियोगित्वधिकरणत्वात्सिद्धत्वात् ।

यदि तु घटामावादेः नान्यमावादिर्मिन्नं इत्युच्यते तथापि धूमाभावत्वात् बह्व्यन्तात्वात् इत्यादौ अनाभ्याप्तिः ।

तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्ध स्वरूपसंबन्ध । तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्मकप्रति योग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य इति । तृतीये तु क्वचि सयोगाभावात् आ मत्वात् इत्यादौ अयाति । आ म वृत्तिक्रमसंयोगाभावात् क्वचिसंयोग तस्य च गुणत्वात् तत्रप्रतियोगितावच्छेदक गुणसामा यामात्र तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरणस्या मन इति चेत् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु काले घटान् कालपरिमाणत् इत्यत्र प्रति-योगिन्यधिकरणभावात्प्रसिद्धि । हेत्वधिकरणस्य महा-काटस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावाना साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशेषणत्वेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्यत्वात् ।

अत्र केचित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव तत्र प्रतियोगिन्यधिकरण । महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महा कालभेदविशिष्टघटाधारत्वात् । महाकाले महाकाल भेदाभावात् ।

यद्वा । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिता वच्छेदकवच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रति-योगितासामान्ये यद्मान्च्छिन्नत्वयत्संघावच्छिन्नत्वो-भवाभावात्, तेन संबन्धेन तद्मान्च्छिन्नस्य तदनुव्याप क्त्वं व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्ति । अत्राप्य वृत्तिसाध्यकमद्देशेत्वात् व्याप्तिवारणाय अनधिकरणत्वात् हेत्वधिकरणविशेषणम् ।

यद्वा । हेतुसमानाधिकरणयोश्चाभावात्प्रतियोगिताव-च्छेदकसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तिरव्याप्ति । अथो-या-भावात्स्य व्याप्यवृत्तिरात् । अत्र न प्रतियोगि पधि करणत्वादिति चेत् इति लाघव इति जीर्णा । तस्यापि अत्राप्यवृत्तिरात् तथैव प्रतीते अस्त्येव तद्विषय इति न च्या ।

अत्र आचार्या । व्यापकसामान्य चिकरणं न व्याप्ति । किन्तु व्यापकसंबन्धेन । तेन अथद्वयादे

उपरि उचितरि, कृत्तिकोदस्यैव रहिष्णुदये च हेतु-त्वोपपत्ति इत्याहु ।

न चैव व्यतिरेक-यासौ कथं व्याप्तिप्रयोग इति वाच्यम् । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्ति लक्ष्य तथा व्यतिरेक-यासौ व्याप्तिप्रयोगामावेऽपि बाधका भावात् । यस्तुत व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्म विशिष्टहेतुतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता इति युक्तम् । तेन अनुमानत्रैविध्यनुपपन्नम् । पञ्जरूप-त्वनियमस्तु भविष्यति इति । मणि पृ ३१-३४. ७ अथव्यभिचारो हि व्याप्ति । अव्यभिचारश्च सकल देश-व्यापित्वे सति । ऋजु पृ. ७३

• व्याप्तिप्रदे हेतु । व्याप्तिप्रदे व्यभिचारग्रह सहचारग्रहश्च हेतु । भूयोदर्शनं तु न हेतु । व्यभि-चारस्मरणे सद्दर्शनेनापि व्याप्तिग्रहात् । भूयोदर्शनं तु क्वचित् व्यभिचारशङ्कानिवर्तकं क्वचित् तर्कं ।

व्याप्तिग्रहश्च सकल्पधूमे सामा यलक्षणप्रत्यासत्या । तदनङ्गीकारे तु महानसीयधूमे धूमत्वप्रकारक-व्याप्तिग्रहात् पर्वतीयधूमे धूमत्वप्रकारक-व्याप्तिस्मरणोपपत्ति । मणि पृ ३४

• व्याप्तिज्ञानाना व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषय-त्वेन अनुगम । मणि पृ ३०

• व्याप्तिवाद । यत्र विप्रतिपद्यन्ते स्वबन्धे लिङ्गलिङ्गिनो । स्वरूपत प्रमाणाच्च तत्र निर्णय उच्यते ॥ १ ॥ स्वरूपतस्मात् कार्यकारणभावसंयोग समवायेकार्यसमवायिरोघात् लैङ्गिक-इन्द्रिन्द्रिष्ठानुमान कारणत्वेन काष्ठादा सगिरते । 'अस्येद कारण कार्यसंबन्धेकार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिक' इति । अविनाभाव साधनस्य साध्यतद्भावान्वायामव्यतिरेक स्वरूप तत्त्वभावात्तदुत्पत्तिनिवन्धन शाक्या मन्थते । साध्येन साधनस्य व्याप्ति अन्ये । नियमरूप मीमा सका । प्रमाणतो विप्रतिपत्ति । तत्त्वभावतदुत्पत्ती शाक्या प्रमाणमाहु । मानसप्रत्यक्षमन्थे । ऐन्द्रियक-मेनाये । तदपि प्राथमिकमेवेति चेत् । अपरे भूयोदर्शनमहाय चरम प्रत्यक्ष नियमप्रमाण मन्थते । अर्थापत्तिमन्थे । भूयास्त्वेव तद्दर्शनानि व्यभिचारादर्शन-

सहायानि आचार्याः । तत्र वैशेषिकपरिग्रहीतकार्य-  
कारणभात्रादिमात्राभ्युपगमे कृत्तिकारोद्दिष्टयुदयादीना  
गन्धगन्धभावो न स्यात् । कार्यकारणभात्राभावात् ।  
न च संबन्धिग्रहणेन सर्वसंग्रहः । तस्य सयोगसमवाय  
मात्रपरत्वात् । सर्वपरत्वे च कार्यकारणभात्रादीनामपि  
तत एव सिद्धेः पृथगभिधानानर्थक्यम् । अपि च एव  
बह्वेरेषु धूमानुमानं स्यात्, कार्यकारणत्वात् । बृहत्त्वेन  
शिवाभात्रास्वीकार्यसमवायात् । अथ अनियतत्वात् नाप  
प्रतङ्गः, तद्धि नियम एतानुमानाङ्गं न कार्यकारणभावादि ।  
शाक्यपक्षेऽपि स्वभात्रकार्ययोरेवान्वयलाभेन हेतुत्वान्न  
कृत्तिहेतुत्वादिरोदिततोहिणीप्रतिपत्ति सिध्येत् । रसाच्च  
रूपानुमानं प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपोपादानसहकारित्त्वेोपादान  
रवादनुमीयते, प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च रूपोपादानादुपादेय-  
रूपानुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वात् । यत्रपि कार्यत्  
कारणं सहकारिसहितमनुमीयते, कारणत्त्वं प्रवृत्तिसाम-  
र्थ्यादपि न कार्यं शक्यमनुमानम्, अकार्यत्वात्तत्त्व-  
भावात्तथा । अथ कारणमपि अनुमापकम्, बह्वेरेषु  
धूमानुमानप्रतङ्गः इत्युक्तम् । अपि चान्यथो नामानु-  
गतिः, न च धूमपूर्वं गच्छन् भूमिष्ठो वह्निर्धूम-  
गच्छति । गच्छन्तु च वा रविर्दिशिष्ठो भूमिष्ठाम् । एतेन  
व्याप्तिः प्रत्युक्ता । न हि 'भूमिप्रतिष्ठितो वह्निर्धूमार्थं  
व्योम्न्यवस्थितम् । व्याप्नोति नियमस्तस्मात्  
संबन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥'२ ॥ यथोक्तम् ' नियमो  
नाम संबन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ' इति । 'यो यथा  
नियतो येन यादृशेन यथाविधयः । स तथा  
तादृशस्यैव तादृशोऽन्यत्र बोधक ॥' ३ ॥  
यो भावो येन यादृशेन यादृशकालत्रातिना यथा  
येन प्रथरेण संबोधसमवायैकार्यसमवायकार्यकारणभावा-  
दिना केनापि संबन्धेन साक्षात् परस्परता वा नियतनेन  
दृष्टान्तपरिष्कारितः स तादृशो धर्मन्तरेपूपलम्ब  
मानसादृशं तदेव सादृशति तं तथाविधमन्वयसंबन्धिच  
मनुमापयति । तद्यथा- धूमो नभोवृत्तिरूपं गच्छन्  
नातिदूरतिना वह्निना नियतः तथैव तं समपति ।  
नदीपूरस्तु अपुनानतन. अयोदेयागतव्यातिदूरतिनी वृत्ता  
वृष्टिम् । उदयस्तु चन्द्रगतः सद्युदगतं तद्वानं वृष्टिम् ।

तस्यैव नभोमध्यस्थितिः तामेवार्थपञ्चदशनाडिकाति-  
क्रान्ताम् । तादृशैव तथा तस्या नियतत्वात् । एवमन्य-  
त्राप्युहनीयम् । नियम एव वातिके व्याप्तिशब्देनोच्यते ।  
' संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ।  
व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापक गम्यभिष्यते ॥ ' इत्या-  
दिषु । केन पुनः प्रमाणेन अपि नियमोऽप्यगम्यते ?  
कार्यकारणभावाद् स्वभावादेति केचित् । तदुक्तम् ।  
अकार्यकारणात्तदासात्मना कृत्तिकारोद्दिष्टयुदयादीना  
नियमाभावप्रतङ्गात् । अपिच, पौरुषपर्यनियम एव  
कार्यकारणभावः, कथं च नियम एव नियमे प्रमाणम्,  
आत्माश्रयतोपापत्तेः । अपिच, कार्यस्वभावयोरेव किं  
प्रमाणम् ? प्रत्यक्षेण तादृशद्वित्यमान गम्यते, न  
तत्कार्यता तादृशभात्रता वा । शतशोऽपि धूमदर्शनादनमो  
चादर्शनात् तत्कार्यता धूमस्वावसीयते इति चेन्न । स  
रालु यत्र दृश्यते तत्र तस्यास्तिता, यत्र न दृश्यते तत्र  
नास्तित्व गम्यते । कार्यता तु कुतः । तस्मात्कार्यकारण-  
भात्रस्यैवप्रमाणकरत्वात् तन्निबन्धनं नियमावधारणमव-  
कल्पते । तत्त्वभावता चाप्रामाणिकी एव । शिङ्गवा हि  
वृक्षादिमका कचित् दृष्टाऽपि न तत्त्वाभावेन नियतं  
शक्यते तन्मात्रानुबन्धिभात् तत्त्वभात्रतायाः । न च  
शिङ्गपात्रानुबन्धि वृक्षत्वमिति किञ्चिदप्राणमस्ति ।  
सत्यपि सहोपलम्भे वृक्षत्वस्य व्यभिचारसमवात् । न  
शिङ्गपात्रत्वस्य क्वचिद् व्यभिचारो दृष्ट इति चेत् तथापि  
देशान्तरे कालान्तरे वा व्यभिचारसमवात् सदेहा-  
निवृत्तिः । तत्र स्वभात्रो नियमसिद्धिः । केचित्तु  
मानसप्रत्यक्ष नियममाचक्षते । तदुक्तम्, मनसो बहि-  
स्वात्स्यात् । भूयोदर्शनसहाय बहिः प्रत्यक्षीणी चेन्न ।  
देहादिर्भावात् । न रालु अक्षजत्वमर्थं प्रयक्षलक्षणम्,  
अनुमानादेरपि लिङ्गादिदृष्टितमनोजन्वतया प्रत्यक्षतायां  
भूत् इन्द्रियार्थसंयोगं प्रत्यक्षं चतुर्विधं संयोगः  
संयोगात् द्रव्यग्रहणं संयुक्तसमवायात् गुणसंभोगान्वा-  
नाम् । संयुक्तमवैतसमवायात् गुणत्वादीनाम् ।  
तत्समवायात् गुणत्वादिगतसत्तादृष्टम् । न चाप  
चतुर्विधोऽपि शक्येन सह मनसः समरति संप्र-  
योगः, तस्य देहादिर्भावात् । येऽपि त्रियु मनः

सगिरते तेपा यद्यपि मनो द्रव्य आकाशवत् व्यापक  
 तथाऽपि कर्णच्छिद्रपरिच्छिद्रस्थेन गगनस्य देहात्  
 च्छिद्रस्थेवेन्द्रियमान आतिष्ठते मनस, अतोऽसमनी  
 बाह्येन संयोग । अ यथा अनुमानार्थानामपि मन  
 संयुक्तार्थवियत्त्वात् प्रत्यक्ष उपसङ्ग । यदि चतुर्विध  
 एव समयोग कथं तर्हि शब्दग्रहणम् । न हि श्रोत्रस्य  
 आकाशदिग्द्वाराणां अयनमात्मकस्य शब्दस्य च  
 निष्क्रियतया तयो समवृत्ति संयोग, तस्य कर्मजत्वात् ।  
 उच्यते । संयोग एवावयो सनिकथ । न चाप कर्म  
 जस्य, संयोगसंयोगे व्यभिचारात् । नापि संयोगस्य  
 कर्मजे व्यभिचारात् । सत् उभयानुगत नैर तर्थमेव द्रव्य  
 गतमस्य कारणम् । तस्य विभुनोरपि समवृत्ति । भन्तु वा  
 संयोगसंयोगस्याप्रमाणकत्वात्तन्निमित्त संयोगस्य कर्मज  
 स्वम्, व्यभिचारात् । तन्तुगत एव हि तुरीयसंयोग  
 तन्तो पत्रभावा आशय पत्रगतोऽपि भवति, न तु  
 संयोगात्तरुद्धि तत्रास्ति, तद्वज संयोगो विभुनो-  
 र्भविष्यत्तुमानात् । विभुनी मिय संयुक्त, द्रव्यस्ये  
 सति निरन्तरत्वात्, पत्राकाशवत् इति । यदि तु  
 नैरन्तरमेव संयोगसाध्यापि विभुनोऽपि युक्त संयोग ।  
 ननु द्रव्यधर्म संयोगा, स कथं गुणभूतस्य शब्दस्य  
 स्यात् । नात्र गुण, द्रव्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु  
 न कार्यमनाभिन समवृत्ति, सयम्, न तु शब्दस्य  
 कार्यत्व निरन्तरत्वात् । कश्चित् एतेन्द्रियप्राधान्या रूपादि  
 वच्छब्द गुणमिच्छति । तस्यापि च धारणैकचित्करणम् ।  
 स्वयंविशदे सतीति विशेषणेऽपि गोत्वरूपत्वादिधामाद्यै  
 व्यभिचार । तेषा न्यैस्मोचराणामपि गुणत्वाभावात् ।  
 अपिच वच्छब्दाश्रयत्वेनाभिमत शोभ, तत् प्रत्यक्षम-  
 प्रत्यक्ष वा स्यात् । प्रत्यक्षत्वे तेनैव लोचनैक  
 गोचरेण द्रव्यभूतेन हेतोव्यभिचार । अप्रत्यक्षत्वे सति  
 तस्य सप्रतिष्ठापनत्वम् । नहि अप्रत्यक्षगुणतः प्रत्यक्षस्य  
 शब्दस्य संभवति, शक्यते एव हि प्रत्येकत्वात् शब्दो न गुण,  
 प्रत्यक्षद्रव्यगुणत्वरहितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् पत्रवृत्ति ।  
 तस्मानुक्तमस्य द्रव्यत्वे स्वयोगात् मह्यमिति चतुर्विध  
 एव सनिकथ, इति चाह्यन नाम सनिकथभावात् ।  
 मानसप्रत्यक्षवियत्त्व नियमस्य धूमादिधर्मिन समवृत्ति ।

तत्र प्रमाणात्तरमिदं भूयोदर्शनसहायमनोजय लिङ्गादि  
 सहितमनोजय यशानादिवत् प्रसज्येत । तच्चानिष्ट प्रमाण  
 गत्कामिभायिनाम् । कश्चित्तु वदितिरिन्द्रियवियत्त्वेन  
 नियममिच्छति । स हि मयते वहिधूमस्यो स्वभावो  
 देशकालानवच्छिन्न एव प्रत्यक्षेणावगम्यते इति । ननु  
 सनिहितदेशकालवियत्त्वात् प्रत्यक्षस्य तदवच्छिन्न एव  
 संयोग । नैत्रम् । इदं वा हि सनिहितदेशकालान  
 वच्छेद, स च द्रव्ययोरेतावगम्यते न संयोगस्य, संयुक्ता  
 विनि हि प्रतीति । पुनरयमनयो संयोग इति ।  
 तस्मादेशकालाभ्या संयोगिन च द्रव्यमेतावच्छिन्नते न  
 तु संयोगस्य देशकालानवच्छेदकौ । तेन अनवच्छिन्न  
 स्वभावो धूममानानुयायीति निक्षीयते ततश्च धूमसत्त्वेन  
 देशकालानवच्छेदकौ प्रमाणमपेक्षते । । एतन्निमित्तस्य, तस्य  
 पूर्वमेतावगतरत्वात् । अत्रेस्तु धूमसंयुक्तस्यापि दृश्यस्य फ  
 विद्रव्यविचारदर्शनात् आर्द्रघनाद्युपाधिद्वयोऽस्य धूम  
 संयोगो न स्याभाविक, धूमस्य तु तादोनाव्यदर्शनात्  
 स्वाभाविकममिमवधिपर नियत भवति । न हि स्वाभा-  
 विक व्यभिचरतीति । अत्र वदाम । संनिधेवात्र ताव-  
 त्परिपिधनी । सा हि देशकालाभ्या संयोगमेवाव-  
 च्छिन्दती जायते, संयुक्तयैतो वहिधूमो संयुज्येते  
 संयोध्यते इति संयोगस्यैव भावार्थस्य कालप्रथावच्छेदात् ।  
 सोऽयं स्वप्रयुक्त एव ज्ञानो भवत प्रहरति । कारकभावयो  
 हि कालप्रथावच्छेदो न कारकमिति । नात्रवियमिद  
 शब्देनैव कालो निर्दिश्य । लडादिभि सुतरा निर्देश  
 सिद्ध । यदि च स्वतन्त्रस्यैव द्रव्यस्य कालसंयोगो न पर-  
 तत्राथा गुणकर्मणाम्, ततो लडादीना कालविशेषे समताया  
 निवियत्तन स्यात् । ते हि त्रियाथा एव कालवच्छेदसुप  
 दर्शयति न द्रव्यस्य । सा चेदनवच्छेदा कस्यैते कालसव्य  
 मभिदधीरन् । मा भूद् देशकालाभ्यामनवच्छेदावगम  
 संयोगस्य, तथापि स्वाभाविकत्वमप्रमाणमेव । नहाय  
 च्छेदानवगममात्रेण तदभावावधारण सिध्यति, सतोऽ  
 प्यनवगमिंसंभवात् । अनिश्चिते चावच्छेदाभावे न  
 राश्याविकार सिध्यति । सिद्धौ वा वर्तमानकालताऽपि  
 स्वाभाविकी धूमस्य स्यात् । यथा क्षमिसंयोगो  
 द्रव्यविशेषणने कालोऽपि । ततश्च असिसंयोगत्वं



स्वाभाविकमेतत्कालमव्यभिचयनमित्याप्येन । तत्र यथाऽपि सशोभरहितस्य नारक्षान एवमेतत्कालमव्यभिचयनामपहाय धूमस्य स्वभाविकात् प्रत्यक्षेणैव कालान्तरसंज्ञं युदा सात् क्षणिकता मास्वयापारिता इति मित सौगतैः । अयं अनवच्छिन्नोऽपि कालमव्ययो न स्वाभाविक स्था अग्निसंयोगोऽपि स्यात् । अथ स्वाभाविकमपि कालमव्ययमपहाय धूमसिद्धेर् अग्निसंयोगमप्यपहाय संभवन्नवस्थानमिति न नियमानुधारणम् । ननु प्रत्यक्षेण कालान्तरसंज्ञानुगमात् पूर्वकालप्रहाणेनापि सिध्यति धूमस्यावस्थानम् । अग्निसंयोग तु अपहाय न कदाचिद्भूतो दृश्यते इति कथमसौ तमन्तरेण स्यात् । किमिदानीं प्रत्यक्षगृहीतैर क्षणिकता पश्चात्प्रत्यक्षेण नाभ्यते । न ह्येवमभ्युपगमो भवताम् । अपि चैतमस्तु नाम प्रपञ्चानुगतकालान्तरसंज्ञस्य पूर्वानुगतक्षणिकत्व-बाध, अनुमानेन तु कथमसौ प्रत्यक्षानुगतक्षणिक-धारस्य तद्वाधेन कालान्तरसंज्ञोऽवगम्यते । अपि चैव प्रत्यक्षावगतकालमव्ययनिश्चयविद्वत्स्यात्प्रत्यक्षानु-गतस्य कालान्तरसंज्ञस्य अनुमानेन ग्रहणे गृहीत-द्राहित्वमनुमानस्य दूरापास्त स्यात् । अपिचानवच्छिन्न-स्यापि कालसंज्ञस्य व्यभिचारदर्शनादग्निसंयोगोऽपि व्यभिचरेन्न वेति सद्विहाना न सहस्रेणापि पुरुषा-सुपैस्तदन्त प्रतिभवेत् । यत्रैरि दृश्यमानेषु देस-कालादिषु प्रवृत्तेनाग्निग्रे व्यभिचारे न दृष्टव्यथापि क्वचित् कदाचित्संभवति व्यभिचार इति शङ्क । को नाम निवारयेत् । न च प्रत्यक्ष सन्निकारेण शक्तम् । तस्य सन्निहितदेशकालमानव्यापामात् । नानुमानम्, तस्य नियमानुधारणाधीनत्वात् । तदधीने तु नियमे परस्पर-अधयोगापत्ते । स्वाभाविकत्वाद्यव्यभिचार इति चेत् । स्वाभाविकत्वे एव प्रमाणाभावात् । अनौपचारिकत्वेन स्वाभाविकत्वं न बोधायनानुगतिमात्रेण तदभाससिद्धि-रित्युक्तम् । अपिच स्वाभाविक न व्यभिचरतीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न तादृशप्रत्यक्ष नानुमान नाप्यतिक्रियते । दृष्टान्तोपाधिकस्यापि बालसंवाधस्य व्यभिचारास्तथा अग्निसंज्ञस्यापि स्यात् । अपि च आयशेरियापि धूमयो दृष्टात्तर्धादिपि सर्वधोऽवगत, अ पश्चात् पर्वत

वर्ती धूम तस्याग्निसंज्ञोऽनवगत इति कथं लिङ्ग स्यात् ? अथ सामान्य लिङ्गम्, न, तस्य सन्नधानानु-गमात् । देशकालाभ्या सन्नचेन जात्या च सर्वे, द्रव्यमेव विदोष्यते, न तु सन्नस्य जातेष्व परस्परानु-ग, जाते रपि संयोगात् द्रव्यविशेषणत्वात् । अथ द्रव्यद्वारेण अस्ति जात्योरपि संज्ञं, तथाप्याग्निधनाद्युपाधिरिवाग्ने धूमसंज्ञं, तदभावे कालान्तरे तद्द्रव्याभावे तद्द्रव्यक-संज्ञोऽपि न स्यात् । द्रव्यान्तरद्वारस्तु कालान्तसंज्ञं प्रागनवगत इति कथमनुमानाद्गमम् । न च विशेषपरि-हारेण सामान्ययो सङ्गदर्शनेन शक्यात्वगम सन्नं । किञ्च देशकालाभ्यामपि द्रव्यद्वारेण संयोगस्याप्यवच्छेद इति नानवच्छिन्नत्वम् । यथा च जात्योर्द्रव्यद्वारकः सन्नं स्वाभाविकी भवति, एवमग्निसंज्ञस्य तस्या-रावच्छेदो द्रव्यद्वारकोऽपि स्वाभाविक स्यादिति तत्कालप्रहाणेन न कालान्तरे सर्वपरिसरेत्यस्यैव एव कालान्तरे अग्निधूमयोर्भवदुक्त्या नीत्या निश्चेत यः स्यात्, न तु कालान्तरे अग्निसंज्ञशङ्काऽपि धूमस्य स्यादित्यलमिति निर्णयेन ।

अपरं मतम् । शतशोऽसौ धूमदर्शनादनग्नौ चादर्शनादित्ययोऽयमग्निनेति प्रतीतिस्त्वाद्युपजायते तिर-आमपि । न चैयमप्रमाणम्, सर्वदा सर्वथा सत्त्वादिभ्येन जायमानदत्तात् । अत प्रमाणमेवेदम् । तच्च दृष्टिधन्व-भूतम् । तत्र नेदमनुमान सभजति, तस्य नियमावधार-णाधीनत्वात् । न च शब्दम्, अशब्दजन्यत्वात् । शीप-मानम्, असादृश्यविषयत्वात् । नार्थापत्ति, नियममन्त-रेणानुसृष्टमानस्य कस्यचिददर्शनात् । अपावस्तु भाररूपे नियमे दूरापास्त एव । ननु अयं विषयस्थ-वृत्तिरूपोऽभा एव न व्यावृत्तिमात्र नियम, असा-रिणाग्ने सर्वत्रिपक्षव्यावृत्तस्य सर्वार्थनिश्चयप्रसङ्गात् । व्यावृत्तिरपि सर्वत्रिपक्षे-र्दुर्लभैव, दृष्टादर्शना-भावात् । पारितोष्यात्प्रत्यक्षमेवेदम् । न च प्रत्यक्षदर्शने अननुगमादप्रत्यक्षम् । सन्ततसंज्ञेन भूय परित्य-सन्नित्प्रत्यक्षविषयवरोपपत्ते । ननु सर्वमानविषय प्रत्यक्षम्, तत्कथमनेन देशकालान्तरसंज्ञाया नियमः शक्यात्वगमः । उच्यते । न कालान्तसदि

संक्रम्यो नियमः विन्दु स्वरूप धूमादीनाम् । तत्र वर्तमानमिति युक्त प्रत्यक्षप्राह्वारम् । न हि नियम प्रहीतु देशान्तरपरिसंक्रम्यो प्रहीत यः कुड्यादीनामिव स्थिर रूपम् । न हि तेषा कालान्तरसंक्रम्य अप्रत्यक्ष इति तद्रूपप्रत्यक्ष भवति । तथा सति नेद रजनमिति पूर्वशान्बाधकरानुत्तरकाले न स्यात् विषयमेदात् । पूर्व-काले हि रजनशानेन रजतं प्रसञ्जितम् । उत्तरकाले च तदमान इति विषयमेदात् कथ बाधकरम् ? अत स्थिरमेव रजनरूप गृहीतमिति वक्तव्यम् । आह च- ' रजत शृणुमानं हि चिरस्थायीति गम्यते ' इति । तद्र-नियमरूप गृह्यते इति युक्तं प्रत्यक्षत्वम् । कीदृश पुनरिदं रूप धूमादीनाम् ? नियतोऽयममिनेति नियम यदा यत्र धूमस्रदा तत्रानिरित्यर्थः । तस्माद्रूपवत् प्रत्यक्ष नियमो नियम इति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्रत्यक्ष सर्वे विप्रमानोपलम्भनं आहोस्तिव् अविप्रमानोपलम्भन मधीति । न तावदविप्रमानोपलम्भन प्रत्यक्ष नाम संभवति । तसंप्रयोगजनितत्वेन विप्रमानोपलम्भन यस्य स्थिरस्यात् । तथा च नियमविषयत्वात्संभवः । तस्य सर्वदेशकालायाविरूपत्वात् । अयमेव हि धूमस्थायिना नियमः यदपिलधूमदेशकालायाविरूपममेः । यथोक्तम्- ' यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्त्यो व्यावकलस्य समो वाऽप्यपिशोऽपि वा ॥ ' इति ।

यन् धूमस्वरूपनियम इत्युक्तम्, अतस्तेतत् स्वरूपमपि तदमितिक्रम्या यमिचारा मरुमेव । कथामात्र यमिचाराः अन्यदतो (१) यावत्धूमदेशकालममितिक्रम्यसंभवतात् । तथा च तस्मिन् प्रत्यक्षीक्रियमाणे देशान्तरादिमंक्रम्य प्रत्यक्ष अत्यन्तं । तसंप्रत्यक्षपरिचितं वा पाण्डुरतादिदन् धूमगत नियमाभिधानमप्येवैव स्वमीधने इति संविदि-रक्तम् । यदि चेदं रूपान्तरं पाण्डुरतादिदन् संभवानि-रक्तं स्यात्, तस्मिन् प्रत्यक्षगृहीतेऽपि सर्वधूमदेशकाल-ध्वानिप्रममेर्गुहीतं न स्यात् । न तस्मिन्निम्न गृहीतो अन्यगृहीतो भावति, अतिप्रगद्भात् । अगृहीते च देश-कालाभ्यामिचारे कथमनुपलभोदय ? विज्ञेदं स्यात्तरमपि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणं सविहितदेशकालान्तरमेव गृह्यते

इति न कालान्तरेण नियमः सिध्येत् । यदपि दर्शितं कुड्यादीनामिव स्थित रूपमिति, तदपि निरूपणीयम् । किं तत्र स्थायित्वमेव गृह्यते इत्यभिप्रायः किंवा यद्वस्तुतः स्थास्वरूप तद्गृह्यते इति किंवा स्थितियोग्यता ? न तावत् पूर्वं, कस्य, स्थायिता ह्यनेककालवस्थानम्, सा कथं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते, तस्य वर्तमानविषयत्वात् । यदि चेदं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते ततः स्थायिताप्रसिद्धये प्रत्यभि-शादरो निरर्थकः स्यात् । द्वितीये तु कस्य कुड्यरूपमेव तन् नाम्यत्, एवमिहापि यद्वस्तुतो नियत धूमस्वरूपमेव तत्प्रत्यक्षमित्येव सिध्येत् । न च तावता किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, योग्यता तु सर्वभाषाणा अर्थापत्तिगम्येति प्रत्यक्षगम्यताऽनुपपत्तिः । यस्तु घटकुड्यादियु दृष्ट मानेषु स्थायित्वावगमो लौकिकानाम्, स तादृशां स्थायि-रस्य पूर्वमेवानुगमादातुमानिकः । स्पष्ट चार्यानुमानि-कस्य उक्तरूपतात् । तथाहि ईदृशीयमवगतिः यदि शास्त्रादिना नैतद्विद्यते ततः स्थित्यन्तचित् काल स्थास्य-तीति । एव रजतादिध्वानुमानानिकमेव तद्रूपस्य स्थायि-राम् । अनेनैवामिप्रायेणोक्तम्- ' रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते । ' एतदेव बाधकस्यापि तावत् । अनुमानेन श्रेतदवगत रजतस्य सतो नाकस्मादतद्भावः संभवतीति अतद्रूपस्य वा तद्रूपतेति उभयोरपि कालयो-रेकरूपमेवेदमिति स्थिते पूर्वमेवावगत रजतरूपमुत्तर काल व्याप्तौत उत्तरकारावगतथातद्भावः तत्पूर्वकालम् । तेन तमानविषयतया पूर्वविगतस्य रजतरूपस्य भास्यु-त्तरकालमुता नेद रजनमित्यनेन बाध । यत्र त्वनुमानेन एकरूपतर न कालद्वयेऽपि वस्तुनोऽवगत तत्र न भव-त्येव बाध । यथा बदरफले रचामप्रत्यक्षमेव पाककाल-मुता रतप्र-भवेन । प्रत्यक्षेण तु रथाथिररावगमे तत्रापि बाध-रथात् । तस्मात्त्र प्रत्यक्षेण स्थायित्वं स्वल्प-तानम् । एव नियमोऽपि सर्वदेशकालायाविरूप-रथात् । ननु स्वाभाविकत्वं संवत्स्य नियमः न तु क्षालान्तरसंभव, तत्र वर्तमानमेवेति युक्तं वा प्रत्यक्षेण गृह्यते । किं पुनरिदं स्वाभाविकम् ? न तावत् यदातानम्, कदाचित्कस्य तदयोग्यात् । अथ स्वरूप-निमित्तानम्, अथपि धूमसंक्रम्ये स्वरूप निमित्तमिति

तस्यापि धूमसंबन्धो निमित्तः स्यात् । ननु आर्द्रैर्धनादि-  
कृतः अस्य धूमसंबन्धः न स्वरूपनिमित्तः, यत्त्वम्,  
आर्द्रैर्धनादिनिमित्तं स्वरूपमपि निमित्तमेव । न अस्ति  
संबन्धिरूपे संबन्धो भवति । स्वरूपसंबन्धमिति चेत्,  
स एव दोगः । अस्मिन्नस्वरूपमपि धर्म एव सयोगः ।  
अथ स्वरूपैकमिति चकः सध्वयः स्वाभाविकः, बहुस्तु  
धूमसंबन्धे स्वरूपान्तरिकोऽप्यार्द्रैर्धनादिः अस्त्येव हेतुः,  
धूमस्य बहुध्वयत्वे स्वरूपमेव निमित्तम्, न क्रिमिस्ता-  
न्त्रनस्तीति मतम् । एवं तद्वि प्रत्यक्षसंबन्धे स्वाभाविकत्वात् ।  
न हि तेन निमित्तान्तराभावः शक्यते प्रत्येदुम्, भाव-  
विषयत्वात्प्रत्यक्षस्य । इदमदर्शनाच्च निमित्तान्तरादभावः  
प्रतीयते इति प्रत्यक्षगम्यत्वात्तुल्यत्वात् । अपि च  
धूमस्वादिशक्ये न स्वरूपमेव निमित्तम्, अग्न्यादीना-  
मपि निमित्तत्वात् । तस्मात् स्वरूपान्तरमिच्छा एव  
स्वाभाविकत्वम् । अथमिच्छाश्च सकलतद्देशकाल याति-  
रिति प्रत्यक्षसंबन्धानुपपत्तिः, तस्य सर्वमानविषयत्वात् ।  
अपि च स्वाभाविकत्वादिपि वर्तमानस्यैव सनिहितस्य  
निमित्तं शक्यते, नातीतानगतं यद्विहितमिच्छाया  
संबन्धानाम् । सति हि ननुचो यद्विधूमसंबन्धस्य  
स्यक्तयः, कथं तत्रा सयोगो धूमस्वरूपमेव निमित्त-  
मिति सयुक्तविषयेण प्रत्यक्षेण गम्यते । अथ संबन्ध-  
सामान्यस्य तद्विनिमित्तत्वम्, न, तस्य निश्चयेन निमित्ता  
भावात् । इह च सद्दर्शनगम्यनियमपक्षेऽपि तुल्यमेव  
दूषणम् । तथापि हि संयुक्तत्वे हि सयोगस्य धूमा-  
भावनिमित्तताऽगम्यते, नातीतादीनाम् । स च काल-  
ान्तरे नष्ट इति प्रत्यक्षावगतस्य सयोगस्य रूपनिमित्तेन  
कालान्तरेऽनुमानम् । तस्मात् न कथञ्चित् प्रत्यक्षविषयत्व  
नियमस्यैव सिद्धम् । अपरे त्वर्थापत्तिगम्य नियमे  
गम्यते । यदेतच्छब्दोऽग्रे धूमदर्शनमनमौ च कचिद-  
प्यदर्शनम्, इदमसति धूमस्याग्निना नियमेऽनुपपन्नम् ।  
अनियतो हि श्वाचित् चचिदप्यग्निं विनोपलभ्येतेति ।  
तदप्यनुपपन्नम् । अदर्शनं तादृभावादेशोपपन्नम् । न  
तु तावता सर्वेन अग्नीनां नास्तीति शक्यमप्यनुपपन्नम्,  
मगलाभावात् । दर्शनमात्रमपि तत्र भावादेशोपपन्नम् ।  
न तु तावत्मात्रेण सर्वैश्चावस्त्येव धूम इति स्वयम्ब-

सानम् । तस्माद्ब्रह्मचर्यं नियमे प्रमाणम् । उच्यते । निगम  
वचनम् ? यतः-

स्वयं वार्तिककारेण प्रमाणमुपपत्तितम् । भूयो-  
दर्शनगम्या हि व्याप्तिरित्यभिधानवः । ४ ॥  
अत्रब्रह्मो हि पूर्वमार्गं महान्तं क्लेशानाभिसालुमवाना-  
स्ता वैवात्यमाशेषातिशयानगतिनायेनाश्रिताः । निवतो  
धूमोऽयं नूनमग्निरेषूहूरूपस्य शानस्य सविद्विषयप्रत्यक्ष  
त्वाश्रयणादस्ति चायमनुमानार्थो भूयोदर्शनगम्यो नियम  
इति । किं पुनरिदं भूयोदर्शनं नाम प्रमाणम् ? नैत  
किञ्चित् नियम्य यत्तु शक्यते । किन्तु येनैव प्रत्यक्षा-  
धीनामन्वतमे लिङ्गस्य धूमस्यादिरपि लिङ्गिना गम्यते  
तदेव विषयादर्शनसहाये नियमप्रमाणं संभवतीति ।  
ननु भूयोभिर्दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्य गम्यते न तु  
सर्वेन दर्शनाना सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात् अनन्त  
प्रत्यक्षगम्यो हि तर्कं सहभावाः स जीवन्निर्दुर्लभः ।  
निषेधादर्शनादपि प्रत्यासन्नेष्वेव विषयेषु परमभावे  
गम्यते, सर्वविषयार्थासिद्धेस्तु दुर्लभैव, इत्यदर्श-  
नाभावात् । अदर्शनमात्रेण चाप्यभासिद्धेः, तत्कथं  
नियमस्य सर्वदेशात्कथञ्चित्स्वरूपस्य भूयोदर्शनगम्य-  
त्वम् । एतेव स्वयमेवाचार्येण शङ्कितम् । यदाह—  
' अथयो हि प्रतिपाद्य-न्यापकस्य न इत्यते ।  
अनन्तेन हि कथ्यते स प्रत्यक्षादिजन्यता । ' इति ।  
तथा— ' नामात्रेण विषयाद्धि हेतुभावाः प्रतीयते । '  
इति च । सर्वविषयाभावे न कथ्यते इत्यर्थः । अत्र च  
समर्थेनयुक्तम्— 'तत्रास्वादिमन्त्रेण यमनः सहचारिणः'  
इति । तत्रेति विषये इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— मा  
नाम सर्वविषयाभावां लिङ्गस्य सैक्ये, अदर्शने तु  
विषयेषु लिङ्गस्यास्त्येन, तावता च सहचारो दृष्टो  
धूमदि, सहचारिणोऽप्यदर्शनेनो भवति । यत्तु सह-  
चारित्वमपि तर्कं दुर्लभं प्रष्टुमित्युक्तं तत्राऽनुचर्युक्तम्—  
' दुर्लभं सहचारिणं सर्वेनेति यदुच्यते । इष्टुं न नाम  
सर्वेन द्विषयोर्दृश्यते भुवम् ॥ साहित्ये मितदेशत-  
त्प्रतिष्ठे यद्विधूमयोः । ' यतिरेकस्य चाऽदृष्टेर्मन्त्र  
प्रकल्पते । ' इति । अथमर्थः— मा नाम सर्वेण ह्य-  
चारित्वे दधि, द्विमयोस्तु प्रदेशयोरेकत्वं दर्शनम् ।

तावता एवसति स्वभिचारदर्शने भवत्यनुमानम् । यदि हि सकन्देशकालातिरूपो नियमोऽनुमानान्नमस्माभिरुपगम्येत तत्र स्यादुपायम्भः । न त्वेवमस्माभिरुच्यते, किन्तु यत्र यत्र धूमविक्रम इष्ट तत्र तत्र सर्वत्र नियमेनाभ्यादिसाहित्यमनग्री चादर्शनमित्येतावदेवानुमानोदये कारणम्, एतावदेव हि लौकिकानां धूमोऽग्निं यमयति । न तु सकल्पवधविषयान्ययतिरेकावगतिमपेक्षते, येन दुर्लभं प्रमाणं स्यात् । तेन न सकन्देशकालापेक्षया नियमाभिधानमपि तर्हि दृश्यमानेषु देशकालेषु यो लिङ्गस्य लिङ्गिसाहित्यनियमः स एव नियम इत्युच्यते । तस्मात्सम्मानमेवानुमानाद्गम् । तत्र भूयोभिरय दर्शने सुगममिति नाममात्रं लिङ्गिसाहित्यनियमः । यथा आह— 'सहररहडिमात्रेण गमक सहचारिणः' इति ।

क्रियद्भिः पुनः साहित्यदर्शनेरनुमानम् । यो नामैतत्सञ्चये यावद्भिर्दृश्यते तावद्भिरेव न तु सत्ययस्य वक्तुं शक्यते । येषु भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्य नियममाहुः, येषु सद्दर्शनेऽपि यद्दृश्यते नियमे उपान्यासाङ्कान्तराकारार्थमर्थवन्ते भूयोदर्शनं तेषु नैव संवक्षते तथा वयमपीति न तद्विरोधः । किमिदानीं सकल्पधूम देशकालापातिरवमग्रेः नावगन्त यमनुमितस्ता ? सत्यम्, नावगन्तव्यम् । नन्वेव सामान्यतोऽप्यज्ञातवन्धः पक्षे-कदेशी कथमित् शतसंभवत्वेन अभिधीयते । नानेन पक्षेकदेशिनोऽभिधानमपि तु दृष्टान्तैकदेशिनः । तदप्यभाष्यार्थः— अन्वयमित्तेव महान्तोऽप्येकदेशिनि धूमाम्येकदेशाम्यः ज्ञातसंभव्ये सति तदेकदेशी धूमं अन्यत्र पर्यतसौ तस्मिन्नेव वा महान्तेषु बाणान्तरं दृष्ट्वाऽभिरनुमीयते, लोके तथा दर्शनात् । तथा न ज्ञातसंभवत्वेन ज्ञानं निर्देय इत्युक्तयः अथवा न प्रमाणं किन्तु प्रमेयस्य कथयित् निर्देयो न ज्ञातुरित्यर्थः । कस्य प्रमेयस्यैकदेशिन इत्येवमपि दृष्टान्तैकदेशिन इत्युक्तम् । यथाहुः— 'एकदेशेरेकदेशाम्यः कश्चित्कालतथागतिः । ज्ञानतोऽप्येव स वा तावत्तं विभागेनानुमीयते ॥' इति । स वा तावत्तमिति बाणान्तराभिप्रायम् । परं च यदनु ज्ञानसंभवत्वेन एकदेशेरेकदेशाम्ये दृष्टान्तैकदेशिनोऽभिधानमिच्छाह । भरतु नामेव यथा दृष्टवदेतदु

साहित्यनियमादेवानुमानम् । यत्त्वय यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रागिरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः, स कथम् ? न ह्यती नास्ति न चाप्रमाणम्, सर्वथा सर्वेषां दृष्टत्वेन जायमानत्वात् । तदप्य कस्मिंश्चित्प्रमाणेषुऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । उच्यते । आनुमानिकोऽप्य अवगमो ज्ञातसंभवत्वेन उपजायमानत्वात् । परोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियक, साक्षात्कारित्वाभावात् सति द्विरोधाच्च । धूमस्य हि बहुषु देशकालेषु अग्निना साहित्यमुपलम्भवतो भवति अनुमानम् । अन्येऽप्यनीतानागतवियदृष्टाः सर्वे एव धूमवन्तोऽग्निमन्तो धूमवन्तात् परिदृष्टमहान्मादिवदिति । तेन यथाश्लोकं प्रमाणनामगम्यनुसरणात् धर्मन्तरेगतसाहित्यनिवमादेव धर्मन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यम् । आह च— 'तेन धर्मन्तरेष्वेवा यस्य येनैव यादृशी । देसो याथति काले वा व्याप्यता प्रादुर्निरूपिता ॥ तस्य तावति तादृक् स्याद् दृष्टधर्मन्तरे पुनः । व्याप्यासो व्यापकाशस्य तथैव प्रतिपादकः ॥' इति । यादृशतादृशसम्बन्धाद्दृष्टान्तपरिदृष्टत्वात् न्यूनरूपस्य न लिङ्गस्य नापि लिङ्गव्यतिरिक्तमिति द्योतितम् । न हि विना धूमरत्नं पाण्डुरवतनमात्रेण कपोतादिभ्यः अग्निं अनुमिते लौकिकाः । नाप्युष्णरहितनियतं तृणविकारो हिमे दृष्टः प्रत्यक्षावगतस्यैवविरोधात् औष्ण्यताये सति अनुष्णमेव वदितमनुभाषयति । यथालोकं च प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया, न तद्विरोधेन । तदेनेन सर्वेषामप्रयोजकहेतुनामाभावेन द्योतितम् । दृष्टान्तपरिदृष्टत्वात् न्यूनरूपो हेतुप्रयोजक इत्युच्यते । पक्षसंभवत्वेन धर्मभेदमात्रं तु शोध्यम् । सर्वानुमानेषु तथा दर्शनात् । तदतिरिक्तं तु रूपविकल्पमेवाग्नीकते यम् । तेन निषिद्धरत्नहितस्य हिंसात्वेन अपमत्तेन साहित्यमुपलम्ब्यं ज्ञानमहान्नादिप्रति विनाऽपि निषिद्धत्वेन हिंसात्वेनाश्रमातीयोर्मायहिंसायामपमत्तेन अनुमानं शक्यम् । निषिद्धरत्नस्य विनाऽपि हिंसात्वेन गुणद्रव्यागमनादायधर्मन्तरसाहित्य दृष्टमिति तदनुभवकम् । यथा अन्वयनादिकार्यत्वेन निषेधस्यानुदुषाभ्यासासाहित्यमवगतमिति न निषेधमात्रावधारकानुमानम् । तथा देवदत्तनयना दयान्तरेगाहित्यं गमभरित्यामसमशोऽनुपाशित-

पीतादिविशेषनिमित्तमिति तदभावे देवदत्तनश्वरत्वमात्रेण न तत्तन्वाभारत्यप्यस्यान्वयानुमानम् । एतेन सन्निवृत्तिविशेषतया तदुक्तमसौ च्छादीना वशदिवत् उपलब्धिपत्कृतत्वानुमान प्रयुक्तम् । तथाहि येषु हस्तादिभ्यापारविशेषेण सन्निवेशाः शक्यन्ते तत्रयितुं तेषामेव घटपट-वहार्दीनामुपलब्धिपरकत्वं कल्प्यम्, तदभावे पारिणामिकानामहर्देहादीना सन्निवेशविशेषमात्रेण कथं तदनुमान पाण्डुरम्यादिन बहुवचनानाम् । तथा शरीरेन्द्रियादि-युक्तमुक्तिभारतं कृतेन साहित्य सन्निवेशविशिष्टानामुपलब्ध तद्य दृश्यादीनात् दूर्वाद्भूजादियु निषिद्धम् । तस्मिन् निषिद्धे बुद्धिमत्तया शरीररादिर्हितं नानुमानु-मक्यम् । वृथादिविकारादिव हिमे वज्ज्याह्वयानुमानम् । न चैवं शरीरानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, सर्वविशेषपरिहायेन धूमतर-णामपस्य बहुद्वन्द्वसामान्येन साहित्यमनगतं भवेत् न तदविकल्पमेव दृष्टमिति युक्तं तत्र तदनुमानम् । सामान्य-मेवानुमीकते न विशेषः, अत्रुगच्छभागात् । अत्रगतमपि महाप्रसङ्गो सामान्यं देशान्तरकालान्तरादौ प्रत्यक्षेणे-वानुमानेन प्रत्यभिज्ञायमानं भवति प्रमेयमिति न सिद्धसाध्यता । सामान्यस्यापि चास्त्येन सयुक्तसमवाय-रात्म्यः पर्यतेन, इति युक्तं तत्र तस्यानुमानम् । ननु देशविशेषादपि पदार्थलक्षणमन्यथा भवति, कश्चिदि-दुश्चिक्रदंसादपि मूला भवति, कश्चिन्न, तथा घूम-स्यापि देशान्तरे अत्रिगच्छभिवारहणं भवेत् । तस्यमेवा- भवति, सा तु तत्तदंशद्वयभेद-भ्रवा शक्यते निर्यमितु-मिति सर्वमत्रदातम् । तेन वयं वादस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा येन वादस्येन सामान्येन विशेषेण वा यमा-दृष्टेषु देशकालेषु साहित्यं येन केनापि स्वबन्धेन निवृत्त-मुपलब्धम्, तदेव तादृशमेव देशान्तरकालान्तरादौ दृष्ट-तस्य तादृशस्य साहित्यनियमादेव मोक्षं भवति । दृष्टमेवस्यैव भूयोभिरेव दर्शने र्भविवाप्यदर्शनमानवसाध्यैः साहित्यनियमः शक्योपपन्नः इति सिद्धं नियमस्य एव लिङ्गस्य लिङ्गना सध-य, तच्च भूयोदर्शनप्रमाणक इति । 'पार्थसारथिमित्रेण वार्तिफोचानुसारवः । यथा-प्रतीति निर्णीतो नियमः सप्रमाणकः । ५ ॥ इति

पार्थसारथिमित्रविरचितार्थं न्यायपरत्नमालायां व्याप्तिसाधः समाप्तः । रत्नमाला. पृ. ५६-७२.

• व्याप्तिसमर्धनम् । इदानीं सङ्घर्षनगम्या-भ्यातिरिति प्रतिपाद्यते । सद्युक्ताविधौ अविधूमाविति प्रतिपत्तिरस्तीति निर्दिश्यामः । अत्र च देशकालाभ्या-सयोगेन च त्रिदश्यामिधूमी प्रतीयेते, गुणाना इव-परत्नमालापरत्नात् । तदुक्तम् 'गुणाना च परार्थेतात्' इति । तच्च शब्दानामेव पदार्थान्यथविधयमिति चेत्, तस्यापि प्रयत्नमूल्यतात् । लोके तु येन प्रकारेण पदार्थानां परस्परान्यथ-प्रत्यक्षादिभिर्निश्चितः, तथैव शब्दो ज्ञेयति, इतरथा वेदवाच्येषु न्यायश्रुताथैपरि-त्यागेन लक्षणया योष्य वा वृथाऽन्यथावर्णनं क्रियमाण-मयुक्तं स्यात् । अतोऽन्यथावयविधयो न्यायः न शब्द-विषय । सयोगस्य च देशकालयोश्च द्वयविशेषणत्वेन प्रतीतौ क्तिताया सयुक्तावमिधूमी इदानीमविधूमावि-त्यनयो भवति, न इदानीं अविधूमयो सयोग इति, इतरथा सयोगस्य देशकालविशेषणत्वं किमिति नाश्री-यते ? ततश्च यादृङ्गम्यानाशिवया सयोगस्य प्रतीत-रत्नात् यत्र धूम, तथात्रिसयोग इत्यनोपाधिक एव धूमस्य अग्रिमकथः सङ्घर्षमेव एव सिद्धः । सयोगस्य च देशकालाच्छेदे इदानीमविधूमयो. सयोग इत्यनयो भवति । ततश्च देशान्तरे कालान्तरे वा संयोगस्या-गृहीतरत्नात् भूयोदर्शनमपेक्षणीयम् । न च तथा अन्यथ इत्युक्तम् ।

ननु सयुक्ताविधौ इति प्रतिपत्तौ एव स्यात्, अय-मनयो. सयोग इति प्रतिपत्तौ निरपत्तं स्यात् । नैयम्, अस्तु तावत् अयमनयो. सयोग इत्यपि प्रतीतिः, तत्र न स्यात्प्रमाणं अस्माभिः उच्यते, देशकालाच्छेदेन सयोगस्य प्रहणत्वं, किन्तु सयुक्ताविधौ हि प्रति-पत्तौ अनेनाधिकं प्रमाणम् । एतदेव अभिप्रेतोक-प्रकरणवद्विज्ञायात् 'सयुक्ताविधौ हि प्रतिपत्तौ, न पुनरयमनयो सयोगः' इति ।

ननु धूम यत्र विशेषेण संयोगस्यान्यथात् स्पष्ट-न्तरस्य च न्यायवचनप्रमाणम् । नैयम्, धूमवाच्युप-लक्षितस्य विशेषस्य अन्यथोपगमात् । यत्किमेद

व्याधिरिति शङ्काया व्यकरणन्तरेऽपि संयोगदर्शनेनैव शङ्कानिवृत्तिः ।

ननु धूमजातरेरपि व्यक्तिमात्रेणैवान्वयः । नैवम्, यदि सामान्यमन्तरेणापि व्यक्तेर्ग्रहणमस्ति, तदा स्यात् सामान्यस्य गुणभासः । न च सामान्यमन्तरेण कदा चिदपि व्यक्तेः प्रतीतिः । न हि रूपशब्दा वाचिदपि रूपिदुदिरस्ति इत्युक्तवान् । अतो जातिविशिष्टस्यैव प्राधान्यात्, तेन संयोगस्याप्यत्र सर्वधूमगतता सकृदेषामित्यत्र गृहीता भवति । तदुक्तम्, 'तथा च यति धूमसत्तैव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते, न च तस्या सन्ध्यामग्निसंयोगः' इति । एव गृहीतेऽप्यनौगधिकस्ये यत्प्राथम्यं न स्यचित् स्यात्, तथा भूयोदर्शनदेव शङ्कानिरासमात्रं कथ्यते, न व्यातिसमर्थनम् ।

ननु व्याप्यदर्शनेऽपि शङ्कोदयादेव दर्शनमपि शङ्कितमेव स्यात्, एव तर्हि अतिप्रसङ्गः, घटादिग्रहणेऽपि बाधकशङ्कया घटादिग्रहणस्यापि अनिश्चयप्रसङ्गः ।

ननु अग्निना संयोगस्य सकृददर्शनेऽप्यत्र सकृददर्शनेनाग्निना धूमानुमानं प्रवच्यते । नैवम्, सकृददर्शनेनैवसंयोगोऽप्यनौगधिक इति प्राप्तम्, उत्तरकाले तु आर्धेनानुवाचिदर्शनात् औगधिकत्वनिश्चयः । न च व्याधिदर्शनात् औगधिकत्वनिश्चये व्याप्यदर्शनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अतः सकृददर्शनादेव व्याप्तिप्रसङ्गः । न च सकृददर्शनस्याघातज्ञे भूयोदर्शनस्यापि शक्तिः, भूयोदर्शनानामपि प्रत्येकं सकृददर्शनत्वम् । न च दर्शनानां भूयस्य प्रसङ्गम् । स्तनतत्प्रदर्शने तथा दृष्टमिति चेत्, नैवम्, न तथापि भूयोदर्शनस्य प्रसङ्गत्वम्, किंतु त्रिनेत्रकारः प्रहणे प्रसृतः तस्य च अतिशौर्यत्वात् मनःसमरधानाग्रभाषाच न तत्र प्रतीतुं प्रभवति, केवलं स्तनमात्रमेव दृष्टमिति । एव अनेकदर्शने जाते मनःसमरधानादिसामदीशमर्यात् अयादेकता तरं गृह्णाति । अतो न भूयोदर्शनस्य तत्राप्रसङ्गे उपरोक्तम् । भूयोदर्शनस्य वारणस्याप्युपरोक्ते इतिप्रसङ्गविशेषं गतेषां भूयोदर्शननिषेधोऽपि स्यात् । न च तथा वदन्ते, एव. सृ-

दर्शनादेव तरं गृह्णाति, अपरस्तु शतदर्शनात् । अतो न भूयोदर्शनाद्रत्नतरप्रहणम् ।

यत्तत्रः सकृददर्शनेस्यासामर्थ्येऽप्येकस्य दर्शनजातीयस्यैव सामर्थ्यं भवति, तथा एकस्य वृश्चिकदंशस्य मरणहेतुत्वं एकस्य तर्ज्जरस्य विण्ढवत्रमित्यादि, तदप्युक्तम्, तथापि भ्रान्तिभेदेन देशभेदेन वा सामर्थ्यं कल्पनीयम्, न तु एकविधस्यैव शक्तिद्वयम् । अतः सकृददर्शनस्य व्याप्तिरिति । अवि. प्रकरणं २० .

७ व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । वृहती. पृ. ७१.

७ व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासः । 'हेत्वाभासः' इति विन्दौ ब्रह्मण्यम् । मणि. पृ. ४१.

७ 'व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्वाहमिष्यते । तयोर्भावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ॥' श्लोवा. अनुमान १२१-१२२.

७ 'व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम् ।' त्रिष्विच्छेदं कस्मिच्चिद्व्याप्यमानस्येपिस्तत्त्वे कल्पमाने 'व्याप्य' व्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम्' इति न्यायेन मैथवस्य एव तदवगतोक्तस्यैवोद्देशत्वम् । 'मैत्रावरुणाय दण्डम्' । भाट्ट. ४।२।६.

७ 'व्याप्यमानगता सत्या अविवक्षिता' । 'यजेत' इति या सकृद्यं प्रतीयते सा गुणमावांते न विवक्षिता इत्येतत् नानुक्ते न्याये स्यात् । उक्तश्च न्यायः 'व्याप्यमानः' इति । तद्विशेषादिसदपि अविवक्षितम् । ( पूर्वपक्षे इदम् ) । टुप्. ६।२।१५.

७ व्याप्यस्युत्पत्तिः । नहि व्याप्यस्य अलं कुर्वते पुरुषप्रपन्नः इति तेषामुपेक्षा कार्या । ऋजु. पृ. ९५.

७ व्याप्यमोहः अर्थव्यत्ययं मिष्याप्रत्ययस्य हेतुः । ऋजु. पृ. ५५. ७ यत्नं हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति व्याप्यमोहः ( ध्रम. ) स, यथा वृत्तिकारो रजतं दर्शनम् । भा. श।८।२।२४.

७ व्याप्यमात्रप्रणीता धारीकमीमांसा चतुर्लक्षणी भिरमेव चाग्रम् । सकर्ष. ४।४।१०

७ व्याप्यवृत्तिं देवता न अतीयोग्यो । सकर्ष. ४।४।६. ७ व्याप्यवृत्तिः । नहि व्याप्यवृत्तिरिच्छान्तेरेव

व्यपदिश्यते । नास्तीमीयं वायेव ऐन्द्रासो वा तद्व्य-  
च्यते ॥ ' वा. ३।१।१५।२७.

● व्यासत्रयवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाशयपरव्युत्थस्य  
न हेतुत्वम् । मणि. घृ. १६.

● व्याहृति-हिंकार-दग्धोन्-सामिधेनीनां  
न्यायान् क्रमः ॥

' सामिधेनीरनुभवन् एता व्याहृतीः पुरस्तादपारि ।  
ह्यादिभिर्निहिताना दग्धोन्-व्याहृति-हिंकार-  
सामिधेनीना क्रमनिगमसंभाषायादभिशतक्रमेणोच्येरन् ।  
इति प्राप्ते, ' हिंकारस्य सामिधेनीरग्नाह ' इति कृता-  
प्रत्ययेनायत्तितपूर्वकत्वरूपेणान् सामिधेनीरग्नाहः पूर्वो  
दिहंकारः । अत्राप्यन् पुरस्तादित्याशयमश्रवणमाशय  
अकथनान् हिंकारस्यपूर्वं व्याहृतयः । दग्धोन्परि तथैव  
अन्तेऽपि मन्वापाठकमाद्याहृतिभ्योऽपि पूर्वं निवेद्य-  
सर्वत्रायवधानस्याशयव्यवस्थायाश्चानेनोपपत्तौ स्फुल-  
भ्यवधानस्यानुक्ततया प्रपक्रमः सिध्यति । सकर्दं  
५।१।१.

● व्युत्पत्तिः । अर्थविशेषविषया प्रतीतिमनुमान  
शब्दव्याख्याविनीं शब्दस्य स्वार्थं शक्तिभिरुपणा  
व्युत्पत्तिरुच्यते । ऋजु. घृ. १६. ● व्युत्पत्तिश्च अर्थेन  
सह शब्दस्य, न विधानेन वाच्येण, तस्य आगन्त्यान्  
व्यभिचाराद्यः । कणिका. घृ. २६८. ● व्युत्पत्तिः ।  
इद्व्ययहोरे हि अनेन शब्देन अयमर्थः प्रतिपाद्यते इति  
शब्दाद्येषोः वाच्यत्वमकसकवाच्यगणनेव व्युत्पत्तिः  
इत्युच्यते । ऋजु. घृ. १५५.

● व्युत्पत्तिप्रयोजकः क्रियाकारकात्म्य एव, न  
तु शेषोपदिग्धः । तथापि शेषोपदिग्धः अन्यत्रै  
अन्वयेवैति । वि. ३।१।२२.

● व्युत्पन्नः शब्दः प्रयायकः । व्युत्पन्नः गृहीत-  
शक्तिकः । वि. ३।१।१८.

● व्युत्पत्तेः शेषत्वम् । के. ( ७।१।१२२ ).

● व्युत्पत्तेः प्राच्या दिशि देस ऋषिबन्धो मावेय-  
त्ताम् ' इत्यादिभ्योः दर्शपूर्वमासयो. विष्णु सर्वाङ्ग  
व्यास प्रथेयः । वि. ७।१।४.

● व्युत्पन्नस्य बाधः शीघ्रं चरी । १०।१।२०।  
६१. ' शीघ्रं चरी व्युत्पन्नस्य बाधः ' इत्यत्र अभिहरण  
दृष्टयम् ।

● व्युत्पन्नत्वाऽऽसादनं च प्रहृतावश्रुतत्वात् ।  
१०।१।२०।६१॥

पुरोडाशस्य कफलेभ्यो व्युत्पन्न्य अन्तेऽपि चर्हिपि  
आसादनं क्रियते । व्युत्पन्न्य आसादनं च प्रहृती  
अभ्युन न भूयम् । तत्र शीघ्रं चरो न वर्तव्यम् । इति  
सिद्धान्तः । के.

● व्युत्पत्तिः नाम द्विरात्र. । तत्र उत्तरमह. अति-  
रात्रः । ऊ. १०।१।२०।४८.

● व्यूहः । अस्ति द्विविधो द्वादशमहः, व्यूहः  
समूहश्च । समूहस्तथाय् ऐन्द्रवायसौ प्राणशीवोदयनीयो,  
दशमं चाह, अथैतरेषा नजानामहामेन्द्रवायसत्र प्रथम-  
महः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽश्रवणाग्रम्, अथैन्द्रवाय-  
वाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽश्रवणाग्रम्, अथैन्द्र-  
वायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽश्रवणाग्रमिति ।  
अथ व्यूहः, ऐन्द्रवायवाग्री प्राणशीवोदयनीयो, अथै-  
तरेषा दद्यानामह्ना ऐन्द्रवायसत्र प्रथममहः, अथ  
शुक्राग्रम्, अथ द्वे आश्रवणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ  
द्वे शुक्राग्रे, अथाऽऽश्रवणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे  
इति । अथ व्यूहे १।२।६।१०।११।२ इति पट्ट-  
ऐन्द्रवायवाग्राणि । ३।७।८ इति श्रीणि शुक्राग्राणि ।  
५।६।९ इति श्रीणि आश्रवणाग्राणि । मा. १०।१।२।४।  
७९, १०।१।२।६।८८ । सिद्धान्ते यत्र वचनं किञ्च न  
तत्र व्यूहः प्रमर्ते, अन्यत्र अविशेषेण समूह इति । १०।  
५।२।४।८२. ● व्यूहो द्वादशमहः समूहस्य विकारः ।  
१०।१।२।४।७९-८२. मीको. घृ. २१।९ 'द्वादशाहो  
व्यूहः समूहस्य विकारः' इत्यत्र अभिहरणं दृष्टयम् ।  
● व्यूहे द्वादसाहो छन्दोऽप्यभिप्रायः पठ्यते ' छन्दादि  
वा अन्येष्वप्यस्य लोकाभिध्यायन्- गायत्री विष्टुभः,  
विष्टुपु जमत्याः, जगती सावत्याः ' इति । तत्र मन्व-  
सतस्यदत्तां अर्थांवा च व्यतिश्रमः इति पूर्वपरतः ।  
नार्थानां व्यतिक्रमः, किन्तु गायत्रीनाच्छ्रयाने जगतीसावत्याः  
प्रयोक्तव्यः, विष्टुपुसदस्याने गायत्रीसावत्याः, जगतीसावत्याः

स्थाने च निष्पन्नम् इत्येव द्वादशतिक्रम एव त्वंय इति सिद्धान्तः । वि. १०।५।२६ ७ व्यूढे द्वादशाहे भक्षणमानपरिधिकपालम्-त्रगताना गावःयादिगन्धाना मेव व्यतिक्रम नाशानाम् । १०।५।२६।८८ मीको पृ २२०१ 'द्वादशाहे व्यूढे भक्षणमानम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

७ व्रतं इति कर्मनाम् । टुप् ६।२।१२० ७ व्रत इति च मानस कर्मोच्यते, (प्रजापतिव्रत) इदमह न न करिस्थामीति सकल । भा ६।२।५।२० ७ 'व्रत कृणुतेति वाच विसृजति' इति व्रतकरणगामिसमर्थो कालार्थं सयोग । ३।२।५।१० मीको पृ ११०० 'उत्थानवागिरसर्गाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रत ज्योतिष्टोमे अपररात्रे न नित्यम् । ६।८।१।२९ मीको पृ १७८५ 'ज्योतिष्टोमे अपर रात्रे व्रत न नित्यम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रत नाम सत्यवदनसप्तचादिसकल्पस्त्वम् । स्युन गमन-मासप्रतिषेध अपि । भाट्ट. १२।५।११ ७ व्रत नियमो वा य पठेते स भक्षणने भवति द्वादशाहे । भा १।२।१२।४० ७ व्रत निशियथे अमावास्यातन्नेन प्रसङ्गसिद्धम् । १२।२।५।१४-१८, मीको पृ २३८७ 'निशीघ्रि-वाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ७ व्रत पथो ब्राह्मणस्य यवाम् राजन्यस्य आमिष्ठा वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे । भा ४।३।८।८, ६।१।७।२८, १०।४।१।१, १२।१।१।३०, ७ व्रतम् (पय पान यवाम्पशुण इत्यादि) । पुरुषाणा क्रियार्थाना शरीरधारणार्थो ब्रह्मकरणार्थंश्चाय सस्कारो व्रत नाम । ४।३।४।८, ७ व्रत वृत्त्यथम् । १०।४।१।१. ७ व्रतस्य धरणं पत्न्या दक्षिणऽग्नी आम्नातम् । यदा आमयनोपान् मार्गं व्रतार्थं उगादीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नी धरयित यम् । १२।०।१।३, ७ एव-मेव हि व्रतस्य अन्नभाजो यन् कर्तार समर्थं करोति । ६।१।७।३२ ७ व्रताना अभिषिचनं याना कृतन्ते अनुष्ठानम् । ५।३।१०।२६-२८. मीको पृ २९ 'अभिचरन्ते अभिचिद्व्रताना कवन्तेऽनुष्ठानम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रतानः दासिकाना नानुष्ठान

लोमे प्रायणीयादिषु । १२।१।१।२०-२३. मीको. पृ १८१८ 'ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रताना प्राजापत्याना पुरुषा-येता । ४।३।३।३-६ मीको, पृ. २७०० 'प्रजापति व्रताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

७ व्रताधिकरणम् । ज्योतिष्टोमगतपूजितादीनि व्रतवर्षानि ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् । ४।३।४।८॥

भाष्यम् - ज्योतिष्टोमे समाप्तमन्ति 'पथोजन ब्राह्मणस्य, यवाम् राजन्यस्य, आमिष्ठा वैश्यस्य' इति । तत्र मदेह किमत्र पुरुषधर्म उच्यते इति । प्रकरण वाधितः चाक्येन विनियुक्तं पुरुषस्येति । एवं प्राप्ते, व्रतः । पुरुषाणा क्रियार्थाना शरीरधारणार्थो ब्रह्मकरणार्थंश्चाय सस्कारो व्रत नाम । स ननुधर्मो भवितुमर्हति, प्रकरणानुग्रहाय । ननु वाक्यात् पुरुषधर्म इति । नेति व्रतम् । तथा सति फलं कल्प्यम्, कल्पितमितरत्र । प्रयोग-वचनेनोपसहजं हि तद्वधानस्य । तस्मात् क्रतुधर्म । टुप् - उत्तरस्मिन्नपि प्रणे पूर्वधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वं पथः ।

पृथक्त्वाद् व्ययतिष्ठेत् । ९ ॥

भाष्यम् - अथ पुरुषसयोग किमर्थं । व्यन-स्वापनार्थं इति व्रतम् । पथोजन ज्योतिष्टोमस्य भवति । तत्तु ब्राह्मणकर्तृकस्यैव, नायकर्तृकस्येति । एव सर्वत्र । टुप् - ब्राह्मणकर्तृकस्य ज्योतिष्टोमस्य पथोजनता । तस्यपि नरार्थं वै पुरुषप्रधानत्वात्तद्विद्वत्स्य पुरुषद्वारेण क्रतावतुपवेग । अतः अब्राह्मणकर्तृकस्य नास्ति पथो मतना ।

शा - 'नियममन्तरेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलं कल्प्यम्, तच्च प्रकरणात् नतो ॥' मीम - पूर्वजन् (दक्षिणादिरादिषु) इह नत्पथ सयोगाभावात् न कर्तव्यता इति प्रत्यरस्थानात् सगति । (क्रतुयुक्तपुरुषार्थं व्रतमिति सिद्धं त) । सूत्रार्थस्तु - पथोजन निषाऽपाना द्रव्याणा पुरुषाणा वल्लभानाभस्त्वान् संस्कार इति प्रत्यरथता स्यादिति ।



वि-- 'पयोवतं ब्राह्मणस्य पुंसि तत् क्रमयेऽयम् । ,  
पुनोगवप्रियो, नैवं नैष्कल्यात् ऋतुरीपता ॥ '

भाट्ट-- षोमे 'पयोवतं ब्राह्मणस्य, यथाग् राज  
न्यस्य, आभिषाये यैवस्य' इति ध्रुवम् । षोतिष्ठोमा-  
पूर्वेषाधनीभूतब्राह्मणादिरूपाधिऋरिस्वरकार्येनेन विहितं  
पयोवतादि तत्पुत्रकामिन्यतिवादयेन । अत्र च न बार्ह-  
द्विगादिवत् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम्, दृष्टविषया तस्यो-  
द्देश्यते संभवति निमित्तत्वात्कल्पने प्रमाणाभावात् । अत  
एव रागप्राप्तभक्षणश्रेयं पयोनिवन्तु यस्य रोगादिना  
अनघनमवक्तिः तस्य न पथप्रयोजकतेति ध्येयम् ।

मण्डन-- 'कस्यैव स्यात् पयोवतम् ।'

शंकर-- 'पयोवतं तु कृतार्थम् ।'

० प्रवाधिकरणव्यायस्य स्वल्पं 'कल्प्यात् कल्म  
कलीयः' इति । ४११।४८-९.

० व्रतोपायनं स्यात्पवन-व्रतनर्थादिसकल्पस्य  
दर्शपूर्णमासयोः औपवस्ये अहनि कर्तव्यम् । षोति  
ष्ठोमे ऐष्टिष्ठे तु सौमिकृतोपायनेन प्रसङ्गसिद्धत्वात्  
पृथग् न कर्तव्यम् । वि. १२।१।११.

० व्रतोपायनमन्त्राः-- 'अये व्रतपते वनं वरि-  
ष्यामि तच्छ्रेयं तमे राध्वतम्', 'याये व्रतपते०',  
'आदित्य व्रतपते०', 'मृताया व्रतपते०' इति ।  
वि. १२।१।११.

० व्रतमहर्षे पूर्णमासे यद्विःसंपादनकाले, दर्शे च  
पत्तापाकरणकाले कर्तव्यम् । 'वर्दिपा पूर्णमासे प्रत-  
सुषैवि, कस्तेरमाताशान्ताम्' । वि. ६।४।१२, अथ व्रत  
काले न केवळं संवत् एव किंतु अयनयोऽपि ।  
'वत्साणकरणोपलक्षिते काले' इति तु दर्शे विशेष ।  
६।४।१३.

० व्रतसमाप्तिः साग्राये अपवृत्तस्यापि । ६।४।  
१३।४१-४३.

० व्रतसमाप्तिः उग्रपनेन । सु. १५.२९.

० ब्राह्मणशोः निमित्तत्वेनेत्यामानं मित्रः पिता  
महत्या वा अतोमवतं साहित्याग्रिग्रहण निदम् । धा.  
१।१।६।१२. ६. ६९६.

मी. पी. ४७६

० श्रीहृयः केचित् कृष्णः, केचित् आशयो नाम  
ये अल्पकालेन फलित, केचित् महाश्रीहृयो नाम,  
केचित् आम्बाः नाम । राजस्ये नामाश्रीजेष्टे एते । के.

(११।३।७।१५). ० श्रीहृयः तद्गुलनिर्घृते कुर्वन्ति ।  
ततः पिष्टानि, तेभ्यः पुरोडाशः, तेन यागः, यागाद्-  
पूर्वम् । तुम् . १।२।१५।४०. ० श्रीहृयः प्रधानवाग-  
पर्याप्ता कृष्णाः, परतु खिद्यन्तु-इडाभक्षण-प्राशिन-  
भक्षणरूपोदकमेषवाताः न सन्ति, तथापि शेषकार्य-  
लोषं कृत्वा प्रधानपर्याप्ताः श्रीहृयो ब्राह्म्याः, न प्रतिनिधिः ।  
वि. ६।३।२१. ० श्रीहृये हि अनदनीशः साक्या-  
न्तरशिष्टाश्च प्रकरणात् उत्पत्तिवाक्यसिद्धमङ्कितद्रव्यापेक्ष-  
पुरोडाशावकृद्वागनुवादेन विधीयमानाः न शक्य-  
वन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागयाधनत्वं प्रति-  
पत्तुम् । धा. ३।४।१४।११. १८०. ० तस्य एते  
श्रीहृयः । य एव भक्तार्थता एव कर्मायाः, न  
पृथक् केचित् कर्मायां नाम । भा. १।१।१।१९.

० यन यागोपयुक्ता एव श्रीहृयः नाधिशास्त्र  
नियमस्याप्रभतेः पातर्षो निवाप एव विधेयः ।  
संख्यादृष्टुमयविशिएनिर्वापिकानात् । सोम, ५।२।२.

० 'श्रीहीन् अवहन्ति' इत्यवगतः श्रीहीणामपूर्व-  
साधनत्वाकारमेवापेक्षते न स्वल्पमपि । एव एति  
श्रीद्वभारे नीवारूपप्रतिनिधापि अवघातविपयत्वेन  
ऊह सिध्यति । वि. ९।१।१ वर्षकं २. ० 'श्रीहीन्-  
वहन्ति' इति अवहमनस्य निचमविधिः नानुवादः  
दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।१।१९६. ० 'श्रीहीन्-  
वहन्ति' अथ नियमविधि विधयोः । वाच. १. ४४.

० 'श्रीहीनवहन्ति' अथ प्रतिषेधरूपदृष्टार्थगुणकर्म-  
विधिः । १. १३, ० 'श्रीहीनवहन्ति' इद साक्षाद्-  
विनिवृत्ताभायुषयोगदपसंस्कारार्थे दृष्टार्थे संनिपत्योप-  
कारक कृत्ये प्रहृचिरूपं वैदिकं कर्म । १. ८२,

० 'श्रीहीनवहन्ति' इय कर्मणि द्वितीया करकविभक्तिरूपा  
विनिगोत्री भूतिः । १. ४४, ० 'श्रीहीन् शोषति'  
इत्यन शोषणे श्रीहृस्वरूप न प्रयोजक किंतु अपूर्वमेव ।  
तत्तु श्रीहृस्वरूपं गुणनेन चोच्यते । वि. ९।१।५.

० 'श्रीहीन् शोषति' इत्यन श्रीद्वर्ष शोषार्थं भवति ।

द्वितीयांशयोगान् श्रीहयो भाष्याः । टुप्. १।१।२।२  
 \* 'श्रीहीन् शोभति' अयं विनियोगविधिः प्रथमं ।  
 बाल. घृ. १३, \* 'श्रीहीन् शोभति'— इदं शोभनं साक्षा-  
 द्विभियुक्तमायुषयोगद्रव्यमस्काराय अट्टप्रायं संनिपत्यो-  
 पकारकं प्रथमं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म । घृ ८३  
 \* श्रीहिणा यागः कर्तव्यः श्रीयर्धमजितेन वा प्रथम-  
 मजितेन वा, नाश कश्चिद् विशेषः । श्रीत्यर्थमुपाविशोऽपि  
 श्रीहिः श्रीहिरेव, कर्माथंमुपाविशोऽपि श्रीहिः श्रीहिरेव ।  
 भा. ४।१।२।२ वर्णक ३. \* 'श्रीहिभिः' इति वारक  
 विगणितः यवनिरपेक्षान् ( श्रीहीन् ) प्रतिवाद्यति याग-  
 साधनत्वेन, तथा 'यै' इति । टुप्. १०।८।८।१६.  
 \* 'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेताऽऽ-  
 यजेभ्यः' इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः ॥  
 'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेताऽऽयजेभ्यः'  
 इत्यनेन श्रीहिकाल-यत्रकालान्तराले श्रीध्याप्रथगाम्यो  
 विधीयते । यजिगन्देन प्रकरणेन एरोपस्थितेः । इति  
 प्राप्ते, अन्तरालकाले नियमप्रसंगे. दशपूर्णमासयोर्द्रव्य-  
 नियमविधिरस्ये समन्यन्त्यन्तप्राप्तभ्यासवत्स्वमुक्तम् ।  
 श्रीहिमिरेव इत्येवकारेण यनिरासकर्तातेः । संकर्ष.  
 ३।१।१५ .  
 \* 'श्रीहिभिर्जित' इति वचनान् न तावद् श्रीहयः  
 साक्षान् प्रदीयन्ते, अथ च प्रदेयद्र यमकृतिरात् एवमुच्य  
 दिश्यते । या. ३।४।१५।४०. \* 'श्रीहिभिर्जित,  
 यैर्जित' ; अत्र श्रीहितययोर्निश्चय एव न समुच्यः ।  
 वि. १२।३।४. \* श्रीहिभिः शुक्लादिभिः सोमारोडा  
 दिशामो धूममागौ. प्राञ्चनयाना याच. । १०।७।१९।  
 ६४-७१. 'सोमारोडादिशामो धूममागौ. \* इत्यत्र  
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* साधनयज्ञे ( यागस्य फल-  
 साधनयज्ञे ) कामपदोच्चारणाद्वेऽपि लभ्यते एव  
 ( ५३ ), यथा 'श्रीहिभिः यजेत' इति । टुप्  
 १।१।१।२. \* स्वर्गादे. माधनरत्नस्य 'श्रीहिभिर्जित'  
 इत्यादिङ्क् कामनास्योपागारिरेऽपि उपपत्तिः । सीम  
 ६।१।१. \* श्रीहीनां अत्रचरे नीवारा प्रतिनिधेया ।  
 भा. ६।१।१।२।७ \* श्रीहीणा अपूर्वसाधनराशयो  
 अवधाने विरक्षयनेन श्रीहिसम्पत्म् । नि १।१।१ वर्णक

२. \* श्रीहीणा धर्माः श्रीहितेन परिच्छिन्नाः, श्रीहि-  
 व्यक्तयो नीवार्येण सन्ति, तासामर्थे नीवार्येण क्रियन्ते ।  
 भा. ३।६।१।२।३८. \* श्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतितया  
 यागाङ्गत्वं । मीन्या. \* श्रीहीणा प्रतिनिधिर्नीवारा. ।  
 तेषु श्रीहिधियत्र अत्रवातादिविषय. साक्षात् प्रवर्तन्ते ।  
 वि. ३।६।१४. \* 'श्रीहीणा मेघ' इति श्रीहिमन्त्यस्य  
 नीवाराणा श्रीहिमतिनिधित्वे 'नीवाराणा मेघ' इति उहो  
 न कर्तव्यं । १।३।१।२।४-२७. मीको, घृ. १२२८  
 \* 'ऊहो न श्रीहिमन्त्यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-  
 व्यम् । 'श्रीहीणा मेघ सुमनस्यमानः' इत्यत्र 'नीवाराणा  
 मेघ सुमनस्यमानः' इत्यत्र ऊहः कर्तव्यः, इदं च  
 नीवाराणामेव प्रकृतित्वत्वे । 'इन्द्राय मरुतते नीवार-  
 नेकादगकपालम्' इत्यादी । वि. १।३।१, \* श्रीहीणा  
 यत्र न प्रतिनिधिः, श्रीहितययोः विकृतिपतत्वेन सम-  
 कश्चत्वान् । ६।३।१२ \* श्रीहीणा यागापूर्वाव्येत्वात्  
 तदुत्तरसुपयोगिशोभशादिधर्मप्राहरणम् । सु. घृ. ५३.  
 \* श्रीही द्वये धर्माः श्रुता. ते तत्कार्यावपेयु नीवार्येण  
 प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्स्यन्ते, तत्कार्यावपेया न चोदकेन ।  
 भा. ७।१।१।१६ \* श्रीहिषु जलजह्वानुपघातेन  
 सारविकलेभ्यः शोभनायघातादिविषय. प्रवर्तन्ते एव ।  
 वि ३।६।१४. \* श्रीहिषु यागाङ्गादेनैव विहितेषु  
 योग्यतया पुरोडाशप्रकृतित्वेन अविरोधोपपत्तौ विरोधा-  
 वादकसाक्षात्प्रागसाधनराङ्गीकरणानौचित्यात् प्रकृतितया  
 अवशीयते । सु. घृ. ७५५.  
 \* श्रीहयघातेन नीवारस्येव कृते पुनर्ग्रीहिलाभे  
 श्रीहय एव प्रदद्या. । ६।३।१६।३५. मीको.  
 घृ. ३।१५७ \* 'मुख्यान्प्रहत्याय.' इत्यत्र अधिकरणं  
 द्रष्टव्यम् ।  
 \* श्रीहयघातः गुणधर्म, श्रीहय संस्कारयोः । वि.  
 २।१।८, \* श्रीहयघातस्य प्रधान प्रयोश्च दशपूर्ण-  
 मासयो । ४।२।११.  
 \* श्रीहयघातन्याय । १।१।१।२।१५ मीको,  
 घृ. ६८१ 'अत्रघातन्याय' इत्यत्र अधिकरणं  
 द्रष्टव्यम् ।

● श्रीश्राद्धविः, यागस्य साधने द्रव्यं परिच्छिन्दती अङ्गता प्रतिपद्यते यथा, एव तद्रता विदोषा दीर्घतृक्ष-  
सादृश. तागति परिच्छिन्नाति । तुष्टु. ६।३।१।१२७.

● श्रीश्राद्धिः । यथा द्वि श्रीश्राद्धिमोक्षशादिभिः सपत्य-  
मानं न च तावत् प्रत्ययेन विदोष्यते, अथ च आन-  
र्थस्यमयात् निमृष्टप्रत्ययस्त्वनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधन  
रेन प्रथोवनस्त्राच प्रवृत्तं पश्यते । वा. ३।४।१।१५.

● श्रीश्राद्धीनां औत्सर्जिकेन निभागेन पात्राहारस्य  
छल्या न संवृतयते । निमदाग्निप्राया मानाभिवाया  
या भवति । न हि भवति पश्यामि. मागैः व्रीत  
इति । पश्यामि. मायाशावादडेः श्रेणैरां वृद्धवैवां  
गातीभिर्वा इति भवति । तत्र आदशदिभि-  
स्तुषार्थमागैः सातादृशयेन वाक्य अपरिपूर्णे-  
प्रमत्तमपस्येव कथ्यन्ति । भा. १०।३।१।१४५.

● श्रीश्राद्धीना न तावत् वृषिमन्तरेणोत्सति । अथ च  
न सर्वपुरोस्तापेनाऽऽप्यन्ते, यथादिभिः अपि सत्य-  
मानस्तात् । वा. २।३।३।४. ५.९९, ● श्रीश्राद्धीना  
श्रीश्राद्धीन् श्रुति श्रुत्या शेषिषं प्राञ्जुदधि अतिल्लप्य  
यस्त्रणत्प्रापूर्वेषाभवत्स्रजः. सत्रयो मन्विष्यति । ३।३।  
७।९४. ८३३.

● श्रीश्राद्धिपूर्वाणां प्रावृत्तश्रीश्राद्धिसान्त्वयेतु  
नीचारास्य उदेनानुब्रानम् । ९।२।१२।१०.

● श्रीश्राद्धिमोक्षशाद्धीनां अपूर्वमयुक्ता । ९।१।५।  
११-१९.

● श्रीश्राद्धिद्वन्द्वेऽथ स्वर्गमन्त्रापरमे सपुत्रं उरत्याप्यते  
ना-यत् । वा. ३।१।४।१०. ६७०.

● श्रीश्राद्धिपूर्वाप्राः नीचराः वापान्तिस्तस्यदमन्  
भवन्ते । भा. ७।१।३।१८.

● श्रीश्राद्धिपूर्वा. श्रीश्राद्धदेव वाचदेवे नीचरास्यु  
भावति । भा. ९।२।१२।१०. ● श्रीश्राद्धिपूर्वाणां  
पुरोहताऽयत्सावक्यद्वयं प्रशोक्तम् । यामयम् ।  
वि. ३।१।५.

● श्रीश्रीनिवारस्त्वयं वन्दे अति दत्तार्थीश्राद्धादि-  
भवं न विदोषे । वि. ६।१।३.

● श्रीहिय्यायः । ३।१।१।७-१० मी.मो. ८  
१८६५ 'तेवाययाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण इष्ट-  
व्यम् ।

● श्रीहिवीजन्मायः । यथा श्रीहिवीजस्य स्मृत्-  
रूपेण स्यत्, तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुय. पत्नीकरणनामा,  
ततोऽप्यान्तरो गर्भेभूतस्तुल । तत्र च यथा विवेके  
क्रियमाणे मन्वति तुपद्रवोपधाने तदुत्पत्तयेवाङ्गुलोत्सत्ति-  
रान्ताभवात्, एव रजसाभवेर्गर्भात् सत्रादेव विकल्प-  
रसतिः । अत एव शेषस्त्राभिः सत्रावच्छिन्नः परमेश्वरो  
हरिरेवाराण्यो नाम्ना देव इति वैश्वदेवदेशिनो वद-  
न्तीति । साहसूरी. १०१.

● श्रीहिवीजन्मायः । अनेन न्यायेन चेत्ति  
देवा. 'ततो वा इदममं आसीत्' इति भुक्तिमनुस्यूय,  
एव च यथा श्रीहिय्याये प्रथमं तुष एवाधिर्भवति,  
तत्तद्वर्गं यद्व्यापूरेण शीरं भवति, तदपि पुनः  
पद्व्यापूरेण फला गतस्यापुण्यकः साद्ये भावति,  
तस्मिन् सिद्धे तडीज हट सत् अद्वैत्येस्तादतधम  
भवति । एव त्रिणे प्रथमं तत्र एवाधिर्भवति स्म, तत्र  
ईश्वरैवापरकरत्वात्तादेकदेशे प्रस्थापित ( वैश्यात् )  
प्रवृत्तिसमाप्ततापदनाकर स्वदेव, तुषप्रमासत्यविवक्षाया  
विमुक्त. एव. पुनश्च, सत्प्रापितसत्ताया तु फलं, तत्रापि  
तमोवापि. शिरईरा, राजोवाधिर्भवति, सत्रोवाधिर्विमुक्त,  
तत्र च कर्त्तुं तुषोवाधिर्भवत्, सत्रोवाधिः. निरन्तर्युगो  
जीरो सा, 'कारोवाधिर्भवत् जीव. कारोवाधिर्भारः'  
इत्यारिभ्रते. अत एव तौ न भेदस्तामोवाधनाही,  
किन्तु शिर एवेत वदन्तीति प्रमात्ताप्रदमेवाय पुन-  
कतोऽय न्यस्य इति । साहसूरी. १०३.

● श्रीहिययौ सक्षय्ये न वरमपे तावय. ।  
'नानुव पदेत्' इति नियमात् । वा. ३।१।४।१३  
८. ५९३.

● श्रीहिययौ एवतापार्थे-यात् विरपेते । 'श्रीदि  
भिर्द्वन्द्वेन' इति श्रुत्या, द्वैरद्वेते । 'सोपेता'  
इत्यपि, द्वैरपि इत्येव । एवस्मिन् प्रयोगे कर्त्त-  
व्यतामोवाधनात् । अथ एतावत् निधीयोऽ वेद-  
पुण्यम् । पद्वैर्यया निरपेण्य सावताय धुयत् । ७।

मिश्रीमावे नाप्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४।  
 १५ \* श्रीहियवौ यागेषु निरपेक्षी साधनम् । १२।४।  
 ३।५ \* श्रीहियवौ विधीयमानो धुनिविहितेन आग्नेया  
 ध्यापयलेन न विरुध्यते, पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् ।  
 न हि श्रीहीन् यद्गन् अणकपाल न करोति । तेनात्र  
 न कर्मतरता । वा २।२।१७ पृ ५१३-१४  
 \* श्रीहियवयो नियमविधियावगत्यात् समुद्ययो न  
 युक्त । सु पृ १४० \* नहि समानकार्यत्वेन  
 श्रीहियवयो एकस्थानधक्यात् अथा तरसाधक्या  
 विज्ञापने । वा २।२।२१ पृ ५६९ \* 'समय पद  
 विधि ' ( पा० २।१। ) इति पदमात्रविधे  
 सामान्यापक्षतान् श्रीशास्त्रिप्रतिपदिकस्य च यथादि  
 सापक्षत्वेन व्याघातापत्त विभक्त्या नयायोगात् निरपेक्षा  
 णामेव श्रीहियानां तृतीयया वरणत्वेन प्रति, प्रदेश  
 प्रकृतिरूपेन दृश्यात्वात् एकविधाना नैराकारदृश्यावगतेश्च  
 समुद्ययो न युक्त । सु पृ २४१

\* श्रीहियवान्यनानियमस्य प्राकृतस्य चित्रेणै  
 कान्तुलेषु साध । भा १०।२।३।१००

\* श्रीहियसादय प्रत्येक तु यथा विकल्पन्ते ।  
 यावत्संयोगिनो हि त परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वन  
 यावदन विनियुयन्त । वा २।२।२।१७ पृ ५१८,

\* श्रीहिययादिव्यपि तावत् प्रथमधुनिविहितेषु यदि  
 कश्चिन् यावत्जीवमपि एकमय पशनाभिव्य स्वरहरत्

न स कदाचिदपि उपालम्भास्वद गच्छेत् । १।२।२।३  
 पृ १९३

\* श्रीहियवन्याय ( श्रीहियवो एककार्यत्वात्  
 एकस्मिन् कर्मणि विकल्प ) । १।२।४।१०-१५  
 मीको पृ ३१२० ' विकल्पाधिकरणम् ' इत्यत्र  
 अधिकरण द्रष्ट यम् । \* दधिसूतयो प्रणीताधर्ममाति  
 सन्त्यपि अकर्मांतरत्वे आग्नेयहवि श्रपणसाधनत्वस्य  
 नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फल  
 चमस यायेन ( ३।५।१९ ) स्थानापत्तैव न तु श्रीहि-  
 यवन्यायेन । भाट्ट १।२।१३, \* यत् एकादश-  
 कयाऽप्यद्वादशमपालत्वरूपभेदाख्य पर भेदकारणमुक्त  
 तन् एकवदपि श्रीहियव-यायेन विकल्पोपपत्ते अवि-  
 रूढम् । कौ २।४।२।१३ पृ ११९ \* यद्यपि जर्तिल-  
 ग्वम्भुक्तयो विधि स्यात् तथापि ' अनाहुति ' इति  
 नि-दया न स्वतन्त्रनिषेधोत्पन्नम्, तत्फलस्य विकल्पस्य  
 श्रीहियव-यायेन पयोविधिवत्तेनैव सिद्धत्वात् । भाट्ट  
 १०।८।४

\* श्रीहियवविकल्प सोमारौद्रे चरो नाम्ये न  
 प्रादा, किन्तुपिदिहा गुह्य श्रीहय एव प्राद्या । वि  
 १०।३।१९

\* श्रीहिशब्द जातिनिशेधेण आकारविशेषेण  
 चोपेत द्रव्यमाचष्ट । वि ३।६।१४

\* श्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षण दशपूर्ण  
 मासयो किन्तु अपूर्णप्रयुक्तम् । १।२।५।११-१९

दा

● शंखू द्वौ दर्शपूर्णमासयोः । पत्नीसंवाजाना पुरस्तादेकः पश्चादपरः । वि. १०।७।१३ । आश्वला-  
यनेन वैकल्पिकः शयुगाकः पत्नीसंवाकोत्तरमुक्तः इति  
तैत्ति. १।५।९ इत्यत्र साधुभाष्यम् । 'शयुगाको  
भवेन वा' ( आश्वभौ. १।१० ) ।

॥ शंखौ च सर्वपरिदानान् । ३।१।६।१७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'तच्छ्रोत्रावृणीमहे०' इति मन्त्रः  
शयुगाको नाम पठते । शंखुगात्राकवरोपे च 'तस्मात्  
ब्राह्मणायामुरेतु, न ह्यथात्, न लोहितं दुर्थात्'  
इति । सोऽयं अत्रगोरणादिषु किं यदुपमं: पुत्रप-  
थमो वा इति विचारं सिद्धान्तमाह । शंखौ शयुगमन्त्रे  
अत्रगोरणादिप्रतिषेधः येन्यदुपपत्तयः न शत्रुपुत्रपुत्रप-  
थमैः । सर्वपरिदानान् 'योऽवमुगते शतेन यातयात्,  
यो निहत्यात् सखेसं वातयात्, यो लोहितं पश्यन्  
यावतः प्रकृत्य वासूत् सखेसं वातयात् पितृलेक  
न प्रदानान्' इति बच्चोद्वे: अत्रुद्वेहिर्भूतसाधारण्येन  
सर्वेषैर पुत्रपथ्य परिदानान् तयादानान् परामयात् ।  
तस्मात् अत्रगोरणादिप्रतिषेधः पुत्रपथमैः इति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा-- "पूर्वमृत्यायहृष्येतेति शब्दानुपप्रेषण  
मद्वृत्तत्वा च स्वरहितम्यादि कर्मविहरणपूर्वपक्षमृ-  
त्याकर्मसादम्य ( ३।१।११२ ) अनुपप्रेषण शयूपक्रमे  
कारणे यत् अहमं निषेधन तत् प्रकरणावहृष्येत  
( सर्वपरिदानान् ) सर्वानस्य दर्शपूर्णमासकर्तृवामश्या-  
दनपेक्षस्य तुंगे नरकरिदागमं ब्राह्मणानगोरणादीनां  
दानान् तच्छतान् निषेधात् इति ह्यन्यास्यायं 'एवं'  
इति भावयम् । इति । ... स्वयं च सर्वस्यः करिवन्म्य.  
अश्रित्वाग्नी ब्राह्मणस्यः धरिपात्नान्तरदत्तान् इत्येव  
यत्न इत्याम्नाप्रमाह ।" इति ।

अथ भाष्यं तु "एव भाते, दूम, । शंखौ च  
प्रकरणदुःशरैः । ब्रह्मन् । सर्वपरिदानान् । सर्वपरिदान  
रूपस्य अहं प्रतिषेधः तत्तः । न दर्शपूर्णमासवर्तेनैव  
नारणोत्तरादि कर्तव्यं इति" इत्येव । के.

● शंखधिकरणम् । ३।१।६।१७. मीको. ५.  
६.७७ 'अत्रगोरणस्यावः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
● शयुषधिकरणम् । अत्र निषेधपर्यायवादाः निरूपितः  
'तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत' इति निषेधे 'यो ब्राह्मण-  
यागुरेतु सं शतेन यातयात्' इति वर्णशतवाक्यनिरूप  
पत्र वाक्यरोगान् । बाल. ५. ५३.

● शयुगन्तान् पत्नीसंवाजानामवेऽपि 'अग्नि होवा-  
यावह' इति नियमो भवत्येव । संकर्ष. ५।१।११२.

॥ शंखिहान्तरे विकल्पः स्नात् परेषु पत्न्य-  
नुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्नात् । १०।७।१३।३८ ॥  
उपोतिष्टोमं 'शयुगन्तान् प्राक्णीया संतिष्ठते न पत्नीः  
संवाजयन्ति' इति, 'इहान्ता आतिष्या संतिष्ठते  
नामुयाजान् यजति' इति च श्रूयते । तत्र शयुग-  
न्तरे प्राक्णीयाया शयुगन्तरे, आतिष्याया च इहा  
न्तरे भूयमाणे प्राक्णीयाया शयुगन्ताराः कृत्वाऽस्य-  
तायाश्च आतिष्याया इहान्ताराः कृत्वाऽस्यतायाश्च  
विकल्पः स्यात् । यदि प्राक्णीया संवर्तते नित्या  
स्यात् आतिष्याया च इहान्तरे नित्या स्यात् तदा, परे तु  
शंखौः शयुगकात् परेषु इहावा. परेषु च अग्नेषु  
मध्ये पत्नीनां पत्नीसंवाजाना अनुयाजाना च प्रति-  
षेधः शूयमाणः अनर्थकः स्यात्, प्राग्नेरवामाजान् ।  
तस्मात् विकल्पः । तत्र कृत्वाऽस्यतायाश्च पत्नीसंवाज-  
यत् उच्यते इहान्तारात् प्राक्णीयायात्, अनुयाजयत् उच्यते  
मद्वृत्तात् च आतिष्याया कर्तव्यते । तस्मात् विकल्प  
इति पूर्वः पक्षः ।

नित्यानुवादे वा कर्मणः स्यादशयुगत्वात् ।  
३९ ॥

वाच्यत् पूर्वस्य अत्रानेपि । न विकल्पः किं तु  
शयुगान्तरस्यैव । पत्नीसंवाजायुयाजप्रतिषेधस्तु निषा-  
नुवादः स्यात् । शयुगन्तरे प्राक्णीया पत्नीसंवाजनिषेधः  
सिद्ध एव कर्मवाजयन्ति 'न पत्नीः संवाजयन्ति' इति ।  
एवं इहाऽस्यतायात् अनुयाजप्रतिषेधः सिद्धः अत्रावसति  
'नामुयाजान् यजति' इति । एव प्रतिषेधो नित्या-

मिश्रीमावे प्राप्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४।  
 १०, \* श्रीहिययौ यागेषु निरपेक्षौ साधनम् । १२।४।  
 ३।० \* श्रीहिययौ विधीयमानौ श्रुतिविहितेन आग्नेया  
 द्वाहाहनेन न विरुध्येते, पुरोडाशापेक्षितप्रवृत्तिरूपवात् ।  
 न हि बीहीन् गृह्णन् अणकपाल न करोति । तेनात्र  
 न कमातरता । वा २।२।६।१७ पृ ५१३-१४  
 \* श्रीहियययो नियमविधिगान्तरात् समुचयो न  
 युक्त । सु पृ १४० \* नहि समानकार्यत्वेन  
 श्रीहियययो एकस्यानियक्त्यात् अभांतरसाधकत्वात्  
 शिक्षापत्ते । वा २।२।१।२ पृ १६९, \* 'समय पद  
 विधि ' ( पा० २।१। ) इति पदमात्रविधि  
 सामान्यभाष्यत्वात् श्रीह्यादिप्रातःपदिकस्य च यथापि  
 मापेक्षयेन व्याघातपत्ते विभक्त्यनयायोगात् निरपेक्ष  
 णामेव श्रीहिययानां तृतीयया करणत्वात्प्रतीति, प्रदेश  
 प्रवृत्तिश्चन दृशापत्त्यात् एकरिधानेन नैराकार्यत्वावगनेक्ष  
 समुचयो न युक्त । सु पृ १४१

\* श्रीहिययान्यतन्निघण्टुस्य प्राचुरन्य चित्रेण  
 तदुल्लेखेण वाप । भा १०।२।३।१००

\* श्रीहिययान्य प्रत्येक तुयार्था विकल्पन्ते ।  
 याक्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वेन  
 वाच्येन विनियुयन्ते । वा २।२।६।१० पृ ५१८,  
 \* श्रीहिययादिष्वपि तावत् प्रयोगश्रुतिविहितेषु यदि  
 कश्चिन् यावज्जीवमपि एकमेव पञ्चमाश्रित्य स्वरहरत्

न स कदाचिदपि उपालम्भास्पद गच्छेत् । १।२।२।३  
 पृ १९३

\* श्रीहिययन्याय ( श्रीहियययो एककार्यत्वात्  
 एकस्मिन् कर्मणि विकल्प ) । १२।३।४।१०-१५  
 मीको पृ ३२१० ' विकल्पाधिकरणम् ' इत्यत्र  
 अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* दधिदानयो प्रणीताधर्मप्राप्ति  
 सत्यपि अकमांतरत्वे आग्नेयहवि श्रपणसाधनत्वस्य  
 नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फल  
 चमस यायेन ( ३।५।१९ ) स्थानापत्तौ न तु श्रीहि-  
 ययन्यायेन । भाट्ट १।२।१३, \* यत् एकादश-  
 कपालस्वदादशकपालत्वरूपभेदात् पर भेदकारणमुक्त  
 तन् एक वेदपि श्रीहियय यायेन विकल्पोपपत्ते अवि-  
 रुद्धम् । पौ २।१।२।१३ पृ ११९ \* यत्रपि अतिल-  
 गवधुक्तयो विधि स्यात् तथापि ' अनाहुति ' इति  
 नि दया न स्वतन्त्रनिषेधोत्तरयन्म्, तत्फलस्य विकल्पस्य  
 श्रीहियययायेन पयोविधिवद्वेनैव सिद्धत्वात् । भाट्ट-  
 १०।८।४

\* श्रीहिययविकल्प सौमरीत्रे चरी काम्ये न  
 प्राज्ञ, नि-तुपदिष्टा शुद्धा श्रीहय एव प्राज्ञा । वि  
 १०।७।१९

\* श्रीहिययवद् जातिविशेषेण आकारविशेषेण  
 चोपेत द्रव्यमाचष्टे । वि ३।६।१४

\* श्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षण दर्शपूर्ण-  
 मासयो किन्तु अयुवप्रयुक्तम् । १।१।५।११-१९

विनियोगमात्रम् इति प्रथम्यानाम् संगतिः ।  
सूत्रार्थस्तु - पत्नी नियमे लोहितशङ्खोरकर्म्मराजप्रयोज-  
कत्वं तदर्थं परानालम्भादिति ।

वि- हृदादिः शङ्खादिश्च पञ्चालम्भप्रयोजकः ।  
हृदादितेन वा, ऽऽशोऽस्तु प्रकृतयेन साधकः ॥,  
हृदयो वागदीप्यताम् हृदादेर्हृदिरात्मनः । प्रयोजकत्वं  
तथैव नेतरस्यात्कारणः ॥'

साट्ट- पत्नी 'शङ्खु' संप्रतिभ्यति 'लोहितं  
निरम्पति' इति श्रुतं निरम्पनं पदसम्भन्मस्य शङ्खो  
दित्येव वा प्रयोजकम् । नहि हृदये तस्य प्रतिपत्तिः ।  
हृदादीनामेव हृदिहृदयेन सम्पाद्युक्तत्वात् अपूर्त-  
सम्पन्नत्वात्वात् । अतश्च अर्थसम्पेदे शङ्खोद्दिवाप्य  
तावत् प्रयोजकम् । पञ्चालम्भोऽपि च नियमनात्मने  
भुक्तः प्रयोजकत्वात्तः यत् हृदादेरित् लोहिता  
देशी पञ्चप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिः । नहि हृदादेः तद्-  
लक्षितत्वात्प्राधान्यम्, तस्य तदगले हृदिहृदयेन तदि  
प्रावृत्तत्वात् । अतः तत्रापि पञ्चप्रतिपत्ति देवता  
सम्पत्तिद्वयं वस्तुनः अनुगत एव । अस्तु वा  
उत्पत्तिप्रयोजकत्वं पत्नीः । यथासाधकत्वं नियमन  
यानयानुत्पत्तौ हरीश्वरहृदादिप्रतिपत्तिरूपमेव इति  
पिदात्मनात्त्वस्यापि तत्परमैर । तथापि निरम्पत्य  
अर्थसम्पन्नत्वात् साधनान् लौकिकशङ्खोद्दिवाप्योजकत्वे  
न चिन्तुं यावत् । इति श्रुतेः, द्वितीयया निरम्-  
पत्य प्रतिपत्तिव्यागमात् न लोहितादिप्रयोजकत्वं,  
अपि तु उक्तप्रकारभावेऽपि च अनुनियमनेन प्रति-  
पत्तिप्रयोजकत्वात्, परत्वरक अपूर्वत्वान्पत्यत्वेन च  
आवर्त्यक्याभावात् प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वे । प्रयोजनं  
पञ्चोद्दिवाप्यवधानयोः सन्धेयः । साधकित्त पर  
तत्त्वेननिमित्तं भावयेत् । गोमेधवदित्तिरस्येमावयवत्वं  
तु ल्यागोमस्य भावेन येन केनचित् वा द्रव्येण समा-  
पन भावयेति शङ्खम् ।

मण्डन- 'नाथिम्, शङ्खा पञ्च ।' १९.

मंजु- 'शङ्खोद्दिवाप्ये च ।' (अवधो-  
कम्) । १७.

० शङ्खसंप्रवेधः शेषप्रतिपत्तिरेव न तु पञ्चा-  
लम्भस्य प्रयोजकम् । (अलम्भस्य पत्नीः शुद्धशङ्खस्य  
शङ्खु निष्पास्य भूमौ त्यागः निरम्पन वा शङ्खप्रयोजो  
नाम् ।) वि. ५१।१२.

० शक्तिः अप्रयत्नानेन शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूल  
शक्तिः । अप्रयत्नित्वं च अर्थान्तरप्रतीत्यनुकूलम् ।  
इदं च लक्षणात्प्रत्यय तादृग्येच्छात्प्रत्यय चान्वयितम् ।  
ता च 'अस्मात् पदात् अयत्नार्थं शोद्धस्यः' इत्या-  
कारिका ईश्वरस्य इति न्यायविद्ः । पदाभावात् इति  
मीमांसकाः । अथवा एव सचेत इति न्यूनहारः ।  
साक्षात्प्रत्ययजन्यप्रतिपत्तिः शक्तिरिति निरूपयित्वा वा ।  
वैषाङ्कराणास्तु बोधसम्भवेन शक्तिः । एष लक्षणात्प्र-  
त्ययेऽपि शक्तिरेव । अत एव 'सर्वे सार्थासंगत्वाः'  
हत्याट्टः । मणि. पृ. ७३-७४, ० शक्तिः शोदा-  
दायिन अन्वयेऽपि इति वेदान्तिनः । पृ. ८२,  
० शक्तिरितिवा सहजा आपेया पदशक्तिश्चेति । पृ. २२,  
० शक्तिः पदस्य वाक्यस्य वा का इति विचारः । 'वाक्यार्थं  
शक्तिः लक्षणा वा' इति विन्दौ पृ. ३४६ इत्यम्  
द्वयः । ० शक्तिः । पदानामेव (न वाक्यम्) कार्या-  
न्विते अनुमायिका शक्तिः । स्मारिका च जातिगुणादेः ।  
अनुभाषणशक्तिश्चेत् सा स्मारिकाशक्तिश्चेत् हेतुता । तेन  
उपपत्तेः पदानो वाक्यार्थे न शक्तिः । पदाना अन्वये  
अपि शक्तिः । इति मुरारिः । मणि पृ. १७२,  
० शक्तिः । पदेषु स्मारिका अनुमायिका चेति शक्ति-  
द्वयम् । तत्र स्मारिका जाती । अनुमायिका कार्यान्विते ।  
इति प्राभाकरः । पृ. ८२. ० शक्ति विनियोग  
योग्यताम् । सु. पृ. १२११. ० शक्तिः । संस्कार-  
मेदान् शब्दानुद्देशेन । तदनुशीलनी भिन्ना च शक्ति-  
एवमपि विषय भेदेन समवेत्तव्यं स्येदावच्छिन्नं अनेक  
ब्रह्मधर्म उपाह्वयति । बृहत्सं. पृ. २२९. ० शक्तिः  
समाप्तेषु अप्रीक्षायां इति वैष्णवस्य । मणि.  
पृ. १६७--१६८, एतन्ना इति नैयायिका ।  
१४८-१६९. 'साम्यवत्' इति विन्दौ दृश्यम् ।  
० 'शक्त्यः सर्वं भागं तानुभवेत्. स्वयत्तः ।  
तेन ज्ञाना वदन्त्यर्थान् प्रकृतिभ्यवदन्. ॥' वा.

नुवाद । कर्मण शयुनासोत्तरकर्मण इदोत्तरकर्मणश्च  
अशब्दत्वात् शब्देन अनुसरात् पत्नीसयाजानु  
याजनामपि अकरण सिद्धमेव । अतो नित्यानुवाद ।  
तस्मात् प्राथमीयाया शयन्तत्वे नित्य आतिथ्यायाश्च  
इदं तत्र नित्य इति सिद्धान्त । के.

● 'शखिद्वान्तत्वे विकल्प स्यात्' ( १०।७।  
१२।३८ ) इत्यधिकरणे ' न पत्नी सयाजयन्ति ' इति  
शयन्तमन्वयान्तिथे अर्थेनाद पत्नीसयाजाननुष्ठानलाघयेन  
तप्रसामर्थ्ये इति निर्गातम् । रसायनम् पृ ८३

● शयुवाक सत्यमथ शेषकार्यम् । वा. ३।४।  
१।३७

● शयुवाककालमक्ष चतुर्थे प्रज्ञौ । भा  
१०।२।३।१२

● शंयुवाककालीन मध । तदर्थे उपहार नियते ।  
उपहार समर्थणम् । मि. १०।२।४.

● शंयुनाक्रमण्य ' तच्छोधोरावृणीमहे ' इति ।  
त होता पठति । मि १०।७।१२.

● शंसन नाम श्लोत्रयस्य स्वावैगुणे समन्व-  
र्कितेन गानरहितम् । तदेव शस्त्रम् । मि. २।१।२,  
समन होना करोति । ३।७।९.

● शयनटाभ्या हविर्षाननामस्यभ्या भिन्ने शकटे  
पशुपुरोडाशादीना हविर्निर्वाणे ज्योतिशेमे । १२।१।७।  
१४-१६. सी. नो. पृ १०८६ ' ज्योतिशेमे इष्टपाटी ' इत्यत्र  
अविकरण श्लेषम् ।

● शकटद्वय हविर्षाननाम ज्योतिशेमे महापेया  
मन्पूर्वक प्रारंभे हरिबीनमण्डपे स्थाप्यते । वि  
१२।१।७

● शङ्खनिग्राहकस्य शङ्खनि विवृणत छयना गति  
संरति । गने पदयास, हृदिगणिसानम्, अशब्द  
करण च । कपभापशुद्ध अनुनिर्गुणनेति । ( अयमेव  
शङ्खनिग्राहकनित्याथ ) । शङ्खनिग्राहकस्य यस्मिन्  
देशे शने पदव्यक्षे न स तद्देशार्थ, अत्रिनु तद्देशा  
निगदस्य शङ्खनेर्थेन विपत्ते । भा. १।१।६।२२.

● शङ्खनिग्राहकाय । यथा पशो च सूत्र च  
भिय तप्य संशेरी भिनी । माहस्ती ८।१७.

● ' शङ्ख प्रविष्यति ' इद प्रधानपूर्वकालिक  
प्रतिपत्तिकर्म । ( इद ४।१।१२ इयन प्रतिपादितम् ) ।  
वाल. पृ ८२, ● ' शङ्ख प्रविष्यति ' इय साधादि  
नियुक्तोपादानानुपपन्नमिद्वप्रतिपत्त्यविषया प्रतिपत्ति. ।  
प्र. २४.

● शङ्खोहिताधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशो  
शङ्खोहितनिरसन प्रतिपत्ति । शङ्ख लोहित च न  
पदशालम्भप्रयोजकम् ॥

पशानालम्भाद्धोहितशङ्खोत्तरकर्मत्वम् । ४।१।  
१२।२७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिशेमे पशुपशोमीय. ।  
तत्र श्यते ' हृदयस्थामेऽन्यति अथ निह्वायाः '  
हृदयेवमादि । तथा ' लोहित निरस्यति ' ' शङ्ख संप्र-  
नियति ' ' स्वमितो बह्वृद्धकृत्वाऽप्यस्यति ' इति । तत्र  
संदेह, किं हृदयादिभिरवदाने इत्या पशो. प्रयोन्धी,  
उन शङ्खसंप्रयापो लोहितनिरसन च तदपि प्रयोजक  
इति । किं प्राप्तम् ? ' एकनियते. सर्वे सम स्यात् '  
( ४।१।१।२२ ) । उभय प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते,  
नम् । पशो शङ्खोहितयो अप्रयोजकत्वम् । न हि  
तदर्थे. पशोरालम्भ । ' शङ्ख संप्रविष्यति ' ' लोहित-  
मगम्यति ' इत्युच्यते, न पशोरालम्भ वेति । पशुपशो  
मीयी वाक्येन ' वो दाधितो यदग्नीषोमीय पशुमा  
लभते ' इति । शङ्खोहिते पशो प्रकरणेन भवेताम्,  
प्रकरण च वाक्येन वाच्यते । ननु एते शङ्खोहिते प्रति-  
पात्रेते, तेन यागार्थस्य पशो, नान्यस्येति निश्चय ।  
एव चेत् अप्रयोजकं शङ्खोहिते इति । किं भवति  
प्रयोजनम् ? साध्ये सति शङ्खोहिताभावे अन्य पशु-  
रालम्भनीय, शङ्खोहितशोरप्रयोजकत्वे लेप ।

ज्ञा—सिद्धान्तश्लोक— ' यागार्थं. पशुरूपशो  
हवि प्रष्टतिभावत । हवींषि हृदयादीनि  
वेदेयात प्रयुज्यते ॥ ' शङ्खोहितकर्म तु प्रतिपत्ति  
मात्रम् ।

सोम— कालस्य पुरोडासे भुक्तस्य तुपोवयादे  
दिनिर्वाणम् शुक्र पुरोडासमभ्यनुत्तरम्, इद तु न  
हृदयादिमात्रप्रयुक्तत्वं तदन्वयेन भुक्तस्य अन्यत्र



सोम— पूर्ववैयम्भेण प्रयारम्भानात् संगतिशैल्या ।  
सूत्रार्थस्तु— सामर्थादिभेः स्वयस्विकार्यत्वकल्पना म्यात्  
शामर्थ्यकहिततद्व्यवस्थे विधिवाक्ये प्रवेदनादिति ।

वि— 'सूत्रेणैव स्वधितेना हस्तेनारचनीत्यमी ।  
आज्ये माहे पुरोडाशे सतीर्णा वा च्यवसिनाः ॥  
म्यत्रस्थापकराहित्यात् सुयाया वाच्यवसिनाः । व्यग्र्या-  
पकनाशकंस्तद्विदोन् व्यवसितिः ॥'

भाट्ट— 'सूत्रेणारचति, स्वधितेनाऽरचति, हस्तेना-  
रचति' इत्यादौ विभेः अर्चयेद्व्यवसिनेत्ये सदिध्यस्य  
सामर्थ्येण निर्णयः— सूत्रेण प्रवचनेन अर्चयति,  
सधितेना माहादि, हस्तेन संहते पुरोडाशादि । अत्र  
सामर्थ्यमहस्ताऽव्यवसितिपदेनैव स्वयमेव इत्यव्यवसि-  
दान्म्येदेत्यवगतत् तदनुवादेन सुयादिपिषी न किञ्चित्  
वाचकम् । एतं 'अज्ञास्तिन सक्तुर्गुरुति' इत्यादावपि  
न संयुक्तान्तोऽज्ञास्ति. अपि तु 'याज्ञोमाकार एत ।  
तदेव विन्ययेनादमन्मन्मूषाचारनामयेपवाक्यसोपसाम-  
र्थ्यव्यवसि शब्दो प्रमाणानि चर्वाचमेणोर्निरूपितानि ।  
अतः परं भेदादिना तत्त्वम् निरूप्यते ।

मण्डन— 'अनुकानावमाषोऽपान् ।' अनु-  
कानाम् कर्तव्यस्य अत्रगायः शिष्येण अर्थात् तत्तदस्तु  
योग्यताशय मन्थिति रोपः ।

दोहर— 'सामर्थ्याच्च सूत्रो च ।' ( यः  
नाम निर्णय इत्यर्थः । )

● शक्त्युपमानः । यत्र तु अन्यविपर्ययेन शक्त्या  
अस्त्वित्यथा शक्त्यामी तौ ( प्रतीतिपरोमी ) सिध्यन्त,  
तत्र अनुपपन्नया शक्त्युपमानः प्रतीयते । यथा आहृति  
शब्दानां ध्वनौ, शिक्षारिगन्धानां वा मायानकदी । वा.  
१११११३ पृ ९२३.

● शक्त्युपमावधिभो वेदोपिषाः । सु. पृ. १४४१.  
● अज्ञातवाचिन्म रूपवराशयोगः । सु. पृ.  
१२१०.

● शक्तिप्रसङ्गः । अत्र शक्तिप्रसङ्गात् कथं बुद्धेः  
प्रतीतिरिति । भास्ति हरेऽनुपपन्नं नाम । दृष्ट  
काण बुद्धेः प्रतिपद्यमानाः । भा. १११११३ पृ.  
मां. धे. ४००

५८ । प्रयोग्यवीचीयौन द्वि शब्दशक्तिज्ञानम् । वा.  
१।३।१।३ पृ. ३१६. ● शक्तिप्रसङ्गं व्याकरणादिना ।  
तदुक्तम्— 'शक्तिप्रसङ्गं व्याकरणोपमानसोऽज्ञातवाक्यत्वं  
व्यवहारतश्च । वाक्यस्य रोपाद् विभूतेर्वेदिति सान्निध्यतः  
सिद्धवदस्य वृदाः ॥' इति । अनुमानोपमानशब्दाः  
एव शक्तिमाहृताः । व्याहारप्रसिद्धिसामानाधिकरण्यात्पि  
रणात् अनुमानान्तर्भावः । व्याकरणशक्त्युपरोपसोऽज्ञाना  
शब्दान्तर्भाव इति ज्ञेयः । व्याकरणात् तृतीयादेः  
कल्यात्तन्मूषादौ शक्तिप्रसङ्गः । उपमानेन उपमितिरूप-  
शक्तिमाहृत् । कोशो वैजयन्त्यादिः । आप्तवाक्यं  
'पयो घटपदवाच्यः' इत्यादि । अत्र च आप्तवाक्य-  
त्वेन न शक्तिप्रसङ्गत्वम्, किन्तु वाच्यत्वेन त्वापगतम् ।  
एतच्च 'यत्र तु रोच संमितं न च हस्तमनन्तरम् ।  
अभिलषतोपनीतं च तत् सुर्वं स्वःपदास्पदम् ॥'  
इत्यादिवचनेन शक्तिप्रसङ्गः । उपरोपहारः । पयोऽप्यहृद-  
प्रयोग्यहृदस्त्ववहारः । तथाहि, प्रयोग्यहृदस्त्वव्यवधान-  
न्तरं प्रयोग्यहृदप्रसिद्धिं उपलभ्यमानो वाच्यः प्रयोग्यहृदस्य  
तस्यान्तम्, ज्ञाने च शब्दस्यैव हेतुत्वम्, तदस्य  
शास्त्रोपपत्त्या च शक्तिं परिशयन्तु भाषापोद्वाप्या  
तत्तत्तदस्य तत्पदार्थं शक्तिमत्प्रापयति । तदन्तरं  
व्याकरणोपमानसोऽज्ञातवाक्यविरागवाक्यसोऽप्यसिद्धवद-  
सामानाधिकरण्येः यथायोग्यं शक्तिमत्प्रापयति इति दिक् ।  
मणि. पृ. ७४-७५, ● शक्तिमाहृत्. व्यवहारोपेय इति  
प्राभाकरः । पृ. ८९.

● शक्तिज्ञान्युपरोपद्वारा अनेन मयेण 'आयोगो-  
त्तत्पूर्वोपवेद्यता संयुक्तान्' इति लिङ्गकल्प्यभ्रुति  
कल्पयित्वा ऊहयित्वा । साट्ट. १११३ पृ. ४५.

● शक्तिभेदः प्रतिपदम् । सु. पृ. १२१०.  
● शक्तिमत्तुद्रव्यव्यवहारशोऽपि आरय विभूत्य  
शक्तिमात्रं सुवृत्तिर्न्यां अभिव्येपेत्तं यम् । वा. ३।१४  
८१३ पृ. ९३४.

● शक्तिमात्रस्य कारकत्वे सामानाधिकरण्यायोगः ।  
सु. पृ. १८४०.

● शक्तिरहितस्य व्यवहारयोगः । सु. पृ. १४४०.

२।१।१।१ पृ. ३७८, \* अन्यत्र गतया शक्त्या  
 अन्यस्य अभिनिधेयः । २।१।१।२ पृ. ८२५,  
 \* शक्तेः शक्त्यन्तर नास्वेव । २।१।१।२ पृ. ३२४.  
 \* शक्तेः प्रमाणान्तरविपर्ययान् विधिल्लभ्यमानाया  
 अपि न शास्त्रार्थेना । विधि. पृ ४३१. \* शक्ते  
 यन्त्राश्रितत्वात् तद्वेदे शक्तिमेवैविविद्यम् । सु. पृ  
 २६०. \* 'देवशक्त्यनिमित्तानि व्यञ्जकान्यर्थमादितः ।  
 शक्तीनां कारणस्याना स्वकार्यनियम प्रति ॥ २५३ ॥  
 शक्त्योऽपि च भागानां कार्याकार्यसिद्धिरताः । प्रसिद्धाः  
 पारमार्थिक्य. प्रतिशर्ष्यं व्यवस्थिताः ॥ ' २५४ ॥  
 श्चोना. शक्त्यादे \* त्रिदशमशर्ष्यन्याऽनुपपत्त्या  
 स्वतो त्रिदशमानमेव शक्तीनां कल्पना । सु पृ.  
 १४३१. \* सर्वशक्तीनां अर्थापत्तिरेवैक प्रमाणम् । धा.  
 २।१।१।३ पृ. ९३२. \* शक्तौ । सहस्रशक्ती  
 आवेषशक्ती च अर्थापत्तिर्मानम् । तथाहि, धीजन्ताना-  
 यच्छेदेन अद्भुतजनस्त्वे गृहीते मूर्ध्निऽऽप्राप्तो तु तद-  
 र्थमेव कारणतत्संदेहे मूर्ध्निऽऽप्राणनाशना ब्रीहिलिङ्गा  
 कारणशक्तिः कल्पन्ते । एव यावज्जन्त स्वर्गजनस्त्वप्यु-  
 कल्पन्ते । इति जीर्णाः । मणि. पृ. ६१.

३ शक्त्यधिकरणम् । शक्त्यनुसारेण कर्मसु  
 परमार्थविनियोगयन्त्या ॥

अर्थाद्वा कल्पनेऽनुसारेणान् । १।४।१।४।२५ ॥  
 भाष्यम्-- 'सुवेण अव्यति, स्वयित्तिना अव-  
 दति, ह्यनेन अव्यति' इति श्रुते । तत्र संदेहः,  
 किं सुवेण अव्यतिर्त्वं सर्वस्य इत्यस्य संदेहस्य मास्य  
 च । तथा स्वयित्तिना, इस्तेन च, उन सर्वेणा अर्थातो  
 स्वयस्या द्रव्यानां सुवेण, मासकानां स्वयित्तिना, संदेहानां  
 ह्यनेन इति । अविशेषाभिधानात् अवाप्तयेति । एवं  
 प्राप्ते, द्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना, -गाम्यवर्तन् कल्पन्ति ।  
 सुवेण अव्यति यथा शक्त्यनुसारेण । तथा यत्र शक्त्यनुसारेण  
 तत्र चेति । आत्मनःशक्त्यानामेव ह्युक्तं शक्तिः सह-  
 वागिन्ति । एवं चेत् यथाशक्ति स्वयत्त अविशेषादिति ।  
 तथा, 'अशक्त्या शक्त्यनुसारेण (शास्त्री) मुक्तौ' इति ।  
 इति शक्त्यधिकरणम् । ग. म. श. श. अर्थात्  
 कर्मसु । तथाहि शक्त्यनुसारेण कर्मसु निर्वर्तितुम् । तद्

यथा, कटे मुक्ते काश्यपाया मुक्ते इत्यर्थात्  
 कल्प्यते, कटे समासीनः काश्यपाया ओदनं निघाय  
 मुक्ते इति ।

वा— 'अथ यत्रेति संदिग्धे वाक्यशेषो  
 न विद्यते । तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यशेनेव  
 निर्णयः ॥ ' देवताप्रसादाभ्यर्चनादेो सहस्रशक्त-  
 सयोगमानमञ्जलिः, 'नाञ्जलिना वारि विधेत् ' इत्यादौ  
 व्याजोऽयः । सकृद्धोमवोदनाया शब्दात् संदेहे सत्यसति  
 च आनेऽस्य वाक्यशेषे अन्यथानुपपत्तेरेव आनेऽशा-  
 श्रयणम् । ननु अनेनेन न्यायेन यथा शक्त्यनुसारेण  
 वाक्यशेषात् अन्वादीना आश्रयशेषादिऽहितः कर्मा-  
 धिकारः स्यात् । न, असदेहान्, सदिग्धनिर्णयार्थात्  
 तु एव कल्पना भवति । न च अधिकारे संदेहः,  
 समस्तप्रमाणेन यथा शक्त्यनुसारेण तथा कुर्यादिति वाक्य-  
 शेषात् । सन्ति च तादृशस्य कर्तारः चतुष्पदादयः इति  
 न प्रयोगचोदनान्यथातुपपत्तिः । यत्र तु वाच्यवोदना-  
 दापि न भविष्यति तत्र शक्तिऽऽप्राप्त्याऽपि सत्यशेषात्  
 प्रमाणस्य चोदितमित्याश्रयिण्यामेदे एव । तस्मात् वा-  
 देव लक्ष्यारम्भो विधिसाधनं यत् कल्पते तद्वैकिकम्,  
 सिद्धे तु तत्कल्पनं वैकिक्यस्यैव अप्रमाण सामर्थ्याधीन-  
 स्वादाश्रयशेषसिद्धेः । आह च— 'यथैव पाठः प्रति-  
 पत्तुपायस्यैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् । तेनैव  
 चैता न समाप्तनन्ति महत्त्वभागास्तु समाप्तनेषुः ॥  
 इति वृत्तवद्दुर्गा मार्ग मन्त्रविध्यार्थेवादेः स्मृतिपरिचय-  
 मुद्गारं वेदशालोपगृहम् । अनभिभवसमर्थं धर्म-  
 दुर्गं प्रविश्य प्रतिभजति ममरतामर्थचिन्ता-  
 मिदानीम् ॥ "

शा— विने. इदानीं प्रतिपादितप्रमाणस्य संदिग्धा-  
 र्थनिर्णयेऽपि सामर्थ्यसत्तास्य प्रामाण्यं प्रतिपादये ।  
 अत्र सर्वविपर्ययानां अस्त्येव विधावकल्प्य शक्तिः सह-  
 कारितोऽन्यद्वैकत्वं जन्मच्छक्तिऽऽप्राप्तौ विधिरन यथा  
 शक्त्यर्थे विधेयं इत्यस्यैव 'द्रवादिषु श्रुवादीनां,  
 व्यापारोऽस्य च मन्त्रेषु । अर्थापत्तियुगात्तमान  
 कल्पनस्यैवत्यभिमतम् ॥ '

तत्रोद्य अवमेव मेने यत् सहजगतिकः जनकता-  
च्छेदिका, आवेषगतिः जनिता जन्मा चेति ।

न च प्रोद्यगजन्मशक्तिमदीहिवेन अपूर्वजनक-  
तया हेतुतापच्छेदकत्वं समर्थति । तादृशशक्तिमय-  
जन्मवत्पूर्वं स्वमिच्छात् । शक्तिमीहिरयोः विशेष-  
विशेषभावे विनिगमनाविशेषे हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पने,  
तथा यत्रायेऽपि इति तद्यत्पुरुषस्यने अतिगौरवावधिः ।

एवं सर्वविषयशोचानजन्मवत्परमदीरनिष्ठा आधेया  
शक्तिः जीवनजनिता विषयसाधारणरजनिता वा ।  
प्रतिशक्तिजन्मा च पापागमिष्ठा पूजाहेतुः चण्डालादि-  
स्पर्शान्नाशयति आरवदीरति ।

पदगतिकस्तु उभयप्रसिद्धा । तच्छाब्दशोधननकपद-  
हेतुकानुमानागम्या, इदं तत्र प्रयुज्यमानवहेतुकानुमान-  
गम्या वा । परतु सा ईश्वरेश्वरणा अनिरिक्ता वा  
इत्यारशोरिसारः । तत्र ईश्वरेश्वरान् ईश्वरशयोम्य गुण  
स्वरदे अक्षमसात् लक्ष्यकृताणा सक्षयपत्रकल्पनप्रदेश्य  
एकसमयाप्य उचिनत्सात् पदानामपार्था अनियत्वेऽपि  
नानुपपत्तिः । यस्तुस्तु पदाना निच्यसात् ज्ञानादि-  
रुपाणामपार्था च तथा यत् शक्तिरपि निच्य इति  
वर्तकपचम्य गुणरा निच्यत्वा इति नास्तुपपत्तितया इति  
रिक्तु । मणि. ट. ५३-५४.

● 'शक्त्यादन्वयेन रूपेण माने मयति लक्षणा'  
इति नियम. अयमेवैक । मणि. ट. १२१. ● मन्दि  
अग्निरीकारपद शक्त्या अपूर्वेषापनीभूतद्रव्यदेवतादि-  
परत्, अदिः स्थानी, 'शक्त्यादन्वयेन रूपेण कति  
मयति लक्षणा' इति व्यापार । भाट्ट. १।३।१.

● शक्त्यार्थाश्रयानुपपत्ति. लक्षणाधीनम्, न तु  
सातर्थाश्रयसि. । येदे वरसमसात् । मणि. ट. ७६.

● शक्त्यध्वजोत्पन्नः कदाचारः । वा. १।३।३।०  
ट. २०६ । शक्त्यध्वजोत्पन्नः शक्त्यध्वजोत्पन्नः शक्त्यध्व-  
जोत्पन्नः । सु. ट. १८०.

● शक्तिरपि शक्तिः अशक्तिः लक्षणाधीनम् ।  
उदा. 'शो धारणे शक्तिः' (श्रुसं. १०।१३।३) ।

● शक्तिरपि शक्तिः अशक्तिः । सु. ट. १४८६.

● शक्त्याः सर्वमाकान्तमिति न्यायः ।  
सुट. । सर्वेन निश्चयमात्रविरक्षापचम्य प्रवृत्तिः ।  
साहस्री. ८१२.

● शक्त्युत्पत्तावद्वैष्टीरगन्यायः । यथा उत्पद्यित-  
वत्पदशक्तिर्नामो नापकाररजो मयति, तथा नादित-  
स्ववहापकस्युपपत्तिरिति शक्त्योन्वयवत्तुमिति । साहस्री  
२८८.

● शक्त्यापारये इति शक्त्यवेष । शक्त्यापारयेऽपि  
शक्त्यवेषेण न अपैति । रत्न. ५।१।१८।३५.

● शक्त्यन्वयायः । शक्त्यन्वयापेन उत्पद्यकृष्य अग्नी  
पोमीषपुरोडासात्मैरगमावेऽपि उपलक्ष्ये काले पागोऽस्ति ।  
यथा- 'शक्त्यन्वयनिष्ठाया राजसेवायै प्रतिदिनमाग-  
न्तयम्' इत्युक्ते कस्मिंश्चित् दिने त शक्त्य पयव-  
पुष्यवभावेनोत्पद्यकृष्य चनेरभावेऽपि उपलक्षिते  
तस्मिन् काले सेवाः समागच्छन्ति, तथा अत्रापि  
दृश्यम् । वि. १०।८।१५.

● शक्त्यवेषान्वयायः । यथा वेलादिनेषु शक्त-  
पानिविशेषो यत्र नियमितवत्पन्न शक्त्यप्यतिना वेला  
विशेषाद्यन्त आयेने, तथा यत्र विशिष्ट तन्मात्र प्रवृत्तिः ।  
साहस्री. ५०५.

● शक्त्यवेषान्वयितोक्तं धर्मैर्मय वाजकनेविभिः परि-  
च्छेद्यम् । वा. १।३।३।१५.

● शक्त्याः पतिवृत्तिमिति शक्त्यवेषान्वयितवत्प-  
निराकरणात्तदवसायस्य. सवत एव । वा. १।३।३।०  
ट. २०८.

● शक्तं अति अन्वयाना न परवति' इति न्यायात्  
वदुत्पत्तिरिति न प्राप्नुयम् । अद्वैत. २।५।३।७६-  
१७७ । प्रत्यक्षादे. (मन्दि) अत्रानगम्येन तत्संवादास्य  
भावस्याप्रयोजकस्यत्, 'अत्रमपि अन्वयाना' इति  
न्यायात् । १।३।३ (२४) । ३२-२३. ● 'शक्त आत्म्या  
दीवता' इत्युक्ते समग्रमेतस्या 'पदासायुक्त्यावच्छिज-  
नार्थति' इति न्याय. । सेन 'अद्य उदमति' इत्युक्ते  
दोवकाले यत्पूर्वदीर्घमेतोरुदमने । वा ५।१।१।७।८  
ट. १०२३ ● 'शक्त देवत्वानुपपत्तिः विदितवती'  
इत्युक्ते देवस्ये पदासायु, महती च पदासायु

• शक्तिरूपः एव च क्रियाकारकयोः संबन्धः इति कथं विभक्त्यन्तर्गतत्वम् । वा. २।२।१।२६ पृ. ५५१.

• शक्तिवादः । एतेन बीजादिषु अहङ्कुरजनन-शक्तिरूपता ध्यायता। किं पुनः शक्तिरूपता विना नोपपद्यते । बीजादिषु सत्यं अहङ्कुरानुत्पत्तिदर्शनात् अस्तस्य चादर्शनात् बीजादीना अहङ्कुरादिकारणतः अव-गम्यते । उत्पत्ति च बीजेषु मूर्धिकाभातेषु अहङ्कुरानुत्पत्ते अकारणतः प्रतिभासते । सोऽयं कारणतयाकारणतयो द्विभेदः शक्तिरूपतया समाधीयते । नूनं अस्ति अतीन्द्रियमपि रूपं यद्भासात् कदाचिदहङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूर्धिकाऽऽभागेन नाम्नात् कदाचित् अनुत्पत्तिः इति कल्प्यते । ( ननु ) प्राणाभायोऽपि अहङ्कुरस्य कारणम्, प्रागे च सति तदभावादेव अनुत्पत्त्युपपत्तेः अल शक्तिरूपतया इति चेन्न । प्राणवियोगः शक्तिरूपत्वं उत्तरकालं तदभावे सत्यपि अहङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभावा कारणं न प्रथंसाभावः इति चेन्न । अभावावगतिशेषात् । नहि प्रागभावाप्रथंसाभावयोः प्रागूर्ध्वकालमेदं सुकृत्या किञ्चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न च अविलक्षण्ये कारणे कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावात्स्य प्रथंसाभावात् विलक्षण्यमस्ति रूपं इति चेत्, कल्प्यमेवं सति किञ्चित्, तच्च अभावे कल्प्यता बीजस्वरूपे वा इति बीजस्य साधादहङ्कुरकारणत्वात् तत्रैव कदाचित् युक्तम् । एव यामादेः अपूर्वत्वमगदिसाधनसक्तिरूपतया ऊह-नीयम् । कथं पुनः शक्तिमति योगे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते ? न निराधारा भविष्यति, अहमा धारतात् । कथमन्यथाशक्तिरूपतया स्यात् ? तथाऽव-गम्यात् । नात्रैव स्यात्तत्रैव शक्तिरिति निवर्ततेऽस्ति । सा हि शक्तिः कल्प्यमाना यत्रैव कार्यवैलक्षण्ये तत्रैव कल्प्या । सा चैव अपूर्वत्वसक्तिः सागाधया सर्वं सागविनासाद्य स्वर्गमित्यस्यै पर्याप्तुवात् इत्यामाधया कल्प्यते । यथा आह ' शक्तिः कार्यानुमेवसात् यत्र-तेनोपयुज्यते । तत्रैव साऽनुमेव सा स्यात्तथासाधया-ऽपि वा । ' इति कथमन्यथाधया सर्वं सागविनासाद्य इति चेत् ? तस्य हि कल्प्यापन्यपुत्रसाऽपि वा

कल्प्यते तावता तच्छक्तिरूपम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत् तैलघानसामर्थ्यात् विरञ्चतेऽपि तस्मिन् बल्पुष्टयादिकं अयं मे जात इति लौकिका व्यवहरन्ति । तस्मादन-वयम् । शा. १।१।५ पृ. ८०.

• शक्तिवादः । ननु एवं ( अनुमानेन ईश्वरस्य असिद्धिवत् ) ' बहिः दाहानुभूलादिश्रीतीन्द्रियधर्म-समरापी, दाहजनकरवात् अदृष्टवत् आत्मवत् ' इत्यनु-मानस्य अनुभूतकर्ताभावेन अप्रयोजकरवात् उत्तेजका-भावविशिष्ट-मण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहजनकतया मण्यादिसमवाधाननाशयतयाऽपि शक्तिरूपतया अनु-पपत्तेः तद्विशेषकवेदाभावाच्च शक्तिरपि न सिध्यति । इति चेन्न । तुगादिनिर्गमनीना व्यभिचारेण बह्विधावच्छिन्न-जनकत्वप्रदातुपत्त्या कार्यनिष्ठवैजात्यकत्वनापूर्वकहेतुहेतु-मन्द्रावमयकत्वान अपेक्ष्य तुगादिनिर्गमनकतावच्छेदक-सहजसकत्वश्रीकारेण एकहेतुहेतुमन्द्रावकल्पनालापरतर्क-सहजतुगादिप्रतिबन्धकत्वनिर्गमनकत्वहेतुकतादुर्घमनिर्गमनस्य तत्र मानत्वात् । एवं वैकल्पिकमीहियवधोरपि हेतुतामिदे स्यात्वं व्यभिचारवारणं च ।

न च प्रदेयप्रतिव्येन उभयोर्हेतुत्वात् जनकताव-च्छेदकसकत्वभावेऽपि न व्यभिचार इति याच्यम् । श्रीहिनिष्ठकारणतामिदे प्रदेयप्रतिव्येनः तदमिदे च तदप्रहः इत्यन्योन्याधयात् ।

नापि आपेक्षय वाप्यवैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्व-कल्पनेन व्यभिचारपरिहारः । साहसाज्ञाने मानाभावात् । श्रीहिजन्यतावच्छेदकत्वमैव तत्रकल्पने विकल्पो द्वचजला-ञ्जलि स्यात् । साकेतश्च प्रत्येक पर्याप्ततया न समुद्यया-पत्तिः । अन्यथा अन्यतयाभावात्तद्विद्वान्यतरस्य उभया-भावाविशिष्टादीश्रादेर्वा हेतुत्वं कल्पने शौर्यापत्तिः व्यभि-चारश्च । अतो जनकतावच्छेदकतया सहजसकित्वात्साध्या-आवश्यकरी ।

एव आपेक्षयसिद्धिर्नि प्रोक्षणादिजन्य मीहिनिष्ठा । अन्यथा प्रोक्षणादिजन्यपूर्वस्य आगमनिष्ठतया श्रीदीना प्रोक्षणाकर्म जानुत्पत्तिः । अदृष्टप्रदानसंयोगेन अदृष्ट-वचन्य कर्मयोगसत्ते पञ्चदीनामपि लक्ष्मण्यवत्तिः । तेन मीहिजन्यपूर्ववन्निका आपेक्षयसिद्धिर्नि आपेक्षयसी ।

● 'शतौक्य मयति' । अन शतौक्य नाम कर्मान्तरम् । तत्र च न केवल उक्त्यस्य प्रतिद्वय शतवार आकृति, द्वादशाहात् तु तत्र विध्यन्तो गद्य । भा ८।३।४८-९ ● 'शतौक्य मयति' इत्यत्र द्वादशाहिको दशवार दशहृत् प्रवर्तते । तस्मिन् दशरभे अभितो द्वौ अग्निगोमौ । तत्र शतौक्ये प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निगोमौ उक्त्यसंख्या वर्धयित्तौ । शा ८।३।५ । सोम-- दशरभे अभिनो द्व्यग्निगोमौ मध्ये अष्टौ उक्त्या । केषांचित् सप्त उक्त्या । तृतीय षोडशी । तत्र प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निगोमौ । तथा च विंशतिग्निगोमौ । ते उक्त्य संख्या वर्धयित्तौ । अग्निगोमस्तोनस्तरश्चावशीधान न्तर उक्त्यायस्तोत्रमथयुता कार्या इति यावत् । शतौक्या एक षोडशी इति पद्य च षोडशिन उक्त्य श्लोपनये कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्यैव षोडशितोन रहितस्य मयति । न तु ज्योतिगोमिहस्य । ● शतौक्य संज्ञकम् । दशवार दशहृत्तुऽन्यस्यमान ग्रहह उक्त्यस्तोत्रे समाप्तमान शतौक्यम् । तत्र द्वादशाह गतद्वादशाहस्य विध्यन्त सप्तवल्किहात् । द्वादश चालतौ अग्निगोमौ, इति विंशतिसंख्याकाग्निगोमेषु स्तोत्रविद्वद्वा उक्त्यस्य सप्तदशीयम् । स्तोत्राणि तु तत्र ज्योतिष्टोमा देव प्राशाणि, न द्वादशाहात् । नि ८।३।४-५ ● शतौक्ये अग्निगोमयन्तात् पराधात् उक्त्यश्लोष विद्वदि कर्तव्य, वा साक्षात् एकाहात्कृतिगोमादेव प्राद्या न तु परपरया द्वादशाहात् । भा ८।३। १०-११

● शतौक्यादौ ज्योतिगोमिकौक्यादिस्तोत्राणाम विदेश । ८।३।४।१०-११ मीकोष्ठे पृ २२५ 'अतिदेश शतौक्यादौ' । इ पत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● शतौक्यादिसाधारणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम विदेश । ८।३।४।८-९ मीकोष्ठे पृ २२३ 'अतिदेश शतौक्यादिधर्माधारणेषु' । इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● शतुनाशकाम 'देवप्रमोक्तदशकवाच निर्देये' । भा ३।३।७।३० पृ ७७।

● शब्द अग्नि प्रमाणम्, न पक्षैर प्रमाणाति । येन येन हि प्रवीरते तत्रस्यमाणम्, शब्देनापि प्रवीरते । भा १।१।५-१६ ( वृत्तिकारण्ये ) प ५९ ● शब्द अर्थात्मक ( न वर्णात्मक ) अभ्युपेय । तस्य चार्थतादात्म्यनिबद्धम् । तेन सस्यपलक्षण सन्तत्र अभ्युपगमताम् ( इति वैयाकरणम् ) । ऋजु पृ ११० ● शब्द आकृतिप्रथमस्य निमित्तम्, आकृति प्रथमो व्यक्तिसंभवस्येति । ( तस्मात् ) शब्द आकृति-वचन इयेतन्वाय । भा १।३।१।३३ पृ ३१७ । 'गो' 'अक्ष' इत्येवमाद्य शब्दा आकृतोरपि पापस इति सिद्धम् । १।३।१।३६, ● शब्द एकार्ये एत् । योऽस्य प्रथममुच्चारितव्य अर्थ, गतहृत्सोऽपि उक्त्यस्तिव स एवार्थो भविष्यति नाय । २।३।१।४। २८ ● शब्द एव देवतास्यो ध्यातय । सकर्ष ४।३।७ ● शब्द कनकगुणवन उर् द्रव्य अमिषात् नहि गन्तव्येति । भा ३।१।६।१२ पृ ६८६, ● शब्दश्च बलराट्, न वाक्चम् । शब्दात् पत्नी-संज्ञाना विधानम्, वाक्चयेन जायया । इति सूत्र-पद्य । ३।३।१०।२०, ● शब्दश्च साक्षात् कल्मासिह वक्ष्याम । ६।३।२।९, ● शब्द ज्ञान्यादिविशिष्ट इत्यमयिदधत् न विरोधमनभिधाय विशिष्टे वर्तते । वा ३।१।७।१४ पृ ७१४ ● शब्द वात्स्य अट एषा उक्त्वा अयमभिपद्ये ए एव न्याय । दुष्पृ १०। ३।१।४।५९ ● शब्द । 'निगुण, पौश्लो वाऽयमा शशशपाथना शुण । वर्गस्त्वोऽय नादस्ता वायुस्योऽय वाचक । ३।१५ । त्वाकवात्मक स्पेट ३।२०॥ श्लोवा १।१।६ ( रत्नाकर -- सत्वरत्नस्य स्वभाव गात्पनाम् आहृताना पुत्रलान्ध, काणादा नामाकाशशुणो नादस्ता, शिशापास्ता वायुस्योऽर्थ वाचक, स्तोत्रश्च शिशिषो वैयाकरणाभिमत ) । ● शब्द वैवाह्यस्तुतिपत्र । कणिकर पृ ३७५ ● शब्द द्रव्य इति मीमांसका । 'नास्य वायु द्रव्येण सह सन्धो वसित य' । भा ३।३।१।४ ● शब्दो द्रव्य इति मीमांसका । गतु ब्रह्मैन्द्रिय प्रादातया शब्दे शुभावमिति चेत् । न । वायो रूप

विधीयते । वि १०।६।४. \* 'शतम्य दी यति' इव  
करणे यत्री कारकविभक्तिरुपा विनिर्देशनी भृति ।  
याल पृ ४५

ॐ शने पञ्चागदिति न्याय । यथा व्यापकशत  
सत्त्वया व्याप्यपञ्चाशत्सत्त्वा निविष्टा, एव यन् व्यापक  
व्याप्यस्य निवेशनान्नास्य प्रवृत्ति । साहस्री, ४८९.

\* शतानुष्णा शनछिद्रा कुम्भी \* शतानुष्णाया-  
मन्वयेत्' इत्यन । वि ३।५।३

\* 'शतायुः पुरुष.' इति स्यपि वचने, अधिक  
जीवन इत्येते एवेति । अशेष्यते- नायमेकान्त । कदा-  
चित् या च शरती च शरीरस्थिरताशुभ्यादयेयु ( रखा-  
यानि ), न द्राप् इष्टकात् ( अहलस्यत्सरम् ) । भा  
६।३।१३।४, \* 'शतायुर्न पुरुष' इत्यनुवादः ।  
अशेष्यते-शतानि आयुसस्य इति विप्रतीक्याम् । नेत्र  
संख्यासंज्ञाना सनाम इत्यने । न च गमकानि भवन्ति ।  
दिवचनबहुवचनान्नाना असमास. इति चाभियुक्त-  
वचनात् । ६।३।१३।३

\* 'शतकृष्णाले आयुःश्राम' इत्यन कृष्णलेपु  
उत्पन्नग अभिपारग च न कर्तव्यम्, युक्त्वमक्ति  
निराणलधायशरलोपात् । वि. १०।२।१०, \* 'शत-  
कृष्णमायुःश्राम' इत्यन 'घृते भवयति' इति  
ध्रुतेऽपि पाठे न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । अदृष्टार्थे  
कर्तव्य इति सिद्धान्तः । किंच अरण ओष्णोत्पादन  
इति यदा मतं तदा तन् कर्तव्यमेव । १०।२।१०,  
\* 'शतकृष्णाले' पाठ्यमार्गे घृते बद्ध निर्वयेत् शत-  
कृष्णालमायुःश्राम' इति पठ्यते । तत्र कृष्णलेपु  
अवपये न कर्तव्योऽयमस्मात् । 'घृते भवयति'  
इति विधानात् पाठ्यम् कर्तव्य । १०।२।१० वर्षेक २.

\* शतकृष्णालचरी अभिपारणस्य लोच ( वाष ) ।  
भा १०।२।१।१-१२, \* शतकृष्णालचरी पाठ्य  
अनुष्ठानम् । १०।२।१।१-२, \* शतकृष्णालचरी  
प्रकारण्ये औपधस्य विधयत् । ८।१।१।८।१५-१७.

ॐ शतप्रत्ययप्रभेदस्याय । सप्त- मूल्या शतवत्-  
पत्रमेते अश्लीलप्रत्ययप्रभेदं, तपदि- प्रथमभागे  
गृहीतिका सत्या पत्रग संज्ञेय, द्वितीये पत्रवत्

वयो, तृतीये तपोविभाग, चुराये आरम्भसंयोग-  
नाम, पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपक्षमेतेन बहुलगतिल-  
भ्यस्य युक्ति सिद्धान्तात्, तथा दीर्घगच्छुत्वादिभङ्गादौ  
रासनादिशानाना यौगपत्यप्रतीतेर्भ्रम इति । एव क्रमेण  
जायमानाया क्रियाया यौगपत्यभ्रमे यत्र विवक्षयते,  
तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९०

\* 'शताग्निष्टोम भवति' इत्युक्ते द्वादशाहिका-  
नामह्ना उक्थ्यालोपे त्रियते । भा ८।३।६।१२ ।  
अग्निष्टोमस्य द्वायान्तरे कस्मिन्निषेधो नास्ति ।  
अथ हि केवलाग्निष्टोमान्तता ब्रूते । न चोक्थ्यलोप-  
मन्तरेण द्वादशाहिकानामह्ना अग्निष्टोमात्तता भवति  
इत्यस्यकार्यं उक्थ्यलोप । ८।३।६।२० । अशास्त्र-  
लक्षणानि चोक्थ्यलोपाणि शताग्निष्टोमे । तानि शास्त्र-  
लक्षणानि अग्निष्टोमन्ततया बाध्यते । ८।३।६।२२.

\* शताग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमान् स्तोत्रोपचय ।  
८।३।५।१०-११

\* शताग्निष्टोमादिसंस्थागणेषु द्वादशाहधर्माणां-  
मतिदेश परतु अग्निष्टोमसंस्थात् । भा ८।३।६।८-९

\* शतातिरात्र संख्यागण, येन स्तोत्रातिरात्रस्य  
समातिर्भवति तेन प्रपहमनुशीयमानेन समाप्यमानस्या  
निराश्रयास्य जनहृत्तोऽभ्युपेतो जायमानो गण । तत्र  
च द्वादशाहगणसाहस्य विषयत सचरन्तिनात् ।  
द्वादशस्य आद्य लो द्वौ अग्निष्टोमौ इति द्विगमितमन्वा-  
केयु अग्निष्टोमेयु स्तोत्रबहुत्वात्तिरात्रस्य संशयनीयम् ।  
ज्योतिष्मि तु तत्र ज्योतिष्मिष्टोमस्येव आश्रयिण्ये च द्वादशा-  
हान् । वि ८।३।५ \* शतातिरात्रे ज्योतिष्मिष्टोमिनाति  
रात्रान् स्तोत्राणामुपचय । भा ८।३।५।१०-११,

\* शतातिरात्रे शतियसंशोधनच यत्रीतिष्ठोमिकादति-  
रात्रान् । ८।३।५।१०-११, \* शतातिरात्रे संस्थागणे  
द्वादशाहविभागा अभ्यास, न तु अतिरात्रमेव ।  
८।३।६।८-९.

\* शतप्रत्यय विषयानुष्ठयभूतकर्मणोः । अत  
एव 'अभिचरत् यते' इत्याया यागव्यामिनाया-  
यता विषयः । सु पृ १००३ \* शतुमल्ययेन  
शतुमल्यदिवर् विमिथयमिषानम् । भाट्ट ४।१।३.

धैरोपिहास्तु शब्दः अनुमानान्तर्गतः । 'घट-  
मानस्य' इत्यादिपदानि तदार्थविवक्षयभूतपदार्थनिमित्त-  
त्वात्पदार्थसंबन्धोपेक्षात्, परस्परान्वयान्तरवैकल्ये  
सति सोपदान्, पदान्तरम् । आकाशश्चाऽऽवशोऽपि  
तदार्थज्ञानार्थमेव अपेक्षा । यद्वा, पदैः तास्मिन्नेषु  
पदादिपदाभेदेषु क्रमैरेव अपेक्षनाप्रसंगेन घटार्, तेन  
संबन्धेन घटे ज्ञानाभावरूपयोग्यतात्त्वात् । एते पदाधाः  
नियन्तास्वैविध्यसंबन्धोऽपि नन्तः आकाशस्यैवत्वस्मृतिर-  
त्यात् । इदं कथं संबन्धोपेक्षात्पदं आतासकत्वरम् ।  
इत्याद्यनुमानमुदयैरेव शब्दस्य अर्थव्यापकत्वात्प्रसंगेन  
दृष्टान्ताभावकत्वेना व्युत्पत्ता । न च एतादृशप्रसंगं  
कान्यत्र कथं प्रसक्तिः, इत्यानन्वयेदकप्रकारस्मृतिरित्य-  
वियोगकत्वात्प्रसङ्गिहेतुत्वान्, उक्तस्य तथाविधया-  
भावात् इति याच्यम् । इत्यानन्वयेदकप्रकारप्रसक्ति-  
वियवस्येतिष्ठत्याकाशेतिहासत्वेन प्रसक्तिहेतुत्वान्, इत्या-  
नन्वयेदकप्रकारकत्वात्पि वैशिष्ट्यात्तादृशान्तरत्वात्,  
'अस्मिन् घटे सुरवेकसंबन्धोऽस्ति' इति ज्ञानादपि  
प्रसक्तिरनुमानुपपाद्य, अपेक्षानुमानेन दोषाभावात्  
इत्याहुः ।

अत्र केचित् । पदसंज्ञानुमानस्य संबन्धप्रसङ्ग-  
विषयत्वात् एवमेवदकारकत्वात्पि शब्दज्ञानान्तरात्  
आवश्यकम् । नहि 'एवमेवदकारकम्' इति शब्दप्रयोगे  
चरं संबन्धप्रसङ्गमेव ज्ञानं ज्ञाने इति नियमः ।  
एवमेवदकारकत्वात्पि एतान् । अपेक्षानुमानेन  
च योग्यतया हेतुत्वात् सिद्धस्य निमित्तस्यैव निश्चयक-  
त्वात् योग्यतात्वेन अनुमानानुपपाद्यत्वात् प्रवृत्तानुपपत्तिः ।  
शब्दज्ञाने तु संबन्धप्रसङ्गयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वान्  
नानुपपत्ति इत्याहुः ।

यस्तुते वस्तुः प्रत्यक्षतादिगृह्यतया शब्दज्ञानेन  
कस्यापि योग्यनिमित्तस्यैव शब्दज्ञानेन हेतुता इति  
नोभयोः पदार्थोऽस्ति ।

पदापरान्तु 'पदमानस्य' 'घटं कर्मस्य अमानस्य'  
इत्यादिप्रयोगान्तेनोपपत्तिः विदेहि न च्छार्, अनुमानस्य उभयस्य संबन्धः । अपि एतादृशास्मृतेन

सापेक्षानुमानस्यैवदकारकत्वात्पि शब्दज्ञानान्तरात्पि निमित्त-  
तयादिप्रसङ्गिहेतुत्वान्प्रसङ्गस्य मानस्यत्वेत् ।

त्रिच एवपदार्थव्यवहारकारणस्यैवियोग्यकमानं शब्दा-  
देन, नानुमानान् । 'अथ पदार्थः अस्मत्पदार्थान्'  
इत्यनुमानेऽपि विषयवैकल्यात्सर्वमानसात् अर्थान्ति-  
रातपते । 'कारणवियवधसंबन्धेन' इत्यनुमाने तु  
संबन्धस्य प्रसङ्गात्पत्तिः ।

न च तादृशज्ञानस्य मानसत्वरम्, शब्दातिरिक्तस्य  
मनःपदकारिकाः अभावात् ।

त्रिच 'ओदनं पचति' 'ओदनः पचत्ये' इत्यथ  
सादृश्यनयोः नियोग्यविषयः शब्दज्ञानस्य विना  
अनुपपत्तः । तस्मान् शब्दः प्रमाणात्मिकः ।

एव 'शाब्दज्ञाने' इत्यनुमानेऽपि घटपच्यते ।

न च अनुमितियमातः शब्दप्रमाणात् मेदे एव पद-  
मित्यन्तु नियमे अनुमितियमात्पि शब्दप्रमाणात् च, तत्रा-  
नुमितियमात्पि शब्दप्रमाणत्वात् प्रतिकल्पस्यैवकत्वे  
नैव इति याच्यम् । अनुमानस्येन अयोदवत् ।

त्रिच शब्दप्रमाणा अनुमितिये सिद्धिरप्ये शब्द-  
योगे न स्थान् । शब्दप्रमाणात्पि तस्य सिद्धिरपि-  
पदप्रकारान्वयेदकारकत्वेन गौरवम् ।

त्रिच अनुमितियमात्पदप्रमाणात्पि सिद्धिसमात्पदप्रमाणात्  
अनुमितियमात्पि तस्य सिद्धिसमात्पि एतेन तत्र  
शब्दात्पि तस्यैवकत्वात् । तत्राज्ञानस्य शब्दप्रमाणात्पि  
शब्दप्रमाणत्वात् प्रतिकल्पस्यैवकत्वात् । तत्र शब्दा-  
ज्ञानविनेते गौरव इति रीम् ।

तन् सिद्धं शब्दस्य त्रिभाषीयमितिनियमनस्य  
प्रमाणत्वं । मतिः पृ ६२-६५.

० शब्दः प्रमाणम् । 'शब्दं शब्दप्रमाणम्  
अपत्तिहेतुः पितृणाम् ।' ( भाष्ये १।१।१५  
पृ. १७ ) । एतत्प्रसङ्गेनापि पदप्रकारान्तरं योग्यतया  
प्रमाणवैकल्यात्पि तस्यैव असादृश्यत्वात् च नियमनानि  
उच्यन्ते । योऽनन्वयेदकप्रकारान्तरम् प्रमाणत्वात्पि  
प्रमाणवैकल्यात्पि तस्यैवकत्वात्पि प्रमाणत्वात्पि तस्यैवकत्वात्पि  
प्रमाणत्वात्पि तस्यैवकत्वात्पि प्रमाणत्वात्पि तस्यैवकत्वात्पि

लादिसामान्ये च ध्वनिचारान् । प्रत्यक्षद्रवगुणसामान्य-  
विशिष्टप्रत्यक्षेण गुणत्वसामान्यमानाद्यः । तत्रापि धर्म-  
वेगनत्वेन द्रवत्वानुमानम् । मणि. पृ. २० • शब्दो  
द्रवम् । द्रवेषु घृष्टशब्दः स्वात्, शब्दशब्देषु ऋचा  
कचकः । भा. ७।३।१४।३६. • शब्दः ( प्रमाणं )  
द्विविध लौकिक. वैदिकश्चेति । वैदिकोऽपि द्विविध  
उपदेशादिदेशमेवात् । चान्द. पृ. ८. • शब्दो द्विविध  
वर्गो ध्वनिश्च । द्रवोऽनुगतं शब्दश्चम् । वर्णतः ध्वनितः  
च तद्वान्तरसामान्ये । वर्णविशेषा गद्यपरसामान्य  
ध्वनिविशेषा. शब्दप्रयोगादन. । ध्वन्यात्मकश्च शब्दो  
वायुगुणः । स एव च वर्णतन्त्राणां गकारादीनामभिव्य  
ञ्जकः प्रभारूपमिव भासात्तरागाम् । स च वादो वर्णविर  
भाते सनुक्तसमायेन श्रौत सख्यत्वेन शब्दमात्र. कदा-  
चित् वर्णरहित. केऽप्ये शब्दते शब्दप्रयोगादिषु । कदा  
चित् वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रतीयते, प्रभारूप  
वत् । अस्ति हि वर्णोऽप्ये ध्वन्यनुभवश्चि. । दूरदिभिरेषु  
वर्णरहितध्वन्यनुभवमदर्शनात् । रत्नाकरः स्फोटगादे श्लो.  
३८. • शब्दः ( धेनुशब्दः ) धानत्रयोचनः तदेकवचन  
गतेनैव द्रव्येण सम्यक्ते । यथा ' अवी द्वे धेनु ददाति ' ।  
' तस्य पुष्पी धेनुर्दक्षिणा ' । तथा ' अन्नप्रेमस्याग्नि-  
मन्वृणाति ' इति । भा. १०।२।२१।६८, • शब्दः  
न वर्णतः निरवयवश्चान् । नादस्वैषा वृद्धिर्न शब्दत्व ।  
१।१।६।१७. • शब्दः न वायवीयव्यवहारिभागा-  
भिव्यङ्ग्य, किन्तु तन्त्रय एवागौ प्रादेशिकश्च इति  
मत्रम्, अभिव्यङ्ग्य एव नित्य शब्दः इति मीमां-  
सकमतम् । वैशानायः. १।१।६।१३. • शब्दो नहि  
द्रव्या । किं तर्हि ? द्रव गुणो वा स्यात् ( एतच्च  
अनात्म्या अभिदिर्न इति शेषम् ) । वृद्धी पृ  
२४२, • ' शब्दो निरवः ' इति अद्वैत प्रतिपत्त-  
व्यम्, शब्दत्वमत्रादेशस्य वेदनिन्दा मा भूदिति ।  
तस्मान् अभिर्ग्रहणमैवात्र शरणम्, न पुन. शब्द-  
नित्यतापूर्वकं अनेकत्व शक्यते मुक्तितो वक्तव्यम् ।  
( इति पूर्वपक्षी ) । पृ. २०७. • शब्दो नित्य.  
ध्वनिभिरेव सति शब्दप्रकारान् शब्दश्चम् । मणि.  
पृ. १७०, • शब्दो नित्यः स्यात्कश्च । पृ. १६८.

• शब्दः निरवयव । अरवयवैदानवगमात् नित्यव-  
यवश्च च महत्त्वानुपपत्तिः । भा. १।१।६।१७.

• शब्दः प्रमाणम् । मणि पृ. १३.

• शब्दः प्रमाणम् । ' शब्द ( शब्दं— इति  
भाष्ये ) शब्दविज्ञानादसनिष्टेऽप्ये विज्ञानं ' इति  
भाष्यम् ( भा. पृ. ३७ ) । शब्दजननत्वं असनिष्टा-  
ध्वनिवयकं यथायज्ञानं शब्दप्रमा, तत्परणीभूतशब्दः  
प्रमाणमित्यर्थः । शब्दानुयन्ताये अतिशक्तिशरणाय  
द्वितीयम् । अनुमित्यादौ अतिशक्तिशरणाय आद्यम् ।  
एव वाक्यध्वन्यनन्तर पदोपस्थितपदार्थानां सवर्ग-  
विपक्षिणी प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादिचित्तशुद्ध्या जायते, तत्करण  
शब्दः तन्त्रयं वा प्रमाणान्तरम् ।

जन्यपद— धीजन्यत्वं यमिचार्यनुभारत्यापकजाति-  
शब्दत्वे सति पदविषयकरता यमिचारिजातिशब्दत्वात्  
शब्दप्रमा । तत्करणं शब्दः प्रमाण इति जानकीनाथः ।  
प्रत्यक्षानुमितिसन्तुष्टानां वारणाय सत्यन्तम् । अतमव-  
वारणाय अनुभवान्वान्यायकेति जातिविशेषणम् । उप-  
मितिशरणाय स्यात्तन्त्रम् । पदादिवारणाय धीपदम् ।

स्वकरणशब्दधीप्रकारमकारकप्रमाणत्वः शब्दः  
प्रमाणशब्दः इति मणिकृन् ।

वाक्य च एकार्यकपदसमूहः । एकार्यत्वं च अनेक-  
सुरविशेष्यकहित्यम्, न तु एकार्यतावत्त्वम् । तेन  
आत्मतामेवेऽपि यत्र एकार्यतायै अन्याकार्यतायै  
प्रकारः यथा ' पदव मृगो धारति ' इत्यादौ, तत्र एक-  
वाक्यत्वम् ।

ननु इदं पदोपस्थितपदार्थानां सवर्गाद्यहामानस  
प्रत्यक्षमस्ति न चैत्, न, तत्र मन सनिकर्षाभावात् ।  
उपनीतमानेऽपि सातस्वैव विषयनयाऽसातसंन्यस्त्योप  
नीतमानासमसाच्च ।

किंच शब्दकामरी चाधुनादिप्रतिबन्धिका । मानसे  
तु चाधुनादिसामरी प्रतिबन्धिका इति सन्तमनम् ।  
एवं च शब्दशब्दस्य मानकत्वस्याप्यतादृगीकारे भिन्न-  
विषयकचाधुनासामरीकारे शब्दप्रयोगो न स्यात् । तत्र  
चाधुनासामरीमानसयो. प्रतिबन्धप्रतिबन्धकावेपु अन-  
न्तेषु शब्दान्यत्वप्रवेतो गौरव स्यात् ।



यैशोपिनास्तु शब्दः अनुमानान्तर्गतः । 'घट-  
 मानय' इत्यादिपदानि तात्पर्यविषयभूतवार्थनिरूपित-  
 तात्पर्यविषयसंसर्गप्रमाणकानि, परस्परान्यतात्पर्यकरत्वे  
 सति योग्यत्वात्, पदान्तरत्वात् । आकाङ्क्षाऽऽस्योस्तु  
 तात्पर्यज्ञानार्थमेव अपेक्षा । यद्वा, पदैः उग्रस्त्रिणेषु  
 घटादिपदार्थेषु कर्मत्व आशेषतासंसर्गं घटत्र, तेन  
 संतर्पणं घटे बाष्पाभाररूपयोग्यतावात् । एते पदार्थाः  
 मियन्तात्पर्यविषयसंसर्गान्तः । आकाङ्क्षादिमत्त्वदम्भारित-  
 त्वात् । इदं वाक्यं संघट्टार्थशायक आसवाक्यत्वात् ।  
 इत्याप्तुमानमुदयैर शब्दस्य अर्थप्रत्यायकरत्सभवेन  
 शब्दप्रमाणवक्ष्यन्वा अनुक्ता । न च एतादृशमसर्ग  
 शान्ता कथं प्रवृत्तिः, इत्यतः च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषय  
 विशेषज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुरत्वात्, उक्तस्य तथाविधताया-  
 मावात् इति याच्यम् । इत्यतः च्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति  
 विषयनैश्चिद्यथागाहिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुरत्वात्, इत्या-  
 च्छेदकसंसर्गप्रकारकस्यापि वैशिष्ट्ययागाहिज्ञानत्वात्,  
 'अस्मिन् पदे सुगणसंसर्गसंज्ञोऽस्ति' इति ज्ञानादपि  
 प्रवृत्तिनिर्गन्तुमशक्यं, अर्थवधस्तनुमाने दोषामाराद्य  
 इत्याहुः ।

अत्र केचित् । पदपञ्चकानुमानस्य संसर्गप्रकारक-  
 रानियमात् रजतरप्रकारकज्ञानार्थं शब्दप्रमाणप्राप्तीकार  
 आरस्यकः । नहि 'रजतरदूभूतत्वं' इति शब्दश्रवणे  
 चर संसर्गप्रकारकमेव ज्ञान जायते इति नियमः ।  
 रजतादिप्रकारकानुभवस्यापि चरत्वात् । अर्थवधस्तनुमाने  
 च योग्यताया हेतुत्वा त्तिद्वय निश्चयस्यैव निश्चायक  
 तथा योग्यतासंसर्गये अनुमानानुवर्तया प्रवृत्त्याप्युपपत्तिः ।  
 शब्दधेये तु संसर्गसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुरत्वात्  
 नानुपपत्तिः इत्याहुः ।

महत्त्वो यत्तुः प्रकारकरादिवाङ्मयां शब्दधेय  
 करणस्य योग्यतानिश्चयस्यैव शब्दधेये हेतुत्वा इति  
 नोभयोः पक्षधेयिदोषः ।

पञ्चम्यास्तु 'घटमानय' 'घट कर्मत्व आनयनं'  
 इत्यदिमत्त्वयोग्यतादोषोपयोः विशेषो न इत्यत्र,  
 अनुमानस्य उभयत्र संभवत्वात् । अतो यथापरिज्ञान

सापेक्षतातदनपेक्षरानुबोधनिष्ठायाविरुद्धाभ्या विभ  
 क्त्वादिमभिष्याहृतशब्दस्य मानान्तरत्वात् ।  
 किञ्च एकपदार्थप्रकारकारकवार्थनिरूपकभानं शब्दा  
 देव, नानुमानत् । 'अय पदार्थः अपरपदार्थवान्'  
 इत्यनुमानेऽपि विपरीतक्रियाकर्मभावमादाय अर्थान्तर-  
 र्थापत्तेः । 'तात्पर्यविषयसंसर्गात्' इत्यनुमाने तु  
 संसर्गस्य प्रकारतापत्तिः ।  
 न च तादृशज्ञानस्य मानसत्त्वम्, शब्दातिरिक्तस्य  
 मनःसहकारिणः अभावात् ।  
 किञ्च 'ओदनं पचति' 'ओदनः पचते' इत्यय  
 पात्रोदनयोः विशेष्यत्वानियमः शब्दप्रमाणस्य विना  
 अनुपपन्न । तस्मात् शब्दः प्रमाणमित्याहुः ।  
 एव 'शब्दयामि' इत्यनुभवेऽपि सगच्छते ।  
 न च अनुमितिप्रमाताः शब्दप्रमाणा मेदे यत्र एक-  
 स्मिन् नियमे अनुमितिगामिनी शब्दज्ञानामिनी च, तथा-  
 नुमितितारणाय शब्दज्ञानमन्याः प्रतिकथ्यत्वरत्नने  
 गौरव इति याच्यम् । फलमुपलब्धेन अदोषत्वात् ।  
 किञ्च शब्दप्रमाणा अनुमितिविधे विद्विष्यते शब्द  
 बोधो न स्यात् । शब्दान्यानुमितिवस्य विद्विष्यते-  
 कथ्यतायच्छेदकत्वरत्नने गौरवम् ।  
 किञ्च अनुमितिशब्दान्दज्ञानमिनीयते विद्वयमारदशायां  
 अनुमितिकारणीभूतस्य सिद्धयभावस्य सत्त्वेन तत्र  
 शब्दानुमितियुगमपत्तिः । तद्वारणाय शब्दान्दानुमितौ  
 शब्दान्दान्याः प्रतिकथ्यत्वर वाच्यम् । तत्र शब्दा  
 न्यत्वनिवेतो गौरव इति दिक् ।  
 तत् सिद्धं शब्दस्य विजातीयप्रमितित्वजनकतया  
 प्रामाण्यम् । मणि, ट ६२-६५.

● शब्दः प्रमाणम् । 'शब्द शब्दविज्ञानात्  
 अर्थनिर्घट्टेऽर्थं विज्ञानम् ।' (भाष्ये १११/५५,  
 ट. १७) । शब्दशब्देनायं पदशब्दविदपत्तौ योग्यत्वात्  
 धर्माधर्मोत्पत्तेरिति चतुर्थेन अर्थान्न वा नियतयानानि  
 उच्यन्ते । बोधनात्मकशब्दविज्ञानात् प्रमाणान्तरागम्य-  
 धर्मधर्मविषयवक्ष्यत्वनकत्वं शब्दम् । अतश्च प्रवृत्त-  
 तात्पर्ये न प्रमाणयोग्यत्वं, न वा लौकिकत्वेऽपि  
 अविपरिवर्तनं इति विशेषः । पञ्चम्याः, ट. १७.

वृहती — 'शास्त्र शब्दविज्ञानान् असनिष्टेऽप्ये विज्ञानम्' (भाष्य) । किमिदं शब्दविज्ञानान् इति ? किं शब्दान् विज्ञानं शब्दविज्ञानम्, शब्दे एव वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावत् शब्दे विज्ञानम्, शब्दालम्बनमित्यर्थे, तदयुक्तम् । न तस्मात् शासनं मनस्यते । शासनादि शास्त्रम् । अथ शब्दात् यत् अर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तत् शब्दविज्ञानम्, तत्र विशेषाच्च गतौ कारणं वक्तव्यम् । तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शासनात् । तच्च अर्थविषये एव विज्ञानं उपपद्यते, न शब्दविषये । द्वितीयेऽपि पठं तद्विमिश्रितया उपपत्तं सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभासमपि ह्य 'एष वाध्यासुतो याति' इत्येवमादि । तदपि शब्दादेवावगम्यते । नहि वाण्यादि तुभ्यं किञ्चित् कारणात्तरमनोपलभासिद्धे । परिहृतमेतत् 'तद्यत् प्रत्याययितात्' इति (भाष्येण पृ १५५) लक्षणाभिधानेन च अयमत्र व्यभिचारी निरस्तः । पृ ८१-८२

● शब्दं यत् वस्तुतः प्रमाणान्तरप्रतीतं तदाह न तु प्रमाणात्तरप्रतीतमेवाह । यस्मात् स्वार्थे एव स्वामाधिकी शब्दस्य शक्तिः । तेन अनपेक्षायामप्रत्यायकत्वात् असत्यपि प्रमाणान्तरं शब्दं एव कार्येऽप्ये प्रमाणम् । ऋजु पृ ३४ ● शब्दं यदि प्रत्यायकं, प्रथमश्रुतं किं न प्रत्याययति । उच्यते । यावत्तत्र श्रुतेन इयं सञ्ज्ञा, अत्र सञ्ज्ञी इत्यत्रधारितं भवति, तावत्तत्र श्रुतादपेक्षायाम इति । भा १११/१५ पृ ४४, ● शब्दं वायुन्वयं । शिक्षाकार आहु- वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । १११/१२२ ● शब्दं । 'संयोगान् विभागात् शब्दाच्च शब्दनिधत्ति' इति वैशेषिकमूलम् । (वे ग् २।२ ३१) अत्र चेप तेषां प्रक्रिया-आद्यं शब्दं संयोगादुत्पद्यते, यथा मेरादशब्दं संयोगानुगृहीतान् भेरीगगनसंवागान् आकारो शब्दं उपजायते । स उपजातं शब्दात्तरमात्मनः, सोऽप्यत्र इति वीचीनिचयं तरगमनं कणशब्दुत्पीन-याकापदेसे धमावनेरगृहीतं धातुभान्नायत्र समुदायत समवाय लक्षणेन धनिकरणेण स्यते । एव विभागात्तत्र शब्दं

उपजायते यथा वसदलविभागानुगृहीतात् वसदलकाश- विभागात् आकारो शब्द उपजायते, सोऽप्यत्रमारमते, सोऽप्यत्र इति पूर्वप्रयोग्यम् । अत्र चात्र शब्दं कार्यविरोधी, अत्र कारणविरोधी मध्ये मत्वास्तु कार्यकारणोपपत्तिविरोधिनी इति श्रेयम् । ऋजु पृ २२१ ● शब्दं । सत्यपि एकविषयानेकशब्दत्वे अपेक्षाघनत्वात् साधुत्वेन अवधार्यते (हस्तकरणाणादिशब्दवत्) । सु पृ २६० ● शब्दं । साधु-असाधुशब्दविषये 'यदा तु किञ्चिद्वाशोयनिरुद्धमवृत्ति-प्रत्ययादिविभागद्वाराप्रक्रियामक्याकरणमृत्तिरजितफलमावात् अत्राप्यथान-अन्वारण्येव-अत्राप्यथानिधि-प्रयोग-अन्वारण्यतप्रतिषेध-वजनपृक्स्यापि अत्रगम्यमानवेदविधिमूलत्वात् अनादित्य सति सर्वेषां वेद-वेदि-यूप-आहवनीय-अध्यय-गोदोहनादिस्वरूपतत्कार्यतत्साधनविधीनामिव सदा अनवगतपूर्वावरविभागसञ्चये अत्यन्तादृष्टार्थ-रसमय, केषां शास्त्रप्रत्ययाधीनम्, तदा सर्वकाल-व्याप्तियमाणं विद्यमानशब्दनिधमनिधे न किञ्चिद् उपपन्नम् । वा १।१।८।२७ पृ २७९ । सुधा-अत्राप्यथानं प्रकृत्यादिविभागेन आख्यायम् । अत्राप्येषां सधुसंज्ञा अत्राप्यथाना निधि 'व्याकृता वायुपते' इत्यादि । प्रयोगो व्यवहारकालः । इति चतुष्टयं साधुशब्दविषयम् । 'ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तै' इति अत्रान्वारण्यताना प्रतिषेधः, 'व्यवहारकाले वज्रं च इति असाधुनिधय इत्यम् । इतिपृक्स्यापि अनादित्य सति सर्वेषां अत्राप्यथानादीनां सर्वेषां अनवगतपूर्वावरविभागसञ्चये सति यदा अत्यन्तादृष्टयमान एषा शास्त्रीयप्रत्ययाधीनम्, न स्वरूपम्, तदा सर्वकाल-व्याप्तियमाणेन विद्यमानस्य शब्दस्य यो नियमनिधि तस्य (किमु वक्तव्यम्) । पृ ३११-१२ ● शब्दं सापेक्षश्रुति संश्लेषशब्दात् कर्तव्यात् । शा १।२।० वगण १ ● शब्दं स्फोटरूपो नियम इति शैवाकरणा । वगण एव शब्दं स चानियम इति नियमितिका । वगण एव शब्दं स च नियम इति मीतामता । वि १।१।० ● अनकस्यापि एक शब्दं भवति वाचकं । तत्रथा, माता इति मातरमपि

वदति, मातारमपि । माता च परमं दैवतम्, समा च पुत्रेषु इत्येतद्व्यभिचारभङ्गानां बन्नीयचक्रनोऽवगम्यते ।  
 माता समाः, शिब्रथ इत्येभिरपि अनुपपन्नानाः भान्यस्य  
 मातृवर्चिकः । भा. १०।१।अ।४, \* अयथमान्तः  
 शब्दः न कर्मविधिषु व्यतिरिक्तं प्राविण्दिक्भे भवि-  
 ष्यमर्हति । १।१।१।१२ पृ. ६८७, \* अभिघातेन हि  
 प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिघाधमानाः  
 सर्वतोदिक्कान् संयोगदिग्भागान् उत्पादयन्ति यारदेग-  
 ममिप्रतिष्ठते । ते च वायोप्रस्थात्पत्वात् संयोग-  
 विमामा नोपगम्यन्ते । अनुपपत्तेरेव तेषु शब्दः  
 उपलभ्यते, नोपसतेषु । १।१।१।१३ पृ. ७९-८०,  
 \* अहरगोऽपि प्रयुज्यमानः ( शब्द ) नास्ति सामर्थ्ये  
 प्रत्यावयेत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीकते इति  
 मृग एव । १।१।१।१४ पृ. ७४८, \* एकश्चापे  
 शब्दः एकविषयश्च, आकाशविषयतात् । ब्राह्मं चास्य  
 आकाशमेव ( श्रोत्रम् ) । द्रुहती, पृ. १००, \* एकः  
 शब्दः उरदेशकः प्रयोगस्य, दर्शपूर्णमासयोः समि-  
 दादीना च ' दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गनामो यजेत ' इति ।  
 तेन च फलवन्मयः कृतः ( अतः साद्रूपैव प्रधानस्य  
 फलसंभवः स्वीक्रियते ) । भा. १।१।१।१२४,  
 \* ' एकदेशोऽपि यो ह्यः शब्दो जातिनिवन्धनः ।  
 तदव्यापार्य तस्यापि निमित्तान्तरकल्पना ॥ ' दे एव  
 लौकिकः शब्दास्ते एव वैदिकः ते एतामीयादयो  
 इति स्वित्तमत् लोकादिद्विप्रतीये वेदे यत्र एकदेशोऽपि  
 जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरास्ति  
 कल्पना सम्भति । वा. १।४।७।१० \* गौरियत्र कः  
 शब्दः । मसोऽपि सविसर्जनीया इति भगवाननुपवर्षः  
 ( पृ. ४५ ) । तस्मात् गौरिति यथाशदिविसर्जनीयात्  
 परं अशराण्येव । तस्मात् अशराण्येव पदम् ( न स्फोटः ) ।  
 भा. १।१।१।१५ पृ. ४८, \* न वैक. शब्दोऽनेकायो  
 युक्तः । १।१।१।१८, \* न च सट्टुचरित. शब्दः  
 शकनोत्पद्येद्वय विधातुम् । १।१।१।१४, \* न हि  
 अनभिघात मुष्मत्, गोषमभिप्रदति शब्दः । १।१।१।११  
 पृ. ७१०, \* नहि शब्दः शब्दे सम्यैति, वृष्येवा-  
 वतिष्ठते । ७।२।१।२, \* यस्तु कथमपि अविषट् एव

शब्दः तेषामपि ( मन्वेच्छानामपि ) प्रयोगविषयमात्रः  
 तस्य चार्थरदेव अनादिबुद्धयहापरपरया अर्थ  
 जानन्ति । तन् किं तेषां निरास्तुं शक्यते ? ( न शक्यते ) ।  
 वा. १।१।१।१० पृ. २२८ \* यः शब्दः श्रौतेनार्थेन  
 चाकथार्थे नोपयुज्यते स लक्ष्यविभागपर्यन्तं तात्पर्यवृत्त्या  
 याति । सु. पृ. १३८५, \* ' यत्र देशे हि य. शब्दो  
 यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते । शक्तिस्तदोच्यते तस्य वाचिहाक्या  
 प्रतीकते ॥ ' वा. १।१।१।१८ पृ. २१६, \* यदा  
 शब्दः केवलगुणरचनताया प्रवर्तमानः नान्येन सत्त्व  
 लभते, तदा अनुपदेशत्वादानर्थकं मा भूत् इति  
 द्रव्यपरता आपद्यते । भा. १।१।१।१२ पृ. ६८६,  
 \* ' यदत्यर्थं स्वभावस्या च शब्दो वक्ष्यन्वेषणम् । '  
 श्रुत्या. अनुमान ११०, \* विस्मये हि परावृत्त्यामा-  
 नाविहाक्ये सति 'अनन्यथासमये च जघन्यतुः शब्दो  
 भवति । वा. २।१।१।१७ पृ. ५१२, \* द्युत्वयो हि  
 शब्दः प्रत्यावकः । ( द्युत्वय. यहीतयाक्रिकः ) । वि.  
 १।१।११, \* समुच्छिन्नाभेकार्यसन्निधौ हि शब्दः  
 प्रयुक्तः क्रियव्यप्यर्थात् प्रत्यय करोति । तेन च  
 अतिविह्वलभिधेयगम्यतायासोनापि समस्तयमोर्षेतेन कार्य-  
 सिद्धौ क्रियमाणया प्रयुक्तः । वा. १।१।१।१३ पृ.  
 २९०, \* सर्वो हि शब्दः अर्थव्ययनार्थे प्रयुज्यते ।  
 अर्थश्च शब्दस्य प्रसिद्धयर्थमभिधीयते । १।१।१।१९ पृ.  
 २१९, \* शब्दाः एकदेशोऽपि जातिनिमित्तता ह्यः सर्वेन  
 जातिनिमित्ता भवितुं शक्नुवन्ति । भा. १।४।७।१०,  
 \* शब्दाः केचित् कर्मशब्दाः ( सतो ) न भावार्थाः  
 यथा दयेनैकनिशब्दश्च । नैचित् भावार्था ( सतो )  
 न कर्मशब्दाः, यथा - मत्तं मानो भूतिरिति ।  
 २।१।१।११, \* शब्दाः तावत् द्विप्रतराः । केचित्  
 चाप्यं स्वपदानमाहू, नोपसर्जनत्वेन । यथा वृक्षो  
 इति । वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उदाहर्यते । केचित्  
 वाच्यमर्थे अन्यनोपसर्जनीयं भूतं भवति, न स्वपदानभूतम् ।  
 यथा अनेव वृक्षो इति द्विवचनं प्रातिपदिकोपसर्जनं  
 आह्वानं भवति । न द्विवचनार्थमेव जहति । द्रुपुं,  
 १०।१।१।१।२६ \* शब्दाः नाम- आख्यात-उपगम्य-  
 निघाता इति चतुर्विधाः । पुनश्च जाति-गुण-क्रिया-



करणम् । 'सोमेने तत्र दर्शनत्' (१।१।६।६-२३) ।  
 शब्दाधिकरणं वदन्मन्त्रसदृशं औपचितिकम् एव  
 औपचितिकरूपनिवन्त्यस्य शब्दाधरुषोभय-विशेषण  
 विधिं सन्त्येष्टवत् । विशेषणानुसन्धनियन्त्वमपि  
 अर्थान् प्रतिज्ञानमेव आदिष्य समर्थोऽयम् । तदिदं अण  
 दसम्प्रत्ययविकरणम् । बाल. पृ ७

● शब्दाध्याहारममर्थं नीतो प्र. ६६०  
 'अर्थान्त्वामन्त्रसदृशं इति विदो धा-इत्येष्टवत् ।

● शब्दानुषेवेन हि 'सोमेहादाचार' इति  
 कर्त्तारो-ऽयम् । भा. १०।१।१०।३०.

● शब्दान्तरे धर्मभेद प्रमाणम् । मणि पृ. १३.

● शब्दान्तरं धारयन्त्यस्य भावनात्प्रत्ययवापरूपेण  
 स्वार्थे वदन् स्वार्थानुत्पत्त्या भावनाया धारयन्तरानु  
 रक्तभावनत इत्येष्टवत् । सु पृ ५८१.

● शब्दान्तरस्य धारयन्त्यस्य भावनाभेदप्रमाणम् ।

पृ. ७०१. ● शब्दान्तरस्य स्वार्था सहासादौ उच्यते ।

धारयन्त्यस्य भावनाया स्वार्थभेदकत्वात्, शब्दा-  
 न्तरस्य तु धारयन्त्यस्य धारयन्त्यस्य स्वार्थभेदकत्वेन  
 धर्मभेदासङ्काशित्वात् विशेषणशब्दात् न विशेष्य  
 परत्वेन धारयन्त्यस्य धारयन्त्यस्य भावनाभेदकत्वात्  
 भावनाभेदकत्वात् उच्यते । पृ ७१०

● शब्दान्तरे धर्मभेदः कृतानुसन्धत्वात् ।  
 २।१।१।११ ॥

शब्दान्तरं धर्मभेदः अत्र प्रतिपाद्यते । 'सोमेन  
 यजेत्' 'सोमिणानि जुहोति' 'द्विष्टानामेनाय ददाति'  
 इति यजति-जुहोति-ददाति इति मह्यं अपूर्तं स च  
 यति विद्युत् वा इति विवेके निजान्तान् ह । शब्दा-  
 न्तरे धर्मभेदे एतत् धर्मभेदः कर्त्तारो मेव प्रत्येष्टवत् ।  
 कृतानुसन्धत्वात् कृत अनुसन्ध धारयन्त्येन अन्वयः  
 यस्य तत् कृत भावनाया कृतानुसन्धम् । कृतानुसन्ध  
 एतत् अन्वयेऽर्थावधारणमेतत् । अन्वयेऽर्थभेदकत्वात्  
 भावनाभेदः, भावनाभेदस्य धर्मभेदः । शब्दान्तराद्यन्त  
 भेदात्प्रत्येष्टवत् इत्येष्टवत् एव । के.

● शब्दान्तराधिकरणम् ॥  
 शब्दान्तरे धर्मभेदः कृतानुसन्धत्वात् । २।१।  
 १।११ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिषोमः, तत्र श्रूयते  
 'सोमेन यजेत्, दाक्षिणानि जुहोति, द्विष्टानामेनाय  
 ददाति' इति । यजति-ददाति-जुहोत्ययते किं मह्यं  
 कार्यं तु वैरित, एतं विद्युत्वेति सहाय. साधकाः  
 महत्यापि साधयन्तो ददयन्ते विद्युत्यापि । मह्यं  
 तान्, तयोः प्रवाण एवामुता धारयन्तो ददयन्ते,  
 नागदन्तशकृद्विद्युत्यापि । एकैस्मिन् हि शक्यते  
 द्विकथमप्यनुसन्धितुम् । अतो यजति-ददाति-जुहोत्ययः  
 मह्यं साधयेयुर्विद्युत्वेति जायते सहायः ।

किं तावत् प्रसम्, महत्येति । कुतः ? अदृश्या-  
 नामुपकारकत्वात् अर्थावधी न्यायेति । कथम् ?  
 'अदृष्टो योऽधुतो वाऽर्थः स नास्तीत्ययमस्यते ।  
 तस्मिन्नमति दृष्टश्चेत् श्रुतो वा न विदुष्यते ॥  
 विरुध्यमाने कल्प्य' म्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् ।  
 विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो नैतोऽपि कल्प्यते ॥'  
 गम्यते च विशेष, बहुस्य एकमपूर्वमिति । तस्मात्  
 समुदायविकीर्णितः । ततो दृष्टे कल्प्यमानेऽवयवानां  
 समुदाय प्रत्ययत्वात् एकमपूरे समुदायत् कल्पित  
 मविध्यति । न च अदान्दः समुदायः । अथय-  
 दन्तरेण समुदायव्येक्तत्वात् । तस्मात् समुदायविकी-  
 र्णितः । अथवा यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थ  
 प्रीति, उत्तरो भावयेदिति । तथा ददातीति पूर्वो  
 भागो ददात्यर्थम्, उत्तरेणैव भावयेदित्यु-  
 वदति । एव जुहोतीति पूर्वो भागो जुहोत्यर्थम्,  
 उत्तरेणैव गतुवदति । तेन एवमथा भावनायां त्रयो  
 यज्ञादाय उच्यते विशेषयन्ते ध्रुवा । तस्मादेतैव ग  
 दाजुहोतिविदितापूर्वस्य भावना प्रतीयते । अत उच्यते-  
 मह्यैकमपूर्वं साधयन्तीति । यद्वा यजतिशब्देन  
 विदितं दानं दानशोभनादेनादत्ते गुणवत्साधम् ।  
 तस्मादेकपूर्वमिति प्रामम् । एव प्रामे, द्रुम । प्रीति  
 गन्ध अपूर्वभेद इति । शब्दान्तरे धर्मभेदः कृतानुसन्ध-  
 त्वात् । अन्वयेऽर्थभेदकत्वात् एव धर्मभेदकत्वात्,



शा-- ( अस्मिन् अधिकरणे ) शब्दान्तरात् कर्म-  
भेद अभिधीयते । इह एकप्रकरणगतानि अपर्यायधातु  
निष्पन्नानि आख्यातानि-- ' यवति ' ' ददाति ' ' जुहोति '  
इत्यादीनि उदाहरणम् । तत्र हि सत्यपि प्रत्ययशस्य  
एकत्वे धातुभेदात् आख्यातम्भेदादिभिः शब्दान्तराणि  
भवति । तत्र सदाय - किं एका एव भावना नाना  
धात्वर्थानुरक्ता विधीयते उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेद  
इति । अनेकापूर्वकल्पनाभिधा एका एव भावना इति  
पूर्वपक्ष । सिद्धातस्तु-- ' प्रत्ययादा समानोऽपि  
प्रतिधातुप्रयोगतः । तत्तदर्थानुसारेण भावना  
भेदमावहेत् ॥ निष्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्य  
प्रत्ययो यदि । तत्र सर्वविशिष्टा स्यात् द्वन्द्वो-  
त्पन्नसुनर्थवत् ॥ यदि वा प्रत्यय शुद्ध सर्व  
धातुप्रथक्कृत । श्रूयत न्यवत्सर्वैर्विशिष्येत स  
धातुभिः ॥ '

सोम-- सूत्रार्थस्तु-- शब्दा तरे पर्यायधातुभेदे  
कर्मभेद मन्वनाभेद धात्वर्थेन भावनाया अनुबन्धस्य  
अवच्छेदस्य कृतत्वादिति ।

वि-- ' ददाति यजतीत्यादौ भावनेकमनायता ।  
आख्यातेक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ धातु  
भेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः । उल्लेखेनानुरक्त-  
सद्विद्यते भावना मिथ । निशेधोक्ततः शास्त्रम  
भिन्नमिति चेन्न तत् । धातुभेदात् शास्त्रभेदे नियोगो  
भिन्नते बलात् ॥ '

भाट्ट-- भावनाभेदरही भूनापूर्वभेदोपयोगिभाषार्था  
विभक्त्यरूपोद्घातप्रयत्नानुसंगत्वात् समस्त अधुना  
शाब्दात्तराद्भेदोऽभिधीयते । ज्योतिषोमादिप्रकरणस्याना  
' सोमेन यजेत, हिरण्यमानयाय ददाति दानिणापि  
जुहोति ' इत्यादीना विभिन्नधात्वर्थाना भावनाभेदत्रोच  
कान्तमिति न वेति धि तादा । ' ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो  
यजेत ' इत्यनेन स्वर्गकामभावनामान लक्षणानिहिते  
तानुसारेण सोमादिवाक्ये सोमादिति सिद्धिप्रागादिविधा  
तात् । सर्वेषा ज्योत्पयशिश्वत्वं गुणवायाभावात् न  
भावनाभेद । न चानेकधा नानाभावात्कालीयननय  
रानर्थमय, वाचकंभावात् । 7 च प्रत्ययान्वितस्यार्था

भिधायक तात् प्रत्ययाना फलवाक्यस्थेनाख्यातेन धात्व  
र्थान्वयच्छिन--शुद्धभावनाविधानानुपपत्ति, आख्यातेन  
धात्वर्थान्वच्छिनभावनाभिधानेऽपि तदशे विधि यापार-  
भावात् । अत एव गुणफलसंबन्धस्य धात्वर्थानुसारे-  
नापि भावनामात्रविधानम् । अत एव च फलवाक्ये  
यदि प्रकृतमन्वधात्वर्थोपलक्षण ज्योतिषोमपद च छिन्नि  
न्वायेन सर्वनामपेयम् । इति प्राप्ते, कर्ममानुसन्धिपरमस्य  
विज्ञातीयप्रागादे कचित्प्रति कार्यतावच्छेदवत्त्वावश्य  
कत्वेन तदवच्छिन्न प्रति उपस्थितस्य च नश्येव वैजात्य  
परिकल्पनया विज्ञातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च  
प्रतिधात्वर्थवैशायात् भावनावैजात्यसिद्धि । विभिन्न  
धात्वर्थेन च शब्दा तरत्वं । अत एव ' तिस्र  
अहुती जुहोति ' इत्यत्र सप्रत्यया होमभेदे सिद्ध  
शब्दात्तरादेव उक्तविधाद्भावनाभेद न तु मूलोक्तादिति  
ष्येयम् । त्रिंशत् प्राप्तभावनानुसारेण सोमयागाद्यनेक-  
विधाने वाक्यभेदापत्ते तत्तद्गुणधाल्लयोभयविशिष्टभावना  
विधानमेव तत्तद्वाक्येऽप्रीर्त्तव्यम् । तत्र च चातुर्विक-  
न्यायेन ज्योतिषोमपदाभिपेयस्य सोमयागरथैव स्वर्ग  
वाक्येन फलसंबन्ध अयेषा तु तदङ्गत्वम् । न च  
स्वर्गवाक्ये एव यागभावनेत्यत्तिपूर्वक फलसंबन्ध  
सोमवाक्येन तु सोममानविधानमिति वाच्यम् । स्वर्ग-  
वाक्ये राजसूययागेन इष्टिपन्थागागनेव फलसंबन्धा-  
पत्तौ यागान्तरविधाने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चात्  
यस्मिन् सोमविध्यनुपपत्तौ सोमवाक्ये कर्मा तरिष्यन्त्य-  
मात् । प्रयोजन सोमयागमात्रप्राप्तयाम् ।

मण्डल-- ' शब्दान्तरे विधियुते सक्त कर्मभेद । '

शुक्ल-- ' भिन्न शब्दा तरत्वं । '

शब्दान्तराधिकरणम् । अत्र भावनाभेद शब्दा  
तरादिप्रमाणै प्रतिपाद्यते । तत्रापि शब्दान्तरस्य  
प्रमाणात्तरसिद्धत्वात्सर्वभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे  
व्यापारात् सूचीकृत्यायेन प्रथम तस्यैव भेदकता  
निरूप्यते । अतः सिद्ध अपर्यायधातुभेदरूपशब्दात्  
रात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ कारणीभूताया  
भावनाया वैजात्यम् । प्रयोजनम् सिद्धात्ते सोमयागस्यैव  
प्राप्तायम्, अयेषा तु तदङ्गत्वात् न विकल्प । यौ

२।२।१।१. \* शब्दान्तराधिकरणे यजेतेत्यस्य पूर्वो भागे यवत्यर्थं वृत्तिः, उच्यते भावो भावयेदिति भावश्च । अत्र परो भागो भावनावचनः इति स्पष्टम् । सु. ट. ५६६.

\* न चैव ' यजति, ददाति ' इत्यन यागान्वितोऽयं अयि भावनायाः निष्कृष्य स्वरूपेणाभिधाने सति तत्र दानान्वयसम्भवात्, ' एकधात्वर्थान्वितभावनाया न घातयन्तिशान्वयसम्भवात् ' इति-शब्दान्तराधिकरणोक्त-विरोधः स्वादिति वाच्यम् । पूर्वपक्षे सिद्धान्तिशब्दे-चम् । कु. २।२।१।२.३.

\* ' समिधो यजति ' ' तदूनापात यजति ... ' इत्यन यागभेदे आर्यान्तरपर-घातुस्वारणभेदात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदमिच्छति । कौ २।२।२.

\* यो भावद्वयमुक्तमनुष्ठानं दानमेति तेन ताचद्वय-मुक्तं कर्म अनुष्ठेय इति दानस्या व्यवस्थाया अयमाश्व-भावात् न्यायभासत्वेन कर्म्येऽपि यथाशान्वयपुत्र-धो न दोषः । अन्यथा शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षद्वौ ना गतिः । सोम. ७।१।१.

\* तस्या एव च ( भावनायाः ) शब्दान्तरं भेदक-मिच्छति अपूर्वस्यानभिधेयत्वात् कर्मभेदानुनिष्पत्त्यमेव च तत् ( अपूर्व ) इति न पृथक् विचारमर्हति इति शब्दान्तराधिकरणवार्तिके अपूर्वमेदस्य लक्षणार्थत्व-नियेपात् । सु. ट. ८७३-८७४.

\* शब्दान्तराध्यासनामवेकगुणप्रकरणनि उत्पत्ति-परता विधेर्भेदमिति ( प्रथमावतुवचनमेवत् ) उदात्तस्य च उदात्तत्वभावात्, वाक्यान्तरविहितात् कर्मणः स्वभावविषयस्य भेदं बोधयति । शा. २।१।१.

\* शब्दान्तरादिभिः देतुभिः प्रयानाना भेद उक्तः ( अपूर्वाणाम् ) । भा. ७।१।१।१.

\* ' ऐन्द्रवापरा ' इत्यन वद्विदार्यद्रयभेदस्तावत् प्रथमभेदेवताभेदात् शब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा गुणविद एव । कौ. २।२।६।१९ ट. २२७. \* ननु शब्दान्तरवत् संज्ञाया भावनायच्छेदस्वरूपेण वाच्य-

वाचित्वाभावात् शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वा-योगः । सु. ट. ८२०.

\* शब्दापचारे न प्रतिितिभिः ( शब्दो मनः ) । ६।३।५।१८-१९. मीको. टु. २१३० ' वेद्यताऽ-शिशब्दक्रियाणामपचारेऽपि प्रतिनिविर्तं शब्दः ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* व्याकरणस्मृतेः शब्दापशब्दविभागान्तरविषय-त्वम् । वा. २।३।२।३ ट. ५८६.

\* शब्दाभेदे ( वैदिकलौकिकशब्दाभेदे ) ( अघ्या-यानघ्यायादि ) धर्मव्यवस्थावैधर्म्याभेदे तथापत्त्याय शब्दभेदः कल्पते । तद्वेदे च औत्सर्गिकः अर्थभेदः ' सभा चोत्पत्तिर्योगात् ' ( २।२।८।२२ ) इत्यनेन सेत्स्यति । सु. ट. ३३३.

\* शब्दार्थः आकृतिः व्यक्तित्वा इति शब्देदे आकृतिरिति सिद्धान्तः । १।३।२।३०-३५.

\* ' शब्दार्थश्च तथा लोके ' १।१।१।४।२३ ॥ लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । ' काष्ठान्वाह' इत्युक्तः सहृदाहरति, न पुनः पुनः । इति पूर्वपक्षः । भा. १।१।१।२२. ' लोके कर्मार्थलक्षणम् ' १।१।१।४।२६ ॥ यच्च लोकवत् इति । लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कर्मवशात् सहृदापि उक्तः वासहृदाहरति, अयकृ-दपि उक्तः सहृदाहरति, नाहरति वा । भा. १।१।१।४।२६. \* शब्दार्थः प्रयोगमात्रेणैव भवति । टुप्. १०।१।१।०३४. \* शब्दार्थः यथाकृतिर्भवेत् न तत्र द्रया-श्रयनचनः शब्दो भवेत् । ' पृथु देवा द्वादश देवाः ' इति । न ह्याकृतिः पृथगितिः स्वभावभिर्भुज्यते । इति व्यक्तिवादी ( पूर्वपक्षे इदम् ) । भा. १।३।१।२।१.

\* ' अविच्छिन्नश्च शब्दार्थो यो वेदेऽप्युच्यते ; तस्य-निर्णयात् तदभाहोके भवति निर्णयः ॥ ' वा. १।३।१।९ ट. २१८. \* न आचार्यवचनात् सूत्रकारवचनात् वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययात् अथै सम्भते । ... अवि-च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः, कर्म वा इत्याचार्यो आहुः । भा. ३।४।५।१३ पू. ९२३, \* न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिधिष्ठते । यत् कारणं स्वार्थे एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थं सहृदा नैव लक्षयेत् ।



८।१।१२४, \* यश्च प्रतीयते (शब्दात्) स शब्दार्थ ।  
 ४।१।१२३, \* य शब्दस्त्वानां (प्रयोगविषय) स  
 शब्दार्थ । के शास्त्राः ? शिक्षा । तेषामविच्छिन्न  
 स्मृति शब्देषु वेदेषु च । १।३।४।९ \* यावानेव हि  
 अनन्यत्वम्य अर्थ शब्दात् गम्यते स सर्व शब्दार्थ ।  
 वा १।१।११२ पृ ३७५, \* लक्षण चैतान्त योऽर्थात्  
 गम्यते स शब्दार्थ इति । ३।४।४।१३ पृ ९१३  
 \* शब्दार्थस्य अवयवनिरेकस्या हि विभागोऽय  
 गम्यते । भा ३।१।१।११ पृ ७४७ \* शब्दाधरय  
 वृद्ध यवहारगम्यत्वम् । वा २।१।१।०।३५, \* शब्दा  
 र्थयो अनादित्येऽपि निमित्तनैमित्तिकभावात् अविच्छेद ।  
 ३।३।६।१३ \* शब्दार्थयो एतन्न लोकवेदयो । १।३।  
 ९।३०-३५ \* शब्दार्थयो निरवशोरिव नित्य एव  
 सन्तश्च शास्त्रत प्रतीयते । वा ३।७।१।९।४० \* शब्दा-  
 र्थयो यदि सश्लेषत्वात् संवधमभिप्रत्योच्यते ( तदा )  
 ध्रुवोद्देशकशब्दोच्चारणे मुपस्थ पाठनपूरणे स्वाताम् ।  
 कार्यकरण-निमित्तनैमित्तिक-आध्याश्रयिभावात् तद्व  
 संन भा शब्दस्यानुपपत्ता एवेति । उच्यते । यो ह्यन  
 व्यपदेश्य संवध तमेक न व्यपदिगति भगवत्  
 प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य च व संशयसिद्धय इति ।  
 (वृत्तिप्रथ) । भा १।१।१।५ पृ ४३, \* शब्दाधयो  
 गम्योऽपि नित्य । १।१।१।५, \* शब्दाधयो सन्ध ।  
 ननु शब्दप्रयोगोऽपि प्रत्याययो सन्ध इति न  
 भवति । यथा देवदत्तो यज्जत् इति । भवति कश्चित्  
 यत् सन्धस्य विभावक वाक्य भवति । ३।२।२।४,  
 \* शब्दाधयो संध । नहि शास्त्रेदेव शब्दार्थयो  
 गम्यो भवति, नित्योऽपि लोकनोऽवगम्यते इत्युक्त  
 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्वार्थो सन्ध' इति । ३।२।२।४,  
 \* शब्दार्थयो गन्ध महासहित्यम् । १।१।५।५  
 पृ ४३ \* शब्दार्थानां लोकनेत्यानामन-परत्वम् ।  
 १।३।१।३०-३५ \* अनभिरोगश्च शब्दार्थो भवति  
 शास्त्रा अभिरोगश्चेतरेषाम् । भा १।३।१।१०

\* शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेश प्रमाणम् ।  
 भा ८।१।१।२४,

\* शब्दार्थाधिगमे लोक प्रमाणम् । भा ९।३।  
 ४।१३  
 \* शब्दार्थावधारणे हि अयमभ्युपगम, यत्  
 प्रसिद्धतामानाधिकरण्य नाम । वा १।४।१।२४ पृ.  
 ३२५  
 \* शब्दार्थोपायेषु अभियुक्तानां आर्थावर्तनित्वा-  
 त्तिना अभिवाहरता कर्मणि चानुतिष्ठता अन्वयजन  
 पदरासिभ्यो म्लेच्छेभ्य समीचीनतर आचारो भवति ।  
 भा. २।३।२।३ पृ ५८१  
 \* शब्दार्थज्ञानस्य वृद्धयवहारत्वात् औत्पत्तिकत्वं  
 मुक्तम् । वृहती पृ २५५ । शब्दात् यदर्थज्ञान तदौ  
 त्यक्तिक प्रत्ययप्रयत्नानपेक्ष असामयिक वृद्धयवहारदेव  
 शब्दस्य वाचकशक्तिपरिज्ञानेन समथनिरपेक्षेण तदुत्पत्ते  
 इत्युक्तम् । ऋजु पृ २५५  
 \* अनेकशब्दार्थत्व एकशब्दार्थत्वेन वाध्यते ।  
 ( अय अत्रातनाय ) । वा ३।३।७।१४ पृ ८६०.  
 \* शब्दार्थपरिच्छेदे लौकिक प्रयोगो हेतु न  
 वैदिक । भा २।१।१।१२  
 \* शब्दार्थसन्ध न ह्यनित्य । वा, ३।४।४।१३  
 पृ ९२९ \* शब्दार्थसन्ध नित्य ' औत्पत्तिकस्तु  
 शब्दस्वार्थेन सन्ध ' । ( सूत्राय १।१।५।५ ) ।  
 औत्पत्तिक इति नित्य ब्रूम । अतियुक्त शब्दाधयो  
 भां सन्ध नोत्पत्तयो पश्चात् सन्ध । औत्पत्तिक  
 शब्दस्वार्थेन सन्ध । भा १।१।५।५ \* शब्दार्थ  
 सन्ध लोकप्रयोगाधीन । कणिका पृ ३५६,  
 \* शब्दार्थसन्ध वृद्धयवहारगम्य । पृ २८० \* ' न  
 हि शब्दार्थसन्ध प्रसिद्ध शास्त्रेदेव । वा ३।२।  
 २।४, \* ' नित्या शब्दार्थसन्धया यथावस्थित  
 गामिन । नाऽऽध्यायत्वमुत्र हेतु स्वच्छदभरि  
 कथितम् ॥ ' २।३।२।३ पृ ५८२ \* शब्दार्थ-  
 सन्धस्य लोक ववहारगम्यत्वात् । कार्ये कार्ये कर्मशब्द  
 लौकिका प्रयुज्यते । वृहती पृ २७  
 \* शब्दार्थसन्धनित्यत्ववाद । ( पूर्वपक्षान्त- )  
 भा- - यदि प्रथमधृतो न प्रत्याययति वृत्तकसिद्धि  
 शब्दस्वार्थसंघर्ष । तु न । स्वभावेत हि असन्ध-धा-

वेतो मन्दायै । मुने हि शब्दमुपलभापदे भूमौ अर्थम् । शब्दोऽर्थं न तु अर्थः, अर्थोऽर्थं न शब्दः इति च व्यपदिशन्ति । रूपमशोऽपि भवति, गौः शरीरं गव्य-मुच्चारयन्ति, शान्तादिमन्तमपे अयमुच्यन्ते इति । पृथ-मृत्योश्च यः संकल्पः स कृतोरे दृष्टः, यथा रज्जुघट-शोरिति । १।१।५.५६. ५६ पं. १-६.

श्लोकाः— 'पुरुषाधीनविज्ञानः (संकल्पः) तेभ्यः प्रागनिरूपितः । यः संज्ञासंज्ञिसंबन्धः स चेटश्रेद् ध्रुवं कृतः ॥ ४५ ॥ (सम्प्राप्तौपपादे) भिन्नदेशाद्यधिष्ठानाद् यथा रज्जुघटादिषु । समं नास्त्यनयोः किञ्चित् तेनासंगतता स्यात् ॥' ४६ ॥

बुद्धसौ— 'यदि प्रथमश्रुते न प्रत्यावयति कृतक-स्यार्हि' ( भा. ट. ५५ ) इति शोऽभिप्रायश्लोदरस्य । यदि तावत् 'कृतकः कार्यः, न सामयिकः' इत्यभि-प्रायः, ततः सिद्धं तावत्ते । पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरान-पेक्षया हि शब्द प्रमाणं इति वदतोऽभिप्रेता, चक्षु-शरीरानिपत्र रूपग्रहणे । न पुनः उल्लसितताऽपि नेष्यते । उल्लस्यते एव हि संकल्पः, क्रियागर्भात्वात् तस्य । क्रियायाश्च उल्लसितत्वात् तदनुवर्ती संज्ञोऽपि उल्लसि-मानेन । अथ 'कृतकः रज्जुघटशोरिच पुरुषपरत्वन-कल्पः' इत्यभिप्रायः, तदनुच्यम् । चक्षुषादेः आलो-च्यमाने च शब्दित्वात् कार्यमनुवर्तते । सर्वज्ञाने च कार्यं बुद्धे-तोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षतात् संकल्पस्य तथा शब्दस्यापि संकल्पः स्यात् इति । तस्मात् असमर्थमिति सिद्धात्सर्वत्रापे माध्वं प्रतिभाति 'कृतकस्यार्हि' इति ।

नेदमसमर्थम् । अथमस्यभिप्रायः— नेदमुतोतादि-तुल्यं ( श्रितौवादिअकणं ) उतोतस्यापि अनुग्रहहृत्वं भाषेतमधिगम्यमेव, अनन्तरमितिपूर्वशब्दात् अन्तरतो-श्वशुरादीनाम् । [ अथन्यो ग्रन्थधुरितः स श्वारवान शोऽनुमेव । ] शब्देन सामयिकत्वं वृत्तकता बोधा । ( मद्रजु— यस्मात् श्वरहारे अयमरथायं श्वरगतमनः शब्दार्थं प्रतिपद्यते तस्मात् संज्ञान्तर-पूर्वविषय अधोर्गतः इति सिद्धा सापेक्षता । तद्विदं कृतकशब्देन सामयिकत्वं कृतकता बोधा । यदा अयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मया अथ शब्दः प्रयोज्यः इति

शोऽर्थं प्रयोगानियमः स समयः । तेन निर्वृत्तः सामयिकः शब्दार्थयोः संबन्धः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगात् अर्थं प्रतिपादनाभिप्रायं प्रतीत्या तत्पुरु.सरमर्थशतम्, अत्य गव्यदहन अयमर्थः इति यावत् । पुरुषस्य संवेतः, तेन संबन्धं कृततोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दार्थेवाधी-शानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रकृतानपेक्षतात् संबन्धस्य तत्पुरु.सरत्वाच्च वेदादधीनगतेः नौशोपपत्तये वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमणान्तरेण व्यपेक्षनगम्य अत्रगमयन्ति इति सापेक्षता । ततश्च अगमात्पुं वेदानाया इति स्थितोऽस-मर्थेपः ) । बुद्धसौ. ट. १०८-१०९.

( पूर्वोक्तं भाष्ये शब्दार्थनिरूपणप्रत्येन व्यनहित-त्वात् अनुवृत्तिं भाष्यकारः— ) अथ संकल्पः कः इति । यत् शब्दे विज्ञाते अर्थो विज्ञापने स तु कृतकः इति पूर्वोक्तपवादितम् । तस्मात् मन्दापदे केनापि पुरुषेण गव्यदानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा संज्ञानुवर्तते वेदाः प्रगीता इति । तद्विदानीमुच्यते ( उक्तम्— ) अनौश्वेकत्वात् संबन्धस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदं तस्यगव्यत्वे अशो-पेयस्य एव संबन्ध इति । पुरुषस्य संकल्पुत्तमात्रात् । कथं संज्ञया ( -भू ) नास्ति ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, त पूर्वोक्तमपेक्षितेरागम् । ननु चिरवृत्ततात् प्रत्यक्षस्य अपिपयो मनेद्विदानीननात्मा । नहि चिरवृत्तः अन् न समर्थेन । न च हिमन्त्रादिषु व्यापारमादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषविद्योगो हि तेषु भवति, देशो-त्पादेन कुशोत्पादेन वा । न च शब्दार्थयशदर-विद्योगः पुरुषाणामस्ति । स्यादेतन्, संज्ञान्तरापरहा-रिणेन निग्नयोगेन कर्तृस्मरणं अनाडियमाणा विस्मरेतु-रिति । सत्यं । यदि हि पुरुषः कृत्वा संकल्पं व्यरहा-रित्, व्यरहारकाले अयस्य स्मरणं भवति । सप्रतिपत्तो हि कर्तृ यश्रौ अर्थः सिध्यति, न निप्रतिपत्तो । नहि बुद्धिगन्धेन अपागिने चकहातः आरिचः प्रतीपेरम्, पाणिनिभूतिं अमनुमन्यमानस्य वा । तथा मकरेण आपिहल्लस्य न सर्वमुषः सिन्ः प्रतीयेत, सिद्धरुति अमनुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यरहारौ समतिपत्ते । तेन वेदे व्यरहर्दिः अयस्य स्मरणायः संकल्पस्य कर्ता स्यात्, व्यरहास्त च । नहि निरूपते 'वृद्धि-

रादैच्' ( पा १।१।१ ) इत्यस्य सूत्रस्य कर्तरि, ' वृद्धिर्यसाचामादि ' ( पा १।१।०३ ) इति किञ्चित् प्रतीयते । तस्मात् कारणात् अवगच्छामो न कृत्वा सवच व्यनहारार्थे केनचित् वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्तरणमुपपद्येत, तथापि न प्रमागमन्तरेण सवधार प्रतिपद्येमहि । यथा विद्यमानस्यापि अनुपलम्बनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शब्दविषय प्रतिपद्यामहे । तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन सवच इति ।

ननु अथापस्या सवधार प्रतिपद्यमहि । नहि अह्वयसवचात् शब्दात् अर्थे प्रतिपद्यमानान् उपलम्बामहे । प्रतिपद्येरक्षेत् प्रथमध्वनयेऽपि प्रतिपद्येरन् । तदनुपलम्बनान् अन्वय भवितव्यं सवधा इति चेत् । न । सिद्धयद्रूपदेशान् । यदि सवधुरमावात् नियोगतो नाथा उपलभ्येरन् तत अर्थापस्या सवधारमवगच्छाम । अस्ति तु अयं प्रकारः । इदानीं स्वार्थेन सवधारमागानां उपद्रव्यन्तो बाला प्रत्यक्षमर्थे प्रतिपद्यमाना इदमते । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसन्, तदा अन्येभ्यो वृद्धेभ्य, तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादि इत्यव वा भवेत् । अथवा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्वार्थेन सवच आसीत्, अथ केनचित् सवधा प्रवर्तिता इति । अत्र वृद्धयवहारे तति नार्थापद्येत सवचम्य कर्ता । अपिच व्यनहारवादिन प्रत्यक्षमुपदिशति, बह्वयन्ति इतरे सवधारम्, न च प्रत्यक्षे प्रत्यक्षिनि कल्पना साध्वी । तस्मात् सवधुरभाव ।

( धृष्यादनि वीजवति- ) अ धतिरेकश्च । यथा अस्मिन् देशे साल्नादिनति तोयशब्द, एव सर्वेषु दुर्ग-मेष्वपि । बह्व सवधार कथं संगमस्यते ? एको न शक्नुयात् । अतो नास्ति सवचस्य कर्ता । अपर आह- अयतिरेकश्च । न हि सवधयतिरिक्त कश्चित् जायेऽस्ति, यस्मिन् न कश्चिदपि शब्द केनचिदर्थे सवच आसीत् । कथम् ? सवधयतिरेव हि गोपनवते । अन्वयमनेन सवध कुर्वता केन चिन् शब्देन कर्तव्यं । येन त्रियेत तस्य केन कृत् । अप अन्वेन केनचिन् कृत्, तस्य धनेति तस्य केनेति

नैवावतिष्ठते । तस्मादवश्य अनेन सवच कुर्वता अह्वय सवधा केचन शब्दा वृद्धयवहारसिद्धा अनुपप-गातव्या । अस्ति चेत् व्यनहारसिद्धि, न नियोगस्य सवधा भवितव्य इत्यर्थोपतिरपि नास्ति । स्यादेतत्, अप्रसिद्धसवधा बाला कथं वृद्धेभ्य प्रतिपद्यते इति । नास्ति दृष्टेऽनुपपन्न नाम । दृष्टा बाला वृद्धेभ्य प्रतिपद्यमाना । न च प्रतिपत्ता सवधा सवधस्य कर्तुं । तस्मादेवमयम् ।

अर्थेऽनुपलभ्ये । अनुपलभ्ये च देवदत्तादावर्थे अनर्थक संज्ञाकरणमशक्यं च । विशेषान् प्रतिपद्यु हि सश क्रियते विशेषाश्चोदित्य । तद् विशेषेषु अज्ञायमानेषु उभयमपि अनवकल्प्यम्, तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन सवच । अतश्च तत् प्रमाथ अनपेक्षत्वात् । न चैव सति पुरुषान्तर प्रत्याहार चापेक्ष्यते । तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मो नायलक्षण । बादरायणप्रदेशमुक्तम् । भा १।१।१५ पृ ५२-५८

वृहती- ' अथ सवच क ? यत् शब्दे विशतेऽर्थो विशयते ' इति क पुनरय सवच पृष्ठश्च उच्यते । पूर्वोक्त एवेति वदाम । ननु चान्यो सहासशिलक्षण सवच, तस्मादय एवाय सवच इति मयते । तदयुक्तम् । तत्रापि प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकरणं च सहासशिलक्षण सवच इति स एवाय शाप्यशापकलक्षण सवच उक्तं ।

ननु च प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य च सहासशिलक्षण सवच इति वदता प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य इति पद्यमभिधानेन सवधयन्तरमुक्तं भवति । मेवम् । तदेवेद प्रत्यायप्रत्यायकं च सहासशिलक्षण इति पद्यमा प्रतिपादितम् । कुत एतत् ? ननु व्यतिरेक पद्यो प्रतिपादयति । अस्त्वेवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेक । प्रत्यायप्रत्यायकं च सहासशिलक्षणसवधस्य अभिधाने निमित्तम् । अत्रया प्रत्यायप्रत्यायकोपयातोऽनर्थक । नमेक न व्यवदिशति भवान् य सहासशिलक्षण सवध इति वचयम् । ' अत एव कृतक इति पूर्वमुपगमिन् ' इत्यनेन प्रत्येन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति प्रकृतयति ।

किं पुनः कर्णं पुनः प्रश्नोपवाचकोः । इदमप्यकारणम्, विवर्तितेषु हि (विवर्तितानि दैवाकारणे कृते आद्येन) सुतस्त्रिदशोः अनपेक्षत्वं न शक्यते बलुं इति मन्वानस्य प्रश्नः । शक्यते हि बुद्धयवधारस्य अनादि-वश अनपेक्षता बलुं इति तस्मैवोपस्थासः । यस्तु कृतक इति पूर्वोपपत्तिनेत्यामिप्रत्येयोक्तम् । 'तस्मान्मन्वामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा संयय-हृतुं वेदाः प्रणीतः' इति सापेक्षत्वं उपसंस्कृतम् ( निर्वर्त-वादिना । ) तद्विदानीमुच्यते, 'अपौरुषेयत्वात् संबन्धस्य सिद्धं' इति बुद्धयवधारस्य अनादितोपस्थासः ।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? कथमिति पृष्टे, पुरुषस्य संबन्धुत्वात् इत्युत्तरमयुक्तम् । अनादिताप्रतिपञ्च-निरासापेक्षकत्वे । कथं पुनरिदं प्रतिपक्षतया आदा-द्वचते ? आदयाशङ्क्यते । अनादिना अपि बुद्धयवधार-णस्य शब्दार्थानुगतविशिष्टी यत्र कर्ता उपलभ्यते तत्र आदिमन्वैव बलान् प्रश्नोति 'तद्विदानीत्' इतिवत् । ( भ्रजु- यद्यपि बुद्धयवधारानादितयाऽपि शब्दात् अर्थांशमप्युपपद्यते, तथापि साक्षात् संकेतकारणदर्शने न शक्यते अनादिता बलुं इति भवति संबन्धुत्वात्-पलम्भने प्रतिपक्षसूत्रम् ) तस्मात् 'कृतकत्वमप्ये निरा-कारणीयः ।

'कथं पुनः संबन्धा नास्ति' इत्यस्य प्रश्नास्य किमि-दमुत्तरमुपपद्यते 'प्रत्यक्षस्य प्रमाणाभावात् तत्पूर्वक-त्वात्चेतरेषा' इति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादिरपि प्रमाणत्वाद्युपपद्यते । ( भ्रजु- तेन प्रत्यक्षमज्ञानिरा-कारणे न संबन्धुर्नोत्तारात्वात् इति ) तत्पूर्ववत्त्वं चाद्युक्तं ( शब्दस्य ) सापेक्षत्वमज्ञानात् । किंपिठिपु चाननुपेय-सापेक्षेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्य औत्पत्तिरत्यवधारो-ऽनर्थकं एव । तद्विदमारहितं 'क्षोडकत्वस्य चिरमूतो योऽः' इति । ( भ्रजु- यत् लोके इत्यमलः कयात्तु श्रूयते- क्षोडकत्वस्य भवतो विद्युतो योऽः इति । विद्युतः विधादपद्यतः । सारतोः कथं नर्तविपयस्य इदं रूपम् ) । अभिप्रायानभिमतस्यैव पक्षोच्यम् । केवलानुमानाद्यमप्येवमा तावत् संबन्धति अथादी बुद्ध-यवधारो प्रत्यर्थमिति । ( भ्रजु- तो तावदनुमानाद्यमप्ये

केवलप्रत्यक्षसंख्यापारितोषेण । तद्वान्मत्ता तावत् संबन्धु-र्न भवति । यस्मात् कार्यतः कारणात्तुमानं केवलानु-मानम् । शब्दाद्य अर्थप्रतीतिः कार्यभूता । सा च नैक-ान्तेन संबन्धान्तरेण अनुमानविद्युत्प्रत्यक्षम्, बुद्धयवधारानादितयाऽपि उपपद्यते । तथा आगमोऽपि स्वतन्त्रत्वा-त् न संबन्धुत्वात् प्रमाणम्, कार्यकविपयत्वात् । यदि परं प्रत्यक्षानुमानपूर्वको बलन्मः, तत्रानुमानपूर्वकोऽपि अनादिबुद्धयवधारप्रतिपक्षसंबन्धेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न संबन्धति इति ) । तस्मात् प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं कारणानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपद्य-सूत्रम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थं 'तत्पूर्वकत्वात्चेत-रेषां' इति । इतरथोरिति चकारयम् । ( उत्तरम्- ) इत्योशाशङ्कनीयतया उपस्थासात् । असंभवत्तु सर्वेषामेव इत्युपपत्तं बहुवचनम् ।

ननु चिरद्विचारावहितं अस्मिद्धतामाह । कथम-स्मिद्धता । पूर्वप्रमाणा प्रत्यक्षविपयतोपपत्तेः । न हि चिर-द्विचः स्मृ न स्मर्येत इति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमप्य-संभवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात् पाणिनिवत् स्मर्येत । न च हिमवदादिक्रियात्प्राप्तवत् अस्मरणं भवितु-मर्हति । तत्रास्मरणे हेतुत्वापद्यते पुरुषविभोगादिः । 'न च पुरुषविभोगः शब्दानामस्ति' इति किमिति चेत् । कृतकत्वे हि तथामाप्यात् प्रमाणार्थं स्यात्, न निषयभोवनतया विच्छेदः स्मरणस्योपपद्यते इत्यभिप्रायः । ( भ्रजु- यदि संबन्धा पुरुषः प्रत्यक्षमधिगम्य-स्यात् तदा तत्पूर्वोऽप्यभिपत्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः । नहि संकेतविप्रतिपत्तो व्यवहारः स्यात् आर्षवैदित्यलोचयि-कस्मिन्नादेः । तेन संकेतप्रतिपत्त्यर्थं पुरुषः स्मर्येव-स्यात् ) । तत्र पाणिनिस्त्रिलोप-प्रासेन प्रकटितम् ।

'यद्यपि च... प्रतिपद्यामहे' ( भाष्यं ) इति किं विपयमितरं विरमणमुपपद्यते । यदि तावत् साध्य-विपयम्, तदैवमेव प्रमाणं यदुत विरमणस्योपपत्तिः । उक्तं च ( इत्युत्पत्तिदर्शने ) 'विमणमुपपद्यते' इति । तथा न ( च ) प्रमाणवन्तरेण संबन्धकं प्रतिपद्येमहि इति अर्हेत् ।

वद्व्युत्पन्ने- ' यथा विद्यमानस्यापि अनुपपन्नमन भवति इति नैतावता विना प्रमाणेन दाशविषाण प्रति पद्यामेह ' इति, तदव्ययुक्तम् । यदि विद्यमानस्यैव अनुपलब्धि, वन वा चक्षते वक्तु दाशविषाण नास्तीति ।

अथायमभिप्राय । यत्रपि अत्र विस्मरणोप पत्तिदृष्टा, नैतावता अयत्रापि विस्मरणोपपत्ति शक्यते वक्तु ' इति अमदभिप्रायोऽयम् । वाद ' अयत्र दृष्ट अयत्र मत्तैत्युच्यते । अत्रमेव हि सामा यनो दृष्टस्य नियम ।

अत्राभिधीयते । नैत्रेय प्रमाणतयोपयस्यते विस्मृति अनुपपत्तिवर्जा । किंतु उपलब्धवस्थापस्य कारणोप नियमकरणाय इदमुपयस्यते । इह पुनर्भूता अनुपपत्त्या वैव इदमुपयस्यते इति अचरदमित्युक्तम् । ( ऋजु- अनुपपत्त्यावच संज्ञे प्रमाणैरपि अनुपपत्त्या धावन तत्र तु इद विस्मरण उपयस्यते इति अचरद कारणोपनियमकरणे नामि न सचक्षते इत्युक्तम् ) । यथा घटादेवपलब्धस्य अनुपपत्तिरस्ति इति नैतावता दाशविषाणस्य अस्तित्व शक्यते वक्तुम् । उपलब्धविषयस्यानुपपत्तिव कारणोप- त्वरूपयते । अनुपलब्धे पुन अनुपपत्त्यवबन्तुपलब्धि ( न तत्र कारणोपलब्धत्वात् ) । तस्मात् सूक्तमिदम् ।

' ननु अधापरम ' इति किमिध प्रमाणसंज्ञा उपयस्यता । ( एकदेशी आह- ) अमित्युच्यते । ( राधान्ती दूयति- ) किं पुनरत्र नोपपद्यते इति अनया ( बुद्ध्या ) परिच्छते ? ( एकदेशी आह- ) ननु च संज्ञावच्य कर्ता । ( राधान्ती- ) कथ पुनरथो नोपपद्यते ( इत्येव परिच्छते । एकदेशी- ) प्रथमश्रवणे अधापरमते । ( राधान्ती- ) यदि प्रथमश्रवणे अर्थे न प्रतिपद्यते किमायात संज्ञावच्य कर्तुं ? ( न तस्यानुपपत्ति कश्चित् अस्ति । ) ( एकदेशी- ) एव तर्हि ( प्रसिद्धार्थानुसूदाहरणेऽपि ) यदि एहे देवदत्तो नोपलभ्यते, किमायात यदिर्भावंस्य ? ( तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावंस्य अनुपपत्त्यमानता नास्ति ) । ( सिद्धान्ती- ) न प्रमो बहिर्भावे नोपपद्यते इति । किं तर्हि ? विद्यमानता नोपपद्यते इत्युक्तम् ( अर्थावसि

लभ्यते ) । नैत्रेय बहिरस्तीति सवित् ( तस्मात् तत्र अनुपपत्त्यमानमेव प्रतीयते ) । इह पुन प्रथमश्रवणे अर्थानरगते सवधस्य कर्ता क सन्धो दृष्ट ( इति नानुपपत्ति आयाति ) ।

अथेद नमसि वर्तते, न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते, प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणात् । तस्मात् शब्दादयत् कारणातर मूढ्यमिति । ( दूयति- ) कार्यतस्मादि कारणातुमागुक्तम् । ( एकदेशी- ) कथ तर्हि अर्था पद्येति ( भाष्य युज्यते ? ) । ( सिद्धान्ती- ) अर्थात् अनुमानात् आपत्तिरित्यथ । कस्मात् ? अर्थात् कार्यात् ( अर्थानगतिलभ्यतात् ) इत्युक्तम् ( सवधाद्ये ) ।

ननु च अनुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणात् प्रतीयते अनेनात्यात् । वेदवाक्यवेदे प्रथमश्रुतादर्थां न गते । ( एकदेशी- ) ननु पदगतये चिन्ता ( तेन पदा भिप्रायेण इदमुच्यते ' प्रथमश्रवणे अधोवचमगादिति । न च किञ्चन पद प्रथमश्रवणे अर्थमवगमयति, इति नास्ति भगवासिद्धता ) । ( सिद्धान्ती- ) किमिद पद नाम ? ( यदिपया चिन्ता भनता क्रियते ) ( एकदेशी- ) प्रसिद्धा गवाद्य ' देवदत्त गामन्याव ' इत्येवमादिषु वाक्येषु । ( सिद्धान्ती- ) किं कायायतया प्रसिद्धा, उन वाक्यार्थावगतितरेव कार्यम् ? ( न पदाना वाक्यार्था वगतेर यत् कार्यमस्ति । यात् एा वाक्याथावगति, सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्यादि सा भवति । नैतस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा ) । ( एकदेशी- ) वाद कार्यायतया प्रसिद्धा ( आवायो द्दाराम्या हि पदाना पदावमानानगम एव कार्यतया अरसित ) । ( दृच्छति- ) कसिन् ( प्रसिद्धा ) ? ( एकदेशी- ) व्यवहारे, येन बुद्धा व्यवहरन्ति ( व्यव ह्रियते अनेनेति स्थुलत्वा वाक्यमेव व्यवहार ) । येन बुद्धा व्यवहरन्ति ? ( उत्तर- ) देवदत्त गामम्यान पुत्रक इत्येवमादिना । ( सिद्धान्ती- ) एव तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहार । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थे कार्यान्तरतया चक्षते वक्तुम् । ( एकदेशी प्रथमविरोधमाह- ) कथ तर्हि ' अथ गौ इत्यस्य शब्दस्य धोऽथ, ' वाताना- दिविशिष्टा आहृति ' इति चोत्तर अस्ति कार्या

न्यते । ( सिद्धन्ती- ) कथं वा वृद्धस्यवहारेण अस्य ( संबन्धस्य ) औत्पत्तिकत्वमिधानम् ? ( यथा अप्यं प्रथमः मन्वते न पठते इति मन्यते, तथा एवमतेऽपि वृद्धस्यवहारेण अस्य संबन्धस्य औत्पत्तिकत्वमिधानं न पठते । वृद्धस्यवहारे हि निरुन्मनाये वाच्यार्थानु-  
शक्तिरेव कार्यतयाऽवभाति, न पदार्थावगतिः ) । तस्मात् प्रतिघाताधनयोः सधैकदानयता भवति तथा अप्यं मन्यो वर्णनीयः । य तु तद्गूढत्वधिकरणे स्वमयेव भाष्यकारेण कथ्यते इत्युपपन्थते । कदाहिं अनैकान्तिकपरिहारः । निमित्ताभिप्रायेणोच्यते । अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतात् प्रतिपद्यते । तस्मात् शब्दात् निमित्तान्तरमस्तीत्यभि-  
प्रायः । ( ऋजु- निमित्तं वाच्यार्थप्रतिपादने पदार्था-  
त्मकमभिप्रेत्य उच्यते- प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याप-  
तीति । प्रथमश्रुतं पदं निमित्तभूतं पदार्थं न प्रतिपाद-  
यति । अप्रतिपन्ननिमित्तञ्च प्रथमश्रुतात् पदान् वाच्यार्-  
थमपि न प्रतिपद्यते इति सिद्धं वेदेऽपि प्रथमश्रुतस्य  
अप्रतिपादकत्वम् ) । कः पुनः वाचकनिमित्तयोर्भेदः ?  
इदमप्येव हि तद्गूढत्वधिकरणे आरभ्यते इत्यलमति-  
प्रत्ययेन । ( ऋजु- निमित्तपदे पदानि स्वापेक्षसि तेषु  
व्याघ्रियन्नामानि वाच्यार्थप्रतिपत्तिं त्वज्जनयन्ति, न पुनः  
प्रत्यक्षमित्यपद्विभागं अन्वयव्ययेन वाच्यार्थं वदन्तीति ।  
एवं च कथ्यमाने कथित एव वाचकनिमित्तयोर्भेदः ) ।  
' न सिद्धयनुपदेशात् ' ( भाष्यं पृ. ५५-५६ )  
इति । ( ऋजु- औत्पत्तिकत्वव्ययं ' उपदेशः इति  
प्रथमान्तं प्रथमप्रवक्तव्य विपरिणामस्य सिद्धत्वं इति  
चाष्यहास्य भाष्यवारेण इदमुक्तम् । अस्यार्थः-  
सिद्धयदिदं संबन्धस्य अरीह्येयत्वं सिद्धमित्यर्थः ।  
उपदेशात् कृदोपदेशात् । तेन संबन्धकल्पनानुपपत्तिः ) ।  
किमिदं सिद्धयनुपदेशादिति ? इदमिदम् । नात्र कर्त्वा  
शक्यते कर्त्तव्यत्वं वृद्धस्यवहारस्तानादिवात् । अतः  
औत्पत्तिकः संबन्ध इति सिद्धम् । पृ. १३१-  
१४१. [ पृ. १५३ ] " किमिदं अन्यैव प्रकृत-  
मप्येयोरेवैतन्तम् ? उपदेशवार्थवगतिरिति प्रकृतम्,  
वृद्धस्यवहारप्राप्त्यनुपदेशम् । तदिदं अन्यथाहितं अन्य-  
त्रैव निरवितम् । वृद्धस्यवहारेण अर्थे अवयवमपाने

नैव शब्दादगतोऽर्थो भवति हस्तसंघादिभ्य इव ।  
हस्तसंघादोऽपि वृद्धस्यवहारप्राप्त्या एव, नार्थेन  
संबन्ध इति । प्लुप्त्यतिरेव हि अर्थोव्योथकरणं न  
हस्तसंघादयः । प्लुप्त्यनुपपत्तेरिति । तस्मादुपाधिः  
शब्दो नार्थावगतिः कारणम् । कदाह्यनुपपत्तोदाद्यभि-  
प्रायवत् । अत एव च शब्दस्वभावतैः ( वैषयकतैः )  
उक्तं ' निवर्त एव च मेद्वारिभिः आश्रयणीयः '  
इति । " अशासिधीयते । किमानेन निवर्तपक्षपातेन,  
प्राप्त्यनुपपत्तेः, एकत्वानुपपत्तेः ( शब्दाभेदेः एकत्व-  
स्यानुपपत्तेः ) । येषाम्, प्रात्युक्तं तर्हि वेदस्य शाभा-  
ष्यम् । अथोच्यते । वृद्धस्यवहारास्तुत्यास्य अवयवमपानेऽर्थे  
शब्दादत्यन्तं कारणं किं वा मन्यते भवति ? ननु च  
स्तुत्याचितयेव कारणतया मन्यमाने । मेवम् । शब्दस्य  
अर्थसंबन्धविषया हि स्तुत्यासिः, न स्तुत्यासिः शब्दाधी-  
यति । स्तुत्यासिरेव हि आदिमती, न पुनः शब्दा-  
र्थयोः संबन्धः, तस्य विपर्ययत्वात् । तस्मात् ' न सिद्ध-  
यनुपदेशात् ' इति सम्मतिरितिहासम् ।

ननु कार्येऽपि संबन्धे वृद्धस्यवहारस्तुत्यासिः बालानां  
अनुपपत्तेः । कथमिदं प्रतिपक्षतया शब्दकथ्यते ? सत्यम्,  
प्रमाणान्तरपरिचये हि कार्यत्वे स्तुत्यासिः व्याकरणादि-  
स्तुत्यासिरेव, न विरोधः, अत्र च क्वचनः कस्य पुन-  
निरादि कल्पनाम् । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।  
( ऋजु- यत्र प्रमाणान्तरेण कार्यं एव सत्योऽवगतः  
तत्र मयतु कार्यता । यत्र पुनः प्रमाणान्तरे कार्यत्वे नास्ति,  
तत्र कार्यत्वं कल्पयितव्यम् । तत्र अर्थक्रीडितव्यत्वात्  
कार्यत्वं । तपोत् कार्यं वृद्धस्यवहारस्तुत्यासिरेव प्रत्यक्ष-  
भूतत्वात् त्वपत्तम्, तर्हि न शक्यते कार्यतानुपपन्नम् ।  
नहि प्रत्यक्षशब्दे कारणान्तरे सति सर्वत्र तदेव कारण-  
मनुपपत्तं शक्यते । तेन अर्थप्रतिपत्तिव्ययव्ययेन तावत्  
शक्यते संबन्धस्य अरीह्येयता वक्तुम् । यत्र पुनः तादा-  
देव एवमते, तत्र तपेवापत्तीकथ्यते । न चात्र प्रमाणान्तर-  
मस्तीत्युक्तम् ) ।

किंन कार्यं हि संबन्धे कुर्वन्मते देरीतु संबन्धव्यये  
न हिंयित् प्रवेज्जनमस्तीति । तावत्प्रत्यक्षं हि संबन्ध-  
करणम् । न तु द्वयमर्थैर्व्यवहारोपरतिः । ( ऋजु- यदि

एक एव पुरुष शब्दानामर्थे सह संबन्ध वृत्ता वेदान् प्रणयेत् तदा तेन वेद यथहरिभ्ये सकेत, कार्ये, न ह्युगमदेश यथस्त्वितेषु म्लेच्छादिषु, तेना वेद यथहरि भावात् । इदं वते च म्लेच्छादिदेशेष्वपि सत्त्वादिमति शोभाप्रयोग । न चेदनुपपन्न वेदकारान्य एव संबन्ध फल इति । संबन्धरक्षणस्य निष्प्रयोजनत्वात् । एतद्वदु हि पाणिनिषुप्रत्यायय सकेत कुर्मन्ति । तस्मात् कश्चि-  
 होप । अनेन 'अथतिरेकश्च' इत्यत्र प्रथमा व्यादादा र्दिशत । [भाष्ये पृ ५६ प १० आरभ्य] द्वितीया वार्त्त यति- ) किंच कार्यं संबन्ध संरुधिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यं संबन्धोऽस्तुप्रगम्यते कृत कार्येण । ( ऋजु-  
 'अनेन शब्देन अयमर्थोऽत्र प्रतिपादयितव्य ' इतीत्य संबन्ध कर्तव्य । न च तत् शक्यते वक्तुम् । यदि बृद्धव्यरहारे एव व्युत्पन्ना नैचन शब्दा व्युत्पादना अतीतिपद्यते, ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नाना संबन्धकरण वाक्यार्थमपि बौद्धयुगलम् । यदि बृद्धव्यरहारेप्रसिद्धा के चन व्युत्पादनाममनीक्रियते तथा क्रियते संबन्ध-  
 करणेन । बृद्धव्यरहारे एव व्युत्पत्तुपायोऽस्तु ) ।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यनामपेक्षते एव । कथम् ? अयमत्र वाचक इत्येव अवशिष्टार्थेष्वन शब्दादर्थाव-  
 गतिरुपपद्यते । नहि दृष्टेऽनुपपन्न नाम । व्यरहारेमाना देव हि चालनामपेक्षते दृष्टा । तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टे ( शब्दार्थविगतिकारणे ) एव उपपन्नमानेऽर्थे न कर्तुं कथना उपपद्यते ।

( अर्थेऽनुपपत्त्ये इत्यन्वार्थे उवाचये- ) इदमत्र व्यरहारेनोपपत्तिम् । कृते हि संबन्धे अदृश्यमानस्या-  
 धर्म्य देववादे संबन्धकरणम् । अत्रास्तिऽनु उपपत्तिवै ( भाष्ये ) । तस्मात् औत्पत्तिक शब्द सिद्धमनपेक्षतम् ।  
 पृ १०३-१५६.

● शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्धयर्थे नियमैव  
 प्रवृत्तिनिमित्तस्य अपेक्षा । सु पृ ००३

● शब्दार्थसम्बन्धवादाः । भाष्यम्— एतदेत  
 वेदम् । तैर शब्दस्य अर्थेन संबन्ध, कृतेऽस्य पीर  
 पयाः अनौपपत्त्या वेति । कथम् ? एतदर्थेन  
 संबन्ध, धुरनीदृशशब्दोचरणे सुस्य पाठनूपाये

स्थाताम्, यदि सल्लेपलक्षण संबन्धमभिप्रेत्य उच्यते ।  
 कार्यकारणनिमित्तनेमित्तिकाश्रयाश्रयिभागादयस्तु संबन्धा  
 शब्दस्य अनुपपत्त्या एवेति । उच्यते । यो ह्यन व्यरहारेण  
 संबन्ध समेक न व्यरदिशति भवान् प्रत्याययस्य  
 प्रत्यायकस्य च न सहासहितलक्षण इति ।

आह, यदि प्रत्यायक शब्द, प्रथमश्रुत किं न  
 प्रत्याययति ? उच्यते सर्वत्र नो दर्शन ( लोक-  
 व्यरहारे ) प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्यय दृष्ट्या  
 अत्रमच्छाम, न प्रथमश्रुत इति । प्रथमश्रवणे प्रत्यय  
 मदृष्ट्या वापदृश्य भुवैत इत सहा अय सती इत्यव-  
 धारित भवति तावदृश्य श्रुतात् अर्थावगम इति ।  
 यथा चतुः द्रष्टु न ग्राहेण प्रसासेन विना प्रकाशयति  
 इति अद्रष्टु न भवति । ( वाक्शिक्षानस्य सहकारित्वमा  
 श्रयापीयमिति ) । १११५-१५ पृ ४३-४४

श्लोका- " अभिधानतक्रियाया हि कर्मत्व  
 वाच्यसहितम् । १२ ॥ शब्दाना कारणत्वं वा  
 कर्तृत्व वा निरूपितम् । ' वाच्यत्व वाचकत्व च  
 दशयति- अभिधानेति । अर्थप्रतिपत्तिफल शब्दयापार  
 अभिधानमिष्या, तस्य शब्दज्ञानमेव । प्रतिपत्त्याव्यक्रिया-  
 फलभागितया यत् अर्थस्य कर्मत्व तत् वाच्यत्वम्,  
 शब्दस्य च विपरिवासेन यत् कर्तृत्व कारणत्व वा तत्  
 वाचकत्वम् ।

' प्रतिपत्त्यानुपादानात् साहित्ये च विव-  
 क्षिते । १३ ॥ नियम्यते यदेवस्य ( क्रियाया ),  
 संबन्ध सोऽर्थशब्दयो । ' उद्देशा अपोवमन  
 पेश्य क्रिया वशीतुर्वन्त युक्त यत् न मिय संबन्धते ।  
 उपादेयाना तु क्रियया वशीत्य सहयमानाना तद्-  
 द्वारेण अस्ति परस्परनियम संबन्ध । तस्य उद्देशो  
 वादेयोरपि अस्ति साहित्यम् । उद्देश्य हि क्रियामाक  
 र्ति, सा च स्वाश्रयभूतमुपादेय गृहीत्वा स्वप्रधान यति ।  
 तदिह अथ प्रचानभूत न्यप्रतिपत्तिसिद्धये अभिधा-  
 न्यापारमुपादत्ते । स च स्वानभूत उच्यते, इत्यस्ति  
 शब्दाधयो एकत्रियानियमात् संबन्ध ।

' तत्र यथाच्यसम्बन्ध फारफागा परस्परम् ।  
 १४ ॥ तथापि यत्क्रिया तस्यानुपपत्त्यापेक्षतिता ।

स क्रियासंगतेः पश्चात् संबन्धः कीर्तिते तयोः ।  
 १५ ॥ न चात्राप्यविनाभाव उपयोगीति  
 साधितम् ।' ननु अखु एकस्मां क्रियायां नियमः,  
 तथापि कारकाणां परस्परसंबन्धानां क्रियैव संबन्धात्  
 कथं शब्दासंगतेः संबन्धः, अत आह- तत्रेति । अर्थस्य  
 भवप्रहारोपयोगिनः प्रतिपत्त्यास्यं संस्कारं कुर्वन् शब्दः  
 संप्रसारणे भवति अर्थश्लेषकार्यः इत्यसि अभिधानक्रिया-  
 द्वाराः शब्दासंगतेः उपकार्योपकारकलक्षणः आच्यवाचक-  
 भावः नियमतिपक्षोः संबन्धः । ननु एवं नियमत्व-  
 र्थात् अनुमानमेव शब्दं स्यात् अत आह- नचेति ।  
 प्रतीत्युत्तरकालोऽयं नियमः न प्रतीत्युपयोगी श्लुक्त-  
 मिति ।

'संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तदङ्गमित्यं भवेत् ।  
 १६ ॥ गमयन्तीं श्रुति दृष्ट्या कल्प्यते व्यव-  
 हारतः । न चैषा गमयत्यर्थे संबन्धेऽनवधारिते ॥  
 १७ ॥ तस्माद् गमकता पश्चाद् धूमादेरिव  
 जायते । साऽनहर्गं तद्बुद्धेय रथात्, नेयं धूमा-  
 दिभिः समा ।' १८ ॥ ( इयं, एषा, इयं, इति  
 शब्दैः संज्ञा निर्दिष्टा ) नोदयति- संज्ञा इति सपाद-  
 प्रत्येन । गमकत्वमेव हि संज्ञात्वं, तत्र अवयवसुत्तर-  
 कात्मभावित्वात् नाचगत्वङ्गम् । अतः संज्ञात्वं नरे बक्त-  
 व्यम् । नहि अथति संज्ञये संज्ञा संज्ञिनं गमयति ।  
 गमयता तु पश्चाद्बुद्धयामेवा धूमदिलिङ्गत्वेन वाचक-  
 त्वस्यापि अहमर्थेऽर्थः । परिहरति- नैयमिति ।

' निरूपितेऽपिनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसी ।  
 गमकत्वेन, पूर्वं च तत्र नेत्यपद्यते मतिः । १९ ॥  
 इह वाचकतायाः प्राङ्नाविनाभाववितामतिः । यदैव  
 चेह संबन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते । २० ॥ तदैव  
 गमकोऽस्त्वाप्यमिति, नाप्यस्यरूपतः ।' नेयं समा  
 इत्युक्तं येषाम् दधीयति-निरूपिते इत्यादिना । धूमादी  
 देशावादिद्वारा संबन्धनियमे अवगते तत्संबन्धेनैव  
 गमकता, न तु सैव प्रथमं शब्दते । शब्दत्वं ( उक्तायाः )  
 तु प्रथमं गमकत्व बुद्धेभ्यो दद्यते, न संबन्धात्तरम्, तद्-  
 शब्दादेव च गमकता भवति । न चातनाभयता,

पूर्वपूर्वद्वयेयु गमकत्वमहणात् उत्तरोत्तरेण गमकतो-  
 पपत्तेरिति ।

' कथयन्ति कचिच्चावद् बोद्धव्योऽस्मा-  
 दयं स्थिति । २१ ॥ कचिद् वाचक इत्येवं  
 वाच्योऽयमिति चोच्यते । कचिदुच्यरिताच्छ-  
 द्वाद् दृष्ट्याऽर्थविषयां क्रियाम् । २२ ॥  
 केषांचिद् तत्र बोद्धव्यत्वमुत्तमानान् प्रतीयते ।  
 एतेनास्माद्यतः शब्दादर्थोऽयमवधारितः । २३ ॥  
 तेन नूनमिमौ सिद्धौ लोके वाचकशक्तौ ।'  
 अस्मात् पदात् अवयवार्थो बोद्धव्यः इति एका रीतिः ।  
 अयं शब्दो वाचकः अयमर्थस्तस्य वाच्यः इति द्वितीया ।  
 उच्यरिताच्छब्दात् अर्थविषया ज्ञानक्रिया दृष्ट्या केषां-  
 चिच्छब्दानां तथांशं बोद्धव्यं शेषकत्वं अनुमानात्  
 ज्ञायते । अनुमानं च दर्शितं श्लोकेन । शक्तिकः शक्यः  
 नाप्येः इत्यर्थः । एवं बुद्धेभ्यः मेधा प्रतिपत्तिर्दक्षिणा ।  
 ' इत्थं वाचकता सिद्धा संकीर्णोऽपि ततः  
 परम् । २४ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेऽर्थे  
 नियम्यते ।' २५ ॥ इत्थं शब्दस्य जातिपत्तिर्संकीर्णा  
 वाचकता सिद्धा । निष्कृष्टे तु अर्थे जातिमात्ररूपे पश्चात्  
 नियम्यते ।

' तस्माद्गमकत्वैवादाधमिधाचकता पुनः । ३१ ॥  
 तत्रिमिच्छेति संबन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।'  
 गमकत्वे यहीते पश्चात् तन्मात्रेणैव अस्मयपि संबन्धा-  
 न्तरे शब्दादर्थे प्रतिपद्यमानो लिङ्गैः त्रिवचनस्यैव अग्नि-  
 याचकत्वकत्वं गमकत्वं सकाऽपरपर्यायं अभ्यवस्यति इति  
 शक्याशिवमेव संबन्धः ।

' संबन्धनियमोऽयं तु वाऽऽविनाभावितो-  
 क्यते ।' ३२ ॥ गमकत्वस्यैव सकृदस्य संकीर्णरूपेण  
 अवगतस्य विषयनियमः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अवगम्यते  
 ' अस्त्वायं गमकः अस्त्वायं' इति, अतः स एव  
 शक्यः ।

' आह यदि प्रयायकः शब्दः' इत्यादिनाम्नाभं-  
 माह- ( भा. ट. ४४ ) ' संबन्धमदृष्ट्वात् पूर्वं  
 यस्मान्न गमकत्वतः । तदादेनोभिप्रायान्निर्दिष्ट-  
 दत्तपदे यथा ॥' ३३ ॥ परिहरताम्नाभंमाह-



‘यथैव गमक शब्दो व्यवहारात् प्रतीयते । तथैव शक्तिविज्ञान तत्त्वोपायोऽवगम्यते । ३४ ॥ स्वरूपप्रहण चास्य यथा व्याप्रियते फले । तथा सवन्धविज्ञान नाशक्तिस्तदृता भवेत् । ३५ ॥ यत् साधकतमत्वेन कस्यचित् क्वचिदुच्यते । तस्यानुमाहवापेक्षा न स्वशक्तिविद्यातिनी ।’ ३६ ॥ न केवल शब्दस्य, किंतु अयस्यापि करणस्य अनुमाहवापेक्षा नाशक्तिमापादयति ।

‘नहि तत् करण लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुमदेऽर्थिता ।’ ३७ ॥ सत्रधरानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अथ नोपकृते करणत्वं न विहयते ।

तथैवेहापि सत्रधरानमद्गमपादयति ।

‘नहि तत् करण लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुमदेऽर्थिता । ३७ ॥ तथैवेहापि सत्रधरानमद्गम प्रसिद्धित । गौरवान् करणत्वेन मत चेत् केन धार्यते । ४२ ॥’ सत्रधरानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थ वाचकत्वे करणत्वं न विहयते । अथ सत्रधरैव करणत्व मत चेत् न निवारयाम ।

‘यथा चक्षुः’ इत्यादिभाष्याथमाह ( भा ४ ४४ ) ‘यथा चक्षुरीतीद् तु व्यभिचारित्वमुच्यते । देवदत्तेऽपि चाव्यक्ता शक्तिमिच्छन्ति युचित । ४३ ॥ प्रकाशेऽवस्थिते वाद्ये नान्ये स्रव प्रतीयते । फलानतर्गतत्रापि चक्षु करण मिय्यते ।’ ४४ ॥ स्त्रीना सत्रधरैवपादे

दृष्टी— ननु स्रव एवाय तत्र ( औपत्तिक स्त्रे ) अर्थो विद्युत्, पुनरनुदित । सत्यम्, विशेषा मिषाणय । क पुनस्त विशेषोऽभिधीयते । ‘ननु च सत्रध एव नास्ति’ इति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुन समापि । ननु वाच्यार्थोऽयमादिस्त विद्यमानोपलम्भ नत्वादिति, पदनिपय तु औपत्तिकर मयते मीमांसना । ( उचरम्- ) किमनया अनुपामितवगुपकयया विरलितया । यस्माद्दि य प्रतीयते स तस्याय । न च फेवलान् पदान् शुद्धयगहार कल्पचिदधस्य अन-

गति दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित् संबन्ध इति दुर्वच वच । ( ऋजु- ) अनेन ग्रन्थेन वाक्यनिपय आक्षेप , औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यनिपयमेव इति परिहार । यस्मान् केवल पद क्वचित् अर्थ-प्रतीति जनयति, शुद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात्, अविनस्यार्थाभिधानतथैव न्युत्पत्ते । अर्थांतरापेक्षत्वाथ अचयस्य, पदांतरादृते तदनवगते । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्ध वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य पदस्य ।

कथं तर्हि प्रमिद्धिरियम् । ( पदविषयमौपत्तिकत्वमिति ) । अनुपामितवगुपकवादिस्तुक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थो संबन्ध ।

स्यादेतत् इति ( भा ४ ४३ ) । यदि नित्य संबन्ध स्यादित्यर्थ । इदं किमिति न स्यात् चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । ( ऋजु- ) स्यादेतत् इति भाष्यस्य यदि नित्य सत्रध स्यात् स्यादेतत् इत्येवोऽर्थ इति । पुनरिदानीं स्यादेतत् इति भाष्य अधस्तो व्याचष्टे— इदं उपसहारभाष्योक्त ‘तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इति इदं किमिति न स्यात् । यावत्वा स्यादेतदेव चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतत् इति भाष्योक्तेन पूर्वप्रवृत्त चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत् प्रत्यनुमदयते इत्यर्थ ।

स्याच्चर्धेन सत्रध इति अस्य अभावहेतु क्षुर-मोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन द्रवत् सत्रधस्य अभ्युपगम दर्शयति उच्छेपसत्र वमभिप्रेल्येति ।

केनाय अभ्युपगम सत्रध , येन निराकरणीयतया उपयस्यते । ( स एवाह- ) ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभि ( मीमांसकै ) शब्दात् अपमर्षोऽनगम्यते इति अपमेव (वाच्यग्राहकमान) अभ्युपगत संबन्ध । अनभ्युपगतस्य निराकरण अथपदम् ( अपर्षा-लोचनाशुद्धैक इत्यथ ) । ( उचरम्- ) इदमेवात्र निराक्षिप्ये— यदुत शब्दादर्शोऽनगम्यते इति । कथं पुनः सक्षेपसत्रधनिराकरणेन एतन्निराकृत भवति ? भवति । शब्दादप्यशान हि धार्ये वनचित् कारणेन । शब्दादर्शे शान च न शब्दादेव इति शक्यते अकतु चक्षुरादीनामिव, प्रथमधरणादप्रतीति । ( स एवाह- ) एतं तर्हि धूमा

चीनां धम्पलाथोवताविव न स्वरूपमेव कारणम् । किं तर्हि । सहायस्थानादिलक्षणः संबन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलम्बते प्रागर्थीयगमात् । तस्मात् ( कारणभूतः—)संबन्धात्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराहता भवति ।

यदि एवं ( कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य ) एवं एव ( संबन्धाः ) निराकरणौघाः । किमिदमुच्यते यौनादयो नैव संबन्धन्ति इति संश्लेषस्यैव संश्लेषकं निराकरणम् । अथायमसिद्धिः— यौनादयो नोपलम्बन्ते तेन शनागच्छन्निवरात् न निराक्रियन्ते इति । संश्लेषो वा किमुपलम्बते । तथा च 'शुभोदकशब्दोच्चारणे' इत्यनुपलब्धिरेव उपन्यस्ता । तस्मात् विदुमः केन विदोषेण इदं निराकरणोपलया उपन्यस्तमिति ।

अथायमभिप्रायः— संश्लेषसैवार्थस्य गम्यता गमरत्वं चेति ( गमकरत्वं शब्दस्य, गमरत्वं नार्थस्य ) । तदुक्तम् । नार्थकारणयोः अस्तिश्लेषोपलया गम्यतामन्वयदर्शनात् । तस्मात्प्रत्येन संश्लेष एव कारणम् । अपि तु नार्थकारणभावोऽपि । नार्थकारणमपि तत्रादि संश्लेषमिति चेत्, ( सर्वे संश्लेषो व्यापकः । नार्थकारणोपलया समवायिकारणभूतकतुपत्योः असमवायिकारणात्मकानुसंगोपपत्त्योश्च संश्लेषदर्शनात् ) नेतत् निमित्ते संभवति । ( नेतत् सश्लेषत्वं निमित्ते युक्तिवत्त्वं संभवति । न च युक्तिवादयः न कारणम्, तद्वाच्यभावाविदोषात् ) गम्यमानमेव गम्यं च ( नार्थदर्शनात् ) । तस्मादिदं अन्वयप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिः । उच्यते । अथ हि औपचितिकत्वादिः फेसित् ( वैयाकरणाः ) स्वमेव रूपं अप्यस्य शब्दः अर्थं प्रयाययति इति प्रतिपत्ताः । ( शब्द एव अर्थरूपेण अप्यहः शब्दवदगम्यते इति गम्यते ) युक्तिश्लेषात्, स्वमेव रूपं शब्दस्य मेव अर्थपरिपत्तिः इति । ( सोऽयं नार्थपरिपत्तिः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दोच्चारणः अर्थः ) । अतः तद्विराणाप इदमुक्तम् । तस्मिन् पक्षे संश्लेष एव ( तादात्म्यरूपः ) शब्दार्थयोः सङ्घः । सोऽयं नार्थरूपत्वात् न पठते इति 'शुभोदकशब्दोच्चारणे' सुप्रस्य पाठनपूर्वणे स्यात् । ( भा. पृ. ४३१ ) इत्युक्तम् । कथं तर्हि

'नौर्ग्यं' इति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? अस्त्यर्थे निर्देशः । अ तु नाप्यसकृतः इति आहृतिप्रत्ययेऽयमर्थः । यौनादयस्तु संबन्धाः शब्दस्य अनुपपत्त्या एव इतान्भ्युपगमं दर्शयति ।

'सोऽयं स्वपदेश्यः ... संज्ञासंश्लेषः संबन्धः' ( भा. पृ. ४३१-६ ) इत्यनेन औचित्यवत्त्वं पुनरुक्तव्यमिति ( सिद्धान्ती ) ।

'आह यदि.....प्रयाययति' ( भा. पृ. ४४१ ) सप्तो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिः चतुरासीनामित्युक्तम् । उक्त्यात् चापेक्षन्ते शब्दस्य अर्थप्रतिपत्तौ अस्ति इति 'प्रथमश्रुतः किं न प्रयाययति' इत्युक्तम् । 'सर्वे नो दर्शने प्रमाणम्' इति ( भा. ) । स्वामिकाणां स्वभावत एव नार्थकारिणां चापेक्षत्वं अनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते । इदं हि चतुरादीः स्वामिकाणां स्वरूपावगतौ आलोकापेक्षत्वं, दक्षे च अनपेक्षत्वं अगम्यते । तदिदमुक्तं 'सर्वे नो दर्शने प्रमाणम्' इति । इदं हि नार्थं मुख्यप्रयत्नानपेक्षं मुख्यानुपलब्धेः । कापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगात्तरं चावगमत् । वृहती, ऋजु. पृ. १०२-१०८.

● शब्दोक्ते अवधि अर्थात् क्रिया ( अर्थक्रिया ) भवति । भा. ११११४१११.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे एतत् तन्निमित्तविमलानां क्रमेणोत्पत्तिरनुपपत्तिः, न पुनरभिव्यक्तिरुत्पत्तिः । यस्मादुत्पत्तिपक्षे एव संयोगविमला वाच्येय शब्दलक्षणं नार्थकारणमन्ते, तेन क्रमेण वाच्यमाणाः शब्दः क्रमेणोपलम्बते । ( इति नैयायिकाः ) । ऋजु. पृ. ११९.

● शब्दोपपत्तत्वं अन्वितमिमाने न प्रयोजकं किंतु वाक्यार्थोपपत्तिसिद्धान्तिप्रयोजकमिति । सोम, ५११११ वर्णकं ३.

● शब्दैकगम्यो धर्माधर्मा । वि. १०१११०.

● शब्दैकसमविगम्योऽर्थो न व्याप्यस्य विषयः । सु. पृ. १६५.

● शब्दचोदकात् अर्थचोदने श्लगत् । ऋजु. ११११११. मीको. पृ. १०१५ 'चोदकः द्विविधः' इति विदो इत्यप्यम् ।

वीना अग्न्यन्तर्गततासिच न स्वल्पमेव कारणम् । किं तर्हि । सहायस्थानादिप्रकारः सम्भवाः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्राथम्याद्यमात् । तस्मात् ( कारणभूत- ) संज्ञान्तरनिराकरणेन वाच्यतात्वकता निराहता भवति ।

यदि एवं ( कारणतया निराकरणं संशेषत् ) सर्वं एव ( संज्ञाः ) निराकरणीयाः । तिमिदमुच्यते वीनादयो नेन सम्यक् इति संशेषस्यैव संज्ञैक निराकरणम् । अथायमभिप्रायः— वीनादयो नेपलभ्यन्ते तेन भनाशङ्कनीयतात् न निराक्रियन्ते इति । संशेषो वा विभुषणलभ्यते ? तथा च ' सुप्रमोदकशब्दोच्चारणे ' इत्यनुपलभिकेरेव उच्यते । तस्मात् सिद्धं केन विशेषण इदं निराकरणतया उपपन्नमिति ।

अथायमभिप्रायः— संश्लेषस्यैवार्थस्य गम्यता गम्यता चेति ( गम्यत्वं शब्दस्य, गम्यत्वं चार्थस्य ) । उदयुक्तम् । कार्यकारणयोः अश्लेषश्रेणसि गम्यतामवगत्य दर्शनात् । तस्मान्मन्वेन संशेष एव कारणम् । अथिदं कार्यकारणभावयोः सि । कार्यकारणमपि तत्त्वादि संश्लेषमिति चेत्, ( सर्वं संशेषो व्यापकः । कार्यकारणयोसि समवायिकारणभूततन्मुपयोः असमवायिकारणात्मकतन्मुसमोसपठयोश्च संशेषदर्शनात् ) नैतद्धन्दादौ संभवति । न च बुद्धिः सादयः न कारणम्, तस्मान्भावविशेषात् ) सम्प्रमानमेव गम्य च ( कार्यदर्शनात् ) । तस्मादिदं अण्यदस्मिन् प्रतिपाति । उच्यते । अथ हि औत्पत्तिकानि न केचित् ( वैयर्थ्याः ) स्वमेव रूप अन्वयस्य शब्दः अर्थे प्रयाययति इति प्रतिपत्ताः । ( शब्द एव अर्थरूपेण अण्यस्यः शब्दादवगम्यते इति मन्वते ) । युक्तिसौत्ता, स्वमेव रूप शब्दस्य येन सपेपरिणति इति । ( योऽयमर्थीकारः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दात्वात्कल्पः अर्थः ) । अतः तद्विराणाय इदमुक्तम् । तस्मिन् पक्षे संशेष एव ( तादात्म्यरूपः ) शब्दाद्यर्थोः सम्भवाः । सोऽयं कार्यमुपलब्धा न पठते इति ' धुरमोदकशब्दोच्चारणे सुप्रमोदकपठनद्वये स्थायता ' ( भा. ट. ४३२ ) इत्युक्तम् । कथं तर्हि

' गौरय ' इति दुस्वो निर्देशः शब्दार्थयोः ? असत्यं निर्देशः । स तु भाष्यसकृत् इति आकृतिसम्ये यक्यामः । वीनादयस्तु संकथाः शब्दस्य अनुपपत्ता एव इत्यनन्वयगमं दर्शयति ।

' योऽयं व्यपदेशः ... .. संज्ञासंज्ञितप्रकारः सत्यम् ' ( भा. ट. ४३१-६ ) इत्यनेन औत्पत्तिकत्वं पुनरुचोद्भवति ( सिद्धान्ती ) ।

' अथ यदि ... .. प्रयाययति ' ( भा. ट. ४४१ ) सती हि सर्वभावाना प्रवृत्तिः चतुरादीनामि न रूपमहणे । तस्मात् सपेक्षेन शब्दस्य व्यपेक्षितपक्षो अस्ति इति ' प्रथमश्रुतः किं न प्रयाययति ' इत्युक्तम् । ' सर्वं नो दर्शनं प्रमाणम् ' इति ( भा. ) । स्वामिविज्ञाना स्वभावात् एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वं अनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते । इदं हि चतुरादीः स्वाभाविकत्वेऽपि रुपावगतौ आलोकापेक्षत्वं, दृशने च अनपेक्षत्वं अवगम्यते । तदिदमुक्तं ' सर्वं नो दर्शनं प्रमाणम् ' इति । इदं हि कार्यं पुरुषवपलात्पेषं पुत्रानुपलभ्यते । सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्तरे चायममात् । सुदृशी, श्रज्जु- ट. १०२-१०८.

● शब्दोक्तेः अस्ति अर्थोत् किंवा ( अव्यक्तिशा ) भवति । भा. १११।४।११.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे एतैतत् एतदृशविमृष्टाना प्रमेणोपलम्भनद्वयपत्रते, न पुनरपि यत्किपक्षेऽपि । यसादुलसिपक्षे एव सपेक्षविभागा सापेक्षे शब्दद्वयं सपेक्षं कार्यकारणम्, तेन क्रमेण उवायमानः शब्दः क्रमेणोपलभ्यते । ( इति नैयायिकाः ) । श्रज्जु- ट. २१९.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधाने न प्रयोक्षकं किंत्वा शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधानां प्रयोक्षकानि । सोम. ५।१।२ पर्णेक ३.

● शब्दकारण्यो धर्मापत्तौ । वि. १०।१।१०.

● शब्दकारण्यो धर्मापत्तौ । वि. १०।१।१०.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधाने न प्रयोक्षकं किंत्वा शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधानां प्रयोक्षकानि । सोम. ५।१।२ पर्णेक ३.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधाने न प्रयोक्षकं किंत्वा शब्दोत्पत्तिपक्षे अन्वयताभिधानां प्रयोक्षकानि । सोम. ५।१।२ पर्णेक ३.

‘यथैव गमकं भद्रो ज्यवहारात् प्रतीयते ।  
तथैव शक्तिविज्ञानं तस्योपायोऽवगम्यते । ३४ ॥  
स्वरूपग्रहणं चास्य यथा व्याप्रियते फले । तथा  
संग्रहविज्ञानं नाशक्तिस्तृप्ता भवेत् । ३५ ॥  
यत् स्याद्वर्तमानत्वेन वक्ष्यति किंचिदुच्यते ।  
तस्यानुग्रहापेक्षा न स्वशक्तिविधातिनी ।’  
३६ ॥ न केवलं शब्दस्य, किंतु अर्थस्यापि करणस्य  
अनुग्रहापेक्षा नाशक्तिमापादयति ।

‘नहि तत् करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृ-  
शम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ।’  
३७ ॥ संग्रहणानुग्रहेऽपि शब्दस्य अर्थ-  
भेदार्थे करणत्वं न विद्यते ।

तथैवापि स्वप्रधानमद्रमापादयति ।

‘नहि तत् करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृ-  
शम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता । ३७ ॥  
तथैवापि संग्रहणानुग्रहं प्रसिद्धितं । गौरवम् करणत्वेन मतं चेत् केन धार्यते ।  
४२ ॥’ संग्रहणानुग्रहत्वेऽपि शब्दस्य अर्थ-  
व्यक्तये करणत्वं न विद्यते । अर्थ स्वधर्मैव  
करणत्वं मतं चेत् न निवारयाम ।

‘यथा चतुः’ इत्यादिभाष्यापवादः ( भा ४  
४८ ) ‘यथा चतुरितीदं तु व्यभिचारित्वमु-  
च्यते । देवदत्तेऽपि चाव्ययता शक्तिमिच्छन्ति  
सुचित । ४३ ॥ प्रजाज्ञेऽयस्थिते बाह्ये नाथे  
रूपं प्रतीयते । फलानुत्पत्त्यापि चतुः करण-  
मिच्यते ।’ ४४ ॥ श्लेषा संग्रहणानुग्रहे

श्रुती— ननु स्व एवमत्र ( औपचितिक-  
रूपे ) अर्थो विवृतः, पुनरुच्यते । मत्वम्, विदोया  
निष्ठायाः । \* पुनरुच्यते विदोया निष्ठायाः । ननु  
च संवत्सर एव नास्ति’ इति पूर्वोक्तमाश्रित्य पुन-  
रुच्यते । ननु चात्रार्थेऽप्यन्यत्र विद्यमानात्सम्भ-  
वति किंचिदपि ननु अर्थोऽपि तत्र न विद्यते । न  
च केवलम् एव श्रुत्यादिसंवादे कथयितव्यं अर्थ-

गतिं दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केवलं चित्त-  
संबन्ध इति दुर्बलं वचः । ( श्रुतु- अनेन ग्रन्थेन  
वाक्यविषय आक्षेपः, औपचितिकत्वमपि वाक्यविषय-  
मेव इति परिहारः । यस्मान्न केवलं पदं क्वचित् अर्थ-  
प्रतीतिं जनयति, वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात्,  
अवितस्वार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्तेः । अर्थांतरापेक्षत्वाच्च  
अवयवस्य, पदांतरादृते तदनवगते । पदान्तरापेक्षत्वे  
च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य पदस्य ) ।  
कथं तर्हि प्रसिद्धिरियम् । ( पदविषययोः पक्षिकार-  
मिति ) । अनुपासितगुरुवादिस्तुतम् । तस्मादौपचितिको  
वाक्यार्थोऽर्थः ।

स्यादेतत् इति ( भा ४ ४३ ) । यदि नित्य-  
संबन्ध इत्यादिषु । इदं किमिति न स्यात् चोदना  
लक्षणोऽर्थो धर्म इति । ( श्रुतु स्यादेतत् इति भाष्यस्य  
यदि नित्यं संग्रहं स्यात् स्यादेतत् इत्येवोऽर्थः इति ।  
पुनरिदानीं स्यादेतत् इति भाष्यं अक्षरतो व्याचष्टे—  
इदं उपसंहारमाश्लेषितं ‘तस्मादौदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्मः’  
इति इदं किमिति न स्यात् । यावत् स्यादेतदेव चोदना  
लक्षणोऽर्थो धर्म इति । एत-उच्यते च स्यादेतत् इति  
भाष्योक्तं पूर्वप्रकृतं चोदनाल्लक्षणो धर्म इत्येतत्  
प्रत्ययमूढत्वे इत्यर्थः ) ।

स्याद्यर्थेन संबन्ध इति अस्य अभावहेतुं धुर-  
मोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन युवन् संग्रहस्य अभ्युपगम-  
दर्शयति सल्लेपसंबन्धमभिलेखति ।

प्रायः अभ्युपगत संबन्धः, येन निराकरणायतया  
उपयस्यते । ( स एवाह— ) ननु न शब्दस्यातत्त्व-  
वादिमि ( मीमांसके ) शब्दात् अवयवोऽवगम्यते  
इति अयमेव ( वाक्यवाचकभावः ) अभ्युपगत संबन्धः ।  
अनभ्युपगतस्य निराकरणं अपवादम् ( अर्थार्थ-  
लोकापूर्वक इत्यर्थः ) । ( उच्यते— ) इदमेवाव निरा-  
करणे— यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यते इति । कथं पुनः  
सकलसंबन्धनिराकरणेन एतन्निराकरणं भाति । भाषि ।  
शब्दादवगमनं हि कार्यं अनर्थित्वं फलजनः । शब्दादर्थ-  
ज्ञानं न नानुग्रहेण हीनं शक्यं वक्तुं चतुर्थांशमित्य-  
मप्यनभ्युपगतांतीति । ( स एवाह— ) एव तर्हि प्रमा

रथायमायिकारणागुह्येतिश्च स्वसमयेतः शब्द आर-  
म्भे । वायोश्च यतिमान्वात् तदारब्धः मन्त्रोऽपि गति-  
मान् कर्मशक्तुडीमण्डलाच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रमात्र-  
मात्रेण संयुक्तः सन्तुल्यन्वये । येनाहयसंस्कारानिगन्धना  
च शोभनेतिरिति तदप्रथमे गतिविच्छेदात् दूरे यत् शोभ  
रत्नाप्रवाससत्ताच्छब्दे न ध्रुवते । न चैतदुपपन्नते ।  
वायवीयशैच्छब्दो भवेत् स्वर्गनेन वृषिरेखलम्भेत् ।  
स्वामातम् । अन्तर्भूतरात् स्वर्गनेनानुपलब्धिपरिति ।  
तन्न । प्रत्यक्षोपलब्ध्यावहात् । न हि अतो अभिवृत्त-  
वास्तुशेषे नौरालम्भे । [ पृ. १६४ ] न च वाक्यं न  
स्वर्गनेन्द्रियमाद्यो वास्तुविति तदनुविधानेन तदवगतौ ।  
अथ मतम् । स्वर्गं भवित्वात् स्वर्गनेन्द्रियेणोपलम्भ्यते न वा-  
स्तुविति । तन्न । स्वर्गं भवित्वात् स्वर्गं स्वर्गमात्राद्वा अथा-  
शान्तात् । अन्ये त्वाहुः । संयोगादिप्रमाणान्ना अथा-  
शब्दो निष्पद्यते । यथा तारादिवास्तुसंयोगागुह्येता-  
द्वान्प्रमाणासंयोगादाशब्दः सजायते तथा तारादि-  
वास्तुभिर्माणैरुपलब्धत्वात् वास्तुमात्रनिर्माणत्वात् आकाश एव  
शब्दः । यच्च शब्दः शब्दात्तरमात्रे तदपि शब्दात्तर-  
मिति कर्मशक्तुडीमण्डलाच्छिन्ने नभसि श्रोत्रमात्र-  
मात्रे निष्पद्यः शब्दः ध्रुवते इति ।

‘ नानामात्रे प्रथमस्त नानामात्रोपलम्भनान् ।  
वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन वायता ॥ ’  
इति । अधिपशब्दशेषे प्रथमेन शब्दे न प्रतिपद्य  
भेदेनोच्यते । न एतन्निष्पन्नप्रथमभेदेऽपि नाना-  
भावेन भावानामुपलम्भः । वास्तुशब्दो देव-  
रिति शुभमेतः । अतः शब्दस्य प्रकृतौ अनवितेति निश्ची-  
यते । अथ वास्तुशब्दशक्तुडीमण्डलाच्छिन्ने नभसि श्रोत्रमात्र-  
मात्रे निष्पद्यः शब्दः ध्रुवते इति । शब्दस्य प्रथमस्य गृह्यते पञ्च-  
कार्येण मुद्राशोभनेत्यनान्यथायतां न उदाहरति ।  
‘ शब्दे तद्व्यत्यये एते नानान्यजनकल्पनान् ।  
उपलब्धिप्रथमकल्पानुपपत्तं भवित्वात् ॥ ’ इति  
शब्दस्य शब्दात्तरमात्रे तदपि शब्दात्तर-  
मात्रे निष्पद्यः शब्दः ध्रुवते इति । शब्दस्य प्रथमस्य गृह्यते पञ्च-  
कार्येण मुद्राशोभनेत्यनान्यथायतां न उदाहरति ।

मेव [ पृ. १६५ ] संस्कारे तदर्थं प्रारम्भशब्दनिष्प-  
न्नता । कोष्ठो हि वायुः प्रथमं तदात्मसंयोगादुपपन्नते । स  
नामेव शब्दस्य उरःप्रवृत्तिपशुत्वात् शोभने गतिमानेन संस्कारो  
वायुदेगमभिप्रतिष्ठमानः शोभनमुपलम्भः शब्दोपलम्भ-  
मुपलम्भसंस्कारमात्रे । तत्प्रयोग एव शोभनेच्छाः ।  
वेगप्रारम्भे वायोः कर्मोत्तरो शोभनेतिमान् स्वर्गोपरमे  
शब्दस्यानन्तरमुपलम्भविच्छेदः । प्रथमभेदात् वायु-  
कर्मभेदात्तुःप्रवृत्तिस्थानसंयोगात्प्रथमं शब्दस्य शब्द-  
शक्त्यम् । शब्दोत्पत्तिशक्ति तदावृत्तकर्ममुपलम्भते एव ।  
अथवा कार्यभेदात्प्रथमत्वात् । यद्युपपत्ति यथोपलम्भ-  
पंशुत्वं चतुः न समानदेशस्थानुपलम्भत्वात् अथवा एव उ-  
पलम्भवीति । तदनुपलम्भः । तत्रैव शब्दनिष्पन्नस्य ।  
एवमेव शब्दोत्पत्तिं सर्वोपलम्भानुपलम्भेनमत्प्रकारमथविति  
न तत्र उपलम्भिर्पेनतिप्रकारम् । इह ऐक्यं संस्काराणा-  
नखिद्यम् । ननु अपि वदन्त्येवैन्द्रियशब्दोऽभिपन्न-  
कश्चैकनेव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियशब्दास्तेषामेव प्रका-  
शित्युक्तः । यथाऽऽलोको पश्यतीनाम् । एवते चाभि-  
व्यञ्जकस्योपलम्भकस्यैव शोभनेत्युक्तं । अत्रोऽभिपन्न-  
कत्वात्तमे वास्तुशब्दे अप्युपलम्भे भेदात्प्रथमनिष्पत्तेर-  
प्रवृत्तिशोभने न्याया कल्पना । अत्रोच्यते । एतेन्द्रिय-  
शब्दाऽपि भवेदभिपन्नस्यभेदेऽपि भवेदिति किमनु-  
पपत्तम् । स्वामात्रिणी हि यद्य मन्त्रवाक्यस्यैव  
शब्दस्य शक्तिमत्त्वं नानादेशोवापिपरिहारेण त्वारम्भ-  
संज्ञकवाक्यमिच्छतः । इह तु न शब्दते निर्गुण निवेके-  
न्द्रियमात्रतया पश्यतीना तन्नस्वादीना वैशोऽभिपन्नकः  
तत्र स्फुटवत् तत्तदमात्रावाची । अत्रोऽन-  
वारितसंज्ञकवाक्यस्यैव शब्दस्यैव शक्तिमत्त्वं नाभिपन्न-  
मानसमर्थम् । अत्रोऽभिपन्नस्यैव [ पृ. १६६ ] प्र-  
त्यक्षोपलम्भस्योपलम्भपरिति । न तु शब्दात्प्रथमस्य एव  
शब्दात्तरमात्रे न भवित्वात् एतेनोपलम्भविच्छेद-  
कल्पते । नावस्थानवने तत्कामिपन्नशब्दः, वास्तुना  
शब्दात्तरमात्रं मत्वात् । किन्तु आरंभे रूपेण । एव  
शब्दनेत्रोत्पत्तयनामुपलम्भः किन्तु तुर्गिमान्प्रथम-  
विनाशार्थम् । एव शब्दस्यैव शोभने वैशोऽभिपन्न-  
कत्वात् इति तदर्थमेव तत्रैव उक्तं न भवेत् ।

ननु चैकरात् आक्षरस्य तस्य च श्रोत्रवात् तस्स-  
स्कारे सर्वपुत्रैस्त्रिंशत्स्कारात् सर्वेऽपि शब्द उपलभे-  
त् । नैव दोषः, धर्माधर्मोपरजितकर्णशष्पुलीभेदात् ।  
शष्पुलीसक्तसो हि श्रोत्रस्वकारः भिदाश्च प्रतियुक्त्य  
शष्पुल्य इत्यसंहृतगष्पुलीको न शब्दप्रपलभते ।  
अनुगत च दूगदेव शब्दप्रपलभते । आश्रयानुनोदनात्-  
शष्पीतस्य षोडशपञ्चदशस्य दूरगमनहेतुत्वात् । शब्दा-  
च्छब्दान्तरात्मनश्च तु नानुगतस्य कश्चिदुपयोगः ।  
'अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते ।  
नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रसैमिरिकैरिव ॥' स्पष्टे  
तद्ग्रहे नानामात्रोपलम्भः शब्दे तादृशसिद्ध एव । किन्तु  
परस्परनिरोधैः अभिव्यञ्जकैः षोडशपञ्चभिर्नाभकृत्समु-  
त्थैर्नानामूर्तैर्भिन्न श्रोत्रमस्वकारमारममाणैर्नानामृतशब्द-  
सुद्धि जनयद्भिन्नैर्न शब्दो लुप्यते । चन्द्र इव  
विमिरविमिन्नाभिर्नैत्रवृत्तिभिः । 'नानादेशोपलम्भे हि  
सर्वेषां भ्रान्तिसंभतिः । कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य  
श्रवणं यत् ॥' यदुच्यते कार्येते शब्दस्य कारणदेश-  
भेदात्नानादेशो [ ४. १६७ ] गगन इति । तदुच्यते ।  
ययति वृत्तकः शब्दस्वभावि सनिष्टव्यप्रदृष्टयोर्गुणप-  
च्छब्दोपलम्भमनेश्रगन्नेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशोपाऽऽप-  
त्तेर्नेन्द्रिय प्राप्तस्योपलम्भकम् । प्रासवपि नेन्द्रियं शब्द-  
देशानुसर्षणं प्रत्यक्षत्वात् श्रोत्रदेशो कर्णशब्दत्वात् । प्रति-  
वातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भाऽऽपत्तेः । शब्दे तु श्रोत्र-  
पथ प्राप्ते उपलम्भमाने देशभेदः प्रतीयते । अतो भ्रान्ति  
रेषा नानादेशोऽपि शब्द उपलम्भ्यते इति ।

किञ्चिन्वचना भ्रान्तिः । अभिव्यञ्जकैर्देशानिन्वधनेति  
ब्रूमः । तात्त्वादित्थानाऽऽपत्तासपेधो हि षोडशो वायु-  
रभियनक्ति । अतो बक्युदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः ।  
तेन शब्द श्राव्यस्त्रादभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तद्विनामात्रो-  
पकल्पितो सुद्धिस्यो भवति । शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च  
दूरादश्रवणे तस्य कल्प्येते । प्रत्यक्षोपलम्भमानवक्त्रुविपये  
च शब्दप्रतिविशेषे दिग्निरोधो नियतमन्यारितः । अतो  
दिग्निरोधकस्यापि । यस्तु न तथा विवेक्तुं अत्रं  
तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति स्थानोद्देश्यते एव । एवं  
चेन्द्रियानां स्थानुमराश्रमधरेत्वात् श्रोत्रगतशब्दोपलम्भे

तद्देशाग्रहणात् तदुच्चारणपदेशस्य प्रतीयमानत्वात् अव-  
द्वृतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्देशगतशब्दयवहारं प्रवर्त-  
यतीति घटते एवेवं भ्रान्तिः । 'वैलक्षण्यं स्वभावेन  
वर्णानां न च संमतम् । नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां  
तथात्वभ्रान्तिसंभवात् ॥' स्पष्टे तद्ग्रहे प्रत्य-  
क्षाग्रहणानां जनको नैति स्थिते तदनन्तरोपलम्भनियमे  
याऽभिव्यञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिहासयोश्चाभि-  
व्यञ्जकवृद्धिहासहेतुत्वाभावाच्च शब्दो वर्धते [ ४. १६८ ]  
हृष्टे वा किन्तु वल्परि प्रयत्ने महान् वायुस्त्वयते तस्य  
च भूयोऽद्याः कर्णशष्पुलीमण्डलस्य नेमिभागेर्गुह्यमिः  
उन्मथन्ते, ततश्चाभिव्यञ्जकस्योपाग्रहत्वाद्युगपदुपलम्भ-  
घट्टरात् तेषां च विच्छेदाग्रहणात् महानिब शब्दो  
ऽवभाति तरुणान्तरालाग्रहणादिव महद्वनम् । यदा ते  
वायव्यवशाः सहसा विलम्बेन वा सद्युःभन्ते तदोपलम्भो  
दुतो विलम्बितो वा यदा स्वैपासुचारणे तास्वादीनां  
सद्वृत्तय भवति वा तदनुरोधेन वर्णोपलम्भिरपि मात्र-  
कालैव भवतीति हृक्षवर्णयवहारसिद्धिः । यदा पुन-  
विश्रुतत्वं वा तास्वादीनानेव सपद्यते तदा वर्णप्रतीते-  
रपि मात्राकारवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः । वृद्ध-  
व्यवहारे तदनुरोधेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रति-  
पादकरमप्याश्रीयते । न चैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषः,  
तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात् । अतो वर्णा-  
नुपुञ्चनित्यत्वे न कश्चिदोषः । आनुपूर्वीविशेषमाना  
वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात् । न च शब्दस्याभि-  
व्यक्तिरिति कथं तद्ग्रहणसंभवः । उपलब्धे हि  
परादिभावे तदनेन पूर्वानुभावादिहसहकारप्रयोगेन स  
एव अयमिति प्रत्यभिज्ञोदीयते । शब्दे पुनरुचरित-  
तिरोहिते पुनरुचरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति ।  
तथाऽऽह- 'नाचद्वयं तद्ग्रहणैषैव तस्संस्कारप्रयो-  
धनम् । तेन हेत्यन्तरोद्बुद्ध्यात् संस्कारात्  
तद्ग्रहणोदयः ॥' यद्वि दाय नियमस्तदुपलम्भ एव  
तस्संस्कारोद्देशोऽप्येति यतो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा ।  
संस्कारास्तरनियतोद्देशोऽप्येतेह इति कारणान्तरवचनो-  
द्बुद्ध्यात् संस्कारात् प्रथमतमगतमगमये एव शब्दे  
प्रत्यभिज्ञा भवित्युच्यते । ननु स एवायं नकारः [ ४. १६९ ]

इति प्रसिद्धसदृशः । न पुनर्मैदाग्रहणमिति । कथमेव निर्णयः ? दृष्टो हि शुक्तिश्रया मैदाग्रहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रथम इति तत्राह- ' यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिः सत्त्वतादिवत् । तदा प्रतीतिसंसिद्ध- सद्द्रव्यः केन वार्यते ॥ ' स्पष्टे हि शुक्तिः कारजतयो- र्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्भेदानवयोवात् अभेद- म्नीतिरिति वक्ष्यते । शब्दे तु प्रत्यक्षविदः प्रत्यु- धारणं भेदः कथं न विदः । ननु महत्त्वात्परवाण्या विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते । तैत्तदेवम् । महत्त्वात्परत्वे प्रती- यतोऽपि वर्णप्रतीते महत्त्वात्परत्वे एव भिन्ने अत्रमातो न वर्णम् । न वा अनुमानेनापि भेदोऽनगन्तुं शक्यते इति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावाद्- भिन्न एवायं भिन्नावमात्र इति साक्षात्प्रतीतिरल्लेनेवाव- स्थापितम् । ननु च तद्ब्रह्मजैनेगानुमानं निरस्तम्, भिन्ने चानुमानं तद्ग्रह इतीतरतराश्रयम् । तत्राह- ' अनुमाननिरासेन तद्ग्रहणं न स्थाप्यते । स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद् भ्रान्तिद्रव्याका निवार्यते ॥ ' भेदाग्रहणनिवर्तनेन भ्रान्तिरिति घट्टा का केरलानुमान- निवर्तनापनीयते प्रतीतिरसिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारण- न्तरभेदधने इति कथमितरेतयश्रयता । तनु विमिति तद्ग्रहणत्वात् ज्ञानाश्रयमपि भेदानुमानं न निष्क्रियते इत्यत आह- ' ज्ञानाश्रयं विना भासो विवर्ति- नोपपद्यते । भेदाद्यानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥ ' अत्रशक्तिर्ज्ञाना । एवंश्रावणो रूपावयवसंयोगज्ञातः । [ ट. १७० ] तद्विनाशो न विनरपति । तनु यतिरनुजतिरिति हि पटः तन्नु- विभागे विनाशो हरणे । प्रमा च दृष्टोद्गादि- पार्तिनी तैश्वरं रूपम् । न च द्रव्याभिन्ना रूपादयो द्रव्यं निरहस्य वन्ति । तेन तैजसाः परमाणुयो नियममभिभूतत्वाद् अनुपलभ्यमाना अपि प्रयच्छतो भावप्रमाणविवर्ति संनिधीयन्त्य इत्यङ्गीकरोष्यम् । तेषु च देवान्तरमनुमातेषु एतदाश्रयणीयम् । एतेषा संयोगा विपश्यते इति । विपदितेषु तेषु एतारभ्ये द्वन्द्वेऽपि नाशमुपैयुषि ज्ञाना ज्ञानान्तरमन्तरण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिवर्तना तु प्रथमिका भ्रान्तिः शुक्तिरजोशक्तिः

दृष्टवाद्युपपत्ता । ' विना तु शब्दभेदेन न किञ्चित्तो- पपद्यते । उक्तो न नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र संमतः ॥ ' प्रत्युधारणं भेदवर्तिरेकेणापि प्रयोजनान्- तरेषु लभ्यत्वादिर्न तयोपपद्यते तयोक्तमेव इत्यत्रविपश्चा प्रथमिज्ञा । ' सद्वस्तुकारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यत्वा । एतदेव हि नित्यत्वं ज्योमादिष्वपि संमतम् ॥ ' शब्दस्य प्रथम एव कारणता उभापितः । स च प्रत्यभिज्ञावलेन द्वितीयविदधैनेवमि यज्ञकला- गापादितः इति प्रथमदधनेऽपि असायमि यज्ञक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वानित्यः शब्दो गगनादेरिव, नाध्याऽनित्यमेति । ' एषा शास्त्रिकानाथेन शब्दनित्य- त्यसाधनी । प्रभाकरगुरोरेष्टया न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥ ' प्र. पक्षिका, पृ. १६१-१७०.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् ॥

क्रमिके तत्र दर्शनात् ॥ १११६१६ ॥

भाष्यम्— उक्तं नित्यः शब्दाधीनः सक्रम इति । तदनुपपद्यम्, शब्दस्थानित्यसत्त्वात् । विनष्टः शब्दः, पुनरस्य विपद्याणस्तथैव अकृतः सन्धो नोपपद्यते । न हि प्रथमश्रुतात् शब्दात् कश्चिद् ग्रह्यते । कथं पुनरनिगः शब्दः ? प्रथमादुत्तरत्वात् दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नान्तर्गम्येन श्रितव इति गम्यते । ननु अभि वन्त्याः एतम् । नेति द्रुमः । नदास्य पाग भि यज्ञतात् सत्त्वावे क्वचन प्रमाणमिति, संश्रामि- ष्यन्त्यते नाशत् ।

वृद्धती— ' वक्तं नित्यः शब्दाधीनोः संसन्धः इति, तदनुपपद्यन्म् ' इति ( भाष्यम् ) । केयमनुपपत्तिः ? इयमेव अनुपपत्तिः, अनित्ये शब्दे नित्यः शब्दाधीनोः संसन्धो नोपपद्यते इति । कथं तर्हि समताये ? ( अस्तु- अनित्यत्वा अपि न्यक्तेर्जात्या सह समतायसंश्रयः सक्रमः अपोष्येयः । तथा कित्वायाः कारनेः सह, अत्र- यैः सह अवयवित्वात्, गुणमिः सह सुगमनामिति । अयोत्तरम्— ) शुक्तिद्रव्योः अनुपपत्तिः । ( श्रुतु- दृष्टत्वात् विदयोः सत्त्वित्योः संसन्धस्य अपोष्येयसत्त्वानु- पत्तिः । अनुपपत्तिद्वयभेदे स्वकरवादयः । का पुनः सुत- विदिः ? दृष्टकाश्रयभित्तय दृष्टतामिति च । नापि

हि शब्देव्याधिता, नाप्यर्थेषु शब्दाः, अतस्ते पृथगा-  
श्रयाधिताः पृथगुक्तिमन्तश्च । ननु च मरुत् अनित्यः  
शब्द तथापि संस्रष्टस्यानीक्येवात्स्युत्पन्नयत्ने, शब्दत्वस्यैव  
विशेषनिमित्तिरस्य वाचकत्वं भवति, तेन नित्यत्वात्  
वाचकत्वं व्यपन्नमेवापीदयेत्यम् । तदाह- ) शब्दस्य  
च निरस्त ( स्थित्यतिशयपर्यवसि ) । ननु च गत्यादि  
अव्ययनिष्ठासति ( तेन गत्यादीन्येव वाचकानि भवन्तु,  
उपपन्नानि च गत्यादीनि, अनित्यत्वे गत्यतीना प्रत्यु-  
च्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतिगोत्यादिवत् ) न तत् ( यदि-  
दमुक्तं तत्र । इति - ) गत्य विशेषानुपलब्धे । ( तत्र  
हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्ध अभेद-  
ग्रहणं यथा गत्यादियु । यत्र पुनः भेदग्रहो नास्ति, तत्र  
भेदग्रहणनिरूपणः अन्वयानुबन्धपर्यवसि च्युतिरत्रतत्  
इति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः । यदि गत्य विशेषानुप-  
लब्धि ) कथं तर्हि चुक्रकारिकामनुष्येषु ( भेदप्रतीतिः ।  
यत्र एव चुक्रदिभेदेन भेदप्रतीतिः - ) अत एव स्वतो  
विशेषो नोपलभ्यते । चुक्रकारिकामनुष्येषु एव हि तत्र  
विशेषानुमानयते । तथा च लौकिकाः ' चुक्रोऽयं  
पटति ' , ' मनुष्योऽयं पटति ' इति विशेषानभिदधति,  
न पुनः ' अयं गविविशेषम्, अयं गविविशेषम् ' इति । तस्मा-  
त् नित्यता सिद्धयति संस्रष्टस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्व  
यत्नम् । तद्विदमाशेषपूर्वकमुच्यते ' कर्मके तत्र दर्श-  
नात् ' इति ।

ननु चैवं सति कृतकत्वेऽपि मरुत्स्यो नोपपद्यते ।  
( गमाधित्युः पृच्छति - ) तत्र, किम् ? ( आशेषा - )  
लौकिकव्यवहारोच्छेदः । ( समाधत्ता - ) पुनस्ततः  
किम् ? ( आशेषा - ) अनित्यप्रतिष्ठा नोपपद्यते ।  
लौकिकव्यवहारविशेषान् कृत्वा नित्यता प्रामोति ।  
( गमाधत्तेऽहर्दत्त - ) लौकिकव्यवहारविशेषान् अनित्यता  
या भूत्, निष्ठाऽऽपत्तेः किमापत्तम् ? ( आशेषा - )  
इदमाशेषान्, लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेव । ( गमाधत्ता - )  
कल्पनेन यदि प्रत्यक्षमित्त्वमपि ( भवति निष्ठा । सम्यो  
भोजनव्यवहारोऽपि इति । किंप्रियः पुनः सम्यो  
व्यवहारोऽपि ? न शब्दं शब्दविषयः तस्य मरुत्स्यस्य  
कल्पनव्यवहारोऽपि उपपद्यते । तत्र ह - ) यदि भाविष्यः

समयस्य अस्ति, सर्वानुपपत्त्यातिहरोऽयं समयः ।  
( अस्यार्थः - ) योऽयं प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्गेषु  
मेदाग्रहणनिबन्धनः अभेदप्रमः, तद्विषयः समयः । न च  
व्यवहारविशेषादः, अभिप्रायाविसर्वादात् । प्रमाणान्तरेण  
हि अर्थे प्रतीत्य तदप्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषाः भ्रान्त्या-  
रुद्वैतवान् शब्दान् समयकरणकालभाविताभिमानेन  
प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाभिमानेन तदभिप्रायान्त-  
र्भावमुत्तरेण अर्थे प्रतिपद्यते, इत्यभिप्रायायभिव्यक्तिरर्थ-  
सिद्धिः, तत्र च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः  
शब्देकनिबन्धनः इति न समयज्ञान हेतुः । तदाह - )  
तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं  
सिध्यति । तस्मात् नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य ।  
स चयप्रकारश्चः । ( ननु क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरु-  
पानपेक्षमेव अर्थेषु प्रामाण्यं किमिति न भवति ?  
यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीना स्वतः प्रामाण्यमित्य-  
शाह - ) इदमव्यवहारपूर्वकत्वात् सन्स्रष्टानस्य संबन्ध-  
ज्ञानपूर्वकत्वाच्चाधीयते । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षु-  
दीनामित्त्वमिति प्रामाण्यसिद्धिः, प्रथमभरणानुबन्धमात्रम् ।

' कर्मके तत्र दर्शनात् ' इति कृतकत्वं शब्दस्यो-  
च्यते । किमिदं कृतकत्वम् ? ( यदि सर्वशब्दानपि-  
कृत्य कृतकर कृत्विमत्वमुच्यते, तदा प्रकृतान्तरदर्शना-  
दिति भागासिद्धो हेतुः, समुद्रपोषादित्यभावात् । पक्षश्च  
प्रमाणान्तरविद्वदः । अपि अभिधानानामपि पक्षीत्य  
प्रयत्नजत्व साध्यते, तदा अनभिधायकानां कृतकता न  
साधिता स्यात् इति । उत्तर - ) पुरुषप्रपत्तेनोपपत्तिः  
( कृतकत्वमुच्यते ) ।

ननु अप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योपपत्तिर्दृष्टा यथा  
छन्दोऽपदेः ( छन्दोऽपदे ) । नाप्येव, अभिधानाधि-  
कारत्वं । न चैदमभिधान अप्रयत्नपूर्वक इत्यने । अतः  
क्रियानन्तरोपलब्धेः तथैवेत्यने इति मायामदे । कथं  
तर्हि मूलोपपत्तिरिति ? ( अत्र समाधि - ) अन्यत्रो-  
त्तिग्राहकयोः । अन्वये पुनः प्रयत्नानन्तरोपपत्तिः ।  
तस्मात् प्रयत्नानन्तरोपपत्तिरिति शक्यते  
यत्नम् । ननु इदमिति प्रयत्नान् ( छन्दस्य ) पूर्व-



मक्षिते प्रमाणम् । [ वृष्टति- ] विनिदमक्षि ( तत् प्रमाणम्, प्रदत्तांताम् । तदाह- ) सव्यमित् प्रत्यक्ष [ प्रमाणम् ] । ( समर्थिता आह- ) कथमत्र प्रत्यभि-  
 ज्ञानम् ! ( उचर- ) अन्यज्ञानरगमात् ( अन्यत्वाच-  
 यमपूर्वकं हि वयमिदंज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति ।  
 अन्यज्ञानरगमे तु भेदाग्रहणनियमन एव दसावसाय-  
 प्रभः । आक्षेपकः- ) अनित्यतावादिने वा किमन्यत्वे-  
 नावगतितिः ! ( समर्थकः- ) किमिति नास्ति ( अन्य-  
 त्वेनावगतिः ) प्रत्यक्षोत्पन्नयोः । ( प्रत्यक्षात् उच्यते च  
 व्यक्तं अन्यतम् ) । ( आक्षेपकः- ) विशेषाग्रहणात् ।  
 ( अन्यत्वं नावगम्यते इति । समर्थकः- ) किं विशेषा-  
 ग्रहणनियमनैव प्रत्यभिज्ञा ! ( आक्षेपकः- ) किं वा  
 मय्यते मजान् ! ( एवमेवैतस्यैः । समर्थकः- )  
 कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । ( आक्षेपकः- ) एतत्प्र-  
 ग्रहणे सतीदृश्यत्वे, आनुमानिक च कर्म इत्युक्तम् ।  
 ( समर्थकः- ) का यतीं जगत्पदेषु । ( जगदीनां तु  
 स्वरूप प्रयत्नेन यद्वाते, भेदश्च नावगम्यते, तेन तथापि  
 तर्हि भवतः प्रत्यभिज्ञाऽभिज्ञेताः । समर्थक एव आक्षेप-  
 कापराधमादाहृक्ते- ) निरपत्ते जगदीनां अनुमान-  
 विशेष इति चेत् । ( दूषयति- ) तुल्यमभिधानेऽपि  
 व्यत्यासादेः । ( उग्रहरति- ) तस्मान् विशेषाग्रहणेऽपि  
 अन्यथा, अन्यत्वे च सिद्धा प्रयत्नान्तरोपरत्वेः  
 प्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

अख्यानान्ताम् । ७ ॥

भाष्यम्— नो गत्यपि उच्यते मुहूर्तमपि उप-  
 लभामहे, अतो विनाहः ( शब्दः ) इत्यवगच्छामः । न  
 च सतीपलम्बते, अतुपरम्भकारणात् व्यवधानादीना-  
 मभावेऽपि अतुपरम्भनात् । न चासौ विपयमयाः,  
 आश्रयाविपयत्वात्, कर्णोच्छेदेऽपि अतुपरम्भनात् ।

बृहती— ननु च प्राणनोत्पत्तानामपि कालान्तरात्  
 स्याद्विहा नैव व्यवाहारात्तुपपत्तिः ( यदादीनां कारका-  
 णाम् । शब्दकस्यापि- ) उत्पन्नस्यापि चतुसादेः  
 स्यात्प्रातिकं ( पुरापरवत्त्वान्नेवैषं ) रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव  
 विद्यमाने । ( तथा चन्द्रादिपि आपकव्यमस्तु ) सद्य

( एतद्ब्रह्मदिपु ) नैतच्छब्दे, अख्यानान्ताम् ( उत्पत्ति-  
 माश्रयितव्यत्वात् ) ।

ननु चतुस्रः अख्यानत्वेऽपि रूपग्रहणरहितः नैव  
 विद्यमाने, तद्ब्रह्मदेऽपि इति चेत्, ( उचर- ) प्रत्युक्तं  
 प्रथमश्रवणानवगतैः ( सकृदग्रहणसापेक्षस्य प्रत्याशक-  
 त्वम्, न च तत् क्षणिकस्य भवती ) तस्मात् अख्यानान्ता  
 इत्यर्थं हेतुः श्रोतृचित्तकलनिष्ठावी सङ्ग्रहस्य । यदि  
 कालान्तरावसायिता स्यात्, स्यादपि न्यवहारात् शब्दा-  
 दर्शानवगतिः । अस्यापि च पुनः समस एव शरणं भवितु-  
 मर्हति इत्युक्तं ' अख्यानान्ताम् ' इति ।

सरोविशुद्ध्यात् । ८ ॥

भाष्यम्— अपि च ' शब्दं ब्रुह ' मा शब्द  
 कर्षीः ' इति न्यवहर्तव्यं प्रयुज्यते । न ते नूतनमागच्छन्ति  
 ' स एवायं शब्दः ' इति ।

बृहती— औपि कस्यचिदभिधानं अनुमेव न्यायमनु-  
 वर्तते । का अत्र न्यायानुपपत्तिः । तुल्यार्थता वरोतेः  
 ' शब्दं ब्रुह ' शब्दं मा कर्षीः ' शब्दकारो अत्र  
 माणनकः ' इति ( अशुक्तप्रादुर्भावात् कस्योच्यते । त  
 तुल्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे ) ।

सस्त्वान्तरे च यौगपद्यात् । ९ ॥

भाष्यम्— नानादेशेषु च युगवत् चन्द्रबुधलभाम-  
 नदे । तदेकस्य निरपराधानुपपत्तिसिद्धिः । अस्ति विशेषे  
 निस्तस्य नानैवत्वम् । कर्षाणां तु ब्रह्मता नानादेशेषु  
 किमभाषाणां उग्रपत्रते अनेकदेशसंभवः । तस्मादप्य-  
 नित्यः ।

बृहती— केयमनुपपत्तिः ( माश्रोत्ता ) । ( उचर- )  
 क्वमनुपपत्तिः, युगपदेकस्य ( देवत्वादेः ) अनेकरोप-  
 लम्बितं दृष्टम् । सतः किम् ? इदं सतो भवति, अन्यत्वं  
 ( एकस्मात् स्यात्तु युगपदेनेनोपलम्बि. अन्यत्वं साध-  
 यति ) । ननु च साधितमन्यत्वं ( अतः युगवत् ) ।  
 सत्य साधितम्, देहमन्यत्वं प्रदत्तैः । को लभः ?  
 न गच्छ कश्चित् । न चेत् कश्चित्, हेतुप्रवर्तनं किम् ?  
 कथं यथा भवतात् । किंतु अयमेवार्थो यदाह्यन्तमाधि-  
 यति । ( अनिश्चिन्तयेऽथमर्थः सिद्धान्तमाधिपदीति कस्य-  
 चित् भ्रान्तिः स्यात् ) तस्मात् वदन्ममतिपेययौग-

मारम्भ । नश्रुतुपन्यस्तस्य भ्रातृता गकथते वक्तुम् । अप्रदर्शिते च भ्रातृत्वे अपुनश्चतोऽयं भरति कस्य विगमन्दधिष । सर्पायं चेद् शास्त्र 'मन्दविषेणापि' इति दर्शित माप्यकारेण ।

'असति विरोधे नित्यस्य नानेकत्व' इति (माध्यम् । आक्षिपति—) निमिद् अक्षति विरोधे नित्यस्य नानेकत्व इति, 'असति विरोधे नानात्व नास्ति' इति गकथते तस्तु नित्यस्थानित्यस्य वा । नित्यग्रहण न त्रिदम् । यदि अनित्यस्य अस्त्यपि विरोधे नानात्व स्यात् युक्त वक्तुं 'नित्यस्य' इति । तस्मात् वर्णनीयोऽय ग्रहण । (उत्तर—) यणते तर्हि । गरादेरेकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सत । तस्मात् 'सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्' इत्यस्य अनेकान्यथासिद्धिरागङ्गिता । तस्येदमुत्तर 'असति विरोधे' इति । (पुनराक्षिपति—) किं गरादेर्विरोधो त्रिपत्ते ? तदपि हि एकमत्रिपिष्टम् । नहि अन्यच्छाब्देषु, अन्यथा बहुल्लेषे । (हेतुमर्थनरादिना हि तस्या एतमुच्यते, यदि नित्यत्वेन एकस्थानेकत्र दर्शनम्, तद्विरोधे सति गरादे, न च सन्दस्य विरोधोऽस्ति, तस्मान् नित्यत्वेन इदमनेकत्र दर्शनम्, किंतु तप्तशोत्पत्तत्वेनेति । एव च वदतस्तत्र अयमभिप्रायो लक्ष्यते 'गरादेर्विरोधो विपत्ते' इति । स चायमभिप्रायस्ते अनुपपन्न, गरादेरपि विरोधाभावात् । अयायमभिप्राय (ते)— 'अयमपि आश्रयविरोधे' (गोतरस्यपि विरोधो नास्ति । सति तु आश्रयविरोधे गोतरस्यापि विरोध इति । अयमपि तत्र अमिप्रायोऽयुक्त एव । यत्—) तत्रापि आश्रयस्वैगपदरम्, किं आयातमाश्रिय । (नक्षि आश्रयभेदेन आश्रयी भिपत्ते, अश्रयराश्रयो) तस्मात् नित्यस्यापि एकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अने (नित्यत्वेनापि एकस्थानेकत्रोपलब्धिर्दृष्टा) नाम्नात्वे युगपद्दर्शनं हेतु । अपेक्ष मन्त्रम्, नैव गरादेयुगपद्दर्शनं-मनेकत्र, भेदा एव हि तत्र अनेकदेशगतया घृष्टन्ते, न गो-रम्, इति (अनेक समर्थनरादिनोऽभिप्रायान्तरम्) इत्यने पूर्ववच्छोधनार्थं । सुपत्ति—) कथं तर्हि सर्वेणु 'गो गो.' इति वृद्धिः ? (समर्थनवार्थ आह—)

अत एव (सर्वत्र गौर्गौरिति सुद्धरेव) अनेकदेशत्व गोत्वस्य नास्ति । अन्यथा हि (यदि व्यक्तिगोत्वस्य देशत्वेन प्रतीयेत) 'इह गौरव, इह गोत्व' इति (प्रतीतिः) स्यात् । (आक्षिपति—) कथं तर्हि इह-प्रत्ययात् समवायः ? ('इहप्रत्ययात् समवायः' इति योऽय पदार्थविदामुद्गार स कथम् ? उत्तर—) एक द्रव्यपदार्थाभिप्राय तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् (एकद्रव्य-ध्यातो पदार्थश्चेति । एकद्रव्यपदार्थादान्देन कर्मपदार्थ उच्यते, कर्मपदार्थ एव एकद्रव्यः, एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्य एव, न द्रव्यपदार्थस्य युगपदार्थस्य वा) तस्मात् (अन्यथासिद्धयभावात्) हेतुत्वत्वे युगपद्दर्शनम् । 'असति विरोधे' इति च युक्त (माध्य अन्यथा-सिद्धिपरिहारार्थम्) । ननु च अनित्यस्यापि अयति विरोधे नैतन्नयम् (अतः किमर्थं 'नित्यस्य' इति । उत्तर—) वाद (असत्यपि विरोधे अनेकत्वमनित्यस्य) अस्ति ज्वालदियु, कार्यत्वात्वाविरोधः । नित्यस्य तु अकार्यत्वात् अनेकत्रविरोध इति युक्तो हेतु ('सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्' इति) ।

प्रकृतिविहृत्योश्च । १० ॥

भाष्यम्— अपि च 'दृश्यत्र' इत्यत्र 'इकारः प्रकृति, यकारो विहृति' इत्युपदिशन्ति । यद् विज्ञियते तत् अनित्यम् । इकारश्चादृश्यं च यकारस्त्योपलभ्यते । तेनापि तयो प्रकृतिविकारभावे लक्ष्यते ।

वृद्धी— प्रकृतिविकारभावात् च शब्दस्य शब्दशाः समन्ति । न चाय नित्यस्योपपत्ते । तस्मात् स्मृतिरपि (न्याकरण) पूर्वोक्तद्वयमनुयुजेत् । सादरमपि अनुयुज-मुपलभाभेदे इत्युपपन्नं कार्यत्वम् ।

वृद्धिश्च पूर्वमुन्नाऽस्य । ११ ॥

भाष्यम्— अपि च वृद्धिर्नकारपङ्क्तिर्नहम् शब्द अदो । ग ययभियगयो, वृद्धिर्न-ओच्चार्य-माश्रयत्वेनोत्पद्येत् । अपि मयामेदे, न्यामस्य एतेकेन कश्चिदप्यत्र विपत्ते. यत्रचयादय महानुप-लभ्यते ।

ब्रह्मती—कारणरूपद्वयनामाच्च कार्यत्वं मन्वामहे  
त्वात्वादीनामिव । तस्मात् अनुपलम्बमानावयवस्तथापि  
अवयवभूद्विरुमीयते, एतद्वैवाच्यं निदर्शनम् ।

समं तु तत्र दर्शनम् । १२ ॥

भाष्यम्—सुशब्दात् षडो विपरिवर्तते । बहुकं  
प्रयत्नात् उच्चरन्नाले दर्शनात् क्लृप्तोऽपमिति । यदि  
विरुद्धेन हेतुना दाम्बस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यमः  
नित्यप्रत्ययसात्त्वार्थात् प्रकल्पेनाभिव्यज्यते इति मति-  
ष्यति । यदि प्रागुच्यते अनभिपद्यते प्रयत्नेनाभि-  
व्यज्यते । तस्माद्बुधोः षडोः सममेतत् ।

ब्रह्मती—विनिर्दं सम दर्शनम् । इदं तु तत् समं  
दर्शनम्, कार्यं चार्थं च सुश्रो हेतुरिति । कथं ब्रह्मता ।  
सम्प्राप्तिक्रमः ( सत्यम् मृतं संन्यस्तम्, तत्र भवं  
संन्यासिकम् । ब्रह्मणमिव ब्रह्मे स्थापितम् ) । किमत्र  
संन्यासम् ? इदमत्र संन्यस्तम्, यदि यत्रचमिद्यत्रय-  
प्राप्ततां चक्षता इति ( यदि यत्रचमिद्यत्रयप्राप्तता  
सन्दस्य स्यात्, तदा प्रयत्नानुत्तरदर्शनं प्रयत्नस्य  
व्यभिच्यञ्जकतया भविष्यति, अथ यत्रचमिद्यत्रयश-  
प्राप्तता सन्दस्य न स्यात्, तदा प्रयत्नः सन्दस्य चारक  
एवेति ) । ननु कं तत् ( सप्तमिद्यत्रय प्रत्यक्षम् ) ।  
परिहृतं च चरत्यदिश्विव अनुमाने प्रत्यक्षिनि न  
शक्यते एकता वक्तुमिति । सत्यम् । यदि मेदप्रर-  
णित्यभवेत् प्रत्यक्षिता उच्येत, तद्ब्रह्मणित्यभवेत् सा  
इति प्रतिपादविषयः ( प्रतिपादविषयते ) । तस्मात्  
उच्यते ' समं तु तत्र दर्शनम् ' इति ।

मतः परमदर्शने विषयानामागतम् । १३ ॥

भाष्यम्—यत् अपर कारणमुक्तमुपरितोषस्त  
इति । अत्रापि यदि दाश्यामो नित्यतामस्य निरुप-  
पन्नो ततो नित्यप्रत्ययसात्त्वार्थात् इत्यद्विरुद्धम् वदावि-  
दुपलम्बं इत्यादिनिदुपलम्बस्य विधितं सन्-  
दिश्यामः । तत्र संयोगविभागस्यैव तत्र भवतीति  
संयोगविभागाद्येनाभिव्यक्तमिति वक्ष्यामः । उत्तरतोः  
संयोगविभागाद्ये भवते इति चेत् । नैतदेवम् । न  
ननु प्रामाणिकं संयोगविभागात् । यत्र दाम्बते दाम्-  
इति । न हि ते प्रत्यक्षाः इति । यदि दाम्ब संयोग-

विभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाशविषयदा-  
च्छब्दस्य, आकाशाद्येकत्वात् य एवानमत्र भोवाकाशः  
स एव दैमान्तेरेष्यतीति सुप्रसिद्धे । संयोगविभागैरभि-  
व्यक्तः पाठलिपुत्रेऽनुपलम्ब्येत ।

यत् पुनः कुर्वन्ति तस्य साम्यीयाः संयोगविभागा  
वाच्यभित्तनाद्वायुनेषु करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तानु-  
ष्वेष पटम् । तस्य पाठलिपुत्रेऽनुपलम्बो युक्तः,  
युगपत्वात्तेषाम् । यत्वाच्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न  
दोषः । दूरे सत्याः कर्णोद्युक्तस्य अनुपकारकः  
संयोगविभागास्तौन दूरे वक्तव्ये तेन नोपलम्बत इति ।  
नैतदेवम् । अत्रात्ताक्षोत्सयोगविभागाः क्षोत्रनोपकुर्युः  
सनिद्वेषविपटुद्वैदास्यो युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च  
युगपदुपलभ्येते । तस्मात् नाप्यता उपलुपन्ति । न  
चेदुपलुपन्ति तस्मादभिव्यक्तं दाम्बोऽप्यभवेत् संयोग-  
विभागाविति । नैतदेवम् । अभिव्यक्ते न हि प्रेरिता  
वाच्यः क्षितितानि वाच्यत्तराणि प्रतिपाद्यमानाः सर्वतो-  
दिक्कात् संयोगविभागानुत्वादेविति । वायुदेगमभिव्य-  
ज्यते । ते च वायोऽप्यस्यत्तरसंयोगविभागा नोप-  
लम्बन्ते । अनुपलम्ब्येते तेषु शब्द उच्यन्त्येते, नोप-  
लम्बन्ते । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुप-  
लम्ब्येते दाम्बः ।

ब्रह्मती—'सतः परमदर्शने विषयानामागतम् ' इति  
तत्रत् अनेकान्वित्तमदर्शनमपि इत्युक्तम् । ननु एतन्नोप-  
पद्यते ( गतः अदर्शनम् ) । नित्यस्वदर्शने चो हेतुः ।  
यदि पर विषयानामागतः ( रोऽपि अनुपलम्बः । समय-  
यते- ) अस्तु तर्हि । ( आक्षिपति- ) स एवमत्र  
दुर्भंगः । किमिति ( दुर्भंगः ? हेतुमाह- ) नित्यवैते  
हि अभिव्यक्त्यपरत्वं दाम्बस्य । एकश्च अथ दाम्बः एक-  
विषयश्च आकाशविषयतात् । प्राक्च चाप्य आकाश-  
मेव ( इति ) केव विषयानामागतिः ? तस्मात् एतदप्ये-  
वानुपलम्बिष्यतीत्या । केन चोक्तं न न्यायेति, सद्रूपेण  
तु इति सर्वेभ्योऽप्यभ्यास्यम् न्याय्या, अत्र एतेक  
' यदि शक्यमः ' इति ( दाम्ब- ) । ननु तस्यदप्ये  
अपि नात्र आकाशादिष्वन्यत्र आपयान समं ।  
किमिति ? पूर्वदाम्बविषयत्वं । किं च दाम्बः ? अत्रागा-

मिन्द्रियम्, तथैकम् । तस्मात् सयोगविमामयोऽभि  
 वदयन्ते सत्यपि सर्वगन्धाना यथैव उदलन्धि  
 प्राप्नोति ( सर्वे हि शब्दा समानदेशा, तैकामि यत्तौ  
 यत्रामि यत्ति स्यात् घटादिवत् । चोदयति- ) युक्तं  
 तावत् सर्वग्राहणम् । सर्वगन्धाना तु न युक्तम्, कारण-  
 यत् अभि यवज्ञायतात् । ( यथा कारणाना भिन्न-  
 त्वात् कश्चित् शब्द येनचित् नियते, तथा कश्चित्  
 शब्द न्नचित् अभि य वते ) । सर्वश्रोत्रलन्धि कार्यपक्षे  
 ऽपि तु यैव । ( सर्वेन्द्रियवतिन एव शब्दस्योत्पत्ते )  
 यथ उभयो ( समो ) दाप, १ तमेऽश्लोको भवति  
 इति । परिहृत इदं दूषणम्, कारकामि यज्ञकयो  
 विशेषाभिधानेन विना नैव चोद्येत् नित्यत्वत्वादिन ।  
 ( पूर्वपक्षी- ) अयमस्ति विशेषः । अभि यत्ति  
 शब्दस्य, इन्द्रियस्य वा स्यात् । तत्र शब्दाभिप्रेक्तौ  
 त्वान्त् एकविपयत्वात् सर्वशब्दानां घटादीनामिव एक-  
 निपयत्वा नाभियत्तित्त्वेण शक्यते वक्तुम्,  
 अदृष्टत्वात् प्रसिद्धानामभियज्ञकाना प्रदीपादीनाम् ।  
 कारणाना तु कार्यदर्शनात् शक्यमनुमान शक्ते । ननु  
 अभियज्ञकानामपि अभि यत्तित्त्वंनादेव अनुमान  
 युक्तं शक्यते । ( यथा कार्यविशेषदर्शनात् कारणानां  
 विशिष्टविपयत्वव्युत्पत्ताम्, तथाऽभियज्ञकानामपि  
 विशिष्टशब्दाभि यत्तित्त्वंनात् भवत्येव विशिष्टशक्य-  
 मानम् । पूर्वपक्षी- ) न कार्यपक्षे प्रतिरुद्धता सम्भवति ।  
 ( वृत्तनि- ) नो वा विशेषः ? ( कार्यत्वाभि यत्तित्त्वं  
 पक्षो ) विशेषमाह- ) प्रसिद्धेषु कारणेषु दर्शनात्,  
 अभि यवज्ञकेषु कार्यदर्शनात् दृष्टानुगुणं चानुमानम्,  
 ( न्यायम् ) न दृष्टविशेषः । ननु च एकविपयत्वे विशेषः,  
 विपयवर्तते तु विशेषकथा विद्महे । सत्यम् । विपय-  
 न्तनैकान् दुर्बला । न दुर्बला, भौतमाकाशभियम्पुव-  
 यन्ताम् । अभि य चाकाशम्, सर्वशब्दाश्च भोवविपया,  
 तन्नादेकविपयान्, विपयैकपक्ष दृष्टविशेषः । किमिदं  
 प्रत्यते, तदिदमवतिव ' सर्वे दृष्टं चित् चान्यपि '  
 इति, अभि यवज्ञतेविपयो विरूपवते, न पुन शब्दस्य,  
 आदशात् प्रदीपादि विपयत्त्वेण ( तेन प्रदीपादिभि  
 सर्वमभियवज्ञते, सर्वश्रोत्रमार्गेषु कश्चिदेव नुद

इति ) । तस्मात् प्रदीपादिविशेषात् शब्दे अभि यवज्ञ  
 कानुमानविशेषो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । ( शब्दे  
 यदभि यज्ञकानुमानम्, न तस्य दृष्टविशेष शक्यते  
 वक्तुम् ) । तस्मात् तदग्रहणनिवृत्तन अनुमान दुर्नि-  
 वारम् । अत अदर्शनमिदानीं अनेकान्तिकमित्युक्तम् ।  
 ( नासत्त्वेनैव दर्शनं किन्तु अनभिप्रेक्तत्वापि घटते एवेति ।  
 पूर्वपक्षी- ) ननु च श्रोत्रविपयमेवमभियत्तित्त्वं शब्द-  
 विपया । ' अभि यवक्त हि श्रोत्र शब्द एङ्कति ' इत्येताव  
 दभि यवज्ञके शक्यमनुमानम्, न पुन ' अनु शब्द, अनु  
 न ' इत्यस्यैवार्थाभिप्रेक्तत्वानाम् । अयमेव च रादात्  
 ( भवता मीमांसकाना यदुत ' श्रोत्रसंस्कार ' इति ) ।  
 स चामनुमानविशेषात्तुक्तम् । सत्यम् । प्रसिद्धानु-  
 मानवाचनमयुक्तम्, ( परत् ) प्रतिद्वयप्रत्यवाचनम-  
 प्ययुक्तमेव । सप्रयमिज्ञ च प्रत्यक्ष आत्मनि सामाया  
 दिपु च स्थितम्, उभयोरवाप्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्य  
 विद्वे एकस्य वाचनम् । अनुमानात् प्रत्यक्षं वलीय-  
 इति नैयायिका ( तेन प्रत्यभिज्ञावलेन अभि यवक्त  
 वैधर्म्यानुमानं वाच्यते ) ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक्, ( इतर आह- )  
 अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टा । ( ननु वादी- ) न मूढ  
 अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नास्तीति, किन्तु अत्र वेदाग्रहणात्  
 तद्वृद्धिरतस्मान्नि भवति, सम्भावितभ्रममिति प्रत्यक्ष  
 मेव दुर्बलं मायाप्रदे । अन्यैव प्रकृतिताप्रकृतितभ्रम  
 कारणतया उक्तं ' यायविद्धि ' भवति वै प्रत्यक्षादपि  
 अनुमानं बर्णीय ' इति । ( वृत्तनि- ) किं निर्वाच-  
 कारणतुल्यत्वेव अत्रोक्तवत्सा ( निर्वाचा चातो कारणतुल्यता  
 चेति ? ननु वादी- ) किं जान यन्पुवत्सा ? ( इतर  
 आह- ) ननु च विपयवाभावात् नैरास्तितया उच्य  
 सिपु शक्यते ( नहि साक्षात् वेदशता शब्दे विवते,  
 यत्र विपयं भवेत् । पूर्वपक्षी- ) किं विपयं एव  
 निष्कारते तेषु ? कारणशेषोऽपि अस्मीचीतेतुतवा  
 न्न वत् एव ( तेन विपयवाभावेऽपि कारणशेषात्  
 निष्कारं भवति ) । ( इतर आह- ) ननु च कारणशेष  
 प्रकृतनेऽप्यनुमानतया उक्तं । ( पूर्वपक्षी- ) कोऽप  
 प्रवृत्ता नाम, कोऽपि अत्र नास्तीत्युच्यते । ( इतर

आह—) मयमेवैषी प्रवक्तुः, अन्येन विषयवात्  
 वारणयोगेन निश्चय तद्व्यभिचारविषयैव एतद्व्यतिरेक्यं विर-  
 त्येव इति, तदन्वयन विज्ञानमिति, ज्ञाते च तस्मिन् अस्त्यपि  
 विषयैव 'अन्तर्निदि' इत्यप्यत्रस्ती, ( स एवाह— )  
 विषय एवभूतमस्ति ? ( वाचस्पत्यये जाते, मिथामाये  
 ऽवगतौ, किं निरन्वयनिदि मिथ्यात्वं इति विशयव्यापनः  
 कारणदोषतद्वाचनमवितया तापैव तत्र कारणता  
 निश्चितेति । निश्चिते च तस्मिन् यन्मपि वाचस्पत्ययो  
 नास्ति तन्मपि मिथ्यात्वहेतुकारणदोषज्ञानेन मिथ्यात्व-  
 मन्वयनस्ती । तदेवसिष्ये किमत्र अस्ति ? यावत्ता  
 नास्त्येव, वाचस्पत्ये कदाचिद्व्यतिरेक्यत्वं इति । पूर्वं-  
 पत्नी—) चादमसि मेदावहणम् । मेदावहणनिश्चयन  
 एव श्रुतिक्रमद्विपु रजवप्रमः । एवमत्रापि ( गन्धे-  
 ऽपि ) मेदावहणनिश्चयन एव कालादिविषय तद्व्यप्रमः ।  
 तस्मात् सुपुत्रं गन्धे एव तद्व्यप्रमं भावितरिति  
 ( पूर्वंपत्नी एवाह— ) यस्य तावत् विपरीतकारणमर्थे  
 शागमुदरस्योते कदाचित्, तस्य युक्तं वर्तन् 'विषयता-  
 मातात् नाय प्रम' इति । यस्य पुनः अग्रहणनिश्चयन  
 एव विषयत्व, तस्य पुनः का शक्तिर्वर्तन् अनुमान-  
 विरोधे तन्नि ज्ञानादिविषयमन् ? ननु चाग्रहणमपि  
 पुनर्महणादवज्ञीयते । न चान कस्यापिद्वयस्याश मेदस्य  
 ग्रहणासि लोपनिधकस्फटिकमोरित । ( उदरगोषधानेन  
 स्फटिक- पदप्रयोगविरोधात् लोपनिधकत्वात् मेदेन न  
 एवाते, स्वपत्न्यापयोगे तु शक्यते, तथैह नास्ति । तस्मात्  
 कथं मेदाग्रहणमेतदिति कल्पते ? पूर्वंपत्नी—) एतन्न-  
 द्विपु कथम् ? ( तथापि मेदग्रहः प्रयत्नेन नास्ति । इतर  
 आह— ) अनुमानात् मेदावहणितरिति चेत्, ( पूर्वंपत्नी— )  
 तत्तुल्यमत्रापि ( अनुमानानाम् ) । तस्मात् शब्दनिश्चय  
 स्यात्तन्निश्चय प्रत्यक्ष आशास्यस्यार्थे मीमांसकानाम् ।  
 यदप्युक्तमन्यैः, ' त्वत्वेऽपि संस्कार्ये संस्कारमेवात्  
 शक्तिर्यादप्युक्तमन्येते इति यथा मण्डूक्ययथा अत्राशा  
 यदास्तुत्यादिन पर्यवसि' इति, तदिदमत्राशयविसृम्भ  
 तम् । संस्कार्ये हि नाम स मयति, सः स्वकार्ये शक्ति-  
 मुपजनयति । न चैतदित्येवस्य कार्यम्, यदिदमप्यार्थ-  
 ग्रहणम्, अग्रहणनिश्चयमेव तदिति प्रतिपादितम् । ( न

मण्डूकरशास्त्रं नेतस्वकारः, किन्तु शक्तिप्रतिष्ठा-वक्तव्येव ।  
 अत एव यंशावहारव्यापत्तीभिः, उरगाकारस्य सारणमिति  
 स्मृतिप्रयोगे दक्षितम् ) । तस्मात्मेदेऽपि संस्कार्यस्य  
 उस्वकारान्वयेन कार्यान्वयनं ज्ञापके न विद्यते इत्यन्वत्  
 किंचिदुपदर्शनीयम् । यथा मण्डूकरशास्त्रेऽपि अन्यथा-  
 ऽप्यिच्छावशते मुन्यमिति, किमुक्तं मयि ? ( दूयपत्नी— )  
 आशेऽवगुपरागो दृष्टः, युक्तश्च (अभ्युपगमः), अभि-  
 व्यञ्जकस्यापि विषयवत्त्वं ( विषयकत्वात् ) । इह पुनः  
 भोगमाश्रयम्, सयोगविमगात्तपि । अत इदमपि आश्रय-  
 विवृतिमन्मतेः । तस्मात् ' शब्दोः निष्पः' इति शब्द-  
 यैव प्रतिपत्तयम्, शब्दाद्यस्यशब्दादेष्वप्येवैदिदिता मा  
 भूदिति । यदिति न धर्मसास्त्रकरे ' स साधुनिर्दि-  
 त्वाथो नास्तिनो वेदनिद्वयः' इति । ( एत एव शब्दस्य  
 नित्यता वक्तुं न शक्यते— ) तस्मादिदप्रथमवैयन  
 शरयम्, न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकमन्येवैव शक्यते  
 युक्तितो वक्तुम् । कल्पना ( कल्पनात् शिच् । लोः )  
 कल्पयन् त्वया वेदत्वशरकमयेनानिदाना प्रवृत्तया  
 इति ) यथादिदिनिर्मुक्तमपिहैतन्न कस्याऽप्यिच्छि-  
 चेतस मयन्तं क्वचनं मुनिपरम्, आश्रीयता वा सुगुरो-  
 र्दशानम् । व्यनह्यारमानमेवैदं वेदनयामिदित्तं प्रथमम् ।  
 प्रकैलोऽक्यानादिद्वयं सुप्रतिबन्धन ( सुप्रयुक्तं ) अनु-  
 भाव्यमानमिति । इदमेव ( सुगुरोः वचन ) सुक्तं  
 मन्यामदे, नहि दृष्टे समरति अदृष्टकल्पना न्याया ।  
 दृष्टक्षयप्रथमैः यत् ' प्रायैः कल्पय उपनीयते ' इति ।  
 तथा च सिद्धमागम्यादिनामपि हेतुदसंनान्नमागम्य  
 ' युवहसिनो दानमाचरन्ति ' इत्येवमपिपु । सर्वतो वा  
 सप्रत्यमित्तस्य प्रत्यक्षत्व शब्दो विषय इति यत् ।  
 ( समाधाता— ) कथं पुनःप्रतिवेदितवानुमानात् शक्यते  
 अन्यत्वमवगन्तुम् । ( आश्रीयत— ) ननु चानुमानादि-  
 त्युक्तम् । ( समाधाता— ) किं तदनुमानम् ? अतभि-  
 व्यञ्जकरूपमप्यम् । ( आश्रीयत— ) ननु अभिव्यञ्जकाना-  
 मनेनविषया शक्तिर्दृष्टा ( ये अभिव्यञ्जकस्योपयामनेन  
 विषया शक्ति यथा दीपस्य, अभिव्यञ्जकज्ञेयं च संश्लेष-  
 विभागो भवतः इति । समाधाता— ) ननु वेदनमि-  
 व्यञ्जकविषयमनुमानम्, कथमन्यविषयमनुमानं अन्य-

विपमयात्रच्छित्तौ हेतुः ? श्रोतस्य हि अभिव्यञ्जक-  
संस्कारे निरुणद्धि, न पुनः शब्दस्याप्यत्रमवगमयति ।  
( आशेषा- ) ननु चोक्तम्, न केतु संयोगविभागाः  
श्रोत्रस्य शब्दग्रहणसमये संस्कारमापादयन्ति, शब्दस्थो-  
त्पादका प्राप्नुवुः ( भवेयुः ), उतपचो चान्यत्रमिति ।  
( समाधाता- ) कथमन्यप्रतिषेधः अन्यस्थोत्पत्तिम-  
गमयति ? ( आशेषा- ) अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः ।  
( एकदेशी- ) न चेत् सस्काराः सत्कुर्युः, नि-  
न्यत् अतः शब्दोत्पत्तेः ( कुर्युः ) ? ( समाधाता- )  
किं यस्य सस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकः, भवि-  
तयम् ? ( आशेषा- ) न चेदुत्पादः, निर्यापार एव  
स्यात्, अन्यायता वा संयोगविभागयोश्चलत्वा । ( स  
च सस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे शब्दोत्पत्तिविषय एव । समा-  
धाता- ) सत्यम्, यदपीः तत्र मन्नु उत्पादकाः  
संस्कारका वा ( न पुनः शब्दे, तदर्थत्वाभावात् । किम-  
र्थता तर्हि संयोगविभागयोः, नग्राह- ) परप्रतिदत्व-  
यंता च सिद्धा । ( परः शब्द प्रतिपद्यता इति )  
तत् तयोः ( उल्लाङ्कर-संस्कारकत्वयोः ) यदिष्टं  
तत् परिकल्प्यताम्, विपयान्तरे ( शब्दे ) पुनः संवधा-  
भावात् किमास्यदं कल्पनायाः ? ( समाधाता- )  
तस्मादन्यत्वे हेतुता संयोगविभागयोः कथमि-  
नैवाधिकं मन्यन्ते ? ( आशेषा- ) एव मन्यन्ते, न  
चेत् श्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्ये प्रतिपत्तामहे ।  
( समाधाता- ) किं कार्यतत्त्वादर्थम् ? ( येनैव प्रवर्तयि ?  
आशेषा- ) ओम् इत्युच्यते । ( समाधाता- ) सिद्ध  
तर्हि कार्ये श्रोत्रे, न संयोगविभागाः शब्दार्था इति  
मन्यन्ते शब्दविदः । ( आशेषा- ) ननु च कार्यदर्श-  
नात् न युक्तं यत् शब्दविदाम् । ( समाधाता- )  
कार्यदर्शनमेव नास्तीति युज्यते, शब्दे तद्ग्रहणात् ।  
( ' शब्दे कार्ये निगद्यते ' इत्येवमेव नास्ति इति  
युज्यते शब्दविदः । आशेषा- यदि शब्दस्थोत्पत्ति न  
कुर्वन्ति- ) किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः ? ( समा-  
धाता- ) श्रोत्रसंस्कारमिति म्रमः । ( आशेषा- ) ननु  
च अन्यैः संस्कारैः वेदलक्षणमत्र नोपपद्यते इत्युक्तम् ।  
( समाधाता- ) अनुमानात् कार्यामानं मन्यते भवान्,

यप तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः, प्रत्यक्षानुमानयोश्च  
प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम् । ( श्रोत्रे कार्ये न भवति इत्य-  
भियस्यकसामान्यानुमानात् भवान् मन्यते, श्रोत्रे च  
कार्याभावमनुमानेनासाम्य शब्दे तद्ग्रहणमाधुनिकी  
कल्पयति । यत्र तु सप्रत्यक्षिज्ञानात् प्रत्यक्षान् शब्दस्यैकता  
प्रतिपद्यमाना उपत्तिमनिच्छन्तः श्रोत्रसंस्कार अभि-  
व्यञ्जकसामान्यानुमानानसक्तसकलोपलम्भनापेन नियत-  
शब्दविषयं कल्पयामः । एवं च एतदीयं शब्दोत्पत्त्यनु-  
मान अवुमानान्तरपूर्वकम्, अस्मदीयं तु प्रत्यक्षपूर्वं  
नियतशब्दविषयश्रोत्राभि यत्किंकल्पनं प्रत्यक्षानुमानयोश्च  
श्रीमप्युच्यतया प्रत्यक्षं बलीय इति सकलवादिनां  
सिद्धम् । अनुमाने तु संव्यथासिद्धग्रहणस्मरणपक्षधर्मता-  
ऽध्यवसानलक्षणा सामग्री बहुतरपिलम्भस्यपादनीयं,  
प्रथमे तु नापर्यन्तरपरिग्रहस्य प्रथमं काचिदस्ति इति  
श्रीमतरपर्युत्तानुमानइतेनैव वस्तुनिर्णयः इति युक्तं  
तद्ग्रहणे मति नियतविषयविभक्तिजनकत्वं संयोग  
विभागयोः । आशेषा- ) ननु चाग्रहणं भ्रमहेतु-  
रित्युक्तं ज्वालादीनामिदं ( यदि तद्ग्रहणमेवेदं सिद्ध  
स्यात्, तदा तद्ग्रहणमापि अनुमानं बलीयं भवेत्,  
यावता यथा ज्वालादिषु भिन्नेष्वपि मेदाग्रहणमात्रात्  
तद्ग्रहणं भ्रमः, तथाऽयमपि तद्ग्रहणं भ्रमं प्रवेति  
कथमेतत्पूर्वकमनुमानं बलीय इति । समाधाता- )  
इह तु अग्रहणमेवासिद्धम् । ( नात्र मेदाग्रहणमेतदिति  
निश्चितम् । आशेषा साम्यावादानाभिप्रायेणह- ) तत्र  
कथम् ? ( ज्वालादिषु कथमग्रहणसिद्धिः ? समाधाता- )  
कार्यानुमानात् ( प्रभावितितिलक्षणात् कार्यात् ज्वाला-  
दिषु मेदानुमानात् मेदाग्रहणं सिद्धम् ) । इह पुनस्तत्  
( कार्ये मेदानुमानहेतुभूत ) अद्यापि न सिध्यति, न  
चासिद्धं सिद्धौ ( शब्दे मेदाग्रहणसिद्धौ ) पर्याप्तम् ।  
प्रत्यक्षं चान्यपक्षस्यात् सिद्धम् । ( आशेषा- ) अत-  
माने वा काऽपेक्षा ? ( न काचिदित्यर्थः । समा-  
धाता- ) इयमेवापेक्षा, सिद्धेऽनुमाने कार्यम्, कार्ये च  
सत्यनुमानमिति । न पुनरेव प्रत्यक्षं तद्ग्रहणपक्षम्,  
प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणम् । किंच संयोगविभागी श्रोत्रा-  
र्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । कुतोऽन्यतः ? उक्तं ' दर्शनस्य

पापधेरात् ' ( १।१।१८ ) इति श्लोकः ( दर्शनस्यो कारणस्य धोतुगणस्यप्रतिपक्षधेरात् धोतुर्धेनौ कार्पे न्यस्य तत्र श्रोत्रि कार्पाणमनात् धोने कार्पे युक्तम् ) । तस्मात् तादृशेति यथा समरति तथा कार्पे कल्पनीयम् ( तत्र श्रोत्रधेनोमनात् धोने एव युक्तम् ) । न कार्पेवस्तावत्तन्म, अन्यतोऽन्यगमादिपुक्तम् ( अन्यतः कार्पेस्य शब्दधेतिनोऽन्यगमनात् इत्युक्त्वा ' शब्दे तादृशद्वयत् ' इति ) । तस्मात्तत्र ज्ञानदीनामिन् प्रमाणमस्ति । तस्मात् ' यत्नः परमदर्शनम् ' इति युक्तमनेनानिबन्धम् । ( आधेना- यदि धोने कार्पम् ) कथं तर्हि एकविधैवाभिधायित्वा शक्यते यक्तुम् ? ( समावृत्ते- ) कार्पेदर्शनात् युक्तान् अदृष्टस्य स्वतन्त्रा ( प्रतिनियततत्तच्छब्दाभिधायित्वादर्शनात् युक्तमन्यत्र अदृष्टस्य प्रतिनियतोपलम्भकामर्थस्य कल्पनम् ) । अतो दृष्टस्य दृष्ट्यदृष्टस्य नापद्यते न्यायः । कार्पाणतर्दशनात् कार्पाण्यत्वात्कल्पना न्यायैव ।

' उत्तरतोः सयोगविभागोः ' इति ( भाष्यम् ) । को तौ सयोगविभागौ अभिवेदो ? ( उत्तर- ) ताव्यादीनामिति नूनः । कुत्र एतत् ? ( उत्तर- भाष्ये- ) उत्तरतोरिति श्रयणात्, वापरीयानामुपचिः उत्तरतिश्च अनुयेषा । ( प्रच्छति- ) ' न नूनं उत्तरमस्ति ' इति ( भाष्यस्य ) कोऽभिप्रायः ? ( उत्तर- ) वापरीयान् सयोगविभागान् मनासि दृष्ट्वा कार्पेसमभिधायित्वात् इत्युच्यते ' नहि ते प्रत्यक्षाः ' इति ( भाष्येण ) स्पष्टीकृतम् । ( ताव्यादीनां तु सयोगविभागौ प्रत्यक्षादेव इति तत्रभिप्रायेण ' नहि ते सयोगविभागाः प्रत्यक्षाः ' इति वचनं नैव पठ्यते । अतो वापरीयानामभिधायैव परिहारः । आधिरति- ) यत्रैवं इदानीमुत्तरपक्षो नोत्पद्यते ' अत्रात्रादिपक्षस्यैव एकसाक्षात्कारस्य ' इति । कथं नोत्पद्यते ? ( उत्तर- ) वापरीयानामभिधायकत्वे कार्पेवति इत् ' यत्नं वै तन्नेतरेण्यथा मजितायम् ' इत्येवं नोत्पद्यते । अथ अयमभिप्रायः ( समावृत्तः ) अभिधायित्वात् नैव कार्पाणिनाः दृष्ट्या भवन्ति । किं तर्हि ? आवादात्मा एव । येषां पुनः विषयते, तेषां वापरीयाः सयोगविभागो अयमभिधायित्वात् प्रतिपद्यते, तदेव

( वापुर्धेनौ ) समरतिपरण मरति । यत्रैव ( समवाधि- ) कारण तत्रैव कार्पाणतद्विरिति युक्तम् । ( समाधातुरभिप्राय दूयकति- ) एतन्मभि निर्जाते वापरीयसयोगविभागवोरभिधायित्वात्कारणत्वे यत्रैवाभिधायकत्वे तत्रैवमभिधायिकः यथा यत्रैव कारणं तत्रैव कार्पम् । ( आधेतेव समाधातुरस्यामाहान्तादुपलक्षित- ) अथेतन्मन्वते, यत्नं एतत्तदुक्तं ( कारणदेशोपलम्भत्वं ) ताभिधायकत्वं इति । ( उपधितं दूयकति- ) तदुक्तम् । अभिधायकमपि कार्पेवैव, अभिधायक्यं तु पूर्वोत्तरस्य, अतो यत्रैवा अभिधायिकः, तत्रैवोपलक्षितरिति युक्त्य उभयोरपि पक्षयोः । तस्मात् व्याख्येयोऽयं ( भाष्य- ) धन्यः । ( समावृत्ते- ) अविशेषमात्रे देवानामिष, कार्पे हि कारणदेशं मरति, अत्रापि पुनर्न पक्षेऽप्युच्यते । तस्मात् अभिधायिकमंत्रेण अभिधायक्यदृष्ट्या, अभिधायक्यं तु किमिति तदेवम् ? अत्रात्रयत्वात् अभिधायक्यत्वं । तदेवस्य ( च ) अभिधायक्यताभिमतदृष्ट्यदृष्टस्य वैकरणात् आवादास्य सर्वैर्महान् प्राप्नोति अज्ञातैश्चपि वापरीयसयोगविभागेषु, सर्वेषुनैव एकसाक्षात् यतः । ( आक्षेपं परिहरति- ) यत्रं यथा मयानात्, यदि शब्दस्याभिधायित्वात् मयोगविभागाः स्युः । श्रयस्य तु अभिधायक्यता, श्रयस्य च श्रोत्रदेशतय । ननु आवादा मेव श्रयम्, तत्राभ्यन्तरे इति तुल्यं शब्दभिधायक्यता । तद्वन्ते । नच सर्वत्रावादायैवम् । किं तस्य धोत्रभाजः श्रोत्रदेश एव, सर्वमभिधायक्यत्वेन कल्पनात्, कत्रो मोगायनरासेन शरीरदेशे एव सर्वत्रात् न तुल्यता ( शब्दभिधायक्यता ) । तस्मात् उत्तरमपि अभिधायक्यता यत्र न सर्वैरुपलक्षितः । ( भाष्यमनुव्रति- ) नैवेदेकम्, अज्ञातक्षेत्रपक्षेऽपि संनिष्टयदृष्ट्यदृष्ट्यादिविधौ युगपत् शब्दमुक्तस्येयाताम् ' इति । ( भाष्यसाधिरति- ) ननु श्रोत्रधेनोऽप्यपक्षे ' दृष्टस्य श्रोत्रं न संक्षिप्यते ' इति वदता प्रतीतेरव सहासः इत्युक्तम् । अथवा च प्राप्ते दूर-संनिष्टयदृष्ट्यदृष्ट्य एव न पठ्यते, ( इति ) विमिद ' अज्ञातक्षेत्रपक्षेऽपि ' इति ( उक्त भाष्ये ), अज्ञातक्षेत्रेण नास्ति ' दूरं स्यात् ' इत्यभिधानात् । तस्मान्न विदुः क्वमिदं भाष्यं आयातम् ? ( समावृत्ते- ) एतन्निर्दिश-

यात्, श्रोत्रसंस्काररक्षे सवगतवात् शब्दस्य यावति कार्यस्य संस्कार, तावति युगपद् ग्रहणं प्राप्नोति । कोऽभिप्राय ! ( एकग्रन्थेनाह— ) ननु च वायवीया संयोगविभागा मैत्राक्षस्य श्रोत्र संस्कर्तुं क्षमा ( प्रातिश्च क्रमेणैव, तेन क्रमेण उपलब्धिर्भवति । उत्तरमाह— ) नहि संयोगविभागे संयोगविभागान्तर आरम्भते इति शक्यते वक्तुम्, उभयप्रसङ्गात् । नहि एकस्मिन् कार्ये कारणद्वयत्वपना घटते । कार्यं हि कारणमनगमयति, न पुन कथातरमपि । तस्मात् उत्पत्तिपथे एवैतदुपपद्यते यावद्देग संयोगविभागा कार्यमारभते इति, न पुन अभिप्रायिकपक्षेऽपि । ( शब्देत्युत्पत्तिपथे एव एतत् सनिष्ठाविप्रकृष्टाना क्रमेणोपलम्भानुपपद्यते । यस्मात्सुवृत्तिपथे एव संयोगविभागा यावद्देग शब्दलक्षण कार्यमारभते । तेन क्रमेणोपलम्भान् शब्द क्रमेणोपलम्भते ) । ननु कार्यपक्षेऽपि कार्यतरत्वपना नैव घटते । ख्यं न घटते, कार्यारोपत्वविस्तु प्रवक्ष्येत्, दूरत्ववर्गीयस्यै क्रमेणोपलम्भे ( तेन कार्यं तरदसंतात् कारणात्तरत्वपना न्याय्या ) । ननु चाभिप्रायिकावपि तुल्यम् ( अभिप्रायिकतरत्वपनात् अभिप्रायिकतरत्वपनोपपत्तेः ) । न तुल्यम्, नहि अभिप्रायिक अभिप्रायिकतरत्वपनात्, कार्यस्य तु कार्यतरत्वपने न कश्चिद्विरोधः । भवति हि आवेक्षिक कार्यं कारणं च ( मूलकारणापेक्षया कार्यम्, स्वरीयकारणापेक्षया कारणं च ), न पुन अभिप्रायिक अभिप्रायिक इति ( तेन आत्मा संयोगविभागा शब्दमारभते, तदारम्भा शब्दा शब्दात्तरम्, न चाभिप्रायिक अभिप्रायिकतरत्वपनात् ) । तस्मात् दूरत्ववर्गीयस्यैयुगापदेव शब्दग्रहणं यावति ग्रहणम् । तस्मात् युगोऽप्यग्रासेव ( अत्रात्राश्रयदुपपत्ति इति ) । उद्योतरय उद्योतात्तरापथ इति चात्रिभ्यो मायितमेतत् ( नहि आनेत्रस्य आनेकारणत्वेभावात् प्रमाणमपि, यत् पुन शैवाद्यालोकाश्च नायनरसिमापत्तयम्, तन् उद्योतयो, अभिप्रायिकी । उद्योतयि योऽप्युद्योतयन् हि अभिप्रायिक, उद्योतयन्ते तावत्पि ) । तस्मात् वायवीया संयोगविभागो शब्दमारभते ।

औद्युक्तयो ( वैशेषिकीयो ) वा भवतु शब्दात् 'संयोगादिभागाच्छब्दाच्च शब्दनित्यत्त्वं' ( २।२।३१ काणाद ) इति । किमत्रानुक्तरय प्रदर्शनम् ? 'अनापि मे श्रवणं विद्यते' इति कोऽयमभिमान ? ( किमत्र वैशेषिकराद्वा तस्य भाष्यकारेणानुक्तरय त्वया प्रदर्शनं नित्यते, यदि पर वैशेषिकमतेऽपि मे परिचयो विद्यते इत्येतावमानं व्यापयितुमुपयत्साम्, तद्येदमर्कित्वात्कारम् । उत्तरमाह— ) नायमभिमान, कस्यचित् अशक्यं नायं शब्दात्तौ भगवता भाष्यकारेणोपयत्सो निरस्तश्च इति भवति मति, तदपनोदनयेदमुपयत्साम् । वायुशब्दोपायस्यैव अयमुपायसो निरस्तश्च, तुल्यकारणत्वात्तुपन्यासस्य निरासस्य च । तस्मात् अभिप्रायिककार्यपथो अत्रात्राश्रयप्रदर्शनाद्योऽत्र ( भाष्य— ) अथ 'अत्रात्राश्रये दुपपत्ति' इति ( कार्यपक्षे क्रमेणोपलम्भोपपत्ते, न पुनरभिप्रायिकपथे इत्येतावमानपरोऽयं अथ, न पुन कार्यपक्षेऽपि वायवीय एवेत्यम तात्पर्यम्, वायवीयो वा भवतु, संयोगविभागयोर्वा इति नात्र अतीवामिनिषेधव्यति ) ।

'नैतदेवम्, अभिप्रायिकेन हि प्रेरिता वायवस्तिमिनापि वायवतरापि प्रतिपाद्यमाना सर्वतोदिक्कारु संयोगविभागान् उत्पादयतो वायवदेगममितिप्रतिष्ठते' इति ( भाष्यम् ) । ननु तदेवेदमुत्पादयत्सुचम्, प्रतिष्ठत चाभिप्रायिकत्वं संयोगविभागानाम् । तस्मात्तदसंबन्धेदेव प्रतिष्ठाति । ( समाधाता आह— ) किमिति भो ? ( आशेषा— ) उक्तमिति इति ( अत्र एक इतिशब्दस्वरूपनिर्देशपर, द्वितीयस्तु हेतुपथपर । 'किमिति' इत्यपि हेतुरयं पृष्ठ, स एव इतिशब्देन कथित । समाधाता— ) अननित्यचित्तो भवान् । ( आशेषा— ) वाऽनाऽपि अभिप्रायिकता । ( समाधाता— ) इयमभिप्रायिकता, अभिप्रायिकेति निरस्तकारणात् ( स्तिमिना वायव प्रकृत्युपचरणत्वात्कारणलिङ्गा श्रोत्र तिरस्कृत्यापिप्रकृते, स च वेगवता अभिप्रायिकेति वायुता वीज्यता अपनीयता, नैवा अपि वक्षि । आशेषा— ) येन वीज्यता न । स पत्रापनय अपनयात्तरात्तर इत्युच्यते । सट्टयवावाग वराये भवति



अपनेदार, न चादपनेय आदित्यममद इ ।  
 (समाधाता-) सत्यम्, यत्रैक एवापनेय अनेन तापारः  
 परिहृष्येत, आद्य षोडश, अत्र पुनर्देशोऽभि-  
 व्यञ्जना । ( आधेता-) कर्मिद जायते ( गहन.  
 सयोगिभामा इति । समाधाता-) भरतो वा कर्म-  
 पत्रे कारणहृत् कथम् । कर्मणुदादिति चैत्, ममापि  
 अभि चकितगुरुत्वात् अभि यञ्जकगुरुत्वं । कथ  
 पुनरभि चकितगुरुत्वं ? येषु कर्मणुदात्तम् । एवमेव  
 पुनर्वेषधामः प्रयत्नस्य क्लीयकगतिरुत्तम् । एकत्रै च  
 नित्यता, नित्यत्वे ( चाभि यञ्जकम्, अभियञ्जकत्वे  
 च प्रमेयोऽपने ) अभिचकितगुरुत्वात्, न कर्म-  
 बहुवचिनि स्थिति । ( एतत्तु अपन वस्त यम्- तिरस्कार-  
 कथितमित्यत्रापनपस्य तुल्यः तात् सन् शब्दः स्थिति  
 न यदा इति । यदिदमपुनरुत्तम् । कर्मणो हि तिरस्कारा-  
 पनये कल्पमाने बहुराते वायव स्थिताः श्रिय  
 पिपायानिष्ठान्, तत्र कर्मिभिरु अपनोते कथिदेव  
 शब्द वलम्पने, न कर्मः, इति दर्शनमूलैर्न कल्पना ।  
 तेन आपनेयार्थमगुरुत्वात् न विचिदनुपपन्नं भविष्यति,  
 यदि सप्रयमिच प्रवक्ष्य स्वाधिति । )

**प्रयोगस्य परम् । १४ ॥**

भाष्यम्— यदपर कारणमुक्तम् ' शब्द बुरु,  
 मा शर्णी ' इति स्पष्टहतीः प्रयुञ्चते ( इति ) । यदि  
 अशंकाय नित्य. शब्दः, ' शब्दयोग बुरु ' इति  
 भविष्यति, यथा ' गोमय बुरु ' इति सगदे ( गोमय  
 बुरु संवह निचयं बुरुना नय इत्यर्थे यथा, तद्गु ) ।

वृत्ती— सयोगस्थेति । म्बिने एतामिन् त्याये  
 गोमयादिन् प्रयोगादिदि. प्रमाणात्प्रामित्तिविपर्यात्  
 लैरिश्य वाक्यम् । ( यथा समाहारजन्यतायामेव  
 गोमयजन्यत्वोच्यते लक्षणया, तथा प्रयोगजन्यतायामेव  
 शब्दजन्यत्वोच्यते लक्षणया ) ।

**आदित्यवर्षीगणस्यम् । १५ ॥**

भाष्यम्— यत् एवदेशस्य सतो नामादेशेऽपि  
 सुगणदर्शनस्युत्पत्तिर्निर्मा, आदित्य परत देवाग्नि ।  
 एक सन् अनेदेशाग्निश्च इा लभ्यते, कथ पुन-  
 रश्वगणो एक आदित्य इति । उच्यते । प्रदुम्नो

देवदत्तः पुनर्हे संप्रति पुस्त्यादित्यं पश्यति, तस्य  
 दृष्टिगतोऽवस्थितो न द्वी पश्यति । आत्मनश्च संप्रति  
 स्थितं तिरश्चीन देवदत्तस्याऽऽक्षेपे । तस्मादेक आदित्य  
 इति । दृष्ट्यादस्य देशो नामधायते । अतो व्यामोहः ।  
 एत शब्देऽपि व्यामोहादनगमरण देवस्य । यदि श्रीर्न  
 सयोगिभामादेशमागथ शब्द गृहणीयात्तयापि तावद्-  
 नेद्वेसता कदाचिदतगम्येत । न च तत्प्रयोगदेशमा-  
 गच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्मणुदात्तौ तदेषा यद्यते । वाप-  
 तीया पुनः सयोगिभामा अत्र्यस्यस्य वायो. कर्म-  
 णुदात्तप्रदेशे प्रादुर्भूतो नोपलम्प्यते इति नादुपगतम् ।  
 अत एव व्यामोहो यद् नादेशेऽपि शब्द इति ।  
 आकाशदेशश्च शब्द इति । एक च पुनरुत्तम् ।  
 अतोऽपि न नामादेशेऽपि अपि वैच्यते सति देश-  
 भेदेन काम देशा एत विना न तु शब्दः । तस्मादप-  
 नप्यदोषः ।

**वृत्ती— ' सयोगदेशस्य सतः ' इति ( माय्य )**

अपेत्ताप्रार्थिता आपादयति । कथं पुन. निर्वर्णवाते  
 प्रार्थितरिति शक्यते वक्तुम् ? [ उत्तर- ] कारण-  
 शोषदर्शनात् । [ आधेता- ] कस्य कारणस्यान दृष्टता-  
 ऽनगम्यते । विपयस्य तावत् शोषनवासत्वेनैव दृष्टता ।  
 श्रोमत्यापि अभिव्यक्ततात् नैव । अथ तु ह्युं श्रिय-  
 मिति कल्पये, एत तर्हि शब्दस्यैव प्रहण न प्राप्नोति ।  
 न च शब्दादन्ते अन्यत्रोपस्य प्राप्तमिति । ( एकदेशी- )  
 यत्रैव सत्यं अपि कथ अनेद्वेकग्रहण श्रोमम् ?  
 [ आधेता- ] नैर हि तन् ( नात्यत्र ) श्रोमन्, मानस  
 हि वा । ( एकदेशी- ) मनसा वा हि श्रोमेना-  
 रक्षीतनेर वाका वस्तु यद्यते ? [ आधेता- ] किञ्चान  
 शब्दव्यतिरिक्तं वाक्य वस्तु अभिप्रेत भवतः । ( एक-  
 देशी- ) यदिद शब्दानानात्वं । [ आधेता- ] कि  
 वा शब्दव्यतिरिक्तमिदं शब्दानानात्वं । [ आधेता- ]  
 कि शब्द एव, उत शब्दादन्व. शब्दधर्मः ? न तात्  
 अप शब्दस्यैव धर्मो भवति, क्वादिप्यपि दधेत्वं, स्या-  
 यति हि नापि नगपने । नापय शब्द एव, ' नामरत  
 शब्दस्य ' इति स्वार्तिरुत्तमात् । तस्मान्न किञ्च कथे  
 शिषय ( अत्र नामरते ) श्यागतः सत्य दृष्टता कल्पयेत ।

(एकदेशी-) किं तर्हीद नानात्पमप्राक्षमेव, दृश्यते तु  
 स्यात्तु । बुद्धिरूपता च अग्रदृश्यत्वात् तुदे प्रत्युक्ता ।  
 (आधेता-) उच्यते, यद् यस्य आद्यम्, गृहीते च  
 तन्मिन् प्राधान्यत्पमप्राक्षो नानात्पम् । (एकदेशी-)  
 एष तर्हि श्रोत्रस्यैव दृष्टता ( यदि नानात्प आद्यप्राक्ष  
 कार्यपक्षे, एष तर्हि निवृत्तपक्षेऽपि श्रोत्रस्यैव दृष्टता  
 कल्पनीया ) । (आधेता-) दृष्ट च शब्दप्रहण न  
 प्राप्तोति ( कार्यवृत्तिरिपितकत्वात् दृष्टताया ) । असति  
 च अन्धप्रहणे शब्दत्वव्यवहारेण तुत ए तसमादनमसौ  
 ( अन्धप्रहणे येन तन्मिन् ) दृष्टता कल्पनीया, न पुन  
 शब्दप्रहणे ( श्रोत्रेन्द्रिये ) एकदेशी- ) मनस तर्हि  
 दृष्टत्वम् ( तेन शब्दोऽपि गृह्यते, श्रोत्रस्यादृष्टत्वात्  
 मासद्य दृष्टत्वात् एकत्वाननमसौ च नानात्पमप्राक्षो  
 भवति । आधेता-) ननु च मनसोऽपि नैव दृष्टव्यं शक्यते  
 यस्तु श्रोत्रप्रहणे ( श्रोत्रप्राक्षे चन्दे ) यथाधर्मप्रहणात् । नहि  
 अगृहीतव्यस्यार्थस्य तदपामप्राक्षो घटते ( नहि अगृहीत  
 विषयोऽन्मगोऽस्तीत्यर्थ ) । तस्मान् देवा एना भ्रान्ति  
 कथयन्ति, अत्रिपर्ययात् दृष्टकारणताऽनवधृतेश्च  
 ( कार्यवृत्ते तु नानात्पमुक्तिर्न भ्रान्तिरिति युक्तं कार्य  
 रमेव ) । अत्राने च ( जले ) भ्रान्त्यभिधाने भ्रमदपि  
 पपीय । तस्मान् भ्रमशरण्यमेव वक्तव्यं भ्रान्तिरौ ।  
 ( परमममापता-) इदमभिधीयते । उक्तं भवति  
 ' नागृहीतव्योऽपि न मनसा गृह्यते ' इति, इन्द्रियेण  
 च तदप्रहणात् ( न एतावन्मिन् प्रहणात् ) अनेकर  
 न स्तीति प्रत्योग्यमित्यम् । मनसाऽपि अनेकप्रहण  
 नैवोपपद्यते । (आधेता-) किं आलम्बनमस्या, किं  
 चेन्द्रियमने इत्युच्यते । ( ममापता-) इदमिन्द्रिय  
 इदं चालम्बनम्, नानादेशेऽपि च ध्वनयो युगपदाद्य  
 एतत् इतरितानिपेक्षा एष युगपत् संस्कारगतमते  
 श्रोत्रस्य, तस्यैवास्तुशेषस्य एकमपि घटत् अनेकमिन्  
 गृह्णाति । एते इतरितानिपेक्षा एतत् इत्यनवृत्तितरिष  
 चालम्बनमिन् एकमपि मिश्रितं गृह्णाति । तस्मत्  
 शक्तिरभेदात्तदभिधीयतेऽप्येवम् । अत्राने सात्त्विक  
 प्रहणं प्र युक्तम् ( साऽपि भ्रान्तिरित्यपि ) जोदवति- )  
 कथं पुनश्चेन सात्त्विकप्रहणं प्र युक्तं इत्युच्यते ।

संस्कारमेवात् शक्त्युद्बोध, तदनुरोचिनी मित्रा च  
 शक्ति एकमपि विषय भेदेन समर्पयन्ती स्वमेदाग्रह-  
 णात् अनेकप्रहणप्रममुत्पादयतीति । ( परतु-) अन्त-  
 रालप्रहणे को हेतु ए तस्मान् कारणान्तरं ब्रूहि । (पि-  
 हरति-), नोच्यते (कारणान्तरम्), इदमेव हि कारणम् ।  
 ( जोदवति-) कथमिदं कारणम् ? ( उत्तर-)  
 नानादेशोत्पत्ता ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणं आमूल  
 शक्तैरुद्बोध जनयन्ति, अत श्रोत्राकाशस्थितोऽपि  
 शब्द अतुप्राहकानुरोधेणात् तत्तद्देशस्य इव गृह्यते ।  
 ( परमार्थत श्रोत्राकाशस्थिन एव शब्दो गृह्यते, चाद्ये-  
 ष्विष्यतेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् । तेन अभिव्यञ्जक-  
 यथादेव भ्रान्तिरिति मतयम् । एषा चात्र दर्शन  
 स्थिति — शब्द न्वदेशरहित श्रोत्रेण गृह्यते, तस्य  
 श्रोत्रदेशत्वात्, इन्द्रियाणां स्थानुमजासमर्थत्वात् ।  
 श्रोत्रं तु यद्यपि देश स्वातन्त्र्येण न गृह्णाति, तथापि  
 शब्द गृह्यतेव शब्दामिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णातीत्य-  
 नुभववत्त्वेन कल्प्यते । तत्र शब्दस्य देशरहितस्य देशम-  
 पेक्षमागस्य तेन देशेन सह असंबन्धमगृह्णत तद्देश-  
 संबन्धप्रहणं परहाये भवतीति ) ।  
 ननु चान्य एव सुयोगविभाग संस्करोति ।  
 ( परिहरति-) केय मद्भा मरत ? अननु  
 गृहीतपूर्वसुयोगविभाग अन्य संस्करोति इति नोप-  
 पद्यते । ( अननुगृहीत पूर्वं सुयोगविभागो येन  
 च । अनुगृहीत पृथगनितया सहायत्वेन गृहीत  
 उच्यते । एतदुक्तं भवति—पुनान् सुयोगविभागान-  
 ङ्गीकृत्य अन्योऽभिधेयत्वतीति । वीथयो वायु उर-  
 प्रवृत्तिश्चैतत् स्थानेषु सुयोगविभागो जनयन् क्रमेण  
 श्रोत्रदेश प्रयासीदन् अपेक्षितपूर्वसुयोगविभाग श्रोत्र  
 संस्करोति, अथवा त्रिदोषपञ्चानि-ध्वन्यभावावपगद्वात्,  
 स्थानत्रिदोषामिष तत्रोत्तं हि वर्णानिदोषोपलभ्यनुगुण-  
 संस्कारोत्तो नाप्येति ) । तदुत्पद्यत्तत्प्रात् उत्पत्तिरिव  
 कार्यम् ( यदि तदनुगृह्यत्तत्प्रात् उत्पत्तिरिव  
 पर तदनुगृह्यत्तत्प्रात् । यत्र एव स्थानादिपतापेक्षा- )  
 अत्र एव च पूर्वसुयोगविभाग संस्काराणां ( पूर्वो  
 यो येतः तदनुगृह्यत्तत्प्रात् संस्काराणां मगिक्रयते ये

श्रौते वेपाम्, बाम्याम्) । तस्मात् आत्मोऽयानुरूप-  
मुपवनवतः (सयोगविभागाः) शपातथा यमरगमयमित  
( भिन्नमित्येवैवात्तरत्नतिनमित्य चार्थमयगमयमित ) ।

‘ धर्मं देवा एव भिन्नाः स्युः ’ इति ( माथं )  
किमर्थोऽप्युत्पाकः, प्रभोति ( युक्तो भवति ) यदि  
धर्मोऽपि शैवोपलिभागदेवमामच्छत्, न चतदस्ति  
भाष्ये एव प्रत्युक्तत्वात् । ( समाधत्ते- एत एव पर-  
मार्थतो देवमेवो नान्ति- ) अत एव ‘ धर्मं ’ इत्यु-  
क्तम् । अन्तान्तराद्येऽपि तावत् भेदे न प्रभोति  
इत्यभिप्रायः । ननु एकस्य अनेकनोपपत्तिः । ( एकस्य  
पुनरुत्पत्त्यनेकनोपपत्तिः पूर्वपक्षे उच्यते, अत पुनरादित्ये  
अनेकेषां पुनरुत्पत्त्यनेकनोपपत्तिः तन्मात्रादित्यदृष्टान्तो  
न नुत्य इति । परिहरति- ) मूर्धप्रत्ययितमेतन्, एक-  
स्मान्नेकनोपपत्तिः परिवोदिका परिवृत्ता ( एकैत या  
पुनरेषा बहुभिर्नां पुनरैः इति नाम भेदे निरुद्धितः,  
पुनरेकनोपपत्त्यनोपपत्तिरिति चोदितम्, तच्चार्थित्व-  
दर्शनेन समर्थितं इति नातुपपन्नं विचिदित्यर्थः ) ।

शब्दान्तरमधिकारः । १६ ॥

भाष्यम्— न च ‘ दृश्यम् ’ इत्यत्र प्रवृत्तिविकार-  
भावाः, शब्दान्तरमधिकारः । नहि यत्र प्रवृत्ताना  
इतरमुपादत्ते, यथा कठ विकीर्यन्ते वीर्यानि । न च  
सादर्यमार्थं दृष्ट्वा प्रवृत्तिविकृतित्वेवने, नहि द्वि-  
वित्क इष्टम् कुन्दवित्क च प्रवृत्तिविकारभावेऽत्रगम्यते ।  
तस्मादथमप्यशेषः ।

बृहती— ‘ शब्दान्तरमधिकारः ’ । नैरेह ‘ दूरो यगति’  
इति प्रवृत्तिविकारभाव उपदिश्यते । नहि लोके यत्र  
प्रयुक्तयामश्च इतरं उपादत्ते । लोकेष्विदृश्यं चादेया  
भारित । तस्मादथमर्थं आदेशिकः अत्र परतः इतरस्य  
स्थाने ( यथद्रे ) यत्राद ( प्रवोक्तं च इति ) सादर्यं  
तु प्रवृत्तिविकारभावेऽनैकान्तिकं दपिदित्युत्पत्तिद्विविधो-  
क्तान्तं ( प्रवृत्तिविकारभावात् ) दृष्टुवत्तम् ( भाष्ये ),  
अतः सिद्धं शब्दान्तरमत् ( इतरात् यत्रास्य ) ।

शेषा— ‘ वर्णान्तरविशयत्वादिति योचा-  
विनाशिता । २०१ ॥ उक्ते च हेतुसिद्धयर्थं  
सादर्यमप्यने पुनः । तत्र मूर्तेरसिद्धयं नतोयं

पाणिनेर्वचः । २०२ ॥ इकारपरिणामेन यकारः  
क्रियतामिति । सिद्धे शब्दाद्यर्थसंख्ये तच्छास्त्रं  
हि प्रवर्तते । २०३ ॥ प्रयोगानियमावर्षा न चैवं  
सिद्धता भवेत् । भिन्नप्रतिद्वयोस्तेन द्वयि द्वेष्येति-  
शब्दयोः । २०४ ॥ आचक्षणेन साधुत्वं दधीत्तौ-  
त्सर्गिकः कृतः । अत्राचार्यो स्वस्वस्येण दध्यशब्दं  
च वेदितुम् । २०५ ॥ स्वशास्त्रे लघुधोर्धार्यमेकत्व-  
मित्य दक्षितम् । तत्रापि परतः सिद्धे दध्यशब्दं  
निवर्तयम् । २०६ ॥ दधीति आश्रयः प्राप्तः नोऽयं  
तैमैव वार्यते । उरूपयोगप्रसङ्गे तु यण् साधु-  
रिति गम्यते । २०७ ॥ परमायंस्तु नैवार्थित्व-  
विरागेऽमृतं कदाचन । कैवल्यं यत्तु सादर्यं  
तदनैकान्तिकीकृतम् । २०८ ॥ कुन्दे दध्यधिकारे-  
ऽपि तत्सादर्यं हि दृश्यते । नास्ति सर्वार्थतना  
तथैव शब्देऽपि स्थानमात्रकम् । २०९ ॥ तैनेत-  
योःसिद्धत्वाभ्युदयोःसिद्धत्वा । २१० ॥

नादृष्टिः परा । १७ ॥

[ अत्र ‘ नादृष्टिपरः ’ इति न्यायवत्तत्कथापनुसारी  
पाठान्तरम् । ]

भाष्यम्— यच्चैतन् बहुभिर्भेदाभावात्किञ्चिदः शब्द-  
सुचाराथस्त्रिर्महान् शब्दः ( क्रियमाण इति ) उपलभ्यते,  
तेन प्रणिपुत्रय शब्दापरयवशच इति गम्यते । नैवम् ।  
निरवधतो हि शब्दः, अत्रयभेदाभावात्तत् निरायव-  
त्वाच्च महान्मुपपत्तिः । अतो न वधते शब्दः । मुहु-  
रेषेन बहुभिर्भेदाभ्यायंते तन्वेषाधराणि कर्माःपृष्टी-  
मण्डलम् तयो नैमि व्यानुपुञ्जिः मयोगविभागेः नैतत्  
यैगानेकनो महान्त् महाविच अत्रयवचनियोपलभ्यते ।  
यद्योपरिभागाः नैतत्तयैव क्रियमाणः शब्दमभि-वक्ष्यते  
नादृष्ट्यात्वात्वाः । तेन नादृष्टेया परा ( द्विदि-  
नशब्दस्येति ) ।

बृहती— ‘ नादृष्टिः परा ’ नुवर्षे मेदरिहरणम् ।  
( नादृष्ट्या महत्वं वर्णानाम् ) यथैव हि तत्र ( मेद-  
परिहारे ) भिन्नाः ( नादः, शब्दः ) भिन्नतरागम-  
यन्ति, एतन्मासि प्रविकः ( महान्तः ) प्रचितमिदं  
विनाशित्यथाः ( शरणयताः ) नियन्तमिदं । अतो महा-

निर् अयत्प्रयानि च भ्रान्तिरूपपथने । (बहो वाचनः समानरूपानकरणैरिताः परस्परनिरपेक्षा युगपदेव कृत्स्ना कर्णशब्दुलीमाउलम्ब मेरिं प्राप्नुवन्तो निरन्तराः श्रोत्रदेशमेव शब्द निरन्तर ग्राहयन्तो महान्तरिण शब्द प्रतिपादयन्ति इति ) । सस्कारानुसोधात् शक्तेरुद्गोष इत्युक्तम् । तस्मादयमपि सस्कारभेदाग्रहणानि-धन एव भ्रमः । अत स्थिते सप्रथमिप्रत्यये प्रुणोक्तमनैका-न्तिरीकृत अनि-यत्वे हेतुत्वात् ( प्रथमिज्ञाशब्देनात्र ज्ञानधर्मः पूरानुभवभावनाऽन्यमर्थेन 'स एवाय' इति वस्तुग्राहक्यमुक्त्वात्, न ज्ञानमेव ) ।

न्यायरत्नाकरः— मानु ( धर्णत्वान् धानित्व नाम शब्दत्वाचान्तरभेद, तद्वेदाश्च मकारादिवत् पारमाथिका. सन्तु, तेषा तु श्रौतत्वात् तत्सर्वत्राशदेव वर्णेषु सानुनासिकनिरनुनासिकोदात्तात्तादिभेदावभासोऽपि सुकरोऽऽत्, न कश्चिदोप. सर्वथा शब्दानित्यत्वपथे । तथोऽय कर्मभेदः क्वचित् वर्णोत्पत्तिः, क्वचित्च नादमानोपलम्बि, तद्वलेन धर्माणां शक्तिभेदकल्पने केचित् वर्णान् व्यञ्जयन्ति, केचित् नेति, ध्वनयन्तु वाच्यो वा शब्दजातिभेदो वा नामाभिनिवेशः । शब्द-पथे च तस्यामूर्तस्य बृहद्यसमवात् नादबुद्धिसत्वेण नाद-शब्देन नादगुणका वाच्यो लक्ष्यन्ते । श्लोक २२८.

नित्यत्वं स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— नित्य शब्दो मन्त्रितुर्हति । कुतः ? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारण तत्समं परार्थं प्रत्याथयितुम् । उच्छरितमात्रे हि निगुष्ठे शब्दे न चान्यो-न्यानर्थं प्रत्याथयितुं शक्नुयान् । अतो न परार्थमुच्चा-र्थत । अथ न निगुष्ठस्यो बृहदा उल्लभ्यत्वाद्योऽयम इति युक्तम् । अर्थवत्त्वाद्योऽयम इति चेत् । न कश्चिदर्थवान् सर्वथा नगरान् । कल्पचित् पूर्वस्य कृत्रिम-संज्ञो मविष्मतीति चेत् । तदुक्तं सद्य इति चानगते व्यामोहात् प्रत्ययो व्यापनेन शालाशब्दप्रमाणप्रत्यय इति । यथा गार्गीगच्छात्पान्नादिमिति प्रत्ययस्थानि नूत्तना-द्ब्रह्मविष्मतीति चेत् । न हि गौगच्छं तत्रोच्चारयितुं शिञ्जा । नैहान्यसन्धोचित्वादिवा । न चैवेनोच्चारण-

यनेन स-यत्प्रहारश्चायं सवन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्मा-दर्शनस्य परार्थराशिस्य शब्दः ।

वृहती— इदानीं सप्रथमिप्रत्ययशुभ्य शब्दविषय-तोच्यते ' नित्यत्वं स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ' इति । ( आश्लिग्नि- ) ' दर्शनस्य परार्थत्वादिति ' कस्याय हेतुः ? ( उत्तर- ) नित्यायाः शब्दस्य । ( आधेता- ) ननु चायमर्थधर्मः ( सिपाथयिपित्तधर्मो हि धर्मो पञ्चशब्देनोच्यते । अत्र च शब्दस्य नित्यताल्लभ्यो धर्म-साधयितुमिष्ट. इति शब्द. पञ्चः, न च तस्य परार्थत्व धर्मं । किं तर्हि दर्शनस्य ) । अपञ्चधर्मस्य चास्य हेतुत्वं नास्ति इति नैयायिकाः ( न्यायविदो भवन्ते । समा-धाना- ) अभूतशास्त्रा हि ते ( न तैर्मामासाशास्त्र श्रुतम् ) । दर्शनमेवात्र ( सूत्रे ) परार्थत्वोपपन्नस्यते । तत्र ( दर्शन ) निर्विषय नास्ति, इति शब्दोऽत्र विषय । तथोप-पन्नस्यते । ( वृच्छति- ) तत् किम् ? ( उच-रम्- ) इदं तत्र परार्थदर्शनसंबन्धिता हेतुः ( इति भवति ) । एतदुक्तं भवति ' परार्थं दर्शन यस्य ' ( शब्दस्य इति । वृच्छति- ) तस्य किम् ? ( उत्तरम्- ) नित्यता । ( वृच्छति- ) कस्य यथा ? ( उत्तर- ) सर्व-स्येति ब्रूमो धूमादे । ( तेनेत्यभिद साधन प्रयोक्त यम्, शब्दो धर्मी, नित्य इति साध्यो धर्मः, परार्थदर्शन-संबन्धितत्वात्, यो य परार्थदर्शनसवधी स स नित्य यथा धूमादि., इति । हेतुसिद्धिमाशङ्कते- ) ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि दर्शनं धूमादे. ( तेन परार्थत्वम-विदमिति । परिहरति- ) मानु ( स्वप्रतिपत्त्यर्थता ), परप्रतिपत्त्यर्थताऽपि ( अस्ति, तेन नासिद्धिहेतोः । ननु च परार्थता नारत्येन मीमांसकमते, तथाह- ) अनिरा-करणोप चेतत् अवसोधात्, शब्देऽपि त्रियमानत्वात् ( परार्थतायाः । ननु च नित्यत्वे साध्ये न धूमादे-र्ह्यन्तता, तेषामनित्यत्वात् इति तयाह- ) कालान्तर-व्यप्यापितं च नित्यशब्देनोच्यते, न सदकारणत्वम् । ननु च सन् अकारणश्च शब्द इत्येते ( मीमांसके, परिहरति- ) वाद्य इत्येते, स तु परार्थमात्रतैव दर्शनस्य निष्पत्तिः । ( जोदयति- यदि तावत् सद-कारणता शब्दस्य- ) तिमिति तर्हि विशेष उच्यते ?

(वागन्तरास्यामित्यत्र साध्ये इति । परिहरति- ) कथं नाम अनियन्त्राणि ध्वन्यदेर्दृष्टान्ता म्यात् ( इति कालान्तरास्यामित्यत्र साध्यं, न तु सङ्कारणत्वात् नित्यता ) ननु च अन्वयि ( शब्दस्य ) अनियन्ता प्रप्रेति, प्रसिद्धे ( धूम्रौ ) दर्शनम् ( यथाभूतो हि दृष्टान्ते यमो दृष्टस्याभूतेनेन दाष्टान्तिनेऽपि भवितव्यम्, तेन धूम्रान्तिन्या शब्दस्य प्रप्रेतिः । परिहरति- ) अत एव कालान्तरास्यामित्यत्र साध्यत्वोच्यते । कालान्तरास्यामित्या वा सिद्धं शब्दस्य सङ्कारणत्वम् । दर्शनमेव ( उच्चारणमेव ) हि तस्य कारणतया शङ्कितं परैः, तस्य परार्थतया अकारणता गतम् ( तत्र कालान्तरास्यामित्यत्र सिद्धे द्वितीयधरणे परप्रतिपत्त्यर्थतया शब्दं प्रति अकारणता गतम्, किंतु अस्मिन्प्रसंगे, तस्य प्रथमधरणेऽपि तदस्मिन्प्रसंगेनेति सिद्धमकारणत्वम् ) । समात् परार्थदर्शनसाधिकात्मास्य हेतुने शब्दस्य सङ्कारणत्व सिद्धम् ।

ननु च तत्त्वज्ञोपादानममेददुपादाय सिध्यति साधारणं दर्शनस्य ( उच्चारितनामे हि निमित्ते शब्दे परार्थमुच्चारणं न घटते, यत्रैतत्स्य शब्दस्य पुनःपरिहारकाले असंभवं, असंभवेतिव्यं व्याप्तिपादकरत्वात् । यदा पुन संभवेति शब्दे निमित्तेऽपि तत्त्वज्ञोऽप्येव य शब्दः उपादाने तत्सादर्येन चामूढा अमेददुपादाय अप्येव प्रतीयते इति घटते, तदा तद्दर्शनस्य परार्थताऽपि सिध्यति इति नैवमतीतं कालान्तरास्यामित्या यत्रनेति समर्थम् इति । परिहरति- ) सत्यं सिध्यति, किंतु नैवभूताने प्रमाणमिति । ( सातिभाषिकशशाभासमाह- ) च कथमिदं च आगतं जन्तो ' पूर्वैकवदन्मुच्चारणमिति ' ( इत्युक्तमित्यत्र ) ' सत्त्वद एतत् ' ( इति श्लोकात् ) निरुक्तोपादाय एव । ( अनेन ' कथञ्चित् पूर्विको मीयति संवत् इति चेत् तदुक्तम् ' इति भा' २ ( १. ८५ ) व्याख्यानम् । भाष्ये चोक्तं ' यद्यपि न तु कथं, स न निश्चेति प्रत्यय स एतत्सर्वं तत्र साधने ताव ' ( १. १८ ) इत्युक्तम् । तेन इतिमत्पर्यव्याप्त्येवमेव संभवते न भवति- एवमिति । यत्र एव च अत्रात्रप्रत्यय- )

अत एव चाविपरीतं प्रतिपद्यते, अन्यथा ( भ्रान्तेरे ) मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दस्यैवनात् विपर्ययः स्यात् ।

ननु च न सादृश्येऽपि ( शब्दयोरेवमेव अप्येव- प्रत्ययस्य- ) विपर्ययो दृश्यते यथा योगादीशब्दयोः । ( परिहरति- ) तदैकशब्दादिना द्वे न दृश्यते विपर्ययः, न सादृश्यमादिषाम् । ( ये यद्वीक्षणमेवैकं वाचकं मन्त्रानां प्रयुज्यते शब्दम्, अप्ये च प्रतिपद्यते, तेषां नास्ति विपर्ययः । ये पुन योगादिसादृश्येन श्रुताः, तेषां विपर्ययो भवत्येव ) तत्रविना तु अनुत्तचित्तेन ( गा वादिशब्देभ्यो गोप्रत्ययस्य ) । सिद्धिं तत्रविदा मिति । ' गोशब्दस्य गाशब्दोऽप्यप्रदा ' इत्येवमिति तत्रविदः । तेषां नैव गावादिभ्योऽपि अर्थज्ञानमुच्यते, योगादिसाध्यां प्रतिपद्यते इत्युक्तं व्याख्यानम् । न च अनादितया ससत्यं आदिसाध्यां कथञ्चित् कथञ्चित् वाच्यते, यद्यद्योगादानात् सत्यमवशिष्टमिति । तस्मात् सत्यमित्यत्राद्यस्यैव व्यापार इति सिद्धम् । ( व्यापारदर्शनेन प्रथमिदं लोकात्मकमिति साधितम् । यौद्ध- ) अन्यदेव च साधितम्, अन्ययोपसृष्टम् । कालान्तरास्येति साधितं, सामञ्जस्य प्रयोगस्यैव इत्युक्तम् । अन्यदेवोपस्य अन्यस्यैव साधितम् । ( सताया- ) तदेवेदम् । प्रथमिसामान्येन च कालान्तरास्यामित्या सिध्यति । " कालान्तरास्येतिव्यं सत्यमित्यत्राद्यस्यैव इत्युक्तम् " [ अत्रतत्रचित्तमिदं प्रथमं ज्ञानमन्वया नास्ति । अत एव ' कालान्तरास्येतिव्यं एव सिद्धये वा सत्यमित्या साधितं, तैरेव- सृष्टा इति नास्ति विशेषः ' इति पूर्वव्याख्यानं उक्तं । के. ] ( श्लोकात्- ) यदि प्रथमिदं कालान्तरास्यामित्यं साधये, तिमिति तद्वि परार्थदर्शनमवशिष्टं हेतुसिद्धि- चम् । ( उक्त- ) यत्र एव प्रथमिदं कालान्तरास्यं सत्यमित्यं, अत एव परार्थदर्शनसाधिका हेतुसिद्धिः । प्रथमिदं हि अविज्ञानसाधिकात्त्वत्त्वं, न पुत्रात्परं । त्वत्त्वत्त्वं दर्शनसाधिकात्त्वत्त्वं तदुक्तं सत्यमित्यं । न च सत्यं परार्थदर्शनमेव सत्यमित्यं सत्यं । ( प्रथमं तदुक्तं परं शब्दस्यैव, तैरेव प्रथमं

दर्शनान्तरेण सिद्धं जनितमिति वक्तव्यम् । तदपूर्विका च द्वितीयोच्चारणे प्रथमिभा, तस्यां च सत्यानुत्पादितस्य शब्दरूपस्य पुनरुपादानं न समरति इति प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकतया परार्थताम् । एव च निश्चितं परार्थम् । प्रयत्नो न प्रथमध्वने स्वार्थः । शब्दस्वरूप-निष्पन्नयो मवितुमर्हति, अपि तु द्वितीयध्वनयन् अभिव्यञ्जक एवेति सिद्धं प्रथमिध्वनेन उच्चारणस्य परार्थम् ) ।

सर्वत्र योगपद्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— गोशब्दे उच्चरिते सर्वगानीषु युगपत् प्रथमो भवति, अत्र. आहृतिरन्वनेऽयम् । न च आहृत्या शब्दस्य सवच शक्यते कर्तुम् । निर्दिश्य हि आहृतिं कर्ता समर्थायान् । गोपिण्डे च बहुना-माहृतीनां सङ्घातात् शब्दमन्तरेण गोशब्दराच्या विभक्ततामाहृति र्थेन प्रकारेणोपदेक्ष्यति, नित्ये तु स ते गोशब्दे बहुधा उच्चरितं श्रुतपूर्वञ्च अन्वयात् शोभकित्तु अन्वययतिरेकस्या आहृतिरन्वनमगम-यिन्यति । तस्मादपि नित्यः ।

बृहती— 'सर्वत्र योगपद्यात्' इति । अनेन अन्वययतिरेकसमविवरणस्य अर्थापत्तिरित्युक्तं दर्शयति शब्दस्य (आहृत्यन्वये व्यक्त्यन्तरेऽपि शब्दपयोगात् तदाहृतिरिति चान्धाहृतिरे अत्रयोगात् आहृति-वचनः शब्द इत्यत्रगम्यते, अतोऽन्वययतिरेकसमधि-गम्यमर्थापत्तिरित्युक्तं शब्दस्य । प्रश्न - ) किमनो वक्ष-यम् ? ( उत्तर - ) कालात्तरावस्थायिका विष्यति । नहि कालान्तरानवस्थापिन अवयवयतिरेकनिश्चयः । अत्र कालान्तरावस्थापिता सिध्यति । कालान्तरावस्थितश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमधिगम्या इत्युक्तम् । ( अतोऽनेनपि प्रकारेण शब्दे सप्रत्यभिज्ञ प्रत्यक्षमस्तीति साध्यते । प्रश्न - ) कथं पुनः अवयवयतिरेकसमधि-गम्यप्रस्थापनावगतिरित्युक्तम् ? ( उत्तर - ) आहृते, पदार्थतात् । न चैकप्रयोगागम्या आहृते, पदार्थता, स्वातन्त्र्येणाहृतात् प्रत्यभिज्ञानाम् । ( स्वातन्त्र्येण - ) अत्यहीतना च प्रथमिर्दितायोगेपदात् । तस्मात् स्वरहाससमधिगम्यैव आहृतिपदार्थता, न निर्दिष्टमधि-

गम्या । स्वरहाससमवयवयतिरेकसमधिगम्य. इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा । ( कतुभिर्मलागां तु इत्यमत्र पठति - 'स्वरहाससमवयवयतिरेकस्य. इत्यन्वययतिरेकसममत्र कालान्तरावस्थितनिश्चयात्, प्रत्यभिज्ञया च विना कालान्तरावस्थितनिश्चयात् सिद्धा प्रत्यभिज्ञा' इति । तेन बृहतीपाठोऽप्यथा नियाश्नु भाति । के )

श्लोकार्थिके अथ 'सप्तपत्नितयाः किं शब्दा धिगम्येऽभिज्ञा । तादर्थ्यात् शब्दचिन्ताया ' इत्येकं मनसुक्तरा ' यदा सवन्धनित्यत्वात्कारेण शब्दनित्यता । साध्यते ' इति च मतान्तरमुक्तत्वा ' यदा सवन्धनित्यत्वात् सृष्टेऽस्मिन्नेव वर्ण्यते । शब्दनित्यत्वमप्येऽपि भाग्यं श्वेतस्य यु-यते ॥ ' ( श्लोका शब्दनित्यत्वाधिकरणे ३६२ ) इति स्वमतमुक्तम् । के.

सत्याऽभानात् । २० ॥

भाष्यम्— अहृतो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाथो गोशब्दा इति । किमनो वक्षेयम् । अनेन वचने नागम्यते प्रत्यभिज्ञानान्तीति । वयं तावत् प्रत्यभि-जानीमो न न करणदौर्लभ्यम् । एतन्मयेऽपि प्रत्यभि-जानन्ति । स एवावयवमिति, प्रत्यभिज्ञानानां प्रत्यभि-जानन्ति चेद्वयमिन्द्रान्येऽपि नाम्थ इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतम्, अन्वये सति साहचर्येण व्यामूढा स इति वक्ष्यन्ति । तत्र । न हि ते सट्ट इति प्रतिवन्ति, किं तर्हि स एवावयवमिति । विदिते च स्पृष्टेऽप्यत्वे व्यामोह इति गम्यते । न चावयव इति श्लेषसम्यक्ता प्रमाणमस्ति । स्वादेवत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्य-भिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुत । नैव दोष । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । इत्यनस्य शब्दस्य विनायादन्तोऽच्यतन इति चेत् । नैव विनष्ट । यत्र एव पुनरुत्तराभावे । न हि प्रत्यक्षस्य सृष्टं मद्दृष्ट्या पुनरुत्तराभ्यानेन प्रत्यभिज्ञानान्तो निनष्ट परि-कल्पयति । परिकल्पयन्तो द्वितीयध्वनेन मातृदि-जायायां द्वितरि वा नाऽऽश्रयु । न इत्युत्तराभ्यानेन नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येव कल्पयन्ति । अत्रमागतया विदितया नास्तीत्यवगच्छन् । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सति अत्रमागता स्यात् । अस्तीति पुनरवामोहेनान-

गम्यमाने न इतिदिदम्भायः । न चासिद्धेऽभावे  
 यामोहः । न च सिद्धो भावः । तस्मात् अस्वति  
 व्यस्येति नाम्नायः । उदैतदनुपूर्वां सिद्धम् । तस्मात्  
 पुनस्तदनुपूर्वमित्युक्तमस्मान् अथि न विनष्ट इत्यन-  
 गन्तुमर्हति । यथा गृह्यात् निर्गताः सर्वेयहृत्वनमपश्यन्तः  
 पुनः प्रविश्य उपसभमाना अपि न प्राक्प्रवेद्यादित्यष्ट  
 इत्यनगच्छति । तत्रदेवमपि नाय इति वक्तुमर्हति ।  
 वेदपि सर्वेषां भागानां प्रतिक्षणं विनाशमनुपगच्छति,  
 तेषुपि न शक्तुमिति शब्दश्च वदितुम् । अतो हि  
 ध्वजदसनात्ते मय्यते । न च शब्दस्मान्तः, न च  
 धवो लक्ष्यते । स इति प्रत्ययः प्रत्ययः, सदस इत्याद-  
 नानिकः । न च प्रत्ययविवेकमनुमानयुदेति स्वकार्ये वा  
 वाचयति । तस्मान्नियः ।

शुद्धती— 'सक्याऽभावत्' ( इत्यनेनापि  
 सूत्रेण ) तदेवेदं सत्यमिदं प्रत्ययं पुनरुपन्यस्यते  
 हेतुप्रवर्तमानायम् । (चोदयति—) हेतुप्रवर्तमानः पुनः  
 योऽस्योऽप्यधिकः सित्यपि, देवन्तरनिरुपेक्षत्वात् हेतुना  
 स्तार्थसिद्धौ । (उत्तरं—) न शक्तु कश्चिद् । (चोद-  
 यति—) अतर्हं इत्येहि प्रयोगोपमासः । (परिहरति—)  
 न च अनर्थकः, प्रवये सति दादर्थसाहाय्यधियामपि  
 (संस्कार्यधियामपि) भवति । तदर्थं प्रायः प्रपासः, न  
 इत्यधियाम् । तस्मात् (मन्दबुद्धिमोषणं) अस्ति  
 प्रयोगवन्तम् । कथं पुनरपि कुप्युम् (अतएवो गौशब्द  
 उच्यते इति भाष्ये) प्रथमिशाया हेतुः ? (उत्तरं—)  
 एतस्यादुनी दर्शनत्वात् । (आश्रयति—) सत्येकस्य,  
 स तु क्रियायाः 'क्रियाभावाद्भित्तगते' इत्यादेशात्  
 (पानिनेरपदेशात्) । नहि गन्तुः क्रिया, ति तर्हि ।  
 इयं गुणो वा स्यात् । तदिदमवश्यमनुपगत्योऽव्ययानं  
 मानुषमनुपगत्यव्ययमनुपगतम् । (समाधत्ते—) अशे-  
 च्यते— वस्तुत्वमावाचयित्तो भवत् । (दृच्छते—)  
 मयःशान्तिमिश्रता । [ कृत्यविषय्यथा नैवं पद्वक्तिः,  
 किन्तु 'ननु किं वस्तुत्वभावेन शान्तेन इत्यमाह' इत्यन-  
 तारित उच्यते पद्वक्तिः । ] (उत्तरं—) वस्तुत्वभावा-  
 धेयिगो हि आदेशा भावनि (तेन वस्तुत्वभावं शररा  
 तेषामर्थो वर्धनीयः) । अनुमानगम्यत्वात् चिपि । ततः

किम् । (आह—) न चानुमानगम्यस्य स्वकषयुपलम्ब्यते  
 इत्युक्तम् । अनुपलम्ब्यस्वकलक्षणम् (च कर्मणः)  
 केनाश्रयिः शक्यतेऽप्यनुम् । यत्तु च यैवैतन्निहा कर्षयः,  
 आश्रयिगपि उतो मवतु (यैवैव कर्षयैतुनानुमानेन प्रमा-  
 णेन कर्मणोऽस्तित्वं गम्यते, तैवैव आश्रयिगपि प्रक्षिप्यते  
 इत्यर्थः) । यैवम् । कर्षयिगपि आश्रयिः शक्यतेऽप्यनु-  
 म्, न कर्षयः । कर्षयः इत्युक्तं कर्षयिगपि आश्रयिगु-  
 र्हेमा । कर्षयन्तरतौ तथ स्यात् (भावतवानं हि कार्यं  
 कर्षयन्तरमेव स्यात्, न पुनसादेव, कृत्यविषयमाश्रयो-  
 भेदात् । तस्मात् कार्यपक्षे इत्यनुपलम्ब्यते) । शक्ये  
 पुनरिदं (क्रियाभावाद्भित्तगणं) संभारति । शक्यत्वात् शब्द  
 उच्यतेऽप्यनुम् । तस्मात् (कृत्यसुच्युपयोगात्) पुनः  
 पुनः (प्रयोग—) शक्यमानता शक्यस्य सम्पत्ते,  
 नोपगम्यमानता । अतो मद्गित्वेऽपि कर्मणः शक्यत्वान्  
 (शाक्यत्वान्) आश्रयिगपि उच्यते, न स्वतः कर्षय-  
 त्वाभावात् (कर्मणः) । कृत्यस्य कर्षयं नास्तीति  
 कृत्याः (पण्डिताः) । तस्मादेवंविधस्य एवार्थं कृत्य-  
 सुच्यु । कर्षयन्तं च प्रथमिशागपि उच्यते । तस्मात्  
 सुच्युः कृत्यसुच्युत्वात् हेतुतोपन्यासकत्वात् इत्येव (प्रथमिशा-  
 यायम्) ।

"अप्यवेदपि सति सादृश्येन ध्यामूढाः 'सः' इति  
 वक्ष्यति" इति (भाष्ये) किमिदमुपन्यासात् । (समा-  
 धत्ते—) इत्येवोपन्यासात् (नाथ किञ्चित् तित्तिहित-  
 नित्यर्थः) । (आधेयता—) न तूतो नोपन्यासादिति,  
 निमित्तेन निराकृतं प्रथमिशाया इति न विदुः । (समा-  
 धत्ता—) इत्येवोपन्यासात्, भेदप्रहणनिरूपणेय  
 'सः' इति बुद्धिः, भेदस्य चाप्यर्थं अतिसादृश्यात्  
 अत्रात्रिकानां जाल्परीनां च दृष्टम्, अमहत्त्वे च भेदस्य  
 नान्यत्वं व्यपदेश्यं वाचयति । अप्यवेदपि इत्येव न निमित्त-  
 दाश्रयते 'स एव' इति व्यपदेश्यात् । (आधेयता  
 आह । तस्मात्—) त्रिपेक्षामहत्त्वेनाप्यवेदपि (प्रान्ती)  
 मणिसुक्ततादित्तिव विवेकस्यव्यापानम् (सदस्यव्यापानम्  
 परिभ्रमणम्) । तस्मात् त्रिपेक्षे यत् आश्रयिगपि ।  
 (सः) 'अतिवेकः परमापरा पदम्' आश्रयु  
 सतीदेगता त्रिपेक्षे एवैकः दारणं पदम् । (समा-

दधाति- ) सत्य यथा भवनाह ( अविचेकनिधन एव भ्राति यवहार इति ) । किन्तु अत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुनास्ति इति ' अस्थानात् ' इत्यस्मिन् सूत्रं लिखितं विस्तारेण । ( पूर्वपक्षस्य परिहार पर्यन्तत्वात् ' सत परमदर्शन ' ( १३ ) इत्यनेन सह ' अस्थानात् ' ( ७ ) इत्यस्यैकसूत्रत्वात् ' सत परमदर्शन ' इत्यनोक्तमेव ' अस्य नात् ' इत्यनोक्त- मि ग्राह ) ।

' स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुवत ' इति ( भाष्यम् ) ( आक्षिपति- ) किमिदं कूर्ममाण्डपतनम् ? उत्तरेणापि ( भाष्ये ) कूर्ममाण्डपतनैव प्रदर्शिता ' अथ प्रत्यक्षे नि ये एव ' इति । प्रत्यभिज्ञा हि काला तरावस्थापि न हेतुरुक्त । यदि कर्मण्यपि साऽस्ति, क्रोडयमुपालम्भः । अथायमभिप्रायः - अभ्युपगमहान् प्राप्नोति इति ( कर्मविषये उपा- लम्भः । दूषयति- ) सत्यम्, अनिन्द्यमभ्युपगतं मध्यामि ( कर्मणः ), आनुमानिकत्वमपि ( अभ्युप- गतम् ) । न चानुमानिके अर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति ( स्वरूपाग्रहणात् ) । स्वरूपग्रहणे ( प्रत्यभिज्ञालक्षणकाला- तरावस्थापि- ) हेतुभावात् अर्थवक्रोडयमुपालम्भः । यदि अरुमदभ्युपगमज्ञानमस्ति, सर्वकारमात्रे, किमिदं मर्षनरत्नीयम् ( यदि ' कर्म कालातरानवस्थापि ' इति सीमासकमतं ज्ञायते, तदा ' न प्रत्यभिज्ञायते ' इत्यपि ज्ञायतेत्यर्थः । उत्तरमपि ' नहि ते प्रत्यक्षे ' इति ( भाष्यस्य ) अक्षयदमेव । प्रत्यभिज्ञा हि निराकरणीया, न पुन प्रत्यक्षता । अथ प्रत्यभिज्ञानिकरणेन प्रत्यभिज्ञेन निराकृत्ये इति, तत्र । अप्रत्यक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञात् भवति । ' अथ प्रत्यक्षे, नि ये एव ' इति चानुपपन्नम्, प्रत्यक्षेऽपि कस्मिंश्चित् प्रत्यभिज्ञाऽनुत्पादे भालातरा- वस्तिविति श्रयामानाविति । निराकरणे- ) उ- यदे । यदि एककार्यत्वात् कर्माभ्यां द्वयमुपावद्य कारण- वशाऽपि न सिध्यति । नहि अत्रावगतौ अभ्यासा- वगति । ( तस्माद्भ्याःसावगतिमिच्छता त्वय कर्मादि- नानामूलं तावदभ्यते इत्यङ्गीकर्तव्यम् ) । गम्यमानक- र्वाद्य ( गम्यमानस्य एकत्वाद्य ) तदुद्धारसि नात्राद्य

मनवगम्यमेव । तदिदमुक्त ( आक्षेपभाष्ये ) ' बुद्धि- कर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुवत ' इति ( एतेन चोद्यभाष्यं तावत् समर्थितम् । उत्तरभाष्यमपि समर्थयमान आह- ) स्याता नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे । नहि अप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति ( स्वरूपाग्रहणात् ) । ( शङ्कते- ) ननु च भेदाग्रहण- प्रत्यभिज्ञा । सा च बुद्धिकर्मणोरपि अस्तीत्युक्तम्, कार्यगम्यत्वाद्दुत्तमेयानाम् । ( परिहरति- ) सत्यम्, यदि भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा, तद्ग्रहणं तु प्रत्यभिज्ञा ( सा च कर्मणि नास्ति ) ' कार्यं हि कारणमस्ति ' इत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तत्रा अपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु ' तदेवेदं ' इति प्रसिद्धा लोके ( अतो बुद्धिकर्मणो- कार्यरूपमप्रयो प्रत्यभिज्ञा नास्ति ) ।

( भाष्यमूल्य आक्षिपति- ) ' ह्यस्तनस्य शब्दस्य- विनाशात् अयोऽद्यतन इति चेत् ' इति । किमत्रानु- त्तमुक्तं भाष्यकारिणः ? ( आक्षेपेत्वाह- ) ननु सत्या- प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणात्तर कल्पनीयमित्युक्तम् । कल्पिताश्च क्षमिता वायव ( भ्रोजविधायका अनु- पलम्भहेतवः ) । तदग्रमे चोपलब्धिपरिनि ( कल्पितम् ) । सयोगविभागा ( च वायवीया, तेया- ) अवगम- हेतवः ( इति च कल्पितम् ) । किमयदवशिष्यते ? ( उपलब्धस्य शब्दस्य, मध्ये पुनरनुपलब्धस्य प्रत्य- भिज्ञायमानस्य मध्यकालेऽपि नाशो नाश्रवणीय- कारणा- तरवशाद्दुपलब्धिर्भवति । यदि समये एकोपलम्भ- कारणे पुनरनुपलम्भ- स्यात्, तदा विनाश- कल्प्येत ) । न च शब्दस्थोपलम्भकारण- समग्रमस्ति । स्थितिवाच्य- पामस्थापि तदुपलम्भकारणत्वात् । एतच्च प्रत्यभिज्ञा- चलेन कल्प्यते । तदेतच्च ' सत परमदर्शनम् ' इत्यथो- क्तम् । अतः किमपरमनिरात्रतम्, यत्रिराकरणाय पुनरिदं भाष्यकारेणोच्यते । समाधत्ते- ) इदमवशिष्यते, उपलम्भ- हि अनुपलब्धमान ' नास्ति ' इत्यस्य ज्ञानस्य- गोचरतामावयते । नहि अल्पतानुपलम्भमान ' नास्ति ' इति ज्ञानमाश्रयति । ( तत्र- ) यदि उपलब्धमपि न- गोचरोभवति । ( तत्र- ) अनास्यदमेवेदं ( निर्विषय- मेवेदं- नास्तीति शब्द ) अभ्युपगतं भवति । अभ्युप-



कं चैतत् (भाष्ये) 'नास्तीत्यस्यापि नृष्टस्य' इति ।  
 तस्मात्तानो निर्दिश्यते अनेन वा निपपेय ( उपलब्धा-  
 नुसम्भवेन ) निपपेय क्तः यः । तस्मात् ( शब्दः उप-  
 लब्धो भाष्ये पुनस्तु उपलम्भमानो नास्तीत्यनुपपन्नोऽयं,  
 तत्र च निगट्ट, निगटे च ) शब्दे प्रालम्बित्वेन  
 आपत्तया प्रथमिणा ( भेदाप्रवृत्तमात्ररूपेण, न पुनः  
 परमाद्युत्पन्नदृष्टरूपेति । एत चोद्यमाद्यं समर्थं चोद्यं  
 परिहरति- ) अहो एव अनुपलब्धौ अविषेवोऽयम् ।  
 यथैवाप्यनुपलम्ब्य विषयानुपलम्बित्विः ' नास्ति ' इत्यस्य  
 शानस्योत्पत्तौ नेटे ( निपपेय न याति ), तथा तद्-  
 दृष्टविपपेऽपि अर्थे ( प्रथमिकायामनेऽर्थे ) । तस्मात्-  
 तु उपलम्बित्वेन नृष्टस्य, यद्वत्तदा शब्दे ( न पुनर्नास्तिर-  
 रूपेण ननु उपलम्बित्विः ) । तथा च लौकिकाः आपादित्यु-  
 नात्तु उपलम्बित्वेन नास्तीत्यनुपलम्बित्विः, पुनर्द्वन्द्वे विश्व-  
 दर्शनात् । तस्मात् उपपत्तिप्रसङ्गं यथेष्टोऽयं प्रमाणा-  
 भावस्तत्र बध्नाय । कुतः ? सपेक्षशब्दादभ्यन्त-  
 रपेक्षया प्रथमिणा । तदेतत् ' अनुपूर्वा सिद्धम् '  
 इत्यनेनोक्तः ( भाष्येण ) । यदप्यनुपलम्बित्वेन सपेक्ष-  
 त्विपपत्तुः ( बौद्धैः ) नास्तिताऽन्यथै, तदप्यस्य  
 ( शब्दे ) न समगति ( यतः ) ' अन्ते क्षपद्वयत्वात् '  
 इति हि तत्र ( अनुमाने ) हेतुः । न च शब्दे अन्ते  
 छयोऽस्ति । अतो न तेनपि ( अनुमानेन ) शक्यते  
 इयं प्रथमिणा, पदादितु पदात्किं ( प्रथमिणापिदनु-  
 मानेन ) आक्षेपयति इत्यपि ( संभाष्यते, तेषां ध्य  
 र्शनात् । न पुनस्तस्यपि प्रथमिणा शक्यते आक्षे-  
 पितुमित्यनन्तरमेव यथावतः ) ।

अनपेक्षत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्-- येषामनन्तरोत्पत्तौना इच्छाया भाव  
 एव ह्यन्ते, तेषामपि केवादिदन्तितया भाष्यते, येषां  
 विनाशकारणमुत्पत्त्ये । यथाऽभिनव पठ हृत् । न  
 चेनं विप्रताममुत्पत्त्यात् । अथवाऽनन्तरमात्रमपि  
 कामेन ह्यत् । तदनुपपत्तिरनुपपत्तौऽप्य तन्नुपपत्ति-  
 पद्धतिनायात् । तन्नुपपत्तिसा विनन्तरोत्पत्त्यप्यप्यत् ।  
 येष शब्दस्य द्विपिःकारणमत्रमप्यते यद्विनायादि-  
 ह्यन्तरोत्पत्त्यप्यते ।

बृहती-- ' अनपेक्षत्वात् ' इति । उच्यतेपि  
 प्रथमिणाया वक्ष्यद्विदन्तमात्राधिकरणोपलम्बित्वेः अन्तितया  
 आक्षेप्यते भटादीनामित्ये, तदप्यत्र दर्शनाभावात्तस्ति  
 इति स्थित्या प्रथमिणा, तदन्तेवत्तया च निगट्ट शब्दस्य ।

श्लोका-- ' एवं स्थितस्य शब्दस्य ध्रुति-  
 काळात् क्षणान्तरे ( अत्रयक्षात् क्षणान्तरे स्थितस्य  
 शब्दस्य ) । संभाव्यते विनाशित्वं न भूयोऽन्येन  
 हेतुना । ( भूयः अन्येन हेतुना विनाशित्वं न  
 संभाष्यते ) ४४२ ॥ यथा शब्दादिभिर्भेदाज्जटा  
 वा पटादयः । न ह्यन्यन्तीत्यवगम्यन्ते नैवं शब्दे-  
 ऽस्ति कारणम् । ४४३ ॥

प्रथमाभाषाया योगस्य । २२ ॥

भाष्यम्-- इदं यदन्तेः केच्यश्रुतत्त्वं सूत्रम् ।  
 ननु यादुकारणकः स्यादिति यादुकरतः सयोगविभागैः  
 शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारा व्याहृ-  
 त्वाद्युपपत्ते शब्दात्मिनि । नैतदेवम् । वाचवीयश्रे-  
 ष्ठ्ये भवेत् वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात् । न च  
 वाचवीयानन्तरात् शब्दे सतः प्रथमिज्ञानीयो यथा  
 पटस्य तन्नुपपत्तात् । न चैवं भवति । स्यादेवेवं स्वर्ग-  
 नोपलम्भेन हि । न च वाचवीयानन्तरात् शब्दपटात्  
 रट्टायाः । तस्मान्न यादुकारणकः । अतो नित्यः ।

बृहती-- ' प्रथमाभाषात् ' इति अनपेक्षत्वा-  
 त्पिद्वयात्तद्दृक् निहारोति । येषामाद्युत्पत्त्यान्ते,  
 ' यादुकरतः सयोगविभागैः तद्विभागो ' इति  
 ( भाष्येण ) । तथा च शिक्षाकाराद्युत्पत्त्यात् इदं यदन्ते  
 ' वासुतपत्ते शब्दतात् ' इति । तदिदं निराश्रित्यो ।  
 यदि वाचवीयः शब्दः स्यात् वायोऽप्यसन्निवेशविशेषः  
 स्यात्, न च वाचवीयान्ते सन्निवेशविशेषोऽयं शब्दे उ-  
 त्पत्तौ । ननु न चाश्रुते वायुः । ( उत्तर- ) स्वर्ग-  
 नन्तुपलम्बित्वेन, वैशेषिकस्य सूत्रं, न चोत्पत्त्यान्ते,  
 तस्मात्तदन्तितया प्रथमिणा । इयं तदिदं विनाशरूपिणः  
 तदुत्पत्त्यात् शब्दोत्पत्तेः प्रवृत्त्यात् ( वाचवीयानन्तरात् ) ।

श्लोका-- ' शब्दो यथा पीडितिको निपिद्ध-  
 स्यात्प्रायरीयस्य स एतं मार्गं । तस्माद्भिर्भारित-  
 हेतुमार्गैः सर्वत्र भाषाद्वयतीति नित्यः ॥ '

(यतोऽस्य हेतुर्नास्ति उच्चारणस्याभिन्नञ्जकत्वात्, यतश्च भागा न सन्ति, यतश्च सर्वदेशे साक्षाद्भावात् अपरोक्ष-  
भावात् सर्वगतः, तस्माद् ध्योमादिवज्रितयः ) ।  
४४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं चैव भवति 'वाचा विरूप-  
नित्यया' इति । अन्तर हीद वाक्यं वाचो नित्यता-  
ननुवदति । तस्मात् नित्यः शब्दः । ( विरूपा च सा  
नित्या चेति विग्रहः । रूपयतीति रूप कर्ता । विगत रूप  
यस्या इति कर्तुरहितेत्यर्थः, अत एव नित्या वाक् ।  
इय च श्रुतिः, अमिषुतिपरा सती वाचो नित्यः चोत-  
यतीति लिङ्गं भवति ) ।

वृहती— तथा च वेदाधराण्यस्मिन् पक्षे अनु-  
गुणरगिण इत्यन्ते 'वाचा विरूपनित्यया' इति ।  
कोऽन्वयिष्य ? नित्यताऽभिधानं श्रुत्या । ( 'वायुरा-  
पचते शब्दताम्' इति, न तु श्रुत्यं अनित्यतोऽप्यते )  
तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वात् नित्यताऽवस्थिता शब्दे ।

शा— शब्दस्वार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति षडुक्त-  
तदाधिपत्ये शब्दस्यानित्यत्वात् । नञ्भाविनवस्य शब्दस्य  
वृद्ध्यापहारपरम्परया स्वाभाविकप्रत्यायकत्वं शक्यते मही-  
तम्, अयदीतमपि चेत् स्वमानतश्चतुरादित्यमाययेत्  
प्रथमभ्रान्तोऽपि प्रत्याययेत्, तस्मादनित्यते शब्दस्य  
देवदत्तादिशब्दरूपवृत्तमेव प्रत्यायकत्वं मानयते । कथं  
पुनरनित्यत्वं शब्दस्य ? प्रत्यक्षानभिपन्नयत्वे सति तद-  
न्तरमुपलब्धेः षडादिवत्त्वन्तरमन्वयसीयते । अन्यथा  
त्रिमिति तदनन्तरमेवोपलब्धते न पूर्वम्, उपलब्धस्य च  
द्रागेण त्रितोभावाद्दिनादिशब्दमन्वयसीयते । न च संसिद्ध-  
मग्निशब्दपरम्, अभिपत्तययोगात् । सा हि प्रति-  
कथनमिच्छते वा संस्कारविशेषोपाधानेन वा । न तावत्  
प्रतिपत्तिरित्यस्य— प्रतिपत्तयज्ञानुपलब्धेः । स्तिमिना  
वायव शोभमाच्छायाऽस्तिनाः शब्दोपलब्धिप्रतिपत्तिः,  
तेषु प्रयत्नोपापिते, कौटुभ्यैः वाकुभिरुत्थारितेषूपलब्धये  
शब्द इति चेत्, एव तर्हि सर्वं शब्दाः सर्वगतत्वात् शोभं  
प्राप्यवर्तिह्यताः प्रतिपत्तयेवूत्थारितेषु युगवत् भूयेरत् ।  
अयं संस्काराधानम्, तत्रापि त्रैविध्यं— शब्दस्य वा

संस्कारमद्वयुः कौटुभा वायवः, शोभस्य वा उभयोर्भा ।  
शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादननयनत्वेनावयव-  
संस्कारयोगात् युगस्यैवायुमिति संसृष्टः शब्दः पाठलि-  
पुनेऽप्युपलब्धयेन, तदिदमुक्तं 'तत्र सर्वं प्रतीयते' इत्या-  
दिना । शोभसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः । यदि काणाद-  
काणिलपैदिकमतेन आकारामहंकारो दिव्या श्रोत्र तस्यै-  
कत्वात् सर्वगतत्वादननयनत्वाच्च सर्वपुस्तानेकमेव श्रोत्र  
स्यात्तच्चैकदेशस्यैरपि व्यभिचिः संसृष्टमिति क. सर्वेषां  
शब्दोपलब्धिं वारयेत् । तदिदम्— 'आकाशश्रोत्रपक्षे च'  
इत्यादिना 'श्रोत्रादेरियमेव दिक्' इत्यन्तेन दर्शितम् ।  
अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दापरणत्वादेकशब्दोप-  
लब्ध्यर्थमपि संसृष्ट श्रोत्र प्रवृत्तात् सन्तं शब्दान्  
षट्शोभन्मीलितमिव नेत्र समानदेशस्थान् षटादीनव-  
शोभयेत् । तदिदम्— 'सृष्टं संसृष्टं श्रोत्रम्' इत्या-  
दिना दर्शितम् । अथ च दोषः पूर्वोपस्थितेऽपि  
शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्र-  
देशे अवस्थितास्तैस्तेषाम् संसृष्टमप्येव वनादप्येवा-  
मपि संस्कारः स्यादेव । नहि समानदेशानां समाने-  
न्द्रियप्राप्त्यानां कल्पित् संस्कारः वस्यचिच्च असंस्कारः  
इति व्यख्या समरति षटादावदर्शनात्, तदिदमुक्तम्—  
'एतदेव प्रसक्तयम्' इत्यादिना । उभयसंस्कारपक्षे  
नूभयेऽपि दोषाः समुचित्य दर्शयितव्याः, तस्मात् न  
मन्वयानभिपत्तय शब्दः । तच्चम्यस्तु असौ प्रादेशिकश्च,  
श्रोत्रं च कर्णशब्दत्वेन, तथा सति हि वैश्विदेव कश्चि-  
देव शब्दः श्रूयन् इत्युपपद्यते, अन्यथा शोभस्यवत्त्वा  
शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेश-  
स्यैश्च वक्तुमिच्छारितः शब्दो युगपदानानदेशोपलब्धयते  
'तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्न' इति भाष्यम् । तत्र  
नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एवस्येति हेतुः, नित्यो  
दस्तायैकः स्यात् एकस्यानुपपन्नं नानादेशेषु उपलब्धम-  
मिति । ननु नानव्यव नित्यत्वे सति एकस्य भवति,  
अनेकान्ये हि एकरादीनि नित्यानि भवन्तिवत्यत  
आह— 'असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं'  
( शा. भा. ) इति । एतदुक्तं भवति— प्रत्यभिज्ञाव्य-  
तिशेषप्रत्ययवत्त्वेन दस्तानानुतनगवाच्यैरेकत्वावगमात्

निवृत्तमाश्रीयते । अस्ति चाशावधिरोपमन्वशो युग-  
पदानानवहृदि वधारितोऽपि गवारे, नहि तत्रापि  
प्रत्ययविशेषोऽस्ति, अस्ति च विशेषे निवृत्त्य नानेकत्वं  
संगतति । अनेस्ते हि प्रत्यभिज्ञाया अग्रमाग्न्यमस्माकं  
मिन् मन्तोऽपि स्थात् तदग्रमाग्न्ये च निवृत्त्यानुप-  
पत्ति, तस्मात् निवृत्ते अस्तेकरामतीर्त्तव्यम्, एकस्य  
चानुपपन्न नानादेशोपलम्भनमिति । वाङ्मिन् अपि—  
' वीगपयनोपलम्भाद् भेदो भेदस्य कार्यता ' इति द्वय-  
मुपस्थित्य यथायोग्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा द्योति  
वत्— ' अनिसुखे हि सुखम् ' इत्यादिना ' स्तुटे  
ऽ वतेऽनकवशते ' इत्यन्ते । यथा न मेतःपर्यन्ता  
भवति नासपर्यय निवृत्त्य भेदोऽनकल्पते तथा द्योति  
वत्— ' नित्येने त्वेनरुद्रि रथात् ' इति । नहि  
नित्यत्रमदिना प्रथमविज्ञाया भाङ्गित्वात्निवृत्ते । तथा च  
वशते— ' अस्ति वैरुप्ये एति वेगभेदेन काम वेग  
एव भिन्ना स्तु न तु सत्त्वं ' इति । नहि तदग्रमाग्न्ये  
निवृत्त स्थित्यति प्रमाणात्तदभावात्, अतो नित्य वे  
सचेकर त्वात्तया नानादेशोपलम्भेन विद्वन्ते इति ।  
ततश्च वीगपयनोपलम्भाद् भेद, भेदे च प्रत्यभिज्ञाया  
अग्रमाग्न्यम्, तदग्रमाग्न्ये च निवृत्त्याभावात्पर्यन्तम्,  
तदेतत् आनुपूर्व्ये एतदवशिष्टम् । इदे चानित्यत्वं  
दीपरासादिव्यात् प्रत्यभिज्ञा भवति, तस्मान्नित्य एव ।  
इति प्राप्ते, अस्तिधीयते— ' प्रथमानन्तर द्योनेरा तथा  
त्कार्यता धनने । तद्विचक्षणस्योऽपि युवते तत्र  
दशोत्तम् ' । यत्तु षष्ठाभिषयवामिति, शोभनरारण  
इति नूनम् । यत्तु आनयास्य अहकाररय वा भोक्तने  
तत्ररारारे च रूपेण पुष्पापुष्पिभ्य श्वादिःसुक्तम्,  
तत्र दूम् - यदि तपो श्रोत्रकम्, भवेद्य दौष ।  
त इणोपपुष्पी मन्तु श्रोत्रम्, सा च प्रत्यपुष्पा भिद्येति  
गात्रिप्रणम् । यद्यपि चाक्षरमेव शोभ तद्यु न सायात्  
संश्लिष्यते रितरविज्ञानदारेण, ततश्च यद्यपि शोभ  
योर्यमेव तथाप्यभिज्ञाया मिन नत्तु संस्कारयस्यया  
धराण्य स्यवरात यदियन्ति । तनेवने कर्ताडिवस्य  
यद्यपि अविज्ञानाति भिन्नाति तथापि एवेताप्यभिज्ञानेन  
सदृशेन इन्द्रिय सौन्दर्यात्तु मनुष्या इन्द्रिय सौन्दर्य

मिति सर्वेताप्युपलब्धि स्यदेव । तदुक्तं - ' नन्येऽस्ति  
त्रिभिज्ञाने लाम्बस्कारमिन्द्रियम् । नोषक सर्वदेस्यु स्थादे  
वेन्द्रिययारिजि ॥ ' इति । सर्वदेहेर्भक्तिना पुष्पाभि धर्म ।  
अनोत्तरम् - ' पुष्पा देहपदेनोऽपु विमानो पचिरिच्यते ।  
तेन प्रथमनिदेव्यादितुष्पा सा तु संस्तुतिः ॥ इति । अय  
मर्थ - स्तारारे एव भोग्ययत्ने सर्वपुष्पाभि ज्ञानसुख  
यते नायम्, शब्दशब्दाद् वायमभिज्ञानमस्कार प्रधान-  
समानदेशर चाज्ञाना सुणस्तेन देहान्तरातिषु पुरुषस्य  
यत् स्वदेहे निष्पादयित्वा विज्ञानम्, तस्य तद्देहान  
एव संस्कारे निष्पादने भवति न देहान्तरात् । स हि  
प्रथमभूतेन ज्ञानेन विदेहत्वादिपुष्पा । ननु संस्कार्य  
हैवरासद्व्युत्पत्त्याच्च संस्काराद्भवत्यस्य देहभेदोऽभि-  
व्यिक्त्य एव, यथा नहिरेकरात्संस्काराणांमति'चासाला  
नामप्युपसदगीभोगीयाद्भव न विद्वन्ते तदवतापि स्वात् ।  
न । अर्द्धगतत् । नशेकदिमत्रिभिज्ञाने सर्वेषा ज्ञानसुख  
कल्पते, अत्र साधारणमपीन्द्रिय विज्ञानसमानदेशस्कार  
सचिपमेन ज्ञानसुखादयति नायपेति दर्शापलादप्यत्र  
सौख्ये ततो नातिशयङ्ग । नचावश्यमेवभेदेन्द्रिय-यत्-  
त्याज्ञानमेकमनयत्त तथापि तस्य प्रादेदिनैर्षयैरिभि-  
ये सभोग्यातेऽपि प्रादेशिकासायत्र कर्णशुभ्रुलीसयोगाना  
प्रतिपुरुष मिन वासदरच्छिजस्य चासामस्य श्रोत्रास्य-  
स्यपि स्वरूपेन वैऽपिचिञ्चन्याणा अक्षणा भेदाद्यास्य-  
यिदि । एवमहृत्तरामगे दिग्भोगे वा श्लेषे इष्टव्यम् ।  
यत्तु ' सृष्ट्यच्च ससृष्ट श्लेष तदोऽत्तम् प्रकाशयेत् ' इत्युक्तम्,  
तत्रोच्यते— ध्यायेति हि ता'रादिव्ययानविनेय  
संषकारादिनासीवा विरक्षणगानार्थम् निष्पद्यते, ततश्च  
कविदेव ध्यायि करयिच्युत्सस्य अनुसुण संस्कारमा-  
यते न सर्वसाधारणमित्युक्तव्ययसत्ता कल्पते, शब्द-  
संस्कारस्योऽपि कविदेव ध्यायि कविच्युत्स संस्कारमिति  
न सर्वे सर्वमिति युक्तवैतय च्यवत्ता । इष्टव्यं च समाने-  
न्द्रियमाद्या'भ्यमप्यभिषयवत्तरता । ' सायिदि हि वेगो  
पुष्पाश्लेषेव अमिष्यक न गणयकम्, निष्पद्यत्  
तद्व्यययभ्येवायिचि'यत्ता । यथाप्यन्यास्य, सस्य  
इष्टव्यं । न च गन्धस्वस्वरे मनुष्यां एव'विच्युत्स,  
ध्यायिता प्रादेशिक-सचरते' इत्य' प्रतिशब्देन गणय,

अनः संस्कृतेन शब्देन यत्पेन्द्रिय सनिष्टं स एव श्रुतीति नान्य इत्युपपन्नम् ।

‘ युगपदेशमेदश्च स्वादेशस्यापि सूर्यवत् । ये त्रिज्वलितया ये च कामरूपे व्यनस्थिताः ॥ प्राग्भागे छातमनः सर्वेष्वभस्तात्रिरीक्ष्यते । प्राग्भागे तथाऽसं यन्मज्ज्वाले चोत्रि स्थित ॥ भित्ताश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रयत् तथोत्रि । तेषस्य हृदयमानस्य तिस्रष्टा भिन्नदेशता ॥ ’ तथा यस्मिन् यावद्दूरे देशे कैश्चित् सूर्योदयो दृश्यते तद्देशगतितोऽन्येऽपि ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽपर्यन्तं भेदाभेदः । न च सूर्यनानात्वमागच्छनीयम्, न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति । किं पुनरेकदेशस्यैव सविभुजानादेशोपलभ्ये कारणम् ? उच्यते— अतिदूरपरितोऽस्य यथादेशं अज्ञानन्तः स्वसनिधिमध्यस्थन्तो देशभेद मन्यन्ते । विस्पष्टं नैतत् । तथाहि— यः अत्राह्ने यस्मिन् यावद्दूरे देशे सूर्यं पश्यति— ‘अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन् पर्वते सूर्यः’ इति, स सभितारमीशमात्र एव तद्देशे गन्तव्यः परस्तात्तथैव त पश्यति तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतः स्थितोऽसौ सनिहितवद्वयभासते इति । ये चाद्रित्यापेक्षया सौक्यदेशाः पर्वताकोटिरे द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां क्षुण्यपदपर्यासन्ते, तस्मादेकदेशेऽपि संभवति नानादेशोपलभ्यः । तथा एकमेव युगं भिन्नेषु आदर्शेषु युगवत् दृश्यते । ननु प्रतिविम्ब नामाभ्यान्तरं तत्र दृश्यते । न । तस्याभावाद्गुणवत्त्वमात्रेण, नहि भूममध्ये मूलन्तरं संभवति । किञ्च द्वापरवत्प्रसङ्गं कर्मेश्वरि नाभिद्वये परस्परितया तत्पेपरिष्ठादरितेनदंते स्मष्टान् कुर्वन्नुदकस्थोपस्थादरितेनान्ये युगप्रतिविम्ब पश्यति, तस्मिन् देशे पारोक्ष्याः पुरया न क्वचिदपि पश्यन्ति, तेन दृश्यादसंनिरस्तः प्रतिविम्बस्योऽप्ये न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शोपलभ्ये च प्रतिहन नायनं तत्र परादूरं गृह्णीति युगम् । तस्माद्देशेऽभिन्ने नानादेशोपलभ्यो न नानात्र शब्दस्य शापयति । ननु सविभुः सन्निष्ठाऽप्यात्मानं नानादेशावगमिः, वाक्ये तु कथम् ? सर्वमव्यक्तं, सर्वमपि हि शब्दो भिन्नेदेशे पश्यतिभिः संभे देशेऽभिन्नेष्ववगमनो भिन्नदेशोऽवगच्छते, ध्वनयो

हि श्रोत्रदेशमागत्यापि शब्दं व्यञ्जयन्तः श्रोत्रचित्देशनिष्ठ शब्द भासयन्तीति दर्शनबलाद्भ्युपगम्यते । ननु प्राप्यकारि श्रोत्रम्, न च ज्वन्त्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यते इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् ? तदग्रहे च कथं तद्विशेषशब्दग्रहः ? उच्यते— नाय श्रोत्रस्तद्विशिष्ट शब्दपचयः, किंतु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति किंतु स्वरूपमात्रेण, यत्तत्तु दिश आगता ध्वनयस्तथा विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम्, यद्यपि न स्वात्मन्येण दिग्गः श्रोत्रप्राप्तात् तथापि रवि गृह्यमाणे तद्विशेषगताया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यते इति दृष्टवादाद्वि-क्रियते काल्पत् । यथाहि कालो न स्वात्मन्येणेन्द्रियै-गृह्यते अप्ये च विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषगताया सर्वोपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्या दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तात्पर्यवद् ।

ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभन्तः प्रत्यासत्ताद्दूरतरतश्च देशादागतास्तीन मन्द मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च ज्वन्त्युत्पत्तिदेशः प्रत्यासन्नदूरारुदिरूपेणानुमानात् हृदयदेशमागच्छति तत्र यः शब्दस्य परमायं-देशः श्रोत्रदेशस्तथाग्रहणात् दिग्निशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ज्वन्त्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात् ततोः उत्तमंभ्रमादेशंविषय-मायसो भवति, प्राच्या त्रिदशेतावदन्तराले शब्द इति, तस्मादभि-यज्ञादेशेदादुपपन्नं निवृत्त्यापि नानादेशोप-लभ्यमनिरव्यदोषः । ननु अप्यं दोषः, यदसति वाचके भ्रान्तिरनम्, प्रथमिशासो या कः पश्यतो येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अथमस्ति पश्यताः, नद्यसंप्रवति तद्भ्रान्तिरे भ्रान्तिरवमनीक्षुं युक्तम्, नानादेशोपलभ्ये-स्वरिहायं भ्रान्तिरनम् । अनियं यकोऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थो यत्र तद्देशग्रहणस्याप्रसङ्गितं स्यात् । यत्तदुपपन्नं येन तद्देशग्रहणस्याप्रसङ्गितं स्यात् ।

यद्यपि शोत्रेऽप्यकारिपरिभेदाद्रीडुपेक्षान्ति न समर्थं, तदुपपन्नं । अस्मात्प्रादित्ये हि संनिष्ठ-निष्ठदेशिनी युगवत्तदभ्युपगम्येताम्, ततोऽनु क्रमेण पश्यन्ति क्वचिदप्यवगम्यन्ति येन मनस्यपि न शक्यं । किञ्च ध्वनिबो वा शब्दं स्यात् स्यादी वा ? यदि ध्वनिक-

स्नानः प्रत्यासन्नैर्मूर्ध्नि तमानो मृदः कर्म विमृष्टैः पश्चात्  
 प्रदीप्तुं धाम । स्नापितं तु श्लेषतानामनमिमममेव ।  
 स्नापिते च प्रत्यासन्नानां शब्दप्रवर्गं विरक्तमनु-  
 वर्तनम् । तस्मात्प्रत्यासन्नसमसाद्यवर्जनीयं नानादेशो-  
 पलयेप्रान्तिराम् । अस्मात्पठे तु प्नीनां क्रमेणसप्र-  
 द्वागमनात् यावत्स्येन चैव सिन्त् श्लेषे विरमनप्रधानादु-  
 पपन्ना क्रमेणोपलम्बिभिरकालाननुवृत्तिश्च, तस्मात्प्रत्या-  
 सत्कारदमित्यमम् । अर्थप्रतिपत्तनुपपत्त्या तु निवृत्तमेव  
 युक्तम्, नहि प्रत्युपारणमप्यस्यस्यस्य क्रियमाणस्याप-  
 प्रत्यासन्नं संभवति, संकल्पसद्ग्राह्यंमसादृश्वीतसकल्पय  
 चापत्यापत्तनाम् । न चाप्यसिमन् गृहीतसंकल्पेऽप्यस्य  
 प्रत्यासन्नं संभवति । नहि नोद्यन्ते गृहीतसंकल्पेऽश-  
 द्भन्तः प्रत्यासन्ति । अस्तम्, अष्टदशो हि न प्रत्यसन्ति,  
 यश्चस्योऽपि गृहीतसंकल्पेन अर्थतया शब्देन तदद्याः  
 द्भन्तः ए प्रत्यासन्तीति चेत्, न । तदर्थमज्ञात् । नहि  
 कश्चित् मुण्डोऽर्धवान् संभवति, गौंश्च तुल्यत्वेन  
 संकल्पसद्ग्राह्यम्, नहि द्विस्त्रिःशतसंख्यस्य संकल्पसद्ग्राह्यं  
 संभवति, अप्यस्यवतिरेकामात्रम् ।

अथ श्लेषसमये षट्शतौ दान्तेषु दिनेषुल्लेषेण  
 पश्चात् श्रुयमानः संकल्पसद्ग्राह्यत्वात् संभवति,  
 तदुत्तरकालात्साहादर्यात् प्रत्यासन्नत्वात्सुच्यते । तदु-  
 क्तम् - य एतोवन्धप्रशान्तेरेण पश्चात् श्रुयमानोऽर्थ-  
 पादिरुपदेश एवाभुत्सद्वन्धतराणां पुत्रराणां प्रथमश्रुतो-  
 ऽनुसंधे इति निगोप्यते । तदुक्तं 'अप्रतीतायमवन्धावां  
 त सत्वेऽप्यनुसंधेः । ए एवाप्यश्रुतीनां स्वादर्थे-  
 वाभिनि । तन्नतः ॥' इति । अथार्थेयानेययम्, अर्थात्  
 एतन्वन्धप्रशान्तेरेणपश्चात्तैरेकैश्चत्सदर्थसत्त न नान्ततरिपु-  
 ष्यते । तथा तत्र तदुत्तरकालात्सामयि शब्दशान्तेवमर्थ-  
 वारार्थमसादिरिति साहादरेण प्रत्यासन्नम् । तदुक्तम्  
 'अथारथ रियमनोऽपि' इत्यारिना । अथोत्तरकालस्य  
 साहादरेण वाभिदृशीलसंकल्पान् प्रत्युपारणप्रकारादा-  
 नसंभवमेवाधीते, ततो चोऽप्यनुसंधेनेन अभिप्रायः  
 शब्दो कालात्पुत्रराणां प्रत्यासन्नस्य श्लेषेति केव विद-  
 यन्तवत् इत्यनुसंधेः एतेषु शब्देनामनुसंधेः शब्दः ।  
 तदुक्तम् 'अनुसंधेःकालस्य शब्दः' इत्यारिना । किंच

श्लेषसत्कालसर्गौ दान्तेऽप्येवान् । षट्शते तु व्यग्रहा-  
 नात्सन्तिनस्तासाहादर्यात्प्रत्यासन्न्येति नृणांमया विदु-  
 नापद्यते, य एव हि श्लेषोपि श्लेषसत्कालसर्गौ ए एवा-  
 न्येण व्यग्रहरानुपगतीरेवैश्वेसार्थसर्गं मुष्पं तस्मात्सन्-  
 द्रौणमिति विशेषः । तदुक्तम् 'अर्थेःसकलदास्येन' इति ।  
 तस्मात् साहादरेण प्रत्यासन्नत्वं इत्येकमेव शब्दस्य  
 सन्ति यम् । अथ साहादिसामान्यमेकं आश्रित्य याव-  
 कस्यं समस्येत, तत्र । तदभावात्, स्व्यभिमेदे हि  
 सामान्यतासामानं समते नाप्या ।

कश्चिपुनराह— सत्यपि स्व्यभिमेदे निधमामाश्रमे  
 सामान्यम्, यम हि भेदावगती सार्वभौमेऽप्यनुसंधेःसाम-  
 सामान्यम्, इह तु सत्यपि स्व्यभिमेदो नासम्भवे,  
 अतोऽप्य विवेकाप्रदणार्थेण प्रथमिना श्रान्तिरुपा नाश  
 सामान्यं साधयितुमिति । तदुक्तम् । सति हि स्व्यभिमेदे  
 कथमन्तरेण सामान्यं प्रथमिना स्यात् । विवेकाप्रदणार्-  
 थिति चेत्, कोऽर्थं विवेकाशब्दो नाम, अस्तान्नादकसाह-  
 च्यानस्य गकारस्य यद्वाहृत्त्वं स्वं तत्र यत्नते इत्यर्थः ।  
 किं तर्हि गृह्यते ? अतोऽस्योऽपि यस्मिन्ऽस्यस्य वि-  
 विद्वम् एतते । स्वाहृत्त्वं चेत् गृह्यते, चकलमनुसंधेःसामान्यम् ।  
 अनुसंधे च सामान्यमित्युच्यते । तस्मात्तद्व्यति मत्सा-  
 न्यम् । नच साहादरेण प्रथमिनाश्रितेः सामान्येनेति  
 यक्तव्यम्, अथयसामान्यशोभासकत्वात् साहादरस्य  
 यर्गानां चानवयवत्वात् । ननु संबन्धिकासामान्यमप्य-  
 साहादरम्, अतोऽनवयवतामिति साम्यदिश्यानसामान्य  
 साहादरसं भवित्यति । न । अत्रावश्यात्, अथयजग-  
 तीयं प्रथमिना, तस्याः अथयशब्दोऽनवयवत्वमवयवम्,  
 तत्र तत्साहादिसामान्यं आसन्नम्, अतो गहादिसामान्य-  
 मित्युच्यते प्रथमिना श्रित्यति । एत मति स्व्यभिमेदे  
 सामान्यं तस्मात्सु नाति सामान्यमेव वयाप्यम्,  
 अतः निर्द्धं प्रथमिनास्य शब्दस्य निरन्तरम् ।

किं पुनरिदं प्रथमिनास्य शब्दस्यम् । प्रथमिना  
 म् । पूर्वानुगतप्रथमिनास्य शब्दस्योऽपि श्रित्यवयवत्वात्  
 प्रथमिनास्यप्रथमिनास्य शब्दस्यम्, तत्र पूर्वानुगतोऽप्य-  
 म्भवेत्, मार्गमतेन तु तेन शब्देः श्रित्यवयवत्वमप्य-  
 प्रथमिनास्य शब्दस्य शब्देः इति धेरेत्तं नम्, तस्मात्तस्य

शब्दः । प्रदीपे तु प्रभाषणत्वावयवविशेषमन्तरेण  
 अत्यन्तानुपपत्तौ विच्छिन्नवयवस्य चावयवित्तम् । अत्रवयवमी  
 विनाशः, निन्दे च पूर्वस्मिन् प्रदीपे पश्चात्तत्रवयवस्य  
 प्रतिपत्तरेण भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्य-  
 निमित्तेति वक्ष्यते । शब्दे तु न किञ्चिद्भेदे प्रमाण-  
 मस्तीति विशेषः ।

तस्य शब्दस्य शब्देऽपि विनाशो नास्ति यतः सूक्ष्म  
 विनाशकस्यना स्थान्, तस्मात्प्रित्य, शब्दः । प्रयोगश्च  
 भवति— नित्यः शब्दः आरम्भत्वात् शब्दत्वात् । नच  
 शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितय प्रत्यभिज्ञानात्, अरण्ये हि  
 गच्छन्तोऽथुत्पूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा प्राणिनाः वस्यार्थं  
 शब्द इति सदिहन्ते, नच सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेष-  
 संज्ञयो घटते । तथाऽवाप्तरजातिरपि वर्गवृत्तीवगाकारा-  
 दिव्यनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता कदाचिदस्ति । तथा  
 वर्गवयवेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनु-  
 वृत्ताः सन्ति ज्ञानम् । कथमवयवमन्ते । प्रत्यभिज्ञानादेव ।  
 तथाहि— नियत्यपि दूरदेशे दक्षरसुचरित श्रुतना  
 गद्यारादिषु संज्ञयो भवति न चाप्य संज्ञयो दत्तमित्यन्वयो  
 गद्यारादिषुमात्रान्, अतोऽस्ति वृत्तीवादिभ्यनुवृत्त-  
 मन्त्येषो व्यावृत्त रूपं यदुपलभ्यादेव संज्ञायः । तथा  
 धराणेश्चारेण भकारादिषु संज्ञायः, नास्येयु । तेन चतुर्थे-  
 पच्यन्ति सामान्यम्, एन प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु  
 च यथास्य सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तेः । शब्दस्य तु  
 आरम्भत्वेतुना नित्यस्यनुमानम् । ननु शब्दादि  
 नादानामनिरप्येऽपि आरम्भत्वादेनैवातिशयो हेतुः । न ।  
 तथापि प्रत्यभिज्ञा निरकारात् । यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा  
 नापि, ततो 'पच्यन्त्ये सति' इति विशेषादवयवि-  
 चारः । यथा चातिशयो ध्वनीनां, तथा कर्षणानाधि-  
 रूपानुपपत्तेरवयवभूतेन केनचिद्वैत मयित्तयम्, तस्य  
 चानेहरे प्रमाणप्रमादेकत्वे इत्यस्यैकत्व्याभिनत्यामा  
 कम् इत्यन्वये शब्दस्य संयोगविभागयोर्नपेक्षकार-  
 त्वाभावाद्भवतेति सति पारिशीं शब्दं गुण्यमेव ध्वनीनां  
 भवति । तत्र पारिशीभेदादिगुणरते तद्व्यवस्थाप्यद्वयुत्पत्ते  
 या ध्वन्यन्वयसंभवस्य नद्वयस्यै विधेयुः, तस्मात्  
 पृथिगादिगुणं यम् । यद्युत्पत्तेः तु युक्तम् । गुणशब्दादि

संयोगाद्रेरीदृष्टस्योपादन्यतो वा निष्पद्यमाना वाचवस्त-  
 च्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वास्तु दिक्षु प्रविद्यमानाः  
 श्रोत्रेण समुच्च्यन्ते, तत्रश्च समुक्तसमवायात् तद्वतः शब्दः  
 श्रोत्रेण दृष्टते । यस्मादेव वायुगुणः शब्दसंसा-  
 यत्प्रैश्चिदुच्यते, 'शब्दलिङ्गमाकाश' इति तन्निरस्तम् ।  
 वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेवामपि  
 शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत् । न । वर्णा न  
 गुणाः पच्यन्त्ये सति आरम्भत्वाच्छब्दत्ववत् दिग्बत्  
 कालत्वचेति प्रतिस्थापनसद्भावात् । यथा च दिक्कालो-  
 धत्वत्त्वात् तथा प्राणैरोक्तम् । यत् स्वर्गविरहित्वे सत्ये-  
 वेन्द्रियप्राकाराद्रूपदिग्च्छब्दस्य गुणत्वनिष्पत्ते, तस्यापि  
 यथोक्तमेव प्रतिस्थापनमित्यास्ता तावत् । तस्मात् कल-  
 नाद्यनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावदवयुत्कारणमन्य-  
 त्वम् । एत चोच्चारण शब्दस्य न कारणं किंरपि यञ्ज-  
 मिति सिद्धम् । न चोच्चारणान्दकारणं समवधीत्य-  
 कार्यत्वम्, अत एवातिशयोचित्यत्पत्तिः । इदमेव  
 हि नित्यत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।  
 सिद्धान्तचन्द्रिका-- 'भाष्यवार्तिकयोर्द्वेषु-  
 पयुक्तं स्वदर्शने । मन्थकारेण च त्यक्तं प्रमेयं  
 छिद्यते मया ॥' नन्वस्तु नाप्येव नित्यत्वं तथापि  
 आनुपूर्वमित्येव नित्यत्वमात्रम्, पद् हि वाचकमिष्टं  
 तत्र कर्षणीनम्, विशरञ्जितानां वर्णानामवयवकारणं  
 क्रमश्चित्यः । तथाहि दैद्यतः कालो वा क्रमो  
 भवति । न च वर्णानां सर्वगतानां नित्यानां च  
 स्वतः क्रम संभवति । ध्वनयो हि क्रमरहितः प्रमेय  
 शब्दानमित्युक्तवत् स्वीय क्रम वर्णैरपि दर्शयन्ति,  
 क्रमरचना च पुरुषाधीना यथाविशेषं तदुपपत्तेः । अतः  
 पुरुषात्तस्यात् अस्मात्प्रमाणितः । अतो निरकार्येव  
 वर्णानां निरप्यप्रतिपादनम् । नहि तन्निरपत्ते वाचकस्य  
 पदस्य निरपत्ते निष्पत्तिः । नहि परमाणुनां नित्यत्वा  
 दारब्धे घटादी निरपत्ते दृश्यम् । यथाह -- 'वर्णाः  
 सर्ववद्व्यवस्था न स्वतः क्रमवृत्तयः । अनियन्तनिर्वा-  
 रणक्रमस्यो विनादिश ॥ पुरुषाधीनता चास्य तदि  
 कथयमान्वेत् । वर्णानां निरपत्ता तेन निरपत्त पर-  
 मानुत् ॥' विच क्रम विना वर्णानां प्रतिपादकत्वा-

समवायमस्य च वाचकत्वात् पदस्य न क्रमविशिष्टताया  
 वर्णानां तत्र चानित्यतयाश्चक्रानित्यर्थव्यति । अत्रो-  
 च्यते— न तावत् क्रमस्य पदपरमवि । अस्तन्वरा  
 धारस्य स्वतः प्रथमशब्दत्वात् । अत्रोच्यते गुणपरमान-  
 माय एव विचारणाय किं क्रमविशिष्टता यथा एव  
 वाचन उत वर्णाश्रित क्रम इति । एव च तत्रिंशत्  
 वला वर्णानामेव वाचकत्वात् न क्रमस्य ।  
 सगणपर्याप्तत्वेन तस्यावयवत्वात् । न ह्यसौ स्वतः एव  
 वत्त्वं तात्त्वेन क्वचिद्वाङ्महिम्नोत् । अत एव क्रमविशिष्टता  
 वर्णां एवास्माकं प्रतिपाद्यता न क्रमपरमम् । ननुस्तु  
 नामैव तस्यासि क्रमस्य पुरुषपर्ययत्वात् तद्विशिष्टताच-  
 त्यासि पौर्णवेदपरमत्वस्य, तत्र । अत्राहुः— ' न च  
 क्रमस्य कार्त्तव्यं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् । यत्रा न हि क्रम  
 क्वचित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ॥ यथैवास्य वीरकृतिस्तथैवैत-  
 निवृत्ति । परोऽप्येवमन्वशास्य सन्वयान्नादिका ॥  
 तेनैव अत्राह्यतस्यादौःस्वयेऽपि नित्यता । यत्रत प्रति  
 पेष्या न पुरुषाणां स्वतन्त्रता ॥ ' इति । ननु वर्णाया  
 मसि न्यन्तत्वात्क्रानिप्रथमत्वत्परमत्वपरमत्सु किं कृ-  
 त्तान्तरव्यवहारे चेत् । नैवम् । वर्णानामनित्यत्वे अत्राह्य-  
 सेनानुपपन्न । तथापि वर्णेषु नित्येषु कलु तानेकादाय  
 प्रयोगविशेषेण तावत् क्रमविशेषो निर्वादावितु पर-  
 माणुभिरिव प्रणादीनि । वर्णमात्रे तु हिन्दा  
 रचना क्षात् । अ हि निर्यादान कार्त्तत्वेन समभवति ।  
 न च नित्यविभूता नामानुपवर्तिरिति वाच्यम् । एतानि  
 यथावत्प्राप्ये । तावत्क्रानिप्रयोगविभागप्रमवदोऽत प्रेरि-  
 यन्ता अन्तर्गतमसि क्रमो भवति । तावत्क्रान्तौ अन्वयश्च  
 तावता नित्यता । तेन सक्रान्तौऽन्तर्गतविभूतानां क्रम  
 मिच्छन्तु तद्विषयज्ञाना अतिजातीयाना तदनुकूल्य  
 क्रमण प्रेरण विधीयन्त तावत्क्रान्तिसमाप्तीयाना स्वामाना  
 सयोगविभागो क्रमेण्यत इति तद्वदेन अन्वयज्ञानमपि  
 वर्णां क्रमप्रवह इति । येषु क्रमस्य सूत्रस्य  
 मेवाहुः । तथाहि— वीर्णपर्ययं नय, चिरशिष्टपरमक च  
 दीर्घादिक्रमम्, पूर्वापरविशिष्टप्रत्ययाश्च कालात्मना  
 स्तेन एतानि वर्णेषु पूर्वापरमागेन अन्वयमानं वाच्य  
 एव नम इति । ननु वाच्य एव चेत् क्रम स त्वेवो

विशुद्धिर्वाच्य इत्य पूर्वापरयेण रूपेण विभक्तो भावते ।  
 उच्यते— यथा वर्णो नित्यं सर्वगतोऽपि दीर्घादिक्रमेण  
 विभक्तो भावते अन्वयपरिग्रहात्, तथा कार्त्तव्यं स्वयं  
 मविभक्तोऽपि आदित्यगतिविशेषोवापि नशात् भिन्नो भावत,  
 उपाधयश्च विनष्टवर्तमानानाम्नात् सूत्रादिति यथा इति  
 तद्वदेन कालेऽपि अर्थातादिविभाग । त्रिस्तव वाच्य  
 त्रिणावच्छेदात्, बहुत्रिणावच्छेदात् चिरन्तनिति नमस्य  
 नित्यत्वे पदस्यापि नित्यत्व सिद्धम् । यथाहुः—  
 ' तस्मान् पदवर्णोऽस्ति त्रिणावी कश्चिदोद्यत । तेन  
 नित्यं पद सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम् ॥ ' ननु एतानि  
 चर्मां क्रमादय यथ वर्णानामर्थे प्रत्याययतामत्र भवति ।  
 अत्राहुः— ' परार्थेऽपि चाद्वैतव्युत्क्रमश्चादिवत् ।'  
 किं पुन नामादीना अत्राह्यतत्त्वे प्रमाणम् ।  
 अर्थावच्छिदेति नय । पूर्वापरवर्णानुसिवाचकत्वस्यैव  
 नित्यता कस्यपि न वर्णस्वरूपमानस्येति । इति  
 शब्दाधिकरणम् ।

वि— ' विव्याधिरूपे च शब्द लोऽपि चोऽभा-  
 दितत्वात् । अनित्यो वर्णस्वरजादयो कस्योत्पन्न-  
 नात् ॥, अत्राहितय वृत्तिशालात्, वर्णस्य निपत्ता ।  
 उच्चारणप्रवलेन न्यस्यतेऽपी न न्यस्यते ॥ ' तस्या  
 त्रिये शब्दे कारणदोषाभावात्तास्ति अत्राह्यतम् ।

भाहुः— अत्राप नित्यत्वे तत्रत प्रथमपरत्वात्  
 तद्वर्णोऽपि नित्यत्वात् । तदेव न समपत्ति, तावत्क्रानि  
 अन्वयपर्याप्तत्वात् अत्राह्यतत्त्वेन गौणत्वत्वात् ।  
 अत्राह्यतत्त्वेन गौणत्वत्वात् । न च तावत्क्रानि वापारत्त  
 अन्वयपर्याप्तत्वात् समपत्ति । तत्र श्रौतवाच्यत्वात्  
 अन्वयपर्याप्तत्वात् अत्राह्यतत्त्वेन, तद्व्यवहारे  
 वापारत्तव्यवहारेण वा एवात् । अन्वयपर्याप्तत्वात्  
 अन्वयपर्याप्तत्वात् अत्राह्यतत्त्वेन वा अत्राह्यतत्त्वात् अन्वय-  
 प्रवहणस्य । अत्र नित्यपर्याप्तत्वात् अत्राह्यतत्त्वेन  
 कल्याणानन्दोपेक्षानुसारात् देयदेशे नोपपद्यते । तेन  
 प्रतिदेश भिन्ना एव शब्दा अस्तिवाच्य । इति अत्रो-  
 च्यते । अत्राह्यतत्त्वेन अत्राह्यतत्त्वेन अत्राह्यतत्त्वेन अत्राह्यतत्त्वेन  
 गौणत्वत्वात् उक्तप्रत्ययविभागो गौणत्वोपेक्षावच्छेदक

कर्णान्कुरागमेन मरुतादेरायज्ञीकारेण अभि यक्तेरपि निर्दोषतया गकारादि यक्तय एषे सा नित्या वि- यश्च । उदादादिनागप्रतीवित्तु ष्चिपिपया । एतस्यैव नाना देनोपलम्भ आदिगन्धेयानिहृद । तस्मात्प्रत्यय शब्दो वर्णोत्पन्न । ध्वन्यामसोऽपि रथात्तद्विरूपो नित्य एव । अत एव ' सैव मुनिसा ' इति प्रत्यभिज्ञाऽपि न गौणीय वन विस्तर ।

सण्डहन— ' तान्वापानस्तरवणित्यया या प्रसा विना । शब्दनित्यतया सा स्थात् तेन तन्नित्यतोऽप्यने । '

अन्तर— ' गन्धाधिकरण चाप । ' २३

० शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । ननु कथं एताध- सन्नवस्थ निहृदतम् । वर्णाना आनेत्यनेन पदाना- मपि अनित्यत्वात् । तथाहि, गणा अनित्या प्रय स्ताभिः शब्दमते सति प्रयत्नोत्तर उपलभ्यमानत्वात् पयादित्, इत्यनुगानेन आनत्यत्वम् । न च ' स एवाय गकार ' इति प्रत्ययरूपप्रत्यभिज्ञारलेन अभि- न्तर्गणनम् इति याच्यम् । ' उत्पन्नो गकार, निन्दो गकार ' इति प्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषय इत्य कल्पनात् । अत एव कदाचित् तज्जतीयोऽय इति प्रत्यभिज्ञा उपनयते । अन्यथा एव पनिकरयेन तज्जातेरभावान् साहचर्यप्रतिज्ञाऽनु- परति । स्वरूपेण ज ल्युपनिनी ' सोऽय ' इति प्रय भिज्ञा, नातिरेण जल्युपनिनी ' तज्जतीयोऽय ' इति प्रत्यभिज्ञा इति विदोः । किंच न तन्निरिक्तस्य एकस्य मूर्तस्य युगपत् नानागौणीयम्भो नास्तीत्यनुभय । एव न सगो तु गणप्रयोगान्गण्यम्भू मेरुतिदि । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाधेय अतिव्ययमिति । इति चेत्, न । आभिः शब्दप्रत्यय अनिदतया हेतोरपि उद । प्रदया- मि शब्दप्रत्यय अन्नीकार् । न च ओत्रनिष्ठप्रद- योपयानाङ्गमन्त्र सात्प्रदकारान तसिष्टप्रदप्रतिबन्ध- दोपनिगमकमेत न अभिपयकारेण ध प्रत्य आकाण- अहृदर-निगन्धप्रत्यय, नित्ययदकप्रत्यय या म्पुन्यात् नवैदप्रत्ययति इति याच्यम् । अत-उदक- कमेत्पुन्यमैत सात्प्रदप्रतीकार् । उत्तरदि- प्रदिरे आभिः प्रत्ययान्निगन्धविषय देन प्रत्यभिज्ञाया

जातिविषयत्वायोगाच्च । न च अनेकोत्पादादिप्रत्ययाना विषयभेदकल्पनमपेक्ष्य एकस्या प्रत्यभिज्ञाया एव विषयभेदकल्पनमुचित इति याच्यम् । उत्पादविनाश प्रत्ययवत् भेदाभेदप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । भेदस्य अन्वेषाभावात् शान्तैकधर्मादिरूपतया नानात्वेन तदभाव- प्रत्ययस्यापि नात्वात् । ध्वनीना मेरुस्य उभयसिद्ध- त्वेन गकारादिव्यक्तिरत्वाधिक्याच्च । केचित्तु उत्प- दविनाशप्रत्यययो भ्रान्तिरुत्तरपने ष्वल्लक्षणनिन्दयो- तयो परपरामर्शेन वर्णनिष्ठत्वेन मानमशुभेयम् । तथा च परपरसाप्यकाराशोरपि विषयत्व पत्या गौरवम् । प्रत्यभिज्ञाया गतरागकारभेदविपक्षिण्या जातिविषयत्व कल्पनऽपि नातिरिक्तविषयताकल्पन इति लाघवमाहु । तदपि गकारादिव्यक्तितत्वाभावात्प्रत्ययकल्पनागौरवेण निरस्तम् ।

चिन्तामणिरस्तु ( गन्धेन ) तात्त्वमन्त्रनिहृद धर्माभ्यासेन प्रत्यभिज्ञाया न प्रामाण्य संभवति इति जातिविषयत्व तस्या । तथाहि । सजातीयमाशात्कार- प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रतिन्यतावच्छेदकतया वा गतनादि-याप्यनात्काररम-द्रव्यादिजातिसिद्धौ पूर्वगता सापेक्षया उत्तरगतायो मद्र इत्यनुभय पूर्वपरमकारयो- ऐक्ये न संभवति । अत अस्ति गकारयो भेद । एव गकारनिष्ठपुन्यरूपत्ववतावच्छेदकीजान्यभेदेन अपि तद्भेद । अ तथा तच्छ्रवणे पुत्रायुर्गिर्गिनं स्यात् । आ प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषयत्वकल्पना इत्याह । तदपि ' मादन्तस्त्वमि चरन् मद्र जायति स्वरम् ' इत्यन्तरदिग्भाया मद्रकारिधर्मस्य स्वरनिष्ठ-योके अति- चिन्तम् ।

अन्ये तु यमं अनित्य । स्वाधिकरणनिष्ठापेक्षता- निरूपकरणसंघातचित्ततयागदपुन्यसिधमात्रचित्तप्रति- योमिनाभावात्प्रतियोगिगुण सात् । संयोगसंघातचित्त- प्रतियोगितासंगतापरिमाणभावात्प्रतियोगिनि व्यभिचार- परक्याय आधिपत्यात्पर्यवर्तयसंघातचित्तर्तय । उभया- भावप्रतियोगिनि तत्रैव व्यभिचारकारणाय एव सम्भेति । ईशानस्य नाशपदपुन्यत्वम् । संयोगाभावात् न गुण इतिनि संयोगादप्यन्ता अतिव्ययमाहु ।



धीयते । स च मूलिहेतो मरुत्सादिषु एव ।  
 स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपगम्यप्रमाप्रितस्मरोगोपगमा  
 नर वनविनुमत् नार्थान्तर इत्यर्थविषया तत्र प्रतीति  
 गुणमन्तेति तदतिरेकिणः संस्कारस्याधरणम् । तस्य च  
 कार्यत्वरताद्यथाभवे प्रतीतिर्दानं तथाभावर एवो-  
 त्तरानुमीयते, तेन धर्मविपर्ययं यत्किमेदे व्ययधाने  
 च कार्यदर्शनान्न संस्कारस्यानुदत्तार्थप्रत्ययभावात् ।  
 तस्य वस्तु चार्थस्य प्रतीतौ वस्तु वस्तु उभयस्य निमित्त-  
 भावस्यान्यत् तस्य तदर्थप्रतिभरणनुपगमसंस्कारार्थकत्वं ग्यामा-  
 त्रिकम् । यथापरिहातु कार्यानुदय महामेव कार्यो-  
 त्तरित्तिरिति तेष्व एवार्थप्रत्ययः । तस्मान् प्रत्ययतो  
 नाप्यनुमानतो वा वर्णं यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णान्न-  
 कमेव पठम् ।

क पुनरर्थः ? अभिवेद्ये । अभिवेद्ये एव क ?  
 येन सह शब्दस्य भ्रूयोरुपेय सन्त्यः । अथ क.  
 सन्त्यः ! प्रत्याख्यप्रत्यायकभावः । न तद्वर्णोपेयेन,  
 सन्त्यः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि हि  
 स्वभावान् एव शब्दोऽर्थे प्रत्याययेत्तत्र प्रथमश्रुतः किं  
 न प्रत्याययेत्ततोऽवगच्छामोऽपेक्षते किंचिच्छब्द इति ।  
 देवदत्तादिपदेषु च पुरुषसङ्केतायत्ता अर्थप्रतीतिर्दृष्टेति  
 गरादिभ्यश्चि तदपेक्षेत्ताधीयते । तदपेक्षा चेदध्यायगतिनं  
 तदर्थोपेयाय शब्दस्य प्रत्यायकत्वम् ।

दृश्यते । यद्यपि प्रथमश्रुतात् शब्दार्थं नाम  
 वृत्तते तथापि स्वभावान्निमित्तं शब्दार्थप्रत्यायकत्वं  
 पुनः सवेत्तपेयम् । तथाहि । दृष्टोर्नगहरोरेकस्य  
 वाक्य श्रुत्या पारस्य प्रतीमानस्य प्रवृत्तश बुद्धिमत्तु  
 मानयति । तस्याश्च शब्दश्रवणान्तरमात्रित्वात् शब्दस्य  
 हेतुता तापदनकारयति । किन्तु तेषा पार्श्वमतिना वृत्ति-  
 एता नरः शब्दात् स्वयमर्थमप्रीयता पुनरेषा निचि-  
 त्रित्तोदयते यदि पन्नायक शब्दस्ततोऽस्मान्निमित्ति  
 नाथं प्रतिगद्यति । अथप्रत्यायक एव ततो बुद्धमपि  
 कथनरजोषयति । तेषामेव निचिचित्तता पुनरेषा  
 कथना प्रयति । नूनमन्नि कश्चिदस्य बुद्धस्य विज्ञेयो  
 यतोऽर्थमनुपुष्यते । कोऽपि विज्ञेय इति निर्णयताम् ।  
 पुनः शब्दश्रवणे बुद्धयवहाणरगतार्थप्रत्यायकत्वमाशेण

स्वयमयागमदर्शनात् अर्थप्रत्यायकत्वात्तन्म एव विशेष  
 इति निधारणा जायते । न पुनः सनेतप्रतीति-  
 युंत्स्य विशेष इति कल्पना शक्या, सनेतस्यैव  
 तदानीमप्रतीते । व्युत्पन्नेतरमाद्यर्थो हि सनेतशक्या-  
 र्थमनुपगमान् सनेतं प्रतिपद्यते नान्यथा । ननु  
 उत्तरशब्द सनेतदर्शनात् निमित्ति सनेतभूतमेव प्रत्या-  
 यक्य नाधीयते । न, शब्दस्यभावत एवार्थप्रतीतिरूप  
 क र्थमिडे । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सपद्यते तत  
 सनेतोऽपि तत्कारणमिति कल्पते नान्यथा उपरपद्यते तु  
 शब्दमात्रादेवार्थान्गतिः प्राच्येन मार्गेण । नन्वेवं  
 सति देवदत्तादिपदि कथ सनेतस्य कारकत्वम् ।  
 उच्यते । प्रत्यायपरिदृष्टस्तत्र सनेतो न तु कस्य  
 विलयः । तेन देवदत्तादिपु तदर्थार्थप्रतीतिकल्पतम् ।  
 गरादिपु तु केवलार्थदर्शनकल्पनीयो नावगाहः लभते  
 इत्यपेक्षेय एतेषामर्थेन प्रत्याख्यप्रत्यायकत्वशुभः संवत्थ  
 इति सिद्धम् ।

असनिदृष्ट इति किमिदम् ? प्रमाशान्तेरेणाप्रतीत  
 इति । येषु कथमसौ शब्दैरन्योच्यते ? उक्तं बुद्ध-  
 व्यरहारागनसंबन्ध शब्दोऽन्योषक इति । यथाथो  
 न प्रमाशान्तेरेणागमने कथ तद्विषयो बुद्धत्वपरद्वारः  
 अरसीयते । कथनरा च तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते ।  
 कथनरा च वाचकशक्ति शब्दस्य कल्पयते इति ।  
 वाक्यार्थमात्रनायामस्यासौ विधीयतामित्यन्योत्तरम् ।

न पुनरसनिदृष्टोऽर्थो निषेगार्थ एव । निषेगो हि  
 प्रमाशान्तेरेणवचनमपूर्वमर्थमर्थोषयतीति वाक्यार्थमात्र  
 कायामुक्तम् । न च निषेग एवैकस्तस्यानयोषकः,  
 विषयवतिरेकेण तदप्रतीते पदान्तराणामपि तदन्वयि-  
 त्वार्थवत्त्वथैव व्युत्पत्तेभ्यो वाक्येनैव निषेगार्थः प्रती-  
 यते । तत्र लिङ्गादिप्रत्ययो निषेगार्थेयत्तरमेवाभिद्वेषति  
 प्रवृत्तिस्मद्विषयम् । यदात्राणि च विषयविशेषण  
 नामपेय निषेग चामिददधतीति निषेगार्थप्रतीतौ  
 व्याप्रियते । सनिपरयोपकारकाङ्गाकथानि च यद्यपि  
 निषेगान्तरद्वेषयति तथापि प्रधाननिषेगात्प्रतिस्वार्था  
 विषयकतया तन्निषेगप्रतिपत्तायेव पदान्तरपद्वन्ते ।  
 विनियुक्तमत्रमाम्नायोऽपि द्रव्यभूत निषेगज्ञात

निषेधाद्गतया समर्थसंज्ञाद्विधित्तिभोगात्तत्रैव उप-  
क्षीयते, निषेधाद्गता तु भोगवत्ता प्रभोगकाले नैषो-  
मिहकर्मवत्तथापनस्यारणेन मन्त्रकालस्य । अतुयात्ता अपि  
निषेधस्तुतिगुणदरन्तः स्तुतिविषयनिषेधाप्रतिपत्तिपरा  
एवेति कूलस एव वेदोऽवगोचोऽपूर्वै कार्यात्मनि  
प्रमाणम् । अत एव को वेदाशेषे इति विश्वामनेभ्य-  
श्वेदनाशुनेण कार्यात्ता चेदार्थ इत्युक्तम् ।

ननु सिद्धोऽपि ब्रह्मात्मनो वेदान्तात्तामर्थं प्रती-  
यते । उच्यते । व्युत्पन्नस्यैव शब्दोऽयमन्योवशति ।  
व्युत्पत्तिश्च दृढ पराहारे । व्यवहारश्च कार्यप्रतीति-  
निवृत्तयः । कार्यप्रतिपादनतथैव शब्दव्युत्पत्तिः । तस्मात्  
वश्विच्छन्द, तादावेव कार्यप्रतिपादनतथा व्युत्पद्यते  
वश्विद्य वार्थान्वितस्वार्थपरतया ।

ननु त्रिनासि व्यवहार सिद्धार्थप्रतिपत्तिरतदपि  
नैविकवचनान्तरमवत्येव युत्पत्तिः । यथा 'पुनस्ते  
जाक' इति । अत्र हि भुवमकारादिभिर्लिङ्गैः लोकेः  
श्रोत्रहोतृवित्तुमीयते । ह्योर्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण  
न सम्यगिति त्रिनाशप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि  
प्रतीत तैत्र पुनश्चै जात इति वाक्येन निषेधोर्षो  
बोधित इति कथ्यते । पुत्रकर्मसाम्य विपमुत्पत्तिमिति  
प्रमाणान्तरागतमिति तदभिप्रायकरामेव कथ्यते ।  
प्रतिपदमात्रपोढारम्या व्यवहार इव स्वार्थविशेषप्रकल्पा-  
व्यवसाय । तथा व्युत्पन्नेतरपदनिभक्त्यर्था वाडै,  
पचतीति चतैमानोपदेशोऽपि वाक्ये कारण लक्ष्य-  
शब्देन प्रतिपाद्यते इत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काशाना कारण-  
भावमवगच्छन्तः काशशब्दे व्युत्पद्यन्ते । त्रिं च अस्य  
शब्दात्तामर्थमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्ददकते । न तत्र शक्यते  
वस्तु कार्यत्वस्यैव शब्दत्वार्थ इति । अपि च येन  
नामाकार्याभिधायित्वं तावत्ता च कार्यान्तराभिधान-  
स्याप्युपचयेन शक्यते विशेषान्तराभिधानादिक, कल्प-  
यितुम् । लोके च सिद्धार्थान्येन प्राप्यो वाक्यानि  
प्रभोक्तानि ददकते । पुत्रस तै पुत्रत ममेत्यादीनि ।  
अत्रोच्यते । सर्वपुत्रताया तादृक्कृत्यवहार एव  
प्रपन्नं व्युत्पत्तिर्हीरक्षोया । न यत्तु व्यवहारमन्तरेण  
विद्वान्वाक्याने व्युत्पादितवकथ्यते । यद्यपि भुवमकारा-

दिभिर्होतृवित्तुमीयते, हर्षोत्पत्ता च हर्षहेत्वान्गम-  
साभिधायित्ता च शब्दस्य तथापि 'पुनस्ते जातः' इति  
वाक्यस्य पुनत्तन्माहवर्षहेतुपत्तिपादात्ता हर्षहेतुतामा-  
नन्त्यात् दुरुत्तुपाना । न च कारित्वेभ्येण त प्रतिपादकत्वा-  
प्यत्राप्य । भूतमार्थपरत्वमात्राना तनिहित प्रगहिताना  
पारितो'श्वधारणाया अत्यन्तदुष्करतया । व्यवहार  
पुनः प्रत्यक्षविधिद्वार्थविषय उत्पन्नमानसत्पुनद्वयु-  
त्पत्तेण तद्वृत्तामेव शब्दस्य वाचकतामनाशतेनापादन्य  
व्युत्पत्तावुपयत्ता गन्तुमत्तम् । व्यवहारश्चेद् व्युत्पत्तुयाय,  
कः कार्यान्तराभिधानं मन्त्रान्तरावहारेत् । न हि कार्य-  
वत्ता विना व्यवहारोऽवकथ्यते इत्युक्तं भाव्यार्थमातु-  
क्तायाम् । एवं लोके च सिद्धार्थपरतया पदाना प्रयोगः  
स लक्षणेनो भवित्यति । कार्यान्वयो हि परस्परपदार्था-  
न्वयविशेषादापि लोकाः शब्द प्रयुज्यते । विवक्षा-  
बलेन च लक्षणया तत्परतादपि तत्र निर्वहति । वेदे तु  
लक्षणादिभ्यो न निश्चितं नास्तीति स्वाभाविकत्वापरर-  
नापहर्तुं शक्यते । एवं सिद्धोर्षो वाक्ये यद्युत्पत्तिः  
थापि कार्यपरता न विद्यते । सर्वपदानामेव हि स्वाभा-  
विकी वृद्धयवहारसिद्धा कार्यपरता, लक्षणिकी च सिद्ध-  
रतेति । सर्वं यद्वहरेण कार्यत्वया फलिचारात् तद्  
नित्यताभिधायित्ता न शक्यते हातुमिति न तामान्येनाथा-  
न्तरमात्रान्तराभिधानं शक्यमर्थशम् । अतश्च वेदा-  
न्तानामपि आत्मा शाश्वतः इत्युत्पत्तयुच्ये ममात्मानेन  
विधिनेत्राक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयम् ।  
अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्युत्पत्तेरभावत्वं दृढ पर-  
हायवगततायाः पदाना अत्रिनाशविधायिताया एतदुत्पत्ते,  
कार्यपरत्वे च प्रमाणान्तरागतत्वस्वरूपानुदानैरेव वर्णनं  
कतंयम् । अत्रिच सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य न  
वेदान्तात्ता परमानन्दविहयत्वे तदथ प्रमाणान्तर-  
कथ्यते । तत्र हि ब्रह्मस्वरूपानुदानैनाकशब्दविधायित्वा-  
स्येय, ब्रह्मस्वरूप च प्रमाणान्तरनिदानैवावगणीयम् ।  
ब्रह्मशब्दस्य च लोके प्रमाणान्तरविद्यमानराधित्वेन सिद्धे,  
वेदेऽपि स एवार्थः । तथा च इति निव्यप्रमत्तपरमा-  
नन्दपरिधि सफलप्रतिपत्तिविद्यत् । सर्वप्रतिपत्तिनु

हि प्रमाणस्युत्तिभूतास्वात्मा प्रकाशते । न च एव परमानन्द संवेद्यते । न च साकारिच्छुत्तमिभूतत्वात्समाप्रसाद्य, अभिमतानुपपत्ते । अत्रच्छिन्न हि तु लमनत्रच्छिन्नश्चानन्द इति नाल्सीयता मन्तोऽभिमतसंभवति । सप्रसादास्य च अभिमतानुरागननिर्पक्षी नामसमन एव । अभिजातमन्त्रवतिवादनमपि प्रमाणात्तरनिरुद्धमेवेत्युक्तं तत्रनालोके । मन्त्रविचारस्युत्तमा अपि विज्ञानादिकारोत्यस्य प्रमाणात्तरनिरुद्धमेव परस्परान्वययोग्यतया नानाकारिपरत्वम् । अत्रपरमस्त्वयोस्तु प्रमाणात्तरनिरुद्धमेवानुवादस्वप्रमाणमिति ।

नन्वसामान्यमपि शब्दमस्ति लौकिकम् । तत्कर्ममिति न लक्षितम् । उच्यते । न शास्त्रवाचकश्च शब्दमस्ति, शब्दादि यद्विज्ञानमसिद्धिप्रे तच्छब्दश्च स्यात् । न च वेद्यनिरेक्षणं तत्संभवति । लौकिकं हि वाक्यं नार्थे स्वर निश्चयमाप्नादयति, लौकिकं च वाक्यमन्वृत्तभूयिष्ठं वा द्यप्यभिचारस्य दृष्टिर्हितवान् ।

नान्येवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चयश्च स्यात् । शब्दो वापितम्ब अर्थज्ञानस्य लोकेऽर्थव्यभिचारित्वात् । अथोच्येन वैदिकाद्वचनात् स्वतन्त्रावधिश्चो लभ्यते । पश्चात्तन्मनु संप्रत्यक्षद्विरोधान्मानं न लभ्यते । यथा स्वामी समीपवर्तिनि स्थाणुत्पतया निश्चिते न पुनरुप्वंता स्थाणुपुद्गलगत्य प्रसूते । उल्लेख्यो ह्य वयस्त्रिताया सदेहो जायते । यत्र च निश्चितोऽर्थस्तोऽपलब्धिवन्व्यवृत्तिर्न भवति न युक्तं । न चाप्यभिचारनिश्चयश्च शब्दस्य निश्चयश्च न व्यभिचार निश्चयो न स्यात् । किन्तु स्वमानं इन्द्रियस्य शब्दो निश्चयहेतुरिति । तत्र । मन्त्रनिश्चय निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्या य मन्त्रस्य च निश्चयनैव न शक्यते निराद्यम् । वाक्यहेतवतरो हि संगतो निश्चयेन विरुध्यते । य पुनस्तत्प्रभार एव नामी तेन निरुच्यते ।

उच्यते । युक्तमपि लौकिके पञ्चि संदेहः । पुरुषा हि प्रायेणानिश्चयान्वये पशानि आशयदोषेण वा ध्रुमेण वा प्राग्देन वा अशक्या वा प्रयुक्ताना दृश्यन्ते । एतद्यथादि तदुक्ताना पदानामनिश्चयमिधानसामर्थ्यं-

मन्त्रि तथाप्यनन्वितार्थेऽप्युक्त्या नामयो निश्चियते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यरहाप्रवृत्तिः । उच्यते । अथसायनापि लोको व्यवहरति । सद्विद्यावामपि दृष्टौ दृष्ट्यावक्तव्ये कर्मणि प्रवर्तते । अपवा अस्त्येव निश्चयोऽप्य । यो हि पुरुषो एवमत्राचारितो नायन यक्तो न प्रमादी समवेदतदर्थविषयप्रमाणः । सत्त्वस्य दापरहितश्च नाममदिहायार्थमन्त्रितायानि प्रयुज्यते इति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्यज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञान तावदतु मीयते । अत्रयज्ञानाद्यान्वयोऽप्यनुमीयते । ज्ञानं हि ज्ञेयानिनामपि ज्ञेयानुमानं भवत्येव लिङ्गम् । तदेव लौकिकाद्वचो लिङ्गभूताद्वक्तव्यज्ञानमनुमीयते । ततोऽर्थे निश्चिय व्यरहा प्रवर्तते । एव च निश्चितेऽन्वये निवृत्तान् यथाशब्दाद्वक्तव्यार्थनिश्चयो जायते । किन्तु तस्या दशाधामनुवादकनैव । अत एव लौकिके वचने न शब्द प्रमाणम् । अभिप्राये शब्दो लिङ्गम् । अभिप्रायोऽप्ये लिङ्गम् । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चय जनयन्त्यनुवादकत्वान प्रमाणम् । ननु अद्यत्प्रमादिभ्रान्तदुष्टाद्यवप्रयुक्ताना पदाना अनन्वितार्थतदर्धनाया पुरुषान्तर वचनेऽनन्वितार्थतदाशब्दा जायते तत्रिशुक्तिमान एव पुरुषस्य वक्तु शक्तत्वाप्रमादित्वाऽभ्रान्तानुवादशयत्तज्ञानं वापियताम् । नार्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापस्तसदेहादस्तु । मा भूत् वक्तृज्ञानानुमितादधनिश्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते । अश्रुतत्त नाम पुद्गलस्य यथाप्रमाणयोगित्वम् । आशयदोषनिरुद्धश्च यथापित्तिवार्थनिश्चयार्थः । शक्तत्वं च यथाविवक्षितवदप्रमाणमन्यत्तम् । शक्तत्वापि यथाविवक्षितवदप्रमाणमो यद्वैतत्त्वपुष्टमस्ति स प्रत्ययित । तस्यैतद्वगम् । संप्रमाणननिश्चयोऽस्य वाक्यप्रमाण इति । तेन तर्गिपराक्यश्रवणे उद्गतसम्पत्ज्ञाननिश्चये जायते एव । समीचीन चेत् ज्ञानमुत्पद्यते यदथाविवक्षादि वस्तु यथा प्रतीयमानोऽर्थोऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽतर्भावितापनिश्चय एवेते न सद्यपिनिरागमान पुद्गल विदोषविश्व न स्यादिति चिन्तयन्निश्चय एवेति निश्चितेऽर्थे निवृत्त च सद्य वाक्यार्थनिश्चय कुन्देऽप्यनुवादकत्वात् प्रमाणम् ।

ननु तर्हि वक्तृशानस्याप्यनेन उक्तस्य अत्रयमकं  
 पौष्टयेयं वाक्यं तत्रैव शब्दं प्रमाणमस्तु । न, तत्रानु-  
 मानत्वात् । वक्तृशाने हि निश्चितसम्बन्धे प्रत्यक्षित-  
 वचनम् । वक्तुं तु कर्मा । शानविशेषयोगिनाक्यप्रयोगिने  
 तस्यैव हेतुमिति । अत एव च भगवान् कारवणे वेदान्  
 पौष्टयेवान् मन्यमानः शब्दमनुमानेऽन्तर्मुक्तमुवाच तस्येदं  
 कारणं कर्ममिति तैत्तिरिसुक्तरा एतेनेव शाब्दमनुक-  
 मिति । वक्तृशानं हि कारणं वाक्यं च कार्यम् । अत  
 एवान्वेनामुक्तम् । वक्तृमिप्रायं तु सूत्रवेपुरिति । स  
 एव तथा प्रतिवाचप्रमलनया आशय इति । ननु यदि  
 वाक्यादकृतशानानुमानं वक्तृशानानुचाराणुमानं तद्व्यन-  
 यततेऽप्ये कथं शानविशेषोऽनुमानु उक्तः । अर्थेनैव  
 निराकारस्य शानस्य विशेषो न चानिर्कानोऽर्थो शाने  
 विशेषोऽनुमादयति । उच्यते । अनयगतेऽप्येवं शान-  
 विशेषोऽनुमानुं शक्यत एव । यादृशाप्रतिवादान्-  
 योक्तानि यद्गानि प्रमुक्तानि तादृशाप्येषिपयं शानमनु-  
 गीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम् । व्युत्पत्त्य-  
 पेक्षो हि वेदे शब्दात् अर्थावगमो वृद्धयप्रहारे च  
 स्फुरति । वृद्धवाक्यानि चेत्किञ्चिद्गानि न तर्हि स्वार्थे  
 प्रमाणतया स्फुरन्तानि । उच्यते । याद्वि पदाना  
 अर्थविशेषवाचकत्वं नाश्रीयते तावत् वक्तृशान-  
 विशेषोऽपि नास्तुमीयते । विशेषात् हि वाक्यात्  
 विशिष्टं ज्ञानं अनुमातव्यम् । न च अर्थविशेष-  
 प्रतिपादकत्वात् अन्यो वाक्यस्य विशेषोऽस्ति इत्या-  
 शयनीयं अर्थविशेषप्रतिपादनव्यामर्थ्येतेषाम् । अर्थ-  
 प्रतिपादनव्यामर्थ्यावधारणमेव च स्फुरत्सिद्धासौनामं-  
 प्रतीतिः । अनुवादकत्वेऽपि च शब्दानामस्यैव प्रति-  
 पादकत्वम् । वेदे च स्फुरत्सिद्धासौनामं प्रतीतिः ज्ञातया  
 प्रामाण्यमुपपत्ते एव । ननु वेदेऽपि शब्दात् भवितव्य-  
 मित्युक्तम् । सत्युक्तम्, अनुक्तं तत् । न तादृश-  
 निश्चयानुपपत्तिः वेदे संभवति । अमक्यादिबर्तृदोष-  
 यनेन शानवितार्थप्रयोगो लोके दृष्टः । न च वेदे  
 कर्मां पुरुरोऽस्ति । तेन तदाशितान्नाशयदोषा वान्वि-  
 ताथैपदवचने देतेन वेदे शब्दात्मनि नातारकत्वात्त्यर्थ-  
 निश्चयत्वात्प्रत्ये । न च पौष्टयेयं वाक्यवचनमिदमप्य

व्यभिचार्यात् वैदिकेऽपि निश्चये व्यभिचारशङ्का उचिता,  
 शब्दाया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूते हि यद् दृष्टं तत्  
 तथाभूते एव पुनः शब्दात्मतारयति । अथि च लौकिक-  
 न्यायि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्यक्षितवचनप्रत्य-  
 क्षितवचनमपि भेदेन न पतिपद्यमानः प्रत्यक्षितवचने  
 दृष्टशानपूर्वस्य स्मरन् तत्र स्मरणं श्रद्धादिवैवेचान-  
 वस्तुद्वयमानो श्रद्धापरहरं प्रवर्तयति । तत्र न कश्चि-  
 द्विचारः ।

ननु न पदस्यैवात्यन्तका वेदा अपि पौष्टयेया  
 एव । पदस्यैवात् हि पौष्टयेया एव इत्यन्ते, भारतदि-  
 वत् । तथा च कठरादिसमाख्याऽपि वेदे प्रवर्तते । न  
 चेयं प्रवचननिमित्ता समाग्येति कल्पयितुं युक्तम् ।  
 साधारणत्वात् प्रवचनस्य । श्रवणो हि प्रदुः । कर्तो  
 पुनः असाधारणो भवति । कृतस्य करणयोगात् ।  
 असाधारण्येन स्ववदेना भवति । यथा वैयासिनी  
 भारतसहितेति । अतः पौष्टयेयत्वेन वेदाना तदर्थस्य  
 प्रमाणान्तर्गतिपदस्यैवत्तद्विषये चक्षुः प्रमाणभावाद्वाङ्मि-  
 ताथैयतामद्वा तवदेपु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुरङ्गतर तत्वेदाना नशान्तरता-  
 दिवध सार्थते । समाख्या तु पौष्टयेयी प्रमाणान्तरानु-  
 कारिणी न शक्नोति स्वयमर्थेव्यवसा कर्तुम् । यदि  
 विचारकतः कृततामेव निर्णयामस्तानः कर्णानिक्रमना  
 समाख्या भवियति । अथ तु यत्नेनाग्निपत्योऽपि  
 पौष्टयेयता नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिष्पत्तेति  
 यथावत् । तदपि क्षमाधारणं स्यात् । प्रवृष्टं हि वचन  
 कल्पचिदेव वृत्तचिदेव तात्पर्यत्वात्प्रवचनं न पौष्टये-  
 यतामनुमायितुं अक्षम् । वेदाधीन्यवकाञ्चविरचन-  
 सामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परकलहात्पतया तादृशोऽयमच-  
 प्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य चैवतो  
 श्रव्यतासौ, प्रथममन्वयनं कथं प्रवर्तते । के हि मथेततः  
 उन्मत्तकमेतावत्तं श्रव्यमिति महता हेतुनाधीर्योप-  
 पान्येवुत्थापयेयुध । न च बुद्धादिप्रवचनं बुद्धिपूर्व-  
 कारिणा श्रोत्राहिना महारव्ययामे यत्तेरुत्, मातो  
 बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् । न हि  
 बुद्धिपूर्वकरी वेदान् रवकिमुक्तम् । तदर्थं च बुद्धा-

चात्रोपयितुमाकपत्नात् । प्रमाणात्तरानिपयो हि अपू  
 वां मा वदाथ स प्राम्बेदत्रचनेन्मो बुद्धिस्थतामापादयितु  
 मशक्य । ननु बुद्धादिवचनात्प्येवमेव अत्रोपययाणि  
 स्यु । न । तेषा साध्यसाधनभाजमानपरत्वात् । साध्य  
 साधनमात्रस्य कल्पयित्वाऽपि बुद्ध्यापरोपयितु शक्य  
 त्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्ट स्वर्गसाधनत्वं चत्यत्र दना-  
 दाधारोपयितु शक्यते । अपूर्वैः त्रपूर्वरादेवारोपेणापि  
 नावतरति । अथ कथं तुल्येऽपि लिटादिप्रयोगे बुद्ध्या  
 दिवचनानि साध्यसाधनभावमाश्रयणाणि न वेदत्राकपानि ।  
 उच्यते । बुद्ध्यादिवचनानि तावत् साक्षात् दृष्टकर्तृपुरु  
 षाणि । तेन यदेव पुरुषा प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तुं  
 भीक्षते तद्विनाशप्रयुक्तान्येवैति निश्चीयते । पुरुषाश्च  
 नापूर्वं बुद्धी निवेशयितुमशक्यम् । साध्यसाधनभावत्वात्  
 दृष्ट बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमते । वेदेषु तु साक्षा  
 त्कर्ता नोपलभ्य । तेन स्वमहिमानुसारेण तावदर्थो  
 बोद्धव्य । स चापूर्वकारक प्रतीयते । प्रतीते च तस्मिन्  
 शक्यता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषे  
 यत्वं नातुमीयते । ये एव हि पदस्यता पौरुषेयै-  
 विचारयितुं शक्यन्ते तैरेव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यद्यक्य-  
 रिरचनेषु पौरुषेयत्वात्प्रमाणं न नमते । न च पौरुषेयव  
 विना पदस्यताताम्ररसैव नोपपद्यते । उच्चारणरशेन हि  
 पत्रानि सहजतामापद्यते । तच्चोच्चारणात्पूर्वकं वा  
 स्यात् स्वतुद्धिप्रमत्तं वा, दृश्यते द्वायेनापि प्रयुक्तमाये  
 नार्थीयमानं भारतादिषु यथाऽऽद्यतना पुरुषा भार  
 तादिषु उच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानि मवपुरुषा  
 एतेति विमत्तुपपन्नम् । अत्र सिद्धमपौरुषेया इति ।  
 अपौरुषेयः श्वेतासि प्रमाणात्तपवेश्वा प्रयक्षवत् । अत  
 प्रमाणात्तपेश्च नदित्युक्तम् ।

ननु 'चित्रया यनेव पशुकाम' इत्यादिबोदना  
 पश्चादिपशुनुपदस्यापि बोधयन्ति । न च कमान्तर  
 फलनुपपन्नत्वे । न च कालान्तरे फल भविष्यतीति  
 शक्यम् । कर्माभावात् । अत्र प्रमाणान्तरसाध्यत्वं  
 प्रमाणं शास्त्रम् ।

उच्यते । न तावच्छास्त्रेणान्तरभाविताया फल  
 भावने येनान्तरकालदर्शनेन साध्यं स्यात् । न च

कालान्तरे कर्माभावात् फलोत्पादासम्भवं । कालान्तरेण  
 स्थायिनोऽपूर्वादेव फलोत्पत्त्यवगमात् । न च कालान्तरे  
 प्रतिग्रहादिकारणात्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनता वाप्येते ।  
 कामं प्रमाणद्वयसमर्पित उभय फलसाधनमस्तु ।  
 शास्त्रं अपूर्वं फलसाधनमत्रोपहितम् । प्रत्यक्षादिभि  
 प्रतिग्रहादिभिर्मिति । न च कालान्तरभाविनि फले कर्तुं  
 भौतिकत्वमनुपपन्नम् । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियसाररिष्यो  
 हि भिन्न पुरुष कर्मणा कर्ता स च नित्यतया काला-  
 न्तरभावीऽपि फलानि भोक्तुमशक्यमिति न प्रमाणात्तर  
 साध्यमिति साक्ष्यस्य प्रामाण्यमाश्लेषुं शक्यम् ।

अत्रापि शिष्टि शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रम् ।  
 सिध्यते अनेनेति तु शब्द, स च द्विविध प्रयथो  
 ऽनुमेयश्च । किं पुन शब्दात्तुमाने लिङ्गम् ? 'अथवा  
 कर्तं या' इति वचनम् । कथम् ? इय तावत्समुक्ति  
 स्त्रैः शिष्टैः शिष्टादिनामेन परिग्रहीता । न च निर्मूलया  
 परिग्रह उपपद्यते । मूलं च न प्रयक्षादि सम्भवति । तस्य  
 कार्यत्वरिपयत्वाभावात् । स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात्  
 शास्त्रं सम्भवति मूलम् । ननु च तदपि मूलं नाव  
 क्यते । प्रयत्नेनापि आलोच्यमानस्य अनुपलम्भात् । न  
 चातुपलम्ब्य शब्दोऽर्थमत्र बोधयति । न च अयमनव  
 गमयमूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । वपनिव  
 मवाद्योऽपि तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं नोपलभते । अनुमानं तु  
 तेषामभ्यस्तकामिन् सम्भवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजन-  
 परिग्रहीतं दृष्ट्वा तेषु तत्कर्तुं स्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं  
 मूलमनुपलम्ब्य शक्यं भवति, एषमसादिः शास्त्रमिति पर  
 मपराय लिङ्गमूताया सम्भवत् नातुमाननिष्ठात् । शब्दा  
 यस्मिन् भवति । यथाहि बृहदारण्यकसंहितेन प्रयोग्य  
 बृहदारण्यकप्रतिपत्तिं प्रकल्प्य तत्राथ शब्दश्रवणान्तरं  
 भाविनेन शब्दस्य तत्कारणता प्रतीयते कथं पुनर्ममा-  
 प्रतिपादकं शब्दं अस्वै अर्थप्रतिपादकं इति च  
 पितृर्षुं पुत्र स्वयं तत् शब्दादर्थमत्रगम्य प्रतिपादक-  
 त्वेनावगतं शब्दोऽर्थमत्रोपेयतीति निश्चित्य बुद्ध्यादर्था-  
 प्रतिपत्तिशक्यमपि करयित्वा स कथमनेन शब्दानर्थप्रति  
 पादनतया शब्दोऽप्यस्ति इति विचिन्त्य नूनमस्यापि  
 बृहदारण्यकान्तरदर्शनेनैव भूयस्त्वुपायभूतं ममेव बुद्ध्या

तारसापि अरबूद्धवहारात्तरदर्शनमेवैतनादिवृद्ध-  
 ध्वबहारस्वलिङ्गपरस्पर परिकल्प्य लोके श्रुत्वन्तते ।  
 तथा स्मृतिपरत्नराप्रनादिवेष कल्पयित्वा शास्त्रानुमान-  
 मपि कुपेति । न चानुमितस्त शास्त्रसाध्यवतिपादस्तर-  
 मनुष्यत्रम् । लिप्यनुमितिवत् । सर्वदा च तस्या-  
 श्रममदान्मातरत्नम् । अनाभ्यानेमेव कस्मादिति  
 चेत् । आचार्यैरनाभ्यानेनात् । तदपि कथमिति चेत् ।  
 आचार्यान्परिभ्रान्मातरादिति न दोषः । न च  
 तस्याद्यन्तरम् । वर्गविपरवरात् । प्रत्येकं च वर्गान्त-  
 शोधितद्वयशास्त्रात् । यद्यत्तु च तस्याभ्योरपेक्षं यान्य-  
 कृत्वात् तन्माश्रयवित्तत्वात् वैश्वस्य । तस्मादनु-  
 येयमपि शास्त्रास्ति ।

प्रथममपि शास्त्र निश्चिदप्याहारापेक्षं पिण्डपितृ-  
 यगादिशास्त्रं वैदिकशास्त्रं च । पिण्डपितृयगादौ हि  
 नियोजनपदाश्रयणपरिपूर्णे वाक्यम् । मनु पदानाम-  
 निवृत्ताभिधानेन श्रुत्यस्यैर्भवत्वेकपरप्रयोगेऽत्रितार्था-  
 न्तरापेक्षान्तु अनित्यभिधानस्तु तदसिद्धापरिपूर्णात् ।  
 अनेकपदापयोगे तु अनित्यभिधानस्य सिद्धत्वात् कि-  
 निवृत्तपरिपूर्णात्वम् । उच्यते । अनाप्यनिहितार्थ-  
 स्यानुपपत्त्या मनस्येवपरिपूर्णात् । अत्रापि सिद्धा-  
 दिभिर्पूर्वं कार्यरूपमभिधीयते । न चानुग्रामान्तरं  
 धर्मन्यता निर्देहति, न च कर्ताभन्तरंशुग्रामोप-  
 पत्तिः । न च अविचार अमतीत्य कर्मणि कर्तृत्वा प्रति-  
 पद्यते । कर्मणि चाविचारो नियमे नियोज्यस्य  
 अत्रत्यते । यो हि मतेन कार्यमिति प्रतिपद्यते स  
 स्वीयसर्वशोधनं कर्म स्वार्थत्वात् मत्त्वधमम अधि-  
 पतौ सादिति नियोज्याभरणेऽपि धर्मव्याप्तिर्हाङ्-  
 पत्रमवर्तिपूर्वतम् । अनेके लोके अपरिपूर्वाकारपरि-  
 पूरकतया अवधारितोऽप्याहारो वैदेऽपि आधीयते ।  
 कः पुनरपमप्याहारो नाम ? अधिभूतस्य हुदौ नियोज-  
 नम् । हुदौ संनिहिते श्रवमाणः शब्दः स्वाभिमनित  
 मभिषते । तस्य तु विज्ञेयगतौ योग्यपरं लक्षणं च  
 नारणम् । तथाहि । यद्यपि जीवन्मन्तरत्तु नियमं च  
 तथापि तद्विज्ञेयत्वविशेषणे नमाभीधमानो विचेरपर-  
 मनुग्रामाद्यप्यत्र वसनीयं कामे तद्विचारविशेषणे

तदधिपतैः प्रथमे प्रवृत्तेर्विचेरनुग्रामाद्यप्यन्वयकल्पना न  
 कर्तं वा । यद्यपि चोवाचतदुत्तरप्रोक्तपि पुनर्वैरिप्यते  
 तथापि तस्योवाचतदुत्तरितवत्त्वसाधयेवत्वात्तद्वैरम् । तस्मात्त-  
 क्तपुत्रवर्तिभक्त्यणीयं तद्वत्त्वमुत्तरसमेदरहितं सुत स्वर्ग-  
 पदाभिधेयं निशेव्यविशेषणं कल्प्यते । कर्म पुनः  
 तादृशसुतरकावृत्तात्सायंशब्दस्याऽवसीयने । उच्यते ।  
 ' एतेतिश्रीमेन स्वर्गनामो द्योते ' इत्येवमादिसमान्नाम  
 तद्वत्त्वमुत्तरसमेदरहितमित्याद्योवाचतदीर्घमनुत्तरतायाप्तत्वे  
 नार्थेयतैः स्तुत्यमानं कर्म ह्यस्ते । स्वर्गशब्दोऽपि लोके  
 यस्मिन्निर्दिष्टं श्रीयता वृत्ता प्रत्युत्तमानो ह्यस्ते । यो-  
 ऽप्यस्य चन्दनादौ प्रयोगः सोऽपि श्रीत्वयमेव त्वैवाप्रयो-  
 मात् श्रीतिगाधनवाचकत्वात्कल्पनेऽपि प्रीतिरपि वाच्यत्वा-  
 श्वरणात् प्रीतिमानवाचकस्य तत्तापने टङ्गशब्दा अपि  
 प्रयोगोपपत्तेर्लक्षणिक एव । तस्य तथैऽप्यनुदेमारात्  
 स्वर्गशब्दः तथा सुते वर्तते तथैऽप्यनुदेमारात्  
 वृत्तिः, खुत्तरापि स्यादिति तादृशसुत्रान्वाचकत्वात् स्वर्ग-  
 पदशब्दाधीयते, चन्दनादिशब्दो यो लक्षणिकः प्रयोगः,  
 सोऽपि प्रथमार्थे, सुतया तत्र तद्विद्युत्तमानत्वापदाने-  
 नीशेषयत्ने । तथा च यात्रावस्तुतत्तापने स्वर्गशब्दं न  
 प्रत्युत्तं रिन्दु मातिस्यधीतिजनके । स्वर्गपदाभिधेयमुत्त-  
 राभवे चोत्तं न्यायेनाग्नाय एव प्रमाणं तद्व्यव्याह-  
 रपर्यायं तदुपभोग्योऽप्यदेहदेवमद्रावोऽपि नातुपपत्तः ।  
 तावान्प्रतोऽष्टानुग्रामं तु न नियोज्यकल्पनाया प्रमाणम् ।  
 अप्यावनतौ ' यमिचारदर्शनात् । विभन्तरवपुष्पत्वा  
 चानुग्रामनामपरिपूर्णात्साऽपि नास्ति, विकल्पिपु कारोप  
 कारजनपदाध्ययगागमनात्तान्मात् तद्व्यवित्तेषोवकता-  
 संभवात् तदभावे कल्पस्य सर्वशोधनास्यमेदरात् तद्व्यव-  
 कार्यैरानिवोदापरिपूर्णात्तं सति परिपूर्णार्थमप्याहारः  
 कर्तं च । तत्र तादृशतन्वयवशास्त्राभ्याहारेणोपपद्यते,  
 विदेषावयमे कारणाभावात् । कर्तव्यकाराभ्याहारेऽपि  
 प्रकृतिवदपरिकल्पनाप्याहारो पुनरपि पदार्थाना अभावे  
 निर्वाहानमकारत्तं प्रकृत्यपराश्रयाहारात् कर्तं च । तथापि  
 प्रकृतीना सदृशत्वात् बोधनास्तिशब्दान्तात् वा सुदौ  
 संनिधीयते तदीयोग्यताप्याहारेण युक्तः । तदप्याहारे  
 तद्विचारपरिपूर्णे पदार्थान्वाक्षाया तदुपकारोपपत्तिः

पदार्थैरनिताभिधानम् । यद्यपि चासात्प्रकार प्रकृती तत्पदार्थजनयतया निश्चिता तथाप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् पदार्थानां प्राकृत्यापूर्वसंबन्धस्यैव संतस्तस्योपकारस्य न पदार्थाजनना नापूर्वांतरगन्धस्येति संप्रति वैकृत्यापूर्वं संबन्धमुपगत करणोपकारो न तत्पदार्थजनयतया अवसीयते इत्यस्ति तस्मिन्पदार्थापेक्षेति पूर्वप्रतीतसम्बन्धेनोपकारोपस्थापितैः पदार्थैरनिको द्वितीयं स्वशब्देन अभिधीयते । उपमानं तु प्राकृतोपकारपदार्थसंबन्धे न प्रमाणम् । सादृश्यमात्रविपर्ययात् । अतोऽध्याहारवेषमपि प्रत्यक्षं शास्त्रम् ।

तथा प्रत्यक्षमपि ज्ञानं वचनं यत्क्यवधारणाय लोकप्रसिद्धिन्यायापेक्षम् । याद्वि लोकप्रसिद्धिन्यायानुसारेण वचनं यत्क्यवधारणं न क्रियते न तावत् लम्बीचीनार्थोद्योत्वादनश्च शास्त्रम् । तथाहि, 'उन्द्रिदा यजेत पशुकाम' इति किं गुणविधि उत नामधेयमिति सदेहे -यायाभासात्तदित-रुणविधिनिराकरणं सम्बन्धिन्यायानुसारेण कुर्यात् नामधेयाध्यवसानेन यत्किं निर्धारणं यावत् क्रियते तावत्समीचीनवाक्यार्थोद्योत्वादीत्यनेन मार्गेण न्यायापेक्षं शास्त्रम् । अत एव इतिरतं यथाभूता वेदस्य स्वार्थमवगोचरयतो मीमांसा । तथा चाहु - 'धर्मं प्रतीयमाणे हि वेदेन करणरमना । इतिरतं यथाभागं मीमांसा पूर्वादिपति ॥' इति । त्रियत्युत पदजातमेकं शास्त्रम् । न च शक्यं वक्तुं यावत् पदानामैकार्थत्वं तावदेकं शास्त्रम् । अर्थभेदे तु शास्त्रभेदो मन्यते । यथा मन्त्रेषु यावत् पदजातेष्वेवोऽर्थः प्रतीयते तावदेकं वाक्यमित्युच्यते तथा शास्त्रं मरीति । युक्तं मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमाणार्थेषु । तत्र हि तावन्मन्थयान् वाऽर्थस्थानधारयितुं शक्यते । शास्त्रं तु प्रमाणान्तराऽप्रतीताधारोपेक्षं तदर्थस्य तत्रमन्थयान् वा शक्यते नाप्यतोऽत्रत्युक्तम् । उच्यते । शास्त्रानामर्थान्तरभेदेन सर्वत्रैकनोपपत्तेः । परस्तादपि वर्णानामर्थान्तरभेदेनैव । स रजसोऽन्वच्छेदकं शास्त्रस्य शास्त्रादेवानुच्यते । क पुनरसौ ? विषय । काव्यं च । क पुनरिषयो नाम ? उच्यते । कार्यमेव हि निष्पद्ये, कार्यं च कृतिसाम्यम् । इतिश्च प्रथम । स च सर्वे

एव भावार्थसंबन्ध । तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिकिञ्चित् प्रतीयते । नाप्यथा । कृतिरपि भागार्थेन विशिष्यते । तेन भागार्थं कृतिं विशिष्यन् कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते । यो हि येन विशिष्यते स तस्य विषय । अतश्च यावति पदस्य एवो विषयस्त्वावयवो निशेगार्थं, तद्वैक्याचैकं शास्त्रम् । तत्र निशेगाभेदस्यापि विषयभेदोन्नेयत्वात् विषयभेदादेव शास्त्रमेकं व्यवस्थाप्यते तद्वेदाच्च निश्चयम् । पञ्चाशत् च विषयभेदोऽनसीयते । तत्र यद्वति जुहोति ददातीत्यभिधानभेदात्प्रागादीनां भेदोऽनगम्यते । देवतोद्देशेन द्रव्ययागो याग । स पुनर्देवता ? कश्चोद्देशः ? कश्च त्याग ? उच्यते । स्तोत्रं शस्त्रं यद्गुणउचनं यद्गुद्देशेन च हृदिषा त्यागश्चोद्यते सा देवता । तत्रैव यत्किञ्चिद्ब्रह्मना देवतागच्छप्रयोगात् । यत्र ह्याग्नेवादिदेशानर्थानुष्ठाने प्रयुक्तोऽग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजति तत्रैवमाहुर्गिरिरेतरेति । अदेवशब्दं चतुर्धन्यतद्वाचकं सादृश्यप्रयोग । त्यागश्च सकृन्निधिरत्वे औदासीन्यवत्कल्पे । स चानभिहितपरस्वत्वापत्तिकल्पो यागः । देशान्निवृत्तत्वं प्रथेयोपाधिकं च स एव होमः । अभिसहितपरस्वत्वापत्तिश्च न दानमिधेन । अभिसहितपरस्वत्वाभेदावगमः । तथा विष्युच्चारणात् असत्यप्यभिधानभेदे भावार्थभेदोऽनगम्यते । असत्विद्युष्टार्थावगोचनस्वरस्य हि सर्वमेव विध्याभिनानम् । तदर्थोद्येन एवमवसीयते नूनं भिन्ना इमे धात्वर्था इति । तद्वेदे विषयभेदाद्विषयिणे भेदोपपत्तरसिद्धिप्रवरोधस्त्वभावत्वात् विध्याभिनानस्य निरर्थकं । नन्वेव तर्हि पुरुष स्वेच्छया पुनरिधिमामनति तदापि तर्हि विषयभेदः स्यात् । न । स्वतन्त्रत्वाद्वाच्यारण्यं । यद्वि न पूर्वोच्चारणदर्शनपूर्वकं मुच्चारणं तद्विषयेयं स्वातन्त्र्येण परिच्छेदकम् । यद्युत्तरस्वतन्त्रं तत्त्वैक्येयं प्रमाणात्ततोपात्ताधारोपेक्षम् । न च तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति न भेदो विषयस्य । शागन्तर्गतत्वादि विध्याभिनान्यागो भेदकं स्यात् । नैत्युच्यते । अभ्यासाभावात् । यत्र ऐक्यं एव वचना पुन पुनस्तेमेव अर्थमुच्चारयति तत्रान्यागो व्यपदिश्यते । शागन्तरगतविधिं पुरुषान्तरं पठतीति नाम्यास शक्यते वक्तुम् ।

एवमपि पुनरावृत्त्यान्वयमेव कक्षाद्विलम्बे न प्रति-  
 पादयति । उच्यते । एकस्यैवविधादन्वयेऽपि तदान्वा-  
 न्वावृत्तिरुच्यते । तत्र हि पुरुषस्य शोऽप्यर्थो-  
 ऽसन्निष्ठ एव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः । एकरं तु  
 कर्मम् । विपक्षेणवात् । तद्वैक्यं चाभिधानैकवात् ।  
 तथा साध्यमपि तत्रैकमेव । यत्र तर्हि ' य एवं  
 विद्वान् वीर्यमासी यवते ' इत्यत्रापि तद्वैदः स्यात् ।  
 न । अन्वयकस्य भेदस्थानिराहात् । रूपभेदेन हि  
 भेदो निर्वहति यागए हि द्रव्येवते रूपम् । ताभ्यां  
 हि स रूपते । नते हि ताभ्यां च भवतीति । य-  
 प्यत्र द्रव्यभेदितमपि यद्विचिदुवादाय त्रिधा स्थित्यति,  
 यद्यपि चात्रावृत्तिरुपि श्रीवामात् द्रव्यं गम्यते तथापि  
 वैक्यता गतिरहितं भवतीति त्रिधानमन्तरेण तद-  
 लभ । न च द्रवियेव तद्विचिदस्वार्थमाचक्षणो देवता  
 त्रिधातुमलम् । विशेषागमे शरणमावात् । नापि  
 ' वाग्मी अमात्रास्वागामाद्व्येते ' इति मन्त्रविधानान्  
 मान्यतर्गिदेवताश्रयणं सम्यत । मन्त्रविषेरभावात् ।  
 आन्त्रभागशोध्यं विचिद्विच्यन्तानुरोधादिति स्थितम् ।  
 तस्मादनुवादमन्तरेण ह्यन्वाभादनुवादोऽप्यमिति माभ्या-  
 सात् कर्मभेदः । नन्वेव तर्हि प्रत्युत्पन्नवशादानुवादः  
 िमिति न स्यात् । तत्राशुदिताना ' दर्शपूर्णमासाभ्या  
 वजेत ' इत्यत्रैकवात् यत्रैकवात् सर्ववर्जिना  
 प्राधान्यं स्यात्तत्रमाशुदिताना न सिध्येत् । उच्यते ।  
 सर्वानुवादाश्रये दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचन नोप-  
 पत्ते । अनेपुनरावृत्त्यान्वयेन सर्वानुवादे दर्शयद्य-  
 न्वावृत्ता पूर्णमासाभ्यामवृत्ता चानुगम्यते । तत्र  
 दशभिर् पूर्णमासाभ्यै कर्मकारोऽप्य समसः । तत्र  
 वर्जिना विशेषात्वात् यद्वचनं यद्वचनं स्यात् द्विवच-  
 नम् । अवस्तुतुभ्योनेन वेदान्निदेयं तावत् ' य एव  
 विद्वान् वीर्यमासी यवते ' इत्यनुवादे न सर्वानुवात् ।  
 तथा ' य एव विद्वानमात्रस्य यवते ' इति वेदा-  
 निदेयानुवादः । तेनानुवादद्वयेन समुदायद्वयस्योद्विवच-  
 नमन्तोपपन्नोऽनेन वेदान्मात्रकारस्य च । तत्र वेदा पूर्ण-  
 मासीनुवादेऽनुवादः वेदा चामावास्यायुक्त इत्येवञ्च  
 कावनिमित्तोपपदानुवादेन उपविशालयोनिनामेवानुवादः

इति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषाप्रवृत्त्यादिति न  
 सर्वानुवादे न सर्वानुवादाप्रधान्यमिति । तथा गुणान्तर-  
 योधादप्यनुव-धमेदोऽवयवम्यते । उच्यते यत्कालानुवादं  
 कर्मस्य प्रतीयते ततोऽन्वयेन कारकेण अनुवचनं तत्र  
 दावयते अन्वयानुवचनमेवदानुवादात् ; तथा सहा-  
 न्तरादपि अनुवचनमेदोऽवयवम्यते । अन्यथा होक्स्वार्थ-  
 म्यानेकवाक्यमिति भेदस्तावत् औलम्बिकः । यत्र तु  
 क्लीबता प्रमाणेनानेकवाक्यमपि गम्यते भवति तत्रै-  
 क्यम् । तथा विधानान्तरादपि कर्मन्तरेणानुवादात् ।  
 विधानान्तरं च समितिरे कर्मन्तरेणानुवचनमप्रव-  
 णात् । तत्र हि गुणविशिष्टावयव समकालेकगुणश्रवण-  
 देवस्तुगोविधाने वाक्यभेदप्रवृत्तात् । गुणविशिष्टकर्म-  
 विधौ तु तस्यैकस्य विधानान्तरात्कर्मन्तरेणानुवादात्  
 कर्मस्य विदेयम् । विधीयते चेत्तत्र प्रवृत्तादन्वयम् ।  
 तथाऽसमिधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात् कर्मविधानावयवमन्त्रे-  
 दावयवमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मस्य प्रक्रियान्तरं विधाना-  
 न्तरमेव । सत्या तु भावावयवमाभेदे प्रवृत्ति न विषय-  
 भेदे । तथा ' सत्तदा प्राजापत्याम् ' इति प्राजापत्य-  
 प्रातिपद्विधीयमाना द्रव्यदेवतासम्प्रधाना नियोगविषय-  
 त्वम् । ते च सत्तदाभिहितं सत्तदेव सत्तदन्वये  
 ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं ह्यमो यजेत ' इत्येवमिति न  
 भेदेन विषयभानं भवति । स्यात्तदादपि याज्ञभेदोऽव-  
 तीयते । तथा ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं ह्यमो यजेत '  
 ' याग्मी दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति च । नहि  
 याग्मीन्वोदना कामाधिकारे कर्मविधानार्थाः । लक्षण-  
 प्रवृत्तात् । याग्मीन्वोदने हि काले विषेयः । किंच  
 जीवनाकाल एव नियोगस्य प्रातस्तावत् याग्दर्शकालेन  
 विषेयत्वम् । तावत् काले नाव्यवहतेन प्रयोगेण  
 दावयते व्याप्यमिति यजेतेत्यपि व्यामन्त्रमेति विधि-  
 यित्तयम् । तत्राभ्यासलक्षणस्याव्यवहारेति जीवोऽपि-  
 कारान्तरमेवदावयवमप्येवम् । जीवने कर्मकारविशेषणे  
 सति जीवो अत्रैव शरीरं भवति यमिति सिद्धं यामेन  
 जीवन्त्यासिरेविधीयते याग्मीन्वमिति । तत्र नियोग-  
 भेदाधिकारमपि भेदः अत्रदप्यपि । अत्रैवदाव्यं शास्त्र-  
 भेद एव । नियोगो हि स्वसंभित्वात्तदा भेदं कार्यमिति



निर्गमनाद्भवते, तेन स्वकृतिस्वाद्यमपूर् प्रतियचते ।  
 कृतिभेदेन च कार्यस्यापि भेदः । तेन निरोग्य कृति  
 भिदन् कार्यमपि भिन्नमिति । अतो निरोग्यभेदस्यापि  
 शास्त्रभेदहेतोर्नियोग्यभेदोच्येतान् तत्र त्रैदेनैव शास्त्रभेदो  
 व्यपदिश्यते । नियोग्यभेदेनाप्यस्य साध्यभूत्वैश्वर्यलक्षण  
 स्याधिकारस्य भेद इति साध्यभेदोक्त्याऽप्युच्यते शास्त्र-  
 भेदः । साध्यभेदेन चानुसंधभेदमितानामप्यनुसंधानो-  
 पत्तिशास्त्राणां अधिकारशास्त्राख्यायां भेदः । एकस्या-  
 धिकारिनिरोग्यस्य तावता प्रतिपाद्यतादिति ।

एतच्च शास्त्राण्यप्रमाणमनुमानन स्पष्टभेदेव । न  
 ह्यन गम्येन अर्थेन गमकशब्दस्य मन्-धनियमोऽपगतौ  
 नापि गम्यस्यार्थस्य किंचित् प्रत्येकदेशतः नापि च  
 गमकस्येति सामग्रीभेदादनुमानाऽऽशङ्काऽपि नास्ति । कि  
 पुनस्तन् निवर्तितम् । उच्यते । अर्थप्रवर्णेनापिभेदेवचनेन  
 लौकिकप्रवृत्तिप्रमाणान् अशास्त्रम् । असन्नित्प्रवृत्तेन  
 पौरुषेयसाक्ष्यमित्येवसाध्यस्य चकनप्रियायतिश्वयपुर,नर  
 यद्विज्ञान तत्र शास्त्रमिति दमिनम् । तथा वेदेऽप्यर्थ-  
 वादानां न स्वतन्त्राणां शास्त्रस्य किरत्येवावतया विध्यर्थ  
 वादतया विध्यन्तरानुपप्रेतेति । मन्-प्रवृत्तेनैवार्थस्या-  
 शास्त्रतमुक्तम् । यथा प्रकृतौ ' वासुकि मिनोर्गि तालका  
 नोवावहरति ' इति यस्मिन्त्रय तालमि गोमो मीयते  
 तन्नैव तन्नैव तालमोवावहरति इति । एकत्वात्कर्मो-  
 ऽन्वोदितमपि तदर्थत्वनम् । अहंगणे तु पयस्तरात्  
 गोमन् एकस्मिन्नपि तामपि नानाभूतव्यपि प्रमात्र  
 गच्छन्तान् । उवावहरण तु पुटीत्यत्र तामना नवन  
 तद्वेदेन न गच्छन्मिति प्रागव्यस्योऽन्यतदव्यमुगदीयते ।  
 एकत्वं तु तामस्य प्रकृतौ आर्थे न शास्त्रार्थे इति न  
 चोद्वेने व्याप्यते इति तत्र तामस्य एकत्वात् न  
 शास्त्रमिति । विज्ञानादिति स्वाभाव्याशास्त्रकथय  
 चकनप्रियायतिश्वयपुर,नर यद्विज्ञान तत्र शास्त्रमिति प्रकटितम् ।  
 नहि तच्छब्दविज्ञानात्तत्र न तस्यैवशास्त्रार्थार्थचन  
 अस्तिक शास्त्र तद्विज्ञानस्य तद्विज्ञानमिति न शास्त्रम् ।

इति प्रमाणपारायणे शाब्दपरिच्छेदः ॥ प्र.  
 पञ्चमः, पृ. ८७-११०.

० शाब्दपरिच्छेदः । ' शास्त्र शाब्दविज्ञानात् अर्थ-  
 निवृत्तेऽर्थे विज्ञान ' इति ( भाष्यम् ) । विज्ञानात्  
 शब्दात् पदार्थाभिधानाद्वारेण यत् वाक्यार्थविज्ञानं तत्  
 शाब्दं नाम प्रमाणम् । तत् लोपसिद्धत्वात् न परीक्षित-  
 यम् । तच्च द्विविधम्, पौरुषेय अपौरुषेय चेति । तत्र  
 पौरुषेय अतन्त्रकथम् । अपौरुषेय च वेदवाक्यम् ।  
 उभयमपि अनासन्नप्रीतारदोषविग्रहात् स्वतन्त्रं शाब्दस्य  
 अनुपपत्तात् प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम्, सिद्धार्थं विधा-  
 यकं चेति । विधायकमपि द्विविधम्, उपदेशकं अति-  
 देशकं चेति । ' इत्थमिदं कर्तव्यम् ' इत्युपदेशः । यथा  
 लोके ' दक्षिणसूयगात्वादिभिर्देवतो भोजयितव्य ' इति ।  
 वेदे अपि ' प्रयाजात्यातादिप्रकारेण दसौपूर्णा-  
 मासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् ' इति । ' तद्वदिदं कर्तव्यम् ' इत्यतिदेशः ।  
 यथा लोके ' देवदत्तान् यद्वदो भोजयितव्य ' इति । वेदेऽपि ' शौचं कुर्यात् यथा आमे-  
 येन ' इति । गन्दा-तरादिभिः श्रुतिनिष्ठादिभिः श्रुत्य  
 र्थादिभिश्च विधिभ्योऽयमुपदेशः भेद-विनियोग-प्रमाणं  
 अपरोक्षयति । यच्च-नामवेय-चोदना-लिङ्गैश्चाति-  
 देशः, अ-यम विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य  
 तद्विधायकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तारनामधेयस्य  
 अन्वयेन सम्यक् विचार माद्य वा रोधयति इत्यहनीयम् ।  
 असन्नित्प्रवृत्तं च पूर्वम् तादृश-तद्विपर्ययपरिच्छेद-  
 निरासार्थम् । एकदेशिना तु ( प्राप्ताकराणां ) तत् अन-  
 र्थकमेव स्यात् । विरतीतरिच्छेदे तावत् नास्त्येव  
 शब्दान् शानम् । यदि स्यात् पुरुषदोषाणां शब्दे  
 स्यकल्पन-पुत्रप्राप्तौ स्यात्कारिकमेव शब्दस्य अप्रामाण्यं  
 स्यात् इति वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि पर तद्वृत्तपरि-  
 च्छेदप्रविशयस्य अनुवादस्य निरासं स्यात्, तद्यद्युक्तम् ।  
 तस्यापि शाब्दं तत् । नहि तस्यापि अप्रामाण्यम्,  
 अनुभूतितात् । प्रत्यक्षान्वयभोवाभावात् शास्त्रतमेव  
 इत्याह तावत् ।

इदं च शाब्द ' अस्तेदं कारणं कार्यं सन्निधि एकार्थ-  
 समवायि विरोधि चेति ऐद्विक ' ( ' अस्तेदं कार्यं  
 कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति ऐद्विक ' इति  
 पाठ वेदे ग्लान्ते १२।१ ) एवमान्पुत्रा अभि-

धाय ' एतेनैव शब्दं व्याख्यातम् ' ( एव एते वासि  
 वैशे. सुप्रवच १।२।३ ) इति वदन्तः वाच्यधीयाः,  
 ' प्रत्यग्रमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ' इति तु साक्षाः  
 योगताश्च अनुमानादभिज्ञे इति मन्यन्ते । तत्र यदावत्  
 पदार्थज्ञानं तन् अयमवस्थावैयर्थ्यात् प्रमाणमेव न  
 भवति इति किं तस्य मैशुभैरपरीक्षया । यत्तु वाच्यार्थ-  
 ज्ञानं तन् अग्रहीतसंज्ञधैरेव पदार्थैः उपजायमानं नानु-  
 मानात्पदार्थज्ञानमर्हति । नहि सर्वैः वाच्यार्थविशेषैः सव्य-  
 यष्टमस्ति । न च समवति ज्ञानतैः संप्रत्यग्रमज्ञम् ।  
 अन्यतन्पूर्वोऽपि वाच्यार्थविशेषैः पदार्थैरन्यथावत् दूर-  
 देवमात्रात्तु इति तद्वैजयीनमेवम् ।

यत्तु आतामन्यतरात् अनिमंयादनुमानं तत् वाच्यार्थ-  
 र्थावयवमोत्तरतात्पर्यात् न तस्य अनुमानतरमायावति ।  
 वाच्यध्वन्यनतरमेव हि आतामन्यज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैः  
 वाच्यार्थोऽनुभवते । अन्यन्तारदृष्टयुक्तप्रतीतिः वाच्ये  
 आनने तु वाच्यार्थे सत्यावयवतरसहाये प्रवेत्तुः आता-  
 मन्यमे सति सत्यतर अनुभवीयमानं न वाच्यार्थाव-  
 गतेः आतामन्यधारणानपेक्षकमनः अनुमानतरे आताद-  
 यति । तस्मात् प्रमाणात्परेमेव त्रिके शब्द इत्यर्थेऽपि व-  
 य्यारि वेदहय सिद्धं प्रमाणम् । एकदेशिना तु लोफ-  
 यवसामनुमानतरमज्ञीकृतता यथा वेदप्रमाणं न सिध्यति  
 तयोक्तम् । शा. १।१।५, पु. ७१-७३ .

● शब्ददृष्टयन्त्रवाच्यम् । ३।१।५/१५ ॥ ब्राह्म-  
 नन्देन लोभस्या उक्तत्वात् न दृष्टकनेन अभिधानात्  
 शब्देन दृष्टीवाच्यताऽन्येन सूत्रात्पर्या । नन्देन दृष्टात्  
 दृष्टकत्वात् इति च तद्व्याख्येयत्वनीत्यागतम् । सु. पु.  
 ६१३.

● शब्दप्रमाणं ' पदार्थोत्पत्त्यनुनिर्वा स्यात् ' इति ।  
 शा. १।२।५ पु. ८ । पदार्थोत्पत्त्यनुनिर्वात् न च यदव्य-  
 पदार्थज्ञानं वा शब्दप्रमाणमित्यर्थः । सोम. ३।१।१ पु. ८ .

● शब्दप्रमाणशब्दार्थं यत् ईदमेवार्थेणु । भा.  
 ५।१।१६, ● शब्दप्रमाणशब्दः यत्पु. १०।६।१ ( ७३ )

● शब्दप्रमाणशब्दः यत्पु. १०।६।१ आदृ तत् अस्मान्  
 प्रमाणम् । ३।२।१।१५. ● शब्दप्रमाणशब्दः यत्पु.  
 यत्पु. १०।६।१ आदृ तत् अस्मान् । शब्दशब्दप्रमाणे

धर्ममाह नाप्यव्यक्ताने अभर्मम् । यद्य पुनः अशिष्टा-  
 प्रतियिद्धं नैव तद्वैयर्थ्यं भवति, नान्युदवाच । तत्रया-  
 ' द्विक्रिय-हसिग-रुण्ड्वितानि नैव तद्वैयर्थ्यं भवति  
 नान्युदवाच ' ( ध्या, महाभारतं वत्सयायाम् ) । सु.  
 पु. ३२५. ● न शब्दप्रमाणशब्दानां अन्तरेण शब्दं  
 अत्रागतित्वात् । भा. ६।१।१।३.

● शब्दप्रयोगः निराकल्पनो न युक्तः । सु. पु. १०.

● शब्दप्रयोगः व्यरदारार्थः । भा. ७।३।१६।१५.

● शब्दप्रयोगरूपस्य आचारस्य अभ्युत्पत्त्यो-  
 स्तुल्यत्वम् । सु. पु. १०५.

● शब्दप्रवृत्तिः सर्वत्र वसतमद्विषयैर्वा प्रति-  
 पद्यते, नास्मद्विच्छायात्वेण । वा. ३।१।७।१५ पु. ७२३.

● शब्दप्रवृत्तौ निष्पन्ना एव नियमः सन्त्यो निमित्त  
 इति सर्ववैयर्थ्यात्तामेवमन्त्रात्प्राप्तम् । ३।३।६।१३.

● शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न च एकस्मिन्  
 निमित्ते सिद्धे निमित्तात्तर कल्पयितुं शक्यम् । विनापि  
 तदव्ययनेन प्रयोगोपपत्तेः । यत्तु धर्मव्याख्याक्रमेण  
 क्रियते न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । वा. २।३।२।३  
 पु. ५८२.

● शब्दबुद्धिकर्मणां अनाश्रुतानां विरम्य व्यापार-  
 उपपत्तिः । कणिका पु. २३. ● शब्दबुद्धिकर्मणां  
 विरम्य व्यापारमात्रः ' इति न्यायेन एक एव बोद्धक्य  
 व्यापारः । वि. १।०।५.

● ' शब्दब्रह्मेति यथेदं शब्दं वेदास्त्वयुच्यते ।  
 तद्व्यभिष्टिा तर्पमेवेन परमात्मना ॥ ' वा. ३।१।७।  
 १३ पु. ७०३.

● ' शब्दब्रह्मात्मनोऽन्येव सर्ववैयर्थ्याकारिणः ।  
 तिनशा नाऽनिरयता वा यदव्यथा विधिगणितः ॥ '  
 वा. ३।१।७।१६ पु. ७०३.

● शब्दब्रह्मवादिनाः ' अनादिनिर्गमं तद्व-  
 ततः व्यरदिष्यन्त । तिनर्वैद्व्येनमेव प्रक्रिया जगते  
 नाः ॥ ' ( वाच्यार्थवैयर्थ्यं ) इति वदन्ति । सु. पु. १०६६.

● शब्दब्रह्मवादिनामपि नो वेदान्तवैयर्थ्यात्त-  
 यन्तयोः तादृशानुभवतैः शब्दो ब्रह्मविद्यते इति,

शब्दात्मसामान्यं वेदानां देहतां ब्रह्मात्मस्य च परमात्मनो देहाधिष्ठित्युक्ता इत्येव । पृ १०१०

• शब्दभेदात् भावनाभेदः, तेन कर्मभेदः । यत्नेन, ददाति, जुगोति । वि २।२।२

• शब्दमात्रस्य देवतात् निरस्तम् । मीको पृ २१४० 'देवतात् शब्दमात्रस्य निरस्तम् इति विन्दी द्रष्टव्यम् । के

• शब्दरूपा देवता । सूर्ये १।३।१६

• शब्दलक्षणं कर्म वेदे लोके चायंलक्षणम् । भा ३।१।८।१७, • शब्दलक्षणं घन इत्युक्तम् । चोदनाल्लक्षणेऽर्थो घर्म इति । १।३।१।२, • शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दामिहितं शब्दते न लोकाभिप्रायः । १।०।१।१२६।७, • शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दा न प्रमाणम् । १।०।१।१२।८, • शब्दलक्षणं च हि कर्मणि यत् शब्दं अहं तदसाकं प्रमाणम् । ३।१।७।१३ पृ ७०३ • शब्दलक्षणं न गुणोपौ शक्येते अकल्प्यम् । • ०।८।१।३

• 'शब्दवृत्तपलभ्यते सनागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम् ॥' ( ४।१।५।१५ ) । मद्रथ एवञ्च च उभयमपि कारकीभूतं निमित्तध्रुवेन भावनायाः प्रगिष्यत इति विधीयते । तत्तु विधिषु विधानात् । नश्यति हि 'शब्दवृत्तः' इति । वा ३।१।७।१३ पृ ७०१

• शब्दवृत्तस्य सर्वा अव्यहृत्तया, पूर्वप्रकल्पेन यत्प्रथमं लक्षणं तदव्यहृत्य प्रनागाभावात् । वा ३।१।७।१३-१ । न ब्रह्मणि शब्दं स्व अर्थं यासु शक्तिषु त । सु पृ ४९८

• 'शब्दवृत्तनिमित्ते हि भावप्रत्यय इत्यतः ।' पा ३।१।६।१२ पृ ६७३

• शब्दवृत्ततिरिक्तं भावनायाः प्रत्यासक्तं न पर्ययत । वा ३।१।७।१३ पृ ७१३

• शब्दव्यापारस्यापि भावनीयप्रतीकत्वस्यागत्या लक्षणोत्पत्तिः अविद्यमानत्वात् । सु पृ ७७८,

• शब्दव्यापारस्य अर्थापत्तिरुपविशिष्टयापारकल्प्यताम् । पृ १५०१

• शब्दशक्तिः पञ्चगम्या । वा ३।४।४।१३ पृ ९१४ • शब्दशक्तिः स्वार्थे औत्पत्तिकम् । वृहती पृ ३५ • शब्दशक्त्या स्थितया पुत्रां व्यपहारं न तद्वरीनं शक्यते शरीरजननं । वा ३।४।१२।१ पृ ३५८

• शब्दशक्तिज्ञानं प्रयोगवतीत्यधीनम् । वा ३।३।५।१३ पृ ३१६

• शब्दसन्धेः विशेषः । 'प्रयोजनापि हि उच्यते यथा शब्दो वेत्तु तस्मै तावत् प्रयोजनमप्यवकल्पते । सनिहितश्च बुद्धी भवति । तेन बुद्धी सनिहितेन शक्यते साक्षात् शब्दं स्वच्छिद्युतिमिति । नैतदेवम् । यो हि अत्यव्ययमानोऽन्यथको भवति, स संवध्यतः ताव । भा ३।१।६।१२ पृ ६००

• शब्दसन्धेः व्युत्पत्तिमात्रमेव चेहं वृद्धयन् हाताधीनम् । वा ३।३।१।१ पृ १६२

• शब्दमाधुत्यज्ञानं च व्याकरणमियोपविशोपादिति । वा ३।३।८।२७ पृ २७७

• शब्दसाधुत्यविश्रयः । लौकिकाथप्रत्ययो धापितवाच्यत्वात्पत्तिरप्य तादेकं माधुत्यविश्रयः । तन् ममवत्प्रमादात्स्वकल्पयैवनिमित्तापन्नप्रकारं पञ्चिदन्तत्वात्पत्तिरप्य अथयानुपपद्यमानत्वात् अत्रयाऽप्यथात्वात् निदमन्त साधुत्वशात् । वा ३।३।८।२७ पृ २८१, 'नहि वाच्यमपिशाय सधुत्वमप्यति' । ३।३।५।१३ पृ ३००

• शब्दसामर्थ्यं अपसामर्थ्यं च इति त्रिभु द्विषन् । शब्दसामर्थ्यमपि द्विषन्- मप्रत्ययकमममनतापप्रकाशनामर्थं एकवचनप्रयोगमनसामर्थ्यं चेति । घाल पृ ९

• शब्दस्वभावसिद्धं विवत एव न वेदवादिभिः शक्यते इति ( वैश्वकर्णे ) । वृहती पृ १५३

• उद्वेगवत्संस्कारवृत्तेन विरहात्पय शब्दप्रभाससिद्धः । भाट्ट १।०।८।०

० शब्दस्वातन्त्र्यवादिनो गीमासनाः । ऋतु-  
पु. १०८.

० शब्दभाषणा । अर्थादिमन्वावां भाषनायाः लिट्-  
दिग्गाना वः पुर्यं प्रति प्रयोक्तव्यावारः, वा द्वितीया  
अब्धमैः अभिधादिना मातना विधिरित्पुण्यते ।  
' अभिधा मातनामाहृत्प्रयोगे लिट्प्रत्ययः । अर्थादि-  
भाषना तस्या घञादेशात्तेषु गम्यते ॥ ' वा. १११ ।  
॥१ पृ ३७८. ० शब्दभाषना इति शब्दभाषनाया-  
दुच्यते । मणि. पु. ९०. ० शब्दभाषना लिट्-लेट्-  
लेट्-तप्त-प्रथमभाषना लिट्प्रतिभिर्यस्यते । वि.  
२११। अर्थक २. ० शब्दभाषना विज्ञानोवादे वः  
शब्दस्य स्यात्तः स एव शब्दभाषनाशब्देन उच्यते ।  
एवंविधविज्ञानोवादादत्रमेव शब्दस्य 'प्रतिभिर' न तु  
औदासीन्यप्रख्यातनाम् । सु. पु. ५७. ० शब्द-  
भाषना । विधिः, प्रयोग, नियोग, इत्येतासां ।  
येन च शब्दभाषना इत्यपि उच्यते । लिट्प्रतिभिर्यस्य-  
धर्मतात् । तदुक्तं भाषावाचिह्नये- ' अभिधाभाषना-  
माहृत्प्रयोगे लिट्प्रत्ययः । अर्थादिभाषनायाः राग्या  
गर्वादेशात्तेषु गम्यते ॥ ' ( वा. पु. ३७८ ) इति ।

अभिधीयते अनेन इति अभिधा लिट्प्रतिः शब्दः ।  
तद्धर्मः अभिधाभाषना शब्दभाषना इति यावत् । वा  
च सामान्यतो विनोपतधैर्माभ्या । स्वयन्पुण्यप्रवृत्ति-  
हिंसा लोके दृश्यते । क्वचित् स्वेच्छायां सुतामं प्र-  
वर्तेते । क्वचित् अच्येदितः आत्मस्येदितोऽतं सामान्यतमि  
न श्चेच्छा इति स्पष्टाहारात् । यत्रपि अत्राचार्यद्विरपि  
अभिच्छर्त्तं न प्रसन्नोति प्रान्वितुं नथापि मारसिके-  
च्छादिनमपि शि'कारिणं स्वप्रवर्तनात्तन्नेन इच्छासुखात्  
प्रान्वयति इति द्वैविध्यव्यपत्तिः । तत्र शब्दभाषनागत  
भाषिण्या प्रवृत्तौ आचार्यादेः स्वप्रवर्तनासामान्येन  
प्रान्वयत्त अरसीयते । या पुन, प्रवर्तना । प्रवृत्तिद्वेषु  
भूत प्रान्वयितुः धर्मः । प्रान्वयितुर्धर्मगमाले यत्प्रथ  
म्य नः प्रान्वयति न देवदत्तः इति धर्मगमालुगम्यते ।  
प्रवृत्तिद्वेषुप्रवर्तने तु यत्प्रथमोत्तरी देवदत्तस्य प्रान्व-  
यति इति प्रान्वयसाधनात् यद्वदत्तस्यापि प्रान्वयग-  
म्यति ।

तथा लौकिकलिङ्गोऽपि गुणद्विगतादिशापरस्य  
प्रान्वयत्तोपपत्तिः । लोके च आचार्यादेः प्रान्वयितुर्धर्मः  
अर्धमेतं प्रान्वयामि इति प्रान्वयितुः मानसप्रथमव्यव-  
श्रैयादिरूपः नापहोतुं अक्षयते । वेदे तु पुरुषाभाषनेन  
लिट्प्रतिभिर्यस्य प्रवर्तनात् तद्धर्मः अर्थादिभाषः । स एव  
विधिः । तत्र उच्यतेप्रवर्तने अध्येयम् । समस्य आम-  
न्यम् । नीचस्य निम्नतमं आत्माकथम् ।

एषु च लिट्प्रति. अनुशासनाच्छास्त्राः । तत्र नाना-  
भाषापरिहाराय प्रवर्तनारूपं अस्तस्यैव चतुर्विंशति पद-  
चतुष्टयानुगत एक प्रवर्तनारूपं शब्दभाषाच्छेदकम् ।  
ईष्टितानीयितनर्मणोरित् सधर्मत्वं द्वितीयाया अश्रमने ।  
अन एव हर्दत्तः ' अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं  
चतुष्टयं वि । तत्रैव लिट् विधातव्यः किं भेदस्य  
विषयधरा ॥ ' इत्याहृत्प्रत्ययः ' न्यायव्युत्पादनार्थं  
वा प्रपञ्चार्यमथापि वा । विष्वादीनामुत्पादानं  
चतुष्टयांसादिव. कृतम् ॥ ' इति । अत्र लौकिकमित्य-  
थादिभ्यः अर्थादिभिः अर्थादिभ्यो मेरोऽपि न्यायसिद्धः  
इति न्यायसूचनं न्यायव्युत्पादनम् । याच्यताच्छेदकस्य  
प्रवर्तनारूपस्य आशया इत्यप्येव्यक्तं, न न्यैविचय  
एव इति सूचनं प्राप्य ।

ननु लोहर्धमैवतसिद्धावोरपि प्रवर्तनारूपत्वं कथं चतु-  
र्विंशति. सूत्रम् । तत्रमन्त्रानुशास्त्रपरं प्रतिपद्येव  
कामचार्यव्याजसामान्यरूपवत्तात् । प्रान्वयसाधनस्य  
एव च प्रवृत्तिव्यवहिरितित्यस्य प्रेरकत्वं । तदु-  
क्तम्- ' प्रवर्तनस्युत्तिः प्राप्ते श्रेय इत्यभिधीयते ।  
अप्राप्तप्रेषणं सपं विधिरितं प्रवियम्यते ॥ ' ( वा.  
पु. ३८२ ) इति । ' न्यायस्योऽध्येयं व. ' इत्यपि  
श्रेयसात्.प्राप्तिविशेषानुत्पन्नप्रवर्तनाभाव एवम् । अत्रापि  
प्रान्वयं च विधि. इति विधातुश्च इत्युत्तरावर्षोः ।

अथ प्रान्वयस्यार्थे दूरीकितं ( प्रवृत्तिद्वेषु प्रान्व-  
यितुर्धर्मः ) पदद्वयम् । तत्र आत्यन्तमेतन्नेन प्रान्वयितु-  
गुणसाधनमित्यर्थः । धर्मव्यवहारेण च समवेत राशित्वात्  
प्रान्वयितुस्यव्यवहारेण तदव्यवहारेणा प्रान्वयितुस्यव्य-  
वहारेणाना निरायः । सर्वव्यापि एतदव्यवहारे अति-  
व्याप्ति. तत्र प्रवृत्ति इति देवदत्तम्, प्रान्वयितुस्युर्धमि-

धर्मत्वाच्च । अतः परसमवेतप्रवृत्तिहेतुः अत्र त्रिविधितम्, क्व तु प्रवर्तयितुं न प्रवृत्तहेतुः न परसमवेतप्रवृत्ते इति नोच्चारितायति ।

महासुदृढमहत्वात् आह । धर्मशब्देन अपूर्वनिराय । प्रवर्तयितुं शब्देन इत्येतत्साधनत्वायो । आत्प्रविशेषणेन निश्चिन्नादीनामिति । तत्र । धर्मशब्देन अपूर्वनिराययोगात् । अपूर्व हि प्रवर्त्यगत प्रवर्तयितुंगत वा, आद्य प्रवर्तयितु इति पठ्या प्रवर्तयितुमर्थप्रवृत्तेः प्रवर्त्यगतस्य चापूर्वस्य प्रवर्तयितुस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् तद्वताति याते प्रवर्तयितुं पठ्यतेनेव निरासात् । द्वितीये प्रवर्तयितुंगतस्य अपूर्वस्य प्रवर्त्यप्रवृत्ति प्रति हेतुत्वाभावेन तद्वत्यति याते प्रवृत्तिहेतु इत्यनेनैव निरासात् इति । तदिदं महत्त्वमेध्वमन तदभिधान्यापारस्यैव विभिरुपभावनत्वे साधनमात्रात् निर्मूलम् । तदेत मनसि धेय पठ्याये शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । अशयविशिष्टभाषणाप्रतिपादनं चास्य व्यापार । अस्य प्रवर्तकस्य अर्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनात्परमिति ।

यत्तु 'अस्तु तर्ह्यभिधानात्स्यो व्यापारोऽस्य प्रवर्तकः । तस्य ह्यर्थप्रतीकारायकार्यफलप्रस्य केवलम् । कल्प्य प्रवृत्तिहेतुत्व लिङ्गाच्चयस्येति लाघवम् ॥' इत्याद्यर्थे 'शब्दान्तरगताऽप्यसिद्धमिधा स्यात् प्रवर्तिका । पठेऽर्थतो विनोपश्रेत् न एव स्यात् प्रवर्तकः ॥' इति शेषद्रवमुक्त्वा 'न चाम्ना अभिधेयत्वाद्दिशेष नार्थनो गते । न युक्त ह्यभिधेयत्व सर्वसा वा प्रसज्यते ॥' इत्यनेन पूर्वोपदयोऽप्यपूर्वक अयोग्यद्रवमुक्त्वा तदुक्त्वा । 'अथ प्रवर्तनात्वेन कार्यादनमनोधत् । तद्रूपेणाभिधेयत्व तथास्यामु न निश्चते ॥' इत्याद्यर्थे 'तन्नाम्ना ह्यभिधानात् प्राप्त् चेत् प्रवर्तकरूपता । स्याद् व्यर्थमभिधेयत्व नास्ति चेत् स्यादमत्यता ॥' इति विवक्ष्य द्रव्यद्रवमुक्तम् । तदेतत् लिङ्ग प्रवर्तकत्वं विहाय तदभिधाना प्रवर्तकत्वे युगपते । अभिधाना विनाऽपि हि प्रवर्तकत्वमावश्यं लोके आगपदे पदे च विनादे ष्यर्थेव अभि-

धेयम् । न तु इदं द्रव्य लिङ्ग प्रवर्तकत्वे अभिधानाश्च प्रवर्तनात्वे प्रसज्यते । यथा हि अभिधेयं बोधावयवकार्यात् वृद्धोऽपि न प्रवृत्तिहेतु एव तदभ्युपेनोऽपि व्यापारोऽभिदोनादी प्रवृत्ति हेतुत्वात् आत्तवाक्यादा अस्ति कश्चित् लिङ्ग अन प्रवृत्तिहेतु यावत् इति सामान्योऽवगमोऽपि न प्रवृत्तिहेतु । अतः त्वया अपि सौ प्रवर्तनात्वेन शब्देन तन्नापि लिङ्गैव अभिहितं तत् स्वस्य प्रवर्तनात्वेनार्थाहाय स्वविषयस्य इष्टसाधनाऽऽक्षेपमुरेन इच्छा जनयत् प्रवृत्तौ हेतुत्वात्वात्तद्व्यतिरेक इव पदाभिहिते एव पदार्थे इत्यवश्यमभ्युपेयम् । तत्र एत ममापि तुल्य इति न सोमेश्वरोक्त दूषणान्नाम कश्चित् । तस्मात् वेदे लिङ्गादिरेव प्रवर्तक । तदभिधेयं च प्रवर्तनाविशेष प्रेरणा विधि इति नोच्यते । इति विध्यात्स्यशब्दभाषणानिरूपणम् । ( अथ प्रतिषेधावयवशब्दभाषणानिरूपणं भौको पृ १७३९ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ) । धार पृ ७७-७८

शब्दभाषणाया अवगममाह । 'लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभाषणा, भाष्या न तस्या पुरुष प्रवृत्ति । स्वधर्मोपधेय एव तदीयप्ररोचनं चान्नतथोप्युपेते ॥' अर्थार्थ - लिङ्ग अभिधानाम्कल्पवृत्तिः स्वसति अर्थस्य वाच्यता । न च तत्र मानाभावात्, व्यापारमिहस्य परादिग्यापारजनकर स्वनिष्ठ व्यापारद्वारेणैव व्याप्त । चन्द्रमिजात्वरस्य दृष्टादौ रगिद्रव्य दादिद्वारेण दृष्टत्वात् । तथा च लिङ्गदेनापि प्रवृत्तयुक्तेन स्वनिष्ठ व्यापारो अर्थस्य जननीय इति न एव अभिधात्तक । व्यापारस्य व्यापारावेणाया अर्थवस्था रथान् इति व्यापारमिहस्येति । व्यापारिण स्वनिष्ठ व्यापारात्वेनापि व्यापारोपेक्षाया आगच्छापत्ते परनिष्ठति । शब्दे साधनाया प्रवृत्तिहेतुत्वात् सिद्धसाधना स्यात् इति शब्दनिष्ठमिधासिद्धयर्थे स्वनिष्ठेति । त्रिंशत्स्य शब्दभाषणा भाषणं हि भाष्या चेति । अर्थभाषणं शब्दभाषणमात्रेण इत्यर्थे । येन इत्यादृष्टत्वात् कल्पमाह स्वधर्मोपधेय इति । अर्थदीपिकाप्रवृत्तिवर अग्रतया शेषमद्वय तस्याद्वयव्यभिचारात् ।

सकेन्द्रश्च तद्व्ययवचनप्रदानात् तत्तदर्थे, लिट्श्च प्रवर्तना-  
त्वादिविशिष्टे श्रेष्ठ्ये । मणि पृ ११. • शब्द-  
भाजनाया. भाय आपीभावना । विभावने लिट्वादि  
करणम् । अर्थवादसंपादित्वा स्तुति इतिकर्तव्यता ।  
तेषु शब्दभाजना लिट्वादिभिः गम्यते । नि. २।१।।  
वर्णक २

• शब्दभाजनेतिकर्तव्यतानिरूपणम् । तेषु  
द्वयी अपि ( विधिप्रतिषेधरूपा) शब्दभाजना प्राशस्त्या-  
मानस्वशांतासुहीतेषु स्वकर्मभूता प्रशुक्तिं निवृत्तिं च  
जनयति इति तद्विधिवर्तमानत्वेन अभ्यसते, एह्यति च  
अर्थवादे स्वाभ्यासार्थेवराय स्थितम् । तस्याश्च इति  
कर्तव्यतायेषा तदर्थश्च अयमवधानात् विध्ययमात्  
कर्तव्यत्वेन प्रतीतेः तत एव च भायकरणयो आत्मा  
इत्यापूर्वमन्त्रे एषात् नामथा । न च शब्दभाजना  
च्येतिटोमादिप्रतिस्त्रिकविधाकरणेषु स्वकृत. सत्यपि  
कृतं प्रवेन प्रतीयते, लिट् अर्थभाजने । अतः अभ्यसत  
विधौ सा विधौभगानात् कर्तव्यत्वेन प्रतीयते । तदुक्त  
वार्तिके ' सा हा प्रवर्तते ' इति । आश्रयात् चामि-  
शुचि ' अभ्यसतविधिरात् कर्तव्यं प्रतीयते ' इति ।

ननु तमापि आश्रयतमयचोक्तार्थभाजने अभ्यसत  
करिष्या विधीयते न तु प्रकाश, तस्या व्याख्यातमन्त्र-  
रामभाजनात्, लिट्वा च विधिद्वयानुचै । अत्रोक्तयते ।  
न सावत् कृत्योमेवत् द्वितीयाभेदोऽपि 'पुरोहितं वृणीते'  
इतिवत् द्वितीयाऽनुपपन्नभावश्च स्वाभ्यास प्रति शुभ-  
भूताभ्यसनभाजना अत्रयता । ततः संस्कारानुपपत्त्या  
अभ्यसत विधि शक्यतुसारेण स्वाभ्यास समविधि इष्टे  
निमित्तयुक्तं वर्धयत्येति इति वृत्तौ च उक्तम् । तत्र विध्यरो  
सावत् पुरुषप्रवृत्तिरेव इष्टम् । सत च शब्दभाजना करण्य  
चा कर्तुं वा गिरुच्यते इति वार्तिकान् लोके उभय-  
विरताप्रमतेऽपि वेदे प्रवर्तयितुं पुरुषप्रवृत्तौ कर्तुं यावत्-  
न्यायपरमिषायाकरणात्सावत्सावत् सावत्प्रयाम कर्तुंवेनेव  
साभ्यासे विनियुच्यते । अन्तरत्र च कर्तुंकारक  
क्रियाया । अत एव आश्रयात्तद्विहितं संवत्सा नानभि-  
दितेऽपि कर्तव्ये अभ्यसते इत्युक्तं इत्युक्तं कर्मविधये ।  
एतं कर्तव्यता स्वाभ्यासे त्रिनिमित्तं अर्थभाजने गुण्यतात्

विधायकस्य च प्राधान्यात् प्रातिस्त्रिकभावकस्या लिट्  
कर्तव्यत्वेन विनियुच्यते, अभ्यसनेन उपात्ता लिट्  
भाजनेवुरिति । तत ' कि ' इत्यपेक्षिते साम्प्रदायिक  
पुरुषप्रवृत्ति इति भावयेतु इतिवत् अर्थवाद्ये संव  
प्यते । श्रुतार्थापत्तिमूलकश्चाय अर्थवाहारः ' इषे खा  
टिनमि ' इत्यादिचत् । तदुक्त अर्थभाजनाधिकरणवार्तिके  
' तत किमित्यपेक्षिते साम्प्रदायिक पुरुषप्रवर्तन इति  
सम्भ्यते ' इति । तेन इदं श्रुतासुमितिकदेशनिव्यक्त  
महाभाष्ये मरति ' अभ्यसनसत्कृता स्वाभ्यासप्रदोभावा  
लिट् पुरुषप्रवृत्ति भावयेतु ' इति । अभ्यस्ये च  
वाक्येण पारमार्थिक, अन्यथा शब्दभाजनाया कर्म-  
त्वानवयमात् तदितिकर्तव्यताभूतमाश्रयत्वात्कश्चाय अर्थ-  
वादप्रामाण्यं न सिध्येत ।

ननु अर्थभाजनाधिकरणे एव आश्रयत्वे च आचर्ये  
' कर्मसु अर्थज्ञानस्य लैङ्गिकविनियोगात् तदर्थं अभ्य-  
सतविधि व्यधीते ' स्वाभ्यास्येन कृत्यप्रवृत्तौ भाय  
यत् इति ' इत्युक्तम् । तद्विद्वत्ता कर्तव्योक्तिं प्रवृत्ति  
पुष्टोक्तिश्च । नयमुक्तम् । न तु विरोधे । शब्द  
भाजनाया हि लिट्वादीना कर्तव्ये सति अर्थात् कृत्य-  
दधानमेवे करण्यत फलितं मरति इति प्रवृत्तिकर्तव्यमेव  
अर्थाववाच्यत्वेन कृतित्वा व्याख्यात इत्यत्रोच्ये ।  
प्रवृत्तिकृत्यत्वात् फलदायकमेव इत्यत्र इति न भाव्यद्व-  
विरोधे । लिट्वा हि प्रवृत्तिकृत्यस्य वाक्यार्थस्य इष्ट  
तावन्तथा श्रेष्ठ इत्यादि प्रवृत्तिं जनयति नाम्भवेति ।

ननु एतमपि वेदानप्रवर्तनात्ता विधि कथं गयेत  
नान् लिट् विनियुची इति चेत्, सत्यम् । उपायास्य  
इष्टेऽपि अर्थेऽसत्कृत्यात् । यथा वर्णलोभामात्रिकारा-  
सत्कृत्येऽपि तेन तत्त्वमेव तापुत्र साव्यते शिष्टपरि-  
प्रधानात् साकरण्यप्रामाण्यात् । एतदिहापि अत्येता तापु  
' लिट् मा प्रवर्तयति ' इति लिट्वापारमृताशब्द  
भाजनाकर्तव्यता सुप्यते तद्व्यापत्तैवस्य लिट्वा अरोभात्  
निरोधरमवलस्येव । तेन उपायेन शब्दभाजनाकर्तव्यत्व  
स्य शाप्यते अर्थभाजनाप्रामाण्यात् । तस्या हि अकर्तव्यत्वे  
नर्थाकर्तव्यताभूतप्रवृत्तिसंज्ञात् तदर्थभाष्या अर्थ  
वादप्रामाण्यं न स्यादिति । एतं कर्तव्यत्वेन अत्रगताया

शब्दभावनाया करण शक्यानेचनयैव विधिज्ञानमेव ।  
 ' अथ चेन ! इत्येष्टिते प्रवृत्तवाधाभवापेक्षया विधि  
 विशनेन इति सूचयते इति वार्तिशक्तौ । सुक्त चैवत् ।  
 यागो हि स्वस्वपते भवतया साध्य सन् तस्या फलो  
 पहिताया करण भवति । एव विधिज्ञानमपि स्वस्वपेण  
 विधिना विषयेण साध्य सत् तत्रैव शब्दभावनाया  
 प्रवृत्तिरूपफलोपहिताया करण भवति । केचित् सप्रथ  
 मारणमेव करण विधिज्ञान तु तद्वापार करण न  
 निर्वहक यागस्यैव अपूर्व इत्याहु । लिङ्गोऽभिधा  
 सैन च शब्दभावना भाव्य च तस्या पुरुष  
 प्रवृत्ति । सप्रथमोच करण तदीय, प्ररोचना  
 चान्नतयोपयुज्यते ॥ इति । अत्र प्ररोच्यतऽनया  
 इति प्ररोचना प्रागस्त्यज्ञानम् । तत्र अद्र फलोपकारि  
 प्रयाजात्तिवत् । तत्र च तु प्ररोचन प्रवृत्तिप्रतिरूप  
 कात्म्य मद्र उपकार अद्रवनिर्वहक प्रयाजात्तिवत्  
 पूर्ववत् प्रशास्त्रप्ररोचनस्य असाध ॥ इति तथम् ।  
 इति शब्दभावनेतिवर्तव्यतानिरूपणम् । बाल  
 ७ ७९-८१

- विविनिद्रा गतिप्रहकरयिका गुरुयथापेक्षा  
 प्रयत्ना इति शब्दभावनाबोध । मणि ७ ०३
- शब्दभावनाभावना अथभावनैव । मणि  
 ७ ०१
- ' शमो दमस्तव गौव मयम ब्रवमर य । शान  
 विनामास्तिक्य ब्राह्म कम प्रचक्षते ॥ ' ( भग गी  
 १०।४२ ) । ब्राह्मणप्रतिपादन शोतस्त्वमाय तय  
 प्रवृत्तीनां न तु ब्राह्मणप्रवृत्तिनिमित्तारम् । शोतस्त्व  
 माय स्मृत्या प्रतिपादन न तु तदभावात् समुदायो  
 साक्षर इति । सु ७ १८

● शमिता अध्वयुरा । ३।७।१।२८-२९  
 ॥ शमिता अध्वयुर्गण्य तथ ॥

' देश गमितार ' इत्यारभ्य शमितातो यत्र सुकृत  
 सुकृत इत्यन्त वाक्यत पदाया वनमन्वेव शीतिने  
 सर्वे समनश्चित्तत्वा एव । तद्विभूता अति समस्य  
 स्वस्वप्रवृत्तनऽभिनिवारणदोषे वि तथा । तन् एतन्  
 शीत्न भाषांभ पण्य तत्र तद्वत्तुषा च गमितेय

कुर्यात् । उद्रीधमक्तिमानमुद्रातैव । इति प्राप्ते, शीत  
 नेव स कुर्यात् । आध्वर्यवसमाग्याते वेदे समाभ्नाताना  
 मध्वर्योरेव कर्तुं वावश्यभावात् । आर्थेषु तु अनियम ।  
 ' न च पराश्वर्ततेऽध्वर्यु ' इति वचनविरोध ।  
 तस्य प्रथमाध्वर्युपरत्वात् । इतरमवस्थापामिति यायेन  
 अध्वर्युर्गण्यत्वतमस्य शमित्वत्त्वपि समाश्रयोपपत्त ।  
 सप्रप १।१।१८

॥ शमिता ऋत्विगोष न भिन्न ॥

ते सह गतास्तो ये वेचन भयसु । 'दिव्या शमितार  
 आरभ वमुत मनुष्या ' इति मन्त्रे तु ऋत्विगभूतदेव  
 प्राये पाठेनोपसहारात् । इति प्राप्ते, ऋत्विज एव स्यु ।  
 तेषामुत्सुकनयनादिविहितकर्माद्ये गमास्य क्लृप्तत्वात् ।  
 कर्मासंबन्धु तु तत्त्वाने मानाभावात् । सप्रप १।१।१३

● शमिता ऋत्विगभ्यो न भिन्न पत्नी । ३।७।१३।  
 २८-२९ मीकी ७ २४८७ ' पत्नी अश्रीयोमीये  
 गमिता ऋत्विगभ्यो न भिन्न ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट  
 यम् । ● शमिता ऋत्वि यत्र कश्चित् इति स्थितम् ।  
 अत्र द्रूम । उक्तमन्त्रेण गमितार ' गमिता पत्नी भवति  
 न प्रतिप्रस्थाता अचारभवे, तम यसु, त यवमान ।  
 त्वमुक्तमात्रय आमीधुर स्ताद् गच्छति । ' अथै  
 दधि ' इति मैत्रायण प्रश्नान्, ' देशा शमितार '  
 इत्यमिषु होताऽऽह, ' ब्रह्मा ग्निगत आस्ते ' इति  
 युगयत् कर्माणि अगम्यानि । अत एतेभ्यो भिन्न  
 गमिता इति निर्विवादम् । न च तदानीं नृणा उक्तता  
 वा अध्वयुपुत्र गमिता मविष्क्रीति वाच्यम् ।  
 ' पत्न्यधस्य पट ऋत्विज ' इति विशेषात् । यत्र  
 शाखाया प्रतिप्रस्थातुराचारभ्यो न विहित तत्रापि  
 ' प्रमुद्यमाय इति नीयमान पत्नी पुरोहि ' इति प्रति  
 प्रस्थात् विधायामस्त्येव । तैत्तिरीयशाखाया ' तर्हि  
 पत्न्यधीनमुत्र नवन्ति तर्हि पत्न्यधस्य हरेत् ' इति  
 प्राब्रह्मिणोऽप्यात् पत्न्यधस्येव अग्न्युदरण आगत्य  
 तत्रापि प्रतिप्रस्थातृवत्त्वमय आचर्यो अचारभ्येव्यापृ  
 तत्वात् । तमत् ऋत्विगभ्य अथ एव शमिता । एव  
 च ' क्लोमान यैवर्तस्य गमितृष्यात् त य साक्षात्प  
 त्वात्तद्व्यवहण स्यात् इति मन्त्रोपाद्वृत्तधुनी अ-ब्राह्मण

पर श्रमिदुविपकमेव समञ्जस भवति । ' अत्राज्ञान साक्षात्प्र श्रमिवात् ' इति सान्नाय्याधिकारपञ्चमखण्डस्य अत्राज्ञानश्रमिदुविपके प्रतिविद्धतया अत्राज्ञान श्रमिता कर्णेमान एव माग न भक्षयेत् किंतु ब्राह्मणाथ दद्यात् इत्यर्थसा स्वरतत प्रतीति ( अथनश्रमिन्त्य । के ) । अत्राज्ञानश्रमिदुस्य समानवाक्यस्थान्यरहितप्रथमोत्तरच्छ - रोसाक्षश्रमिदुपद्वये समवति ' अथरहितपूर्ववाक्योवात- यत्रमानपरताया अनुदितराय ।

अधिकरण तु विद्याश्रितुपर नेषत् । श्रमिता हि द्वेषा संशयपिता विद्यश्रिता वा । तत्र श्रमिता क्षुण्णमाग श्रमिता कदिरुम्य अप एव चातुर्वैशर्वा-नर्गते कश्चित् । निशसन तु समाख्यापयसात् आख्येयम् । अत एव कल्पियरक्षणे ' श्रमिन् चैव विद्याया ' इति आदित्य गुणपरचनशुभयत्वे । ततश्च पूर्वसुगेयु क्तुर्गो वशाना थ यतत श्रमिता । कमी तु श्रुत एव श्रमिता । कु ३। ३। ३। २९

ॐ श्रमिता एव एव ॥

चमसाख्युपनिदिन प्रथमप्रणाभासान् श्रमिदुपदेन योनिपुत्र्या युगवृत्तसाधारणो य कश्चिदभिधीयते इति मित्त लवीय । त च श्रमितारो गहर हावा । ' श्रमितारो नश्रित ' इति विद्यो ' श्रमितार उपेवन ' इत्यारिग-नेषति मयुवचनदर्शनात् । इति प्राप्ति, श्रमितारक वेदेषि श्रमिपशमि पुत्र्या छद श्रमिभ्रदेश समनदर्शनात् श्रमिगुहादित्यमाभेन सर्वेषा श्रमितार इति निर्देश । विमिपयोत्रासार इत्युद्गातृकाहि-भेन प्रयोगदर्शनात् । सुवर्ष १। १। १। २९

ॐ श्रमिता च श-दभेदान् । ३। ३। ३। २८ ॥

-येतिक्षेमे अमीयोमीयादियुगयोगे ' श्रमितारयुप नपीत ' इति श्रमिता उक्त । शयन पुत्रुशरास्यल वेत्रत नामन पशुवर्ण इत्यथ । शयननर्ता च श्रमिता । स किं पूर्वोक्तस्य शोडशस्य कदिरुम्य, दसम्यथ चम सा-पुसुन्धो मित्त एव तदत एव वा कश्चित् इति विचार पूर्वपक्षस्यमिदम् । च-शब्द मित्रतल साध्यस्य अथ- देशारण्य रितन्तरस्य च अउकर्मण्ये । श्रमिता च भिन्न स्यात्, शब्दभेदात् । अ-पुसुन्धोभादित्यभ्ये-

मित्त एवाथ मित्रार्थकश्च श्रमिता इति शब्द । किंच ' ह्योमा च अथ वैकर्तन च श्रमितु ' , तद् ज्ञासागाप द्यात् यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञानपर- एवदिष्टम् । तादात्त- एवदेश-भाक्ष श्रमिता भिन्न एव । वैकर्तन वाभंश श्रौटो भावराण्ड ।

प्रकरणाद् चोरपत्त्यस्ययोगात् । २९ ॥

अग्नीषोमीयादियुगौ श्रमिता नाम कदिरुम्य चमसा- अ-पुसुन्धश्च भिन्न एवेति पूर्वसूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त- यति सुभम् । वा-शब्द पूर्वपक्षस्यापुसुपयै । श्रमिता कदिरुम्यो मान्य । कुल । उल्लसक्ययोगात् । उल्लसि वाक्ये (अशारादये) श्रमितु सशोमस्य सजन्मस्य अमा थात् । उल्लसिवाक्ये श्रमितु अनुक्ते इत्यर्थे । यत् पूर्व- पक्षे ' कर्मोमा च अथ वैकर्तन च श्रमितु ' , तद् ब्राह्मणाथ दद्यात् यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञान- एवपदेश उक्त तथापि उल्लसक्ययोगात् इत्येवोक्तम् । अत्र उ-पत्तिपाद कम-पुपत्रो म्हात् । उपत्ति ' कर्मोमा च ' इत्यधिकारवच उल्लस इत्यथ । तथा उल्ल-या उ उरन श्रमित्त तदाकर्मस्थान् अत्राज्ञानापरत्यस्य सयोगा- भागात् । अत्राज्ञानशब्द न श्रमितार- एवदित्यति । कथ उल्लसक्ययोग इति चेत् तत्राह प्रकरणात् इति । अथर्वयो प्रकरणात् अ-पुसुन्धो तापुसुयो वा प्रतिप्रस्था शक्ति कश्चित् श्रमिता इति शतु शक्यत्वात् उल्लसक्य- सयोग । एव प्रकरणात् उल्लसक्ययोग । उल्लसक्ययो- गार्थ श्रमिता न अत्राज्ञान । एतश्च कृषियथैव कश्चित् श्रमिता इति सिद्धान्त ।

प्रकरण प्रक्रिषा प्र-तिप्रचयमुत्पादयन्म्, शमयति पशु सख्ययति इति श्रमिता इति । ततोऽपि कदिरुम्येव कश्चित् । मन्तु ' स ब्राह्मणाप दद्यात् । यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञान श्रौके कथ श्रमिता कश्चित् संभवति इति चेत् तथाह प्रकरणात् इति । अत्राज्ञानपद न श्रमितुपर किंतु यमनानरम्, दद्यात् इति यमनमन्य प्रनरमात् प्रकृतत्वात् । यदि यमना अत्राज्ञान श्रमिणे वा वैश्वेदे वा स्यात् तदा श्रमितु पशुभाप ज्ञासागाप यमनानो दद्यात् इत्यथ । तथा च कदिरुम्येव कश्चित् श्रमिता । के



● 'जमिता च मन्त्रभेदात्' ( ३।७।१३।२८ )  
 इत्यधिकरणे कार्तिकश्रुतीकम्— अत एव आर्विन्वं  
 निन्दन्ति— इति । तथापि विशेषनियेषो दोष-  
 विशेषार्थत्वेन अर्थवानेति । वाळ. पृ. ५७.  
 ● जमिता द्वेषा, मंशयिता विद्यसिता चेति । तत्र  
 मंशयिता ऋषिकण्डोऽन्वयः । विद्यसिता तु अश्वर्यु-  
 गान्तर्मनः कश्चित् । कु. ३।७।१३।२९. ● जमिता  
 गृतागृतापाकरण, य. कश्चित् इति स्थितं तृतीये ।  
 संकर्ष, १।१।१२. ● जमिता । जमयति इति जमिता ।  
 योगिक एव शब्दः । भा. ३।७।१३।२९. ● जमि-  
 तारः नापूर्वाः किंतु प्रतिप्रत्यासादय एव जमितारः ।  
 मंशमेदन्तु पशुमंशयनयोगात् । वि. ३।७।१३.  
 ● जमिता सह जामिन्यालया गन्तार, शरैः प्रद्विज  
 एवेति केचित् न ह तद्विद्या ये केचित् । संकर्ष,  
 १।१।१३.

● जमीधान्यमश्रणस्य न निषेधः, आश्रयणा-  
 ऽकार्येऽपि । संकर्ष, ३।१।१२. भीकौ. पृ. ८-६  
 ' आश्रयणाकार्येऽपि मुद्रादिजमीधान्यानां' इत्यत्र  
 अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

● जमीमन्त्र्यः हिरण्ययो वा मूच. समाह्व-याः  
 वरुणप्रसासेषु सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु नानाश्रयणेषु  
 उन्नादयित्वाः संमार्गधेत्वेन । भा. २।१।४।१२.

● शरण्या यज्ञायुषम् । ' यज्ञायुषानि यमरन्ति '  
 ' नस्यया ह्यदमुपदधानि ' । वि. ३।१।५.

● शयानतर्पणं परिधिषमः । वि. १२।२।११.

● शरः बर्हिःमन्त्रधित्ते शृकार्ये, विहितः शृकार्ये-  
 पृथगायेन प्राण्यमान बर्हिः कार्पन्ते । ' शरमयं बर्हि-  
 भर्गति ' । भाट्ट. १०।४।१. ● शरैः कुशाः प्राता  
 एव बाध्यन्ते इत्युक्तं बलावगधिकरणे ( ३।१।७ ) ।  
 या ३।६।१८. ● शरैः कुशानां अग्न्या वापः ।  
 सु ट. ८८१.

● शरदिशम् । मुख्यक्रमस्य औपदेशिकप्रयोग  
 विष्णुन्नी-त्वेन औपदेशिकशरान् मन्त्रिण अतिदेशोत्तर-  
 शरैरेव शरदिशन् बाधोपपत्तेः मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वं  
 इति चेत् । प्रयोगविषये. औपदेशिकशरैरेऽपि स्वल्पेन

मुख्यक्रमस्य कल्प्यत्वात् शरण्यायानुपपत्तेः । भाट्ट.  
 ५।१।१०.

● शरैः पीका शरस्य दुर्भविशेषस्य इपीका पुष-  
 गुच्छादधोभागे वर्तमानः काण्डः शरैः पीका । तथा  
 अञ्जनं कुर्वन्ति । के.

● शरण्यायः । शरकुशण्याय. । सोमारोद्रियागे  
 उपदिष्टैः शरैः आतिदेशिकानां कुशानां वापः ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विष्टवार-  
 धिकं स्यात् । १०।४।१।११ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एव वा । इदमाप्तयते, ' सोमारोद्रं चर्चं  
 निर्वपेत्कृष्णानां प्रीहीणामभिवर्त्त' इति । तमेदं श्रूयते  
 ' शरमयं बर्हिर्भर्गति ' इति । तत्र सहायः किं कौशं  
 निरन्ते, नेति । किं ज्ञातम् ? उभयस्य प्रमाणावगतत्वात्  
 समुच्चयः ।

चोदनालिङ्गासंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-  
 रूपनिधानात् । २ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, ब्रूम. । चोदनालिङ्गासंयोगे  
 तद्विकारः प्रतीयेत । अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन  
 बर्हि मन्त्रेण सयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ।  
 ( विष्णुसंविदसंयोगे अनेन द्वितीयेन मन्त्रेण द्वितीय-  
 मधिकरणमेव स्वीकृतम् । माधीयं तृतीयं वर्णकं तु  
 द्वितीयाधिकरणीयं द्वितीयं वर्णकं इति स्वीकृतम् ) ।

शा— उभयोः कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात् समु-  
 चयः, प्रकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः ( कुशानाम् ) इति ।

मोम— पूर्वोधिकरणोक्त-शरवैषम्यताधनार्थत्वात्  
 संसृतिः । ' जित्तु पृथक्परदिश्य ' ( पा. ५।३।१५ )  
 इति विकारार्थे शरान्नादात् मन्त्रः प्रतिपदोत्तरेण प्राव-  
 र्त्तान् विकारार्थं पद्याय मपत् । ततश्च बर्हिषो द्रव्यस्य  
 कुशविशारदार्थभावात् तेन तत्कार्ये स्मरणं लक्षयित्वा  
 तत्र विधानात् प्रत्यश्वरचनेन कार्यारथा युक्तौ वापः  
 ( शरैः कुशानाम् ) ।

वि— ' समुपेय शरमय कौशेनोवास्य वापकम् ।,  
 समुपेयस्य विशेषणो, मेन प्रतिपदोक्तिः ॥ ' २.

भाट्ट— ' सोमारोद्रं चर्चं निर्वपेत् कृष्णानां प्रीही-  
 णामभिवर्त्त' इति तद्विद्ये ' शरमयं बर्हिः ' इति

शुभाः शरत्तु प्राकृतवर्द्धिर्वापि क्व एव । न च पाशाणमयी  
 भूमिरिति तत्र मयत्रा बहुशरयोमयात्रविधानात् कुशा-  
 वाधानात्पत्तिः, अट्टाकार्यैस्त्वमन्त्रेन शरणागमेव बर्द्धिः कार्यो-  
 द्देशेन विधानात् । न च तथापि बर्द्धिः कार्यस्य स्तरणस्य  
 मरिचकारताऽनुपपत्तेः विकारार्थमयदनुशादानुपपत्तिः ।  
 पशुयः सकारविशिष्टस्य इत्यस्य प्रकृतौ कुशाप्रकृतिकस्य  
 विदुनी शरप्रकृतिकत्वेन 'प्यदिरो धूपो भवति' इति-  
 यत् निशारार्थमयदनुशादोपपत्तेः । भाव्यदोषे तु जघन्ये  
 बर्द्धिः शब्दे शारणादितकार्यैस्त्वमन्त्रेण तदुद्देशेन शरस्याम-  
 विधानात् युक्तं एव कुशायाः । न च तथापि चोद-  
 नेन कार्यस्य स्वजनकपदायैति शिष्टस्यैव पूर्वं प्राप्ततया पक्षा-  
 दैवर्द्धिमिया अन्यतराकाट्टकाया अन्वीयमानानां शरणा-  
 युक्तारिषेवैव अन्यथात् कुशाभाष्ये प्रतिनिधित्वेनैव  
 अन्ययोग्यत्वेन कुशायाश्चरामिति वाच्यम् । आकाट्टका-  
 न्तयेषु कार्यैश्चित्तमन्त्रेण तत्रैव पदायैति शरणागमेव शर-  
 निधिमन्त्रेणैव शरणात् शरैरेव तदुक्ताकार्यादान्तौ तत्रार्थे  
 कुशवैशिष्ट्यात् तत्रैव कुशात्वात्तदुद्देशेन वस्तुतः प्राप्त-  
 भावात् । अत एव तास्मिन् प्रतिमादायैत्रयं प्राप्ततयः ।  
 शरणा च विदुनाकाट्टकायामिति शरणागमेव ग्रहणम् ।  
 अतु यथा कार्यणामेव प्रथममतिदेशेन जननायेक्षण-  
 पदार्थानां पृथगतिदेशः, तत्रैव अतिदेशप्रापितकार्यो-  
 द्देशेन शरनिधेन कुशातो व्यतिदेशकत्वेनेति । निरूपित-  
 रणणागमेव च पदार्थानां पृथगतिदेशादौ शरणात्पत्तिः ।  
 अतस्तस्य शुभो वाद्य इति प्रत्युदाहरणमाम्बिदम् । २.  
 मण्डलम् -- 'कुशाया आद्यः शरः ।' २.  
 शंकरः -- 'साध्यादिरट्ट शरैः कुशाः ।' २.  
 \* शरत्प्रायः नक्षत्रेणैव उच्यते । उपहोमैर्नारिष्ठ-  
 होमानां अतिविद्यानां शरत्पत्तयः । इति प्राप्ते, शरि-  
 त्तेन कार्यपृथग्भावेन नारिष्ठानामपि प्राप्युपपत्तौ शर-  
 न्यायवैलक्षण्येन समानत्वान्नशरमात्रस्य अप्रयोजकत्वात् ।  
 शराः हि बर्द्धिः-शब्दलक्षिते तस्कार्ये विहितः युक्तं यत्  
 तस्कार्यपृथग्भावेन प्राप्यमानं बर्द्धिर्वाप्यन्ते इति । भाट्टः  
 १०५११.

\* प्रयोगविधेयैपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण शुभप्रथमस्य  
 चत्पत्त्वात् शरत्प्रायानुपपत्तिः । भाट्ट ५१११०.

\* शरपुरुषीय इति न्यायः । काकनालीयवदय  
 मिति । यथा- शरस्य शितः प्राकारस्य पुरुष उदियत.  
 स तेन हतस्तत्तुल्यं शरपुरुषीयमिति । साहद्वयीः ६७९.  
 \* 'शरमयं बर्द्धिः' इति शराः कुशात् निवर्तयन्ति  
 इत्येते । भा. १०५१११, \* 'शरमयं बर्द्धिर्भवति'  
 इति प्राकृतं कार्यं सङ्गते प्रकृतिलिङ्गेन इत्यशब्देन ।  
 १२३११८ \* शरमयं बर्द्धिरिति वचनम् । यत्र  
 पाकारयमपि प्रमाणं क्लृप्तं सम्भवति यथा 'शरमय  
 बर्द्धिः' इति वचनम्, न तत्र दोषैस्त्वम् । कल्पयन्ते पर  
 दोर्मत्वम् । रत्न. ५१११०१८.

\* शरयत् । यथा 'शरमयं बर्द्धिः' इति वचन-  
 प्रामाण्यात् शरैः कुशा वाच्यते । भा. १०५३१११,  
 १०५३१६१०. \* शरयत् । 'शरमयं बर्द्धिः' इति  
 क्लृप्तं शालं पूर्वं प्राप्तानुशासनेन प्रसृतैः । अन्वयकत्वात्  
 तु प्रयोग्यत्वात्तयः कथं कल्पयन्ते । तस्मात् आतिदेशिक  
 क्रम एवेति बर्द्धिम्यन्वयनिर्वाणं पूर्वं ततः शरस्त्व-  
 ल्ययर्मा । भा. ५१११०१७-१८ । बर्द्धिः कार्यं  
 शरविधानार्थं तस्कार्यप्राप्तये चोदकस्य उपजीव्यत्वेऽपि  
 कुशात्तस्मिन्नेव शरणात् चोदकप्रतकुशायाः । सोम.

\* शरत्प्रायस्त्वपि कुशेषु प्रयोगो ह्यवन्ते 'शरवग-  
 मेवेद कुशावन्म्' इति । भा. ८१३६१३३, स तत्र  
 शरशब्दे भाकः प्रयुज्यते । शरत्प्रायत् पृथगप्रकारात्  
 साहद्वयशरदोऽप्यो- 'शरवगमेवेद कुशावन्म्' इति । स्वार्थे  
 वर्तमानः साहद्वयं गमयति, स्वार्थं वादत् कथं गमयेत् ।  
 तस्यान्वयेनैव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु ।  
 ८१३६१३५.

\* 'शरदि वैदयः' अतिमादधीत । भा. ११३।  
 २१२, \* 'शरदि वैदयम्' उपनयीत । ६१३।७३३.  
 \* शरशब्दः । 'वज्रशरवमोदनं निर्वपेत्' इत्यादौ  
 शरणादिशब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनम् । सु. पृ.  
 ९२६.

\* शरीरे आतिशक्तिः नाम पूर्वात्तरवेहोपलक्षणे  
 शानघटानुपपत्तयः कल्पयन्ते, तदपि निव्यवर्तिना  
 नियुक्तम् । 'अन्तःपत्तरवेहद्वयं निविद्धौ विव्य-  
 वातिना । तद्विहिते प्रमाणं हि न विविद्वगमन्ते ॥'

श्लो० आत्मवादे ६२ • शरीर चतुर्विध जलपुञ्ज  
अण्डज उद्भिज्ज स्वेदज चेति । मणि. पृ. ८६

• शरीरप्रहणस्य तु नादृष्टादते किञ्चित् कारण-  
मस्ति । तस्मात् विशिष्टेन्द्रियशारायदि फल पशुसकृष-  
समर्थं पशुकलान् कर्मणो भवतीत्येव बोद्धव्यम् । भा.  
१।१।११२० वर्षिक २.

• शरीरसन्निवेशः सामुद्रिकविषय । सु  
पृ १३०

• शर्करा ( अमिचयने ) धृतेनाक्तया न तैला-  
दिना । नि १।१।१९.

• शर्करोन्मज्जनीयन्यायः । यथा- शर्करा च  
विज्ञा पुष्पस्थो मज्जनम्, तत्तुल्य शर्करोन्मज्जनीयमिति ।  
साहस्री ६८०

• शलाशब्दस्य अग्निगुणैपगतस्य कात्स्न्येनोद-  
रणस्य प्रकाशकत्वम् । १।१।१००-२० भीको पृ  
३४१ 'अग्निगुणैपगता द्येनशलादिशब्दाः ।' इत्यत्र  
अधिकरणं दृश्यम् ।

• शल्यकनानालुन्याय । अयं शान्तिवर्षणि  
अ० ८८ श्ल० ६ टीकायाम् । 'यथा शल्यकया  
नाम्नु पत्र धूनयते सदा । अतीश्लेनाम्बुपायेन तथा  
सष्टं समापिबेत् ॥' इति । शल्यकवाँलीश्लेनुण्ड आम्नु  
विशेषः । स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पादतल्लक्ष्यं मास-  
मतीश्लेनैवोपायेन भक्षयति । शयानस्तु ईषदेदनया पद-  
किञ्चिदन्नये कम्पयते, न तु वीषवेदनया प्रुपुण्य-  
आम्नु निशारयति । तदत् सष्टं समापिबदित्युक्तम् ।  
साहस्री. ७६२.

• श्लोद्वर्तनन्याय । यत्र क्रिया निष्फला, तत्र  
अथ न्यायस्य प्रवृत्तिः । साहस्री २९९.

• श्लोदिरमां स्पर्शनं ध्मृतिप्रतिषिद्धम् । भा.  
१।१।१२२.

• श्लोदितः गणिकमा कम्पोजेस्वेर दृष्टः, विकाराश्रय  
अर्थां मनुष्येन सय इति मूत्रघटीयामिषाणात् श्रयादि ।  
वक्ष्य एव हि पातयो नामशङ्काया प्रतिदेसमर्थमेदेषु  
स्वयन्निश दृश्यते । तस्मान् सन्ना इय अमिषने  
निमज्जति चान् । धा. १।१।१८८ पृ. २१७ । अत्र

निरुक्तम्- 'अथापि प्रकृतय एव एकेषु भाष्यन्ते  
विकृतय एवेषु, शवतिर्गतिकमा कम्पोजेस्वेव भाष्यन्ते  
विकारमस्य आर्येषु भाष्यन्ते शव इति । दाति-  
लंबनार्थं प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ।' २।२ । कम्पोजेपु  
श्लेच्छेषु इति दुर्गाचार्य ।

अत्र पातजलं महाभाष्य पल्पशायाम्- 'शवति  
गतिकमा कम्पोजेस्वेव भाषितो भवति, विकारे एव-  
मार्यां भाष्यन्ते शव इति । ह्यमिति मुद्राष्टेषु, रहति  
प्राच्यमध्येषु ( गतिकर्मा इत्यनुपहृ । प्रदीप. ), गमि  
येव तु आर्यां प्रयुज्जते । दातिलंबनार्थं प्राच्येषु, दात्र  
मुदीच्येषु' इति ।

• शशविपाणं नास्ति इति कथमुच्यते । पूर्वं  
णैवाभावेऽवगते नास्तिशब्दोऽनुवादक इति केचित् ।  
अथवा सामान्येन प्रागभासादिषु नाम्निशब्द प्रवर्त-  
मान शशविपाणशब्देन विशेष्यते, न शशविपाणम्,  
अ यमिचारान् तेनेत्यशेष । अथवा येन अवयवार्थो  
गृहीतो नमासाद्य राजगुरुपादिषु सामान्यतो दृष्टेन  
पशुवर्षेभ्योऽपि प्रमत्ता, न न कदाचित् शश शूद्ररहित-  
त्वेन अश्वधारितपूर्वं तस्य एतत्संसारानुसंधानं वार्यते ।  
अथवा विनेव नमासेन शश अधिकरणत्वेन निर्दिश्य  
विपाणं न गवादिपत विनेव अश्वारोपेण अनयो  
मरणो नास्तीति कथिते तेनेव अनुसूतमरणं धम्य शश  
विपाणशब्द तमेवभाव गमयिष्यति । अथवा शश  
मूर्ध्वनिना वृषिभययताना उपर्युपरि नीयमानानां दृढ  
दीर्घघनिवेशारूपेण परिणताना नीचेऽनुत्साकारेण यन् अव-  
स्थान सोऽस्य वाक्यस्य अश्वारोपेण उक्तविषय  
समवति इत्यधिकेव । तथा च आह- 'या निषेधा  
क्रियामाहूर्तं यातीत्यनुमादय । निष्ठकीत्यादिभिः भेद  
यन्तुस्या प्रतीक्ये ॥' तेन लब्धमुत्सवाधानां शश  
विपाणादीना अयथापि प्रसिद्धकथनार्थायिनि अर्थे  
निष्ठो गौणयोगः । धा १।१।१२३-१ पृ  
२५९-३६०

• शशविपाणन्यायः । अयमपि अयत्ताभाव  
विषयशामरवति । तस्मान् ईश्वरो हि शशविपाणाय

इति चेत्तदेतन्न नतुरन्तेतथा चेत्तस्मिन् समस्कारमपिष्करो-  
मीति सर्वदर्शनसमये अस्मादीये । आहस्त्री. ७१८.

● शशाङ्कस्य गेहिका । वा. ३।८।१।९.

ॐ 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन  
तद्विप्रलीयते । प्रमत्ता पतिवर्त्मना इति प्रतिपत्रं  
हि विभेत्तनैरपि ॥' इति न्यायः । साहस्त्री.  
११३.

● प्रम्-प्रत्ययः स्याधिक । 'सर्वस्य द्वे' ( पा.  
।१।१।१ ) इति स्ये एतेभ्यः इति भाष्योद्धारणेन  
स्यधिकस्योऽस्ति शक्तिरिति । उक्तं च पाठुवृत्तौ- 'एकै-  
क्यः पितृमुक्त्वात् इत्यत्र शक्तः, 'प्रायशः' इत्यादिवत्  
अन्यत्र स्यधिकस्योऽस्ति क्रीष्णसमनभिधानात् द्वित्वचनम्'  
इति । मोम. १।२।११ पृ. ३.

● शर्मन् अर्थकमे न सत्कारः 'यद्यति' इति  
कर्मत्वमधीते । वि. १।०।४।२०. ● शर्मन् प्रधानकर्म  
न सुप्रथमे । ३।१।५।१३-२९. ● शर्मन् ( शयन )  
शुभितरेव अपगीतमन्वयस्या । गुणशुभिसम्बन्धनिर्जनं च  
स्तुतिः । वा. ३।१।५।१३ पृ. ४१६.

● शोषशब्दे शक्यशाङ्कमते अहमहमिति । भा.  
१।०।५।१२।५०.

● शस्त्रयन् । यथा शोषशब्दोऽस्ति शक्ति इति  
वर्तेयतायमान् प्रधानकर्मणी । भा. १।०।५।२०।३९.

● शस्त्रयन्तः शोभाः वैश्वदेवप्रद्वयन्तः । अत्रशिवानु  
मन्त्रादिताः । वि. १।१।३।१५. ● शस्त्रयन्तां शोभाना-  
नुमन्त्रिणान् प्रचारः प्राचारयययुता वाक्येय इति एकः  
पूर्वप्रश्नः । अथ क्वमीडसौ कालः । तातोमहमनिसस्य  
वैश्वदेवस्य यदर्थम् । भा. १।१।३।१५।४९.

● शस्त्रस्तोत्रमन्त्राणां प्राक्तनानामेव अमिष्टुति  
अतिशारेण प्रयोगः । १।०।१।२।४।०. मीको. पृ. ६५  
'अमिष्टुति शोषशब्दमन्त्राणां' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

● शस्त्रस्तोत्रयान् शोषशिवः । १।०।५।१२।  
५९-५२.

● शाक- (शाकीन-) पक्षीपक्षीनां मरण यथा-  
शामन् । संकर्ष. ३।१।११. मीको. पृ. ८५६ 'आप्र-

मणाकरणेऽपि शाक्याचीनोपनीना' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

● शाक्याः । 'कस्यचित् आद्यते तुष्टिरनुमेऽपि हि  
कर्मणि । शाक्यस्यैव कुल्लूचिनेद्राज्यमनूषणे ॥ पशु-  
द्विगादिष्वन्वये यत्र तुल्यति छि द्विजाः । तेभ्य एव हि  
यथेभ्यः शाक्याः कुप्यन्ति षीडिताः ॥' वा. १।३।  
३।३ पृ. २०५.

● शाक्या(कस्या)नामयने पशुभिदाशु मातृत्वेण  
अनुष्टेयम्, तत्र 'मस्तिनेऽहनि यद्वपतिर्मुमया याति,  
स यान् मुमान् हन्ति तेषा वरसाः सन्तीयाः  
'पुरोडासा भवन्ति' । अत्र तस्य- ( मातृ )-  
मयत् सन्तीयापुरोडाशोऽये, न सर्वपुरोडाशोऽु । वि.  
३।८।२३ ● शाक्यानामयने 'तरपुरोडासमन्त्र-  
सरोधत्' इति छान्दोग्यमनूत्रना अचमिअणेन मातृस्य  
पुरोडाशनिपादने सामर्थ्यमुक्तम् । तद्विषयमेव च  
शान्दोग्योद्धारहन्वित्ता ( शाक्यविकरणे ९।१।१२।  
३८-३९. वर्णिक २ ) । सु. पृ. ६३८-३९.

● शाक्या- ( कस्या ) नामयने पशुभिदाशुत्पदे सजे  
वैषम्यमन्त्रे 'शाक्यमस्ति' इत्यत्र 'शाक्यमस्ति' ( वस्तु-  
तस्तु 'तरपमस्ति' ) इत्युक्तः सर्वत्र । भा. ९।१।  
१२।३८-३९ वर्णिक २, ● शाक्या-(कस्या)-नामयने  
पशुभिदाशुत्पदे सन्तीया एव पुरोडासा मातृमका  
न सर्वे । माताधिकरणम् । ३।८।२।१२-४४.

● शान्दोग्यानामयत्ताधिकरणम् । ३।८।२।२।  
५३-५४. मीको. पृ. ३२३६ 'माताधिकरणम्' इत्यत्र  
द्रष्टव्यम् ।

● शाक्यादयः । 'यथा मीमांसकप्रकाः शाक्य-  
वैश्वदेविकादयः । नित्य एताऽऽयमेऽस्माकमितिवाहुः इत्य-  
वेत्तवम् ॥' वा. १।१।६।१२ पृ. २३६, ● शाक्या-  
दयः । 'स्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्णुनिहेतयः ।  
कृत्वा शाक्याश्चक्षेया यो वाक्यं शोत्रमर्हति ॥' तेन  
कर्मनानुष्णयामान्यो दृष्टायावसितव्यत् तदमिदावकल्पि-  
तवर्माशासकस्यवति सन्तुल्यमि अर्हति अति-  
निरित्तगीरन् अनुवशोमि अतिश्रमणीयं च । १।१।  
३।३ पृ. २०३. ● शाक्यादेः आनन्दिकत्वविवि-

एवम लोकादितैः पितृभ्यश्च दूग्निरेस्तात्वात् तदुपदेसस्य प्रमाणमूलवानुमानेन न युक्तम् । सु पृ १७२

• शाक्यादिग्रन्थानामप्रामाण्यम् । ( विरोधाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमिदम् । ) या यतानि त्रीणि विद्मि न परिगृहीतानि किञ्चित्प्रथममङ्गुलकच्छाया पतितानि । येनापसग्रह एवम पूजा द्यातिप्रयोनपरामि त्रीविपरतासग्रह दृग्गोभादिप्रयश्चानुमानोपमानाया पत्तिप्राययुक्तिद्वारेणनिकाणि सारय-योग-पाञ्चजन-पाण्डुपुत्र-शाक्यय-परिहर्षण धर्म-जपम-निप-धनानि विपचिाकत्सा-वर्षाकरण-चालन-उमानादिप्रमथ-कतिपयमशौचिमादाचित्कसिद्धिनिर्दानेन अहिंसा सत्यचन-म-म-दयादधुतिस्मृति सगदित्तोहा यगधनासित्नीविनाप्रायायात्तोपदेशानि यानि च गद्वनराणि ग्रेच्छागार-नक्षत्रभोजनाचरणनिबधनानि तेषामनेतत् भुतिविराघदेतुगनाभ्या ( ३-४ सूत्राभ्या ) आपस्यग्राह्येन प्रतिपाद्यत । त वैतत् क्वचित् अधि करणान्तर निरूपितम् । त च तत्रयमत्र गा कारिण-वाल्कररतुद्धिस्तु अतिप्रसिद्धरान् । यदि ह्यनादर णया न कल्प्येताप्रमाणता । अगस्यैवेति मत्वा ऽन्ये भवेयु समदृष्टय ॥ शोभा-सौर्यहेतुक्ति कलिनालरशो वा । यज्ञोक्तपुर्हिमादि-त्याग भ्रान्तिमगधुनु ॥' माद्वगस्यप्रयोगित्वाविशेषण वा मानरादिशदेव भुतिमूल्य आश्रित्य सचेततोऽपि धुनिचिह्ने मह विष्णुपत्र प्रविपयन् । ' तेन यद्यपि लभ्येत स्मृति वाचित् विरोधिनी । मन्वागुष्ठा तथाप्यस्मिन्नेनद्वोपयुज्यत ॥ त्रयो मानीभ्य मिद्वय ये ह्यल-तविरोधिना । अनिरा-वृत्त तान् सर्वान् धर्मगुहिनं लभ्यते ॥ महा जागृणीतत्व पित्राद्यनुगमादि च । तऽपि द्वीपा नरापेक्ष यदन्वयेन स्यद्गते ॥' तत्र भद्रामात्र

यात् किञ्चित् किञ्चतमपि काठ वैश्विन् आहिय माण प्रतिदि गत तत् प्रत्यभ्यास्ताविसवादेऽपि उक्तं शाणामूल्यनारयान अनुभवतुल्यकक्षतया प्रातभायात् । अत आह- ' विरोधे रानपक्ष्य स्यात् ' इति ( ' ह्तु दर्शनाद्य ' इति च ) । पारतम्य तादेषा सर्वमाग पुरुषविशेषश्रीतत्वात् तैरत्र प्रतिपन्न शब्दवृत्तकवादि प्रतिपादनादराच पार्श्वैरपि ज्ञायते । वदमूल्य पुनस्तु तुल्यकक्षमूल्यनाशमेव लभया च मातागितुद्विदृष्ट पुत्रस्तु नाम्युपगच्छति । अयद्य स्मृतिनाक्य एकमेवेन भुतिचचनन निरूप्येत । शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदमदानादियचनवज सवाप्येष समस्तचतुर्ग विद्यास्थानविद्यद्वानि त्रीमार्गयुतिवतनिरुद्धाचरौध युद्धादिभि प्रगीतानि । त्रीनाश्रय चतुधरणैरि- वसितप्रामेभ्यो भ्यामूलेभ्य समर्पितानि इति न वेद मूल्येन मभा यते । स्वधर्मातिक्रमेण च येन धर्मियेण सना प्रवक्तु उपलभ्ये प्रतिपत्नी स धर्म अविष्टमपु- देशपति इत क समाश्राय । उक्तं च ' परलोक विरुद्धानि क्षुर्यां दूरतस्त्यचेत् । आत्मान योऽतिसधत्ते मोऽ-यमे स्यात् कथ हित ॥' इति । बुद्धाद पुन अपमेन भक्तिमन अलकारतुद्धी स्थित । या एवमाह- ' कलिस्तुपट्टतानि यानि लोके मयि निपततु तिसुच्यता तु लोक ।' इति । स मिल लोकादितार्थे धर्मियधममतिक्रम्य माद्वगस्य प्रवक्तु प्रविपय प्रतिपचातिक्रमासमर्थे माद्वगे अननुशिप धर्म मायनाननुगासत् धम पीनामपि आरणा-प्रीत्यै परागृह कृतान् ह्यव्य विधैरव गुणे सृजन, तनुद्विगुणारिगध सव एव धुनस्मृतिविहितधर्मातिक्रमण भयद्वरतो विरुद्धा च गयेन ज्ञायत । ' तेन प्रत्यक्षया भुत्वा विरोधे प्रत्यनारिणाम् । मद्रात्राचरिगुणा च प्रत्य

समाप्तः, एष वैचक्षण-तदन्तर्गतप्रदानकदावादीनां  
 संज्ञा. समाप्ति । मूलान्तररूपेण च प्रागेव प्रका-  
 र्यताम् ॥ लोभादिप्रारणं चात्र वर्तमान्यन् प्रती-  
 यते । यस्मिन् सतिहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरा  
 नुमा ॥ शास्त्राद्वयश्च सर्वत्र दुर्गाणां धर्मदेहा  
 नाम् । हेतुजाटयिनिर्मुक्तं न कदाचन ह्यते ॥  
 न च तेषामूलत्वमुच्यते गौतमादिभ्यः । हेत  
 यथाभिधीयन्ते ये धर्म दूरतः क्षिताः ॥ एत एव  
 च ते, येषां शास्त्रादेरापि नाचिनम् । पाण्डित्ये  
 रिद्धमस्या हेतुमात्रैव एत हि ( मनुनेका ) ॥  
 एतस्य मया एव च मन्त्रादिभिः परिहर्यतेनेका ।  
 ' या वेदज्ञायाः स्मृतयो याश्च पात्रं कुण्डल्यः ।  
 मर्त्यानां निष्पन्नाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ता  
 स्मृताः ॥ ' इति । तस्मादर्थे प्रति प्रतीक्षा एतन्नादी-  
 यत् प्रमाणेन धनपदेन स्यात् इति विद्वद् । वा.  
 ११११/१ पृ. १९५-१९६.

शा- कान्तेनामि अविदिन्नं गृहीतानि शास्त्रा-  
 दिभिः ( आदिप्रभेदेन वातिनेकाणां पुनरुपश्रवणादि-  
 प्रभेदः-सोय. ) निमित्तानि धर्मशास्त्राभासानि, तेषा-  
 मनेन अत्राप्यप्यपूर्वोक्तमूलकत्वमात्मन्यप्युदाहरण  
 त्वेन उच्यते । तेषां हि अथवादिमूलत्वेन प्रमाण्य  
 पश्यभूते निगद्यन्ते । मन्त्रादिचत् वेदमूलत्वेन प्रमाण्य  
 इदं निगद्यन्ते । तेषां हि अथवापि प्रविद्धादिने-  
 र्मिदोभादिभिः वर्तमानाभ्ये भिन्नस्थाना वेदा मूढ  
 मवेत्यपि । येषु आपर्जनस्य प्रतीभितप्रधानस्यता,  
 तथा चतुर्भवेति वेदेभ्य भिन्नस्य वेदा समवेत्तु ।  
 ते च इदानीं प्रतीना. । मन्त्रादीनामपि हि वेदेषु  
 प्रमेतशास्त्राणां अनुपपन्ते, तद्वशात् मरिष्यति ।  
 इष च समारते प्रमाण्ये नाप्राप्तत्वं दुष् इति मरणि  
 वेदार्थित्वात् । सा च मन्त्रविषयकमेव निरा-  
 धर्तयेत इत्येवमर्थे इदमपि स्मरन् । सिद्धान्तवस्तु-  
 धर्तित्वात्वेतिवचनसिद्धात्प्रधानस्य मन्त्रा( ! म् ) द्विषु  
 अपुनरप्यभावात् इति वेद इति । शास्त्रादिषु  
 इदमप्यनविषयते अर्थेतिवचनस्य च तत् इवेव  
 विज्ञानं स्तम्भम् । वेदोदितत्वेपि एव तेषां प्रमाण्य

मनुमन्ते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना, न तद्वैपरीत्येन ।  
 अतोऽत्र वेदकल्पना टीक्षणी इति अप्रामाण्येन तेषां  
 असम्भूतत्वादिति । ( ११११ पृ. २०. )

भाट्ट- शास्त्रादीनामपि अविद्यमानसिद्धे वेद-  
 दर्शनसमयेन तदप्रतीतस्मृतीनामपि वेदमूलत्वं तन्मूल  
 भूतवेदश्च इदानीं प्रतीतः । इति प्राप्ते, सिद्धयेव  
 गिमाना धर्मनेन परिग्रहस्य पूर्वोक्तप्रमाणेन मरुपदेने  
 अभावात्, प्रकृत अत्राप्यप्यनेन तेषां स्मरणान्  
 वेदाभावात्परादिमिरेव च तदप्रमाण्योक्तत्वात् वेदमूल-  
 कत्वकल्पनाऽनुपपत्ते अप्रामाण्यम् । ( १११२.

शंकर- ' शास्त्रादेक्षाद्य वर्णकम् । ' ( वातिने  
 रचितं रूपद्वयम् ) ।

शास्त्रादिशास्त्ररूपद्वयम् । कल्पमुद्राधिकरण्य  
 द्वितीयं वर्णकम् । ' शास्त्रादिनिर्मिते धर्मशास्त्रा-  
 भासे निराहते । धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेद-  
 मिहोच्यते ॥ येनैवाहृतकस्य हि वेदस्य प्रति-  
 पाद्यते । न्यायेन तेन शास्त्रादिग्रन्थस्यापि  
 मविष्यति ॥ बोधस्त्वान् प्रमाण्यत्वं स्वतन्त्रस्यापि  
 लभ्यते । न च सदिहते बुद्धिर्न विपर्ययते क-  
 चिन् ॥ अस्तु कृतया नापि वर्तुदोषेण दुष्यति ।  
 वेदवद् बुद्धशास्त्रादिर्नृगमरथरज्जेनान् ॥ बुद्ध-  
 चास्त्रममात्राऽपि प्रकृतत्वनिवन्धना । तद्-  
 द्रष्टृनिमित्ता वा काठकाहृगिरमावियन् ॥ या-  
 देवोदितं किंचिद् वेदप्रामाण्यसिद्धये । तस्मै  
 बुद्धशास्त्रात्तमतिदेशेन गम्यते ॥ तेन प्रयोग-  
 शास्त्रत्वं यथा वेदस्य सत्यम् । तथैव बुद्धशास्त्रा-  
 देवैर्नतु मीमांसवोऽर्हति ॥ ' इति ( १११११ ) ।  
 ' एव प्राप्ते वदामोऽत्र तत्राऽसन्नियमादिति ।  
 अयन्नियम्येनैव तेषां पूर्वोक्तं मर्मनीयत्वेन ।  
 इदंहा परमार्थेन बुद्धिर्ननु जायते । अन्या  
 धान्निरजाताऽपि स्वस्यां ज्ञानाऽपि दुष्यति ॥  
 परंतु सह फेयाचिद् वाचोऽन्यानि जल्पताम् ।  
 उच्यते प्रातिभासिकयो जायन्ते परमाश्रयतः ॥  
 न्यस्येवैषं च सिद्धान्तमान्तराणां अपि जानताम् ।  
 छाया तथापि रक्षन्ते जल्पन्ति प्रतिशङ्कै ॥

यथा भीमांसकृत्रमा' शाक्यपदेशोपिमादय । नित्य  
एवागमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेननम् ॥ प्रद्वेषाद्  
वेदपूर्वत्वमनिच्छन्त' कथञ्चन । तन्मात्रेऽपि च  
भूयिष्ठाभिच्छन्न' सत्यरादिनाम् ॥ भूयमा वेद-  
वाच्यत्वाद् बुद्धादित्रयमाममी । अहिमाद्यप्यन  
स्पूर्वमित्याहुः सर्वमानिन ॥ तत्रश्च पौरुषेयत्वाद-  
प्रामाण्यमतीन्द्रिये । प्रागुत्तरे'नित्यत्वरामाभामे-  
र्विमोहने ॥'

यादृशतादृशभीमासकृत्रमि अर्थाद्विषयवपुत्ररचन-  
प्रमाणनिराकरणान् अयोदश्यान्वाच्यमनिराहृत  
कारणदोषादाहकनिरासदप्रमाणमिदं प्रतिहन्तुम्  
शक्य मन्वनाना निरुत्तराभूता चालानुस्मरणशक्य  
शदमे स्वाकारे स्वरस्मिन्मानद्वयस्य सत्तेऽपि  
प्रतीकपुत्रेदुवचननात् कन्व'रस्य गतनु'ररगोत्र-  
प्रक्षेपवत्-- 'यदेव भवतां गोत्र तदस्माकम्  
पीतियन् । आहुः स्वागमनित्यत्र परयास्यानु-  
कारिणः ॥ अमदीयमिदं वाक्यं भवतामिति  
चोदिता । जल्पव्यवसासमेवैतन् ध्रुवा भीमा-  
महेन्द्रतम् ॥ त्यन्तलज्ज बुवागो हि वाचो-  
युक्तिमनर्थिसाम् । धुर्यन् परानिर्मथानमश्रान्त  
कोऽस्मीदिति ॥ तत्र शाक्यैः प्रसिद्धाऽपि  
सर्वशक्तिरादिना । लज्जते वेदमिद्वान्तात्  
जल्पद्विर्मिथमागमम् ॥ धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयम-  
निर्णयं सर्वसमृत्तम् । शण्डिका सर्वसंज्ञाया  
अस्तिरागां कुम् त्रिया ॥ बुद्धिबो'र्वं त्रयादयन्  
समृत्ते' (त) शण्डिक च तन् ॥' तथा शब्देऽपि  
तुद्रेनिषयान् नाभि'वर्तिद्वेषाऽपि दोषान् रयेवमादिभि  
सर्वेना पदार्थमवस्था'नि'रत्प्रतिपादनान् तद्विषयीतमगम  
नित्य'मभ्युपगम्यमान लोकेप'ल्लग्नपदमात्रमेव मनेत् ।  
तथाहि - 'यन्मन्तनुवादाय तुरीमात्रपरिग्रहान् ।  
पदं कन्तुं मर्माहेतु म हन्याद् व्योम मुष्टिभि ॥  
यात्रागमनित्यत्रयेदमशास्त्रपङ्क्तिभि । देवताभा  
साभिनिर्दग्धे तस्मिन्पुत्रेदम कुरन्म ॥' (आगम  
नित्य'परेदमां ये यावत् पदमित्यादिशास्त्रपङ्क्तिभि  
तस्मिन् शाक्यो'भैर्हेतुसाभामिमिर्दग्ध तदागमनित्यत्र-

स्य वेदम दुष्कर इत्यर्थः । सु पृ. २३५ ) । व्यवहार-  
नित्यतागच्छ किमानित्यत्रपर्यायः तत्रस्य शब्दाय-  
सन्न्यानामनित्यत्र तस्य तदाश्रयपरहरानित्यत्र किना-  
चार मविष्यति इत्यतिदुःसवादम् ।

'न च शब्दायसंन्यन्तु'रस्यत्वमनिच्छताम् ।  
नित्यता व्यवहारास्य निराचाराऽप्यनल्पते ॥ शब्दा-  
दिषु त्रिनश्यत्सु व्यवहारः क वर्तताम् । स्थितेषां  
धर्मतेत्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥ एषेत्यपि न निर्वेदुं  
शक्यता क्षणनिराशिनी । किमुत स्थितया साकं  
एषेत्यस्यैकस्यान्यता ॥' तेन अनित्यशब्दादिना  
आगमनित्यत्वात्प्राप्तेः अनीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य  
पयोगशास्त्रतत्प्राप्तौ 'नासन्नियमान्' इत्युच्यते ।

'अमाधुशब्दभूयिष्ठा' शाक्यजैनागमादाय' ।  
असन्नित्यन्धनत्याद्य शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥'  
मागधशक्तिगणयत्तदप्रत्यय'पाय'धुशब्दनिश्चयना हि ते ।  
'ममहि हि भिक्षवने कम्मत्रच इषी सये । तथा  
उक्त्वित्ते लोडमि उच्ये अस्ति कारणम् । पश्ये  
णस्य कारणम् । अणुभवे कारणम् । इमे सङ्घा  
धम्मा समपन्ति सङ्गणा, अकारणा विगसहति ।  
अणु'वत्तिकागम्' इत्येवमादय (मम अपि हि  
भिक्षव कम्मं उनेते एव सद्यम् । तथा उक्त्वित्ते  
लेप ऊपरं अस्ति कारणम् । पतने नास्ति कारणम् ।  
अनुद्वन्द्वे कारणं नास्तीत्यनुपपन्न । इमे सङ्घता धर्माः  
समपन्ति सङ्गणा, अकारणा विनदपन्ति । अनु-  
'वत्तिकाग- इति मन्वन्तम् ) । 'तन्ब्रह्मासत्यगच्छेदु  
कुन्मनेष्वर्यसत्यता । दृष्टापन्नद्वेषु कथं वा  
स्यादनादिता ॥' शाक्यादिप्रत्येयु यदपि किपित्  
माधुशब्दाभिप्रायेण अत्रिणष्टदुष्या प्रयुक्तं तत्रापि  
प्रकृतिविशिनिरवचनाविषुतादिप्रापप्रयोगान् किञ्चिदेव  
अत्रिण्टम लभ्यते । किमुत यानि प्रमिद्वगप्रष्टदेव  
भाषाम्योऽपि अत्रप्रणयसि भिग्यन्ते इत्येवमादीनि ।  
द्वितीयाद्बहुवचनम्याने हि ए'शरान्त प्राहृत पद दृष्टम्,  
न प्रथमाद्बहुवचने मशोधनेऽपि । ससृष्टशब्दस्थाने च  
कदाश्चिदयोग अनुभागतो'प कर्तव्य'कारणवत्तमात्रेव  
प्राहृतपन्नद्वेषु दृष्टम्, न इतरावत्तिति । शीऽय

धंसृता पर्वा इत्यस्य सर्वकाल स्वयमेव प्रतिविद्धोऽपि विनासा दृष्ट इति असाधुशब्दनिर्वाणनत्वात् इत्यन्तेन हेतुना वेदशास्त्रनशालात्तरणोऽपि निवृत्तिः । यावत् अद्वैतक अविनाश शब्दादि तस्य व्याकरणेनैव कथं कथं, तदुपलक्षितरूपाणि च 'वेदे यथोपलक्ष्यन्ते नैनं शाक्यादिभाषिते । प्रयोगनियमा भागादतोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥'

अवशिष्टमात् व्याकरणोक्तनियमाभावात् इत्यर्थः । क्षणिकत्वं-निरावृत्तनिवृत्तं विद्वान्निष्पत्त्यात्वाविजमान प्रयनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण वा अवशिष्टमात् इत्युच्यते ( क्षणिकत्वेन नियतत्वेन निरस्तत्वेन विद्वद्विनिवृत्तयस्य प्रत्ययः ) । अथवा न क्षणभङ्गस्य नानात्वात् कथादीनां अवच्छेदुमिमां प्रतिपादननियमात् तदैक-वृत्तवर्गमन्वयानामपि अप्राप्त्यात् । 'वृत्तस्मरणं दाह्यथैव नोपामृता मता । तेनादृष्टकाम्येऽर्थे स्वातन्त्र्यात् प्रमाणात् ॥' चा. १।३।६।१२ पृ २३४-२३९.

• शास्त्रं अन्वयकस्य सामं प्रुष्टं विश्वजिति । भा ७।३।३।८, • शास्त्रं मैत्रारुणकाम विश्वजिति सर्वश्रेष्ठे । १०।६।१।१४. • शास्त्रं सामं । पठदे पद्यमेऽहनि पृष्टं शास्त्रसामनित्याद्यम् । विश्वजिति वेद पठहात् प्रसम् । वि. ७।३।३.

• शाक्या छेदनादिप्रयोगिका, नोपनेप । ४।२। ३।८-९, सीको पृ ११०४ 'उपवेपाधिकरणम्' इत्यत्र अधिवरण इत्यर्थः । • शाक्या प्रहरतिना संन्यमानाऽपि न रामकाधिका । द्रुप ४।२।४।११

• शाक्या वराणापरण्याया विहितः । भा ६।४।१४। ४४, • शाक्यां सानाध्याया । तामनुनियमयते उप वेप । १।३।३।३।३८. • शाक्या कालकाया शाक्याभ्यपदेश्या प्रविश्यान्ति विशिष्टं धरुवस्य वेदात्प इत्यस्य कतिपयाद्वाक्यपुण्यकालात् । यथा एकस्य इत्यस्य एकस्य सर्वमात्तात्परान्त एक च तथा एक-स्यैव कर्मात्म्यमूलोपलक्षितधाराक्यम्क-परुपरत्वात् पृष्ट-रूपोपचार । यथा वृणस्य पुण्यकालानि न एकैकस्यां शाक्यायां समकालानि सन्ति तथा वेदशाक्यायामपि

एकैकस्यां ऋग्वेदादिप्रतिपाद्यतो नादिसम्पत्ताङ्गान्युप-पत्तासत्तात् शाक्याद्योपचार । सु. पृ १९१-१९२.

• शाक्या ( वेदस्य ) । माता इव हीमा शाक्या । तस्यथा वृणस्य शाक्या, एतस्मिन्नापि वृष्टस्यानीयस्य वेदस्य शाक्या । किं शाक्याशास्त्रम् ? यथा नाना अन्वयानम् । न चैकैकस्यां वृणस्य पुण्य फलं सति दिनम् । एतस्मिन्नापि, नैकैकस्यां वृणस्य शुभभाष्टं सतिहितम् । भा २।४।२।१८, • शाक्यामपि वृष्टं 'प्राचीमाहरति' इति शाक्याशोऽस्य न तु दिश्यात् । याचित्वास्तु दिश्यात्मात् । १।२।२।७ • "शाक्याया वलानपत्तयोरिति, यत् पलाशकात्ताया वलानपत्तयोरिति" दर्शस्य औपवसथेऽहनि प्रातः । वि ४।२।२-३, • शाक्यायां प्रहरणं नाम आहवनीये त्यज । ४।२।४. • शाक्यायां प्रहरणं प्रतिपत्ति । भा ६।४।१।४।४ • शाक्यानाम् । नानावेदस्यप्रमाणानां शाक्यानां प्रमा-दिभिः पुष्पैः तद्विशागमनात् ओहमशक्ये चतुष्टयस्य-पठिष्यस्य । एकशाक्याशाक्यानामपि धृतीनां नाना-प्रकरणाणां तत्तत्कर्तृवर्गमन्वयानेन पुराणव्येतस्य प्रमा-दिभिः निर्णेतुमशक्ये स्मृतिमुत्पत्तिरूपकानुपलब्धि-संभव । सु. पृ. १९१ • शाक्यायां एकस्यां प्राक्षणा नैकत्वेऽपि तदेक कर्म । यथा उद्गातृणां पञ्चविंशत्पृष्टिस-प्राक्षणाथो ज्योतिषोमद्रावदाहो । भा २।४।२।९ पृ ६३५

• शाक्याया तस्यधानत्वात् । १।२।२।७ ॥ अग्निमस्यैकदेशोऽस्य सत् इत्यहं आत्यर्थं अधि-करणान्तरत्वेन भाष्ये व्याख्यातः । वरुणस्तु अग्र्यं सूतस्थस्य पृथक्पृथक् प्रथमपर्वत्वेन व्याख्यात इति निश्चयो भवति । सिद्धा तमुत्सिद्दम् । दर्शपर्वमाणो वलानपत्तयोरथो वलानपत्तयोरथो अधिभूयश्च श्रुते 'प्राचीमाहरति' 'उत्तरीमाहरति' 'प्रायुवीची माहरति' इति । अत्र प्राच्यदिशस्य किं नन्ते इति चेत् । किं प्राच्यदिशस्य किं किं किं किं किं प्राच्यदिशि दिक्दाया शाक्याया प्रमुत्तः । तस्यथा नरत्वात् शाक्यामन्वयानेन शाक्याप्रधानत्वात् प्राच्यदि-शस्य । तस्मात् शाक्याशोऽस्य, न तु दिश्यात् । के



ॐ शाखाया तत्प्रधानत्वाद्युपवेपेण विभाग  
स्यात् वैपस्य तन् । ४।२।२।८ ॥

दशमसूत्रमामशो 'मूलतः शाखा परिवारस्य उपवप  
करोति' इति श्रूयते । मूलतः मूलान् परिवारस्य  
छित्त्वा । अत्र छेदनस्य प्रयोजनं शाखा उपवेपश्च  
उपवपम्, उत शाखैश्च प्रयोजिता उपवेपस्तु तदनु  
नियमादी इति विचारे सिद्धा तन्मूलम् । परिवारस्य इति  
शाखाया अवेति । तत्प्रधानत्वात्, शाखा इति द्वितीया  
श्रूया शाखाया प्राधान्यप्रयोजनं परिवारस्य शाखा  
प्रधानत्वात् । उपवेपेण तु परिवारस्य विभाग स्यात्  
अन्वये न स्यात्, तस्य करोतिना अन्वयात् । तत्  
एतत् शाखोपवपयो वैपस्य भवति परिवारस्ये अन्वया  
नन्वयतन्म । तस्मात् छेदनापरवपस्य परिवारस्य  
शाखा प्रयोजिका उपवेपस्तु अनुनिष्पन्न इति  
सिद्धात् ।

श्रुत्यपायाच्च । ९ ॥

दशमसूत्रमामशो 'मूलतः शाखा परिवारस्य उपवप  
करोति' इति श्रूयते । मूलतः मूलान् प्राग्देशभागे ।  
परिवारस्य छित्त्वा । अत्र परिवारस्येन शाखाया एता  
स्य न उपवपस्य इत्युक्तं सिद्धान्तिना पूर्वमूल । तत्र  
गङ्गा, ननु मूलस्यापि शाखापरवत्वात् शाखाया इव  
प्राधान्यमस्ति इति मूलतः परिवारस्य इति अन्वय  
स्यात् इति चेन्न श्रुत्यपायात् । श्रुते अथविद्या  
शाखाया शक्तस्य शाखापरवत्स्य अपवपत्वात् मूलान्  
अपयो भवति । अन्वयविद्यया अपवपे न शक्या  
प्रवर्तते । तत्रश्च मूलशाखागच्छेन श्रुतितु न शक्यते  
नापि तस्य परिवारस्येनाप्यय । तस्मात् शाखाय परि  
वारस्यस्य प्रयोजिता नोपवपे । उपवपस्तु तदनु  
निष्पन्न । चे

● शाखासु पीठापर्ये नास्ति । न च तत्र पीठा  
पर्यमस्ति येन शक्येत अथा शाखाया प्रथमं विहितं  
शाखातरिमे पुन श्रुतिभूता भेदस्थतीति । आह च  
'शाखाया सुगण्ड इवार्त्तं पुन भूतिभ्यता । तदि  
तथैकस्य । तन् प्रमणाप्ययत्नं लिखन् ।' वा २।१।  
२।१६ पृ ६३८.

● शाखाध्ययनम् । स्वशाखात्वात्नेन परशाखाभ्य  
यातुपवत् स्वशाखाध्ययनपूर्वकं मेघावितया शाखात  
राध्ययनं युताम् । सु पृ ९९०

● शाखान्तराणि (वेदस्य) । 'एकस्य वेदवृक्षस्य  
किञ्चिन्मकलाध्रयान् । एव शाखा प्रसिध्यन्ति  
वहुणा वैकश्रुधरात् ॥' यदि प्रतिशाखं कमभेद स्यात्  
तत एवमूलाभागात् आदित एवाऽऽस्य मियमान  
त्वात् रामस्तकर्मस्यपुत्रकलातरत्वात् वृक्षातरत्वात्  
वेदातराण्यशेषेभ्यः । न शाखान्तराणि । एकममूल  
विधिस्थं चरुपत्ये सति इति कर्त्तव्यताया वृष्टिः किञ्चि  
दधिक इत्यालोच्य सारुण्यादुपपन्नं शाखातरमेद  
न्यपदेश । वा २।४।२।२८ पृ ६३९ ● शाखान्त  
राणि काठक कालापक पैपलादक तैत्तिरीयक ताण्डक  
इत्येवमादीनि । भा २।४।२।८, मैत्रायणीयकम् ।  
२।८।२।२० ● शाखान्तराणां पुरुषातरं प्रति प्रति  
पादनेन अथववम् । वा २।२।३।३ पृ ४७५

● शाखान्तरेऽपि हि एकं शाख इच्छन्ति मीमा  
सका । ऋतु पृ २७१

ॐ शाखान्तराधिकरणम् । शाखाभेदेऽपि न  
कमभेदः ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमा  
प्रिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखातरैरेव कर्म  
भेद स्यात् । २।४।२।८ ॥

भाष्यम्— इह शाखान्तराणि उदाहरणं काठक  
कालापक पैपलादक इत्येवमादीनि । तत्र संदेह  
विमर्शना शाखाया यत् कम अग्निहोत्रादि श्रूयते,  
तत् शाखा तरे पुन श्रूयमाणं मियेत तस्मादुत न  
मियत् । मियतेति पर्यायम् । कुत ? नामभेदात् ।  
एक काठक नाम अथ कालापक नाम । एव नाम  
मेगाद्भेद । ननु प्रथमानेतरत्वं सत्यम् । कर्मणामपीति  
द्रुम । कर्मभिरप्येवमादीनां सामानाधिकरण्यमेकविध  
तित्वं चेति । रूपभेदात् । एकस्या शाखायाममी  
नामीयमवशात्तत्रात्रात्रामानति, एकस्या द्वादशकपात् ।  
एव मियत्कथं कथमिव न कमन्तरं मियत् । घम  
विशेषाच्च । कार्यरीवाक्यापधीयानास्तेतितीया भूमि

भोजनमाहरन्ति, अपरे शांतिनो नाऽऽचरन्ति । तथा, अभिन्मयीमानाः केचिदुपास्याम्योद्वह्मनावाहरन्ति अपरे न । अश्वमेधमयीमानाः केचिदश्वस्य घासमाहरन्ति, अपरे न । परेऽन्ये धर्ममाचरन्ति । अश्वमेधादेरेकेषामुपहार आवाहयति अश्वमेधादि, एतेषां न आवाहयति । स एवैकः कथं नाऽऽवाहयेत्, कथं नाऽऽन्यदवाहयितुमर्हति । अथो गम्यते अन्यदिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । यदि सर्वशारदाप्रत्यय एक कर्म, एकस्मात् शांताया विहितस्य कर्मणः शांतान्तरे वचन पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्षे एष दोषोऽस्ति । तस्मादपि कर्मभेदः । निन्द्याकचमाद्य । 'यात. प्रातरनुत तं वदन्ति पुरोदवाञ्छति चेऽमिहोनाम्, दिशर्दीर्यमदिव्या वीर्यकृत. मूर्धो ज्योतिर्न तदा ऽनोतिरेषाम्' इति केचिच्छास्त्रिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति । अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति । यथा अतिथये प्रशुता याथागाहोऽपुष्पाद् वृत्तं यद्यदिते जुहति' इति सर्वशांता मन्थये विवदम्, न तु कर्मभेदे । तस्मादपि भेद इति । अश्वमेधः । न शक्यत् एतन्वयि सर्वमात्माप्रत्ययमुपसहं तुम् । तन्मात्रम्नोऽर्थो विधीयते इति प्रतिज्ञातं भवेत् । शक्यं तु कर्मभेदे । अतः कर्मभेदः इति । समाहितवचनात् । अश्वमेधेऽपि समाहितं वचनं मूलं । केचिदाहुः, अत्र अस्माकमिति परिसमाप्यते इति । अपरे अन्यपरिसमाप्तिं वचनमिति । तदेककर्मत्वे नोपपद्यते । न हि तदेव वचनं परिसमाप्यते, अत्र न । भेदे तु युक्तम् । तस्मादेतदः इति । प्रायश्चित्तविधानात् । केचिदनुदितहोममयतिगमे प्रायश्चित्तमाप्तमन्ति, केचिदुपविहोममयतिगमे, यद्ये च प्रायश्चित्तम् । न च कर्मत्वे उच्यते अर्थात् संभारति । कर्मभेदे तु परदुरिते होमकर्म, तदुदिते धृष्टमित्तरदप्यनुदिते । तस्मादपि भेदः । अन्यथापेक्षानात् । इदं श्रूयते— 'पदि पुरा दिवीक्षाणाः स्युर्दि वेषा एत्यतिर्यह्यते-र्वाऽनुदयिण इति, स एवमेव बृहत्सामान ऋतु-मुपेसुष्वेत लोपा रथतरम् । अथ यद्यदिवीक्षाणाः' इति ऽश्वमेधमिहपूजायां च द्वादशादि दर्शनमुपपद्यते यदि कर्मभेदः । एककर्मत्वे नानकल्पते । कथम् ?

ताह्वनके श्रूयते 'एष वायु प्रथमो सती यशाना यन्त्रोतिष्ठोमो य एतेनामिदृवाऽपत्येन यजेत गर्त-पत्समेव तज्जायते प्र वा मीयते' इति । तत् सर्वथ स्यात् । तथादिवीक्षाणां द्वादशादि दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अथापर लिङ्गदर्शनम् । 'यत्पशसमिना मितुवास्त्रीयास यज्ञस्तुमुपेयारन्तीयही मशा कनीयसः पशुत् कनीयोऽस्ताद्य पापीवान् स्यात् । अथ यदि वेदिमिमिन्ना मिनोति' इति पशसमाने प्रतिप्रिदे चेदिसमानस्य दर्शनं भवति । तत् कर्मभेदे उपपद्यते । पायिकस्य वेदिसमानस्य दर्शनमेककर्मत्वे नोपपद्यते । कथम् । एके हि समाप्तमिति 'रथाश्वमावाणि यूपान्तराणानि भवन्ति' इति । तत्सर्वं स्यात् । तत्र च नो पशसमानं नो वेदिसमानं स्यात् । वेदिसमानदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अपरं च लिङ्गदर्शनम् । केवाचिन्त्रोतिष्ठोमे श्रूयते 'दे संस्तुतामा विधाजमतिरिच्येते' इति । परेषां त्विह. संस्तुतामा विधाजमतिरिच्यन्ते इति । एककर्मत्वे विरोधः । नामा-कर्मत्वे कर्त्विदश्रिन्त्रोतिष्ठोमे दे, कर्त्विदश्रिन्त्र. तस्मात् कर्मभेद इति । अपि च एतत्स्यते श्रूयते 'ये पुरोडाशिनष्टे ऽपवसन्ति । ये सामाशिनष्टे वासात् वारयन्ति' । सामाच्येन इदं प्रथमपशः । पुरोडाशिनो विपरिताता । उभयोः साररुते दर्शनमयकल्पते कर्मभेदे । एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्ठोमपूर्त्तं स्यात् । तत्र दर्शनं नोपपद्यते । अपि च श्रूयते 'उपहृथ्योऽ-निरुक्तोऽमिहोमो यज्ञः, रथतरसामाऽऽनः दशयो दक्षिणा । परेषां श्रूयते । उपहृथ्योऽनिदक उच्यते यज्ञो बृहत्सामाऽऽनः श्वेतो यवमत्स्योऽनो दक्षिणा' इति । कर्मभेदे रथतरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम् । सामाद्वयमलापरमात् । बृहत्सामा रथतरसामा वा स्यात् । स वायु प्रशुतित एत्यत्सङ्गः प्राप्तः । नाना-कर्मत्वे तु अन्यो बृहत्सामाऽऽनो रथतरसामोति युक्तं भवति । तस्मात्सामान्तरे कर्मभेदो भवितुमर्हति ।

घा— उक्तभेदकारणत्वं चतिरिक्तवारयनपरि-  
णामभेदमात्मकत्वे । तत्रैव कानिचिदेतन्वित्यत्रास्यन्तरेण-  
ऽऽशब्दप्रतिविष्यते । तच्च प्रसुदाहरणं प्रतिविद्यन्तो

चोचयिष्यामः । कथं पुनरत्र वेदान्तस्य नोदाहियन्ते ? केचिदाहुः । शास्त्रान्तराधिकरणे तान्यपुराह्वानानीति । न त्वेकग्रन्थम् । कुतः ? 'शास्त्रान्तरे यथा कर्म कृत्स्नरूपं प्रतीयते । किंचिद्गुणसामानान्नैवं वेदान्तरेषु सत् ॥' यत्र हि कर्म नियमद्वयमाप्राप्यते तत्र तद्वेदान्तप्रतिपक्षिणं भवति । यथा सर्वास्वधर्म्यु-  
 भावास्तु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि गमस्यद्र-यदेवता-  
 दियुक्तत्वादन्योनिरपेक्षाणि विधीयन्ते इति भेदादङ्गा  
 सहन्ते न त्वेव वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतासहितं  
 कर्ममात्रं प्रस्तुत्य स्तोत्रस्योदाहृत्यनुवाक्यादिमात्रं विधी-  
 यते । न च तावताऽस्य नैराकारत्वम् भवति । दृष्टार्था-  
 नामैव द्रव्यदेवतास्य सत्त्वात्तावतामावात् । यस्तु तत्र  
 द्रव्यदेवतायुक्तमाप्राप्यते तस्याऽऽध्यर्षेण गुणमात्रविधा-  
 नात् साक्षात्त्वम् । तथा च वक्ष्यति 'भूय-  
 स्तेनोभयधृति' ( अ. ३ पा. ३ अ. ३ सू. १० )  
 इति । तस्मान् शास्त्रान्तराधिकरणम् । तत्र च  
 नामभेदात्तावत्कारणं दृश्यते । तत्रा-कारण-  
 त्वात्तद्विधेःसिद्धौ इदं पश्यते इत्यादि । तथा रूप-  
 भेदे एकादशाक्षरान्तरादि । वैश्वानरद्रादाष्टत्वादि-  
 षडामिशावाजिनवच न द्वादशतैनादशास्वयोरितरेतर-  
 संज्ञान्तिरप्यप्यते इति गुण एव भेदात् । कारिर्गन्ध-  
 श्वमेघेषुपि भूमिभोजनोद्गुग्माश्रवासा गुणा एव सन्त  
 इति कर्तृवतास्यानीयत्वेन बाह्यतरवात् पूर्वस्मात् भेदेनो-  
 पात्तात् । 'परेऽन्य धर्ममाचरन्ति' इति विरोधिगुण-  
 न्तरप्रदर्शनार्थम् । 'अश्रवासादेः' इति पञ्चम्यन्त मध्ये  
 पठित्तमुपात्ता सह सचप्यते । पूर्वैण तावदश्रवासादेरन्य  
 सुत्तरेण्यश्रवासादेर्निष्पन्नसुत्तरेणाकाराद्दृश्यश्रमेधादि-  
 रिति । पुनरुक्तत्वेन पुनं शुक्तिर्भेदिकोत्ता । निन्द्या  
 मपि उदितानुदितकारसंयोगभेदात् गुण एव भेदकः ।  
 उदितहोमवादिनो ह्यनुदितहोम निन्दन्ति अन्ततनादि  
 त्वेन । 'सर्वे ज्योतिष्येति सर्वे स्वाहा' इति ह्यनुदिते  
 सर्वेऽभिधीयमानमन्त्रत आयेते । तस्मादुदितहोम कर्मन्यः  
 इति । इतरे पुनरहः, य पूजा पूज्याय प्रथममेव  
 गृहीत्वोत्तिष्ठने स साधुः । यस्तन्निष्ठात् स्वाह्वय पूज-  
 यति नासौ सम्बन्धकः । तस्मात् अनुदितहोम एव

कर्तव्य इति । तत्रैकत्रे विप्रतिषिद्धधर्मगमवायप्रसङ्गः ।  
 नानात्वे तु न कश्चिद्विरोधः । अशक्तिद्वारेणापि गुण  
 एवोपन्यस्तः शास्त्रान्तराधिकरणं गुणानामेककर्मव्युत्पत्तिसहाय-  
 गत्तरेपूर्वसंयोगः । समाप्तिभेदेऽपि गुण एव । निन्दया  
 गतार्थोऽपि सन् प्रायश्चित्तभेदः पुनरुपन्यस्यते । कदाचि-  
 द्द्रव्य वैकल्पिकपरिहारं ब्रूयात्तत्त्वमुपेत्योच्यते । वैकल्पि-  
 केषु ह्युभयथाऽप्यनैगुण्यं भवति । अत्र च प्रायश्चित्त-  
 विधानानुभवनापि वैगुण्यं दृश्यते । न च तत्कर्मकत्वे  
 घटते । तस्मादपि भेदः । परिहारसूत्रयोरेव पञ्चान्यभे-  
 दर्मानान्युच्यते । यदि पुरा दीक्षितवन्तस्ततो बृहत्सामा-  
 नमतिरानमुपेतुः । पूर्वदीक्षाया रथतरस्य प्रयुक्तत्वात् ।  
 अप न दीक्षितवन्तस्ततो रथतरसामानमेवोपेतुरिति ।  
 द्वादशाहेऽनिष्टप्रथमपश्यत कर्मभेदे भवति । ताण्डक-  
 वचनेन ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति एतच्छा-  
 ष्ठागतस्यनियमात् । एकत्वे तु सर्वशाखास्यज्योतिष्टोम-  
 प्राथम्यनियमाददीक्षिताना दर्शनं न स्यात् । तथा सूर्य-  
 कादशिन्या पशुवेदिस्वामयोरथैप्राप्तयोरैकं निन्दित्वेतर-  
 परिग्रहो वचनान्तराप्रत्यसन्नं द्योतयति । यचनान्तरे हि  
 निमेकरथ निन्द्या, किं वेतरस्य स्फुटविधाने सति  
 स्यात् । तस्मान् शास्त्रान्तराधिकरणं रथाश्रमाप्राप्तयत्त-  
 विधिरेवा नास्ति । तत्रैक कर्मभेद इति । द्वे स्तोत्रीये  
 विराजं दशकमतिरिच्येते इति तिस्रोऽतिरिच्यन्ते इति  
 च ज्योतिष्टोमातिरिच्येते सति उपपन्नम् । भेदे  
 तु यथाविधि भवतीत्यविरोधः । पुरोडाशिनानाथि  
 दर्शनं दीक्षितादीक्षितसंश्लेषेनैव गतं परिहारप्रकारान्त-  
 रत्वाद्गुहाहृतम् । निश्च 'पृष्टद्वयविकल्पः स्याच्छा-  
 ष्ठान्तरविधानतः । स च प्रकृतितः प्राप्तः कर्मकत्वे  
 वृथा भवेत् ॥' उपह्वयभेदे तु नियमार्थाया पुनः-  
 धृतावर्थवत्ता । तस्मादपि कर्मभेदः ।

एकं वा संयोगरूपचोदनारयाविशेषान् ॥ ९ ॥

भाष्यम्— न वैतदस्ति, यदुक्तम् 'शास्त्रान्तरेषु  
 कर्मभेदः' इति । सर्वशास्त्राप्रत्ययं सर्ववाह्यप्रत्ययं वैक  
 कर्म । अर्थमयोगस्याविशेषात् । तदेव प्रयोजनमुदितस्य  
 तदेव विधीयमानं प्रयमिज्ञानीयः । रूपमप्यस्य तदेव  
 द्रव्यदेवतम् । पुनरुपन्यस्य तादृश एव चोच्यते । नाम-

पेषं चाविशिष्टम् । तेन तदेव कर्म सर्वशास्त्रादिव्यति  
प्रत्ययः ।

या— 'सर्वत्र प्रत्याभिधानात्संज्ञारूपगुणा-  
द्विमिः । एककर्मत्वविज्ञानं न आद्यान्वयवाच्छ्रुतिः ॥'  
सर्वशास्त्रप्रत्ययमिति— एतन्मन्त्रिणां शास्त्राणां ब्राह्म-  
णानेकदेशेऽपि तदेकं कर्मैवमिच्छायः । तद्यथा उद्गातव्या  
पञ्चरिषयश्चैवनाह्वयव्योर्भौतियोग्यद्वन्द्वमादी । सर्वेषां  
द्वि- प्राधान्यात् कर्मयोग्यप्रद्वयम् । रूपमिति— प्रत्या-  
सत्त्वेऽप्येवम् । चोदनेति— सर्वशास्त्रार्थभावाविषयो  
विधिः । ज्योतिष्टोमादि नामेषु च सर्वशास्त्राभ्यविशिष्ट  
दृश्यते । तस्मादियतः प्रत्याभिधानकालेनप्राप्तमेव  
सिद्धिः । न चान्यः कश्चिद्वैदिकेऽपि । प्रवृत्तान्तर-  
वच्छास्त्रान्तरेषु परस्परसंनिधानमिति चेत् । तेदेवेतदा-  
प्रद्वयम् । येन हि प्रदेयान्तरे किञ्चिदकर्म गृहीत  
मन्त्रि ७ एव तत्त्वदशमन्त्रयोस्तदमानः शक्नोति  
ततोऽन्वयेतदित्यन्वयसत्त्वम् । एतच्छास्त्रादियथे न सर्वे  
शास्त्रात्प्रधानेव मन्त्रि । शास्त्रान्तरे पुनस्तथाशास्त्र-  
यन्त्रयोश्चोक्तोक्तान्तरेषु चोक्तव्यमानेषु न भेदतुदि  
र्वाते । अर्थाद् द्वे शास्त्रे पठति तस्य प्रवृत्तान्तर-  
न्यायेन मानित्वमेवशास्त्रान्तरेषु च शास्त्रान्तरेषु । नैव  
दोषः । शास्त्रान्तरेऽप्यन्ये तान्दशैव पुनो नैवेत्यते । कि  
फलम् ? 'स्वाध्यायप्रद्वयेनैवा शास्त्रा हि परि-  
गृह्यते । एतार्थानां विरक्त्यप्यत्र कर्मैकत्वे मन्त्रि-  
पत्ति ॥' यथेव आश्रुति प्रतिपत्ति समीति तथैव  
स्वाध्यायप्रद्वयेऽप्येवशास्त्रात्प्रद्वयम् । अतश्च 'स्वाध्यायो-  
ऽप्येव यः' इति कर्मावरोधत प्रत्युपार्थान्तरेषु शास्त्रादिव्यति  
कर्मैकत्वे शास्त्रा अर्थात्कर्म । नन्वेव वेदान्तरस्याप-  
त्यय न पक्षज्ये । न । चचान्तरैरेव प्रतिप्रवृत्तान्  
'अनया अस्या विपत्ता' इति । तथा 'वेदान्तधीत्य वेदी  
या' इति मानम् । शास्त्रान्तरेषु वेदान्तधीत्यप्येव  
कावरोधमितिः सम्यक्शोऽप्यते । शास्त्रान्तरेषु तदधीत्य  
निरपेक्षमन्त्रयोश्चोक्तोक्तान्तरेषु तदधीत्यमिति चो  
विरक्त्यः । शास्त्रान्तरेषु चैवशास्त्रान्तरेषु तदधीत्यमिति चो  
चयाश्रयम् । नन्वेककर्मैकद्वि-कर्मो विरक्त्यप्येव कर्मैक  
मिद्वैदिकेऽप्यन्ये भवेत् । न । यत्प्रवृत्तान्तरेषु कर्मैकत्वे

विज्ञाते संख्याजनेन विरक्त्यमितिः । अतश्च यो नामा-  
तिमेवाध्यायैकदेशेऽप्येवशास्त्रान्तरेषु अर्थात्कर्मैक  
समृद्धः क्व भीदियैरेषु मिथैर्येते । तस्मादेकं कर्मैक ।  
न नाम्ना स्यादुच्यतेऽपि विधानतयात् । १० ॥  
भाष्यम्— यदुक्तं नाममेव इति । परित्वं तदु-  
क्तमनामत् इति । अपि यदुक्तं कर्मैकेशु नामशास्त्रान्त-  
रेषु तदधीत्यमिति । नैव दोषः । प्रवृत्तान्तरेषु कर्म  
काठकादि, न कर्मप्रयोगात् प्रत्ययः काठकः । कथ  
मन्त्रे ! यत्कर्म काठकादिसंयुक्तं तच्छास्त्रादिसन्नेन  
दृश्यते । किमेषुऽपि यदुक्तमन्त्रयोश्चोक्तान्तरेषु कालापक  
कर्मैकत्वे । एतरेषुऽपि काठकप्रवृत्तान्तरेषु काठके  
कालापकप्रवृत्तान्तरेषु कालापक मन्त्रिपत्ति ।

वा— यद्यपि तान्तरेऽपि नामेषु स्यात्तथा  
पुनरित्ययोग्यात्तान्तरे मित्यात् । इदं तु नैव कर्म-  
नामेषुम् । 'अन्यायो कर्मावरोधम्' इत्यनेन न्यायेन  
प्रवृत्तान्तरे मन्त्रि कर्मणि लक्षणैव प्रयोगेषुम् ।  
कथ पुनरवगम्यते प्रत्ययान्तरेषु प्रवृत्तान्तरेषु न पुन-  
रित्यप्ये इति । तदुच्यते 'शास्त्राया होत्रयो योगाद्बहु-  
कर्मारोच्यते । युज्यते कर्मनात्वात्प्रैकशास्त्रो-  
पलक्षणम् ॥' काठकादिसन्ने हि परस्परसंयुक्तेषु  
मन्त्रु कर्मेषु प्रयुज्यते । स यदि कर्मनाम स्फारमन्तरे  
न प्रयुज्यते । न हि तत्र लक्षणं दृश्यते । संज्ञा-  
मात्रम् । समाभिधानं तु यच्चिदुक्तमप्येवम् । तस्मा-  
च्छास्त्रान्तरे कर्मणि लक्षणं न कर्मैकं, शास्त्राः । ततश्च  
सञ्ज्ञा नाम शास्त्रा एव मित्यते न कर्मणि । सर्वथा  
मात्रम् । तस्माच्चान्येऽपि मिद्वैदिकेऽपि कर्मैकदेशेऽप्यन्या-  
ऽप्यथा च व्यपदिश्यते ।

सर्वेषां चैककर्मैकत्वं स्यात् ॥ ११ ॥

भाष्यम्— यदि शस्त्रान्तरेषु भवेत्, शस्त्रै-  
क्यात्किं कर्मैक्य भवेत् । तत्र काठकशास्त्राभिधानादेक  
भवेत् । अमिद्वैदिक्य दर्शपूर्णमाशयोर्भौतियोग्य च  
तच्छास्त्रात् । न चैतदेवम् । तस्मादप्येवम् ।

वा— प्रायेण हेतुरित्यथे कर्मनिषेधयो दृश्यते  
इति काठकादिसन्ने तस्मादेवशास्त्रान्तरेषुऽपि एतद-  
प्रवृत्तान्तरेषु । शास्त्राभिधानादिसन्ने अर्थात्सिद्धता नाम

जाति पूर्वपक्षद्वयसिद्धिद्वयोपालम्भप्रदर्शनमायमेवाभिहिता ।  
 धर्मत्र च दुष्ट पूर्वपक्षे जातीनामुत्तरत्वं केपाचिद्विष्टम् ।

द्वन्द्वक चाभिधानम् । १२ ॥

भाष्यम्— इत्यादिना चेतदभिधान भवेत् ।  
 अथ न पूर्वमासीत् । यत् प्रकृति कठस्य प्रष्टुं प्रचन  
 तत् प्रकृति प्रवृत्तम् । पूर्वं नाऽऽसीद्भेद इदानीं भेद  
 इति विरुद्धम् ।

धा— 'द्विप्रम काठकागुक्तमारयाप्रचनना  
 दिति । न नाऽनादीनि निरागते कर्माण्यादिमता  
 सता ॥' यद्यपि काठकादेवानेनित्यत्वात् नित्यैनाऽऽत्त्या  
 तथऽपि प्रचननमिच्छत्य स्मरणे न च कर्माणि  
 शेष्यन्ते । अन्वयविषयत्वात् प्रचननस्य । तस्मादपि न  
 संशया कर्मभेद इति ।

एकचेदपि परम् । १३ ॥

भाष्यम्— एककर्मत्वदपि रूपमेवे भवति वच  
 नान् । न च वाचनिये रूपमेदेऽवयवमपि भेदत्रुद्धौ  
 कर्मण भेदात्प्रसिद्धेत् ।

धा— न च कपालस्यदामेनाद्वेद । तस्मात्प्रचन  
 भेदानव्युत्पन्नमात् । तस्मादेकरिमन्त्र कर्मणि साधन  
 विक्रमो भवितव्यः । तदुत्पत्तिनाकवशिष्टाद्विक्रम  
 नाम्नीनुक्तम् । तेष दायाः । उभयोदात्ताकारादिप्रा  
 विज्ञापण तु यत्परत्वात् । कथं पुनरन्यथाकथोत्पादितदस्य  
 एकरूप विज्ञापन इति । तस्य उत्तरमूले परिहार  
 वक्ष्याम ।

विद्याया धर्मशास्त्रम् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ दो धर्मविज्ञाप उक्तो विद्या  
 प्रकृत्य य न कर्मण उपकारक । कथं गम्यते ?  
 धुनादीनामनाद्विष्टस्योपाय । न कर्मप्रयुक्त इति ।

आग्नेयना पुनर्वसनम् । १५ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं— यमाऽयत्तस्याथा  
 म वेदस्य पुत्राणां गोवागमनात् वशो निरम्बा, एतत्त  
 प्रति तस्यादेव गोवा कर्मसंशयस्य निरागते न इति ।  
 एतद्विद्वन् परिज्ञानमात्रेण गतम् ।

धा— अनुभाषणसूत्रमेतत् । अथवा पुनरुक्तत्वं  
 परिहारायमेवैतत् । पुन श्रुतेरथवाद्युगाथत्वेन अन्यार्थ-  
 त्वात् ।

अद्विषं चन वा श्रुतिसंयोगाविशेषान् । १६ ॥

भाष्यम्— नैव खल्वेतत् द्विषं चनम् । स एवा  
 यमथ पुन श्रावितोऽग्निहोत्रादिर्नहुत्वात् बहुभित्तु  
 पुरये । न चैषोऽर्षो बहुभिरुपमान पुनरुक्तो भवति ।  
 यदि भवेत्, एकस्मिन्त्र वेदे बहुभिरुपमाने भवेत् ।  
 तस्मान् नहुत्रमंसमगमोऽयम् । एकमेवेद कर्मोति ।

धा— द्वितीययाराशन परिहारान्तरादिद्वययो  
 वाराब्द । तत्राथार्थो पुन श्रुतिर्भवेति यत्र तावत्प्राग्मेव  
 भूयते । यत्र चैकत्राक्यगन विवेया तर विद्यते । न  
 त्रिह तदेकमपि । समस्तेतिकर्त यत्रोपेतप्रधानपुन श्रुति  
 धरणात् । एतन्मन श्रुतिसंयोगाविशेषे मयते । न चैवा  
 पुन श्रुति । कुत ? 'एकशास्त्रानियद्वाना ज्ञायते  
 हि पुन श्रुति । कठादिचरणाना तु प्रतिशारा  
 सङ्कच्छ्रुति ॥' पूर्वोक्तं शास्त्राध्ययनविकल्पेन येन  
 काठकमहिहोत्र धुन नासौ कदाचित्स्मिरीयक श्रुणोति ।  
 गृण्यन्ति वा स्वशास्त्रेण प्रतिबन्धत्वात् तैत्तिरी  
 यप्रतिपत्त्ययमेवैतदिति कल्पयित्वा न पुन श्रुति  
 मयते । एवमितरोऽकीनरदिति मय एवैकश्रुतिसंयोगा  
 विशेषदमिहोत्रादि प्रतिशयते । न च तत्र वीर्यपर्यमसि  
 द्या श्रावणानया गानया प्रथम विहिते शास्त्रान्तरस्यै  
 पुन श्रुतिर्नू त मेत्थनीति । आह च 'शास्त्राना युग  
 पदश्रुतेर्न पुन श्रुतिरूपना । न हि तत्रैकशास्त्रा  
 वत्प्रमेणाध्ययन स्थितम् ॥' तस्मात्प्रथेकशास्त्रात्म  
 देशांतरपुरवत् तदादिपु पुन श्रुयमानमपि प्रकाशमेदात्  
 पुनरुक्तं मतव्यं शास्त्रान्तरातिर्नति ।

ननु चैकस्यापि शास्त्राया समस्तपुरवत्प्रतिपादने  
 गति, अन्यथापि शास्त्रात्तरम् । तार्थकम् । न हि  
 कश्चिद् शास्त्र आधीते । न च पुरवत्तरगत त प्रति  
 पादनात्तरवत्तर मयत्तमक भवति । यन्तु तैत्तिरी  
 किल शास्त्रान्तरात्पुनरीत्य प्रतिशयत्वात् इत्यभिप्राय स  
 निरवश्यात् धर्मस्य तद्व्ययथाप्याप्यमवधानादित्यत्

अनुपगम । किञ्च— 'सप्रदायागतो मुक्त्वा स्वा समार्यानिर्गमनीम् । शास्त्रा शास्त्रान्तरं युक्त नाध्येतु सद्दो श्रमे ॥' तस्मात्परमैवशास्त्रान्ययने अप्यस्येव पुनराशा श्रम इति यथावस्थितशास्त्रान्ययने मेव । न च वेद पुनरुक्तादिदोषद्वार पर्यतुलोगमर्हति ।  
 वाक्यासमजायान् । १७ ॥

या— अन्तरं भाष्यकारस्य सून ब्रह्म 'वाक्या समजायान्' इति । तदेव व्याख्येयम् । नैकस्मिन्पुरुषे शास्त्रान्तरवाक्य समर्पिते ।

**अर्थासन्नियेषः । १८ ॥**

भाष्यम्— अर्थासन्नियेषः शास्त्रान्तर उच्यते मतिरिति । शास्त्रा इव हीमा शास्त्रा । तत्रथा वृक्षस्य शाखा , एतन्निहासि वृक्षस्यनीलस्य वेदस्य शाखा । किं शास्त्राकारणम् ? यथा नानावस्थाभावात् । न चैरेकस्या कृत्स्न पुत्र फल सन्निहितम् । एतन्निहासि, नैरेकस्या कृत्स्न गुणसकल सन्निहितमित्यर्थोऽसन्नियेषे शास्त्रान्तरयोषति । तस्मादप्येक कर्मणि ।

या— 'एकस्य वेदवृक्षस्य निश्चितकर्मफला-  
 थवान् ॥ एव शास्त्रा प्रसिध्यन्ति बहुशास्त्रिकब्रह्म-  
 थम् ॥' यदि प्रतिशान्ति कर्ममेव इत्युक्तं एकमूलभासा-  
 शदित एवाऽऽत्म्य मित्रमानत्वात् समानकर्ममित्युप-  
 षण्णन्तरात् । शास्त्रान्तरदेदान्तराभ्येतेष्वेकम् । न शास्त्र-  
 स्वराणि । एतान्मूलविधिसक प्रत्ययते सर्वोक्तिरते य  
 ताया क्वचित्किञ्चिदधिकृतमित्यालोच्य शास्त्राव्युपपन्न  
 शास्त्रातरमेव उपदेशेन । अत्रना धीनकल्पपरिहारार्थ-  
 मेव सूत्रम् । तत्र नाम पुनरुक्ता मत्रति यत्र पूर्वा-  
 पोऽर्थस्येव पुत्र सन्निहितो मत्रति । न त्रिवह  
 शास्त्रान्तरावस्य सन्नियेषानित्युपपन्नता ।

**न चैव प्रति शिष्यते । १९ ॥**

भाष्यम्— न च यथाऽऽनेऽपिहोय तस्मात्क-  
 मेरेव पुत्र प्रति नियेषते । तेष्विदोयस्वरि तद्विद्वि  
 मेव । पुत्रपरिदोयवचनाभावात् । यस्य अग्निहोवस्य  
 त्रिभिर्द्व विधीयते, मरोरस्यस्य तद्गिहोवस्य । यत्र  
 षाऽऽत्म्याग्निहोवस्य तत्र त्रैविद्यायऽर्हति । विदोय

वचनाभावात् । तस्मात्सर्वशास्त्राभिरैक समाप्त कर्मोच्यते इति ।

या— अन्तुपेयशास्त्रोऽयम् । सन्धि कर्ममेवे ये  
 तावद्वाक्यवयुक्ता शेषास्तेऽग्निहोवादिमात्राद्भेदेन विधी-  
 यमाना समाप्तयेन ज्ञापते इत्यवदधोवाद्यतया इति  
 नैव शास्त्रान्तरपरितोषऽनस्ता लभ्यते । न च सत्र  
 कारागतसि कश्चिन् स्वशास्त्रोपगृह्यमाणेणावस्थितो येन  
 प्रतिशान्त कर्म यत्वा समर्थते । प्रपानस्यसि प्रादा-  
 न्येन यजमाननियम प्रति, अग्रमन्वीतिमि समाख्य-  
 मितार्थिमात्रमुद्दिश्य विधीयमानानि सर्वशास्त्रगतान्येकैक  
 पुत्रपुत्रनिष्ठते । तत्रैककल्पाऽऽद्यसमुच्चये येन केनचि-  
 त्वाभ्यमाने फलेऽन्येषा वैयर्थ्यवद्वा । अयं तेषा  
 विकल्पेनार्थवत्परम्, तत्र शास्त्रान्तराणामेव स्ववर्षित  
 प्रतिशयमानानामनानुस्तरं परिकल्पितमित्युपपन्नता ।

**समाप्तिरुच्य समेक्षा । २० ॥**

भाष्यम्— अत्र अस्माकमपि परिशमाप्यते इत्यु-  
 क्तमित्यारो मत्रति । अन्तरोऽप्यु मैत्रावणीयानामपि  
 पारसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिसमाप्यते इति ।  
 यत्र यदेव गेषावणीयानामप्य तेषाम्, कथं ते श्रु-  
 रेणस्माकं न परिसमाप्यते इति । एकररश्रुतपरम्,  
 तेषामपि हि ते सन्ति ।

या— अस्मातिवदिति वा छेद । कर्ममेदवर्षे हि  
 हि पारदेव यथा समाप्यते तावदेव तेषा समाप्यते  
 इति न श्रुतस्माकं न समाप्यते इति । अन्तरोऽप्यु  
 नाम अन्तरोऽप्युमन्त्रा । तेषु मैत्रावणीयाना समाप्यते  
 न अस्माकमित्यभिधानादप्येतावामपि कर्मैकत्र प्रविष्ट-  
 नित्यवर्षीयते ।

**एकवेऽपि पराणि निष्ठाऽगच्छिसमाप्ति  
 वचनानि । २१ ॥**

भाष्यम्— न हि त्रिदा मित्र निश्चितु प्रमुच्यते ।  
 किं तर्हि ? निश्चिताहितरवशमितुम् । तत्र न निश्चि-  
 तस्य प्रतिषेधो गम्यते, किं त्रिदशस्य विधि । तत्र  
 एकरमित्यु अग्निहोवे द्वौ कालौ विहितौ विनियोगेते ।  
 अतो न कश्चिद्विदोषः ।

तथा, असमर्थागमकामनर्ष वदे विहितप्रज्ञ  
मद्गतानुमुपमहनुमशक्ति । समथ ता तु तत्रागतान्धो  
ऽप्यवमितमपि च विधिमुपमहनुं कालगतीति तनेक  
कर्मरूपे न विरुद्धमिति । तथैकस्मिन्नपि कर्मणि  
किंचिद्वस्तु समत मनि कृत्वा समानिशब्द प्रयुज्यते ।  
यथा आभ्यर्चन समत ज्योतिगोमस्य, समानो ज्योति  
शोम इति भवति ।

वा— अथोपनिषदयतरतरविधाने तुल्यवधेरुद्वि  
तानुमित्तयोरे कर्मणि विज्ञाना भवति । त्व पक्षऽपि  
चागो कर्मणे च प्रत्यविशिष्ट । तथा शक्यत्वात्की  
सुपुत्राणामवधारिते । समानाणामु अधिकविधये  
गान्ता न स्तोत्रा तरत्राविशिष्ट । केचिच्च त लक्ष  
वार्थिन एव वर्णयन्ति । य एव तिल वाक्यस्युक्ता  
शास्त्रान्तरविषयत् एव सतीत्यत य तु प्राकृतिका  
स्तथा वरथन्ति । कुत्र १ 'एवमर्थागता पुमा  
विज्ञानयन्ते विधायका । तत्रमीपममाग्नात्  
प्राय प्रकरणस्य च ॥ शास्त्राणामु विक्रमानेऽपि  
वधेन प्रवृत्त विधीयन्तेऽर्थितस्तदीय कथमावस्था मा  
यान्ति न शास्त्रान्तराणि । अतश्चा वगता गुणा कथ  
मात्रेण नाप्यित्या प्रयोगवचनानुपगच्छता नात्र भव  
न्तीति नानुष्ठया तत्र च वाक्यमनुक्तानामदरःसादिधी  
यमानानामस्तुपमहरणगात्तरिति । न त्वतनुक्तमित्य ।  
तथा हि 'शास्त्रान्तरगतस्यापि यद्वा कर्मण  
स्थितम् । तस्याप्यत्रापि तात्पर्यं प्राप्य केन निजा  
यन्ते ॥ प्रतियोगमपि च प्रकरण पुरुषस्य धर्मानुप  
तिगति । न च तद्व्यापारस्य प्रत्यप्रमाणम्, तथा  
गान्तात्पर्ये प्रमाणम् । कर्मधर्माश्चते विज्ञायन्ते ।  
तद्य कर्मणा तस्यापि तदेवैन्द्रादिसिद्धये । स्यापि  
प्रकरणस्य वक्ष्यति शास्त्राण्येनानेन एतेऽपि धर्म  
पृथीता इत्याद्यस्याच्च स्वप्रकरणपृथीतयो रसिध्यत  
स्यामु अपि न गान्तामु अधिकविधयो न कथ  
चिच्चान्तरा परिवर्तना भवतीत्यत्र एवाऽऽद्याम इति  
नागति । समातिश्च अधीनपेशयोपवत्तरात् न भव  
व्यवधि ।

प्रायश्चित्त निमित्तेन । २२ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्— उदित्वेदोमस्यापि प्राय  
श्चित्ताज्ञानानु व्युत्पत्ता गम्यते, अनुदित्वेदोमस्यापि ।  
तदेवैव विदुष्यते । अधिकृत नानात्वे इति । तस्यरि  
हते यम् । आभाषात् सूत्रम् ।

वा— अनुभाषणस्य समा यपरिहारस्य वा ।

प्रज्ञानाद्वा नियोगेन । २३ ॥

भाष्यम्— वाग्वद् पञ्च व्यावर्तयति । नैप  
दोष ' उदिते होष्यानि ' इति प्रज्ञानेऽ यथा क्रिय  
माण भवति दोष । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यति  
इति कर्मैव वेऽपि न दोष ।

वा— वैश्वित्तानामादित एवाङ्गीकरणादादित  
क्रमानिन्ने प्रायश्चित्तधर्षिद्वयप्यते ।

समाप्ति पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते । २४ ॥

भाष्यम्— पूर्ववत्ति समाप्तिवचन भवति । यत्  
प्रारब्ध तत्परिसमाप्यते । तत्रात्मात् परिसमाप्तोऽसिद्धि  
योऽस्मान्निर्वाणते, परिसमाप्यते । प्रारब्धश्चेत्यभिप्राय ।

वा— एकस्वऽपि समाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता । 'समाप्त  
वक्ष्य गमेश' इति समाप्तिवचन नानात्वेऽपि । तत्र  
यावानुसारितान् एकवत्त्वेव साधिका । तद्वचनस्ये  
यदुपपत्ति पूर्ववत्त्वादिति, आरम्भ वेक्ष्यतात् । अथवा  
वाद्प्रयोगस्य प्रतिद्विपूर्वकत्वात् यादृशी वय समाप्ति  
परयामन्तादृश्याम प्रयुक्त इति निश्चिनुम । स च  
रस्तु पक्षमात्रेऽपि तच्छास्त्रविशेषवदाध्यासगतौ प्रयुक्त  
इति दृश्यते । तस्माद्विरोध ।

लिङ्गमविशिष्ट सर्वदोषपत्वात् हि तत्र कर्म  
चोदना, तस्मात् द्वादशाहृत्याऽऽहारव्यपदेश  
स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— यदुक्त ' यदि पुत्र दिदीक्षाणा ' इति  
द्वादशाहे, इत्यपमपज्ञानानिष्ठपमपज्ञाना च  
दर्शन कर्मभेदे उदयन्ते, न सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्म  
णाति । नैप दोष । यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन,  
अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनत्येव तत् । न हि सामवेदे  
ज्योतिष्मस्य विधायात् । किमनोऽपि । यत्र विहित  
सनात्तत्र । तेन कर्मभेदेऽपि सर्वे शोदिष्टोमानामेप

धर्मः प्राथम्यं नाम । अतो नानाधर्मवशेऽप्यवहन  
 द्वादशद्वयानुसङ्गात्तद्व्यवहारः कल्पनीयः । तस्माद्दोषः ।  
 या— अदीक्षितदर्शनं द्वादशाद्यै तत्राप्यनुपपन्नम् ।  
 त्राष्टके सर्वथाऽपगतत्वेतिद्योमस्तोत्रादिना प्राथम्यविधा-  
 नात् । न हि तत्रापरस्वयि ऽनेतिद्योमस्तोत्रादिरादि  
 यस्त नियमः स्यात् । अत अत्रार्थव्यापारस्य नियमे,  
 उक्तपक्षे समे च दोषे इति त्रयोम्यामेवोऽर्थो वर्ण-  
 नीयः, यदि द्वादशाद्यैः पुरा विद्विशाया अदिदीक्षाया  
 वेति । तस्माद्विशिष्टमेवात् ।

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्दिधीनामव्ययस्या स्याद्विद्वे-  
 शाद्द्रव्ययतिष्ठेत् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् । २६॥

भाष्यम्— द्रव्ये वागी अचोदितत्वादेवाद्दिधियाः  
 समानपरिमाणं प्रति नैया व्यस्त्या स्यात् । नैशाग्रायेना-  
 दक्षिणीं बोधते । युक्तः पक्षसंमानं वेदिसमानं वा स्यात् ।  
 द्रव्यमेतत्सम्यक् कील्यते, एतेनाददिधियां विधानार्थम् ।  
 यदि पक्षमिहा स्यादर्थं दोषः स्यात् । वेदिसंमाने  
 न दोषो भवेत् । ५ एतन्नष्टमप्यनुपपन्नमर्थेति ।  
 एतन्निमित्तं युजे एकादश पदयोः निवोक्तव्या इति ।  
 वायस्तोमशिष्टु तु एतेकादशिन्यामस्य निरवानुवादत्वा-  
 द्वादशमात्रस्यैव युक्ततत्त्वानि मविपन्ति । नित्यानु  
 वादवाचात्तत्रैव पक्षसमानं वेदिसमाने वैकादशिनी-  
 निषामर्थे पचनद्रव्यगत एवेति न दोषः ।

या— अथ यदुक्तं एकादशिन्या पक्षवेदिसमान-  
 दर्शनं न स्यादिति । तत्र ब्रुवः । ' अन्यथाऽपि तु  
 नैवास्ति पक्षवेद्यादिमानता । एकादशिन्यभावेन  
 त्रयूने त्वेकयूववा ॥ ' एतयूजे एकादश पदवाः  
 इत्यस्य रिपेः दोषोऽयं अतश्चनित्यामिच्छति । एका-  
 दशिन्या हि षष्ठ्यान्वयवसानाअत्रगतं हेतुो भवेत् ।  
 तस्मात् एकस्य एव परमिति । पक्षसमानं तत्रद्रव्यता-  
 प्रामत्तवेति नित्यानुवादः । वेदिसमानोपवेदीऽदिर प्रपञ्च-  
 स्पेय एकस्यप्रपञ्चस्तत्राशक्यार्थः । एकादशान्तरात्तत्त्वा  
 च यैरेकादशिन्या निरिहा तत्र अर्थात्तलीयविशेषः ।  
 इह तु वेदिसंमानस्य प्रपञ्चवा विरयत्रपक्षवेदिसमान-  
 मन्वयत्तत्रैवैव कल्पयितुम् । अतः पक्षसमानस्याप्यम-  
 र्थैव वेदिसंमानस्युक्त्यो निरवतुल्यत इति समर्थयित-

व्यम् । प्रास्त्रपित्तः तत्रास्त्वैवागी वधीः स्तरमिच्छतास्त्रभा  
 धीतो रथाशतमाशान्तरात्तत्रैव तद्विनिर्मुक्तं विद्वि-  
 र्गैमिच्छति । मूमन्वयेन नैयम् । यदि हि त्रये ( चरणे )  
 वेदिसंमानं न चोद्यत तलेऽर्थाना— पक्षसमानादि-  
 विधीना ( विधेयानामित्यर्थः ) अत्रयस्या स्यात् । सा  
 न एकादशान्तरवेन चाभ्येत, न तेनमलीयविशेषः ।

विहितप्रतिषेधारपक्षेऽतिरेकः स्यात् । २७॥  
 भाष्यम्— ' अतिघटने यद्वाति दोऽनितम् '

इति विहितः योऽर्थो ' नास्तिदो यद्वाति योऽनितम् '  
 इति प्रतिषिद्धः । तेन पक्षे द्रव्येः स्तोनीयवशोऽतिरेक,  
 पक्षे तिसृणाम् । तस्माद्दोषः । कथं पुनरप  
 द्वयोस्तिसृणां चाऽतिरेकः । निद्वद्विष्यवमानम्,  
 तत्रावयवत्रयम् । पक्षदशान्तरात्तानि, तानि तत्रावयवपरि,  
 तेन सा पक्षिः । पक्षदशो माप्यदिनः पचमानः । तथा  
 पक्षदशसंख्यया सह पूर्वमा च नवमसंख्यया चतुर-  
 श्चातिः । अतद्वानि प्रथमि चतुशारे, सप्तदश आर्षमैवः  
 पचमानः, पक्षसप्तदशमि तागीति पक्षाऽर्चातिः ।  
 पूर्वया चतुरशीना सहैतेनसप्ततिसंख्यया । एकविंश  
 यशसिषुम्, तत्रैरविगत्या सह, तथा नचतिसाते  
 स्तोनीया इति शास्त्रान्तरः । अमिष्टोममात्रमभिप्रेतोप्यते,  
 सा तिसट् सप्तौ । तिसरिति दशकान्या । अथ  
 एकविंशत्या उक्तव्यवर्णनाः, सा तिसरितिः । एकविंशः  
 योऽर्थो । तत्रैरविगत्या सह चतुरशीतिः । पक्षदशान्  
 तान्विर्वाशाश्रयः । तत्रैरुपपत्त्यनुसृत्योः । तदुक्तीति-  
 त्वत् सर्वान् विदुः । निद्वद्विषयत पच्यवतम्, तत्र-  
 कम् । तत्राचतुरशीवैरं नवकमजपद्यति । तथा तिस्रः  
 संभुतानां तिस्रान्वितिरिच्यते । यथा योऽर्थो न यत्वेति  
 तदा, एकविंशत्या तिस्र दे सप्ततिसा विद्ययमति-  
 रिच्यते । एतेनवकमतेऽर्थे विद्वद्रुपयते ।

या— वैकल्पिकं योऽर्थोऽन्यथापक्षे द्वयोर्विरेकः ।  
 विषयाने त्रैवैर्वातत्रयवात्पक्षदोकादिकतिरेकेण तिस्रो  
 भवन्ति । तस्माद्विरोधः ।

सारत्यन्ते विप्रतिषेधाद्देति स्यात् । २८॥  
 भाष्यम्— यदुक्तं ' पुरोडाशिन्या यत्तत्रादना च  
 तत्रास्त्वैव दर्शनं भवति' इति । ऽनेतिद्योमस्तोत्रादिव्य-



कर्मणा विप्रतिषिद्धमेतदिति । तेन यदा सान्नायिन्यन ( यदा सान्नायिन इति । अयमाशय - मिनाशयणभो- रयणाख्ये सारस्वतसन्ने ' यथाऽमात्रास्त्रायाभितरान स्यात्तथा दीलेरन् । तदेमावास्त्रायाभितरान सखाप्य तद- हरेष क्लानपातुयु' । त पञ्चमामात्रस्येन प्रजित्वा वीर्ण- मास्या गासुपेपु । वीर्णमासेनोत्तर प्रजित्वाऽमात्रास्याया- मासुपमुपेपु । एतन्मात्रतक्त्वो ब्रजेपु ' इत्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेतैः ऋषिपक्षे वीर्णमास्त्रमात्रास्याद्य- कर्मनिधानात्पुरोडाशशिखरं वीर्णमास्त्रास्याद्यकर्मोपयोगि पक्षोऽप्युक्तार्थः । सान्नायिन्यनश्चात्मावास्त्रायाद्यकर्मोप- योगिपक्षोऽप्युक्तार्थो इत्येव पञ्चदशेऽपि वक्तव्यमिति । ) इति कल्पने ।

या - सारस्वते हि द्वादशाह्न्यायेनैरोमयो पञ्चयो- र्जोन्निष्टोमपूर्वकत्वात्पर्ययं वक्तव्यम् । यदा पुरो- डाशिन वीर्णमाशीपक्षे तदोपनसन्ति, यदा सान्नायिनो- ऽमावास्यापक्षे तदा यमानात्पूर्वतीति । भवति हि कालभेदादपि कर्तृभेदोपचारकत्वात्पञ्चदशोप- उपहृत्ये प्रतिप्रथम । २९ ॥

भाष्यम् - अथ यदुक्तम्, उपह-ये बृहद्रथतर- विधान प्रवृत्तिप्रतिमेव । एककर्मत्वे प्रतिप्रथमतयाऽप्य- मंत्राधिकारोपमानमन्त्रक स्यादिति । तत्परिहृतं यम् । आभेदान्तरम् ।

या - अनुमापण सामा पविरिहायो वा । गुणार्था वा पुन भ्रुति । ३० ॥

भाष्यम् - यदा रथतरसामा तदा, अथ इनेनो- दक्षिण, यदा बृहस्पतामा तदा एकमन्त्रात् इति ।

या - मन्त्रापरन्त्याया वा बृहद्रथरथो पुन भ्रुति भवति ।

प्रत्यय चापि दर्शयति । ३१ ॥

भाष्यम् - यदा न सर्वशास्त्राप्रत्ययैक कर्मैति कर्मैक्यं शास्त्रार्था समाश्रयते अत्रत्या गुणो विधी- यत । यथा मन्त्राणांशांसा मन्त्रादयः पञ्चदश न समा- ज्ञावन्ते । अथ न गुणा भूयत - कतरो ये प्रयत्ना- मन्त्राण्य होत वा ' इति । तथा यथा शास्त्रिणां, कुट्टराधि, इत्यन्म शानमन्त्रो नाऽऽम्नाऽप्येवामपि हि

इत्यथे - ' कुकट्टुयेऽसीयश्मानमुपदत्ते, कुट्टरसीति वा ' इति । तस्मादेक कर्मैति प्रतीम ।

या - शास्त्रान्तरविहितप्रयाजातुनादेन सह होम- वदन् अन्यशास्त्राधीत च ' कुट्टरसि ' इति मन्त्रमन्त्रमा- दाने विद्वधर्मवैशांप्राप यद्वत् दर्शयति ।

अपिवा ऋमसयोगाद्विधिवृथकत्वमेकस्या व्यय- तिष्ठेत् । ३२ ॥

भाष्यम् - यो ह्यन्यशास्त्रावहितान् विधीतुप- सहसति, स स्वशास्त्राविहित क्रममुपकण्ठयति । तेन शास्त्रान्तरेषु कर्मभेद इति ।

या - प्रतिशास्त्र वा विधिपृथक्त्व व्यथतिष्ठेत् । तथा सति हि ऋमभेद न यावन्ति स्वशास्त्राविहिता- ऋया । परिमाण च तद्वति नाप्यत्र प्रतिपत्स्यते ।

निरोधिना त्वसयोगाद्वैककर्म्यं तत्सयोगा- द्विधीना सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम् - उच्यते । नैप शास्त्रान्तरविहितानामैक- कर्म्यं सति विशेषिना संयोग । न हि ऋमो वाक्येन विवक्ष्यते । दुर्गन्ते हि ऋम । बलप्राप्तक्यम् । वाक्येन च शास्त्रा-तरीयाणांमुपमहारा । तस्मात् सर्वशास्त्राप्रत्यय- सर्वशास्त्राप्रत्यय चैक कर्मो नोद्यते इति मिद भवति ।

या - यत्र स्मार्ता पदायो न ऋमनात्परिमाणानु- रोधेन बाधितास्तत्र श्रौत बाधियते इति कुत एतत् । तेनैव ( शिष्टाभोपाधिरुधेनैव ) गतत्वादावप्यमिति चेत् । सूत्रकारस्यैव प्रथमाभिधानात् तत्र हि कारण- ग्रहणमात्रमुपपत्तिरुक्त । दोष त्विह सिद्धमन्त्रितमिन्- पुत्रक्यम् । ' तस्मात्तदेवेति मते न कर्म मिश्रं कथंचित्प्रतिशारमिष्टम् । न कारण सत्प्रमाणमि- चान्यदतो यथोक्तं तु भेदमिदम् ॥ '

या - शास्त्रा-तरपु नि अग्निहोत्रादि कर्म भियते ऋया उर्गशास्त्रासु एकमेवेति विचार । तत्र अपि रोधेण पुन भुक्तिरुपगत अम्भानात् दूरपक्षगण- प्रहरण-तरात् भेद, तथा गुणादपि कचिन् ' ऐशाग्रोक्ता दमाकृत निरवर्' इति भूत क्वचित् द्वादशमन्त्रा- मिति । तत्र अरक्षमन्त्रोर्ण कर्म उत्पादविशयत्,



येन च उपादिदं तद्गतो गुणः उत्पत्तिश्चिद्विद्वत् इति, इतरज्ञान विनेयमलम्बमानो जातिवत् कर्मान्तर कल्पयति । इति प्रसिद्धे, ब्रूमः । ' विधेः कर्माधिष्ठानात् पुनःश्रुत्यादिभिर्भवेत् । ताद्यन्मात्रमिहापि स्वाद्य तु भेदः प्रसिध्यति ॥ ' पुनःश्रुत्या हि कर्म विधेय इत्येतान् सिध्यति, विधियमात्रु भेदो विहितस्य विधानयोभात्, एवमसन्निधापि विधिरिष्टममात्र कर्मविधानम्, विधानाद्य भेदः तदिहापि कर्मविधिः पुनःश्रुत्यादिना सिच्येत् न एतन् विधिरिष्टाद्वेदविधिः, विहितस्यापि पुनःश्रुत्यात् प्रति विधियमात्रम् । यथा गच्छ एतन्मात्रमभिहोयादिवचनमेतस्य पुरुषस्य विहितमेव अपरस्यापि विधये न कर्मान्तर एव अत्रापि अप्येवमेवम् तान् प्रति सार्यायेव वाक्यानि एवमेव कर्म विधयति न कर्मान्तरम् । एवमेवैतद्विशेषकपालश्रेयस्योदत्तचित्तिष्टारगच्छ कल्पवत्, तन्मादभेदः ।

**सौम**— अभीवते इति अभ्यासः, स्वशारी अस्वायस्य स्वाध्यायः । स्वर च विन्युवितामहादिवर-  
 पामातरम् । ततश्च ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति स्वध्यायस्याप्यवयवमप्येव विधीयते स्वाध्यायस्य अभ्यस्यस्यैवैव्यापि अर्थज्ञान प्रति उपादेशादेव तस्य स्वरस्य एकरस्य च विधिकारादेव चैत्रैकस्य पुनरस्य एकस्याप्यापिवात् तत्तच्छ्रुत्यात्तधीनां सचदभापिपुनरान् प्रति अत्रातशपक वेन अर्थवत्वात् एकस्यैव पुनःश्रुतिः अविदीयात् अनर्थं हि स्वादिति स्याद्यप्यस्या न भेद इत्यर्थः । न चैव वेदान्तव्ययनमपि न स्यादिति वाच्यम् । ' वेदानधीन्य ' इत्यादि-  
 गालेख वेदेषु समुदायानामात् ।

**त्रि**— ' शास्त्राभिदाकर्मभेदो न वा कर्माधिष्ठानियते । एत एतद्विधानादि ननु भेदस्य कारणम् ॥ प्रथमभारिना स्नेने सुख्यन्ते मेदहेतवः । क्वादिपन-  
 भिशादाधिमिर् कर्म गम्यते ॥ '

**भाट्ट**— अभिहोशारी कल्पपि भेदकप्रमाणेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणेहि स्वभावस्य कर्मोत्पत्तिपरमा-  
 यानेदभ्यस्येत्स्वरस्योमात् कर्मन्तरस्येति । प्रते नृपप्रमाणेन विवरारगमनेऽपि पुनरभेदस्येच्छाया

भापिपुनरान् प्रत्येकस्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिममात्र न कर्मभेदः । न हि सर्वत्रायाः सर्वत्रोत्पत्त्येवाः, स्वाध्यायविधौ ' अभ्यस्ये श्रुयते ' इतिरत् स्वीकृत्यैतन्-  
 शोविनश्चित्तेन अनेकशास्त्राभ्यवयवानुपपत्तेः । न चैवं हेदांतरस्वशास्त्राभ्यवयवस्यान्यथापत्तिः । ' वेदानधीन्य ' इत्यादिवचनान्तरानुसारेण वेदत्रयगतैरेकशास्त्राभ्यवयवस्यैवात्रदशकगतकतेः । अत एव वेदभेदे पुनःश्रुत्यादेक-  
 श्रेयोत्पत्तिरपत्तं शुभायै अत्रमिलित्य निरामकं वदयते । वेदेनत्वे तु प्रतिश्रुत्या पुनःश्रुत्यात् सत्यपि सर्वेषामुत्पत्ति-  
 परत्वे न कर्मभेदः । अत एवैकस्मिन् कर्मणि विद्वद्भाना-  
 नाशास्त्रात्तादाज्ञाना विन्यसः । अच न तत्तत्पुरुषभेदेन न्यनस्थितः । तत्तद्विधाना तत्तदप्येवर्षत्वे प्रमाणाभावेन प्रत्येकच्छ्रुतान्तरभेदाभावेः । अविद्वद्भानु तु सद्य-  
 चाय । शास्त्रान्तराधिकारं न कल्पयुक्त्यादिभिः सुखम् । यत्तु ' बह्वस्य वा स्वयुक्त्येव ' इत्यादिचर्चनं तत् सर्वान्नासद्वारासंभवे अनुत्पत्तिविधानाधिगति कौस्तुभे-  
 श्च यम् ।

तदेव शब्दान्तराभ्यासस्यैवतस्युक्त्यन्तरा-  
 निरूपितं कर्मणा भेदः । अतः एव तेषा विनियोगो निरुपयिष्यते ।

**मण्डन**— ' नुनिरपि बहुशास्त्रं कर्म चैक जगदा । '  
**शंकर**— ' शास्त्राभेदे न कर्मभिद । '

● शास्त्रान्तराधिकरणे ( ११११८-३३ )  
 तत्तच्छ्रुत्याप्यादिभिं प्रति स्वस्वशास्त्राभ्यवयवार्थमेव  
 अत्रातशपकत्त समधिष्ठम् । रसायनम् पृ. ३७.  
 ● शास्त्रान्तराधिकरणे स्वशास्त्रादिशास्त्राभ्यासोपपत्तयः  
 पूर्वपथप्रयोजनम्, सर्वशास्त्रादिशास्त्रोपपत्तयः अत्र  
 तस्यप्रयोजनम् । सू. पृ. १९२, ७ ' प्रातःप्रातःनृतं वै  
 वदन्ति पुरोदयात्तद्विद्वेदोऽभिज्ञानम् ' इत्युदितश्रीम-  
 निव्यासेन मासवामपि तस्मात् ' उदिते होत १ ' इति  
 विव्येकगतकत्तान् स्तवितेव इति शास्त्रान्तराधिकरणे  
 भाव्येवैव वदयति । पृ. ३८. ७ यथैव वेदिकराचितोपे-  
 ऽपि शीघ्रमनृतश्रीताद्वाममेव मयोगविधियुक्तिसामायाय  
 कमाचनरुचम्, अत्युत्पत्तय अविज्ञानोपपत्तिरान्तेन  
 श्रीताद्वाममेव नैतकाह्ययोगात् । विन्यु समाख्यादि-

दुर्लभप्रमाणक - अनारभ्याधीनशास्त्रान्तरविहितायाऽद्वन्द्व-  
कल्पप्रसङ्गोक्त प्रयोगविधिसंप्रत्यक्षीकारणेन तत् इति  
शास्त्रान्तराधिकरणे वदन्ते । कौ. १।३।३७ ॥ शास्त्रा-  
न्तरीययो उदितानुदितहोमयो ऐन्द्रश्रेष्ठशाल्याल-  
द्रादशकपालयो समविकल्प सगान् प्रति इति शास्त्रा-  
न्तराधिकरणे वार्तिकम्, न स्वमन् नितु परमनम् ।  
षाल पृ. ११. ॥ स्पष्टस्वपि शास्त्रान्तरचनस्य वप्र नान-  
र्थक्य तत्र विशेषोपमंहाद्यभ्युपगमात् न दोष । प्रवृत्ते  
च सामान्यननस्य शास्त्रान्तराधिकरणत्वात् नानर्थक्यम् ।  
अथवा नानाशास्त्रानामिदोनादिनिधिसाधयेयु का गति ।  
यथा चतस्रया शास्त्रान्तराधिकरणे ' अद्विवचन वा. ' ॥  
इत्यादिपञ्चमनी शास्त्रान्तराधिकरणे भाष्यवार्तिकयो प्रसिद्धित  
पदीकृत चास्मामि । कु. ३।३।१५।२७.

● शास्त्रान्तराधिकरणनिष्कर्षनिरूपणम् ।  
शास्त्रान्तपधिरण्यवार्तिके उदितानुदितहोमयो. तथा  
ऐन्द्रश्रेष्ठशाल्याल-द्रादशकपालयो शास्त्रान्तराधिकरणे  
समविकल्प सगान् प्रति इत्युक्तम् ( २।४।२ ) ।  
तत्परमन न न्यमनम्, अतिलिङ्गाधिकरणे अनेकविध  
वाधनिरूपणे स्वयमेव वार्तिककृता परशास्त्राधिकहित  
स्वशास्त्राधिकहितेन वाच्यते इत्युक्तम् । युक्त चैतत् ।  
स्वशास्त्राधिकहितशानस्य स्वाध्यायाव्ययनजनितस्य कर्मोद्भ-  
वात् तत्संमते इतरस्यानाधेवात् । स्वशास्त्राधिकहित  
विरुद्धैकविरुक्तानुशानेनापि च सादृश्यस्यभवात् ।  
स्वशास्त्राधिकहितविरुद्धैकविरुक्तस्य तु शान शास्त्रा-  
न्तराध्ययनजनितमपि कर्मणा सादृश्याय आक्षिप्यते  
एव । एतन्न्यायमुक्तमेवेदं मन्त्रिणपुराणवचन ' यज्ञा-  
भनात् स्वशास्त्राया पारक्यमनिरोधि यत् । विद्वद्भिस्त  
दनुपक्रममिदोनादिक यथा ॥ ' इति । षाल पृ. ११

● शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन श्रद्धगतवार्त्तिक  
स्वस्तीयाध्यायमेवेदं वि पूर्वपक्षे तदङ्गत्वं विधायक-  
व्यवस्थानमूलक-पत्रस्य पुराणवार्त्तिकेन अत्रजनीयत्वात्  
न्यायमुपयोगमनुक्तम् । कौ. १।३।३।१५. ॥ (' अग्र  
मुनेषु मेघनिम्बा मेघतरय ' इत्यम् ) न तावदत्र  
शास्त्राभेदेन मन्त्रभेदे एकदेश्येण्यर्थेऽपि शास्त्रान्तरा-  
धिकरणन्यायेन प्रत्यभिष्टायेन तदेकत्वागते ।  
भाट्ट. १।३।३२.

● शास्त्रान्तराधिकरणसमाप्ती ' अथिन क्रम  
सद्योगात् विधिपृथक्त्वमेकस्या 'व्यवतिष्ठेत' ( २।४।  
२।३२ ) इति सूत्रेण क्रमशालपरिमाणविशेषात् शास्त्रा-  
न्तराधिकरणार्थानुपसंहारमात्रकस्य ' विशेषेणार्थसंयोगा-  
दैकधर्म्ये तत्संयोगाद् विधीना सर्वप्रत्यय ' ( ' विशेषिना  
संयोगादैकधर्म्ये तस्योगात् विधीना सर्वकर्मप्रत्ययः  
स्वयत्' इति भा-पाठ ) इति सूत्रेण पदार्थाना ममादि  
नाथकत्वं वदन्ते । सु. पृ. १७८.

● शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धवर्षान्नेपसंहारानुक्त्य  
विधि ' बहुस्य वा स्यस्योक्त यस्य यावत् प्रजो  
दितम् । नस्य तावत् शास्त्रार्थे दृष्टे सर्वं कृती भवेत् ॥'  
इति । अत्र यद्यमत्रस्य स्वशब्देन विशेषात् पापपर्या  
गत-एकश्रद्धानुप्राप्ययन-नियमप्रतीते । कौ. १।३।  
६।१२.

● शास्त्रान्तराध्ययन तावदेकस्य पुष्टो नैवेद्यते ।  
किं कारणम् ? ' स्वाध्यायग्रहणे नैका शास्त्रा हि परि-  
श्रद्धे ' यथैव आहृति प्रतिशक्ति समनैति तथैव  
स्वाध्यायन एवैकस्या शास्त्राध्यायम् । अतश्च ' स्वाध्यायो  
ऽप्येत य ' इति कर्मायुगेधन प्रति उपादीयमानत्वात्  
विरुद्धैकविरुद्धैसा शास्त्राऽप्येतन्या । ननु एव वेदा  
न्तरस्यापि अध्ययन न प्रवच्यते । न । वचनान्तरेण  
प्रतिप्रवृत्तात् । ' अनया मस्या विप्रवा ' इति । तथा  
' वेदानधीत्य वेदो वा ' इति मान्यम् । साकाहृष्ट्याय  
वेदांतराणामनुव्यकार्यकारित समुदाय अरमग्यते ।  
साकाहृष्ट्यादेव च एकशास्त्रागतब्राह्मणा-न्तरसमुदाय  
श्रवणम् । वा २।४।२।११ । न हि कश्चित् द्वे शास्त्रे  
अधीते । ' संप्रदायागता मुक्तया स्वा समाख्यानिव-  
न्धिनीम् । शास्त्रा शास्त्रान्तर युक्त नाभ्येत् सदरो  
धमे ॥ ' इति यथावस्थितशास्त्राध्ययनमेव । २।४।  
२।१६ । ( अत्र सूत्र ) ' वाक्यस्यसमायात् । नैकस्मिन्  
पुरोषे शास्त्रान्तराध्ययन समनैति । २।४।२।१७.

● शास्त्रान्तरोच्छेद । ' न च शास्त्रा तरोच्छेद  
कदाचिदपि विद्यते । प्रागुक्ताद् वेदनित्येत्वात् न चैषां  
दृष्टमूला ॥ ' वा. १।३।२।६ पृ. १९५.

० 'कल्यादागुवादेनामापन परिरोपत । न च शारदास्तरन्याय( २।४।२ )स्तुतथाभ्येवृक्तावदात् (।' वा १।३।६।२३ पु २४१ ० शारदास्तरन्यायेन ( २।४।२।८-२३ ) एक एव विश्वजित् वाक्यद्वयेन विधीयते इति न आगूरुणविश्वजित् अस्य (साम्बुकरानुविश्वजित्) भेदः । भाट्ट ६।।७

० शारदास्तरन्यायेन पापेणशालीपाशदीना अभेदावगमात् सर्वविपयत्वमिति । कौ १।३।७।१५, ० अभ्यवतस्य उपनयनादीना च शारदास्तरन्यायेनैव अभेदावगमात् तदज्ञानामपि सर्वपुरुषमाचारण्योपपत्तिः । १।३।७।१५, ० उपनयनादीना तदज्ञाना च शापास्वरूपे आनर्थक्येन अन्वयने एव अविपन निर्गृह्यतेन उक्तयोगस्य द्वादशे चक्ष्यमाणत्वान् तस्य (अभ्यवतविधे) शारदास्तरन्यायेन एकतावगमनेन भेदेनाज्ञाहितयोगे । १।३।७।१५

० कारुण्ये— नामादीनामुपस्थापना अभ्यायेन शारदास्तरन्यायानामात्र भेदावगमनशापायायम् । भाट्ट १।३।१५.

० 'बहुस्य वा स्वयंश्रीक' इत्यस्य शारदास्तरन्याय-सिद्धयसोद्गोपसहाय्यत्वात् अनुकल्पदेवा स्वयंश्रीकमाना बुद्धानुपपत्तम् । कौ. १।३।७।१५

० शारदान्तरीयस्यापि उपसहारेण एकतावन वीपयत्वात् वाक्यभेदविनायोरन्यायत्वम् । सकर्म, २।४।२९.

० शारदार्यमेव छेदन वाक्यत्वं, न उपनेषार्थम् । वा ४।२।३।८.

० शारदाहरण मया प्रस्थापन मया प्रस्तान इत्येव नादय समासप्रथमा । भा १।४।४।७, ० शापाहरण वेदवर्मम् । ३।६।८।२८. ० शारदाहरण नास्ति समासप्रथमतस्य । वि. ६।४।१५.

० शारदाहरणाद्य दक्षी भर्मा पूर्णं पठित्वा, पश्चाद्यमेवम् निर्वोपदय, मात्र्याउक्तकयोगन्तु विपरीत पाठ । तत्र सुश्रुतमेव प्रथम्य प्रथममभिप्राण पश्चाद्दम । भाट्ट. ५।१।७. ० शारदाऽऽह्वयान्तयो वमो

वेदव्यायां एव, न केवल साधोहाथा । ३।६।८। २८-२९. मीको. ४. २०२३ 'दक्षे शापाऽऽह्वयान्तयो भर्मा.' इत्यन अधिप्राण द्रष्टव्यम् । ० शारदाहरणादे उभयशोहस्तुत्तस्य उच्यते पूर्वेण कथन न दृश्यत्वान् । वा ३।६।८।२९.

० शारदाचन्द्रन्यायः । यथा शुभलक्ष्मीयाचन्द्र दिदर्शयिषुगत आदौ दिग्दर्शनतन्त्रवादिभ्यो दृष्टि वारयितुं शापाया चन्द्र 'दक्षविप्राण्येन सन्धयिरोपे-पादौ शापायाशुभलक्ष्मीयाचन्द्रे, तत्रश्च दिग्दर्शयिषुत्त-चक्षुष्यन्त्रक्षमीपनतिरस्त्रादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तस्वरूप प्रष्टुपरागातयत्त वीपयतीत्येव हि शापधी सुतेन चन्द्र पश्यतीति । तथा 'ब्रह्मविदाप्रोति परम्' इत्यादिभूतिषु जलभन्त्रस्थानेन दर्शनात् सुश्रुमिर्नय ब्रह्म, तद्य इतिमिति जिज्ञासना जगत्कारण वीपयसिने येषु जीवादिषु जगत्कारण न समन्वति, तेषा ल्पुत्रयसमन्वत्, तेषो ध्यायुच्युदे प्रथानादिषु ब्रह्मत्वं अभ्यवर्तते स्वरूपलक्षणसुपस्थयते इति । साहसूरी. ४९

० शारदाच्छेदे कथनमन 'इपे ता' इति । वि १२।३।२०.

० शारदाच्छेदनस्य उपनेषे न प्रयोञ्ज शापन मनुनिष्पादी हि स । दर्शपूर्णमासयो । ८।२।३।८-९

० शारदाच्छेदनस्य वक्ष्यमाणस्योपे प्रयाजक न तु प्रत्येण वत् प्रत्येण प्रयोञ्जम् । वि ७।२।१ (प्रस्तावे)

० शारदाच्छेदनाहरणपरिवासनानि अशर्था न तु मूलार्थ दर्शपूर्णमासयो । ४।२।३।८-९, ० शारदाच्छेद-दन-आहरण-परिवासनादीना अत्र मूल चैतुमभ्य प्रयोञ्जम् । शापाद्यन्त अभ्यवृत्तेषुपवात्नी । परि वासनस्येव वा अत्र मूलमित्युभय उच्यते प्रयोञ्ज इति पूर्वपक्ष । शापाद्यन्त अभ्यवनात्वात् । परिवासन शापात्सहार । न तु अद्रम्योपस्थसहार । उपनेष परिवासनानुनिपत्त । मू. छेदनादीना न प्रयोञ्ज इति सिद्धान्त दर्शपूर्णमासयो । भाट्ट ४।२।१५

० शारदाप्रहरण दक्षे प्रस्तप्रहरणम् । ६।४। १।४-४८ मीको ५ २०२४ 'दक्षे शापाप्रहरण प्रस्तप्रहरणमिति' इत्यन अधिप्राण द्रष्टव्यम् । ० शापा

प्रहरण प्रतिपत्तिः । शाखाया प्रहरण नाम आहवनीये  
त्वात् । रि ४।२।४.

इ शाखाप्रहरणाधिकरणम् । दशै शाखाया  
अग्रे प्रहरण प्रतिपत्तिर्नम ॥

हरणे तु जुहोतिर्व्योमसामान्याद् द्रव्याणा  
चार्यशेषत्वान् । ४।२।४।१०॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोपमानगति 'सह शाखाया  
प्रस्तर प्रहरति' इति । तत्र सदेह किं शाखाप्रहरण  
प्रतिपत्तिकर्म, उत अर्थकर्मणि । किं प्राप्तम् ? हरणे  
तु जुहोति स्यात्, अर्थकर्मैव । कुत ? योगसामा  
न्यात् । योगोऽस्या समान प्रस्तरेण 'सह शाखाया प्रस्तर  
प्रहरति' इति । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभावः,  
यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । प्रस्तरे च विस्पष्टो  
यत्नि । शाखाऽपि तस्मिन्नेव यत्र प्रस्तरस्य विशेषणम्,  
समानयोगित्वात् । आह, ननु तत्रयत्र गुणभूता शाखा,  
तस्या प्रतिपत्तिर्वाच्यः, इतरथा अनेकगुणभाव प्रस  
ज्येतेति । उच्यते । द्र याथा चार्यशेषत्वान् । उच्यते  
चिरीपितरस्य शेषभूतान्येव द्रव्याणि उपदिश्यन्ते भूत  
भावाद्योपदिश्यते इति । तस्मात् अनेकगुणैव द्र याथा  
न्यायेति ।

दृष्टु— त्रिप्रकार सहमान । एतस्मान्मु उमानपि  
प्रधानभूतौ ( यथा देवदत्तो यत्रदत्तेन सह पूजयितव्य  
इति ) । अथ द्वापि गुणभूतौ ( यथा देवदत्तेन सह  
दिविका वहति इति ) । अन्य ( प्रकार ) एक  
प्रधानभूत इतर गुणभूत इति ( यथा ऋत्विग्भि सह  
यत्रमान ऋत्विगोति इति तथा इहापि सहभावे सत्यपि  
प्रस्तरस्य प्राधान्यं शाखायाश्च गुणत्व नातुपपन्नम् ) ।  
'सूक्तगानेन प्रस्तर प्रहरति' इति सूक्तगाना न प्रस्तर  
प्रशासनगति, नापि प्रस्तरत्रियाम् । तृतीयानिर्देशाच्च  
अन्यद्वयुत्तराविति यो मत्र ( क्रियाया तस्मिन्निधने वा )  
प्रहासकत्वानपक्रोति । तस्मिन् वदनेन प्रहासकत्वे तन्  
क्रियया संबन्धनं, तेन च आयुषादीनि फलानि प्रस  
द्वन्ते, इत्यथ देवताः । अत आयुषादीनि फलानि  
एतस्त्वा क्रियाया, अग्रादपद्य देवता । न च

द्रयोद्देशमन्तरेण देवता भवन्ति, न च आयुषादीनि  
यागमन्तरेण फलानि भवन्ति ( इति न प्रहरणमात्रस्य  
संस्कारकर्मण फलस्य घो युक्त ) यस्मात् द्रयोद्देश  
मन्तरेण देवताऽन्यथ ) तस्मात् प्रस्तरः प्रतिपाद्य  
मानोऽपि द्रयता प्रतिपद्यते । ( यस्मात् अग्न्यादयो  
देवता, प्रस्तरश्च द्रयम्, आयुषादीनि च फलानि )  
तस्मात् द्रयदेवतासन्त्येन यजिष्यात् अतुसीयते, फलवान्  
हरतिस्तु श्रुतोऽपि अविश्रित निर्वपतिवत् ( शीर्ष  
चर्व निर्वपेत् इत्यादाविव ) ।

( अथ प्रहरति यजि इति सिद्धे पूर्वपक्षमाह— )  
इह ( यागे सहभाव शाखाप्रस्तारयो, श्रूयते, ततश्च )  
सहभावे ध्रुते यत् तृतीयानिर्दिष्टम् ( शाखाद्रव्यम् ),  
तत् साधकतमनेनेन सव्यते, प्रमाणान्तरेण प्राधान्या-  
नगममात् । यस्य हि प्रमाणान्तरेण ( याग प्रति )  
प्राधान्यमवगतम्, तत् ( तृतीयोपात्तमपि ) क्रिया निर्वर्त  
यत् आत्माधमेव निर्वर्तयति ( इति शक्य वक्तव्यम् ।  
ननु सहभावात् द्रयोऽप्युत्पत्त्वावगमात् कथमेकस्य प्राधा  
न्यम्, इतरस्य तु गुणत्वम् ? अत आह— ) क्रिया  
निर्वृत्तौ च सहभावा उपपद्यते । यदि तृतीयानि श्रूयते  
( त्विन् विभक्त्यन्तरम् ' प्रस्तरेण सह शाखा प्रहरति'  
इति ), तत याग निष्पादयन्ती अवि ( शाखा )  
प्रतिपत्त्यर्था स्यात् प्रस्तारवत् ( प्रस्तारस्य हि द्वितीया  
सवोयात् यामागौ गुणभूतस्यापि प्रहरणाश्च प्रति  
प्राधान्यमस्ति तद्वत् ) । अत आह ( भाष्यकार )  
' सहयोगे यत्र तृतीया, तस्य गुणभावः, यत्र  
द्वितीया, तस्य प्राधान्यम् ' इति । कृतार्था सती  
( शाखा ) प्रतिपाद्यते इति चेत्, तत्र । ( न  
एतु एकस्य अनकगुणभाव उचित इति । कुत ? )  
दर्शपूर्णमासयो ( उभयो ) प्रकरणे अत्रात् ( उभयाद्  
भिदम् 'सह शाखाया प्रस्तर प्रहरति' इति । तत त्रिम् ?  
अत आह— ) वीर्णमास्या न प्रतिपत्ति ( शाखाया  
तत्र अहृताथत्वात् ) प्रस्तारस्तु उभयानपि अहृताथं  
( तेन तस्य प्रतिपत्ति । एतच्च अतिशयार्थमुक्तम्,  
कृतार्थाश्च अपि तृतीयान्तरेण गुणभावा उपपादित एव ) ।  
तस्मात् यत्र तृतीया ( शाखाया ), सा अरथत

साधनभूता । न च एकत्र ( अभाषास्वाध्यायम् ) प्रधान-  
भूता, अवरत्न ( पौर्णमास्याम् ) गुणभूता, ( इति )  
विस्तरभावेत् ( वैकृष्णधामनेः ) । तस्मात् गुणभूतैव  
शास्त्रा ।

प्रतिपत्तिर्वा, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । ११ ॥

भाष्यम्-- प्रतिपत्तिर्वा शास्त्राग्रहणम् । शब्दस्य  
तत्प्रधानत्वात् । शब्दोऽत्र शास्त्राग्रहणम् । कथम् ?  
द्वितीयाध्यायत्वात् । ननु अन्यत्रैव सा द्वितीया प्रसारे,  
न शास्त्राग्रहम् । उच्यते । प्रसारे द्वितीयाऽर्थः शास्त्राया-  
मपि । कथम् ? तुल्ययोगात्, सह मात्वात् । एवं प्रसारः  
प्रकृतो भवति, यदि शास्त्राऽपि प्रहिते । तेन तुल्य-  
योगे सहसम्बन्धोऽप्यम् । यदि प्रसारः प्रहारे प्रधानम्,  
शास्त्राऽपि प्रसारविशेषणम्, न तर्हि तुल्ययोगः ।  
तस्मात् प्रसारे द्वितीयाऽर्थः, स शास्त्रायात्म्येति । अतः  
शास्त्रा प्रधानम् । अपि च तत्रैव शास्त्रा गुणभूता ।  
उत्पत्त्याग्रहण उपदिश्यमानायाः अनेकगुणभावः स्यात् ।  
तत्र को दोष ? इदं कर्म द्वित्वा अट्टं कल्पयेत् । कृत-  
प्रशोभतायाः शास्त्रायाः अपनयनेन वेदिप्रियेचनत्वात् सुल-  
प्रचारे षष्ठं कार्यम्, न तु प्रहारे विहितं सूक्ष्ममपि  
दृश्यते । तस्मात् प्रतिपत्तिर्न्याया । आह । ननु  
तृतीयाध्यायत्वात् परार्थेन शास्त्रोच्चारणेन भवितुं न्याय्यम् ।  
उच्यते । गगनेऽतद् न्याय्यम्, यदि निर्जातकाला शास्त्रा  
स्यात् । तत्र प्रसारस्य कालपरिच्छेदाय कीर्त्तनाया  
पर्यायं उच्यते । इह पुनः एतद्विपरीतम् । निर्जातकालः  
प्रसारः अनिर्जातकाला शास्त्रा । तस्मात् मत्परि-  
तृतीयाध्यायने प्रसार एव शास्त्रायाः काल परिच्छेदयति ।  
यथा द्वितीयाभिदिष्टा, तथा शास्त्रा द्रष्टव्या । यथा  
तृतीयाभिदिष्टः तथा प्रसारः । सामर्थ्ये हि वक्ष्य-  
धर्ममिति ।

दुप्-- प्रसारी यदि उभापि तुल्यो तत्र, सहभाव  
उपपद्यते । प्रसारस्य च ( तत्र ) प्रतिपत्तिः, ( अतः )  
शास्त्राया अपि ( प्रतिपत्तिः ) । तत्र अनिश्चयकाले  
प्रसारे प्राप्ते ' मह प्रहृष्टिः ' इति निष्पद्यते । एवम्  
( मतिवत्तेः ) अर्थवितरणात् नारदकृत्याया ( कृता  
भवति ) । अतः आविर्भावना तृतीया, तस्मात्प्रत्यक्ष

द्वितीया लक्ष्यते । ( प्रसारमिति-- ) द्वितीयाऽपि  
तृतीयालक्षणात् । ( कुतः इत्यत आह-- ) प्रहितभाष-  
योश्च यत् निर्जातकालम्, तत् इतरस्य ( अनिर्जात-  
कालस्य ) कालं प्रपच्छत् वस्तुतो गुणभूतम्, क्रियाया-  
स्तुत्परत्वात् । प्रसारश्चान् निर्जातकालः । ( एव प्रति-  
पत्तिभाषयाने पर्ववसिते शास्त्रा प्रसारवत् याने गुणभूता  
उत नैति विश्वसाध्यामाह-- ) अन्यथोक्त प्रहारे एव  
साहित्यम्, नास्त्येति यागे, शास्त्रायाः तत्राग्रहणात् ।  
प्रत्यक्षेण प्रदीपमानेऽपि ( शास्त्रायाः प्रदाने क्रियमाणे-  
ऽपि ) यथा मैत्राग्रहणप्रदे ( ' यथा मैत्राग्रहण  
श्रीणिति ' इति विहिते तस्मात् मिश्रीभूतम् ) एवः  
प्रत्यक्षेण हृदयमानमपि न यागसाधनम्, एव शास्त्रा  
प्रहृष्टिना संवध्यमानाऽपि न वागर्थ साधिका इति  
विद्यम् ।

अर्थोऽपीति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्-- आह । ननु गुणभावेऽपि द्वितीया  
गतिः । यथा एकतुमाद्वैक इत्यालेपु ।

न, तस्यानाधिकारार्थस्य च कृतत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्-- नैतद् सकादिमिस्तुल्यम् । तस्य  
सम्बन्धेः अन्यथाविधानात् । इह च शास्त्राया अन्य-  
स्वार्थस्य कृतत्वात् यत्साधकत्वादे । आह । ननु  
पुनश्चकमेतत्-- संवर्तनीया प्रदर्शनं सभाधिकेति ।  
उच्यते । न पुनश्चकता महान् दोषः । बहुशब्दोऽपि  
पथ्यं कथितस्य भवति । प्रत्यगोरनभवेन पुनश्च  
नेच्छन्ति । अर्थाग्रहणादि भवेत् तत् पुनः पुनरभिधी-  
यमानं बहु मन्वन्ते एव । किं चिन्त्याया प्रशोभनम् ?  
यदि अर्थकर्म, पौर्णमास्यामपि शास्त्रा लक्षणा, अथ  
प्रतिपत्तिर्नोपादयति चेति ।

शा-- ' तत्र प्रसारतुल्यत्वात् शास्त्रा यागस्य  
साधनम् । नियोपवच हर्षणे यागस्यैवोपलक्ष-  
णम् ॥ ' तस्मात् शास्त्राग्रहणं होमः अर्थकर्म इत्य-  
कर्मसंयोग्यायात् ( ६.१.१ ) इति प्राप्ते, अभि-  
धीयते । ' यागे यदि सहवृत्तं स्वान् स्वार्थेऽपि हृतौ  
तु तन् । तत्र च प्रतिपाद्यत्वात् प्रसारस्य सत्ये  
सा ॥ ' तस्मात् इत्यनेन साहित्यं न यागे ।

सोम— वीर्णमास्यादियु शास्त्रा गार्हपत्या इत्युक्तम् । कर्वाणोपधानार्थं तद्विनाहरेण ऽपि प्रस्तरप्रहरणाद्यं तदारण्यान्दवम्भावात् । इति पूर्वोक्तिररणप्रयोजनाध्यावात्स्यगति । सूत्रार्थस्तु— प्रहणेऽपि होम एव यथात्सहसन्देन पुत्रोक्तिमाधनप्रस्तारेण यागसाम्प्रदायमान्द्रव्याणामर्थान्या प्रति द्रव्यकर्मयोग्यायेन दोष वाच्यति ।

त्रि— 'प्रस्तर शापना कार्यं प्रहरेत् प्रहृति स्त्रियम् । शापनाया अथकर्मत्वा प्रतिवचिक्रतोचिन्ता ॥, निमित्त प्रहरे वाग शापना साहचर्यत । तथात्वादथ कर्मत्वे हृति शापना प्रयोजयत् ॥, हृतिवर्गमानानी नो प्रतिवचिस्तानो भवेत् । वीर्णमास्या तन्ने नैव हृति शापना प्रयोजयत् ॥'

भाट्ट— अत्रैव 'सूत्राग्नेन प्रस्तर प्रहरति' इति 'सह शापना प्रस्तर प्रहरति' इति च श्रुतम् । तत्र आद्यत्रयं तावत् मा त्रयार्थकत्वे तत्राम्बुधात् होम त्रिधिरित्युक्तम् । न तु द्वितीयत्रयविहितप्रहरणात्वादेन प्रस्तरसुदृश्य सूत्रवाक्यत्रिधिरिति तत्रवाच्योक्तं युक्तम्, यागस्यापि त्रिभो वाक्यमेदापत्ते, यागविधायकत्रयकारतरफलाने गौरवाच्च । अतश्च द्वितीयत्रयके प्रहरतिना होममन्त्र शापनासाहित्यमात्मविधि, सह सन्देह निषातरोन परस्परवाच्य उत्पत्तश्च न शापना साहित्य चेति निषेधानेकता । अतश्च यथैव होमे प्रस्तरो गुणभूत एव शापनाऽपि । तत्र तु एतावान् विदोष, प्रस्तरस्य द्वितीयथा प्रथवाश प्रति प्रतिवाच्य गन्गमान त्यागाद्य तस्याद्योषक इत्युक्तम् । शापनायास्तु यत्सा पाकरणादाविव गुणत्वस्यैवानपने प्रस्तरहोम प्रयोजक एवेति वीर्णमास्यामपि तदर्थं शाप्योत्पादनीया । इति प्राप्ते, आन्त्रयकत्वे सूत्रवाक्यत्रयानुवोदेन प्रहरतिना होमप्रत्यगायामपि द्वितीयत्रयक प्रहरतिना तदुपगाया प्रमाणाभावात् प्रहरणस्यैव शापनासाहित्यसंबन्धमात्र क्रियते । अतश्च यथैव प्रहरण प्रति प्रस्तरस्य कृताथस्य सत्कार्यत्वम्, तथा शापनाया, कृताथस्या निरोपात् । न च तृतीयथा तत्सा करणत्रयवगति, सहसन्देहोमेन तस्या करणत्वानभिवाचकत्वात् । न चैव शापना प्रहर्तृत्वे यत्तत्रापत्ते प्रमत्तदिवद्

वैयर्थ्यम्, प्रमत्तप्रहरणकारीतेतत्प्रहरणसिद्धयर्थत्वात् । अत्र एव प्रस्तरप्रहरणकालविशिष्टप्रहरणान्तरस्यैव शाप्योद्देशोनाय विरक्षितगम्या विधानम्, न तु प्रस्तरप्रहरणव्यवहारेण शाप्योद्देशेन विनियोग, तथाचैव यथाशक्ति प्रयोगादी प्रमत्तगमावेऽपि शापनाप्रहरणानापत्ते । अतश्च प्रतिपत्तिरशात् प्रहरणमपि न शापनाया प्रयोजकम् । तेन वीर्णमास्या न शाप्योत्पादनम् । यथा तु प्रस्तरप्रहरण यत्तत्रैव शापनाया न गुणत्वं तथा पृष्ठे यक्षते ।  
मण्डन— 'शापनाप्रहार प्रतिपत्तिकर्म ।'  
शंकर— 'हरतो प्रतिपाया सा ।' हरतो अग्नि प्रक्षेपे । सा शापता ।

● शापनाभेदेन आश्रयतो एवञ्चनान्त-बहुवच नात्रशासनाग्नी ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय एव विकल्पेन पठनीयो, न तु बहुवचनस्य पशुगणे उच्यते । त्रि १।३।० ● शापनाभेदेन समाज्जाताना गीर्णसुपायाना विश्वपादीना विकल्प । १।१।७।२९ मीको पृ १५६८ 'गीर्णसुपायाना विश्वपादीनां' इत्यत्र अर्थ करण द्रष्टव्यम् ।

● शापनाभेदेऽपि न अग्निहोत्रभेदे । एव कर्मा तरेणु । २।४।२।८-३३ मीको पृ ३८९२ 'शापना तराधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● शापनामानुपकरणार्थानुष्ठान अधिवचने न कार्य मिति सिद्धा त । इ-वाचिन्ता इत्यम् । भा १०।२। १९।०

❧ शापनाया । दर्श 'प्राचीमाहरेत्' इति पलाशशुद्धस्य मागता शापना लक्ष्यते ॥

शापनाया तत्रधानत्वात् । ४।२।२।७ ॥  
( 'शापनाया तत्रधानत्वादुपवेण विभाग स्वाद् वैयर्थ्यं तत्' इत्यग्निमसूत्रस्यैव प्रथमभाग पृथक् कृत्वेव प्रथमवर्णनात्मकमिदमधिकरणमिति ज्ञेयम् । तथा सोमनाथी— 'इदं न पृथक् सूत्रम्, किंतु अग्निमसूत्रा वयं एव अधिकरणातरत्वेन भाष्ये व्याख्यात इत्याहु' इति ) ।

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयो अयने शापनामधिकृत्य 'प्राचीमाहरेत्, उदीचीमाहरेत्, प्राग्दीचीमाहरेत्'

इति ( प्राच्याः उदीच्याश्च दिशोर्दन्तरालं सा प्राग्-  
दीची । ऐशानीस्या ) । तत्र सदेहः किमयं दिग्वादः,  
उत शास्त्रावाद इति । दिग्वाद इति प्रातम् । तथा  
श्रुतिशब्दः, शास्त्रावादे लक्षणेति । तस्मात् दिग्वाद  
इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । शास्त्रावाद इति ।  
कुतः ? यदि तावदयमर्थः ' प्राची दिक् आहर्तव्या '   
इति, ततः अशक्यः अर्थः । अथ प्राचीं दिग्ं  
प्रति आहरणीयेति, ततः का आहर्तव्येति, वाक्ये  
शास्त्रागन्धर्व्य अभावात् अनुपपन्नोऽयं संबन्धः ।  
अथ प्रकृता शस्त्रेति, ततः प्राचीशब्देन तस्या एवाभि-  
संबन्धो न्याय्यः । कुतः ? प्रथया हि प्राचीशब्देन हरतेः  
एकवाक्यता प्रकरणात् शास्त्रागन्धर्व्य भवेत् । उभयथा  
अथ प्राचीशब्दो लक्षणया प्रकृता वा शास्त्रा लक्षयेत्,  
दिशो वा अनीषिततरात् विहारदेशं ईषिततमं युक्तम् ।  
अपिच प्राची इति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च  
सर्वे सापेक्षाः, विना पदान्तरेण न परिपूर्णमर्थं अमि-  
षदन्ति । सामान्यपदार्थसंबन्धे च संबन्धवारानुपपत्तिः,  
सर्वस्यैव देशस्य कुनश्चित् प्राग्भावात् । तथा शास्त्रा-  
गन्धर्व्योऽपि संबन्धिशब्दः ' वृक्षस्य ' इत्येतदपेक्षते ।  
यदा ' वृक्षस्य ' इत्येतदपेक्षते, तदा वृक्षस्य शास्त्रा  
प्राची उदीची प्राग्दीची वा इति भवति संबन्धः,  
तथा च स यथाहारः अशक्यते । यत्तु शास्त्रावादे  
लक्षणेति, उच्यते । भवति लक्षणयाऽपि शब्दायः ।  
तस्मात् शास्त्रावाद इति ।

दुप्— प्राची तावत् दिगाहर्तुमशक्या । अशक्य  
त्वात् प्राचीं दिशं प्रति आहर्ततीति, तथापि वाक्ये  
आह्वयमाणस्याश्रयणात् साक्षाद्वा वाक्यम् । प्रतिशब्दश्च  
अश्रुतः अप्याहर्तव्यः । अयोच्येत प्राग्देशो आहर्ततीति,  
द्वितीयास्थाने सतमी ( कल्प्यते ), एवं अश्रुतो देशः  
अनीषितश्च ( परिग्रहीत. म्यात् ) । आहर्तव्यस्य त्वानि-  
र्देशात् साक्षाद्वाक्यम् ( तदस्त्वमेव ) । तस्मात् इयमपि  
( देशवाद— ) कल्पना दुःश्लिष्टा । किंच प्राग्शब्दोऽयं  
संबन्धिशब्दत्वात् अनभिमतपेक्षते कस्य प्राचीमिति । न  
चावधिनिर्दिश्यते । तस्मात् प्राचीं इत्यनेन यत् ईषित  
वद्वन्धते ( द्वितीयासंयोगात् ) । तत्र ( प्राचीपदं )

आहर्ततेः कर्म पूर्वप्रकृता शास्त्रा शकनोति वदितुम्  
( लक्षयितुम् ) । तस्मात् ' प्राचीं शास्त्रामाहर्ति ' ( इति  
वाक्यार्थः ) । कस्य वृक्षस्य इति अवधिमानमपेक्षणी-  
यम्, न किंचिदन्वत् ; तस्मात् शास्त्रावादः । ( भाष्य  
ध्याचष्टे— ) ' प्रकृता वा शास्त्रा लक्षयेत्, दिशो वा  
अनीषितत्वात् विहारदेशं ईषिततमं युक्तम् '   
( इति भाष्ये ) दिशो वा अनीषिततरात् इत्यर्थं हेतुः ।  
यस्मात् दिगनीषिता, तस्मात् विहारदेशं वा लक्षयेत्  
शास्त्रा वा । ( तत्र च शास्त्रालक्षणेन ज्यायसी ) ।

शा— ' श्रुत्या दिग्बचनः शब्दः शास्त्रायां  
लक्षणा भवेत् । आहर्तव्याभिधानात्तु शास्त्रावाद-  
त्वनिश्चयः ॥ '

सोम— यूपशब्दवत् प्राचीशब्दस्यापि न लक्षणा  
इति प्रत्यनस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—प्राचीशब्दः  
शास्त्राया स्वात् तत्प्रधानतरात् तस्याः प्रहृतरनेन प्राची-  
शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् इति ।

वि— ' प्राचीमाहर्तीत्यत्र दिक् शास्त्रा वाऽस्तु,  
दिक्श्रुतेः ।, आहर्तव्यं दिशो नास्ति शास्त्रा तेनोप-  
लक्ष्यते ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः शास्त्रमधिकृत्य ' प्राची-  
माहर्ति ' इति श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्तावत् दिग्नि-  
शेषवाची ' प्राचीमुदेति सविता ' इति प्रयोगात् ।  
देशवाची वा, न तु तद्देशस्यशास्त्रावाची । अतश्चोप-  
क्रमस्यप्रतिपदिके लक्षणापेक्षया वर द्वितीयैव सप्तम्यर्थे  
व्याख्यातुं युक्ता । प्रतिशब्दाप्याहारो वा । कर्मपेक्षाया  
च प्रहृतरवादेव शास्त्रा तत्त्वेन संन्यते । प्राग्देशस्य च  
पूर्वोत्तरावध्यपेक्षाया प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् सामर्थ्याच्च  
वनविहारदेशो तत्त्वेन संबन्धते । तेन यनात् विहारोप-  
लक्षितप्राचीं प्रति शास्त्रामाहर्तीति वाक्यार्थः । न तु  
वृक्षस्य प्राचीं शास्त्रामिति । तथात्वे छिनचीति म्यात्,  
न तु आहर्ति । इति प्राप्ते, प्रधानभूतपिप्रती लक्षणायाः  
प्रतिशब्दाप्याहारस्य वा कर्मव्याहारपूर्वोत्तरावध्यप्या-  
हारसहकृतस्य कल्पनाऽपेक्षया एकस्मिन् प्रतिपदिके  
एव प्रकृतशास्त्रालक्षणया वाक्यार्थोत्पत्तेः, प्राङ्गम्य च  
वृक्षानवयवविशेषरूपशास्त्रात्वेनैव उपस्थितवृक्षावधिक-



तथाऽपि उपपत्तेः शाखावाद एवायम् । तेन वृत्तस्य प्राग्देशमवा प्राचीं शाखा छिन्ना आह्वरतीत्यथ । प्रयोजनानुशेषात् विहारदेश प्रतीति लभ्यते । शाखायाः प्राग्देशमवत्वमायनिधानवत्कृत्वाच्च लाघवम् । तत्र तु शाखाहरणोद्देशेनैव प्राग्देशमवविहारवधिकत्वविधाने गौरवम् । याज्ञिकस्तु दिग्वादमेव वदति ।

मण्डन— ' प्राचीनिशब्दो वदतीह शाखात् । '

शंकर— ' प्राचीं शाखा न दिग्वाद । '

● शाखावाद । ' दिग्वाद शाखावाद ' इति विन्दी अपि ( पृ २१०१ ) द्रष्टव्यम् ।

● शाखायैलक्ष्ण्यमात्रेण कमवैलक्षण्ययोगात् अभेद एवावधीयते न भेद । सु पृ १८६

● शानचा कर्ता अमिधीयते दीक्षिष्यमाण इति । ल्ग भविष्यत्काल । दुप १२।१।२।२४

● शान्तिकर्मणि वेताल्लोदय । रसायनम् २०८, निवेक २१०.

● शान्तिकाध्याय ' श न इन्द्राग्नी ' ( ऋक् ५।१।२८ ), ' अत्रोष्यमि ' ( ऋक् ५।१।१ ) इति च । लत्सर्गमयूय पृ ९ ( धारपुरे )

● शाखातुमहत्समर्था महषय श्रूयते । वा १।३।३।७ पृ २०८

● शाब्द एव अद्वैत्येन अनिदेशाहम्, न त्राधि कम् । चतुर्होतृ-पञ्चहोतृमयो हविषा स्वर्गान ( दर्शपूर्णमासयो ) कालभेदेन भवत्या आगिष्ठी, न शाब्दी । वि ८।१।१५ ● शाब्द प्रमाण कार्यक विषयम् । ऋतु पृ ७३ ● ' शाब्द शाब्देन अन्वेति ' । भुतगार्क्यप्रतीयमानार्था यथानुपपत्तिप्रति सधानेन तदुपपत्तये आकाङ्क्षितस्यार्था-तरस्य तद्गोष वन वाक्यनेव समर्पणस्य युक्तत्वात् ' शाब्द शाब्देन अन्वेति ' इति शयात् । वैद्यनाथी १।१५ पृ ३८ ● शाब्दे परहार अगाच्छस्याधस्य अवधारणम् । सु पृ ११९३, ● शाब्दे व्यवहार शाब्दस्यैव प्राधावस्य विरहितत्वात् सवधस्यैव निमक्त्वा उक्तत्वेन प्रत्ययपतया शब्दत प्राधायात् फलदेतुता युक्ता ( ' दधन्दिपकामस्य ' इत्यथ ) ।

पृ ८५१, ● शाब्दे व्यवहारे श्रुते वाक्यीये वा प्रती न्याय्यमानधित् योग्यरुपापशयोरपि अत्रयात्प्रवृत्त कारण तात् न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां प्रवृत्तपत्ति ।

पृ १४०२ ● शाब्दी परिमत्त्वा निपद्यरूपेण इति भट्टमोमेश्वर । एवकारेण शाब्दी परिसत्त्वा इति मिश्रा

यथा ' श्रीणि ह वै यश्चोत्तराणि गायत्री बृहत्पत्तुप् च अन ह्यभावपत्ति अत एनोद्भवन्ति ' इति । घाल पृ २४

● शाब्दी भावना पुरुषप्रवृत्त्यनुकृत्भाजक यापार विरोध । सा च लिङ्गत्रय । मीन्या ● शाब्दी भावना । प्रवर्तना- प्रेरणा- विधि- अपरपर्यायभूता भावना ननुरहितवाक्ये लिङ्गाद्यथ । सैव च शब्द निष्ठत्वात् वदे शाब्दी भावना इयुच्यते । तस्याश्च शब्दभावनायाः अयभावनापदेव अशक्य इति भव हरति । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यो यथाक्रम विधिनिपथ प्रशोभ्यतात् पुरुषाधानुपपत्तिताच्च भावत्वम् । लिङ्गदि

ज्यविधिनिपथशान्ता च मायप्रयोजकत्वात् करणम् । अस्व च करणत्वेन व्यवहारमान न तु तस्य शाब्दशेषे

करणत्वेन अ वय अगा-न्दवान् । एव प्राशस्त्याप्राश स्त्यहान यथाक्रम विधिनिपथशो इति कर्तृपता । तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दशेषे अ वय अशा

न्दरादेव । ते च प्राशस्त्याप्राशस्ते तत्तद्विधिनिपथ संनिधिपठितायवादे लक्ष्यया प्रतिपाद्येते । रहस्य

पृ १९-२०

लिङ्गदिवाच्यता शाब्दी भावना प्राशस्त्यज्ञानाद्यत् यहीता इत्यस्यनताशाधोपमुखेन सुत्तविशोध्यभूताया

आत्पतायकृती अवर्ति । रहस्य पृ २५ ● शाब्दी भावना प्ररणापरपर्याय पुरुषप्रवृत्त्यनुकृते व्यापार विरोध । धात्वर्थावगतसमीहितसाधनत्वा इत्यन्ये । समी

हितसाधनत्वैव विषयथ । मीन्या ● शाब्दी भावना शब्दनिष्ठा न पुरुषनिष्ठा । वदस्यवीरुपत्तये पुरुषा

मातात् । मीन्या

● शाब्दी ह्यानादृक्षा शब्दनेन पूर्यत इति न्याय । साहस्री २३७

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषशेषवृत्तत्वम् । सु पृ ६३२

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषशेषवृत्तत्वम् । सु पृ ६३२

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषशेषवृत्तत्वम् । सु पृ ६३२

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषशेषवृत्तत्वम् । सु पृ ६३२

० शाब्दत्वं न शाब्दवृत्तिलिपयता ऋतु शब्दजन्य-  
मनीशिविपचरन्म् । तेन वृत्तविपचरन्मि अन्वयस्य  
शाब्दतोवपत्ति इति नैयायिकाः । मणि पृ. ८२.

० शाब्दबोधः ज्ञानवशकः । मणि. पृ. १९,  
० शाब्दबोधस्य कल्पनं पञ्चतुरोधात् । पृ. १६३,  
० शाब्दबोधे शब्दस्य अत्राकारवाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतु-  
ताम् । पृ. ३०, ० शाब्दबोधे धाराधर्मव्यापारस्य मुख्य-  
विशेषताम्, सर्वकारणता कल्पस्य वर्तमानवादिभारतस्य  
च व्यापारविशेषणत्वम् । एतस्यादिसुलभाशब्द कर्तु-  
कर्मणोः, कर्मणश्च फले अन्वयः । एवं च ' तण्डुलात्  
पचति ' इति कर्माख्याते तण्डुलनिष्ठविविधविजनकः  
एवाश्रयमेव व्यापारः इति बोधः । ' तण्डुल. पचते '  
इति कर्माख्याते तु एकाश्रयवजननो व्यापारः इति बोधः ।  
इति नैयायिकाः । पृ. १०५, ० शाब्दबोधे पदार्थोप-  
स्थितिर्मात्रं न हेतुः । पचनीत्यादौ मन्थशब्दकलागदे-  
धि (कपालादेरपि ?) शाब्दबोधोपपत्तेः । नापि पदजन्य-  
पदार्थोपस्थितिः, पदोपस्थितत्वाभावात्सादेरपि शाब्द-  
बोधोपपत्तेः । अतो वृथा पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः ।

अन्ते तु न पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः, ऋतु पदार्थो-  
पस्थितिमात्रम् । आकाशादेः शाब्दबोधस्य आकाङ्क्षा  
योग्यताभावित्वेन शरणात् ।

न च त्रयाणि प्रत्यक्षवस्तुफलसादेरपि पचतीत्यादौ  
शाब्दबोधोपपत्तिः । तात्पर्याभावात् । तस्यत्वे शाब्द-  
बोधस्य इष्टतात् ।

न चैतं ' धराः भस्मैव ' इत्यादिपदजन्यपदार्थोप-  
स्थितौ शाब्दबोधोपपत्तिः । तादृशकृतमिहाहमभिरिष्ट-  
पदजन्यपदार्थोपस्थितिरैव हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव  
वाक्यकृतानुपस्थित्यपि श्रमस्य विधानमुपपद्यते इत्याहुः ।

ननु अथु शाब्दबोधे आकाङ्क्षादिज्ञानात्मा कर-  
णम्, तत्रापि युगन्तु शान्तरक्षणानां तावदाश्रय-  
स्थितीनां च अयमज्ञात् कथं वाक्यार्थबोध इति  
चेत् । न । प्रमोधारितपदजन्यवशाधर्मवृत्तियोगस्थित्यन्तर-  
धर्मो पदानां समुदाहृत्यनिरूपनस्यलक्षोपस्थितिः, ततः  
समुदाहृत्यनिरूपनस्यलक्षोपस्थितौ तदन्वयबोधोपपत्तेः ।

न च पदसमूहात्मन्येन विना अर्थोपस्थितिरैव  
कल्प्यता इति चाच्यम् । तथा, पदजन्यपदार्थोपस्थितेन  
कल्पकसर्वकारणमात्रवाक्योपपत्तेः । अतः पदसमूहात्मन्येन  
आवश्यकम् ।

वास्तुतस्तु जनकस्यैव अन्वयव्यापिद्वारात्  
अप्रवेशेन प्रयोगजन्यस्य लघुनया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः  
न हेतुत्वम्, ऋतु पदप्रयोगपदार्थोपस्थितिरैव ।  
तथा सति पदसमूहात्मन्येन नावश्यक इति युक्तम् ।  
पदार्थानां च एतैककोट्यवयेन अन्वयबोधः ।  
तदुक्तं ' ब्रह्म सुतानः शिशवाः कपोताः तले स्याऽमी  
युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैरा-  
न्वयिनो भवन्ति ॥ ' इति ।

कचित्तु राजपुरप्रवेशमन्वायेन अन्वयबोधः । यत्  
एतदवशात्पदार्थबोधोत्तर महावाक्यार्थबोधः, यत् च  
' दण्डी वृष्टली छनी चैव ' इत्यादौ विशिष्टव-  
वैशिष्ट्यबोधोपपत्तेः सात्पर्यं तथ । तदुक्तं ' सप्तदशकङ्क्षितं  
बोध्यं सन्निधानं प्रथमते । तेनतेनान्निहितं स्वार्थः  
परैरैवावगम्यते ॥ ' इति सप्रमायाः ।

एतदवशात्पदार्थबोधोत्तर चरमपदसमूहः, ततः  
तत्पदार्थसमूहः, ततः अर्थसमूहिकाले एतदवशात्पदार्थ-  
बोधनाशात् चरमपदसमूहतिरैव तावत्पदविपथिणी, ततः  
धरामार्थसमूहः तावदर्थविपथिणी, ततः अन्वयबोधः  
इति ज्ञेयताः ।

ननु पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधहेतुः ।  
अन्वयव्यापारवशादित एव कश्चिदुत्तरात्सादेरपि अन्वय-  
बोधोपपत्ते इत्युच्यम् । परं सति ' धार ' इत्यादौ  
शाब्दबोधो न स्यात् । त्रिधावाक्यवशात्पदार्थबोध इति  
चेत् । न, अनुपस्थाप्यादादिना अन्वयबोधोत्तर ।

गुरुवस्तु तद्विपथिबोधे पदजन्यतत्त्वव्यतिरेकेन हेतु-  
ताम्, ऋतु तत्त्वद्वयबोधे पदजन्यतत्त्वद्वयव्यतिरेकेन हेतु-  
पस्थितिरैव हेतुत्वम् । ' विश्वविता मजेन ' इत्यादौ  
अर्थाव्यापारैरेण अन्वयबोध इत्याहुः । तेषामप-  
माद्यथ । कार्यजन्यकृतस्यमभिवाहृतवाक्यानां मू-  
लत्वात् शाब्दबोधनमेव कार्यवाक्यकृतज्ञान अर्थोपस्थितिर्मा-  
हेतुः । अतएवाकाङ्क्षाभावात् नोपस्थित्यस्य आकाङ्क्षादे-

बोध. । उपस्थितकलापादेः आकाङ्क्षाया बोधन्तु इष्ट एव । एव च तत्तच्छब्दबोधे तत्तत्पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुता इति व्याघ्रम् । मतान्तरे तु तत्तत्पदज्ञानस्य तत्तत्पदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पने हेतुहेतुमद्भावकल्पना गौरव इति । मणि, पृ. ६९-७०. \* शाब्दबोधे योग्यताज्ञानकरणत्वनिरासपूर्वकं अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम् । भाट्ट, ३।१।६.

\* शाब्दबोधकक्रमः । प्रवृत्तिजनकशाब्दबोधकक्रमस्तु ' निशेधोऽन्यस्वर्गकामीयं यागविषयक स्वर्गसाधनं स्यापि कार्यं मम ' इति प्रथमो बोध. । स्वर्गकामे निशेधत्व संसर्गतया प्रकाशतया वा भासते ।

' निशेधोऽन्यस्वर्गकामीयो यागः कार्यः ' इति द्वितीयः । अन्यथा अतीन्द्रियस्य अकारणस्य स्वतन्त्रकृत्यसाधनतया यागवृत्तिसाध्यस्य यागे कार्यत्वान्वयबोधे विना अनुपपत्तेः ।

निशेधोऽन्यस्वर्गकामः स्वनिशेधोऽन्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकर्मो यागानुत्कूलकृतिमान् इति व्यापारत्वात् इति वा तृतीयः । अन्यथा पूर्वप्रतीतिवृत्ते आश्रयान्वयविना अनुपपत्तेः, आरुप्यतात्पर्यव्यापारसामान्यस्य कर्तृसाकाङ्क्षरतात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वयबोधनियमाच्च तदन्वय विना अनुपपत्तेर्वा ।

स्वर्गकामो यागजन्यफलभाहू इति चतुर्थो बोध. । अन्यथा अनधिकारिणः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।

मत्तृत्तिसाध्यो यागः, अहं च कर्ता अधिकारी च इति पञ्चमः इति षष्ठः ।

विवरणकारणतु अत्र बोधप्रपञ्चेन आवश्यकम्, तत्रैव प्रवृत्तिनिर्देशित्वाह ।

निबन्धकारस्तु आश्रयोऽन्योऽन्ये च ' अहं स्वर्गकामः कर्ता भोक्ता च ' इति बोधात् प्रवृत्तिमाह । मणि, पृ. ८८.

\* शाब्दबोधप्रकारः न्यायमते । आख्यातार्थो यन्तः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यनिशेधपरम् । कर्माभ्यासे फल व्यापारे निशेधणम्, कर्माव्ययतेऽपि व्यापारः फले, ऊच्यते च उच्यते । यन्तश्च प्रत्ययार्थः । तेन तद्वृत्तिव्यवस्थितचिन्तनकथनेनानु देवदत्तः

इति कर्त्राख्याते । देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यफलशाली तद्वृत्तः इति कर्त्राख्याते बोधः । फलमारम्भेन पदार्थः । निष्ठः कृतिश्च द्वितीयावृत्तीयावर्धः संसर्गो वा । तेन स्मृतिरपि उपपत्ता । इति । मणि, पृ. १०७.

\* शाब्दबोधहेतुः न योग्यताज्ञानं अपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामाहम् । भाट्ट, ३।१।६ पृ. १९०.

\* शाब्दभावनायां साध्य आर्था भावना, साधनं - लिटादिज्ञानम्, इति कर्तृ यताप्राप्तस्यज्ञानम् । लिटादिज्ञानस्य करणत्व क मावनाभाष्यनिर्वर्तकत्वेन । मीन्या.

\* शाब्दसामग्री चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका इति सर्वसमतम् । मणि, पृ. ६३.

\* शामित्रं आप्त्यर्थे समानानात् अप्वर्तुणा कर्तव्यम् । भा. ३।७।१३।२९. \* ' शामित्रं चैव विप्राणा ' अयं ऋचर्थेमानविषयकः स्मृतिकल्पः प्रतिषेधः । वाल. पृ. ३१. \* शामित्रोऽभिस्तत्र प्राज्ञःपत्न्यपशुना सवनीमपशुना च (वाजपेये) । संकर्म. १।१।९. मीको. पृ. २४४८ ' प्राज्ञपत्न्यपशुना० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* शामित्राः अग्रयः सोमे पशुमेदात् त्रयः । संकर्म. २।४।७, ३।२।१६.

\* शामित्रस्य न कथञ्चित् अत्राहागविषयत्वं विश्रयते । हिंसात्वात् द्राह्मणो नेच्छेत् इति चेत् तुर्यमेतद्व्याघ्रगस्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुतरा प्रत्यवैति । तेन यथैव दृष्टादिः कथञ्चित् अनिच्छन्प्रति कार्यते तथैव यो दानादिवशीष्टः कश्चित् सोऽनुग्रहस्ति । वा.

३।७।१३।२९. \* शामित्रेऽग्नौ अग्नीषोमीयादिपशुः श्रयते । वि. १।२।१५.

\* शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् । १।२।१।५।१२ ॥

अग्निष्टोमे पशुपुरोडाशः शामित्रे अग्ने न श्रयितव्यः स्यात् किंतु शालामुखीये गार्हपत्ये । इतरस्य गार्हपत्यस्य शामित्रात् पशुश्रयणात् प्राक् प्रयुक्तत्वात् । तस्मात् शालामुखीये पुरोडाशश्रयण इति सिद्धान्तः । के.

\* शामित्रे मासपाकं नाहर्नीयादौ । अत्र. १।२।२।१२.

● शामिनामौ पशुपुरोडाशश्रवणानुष्ठानं किंतु शालामुखीये ( ज्योतिष्टोमे ) । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ ' अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ शाम्येऽथत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनं इति न्यायः । स्पष्टार्थः । अयं न्यायः कविशालिदासोक्तिरूपः । साहस्री. ७७१.

● ' शारीरो निग्रहो वम तत्र प्रत्येकभिरुता । शिरण्णाद्यनदण्डश्च सद्यस्ये समाप्यते ॥ ' वा. ३।१। ६।१२ पृ. ६९७.

● शारीरकमीर्त्तासा श्यासपादमणोता चतुर्लंघणी विग्रमेव शासम् । संकर्म. ४।४।१०.

● शालाशब्दो यद्भवचनः, तत्र न शालाशब्द-सामान्यात् मालाशब्दादशोऽपि यद्भवचनं भवति । भा. २।२।८।२२ पृ. ५३०.

● शालामुखीयः अग्निः औत्तरवेदिकश्रवणलोत्तर गार्हपत्यः संभवते । संकर्म. ३।२।१२. मीको. पृ. १७९८ ' ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकश्रवणलोत्तरं ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयोऽग्निः निरुदादिपशुपति भवति । संकर्म. ३।२।१२. मीको. पृ. २३७१ ' निरुदादिपति शालामुखीयो भवति ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयः अग्निः प्राचीनतरो यः पूर्वमाहवनीयः स एव अग्निपगणनेत्तर गार्हपत्यः संभवते । स एव शासपा. मुले भवः शालामुखीयो नाम । वि. १२।१।६, ● शालामुखीयः अग्निः प्राचीनतरोशासपा पूर्वभागे बर्तमानः आहवनीय एव । अयं च महर्षिदिनिष्पन्नमन्तर गार्हपत्याः संभवते । १।१।५. ● शालामुखीयः यसौ यरुच्यतेतु चास्ति । संकर्म. ३।२।१८. मीको. पृ. २४९३ ' एनौ यरुच्यतेतु च शालामुखीयोऽस्ति ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुरीयादेव आग्नीषमण्यन ज्योतिष्टोमे । संकर्म. ३।२।१५. मीको. पृ. १८३० ' ज्योतिष्टोमे शालामुरीयादेव आग्नीषमण्यनम् ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुरीयाय एवदेव एव औत्तरवेदोऽग्निः, न तु शरुचः । संकर्म. ३।२।१६.

मीको, पृ. १९ ' अग्निः औत्तरवेदिकः ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयस्यैव समाप्तैः सोमपवर्गैः । संकर्म. ३।२।२९. ' सोमपवर्गैः शालामुखीयस्यैव समाप्तैः ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

● शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणम्, न तु शामिने । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ ' अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्मणि ज्योतिष्टोमे । संकर्म. ३।२।१३. मीको. पृ. १७९८ ' ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्मणि शालामुखीये एव ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये एव यसौ पुरोडाशस्य श्रवणम् । संकर्म. ३।२।२६. मीको. पृ. २४९२ ' यसौ पुरोडाशस्य शालामुखीये एव श्रवणम् ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये मासाभिदोष-श्रवणं न कार्यं किंतु प्राग्हिते कार्ये वैश्वदेवियानामवने । १।२।६।१३.

● शालामुखीयादीनां अग्नीनां सोमोत्तर नियत पारणीयतात् सोमान्ते ते समाप्तोत्तमा इति पूर्वशक्तः । तेषां सोमामान्येष्वत् सोमान्ते न समाप्तोत्तमाः । प्राग्हितस्यैव तु समाप्तोत्तम इति सिद्धान्तः । अत्रअपठे तु शालामुखीयस्यापि समाप्तोत्तम । तत्रअपठेयमेव । शारताभेदेन निरुदादिपशुपतिपारणेऽप्येवम् । संकर्म. ३।२।२९-३०.

● शालामुखीयस्य आहवनीयस्यापि समाप्तोत्तमः तत्रअपठेयः सोमपवर्गः । संकर्म. ३।२।३०. ' सोमपवर्गं गतश्रियः ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयः कुलाः पत्नीयन्ते ताम्यं यानीय पीयते उरुदृष्टये च । भा. ३।२।६।१२ पृ. ६८५.

॥ शालामुखीयो योऽत्राऽऽनमिति इति न्यायः । यथा- शालामुखीयस्योत्तमोत्तमः, तत्रात्र श्रवणं समाप्तोत्तमः । उत्तमरश्मिपदादेव यथापामस्तु-त्तमः तत्रात्र प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १८५.

● शासः- अति. ११ ' दत्त प्रजागतिर्शासः ' इति । अति ११ ' शास ' इत्याप्यन्ते ' इति हिं प्राशयम् । वि. १।४।५.

• शास्त्रातिदेशपक्षः पदार्थातिदेशपक्षश्च ( इति पत्रद्वयम् ) । वा. ३।३।१।८ ।

• शास्त्रान्तरं हि अनन्यगतिं दृष्ट्वा मृगयुष्मादि-  
बदेव सामान्यशब्दानुक्रमेण इव प्राप्तिः पूर्वं एतद्विरप-  
परिचलनया जातः इत्यप्यत्रयति ( यत्र प्राप्तस्तत्र ) ।  
वा. ३।३।०।१४ पृ. ८६१ ।

• शास्त्रार्थः । न चानुमानेन तत्रयः शास्त्रार्थोऽनु-  
ष्ठानम् । उच्यते । ६।१।१।१।४३. • शास्त्रार्थो हि निक-  
सिद्धरूपे भवति ( एकस्यः निश्चितः ) । वा. १।३।  
८।२४ पृ. २५६. • 'क्लोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो  
निष्करो भवेत् ।' १।३।४।९ पृ. २१७. • शास्त्रा-  
र्थेन च व्यवस्थितेन श्रुतियम् । भा. १।०।१।४।६.

• शास्त्रोन्ते च सामिहन्ते एवमेव अस्फुलं शिष्टा  
गर्हणे, देवद्वयमे च । भा. ६।२।४।१८.

• शास्त्रेऽसमधिगम्येऽर्थे कल्पना न प्रवर्तते ।  
सोम. ७।८।१.

• शास्त्रकाराः हि 'नेमिकर्तृनैयिकमुद्रयतिशय-  
सव्या शोचिषा' । कथिका. पृ. २३९. • शास्त्र-  
कारस्यापि न्यायनिरुद्धत्वेऽप्रमाणात्प्रतिष्ठमेव इत्याशये  
नाह- 'न शास्त्रकारवचनमपि असि इममर्थमुपपाद-  
यितुम्' ( भाष्यवदुक्तिरियम् ) । वैद्यनाथी. १।१।  
५।५. • शास्त्रकाराणां श्रुतीना च अयमारम्भः पर-  
प्रायशर्थे । बृहती. पृ. १८०.

• शास्त्रकृते देवतायापरि उपक्रम्यापरिष्ठाप्य-  
माने शिष्टविर्वाहं भवति । भा. ६।२।४।१६.

• शास्त्रचिन्तनाः उक्त एव विवेचयन्ति, न तु  
प्रतिपत्तार । ते तु दृष्टपरिचरी अर्थो एकीकृत्य  
आशमेव अनुमन्यमाना प्रवर्तन्ते । इति धर्मनीति ।  
ऋजु पृ. ४१.

• शास्त्रप्रवृत्तिः । पुरुषार्था च सर्वशास्त्रप्रवृत्ति ।  
या. ३।६।३।१० पृ. १०६७.

• शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् । ( वि.  
१।३।० ) 'आर्थोऽर्थेऽधिकरणम्' एवेदम् ।

• शास्त्रप्रामाण्यं शास्त्रेण निरूपे विकल्पः स्यात्,  
समन्यत्वात् । मीमांसा  
मी. बो. ५९०

• शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्व्युत्पत्त्यात् तामात्  
स्वयं प्रयोगे स्यात् । ३।७।८।१८।।

पूर्वपक्षसूत्रम् । दर्शपूर्णमासादिकं कर्म साङ्गप्रधान  
सर्वं यजमानेनेन स्वयं कर्तव्यम्, उत हविस्स्यामादक्षिणा-  
दानात्पश्चाद् शोत्वर्गमान यजमानेन कर्तव्यं अन्वयेन  
यजमानेन अन्येन वा कर्तव्यम्, अथवा इत्योत्तरीमान  
यजमानेन कर्तव्यं अन्येन सर्वं अन्यैरेव कर्तव्यमि-  
कार्यितक्य इति विचारे प्रथमं पूर्वपक्षमाह सूत्रम् ।  
शास्त्रकल 'स्वर्गमात्रो भवेत्' इत्यादिशास्त्रेण अथ  
गम्भयमान कल प्रयोक्तारि साङ्गं कर्म कुर्वीत्ये भवति ।  
तद्व्युत्पत्त्यात् साङ्गलक्षणत्वात् कल्पसाङ्गप्रधानप्रयोग-  
बोधकत्वस्यगम्यत्वात् । तस्मात् देवोः स्वयं यजमान  
एव साङ्गप्रधानस्य प्रयोगे कर्ता स्यात् । दक्षिणादानादि-  
विधित्तु अदृष्टार्थे. 'आवेद्यान हिरण्यं ददाति' इति-  
वत् ।

अत्र सूत्रा— प्रधानभूतैऽपि आधानादी व्य-  
क्तुं कर्तव्यमुपगमात् अङ्गभूतेष्वपि च प्रधानादियु यज-  
मानकर्तृत्वस्यानुपगमात् प्रथमं स्वर्गमित्येव धीयते सव-  
यैति इति अत्रयत्पुत्रव्या प्रयोगेकार्या अनन्यसाध्य  
व्यापारीकतेः सर्वेऽस्य प्रयोगे स्वयमेव कर्ता स्यात्  
इति 'स्वयं प्रयोगे स्यात्' इत्यस्यायं प्रतिज्ञाः शास्त्रीय-  
कर्मसत्यं यत् फलं तत् स्वयं अनुष्ठाने एव यस्या  
द्वयति इति 'शास्त्रकल प्रयोक्तारि तस्मात्' इत्यस्यार्थो  
हेतुः । शास्त्रप्रमाणकरत्वात् कल्पसाङ्गकर्मोत्तरीमि-  
नियमान्ते इति तद्व्युत्पत्त्यात् इत्यस्यार्थः । इति ।

उत्तरां तु प्रधानत्व्याच्छोच्यते प्रधानस्य,  
तस्मादन्य' स्वयं वा स्यात् । १९ ॥

साङ्गप्रधानात्पक्षे दर्शपूर्णमासादी कर्मणि हविस्त्वयो  
दक्षिणादानं चेति श्रुतोत्तरीमैक्यं कर्म यजमानेनेव  
कर्तव्यम्, इतरत्तु तत्रैव कर्म यजमानेन न अन्येन  
कर्तव्यं वा वा कर्तव्यं इति द्वितीयापूर्वपक्षोपगमात्सार्थं  
सूत्रम् । तु-दास्य यजमानेनेन सर्वं कर्तव्यं इति  
प्रथमपूर्वपक्षस्य व्यावृत्तये । अस्तु नाम याङ्गप्रधान-  
प्रयोगेऽप्यु तस्यार्थि अह्वाना कर्तारि कर्तव्येऽपि  
यजमानस्य फलं न विद्यते । उच्यते । उत्तरं प्रधान-

वान् उत्सर्गरूपे प्रधाने अङ्गे वा, प्रभौ यजमाने एव धीयमानत्वात् प्राधान्यात्, स्वयमेव यजमान कर्ता स्यात् । द्रव्यो मगरूप प्रथम यजमान एव स्वय कुषात् इत्यथ । शेषकारी द्रव्योत्सर्गादप्य सत्स्व कर्ता तु प्रधानस्य क्तु तस्मात् यजमानात् अथ ऋत्विक् कर्ता स्यात्, स्वय यजमानो वा कर्ता स्यात् । अथवा, प्रधानस्य य शेष कर्तारि तस्मात् यजमानात् अथ कर्ता स्यात् स्वय यजमानो वा स्यात् इत्यथ ।

सूत्रगोलायर्थस्तु मुधायाम्— आत्मनेपदसमानाधिकरण्याम्ना प्रदानार्थं फलार्थं कर्तृत्वनिश्चयमात् अत्र तस्मिन्ना वा फलार्थिनः स्वयंकर्तृत्वनिश्चयमात् पुत्रोत्पत्तिदि द्रव्यो मर्गात्मक प्रधान स्वय अक्रियमाणे अथकर्तृक वा शोभात् परिक्रमे वरणे च स्वय क्रियमाणेऽपि अत कारिणा कृतस्यापि अकृतसम वापत्त प्रधान स्वय करोति, प्रधाने तु स्वयकृते अङ्गानि परित्रयपरणाम्या अयेन कारयन् यजमान कर्तृत्वान् व्याहृतये इति वर्णित । किञ्च— आत्मनेपदेन कतुरेव फल इति नियमात् अकर्तृत्वलाये च कर्तृत्वनिश्चयमात् वऽपि अकरणे फलभावावच्छेदे आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृत्वापादात्तत्वात् भावेऽपि स्वयकर्तारि एव फलनिश्चयमात् साङ्गप्रधान भावनायाश्च फलसाधनत्वात् सर्वत्र स्वयंकर्तृत्वनिश्चयमापत्ति गङ्गानिराकाशत्वेन अङ्गप्रधानविशिष्टभावनाया फल साधनत्वेऽपि परिहृत्यदरूपेषु धारयितेषु आत्मनेपदात् कर्तृत्वयोगिन अत्राय शरारद्वयद्वारा कर्तृत्वस्य आश्रयणीयत्वात् भावनाय तयो कर्तृत्वनिश्चयमात्पत्ते, अथकर्तृत्वेणापि धारयिते वरणतया भावनावच्छेदो पत्ते धारयानात् अत्रभावात् तुष्टा गोभोगोपालम्भमाना पत्ते, पत्कर्मकर्मकृतृषिधात्तत्त्वात् अत्रायश्च भावनाया 'पदमिदं कृतं' इत्येककृतृत्वप्रयोगात् कर्मकर्मनिश्चयमात्पत्ते, कारणित्वात् यत्तत्वेन च अङ्गप्रधानाना फलभावनारिधोपपन्नया तस्यैवमस्याया साधनत्वात् तत्रापेक्षयात् स्वरूपमान फलभावनया फलार्थिन कर्तृत्व शेषावगत आत्मनेपदेन तन्मात्रे स्वय कर्तुं फलनिश्चयमात् तद्विधायनेषु अङ्गप्रधानेषु तद्व्यात् स्वयंकर्तृत्वनिश्चयमात् आत्मनेपदात्तत्वात् अत्रायश्च भावनाया

यजमाने फलसाधनत्वनियमोपपत्ते उत्सर्गरूपेषु अङ्ग प्रधानेषु अयेन कर्तृत्वनिश्चयमात् स्वयंकर्तृत्वनिश्चयेऽपि, अङ्गार्थिनोऽप्येवात् 'अङ्गनि' स्वामिन स्वत्वा अथनापि गच्छति समयेति इति स्युत्पत्त्या अयेनापि कर्तुं शक्यस्य अङ्गोक्त्या विवक्षितत्वात् फलार्थिन स्वामिन परिक्रयोपात्तकृत्विक्द्वारा फलभावनारिधोपपन्न भूताङ्गप्रधान वापारकरणस्य आत्मनेपदात्तत्वात्, अयेन कर्तृत्वमात्रेणैव समर्थत्वात् स्वयंकर्तृत्वनिश्चयेऽपि अयेन कर्तुं शक्येषु अनियम - इत्युक्त (मुधायाम्) । अन्यो वा स्यात् परित्रयाम्नानाद् विप्रतिषेधात् प्रत्यगात्मनि । २० ॥

मिद्धा तस्मात् । परिक्रयादप्यस्य कर्मण कर्ता अथ यजमानात् भिन्न स्यात् दर्शपूर्णमासादौ । वा—शब्द पूर्वपक्ष यादृत्वथ । परिक्रयस्य आत्मनात् । अत एव ऋत्विजा परिक्रय आत्मनापते । प्रत्यगात्मनि स्वस्मिन्, परित्रयस्य विप्रतिषेधात् । न हि स्वस्य स्वय परिक्रय कर्तुं शक्यते । तस्मात् परिक्रय, यजमान च यज मानेन कर्तव्यम् । इतरत् सर्वं ऋत्विगिम् । के

● शास्त्रफल प्रयोक्तारि० ( ३७।८।१८ ) इत्यत्र कामिन स्वयफलसाधनावच्छिन्नभावनाकारिव सुतम् । सु ३७।८।१३ पृ ६० ● 'शास्त्रफल प्रयोक्तारि०' इत्यत्र समधिगत य कर्त्तव्यं विधि सुपसहर्षु समय स एवाधिक्रियते इति । भा ६।७। १३।३६ ● 'शास्त्रफल प्रयोक्तारि०' प्रयोक्तृत्वफल साधनत्वात् तत्रात् शास्त्रस्य । विधि पृ ३७६ ● अपस्य सर्वं कामयमानोऽपि अयो यज्ञेत्, तत्र पूर्वोक्तो वाय प्रत्युत्पन्नो भवति 'शास्त्रफल प्रयो क्तारि०' इति । भा ६।२।१७ ● तत ( ३७। ७।१८ इत्यत्र पर ) चतुर्णां ( श्रुतिलिङ्गविक्रमकर्म- चाना ) त्रयेण सह पुन शैव चिदा ( विरोधाविरोध चिदा ) यावत् 'शास्त्रफल०' इति । वा ३।१।११ पृ ६५३ ● यामैकस्वमानस्य सर्वो यानो यज मानकर्तृक एव । तत्सिद्धयर्थमेव ऋत्विज सुर्वेति इति न शास्त्रफल प्रयोक्तारि०' इति वायविरोध, सक्तमेव प्रयोक्तृत्वात् । मन्वा औ १।१।१ येन

यन्ती. ● सहस्रसंख्ये उभे - 'शास्त्रज्ञ प्रयोचरि०'  
 इति न्यायस्य विना यजन अपवादो प्रमाणाभावात्  
 समानरूपानुष्ठानात्ते विकल्पानुष्ठानिनां पन्थानुसक्ति  
 प्रसङ्गात् स्यात्प्रमादेव महत्सायुष्य मनुष्याणां ज्ञाथते  
 इति वा कल्पम् । ( इति पूर्वपक्ष ) । भाट्ट ६।३।  
 १२. ● सेविकर्तव्यताप्रयोगेऽप्युच्यते 'परिष्यामि'  
 इति युद्धे स्या किं सहाय्य अस्वहायो वा इत्यन्याम  
 कथायां 'शास्त्रज्ञ प्रयोचरि तच्छ्रमत्रात्०' इत्यधि-  
 करणान्तेन तद्वशमे यजनान्तरे कर्तुंते प्राप्ते  
 भयान्दोषोऽपि कर्तव्ये विधीयन्ते । सु ३।१।१०।  
 १९. ● सीमेत कर्म यमनोपन्यासितकमाह्वतामनुम  
 देव सीमप्रतिभ उपकरोति, यजनान्तरे च तयोप-  
 कर्त्तुं शक्नोति तद्विजयम्, तदथ यजनान्तरेणैव सीमे  
 त्रस्य कर्मण 'शास्त्रज्ञ प्रयोचरि' इत्यनेन न्यायेन  
 यजनान्तरेणैव तस्य च यजनसमाप्तकर्तृत्वरनिर्देशात्  
 यजनान्तरेणैव सीमेत कर्म । सु ४ १५ १३.

शास्त्रपत्राधिकरणम् । अग्निदोमाधिकर्मयु  
 उद्यमे स्वयं कुर्यात् शेषमन्येन कारयेत् ॥  
 शास्त्रपत्र प्रयोचरि तदुपश्रयत्वात् तस्मान्  
 स्वयं प्रयोगे न्यात् । ३।५।८।१८ ॥

भाष्यम्— इह कर्मानुदाहरणम् । 'अग्निदोम  
 उद्युयत् स्वयंश्रम', 'दशपूर्वमासाम्नां स्वयंश्रमो  
 पयेव', 'उपोषितामिन् स्वयंश्रमो यजेत' इति ।  
 एव धेदेह, विनोक्तानि कर्माणि स्वयमनुष्ठानान्यानि  
 एव तदुपश्रम स्वयं कुर्यात्, शेषमन्येन स्वयं वा तत  
 शेषमन्येन एवेति । किं वास्तव्यं ? स्वयं प्रयोगे इत्यात् ।  
 कुत ? यत् स्वयं प्रयुक्तानस्य फलं भवति । कथमन्य  
 गम्यते ? तदुपश्रयं वात् । शब्द अगम्यस्य लक्ष्यम्,  
 स्वयं प्रयुक्तानस्य फलं भवतीति । कथमन्यं वा शब्द ?  
 'स्वयंश्रमो यजेत' इति । य स्वयं यामयते स ययो  
 र्यो, ययो कर्त्ता भाव्, यो श्रययेत् इति । ताद्रे च  
 कर्त्ता यत्वात् फलं प्राप्नोति । तस्मात् स्वयं प्रयोगे  
 यत्वात् ।

धा— अत एव समानताया, सर्वे एव विशेषा  
 विशेषविता भवितुंते । द्वौ इत्येव कथं विनि

योजिका इति । तत्र प्रथमं तावत् उपोद्युयत् विद्यते ।  
 यदि हीनायनो नामाभूत्वा विद्यते तत एव तं विनि  
 सुव्यन्ता इति विचारो भवति । यदि तु सर्वमेव कर्म  
 यजनानेन कर्तव्यं न कृतवतामनामनाशोऽस्ति, तत  
 तत्समाप्तोपन्यासितो विशेषविशेषविचारो नैव प्रकतो  
 त य इति । तत्र दशपूर्वमासादीनि कर्त्तव्यानानि  
 कर्माणि उदाहरणम् । तेषु विचार । किं यजनान्तरे  
 सर्वे प्रयोक्तव्यं एत प्रयत्नानामे यजनाननियमं, किंवा  
 प्रयत्नान्तरे यजनान् अथमन्ये एव । किं प्रातम् ?  
 सर्वं यजनान्तरे कर्त्तव्यमिति । कुत ? प्रयोगानन्तरं  
 हि आनन्यत्वात् साक्षात् भारतया पन्थानि कर्त्तव्येन  
 प्रयुक्तव्ये । स यदेव कर्त्ता न स्यात् तद्व्यतिरिक्तं न  
 शक्युयात् । तस्मात् स्वयं कुर्यादिति । फलस्य शेष  
 मानस्य उत्पत्तिरित्यनेन प्रयोक्ता यजनान् एवोचते ।  
 दोषादित्युक्तव्या च तद्वैव तस्यैव बुद्धानस्य 'एकस्य  
 कर्ममेवात्' ( ३।५।१२३ ) इत्यनेन न्यायेन भवि  
 यति इति मन्वते ।

तस्मिन् तु प्रधानतराच्छ्रेयसात् प्रधानस्य,  
 तस्मादन्य स्वयं वा न्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— तस्मिन् प्राधान्यमिति । कथम् ? य  
 तस्मिन् कथंते तेन सर्वं कृतं भवति । कथम् ? परिक्रम  
 उद्यमे । तेन आनता सर्वं कुर्यात् । तस्मात् य  
 परिक्रम करोति, तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मात्  
 उत्कर्षमात्रं स्वयं कुर्यात् शेषमन्येन स्वयं वा ।

धा— प्रधानमात्राधिकारो धारो परोष प्रयत्नेन  
 त नामान्तरे पन्थानिर्वाहत्वात् नियतव्ये । शेषाणां तु  
 निरुक्तिमात्रं प्राणितं न कर्त्तव्यं । तस्मात् तत्र  
 शानियमं । ननु य यजनानन्तरं कर्त्तव्यं तद्वैव अत्राना-  
 मरि स एव कर्त्ता स्यात् । न । तत्र प्रयोक्तव्येनापि  
 कर्त्तव्यमनुदाहरत् । अत्रैतस्मिन् किं अन्वयात् किंप्रमाणं न  
 किंचित् यजनानेन कृतं स्यात्किं त करोति । तत्र कृतं  
 परिधायिना कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतं । किंचित्तु  
 तुत्रा अ नान्तरेण प्रयोक्तव्येन अग्निर्वायते इति  
 तस्मिन्तस्मिन् । अग्निदोमाधिकर्मयु इति अत्राने  
 वदस्य विद्यते एवैतस्मिन्तस्मिन् सविद्येनान्तरेण च य ।

तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोग्ययापारे परस्मै-  
पदम् । यजते यजमान इति प्रयोजक्यापारे आत्मने-  
पद दृश्यते । न तु एतद्युक्तम् । एव हि सति प्रधानमपि  
यथाकथञ्चित् अन्वयेण कारयित्वा भवेत् । यदेव हि  
स्वयकर्तृकं जात तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यत्  
ऋत्विजं कुर्वन्ति तस्य नरपर्यं यात् यजमानशामि ऋ-  
तुभ्यते । काम तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथाकथ-  
ञ्चिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वात् ऋत्विग्यापारवचन परस्मैपद-  
णित्यर्थं वर्तेत, नात्मनेपदम् । तस्मात् पूर्वमेव व्याख्यानेन  
प्रधानात्म्यस्य स्वयम यो वा कर्ता स्यादिति । तत्रापि  
तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नताया फलार्थिकर्तृत्वेन  
गम्यमाना कथं करणाशमान एव उपसंख्यते इति  
वक्ष्येयम् । तेन एव व्याख्येयम्, ना मनेपदेन फलार्थि-  
कर्तृत्वं चोच्यते । किं तर्हि ? भावनाशितकर्तृत्वस्य स्वत-  
ःफलनिर्वाहम् । अतश्च फलेन कर्तृत्वमप्य न गतव्यम् ।  
न तु फलार्थिन अन्वेन व्यापारकरणं विरुध्यते ।  
तत्रता च सिद्धं भङ्गेषु अनियम इति ।

अन्यो वा स्थान् परित्र्याम्नानात् विप्रति-  
पेधात् प्रत्यगात्मनि । २० ॥

भाष्यम्— दोषस्या य एव स्यात् कर्ता । कुतः ?  
परिक्वयस्य आम्नात्त्वात् । पुत्रवानतिप्रकारेषु बहुषु  
प्राप्तु परिक्वयो नियत । तस्मात् परिक्वयेण आनते  
सर्वे पदायां कर्तव्या इति । निप्रतिविद्धश्च आत्मनि  
परिक्वय । यदि स्वयं कुर्यात् अपरिक्वयेन कृतं स्यात् ।  
तत्र परित्र्याम्नानानर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिपाद्यते ।  
तन्मादादप्ये परिक्वयेन दोषा पदायां कर्तव्या इति ।  
तस्मात् तु स्य । कुतः सर्वं स्वयं कृतं भवति ।

वा— अ गार्होद्वादिना दिदानं कर्मसमुक्तम्भो-  
ऽभिधानात् परिक्वयार्थं वा कर्मसंयोगात् । ( १०।२।  
८।२३ ) इति दाने ऽवयवित् । स्वभावरतश्च पारक्व-  
परस्य क्रियत ना मनि, विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्  
स्वयमव अद्भानि यजमानं कुर्यात् तत्र परिक्वया  
संभवात् परिक्वयो न क्रियत । तत्रास्य नियतदा-  
भानं विरुध्यत । तस्मात् तत्रियतां कर्तुं अवयव  
परिक्वयादापि कर्तव्यतापि उपादात यान्ति । अतश्च

कचित् स्वयकरणत् क्वचित् सनिधानात् यजमानस्य  
कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्वयती भावना  
आश्रितस्य ईदृशेनैव कर्तृत्वेन परोपयोगः समानकर्तृक-  
इत्यर्थो न विरोध्यते ।

शा— 'प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता, समाख्या-  
यास्त्वत परम् । विचिचारयिषु पूर्वैरिच्छता-  
विरुद्धते ॥ ननुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु ।  
नानाकर्तृसमावेशं यत्तुमारभतेऽधुना ॥ '

सोम— 'तद्वयं सर्वेषां पशुनिधि' ( ३।६।७।१८ )  
इत्यारभ्य अधिकरणचतुष्टयेन स्थानस्य पूर्वं सह विरोधा-  
विरोधविचारे तत्प्रसङ्गात् 'आगच्छिष्य' ( ३।६।११।  
३२ ) इत्यारभ्य वा प्रासङ्गिकी कथा प्रसक्ता, तस्मात्  
प्रसङ्गात् समाख्याया पूर्वं सह विरोधाविरोधविचारे  
'ते सर्वार्थां प्रयुक्त्यात्' ( ३।७।१९।३९ ) इत्यादिना  
चिन्तितुं तदुपोद्घात आरभते । कर्तृनानात्वे सति सर्वा-  
स्वया होशादीनां व्यपस्थापिचारो षडते नान्यथा इति  
उपोद्घाततन् बोध्यम् ।

वि— 'यजमानेन कर्तव्यं निश्चितं त्याग एव  
वा । कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ प्रयोजन-  
ऽपि कर्तृत्वमित्य नो चेत् त्रयो धृष्या । कार्ये तेन त्याग  
मात्रमृचिजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ '

भाट्ट— तदेव पूर्वं सह प्रकरणस्थानयो विरोधा  
विरोधविचारे समात् अधुना समाख्याया त कर्तुं  
प्रथमं तावत् साम्प्रतिरिक्तकर्तृकत्वाय प्रतिपाद्यते ।  
अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिव दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु  
यद्यपि तावत् 'स्वर्गनामो यजेत' इति सामानाधि-  
करणत्वात् साक्षात्वा अपि यागादिकरणिषु वा भावनाया  
स्वर्गनामकर्तृकत्वं प्रतीयते, तथापि कर्तृत्वस्य 'स्वतन्त्र-  
कर्ता' ( वा. १।४।२४ ) 'तत्प्रयोजनो हेतुश्च'  
( वा. १।४।२५ ) इति सूत्रद्वयानुपेक्षात् 'पदभि-  
र्दले कर्मणि इति प्रयोगश्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्ये  
नैव अवगते अवसति प्रमाणं तरे प्रयोजककर्तृत्वसाधने  
ऽपि षडने दक्षिणाभानादिना प्रयोजककर्तृत्वस्यापि  
अवगते साम्प्रतिरिक्तस्यापि कर्तृत्वम् । कर्मकारादि-  
साधनवचनो हि दक्षिणाशब्दं नाश्लु कर्तं तरेषु



पश्ये । नहि अत्रास्ति किञ्चित् कलत्राद्यन्तम् । येन ' यदि पत्नी, सदाज्यन्तु कपालमपि जुष्ट्यात् वैश्वानर द्रष्टव्यकपालं निषेधेत् तस्यैन्द्रहापनो मोर्दक्षिणा सं स द्वेष्याय द्यात् ' इत्यत्र द्वेष्यस्य ऋजिनकरप्रतिषेधादेव अष्टद्वार्यत्वं दक्षिणाया, कल्पेत् । कामानाधिकरणस्य प्रयोजकगुणैनापि उपपत्तेः । आत्मानेयद्वार्यां साक्षात् प्रयोजकताघाट्येनापि अर्धवर्तिर पन्त्रप्रतिषेधकत्वैनेव उपपत्तेः न फल्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् । अत एव ' यजन्ति आशक्तः ' इति परमैवदपयोगः । तेन फल्यपि शब्दकल्पेन अत्रागतं न दक्षिणादानस्य अष्टद्वार्यत्वं कल्पना । अतस्तद्भवात् ' दस्यूर्ध्वमास्यो- अदार ऋजिनः ' इति पचनत् ह्यौमादिसमाख्यावर- गाणाग्नाज्वलास्य स्वाभ्यतिरिक्ता अपि कर्तारः । न च स्वामिनोऽन्तर्गतौ दक्षिणादिना अन्वयोपादानम्, दक्षि- णादेः नित्यव्याप्त्यान्वयोपादानम् । अतः परकीयस्वरूप्य परेण अत्युत्पन्नकत्वत्वात् उक्तगोमाने स्वामिना कर्मणम् । अन्वयुत्पत्तिरुपपत्तेः प्रमाणभावे अभ्येनैव इति सिद्धम् ।

मण्डनम्-- ' स्वामीयुक्त्यैव नाग्यद्वयम् । '

द्वोस्त्र-- ' दक्षिणावस्तु ( कर्मसु ) चरिज. । ' ( चरितः ) ।

० शास्त्रस्य प्रातिपदिकस्यः । वा. ३।२।१३। ३२.

० ' शास्त्रस्या प्रतिपदिकस्यैव सैरात्र उपाख्यौ भवेत् । धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् सहाधनपलात्मनः ॥ ' वा. १।३। ४।९ पृ. २२३, ० शास्त्रस्या लक्षणा लौकिकस्य ण्याय कथ्यती । ३।३।१९. ० ' शास्त्रस्या वा तन्नि- मित्तत्वात् । ' ( १।३।१९ ) । अर्थ- ' वा ' शब्द एवाधेः पूर्वपक्षमाहृत्ते । शास्त्रस्या शास्त्रानुकारिणी एव विप्रतिपत्तिः । तन्निमित्तता प्रतिपत्तिः. ( पूर्वपक्षानुपपत्तौ पद ) दीर्घानुवाचमिवापचनना ( नीधारादिशब्दस्य ) मूर्ध्निपत्ती । कुन. । तन्निमित्तत्वात् शास्त्रस्य तन्निमित्तत्वात् । कु. १।३।१८. ० ' शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात् ' ( १।३।१९ ) इत्यधिकरणे ' यदा वा अन्या ओपपद्यो ग्यापत्ते ० ' इति सारिवाधेयवृत्तिशास्त्रोऽर्थव्याद.

' यजमतीभिरद्वितीतुम्हरी शोखति ' इतिविधेः वाक्य- शेषः इत्युक्तम् । वा. ५. ५७-५८. ० ' शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात् ' ( १।३।१९ ) इत्यनेन ' याकस्या ख्यदास्त्रगतमित्यपिचलीयस्य तदनिमित्तपुरुषवर्दीयस्य वा स्थापितम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८० । ' शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात् ' इति सिद्धान्तमन स्वयं तावत् अवतारणपूर्वकं व्याचष्टे- वाशब्देन ( लौकिकशास्त्र- स्थयोः प्रतिपत्त्यो- ) साम्यं निराकृत्य पूर्ववत्प्रगत- 'स्मात्' शब्दानुपपन्नं शास्त्रस्या स्मात् इत्युक्तम् । शास्त्रा नुसारानुगतव्याप्यगतपुण्यशोभनित्तित्तवेनापि अर्धवर्त- प्रतीत्युपपत्तेः नोभयत्र शक्तिः कस्या इत्येवमर्थत्वेन ' तन्निमित्तत्वात् ' इति सूत्रानुपपत्तेः व्याख्यातः । सु. पु. २०९. ० सार्वलौकिकविधि प्रयोगात् ' शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात् ' इत्यनेनैव राजवाच्यस्य लक्षित्वमन- त्यम् । वा. २।३।२।३ पृ. ५८७.

० शास्त्रस्य प्रयोगवलेन लौकिकप्रयोगवाच. यव- वराहविकरणे उक्त. । व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगवलेन अन्वयविरणलौकिकप्रयोगवाचः । सु. पु. २५९.

० शास्त्रस्य सर्वद्वन्द्वप्रयोगाणा लौकिकस्यैः अवि- रोच । वा. १।३।८।२७ पृ. २५२.

० शास्त्रहेतुकः शब्दाधेयो सन्त्यो नहि भवति । तिलोऽन्तौ श्लोकोऽवगम्यते इत्युक्तं ' औपचितिकस्य शब्दस्याधेयेन सन्त्यः ' इति ( १।१।५५ ) । भा. ३।२।१।५.

० शास्त्रीयः तिर्यः प्रातःवाच पश्यदवाच- १ तिर्यं तैमिचित्त्वेन, २ प्रत्ययं पुष्यधर्मेन, ३ पूर्वं परेण, ४ प्राहृत अर्थेत्वेन, ५ प्राहृत पदुदात्तेण, ६ प्राहृत प्रत्याम्नानेन अन्वयाधीतेन, ७ प्राहृत प्रत्याम्नानेन अनारम्भाधीतेन, ८ सामान्यविहित विद्येदविहितेन विधेयधेदे विधेयैक्ये च वाक्यधेदे, ९ सामान्यविहित त्रिदोषविहितेन वाक्यधेये, १० त्रिदोषजन सप्रयोगेन, ११ अल्प भूतवा, १२ वाचनमा धिरनकारेण, १३ अर्धे प्रपानेन, १४ अर्धधर्म प्रपानधर्मेण, १५ उदादेयमु- पादेयेन । वा. ८. १३२.

● शास्त्रीयशब्दार्थावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नतात् अविच्छिन्नपारपर्यागतत्वाच्च । वि. १।३।५.

● शिक्षाशाशब्दः न तावत् बृक्षत्व-पार्थिवत्व-द्रवत्व-सत्ता-प्रमेयत्व-श्रेयस्मता अभिधायक, अप च तद्विशेषमेव शिक्षाया अभिधत्ते । तेनास्य सामान्य मनमिधाय विदोपाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९५०.

● शिक्षये पशुयामे द्वादशोचामे वा अशिसहिता उगामवस्त्राष्य, शिक्षय स्वकण्ठे सवस्त्रर विभृयात् ततः चपनं कर्त्तव्यम् । वि. १।४।६.

● शिक्षा वेदान्तम् । पौरुषेयत्वेऽपि अविच्छिन्न-पारपर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च । वि. १।३।७.

● शिक्षा साधारणी विशेषविषया चेति द्विविधा । पाणिनीया साधारणी, कात्यायनादिप्रणीता विशेष विषया । सु. पृ. १८३. ● शिक्षाया ( अङ्गस्य )

स्वरादिनिश्चयद्वारा वेदोपकारकत्वम् । मणि. पृ. ५.

● शिक्षायां ( वेदान्ते ) वर्णादिव्यरूपकथनम् । सु. पृ. १२९.

● शिक्षाकाररः आहुः ' वायुशपद्यते शब्दम् ' इति । नैतदेवम् । भा. १।१।६।२२.

● शिक्षाकर्म कर्तव्यं इत्यादिस्मृति घटे प्रमाणम् । स्मृत्यपिस्तरणम् । १।३।१।१-२. ● शिक्षाकर्म गौत्र-विहम् । भा. १।३।१।२ । कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्त-पञ्चावत्तादिविभागसिद्धयर्थे अवश्य स्मृतं य गौत्रम् । वा.

● शिष्यारूपः व्यभिचिन्ने, केचित् त्रिशिष्याः, केचित् पञ्चशिष्या इति । भा. १।३।७।१५.

● शिक्षाकल्पव्यवस्थायां गौत्रपरत्वात् दानं स्पष्टम् । भा. १।३।७।१७.

● श्रितिपृष्ठः वार्हस्पत्यः ऐकादशिन्ये पञ्चम. पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिनीनां दार्दिहोमिको ब्राह्मण, आन्तगनां दार्दिहोमिको ब्राह्मण इति । यथ यत् करोति स तेन आपन्नयने यथा एतत्. पायक. इति । भा. ८।४।२।२.

● ' शिनीना दार्दिहोमिको ब्राह्मण, ' इति स्मार्तं होमे, ' दार्दिहोम कुर्वात् ' इति वैदिके च प्रयोगात्, ' दार्दिहोमः ' इति श्रौतस्मार्तयोरेकभयोः कर्मविशेषनोरपि नामधेयम् । ८।४।२।२-३.

● शिनीनां ( शिनीना इति भाष्ये पाठ. ) पाकयशः इति स्मार्ते एव दार्दिहोमे व्यवहारः । संकर्ष. १।४।११.

● शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशति-पञ्चक तु प्रयच्छति शाकटिक इति न्यायः । अय न्यायः सर्वदर्शनसमूहे पूर्णप्रश्नमते अभिहितः । तथाहि- ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते, नाश्व-मिति चेत् तदेतस्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वात्कारयोः पर्यायत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेन । शाकटिकः शकटेन गमनकर्ता इति यावत् । साहस्री-६८१.

● शिरोवेष्टनेन नासिकारपरशन्यायः । ऋतुना मार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य घञेण साधन व्यर्थम् । के.

● शिल्पः वैश्वदेवः ऐकादशिन्ये पशु. पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिल्पोपजीवित्वं वैवर्गिकस्य प्रतिपिद्धम् । भा. ६।१।१।४६.

● शिष्टा इदानीतनाः मन्वादिषत् देशकालविप्र-वृष्टं वेद दिव्यज्ञानेन साक्षात् कर्तुं न शक्नुवन्ति । वि. १।३।५ वर्णक २. ● शिष्टाः न खलु अन्यायं कल्पित अन्यध्मे उपकल्पयन्ति । कणिका. पृ. ४०५.

● शिष्टाः ( आरब्धप्रममापयन्तं ) न स्वाच्छन्द्येन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेयुर्विना शास्त्रेण । तत शिष्टान्वारात् स्मृतिः, स्मृते श्रुतिः (अनुनीयते इति ज्ञेयम्) । वा. ६।२।३।१५. ● शिष्टाः । य. शास्त्रस्थाना ( प्रयोगविषयः ) स शब्दार्थ. । के

दास्यस्या. । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देऽपि वेदेऽपि च । तेन शिष्टा निमित्त श्रुतिस्मृत्यवधारणे । भा. १।३।४।९. ● शिष्टाः । वेदविहितधर्मादुपगमनकत्व

शिष्टव्यम्, ' प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि तन्वशिष्ट-राज्यवेदाः ' इति धार्तिकान् निष्यज भवति । के.

( वा. १।३।३७ सू. २०६ ). ० अन्तरमेवेन शिष्टाः कर्त्तव्येभ्यः पठिताः कर्मफलैभ्यः इति वदन्तः । महाश्वेन रोषो गच्छिष्टा चर्त्तवन्ति । तस्मात् निरोधतः क्लृप्तादि न भक्षयित्वाभिमिति । भा. ६।२।५।२०. ० न नाम उपरुद्राणां तरेण शास्त्र प्रवृत्तमुपलम्प शिष्टाः प्रवृत्ताः, सर्वकाले तु शिष्टपत्रहारशास्त्रयोः अभियोगात् स्याद्वाप्येव अपोदधुयु मेविन्त् स्वर्गादिशापनत्वेन निषम्भमानाः कादाचित्कस्वपरित्सायेन निष्पद्योण्या निष्ठापन्ते । तेषां च आचार्यवैतिसिद्धिप्रयोग्यस्वल्-मेयोपपन्नं वेदेनापि परस्वकीयिनयनप्रवृत्तप्रवृत्तादिवत् उपासामिति मन्वजमनुमासम् । वा. १।३।३।७ सू. २०६. ० शास्त्रोक्ते च सामिद्वये त्रके अत्यन्त शिष्टा रहन्ते, देवताभये च । भा. ६।२।५।१८. ० शिष्टानां अभि-योग, कण्डोभेपु । आभियोगश्च शब्दार्थेषु अविशिष्टानां अभियोगश्चेतरेषाम् । १।३।५।१०. ० प्रायेण हि शिष्टानां यथानारदप्रणिहितचेतया कश्चिदेव प्रमादात् अत्याः अनाचारो भवति । वा. १।३।८।२० सू. २५८.

॥ शिष्टाकोषेऽनिरुद्धमिति चेत् ॥ १।३।३।५॥  
 ' वेदं वृत्तं वेदिं करोति ' इति शिष्टानां श्रुति-विहितानां वेदवेदिस्वरूपदिरूपाणां पदार्थानां ' सुते आचमेत् ' इत्यादिस्मृत्या अत्रोपे आचमे एति स्मृति-पचनमपि अतिवदन् प्रमाणमेव वेदस्वरूपप्रनगर-कदाचित् हुनादिनिमित्तप्रवृत्ते आचमनादिक स्मृति-विहितमपि सर्वं वसेव । इति चेत् शिष्टान्ती न्यूत् ।  
 न, शास्त्रपरिष्ठापनात् । ६ ॥  
 वेदेवेदिःकरणमेवे ह्युते षाते स्मृतिविहितमाचमन-कर्मण स्मृतेः प्रवृत्तनात् इति सिद्धान्तिना उपे पूर्वोक्ता अह । औपशार्थमेव स्मार्त्तपदार्थो न कर्मणः । शास्त्रपरिष्ठापनात् श्रुतिविहितपदार्थानाम् । साम्येन ' वेदं वृत्तं वेदिं करोति ' इति शास्त्रेण प्रवृत्तौषधभूत्यादिना अत्रोपे च परित्सा कल्यादि-परिष्ठापः आचमनादादिरूप-तद्वत्तात् । तथा च धर्मप्रतिष्ठापनायैव प्रवृत्तं ' हुते अचमेत् ' इत्यादि-स्मृतिपत्रं प्रमाणम् । प्रायेण परिशीरने आचमने

इति शास्त्रपरिष्ठापनात् । कर्मणि ह्युत् । स्मार्त्तचमनादि-विक्रान्तानां क्रमशःपरिष्ठापनानां शास्त्रपरिष्ठापनात् श्रुत्यवगतत्वात् इति वा समासार्थः । शास्त्रागत-प्रयोगानिव्यवगत परिमाण सत्याविशेषः मत्स्य अतुष्टेव-पदार्थसंघातस्य तादृशात्वात् । अयोगविधिना अस्मिन्-कर्मणि इत्यन्तः पदार्था, कर्त्तव्याः इति नियमितत्वात् मध्ये स्मार्त्तस्वाधिरूप पदार्थस्यानुष्ठाने शास्त्रविधेय-स्थान् इति वा तादृशमेव ।

अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । ७ ॥

अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् इत्येव वा सूत्रम्, वातिरोचना ' अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेषां दर्शनाद्विरोधस्य ' इति वा सूत्रम् । आच-मनेन कर्त्तव्यम्, यज्ञोपवीतिना कर्मण इत्यादयः शिष्टा-चाराः धर्मरतेन न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षे सिद्धाप्रवृत्त-मिदम् । अपिवा इति पूर्वपक्षश्चाष्टसि । न कर्त्तव्य इति न हि कर्त्तव्यमेव । कारणप्रहणे अकर्त्तव्यताकारणस्य कश्चित् छहरय प्रमाणस्य अवहणे प्रहणामने शास्त्रामने उति यानि शिष्टे प्रयुक्तानि अनुष्ठानमगानि भवन्ति, तानि धर्मत्वेनैव प्रतीयेरन् शक्येत् । तेषु वेद-विरोधस्य अदर्शनात् । वेदान्तिर्ये च शिष्टाचारोऽपि प्रमाण इत्यर्थः । वातिकारैश्च सूत्रार्थ उक्त एव । यथा ' इष्टकारणदीपानि यानि कर्मानि साधुभिः । प्रयुक्तानि, प्रतीयेरन् धर्मत्वेनेह तावपि ॥ ' ' धर्मत्वेन यथापि शिष्टेयानि तु कर्तव्यम् । वैदिके पदसागाप्यात् तेषां धर्मत्वमित्यन्ते ॥ ' इति ।

विशेषशास्त्रस्य अनुष्ठाननाशक्य-प्रहणे अदर्शने उति शिष्टे, प्रयुक्तानि आचमनविधिनि श्रौतप्रमाण-विद्यतत्वेन प्रतीयेरन् । तत्र च क्रमशःपरिष्ठापना-धौस्मार्त्तस्वरूपपदार्थेषु स्मृत्युत्तरनाशक्यपरिष्ठापना-विशेषः । अविरोधाच्च कर्ममध्ये हुनादिनिमित्त आच-मनादिनास्य प्रमाण इति सिद्धान्तः के.

० ' शिष्टाकोषे ' ( १।३।३।५ ) । ' हुतेभ्यः प्रमाणान् कर्त्तव्यांभये वदा । तदाऽपि विरतीवर्त्त-शिष्टाकोषे यथोक्तम् ॥ ' वा. १।३।५।२० सू. ८५१.

कमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते ॥ ' उक्तपरिमा-  
णस्य क्रमस्य नावयदपि विहितं प्रमाणमवचस्यते । तथा  
भुत्याद्यवगत-अवयवविशेषपर्यायिणो अत्रयमवचस्यती-  
रितिः अविस्तृतमस्तपदावर्धनिर्माणस्य अत्रपारणीयम् ।  
ततश्च प्रथमापरिकल्पित-पश्चादागत-स्मार्तपदावर्धित्वादे-  
पूर्वावधारणप्रदात् समस्तह्योक्तानिरूपणत् अत्रितृप्त-  
वैशाखाद्याह्वस्य सम्यक्कृतत्वादावर्धनिसंसंस्कारप्राप्तग-  
भावात् अपूर्वदोषत्वेन न्यूनफलमप्रमत्तः । ' तथा-  
विदावदत् सर्वं सार्थव्यादाद्विवेकितम् । न्यूनत्वा-  
क्षमयाऽवयवं चिरद्वं वाचते स्मृतिम् ॥ ' परिमित-  
भुत्याद्युपदेशादेवैदावत्तद्वाह्यवाक्प्रमाणवादा न तद्वच-  
स्तिरिक्तद्वाहावयवगतः । सहजतयावर्धितेषु च पदार्थेषु  
सर्वांगना शरमाशस्य यावन्नेतत्संज्ञावकथाः काल-  
विवर्षी मरति, तावन्मात्रेण प्रयोगवचनोऽनुमन्ये ।  
शक्यस्तु तदमममापि यदि विक्षेपं तृणीत् तदस्य  
प्रयोगवचनविहितं सहेत । तस्मात् निविधत्यापि  
शास्त्रतिरिक्तस्य अन्वयानुपपत्त्याचमनाद्यविदधमिति ।  
अपिच कारणमहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ।  
७ ॥

भाष्यम्— अविधेति पद्यभाष्युक्तिः । अत्रप्रमाण-  
कारणा एवशास्त्रीयकाः प्रमाणम् । ननु क्रमकालौ वि-  
वर्णन्ति । विरूपणम्, नैप दोषः । आचमन पदार्थः,  
पदार्थना न शुभः क्रमः । न च शुभाशुभेन पदार्थो  
न कर्तव्यो मरति । अपिच प्राधान्या पदार्थानाशुभकारण-  
श्चम आधत्ति । यद्वा पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रम एव  
नरतिव, येन सट विधेयो भविष्यतीति । तथा यदि  
दक्षिणेन नाऽऽवयवंते भालो मा विरोधीरिति, तत्र  
कालतुर्येण पदार्थो नाऽऽवयवमनुपगच्छेत् । प्रयो-  
गाहं हि काल, पदार्थानामुदकारः । अती न कालतु-  
र्येण स्वपथितः पदार्थः । अपि न शीघ्रं दक्षिण-  
वात्ता दक्षिणवर्तिक्षिपं चैवैवादीपद्य अर्थां च्यवसातारो  
न मरति, सर्वपदार्थानां चोपभूतत्वात् । तस्मादाच-  
मनादीनां प्रामाण्यम् ।

या—तदुच्यते । तेनदसंनान्द्रिरोपधेति वा समातिः  
( उक्तस्यश्रवणमहणम् ) । अनन्तरस्ये विप्रतिपत्तुषत्स

विरोधाभाषोक्तोक्तदुपयुक्तमानसत्वात्, इह च प्रथम-  
विरोधाभावस्यावचस्यवचनीयत्वात् । तयोद्यवगतावेऽपि  
च वाक्शिवदतुपन्नेन तन्नेण चोमवसंन्यात् । 'अधि-  
या कारणं दृष्टं यस्मादेतु न गृह्यते । तस्मान्नाऽऽ-  
चमनादीनां क्रतुश्रुतिविरुद्धता ॥ ' विरोधस्याशित-  
श्रुतिविषयता । विरोधस्याशितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य  
वक्ष्य मूलान्तरमिदं नामेलेयं समवदुभेयवामनेगेपवच्छते,  
तत्र अर्थेनैव प्रयासेन निघण्टुमममाण्टर निश्चीये ।  
' यत्र तुल्येक्षयाऽप्यन्यत् कारणं नायल्लभ्यते ।  
अलान्गानन्यमूलस्याच्छ्रुतिवस्तत्प्रामाणता ॥ ' न  
वाऽऽवयवदिस्मृतेः सामन्तोपदेशप्रमनल्लादिभाषण-  
विहितं संभाव्यते, अन्वयत्वेन श्रुतिमूलरमपवदु-  
येत । 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतेः मूलेऽवधारिते ।  
विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न धार्यते ॥  
इत्युक्तमकालाद्य श्रौतत्वाद् यत्नचत्तारः ।  
पदार्थवर्धनभावाच्च दुर्बलत्वाद्वाधयजः ॥ ' ननु  
पूर्वमवित्वाद्यवयवगतमेव प्रमेयत्वमल्लाः पाषाण्येन  
प्रतिभाति । उच्यते । ' नैव तावत् श्रुतिमूलोः  
स्वरूपेण विरुद्ध । वलानलपरीक्षा वा प्रमेय-  
द्वारिका हि सा ॥ ' प्रमेयत हि विरोधमालोष्य  
प्रमाणविरोधतुः भवति । ' तत्प्रयामेय वेत्यायां  
विरोधो दृश्यते तयोः । प्रमेययोः स्वरूपस्य  
तस्मादेव वलानलम् ॥ येषां पदार्थवर्धनत्वादीरेत्य-  
पूर्वनिश्चितम् । न तेषां शुभपद्यमन्मात् तत्  
प्रयात्पवच्छति ॥ पदार्थत्वेन येषां च वलीमस्त-  
निरपितम् । न स्मृतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपनीयते ॥  
निरामेयाप्रमाणं यत्तदेवं वाचमर्हति । आपेक्षिका-  
प्रमाणं तु न्यात् प्रमाणमपेक्षया ॥ न च प्रमेय-  
द्वैरेत्यवलीयत्त्वनिश्चयनम् । ( हि गद्यार्थं च-  
गन्धः ) प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणत्वेन वाप्यते ॥  
न च प्रमेयदीर्घे सत्यपि श्रुतिनाभवन् ।  
( यथापि आरामाद्— ) तावता मन्वेदजस्यान्  
स्मृतिस्तां नैव वापते ॥ एतदेव श्रुतेः पार्थिवदु-  
यत्र स्मृतिर्भूया । महास्मृत्याऽपि वा क्वचिन्न  
श्रम्या वापितुं श्रुतिः ॥ ( अविधेयादिकावर्ध

व्याचष्टे- ) युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्ययोः ।  
 एह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाभिरुद्धता ॥  
 कालेयत्कारमाणं हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।  
 सुजघन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमभ्रुते ॥  
 ( क्रमविरोधनिरासमाध्य व्याचष्टे- ) प्राप्तेषु हि  
 पदार्थेषु क्रमः पश्चादपेक्षते । यदा प्राप्तेऽप्यसौ  
 क्लृप्त केन पश्चाद्विरोधयते ॥ ( इयत्ताविरोध स्वय  
 परिहरति- ) परिमाणमपि त्पार्थमभिरुद्धता-  
 सिद्धये । स्वयमालोच्यते प्राज्ञे. स्मार्ते. मह  
 त्दिष्यते ॥ ' न केनचित्प्रमाणेन पद धैयत्ता परि  
 च्छिद्यते । तत्र यदि तेन विना अन्ये समस्तपदार्थस्मृति-  
 हेतवे न स्युः, तत्र एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि  
 स्थाप्यते । तस्यामपि तत्रस्थाया यथा श्रौतमात्रपरिमाण  
 असमाप्य समान्धारपर्यन्तप्राप्तित्वपदार्थमनपरिमाणाय  
 धारणमाधीयते, तथा स्मृत्याचारपर्यन्तावगत परिमाणमा  
 श्रयित्वेति इति निर्देशम् । ( कालविरोधपरिहारमाध्य  
 व्याचष्टे- ) ' कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते  
 नोऽपि गृह्यते । स्मार्ते. सह ससाहित्यमाशुत्वं  
 वा प्रपत्यते ॥ कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसहि-  
 तस्य य । अङ्गैरविप्रकृत्यत्वमीदृशस्ये च धते ॥'  
 तस्मान् यत्किंचनप्रमाणम् सर्वपदार्थमाप्सुत्तरज्ञानपेक्षित-  
 सञ्च कालोऽपि नैव सर्वोपसहारविरोधी । ( विरोध-  
 निरासे तेषु इति सूत्रानयन द्वाधा योजयति- इतीति- )  
 तेषु क्रमकारणमिच्छेत्तदर्थानात् विरोधस्येत्युच्यते । यदा  
 तेषाचमनादिषु क्रियमाणेषु तदर्थानादिविरोधस्येति सूत्रार्थ-  
 योजना । ( अपि च शीघ्र इत्यादि माध्य व्याचष्टे- )  
 अपि च, ' शीघ्रयज्ञोपनीतान्देन स्वतन्त्रपदार्थता ।  
 सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यनयायकम् ॥ ' अत  
 दङ्गेन हि मुख्यकथेन व्यनयान भवति न सर्वपदार्थेन ।  
 ' वेदं कृत्वा यदा वेदिमदृष्ट्वाऽऽचामति क्षुते ।  
 वेदिमेव करोतीति म वक्तुं शक्यते तदा ॥  
 वेदिरेव ह्यनाचम्य स्वर्णो त्रिगुणी भवेत् ।  
 तामेव मशुणां वक्तुं शुद्ध्या न व्यनयायते ॥'  
 इमेतदर्थमभिप्रेत्य भाग्यकारणेणैव ' न चैतज्जोतीयस्य  
 अर्था पदार्थानां स्वरणताये भवन्ति ' इति । इतरथा

एतदप्रधानार्थत्वे अनाश्रीयमाणे सूत्रवद्दृष्टवचनमेतत्  
 स्यात् । ( उपसहस्यमाध्य सिद्धान्ताभिप्रायेण व्याचष्टे- )  
 ' तस्मादाचमनादीनां क्रतुभिः समद्वे सति ।  
 पश्चान् प्राप्तत्रमेयत्तानालशास्त्रानिरोधिता ॥ '  
 ( एत यथाभाष्यमधिकरण व्याचष्टाय उदाहरणानि  
 दूययति- ) न तु इदं यज्ञोपनीतमुदाहृत्य दर्शपूर्ण-  
 मासादिषु ' उपनयने देवव्यश्ममेव तदुच्यते ' इति  
 क्रमङ्गनगधविधानम् । तथा काठने चानारम्भवाद-  
 रिधिना सर्वयज्ञगतयज्ञनशासनसवन्ध., अथाप्यनाध्य-  
 यनमन्त्रपथ भूयते ' प्रमृतेन वै द्येन देवाः स्वर्गं लोक-  
 मादत्तप्रमृतेनाशुगान् परमाभायन् । प्रमृते इ वै यज्ञोप-  
 नीतिनो यज्ञोऽप्रमृतेऽनुपवीतिनो, यद्दे किं च ब्राह्मणो  
 यज्ञोपनीतयधीते यत्रत एव तस्मात्प्रमृतेपनीत्येवापीयते  
 याजयेत्प्रजेत वा, यश्च प्रमृते ' इति । तथा  
 आचमनविधिरपि ' दक्षिणत उपनीथोपविश्य हस्ता-  
 वनितश्च विराचम्य द्वि. परिमृज्य दर्भाया महदुपसर्तृर्ष  
 उरस्य कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयते '  
 इति यत्रपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे भ्रूयते, तद्यपि वेदोच्चारण  
 सवन्धात् तदङ्गत्वेनापि तान्त्रं शाशमानं स्वयंयज्ञाना  
 मन्त्रप्रयोगित्वात् तदङ्गं भवति । तथा च ' न लोमे-  
 नोच्छिष्टा मनन्ति ' इति प्रस्तावननप्रतिषेधार्थमेवा-  
 यधार्थे । दक्षिणचारत्य तु- ' यत्राऽऽहृत्य विधा-  
 नेन म्यान् सव्याञ्जलिचोदना । तस्मादेव  
 निरर्णत नान्यत्राऽऽशुद्धयतेऽपि तत् ॥ ' ' यथा  
 वै दक्षिण पाणिरैव देवजनम् ' इति प्रागुदकयज्ञ-  
 विधिपरे तस्मै देवजनयन् यज्ञाङ्गत्वोविश्यादुपमान-  
 मरकहते । तेन नापैकमपि विरोधज्ञापनार्थोप-  
 मित्यनुदाहरणानि । तस्मादेवैतदधिकरणान्तरम् ।  
 ( वेदाधिकृद्वाक्यावयवित्तकामप्रामाण्यनिरूपणम् । )  
 सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणाद्येपरिहारसूत्रव्येनैव व्याख्यात-  
 व्यानि । यत्तर्हि वेदमिहितं न बाधते, शिष्टान् वा  
 वेदविदो न कौपयति विद्याराममण्डलकरणीयस्य-  
 ध्यानाभ्यासादिशास्त्रवचनद्वयमदव्यादि, तत् बुद्धादि-  
 भाषितं प्रमाणेनाविष्यदिति चेत् । न । शास्त्रगि-  
 माण्ड्यात् । परिनिताभ्येव हि चतुर्दशाष्टय वा विधा-

स्माननि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टे परिष्कृतानि वेदेषु वेदाङ्गोपाङ्गदण्डधर्मसहितपुराणशास्त्रादिशास्त्रादीनि-  
 सङ्गमनि, न च तेषामपि बौद्धाहंतादिप्रमा स्मता  
 एहीता वा । ' प्रतिशङ्क्युक्तत्वेण पूर्वशास्त्रार्थगोच  
 रम् । यदन्तर् क्रियते तस्य यमं प्रत्यप्रमाणात् ॥ '  
 तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमा नीयम-  
 कथित्त वा श्लोक सूत्र वा उक्तानं मानादिप्राय  
 श्चित्त दद्यात् ( म ) न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रति-  
 पद्येत । ' वेदेनेनाऽप्यनुज्ञाता येपामेष प्रवचृता ।  
 नित्यानामभिषेकानां मन्त्र-तरयुगादिषु ॥ तेषा  
 विपरिवर्तेषु कर्ष्यता धर्मसहिता । कचनानि प्रमा-  
 णानि नान्येषामिति निश्चय ॥ ' तथा च ' मनो  
 श्लेषं चाभिधे यो भवति ' इत्यस्य त्रिषोडशसोपे  
 श्रूयते ' मनुं यत् किंचिदमन्त्रं तद्वेषण भेषजगणै '  
 इति । प्रायश्चित्ताद्युपदेशजनन पाप-पापेभ्यश्चम् ।  
 ' न वैसङ्ख्यतिसामान्यमानं नित्येऽपि उभयात् ।  
 यद्येऽप्युपरि यं हासि मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥ प्रति-  
 मन्त्रन्दर चैव स्मृतिरन्या विधीयते । श्वित्वाश्च  
 मनो नित्यं कल्पेत्स्वत्वे चतुर्दश ॥ तेन तद्वाक्य-  
 च्येष्टाना सर्वैर्दशानि सभय । तदुत्तिष्ठापनाद् वेदो  
 चानित्योऽतो भविष्यति ॥ प्रतियज्ञ भवन्त्या-  
 सर्वेदा षोडशर्त्विज । आदिमन्त्र च वेदस्य न  
 तथारित्तव-धनात् ॥ ' उक्तं च, ' यथर्त्वात्तु  
 लिङ्गानि नामाह्वाण्यि पर्यये । हृदयन्ते तानि  
 तान्येष तथा भासि युगादिषु ॥ ' इति ।  
 ' इतिहासपुराण च कृत्स्नित्वेन निश्चिते ।  
 तथाप्यङ्गत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन समत्वम् ॥ '  
 एष ह्यपिपरत्तु उक्तं- ' कृत्वेदं भगवोऽप्येदि  
 यजुर्दे सामवेदमधर्मवेदं ऋगुर्वेदिनिहास पुराण पञ्च  
 भूम् ' इति । तेन प्रतिशङ्क्युक्तपुराणनिषण्ण  
 ऋषिनामाभिषेकविधिमिवाारपात्राया ये वेदेऽपि  
 मन्त्रार्थवारेषु भूयन्ते, तत्प्रतीकात्वे च विद्यास्पानानि  
 धर्मशानाद् वेन संमतानि । तथा च ऋग्वेदादिनिहित  
 यज्ञाद्भेषजभित्तविशेषानभिषय ' यद्यविशते ' इति  
 प्रायश्चित्तान्तर विदम् ' वैविद्युद्भूम्भित्तविदिशविनष्टो

होनेन विदधावीति गम्यते । अथवा हि प्रत्यक्षेद  
 विहितं सर्वं विद्यातमूलविकोपत्वात् अविद्यातमूलत्वेन  
 अनभिषेयमेव स्यात् । यदि च धर्मगान्येदमूल  
 प्रायनिव धनानामविद्यातरेदविशेषपूर्वैकत्वेनापि स्विताना  
 प्रामाण्य नाऽऽश्रीयेत, तथा सपि वैकाविकातमूल किंचि  
 यद्ये क्रियते इति तद्विनष्टमन्त्रभित्तविधि नैतोश्चयेत ।  
 ' तस्माद् यान्येव शाखाणि वेदमूलान्तिरूपात् ।  
 अनशितानि तैरेव ज्ञातो धर्मं फलप्रद ॥ यथे-  
 यान्यायचिह्नानात् वेदाङ्गेष्वपि पूर्विकात् । शूद्रे-  
 णाधिगताद्वाऽपि धर्मज्ञानं न समत्वम् ॥ तथा-  
 ऽति कान्तवेदोक्तमर्थोदाख्यनहारिणाम् । सचादि-  
 प्यपि धाम्येषु नेप्यते धर्महेतुता ॥ सम्यन्ते च  
 पुराणेषु धर्मविष्णुतिहेतव । क्लौ शाखाद्य  
 तेषा को वाक्य श्लोभमर्हति ॥ यथा कृतककर्पूर-  
 सुवर्णादिषु दीयते । यद्गीज तदपि व्यक्तयमाह  
 त्वात् प्रतीयते ॥ ' तेन कर्मात्स्वस्वामा-यतो ह्यर्था  
 पत्तिरन्तु तदभिप्रायकल्पितवर्मात्मसम्भवति त मूल-  
 मपि अहितादि श्वटतिनिश्चितवीरवत् अनुपरोमि अवि  
 श्रमणीयं च त मानेवल्थश्च भवति इत्यवश्य यावदपरि  
 गणितधर्मशास्त्रभ्यो नोपलभ्यते तादृशभा भवति ।  
 ' यथा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थे स्पष्टोऽनुरागते । तदा  
 तेनेन सिद्धतादिवरत् स्यादन्वयकम् ॥ ' तस्मात्तान्त्र  
 परिगणितवेदादिशास्त्र यतिरिकादिबधन तद् धर्मप्रमाण  
 त्वेन नापेऽत यमिति ।  
 ( सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम् ) वागेना ' अर्थ  
 वा कर्तव्यामहो प्रवृत्तानि प्रतीयेरत् ' इति सूत्रम् । अत्र  
 सदानागतुदाहरण विनयविद्वयं विचार्यते । तद्विपरीत  
 सतीर्णं यत्तागिषु शिष्टेषु अत्र-भकारिनेगानुगतं अग्रिष्ठ  
 मनीयचरित्तत्वात् सम-यमानवेदमूलत्वा-च धर्मसदाय  
 दवीश्रिता ' धर्मस्य शब्दमूलत्वात्तद्वन्मनपभ्यम् ' इति  
 पूर्व पद्य, कविष ' विरोधे तानपभ्यम् ' इत्येतन्त्याया  
 पुकारेण । सदाचारेषु ि ट्ठो धर्मं यन्निव म हाह्य स  
 महता प्रभाकरेद् द्रव शिष्ठिभ्यामिभुषिष्ठिउत्पन्नैकानन  
 भी-मभुषणं यत्तुदे मर्त्तुनमष्टीनाम्, यद्वातानप्रतनानो  
 च । प्रव-पतीलागत् ' प्रभाषतिश्रमभर्मन्त् स्या दुष्टि-

तरम्' इत्यगम्यापनरूपाद्धर्माचरणान् धर्मव्यति-  
क्रमः । इन्द्रस्वापि । तत्पररूपस्य च नहुपस्य परदारा-  
मिनोगात् धर्मयतिभ्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रसोका-  
तेष्य जलप्रवेशात्प्रसादात्सहस्रम् । विश्वामित्रस्य चाण्डाल-  
याजनम् ; वसिष्ठवत् पुरुरुरसः प्रभोगः । कृष्णद्वैपा-  
यनस्य षड्द्वीतनैष्टिकभ्रमचर्षस्य विचित्ररीषदारेषु अपत्यो-  
त्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च सर्वाभ्रमधर्मयतिरेके-  
णात्प्रस्थानम्, अपलीकस्य च रामवत् ऋतुप्रभोगः ।  
तथा अश्वस्य षूठशट्पत्येना पाण्डुवर्जितैर्धैर्यैः इत्य-  
नघित्त्वक्रिया । तथा सुषिष्टिरस्य कनीजो जितप्रातृ-  
चायापरिणयन आचार्यनाशागवधार्थमनृतमाया च ।  
वायुदेवाऽनुजोः प्रतिपिदमातुष्टुद्विदृश्विमणोमुभद्रा-  
परिणयनम्, 'उमो मन्वाद्यधीश्वी' इति सुरापाना-  
चरणम् । अश्वत्सेऽपि अहिच्छत्रमयुयानिनासिब्राह्म-  
णीनां सुपानम् । वैश्वश्वश्वतरपरोष्ट्रोमवतोद्दान-  
प्रतिप्रहृतिश्रययश्वरमार्याऽपयन्निनसहभोजनादि उदी-  
चनानाम् । मातुष्टुद्विदुद्राहस्तन्दीसभोत्रनादीनि दाहि-  
णारथानाम् । मिथलकनीऽछत्रसृष्टभोजन सर्ववर्षपर-  
स्परसृष्टानाम्नादनतदवसानानाचमननिर्णयकधीतुगर्दमा-  
रुदवस्त्रपरिधानप्रदाहत्यागिरीक्तमहापातककर्णपरिहरणा-  
दीनि उभयेषाम् । अतिस्थूलाणि प्रतिपुष्टयज्ञानिकुलाव-  
स्त्रिनमृत्सखधर्मयतिनमणानि तु अनन्तभेदानि सर्वैश्च  
विगानहेतुदर्शनादि च प्रायेणैव समन्तीति नैवज्ञानी-  
यकभिभ्रदाचारधर्मत्वात्परिगणनसम्भवः ।

किंच 'के शिष्टा ये मदाचाराः, सदाचाराश्च  
तद्वत्ता । इतीतरैतरावीननिर्णयत्वादिर्निर्णयः ॥'  
ननु, 'सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।  
आत्मनुष्टिः स्मृताऽन्या तैर्धर्मं सा चानवस्थिता ॥'  
यथाम्यास हि आद्यवैधियेण शुभाशुभोभयदीनक्रिया  
नुष्ठायिनामारमतुष्टिरपि विविधैव भवति । तथा हि,  
'धर्म्यचिज्ञायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि ।  
प्राक्यम्येष कुहेतुक्तिनेद्राज्ञानदूषणे ॥' तथा हि,  
'पशुहिमादिसंश्लेषे यश्चे तुष्यन्ति हि द्विजाः ।  
तेभ्य एव हि यशोभ्यः प्राक्याः तुष्यन्ति  
पीडिताः ॥' तथा, 'शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्य-

न्त्यन्ये द्विजातयः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षि-  
णात्यस्तु तुष्यति ॥ अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा  
तन्न कुर्वते ॥' ततश्च अनवस्थिनरत्वात् यथैव 'आत्मन-  
स्तुष्टिरैव च' इत्येतन्मनुचर्चनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् ।  
एव 'आचारश्चैव साधूनां' इत्येतदपीति । 'स्वय-  
मज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् । यदन्तोऽपि  
न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥' स्मृति-  
काररचनार्थो हि शिष्टैराचरितयः शिष्टराय । अन्यथा  
हि तदनपेक्षाः स्वात्प्रेण स्वयहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न  
शिष्टाः । 'न च तेषां श्रुतिमूर्त्तं वच्यह्यास्य हृदयते ।  
यदि च स्वात्परोक्षाऽपि स्मर्यतैव ह्यसौ भ्रमम् ॥'  
तस्मात्निर्गूळवाननपेक्षाणि शिष्टाचरणानि ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अपि वा कारणप्रहणे  
प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्' इति । 'दृष्टकारणहीनानि  
यानि वर्माणि साधुभिः । प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्  
धर्मत्वेनेह, वान्यपि ॥ शरीरस्थितये यानि सुखार्थं  
वा प्रयुजते । अर्थार्थं वा, न तेष्वपि शिष्टानामेव  
धर्मधीः ॥ धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु वानि-  
चित् । वैदिकैः कर्तृसामान्यात् तेषां धर्मत्व-  
मिष्यते ॥ प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादय-  
स्तथा । शकृष्वजमहो यात्रा देवतायतनेषु च ॥  
(मह. उत्सवः) । कन्यकानां च सत्रार्थांश्चतुर्थ्याद्यु-  
पवाससनाः । प्रदीपप्रतिपदानमोदकापूपपायसाः ॥'  
(प्रदीपानां कार्तिकशुद्धप्रतिपदि दानम् । मोदकादीनां दानं  
भयं च) अनमित्यवस्थापद्यतमीर्षोर्णमासीशालुनीप्रति-  
पद्यन्तोत्सवादीनां (अनमित्यवस्थ मन्त्रणस्य विषयः) ।  
मायस्य सत्राया वीर्णमाया च अनुष्ठेय कर्म । फाल्गुन-  
वीर्णमास्यनन्तरप्रतिपदि वद्यन्तोत्सवश्च लक्ष्यते ) निवम-  
क्रियाप्रमाणं न शास्त्रादते विविदिदि । स्मृतिकायाश्च  
'आचारश्चैव साधूनां' 'देवजातिकुलधर्माश्चाऽस्मान्-  
वैरविद्वदाः प्रमाण' इति वेदाविद्वदानामाचाराणां  
सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यते । तथा अनव्यायाधिकारः,  
ऊर्षं भोजगादुराचर, इति देशनयोत्सवप्रामाण्या-  
श्रवणम् । वेदेऽपि च महाप्रते 'प्रेष्ट्वमास्य होता  
संसति' इत्येतद्रावरोपे श्रूयते 'यदा वै प्रजा मह

आनिगानि प्रेङ्गं तदार्थोहितम् । इति महःशब्दवाचको-  
 रत्कथसिद्धिरुचिता । यत् ' परिमितशान्त्रभ्रमेभ्यः-  
 द्रमोर्धमयोः, इह च तदसम्भवात् ' इत्युक्तम्, तत् वेद-  
 मूलत्वात्मानानात्पूर्वदेव ( भ्रान्तेरनुभवात्० या. घृ.  
 १६३ इति वीर्या ) प्रत्याख्येयम् । न च स्पृष्टि-  
 निमित्तं विचारवचनानामपि प्रथाठकमपेक्ष उपसहायत्  
 निवृत्त संक्षेपवचनस्य । शक्य च स्मृत्यनुसमेय वेद-  
 वचनमनुमातुम् । तथा हि, ' शिष्टैराचर्यमाणानां  
 सतां गोदोहनादिवत् । फलसंबन्धमप्राप्तं बोध-  
 यच्छास्त्रमर्थवत् ॥ ' नहि तदेवैकं शास्त्रमपानकम्,  
 तस्य स्वरूपमपि ततः प्यायमन्त यम् । अनेकाकारस्य  
 हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽपारं केनचित् प्रमाणेन  
 प्रतीयते । तत्र प्रत्यशास्त्रगतोऽप्याचारस्वरूपे दधि-  
 शोदोहनादिवत् फलसंबन्धः शास्त्रानामप्यते । पागा-  
 दिपत्ति च नैव स्वरूपशानेन शास्त्रमपेक्षितम्, फल-  
 सङ्गमादस्मैव अतीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात् । अतो  
 न नाम उपसहायकत्वेन शास्त्रं प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टाः  
 प्रवृत्ताः, सर्वत्रात् तु शिष्टं यदस्यास्त्यक्षोरविद्योयात्  
 चरुद्वारादेवोषोद्भूय भवेत् स्वर्गादिसाधनत्वेन निवन्ध-  
 यानाः कादाचित्कस्वपरिपरिणामेन निरपनयोऽना विद्या-  
 यन्ते । तेषां च आचारान्तरिःशिशिष्टप्रत्येकस्वमेवोप-  
 लक्ष्यं वेदेनापि सस्यतीविनदानप्रथमस्यशादिवत् उपा-  
 चमिति शक्यमनुमातुम् । ( सरस्वत्या जिनशक्त तिरौ-  
 भावः । सास्त्रतत्परमरभ्यदेवोपलक्षणमिदम् । पृश्नात्  
 प्रयुगं शास्त्रस्यतत्परमरभ्यदेवोपलक्षणमिदम् ) । ' नतु  
 शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्वं गम्यते यदा । शिष्ट-  
 त्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥ नैत्र  
 तेषां सदाचारनिमित्ता शिष्टता मता । साक्षा-  
 द्विदित्यकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः ॥ ' प्रत्यक्ष-  
 वेदनिहितपरमंविषया हि स्मृतिश्रुत्यैव यदेवैव यत् पर-  
 पठमसामान्यपि धर्मतुद्वया कुर्वन्ति, तदपि स्वार्थत्वात्  
 धर्मसमेव । ' तथायां शुशुभाम् विद्वान्मूचानश्र  
 वेदिकः । पुनस्तद्विदो वेदे तेनैवाध्ययनादियु ॥  
 केनाशोभयतीर्वावर्षेत् अनादिरात् वेदवर्धनामिदंर-  
 त्तरथपरिप्रायणम् । स्मृतिरप्याकार वेदवचन बोधस्य

अप्यनुज्ञानायेव प्रवृत्ता इत्येवोप । ' यत्तु हेत्यन्तरं  
 दृष्टया वेदमूलनिवारणम् । प्रत्याक्षवेदमूलेऽपि  
 तद्वृत्तेऽतदकारणम् ॥ ' वेदेऽपि हि बहुनेत्र दृष्टयं-  
 गन्धशुद्धानि विधीयन्ते इति न तावता वेदमूलवचा-  
 भावः । यानि तु श्लेच्छादिव्यमानानि निषेधानिपतक्रिया-  
 न्तरानि अर्थद्वयप्राधान्यरूपेतेऽप्यानिश्यादिति मृदावयव-  
 मृदावयवनाशनरमणीयशोषात्तद्वृत्तेऽप्योतनुत्वात्तदुपपादि-  
 क्तानिपि प्रविद्वानि, तेषु नैव कल्पयित् धर्मसंनयान्ता-  
 ऽस्ति इति न तत्सामान्यतोऽप्येव इतिप्रतिबोधोपपत्तिः,  
 केवाशिक्षा धर्मस्वाभ्युपगमात् सर्वमेव तत्प्रसङ्गः ।  
 किंतु, ' देवमाश्लेषपूजादि यत्तेषामपि किंच न ।  
 तत्रेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमतं हि तत् ॥ लोकै  
 हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विशिष्यते । कश्चित्तु  
 प्राणिसामान्यप्राप्तसैरपि संगतः ॥ तत्र यः कार्य-  
 रूपाय शिष्टानेवातुभवति । स एव केवलो धर्मो  
 नैतत् प्राणिमात्रगः ॥ एतेन वैदिकानन्तधर्मयो-  
 संस्कृतात्मनाम् । आहमद्युष्टेः प्रमाणत्वे प्रसिद्धं  
 धर्मशुद्धये ॥ ' तथैव चतुःशतान्तरवेदवर्धनाशित-  
 त्कारणया वेदनिषेधमागन्तुकारिप्रतिभाना नोनामार्गेण  
 प्रतिमत एभयतीत्याश्रयोन्वते । ' यदेव किंचनानुचा-  
 नित्वावेद एव एव स मरति । तथाहि, ' यथा  
 रुमायां लयणाकरोप मेरौ यथा योऽन्तररमभूमौ )  
 यत्नायते तन्मयमेव तत् साक्षात् सपेद्वेदविदा-  
 लतुष्टिः ॥ एवं च विद्वद्ब्रह्मचर्याद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं  
 यविभिर्निरूपितम् । सतां हि सदेहपक्षेपु यस्तु  
 प्रमाणमन्व.करणप्रवृत्तयः ॥ ' इति ( शास्त्रकथे  
 कालिन्धनेन ) । अद्विनाम्पलपरमं यथातमनो हि न कथं-  
 विद्वद्वर्णनरूपमनुविरत्येव एभयतीति धर्मवेदान्मनु-  
 रायते । ' यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता ।  
 पुण्यशुद्धयानयन् तस्मादाचार्यारिपि सा  
 स्या ॥ यथा वा परदानाती देवतायावदोद्भवे ।  
 ' यद्दत्तसि स मन्त्रतो निषत् ' इति मन्त्रिते ।  
 लोकः सातति तं मन्त्रं विषयापहर्याजितु ॥ यथा  
 वा सर्वसिद्धान्ते नद्वेये यां किशोपयिम् । इन्ते-



गृह्णाति तामाहुः समस्तपिपहारिणीम् ॥ यथा वा  
या भुवः कश्चिदध्यायसति पुण्यवृत् ॥ तत्संपर्न-  
पवित्रतान् संप्रयते पुण्यकारणम् ॥ तथाऽऽचा-  
रामतुष्ट्यादि धर्म्यं धर्ममयात्मनाम् ॥ वेदोक्त-  
मिति निश्चितं प्रायः धर्मबुधुः सुभिः ॥' इति ।

यत्तु 'प्रजापतिरुपसमन्वैत् स्वां दुहितरम्' 'अह-  
व्याया मैत्रेय्यामित्रो चार आसीत्' इयेनमादिदर्शना-  
दिनिहासदर्शनाच्च शिष्याचारेण धर्मानिमम परश्वद्वि-  
शिष्टाचारप्रमाणं दुरव्यवसानमिति । ततोऽन्वयत ।  
'श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न दोषोऽत्र भविष्यति ।  
मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोऽप्यत्रोदयेन वा । यथा वा  
न विरुद्धत्वं तथा तद्व्यभिच्यति ॥' प्रजापति-  
सावत् प्रजापालनाधिकारादिभ्य एवाच्यते । स  
चाहोदयेनेत्याद्युपमं उक्तं अन्वैत्, सा तदामना-  
देवोपचार्यते इति तद्विद्वत्समं ध्यादिदवते, तस्या-  
चारुणकिरणं यदीजनितायां स्त्रीयुक्तनोगवदुपचार ।  
एव नमस्ततेवा परमैश्वर्यनिमित्तं द्रष्टव्यं च धर्म सपितैर-  
अहनि हीरमाननया रमेरहृदाशब्दनाच्याया ध्या-  
रमकजरणहेतुत्वात् तीर्थैस्मादनेनैवोदितेन इत्यादित्य-  
एवाहस्याचार इत्युच्यते, न तु परस्त्री यमिचारत् । ननु-  
पेण पुन परस्त्रीप्राथननिमित्तान्तरकालात्परावभाष्येन  
आत्मनो दुःखाचारं प्रशापितम् । शच्याश्च पति-  
भक्तिनिमित्तपुण्यानिशयनमिततत्रितराकरणायासप्रभाव-  
राम एव एव । 'यस्मिन्पुण्यापि यत्पुत्रगोत्र-  
व्यामोहचोष्टितम् । तस्याप्यन्यनिमित्तान्नायं धर्म-  
त्वसमाय ॥' यो हि सजाचारं पुण्यबुद्ध्या क्रियते, स  
धर्मादर्शनं प्रतिपद्येत् । यत्तु कामत्रोच्येप्रमोहसोऽदि-  
हेतुत्वेनोपगम्यते, स यथाविधिप्रतिषेधं वर्तिष्यते । तत्र  
विश्वामित्राणां यशमद्वेषपूर्वकमपि तपोव्यासदृश्यं चरितं  
तत् 'धर्मं यत्नतं पश्य' इत्यनेन 'यायेन, महान्ति च  
तगतिं कृत्वा तानि शय नयत उत्तरकाले वा पाप-  
विशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिबुद्धेभ्यः ज्ञापयति । माद-  
उपवा गवैरिव महापत्रकाप्यदिमशय आत्मविनाशा-  
यैव स्यात् । द्वैपायनस्यापि, 'गुरुनिवोगादगतिरपल-  
लिप्युर्देवगुणधैरिदं दृग्मदीयात्' इत्येवमागमात्

मातृषवः चभ्रातृजायापुत्रजनन ( मातृश्रवणेन मातृद्रव्य-  
यो भ्राता विचिनवीर्यं, तज्जायाया इत्यथ ) प्राकृत-  
पश्चात्तरिष्यमाणतयोरलेन नातिदुःकरम् । अचोऽपि  
यस्मादनुपयोरले निर्वहेत्, स बुद्धादेव । राममीष्य-  
योम्यं स्नेहपितृभक्तिवगात् । विद्यमानधर्मनानार्थशर-  
योरत्र साक्षाद्बहितापत्यवृत्तपिनाशानुपयगे यागसिद्धिः,  
द्विष्यमशीनाकरणं च लास्ययादमिया त्यक्षीतागण-  
दृशस्याभावाद्ब्रह्मनिवृत्त्ययम् । मीष्यश्च 'भ्रातृणा-  
मेकजातानामेकध्वेःपुत्रगान्भवेत् । सर्वे तेनैव  
पुत्रेण पुत्रियो मनुवर्धनीत् ॥' इत्येव विचि-  
नवीर्यंश्रवणपुत्रलक्ष्यदिश्रवणत्वेन एवत्यथापत्नीसप-  
आसीदित्यप्यस्या अनुक्तमपि गम्यते । 'यो वा  
पिण्डं पितु पागौ विद्वातेऽपि न दत्तवान् ।  
द्यास्त्रार्थातिप्रमाद्वीतो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥'  
धृतराष्ट्रोऽपि व्यासमुपगृह्णात् आश्रयंयत्राणि पुनर्दशन-  
यत् ऋतुकालेऽपि दृश्याने । शास्त्रानुग्रहसमर्था-  
महर्षयः श्रूयते । तव्येन वद्वचनदसौ अचो जाते  
विद्यते, तथा यशानुग्रानवचनात्तापनि काले दृश्यानि  
त्यापत्ता मुज्ञानम् । यदा 'यत्र देवयूनासगतिर्य-  
दानु' इति दानार्थे एवाय यत्रिभविष्यति ऋ-  
तुसमानी च दानतपश्चरणादायपि श्रूयते, तस्या-  
ख्यात् ऋतुनिरोच्चार । 'या चोक्ता पाण्डुपुत्राणा-  
मेकपत्नीविरुद्धता । माऽपि द्वैपायनेनैव  
व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ यौनतथैव कृष्णा हि  
वेदिमध्यात्समुत्थिता । सा च श्री श्रीश्च मूयो  
भिर्भुञ्जमाना न दुष्यति ॥' अत्र एव चोक्तम्-  
'इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद् विप्रार्थि-  
रतीतमानुप । महानुभाना किल सा सुमध्यमा  
वभूव कन्वैव गतगतऽहनि ॥' इति । न हि  
मातृपापं वमुपयद्यते । तेनतीतमानुपयितुष्यम् । अत्र  
एव वासुदेवेन कथं उक्तं 'पठे च त्यामहनि श्रौरी-  
पठ्येवस्यत्ये' इति । इतरथा हि कथं प्रमाण-  
भूतं सन् एव वदेत् । अथवा नृप एव ता-  
सद्व्यवस्था श्रौतय एवतेनोपचरिता इति व्यवहापार्था-  
पत्या गम्यते । 'यदा नार्यजुनस्यैव केवल्य

स्मार्तधर्माधिकारे हि शब्दरूपलिखिताभ्यामुक्तम्  
 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति । ग्रन्थकारगताया.  
 स्मृतेस्तत्प्र-आम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिना स्मृतिधार-  
 णार्थैवेनोक्तः । (स्मृतप्रपुसंहरति-) तत्रश्च मन्वादि-  
 वाक्यप्रतिपिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम् ।  
 आपस्तम्बवचनं तु बौधायनेन स्मृतिविरुद्धप्राचारोदा-  
 हरणान्येव प्रयच्छता निराहृतम् । स्पष्टकामादिहेत्वन्तर-  
 दर्शनात् विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा भ्रुति-  
 मूलत्वोपपत्तिः । ( शङ्कते- ) आह । केन वा ब्राह्म-  
 णीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम् ? ( परिहरति- ) उच्यते-  
 ' तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैदयश्च न सुरां  
 पिबेत् । ' इत्यनेन ( आशङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह- )  
 ' ननु पुंलिङ्गनिर्देशान् स्त्रीणां न प्रतिषिध्यते ।  
 सुरापानमत्रो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता ॥ '  
 ( पार्थस्य आह- ) उच्यते- ' हननप्रतिषेधेऽपि  
 भवेत् पुंस्त्वं विवक्षितम् । तथा पुंस्त्ववदेकत्व-  
 विषयत्वाऽपि प्रसज्यते ॥ अहत्या कंचिदेवैकं तत्रश्च  
 स्यात् कृतार्थता । एकेन च सुरापाने वर्जिते  
 पूर्ववद्भवेत् ॥ ( आशङ्कित्वातोप परिहरति- )  
 आह यत्तावदेकत्वविवक्षामुच्यते । प्रत्येक-  
 व्यक्तिसंवनमात्रजातेषां तत्र दुष्यति ॥ ' ( एतदेव  
 विशुणोति- ) एकैकस्या एव हि ब्राह्मणं यकतेयं धामसक-  
 वधपानयो प्रतिषेधात् विवक्ष्यमाणमपि तावदन्त्यामान-  
 त्वात् अत्रक्रियाविशेषण वा सम्भवति, विमुक्तं यदा  
 कर्तव्यमस्ति तदा तत्रैव विवक्ष्यते । ( प्रथममपि  
 प्रसङ्गं परिहरति- ) आह । हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य  
 ब्राह्मणस्योद्देश्यमानत्वात्, सुरापाने च वर्तुष्वेनोपादीय-  
 मानत्वात् स्वर्गकामोद्गमप्रतीक्षमानार्थयजमानशक्तं तुल्य-  
 विवक्षयविषयस्योत्पन्नानुदाहरणवैयर्थ्यम् । ( वचनप्रतिषेधे  
 ब्राह्मणस्य उद्देश्यत्वेनाविषयित्वलिङ्गत्वं प्रकथयति- )  
 तथाहि- ' यो ब्राह्मण इति श्लुक्ते हननप्रति-  
 षेधतः । ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्गं नान्यद्विधी-  
 यते ॥ ' ( श्लोक व्याचष्टे- ) प्रतिषेधविषयस्य हि विधा-  
 यकः शुद्धवचनप्रतिषेधासंभवात् ब्राह्मणत्रातिमात्रविशिष्ट-  
 वचनप्रतिषेधं विधाप्य निवृत्तयापारं यदि लिङ्गमपर-

ब्राह्मणे, वधे प्रतिषेधं वा विदध्यात् ततः प्रत्यया-  
 दृष्टिलक्षणवाक्यमेदमवच्छेदः । ( एवं तावत् ननु-  
 हितस्य लिटो निषेधकत्वे प्रवर्तनाप्रतीत्यभावेन तदाक्षित-  
 साभ्यामावात् ब्राह्मणस्थानुषोर्गिरत्वेन असंस्कारत्वात्  
 अनुपादेशेऽप्यत्रकव्यतिरेकेण वास्तविनेद्देश्यत्वाभावेऽपि  
 शब्ददृष्टेः नोद्देश्यत्वात् विवक्षितलिङ्गता उच्यते । यदा तु  
 नञ्मात्रेण निषेधसिद्धेः द्वेषाद्यर्थप्राप्तप्रवर्तनाऽनुपादा-  
 यंत्य लिटः अङ्गीक्रियते, तदा प्रवर्तनाऽऽक्षित-  
 वैरनियतनादिवाच्यलिङ्गसुषोर्गिहृत्नसंस्कार्यत्वेऽप्यपत्तेः  
 वस्तुतोऽपि उद्देश्यत्वात् सुतरा लिङ्गविवक्षा इत्याह- )  
 येषां तु विधिप्रतिषेधो नाम अत्यन्तमिन्द्रो वेदवाक्यार्थो  
 ( द्वावेव ), तेषां ( तेषां मते श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेध  
 प्रति अनुपशुभ्यमानत्वात् तेनापरिपृहीतत्वात् अविब-  
 क्षित इत्यन्वयः ) प्रत्ययसम्बन्धानुपृहीतशक्तिरभावमात्रा-  
 मिधानादस्यपि इत्यन्वयाभावो ननु विषयमपि द्वेषा-  
 यर्थप्राप्तं पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्टं  
 चावृद्धितं प्रतिषिध्य चरितार्थः, न लिङ्गमपर ब्राह्मण-  
 यधविधियु शकनोत्सववर्तमानः प्रतिषेद्धुम्, इति श्रू-  
 याणामपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रति अनुपशुभ्यमानत्वात् विवक्षितं  
 भवति । एषा ह्यन वचन-यक्ति, ' यत् क्रोधादिवशेन  
 ब्राह्मणं हन्तात्, ब्राह्मणो वा हन्त्यः ' तत्रेति । निषे-  
 कस्यपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना ' यद् ब्राह्मणहननं तत्र  
 कुर्वादिति, यो वा ब्राह्मणस्त न हन्तात् ' इति ब्राह्मण-  
 विशिष्टहननप्रतिषेधविधिः शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवचनप्रति-  
 षेधविधिर्भवेति । ' सर्वथा ब्राह्मणोद्देशात्तेह सुकथा-  
 महे वयम् । न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसख्ये  
 विवक्षितुम् ॥ ' ' ब्राह्मणं सुरां न पिबेत् ', ' न पेषा  
 मलानारिभिः ' इति निमित्त-देश-काल-फल-संस्का-  
 र्यनुपादेशवचनव्यतिरेकात् एकत्र आह्वयतपत्ययोपाच-  
 गुणीभूतोपादीयमानसख्यवाचरिच्छेत्प्रत्ययोपसधानाद्यविशे-  
 षणत्वेन उपादानात्, इतरस्य च तृतीयाविभक्तिभुक्ति-  
 वचन विवक्षितलिङ्गस्येव प्रतिषेधक इति दर्शयित वम् ।  
 ( एन पार्थस्यप्रतिपादितमप्रसङ्गद्वयं परिहृत्य ब्राह्मणानां  
 सुरापानप्रतिषेधाभावशङ्कामुपसंहरति- ) ' अतश्चा-  
 नप्रतिषिद्धत्वाच्चैव स्त्रीणां विरुध्यते । सुरापान-

महिच्छत्रनाक्षण्यतेन सुर्वते ॥ ' (सुराघने  
 ब्राह्मणस्य भद्रदेशकत्वेऽपि उपादेयत्वात् पित्रोग-  
 णिवत् इति परिहरति-)' नैतदेयमिद्वाप्येतन् पुंसं  
 नैव विवक्ष्यते । ब्राह्मणस्यानुयायत्वात् तद्द्रव्य-  
 प्रतिषेधपरम् ॥ नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन  
 संगतम् । विद्योपपत्तिव्यवस्थायाः, कारणं हि महद्दृ-  
 षिषिः ॥ अन्यमानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनूयते ।  
 तत्रानाकाङ्क्षितं नान्यद्विधैभ्यो विधीयते ॥  
 (चन्द्र-)' यदि हि ब्राह्मणः सुरां विवेदित्यनघान्त-  
 यावकस्यैः प्राकृतयोपसंघकत्वं विधिमुद्धिमरसमापयेत्  
 तत्रे तुषोपादेयत्वविधिसमाधाय ब्राह्मणदे विधि-  
 विवक्षितं नाम स्यात् । (वृषति-) 'यत्स्तु राग-  
 मोहादेः सुरापानं प्रसज्यते । ब्राह्मणदेत्सस्तरिमात्र  
 कश्चिद्विधिर्बन्धुः ॥ प्रतिषेधोपसंहारिमहाशक्त्य-  
 विररुत्वा । नाचान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथं-  
 चन ॥' तेनेदानीं च सुरा ब्राह्मणः विवेचनं इति वा  
 नवनं च्यते, 'सो ब्राह्मणः स न सुरां विवेत्' इति  
 वा सुराणि शिष्टांस्तन्मतिषेधेन, प्रतिषेधविधिना वा प्रत्य-  
 षोपापान्तरं ब्राह्मणोऽनुग्रहते इति नास्य पानं प्रतिषेधं  
 वा प्रति विषयकोपवतिः । 'लोकं चेतश्चथाभार्तं  
 पानं स्त्रीपुंसकर्तृकम् । प्रतिषेधपरं वाचये तद-  
 यथापनूयते ॥' न च को ब्राह्मणः विवेदित्यनूदितं  
 य च पुमानिति विधिवाक्ययतिना लिङ्गविषयाऽप-  
 च्यते । 'न चास्य लिङ्गसंघनः केवलः सन्  
 पविच्यते । न मानप्रतिषेधाद्धि विधिरन्यत्र  
 गच्छति ॥' (उपसंहारि-) तत्रभोग्यमापि अवि-  
 धिप्रतिषेधपरं विदम् ।  
 (पूर्वोक्तव्याख्याप्रसङ्गात्) नन्येवं सति ब्राह्मणस्त्री-  
 षेऽपि पुंसोऽप्यनघद्वन्द्वत्वात्सौमि सदाभेदावधेय  
 केवच्यसौ पुंसद्वन्द्वमापि भिन्नविकल्पं ततोऽप्यन्ये । (परि-  
 हारि-) उच्यते (।) 'ब्राह्मणस्त्रीषये को वा  
 ब्रह्मज्ञानं निवर्षति । प्रायश्चित्तान्तरं तस्याः  
 स्त्रीपत्यप्रतिषेधनाम् ॥' न च प्रायश्चित्तत्वात्वेन  
 प्रतिषेधं ब्रह्मज्ञानसम्पत्तौ च, पुंसत्वेऽपि सत्प्रायश्चित्त-  
 विधीयन्निर्दिष्टेन ब्रह्मज्ञानोपापान्नस्यद्वयं (उप-

संहारि-) तस्मान्न वाचनिकत्वात् शिष्टाश्लोकेन ब्राह्मणी-  
 षवप्रतिषेध एव नास्ति इत्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने  
 पुनः प्रायश्चित्तविधौऽपि न कश्चिदात्मनाः, इति  
 द्वादशाक्षर्यात् अवत्येवाथ स्मृत्या सह विशेषः ।  
 याऽपि च आपस्तम्बस्मृतिवचनात्तुष्यवत्त्वात्माह्यं भवेत्  
 साऽपि 'समाह्वयप्रणः सुरां न विवर्षि' इत्येतेन  
 प्रत्यक्षधुक्तिविधिना निरुह्यता, इति नैवविधानाप्राप्त्यान्व-  
 भावाद्धितपरम् । (आचाराधिकरणम्) एवं उक्त्यं  
 पूर्वपक्षं कृत्वा सदाचार्यमाश्रयतिरादनवतया 'अपिषा'  
 इति सूत्रं व्याख्याय इदानीं सवाक्यं पूर्वपक्षं कर्तुं 'न  
 आह्वयविरमणत्वात्' (६) इति पूर्वविकरणसिद्धागत्यं  
 आचाराधिकरणपूर्वपक्षेऽपि आह्वयस्य योजयितुमुक्तवती  
 -अथवेति) अथवा सदाचारप्रमाणवत्प्रतिपादनार्थं  
 सुत्रद्वयेनापि एतदेवमधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।  
 न आह्वयपरिमाणवत्यात् ॥ ६ ॥

इह वाचयित्वा कृष्णमसंघुण्यसहितसामान्यविकारि-  
 चापूर्वर्थाचार्यानि, तानि उदाहृत्य चिन्त्यते । 'धर्म-  
 बुद्ध्या यश्यायां चरित्तुमुत्पद्यते । किं तथैव  
 प्रमाणं तदथ वा निष्प्रमाणकम् ॥' इति (संज्ञः) ।  
 कुतः संज्ञः ? उच्यते, 'स्मृतिवत्कर्तृत्वात्प्रमाणान्  
 प्रमाणात्वेन गम्यते । अनिश्चयततायात् अनु-  
 दित्यप्रमाणकम् ॥' ननु च स्मृतिविरतिर एतद्विधाना-  
 न्मुद्यमताम्, 'तदिदां च स्मृतिशीले' । अचाराश्वेन  
 साधूनाम् । 'वर्तिमान् देवो य आचारः न सदाचार  
 उच्यते' (इति) । अतश्च सदाचार्यकार्ये विदम् ।  
 (अष्टकारिण्यपूर्वतां गृह्यसुन्दरमेऽपि तदुक्तं चैव-  
 दसनात् अतिक्रमं क्षुण्यनुमानम् । आचारप्रमाणसम्पत्तौ  
 उ मृतमुक्त्यभावात्तन्मय वेतोः आचार्यसत्त्वतएव उपप-  
 द्यन्त्यन्तरेणः अतिरिक्तत्वात् स्मृत्यन्तरवाच्येन आचार-  
 प्रमाणसम्पत्तिप्रमाणवित्तेः न स्मृतिवत्त्वात् आचार-  
 प्रमाणवत्त्वित्तेः, इति परिहरति-) न । कृत्वाभाषा-  
 प्रमाणवत्त्वित्तेः, इति परिहरति-) न । कृत्वाभाषा-  
 प्रमाणवत्त्वित्तेः, इति परिहरति-) इति उच्यते । दर्शनविरिक्तम् ।  
 हेतु- (मृत्युभाष्यहेतु-इति उच्यते) दर्शनविरिक्तम् ।  
 (एतदेव विरिक्तम्-) शास्त्रान्तरेणैवैतद्वचनवदसं-  
 नूयति हि स्मरणौचिकव्यवधानि प्रमाणावनापिगतानि,  
 ननु (न तु) सदाचारदर्शनात् तन्मन्यवयववत्-

स्मृत्याना मूलान्तरानुमानसंभवः । 'यथैव च वयं  
तेषां द्रष्टारः केवलं, तथा । स्मृतिस्मारास्ततो नैषां  
गम्यते मूलदर्शनम् ॥' यदि हि तेर्मूलान्यश्रोष्यन्त,  
ततो यथैषान्यानि निवद्धानि, तथैव एतान्यपि निवद्धान-  
न्येव अमभिष्यन् । पतञ्जु स्वपं उल्लङ्घनानुरूपमनिवृ-  
त्तपरिहयैरेव सदाचारा. प्रमाणमित्याहुः, अतो न दृष्ट-  
मूलत्वेन अप्यवसातु शक्यम् । (अतः, न्यायमूलत्वात्  
स्मृतेः, न्यायशास्त्राधुनेव विचार्या इत्याह- ) इति  
विचार्यते । ( संदेहमुपशान्त्य पूर्वपक्षसुगननजनयं व्याख्या-  
नाथं सिद्धान्तेन उपक्रमते- ) तत्र पूर्वोक्तिरुक्तवद्वेले-  
नेव प्रमाण्य प्रतिज्ञायते ( उपक्रम्यते इत्यर्थः ) कर्तुं-  
सामान्यात् विधिस्मृतिविशेषादित्याह । 'नहि के-  
चिन् सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः । अतस्त-  
त्तुल्यकारित्वान् प्रामाण्येनात्रधारिताः ॥' ( पत्र-  
न्वान् कथेते. कारशब्दं व्यापारवचनं व्युत्पन्नं सोऽ-  
स्मास्ति इति मन्त्रार्थीतिप्रत्ययान्तस्य कारिशब्दस्य कर्तुं-  
वचनस्यान् श्रौतस्मार्त. तुल्याः कर्तारः एषा इति  
निग्रहः कार्यः ) 'स्मृतिस्माराभ्यनुष्ठानं महदन्वय-  
कारणम् । तेषामज्ञातमूलांनां नष्टानुत्तोपपद्यते ॥'  
इति ।

( उपरान्तसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षमुपमन-  
तायं व्याख्यानं अध्याहारेण पूरयति- ) तदसकृन्वाह-  
' न शास्त्रपरिमाणत्वाद् धर्माधर्मस्थितेरमी ।  
शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥'  
शास्त्रपरिमेयत्वं तावन् परिमाणशब्दाच्च धर्माधर्म-  
योरवस्थितम् । ( अन्यथा व्याचष्टे- ) परिमितानि च  
शास्त्रानि वैशेषवेदादीनि । न च तेषां मध्ये सदाचार-  
प्राज्ञ किञ्चिदस्ति । न च सदाचारः स्वयमेव शास्त्र-  
नापि तद्गर्भमनुष्ठानं वा, अन्यन्तपरावृत्तत्वात्प्रमेय-  
त्वाच्च । स्मृतेस्तु एतद्विषयाया निर्मूलत्वमुक्तमेव ।  
( तृतीयपक्षेण व्याख्यातुं शक्यं दूषयति- )  
' किं च मूलं भवेदेकमेवेतिमिति चिन्तिते ।  
नैव द्विविधमित्येतदनुमानं हि शक्यते ॥'  
न तावदेवमिति त्रुमेदान् मित्राजानामपिमिन्त्ववगाणा-  
मेकश्रुतिमूल्यम् । ' न हीदृशी श्रुतिर्यतान् सर्वा-

चारान् प्रहीष्यति । शब्दाभिधेययोस्तेषां  
व्यक्त्याद्यत्पौरसंभवात् ॥' यावदाचार हि ( हि-  
शब्दः तुशब्दायै ) वेदावयवानि कल्पयता वेद एषैकः  
कल्पयितव्यः । एकस्य तु वाक्यस्य नैव कस्यचिद-  
परिमिताचारविधायाविवरणकल्पते, यत् आचाराः प्रवर्ते-  
न् । न च धर्ममूलपरिष्ठादेव दृष्ट्वा आचारप्रामाण्य-  
मुपनिबद्धम्, शेषधर्मस्मृतितावत्पुन्यनिष्पन्नप्रसङ्गान् ।  
न चाऽऽचारदर्शनोत्तरालप्रवृत्ता स्मृतिः तेषां मूलं  
भवेति, मूलमूलवत्प्रवृत्तविपर्ययप्रसङ्गान् । ( तृतीय-  
प्रसारेण मूले व्याचष्टे- ) ' अतः परिमितं शास्त्र-  
मनुमानं यतोऽर्हति । नाऽऽचाराणां च तन्मूलं  
बहूनामित्यमूलता ॥ न च स्मृतिसरूपाऽपि  
श्रुतिरत्रानुमीयते । आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गान्  
मरिपर्ययान् ॥' शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि श्रुतावतु-  
मीयमानाया आचाराः प्रथमं सिद्धो भवेत् तत्पूर्विका  
श्रुतिः । ' न त्याचारस्य सा मूलमिति निर्मूलता  
पुनः ।' ( चतुर्थं व्याख्याप्रकारमाह- ) शास्त्रपरि-  
माणत्वादिति वा परिमिते द्वेषे शास्त्र प्रवर्तेत । अपरि-  
मितत्वादाचाराणा उच्छास्त्रमिति । ( पञ्चमं व्याख्या-  
प्रकारमाह- ) परिमितार्थेतिपर्ययत्वाद् शास्त्रस्य 'अप्रते  
शास्त्रमर्थवत् ( ६।२।१।१९ ) इति । ' इत्यमानान्य-  
द्वेतुत्यान्नात्र आस्त्रप्रमायता । तस्मादर्थसुगमज्ञ-  
त्वात्ताऽऽचारेष्वस्ति धर्मता ॥ वेद्यानां सेव-  
याना वा वेद्यानां नगरेषु वा । चरित्राणां यथा  
चार्यसुगमज्ञत्वं तथाऽस्तित्वम् ॥' ( पूर्वपक्षमुपसहरति- )  
' तस्मान् श्रुतिस्मृति एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।  
शीलाचारात्मतुष्टीना गोष्टीहास्यादितुल्यता ॥'  
( सिद्धान्तोपक्रममपि सूत्रारूढं कर्तुंनुपक्रमते- ) यद्वा सूत्र-  
प्रयोगि ( ५-६-७ ) एतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।  
( अधिकरणं रचयति- ) इह आचार्यवृत्तिनिवासिशिष्टा-  
चारानेवोदाहृत्य पूर्ववन् प्रामाण्यायामाग्यसदेहे शिष्टा-  
कोपेऽविच्छेदमिति सिद्धान्तस्तारदुपक्रम्यते । तथाहि,  
' शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योर्भेदेन यत्र विरुध्यते ।  
तच्छिष्टाचरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते ॥ यदि

शिष्टस्य कोपः स्वाद्विरुद्धेव प्रमाणता । तद-  
कोपान्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥'

शा— 'आचान्तेन कर्तव्यम्' इत्येवमादीनि  
ऋषयः इत्येवमादीनि उदाहरणम् । किं प्रमाणप्रमाण वेति  
विचारः । तदर्थं च प्रत्यक्षभूत्या विरुध्यते न वेति ।  
तदर्थमपि एभिः क्रतुमध्ये अनुशीलनानैः कृष्णचित्त  
भुक्त्यर्थेन क्रमादेर्भवति बाधो न वेति । अथवा अभ्यु-  
पेक्षेय विरोधं प्रमाणप्रमाण वेति विचारः । तदर्थं च  
प्रमाणप्रमेयबलात्प्रमाणत्वं किं एवायः इति चिन्त्यते ।  
तत्र पूर्वः पक्षः 'श्रुत्युत्पत्तानां क्रमादीनां स्मार्त-  
राचमनादिभिः । ज्याकोपः स्वाद्विरुद्धाद् विरु-  
ष्टैव विरोधितः ॥ ततः श्रुतिपत्नीयत्वात् स्मृतैः  
स्वादप्रमाणता । ( द्वितीयपूर्वपक्ष सप्रकृति- ) पूर्व-  
भाविप्रमाणत्वं प्रमेयस्वात्प्रकृत्यायत्नम् ॥ ज्यायस्,  
तेनैव निर्णयितं न पश्चादितरादरः । निराकाङ्क्ष्यात्  
प्रमाणतामन्तः स्मृत्यर्थवाचनम् ॥' तस्मात् आच-  
मनादिस्मृतीनामप्रमाणत्वम् । शिद्धान्तस्तु— 'पदार्थ-  
प्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेर्विरोधित्वा । ( द्वितीय-  
शिद्धान्तं सप्रकृति- ) विरोधेऽपि च दीर्घत्वं  
( क्रमादेः ) पदार्थेभ्यो गुणरजतः ॥' तस्मात् आच-  
मनादिस्मृतीनामप्रमाणतां प्रामाण्यमिति ।

( एतं यथाभाष्यमधिकरणमुपर्यर्थं अत्र आचार्योक्त  
भद्रभाह— ) न तु इदमेवमधिकरणम्, पूर्वपक्ष्यातिमन्-  
दत्वात्, यत्रोपनीयदेव प्रत्यक्षश्रुतिनिहितत्वेन अनुश-  
रक्षणात् । तस्मात् यत् पूर्वं आकाङ्क्षाश्रमाभ्यामाणा-  
मप्रमाणप्रकृतं तत्रैव कोपकोचनेन आद्य सूत्रेण  
( ५-६ ) व्याख्येयम् । यत्तु द्वितीयं सूत्रं 'अपि  
कारण्यार्थे' इति तत्पदवाच्यमधिकरणविशदनाथैम-  
धिकरणान्तरं व्याख्येयम् । अथ भवितव्यताः तदाचाराः  
वक्तव्यत्वादिपिपत्ता उदाहरणम् । प्रमाणवचनम् वेति  
संदेहः । तदर्थं च श्रुतिमूल्यं भ्रान्त्यादिमूल्यं वेति  
चिन्तनीयम् । तत्र स्मृत्यर्थपर्यन्ते ( ११११ ) कर्तृतामा-  
न्यात् आचाराणां श्रुतिवत् प्रतिपादितमपि प्रामाण्यं  
निर्विकल्पकतया स्थितिक्रमसद्व्यवहाराय आक्षिप्य समा-

धीयते । शिद्धान्तस्तु— धर्मोदयव वेदिकेऽनुष्ठानं अस्मि  
वेदिकेऽन्ते अनुपपन्नम् । ध्यनिष्कमसाहचर्यान्तं तु समा-  
द्वेगादिनिष्कमसाहचर्यात् न धर्मोदयिनिष्कमम् । धर्मोदयि-  
निष्कमस्य च आचरितस्य च अनुष्ठानाकारणत्वात् श्रुति  
स्मृतिविरोधाददीनाच्च धर्मोदयिनिष्कमस्य विचारः । मन्वादि-  
भिस्तु लाघवेनैः यदि नाम स्वल्पेणानिवध्यतामना-  
रमना शिष्टानारः प्रमाणं इत्युच्यते । नैतावता कश्चि-  
दोपः । तस्मात् स्मृतिवत् आचाराणां श्रुति धर्मो प्रमाण्यं  
विद्यते । १११४.

सौम— विरोध एव कालि क नास्ति इति विरो-  
धाधिकरणविपक्ष्याप्यर्थत्वात् अस्य तेन संगतिर्नैवा ।  
हेतुद्वयनाधिकरणस्य तु समनन्तरस्यापि विरोधाधिकरण-  
भक्त्वात् न तेन वृष्ट्युक्तं सत्यपेक्षा । 'अथवा'  
इति पक्षे तु विरोधाधिकरणेन आपवादिकी संगतिः ।  
सदाचारप्रामाण्याधिकरणे तु शास्त्रादिस्मृतिवत् आचार-  
स्यापि अयमात्म्य इत्युच्यतेः संगतिः ।

चि— 'आचान्तेनेत्यामा वा स्मृतिरेया, न  
मा भवेत् । वेद इत्येति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरो-  
धतः ॥, आचान्त्यादिः पदार्थोऽथ धर्मो धर्मः  
पदार्थः । धर्मस्य धर्मपेक्षात्वादात्तदिति मानता ॥'  
इति । ( अथ वातिकृतं नाकथादिस्मृत्यप्रामाण्यापि  
करणं तु ) 'शास्त्रोक्तादिक्रम धर्मो न वा, धर्मः  
श्रुतत्वतः । न धर्मो नहि पूत स्वाद् योशीर अदतो  
श्रुतम् ॥' ( अथ सदाचारप्रामाण्याधिकरणं तु )  
'सदाचारोऽयमा मा वा, निर्मूल्यत्वादात्ततया ।  
अथकादेरिवैतस्य सत्यत्वात् प्रमाणता ॥' इति ।  
१११४.

भाट्ट— स्वातन्त्र्यादाचमनादीनां श्रौते. क्रमस्य-  
परिमाणमिति विरोधे च धोतत्वात् क्रमादीनामेव प्राबल्यात्  
तद्विपक्षमस्मृतीनामप्रमाणत्वम् । न हि 'श्रुते आचामेव'  
इति विहितस्य स्मृताचमनस्य वेदोदयिक्रमस्योऽनु-  
ष्ठाने 'वेद इत्यादि वेदोदयेति' इति श्रुतिविहितः  
क्रमः अनुष्ठानं दाकते । स्मार्तपश्चात्तानां च बहुरात्  
पूर्वादादिशालः प्रयोगसिद्धयर्थानां च परिमाणं न

शक्यते अनुग्रहीतुम् । न च श्रौत वेऽपि क्रमादे पदार्थ-  
धर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः आचमनादिभ्य दौर्नल्यम् ।  
प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयानुगतस्य प्रथमागतप्रमाणबला-  
वलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य दौर्नल्यत्वात् । इति प्राप्ते,  
पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादे औत्तरकालिकस्य यावत्प्रमा-  
णगम्यपदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वात् न तावत् पदार्थ-  
विरोधित्वम् । परिमाण तु न कस्याचिच्छालस्वार्थे इति  
न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधेऽप्याचमनादीना पदार्थत्वात्  
प्राप्त्यमेव । प्रमाणाना हि न स्वरूपतो विरोध । अपि  
तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तद्यदेव प्रमेयविरोध आलो-  
च्यते, तदैव तद्वृत्तेन बलाबलेन निर्णीते शास्त्रार्थे, न  
प्रमाणानुगतस्य नियामकमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः ।

यद्वा यच्छास्त्रार्थेषु वेदाविबद्ध एतानादिबन्धन तस्य  
मनुष्य प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, 'स्वाध्यायोऽप्येत यः'  
'वेदोऽपि लो धर्ममूलम्' 'तद्विदा च स्मृतिशीले'  
'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रान्निमित्तः । वेदाः  
स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इत्यादि-  
वचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मरूपनीते, अन्यत-  
प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ।

(अपि वा कारणे) अनिबद्धाना वक्तव्योत्तराणा-  
चाराणा प्रामाण्यप्रामाण्यं चेति सदेहे एतेषा वेद  
मूलकत्वे अष्टकारिणन् मन्त्रादिभिर्निबन्धनापत्ते सामा-  
यन, 'तद्विदा च स्मृतिशीले' इत्यादिना निबन्धने-  
ऽपि विशेषत अनिबन्धनेन तेषा श्रुतिदर्शनाभावाद-  
प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुशीयमान  
त्वात् स्मृतिरिचदेव वैदिकत्वम् । विशेषत अनिबन्धन तु  
गौरवमीत्या न दोष इति । स्वतंत्रमहाहठशान्नु  
धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुशीयमानत्वात् वैदिकम् । न चैता-  
यना सर्वेषामप्येदिकत्वम् । अत आचाराणांमपि  
धर्माधर्मयो प्रामाण्यमिति ।

मण्डन — 'शिष्टनमस्याचमनाद्य धोष ।'

शंकर — 'शिष्टोपेऽप्रमाणत्वम् ।' 'शिष्टा-  
चारप्रमाणम् ।' ६.

• शिष्टाकोपाधिकरणेन कालिकारमणे प्रमेय  
फलत्वम् ( प्रमाणत्वत्वम् ) चकारनिबन्धनम् ।

कौ. १।३।५।१०. • शिष्टाकोपाधिकरणे आचम-  
नादयः स्मार्तपदार्था, श्रौतक्रमकालपरिमाणैर्न बध्यन्ते  
इति व्यख्यापितम् । अनेव च ( २।४।२।३ ) स  
विचार सूत्रज्ञता कण्ठवेण कृतः इति शिष्टाकोपाधि-  
करण विषयान्तरे एव योजितं वातिके । कु. २।४।२।  
३३. • शिष्टाकोपाधिकरणे कृत्वद्वयपदार्थविषयान्चाराणा  
क्रमानुविरोधात् विरोधेऽपि वा प्रमेयबलीयस्यात्  
अनपवादः अभिहितः । सु. पृ. २०७. • शिष्टा-  
कोपाधिकरणे तु 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत, अध्यापयेत्,  
यजेत, याजयेद्वा' इत्यनेन ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतत्वविदा-  
वपि अभ्युच्चयापैतदुदाहृतम् । पृ. १३५६. • अष्टका-  
स्वर्गशो साध्यसाधनभावे स्मृत्यन्तरमूलकत्वं शिष्टा-  
कोपाधिकरणे निराकरिष्यते । कौ. १।३।१।१ पृ. २.

• ऐक्यमयं सति सर्वशास्त्रास्याना विधिपदेशाना  
विषेयानामद्धाना तेनैकेन कर्मणा संयोगावगतेः  
विरोधिना नमकालपरिमाणाना शिष्टाकोपाधिकरणो-  
क्तरीत्या संयोगाभावात् सर्वशास्त्रास्याना अद्धाना एक-  
कमीद्वयप्रत्यय । कौ. २।४।२।३३.

• पीठधिकरण- ( १।३।४।८-९ ) स्तुत्यादित-  
भ्लेच्छप्रसिद्धिगतभ्लेच्छरूप-आध्यायदौर्नल्यन्याय. शिष्टा-  
कोपाधिकरणन्यायान् पराहृतोऽपि पुनश्च्यवितो  
भवति । कौ १।३।५।१० पूर्वपक्षे

• शिष्टोक्तो धर्म । बहुकालाभ्यस्तदेतदर्थशाना-  
दिवसकाराणा वेदनियतमार्गानुगामिप्रतिभाना न  
उत्तमार्गेण प्रतिभान समवति इत्याश्रित्य उच्यते 'यदेव  
भिचन अनुत्तानोऽभ्युहति आर्षं तद्भवति' इति ।  
वैदिकत्वनाजन्तत्वात् वेद एव स भवति । या.  
१।३।३।७ पृ. २०७

• शिष्टग्रहार्ह । ननु शिष्टग्रहार्हा समापनमुक्तं पूर्वम्  
( ६।२।३ ) । शिष्टाश्च गृहेऽप्यसमाप्तेऽपि न गृहन्ते ।  
तत्कथमिह समापनम् ? सन्निहित शिष्टग्रहार्हा नास्ति,  
तथापि पूर्वोपधिकरणविषये शिष्टग्रहार्हा न स्वयं प्रमाण  
किन्तु वेदानुगतत्वात् । सोम, ६।३।४.

ॐ शिष्टग्रहार्थिकरणम् । काम्यं कर्म आरब्धं  
सत् समापनीयमेव ॥

प्रक्रमानु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानियम्य-  
त्वात् ॥ ६॥२॥१॥१॥

भाष्यम्— 'प्रजाकामो यजेत' 'प्रामाण्यो  
यजेत' इत्येवमादि कर्म समाप्त्यर्थे । तत्र सदैवः, किं  
प्रामाण्यं नियोगतः समापनीय उदेच्छया कार्यं हेयं येति ।  
किं प्राप्तम् ? नियोगतः परिष्ठापयित्वा यमिति । कुतः ?  
एवं हि श्रूयते इदं कामो यजेतेति । एवं तस्मात्संख्यातस्या-  
यंशुपदिशति । उपपन्नपक्षस्यापवर्गपक्षेणैव हेतुः । उप-  
पन्नपक्षस्य यावत्परिष्ठापयित्वा तावत् व्यापारविशेष-  
सत्त्वात् ; न यथा पाकस्थया इति । तत्र हि पाक-  
समाप्त्यं निर्दिश्यते, नाऽऽरम्भस्य परिष्ठापयित्वा य-  
मिति । एवं नाऽऽरम्भस्य तावत् रौप्यं अपि प्रतिपद्यते ।  
तत्र नाऽऽरम्भे पुण्यप्रयत्नशेष्यते इति गम्यते ।  
यत्कश्चिदत्र न नियोगतः आरम्भते ; नियोगतः  
पुनः परिष्ठापयति । तेन गोभे आरम्भपरि-  
ष्ठापनीयं शक्यमर्थः । किं तर्हि ? परिष्ठापयित्वा शक्यमर्थः ।  
परिष्ठापयित्वा यथाप्राप्तत्वादारम्भस्य । तस्मात्परिष्ठापयित्वा  
शक्यमर्थ इति गम्यते । सा चेच्छ्रुत्यर्थः, सा कर्तव्य-  
ता चोद्यते । आरम्भे नास्ति कर्तव्यतावचनम् । तेन  
न नियोगत आरम्भः । नियोगतस्तु परिष्ठापयति ।  
तेनोपज्ञाने कर्मणि यदि वीथ्यात्फलेच्छा, अवाप्नोति वा  
फलम्, तस्मान्मन्व्यवस्थाया कर्तव्यमेतदुपज्ञानस्य परिष्ठाप-  
नम् । कर्तव्यमिति चोद्यते यदिष्टफलम् । ननु यथो  
सोऽर्थः, सोऽर्थ कर्तव्यतयोच्यते । नैतदेवम् । यावत्कार्यं  
हि स भवति । यावत्स तु कर्तव्यता श्रुत्या गम्यते ।  
तस्मात् प्रामादिकामेव याग आरब्धः परिष्ठापनीयः ।  
प्रामादिकामनायचनं निमित्तत्वेन तदा भवति । निमित्ते  
चोद्यते यत्कर्तव्यमिति चोद्यते तद्विद्येऽपि निमित्ते कर्तव्य-  
मेव । उपपन्नतस्य समापनं कर्तव्यमिति चोद्यते ।  
तद्विद्येऽपि निमित्ते कर्तव्यम् । नहि तद्विद्येऽनुपपन्न-  
भवति । तदाश्चिद्व्यतिरिक्तम्, न भावः । तस्मा-  
द्वीतायामपि फलेच्छयाश्रुतत्वात् परिष्ठापयित्वा यम् ।  
क्रियाया हि निमित्तप्रारम्भः । सोऽपि परिष्ठापयित्वा यम् ।

दुष्— चिगतयामपि फलेच्छया समापनीयमेव  
कर्म । कुतः ? आरम्भो निमित्त कामश्च । तत्र यथा  
कामेऽनुज्ञातं यम्, तथाऽप्यगते कामे आरम्भस्य विद्य-  
मानागन्वैमिक्तिकी समाप्तिः कर्तव्या । सा फले विधी-  
यते । आरम्भो विधीयते, तत्र, समाप्तिरविहितत्वात्ता-  
वश्यं कर्तव्या । समाप्तिं विधीयमानायावर्थाश्चित्तत्वाद्-  
रम्भमन्वो उच्येते । तस्मात् समाप्तिः शास्त्रचोदि-  
तत्वात् वीतायामपि फलेच्छया कार्यं ।

फलाश्रितत्वाद्वाऽनियमो यथाऽनुपपन्नान्ते ॥ १५ ॥

भाष्यम्— वाचाश्रितः पक्षः यावत्तयति । अवि-  
द्यमो वा । कस्मात् ? फलाश्रितत्वात् । फलाश्रितः फल-  
चिकीर्षमाणस्त्वोपायोऽयं विधीयते, न कर्तव्यता । सा  
हि विधीयमाना फलस्य वा यावत्स वा फलात् । फलस्य  
न तावत्कर्मणा । नहि यो यत् कर्मयते तस्य तत्कर्त-  
व्यतोपदेशः वा । वेदेवापि मयैतत्कर्तव्यमिति । उपाय तु  
न वेदः, तस्मात्कुरुते । इदमुपदिश्यते, याग उपाय  
इति, यागेन नियते इति । न च यावत्स कर्तव्यता ।  
प्रत्यक्षविशेषात् । प्रत्यक्षस्तु हेतोः यागः । यदि यागे-  
नान्यमप्यं कर्तव्यता, तत्र न विशेषः । यावत्कर्तव्यताया  
फल कल्प्यम् । न च कल्पमानस्य प्रमाणमस्ति । कर्त-  
व्योपदेशश्च शक्यादित्यर्थेयु भवति । तस्मान्ना याग  
कर्तव्यः । फलकामस्य यदिष्ट तत्कर्तव्यतया यथायाग  
यावत्स साधनता विधीयते । तेन तावदयं समापनीय  
भवति । यथा अनुपपन्नतः नावद्योपपन्नमित्यप्यं,  
एवमुपपन्नतः नावद्यं समापयित्वा यम् । यत्तु यावत्कार्यः  
श्रुत्या यावत्त इति । यत्र श्रुत्यर्थो न स भवति, तत्र  
यावत्कार्यो शक्यते इत्युक्तमेव । तस्मादनियमः ।

दुष्— फलप्रयत्न इच्छते याग उपायो विधीयते ।  
वीतायामपि नापि अनुपपन्नो भवति । अनुपपन्नभावात्  
कथमसौ क्रियते । न वाऽऽरम्भो निमित्तम् । यदुप-  
पन्नप्रकारभावात् । न च येन विच्छन्देनारम्भो निर्दि-  
श्यते । 'कर्तव्योपदेशश्च शक्योपदेशेयु भवति' इति  
यागः, शक्यः, कर्तव्यमित्यत्रैव कर्तव्यतावचनस्य कल्पना  
शक्या कर्तव्यम् । न तु त्वदीयो यागः कर्तव्य इति ।

नियमो वा तन्निमित्तत्वान् कर्तुस्तन् कारणं स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— आरम्भो हि निमित्त समाप्ते । कथम् ! तन् कर्तुं कारणं स्यात् । किं कारणम् ? सत्यसङ्कल्पता । यो ह्यारम्भमेवजातीयक न समापयति, स शिष्टा विगर्हन्ते, 'प्राक्रमिकोऽयम्, अभयवहार्य' इति । शिष्टविगर्हणा च दोष । तस्मादारभ्य समापयितव्यम् । आह, शिष्टा पुनः किमर्थं विगर्हन्ते इति । उच्यते । विगर्हन्ते तावत्, किं नो निमित्तेन कारणे-नेति ।

टिप्— न स्वाच्छन्देन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेदुचिना शास्त्रेण । तत शिष्टा-चारास्त्विति, स्मृतेः श्रुति । वैत्तिरीयाणा चानन्यपरवचनमस्ति ('देवताभ्यो वा एष आशुदृश्यते यो यश्च इत्युक्त्वा न यजते, प्रेषातवीयेन यजेत न देवताभ्य आशुदृश्यते' 'यदि वर्षेत्तान्येन होतव्यम्' इत्यादि) । आरभ्य यदेतैरेति भिद्मम् ।

शा— काम्य कर्म कामार्थेन प्रकृत्य वीताया फलेच्छया अवाप्ते वा फले किं नियोगत समापनीयम्, नेति चिन्त्यते । 'तत्रामीष्टितमिच्छयर्थं माधनेषु प्रवर्तते । सिद्धे तस्मिन्तदिच्छाया वीतायां किं प्रवर्तते ॥' शिष्टविगर्हणं तु अनृतवाद्प्रातिनिमित्तम् । तस्मात् असमापनीयम् । इति प्राप्ते, श्रम । 'नहि समापनामात्राद् आग्नि-रूपयितुं क्षमा । सर्वामृतियु तुल्यत्वाद्प्रामाण्य-प्रमदनात् ॥ तथा च निन्दानपचन प्रायश्चित्तं च भुजने । तस्मान् प्रतुमुपक्रान्त नियोगेन समापयेत् ॥'

सोम— पूर्वैव किञ्च फलोपरवेन कामिनो विधी-यो इत्युच्यते । तदि गिद्धे फले तदिच्छदिच्छेद वा फलोपपन्नवेद्यत्वात् न । प्रकृत्युत्पन्न इति प्रत्ययस्यात् समापति । निष्कृत्य कर्मणः अनुष्ठानार्थमेव तु वीतायां च समापनवेच्छया तदप्यनुभवान् । निय-कर्मवत् फलस्य एवमापि पश्यते । एवं चेद उक्त-परिपश्ये द्रष्टव्यमत्रानयो । सूत्रार्थानु— प्रक-

मात् समातिनिषेधेत् आरम्भस्य नियानिमित्तत्वात् क्रियायाश्च समाप्तिपर्यन्तरात् इति ।

वि— 'असामप्यं समाप्य वा काम्य कर्म निमित्ति ।, आय. प्रयोजनाभावात्, दत्त्यो निन्दादि-सश्रवात् ॥'

भाट्ट— काम्य कर्म कामनाया प्रकृत्यम्, वीताया फलेच्छायामवाप्ते वा फले प्रयोजकभावात् न समापनीयम् । इति प्राप्ते, सत्य नास्ति फलरूप प्रयोजकम्, तन्वेच्छाविषयत्वेन प्रयोजकत्वात् । तथापि प्रारम्भ-एव प्रयोगसमाप्तेरिति चिन्तम् । न च तत्र प्रमाणाभाव । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणावत्वात् । शिष्टा हि प्रारम्भापरि-समापने 'प्राक्रमिकोऽयम्' इति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतेः प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्ते-रिति चिन्तक वेन विधानात्तस्या आवश्यकत्वम् । न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादाचार-स्यास्य प्राग्निमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वथा शिष्टानां प्रातिनिक्तत्वेन प्रमाणाभावात्, 'देवताभ्यो वा एष आशुदृश्यते, यो यश्चे इत्युक्त्वा न यजते, प्रेषातवीयेन यजेत' इति प्रत्ययश्रुतेरैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्तयोर्विधानात्, प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वात् गमाध । अतः प्रयोजक-तरामावेऽपि निमित्तनशात् समापनीयमेव । समापिते च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फल-मपि भवत्येव । एकफलप्राप्तावपि फलान्तरोपपत्ते । न च कामनारूपाद्भावात्तद्देश्यत्वाद्भावात् । तस्या प्रवृत्ति-त्वावच्छिन्न प्रति कारणत्वमाश्रयेनाद्वारे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिपूर्वकत्वे तस्या सत्त्वात् । अन्यथा समापनोत्तर-निष्काशपानेऽपि फलानुत्पत्तिप्रगद्भावात् ।

मण्डन— 'अवश्यमारम्भसमापनं स्यात् ।'

शङ्कर— 'प्रारम्भस्य समापनम् ।'

● शास्त्रेण देवता-वाचारे उपपन्नपरिसमाप्य-माने शिष्टविगर्हणम् । भा. ६.१.१४.१६.

● शिष्टाचारं धर्मं प्रमाणात् । मणि ४.११.

● शिष्टाचारं प्रमाणं प्रयोजनरहितेऽपि । भा. १.११.

● शिष्टाचारः साधुलक्षणाविधाहादी न प्रमा-णात् । वि. १.१.५. यमैक २, ● शिष्टाचार. वेदमू. ४



रात् प्रमाणम् । १।१।४ वर्णकं ३. \* शिष्टाचारः ।  
 'शिष्टं यावच्छुभिसंयुक्तेन यत्र विद्यते । तच्छिष्ट-  
 चरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते ॥' वा. १।१।३।७ पृ.  
 २।६. \* शिष्टाचारैरे स्मृतिरेवागुणानुं शक्यते न  
 तु भुक्तिः । वि. १।१।५ वर्णक. २. \* शिष्टाचारान्  
 स्मृतिः, स्मृतेः भुक्तिः ( अनुधीयते इति शेषः ) ।  
 दुप्. ६।१।१।२५. \* शिष्टाचारस्य प्रमाणव्युक्तम्,  
 नाशिष्टमृतेः । भा. १।१।५।१०. \* शिष्टाचारानां  
 वक्तव्योक्तवादीनां प्रामाण्यम् । माट्ट. १।१।३ वर्णक ३.

॥ शिष्ट्या तु प्रतिषेधः स्यात् । १०।८।३।६॥

प्रथमेऽपिचरणे गमः पशुंसास्यैक्यमुक्तम्, द्वितीये  
 अर्षेयादायैव उक्ता, अत्र प्रतीपैचार्यतामाह । तुसन्दः  
 पूर्णैस्त्वक्षयार्थः । यत्र कंचिदर्थं शिष्ट्या विधाय पुनः  
 नमः प्रतिषिध्यते तत्र नमर्थः प्रतिषेधः स्यात् । यथा  
 ' अत्रिसो योऽशिनं गृह्णाति ' इति विधाय ' नाति-  
 स्ये योऽशिनं गृह्णाति ' इति । कै.

\* शिष्याणाम् । योऽपि प्रधानभूतः तोऽपि कदा-  
 चिद्विषयार्थे वर्तते, यथा उवाचानः प्रधानभूतः शिष्याणां  
 विप्रविनयाधाने वर्तते । भा. ३।१।२।२.

\* शिष्यप्रसासंस्कारे सूत्रसाधनीनां प्रवर्तमानानां  
 येनैव तदुत्तराणि यत् कृतम्, तथैव प्रसीतय ननुत्तमः  
 वर्तन् । वा. २।३।६।१६.

॥ शीतकिरणकटावलम्बनन्यायः । अयं स्व-  
 र्वातिरहितवस्तुप्रद्वयार्थकालहृत्करणेऽवतरतीति स्पष्टः  
 गृह्यत्वये । साहस्री. ८८५.

॥ शीतलापस्त्रन्यायः । यथा शीतलापस्त्रः  
 पुरश्चते तोह्यतेऽपि जनेः एवंविधविषयविषयधायया प्र-  
 वर्ततेऽपिति । साहस्री. ९३०.

\* शीर्षं सच्छन्दम् । वाळ. पु. ६।१.

॥ शीर्षं सर्पो देशान्तरे धैर्य इति न्यायः ।  
 उच्यते - ' अत्रिं यत्रं यदाटिन् दूरे दक्षित त्रिमे-  
 तदागतिवन् । हिमरति द्वि-शेषय. शीर्षं सर्पः यथा  
 विष्ट. ॥' इति । साहस्री. ६८२.

॥ शीलं हि विदुषां धनमिति न्यायः ।  
 साहस्री. ९४६.

\* ' तस्मात् भुक्तिस्तृती एव प्रमाणे धर्मोच्यते ।  
 शीलाचारानुगुणीनां गोडीहाशयद्विद्वत्स्यता ॥' वा.  
 १।३।३।७ पृ. २१५.

॥ शुक्रमलि कान्यायः । अयं ( महाभारते उद्योग-  
 पर्वणि ९६ अ. ' काकुटीकं शुक्रं नाक्रमश्चित्तर्षेनं  
 तथा । एतानं नर्वकं पौरमाः यमोदकमष्टमम् ॥ ' इति  
 ४२ श्लोः श्लोकात्प्रामाण्यमिहितः । तथाहि, काकुटीकमित्या-  
 दयोऽप्ये अस्त्रज्ञातयः । यैनाऽऽह्नेनाभिभूता रथगजा-  
 दीनां कुट्टुगैव चोरेते, तस्मात्कुटीकं प्रत्यापकं नाम । येन  
 युक्तमलिकर्यायेन आभवेऽपि भयदर्शिनो हृदयशक्ति-  
 बाधेपु याद किञ्चनित तच्छुक्रं मोहन नामेत्यादि ।  
 साहस्री. ७७७.

\* ' शुक्रत्वं न भयमेत' अथ गुणप्रतिषेध. पुत्र-  
 पार्थ. । शुक्रं काव्यरिवास्तवाम्ये रसः । वाळ.  
 पु. ३।१. \* शुक्रत विष्टुर मायणम् । शु. पु. ३२२.

\* शुक्रः ग्रहः ज्योतिषिणे प्रातःपुनने गृह्यते । वि.  
 २।१।१. \* शुक्रं गृह. महत्पने ' शुक्रं गृह्णाति '  
 इति । १०।८।३. \* ' शुक्रं यत्रमानोऽप्यारभते '  
 अत्र यथा यत्रमानम्योदायीयमानता तैव लिङ्गमयि-  
 खिनं तथा ' स्वर्गनामः ' इत्यादी कामानामुदायीय-  
 मानता नास्ति । रत्न. ६।२।६।१४ वर्णकं २.

\* शुक्राभाषि अहानि 'युदे इन्द्राद्ये । भा. १०।५।  
 २६।८८. \* शुक्राभं शूचीय स्वरमासा । १०।५।२५।  
 ८५. \* ' शुक्राभो विपुगन् ' इति तु कामान गति-  
 पति । जगततामनात् नु आमयथापार नियम् । १०।  
 ५।१५।४८. \* शुक्राभान् मूलीगान् भविष्यतः ज्योति-  
 षोमे । १०।१।१९।३७. \* शुक्राभान् प्रहाम् मूलीगान्  
 यदि शुक्राभानां शीमा र्थात् ज्योतिषोमे । १०।५।१५।५८.

\* शुक्रामर्षं ज्योतिष्योमे इन्द्राद्योमे इन्द्राभ्यस्तये  
 तति वर्तयन् । वि. २।३।१. १०।१।१५. \* शुक्राभानं  
 इन्द्राद्योमे शूचीयत् शुक्राभ्यस्तये ( ३, ६, ९ )  
 पुनः भूत समानित्यर्थमेव । १०।५।१९।१०७-७८.  
 \* शुक्राभं यथाभेदेषु इन्द्राद्योमे 'युदे, शूचीये एव-

माष्टमशोभेति अहस्त्रये, समूडे च तृतीये षष्ठे नमये च इत्यहस्त्रये । वि. १०।१।२३-२४. \* शुक्रामृतं बृहत्त्रिमित्तं ज्योतिष्टोमे । वि. १०।५।२३. गर्ग-निरात्रे च द्वितीये अहनि अनेमिसिक्तमेव । भाट्ट. १०।५।२३.

\* शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकरं सत्रे । १२।४।१३।३४. 'सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* शुक्रान्वारम्भणे अस्थियथे क्तो य ऋतर्षेत्वात् । १०।२।१९।५१.

\* शुक्रान्वारम्भणादीनां एकनमयनमानकर्तृकरं सत्रे । १२।४।१३।३२. 'सन्नाहीनयो. शुक्रान्वारम्भादीनां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* शुक्रादिवाम्यप्रहावर्षेऽपि तन्सादनावर्षो नास्ति इति पठ. । सादनावर्षवर्षे. इति सिद्धान्तः । सादनावर्षेऽपि प्रदानस्य नावर्षाः । वि. १०।५।२१-२२.

\* शुक्रादिप्रहस्य काम्याया अग्रताया विधौ ऐन्द्र-वायवादिप्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षं, न तु उवाशोः प्राक् । १०।५।२०।७०-७२. मीमं. पृ. १३९ 'अग्रताया. काम्याया विधौ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* शुक्रादिप्रहस्य काम्याग्रताविधौ सर्वादित. प्रतिकर्षः । १०।५।२०।६७-६९. मीमं. पृ. १४४ 'काम्याग्रताविधौ शुक्रादिप्रहस्य सर्वादित. प्रतिकर्षं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* शुक्रमहोण ऐन्द्रवायवादिप्रहाणा समुच्चय मराम्ने । १०।४।२।३-५. मीमं. पृ. १६४ 'महसमुच्चयवायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* शुक्रप्रहस्य यत्रमानवर्षाः अस्तिषष्ठे मृताधिकार-षष्ठेऽपि न ह्युच्यते (श्रुताविन्ता) । वि. १०।२।१९.

\* शुक्रप्रदान्वारम्भः सत्रे यत्रमनैकेनेत्र कार्यः न सती, नायं यत्रमनसंस्कारः । अहीनेऽप्येवम् । वि. १२।४।११.

\* शुक्रामन्यप्रहप्रचारे सननमुग्नीयाः (अच्छा-वाक्वर्गे नव) चमसाः भ्रुवचमसाः ऐन्द्रास्ते भगन्ति । भा. ३।२।११।२९.

\* 'शुक्रानां चरम्' इत्यत्र शुक्रत्वस्य नियमविधिः द्रव्यद्वारा क्रियार्थत्वात् । भा. ४।१।१०।२५. \* 'सौम-रौद्र घृते चरं निर्वपेत् शुक्रानां मीहीणा ब्रह्मवर्च-यकाम.' । १०।७।१९।६४. \* 'सौर्ये चरं निर्वपेत् । शुक्रानां मीहीणाम् । १०।७।१९।६४.

\* शुक्रारुणादिशुक्राः ते कदाचिदेष पृथक्पन्तद्रव्य-पदसन्निधानात् भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । 'पटस्य शुक्लः' इति । नित्यं (तु) गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणपि मत्पर्याय द्रव्यसामानाधिकरण्या प्रति-पन्नते यथा 'शुक्रः पटः' 'अरुणो पटः' इति । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१.

\* यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे शुक्रादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीना एव मम लक्षणा । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८३.

\* शुक्रादिगुणो यथा द्रव्येण विना न भवति इति अविनाभावात् द्रव्य लक्षयति, नैव 'क्षीमे वसानी' इत्यत्र (आधाने) क्षीमं स्वत. सिद्धत्वात् मूलिनत्वं न लक्षयति कार्यसादापि सत्त्वात् 'वमिचारिरवाच । सुप्. ६।१।५।२२-२३.

\* शुक्रादिगुणविशिष्टक्षीहिभिः सोमारीद्रादिवानो भ्रुवमाणे प्रादुर्भवताना वाचः । १०।७।१९।६४-७१. 'सोमारौद्रादिवानो भ्रुवमाणे.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* शुक्रादिशब्दा उवसर्जनीभूतममं सदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंभवात्संभवात्संकरः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

\* शुक्रत्वादिशब्दाश्च मायप्रत्ययनिष्कृष्टविशेषभूत-गुणवचनत्वात् गन्धरदेव नित्य वैषयिकरूपेण संभवन्त्येव । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८४.

\* 'शुचिना कर्म वर्तयम्' इति कर्माद्वतया शीघ्रं विदितम् । सु. पृ. १३९४.

• शुचिदेवताके हविषि आग्नेयपुरोडाशधर्माणा-  
मविदेहः । वि. ८।३।१.

• शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विषयन्तः हविर्गणे ।  
८।३।१।१-२.

• शुद्धोदलत्रगन्यायः । उक्तं च महोपनिषदि-  
'यथा वशी च सूत्रं च तानावृक्षरता यथा । यथा नयः  
समुद्राश्च शुद्धोदलत्रणे यथा ॥ चौरावृक्षार्थं च यथा  
यथा पुंविपकावपि । तथा जीवेश्वरो मित्रो हर्मदेव  
विलक्षणो ॥' साहस्री. ८२९.

• शुद्धरुतुपमेतं नाम प्रतिवेष्यम्, ऋतुगत-  
वैशुषापादकनिपायिपक्षरम् । भाट्ट. ३।४।८.

• शुद्धत्वम् । 'पापक्षणे हि शुद्धत्वं धर्मोपश्रवमेव  
मा ।' या. १।३।१।८ प्र. १८९.

• शुनः कर्णो नाम अग्निदीप्तः । सर्वस्वारे दृश्यम् ।  
तत्र यत्रमानवपण्येऽपि कर्म समापयित्वम् । भा.  
१०।३।२३।५७.

• शुनकानां नारयणे द्वितीयः प्रभावः । भा.  
६।६।१।१.

• शुनकगोत्रीयाणां नारायणे द्वितीयः प्रभावः ।  
वि. ६।६।१, या. १।३।७।१०.

• शुनरुद्रशुश्रुसिद्धानां सत्राधिराद्ये नास्ति,  
विश्वामित्रसमानकल्पसमाप्तान् । वि. ६।६।४.

• शुनासीरीर्ये नाम चतुर्मास्येषु चतुर्थे पर्वे ।  
वि. ७।१।३ । तत्र 'एतद्द्रादागत्येव पञ्च हवीषि'  
( तैत्ति. १।७।१ ) वैश्वदेवपर्वणि यानि व्यादितः पञ्च  
हवीषि- १ ' आग्नेयमग्राकणाः निर्वरति, २ सौम्य  
चक्रम्, ३ सापित्रं द्वादशकपालम्, ८ सास्त्रव चक्रम्,  
५ वीण चक्रम्' ( तैत्ति. १।८।१२ ) इति । तदुत्तर  
विशेषः - ' दैत्र्यां द्वादशकपालम्, वैश्वदेव चक्रम्,  
हृत्पञ्च शुनासीर्यय पुरोडाशं द्वादशकपालम्, वायव्य  
पयः, सोपमेककपालम्, द्वादशगान् सीर दक्षिणा'  
( वैत्ति. १।८।७ ) इत्येह क्वचन । कल्याणत उ  
वैश्वदेवपर्वणाति तावपि पञ्च । तदुत्तर च श्रीग्वेय  
हवीषि न पूर्वकलावत् पञ्च । तानि च श्रीणि ' अग्ने-

न्याय शुनासीर्यय पुरोडाश द्वादशकपालं निर्वरति । ...  
वायव्य पयो भवति । ... शीर्षं एककपालं भवति'  
इति ( तैत्ति. १।७।१ ) इति सायणभाष्य ( वैत्ति.  
१।८।७ ) । • शुनासीरीर्ये पर्वणि नोत्तरधेदिमुप-  
वपति । भा. ७।३।८।१०.

• ' शुन्यध्वे देव्याय कर्मणे ' इति मन्त्रः साना-  
यपवाशशोपने विनियुज्यते, सनिषिपातात् । वि. ३।३।५.

• शुक्नेष्टिः । साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिका  
ज्ञानरभाख्यात् कस्याचित् प्रयोगस्य निरूपितेकरूपस्य  
उपक्रमपूर्वकमाप्त्यसिद्धे. ' इदं हुचासिदं वा ' इति च  
प्रयोगमन्त्रे दोलनयमानमतेः कालविशेषमात् प्रयोग  
नैमुप्यासिद्धे. प्रयोगप्रश्नभाकार्यं शुक्नेष्टिः क्रियते । सु.  
प्र. ८९६.

• शुक्नेष्टिन्यायः । उग्राण्ययाः दशैष्टथादि  
निष्पन्नः प्रत्यक्षाग्निहविषादिभवे इष्टिप्रयोग छान्दात्  
शिक्षयन्ति सा पद्धतिः । हविर्गिराहित्यं शुक्नेष्टम् ।  
वि. ९।२।२.

• शुक्नेष्टियत् । तत्र्या, ज्ञान शुक्नेष्टीः प्रमुद्कते,  
प्रयोगे प्राप्नुकर्मा भवितुःऽस्मीति । भा. ९।२।१।१३.

• शुक्नेष्टिर्वाटिकाभ्याम् । यथा द्युः प्रुणितया  
पुत्रादिना प्रविश्य तत्रयविविधाणि सुरमीणि तत्ररु  
पुत्राणि परितान्यत्र विद्यामेव कियते, तथैव तत्त. सता  
गुणसमुदायसुमेत्यै केवलच्छिद्रमन्त्रेपयतीति छयेच ।  
साहस्री. ५.५८.

• शुद्धः । अतो तस्मै मैत्रिणापोवत. ' इमं  
शुश्रुमणो धर्मं सम-त्स्ये' इति । शोऽन्यस्मै दीपमानो  
नेच्छेदपि । न वानिच्छतस्तस्य च प्रभवति । न च मन्त्रात्  
स्वीकृत्य । यथा-नायेन स्वीकृत्यात् च दद्यादपि ।  
धर्मोपनयनानि तु न शक्यो दातुम् । भा. ६।७।१।६।

• शुद्धश्च धर्मशास्त्रजात् । ६।७।१।६।

विश्वजिति संपरं यथा अधिवर्मानं न देयं तगा  
धर्माभिर्द्वयत. दृष्टोऽपि न देयः इति चान्दार्थः ।  
' इमं द्विजं शुश्रुमणो धर्मं सम-त्स्ये' इति हेतुना  
उपनतः द्युः विश्वजिति न देयः । धर्मशास्त्रजात्

धर्मशास्त्रेण निमित्तेन उपनत वात् । गर्भदासस्तु देय ।  
के.

• शूद्र चतुर्थवर्ण । सु पृ १७२ • शूद्र धर्माश्रितेवक सन् विश्वजिति न देय । ६।७।५।६ मीको पृ ३६/८ ' विश्वजिति धर्माश्रितेवक शूद्रो न देय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • शूद्रो हि अममर्ष-  
त्वात् प्रतिपिद्ध आधाने । भा ६।१।१२।४५ • य शूद्र निहित स्वधर्ममगत्तु सेवते तस्मिन् विप्रादे स्वयं नास्ति, इति सर्वस्वदाने तादृश शूद्रो दातु न शक्यते । त्रि ६।७।५ • वेदाभावाद-  
समर्थे शूद्रो यष्टुम् । भा ६।१।७।३३ • शूद्रा द्विविधा गर्भदासास्तद्विजाश्रीति । तत्र गर्भदासा ब्राह्मणादीना स्त्रम्, तेषा दानादि कर्तुं शक्यते । त्रि ६।७।५ • ' शूद्रेणाधिकतात् ( वेदान् ) वाऽपि धर्मज्ञान न समतम् । तथाऽनिष्ठातवेदोक्तमर्थादा व्यवहारिणम् । संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्म-  
हेतुता ॥ ' या १।३।३।७ पृ २०३ • ' शूद्रेण नाप्येत्यम् ' इति प्रतिपिद्धमस्वाध्ययनम् । भा ६।१। ७।३७ • शूद्रान् आयस्सादा पापकर्मण कृत प्रतिग्रह दोषाय ( मनति ) । ३।४।१०।२८ • शूद्रस्य अव्ययन नास्ति किंतु श्रेयगिज्ञानामेव । वि ६।१।७ • शूद्रस्य अव्ययनविधिविद्वत्तानामागत आधानसिद्धात्त्वभावात्तत्र न यामादौ अधिकार । मीन्या • गृहस्थ्यापि विशेषाधिकाररहितेषु सर्वेषु वैदिककर्मसु अधिकार इति यादरिमतम् ( परतु नासी सिद्धात ) । भा ६।१।७।२७ • शूद्रस्य आपाने श्रुतिनास्ति इति अनमि शूद्र अममर्थ अग्निहोत्रादि निवर्तयितुम् । ६।१।७।२६ • गृहस्थ्य द्रव्यार्जने सेनादिकमेव उपाय । उपायात्तरात् तु प्रत्यथाय । वि ४।१।२ यर्षक ४ • शूद्रस्य न अन्न वेदाध्ययन अन्न अवेद रत्नात् अममर्थे शूद्र ( वैदिक कर्मणि ) । भा ६।१। ७।३५ • शूद्रस्य वैदिक कर्मणि नाधिकार । ६।१। ७।२५-३८ मीको पृ ५०० ' अगशूद्राधिष्ठरगम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • मन्तु शूद्रस्य ( मनम् ) । भा ६।१।७।३१

• शूद्रादि कथञ्चित् अनिच्छन् कार्ये ( शमित्ता इति शेष ) । या ३।७।१२।२९, • शूद्रादिभ्य लौकिकेऽपि उपादाने, दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि, दातु तद्वद्वारेण अदुष्टवम् । ३।४।१०।२८ पृ १६९ • शूद्रादे उपनीतकर्तृनाध्ययनज यार्थज्ञानरूपाङ्ग संपादनात्ममथस्य मन्तुषु नाधिकार । मणि पृ ५ • शूद्रादीना उपनयनाभावात् विवाहावधि अम्यु-  
स्थानादीनामाचाराणा अधिकार, तस्य त स्थानत्वेन विधानात् । भाट्ट ६।२।६ • शूद्रादीना ' श्रावयेत् वतुषो वर्णान् ' इति पुराणश्रवणविधिना तज्ज-  
कार्यज्ञान-  
सत्त्वात् सुक्तिरिद्धे । मणि पृ ५८

• ' शूद्रानीते क्रयनीते कर्म कुर्वन् पतयथ ' ( दर्म ) । अथ प्रकृतौ विदुषो उभयमिधे च कर्मणि समानविधान निषेध । बाल पृ ३५

• यत्तु धर्मशास्त्रातिव्रजेण क्रियते न तस्य निमित्त-  
त्वम् । यथा शूद्रकृतस्य आधानस्य न आहवनी यादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । या २।३।२।३ पृ ५८२

• शूद्रसमीपे नाप्येत्यम् । ' पतु वा एतत् इमदान यच्छूद्र । तस्मान्कच्छूद्रसमीपे नाप्येत्यम् ' इति । भा ६।१।७।२८

• शून्यवाद । अर्थज्ञानयो आकारमेद नोप लभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धि । अतस्तद्विन्न अर्थ रूप नाम न किञ्चिदस्ति इति पदवाम इति । क्षणिका च बुद्धि उदरग्रमनैवकी शायने, शपयति चाप्यन्तर प्रदीपवत् इति । तत्र । भा ( श्रुतिप्रथ ) १।१।५।५ पृ ३१ • शून्यवाद । एष परोक्तानुमाने प्रत्यक्ष निरोधेन निराहृते अधुना प्रत्यक्षत्व बहि प्रवृत्तौ सामर्थ्यमेव नास्ति इत्येव पूर्वोक्तनिरोधेण त एव शून्य वादी पुन प्रत्यक्षित्वे । तत्रिराकार्य उत्तरो प्रथ । वैद्यनाथ पृ ३०-३१

' एवमेवऽनुमानात्त्व शान्ताभाव्य दूषणे । शान-  
प्रतुषयक्या तु पर प्रत्यक्षित्वेन ॥ ' श्लोका १ । प्रत्यादिशान्ताविरोधेन दि प्राक् अनुमाना निरस्तम् । तद्य एव बहि मनितुमानयो न तद्विरोधोऽनुमानात्

संनरति इति पूर्वोक्तविरोधपरिहारेण प्रत्यक्षज्ञान इति ।  
( शून्यमेदं ) र-नाकारः .

**भाष्यम्**— शून्यशु कथम् । ( इदं नीलं हल्या-  
दिरूपेण बहिरवमासमानस्य कथं ज्ञानाकाररं इति शून्य-  
कारिणं पृच्छति ) । अर्थज्ञानयोः आकारमेदं नोपलमा-  
महे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतः तन्निष्ठ अर्थरूपं  
नाम न किञ्चिदस्ति इति पदवाचः ।

रपादेतेषु यदि अर्थाकारा बुद्धिः स्यात् । निराकारा  
तु नो बुद्धिः, आकारवान् साक्षोऽर्थः । स हि बहिर्देश-  
रवद्यः मत्प्रथमव्यवस्थते । अर्थविविधा हि प्रत्यक्षबुद्धिः,  
न बुद्धयन्तरविविधा । साविवा हि सा, न बुद्धयन्तर-  
कालमन्तरास्वते इति । ( शून्यगदी आह— ) उत्प-  
मानैवासी श्रापते, श्रापति च अर्थान्तरं प्रदीपवदिति  
पटुष्यते, ( सिद्धान्ती आह— ) तत्र । न हि  
अज्ञातेऽर्थे कश्चित् बुद्धिसुपलभते । शान्ते तु अनुमाना-  
दायञ्जति ( ज्ञातारहितज्ञानुमानात् ) । तत्र यौगप-  
यनुपपद्यन् ( अर्थ-ज्ञानयोः सहयोगपद्यम् ) ।  
( शून्यगदी आह— ) ननु तदवज्ञाफामेन बुद्धौ ज्ञातो  
ऽर्थः इवुष्यते, नानुलवद्यायाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरु-  
पते, पश्चात् ज्ञातोऽर्थः । ( सिद्धान्ती स्याशयनाह— )  
उपयम्, पूर्वं बुद्धिरुपपद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते । यत्रति  
हि इन्द्रविदेतत् यत् ज्ञातोऽप्यर्थः सन् अज्ञात इत्य-  
प्यते । न च अर्थोपपदेदामन्तरं बुद्धेः रूपोरलम्भ-  
नम् । तस्मात् व्यपदेशना बुद्धिः, अ-पपदेशय च न  
प्रत्यक्षम् । तस्मात्प्रत्यक्षा बुद्धिः ।

अत्र न चार्थ एकरूपत्वे बुद्धेरवाभासः, नार्थस्य  
प्रत्यक्षस्य उतः । न च देहहृद्यम्, अनाकारामेव हि  
बुद्धिमनुमिमीमेदे, साकार चार्थे प्रत्यक्षमेवावगच्छामः ।  
तस्मात् अर्थात्मनः प्रत्यक्षम् ।

अत्र च निवृत्तनिवृत्तः क-नुष्येव उपादीयमानेषु  
पद्यप्रत्ययः । इत्यस्या तदनुदानेऽपि कदाचित् यदुद्धिः  
अधिकलेन्द्रित्यस्य स्यात् । न चैत्रमस्ति । अतो न  
निवृत्तमन्तः प्रत्ययः । अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम् ।

४. ३१-३५.

एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य बहिःप्रवृत्तौ  
सामर्थ्यस्य सद्यतात् तादृशबहिर्विषयविषयप्रत्यक्षवि-  
दस्य बौद्धाभिमतस्य निरात्मन्तरवानुमानस्येव अनु-  
पपत्तेः यत्र प्रत्यक्षे दृष्टं वरणम्, उत्तरकाले ज्ञाप-  
प्रत्यक्षो वा, तादृशप्रत्यक्षस्य अर्थमीचीनरीऽपि यत्र  
तदुभयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः प्रत्यक्षो  
न व्यभिचरत्येव इति न परीक्षितयमेव प्रत्यक्षम् ।  
वैधान्यायः ४. ३५.

**बृहती**— ननु च 'शून्यस्तु' इति हेतु निरा-  
लम्भनता उप-यक्षा प्रत्यक्षस्य अर्थस्यत्यता वदता ।  
निराक्षा च सा सुक्तिकारजतज्ञाननुत्पत्ताभिधानेन ।  
( उत्तरम्— ) स एवाय निराक्षः पुनराश्लिष्यते । कथा  
पुस्तका । सवेद्यविषयभावात् सविदः । सा च आत्मनो  
वा ( धर्मः ), बुद्धेर्वा ( मनसः ), ज्ञाने एव वा  
( अवस्थितो धर्मः ) । स एवास्या विषयो सुक्तः ।  
तस्मात् सा सन्ति । एव च स एव सवेद्यः इति  
प्राप्नोति । तस्मात् न विषयान्तरं सवेदितुं क्षमः  
( आभयत् ) । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्वकृता निरान-  
स्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तया । किं 'अर्थज्ञानयो-  
राकारमेदं नोपलमामहे' इति ज्ञानस्यः प्रदर्शनार्थं  
एकामिद्रेण । न । सविदाकारं हि सनेरी ज्ञानमेवाव-  
शिष्यते, बुद्ध्यात्मनोः शब्दादितुल्यवगात् । ज्ञानाविला-  
भूता च सन्ति । सुपुण्यनखाया सविदः आत्मनि  
बुद्धौ चादरीनात् । शानोपमद्विदिह्ये स्यात् । तद्वि-  
मालोच्योक्तम् 'अर्थज्ञानयोराकारमेदं नोपलमामहे'  
इति ।

क पुनरिदं दृष्टं विषय एव सविदा संरिपते इति ।  
सचेयतपरे हि सनेयता अनगच्छामः, न विषयतया ।  
( उत्तरम्— ) केन चोक्तं न सनेयतया सचेयता  
आरगम्यते इति । किन्तु सविदः प्रत्यक्षरनात् तस्याथ  
ज्ञानारमकरात् शब्दादिस्वप्ना तथैवेति मन्थामदे ।  
यो हि नाम द्रव्योः प्रपञ्चानामकल्पति सविदः शब्दा-  
देव । तस्मात् सच्छिष्टमेव इदं शब्दादिज्ञान इति  
स्वितिः । न चार्थं किञ्चन अस्तीति ।

ननु च अप्रत्यक्षा संरिपत् प्राप्नोति । शब्दाद्यादरत्ये

हि संविदो ब्राह्मब्राह्मकसंवेदनं नोपपद्यते । तस्मात् कल्पना सा इति कल्पनीयम् । न च सर्वलोकवगम्योऽर्थं कल्पना इति युक्तम् । न च अर्थांतरानुमानानुविध क्वचित् कल्पनाबन्धमिलनया लोके दृश्यम् । तस्माद् उभयो प्रयत्नानां, न पुनरवगतैरपलाप । संविदेव हि तदा हीयते, कस्येव शब्दादिरूपता । ( अत्र समापि - ) युक्तं यदि ब्राह्मब्राह्मकसंवेदनं आकारांतरेण स्यात् । न च आकारांतरमुपलभामहे, नीलाद्याकारमेव हि उभय प्रति- माति । एकाकारं च उभयप्रतिमानम्, किमयदत प्रतिमानात् ? तद्विदमुक्तम् 'अयज्ञानयोराकारभेदं नोप- लभामहे' इति । 'प्रयत्ना च नो बुद्धिः' इति एतदुक्तं भवति, प्रयत्ना च न संवित् इति । प्रयत्नश्चायं नीलाद्याकारः । अतस्तदकारेण संवित् उभ- यया प्रतिमाति । तस्मान् अयद्यथा इयं संवित् इति सिद्धम् । अत्र तत्सप्रयोगान् तत्सप्रयय इति प्रयोगो- ऽयम् । किमिति पुन उभयया प्रतिमानम् ? आकार- भेदं नोपलभामहे इति प्रयुक्तम् । प्रतिमानकारणं तु प्रतिमानदर्शनादेव अस्तीरपरगन्तं यम् । सा चैव वासना आदिः फालीना इत्युक्तं शब्दवादिभिः ।

( प्रश्नु ४ ६० )— अत्रायं पूर्ववगसंशेषः । संवित्- लायन् प्रयत्ना । अत्र यदि ज्ञानं अत्र अर्थेऽस्ति अस्तुवाम्येन, तत्र अत्र प्रयत्ना आकारा यथो भवेयुः । एकस्यायमाकारा नीलादिः प्रयते । स चैदस्य ज्ञानस्य या आस्तीयते, तदा तत्राकारा संवित् अत्रप्रयत्ना स्यात् । तत्रप्रयत्ने च अर्थो ज्ञानं च द्वयं अर्थवेदमानयते । तदिदं चैदयमाकारो निवेष्टितः, अस्तुते तर्हि भवेतां अयज्ञाने । तत्रोपकारविरहं संवेद्यानुपपद्यते । अर्थवे- दस्य च दुःखमुपगमा मत्ता इति । )

( विद्यालक्षणावयवमेव ) उच्यते । उभयन प्रतिमानं नीलादिगतौ अस्ति, तस्मादेव तत् प्रतिमाति, न तद्वत्तया । किं तद्वत्तया, तद्वत् इत्यत्र भवेत्, न तत्रैव प्रतिमाति सा । तद्वत्तया ' स हि चिद्विद्य- संशयं प्रापयदुत्तमस्ये' इति । ' स नैवियस हि प्रापय- दुष्टि न बुद्धिविद्य' इति तस्मादेव रूपप्रतिमा

दर्शयति ब्राह्मकप्रतिमानं तु न रूपविषयम्, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपांतरमेव नोपपद्यते इत्युक्तम् । कथमत्र विषयांतरोपयासः । नहि प्रत्यक्षरादिन एव दोषः । आनुमानिकज्ञानरादिनस्तु नाप्यप्यनुपयोगः । नापि अनुमानात् रूपग्रहणम् । समाप्तब्राह्मं अनुमानं भवति ।

ननु च संवित् प्रत्यक्षा इत्युक्तम् । अन्या च संवित्, अयत् संवेद्येव ( इति भवान् मयते ) । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चाकारास्ति । तस्मात् स एवायं विषयापलापो न्यायगतो प्रतिपद्यते । ( उच्यते— ) अत्रिवेत्तोऽयमास्तुप्रत । नहि पले रूपांतरता इत्येते । रूपान्तरसंविद्यौ हि पदद्वया- पत्तिः । एकसंवेद्यविषयेन हि एका संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किं अर्थवेद्येन संवित् ? न ज्ञानो न संवेद्या संविदिति । संविद्यैव हि संवित् संवेद्या, न संवेद्यतया । केयं वाचोयुक्तिः, ' संवेद्या, न संवेद्या ' इति । इयमियं वाचोयुक्तिः, नास्या कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्यामिषेयम्, न संवित् । तस्मात् न पृथक् संवेद्यतया ब्रह्मिणुं शक्यते । न च अर्थवेद्येन संवित्, तन्मूलत्वात् सर्वभावानां संवेद्यमावयव । किं तर्हि अत्रानुमानिकम् ? पत्रमेव हि प्रमाण इति प्रमाण- विदो मयते । किमिति मयते, न पुन फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ? ( उच्यते— ) एव हि लौकिको न्यरहारः । किमिदं लौकिको न्यरहार इति ? आकारद्वयं हि लौकिकः प्रतिपद्यते इत्येते । सिद्धं तर्हि अर्थद्वयं विशानस्य अर्थवेद्यरात्, अयस्य च संवेद्यत्वात् ।

किमर्थवेद्यमेव विशानम् ? ज्ञानमर्थवेद्यम्, न उ- अत्रमेव । न पुन प्रमेयसंज्ञयोर्विशोयः । यत्र हि विषयस्य स्वरूप परिच्छिद्यते तत् संवेद्यमित्युच्यते । अत्र संवेद्यं प्रयत्न इति प्रमाणविदः । अर्थवेद्येन च प्रतिज्ञाने आकारांतराग्रहणम् ( स्वरूपांतराग्रहणम् ) ज्ञानं अत्रप्रयत्नम्, अनुपपद्यते च प्रमेयम् । तस्मात् ( स्वरूपांतरम् ) ज्ञानं प्रयत्न इति अयुक्तम् । धर्मि- कृत्याय ( स्वरूपांतराग्रहणम् ) प्रयत्नानं न संभवति

प्रमाणकर्मोत्तराप्रतत्वात् । तदिदमाह— ' धर्मिणा हि सा, न बुद्धयन्तरकांतं अन्वयस्यास्यते ' इति ।

अणुप्रमाणविभाषः, स्वयं प्रमाणरूपरतात् न प्रमाणा-  
न्तरमपेक्षते ज्ञानं इति । तदुक्तम् ' उल्लसमानैवालो  
ज्ञायते शरपति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यश्च्येत् ' इति । सत्यम्, प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ  
( अर्थपरिच्छेदे । किंतु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि  
प्रमाणान्तरमपेक्षते एव ) । न च वयं प्रमाणतयैव विज्ञा-  
नीमः, उदेत्तुत्वात् विज्ञानस्य ( प्रतिपत्तिहेतुत्वात् ) ।  
न च वदन्वयं ज्ञानं श्रेयस्य ज्ञानान्तररूपमपि यथायः ।  
किंतु तदवस्था तावदस्ति इति अनुमानस्य विषयः ।  
नहि अस्त्वामवस्थाया अन्वयान्नोऽस्तितर्यं ज्ञानवते  
शत्रुम् । तदिदमुक्तम् ' नहि अज्ञातेऽर्थे कश्चिन् बुद्धि-  
सुखमभेदे, ज्ञाते चानुमानादवगच्छति । तत्र योग्यव्य-  
युक्तमर्थम् ' इति । ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति  
प्रमाणविदः । सत्यम्, ज्ञातं स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति  
( ज्ञानं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविधिष्टम् ) ।  
तदुक्तम् ' ज्ञानं पूर्वं बुद्धिस्तस्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते ' इति ।  
मनु किं च लोकाधिक्यम्, ज्ञातो कर्म इति ( स्मरणं )  
व्यपदिशन्ति, न धटोऽप्यमिति । अथ विद्वद् यदि सर्वदेव  
व्यपदेशः स्यात् । ' मयति हि ब्रह्मचित् एवम्, यत्  
ज्ञातोऽर्थः सन् अज्ञात इत्युच्यते ( यत्र प्रपञ्चं ज्ञानं  
स्यात् तदा सर्वदेव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव  
व्यपदेशः स्यात् ) । आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचित्  
सिद्धान्तनुसंधानात् तदशक्या भवेत् सम्प्र-  
देशः । कदाचित् सिद्धान्तनुसंधानात् ज्ञान शक्या मपेक्ष  
व्यपदेशः इत्युपपन्नम् । यत्र हि ज्ञान इति स्मृतिः सा  
प्रमाणदशक्यापारब्धा । तस्मात् विवेकमन्वयिद वचः  
' स्मृतेरुत्तरात्वं च ' इति ( दिव्यनामस्य वचः ' स्मृते-  
रुत्तरात्वं च न कदाचनविभाषितः ' इति ) ।

किंच उभयोः ( अर्थज्ञानयोः ) प्रत्यक्षणे अर्थेन  
ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्यते रूपपरसोरोरिव । न च  
अर्थ-व्यपदेशान्तरेण बुद्धेः रूपवत्त्वमनस्य । तस्मान्न  
बुद्धिविषयं शक्यम् । अर्थविषयं हि तत् । अतः  
विदं आनुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यथासौ अविषेकः

फलप्रमेययोः प्रमाणान्तरसामवात् अतद्विषयो युक्तः ।  
अतः प्रमाणपरत्वात् एव न्याय्यो न प्रमेयपरत्वात् ।  
' अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरवाम्भयो न तु अर्थस्य  
प्रत्यक्षस्य शतः । न चैकरूप्यम् । निराकारमेव हि  
बुद्धिमतुमिमीमहे, सारतं च अर्थं प्रत्यक्षमव-  
गच्छामः । तस्मात् अर्थान्त्वमनः प्रत्ययः ' ।

किं पुनः कारणम्, तुल्ये फलपरत्वे प्रमाणस्यैवाप-  
त्त्वात्, न तु अर्थस्य प्रमेयस्य, उभयोः फलपरत्वात् ।  
मेवम् । अथसौ हि उभयोः फलपरत्वात्, न पुनः  
प्रमितौ । ( प्रमाणप्रमेययोः कारणकर्मकारकयोः फलेनति-  
निवृत्तना कारणतोत्पत्तिः । प्रमितौस्तु प्रमेयस्य  
प्रत्यक्षतः फलनिर्षेधाः । प्रमाणस्य च आनुमानिकत्वात्  
फलपरत्वेति ) । कस्योत्तरतो । शरपके हि फले, प्रमेय-  
मेव श्रेयं नोत्पाद्यम् । प्रमाणपरत्वात् च प्रमितिः इति  
उत्पत्तौ इत्यसंभवं । ( उच्यते— ) प्रमितौ हि क्रिया-  
कारकत्वमप्रीकृत्य उत्पत्तिकृता, नावगम्यमानताम् ।  
ज्ञाने तु अवगम्यमानताऽपि फलपरत्वेति युक्तम् ।

किंच ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवातानयोरेव ज्ञान्यजनक-  
भावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतः तन्नुमानतोत्पदे-  
ऽपि पटज्ञानोत्पदो नोपपद्यते । ' दृष्टश्च निवृत्तिविहितः  
तन्नुत्पदेव उपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा हि तन्नु-  
पादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिः अविच्छेदित्यस्य  
स्यात् ' । तस्मात् वास्तवानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम् ।  
किं तर्हि । अर्थनिवृत्त्यनं इति शिखरम् । अत उपपन्नं  
प्रमाणरूपामिधानम् ( बहिर्भास्यं सत्त्वात् इतिवार्थ-  
सन्निकर्षस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं प्रमाणस्य लक्षणमिति ) ।  
सूत्रौ. पृ. ५७-६१.

● शून्यवादे सविद्वताः नीलवाक्यवः सन्ति ।  
वाक्य. पृ. ६.

● शून्यवाददूषणमपि औपचित्यमेव एव माण्ये  
उक्तम् । वाक्य. पृ. ६.

● शून्यवादी नामरूपवाक्यस्य अद्वयत्वं प्रति-  
जानीते । तस्य प्रवचशिषयो । रत्नाकरः श्लो. ५९  
अनुमानपरिच्छेदे पृ. ३६५. ● शून्यवादी ( विज्ञान-

मात्राद्री योगाचार ) । शून्यवादी तु न ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो विषयोऽस्ति । ज्ञानस्वैवाकारो विषयो ज्ञान स्वरूपात्मक एव, स्वप्रज्ञानवत् । तेन सविकल्पक न प्रमा । तथाहि, नीलादे किं ज्ञानविषयम् ? न तावत् पदाथन मत्तावत्त वा, नीलज्ञाने पीतादेरपि विषयत्वप्रसङ्गात् । न वा ज्ञानहेतुत्वम्, इन्द्रियादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानजनकधनियार्थयत्नम्, रूप ज्ञाने स्पर्शस्य विषयत्वापत्तेः । नापि सादृश्यविशिष्ट हेतुत्वम्, विशेषणज्ञानस्य ज्ञानेन सादृश्यात् हेतुत्वाच्च विशिष्टज्ञाने विषयत्वप्रसङ्गात् ।

न च अन्वयतसादृश्य विवक्षितम्, तच्च न ज्ञान स्त्रेन, तस्य साधारणत्वात् । किंतु एकज्ञानविषयत्वेन । तस्य त्रिपुटीप्रयच्छास्त्रीकारण ज्ञाननील्यो एकज्ञान विषयत्वात् हेतुत्वाच्च उपपन्न विषयत्व इति वाच्यम् । धर्मादाहिकज्ञानेषु पूर्वज्ञानस्य सादृश्येन उत्तरज्ञाने विषयत्वपत्तेः । ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वस्य हेतुत्वात्संभवन विषयत्वानुपपत्तेश्च ।

न च ज्ञान नीलाद्यासारतासमर्पकत्वे सति हेतुत्वम्, तस्य जगत्सुमुम्येन धनिधिना इति वाच्यम् । विषयस्य नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे मानाभावात् ।

ज्ञानत्रैविध्य मान इति चत्, न, अर्थ विनाऽपि स्वप्रज्ञात्रैविध्यत्वात् ।

नापि ज्ञानत्रयोपादानाहनादि पराहारवत्त्वम् ( ज्ञान विषयत्व), परञ्च नै परञ्चयुक्तानां विषयत्वापत्तेः, सुखा दीनां स्वस्वामिनिषयत्वापत्तेश्च । न च सुखादिषु 'सुखी' इत्यादिवाच्ययोगो पराहार इति वाच्यम् । अन्वयप्रयोगस्य ज्ञानविषयनिरूपकताभावात् । ज्ञानविषय निरूपणपूर्वकत्वात् पराव्यययोगस्य, तत्र विषयनिरूपणे इत्यन्वयस्य अपत्तिः ।

नापि ज्ञानत्रयसाधकत्वत्वं तत्, भूतमविषयने तत्संभवात्, तस्य मातामहात्वात् ।

अतो ज्ञानत्रयसमेतं तत् ( विषयत्वम् ) ।

किंच विषया ज्ञानात्मक, ज्ञानात् गद उच्यते मान्यत्वात्, अत्र इत्यत् । महात्त्वमवमानात्सर्वत्रयत्वे मेदरर्था अनुत्पत्तिः ।

न च 'घटोऽय' इति ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वेन असिद्ध सहोपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकाल 'शालो घट' इति ज्ञानघटयो स्मरणदर्शनेन पूर्वानुभवस्य आशय्यकत्वात् 'घटोऽयम्' इति ज्ञानस्य ज्ञानाविषय कर्तव्यत्वात् ।

स्वप्नादिज्ञानानां साकारत्वमिव सर्वेषां साकारत्वेन ज्ञानातिरिक्तविषयाभाव इति स्वमत परिष्करोति । ( वस्तुतो नेद मत शून्यवादिन । किंतु विशानमात्र वादिन योगाचार ) ।

तच्चिन्त्यम् । नीलादेर्ज्ञानरमकत्वे ज्ञानस्य स्वविषय साकारत्वे मानाभावत्वात् । उक्तानुमानस्य अपरोक्षकत्वात् । समूहालम्बने सहोपलम्बमानशोर्घ्यपटयो अमेदाभावन व्यभिचाराच्च ।

किंच न ज्ञानात्मको विषय । ज्ञानाभावरिषयने ज्ञाने ज्ञानाभावस्य ज्ञानरमकत्वसम्भवात्, 'तदेवेद' इति स्वाधित्वविषयके ज्ञाने स्वाधित्वस्य क्षणिकज्ञाना मकत्वात्संभवात्, 'इदं नामाकार' इति चित्रपुद्गे अनेकाकारस्य एकस्मिन् अर्थसंभवाच्च ।

किंच विषयस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानात्मकत्वशास्त्रे अपरोक्षत्वनिश्चयेन अनुमितिविषयवह्यवादे परोक्षत्वात् उपपत्तिः ।

किंच अनीतकालमवधानुमानविषयस्य अनीतकाल संवत्स्य वनमानज्ञानरमकत्वानुपपत्तिः ।

न च तत्रातीत ज्ञानमेव विषय इति वाच्यम् । अनीतत्वस्य ज्ञानाकारवामभावत्वात् ।

अत अत्रैव ज्ञानमित्तो विषयो वाच्य । तद्विड विषयत्व ज्ञानत्रयत्वभागीरत्र निच्यमतिरिक्त वा इत्युक्तं प्राक्त ।

न च स्वपट्टशालो मुच्यते, तस्यापि वद्वयिण परित्यात् ।

तो अनुभवमात्रात् वद्वयिणां अत्रात्संभवात् तद्विषयत्वात् न विध्यात् । किंतु दुष्टकारणत्वाच्च वाच्यम् । मणि पृ २४-२६



ॐ शुभ्रा हि प्रणतिप्रिया इति न्याय । १५७ । साहस्री ९८२

० शुभ्रं कवित् होमवापन ( यथा विकारं त्यजहोमे ) 'शुभ्रं विविचि' इति च । वि १।२।३, ४ शुभ्रं यज्ञाद्युभम् । 'यज्ञाद्युधानि यभरति' 'शुभ्रं विविचि' इति । ३।१।९ ० शुभ्रं राजसूते मानापीनीषी तनेगैकम् । दुष्पु ५।२।७।१३, ८ 'शुभ्रं विविचि' भन न शुभ्रंयुक्तो होम इति पूर्वव्युक्तं चाहुर्मरिच-यत्नप्रयासेषु । भा ५।१।५।११-१९, ८ 'शुभ्रं विविचि' तेन हि अत्र क्रियते' इत्यादे हेतुचरिण्युक्तानां नि श्रुतिं पर्यं जन हेतु इति सदेहे स्तुतिरेव कार्ये इति सिद्धांत । हेतुचरिण्युक्तानाम् । १।२।३। २६-३० ० 'शुभ्रं विविचि' तेन ह्यत्र क्रियते' एतादृशा अर्थवादा अपि स्थावका एवेति श्रुतेः प्रमाणम् । वि १।२।३.

० शुभ्रं विकरणम् । १।२।३।२६-३०. 'हेतुव विग्राहकिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं प्रमाणम् ।

ॐ शुभ्रं न्याय । यथा शुभ्रं हि बुधादि त्वनन्त्या शुद्धमन्मरशेषवति, तथा शिष्यो हि गुह्यमा गुणानेन यज्ञाति, न तु शेषान् । साहस्री ३२२ ० शुभ्रं पाव । य सदा गुणानेन यज्ञाति स एव शिष्यत्वेन स्वीक्रियं । श्रुते हि बुधादि त्वनन्त्या शुद्धमन्मरशेषवति । समह

० शुभ्रं क्वान् अश्विनोमीषादिपशुनयाथ । सचर्ष. २।२। मीको घृ १११ 'अश्विनोमीषादिपशुनयाथे' इत्यत्र अर्थकरणं प्रमाणम् । ० शुभ्रं स्य तत्र देकादकितेनु पशुपु सजातीयेषु । १।२।५। ३५-३९ मीको घृ १३०६ 'देकादकितेनु पशुपु' इत्यत्र अधिकरणं प्रमाणम् ।

० शुभ्रं-कुम्भी-वपश्चरणीना तत्र न नामा चातीयेषु पशुपु याकरीरमत् । १।२।५।१०।८०-४१ मीको घृ १९९९ 'तत्र न कुम्भी-वपश्चरणीना' इत्यत्र अधिकरणं प्रमाणम् । ० शुभ्रं-कुम्भी-वपश्चरणीना तत्र याजवेपथुप्रमाणं वरदन्त्रादिधरणा-

धम् । १।२।५।१०।८३. मीको. घृ १९९५ 'तत्र वपश्चरणीना' इत्यत्र अधिकरणं प्रमाणम् ।

० शुभ्रं प्रादिका । इत्यत्र स्य द्वादिश्लोकादिकप्रति-समायस्य उत्पत्तिविषयनेपेक्षया मानविनियोगपरत्वं स्पष्टं युक्तत्वात् । अस्तु चा उत्पत्त्येक्षा तथापि शुभ्र-प्रादिका विनियोगपरत्वं उत्पत्त्यपि सिद्धे । सोम ५।१।१६

ॐ शुभ्रं प्रादिकान्याय । शुभ्रं स्य अथवा यस्या क्रियाया सा शुभ्रं प्रादिका । यैः शुभ्रं लभ्यते तत्रापि प्रयत्ने । यथा- जोत्रे च वा महीषा गीरिति शेषं वृष्ट, शुभ्रं शरीरता या प्रदस्यति, इत्ये गीरिति । यथा च महाभारते (उद्योगपर्यं ४० अ० ९ श्लो० टी०) दमनितोऽपि प्रयत्नं प्रादिकान्यायं प्रदस्यति इत्येन सूचिता अपि शुभ्रं प्रादिका प्रकृत्या विधिमुत्सेन न मोक्षा इत्यर्थं श्रुतम् । साहस्री ७४८

० शुभ्रं । धर्माधिकं यथ श्रुतिमित्युच्यते । अरण्येन च सहचरिता धर्मा यस्मिन् वरतापाकप्रणय विद्यन्ते तदिदं शुभ्रं सहचरितधर्मकं पत्र । दुष्पु ६।५।१।९

० 'श्रुते चर' इति च द्रष्टव्यमित्येते । तत्र श्रुते पयसि इत्यर्थार्था पयोधर्मा कर्तव्या । भा ५।५।१०। ४१-४२, ० 'श्रुते चर' इति च द्रष्टव्यमित्येते । तत्र पयसि प्रदेयधर्मा न भवेयु । ५।५।१०।४३-४४, ० श्रुते चर दक्षश्चर इति प्रदानार्थं दक्षिणतः प्रणीताजग्यं कुर्याति इति धर्ममुच्यते । १०।१।५।३०, ० श्रुते दक्षिणं च प्रदानधर्मोऽनुष्ठानं पशुकामेति । ५।५।१०।४६-४४, ० श्रुते दक्षिणं च प्रदानधर्मो-ऽनुष्ठानमन्वुदितेति । ५।५।१०।४६-४२, ० श्रुते प्रणीताधर्मा कर्तव्या अम्बुदवेति ५।२।१।५।४४-४६.

ॐ श्रेयोऽप्रवरणेऽविशेषात् सर्ववर्मणाम् । ३।४।१।२५॥

'येन वर्मणोर्लेखं तत्र चराम्' इत्यत्र, राष्ट्रभूते प्रुदेति, अश्वत्थानाम् प्रुदेति' इति वमसमुत्तरं होमा अथा । ते हि सचर्मणा इत्यतीनामपि शेषभूता इत्येदिहाना अग्निहोमादीना इति विचारं वृत्तय

माह । अपकरणे विहित अनारम्भ विहित जयादि होमविशेष सर्वकर्मणा वैदिकाना लौकिकाना चेति सर्वेषा कर्मणा शेष स्यात् । अविशेषात् । एतादृशेष कर्मणि इति विशेषानभिधानात् । इति पूर्वं पक्षः ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरनाहवनीयसयोगान् । २६॥

जया , राट्भूत , अभ्याताना इति होमा वैदिक लौकिकसर्वकर्मदापभृता इति पूर्वपक्ष त्वेण प्राप्त तुयन्देन निगारयन् सिद्धातमाह । होमा 'चित्त च स्वाहा' इत्यादय प्रथोदश जया नाम, 'कृतापाद्-तयामा रभध' इत्यादय द्वाविंशति राट्भूत नाम, 'अग्निभूतानामग्निनि स माऽरतु' इत्यादय अष्टादश अभ्याताना नाम वैदिकत्वे कर्मसु व्यतिष्ठयन् । आहवनीयसयोगात् । आहवनीयाधिकरणकृत्यस्य 'याहवनीय उशो' इत्यनेन प्रसत्त्वात् । आहवनीयस्य च वैदिकस्य सत्त्वात् । तस्मात् तयादिहोमा वैदिकानेन कर्मसु इति सिद्धातः ।

शेषश्च समाप्त्यानाम् । २७ ॥

जया , राट्भूत , अभ्यातानाश्च नाम होमा वैदिकसमामेरे शेष आश्वयरे इति समाप्त्यानाम् । आश्वयरे इति समाप्त्याते वेदे जयादय समाप्त्या सन अ उशो' कतिपयन् । तस्मात् जयादयो होमा वैदिकसमंगो शेष इति सिद्धातः । के

• स्य कर्ता सागम्य । (साग प्रथमम्, कर्ता अन्नदत्तस्य ) । भाट्ट ३।१।२, • शेष जालो सागस्य । ३।१।७

• शेषस्य शुभसमुक्त साधारण प्रतीयेत मिथयनेधामसद्व्यात् । ३।१।२।२६॥

'आम्य चतुषा कथयि' इति दर्शपूर्णमासयो धृत्ये । इदं चतुष्करण अग्नीषोमीयस्य एतद्व्यस्य अग्रमस्य चर्गा सर्वेषा स्वान् इति पूर्वपक्षमाह । शुभसमुक्त उद्भवविशेषकरण अग्रमदिवदेन शुभस्य शुभस्य रूपविशेषस्य चतुष्करण साधारण अग्रमस्य चर्गा अग्रमस्योद्देशात् साधारण प्रतीयेत । तेषां उद्भवविशेषाणां अग्रमदीनां मिथ परस्पर अर्थव्यपत्तौ आशयन् । चतुष्करणस्य उद्भव-

काह्वस्या तद्वितेन आम्यशब्दपतेन हविष उचित्यो प्रकरणेन प्रकृतहविमानस्यैव उद्भवत्वोपपत्ते आम्यत्वस्य उद्भवतावच्छेदकरवत्साविवक्षणात् । तस्मात् सर्वेषा चतुष्करणम् ।

व्यवस्था वाऽर्थस्ययोगाद्द्विरुपस्यार्थेन सन्ध्या ह्यशुभार्था गुणभृति । २७ ॥

चतुष्करण सर्वेषा पुरोडाशाना इति पूर्वपक्ष वाच्यो ध्यातयति । आम्यशब्द अग्नीषोमीयस्य साधारणो न भवति । अत व्यवस्था केचलाग्निदेवत्वे पुरोडाशे तस्य व्यस्था असाधारण्यम् । अर्थस्ययोगात् अपस्य अग्निशक्तितैवतावच्छेदकत्वस्य सयोगात् तद्वित भूत्या प्रतिपादनम् । लिङ्गस्य अपस्यसाधनीभूताग्निशक्ति देवतारूपरूपस्य उद्भवविशेषणस्य असाधारण्यस्य अर्थेन आग्नेयेनैव सन्धत् अग्नीषोमीयादिना अर्थव्यपत्तौ । 'आम्यस्य मस्तक विक्रय प्रशिक्षमयति' इति पूर्वपक्षोपलक्षण्ये तु गुणभृति गुणस्य आम्यशब्दरूपस्य विशेषणस्य भृति लक्षणार्था मस्तक विशेषणस्य न तु अशदानविशेषणार्था । आम्यस्य मस्तक इत्यप्य । अथस्य मस्तकात्कथाइति । तस्मात् चतुष्करण आश्वयस्यैव पुरोडाशस्य च तु अग्नीषोमीयादे इति सिद्धातः । के

• शेष तृतीयाश्वयस्य द्वितीयपूजायां अपि करणान्या ( ३।१।७-३ ) उच्यते तद्विषयश्च । इदानीं 'स्य च विनियुज्यते' इत्यपयोगो विचार्यते । तत्र विषु अधिकरणेण प्रथम सस्कार-द्रव्य-शुभाना विनिर्वाह कथयन् । तस्मात् किञ्च प्रथम ( ४ ) लिङ्गे, द्वितीय ( ५ ) वाक्ये, तृतीये ( ६ ) श्रुत्या विनियोग इति चेन्न । तत्तु आचार्या मन्वन्ति । यद्यपि अत्र विविन्नप्रमाणकारासामां तथापि भुक्तिविनियोग एवम् ( प्रथम ) वादे, लिङ्गादिविनियोगानु द्वितीयसत्तात् प्रवृत्ति मविपर्याप्त्यम् । या ३।१।७ • शेष दर्शपूर्णमासोद्भव उद्भवविशेष । वि ३।१।७, • शेष दर्शपूर्णमासोद्भव उद्भवविशेष । ३।१।७

ॐ श्लेषः परार्थत्वात् । ३११।२।२ ॥

अत्र स्तुते श्लेषलक्षणं अर्थात् श्रुत्या च श्लेषवद-  
यत्प्रकारवच्छेदकमुच्यते । परार्थत्वात् श्लेषः । परार्थत्वं  
श्लेषवदयत्प्रकारवच्छेदकम् । तदेव च श्लेषलक्षणम् । परः  
अन्यः अर्थः प्रभृत्युद्देशकः यस्य इति बहुव्रीहिः । कै.

० ' श्लेषः परार्थत्वात् ' । ( ३११।२।२ ) इत्यत्र  
प्रमाणं विना परार्थस्य वस्तुतस्तत्प्रकारत्वात् श्रुत्यादिप्रमाणं  
प्रमाणमुपलक्षणम् । तत्र च श्रुतिकार्ययोः सिद्धस्य च  
सदृशभाषिण्यने ( १-१-७ ) सामर्थ्याधिपत्ये च  
( १-४-१५ ) स्वरूपेण विनिर्देशकत्वस्य उच्यते ।  
अत्राङ्गितयोः अवच्छेदकत्वात् मिश्रितम् । श्री. ३११।  
४।११।१. ३३१. ० श्लेषः परं पुनरस्य । भाट्ट.  
३।१।२. ० श्लेषः वैदिककर्मणामनारम्भश्रुता ज्ञानादि-  
होमा गद्यश्रुतीनाम् । वि. ३।४।२२. ० तद्राज-  
मात्रित्वेन तावत् श्लेषेन विना न भवति स  
तस्य श्लेषः । तत्रार्थ- अङ्कुरः श्लेषादिभिर्मिना न  
भवति, यद्यपि मृत्विण्डवदङ्कुरादिभिः इति तयो-

स्तुति श्लेषत्वेन श्लेषत्वे इति चेत् । तत्र, स्वभि-  
कारणम् । ' स्वामिना च विना दासो न भवति कदा-  
चन । तथा युद्धाद्व्यवस्था, श्लेषः स्वमी च नेष्यते ॥ '   
श्री. ३११।२।२. १. ६५५. ० न च य उपकरणेति स  
श्लेषः । यस्तु यदर्थं श्रुयते स श्लेषः इत्युक्तं ' श्लेषः  
परार्थत्वात् ' इति ( ३११।२।२ ) । श्री. ४।१।१।१  
वर्णक १. ० नहि श्लेषमाश्रितः श्लेषः । किं तर्हि ?  
अश्रितश्लेषाश्रितः उपनयोति, इति सर्वत्र व्यापयि-  
ष्यामः । श्लेषस्तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यति ।

श्री. ३११।७।१५. १. ७३६, ० ' तपोवशे यस्य  
पक्षस्य च श्लेष इति निश्चयः ' । इति चेत् । तदपि  
न, ' अक्षरलक्षणश्लेषो स्वभिचारी द्वयोरेव ॥ '   
३११।२।२. १. ६५५. ० यः परस्त्वोपकरोति सर्वत्र  
स श्लेष इत्युच्यते । तद्वत्त्वात् - ये परार्थत्वे वचनो  
भवन्ति श्लेषश्रुता भवन्ति इति । ननु श्लेषेति प्रधान-  
श्रुतः श्लेषेति कदाचित् परार्थं वतते, यथा उपाध्याय  
मथानश्रुतः श्लेषात्मा निश्चयिनस्यात्माने वतते । सर्वं  
वतते । यस्तु अप्यत्र परार्थं, तं वयं श्लेष इति ज्ञमः ।

यथा, गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोऽनङ्कुरात् श्लेषो  
वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासत्वात् स्वामी सविदधानो  
गुणमाश्रयात् । नैति ज्ञमः । आत्मन एतस्यो सविद-  
धानो गुणमात्रं गच्छति । नान्तरीयवत्तरात् गर्भदासवशो-  
पकरोति अनङ्कुरो वा । यस्तु अत्यन्त परार्थः तं वयं  
श्लेष इति ज्ञमः । श्री. ३११।२।२. १. ६५८-६५९.  
० यो यस्त्वोपकरोति स तस्य श्लेषः । अत्राक्षरलक्षणं हि  
श्लेषत्वं इति अपरं । तदपि न यत्रते ' एव सति  
यथात्मानामज्ञाना च परस्परम् । अज्ञानज्ञाना च सर्वेषां  
सर्वेष्वेव श्लेषता ॥ ' श्री. ३११।२।२. १. ६५६.  
० ' श्लेषं श्लेषवृत्ते समारयति ' इत्यनेन दर्शपूर्ण-  
माश्रयोः सत्कारसम्बन्धो विधीयते न कर्मोत्तरम् । वि.  
३।४।१३. ० ' श्लेषाद्वयं ( द्वाय ) श्लेषानामो स्थात् तद-  
र्थत्वात् ' ( ३।४।१३ ) इति पूर्णश्लेषेन द्वायाना-  
यश्लेषात् द्वायानामाश्रयवदानं वक्ष्यते । सु. १. १५. ३३.

ॐ श्लेषात् श्लेषदानानामो स्थात् तदर्थत्वात् ।  
६।४।१।१॥

दर्शपूर्णमासादौ होमार्थं यहीतस्य द्वायदानस्य नामो  
सति श्लेषत्वं पुत्रोदाजात् पुनरप्येव स्थात् । तदर्थत्वात्  
पुरोडाशस्य सर्वस्य अम्प्यादिदेवार्थत्वात् । तस्मात्  
श्लेषाद्वयताय इति पूर्वं पठः ।

निर्देशशास्त्रान्यदागमयोः २ ॥

दर्शपूर्णमासादौ यहीतस्य द्वायदानस्य नामो पुनः  
श्लेषाद्वयस्य इति पूर्ववत् श्लेषेण प्राप्तं चाम्प्येन स्वयन्त-  
यत् श्लेषदानमाह । श्लेषदानावदेयम् । किंतु यहीतस्य  
द्वायदानस्य नामो अन्यत् हविः आगमयेत् निर्वाप-  
मानस्य हविः पुनः वर्तयम् । निर्देशात् ' मन्प्यात्  
पूर्वाश्रयवदेयम् ' इति कृत्स्नस्य चाम्प्ये पूर्वाश्रयं च  
तच्चोचितम् । अत्राश्लेषस्य तु तत्रोपपन्नत्वे । तस्मात्  
हविः पुनः वर्तयम् । अथवा ' यथा संपत्तिं हरीति  
नश्येत्तुद्वैत्येभ्योर्वा अप्यहोर्भुवा, आत्येन ता देवताः परि-  
सृज्याय यथेत् ' इति निर्देशात् हविषो नामो चाम्प्ये  
प्राप्तम् । तत् अन्यत् चाम्प्ये आगमयेत् यहीयात् । इति  
द्वायदाननामो आत्येन होमः । अथ पठः चाम्प्ये  
उक्तः । कै.

वा ३।१।२।० वृ ६५४. ० शेषत्वं द्रव्य-गुण-सम्बन्ध-  
 एतन्नेव न तु पञ्च-पुनर्य-वर्गं इति धाद्विरितम्,   
 वर्म-पञ्च-पुनरा अपि शेषः इति जैमिनिमतम् । तत्र  
 क्रमं पञ्चशेषः, पञ्च पुनर्यशेषः, पुनर्यश्च वर्मशेषः ।  
 नि. ३।१।३. ० शेषत्वं द्रव्यगुणसम्बन्धेषु एव न साग-  
 पञ्चपुनर्येषु इति धाद्विरिः । भा. ३।१।३।३, कर्मान्यपि  
 पञ्चं प्रति शेष इति जैमिनिः । ३।१।३।४, पञ्च अपि  
 पुनर्यं प्रति शेषः । यः स्वर्गो मे मनोदिलेन कामधते  
 तस्य दाम । ३।१।३।५, पुनर्योऽपि वर्मं प्रति औदु-  
 म्बरीधंमानादिवु शेषः । अथ भगवान् वृत्तिवारः  
 परिनिष्क्रियान् द्रव्यगुणसम्बन्धेषु निवृत्ते यत्र प्रति  
 शेषभावः, आवेष्टिक इत्येषाम् । याम्य द्रव्यं प्रति  
 प्रकानमात्रं, पञ्च प्रति गुणभावः । पञ्चय दाम प्रति  
 प्राधान्यम्, पुनर्यं प्रति गुणता । पुनर्यस्य पञ्च प्रति  
 प्रारब्धता, औदुम्बरीधंमानादि प्रति गुणत्व इति । ३।१।  
 ३।६. ० शेषत्वं सामान्यं स्वर्गनिरूपितम् । भाट्टः  
 ३।१।३. ० न शेषत्वमलक्षणं शेषत्वम् । किं तर्हि ।  
 योऽलक्षणं तत् । तुपू. १।१।१।५. ० परार्थ-  
 लक्षणं शेषत्वं निर्दोषम् । वा ३।१।२।० वृ ६५८,  
 ० विधादिविधिलक्षणानुसंधासाकाङ्क्षपूर्वकसंधिविध-  
 त्तविधिज्ञानरूपधमेरु शेषत्वं इत्यन्ये । तत्र ' उप-  
 धशेषव्यवहारम-काम्नातेषु शेषत्वम् । विचित्रगुणत्वैत-  
 शेषत्वे शेषत्वम् ॥ ' ३।१।०।२ वृ ६५५, ० सर्व-  
 मेरु पञ्चत्वव्यवहारिणो अद्रव्यव्यवहारिणो अद्रव्यानि प्रधाने  
 शेषत्वमिति सत्ये इति एवमेव अतिरेकलक्षणं शेषत्व-  
 मुत इति वेदित् । तत्र । ३।१।२।२ वृ ६५५

३. शेषत्वनिर्वचनम् ॥

शेषः परार्थतया । ३।१।२।२ ॥

भाष्यम्— इदं शेषे शेषत्व लक्षणम्, देन व  
 देतान् शेष इत्युच्यते, लक्ष्यमनाशयत्वे । य परार्थोप-  
 धारे वर्मने न शेष इत्युच्यते । तद्वत्त्वा, ये परार्थान्ते  
 पक्षाने धान्ति शेषत्वम वचमिदिति । ननु योऽपि  
 पक्षान्ते योऽपि वचनित्वसामे वती, यथोपार्थत्व-  
 वचनभूतः शेषत्वान्ति विज्ञानमवापने वर्मने । यत्र  
 वर्मने । इत्यत्रान्तं परार्थता एव शेष इति सूतः ।

यथा, परार्थत्वं कर्माद्यै एव स्वामित्वेऽनद्वयत्व-  
 यत्नवीयेव । ननु वर्मद्वयत्वमपि स्वामी तदिदधानो  
 गुणभावमाशयत् । नेति द्रव्य । आदम्न एतान्ते सविद-  
 धानो गुणभाव गच्छति । नान्तेऽपि च तद्वर्मद्वयत्वो  
 पच्छति, अनद्वयत्वो वा । यत्रयत्नत्वं परार्थत्वं यत्र  
 शेष इति द्रव्यः । अथ तत्र किं वृत्तम्, ' वैस्तु  
 द्रव्यं विधीयते गुणत्व प्रतीयेत ' ( २।१।३।८ )  
 इति । तत्रपूर्वार्थता व्यावर्तित्वा दृष्टयथोक्तानामाल्प-  
 तानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषता लक्षणवृत्तये ।

वा— किंच । ' शेषत्वलक्षणमात्रोक्त्यान्वय-  
 च्छेदित्वलक्षणम् । अत्र शेषः परार्थत्वादित्युक्तं  
 शेषत्वलक्षणम् ॥ ' शेषत्वमन्वयाने शेषत्वपरिचय-  
 विहातृगुणत्वमपि परार्थत्वाच्चित्तपरिचय-  
 हेतुविरोधा-  
 मिधान परार्थत्वादिनि । ' यस्यान्वयविनाभावान्यन्व-  
 यत्वादिभारणम् । तत्र सर्वं निरास्तुं पारार्थ्यमिह  
 गृह्यते ॥ ' द्वारपि चार्थो भूयर्थावच्छिन्नत्वमुक्तमिति  
 योऽनालक्ष्यत्वसूत्रद्वयत्वमेव शेषत्व इत्येव ।  
 तथाहि, ' न शेषोऽन्यः परार्थत्वाच्च य हेतवन्तरेण  
 स । अन्योन्यनिवर्मेर्न पक्षहेतुो परिग्रहः ॥ '  
 ( पक्षहेतुो परिग्रह इति- अथयत्नमानप्रयोग ।  
 प्रधानादि शेषत्वदत्तात्वं । परार्थत्वात् । यत्रैव तत्रैव  
 यथा पक्षदि । यत्पक्षम शेषत्वदत्तात्वात्-उद्धृत्त्वं परार्थत्व-  
 मेव पक्षान्तेऽपि इति हेतु-यत्रैव तत्रैव स्वामित्वमपि पक्षमे-  
 हेतुविरिति व्याप्तिग्रहत्वात् एव हेतुो साव्याधिकरणशुद्धि-  
 मातमाने समानवच्छिन्नत्वमन्वय-हेतुविरोधाच्चित्तपरिचय-  
 ताभे मानात् । सत्यद्विरनुमितिसम्बन्ध-पक्ष-संभ-  
 वतो तथाऽपि साव्याभावपरशुचित्तपरिचयसमत्वमनाश-  
 यत्नत्वपरिचयविज्ञानपरिचय हेतुव्यवहारीत्वात् । अथवा  
 ध्वारिहेतुव्यवहारपरिचय साव्याभावपरशुचित्तपरिचय-  
 परिचयविरुद्धतापरिचयविरुद्धतापरिचय हेतुव्यवहारी-  
 त्वात् । इति । इदं च ' शेषत्वं वैचित्र्यलक्षणं  
 विनाभावलक्षणम् । प्रयोगपरार्थत्वं त्वय्ये तद्व-  
 धिवचनं चापरे ॥ अन्ये त्वन्वयया मय विष्ण-  
 न्त्यपरिग्रहात् । उपचारेण शेषत्वं यदुमित्येव

लक्षितम् ॥ ' तद्वाचभाविस्तेन तावयो येन विना न मवति स तस्य शेषः । तथा, अङ्कुरस्तोषादि-  
मिविना न मवति । घटश्च मृत्पिण्डदण्डकक्रादिभिरिति  
तपोस्तानि शेषत्वेन शक्यते । तत्रोच्यते । ' अयुक्तमेयं  
शेषत्वमविना भावलक्षणम् । व्यभिचारात्तथाही-  
दमशेषेभ्यपि दृश्यते ॥ सर्वदा ह्यविनाभूता  
रूपपरशर्वादयः क्षितौ । न चैषां तुल्यकल्पत्वाद्भव-  
त्यन्योस्यशेषता ॥ स्वामिना च विना दासा न  
भवन्ति कदाचन । तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी  
च नेष्यते ॥ प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न  
दृश्यते । तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥  
एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । प्रसज्ये-  
तेषु शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥ एतेनाध्ययना-  
धानदृष्टिद्वयव्याज्जनादपि । वाच्यं प्रसङ्गिशेषित्वं  
तेरिना क्रमसंभवात् ॥ तस्मात्सत्यविनाभावे विना-  
भावेऽपि वा कश्चित् । प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य स  
शेष इति विश्वयः ॥ ' न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शा-  
दिभिर्वा ययोदाहृतैस्त्वोच्य प्रवृत्त्ये । येनातिप्रसङ्ग-  
स्यात् । न त्वेनदपि शेषत्वलक्षणं घटते । कुतः ? ' लक्ष्य  
लक्षणयोर्दृष्टौ व्यभिचारो ह्योरपि । पुरोहाश-  
कपाले हि न च तान्प्रयुज्यते ॥ सिद्धेस्तुपोप-  
चापेन शेषसत्तस्य चेष्यते । तथा होमाः प्रयुज्यन्ते  
भेदसम्बन्धानादिभिः ॥ निमित्तैर्न च नेष्येतां  
होमानां शेषता मता । तस्माद्यो विहिते यस्मि-  
न्नयिनोऽन्यो निधीयते ॥ तस्य तं प्रति शेषत्व  
मतिरेकेण लक्ष्यते ॥ ' सर्वत्रैव परलक्ष्यत्वानविषेः  
विषयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यते इत्येतदेवातिरि-  
क्षणं शेषत्वयुक्तमित्युक्तंऽभिधीयते । ' व्यभिचार्यति-  
रेकोऽपि प्रधानेऽपि दर्शनात् । तान्यपि ह्यति-  
रिच्यन्ते शेषेभ्योऽपि शेषताम् ॥ अन्ये विध्या  
दिनिर्दिष्टप्रधानेभ्यः परान् निधीन् । एवमाऽङ्गा-  
न्यध्ययन्ति विध्यन्त्यपरिग्रहान् ॥ विध्यन्तो  
वा प्रवर्तन्ति विद्वान् प्रवृत्तानि । विध्यन्तविहितां  
स्तत्र शेषान्दृश्यति जैमिनिः ॥ ' तस्मादिष्यादि  
विहितप्रधानं ऋषभाचार्याऽङ्गाङ्गणसमर्थविध्यन्तविहित-

लक्षणमेव शेषत्वं सूत्रकाराभिप्रेतमित्युक्तंऽभिधीयते ।  
' उपक्रमोपसंहारमध्याङ्गान्तेषु शेषताम् । विचित्रा-  
मुपलभ्येतत्रेष्यते शेषलक्षणम् ॥ '

यदि हि निधोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थिताः  
शेषविधयः समाग्रायेरस्तत्र एतद्व्यभिचारालक्षणमाश्री-  
येत् । न त्वेवमाज्ञाप्यते । विध्यप्यादिमध्याङ्गान्तेषु  
समाङ्गानात् । ' प्रधानादौ विधीयन्ते ये शास्त्राच्छे-  
दनादयः । विध्यादिविहितत्वात्तेषां नाऽऽप्त्युद्देश-  
शेषताम् ॥ कर्मणा सह चोच्यन्ते ये ह्यविद्वता-  
दयः । शेषास्तेऽपि न ध्रुवैरेतदन्तान्नानवर्ज-  
नात् ॥ '

अङ्गविध्युपक्रमेषु तावदाशक्यप्रकरणेषु तद्वर्तिभावा-  
काङ्क्षितप्रयोजनकरत्वात्वेलाया कर्मभावाकाङ्क्षायुक्त-  
प्रधानविधिदर्शनात्तदपेक्षितोपकारसिद्धयर्थत्वेन तेषामव-  
धार्यमाशाना विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति न  
विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनापश्यते । ' शेषं  
तस्यैव तं विद्यादुपकरणेण लक्षितम् । भवत्येवं च  
होमादेभिर्नादि प्रत्यशेषता ॥ न हि निधोपकारार्थः  
स तद्व्येषोपकारकम् । वेदे च नान्यदङ्गत्वकारणं  
दृश्यते कश्चित् ॥ ' न ह्यनुपपन्नैरिदं विद्वद्भ्यः कस्य-  
चिद्वेत् । तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति । तथा शेषो-  
पिष्टादपि तत्र तत्र प्रदेष्टे माध्यकारो वक्ष्यति— ' यो  
यस्त्वोपक्रमेति स तस्य शेषः । उपकारलक्षणं हि शेष-  
त्वम् ' इत्येवमादि । ' तादृश्यैमपि नैवान्यदुपकारा-  
त्यतीयते । तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्ष-  
णम् ॥ ' न त्वेतदपि घटते । कुतः ? ' एयं सति  
प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । अङ्गाङ्गानां च  
सर्वेषां संकीर्ष्यतेयं शेषता ॥ '

यस्य अङ्गानि प्रधानानामुपपन्नानि तेषामुपपन्ने-  
नोपकारप्रतिग्रहणं च प्रधानान्यपि अङ्गानामुपपन्नत्वेव ।  
कुतः ? ' प्रधानैःप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन ।  
उपपन्नैरिना तानि नोपपन्तुं च शक्नुयुः ॥ प्रधा-  
नान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युस्तुपहान् । स्याद-  
न्योन्योपकाराच तेषामन्योन्यशेषता ॥ तैकेनापि

प्रमाणानुमाने व्याप्यते । नोपकारादेव शेषत्व तादर्थ्यं  
वेत्यनवययम् । एव च सति श्रुत्यादीन्नेय तादर्थ्यप्रति  
पादनरूपेण शेषस्य विनियोजकानीति तद्विवेकार्थं  
लक्षणमात्रव्ययम् । सत्यपि ब्राह्मप्रधानादीनामुपकार-  
संकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः । तस्मात् परार्थत्व  
लक्षणमेव शेषत्व निर्णयम् । 'य परस्योपकारं वर्तते'  
इति - पारार्थ्यमेवोपकारेण फलेनाभिधीयते इत्यत्रगन्त-  
व्यम्, न तस्मै लक्षणोक्तिप्राप्तिः वर्तते । तथा च  
स्पृष्टी करोति 'ये परार्थस्ते वक्तारो भवन्ति' इति । पर-  
पुनरुक्तकारलक्षणध्याय्या वदति - 'यथोपाध्यायः शिक्षा  
णाम्' इति । 'वत्य वर्तते' इति - तादर्थ्योपकारव्यति-  
करदर्शनादिहालक्षित शेषत्वमित्युपेक्षेतदुदाहरण एका  
तित्रकाराण्युक्तमुदाहरति - 'तत्रथा गर्भदास'  
इति । स ह्युपार्थैव स्वाग्रथेन प्रसिद्धः । अनहृत्वाश्च  
वदनाथेतथा । न तु स्वामी तादर्थ्येनाग्रथवेत इति  
विवेकः । परस्तु तन्नायुपकारकत्वादस्तेय कश्चित्तादर्थ्य-  
रेषा इति प्रत्ययतिष्ठते - 'ननु गर्भदासस्यापि' इति ।  
सिद्धान्तवादी एवाह - 'आत्मने एवामो सविदधान'  
इति । उदेतेन ( इदमनाऽऽकृतम् । निरुपकारा-  
संनये यन्निष्ठोदेदयतामिनिष्ठित्तिरकारकत्वेन विहित  
यत्, तस्य तदङ्गत्वमिति । 'दण्डपूर्णमासाभ्या  
स्वर्गसामो येनेत' इत्यनेन दण्डपूर्णमासयो स्वर्गनिष्ठो-  
द्दयतामिनिष्ठित्तिरकारकत्वेन विहितः तादृशसंगतिः ।  
अत्र च लक्षणे वृत्तिनारकत्वं इत्यनितकृतं वाच्यं यतमा-  
न्विनयम् । त्रिहितं च म्वनिष्ठप्रभारत्वात्निरूपित-  
विशेषतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमत्र येन विधिविधिष्ट  
यम् । अतः कर्णवादीनामेव कृत्यविवेकत्वात् मावनाया  
एव च विधिविधयानां व्याख्यादिशब्दकारका इति  
दिक् ।) हि तादर्थ्यं विधिव्यते । न च स्वामिनो  
गर्भदासायुदेतेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि,  
स्वयंनिष्ठप्रवृत्त्या, नागरीयकत्वात्तत्रावशेषत्वम् ।  
'येस्तु द्रव्यचिरीर्थात्' इति - पुनरुक्तसङ्घोपकारस्य ।  
ननु च तदव्याप्येनैव लक्षणेन गतार्थत्वात्तत्र  
वक्तृत्वमत्र आह - 'तन्नापूर्वार्थतः स्वारतिता' इति ।  
एव केचिदेव व्याचक्षते । तत्र दृष्टार्थानामग्रहणादीना

शेषत्वमुक्तम् । इह तु सर्वेषामेव दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां  
च द्रव्यविषयाणां कर्मविषयाणां च शेषाणां लक्षणमुच्यते  
इति । एव तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात् । तस्युन-  
रेतेन गतार्थमित्यपहृतमेव । तस्मादेव वर्णयित यम् -  
'अथ तत्र किं वृत्तं येस्तु द्रव्यचिरीर्थात्' इति ।  
तदभिधीयते । 'हृत्वादात्रपि शेषत्वमेतस्मादेव  
लक्षणान् । दृष्टार्थानादपूर्वं तु सतो नेति पुरो-  
दितम् ॥'

सर्वविषयव्यापि शेषत्वमिह लभ्यमेव तत्र नीतम-  
पूर्वभेदनिराकरणार्थम् । अथवा पूर्वोक्त गुणवधानभाव-  
लक्षणमनपेक्षयापूर्वं संग्रहितं कारणान्तरनिरासेन परार्थत्व-  
लक्षणे शेषत्वेऽभिहिते 'येस्तु द्रव्यचिरीर्थात्'  
इत्यनेनोपकारलक्षणाम्युपगमाद्विशेषमागच्छेव परिहरति ।  
तन्नापूर्वभेदकत्वनातिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्तं न शेष-  
लक्षणत्वेन । अत्र पुन सर्वशेषाणां पारार्थिकलक्षण-  
मेवोच्यते इति मित्रविषयत्वादविरोध इति ।

शा - 'समात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्ष-  
णम् । परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते ॥'  
कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षण शेषत्वम् ? नहि 'सोमेन  
यजेत' इति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वेन सोमस्य उच्यते,  
करणमात्रमिषं गतम् । उच्यते । न श्रुत्यादयः पारार्थ्यं  
मभिधत्तीति ब्रूम । किं तर्हि, त्रिविधता पारार्थ्यं  
बोधयन्तीति । विधिरपि न अभिधानेन पारार्थ्यं गमयति  
निन्तु अयापरथा । स हि चैतनप्रवर्तनताम् । न च  
अनुदिष्टफले व्यापारे चेतन प्रवर्तयितुं शक्यते इति  
अथात् त्रिविधपरस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तता  
गम्यते । फलार्थश्च व्यापार फलत्रयं पुरुषस्य अभिल-  
षित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरव्यक्तानां तत्साधन-  
त्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्ति  
निम्ना भवति । तस्मात् युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्य-  
लक्षण शेषत्वमिति ।

वि - 'स्वरूपहेतुं न सोऽयं सो वा नैरानिरूप-  
णात् । पारार्थ्यं शेषताहेतुं रूपं नेनोपलक्षितम् ॥'

भाट्ट - इह भाव्यं प्रसरद्रव्य निरूप्यते । यदेव हि  
अन्नत्वलक्षणं तदेव शेषत्वलक्षणतावच्छेदकं नाम्नात् ।



स्वामिनि च यत्रामने शेषमश्राणा दर्शनात् तत्ता मायात् स्वामिमानस्त्वात् भक्षविषये इतरेषा यत्रामाना दन्वेषा ऋद्विवा तथात्पर परिक्रयाभाव । यत्रामानस्य तावत् शेषमश्रेण नि संशय परिक्रयो नास्ति । ऋत्वि ज्ञामपि तद्वत् नास्ति शेषमश्रेण परिक्रय । तस्मात् शेषमश्रा प्रतिपत्ति संस्कारार्था न परिक्रयार्था इति सिद्धात् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३४ ॥

कुण्डपादिनामयने नाम सद्ये ' अ सदकैश्चमसै योमान् मद्यधुम्नि ' इति श्रुतम् । त्वर सुष्टि । त्वर रहितैश्चमसै इति मध्ये प्राप्ते विशेष उक्त । एव सद्ये मद्यधु इत्येते, सद्ये च परिक्रयो नास्ति । अनेन अथायदर्शनेन मन तावत् शेषमश्रा न परिक्रयार्था इति निश्चिनम् । तस्मात्मायात् दर्शपूर्णमासादावपि शेषमश्रा न परिक्रयार्था किन्तु प्रतिपत्ति संस्कारार्था इति सिद्धात् । के

● शेषमश्रा ज्योतिशोमे एष्टिकेषु कर्मसु न परिक्रयार्था । संस्कारार्थे ते वर्तन्ते । भा १२।१।१७। ३३-३४, ● शेषमश्रा ज्योतिशोमे वपट्टमरनिमित्ता होमामिपत्रनिमित्ताश्च । ते न परिक्रयार्था किन्तु संस्कारार्था । १०।२।१।२९-३३

● शेषमश्रास्त्येति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥

सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषमश्रा चोदकप्रता अपि सोमिरेण व्रतेन निवच्यन्त तथा आरण्यासनवत् ( १०।१।१।३० ) इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥

सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषमश्रा सोमिक्रम व्रतेन निवच्यते इति चेत्, न । अथाथरात् इडादि शेष मश्रे न श्रवण किन्तु अथाथ संस्काराय उपयुक्त संस्काराय वा द्वितीयानिर्देशात् । तस्मात् ऐडादय शेषमश्रा क्त या इति सिद्धात् । के

● शेषमश्रास्त्येति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥

नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥ सायमारण्यमशानवत् इडादि-शेषोऽपि ज्योतिशेमाद्रभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेषु अनिदेशमात् ' पयो वत ब्राह्मणस्य ' इति प्रवच्यविहि

तेन व्रतेन निवच्यते इति पूर्वपक्षयिवा शेषमश्रास्य द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थेन ननुयुक्तपुरुषसंस्कारार्थात् व्रतात् अथार्थत्वात् न शेषमश्रे व्रतेन निवच्यते इति सिद्धात् तम् । सु पृ १५४५

● शेषमश्रास्त्येति चेत् । १२।१।१७।३४ ॥

सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषमश्रा सोमिक्रमदक्षिणया निवच्यन्, तथा अ वाहार्यवत् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । परिक्रयार्थाऽङ्कया इदमुक्तम् ।

न कर्मसयोगात् । ३५ ॥

सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषमश्रा सोमिक्रम दक्षिणया निवच्यन् इति चेत्, न । नेते परि-क्रयार्था । नालमेते आनमनाय । अथाहार्येण कर्माय मानतानां निवृत्त भूयिष्ठे कर्मणि एते विधीयते, कर्म सयोगात् संस्कारकर्मसयोगार्थास्तु एते । अत संस्कारार्थं मश्रा वर्तन्ते एवेति सिद्धात् । के

● शेषमश्रा दर्शपूर्णमासयो न परिक्रयार्था किन्तु संस्कारार्था । भा १०।२।१।२९-३३ ● शेषमश्रा सर्वे वृणञ्चरो पुरुषात्तरण्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीया । १०।२।५।१९-२० मीमंसे पृ १४८२ ' वृणञ्चरो सर्वे शेषमश्रा ' इत्यत्र अधिकरण दृष्टयम् । ● शेषमश्राणा सोमाद्रष्टिषु सोमिक्रमदक्षिणया प्रवृत्तिरिति सिद्धिर्नास्ति । १२।१।१७।३४-३५

● शेषमश्राणे ऋत्विग्निधम । ६।४।१।४-९

● शेषमश्राणार्थं चतुष्पाकरणम् । भा १२।४। १५।४६

● शेषलक्षणम् । ' शेष परार्थत्वात् ' ( ३।१। २।२ ) । ननु परोद्देशप्रवृत्तिश्चेत् वारार्थं ततो नाशो कर्तुं यतिरित्यु शेषेति । अथ परोद्देशप्रवृत्तिविषयत्वं तत् ततो द्र यादौ यागादौ फले च क्रमेण यागकल-पुरुषोद्देश्यप्रवृत्तिविषयत्वं सत्त्वेऽपि न पुरुष यागोद्देश्यक प्रवृत्तिविषयत्वमस्ति, किन्तु तादृशप्रवृत्तिस्वरूपैव । उग्रमपि वाऽऽर्थाभावनात्प्रवृत्तौ नास्ति । यत् न्याय रतमालायाश्चकतम् ' कर्तुं समीहित येन शिष्यव्यग्र लघुच्यते । इत्यनेन वैशेष्यभावनात्कमेव शेषलक्षणमुक्तम्, तदपि फले अ यासम् । नहि तस्येष्टयावता विधिना



शेष्यते इति । उच्यते । प्रवृत्तिः प्रवर्तना, परं चैष्टम् । तदुद्देशेनैव वैधी या प्रवर्तना, लौकिकयाः इष्टोद्देश्यकरण-  
निगमाभावात्, सा मनोजिवा खली पारान्यम् । प्रयोज-  
कत्वं च कारणकारणशब्दादुक्तम् । वैधप्रवर्तनैः च  
साक्षात् प्रवृत्तेः कारणम्, तद्द्वारा फलस्य । पुरुषस्थानि  
वर्तनं प्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनमेव उच्यते, एवं कारणत्वेन  
श्रीकादि कारणान्तरं चेति । यद्वा परोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वेन  
व्यप विवक्षिता । तदस्मान्निधामकश्च संकल्पः पुरुरे  
अधिकारतास्यः, प्रथममाश्रये तु विषयतास्यः,  
नाम्ना, इत्येव लोके तद्वचःनिधामकत्वात् । न चेत्  
फलोद्देश्यकत्वमपि पश्यन्वपि रश्नरात् पुनस्त्य फलं  
मति अत्रापत्तिः, इष्टपत्तेः । अतमनवमाद्योर्हि सर्वेषु  
अपूर्वैदमर्थं न सागररूपमाने अद्भवं इत्युक्तम् ।  
तेन यथा अत्रपातप्रोक्षणधेः श्रीहिल्लिते अपूर्व-  
साधनरूपे विविधे विनियोगात् विदोपणे अपूर्वैऽपि  
अद्भवं, एतमिहापीति । एतात्तदममिधेय 'परोद्देश्य-  
प्रवृत्तिः' इत्येकोक्तम्, न तद्विषयता तदधिपत्तता  
चेति । तदिदमपि प्रवृत्तायेव अप्यार्थं इत्युपेक्ष्यम् ।  
तस्मात् आद्ये विवक्षा युक्तेति । यदि तु न्यारतललाह-  
रतमेव लक्षणं समर्थनीयम्, तदा एवं वाच्यम् । सद्युक्तं  
वैषेष्टसाधनत्वं फले अज्ञानम्, नहि तस्यैष्टसाधनता  
विधिना योष्यते इति, तत्र, तत्रापि वर्तमानाभ्यारूपेष्ट-  
साधनस्य वैधरात् । स्वर्गादिमोक्षोऽपि हि पुंता  
स्वर्गादिषुदिए एव ।

ननु एतन्पि पुनोद्देश्यदिक्ते पुनादो अत्रातिरिच, न  
हि तत्र इष्टसाधनानं वैधमिति चेन्न, इष्टसाधनत्वसामा-  
न्यस्य अविष्येऽपि पुनोः अविष्टसाधनता विधिगम्या  
इति स्वर्गसाधनविषये उक्तम् (३.१.११) । एवं च मति  
पुनोः अविष्टसाधनता योष्यता विधिना तस्याः पुरुषर-  
थेष्टस्य कर्मवता विना अनुपपत्तेः पुरुरस्यापीष्टस्य  
अविष्टसाधनसाधनतास्याः कर्मवता योष्यते इति पुन-  
रुच्यते अत्रपि विदोपतः इष्टसाधनता विधिगम्येव इति  
न च शक्तिरिति । इति श्रेयलक्षणम् । या. ल. पू. ११-१३.  
● श्रेयलक्षणमेतं काम्यस्य साधनानि कानि साधना-  
न्मार्गाणि किंरभेति म्यात्वात्तम् । भा. ३.१.१११ उ. ९.

मौ. को. ४१२

श्रेयलक्षणप्रतिज्ञा ॥

अथातः श्रेयलक्षणम् ॥ ३.१.१११ ॥

भाष्यम्— नानासमैलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं श्रेय-  
लक्षणं तवैवित्यामः । कः श्रेयः, 'येन हेतुना श्रेयः, कथं  
च विनियुज्यते इति । भुव्याशीनि च विनियोगे कारण-  
नीति वक्ष्यते । तेषां च बलवदशक्तता । एतत्तात्पर-  
यैर्गाम्यदुष्टुयोद्घातानि ।

वा— द्विलक्षणयाः परं शिष्टं चापत्तिकचन  
लक्षणम् । तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः श्रेयलक्ष-  
णम् ॥ ' तथा च प्रथमस्य श्रेयस्य प्रतिशान्तिश्च श्रेयस्य  
प्रदेश्यदर्शने धर्ममभावस्य अपि पक्षस्य संशयं बोद्धा-  
लक्षणस्यैवैतेनैव सूचितं बर्णयित्वा कानि अन्यं साधनानि  
—अज्ञानि कानि च साधनाभ्यासि— अज्ञानमिति  
कथं परं तदर्थं यस्याः क पुरुरः प्रधानं धर्मस्य' क वा  
पुरुरो गुणमूल इत्यादि सावर्तिकचन सीमासिक्तयं  
तत्परं श्रेयलक्षणेनैव व्याख्यातम् । श्रेयैः तमस्यैव  
लक्षणैरित्यर्थः । इह लक्षणानां वृत्तेऽपि यदेक-  
वचनं कृतं तल्लक्षणसामान्यसंख्यामनविषयता ।  
' यच्च श्रेयः परार्थत्वावित्यनन्तरलक्षणम् । तद-  
द्भत्स्य वाच्यत्वादाश्री तन्मात्रागोचरम् ॥ ' वद-  
प्यपि हि लक्षणार्थेषु विरक्षितेषु कामसादेकसाध-  
नत्वरः श्रेय एतल्लक्षणगोचरः परार्थत्वेऽत्रुक्तः प्रति-  
पाद्यते । समासश्च द्वेषा विगृह्य इत्योक्त्याशेषोः  
प्रदर्शनीयः । श्रेय च तल्लक्षणं च, श्रेयस्य वाऽप्येव  
लक्षणमिति । पद्योक्त्यासाधनपणेन च वाच्यत्वाय-  
मानार्थम् । ' अद्भलक्षणमेवेदमिहोक्तं श्रेयलक्षणम् ।  
तद्विशेषप्रपञ्चत्वात्तन्म्यान्तरंतिरिच्यते ॥ ' सर्वेषां  
हि लक्षणान्तरार्थानां प्रयोः साधनोः प्रयोः अभावोऽत्र प्र-  
विशतमपि वाक्यस्य धर्मविषयकमपि साधनतायाः ता-  
द्वारा न श्रेयोपदेशोपमात्वात् लक्षणान्तरयोश्च यथासि  
श्रेयलक्षणान्तरं तत्राप्यपत्तिरिति । तथाहि— ' प्रयो-  
नकारः प्रयोः चारः श्रेयाणामिव श्रेयिणः । क्रमोऽपि  
श्रेय एवैतदप्रयोः साधनान्तरः ॥ ' इह पक्ष-  
साधनानामपि श्रेयः श्रेयस्य दुष्यतोपनिषद्धानां श्रे-  
यश्रेयचनचोदितानां शीघ्रतया तद्व्यापकोः कामस्ये-



दोषयोः ॥ प्राजापत्येषु यागानामेकानेकत्वसंशये ।  
 कृतः प्रकृतिष्वच्छ्रयकार्यशेषेण निर्णयः ॥  
 पशुसप्तदशस्य न यागेयस्य विना । सिद्धि-  
 रस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥ एव-  
 मत्र प्रपञ्चन पूर्वोच्यकार्यवर्णनम् । उत्तरा-  
 ध्यायसिद्धपर्यन्तुनात्मतशेषतः ॥ शेषत्वे कर्म-  
 भेदात्तु नाधिरार्थोपयोगिता । तस्मात्स एव वृत्तो-  
 ऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥ शास्त्रं न त्वेतदेकान्ता-  
 रसङ्गेनोक्तिप्रयोजनम् । यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽ-  
 ष्टुपयोजयते ॥ उपोद्धानोदितेनेह शेषत्वमभिधा-  
 सति । भावार्थफलवत्त्वेन कर्मणामपि जैमिनिः ॥  
 तथा चापूर्वभेदेन कर्मभेदानुसारिणा । आद्यौ-  
 पधादिश्रमणां व्यवस्थां साधयिष्यति ॥ तथा च  
 ' प्रसक्तानुप्रसक्तौचमृष्यजु सामलक्षणम् । श्रुते  
 जाताधिहारः स्वादिसस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥ तस्मा-  
 द्विस्तरसंक्षेपाथर्थमातोमुभाषपि । व्याख्यायामुप-  
 न्युमेते इति कश्चिद्विचिह्नः ॥ एवमर्थद्वये ताव-  
 दशब्दस्य वर्णनम् । संवन्धोऽध्याययोरुक्तौ  
 यद्वाऽर्थासिद्ध एव सः ॥ ततश्चापुनरुक्तत्वाद्द्वय-  
 माणार्थमोचरा । अधिकारार्थता वक्तुमशब्दस्य  
 शक्यते ॥ '

प्रथमाप्यावपधमस्य हि धर्मशानेऽपि वक्ष्यमाण-  
 व्याख्येयनेनानुपन्यासादन्तरानुष्ठेयत्वमाश्रयेत्तदेव प्रमि-  
 त्तधिकाराश्रयेत् नोक्तम् । यद्यपि तदुक्तमेतत्त्वेन धर्मशान-  
 मुपात्तं तदप्यर्थमावधानश्चक्रेत् स्वकमेव शिष्याणां  
 मन्तीति न सूत्रकारस्यावकाशश्चात्रानुक्तोपस्थापि-  
 कारमेतत्त्वेनावधारितम् । ' धर्मवृत्ताभ्यागतं यत्तु  
 स्मारिकादिदधिकारमात् । न जिहामापदं तस्य  
 शोभुः स्वार्थनिरूपणम् ॥ इह स्वध्यायार्हं वा  
 तदर्शभाषनेष वा । व्याख्यायामधिकृतं हि  
 शक्यते शेषलक्षणम् ॥ '

अतः परं शेषलक्षणमपि तदादरेण श्रोतव्यम् ।  
 योऽप्यावन्तपराशरिणोऽप्यापि नास्तीति । अतः शेष-  
 लक्षणमपि तत्र वैरित्यमिति शक्यं वक्तुम् । ' शेषत्वे-  
 पाधिपराशरिणोऽत्र युक्तो नाभ्यस्य करयन्ति । शेषधी-

सिद्धयपेक्षत्यादन्यलक्षणव्याग्धियाम् ॥ ' इत्यादि-  
 पदत्रस्तावदुपदेशपूर्वकानिदेवाविषयत्वात्पदेवविचारार्थ-  
 प्रथमपरकथनाति प्रतीकते । तथाऽधिकारोऽपि यथोप-  
 दिष्टकर्मतुल्यत्वसामर्थ्येन कर्तृत्वव्याप्य इति क्रमनिगम-  
 पर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारभ्यते । तथाहि ' भारो यो  
 येन बोद्धव्यः स प्रागातोऽलितो यद्वा । तदा कस्तस्य  
 बोधेति शक्यं कर्तृनिरूपणम् ॥ प्रयोजकवशी  
 चेष्टौ मुख्यप्रावृत्तिकक्रमौ । चतुर्थलक्षणार्थं  
 क्रमतश्चिन्तयिष्यते ॥ प्रयोजकोऽपि शेषाणां शेष-  
 न्यत्वप्रयोजकः । करिष्यते परा तस्मात्तन्निन्ता  
 शेषलक्षणात् ॥ तेनाश्रयैवेदमारभ्यति सिद्धेऽभि-  
 पीयते । प्रकारैर्वहुभिश्चेत् कर्तव्यं शेषलक्षणम् ॥  
 स्वरूपहेतुसंबन्धतत्त्वमावबलप्रलः । ननु ज्ञेया यथा  
 शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः । नैकस्मिन्नप्रत्यविज्ञाते  
 व्यवहारो हि सिध्यति ॥ ' उच्यते— ' ज्ञातव्या  
 उभये सत्यं सूत्रणीनां न तुभ्ये । अर्थापत्त्या हि  
 सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥ तत्र सूत्राणि  
 शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् । फलप्रयास-  
 तुल्यत्वात्प्रसभ्येत यथाकथि ॥ प्राधान्याच्छेदिनां  
 साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् । न तु तस्मिन्नेते तत्र  
 वर्तव्यं हि द्वय भवेत् ॥ शेषोऽप्यास्तीति मत्वर्थो-  
 देवं शेषी निरूप्यते । न स शेषमपिज्ञाय ज्ञानुं  
 शक्येत केनचित् ॥ तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह  
 लक्षणम् । कियते शेषिणस्त्वर्थानुष्ठानेनैव  
 सेत्स्यति ॥ श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वमप्येव  
 निर्णयः । शेषी तद्विषयत्वेन लक्षणतः नास्ती-  
 यकः ॥ श्रुत्यादिममाये च वक्ष्यते यद्गुहा-  
 दलम् । तच्छेदित्व्यनिरुद्धत्वाच्छेदपरोचरमेव नः ।  
 तस्माच्छेदलक्षणमेव समस्तद्वयप्रकारविशिष्टं यत्तुमिदं  
 प्रथिज्ञानम् ' अथात्, शेषलक्षणम् ' इति । तत्र ' क. शेष ' इति-  
 तस्मात्प्राधान्यप्रतिज्ञा । ' केन वेत्ता ' इति-येनासौ  
 शेष इत्युच्यते । तस्य च वक्ष्यतेतेल्लक्ष्मणस्य लक्षणं  
 वक्ष्यते इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगमकारान्तं फ-  
 लोपि नः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमप्रमाणान्तरे  
 पापितरा विना कथेन वा विनियुच्यते । तथा विनियोग-

कथंशुद्धादिपटुस्वरूपज्ञानं तेषां बलाबलं न च । तत्र प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोगं किञ्चिच्च प्राप्तं किञ्चम् । द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्रूपम्-पञ्चोपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवानपत्तेन सिद्धा-  
-तस्यापनादिनाऽपि वाक्यग्रहणेन ' प्राग्दर्शनात् ' इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभिः विनि-  
-योगं सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते । ततो बलाबलाधिकर-  
णम् । तत्र परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचित्ता तावद्यावत् ' तुल्य सर्वेषां पशु-  
विधि ' इति । ततश्चतुर्णां क्रमेण सह पुनः सैव चित्ता-  
यानत् ' शास्त्रकल प्रयोक्तरी ' इति । तत्र उपोद्घात-  
पूर्वकं पञ्चमि सह समाख्याया विरोधाविरोधविषय-  
विचारेणाध्यापपरिसमाप्ति । एतत्तत्तारयैण-यदुपोद्घात-  
प्रसक्तानुपसंकरिति वक्ष्यमाणमनुसूचित्येते । प्रदर्शित-  
सु-यमानं पुनः ग्राहयिष्यते । सर्वं चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञ-  
येव विण्डीकृतं प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूचितम् ।

शा— बहुपकार चेद् द्यपलक्षणं वक्ष्यते, क शेष इति तत्स्वरूपम्, केन हेतुना शेष इति शेषमन्द्-  
प्रवृत्तिनिमित्तम्, कथं विनियु-यते इति विनियोग-  
प्रकारः । श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान-  
-यवबोधने कारणानि प्रमाणानि । तेषां च विरोधे-  
बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति क्व च नास्ति तदेत-  
त्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूचितम् ।  
शब्देन सूत्रेण श्रुतसुद्धिसम्प्रसारणं वक्ष्यमाणार्थप्रद-  
नानमानं कृतम् ।

वि— ' द्वितीये कर्मणा भेदे सिद्धं मित्रक्रिया-  
स्वयम् । उमुत्सितं शेषशेषिभाःोऽतोऽत्रामिषीयते ॥  
अद्यान्दी शेषता शब्दी वा न शब्दच्यपतीति ।  
क्रियाकारकसर्गमात्रे भ्युत्पत्तिरभवत् ॥ गुणप्रधान-  
भावेन सर्वमोऽतर्भवत्ये । भ्युत्पत्तिरभवत्तत्र शब्दता-  
स्यास्तिशब्दिवत् ॥ '

भाट्ट— शब्देव पत्रप्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते-  
सवति शेषिनिरूपितं शेषतापरवर्षामहत्त्वं निरूप्यते ।  
मिथाना हि तत् समवति नाभिधानामिति तद्विरु-  
णस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्रव्यकर्मणोर्मियो

ऽद्वाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता, तथापि-  
अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सगल्युपत्ता-  
वचच्छेदःशब्दच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत्र-  
एव हेतुत्वम्, अशातेरे तु तत्रप्रसङ्गातिरूपमित्यपि-  
बोध्यम् । अङ्गरभवेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गिव द्यर्थात् ।  
तदपि च श्रुत्यादिपत्रप्रमाणकम्, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-  
विचार्यत्यात् । तच्चानैकप्रकारकं विचार्यते । अङ्गरव-  
लक्षणं शेषपदशक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेद-  
कम्, श्रुत्यादीनि च पत्रं अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयो-  
विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति नास्तीत्यादि ।

मण्डन— ( प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणं अनुक्रमण-  
िकायां नवोक्तं द्रव्यज्ञानं । तत्र कारणं स्पष्टम् । अत्र-  
धिकरणस्वरूपं नास्ति । द्वितीयदृष्टीयाध्याययोः पौर्वापर्य-  
संबन्धनिरूपकमेवेदमात्रं सूत्रमिति सर्वसमतम् । )

शकर— ' तृतीयार्थप्रतिज्ञाऽर्थे । '  
\* शेषलक्ष्याधिकरणम् । ३।१।३।३-६ ॥ इदमेव-  
बादर्थधिकरणम् । मीको पृ २९५२ ' बादर्थधिकर-  
णम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् । \* शेषलक्ष्याधि-  
करणम् । न च पठ्याधिकरणेन अस्य पौनरुक्त्यम् ।  
तदधिकरणसिद्धेष्टयाघनत्वं अङ्गीकृत्य इह यामादे-  
लक्ष्यत्वमात्रनिरूपणात् । कौ ३।१।३।३

\* शेषविनियोगं यथासद्योगं ( ३।१।४-६ )  
अधिकरणत्रये स्थितं । वा ३।१।३।३ पृ ६९९  
\* शेषलक्ष्यस्य द्विप्रकार एव वैयर्थिकं अवयविक-  
श्लेथि ( तत्र द्रव्यगुणसंस्काराः नियोगतो गुणभूता एव ।  
यामकलपुष्पास्तु आपेक्षिका ) । वा ३।१।३।६ पृ-  
६६४.

\* शेषशेषित्वाच्च ऋते प्रयोजकप्रयोजकव-  
नास्ति । वा ३।१।३।१ पृ १५२४

\* शेषशेषिभाः अवयवे अन्तर्भवति । न हि-  
गुणप्रधानमात्रमन्तरेण अवयव संभवति । वि ३।१।३,  
\* शेषशेषिभाव अपि क्रियाकारकतदवयवत् शब्द-  
एव । ३।१।३ \* शेषशेषिभाव, भेदो वाच्यत्वपुत्र-  
तावत्तास्ति ( अतो द्वितीयान्तरं तृतीयोऽध्यायः ) ।  
वा. ३।१।३।३

• शोषशोपिसंबन्धं छतनी नहि वदति । या. ३।१।७।१४ पृ. ८३९.

• शोषपट्टी विनिशोद्धी दिविषा गुगुत्वे प्राधान्ये च । बाल. पृ. ४५.

• शोष्याकाङ्क्षया क्वचिदनुपन्नः, यथा ' या ते अग्ने रजाशया, या ते हराशया' इत्यादौ ' तन्वर्नपिष्टाः ' इत्यादौ । वि. २।१।१७.

• शोपिनिरूपित शोषत्वं तृतीयोऽध्याये सिद्धम् । भाट्ट. ४।१।१२.

• शैल्यमान्य कृततदनुपदेशाननुपदेशन्यायः । अधिभारानुपदेशोपशोषपर्यप्रतीति-शैल्यमान्यन्यायः समतः । रसायनम्. २५.

• शैल्यपीन्यायः । यथा शैल्यपी नदी क्रमेण विनिषरूपाणि घत्ते, तथा अर्थालकारेषु शोषपयैव नाना प्रतीपादलकाररूपाणि घत्ते । उक्तं च- ' उपमैका शैल्यपी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदात् । प्रीणयति काय रश्ने नर्वयति तद्विदा चेत ॥ ' इति । साहस्री. ३६९.

• शोषः इति वर्णवचनोऽक्षजातिगतं वर्णं वदति, नान्यम् । भा. ६।८।१०।४०, • ' शोषमानय ' इति ( उक्ते ) रक्तगुणसंज्ञोऽश्व. शब्देनैव आनयनौ विधीयते इति न वाक्यभेदो भवति ( अत्र वार्ति-कम्-प्रमाणान्तरप्राप्तेऽपि आनयतौ रक्तोऽश्वक्षोचमानो न रक्ताश्वशब्दाभ्यामिव अभिहितो वाक्यभेद जनयति ) । २।२।१२।२७ पृ. ५५८.

• शोषादिन्यायः । ' शोषेऽपि नैव वाक्तरम नुक्त्वा तद्वत्तेऽभिधा । अश्वरय नैव शोषण्य त्रिशोषण-सन्नेष्यते । गुणजात्यन्तर स्थितद्वैवात् तत्संगतिं गतम् ॥ ' तस्मान्जात्यन्तराण्येव शोषणत्वकरत्नगौरवसादीनि ( शुक्र-त्वावन्तरजातिः कर्कत्वम् ) अश्वमनुयादिसंबन्धीनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमादधति, यथा गौत्व साक्षादिमस्तु इति न वाक्यन्तरमासाङ्क्यम् । ( अथ शोषा-दिन्याय ) । वा. ३।४।१।२३ पृ. ९१९-९२०.

• तिष्ठे निशिष्टवाचिताया शोषादिशब्दानां दृष्टान्तत्वे निरस्ते कुमायदिशब्दानां दृष्टान्तत्वाङ्कानिरासाध्यं शोषादिन्यायं वेत्ततिदिशति । सु. पृ.

१४१०-११, • चेतनेषु तद्धि प्रतिप्राणिजातिविलक्षणत्व लिङ्गस्य प्रत्ययेण प्रवीतेः शोषादिन्यायेन मनुष्यादि-शब्दस्य मनुष्यत्वाये कार्यसमवायि-क्रीलिङ्गावन्तरजाति-वाचित्तं ब्राह्मणादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाये कार्यसमवायि क्रीलिङ्गावन्तरजातिवाचित्तं अभ्युपगम्य मनुष्यत्वादि-जातीनां लिङ्गवितोषादेर प्रतीतिविद्धेः । पृ. १४१२.

• शोषणत्व अश्वत्थैर्कार्यसमवायिरत्तावन्तरसामान्यम् । सु. पृ. ३४२. • शोषणत्व नाम रक्तावन्तर-जातिः । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१९, सु पृ. ८८६.

• शोषणशब्द. अन्येनानुवाचेऽपि अश्वे तद्वत् गुण वदन् आत्मनैव अश्वत्वमपि गमयति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१८.

• शोभनस्य गुरुकृत्वम् । अतुक्तोऽय समासः । सबन्धिसम्बन्धानां प्रतिसंबन्धित्वविरक्तार्थान्तरावेष्टाया भयत्येव सामर्थ्यविधातः । रत्नाकरः पृ. ३४७.

• शौचं दक्षिणाचारात्, यशोवतीति च एवं-जातीयका अर्था व्यरथातारो न भवन्ति, सर्वपदार्थानां शोषभूतत्वात् । भा. १।३।३।७ पृ. २००.

• शौच शोषाद्यान्तं अयागन्ध राजस्यस्याङ्गम्, नैतत् प्रथानम् । अस्माभिप्रेचनीययागेऽपकर्षेणानुष्ठा-नेऽपि महाप्रकरणत् राजस्यस्याङ्गत्वमेव न तु अभिप्रेच-नीयाद्वनम् । वि. ४।१।१-२.

• शौच-शोषाद्यान्तादि अभिप्रेचनीयसनिषी अस्मात्तम् । तच्च प्रकरणेन सर्वराजपूसाङ्गं न तु क्रमेण अभिप्रेचनीयमात्रस्य राजस्ये । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५८.

• रमशाननैराग्यन्यायः । अयमपि महाभारते अश्व० प० अ० १ श्लो० १३ टीकायुक्तः । तत्रैवम्- द्वितीये ' यो माम् ' इति श्लोके प्रहारेण मनसि रमशाननैराग्यन्यायेन जितो मया काम इति निश्चिन्य प्रयत्नते सन्यासादिक करोति, तस्य मनस्वेन पुनरहं प्रादुर्भवंति । अन्यत्रापि- ' रमशानान्ते पुराणान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा काले नये नारायणो भवेत् ॥ ' इति । साहस्री. ७२४.

• श्यामो दक्षिण राजसूये द्वितीयं निषंयुक्ते ।  
भा. ११।१।१२.

ॐ श्यामरक्तन्याय । यथा घृण्णदादौ द्यामगुणनादौ रक्तगुणो पत्तिरेव यत्र पूर्वगुणनादोऽपरगुणसमावेगस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ५०६.

• 'श्यामाक च ६ सोमाय वनस्पतये' नाना ऋजेशै द्वितीय हवि । भा ११।३।७।१५, • 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निषेपेत् श्यामाकं ब्रह्मनर्चय काम' । १०।७।१७।५८

• श्यामावाप्रयणे मधमन 'अग्निं प्रथमं •' इति । सऋषे ३।१।५.

• श्यामाकचरुं सौमित्रं वैदिकपात्रं यापयि प्रापश्चित्तम् । वि ३।१।१६

ॐ श्यामशुनःश्याय । यथेय लैविकीं गाथा-कद्विचरुत्कीं स्वस्रसे गुणि श्यालनामकश्चेत् कृत्वा स्वस्त्रीनेपोत्पादनाय त गालीर्ददी, सा च त भ्रातर मत्याऽतिकोपरोतात्मन्याऽतिदुःखिना यभूत् । तथा च यथा गुणि भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्याया कोपनाय भर्ता हनिता नियते, तथाऽल-तापिनऽपि तत्तद्विहाव चिह्ने परात्मनि मेदभ्रमता कोपोत्पादनाय शास्त्रग तदिष्टविप्रहावचिह्ने परात्मनि मेदभ्रमता निदा न्यापेनाऽऽपविप्रहावचिह्ने स्मृति क्रियते, अथ वा कार्यभ्रमणि विराडादौ विष्वादिनामकेश्च कृवा शास्त्रण त-यूनतायूनय शिवादिस्तुति नियते इति भाव । साहस्री १३६

• श्याम अथ दक्षिणा उग्रह धारणे एकाहे । स च ब्रह्मणे देय । वि १०।३।१८

ॐ श्यामाभाधिरणम् । उग्रहये उग्रहये च औपदेशिकाभाधिरणया प्राकृतकानुदक्षिणया वाप ॥  
धेनुवन्त्वाभाधिरणया सप्रदक्ष्ण इति पुरपा पनयो यथा हिरण्यस्य । १०।३।१८।६५ ॥

भाष्यम्— अस्त्युपहय, 'उग्रहयेऽनरक्त', तेनाभिगण्यमान याजयेत्, अग्निषोमी यत्र पञ्चदश स्तोमो यत्ररसामा, अथ अतो दक्षिणा' । 'उग्रहयेऽनिघा, तेनामिदायमान याजयेत्, उग्रहो

यत्र सप्तदशस्तोमो बृहस्पत, अथ श्यावो रुक्म-ल्लानो दक्षिणा' । तत्र भूयते 'स ह्यनिघ्न, स ब्रह्मणे देय' इति । तत्र संदेह निमदसो ब्रह्मभागस्य निवर्तक, उग्र वृत्तनस्य क्रतुदाक्षिण्येति । किं प्रातम् ? ब्रह्मभागस्य निवर्तक इति । कुत ? कर्तुंघवधात्, अवयवार्थत्वात्, निमत्तपठित्वाद्य गुणेदत्ताधिकार स्यात् । सग्वत् । यथा 'श्रजमुद्धाने ददाति' इत्युद्धान्-भागस्य निर्गतिश्च सः, न वृत्तनस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य, एवमिहापीति । एव प्राप्ते, दूम । धेनुवदश्वदधिगा स्यात् । वृत्तनस्य निर्गतिश्चेति । कुत ? दक्षिणाशब्द संवधात् । 'अथ श्यावो रुक्मल्लानो दक्षिणा' इति प्रत्ययध्रुतेनाश्वा अयानमन कर्तयम् । एव चेत्, अनुमानिक निरतिगुमहति । ननु कर्तुंघवधोऽस्य भूयते 'स ह्यनिघ्न, स ब्रह्मणे देय' इति । उच्यते । एतन्न वाक्येन देशकप्रारम्भानां निरुक्ति । द्वितीयेन वाक्येन निरुत्तौ सत्यां पुरगापनय नियते । यथा हिरण्यस्य, सर्वं ब्रह्मणे परिहस्यति । तस्मात् वृत्तनस्य निवर्तकोऽथ इति ।

उप— द्वितीयमधिकरणं ( प्रकृतस्य ) कृतस्य, वृत्तीयमपि कृतस्यैव, लिङ्गवाह्यानिवृ यथमतश्च्यते । चतुर्थमपि तद्वस्त विकार, तदत्ताधिकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थः ।

एके तु कर्तुंसयोगान् सग्वत् तस्य लिङ्ग विशेषेण । ६६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, एकं अर्थं निरतते, कर्तुंसयोगान् लिङ्गविशेषणं सग्वदिति । तत्ररिहर्तयम् । अपिना तदधिकारात् हिरण्यवदविकार स्यात् । ६७ ॥

भाष्यम्— अथैवेति पत्रं यावृत्ति । तदधिकारात्, दधिगाऽविकारत् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्या दसस्रयं कृत । तामात् वृत्तनदक्षिणाविकारोऽथ । अतो हिरण्यवदेव भवति, न सग्वत् ।

शा— उग्रहये 'अथ श्यावो दक्षिणा, स ह्यनिघ्न स ब्रह्मणे देय' इति भूयते । स च श्व कर्तुं मृत्तित्वेन विहितं सर्वस्वित्वा दात य प्राप्तं सन् उत्तरेण

वाक्येन पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मेण दीयते । तेन पुत्र-  
यान्तराणां त्रिनैव दक्षिणया प्रकाशान्तरेण भ्रानतिः  
कर्त्तव्या इति कृत्स्नकृतुदक्षिणानिबृत्तिः ।

सोम— दशमः कश्चिद्वर्णः । दशमः स्वात्  
कश्चिदा । इयमारकोऽस्मात् । स दशवर्णः अथः अनि-  
रुक्तः, दशमस्य वर्णसमाहाररूपेन विशिष्य नीलादि-  
भर्तुः निर्व्यक्तपुत्रकण्ठगतः, उग्रहयस्य अस्पष्टमन्-  
गनपुत्रत्वेन अनिरुक्तत्वात् औचित्येन दशमस्य दक्षि-  
णात्वं युक्त इति श्रुत्यर्थः । पूर्वोक्तशक्याद्यत् इवाश-  
येन न कृतस्त्वनिबृत्तिः इत्युच्यते संगतिः । सुत्रा-  
र्थस्तु—अथदक्षिणां धेनुवत् सर्वदाधिपानिचरिषां स्वात् ।  
'स ब्रह्मेण' इति वाक्येन तु तस्य पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय-  
यथा हिरण्यस्य ह्यणलरूपस्य । सर्वं ब्रह्मेण परि-  
हरति' इति तद्वत् इति ।

वि— 'इवाशयेन ब्रह्ममागस्य वाक्येन नितिलक्ष्य  
चा । आश्र. प्राकशय, नैन धेनुद्वा होऽपि  
नाग्यः ॥'

भाट्ट— 'उग्रहयोऽनिबृत्तः' इत्यनेन उग्रहप  
सहस्रमेकहं विधाय 'अथः दशमो दक्षिणः, स  
हानिरुक्तः, स ब्रह्मेण देयः' इति श्रुत्य । अथ  
दक्षिणायां च ब्रह्मशक्यात् सावद्विजमेव, इत्ये. प्रथमा-  
न्तकच्छन्दो. एव देयदानयथापुत्रोः, 'अनिरुक्त'  
इत्यर्थेवादेन ध्यरथानां च । तत्र दक्षिणायां च सावत्  
'पूर्वदेयं दानान्तरम्, प्राहृतदानमेव वा पूर्वमहृत्पत्नी  
करणेन गुणद्वयविशिष्टं विधीयते, इतरथा वाक्यभेदा-  
त्त. अत्र एव प्राहृतसर्वदेयं पत्नीवृत्तिरिति । उत्तरयाक्ये  
तु तस्य महाभक्त्युद्देशेन विधानमित्यविवादम् । दक्षिणा-  
याक्ये परं प्राहृतज्ञानप्रदानकदानाभ्यां अथविधिः,  
उत्तरप्राहृतदाने इति चिन्तयामः, वयमिदं वाक्ये अत्रि  
देयिण दक्षिणायां च प्राहृतं प्राहृतसर्वदेयं शक्तिरिवा  
नविधापनदाने एकाव्यविधिरिति प्रतीयते, तथापि उत्तर-  
याक्ये तस्य ब्रह्मसर्वथापनदानात् सर्वदत्तित्वात्ति-  
जनानुपपत्तेः, महाभक्तिविशेषस्य निबृत्तिः, अत्रि तु ब्रह्म-  
भागत्वेन । न चैव दक्षिणायां च कृत्स्नकृतुदक्षिणायां च

समुदायवाचिनो ब्रह्मानतिरूपायक्ये लक्षणाऽऽपत्तिः,  
दक्षिणायां च ब्रह्मस्यऽऽपत्तिमाश्रित्यैव समुदायवाचिनो  
प्रमाणाभावात् । अतो विद्वेषरूपोत्तरवाक्येन सामान्य-  
वाक्यम्यास्य उपसृष्ट्यात् ब्रह्मभागमाश्रित्यैव प्राहृतस्य  
निबृत्तिः । इति प्राप्ते, ब्रह्मभागमाश्रित्यैव 'प्राकशयान्तर-  
येन ददाति' इति श्रुत् अथः दशमो ब्रह्मेण देयः, इत्येता-  
वैव विद्वेषवाक्यप्रकरणेन दक्षिणापदतच्छब्दो. वैषम्य-  
प्रसङ्गात् अत्रयं प्राहृतदानस्यैव पूर्वमहृत्पत्नीकरण-  
विशिष्टस्य विधिः । अत्र एवापि प्राहृतदानं नैव दानान्तर-  
विधिपक्षो नैव संभवति, तत्र सर्वस्य कृत्स्नरूपान्तरेभ्योना-  
सम्भवात् । अतश्च प्राहृतदानस्यैव प्राकशयदाने एवाथ  
विधानात् सर्वस्यैव प्राहृतदानस्यैव धेनुवृत्तिरिति ।  
तस्य च तददेव सर्वस्यैव देयं प्रकरोत्तरवाक्येन  
ब्रह्मसर्वथापनानात् पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय । एव च  
तेयानुपपत्त्यान्तरेणानेति संवाचा ।

मण्डन— 'अथः स्वात् सप्तनिर्वाणम् ।'  
शंकर— 'दशवर्णो कृत्स्नवाक्यः स्वात् ।'

० श्यावाद्यां च आमिदे पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरो-  
विती वो०' उत्तरे द्वे गायत्र्यो 'यो धारथा पारकथा०'  
'त लुपोवममी०' । अनुष्टुप् प्रथमनेन आनुष्टुप्  
तृचे भवति । भा. १/३/३/३५ वर्णक ३.

० श्यावाद्यां च आमिदे पूर्वोऽनुष्टुप् गाय-  
त्र्योश्च प्रथमनेन स्यादिति आनुष्टुप् तृचे चोत्तिष्ठेने ।  
१/३/३/३५-२८ वर्णक ३ मीचो. छ. १०८३  
'प्योत्तिष्ठेने अनुष्टुभो०' इत्यन अधिपत्रणं ब्रह्मम् ।  
० श्येनः इत्यादिशब्दः वर्णमाश्रितम् । १/३/३/३५  
मीचो. छ. १९०७ 'तथापदेशः श्यावः' इत्यन अधिपत्रणं  
ब्रह्मम् । ० श्येनः इत्यथ एवही वाचिकारिको । भा.  
७/१/३/३३, ० श्येनः एकाहः भागिकारिकः यैवैति  
द्वौविद्वेषोऽपि विष्यन्तः श्येनोऽपि प्योत्तिष्ठेने पूर्वकः ।  
७/१/३/३३, ० श्येनः वयम् इत्यु द्वे देवमादिः निविद्य-  
कः अनर्थः । ऋगु. छ. २९. ० श्येनः विधिपत्रणो  
ऽपि अथर्षकत्वेन अनर्थकः । वयमिदं श्येनस्य  
उपुष्वच पत्र न तु नरकः श्यापि यथस्य नरकहेतुत्वात्  
वपदशा श्येनः अनर्थः । वि. १/१/१, ० श्येनः ।

' श्येनेनाभिचरन् यजेत ' । अत्र श्येनशब्दं नित्यस्य चोमस्य स्थाने पश्चिद्रूपस्य गुण विदधाति इति पक्षः । कस्यचित् अभिचारकर्मणो नामधेयमिदं ' यथा ये श्येनो निवसन्त्याऽऽदत्ते, एवमथ द्विषत भ्रातृ य निवत्याऽऽदत्ते यमभिचरति श्येनेन ' इति उपमानोपमेयभावः श्येनेन पक्षिणा साकं कर्मणः । उपमानोपमेययोश्च भेदो भवति । इति कर्मनामधेयमेवैतत् न पश्चिद्विधायकम् । १।८।५, \* श्येन सोमयागविकारः । ३।८।२१ \* 'श्येनमस्य वधं कृणुयात्' इति म न साष्टदशविधिसंख्ये । बालः पृ ६५ \* श्येनाश्च अष्टम्या ( उपरगत पक्षमा ) । भा ६।१।२।१८, \* 'श्येनेन अभिचरन् यजेत' इति श्येनशब्दं गुणविधिः उ न कर्मनामधेय इति सदेहे कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः । १।४।४।५ \* श्येनेन अश्वस्य विपदानाद्युपपत्तिः, तेन वैरिभरणम् न तु श्येनेनेष साध्यात् । भाट्ट ४।१।२ वर्षांक २ \* 'श्येनेन यजेत' इत्ययच्छेदिते दीक्षणीयादीनि सोमाद्भानि दर्शयति ' दीक्षणीयाया द्वादशमान हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमान प्रायणीयासाम् ' इति । भा ८।१।१। २६, \* श्येनस्य शैशेषिका लोहितोष्णीयादशो धर्मा इषी अतिदिश्यते । ७।१।२।१४, \* श्येनस्य साक्षादाग्यसवाधो न चास्ति, श्येनाद्भाना तु विद्यते । तच्चाग्य दत्तिनयनीतम् । ३।८।२०।३६ \* श्येनस्य सामवेदप्रहितस्यापि क्ताः सर्वे ऋषिज नोद्गातवः । वि ३।७।२३, \* श्येने अश्वभूतेषु चोदकप्राप्तये दत्तिनयनीतत् गुणो विधीयते । दत्तिनयनीत ह्यनो कर्मपाप चिर सवादिन नयनीत यस्याऽऽग्यम् प्रवृत्तिश्च तदा यम् । ३।८।२२ \* श्येने उरदिष्टे लोहितोष्णीयानां दिभि आतिदेशिकम्बोपनीतस्य न वाच किं तु समुच्चयः । भा १०।४।१।१-२, \* श्येने नवाणामपि पथुता सनीयस्य न एवालम्ब ' सह पथुताचभते ' इति वचनात् । ३।८।२।३९ \* श्येने दत्तिनयनीत सर्वेषां मेवाद्भानाम्, न मुस्याः काळीनानामेव । ३।८।२२। ४०-४२ मीको पृ २११४ ' दत्तिनयनीत श्येने ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* श्येने दत्ति नयनीतमाग्यम्, तस्य श्येनाद्भानां न प्रधानस्य । ३।८।

२०।३७-३९. मीको पृ. २११५ ' दत्तिनयनीताधि करणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* श्येने धर्मत्वा पत्तिरिष्टा, प्राणवियोगरूपहिंसाया श्येनपत्त्येन श्येने हिंसात्नमावात् । यदि च प्राणवियोगानुकूल्यापारस्य हिंसात्नमुपेयते तदाऽपि अष्टाद्वारक-गपासस्य हिंसात्नयात् श्येने तदभावः सुवचः । अस्तु वा हिंसात्न तथापि अग्नीयोमीयहिंसावत् त्रिषेयतया निषेधाप्रवृत्ते र्धर्मत्नोपपत्तिः । मणि पृ ८ \* श्येने निर्वीतोपवीत योर्वासीग्या समुच्चय इत्युक्त्वाचिन्ता वा । वि १०।८।१. \* श्येने प्रधानस्य सोमद्रव्यकवम् । भा ३।८। २०।३६ \* श्येने प्राकृतान्नेषु उद्गातु कर्त्स्व नान्ति- नुकूलकृतेषु वाप्यते । बालः पृ १४१ \* श्येने लोहितो णीया लोहितसमना निवीता ऋषिज प्रचरति ' । अत्र निवीतेन प्राकृतसमुपनीत वाप्यते इति पक्षः । प्राकृत वैतृत्तयो समुच्चय इति सिद्धान्तः । समुच्चयश्च वासोद येन संपाद्यः । इत्युक्त्वाचिन्ता वा । तथा च पूर्वपक्ष एव सिद्धान्तः । वि १०।४।१ \* श्येने लोहितोष्णीयादिक सर्वेषामृत्तिकां न तु उद्गन्तुयामेव । ३।८।४।१२ मीको पृ ३३८९ ' लोहितोष्णीयाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* श्येने ' धारस्य बर्हि भवति ' इति शरा कुशान् निवर्तयन्ति । भा १०।४।१।१ \* श्येने भूयते ' लोहितोष्णीया लोहितवसना निवीता ऋषियज प्रचरति ' इति । १०।४।१।१॥ भाष्यम्— अस्ति प्रवृत्ती ' निवीतं मनुयाणां, प्राचीनावीतं पितृणां, उपवीतं देवानां, उप ययते देवत्वममेव तत् कुफते ' इति । तदिह चोदयेन प्राप्तम् । तत्र संशय विमुप नीतस्य निवृत्तिः उ न अनिवृत्ति समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । तस्य नियुत्तिरिति प्रत्यक्षतः निवीत चोदकप्राप्तस्यानुमानिकस्य निवर्तकम् । अपि च प्रवृत्ति द्दत्तस्योमो भवति ' निवीता प्रचरति ' इति । एव प्राप्ते श्रूम् । अनिवृत्ति समुच्चय इति । नास्ति प्रवृत्ति िद्दस्योमोऽत्र । उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य वायं निवीत वर्तन इति गम्यते । तस्मात्प्राप्ति प्रवृत्तिरिद्दस्योम । अत एवजातीयक कर्मसंस्कार विवृतौ अधिक स्यादिति ।



दुष्— 'निरीता क्रमिन्ः' इत्येतद्दाहरणम् ।  
 न चम् । ऋषिप्रियो उपनीताभावात् । न प्रत्ययेन, न  
 चोद्वेन ऋषिप्रियो उपनीतम् । तद्वद्विक्रम्य श्येनः  
 न दर्शपूर्णमासप्रकृतिकः । 'आनर्थक्यात्तद्देशु' (३।१।  
 १।१८) इति न्यायोऽत्र नास्ति । प्रथमे हि अष्टमवत्  
 अक्षेण अर्थात् क्रियते । संमरति चाथ प्रधाने एव निबी-  
 दम् । तस्मात् भिन्नविषयत्वात् निवीतोपनीतयोर्व्यस्ता ।  
 वि— न च निवीतोपनीतयोर्विशेषः शङ्कनीयः,  
 यागोभ्या तदुभयवपत्तेः । तस्मात् तदुभयः । कृत्वा  
 चित्वा वा द्यस्तु ।

भाट्ट— यत् अथ भाट्टवारेण श्येने 'निरीता  
 ऋषिः प्रथमि' इत्यानावेन प्रयोगाद्भूलक्ष्णं चैत-  
 र्थेन निवीतेन अतिदेश्यास्य सर्वकर्माश्रयेन विहि-  
 तस्य चोपवीतस्य यागमासद्वय अदृष्टार्थत्वात् समुपय  
 इति सिद्धान्तिम्, तत् अस्यादृष्टार्थत्वे ऋत्वादायानि  
 प्राचीनावीतेन सह उपवीतस्य समुपयवत्तेः यागार्जने-  
 कमित्युत - नक्तनुक्त - यज्ञोपवीतधारणाभिन्नप्रकारविशे-  
 षस्य उपवीतस्य निरीतवादेः सत्तरत्वाद्भूतत्वा विहितस्य  
 समुपयवत्तत्वात्तु विहितम् ।

● श्येने 'छह पञ्चालमते' । तत्र साहित्यं  
 तुत्याकालिनेत्येव सवनीयवस्तु आरक्षितम् । वि.  
 ३।८।१५. ● श्येने । सायक्रे सर्वे अग्नीषोमप्रथमादि  
 शौम्येऽद्वयेन भिद्यते । वज्राचनिकातिदेश्याय श्येनेऽपि ।  
 भाट्ट. ५।१।१६. ● श्येने शौमिके विष्यन्तः अथवा-  
 चोद्वेनत्वात् । भा. ८।१।१।१६.

● श्येनाग्न्याधानयोः संबन्धो नास्ति । अग्नीना-  
 माधानम्, अतएव श्येनस्य । भा. ३।८।२०।३८.  
 ● श्येनाह्वानं नरनीतामथत् । वि. ३।८।२३.  
 ● श्येनाक्षेपे ऋ इति नरीतमाग्नं तत्र केन  
 तुत्याकालिनवस्तुपुरोधायादिषु विदु दीक्षणीयादिषु सर्व-  
 भेन शठम् । ३।८।२२.

● श्येनाधिकरणन्यायः । साहस्री. ८५०.  
 ● श्येनाकृतिः अधिकरणे कान्ये । संकर्म.  
 ३।१।५०. मीमं. घृ. ४८ ' अतिप्रथमे श्येनाकृतिः  
 कान्येव ' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् ।

मी. श्रं. ५१६

● श्येनादौ आतिदेशिकनामकस्तिस्त्वान्तिदेव  
 आतिदेशिककण्ठकनप्रापितकमस्यैव बलीश्वरम् । भाट्ट.  
 ५।१।१०. ● श्येनादौ उपदिष्टेन निवीतेन अतिदेश्य  
 उपवीतस्य समुपयः । १०।४।१।१-२. मीमं. घृ.  
 २२.२७ ' नास्तिहोमादीना आतिदेशिकानां ' इत्यत्र  
 अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● श्येनादौ औद्गात्रादृष्टमाहवा-  
 प्रासस्य कर्तुः प्राकृताङ्गपत्तिरिवापूर्वाङ्गविषयत्वम् । सु.  
 घृ. १।८।१. ● श्येनादौ प्राङ्गात्रेण मान्वाकर्तृत्वम् ।  
 ३।७।२।१।५०-५१. ● श्येनाद्यः कर्तृत्वा इति  
 विधिना नैव प्रविद्यावन्ते, फलमित्येव प्रवृत्तेः । को हि  
 हिंतिदुमिच्छत् तस्याप्यन्युपायः इति हिंतेषामुपदेशः ।  
 ऋजु. घृ. २५.

● श्येनाद्यभिचारकर्मणः अन्वर्थक्यश्रयेन अन्वर्थ-  
 स्वरूपस्य धर्मत्वम् । वि. १।१।२.

● श्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेश्याभावात् अतिदेशेन  
 धर्मोपपत्तिः । वि. ७।१।१.

● श्येनादिसंयुक्तानां यागनामपेयता । वि. १।४।५.

● श्येनकृषोत्तिसन्यायः । यथा कृषोत्तार्थिता-  
 गनेन श्येनेन अतीतस्य कृषात्कालीयत् श्रेयमिति ।  
 साहस्री. ९८८.

● 'श्येनचित्तं चिन्वीत स्वर्गंशामः' अत्र गुण-  
 कल्पना युक्तार्थः । विधिः । वात्. घृ. २७.

● 'श्येनचित्तं चिन्वीत स्वर्गंशामः' इति फलाभां  
 चित्तिकाया । संकर्म. १।२।५.

● श्येनधर्माणां श्रौ यगे अतिदेशः । ७।१।३।  
 १३-१६. मीमं. घृ. १५६ ' अतिदेशः श्रौ  
 श्येनीयश्रौतधर्माणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् ।

● श्येनधर्मं ज्ञातं श्रौ नाम यगे अतिदेशवत्  
 ' समानमितरगणनेन ' इति । वि. ७।१।२.

● श्येनन्यायः ( १।४।५।५ ) । य्पोतिशेये  
 वसतिनिषेगविष्यनुकारेण मान्वादेश्ये प्राप्ते दर्शपूर्ण-  
 मासमाह्वानविधिषु श्येनन्यायेन प्राङ्गणे श्रेयं तस्य  
 वापः । पौ. ३।३।१।२५ घृ. २२५.

● इयेनफलस्य अभिचारस्य रागप्रसन्नरात् ' न हिंस्यात् ' इति निषेधविषयश्चम् । भाट्ट ४।१।२ वर्षक २

● इयेनयागं न घर्म । यदि कामाधिकरेऽपि नियोगो यागस्य कर्तव्यता वदेत्, स च याग फलसाधनभूत अकर्तव्ये फले न कर्तव्य स्यात्, इति फलस्यापि अर्थात् नियोग एव कर्तव्यता वदेत्, ततश्च फलेऽपि विष्याक्षिता औपादानिकी प्रवृत्ति इति इयेनयागं हिंसा ' न हिंस्यात् ' इत्यनेन प्रतिषेद्धं न शक्यते, प्रतिषेधस्य पुत्रार्थे यत् । औपादानिकप्रवृत्ति-नियमे च प्रत्यर्थप्रसङ्गे ' नानुत् वदेत् ' इतिभूत् । तथा अप्रतिषिद्धपुरुषामिलयितशानुपुत्रपत्न्यात् इयेनादिनियोगो नानर्थे स्यात् । स हि नियोगो अनर्थे, य प्रतिषिद्धफल । न च कामाधिकारे नियोगो यागस्य कर्तव्यता वदति, फल एव कर्तव्यतासिद्धे । यत्पि नियोग कर्तव्यतया प्रतीयते तसाधनतया च याग, तथापि कामाधिकारेषु काम्यमानफलसिद्धिपर्यन्तं त्वात् शास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्धयर्थे पुरुषप्रवृत्ते । समाक्षितप्रवृत्तिःत्वात् पुरुषाणां फल एव प्रवृत्तिविद्ध । तथा च यागे फले च प्रवृत्ति औपादानिकी इति तत्रप्रतिषेधो न प्रत्यर्थ स्यात् इति इयेन फलस्यापि प्रतिषेधो नानुपपन्न इति निषिद्धफलरात् अनर्थ इयेनादिनियोगो चोदनालक्षणं न घर्म इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । ऋजु ४ २९ ● इयेनयागस्य सामानौदनहितत्वेऽपि न केवलमुद्रावृत्तवृत्त्यं किन्तु ज्योतिष्टोमनन् नाना क्रूरिश्च कर्तारः । रि ३।७।२३

● इयेनयागो दीभणीयाया द्वादशमान हिरण्य दक्षिणा, चतुर्विंशतिमान प्राण्णीयायाम् । भा ८।१।९।१६.

● इयेनराज्ये इयेनराज्यस्य यागनामायाज्य ज्योतिष्टोमनाम्न इव प्रवृत्तिनिमित्तापेणापुरोधेनैव वाक्यदेशो-पदेशनशब्ददशावर्धनन गौगत्याग्नीधार । पराशरम् ४४।१

● इयेनराजपेययो अक्षर्यादिधर्मगङ्गकृतवत् । घृ. ३।७।२३।१-५२

इयेनराजपेययो प्राकृताङ्गेषु नानान्तरवृत्तम् ॥

वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्यु १३।७।२३।५०॥

भाष्यम्— अस्ति औद्गात्रे समाख्यात इयेन, आभ्यर्थवै वाजपेय । तत्र संदेहः, किं इयेने उद्गात्र-भिरिय पदार्था कर्तव्या, वाजपेये अभ्यर्थुमि, उत उभयनानान्तरिमिति । किं प्राप्तम् । वेदोपदेशात् । समाख्यानादित्यर्थः । पूर्ववत् । यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्पदार्थान्तर्यं करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्यु । यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टस्य पदार्थस्तेनैव कर्तव्या । साङ्ग स तत्रोपदिश्यते । तस्मात् इयेने उद्गात्रविवाजपेये चाभ्यर्थुमि पदार्था कर्तव्या इति ।

या— ' गुणमुच्ययतिरुमे तदर्थेरात्पुरयेन वेदस्योग ' ( ३।३।२।९ ) इत्यत्र व्याख्यात यथाऽङ्गानि प्रधानवेदयवदेश लभते इति । तस्मात् इयेने सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गात्रमि कर्तव्या इति ।

तद्मदुद्गात्रात् स्वधर्मं स्यादधिकारस्तान्ध्यात् सहाङ्गैरच्यक्त शेषे । ५१ ॥

भाष्यम्— तद्वदुद्गात्रात् प्राकृतधर्ममद्गात्रात्, स्वधर्मं स्वधर्मैश्चोदकप्राप्ते सयुक्तं स्यात् । चोदकसामर्थ्यात् सहाङ्गैः कुर्वदिति श्रुत्वे । तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे हन्यपेक्ष्यते । तत्र ज्योतिष्टोमे नानान्तरिज तैरस्य सहेकवाक्यता । ननु प्रत्यथा समाख्या, चोदक आनुमानिक । अक्षयने । सत्य प्रत्यथा समाख्या । लौकिकी तु स । तत्रानुमाय वैदिक शब्द तेनैकवाक्यता स्यात् । चोदके पुनर्विपुल्लाधीतया प्रत्यक्षमिति कर्तव्यतया सहेक वाक्यता । तस्मात् चोदके बलपत्तर ।

यत्नं समाख्यानादिति । तत्रोच्यते । अभ्यक्तः शेषः, समाख्यातो भविष्यति । य पदार्थो न चोदनेन प्राप्तोति, तत्र समाख्याया नियमो भविष्यति । यथा, इयेने ऋत्वेऽपि तदन्तीति, उद्गात्राग्रे वितोत्पन्ति, वाजपेये चोप पुत्रैर्यन्तीत्यन्तर्योऽप्युक्तिः ।

या-- उत्तरम् ( ३।३।२।९ इत्यन ), बश्चते ( ५।१।१०।१८ इत्यन ) नैतत्रया सधयानात्परमात् प्रयोगाचनभेदज्ञात् दुर्बल इति । प्रयोगाचनभया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षते दुर्बला । यावथा तिदेशेन नामानि प्राप्सन्ते तावत्प्रत्यक्षत्वेन निवृत्तति । यदा तु मातानि मन्ति तदैषा वक्ष्यन्तुमन्वायात् कदाचिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तयो भवति, भूमिकल्पनेन समाख्याया विप्रवृत्त्यात् । उक्तयेतत्रया कल्पमूलना प्रमाथना प्राप्तयो भवति न कल्पमूलनामिति । तस्मात् प्राप्तानुवृत्तेन तदधिभार सामर्थ्यात् ज्योतिषोमत्रदेय नामाकर्तुं क्त्वात् । यद्यपि प्रवृत्तासि समाख्यैव नामाकर्तारुत्वापि कल्पसंबन्धत्वादिति भुविदुल्यात् । मन्वशात् न किञ्चिदसायते तस्य प्रधानसमाख्यात् कर्ता भविष्यतीति दर्शयताह-- 'अथवा शेषे' इति । अथवाशेषेनादव्यक्तोऽय कर्तुं संबन्ध कदाचन्यन भवितुमर्हति । न तस्य लिपय सम्पादयते । कदाचिद्विद्वान्नादीना यत्रा प्रधानसमाख्यात् वेदे पठ्यते, वेदात्तरं वा । यदि तावत्तत्रेण तत्र समाख्यैव तेषा कर्तृत्वबन्धो न प्रधानद्वारेण । अथ तु वेदान्तरे पठ्यन्ते तत्र प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तेषैव विदोः समाख्यया सटीयस्या भवितव्यम् । अथमापि ' गुण मुख्यवतिप्रमथाय ' ( ३।३।२ ) आधीपते तत सोमप्रकाशना ज्योतिषोमस्य आध्वर्यवसमाख्यानाद् ध्वर्युक्तुंकरासह । न चात्र ' मद्र प्राप्त सचने ' दशादित्यसमाख्यानमिति । तस्मात् प्रधानाज्ञेषु ससमाख्या सचने । सा दशोत्तरिचन कर्तृत्वबन्धेन रिनि सुगार्थां सती प्रधानेन शक्यते । न चाज्ञाना प्रधानद्वारेणाऽऽध्वर्युगदिसमाख्या सच्यते । न हि प्रधानाया ध्वर्युगदिसमाख्यामिच्छन्ते, गुणभूतेषु कर्तृत्वापत्त्यात् । या च प्रधानेषु न भ्याशुता सा वद्वारिकाप्रभवतरिष्यतीति सुव पठ्यते । क्वचिददिसमाख्या प्रधानाज्ञेषु चाविददा । तेन किञ्चत इति च तत्र स्पष्टेय । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विषेयतादहेषु युज्यते । पाठहना चाऽऽध्वर्युगदिसमाख्या । सा यथापाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणमुख्यवतिरन्वयेनाजान्युपपत्तेन

किञ्चिदुत्पत्ति । कण्डरिपितोऽनादवक्ष प्रधानवेदसमाख्यो रत्तय एव द्रष्टया । तदात्मना च मन्वस्य ' अन्यत् शेषे ' इति वक्ष्यम्, नाचय प्रधानादेवानतरती सदा रथाऽनुश्रुते । साक्षादनुवदेऽप्यननुवदेऽपि चाऽऽध्वर्युगदिसमाख्याविशेषोक्ताने प्राकृत्याश्चरितरेषु समाख्या विनियोकथीति सिद्धम् ।

शा-- औज्ञाने समाख्यात इयेन, यावरेयस्य आत्मर्ये । द्वापि ज्योतिषोमविशयो । तत्र किं प्रधानवेदसमाख्यात् उज्ञाना अध्वर्युस्य इत्येतेन च ध्वर्युदापनतिरिहान् युयात् उत्र प्रवृत्तिवजाना कर्तार इति । तत्र प्रधानविधिविषयत्वाद्वाज्ञाना तत्समाख्यात् तस्मात् उच्यतेऽप्यन्तेन अतिदेशाद्भीषत्समात् तत्समाख्यात् एक एव कर्ता सर्वं युयात्, प्रवृत्तौ तु अथध्वर्युवचनेन नामादिसमाख्यात् यत्सामपि प्रधानद्वारेण आध्वर्युसमाख्याना नानेव कर्तार, इह त चादकरोर्भेष्यात् तदपेन समाख्यामप्य एव कर्ता स्यात् । ' अत्रोच्यते भवेदेव चोदको यदि दुर्बल । स तु प्रथमसाधित्वात्समाख्या वाचते वलात् ॥ अज्ञाना हि समाख्यात प्रयोगाचनान्यम् । चोदकस्याप्येवस्तु प्रयोगविधिसमह ॥ ' प्राकृत्या नामज्ञाना वैद्वतयोर्वाविधिसमर्थोत्तरत्वात् तत्समाख्या मनेत्, तत्समर्थस्य चोदकप्राप्तित्वात् स्यात्, तेन च ते प्राप्यमाया सकर्तृत्वा एव प्राप्य त इति कथयेद्यानात् अथेकाधिकवचनभुविस्वनासमाख्यानाचनतरमस कल्पयित्वा । न चात्र ' यस्मिन् बहि ' इतिवत् प्राप्त्याप, कल्पत्वात् समाख्याविशेषोक्त, कल्पनायस्य अपेक्षापीताया तदमवेऽनुद्वान् । अथि च पाठ विनियुता आध्वर्युगदिसमाख्या न विधिनियमता । न च औज्ञाने पदार्थमा पाठ । ' तेन नास्ति समाख्या विद्यमानाऽपि दुर्बल । इयेनादी तेन नानेव कर्तार प्रवृत्ताविव ॥ '

सोम-- चमत्तदोमस्य समाख्या अध्वर्युकर्तृत्वं इहामि समाख्या कर्तुं परिहृत इति प्रयत्नानात् सगति । सूत्रार्थस्तु-- वेदम्बोवेदशास्त्राभादिभवा

रुपानात् प्रधानवेदस्य अन्यत्वे इति यथासमाख्य  
पदार्थानां कर्तारः स्फुरिति ।

वि— 'इयेन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्यम् ।  
उद्गाताऽऽभ्युक्ता कार्थी यथाप्रकृति वाऽऽमिमः ॥  
आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः ।  
प्रकृतान्वित कर्तारस्तत्तदर्थं स्वव्यस्तिताः ॥'

भाट्ट— औद्गात्रे सामवेदे इयेनः भूतः ज्योति-  
ष्टोमधर्मगन् । तत्र प्राङ्नाज्ञैः इतिदेशेन नाना ऋतोरजः  
प्राताः और्वदेशिकया औद्गात्रसमाख्यया वाच्यते इति  
तेषु उद्गाता एव कर्ता । समाख्या हि कर्तृवाचिका ।  
कर्ता च प्रयोगाद्गम् । प्रयोगश्च प्रयोगविधिना साङ्ग्य  
एको विधीयते इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्तृविधि  
रुदेशेन । अतश्च यथेय 'अप्स्वरभूयेन चरन्ति'  
इत्यत्र अपा देशात्सात् साङ्गमाहनाविषयत्वप्रतीतिः  
प्राङ्तेषु प्रयानादिषु अग्निवाचकत्वं तथा प्रङ्तेऽपि ।  
न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे भूताया अपि  
अङ्गविषयनरस्य कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याऽभ्रतत्वात्  
तस्य अतिदेशप्रापिताऽङ्गविषयत्वेन तदपेक्षत्वात्  
उपजीव्यचोदकप्रापित-गानाकर्तृकर-बाधानुपपत्तिरिति  
याच्यम्, सत्यपि तृतीयश्रवणे अपामपि अङ्गविषय-  
रस्य कल्पनीयत्वेनोक्तविधया अग्निवाचकत्वात्प्रापेः ।  
न हि तृतीयश्रायाः साङ्गवृत्तिकरणत्वे शक्तिः, अपि तु  
प्रधानकरणत्वे एव, तत्तु अङ्गश्रेष्ठिये विना अनुपपत्त-  
मिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव । अतश्च शरादौ  
कृतोपदेशस्यत्वं इव कल्प्योपदेशस्यापि अतिदेशापाच  
करं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतत्वेय स्तोत्रश्रयादौ  
वेदान्तीये त्रिंशदसमाख्यारूपेण उपदेशेनैव कर्मस्वर-  
प्रतिः तत्र अङ्गविषये कल्प्यायाः प्रधानगमाख्यायाः  
मात्र इव एव । गन्ति धेतु गुणगुणद्वयतिप्रमापि  
करणे ( ३१३१९ ) । प्रङ्ते य आतिदेशिकस्यत्वं  
प्रधानगमाख्याया एव प्राच्यम् । इति प्राप्ते,

इहापि प्रयोगविधिप्रापितान्वाक्या अङ्गविषये कल्प-  
येन ठाडीत्यादिदेशान्तरात् तेन च कर्तृविधिप्राना-  
मेव वा प्रकृतत्वेन कर्मप्राप्त्यात् समाख्यया आहा-  
र्याधिकारे भुवःकल्पकरत्वात्, कल्पकरत्वेऽपि वा प्रकृता-

ङ्गविषयत्वाभावात् न प्राकृतकर्तृबाधकत्वम् । न च  
एवमन्वयवि तथात्वापत्तिः, अन्वयिधेः प्रत्यक्षत्वात् तासां  
च धात्वर्थान्वयस्य अन्वयवन्नत्वात् तृतीयया अवभृथ-  
करणकभावनायामन्वयावगतौः देशत्वेन च भावनोत्पत्त्य-  
न्वयित्वाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात्, प्रयोगस्य च अङ्ग-  
प्रधानसाधारणत्वात् भावनान्वयद्वारा पाश्चात्पतद्विरोपणा-  
न्वये अविशेषेण उभयान्वयतात्पार्थावगत्या उपदेशेनैव  
प्रधान इव अङ्गेष्वपि अग्निवाचात् । अत एव यत्र  
तृतीयश्रवणाभावः यथा 'यज्ञश्रवणं वै काम्या इष्टयस्ता  
उपाद्गु कर्त्तव्याः' इत्यादौ तत्र प्रधानकर्मकभावनायामे-  
धान्वयात् तस्या च अङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृत-  
स्वरदिवाचकत्वम् । प्रङ्ते तु समाख्यायाः प्रधानमात्र-  
विषयत्वात् तस्य च स्वामिकर्तृकत्वेनान्वयकर्तृकरानुपपत्तेः  
स्वनिर्विद्यत्वादन्यत्रानुपपत्तेश्च कथञ्चित् आनर्थक्यतद्द-  
न्यायेन ( ३१३१९ ) अङ्गमात्रविषयत्वकल्पनेऽपि कल्प-  
कर्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्रमाणाभावात् कष्टकवितोद-  
नाद्योपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते । यस्तुतस्तु तेषां  
मपि त्रिंशदस्य स्वसमाख्ययैव कर्तृप्राप्तेन प्रधानसमाख्या-  
विषयत्वम्, अपि तु यानि वेदश्रयाविहितानि स्मृत्य-  
नुमित्येदविहितानि अङ्गानि तद्विषयैव सा इति व्येथम् ।  
अतः प्राङ्नाज्ञेषु नागैव कर्तारः । निःश्र सामाख्यायाः  
पाठमात्रनिबन्धनत्वेन 'उपेक्षया' इत्यादियत्  
विधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राङ्नाज्ञानां च सामवेदेऽ-  
पठितत्वात्पि तद्विषयत्वाभावः ।

मण्डन— 'इयेने सर्वैर्विज्ञां कर्म ।'  
शंकर— 'समाख्या चोदकवरा ।'

● इयेनविनियोग मयति चोदनाच्छ्रयः । तद्वि-  
द्वरात् मनेच्छात् इयेनविधिः । इयेनयाच्य प्रति-  
पिद्धानिवाचकत्वात् सदनर्थकः इति छिद्र मरुतुशद्वरणम् ।  
मण्डु. पृ. ३२.

● इयेनशब्दः अग्निगुणस्य कारणव्यवचनः न तु  
पश्चिन्नत्वं । भा. १।४।५।२५-२७.

● इयेन-शालाऽऽदिशब्दाः अग्निगुणस्य  
कृत्यनोद्धरणसङ्गच्छाः । १।४।५।२५-२७. मीयो.

पृ. ३४१ 'अग्निगुपेयमताः श्येनशालादिशब्दाः०'  
इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

श्येन-शाला-कश्यप-कयप-लेकपर्णेत्या-  
कृतिवचनं प्रसिद्धं संनिधानात् । ११४।५।२५॥

अग्निगुपेय 'श्येनमस्य वधः कृणुतात्, शाला दोषणी,  
कश्यपेवासी, कापोरु, क्षेत्रपर्णाऽऽग्नीवन्ता' इति । अत्र-  
त्येषु श्येनादिशब्देषु आङ्गितिवचनं स्यात् । एभिः शब्दैः  
सा सा आङ्गितिवक्ता, प्रतिद्वसंनिधानात् । प्रसिद्धा एषां  
शब्दाना अर्थाः । तस्मात् आङ्गितिवचनं स्यात् । यथा 'अमी  
पिष्टविण्ढाः सिंहाः क्रियन्ताम्' इति सिंहाकाराः इत्यर्थः,  
तद्वत् । वधः श्येनाकार कर्तव्यम्, दोषणी प्रतोषी  
शाला शालाकारो, अंसा असी कश्यपाकारो,  
रुन कश्यपा कपाटाकारो, क्षेत्रपर्णां करवीरपत्राकारो  
अग्नीवन्ता जानुसहिते चक्षु इत्यर्थः । इति पूर्वः  
पत्रः ।

कात्स्न्यं वा स्यात् तथा भानात् । २६ ॥

अग्निगुपेय 'श्येनमस्य वधः कृणुतात्, शाला  
दोषणी, कश्यपेवासा, कपोरु, क्षेत्रपर्णाऽऽग्नीवन्ता' इति  
पठितम् । तत्र श्येनः, शाला शालाने, कश्यपः कच्छर,  
कश्यपा करणी कपाटी, क्षेत्रपर्णां क्षेत्रपर्णां करवीरपत्रे  
इत्येते शब्दाः तत्तदाकार बोधयन्ति इति पूर्वः पद्यः ।  
तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । श्येनादिशब्दाः  
आकार न बोधयन्ति किन्तु कात्स्न्यं क्लृप्तता बोधयन्ति ।  
श्येनं अस्य वधः कृणुतात् अन्य पशोः वधः क्लृप्तं  
उदर इत्याद्यर्थः । एव एति तथा वधआदयः पदार्थाः  
स्वतो यदाङ्गितिका भवन्ति तदाङ्गिता एव उद्भूता  
मनेषुः । आङ्गितिवचनताया तं वधआदीना विद्व-  
तता स्यात्, तथा च चोदोपरोष । तस्मात् क्लृप्त-  
वचनता श्येनादिशब्दाना इति सिद्धान्तः ।

( ननु श्येनाकार यत् वधः, शालाकारे ये दोषणी  
वत् उदरत इति रीत्या अयंकरणे नो दोषः । । के. )  
अग्निगोश्च तदर्थत्वान् । २७ ॥

तत्रैव हेतुन्तरमह । अग्निगो. अग्निगुमन्त्रस्य  
तदर्थत्वात् क्लृप्तान्नाग्नेदार्थत्वात् । अत एव अन्ते  
'गात्रं गात्रमस्यात् कृणुतात्' अस्य पशोः उदरगी-

यानि चर्गाणि अङ्गानि न्यूनानि न कर्तव्यानि इत्युक्तम् ।  
तस्मात् श्येनादिशब्दाः वधआदीना कात्स्न्यं बोधयन्ति  
इति सिद्धान्तः । के.

• 'श्येनशालाकश्यपः' ( १।४।५।२५ ) इत्यधि-  
करणे वधसः कर्तनादिना श्येनसादृश्यं कर्तव्यं इति  
'श्येनमस्य वधः कृणुतात्' अनेन मन्त्रेण अन्यथा-  
ऽनुपपत्त्या कल्पितो विधिनिघत्ते इति पूर्वंपक्ष कृत्वा  
अदृष्टार्थात्प्रसङ्गात् कर्तव्ये च वधतो वैकल्यात् हविर्विना-  
शापचेः साकस्यमेवान प्रकाश्यं दृष्टार्थत्वात् इति  
सिद्धान्तितम् । घाल, पृ. ६५.

श्येनं चाग्निहोत्रस्य शालासुरादीये न स्यात्  
प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रस्य अग्निहोत्रद्रव्यस्य  
अपणं च शालासुरादीये नवीने गार्हपत्ये न स्यात् किन्तु  
प्राचीने गार्हपत्ये प्राजहिते स्यात् । तस्य प्राक् विद्यमान-  
त्वात् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

• अपणं पशुपुरोडाशस्य ज्योतिष्टोमे धामिनेऽग्नी  
न कर्तव्यं किन्तु शालासुरादीये । १२।१।५।१२. • अपण  
पाक. कुण्डलेषु अदृष्टार्थे कर्तव्यः । अत्र यदि औष्ण्यो-  
त्पादनं तदा तु कर्तव्यमेव । वि. १०।१।२. • अपणं  
मासाग्निहोत्रस्य बौधपायिनामयने प्राजहिते कार्यं न  
शालासुरादीये । १२।१।६।१३. मीको. पृ. १४६३  
'कुण्डपायिनामयने प्राजहितेऽग्नी' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।  
• अपण हविषो गार्हपत्ये नियते । (' गार्हपत्ये  
हवीषि अपयन्ति' इति ) । वि १२।२।१. • अप-  
णेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः तुपोप-  
वापेन प्रयुक्तिः संभवति । ४।१।१।१.

• अपणार्थं अङ्गादीना कुण्डलीशुलवाअपणीना  
तत्रं प्राजापच्यपशुषु वाजपेये । भा. १।४।४।३०.

• अपणार्थो भूयोऽध्वपतिप्रदे कण्डानुमयः,  
अत्याध्वपतिप्रदे पदार्थानुमयः, निर्वापार्थो तु उभय-  
त्रापि पदार्थानुमय एव । सोम. ५।२।१.

• अपणक्रिया आचारसिष्यन्तमन्त्रविपर्ययाव्यव-  
सिद्धिपर्यंतक्रियासंगमचचारिमहा । सु. पृ. १३६१.

• श्रयणानि, दृष्टोपकारमावात् अदृष्ट सोम मिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । भा. १।४।१२।४७.

• श्रयणानां त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं स्यात् । १।४।१२।४५॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थन, धानाभिर्हारिषोऽजन, हिरण्येन शुक्र, आज्येन पालीयतम्' इति श्रूयते । पय - सक्तु - धानादीना यानि षोमे श्रयणानि तेषा अपूर्वत्वात् प्रमाणात्तरेण अप्राप्तत्वात् प्रदानार्थे प्रदानरूपे अर्थे विधानं स्यात् । प्रदेयत्वाच्च प्रदानधर्मा कर्तव्यः । तस्मात् श्रयणविषये पयसि वस्त्रापाकरणादयं कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः ।

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् । ४६ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा कर्तव्याः । प्रदानार्थत्वात् इति पूर्वपक्षं वाच्यन्दो व्यावर्तयति । नैतत् पयः प्रदेय इत्यं किंतु श्रयणार्थे मिश्रणार्थम् । श्रयणार्थत्वात् सोमस्य गुणः पयः । तस्मात् अस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्याः ।

अनिर्देशाच्च । ४७ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । पयसा षोमे मिश्रणे सोमसंस्कारो भवति । पयः श्रयणे गुणभूतम् । तस्य देयतासंबन्धेन अनिर्देशात् निर्देशामावात् । तत् श्रयणे निर्दिष्टम् । तस्मात् तत् पयः प्रदेयधर्मेन संबन्धते ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् । ४८ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' अत्र मैत्रावरुण इति द्वितीयाश्रुतिः तत्रप्रधाना मैत्रावरुणग्रहस्य सोमप्रधानता । पयसा अश्वनेन सोम एव ईष्यते । पयः श्रयणार्थम् । सोमः प्रधानम् । तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा वस्त्रापाकरणादयो न कर्तव्या इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादश्च तदर्थत्वात् । ४९ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'यं मिनेऽस्त्रीन् पयसि मे सोम श्रीन्' इत्यर्थवादः श्रयणस्य तदर्थत्वात् । त्वनूलोपे पञ्चमी । तदर्थेऽपि सोमार्थेऽपि अग्निष्टोमे भवति । 'पयो मे दद्युः' इति नोक्तं मिश्रणे किंतु सोमः पयसा संस्तुयुरिति । तस्मात् सोमार्थे श्रयणम् । तत्रैव पयसि प्रदानधर्मा नानुष्ठान्तव्याः ।

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् । ५० ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । संस्कारं प्रति सोमसंस्कारप्रकरणे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्यस्य वचनस्य भावात् विद्यमानत्वात् पयसा श्रयणं सोमस्य संस्कार इति गम्यते । तस्मादपि हेतोः पूर्वपक्षश्च हेतुश्च । पयः सोमः अप्रधानः गुणभूतः स्यात् । तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्याः वस्त्रापाकरणादयः । इति सिद्धान्तः । फे.

• श्रयणानां 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्यादीनां प्रदेयधर्मा न भवन्ति । भा. १।४।१२।४५-५०.

• श्रयणेन एकेन सक्तुं कृतायां सुदो द्वितीयं गुणार्थं श्रयणं भवति । भा. १।३।१।१०.

• श्राद्धम् । 'यथैवाश्राद्धमोजितं यथा याऽमासं मन्थनम् । येषसे त्रिदितं धर्मं न सर्वत्र निषिध्यते ॥ श्राद्धमन्तर्दंसाह हि त्रिविधेन निषिध्यते । एकोऽपि तदेकेषां न द्वे त्रिषु कदाचन ॥' तत्र अश्राद्धमोजितं निषयः स्वर्गायैति विज्ञायते । ( तदा त्रिविधोऽश्राद्धः प्रागूर्ध्वं च । त्रिषु वार्धश्राद्धम् ) । वा. १।३।१।४८. १९९.

• श्राद्धव्रतादौ मेषुनिषेधः अथ पुरुषार्थमात्रं निषयकः परार्थं समाह्वयप्रतिषेधः । पाठ. ४. ३९.

• 'अथ हि स्वततोऽमादीं दुष्यंतेऽपि समदनुने' इति न्यायः । इति भाष्ये । साहस्री. ९९९.

• श्रीसूक्तं 'हिरण्यगर्भो हरिणीम्' इत्यादि पयः श्रयणम् । अतमार्थम् ( पश्यतु ) ४. ९.

- श्रुताः अपि अनुग्रहस्यैव कर्तव्याः कर्तव्यमिति । ये अर्थान्तं ते एव कर्तव्याः । भा. ३।१।४।७,
- श्रुतेन (द्रव्येण) सह प्रतिनिधेन महतिविद्यमानाः । ३।६।१।४।३७-३८, ● कागलेन श्रुतस्य उत्तरं दोषः कागत् अनुग्रहस्यनाशम् । १।०।१।२६।६२, ● श्रुते द्रव्ये अपचयति प्रतिनिधिर्भङ्गति । ३।१।१।४।३७
- श्रुते विशेषे षति आक्षेपानवकारः । परान्तम्, ४२।१. ● श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यवर्मानुग्रहम् । वि. ३।६।१४.

● श्रुतानुमितयोः श्रुतसंज्ञयोः बलीयानिति न्यायः । श्रुतेष्वेव संज्ञयोः नानुमितेन प्रवृत्त्यादिप्रत्येक्षेणैतयोः, प्रवृत्त्यादिः श्रुतेः बलवत्त्वमिति भावः । साहस्री. ५४५.

● श्रुतद्रव्यपचारे तद्वद्व्याप्तौ प्रतिनिधिरम् । 'वद्व्याप्त्याः' ६।३।१।१।२७ इत्यत्र अपि इत्यत्र द्रव्यम् । ● श्रुतद्रव्यपचारे नियमज्ञेयः प्रारब्धसाम्य-वर्णनस्य प्रतिनिधित्वा समानम् । ६।३।१।१।२-१७. भीक्षो. १७. २७. १८ 'प्रतिनिधिः न्यायः' इत्यत्र अपि इत्यत्र द्रव्यम् । -

● श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधेन समानम्, प्रतिनिधौ वस्तुनिधौ तन्नोत्तरम् । वि. ६।३।१।८.

● श्रुतद्रव्यमद्वयस्यैव प्रतिनिधित्वं प्रतिनिध्वपचारे न तु प्रतिनिधे प्रतिनिधि । ६।३।१।४।३८.

● श्रुतप्रतिनिध्वपचारेऽपि द्रव्यद्वयस्यैव प्रतिनिधिरम्, न तु प्रतिनिधित्वस्यम् । ६।३।१।५। ३३-३४.

● 'समाप्तं श्रुतमात्रं हि प्रतिनिधिरम् ।' (निधिरा प्रहस्यम्) । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७०९.

● श्रुतवैशिष्ट्याभे मत्पुनस्त्रिखरद्वयस्यस्य प्रतिन्यायः । अथ हि विशेषविषयतया पूर्ववत्त्वस्य चापेक्षे इत्यत्रे । अथैव मोक्षशीलस्य मनस्य विद्यतीति वैशिष्ट्याभे मत्पुनस्त्रिखरद्वयस्यस्य प्रतिन्यायः । साहस्री. २१४.

● श्रुतप्रतिनिधेर्नानुग्रहस्य विहितं वपेक्ष-विधिरं । ६।३।१।३१-३२.

● श्रुतशान्तिः अनुग्रहस्यैव दोषः । य एव अनुग्रहस्यैव दोषः स एव श्रुतशान्तिः स्यात् । भा. ३।१।१।७।४८, १।०।१।२।३९। यथास्य श्रुतशान्ति-स्यैव दोषस्यैव श्रुतशान्तिः स्यात् । ३।३।७।१४ पृ. ८४६, ३।४।१।७।१०, १।०।१।२।५।१६.

● श्रुतार्थापत्तिः 'अर्थापत्तिः इत्यत्र श्रुते वा' इति श्रुते (भीक्षो, पृ. ६६३) जा. मन्वे द्रव्या । ● श्रुतार्थापत्तिः वद्विदिति विरक्षा नास्ति, वद्वि-स्युपचिन्तितमवयवान् तथा । श्रुत. पृ. ८९. ● श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा लौकिकी वैदिकी चेति । वा. पृ. ८. ● श्रुतार्थापत्तिः प्रमाणात् । 'सर्वार्थानामेव यथैव' अत्र सर्वार्थानामे. साध्यसाधनानाम् श्रुतेः अपूर्वत्वनाशित्वा न सिध्यति इत्यस्ति अपूर्व इति श्रुतार्थापत्त्या सिध्यति । ( के. )

● श्रुतिः अनुग्रहं निर्वर्तयति न शक्नोति । (अर्थात् उत्तरवि. अपेक्षितं वा) । टुप्. १।१।१।७।११.

● श्रुतिः अविद्यायां पञ्चविधा- वातु-वातिपरिक्रम-प्रत्यय-उपसर्ग-निपातमेवात् । वा. पृ. ४१. ● श्रुतिः 'अविद्यायां श्रुतिः कश्चिद् विनिश्चयवत् तथा । विद्यायां न तुतीयोत्ता प्रयोगो यतिरूपः ॥' प्रवृत्ति-प्रत्ययभ्रमो. त्वत्सायामिवाद्यत् । प्रत्यय-कारकविम-लीना च विनिश्चयवत् । लिट्-लोट्-तय-पद्यम-त्तरताया तु विविधामर्थम् । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००. ● श्रुतिः अविद्यायां विनिश्चयविशेषवत् । 'एकवचनमेवम् श्रुतिरप्येवात्' ( ३।१।७।१३ ) इति प्रवृत्तिः श्रुतार्थापत्त्यै चत्वा । सु. पृ. ३२९३.

● श्रुतिः । अविद्यायां श्रुतिः सदित्यश्रुतेर्नीचयो । यथा- अत्र श्रुते. एव श्रुतेर्नीचयो । वा. ३।१।७।१४ पृ. ८४०. ● श्रुतिः अविद्यायां बलीयसी । धर्मिका. पृ. ४०५. ● श्रुतिः अनुग्रहादिभिः, प्रवृत्त्यादिभिः लिङ्गत्वं बलीयसी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४६. ● श्रुतिरपि हि अत्र ( श्रुतिरिहादिषु ) एक मत्पुनस्त्रि-खरैषां द्वयस्यैव श्रुतानुग्रहप्रदानम् । एतत् प्रदानेनाप्यनुग्रहोपेक्षेणैव श्रुतशान्तिः । ३।३।७।१४

मनुष्यानां पदम्-स्वानाम्प्रथमाश्रयत्वात् प्रातःपुदि (समिधो  
 यजति तन्पुनरात् यजति-) उपसृष्टा विधेयपरशमं कर्म-  
 म्त्तं क्वचयति । स कौत्सिधः श्रुतिमनुबुध्यते कर्मन्तर-  
 मन्वयन्मति अय संनिधिं ततो न कर्मान्तरतम् । या.  
 २।२।१२ पृ. ४००, \* श्रुतिः विधि-विनियोग-  
 समिधानामिदम् । ३।३।१११, \* श्रुतिः विनि-  
 युज्यानां यष्टुसामर्थ्यमनुसृष्टौ विनियुक्तैः । वि.  
 ३।३।१०, \* श्रुतिः समान्याया यज्यती । या. ३।३।  
 ७।१४ पृ. ८३६, \* श्रुतिः समान्यायात् प्रत्य ।  
 दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रथमवर्तिनस्य क्रियाविद्योपसृष्ट्यत्वेन  
 अथवद्विद्वत्तया स्वतन्त्रकर्मकराणामिर्नीतविनियोगस्य  
 मानस्य त-सद्वृत्तसामान्यायत्वेन दासिष्टप्रथमपुरोडाश-  
 यागाद्दत्तं प्राप्नुवन् सामान्याद्ग्राह्याण्यर्थं कौषकत्या  
 'इरे त्वेति शान्ता िनिति' इति श्रुत्या बाध्यते ।  
 मीम्या, भाट्टाच्छंकारः. पृ. १५४-१५५, \* श्रुतिः  
 स्यादाभिधानरूपा । तथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र  
 एतत्पूर्वपरयोः करकाद्वाच्यम्, 'यजेत' इत्यत्र  
 संशयथा भाग्याद्वाच्यम्, तत्र कर्तृपरिच्छेदत्वात् ।  
 मीम्या, \* श्रुतिः स्वानात् प्रत्य । दर्शनपीठसदि-  
 विशिष्टरथानाम्ः क्रमेण अग्नीषोमीयाद्वाच्यम्, पशुनय-  
 काधारश्रुत्यार्थत्वं कौषकत्या 'रथनाया पूर्वं परि-  
 त्ययति' इति श्रुत्या बाध्यते । मीम्या, भाट्टाच्छंकारः.  
 \* श्रुतिः स्मृतिषो बलीयसी । सा. १२।३।७।१२९,  
 \* अथगत्यापुर्वस्य तेषां अयमस्य ह्ययम श्रुतिः एव  
 प्रमाणं क्रमते, न प्रथमादीनामन्यतमम् । ७।।।  
 ३।।, \* विधिना श्रुतिः -- विधि-उक्ति-विनि-  
 योगात् । उक्तिः अभिधानम् । या. ३।३।७।१४ पृ.  
 ८२४, \* श्रुतयः अपि परस्परविच्छेदा दृश्यन्ते ( न च  
 साधारणामन्यतमम् ) । उदिततदुदितमिदोक्त्वोदितमिदमिदं  
 अनियमनरतोदितमिदमन्यतममहस्यतः श्रुतयोऽपि अर्थम-  
 यदुपगमनरतोदितमिदमन्यतममहस्यतः परस्परविच्छेदा दृश्यन्ते । ... तान-  
 तेषु सर्वदाशान्तर्यवर्धनं यजहारिषा स्वयमश्रुतानर्थितान-  
 मानेण दृष्टमन्वोपसृष्टावितनुकृत्यान्वयश्रुतिविद्यकरणं न  
 कोमने । सर्वश्रुतीनां सर्वपुत्राणां प्रति श्रामण्यात् ।  
 या. १।३।७।१ पृ. ७०, \* श्रुतयः प्रहरादियत्ता-

यानुवादेन गुणानां विवाध्य इष्टाः । ३।२।७।१३१,  
 \* श्रुति अकृत्यापिदा कृत्वादिः स्वात्मन्वेष प्रामाण्य  
 नास्ति । ३।३।१३४ पृ. १५२, \* श्रुति न च  
 यानयनयथापिपुत्रमर्हति । सा, २।२।१।२६ पृ. ५४७,  
 \* श्रुत्या अर्थेन च क्रमेण पाठक्रमो बाध्यते । ५।४।  
 १।१, \* श्रुत्या अर्थेन च क्रमेण पाठक्रमो बाध्यते ।  
 यथा- अमिशायागे वैश्वदेवी इत्यसंदिग्धवद्विद्वत्श्रुत्या  
 यागिन्य इति पद्यवीत्येन संदिग्धायाः श्रुतेः श्रुत्या-  
 क्रमेण उक्तः । बाळ, पृ. १२५, \* श्रुत्या वाचाशो  
 बाध्यते । यथा अपवादप्रयोगस्य आचाराः ' तदमाद्  
 त्वाद्येन न म्हेचिन्नै' इति निषेधस्यपश्रुत्या । बाळ.  
 पृ. १२८, \* श्रुत्या क्रमः एते वीक्षायां करिष्याम् । सा,  
 ५।१।१।११, \* श्रुत्या क्रमस्यैव विधानं न यद्यार्थानाम् ।  
 यथा एते वीक्षाक्रमः । ५।१।१।११ वनेक ३, \* श्रुत्या  
 क्रियाभाषणसंज्ञके इत्ये वाक्येन विशेषार्थकः ' अक्षया  
 शिवाणि' इत्यत्र । या. ३।३।७।११ पृ. ८१७,  
 \* श्रुत्या यत्रचित् देवानां देवतानाम् । तद्विदितेदेते  
 (' वैश्वदेवी आमिशा' इत्यत्र) श्रुत्या (सिध्यतीति शेषः) ।  
 सा. २।२।१।२३, \* श्रुत्या (अभिपत्ता) शीघ्री बाध्यते ।  
 यथा बर्हिर्मन्त्रपरार्थं शीघ्रं पुत्रयष्टवं तत्प्राति श्रुत्य-  
 कुचकथायेन । बाळ, पृ. १४१, \* श्रुत्या परस्परदन्वया  
 वाक्यस्य बाधः 'यः कामयेत यदुक्तः परस्यः स्वतः इति स  
 नीचेः सद्यो मितुयात्' अथ वृद्धिकामनाया यजमानयज-  
 तम्, सद्योनिर्माणं तु आश्लिष्यन्, वर्णस्य ऋदिग्यत्तरे  
 वाक्येन प्राप्नोति तत् बाध्यते । वि. ३।८।६, \* श्रुत्या  
 पाठक्रमस्य बाधः । एकविधस्य यागस्य कार्यदिने  
 पत्रमाने प्रथमा तृथाना आचारास्तैः क्रमेण प्राणाः,  
 क्रिया प्रथमवृत्तयाः क्रमवृत्तित्वात्, इति संशये,  
 'विच्छेदमा आचाराः' इति प्रकल्प विच्छेदपरश्रुत्या पूर्ववत्  
 पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमरथो क्रमः इति पूर्ववत् ।  
 १०।५।२, \* श्रुत्या प्रकरास्य बाधः । अष्टौनश्रुत्या  
 यथोक्तोपमहस्यतः काशिरा इत्यद्वयवृत्तौ अष्टौनरथेति  
 निर्वायते । न चोक्तिषोमस्य । या. ३।३।८।१५-२३,  
 \* श्रुत्या प्रथमया विद्वत् स्मृतिः न प्रथमम् । १।३।  
 १।३-४, \* श्रुत्या (अभिपत्ता) सध्या बाध्यते ।



यथा उद्भिदादी नामत्वे श्रुत्या यजिषामानाधिकरण्यात्  
गुणविधौ प्रसक्ता मत्वर्थलक्षणा । बाल. पृ. १४१.

● श्रुत्या लक्षणा बाधेत । भा. १.०.८।८।१६ पृ.  
२०७३, ● श्रुत्या वाक्यं बाध्यते । ४।१।५।१४.

● श्रुत्या श्रुतिः ( प्रणव्या दुर्बला ) बाध्यते । यथा—  
' तथा पञ्चमनेकर्त्तं पदश्रुत्या प्रणीयते । समानमन्वय-  
श्रुत्या बलीयस्या मिषाद्भवा ॥ ' इति । बाल. पृ. १३४

-१३५. ● श्रुत्या संनिधेर्बाधः । ' संनिधौ यजति...  
तनूनपात यजति ' अत्र यजतिपदे विधित्वं श्रौत  
अनुवादात् तु संनिधिना, संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः । वि.  
२।२।२. ● श्रुत्या स्मृतिः बाध्यते, अप्राप्तबाधः । वा.  
३।३।७।४ पृ. ८६०. ● श्रुत्या स्मृतिर्बाध्यते । यथा—

' औदुम्बरी स्पृष्टुर्दोद्यावेत् ' इति श्रुत्या, ' औदुम्बरी  
सर्वा वेष्टयित्वा ' इति स्मृतिर्बाध्यते । बाल. पृ. १३८.

● अस्मिन्नधिकरणे ( १।१।५।११-१२ ) लिङ्गवाक्य-  
संयुक्ता नैरोदाहरणम्, निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु येषां  
तादर्थ्यं तद्दोदाहरणम् । तान् श्रुत्या तदर्थान् मन्व-  
मानः पूर्ववत् करोति । टुप् १।१।५।११. ● न च  
श्रुत्या अन्येन संव्यगमान् वाक्येन आच्छिद्य अन्येन  
संव्यगमइति । भा. ३।१।८।१४ पृ. ७२४. ● न हि  
श्रुत्या उपयुक्तानां लक्षणया उपयोगान्तरं युज्यते । वा.  
३।३।५।१८. ● सर्वेण ( 'सर्वेण जुहोति' ) इति तावत्  
करणविभक्तिश्रुत्या एव अजरुद्धो होमो मानुमानिकेः  
द्विविधतादिभिः सह प्राथमिकत्वरसमुच्चयत् प्रतिपद्यते ।

१।२।३।२७. ● सर्वत्र हि परिमल्लयान्वात् एवकाराद्वा  
विना न श्रुत्या परिमल्लया नियमो वा उच्यते । विधिरेव  
तु एवंजातीयकस्य फलेन एव व्यपदेशः । १।२।  
५।३४. ● श्रुतिभ्यां दिगन्त-बहुशब्दरूपार्थां ' सुर्  
हि स्यः स्वर्गदी इति द्वयोर्व्यजमानयोः । प्रतिपद कुर्वात्,  
एते अष्टममिन्दव. इति श्रुत्यो व्यजमानेभ्यः ' इति  
व्योतिष्टोमप्रकरणे बाधिरा यथोक्तप्रतिपदे कुल्यायवश्च  
एते चोत्कर्षः कर्त्तव्यः । वि. ३।३।१४. ● 'श्रुतिः कर्मा-  
न्तरज्ञान संनिधेरेककर्मता । तत्र श्रुतिवर्गीयस्यं जानना  
कथमेवता ॥ ' इति न्यायः । श्रुतिवृत्तव हीयादिमात्र-

प्रथमस्य प्रथमिभिराह्वेण संनिधिना 'श्रुतेः कर्मकत्वा ' इति न्यायेन वाचाशोभात् हेत्वन्तराभावाच्च न प्रवृ-  
नियमः स भवति इति वैपम्योक्त्या परिहरति ।  
सु. पृ. ८८१.

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । ३।३।१।११ ॥  
व्योतिष्टोमे ' प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति,  
स तपोऽतप्यत, तस्मात् तेषानात् यथो देवा अजायन्त  
अमिर्यायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यः  
( तप. कुर्वन्त्यः ) यथो वेदा अजायन्त, अमेकंवेदो  
वायोर्व्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदः ' इत्युपक्रम्य ' उच्ये-  
कृन्वा क्रियते, उपायु यजुषा, उच्येः साम्ना, उच्ये-  
निगदेन ' इत्याम्नाते वाक्ये जाताधिकारः जातस्य  
जातेः ऋक्त्वादेरेव अधिकारः उद्देश्यतया परिग्रहः  
स्यात् । श्रुतेः ऋगादिप्रदाना ऋक्त्वादिजातावेव शक्त-  
रनात् । इति रङ्गाचार्याः । जातानां ऋगादिमन्त्रान-  
जातिविशेषाणां ऋक्त्वादीनां अधिकारः शेषविशेषोपा-  
परपर्यायं प्राधान्यं तात्पर्यविपर्ययत् स्यात् श्रुतेः ऋगादि-  
शब्दानामेव अदगात् इति जुनूहलम् । जाते ऋक्त्वा-  
दिजातो अधिकारः स्यात् उच्येत्तादिप्रधानः ऋक्त्वादि-  
जात्यवच्छिन्नाः इत्यर्थः श्रुतेः ऋगादिशब्दानां ऋक्त्वा-  
दिजातो वाच्यतात् इति सुशोधिनी । ऋगादिसम्बन्धस्य  
श्रुतिवृत्तत्वलाभाय ऋगादिजातस्यैव उद्देश्यत्वेन अधि-  
कार स्यात् इति तु कौमुभः ।

वेदो वा प्राच्यदर्शनात् । २ ॥  
' उच्येकृन्वा क्रियते, उपायु यजुषा, उच्ये. साम्ना ' इति  
ऋगादिसम्बन्धः ऋक्त्वादिजातिपरस न वेदपर  
इति पूर्ववत्के मूलेण प्राप्ते विद्वान्तमाह । यावद्दः  
पूर्ववत् स्यात्कथंति । वेदो वा तत्तद्दः एव ऋगादि-  
सम्बन्धस्य स्यात् । प्राच्यदर्शनात् वेदप्राये वाक्ये  
वेदोपक्रमे ऋगादिशब्दानां पाठस्य दर्शनात् इति  
भाष्यम् । उद्देश्यतापठकप्राये वाक्योपक्रमे वेदसम्ब-  
दर्शनात् इति कौमुभः । वेदः निष्पुदस्य मन्त्राद्वाङ्ग-  
तदुदापरूपवेदधर्मं, प्राये वाक्योपक्रमे वेदसम्ब-  
दर्शनात् । इति सुशोधिनी । वेद इति सामान्याभिप्राय-  
मेकवचनम् । उपोह्यत्वादिभिन्नु ऋगादिशब्दो वेदा एव  
लक्षणया विधायिता. न तु ऋगादिमन्त्राः । प्राच्यदर्शनात्

३।३।१।११ ॥  
व्योतिष्टोमे ' प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति,  
स तपोऽतप्यत, तस्मात् तेषानात् यथो देवा अजायन्त  
अमिर्यायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यः  
( तप. कुर्वन्त्यः ) यथो वेदा अजायन्त, अमेकंवेदो  
वायोर्व्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदः ' इत्युपक्रम्य ' उच्ये-  
कृन्वा क्रियते, उपायु यजुषा, उच्येः साम्ना, उच्ये-  
निगदेन ' इत्याम्नाते वाक्ये जाताधिकारः जातस्य  
जातेः ऋक्त्वादेरेव अधिकारः उद्देश्यतया परिग्रहः  
स्यात् । श्रुतेः ऋगादिप्रदाना ऋक्त्वादिजातावेव शक्त-  
रनात् । इति रङ्गाचार्याः । जातानां ऋगादिमन्त्रान-  
जातिविशेषाणां ऋक्त्वादीनां अधिकारः शेषविशेषोपा-  
परपर्यायं प्राधान्यं तात्पर्यविपर्ययत् स्यात् श्रुतेः ऋगादि-  
शब्दानामेव अदगात् इति जुनूहलम् । जाते ऋक्त्वा-  
दिजातो अधिकारः स्यात् उच्येत्तादिप्रधानः ऋक्त्वादि-  
जात्यवच्छिन्नाः इत्यर्थः श्रुतेः ऋगादिशब्दानां ऋक्त्वा-  
दिजातो वाच्यतात् इति सुशोधिनी । ऋगादिसम्बन्धस्य  
श्रुतिवृत्तत्वलाभाय ऋगादिजातस्यैव उद्देश्यत्वेन अधि-  
कार स्यात् इति तु कौमुभः ।

प्रभूर्वात् इत्यातोः सोने यन्नि मायचन्दः उषस्यंयशात्  
उषस्यमप्यी । इतिश्च धराणे । उषस्ये वेदशब्धश्च-  
यात् इत्यर्थः । इति ह्रस्वह्रस्वम् ।

सिद्धाया । ३ ॥

‘ उषेकंचा विप्रते, उषाशु यजुषा, उषे. साम्ना ’  
इति ऋगाद्य ऋष्याः वेदगमिष्वदिहृ शक्नुवन्ति इत्य-  
स्मिन्नेषु लिङ्गमपि भवति । ‘ शग्भि. प्रातरिषि देव  
इषते यजुर्वेदेन निश्रुति मध्ये अहम् । सामवेदेनात्समये  
मदीस्ये वेदेरशुभ्येतिभिरिति श्रुतेः ॥ ’ इत्यन द्वौ वेदो  
शब्दगमं च संश्रित्य त्रिषु पादेषु, यजुषे पादे उष-  
संहृति बहुरचनेन ‘ वेदेरशुभ्येतिभिरिति श्रुतेः ’ इति  
शब्दशब्द वेदाचन दर्शयति । तस्मात् ‘ उषेकंचा ’  
इति ऋगादिशब्दा, वेदाधिकाया इति ।

धर्मोपदेशाच्च नहि इत्येषेण संभवः । ४ ॥

‘ उषे साम्ना ’ इति साम्नः धर्मोपदेशात्  
‘ उषेकंचा, उषाशु यजुषा ’ इति ऋगादिशब्दोऽपि  
वेदेष एव । कातविकारं तु ऋच उषेस्तेन साम्न  
व्यपेक्ष्य विद्मः । नहि शम्भ उषेगत्तव इत्येव साम्ना  
संबन्ध साक्षात्सिद्धिः । तस्मात् ‘ उषेकंचा, उषाशु यजुषा,  
उषे. साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दाः वेदाधिकायाः ।

प्रथीयिशाऽऽग्या वा तद्विदि । ५ ॥

तद्विदि तात् श्रीन् वेदान् वेत्ति इति तद्विद् तस्मिन्  
उषस्येऽप्यभिदि प्रथीयिद् इति आत्थ्य प्रथीयिशाऽग्या  
प्रथिशा लोके । तस्मात् ‘ उषेकंचा विप्रते, उषाशु  
यजुषा, उषे. साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दा वेदाधिकाया  
इति । नपी वेदप्रती विषय म्यं च. प्रथीयिष ।

व्यतिप्रभे यथाश्रुति इति चेत् । ६ ॥

ऋगादिमन्त्राणां व्यतिक्रमे स्तोत्रातिप्रभे वेदान्ता-  
द्विहितकर्माह्वने सति यथाश्रुति त्तररवत्सर्वधराणां  
नतिप्रभेण उषेवेणा उषाशु च भवति । तेष ऋगादि-  
शब्दानां मानवस्ये वपदेत न वेदपर्यटे । तस्मात्  
ऋगादिशब्दाः मन्त्रपठ न वेदवत् । इति चेत् पूर्वोच्यी  
न्यात् । आगमपान्तं मन्त्रम् ।

न सर्वस्मिन्निवेद्यात् । ७ ॥

ऋगादिमन्त्राणां यजुर्वेदविहितकर्माह्वने उपासुत  
कचसामवेदविहितकर्माह्वने तु उषेत्सर्वे इति वैरुष्य  
प्रवच्येत, तस्मात् ऋगादिशब्दानां न वेदपरस्य इति  
पूर्वपक्षिणः शब्दा निरूप्यति सिद्धान्ती । न वैरुष्यं  
प्रवच्यते । सर्वस्मिन् तच्छेदविहिते नमोनि अद्रभूतानां  
व्यतिप्रभेणानामपि ऋगादिमन्त्राणां विभिन्नवेदेषु स्वरा-  
न्तरस्य निवेद्यात् । तस्मान्न दोषः वचनबलात् ।

वेदसंयोगात् प्रवरणेन व्याभ्येत । ८ ॥

ऋगादिमन्त्राणां वेदेषु विपदहमन्त्रधनरूपार्थं यावदात्  
तत्तदेवमिदिते सर्वस्मिन् प्रथी स्वमित्येषाः प्राश्नः प्रवर-  
णेन व्योतिप्रभेणप्रकरणेन न जाभ्यते वाच्यस्य प्रवरणात्  
वरीवर्णात् । जापेन इति पाठे तु स्वमित्येषां प्राश्नं  
उषेत्सर्वस्मिन् प्रवरणेन प्रवरणात्तुवेन न जापेत्  
इत्यर्थः । तस्मात् ‘ उषेकंचा विप्रते, उषाशु यजुषा,  
उषे साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दा, वेदोपपन्नात् वेदव्याः  
इति सिद्धान्तः । के.

● ‘ श्रुतेर्वाकाधिकारः स्यात् ’ । ३।१।१।१ ॥

उपक्रमस्याथा वेदश्रुतेः, लक्षणायां कातवियवत्तं युजा न  
तु ऋगादिशब्देन वेदानां स्वयंपादापि अधिकारः नियती-  
कारः संभवति इति आशुभ्यां स्य पाठ्या । तु घ.  
१।१६८, उषेस्त्वराक्षेणा ऋगादिमन्त्रवृत्तपदात्स्यजाति-  
धर्मज्ञात् वेदत्रिययत्तवपे अनेकवेदविहितानां ऋगादीनां  
उषेस्त्वोपाह्वाररूपनिरुद्धप्रमंत्तव्यती अष्टशेषविकल्प-  
पत्तेः कातवियवत्तं युजा इत्येता आशुभ्यां अन्यथा स्य  
● शब्दस्या । घृ. १।१६९, उषेवेभ्याद्विषयानस्य व्योति  
प्रोमप्रकरणे श्रुतेः वेदत्रियवत्तं च प्रस्तेन वरीवर्णा-  
योगात् प्रवरणसाधारणे जातवियवत्तं एष युजा इत्येव  
अन्यथा स्य-शास्त्र्या । घृ. १।१६९. ● ‘ श्रुतेर्वाका-  
धिकारः स्यात् ’ ( ३।१।१।१ ) । ‘ प्रकृतप्रमंत्तव्यती-  
स्यस्युत्तं साम्नाऽगमम् । श्रुतेर्वाकाधिकारः स्यात्त्रि-  
शिमन्त्रपुरोपपत्तेः ॥ ’ या. ३।१।१।१. घृ. ६५०-६५१,  
● यत्तु अपां इत्यं विविधासिन्नासिं तावन्नाम विधा-  
वद्वात् शब्दते एव, न तु त एता सर्वस्मिन् इहत्त विद-  
व्यतेऽनवेगितरान् । तदितत् ‘ श्रुतेर्वाकाधिकारः स्यात् ’

इत्यन प्रयुजितम् । ३।४।१।३२ पृ. ९६७.  
 \* भुतेः द्रव्यान्वये व्यापारभावाः । सु. पृ. ११९२.  
 \* भुतेः लिङ्गविनियोगान्मनुसामन्तरेण अमिसेकादिवत्  
 असात्म्यम् । वा. ३।२।५।१२ पृ. ७६१. \* भुतेः  
 सामान्यमात्रे पर्यवसानयोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-  
 त्वम् । सु. पृ. ११९२. \* 'न श्रुतेर्विनियोकतुल्य  
 लिङ्गापीनं प्रतीयते । विद्यते विनियोगे तु तद्व्यात्  
 शक्तिनिर्णयः ॥' विनियोगोत्तरकाले हि कथमेतत्  
 साधयिष्यति इत्यपेक्षिते यथा शक्यते इत्यवधारणा  
 भवति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३०-८३१, \* 'न  
 हि प्रमादादादरं शक्यं कल्पयितुं भुतेः' । १।३।२।३  
 पृ. १८३, \* 'श्रुतीनामपि भूयिष्ठ विगीतत्वं हि दृश्यते ।'  
 १।३।८।२७ पृ. २८६. \* श्रुतीनां प्रवृत्तिः परप्रति-  
 पत्ययां, न हि केनचित् आत्मार्थे शास्त्रं प्रणीयते । ऋजु,  
 पृ. १८०. \* श्रुत्योः पौत्रोपर्यविक्रयोः उत्तरभुतिः  
 पूर्वभुतेः बलीयसी, यथा अपच्छेदोदाहरणे । वा.  
 ३।३।७।१४ पृ. ८४०. \* श्रुत्योर्विरोधे कारकभुतिः  
 तद्विदितभुतेः प्रत्ययः । ( 'येन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते'  
 शक्य- ) उपनमस्तरगात् तद्विदितभुतेरेव ( कारकभुत्य-  
 पेक्षया ) प्राक्त्व इति प्राप्ते, प्राधान्येन प्रकाशयत्वस्य  
 तद्विदितार्थेऽपि प्राधान्यस्य विशेष्यतया तद्विदितानुप-  
 स्थितेः न तस्य वस्तुतो मुख्यभुतित्वलक्षणादान्तरम् ।  
 प्राधान्यमपि च गार्हपत्यवटकीभूतेऽपि तद्वत्त्वं तदर्थः,  
 अपि तु भातनावत् चान्द्रशेधे विशेष्यत्वमात्मम् । अतश्च  
 उक्तप्राधान्येन ईषिततरात्त्वं तत् लक्षित्वा विनियोगः  
 तद्विदितभुत्या शोभ्यते इति कारकभुतिको दौर्बल्यम् ।  
 अन्यानि च शेषैरुपकाराणि ऐश्वर्यिकरणे एव निरु-  
 पितानि ( निरुपितप्रायाणि एषमनुकलशात् ) । तत्  
 निर्दं श्रुत्योर्विरोधे कारकभुतेर्बलीयत्वम् ।  
 कारकभुतेरेपि विरोधे 'अमेव चतुर्धा करोति'  
 'पुरोदासा चतुर्धा करोति' इत्यादी कल्पयन् सामान्य-  
 विरोधभावादिना दृश्यन्ते ।  
 तथा शोभनेऽपि विनाशायश्रुत्योर्विरोधे 'शोभेन  
 यजेत' इत्यादी पदभुत्यापेक्षया कारकभुतेर्बलीयत्वमेव  
 दौर्बल्यं भावयति इत्येव व्यापकत्वम् ।

समानजातीयश्रुत्योर्विरोधे एकस्मिन्नेव पदद्वये सहजी-  
 श्रुत्या पदेन आहवनीयस्य वाचः । तदेवं श्रुत्योर्विरोधे  
 बलावल वर्णितम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०-  
 ३५१, \* विजातीयश्रुत्योर्विरोधे शोभनेकत्वे 'शोभेन  
 यजेत' इत्यादी पदभुत्यपेक्षया कारकभुतेर्बलीयत्वमेव  
 दौर्बल्यम् । ३।३।७।१४.  
 \* श्रुत्यनुमानस्य शिष्टत्रैवर्णिकदृग्मरणान्ययानुप-  
 पत्तिलक्ष्यत्वम् । वा. ३।३।१२.  
 \* श्रुत्यनुरोधेन कर्मणि मन्त्राणां अनभ्यायेऽपि  
 प्रयोगः प्राप्नोति । अनभ्यायस्मृत्यनुरोधेन अप्रयोगः ।  
 श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । भा. १२।३।७।१९.  
 \* स्मृत्यनुमितश्रुत्यपेक्षया वैदिकं अन्यायदर्शन-  
 रूपमनन्वयासिद्धं लिङ्गं प्रचलम् । कौ. ३।३।७।१४  
 पृ. ३६७.  
 \* श्रुत्यभावे लक्षणाऽपि व्यवहारो भवति ।  
 यथा 'अग्नी तिष्ठति, अवटे तिष्ठति' इति । भा.  
 ६।६।२।१५.  
 \* श्रुत्यर्थोभ्यां किं तुल्यबलः पाठः उत दुर्बलः  
 इति चिन्तायां दुर्बलः इति विद्वान्तः । भा. ५।४।१।११,  
 \* श्रुत्यर्थे अस्ति लक्षणायां प्राधान्यः । ७।३।२।५,  
 \* श्रुत्यर्थे सति वाक्यार्थो नाप्यलप्यते । २।२।५।१६,  
 \* श्रुत्यर्थे संभवेति न वाक्यार्थो प्राधान्यं, श्रुत्यर्थस्य  
 मुख्यत्वात् । यथा श्रुत्या विद्वान्ति क्व वाक्येन  
 विद्वान्ति । १।३।१।३.  
 \* श्रुत्यर्थसंभवाद्य लक्षणायां धर्मिणा ग्राहकः  
 कल्प्यते (अग्निहोत्रादिवाच्यो यथा) । भा. ७।३।६।१७.  
 \* श्रुत्यर्थपाठकमात् कल्पन्ती । ५।४।  
 १।१. मीमंसे. पृ. १५०७ 'समकोशाधिहरणम्'  
 इत्यत्र अपि करणं दृश्यम् ।  
 \* श्रुत्यर्थपाठकपाठानां शोभनेऽपि श्रुत्यात् बलीय-  
 त्वम्, सुपपन्नवृत्तिकमी प्रयोगपत्रनाभितत्वाद्बुद्धौ ।  
 तु. पृ. ५।१।१।१८.  
 \* श्रुत्यर्थपाठकमाः उपदेशविषया एव ( न वे  
 चिन्तित्वा. ) । प्रवृत्तिरुपपन्नमात्रम् अतिरेक-

विषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः । कर्ता गुणभूतः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वतः । तस्मात् सिद्ध एव । अतः तेऽपि न विवर्तनीयाः । क्रमनिषमस्तु विचरते । तुष् ५।१।१।१।

● श्रुत्यर्थविप्रकर्षात् श्रुतिविज्ञापितेषु परं परं बाध्यते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३०.

● श्रुत्यवगतं हि श्रमणादवगतम्, पदान्तरसंभव्य वाक्यादवगतम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । भा. ६।१।५।२९.

● श्रुत्यसंभवे च लक्षणापरिग्रहः । वा. १।२।२।२०. ● श्रुत्यसंभवे वाक्यं क्रमते न संभक्तव्यं भूमी । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२४.

● श्रुत्यादीनि एव तादर्थ्यनिमित्तान्तरादिषु दोषस्य विनियोजकानि इति तद्विवेकार्थं लक्षणमाशङ्कयम् । वा. ३।१।२।२ पृ. ६५८. ● श्रुत्यादीनि औप्येव तादर्थ्येनेत्याख्ये विनियोगे कारणानि ( पूर्वपक्षे ) । सु. पृ. १।१९३. ● श्रुत्यादयः अतिदेशात्ताः प्रत्यक्षैः श्रुत्यादिभिः विदितेषु बाध्यन्ते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● श्रुत्यादयः स्वभावार्थात् संकष्यं प्रतिपादयन्तो विधिनिपादिषु पारम्पर्ये विदेशे व्यवस्थापकतः पारम्पर्यं प्रति प्रमाणमुच्यते । फणिकः पृ. ३८८.

● श्रुत्यादिभिः अनुमानिकैः अनुमानिभानां श्रुत्यादीनां बाधः । यथा पत्नी अनुमेवैः यथाभारिनिमित्तोजकैः श्रुत्यादिभिः पशुपुरेतासौ तद्विनिर्णयकानां अनुमानिकानां श्रुत्यादीनाम् । बाल. पृ. १४६. ● श्रुत्यादिभिः प्रत्यक्षैः अनुमानिभानां श्रुत्यादीनां बाधः । यथा श्वेतादी ' शरमव्यं धर्मः ' इति प्रत्यक्षश्रुत्या ' धर्मिणि ह्यङ्गिणात्प्रादयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः । पृ. १४६.

● श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च दोषस्वरूपैव निर्णयः । श्रेयी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः ॥ ' ( मद्रिनां सत्त्व-पत्रं तत् तस्य नान्तरीयकम् ) । वा. ३।१।१।१ पृ. ६५२. ● श्रुत्यादिभिः श्रुत्यादीनां बाधयोग्यता । वि. ३।३।१२. ● श्रुत्यादीनां अनुमानिकानां श्रुत्यादिभिः प्रत्यक्षैः बाधः । बाल. पृ. १४६. ● श्रुत्यादीनां पूर्वेषु उच्यतेऽनियतं प्रतीकानं सत्त्वं भवति, पारं

इत् पूर्वपूर्वाधीनप्रमाण्यं न शक्यतेति तस्यैव बाधं कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुष्ठाय लिङ्गादेः प्रामाण्यमप्यवधीयते । वा ३।३।७।१४ पृ. ८३०. ● श्रुत्यादीनां बलात्कर्म-नि. श्रेण्यारोहणमाप्यं प्रातिमानोपपादि च । एकमेव फलं प्राप्नुमुभावावरोदते यदा ॥ एकलोकानवर्त्येको भूमिदृश्यापरलघोः । उभयोश्च अस्तुत्य. प्रतिफलस्य नाकारः ॥ विरोधिनोस्तदौ हि तात् पल प्राप्नुवाचयोः । प्रयगेन यद्वैतेऽस्मिन् पश्चिमोऽवतरेऽनुभा ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमप्यदा । तद्यपि युग-पद्भवे वाक्यस्य निराक्रिया ॥ ' ( एवं श्रुतिविज्ञापितेषु विनियोगे भवति ) । ३।३।७।१४ पृ. ८३४. ● श्रुत्यादीनां पण्यमपि ह्यदीनां बलात्कर्म विचार्यते । ३।३।७।१४ पृ. ८३२. ● श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव आन्वयिकप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमित्यते । तद्यथा- श्रीह्लादीनां प्रोक्षणादीन् प्रति कृत्वा दोषितं प्राप्नुयदपि अतिलक्ष्यं मरुणलक्ष्यात्संज्ञागतवृत्तः सं-धो भविष्यति । पृ. ३।३।७।१४ पृ. ८३३. ● श्रुत्यादिषु अमत्तबाधः । ३।३।७।१४ पृ. ८६१.

● श्रुत्यादिकं आनुमानिकं प्रत्यक्षेण लिङ्गादिना बाध्यते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● श्रुत्यादिप्रत्यक्षं प्रत्येकं यद् विशेषाविशेष-विचारः । वा. ३।४।१।१, ३।४।१।२.

● श्रुत्यादिपेटिका । ३।३।७।१४.

● श्रुत्यादिप्रमाणकमेव दोषव्यं भविष्यति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ७२६.

● श्रुत्यादिप्रमाणपट्टविचारः । तत्र प्रकण-विचारो विहारेण । तत्रैव लक्ष्यलक्षणैकत्वमप्यम् ॥ अतिरपि चतुर्विधा-विधिः, प्रतिषेधः, अविधायी, विधीयन्ती च । लिङ्ग द्विविधम् - दम्बतामर्थ्यं अर्थ-तामर्थ्यं च । दम्बतामर्थ्यमपि द्विविधम् - मन्त्रस्य कर्मधर्मतामर्थ्यकामर्थ्यं एवमाव्यक्तोपमगततामर्थ्यं च । तत्रोत्तरं लिङ्गावयवविशेषाधिकारेण ( ३।३।७।१४ मा. पृ. ८४० ) माध्वतः स्यत्कृतवत्, पूर्वलिङ्गाभाषणा च तातोपा, "मनु 'स्मोने' वे' इत्येवमर्थेयं दम्बताम-

मिथानिसामर्थ्यं एवमुत्तरेण एकवाक्यतामुपगन्तु सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्मात् मिथामाने वाक्ये लिङ्गमेव वाचिनं भवति इति; सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि गद्य एतदेतल्लक्षणं विप्रवृष्ट्यार्थकमेव भवति । लिङ्गादिकवाक्यता, तस्मादभिधानसामर्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थः । इति विप्रवृष्ट्यायेता । इति ग्रन्थेन ( मा. पृ. ८५० ) ।

वाक्यमपि द्विविधम्— महावाक्यमन्तरवाक्यं चेति । तदुक्तं ' स्वार्थशेषे समानानामन्नाट्टि वाच्येष्वपि । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥ ' इति ( या. ३।४।१३।२४ पृ. ३६६ ) । तथाच प्रयोगविधिरुपं निरूपानुमेयमेव कश्चित्तद्वाक्येकवाक्यताको द्वि प्रधानविधिरुपं प्रयोगविधिरिति । द्वितीयं ' समिधो यजति ' ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गनाम्नो यजेत ' इत्यादि । अवान्तरवाक्यमपि द्विविधं विधिमन्वथ । अर्थान्दस्तु तात्पर्याभावेऽपि स्तुतिविश्रवाक्यार्थप्रतिपादकरमानेन पृथक् ध्येयविद्यते ।

प्रकरणमपि द्विविधम्— महाप्रकरणं अवान्तरप्रकरणं च । तथाच प्रधानस्य, द्वितीयं प्रधानस्याङ्गस्य वा । तथा आर्यं प्रकृतेरिङ्गमेव, एव द्वितीयमपि । तत्र प्रकृतेः असंशोद्भूतितम्, यथा दर्शपूर्णमासादेः । विकृतेर्महाप्रकरणे तु संशोनापि भवति, असंशोनापि । तथाच यथा— राजसूये ' राजसूयाय होनामुत्पुनाति .. राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति ' इति संशोनाद्भूतं क्रमिकरणवत्वात्वाधिकरणे शास्त्रदीपिकायामुच्यते (पृ. २४६) । असंशोऽपि विकृतेर्महाप्रकरणं यथा— यत्र विकृतौ प्राहुः क्रियानुवादेन किञ्चित् विहितं तत् तत्प्रकरणेन गृह्यते यथा 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णल जुहोति' इति । अहीनारमकद्रादशादे च द्वादश वीधा. द्वादशोपसदः इति द्वादशत्व च । तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे ' इति कर्तव्यतायास्या येनोद्दिश्योपसक्तियाम् । द्वादशत्वविधित्वेन च यथाप्येन गृह्यते ॥ ' इति ( या. पृ. ८३६ ) । अत्र च क्रियामुद्दिश्य इत्युक्तेरिङ्गो त्रयोदशेन ज्ञातव्यविधौ ' औद्गुण्ये यूपो भवति ' इत्यादौ न प्रकरणप्रदाता इत्युच्यते । अत्र एकोक्तं चित्तधिकरणेऽपि ' तान्तर-

क्रियायोगादौ वाक्योपसक्तितात् । मुग्धये कथंमपि-यैक्येन प्रकृताः क्रिया. ॥ ' इति ( या. १।४।१३ पृ ३३१ ) । न च औद्गुण्यवाक्ये यूपलक्षितनियोजनसंघन्यो वाक्यीयः इति वाच्यम्, आनर्थक्यपरिहारस्य संनिधौ न सिद्धेः । यूपपरिच्छेदिकायाश्च औद्गुण्यजातेः आर्यापक्षिक्रियोजनान्वयान् । अन्यथा अवघातादेरपि श्रीहिलक्षितयामान्यस्य वाक्योपलवापत्तेः । यत्र तु प्रमाणान्तरात् क्रियान्ययात्वात् तत्रैव लक्षितक्रियान्वयं यावत् प्रियारायास्यते वर्णमव्यादिवाक्ये इति । एवं च चयमण्येणु कतिचिदभिधेयु यत् प्राहुःताज्ञानुवादेन विधीयते इत्यादिपु अङ्गसन्दः क्रियापर एव इति ध्येयमिति ।

संशोनेन च विकृतेर्महाप्रकरणे राजसूये इव न केवलं वाचनिकं विकृत्यं संशोनेन भवति, किंतु संशोनाभावेकविधत्वात् अनेकविधम् । तथाहि [ १ ] प्राहुःताज्ञानुवादेन विहितस्या सद्यं यदसंयुक्तमपि विकृतौ श्रुतम्, तदपि प्रकरणेन गृह्यते, प्राहुःताज्ञानुवादेन विहितयोः पूर्वपश्चात्तयोः प्रकरणग्रहणेकोः मध्ये च तद्विच्छेदकदेशवभागात् । [ २ ] तथा विकृते. पूर्वं असंयुक्तं किञ्चिद्विहितम्, ततः पूर्वं तु प्राहुःताज्ञानुवादेन यत् विहितं ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । [ ३ ] तथा विकृतेरन्तर असंयुक्तं किञ्चिद्विधाय प्राहुःताज्ञानुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदत्रयं नालम्बाधिकरणजातिके उक्तं ' यथा तु विकृतौ प्राहुःन किञ्चिदङ्गं सतीत्यं तस्य पुरस्तात् परस्तादा वेदतमद्गं ध्याम्यायेत, तत्र कथमावगृहीतान्प्रमथ्यवर्तित्वात् प्रकरणवातो विशास्यते ' इति ( ३।३।७।४ पृ. ८५५ ) । तदेतद्वैदिकं सोमेश्वरेण अनन्तरभेदत्रयपरत्वेन योजितम् ।

तथा विकृतेः पूर्वमसंयुक्तं किञ्चिद्विहितं पूर्वं ततः विकृत्यनुवादेन यदि विहितम्, ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । तथा विकृतेरन्तर असंयुक्तं किञ्चिद्विधाय विकृत्यनुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदत्रयं विकृत्यनुवादेन विहितस्य प्रकरणप्रतीकोक्तयेन अपर्याप्तं

भवति । अथ च भेदद्वयस्य, पूर्वोक्तस्य च भेदनपथ्य उदाहरणानि मृग्याणि

तथा साग्रहणी विषय तदग्रहणद्वयपरिधिवरिधाने 'च्योऽसि' इत्यादींश्च नीन् मन्वान् वेहृतान् विषयाय 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति'

इत्यामनहोमा असंयुक्ता निहिताः । ततः तेषां 'यत् प्रयाजाना पुरस्ताज्जुहुयात् वहिरात्पय सजाताना दध्यात्, यदनुयाजाना परस्तात्, स्वर्गं लोकमक्रमेत्, मध्ये जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मन् वृत्ते' इति प्रयाजानुयाजे सह क्रमो विहितः । तेन प्राहृताद्-संघन्धित्वेन विषयानात् साग्रहणीप्रकरणानुवृत्तेः आमन-होमाः प्रकरणेन गृह्यन्ते । तदेतत् चतुर्थतन्त्रकारे 'पत्न-द्वोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधान स्यात्' इत्यधिरूपे उक्तं (VI/110) ।

'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रति अभिषिच्यते इत्यत्र तु अभिषेकादेः अभिषेकनीयप्राहृताद्संघन्धित्वेन विषयानेऽपि न तेन प्रकरणमनुवर्त्तते तन्मध्यविहितमभिषे-कादि एवमेव इति सम्यगिति, तन्मध्ये अभिषेकादिविषय-मासात्' इति तन्पूर्वाधिरूपे अभिहितमिति । अत एव मिश्रा अपि न्यायचरत्नमालायां आमनहोमाना प्रकरण-श्रायतानाहुः 'निवृत्तिष्वपि यत् प्राहृताद्मध्ये पठित यथा आमनहोमादि, तस्य प्ररणेन ग्रहणम्' इति रूपेण । ( सिद्धांतप्रकरणम्यानसमाख्याना विचारः इति विन्दी मीनी. पृ. ३१६२ इत्यत्र ) । अट्टसोमे-श्वरसु बलाकलाधिरूपे "क्रमत्वे सत्यपि साग्रहण्यादेः 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यादिभिः एकाक्यान्तोपपत्तेः"

इति क्रमेण क्रमादेव आमनहोमाना अद्रवामाह । तदपि साग्रहण्युपेयकादमात्र इति ज्ञेयम् । यदपि मिश्रे-शास्त्रदीपिकायां चतुर्थे 'पत्नद्वोक्तहेतुत्वात्' इत्यत्र संनिधिमाम्बल्यमुक्तं तदपि अभ्युपेयत्वादमात्रम् । अत एव तन्त्ररत्ने प्रकरणप्राहृतानुवृत्त्या संनिधिनोऽपि तदधिरणसिद्धिरुक्ता । तदेवं यत् प्राहृताद्धानुवादेन द्वाद्गोपसर्वान् विधि, उत्तरूपः सतविधः संशयो वा, तत्रैव निवृत्तौ प्रकरणं निमित्तोत्तरम्, अन्यत्र संनिधिरेवेति सिद्धम् ।

एव प्रधानस्य महाप्रकरण प्रवृत्तेः असंदशोद्भूति-कम्, निवृत्तेस्तु संशयोद्भूतिरूपमपि निरूपितम् । अवा-न्तरप्रकरण तु संशयोद्भूतिरूपेण, तत्र प्रवृत्तेर्नास्त्वैव । प्रकृत्यद्भूतस्य तु प्रयाजाना अभिक्रमाधिरूपे उक्तम् ( ३।१।१०।१९-२० ) । निवृत्तेस्तु अत्रान्तरप्रकरण संशयोद्भूतिकं सप्तमे प्रणयनाधिरूपे ( ७।३।८। २०-२२ ) वरुणप्रयाजानाप्रकृतम् । तत्र हि 'उपाशा वपन्ति' इति वरुणप्रयाजानाप्रकृत्याधीतमपि 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिसुवपन्ति, न शुनासीरीषे' इति पशुंदासैकाक्यताबलादेव अत्रान्तरप्रकरणं चापित्वा चातुर्मास्थानामेव अत्रेति वादः, इत्युक्तम् ।

क्रमोऽपि द्विविधः पाठवादेत्यं अनुष्ठानवादेत्यं च । पाठवादेत्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः संनिधिपाठश्च । समारण्याऽपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च । पुनरपि समाख्या द्विविधा सामान्यसमारण्या विदोपसमाख्या च । वाळ. पृ. ९-१२.

• श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रवृत्ताविव विवृत्तिष्वपि दृश्यं । वा. ३।८।१५।३०.

• श्रुत्युपादाने अदृष्ट वक्ष्यमित्य इति लक्षणा-सन्दः परिच्छेद्यते । यथा काशिकेषु शालयो ( शास्त्रि-तण्डुलाः ) युज्यन्ते, गान ( गोपय. ) पीयन्ते इति । भा. ५।१।२।३९

• श्रुतिकल्पना । अन्वयपरपदान्वायापरशा स्मरणेन नित्यानुमेयश्रुतिकल्पनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ... । सु. पृ ११८.

• श्रुतिरूपः । प्रातिस्विकत्रिविधनिहितः क्रमः श्रुतिरूपः । अर्थादिप्रमस्तु प्रातिस्विकविषयभावात् केवलप्रयोगनिषिद्धिवेय । सोम. ५।१।१ वर्णक ३, यत् क्रमः तद्विशिष्टवदाद्यन्तरं वा निधीयते तत्र श्रुतिरूपः, न तु यत् क्रमाभिधायकं सन्दः तत् श्रुतिरूपः । ५।१।१ वर्णक ३. • वर्गा. श्रोत्रेण एव-माणा-य क्रम प्रतिपादयन्ति स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिरूपोऽभिधीयते । दुष्प. ५।१।१।१. • श्रुति-क्रमयोर्विरोधे - 'उच्यते रथनाथर्मा दर्भमप्यादयः क्रमत्' । अमीशोभीपदोपा. सु. श्रुत्या सूपाहतां गताः ॥

एतन्नूपवद्विष्णोरो गो हि रथान् श्रुता । मह धमनं सा  
याति क्रमेण पशुशोपनाम् ॥' वा. ३।३।७।१८ प्र.  
८३६ । केचित्तु- ' तिष्ठ एव माहस्योपसदो द्वादशा-  
हीनस्य ' इति द्वादशरथस्य अग्निशान्वात् अनिति-  
कर्त्तव्यतामकृते सति कथंभाररूपमकरणमाह्यतानुपपत्तेः  
संनिधिमात्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकसंन्यासपत्रगणनात्  
श्रुतिस्थानविरोधोदाहरणत्वं युक्तमिति । तत्र । ३।३।  
७।१४ प्र. ८३६-८३६ । द्योप्यनेकत्वे इदम् ।  
द्योपानिकत्वे तु ' पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।  
श्रौतद् गोशोहनात् तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥'  
इति । प्र ८३८.

● श्रुतिनिरूपणम् । अथ केयं श्रुतिर्नाम ? न  
तावत् शक्तशब्दानाम्, अङ्गत्वप्रमाणविभाजकोपाधि-  
भूतश्रुतित्वस्य उक्तप्रमाणत्वं याप्यत्वात्प्रत्यक्तत्वात्, निरु-  
क्तशब्दस्वरूपश्रुतिवत्त्वं च तद्व्याप्यत्वात्संभवात् । नहि  
शब्दानामे अङ्गत्वे प्रमाणम्, षट्शब्दादेरतत्त्वात् । न  
च वेदसाधुद्विष्यत्त्वं उद्देश्यविशेषेपानन्तरबोधकत्वेन  
अङ्गत्वे प्रमाणत्वात् लौकिकबोधिकरणन्यायेन ( १।३।९ )  
तद्भेदादेव लौकिकषट्शब्दादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः,  
श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि श्रुतिविरह इति याच्यम् ।  
तथापि शब्दानामन्त वेदषट्कर्त्तरे प्रमाणभावेन वेदाषट्  
कर्मौक्तिकशब्दे विष्यषट्कार्यवादादिशब्दे च अङ्गत्व-  
प्रमाणत्वात्संभवात् उक्तश्रुतिरथत्वेन तद्व्याप्यत्वात्,  
गोणलक्षणविकयोरपि शक्तत्वेन अतिप्रसङ्गात् । नहि  
तयोः श्रुतिव्यभिचयः । तथापि ' सङ्गं जुहोति '  
इत्यादौ सङ्गना श्रौतान्नत्वप्रवहारापत्तेः । किंच श्रुति-  
त्वस्य प्रातिपदिकादिसाधारण्ये ' चेत्तुद्देशिणा ' इत्यादि-  
वाक्यीवनिवियोगस्यैव श्रौतान्नत्वप्रवहारापत्तेः ।

तापि गौणलक्षणविकरामाभावरदिभक्तिरवधः । ' सङ्गं  
जुहोति ' इत्यादौ गौणा लक्षणया वा कर्त्तरादिपर  
द्वितीयायाः श्रुतिस्वाभावात् अभावावदन्तम् । प्रातिपदि-  
कादिषु श्रुतिवत्प्रवहाराभावात् निमित्तिरबोपादानम् ।  
' निरपेक्षो रथः श्रुतिः ' इति प्रत्नैतत्प्रसिद्धेऽपि प्लदये-  
कारणैर्महदृकः एव । इति याच्यम् । ( नापि वाच्य-  
मित्यन्वयः ) । संन्यासपरिषदादौ अतिपातेः ।

' मीदीन् मोक्षति ' इति वाक्ये मीदीनादिपरीत-  
द्वितीयायाः अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेन  
अयाप्यत्वात्पक्षे ।

इति चेत्, अत्र नव्याः । अङ्गत्वपट्टीभूतवरो-  
द्देश्यत्वं श्रुतिकारकत्वं शोच्यत्वं तस्य प्राधान्येन वाचकः  
शब्दः श्रुतिः । स च ' मीदीनानहन्ति ' ' मीहिमि-  
यंजेत ' इत्यादौ द्वितीयावृत्तीयादिः । ' मोक्षिताम्यामुद्द-  
रल्लसुसन्त्याम्यामहन्ति ' इत्यत्र कर्मत्वविशिष्टवाचक-  
त्वमप्ये अनिव्याप्तिः प्राधान्येनेति । इत्याहुः ( नव्याः ।  
स्वयं परिष्कारोति- ) अत्र कृतिकारकत्वं इत्यन्वितकर्तृत्वा-  
न्यतमम्, न तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमत्वित्यम्,  
वृत्तीयादेः तदवाचकत्वेन अयाप्यत्वात्तेः । असंभवस्तु  
नास्ति, कर्मस्वरूपोद्देश्यतायाचकद्वितीयाया लक्षण-  
सत्त्वात् । अङ्गत्वेऽपि शोक्तान्यतरबोधकत्वात् द्वितीयादेः  
अङ्गत्वप्रमाणत्वं इति फलितम् अङ्गत्वपट्टीभूतेति, न  
तु अङ्गत्वपट्टीकत्वस्य लक्षणवत्कत्वम्, वैयर्थ्यात् । अत्र  
अङ्गत्वलक्षण्ये कर्मस्वरूपोद्देश्यतायाः, तदिदं कर्तृत्ववाच-  
न्यतमस्य च स्वतन्त्र्येण निवैसात् श्रुतिष्यत्वे तयोः  
तत्त्वेन निवेद्यः । यस्तु यस्तु, उद्देश्यतावाचिक-  
प्रतियोगिताकभेदकर्तृत्वादिप्रत्येकभेदपटितकर्तृत्वकरणत्व-  
संभवात्तत्वायादानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियो-  
गिताकभेदपटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्यवच्छिन्न-  
प्रत्येकभेदपटितकर्मत्वसाधारण्यतमत्वस्य लक्षणत्वात्  
कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंभवात्तत्साधारण्यतमत्वधिकरणत्वम-  
न्तरस्य साधारण्येन वाचकः शब्दः श्रुतिः इत्येव प्लदस्य-  
निरूपणः । उक्तान्यतमत्वाचकत्वं च उक्तान्यतमनिष्प-  
संबन्धयानवच्छिन्नव्यतिरिक्त्यवत्त्वम् । अतः संबन्धत्वेन  
उक्तान्यतमनिष्पत्तिविरुद्धिकायामपि पट्टया नाति-  
व्याप्तिः । न च ' गोशोहनेन पशुकामस्य प्रणवेत् '  
इत्यत्र पट्टीभूत्या गोशोहनेस्य पशुद्वय इति प्रवहारात्  
पट्टया श्रुतिवत् इत्यपत्तेः इति याच्यम् । तथापि  
' सप्तदशारथिनर्षाजपेवस्य यूपः ' इत्यत्र सप्तदशारथि-  
नस्य श्रौतविनियोगात्प्लदया वाच्यत्वात्प्राप्त्यापत्तेः वाक्यी-  
ययुपान्नत्वसिद्धिन्तात्प्रपत्तेः ।





ज्योतिष्टोमोऽत्रात् तस्य चाह्ना समाप्यमानात् साहस्य इति पद उपसदा ज्योतिष्टोमसंभवात्प्रादाः, न तु उदेदपत्रितोपण वैपर्यात् । अतश्च द्वादशरात्रमपि तद्देशे उपसदुद्देशेन विधीयमान प्रवृत्तावेव निविशते, अहीनपद तु ' न हीयते ' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादश्च, विवृतिरात् हि एन अन्ये व्रतयो न जहति । ' तस्य समूहः ' इत्यनुवृत्ति-सहितया ' अह्ना ग्यः प्रवो ' इति स्मृत्या अह-शब्दस्य ननुसमूहवाचित्वमन्यन्तत्विधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्त्यापि अह-साध्य-मनुसमूहत्वस्य अहीनपदोभ्यस्तादृशच्छेदकस्य अन्यास-समूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात् तदनुवादीपचितः इति पूर्वपक्षयित्या, उपसन्मानोद्देशेन द्वादशरात्रविधौ संसराद्यस्य अष्टशेषदुदृष्टिकल्पपक्षे. तदङ्गीकारे च संसरात्तरसाधनत्वात्प्रादाः रादनेत्रकारानुपपत्ते साहना-हीनपदत्रैपर्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदोभ्याहः-साध्यमनुविनोपसमूहात्मकाहीनसंज्ञस्युपसदुद्देशेन द्वाद-शरात्रविधिः इति प्राञ्चः निदान्तयामासुः । नट्यारस्तु, मुचर्मामस्य भावनान्वयनिषेधेन पश्रीस्येलेऽपि पर-स्परान्वाध(य)सुपत्ते. अहीनस्यगच्छुपसदुद्देशेन द्वादश-रात्रिष्पनुपपत्ते. अहीनोद्देशेन द्वादशोपसदमेव अति-देयात्. पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते ' ता चतुर्भिः ' इतिवत् द्वादश वतिधिरेव पठ इत्याहुः ।

चर्यं तु ब्रूमः । ' पञ्चदशान्या-यानि ' इत्येव द्वादशपदाद्योपसद्व्यायेषो अन्यशक्याकल्पनात् नव्यो-क्तस्य अहीनोद्देशेन द्वादशरात्रविधेरपि असंभवः । ' ता चतुर्भिः ' इत्यत्र तु अयं प्राते पूर्वप्रवृत्त आदानभावात् प्रात्या एन विधेयत्वात् तत्र चतु पदार्थैरिष्टयस्युत्पत्ते समुच्चयपक्षे किंश्चिद्विधिविधिसमनः इति वैपर्यम् । अत उदसदुद्देशेनैव द्वादशरात्रविधिः । उपसत्स्वरूपे च आन-यंकप्रसक्तौ शीघ्रणीयात्तद्विनिश्चयन्यासत्तात्पर्यग्राहकस्य न्यायत्वेन दुर्बलत्वात् उपसन्न्यापूर्वसाधनत्वात्साधुपदेश-अहीनपदसमिध्याहात्स्वरूप-आक्यस्यैव तात्पर्यग्राहका-शुभे च अहीनापूर्वसाधनीभूतेपसत्त्वात् अङ्गीक्रियते । यत्र तु शीघ्रणीयात्तद्विनिश्चयन-वायेन सम वाक्यम्या-

विरोधो यथा विरतवाक्ये साह्नपदसममि-शाहाररूप-वाक्यस्य, तत्र न तन्न्यायवाधः । तात्पर्यग्राहकशोरपि च बलात्प्रमुक्त तत्रतत्र, यथा ' अभिज्ञानं ज्योति ' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिज्ञमगविधौ होमस्वरूपे आनयंकप्रसक्तौ दसंपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकत्वात् प्रधान-होमापूर्वसाधनत्वात् इति पूर्वपक्षं विधाय महाप्र-करणपक्षया प्रवृत्तमयाजीयागन्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहक-त्वात् प्रधाज्ञहोमापूर्वसाधनत्वात्प्रवृत्त्या इति सिद्धान्तित्वं तृतीये ( भाट्ट. ३।१।१० ) । यद्यपि दृष्टान्तदर्शान्तिक-गतजुद्देशेनसुपसत्पदयो अपूर्वा-वभिचार एव अपूर्वसामा-न्यसाधनत्वात्साधनात्तात्पर्यग्राहकः, तथापि अपूर्वविनोप-साधनत्वात्साधनात्तात्पर्यग्राहकत्वेन साह्नविधिमन्यायादीना-मुपन्यास । यद्वा उपसदाश्रितद्वादशरात्रस्य अहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्ये उदेदपत्वेनोपस्थितत्वात् उपसदमेव आश्रयत्वम् । उपसत्पदाहृत्प्रभावादि एवमेव सुक्तम् । सर्वथा पठयाः श्रुतिस्वाभावात् इद वाक्यप्रकरणविरोधो-दाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्यसमाव-हृत्वाचिन्तया । वस्तुतस्तत्र तदाक्यसत्त्वात् तेन सत्रात्मक-द्वादशरात्रे इव अहीनात्मकद्वादशरात्रेऽपि तत्प्राप्तिसमवात् ' द्वादशाहीनस्य ' इति जित्वाधिधेरेव अर्थवादः । महतो द्वादशाहस्य महती संख्या उचिता, ज्योतिष्टोमस्य तु एतत्त्वत्वात् शिवमेव प्रशस्त इति स्मृतिः । प्राचां मते पठयाः श्रुतित्व-यवहारस्तु गौणः । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वेनोपन्यासः । यस्तुस्तत्र नव्योक्त-वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमपि अशुक्तम् । तथाहि, किं विनियोजकप्रकरणेन सम अत्र वाक्यस्य विरोधोऽभि-प्रेत, उत अपूर्वसाधनत्वात्साधनात्तात्पर्यग्राहकप्रकरणेन । विनियोजकत्वादि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसद्वान्तरप्रकरणस्य । नाह, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसद्वान्तरग्राहकत्वात्साधनात्, ज्योतिष्टोमस्य द्वादश-वारमाहृत्वापत्तेश्च । न द्वितीय, पूर्वापरवाचनिकात् संश्लक्ष्णोपसद्वान्तरप्रकरणे मानामावात्, पञ्चदशेऽपि सिद्धकरत्वात् द्वादशरात्रस्य प्रकरणग्राहकत्वात्साधनात्, उपस-त्पदसममिध्याहात्स्वरूपवाक्यस्यैव मिश्रणो इव द्वादश-रात्रोऽपि विनिगमनानिर्देशेण विनियोजकत्वोपपत्तौ

प्रकरणस्य श्रुतिनिरोधकत्वाच्च । यीमणीयावाङ्मियम-  
न्यायेन उपसर्ग्यापत्सोसाधनत्वे लक्षणोपे ज्योतिष्टोममहा-  
प्रकरणस्य तावत्पर्यग्राहकता तु न स्यादिति । उपसर्ग-  
तत्पर्यग्राहकताऽपि, उपसर्गमापपूर्वा-  
श्रुतिवारणस्य तावत्पर्यग्राहकस्य सत्यात् निराकार्या ।  
उदेत्यस्य अपूर्वश्रुतिचारे द्वि प्रकरणस्य अपूर्वसाधनत्व-  
लक्षणात्तावत्पर्यग्राहकत्वं यथा 'मीहीनवहन्ति' इत्यादी ।  
अत एव आधानप्रकरणे 'धारणे यथावचर.' इति  
यससाधनत्वेन भूतानां वारणादीनां साक्षादपठरूपे  
आधाने निरोधोपात्तात् आनर्थक्यतद्द्वन्द्वकामेन आधाना-  
द्वन्द्वकामेनेतिरूपत्वे एव निषेधाः इत्याद्यङ्गेषु पचमाने-  
दीनां 'यदावचनीये लुडोति' इति स्वप्रकरणस्यकामेन  
अङ्गद्वयत्वात् आधानाद्वन्द्वस्यैवाभावे क आनर्थक्य-  
तद्द्वन्द्वसाधनकारणः इति भाष्यकारमतेन सिद्धान्तमभि-  
धाय धार्मिकशरभते तादृशवाक्यामन्त्रीशरभत् प्रकरणेन  
पचमानेदीनां आधानाद्वन्द्वेऽपि यतोदेतेन वारणादिविधो  
परस्य अपूर्वां श्रुतिवारणे इह अपूर्वसाधनत्वावगमात्  
एवं प्रकरणानुपवेद्यस्यैवाम्बये वारणादीनां आधानाद्वन्द्वे  
एव प्रमाणमाभावात् न तद्द्वन्द्वयमानेष्टिषु व्यवहारः इति  
सकलपञ्चमत्वं न येरे सिद्धान्तित तृतीये ( भाट्ट.  
३।१।१२ ) अतो ह्यङ्गान्श्रुतिनिरोधमेषी प्रकरण-  
व्यापारमाभावात् नैद श्रुतिप्रकरणनिरोधोदाहरणम्, न वा  
वाच्यप्रकरणनिरोधोदाहरणम्, अपि तु वाच्ययोः परस्पर  
विरोधोदाहरणम् । एवंपश्चित्ते वस्तुतः उपसर्गः योनि-  
ष्टोमीयन्तात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे ह्यदशास्वस्य निषेधाः,  
छिद्रान्ते नू, इत्यतः प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीन  
नदीनैश्च स्पष्टहन्ते इति ताः । साक्यप्रकरणविरोधो-  
दाहरणं तु तदपठरे प्रदग्निपिण्याः । तत् छिद्रं पठता.  
श्रुतिन्वाभावत्वात् तद्वारणनिरोधोपादानम् ( उक्तान्य-  
तमनिष्ठसंशयानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं इति विरोध-  
णम् ) ।

इहं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मादिपदानां वाच्यत्वे-  
नाशयत्त्वात् तदानीन्वाच्यसंभरेऽपि कर्तृत्वादिरसतदा-  
दिपदादी अतिव्याप्तिर्नृणां । न च कर्तृत्वसादीन्वेव  
अन्यतन्मतेन अनुगामस्य तदन्वयतावच्छिन्नशक्तिनिरूप-

कृत लक्षणम्, तदादेस्तु बुद्धिविपश्चयवच्छिन्नतदन्व-  
तमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्व इति न दोषः इति वाच्यम् ।  
तदादितोऽपि विशेषरूपप्रकारकोषानुसारेण विशेषरूपा-  
वच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तदाभ्युपगमात्, तदपठरे  
कर्मात्तरस्य शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन शक्य-  
ताऽवच्छेदकत्वाभावात् अतिव्याप्तिप्रकाराधानेनेत्यस्य  
वैयर्थ्याय । सकृन् इति द्वितीयायाः करणः लक्षणायांमपि  
वस्तुतः तादृशान्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वान्  
पात्तात् अतिप्रसङ्गश्च ।

अतोऽत्र इदमाकलयामः— स्वदाकताऽवच्छेदक-  
कर्तृत्वत्वाद्यन्तमावच्छिन्नतावत्पर्यकप्रमाणत्वं श्रुतित्वम् ।  
'मीहीन' प्रोक्तं 'इत्यादिवाचयेषु द्वितीयादिश्रुतीनां  
स्वदाकताऽवच्छेदक-गोचरतावच्छिन्नतावत्पर्यकत्वस्य  
संमार्गाधिकारद्वारा निर्णीतत्वात् लक्षणसमन्वयः । सकृन्  
इति द्वितीयायाश्च स्वदाकताऽवच्छेदकत्वेनेत्याद्यव-  
च्छिन्नतावत्पर्यकत्वस्य सपर्यपिकरणे निरस्तत्वात् नाति-  
व्याप्तिः । अथ स्वदाककर्तृत्वान्यतमावच्छिन्नपर-  
घटितस्य शेषपठया अतिव्याप्तेः अवच्छेदकताप्रधानम् ।  
तदादिवारणाय प्रत्यपरनिषेधाः । कर्तृत्वसाधनत्वाव-  
च्छिन्नतावत्पर्यकत्वमचित्तत्वस्य सत्त्वित्यादिकरणव्यादिर-  
द्वितीयादी अतिव्याप्तिवारणाय स्वदाकतावच्छेदेनेति ।  
अत एव 'प्रोक्तान्वाच्युत्तरानुसृतान्या' इत्या-  
न क्तव्यस्य कर्मात्पर्यपिदिते शक्तेः कर्मात्पर्यस्य शक्यता-  
ऽवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेन शक्यताऽवच्छेदकत्वाभावात्  
नातिव्याप्तिः । 'आश्रयः' इत्यादिदेवतातद्विषय  
समाह्वाने कर्तृत्वसाधनत्वमप्येव देवतात्तरमपि उपा-  
देयम् । न च देवतात्परिदिष्टप्रवचनस्य तद्विषय  
देवतात्परस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वात् देवतात्वर न  
शक्यताऽवच्छेदक इति वाच्यम् । आहुत्यधिकरण-  
न्यायेन देवतात्वे एव तद्विषय शक्यः, द्वये लक्ष-  
णाद्विज्ञासात् । न च 'यथा यथाभूतेन स्वाप-  
व्यकामो ज्योत' इत्यादौ साकारविषयप्रमाणत्वाः  
साधुतायैत्वेन कर्तृत्वसाधनतायाः साधनत्वात् अवाप्तिः,  
'अभिविद्यतावचरतिनी प्रथमा' इति मते प्रथमायाः  
आपि आहवातात्पर्यकर्तृत्वसाधनत्वत्वात् 'समेदेनामन्तर-

ज्योतिष्टोमाङ्गरात् तस्य चाह्य समाप्यमानात् साहस्य इति पद उपपदा ज्योतिष्टोमसंघयानुवाद, न तु उद्देश्यविशेषणवैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशशतमपि सत्रदेव उपसदुद्देशेन विधीयमानं पृथक्त्वात्वेव निविशते, अहीनपदं तु 'न हीयते' इति प्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादकम्, विवृतिः चात् हि एन अये क्रतवो न जहति । 'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिरहितया 'अह्य एत क्रतौ' इति स्मृत्या अह्यशब्दस्य प्रत्युत्पत्त्यस्य च तत्र विधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्त्यापि अह्यशब्दस्य प्रत्युत्पत्त्यस्य अहीनपदस्योभ्यताऽवच्छेदकस्य अभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात् तदनुवादीवपत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा, उपसमाहोद्देशेन द्वादशशतविधी संख्याद्वयस्य अष्टदशपदविकल्पपत्तेरसङ्गीकारे च संख्यातरसाधनत्वामावादानुवादेनकारानुपपत्तेरसाहनाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदस्योभ्याहसाध्यकतुविशेषमूहारात्मकाहीनसंख्युपसदुद्देशेन द्वादशशतविधि इति प्राञ्च सिद्धांतयामासु । नव्यास्तु सुबधमानस्य भावनाद्यनियमेन पठ्योलाऽपि परस्मैवाच्य(य)स्यपत्तेरहीनसंख्युपसदुद्देशेन द्वादशशतविध्यनुपपत्तौ अहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेव अतिदेशत पूर्वप्रत्या विधीयते 'ता चतुर्भि' इतिवत् द्वादशशतविधिरैव फल इत्यह्यु ।

यस्य तु द्रुम । 'पञ्चदशशाब्दानि' इत्यश्वेज् द्वादशपदाद्योपसदाशयेन अवयवस्थाकृतत्वात् न सोक्तस्य अहीनोद्देशेन द्वादशशतविधेरपि अर्थभाव । 'ता चतुर्भि' इत्यत्र तु अवयवत्वे पूर्वप्रत्या आदानभावनाया एव विधेयत्वात् तत्र चतु पदायैवैशिष्ट्यमुत्पत्तेरसद्वयफलकविशिष्टविधिभ्रम इति वैयर्थ्यम् । अत उपसदुद्देशेनैव द्वादशशतविधि । उपसत्त्वरूपे च आनर्थावयवसंज्ञीयानायाद्विनियमनायस्वरूपतात्पर्यग्राहकसंख्यायनेन दुर्बलत्वात् उपसत्त्वपूर्वसाधनत्वलक्षणप्रवेक्ष्य अहीनपदस्यभिस्माहाररूप-याक्यस्यैव तात्पर्यग्राहकसमुपेय अहीनापूर्वसाधनीभूतोपसत्त्वलक्षणा अप्रीक्रियते । यत्र तु दीर्घगीयानाद्विनियमनायेन सम वाक्यम्या-

पिरोधो यथा त्रितय्याक्ये साहज्यवदसमभिस्माहाररूप-याक्यस्य, तत्र न तन्नायशाप । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्रतत्र, यथा 'अभिनाम जुहोति' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिनामविधौ होमस्वरूपे आनर्थावयवसंज्ञीयानायादीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकत्वात् प्रधानहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणा इति पूर्वपक्ष विधाय महामकरणापेक्षया प्रत्ययाजीयायांतरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकत्वात् प्रायजहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणा इति सिद्धान्तिततृतीये ( भाट्ट ३।१।१० ) । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतजुहोतुपसत्पदयो अपूर्वायभिचार एव अपूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहक, तथापि अपूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन यान्नियमनायादीनामुपपत्तयः । यद्वा उपसदाश्रितद्वादशशतवदय अहीनोद्देशो विधि, पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वात् उपसदामेव आश्रयत्वम् । उपसत्पदावृत्त्यभावादपि एवमेव युक्तम् । सर्वथा षष्ठ्या श्रुतित्वाभावात् इदं वाक्यप्रकरणविशेषोद्देशरूपम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्यभावात् इत्येव तत्र । चतुस्तत्तत्र सद्वाक्यसंज्ञात् तत्र सत्रात्मकद्वादशाद्ये इव अहीनात्मकद्वादशाद्येऽपि सत्प्रसिद्धत्वात् 'द्वादशाहीनस्य' इति त्रितयविधेरैव अर्थवाद । महतो द्वादशाहस्य महती सरया उचिता ज्योतिष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात् त्रित्वमेव प्रशस्त इति स्तुति । प्राचा मते षष्ठ्या श्रुतिव्यवहारस्तु गौण । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविशेषोद्देशरूपत्वोपपत्तयः । यस्तु तत्र न ज्योत्तवाक्यप्रकरणविशेषोद्देशरूपत्वमपि अयुक्तम् । तथाहि, किं विनियोजकप्रकरणेन सम अत्र वाक्यस्य विशेषोद्देशमेव, उत अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकप्रकरणे ? विनियोजकत्वाऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसद्वत्तत्प्रकरणस्य ( नाच, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसद्वत्तत्प्रकरणग्राहकत्वायोगात् ज्योतिष्टोमस्य द्वादशवारमाहृत्यपत्तेश्च ) न द्वितीय, पूर्वोपरान्धनिकाद् संदशरूपोपसदात्तरूपकरणे मानाभावात् पञ्चदशेऽपि सिद्धरूपत्वात् द्वादशशतस्य प्रकरणग्राहकत्वोपपत्तेश्च, उपसत्पदस्यभिस्माहाररूपवाक्यरूपेण त्रितयानो इव द्वादशशतत्वेऽपि विनियमनाविरहेण विनियोजकत्वोपपत्तौ

धर्मव्यवहारेषु च द्वितीयस्थाः कण्ठपरवासात् इमे रज्या-  
 यच्छिन्नास्तथैव इत्याभावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्गः ।  
 ' आवाप्तेन कर्म कर्तव्यम् ' ' श्रीहीन् प्रोचति ' ' श्रीहिमिर्जेत ' ' विप्रस गां ददाति ' ' उत्तरापात्  
 स्विद्वृते समववाति ' ' गदाहृत्नीये जुहोति ' इत्यादीनि  
 क्रमेण कर्तव्यादिव्यवहारेषु भूतुदाहरणानि । ' गोदोहनेन  
 पञ्चकामस्य प्रथेत् ' इत्यादौ पञ्चीभूत्या गोदोहनस्य  
 पञ्चद्वय इति पठ्याः श्रुतिव्यवहारस्तु गौण इति  
 ज्ञेयम् ।

केचित्तु अद्वयमानान्तरुता श्रुतिः विविधा-  
 विधायाः अविधायाः, निमित्तोक्ती चेति । विधाया  
 लिखादिश्रुतिः, अविधाया श्रीत्यादिश्रुतिः । निमित्तोक्ती  
 निविधा- विधाभिरूपा, समानपदरूपा, समानाभिधान-  
 रूपा च । एतत्संज्ञापाठस्य ' निर्वेषो रयः श्रुतिः '  
 इति प्रारम्भस्य यच्छब्दान् अन्वयव्यपानमनवेषस्य यद-  
 र्थज्ञान जनयति, सा तस्मिन्मये श्रुतिरित्यर्थः । न च  
 विनिषेधोऽस्मान्प्रत्यये विधा-विधायाः शोकाकारणलक्षज-  
 ष्येण परिदंशस्य अर्थयो इति शाङ्ख्यम् । विधि-  
 विनिषेधोऽप्यस्मान्नेन विधिबह्वकारित्यस्य तथोपरि तुल्य-  
 तात् । शेषोपरिभाषिमगतयोः तत्तद्रूपेणानुपसिक्तयोः  
 सङ्गवधोषो व्युत्थानमनवेषस्य यदाभ्युत्थानेन कल्पते, सा  
 विनिषोऽन्वी । संज्ञपक्ष अङ्गत्वात्पना, साधनपर्या-  
 लम्पना, संकल्पवात्पना या प्रतीयाताम् । न तद्विधेयो  
 लक्षणे लक्षणे । तेन ' वीक्षिष्यमाणः ' इत्यादौ लक्ष्,  
 तृतीयापश्चोपश्रुतीनां च संग्रहः इत्याहुः । तद्वीथ  
 मान्दम् । सत्परवृत्ताभिधानोपरस्य उक्तश्रुतिव्यवहारे-  
 तथा तदवच्छिन्नविधाभिरुक्तोपरित्यानुपपत्तेः । न च  
 समानपदश्रुतेः ' जेत ' इत्यादिरूपायाः यागमाधनयोः  
 सङ्गवृत्तायां श्रुतित्तेन तत्र दाक्तव्यरूपाभिधानीत्या-  
 भावात् न तस्य श्रुतिरन्यावकत्र इति प्राक्त्यम् ।  
 तथापि श्रुतिविधाभिरुक्तोपाध्वन्तरसमानाधिकरणत्वेन  
 अविधायाः अविधेयस्य तद्विधाभिरुक्तोपाध्वन्तरसमानात्, समान-  
 पदश्रुत्या शेषोपरिणोः संकल्पव्यवहारो जतनीये स्वपट-  
 षपदाश्रयणस्य अवेद्यणीत्येन दृष्टव्यं श्रुतिरस्य समान-  
 पदश्रुती अभावेन अविधायाः अविधेयस्य उक्तव्यवहारेण

सुवच्यताम् । अत एव श्रुतिदुष्टस्य समानपदश्रुती  
 अभावात् तस्याः तदव्यवहारेणमपि अर्थागतम् । न च  
 पदार्थोपरित्यक्तरिक्तव्यवहारेण उक्तलक्षणपदत्र  
 इति नानाश्रुतिः इति वाच्यम् । ' त्वैकं च  
 क्रियते ' इत्यादौ ससर्गमर्त्यादा मासमानसोपरोधि-  
 संकल्पके वाक्ये अतिव्याते । किंच ' तत्तन् ' इत्यम  
 प्राथमिकद्वितीयज्ञानेन करणत्वज्ञाने जतनीये  
 शक्तयोपरित्यक्तरिक्तव्यवहारेण-व्यवहारेणवेद्येण अवि-  
 धारणम्, शक्त्यसंभवेन द्वितीयवत् इति ज्ञानेन क-  
 ण्ठपरुता जतनीये व्यवहारेणान्तरानवेद्यतात् द्विती-  
 यायाः करणत्वे श्रुतिरव्यभिक्त, अनपेक्षान्तरेणैवप्यौष ।  
 यत् दाक्या पदार्थज्ञान जनयति, यत् न दाक्यं तत्  
 त्वं श्रुतिः इत्यादौ सुवच्यताम् । अथ च श्रुतौ  
 व्यवहारेणव्यवहारेण श्रुतिरस्य विधायाभिधानीत्याकारणे  
 ' सत्तन् जुहोति ' ' धेनुर्दक्षिण ' इत्यादौ वाक्यो-  
 याङ्गत्वयोपेक्षेण विधिविनिषेधोपेक्षावनेन विधिबहि-  
 र्दिक्करुपविधायाः अविधायाः सहकारितया अङ्गत्वप्रमा-  
 णताऽवच्छेदक श्रुतिव्य विधिप्रतिपदिनादिव्यापृत्तमेव  
 वाच्यम् । एवं विनिषोःकौशल्येण समानाभिधानसमान-  
 पदश्रुतिप्रमहाय स्वपटकरुपार्थोपरित्यक्तरिक्तव्यवहारे  
 विधीयमाणपदस्यम् । तथा च ससर्गमर्त्यादा भाव-  
 मानसोपरोधिसंकल्पके ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिव्यवहारे  
 अतिव्यातिः । ' सत्तन् जुहोति ' इत्यम करणत्व  
 द्वितीयवत्संभवे इति द्वितीयज्ञानेन व्यवहारेणमनवेषस्य  
 करणत्वसंभवेणोपात्त द्वितीयादेः विनिषोःकौशल्येण  
 व्यापृत्तस्य इति न किंचिदेतत् । अतः समानाभिधान-  
 समानपदश्रुत्यादिव श्रुतिव्य व्यवहारेण श्रुतत्वमङ्गीकृत्य  
 नरकदिग्गमस्यकारण असद्वैकल्यधामेव व्यतिताम् ।  
 इत्यत्र पठ्यतेन । ( इति श्रुतिनिरूपणम् ) । सुरारि.  
 पृ. ११६२-११७१.

● श्रुतिनिरूपणम् ( श्रुतिद्वयम् ) । ' तत्र  
 श्रुतिविधाया मित्रा विष्णुक्तिदिनिषेधोऽङ्गम् । विनि-  
 षेधोःकी विधा भिन्ना तुल्यव्यापृत्तिभेदेत् । ' ५ ॥  
 तत्र विधाया लिखाया । अविधाया श्रीत्यादिश्रुतिः ।  
 विनिषेधोःकी विधा अविधाया एवैव विधातिरिति ।

यस्य हि शब्दस्य श्रवणदेव संवन्धः प्रतीयते सा विनि-  
योगश्रुतिः । तद्यज्ञानेकाध्याभिधानमेकेन शब्देन युगप-  
द्भवति विभक्तयेव लिङ्गसंख्याकारकाणां तत्र तेषाम-  
न्वितानानेवाभिधानं अनन्वितानामनेकेषामध्यानामेकेन  
शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमन्तरेणासंभवात् । अक्ष-  
शब्देनेव विदेवनादीनाम् । अन्यथा ' गामानय ' इति  
वत् या काचिद्व्यक्तिं 'अशमानय' इति नियुक्तो विदेव-  
नादीनामन्यतममानयेन संदिहीत संदिश्ये च किंपरोऽयं  
प्रयुक्त इति । तस्मात् अन्वितामभिधानम् । तत्रापि प्रती-  
तिबलेन कारक प्रधानतो लिङ्गसंख्ये युगतः । तथा  
चोक्तं यदा कर्मादयो विभक्तयथास्तदेकत्वादयो विशेषणा-  
नीति । एतेन विभक्तिवाच्यायाः सत्त्वाया विध्यास्त्रेषेण  
कारकविशेषणत्वमभिधाना निरस्ताः । अनन्वितानाम-  
प्याभिधाने प्रथममेकशब्दोपात्तान प्रधानभूतेन च  
कारकेणैव संख्या संबध्यते न प्रातिपदिकाकार्येन  
विप्रवृत्त्येन युगभूतेन च । प्रातिपदिकाध्यानिजैव साऽभि-  
धीवने न कारकाग्नितेति तु स्वसमयसंतमसतिस्त्वृता-  
यंतत्वाना अद्यामात्र न प्रामाणिकं प्रतीयविशेषात् ।  
यथा ' पशुना ' इत्युक्ते पशुः करण प्रतीयते तथैक  
करणमित्यपि प्रतीयते एव । न वैकमभिधान अर्था-  
न्तयन्वितमर्थांतरमभिधान न दृष्टम् । लिङ्गप्रत्ययस्य  
कृत्यमत्ययस्य च कृत्यवन्वितापूर्वाभिधानाम्युपगमात् ।  
कथं च विध्याद्येव ? तादर्थ्यादिति चेत् । न । प्रातिपदि-  
कार्यं कारक वा प्रति विशेषणभूतस्यैकत्वस्य तदव-  
धीरणेन विधैदमर्थांतरमात्रम् । संभवे वा धेयिग्राहीना-  
मपि विध्यप्येवं स्यात् तदुपपत्तये च देवताभूतवायु-  
विशेषणता कल्प्येतेति क्षेपिष्ठयुगविशित एव वायुदेवता  
स्वाप्त वायुस्वरूपमित्यलमनेनालौकिकविवादेन । तदेव  
संख्यादेरेकशब्दोपादानलक्षणया श्रुत्या कारकान्वयः ।  
प्रातिपदिकाप्येव तु पदध्रुत्वा । प्रवृत्तिप्रवर्धपर्यपोहि  
श्रवणदेव संवन्धः प्रतीयते न पदद्वयवर्धपर्यवसंभवे-  
च्छते इति पदमपि श्रुतिपद्ये निक्षिप्यते तदेवमेककार-  
कान्वितानामा जातिलिङ्गसंख्याना अरुणैकहायनीन्यायेन  
परस्परनिवय इति । विभक्तिरुद् संवन्धमेव सांप्रत्य  
साधनत वा प्रतिपादयन्ती विनियोगकारणम् । तत्र

द्वितीया साध्यत्व प्रतिपादयति, तृतीयादयस्तु साधन-  
त्वम् । तत्र ' व्रीहीनरहन्ति ' इति द्वितीया साध्यत्वेन  
व्रीहीनमिदधाना अवघातस्य तेषु विनियोगकारण भवति  
कथं तर्हि सक्तुषु होमस्याविनियोगः । तेषामसमीहित-  
त्वम् । ' समीहितं स्वशब्देन व्रीहयो न समी-  
हितः । अपूर्वसाधनत्वेन व्रीहयस्तु समीहिताः ।  
६ ॥ सक्तुषो हि द्वितीयया साध्यत्वेन प्राप्ता अपि  
समीहितत्ववैयुर्थात् लभ्यन्ते । न हि द्वितीया समीहि-  
तत्वं प्रतिपादयति, अपि तु साध्यत्वमेव वदति तेन  
सक्तुषु शेषित्वं न संभवतीति परिश्रुत्य होमभावना  
भाष्यान्तरमपेक्षते, अवघाते तु नैव परिश्रुत्कारणमस्ति ।  
तथाहि । अवघातभावना भाष्यं समीहितत्वमेवमाणा  
द्वितीयाप्रतिपादितसाध्यत्वान् व्रीहीन् भाष्यत्वेन व्रीह्यु-  
त्तमभिप्रक्षिता स्वरूपेण तेषामसमीहितत्वादिद्वयत्वे । तत्र  
यदि कथंचिदपि तेषा समीहितत्व सक्तुषुव लभ्यते ततो  
विपरिहृत्य भाष्यान्तरमपेक्षते संभवति च तेषा प्रवृत्ता-  
पूर्वसाधनविशेषरूपेण समीहितत्वम् । तथाहि ' व्रीहि-  
भिर्यजेत ' इति यागसाधनत्वेन व्रीहयो विहिताः । न च  
तेषा साक्षात्साधनत्वसुरपत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधादुप-  
पत्तिमत् । तेन पुरोडाशप्रवृत्तिरनेन तेषा साधनत्वमिति  
तेन रूपेण समीहिताः तथैव भाषा भवति । व्रीहि-  
शब्दश्च तदुपलक्षणार्थः । एव च यथेष्वप्योपदेशिक एवा-  
वघातः सिद्धो भवति तदप्यस्य तेष्वप्यविशेषात् । तदेवं  
प्रकरणवहितया श्रुत्या अवघातविनियोगावदधीनत्वाद-  
पूर्वसाधनलक्षणयाः । तथाहि दर्शपूर्णमासपकरणे श्रु-  
त्यावघातस्य श्रुतिसमुच्चनीहिमात्रेण प्रयोजनावर्थवसानात्  
' व्रीहीनरहन्ति ' इति वाक्य साक्षाद्भूतत्वेन दर्शपूर्ण-  
मासप्राप्तयेनैकवाक्येन प्रतिपद्यते दर्शपूर्णमाससर्वाधनो  
व्रीहीनरहन्ति इति तत्संबन्धिनश्च प्रयोजनाविनाभूताः  
स्वासाध्यं प्रयोजनमुपस्थापयति । तस्मिन्प्रोपस्थिते तदर्थ-  
त्वमवघातस्य व्रीह्यर्थत्वापरित्यागेन संपादयितु व्रीहि-  
शब्दस्य तदसाधनलक्षणार्थता भवति । नन्वेवं सति  
' बर्हिर्मुनानि ' इत्यस्यापि दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्य-  
त्वात्तरसाधने बर्हिषि लभ्यन्त्य विनियोगतदङ्गप्रधानार्थता  
न सिध्येत् । न सम्पन्नगतमस्मन्मतमाद्युभयता । न

हि दशपूर्वमासायाः श्रीहिरिहि, पशुत्यागतादभ्येन विदो-  
 धन्ते दशपूर्वमासाथेन श्रीहीनिति किं तर्हि तत्तत्कथ-  
 मामेव तत्तत्प्रतिफलं चाद्धानामपि उपरसरकराद्वत्त्वेव  
 तत्तावन्निमित्तं यदप्रोचन प्रथमानपूर्वमप्यद्वा भूपूर्वमु-  
 पस्थाप्यते तत्तावन्तस्य श्रीहिरिहिरादिशब्दैर्लक्षिते तत्र  
 विनियुज्यमानं सन्नादि तस्य सर्वथाङ्गं भवति । अत  
 एव रथानादश्रीयोगीयथागेन विदोपितेऽपि यूपे विनि-  
 युज्यमानानां रथानात्तदमाशामश्रीयोगीयथावधानात्तद्द्रापूर्व-  
 म्भविरेवेण तद्गुणेष्वप्यवनीयथागाद्गतमपि । ततश्च  
 तथैवद्वितीयापरिवागेऽपि रथानां तदमाशौषधेयिवा  
 भवति । यथाङ्गेष्वपि तदमां भवति वैयुषाङ्गेष्वपि  
 तर्हि श्रीहिरिहिरात् उपदेशेनैव भवेत्तुः । न, तदमावात् ।  
 न हि वैयुष्येन श्रीठय उपविष्टा भवन्ति यदा तु तत्र  
 बोधनेन प्राप्नुवन्ति तदा सहेयावफलेन प्राप्नुवन्तीति  
 हिदन्तान्बोधेदेवगमनः । अत एव सन्नीयस्य वेते-  
 यिके द्वितीये एव परिभ्यागे रथानादीनामुपदेशो नाप्यत्र  
 द्वितीयोपायति । हासिद्व प्रथमसन्नायथा श्रुत्या अर-  
 पातादीनां विनियोग इति । तदत्र प्रकरणयोः अतस्त्वेव  
 शब्दस्यार्थविशेषोपसृष्टापरत्वं कल्प्यते । प्रथमादिषु तु  
 शब्दस्वरूपमेव विनियोजकं कल्प्यते इत्येतावानुश्लेषः  
 प्रकरणाधीनं तुमवशावितिष्ठम् । यस्य तु ऋतुसकल-  
 म्भविचारः सुगान्देशात्संभक्तिर्येन विनियुज्यमानस्य  
 साधिरावादेशाद्द्रोणे प्रसोजनाकाङ्क्षायां बुद्धावधिपरि-  
 शर्तमानमपि दशपूर्वमेव तेनेनाभ्युपनिवारिणाः लिङ्गेन ह्य-  
 रथमागच्छतीति विनाऽपि प्रकृतं तत्तावन्तत्प्रकरणक  
 विनियोगोपपत्तिः । यत्र ह्ययं नास्ति तत्र साधनरक्षणं न  
 यद्यते इति प्रकरणसहितं श्रुतिस्वरथावविनियोगे कार्यम् ।  
 आदेशात् द्वितीया श्रीहीणा साव्यलमाश्रमभिधीयते  
 अथवाप्राजापत्यत्वं तु तत्पदसमन्निहाहापत्यकाङ्क्षाव्यादेव  
 तत्कथं श्रुत्याऽवस्थावत्स्य श्रीसाङ्गत्वमिति । सत्य यथा  
 आह भवात् त्रितु विनियोगः श्रुत्यैव । संकथो हि  
 विनियोगः । स च समीहितसमीहितयोः साधनसाधन-  
 भावरूपः । तत्र द्वितीया श्रीहीणा समीहितानां साधनस्य  
 प्रतिपादनशीलं प्रतियोगिनः शौचसमाधिष्य तद्विदोवमात्र  
 पदान्तरव्यभिचारवारयकङ्कणात्प्रभते । तृतीयादिरपि

साधनस्य प्रतिपाद्य प्रतियोगिनः शौचसमाधिष्य तद्विदो-  
 वमाश्रमं वाक्यमपेक्षते तेनोपमयापि श्रुतिरेव विनियोग-  
 कारणमुच्यते । यत्र पुन. शौचशौचयोः साधनसाधनभावे  
 न श्रुतः पदद्वयसमन्निहाहाव्यादेव शौचशौचयोः साधन-  
 मालोच्य कल्पः यथा 'स्वर्गनामो यचेत' इति तत्र  
 वाक्येनैव विनियोग इति । न हि तत्र स्वर्गकामस्य  
 दायस्य वा साधनस्य साधनस्य वा केनचिदुपाय पदद्वय-  
 समन्निहाहाव्यादेव तु संबन्धे कल्पयित्वा वासायकं तु  
 तादृशद्वित्यनेन न्यायेन कस्मिन् प्राधान्यं वागस्य गुणत्वं  
 कल्प्यते । आह- 'स्वर्गनामस्य मृतस्य भावयत्वं  
 संबन्धेत्कथयम् । भूतिवर्तुर्हि भावयत्वं भवत्यस्य न  
 भूतिवर्तुः' । ७ ॥ भवत्यस्य दृढस्वरूपनामपेक्षस्य कर्ता  
 मा'यो भवति स्वर्गसामस्तुत्पन्नो नोत्पन्नमर्हति इति  
 न ग्राह्यः स्यादिति तदुच्यते । भूतस्यापि स्वरूपेण  
 स्वर्गनामस्य भावयत्ता । धर्मान्तरविशिष्टस्य कतु-  
 श्रीहादियद्द्रव्येव । ८ ॥ स्वर्गकामस्य तावत्प्रागभावना  
 शेष इति वाक्यादावगम्यते शेषत्वं च देवा माति यदि  
 तावत्स्वरूपमेव समीहितस्य साधनमिति तदत्र वा क-  
 निदमर्मेद उभयथाऽपि च साध्यं श्रेयि भवति यथा  
 यत्रादिभाननायाः ऋतु. न हि प्रशासतिभि. कतु-  
 स्वरूपमुत्पाचते तदुपकार एव तु साधनं श्रेयं च  
 कृतार्थत्वेनैव प्रयाजादय. संशयते इति कथामः ।  
 यथा च श्रीहो नित्याः अयुज्यातस्य मन्वा भवति  
 न हि स्वरूपेणैवैवशा मायमिति निवध. समस्ति ।  
 यदास्त्वोपेतैनापि रूपेण भाव्योपपत्तेः । तत्र प्रथमं  
 माध्वतामाश्रमके शौचिरेऽनपुत्रेऽपि ऋतुपकारं फलं  
 अस्याय शेषः किं तदुच्यते किं शौचसाधनमिति  
 विदोपपेक्षायाः सामर्थ्येन विदोयः कल्प्यते । तत्र स्वर्ग-  
 कामस्य भूत्स्य स्वरूपेण माध्वत्वं न समवधीति फल-  
 विशिष्टत्वेनैव रूपेण भाव्यत्वं भवति । अत एव फलवत्  
 स्वर्गकामपदं मीमांसकविरिष्ठा मल्प्यते । यथा 'दृष्टो  
 येमान-गाह' इति दण्डविशिष्टेऽनुवचनान्वाङ्मनेन नोपपद्यते  
 विदोप्यस्य पूर्वमेव कल्प्यताद्विदोपयभूत्स्यस्य दण्डस्यानु-  
 वचनाद्भवतिप्रतिपादनपरं वचनं समभति । तथा 'स्वर्ग-  
 कामो यचेत' इति विधिनेव साधनाननायाः पुरवर्षत्वे

प्राप्ते पुरुषस्य शेषितर न स्वरूपेण संभवतीति किञ्चित्कामिच्छनस्तद्विशिष्टेन स्वरूपेण शेषित्वमिति सामर्थ्यादवगते फलविशेषमात्रे चानवगते स्वर्ग-  
कामस्य शेषित्वमुच्यमान स्वर्गात्मविशेषणपरमेव भवति तेन स्वर्गसाधनद्वारेण यागस्य पुरुषशेषत्व-  
मिति । यथाऽऽहुः 'अपेशितरशाद् भाव्यस्य कामशब्दा  
हि तत्पराः । विशिषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥'  
इति । तदेतदेकादशाद्ये विस्वष्टमेव भगवता भाष्य  
कारिणोक्तम् ।

ननु नैवान स्वर्गं फलं श्रूयते इत्यादिना फलस्य  
वाचकामाव चोदयित्वा अनेन स्वर्गं कामशब्देनैत्युक्त्वा ननु  
पुरुषविशेषणस्य वक्तव्यादिना चोद्यपूर्वकं पुरुषपरत्व  
कारणत्वं च स्वयं निरस्य निमित्तपरत्वं चाप्यश्लेषात्त-  
क्तव्यत्वाच्चिद्विधाप्रतिपादनावसरे षष्ठे स्पष्टं सूत्रकारिणो  
'फलवाचो निमित्तमिति चेन्न नित्यत्वात्' इति परिहृत-  
मित्युक्त्वा परिशोपात्फलसंयोग एवाय इत्युपसहस्य कथं  
पुनरनेन शक्यते फलमभिधातुमिति पृष्ट्वा यचनव्यक्ति-  
द्वयसुपन्यस्य 'मलिनं खायात्' इतिवत् शेषित्वेनान्वयं  
पुरुषस्य स्वर्गकामाय याग उपदिश्यते इति दर्शयित्वा  
तत्र च स्वर्गरूपोपकारविशेषमतिपक्षिपरत्वमेव संपत्स्यते  
इत्यन्ते अभिहितम् । अन्तरेणापि तद्वचनं पुरुषमान-  
माकृष्टासादेव शक्यते तस्माद्यागात् स्वर्गो भवति इत्येव-  
मर्थं वचनमिति । तदेव यत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादक-  
विभक्त्यभावलान् वाक्येन विनियोगः । यत्र तु शेषिणि  
साध्यप्रतिपादिका यथा मीहीनिति, शेषे च साधनत्व-  
प्रतिपादिका विभक्त्यर्थे 'सेमेन यजेत' इति, तत्र  
श्रुतिविनियोगः । यत्राप्यन्यत्र संवचनप्रतिपादिका  
पृष्टी यथा दग्नेन्द्रियकामस्येति शेषिणि यज्ञमानस्य  
याग्येति शेषे तत्रापि योगपरालोचनया सैव संबन्धविशेषे  
वर्तते इति श्रुतिविनियोगः । यत्रापि शेषिणि चतुर्थी  
मैत्रानवगणाय दण्डमिति तथापि संप्रदानस्य कर्मणा  
अग्निप्रेषणस्य स्फुटमेव साध्यत्वश्रुतिरेव । तादर्थ्य-  
चतुर्थ्यां तु स्फुटतर एव श्रुतिविनियोगः । यथा 'यः  
सोमवासी स्यात् तस्मा एतं सोमैत्रं दशमाकं चक्रं  
निर्वपेत् सर्वं च कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति च । यत्र

तु श्रुतिविपर्ययः यथा 'पूर्वैद्युरमावास्याया वेदिम्'  
इति शेषिणि सप्तमी 'सकृन् जुहोति' इति शेषे  
द्वितीया तत्र लक्षणया साधनवाचिन्या साध्यत्वं तदा-  
चिन्या च साधनत्वं प्रतिपाद्यम् । लक्षण्यं च सर्वत्र  
वाक्यनिमित्ता इति वाक्यविनियोग इति । एव तावत्  
श्रुतिविनियोगः प्रपञ्चितः । आह, कथं पुनर्विनियोगश्रुते-  
र्येषिष्यमुक्तं पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्व-  
मिति हि द्वैविध्यमेव दर्शयति । पदग्रहणं तुस्याभिधान-  
श्रुतेरपि दर्शनाधीनमित्यशेषः । तथा च— 'कारकेण  
गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता । कारके श्रुति-  
गम्यत्वाद्वाप्यते द्वयशेषताम् ।' ९ ॥ तथा—  
'यथा पशुहमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते । समान-  
प्रत्ययश्रुत्या वहीयस्या क्रियाङ्गता ॥' १० ॥  
इति । तत्र समानाभिधानश्रुतिं दर्शयति । तस्मात्  
निषिद्धा विनियोजनीयति सूत्रम् । रत्नमाला, पृ. १२३  
-१३०.

● श्रुतिन्यायः । याऽपि हि लौकिकी समाख्या,  
तस्या श्रुतिन्यायेन मूलश्रुतिकल्पकत्वेऽपि न स्थानादि-  
कल्पकत्वम् । वैदिकशास्त्रं न तदपि । यौ ३।३।६।१३.

● श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । यदि 'अहीनः'  
इति अहर्गणनामधेयं तत्र श्रुत्या संयुक्तत्वात् असंयुक्त-  
ग्रहणत्वमावेन प्रकरणेन अग्रहणम्, अस्ति हि तदानीं  
श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । या. ३।३।८।१५. ● श्रुति-  
प्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणत्वं एकविंशत्याद्यनुवचनानां  
दर्शपूर्णमासङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्येन प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्थ-  
वधारणात् प्रकरणवाच्यं । अनुवचनानां च क्रियात्म-  
कत्वात् इतिवर्तमानत्वरूपत्वात् प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्वि-  
रोधोदाहरणत्वम् । या. ३।३।७।१४ पृ. ८३५ । इदं  
शेष्यनेकत्वे । शेष्यनेकत्वे तु प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमास-  
प्रयोगे प्रकरणत्वं पञ्चदशसंख्यसामिधेयानुवचने अङ्गत्वेन  
प्राप्ते श्रुत्या एकविंशतिसंख्यानुवचनान्तसङ्गत्वावधारणात्  
प्राथम्यकनियानुवचनवाच्यं । पृ. ८३८ ● श्रुति-  
प्रकरणयोर्विरोधे शेष्यनेकत्वे एकविंशत्याद्यनुवचनानां  
प्रकरणत्वं दर्शयद्ग्रहणप्रवक्तौ प्रतिष्ठाकामस्य इति गौण-

परीश्रुया पुष्यार्थत्वम् । सौमनेकत्वे तु प्रतिग्रहनाम-  
दर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रस्थात्वात् पाद्मद्रव्यसुचने अङ्गत्वेन  
प्रयुक्ते पदौश्रुत्या एकत्रित्यनुवचनविधानम् । कार्तिक-  
कारोक्तमिदमुदाहरणम् । कौ. ३।३।७।१५ पृ. ३५४  
-३५६.

● श्रुतिप्रकाराः अद्य परदौर्गल्पन्तः आधाराभि-  
होमाधिरूपे कार्तिककृता निपाकृता । सु. पृ. ४५९.

● श्रुतिप्रकारान् अद्य परदौर्गल्पन्तः केचिदर्नापन्ति-  
१ घाल्यर्थविधानं यथा 'अग्निहोमं उहोति' । २  
कतुर्न घाल्यर्थविधानं ( या. ) विशिष्टधाल्यर्थविधिः,  
गुणविशिष्टधाल्यर्थविधिः ( सुभा. ) । ३ किञ्चिद्विरुद्ध  
धाल्यर्थविधानं ( वा. ) घाल्यर्थस्य अन्वय विधिः  
( सुभा. ) यथा 'सोहीन् प्रोष्ठति' । ४ विशिष्टविधानं  
( या. ) अन्वय विशिष्टधाल्यर्थविधानम्, अन्वयेद्वेन  
विशिष्टधाल्यर्थविधानं ( सुभा. ) यथा 'दद्यात्विशेष  
ग्रह संनाष्टि' । ५ धार्यर्थविरोधेन अन्वयस्य विधानं  
( वा. ) घाल्यर्थं धार्यविधिः ( सुभा. ) यथा 'दद्यात्  
उहोति' । ६ धाल्यर्थेन अन्वयोः संबन्धः ( वा. )  
धार्यर्थे अन्वयसंबन्धविधिः ( सुभा. ) यथा 'प्रासादा-  
धार्यथे ददाति' धार्यर्थे प्रासादाधार्यसंबन्धो विधी-  
यते । ७ धार्यर्थविशिष्टेन धन्यत्वेन अन्वयोः संबन्धः यथा  
'धन्यं श्रेयमालभेत' । ८ श्रुत्या धार्यर्थे अन्वयो-  
रेव संबन्धः यथा 'इत्येतिश्रवणमस्य जुहुयात्' । वा.  
२।३।५।१६, सु. पृ. ७६७-७६८.

● श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् । भा. १।०।८।१६  
पृ. २०७३

● श्रुतिप्रमाणतया स्मृत्य लिङ्गादिप्रभवा अर्थात्-  
प्रमाणं च चाप्यस्ते । अप्राप्तवाचः । वा. ३।३।७।१५  
पृ. ८६०.

● श्रुतिप्रमाणावहाः हि वैदिका श्रुत्याः । नैरात्मन्त्वं  
प्रमाणमस्ति । भा. ५।१।३।१.

● श्रुतिप्रमाणार्थाच्छ्रद्धाभावेऽनामनोऽन्यस्या-  
दिष्टत्वात् । ६।३।१।३।३।

नियमेषु कर्मसु विद्यमाने विष्टस्य विहितस्य इत्यस्य  
अनाभावेन अन्वये सति अन्वयस्य प्रतिनिधिसूत्रस्य  
को. नो. ४९९

इत्यस्य अनामनः अनामनाभावः अदृशे न कर्तव्यम् ।  
किन्तु, तदन्वयेन कर्म लक्ष्यत्वम् । अविष्टत्वात्  
अन्यस्य अविहितत्वात् । श्रुतिप्रमाणतः मुख्यमेव  
द्रव्यं श्रुतिप्रमाणकं प्रतिनिधिसूत्रे न श्रुतिप्रमाणकः ।  
तस्मात् सूत्रप्रामाण्ये कर्मोत्सर्गः इति पूर्वः पक्षः ।

कचिद्विधानाच्च । १४ ॥

नित्यकर्मणि मुख्यद्रव्याभावेऽपि प्रतिनिधिरिति ज्ञातः  
इति पूर्वपक्षे लिङ्गं हेत्वन्तरमाह । 'यदि होमं न  
विन्देत् पूर्वीकानमिषुषुयात्' इति कचिन् प्रतिनिधेः  
विधानात् ज्ञायते यत्र न विधीयते न तत्र प्रतिनिधिः  
इति । हेत्यन्तरसमुचयार्थः चकारः ।

आगमो वा चोदनाऽर्थाविशेषेयात् । १५ ॥

अग्निहोनादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिरागमो  
न वा इति विचारो न शक्यः, श्रुतस्य इत्यस्य नास्ते  
सति तदन्तः प्रयोग उरसाद्यः इति पूर्वपक्षे सूत्रार्थो  
प्रति विद्वान्तसूत्रमिदम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षवार्त-  
नामः । प्रतिनिधिसूत्रस्य द्रव्यस्य आगमः कर्तव्यः ।  
चोदनाच्च अर्थैरेव चोदनाविषयवत्स्य मुख्ये प्रतिनिधौ  
च अविशेषात् विशेषणमात्रम् । प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि  
यथाचोदनाया विशेषो नास्ति इति ।

नियमार्थः कचिद्विधिः । १६ ॥

नित्यं कर्म श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना कर्तव्यं  
इति सिद्धान्तः । तत्र 'कचिद्विधानाच्च' ( ६।३।१।१५ )  
इति पूर्वपक्षमाह्वयः, नियमार्थे एवमिदम् । 'यदि  
होमं न विन्देत् पूर्वीकानमिषुषुयात्' इति च. कर्त्तव्यत्  
विधिः च नियमार्थः । होमाभावे पूर्वीका एव प्राणा  
नान्वत् इति नियमार्थः च विधिः इति न तत्र प्रति-  
निधिमार्थे लिङ्गम् ।

तत्रित्यं तथीकीर्षा हि । १७ ॥

श्रुतद्रव्याभावे नित्ये कर्मणि प्रतिनिधिरागमः ।  
होमाभावे पूर्वीकरणेन पूर्वीकानियमार्थे इत्युक्तं सिद्धान्त-  
मिदम् । तत्र कर्म नियमार्थं अन्वयस्येति । इत्यत्र  
आह । हि यस्मात् तद्विधीयां तस्य धारणस्य विधीयां  
निषेधात् तस्मात् तत् पूर्वीकद्रव्यं होमकाले नित्यं



स्वीकार्यं इति प्रतीकविधानं नियमायमिति । अथवा चिकीर्षा साहचर्यमित्यर्थः । हि यस्मात् तद्विकीर्षा सोमसदृश्यं प्रतीकेषु दृष्ट इति सोमाभावे तत्प्राप्तिरेव भवति, तथापि प्रतीकद्रव्यस्य पुनर्विधानान् इत्यस्तु सोमसदृशमपि किञ्चित् द्रव्यं त्यक्त्वा प्रतीकद्रव्यमेव प्राणम्, इति तत् प्रतीकद्रव्यं नियमम् । तस्मात् श्रुतं द्रव्यापचारे प्रतिनिधिप्राप्तम् । इति सिद्धान्तः ।

वार्तिकच्छयवा इदं सूत्रं न लक्ष्यते इति कुतूहलम् । के

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाऽधिकारभावः स्यात् । ७।१।१।१ ॥

मुख्यानां अपूर्वणां प्रधानानां भेदे शब्दांतरादिभिः प्रमाणे सिद्धं एतत् शेषाणां भावविद्यमानता यथाधिकारः अधिकारप्रकरणं अनतिक्रम्य स्यात् । ये यस्य अपूर्वस्य प्रकरणे विधीयन्ते ते तस्यैव भवेयुः । श्रुतिप्रमाणत्वात् । अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयमस्य इत्येव श्रुतिरेव प्रमाणम् । तस्मात् यथाप्रकरणं शेषाणां यवस्था इति सिद्धांतः ।

उत्पत्त्यर्थानिभागाद् वा सत्त्ववद्वैकधर्म्यं स्यात् । २ ॥

अन्नानां यथाप्रकरणं यवस्था इति सिद्धांते सूत्रे णोक्ते वाशब्देन तं निरस्य पूर्वपक्षी अहः । १ यथाप्रकरणं यवस्थां किन्तु ऐकधर्म्यं स्यात् एन्द्रामादीनां मपि प्रधानानां दशगुणमासप्रवागौ समानधर्मता स्यात् । सर्वे धर्मा सर्वासां स्युः । उत्पत्त्यर्थानिभागात् । उत्पत्तिरिति यत्किं ब्रूम उत्पद्यते अनेन इति द्युपासः । यागेन अपूर्वस्थोत्पत्त्यात् । अर्थ इति अपूर्वं ब्रूम । उत्पत्तिश्च अर्थश्च उत्पत्त्यर्थः । तयोः अविभागात् अविभागात् । यत्रो धूमणशा धर्मा यत्रित्पत्तुर्नास्तु अपूर्वेषु स्युः । यत्पत्तुः । अत्राशब्देन लक्षणया सत्त्वधर्मो प्राणः । सत्त्वधर्मस्तु इत्यत्र वा पाठः । सत्त्वस्य गवादिप्रमाणिनः धर्मः पदा ह्यसर्वानामावः तद्वत् । 'गौर्न पदा ह्यस्यः' इति गोत्पत्त्यर्थेन धूमणशो धर्मः गोत्पत्त्यर्थे अर्धमात् । सत्त्वधर्मस्तु निश्चये विहायते तद्वत् । तस्मात् सर्वे सत्त्वधर्मा इति पूर्वपक्षः ।

चोदनाशेषभावाद् वा तद्वेदाद् व्ययतिष्ठेत्-  
न्तुत्पत्त्यर्थेगुणभूतत्वात् । ३ ॥

सर्वे धर्मा सर्वासां इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् पुनः सिद्धांतमाह । शेषाणां चोदनाशेषभावात् । चोद्यते इति चोदनाभावना । भावात् शेषभूताश्च धर्मा । ते च धर्मा तद्वदात् भावना भेदात् यथाप्रकरणं व्ययतिष्ठेत् व्ययस्थिता स्युः । उत्पत्तेः यागस्य अपूर्वजनकस्य गुणभूतत्वात् धर्माणां यथाप्रकरणं व्ययतिष्ठेत् । चोदनाशेषभावात् चोदनाभेदे धर्मो यवस्था, उत्पत्त्यर्थेगुणभूतत्वाच्च धर्मो यवस्था । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मो यवस्था ।

सत्त्वे लक्षणसंयोगात् सार्वत्रिकं प्रतीयेत । ४ ॥

पूर्वपक्षिणा सत्त्वपत्तुः ( ७।१।१।२ ) इति उक्तं दृष्टांतं यैपम्येण निश्चयति सिद्धान्ती । सत्त्वे गोत्पत्त्यां ह्यतो धूमणशा 'गौर्न पदा ह्यस्यः' इत्यादि धर्मजातं सावत्रिकं सर्वगो-यत्किं गतं प्रतीयेत इति युक्तम् । लक्षणसंयोगात् सर्वासां व्ययतिष्ठा गोत्पत्त्यर्थेण लक्षणेन संयोगात् सत्त्वपत्तुः । प्रकृते तु न तथा । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मो यवस्था ।

अविभागास्तु नैनं स्यात् । ५ ॥

प्रवाचादयो धर्मा यत्रित्पत्तुः इति प्रतिपादयति पूर्वपक्षी । वाशब्देन अपूर्वप्रत्युत्पत्त्यर्थे विचारयति । एव न स्यात्, धर्माणां अपूर्वप्रत्युत्पत्त्यात् । अविभागात् धर्मणां यागेन अविभागात् । केचिद्धर्मो द्रव्ये धूम्यते यत्किं दवतायां केचिद्धर्मस्तु । देवतामृदिस्य मात्रेण द्रव्यत्यागश्च यागः । तस्मात् यागेन अविभागात् धर्मा । यागाधर्मत्वात् सर्वे धर्मा सर्वासां ।

द्वयधर्म्यं च विप्रतिपिद्यते । ६ ॥

द्विधर्मो धर्मा सर्वासां स्युः, तत्र एव द्वौ धर्मौ प्रवाचानां दधनमुत्पद्यते । 'प्रवाचादयो धूम्यते' इति । अथवा प्रवाचाश्च विधानं यागप्रवाचात् च धूम्यते इति । तथा च 'प्रवाचादयो धूम्यते' इति वाच्यं द्वयं स्यात् । द्वयधर्म्यं च

प्रतिपिदम् । तस्मात्प्रतिपिदुकाः धर्माः सर्वे सर्वानां इति पुनः पूर्वपक्षः ।

वत्पत्नी विध्यभावाद् वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् तत्रश्च कर्मभेदः स्यात् । ७ ॥

यज्ञिप्रयुक्ता धर्मा इति पूर्वपक्षनिरासार्थो वाच्यम् । अतस्ती विध्यभावात् वागे धर्माणां न विधिः । यज्ञि यगो भूयन्वे क्रियन्ते च तथापि तेषां चोदनाया अपूर्णे अपूर्णमिच्छा प्रवृत्तिः स्यात् । अपूर्णानां धर्माः । तत्रश्च अपूर्णार्थस्यात् कर्मभेदः कर्मणो धारणस्य भेदः स्यात् । तस्मात् प्रतिपक्षार्थं धर्मव्यवस्था इति सिद्धान्तः ।

यदि वाऽप्यभिधानवत् सामान्यात् सर्वधर्मः स्यात् । ८ ॥

धर्माणां अपूर्णव्युत्पत्तेरपि सर्वापेक्षा इति पूर्वपक्षी यद्भक्ते । यदि वा अग्नि यदपिया अपूर्ण धर्माणां प्रयोजकं तथापि सर्वापेक्षाः स्यात् सल पदार्थः । अभिधानं तावत् एतेषां समानं अपूर्णमिति । अभिधानवत् धर्मोपपि अल्प धर्मानेन भवितव्यम् । किंच अभिधानवत् वादीक इति अभिधानवत् । यथा ' वादीकोऽतिशिरागतः यथाशमस्यै प्रक्रियताम् ' इत्युक्ते योमो वादीक तस्मैतत्र यत्रार्थं क्रियते । एवमिहापि एकस्य अपूर्णस्य ये धर्माः भूताः ते सर्वापूर्णाणां भवितुमर्हन्ति । तस्मादापूर्णव्युत्पत्तेरपि सर्वे धर्माः सर्वानां इति पुनः पूर्वपक्षः ।

अर्थस्य स्वभिन्नस्य तयां स्यादभिधानेष्टु, पूर्ववत्प्रमाण प्रयोगस्य, कर्मणः शब्दभाष्यत्वाद्, विभागाच्छेषाणां प्रवृत्तिः स्यात् । ९ ॥

प्रमाणद्वयो धर्माः प्रवृत्तिमाश्रयां इति सिद्धान्तः । प्रवृत्तिव्युत्पत्तिव्यवस्थां इति पूर्व. पक्षः । पूर्वपक्षिना व सर्वान्धैले अभिधानवत् इति शब्देन वादीकदृष्टान्तः उक्तः । तत्राशब्देन तस्य वैषम्यं व्यक्तवत् सिद्धान्तो व्यपस्य जायते । अर्थस्य देशविशेषव्यपस्य सर्वेषु वादीकेषु स्वभिन्नस्यत्वात् अनुपपत्त्यात् अभिधानत्वात् अभिधानेष्टु 'वादीकाय यत्वे क्रियताम्' इत्यादिशब्देष्टु यथा स्यात् यथाशस्य सर्ववादीकार्यञ्च स्यात्, तथा

स्यात् सर्वापेक्षा स्यात् । सर्वे हि वादीकदेशस्यः यथाशमेव युञ्जते । प्रयोगस्य यथाशेययोगस्य सर्वेषु पूर्ववत्त्वात् पूर्वव्युत्पत्त्यात् । अर्थस्य स्वभिन्नस्यत्वात् प्रयोगस्य च पूर्ववत्त्वात् अभिधानेष्टु तथा स्यात् । प्रवृत्ते तु कर्मणः प्रमाणद्वयगत्य शब्दभाष्यत्वात् श्रौते-नेन शब्देन भिषेत्तत्वात् विभागात् अपूर्णाणां विभक्तत्वेन आनात् शेषाणां प्रवृत्तेरश्वान्त प्रमाणद्वयः अन्यत्र विकृतिषु शेषादिषु अयवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मात् सर्वे धर्माः सर्वानां । किंतु यथाप्रकारं व्यवस्था ।

कुतूहले तु-- अभिधानेष्टु वादीकोऽयं इत्याद्युप-देशेष्टु अपेक्ष्य यथाशस्यव्यपस्य अभिधानात् साधारण्यात् तथा स्यात् वादीकान्तरेऽपि यथाशस्यव्यपस्य स्यात् । कुतः ? प्रयोगस्य वादीकोऽयं इत्यादिप्रयोगस्य पूर्ववत्-त्वात् यथाशस्यव्यपस्यव्यपस्यत्वात् । कर्मणस्तु शब्दे-कर्मभाष्यत्वात् तद्विभागात् कर्मभेदात् अन्यत्रोप-विष्टानां शेषाणां अन्यत्र अप्रवृत्तिः स्यात् इति व्यवस्थातम् ।

स्मृतिरिति चेत् । १० ॥

देशपूर्णेमाश्रयो प्रमाणद्वयो धर्माः अपूर्णप्रयुक्ताः न यज्ञिप्रयुक्ताः इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी यद्भक्ते । अश्वयज्यस्य नामान्तादिना परिचरेषु नाम त्रयेषु स्मृतिलिखे शास्त्रं भवति ' ये देशपूर्णेमाश्रयो धर्माः ते सर्वेऽपीना अग्नीषोमीयस्य च ' इति । तेन प्रमाणद्वयो धर्माः सर्वे सर्वानां इति सिध्यति । इति चेत् ।

न पूर्ववत्त्वात् । ११ ॥

' ये देशपूर्णेमाश्रयो धर्माः ते सर्वेऽपीना अग्नीषोमी-यस्य च ' इति अश्वयज्यस्यस्यत्वात् स्मृत्या सर्वे धर्माः सर्वानां इति पूर्वपक्षिणा यत्क तत् । पूर्ववत्त्वात् । विकृतयः प्रवृत्तिव्युत्पत्तिः । सर्वेऽपीना व अग्नीषोमीयस्य पक्षोऽर्थपूर्णेमाश्रयो मकृतिः । प्रवृत्तिधर्माश्च विकृतिषु चोदनेन शब्दव्युत्पत्तिः । तथा च विकृतिधर्माः प्रवृत्ति-धर्मपूर्ववन्तः । चोदकभाष्यसिद्धे न अश्वयज्यस्यस्यत्वात् स्मृतौ प्रवृत्तिव्युत्पत्त्यात् अश्वयज्यस्यत्वात् । तस्मात् सर्वे धर्माः सर्वान्धैलेन विधीयन्ते ।

अर्थस्य शब्दभाष्यत्वात् प्रतिप्रकरणं च निवन्धनाच्छब्दादेवाग्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ प्रयाजादयो धर्माः किं अपूर्वप्रयुक्ताः दर्शापूर्वमासयोरैव विधीयन्ते अयमत्र सर्वे धर्माः सर्वाधाः विकृतियपि विधीयन्ते इति विचारे सर्वे सर्वाधाः इति पूर्वपक्ष निरस्य अपूर्वप्रयुक्ताः यथाप्रकरणं व्यवस्था इति साधितं सिद्धान्तं निगमयति । अर्थस्य धर्मजातस्य शब्दभाष्यत्वात् शब्देन भाष्यत्वात् शब्दैकप्रमाणत्वात् प्रतिप्रकरणं च प्रकरणे प्रकरणे तत्तत्प्रकरणे निवन्धनात् व्यवस्था स्यात् ये धर्मा यस्मिन् प्रकरणे विहिताः ते तथैव स्तुरित्यर्थः । ननु तर्हि और्षादी प्रयाजादयो न स्युः इति चेत्, तत्राह— शब्दात् 'प्रकृतियत् विकृतिः कर्तव्या' इति चोदकशब्दात् अग्नय और्षादावपि विकृतियागे भावः स्यात् विद्यमानता स्यात् अनुप्रेषता स्यात् । किंच शब्दात् 'एतेषां राष्ट्रभूतो ज्योति' 'अभ्यातानान् ज्योति' इति विधानात् अग्नय विवाहादावपि भावः स्यात् । शब्दादेव अग्नय भावः स्यात् किना तु विशेष-वचनं अन्यत्र भागे नैव स्यात् । के,

• श्रुतिप्रामाणां नियमेन निवर्तयितुमद्यक्यत्वम् ।  
घ. २।२।१३।२८ पृ. ५६५.

• श्रुतिप्राचलयाधिकरणम् । वि. १।३।२.

• श्रुतिबाधः लिङ्गेन कश्चित् । वाल. पृ. १५५.

• श्रुतिबाधैः लिङ्गादिभिः यानि बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्तेतद्यम् । चा. ३।३।३।१४ पृ. ८२३.

• श्रुतिभेदाः अभिधीयन्ते । अग्निधारी श्रुतिः पञ्चविधा । धातुः, प्रातिपदिकम्, वृदादिः प्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति ॥ धातुयपि द्विविधः 'भूवादयो धातवः' इति विहितधातुसप्तः 'सनाद्यन्ता धातवः' इति च ॥ प्रातिपदिकमपि द्विनध 'अथेवदधातुर-प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति वृत्तसप्त 'वृत्तद्वित-समासाश्च' इति च ॥ मन्वयधनुर्विध. सुप-तिङ्-शुन् तद्वितमेवात् ॥ उपसर्गनिपातयोस्तु वाचकस्य इत्येकः पक्षः । नन्वुदीनाया नमो निवर्तनायाज्विचोक्तैः, पदुदसते च नमो लघुगोक्तैः मुष्मामावे च शाश्वती नामिन लघुगानुपपत्तेः । तयोर्गोतृत्वम् इत्यपरः पक्षः ।

आकृत्यधिकरणे 'यदर्थयोजते' तौ तु वाचकः स विचार्यते । इत्युक्तेः । द्योतकत्वपक्षेऽपि द्योत्यस्य तदन्ययानुविधानात् तयोः वाचकत्वकक्षेऽपि इति न श्रुतित्वाविधातः पदस्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः अनन्वि-तयोरभिधानपक्षेऽपि विनियोजकश्रुतित्वाविधातः ॥ विनियोजकश्रुतिस्तु अट्टधा— १ विधिश्रुतिः, २ परस्मैपदश्रुतिः, ३ आत्मनेपदश्रुतिः, ४ सुबन्ततिङ्-न्ताद्येकपदरूपा या उपप्लेषपलक्षणा इति गीयते, ५ एकप्रत्ययरूपा, ६ कारकविभक्तिः, ७ उपपदविभक्तिस्तु तादर्थ्यचतुर्थी, ८ रोपपट्टी चेति ॥ तत्र विधिश्रुति-र्यथा— 'यजेत' इत्यादी सा स्वविषयीभूतां भाषना अपुरुषार्थरूपं यागमुपेक्ष्य पुरुषार्थरूपे स्वर्गादी भाष्ये विनियुहन्ते ॥ परस्मैपदरूपा तु श्रुतिः तृतीये 'तथा कामोऽर्थसंयोगात्' इत्यधिकरणे (३।८।५।१३-१४) सिद्धान्तसाधकतया उक्तं मिश्रैः । 'मिनुयात्' इति परस्मैपदश्रुत्या अन्त्युत्पन्नापारः परार्थः श्रूयते, तथा श्रुत्या विरोधात् 'यदि कामयेत वयुक्तः पञ्चम्यः स्वाजीचैः सरो मिनुयात्' इति तत्सामानाधिकरण्यां कामयतेर्वाच्यते इति ॥ आत्मनेपदश्रुतिर्यथा 'आद-धीत' इत्यात्मनेपदश्रुत्या आधानसाध्याप्रिसाध्यकर्म-पल्लाना आधापर्यता भवति इत्युक्तं पठे 'प्रयोगे पुरुषश्रुतेः' इत्यधिकरणे (६।२।२) तन्त्रत्वे 'अन्यार्थे नाभिसंबन्ध.' ( ९ सू. ) इति सूत्रे 'सौषादीनां तु आधानपदेन आत्मनेपदेन आधानकर्तुरेव फल' इत्यादिना ॥ मुञ्जतामकैकपदरूपा एकप्रत्ययरूपा च विनियोजकश्रुती क्रमेण बाध्यबाधभावैरेव उक्ते यथा 'तथा परवन्नमेकरं पदभूत्या प्रतीयते । समानप्रत्यय-श्रुत्या मलीधरथा त्रियाङ्गता ॥' इति (वा पृ. ८४०) ॥ तिङन्तारमकैकपदरूपा विनियोजकश्रुतिर्यथा 'यजेत' इत्यादिना श्रुतिर्भाषनाया धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपाद-यति ॥ एकप्रत्ययरूपा तु श्रुतिर्यथा 'पशुना' इति प्राशुवता मुन्ना, 'यजेत' इति तिङ्रूपा च ॥

कारकविभक्तिरूपा विनियोजकश्रुतिर्निरूप्यते । ननु सुपतिङ्प्रत्यययोः कारकविभक्तेश्च नो भेदः देन सा पृथक् निरूप्यते । उच्यते । सुधादिभुतिः स्वोक्तानामेव

अर्थात् अग्नौ च विनियोगोऽर्थो, कारकविभक्तिस्तु प्रतिपदिकार्थेऽप्येवमेव विनियोगोऽर्थो इति भेदः । तत्र कारकविभक्तिः अनेकधा । तत्र 'कर्मणि द्विगीवा' इत्यनुशिष्टा 'ब्रीदीन् अवहन्ति' इत्यादिः कर्मणि द्विगीवा ॥ 'सूतीया च होरच्छन्दति' इत्यनुशिष्टा 'यकाश्वा जुहोति' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'तन्वर्थकर्मणि द्वितीयास्तुतर्थां चोद्यवामनष्वनि' इत्यनुशिष्टा 'भ्रातय याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'कर्तृकरणोऽस्तुतीया' इत्युदित 'सोमेन यजेत' 'प्राशनेन निष्कारयाः पशुद्वे वेदोऽप्येवो वैयश्व' इत्यादिः करणे कर्तृरिति च तृतीया ॥ 'संशोऽप्यतस्या कर्मणि' इत्युदित 'मिवा मितर वा संजातीते' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'चतुर्थी संप्रदाने' इत्युक्त 'शैशवकणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यादिः संप्रदाने चतुर्थी ॥ 'क्रियाभोगपरस्य च कर्मणि सानिन' इत्युक्ता 'क्षेत्रेणो याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'मन्वक्रणोपनादरे विभाषाऽप्राप्तिषु' इत्युक्ता कर्मणि चतुर्थी ॥ 'अपादाने पञ्चमी' इति विहित 'अये षट्पण्यपविनोति' इत्यादिः अपादाने पञ्चमी ॥ 'करणे च लोकाभेदोऽस्तुतितपस्यसास्यपचनस्य' इति विहित 'स्तोकेन सोऽकादा मुक्तः' इत्यादिः करणे पञ्चमी ॥ 'दिवस्तदभस्य' इति चोदित 'शतस्य रीन्वति' इत्यादि, 'विभाषोपलौ' इति च चोदित 'श्रवस्य प्रतिदीमति' इत्यादि, 'प्रेमयुक्तोर्हृद्विषो देवता-संप्रदाने' इति च विहित 'अग्रे छगस्य हविषो यथाया देवसः प्रेषायुनुहि' इत्यादि, 'यज्ञे च करणे' इति च विहित 'आग्नस्य यजते' इत्यादिः करणे पञ्चमी ॥ 'चतुर्थ्ये च बहुलं छन्दति' इति चोदित 'पुत्रप-मृगश्रमन्ते गोपाशालकादावांसाटास्ते हनस्यतीनाम्' इत्यादिः संप्रदाने पञ्चमी ॥ 'हृत्तोऽर्मपशोने वाछेऽपि करणे' इति चोदित 'पशुहत्याः दिवां अद्धो भुङ्क्ते' इत्यादिः अभिकरणे पञ्चमी ॥ 'वत्तुं कर्मणे. कृति' इति चोदित 'शृण्वस्य हृतिः, वगतः कर्ता' इत्यादिः कर्तृरिति कर्मणि च पञ्चमी ॥ 'उभयपञ्चमी कर्मणि' इति चोदित 'चित्रमगोपेन यथा शोहः' इत्यादिः कर्मणि पञ्चमी ॥

'सप्तमधिकरणे च' इत्युदित 'समे दशपूर्व-मासाभ्या यजेत' इत्यादिः अभिकरणे सप्तमी ॥ इति कारकविभक्तिरथा श्रुतिः निरूपिता ॥

तादर्थ्यचतुर्थी यथा 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' 'सर्वेभ्यो दशपूर्वमासे' इत्यादिः ॥

शेषपञ्चमि द्विविधा गुणत्वे प्राधान्ये च । तत्राद्या यथा 'आप्यस्यैव नौ उपायु वीर्णमास्या वजन्' इत्यादिः ॥ प्राधान्ये पञ्चमी यथा 'तिष्ठ एव साहस्योपवदो दादधादीनस्य' इत्यादिः ।

भट्टसोमेश्वरमते तु अन्या अपि विनियोग्यः भूतवः ॥ इति करणः 'इदे ज्वेति श्राया छिनत्ति' इत्यादिः ॥ तथा धातुसक्यविहितो ऋतुः 'अभिभामं जुहोति' इत्यादिः ॥ तदद्या एव वरकाम्यत्वेऽपि । तत्रापि इदं गतिः, पूर्वस्योत्तराङ्गस्य, उक्तस्य धा पूर्वाङ्गस्य । तत्र आभोदाहरण यथा 'सूक्तः शार्त्वा परिवास्य उपयेव करोति' इति । उपवेपात्काश्राङ् परि-वासनम् । द्वितीयोदाहरण यथा 'वाजरेवेमेष्टुवा बृहस्पति-स्येन यजेत' इति ॥ एवं तदार्थेनो व्यपत्ति 'तस्या-चारमाधाने' इत्यादिः ॥ एव 'तुमुत्सुजौ क्रियाया क्रियायाथियम्' 'भाववचनोश्च' 'अन् कर्मणि च' इति विहितस्तुतुनायथा ॥ एव 'संख्यायाः क्रिया-भ्याहृत्सिगणने हृत्पञ्च' इति विहितः कृत्वस्तु ॥ एवं 'द्विविचतुर्थीः स्तु' इति मुत्वमथोऽपि 'वेदि-रति चर्हिरे त्वेति निवेदि मोचति' इत्यादिः ॥ एव कृत् 'आश्रावैर्यामेक्षदवाकाल निवेवेत् दशपूर्व-मासाकारस्यमानः' इति । क्रियायां क्रियायापुत्रगदे अनुशिष्टेन ऋत्वा भुवेव आरम्भाद्गत्यादिः ॥ पार्थ-सारथिमते तु इति करणादिषु वाक्येषु विनियोगो न श्यति । तत्र इति करणाय तावत् 'तथाऽऽह्वानमपीति चेत्' इयधिकरणे ( १।२।१।१-९ ) सिद्धान्ते श्रुतित्वे निरुक्त श्रावर्षदीपिकायाम् ॥ नरयन्त्रेण तु वाक्यीयमङ्गवस्तुन चतुर्थे नञ्जले 'तथापत्तं कर्त्तव्य-वाक्येनसमन्वित्याहुत वाक्यात् वाक्येकम्' इति । तथा चतुर्थे एव उपवेपाधिकरणे ( १।१।१।१-९ )

श्रुतिवक्ष्यम् । आनुपूर्वे श्रुतिवक्षणं मासम् । तदमाशायात् श्रुतिमाशकस्यात् वैदिकानामाशानाम् । गानेन श्रोतः क्रम उक्तः । के.

० श्रुतिलक्षणविशेषे च श्रुतिव्याख्या (उपपत्ती) । भा. १।१।१।२, ४।१।१।२३, ४।१।१।७।४६, ६।४।२।२।३०, ७।३।५।१६, ९।१।६।२।२, ९।४।२।२०, १०।१।२।३, १९८५. ० श्रुतिलक्षणविशेषे च श्रुतिव्याख्या, न लक्षणा । भा. २।२।१।३।२८, ३।२।१।२५, ३।७।६।१३, ४।२।१।४।३०, ४।३।१।२।२९, ४।३।१।४।२६, ४।३।१।५।३७, ४।४।१।२।२२, ६।१।१।३।५, ६।२।५।२०, १०।४।१।६।३३.

० श्रुतिलिङ्गे । ननु, ' विशेषेण यावत्ता लिङ्गे स्याच्छ्रुतेस्तुमापत्तेः । लिङ्गात्तुमानभूताया साधतेव भुता-पत्तिः ॥ ' इत्यादि आदेश्यमानानुमानेन प्रत्ययविशेषणं भवति । तद्योग्यतापि उदानम् । साधतेतात्त्वमान न ह तद्वक्तव्यं प्रत्ययमुच्यते । उतः । ' विनियोगाभिधानस्य ह्युत्पाद दुर्गन्धरपीः । तद्य प्राप्नुमाया स्वाशोत्तरन कथंचन ॥ ' लिङ्गे हि प्राग्भाषिता श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावात् दूरतर भवति । श्रुती पुनरप्यगते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्यान्तं विमति सामर्थ्यमस्ति इति वशात् प्रवर्तमानमनुमानं न विनियोगश्रवणविशेषं करोति । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८३१.

० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे-एकस्मिन् श्रेणियि श्रेणाने-कराखले-एकस्मिन् श्रेणियि गार्हपत्ये चकनापेवताखल-स्यर्षं समुपाये, शिन्नेन प्राप्नुतायाः प्रकरयपठिता-संयुक्ताशेषाः श्रुतिप्राप्तया ऐन्द्र्या वाचाः । कौ ३।३।७।१४. ० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे श्रेणानेऽन्वये ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इतिन्यकरयश्यापारविधानतूने लिङ्गाद् कस्मिंश्चिदाश्रये मन्वे दोषत्वेन प्राप्नुयति अत्रा ऐन्द्री विनियुजते इति । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८३८.

० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे । ' एतच्छास्त्रे सामर्थ्ये मन्वेः श्रेणोऽभिर्भावते । अन्यशास्त्रसंश्लेषे सामर्थ्यं संघटी-क्यते ॥ ' अथियमानेव ऐन्द्र्याः गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यं अभिहितविनियोगविधानात् कथ्यनीयम् । विनियोगस्तु प्रथमेव कथ्यते । इत्थं प्रति तु सामर्थ्यं वरतमाशेष्य

विनियोगोऽभिहितो विहितो वेद्येत्तत् कल्पनीयम् । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८२६ । सुधा—भूतो ज्ञानस्वरूपेण अस्येव सामर्थ्ये मन्वस्य अद्भुता उच्यते । लिङ्गे तु अनुक्ताद्भ्रवसामर्थ्यमाने प्रतीयते इति श्लेषार्थाः । सु. पृ. १२१२. ० श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्वैदीयसी । कुतः ? अर्थविपर्ययम् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४५.

० श्रुतिलिङ्गाधिकरणेनैव मन्वादागतोर्विरोधे मन्वाशेषत्वं सिद्धम् । सु. पृ. १०९०. ० तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे- ' इति कर्मण्यदाशस्य वेदोदिरयो-पत्तिक्रियात् । द्वादशरात्रिविद्येतेन कथमावेन यदते ॥ ' बाळ. पृ. ९.

० श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन वेन्दस्य लिङ्गस्य वैदिक्ये अपि तद्विद्युत्पन्नत्वात् इन्द्राद्भ्रवोपपत्तिः ( ऐन्द्र्या गार्हपत्य ) इति विशेषाद्भाष्यत्वात् न तेन वीनरकथ्यम् । कौ. ३।१।१।३ पृ. २३०.

० श्रुतिलिङ्गाद्वयः मन्वप्रत्यायाः स्वमायसिद्धे कथुनि मेदे विनियोगे वा कारण न सद्भावे कथ्यन्ति । धा. २।१।२।५ पृ. ३९०. ० श्रुतिलिङ्गादिभिः विवि-युक्ताः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा श्रुत्यर्था-दिभिर्विनिष्कृतात् क्रमोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । सोम. ५।१।१ वर्ण ३, ३. ० श्रुतिलिङ्गादिविनियोगाः पदार्थमाश्रय्य, प्राथमिकश्रुत्यर्थादिभिः विनियोगस्तु पदार्थविरोधणीयत्वनस्य । ५।१।१. ० श्रुतिलिङ्गा-दीनां आनर्थक्यमावेऽपि उक्तोत्तरण अन्यथायुक्तत्वा-दिहृद्वतेन पूर्वैक्य पूर्वस्य वायो भवति । बाळ. पृ. १४५. ० श्रुतिलिङ्गादीनां मन्वे पूर्वपूर्वस्यानुमानित्वे उक्तोचरस्य च प्रत्यक्षत्वे विपरीत कथ्यते । यथा वैदिकं अन्वयार्थद्वयं अन्वयार्थमिदं लिङ्गं श्रुत्यु-मितश्रुत्येषका प्रत्यक्षम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३६७.

० श्रुतिलिङ्गादीनां हि पूर्वपूर्वं शीमतर प्रवर्तते । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८२९. ० श्रुतिलिङ्गादीं उक्तस्य पूर्वार्थापरत्वात् पूर्वेन विशेषेण ह्य उतारब्धोत्तरित्वे-नारित इति उतारविपर्ययत्वं एव कायः । अन्व-येमाश्रयत्वात् । वि. ६।५।१९. ० श्रुतिलिङ्गादिपु-अननुमितश्रुतिभावेन हि अन्वयत्वात्तः सितः । धा.

३।३।७।१४ पृ ८५९, \* श्रुतिलिङ्गादिपु- तस्मा  
 दर्यविप्रकर्षाच्च परपर ( पूर्वोपपूर्वो ) बाध्यते इति  
 सिद्धम् । आह च ( श्लोकपञ्चकेन ) “नि श्रेण्यारोहण  
 प्राप्य प्राप्तिसामोपपादि च । एकमेव फल प्राप्नुमुभा  
 वारोहलो यदा ॥ १ ॥ एकतोपानवयैको भूमिष्ठश्चा  
 परस्तयो । उभयोश्च जवस्तुल्य प्रतिवचथ नातरा  
 ॥ २ ॥ विरोधिनोस्तदैवो हि तत् फल प्राप्नुयात्तयो ।  
 प्रथमेन एहीतेऽस्मिन् पश्चिमोऽयतरे मुधा ॥ ३ ॥ तेन  
 यद्यपि सामर्थ्यं प्रायेकं सिद्धम् यदा । तथापि युगपद्भावे  
 जषयस्य निराक्रिया ॥ ४ ॥ अथैव हि एयेपु  
 दुर्बलैरपि चर्यते । अथवा बलवद्मस्ते सर्वयत्किञ्चये  
 सति ॥ ५ ॥ ” तस्मात्तदालम्बनं युक्तं यत् क्वचित्  
 उत्तरेषा प्रामाण्यमिष्टम् । तस्मात् बलवद्भिरोऽपि तेन  
 भवितव्यमिति ।

यत्तु प्रमाणभासो बाध्यते न प्रमाण इति, तत्र ब्रूम ।  
 अथमपि प्रमाणभास एव । कथम् ? ‘ त्रैतेषां प्रमाण  
 त्वमासीदत्र कदाचन । अथन दृष्टमेतत्तु समारोपेण  
 कल्पितम् ॥ ’ नहि यत्र विषये बाध तत्रैवा प्रमाणत्वम् ।  
 किं तर्हि ? प्रदेशात्तरे केवलानामुपलक्षित सामान्यतो  
 दृष्टरूपेण अत्रापि प्रतिभाति । तत्तु बलीयसा अवहृत  
 विपयत्वात् शीदतीति पश्चात् भ्रान्तिर्येन अप्यवलीयते ।

अथवा यस्तत्रास्य व्यापार आसीत् तमिहापि प्रक्रमते  
 एव । स तु ज्वरताऽ येन विषयेऽपहनै मूल-उदात्त यदा  
 त न गच्छति तत् किं क्रियताम् । तेन मृगतृणादिवदेव  
 अप्राप्य प्रमाणमेव बाध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह भ्रूय  
 भावात् दोषज्ञान बाध्यते आतत्कालिकज्ञानमिवात्  
 कल्पनका इति मोक्षसिद्धिसामान्येन तुल्यप्रत्ययम् । अतश्च  
 ज्ञानसंक्रोष्टेदनात्स्त्रो बाधो नैवा गड्ढित य । योऽपि  
 च उत्पन्नबाध तमपि पञ्चविशोऽवगतमना उपपादयि  
 प्याम । ३।३।७।१४ पृ ८३४-८३५, \* श्रुति  
 लिङ्गादिपु- सर्वत्र हि परस्व पूर्वमननुमाय विनियोगानुप  
 पत्ति । पूर्वोप तु कृते विनियोगे परस्व नातरीयक  
 सद्भासमात्रकल्पन इति प्रतिपत्ति । आह, भुते  
 सावत् प्रायश्वेन लिङ्गात् वगीपरस्व युक्तम् । अथ  
 लिङ्गावाक्यादीना अनुमीयमानभूतिवात् अधिकोप सति

किञ्चित् बलाबलमिति ? तदुच्यते । ‘ एकदिग्निचतुष्षज  
 व व तरणकारितम् । श्रु यर्थं प्रति वैषम्य लिङ्गादीना-  
 मपीष्यते ॥ ’ ३।३।७।१४ पृ ८३२.

\* श्रुतिलिङ्गावाक्यप्रकरणस्थानसमाहरणाना पूर्व  
 पूर्व यत् कारणम्, तत् पर पर प्रति चलीयो भवति ।  
 नैतस्योपपन्नस्य विमृश्यमानस्य बाधक विज्ञानान्तरमस्ति,  
 तस्मात्तेषा समवाये विरोधे परदौर्बल्य अर्थविप्रकर्षादिति ।  
 भा ३।३।७।१४ पृ ८६२

श्रुति लिङ्गा वाक्य प्रकरण स्थान समाहरणाना  
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । ३।३।७।  
 १४ ॥

श्रुति लिङ्गा वाक्य प्रकरण स्थान समाहरणा चेति  
 पण्ण। विनियोगबोधकाना प्रमाणाना समवाये एकविषये  
 विरोधे सति पारदौर्बल्य ज्ञेयम् । दुर्बलस्य भासो दौर्बल्य  
 परस्य दौर्बल्य परदौर्बल्यम्, तदेव पारदौर्बल्यम् ।  
 परस्य परस्य दुर्बलस्य पूर्वस्य पूर्वस्य प्रबलत्व इति  
 ज्ञेयम् । अर्थविप्रकर्षात् । अर्थस्य विनियोगस्य विप्र  
 कर्षात् एवहितत्वात् । लिङ्गा श्रुतिकल्पना विना स्वार्थे  
 विधातु न शक्नोति इति लिङ्गाविनियोग श्रुतिकल्पनवा  
 द्यवहित । वाक्य च लिङ्गा श्रुति च कल्पयित्वा विनि  
 योगमाह । प्रमरण च वाक्य लिङ्गा श्रुति च कल्पयित्वा विनि  
 योजक ना यथा । स्थान च प्रकरण वाक्य लिङ्गा  
 श्रुति च कल्पयित्वा विनियोजकम् । एव समाख्या  
 स्थानान्दिश्रुत्वत्तानि कल्पयित्वा विनियोजिका नायथा  
 इति सा पञ्चमिर्भवद्विहा । अनेन यवधानेन हेतुना  
 परस्व परस्व दुर्बलत्व भवति ।

श्रुत्यादीना लक्षणाणि तद्भिरोधीदाहरणानि अप्यत्र  
 विस्तरेण उक्तानि इति नेह विस्तार । के

\* श्रुतिलिङ्गाविरोधाधिकरणे मात्रस्वरसामान्यार्थं  
 श्लेषनेन पूर्वपक्ष, ऐयधिकरणे तु तद्विदुभ्रत्यालोचन  
 येव पूर्वपक्ष इत्यपीनकल्प्यम् । सु पृ १०८६

\* श्रुतिवचन मृतिवचनेन बाधितु न युक्तम् ।  
 भा ६।३।४।१७ पृ १३६२

\* श्रुतिवाक्य अनुगृह्येन ‘ शात्ताम्तरे अस्ति ’  
 इत्यभिधाने यथै यदोचते तत् सर्वं सिष्येत् । सु

५. ७५५ । अनुदाहरणात् अस्तुमेवमभिधाय नहि किंविदवाच्यं स्यात् । वा. २।२।४।१० पृ. ४९५.

• श्रुतिवाक्ययोर्निरोधे श्रुतिर्वलीयसी । भा. २।१।१४, २।२।११, २।२।१२.

• श्रुतिविनियुक्तयोश्चादिघर्षणामपूर्वप्रयुक्तताम् । भा. १।१।५।११-१९.

• श्रुतिविरुद्धं (स्त्रीणां) स्मार्तं विक्रयं नानु-मन्यते । भा. ६।१।१।१५, • श्रुतिविरुद्धा स्मृति-रप्यगाम् । १।१।२।३ पृ. १८५.

• श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां अप्रामाण्यम् । भा. १।१।२।३-४.

• 'नैनं तावत् श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण निरुद्धता । बलात्प्रतीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि या ॥' वा. १।१।३।७ पृ. १९९.

• श्रुतिस्मृत्यवधारणे शिष्टाः प्रमाणम् । भा. १।१।४।९.

• 'श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदन्तरे शिष्टाचारः प्रमाणम्' इति वचिदस्मृतिः । सु. पृ. २१३.

• 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनानिपरिकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते द्वौ ॥' (वा. १।४।२।३) । निषक्षितायापेक्षया न्यूनत्वाम्युपगमे

लक्षणावाक्यभेदे । आधिक्याद्युपगमे तु आदिशब्दो-क्तमानर्थक्यम् । अथवा न्यूनस्य अधिकार्थनिपयत्व-

कल्पने लक्षणावाक्यभेदे गौणत्वाप्याहारदोषौ इत्यर्थः । न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदे आधिक्ये तु आनर्थक्यम् ।

अन्यथात्वकल्पने विपरिणामाद्यपहितकल्पना व्यरधारण-कल्पना दोष इति वा योज्यम् । अनुमिते तु विवक्षिता-

र्थाभिधानशक्तत्वेव अनुमानात् न कश्चिदोषः । सु. पृ. ४१७-४१८, • 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनानिपरिकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते त्वौ ॥'

( १।४।२।३ ) अप्यननिषी स्याप्याप इति द्वितीयया गुणत्वमेव लक्ष्यते अन्यथा स्वाध्याये वाजरेयनावये इव गाने गुणविधौ वैरूप्यापत्तेः इति भक्त्वेषोक्तः परिहारः ।

वाच. पृ. २.

मी. को. ५००

• 'श्रेयांसि बहुविधानि भवन्ति महतामपि' इति न्यायः । यत्र शुभे कर्मणि विप्रग्राहुक्तं भवेत् तत्राप्यमवतरतीति । साहस्री. ५३४.

• श्रेयस्करभाष्यम् । चोदनामृतस्य 'एव तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितयः' इत्यादि ज्ञानरभाष्यम् । वाच. पृ. १. • श्रेयस्करभाष्यं नाम । तस्मान्चोदना-

लक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करे जिज्ञासितयः किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते, य एव श्रेयस्करः स एव धर्मज्ञानेनोच्यते इति । भा. १।१।२।२.

• श्रेयःसाधनाद्येपकृत्यं प्रवृत्तिविषयत्वस्य कथ-मिति चेत्, पश्य । प्रवर्तना तावत् प्रत्यक्षरूपभावना-विषया सर्वत्रावधार्यते । 'गामानय' इत्युक्ते गयानधने

प्रयतमानस्य कुतश्चित् करणत्वात् गयानधनासिद्धावपि 'मदागामयं कृतवान्' इति आद्यनुर्वनहारदर्शनात् 'इतोऽपत्तर' इति चोक्ते स्वयमप्रयतमानस्य कथात्

केनचिदपसारितस्य जातेऽपि अपसरणे 'नाय मदागाम कृतवान्' इति आशङ्क्यः व्यवहारदर्शनात्, चेतना-प्रवर्तकत्वाच्च प्रवर्तनायाः, तस्य च प्रयत्नमन्तरेण

अन्यत्र अपहृत्तेः प्रयत्नविषयतासिद्धिः । प्रयत्नश्च इच्छाकारणकरत्वात् ता विना नोपपद्यते । सा च स्वरक्त-

पुरुषार्थे एव स्वर्गपुरुषस्ववादे भवन्ती साधनमन्तरेण तदसिद्धेः तद्विषयवत् तत्साधने तत्कमेत् । तेन स्वय अपुरुषार्थस्य यागादेः पुरुषार्थमाधानं विना इच्छा-

विषयतागुणपत्तेः प्रवृत्तिविषयत्वात्संभवेन तत्र लिटादेः प्रवर्तकतायोगात् तद्विवाहात्सं पुरुषार्थसाधनताक्षेपकत्व-सिद्धिः । सु. पृ. ३०-३१.

• श्रेयःसाधनत्वाद्यधिगमेऽपि बहुव्ययायासददर्शनात् द्वेषोत्पत्तेः स्तुतिमन्तरेण अनिपकरणत्वात् दुर्बला स्तुत्या-काङ्क्षा । सु. पृ. ५०.

• श्रोत्रं आकाश इत्यम्युपगमः । वृहती. पृ. २०२, • श्रोत्रमाकाशम् । सत्यं सर्वत्र आकाश-नेकम्, किंतु तस्य श्रोत्रमानः श्रोत्रदेहे एव, कर्तुंभि-संकल्पेन करणत्वात् । कर्तुं भोगायतनयोः शरीर-देहा एव कर्तृत्वात् ( इति ) न शब्दाभिधायिक-गुण्यता । पृ. २१७. • श्रोत्र आकाश-अहं-

कार-रिगन्वतमरूपम् । मणि. पृ. १६८. ० श्रोत्र  
आकाशात्मकम् ( इति षाण्णदा भीमासफनाश्च ) । श्रोत्रं  
च कर्णराष्ट्रुली एव । कर्णराष्ट्रुवचिञ्चन आकाशा-  
मेव वा श्रोत्रम् । वैद्यनाथः १।१।६।१२. ० श्रोत्र-  
मिन्द्रियं शब्दमात्रमाहकतया शब्दवत्त्वानुमानेन आकाशा-  
त्मकं इति अष्टपादीयाः । अभिगुपैयान्तर्गतदिशःश्रोत्र-  
मितिलिङ्गात् दिगात्मकत्वं युक्तम् । मणि. पृ. १९.  
० श्रोत्रं बाह्येन्द्रियत्वेन प्राप्यकारि । ऋजु पृ. २३०,  
० श्रोत्रं यद्यपि देहं स्वात्मन्येन न गृह्णाति तथापि  
शब्दं गृह्णैव शब्दाभिप्लवकमूलदेशमपि गृह्णाति इति  
अनुभववलेन कल्पयते । पृ. २३०, ० श्रोत्रस्य  
अभिन्नक्तिर्न कार्यान्निरोपनिष्ठा किंतु स्वरूपमात्रेणैव ।  
ततश्च सत्त्वं श्रोत्रं सर्वशब्दान् गृणुयादिति । अथमेव  
भवता भीमासफना राक्षसः यदुत श्रोत्रप्रकार इति ।  
पृ. २०३. ० न च शब्दादन्यत् श्रोत्रस्य प्राज्ञमस्ति ।  
वृहती. पृ. २२५.

० श्रोतः क्रमः पाठक्रमोद्देशान् । यथा ' आधिनो  
ददामो गृह्यते, तं तृतीयं प्रहोति ' इति श्रुत्या दशम-  
स्वैव ग्रहणं न पाठेन तृतीयस्य । भा. ५।१।१।१२,  
० श्रोतः पदार्थानुष्ठानक्रमः । यथा सधे दीक्षाक्रमः  
' अप्यव्युर्गृह्यति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति ' इति ।  
५।१।१।१२. ० श्रोतेन अर्थादाधिष्यमाण ( यथा )  
निवर्त्यते तथा परोक्षत्वात् । वा. २।२।१३।२९.

॥ श्रीतन्त्रमाधिकरणम् ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् । ५।१।

१।११ ॥

भाष्यम्— चतुर्थेऽध्याये प्रवेशःप्रवेशःप्रवेशःप्रवेशः  
वृत्तम् । तत्र प्रथमं यम् । इहेदानीं क्रमविषयमलक्षण-  
मुच्यते । तत् श्रुति-अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-कण्ठ-मुह्ये-  
यन्वते, ध्यादीना च बलावत् । आदित्स्त्वु श्रुति-  
क्रमः चिन्त्यते । किं यथाश्रुति पदार्थानां क्रम-  
आख्येयः उत अनियमेनेति । किं प्राक्तम् ? एकस्मात्  
कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानां अन्वयमाविनि क्रमे  
लघुत्वात् प्रयोगक्रानुमानाच्च अनियम इति । एवं प्राप्ते,  
द्रूमः । श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् इति । श्रुतिः

अर्थम् अश्रुतागाम्, तत् निमित्तं यस्य क्रमस्य स साधुः  
क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः । नैषामन्वत्  
प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । किमिहोदाहरणम् ? सधे दीक्षाक्रमे  
' ये यजमानास्त ऋतियजः ' इत्युच्यते तेषां दीक्षानुष्ठानं  
विधत्ते, ' अप्यव्युर्गृह्यति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति,  
तत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रहाता  
दीक्षयित्वा अधिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छविं  
ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैश्रायण्य होतुः । ततस्त  
नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयति, आग्नीत्र  
ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अञ्जावाकं होतुः । ततस्त-  
मुचेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः,  
सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, प्रावस्तुवं होतुः । ततस्तमन्यो  
ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः'  
इति । अनियमेन क्रमः कर्तव्यो यथा पूर्वः पठः ।  
यथा तर्हि सिद्धान्तः एष एव क्रमः कर्तव्य इति ।  
तनाह अन्याप्य श्रुतिवचनमिति । उच्यते । किमेव न  
साधुः ? न न साधुरिति द्रूमः । न्याय्यं तर्हि । न द्रूमो  
न साधुः क्रम इति । किं तर्हि । उक्तस्य पुनर्वचन-  
मन्याय्यमिति । उच्यते । साधुर्वचनं बहुशोऽपि  
उच्यमानं न्याय्यमेव । असाधोस्तु सृष्टयि अन्याय्यम् ।  
आह । सृष्टकचनेन सातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्ति  
इति । उच्यते । भवति अस्मरणमपि प्रयोजनं इत्युक्तम् ।  
वृत्तिकारेण तत् कार्यामिति चेत्, सूत्रकारस्यापि  
अविशेषो वृत्तिकारेण ।

अथवा अर्थान्तरमेवेदम् । तत्र हि अन्य एव  
सद्यो विचारे निर्णयश्च । श्रुतिप्रमाणको चने अन्य-  
प्रमाणक इति संशयः । प्रत्यक्षादीना अविषयस्य निमित्त  
त्वात् न तत्प्रमाणक, अतीन्द्रियत्वात् चोदनालक्षणः  
इति विचारः । चोदनालक्षण एवेति निर्णयः । इह तु  
सिद्धे लक्ष्मण्ये व्यवहारः क्रमस्य साधुत्वावधारणम् ।

अथवा श्रुतिक्रमविचारोऽयम् । किं पदार्थाः कर्तव्याः  
इति विधानं किंवा क्रमो विधीयते इति । अनेकार्थ-  
विधानानुपपत्तेः क्रमः अनुवाद, दीक्षादीना पदार्थानां  
विधिः । अन्वयानुक्त्येव पदार्थविधानं श्रुत्या,  
क्रमविधानं वाच्येन । तस्मात् क्रमो विधीयते इति



पूर्वः पक्षः । ननु अथदानान्तरेण कर्मो विधीयते । सर्वं विधीयते पाठेन, न भुव्या । 'य ऋत्विचस्ते यत्रमानः' इति तु दीक्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानायां श्रुतिरिति सिद्धान्तः । तस्मात्पुनरुक्तमिति ।

चा— भाष्यकारेण चतुर्थे अर्ध्याये प्रयोजनप्रयोगस्यैव सूत्रमित्युक्तम् । तदुक्तम् । वृत्तः । नत्तार्थेयुक्त-  
पाथेतिज्ञाता हि सूत्रकारेण प्रविशता । तत्र उक्तम्—  
तस्याः । उच्यते । प्रयोजनप्रयोगस्यैव प्रविशताम्  
'अथैवमप्यम्' ( ५।१।८।२१ ) इत्यम् । इत्यो-  
रेकस्मिन्नि उपसर्गिभाष्ये इत्यत् उच्यते इव । अथवा  
प्रयोजनप्रयोगोपयोगेणोपसर्गद्वयं यम् । यतः असाधारण्येन  
लक्षणमेव । इत्यथा द्वादश्याय ( तृतीयस्य भद्रौ चतु-  
र्थस्य चत्वार इति ) एकं लक्षणं स्यात् । यावत् (तन्-  
रत्नानुसारेण) शीघ्री नावकायते न तावच्छेषमावः ।  
नहि सामान्येन यवहातः । 'कर्माव्यति चैमिनिः'  
( ३।१।३।४ ) इत्यनेन क्रमेणा फलप्रयोगात् उक्तः ।  
अतः दोषप्रयोगमेवैव अन्यं पुराणार्थत्वात् सिद्धत्वात्-  
पुराणार्थविशेषाया अर्ध्यायमेदो नोपपन्ते । तेन सा  
मेवैव गतत्वात् नाप्यायन्तरेण भावाः । 'अस्युक्तं  
मकलात्' ( ३।१।४।११ ) इति चाग्नेयं नत्तार्थेयुक्त-  
सुक्तम् । भुव्यादितिः यदस्युक्ता क्वचित्वा च क्रतुना  
प्रकरणेन यद्वत् तत् नत्तार्थम् । प्रयोजनप्रयोगेन तु  
नोक्तम् । तद्विशेष्यते । 'आधातः कृत्यर्थपुराणार्थो-  
क्तिज्ञाता' इति सूत्रं विद्वत्तथा उच्यते । कृत्यर्थपुरा-  
णार्थोक्तिं अनन्तरं प्रयोजनप्रयोगेणैव, तयोर्लक्षणार्थम् ।  
भुव्यापैरादन्त्या उपादेयविषया एव । प्रयोजनप्रयोगस्य-  
कर्मत्वं अतिरेकविषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः ।  
कर्तो गुणभूतः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं युज्यते । क्रमः  
सिद्ध एव । क्रमविषयस्तु चिन्त्यते ।

तत्र धूमिजमहायज्ञं चिन्त्यते । तस्मिन् 'आश्विनो  
दग्नो यद्वत्' इत्येतद्वि उदाहरणं नोपन्यस्तम्,  
सुमानस्यत् । दीधामस्य तु त्रिवर इति चिन्त्यते ।  
उदाहरणं स्यात्परेष्वनेन । 'अर्ध्यायमेद्वि दीक्षितरा  
नमार्थं दीक्षयति' इत्यर्थो कर्तृत्वम्, दीक्षा, सा च  
यत्रमानार्थं इति विवर्णयति अतिथेयम्, प्राप्तत्वात् ।

'ये यज्ञमानास्तो ऋत्विचः' इति यज्ञमानत्वोपेय  
प्रदायीनामपि अविषेया दीक्षा । 'सर्वस्य प्रतिप्रख्याता'  
इति प्रतिप्रख्यातविधान इति चेत्, उच्यते । अर्ध्यायैः  
कर्मकर्तृत्वमापद्यते तत्र विरोधः । विरोधे च प्रधाने  
प्रवर्तते, अनन्तरत्वात् प्रयोजनप्रयोगस्यैव । तत्र  
कः कर्ता इति 'इतरमन्त्रोपाया यतो विरोधः स्यात्'  
( ३।१।१।०।२१ ) इति अर्ध्यायैः प्रतिप्रख्यातेन  
प्रतिप्रख्याता प्राप्ति न विधीयते । इतरेण अर्ध्यायै-  
विरोधः । इतरेण प्रतिप्रख्यातविधिरिति चेत्, उच्यते ।  
'न वृत्तः पावते' इति प्रतिप्रख्यातं नाप्यर्थः कर्तृत्वम् ।  
एव सर्वेण योज्यम् । तस्मात् सर्वस्य प्राप्तत्वात् पदार्थो-  
क्तत्वात् च । क्रमः प्रतीयते स एव विधीयते ।

ननु वृत्त—दत्तः दत्तोः क्रमस्य विधानात् । उच्यते ।  
नराशाब्दः पूर्वेकाल्पा समानकर्तृत्वत्वान्न च यद्वि,  
नानन्तरम् । पूर्वं गृह्यतेदीक्षा, उच्यते ब्रह्मणः इत्येता-  
वदाह । अनन्तरे तु यदि पदार्थेऽहृद्विप्रति करोति,  
नास्ति पूर्वोक्तत्वात् । तत्र शब्दोऽपि परमावमानत्वात्,  
नानन्तरम् । प्रयोगार्थमथ आनन्तर्योक्तत्वात् इति न  
पीठार्थम् । अतस्तदेव विधेयम् । तद्विधौ च पूर्वो-  
पस्येयत्वात् । तस्य च विधौ प्रयोगार्थमेव अना-  
वाहवित्त्वात् अदृष्टं कल्प्यम् । आनन्तर्यं पुनरपेक्ष-  
णीयम् । तस्मात् वर्णाः शोभेव यद्विप्रयोगस्यैव प्रति-  
पादयन्ति स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिज्ञोऽभिधीयते ।  
अन्यस्य पदार्थान्तरस्य अविधानात् । यत्र आनुपूर्व्येण  
पदार्थां विधीयते स माहृद्वि । यथा 'हृद्विप्रयोगे-  
ऽन्यत्र अथ विज्ञाया अथ वज्रसः' इति । ननु अथ-  
शब्देन भुव्या कर्मो विधीयते । उच्यते । हृद्विप्रा-  
यज्ञेन विधीयते, अतः पाठनान्तरे आनन्तर्यस्य सिद्ध-  
त्वात् अथशब्दः अनुवादः । अथाह, अथशब्दश्रवणत्  
आनन्तर्ये आगते वस्मात् पाठनतो नानुवादः ।  
उच्यते । इत्यादन्तरस्य प्रतिप्रयोगेऽप्यम् । वायव्यं पूर्वो-  
क्तत्वात् नानुपूर्व्यो वाच्यमिति । तौ चैतदनुपूर्व्ये, पाठ-  
द्वयं क्रमः चिन्त्यते । श्रुतिप्रयोगे कर्तृत्वत्वात् द्वयं ।  
तस्मात् प्रयोगेणानन्तर्येऽपि तस्मात् पाठान्तरे भिद-  
त्वात् अथशब्दः अनुवादः । एव तु प्रयोगान्तरेण-

वधुतः कर्तव्यः पदार्थः, अपरोऽन्येन, तत्र अयथाशब्दः  
आनन्तर्यं वधीति, यथा वेदमधीत्य इतिवत् ।

शा— द्वादशाहे सप्तभूते भूयते 'अन्वयगृहपति  
दीक्षयिन्ना ब्रह्माणं दीक्षयति' इति । तदिदं किं दीक्षा  
विधीयते क्रमस्तु पाठतो लभ्यते, अथवा क्रम एव  
विधीयते भुक्तिः क्रमोऽयमिति । तत्र 'वाक्यार्थविधि-  
रन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे । तस्माद्दीक्षाविधिः  
पाठाद् दीक्षाणां लभ्यते क्रमः ॥' उच्यते ।  
'सर्वेषां यजमानत्वाद् दीक्षा प्रातैव चोदकात् ।  
क्रमस्तु नान्यतः प्रात इति सोऽत्र विधीयते ॥'

सोम— प्रयोजनं पाठक्रमत्वे पाठस्य भुक्तितो  
दुर्बलत्वात् यत्र एतादृशस्थले विपरीतक्रमनोद्यकभुक्ति-  
रस्ति तत्र पाठक्रमस्य चाप, श्रुतिक्रमत्वे तु तुल्यबलत्वात्  
निरूप्य इति ।

वि—वर्णकं १— 'पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽयं  
नियम्यते ।, अमानन्तादिमिति, नियतिर्वेदमानत ॥'  
वर्णकं २— 'न विधेरो विधेरो वा क्रमो, नैवा-  
न्निशावन् ।, त्रिाविशेषणत्वेन द्रव्यमनुष्यते विधिः ॥'  
वर्णकं ३— 'दीक्षयित्वा गृहपति ब्रह्माणं दीक्षये-  
दिति । क्रमः पाठाद्विधेरो वा, पाठाद्दीक्षाविधिः  
श्रुतेः ॥, द्वादशाहस्य सन्त्वात् सर्वेषां याजमान्यतः ।  
चोदकेनैव दीक्षायाः प्राते, क्रमनिर्मितः ॥'

भाट्ट— तदेव अङ्गप्रधानसाधारण्येन प्रयोष्यवर्गो  
निरूपिते अयुना प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते ।  
एकदशे हि अङ्गानां प्रधानानां वैधेनेव प्रयोगविधिना  
विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चेकविधिविधेयत्वेन सर्व-  
साहित्यस्य निरक्षितत्वादेवेन कर्त्रा युगपत्सर्वकरणसात्ते-  
स्वरूपमाविनि कस्मिंश्चित्क्रमे नियमकानि भूयर्थपठन-  
स्थानमुरुच्यमनूत्राख्यानानि पठ् प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।  
तत्र क्रमो नाम अयवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् ।  
तद्येकप्रतियोगिकमेकवृत्ति । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं  
करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरण-  
वृत्ति । अत्र च दर्शपूर्णमासोत्तरतन्म्यापि शोभाद्गतत्वात्  
ट्याह्वयर्थमयवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-  
पूर्वनासिद्धत्वमात्रं कर्त्वाप्रपद्यार्थः । न तत्र यवहितत्वा-

शोऽपि । न च सोमनिवेस्तदपेक्षा, येन अयवधाने  
एव तत् पर्यवस्येत्, 'सोमविधेर्मिन्नप्रयोगविधिविधेय-  
दर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानुपेक्षत्वात् । अतः तत्रोत्तर-  
कालत्वमेव विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वोत्तर-  
पदार्थाङ्गम्, तस्यैव 'आहं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्,  
न तु पूर्वपदार्थाङ्गम् 'मदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्यः'  
इत्यपेक्षायाः क्वचिदप्यनुदयात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगि-  
तया क्रमविशेषणम्, दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः ।  
एतेन उभयपौर्वापर्यरूपोऽपि क्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति  
केषांचिदुक्त अपास्तम्, प्रमाणभावात् । अस्तु वा  
'प्रथममक्षः' इत्यादौ प्रायस्य पूर्वपदार्थाङ्गमेव क्रम-  
पदार्थः । तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेक-  
पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रम इति तु  
मूलोक्तः पक्षोऽसाध्यत्वात् विहृती क्वचिदेकपदार्थलोपे  
तापत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्यासंभवात्, व्युत्क्रमेणा-  
नुष्ठानेऽपि वैगुणान्तरत्वेऽपिः ।

अस्य च क्रमस्य प्रयोष्यविद्यत्वात् तन्निरूपणोत्तर-  
भारम् । तन्नियमे च पठ् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां  
लक्षणानि तच्चक्रिरूपणावशे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः  
प्रातिस्विकविधिना विधीयते, आर्थादिक्रमास्तु प्रयोग-  
विधिवैवेति मूलानुयायिनः । वधुतस्तु श्रौतक्रमस्यले  
कर्त्वादिनाऽवगतैरुत्तरस्य वाक्येन विनियोगः, क्रमा-  
न्तरे तु अर्थादिनोत्तरस्य प्रकरणादिकल्पितधृत्या विनि-  
योगः । प्रयोगस्तु सर्ववैवाधान्तरत्वत् प्रयोगविधिनेव ।  
इदं च तत्रतत्र स्पष्टीकरिष्ये । युज्यते च क्रमस्यापि  
द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् ।

तदिह प्रतिर्नामं कृत्वा क्रमनोद्यकः कल्पन् शब्दः ।  
स च अयथाशब्दादिः । तत्र अयथाशब्दस्य आनन्तर्य-  
वाचित्वं शक्यत्वेव । नराप्रश्यादीनां तु पूर्वकालादि-  
वाचिना अपेक्षानुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्थादिपु  
करूपसाध्यस्यैव क्रमबोधकत्वात् ननुमेति विशेषणम् ।  
तत्र 'वपट्कर्तुः प्रथममक्षः' इत्यादौ क्रमविशिष्टमक्ष-  
विधानान् प्रथममनोक्तक्रमस्य वाक्यात् भेदाद्भवम् ।  
'वेदं कृत्वा' इत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण  
प्रातरवात् तदनुवादेन नराप्रययोक्तक्रममात्रविधानात्

वाचयादेव तदङ्गत्वम् । यत् तु क्रमस्य पाठादिप्रमाणेन  
संभवत्प्राप्तिकत्ता, धारयर्थश्च संभवत्प्राप्तिसौख्ये भावाया-  
धिकरणन्यायेन प्रयोजनान्तरार्थं विधीयते तत्र क्रम-  
बोधिका श्रुतिरपि अनुवाद एव, न तु क्रमे प्रमाणम्,  
विशिष्टविधिगौरवापत्तेः । यथा 'एन्द्रवायवामान्  
प्रहान् यज्ञीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्'  
'हृदयस्याग्नेऽवयति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः'  
इत्यादी । अत्र हि प्रहणवदानादिवरेषु फलायै हृदयादि-  
मागहविष्टवविद्वयर्थे च विधीयते इति वक्ष्यते । यत् तु  
धारयर्थस्य कथ्यतप्रमाणेन प्राप्त्वभावेऽपि कथंचित् संभव-  
त्प्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित् प्रयोजनम्, विधेयान्तर  
च नान्यत् किञ्चित्, तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते ।  
यथा सशतमन्त्रे द्वादशादे 'अभ्यर्च्युर्गृह्यति दीशविरा  
...आचार्यप्रेषितः' ( भा. वृत् ) इति वाक्ये । अत्र हि  
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्संस्कारवत्त्वेन वा विधिः,  
अतिदेशप्राप्तत्वात् । मृतौ हि यजमानसंस्कारार्था  
दीक्षा अतिदेशेनैव सने प्राप्यते । तत्र च 'ये यज-  
मानास्ते ऋत्विजः' इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन  
यजमानविधानात् ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधाना-  
दृष्टिन्यायेन तत्र तत्संस्कारस्त्वमाते । न च ऋत्वि-  
ककार्ये यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्मत्वाद्य-  
प्राप्तिः, तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि ऋत्विक्त्व  
निवृत्तौ प्रमाणामायेन अभ्यर्चयामानैवेण ब्रह्मत्वादेः  
उपपादितत्वात् । न च तेन प्राप्त्वमानाया अपि  
दीक्षायाः अपूर्वैरवाच्यं पुनः श्रमणम्, ब्रह्मादि-  
प्राच्यर्थे अतिदेशस्यानर्थक्यताया निवारयितुमशक्यत्वात् ।  
न च दीक्षान्तरे अभ्यर्च्युर्गृह्यति, अतिदेशादेव सिद्धेः ।  
न च दीक्षान्तरे अभ्यर्च्युर्गृह्यति प्रतिप्रस्थात्रादिविधानम्,  
अभ्यर्च्युर्दीक्षायामभ्यर्च्योः 'चित्पविस्त्वा पुनातु' इति  
मन्त्रवर्णविरोधादेव अप्रापतेः । न वा अभ्यर्च्युर्कर्तृकत्वात्-  
रोषेन ऊढेन मन्त्रप्रयोगः, कर्तुः साक्ष्यप्रधानाङ्गत्वेन  
वरमापेक्षितत्वेन च कर्तृत्वरौषेन त्वा-पदब्रह्मा-  
योगात् । अतो मन्त्र आनुहितमेव प्रयुज्य अभ्यर्च्यु-  
कर्तृकत्वब्रह्माद्यर्थमावे 'इतमन्त्रभतेपा यतो विशेषः  
स्यात्' इति न्यायेन अभ्यर्च्युर्पुस्तपाणामायाः प्रति-

प्रस्थातेन अभ्यर्च्युर्दीक्षाया प्राप्तेति । ब्राह्मणाच्छंस्यादि-  
दीक्षास्तु तु अभ्यर्च्योः ' न पूतः पावयेत् ' इति वचनेन  
समप्रकरणपठितेन दीक्षास्तु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुष-  
कर्तृविधायकेन पर्युदासात् प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव ।  
एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षास्तु नेष्टुः प्रतिप्रस्थानन्तरस्य,  
नेष्टादिदीक्षास्तु च उभेष्टुः नेष्टूनन्तरस्य प्राप्तिर्यायादेव,  
इति न विधेयान्तराशङ्का । अतः क्रम एव अत्राप्राप्तः  
तत्तदीशोद्देशेन विधीयते श्रीतत्रत्वाभ्ययोक्तः ततःपदो-  
क्तश्च । अत एव एतानि द्वादश वाक्यानि श्रीतक्रम-  
विधायकानि । अधित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य पठेव  
वा । उभेत्तदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानान्  
हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेः ' ततः ' इत्यनु-  
वादः । निपातराद्य वा-शब्दस्य ब्रह्मचारिविशे-  
पगतत्वेऽपि न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्रह्म-  
धानामेव आर्त्विज्यविधानात् ' ब्राह्मण ' इत्यनुवादः ।  
ब्रह्मचारिणश्च आचार्याधीनत्वभूतेः आचार्यप्रेषित  
इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपकमवशमङ्गीकृत्य सर्वस्यापि  
अस्य एकवाक्यत्वमित्युक्तम् । तत् अत्राब्दायाः विततेः  
विधेयत्वायोगात् अनेकदीशोद्देशेन विधाने च वाक्य-  
भेदापत्तेः, उभेत्तदीक्षाया कर्तृविधेयवदयक्त्वाच्च उपेक्षि-  
तम् । वस्तुतस्तु आनन्तर्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्संस्कार्य-  
विशिष्टदीशोद्देशेन क्रमविधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्य-  
मात्रोद्देशेन विधी च दीक्षानिष्ठानाम्भावात् उभेत्तुवाक्ये  
इय तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वोऽपि पदश्रु-  
दामः औचित्येनैतत्स्तुत्यर्थोऽनुवादः । कर्तुः दीक्षानिष्ठ-  
त्वमस्तु अनुवादत्वात् इरावदश्लेषे नास्त्यपत्तः ।  
एवं च सर्वस्यापि एकवाक्यत्वलाभः । क्रमस्तु अनु-  
वाद एव तादृशपाठादवपेयः । निपादस्यपत्त्यधिकरण-  
न्यायेन धूम्यमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेक-  
वाक्यकल्पनस्य अत्रोपपत्त्यात् । अन्यथा हृदयादिवाक्ये-  
ष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः । न च पाठक्रमस्य श्रुतिक्रमस्य  
च कश्चिदनुदाने विशेषः । अतो मूलोक्तश्रुतिक्रमोदाहरणं  
अनादरणीय इति ध्येयम् ।

मण्डन— ( १ ) ' श्रुत्या क्रमः स्याद् ( २ ) दीक्षानु क्रमः श्रुत्या विधीयते । '

शंकर— ( १ ) ' क्रमः श्रुत्या नियम्यते । ( २ ) क्रमो वैधः पात्रमिकः ( ३ ) समे दीक्षानुक्रमः श्रुतेः । '

● श्रौतलिङ्गेन आचारः बाध्यते । यथा ' यदा वा अन्या ओषधयो म्लयन्ते अथैते मोदमाना इरोत्तिष्ठन्ति ' इत्यर्थवादलिङ्गेन प्रियङ्गुपु यदावदप्रयोगरूप आचारो बाध्यते, इदं यत्र राहाधिकरणे ( १।३।५ ) उक्तम् । वाल. पृ १३८, ● श्रौतलिङ्गेन स्मृतिर्बाध्यते । यथा— मातुलकन्योद्वाहनिषेधस्मृतिः श्रौतलिङ्गेन । लिङ्गानि तु १ ' गभं तु नो जनिता० ' २ ' आयाहीन्द्र पथि० ' ३ वाजसनेयके ' समानदेवपुष्टया दत्ता चात्रश्च ज्ञायते उन नृतीये संगच्छामहे चतुर्थं संगच्छामहे ' इति इदं श्रौतलिङ्गनय सोमेक्षरेणोक्तम् । तदर्थः तन्निरासश्च शास्त्रदीपिकाप्रकाशे द्रष्टव्यौ । उदाहरणं तु सूर्योत्थगाया नववधाः आशसन-विशसन-विकर्तनाख्यवस्त्रश्रयधारणविषयश्रौतमन्त्रलिङ्गेन ' सूर्याविदे चधुनस्र दद्यात् ' इति स्मृतैः एकवस्त्रधारणार्थायाः बाध । पृ. १३८.

● श्रद्धयता पुरोडासे जलेन क्रियते दर्शपूर्णमासयोः । ' सं ते तन्वा तन् सूयता इति त्रि परिमाष्टि ' । भा. १०।१।१७।५५.

● श्रद्धणीकरणस्य शीर्षे चरो बाध । १०।१।१७।५८. ' शीर्षे चरो प्रधानश्लक्ष्णीकरणयोर्वाचः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● श्लोकमप्युदाहरति— ' वित्तीयं हि महज्जालमृषिः संधिष्य चारवीत् । इष्टं हि विदुषा लोके समाख्येयसधारणम् ॥ ' इति । भा. ८।१।२।२, ● श्लोकेन ( नाम साम्ना ) पुरस्तात् सदसः स्तुवते महाव्रते । १०।४।८।१६.

● श्लोकादिसामभिः महाव्रते श्लोत्रान्तरवाचनीभूते. मातृसाम्ना समुद्यतः । १०।४।८।१६-१७, मीमे. पृ ३१३४ ' महाव्रते स्तोत्रान्तरवाचनीभूते. ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● श्व. कर्तव्यमशेषं दुरिति न्यायः । ' श्वः कार्यमयं कुरीत पूर्वाह्ने चाऽऽपराह्निकम् । न हि मृत्युः पवीक्षेत इत वाऽप्यथ याऽशृतम् ॥ ' इति । साहस्री. ३४५.

● शुनः चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः । श्वेनाश्रापम्याम् । न चैषा व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात् । तानाऽऽहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात् । समानाहाराणामपि अन्यस्मिन् काले अदर्शनात् । भा. ६।१।१।४.

● श्वपिशुनन्यायः । यथा श्वा तथा पिशुनः, श्रया पिशुनस्तथा श्वेति विषयविवक्षाणामयमत्ररति । श्वय पचेनापि विवृतः । तथाहि— ' अश्रिततया प्रकृत्या प्रालभ्यासक्ततया च वनतया । ज्ञातिविरोधेन पुनः शटशः शटशः शुनः पिशुनः ॥ ' इति । साहस्री. १७१.

● श्वपुच्छोत्रामनन्यायः । स्पष्टार्थः । यत्र क्रिया निष्फला तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ३०३.

● श्वशुभ्रानिधनन्यायः । लौकिकगयारूपोऽयम् । श्रया श्वा शुभ्रशुभ्रः शुष्क नीरसमस्थि मुखे धृत्वा वर्धति । श्वशुभ्रोन्मवत्तस्त्वावं विना किञ्चिदपि नृत्ति-कारकं फलं न भवति तस्य । न जहाति स तदस्थि, तथा मृतोऽपि निष्फलं वस्तु शहीत्वा फलाभावेऽपि न त्यजतीति विषयेऽस्य न्यायस्य संचारः इति । साहस्री. ८११.

● श्वशुभ्रनिर्गच्छोत्तिन्यायः । यत्र परवृत्तनिषेध निरादृत्य रयं निषेधति, तत्र अयं प्रवर्तते । यथा— भिक्षामटते वटये भिक्षा प्रत्याचर्षणा स्वस्तुया भर्तृविरवा श्वधू पुनस्तमाह्वय समागते तस्मिन् नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथेव प्रत्याचष्टे, तथा मरुतेऽपि । साहस्री. २६७.

● ' श्वेतो घावति ' इत्यत्र अर्थप्रकरणादिना गौरो निर्गमेति इत्येव वाक्यार्थपरत्वावधारणे श्वेत इत्येकपरत्वं घावतेश्च निर्गमेनार्थता अनुधार्यते । अस्मात् देशात् शीम गच्छति इत्येतद्व्याख्यायपरत्वे ' श्वा इत ' इति परदिश्य गत्यर्थत्वं च घावते. निक्षीयते । एव यथा ज्ञातिवाच्यवन्निरूपणरूपेण स्वकियाच्यवन्निरूपणरूपेण

वा पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययार्थता भवति तथा पदा-  
 र्थानां जालारयस्य व्यक्त्यारयस्य वा रूपस्य निरूपण  
 चार्थम्, न शक्यतुरोवेन, कार्यान्तरेष्वेन तस्याः  
 (शक्तेः) तदानुगुणेन कल्प्यताम् । ( इदं व्यक्तियुक्तं  
 उक्तम् ) । सु. घृ. ३६६. \* 'श्वेतो धावति' धारमेयः  
 इतो हुतं गच्छति इति, श्वेतः पुरुषः वस्त्राणि शोध-  
 यति इति च । तस्मात्तः शब्दपरिच्छेदः २९ श्लोकः .  
 \* श्वेतगुणेन वाक्ययवौ उपदिष्टेन प्राकृतान्त-  
 द्रव्यस्य न बाधः । १०।२।३०।३०. मीमां. घृ. २३५४ ।

'द्रव्यस्य गुणेन न बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
 \* श्वेतगुणस्य बाधये पशो नियमविधिः. 'वाक्य  
 श्वेतमालमेत' । वि. ४।२।१०.  
 \* श्वेतशब्दः प्रयतोऽपि 'वाक्यं श्वेतमालमेत'  
 इति छाममेव परिच्छिन्नात् नान्यं पशुमिति । भा.  
 १०।२।३०।६९.  
 \* श्वेतशुक्लकृष्णवर्णानां पशुनीहियु नियमविधिः  
 नानुवादः । भा. ४।२।१०।२५.

\* 'पङ्कपसदः' इत्यादिनाऽपूरोवस्त्वमविधानम् ।  
 घृ. १०।७।१४।४३-४६.

पङ्क्तिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविचारः  
 श्रुतिसंयोगात् । १०।३।१४।२३॥

अभिचयने 'आवृत्तिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादयः  
 पङ्क्तीनां दीक्षाहुतयः । आवृत्त्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा'  
 इत्यादयः पङ्क्तीनां दीक्षाहुतयः । एताः प्रत्य  
 'पङ्क्तिर्दीक्षयति' इति श्रुतम् । तत्र पङ्क्तिर्दीक्षयति  
 इति श्रुते सति तासां प्राकृतानां दीक्षाहुतीनां मन्त्रविचारः  
 स्यात्, प्राक्तनमन्त्राणां वैद्वनमन्त्रैर्बाधं स्यात् । श्रुति-  
 संयोगात् वैद्वतानां प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगात् । तस्मात्  
 प्राकृतानां वैद्वनैर्बाधः न समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ।

अभ्यासात् प्रधानस्य । २४ ॥  
 अभिचयने 'आवृत्तिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादयः पङ्-  
 क्तीनां दीक्षाहुतयः । 'आवृत्त्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा'  
 इत्यादयः पङ्क्तीनां दीक्षाहुतयः । अत्र वैद्वनैर्मन्त्रैः  
 प्राकृतानां बाधः इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन  
 स्यात्पूर्वपक्षं सिद्धान्तमाह । नात्र प्राकृतानां बाधं किंतु  
 प्राकृतवैद्वतयोः समुच्चयः । प्रधानस्य अभ्यासात् समु-  
 चयः । आवृत्तिश्च प्रधानस्य होमस्य श्रुते 'द्वादश  
 जुहोति' इति । तस्मात् वैद्वताहुत्यन्तरं प्राकृतानुति-  
 पङ्क्त्यं आवृत्तिः इति समुच्चयः ।

प

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । २५ ॥  
 'द्वादश जुहोति' इति वचनात् प्राकृतानां वैद्व-  
 तानां मन्त्राणां समुच्चयः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी  
 शङ्कते । वैद्वतानां मन्त्राणां आवृत्त्या मन्त्रकर्म आहुतयः  
 स्यात् । न प्राकृतानां समुच्चयः किंतु बाध एव ।  
 द्वादशत्वं तु वैद्वतानां द्विरावृत्त्या सेव्यमिति इति ।  
 अपिना प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानं  
 स्वादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः । २६ ॥

वैद्वतानामेव मन्त्राणां द्विरावृत्त्या द्वादशत्वं संपादनीयं  
 न तु प्राकृतानां वैद्वतानां च समुच्चयः इति पूर्वपक्ष  
 सूत्रेण प्राप्तं अपिचाशब्देन निरस्त्रं उत्तरमाह । प्रति-  
 मन्त्रत्वात् प्राकृतानां पण्णा वैद्वतीनां च पण्णा इति  
 द्वादशानां दीक्षाहुतीनां प्रत्येकं पृथक् मन्त्रो विद्यते ।  
 प्रति प्रत्येकं मन्त्रो बाधा ताः प्रतिमन्त्राः । आहुतीनां  
 प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानां मन्त्राणां अहानं स्यात् हानं  
 बाधो न स्यात् । यथा वैद्वता मन्त्रा गृह्यन्ते तथा प्राकृता  
 अपि समुच्चयेन प्राप्ता एव । 'द्वादश जुहोति' इति  
 आहुतीनां द्वादशत्वमुक्तम् । वैद्वतीभिश्च पङ्क्तिः  
 दीक्षितत्वे कृते संपादिते, पुनः तासामेव द्वादशत्वसंपाद-  
 नार्थं अभ्यासः. अभ्यासः नास्ति न्याय वक्ष्ये स' अभ्यासः  
 अभ्यासः. न्यायशब्दः । तस्मात् प्राकृतानामिदं द्वादशत्व  
 संपादनीयम् । एव च वैद्वतानां प्राकृतानां च मन्त्राणां  
 समुच्चय एव ।

पौराण्यं चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिक  
स्थान् । २७ ॥

'आङ्गिर्ममिं प्रयुज स्वाहा' इत्याद्य पद्म प्राङ्गत  
दीक्षाहुतिमना । 'आङ्ग्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्या  
द्य पद्म अभिचयने वैश्वता दीक्षाहुतिमना । 'द्वादश  
जुहोति' इति च दीक्षाहुतीना द्वादशरत्रमुक्तम् । तस्मात्  
प्राङ्गीना वैश्वीना समुच्चय इति सिद्धाते युक्त्यन्तर  
माह । 'पद्म पूर्वात् जुहोति' 'पङ्कचरत् जुहोति'  
इति च तस्य पौराण्यं पूर्वापरसम्बन्धो भवति । न च  
वैश्वताना वेदताना अभ्यस्मानाना पूर्वापरता  
उपपद्यते । पूर्वापरताया नैमित्तिकत्वात् पूर्वनिमित्तो हि  
उत्तरसम्बन्ध उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्द । तस्मात् प्राङ्गताना  
न वाप ।

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति । २८ ॥

सिद्धाते युक्त्यन्तरमाह । तत्पृथक्त्वं तसामाहु  
तीना पृथक् च दर्शयति 'उभयीर्जुहोति आमिकीश्च  
आभ्यरिर्फीश्च' इति । यदि उभयेषा मात्राणां समु  
च्चय । तन्तद्वेषा आमिकत्वात् आभ्यरिक्तत्वाच्च  
भवत्येव निर्देश । वैश्वताणामेव आवृत्तौ तु सर्वा एव  
आमिक्ये मनेषु । तस्मात् समुच्चय ।

न चाविशेषाद् व्यपदेशे स्यात् । २९ ॥

हेरतन्तरमाह । 'अभ्यस्य पूर्वं अग्रामे, उग्रामि  
क्षेत्रं कर्म परमिहम्' इति व्यपदेशो भवति । वैश्वी  
नामेव द्विराहुता द्वादशरत्रसंवादे तु 'पूर्वमभ्यस्य,  
अग्रामे' इति अविशेषात् सर्वासन्नेन आमिकत्वेन  
त्रिदोषात् अयं व्यपदेशो न च स्यात् । अस्ति तु  
व्यपदेश । तस्मात् न वैश्वीनामेव द्विराहुति । किन्तु  
प्राङ्गीना वैश्वीना च आहुतीनां समुच्चय इति  
सिद्धात । ये

• 'पद्मिर्दीवपति' ( १०।३।४ ) इत्यधिकरणे  
'आङ्गिर्ममिं प्रयुज स्वाहा' इत्यादिभिर्गीगाद्यतदोषविधे  
पद्मि मने अविशेषात् 'आङ्ग्ये प्रयुजेऽग्नये  
स्वाहा' इत्यादीनां पणानां समुच्चय उक्तः । घाल  
पृ. १०० • 'पद्मिर्हृदै कृपति' इति संविधान  
कुर्वन् विद्वेत्ता आहुतीर् आदि उच्यन्ते, तत्रापत्रमाचर-

तीति । भा ३।४।१।३।१ । 'पद्मिर्हृदै कृपति'  
इति विद्वेत्तनवचन सन् कृपि पद्मदलोपादानसामर्थ्यात्  
विद्वेत्तित्वविषयाद्यंभ्रान्तत्वं तत्प्रयोजकत्वापरं वर्तते । न  
हि हलपठनेन एक कर्ता विद्वेत्तितु शक्नोति । तेन  
पणानामेव विद्वेत्तितुणा य संविधानेन प्रयोजक स  
तद् व्यापारेण कृपेरपि कर्ता भवतीत्येवमभिधीयते । घा  
पृ १६८ • पणानां तु कर्मणामस्य श्रीणि कर्माणि  
जीयिका । याजनाभ्यापने चैव विद्युदाद्य प्रतिग्रह ॥'  
अथ प्रतिप्रसंगमिन्न अभ्यनुज्ञाविधि । घाल पृ १५ ।  
'पणानां तु प्रतिग्रह' अथ अ वाहुत्तविषय  
अभ्यनुज्ञाविधि । पृ १६

• पद्मकर्णो मियते मन्त्र इति न्याय ।  
मत्र मात्राणांकार्यम् । पद्मसंख्याका कर्णा यस्मिन्  
तथाभूत, त्वीयपुरुषभूत इत्यर्थे । मियते प्रकाश  
यातीति स्पष्ट । साहस्री ६५४

• 'पद्मकर्मेको भवत्येषा निभिर य प्रवर्तते ।  
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थेस्तु ब्रह्मसमेग जीवति ॥' ( मरमु  
४।९ ) इति उत्तरोत्तरस्य उत्कृष्टता उच्यते । तु ३।७  
पृ २८ ( एषा गृहस्ताता मध्ये कश्चित् गृहस्यो यो  
बहुषोध्यर्गं स मन्त्रे कृतायाचितमेष्टवृत्तियाणिस्येः  
पद्मि कुसीदेन च इत्येव पद्मि कममि पद्मर्मा  
भवति पद्मिरेतैर्जीवति । अ य त्रिभि याजनाभ्यापन-  
प्रतिग्रहे ; अपर द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्याम् । उक्त  
प्रयापनया चतुर्थं पुन ब्रह्मसमेग अभ्यापनेन जीवति ।  
इति कुल्लच्छक ) ।

• पद्मचिति पूर्ववत्त्वात् । ४।४।७।१४ ॥

'योऽमि मिया न प्रतिष्ठिते पद्म पुरोधितयो  
मरन्ति, अथ पशु चिति चितुते' इति श्रुतम् । तत्र  
किं योऽय नियोऽमि स एव पद्मचिह्न उत एक-  
चित्तिको वैगित्तिक इति विचार अमि ( चपनं )  
पद्मचिह्नरेव मिया स्यात् । मिया इति पद पूर्वतरात्  
दुर्जनने । पूर्वतरात् । पूर्वो योऽमि पद्मचिह्न  
तत्राद्यैव पद्मचिह्नार्थत्वात् पद्मचिह्ने पूर्वतर  
पूर्वपद्मचिह्नार्थत्वात् भवति इति । पद्म चित्तने  
यस्य योऽमि पद्मचिति । तस्मात्प्राप्तविशेषीयत्वात्

कर् । किञ्च पट्टीचन्दः पूरणकवस्ततः । यस्मात् पूरणी पटी । तथा च पञ्चचिन्तिपूर्वभरतं पट्ट्याभिवैराचद्वचकं इति पठ्याः पूर्वैरगम् । तस्मात् पट्ट्चिन्तिनोऽभिः नित्यः इति पूर्वैः पठ्यः ।

तामिध्र तुल्यसंरयानात् । १५ ॥

अभिः (चपनं) पट्चिन्तिनो नित्यः इति पूर्व-पठे देवन्तरपरं सूत्रम् । तामिः पूर्वाभिः पञ्चभिधि-निभिः पट्ट्याभिवैः तुल्यं सक्त्यानं गणना कृता इत्यपते । पञ्चगदेव पटी निर्दिष्टा । तस्मात् पट्ट्चिन्तिकृतं नित्यं मन्थामहे । गणनं च इत्यम्, 'इपं वाच प्रथमा चितिः, शोपपचः पुरीषम् । अनतरिश्च वाच द्वितीया चितिः, वयाधि पुरीषम् । अथै वाच तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । वयो वाच चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाच पञ्चमी चितिः, प्रभाः पुरी-षम् । संवत्सरो वाच षष्ठी चितिः, क्रमनः पुरीषम्' इति । तुषाना च तुल्यगदतुनमण मरति ।

अर्थवाशेषपत्तेभ्र । १६ ॥

पूर्वपठे देवन्तरपे सूत्रम् 'पट् चित्तयो भवन्ति, पट् पुरीषाणि, तानि द्वादन, द्वादश माथाः संवत्सरः, संवत्सर एव प्रतिष्ठितः' इति अर्थवादो मरति । तस्य त्वगतिः पट्चिन्तिकृतो एव नाम्यथा । तस्मात् पट्चिन्तिकरं नित्यम् ।

एकचित्तिरं स्वादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन ।

१७ ॥

अभिः (चपनं) पट्चिन्तिक एव नित्यः इति सूत्र-प्रयेण पूर्वपठे प्राप्ते वाशब्देन तं निरस्य सिद्धान्तमाह । नैमित्तिकः अभिः एकचित्तिः स्यात् । द्वि वस्मात् अपहृके समाने यागे ततः प्रतिशया अग्रतो प्रतिष्ठा-प्रान्तिरूपेण निमित्तेन पटी चित्तिश्चोच्यते । तेन पट्-चित्तिश्चरं संवाद्चित्तिरेव न शक्यते । पटीशब्दश्च पञ्च चिन्तिरेवैवावच्यते । तस्मात् पञ्चचित्तिनो नित्यः एक-चित्तिरप्य नैमित्तिकः ।

पिप्रतिषेधात् तामिः समानसंरयत्वम् । १८ ॥

'तामिध्र तुल्यसंरयानात्, अर्थवाशेषपत्तेभ्र' (४१-४३-१५-१६) इति पूर्वपठसूत्रस्य त्वरं अनेन

मी. के. ५०१

सूत्रेणोच्यते । पट्ट्याभिवैः नित्यत्वं 'योऽस्ति चित्ता' इत्युपक्रममातृपञ्चशब्देन निमित्तसम्पन्नेन रिपतिषेधात् नित्यत्वेनैमित्तिकरयोः विरोधात् तामिः पूर्वचित्तिभिः समानसंरयकं तुल्यत्वेन पठ्याः परिग्रहणं अनुत्प-त्तेऽपि स्यात् । यथा 'देवा मनुष्याः तिवरस्तोऽप्यथ आसन्' इति अनुत्पानामपि ह्यस्येन परिग्रहणं कृतं तद्वत् । तस्मात् पञ्चचित्तिर एकचित्तिरित्यः पञ्चचित्ति-कश्च नैमित्तिक इति सिद्धान्तः । के.

● पट्ट्यादित्तरसमाहाररूपा गीतिः । सु. ४. ८५५.

● पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टहृषमातिदेयाः । ८।३।१।६-७. मीनो. ४. २२६ 'अतिदेयाः पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टहृषमा-णात्' इत्यन अधिकरणं प्रथमम् । ● पट्ट्त्रिंशद्वात्रे श्रुयो 'पट्टहा भवन्ति ..... चरत्रयो भवन्ति' इति पट्ट्त्रिंशद्वात्रेः निःपायाः कर्मविरोधेः पट्टहृषमात्वात् । तादृशाश्च कर्मनिशेषात्करतः । तथा च पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टहृषमात्कस्य कर्मविरोधस्य विपक्षतोऽतिदेष्टव्यः पट्टहृषलिङ्गात् न तु द्वादशाहस्य । वि. ८।३।१.

● पट्ट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्यनाममथम् । भा. ९।१।१२।१९ वर्गकं २, ● पट्ट्त्रिंशत्संवत्सरो याह-मया एव पुरोडाशाः पर्यभिक्तव्याः सिद्धान्ते । पिठमयः पुरोडाश उच्यदचित्तिः पर्यभिक्तव्याः चोद्यते । २।१।४।१२.

● 'पट्ट्शीतिरेषा वद्वृत्तः' इति समान्यजन-वशमेवे अश्वरद्वृत्तव्यापनायार्थं वैदेषिकमन्त्राकरण-पठे अश्वद्वृत्तयोः मूलाणामयम् । भा. ६।४।१।१७-२१.

● पट्टहाः द्विविधाः अभिग्रहः पृथग्यथेति । वि. १०।६।११. ● 'पट्टहा भवन्ति, चरत्रयो भवन्ति' इति कर्मविरोधे (पट्ट्त्रिंशद्वात्रे - भा.) पट्टहाभ्याश्च, न तु द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः । भा. ८।३।१।६-७, ● पट्टहृष्य पृथगस्य कर्मानुत्पन्नवर्गानेनाश्रुती मन्त्र-शनादेरप्याश्रुतिर्गन्तव्यम् । १०।६।१।११, ● पट्टहे पृथगे उपदिष्टेन मन्त्रशनेन आतिदेष्टव्योऽनौडाया न वाचः किंतु सद्रुचयः । १०।४।१।१-३, ● पट्टहे पृथगे गयामननगने शृद्धपंतरयोः प्रायेकमेकैवैवाश्रुत-

नम् । १०।६।३।४-५. \* पडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं निहितम् । तानि च पट्टं पृष्ठानि । रथंतर-बृहत्-वैरूप-वैराज-शाकर-रैरतसामभिनिष्पाद्यानि । वि. ७।३।३. \* 'पडहे सखिते मध्याप्रयेत् घृत वा' । भा. ९।२।१२।४०.

\* पडहान्ते मध्याप्रयानघृताशनयोर्बैकल्पिकयोरनुष्ठान गगामयने । भा. १०।६।९।२७-२८.

\* पडहावृत्तौ सर्वपडहान्ते मन्वसानादेः सक्त-देवानुष्ठानम् । भा. १०।६।१०।२९-३०. \* पडहा-वृत्तौ सर्वपडहान्ते सक्तदेव मन्वसानम्, न प्रतिपड-हान्ते । भा. १०।६।१०।२९-३० । गवामयने तु अभिद्रवपडहैर्यथाने सति प्रतिमास पृथक्पडहान्ते मध्याप्रयानं कर्तव्यम् । १०।६।११।३१ । सत्रिणां ब्रह्म-चारित्वेऽपि ब्रह्मचारिणां च मधुमासनिषेधेऽपि यज्ञार्थ-त्वात् सत्रिभिर्मन्वसानं कर्तव्यम् । १०।६।१२।३२-३३.

\* पडहगतपृष्ठानां विश्वजिति अतिदेशः । ७।३। ३।७-१२. मीमो. पृ. २२०. 'अतिदेशः विश्वजिति पडहगतपृष्ठानाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* पडहगतसंहरादिसाम्ना मन्वे, विश्वजिति होतुः पृष्ठस्तोत्रे वैरूपस्यैव निषेधाः । भा. १०।६।५। २३-२४.

\* पडहधर्मो वन नियमो वा मध्याप्रयाने भवति द्वादशादे । भा. ९।२।१२।४०. \* पडहधर्माः स्तोत्रशक्त्यादयः पडहावृत्तौ आवर्तन्ते ते हि अहः-संघट्टाः । तेषामद्रामावृत्तिः इति स्तोत्रादीनामावृत्तिः इति युक्तम् । न हि ते अहःसु अवसानसंघोगेन चोच्यन्ते । १०।६।१०।३०. \* पडहधर्मार्थां अतिदेशः पड्विश्वजित्वादे । ८।३।३।६-७. मीको. पृ. २२६. 'अतिदेशः पड्विश्वजित्वादे' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* पडहोनुमन्त्र 'सृष्टे त वधुः' । यात प्राण । चां पृष्ठम् । अन्तरिक्षमरत्ना । अद्भैरेरम् । पृथिवी क्षीरिः' इति । अत्र वधु इत्यत्र वधुवी, प्राण. इत्यत्र प्राण इति पट्टभेदं सुधायााम् । सु. ३।७। ५।१२ पृ. १०.

\* पडुरात्रे चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

\* पडुरात्रिषु अधीनेषु एकरतोमका आम्नातः 'मिद्वृद्धिमिधो भवति' 'पड्वदश उक्थो भवति' इत्यादयः । वि. ५।३।१५.

॥ पड्विशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृति-त्वाद्, गुणस्य प्रविभक्तत्वाद्धिकारे हि तासाम-धात्स्वैनाभिसंबन्धो विकारात् समासः स्याद-संयोगाच्च सर्वाभिः । ९।४।१।११ ॥

ज्योतिष्टोमनागतं अभिगुप्तये 'पड्विशतिरस्य वद्वृत्तः' इति पठ्यते । तच्च द्विपश्वादीन् पशुगणान् चोदकेन प्राप्तम् । तत्र किं पड्विशतिसम्भूतः अन्व-सितव्यः, अविकारेण वा प्रयोक्तव्यः, किं वचनमाश्र-मूहितव्यम्, अथवा अस्वपदाभ्यासः उत समस्य वचनं (द्रापश्वादात् इति रीत्या) इति विचारे एक पथमाह । पशुगणे द्विपशुके पड्विशतिः इतिपदं अन्व इतिपदं च अभ्यासेन प्रयोक्तव्यम् । तत्प्रकृतित्वात् अग्नीधोमीय-प्रकृतित्वात् । अग्नीधोमीयस्य च पशोः वद्वृत्तः पड्विशतिः । द्विपशुके च पश्वोद्विस्तात् 'पड्विशतिः पड्विशतिरस्य' इति अभ्यासं विना वद्वृत्तित्वात्-प्रसंगानासंभवात् । गुणस्य प्रविभक्तत्वात् पड्विशति-संख्यात्मकगुणस्य प्रतिपद्य वद्वृत्तित्वात् गिरत्वात् । अधिकारे अभ्यासात्मके विचारे भ्रूते हि भ्रूते तु तासां वद्वृत्तीयां अक्षात्स्वैना असंपूर्णतया अभिसंबन्धः स्यात् कारस्वैना अभिसंबन्धो न स्यात् संपूर्णतया अभिधाने न स्यात् । ननु तर्हि द्विपशुकादनयो-र्बद्वृत्तः इति समासो वक्तव्य इति चेदेत्याह-प्राप्तव्य पड्विशतिपदस्य विकारात् सर्वथा विकारप्रदानात् न समासः स्यात् । सर्वाभिः द्विपशुकाद्वद्वृत्तिभिः असंपूर्ण-गत् प्रतिपद्य संयोगभावात् न समासः । तस्मान् 'पड्विशतिः पड्विशतिरस्य' इति उक्तं द्विपशुके प्रयोगे सर्वथा इति प्रथमं पथ । वद्वृत्तिः पशोः ( वरगच्छे इति भाषायात् ) ।



अभ्यासेऽपि तथेति चेत् । २ ॥  
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-  
 तम् । द्विपशुके योगे द्विपञ्चादादनवोर्वदक्यः इति  
 समासे इत्ये यदि अप्राकृतान् दोषः तथा प्रथमपूर्व-  
 पशोके 'पद्मविशतिः पद्मविशतिरस्यस्य वदक्यम्' इति  
 अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतान्मेव प्रसज्येत ।  
 न हि प्रकृतौ समास इव अभ्यासोऽप्यस्ति । इति चेत् ।  
 न गुणादर्थकृतत्वात् । ३ ॥

अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य' इति भागस्य द्वि-  
 पशुके प्रयोगे अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतान् दोषः  
 मान्येव इति चेत्, न, गुणात् अभ्यासस्य गुणत्वात्  
 'द्विपञ्चादादनवोर्वदक्यः' इति समासपक्षे तु द्वयस्यैव दान्तस्य  
 अप्राकृतस्य स्यात् अभ्यासपक्षे तु गुणस्यैव अप्राकृत-  
 रसम् । 'शुभे दन्त्याभ्यङ्गव्यवहारे' इत्युक्तम् । अभ्यासश्च  
 अप्रकृतः, प्रतिपद्य प्रथमकं गुणं वक्तुं अप्राकृतं कृतं  
 समासे तु न तथा । तस्मात् अभ्यासपक्षे न दोषः  
 चोदकानुग्रहश्च समासे च न चोदकानुग्रहः ।

समासेऽपि तथेति चेत् । ४ ॥  
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-  
 तम् । द्विपशुके प्रयोगे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्यः यः  
 सर्वत्रहित्वावनामर्थं चोदकानुग्रहश्च व्यप्यासे 'द्विपञ्चादा-  
 दनवोर्वदक्यः' इति समासपक्षे तु दोषः इति वदक्य-  
 अभ्यासवादिना तत्र समासवादी आह । समासेऽपि  
 तथा चोदकानुग्रहोऽपि काल्पनिकं वदक्यमभिधा-  
 नात् । नौमतेनेन वचनात् प्रयोगान्वयानुग्रहः । तस्मात्  
 समासपक्ष एव श्रेयान् इति चेत् ।  
 नासंभवात् । ५ ॥

अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इत्यथ द्वि-  
 पशुके प्रयोगे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्य इति अभ्यास-  
 वादी मते । 'द्विपञ्चादादनवोर्वदक्यः' इति समासः कर्तव्यः  
 वाक्यस्यैव वदक्यमभिधानात् प्रयोगान्वयानुग्रहोऽपि  
 समासवादी उच्यमानं तत्र पुनः अभ्यासवादी आह । न  
 समासपक्षो युक्तः, अभ्यासपक्षे चोदकानुग्रहो भवति ।  
 समासपक्षे तु चोदकानुग्रहस्य असमाप्तः । प्रयोगान्वयानुग्रहः तु

चोदकान् दुर्नरम् । तस्मात्प्राप्तपक्ष एव प्रबलचोदकानु-  
 ग्रहात् युक्तः ।  
 समासश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् । ६ ॥  
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति श्रुतम् ।  
 द्विपशुके विकारे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्यः न  
 समासः इति अभ्यासवादी सातसत्तापि सा अपरा  
 उपपत्तिमाह । प्रकृतौ आशीपोमीषे स्वाभिः वदक्यैभिः ।  
 पशुपत्तद्विगतः, तथा इह द्विपशुकेऽपि उपपत्तिपक्षः ।  
 तच्च अभ्यासवचने शक्यते । समासवचने तु समु-  
 दायस्य संख्या उच्यते न वतीः । प्रकृतौ एकवचनौ  
 पद्मविशतिरदक्यः विशेषभावेन भूयते अभ्यासपक्षे  
 तदनुग्रहो भवति । समासपक्षे तु समुदायस्य विशेषत्वेन  
 एकपशुप्राधान्यभावः । तस्मात् अभ्यासपक्षः श्रेयान् ।  
 वदक्यैर्नां तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं  
 स्यात् प्रामाण्यमभिगोलादर्थत्वात् । ७ ॥  
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-  
 तम् । द्विपशुके प्रयोगे 'द्विपञ्चादादनवोर्वदक्यः'  
 इति समासवचनं कर्तव्य इति समासवादी अभ्यासवादि-  
 पक्ष तुशब्देन निरास्य समासविद्वानुग्रहमाह । वदक्येणा  
 प्रधानत्वात् समासेन अभिधानं स्यात् । पद्मविशतिः  
 इति वदक्यो गणितः, न ताभिर्गणितभिः पशुपत्त-  
 तद्विगतः । वदक्यैर्भिर्गणितभिः दृष्ट प्रयोगेन समासवचनानां  
 वदक्येणाद्युद्धरणम् । पक्षी अत्रभ्रममाणे तु न विवित्  
 दृष्टमन्वयिकं भवति । एव अभिगो, तदर्थत्वात्  
 वदक्यमर्थत्वात् वदक्येणा प्राधान्यम् । प्रकृतौ वदक्येणा  
 इत्यत्र उच्यते विद्वितामपि इवर्तनं वचस्य इत्यन्वयार्थो-  
 दरणार्थः । तस्मात् समस्य सर्वव्युत्था वदक्यवचन-  
 मेतीकृत्य उच्यते उर्तं यम् । पशुपत्तद्विगतं न इति वः ।  
 तासां च कृतनरचनानात् । ८ ॥  
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति वच-  
 नेन तासां वदक्येणा इत्यन्वयवचनानात् । वदक्येणा वदक्येणा-  
 निदं वचनं न परित्याज्यम् । अत एव 'अनुष्ठोभ्यन्-  
 वयत्वात्' इत्याह । ता, वदक्येन अनुष्ठेना प्रकृत्येन  
 उद्धर्तव्याः, इति तदर्थः । तस्मात् वदक्येणा प्राधान्यम् ।  
 तस्मात् समासवचनम् ।

अपित्वसंनिपातित्वात् पत्नीवदान्नातेनाभिधानं स्यात् । ९ ॥

अग्निगुप्तैरे 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः ता अनुग्रया उच्यन्मावयतात्' इति वाक्ये वद्वीणा प्राधान्यमुक्तम्, तेन साक्षा द्विपञ्चकादिविकृतौ समस्य वचनं कर्तव्य इति सिद्धान्तिना समासवादिना उक्ते अभ्यासवादी पूर्वपक्षी पुनराह । अपितु इति शब्देन समस्यवचनपक्षनिरासः । न वद्वीसंख्यासमासः कर्तव्यः अग्निगुप्तस्य असंनिपातिनात् । नाप्यग्निगुप्तः संनिपाती करणमन्त्रः । तस्मात् आम्नातेन यथापठितेनैव मन्त्रेण द्विपञ्चकादी अन्यस्तेन पञ्चदशीणा अभिधानं स्यात् । पत्नीवत् यथा द्विपञ्चकीके प्रयोगे छन्दहनमन्त्रे पत्नीशब्दः न विनियते तथा पट्विंशतिसाधोऽपि न विनियते इति ।

विकारस्तु प्रदेष्टव्याद् यज्ञमानयत् । १० ॥

अग्निगुप्तैरे 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः' इति पठितम् । तस्य करणमन्त्राभावात् द्विपञ्चकादिविकृतौ अभ्यासेन प्रयोक्तव्यं न समस्य वचनं कर्तव्यं इति आम्नासवादिना उक्ते तु शब्देन निरस्तम् पुनः समासवादी सिद्धान्ती आह । विकार एव स्यात् समस्य वचनम् । प्रदेष्टारत् प्रदिश्यते अनिदिश्यते इति प्रदेष्टाः कर्मणि घञ् । प्रहृताविर विहृताविर वद्वीयत्ताप्रकाशनाय सम्मितम् प्रि प्रियमन्त्रोऽयम् । समस्तवद्वीयत्ताप्रकाशान च समासं विना नोपपद्यते तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । प्रहृतिम्व्यक्तार्थमेव अनिदिश्यमानत्वात् । यज्ञमानयत् । यथा द्विपञ्चमानके इन्द्रमण्यो जुलायाम्ये क्तौ वद्व्ययज्ञमानके छये च 'आशास्येऽय यज्ञमानः' 'उपहृनोऽय यज्ञमानः' इत्यादिषु होतुः निमित्तेषु यज्ञमानशब्द उच्यते तद्वत् ।

अपूर्वत्वात् नया पत्ययाम् । ११ ॥

अग्निगुप्तैरे 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः' इति वद्वीयत्ताप्रकाशनायो मन्त्रः । अन्वयिजन्यः इति अभ्यासवादी 'पत्नीवदान्नातेनाभिधानं स्यात्' ( ११४।१।१ ) इत्याह । तत्र समासवादी सिद्धान्ती श्लोके पत्ययां तथा नोह पत्नीशब्दस्य द्विपञ्चकीकेऽपि प्रयोगे तदुक्तम् । अपूर्वत्वात् । 'पत्नी संज्ञा' इति पत्नीमन्त्रस्य एव

द्विपञ्चकीकस्वेऽपि प्राकृते प्रयोगे विद्यमानत्वात् नोहः । पञ्चवद्वीयु तु न तथा इति वैषम्यम् ।

आम्नातस्त्वविकारात् संख्यासु सर्वगामित्वात् । १२ ॥

अग्निगुप्तैरगतः 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रः यथा आम्नातः तथैव अविकारात् विकारं अङ्गवैय द्विपञ्चकादिविकृतियामे प्रयोक्तव्यः । सत्याहु विकारः वचनोहस्तु सर्वगामित्वात् पञ्चदशादिसर्ववद्वीयत्ताभ्यापकत्वात् केवल वचनं 'पट्विंशती अनयोर्वद्व्ययः' इतितीत्या ऊहिष्यते । एव संख्यासु विकारः कर्तव्यः । विकारशब्दः दशमसूत्रात् मण्डूकशब्दा अनुवर्तते । तस्मात् वचनोहः कर्तव्यः । इति तृतीयः पद्यः ।

संख्या त्वेषं प्रधानं स्याद् वद्व्ययः पुनः प्रधानम् । १३ ॥

अग्निगुप्तैरे 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रे द्विपञ्चकादियामे 'पट्विंशती अनयोर्वद्व्ययः' इति तीत्या वचनमात्रोहः कर्तव्यः इति पद्य उक्तः । तत्र समासवादी सिद्धान्ती आह । एवं तु वचनमात्रोहो कृते संख्या प्रधानं स्यात्, संख्यामप्रधानो निर्देशः कृतः स्यात् पट्विंशतिरनुगुणस्य प्राधान्येनोक्तत्वात् । तद्विरोधत्वेन तु वद्वीयाशुच्चारण भवेत् । वद्व्ययः पुनः वद्व्ययस्तु प्रधानमन । तासां हि वृत्तान्तराण कर्तव्यं 'ता अनुग्रयोच्यवावयतात्' इति मन्त्रोपात् । संख्या-प्राधान्ये स्वीकृते तु न प्रहृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदको बाधयेत् । तस्मात् 'द्विपञ्चकादिसयोर्वद्व्ययः' इतितीत्या समस्य वचनमेव कर्तव्यम् ।

अनाम्नातत्रचनावचनं नहि वद्वीयां स्याद्विर्देशः । १४ ॥

अग्निगुप्तैरे 'पट्विंशतिस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रे द्विपञ्चकादियामे 'पट्विंशती अनयोर्वद्व्ययः' इति वचनमात्रोहो यथासत् एव प्रयोगे भवति इति वचनमात्रोहवादिना उक्ते परतु छन्दो अनाम्नातत्रचनमविमति । यद्यपि प्रविष्टिक्रमप्रमाणान्न तथापि वचनानाम्नातमेव पठितं स्यात् । तस्मात् आम्नातनाटानि-

मानो ध्यये एव । अथ द्विवचनेन बहुवचनेन वा बहुव्रीहामाबन्धने सर्वांश्च बहुव्रीहानि निर्देशः नहि स्यात् इति तत्राप्रि शेष एव । तस्मात् समस्य वचन कर्तव्यम् ।

अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् । १५ ॥

अग्निपुराणे 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृपः' इति मन्त्रे द्विपश्चाद्विद्यो 'पट्टविंशती अनयोर्बहुकृपः' इति वचनमात्रादिमतं यथान्नातत्रचनाभिमानपूर्वकं पट्टकं तत्र समासवादिना वचनविपरिणामेऽपि अनाम्नात्-वचनापचिदोपः प्रदत्तः । तेन प्रथमेन अभ्यासवादी पुनरहम् । 'पट्टविंशतिः, पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृपः' इति अभ्यास एव कर्तव्यः न वचनोद्देशः, न च समासवचनम् । वाशब्दः इतरपक्षपातवृत्त्यर्थः । अविशारात् अत्र पक्षे न विशारः प्राप्ति मन्ति । आर्यः यथाभनातवादश्चाहुः प्रहीण्यते चोदकातुल्यश्च भविष्यति । तस्मात् अविकारात् 'पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृपः' इति अन्वयशब्दः अभ्य-क्षिप्यते इत्यन्वाश्च बहुकृपः अमिदित्वा भविष्यति । न चानाभनात् किञ्चिदाभ्यासोपे ।

पशुस्येव प्रचानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात् समासशब्दः स्यात् । १६ ॥

अग्निपुराणे 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृपः' इति मन्त्रः द्विपरनादिविहृतौ 'पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृपः' इति अस्येतिषट्मात्राभ्यासेन यथाभनात् एव प्रशोचन्त्यः इति-पक्षे एव अन्वयेतिषट्मात्रस्य अभ्यासेन प्रथमेण कृते पशुस्तु प्रधानं स्यात् न बहुकृपः । अग्रासस्य तन्नि-मित्तत्वात् बहुनिमित्तकत्वात् । पशोः संज्ञासंबन्धे कामिपरिचिते पशोः पशोः बहुविंशतिः पट्टविंशति-र्बहुकृपौ मरुगि न कश्चित् पशु अपबहुविंशतिर्बहुकृपः इति पशुः प्राधाभेन निर्दिष्टः स्यात् । प्रहृतौ तु बहुव्री-हामिपचा कश्चन । विहृतापरि वैव चोदयेन अति-द्विरपते । ततश्च बहुकृप एव प्राधान्येन निर्देश्य्याः सेन नाम्नात् । तस्मात् बहुव्रीह्या उपलभ्यमानः समा-सस्य संबन्धस्य आचक्षुः शब्दः स्यात् समस्य संबन्धस्य वचनं स्यात् । द्विपश्चाद्वनयोर्बहुकृपः इति द्विपशुगे, अष्टशतिरेवा बहुकृपः इति त्रिपशुगे इत्यादि । न

'पट्टविंशतिरस्य' इति षट्पदस्य अभ्यासः, न पट्टविंशती अनयोः इति वचनमात्रोद्देशः, नापि पट्ट-विंशतिरस्यास्य इति अल्पपदमात्राभ्यासः । इति सिद्धान्तः । के.

● 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृपः' इति गुणविभक्त्युक्तो मन्त्रः । बाल, पृ. ६४, ● 'पट्टविंशतिरित्येव नृणात्' इति चतुर्विंशत्-शानुवर्धं एवकारः, न पट्टविंशति-विधानार्थम् । तुपु, पृ. १०७१२०७३.

● पट्टाध्याये 'अधिकारोऽपि पशेऽपि कृत्ः शेषस्य चिन्सते' । या. ३।१।११ पृ. ६४८.

● पट्टाधिकारपरिष्ठापनावयवभूतेश्च प्रथमोदस्य आगमेदाशयकत्वेव उपस्थात् । सु. पृ. ८१२.

● पट्टाध्यायस्य पूर्वोक्त्यायै. अथसरः संगतिः । तदाह त्रिचिद्विकेकः 'क्रमपर्यन्तात् परा (अधिकार-विशेषस्य) निरूपणा' इति । अत्र कश्चिन्ना - 'एतेन शास्त्रशापकृपावसककृपातिरूपस्य अवतरलक्षणे संबन्धे येनाधिकारलक्षणस्य आचक्षते से निरस्ता वेदितव्याः । पूर्वाया अधिकारणीवचिचारद्वारेण आपकत्वात्, एतस्य श्रुत्यत्वात्' इति । पू. ३६९. ● पट्टाध्यायस्य पदे पादे प्रधानयोः प्रकृतिकृतयोः समानविधित्वं विचारित-त्म् । सु. ३।७।१।१, ● पट्टाध्यायस्य सप्तमे पादे अङ्गप्रधानविषय समानविधित्वं प्राधान्येन विचार्यते । ६।७।१।१.

● पट्टाध्यायार्धः । 'अधिकारी, तस्य धर्मः प्रतिनिष्पत्तौपत्ते । शीला तत्र देववर्द्धौ पशे पादेष्वमी क्षिताः ॥' पट्टाध्यायस्य प्रथमे पादे-कामिध्यायः कर्तुरस्ति, अभ्यासेनास्ति, क्षिप्या अस्ति, य च पत्या सह, श्लेषमादिना अधिभारि निरुपित । द्वितीये-वशाधिकारिणा प्रत्येक कृत्स्नं पशुम्, दशपूर्वोनाशयोः कर्तव्यमित्यप, काश्य कर्म उपायनीयम्, श्लेषमाद-योऽधिकारिधर्मा उच्यते । तृतीये-द्रव्यस्य प्रतिनि-धिरस्ति, देवादीनामप्यादीना अधिचारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे-पदार्थलोचन विचारितम्, 'अवचनयोः सति आगमेन वनेत्, इदागस्य नाशे सति दोषात् प्राध्याय' इत्यादिकम् । पञ्चमे-नाशपशुधेन

चन्द्रोदये सति अभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्य  
 एकादशो दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षाः, इत्यादि  
 निरूपितम् । पष्टे- सनाधिकारिणस्तुल्यकल्या एव, सर्वं  
 विप्रस्यैव, इत्येयमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे- पिनादिकं  
 न देयम्, महाभूमिर्न देया, इत्येवमादिदेवविचारः ।  
 अष्टमे- लौकिकशाम्नी उपनयनहोमः, स्वपतीष्टित्तयैव,  
 इत्येवमाप्रमिषिचारः वृत । वि. प्रस्तावनाश्लोकः १८.

● पद्मध्यायार्थः कोऽधिक्रियते इति । वा. ७।१।११२.

● पद्मध्यायार्थनिरूपणम् । 'तदेवं पञ्चलक्षण्या  
 कार्ययोगं निरूपिते । कोऽनेनाधिक्रियेतेति पष्टे-  
 ऽध्याये निरूप्यते ॥११॥ निरूपिते ह्यनुष्ठेये शक्यं  
 शक्तिनिरूपणम् । तस्यां निरूपिताया तु तदधीना  
 ऽधिकारधी ।' १२ ॥ न ह्यनवगतेऽनुष्ठेये तच्छक्ति  
 रवगन्तुं शक्या । तथा चाधिकारनिरूपणमिति भवत्य  
 अनुष्ठेयप्रतिपादकस्याध्यायपञ्चकस्याधिकारविचारहेतुत्वम् ।  
 न चैकस्थेयाध्यायस्य हेतुत्वम् । तस्मात्तस्याप्येककार्य-  
 प्रतिपादकस्य पूर्वपट्टकस्यैव उत्तरपट्टकं प्रति तदुपपत्तेः ।  
 एकस्याप्यध्यायस्य नानानयनसंयानारम्भकस्य एककार्योत्पत्त-  
 नादेवैकत्वम् । तदध्यायपञ्चकस्यापि अनुष्ठेयप्रतिपादना-  
 दैक्यमापादितस्य अधिकारहेतुत्वमुपपन्नम् । तत्र प्रथम  
 तावदुपोद्घातत्वेनाधिकारसद्भावः प्रतिपाद्यते । सति हि  
 तस्मिन् कस्यापिमिति विचारः सम्भवति नान्यथेति । तत्र  
 'स्वर्गकामो यजेत' इति भावना भाग्याकाङ्क्षिणी  
 समानप्रवृत्ततादानलक्षणया श्रुत्योपनीतमनन्योपसर्जनं च  
 धारण्यमेव पदान्तरोपनीतपुरुषविदोषणीभूतस्वर्गप्रहाणेन  
 भाव्यत्वेन स्वीकरोति धृतेर्वाक्याद्गौयस्तान् स्वर्गादि-  
 द्वादश यामं कुर्यादिति वाक्यार्थः । कामसम्बन्धं कर्म  
 कुर्यात्तत्र तस्यापने तन्निष्कृत्यैव कामना भवत्येव इत्य-  
 नुवाद इति धृतिलिङ्गाभ्यां वाक्यवचनेन यागस्य प्रधान-  
 त्वाच्च विचिन्तनेन कर्मं साध्यते इति नाश्वेयाधिकार  
 इ पुरुषस्य विधिधुतिवृत्तेन सिद्धान्तं जपितः । विधिर्हि  
 समानप्रवृत्ततादात्म्यज्ञापनायाः संनिष्ठः प्रथममेव  
 तामवदस्य पुरुषावाप नयति प्रवर्तनतामस्य दपुरुषा  
 संकल्पे च ध्वनारो पुरुषस्य प्रवर्तनितुमशक्यं तन् सेन  
 प्रवर्तनतामस्य विषयवादेव समीहितस्यैव मान्ये अवेष्टिते

तद्विदोषमात्रं वाक्यादवगम्यते, तस्मिन्भावगते समान-  
 पदोपात्तो धारण्यः प्रत्यासत्तेः करणतया स्वीक्रियते  
 द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया । आह - 'विद्येर्भाव-  
 नया योगः पूर्वं यद्यंशसंगतेः । पञ्चास्त्वध्यायमा-  
 नानां ततो न स्याद्विधेयता ॥ १३ ॥ अथ  
 सर्वशंसपूर्णा भावना विधिगोचरः । विधिहीना  
 ततो न स्यात्पुरुषार्थफला क्रिया ॥' १४ ॥ यदि  
 तावदशम्यान्वयात्प्रयोगे केचन्य भावना विधीयते ततो  
 विशिष्टभावनानाविध्यधीनविधीनानाशाना पश्चात् भावनाऽ-  
 न्वये सत्यपि केचलाया एव विधिसंस्पर्शान्न विधेयत्वं  
 स्यात् । अथ तु नाशानान्वयात्प्राक् भावनाया विष्य-  
 न्वयः, ततो विधिविधुरा सती धारण्यमेव प्रत्यासत्तेर्भाष्य-  
 मगलम्भते इति न पुरुषार्थस्य भाष्यत्वं तिष्ठेदिति ।  
 नैतदेवम् । 'विधिभावनयोः श्रुत्या संगतिः पूर्व-  
 मीयते । अयोग्यत्वात्तदा त्वेया निर्वृति नैव  
 विन्दति ॥ १५ ॥ संगतिप्रतिपत्तेश्च तदेवैवं  
 प्रतीयते । यादृशो परिपूर्णैव भावना विधिसंगतिम्  
 ॥ १६ ॥ लभेत तादृशोऽर्थः पूरणीयेति तद्व्येत् ।  
 पुरुषार्थस्य भाव्यत्वमंशानां च विधेयता ॥'  
 १७ ॥ प्रथमं तावदेकशब्दोपात्तयोः विधिभावनयोः  
 श्रुत्या संस्योऽभिधीयते तस्यां त्ववस्थायां भावनया,  
 केचलाया अननुष्ठेयत्वात् प्रतीताऽपि संगतिर्न विष्यत्येति ।  
 अनिष्कृत्यामपि च तस्यां तस्मिन्निवृत्तया तदेव पुच्छो  
 निरूपयति अस्मादावन्विष्यन्वयेन भवितव्यम् । ततो  
 यादृगिभवेः संस्योः च विष्यन्वय मगते तादृगिभः पूर-  
 यितव्या । न चापुरुषार्थकला तद्व्ययमर्हति, तस्मात्  
 पुरुषार्थकलेत्यप्यवस्था तद्विदोषमवेष्टयामा समानप्रवृत्त  
 धारण्यमेवपुरुषार्थतादृशस्य पदान्तरोपनयेन । तत्र  
 स्वर्गकामादिप्रवर्तने तद्विदोषस्य प्रतिपत्ततेन सह भावना  
 संगच्छते, तदन्वितान् च काण्वेषा सर्वा प्रत्यसति-  
 यत्तादात्म्याधिकरणन्यायेन समानप्रवृत्तता धारण्यं करण-  
 तया स्वीकरोति, एत. जपभाष्येच्छायां श्रुत्यादानगता-  
 न्वद्वान्तरपभावेन कुर्याति ता. सर्वशंसिदृष्टा भावना  
 विधीयते । तदेव प्रथममेव विषयव्यवधानात्. पुरुषार्थस्य  
 भावनाऽपि विद्यति । प्रतीत्यपि च विषयव्यवधानात्

धक्योत्तरफलमेव निर्दिशेरतामामपि त्रिवेधत्वं सिद्धयति । अतो न कश्चिदपेक्ष इति ।

प्रहतमनुसूयामः । तदैव विधिवत्त्वेन पुत्रप्राप्तयेव भावचत्वेऽप्यस्मिन्निवेदितायाः कामसंभवात्प्रगत-प्राधान्यत्वे स्वभविर्भावात् पुत्रप्राप्तिसंज्ञकत्वात् भवति न पूर्वपक्ष इव साधनत्वम् । न हि पूर्वपक्षेऽपि दत्तं कामदाय, पुत्रपदः किंतु स्वर्गायत्यत्र यस्य विधा-साधनप्रतिपत्तिरपरः । कथं पुनः पुत्रप्राप्तयन्तस्तद्व्यय-दत्ताभ्यामपि विधिप्रतिपत्तिरिति तत्रस्त्वमत्राद्यर्थे । उच्यते । पूर्वपक्षज्ञादी तादृशेयं मन्यते क्रियाकालस्यैव तत्राङ्गं सुखभूतः पुत्रः प्राप्तः तत्र स्वर्गनामशब्देन न कश्चिदपुत्रविशेषो राजशब्देनैव प्रीत्यादिशब्देनैव वा द्रव्यविशेषः समन्विते य एव हि स्वर्गकामः स एता-स्वर्गनामोऽपि भवति । यदा तत्राङ्ग इति शब्दोपलब्ध-भावे वा स एव शेषः । तस्मान्न स्वर्गनामपरिमिश्रस्य पुत्रप्राप्तौ शेषत्वेनाप्यत्र । तत्र विशेषाशयः प्राप्त-त्वादिशेषप्राप्तये नैहितीश्याद्यादिवद्व्यति । अत्रापि स्वर्ग-नामनायाः शेषत्वोपदेशो बह्व्यर्थता स्यात् । न हि स्वर्गनामनायाः कर्मणि ह्योपपत्तयः संभवति । शौर्यं च स्वर्गनिमित्तस्य कामस्य अङ्गोपदेशो विधेः स्यात् । स्वर्गस्य तु द्रव्यरूपस्य कर्मसाधनत्वेन ह्यङ्गैरङ्गा-नामस्य चाङ्गविधाने साधनत्वं द्रव्योपदेश एतावत् । कर्तृसंभवनशून्यत्वस्य सह कामयतिनाऽनुवाद इति । विद्वान्मनु विधिबन्धेनैव व्यापारस्य भावनायाः पुत्रप्रा-प्त्यन्तव्यवहारे न ह्यस्माप्ये कर्मणि कश्चिद्विधाया-त्प्रवर्तते । तादृशं च तद्विशेषोपपत्तयानुवात् । तेन विहित एवापेक्षितोपपत्तयानुवादेण पुत्रप्राप्तये भाव-नायाः समन्विते सत्युपकारविशेषावेत्यावा स्वर्गनाम-शब्देन पूर्वोक्तव्यापारव्यतिरिक्तपुत्रप्राप्तिसंज्ञकत्वात्-विशिष्टकर्मविधिषः पुत्रप्राप्तये शेषत्वम-भिधीयमानं विशेषोपपत्तयानुवादेणैवविशेषप्रतिपत्तिर-भवति । तत्र एव स्वर्गनामस्य पक्षेऽपि न पुत्र-पदः किंतु स्वर्गनामः । सुखप्रदानभावे तु विधाद । अत एवोक्तं किं स्वर्गो सुखतः कर्म प्रदानतः अतः कर्म सुखतः स्वर्गः प्रदानत इति । टिकिदासीं शेषित्वेन कल्पना-

स्यात्पदः । वादम् । कर्मं तद्धि ' राजा राजव्ययेन स्वायम्भवादी यजेत ' इत्यादिषु राजादिशब्देन शेष-प्रतिपत्तयेन कामशब्दस्य सामानाधिकरण्यात् । उच्यते । तत्रशेषस्य कर्मपदस्य । कर्तृत्वेन हि राज इव कर्मनाम-स्यान्वयः समन्विते । स तदन्वयः कर्मणा पुत्रप्राप्तोप-पत्तयः कथं भारतीयपरमर्षः ' मूर्तिनेन स्नातव्यम् ' ' क्षुधितेनाशितव्यम् ' इतिवत् । यत्र हि तृतीयशुद्ध्या-विशेषेऽपि कर्तृत्वे अभिहिते शेषित्वमेव मूर्तिनादे-र्मर्षी तत्र स्वर्गनामादेः कर्मत्वमिवाहारकत्वकर्मत्वस्य न भवतीति कुत एतत् । न एतत् कर्तृत्वान्वयः शेषि-भावस्य परिपक्वी सर्वकाराणां शेषित्वसमनः प्रयाज-शेषादीनां प्रागेव दर्शितो यतः । यदेव कथं तद्धि द्वितीया शेषित्वविधिः । तृतीयशुद्धयस्तु शेषविधक्तप इति विशेषसिद्धिः । उच्यते । साध्यसाधनभावप्रतिपत्त-नादुपपन्नो विशेषः । द्वितीया हि साध्यभाव प्रतिपत्त-मिति साध्यतः च शेषित्वप्रत्याशयस्य । न ह्यसाध्यस्य शेषित्वं संभवति तेन तदभिधानिन्या द्वितीया तद-व्यतिर्गुणैः । तृतीयशुद्धयस्तु शेषान्वयप्रत्यक्षसाधनत्वा-भिधानात्तद्व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तं यत् तु तत्रप्रतिपत्तिसाधन-माशयैव शेषित्वं भवति तत्र साध्यत्वसाधनमिहितमपि कल्पयित्वापि विशेषसिद्धिः । तेन कर्तृत्वान्वयत्वोः राजस्वागत्यकामशेषविशेषित्वेन स्यात्प्राप्तकामस्य शेषित्व-राजस्तु द्रव्यकर्मसंयोगान्वयेन साधनराजस्तुसाध्यत्वच्ये-तन्मेव भवति । योऽपि वैश्विनोऽप्यन्वयः कर्म-कामसंभवे सोऽपि विश्विन्वयान् शेषित्वान्वय एव-व्यतिर्गो भवति । इत्याद्या तु न कर्तृत्व-व्यतिरिक्तता । तथाहि— ' निद्योग्यो नाम यः कार्यमात्मीयत्वेन-सुभ्यते । तदीयत्वं च कार्यस्य तद्वृत्तित्वव्याप्यता-त्मकम् ॥ २३ ॥ यच्छ्रुत्वा च्याप्यते यथा ध्रुवं-तच्छतं किं वत् । तत्कर्तृत्वान्वयिद्योग्यत्वे शेष-शेषित्वकारिते ॥ २४ ॥ स्वर्गनामस्य कर्तृत्वान्वय-पूर्वगतीऽपि विशेषत्वान्वयः सिद्धान्तोऽन्यतः इति-वस्य दर्शनं सोऽपि शेषशेषिभावप्रतिपत्तयेवाप्यन्वय-चेदं-व्यतिर्गो न भवति । तथाहि ' योऽपि कार्यकारितेः सुभ्यते स निद्योग्यः ततश्च ' स्वर्गनामो यजेत ' इत्यनेन

स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति प्रतिपादयित्वायम् । स्वर्गकाम-  
 कृतिन्वाप्यमित्यर्थे । तथा हि सत्यसौ 'ममेदं कार्यम्'  
 इति बुध्यते यच्च यस्य कृत्या व्याप्यते सत्कर्तृकमेव  
 यथा भावार्थे । तस्मात् राजखाराभ्यकामयो कर्तृत्वेना  
 न्वयात् स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्वस्यैव कर्तृत्व  
 मित्यप्य विशेष एव समर्पयित्वाय । कर्तृत्वेऽपि  
 स्वाराज्यकामस्य शोषित्व कार्यं प्रति राक्षस्तु शोषत्वमिति ।  
 ननु शोद्धृत्वेन नियोज्यत्व न शोषित्वेन किमिदानीं  
 कामस्य कामिन कार्यं विषयवच्छिन्न प्रति शोद्धृत्व  
 मभिधत्त स्वर्गकामोद्धृक्त यागावच्छिन्न कार्यमिति । यद्येव  
 शोद्धृत्वमभिव्यक्तिर्येण कामिन कार्या यथाभावाद्यज्ञेत्त्वेनेन  
 योऽर्थोऽभिहितस्तमेव केवल बुध्यते कार्यमेतदिति न तु  
 ममेदं कार्यमिति ममसंशमिष्येयस्य संरक्षस्य नियोगेन  
 सहामेन कस्यचिदप्यभावात् । ततश्चानियोज्यत्वमेव ।  
 न हि य कार्यमिति बुध्यते स नियोज्य किं तु यो  
 ममेदं कार्यमिति बुध्यते । न च प्रवृत्ति सिध्येत । न  
 हि कार्यमित्येव कश्चिन्मवर्तते अपि तर्हि ममेदं कार्य  
 मिति । अनर्थकश्च नियोज्यप्रतिपादक सन्द स्यात्  
 भन्तरेणापि तच्छब्दमात्रायायै व्युत्पन्न स्वर्गकामो  
 बुध्यत एव । तत्र परिसरणा स्यात् । स्वर्गकाम एव  
 व्युत्पन्नो बुध्येत नाय इति सा चाशक्या परितोषाय  
 मानेऽपि व्युत्पन्नानां शोषस्यानिवर्तत्वात् । पितृपशादी  
 च सर्वेषामेव व्युत्पन्नानां शोद्धृत्वलक्षणनियोग्यसम्बन्धावाप  
 तद्व्यापहार स्यात् । तस्मान् स्वर्गकामस्य ममेदं कार्य  
 मिति एव शोद्धृत्वलक्षणनियोग्यप्रतिपादकत्वात् एवम-  
 स्येदं कार्यमित्येवमेव वचनेन प्रतिपादयित्वायमिति यत्  
 ध्यम् । तथा च कर्तृत्वेनाशयप्रसङ्ग । यद्युच्येत साव  
 मयमेवायं यथा स्यादपि तु न कर्तृत्वनियोज्यत्वसंकर  
 विषयभेदसंकर इति भावार्थे शिशोरे च नियोज्यत्व  
 मिति । 'सद्युक्त न भावार्थव्यतिरेकेण किंचन ।  
 कार्यं प्रतिद्वयमपि नियोज्यत्वे स्थिते हि तन् ॥'  
 २५ ॥ एतद्विद्वान्मिदं एव हि नियोज्यत्वम-  
 किंचनिति स्वर्गमिषान्प्रत्ययस्यैव । अत्र प्राक्  
 न तद्विद्वानिति न विषयभेदादयंकर शब्दत्वेऽभि-  
 धानम् । लोके च तदभावात् 'देवदत्त जगन्नाथ'

इत्यादिषु सञ्चोषनप्रतिपत्तिरस्यैवोपि देवदत्तादीनां  
 नियोज्यत्व न स्यात् । तस्मात् कार्यं प्रति शोषित्वमेव  
 नियोज्यत्व च कर्तृत्वमित्येव वाच्यम् । यस्तु मते—  
 'शोषशोषित्वभेदेन सत्य कर्तृत्वनियोज्यते । कृति  
 प्रति त्वसौ भेद कार्यं तु गुणता द्वयो ॥'  
 २६ ॥ यद्यपि कर्तृत्वनियोज्यत्वयो शोषशोषित्वभेदादेव  
 विशेषस्तथाऽपि न नियोग प्रति नियोज्यस्य शोषिता,  
 तस्य सर्वप्रधानत्वात् । यथाऽऽह 'नियोगसिद्धौ सर्वे  
 तदनुगुणमिति केन नेष्यते' इति । किं तर्हि कृतिं प्रति  
 शोषित्व नियोज्यत्वम् । ता च प्रति शोषत्व कर्तृत्व  
 मिति तेनात्मार्थकृतिव्याप्य कार्यं बुध्यमानोऽपि नियोज्य  
 इत्युच्यते न तु कार्यमेवात्मायै तेन 'स्वर्गकामो यजेत'  
 इत्यस्य कोऽयं । यागावच्छिन्न स्वर्गकामार्थकृतिव्याप्य  
 कार्यमित्यर्थ । तेन कार्यं प्रत्युभयो कर्तृत्वनियोज्ययो  
 शोषत्वे सत्येव कृतिं प्रति शोषशोषिताभावात्संकर इति ।  
 सोऽपि दृश्येन क्लिश्यति, तथाहि — 'कृतिर्हि कार्यं  
 शोषत्वान्नाशोषत्वमश्नुते । कार्यं तच्छेषभूतेऽ  
 स्यात्सद्वद्वारेण भवेद्विदम् ॥' २७ ॥ न सल्ल  
 नियोगशोषभूता अमिषानत एवावगम्यमाना कृति  
 पुरुषशोषभावमनुभवितुमर्हति । अन्वयैरथाचार्यताऽ  
 नपकल्प्यात् । यदि तु तत्कार्यं पुरुषशोषो भवेत् तत  
 सद्द्वारेण कृतेरपि संस्काराणामिन कारकद्वारेणापूर्वशोषता  
 पुरुषशोषर भवेत्तत्तथा । 'यस्यपि नियोगस्य पुरुष  
 शोषस्ये फल्पस्य तच्छेषतात्तथापि तथैव कृत्या व्याप्य  
 एतच्छब्दद्वारेण कृते पुरुषशोषता भविष्यतीति । का  
 यार्ता तैमित्तिकनियेकाधिहारयो । न हि तत्र फलतर  
 मिति चद्वारेण कृते पुरुषशोषता भवेत् । अस्ति च  
 तत्रापि निमित्तवापिपिप्यमानप्रियापत्तम नियोज्यः  
 स कथमात्मार्थकृतिव्याप्य कार्यं कार्यात् । तस्मात्  
 नियोगस्येव कार्यस्य पुरुषार्थेऽवगम्यमानमनुवेद्यम् ।  
 युक्तमेतत् । न ह्यस्मायं कश्चिन्मि ममेदं कार्यमित्येव-  
 गतुमर्हति । यदि नैव फलवापि तर्हि न पुरुषार्थेना  
 सिध्यत्, तस्मादि हि ममेदं कार्यमिदं तद्वद्वारेणा ।  
 तस्माद्व्यवसायार्थं कार्यमेव प्रति पुरुषस्य शोषित्व  
 नियोज्यत्व शोषत्व च कर्तृत्वनियोज्यत्व विवेका मन्तिव्यम् ।

एवं च उच्यते न चिन्तितोऽप्ये प्रमाणमित्युक्तम् ।  
 'अग्नीदमीन् विहर' इत्यादिषु अग्नीदादीना कृति कार्य  
 वा प्रति दोगिरामाशब्दोपिणश्वानिचोऽप्युक्त्वात् । अहं--  
 'विष्वये कार्यरूपे स्याच्छेपित्वेन नियोज्यता ।  
 प्रवर्तनामकत्वे तु प्रवर्त्यस्य नियोज्यता ॥'  
 २८ ॥ मन्तव्यारसो अहमिदं कुर्वामिदं विधानः प्रकल्प-  
 नूताना विधिरिति भवता सिद्धान्तः । स च प्रवर्त्ये  
 भावमिदं भावना अपेक्षते प्रवर्त्येन नियोज्यः, तत्र  
 स्वर्गकामशब्दः किं भावनापेक्षितं भाव्यं समयेत्  
 आहोर्लक्षित्वापेक्षितं नियोज्यं उभयपरत्वात्प्रवर्त्यैरु-  
 प्यावातादन्वयेन अन्वयविधिः । न हि स्वर्गकले कर्म-  
 व्यतर्क्ये नियोज्यः समवतीति फलेन नियोज्यविधिः  
 स्वर्गकामस्य चाप्यकले कर्मणि नियोज्यशोभावि-  
 शेषविशेषणकलेविधिः । स च स्वर्गकामशब्दस्य पुरुष-  
 पचनरत्नविशेषणस्यैव युक्तेति । उच्यते । 'विचरेपे-  
 क्षितः सत्यं नियोज्यो न त्वसी तदा । अप्रधार-  
 यितुं शक्यः फलस्य त्वसित योग्यता ॥' २९ ॥  
 अत्रपि फलविशेषणोऽपेक्षितः । तथाऽपि आकावनुष्ठेय-  
 वर्गानुष्ठेयान् प्राप्त्यकारयितुं शक्यते । न हि फल-  
 कामभावात् नियोज्यत्वम् । इत्ये तर्हि अनुष्ठानात्त-  
 युक्तम् । सा चतुष्टेयसवगमावीननिरुपमा । अहमिदं भाव-  
 युक्तम् । च क्रिया अनुष्ठेया तस्याश्च यथा विधिरावध-  
 संकथोत्तरवाक्येव भवति न प्रथम अशोभ्यत्वात् तथा  
 नियोज्योऽपि । फल तु प्राप्तेप्राशात्तरसंज्ञात् अवनगु  
 दाक्यते इति तदसंवेदम् । अत्राने च तस्मिन्प्रकारे  
 चा स्थापिते सर्वविशेषणविशिष्टाया भावनाया तत्फलकाम  
 वस्तुश्रुतसमये पुरार्थं विदम्बित्विनियुद्धे । अहं च  
 'अहमिदं भावनाया सुगमपुरुषनियोगः'  
 इति । किंच नियोज्यत्वमेव न पुरुषपरत्व काम-  
 शब्दस्य किंच फलविशेषणत्वमेव । तथा हि विधित  
 रथापचनने कालि हि कश्चिद्विदं भगवते नियोज्यः  
 स यतो ज्ञेयत्वस्य व्यापकत्वं सौदी न द्वस्वार्थे व्यापारे  
 कश्चिद्विशेषः दाक्यते स एव शोपी योऽस्य मायं  
 फलविशेषः भोक्तुमभिलषतीत्येवमवगते फलविशेषमाते  
 चानवगते तदसत्यमेव स्वर्गकामशब्दस्य भवति । तत्र

किं नियोज्यत्वेन स्वार्थमिदं वस्तुत्वं उत दोषित्वेन  
 इति चिन्ताशमयकथायामनियोज्यपरत्वमेव शक्य-  
 प्रतिपत्तिदोषित्वमतिपादनेव शक्यम् । न हि नियोज्य-  
 त्वबन्धेपित्वं शक्तिविशिष्टस्य अनुष्ठानोपयोगिनी हि  
 सा न दोगितोपयोगिनी, अनुष्ठानुरेव दोषित्वाद्यत्वात्  
 मन्विक्रान्ते राज्ञस्य इत्यारम्भः । न हि तत्र सत्यत्वम-  
 चिन्तायापयति तद्व्यञ्जनेरप्यधिकाररूपोपि स्थानानुष्ठेय-  
 शास्त्रकृते एवाहूनिरूपणस्य पुरुषादेव दोषित्वं निरू-  
 पयितुमिति दोषित्वेनैव स्वर्गकामपरत्वमेव । स च  
 फलविशेषणमतीतिपर इति तद्व्यञ्जनेरपि फलव्यव-  
 हारस्यने कर्मणि पुरुषस्य शिष्टोऽधिकार इति तद्विशेष-  
 निरूपणमाशब्दम् । तत्र प्रथमत्वात्वेऽपि विशेषेण सर्व-  
 यामधिकारावगमात् सन्तुष्टारेण अहमिदं विनियोगाद्यो  
 यन्तुष्टेयते कर्तुं स तद् कुपयति । तद्यथा --  
 'द्रवसंभृतसामानामवदानेऽवधारिते । सुवेणा-  
 वयतीत्येतत्सामान्यार्थाद् द्रव्योपचरम् ॥' ३० ॥  
 तथा स्वर्गकामशब्देन सर्वयामधिकारेऽवगते सत्य-  
 विधयः समर्गोवशा भवन्ति तस्यासंभृतादीनामप्यधि-  
 कार इत्युक्तेऽभिधीयते । नित्यवद्द्वानामावपाचनमात्  
 पाक्षित्वात् तदाप्रवृत्त्याद् अज्ञेयैतत्त्वैव फलसाधनत्वं  
 नाम्यादाशस्य । ननु प्रवर्त्यैवाहङ्गानां शीघ्रियवद्विकल्पे  
 सति येनकेनचिदज्ञेयानि युक्तं प्रथम फलसाधन स्यात् ।  
 मेवं बोधः । न द्वेकार्यत्वमात्र विषये हेतु, किं तर्हि  
 निरपेक्षानामेवोपचारावचनम्, न च समिदादीनामे-  
 कार्थानं परस्परनिरपेक्षोः समिदादिनिधिति पृथगेवा-  
 यानतापूर्वविशेषणपरिकल्पनात् । यथाऽऽह भाष्य-  
 कारः "न च सत्यमित्युक्तेन क्रियते तत्पुनराव-  
 संकथनेव" इति । ननु च सर्वैरेवैक उपचारः  
 क्रियते इति दर्शनं तत्कथयुक्तकार्येऽनुष्ठानमेव ।  
 सत्यमेक उपचारः न तु तत्र नैरेवैकं यदि हि पूर्व-  
 मसिद्धमुपकारमुदित्वं तद्व्यञ्जनेन समिदादयो विशिष्ये-  
 रन्तम् । सर्वेषां नैरेवैकं तद्व्यञ्जनेन समिदादयो विशिष्ये-  
 स्यात्, न त्वेतद्व्यति, तादृश्वनामेण अज्ञेय प्रथमा-  
 न्तिशेषः पश्चात्पुनरुपचरत्वनादिति प्रागेकवेदितम् ।  
 तेनाहोऽप्युक्तिकथनपरिहास्यं सन्निहितविशिष्टप्रधान-

भाषानाविधानात्सर्वेषु सर्वेषामेकोपकारसाधनत्वेन व्याप्तेषा  
दीनामिषु फलसाधनत्वेन समिदादीनामवगम्यते येन यन्मै-  
कार्थ्यं न तत्र नैरपेक्ष्य यत्र नैरपेक्ष्य न तत्रैकार्थ्यमिति न  
विकल्पसम्भव इति । श्रीहिषयनेस्तु पुरोडाशप्रकृतित्वा-  
देककार्येषोर्जाक्यद्वयेन निरपेक्षयोरवगमानुक्तो विकल्पः ।  
तस्मात्साद्रूप्येन फलसाधनत्वादनुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकारः ।  
यत्तु प्रधानवाक्ये सर्वेषामधिकारवगमात्तदनुष्ठानेनाज्ञाना  
समर्थयिष्यत्वमिति । तदनुष्ठानम्, विरोधाभावात् । न  
हि प्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारे निश्चिन्ना, सामान्येन  
त्वसाधनगम्यते तत्रासति विशेषप्रमाणे सर्वेषां स्यात् ।  
अज्ञानुष्ठानात्तु विरोधावगमात्तु सर्वेषामसौ भवति । यत्र  
तु प्रधानवाक्यविरोधे नैमित्तिकाधिकारे तत्र यथा  
शक्त्यन्वोपसंहारो भवत्येवैति दक्षिण यथा शक्तिनिर्णये ।  
तस्मात् त्रिषंगदीनां सूत्रागमनाहिलासीनामसमाधेवाङ्ग-  
वैकल्यानां राजमूलादिषु च ब्राह्मणादीनामनधिकारः ।  
अवग्रहणं तु ब्रह्मदीनां विशेषरूपेणैव तत्र विहितमिति  
न वस्तुवदोऽन संशयनम् । तस्मात् 'यथाऽऽधिकार-  
मज्ञानां विनियोगो न कर्ष्यते । यथाऽऽङ्गवि-  
नियोगो स्यादधिकारस्य वर्णनम् ॥' ३१ ॥ रत्न-  
माला-पृ. १५६-१६८.

● पट्टान्त्यं अधिकारम् । 'पट्टान्त्यमेत' इति  
सामान्यवर्णनमित्यादि विषये 'छागम्य वराया मेदयो-  
ऽनुद्वि' इति मन्त्रवर्णनुरोधेन संज्ञोक्तो विधिमन्त्रयो-  
रेकविषयत्वात् सामान्यस्य च कूरनस्य छागोऽपि  
विधायेनापिरोधात् निवर्तनमवेत्यानियमानुवपत्ते  
पट्टान्त्ये षडपत्तेः । सु. पृ. ५२५.

॥ पट्टाध्यायः । अत्र न्याय न्यायवशातो उदा-  
हृत । तद्यदि 'येनैव स्वर्गकाम' इत्यत्र आत्माना-  
दोऽन आर्था भावना अभिधीकते 'भाषयेत्' इति । एष  
च अष्टमप्रमेययो- १ किं भाषयेत्, २ केन भाष-  
येत्, ३ कथं भाषयेदिति । तत्र भाषावात्सल्यो  
पट्टाध्यायेन स्वर्गो भाषयत आयेति 'स्वर्गं भाष-  
येत्' इति । साहस्री. ८५०.

● पट्टाध्यायसिद्धान्तन्यायः । पशुकामशब्दस्य पशु-  
परत्वेनापघातितस्य उपादानाङ्गत्ववाप्त (१) पशुकामानु-  
वादकत्वायोगात् पशुत्वेन पशुत्वं कामयमानः पशुकाम-  
शब्देन वाच्यः पट्टाध्यायसिद्धान्तन्यायेन । सु. पृ. ४२१.

● पृष्ठी अप्राग्निनः पञ्चमर्थे, क्वचित् तृतीयार्थे,  
द्वितीयार्थे वा भवति । भा. ४।२।१।३. मीको.  
पृ. ५३८ 'अप्राग्निनः पृष्ठी' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् ।  
● पृष्ठी शुभमवगम्यधिकारः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७.

● पृष्ठी चितिः नाम एकचित्तिक एव प्रयोगः यामि  
चिन्त्यप्रयोगोत्तरभावी आर्षेवादिक्कल्पने नैमित्तिक  
प्रयोगान्तरमेव न तु पट्टचित्तिक प्रयोगः । भा.  
४।४।३।४-२८. ● पृष्ठी (मणिगता) । 'शोऽ-  
पिद्वयस्य करणे' ( पा० ६।३।५१ ) ज्ञानमिज्ञार्थक-  
ज्ञानातिव्यभिच्यहारे करणत्वे पृष्ठी । 'सर्विषो ज्ञानीते'  
सर्विषा उपायेन मध्यवति इत्यर्थे. ॥ 'अधीगयेदयेसा  
कर्मणि' ( पा० २।३।२ ) मृत्युर्थकद्वयेसाध्यानुष्ठान-  
मिज्ञाहारे कर्मत्वे पृष्ठी । भातुः स्मरति, सुवर्गोना  
दयने, दिशामीष्टे ॥ 'कृत्. प्रतिपद्ये' ( पा० २।३।  
५३ ) सतो गुणान्तराधानं प्रतिपद्यते । कपूर्णे उदकस्य  
उपसृष्टते ॥ 'रुजायानां भाववचनानामन्तरेः'  
( पा० २।३।५ ) पीडास्यैवमिज्ञाहारेणैकनृणाञ्च-  
पदसममिज्ञाहारे । दुष्कर्मणो रोमस्य रुजा ॥ 'आशिपि  
नाय' ( पा० २।३।५५ ) आशीरयेकनायधानुममभि-  
व्याहारे कर्मणि । रातो नापते ॥ 'जावि-निग्रहण-  
नाट-त्रय-पिषा हिंसायाम्' ( पा० २।३।५६ )  
हिंसास्यैकस्य जासपातो, स्वस्वामिज्ञानमूर्त्यैकहन्तातो,  
नाट-त्रय-पत्तोश्च समभिज्ञाहारे कर्मणे । चौरस्य  
उग्रासते, चौरस्य निहन्ति प्रहन्ति प्रहन्ति, नाटयति,  
त्राययति, विनेष्टि ॥ 'व्यवहारेणो समर्थे' ( पा०  
२।३।५७ ) समानद्वयस्यपरद्वयस्यैकयो घटयोः  
समभिज्ञाहारे करणे । दातव्यं व्यवहारेण, कृतस्य पत्ते ।  
व्यवहारः कृतादानम् । पत्ते पृत्तम् ॥ 'दिव्यमार्थैरथ'  
( पा० २।३।५८ ) व्यवहारेणैकस्यैकयो सममि-  
ज्ञाहारे । दातव्यं दीपयति ॥ 'पशुपुत्रोर्द्विषो देवना-  
स्यमने' ( पा० २।३।६१ ) पशुपुत्र-मृषिपुत्र-शत-



भिन्नाद्द्वहविर्वाचनपदे कर्मोत्तरे । मेदसः प्रेण, मेदशो-  
ऽनुदृष्टि । हृत्पिपः प्रेण, हृत्पिपोऽनुदृष्टि ॥ 'यनेश्व  
कण्ठे' ( पा० २।३।६३ ) यनिसमभिन्नाद्द्वहवि-  
र्वाचनपदे । योमस्य यजति ॥ 'कृतोऽर्थवयोगे काठे-  
ऽधिरग्रे' ( पा० २।३।६४ ) सुवृत्तसुवृत्तपदान्त-  
सङ्गनावाचनपदसमभिन्नाद्द्वहविर्वाचनपदसमभिन्नाद्द्वहकाल-  
वाचनपदे अधिपरागणे पद्ये । द्विरद्वो मुदृक्ते ।  
द्विसंस्थाकं अहरधिकरणकं भोजनं इत्यर्थः ॥ 'वर्तुं कर्मणोः  
कर्मि' ( पा० २।३।६५ ) कृदन्वपदसमभिन्नाद्द्वहकर्म-  
कर्मवाचकयोः । कृणुष्व कृतिः । मारुतस्य अवनगम् ॥  
'उमथयतौ कर्मणि' ( पा० २।३।६६ ) कृतसम-  
भिन्नाद्द्वयोः कर्तृकर्मणोः कर्मण्येव । गरा शोहः  
धमोपेन ॥ 'न लोकाःश्वनिश्रान्तस्येतुनाम्' ( पा०  
२।३।६७ ) लोकाश्वोः श्रान्तानयोः उपगम्य-उकृष्यत्य-  
श्वपथ-निश्रान्त-लक्ष्य-समानार्थप्रत्ययाना तुन्-  
प्रत्याहारोक्तान्वादीना समभिन्नाहारे कर्तृकर्मणोः  
पद्ये न । अरि विरोधिपत्तु विरोधिपमाणाः । पविचान् ओम  
पविश । योम विकीर्णः । देसान् घातुको हरिः । अरि  
तिरा । लोमं मक्षितवान् ॥ 'अत्रेनेमविष्यदाश-  
मार्थयोः' ( पा० २।३।७० ) मोक्षना ओदनं मच्छति ॥  
'कृष्याना कर्तारि वा' ( पा० २।३।७१ ) कृषंसंयोगाद्  
नित्यमासपद्ययोः कर्तारि विकल्पः । मथतः कर्तं यम्,  
भरता कर्तव्यम् । इदं तुर्मं तुर्वीयामतिप्रशङ्गकम् ॥  
'तुक्वापैरनुपेयमाया तुर्वीयाऽन्वत्तस्वकाम्' ( पा०  
२।३।७२ ) अनुपेयमाया-उत्तस्वकाम-पदसमभिन्नाहारे  
उपेयमाणाद्विसंन्ये उपमेयोत्तस्वकामपद्यया तुर्वीयाविधिः ।  
यथा श्रुतस्य तुस्यशब्दः मुत्सेन या इति । अत्र  
तुर्वीयाया उपेयमाणादी ज्ञथणा इति जेचित् ।  
आनुभासनिर्वा शक्ति इत्यर्थे ॥ 'चतुर्थी चाश्लिष्या-  
नुपपन्नमदनुत्तल्लुतामंहितैः' ( पा० २।३।७३ )  
आनुभादि-पदकृष्णवाचीरर्थक - लिङ्गविसमभिन्नाहारे  
संबन्धमासपद्ये चतुर्थी अपि न्वपते । देवदत्तस्य  
आयुर्न देवदत्तस्य आयुष्यं भूयात् इत्यादि ।

सर्वत्र पद्ययोः संबन्धमासवाचकतया संबन्धपञ्चरत्ने  
बोधः । कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्तु लक्षणमेव अनुशासन-

यमात् । अन्वय लक्षणाऽपि नास्ति इति त्वम् ।  
मणि, घृ. १२६-१२८, ७ पद्ये 'पद्ये शोपे'  
( पा० २।३।५० ) इति सूत्रेण विहितान् न वारक-  
विभक्तिः । शोपे उक्तकर्मत्वादिद्वितीयापाद्यर्थमिधे संबन्ध-  
माये पद्ये इति सूत्रार्थः । एष च ह्यन्ये पद्ययोः  
शक्तिः । संबन्धत्वं शक्यतावच्छेदकम् । 'चैनस्य धन'  
इत्यादौ संबन्धप्रकारक एव बोधः । स्वतन्त्रामित्यपि-  
यत्तत्साध्यव्यञ्जनकत्वादिविरोधे तु लक्षणा । एव 'सर्वियो  
जानीते' 'मातुः सरति' इत्यादौ संबन्धप्रकारक  
एव बोधः । तात्पर्यग्रहण विरोधबोधे लक्षणया मानलो  
वा इति ज्ञीर्णोः ।

नव्यास्तु पद्ययोः स्वतन्त्रौ शक्तिः । 'चैत्रस्य  
धन' इत्यत्र निरूपितस्वतन्त्रादिप्रकारक एव बोधः ।  
एवं 'चैत्रस्य न धन' इत्यत्र 'चैत्रनिरूपितस्वतन्त्र-  
भावकत्वं धन' इति बोधः । स्वतन्त्र वा पद्यर्थः ।  
'चैत्रनिरूपितस्वतन्त्ररूपकं धन' इति बोधः ।  
'चैत्रस्य न धन' इत्यादौ 'चैत्रनिरूपितस्वतन्त्र-  
कार्यभावकत्वं धन' इति बोधः । एव 'घटस्याभावः'  
इत्यादौ प्रतिषेधित्वादिभ्यः 'घट्यातिषेधित्वाभावाः'  
इति बोधः । एवं एतत्साधिविरोधे आनुशासननिर्वा शक्ति-  
मातुः । तत्र । नानामात्रिकल्पने गौरवान् । अनुशास-  
नाना साधयिक्त्येवापि उपपत्तेः । सम्यं वाह्यविरोधे  
लक्षणानियमाध्यानि च अनुशासनात् । तेन अन्यत्र  
लक्षणयाऽपि न प्रयोगः । मणि घृ. १२५.

भाट्टरहस्यम्-पद्यार्थोऽपि मात्रनामकेन अभ्येति ।  
स च 'पद्ये शोपे' ( पा० २।३।५० ) इति सूत्रानु-  
श्रितः । तथाहि, उक्तान्धवः शोपः । उक्तानि च पूर्वं  
कर्मरत्नादीनि । तद्विज्ञाश्च सजातीयत्वात् स्वतन्त्रमित्यावा-  
दयोः संबन्धः । तेषु पद्ये स्यात् इति सूत्रार्थः । तेषु  
च न प्रत्येक शक्तिः लगेकशक्तिफलनपद्योः । अति  
संबन्धत्वेन । संबन्धत्वं च सञ्चये इतिष्योति साधिवो  
धर्मविरोधः । एवं च शक्यतावच्छेदकस्य संबन्धव्यव-  
कर्तृत्वकर्मत्वादिषु अपि लक्षणात् तेषामपि संबन्धेन रूपेण  
पद्यार्थता व्यत्येव । अत एव 'उता मातं' 'सर्वियो  
जानीते' 'मातुः सरति' 'एष, दक्षस्य उपाकृते'

'शंभोर्भजे चरणयोः' 'फलाना तुतः' इत्यादयः प्रयोगाः । अत एव उक्तशक्यतावच्छेदकतिरिक्त-शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेवञ्च एव शेषपदार्थः । स च यथैव 'राशः पुरुषः' इत्यादौ स्वस्वामिभावः, तथैव 'सता गत' इत्यादौ कर्तृत्वादिकमपि । संबन्धत्वं च सर्वत्र शक्यतावच्छेदकम् । अत एव कर्तृत्वरादिना तद्बोधे लक्षणा इति वक्ष्यते । न चैव संबन्धेन रूपेण संबन्धाना शक्यत्वे 'एकगतं पठ्यथाः' इति महा-भाष्यकारीयचनानुपपत्तिः । पाथंशब्दस्य अर्जुन इव प्रचुरप्रयोगेण त संबन्धग्रहणे संभगति अन्यसम्बन्धग्रहणस्य अन्यायत्वं इति सूचनार्थत्वात् । तदिह 'राशः पुरुषः' इत्यत्र सेत्रकर्तृं पठ्यथाः । तत्र निरूपकता-ससर्गेण राशः अन्यः । आधेयत्वससर्गेण च तस्य पुरुषे अन्यः । 'सर्पिषो ज्ञानीते' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या संबन्धत्वेन कर्णतर पठ्यथाः । तस्य धात्वर्थे, इत्येव तत्रतत्र योग्यतानुसारेण सम्भित्वाहृतमात्रे ष्यान्वयः इति नाम वारकनिमित्तकत्वं विशम्भय इति तार्किकाः शाब्दिका मीमांसकाश्च ।

वस्तुतस्तु योग्यतानुसारेण साक्षात्परराताभाष्येन लिङ्गान्वयिपदजन्येवमिच्छितः कारण इत्येव कार्यकारण-भावेन अन्ययोगरत्तेः । इतथा पट्टीभिप्रमुयर्थस्यले एका म्युत्पत्तिः, पट्टीस्यले चान्धा, इति म्युत्पत्तिद्वय-कल्पनाऽऽपत्तेः । इत्ये च परैरपि 'स्यात्वा तण्डुल पचति' 'गृहे चैव पचति' इत्यादौ सतमर्थस्य तण्डुलचैवदारकः क्रियामय, न तु तण्डुलादावेव । तत्रश्च राशः पठ्यथा तस्य च पुरुषदारक. अस्यादि-क्रियाया इत्येव पुक्तमुपपदाम ।

एव कर्तृगादिकमपि यत्र संबन्धत्वेन पठ्यथाः, तत्र धात्वर्थदारकः । अत एव त्वयतिवारकं 'शोऽविदर्थस्य करणे' ( पा० २।३।१९ ) इति सूत्रम् । अत्र भाष्य-स्यात्मान् शेष इत्यनुवर्तते । तेन ज्ञानभित्तास्य ज्ञानातिर्धानोः कर्णे शोपरत्वेन विरक्षिते पट्टी रयान् इति सूत्रार्थः । सर्पिषो ज्ञानीते, सर्पिषो ज्ञानम् । अत्र लक्षणा ज्ञानपूर्विका म्युत्पत्तिर्धरात् । तस्या यत्र

सर्पिषः करणत्वमेव शेषत्वेन विवक्षितं तदा सर्पिष इति पट्टी । करणत्वत्वेन करणत्वविधया तृतीयैव । ज्ञाना-र्थके तु विषयत्वार्थिका द्वितीया । तस्य संबन्धत्वेन बोधे तु पठ्यथा । न चैवम्, 'शोपे पट्टी' इत्यनेनैव सिद्धेः पृथक्सूत्रवैयर्थ्यम्, पट्टीपुनर्विधिः पठ्यथा, न तु लुरु इत्येवपरः । तेन तद्व्याप्यः समासो निवर्तते । ततश्च संबन्धत्वेन उक्तधात्वर्थेकरणत्वविधया न पट्टी-समासः । एवं उत्तरेष्वपि सप्तसु सूत्रेषु पट्टीपुनर्विधिः 'मातुः स्मरणं' इत्यादौ शेषपट्टीसमासनिषेधार्थ एव । तत्र हि 'अधीमर्थदयेशा कर्मणि' ( पा० २।३।१२ ) इति सूत्रात् एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् मातुरप्येति, मातुः स्मरति, मातुः स्मरणम्, सर्पिषो दयते, सर्पिषो दयनम्, जगतामिष्टे, जगता-मीशन इत्यादौ पट्टी विहिता । अधीमर्थाः ( अधि + इक् ) स्मृत्यर्थाः । अत्र शेषत्वादेव पट्टीमातो पुनः पट्टीविधिः पट्टीसमासप्रतिषेधार्थः । न चैव 'हृरिमरण' इतिप्रयोगानुपपत्तिः । तस्य क्रियोगे कर्मत्वरत्वेन कर्मत्व-बोधकपट्टीसमासत्वेन उपपत्तेः । तत्कञ्च कारकपूर्व-करणत्वं कृदुत्तरपदमङ्गित्वरः । शेषपट्टीसमासत्वे अन्तो दात्तरागपत्तेः । तथा च स्वार्था इयमष्टसूत्री इति फलितम् ।

किञ्च यत्र 'मातुः स्मृतं' इत्यादौ 'न लोकायव०' ( पा० २।३।६९ ) इत्यनेन कर्मपट्टी प्रतिषिद्धा तत्र शेषपट्टया समासप्रवृत्तौ तसिषेधार्थं पट्टीपुनर्विधिः ।

एव 'शून्य प्रतिपत्ते' ( पा० २।३।१२ ) इति सूत्रात् गुणाधाने विद्यमानस्य करोतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् 'एष. दक्षस्योप-दुङ्कने' 'एष. दक्षस्योपरकरण' इत्यत्र पट्टी । प्रयोक्तव्यं पूर्ववत् ।

एव 'द्वजायानो भागवचनानामवर्तरेः' ( पा० २। ३।१४ ) इति सूत्रान् दजा स्याधि, तदर्थानां भाव एव स्य कर्ता तेषा ज्वरिविजिज्ञाना कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् 'जोरस्य द्वाजाना योगः' 'जोरस्य योगस्य द्वाज' इत्यादौ योरे पट्टी । अत्र योगा-त्यापार्थेयं स्यात्पत्तरं प्रति कर्तृत्वात् भावकर्तृत्वम् ।

तस्य कर्मणि चोरे संबन्धत्वेन विवक्षिते कर्मत्वे पृष्ठी ।  
कर्मत्वत्वेन विवक्षिते तु तिङन्ते द्वितीयैव, कृदन्ते तु  
पृष्ठीसमासोऽपि । संबन्धत्वेन विवक्षायाम् न पृष्ठीसमास  
इत्यादि पूर्ववत् । अत्र 'अग्निरिसताग्नोरिति वान्वयम्'  
इति वार्तिके 'रोगस्य चौरञ्जरः' 'चौरसंतापः'  
इत्यादी समासो भवत्येव । भावकर्तृकत्वग्रहणाच्च 'नयाः  
कूलरुजा' 'नदी कूलं रुजति' इत्यादिः प्रयोगः ।

एवं 'आशिषि नाथः' (पा० २।३।५५) इति  
सूत्रात् आशीरर्थकस्य नाथतेः कर्मणि शेषत्वेन विव-  
क्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'सर्षिषो नाथते'  
'सर्षिषो नाथनं' इत्यादौ पृष्ठी । 'सर्षिस्ते बहुलं  
भूयात्' इत्याशास्ते' इत्यर्थः । आशीरर्थकत्वाभावे तु  
माणवकनाथनं इति समासः ।

एवं 'जासि-निग्रहण-नाट-क्राथ-पिपा हिंसायाम्'  
(पा० २।३।५६) इति सूत्रात् हिंसार्थानामेषां कर्मणि  
शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'चौरस्य  
उज्जासनम्' । निग्राम्या उपसर्गाम्या समस्ताम्या  
स्वस्ताम्या वा युक्तः हनः निग्रहणः । 'चौरस्य निग्रह-  
णम्, प्रणिहणनं निहननं प्रहणनं वा' 'चौरस्य  
उज्जासनं' 'चौरस्य क्राथनं' 'चौरस्य पेपणं' इत्यादौ  
पृष्ठी । हिंसार्त्वाभावे तु धानापेपण इति समासः पूर्ववत् ।

एवं 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' (पा० २।३।५७)  
इति सूत्रात् एकार्थयोरनयोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते  
पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'शतस्य व्यवहरणं' 'शतस्य  
पणनं' इत्यादौ पृष्ठी । अत्र हि व्यवहृतातोः पणनापर-  
पर्यायं सूत्रमपि अर्थः । पणनातोश्च ऋग्विज्रयव्यवहारो-  
ऽपि । अतः द्वयोस्तुल्यार्थकत्वम् । अर्थान्तरत्वे तु  
पृष्ठीविध्यभावात् न समासप्रतिषेधः । शब्दाकान्यत्रहारः  
गणना इत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

एवं 'दृष्टोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे' (पा०  
२।३।५८) इति सूत्रात् दृष्टोऽर्थानां शब्दानां प्रयोगे  
कालवाचिनि अधिकरणे शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी स्यात्  
इत्यर्थेकात् 'पञ्चदृत्वः अहो भुङ्क्ते' 'पञ्चदृत्वः  
अहो भोजनं' 'द्विहो भोजनं' इत्यत्र पृष्ठी । अत्र

पट्सूत्र्या (५८-६३) विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं व्याख्यानतो  
मण्डूकच्छ्रुत्या अनुवर्तते । अधिकरणत्वत्वेन विवक्षायाम्  
तु 'द्विरहनि भुङ्क्ते' इति सप्तम्येव । तत् सिद्धं  
इयमष्टसूत्री ( २।३।५९-६७,६४ ) शेषत्वविवक्षायाम्  
समासप्रतिषेधार्था इति ।

यानि तु 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' ( पा० २।३।२६ )  
इत्यादीनि अनुशासनानि तानि लक्षणिकानुयांसनानि ।  
तथाहि, 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति सूत्रात् हेतुशब्द-  
प्रयोगे हेतुत्वेन हेतौ बोधे पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात्  
'अचस्य हेतोर्वसति' इत्यत्र पृष्ठी । अत्र हेतुत्वत्वेन हेतुत्वं  
लक्षणया पठ्यर्थः । हेतुशब्दप्रयोगः तात्पर्यग्राहकः ।  
तदुत्तरपठ्याः सामानाधिकरण्यसिद्धयर्थं स एवार्थः ।  
अत्रहेतुकवाचाश्रयत्वं इत्यादिः शब्दबोधः । अत्र हेतु-  
शब्दप्रयोगाभावे तत्रेन हेतुत्वविवक्षायाम् पूर्वोक्तविषया  
तृतीयैव । शेषत्वेन हेतुत्वविवक्षायाम् तु हेतुशब्दप्रयोगा-  
भावोऽपि शक्येन पठ्यन्तः प्रयोगः ।

सर्वान्मनस्तु हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वत्वेन हेतुत्वविव-  
क्षायाम् पृष्ठी वैकल्पिकी । 'सर्वान्मनस्तृतीया च' (पा०  
२।३।२७) इति सूत्रात् केन हेतुना वसति, कस्य हेतो-  
र्वसति । तृतीया इत्युपलक्षणं 'निमित्तकारणहेतुसु  
सर्वासा प्रायदर्शनम्' इति वार्तिके । तेन को हेतुः  
वसति चैत्रः, फं हेतुं वसति, कम्मे हेतवे वसति, कस्मा-  
द्धेतोः वसति, कस्मिन् हेतौ वसति इत्यादयोऽपि प्रयोगाः  
साधवः । अत्र सर्वत्र हेतुत्वमेव विभक्त्यर्थः अनुसन्द-  
बलात् । कीदृशहेतुं वासाश्रय इत्यादिरेव च शब्द-  
बोधः । वसति चैत्रः इत्यत्र को हेतुः, फ हेतुं उररिह  
वसति इत्यत्रैतन्नानुशासनाख्याहारेण व्याख्यानं तु  
विमर्शानां दृष्टव्यं इत्येव इति ज्ञेयम् । एवं 'हे  
निमित्तं वसति, केन निमित्तेन वसति, कस्य  
निमित्तं वसति' इति । किं कारणं वसति, केन कारणे  
वसति इत्यादिप्रयोगानां एकार्थकत्वेन हेतुत्व-  
प्रयोगे हेतुत्वत्वेन, तेन प्रयोजनहेतुत्वत्वेन हेतुत्व-  
प्रयोगे हेतुत्वत्वेन । असर्वान्मनोऽपि हेतुत्वत्वेन  
वसति इत्यर्थः । अत्राद्वैतोः इत्येव कस्य

कारणेन वसति । वृत्तिकारेण ' सर्वनाम्नस्तुतीया च ' ( पा० २।३।२७ ) इति सूत्रे पठिनस्यापि अस्य वार्ति कस्य ' द्वेते ' ( पा० २।३।२३ ) इति सूत्रे भाष्यकारेण पाठ्यात् । प्रायप्रहण अवर्षनाम्न प्रथमाद्वितीये न स्यात् इत्येतदर्थकं तेन ' अत्र कारण वसति ' इत्यप्रयोग । ( वसति इत्यत्र अत्र कारण इत्यव्याहारेण तु प्रयोग स्यादेव । के ) ।

एव ' पठयतस्यप्रत्ययेन ' ( पा० २।३।३० ) इति सूत्रान् अतसर्थप्रत्यय अवसुच् - प्रत्ययादि ' दक्षिणोत्तराम्यामतसुच् ' ( पा० ५।३।२८ ) इत्यादि सुत्रविहित । तेन योगे पृष्ठी इत्यकारात् ' ग्रामस्य दक्षिणत, उत्तरत, ग्रामस्योपरि, ग्रामस्योपरिष्ठात् ' इत्यादी पृष्ठी । अत्र प्रतियोगिच पठयते ( ग्रामप्रति योगिकदक्षिणदिशि इति शान्दकोष । के ) । तत्त्वेन चोपार्थे पृथगनुशासनम्, न तु पञ्चम्यपवादार्थम्, ' निष्ठात् दक्षिणत ' इत्यादिप्रयोगस्य दृष्टत्वात् । अत्र एव ' तत पश्चात् सुवने ' इत्यादि भाष्यप्रयोग सामान्येन शपक इति चेचित् । तत्र ' प्रकृताया पञ्चम्या द्वितीयापठयौ बाधिवे भविष्यत ' इति ' पृथगुनिना० ' ( पा० २।३।३२ ) इतिसूत्रभाष्यविरोधात् । अतः पञ्चम्यपवादार्थमपि एतदनुशासन ' विष्ठात् ' इत्यादिप्रयोगस्तु अप्रययोग । शपक च पश्चान्निगमाप्रतिपद्यम् । श्रुतस्यैव चात्र अतसुच्प्रत्ययस्य निमित्तता न तु एतस्य ' प्राग् प्रामान् ' इत्यादी प्रययोगे पठयभासस्य भाष्येनैव सिद्धत्वात् ।

एव ' एताया द्वितीया ' ( पा० २।३।३१ ) इति सूत्रान् एतवन्तेन योगे द्वितीया, योगविभागात् पृष्ठी च इत्यर्थेनात् ' दक्षिणेन ग्रामे ग्रामस्य वा ' इत्यत्र पृष्ठी । प्रतियोगितर विभक्तिद्वयार्थे । पञ्चम्यपवाद पूर्वलिखित भाष्यात् । अत एव ' तत्रागार धनपतिरहादुत्तरणास्य दीय ' इत्यादि अप्रयोग । हरदत्तादयोऽप्येवम् ।

एव ' दूतानिक्वाये षष्ठ्यादत्रस्याम् ' ( पा० २।३।३४ ) इति सूत्रान् एतेयोगे पृष्ठी या स्यात् पञ्चमी या इत्यर्थेनात् ' दूरमन्त्रिक् वा ग्रामस्य ग्रामादा ' इत्यत्र

पञ्चम्या सह वैचरिपत्नी पृष्ठी । अत्र प्रतियोगिवर्धने तदय ।

एव ' दिवस्तदयस्य ' ( पा० २।३।५८ ) इति सूत्रान् ' न्यवद्वपणो समर्थयो ' इतिपूर्वसूत्रोक्तप्रामाण्ये तच्छब्दबलेन दूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपयवहारार्थस्य च दिव कर्मणि कर्मत्वत्वेन विविक्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेनात् ' शतस्य दीयति ' इत्यादी पृष्ठी । स्तुत्यादि स्वार्थात्तरात्त्वे तु ब्राह्मण दीप्यति ' इति द्वितीयैव । अत्र न दीपत्त्वेन कर्मत्वविवक्षा । अयथा दिवे पूर्वसूत्रे एव पाठापत्तौ पृथक्सूत्रारम्भवैयर्थ्यात् । दिवे उपसर्गयोगे तु विकल्पेन पृष्ठी ' विभाषोपसर्गे ' ( पा० २।३।५९ ) इति सूत्रान् । ' शतस्य शत वा प्रतिदीयति ' । इदं च लोके । ब्राह्मणे तु ' द्वितीया ब्राह्मणे ' ( पा० २।३।६० ) इति सूत्रान् छन्दसि उपसर्गयोगाम्नावेऽपि द्वितीयैव ' गामस्य तद्द सभायां दीप्येयु ' इत्यादी ।

एव ' प्रेष्यनुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ' ( पा० २।३।६१ ) इति सूत्रान् देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयो प्रेष्यनुवो कर्मण हविर्विशेषस्य वाचकात् पृष्ठी इत्यर्थे कात् ' अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुवृद्धि, प्रेष्य वा ' इत्यत्र कर्मस्य वेन विविक्षिते पृष्ठी । अत्र दीपप्रहण न संबध्यते, प्रेष्य इति लोडत्वेन समासस्य अप्रसक्तत्वेन तन्निषधार्थे वानुपपत्ते । ' हविष प्रस्वित स्वेन विशेषणे प्रविषेधो वक्तव्य ' इति वार्तिकान् प्रस्वितत्वेन विशेषणे द्वितीयैव । ( अत्र ' हविषोऽप्रस्वितस्य ' इति वार्तिकम् । हविष अप्रस्वितत्वेने वक्तव्य इति भाष्यम् । यदा प्रस्वितत्वेन हविर्विशिष्यते तदा पृष्ठी न भवतीत्यर्थे इति कैयट । भाट्टहर्म्यपठित तु मनोरमाया वर्तते । के ) अत एव ' इन्द्राग्निर्वा छागस्य हविर्वपा मेद प्रस्वित प्रेष्य ' इति प्रयोग । इदं च लोकवेदतात्पर्यम्, उत्तरत्र छन्दोमहणात् ।

यत् ' वनुष्यये भान् छन्दसि ' ( पा० २।३।६९ ) इत्यनुशासन ' दानां पाठस्ते वनस्वतीनाम् ' इत्यादी वन स्वतिष्य इत्यर्थे पृष्ठीविधायकं तत् स्वयंवरचनादेय सिद्धेः प्रत्याग्यातम् । एव ' कर्णे वन ' ( पा०

१।२।८५) इति सुममरि 'छन्दसि बहुल' इत्यनुदृष्ट्या धुनस्य धुनेन वा यत्ने इत्यशौ पद्यीविवाचकं प्रयास्यतामेव ( इदं अर्थमत्रोच्चिन्त्यम् । के. ) ।

एव 'सर्तुर्मगोः कृति' ( पा० २।१।६५ ) इति समान् कृशोमे कर्तरी कर्मणि च पद्यी स्यात् इत्यर्थे-कात् 'कृणास्य कृनिः, लगतः कर्ता कृणाः' इत्यादौ पद्यी । अत्र कर्तृवर्तनेन कर्तृत्वम्, कर्मवर्तनेन कर्मत्वम् च लक्षणया पद्यर्थे न तु शोपयति । स्याद्यथानवशेन शेष इत्यस्य निवृत्तिप्रतीतिः । अनोमपन कर्तृत्वकर्मत्वयोः इतुवात्तदुत्पत्तेर अन्वयः । ओदनस्य पक्का इत्यादिशब्द, न तु पादार्थे प्रयानक्रियाया वा । एतच्च भृशुपदमेव शब्दीकरिष्यते । पातस्तु साधुस्यार्थः । ओदनस्य वाक्. इत्यादौ तु धातुार्थस्य कृदर्थेदुत्पत्तेर अन्वयः इत्यपि वक्ष्यते । न चैवमपि मूले कृदन्वयत्वस्यैव 'न लोकाप्यम्' इति वक्ष्यमाणस्यैव तादेवकारुणिकिडादि-योगे पद्यीनिषेधेन पद्यीशोपादे कृशोमे पद्यीलिखितातेः इति वाच्यम् । 'हृन्पूर्वी कट' इत्यादौ पूर्वौ इति तद्विद्यशोमे पद्यी पाठस्यैव तदुपपत्तेः । अत्र 'कृत-पूर्वं कृतेऽनेन' इति कृतपूर्वी देवदत्तः 'सपूर्वाध' ( पा० ६।२।८७ ) इति सुशेन शोपवदात् पूर्वसाध्यत्वं कर्मधे इतिमत्यप्यभिधानात् । अतस्तत्र पद्यीःयादृश्यत्वं इदमहमप्येवम् ।

ननु एवं न तत्र द्वितीयोऽपि निग्राह्यत्वेन कर्म-कारकस्य अभिहितत्वेन तत्रयाप्राप्तेः । अत एव अनभि-हितविचारार्थद्विगतपद्यया अपि तत्र अग्रसक्तत्वेन न तदुत्पादयत्येव इदमप्येव वैयर्थ्यात् । किंच कृतादिशब्दस्य कृतादिक्रियाविशेषकारत्वेन पूर्वशब्देन समाहानुपपत्तिः । 'सन्निवेशानां यत्किंचित्' इति विदेषात् । इति चेत् । अत्र वैयर्थ्यात्प्रयोजनव्याः । पूर्वं कृतव्यस्यः कर्मविशेष-रूपकत्वात्पेव अग्रविषयमान एव कर्माधान्यागधिक-प्रत्ययात्तथा भाग्यार्थकप्रत्ययान्ततया वा इत्यादितः पूर्ववदेन समस्तत्वे इति न तावत् समाहानुपपत्तिः । पद्यार्थे 'कट कृतव्यस्य' इतिवत् 'कट कृतपूर्वी' इत्यपि द्वितीयावन्तस्य इमर्थे अन्वयः । कृतव्यस्येन तत्र अनभिधान्याय द्वितीयोत्पत्तिः इति । तत्र ।

तयाले राजपठस्यापि ऋडपदापेक्षया पुरुषवदेन समाहे कृते पश्चादेव तस्मिन् ऋडपदापेक्षयापत्तेः चत्प्रत्ययस्य कर्मसाधन्याभिधानमपि कटाभिधानात् द्वितीयोत्पत्तेः लोपवादेन 'ओदनः पच्यतेतमा' 'सुशुर्पेरिषी क्रियतेतया त्वया' इत्यादावपि द्वितीयावन्तस्य । चत्प्रत्ययस्य भाग्यार्थेकत्वे कृतेः अविचलितकर्मवतया पश्चादपि कर्म-न्यायानुपपत्तेः । इतरथा 'ओदनः पच्यते' इति मायास्यते द्वितीयापत्तेः ( १ ) । अत्रैव दिवा 'ओदनः पाचकतमः' 'ओदनः पाकपट्ट' इत्यादिप्रयोगानामपि आपत्तेः । सन्निवेशोपपत्तेन पद्यवन्तस्योत्पत्त्यापि अनाप-त्तेः । अतः कट इत्यस्य कथमपि न धात्वर्थान्वयः संमती । एतेन कटायां धात्वर्थान्वयव्यतिरेके नैमादिका अपि परास्ताः ।

अतोऽत्र एवं समाधेयम् । न कटस्य इमर्थे अन्वयः । धात्वर्थान्वयस्य कारकाया अदुत्पत्तयत्वात् । नापि क्तायर्थे प्रथमान्त्वदापत्तेः, अग्रमर्थेसमाहतापत्तेः । अथितु तद्विद्यार्थे एव । कर्तृत्व हि अत्र तदि-त्तायैः । अतश्च पाचकारिदृशु इव विशेषणत्वेन स्वातन्त्र्येण वा लक्ष्यया कृतिरपि तद्विद्यार्थः । तथा च लिङ्गान्तरिग्या विदोष्यतावचनोपस्थाप्यया वा अन्यथ । खुत्पच्यन्तरामायेन गौरवामावात् । तदाच-कृदे कर्मकारकस्य अदुत्पत्तेन प्रथमाया अग्रतयेः । विशेषवाचकवदोपस्थाप्यया अन्यकथं ओदनस्य पाचक इतिवत् न समाहमग्रः । यत्र तु 'ओदनः पच्यतेतया' इत्यादौ तद्विद्येन अतिशयप्रामाण्यमिधानात् न कृतेः अभिधानं तत्र ककारार्थदुत्पत्तेर कारक-न्यायत्वं, तेन च कर्मत्वस्य उत्पत्तेन न द्वितीया-पत्तिः । पद्यतिक्रम इत्यादिशेष तत्र इत्यस्य तादर्थ्येणहृद्वचनार्थीतरत्वं, पद्यपाठ्येन निग्रीडमक-रकथात्वं, तत्रा इत्यस्य निरर्थकत्वेन विशेषणतापेक्ष-स्यापि तेन तदहं कृतुपपत्तिः । 'अन्वयकृतुपपत्तिः' इतिवत् वा निष्पत्तापेक्षत्वात् तदुपपत्तिः । एवं ओदनस्य पाचकत्वम्. इत्यपि शक्यम् । ( तत्रा तमाः इत्यस्य निरर्थकत्वेनोत्पत्ति-विन्यासः के. ) । 'इत्यपूर्वी कट' इत्यादौ तु पद्यीस्य निग्रीडवदेन अनेः तदुत्प-

कृती कटं इत्यस्य अन्वयात् द्वितीयोरपत्तिः । एवं 'स्वाकरणं प्राज्ञः' इत्यादि तद्वितेन स्वार्थविक्षितेन कृत्पूर्वकृतेरपि उपादानेन तत्र अन्वयोपपत्तेः । अत एवोक्तं हरिणा 'ततः क्रियावता कर्त्रो योगो भवति कर्मणाम् । अविग्रहा गतादिरुथा यथा प्रामादिकर्मणिः ॥ क्रिया संभवति तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥' इति । अविग्रहा विदोष्यत्वेन अनुपस्थिताऽपि इत्यर्थः । गतादिरुथा गतं इत्यादि कृतदत्त्वात् । घातार्थान्वयं आदाय सञ्जालबोधोपादानेन वैसाकरणस्याना अंसगतमेव, कारकाणां घातार्थान्वयस्य कापि अनुपपन्नत्वात् ।

ननु एवं 'ओदनस्य पाकः' 'कृण्वस्य कृतिः' इत्यादौ क कारकान्वयः । न तावन् घात्वर्थे पाके, तस्मिन् तत्रापि अनुपपन्नत्वात् । नापि घञर्थे, तस्य लिङ्गान्वयित्वात् । लिङ्गान्वयिन्यामपि अन्वये वस्तुपदामिवेष्यायामपि अन्वयापत्तेः । इति चेत् । पक्ता इत्यादिवत् तत्रापि कारकान्वयार्थं घञेव कृतिविक्षिप्तपाकस्य स्वातन्त्र्येण, शक्तिलक्षणाया कृतिपाकयोर्वा अभिधानेन कृती कारकान्वयोपपत्तेः । पाकात्तुलकृतिसाध्यः पाकः इति च बोधः ।

केचित्तु न घना कृतेलक्षणा । तद्योगे पृष्ठी च न कारकपरा अपितु शेषपश्येव । तस्या अपि अध्याहृतसाक्षिरूपप्रधानत्रियसामन्वयः परपरसंजन्धेन इति न कश्चित् दोषः । एव च 'कृण्वस्य कृतिः' इत्याद्यापि बोधाच्छस्यम् । न चैवं कृत्योगनिमित्तकपृष्ठीविधिवैयर्थ्यम्, तस्य तुजादिकृद्विपर्ययेनापि उपपत्तेः इत्याहुः ।

अतः सिद्धं कृत्योगे एव कर्तृकर्मणोः पृष्ठी, न तु सार्थकतद्वित्योगे कारकवाचित्यदिनयोगे वा, इत्येतदर्थकं कृद्ग्रहणमिति । अत एव कृतपूर्वी इत्यत्र सापेक्षत्वात् प्रत्ययार्थेन अन्वयः अद्वैतीयः 'कृतपूर्वी कटः' इत्यस्यापि आपत्तिरपास्ता । उक्ततद्वित्योगे कारकाणां कृती अनन्वयः इत्येव विग्रहापनप्रबोधनकत्वात् कृद्ग्रहणस्य । अतः सिद्धं तादृगतद्वितासमभियाद्वैतकृत्योगे एव पृष्ठी, न तु सादृशतद्वित्योगेऽपि इति ।

कर्तृत्वं स्वस्वरङ्गत्वं प्रयोजककर्तृत्वं च इति उभयविवक्षितम् । तेन 'राज्ञो याजकः' 'चैत्रस्य पचनी

स्यासी' इत्यादौ उभयत्र पृष्ठी । द्विकर्मके तु मुख्यकर्मणि पृष्ठी नियता, द्वितीये गुणग्रते तु अनियता । अत एव 'नेता अश्वस्य प्राप्तां प्राप्तस्य वा' इति उभयस्यापि प्रयोगः । इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ च पृष्ठीविचिरनिरयः, 'तदर्थ' ( पा० ५।१। ११७ ) इति निर्देशात् । अत 'एव घापे रामोदमुचमम्' इति भट्टिः इति चेत् ।

एवं 'उभयप्राप्ती कर्मणि' ( पा० २।३।६६ ) इति सूत्रात् पठित्वा कृति उभयोः प्राप्तिः तद्योगे कर्मण्येव पृष्ठी स्यात् कर्तरि तु तृतीयैव इत्ययंकात् 'आश्वर्यो गया दोहः अगोपेन' इत्यादौ कर्तरि न पृष्ठी । अत्र दोहः इत्यत्र भावे कृत् । स च सर्वकामकर्मकधातुसाधारणः, न तु लकारनिष्ठादिवत् अकर्मकधातुपर एव इति तत्र उभयप्राप्तिः । अतस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारेणैव कृतिबोधोऽनुसर्षेयः । शेषपृष्ठीप्रकारस्तु 'कृण्वस्य कृतिः' इत्यादावेव इति श्लेषम् ।

अथवा सर्वत्रैव घञन्ते घातार्थेनैव कर्माद्यन्वयः । न चैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाभिधा सर्वत्रैव तदापत्तिः । 'कृतपूर्वी कटं' इत्यादौ तत्र तदनन्वयस्य उपपादितत्वात् । न चैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । सुवर्षघातार्थान्वयेकसाधारण्येन लिङ्गान्वयिभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्धोपस्थितेः हेतुत्वं इति एकत्रैव तन्निष्ठेः । तत्पदं च यथा आख्यातकृतिपाततद्वितादि, तथा घञन्तो घातुरपि इति युक्तः तस्यामपि तत्र कर्माद्यन्वयः । अत्र हि भावनापद फलप्रयोजककारकमित्यङ्गपारपरम् । नातो लडाद्यर्थे लिङ्गाग्र्यं वा विशेष्यत्वान्पत्तिः । स च आख्यातादौ इत्यादिरुथा भावना, घञन्तादौ तु घात्वर्थे एव, उभयो, फलप्रयोजकत्वात् । 'कारकमित्यङ्ग-इत्युपादानात् यत्र घञन्तनिष्ठे आख्यातादौ घात्वर्थस्य कारकत्वं विवरणलिङ्गम्, तत्र घात्वर्थे कारकान्वयनिवारणम् । तत्र अनन्वये च 'पचन्त्योदन' इत्यस्य 'पाकेन ओदनं करोति' इति विवरणे द्वितीयान्तोऽनपदस्य करोत्यर्थान्वय एव बीजम् । करोत्यर्थस्य आख्याताद्यर्थत्वेन स्यादित्येव । अत्रापि घात्वर्थान्वये 'ओदनं पचति' इत्यस्य 'ओदनस्य पाकं करोति'

इत्येव नियमेन विरचयामि । पत्रस्तस्यै च धार्य-  
 यन्त्र अभावात्काल् लिङ्गान्तरवशात् । अथपि मना  
 अभिहितस्य तस्य उपायवशात् पात्रनिहिते तस्मिन्  
 कारकान्तरे न विहङ्गः । वातुप्रत्ययान्या पात्राभिः  
 पात्रः इति शेषात् । अतश्च अतुमानुपेयैव एकैव  
 मनुष्यक तत्र तत्र आरुषात्तस्यै धार्ये वा व्युत्पत्त्या  
 कारकान्तरोपपत्तौ ' आश्वर्थे मया दौहः अगोपेन '  
 इत्यपि शब्दार्थे कारकान्तयः निराशयः ।

चतुस्तयु लिट्प्रदानम्बन्धिनं न कारणत्ववच्छेदक-  
 षोडश्विदं अणितु प्रत्ययान्तोपस्थितान्तरम् । अतश्च  
 पत्रार्थेऽन्यत्र अन्यत्रः वस्तुवदामिधेयामा च अनन्तरः  
 यात्राया इति न कोऽपि विरोधः ।

अर्थं च उभयप्राप्तौ कर्तरि पठया निवेद्य अरु-  
 प्रत्यय-अभावात्प्रत्ययकारणेः स्त्रीप्रत्ययान्तौ शीघ्रं न भवति  
 ' अक्षत्राण्योः प्रथमेः प्रतिपद्यो मेति वक्तव्यम् ' इति  
 वचनात् ( पा० २।३।६६ सूत्रे वार्तिकम् ) । मेदिका  
 निमित्ता वा यदस्य जघत्तः । मेदिका मेदनम् । भावे  
 अरुः । विमिश्रा इत्यत्र भावे अकारः । ' वासुदा  
 सुतो वापा न ' इति आशिकः । तस्या मुदा इति  
 कण्ठवे सूचीया । उक्तविषयप्रयामिन्नकृति उभयप्राप्तौ  
 इति कल्पः कर्तरि ' शेषे विभाया ' इति वचनात्  
 ( पा० २।३।६६ इत्यथैव भाष्ये ) । क्षीप्रत्ययनिवेद्यमेवेदम्  
 इतिः प्राणिनोः प्राणिनिना वा । स्त्रीप्रत्ययनिवेद्यमेवेदम् ।  
 केचित् अविवेचये विचरन्निच्छन्ति । ध्वन्यामनुशासन  
 आचार्यस्य आचार्येण वा । तन्मते ' आश्वर्थे मया  
 दौहः अगोपेन अगोपस्य वा ' इत्यपि मरतीति ज्येवम् ।

एवं ' कल्पं च कर्तमाने ' ( पा० २।३।६७ ) इति  
 सूत्रात् परतमानार्थकस्य शेषो पद्यौ शब्दात् इत्यर्थेकात्  
 ' राधा मये सुदः पूजितो वा ' इत्यत्र पद्यौ । अत्र  
 ' मतिवृद्धिपूर्वाभेद्यम् ' ( पा० ३।२।१८८ ) इत्यनेन  
 परतमाने का । तत्रोप्यात् राधा इति कर्तरि पद्यौ,  
 कर्मणः कल्पयन्नेन अभिशिक्तत्वात् । ' राधो मते ' इत्यर्थे  
 ननुपगमे भावेऽपि च अनेनेन सूत्रेण पद्यौ । न च  
 ' कर्तृकर्मणोः इति ' इत्यनेन गतायत्वम् । ' न लोका-  
 र्थप्रतिष्ठः ' इति वक्ष्यमाणवचनेन निष्ठाविषये पूर्वद-

स्तायाः निष्ठाविरोधप्रतिपत्त्यवधारणात् । न चैव ' पूजितो  
 वाः सुवृद्धौ ' इति सूचीयान्तरात् । तत्रैव-कल्पयन्स्य  
 गृहार्थकत्वेन उपपत्तेः । न हि मतिवृद्धिपूर्वाभेद्यः  
 परतमाने एव काः । अतीतार्थे पात्रार्थे उक्तत्वात्तना  
 कान्ताना लोके प्रयोगदर्शनेन तद्वचनात् पूर्वार्थक-  
 कापत्राचार्याणात् । न चैव वर्तमानार्थक-प्रत्यादिधात्-  
 चर-कतप्रत्ययभिन्न-कतप्रत्ययान्तो ' आश्वस्य हसित '  
 इत्यादी पठयनापत्तिः । तस्याः शेषपद्यीत्वेन उपपत्तेः ।  
 अत एव कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वविषयायां सूचीयैव ।

मूलार्थक-कल्पयन्स्यपि अधिकरणवाचिन्ये पूर्वान्त  
 पद्यौप्रतिप्रवचः ' अधिकरणवाचिनश्च ' ( पा० २।३।  
 ६८ ) इति सूत्रात् । तनापि अकर्मकेत्यः कर्तृत्वेन पद्यौ  
 ' इदमेवा शयित ' इति । शयित शयनाधिकरणम् ।  
 कल्पयन्नेन उक्तत्वात् इदं इति प्रथमा । सवर्गकल्पस्य  
 अधिकरण्ये कल्पयन्ने कृते कर्तृकर्मणोः द्वयोरेपि पद्यौ,  
 अत्रभिहितत्वाविरोधात् । ' इदमेवा शुचमोदन्स्य ' ।  
 मुक्त भोजनस्थानम् । न तु कर्मण्येव ' उभयप्राप्तौ  
 कर्मणि ' इत्यस्य ' कर्तृकर्मणोः कृति ' इत्यनेन  
 तत्सर्वनिश्चितपठया एव तेन नियमात् ।

तदेव इदोमे सर्वेन ' कर्तृकर्मणोः कृति ' इत्यनेन  
 पद्यौप्राप्तौ ' न लोकाव्ययनिष्ठात्पर्यन्तमात् ' ( पा० २।  
 ३।६९ ) इति सूत्रेण तदर्थव्यापः । ' चः तदादेष्टाः । ते  
 च श्रुतंशुकाः वातुप्रदानशब्द एव इह यस्मात्,  
 तिष्ठः वृद्धवृद्धोनेन निवृत्तत्वात् । तेन बोधनं पत्रम्  
 पत्रमानः इत्यादी न पद्यौ अपिपु द्वितीयैव । अत्र  
 च सकारणहोनेन तस्मादोपशान्तामपि ग्रहणम् । तेन  
 कि-विद्योः त्वदेवरात्राभावेऽपि लिङ्गार्थान्तरत्वात्  
 विरोधात्प्रतिपत्तेः च सामान्यातिदेशस्य आशयस्यत्वात्  
 तयोरेपि ग्रहणम् । अत एव च ' अत्रिर्नमः ' हत्यादि-  
 प्रथमो अति सगच्छन्ते । उ, ' कर्तं चिरीपुः '  
 ' कल्पयन्तंकरिण्युः ' । उरु, ' दैत्यम् यातुक ' ।  
 ' कर्मिणीयावापनिवेद्यः ' ( ' मप्रतिवेद्य ' इति वार्तिक-  
 पाठः न लोकेति मूले । फे. ) इति वचनात् ' उभयपः  
 कापुको हरिः ' इत्यत्र पद्यौ । अथयन्-कृत् इत्यात् ।  
 ' तोयुक्त्वनोपप्रतिवेद्य ' ( न लोका० इत्यथैव वार्ति-

कम्' इति वचनाच्च 'पुरा वस्तानामपकर्तोः' 'पुरा  
 मूरस्य विद्युषो विरिणात्' इत्यादी पद्यी । निष्ठा,  
 'ओदन मुक्तान्, वैनेग क्लमम्' । पलर्यः, 'सुकरः  
 प्रसन्नो हरिणा' । तुन् इति प्रत्याहारः । स च शतृ-  
 शानचौ इति तुशब्दादारभ्य आ तुनो नकारात् ( पा०  
 ३।२।१२४-१३५ ) तेन शानन्प्रकृतीनामपि ग्रह-  
 णम् । ( शानिच् शानन् चानश् शतृ तुन् ) । शानन्,  
 'शोमं पनमनः' । चानम्, 'आत्मान मण्डयमानः' ।  
 शतृ, 'वेदमधीयन्' । तुन्, 'लोकान् कर्ता' । द्विप-  
 णात्तरशतृयोगे तु विकल्पेन पद्यी । 'द्विपः शतृयो'  
 ( न लोक० इत्यत्र वार्तिकम् ) इति वचनात् । ( 'सुरस्य  
 मुरं वा द्विपन्' । सर्वथाप्य कारकपठयाः पदुदासो न  
 तु शेषपठयाः । आनन्तयेण तदेकवाक्यताया एव  
 न्याम्यत्वात् । अत एव 'ब्राह्मणस्य तुर्नन्, नरकस्य  
 त्रिण्यु, छात्रस्य हसितम्' इत्यादिप्रयोगा अपि संग-  
 ष्टन्ते ।

एवं 'अपेनोर्भविष्यदाधर्मयोः' ( पा० २।३।  
 ७० ) इति सूत्रात् भविष्यति-अकस्य भविष्यदाध-  
 म्यार्थ-इनश्च योगे पद्यी न स्यात् इत्यर्थकत्  
 'एषानाहारको यवति, ब्रह्म गामी, घतं दायी' इत्यादी  
 द्वितीयेव न पद्यी । अत्र भविष्यत्कामिहित-अकस्यैव  
 महणात् न फाल्गुमान्यविहित-अके 'ओदनस्य पाचक'  
 इत्यादी द्वितीया । अत्र च न्यासदानवशात् न  
 यथासंभवं अन्यथः । अपितु अकस्य भविष्यत्स्यैव,  
 इनस्तु उभयोः । तेन गामी इति भविष्यति इति, दायी  
 इत्यत्र आधमार्गं निश्चिः ।

एव 'कृत्यानां कर्तारि वा' ( पा० २।३।७१ ) इति  
 सूत्रे माण्यकारेण योगविभागात्कृत्यात् कृत्यानां इत्यस्य  
 भिन्नान्तरनीतिः तत्र च उपपत्तौ न इति पूर्वगुण-  
 रथावद्वयानुसारात् उभयोः कर्तृकर्मणोः अनभिधान  
 प्रयुक्तपद्यीयमन्त्रो 'कृत्यानां योगे पद्यी न' इत्यर्थकत्  
 'नेत्रया यत्रं गावः कृणेन' इत्यत्र न पद्यी, अपितु  
 द्वितीया तृतीया च । अत्र हि नपतेर्द्विकर्मकत्वात् मुण्य-  
 कर्मणः कृतेन अभिधानात् योगो यथा । अमुपय-  
 कर्मणो व्रतस्य तु अनभिधानात् तत्र द्वितीया । यत्र तु

कर्तृकर्मणोर्मध्ये अन्यतरस्य कृतप्रत्ययेन अभिधानात् न  
 उपपन्न प्राप्तिः तादृशकृत्यस्य योगे कृत्योगनिमित्तक-  
 पठया नियमेन प्रसक्तौ 'कृत्याना कर्तारि वा' इति  
 सूत्रेण कर्तृपठयाः विकल्पविधानं 'कर्तृकर्मिर्दं कृष्णेन  
 कृष्णस्य वा' । न च भावकर्मणोरिव कृत्यविधा-  
 नात् तत्र च कर्मणः कृत्येन अभिधानादेव तत्र  
 पठ्यप्रसक्तेः परिशेषात् कर्तृवैच विकल्पविध्युपपत्तेः कर्तृ-  
 ग्रहणवैयर्थ्यम् ( इति वाच्यम् ) । 'मयगो०'  
 ( पा० ३।४।६८ ) इति सूत्रेण कर्तृवैचि यत्प्रत्ययस्य-  
 कृत्यविधानात् तद्योगे कर्मणि अनभिहितत्वेन पद्यीप्रसक्तेः  
 तत्र विकल्पवाह्यत्वर्थे कर्तृग्रहणोपरसक्तेः । यथा 'गोयो  
 माण्यरकः साम्नाम्' । अत्र गोयः इति कर्तारि कृत्यं,  
 सामकर्मकगानकर्ता माण्यरकः इति शान्दबोधः ।

एवं 'तुल्यार्थस्तुलोपमाम्या तुलीयाऽन्यतरस्याम्'  
 ( पा० २।३।७२ ) इति सूत्रात् तुल्यार्थकैः तुलोपमा-  
 शब्दभिन्नेः शब्दयोगे तुलीया स्यात् पक्षे पद्यी इत्यर्थ-  
 कत् । तुल्याः सद्यः समो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा'  
 इत्यत्र पक्षे पद्यी । अत्र अनुलोपमाम्या इति द्वियचनं  
 छान्दसम् । अन्यथा विशेषणविभक्तिरत्वेन बहुवचनाना-  
 पत्तेः । अत्र च मण्डूकशब्दा शेषपठया एव पाक्षिकर-  
 कल्पको विधिः, न तु कारकपठयाः । तुल्यशब्दस्य  
 तद्विद्वान्त्वेन कारकपठया अप्राप्तिः । तुलोपमाशब्दयोगे  
 तु शेषपठयेव । अत एव 'तुला उपमा वा कृष्णस्य  
 नास्ति' इत्यत्र शेषे तुलीयाया अभिधानात् न तुलीया ।  
 कथं तर्हि 'तुलां यदाशोहति दन्तवशाः' 'शुद्धोपम  
 भूतिस्त्रितेन शम्भुना' इत्यादिकाद्ये तुलादिशब्दयोगे  
 तुलीया इति चेत् । तस्याः तोलनोपमानादिरूपधार्यर्थं  
 प्रति कर्तृत्वेन उपरसक्तेः । महयोगनिमित्तिका वा इयं  
 तुलीया । साहित्यं च निरूपहरणम्, तस्य च तत्त्वेन  
 तुलीयातो बोधः । प्रत्येन तु शेषार्थकतुलीयायाः  
 पदुदास इति न कश्चिद्विशेषः । अत्र बहुवचननिर्देशेनैव  
 तुल्यरथोक्त्या महयोगरतो अर्थग्रहणं यदात्तरत्वेनैव  
 बोधहरणम् । तेन 'गौरिव मयवः' 'यथा गौः  
 तथा मयवः' इत्यादी न पठयादि । प्रथमोदरविद्यो-  
 बर्कं तु पूर्वमेवोक्तम् ।



पदप' इत्यादावपि ह्यनविभक्त्यसंभवात् लक्षणं स्यात् । यदि च तत्र ह्यनविभक्त्यसंभवादेऽपि अभ्याहृतविभक्ति-संभवात् न लक्षणं, तदा समासेऽपि अभ्याहृतविभक्ति-रेव अस्तु । 'नील च तदुत्पल च' इति समुच्चयस्य चिराद्भवणेनापि अन्यत्र समुच्चयस्य अभेदपर्यन्तानेन कर्मधारयविग्रहवाक्येऽपि अभेदः पदार्थ एव । निपात्येन चशब्दस्य अवाचकत्वेऽपि तदुपसंदानेन तत्त्वप्रतिन्याहृतपदान्तरस्य तत्र शक्यतेरथर्षनीयत्वात् । पर्वतो वह्निमान्, दक्षी पुरुषः इत्यादौ मत्वर्धोपरिहित संकथनान् प्रियङ्गाक्ये पशुपत्तिघनसंज्ञकस्यापि ससर्गं भर्षाद्देशेन भान च उपपद्यते । सोम. ६।१।१३. अत्र 'निपादस्वपत्तियायः' मीको पृ. २३९२ इति विन्दो भाट्टप्रथे द्रष्टव्यम् । \* पट्टीसमासः । यत्र पशुपर्य-लक्षणया सामानाधिकरण्यं तत्र पट्टीसमासः । यत्र तु पशुपर्यलक्षणा विनैत्र सामानाधिकरण्यं तत्र कर्मधारयः । सोम. ६।१।१३. \* पट्टीसमासान् कर्मधारयो वधीयान् । 'दीर्घोमे संवृणन्' दीर्घश्लो लोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य लोम इति । 'निपादस्वपत्ति' निपादश्लो स्वपत्तिश्चेति विग्रहः न तु निपादाना स्वपत्तिरिति । वि. ३।३।१६.

३ पापतिर्यगधिःकरण्यायः । ( मीमांसा-प्रत्ययु चद्रुतः स्वप्न विवृत्यान् अत्र न स्यात्पानं कृतम् ) । साहस्रो. ८४६.

४ 'पोटशाऽयानि गृह्णाति' इति समस्त-संज्ञया ॥

'चतुर्भुजा गृह्णाति' इत्यादि विषयाय 'पोटशा-न्यायानि भवन्ति' इति धृतानि पोटशागृहीतानि । चतुर्भुजातानि चतुर्भुजादिभिः गृह्णन्ति येषां द्विरुच्यन्ते । इति प्रामे, सुब्रह्मचर्यदीप्तानां सप्तम्यधारेऽयं 'चतु-र्दशयोगान्ध्यामाद्रुतयो हृणन्ते' इतिवत् । निरुच्यन्त्या-न्ध्यायत्वात् । संकपं. २।२।२२.

\* पोटानि नाम अन्निराया द्विराये उत्तरेऽहनि भवति । भा. १।१।१३।५२. \* पोटशी अग्नि-लोमस्य कर्मणः संज्ञाविशेषः । अग्निशोभापुत्रानां मन्त्रं ननुतेऽयम् । वि. ५।३।१३-१४. \* पोटशी

'अग्निशोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्सुकथ्ये ब्राह्मः' इति स्तुतशस्त्रार्जितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्था-तद्वहानि अन्यसंस्थाव चाम्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । संस्थान्तरं चेदं अत्यग्निशोमे नाम । १।१।१२. \* पोटशी अग्निशोमेकथ्ययो-र्गृहीतश्चेत् सस्तुतशस्त्र एव । १।१।१२।४९-५२. मीको. पृ. ७५ 'अग्निशोमेकथ्ययोः पोटशी' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* पोटशी अन्निराया द्विराये एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विराये । इति वृत्तिवारमतम् । परिसंख्यायं वचनम् । भा. १।१।१३।५३-५४. \* पोटशी आम्रपयादेव ब्राह्मः नोक्त्यात्, न च उमाभ्याम् । १।१।१।१४२-४३, ४५-४८. \* पोटशी उक्त्योक्तयं उत्तरलक्ष्यः । भा. ५।१।१।१२५, \* पोटशी । 'एकविंशः पोटशी वैराजशामा' इति मङ्गलिलिङ्गेन सामगन्धेन वैरुपशब्दो वैराजशब्द इति गम्यते । ३।१।२२।४४. \* पोटशी ( यागः ) ऐन्द्रः । ३।६।७।१८. \* पोटशी ब्रह्मः अन्निराया द्विराये नित्यः । इतरद्विराये विकल्पित इति चेन्न । सर्वत्र विकल्पित एवाय इति सिद्धान्तः । अन्निराया द्विराये नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिवारमतम् । वि. १।१।१३. \* पोटशी ब्रह्मः । 'अतिराये पोटशिनं गृह्णाति' 'नातिराये पोटशिनं गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव स्वीकार्यः । वचनयोः समन्वयत्वात् । १।१।१३. \* पोटशी ब्रह्मः 'उत्तरेऽहन् द्विरागम्य गृह्यते, मध्यमेऽहन्निरागम्य' इदं वाच्यं अह्निसोपसंख्याय राजन्यादिनिमित्तनैरेषयाय च । राजन्यस्य तु अग्नि-शोमेऽपि गृह्यते पोटशी ब्रह्म ( तथा च 'अत्यग्निशोमे' नाम संस्थान्तरमेव नियम्यते तदेव राजन्यस्य नियतमि-त्यन्यदेतत् ) । १।१।१५. \* पोटशी ब्रह्मः ऋतिलोम-विहृती इति पक्षः । राजन्यार्थमग्निशोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १।१।१५. \* पोटशी ब्रह्म गवन्मयेऽपि ब्रह्म इति पक्षः । 'नृषीवगवने ब्रह्म । न गवेषु वरुणेषु गृह्णाति' इति तृतीयवचने एव ब्रह्म इति सिद्धान्तः । १।१।१६.

ॐ पोडशी चोक्यसंयोगात् । ५।१।१८। ३५॥

ज्योतिष्टोमो पोडशिग्रहं प्रकृत्य ' तं पराश्रमक्येभ्यो गृह्णाति ' इति श्रूयते । तृतीयसवनं सूर्यास्तमायात् प्रागेव उक्त्यग्रहास्त्रयो गृह्णाते । तेभ्यः परस्तादयं पोडशीग्रहो विहितः । ' समयाप्युपिते सूर्ये पोडशिनः स्तोत्रमुपा- करोति ' इति च गोडशिलोत्रस्य काल उक्तः । यदा तु केनचित् प्रतिबन्धेन उक्त्यग्रहाः अस्तमयादूर्ध्वं उत्कृष्यन्त तदा पोडशिग्रहस्यापि उक्त्योऽस्ति न वा इति विचारे नोक्तयः, स्वकालातिक्रमकारणाभावात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । चन्द्रः तुगन्द- स्थाननिवेशी पूर्वपक्षं निराचष्टे । न अतुक्तयः । किंतु उक्त्योरुक्तयं पोडशी उक्त्येभ्यः । उक्त्यसंयोगात् 'परा- श्रमक्येभ्यो गृह्णाति' इति पोडशिनः उक्त्यैः संयोगस्य विहितत्वात् । उक्त्योत्तरकाले पोडशियागस्य प्रधानस्य कालः । पोडशिलोत्रकालस्तु समयाप्युपितव्यं अत्रकालः । नहि अत्रकालानुसारेण प्रधानकालविरोधो युक्तः । तस्मात् पोडशी उक्त्येभ्यः । के.

● पोडशी ' चतुर्थे चतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यते ' इति अत्यंतमस्यैत्रस्यैव अहीनस्य आदितश्चतुर्थेऽहनि, पुनः पञ्चममारस्य चतुर्थेऽहनि ( अर्थात् आदितः अष्टमे-ऽहनि ) प्राद्यः इति पूर्वपक्षः । कस्मिन्नपि अहीने आदितश्चतुर्थेऽहनि एव एकदा प्राद्यः न पुनरष्टमादौ अहनि इति सिद्धान्तः । वीसा तु अनेकाहीनार्था । वि. १०।५।१४. ● पोडशी ज्योतिष्टोमस्य संस्था- विशेषः । स च एकविंशः वैराजसामा । वैराजं च

पृच्छार्थमेव, न सर्गार्थम् । भा. १०।६।६।१५, ● पोडशी ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव ग्रहीतव्यः, न सवने घटने । ' तृतीयसवनं आम्रवणाद् गृह्णाति पोडशिनम् ' इति वचनात् । १०।५।११।१४, ● पोडशी ज्योतिष्टोमे प्राङ्मनः । १०।५।१२।१४-४१. ● पोडशी तृतीया संस्था । तत्र उक्त्यस्तोत्रोत्तरं पोडशिलोत्रं अश्विनम् । इति तत्र पोडश लोत्राणि । भाट्ट. ३।६।१६. ● पोडशी नाम अग्निष्टोमविद्वत्तः षाण- विशेषः, पञ्चदशस्तोत्रेभ्यः ( द्वादशस्तोत्राणि अग्निष्टोमे,

उक्त्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीणि अन्यानि उक्त्य- स्तोत्राणि, अतः पञ्चदशस्तोत्राणि ) ऊर्ध्वं पोडशिन- स्तोत्रेण समाप्यते । वि. ८।१।५. ● 'पोडशी वैराज- सामा ' इति श्रुतम् । अत्र विकृतिरूपे पोडशियागे एकमेव वैराजं साम सर्वोत्तरगामस्थाने निविशते इति पक्षः । पृष्ठस्तोत्रे एव वैराजस्य निवेशः । इतद्यग्निस- सामानि यथायथं सन्वेष्टेति सिद्धान्तः । माहेन्द्र- स्तोत्रस्थाने एव निवेशः इति । भाट्ट. १०।६।६. ● पोडशी सर्वेष्वेव द्विरात्रेण उत्तरेऽहनि भवति, अना- रम्यविधानात् । ( धारवमतमिदम् ) । 'वैपानसं पूर्वैः साम भवति पोडश्युत्तरे ' इति चाक्यं तु वैपानस- विधानार्थम् । पोडशिनस्तु प्रातःपूर्वाद्युत्तरे । भा. १०।५।११।१४, १५ वर्णकं २. ● पोडशी स्तुतच्छसदितः संस्थाकूपः उक्त्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यात् । भाट्ट. १०।५।१२.

ॐ पोडशिनः आम्रवणात्प्राद्येव ग्रहणम् ॥ तस्याऽऽम्रवणाद्ग्रहणम् ॥ १०।५।१०। ४२ ॥ आप्यम्—अस्ति पोडशी । ' य एव विद्वानेतं पोड- शिनं गृह्णाति, भवत्यामना पराऽस्य आतृ'यो भवति ' इति । तत्रायमर्थः समभिगतः । प्राद्यतः पोडशीति । अथेदानीमिदं संदिश्यते, किमसौ आम्रवणात् उक्त्याघ- ग्रहीतव्य इति, उत आम्रवणादेवेति ? किं प्राप्तम् ? तस्य आम्रवणाद् ग्रहणम् । कुतः ? वचनात् ' आम्र- वणाद् गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । उक्त्याघ वचनात् । ४३ ॥

ग्रहीम एतत्, आम्रवणात् ग्रहीतव्यं, पोडशीति । किंतु उक्त्याघ ग्रहीतव्यं । कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति ' उक्त्याघ गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । तस्मात् उक्त्याम्रवणात् ग्रहीतव्य इति । ( इति स्थितं तावत् मध्ये अन्तरागभिर्णी ) । अनभ्यासे पराऽऽम्रवणात् प्राद्येव । ४५ ॥ आप्यम्— स्थितादुक्त्ये । इत्यथ पश्यामः । उक्त्याघ ग्रहीतव्य इति । कुतः ? ' यत्पराश्रमक्यग्नि- गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । उक्त्याग्निगृह्णातीति संबन्धो नोक्त्यात्पराश्रममिति । कुतः ? अनभ्यासे पराऽऽम्रवणात्

पदम्' इत्यादावपि ह्यविभक्त्यसंभवात् लक्षणा स्यात् । यदि च तत्र ह्यविभक्त्यसंभवादेऽपि अप्याह्नविभक्ति-संभवात् न लक्षणा, तदा समासेऽपि अप्याह्नविभक्ति-रेव अस्तु । 'नील च तद्गुण्यल च' इति समुच्चयवाचि-चशब्दश्रवणेनापि अन्वन समुच्चयस्य अमेदपर्वत्र-सानेन कर्मधारयप्रिग्रहवाक्येऽपि अमेदः पदार्थ एव । निपातत्वेन चशब्दस्य अनाचक्रत्वेऽपि तदुपसंदानेन तत्समभिदाहृतपदान्तरस्य तत्र शक्तैरेवर्जनीयत्वात् । पर्वतो वह्निमान्, दण्डी पुरुषः इत्यादी मत्पर्योपरिथित संश्रयत् त्रिग्रहवाक्ये पशुपुपरिथितसंश्रयस्यापि संसर्ग-मर्षादेशेन भान च उपपद्यते । सोम, ६।१।१३, अत्र 'निपादस्वपतिन्वायः' मीको, घृ. २३९२ इति विन्दी भाद्रमये द्रष्टव्यम् । \* पृष्ठीसमासः । यत्र पृष्ठपर्य-लक्षणाया सामानाधिकरण्या तत्र पृष्ठीसमासः । यत्र तु पृष्ठपर्यलक्षणा निनैव सामानाधिकरण्या तत्र कर्मधारयः । सोम, ६।१।१३, \* पृष्ठीसमासान् कर्मधारयो बन्धीयात् । 'दीर्घसोमे संवृष्ये' दीर्घधातो सोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य सोम इति । 'निपादस्वपति' निपादधातो स्वपतिश्चेति विग्रहः न तु निपादाना स्वपतिरिति । वि. ३।३।२६.

॥ पाण्डित्यगधिकरणन्यायः । ( मीमांसा-ग्रन्थेषु बहुधाः स्पष्ट विवृतत्वात् अत्र न व्याख्यान कृतम् ) । साहस्री, ८४६.

॥ 'पोडशान्यानि गृह्णाति' इति समस्त-संरथा ॥

'चतुर्गुहा गृह्णाति' इत्यादि निघण्टु 'पोडशा-न्यावानि भवन्ति' इति श्रुतानि पोडशागृहीतानि । चतुर्गृहीतानि चतुर्गृहीतादिभिः सह निरोषादिकल्पन्ते । इति प्राप्ते, सप्तशतगृहीताना समस्तप्रादोऽर्थे 'चतु-र्दशोषेणामाहृतयो ह्यन्ते' इतिवत् । विकल्पस्या-न्याय्यत्वात् । सकर्ष. २।१।१२.

\* पोडशिं साम अङ्गिरसा द्विरासे उत्तरेऽहनि भवति । भा. १०।१।१३।५३. \* पोडशी अग्नि-ष्टोमस्य काव्यः संश्लेषनिरोधः । अग्निष्टोमावुपानात् प्राग् नातुउपोऽप्यम् । वि. ५।३।१३-१४, \* पोडशी

'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राहः' इति स्तुतशास्त्रजितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्था-रहराणि अन्यसंस्थार्थं चाभ्युपैत्य स्तुतशास्त्रपुत्रत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । सत्यान्तर चेदं अत्यग्निष्टोमो नाम । १०।५।१२. \* पोडशी अग्निष्टोमोक्थ्ययो-गृहीतश्चेत् सस्तुतशास्त्र एव । १०।५।१२।४९-५२. मीको, घृ. ७५ 'अग्निष्टोमोक्थ्ययोः पोडशी' इत्यत्र अधिस्तरणं द्रष्टव्यम् । \* पोडशी अङ्गिरसां द्विरासे एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विरासे । इति वृत्तिकारमतम् । परिसंस्थार्थं वचनम् । भा. १०।५।३।५३-५४. \* पोडशी आश्रयणादेव ग्राहः नोक्थ्यात्, न च उमास्याम् । १०।५।१०।४२-४३, ४५-४८. \* पोडशी उक्थ्योक्त्यैर्लक्षणैः । भा. ५।१।१८।३५, \* पोडशी । 'एकविंशः पोडशी वैराजसामा' इति प्रवृत्तिलिङ्गेन सामशब्देन वैष्णवगृष्टो वैराजगृष्ट इति गम्यते । ३।८।२२।४४, \* पोडशी (यागः) ऐन्द्र. । ३।६।७।१८. \* पोडशी ग्रहः अङ्गिरसा द्विरासे नित्यः । इतरद्विरासे विकल्पित इति चेन्न । सर्वत्र विकल्पित एवाय इति सिद्धान्तः । अङ्गिरसा द्विरासे नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिकारमतम् । वि. १०।५।१३, \* पोडशी ग्रहः । 'अतिरासे पोडशिर्न गृह्णाति' 'नातिरासे पोडशिर्न गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव हीकार्थः । वचनयोः समन्वयात् । १०।८।३, \* पोडशी ग्रहः 'उत्तरेऽहन् द्विराशस्य गृह्यते, मध्यमेऽह्निस्तरस्य' इदं वाक्यं अहर्विशेषसंज्ञाया राजन्यादिनिमित्तनैरेषयाय च । राजन्यस्य तु अग्नि-ष्टोमेऽपि गृह्यते पोडशी ग्रह (तदा च 'अत्यग्निष्टोम' नाम सत्यान्तरमेव निष्पद्यते तदेव राजन्यस्य नियतमित्यन्यदेतन्) । १०।५।९, \* पोडशी ग्रहः ज्योतिष्टोम-विहृती इति पक्षः । राजन्यार्थमग्निष्टोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १०।५।९, \* पोडशी ग्रहः वचनत्रयेऽपि प्राद्य इति पक्षः । 'तृतीयघटने प्राद्य । न सर्वेषु घटनेषु गृह्णाति' इति तृतीयघटने एव प्राद्य इति सिद्धान्तः । १०।५।११.

रूपयेभ्य इत्यादि पञ्चमी अवादानस्याधिकैव । पराश्रमिति तु 'पराशीः सामिपेयीत्सुवयात्' इतिवत् अनाभ्यास-  
 बाभिन्याशिलानुवादा इति धात्वयम्, उभयद्विभक्ति-  
 स्थले प्राचा परस्परान्वयस्य ग्युस्येयात् पराश्रमद्वय  
 आशयंसाहस्य सत्ये परस्परम् एव तदर्थकत्वेन साहस्य-  
 मेदप्रसक्तैः । उक्त्यप्याशय एकमेवापादान्त्ये बहुवच-  
 नाद्युपपत्तेश्च ।

अतः उक्त्यप्रचाराणां बहुत्यास्यदुरकास एव पञ्चम्य-  
 योऽनेन विधीयते इति सदैकनाश्रमताऽस्यापि तद्विधा-  
 यस्याशेषकस्यापादानत्वत्वं पोडशिप्रशंसयेति सिद्धम् ।  
 योषोषोमिता च पक्षे आश्रयणत्वं पूर्वपक्षे बाधान्  
 प्रष्टव्यम् ।

मण्डन- 'स गृह्यते आश्रयणास तृक्यात् ।'

शेकर- 'स च आश्रयणतो आदाः ।'

● पोडशिनः ऋषिपुत्रोमे लृणीयसवने एव मह्यम् ।  
 १०।५।१।४४. मीको. घृ. १८०१ 'ऋषिपुत्रोमे  
 लृणीयसवने एव पोडशिनो मह्यम्' इत्यत्र अधिभरणं  
 द्रष्टव्यम् । ● पोडशिनः नामादहीनेषु प्रयाहीनेषु चतुर्थे  
 चतुर्थे दिवसे मह्यम् । १०।५।१।५५-५७. मीको.  
 घृ. २३११ 'नामादहीनेषु प्रयाहीने' इत्यत्र अधि-  
 भरणं द्रष्टव्यम् । ● पोडशिनः रतौ समितिः । वि.  
 ६।५।१४.

श्री पोडशिनो वैकुण्ठसं सप्त कुस्त्वविधानात् ।  
 १०।५।१।१३४ ।।

ऋषिपुत्रोमे प्रकृत्य 'य एव विद्वानेवं पोडशिनं  
 गृह्णाति, भगवत्पानना पराश्रम्य आहृद्यो भवति' इति  
 पोडशी नाम ब्रह्म आम्नातः । स विष्णुो आदाः  
 (वैकुण्ठः) प्रकृतौ (प्रकृतः) वा इति विकारे पूर्व-  
 पञ्चमाह । पोडशिनो मह्यम् वैकुण्ठतं एषाम् । तत्र  
 विष्णुो कृत्स्नविधानात् शान्ताकाङ्क्षो तथा एवात्  
 तथा विषयान्त् 'माभयोऽहम् विरात्मस्य गृह्यते' इति ।  
 एतद्व्यक्त्याश्रये 'अधिरामे आश्रमस्य' इति यत्नं  
 वैकुण्ठे अतिशये इति सम्भवे । तस्मात् वैकुण्ठः पोडशी ।

प्रकृतौ चामावदर्शनात् । ३५ ॥

पोडशिग्रहस्य वैकुण्ठमे हेक्वतरमाह । प्रकृतौ च  
 पोडशिनः अभावस्य दर्शनात् । 'दे सखुताना विराज-  
 मतिरिच्येते' इति, अभावे पोडशिनः देः क्षीमेवे  
 विराजन्तिरिच्येते इति यत्नं द्वितीयेऽप्यापे 'विहित-  
 प्रतिषेधात्' इत्यत्र (२।५।२।२७) । तस्मात् पोडशी  
 वैकुण्ठः ।

अयत्नपञ्चमाह । ३६ ॥

'न पोडशी नाम यशोऽस्तीत्याहुः' इति प्रकृतौ  
 ऋषिपुत्रोमे यत्नम् । एवं अपराश्रयणत्वात् पोडशी  
 वैकुण्ठ एव ।

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् । ३७ ॥

पोडशी ब्रह्मो वैकुण्ठः इति पूर्वपक्षं सूचयन्नेव प्रदां  
 वाद्यन्त्रो व्यापतेयति । न वैकुण्ठः पोडशी, प्रकृतौ ऋषिपु-  
 त्रोमे 'पोडशिन गृह्णाति' इति शिष्टत्वात् विहितत्वात्  
 अथो प्रकृतः ।

प्रकृतिदर्शनाथ । ३८ ॥

इत्थं पोडशी प्राकृतः स्यात् 'तिहा संस्तुतानां  
 विराजन्तिरिच्येते' इति लिङ्गस्य दर्शनात् ('विहित-  
 प्रतिषेधात्' २।५।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्) प्रकृतौ  
 प्रकृतिगतत्वे लिङ्गस्य दर्शनात् ।

आम्नानं परिसंख्यायम् । ३९ ॥

'माभनेऽहम् विरात्मस्य गृह्यते' इति पूर्वपक्षोक्तस्य  
 यत्नस्य गतिः प्रवर्धते । इदं आश्रय परिसंख्यायं  
 स्यात् । 'अधिपुत्रो राक्षस्यस्य गृह्येत्' इति यत्ने  
 पोडशिनो यत्नयन्तिमित्तकता उक्तं चोदकेन च विष्णुो  
 पोडशिमि माषणीये रत्नगनिमित्तकतयेव स प्राप्नुयात्  
 तापरीसंख्यायं 'माभनेऽहम् विरात्मस्य गृह्यते' इत्य-  
 न्नामम् । तथा च आदानस्यापि प्रकृतौ पोडशी स्थापेयः ।

वच्छमाभावदर्शनात् । ४० ॥

यत्नं पूर्वपक्षे 'प्रकृतौ चाभावदर्शनात्' (१०।  
 ५।१।१५) इति कथाह । अभावदर्शने उक्तं एत-  
 द्वात् । अभावदर्शनात् वैकल्पिकः पोडशी । निविद्य-  
 प्रतिषेधात् यथे स्तोत्रिषांतेकः ('विहितप्रतिषेधात्' २।  
 ५।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्) ।

वर्तते । कुतः ? तादर्थ्यात् । तादर्थ्ये ह्यस्वावागम्यते । पराचीः सामिषेनीरन्वाह । अनभ्यस्ताः सामिषेनीरन्वाहेति । तथा, अनभ्यापयचनः सन् नोकथ्येन संबभूवते । न हि भवति भवन्धः, उक्थ्यादन्यस्तमिति । कथं तर्हि ? उक्थ्यान्निगृह्णाति, तमनभ्यस्तमिति । तस्मादुक्थ्याप्रयणाम्या गृहीतः इति ।

उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् । ४६ ॥

भाष्यम्— इत्युक्थ्यादपरि गृहीत इति । कुतः ? उक्थ्यविच्छेदवचनं भवति । 'विच्छिन्नन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि पोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । प्रणयतिना संबन्धात् विरुद्धमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युक्थ्या गृहीत इति ।

आप्रयणाद्वा, पराङ्मन्त्रस्य देशराचित्यारपुनरापेयवन् । ४७ ॥

भाष्यम्— आप्रयणादेव वा गृहीत यः । न उक्थ्यात् । कुतः ? 'यदाप्रयणाद् गृह्णाति पोडशिनम्' इति वचनात् । न शक्यं आप्रयणात्कुर्यादौ गृह्णामाण उक्थ्याद् गृहीतुमिति । अगतिक्रमो द्रोपा गतिः । यत्कुर्यात्संयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । स्याद् हि गतौ न तावाभ्रवणीयो स । अस्ति चान गतिः । कथम् ? पराङ्मन्त्रस्य देशराचित्यात् । दिग्देशकालवचनो हि पराङ्मन्त्रो भवति । तथा सति, उक्थ्यात्पराङ्गमिति संबन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंयोगो विरोत्स्यते । यथा, 'पराङ्मन्त्राभेवापुनराददाति' इति बालसंयोगे पञ्चमी, आपादाने । 'यद्यदिहोषि ऋष्यम् । उक्थ्यात्पराङ्गमपणादेव गृहीतः इति ।

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, विच्छेदवचनादादादानदर्शनमिति । नैरादेगम् । विच्छेदः स्तोमसामान्यात् भवति । विच्छिन्नन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि पोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । एषर्विच्छेदोमावाद्बन्ध्याद् इव पोडशिति । तत्र पूर्वोर्विच्छिन्न एतौच्यते, ततः प्रणयन्तीति । इयमिति कल्पार्थं एव पञ्चमी, नानादाने । तस्मादाप्रयणादेव गृहीतः पोडशी ।

शा— पोडशिन्येव सदेहः किं अगौ आप्रयणात् उक्थ्यात् वा गृहीत यः । उत आप्रयणादेवेति । तत्र 'आप्रयणात् गृह्णाति, उक्थ्यान्निगृह्णाति' इति वचनद्वयात् विकल्पेन समुच्चयेन वा द्वाभ्यां गृह्यते, इति पूर्वपथः । 'कृतनस्याप्रयणादेव ग्रहणं नित्यचच्छ्रुतम् । न युक्तं वाधितुं नरमात्रं विकल्पसमुच्चयौ ॥'

वि— 'उक्थ्याप्रणयतः स स्यात्केवलप्रयणाद्गतः । आद्य उक्तिद्वयान्त्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधिवत्तः ॥'

भाट्ट— पोडशिन्येव किमाप्रयणादेव ग्रहण उत उक्थ्यादपीति चिन्ताया 'आप्रयणाद् गृह्णाति' इति वचनात् आप्रयणापादानवत्त्ववत् 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इति वचनादुक्थ्यस्याप्यपादानत्वश्रुतेस्तस्मादपि विकल्पेन समुच्चयेन वा ग्रहणम् । न च 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इत्युक्थ्यात्पराङ्गमन्त्रस्य र्वाङ्गीकरणे उक्थ्यपरमावभावाविधानात् नापादानविधानमिति वाच्यम्, दिशोगमिमित्तत्वे पञ्चम्या उपपदविभक्तत्वेन कारकविभक्तेः क्लीबस्त्रया अपादानार्थकत्वसैवावगतेः । परस्तादित्येव विधदिकशब्दयोगाभावे पञ्चम्या दिशोगमिमित्तकत्वानुपपत्तेः । 'अन्यारादितरैर्दिकलब्धान्नुत्तरपदानादिषुके' ( पा० २।३।२९ ) इति सूत्रेण शब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । इति प्राप्ते,

नेयमपादानपञ्चमी, तथाचै अष्टोपदुष्टविकल्पापत्तेः । समुच्चये नैरपेक्षयापत्तेः । अपि तु 'तं पराङ्गमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति' इति शागन्तरथचनेकवाक्यतया दिशोगमिमितेय, विकल्पापत्तेः उपपत्तिर्भाक्तरस्यापि स्त्रीकारे वापकभावात् । न च शब्दयोग एव सा 'मायात् प्ररथयामि' इत्यादौ शब्दयोगाभावेऽपि अभ्येयोगमात्रेण तर्ह्येनात् । अत एव 'इयात्प्रातिपदिशान्' ( वा० ४।१।१ ) 'इत्यादन्तरस्य' इत्यादिभूतमात्रपृथग्वाहारेऽपि संगच्छते ।

अतश्च येषु सहासंशमायेऽपि 'दृष्टो यता' इत्यादिप्रयोगदर्शनादर्थमात्रविषयत्वाऽपि तृतीयः । तेषु दिग्दर्शियथैव पञ्चम्या अपि नापुन्यति ।

न च 'त पराङ्गम्' इत्यत्रैव प्रातपौडशिनपुनादेन पञ्चम्युक्थ्यात् उक्थ्यात्पराङ्गमपि विधौ वक्तव्यमिति

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पथं व्यावर्तयति । नैतदस्ति वैज्ञत. पोडशीति । प्राट्टनः स्यात् । कुतः ? प्रकृत्या हि ज्योतिशोमे आम्नातः । प्रकरणञ्च ज्योतिशोमेन एकराक्यता स्यात् । सा विहृती अपि उच्यमानस्य नापैति । नदीद वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि ? विहृतानुपदेशकम् । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् पोडशी भवितुमर्हतीति । अपि च न केवलं प्रकरणस्य साधकम् । किं तर्हि ? वाक्यमपि तथा 'अप्यग्निशोमे राजन्यस्य यज्ञीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति । न चेदं प्रकृतौ संभ्रातृ वेकृतैऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः पोडशीति ।

उपु— 'नदीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम्, किं तर्हि ? विहृतानुपदेशकम्' इति । वास्तुकरम् । 'देव्या गार्हपत्यप्रतिष्ठते' इत्यत्रापि शक्यं वक्तुम् । गार्हपत्यग्रन्थं श्रुतिः ब्रवीति इति न ह्यद्राभिधानं निरर्तयति इति । सर्वत्रैव इदम्वचनं घटते । अत इदम्वचनं न्यायेन ( बलात्प्राधिकरणन्यायेन ) निरुद्धम् । तस्मादयमञ्जसम् । कथं तर्हि अयं ग्रन्थः ? उपचरत्वेन । ( मूल्युक्तिस्तु अन्यैव । तामाह— )

यदुक्तं वाक्येन उदर्यः पोडघिन इति, तन्न । ययम् ? प्रकृतौ पोडशी विधीयते 'पोडघिनं गृह्णाति' इति । तत्र विधीयमानस्य ज्यंया भावना, किं केन कथ-

मिति । तत्र निमंशं करणोपकारो विपरिवर्तमानो निराकाङ्क्षं करोति । केनेत्यतः पोडशी । कथमत्र पोडघिन इतिवर्तयता वा आम्नायते वा निराकाङ्क्षं करोति । तत्र वाक्य परिसमाप्तं ( प्रकृतौ ), न केनाप्य-  
शेन अपरिपूर्णम् । परिपूर्णत्वात् वाक्यस्य प्रकृतावेव निवेशः । यत्र स्ववाक्य एव विधीयमानस्यैव किमंश-  
पूर्ण पदान्तरेण उपनीयते, यथा 'सुवं हि स्यः स्वर्गती' ( इति दशोर्जयमानयोः प्रतिपद कुयात् ) इति प्रतिपत् विधीयमानेन वाक्येन द्वियजमानेन प्रकृतौ संबन्धते, तत्र प्रकरणबाधो युक्तः । यथा च द्वादशोप-  
सत्रस्य विधीयमानस्यैव निमंशपूर्णं अर्हीनशब्दः

मी. सं. ५०५

करोति । एवं नाम किमंशस्य पूर्णं वाक्येन, येन प्रकरणात् उदर्यः स्यात् । तस्मात् प्रकरणे एव निवेशः । प्रकृतिदर्शनाय । ३८ ॥

भाष्यम्— प्रकृतौ भ्राति दर्शनं अस्य पोडघिनः । 'तिस्रः सधृताना विराजमतिरिच्यन्ते' इति । उक्त-  
मेतत् ( २।४।२२७ ) पोडघिनि गृह्यमाणे तिसृणा स्तोत्रीयाणा दर्शनमवश्यव्यते इति । तस्मात् प्राकृतः पोडशीति ।

आम्नातं परिसंख्यार्थम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अयं यदुक्तं वैज्ञतस्तत्र सूत्रनविधानात् इति । तदुक्तं प्रकृतौ अप्रतिषेधकं तद् वचनमिति । अथ चोदकेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यते इति । अवि-  
शेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय अग्निशोमे राजन्यस्य ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वाक्येनोक्तम् । तद्विकाराय एवंप्राप्नोति परिसंख्यानम्, तदर्थमुच्यते । अनति-  
रात्रेऽपि अनग्निशोमेऽपि कथं यद्यते 'मन्थमेऽहन्-  
निरात्रस्य गृह्यते' इति ।

वक्तनभावदर्शनम् । ४० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं प्रकृतौ पोडशी न दृश्यते, 'द्वे संस्तुताना विराजमतिरिच्येते' इति । तदुक्तम्, अभावदर्शनात् वैकल्पिकः पोडशी निहित-  
प्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेक इति ।

गुणादयज्ञत्वम् । ४१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं अयज्ञत्वात् न प्रकृतौ पोडशीति, तदुक्तम् । शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं तु अयज्ञत्वनम् ? वैकल्पिकत्वात् । पक्षे स यज्ञो नास्ति इति मन्त्रा अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राट्टनः पोडशीति । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ।

शा— अस्ति ज्योतिशोमे पोडशी । स च 'पोड-  
घिना वीर्यंशामः' इति पुरुषार्थतया निहितोऽपि पुनः प्रत्यर्थतया भूयते 'अप्यग्निशोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अभ्युक्त्ये प्राथ, अतिरात्रे ब्राह्मणस्य, उत्तरेऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते, मन्थमेऽहस्त्रिरात्रस्य, चतुर्पेऽहस्य हीनस्य गृह्यते' इति । तत्र प्रत्यर्थं पोडघिनं प्रति

गुणादयज्ञत्वम् । ४१ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'अवशरचनात्' (सं० ३६) इति तदपि उक्तं प्रत्युक्त इत्यनुवर्तते । पोडशिग्रहस्य वैकल्पिकरथात् पक्षे अवशरत्वं इति गुणात् मकरया अवशरत्वम् । तस्मात् प्राहुः पोडशी, चोदकाद्वैकृतः । इति सिद्धान्तः । के.

● पोडशिनः सस्तुतसकृता । भा. १०।५।१२।४९-५२. ● पोडशिनि अतिरागे च पितृदेवत्वमदाने श्रुयमाणं 'अनुष्टुप्' इति मन्त्रमन्त्रं नमति' इति वाक्यम् । भा. टिप्पणी १।२।११।२९ दृ. ७८८.

● पोडशिनि ऐन्द्र वृष्णि तृतीयम् । मयः क्रतुपरायः । (अग्निष्टोमे आग्नेयः अज., उक्त्ये ऐन्द्राग्रः द्वितीयः, पोडशिनि ऐन्द्रः वृष्णिः तृतीयः । ) । भा. १।६।१६।४२, १।६।१।१८, ● पोडशिनि ऋतौ क्रतुपरायः मयः । आग्नेयः ऐन्द्राग्रः ऐन्द्रो वृष्णिश्चेति । १।१।१६।४५.

● पोडशिनि सन्तोत्राणि एकविंशानि भवन्ति । ङुप्- १।२।५।२४ वर्णक २. ● पोडशिनि सन्तीयाः पञ्चवक्ष्यः । 'आग्नेयः पशुमिष्टोम आलम्ब्यः, ऐन्द्राग्र उक्त्ये द्वितीयः, ऐन्द्रो वृष्णिः पोडशिनि तृतीयः' इति विधानात् । तत्र पोडशिनि सन्तीयापञ्चानां शिन्वेऽपि अग्निष्टोमे 'प्रासा अग्नि' इत्यत्र 'प्रेत्यो अग्नि' इति नारयूहः । वृत्वाचिन्ता, वस्तुतस्तु ऊहः कर्तव्य एव । वि. १।१।८.

● पोडशिप्रतौ वैराग्रमानः होतुः पृथे निवेद्यः । न वृत्स्ने ऋतौ 'पोडशी वैराग्रवामा' । भा १०।६।६।१५-२१.

● पोडशिग्रहो ज्योतिष्टोमाद्गम् ॥  
पोडशिने वैश्वतल्यं तत्र वृत्तनिषिधानात् । १०।५।१।३४ ॥

भाष्यम्—अस्ति पोडशी ज्योतिष्टोमं प्रवृत्तान्मातः 'य एवं विद्वानेनं पोडशिनं गृह्णाति, मन्व्यारमना पतऽहव आनुषो मपति' इति । तत्र संशयः, किमेवः प्राहुते वैश्व इति । क्व प्राहुतः ? ज्योतिष्टोमं प्राहुत आम्नानात् । वैश्वो विहृती वचनान् 'मप्य-

मेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते' इति । प्रवृत्तावपि वचनम-स्येव इत्याशङ्क्य 'अग्निष्टोमे राज्ञस्यस्य गृहीयात्, अतिरागे ब्राह्मणस्य' इति, विहृतावपि वचनसामर्थ्यात् विहृतो अतिरागे स्यात् इत्याशङ्कयते । प्रवृत्तौ आम्नानात् प्रवृत्तौ चातिरात्रस्य भावात् प्राहुत इत्याशङ्का । तस्मात् मशयः । किं प्राप्तम् ? पोडशिने वैश्वतल्यं स्यात् । कुतः ? तत्र वृत्तनिषिधानात् । विहृतावपि वृत्तनो विधीयते । कथम् ? 'य एवं विद्वान् एत पोडशिनं गृह्णाति' इत्यभिधाय 'मप्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते' इति विधीयते । प्रकरणाद्य वाक्यं वन्तीयः । एव वाक्येन प्रकरणे बाधिते 'व्यतिरागे ब्राह्मणस्य' इति वचनं वैश्वते अतिरागे इति गम्यते । तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रवृत्तय विधानात् विहृतावपि न वृत्तन आम्नतः, तथापि वृत्तन एव विहृती विहितो भवति । तस्मात् विहृतिषु परिगणितासु पोडशी प्रवृत्तयो न प्रवृत्ताविति ।

ङुप्— 'य एवं विद्वान् पोडशिनं गृह्णाति' इति । अत्र पूर्वः पठः । 'मप्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते' इति प्रत्यक्षेण वाक्येन विहृतिर्बन्धः । प्रवृत्तौ प्रकरणा-म्नानानुमितेन वाक्येन संबन्धः स्यात् । तत्र प्रत्यक्षे सति वाक्ये दुर्बलमिति ।

प्रवृत्तौ चाभापदर्शनात् । ३५ ॥

भाष्यम्— इतश्च वैश्व इति । कुतः ? प्रवृत्तौ अभागे दृश्यते । कथम् ? 'दे संस्तुताना विराजमति. शिष्येते' इति । अभागे पोडशिने दे स्तोत्रीये विराजं अतिशिष्येते इति वक्षितं द्वितीयेऽप्याये ( २।४।२।२७ ) । तस्मादपि वैश्वः पोडशी इति ।

अयशवचनान् । ३६ ॥

भाष्यम्— इतश्च वैश्व इत्यात् । एव हि भवति वचनं 'त पोडशी नाम यष्टोऽस्ति इत्याहुः' इति । न सावसास्ति पोडशी । ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तौ इदं भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुक्तं तं । तस्मा-दपि वैश्व इति गम्यते ।

मण्डन— 'स्वात् पोडशी तु प्रकृतौ प्रयोगे ।'  
 शंकर— 'पोटशी प्रकृतयेव ।'  
 • पोडशिग्रहस्य अद्विरसा द्विगने उपसहारः इति  
 इचिभामतम् । 'पोटदशुचरे' इत्यस्य वैजानसवाम-  
 विष्णुर्षकादल्मित्ति भाष्यमतम् । १०।५।११२।५-५५.  
 मीको. ट. १८१ 'अद्विरसा द्विगने पोडशिग्रहलोप-  
 संहारः' इत्यत्र अपि चरणं दृश्यम् । • पोडशिग्रहस्य  
 उत्कर्षः, उन्नयनात् दैवाद्गुरुभयं सति, वर्तते एव ।  
 'तं पराश्रमवर्धयेत्यो निरुहानि' इत्युक्त्योच्चरं पोड-  
 शिग्रहे विधानम् । वि. ५।१।१८, • पोडशिग्रहस्य  
 गुरुस्य उत्कर्षोत्तरतन्मन्त्राङ्कं अत्राशितु उपसर्जनस्य  
 स्तोत्रस्य कालं चाधिरा सप्ततितो ग्राह उक्तव्यम् । ५।१।  
 १८. • पोडशिग्रहे सप्तदशस्य अग्निहोमादी गृहीते  
 सप्तदशस्य स्वात् । वचनात्तु अग्निहोमे उत्कर्षे वा  
 यहीतः सन् न घट्यन्त्यत्वं करोति । भा. १०।५।१२।  
 ५५-५६.  
 • पोडशिग्रहस्य अतिरात्रे प्रतिपद्ये । भा. १०।  
 ८।३।६.  
 • पोडशिग्रहनिषेधस्य विषयस्वरूपा अतिरात्रे ।  
 वि. १०।८।३.  
 • पोडशिग्रहात् पारिरे कर्ष्यमानं च वक्तव्ये ।  
 भा. ३।१।५।१८.  
 • पोडशिग्रहाभ्यासस्य कालः उक्त्यथागा-  
 न्यवोचत् । भा. ५।१।१।८।३५.  
 • पोडशिग्रहे 'स्यन्तं पोडशिनं संवति'  
 इत्युक्तम्, तेन स्वचारः योयः क्रमः अतिरात्रे । भा.  
 ५।१।५।७.  
 • पोडशिसंस्थे ( अग्निहोमे) प्रातरग्निहोमप्रवृत्ति  
 प्रतिहोमासुग्रामम् । भा. ६।५।१।५।४४.  
 • पोडशिसंस्थायाः चतुर्वदने भवति । ( न  
 मन्तीनि सत्पापाः- के. ) वि. २।१।१०.  
 • पोडशिसंस्थायां उत्कर्षस्तोत्रोच्चरं पोडशित्तोत्रं न  
 तु सप्तशुद्धं अतिरात्रादि । भाट्ट. १०।५।१२.

• पोडशिसंस्थायां प्रातरग्निहोममारभ्य प्रति-  
 होमानामनुग्रामम् ।।  
 प्रातरसु पोडशिति । ६।५।१।४।४४।।  
 पोडशिसंस्थे अग्निहोमेऽतिरात्रेषु होमेषु संदेहः,  
 किं चापमग्निहोमं प्रतिहोचत्पशुत प्रातरग्निहोमेनेति ।  
 किं प्राप्तम् । चापमग्निहोमेनेति पूर्वस्तिवधिचरणे उक्तम् ।  
 उत्सर्गेण सर्वैरभिति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते, उच्यते ।  
 प्रातरसु पोडशिति । पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोमप्रवृत्ती-  
 न्यवतिवचनानि प्रातरग्निहोमादेव समारम्भ्याणीति ।  
 [ सोम-वि - माह - स्वात्कथानि मीसे. ट. ५.  
 २७५ • 'प्रतिहोमपक्षे सायमग्निहोमपारम्भानुग्रामम्'  
 इति विन्दो प्रवचानि । ]  
 मण्डन— 'प्रातरायाः पोडशिति ।' पोडशि-  
 संस्थायाः रात्रौ रात्रातिः भवति । सत्सात् तत्र अति-  
 रात्रे प्रातर्होम एव प्रथमः । सत्सात् प्रतिहोमेषु अपि  
 प्रातर्होम एव आदौ कर्तव्यः इति ।  
 शंकर— 'पोडशिति प्रातरादि ।'  
 • पोडशिसंस्थायां 'होमसुन्नयनात् नसप्तम  
 भवति' इति नियतया विहितम् । सुतस्य तथैव 'यो  
 हृष्टिकामो वेदवाचकामः' इत्यादिना पत्रमवाय  
 होमर विधीयते इति वाच्यमपि । कौ. १।२।१।२।७.  
 • पोडशिसंस्थाविषयः होमस्य नियतविधिः ।  
 सु. ट. ८७३.  
 • पोडशित्तोत्रस्य उत्कर्षोत्तरतन्मन्त्राङ्क-उपसा-  
 रणुचित्कालोर्मये प्रथमकालः उत्कर्षोत्तरतन् एव  
 प्रादयः, अन्यस्तु साध्याः । सप्तदशस्यः पोडशी ।  
 सु. ५।१।१।८।३५. • पोडशित्तोत्रस्योत्कर्ष. उत्कर्ष-  
 स्तोत्राभासुवर्षे । ५।१।१।८।३५. मीको. ट. १०।८५  
 ' उत्कर्षस्तोत्राभासुवर्षे पोडशित्तोत्रस्यापि उत्कर्षः'  
 इत्यत्र अपि चरणं दृश्यम् । • पोडशित्तोत्रस्य उक्त-  
 कालकाल. समवायुधिकः सर्वे । सप्तः अस्तस्यः तं  
 अपि उचितः प्राप्तः समवायुधिकः । वि. ५।१।८.



## स

• 'सं' । आभेरीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसामः  
तेन (कालापनेन) 'सं' इति सहा कृता । वा.  
१।३।६।११ पृ. २३१ । यत्र आभेरीयनमाने गायत्रा-  
नन्तर साम तत्र तस्य 'सं' इति सहा । सु. पृ.  
२३०. • 'सं ते प्राणो वातेन०' इत्यादी एववाक्यार्थे  
वाक्यदोषाभ्याहार एव कर्तव्यः न रतुपपन्नः, ध्वेत-  
ंगात् । अमीषोमीयपद्यौ । वि. २।१।१८. • 'स ते  
वायुर्गतेन गच्छता, सं यज्ञैरद्भानि, सं यज्ञपतिराशिपा'  
इत्यन गच्छता इत्येव शब्दः. 'स यज्ञैरद्भानि' इति  
बहुवचनान्तेन व्यग्रहितात् 'स यज्ञपतिराशिपा'  
इत्यन नानुपपद्यते । लौकिकाभ्याहारेण तु वाक्यसमाप्तिः ।  
भा. २।१।१७।४९.

• संयजनं चरी न कर्तव्यम्, पुरोडासो तु विण्ढार्थं  
कर्तव्यम् । भा. १०।१।१३।५१. • सयवन विष्टस्यो-  
दकेन मिश्रणम् । वि. १०।१।११. • सयवन पिष्टानां  
दशपूर्णमासयोः । त्रियते 'प्रणीताभिर्हृदीषि सवीति' ।  
भा. १०।१।१३।५१. • संयजनं प्रणीतानां प्रयोजनम्,  
निवयनं तु प्रतिगच्छि । 'अप. प्रणयति दशपूर्ण-  
मासयोः' । ४।२।५।१४-१५. • सयजनस्य वाच-  
सौधे चरी । १०।१।१३।५४. 'सौधे चरी सयजनस्य  
वाच.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• संयजनप्रयुक्ता प्रणीताः दशपूर्णमासयोः ।  
भा. ४।२।५।१४-१५.

• संयज्ये विष्टभौ काम्ये जिले च संयोग-  
पृथक्त्वेन दशपूर्णमासयोः । संकर्ष. ४।३।१२. मीको.  
पृ. २०४५ 'दशपूर्णमासयोः विष्टभौ०' इत्यत्र अवि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

• 'संयुक्तान्येकापरगाणि' इति न्यायात् विह्व्या-  
न्वाधानं प्रधानेन एकेकेन सह कार्यम् । सत्या.श्री.  
१।२।६ वैजयन्ती.

॥ संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ।  
२।३।७।१८॥

अग्निचयने 'नैगारश्चर्मवति' इत्युक्त्वा 'यदेन-  
मुपदधाति' इति ममामनन्ति । त्रिमय चर्चः यागार्थः  
याग कृता अवशिष्ट उपधातवः उन उपधानार्थं एवार्थं  
इति विचारे वाक्यदोषे 'बृहस्पतेर्वा एतदन्न यज्ञीवारा.'  
इति देवतायचनेन एववाक्यतया देवतासंयुक्तश्चर्चः  
यागार्थं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । तुदाब्दः पूर्वपक्ष-  
व्यावृत्त्यर्थः । अर्थः कार्यं उपधानम् । अर्थवाक्यशब्देन  
उपदधातिना संयुक्तः चर्चः तदर्थः उपधानार्थं एव  
स्यात्, न यागार्थः । श्रुतिसंयोगात् । उपदधाति इति  
श्रुत्या चरो. साक्षात् संवन्धात् । बृहस्पतिना देवतया तु  
नीवारद्वारा परोक्षया संबन्धः । तस्मात् कुरस्वः चर्च-  
उपधानार्थं एवेति सिद्धान्तः । के.

• 'संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः०' (२।३।७।१८)  
इत्यधिकरणे उपजनस्य नैगारकृत्वात् 'बृहस्पतेर्वा  
एतदन्न यज्ञीवाराः' इत्यस्य वाक्यदोषस्य देवतासमर्थ-  
करा निराहृत्या बृहस्पतिपदस्य ब्राह्मणपरतान्नीकारेण  
मुन्यत्रतया नीगारश्रुतिपरतरनिर्णयात् अग्निचये 'नैगार  
चर्चमुपदधाति' इत्यस्य स्थण्डिलनिवृत्त्योपयिक्यथा-  
श्रुतचरूपधानविधानेन निराकृत्वात् 'बृहस्पतेर्वा एत-  
दन्न यज्ञीवारा.' इत्युपधानरूपमुण्कर्मनिवृत्तिदेनतासंबन्ध-  
प्रतिपक्षनाक्यदोषानुसारेण यागविधायकत्वं नाहुरी-  
क्षियते । पराश्रम. ४४।२. • संयुक्तस्त्वर्थ इति  
पृथग्भावः अवच्छेदः । भा. ६।१।१७।५०.

॥ संयुक्ते तु प्रजमात् तद्वृत्तं रयादितरस्य  
तदर्थत्वात् । ५।२।४।६॥

दशपूर्णमासयोः 'द्विर्हृषिषोऽनयति' इति विधानात्  
द्विरसम्प्रायविशिष्टोऽकमवदानम् । तथा च आग्नेयस्य  
द्विरवदानं कृत्वा सद्योमात् प्रागेव अमीषोमीयस्य  
द्विरवदानं कार्यं इति अत्रदानमात्रेण अनुसम्य. कार्यं  
इति उत्पन्न पूर्वपक्ष तुदाब्देन निरस्य सिद्धात्तमाह ।  
यदानान्तरमवदान एक पदार्थः । तेन अनुसमयः कर्तव्यः

इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, संयुक्ते चतुरवसत्संबन्धे होमे विधीयमाने प्रक्रमत् चतुरवसेन उपक्रमत् इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् तदन्तं ( तद्व्यां इत्यन पाठः ) होमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति— घृ. ।

संयुक्ते चतुरवसत्संयुक्ते होमे इतरस्य इतरस्य अवदानस्य प्रक्रमत् आवापपरत्वेन विधानात्, तदर्थात् चतुरवसत्स्य होमार्थत्वात् तदन्तं होमान्तं एकः पदार्थः इति वा, संयुक्ते अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् अवदानेन होमप्रक्रमात् तदन्तं अवदानादिहोमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति वा ननु ह्युक्तम् ।

अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्थत्वात् अवदानेनैव होमप्रक्रमात् होमान्तमवदानं स्यात् इति सोमेध्वरः ।

घृति-सुगृह्य-सोमेश्वरेषु तदन्तं इत्येव पाठः । तन्वसेन च तथैव पाठः । भाष्यमूले तु उदह्य इत्यन्तितं न च स्यात्कृतम् । तत्र तु तद्व्य अवदानं होमाद्यं होमस्य आगोऽवयवः । तस्मात् प्रदानान्तमवदानं इति व्याख्येयम् । के.

● 'संयुक्ते तु प्रक्रमात्' ( ५।२।३।६ ) इत्यन व्यादानस्य चतुरवसत् लुहोति इत्येतदवयवत्वे विधानात् न पृथक्पदार्थत्वं इत्युक्तम् । सोम. ५।२।६.

● संयोगः अन्वतरपरमेवः उभयकर्मैवः संयोग-कथं भवति । ऋजु. घृ. २।४. ० संयोगः ।

एकदेशसंयोगेऽपि संयोगमभिदिः । सु. घृ. ५।३।१.

● संयोगः परमाणुत्वात् स्यात्संयुक्तः । तत्र-इत्यस्य आरभ्येदङ्गत्वसंभवेन अन्वयात्संयुक्तिसंयोगस्यापि नानुपपत्तिः । इति तात्पर्यः । मणि. घृ. ४६.

● 'संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते' । वा. ३।७।१।४०. ● 'संयोगः विश्वोमान्तः' इति न्यायेन इतरकथानिर्वापव्यतिः । उपदेशसाहस्री. १०१ । ६।६९ रामतीर्थः.

● संयोगानुसारेण त्वयादीना म्बन्धित्वत्वं दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।१।५.

● संयोगाद्यः सद्धितौ पदार्थमाश्रयतो नैक्य निरूप्यते, न च सद्युदायाश्रयः । न च भवतः 'संयुक्तः संयुक्तः' इति प्रत्ययचपदेशो । अत्रिणु 'अनेन एतत्संयुक्तं' इति वा, 'संयुक्ते एते' इति वा । समुदायैक्यसम्भावयत्तु संयोगादीनाम् । कणिका. घृ. ४।१६.

● संयोगादियत् । पदार्थाः यद्यपि प्रत्येकं न क्रममनुलभ्यन्ते, परस्परं मिलितास्तु संयोगादिवत् विततिरूपं क्रमं भिन्नति । श्रा. ५।१।१८.

● संयोगत्वसंयोगो नाशीरित्येव । मणि. घृ. २०.

● संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणतिशेषान सुधी-करणकान्यमयोः दृष्टान्तेनानस्य च कृतने प्रकरणे निवेशः सिद्धान्तः । भा. ३।१।१।४।२४-२५.

● संयोगपृथक्त्वत्वात् साणस्य नरि.उत्तरासत्य-वत् वेदिसंस्कारकत्वमपि । भा. १।१।४।२४.

● संयोगपृथक्त्वव्यायः । तादिरत्वादिन्यायः । दधिन्त्यायः । संयोगान्तरन्यायः । अग्निहोत्रे दध्नः नित्यत्वं काशभयं च संयोगपृथक्त्वेन ॥

एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । १।३।३।५॥ भाष्यम् — अग्निहोत्रे भूयते 'दध्ना जुशेति'

इति । पुनश्च 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुश्यात्' इति । तथा अग्नीशोमीये पशौ आम्नायते 'तादिरं चपाति'

इति, पुनश्च 'तादिरं वीरं कामस्य रूपं कुपात्' इति । तत्र संदेहः किमनापि अन्यत्वं नित्यार्थं उत नैमित्तिकमेवेति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन अन्य-

विति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । एकस्य उभयत्वे-नित्यत्वे नैमित्तिकत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणम् । तदिह संयोग-पृथक्त्वमस्ति । एकः संयोगः 'दध्ना जुशेति' इति, एकः 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति । तथैव 'तादिरं चपाति' इति, अपरः 'तादिरं वीरं कामस्य' इति ।

तस्मात् नित्यार्थं ब्रामाय च दधिस्तादिरदीति ।

दुपु — संयोगपृथक्त्वं हि एकस्यापि उभयपक्षत्वे कारणम् । तस्मात् ईदृशुपपत्त्यर्थम् ।

घोष इति चेत् । ६ ॥

भाष्यम् — इति चेत् परवधि, कस्मान् पूर्व-स्यामपि सेनो भवति । यदेतदुक्तं 'दध्ना जुशेति'

‘र्यादिरं बभूविति’ इति । तस्यैव तु दध्नः फल-  
मिन्द्रियम्, तथा र्यादिरस्य वीर्यम् । तत्रैव चैक वाक्य-  
मिति ।

द्वयम्— यथा प्रणयनमन्युय चामसे विधीयमानेऽपि  
एकवाक्यत्वम्, एवं यदध्ना जुहोति तदिन्द्रियकाम-  
स्येति । एवं च आकाङ्क्षोपरमार्थं उभयोरप्येकवाक्य-  
तेति ।

नार्थपृथक्त्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । पृथगेतावर्थो— यश्च दधि-  
होमसंयोगः यश्च दधीन्द्रियसंयोगः । तथा र्यादिरस्य  
बभूविति संयोगो वीर्येण च द्रावेतावर्थो । द्रावपि च  
विधिसिद्धौ । अर्थकत्वात् एक वाक्य समधिगतम्  
( २।१।१४ ) । इह अर्थद्वयेन सिद्धेन वाक्यम् ।  
कथम् ? जुहोतिसमभिः प्रादृता विधिविभक्तिः असम्भवे  
श्रीतहोमनिधानस्य गुण समभिन्याहृत विधाहृतमईति,  
तदसंभवे गुणकलसंघनम् । तत्र हि अत्यन्ता श्रुति-  
रुच्यता वाक्यानुषंगेन स्यात् । न च शुगपरसंभवासंभवी  
संभवत् । तस्मात् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थ-  
मिति ।

द्वयम्— प्रणयन विधीयमानमेव प्राजाङ्घ्रं सत्  
विधीयते । तत्र यत् प्रणयति तेनापि पात्रेण तत्  
कामसेनेति तस्याऽऽकाङ्क्षा निवर्तयति । अतश्चामसस्य  
मुक्ता एववाक्यता, प्रयोजनकथात् । इह तु ‘दध्ना  
जुहोति’ इति होमप्रयोजननैव निराकाङ्क्षत्वात् नान्यत्  
प्रयोजनमपेक्षते । एतदपि इन्द्रियेण साध्येन निराका-  
ङ्क्षीकृतम् । तस्मात् इयोरपि भिन्नसाध्योः परस्पर-  
संभवो नास्ति, अर्थे मेदात् ।

ज्ञा— ‘पूर्वाधिपकरणन्यायान् काम्यत्वेन श्रुतं  
दधि । न नित्यार्थमुपादेयमतेऽन्यन्नित्यमित्य-  
ताम् ॥ नैयमेतस्य याक्यस्य कामयाप्यैक-  
याक्यता । गम्यतेऽतो न नित्यार्थं पृथग् दधि  
विधीयते ॥ द्वयोरैकस्य याऽऽकाङ्क्षा भवेद्यदि  
सदस्योः । प्रकल्प्येवैकधारयत्वं निराकाङ्क्ष  
त्वित्यहोमयम् ॥’

वि— ‘दध्ना त्रिन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत्  
तदधि । अन्यत् रथात्, पूर्ववत्, मैवं संयोगस्य पृथ-  
क्त्वतः ॥’

भाट्ट— यत्र तु विध्यन्तरं ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादि  
श्रुतम्, तत्र काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । इत्यन्-  
तरविषयभावे तु तस्यैव ग्रहणम् । न च ‘दध्ना जुहोति’  
इत्यादि दध्नादेः उत्पत्तिविधिः, उक्त्ययूदादिवत् अस्य  
अलौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्नादेः आश्रयविधिः,  
तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात् । अतो नित्यप्रयोगे  
अङ्गतामोद्यार्थमेव स विधिः इति तस्य उभयप्रयुक्तत्वम् ।

मण्डन— ‘नित्ये काम्ये च दध्नादि ।’  
शंकर— ‘दध्नादेरुभयार्थता ।’

० ( ‘पशुकामश्चिन्वीत, प्रजाकामश्चिन्वीत’ इत्यादि-  
वाक्यैः ) अग्नेः काम्यत्वाच्चामेऽपि ‘अथातोऽग्नि-  
मग्निष्टोमेन’ इत्यादिचर्चने. संयोगपृथक्त्वन्यायेन  
प्रत्यर्थत्वमपि बहयते । कौ १।२।१।५. ० आधानोत्तरं  
कृतकरणान्नाक् यजमानमग्ने दाहकरणम्, दाहस्य  
सस्फुरेत् पात्रेन शुक्रपार्यत्वस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन  
सन्धानं बोध्यम् । भाट्ट, १.१.१।११. ० ‘उत्तरवेद्यामग्निं  
निदधाति’ इति वचनेन उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन  
साक्षात् अग्निधारणार्थत्वेनापि विनियोगः । कौ. २।१।  
०।२२. ० दशपूर्णमासयोः ‘प्रिष्टुभो वीर्यकामस्य’ इति  
श्रुतम्, तत्र विष्टुप्—शान्देनापि द्रव्यवचनेन एतद्विदित-  
योर्लक्ष्योः परामर्शसंभवात् संयोगपृथक्त्वेन उभयार्थता ।  
संक्षेपं, ४।१।१२. ० परमानेदीना नियमप्रयोगे सहत्व-  
विधानेऽपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन कर्त्तव्यं सहरत् दध्ना-  
दिवत् विधीयते । साट्ट, १.१।१।४. ० प्रतिप्रददिरपि  
संयोगपृथक्त्वन्यायेन प्रारभ्यत्स्य रथापिहरात्  
प्रयाजादिवत् प्रजुनं तदाद्येयोवचोश्च अद्रव्येऽपि नरः  
द्रव्यमार्त्तयिरा अभिप्रियते एव । ६।१।८. ० ‘सर्वेभ्यो  
भ्योनिष्टोमः’ । ‘सर्पेभ्यो दशपूर्णमासो’ इति वचनाभ्यां  
संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्ववर्णार्थत्वम् । ४।१।८.

० संयोगप्रत्यक्षे वाक्यधर्मन्यय देतुः । मणि-  
४. १६.

● संयोगविचारः विष्णुशिवत् । संयोगस्य संयो-  
गिषु कर्म इतिः ? किं जातिवत्, किञ्च अवयविवत् ।  
उभयविरुद्धया इति द्रुमः । स हि संयोगत्वरमयेदस  
संयोगत्वरं वर्तते मानयेत्य इति न जातिरुत्पन्नम् ।  
एकत्रैव च स्वातुरूपं जनयति बुद्धिं ' इदमनेन  
संयुक्तम्, इदमनेन ' इति । तेन अवयवित्वात्पि  
नस्तीव तुल्यत्वं इत्युभयवैरुद्धाणम् ।

अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः उत  
प्रतिबंधो मित्रात्रेव संयोगी । कादम्बीवास्तावत्  
संयोगे उभयोश्चोक्तं एकं मन्यते । यथं तु यथा  
' इदमनेन सदसं इदमनेन ' इति प्रतिबंधिनामयेदस  
इतर इतरस्य अवगमयानं सादर्यं प्रतिबंधं भिन्नं  
भवति तथा संयोगस्य सादर्यबुद्धिविपत्तत्वात् मेदमेव  
येवयमहे । भा. १।१।५. पृ. १०३.

● संयोगिनोश्चात्मतरो इत्यमानः इतरं अदर्य-  
यानमपि अनुमानात् बुद्धौ संनिधावयति । अविधान-  
वत् । भा. १।१।१२.

● संवत्सरात् पुत्र पवनामहर्षिषि निवेपेत्  
आधानक्षमनन्तरं सोमेनापश्यमाणः । ' सः सोमेनापश्य-  
माणोऽग्निमादधीत, स पुत्र संवत्सरात् हवीषि निवेपेत् '  
इति । भा. ५।५।३।८. ● 'संकरगच्छि एतद्वि भवति'  
( ग्रीह्यसूत्रं यवकल्पं वा ) इति । संकर्म. ३।१।८.  
● संवत्सरेषु पशुषु मित्रानामिषोक्तं आत्मपत्नं  
उद्यवाक्ये कर्मोपप्रतिषेधविधानात् पशुधारादीपेऽह्निने ।  
पशुधारादीधिकरणम् । भा. १।१।२।३।५४-५६.

● संवत्सरादिकास्तः पवमानेदीनी सोमेनापश्य-  
माणस्य । सोमपवानस्य ह्व तासां सव्यः एव करणम् ।  
भाट्ट. ५।४।३.

● संवत्सरेत्यवह्वारः पशु सव्यवाक्यदिः, ऐपमा  
सव्यपशुवाक्ये चले भवति लोके । संकर्म. ३।१।१७.  
● संवत्सरेन्द्राच्छेद- 'सहस्रसंवत्सरे सव्यं' इत्यन-  
गोमन्तेन मास उच्यते ' यो मासः स संवत्सरः ' इति  
यत्ननात् । द्वादशराशीनां वा संवत्सरेषु ' संवत्सरस्य  
प्रतिमा वै द्वादश राशयः ' इति वचनात् । इति पूर्व-  
पक्षः । संवत्सराब्दे दिनपरः इति सिद्धान्तः । उदर-

संवत्सरे सहस्रादिनाम् । वि. ६।७।१३. ● संवत्सर-  
शब्दस्य दिवसवत्पणात् विषयबुद्ध्यात्मे सहस्रसंवत्सरे  
मनुष्याणांमेवाधिकारः । ६।७।२।३।३-४०. मीमे. ४.  
२.२.८ ' अधिकारः विश्वनामवने० ' इत्यत्र अदि-  
कारणं द्रष्टव्यम् ।

● संवत्सरेसत्रे ' पवन् उपवायन्ति ' । ' कश्चिन्न  
उपवायन्ति ' इति सहस्रसंवत्सरे । भा. ८।१।१।१।८.

● संवत्सरेसत्रेषु गवामपनचर्मणांमतिदेशः । ८।१।  
१।१।८. मीमे. ४. २२० ' अतिदेशः संवत्सर-  
सत्रेषु गवामपनचर्मणांमाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● संवत्सरेसत्रत्वं सोमपशुलिङ्गम् । वाच.  
४. १।१५.

● संवत्सरे उदकमिश्रणाय विद्यस्य धामे प्रयेषः ।  
तत् चरो न कर्तव्यम्, पुरोडाशापे हि तत् । वि.  
१०।१।१५.

● संवत्सरे च तादृश्यात् । १०।१।१५।५।५।  
सौर्वे चरो संवत्सरे न कर्तव्यं संवत्सरे साहस्यार्थं  
विष्कार्येवात् । इति सिद्धान्तः । के.

● संवत्सरे सौर्वे चरो वायः । १०।१।१।५।  
५.५. ' सौर्वे चरो संवत्सरे वायः ' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् ।

● संवादाधिकरणम् । उभयस्य संवादास्य  
निषेधः पुत्रयामैः ॥

प्रागपरोपानमलवद्वास्तसः । ३।४।७।१८ ॥

आच्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रुतत्वे ' मत्सवहासका  
न संवत्सरे, नाराया अन्नमद्यार्थ ' इति । तत्र सौर्वेदः  
किं मत्सवहासका सह दर्शपूर्णमासस्य संवत्सरे प्रति-  
देशः उत पुत्रस्य सव्यं प्रतिषेधः इति । किं प्रातम् ।  
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते,  
द्रुमः । मत्सवहासका उद संवादा उदकश्रुते, प्रकरणात् ।  
करणात् । प्रागपरोपानम् । एतं श्रुतत्वे ' मत्सव मत्सवऽग्नि  
पानमत्सवऽश्रुता रणासापनस्य वजेत् ' इति । पत्न्या  
च सह संवादाः अन्ययोः दर्शपूर्णमासयोरेव ' परिन  
पत्नेय ते लोकः ' इति । प्रवृत्तमानः प्रतिषिध्यते ।  
स चासात् एव प्रागपरोपानपत्नीयौ वागमनुमिषतां

कथं संवादः प्रवर्ज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हेत् । तस्मात्  
उच्यते मलवद्वासा सह संवादः ।

वा-- ' नास्या अन्नमायात् ' इति वाक्यान्तरमपि  
सद्व्याप्यदर्शनीयविकरणात् सद्दोषाद्भवम् । मलवद्वासाः  
ऋतुमती स्त्री । तसंवादप्रतिषेधेऽपि त एव पद्याः ।  
तत्र यच्छब्द-जलस्यमानशब्द-तुल्योपादानशब्दाभावात्  
संवादस्य च प्रती पुंस्ये चापिरोपपन्नतः अभिहिते-  
नात्तदनुदानप्रतिषेधन्यायेन ' पलिन पल्पेय ते लोकः '  
इत्यादेः ऋतुस्य संवादस्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा  
प्रत्यवस्थीयते । ' निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च  
पुरुरे स्थिता । न हि प्रागपुरुद्वायाः प्राप्तिरस्ति  
ऋतुं प्रति ॥ ' ' तामवश्य यजेत ' इति हि सामा-  
न्यतः सर्वस्मादेव ऋतुनात्तान् अथो निरतिता कथं  
संवादे प्रवर्ज्येत । पुरुषस्य तु स्यात्तन्वात् सर्वकालसंवादे  
प्राप्ते, निषेधसंवाद्येयता । यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते,  
ततो मूलमनुभिधान एवाभ्युपगन्तव्यः । न हि केनचि-  
त्सिद्धान्तानुवादमनुक्तम् ।

अन्नप्रतिषेधाद्य १९ ॥

भाष्यम्-- अन्नप्रतिषेधश्च भवति ' नास्या अन्न-  
मायादस्यञ्जन वै स्त्रिया अन्नम् ' इत्युपगमनप्रतिषेध एव  
विधीयते । स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, मकरणादुच्छेदः  
पुरुरथमेव एव निश्चीयते ।

वा-- इतश्च पुरुषमाप्रथमः । कुतः ? ' प्रायो-  
यचननिर्णयं संदिग्धं वारुत वर्णितम् । ( २।३।६ )  
असंदिग्धश्च पुंघर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतिः ॥ '  
' नास्या अन्नमायात् ' इति ' अन्नञ्जन वै स्त्रिया  
अन्नम् ' इति वाक्यतोषादुपगमनप्रतिषेधः । तथाहि,  
स्यदानामप्यस्यञ्जनवर्षायान्तरकायच्छण्डप्रगमनं प्रसि-  
द्धम् । तत्र न कदाचिच्छब्दादर्थाद्वा ऋतुस्य प्रसक्तम् ।  
पुरुरथमेव तु सर्वत्र िपसिद्धम् । यदर्था च प्राप्तिसादयः  
प्रतिषेध इत्युक्तम् । अतनवर्षविधानाद्य न ऋतुबाले  
पुरुरथस्यैव सद्यःप्रसक्तित्वेन स्यात्काले निषिध्यते ।  
तस्मादुच्छेदः साधारणरमनेव तथैवपुरुरथमो भवति ।  
तदर्थं तस्मात्कालेरेव तथैवमिति संवादात्तदर्थ-  
विधिः ।

शा-- दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ' मलवद्वासा न  
संवदेत् ' इति । किमयं प्रतिषेधः ऋतुस्यः उत पुरुषार्थः  
इति । प्रकरणात्कचयत्वे प्राप्ते, अभिधीयते । ' ताम-  
वश्य यजेत ' इति वचनात् सर्वस्मादेव ऋतुव्यापारशि-  
शुचा रजस्वला, तेन न अनया सह संवादस्य प्रसक्तिः ।  
प्रसक्तवभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि स्वात-  
न्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलाया प्रसङ्गते स्यादः । तेन  
यत्र प्रसक्तिः तत्र प्रतिषेधः इति पुरुषार्थता ।

सोम-- मलवद्वासा रजस्वला इत्यर्थः । पूर्ववत्  
इहापि फलाभावात् ऋतुस्यैवमिति प्रत्यवस्थानात्  
संगतिः । सूत्रार्थस्तु- मलवद्वाससः संवादप्रतिषेधनमपि  
पुरुरार्थः, तस्याः प्रयोगारम्भात् पूर्वमेव अवरोधा-  
दिति ।

यि-- ' न संवदेत मलवद्वासेत्यपि पूर्ववत् ।  
पुरुरार्थः स्यात्काली कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥ '

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोरेव ' मलवद्वासा न संव-  
देत् ' इति श्रुतम् । मलवद्वासाः रजस्वला । अथ  
प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात् ऋतुस्यैव नातुपपत्तिः । न च  
' यस्य मरुतेऽह्नवत्यनालभ्युक्ता स्यात्तामवश्य यजेत '  
( तैमा. ३।७।१ ) इति वचनेनेव अनालभ्युक्तापदवाच्य-  
रजस्वलाऽपरोषोत्तर क्त्वाप्रत्ययेन साधारणोक्तव्यता-  
विधानात् ऋतुस्यैव लौकिकस्य च याजमानस्य  
आस्तिवस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेः कथं प्रतिषेध  
इति वाच्यम्, अन्वयस्याप्रसक्तवपि साधारणऽप्यनया  
श्रीद्वार्योऽनुमितिरूपस्य तस्य प्रसक्तिः । अनुमनेरपि परं-  
परया शक्तौ शक्यत्वेन संवादाप्रसक्ती तु पल्पतिरिक्तारज-  
स्वलात्संवादास्य ऋतुमध्ये सागतः प्रसक्त्यापरोषवाक्या-  
विवक्ष्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि ऋतुस्यैव प्रतिषेधोऽ-  
नुदानप्रतिषेधादिति प्राप्ते, मनुना ' रजस्वला च  
पण्डश ' इत्यादि प्रकृत्य ' होमे प्रदाने भोज्ये च  
यदेभिरसिधीयते । देवे हविषि सिन्धे वा तद्रूपेण-  
यथापयम् ॥ ' इत्युक्त्वा ' तामप्यनयेत्ततः ' इत्यनेन  
रजस्वलात्तस्य देवसंवादे वाक्येन स्यादप्रकरण  
वाधिरवाऽप्यनयविषयानात्तदा एव संवादाप्रसक्तिं ऋतुस्यै-  
व । न च इवमेव श्रुतिस्वाया मूलम् । स्मृतेर्देव-

धर्ममाश्रयिष्यन्तेन याम्यायन्यपत्त्यात् । न च रवदरात्  
माश्रय्यापनेऽपरोपरात्कन्यैष्ये वापरोपरात्कनस्य पत्न्या  
सहेव एतदुपश्रितात् रक्षस्तथापि अनधिकारेण ता  
विना यामाकाशप्रकृतौ दर्शपूर्णमासकणविक्षिप्येत्यात् ।  
अत एव तदुपश्रयवच्य इति अनुवादः । अतश्चा-  
प्रशस्त्यात् पुत्रवर्ग्य एवाय निषेधः । शौलप्रापक्षिच-  
प्राप्त्यर्थे इति तु शक्यते यन्नुमिति ध्येयम् ।

मण्डन— 'सर्वासाऽन्यदन्तेमैलिन्या ।' सर्वा-  
धेता तत्कलापान्शुभकथाधेतेन इत्यर्थः ।

शंकर— 'उदकवा भगवा हान च ।'

● संवादात्वं तद्विषयविषयकत्वम् । मणि. पृ.  
१४.

ॐ संवादिभ्रमन्यायः । यथा कश्चिद् मणिममा  
मणितुद्रया पदवद् भ्रान्त एव, तथापि तत्पदमणकले  
मणि समतेऽस्य स एवादिभ्रम, एव स्वपदार्थे तदवदार्थ-  
मणिप्रमाभूते तदवदार्थेऽतुद्रया भावमन् स्वव्यहारेण भ्रान्त  
एव, तथापि तत्कलापान्शुभकले तदनन्त्यस्य तदवदार्थेण  
साधारण्येऽपि संवादिभ्रमन्यायेन ज्ञापते इति नील-  
कण्ठः । सवादिनीं सवतीत्यर्थः । तथा भ्रमः एवादि  
भ्रम इत्यर्थः । साहसर्वा. १२१.

● संचित् । अर्थाविषया हि प्रकक्षा संचित्, न  
सुखिविषया । बृहती. पृ. १२८, ● सचित् । एक  
संवेद्यविषयेन हि एका सचित् । न सा येषद्वयविषयक ।  
अिषयेष्वेव संचित् । न प्रमो न धवेष्टा सचि-  
दिति । सचित्तैव हि संचित् समेया न संवेद्यवशा ।  
पृ. ६४. ● संविदेव तेवनेन रूपेण अद्रुष्यते न  
अतिरिक्त क्रियित् विशानवादे । ऋजु. पृ. १६५.

● सचित् । न च असवेद्यैव संचित्, तन्मूलनात् सर्व-  
भावानां सवेद्यभावस्य । बृहती. पृ. ६४. ● सचित् ।  
स्यमशास्त्रस्यज्ञात् संविदः न पापीनपज्ञायाः इति न  
वर्मेता । प्रकक्षाशब्देऽपि संविदा अन्वयेऽसत्तया, न पुनः  
द्विविधज्ञानवेद्यवशा । ऋजु. पृ. ६४. ● संविदः प्रकृ-  
तस्य । बृहती. पृ. २६.

● संविद्यप्रकाशात् । साक्षात्कार नाम स्वसंब-  
न्धवहारे संविद्यन्तानिरेषयत्वम् । ननु संविद्ये व्य-  
न्त.

हारः शब्दप्रयोगस्य, तस्य संविद्यभेदेन यद् वाच्य-  
वाचकप्रयोगज्ञानमाशेषत्वादसंभवि लक्ष्यम् । नैत्रं स्वसं-  
बद्धव्यवहारे प्रह्वानतरनिषेधत्वमित्यर्थः । संविद्यव्य-  
हारस्य वाच्यताचकसंबन्धव्यवहारमेवावयते । प्रह्वानपेक्षा  
च स्मरणार्था, एहीतेऽपि स्वस्ये स्मृते शब्दप्रयोग-  
भावत् । अतः प्रमातृममेवयोः स्वव्यवहारे सविद-  
पेक्षतात् अस्वमताशक्तमिति नातिपाति । प्रमाण च  
अनुमान अर्थावतिरा । अनुमान तु- प्यारिसविद्  
व्यवहारो प्यारिद्विसिचन्यतः तदनन्तरपुत्रावापमान-  
रात्, प्यारिव्यवहारदियादि । शार्धानसित्तु- स-  
तीविस्यव्यवहारो प्यारिद्विदुता विना नोपपद्यते इति प-  
सविद्विपसविद एव सिद्धेः । न चान्योव्यवधि. वक्तु  
शक्यते ।

ननु सर्वत्र व्यवहारानिरीकृतसिद्धेयुक्त एव व्यवहारो  
दृष्टा, कथमत्र संविद्यव्यवहारे सविदेतुत्वं व्यवहारस्य  
साध्यते ? नैवम्, व्यवहारानिरीकृतैतुत्वं यदि दर्शना-  
देवाद्गीयिते तर्हि व्यवहारविसिचन्यादीदृष्टकल्पे व्यव-  
हारस्य दृष्टमिति तदव्यप्रीक्रियमाणम्, ततश्च संविद्व-  
व्यवहारस्य संविद्येदुत्तरमपि न स्यात् । व्यवहारविसि-  
चन्यादीवदेतुत्तरमन त्वजता कः पद्यशतहेतु । कर्तृनेन  
कारणेनोपपत्तौ सविद्विदितवकल्पनमनुचितम् ।

एवं वाऽनुमानस्य, सचित् स्वप्रतिपदव्यवहारस्य-  
कर्म सञ्जातीवपरापेक्षा, तथाभूतव्यवहारस्य चरित्वात्,  
यद्यथाभूतव्यवहारकार्यारि तत् स्वगतव्यवहारो कार्ये  
रजसतीवपरापेक्षा यथा रूप रूपान्तरमपेक्षा परिमाण  
वा परिमाणान्तरमपेक्षा ।

ननु लिङ्गलिङ्गितेन लिङ्गेननैसात्तिकः, यथा भूमेन  
अभिरनुमीगते, अग्निना चौर्यम्, तत्र अग्निः परशतु-  
मानकान्तारवं करोति, स्वतुमाने च भूम् अपेक्षते,  
नैवम्, तथापि रिवातीवल्लिङ्गितेऽनुत्तरत् । न हि  
सञ्जातीवपरापेक्षेन अन्य-सापराशरिभिरेता, एव तर्हि  
पदशान्तस्य पदशान्तरापेक्षाऽस्मभेतेऽपि नाति, ज्ञान-  
विषयज्ञानमेवावयते, ततश्च विद्यवाच्यमिति चेत्,  
नैवम्, शानं सर्वमेकातीवम्, पदशान पदशानतिदु  
पाधिमेदाह मेदः, यत्र द्वापिभन्तरेण त्वत् एव मेदो

निरूपयितुं शक्यते तत्र भेदाभ्युपगमः, अतश्च न सिद्धसाधनता ।

ननु अद्भुत्वस्यैवैकान्तिकत्वं यथा च अद्भुतः परगतस्पर्शकार्यं करोति अथ स्वगते स्पर्शेऽद्भुत्वव्यन्तरमपेक्षते । तथा चोक्तम् ' अद्भुत्वमर्थं यथात्मानं नास्मान्ना स्वप्नमहति । स्वप्नो ज्ञानमप्येव नास्मान्ना शत्रुमहति ॥ ' इति ।

नैवम्, यस्य पदार्थस्य यदनाधारण कार्यं तस्य कार्यस्य स्वस्मिन्नुपपत्तौ सजातीयपरानपेक्षत्वं साध्यम्, इह तु स्वर्शकार्यं अद्भुत्व्या नैवसाधारण्यं अवपरान्तरेणापि स्मृतं शक्यत्वात् । व्यनहाराख्ये तु कार्यं ज्ञानेऽप्यत्र, रूपव्यनच्छेदोऽपि रूपस्यैव, मानव्यवहारोऽपि परिमाणस्यैव, अतो न कश्चिदोप ।

परप्रकाशत्वे यदनुमानम्— परापेक्षयात् गुणरतात् यवहार्यरशादाभ्युपगत्वादित्यादि, तत् सर्वं धर्मिप्राहक-प्रमाणविरुद्धरतात् बाधिनविषयम्, ज्ञानस्य स्वत एव सिद्धिः न ज्ञानान्तरेणैत्युक्तत्वात् । तदुक्तम्— 'स्वत एव यदुत्पद्यते न तत्र परापेक्षा' इति, 'धीकर्मणः सिद्धिमभ्युपगच्छनाऽवश्यं धीत्वेनापि सिद्धिरुपेया' इति । परप्रकाशत्वरनिराकरणेऽपि अनुमानं व्यतिरेकिरूपमस्ति, अनुभूतिरवात् प्रकाशत्वात् ज्ञानरतात् व्यनहारहेतुत्वादित्यादि, एतच्च नासाधारणम्, सपक्षाभावादिपक्षाभावाच्च ।

यद्योक्तं— किं स्वस्य प्रकाशः स्वप्रकाशः किंवा स्वक्षासौ प्रकाशश्च इत्यादि, तदतिमन्दम्, प्रकाशशब्देन व्यनहारहेतुरनुच्यते ' घटप्रकाशः ' इति घटाव्यनहारहेतुरित्यर्थः । ' स्वप्रकाशः ' इति स्वयमेव स्वयनहारहेतुरित्यर्थः । अतः स्वयप्रकाशा संविदिति सिद्धम् । अदि पृ. २६-२९.

● संवेष्टितपटप्रकारितपटन्यायेनैव अनन्यत्वं कारणात् कार्यम् । यथा संवेष्टितः पटः प्रकाशितात् पटात् न भिन्नः न वा प्रकाशितात् संवेष्टितः । तद्वत् । शांभा. २।१।१९.

● संशयः । धर्मिज्ञानाभावेऽपि धर्मोऽप्यवगच्छते न ज्ञानेन संशयोत्पत्तिः अथपि प्रामाण्यशाने द

संशयोत्पत्तिः । मणि. पृ. १८. ● संशयः सर्वाप्रतिदा-वपि भवति । यथा को नामायां पर्वतः, का नामेयं नदी, किमिदं फलं इति । भा. १०।२।२।५५. ● यत्र संशयः, तत् प्रत्यायनं भवति । वा. १।३।१।३३ पृ. ३०४. ● संशयात् संक्षारेण न जायते । मणि. पृ. १२.

● संशयार्थो मन्त्रः यथा— ' तिरक्षीनो विततो रश्मिरेपामधः खिदावी इदुपरि स्विदासीत् ' इति । अत्र शेषां ' कवयो मनीषा ' इति पूर्वस्यामृचि निर्दिष्टाना क्वीना रश्मिः तिरक्षीनो विततः किमथ आसीत् उतोपरिस्ति त्वच्छब्दत्वं. त्वच्छब्दोऽस्ति. उपरिस्विदासीदिति च त्रिचार्थमाणा र्थयोर्वाक्ययोष्टेः श्रमेण उदात्ताया अनुदात्तायाश्च ' विचार्यमाणानाम् ' ( पा. ८।२।९७ ) ' उपरिस्विदासीदिति च ' ( पा. ८।२।१०२ ) इति सूत्रभ्यां विहितत्वं च्छताच्च संशयो गम्यते । वाल. पृ. ६१.

● संशयार्थवादः— ' होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम् ' इति । वाल. पृ. ५०.

● संशयात्मा विनश्यतीति न्यायः । साहस्री. ७६५.

● संशयपादनात् परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैव । वा. १।३।८।२६ पृ. २७७.

● संशयोत्थापनोपयोगः । ' संशयप्रतिबन्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये । इदार्थनिश्चयः शक्यः सुत सिद्धान्त-हेतुना ॥ ' ददतिपर्ययज्ञानानन्तरं सदसैव च सम्प-ग्नानोत्पादातिभारत् मारिकदेशावतारणार्थं संशयोत्थापनमेव तावदुक्तम् । वा. १।३।८।२६ पृ. २७६.

● संशयवादः । अर्थमयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा ' ईजाना बहुनिर्देशैर्ब्रह्मणा वेदपारयाः । शास्त्राणि चेत् प्रमाणं रघुवीर्यास्ते परमा गतिम् ॥ ' इति । तथा यद्यपि वैद्वत् एव पशुः तथापि ' वैद्वत्-द्वेषेत् ' इति सूत्रकारेण अर्शयै अपि संशयवादः उदितः । भा. १२।२।२।१०.

● संशयहेतुरेव न हि निर्णयहेतुर्भवति । शा. १।१।६ पृ. ७७.

● संग्रहः । यदि न्यूनव्युत्पन्नाः शब्दाः उपादास्या-  
 म्भे, गीति धर्मणीयाम् ( शीघ्रैः अपूर्णान् भ्यात्, अंग-  
 नायाः स्यात् ) । संशयः हिंसा नाशः । भा. १।२।१।  
 ११. ● संग्रहः साम्बो हिंसा, यदि अयिच्छन्त्युत्पन्नाया-  
 म्बुधि उत्पन्नं साम्बुत्पन्त्युत्पन्नायामृचि गीचैत्, तदा  
 येनचिदेन साम्बानेन कश्चूतैः अवशिष्टसाम्बानायाः  
 आशयामात् द्विस्येत् । रमायणम्. पृ. ४६.

● 'संसर्गोऽपि पदानां नाम्बन्धेनात्सङ्गनम्' ।  
 वा. २।१।१।४।१६. ● संशयः पदार्थांतरं यत् न  
 वाक्यार्थो भवति । २।१।१।४।१६ पृ. ४४७. ● संशयः  
 वाक्यार्थः नैयायिकमते । शास्त्र. पृ. ७३. ● संशयः  
 निरोपगतिरोपसममिवाहारगन्धवात् संशयमसांशया  
 स्यात् । इति नैयायिकाः । मणि. पृ. १७३.

● संसर्गज्ञा दोषगुणा भ्रमन्तीति न्यायः ।  
 यथा 'संशयपति सन्निवन्धवत्पदो नामापि न ज्ञायते,  
 दूषणकारकता तदेव सन्निवन्धवत्पि सज्जते । स्वतया  
 सागद्युत्पन्नव्यतिरिक्तं तन्मौक्तिकं वाक्ये, भाष्येनाऽप्यम-  
 न्यमोचतमगुणः संशयान् वाक्ये ॥' इति श्लोकेन  
 निरुचोऽयं न्यायः । साहस्री. १९.

● संसर्गिणोऽर्था नोत्रन्ते पशुणेषु । ('सूर्यं  
 चतुर्गमपत्' इत्यादी तूर्यं चतुर्षी इति, सूर्यं चापृषि  
 इति वा नोहः) । भा. १।३।१।०।२७-२८.

● संसर्गिणो चार्थस्यास्त्वितपरिमाणत्वात् ।  
 १।३।१।०।२८ ॥

भामिणोपि पदो अभिप्रेते 'सूर्यं चतुर्गमपत्तात्,  
 पदं प्रागमन्वत्पशुतात्' इति पठते । अथ द्विपर-  
 त्तियु पशुगणेषु 'सूर्यं चतुर्षी गमपत्तात्, वात प्राची  
 अन्वत्पशुतात्' इतिरित्या ऊहः नर्तव्यो न चेति विचारे  
 सिद्धान्तमाह । संसर्गिणो सारसंसृष्टेषु चतुः प्राणः  
 इत्यदिपु द्वयेषु प्रतिनिधित्वं उक्तो न स्यात् । च-  
 शब्दात् ऊहो नेत्यस्य अनुसर्पः । तत्र हेतुमाह ।  
 अर्थस्य त्वेव. निश्चयाद्योः अस्त्वितपरिमाणत्वात्  
 सतः श्लेषस्यवाक्यत्वात्वात् नित्यसंशयत्वात्वात्वात् ।  
 एकस्य पशोः चतुर्गोत्रके द्वे, द्वयोः पशवोः चत्वारि ।  
 चतुश्चेत्यस्य एकमेव । एकस्मिन्नेव रमप पशोभूतः ।

तस्मात् एकवचनात्. तेषा चत्वारिणीना वाक्यः शब्दः  
 इति अहः । एत प्रागप्यत्रति ।

लिङ्गदर्शनाथ । २९ ॥

अभिप्रेते 'सूर्यं चतुर्गमपत्तात्, वात प्रागमन्व-  
 तुवतात्' इत्यत्र चतुः प्राण. इत्यत्र पशुगणे उक्तो न  
 पशोः इति विज्ञान्ते हेतुत्वरमाह । संसर्गिणोऽर्थाः  
 चतुः प्रागादयो नोहितया इत्यत्र 'न प्राता वर्षे न पितः,  
 न नामि. प्राणो हि यः' इति प्रागस्य सिद्धः ऊहाम्बान  
 हेतुनेनोपदिशति । तदेतत् लिङ्गस्य दर्शनं संसर्गिणो  
 नोद्भवत् इत्यत्र प्रमाणम् । तस्मात् पशुगणे चतुःप्राणा-  
 देर्गोः इति सिद्धान्तः । के.

● संसर्गिद्रव्यस्य वाचस्त्वुपादिपदानां पशुगणस्या-  
 भिप्रेतपगताना नोहः । १।३।१।०।२८-२९. मीरो.  
 पृ. ३४३ 'अभिप्रेतपगताना संसर्गिद्रव्यस्य च १०'  
 इत्यत्र अचिक्त्वात् इत्यत्र ।

● संसर्गः नाम 'परस्परमासर्षणं प्रवृत्तयोर्भ्रमनायो.  
 कश्चित्त्रिचित्तः प्रयोगः' । 'मास्त्वेषं श्लेषमय  
 मुर्धतोर्द्वयोर्भ्रमनायो.' नैमित्तिकः प्रयोगः । संसं.  
 ३।१।७ सायणः. ● 'संसर्गे ढमे कुर्षात्' अत्र  
 चंद्रप्रथमं ढमे वाग्नीं वृष्टतोने एव सद्युच्ये ये साम्बो.  
 तदाश्वर्योऽथ सद्युच्यः; तत्रापि आदौ रथतर पश्चात्  
 बृहत् । अत्रपसूत्रानारास्तु सद्युच्यस्य एकस्य वृष्ट-  
 स्तोने, आरस्य च पशुगणे निषेधसामानन्ति । अत्र-  
 स्तोरेषु केषुचित् 'बृहदश्वरयोः पर्यायभेदेन, एवं  
 मध्येऽपरमपत्र.' इति । केषुचित् तु 'एकस्यामेव  
 वृष्टोनी रथतरोनेनो वा कुर्षार्थे एवम्, अपस्तुच  
 रार्थे' इत्येवम् । रि., माह. १।०।१८ । साम्बुच्य-  
 मुत्तेन वृष्टस्युच्य एवान् । सोम. ● 'संसर्गे ढमे  
 कुर्षात्' इति बृहदश्वरयोः सद्युच्यः । तत्र 'ढम-  
 पती रथतरोऽयस्य प्रतिपदं कुर्षात्, अभिप्रेतौ बृहद-  
 श्वस्य' इति प्रतिपदौ संशये न कर्तव्ये, बृहदश्वरस्या-  
 मेकस्यैव वृष्टस्य निष्पादानात् । शा १।५।१६. ● संसर्गे  
 ढमे (बृहदश्वरं) कुर्षात्, एकाश्वर्यात् विभागासंभ-  
 वात् समस्ते वाग्नी । भा. १।०।१।१५-१६. ● संसर्गे  
 ढमे (बृहदश्वरं) कुर्षात् । तत्र प्रतिपत्तं बहिष्कृतवाने



न उपवती न अभियन्ती वा कर्तं या निन्दु अन्यैः ।  
भा १०।१।१६।५९-६१.

संसवादी उभयसामके प्रकृतौ बृहद्रथंतरयोः  
पृष्ठस्तोत्र एव समुच्चित्य निवेशः ॥

उभयसामिनि विश्वजिद्विभागः स्यात् ॥१०।६।  
८।२४ ॥

भाष्यम्— सत्युभयसामानः कतनः । 'संसधे  
उभे कुर्यात्, अपचित्वाप्येकदे उभे कुर्यात्' इति ।  
तत्र संशयः किं बृहद्रथतरे विभक्ते भगतः, उत  
समस्ते इति । कुतः समस्तता अत्रगम्यते, कुतो वा  
व्यस्ततेति । उच्यते । एतदेव वचनमुभयमर्थे उक्तास-  
यति । कथम् ? उभाभ्या ऋतुः संव्ययितयः । ते  
यदि समस्ते, अथवा व्यस्ते भगतः, उभयथाऽपि ऋतु-  
स्ताभ्या सवदो भगति । ततोमयथा प्रतिभाति वचने  
किं युक्तम् । व्यस्ते इति । युक्तः ? प्रकृतौ हि बृहद्रथ-  
तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठ साधितम्, इहापि प्रकृति-  
यचोदकानुग्रहाय अन्यतरेण साधयित यमनाम्यते । एव  
च पृष्ठसवदाना कर्मणा कार-यैः प्रकृतौ चोदकोऽनु-  
ग्रहीष्यते, उभयोश्च पृष्ठ साधयतोऽप्यो-येन विहतत्वा  
त्प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथतर पृष्ठ न बृहद्रथमिति ।  
उभयथाऽपि वचनाधोऽपि न चोदकशाधाया कारण-  
मस्ति । तन्माद्यथा न विश्वजिति बृहदादीना सर्वेषामेकत्र  
निवेशः, एयमिहापीति ।

पृष्ठाधे वाऽतदर्शत्वात् ॥ २५ ॥

भाष्यम्— नतदस्ति, विभक्ते इति । किं तर्हि ?  
समस्ते सामनी म्याताम् । कुतः ? प्रकृतौ हि बृहद्रथ-  
तराभ्यां त्रिकल्पमानाभ्यां पृष्ठ साधितम् । इह इदानीं  
विद्वानौ सवोरधिगतदेशयोः त्रिकल्परूपेणैः प्राप्तयो  
केवलमेतद्वचन सामन्यविधानार्थम्, उभे बृहद्रथतरे  
कुर्यादिति । एवं च सामन्य भवति, यदि ते सामनी  
परस्पर न ज्ञातौ । उपदेयत्वेन ज्ञानयोः श्रुतरात्  
द्विरश्रुतिः समाश्रुतिश्च त्रिरश्रुतिः । तेन यत्र  
बृहन्, तत्र रथतरसहितम्, न केवलमिति ।

तत्रैतदप्यात् । प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यम् । तत्र  
अप्यस्योरपि क्रियमागयोः साहित्यं न त्रिवच्यते । यथा

देवदत्तपृष्ठदत्तयोः पात्रेन समस्तयोरपि सवोरो उच्यमाने,  
एकः किञ्चित्करोति, अपरोऽपि किञ्चित् । न यदेवेन  
कृतं तदेवापरः करोति । तद्वदेकं साम किञ्चित्कोत्र-  
मभिनियेतेति विषयति, द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकार-  
पेक्ष साहित्यमिति समस्तययोगो न विरोध्यते इति ।

सामभिधीयते । यत्र परस्परस्यपेक्षयोर्योगो भवति,  
तत्रैतदेवं न्याय्यम् । येन क्रियावयवेनाऽऽरम्भेण मध्येन  
अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोः न पृथक्काः ।  
युतः ? यथैयानेनोपकर्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहिते-  
नेति । यत्तु, लोके कारकसामस्येऽप्यभिहिते भेदेन  
व्यापारदर्शनमिति । अर्थासंभवाद्दो । न ह्युक्तावामधि-  
श्रीयमाणाया भूयोऽधिश्रवणं शक्यते कर्तुमित्यर्थविरो-  
धान करोति, न तु शब्देनासौ तत्र न चोदितः ।  
यदरकर्तयं तत्तत्सहितताभ्यामेव, नान्यथा । इह तु नास-  
भनः । बृहद्रथतरयोर्हि ऋकसंस्कारत्वेन विनियोगः । ते  
च शक्यतुतः सहिते पृष्ठ सप्तर्षुमिति । अतस्तयोः  
साहित्यमेव युक्तम् । यदुक्तम्, उभयथा समवे चोदका-  
नुग्रहो न्यायः इति । धर्मैकत्वेनैः निमित्तविधातश्च न  
भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात्समस्तविधानाचोदके बाध्यमाने  
न दोषो स्याति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दर्शयति, यथा समस्तयोः  
प्रयोगो न व्यस्तयोरिति । किं लिङ्गम् ? एवमाह, महा-  
बृशौ वै बृहद्रथतरे निघनेन समाप्येते, य-महाबृशौ  
समुच्चयेते । न ह्यत्र विभक्तं प्रभक्तमिति निघनेभेद-  
वचनादेकस्यानताऽवगम्यते । यदि भिन्नदेशे रथाताम्,  
अथदिशं तत्र निघनेभेदः सिद्धः । अथ तु सहिते  
भगतस्ततो निघनेभेदवचनमर्थवद्भवति । तस्यादप्येभेदः ।  
तथाऽपर लिङ्गम्, पूर्वज्ञौ वै रथतरम्, अपरज्ञौ  
बृहदिति, एवेनाऽऽभिस्तथादेकरथानता दर्शयति ।  
तस्मात्समस्तयोः पृष्ठदेशो निवेश इति ।

आ— यत्र सप्तर्षौ 'उभे बृहद्रथतरे भगतः'  
इति श्रुतं तत्र किं उभयोः पृष्ठसाधनं उत एवैत्र  
पृष्ठ इतरेण स्तोत्रान्तर साधयितयमिति संशये चोदकेन  
वैकल्पिकपृष्ठमतेसादनुग्रहाय एकमेव पृष्ठसाधनं इतरत्

साम विध्विद्रस्त्रोत्रान्तरेऽपि स्यात्, नैनं विश्वजिति  
 वाचनिकः कार्यान्तरे निवेशः न त्विवह ताहू कचनमस्ति  
 येन धार्यान्तरे निवेशः स्यात्, तेन निरुत्पेन प्राप्तयोः  
 पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते, चोदकनाथस्तु  
 स्त्रोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात् पृष्ठ एव  
 निवेशः ।

सोम— चोदकानुग्रहोक्तयैः पूर्वोक्तयस्त्रोत्रीया-  
 सरागमापविज्ञातत्वे इत्यत्र येपु संख्याप्रापनचोदकानुग्रह  
 एव इहापि उदनुग्रहाय नोभवोः साधनं इत्युक्त्यानात्  
 संगतिः ।

नि— 'संसारदौ द्वयोरेकं पृष्ठ यद्वा समुचितम् ।  
 एकं पृष्ठमित्येवद्विश्वजिद्रूपं चेतत् ॥ वचनाद्विश्वजि-  
 त्तरे साधनी स्तोत्रयोर्द्वयोः । नेहास्ति तत्पृष्ठ एव  
 साहित्य स्यात्सुनिवेशः ॥ '

भाट्ट— संसारदौ यत्र बृहद्रथंनरयोः समुच्चयविधिः  
 तत्र त्रिमुभयोः प्राट्टनपृष्ठस्य एव निवेशः ? अगना  
 एतस्य पृष्ठेऽपरस्य स्त्रोत्रान्तरे ? इति विन्वाया ननु-  
 सानिधत्वेन श्रुतस्य सामद्वयसमुच्चयस्य एकस्तोत्रनिधे-  
 शामावेऽप्युपपत्तेः पृष्ठविभाजनैरपेक्षयातुरोपेन स्तोत्रभेदे-  
 नैव निवेशानगतेः तत्रापि एकस्याप्यनगतपृष्ठसंनयेनैव  
 निवेशोपपत्तौ उभयोस्तत्रापे प्रमाणाभावात् एकस्य  
 पृष्ठस्तोत्रे निवेशोऽपरस्य स्त्रोत्रान्तरे, तत्रापि परमान  
 एव । इति प्राप्ते,

नात्र समुचितग्रामद्वयविधिः, गौरवात् । अपि तु  
 मातृशामानुवादेन समुच्चयमानविधिः । प्रातिश्चातिदेवतः  
 पृष्ठस्तोत्र एवेति तत्रैव समुच्चयः । यन्मते तु पृष्ठतौ  
 सामद्वयशाध्यपृष्ठस्तोत्रभेदः, तन्मतेऽपि साम्नोः प्रकृतौ  
 भिन्नकार्येनैव नैरपेक्ष्यस्यामत्तः स्तोत्रयोरेव निरपेक्ष-  
 योर्विकल्पेन साधनत्वात् उभयोः साम्नोरेकपृष्ठपूर्वरूपा-  
 यगतान्तरसाम्यंशपे प्रमाणाभावात्तत्रैकपृष्ठस्तोत्र एव  
 समुच्चयविधिः सामान्यविधानम्, अन्यथा सामान्तरयोरे  
 स्त्रोत्रान्तररूपाद्वारान्तरात्साकण्ठस्यैव कल्पनापत्तेः ।  
 अतश्च उपमयमतेऽप्येवमिदमेव पृष्ठस्तोत्रे द्वयोः  
 साम्नोस्त्वदाधारबौध समुच्चयः । तत्रापि 'पूर्वाहो वै  
 रपरत्परपहो बृहत्' इत्यर्थवाक्यात् 'आद्या अथौ

रथंरथेण अन्या नव बृहता' इति प्राप्तेऽपि साम्न-  
 स्त्रुचपाठमपरस्यैव पर्यायभेदेन 'केपुचित् प्रथमतो रथंतर  
 पश्चात् बृहत्' इति ल्येयम् ।

कल्पसूत्रनारायणु— सवदादापि एकस्य पृष्ठस्तोत्रे  
 अपरस्य परमाने विश्वजिद्रूपे निवेशामानन्ति- कृत-  
 न्तरेपु केपुचित् 'बृहद्रथनरयोः पर्यायभेदेन एक  
 मप्येऽपरस्युभयतः' इत्येवगर्मम् । केपुचित्तु 'एकस्मा-  
 नैव बृहद्वयोर्नो रथंतरयोर्नो वा पूर्वापंचे एक अपरस्युच-  
 राधेयं' इत्येव समुच्चयम् ।

मण्डन— 'द्वैष्टुभुयश्चतौ ।' उभयश्चतौ उभय  
 सामनि यागे 'द्वैष्टुम्' द्वे पृष्ठे इति द्वैष्टुम्, द्वयोरेव  
 साम्नोः समुच्चयेन प्रयोगः न विकल्पेन इत्याशयः ।  
 शंकर— 'पृष्ठे सवगो उभे ।'

• संसारादिविष्टतौ उपकथ्यत्रयोः नैमित्तिकयोः  
 प्राट्टयोः पृष्ठप्रतिपदोः नास्त्यनम् । १०५/१६।५९-  
 ६१. भीमो. पृ. ११६४ 'उपवत्यप्रत्योर्नैमित्ति-  
 कयोः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• संसारः अनादिः । मीन्या, रत्नाकरः  
 आत्मवादे ८९. • न च अनादितया संसारस्य  
 आदिशब्दात् कश्चित् कल्पयितुं शक्यते । बृहती.  
 पृ. २३८.

• 'घर्मोऽपि च पृष्ठोत्पेव नर संसारवर्तिनम् ।  
 न हि वेगलपयने देहेनाच्छाद्यते नरः ॥' वा. ३।४।  
 १०।२९ पृ. ९६२.

• संसारहेतवः । अनित्ये नित्यबुद्धिः अबुद्धे  
 सुप्तबुद्धिः अनारामनि आरामबुद्धिः इति उपपत्ताः  
 संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । बृहती. पृ. ४९.

• संसृतः नाम दश हवीपि राजपुत्रे । तेषु  
 अष्टम-नवम-दशमानि श्रीणि उपसदासादिमध्यावसानेषु  
 कर्तव्यतया विहितानि, तथापि न तानि उपसदासाह  
 विन्त्य अनुमत्यादिवत् राजत्वे प्रथानान्येव । वि.  
 ४।४।३.

• संस्पः नाम दश इष्टयो राजपुत्रे । वि.  
 १।१।१४.

• 'संसृष्टस्यान्यतरत्यागमात्त्रा स्वस्व निवर्तते किन्त्वभ्यक्त्येन' इति न्यायः । अत एव दपत्योः दानादिकर्तृत्वं श्वासःपशुक्ति, तयोः संसृष्टद्वयरात् संसृष्टस्य स्वरनिवृत्तेश्चोभयस्यागाधीनत्वात् । सोम. ६।१।४.

• संस्कारः अभ्येः चयनम् । 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । संस्कारः चयनमभ्ये, न तु कर्मान्तर चयनं नाम । भा. २।३।१०-१२-२३, • संस्कारः अष्टोऽप्यस्ति इत्यनगम्यते लोके, यथा-ग्रामान्तरादागतानां पुत्रपाणां पर्यग्निरूपेण अष्ट उपसरः क्रियते इत्युच्यते । लोके च नानुपपत्तिः । २।१।४।१२.

• संस्कारः अष्टोपहारजनरोऽपि सम्भवति (यथा ग्रामान्तरादागतानां अग्निस्त्रयादिनां परिकरणम् । 'ष्ट कादणे इति भाषाया प्रसिद्धम्' ) । सु. पृ. ६३३.

• संस्कारः । अनुभूते एव वस्तुनि रमण भवति नानुभूते । तत्र यदि अनुभव कश्चिदतिशय आत्मनि नादध्यात् तदा अनुभूताननुभूतयोः अविशेषात् उभयत्रापि स्मृतिः स्यात् । न चोभयत्रापि । अतश्चैव ध्यत्रस्थया स्मृतिः उपजायमाना अनुभवादिषु संस्कार प्रवृत्तयति । सोऽपि यदि अनुभववत् क्षणिक, स्यात्, कालान्तरे स्मृतिर्नोपपद्यते । तस्मात् कालान्तरावस्थायी संस्कारोऽस्ति इति गम्यते । ऋजु. पू. ११४.

• संस्कारोऽपि शेषः । संस्कारे नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो योग्यो भवति कस्यचिदर्थस्य । तेनापि क्रियाया कर्तृयाया प्रयोजन इति सोऽपि परार्थः । भा. ३।१।३।३, • संस्कारोऽय उपकरणदिः पशु-यागप्रयुक्तः न ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः । ३।६।७।२५.

• संस्कारः अर्थप्रयुक्तः । संस्कारः ३।२।६. • संस्कारः अवषात-प्रोक्षणदिकः । स च शेषभूतः । वि. ३। १।१. • संस्कारः अवहृत्गादिः यागसाधनपुरोडासा-दिनिर्गुत्तये चोदितानां मीमांसीनां स्वरूपेणयोग्यत्वात् अवहृतानां योग्यत्वात्, अवहृतानां योग्यत्वात्वात् उदरान्तरात् भवति । या. १।१।३।३.

• संस्काराप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् । २।३।५। १२ ।।

दशपूर्णप्राशयोः 'ईषामालभेत' 'चतुरो मृष्टीन् निर्वपति' इति श्रुते । ईषां शकटावयवः कश्चित् । (पुराड्या इति भाषा) । ईषाया आलम्भनं स्वर्गः निर्वापकाले । तथा अनारम्य श्रुते 'वायव्यं श्वेत-मालभेत भूतिकामः' इति 'सौर्ये चक्रं निर्वपेत् ब्रह्म-वर्चसकामः' इति च । किमत्र वायव्यवाक्ये दार्श-पीर्णमासिकं ईषालम्भ अनूद्य ईषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते, तथा सौर्यवाक्ये दार्शपीर्णमासिकं निर्वापनस्य चरुगुणो विधीयते अथवा भूतिब्रह्मवर्चसपले वायुसूर्य-देवश्वेतत्वचरुगुणे आलम्भनिर्वापरूपे कर्मान्तरे याव-दुक्तेतिकर्तव्यताके विधीयते किंवा उक्तगुणव्यतिशिष्टी यागो विधीयते इति निकोटिको विचारः । तत्र प्रथमः पक्षः अस्ति सृष्टे, द्वितीयः पक्षः 'वायव्यक' (१३) इति सृष्टे, तृतीयः पक्षः 'यज्ञतिष्ठ' (१४) इति सृष्टे सिद्धात्प्रत्येन यथ्यते । प्रवृत्तत्वात्स्येत्, चशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तदाक्षायणप्रशादिवैषम्यार्थः । अपकरणे कस्यचित् प्रकरणनारम्य श्रुते वायव्यादिवाक्ये ईषायाः संस्कारः आलम्भः, मीहिस्वकारश्च निर्वापः क्रमेण श्वेतत्वचरुगुणगुणविधानाय अनूयते । अवर्चसशब्द-त्वात् वायव्यादिवाक्यद्वये आलम्भनिर्वापयोः अपूर्वा-लम्भनिर्वापकर्मशब्दत्वाभावात् । विशिष्टविधानापेक्षया गुणविधानाय अनुवादस्यैव युक्तत्वात् । तस्मात् दार्शपीर्णमासिकालम्भनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुगुण-विधिः । इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

अत्र धार्तिकम्— यथैव अन्येषु गुणसंक्षपरे वाक्ये कर्मविशिष्टाभावात् अवर्चसत्वेन तथा इहापि भक्तिप्रति इति चशब्देन अन्वादिदमते । क्वाचोऽपि गुणविधिः इति विषयवाच्यार्थं अपकरणग्रहणम् । (सुधा- अतारम्याधीतत्वेन अपगनेलक्षणात् कर्षं निर्वागलम्भश्रुत्योः गुणार्थता इत्याशङ्कानिरासार्थः अप-करणशब्दः इति अन्यथा न्याचे- ) अथवा यथ्ये-तावता पूर्ववैलक्षण्येन अपकरणे श्रुते तथापि कर्मणे विशिष्टान्दानपरोषात् गुणार्थेव पुनः श्रुतिः इति । (सुधा- यद्यपि अपकरणे श्रुते इत्येतावता कारणेन आलम्भो निर्वापश्च अपगनेलक्षणेन युक्तः तथापि

निर्वाणालम्भापेन कर्मणा त्रिषत्यकस्य शुभमचरित-  
त्वेन अथनरोपात् शुभार्थेय आत्ममनिर्वाणधृति  
रित्यर्थे ) दर्शपूर्णमासयो र्वाक्येया ( चूपादिना )  
श्रेणीहृत्स आत्मन्वया । ( सुधा- श्रीहिनिर्वापे कथ  
ओदनागस्य चरोर्निदेश इत्याद्यहस्य रभाडीवचा  
चरुग्रह्यमदीहृत्स शुभप्रत्यय भुक्तिवृत्तगातिगदिशान्यु  
पयमेन द्वितीया कृतमर्थे कल्प्या । ' पञ्चशशवमोदन  
निर्वपेत् ' इत्यादौ वा धारावादिग्रह्यस्य तत्परिमिते  
प्रयोगदर्शनात् चक्रग्रह्यस्यापि तत्परिमितलक्षणधरो-  
पपत्ते, यथा चरतिमित्ता श्रीहृत्सो मान्नि तथा चरागो  
कृत्य कर्णा इवर्थास्तुनगमात् उदत्तिद्रिष्टचतुर्मुष्टि  
परिमाणाविरोधोपपत्ते, परिमितलक्षणार्थतया चक्रशुभार्थ  
स्यापि शाक्यार्थान्वयेन अल्पतावाक्यात् सप्तमर्थ  
कल्पनाया उ द्वितीयाथार्थवचनवापये प्रातिपदिन्मेव  
कल्पया स्यात्तत्रेय इति द्वेषा परिहरति- ) निर्वा  
पद्य चरो कर्मन्व चरतिमित्तो वा । भूति  
प्रदानचक्रमासेय ' सर्वज्ञो दर्शपूर्णमासो ' इत्येन  
प्राप्तोस्तुवाद । तथा वाच्यमिति सर्वज्ञस्वतीना  
वापुदेवत्वात् कथयित् इंपाया एव अनुवाद ।  
( सुधा- ' औपशिकनस्वपथोऽत्र प्राणभूतोऽज्ञादम् ' इति  
प्राणभूता वनस्पतीन् प्रति भोक्तृये कृते मासत्  
त्वरूपदेता वागमात् प्राणाहस्य वायो देयतात्प्रमुप  
चर्ष वनस्पतीना वापुदेवत्वत्वात् तत्प्रभमनेन इंपाया  
वापुदेवत्वात्प्रादा, वायुगुणस्वभावाद्वा वनस्पतीना  
वापुदेवत्वात् ) औपमिति च आमेपस्यैव तेजोदेवत्व  
सामान्यात्प्रादा । तस्मात् गुणो विधीयते इति । -  
इति ।

यावदुक्त या कर्मण भुक्तिमूलत्वात् । १३ ॥  
( ' संस्कारश्चाप्रहणे ' २।३।१।१२ इति सूत्रस्य  
वृत्ति श्रुतौ निषय एतत्प्रमाणो विद्येय ) यास्य  
प्रथम पूर्वपथ भावतैवति । आत्मन्वन्तर निर्वयणात्  
च शुभकल्पविशिष्ट विधीयते । ननु तत् किं-प्रहृतिक  
इति चेत् दर्शितोमात् अपूर्वं इद इत्याह- यावदुक्त  
इति । यावत् उक्त तादेवेद कर्मान्वरम् । यद्विरचित्  
शेवद्वय भापदे संस्करण भूतिकानेन एव वम् । अथ

सर्वाय सस्य प्रदायं सस्योन् निर्वयत इति । ननु  
द्रवपदेनतासचचानमात् याग सुतोऽत्र न वरुपते  
अत आह- कर्मण भुक्तिमूलत्वात् धृतिव्यमागक क्षुति  
मूलक कर्म इत्युक्तम् । तस्मात् यावदुक्त आत्मन्व-  
निर्वाणे शुभकल्पविशिष्टो वाच्यत्वोपवाचकयो विधीयते  
इति द्वितीय पूर्वपथ ।

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृस्योपादेतेया कर्म-  
सम्बन्धात् । १४ ॥

( ' संस्कारश्चाप्रहणे ' २।३।१।१२ इति सूत्रस्य वृत्ति  
उक्तौ संशय एतत्प्रमाणो विचार्य ) शुभान् पूर्वपथ-  
भावार्त्त । यजति याव एव आत्मनिर्वयति-  
पदोपलभित ' वाच्य श्रेतत्प्रामेन ' ' और्षे चक्र  
निर्पेत् ' इति वाच्ययो विधीयते । द्रवपत्भोक्तृ  
संयोगात् तद्विद्योपासद सत्य, भोक्तृदेवताया सन्नित-  
प्रहृत्युपात्ताया, कल्प भूतिकामनप्रदानचक्रमापयो  
वाच्यत्व च संयोगात् सत्प्रादा । एतेया द्रवपत्  
भोक्तृत्वा कर्मसंबन्धात् कर्मण्येव संबन्धभावात् । तथा  
च वाच्य और्षे इति तद्विद्योपासददेवतासंबन्ध  
यागमन्दा अक्षमत्वात् याव प्रादान एतितो विधीयते  
नात्मन्वमात्र निर्वयिमान वा । अथ सुधा- यावदुक्त  
सूत्रस्य ( २।३।१।१३ ) आचपस्यनिरासावात् सत्प्रे  
प्राप्ते कर्मणि गुणपत्त्वव्यविधौ वाक्यभेदमनुवर्त्तते  
संस्कारपरनिशकगुचनार्थे च कल्पदे ' कल्पस्योगाव ' इति  
प्रयोगस्ये द्रव्यदेवतयो यागकर्मणि सति  
संबन्धोपपत्ते, कल्पस च कर्मान्तर प्रथमभूते सति  
संबन्धोपपत्ते, यातोऽय अपूर्वं प्रथमभूतो विधीयते,  
न तु प्रहृते कर्मणि संस्कारके गुणविधि इत्यर्थप्रथम  
एतुना मूदण सत्सिद्धमने सूत्रगीरन्वय अनाश्रयणीकरात्  
इह सूत्रे कल्पद प्रवृत्तम् । कल्पयोगमात्रेय वाच्य-  
मेतानापत्ते द्रव्यकल्पयोगस्य वाच्यभेदेदेवतास्यनार्थ  
गत्वे कल्पदमयोग । सूत्रादे देवतास्योपेऽपि यागा-  
कल्पनात् द वस्यैव देवतास्ययोगो यागकल्पको नापद  
इति सूत्रनाथे कल्पदपरहितस्यापि द्रव्यमन्वस्य  
भोक्तृशुभान्वाचको विद्यतित । देवतावाच्य भोक्तृत्वा-  
भावेऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य याग-

कल्पकत्वात् तद्वाङ्मत्या एवमभानहविस्त्रेइवरात्प-  
कद्विभिर्कोटुलक्षणस्य देवतारस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं  
भोक्तुमशब्दः । इति ।

अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उक्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

‘वापय श्वेतमालमेत’ ‘सौर्यं चक्र निर्वपेत्’  
इति आत्मनिर्वपतिष्व्या लक्षणया यागो विधीयते  
इत्यत्र ‘सोमारोद्र चक्र निर्वपेत्’ इति प्रत्यय  
‘परिधिते याजयेत्’ इति सोमारोद्रे चरो परिश्रयण-  
विधिरे वाक्ये यागानुसारी हृदयने तद् लिङ्ग भवति ।  
के.

● संस्कारश्चापकरणे ० २।३।५।१२-१५ ॥  
द्वितीये ‘वापय श्वेतमालमेत’ ‘चतुरो मुष्टीन्  
निर्वपति’ इत्यात्मनिर्वापी अनृत् श्वेतचक्रगुणो विधी-  
येते, वापयं इति ईपायाः वृधममस्तान्, वृधस्य च  
वापुसंबन्धान् । सौर्यमिति च चरोः इत्यास्याः तेजस्वि-  
त्वेन सूत्रेणहृदयान् कथयित् अनुवाद इति पूर्वपक्षिने,  
आत्मनिर्वापयो. लोकेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारात् न  
दास्योर्णमासिकयोरेव उपस्थिति. सभति इति  
विदागितना उक्ते लिङ्ग विहितौ वी आत्मनिर्वापी इति  
विशेषणान् नाप दोष. इत्याशङ्क्य, एव तर्हि लिङ्ग.  
अनुवादकत्वात् गुणविधिर्न लभ्यते, उभयाश्रयणे च  
युगपद्विषयानुवादविशेष. इत्युचरितं इति । बाल घ.  
१८२-१८३. ● संस्कार पशुयामिषदेवतया. पशुपुरो-  
धारणयाः । पशुपुरोधारणाय (मीको. घ. २५।१८) ।  
१०।१।१९-३५. ● संस्कारः शेषभूतस्त्राजकृत्यते  
नान्यथा । भा. ३।१।८।२१. ● संस्कारः सविषयकः ।  
अन्यथा पदविषयकानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारस्य येन  
स्मृतिहेतुत्वे षट्पदयत्तानुभवान् तद्विशेषकस्मरण-  
पत्तिः । अतः समानप्रकारकृष्टमानविशेषकसंस्कारस्य  
तद्विशेषस्मृतिं प्रति हेतुत्वात् नास्त्यपत्ति । मजि. घ.  
१३. ● संस्कारः विष्टरूपया प्रधानहविर्वापन कर्मा-  
न्तरम् । भा. २।३।१।२६. ● संस्कारो हि नात स  
भवति य स्वकार्यं शक्तिप्रजायति । बृहती घ.  
२००. ● अग्निहोत्रदेशाभिहारस्यो षष्ठ्यात्म स्वर्यं-

मानरूपः संस्कारः । वत्सालम्भाधिकरणम् ( मीको.  
घ. ३४०१ ) । २।३।६।१६-१७. ● अञ्जन  
चतुरोः संस्कारः ऋतये. याजमानार्थः, स न फल-  
प्रयुक्तः । तत्र फलश्रुति अर्थवादः । वि. ४।३।१.  
● ‘हृदयानुगृहीतेऽयं संस्कारोऽहतीति गम्यते’ ।  
श्लोवा. रफोटवादे १९ । यथा आहु. ‘धनुषमो ह्येप  
यदनुभव पटीयान् स्मृतिज्ञेजमाधत्ते’ इति । रत्ना-  
करः. ● द्रव्याश्रितो य. संस्कारः स तद्दयामावे न  
भवति ( प्रतिनिधौ तु भवत्येव ) । वा. ६।३।४।१६.  
● न च स्मृतिविज्ञानशून्यः संस्कारोऽस्ति इति प्रमाण-  
मस्ति । बृहती. घ. ११४. संस्काराः कार्यसामर्थ्या-  
धानार्थाः । सु. ३।८ घ. ५४. ● संस्काराः गुणान्तर-  
मुपजनयन्ति । वा ३।८।३।९. ● संस्काराश्च केचित्  
प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते, केचिद्विषयम्, केचि-  
द्युपपत् । ३।४।१।४।१ घ. ९८३. ● संस्काराश्च  
संशुद्ध-वीत्युच्यन्ते । यत्स्य संस्कर्तृयस्य प्रयोजन तत्र  
सामर्थ्यं जनयन्तीति । फल च प्रहीतु प्रुपस्य प्रयोजनम्,  
न यागमभिवर्धयतिपितुम् । हस्यथे पुष्पसंस्कारः. ते  
पुष्प फलप्रतिप्रदणमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्ति-  
समर्थम् । आह, यदि यागनिर्तुतो न सामर्थ्यं जनयन्ति,  
कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति ? उच्यते । यागस्य स्वार्थं  
याजयतः साहस्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः ? यदस्य  
कर्ता फलेन लभ्यते । भा. ३।७।२।६. ● संस्कारा-  
स्तान् यूनस्य पशुत्रये ज्योतिष्टोमे । १।३।४।५-९.  
मीको. घ. ७४ ‘अग्निष्टोमे पशुत्रयाथं ०’ इत्यत्र  
अधिकरण दृश्यम् । ● ‘संस्कारास्त्राजवैतस्यैवात्मा-  
त्तान्’ । १।३।३।५।६। इत्यथैनादौ ‘दीधितिं यूप  
जित्ति’ इत्यनेन हेतुप्रदणस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेषां  
यूपधर्माणां अयकर्मविधि इत्यर्थं कालत्वात् तन्मनुकत्वा,  
अस्तु वा हेतुप्रदणायकर्म, तथापि यूपस्य साधारण्यात्  
आग्नीशेमीवहाले अनुष्ठीयमानानामपि प्रोक्षणादीनां  
समनीयानुष्थोपकारकत्वं इति यन् पशुान्तरमुक्त  
( द्वा ) तद् द्रव्यसाधारण्ये संस्कारानां एकस्मिन् कर्मणि  
क्रियमाणानां कर्मान्तरे प्रसङ्गादुपकारकत्वं एवदधि-  
करणविदस्य कथनमिति योष्यम् । सोम, १।३।१।९.

॥ संस्कारास्त्यक्तैर्नर्त्तयैर्दाल्लभ्यात् । १११३।  
४।५।।

ज्योतिषोमे वयुजसार्थस्य यूपस्य श्लोशनादथः संस्काराः  
प्रतिपद्यु मेदेन कर्त्तव्याः तन्मेघ वेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।  
यूपस्य संस्काराय श्लोशनादथः आचतैर्त् प्रतिपद्यु ।  
अर्पेक्षक्यात्, अर्पेः प्रयोः नियोजनम् । तस्य काले  
एते संस्काराः क्रियन्ते । तथा च यथाया पश्यात्  
नियोजनकालस्य मेदात् यूपसंस्काराणामाहुचिः कर्त्तव्याः ।  
तुगन्तः यूपैश्छम्भाभिः, यूपे नाकर्त्तते, संस्कारास्तु  
आचतैर्त् इति ।

तत्कारास्तु यूपसर्मण्यात्, तस्य धर्मविवानात्,  
सर्वाधानां च यचनादयथास्तत्त्वम् । ६ ॥

सिद्धान्तमाह । तुगन्तः संस्काराणां नियोजनार्थस्य  
भाववैयर्थ्ये । श्लोशनादथः संस्काराः तदकाले ह्युः,  
तस्य यूपस्य कालः दीक्षाकालः स एव कालो वेधा ते  
तरकालः । तथा च दीक्षाकालः यूपसंस्कारः । यूप-  
धर्मवशात् क्रियते इति कर्म कार्यम् । यूप- कर्म वेधा ते  
यूपसंस्कारः संस्कारः । यूपसर्मण्यात् तासाम् यूप-  
कालः दीक्षाकालः । अथवा तरकालः, तस्य आमी-  
षोमीयस्य काल एव कालो वेधा ते तरकालः संस्कारः  
तन्मेघ संस्कारानुवर्त्तयति इति । तस्य यूपस्य धर्मविधा-  
नात् धर्मोपा विधानात् यूपसर्मण्येन संस्काराणां विधा-  
नात् न वेधा नियोजनसर्मण्येन । तस्मात् दीक्षाकालः  
यूपसंस्कारः । सर्वाधानां सर्वेषां अधाना यः कालः  
तस्मात् वेधां अन्यकालरान्वयि यचनात् यचनायत्त्व-  
स्यात् । यचनाभावो तु स्वरकाल्यमेव युज्यम् ।

सदृशानां च शर्मयति । ७ ॥

सिद्धान्ते सुवस्वत्तमाह । मान निगमनम् ।  
' निवृत्तं यूप परिधीव ' इति वशिष्वाज्ञेन यूपधर्ममनु-  
पक्रमणम्, यूपस्य मान मङ्घ्येति दर्शयति । एत-  
निगमनस्य यूपधर्मस्य सदृशान् इतिवामपि संस्का-  
राणां सदृशं मानयते । तस्मात् यूपसंस्काराणां  
सदृशमिति सिद्धान्तः ।

मी. शं. ५०९

आनन्तर्यार्थमिति चेत् । ८ ॥

पूर्ववती आह । न परिष्कारानुक्रमणेन सहजं  
सिध्यति । परिष्कारादनन्तर उपाकरणं स्वान् ह्यति  
परिष्कारोपाकरणयोरानन्तर्यार्थं परिष्कारानुक्रमणम् । इति  
चेत् ।

न प्रकृतितः सिद्धत्वात् । ९ ॥

नानन्तर्यार्थं परिष्कारानुक्रमणं कर्त्तव्यम् । तादृशान-  
न्तर्यस्य प्रकृति एव सिद्धत्वात् । आमीषोमीये परागपि  
परिष्कारादनन्तरमेव उपाकरणं भवति । तत् सन्धीये  
चोदयेन वामतेन । तथापि तन्म संस्काराः । के.

॥ संस्कारान्तु पुरसप्तमध्वे यथावेदं धर्मवद्  
व्यवसिद्धेरेत् । ३।८।१।३।।

ज्योतिषोमे ' केदारमश्रु वचते, दशो घान्ते, यथापि  
निवृत्तये, स्वानि ' इति संस्कारः यचनादथः पुरस-  
प्तमध्वे निमित्ते, ऋतुः पुरसस्य कर्मसप्तमध्वेनान्वये  
विहितः । ते यथावेदं विधायन्येदास्तुकारेण समाहवसा-  
न्यरतिष्ठेत् स्वान्तिसाः सुः । कर्मवत् पाणि कर्माणि  
यस्मिन् वेदे विधीयते तानि तदेवसंस्थितानां पुरसस्य  
क्रियन्ते, आध्वर्युश्रुणि कर्माणि अपर्युश्रुणा, हीमर्माणि  
हीमा इत्यादि तद्वत् । कर्माणि कर्मस्य इति  
प्रयमानादनि । तुगन्तः पूर्वविष्कारोपपरिष्कारान्  
वैत्युपाधये ।

अथ सुधा- पुरसणां कर्माणां सुधादिवत् अपूर्व  
साधनसप्तमध्वे जनयित ये तद्वचनार्थं संस्कारोपेया  
इति ।

वाजमानान्तु तद्वधान्त्यान् धर्मवत् । ११ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । त्व-गन्तः पूर्वस्य निरूपति ।  
संस्कार इति परममुच्यते । संस्कारं यचनादथः ज्योति-  
षोमे वाजमानान् यत्रमानकर्मणः स्युः नाप्यनुवर्त्तयते ।  
तद्वधान्त्यान् परमध्वमथान् वा, विश्वसन्त्य यत्र-  
मानान्तिरेन संस्कारेषु यत्रमानाभ्यां यत्रान् वा ।  
धर्मवत् यचनान्वयान् इदं वाजमंकर्याणि कर्मानि यथा  
यत्रमानकर्मणोः तद्वत् । निरा विद्यते इति कर्म  
वचनान्वयः । एव यथा वाजमाना तथा यत्रान्  
संस्कारा इति वाजमानानाः ।

अत्र सुधा- संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननाथ-  
त्वात् यज्ञमानस्यैव च तन्नानाभिषेकत्वात् भोक्त्रशशक्ति-  
त्वलक्षणेन लिङ्गेन तदर्थरतिनिश्चयात् न समाह्वयया  
अध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्किन्नु शक्या इति ।

व्यपदेशाच्च । ५ ॥

ज्योतिष्टोमे वचनादयः संस्काराः याजमानाः नाध्व-  
र्यवाः इति सिद्धान्ते हेत्वनिरूपितशदनाथे सुनम् ।  
'तमभ्यनक्ति' 'शरेपीक्या अनक्ति' इति यज्ञ-  
मानस्य अभ्यञ्जने अञ्जने च अध्वर्युकर्तृके परस्मैपदेन  
व्यपदेशात् 'वनने, दत्तो वावने' इत्यत्र च आत्मानेपदेन  
व्यपदेशान् शयने वचनादयो याजमाना संस्कारा इति ।  
चहारा हेत्वनिरूपमुच्यते ।

अत्र सुधा- धारतिवपतिवृत्तवीना स्वरितेत्वात्  
दन्तधारनदीना कर्नभिप्रायक्रियाफलरूप्यात्मनेपदान्  
दन्तधारनस्य च लोकतोऽपि तत्र एव स्नानम्यापि स्व-  
कर्तृत्वप्रसिद्धेः वान-नानिदृत्तनयोश्च नापितकर्तृत्व-  
निधमप्रसिद्धेः कर्तृताकाङ्क्षा युक्ता । अनक्तेः अनु-  
दात्तेत्यात् परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमेऽपि  
'तमभ्यनक्ति' इति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति  
स्वामिपदार्थागतच्छब्दव्यपदेशात् तदानन्तर्यात् 'शरे-  
पीक्याऽनक्ति' इत्यत्रापि अनुपक्ततच्छब्दव्यपदेशाव-  
गते. कर्नन्तरावगमे सति तद्विशेषाकाङ्क्षायां समाख्यया  
अध्वर्युनिधमोपपत्तिः । ध्याकारद्वयविधिं विना विधि-  
द्वयानर्थक्यावगतेः ध्याकारद्वयवगमे सति भिन्नविषयत्वेन  
अविरोधान् समाह्वयया अध्वर्युनिधमोपपत्तौ अभ्यञ्जनस्य  
अध्वर्युसंस्कारारं कल्पयित्वा कर्नन्तरकल्पनाऽयोगात्  
परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति अभ्यङ्कत्-अभ्यञ्जनीययोः  
मेदन्व्यपदेशात् तद्विहिते अभ्यञ्जने लिङ्गाविक्रम्या  
समाख्यया अध्वर्युयावगतेन अवगते वाक्यान्तरम्याः  
अभ्यञ्जनविधिं यज्ञमानस्येति गम्यते ।

सुत्रं च त इति मेदन्व्यपदेशात् अभ्यङ्कत्ते आङ्कते  
इति च विषयन्तरान् ध्याकारमेदावगमेन अविशेषान्  
अभ्यञ्जनाञ्जनयोः अध्वर्युकर्तृकता यज्ञमानस्येता च  
युक्ता इति वचनादिशाभ्यङ्कत्वा निरस्तं भवति, इति ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः । ६ ॥

ज्योतिष्टोमे वचनादिसंस्काराः अध्वर्योः आध्वर्य-  
वमिति समाख्यानात् इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्ते तनोत्त-  
रार्थं सिद्धान्तपक्षीय सूत्रमिदम् । कर्माणि प्रति ऋत्विजा  
गुणत्वे सति तस्य परिक्रमस्य निर्देशः परिमीतैः  
ऋत्विगिभः कर्माणि कारयेदिति । दक्षिणोपादिर्कर्मणि  
प्रति गुणभूतत्वेनैव ऋत्विजामनुसादेन परिक्रमविधिः  
इति निर्विवादम् । तद्वत् वचनादिसंस्कारकर्माणि प्रति  
प्रधानत्वेन ऋत्विजामनुसादेन परिक्रमविधिर्न समरति  
इति कुतूहलम् । तस्य संस्कारस्य निर्देशः गुणत्वे  
पर्यवस्यति इति वृत्तिः । परिक्रमस्य निर्देशः पुरुषाणां  
गुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय इति वार्तिकम् ।  
अन सुधा- आध्वर्यव इति निर्देशः समाख्यायाः  
पूर्वपक्षे वचनादियु अध्वर्युनियमाय उक्तः, सः श्रेष्ठेयु  
पुरुषसंस्कारस्यतिरिक्तियु कर्तुः गुणत्वे तेत्वेव तस्य  
नियामकः इति सूत्रयाख्या इति ।

तस्मात् वचनादयः संस्कारा याजमाना एव ।

चोदनां प्रति भावाच्च । ७ ॥

चोदना इति अपूर्वं द्रुमः इति भाष्यम् । चक्रारो  
विद्वान्ते हेत्वनिरूपणः । चोदना प्रति, अपूर्वं प्रति,  
संस्काराणां भावात् विद्यमानत्वात् प्रधानापूर्वाश्रयशब्द  
यज्ञमानस्य संस्कारा अपि सन्निवृष्टस्य यज्ञमानस्यैव न  
तु अपूर्वं प्रति विग्रहणस्य अध्वर्योः । तस्मात् वचनादयः  
सहाराः ज्योतिष्टोमे याजमाना एवेति सिद्धान्तः ।

अन सुधा- फलप्रतिग्रहणयोग्यताग्या कला-  
पूर्वाश्रयत्वयोग्यता चोदनाक्या विरक्षितत्वा कलापूर्वा-  
श्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधानान् इति सूत्रयाख्या,  
इति ।

चोद्यते विविना गम्यते इति चोदना परमापूर्वम्,  
ता प्रति वचनादिसंस्काराणां विधिश्चद्रावादि याज-  
मानास्ती भवति इति कुतूहलम् ।

अनुपयत्नादसमानविधानाः श्युः । ८ ॥  
ज्योतिष्टोमे वचनादयः संस्काराः याजमानाः सन्तु  
नाम, आध्वर्यवसमाह्वयवत्वात् अध्वर्योरपि ते श्युः  
इति वेधेयाह विद्वान्ती । ऋत्विग्यज्ञमानयोः समानं

कार्यार्थत्वेन वाच्यमर्थमेव तदवस्थानम् ( इति ) शास्त्रा-  
द्वयगम्यते । संस्कारे. ३।२।९ • संस्काराणां कार्येन  
एव सवन्धोऽपि कल्पनीयः । वृहत्ती. पृ १२९.  
• संस्काराणां तदुपगमादीनां नामुद्धानं साधक्रे लले-  
वात्यम् । १।२।३।२।७२-७३. मीको. पृ १६३६  
' तलेवास्या तक्षणजोपगमादिधर्माणां बाधः ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्काराणां नातिदेशो यूप-  
शब्देन एकादशिमानीगते उपशये । भा. ७।३।१२।३३  
-३४. मीको. पृ. २४८ ' अतिदेशो न उपशये  
यूपसंस्काराणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्का-  
राणां - पूर्वदृष्टं सेवनं दृढीकरणं अङ्गनं - इत्यादीनां  
अनुष्ठानं सायस्के ललेवास्याम् । १।२।३।३।७४.  
मीको. पृ १६३६ ' तलेवास्या पर्युद्गादिसंस्काराणां  
मनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्काराणां  
वपनादीनां याजमानता । भाट्ट ३।८।२. • संस्काराणां  
वपनादीनां लोपोऽस्तिवत्स्य मृताधिकारिदृष्टपक्षे । १०।  
२।१।८।१०. मीको. पृ. ७६० ( ८ ) ' अस्थिवशस्य  
मृताधिकारिदृष्टपक्षे ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
• एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणां अनुहत्यादिनां  
व्यापक्यं ( ७।१।७ इत्यत्र ) एककर्मत्वम्, आगण्डुल-  
निवृत्तेरेकमिदं कर्मेति । भा. १।१।४।१२।४२. • न  
हि समानद्रवाश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति,  
संस्काराणापि ( सरस्वत्येन अन्नभूतानामपि ) प्रधान-  
द्रव्यव्यतिरेकमुपपत्तेः । वा. ३।१।८।७. • यजमान-  
संस्काराणां च यागगुणभूतकर्मोत्तिरेकेण कल्पप्रतिग्रहण-  
योग्यपुरपक्वत्वात् भोक्तृत्वोत्पत्तिनामपि यागान्नत्वं  
वक्ष्यते ( ३।७।२ इत्यत्र ) । ३।१।७।१४ पृ. ७९८.  
• यथा स्नाता कन्याऽनलङ्घना, मालागुणेनापि अल-  
ङ्घनेति । एव एवदेशीनापि संस्काराणां संस्कार इति  
दृष्टत्वाऽभिधीयते । भा. ७।३।१३।३४. • एकेन  
भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात्  
स्यात् । १।२।७।२१.  
• संस्कारे चान्यसंयोगात् । १।२।६।१० ॥  
एकेनवशाश्रमादे अङ्गनाम्यङ्गने नाम एते ' गौगु-  
लनेन प्राप्तं सवने समज्जते अमि वाऽङ्गते, पेडुद्वारेण

माष्यदिने सवने, सौमन्दिनेन तृतीयवचने ' इति,  
प्रकृतौ च नवनीतेनाम्यङ्गनं दीक्षायाम् । अत्र वैकृतेन  
प्राकृतस्य समुच्चयः बाधो वेति विचारे सिद्धान्तमाह ।  
संस्कारे अङ्गने अम्यङ्गने च प्राकृतेन सह समुच्चयः  
स्यात् अन्यसंयोगात् अन्यस्मिन् बाले कार्यन्तरार्थं  
संयोगात् । दीक्षायाम् नवनीतेन, सवनेषु गौगुलवादिना ।  
स्नेहनाथं नवनीतम्, विरुक्षीकरणार्थं गौगुलवादि  
इति । तस्मात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

प्रयाजवदिति चेत् । ११ ॥

अङ्गनाम्यङ्गने एते सवनेनये अङ्गनाम्यङ्गनद्रव्येण  
गौगुलवादिना प्राकृतस्य चोदकप्राप्तस्य नवनीतस्य  
समुच्चयः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । प्रया-  
जवत् अन्यकालमपि तदकार्यमेव द्रष्टव्यम् । मालान-  
मन्वत्, पदार्थेषु च एव । यथा ' तिष्ठतं वदु प्रयजन्ति '  
इति तिष्ठति पक्षी प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव  
भवन्ति तेन प्राकृतप्रयाजानां पाण्डुकैः प्रयाजैः बाध एव  
न समुच्चयः । एव अङ्गनादिद्रव्ययोरपि न समुच्चयः  
इति ।

नार्थान्यत्वात् । १२ ॥

' प्रयाजवदिति चेत् ' इति तद्वेण प्राप्तं पूर्वपक्षिणं  
शङ्कता निरस्यति । न प्रयाजवत् भविष्यतीति । अर्था-  
न्यत्वात् अर्थैर्बन्धं प्रयोजनस्य भिन्नत्वात् । स्नेहनाथं  
नवनीतं दीक्षायाम् सुप्रवचाराय । मनुचे बर्षे सुत्याया  
गौगुलवादिना अम्यङ्गनं विरुक्षीकरणार्थम् । इति प्रत्यक्षं  
कार्यान्तरं वर्तते इति प्राकृतस्य नवनीतस्य न बाधः ।  
इति सिद्धान्तः । के.

' सस्तरि चान्यसंयोगात् ' ( १०।४।६।  
१०-१२ ) इत्यत्र अङ्गनाम्यङ्गने ' गौगुलनेन प्रातः-  
सवनेऽम्यङ्गने ' इत्युपदिष्टगौगुलनाम्यङ्गनस्य अति-  
दिष्टनवनीताम्यङ्गनेन सह समुच्चयः उक्तः । बाल.  
पृ. १७८.

• संस्कारे च द्रव्यधानत्वात् । ४।२।१।१।  
२६ ॥

अधिकरणान्तिदेशोऽयम् । दशैपूणेमाशयो. ' मीहै-  
नवद्विति ' ' तण्डुलात् पिनष्टि ' इति श्रुतम् । अत्र



अवहननेपणपोरनुषाद्योऽयं लोकात् प्राप्तत्वात् इति पूर्व-  
पक्षे । आह्वननन्तं दहनवर्षमादेरपि पक्षे लोकात्  
प्राप्ती नियमार्था अवहननधृतिः । तथा वैपणवत्  
दहनस्थिति लोकात् प्राप्तीपिबति इति नियमार्था भ्रुति ।  
तस्मात्प्राप्तत्वात् । किंतु नियमविधिरिति सिद्धान्तः ।  
सूनाक्षारार्थस्तु, चराब्द अतिदेशसूचनार्थः ।  
संस्कारे अवहननार्थरूपे भ्रुति नियमार्था । तदप्रधान  
रत्नात् अवहननार्थनियमस्य चागमप्रधानत्वात् इति  
ध्रुतद्वयम् । इत्यस्य नियमप्रधानविधिसमाप्तम् इति  
सुतोपनिषी । ए नियम प्रधान वक्ष्ये सा भ्रुति  
तदप्रधाना । संस्कारभूते मस्कारनियमप्रधानत्वात् ।  
नेकत्र पक्षे प्राप्ती अवहननादिभ्रुते नियमपरत्वं  
स्पष्टं प्रतीयते इति । के

● 'संस्कारे च तदप्रधानत्वात्' (४२।१।१।२६)  
अथ अवहननार्था दणार्थैवेन प्राप्तत्वात् अवधेयत्वं  
माद्यद्वयं नियमादृष्टार्थैवेन देसादिकत्वं विधान  
परिषथति इति वक्ष्यते । सु पु ५.३९.

॥ संस्कारे च तदप्रधानत्वात् ॥ १२।४।४।८ ॥  
ऐत्रादिभिरेषु पशुषु सुदाना उपशाजहोमः प्रतिपत्ति  
रूप संस्कारः । तस्मिन् उपशाजहोमे संस्कारे तदप्रधान-  
त्वात् उपशुचद्रागमस्कारप्रधानत्वात् उपशाजहोमस्य  
सुदानोऽप्युच्यं स्यात्, न विस्तरः । इति सिद्धान्तः ।  
के

● संस्कारे च तदप्रधानत्वात्' (१२।४।४।८)  
अथ 'सुदेनोपशयति' इति भूत पशुगणे प्रतिपत्ति-  
रत्वात् सुदाना समुपच्यं उच्यं । वास. पृ १०८

॥ संस्कारे तु त्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ।  
१०।३।३।८ ॥

श्रीमत्कौटुम्भास्त्रेणु 'उक्ते वानिनमाशादयन्ति'  
'परिषौ पशु निमुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इदं आशादन  
निषोचन च धर्ममात्र अदृष्टार्थं त्रियान्तर इति पूर्ववधा-  
मः । चात्रिद्वय पशोश्च संस्कारे सति आशादन  
निषोचन च प्राशुत्वात् आशादत्वात्, त्रिधातर स्यात् ।  
तस्य उपशाजस्य विधायकत्वात् ।

मृकृत्यनुपरोधाच्च । १९ ॥

श्रीमिषेणु चातुर्मास्त्रेणु 'उक्ते वानिनमाशादयन्ति'  
'परिषौ पशु निमुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इदं आशादन  
निषोचन च धर्ममात्र अदृष्टार्थं त्रिधातर विधीयते ।  
एष सति मृकृत्यनुपरोधात् मृते प्राशुत्स्य चोदकस्य  
उपरोधं मृकृत्युपरोधं, न मृकृत्युपरोधं मृकृत्यनुपरोधं,  
तस्मात् । 'मेषा हवींष्यासादयन्ति' 'यूये पशुं निमुञ्जन्ति'  
इत्यस्य प्राशुत्स्य न विरोधः । तस्मात् मृत्वा  
सादान्दं त्रिधातरत्वात्पुन्यमात् । इति पूर्वपक्षे  
हेचन्तरदृष्टम् ।

विधेस्तु तत्र भावात् सदेहे वक्ष्यं शब्दस्तदर्थः  
स्यात् । २० ॥

श्रीमिषेणु चातुर्मास्त्रेणु 'उक्ते वानिनमाशाद-  
यन्ति' 'परिषौ पशु निमुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इदं  
मासादन निषोचन च धर्ममात्र त्रिधातर इति पूर्वपक्ष  
मात्र उपश्रुतेन निरस्यत् सिद्धात्तमाह । विषे प्राशुत्स्य  
वैशुत्स्य च आशादननिषोचनविधे तत्र चातुर्मास्त्र-  
प्रकरणे मागात् विधीयेन उदेहे सति मत्स्यं शब्दं  
मृकृत्यस्य विधायकं शब्दं स्यात् तदर्थे स्यात् ए  
शब्दं तदर्थे एव स्यात् । तथा च प्राशुत् वानिनासादन  
मुद्दिश्य उक्तरक्तस्य गुणस्य विधानम् । एव प्राशुत्  
पशुनिषोचनमुद्दिश्य परिधिहपस्य गुणस्य विधि इति  
विशेषम् । तस्मात्स्य प्राशुत्परोरव आशादननिषोचनयो  
उत्करपरिधिरूपगुणविधि दृष्टयं यथेति सिद्धान्तः ।

संस्कारसमध्याद् गुणस्योपायात् । २१ ॥

श्रीमिषेणु चातुर्मास्त्रेणु 'उक्ते वानिनमाशाद-  
यन्ति' 'परिषौ पशु निमुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र  
प्राशुत्परोरव आशादन-निषोचनयो उत्करपरिधिरूप  
गुणविधिर्दृष्टार्थः इति सिद्धान्त उच्यं । ननु उत्कर-  
तीक्ष्णसो मृदा शक्तिर्भवति तत्र वानिनमाशादनं ननु  
शक्येत, एष पशुगतिप्रतिषेधनस्य निषोचन अदृष्टो  
उपशयाने परिषौ कर्तुं न शक्येत इति गुणविधिरुच्यं  
इति । अत्रोच्यते । गुणस्योपायात् संस्कारसमध्यात्  
संभवति गुणविधि इति । यादृशेन गुणेन उदेहे  
सति उत्करे आशादनं परिषौ निषोचनं कर्तुं शक्यते

तादृशगुणकं उत्करं परिधि च करिष्याम । पृथ्व्यं  
उत्कर करिष्यामः । स्थूल च परिधि करिष्यामः ।  
एतादृशेन गुणेन संयोगात् आसादननियोजनरूपसंस्कार-  
सामर्थ्यं उत्करपरिधौ भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरं  
किं तु गुणविधेरेव ।

विप्रतिषेधान् क्रिया प्रकरणे स्यात् । २२ ॥

धौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासाद-  
यन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र  
प्राकृतयोरेव आसादननियोजनयोः उत्करपरिधिरूप-  
गुणविधिर्दृष्टार्थ इति सिद्धान्त उक्तः । ननु यथा सीमा-  
मणीप्रकरणे 'प्राज्ञागस्थ मूर्धन्नासादयति' (सुराग्रहान्)  
इति धर्ममात्रमासादन एवमिहापि स्यात् इति चेत् ।  
तत्राह । प्रकरणे चरकसीशामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात्  
सुराग्रहस्य होमपर्यन्तचिरकालीनासादनस्य प्राज्ञाग-  
मूर्धनि अत्रकरणात् क्रिया क्रियन्तरं धर्ममात्र अदृष्टार्थे  
स्यात् । इह प्रष्टुं तु नाशक्यम् । तस्माद्गुणविधि-  
रेव इति सिद्धान्तः । के

● संस्कारे फलश्रुतिः 'यदाहुके, चक्षुरेव भ्रातृ-  
व्यस्य दृष्टके' इति । इय फलश्रुतिरर्थवादः । मीन्याः ।

● संस्कारे सुख्यमानानां सादृष्यात् तत्प्रयुक्तं  
स्यात् । १।१।२।२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षिताभ्यामुत्करं नुमलाभ्यामव-  
हन्ति' 'प्रोक्षिताभ्या टपद्रुपलाभ्या विनष्टि' इति  
श्रूयते । तत्र प्रोक्षणं हि इतिविधिप्रयुक्तं उक्तं अपूर्व-  
प्रयुक्तं इति विचारे पूर्वग्रहमाह । संस्कारे अवहनन-  
पेपणादिकूपे प्रयुज्यमानानां प्रोक्षणदिघर्माणां तत्प्रयुक्तता  
संस्कारप्रयुक्तता स्यात् । तादृष्यान् अवहननपेपणादि-  
संस्कारापर्यन्तात् । यदि यदर्थे बर्तय भवति तन् तस्य  
प्रयोजकम् । तस्मात् प्रोक्षणदीनां इतिविध्यादिप्रयुक्तत्वं  
इति । अथवा । ज्योतिषोमे 'यावत्या यावा कामयेत  
तावत्या दीक्षणीयायामनुष्णात्, मन्द्र प्रायणीयाया,  
मन्द्रप्रमत्तानिष्पया, उपास्यशुभम्' इति श्रूयते । तत्र हि  
परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः उक्तं दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्त  
इति विचारे पूर्वग्रहमाह । संस्कारे परमापूर्वरूपे  
सुख्यमानानां दीक्षणीयाद्यूर्वप्रयुक्तानां धर्माणां साद-

र्यात् परमापूर्वार्थत्वात् तत्प्रयुक्तता परमापूर्वप्रयुक्तता  
एव स्यात् । परमापूर्वे हि फन्वत् नाज्ञापूर्वम् । इति  
द्वितीयं वर्णकम् ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद् धर्मसंबन्ध-  
स्तास्माद् यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थ-  
त्वात् । ३ ॥

तुद्यन्दः पूर्वपक्ष्यावृत्तौ । यद्युक्तं प्रोक्षणदीनां  
अवहननपेपणादिप्रयुक्तत्वमिति, तत्र । तेनावहननादिना  
यज्ञस्य अपूर्वस्य संयोगात् अवघातस्य प्रकरणात् अपू-  
र्यार्थत्वात् धर्मसंबन्धः अवहननस्य अपूर्वघातनत्वस्वप्नेव  
प्रोक्षणेन धर्मेण संबन्धः । तस्मात् नरनिर्भित्तचरावपि  
नक्षेषु प्रोक्षणं यज्ञप्रयुक्तं अपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य  
प्रोक्षणादेः तदर्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् द्रव्यादि-  
संस्कारः न अवहननादिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्त  
एवेति सिद्धान्तः । इति प्रथमं वर्णकम् ।

अथवा । 'यावत्या यावा कामयेत तावत्या  
दीक्षणीयायामनुष्णात्, मन्द्र प्रायणीयाया, मन्द्रप्रमत्तानि-  
ष्पया, उपास्यशुभम्' इति दीक्षणीयादी स्वविशेषः  
परमापूर्वप्रयुक्तः न तु दीक्षणीयाद्यवघातान्तरापूर्वप्रयुक्त  
इति यद्युक्तं तत्र इति तुद्यन्दार्थः । सिद्धान्तमाह- तेन  
अर्थेन दीक्षणीयापूर्वमेव धर्मसंबन्धः तत्तत्स्वरसंबन्धः ।  
यज्ञस्य संयोगात् दीक्षणीयेष्टपादिवाचकक्रान्दसंयोगात् ।  
तस्मात् यज्ञप्रयुक्तं दीक्षणीयाद्यवघातप्रयुक्तं स्यात् धर्म-  
जातम् । संस्कारस्य यथाकामत्वरादेः तदर्थत्वात् दीक्ष-  
णीयाद्यपर्यन्तात् । ततश्च यथाकामत्वरादेः दीक्षणीयाद्य-  
वघातपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । दीक्षणीयाद्य-  
नियम-याद्येऽप्यम् । इति द्वितीयं वर्णकम् । के.

● संस्कारानुरोधान् शक्रेर्द्वेषः श्युकम् ।  
वृहती. पृ. २३३.

● संस्कारायोम्यस्यापि (एकसंस्कारायोम्यस्यापि)  
मुक्यस्यैशेनादानम् । भाट्ट. ६।३।१५.

● संस्कारार्थानां धर्माणां अने अदीने च बहुकृतके  
छो ज्ञाने. न तु पद्वन्तिरेव । भा. १.२।१।१५।३५.

● संस्कारोद्बोधकं न यद्युद्धमेरेकम्, नाना-  
प्रकारात् तदुद्बोधनेनाम् । ऋजु. पृ. ११९.

- संस्कारवर्गं षण्ण क्वचाम् । १।२।२३-१३.
- संस्कारकर्मणि श्रेयशान्वेषणपर्येतिरुपाणीनि । भा. ७।२।११. ● संस्कारकर्मणः सामग्र्यो वाचक । १।२।२३.
- संस्कारकर्मैर्धं उत्तमप्रयाजस्य दर्शपूर्णमासादौ । १०।१।७।१४-१५. ● संस्कारकर्मैश्च धावपातु-पाकयज्ञोः । १०।४।२०।१६-४१.
- संस्कारनामातिदेशः । बाल. घृ. १।१७-११९.
- संस्कारनिमित्तत्वं कृत्वातिवाचित्वेन वाच्यते । यथा बर्हिश्चतुस्रोवासादौ । बाल. घृ. १।४५.
- संस्कारभेदे कर्मभेदो न हि भवति । भा. १०।१।२।३८. ● संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्व-द्वयम् । तद्यथा-अवहृतेस्तापुनीभावाः, विपेत्पूर्णनम् । न तु एकस्य तदुत्थितावदवर्षानं च । ७।२।१।११.
- संस्कारलक्षणानां गुणना गुणिनागमत्वरणा-नशयः । संकर्ष. ३।२।५.
- संस्कारल्लोपः अस्तिबहस्य मृताधिकारिवधे । १०।२।१८।५०. श्रीको. घृ. ७६० (४) 'अस्तिप-पशस्य मृताधिकारित्वपक्षे' इत्यत्र अधिकरण द्वय-स्यम् ।
- संस्कारशब्दस्तु अपत्यम् ( करिन्कृ ), वस्त्रभरणे हि सत्कार्ये । ते येषा न स्तो न ते सत्यपि क्रियामोगे तच्छब्दस्यास्य भवित्यनिति । ते च वरणशय्ये सप्तदशा-सोमेय पञ्चमानेन निषेधे । वा. ३।०।१६।२३.
- संस्कारसंबन्धः दर्शपूर्णमासयोः 'शेष विवद-कृते रुपायति' इति विशिष्यते न कर्मात्तरम् । वि. २।३।१३.
- संस्कारहस्तुः क्रिया न द्रव्यम्, तत्तु व्यञ्जक-स्यात् । वि. ५।३।११.
- संस्कारकः तृतीयोऽनुनासः दर्शपूर्णमासगत-विश्वरुद्रदेवतानाम्, अतः सनित्तयोपकारकः । भा. १०।१।१।३८. ● संस्कारकः हि मन्वाः । सोऽसति संस्कार्यै अन्वयैक स्यात् । ३।२।१।२.
- संस्कारकता मन्वाणा स्मृतिहेतुर्हस्तकार्योपक-रणात्वात् । घृ. घृ. १।२०८-११०९.

- संस्कार्यं श्रतुप्रादेय कर्मभेदकम् । ' नैवातवीणा दीक्षणीया ' इत्यादि, यजमानसत्कारपर्यन्तेन उपादा-नात् । वा. १।३।१।२।२५ घृ. ६१८. ● संस्कार्यं ईषिष्ठत कर्म । अदृष्टादिनयोपादन सत्कारः । यथा ' ग्रीहीन् प्रोघति ' । मणि. घृ. १२९. ● संस्कार्यं देशः श्वलः फल निमित्त इत्यनुपादेयपञ्चकम् । बाल. घृ. ८८. ● संस्कार्यैः प्रथान्तर, सत्कार्येण गुण । वि. १०।१।८. ● ' भूतमा तुपयोग हि संस्कार्यै श्रप-मिष्यते ' । वा. २।१।४।१२ घृ. ४११. ● संस्का-र्यैस्त फलत्रय च कर्मभेदकत्वम् । ( पञ्चसत्कार्यवि-करणम् । श्रीको. घृ. २।१०८ ) । २।३।१।२।२५.
  - संस्कार्यतः वाचनिक. व्यवसायविधि यथा-शाश्वदीयशयानारथधर्माणात् । एतानं तु ' यमार्थोऽन्दे कुर्वन्तं ब्राह्मणस्योपनायनम् । यमार्थोऽन्दे शयौ यमार्तु हादने विनाः ॥ ' इति । बाल. घृ. १९. ● संस्कार्यतं म्यरस्थास्य, प्रतिषेधो यथा-आश्वलायन-सूत्रे शौष्यद्रुमेषु सर्वेन परित्तरण विधाय ' कृताकृत-भावाभेदेषु परित्तरणम् ' इति अङ्गशास्त्रेन अत्यत्र-न्यदयथा निषेध उक्तः । घृ. ३५.
- ॐ संस्कृतं स्वात् सच्छब्दत्वात् । ७।३।१३। ३३ ॥
- सूयैनादशिन्या श्रुते 'उपशयो सूयो भवति' इति । एकादश सूयाः उच्यन्तेना भवन्ति । द्वादशोऽप उप-शयो नाम । स च मोक्षयति किन्तु दक्षिणतः उप-शयो अथ ईते इति उपशयनात् उपशयोऽप्यम् । तस्यै वरणशय्यस्य योपणादिधर्मसङ्ग-त्वात् अर्ह-सङ्गमेव वा स्यात् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उप-शयनस्य सङ्ग-त्वात् योपणस्येदनादिभिः संस्कारैः । सूयः ? तच्छब्दत्वात् । स सूयः इति संस्कृतत्वविशिष्य-लोपकः दान्दः यस्य स तच्छब्दः । सत्कारनिमित्तक-भूयस्योपशयनात् अत्र उपशयस्य ' उपशयो सूयो भवति ' इति । अत्र हि सूयस्येदनादि । सत्कार्य-व-शयस्य संस्कृत-त्वात् ।

भक्त्या चाऽयज्ञोपत्वान् गुणानामभिधान-  
त्वात् । ३४ ॥

यूपैकादशिन्याम् 'उपशयो यूपो भवति' इति  
श्रुतम् । यूपाना दक्षिणतः भूमौ भय उप शोते इति  
उपशयो नाम द्वादशाः यूपः । अयं संस्कारैः संस्कृतः  
स्यात् इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं चाशब्देन निरस्यन्  
अर्थात् असंस्कृतः न सिद्धान्तमाह । यद्यपि उपशये  
यूपशब्दः संस्कारवाची प्रयुक्तः तथापि अयं यूपशब्दो  
भक्त्या स्यात् स्तुत्यर्थः । अयंशरोपत्वात् अस्य । नहि  
भक्तिमन् पञ्चनिघुन्वते, तेन अयं यशोयो न भवति ।  
कथं तर्हि यूपशब्दस्तत्रेति ? आह । गुणाना अभिधान-  
त्वात् । अभिधत्ते इति अभिधानम् । छेदनादीना केपा-  
चिदेव संस्काराणां अभिधायकः यूपशब्दोऽयम् । गुणा-  
नामभिधानत्वात् यूपशब्दबोधपरमस्य । परंतु अयं  
शोपत्वात् भक्त्येवायं यूपः । तस्मात् इतरयूपवत् नायं  
मन्त्रसंस्कृतः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ संस्कृतेषु कर्माणि संस्काराणां तदर्थत्वात् ।  
५।१।१।२१ ॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि निय-  
तानि कर्माणि ऐन्द्राद्यादीनि च अनियतानि कर्माणि  
प्रवर्तेरन् तत्र पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु ( इति )  
विचारे आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि प्रवर्तेरन् ।  
यथा ' आहिताग्निः न क्लिष्टं दाह अग्न्यादध्यात् '  
इत्यादीनि आहिताग्निः, ज्ञानानि आहितमात्रेष्वेव भवन्ति  
तदन् । इति तस्मै पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । संस्कृतेषु  
पञ्चमनेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि अग्निहोत्रा-  
दीनि ऐन्द्राद्यादीनि च प्रवर्तेरन् । कुतः ? संस्काराणां  
पवमानेष्ट्यादीनां तदर्थत्वात् अग्न्यर्थत्वात् कर्माथत्वाद्वा ।  
आहवनीयादिषु सिद्धेषु कर्माणि भवन्ति, आहवनीया-  
दिविद्विध्य आधानेन पवमानेष्टिभिश्च । तस्मात् पव-  
मानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि ।

अनन्तरं ज्ञानं तद्भूतत्वान् । २२ ॥

आधाने पवमानेष्टीः कृत्वा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि  
सुषुभन् । ' आहिताग्निं क्लिष्टं दाह अग्न्यादध्यात् '  
क्लिष्टं आर्द्रम्, दाह काष्ठं भस्मी आहिताग्निः न अग्न्या-

दध्यात् इत्यादिप्रतं तु अनन्तरं एव आधानानन्तरमेव  
पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि स्वीकृत्यात् । आहितेष्वेव अग्निषु  
यत्रमानस्य तद्भूतत्वात् आहिताग्नित्वेन निष्पन्नत्वात् ।

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् । २३ ॥

पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि  
कर्माणि न पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं इति सिद्धान्ते उक्ते  
पूर्वपक्षमाह । चकारो दृष्टान्तायः । यथा पवमानेष्टिभ्यः  
परस्तात् कर्माणि तथा पूर्वमपि पवमानेष्टिभ्यः स्युः ।  
' अग्निं वै सृष्ट अग्निहोत्रेणानुद्ववन्ति ' इति आहित-  
मात्रेषु अग्निषु अग्निहोत्रं दर्शयति । एतस्य लिङ्गस्य  
दर्शनात् पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं कर्माणि स्युः ।

अर्थयाज्ञो चाऽर्थस्य विद्यमानत्वान् । २४ ॥

आधानानन्तरं संवत्सरोत्तरं वा द्वादशदिनोत्तरं वा  
आधानान्नभूताः पवमानेष्टयः कर्तव्याः । अन्तराले च  
तृष्णीहोमरूपा अग्निहोत्रहोमाः कर्तव्या भवन्ति ।  
पूर्वपक्षी तु पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि मुखोऽग्निहोत्रहोमः  
दर्शपूर्णमासादयश्च कर्तव्या इति मन्यते । ' पूर्वमिष्टिभ्यः '  
इति च तत्र प्रमाणमाह । तन्निरासार्थं सिद्धान्तपक्षीयं  
सूत्रमिदम् । वाशब्दः शङ्कानिरासार्थः । अर्थस्य  
तृष्णीहोमरूपस्य अर्थस्य विद्यमानत्वात् ' पूर्वमिष्टिभ्यः '  
इत्ययमर्थवादः प्रत्येत्यः । तस्मात् पवमानेष्टयुत्तरमेव  
मुख्याग्निहोत्रादीनि कर्माणि कर्तव्यानि ।

न्यायविप्रतिषेधाच्च । २५ ॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु पवमानेष्टिभ्यः प्राक्  
यदि अग्निहोत्रादीनि ऐन्द्राद्यादीनि च कर्माणि स्युः तदा  
' न वा दाहा तदर्थत्वात् ' ( ३।६।४।१२ ) इति यो  
न्याय उक्तः, तेन विप्रतिषेधः विशेषः स्यात् । तस्मात्  
पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि इति  
सिद्धान्तः । के.

● संस्कृततत्त्वाश्च । ३।४।१५।१२ ॥ दर्शपूर्ण-  
मासयोः शोपशार्थानि एकस्मादेव हविषः कर्तव्यानि  
इति पूर्वपक्षे हेतवन्तरम् ।

शोपशार्थानि प्रागपि एवमभ्यासेन प्राप्तस्यापि  
शोपशार्थानि प्रति उपादेयत्वेन विवक्षितैकग्रहणत्वात्

एकरोपसाधितैरेव दीपकारो प्रधानस्थोपद्रुतयात् न दीपात्तरेव भाषाणि । इति यथाभाष्य सूत्रार्थ ।  
 पर्यभिन्नस्यादिभिरेव रोपस्य संकुलत्वात् रोप कारणा संस्कारानुपपत्ते न तदेतदनुपपत्तिद्वये सर्वेभ्य कार्याणि इत्येव पूर्वस्यस्यरोपपद्रुतुपद्रुहेभ्य सूत्र व्याख्या ( वातिकवारीषा ) ।

प्रधानपूर्वतामन्वयेण्यथायानार्थसंस्कारात्संस्कृतस्यापि रोपस्य प्रतिपत्त्यर्थेऽप संस्कारो न विद्म इत्याद्यत्प्रतिपत्त्यर्थेन वृत्तकार्यद्वयसंस्कारानर्थक्यापत्ते भवतीत्यसंस्कारावपरत्वात् दूत्वेन आहृत्या व्याख्या ।  
 (वतिक्रान्तसंस्कारावपरत्वात् इत्यति व्याख्येयम् । क्व प्रयोगादप्यसंस्कारानर्थक्यात् इति तदर्थ ।) । सु. प्र. १५३८

● इतिप्रतिरूप वैदिक ऋग् यथा- ' मीहीन प्रोद्यति ' इति । अष्टशतपथसंस्कारार्थे प्रोद्यगम् । बाल प्र. ८५.

● सत्त्वारपहृत्ति पदं हि । कारेषु अक्षराणि १३८/८१२ । उदा० ' वदि सहसा ' ( ऋक्स. ८।५६।१२ ) ।

● संस्था न बहुश्लोकाभ्यासनिष्पन्नभाष्योपरमात्मकत्वेन अभावस्यात् । बाल प्र. १५३

● संस्था नाम ऋगुपशोषइतिल्लोभोपरम । भाट्ट ३।६।१६.

● संस्था । सतिउत्ते- तदुत्तकाशौदाशीषकचतत्र सपूर्वस्य छिद्यते । या ३।६।१६।१४२ प्र. १०६३.

● संस्था हि त्रिषा प्रति ओदासी यम्, व्याघातान्तरकथा वा पूर्वस्यार्थ कमेण । संस्थान पर्यवसानम्, स्वाभावोपरम । सा १०।६।१०।२०

● संस्था हि स्वाभावपरिवागात्मकत्वात् अभावभूता । या ३।६।१६।१४२ प्र. १०६३.

● संस्था अग्निशोम, उक्त्वा, पोदशी, अतिराग इति चतस्रः । यास्तु अर्थमिश्रोम-वाचनेष-अश्लेषीत्यदथा वास्तिसत्त समुत्ते गण्यन्ते एतत्सर्वव्यवसृताः । भाट्ट ३।६।१६

● 'संस्थायां समानविधाना प्रकरणविशेषात्' ( ३।६।१६।१४२ ) इत्यधिकृत्ये उक्त्वादिहोसंस्थाना प्रकरण मिराक्षरित्वेन । इति चेत्, सत्यम् । तत्र हि अग्निशोमसंस्था

नित्यत्वात् तदीयप्रकरणेन अविशेषसंयुक्ता नित्यत्वात् नाना एव धर्मा एवते । उक्त्वादीनां तु काम्यत्वेन अनित्यत्वात् न तदभां एवते, नित्यानित्यहोमोक्त इति यथक्ते । कु. ३।३।१६।१६

● संस्थास्तु समानविधाना प्रकरणाविशेषात् । ३।६।१६।४२ ॥

उपोतिशोमस्य चतस्र मस्या समानता । अग्निशोम, उक्त्वा, पोदशी, अतिरागभेति । तस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भवन्ति । ते किं सर्ववस्यस्य उपोतिशोमस्य उत अग्निशोमस्यस्यैवैते सर्वदे पूर्वपथस्यम् । तु-उत्त अश्लेषीषकशोक्तकचचमसात् वैचिन्त्यार्थे । अतिशोमादयः उपोतिशोमस्य संस्था दीक्षणीयादिपर्यन्तिसिद्धत्वेन समानविधाना स्तु, न तु कचचमसवत् अवस्थानविधाना । इति । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणस्य विशेष मेद प्रकरणविशेष । न प्रकरणविशेषः प्रकरणविशेष तत्रात् प्रकरणमेदामाभावात् । चतस्रमपि संस्थायां उक्त्वादीनां दीक्षणीयादयो विधीयन्ते न तु तत्र कश्चित् प्रकृतिविशुद्धिभाव ।

व्यपदेशश्च सुख्ययत् । ४२ ॥

उपोतिशोमस्य चतस्र संस्था - अग्निशोम, उक्त्वा, पोदशी, अतिरागभेति । दीक्षणीयादयश्च तत्र धर्मा ।

ताश्च संस्था समानविधाना न तु प्रकृतिविशुद्धिभावश्चिन्त्य इति पूर्वपथस्य उपोद्वन्त्यक सूत्रमिदम् । सुल्यप्य तुदयन्त् । स्वाये वति ' अतिद्वन्द्वभावात् ' ( पा ३।४।१२ ) इत्यादिवत् ।

● व्यपदेश उपोतिशोमस्यश्लेषे विशिष्य धर्मोपदेश सर्वसंस्थाना दुवध ।

● यममे सुस्तु मत्स्ये इति प्रकरणविशेषात् ऋगुक्त्वा श्लेषेति यत्तद्विद्योम, अथ यदुक्त्वा मन्थमपरिविधमनिक, यदि

पोदशी श्लेषकत्वात्पुस्तुप्राति, यत्तद्विद्योम यत्तद्वन्त्तद्विधानं सपद्यते' इति । सोऽय व्यपदेश समानविधानचे उपपद्यते । तया ' आग्नेयस्य सन्धीयमग्नि

विधानचे उपपद्यते । तया ' आग्नेयस्य सन्धीयमग्निपोदशिमि तुलायं शारस्वती मेथी यदुर्ध्वमतिराग' इति व्यपदेशोऽपि श्लेष । तस्मात् सर्वो संस्था समानविधाना ।

विकारस्तु कामसंयोगे सति नित्यस्य सम-  
त्वात् । ४३ ॥

अग्निष्टोमस्य चतस्रः सख्या आम्नाता । अग्नि  
ष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति । तस्य दीक्ष  
षोषाद्वयधर्मा आम्नाता । ताश्च सर्वा संस्था-  
समानविधाना इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धात्सुप्रसिद्धम् ।  
तुदास्य पूर्वपक्षश्चाहुःपक्षे । न यस्या समानविधाना ।  
किंतु उक्थ्याद्वय अग्निष्टोमस्य काम्या विकाराः । काम  
संयोगे सति उक्थ्यादीना अगणत्, 'पुत्रकाम उक्थ्य  
श्लोकात्', 'षोडशीना दीर्घराम स्तुतीत', 'अति  
रात्रेय प्रजापतय चानवेत्' इति । काम्यो गुण क्षुप  
मान्यो नियमस्य विद्वान् निमित्ते । तस्मात् साधारणी  
इति कर्तव्यता । साधारण्ये षोडशाह- नियम्य समवात्  
इति । नित्यस्य धर्मनाशस्य साध्वभूतत्वोत्तिष्ठोम  
क्रियाभवे सत्येय समवात् एकरुपात् । काम्यसंस्था यथे  
य वैरुप्यप्रसङ्गात् । किं यदि नियम आम्नात  
अनित्यस्य स्यात्तदा नित्यस्य धर्मस्य अनित्येन सम्य  
प्रसङ्गात् अनित्यत्वमगम्यद्विषयः । निरानित्यत्वसंयोगो हि  
निरुद्धः । तस्मात् सख्या न समानविधाना ।

अपिना द्विरुक्तत्वात् प्रकृत्येर्भेदियमिति । ४४ ॥  
इदं सूत्रं इत्थो युक्तह्येन च नाप्येव । वाक्विकारधार  
स्यादपि नैव सूत्रं सिध्यति । अथमपि सूत्रं किनेवोप-  
पद्यते । कथंचिदेव तु सूत्रस्यास्यारूपेण भाष्यं योज  
नीयं भविष्यति । तथापि अपिवा इतिशब्दो नैव  
संभवत्येते । एव सत्यपि इत्थं यमित्युत्वं युक्तवेदु  
आस्यं गुणस्यैव पठितव्यम् । आम्नाति ध्यात्वापत्ते ।  
'अपिना द्विरुक्तवत्' इत्येव सत्यस्य । तदुक्त्वा  
वेत्यस्य ननु अग्निष्टोमस्यैवापि निचा काम्या चेति  
द्विरुपा रतीर्त्तव्या । तम 'मात्रेण यजेत' इति  
उक्तमस्य सोमयागस्य अग्नयेत न अतोत्तिष्ठा यजेत ।  
इति प्रथमपरिहासार्थं 'पिना' । 'सातिष्ठायैव यथा  
काम्यो यजेत' इति काम्या । तथा च अग्निष्टोमस्यैवापि  
अति द्विरुक्तावत् द्विरपिधानेन उक्तव्यात् न नित्यस्य  
सामान्यं यत्नं स्यात् । ततोपगतं ह्य- यत्नमपि  
यत्नं इति । प्रकृत्येव यत्नं स्यात् । नित्ये एव स

काम्यो भविष्यति, तावता च नियताविधानो नास्ति ।  
तस्मात् दीक्षाणीवाद्ययो धर्मा प्रकृते प्रकृतिभूतस्य  
अग्निष्टोमस्यैव भवितुमर्हति न विकृतिभूताना उक्थ्या-  
दीनाम्, तेषां तु चोदकेन स्तुतिरिति ।

यच्चान्तु संसुचयः । ४५ ॥  
अग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी अतिरात्रश्चेति इत्येति  
ष्टोमस्य चतस्रोऽपि सख्या समानविधाना इति पूर्व  
पक्षे 'आग्नेयमग्नमग्निष्टोम आत्मेन, ऐन्द्रमग्निष्टोम  
सुक्थ्ये, ऐन्द्रं हृषिणं तृतीयं षोडशिमि' इत्यत्र द्वितीयस्य  
तृतीयस्य दृष्टेन समानविधानत्वे एव घटते इत्युक्तं  
तस्मिन्साधारण्येन सूत्रम् । तुदास्य पूर्वपक्षदुक्तिरित्यस्य ।  
न तावता समानविधानस्य सिद्धिः । द्वितीयस्यैव-  
स्यत्वाभ्यां यद्यपि प्रथमेन सत्सुचय उच्यते तथापि स  
सत्सुचय यचनाद् भविष्यति न समानविधानमित्युक्तं ।  
नहि विविधविधानस्य अतिभार आगम्यात्प्रादेन  
सत्सुचयविधानोपपत्ते ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्तिर्ज्ञानाम् । ४६ ॥  
अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति इत्येति  
ष्टोमस्य चतस्रः संख्या । तम अग्निष्टोम प्रकृति  
इत्यत्र काम्या । अतो न तासा समानविधानम् ।  
तासां प्रकृतिविकारभावश्च पूर्वोक्तिर्ज्ञानाम् प्रतिषेधाच्च  
सिध्यति अतो न तासा समानविधानम् । 'चमते पूत्रं  
मरुमिति पञ्चगणोत्थेयात् प्रतुङ्करणं सुश्रुतिं यदग्निष्टोम,  
अथ यदुक्थ्यं वरिषिमाति, न सुश्रुति, यदि षोडशी  
द्रोणस्य सत्सुचयस्यति, न सुश्रुति, न परिषिमाति ।  
यद्यतिरात्र एतदेव यदुक्थ्यं हविर्षां मरुते, न  
सुश्रुति, नानति जोषस्युष्ठी' इति पूर्वोक्तं होमरीतां  
ज्ञानाम् प्रतिषेधाच्च तद स विकारस्यैव यथावदिति ।  
तस्मात् न समानविधानम् ।

गुणविद्योवादेकरय उक्तपक्षे । ४७ ॥  
अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी अतिरात्रश्चेति इत्येति  
अग्निष्टोमस्य चतस्रः संख्या समानविधाना इति पूर्व  
पक्षे 'अग्नेदेवस्य सुक्थ्यस्य' ( ३।१।२२ ) इत्यत्र सो  
केतुदत्तः तस्मिन्साधारण्ये सिद्धात्सुप्रसङ्गात् । एकरयं सत्  
काम्यात्सुचयविधानस्य साध्वभूतत्वमित्युक्तं आग्नेयस्य

व्यवदेशः सन्त्यः गुणविशेषात् 'स्युक्तस्यः परिधि-  
मन्त्रिः' इत्यादि गुणविशेषकवाक्यद्वयात् युज्यते ।  
न तु छात्राः सर्वाङ्गसम्बन्धोऽपि आपन्नति ।

ननु 'व्यवहारसिद्धयर्थम् अथकारणिकत्वे 'यदि व्यवहारः  
परिधिमन्त्रिः, यदि पौढशी यदि अतिव्ययः' इति  
यदिद्वन्द्वस्योपसर्गः अनुपपन्नः तस्य संनिहितानेकविध-  
यत्नात् इति शक्यता इत्येव सूत्रमुच्यते । एकस्यैव  
वैकल्यार्थः । एकस्य केवलस्य धर्मनिर्दीनस्य उरुपादेः  
पाठः संनिहितस्यस्योपसर्गविशेषात् व्यवदेशः यदि-  
द्वन्द्वोपसर्गः युज्यते ।

ननु धर्माग्नास्य अग्निष्टोमस्यविषयत्वे 'स्युक्ति-  
ष्टोमः क्रतुस्यं जुहोति' इत्यनर्थक इति शक्यताया  
एतदेव सूत्रमुच्यते । गुणनिर्दीपात् इति पञ्चमी फलस्य  
हेतुत्वनिश्चया । एतद्व्यतिरेकस्य युक्त्याचो । 'स्युक्तस्यः  
परिधी निर्मादि' इत्यादेर्युगविशेषस्य विधानार्थं 'स्यु-  
क्तिष्टोमः' इति एकस्य मुख्यस्य अग्निष्टोमस्य व्यवदेशः  
नित्यानुवादः । तस्यादुक्त्यादिसंस्थाः न समानविधानाः ।  
किं

● संस्थायाः प्रतिषेधानुमानम्, तेन कार्योपपत्तिः ।  
'उदीया या एतदिं कागु भगति, यदिं एतपः पडहः  
एतिल्ले' इति संस्थायाः प्रतिषेधः, तेन तत्कार्यम् ।  
तरिन्नु मध्यसन्नवृत्तयाने । एतन्मन एतितल्लक्षणाया  
स्यस्यः । तुपु. १।३।१२।४० पृ. १०३०-३१.

● संस्थानां अत्याग्निष्टोमस्यैव क्रतुभावत्वात्प्रतीकानो  
गतिव्य, एतस्यैवरात् । अग्निष्टोमस्यत्वात् क्रतुस्यमान-  
नार्थना । शा. ५।१।१३. ● संस्थायाः अत्रतानुविधान-  
राम् । या. ३।३।१३।३ पृ ८७८, ● संस्थाना  
च (उपेतिष्टोमसंस्थायाः) विशेषात् अन्येभ्यः समानैर्नो  
नास्ति । ३।३।१३।४।

● संस्थाधिकरणम् । गौतमस्यः न समान-  
विधानः ॥

संस्थात्तु समानविधानाः प्रकरणाधिकारोपात् ।  
३।३।१३।४ ॥

भाष्यम्— अस्ति उपेतिष्टोमः । तस्य संस्थाः  
समानाः— अग्निष्टोमः, उक्तस्यः, पौढशी, अतिराम

इति । तस्य दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु सर्वेहः किं  
सर्वस्यं उपेतिष्टोमः प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा उक्ताः  
एन अग्निष्टोमसंस्थामभिमित्य इति । किं प्राप्तम् ? सर्व-  
स्यथात्तु समान विधानम् । ननु । प्रकरणाधिकारोपात् ।  
नास्ति प्रकरणे विशेषो येन सन्नेताग्निष्टोमस्यस्य  
प्रकृत्येति । तस्मात् समानविधानाः उक्ता इति ।

या— अनेकगह— चमपथागान्नाकारतमकचतु संस्थो  
उपेतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वस्यत्वात् तु उपेतिष्टोमस्य-  
मनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपेत्तमनमनयन-  
चवत्सामेवेऽपि देवदत्तस्य नापैति तथा उपेतिष्टोमस्यः  
स्यन्तरोपसर्गनाभाये तदा नापैति । संस्थाना च विशेषा-  
द्वन्द्वोपसर्गात् नास्ति । उपेतिष्टोमस्य तु सर्ववा-  
त्स्यकमनुस्यूतम् । स च उपेतिष्टोमः फलस्य चोपेतः  
'उपेतिष्टोमेन स्वर्गंयानो यजेत' इति । तयोक्त्यादि-  
तस्यानामति 'पुत्रस्यम इत्यर्थे एतदेव' इत्यादि फले  
विधानम् । तमेतस्य उपेतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो  
धर्माः समागताः । ते एतद्व्यतिरेकः, किं सर्वस्योपेति-  
ष्टोमोऽनेनाऽऽगताः एतत् केवलाग्निष्टोमस्यैवेदेनेति । न  
त्वयस्युक्त्यावो युक्तः । न हि धर्मस्यस्यैवत्याद्युदित-  
मानस्य उपेतिष्टोमस्य वाचिसंस्था विशेषणत्वेन श्रूयते ।  
यद्यपि कथंचित् श्रूयते तदाऽऽप्युदित्यमाननिधिपणकान  
विश्रुयते । न चोक्त्यादिप्रमाणेन उपेतिष्टोमस्य  
ब्राह्मणस्य, कृत्वाधनमार्गादि तत्रोक्त्यादय एवेति-  
वर्तयत्वात्तो भवति । उपेतिष्टोमस्य आश्रयत्वेन  
तत्रस्यैवमार्गात्त धर्मस्यस्योपेत्त विधानम् । 'उपेति-  
ष्टोमेन स्वर्गंयानः' इति चैतद्व्यतिरेकस्य उपेति-  
ष्टोमस्य धर्मस्यस्यः सर्वस्यत्वात् अत्रियत्त इत्यभि-  
ष्टोमसंस्थयेत्यस्युक्तम् । अत एव तत्कार्यम् । किं  
उपेतिष्टोमस्यैवैतद्व्यतिरेकान्मान उक्त्यादीनामपि संस्था-  
नामिति । एतेन समर्पनीयमेवेदेव अग्नेरुक्तिमिति ।  
यद्यपि संस्थाधिकर्मात् एतन्नेताऽपि तदा स्वयम-  
विद्यात्मनापार्गात्तोऽग्नेः एवऽऽश्रयत्वात्तु भवतीति  
किं सर्वस्यं प्रकृत्येव्याह । किं ब्राह्मण फलस्यं च  
प्रकृत्योत्त एतन्नेतमेवेत्यर्थः । यथा च केवलाग्निष्टोमा-  
यत्तं तदा सर्वस्योपेतिष्टोमस्य विशेषाधिकारोपात्तु

संस्थस्यैव ज्ञायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादियु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यन्यते किमुक्त्यादिग्रहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वात् भूय न्युन आत्मीयत्वसाधनत्वादिति । अग्निष्टोमसंस्था चास्य निजमङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्णतय गृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात् सम्यगुपन्यस्तम् । धर्मसाधारण्य चोपदेशातिदेशाभ्या पञ्चदशेऽपि अभ्युपगम्यत एवेति विधानप्रहणम् । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमेन सह समान संस्थाना धर्मविधानम् । कुत ? प्रकरणाविशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फल्गवत्वाद्युपजातकथमावस्तदनुवृत्ति संनिधौ समाग्रातान् धर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन । तद्योक्त्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् । उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् । ४२ ॥

भाष्यम्— तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । 'यजुर्मिष्टोमो जुहोति, यजुर्कथं, परिधिमतन्कि, यद्य तिरात्र एतदेव यजुर्नैपन् हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति सर्वोक्तस्य विशेषरचनाद्वयगम्यते । यद्यपि सामान्य तदपि सर्वोक्तस्यैवेति । यदि हि (न) समान विधानमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्यात् नेहाग्निष्टोमं सकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंबन्धो भवतीति, सर्वोक्तस्यैव कीर्तनासर्वांसंस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छाम । अपि च ध्रुवते 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्रास्य द्वितीयमुक्त्ये, ऐन्द्र वृष्णि तृतीयं षोडशिमि' इति । द्वितीयम् तृतीयस्य च दर्शनं सामान्यरूपे घटते । उक्त्ये हि द्वे निमित्ते न्न, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्त्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ, आग्नेय वज्र, ऐन्द्रास्येति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र सुवर्तते । एत षोडशि-यन्त्रादे च । प्रवृत्तिविशेषात् तत्र प्रत्यक्षभुवैरे द्वाग्निष्टोमसंस्थेन प्रत आग्नेयो बाध्यते । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्यते । भवति च । तस्मात्सर्वोक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य हीन-बीकारयो धर्मा इति ।

वा— अत्र उपदेश्य मनिरसि विदधन्त्ववत्संस्था-ज्जनुमङ्गलसंस्थेनैव कीर्तयति । 'यजुर्मिष्टोमो जुहोति

यजुर्कथंस्तेनैव शेषेण परिधिमतन्कि । यद्यतिरात्र, एतदेव होमवज्र, यममे पृथु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति । अतो विशायते सर्वोऽङ्गविधि साधारण इति । सामान्यतो ह्यप्रतिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किञ्चित्प्रकरणाभ्यातं संस्थामि संबध्यते तत किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि 'द्वादशाहीनस्य' इत्यादियु शेषधर्माणांमप्यहीनाधैतव-माद्यङ्कितम् । यावद्वचन क्षयित्वाद्भजनानामित्येव ध्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्यादित्नाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेः नात्राग्निष्टोमं सकीर्तयेत् । यतस्तु सकीर्तयस्यतो मन्द्यामहे नूनमवि-शेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैव न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोम प्रकरणपक्षे तु पुन धुतिरनार्थका स्यात् । तद्योक्त्या-दीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणाय यदिशब्दोपबद्ध प्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु 'द्वाद-शाहीनस्य' इत्यदिनैव यदिशब्देन संबन्ध स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैव चादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्यत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुक्त-मिति । अनेकसन्निहितस्यैव हेतवत्त्वं भवति । अतोऽपि समान प्रकरणम् । इदमपर लिङ्गम् 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्रास्यमुक्त्ये द्वितीयम्' 'ऐन्द्र वृष्णि षोडशिमि तृतीयम्' इति । समानविधानस्यै पूर्व-पूर्वो क्तस्येतरस्य प्रत्यक्षभुवैरे द्वाग्निष्टोमसंस्थेन प्रत आग्नेयो बाध्यते सर्वोक्त एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षभुवैरेऽपि संस्थान्तरे संस्थात्तरधर्मसाधिमि निमित्त पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । सोऽग्निष्टोमसंस्थेने समान्यते षोऽग्निष्टोमो न लब्धमात्रम् ( मासचन्द्र-कारस्यैवापी । तेनोक्त्यादिधर्मसाधिमिष्टोमसंस्थेनोपसंस्थे-ऽपि नाग्निष्टोमसंस्थेन ज्जनुमङ्गलोपरम इति नोक्त्यादी-नामग्निष्टोमसंस्थात्वमिति शेषम् ) । यदोक्त्यादियु सामान्यते नासौ पूर्वस्य सम गो भवति । तेन द्वितीय दर्शनं दत्तस्य पञ्चदशेऽपि तुल्य । एतत् संस्थानिमि-स्यै तुल्य । एतोऽन्यमित्ये तु नमुपपत् । तथा च







साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारः, वेना-  
 साध्यमानाया क्रियाया तेन साधकः कृतो भवेत् ।  
 तस्मात् साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेष अभ्युपगच्छता  
 साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः  
 साधिकाः संस्थाः । तस्मान्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा इति-  
 कर्तयतेति सिद्धम् । अय कस्मात् न साधारणी ।  
 नियमदाम्नात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा ।  
 यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुशामस्तदोक्त्यसस्या । सर्वदा  
 ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्तव्याः । एकदोक्त्यसस्या । तत्र  
 सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्तव्याः । ते चोक्त्यादि-  
 संस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि सर्वदा,  
 नोक्त्यादीनामर्थेन । अथोक्त्यादीनामर्थेन, न सर्वदा,  
 उभय विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नियमदा  
 म्नां न यत्रनित्यस्य स्यात्, नित्यवदाम्नां तदनित्य  
 क्रियेत । तत्र नियमदाम्नां बाध्यते । तस्मान्नित्य-  
 संस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काश्चिदोक्त्यादिसंस्थस्येति ।  
 वा— उक्त्यादयः समाप्तिप्रियोपाः फलसाधनत्वेन  
 चोद्यमानाः समाप्तिमत्तमाश्रय अपेक्षमाणाः प्रकृत  
 ज्योतिष्टोमं समाश्रयत्वात्स्य निजामभिष्टोमसंस्था विरुध्य  
 निविद्यन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चोक्त्यादीना  
 समाप्तिरत्वे सिद्धे समाप्तिप्रदेशा भवति । न चैषा प्राग्  
 ज्योतिष्टोमसंस्थासमाप्तिरवशिष्टिः, आरम्भमध्यापेक्ष-  
 त्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः । अथ प्रथमं तत्सत्त्वसत्तः प्रथम  
 कृत्यर्थैव भवचारिते फलसंबन्धाभावात् 'स नित्यस्य  
 समत्वात्' इत्येवमविकारत्वरप्रसङ्गः । किंच 'ग्रहणादौ  
 च विस्पष्टे चोद्यमाने फलं प्रति । संस्थानां  
 फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥' तत्र केचि-  
 दाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धेऽधिकरणं गच्छत्येव  
 ( अधिकरणविकारः संगच्छते एव इत्यर्थः ) किं  
 ज्योतिष्टोमार्थो धर्मविधित ग्रहणार्थोऽपीति । संस्था-  
 शब्दः कथमेति चेत् । तेषां ग्रहणादीनामन्ते विधाना-  
 त्समाप्तिर्लक्ष्योऽस्तीति तच्छब्दलक्ष्मः । 'पशुशाम उक्त्यर्थं  
 वृष्टीयात्' 'पोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' इति  
 पूर्वसमाप्त्युत्तरकाल चोद्यमानाना समाप्त्यन्तरवय-  
 न्देवभावत्वं भवति । अन्ये त्याहुः । ग्रहणादयोऽप्यत्र

फलसमाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसंबन्ध-  
 विधियरे वाक्ये निर्वपलात्प्रतिवदन्त्यत इति । कुतः ?  
 'संक्रान्तिविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।  
 तस्मान्नाम्नः फलं ह्येतद्भवेद्विन्मित्रयकामवत् ॥'  
 ननु च 'उक्त्यर्थं वृष्टीयात्' इति सामानाधिकरण्य-  
 प्रयोगान्नामापि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् ।  
 उक्त्यस्तोत्रसंवादि समाप्तिरेव उक्त्याद्वेन उच्यते,  
 तत्संवादाद्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यसमवे गौणः  
 परियत्यते । नित्य तु यत्समाप्त्याधिकरण्येनोक्त्यादीना  
 प्रयोगो हेतव्यते, 'उक्त्येन यजेतोक्त्यो यज्ञः' इति ।  
 तथा 'पोडशिना यजते पोडशी यज्ञः' । स वै पोडशी  
 नाम यज्ञोऽस्तीति । स च अत्यन्तायतिरिक्तवत्साम्प-  
 वचनत्वेऽनवस्थते न प्रहस्योपचरन्त्वे । पोडशीति च  
 पुलिङ्गः समाप्तिवचन एवोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य  
 स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्वचित्  
 दृश्यते यथा 'एकविंशः पोडशी' इति, स गौण  
 इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्ययोरे पुलिङ्गः  
 पोडशी प्रतीयत इति संस्थावचनः । 'अतिरात्रेण  
 प्रनाकामम्' इति त्रिषष्ट्येन संस्थावचनत्वम् । न  
 हि तत्र क्रियान्तरमुपात्तम् । यत्रिपि च व्यर्थोपसर्ज-  
 नत्वेन श्रुतः क्लेशेन प्रघानीकर्तव्यः । तस्माद्रात्रि-  
 मतीत्य सा समाप्ति सा फलेन संबध्यते । यदि च  
 ग्रहणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्तत्सतोः क्रियात्वादा-  
 च प्रकरणान्नामनयोक्त्रमयुक्त्यादिशब्दप्रयोगश्च न ज्ञाप्येत ।  
 तस्मादपि समाप्तयः फलत्वः । कथं तु प्राक् ऋतुसं-  
 न्यारसमाप्तिरिति । केचित्त्वावदाहुः (प्रथमं तावदाशि-  
 कमतमाह ) 'सत सोमसंस्थाः अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोमः  
 उक्त्यर्थः पोडश्यादिरात्रौ वाजोपेयोऽस्त्योर्धमः' इति  
 सारणारोममाप्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मात्तराध्यनादस्य  
 सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणत्वे ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्व-  
 सिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते । ज्योतिष्टोमस्य क्वचित्  
 अभ्यासप्रियोपे समाप्त्यन्तर विहायते यदुत्तरप्रमानमेव  
 उक्त्यादिव्यपदेश समते फलसंबन्ध च तत्र भ्रुतिवर्ली-

यस्यवापरकरणस्य क्रतुर्धत्तं वाच्यते । यस्तत्राश्रयाश्रयि-  
सम्बन्धः सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् । उक्त्यादिशब्दवाच्यं निमपि प्रथम  
मेव फलेन संबध्यते । किंपुनस्तदित्यपेक्षाया वचनान्तरेण  
उच्यते। अत्रोपपत्त्येव समाप्त्यन्तरं विज्ञायते । यद्व्युत्पत्त्या-  
श्रयिणो एवाय वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविद्यमान-  
फलं चोच्यते । तेन वा तस्मिन्वा क्रतुः संतिष्ठते इति  
सत्याशान्देन अभिधीयते । केचित्पुनर्मन्-यन्ते । सत्या  
नामान्त्वयथागाभ्यासानन्तरं वा क्रियोरपि साऽभिधीयते ।  
न चाक्रियात्मकरात् सत्या फलसाधनत्वं युक्तमनस्तदु-  
पलक्षितोऽभ्यासश्चोच्यते इति । अन्ये त्वानु । वचन  
स्यातिभ्रमाभावात् अमानोऽपि चोद्यमानः फलसाधन  
त्वेन नैव विरुध्यते इति । यथा ' अकुर्वन्विदितं कर्म '  
इत्यत्र अकरणस्य असत् प्रत्ययवहेतुत्वम् । अथवा  
अस्त्येवात्र औदासीन्यमतिपत्तिरूप सकल्प इत्यविरोधः ।  
इह च यथा गुणात् फलं भवति यथा च काम्यो  
गुणो नित्यं अयं विकरोति तदिन्द्रियक्रामाधिकरण  
गोदोहनाधिकरणान्यामुपसहर्तृ-श्रमम् । तद्वर्षयति- ' गुणा  
देवजातीयकैः फलनिपत्तिः ' । एव हि श्रूयते-  
' पशुकाम उक्थ्य गृहीयात् ' । ' न ज्योतिष्टोमकाम  
उक्थ्यग्रहणकामो वा ' इत्यनेन क्रतुर्धत्तं निराकरोति ।  
क्रतुर्धत्तं हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्धं तदुप  
कारकमेवैतत्कर्म-यमिति विज्ञायते । यदि चोक्थ्यग्रहण-  
स्वरूपमात्रं विधीयते ततोऽर्थात् उक्थ्यग्रहणकामस्यैव  
विधिर्भवेत्यस्यैव प्रार्थनमुक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं कथं निर्व-  
र्तयामिति । तच्च द्वयमपि पशुकामोपादानादनवकल्पितम् ।  
अतः काम्यत्वात् अस्ति गोदोहन-वायेन विकारत्वम् ।  
' तत्र कथमिति ' - इति कर्त-यताकाङ्क्षाया ज्योतिष्टोम  
गृहीतेतिकर्त-यता अतिदिश्यते । कः पुनरिह प्रकारो  
यैनेतिकर्त-यता गुणान् । यदि तावन्विधानं ततः समान  
विधानमेवाभ्युपगम्य भवति । न सतिदेहास्यं सनिधि  
कारणम्, सारूप्यप्रभारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अथ  
कार्यवशात्, तत्रापि कारणान्तरं निगूह्यम् । न च  
दीधणीयादयः सत्याधर्माः । यतः कार्यवत्त्वे संस्था-  
न्तरे भवेद्युः । न ज्योतिष्टोमस्य उक्थ्यादयः कार्यं

वर्तन्ते । यन्तद्वर्मान् प्रतिवन्ते । एतेनातिदेशस्य  
प्रत्युक्तः । यो हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यतीति,  
तस्याप्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति । यद्यपि अग्नि  
ष्टोमस्य संस्था सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न  
किंचिदुक्थ्यादिसारूप्यमिगप्युक्तत्वम् । अत एव च  
भाष्यकारोऽपि 'सनिधानात् ' इत्येतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णी-  
भूतः । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते । ' अतिदेशोऽयं  
मित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् । न च सारूप्य-  
मेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥ ' यथा ' दक्षेन्द्रिय-  
कामस्य ' इत्यत्र व्याख्यातम्, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा  
तत्फलमाप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रवृत्त्युपस्था  
पनद्वारेण उपमुच्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या । तदिहा-  
न्तरेणापि सारूप्यं आश्रयत्वमतिपत्तिः सनिधानादस्यैव ।  
भाष्यकारोऽप्येतदेव सनिधानमाह, न दीधणीयादिसामी-  
प्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शकनोति  
दीधणीयाद्यपूर्वजनितं स्वगतं व्यापारं बोधयितुमिति  
सिद्धोऽतिदेशः । आह - ' कथं पुनर्ययमिति कर्त-यता  
सा नित्यस्य, न पुनरयं काम्यस्य, साधारणी वा '  
इति । ' तत्र साधारणीत्येव न्याय्यः, पक्षोऽस्य  
संमतः । काम्यस्यैवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्ताक्षम-  
योदितम् ॥ यदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्येत्यभि-  
धीयते । काम्यस्यैवेति किं नैतदुपुक्ततरमुच्यते ॥  
अथ स्वयुक्तियुक्तत्वात्त्रैयमभ्युपगम्यते । हन्त  
साधारणीत्येतत्समुक्तिः कमिहोच्यताम् ॥ ' यदि  
विनेव प्रमाणेन केवलनियामैव स्वमिच्छति हन्त  
मदिच्छया अपि केवलकामार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरि-  
दमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते ततः प्रमाणसंसाधारण्य-  
मिष्यतामिति । तत्र अतिशयोक्तिमहमनो भाष्यकारः  
साधारण्ये चोपकरिष्यतीति नियमप्रमाणकमपि केवल  
काम्यपक्षमेव तावत् न्यायेन निराकरोति- ' यत्र यत्र  
गुणे कामस्तत्र तत्र क्रियाया साध्यमानाया नाम्यथा '  
इति । यदि नाम गुणः ( काम्यो गुणः ) स्वातन्त्र्येण-  
तिकर्त-यता गृहीतुं शक्नुयात्तत एव स्यात् । स च कथं  
शक्नुयात्, यदि कारणैवेतिकर्त-यता सवभवेत् । यदि  
च गुणानां स्वतः एव भावनाविशिष्टाण्यत्र भवेत् । न

द्वयैवेत्येतयोः । किं भवति प्रयोजनम् । कल्पमवयव  
 देविति केष्विति । इदं तु वक्ष्यामि । वयमेतदप्रयोजन  
 न द्वैतस्यैवम् । शान्तो हि ज्ञेयमानादिषु गुणकामाप्ते  
 मन्वन्त्यतिदेशे स एव ओपदेशिक आशयोऽस्तीति न  
 विद्वन्तरवद्विहन्ते । विद्वन्तरेषु हि ज्योतिष्टोम  
 स्याऽऽभयथाभावान्द्रुणकामा यथाश्रुता न मन्वीति  
 न विध्यन्ति । अस्याम् तु यद्यप्यङ्गव्य नातिरिच्यते  
 तथाऽपि स्वयमर्थितानुस्यस्य विश्वैर्यमाणस्य गुणोपा-  
 दिताया यथाश्रुतायपद्ये नानुपचिर्मुगकामानाम् ।  
 शब्दे यन्मात्रमुप्यादिष्टस्मान्निचमुकल्पमहजसोशब्दात्  
 यथाहं तप यदित्तदहोत्तरोत्तरात्मविदेशेन किंचिद्-  
 गुणकामात् प्राप्तेति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । त्वेद-  
 मपरम्, यदि समानविधानं तत् 'अन्यत्रामु तु  
 शोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविषयाः शिक्षा-  
 यते तेषु चर्मां हस्त विरुद्धेन, सिद्धन्ते त्वोतिष्टोम-  
 सन्नेनैव प्रवर्तते । यत्र शोकादिविशेषचोदना तत्रैव  
 केवलं तदनेनप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ।

श- किं दीधणोपाध्यायविधानं ज्योतिष्टोमस्य  
 स्यात्ताना च समानं तत्र ज्योतिष्टोमस्यैव इति इह निचा-  
 यते । तत्र- 'तुल्यमकरणस्येन सर्वेषां फलपरवतः ।  
 तुल्यमद्भुतविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥  
 वैकल्प्यमद्भुतविधानां प्रसायेतोभयान्वये । सभ-  
 पत्येकैकस्येनानारूपं न युज्यते ॥ न च फलु-  
 मनाहल सत्याभिर्घटतेऽन्यथः । संस्थापधारणेनेव  
 युज्यते त्रुसुसगतिः ॥'

सोम- पूर्ववत् इहापि सामान्यविधमिति प्रथम  
 स्थानसुसगतिः ।

वि- 'उप्यादिषु समो दीधणोपाध्यायविधिर्न  
 वा । एकैकस्येनैव फलवत्त्वाच्च द्वयत्वा ॥ उप्यादय  
 कामयोगादिकारः प्रविषा तदा । अग्निष्टोमस्यैव  
 ज्योतिष्टोमप्राप्ते च तद्विधिः ॥'

भाट्ट- ज्योतिष्टोमे चतस्रं संस्था, अग्निष्टो-  
 मोन्येषुवैश्वदेवविधमहत्त्वात् । संस्था नाम ऋतुप्रयोग-  
 इच्छाशोचरम् । तत्र द्वादश ज्योतिष्टोमस्यैव, तत्र  
 अग्निष्टोमस्यैवमन्त्रम् । सा अग्निष्टोमस्यैव जित्वा

काम्या च, संयोगरूपकत्वात् दान्यादिकम् । उच्यते अग्नि  
 ष्टोमस्यैवोत्तरं ज्योतिष्टोमस्यैव उप्यादिकम्, सा उच्यते  
 संस्था । योऽग्निर्न तदुत्तरं योऽग्निस्तिस्रोऽश्वम्, सा  
 योऽग्निस्तिस्रस्येव । अतिराने तदुत्तरं द्वादशस्तोत्रारमः  
 प्र- रानिवयोः आशिनस्तोत्रं च, सा अतिरानपक्षा ।  
 यस्तु अग्निष्टोमस्यैवोपाध्यायमाह्वया । अन्वास्तिष्ठ  
 स्पृशे गण्यन्ते, ता एतास्त्वैवान्तर्मुता । यत्र अग्निष्टोम-  
 सोऽग्निस्तिस्रस्यैव अह्वया योऽग्निस्तिस्रो न नियते, सा  
 अग्निष्टोमस्यैव एव अन्वास्तिष्ठमपद्यथा । यथाऽ  
 वस्थितयोऽस्तुत्तरं यत्र यज्ञस्यैवस्तोत्रं त्रिषते, सा  
 योऽग्निस्तिस्रस्यैव यज्ञस्यैवपद्यथा । यत्र अतिराने चतुर्णां  
 रानिवयोः, स्तोत्रनयनस्यैव कर्षते, तत्र अतिरानस्यैव  
 अतोऽग्निस्तिस्रस्येव । तत्र अग्निष्टोमस्यैव रानिवयोः नित्य-  
 'अग्निष्टोमे चतस्रस्यैव योऽग्निस्तिस्रस्यैव' इति वचनात् ।  
 अन्वास्तु उप्यादय काम्या, 'पशुनाम उच्यते यो-  
 गात्' 'योऽग्निस्तिस्रस्यैव योऽग्निस्तिस्रस्यैव' अतिराने  
 प्रजाकाम यज्ञस्यैव' इति वचनेभ्य । अत्र अग्निष्टोमा  
 दिशब्दानां प्रयुक्तप्रयोगात् संस्थास्यैव शक्तिः, तद्वति  
 ज्योतिष्टोमे निरुद्धस्यैव, तद्वति अन्वास्तरे सामयित्वेन,  
 प्रदणे स्तोत्रे च गौणी इत्येव योऽग्निस्तिस्रस्यैव । अतश्च  
 संस्थाप्राप्तेन चतस्रस्यैव । प्रदणस्तोत्रादिकं तु तत्र-  
 द्वादशे योऽग्निस्तिस्रस्यैवमन्त्रत्वे । संस्थाप्राप्तेनैवुच्यते  
 प्रतिपन्नस्यैवसाया च प्रकरणान्-ज्योतिष्टोमस्यैव अग्नि-  
 स्तोत्रस्यैवसाया । तदेतद्वैदिकमिन्द्रियकामाधिकरणे विद्यते ।

इह तु सर्वैर्युगकामानामभयकामानविष्यचित्ताया-  
 फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योतिष्टोमादित्युत्तरं प्रकरणं  
 विशेषात् दीधणोपाध्यायस्यैव तत्राद्यैवमिति प्राप्ते,  
 फलवत्त्वेन विना घर्माणांमन्त्ररूपेणानुपपत्तेः, तस्य च  
 गुणस्यैव आशयस्यैवपरिचयं अनुद्धयमानावादा-  
 शस्य च स्वपिचिद्विदितस्य स्वयंमन्त्रे गुणोत्पत्ति-  
 चिन्तितोऽग्निष्टोमस्यैवसायात् प्रमाणं गुणकत्वात् पूर्व-  
 मेवाभयान्वयस्य तद्विधिस्यैवसायान्वयस्य यज्ञस्यैव  
 विरम्ययाकारत्वस्यैव । न उभयस्यैवम् । न द्वेषनामभय-  
 निप्रकृतान्तर्धानं गुणान्वयाधीनम्, तद्वैश्वदेवपरिचय-  
 धामात् त्रिषयस्यैव फलवत्त्वेनोपपत्तेः । गुणे तु

सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविपत्तिषेध । प्रयोगवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्भिप्रतिपिष्यन्ते । तेन एषा नित्यत्वाविधातमिच्छताऽवश्यं प्राहकमपि तद्भूषमे याम्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचारज्योतिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । ' नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काश्चेति '— यदा सर्वसंस्थानामनित्यत्वम्, न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किञ्चिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमेन नित्य-वद्ग्रहणात् तद्द्वारभूतेन तुल्यकल्पमेव स्यात्ता धर्मोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग इत्यनवधारणात् केवलानित्यार्थं स्यात् । वैकल्पिकस्यायेन भविष्यतीत्यत आह— स नित्यस्य समत्वादिति । समो हि ऋतुर्थ-पुरपायो विधी । तौ हि द्वावालोच्य ' एकस्य तुभयत्वे संयोगव्युत्तरम् ' ( ४।३।३।५ ) इत्येवमग्निष्टोमा-न्तस्य निरवयवेन कामप्रयोग इति । इतरस्य तु केवल-कामप्रयोगादग्निस्वरूपमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेण इयमनित्या तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतत्साक्ष-तं प्रति प्रातिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतधर्मपरमागत्यामाद्य-अग्निष्टोमस्येत्येवं धर्माणा व्यपदेशः । अथ लोक्या-दिष्वपि प्रातिरूपेण सति ज्योतिष्टोमारोनेन वा प्राप्तिः शोषदेशेन, वा उक्त्वाशोने साऽतिदेशात्मिकेति विवेकः ।

अपि वा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भविष्यन्तीति । ४४ ॥

भाष्यम्— नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काश्चा भूयते । द्वे हि तत्राऽऽनाने । एक नित्यवदेक काश्चम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्यादित्य एव स कामो भविष्यति । नित्यनाश्रिताते नास्तीत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीशनीयादौ धर्मा भविष्यन्तीति ।

वचनानु समुच्चयः । ४५ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, द्वितीयवृत्तयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते नाम्यर्थेति । वचनं तद्व्यतिपत्ति, न तदंगम् । षण्मास उक्त्वे द्वितीये विधीयते । तथेन्द्रः शोचति नृत्नीयः ।

वा विनिष्टरिचानस्य नातिमात्रः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् । ४६ ॥

भाष्यम्— इतश्च पर्यायः प्रकृतिरिचकारभाव इति । कुतः । प्रतिषेधात् पूर्वलिङ्गानाम् । ' यद्यग्नि-ष्टोमो जुहोति, यद्युक्त्वाः, परिधिमनक्ति, न जुहोति ' इति होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचन-प्रामाण्यात्सामानविधये ।

वा— ऋतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनु-वदति स विकारपक्षेऽवकल्पते । चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविधये हि प्रत्यक्षनिमित्त-सन्निधानात् प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः वृषतिकेवलस्यप्रत्ययो वाक्य भिन्नात् । न ह्यत्र द्वितीयवृत्तयादिबद्विशिष्ट-विधिरवकल्पते । विधिप्रतिषेधयोः विधिप्रतिषेधात्, पर्यु-दासासम्पत्तयः । सर्वश्रेष्ठ सवनीयपशुविषयः पूर्वपशु-वायुक्तो न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधात यः । संस्थानि-मित्तत्वे हि सामानविधयेऽपि निमित्तत्वात्तद्भावदर्शन-मुपपदैव । सिद्धान्तेऽपि चाहृष्टार्थत्वात् समुच्चयपक्षे सति ऋतुकरणसमाख्या प्रकृतिलिङ्गमिति शोच्यम् । केचित्पुनराहुः । प्रवर्णोहोमशोपप्रतिपत्तिवद्भोमस्य परिष्यज्जनेन प्रतिनादिते सामानविधयेऽप्यभावः सिष्य-तीति । तत्र तु वाक्येन स्वतन्त्रे विधीयमाने कथम-प्रस्तुत प्रतिपत्तिवदवश्यते इति यक्तव्यम् । सत्यपि च होमेन प्रतिपादने यावत्ता परिष्यज्जनशब्दायोर्निर्वर्तते किञ्चिद् भ्रुत्वोच्यते तावत्पुनः संपत्तयेव । तस्मान्पुनोक्तं न्यायेन दर्शनमेवेदमभारसंकीर्तनम् ।

गुणविशेषोपादेकस्य व्यपदेशः । ४७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्य-वाधिङ्गस्य यद्योक्तेन न्यायेन अपमनपिङ्गतेन गुणीत-व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चानुवाद इति ।

वा— यत्प्रकृतस्य परिष्यज्जनेनोद्देशाद्वादि-यत्प्रवकल्प्यते इति । नोक्त्यादीनामन्यैरप्रकृतैस्तुल्यता । यद्यपि द्वेषो नित्यानित्यसंयोगविशेषात् प्रकरणमहाह-मिति कर्तव्यनापासनायापि संनिहितत्वात्तद्विशेषात्परदेशं-कल्पते । प्रस्तुतगुणिशारेण याऽप्रस्तुतानामपि गुणानां-प्रस्तुतव्यपदेशः संभवति । प्रकरणमत्र तदग्निष्टोमस्य-नित्याननुवादः । अथवा होमेननिमित्तत्वात्तद्वचनस्य-पर्याय-

द्वयदेवेत्यदोषः । किं मत्रति प्रयोजनम् । फलत्रयमव-  
 देवेति केचित् । इत् तु वक्तव्यम् । सत्यमेतदप्रयोजनं  
 न तु सर्वमेतु । वाक्यतो हि तदोमानादिषु सुयुक्तमात्रे  
 सत्यमतिदेशे स एव औपदेशिक आशयोऽस्तीति न  
 विद्वन्व्यापदिह्यन्ते । विद्वन्तरेषु हि ज्योतिष्टोम-  
 स्याऽऽश्वत्थामावाद्युक्तमात्रा यथाश्रुता न मन्वीति  
 न विध्यन्ति । संस्था तु यत्रम्बद्धत्वे नातिरिच्यते  
 तथाऽपि स्वधर्मिकाद्युक्तस्य चिदौपमागस्य गुणोपा-  
 दिश्यां यथाश्रुतायप्रयोजने नातुपरिचिन्तुंशकानाम् ।  
 अतो यथाश्रुत्यादिसंस्थाविमित्युक्तमहृत्प्रसोन्नयासा-  
 यमार्थेन तत्र यदितरग्रहसोमवास्तवमातिदेशेन किंचिद्-  
 शुभकामगतं प्राप्नोति तत्र मन्वीति प्रयोजनम् । सवेद-  
 मपरम्, यदि क्षमानविधानं तत् 'अथत्तत्तु तु  
 शोमस्य' इत्यनेन न्यायेन वै ज्योतिष्टोमविशारा विज्ञा-  
 नैरेतु सर्वाः संस्था विचक्षन्ते, सिद्धान्ते त्वज्योम-  
 संस्थांश्च प्रवर्तते । यत्र चोक्त्यादिचिदोपबोधानां तत्रैव  
 प्रेचार्थं तदर्थमातिरिचि प्रयोजनं विद्यते ।

श्री- किं दीक्षणीयाद्यज्ञविधानं ज्योतिष्टोमस्य  
 संस्थाया च समानं तु ज्योतिष्टोमस्यैव इति इह विचा-  
 र्ते । तत्र- 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलव्यवहः ।  
 तुल्यमद्गविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥  
 वैरूप्यमद्गवाक्षयानां प्रसार्थेयोमधान्येव ॥ संभ-  
 द्यथैकरूपत्वे नानारूपं न सुच्यते ॥ न च द्रष्टु-  
 म्नादित्य संस्थाभिप्रेतंऽन्यथः । संस्थावधारणेनैव  
 सुच्यते ऋतुसंगतिः ।'

सोम- 'सूक्तवः इहापि क्षान्तिव्यमिति प्रत्य-  
 ध्यानात्संगतिः ।

वि- 'उक्त्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यज्ञविधिर्नि-  
 वा । एहप्रकारत्वेन फलवत्त्वात् इत्यन्तः ॥ उक्त्यादयः  
 कामयोगादिकाराः प्रविद्या तनाः । अग्निष्टोमात्मके  
 ज्योतिष्टोमयाने च अतिभिः ।'

आट्ट- 'ज्योतिष्टोमे यत्ततः संस्था, अग्निष्टो-  
 मोक्त्यादोहृत्प्रसोन्नयाः । संस्था नाम ऋतुप्रयोग-  
 वृत्तिसंज्ञा । तत्र इहैव संज्ञाज्योतिष्टोमे, तत्र  
 अग्निष्टोमोक्त्याऽन्यम् । हा अग्निष्टोमसंस्था निदा

काम्या च, संयोगप्रयुक्तत्वात् दृष्ट्यादिवत् । उक्त्ये अग्नि-  
 ष्टोमस्तोत्रोत्तरं भीष्क्यानि उक्त्यन्तोत्राणि, सा उक्त्य-  
 संस्था । योऽस्ति तदुत्तरं योऽस्तिस्तोत्रम्, सा  
 योऽस्ति संस्था । अतिप्राये तदुत्तरं द्वादशस्तोत्रात्मकः  
 सः सभिर्वासाः आग्निस्तोत्रं च, सा अतिरात्रसंस्था ।  
 यास्तु अत्यग्निष्टोमसामनेयान्तोत्रांमाख्याः अग्न्यास्तिस्रः  
 स्पृजो यन्पठते, ता एतास्येवान्तोत्राः । सप्त अग्निष्टोम-  
 स्तोत्रोत्तरांमात्राणि अहृत्त्वा योऽस्तिस्तोत्रं क्रियते, सा  
 अग्निष्टोमसंस्था एव अत्यग्निष्टोमप्रदवाच्या । यथाऽ-  
 बन्धितयोऽहृत्त्वरं यत्र कामनेयस्तोत्रं क्रियते, सा  
 योऽस्तिस्तोत्रं यत्र कामनेयप्रदवाच्या । यत्र अतिरात्रे चतुर्विं-  
 शतिपर्यायः स्तोत्रमयवाक्ये वर्धते, तत्र अनिरात्रसंस्था  
 अतोत्रांमप्रदवाच्या । तत्र अत्यग्निष्टोमो राजन्वस्य नित्यः  
 'अत्यग्निष्टोमे राजन्वस्य यज्ञीयात्' इति बचनम् ।  
 अग्न्यास्तु उक्त्यादयः ऋत्याः 'यमुक्त्या उक्त्यं यज्ञी-  
 यात्' 'योऽस्तिना वीर्यकामः सतुर्वीरः' 'अतिरात्रेण  
 प्रजाकामं याजयेत्' इति बचनेभ्यः । अत्र अग्निष्टोमा-  
 दिरात्रानां प्रसुप्तयोगात् संस्थात्वेव शक्तिः, यदति  
 ज्योतिष्टोमे निरुद्धत्वात्, तद्वति मन्वन्तरे साग्निकी,  
 महणे स्तोत्रे च गौरी इत्येव यौतुभे प्रश्रयम् । अत्रथ  
 संस्थानामेव फलवत्त्वः । महणस्तोत्रादिर्द्रु तु तत्त-  
 दास्ये वाक्यान्तरमात्रमनुवृत्ते । संस्थापरार्थवृत्तिययोग्य-  
 मतिसंक्रान्तिपेक्षाया च प्रसार्थमग्नेज्योतिष्टोमप्रदत्वेव आश्रय-  
 त्वेनान्वीयते । तदेतत्सर्वमिन्द्रकामाधिकरणे स्थितमेव ।  
 इह तु सर्वगुणकामानामाश्रयकामानेविध्यविशेषा-  
 न्तरात्तेन संस्थादीनानां ज्योतिष्टोमादिवत् महणा-  
 विद्योपात् दीक्षणीयादिबर्णनां तत्र कार्यत्वमिति प्राप्ति,  
 फलवत्त्वान्तिना चर्मागमद्वात्तुप्रयोगपरत्वे, तस्य च  
 गुणावले आश्रयत्वमप परिरेकेण अनुत्तरकामान्तरा-  
 श्रयस्य च स्वधिधिहितस्य साग्निसंभवे गुणोत्तरात्त-  
 विनिवृत्तप्रयोगकामाश्रयत्वात् यदीनां गुणवत्त्वात् पूर्व-  
 मेवाश्रयत्वस्य तद्विधिरर्थवान्नायं प्रवर्धं यन्पठेत्  
 विद्वन्पठेत्कारणवत्त्वेः न उक्त्यादौभ्यम् । न शंभवाश्रय-  
 निद्वयत्तत्त्वान्तं गुणावत्त्वानीनम्, तद्वन्पठेत्परिरेकेण  
 साग्नस्य विकारत्वस्य फलवत्त्वस्योपेक्षतेः । गुणे तु

फलवत्तज्ञापकविधियुक्त्याद्यैः कृत्स्नाभ्याश्रयान्तरस्य धर्मान्वयान् पूर्वमननं वाच्यतम् । अत एव आश्रयो गुणनिष्ठकरणतासंवादाने गुणकरणताच्छेदककोटिप्रतिष्ठो वा इति करणाकाङ्क्षेन विवृताऽऽश्रयान्काङ्क्षा इति मूल-प्रवादः । अतो धर्मान्माश्रयान्तरमेव । गुणभावनाया तु आश्रयतो धर्मातिदेशः इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं यद्यपि न गुणरामप्राप्तिरूपं ममत्रि-संस्थानां निवृत्त्येऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रवृत्तिभूतस्य कृत्वेनैव मशोमानाद्याश्रितगुणकामानाम्, योद्धव्याग्न्यासाङ्गभूतग्रहणाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्त्युपपत्तेः । नापि उद्भिदादीनां वैकल्पिकसंस्थाप्रवृत्ति-कररूपम्, यागतरसाहृद्यधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रवृत्ति-कत्वस्यैवापत्तेः, तथाऽपि यत्र 'अथैव भूर्भुवश्चदेवः' इत्यादौ न यागतरपरिचायकपदभरणम्, तत्र वैकल्पिक-संस्थाप्रवृत्तिकरं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रवृत्ति-कत्वमेव इति दृष्टं यम् । संस्थाऽङ्गभूतधर्मधेये याजुर्वे-दिकादिप्रायश्चित्तं पूर्णपक्षे । सिद्धान्ते तु अविज्ञातमपि । तथा 'वक्षस्याग्नीषट्ठचर्मशीप' इत्यादियजुर्वेदोषेत्तन्मे अविज्ञानप्रयोगः पूर्वपक्षे, संस्थायास्य लोपान् । सिद्धान्ते ऋक्षस्य संस्थायाश्चाग्नीः इत्येवं ऊहितं यम् ।

मण्डन— 'संस्थानु नाङ्गान्युपदेशमाञ्जि ।' 'अङ्गानि' दीक्षणीयादीनि, 'संस्थानु' सर्वाणु सतसु, 'न उपदेशमाञ्जि' न त्रिभिः प्रातानि, अपितु एकस्या-मेव संस्थाया अग्निष्टोमनाम्नां प्रसिद्धायां प्रातानि इत्याशयः ।

शंकर— 'संस्थाना न समो त्रिभिः ।'

● संस्थाधिकरणेन ( ३।६।१६।४१-४३ ) संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्यत्वं निरा-रिक्तं पश्यते । सु. पृ. १३०५. ● संस्थाधिकरणे ( ३।६।१६ ) उक्त्यादौ उपदिष्टस्य ऐन्द्रामादेः अति-दिष्टस्य आग्नेयस्य समुच्चय उक्तः । चाल. पृ. १३७, ● संस्थाधिकरणे वार्तिके— 'आग्नेयमत्रमग्निष्टोमे आल-मेत, ऐन्द्राममुक्तस्य द्वितीयं, ऐन्द्रं वृष्णिं योद्धशिति-वृत्तीयं, सारस्वतीं मेधीमनिरामे चतुर्थीम्' इत्यत्र तत्तद्देशविशिष्टदशाणां समुच्चयो विधीयते अन्यथा

सन्नीयसमारुपया एकवार्येतावगमान् उक्तप्याद्युत्तर-संस्थानु विवृत्तितु उपदिष्टैः ऐन्द्रामादिभिः अतिदिष्टस्य पूर्वस्य आग्नेयस्य चाद्यापत्तेः इत्युक्तम् । पृ. १३०.

● संस्थाधिकरणे संस्थानां विकारत्वं वक्ष्यते । सु. पृ. ११५८. ● योद्धव्यादिशब्दास्त्वान् अनेकेषु प्रयुज्य-माना अपि संस्थायामेव शक्ताः, तद्गज्योतिष्टोमे निरुद-रक्षयशा, तद्वनं ज्यन्तरे गप्रनिकल्पयशा, प्रणे-स्तोत्रे च तेषां इत्यादि संस्थाधिकरणे कीदृशमेव च द्वितीयं धुणम् । भाट्ट. १०।५।१५.

● संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्यानां आश्रये सह सामानविध्यनिरासः । सु. पृ. ८४७.

● संस्थाधिकरणभाष्ये घातर्यानवच्छिन्नायाः भावनायाः धर्मा-रथः निरासदिष्यते । सु. पृ. १२१६.

● 'नाशौ माभ्यस्य मवति इति साधनेन सवप्यन्ते' इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतघात्यर्थान्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्य इतिवर्तं यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुणस्य साक्षात् इतिवर्तं यतान्वयायोग्यत्वावगतेः, सर्व-य-ताविशेषत्वाच्च इतिवर्तं यतायाः कर्तृयतापरवर्षायाजु-ष्टेयत्वेण घातरथेनैव अन्ययथोभ्यतरप्रतीतेः । पृ. ८४८.

● संस्थान्तरे संस्थान्तरासमयः । वा ३।६।१६। ४२ पृ. १०६२. ● संस्थागणः— पञ्चमिष्टोमः । अग्निष्टोमस्य पञ्चदशोऽभ्यासेन जायमानो गणः पञ्चमि-ष्टोमः । तत्र द्वादशाहस्य विष्वन्तः । सोऽग्निं तु ज्योतिष्टोमदेव माद्वाग्निं न द्वादशाहात् । वि. ८।३।४-५.

ॐ संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-प्रहणान् । ८।३।४।८।।

पञ्चोक्तस्य, द्वादशमिष्टोमं मवति, द्वादशानिरथं मवति इति संस्थागणा भूयन्ते । तेषु तत्तत्संस्थानां गणेषु तदभ्यासः तस्यासत्त्वात् । संस्थायाः अभ्यासः प्रतीयेत । पञ्चवार उक्तस्य प्रयोगे पञ्चोक्तस्यः स्यात् । एवं अग्निष्टोमस्य द्वादशमभ्यासे द्वादशमिष्टोमः स्यात्, अतिरासत्वं तु द्वादशमभ्यासे द्वादशमिष्टोमः संस्थागणः स्यादिति । इतरलक्षणप्रहणान् । अग्निष्टोमः उक्तस्यः



अविशामः पत्नीया लक्षणानि नामैव कृतानि । तथा च कृतानि लक्षणानि येषां ते कृतमद्वयः शतस्यस्याः यामाः । तेषां कृतलक्षणानां स्वस्वतो ज्ञानामेव पञ्चोक्त्यादिशब्दैः सहनं कृतम् । कृतलक्षणानां प्रह्वान्द तेषां अग्निष्टोमार्दीनां अभ्यासः प्रवीर्यते, नाम द्वादशा-  
द्विहनामहा अतिदेशः इति पूर्वः पक्षः ।

अधिहाराद्वा प्रकृतिस्तद्विद्विष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

यादन्दः पूर्वेषु व्यतरत्पति । यामानां द्वादश्यादः प्रकृतिः इति उक्तम् ( ८।१।१०।१० ) । अथा अथ प्रकृतिशब्देन द्वादशाह उच्यते । तद्विद्विष्टा इति तच्छब्देन अधिहरणविषयगतः उच्यते इति प्रतिनिर्दिश्यते । प्रकृतिः द्वादशाहः, द्वादशाहस्य दत्ताशानि, तद्विद्विष्टा उच्यते इत्यभिधानेतिहाय पञ्चोक्त्यादिषु प्रयतेत । तद्वि-  
द्विष्टा प्रकृतिः स्यात् । अधिहरणं चोदकेन तस्याः प्राप्तत्वात् । न च अग्निष्टोमार्दीनां तत्संस्थान-  
योगिष्टोमः प्रत्यभिधाने इति धार्यम् । अभिधानस्य अग्निष्टोमार्दिशब्दस्य तन्निमित्तत्वात् अग्निष्टोमार्दिशब्दा-  
भावनिसत्त्वात् । तथा च पञ्चोक्त्ये द्वादशाहस्य यः प्रथमः पञ्चाहः तस्यान्तिवेशः । अथाग्निष्टोमे वास्तवस्या-  
पूर्णे द्वादशाहस्य दत्ताशानामाहुक्तिः इत्यादि । परंतु अथाग्निष्टोमे द्वादशाहशोच्यत्वात् उच्यते तन्नोपपन्नं, अतोक्त्ये च द्वादशाहिकाग्निष्टोमयोः अन्वयस्तोत्रोपपन्नं कृत्वा आहुक्तिः इति विशेषः । इति सिद्धान्तः । के.

● संस्थागणेषु पञ्चोक्त्याशोच्यत्वात् अग्निष्टोमयता-  
विरामादिषु द्वादशाहिकमार्दिदेशः परंतु तान् तत्र उक्तसंस्पष्टम् । भा. ८।१।१०।१-९.

● संस्थाजनेन वैदिकक्रमेणमातिः । सु. ट. १६३९.

● संस्थापदस्य तद्विषयकस्याधोपरमे शक्तिः । मणि. ट. १६५.

● संस्थाविशेषः उच्यतेः पीठयो च ऋगिति-  
ष्टोमस्य । भा. १०।६।१।१६.

● संस्थासप्तकल्पस्य ऋगितिष्टोमस्य 'य पतेन-  
निष्ट्या' इत्येवच्छब्देन न पराशर्या, किंतु अग्निष्टोम-  
स्यस्येव । भा. ५।३।१२।३०-३८.

● संस्थानं आकृतिः । अग्निष्टोमस्याप्युक्त्यानां  
पाथिवद्वयपरिग्रहवशात् आकारानुवृत्तिः कल्पेन न  
स्वातन्त्र्येण, दिक्कालावयवमत्तं तु गुणवर्मेणां च न  
कर्मविद्विष्टं चरान् संभवति । भा. १।३।१।३० पु.  
२९५. ● संस्थानं पर्यवसानं प्रायशोपरमम् । न च पुनः  
जुगोपः तद्व्यापारानुवृत्तं इत्युच्यते । संस्था हि कियत्  
प्रति औदार्यात्म्यं प्रायशान्तरक्षणं वा पूर्वस्यात् कर्मणः ।  
भा. १०।६।१०।३०.

● संस्थितं च न लक्ष्ययेत् । ( मन्म. ५।२५२ )  
इत्यनेन न्ययेन ( संस्थितं मृतं पति स्त्री न लक्ष्ययेत्  
नातिज्ञमेतद् अन्वयसक्तिं न कुर्वीत् - इत्यध्यायः )  
पुनः अयथा सह पुनः प्रवृत्तियमे नेह । शेषा.  
५।१६५. ● 'संस्थिते वृष्ट्ये पठ्ये मन्वाशयेद्  
हृतं वा' अत्र पठ्येहर्षो मत्तनिवमादिः मन्वाशयैः  
वर्तव्यः । वि. ९।२।१२.

● संस्पृशदीनि । अह्वारयोद्दनादीनि सस्पृश-  
दीनि च प्रतिवधानं भिद्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । भा.  
१।१।१।०।५५.

● संहितं ( नाम ) धाम गाने वृषे अभवेत् ।  
भा. ९।२।६।२५ वर्षिक ३.

[ तच्छब्दस्य 'सः' 'सा' इति तच्छब्द-  
रूपान्धानि अधिहरणार्दीनि तच्छब्दे संमाह्य-  
ण्यपि प्रमादात् न संगृहीतानि, तानि अत्र  
सक्ताराधने संगृहीतानि । ]

ह्र स् आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ।  
१।१।८।२६ ॥

सः उच्यते स्थापिताः भ्रातृदिग्भिः आहवनीयः  
स्यात् । आहवनीयनामा आहवनीयधर्मा स्यात् ।  
आहुतिसंयोगात् आहवना सयोगे हि आहवनीयस्य  
मगति भ्रातृदी च उच्यते स्थापिते हृषते । दस्यत्  
स आहवनीयः स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अन्यो वोद्ध्युत्याऽऽहरणात् । २७ ॥

नालो आहवनीय । आहवनीयदय एव स्यादलो ।  
आष्टात् प्रादाभ्यात् वा उद्ध्युय आहरणात् । अलो  
हि आष्टादे उद्ध्युय आह्वियते, न तु आधानादिना  
संस्क्रियते । तस्मादासी आहवनीय, न चान आहव  
नीयधर्मा इति सिद्धान्त । के

• ' स एव औषधस्येऽहन् द्विदेव्य पशुरा-  
लभ्यते ' इति । अय ऋषसंनिधौ उत्पन्नस्य उत्कर्ष  
विधि । वाल पृ २१

॥ स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुति-  
त्वात् । १०।१।११।४७॥

' शौर्यं च निर्वपेद् वसवर्चसकाम ' इति श्रुतम् ।  
तत्र श्रुत स चर प्रकृत्या दर्शपूर्णमासानुसारण कपाले  
पक्तव्य स्यात् । अयस्य च कपालादितरस्य कस्यचित्  
द्रव्यस्य पाकाधिकरणत्वेन अश्रुतित्वात् । नास्ति श्रुति  
यस्य तत् अश्रुति । अयस्य च अश्रुतिवात् कपालस्य  
च चोदकेन प्राप्तत्वात् कपाले एव चर पक्तव्य इति  
पूर्व पक्ष ।

सख्या चापि कपालत् । ४८ ॥

यथा चरध्रपणार्थं चोदकेन कपाल प्राप्त तदत्र  
कपालसंख्याऽपि अष्टव प्राप्ता भवति । यदि तु अष्टमु  
कपालेषु चर पक्त्तु न शक्यते इति संख्या बाध्यते  
तदा कपालमपि बाधनीयम् । एकपदोपात्त्वाद्बोधो ।  
इति शब्दा ।

एकरिमन् वा विप्रतिपेधात् । ४९ ॥

' शौर्यं च निर्वपत् ' इत्युक्तं चर कपाले पक्तव्य  
इत्युक्त पूर्वपक्षिण । तत्र कपालत् अष्टवसंख्याऽपि  
प्राप्नोति । यदि संख्या बाध्यते कपालमपि बाध्यता इति  
शङ्का प्राप्ता, ता निरस्यति पूर्वपक्षी । वाशब्द शङ्का  
व्याप्यते । एकसिद्धेव कपाले पक्तव्यश्चर । अष्टव  
संख्या तु विप्रतिपेधात् बाध्यते । नहि अष्टमु कपालेषु  
चर पक्त्तु शक्यते । तथा च निरोधात् संख्या बाध्यते,  
कपाल तु अविशेषात् न बाधनीयम् । तस्मात् शौर्यं  
अरः एकसिद्ध कपाले पक्तव्यः इति पूर्व पक्ष ।

न वाऽर्थान्तरसयोगाद्पूर्णे पाक्सयुक्त  
धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभ स्याद-  
नियमोऽविशेषात् । ५० ॥

शौर्यंश्चर कपाले पक्तव्य इति पूर्वपक्षनिरासार्थं वा-  
शब्द । शौर्यंश्चर कपाले न पक्तव्य । पुरोडाशाद-  
र्थान्तर चर । तस्य पाकेन संशोभात् चरपाकस्य कपाले  
असंभवात् कपाले न चर पक्तव्य । अपूपे पुरोडाशो  
तु कपाल पाक्सयुक्तम् । कपाले अपूप पक्त्तु शक्यते  
इति । चरौ तु धपणीये उदकस्य धारणार्थं कपालमुपा-  
देय भवति । तत्तु न सम्भवति तस्मात् अर्षान् उदक-  
धारणावर्थं तत्र चरौ पात्रलाभ स्यात् । किञ्चित्  
पात्रमेव लब्धव्य स्यात् । तस्मिंश्च पात्रे अविशेषात्  
चरपाके विशेषाभावात् अनियम स्यात् । अद एव  
पात्र द्रव्य इति नियमो न स्यात् । चरपाकोपयुक्त किं-  
चित् पात्र अनियमेन प्राक्षम् ।

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् । ५१ ॥

शौर्यंश्चर पात्र कसिञ्चित् पक्तव्य न कपाले  
इत्युक्तम् । तत्र कीदृशे पात्रे इति चेत् चरौ स्यात्या स  
चर पक्तव्य नास्तिन् पात्रे । चरशब्दोऽत्र स्यात्  
वाचक । ' यस्तु स्थालीपु सोमा त्युत्ते चरव स्यु ' इद  
लिङ्गं सोमस्थाली चरपाकार्थं इति दर्शयति ।  
स्यात्यामेव च चरपाक उत्पद्ये भवति । तस्मात् चर  
स्यात्या पक्तव्य इति सिद्धान्त । एव चरईविचिकारः  
न कपालविकार, शौर्यंश्चरश्च ओदनशब्दात्पच्यः न  
स्यात् । चरपाकश्च स्यात्या कर्तव्यो न कपाले इति  
विदम् । के

॥ स तद्धर्मा स्यात् कर्मसयोगात् । ६।१।  
१०।२६ ॥

सद्ये अपचरितस्य अयतमस्य यज्ञमानस्य स्याने  
योऽन्य प्रतिनिहित स तद्धर्मा स्वामिधर्मा स्यात् न  
ऋदिग्धर्मा । कर्मसयोगात् स्वामिकर्मसयोगात् । यद्य  
यस्य कर्मप्रतिनिधित्वे स तद्धर्म संबन्धते । तस्मात् स  
स्वामिधर्मा इति सिद्धान्त । तस्य धर्मा एव स्वामिनो  
धर्मा एव यस्य स तद्धर्मा । अत्रिच् समाहान्त ।

कर्मसंयोगात् इत्यन तर्कयोगात् इति पाठः द्रुतु-  
हृले । प्रतिनिक्षिपय स्वाभियमन्ते सत्येन इतोया  
फलसंस्कारसंयोगात् सयोगसंभवात् इति तदर्थः ।

तत्कर्मसंयोगात् इति वृत्तिपाठः । स्वाभियमन्तिः  
संयोगात् इति तदर्थः । के.

० 'स' द्वेषतार्थस्तत्संयोगात् । ३।१।५।१३।  
स सूक्तपाकः देवताकल्पनाभिः अङ्गत्वेन रूपेण प्रदरणां  
प्रति संयोगात् ( इति अक्षरार्थः ) । आग्नेयदिशाम्ये  
अन्त्यादीना प्रत्येकं देवतात्वेऽपि एतद्यागान्तर्गतोद्देश-  
निरूपितदेवतावस्था तापनेन व्याप्तवृत्ति-एकस्वैव  
कल्पनम् । अतश्च परम्युक्तान्वादिवृत्तिना एकेन  
देवतात्वेन एकस्वैव एतत्प्रकारेणैव स्थापय्य कल्प-  
नम् । यावत्कार्यं चात्तद्व्यवस्थानुसंगतया आचारवधि-  
यात् प्रदरतिना लक्षणात् होमव्यतिदिः । तृतीयायाः  
( 'भृक्तवन्ति प्रदरति' ) लापरान्तं प्रत्युपयोगाच्च  
वरणत्वे एव शक्यशीलमात् उक्तत्वेनवश्यमाणव्यायेन  
प्रदरती वत्येव होमलक्षणायाः फलमुत्पत्त्येनादोषत्वात् ।  
कौ. ३।१।५।१२-१३. ० 'स' नित्यस्य समत्वात्'  
( ३।६।१६।४३ ) प्रथमं कल्पयित्वाऽवधारिते फल-  
संभवाभावात् 'स' नित्यस्य समत्वात्' इत्येवं अवि-  
कारत्वप्रसङ्गः ( तत्रशब्देः ) । या. ३।६।१६।४३ ट.  
१०६५-६६.

सु स प्रत्यामनेन स्थानान् । ६।१।१०।३०।  
दशै ' वक्ष्येभ्य हविषातिमाच्छेत्' ऐन्द्र पञ्चराशव-  
भोदने निर्वपेत्' इत्युक्तः क्रमान्तररूपः पञ्चराशवः सः  
अमानास्था प्रत्यामनेत् । अनायासायासक प्रत्यामनाय-  
रूपः स्यात् तापी अनायासायासाद्भवत् । स्थानात् ।  
यामे विभेदे तस्य स्थाने पञ्चराशवस्य विधानात् ।  
इति पूर्वैः पक्षः ।

अङ्गविधिर्यो निमित्तसंयोगात् । ३१ ।।

दशै ' वक्ष्येभ्य हविषातिमाच्छेत्' ऐन्द्र पञ्चराशव-  
भोदने निर्वपेत्' इत्युक्तः क्रमान्तररूपः पञ्चराशवः  
अमानासायासक प्रत्यामनेत् । अनायासायासाद्भवत् ।  
स्थाने प्रान्तं चाशब्देन प्रत्यामनाय सिद्धान्तमाह ।  
अङ्गविधिर्योऽयं पञ्चराशवः । दर्शान्नमयम् । निमित्त-

संयोगात् । हविषातिरूपेण नियिचनेन कागद्वत् संयोगात्  
संक्रमण विधानात् । तस्मात् नैमित्तिकं कर्माङ्गं  
पञ्चराशवः । के.

सु स लौकिकः स्याद् दृष्टप्रवृत्तित्वात् ।  
७।१।२।२।।

अग्निहोतृकर्मवशात्प्रेषितौ शौषादिषु काचिदिति-  
वर्तन्वशा स्यादिति पूर्वाधिकरणे अवगतम् । अथ  
सोऽसौ इतिकर्मव्यताविशेषः शरावाङ्घ्राया आह ।  
स इति नर्वन्वताविशेषः लौकिकः स्यात् । लौकिक इति  
शब्दोक्त उच्यते । ततश्च ' पावनेश्यास्तीयाकादौ मस्य  
प्रवृत्तिर्दृष्टा स दृष्टप्रवृत्तिगात् शब्दोक्त इतिकर्मव्यता-  
विशेषः स्यात् शौषादी । स हि स्यात्तीयाकादौ फल-  
सापकतया सिद्धः इति शौषादावपि प्रहृतौ योग्यः ।  
तस्मात् लौकिकः इति पूर्वैः पक्षः ।

वचनानु सतोऽन्यत्वम् । ३ ।।

शौषादी अभेदितः इतिकर्मव्यताविशेषः लौकिको  
प्राक् इत्युक्तम् । ततो वैलक्षण्यार्थे तुशब्दः । यत्र तु  
वैदिकस्य इतिकर्मव्यताविशेषस्य विशेषबन्धनं स्यात्  
तत्र वचनान्तं ततः लौकिकत्वं अन्यत्वं इतिकर्मव्यता-  
विशेषाय । यथा उपस्यु रद्दमेधीये च । यथाकर्ध-  
विन् वचनभावे तु लौकिकः स्यात् ।

लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्व्युत्पत्त्यात् ।  
४ ।।

यत्र इतिकर्मव्यता न पठिता तस्यापि सा कुतश्चित्  
प्राशेव । सा च कश्चित् वचनात् इति पूर्व-  
दुक्तम् । ततो वैलक्षण्यार्थो वाशब्दः । लिङ्गेन वा  
फलित्वा वैदिकेन इतिकर्मव्यता नियम्येत । यथा शौषे  
चरो ' प्रभावे प्रभाजे कृण्वन् लुहोति' इति ।  
कृण्वन्निमित्तं कृण्वन्तुप्रापरिमितं कृण्वन्निमित्तं । तथा  
ऐन्द्राकारत्वमे ' अथे कर्हिपो हनाति वधे न, स्व-  
दितमथे वेया करोति अथे न' इति । तथा पितृपदे  
' न होतार कृणोते, नापेयम्' इति । एतेलिङ्गे-  
शब्देन प्रयोगे वैदिकी इतिकर्मव्यतेति । लिङ्गस्य तद्व्युत्प-  
त्त्यात् । प्रभावादयो हि तस्य वैदिकस्य अर्धस्य गुणाः ।  
तस्मात् कश्चित् लिङ्गेन नियमः ।

अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाद् यत्र नित्यानुवाद-  
वचनानि स्युः । ५ ॥

सौर्यचर्चादी लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्यते  
इति सिद्धान्तिना उक्तं तद् व्यावर्तयितुं अपि राशब्दः । न  
सौर्यादी लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता सिध्यति ।  
अन्यायपूर्वत्वात् नान न्यायपूर्वत्वम्, न्यायाभावात् ।  
का तर्हि लिङ्गाना गतिः ? उच्यते । यत्र नित्यानुवाद-  
वचनानि स्युः नित्यस्य सिद्धस्य अनुवादो यत्र वचने  
दृश्यते तत्र उक्तैः लिङ्गैः क्वचित् शोभ्यते । तदर्थानि  
तानि । तत्रथा । यत्र प्रशाखा सिद्धाः तत्र तदनुगदेन  
कृष्णलविधिः इति कृष्णलवाक्यस्य सौर्यात् उक्तम् ।  
अथवा कृष्णलविशिष्टप्रधानविधिरयम् । ' नार्येय  
वृणीते ' इति वचनं तु नित्यानुवाद. ' नान्तरिक्षे न  
दिवि अग्निश्चेतय ' इतिवत् । ' अथे बर्हिषो लुनाति '  
इत्यादिवाक्य च यत्र बर्हिः सिद्धं तत्र ऐन्द्रावर्हस्पत्यात्  
सत्कृत्यम् । तस्मात् सौर्यादियु लौकिकी एव इति-  
कर्तव्यता न वैदिकी । इति पूर्वः पक्षः ।

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना  
स्यात् । ६ ॥

सौर्यादियु लौकिकी इतिकर्तव्यता प्राणा इति पूर्व-  
पक्षिणा उक्ते कश्चिद् ब्रूयात् ननु लौकिकी च वैदिकी  
च इत्युभयं प्रवर्तता इति । तथाह पूर्वपक्षी । एकत्र  
कर्मणि लौकिक्या वैदिक्याश्च सह प्रवृत्तिर्न संभवति,  
मिथो विप्रतिषेधात् । तस्मात् गुणानां अद्धाना यथार्थं  
अथे अनतिक्रम्य प्रवृत्तिसिद्ध प्रयोजन अनतिक्रम्य  
कल्पना स्यात् । यथार्थकल्पना स्यात् एकस्या एव  
इतिकर्तव्यतायाः कल्पननिश्चयाः प्रवृत्तिः स्यात् । यदा च  
एकस्याः तदा लौकिक्या एव दृष्टप्रवृत्तिरात् इति ।

भागीत्यानु नियम्येत, गुणानामभिधानत्वात्,  
संबन्धादभिधानत्वाद्, यथा धेनुः किशोरेण । ७ ॥

सौर्यादियु लौकिकी इतिकर्तव्यता स्यात् इति पूर्वपक्षे  
सिद्धान्ती आह । भागीत्यानु अपूर्वं भवने इति भागीनी  
वैदिकी अपि इतिकर्तव्यता । लौकिक्या वैदिक्याश्च  
उभयोः समानेऽपि भागित्वे गुणानां प्रयाजादीनामद्धानां  
वैदिकानामेव अभिधानत्वात् - अभिद्वयति इति अभि-

धानानि - अभिधायकत्वात् । कथ गुणा वैदिकामिधा-  
यकाः ? संबन्धात् प्रयाजादीना वैदिकैतिकर्तव्यतयैव  
संबन्धात् । नहि लौकिके स्वालीपात्रादी प्रयाजाः सन्ति ।  
अभिधानवत्, यथा कुण्डपायिनामनेन अग्निहोत्रं इत्यमि-  
धान नित्यस्य अग्निहोत्रस्य सहचरितान् धर्मान् आनयति  
तद्वत् । एव भागित्वात्, संबन्धात् गुणाना अभिधान-  
त्वात् अभिधानवत् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत ।  
अत्र भागित्वात् इति न्यायः, इतरत्तु लिङ्गम् ।  
यथा धेनुः किशोरेण । तथाया ' कृष्णकिशोरा धेनुः '  
इति । अत्र धेनुगन्धे यद्यपि धनन्त्या गवि दृष्टप्रवृत्तिः  
तथापि अभिधानसामान्यात् धनन्त्यामश्वायामपि भागी  
इति किशोरेण लिङ्गेन धनन्त्यामश्वया विहायते ।  
किशोरशब्दो हि अश्वस्यैव बालके रूढः । एवमिहापि  
यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः तथापि इतिकर्तव्यता-  
सामान्येन भागीत्वात् लिङ्गेन वैदिकी विधेया ।

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाऽधिकारं भावः  
स्यात् । ८ ॥

सौर्यादी प्रयाजकृष्णलदिलिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता  
इति सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । पञ्च-  
विपरिवर्तने वाशब्दः । अथवा नैव लिङ्गेन नियम्येत ।  
प्रयाजादीना धर्माणा या उपत्तयः उत्पत्तिविधयः, तासां  
समत्वात् । आग्नेयाद्यज्ञत्वेन ता. सर्वाः समानाः । तेन  
धेनुः प्रयाजाः तधर्मका अनुग्रीयेरन् न तु अनु-  
याजादीनि इतराण्यद्धानि । अतो न सर्वा वैदिकी इति-  
कर्तव्यता सौर्यादी ऋहीतु शङ्कते । एतस्मात् हेतोः  
यथाधिकारं यत्रयत्र वेदे धर्मा धृता. तेषां भावः सर्वं  
स्यात् न तु अन्येषाम् । अतः साताना सर्वेषां धृत-  
मानस्य प्रयाजादेश सौर्यादी अद्धान स्यात् ।

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकमिन् ।  
९ ॥

लौकिकी इतिकर्तव्यता, धृत च प्रयाजरूप वैदिक-  
मन्त्र सौर्ये चरी स्यात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते इय शङ्का-  
ननु इतिकर्तव्यतास्यप्रधानयागासंभवात् सेतिकर्तव्य-  
ताक प्रधानं प्रधाननिधिरेव विधेते । अतश्च सौर्यस्य  
साद्गमप्रधानस्य वेदेन विहितरात् वैदिकी एव तत्र

इतिवत् चत्वा स्यात् । न लौकिकी इति । तथाह पूर्वपक्षी । चक्ररः शङ्खनिर्वाणमुच्यते । उत्पत्तिश्च रोपनचनं च तयोः समाहारः उत्पत्तिरोपनचनम् । एकस्मिन् वाक्ये शब्दे वा प्रधानस्य उपपत्तिः, रोपणा अङ्गानां वचनं विविध विपत्तिभिर्द्वं विद्वद्गम्, न संभवति । यदि च ' लोपं चर्त्तं निर्वपेत् ' इति श्राव्यत्वातेन प्रधानपत् अङ्गत्वमपि विधीयेत् । यतः रोपामपि प्रधानत्वं कल-  
 धकम् स्यात् । ततश्च अङ्गत्वमेव स्यादन्वयेत् । तस्मा-  
 न्नोभयवर्तिभिः । एवं च लौकिकी एव इतिवत्त्ववशा  
 लोपवदी ।

विषयन्तो वा प्रकृतिप्रबोद्धनायां प्रयत्नेत  
 तथाहि लिङ्गदर्शनम् । १० ॥

लोपवदी लौकिकी इतिवत्त्ववशात् प्राधान्य इति पूर्ववत्  
 वाच्यमेव निरूप्यन् पुनः सिद्धान्तमाह । लोपवदिचोद-  
 नाया कर्मभावसादृश्यात् विषयतः कर्मभावो वैदिक  
 एव प्रकृतिरन् दर्शयुक्तमाशयोरिव प्रयत्नेत । तथाहि  
 लिङ्गदर्शनं वैदिककर्मभावमाश्रय्यो एव सत्यां उपपद्यते ।  
 प्रभावादिप्राप्तौ च अन्वयानुवादीनामपि चोदकतः प्रातिर-  
 चर्येणाप्य इति भवति प्रभावादिदर्शनं वैदिककर्मभावप्राप्तौ  
 लिङ्गम् । तस्मात् लोपवदी वैदिकी एव इतिवत्त्ववशात् ।

लिङ्गहेतुत्वमदलिङ्गे लौकिकं स्यात् । ११ ॥

पूर्वपक्षी नते । वैदिकत्वा इतिवत्त्ववशात् लिङ्गहेतु-  
 स्यात् लिङ्ग हेतुः सायसो यथाः तादृश्यात् अलिङ्गे  
 यद् वैदिकदपि लिङ्गं नास्ति ' ऐन्द्रप्रमेकादहाकभाव  
 निर्वपेत् यस्य सजाता वीपु ' इत्यादी, तत्र लौकिक  
 एतेक अङ्गत्वात् स्यात् इति ।

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्ववशात् चोदनाशब्दात्सामान्यादेके-  
 नापि निरूप्येत यथा स्यालीपुस्तकेन । १२ ॥

वैदिकस्य वधमानस्य लिङ्गहेतुत्वमन् लिङ्गत्वे  
 वैदिकेः कर्मणि लौकिकः कर्मभावः स्यात् इति पूर्व-  
 पक्षिणा उक्ते आह सिद्धान्ती । लिङ्गस्य लिङ्गतामन्वयस्य  
 पूर्ववत्त्ववशात् न्यायपुस्तकतः न्यायस्य च सन्निष्ठे  
 अलिङ्गेषु च तुल्यत्वात् अलिङ्गेषु ' ऐन्द्रप्रमेकादहाकभाव  
 निर्वपेत् यस्य सजाता वीपु ' इत्यादावपि वैदिक एव  
 कर्मभावः स्यात् । न्यायस्य तुल्यत्वात् चोदनाशब्द-

सामान्यात् विधिप्रत्ययस्य तुल्यत्वात् । चोदनाशब्द-  
 सामान्येन लिङ्गस्य न्यायपूर्वत्त्ववशात् एकेनापि वैदिकेन  
 विद्वदेन लिङ्गरहितेष्वपि वाग्येषु वैदिकः कर्मभावो  
 निरूप्येत । यथा स्यात्को वन्यमानस्यचोदनाशब्द स्यात् ।  
 पुस्तकेन एकेनापि निरूप्यते तदन्त । तस्मात् ऐन्द्रप्र-  
 दावपि वैदिके कर्मणि निरूप्यतेन वैदिक एव कर्मभावः  
 स्यात् न लौकिकः इति सिद्धान्तः । के.

स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्त्वदापत्त्यात् ।  
 ८।१।२।।

द्विहोमशब्दः कर्मनामपेक्षमिति सिद्धान्तितम् ।  
 तत्र किमप्यं द्विहोमशब्दः स्मार्तानां कर्मणां नामपेक्षं  
 उच्यते स्मार्तानां श्रौतानां च कर्मणा इति विचारे  
 पूर्वपक्षमाह । सः द्विहोमशब्दः लौकिकानां-स्मार्ताना-  
 नित्यम्- कर्मणां अपिपात्रं स्यात् । कर्तुः द्विहोमार्ता  
 कर्तुः तदाश्रयत्वात् द्विहोमपटित्वात्विहोमिक्तानाक-  
 त्वात् । तथा आख्या वेप, सा आख्या वेपं इति वा  
 समासः । ' शिबीना दार्बिहोमिकी प्राधान्य, अन्वयानां  
 दार्बिहोमिकी प्राधान्य ' इति तदाश्रयत्वात् । तस्मात्  
 द्विहोमशब्दः लौकिकानां कर्मणां नामपेक्षं इति ।  
 प्रथमे अन्वयपारिणीत्याये पूर्वपक्षसमिद्धम् ।

सर्वेषां वा दर्शनात् वास्तुहोमे । ३ ॥

द्विहोमशब्दः स्मार्तानामेव कर्मणां नामपेक्षं इति  
 पूर्वपक्षस्य तथाश्रयत्वात् वाशब्दः । सर्वेषां लौकिकानां  
 द्वैतिकाणां च कर्मणां नामपेक्षं द्विहोमशब्दः । वास्तु-  
 होमे तथा दर्शनात् । वास्तुमि नाम वास्तुशास्त्रात्कर्मिणादि ।  
 वास्तु वास्तुक ( चन्दनवटका, चन्दनवधुभा इति  
 मन्त्रदेशे ) भावता होमः वास्तुहोमः नाम वैदिकं  
 कर्म । तत्र द्विहोमस्य दमितम्, ' यवैक्या वस्तुवात्  
 द्विहोमे कुप्यत् पुरोतुवन्वधामन्वयस्य वाग्यस्य जुष्टे  
 सदैवत्वात् ' इति । इदं च लिङ्गम् । होमशब्दस्य  
 तामान्याभिधाविसाच्च प्राप्तिः । तस्मात् लौकिकानां  
 वैदिकानां च कर्मणां नामपेक्षं द्विहोमशब्दः इति  
 सिद्धान्तः । प्रथमे अन्वयपारिणीत्याये सिद्धान्त-  
 म्बन्धिदम् । के.

० 'स वैव स्यात्' इति प्राञ्जितवादी ञोतिष्टोमे ।  
सकपे ३२।२२ मीत्रो वृ १८३० " ञोतिष्टोमे  
'स वैव स्यात्' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

० 'म वै (वैमप) वीर्णमासेन हनिपष्ट्वा अनु  
निर्वाप्य' अनेन वाक्येन पूर्णप्राग्भयोत्तरकाळीनता  
वैभूषण्यं प्रतीयते । सकपे १३।६, ० 'स वै  
वाजिनो नावाहयति' । वैश्वदेवे पर्वणि । ४।४।८.

॥ स स्वर्गं स्यात् सर्वान् प्रत्यग्निशिष्टत्वात् ।  
४।३।७।१५ ॥

'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु करोति' 'य सप्ताशानुरते  
स विश्वजिता यजेत' इत्यादिकं कर्म एकमेव फल  
साधयति इति पूर्वाधिहरणे अत्रगतम् । तत् एक  
किंनाम स्यात् । इति विचार यत् एक फल स स्वर्गं  
स्यात् । विधेयानुकारण 'स' इति पुल्लिङ्गता । स्वर्गं  
एव कुत्र ? तथाह, सर्वान् पुत्रवान् प्रति निरतिशय  
प्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य अनिश्चितत्वात् समानत्वात् । सर्वंश्च  
प्रीतिं कामयते । एव स्वीकारे यजेत इत्यादिरविशेष-  
वचन शब्द न विशेषेण व्यवस्थापितो भवति ।

प्रत्यगाद्य ॥ १६ ॥

'विश्वजिता यजेत' इत्यादौ एकमेव स्वर्गं फल  
इति सिद्धात् उक्तं, तत्र हेत्वन्तरमाह सूत्रम् । चकार  
समुच्चयार्थं । अनादिपक्षे कर्मणि स्वर्गं फल इति  
प्रत्ययो भवति लोके । 'आरामहृदवदत्त' इति वेन  
विदुक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्गं' इत्यत्र आह । 'तदाग-  
हृदवदत्त' इत्युक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्गं' इत्यत्र  
आह । एवमत्रापि । के

॥ न स्वामी स्यात् तत्सयोगान् । ६।३।९।  
२३ ॥

समे अन्यतमे यजमाने अवचरिते तस्य स्थाने प्रति-  
निधि कर्म य इति अत्रगतम् । स च प्रतिनिहितोऽयं  
स्वामी स्यात् । तत्सयोगान् स्वामिष्वेव संयोगान् । यो  
हि अग्नौ अयं आनीयते स स्वामी भवति । तस्मात्  
प्रतिनिहितं स्वामी स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

परमं करो या भूतत्वात् । २४ ॥

समे अन्यतमे यजमाने अवचरिते योऽयं प्रति  
निधीयते स स्वामी स्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त  
वादाब्देन निरख्यन् सिद्धान्तमाह । स प्रतिनिधीय-  
मान न स्वामी स्यात् किंतु कर्मकर, दशांशो ऋत्वि-  
गत् । कुत ? भूतत्वात् भूतिदानेन परिकीर्तत्वात् ।  
परिकीर्षमाणश्च न स्वामी भवति । नैवागौ सत्रफल  
प्राप्नोति ।

कुतूहले 'भूतत्वात्' इत्यस्य स्थाने 'अभूतत्वात्'  
इति पाठः । प्रतिनिहितेन आदित आरभ्य कर्म न  
भूतम् । अभूतत्वात् कर्मण नागौ सत्रफल प्राप्नुयात्  
इति नास्ती स्वामी । भूतत्वात् इति या पदच्छेदः ।  
नियुक्तत्वात् इति तदर्थः ।

भूतत्वात् द्रव्यदानेन परिकीर्तत्वात् इति वृत्तिः ।  
तस्मिंश्च फलदर्शनात् । २५ ॥

सत्रे अव्यक्तमे यजमाने मृतेऽपि तस्मिन् मृते  
यजमाने फलदर्शनात् 'यो दीक्षितानां प्रमीयेत अपि  
तस्य फलम्' इति सत्रफलस्य दर्शनात् स एव स्वामी ।  
तस्य स्थाने प्रतिनिहितस्तु कर्मकर एव न स्वामी इति  
न तस्य सत्रफलम् । इति सिद्धान्तः । के

० 'साऽस्य देवता' इति तद्वितस्य देवताविशिष्ट  
द्रव्याभिधायात्त्वम् । वस्तुतस्तु तद्वितस्य द्रव्यविशेष  
वाचित्तमाभावेऽपि चतुर्ष्वपेक्षया मलवत्त्वं सप्रवृत्ते,  
द्रव्यस्य सामान्यरूपेणापि प्रतीत्या द्रव्यस्य देवताया  
संबन्धस्य च तद्वितादेवागततेः चतुर्ष्वपि द्रव्यसामान्यस्य  
अप्यप्रतीते द्रव्यदेवतासंबन्धस्य सुतस्यप्रतीतेश्च ।  
सोम २।२।९. ० 'साऽस्य देवता' (पा ४।२।  
२४) इति सर्वनामार्थे तद्वितप्रवृत्तिः । सु ४.  
८०९

॥ सीपा महतो यशस्तान्नाहृत्वाऽनुकृप्यते  
इति न्यायः । अथ यत्र वृथा कर्षकरणे स्वल्पफल  
कर्मणि च महाधमकरणम्, तत्र प्रवर्तते । 'ऋद्दु-  
स्त्वमहाभाष्ये ह्युत्तमं च । तथाहि— "स एष सूत्रमेतेन  
लक्षणेपदेन च्छयाद्ययं तन्प्रत्याहवायने "सैपा महतो  
वयस्तन्नाहृत्वाऽनुकृप्यते" इति । "सत्या करणमेदे

स्वात् एते वाये लगान्दरे' इति मेदिनी । 'सङ्खानानचङके' इति वा । साहस्री. ३१२.

● 'सा लिङ्गादाखिजे स्वात्' ३।१।१।३१ ॥ यो नाम वेदेत् ऋतेऽपि ( अक्षदाने ) अचोदितमेव् ऋमेमेदे एति निर्णयकारणायाकादिति तन्वोत्तरं 'सा लिङ्गा०' इति । यत् ऋदितम्भोऽक्षदानं तपस्मात्, वेदिकरूपशिवरसिद्धिदोषात्, निमित्तरूपयुक्त्यापि लिट् एव लिङ्गरात् । वा. ३।४।१।३१ ५. १६८. ● 'सा लिङ्गादाखिजे स्वात्' । ३।१।१।३१ ३१ । सा राहु अधप्रतिबोधेः आखिजे स्वात्, यजमाने स्वादित्येः । स हि ऋदित्वनामयं इत्येव आखिजेऽभिधीयते । अथवा 'स्वामित्तदद्याः ऋमेणाम्यात्' ( ३।०।१।८।३८ ) इति यजमानस्यापि ऋदादिवत् ऋदित्वत्वं वक्ष्यति । तेन शक्यं याजमानमपि प्रदानं आखिजे इत्यभिधानुम् । लिट् चान् पूर्वपदानां उत्तरेः पर्ययं प्रायेणमिगमन्थः । ३।१।१।३१ ५. १६५.

● सङ्खमङ्गात् ऋमेभ्योऽपि. ( लघुम् )- 'साधाद्व्यधिकारेण घा-उयो यम ऋमेभ्यः । उभयं क. स घातुः स्वात्, पारपयं तत्रमेकः ॥' पचियान्नादयः, आसनघवनादयः । वा. २।१।१।१ ५. ३८५.

● सङ्खमङ्गात् घ तोः पचः पचिकरकाः पारवाचिरम् । रहस्य. ५. ४५ । अचिरश्चाऽऽहुविशिष्टमर्माकाद्व्यध्यातुर तत्रमेकत्वम् । मणि. ५. १०३, रहस्य. ५. ५१.

● सङ्खनुग्रामत्रयत्वात् दशपूर्वमासयोः । १।१।१।२।५. मीको ५. ६८१ 'अथवाहम्याः' इत्यत्र अपिचरार्थं द्रष्टव्यम् । ● सङ्खनुग्राम दशपूर्वमासयोः-आरम्भणोपायः । ५।१।१।३५-३५. मीको. ५. १०५ 'आरम्भणोपायः' इत्यत्र अधिचरणश्रवणम् । ● सङ्खनुग्राम त्रिचष्टद्विद्यादीनां श्रवणेषु । वि. ३।५।४.

● सङ्खनुचरित. शब्दः सङ्खदेवार्थमथगमयतीति । साहस्री ५७.

● सङ्खनुचरित्व्य अनेनाभेदनामोः । सु ५. ८६६, ● सङ्खनुचरित्व्य अनेनाभेदनामोः । ५. ७०२.

● सङ्खनुचरित्व्य सङ्खनुचरित्व्य इति नियमः । भाट्ट. १।३।१२. ● 'सङ्खनुचरिते चास्मिन् निचयैकैत्र चक्षते' इत्यनेन न्यायेन अनेनाभेदनामोः सङ्खनुचरित्व्येण एकार्थपरत्वायोगात् वीर्णोदास्यनात्सङ्खनुचरित्व्योः अनेकनामनामोः गमनात्सङ्खनुचरित्व्येण अन्वयेण-सापेक्षानेनाभेदनामोः परत्वे... । सु. ५. ७३१. ● रजतेऽपि दुर्बलेभ्योऽपि सुशोभतेऽपि एकजातीय-सर्परजत्रात्किमप्ययथापयतेः दुर्बलेभ्योऽपि सुशोभतेऽपि जातिद्वयेऽपि साधारणत्वात् हिंस्यशब्दस्य 'सङ्खनुचरिते चास्मिन् निचयैकैत्र चक्षते' इत्यनेन न्यायेन सङ्खनुचरित्व्य जातिद्वयपरत्वायोगः । ५. १४०९.

● सङ्खनुचरिते च उपरधीयमानोदित्व्यमानत्वे न समानतः, निचयैकैत्रात् । टुप्. १।१।११.

● सङ्खनुचरित्व्यः । 'गोतो गित्' इत्यादी गोशब्देन अनेकाभ्यामुपरिष्ठापयति 'सङ्खनुचरित्व्येण' गोशब्दे एवस्वीयार्थेण अ-उयात् तदाचरगोशब्दे एव 'गोतो गित्' इत्यत्र प्रकृत्या अयथाचरगोशब्दे तु प्रकृत्यर्थे अष्टुष्टि. वचनीया स्वात् ( सा ट न युच्यते ) भूतिः ५. ८३ । 'गोतो गित्' इत्यत्र गोवदस्य नामाशक्तिरुक्त्या सङ्खनुचरित्व्येण सङ्खनुचरित्व्येण ( सङ्खनुचरित्व्येण शब्दः सङ्खनुचरित्व्येण ) एवस्वीयार्थेण अन्वयेन तदर्थेऽप्येवचरित्व्येण गोशब्दस्य शिष्टयुक्त कार्यं स्वत् नान्वयम् । अत्र, शास्त्रस्य तन्नाश्रयाश्रयणे भाट्टवसते गौरवम् । सूत्रमते तु आत्मोशब्देन सामान्यः अर्थोऽप्ययत् स्वयंशोधनार्थेन आत्रार्थस्य संक्षिप्तमेवनात् न सङ्खनुचरित्व्येण विशेषः, अपि तन्नाश्रयाश्रयणरूप गौरवम् । तत्रप्रकाशिका. ५. ८२. ● सङ्खनुचरित्व्य पुत्रदत्तानात्पुत्रवत्तेः । वा ३।०।१।२४. ● 'सङ्खनुच. दास्यार्थः' इति न्यायेन सङ्खनुग्रामेन अथर्वगं. ( विराम ) एवात् । ५. १।१।५।२८. ● सङ्खनुचरित्व्य इव् अन्वये । भा. १।१।१।२८. ● 'सङ्खनुचो विमत्तिपथे सद् द्योतितं सद् द्योतितमेव' ( परिभाषा ४० ) । गौरी दास्योः

प्राप्तौ विप्रतिषेधे सति सकृत् यद् बाधितं तत् बाधित-  
मेव ज्ञेयमित्यर्थः ।

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्य इति परि-  
भाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा इत्यत्र परत्वात् तिस्रदेशे  
स्थानिवद्भावेन त्रयादेश आशङ्क्य सकृद्व्रतित्यायेन  
समाधानपरभाषासंगतिः । परिभाषेन्दुः पृ. ५९,  
\* सकृद्व्रतित्यायः । सकृद्व्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित  
तद्वाधितमेव । पृ. १५४, क्वचित् चरितार्थयोः एक-  
स्मिन् युगपदुभयोः कार्ययोः असंभवेन बाधकाभावात्  
पर्यायेण वृत्तादिवत् शास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रति-  
षेधसूत्र इति सकृद्व्रतित्यायसिद्धिः ॥ 'व्यक्ती पदार्थे  
प्रतिपक्ष्यं लक्षणोपप्लवात् उभयोरपि शास्त्रयोः लक्ष्य-  
विषययोः अचारिदाप्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्ते  
परमेव इति नियमार्थमिदं इति सकृद्व्रतित्यायसिद्धिः ।  
इति कैयटादयः । ( श्वेतर. पृ. १५४-१५५ ) ।

\* तिसृणामित्यत्र सकृद्व्रतित्यायेन त्रयादेश-  
वारणपर भाष्यम् । भूतिः पृ. ६२ \* 'सकृ-  
त्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । अथ  
शब्द एव प्रथमं विषयतया ( धारण्यं ) अभिधाय  
पुनः ऋणतयाऽपि अभिधत्ते । कथं सकृदुचरितो  
द्विरभिदध्यात् ? अभिधाने वा सभ्यपरमपि पुनरभि-  
दधीत । नहि नियामकमस्ति द्विरेवाभिधत्ते न निरिति ।  
सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन इति न्यायात् । ( या स्त्री  
सकृत् अवगुण्ठने विना आपणमागादीं प्रवृत्ता तस्याः  
पुनर्गमने अवगुण्ठनेन नास्ति कर्तव्यं प्रथमप्रवृत्तिवत्  
-इति न्यायाश्रयार्थः ) । शा. १।४।४।४ पृ. ६८.  
\* 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । एक-  
हायनीशब्दस्यापि स्थित्यसंभवात् स्वातन्त्र्यमननीतम् ।  
एव पदान्तसंबन्धेऽपि 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन'  
इतिवत् तस्य तात्पर्येण भूतिपीडा । वा. ३।१।६।१२  
पृ. ६८९, \* 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन'  
इति न्यायः । 'सुद्धौ संनिहितेन शक्यते साक्षात्क्षः  
शब्द संभ-धयितुमिति । नैतदेवम्, यो हि असंबन्ध-  
मानः अनर्थको भवति स संबन्धते मान्यः' इति  
भाष्यम् । अत्र यार्तिकम्- यावदावत् हि पदार्थो

विरोध्यते तावत्तावत् श्रुतेः स्वरसम्भ्रः । तेन 'सकृत्  
प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इत्येवं एकेन केनचित्  
विरोधितः परेणापि विरोध्यतां इत्यभ्युपगन्तव्य इति ।  
३।१।६।१२ पृ. ६९० । या हि कामिनी सकृत् पर-  
पुरुषे प्रवृत्ता सा पुनरपि प्रवर्तेतैव, तथा सति लोका मा  
द्राक्षुरिति किं जयनिकया अवगुण्ठनेन कार्यम् ? नाव-  
गुण्ठनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । के. \* 'सकृद्व्रतित्ये  
कृतः शास्त्रार्थः' । इत्येकत्वात् ऐन्द्रवायवप्रदे  
'सकृद्' इति न्यायेन सकृत् भक्षणे प्राप्ते 'द्विरेन्द्रवाय-  
वस्य भक्षयति' इति वचनत्वात् द्विभक्षणम् । वा. ३।५।  
५।१८. \* 'सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात्' ( ९।१।  
१०।३५ ) इति न्यायेन 'वृत्तस्य यावज्जीविकस्य प्रयो-  
गस्य अर्थेन आदौ कृता आरम्भणीया' इति (पूर्वपक्षे) ।  
भा. १।१।१।६।१९.

\* सकृत्पु ( पयःसकृत्पुत्राणादिषु ) प्रदेयधर्मा नावु-  
ष्टेया. ज्योतिष्टोमे । ९।४।१।४।५५-५०. मीको.  
पृ. १८२४ 'ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादिमहेषु' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सकृत्प्रकरणम् । सकृत्प्रवृत्तायाः । 'सकृत्  
सकृत्' इति द्वितीया न प्राधान्यवोधिका ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् । २।१।४।११॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, द्वितीयादर्शनात्  
प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् । गुणभूतेऽपि  
द्वितीया भवति । तथाहि दृश्यते 'सकृन् ज्ञोति',  
'माकन ज्ञोति', 'एककपाल ज्ञोति' इति ।

वा— ( द्वितीयादिप्रतिकविचार. ) परस्य आह  
( पूर्वपक्षी ) 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारानु-  
सारिता । शेषत्वस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभि-  
चारिणी ॥' तन्नाम प्रमाणं पुत्र यदेकान्तिकम् ।  
अनैकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशो-  
ऽपि दृश्यत् 'सकृन् ज्ञोति' इति । तथा 'प्रयान-  
क्षेपेण हवींश्वमिषारयति' इति अन्तरेणापि द्वितीया  
आज्यप्राधान्यं दृश्यम् । अतो 'मीहीनवहन्ति' इत्यत्र  
उपवर्धमानेऽपि उपकारदर्शनशून्यमेव द्रव्यप्राधान्यम्,



न् । स एव तु सर्वाणि वाद्स्फुट स्मरणेन प्रतिपाल्यते । स्वयंते च द्वितीयाया प्राधान्यमर्थः, 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' इति । तथा लोकवेद्यो प्रयुज्यते 'घट करोति' 'मीहीननहन्ति' इति । यानि च लोके व्यभिचाराद्दृक्स्थानानि तान्मुदाहरति ( भाष्यकारः ) 'तण्डुलानोदन एव, बलजान् शिखण्डकान् द्रुक्, तण्डुलानय जुहुधि' इति । तण्डुले बलजै इति च प्रयोक्तव्ये या द्वितीया प्रयुज्यते तन्मूल तृतीयासमानार्था सा इति गम्यते । तत्रोच्यते । 'सर्वे पाकादिसंन्ये द्वयाकाराण्डुलादय । प्राधान्याशमुपादान द्वितीया तत्र वल्यति ॥' यदा पदाथान्तरभूतीदानशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलप्रवजा विवक्ष्यते तदा तृतीयान्तपदभाषो भवति । यदा तु भोजनयोग्योदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुल, मार्द्योत्पत्त्यर्थं च शिखण्डकाकारेण बलजसा दृश्यते, तथा वेदवानयाव गतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनत्रे अभिहीने सुगण्डितास्तिष्ठन्तो रमणीयत्वात् कस्याश्चिद् ब्राह्मण्य स्वार्थसोमा दर्शनार्थे तण्डुला होमसाधनत्वेन अभिप्रेता । सा एव प्रेष्यति गुणसामा वा 'यजमान तण्डुलानय जुहुधि' इति, तदा द्वितीयार्थभाक्त्व भवति । 'भवति हि लोके बहुप्रकारा विवक्षा' इति । गुणभूतेऽप्यर्थे क्वचित् कारणेन कश्चिन् प्राधान्याशो विवक्षते, तथा प्रधानभूतेषु गुणात्, कदाचिदुभौ कदाचि नोभौ । न च बाद्बिषयते तत् सन्देहाभिधात य इत्यस्ति प्रमणम् । विवक्षा संपत्त्यर्थं तु लक्षणागुणायात्साधनम्, न सार्थस्याग । तस्मात् प्राधान्यमेव द्वितीयार्थः । ( इति द्वितीयाविभक्तिविचारः ) ।

( अथ सकमुन्यायः— ) कथं तु सकत्वारिषु गुणत्वमिति । सङ्गच्छते । 'प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया घटति स्वतः । विरोधात्तेन सन्धौ गुणभावरस्तु लक्ष्यमे ॥' द्वितीया तावत् कर्मत्त प्रधानरूप आरम्यकस्या वदति । तत्र इह बल्यता कारणान्तरेण विषयमानत्वात् नाश्रीयते । तेन तु कारकविरोधात्कदाचिदात् यत् कारकस्यामन्य अभिनाभूत लक्ष्यते तदधिकद्वरात् विवक्षते । तत्र एतान्तरार्थो विज्ञापने, हान्य कारक

सकत् इति । न च सामान्य निर्विशेष व्यग्रहारसमम्, इति विशेषापेक्षाया कारणत भविष्यति, 'द्रव्याणा कर्मसंयोगे' ( ६।१।१ ) इति भूतम यस्युच्चारणव्यात् ।

कथं पुन सकुप्राधान्यविवक्षा विवक्ष्यते ? तत्राह 'भूतभाट्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते । सकत्तो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥' यस्य हि द्रव्यस्य नवमित् उपयोगो निर्गुतो भविष्यति इति वा अवधार्यते, तत् संस्कारार्हत्वात् कर्म प्रति प्राधान्य प्रतिपद्यते । यत् पुनर्नोपयुक्तम्, नोपयोक्ष्यते वा, तस्य संस्कारो निष्प्रयोजनः, इति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रमद्व । ते नामी सकत्वः, न होमात् प्रागुपयुज्यन्ते, नोर्ध्वं भस्मताद्रावात्, मसमिति योगवचनाभावाच्च । तत्र समस्त वाक्य अनर्थक भवतु, द्वितीया वा लक्षणा कृत्वा इति ( चिन्ताया ) स्थितत्वात् वेदप्रामाण्यस्य लक्षणा प्रहीत या । मुख्यार्थप्रयोगो हि औत्सर्गिकत्वात् अपवाददत्तेनेन भ्रान्तिरिव प्रतिपद्यते । सर्वत्रैव लक्षणाश्रयण आनर्थक्यप्रसङ्गनिसिक्तम्, अन्यथा मुख्यार्थोत्पत्ते । तेन विशेषात् सकत्साधनकहोमविधान प्रकरणसम्बन्धि दृश्यते । 'ननु सकत्नामपि' इति ( भाष्य ) होमत्त सकत्तोऽपि ज्योतिष्टोमस्य उपहृत्य अर्थवन्तो भविष्यन्ति इत्याह ( पृथपधत्वेन ) । सिद्धान्तवादी तु लक्षेन होमसाधनीभूतानामेव अर्थवत्त्वमनुपगच्छति 'नो वा वृते नेति' ( इति भाष्येण ) । सर्वत्रैव च 'द्रव्याणा वाक्यसमुत्क्रियानिर्वर्तनाद्विना । न प्रयोजनमस्त्यन्यत् कथभावायसगते ॥' यथा होम क्रियात्मकत्वात् 'किं' इत्यपेक्षमाण प्रधानकपभावेन इत्थ अनुग्राहकत्वेन दृश्यते, नेत्र द्रव्यम् । न च तस्मात् अदृष्टकत्वात्, क्रियानिर्वर्तनात्प्रागुपयोगम् । यत्रापि तावत् द्रव्य साक्षात् फलस्य बोध्यते, यथा 'गोदोहनेन पशुनामस्य' इति, तत्रापि अन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति, किमुत यदा, न कश्चिद्विद्वन्नेन सकत्त भूयते । न च किंचित् कल्पनाप्रमाणमस्ति । द्वितीयेति चेत्, 'नहि' इति ( भाष्य ) उच्यते । द्वितीया हि सकत्ता प्राधान्यवदन्ती होम तदर्थं कुर्यात्, न 'सकुम्भोऽपूर्वं' इति

प्रतिरक्षितम् । तेन द्वितीयायमादात् भवेत् होमः सवत्स्रथैः  
' कर्म नाम होम शानाः सवत्स्रः स्युः ' इति, नान्यस्यै  
प्रयोजनार्थ, अश्रवणात् । ते चाग्नी ' मान्ति होमे इने  
सक्तौ होमसंबन्धाः ' ( भाष्यं ) इति प्रागेव प्रयोजन-  
सम्भत् पर्याप्तिका द्वितीया, निप्रयोजनैव्यदि, होम  
प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मरक्षिते । तत्र सिद्धे वाक्यायें,  
पश्चात् न पुरुषस्य कर्तृत्वात् उक्तमुच्यते इति शरणा,  
उक्तवनादा अदृष्टं कल्प्येत, प्राधान्यशानं वा श्रान्ति-  
रिति । तत्र आह ( भाष्यकारः ) ' न च तद्वचनात्  
वाक्यमन्यत् कल्पयितुम् ' इति । ( तत्र ) प्राधान्यविर  
क्षेत्र न्याय्या । त्वथ तृतीयायैतिद्विः इति मन्त्रा महा-  
माधकारेण ( उक्तपत्रेण- सु पु. ६३२ ) उक्त  
' तृतीयायाः स्ताने द्वितीया ' इति । तेन वैषम्यं होम-  
संबन्धयोः, सक्ताना निप्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात्, पुत्रो-  
क्ताशब्देश्च अन्वयोपमायेन पर्याप्तिकरणसंस्कारार्हत्वात् ।  
इदं च श्रद्धार्थे अयन्त्रिते दृष्टोपकाराभावेऽपि  
वददृष्टकारणा मुखियति । लोकेऽपि अदृष्टार्था, संस्कारा  
आचारान्तरमन्ते यथा ' प्रमान्तरादव्ययाना ' ( इति  
भाष्यं ) शान्त्यर्थं अग्निवन्दनव्यवस्यमन्त्रैः शिरस उगि  
ध्रामयं गुचिदेवप्रतिश्रापन च ( दृष्ट कश्चि इति भाषा ) ।  
न चास्य अनुश्रवतिः, आचारसामान्यत्वात् । तेन अदृष्टा-  
र्थोनासपि श्रवणधुनित्वात् सिद्धौ गुणभावाः ( सक्त  
नाम् ) ।

ननु एवं सति सर्वत्र प्रयोजनरसाहृतमेव द्रव्य-  
प्राधान्यम्, इति न यत्कस्य ' तुष्टपधुविरसात् ' ( २।१।  
४।१० म्. ) इति, दर्शयितव्यं वा यत्र प्रयोजनरसा-  
निर्घोषं द्वितीयाहृतमे प्राधान्यम्, वैकल्पतृतीयाहृतो  
वा गुणभाव इति । तदुच्यते । प्राधान्ये तावत् ' उन्मत्ता  
हार्हव्यमुपनिष्ठने ' इत्यत्र सिद्धत्वात् इन्द्रार्थत्वात्तत्रतेः  
हार्हव्यैश्चाकवात् च तत्साधनयैन्द्रीयध्यानमन्त्रे  
कैवल्यद्वितीयाहृतमेव वा हर्हव्यमापण्यम् । तथा ' मूल-  
वापेन प्रस्तरे ' इति उक्तयोः प्रयोजनरसाहृतयो वैकल्-  
पतृतीयाहृतमेव मूलवापेन प्रस्तरेऽदृष्टत्वात् । तेन  
पिनाकिमेव अग्निप्रस्तरे अभिधीयमाने निप्रयोज-

जनतरे अपादाः, न तु प्रयोजनसदृशत्वात्वेन आह्वान्यं  
इति विवेकः । ( इति सत्त्वतुत्यायः ) ।

प्रयोजनं तु अभिप्रणयनं न सम्प्रगुमन्यते ।  
तस्मात्, ' स्रष्टृमात्रात्सुवादेन अग्नीमन्यत्वादि-  
चोदितम् । सायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वं-सिद्धान्त-  
पक्षयोः ॥ ' पितृहृते हि उपविताक्यात् केवल-  
प्रधानार्थत्वेन शेषाभावाः, युक्ते यदङ्गेषु न भवन्तीति ।  
अग्नीमपरादि तु सुगादिमाधुवादेन विधीयमानं  
' सर्वेषां वा दोषान्तरावप्युक्तत्वात् ' ( ३।१।१२ )  
इत्यनेन वाक्यसंयोगवलीयत्वात् प्रस्तरशान्यप्रधानार्थ-  
त्वात्तत्रेव अद्भ्यप्रधानार्थं निश्चयते । न चात्र निरोपणं  
द्विषित्वात्तम्, येन प्रधानमन्त्रसुगादिमाधुव्यतीतिः  
स्वात्, सर्वत्र वा उदितप्रधाननिरोपणं तत्र न विव-  
क्ष्येत । तन्मन्त्रं पूर्वपक्षे अपि यानि च प्रधानसक्तन्पीनि  
सुगादीनि, यानि च आहृतुपकारसंभारार्थिसंस्कृष्टानि  
तानि सर्वानि अग्नीमधीरादितुक्तानि इत्युक्तौ नाना-  
श्रुत्युक्तसंभारः ।

स्वादेवत् ' सुषार्थो वाऽङ्गस्वाचोदितत्वात् ' ( ३।१।  
१५।३६ ) इति वैद्वनिरोपणा कौत्सप्रधानार्थत्वात्  
न इह अद्भ्यप्रधानार्थता मवियति इति । तद्-  
युक्तम् । ' वाक्योवात्तप्रधानार्थसंबन्धो यत्र  
राम्यते । तत्रैतद् वक्ष्यते, मात्र तादृशत्र प्रती-  
यते ॥ ' ' बसाधयेन वै वाक्या इष्टयः ता उपाहृ  
वर्तं शाः ' इति हि प्रामेरेव वाक्यमन्त्रोवाचैः उपाहृतं  
संबन्धमात्र अद्भ्यप्रयोजित इति वक्ष्यते ( ३।१।१५।  
३५-३६ ) । न चात्र तादृश, प्रधानसंबन्धोः इति  
वैषम्यम् ।

ननु च आतिदैविकत्वात् अत्र तावत्पेय अत्रेयु  
अग्नीमधीरात्सुवादिप्रधान प्रधानमात्रार्थं भवेत् । नार्ह-  
त्वेन मपिदम् । एत हि न्यायनि ' वदत्तुपकार-  
मात्राहृताः प्रथमं प्राहुः नह । संबन्धयते  
अग्नीमधीरे विनाराः प्रोच्य चोदितम् ॥ '   
आरभ्य च अनेशार्थेऽप्यनुवाचे, सुगादीनि अनुवदि-  
त यानि । तेन प्रयोजेऽपि यत् तत्रेव वा अतिदेवो  
वर्षा प्रतीयते । एत वाक्ता चापेन प्रधानमन्त्रादीनि

प्राप्नुवति तावत्तैव अङ्गसुगादीयमि इति अविशेष । किञ्च 'यदि प्रधानमात्रेण शमीमट्यादिसमिति । प्राकृत्यस्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिरुचसात् ॥' य एव हि संमार्गस्तुचा वर्जनोपाय तेनेव प्रयाजादि सुवर्जनमपि प्राप्नोति । न चैतदिष्ट युक्त्यभावात् । यद्यपि च किञ्चित् प्रधानमात्रसंबन्धकारण भवेत् तथापि शौमिकवेदिदक्षिणा यायेन प्रसङ्गसिद्धे न प्राकृतज्ञान्युप-संप्रदो युज्यते ।

किञ्च 'परिध्यादेश्च फार्येण स्वरूपमुपलक्षि-  
ताम् । अतस्कार्यस्य समार्गं परिधेर्न कृतो  
भवेत् ॥' परिधि इति अग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते ।  
तथा होमाश्रयां जुहादय । तत्र संमार्गस्य 'अर्थाभिधान  
कर्म च०' ( ४।१।११।२६ ) इति अप्रयोजकत्वमपि  
शक्यं वक्तुम् । तत्रश्च बाणवत्यरिधिश्रमणे यदि तावत्  
अपरिहितमेव पलाशादीन् समार्घं, अपरिषय एव  
संप्रदा भवेत् । अथ तानपि परिदधीत, तत्र कृते  
परिधाने प्राहृतायता न स्यात् । न च तुल्यार्थानां  
समुच्चयो दृष्ट । तस्मान् परिष्पत्तरसुत्वादीन्यम् । अत्र  
भूयस्य तु अर्पूर्वत्वात् यावत्कृताश्रयपर्यवसायिन साङ्गस्य  
च अप्पु चोदितस्य केन समार्गं अग्निर्वा प्राप्नोति येन  
उत्पायेत । तस्मात् अप्रयोजनान्धेतानि ।

तस्योदाहरणं तु एकं सत्यम् । तत्र हि 'मास  
तु सवनीयानाम्' ( ३।०।२२।४३, ४२ भा ) इति  
सिद्धान्तात् पुरोडाशमात्रेण असंबन्धमानं तरसमपत्वं  
असवनीयत्वात् न पर्यमिक्करणपुरोडाशेन संबन्धते । नहि  
सवनीयाद्ग्नं सवनीयान्द्रप्रयोगं सवनीयसंबन्धिषियत्वात् ।  
सवनीयाद्ग्नस्य च असवनीयात्तरात् तत्रापि तु श्रीहिमयत्  
दुर्लभम् । 'श्रीहिमिर्भवेत्' इति प्रधानपुरोडाशमात्रेण  
तेषां संबन्धात् । एव तर्हि अनियतद्रव्यता पर्यमिक्करण  
पुरोडाशस्य इति प्रयोजनम् । तदप्युक्तम् । तथा सति  
कार्यभोजि यायेन तरसमपत्पर्यमिक्करणेनैव शास्त्रार्थोपपत्ते  
सिद्धतापसद्वर्गकमपसद् । तस्मात् कथञ्चित् प्रकृती  
श्रीहिमपपुरोडाशप्रहृतात् तरसाधनं शास्त्रतरात्  
प्राप्नोति इति वाच्यम् । तथापि तु एकहायनीयायेन  
अप्रयोजकत्वात् तस्मात् लोपसद् । तेन एतदेव

( लोप ) प्रयोजन इत्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यत्व  
वा । न चान् कार्यभोजि याय संबन्धति, मासेन  
पुरोडाशमात्रमिष्यत् । सवनीयपुरोडाशो कथमिति  
चेत्, नैव तत्र पुरोडाशाश्वमिष्टम् । वचनात् अपुरो  
डाशात्मकमेव मासं पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते यथा  
घानादीनाम् । नहि कथञ्चिदपि मासेन घानादयो  
मन्वति । अतश्च प्रेयङ्गवयायेन प्रधानमात्रे मासेन  
पुरोडाशो निवर्तित । पर्यमिक्करणं तु पुरोडाशसाधनक  
मेव । स तु अनियतद्रव्यको वा कथञ्चिद्वा प्रकृति  
दर्शनेन श्रीहिमपद्रव्यक इति स्थितम् ।

एतानि च प्रयोजनानि सुत्रसंमार्गस्य प्रकृती बहु  
साधनत्वात् कपिञ्जलययेन विवस्य दास्त्रीयत्वात्  
पात्रविद्वृद्धावपि पशुचानुमास्येषु तिष्ठ एव संमार्गस्या  
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सर्वं, संस्कारस्य प्रतिप्रधानवति-  
त्वात् । तथा पशुयायेन विवक्षितैकसंरत्यत्वात् एक एव  
संमार्गं य परिधि पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वं । यत्र च  
परिधिविद्वृद्धि तत्र विशेष । एव एकपुरोडाशो पर्यमि-  
करणम्, सर्वपुरोडाशो च वक्तव्यम् । तथा 'विशये  
लौकिक स्यात्' ( ७।३।१२।३० ) इत्येव 'अग्नि-  
सुपनिधाय स्तुवते' इतिवत् लौकिकमिसंमार्गकरण  
पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनं चैन अक्षरकार्यत्वात्  
सर्वेषां आहवनीयादीनां इति विशेष ।

द्वा— सत्तना तु भूतभा उपयोगरहितत्वात् न  
समीहितत्वनस्ति इति समीहितसाध्यापेक्षिण्या भावनायां  
भायत्येन अन्वयस्य अयोग्यत्वात् साधनत्वमेव लक्षणया  
द्वितीया अमिषत्ते । सुगादीनि तु ऋतुसाधनत्व  
रूपेण ईषितत्वात् योग्यायेन समीहितसाध्यापेक्षिण्या  
संमार्गभावनाया अचेत् इति साधनत्वमेव ध्रुतिवलेन  
पक्षाने । तत्र दृष्टोपकाराभावेऽपि अदृष्टसंस्कारकस्यात्  
सिद्धं शुभकर्मत्वम् ।

[ समार्गधिकरणार्तर्गतोऽयं न्याय । ]  
यि— 'द्वितीया मत्तुवद्भृत्त्वा निशोरोऽन्वीयतां  
क्रिया । साशादिति न मन्तव्यं दृष्टस्याशोपपत्तित्वात् ॥'

● सकत्वधिकरणे ( २।१।४ ) अनीषितत्वं  
द्वितीयावाच्यवनिषेध । सु ४ २०८७८

सकुन्वायः । साहस्री. ८७३.

● सकुन्वायः । 'सकुन्' उरोति' इत्यसौ द्वितीयायाः करणत्वे प्रयोगात् करणरतमपि द्वितीयाथं इति चेन्न । साध्यत्वमेव द्वितीयाथः । ... अत एव यत्र नोपयोगः कल्पतः, न वा कस्यापि शुभक्यः यथा सकुपु, तत्र द्वितीयायाः करणत्वलक्षणवर्गीकृत्य सकु- विविधशोभनस्यैव अट्टापर्यं विधानम् । न च अनीशित- कर्मत्वेन अपि अन्वयोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा इति वाच्यम् । तथा सति अट्टोपकारकस्यापि भावनायाः कर्मत्वेन अन्वयावधारणायै तस्य द्विकर्मकत्वात्पत्त्या उदे- द्यमेकप्रतिनिवेशावपेक्षावैतः । अतः सकुकरणक- होमस्य व्याप्यस्य लक्षणत्वम् । भाट्ट. २।१।४, ● 'चतुरो मुनीन् निर्वपति' इति । तत्र द्वितीयात्तार्थद्वयस्य उद्देश्यत्वान्न निर्वापं प्रति कर्मत्वम्, अपि तु द्वितीयायाः सकुन्वायेन करणत्वं लक्षयित्वा प्रातिपदिककृत्याथं- द्रवत्वेन संख्यापरिमाणरूपस्य निर्वापभावनान्वयितम् । १।१।२७. ● 'चतुरो मुनीन् निर्वपेत्' इत्यत्र द्वितीया सकुन्वायेन भट्टरस्य चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निर्वपेत् इति संख्यागुणयुग्मव्यतिथिनिर्वापविधिः । सोम. ५। २।२. ● 'उत्ते पथति' इत्यत्र उत्तारका प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयायाः सकुन्वायेन करणत्वलक्षणा । भाट्ट. ८।२।४, ● 'योऽदाम्पं पृथीत्या सोमस्य उरोति' इति रूप- देवताविशिष्टवागान्तरविधानमेतत् । अदाम्परादेन हिंसा- नर्होत्साहलक्षणायाः अंगुणत्वेन च निर्वापश्रवणव्याधि- भावान् । द्वितीया बोधयन् सकुन्वायेन । देवता तु एवम सोमः अन्वय च प्रजापतिः । २।१।९, ● 'परागा उरोति' इत्यत्र परागवातुलीया कर्मत्वा- वगमेन होमस्य प्रयोगवन्तव्यविधिः । तथापि परागत्र उपयोगभावेन होमशक्ये एव सकुन्वायेन विनियोग- मन्नादीकारः । ५।१।२, ● 'सुगमं दिश्यं मायम्' इति । कृत्यत्ववचनस्य एवैव अत्र भावान् । तत्राः पावकप्रस्तात् आर्यैर्नादिश्यं कृत्यस्यैव आम्परां न तु सुगमं, उद्देश्येनैव परमश्रद्धात् । अतः सकुन्वायेन विनियोगमन्नात् सुगमं दिश्यं विविधविधिपरिहारत्वेन अर्ध- कर्मत्वात् विधीयते । ३।४।१२. ● 'होमेन कजेत्'

मि. को. ५१०

इत्यत्र न सोमविशिष्टवापविधिः । तथापि कल्प- विशिष्ट सोमाद्यन्वय लक्षणस्य अपि विनियोगवन्तः विनाशमशङ्कते तत्राद्यन्वये सकुन्वायेन विनियोगमन्ना- पत्तिः । पूर्वपक्षे इदम् । कौ. २।२।११७. ● सकुन्- न्यायस्य स्वरूपम्— 'भूतभास्युपयोगे हि संस्कार्यं शक्यमिष्यते । शक्यो नोपयोद्यते नोपयुक्ताश्च ते कचित् ॥' इति । या. २।१।४।१२ पृ. ४१२. ● सकुन्वायस्य स्वरूपम्— 'सकुन्वायस्य द्वितीयो- क्तस्यापि असमवादात् वापः' इति । सु. पृ. ६३२.

● सकुन्वत् साधनान्तरं अविश्रयणादात्मनि- लक्षणमिष्यति । या. ३।२।२।३.

● सगुणात् अपि प्रतिनिधेदिगुणोऽपि मुख्य एव यत् । वि. ६।३।१९. ● सगुणस्य अपि निर्गुण- देयतायै कर्मण्यपि विनियोग उपपद्यते । 'पीठोऽयं रथिभूयः' इत्यदेः । सोम. १।३।१ पृ. ५.

● सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु वाच्यदुष्कं- र्यात् । १।०।४।१।८।३६ ॥

अग्नीषोमीयस्युपरोडाचारस्य स्थिरकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्थिरकृतस्य लोपः भूयते । तथा च स्थिरकृतः अग्नेः सगुणस्य सतः गुणनेपे गुणस्य लोपे भूयमाणे सति निगमेषु मध्ये वागदुक्तं तावत् स्थत् । चाग्ने गुणलोपः भूतः इति यामे एव गुणलोपः न तु लामे अट्टुर्हि इत्यादौ गुणलोपः । परागदन्वय तु स्थिरकृतोऽन्वदे यक्तव्यः । इति पूर्वाः पक्षाः ।

सर्वस्य वैकृत्यार्थात् । ३७ ॥

अग्नीषोमीयस्युपरोडाचारस्य स्थिरकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्थिरकृतस्य लोपः भूयते स सर्वस्य स्थिरकृतविगमलक्षणविधौ गुणो लुप्येत । ऐक- कर्तव्यत् । एकमेवेदं कर्म स्थिरकृतवद्विधानमत्रम् । 'अग्निं यजति' इति प्रयोगवचन एव धन्यः । तस्मात् सर्वस्य स्थिरकृत्यापयोपे लुप्येत । अन्येऽपि हि स्थिरकृतविधाः स्थिरकृत्यापयः । तस्मात् सर्वं गुणलोपः । इति सिद्धान्तः । ये.

● सगुणधात्वर्थविधिः प्रत्यक्षविधिः । वाल. घृ. २२.

● 'सगोत्रा न परिणेषा' अय स्मृतिफल्यः प्रतिषेधः । वाल. घृ. २९.

● संकरजातानामपि च पुनः उरुकार्पावरुपाभ्या उतमे पञ्चमे वा अन्यतरवर्गापत्तिः स्मर्यते । तत्र तु एतावन्मात्रमागमिक प्रत्येव'यम्, नहि अय पुण्ये-यत्तानियमः लौकिकप्रमाणगम्यः । वा. १।२।१२ घृ. १०९.

● संकर्षे ' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरैव यजेत आ यजेभ्यः, यरैरिष्ट्वा यरैरेव यजेत आ व्रीहिभ्यः ' इतिवाक्यमुदाहृत्य किमनेन आम्रयगान्यासो विधीयते दर्शपूर्णमासयोर्वा द्रव्यनियमः इति संदिह्य आम्रयग-प्रकरणे पाठात् यजेत्सद्विपर्ययवीतेः व्रीह्याम्रयगेन इत्या पुनः व्रीह्याम्रयगेन यजेत इति आम्रयगान्यास-विधिरय इति ' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरैव यजेत आ यजेभ्य इत्याम्रयगान्यासः प्रकरणात् ' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षविरुध्ना अभ्यासविधौ प्राप्ते कर्मणि अभ्यास-रूपानेकगुणविधानेन वाक्यमेदापत्तेः, कर्मान्तरविधौ च गौरवापत्तेः, प्रष्टनाम्रयगप्रकृतित्वेन उपस्थापिते दर्शपूर्ण-मासाख्ये कर्मणि व्रीहिपर्ययोः विरुद्धेन प्राप्तयोः यन्-व्रीह्याम्रयगावपि यस्याविधानार्थे एतद् वाक्यं इति 'दर्शपूर्णमासयोर्वाऽन्तरालसंशयोगाग्रहमन्थत् प्रत्यक्ष विनते' इति सूत्रेण सिद्धान्तविषयते । सु घृ. १४५-१४६.

● यथा पत्नी तुल्यवत् भूयते इति संकर्षे वक्ष्यति । भा. १२।२।१११, ● वृष्टिदृष्टिकारो वनस्वनिः इति संकर्षे वक्ष्यते । १०।२।१६।३२.

● 'प्रकृतित इत्यादमरप्यः' (संक्षे. ४।२।१) इति संकर्षेचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन अनुवच-नरतनामाग्यात् नियमामिधेयनुवचनमकृतित्वस्य कामानु-वचनेषु सत्त्वेन बोद्धव्यः प्रकृताना कृत्वा प्राप्तिः । कु. १।१।११।२२.

● संकल्पः योतिष्टोमश्चेत्, न दीपशमीयादीनाम् । दुप. १०।१।२।१८. ● संकल्पे वैकल्पिकाद्वाद्युद्धन. कर्त्तव्य. । सु. घृ. १९६.

● संकल्पापरपर्यायप्रक्रमबन्धो न वैकल्पिकानामप्य-द्धाना यदेव संकल्पित तदेवानुष्ठेय इति नियमात् तदति-क्रमे कर्मकयेऽपि प्रायश्चित्तमधिक्यम् । ... कर्मोपनम-काले एव वैकल्पिकानामद्धाना 'इदमेव करिष्यामि' इत्येव अङ्गीकरोषीत्यत्रात् अङ्गीकृतसकल्पस्य अङ्गस्य अतिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्तः । सु. घृ. १९६.

● सङ्घत् संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यम् । वा. १।२।१३।३२.

● संकृतीनां नारायणो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।१, वा. १।३।०।१७.

● संकोचः नाम (भुतेः) भुतिजनिताविरोध-प्रत्ययस्य विशेषे अवस्थापनम् । सोम. ३।१।१०.

● स्वत एव आकाङ्क्षितः संकोचः अन्यानुसारेण श्रियमागोऽपि न तत्तृतो ब्राह्मः । पराक्रमः. २९।१.

● संक्रमयज्ञः । 'संक्रमयजेन यजेत अघ्रा-थकाम.' इति गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासख्ये । तयोरेव गुणात् फल न कर्मान्तरम् । भा. २।३।४।५-११.

● संक्षेपः । 'तस्माद् विस्तरसंक्षेपावर्थमागोऽु-भावपि । व्याख्यायामुपलभ्येते इति कश्चिद् कचित् कृतः ।।' वा. ३।१।१।१ घृ. ६५२.

● संख्या आख्याताभिहिता कर्त्तव्य संवध्यते न कारकान्तरेण । मीन्या. ● संख्या आख्यातवचन-स्थाह्यभूता प्रवीयते । यथा पशुमानस इत्युक्ते, एक एवानीयते । पशु इति द्वौ, पशु इति बहुव आनी-यन्ते । भा ४।१।५।१३. ● संख्या उद्दिश्यमानस्य विवध्यते उन नेति सहाय । नेति सिद्धान्तः । वा. ३।१।५।१३-१५. ● सरथा उपादेयपश्चादिमता विवधिता 'पशुना यजेत' 'पशुमालभेत्' इति । रि. ४।१।५. ● संघने कर्त्तृविशेषणम् । धारा-र्थस्य पूर्ववर्तीभावात्संघन्यापारत्तेऽपि अन्योत्पादानुसू-त्यलस्यक्रियात्वाभावेन कर्त्तृनाशेरकारणात् आशेरकत्वे-ऽपि वा धाराव्यञ्जानानन्तरमेव प्रत्ययसञ्चसंघनाज्ञानात् कर्त्तृज्ञानस्य च संघनाज्ञानसमकालधारावर्थादिनाभाव-स्मृति यवदित्यनेन संघनज्ञानोत्तरकाल्यत्रात् कर्त्तृविशेषण-त्वानुवचि. । संख्यन्वपाद्य प्राक् कर्त्तृज्ञानेऽप्युपगमे

च्योतिश्रीमे संख्यापक्षस्य कर्तुः अत्रि(धि?)नारा-  
 वामात् एकस्य अराक्षी अङ्गन्तरपत् एकस्यस्यापि  
 त्यागोपपत्तेः यजमानानेकत्वप्रभवेन द्वित्वपदुत्पत्त्युक्त-  
 प्रतिपदुत्कर्षसिद्धान्तभङ्गसङ्गात् संख्येय कर्तृविशेषणं  
 न तु कर्ता संख्याविशेषणम् । सु. पृ. १४०१.  
 • संख्या कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक उदाहरणः शब्द  
 प्रमाणम् । याज. पृ. ८. • संख्या कर्मभेदिका ।  
 'धासज्यसमायाद्य संख्या भिन्ना गुणान्तरात्' ।  
 संख्या युगपदनेनेत्युक्तमानसमनेता पूर्वाश्रमद्वयगुणा-  
 न्तरात् भिन्नावे । वा. २।३।१।२।६ पृ. ६२०.  
 • संख्या । कश्चिदात्ताते कर्ता वाच्यः, कश्चित् कर्म  
 इति व्यपस्थावत् कश्चित् कर्मन्विता संख्या वाच्या  
 कश्चित् कर्मन्विता इति व्यपस्थाऽपि शब्दशक्तिवशा-  
 युक्ता । सु. पृ. १४००. • संख्या तु एवमेव  
 ( शब्दान्तरादीनां पद्यानां ) अन्यतमेन उदात्तित्वात्  
 विधेरनाते सति अनेनेत्युक्तिपत्ता विधेर्विषयन्ती स्व-  
 याकवविधेयानामेव कर्मणा मिथोभेदभावइति इति  
 वेदितव्यम् । शा. २।१।१. • संख्या तु व्यासज्य  
 वृत्तित्वेन एकनिक्रमाभावात् संख्यान्तरात्कदेत्यपि  
 कर्मसु उपजनावापेन उपपत्तेः स्वविशिष्टकर्मोत्पत्ति-  
 माशेष्यु अशक्युत्तर्ना प्रमाणान्तरेण कर्मोत्पत्तौ अवधा  
 रिताया अनेश्वरमात्र शेषवति । सु. पृ. ५४१.  
 • संख्या द्रव्यगता मिश्रद्रव्यैरेव पूर्वते न तु एकद्रवा-  
 यश्रुतिः । सु. पृ. १६४. • संख्या द्विगुणः व्यास  
 प्रमाणम् । मणि. पृ. १२. • संख्या धर्मभेदे  
 दिनी । तत्र द्रव्याणां पृथङ्निष्पन्नरूपाणामेकविधया  
 संवध्यमानानां युज्यते संख्या, 'दत्ता यथा आनीयन्तान्'  
 इति । वा. ५।३।१।२. • संख्या यथा 'सर्द्धं  
 समाधि' इत्यत्राधिकशिला, तथा 'सर्गकाम.' इत्यत्र  
 लिङ्ग अत्रिाशिन मिज्ञाने इति । जा. ६।१।१.  
 • संख्या विधीयमाना दोष्यन्तरात् परिच्छेदकशया विधी-  
 यते । सु. पृ. ५६. • संख्या शब्दाभेदात् रिशिक्षा  
 'पुनरा वचत' इत्यत्र । भाट्ट. ४।१।६. • संख्या  
 संख्यान्तर न निषांयति । अथाप्यपि संख्यान्तरि-

च्छिन्नेष्वसरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये । यस्य  
 दश गणः तस्य द्वौ पञ्चशौ गणम् । तस्मान्न संख्या  
 संख्यान्तर निरन्तराणि । भा. ८।३।६।१५. • संख्या ।  
 सर्वत्रैव लक्षणया लिङ्गसंख्ये प्रवर्तते । उप. १।२।१।  
 १।१. • संख्या हि केनचिदेकेन अवात्तरधर्मसंयोगेन  
 प्रवर्तते । १।७।३।१।१. • अविश्वित्तेऽपि वचने  
 या संख्या अव्ययते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा  
 लक्षणत्वेनापि उच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्त य इति ।  
 न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति, ब्राह्मणो न हन्त यौ  
 इति । भा. १।३।१।१।६०. • उपसिद्ध्या हि  
 संख्या भेदिका भवति, 'तित्त आहुती.' इत्यादिपु ।  
 वा. २।२।५।१।६ पृ. ५०७. • कर्तृगतैव संख्या  
 आख्याते गन्धते ना-यगता । सु. पृ. १२९९.  
 • त्रियाविधौ च तदाक्षितकर्तुः परिच्छेदापेक्षया  
 तत्परिच्छेदकत्वेन संख्या विनशिता । सोम. ६।२।२.  
 • न च संख्या क्रियाकारकविशेषाद्येपसमायां इत्युक्तम् ।  
 वा. ३।४।४।१।३ पृ. ९२९. • न च पृथक्त्वेन  
 विना संख्यायाः आत्मगन्ध. समवति । न च अभ्यास-  
 पूरिता संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा  
 निषत्परिमाणप्रवाजोपसदादिविषयत्वेन आश्रयिष्यते ।  
 २।२।७।२।१ पृ. ५२२. • न च संख्या संख्यान्तरे  
 वर्तते । युगो हि संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते ।  
 भा. ८।३।६।१४. • पृथक्त्वाविधेदिनी हि संख्या ।  
 यथा अथौ यथा इति । १।५।६।१।७. • यदि एका च  
 पट् च समुधीयन्त् संख्यान्तर एतसंख्या उदायेत ।  
 १।२।४।१।५. • या हि पृथोनिषदे संख्या, कर्तुं तत्तु  
 सा भविष्यति न मानवापरारययो । वा. २।३।७।२।१  
 पृ. ५२२. • देवाभेदेन केनचित् संख्या. तेषां तनेक  
 संविधननपेश्य संख्या निरिष्यते । य तत्र एकः संख्या  
 यत्कथं, प्रष्टो वा मदीकथः । अर्थात्त य आरयेत  
 य उदादेव । भा. १।३।१।१।४८. • धातुन परि-  
 रिच्छनी संख्या कर्मणि अश्रीमरानि । ८।३।६।१५.  
 • संख्याया कर्मभेद ( २।२।७।२।१ ) इत्यनेन  
 न्यवेन दादा यथा एते ( दादनादृश्याः ) । उप.  
 १।१।८।२.२. • 'संख्या कर्मभेदः' ( २।२।७।

२१ ) इत्यनेन न्यय्येन संख्याशब्दः द्वादशाद् द्वादश यागान् प्रतिपादयति । ११।४।५।१८. \* 'संख्यया कर्मभेदः' 'तिष्ठ आहुतीर्जुहोति' इति । वा. २।२। ५।१६ पृ. ५०७. \* संख्यया विहिताना मन्त्राणा समुच्चयः अग्निचयनादी । १२।३।१४।३०. भीको. पृ. ५१ 'अग्निचयने घट्टय्या०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* इह च प्रकृताना नानाजातीयाः । तेषाम- न्यतम. संख्यया समृद्धः स्यात् । यथा 'शतमाम्या दीयताम्' इति एकजातीयानां शतम्, न भिन्न जातीयानाम् । यथा द्रव्य गुणः कर्म अवयव इत्येव मादीनाम् । भा. १०।३।१।४४. \* प्रमाणान्तरेण उत्पत्तिविषयत्वेन अवगतस्य विधे अनेकविधयत्वमान संख्यया अवगम्यते । सु. पृ. ९६१. \* संख्यायाः इदमेव स्वाभाव्य यदुक्त भिन्नेषु इदरेतरसुक्तेषु वर्तते । योऽन्यो गुणः स इदरेतारनिरपेक्षैरेव सम्बध्यते एकैकेन च प्रवानेन परस्परनिरपेक्षेण वशी क्रियते । संख्यायामुभयमपि नास्ति, अतोऽय गुणोऽपि सन् इतरगुणविषयताः । उपू. ५।३।१२. \* संख्याया उददेश्यगताया अविवक्षा । वृ. ३।१।७।१२-१४. \* संख्यायाः एकत्वातिरिक्तायाः अपेक्षाखुद्विद्वैतकत्वेन संख्येयसमूहापेक्षत्वम् । सु. पृ. १६४. \* संख्याया गुणादिसापेक्षाया अपि शब्दान्तरादिभि. सह वरिगण- नम्, लिङ्गस्य क्रमप्रकरणादिसापेक्षस्यापि भ्रत्यादिभि. सहैव न विद्वध्यते । सोम. २।१।१ पृ ९५. \* संख्या- वास्तुतुक्ताया. कर्मत्वमे एव योग्यत्वं न कारका- न्तरान्वये इति शब्दशक्तिवृत्तयोग्यतायौग्यपरम्परया । सु. पृ. १४०२. \* संख्यायाः द्वादशशतकृपाया. निषेधा. दक्षिणान्तर्गतगोप्येन ज्योतीक्षीमे । दक्षिणाऽ- धिकरणम् । १०।३।१।१३९-४९. \* संख्याया. द्वितीयादिरूपायाः अपेक्षाखुद्विर्जनिता । अपेक्षाखुद्वे. अग्निचयनकत्वमेव इति मते तु द्वितीयादीनां नियतैव । मणि. पृ. १७. \* संख्यायाः पदार्थान्तरत्वेन सम- धानेन उत्पत्त्यभावेन समसाधिकरण नावयवकम् । 'अमानो ह्ये', 'चन्द्रार्थसिमुक्ता.' इति प्रतीत्यया अमाद्युगादिनिवृत्तया स्वरूपसंबन्धेन उत्पत्तिः । पृ

१७. \* संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वम् । सु. पृ. ७३९. \* संख्याया सर्वत्र परिच्छेदोदाहरणम् । वा. ३।४।४ १३ पृ. ९२०. \* संख्यायाः क्षरप्रमाणधिकरण स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वरूप-पृथक्त्वनिवेशितत्वात् भेदकत्वम् । कौ. २।२।८।२१. \* एकत्वादि-संख्यायाः अपि त्रिवास्तुक्ताया. सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भावनाया- मेवावयवः । न तु साक्षात्संबन्धेन कर्त्रादी । 'भाव- प्रधान' इति स्मृतिसंकोचे प्रमाणभावात्, कार्यकारण- भावादिकल्पनागौरवापत्तेश्च । तत्रापि कर्माख्यातस्थले स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन, कर्माख्यातस्थले च स्वाश्रय भूतकर्मवृत्तिफलप्रयोजकत्वसंबन्धेन । 'चैत्रेण ओदनः पच्यते' इत्यत्र हि 'चैत्रेण पाचनेन ओदन. क्रियते' इति विवरणानुसारात् कृतिरेव आख्यातार्थः । पाकस्य करणत्व चैत्रस्य च कर्तृत्व प्रतीयते, आग्नेयेन च लक्षणया कर्म, उक्तानुशासनानुसारात् । फलं तु विकल्पादि न कस्यापि पदस्यार्थः, तस्य अन्यत्वस्य स्यात् । अत एव 'फल आत्मनेपदस्यार्थ. कृति- स्तृतीयार्थ.' इत्यपि अवास्ताम् । 'चैत्रः पचते' इत्यादौ कृतावपि शक्तेः आवश्यकत्वेन अनेकशक्तिकल्पने गौर- वात्, 'चैत्रेण ओदनः क्रियते' इति तृतीयार्थः कृतेः पृथक् विवरणाच्च । अतश्च तत्र कृतेरेव आख्यातार्थ- त्वात् तस्या एकरथागमय. स्वाश्रयीभूतोदनवृत्तिविकल्पा- रूपफलजनकपाकजनकत्वसंबन्धेन नानुपपन्नः । एवं भावाख्यातेऽपि 'चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते' इत्यादौ आख्यातेन 'स्वाश्र. क्रियते' इति विवरणात् भावनेनोच्यते । स्थीयते इत्यत्रापि आशय- त्वम् । न च तत्र लक्षणया प्रमाणाभावः । 'चैत्रो जनाति' इत्यादौ विशीयणीभूतपाल्यार्थान्वयस्येव 'गगनेन स्थीयते' इत्यादौ विशीयणीभूतपाल्यार्थान्व- यस्यापि लक्षणानीकारोपपत्तेः । न च तत्र परत्यये विशीयक एव बोधः । भावनामप्यारकपोषात्तत्राच्छिन्न प्रति आत्म्यात्पदहान्यनेन कारणस्य अन्वय वदन्ततवा 'समिधो यस्मि' इत्यादौ प्रथम-तरङ्गभावाहारस्येव परत्ययेनकारकशब्दानुद्वितीयारविच्छिन्न प्रति चात्तरहान्य- स्तेन कात्परस्य अन्वय वदन्ततवा समिधादीत्ये भावा-

न्यायेऽपि आश्रयवत्त्वणोपपत्तेः । तस्मात् 'भाव-  
प्रधानं' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थमाधान्यस्मृत्या च भाव-  
नाया एव प्राधान्यम् । अतुष्टासनवशात् आद्यपतेन  
महूर्धमैल्यथावत् भावरूपधारणस्य अपि गुणत्वेन  
लक्षणा । तथा च गगननिष्ठ स्थितिमात्रं स्थित्याश्रयत्व  
इति शाब्दोपेक्षः । द्वितीयवारं स्थितिजोषणु अनुवादः  
सामुदायः । अतः स्थीयते इति एष्वरामसि स्वभाषी  
भूतभावस्वरूपधारणैरुत्पत्तिरुत्पत्त्यसंभवेन आश्रयवादी एव  
अन्येति, 'भावप्रधानं' इति स्मृतिप्रतीचे प्रमाण-  
भावात् । न चैव धारणस्यैव द्वितीयविरतिश्रया  
द्विष्यन्नाद्यापत्तिः, प्रयोगाभावात्तद्वृत्तानुत्पत्त्यासनेन  
एकवचनेनैव द्विजादिलक्षणात् । अत एव 'उत्पत्तिश्च  
आत्मन्ते' इति महाभाष्यकारवचनात् भावेऽपि बहु-  
वचनं धारणस्वरूपम् । ( इत्यम्भप्रयोगान्तरेणापि इवाप्या-  
वगतिर्मर्यादा । तदप्यर्थः- वादशानि उद्गुण्या अनेक-  
प्रकारानि आश्रयानि, तादृशानि देवदत्तादिभिः कियन्ते  
इति । एवं च इह आदिषु इति द्वितीयवृत्तवचनात्  
त्रिष्वपिदोषणत्वेन कर्मवत्ता । केचिदिह कर्मणि लकार-  
विच्छेदितः । एवं तु विधानपूर्वकं मन्येव । भाष्यकारेण  
तु भावेऽपि लक्षिणाने बहुवचनमुपपादितम् ) । उक्तं  
पृ. ४५-४६. • संख्यायां कर्तृगततामेव तिष्ठ-  
अभियानवति. नाम्यगततायाम् । सु. पृ. १३९९.  
• 'संख्यायां कारके वा धीविभक्त्या हि प्रवर्तते' इति  
न्यायः । 'वयति देवदत्त.' इत्यत्र कर्तुं तावत् प्राधान-  
येव योषितम् । यऽपि संख्या लोऽपि निष्ठा । निम्न-  
व्यतिष्ठते यदर्थं निमित्तव्यवहारे । पृ. ११११।१ ।  
यिदन्ते अनिष्टगुणीकृतयः । 'संख्यायाः' इत्यादि  
मातृसंख्यावतिरन्तरत् । सु. पृ. १५५५. • संख्यायां  
परत्यागुत्पत्तिव्यवहाराणां अत्रा संख्या अनुपपत्तेः । भा  
१।१।१२।२७. • नोत्तरत्वात् संख्यायामुत्पत्त्यायां दूराः  
संख्या उच्यते भवति । १।१।१।२८.

• संख्यायां तु विषयः एवात् स्मृतिविरति-  
षेणात् । १।१।१।२९ ।  
'एषा देवा', 'पट्ट देवा', 'द्वार देवा.'  
इतिवत्तः अक्षरेण दक्षिण विषयः । एव दक्षिण-

संख्यायां विषयः स्यात्, न तदुपपत्तेः । उद्गुण्ये  
हि संख्याश्रुतीनां परस्पर विप्रतिषेधाः प्राप्नोति । यदि  
एषा च पट्ट च समुचीयेरन्तु तदा संख्यान्तरं सहात्वं  
उच्येत । तत्र विच्छेदेन च द्वयेण परिकल्पः कृतः  
स्यात् । तत्र एकश्रुतेः पट्टश्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् ।  
तस्मात् आधाने दक्षिणात् । विकल्पः । के.

• संख्याधिकरणम् । तिस्र आहुतीर्गुहोति इति  
संख्यायां कर्ममेदः ॥  
पृथक्त्वनिवेशात्संख्यायां कर्मभेदः स्यात् ।  
२।२।१।२१ ॥

भाष्यम्— अस्ति वाक्येयः 'वाक्येयेन सहाज्य-  
कामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः 'सतदा  
प्राजापत्यान् पशूनालभते । सतदो वै प्रजापतिः ।  
प्रजापतेःपश्वे दद्यात्प्राजापत्या एवमुक्त्वा भवति, एवमेव  
हि प्रजापतिः समुदये' । तत्र संदिग्धेन वि सतदात्तानि  
कर्मणि, अथ सतदापशुगुणकमे कर्मणि । किं तावत्  
मासम् । एक कर्मणि । उक्तं । प्रजापतेवे सतदा पशवः  
संख्यायते । तिमैक आगमनिमित्तैकियुम्, उत बहु-  
निति संशये, एकनिति न्यायम् । यो हि बहुन् प्राजाप-  
कल्पयति, कल्पयन्त्यायेकम् । तत्र एकस्मिन् परिकल्पते  
सतदापशवेषु पशूना परिकल्पनमुपपन्न भवति । येन  
च द्वितीयादीन् प्राजापतवचनेषु । एवमप्यपि अट्टा-  
नुमानमशङ्ककल्पना भवति । तस्मादेवो प्राजाः सत-  
दापि. पशुभिर्निर्णीतैव य इति । एवं प्राप्ते, श्रूमः ।  
संख्यायां कर्ममेदो भवेत् । पृथक्त्वे पशूना सति  
सतदासंख्या निविशेत् । तत्र पशूनां पृथक्त्वं बहु-  
योगे अशङ्कते, नैकस्मिन् । कपय । एकस्यवि-  
श्वदानेऽपि प्राजा निर्वर्तयित्वा. इत्येव शोदकः प्रति-  
दियाति । तानि वैश्वामदेव वयो. अत्राप्यन्ते । तत्र  
द्वितीयादेरात्मनो नादानसंख्याय भवितुं अर्हति ।  
एकस्यैवप्राजापत्यान्प्राजापत्याप्राजापत्याः । एषा सति,  
अतदर्थतामे तै प्राजापत्या भवेत् । एव प्राजापत्या-  
निति भवत्युत्पत्त्यते । तेन एवस्मिन् वयो पृथक्त्व-  
निवेशेऽपि सतदापशवा अशङ्क्येन । बहुन् योगे बहु-  
निवेशादानाः प्रतीजन्तः । तेन सतदापशवो कर्तव्यः



सतदस पञ्चदशदशरस्तन सख्यासाधनस्य भविष्यति । तस्मात् सतदस यागाः ।

ननु एकस्मिन्नपि योगे सप्तदशभिर्घटानगणैर्वैश्वते, वचनात् । नैवदेनम् । पञ्चु हि सा सख्या श्रूयते, नावदानगणेषु । अत्रदानानि हवीषि यागसाधनानि न पश्चाकृतिः । सा ह्यवदानप्रकृतिद्वय विशिष्यन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतवतीनि विद्वानाप्यवदानप्रकृतिद्वयं विशिष्यन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति । तत्र च पशोः सतदशसंख्या विचारिका, नावदानगणस्य । तस्मादेकस्मै अवदानगणाय एक. पञ्चसल्लघयः प्रामोति । तत्र सतदशसख्या नोपपद्यते । एवमेवचकलियापद्ये, यदि वृद्धाभिप्राया वर्णाभिप्राया रूपाभिप्राया वाऽभनिष्यन् सतदशपदावः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्येवमादयस्तेषामन्यतमोऽयते इति । अथवा तृपरा. शृङ्गिण एकशृङ्गा इत्येव मादयस्तेषामन्यतम इति । ते हि दद्यामास्तृपराः एक-रूपाः श्रूयन्ते । तदेषु बहुषु योगेषूपपद्यते नैकस्मिन् । तस्मात् सतदस यागा इति । प्रयोजनम्— एकस्मिन्नष्टे द्रुष्टे कृत्स्नः पञ्चगण आगमैः । एकमात्रम्यमानमन्वाळ-मेत्त्वं पूर्णस्येऽदृष्टायम् । सिद्धान्त एक एव पञ्चरा वर्तते । न हि कर्मभेदे पञ्च. पश्चन्तरमाकाङ्क्षतीति ।

धा— गतोऽस्यासागरादप्रवृद्धः । संख्या भेदः इदानीं अभिधीयते । तत्र ' तिस्र आहुर्वीहंशेति ' ' द्वादश द्वादशानि शुशेति ' इत्येवमादयः उल्लसमान-कर्मसामानाधिकरण्यस्योदिताः स्वसंख्यायुक्ता उदाहर्तव्याः । सत्तुशुशेतिश्ररगत् कर्मकल्पे षडति संख्यायुग्मशेऽस्या-सेन भविष्यतीति प्रामे, अभिधातयन् । उल्लसमानस्यै-वात्र होमस्य संख्यासंख्यः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चान् ' एकादश प्रजाजान् ' इतिवत् । न च पृथक् वेन विना संख्याया आगमनात् संभवति । न चास्यासंख्याता संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा नियतरि माणप्रयाजोरसशदिनिपत्येन आश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागत्रपरितर्कसात्त्वतस्तान् स्वरूपन एव भेदः । तस्मान् कर्मपृथक्तरनिवेशिन्धेदेसा नाम्यासंख्याकरणा अयाऽऽश्रयिष्या । तथा च यत्नति ' आगमैः पञ्च-ऽस्यासंख्याधुकरात् ' (१०।१।१६।१६) इति । ननु च

जुहोतिशब्दात् प्रथममेको होमोऽवधारित इत्यभ्यसेन पूरणमेव प्राप्नोति । न, जुहोतिशब्दाभिहितस्य कर्मणो-ऽस्यत्रभूतत्वेनासंख्यत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे सख्या, कर्तुः पल्ल सा भविष्यति न भावनपात्त्वर्थयोः । तत्र सत्तुदासानवशात् अथदिवसखलं होममुग्धेच्छितुमाप्-ममाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्या कार्यमाणस्तत्परि-च्छिन्नमेवाङ्गीकुर्वन् स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात् कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण ' सतदश प्राजावयान् ' इत्युदाहृतं तत्र द्रव्यगताऽपि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतदुद्बुधप्रतिपाद प्रणिपादधामीत्यनेनै-वामिप्रायेण । कुतः संशयः ? उच्यते । ' किं न्ययं तद्धितान्तान्नामैकदेशः कृतो भवेत् । किं वा कृतैकदेशोपाणां पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥ ' यदि प्रजापतिरेतेषां देवतेति कृतैकदेशेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते तत्र एक एव संख्यः सतदशाना द्रव्याणामैकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ द्व प्रजापतिरेवताऽऽशेति प्राजापत्यस्य प्राजापत्यश्वेति सत-दशकृत्र उच्चार्य प्राजापत्या इति संख्यैकदेशः क्रियते तत्रः सतदशैव द्रव्यदेवतास्योपाणाः पृथक्प्रदक्षिता इति प्रतिषेधोऽस्य यागानुमानारकर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मैति । कुतः ? ' प्रत्ययार्थानुहृत्य हि प्रत्यक्षं मुपलभ्यते । तत्कृतं चैकदेशोपरत्वमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥ ' यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्वेत्येवमेकदेशोर् करोति तेनोपाणाः प्रकृतिप्रत्यययोस्तान्मुपपद्यते भवति । तस्य च निमित्तं बहुजनान्यथमुपपत्तिः । न च तस्मात्पदिने कृतवचनमुपलभ्यते तेन तस्याप्येकदेशः क्रियते । न च तदेकदेशोपमन्तरं प्रत्ययार्थस्य दर्शयितुं न शक्यते । विशदयामाश्रयस्या सर्वनाम्ना कल्पमान-त्वात् । तस्मान् सत्तु श्रुत एव प्रजापतिर्बहुभिर्दशैः संख्यते । इति च—

' कर्मण्यथश्रूयमाणानि तद्वृषाणि पञ्च मे । न कृत्यानि भविष्यन्ति सिद्धेऽर्थे स्नोक-फलपानात् ॥ ' इत्याऽऽदि हि तद्धितान्तेनैवैकदेशोप न तास्मान्मेव मुच्यते । पुनरदृष्टाभूतानि कर्मण्यथश्रूयणि च कल्पयितव्यानि । न च तानि संख्य कल्पयितुं

लभ्यते इत्युक्तं एतन्नामविधरणे ( २।२।१ ) ।  
 कर्मणोऽपि विना चोदितद्रव्येदेनासंन्यासपुत्रासिद्धिमात्म-  
 येनाद्यत्थुसमर्पणगतं कल्पयितुं शक्यते नाम्पर ।  
 तेनाप्यधिक न स्पन्दते । अथयत्तैसादिभ्येण सतदा  
 कर्मोपपूरुणि च कल्पयित यानि । तत्र प्रथमकल्पने-  
 नैवागुणतन्नापत्रदशममाश्रितोपरसत्तवद्वंशमि याग-  
 यन्ति ज्ञातान्मिनि नोपरिशात्तु यन्तु शक्यते । किंच-  
 'न चाप्यभेदेनाप्यस्य भेदो भवितुमर्हति । हृद-  
 याद्यरदानानां न भेदात्कर्म सिद्यते ॥' यदि हि  
 द्रव्यभेदात् त्रियाणां भेदः स्यात् ततो हृदयारिभेदेन  
 द्वयभेदोभेदेनापि वा भेदः स्यात् । न च अर्हति  
 भगिनुम् । यथयति हि- 'अपि याऽपतिरसत्तुयदात्ता-  
 विनामप्य' ( ६।१३।१२ ) इति । प्रश्नो च कल्पने पत्नी  
 यामशासनयेन चोदिते तथैवेत्यष्टये प्रते हृदयार्थः ।  
 दशारदानपट्टितरेन वपुना यावः साधयितय इति  
 यावन्तत्तत्सादाययते । तेनाथी पत्नीर्षो न यावस्य ।  
 इहापि सतदात्तां यावतावातेऽप्यनेऽतिदेनेन पर्येक  
 सर्वेषाम् प्राकृत इत्येतेऽपि याग सन्नामारशनयगा  
 नतिदेदोऽत एव ब्रह्मन्ते । तस्मादेक कर्मति प्राप्ते,  
 दन्त्यने । 'एककर्मोदकमेव स्यादेकं प्रगतं चौरक' ।  
 तवशैरगणनाप्या न सर्वपशुसमष्टः ॥' न  
 द्वेवदेतासत्येन यावप पर्यवस्यि प्राजायन्तु पद-  
 निनि, किं तर्हि । प्रहृतिरिच्यारणे वाक्पदोष' ।  
 एककर्मोदे चात्र सानीय' प्रहृतिर्भवेत् । तत्र च  
 एषोऽनवगणे वागस्य सायनमन्वीदियथाप्येक एव  
 प्रक्योति । शोऽपि निगिरीरध्वन्यपुत्रियान् आभी  
 दिनि सारणे कर्त्तव्य । तन्मोदेनै वपुस सिद्धतत्र  
 पश्यापि प्रवततिना संबन्धने इति सखोमात्र  
 वपुस पश्याय न सतःशासुभयमपि नाम्पटीवे ।  
 यशु उक्तस्य याव इति पुत्रिः किरते एव अपि  
 कर्त्तव्यमिभ्योऽदेमात्र एव सातानाम् सन्त्यते ।  
 शिशुस्येषां धाम्पुत्रमपि सतःशासो वपुसपुत्रन  
 किरते, रि पुत्र धाम्पुत्रमात्रम् । ननु च प्रत्या  
 पत्नीवपुस्यत्र न पुत्र आगुणित्वादेव मुनेषां  
 जन्तवः कल्पयितुम् । परत । 'यामोपदेन्येनया

येनात्तैकं यत्तपना । तद्वद्वेनातिदेशश्च नोपदेश-  
 सादाभवः ॥' द्यासिचरेत्या हि कर्मणामेकनिष्कर-  
 निर्णयो भवति । तस्यैव सर्वभेदेनेन सन्त्ये नाति-  
 देनेन । न ह्यतु यन्ने कर्मणि कथमाथो भवति । न च  
 तदिमत्रस्यचिदेदः प्रवर्तते । तस्माच्चिप्रवृत्तभेदाभेद-  
 श्मात्रस्यमावित्ताजातिदेस्यस्येन भेदश्चान्नु वत्म् ।  
 अथोच्यते—  
 'सदिग्धे चाप्यभेदेपश्यो निर्णयः प्राप्तसम-  
 र्थितः ( १।१।१३ ) । सामग्य्याय सदासिच द्रव्यं  
 निर्णयकारणम् ॥' नाश्रममभिः अतिदेस्येन कर्म  
 भेदोऽवधारित । येन तर्हि । प्राजायतानि युपदेनेनैव ।  
 स तु द्रव्यदेनतपनिश्रद्धावमात्मरूपेण निर्णयते । परिमाण  
 प्रचलितिनकामर्थनिरीयः प्रागुपरिदृष्टदिसानेव शोण-  
 तदिन्वीर्षोपर्यवः सन् अतिदेसात्पूवेन वाक्पदोषेण  
 तद्वद्वतागुणस्यमर्थ्येन च निर्णयते । यत्र चि  
 पश्चात्ततोऽतिदेशसत्तापऽपि शोऽन भविष्यतीत्यादित  
 एव शरत्त सदिक्कदाप्येवृत्ततामुदेदस्यभ्यवसीये ।  
 तत्रश्च यत्रपि प्रजायतिरिच्योपनिमित्त विगुण वाक्पार्थो  
 न्यस्य प्रकाशने, तथाऽप्यते तिस्रसत्तदमंशत् शरत्त  
 मयाऽप्यो विमहः श्रुत इति न युदितुर्वर्षाणि माप्य-  
 प्यस्यि । न चाप्यैव प्रजायति ( यक्षोपदेनस्यापिदिशा-  
 तुषोवृत्तिते संदिग्धरक्तो शिशुधन्वः प्रत्या शोऽन  
 नासीत्यर्थः ) येन नगिदेस एव पूर्वाशान्तुषेन  
 कर्मने । न ह्यथो प्रहृतायस्यमात्रम् सतदासाशन-  
 मजनेर्हिसन् कर्मणि शपयितुं समर्थः । नाप्येकस्यैव  
 गणस्य सतदात्त प्रहृतिरपि प्रायितु समर्थः । न  
 चाऽप्ये संदिग्धो येनोदरेणकिर्त्तितः । न च तद्वद्वस्य  
 तातुवदेनेनातिदेशोऽपि सन्त्ये निरीयो वैनेककर्मणि-  
 र्भवेत् । न संकर्मस्युपदिष्टम् । यदेन चापिरेव  
 संभवे निरीयो सऽऽभीरते । द्रव्यते चात्र कर्मद्रव्या  
 धुन्यमैगीरीये संकटयितुम् । तस्मादेवमुदेदोपयन  
 भवत्ये । द्रव्यनिगुणयऽपि विद्वत् सातःशासो न  
 नैवाप्यत् । तस्मात्सत्तरीरं योऽतिदेनै विभेदेव-  
 तमंतेऽपि वाक्पदोषे नै । यद्वत्तु, मयि वरीय  
 यने एवसत्तासां ज्ञान । स योऽकर्मोऽपि किरतु

भेत्स्यत इति । तद्रूपम् । कुतः ! ' न हि द्रव्य-  
 कथंभावादितिदेशोऽत्र कल्पते । कर्मोद्भूत-  
 कथंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥ ' प्राजापत्यपशु-  
 यागेन भावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथ-  
 मिति, द्रव्यमानत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात् ।  
 प्रजापत्ये च एकपशुनिष्पन्नैकदावदानगणसाध्यत्व-  
 यागधर्मो न पशोः । निष्कल्पत्वात् । तद्वर्मात्मके ह्यव-  
 दानैरसौ संस्क्रियेत । न च तेन प्रयोजनम्, विना-  
 शितयात् । यागेन तु सिद्धेनार्थसात्संरन्धिनाऽपूर्वैर्ग-  
 वेति सर्वैर्निद्र तन्निर्मुक्तिप्रकारत्वेनाऽऽधीयते । तस्मात्प्रोक्तो  
 यागोऽनेकगण समर्थो मदीयुम् । न च तद्रूपेऽनेकपशु-  
 मद्रूपम् । यद्यपि चावदानप्रवृत्तैरेकत्वं सप्तदशसंख्याया  
 भाष्यत इति नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति  
 बुद्धिर्भवेत् । तथाऽप्येकादश परा उपयुज्येन्न सप्त-  
 दश । ' ननु एकस्मिन्नपि यागे सप्तदशमिरवदानगणै-  
 र्यज्यते ' इति अनेकादशसंख्याभावात् पशुगणदेवाना-  
 दानगण यागप्रत्यासत्तेः सधित्वा तदपरिच्छेदायां सप्तदश-  
 संख्या विधास्यत इति मन्यते । नैतदेवम् । लक्षणा-  
 कारणाभावात् । न ह्यसति विरोधे लक्षणा युक्ता ।  
 तेन एतत्संज्ञमाप्यते- सप्तदश परावः कर्तव्या एकेन  
 चावदानगणैर्नैकपशुनिष्पन्नेनेने यागः साधयितव्य इति ।  
 न चैतरेकपशुनिष्पन्नैकपशुम् । अथ अन्यत्रापि श्रुता  
 संख्या अन्यत्रापि नीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नत्वेण य-  
 यागेष्वेव कल्पिता । न चात्रियेषुसंभवात् किंचिदपि  
 चोदकस्य साधनीयमित्युक्तम् । प्रमाणवशाच्चानेकादश-  
 कल्पनाऽपि निश्चया । वृत्तन्वावयवगमनिर्णयं शूनामि  
 प्राशानुपन्यासः । एतदुक्तं भवति । ये सप्तदशवर्गा-  
 दिमेदमिन्द्राः परावस्तेषां कश्चिन्प्राप्यन्त्येव कर्तव्य इति ।  
 तत्राऽऽह- ' ते हि स्वामास्त्वपरा एकरूपाः भूयते  
 तस्मात् सप्तदश यागाः ' इति । प्रयोजनं यद्यपि  
 पूर्ववत्सार्थिनो नामिदेषु तथाऽप्येकस्यैव साधयाग-  
 साधनत्वमितरे तस्यैवासाधनाधर्माधुनादीयन्ते, इवेक  
 स्वप्नवदात्तुम् । तद्विनासो चैतरेऽप्यावर्तन्ते । अथ-  
 वाऽर्धेभ्यो संस्कारेषु य एव नष्टमपि सममानामा-  
 इति । ननु य येषु सप्तदश यागेषु सह क्रियमाणेषु

एकविनासो सति ' अहर्गणे तु यस्मिन्नपच्छेदः ' ( ६।५।२१।५६ ) इत्यनेन न्यायेनेतरेषु प्रतीक्ष्यमाणेषु  
 स एवाऽऽवर्तते तथैव द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् ।  
 नैतदेवम् । तथाहि, सप्तदशसंख्यैकार्थसमवायिन्यासङ्गि-  
 यागसाधनत्वमिति तादृशास्यैव उपाकरणादिभिर्भवि-  
 त्वयम् । तत्र यदेव द्रव्यं नष्ट तेनैव विना यथाश्रुत-  
 साधनविनाशो जात इति सर्वे संस्कारास्त्रिभुवस्य द्रव्येषु  
 साधनास्त्युक्ता इति पुनरादित एव कर्तव्यम् । तथा  
 यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्मात्पि ते साधन-  
 भूतस्य श्रुताः । न च सप्तदशत्वेन विनाऽस्य साधन-  
 त्वमस्तीति तद्विषये अवश्यमितरेऽपि अपेक्षितव्या  
 इति । सिद्धान्ते तु अन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वस्यित्युक्तानां  
 सहप्रयोगमात्रं किञ्चत इत्युपपत्ता तन्मात्राश्रुतिः । नन्वेव  
 सति पूर्वपशुन्यायेन स्तोत्रशालेषु ' ता चतुर्भिरादत्ते ' ( ६।५।२१।५६ ) इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्ताश्रुतिः प्राप्नोति । न,  
 तत्र प्रत्येक साधनत्वे सति यचनेन समुच्चयाश्रयणात् ।  
 यत्तु नाना हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषा  
 प्रत्येकानाङ्गानिर्वर्तनसामर्थ्यम् । अन्यथा ( संख्यायुक्त-  
 वचनविनियुक्तानां स्तोत्रादिमन्त्राणां प्रत्येकं यदि  
 याकथाभाषिषाननिष्पादनसक्तिर्वाभविष्यत्तर्हि विमन्य-  
 मानसाङ्गस्यैव सत्यैकार्थत्वापत्तरेकस्तोत्रादिसाधनाना-  
 मैकमन्त्रं स्यादित्यभिप्रायः । ) एकमन्त्रैव स्यात् । मन्त्रै-  
 रेव च प्राशानिर्णयैर्मन्त्रैर्वा । एह्यैव कार्यान्तरमारभ्यते न  
 मन्त्रेषु स्यासङ्गि साधनत्वम् । पशूनां तु स्यादधीत्युक्तम् ।  
 मन्त्रवर्त्याणां तर्हि एह्यैव श्रित्यादेकमन्त्रेणैव सप्तदश-  
 इति स्यात् । नैतद्विहित । साधनविनाशापत्तरेकेण  
 कार्यविनाशाभावात् । साधनेष्वेव पुनरप्यस्यापार इति  
 तद्विनाशापत्तरेणैव साधनत्वमिति विज्ञेयम् ।

शा— गतः अन्वयप्रसङ्गः । सप्तदश भेद  
 इदानीं अभिधीयते । अत्र कर्मोपसिद्धात्कथयता कर्म-  
 समानाभिप्रायणा संख्या उदाहरणम् । यथा ' तिस्र  
 आहूयिषुंशोति ' , ' द्वादश द्वादशानि जुहोति ' । तत्र  
 एको होमो विधीयते सप्तो वा इति संदेहः । आकृत-  
 तस्य सप्त भुजा एको होमः ( कर्म ) विधीयते इति  
 पूर्ववदे प्रते- ' यदि कर्म भवेद्वैकमेकः स्यात्

बोद्धव्यतः । तेन चैकाग्रप्राप्तेः विरुध्यते ॥

सोम-- अग्न्यास्रस्य आख्यातस्य पुनःश्रुत्या कर्मभेदे अपि सख्यास्रस्य न कर्मभेदः, पुनः श्रुत्या भावात् इति अग्न्यास्रप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोरथानात् संगतिः श्रेयाः । सूत्रार्थस्तु-- एकाधिक्रियाः संख्यायाः, पृथक्पृथक्कार्यस्य भावात् तथा कर्मभेदः स्यादिति ।

वि-- 'आहुतीस्त्वित्यस्य इत्यन कर्मकयमुत् मित्वा । एष्टरं सङ्गदान्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजत् ॥ आख्यातमात्रे नो मानं संख्याया बहुकर्मता । आहुत्यैकादशरत्नं प्रयाजे गयमानः ॥ पशुरः सतस्य प्राजापत्यानित्येण भाष्यहृत् । निचारमाह पूर्वेन क्रियाश्रितस्कृत्प्रतः ॥ बहुसोपेतपशुभिर्देवयोगाद्भित्तना । रूपस्य तेन कर्मकय संख्या नान क्रियागतः । देवतासंगतस्यैव तद्विधार्थस्य पश्चिमः । बहुत्वसमानो रूपसदृशश्च तद्विक्रयामिदा ॥

भाट्ट-- 'आमानमस्यामानस्य देवा इति त्वित यजति' ( तैत्. सं. २।१।९ ) 'आन्यभागी संस्थायाः स्वाश्रयप्रतिश्रीणि हस्ताश्रयप्रतिभेदस्याप्यत्वेन न तावत् साक्षाद्भावनाभेदशोधकत्वम् । तस्या उक्त-संस्थाश्रयराप्रतीतिः । नापि धातुसंगतशोधकत्वम्, तस्य पूर्वपक्षितैकरवसंख्यावसद्वत्त्वेन 'एकादश प्रयाजान् यजति' 'विराट्पद्यन्नमग्निहोव जुशोति' इत्यादिवत् संख्यान्तरसम्भानुपपत्ते एतत्संख्याया अग्न्यास्रविषयत्वेन प्रतीतेरन कर्मान्तरत्वम् । इति प्राप्ते,

तस्याः बहुवृत्तित्वात् । न चानावृत्तित्वस्यान्वयात्पुनपत्तेः प्रथमातिक्रमे च कारणभावात् धात्वर्थे एकराष्टरशतुः मानमिति वाच्यम् । भुनक्तव्यस्य कारणमावस्थानसिद्धत्वेन अनुमानापस्यत् । अत एव प्रथमैकादशानस्थले यत्र प्रशुनो अनुमानप्रसक्तः तन्माग्न्यास्रविषयत्वम् । न चैन विराट्संयत्तिकाकाशादारवि उत्पत्तिकाक्य एकराजानुमानानापत्तिः । तादृगस्थले स्वोपजी योत्तिकाक्य क्यवगान्त्योपनिर्वाहार्थं पूर्वमनुष्णस्यास्य अनुमानस्थो-

पशुसंख्या

तरकाहीनेन सख्याश्रयणेन बाधायोगात् तस्याग्न्यास्र-विषयत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु शाब्दशोधार्थमेव इतर-पदार्थवत् संख्याया अपि प्रतीतिः युक्तः । शाब्दशोधोत्तर-काहीनानुमानप्रतिबन्ध इति कौरुभे विस्तरः । अतश्च सिद्ध उत्पत्तिकाक्यगतकर्मसमानापि करणविधेयसंख्यायाः कर्मभेदशोधकत्वम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव । प्रयोजनं-- वेदिप्रोक्षणमन्त्रान् पूर्वपक्षे सङ्गमन्त्रः, सिद्धान्ते तदावृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण तु 'यतदश प्राजापत्यान् पशुनालभते' ( तैत्रा. १।१।४ ) इति वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेषाची तद्विधितः, यद्यपि च प्राजापत्यापद एवैकशरीयः । तथाऽपि तदुत्तर-निभक्त्युपात्तायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविरोध एवान्वयः । न तु विशिष्टे । द्वौ त्रय इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च न इत्ये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिसंगतिनिश्चिन्ने इत्ये साहित्यानव-गमेन प्रत्येकवृत्तिसंख्यावच्छिन्न एव तत्संघप्रतीतेरने-कत्वात्प्रमाणत्वं सन्धमेदेनानेकयागादिकल्पनागौरवात्प्रसक्तैः । अतो व्यापत्वात् देवतारान्यात्पूर्वमेव संख्याऽन्वयः । तदा हि नूदृशवच्छिन्न एवैकदेवतावत्संख्यादेकयागादि-कल्पनाच्छापचम् । न च प्रकृतिसंख्यासंख्यासंख्यासंख्या-वदानगणैकत्वात्पुनरोधेन संख्यायाः देवतात्वान्वयोत्तर-मन्वयः । पशुगतैकत्वस्य श्रुतसद्वत्त्वात्वेन बाधात् अत्र-दानगणैकत्वस्य च प्रकृत्यापि कर्तव्येन इहानतिदेशात् । अतो देवतासंघप्रमेदे प्रमाणाभावात् न यागभेदः । देवतात्वान्वयेन तद्वत्त्वभेदः । तथापि लाघवात् यागै-कत्वम् । येषु सिद्धान्ते अनेकयागाः 'सङ्गमन्त्रेणोपपद्यते, तथा मन्त्रतऽप्येकेन यागेनानेके द्रव्यदेवता-संख्याः । इति प्राप्ते,

समानाभिधानमुल्या देवतात्वस्यान्तराद्गतत्वं संख्या-न्ययात् सर्वाण्यवित्त्वम् । पशुना प्रत्येक स्तथाश्रयत्वेन स्वररानुष्णानुष्णयापारतन-यागकरणरूपरुद्विद्वेष्य प्रत्येकवृत्तितया 'सङ्गहविषोः' इत्यादिभूम्यनुसारेण हविष्ट्यावच्छेदकपशुरावच्छेदेनैव देवतासंघप्रतीति-

त्याद्य । अतश्च बहुमानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसंग्रहितत्वात्  
प्रतिसवन्विताऽनन्तेकस्य प्रत्येकवृत्तिरत्वेन प्रतिसवन्धि  
भेदप्रतीतेः तद्वेदेन सम्बन्धभेदसिद्धिः । न च संबन्ध  
भेदेऽपि यागोऽप्यम् । संख्यानामेकैवानेकत्वाम्यामु-  
भययाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पक्षेकताप्राप्तौ चोदकस्य  
दाह्यतया बलरत्वेन निवामन्त्वात् । अतस्तदनुरोधेन  
सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् ।

प्रयोजनं च यागोऽप्येकैकपशुविसरणेऽपि तस्य  
जातरत्वात् न पुनर्यागकरणम् । सिद्धान्ते तदिति ।  
गण्डन— 'मेत्री यजेभ्यति सप्तदशत्वसंख्या ।'  
शंकर— 'संख्यायां कर्मभेदोऽयम् ।'

● संख्याधिकरणम् ( ४१।१।११-१६ ) । अमी-  
योमीय पशु इत्यन एकत्वसंख्या विवक्षिता । एव  
'अनङ्घ्राही मुनक्ति ।' 'कपिञ्जलनालभते' इत्यादि ।

● संख्याधिकरण अम्यासाधिकरणस्य प्रत्युदाहरणम् ।  
कौ. २।२।७।२०. ● संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणे  
अतिदिश्यते । भा. ४।१।६।१७. ● संख्यायाः यथा  
न गुणत्वमीनं, तथा सूर्याधिकरणे वक्ष्यते । कौ.  
२।२।१।३.

● सूर्याधिकरणन्याय— उत्पद्यमानकर्मसमाना  
धिकरणा विधेया संख्या कर्मभेदिका इति । कौ. २।२।७।  
२०. ● संख्याधिकरणन्यायस्य स्वरूपम् ( २।२।  
७।२१ ) — 'यत्र गुणद्वये अन्योन्यविच्छेदं कर्मोत्पत्ति-  
याक्योपाये मेदादृश्ये. अन्यतराक्षेपमन्तरेण कर्मन्वयो-  
ऽनुपपन्नं, तत्र भेद एकाधिक्यते, नाद्विचि' इति ।  
याल घृ. ८९.

● संख्याधिकरणपूर्वपक्षे सप्तदशानां पशुतामेक  
साधनायेन प्रत्येकं प्रत्येकं साधनं साधनात् इति कर्तव्यता-  
नाकारक्षरान् । सु. घृ. ७९७.

● संख्याधिकरणन्यायविषयान्निषयविवेकनिरू-  
पणम् । गंत्याधिकरणे ( २।२।७।२१ ) 'सप्तदश  
प्राजापत्यन् पशुतामभौ' इत्युदाहरणे एकस्य दृष्टयाये  
कादशापदानागम्य प्रापको यशोदक. एतुयात् कर्मभेद  
प्रतिपादितः । पर येत् वष चोदको नामि तत्र तदव-  
यादः, यथा नवमीय-ने ( १।२।१।१५.१-५५ ) अध-

मेधे श्रुत ' ईशानाय परस्वत आलभते, तान् पूर्वमि-  
कृतान् भारण्यानुत्सृजन्ति ' इत्युदाहृत्य प्रतिपादित  
' तान् पूर्वमिकृतान् ' इति गुणवाक्येन तदन्ताद्गीति-  
विधानात् अपूर्वत्वम् ।' इति । ततश्च हृदयाधिकादशा-  
पदानागम्यप्रापकस्य चोदकस्याभावात् एक एव याग-  
अनेकपशुद्रव्यरुः प्राजापत्येषु पूर्वपक्षे इव । इहास्तु  
विशेषः, तत्र आलम्भविशासनाद्यभावात् वषाहृदयादि  
अनिष्कारस्यैव कृत्स्ना एव पदवाचयतिनो देवतोद्देशेन  
त्याज्या इति । तदुक्त सर्वप्रदानाधिकरणे ( २।४।१८ )  
मिश्रे. ' त्यागामात्रेण होमाभावेऽपि ' पूर्वमिहृता-  
नारण्यानुत्सृजन्ति ' इतिवत् देवतासंबन्धोपपत्तेः ' इति  
( पृ. २७७ ) । अतश्च संख्याधिकरणे न्यायमुपाकृता  
आरण्येषु यो यागभेद उक्तः ( घृ. ८१३ ) स भार्यैव  
इत्युपेक्षित यः ।

एन सति षेचिदाक्षिपन्ति । एकादशे ' पञ्चमारदी-  
यास्येति चेत् ' इत्यत्र ( १।१।२।३।५२-५४ )  
उदाहृतं ' वैशाख्याममावास्या सप्तदश माद्वीस्त्रिवासा  
उपाकरोति, सप्तदश पृथ्वीगुण, तान् पूर्वमिहृताम्  
( प्रोक्षितान् ) इत्या आलभन्ते, प्रेतारानुत्सृजन्ति ' इति ।  
तत्र च सिद्धांतित ' पूर्वमिहृतवाक्येन तदन्ताद्गीति-  
विधिः, उधवाक्ये च मास्तपदागुपन्नेण सप्तदशोधायाग  
विधीयन्ते इति त्रिरासायागे सप्तदशभिः सट चतुर्वि-  
ंशत् कर्माणि इति । तदनुपपन्नम् । अत्रापि हि उधवाक्ये-  
ऽपि एक एव याग प्राप्नोति तदन्ताद्गीतिविधिना  
आरण्यवन् चोदकाभावेन प्राजापत्यन्यायाभावात् इति  
( ५।२।१ ) । अत्र द्रूम । उधवायाये आख्याता  
अरणात् त्रिरासायाक्यश्रुत ' उपाकरोति ' इत्यनुपपद्यते ।  
तत्र अनेककर्मविधायि इत्युधवायाये अनुपपत्त्यान अरि-  
ल्याय अनेकमेव कर्म विषते । अन्यथा अष्टदशानां  
' उपाकरोति ' इत्याख्यात त्रिरासायाक्ये सप्तदश  
कर्माणि विषते उधवाक्ये चैक कर्म विषते इति  
वेरूप्यमापगतैति । याल. घृ. ८६-८७.

● संख्याधिकरणसिद्धान्तः ( २।२।७।२१ )—  
' सप्तदश प्राजापत्यन् पशुत् ' इति । ' तिमिहृताये  
तद्विद्वदस्य तिमयननयेन अपरिपूर्वत्वात् तदर्थेकप-

नाभेतिप्रहनाक्यान्तर्यातस्य सर्वनाम्न. पशुशब्दान्वयायोगेन तद्वत्तद्वहुवचनालोचनाऽभावात् तद्विनिर्देशरूपानुगतोः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्य इतरेतरयोगवाचित्वात् सर्वनामपरामुष्टानां द्रव्याणां इतरेतरसापेक्षत्वेन अस्मात्पूर्वापत्तेः तद्विनातुल्यपत्तिप्रसङ्गात् तद्विनापेक्षत्वे वा इतरेतरयोगसंभवेन एकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गात् इतरेतरयोगे च समुदायस्य देयतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनात्पत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचित् बहुवचनोपपत्तौ निग्रहत्तद्विद्योद्वेगोरपि एकशेषवत्त्वनापत्तेः सर्वनामैकशेषप्रत्यायोगात् एकवचनान्तेन सर्वनाम्ना निग्रहावगतेः प्रत्येक देयतान्वयापत्तयेन द्रव्यभेदात् यागभेदः इति सर्वनामैकशेषप्रतिरिक्तत्वेन सिद्धान्तोक्तिः समप्रति । तथापि यत्र एक्या चतुर्थ्यां बहुवचनान्तवदोक्तानां पश्यतां देयतान्वयः प्रियते तस्मापि यागभेदसिद्धयर्थे भाष्यकृता सिद्धान्तः (अ-यथा) उक्तः । (सु. पृ. ८१२) एकवचनान्तैव सर्वनाम्नो विषय तद्विनामामैकशेषत्वनिश्चयात् द्रव्यदेयतान्वयभेदेन यागभेदसिद्धिः इति सिद्धान्तः । सु. पृ. ८१४.

● 'संख्याऽभावात्' १।१।६।२० ॥ अथौ गोशब्दा इति सख्या यत्रहाराभावात् एक एव नित्यः शब्दः इति सूत्रार्थः । सु. पृ. १६०, ● 'सख्याऽभावात्' इति न्यायेन (लौकिकैरेकिकशब्दार्थयोः) अभेदः सिध्यति । पृ. ३७१. ● 'तेन प्रतीतशब्दाद्यैर्निर्णयार्थमिदं पुरा । एकैर् विद्यते नैति चिन्त्य शब्दान्वयिषेकयोः ॥ संख्याऽभावादिति श्लेषवत् एव निरूपितम् ॥' वा. १।२। ५।३३ पृ. ३०८. ● नहि पशुशब्दोऽन्वयो यजतिः शब्दान्तरं प्रतिपद्यते, शब्देऽन्वयमन्वयमिष्टानात् । तथा चोक्तं 'संख्याऽभावात्' इति । २।३।१।३।२६ पृ. ६२०.

● संख्यादि (द्रव्यविशेषण) स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्वयधनुषप्रतिपत्त्यर्थेन अर्थापत्त्या विधातुमिच्छते । (१३ द्रव्यम्) । सु. पृ. १०१२, ● संख्यादेः कारत्वेन भूतस्य साक्षात्कारसंयोगेऽपि कारणीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसंभवे विशेषयानपहव । पृ. १००६. ● निरपेक्षकारकतासाक्षिण्यो. विधिमानस्योः युगपदेकवचनोपस्थापितयो. संख्याकारकत्वान्तेन अग्नि-

ताभिधाने अवश्यं वाच्ये मूलोपन्यस्तप्रतीतिमनुसृत्याख्याताभ्यंख लिष्टयं प्रति प्रसारतोचिचम् । भाट्टालंकारः २६.

● संख्यातः विशेषग्रहण अस्ति । यथा एकदशसंख्यायैः पाशुकैः प्रयज्ञैः पञ्चसख्याकानां आग्निदेशिकानां प्रयाजानां प्रसङ्गसिद्धौ । वाल. पृ. १४७-१४८. ● संख्यानिवन्वन्तु भेदः द्रव्यादिकारकान्तरकव्यञ्जनभेदोपाधिकः वर्णस्य एव दुतादिभेदोपाधिकः । सु. पृ. ७१४.

● संख्यापूरणं अत्रावृत्तानां साम्ना आगमेन अतिराने एकविंशदौ । १०।५।६।१५-२५. मीको. पृ. २५६ 'अतिराने एकविंशदौ' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणं प्रथमोत्तमे निरग्न्यस्य अवशिष्टानां ऋचानागमेन सामिधेनीविशुद्धौ दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८।२७-३३. मीको. पृ. २०६२ 'दशपूर्णमासयोः सामिधेनीनां' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणम् । यस्मिन् कस्मिंश्चित् अपगते येन प्रथमेन मध्येनान्तेन वा सख्या पूर्वते, तत् पठम् । यथा पठो भ्रातृणां न दृश्यते इति । वनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । भा. १०।५।१।५. ● सख्यापूरणं साम्नाग्न्यासेन विशुद्धस्त्रोमके ऋतौ बहिष्पन्माने । १०।५।७।२६. मीको. पृ. ३६७१ 'विशुद्धस्त्रोमके ऋतौ' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणे आगमेन कर्तव्ये सति पाठप्रमणैव ऋच आगमयित्वा. एकविंशो निगमे श्रवणितो चातिराने । भा. ५।१। ६।१३.

● परिधि. त्रिसंख्याप्रयुक्तो न भवति ('श्रीन् परिधीन्' इति मन्त्रे) दर्शपूर्णमासयोः, चिन्तु अर्क् प्रयुक्त. भा. १।१।५।११-१५.

● संख्याप्राधान्यपक्षे 'तदेकं मन्यन्ते' इत्येकराभाषणत्वात् एकवचनप्रसङ्गो यथोदितः सः अन्यत्वाच्चत्वेन परिहृत । वा. २।४।४।१३ पृ. ९२५. ● न च संख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वा अपूर्वत्वात् भवति । किं तर्हि ? प्राकृत्या सख्या प्रारंभे च द्रव्यअपनीयते, उपहारस्तु स एव । दुर्. १२।१।१४.

• सरत्यामन्त्रः यथा- 'एकी मम एका च तस्य' इति । बाल. पृ. ५९.

• सरत्यामुष्टिन्यायः । वाजपेये सतदनाशरावे चरो मुष्टिलोपेन चतु सरत्यानुग्रहः ॥

मुष्टिलोपात्तु सरत्यालोपस्तद्गुणत्वान् स्यात् । १०।२।२।६५ ॥

भाष्यम्— अस्ति वाजपेयः 'शरदि वाजपेयेन स्यात्सन्नामो यजेत' इति । तत्र श्रूयते 'नैवार. सत- दशस्यस्य क्षीरे चरुर्भजति' इति । अस्ति तु प्रज्ञो सरत्या मुष्टयश्च 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' इति । उभय चोदनेन प्राप्तम् । तत्र सशयः किं सत्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उभय मुष्टयनुग्रहः सरत्यालोपः, अथवा किं संज्ञाया मुष्टीना च लोपः, अथवा अन्यतरलोप इति । किं प्राप्तम् ? अन्यतरलोप इति । यदि वा मुष्टियु, यदि वा सरत्यायाम् । कुत ? नियमकारिण शब्दस्याभावात् नियम इति ।

एव प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपः स्यात्, सरत्यानुग्रहश्चेति । युनः । मुष्टयत्वात् संज्ञाया । पूर्वं हि सरत्या निवर्तति । सा पूर्वमेव अग्रगम्यते, न तद्वगमकाले सरत्याविज्ञानस्य परिपन्थि ऋचिद्विज्ञानमस्ति । तस्मिन्निष्पन्ने सरत्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति । तत्र सरत्याविज्ञानपरिपन्थिना नाऽऽचरितुमर्हति । तस्मात् जप-यत्वात् मुष्टीना लोपः । मुष्टयत्वात् सरत्या-नुग्रहः । तदुक्तम् 'मुष्टय वा पूर्वचोदनास्तीत्यतः' इति ( १२।२।२।२५ ) ।

एव प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपेन सरत्या लोपमर्हतीति । युनः । तद्गुणत्वात् । मुष्टियुगे हि सरत्या श्रूयते 'चतुरो मुष्टीन्' इति । चतु सरत्याविशिष्टा मुष्टयश्च भवेत्तुविति लक्ष्मोष्णयोः, न स्याथे । तस्मात् सत्या पूर्वनिर्दिष्टानिर्विष्टदः । सा हि परनिर्दिष्टगार्थं मेवोच्चारयेत् । तेन नैव तस्या अनुग्रहः स्याथे । मुष्टिलोपेन च तद्विपरिणामात् अविपरिणामात् न निवर्तते । अन्यविपरिणामात् निवर्तनायां न प्रवृत्तिरनुभूता स्यात् । सत्यलोपेन पुनर्मुष्टयो निवर्तयितव्या श्रूयनाया अविपरिणामात् न निवर्तयति । तस्मात् मुष्टियुगं च

सत्या निवर्तते, न मुष्टयः । तदुक्तम् 'अग्रगुणवितोषे च तादर्थ्यात्' इति ( १२।२।२।२७ ) ।

न निर्वापशेषत्वात् । ६६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न सत्या मुष्टियु श्रूयते । यदि मुष्टियु श्रूयते, तद्गुणत्वाच्चिन्तते । क तर्हि श्रूयते ? निवर्तते । कथम् ? नैवमभिसम्बन्धः कियते 'चतुरो मुष्टीन्' इति । कथं तर्हि ? चतुरो निवर्तयतीति । मुष्टियुगः सत्या गुणश्च निवर्तते निर्दिश्यते । क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया- विभक्तिर्भवति । कथम् ? वारकविभक्तिर्हि सा । वारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य । अतश्चु सरत्या श्रूयता अग्रगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनाम् । वाक्यास्य श्रुतिर्लक्ष्यसी । तस्मात् सरत्यानुग्रहात् मुष्टिलोप एवेति ।

सरत्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विज्ञानः संयोगाच्च परे मुष्टेः । ६७ ॥

भाष्यम्— तुचन्दः एतं पक्षं स्यावर्तयति, न सरत्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं तर्हि ? संज्ञया सत्या निवर्तते, शरापैश्च मुष्टयः । कथम् ? सामान्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रज्ञो मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुःसंज्ञा । इह सतदशसंज्ञयाः शरापदपक्षकुरु- भवतीति श्रूयते । तत्र मापनायं मुष्टिद्वयं मापनाथैः शरापैर्निवर्तयते । तत्परिच्छेदनायां चतुःसंज्ञा परिच्छेदाथेया सतदशसंज्ञया निवर्तते । तद्यथा, इह दधि घृतं शाकमिमे शाल्यं, देवदक्षो भोजयित्वाय, देवदत्त- कथश्चतसैलेनेति, भोजने यदपूनेन शक्यते कर्तुं तत्रैतेन श्रूयते । तस्मात्प्रथमं न श्रूयते तैलेन स्नेहवितम्ब- मिति, तत्र ऽपि समानार्थात्तत्रैतं प्रथम्य विनिवर्तकं भवति । एव संज्ञया परिच्छेदं तुर्वती परिच्छेदिकाया एव संज्ञया निवर्तयते भवत्यनुग्रहः । वर च शराप- द्रव्यं मुष्टिनिवर्तकम्, संज्ञेयात् । तस्मात् प्राज्ञो सत्या प्राज्ञं च द्रव्यं निवर्तते ।

न चोदनामिममन्त्रात्प्रज्ञो सरत्याव्योक्तान् । ६८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । चोदनेति काग ब्रूमः । कागमकाले हि सत्याश्रूयते, शरापद्रव्यं च । प्रज्ञो निर्वापस्यारथत्वात् चतुःसंज्ञा मुष्टियुं च । न वाक्यं

क्रियमाणं समानकार्यत्वरूपेण निवर्तकं भवति । यस्य हि प्रत्यक्षभूतेन चोदकप्रकारस्य कार्यमभिनिरवत्येते, तत्रेण निवर्तताम् । न च बाणे क्रियमाणे निर्वपकार्यं निवर्त्यते । प्रत्याविर्वापकान्तं किंचिदप्येन न निवर्तते इति । विशेषात् चतुर्भिर्मुद्रिणिर्मिन्किन्पन्माणं द्रव्यं न समदशाधारात् भवति । तस्माद्विरोधादप्यतस्तु निवर्तते, द्रव्यं संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यातुल्यत्वात् मुद्रिलोपो न्याय्यतर इति ।

श्री— वाचनेषु अन्ते 'बाह्यस्त्वो नैवारः एतदशारावः धीरे चकर्मवति' इति । अस्ति तु प्रकृतौ 'चतुरो मुद्रोविर्भवति' इति चतुःसंख्या मुद्रिद्रव्यं च, तदुभयं इह बोधकेन प्रस्यम् । न च चतुर्भिर्मुद्रिणिः समदशारावपरिमाणधरः संपादयितुं शक्यते । अतोऽप्ययं बाधिकते इति किं उभयं बाधित्वयं— शारावदत्येव मुद्रिद्रव्यम्, समदशासंख्या च चतुःसंख्या क्रिया अन्यतरत् । तत्राऽपि किं अनियमः अथवा मुद्रयतुप्रदः संख्याशेषः, विपर्यतं वेति । तत्र अविशिष्टात् उभयोर्बाधः । तत्राऽपि समानकर्मत्वात् द्रव्यं द्रव्येण, संख्या संख्येति एकः पक्षः । समदशासंख्याशारावपरिमाणं च बाधदशाङ्गम्, चतुःसंख्या मुद्रिश्च निर्वापाङ्गम्, अतो न साक्षादेकविपर्ययं येन उभयं उभयेन बाधेत् । चतुर्भिर्मुद्रिणिः समदशासंख्यासंघर्षं संपादयितुं शक्यते इति अर्थाद्वाचः । तत्र एकवादेन उभयतो न उभयभाषणं शुक्लम् । तस्मात् अन्यतरबाधः । तत्र अविशेषात् अनियम इति द्वितीयः । संख्यायाः प्रत्याङ्गत्वत् प्रमाणस्य मुद्रिद्रव्यस्य अनुप्राप्तः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः । न शरावया मुद्रयद्द्रव्यं वाक्यलक्षणसमानाधिक्यत्वात्प्रत्येकधरात्वेन द्वितीयाशुल्या निर्वापाङ्गत्वात्प्रमाणत्वं उभयोर्वापि क्रियाङ्गत्वात्प्रमाणत्वं मुद्रयत्त्वं । तत्र मुद्रयत्त्वात्संख्यातुल्यत्वं अथवात्तया मुद्रिलोप इति सिद्धान्तः ।

सोम— इहापि पूर्ववदेव गुणभूतायाः संख्याया बाधेऽपि प्रमाणमुद्रिणीं न बाध इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मुद्रिलोपे संख्यालोप आनन्दकः मुद्रिगुणत्वात्संख्यायाः तस्मात् आनन्दकत्वात् संख्याप्रमाणयोरेव न तु मुद्रिलोप इति ।

वि— 'शरावैः समदशासंख्यासंघर्षेण मुद्रयः । चत्वारः सन्ति नो वीत स्यादकं मुद्रिद्रव्ययोः । तत्रिकमात्रश्रुतिरन्वयच्छेदवत्प्रमाणस्य सः । द्वितीयोऽस्तिवति चोभयेभ्यं द्विलोपे बाधगीत्यात् ॥ तृतीयोऽस्तिवतिवोऽप्ययमेः संख्येव द्रव्यताम् । क्रियायोक्त्या तदमः प्रायः प्रत्यासत्तुप्रसङ्गात् ॥ '

भाट्ट— आचनेषु 'बाह्यस्त्वो नैवारः समदशारावो भवति' इति श्रुतम् । तत्रास्तिदशमते निवर्तये किं मुद्रिचतुःसंख्यासंघर्षमवोरप्यविदेशात्संख्येः बाधः एतच्चतुःसंख्याया एव अतः मुद्रिणामेवेति क्तिन्त्यां 'चतुरो मुद्रोविर्भवति' इति प्रकृतौ विहितस्य मुद्रिद्रव्योभयविशिष्टनिर्वापस्याङ्गभूतयोः मुद्रिद्रव्ययोः आतिदेशिकयोरीनदेशिकान्यां समदशासंख्याशारावपरिमाणस्या बाधापरमाण्वेन । निर्वापाङ्गभूतयोरेव मुद्रिद्रव्ययोर्निर्वापत्वात्स्येवैष्येन फलतो आशयवशा समानविपर्ययोपपत्तेः । तत्रापि संख्याया संख्यायाः परिमाणेन परिमाणत्वेति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु मुद्रिद्रव्ययोर्बाधोपकारकत्वेऽपि निर्वापसंख्येयत्वेन अत्रात्र आगाङ्गभूताया संख्यापरिमाणस्या निर्वापाङ्गभूतयोः संख्यापरिमाणयोर्बाधो युक्तः । समदशाशारावपरिमितद्रव्यस्य ह चतुर्मुद्रिपरिमितनिर्वापेण संख्याशारावद्व्यात् निर्वापावद्वयभावे अन्यतराधेयैवोपपत्तौ उभयभाषे प्रमाणान्वायः । न च चतुर्मुद्रिपरिमितवैधनिर्वापस्याङ्गत्वाऽपि विशेषपरिहारोपपत्तौ नाप्यन्यतरस्यापि बाधो युक्त इति भाष्यम्, चतुःसंख्यायाः प्रकृतौ सामीप्यावद्व्यसंघर्षकारकनिर्वापवृत्तिमुद्रिपरिच्छेदकत्वेन आशुत्या तत्तुपर्यावत्प्रत्यक्षस्यावश्यकत्वात् । तथापि मुद्रिणीं प्राधान्यात् तदङ्गभूतसंख्याया एव बाधः ।

तथापि चतुःशब्दो विरोधनिष्पन्नो न स्वतः संख्यायाः क्रियात्वं यस्यपति विशेषं च मुद्रिद्रव्योपपत्तं परिमाणमेव, न तु तद्विशिष्टं मीक्षित्वं त्वेवमुपभावात् विशेष्ये बाधाय । अत एव मुद्रिद्रव्यस्य परिमाणविशिष्टद्रव्यत्वेन विरोधनिष्पत्तेऽपि संख्याया एकदेशान्वयोऽपि



नानुपपन्नः । अतश्च संख्यायाः परिमाणं प्रत्यङ्करत्वात्  
तस्या एव बाधः ।

चतुस्तनु— द्वितीयात्तुमुष्टिपदसमानाधिकरणसंख्या-  
पद परिमाणविशिष्टनीहिरादिभिरेव विशेष्यवशात् सङ्ख्या-  
तीति यद्यपि न परिमाणस्य संख्या प्रति प्राधान्यम्,  
तथापि सन्त्यायाः परिमाणपरिच्छेदद्वारेण तत्परिमित  
द्रव्यपरिच्छेदकरत्वात् परिमाणस्य अन्तरद्वारा वाधा-  
नुपपत्तिः, अतो मुष्टिगता चतुःसप्तता बाधिता सतदस-  
शयपरिमितनीहरीणां चात्रमुष्टि निर्माणः कार्य इति ।

सिद्धान्तस्तु— नाम द्वितीयात्तुमुष्टिपदस्योद्देश्यवशात्  
निर्माणं प्रति कर्मणः उद्देश्यवशात्तन्निश्चिन्नाकार्यमेवा  
पथे । अथि तु द्वितीया सक्तुन्यायेन करणत्वं लक्षयित्वा  
सातिवदिकृदाकार्यपदस्यैव संख्यापरिमाणस्यस्य निर्माण-  
मानानुपपत्तिम् । अत एव नामनोः अकारणत्वायेन  
विशेष्यनिर्माणमपि । गुणद्वयविशिष्टनिर्माणमानाविधानाच्च  
न बाधमेव । गुणद्वयस्य वैशिष्ट्यमाह्वयनत् द्रव्यपरि-  
च्छेदद्वारेणेति न कश्चिदोपेयः ।

एव च संख्यापरिमाणयोः परस्पर अन्नाङ्गिभावे  
अन्तरद्वारद्विरुद्धभावे वा प्रमाणाभावात्तद्व्यवसाये निया-  
मकालेयथा प्राथम्यात् संख्याया अबाधः मुष्टिपरिमाणस्य  
तु बाधः । न च प्राथम्यव्यवसायैः प्रकृतौ विद्यमान-  
त्वेऽपि निवृत्तावतिदेशेन युगस्यार्थान्तरैः तन्व्याम-  
भावात् कथं तस्य निमित्तकार्यमिति वाच्यम्, निवृत्तान-  
भावेऽपि प्रकृतिसदृशैरेव तस्य नियामकालयभावे निया-  
मकालोपपत्तेः । अतः सत्यनुपेयत्वं स्यादचतुःशतान-  
परिमितं कार्यं कृत्वा तेन चतुर्वारं निर्माणं ।

अथ चार्थो मान्यकारिणि कश्चिदिमिथ्य सं-  
निर्णयः । मम तु प्रतिमाति— साधुत्वं साधनीभूतादि-  
होमहृत्वात्, मुष्टीना च बाधपेक्षया संख्याया एतेष्वप्या  
मुष्टिपरिच्छेदद्वारा निर्वाणसाधनीभूत्या बाधः लक्षितः ।

यन्मुक्तम्— चतु संख्याकमुष्टिस्वयनकर्मपरिमाण-  
युक्ता तदमपसंज्ञानसंभवे न तस्या अति बाधः ।  
यन्मपसंज्ञानसंभवे तदा कश्चिन्निर्वाणमुष्टिपरिच्छेदकत्वस्य  
प्रकृत्यासाधित्वेन इह बाधेऽप्येवकार्यम् । अत एव  
वैनिमित्तत्वे च संख्यायानादिभूतं नोपदेशिष्याम्यो संख्या-

परिमाणान्यामानिदेशिकतदुभयनाथं पूर्वपक्षयित्वा तद-  
भावा एव सिद्धान्तितः । तत्त्वे तु ईश्वरो वेति ।

मण्डन— ' संख्या स्यान्मुष्टिलोपनम् ।'  
शंकर— ' मुष्टेर्यो न संख्यायाः । ' २९.

\* संख्यामुष्टिन्यायः । ( १०।२।२८।६५-६८ )  
' बाहंस्यो नैतारः सतदसशयानुपपत्तिरिति ' इति  
विहिताया निवृत्तीष्टी प्राकृते चतुर्मुष्टिनिर्वाणे चोदकतः  
प्राप्ते चतुर्मुष्टिभिः सतदसशयानुपपत्तस्य चरोः संवा-  
दयितुमशक्यत्वेन तत्र संख्यामुष्टयन्तरेणैव कर्तव्ये ' मुष्टि-  
लोपान्तु सत्यालोपसद्व्युत्पत्त्यात् ' ( १०।२।२८।६५ )  
इति सूत्रेण मुष्टियुगभूतसंख्यायाः कार्यः इति पूर्ववत्  
कृत्वा ' न निर्वाणोपपत्त्यात् ' ( १०।२।२८।६६ ) इति  
सूत्रेण सत्यामुष्टयोऽहमयोऽपि निर्वाणोपपत्तेन ततोर्गुण-  
प्रधानभावाविशेषाभावात् चरमधुत्वस्य मुष्टेरैव बाधः  
कार्यः । अतः चतुर्भिः महाभावेः सतदसशयवत्संवादा-  
नापेक्षितनीहिनिसंयः कार्य इति दशने सिद्धान्तितम् ।  
परिमल, १।१।३।१० पृ. ७५६ अम्.

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणान् स्यात् । ३।३।  
२।३।२ ।।

प्रथमं प्रथम्य ' न प्रथमपक्षे प्रवृत्त्यात्, द्वितीये  
तृतीये वा प्रवृत्त्यात् ' इति शब्दे । अत्र संख्यायुक्तं  
संख्याविशेष्यवत्प्रथमपक्षेऽपि प्रथमपक्षदं अमि-  
ष्टोमोऽप्येवोद्देश्यवतीना यशाना पः प्रथमो यशः अमि-  
ष्टोमो नाम, तस्य क्रतोः अमिष्टोमस्य दोषकं स्यात् ।  
प्रकरणान् अमिष्टोमपक्षगतुपपत्त्यात् । न तु अमिष्टोम-  
प्रथमपक्षोपपत्त्यात् । द्वितीये तृतीये वा इत्यस्य उक्त्यादौ  
द्वितीयादौ ऋतो इत्यर्थः । इति पूर्वः पक्षः ।

नेमित्तिर्कं वा कर्तृसंयोगाद्दिग्दस्य सन्नितिच-  
र्यात् । ३।३ ।।

' न प्रथमपक्षे प्रवृत्त्यात् ' इति प्रथमपक्षे प्रथम-  
निषेधः इति । प्रथमपक्षस्य यशाना मत्वे पः  
प्रथमः अमिष्टोमः एतन्न, न तु प्रथमपक्षोपपत्त्यात् इति  
पूर्ववत् सूत्रेण प्रथम पक्षेऽप्येव संवादेऽपि सिद्धान्तमाह ।  
प्रथमपक्षदं नेमित्तिर्कं प्रथमपक्षेऽपि प्रथमपक्षेऽपि-  
निश्चितम् । तथा च प्रथमपक्षोपपत्त्यात् न प्रथमपक्षे । कर्तृ-

संयोगादिति ह्यन्वये पञ्चमी कर्तृत्वयोगेन अथैव सिद्धस्य  
 भवितेयोरप्यभ्युपगमप्रथमस्य तन्निमित्तकारणात् सुखा-  
 दृष्टिनिमित्तत्वात् । प्रथमशब्दे हि अद्रुच्युत्स्य  
 कर्तुः आचरणत्वे एव सुखरूपा वर्तते । तेन अति-  
 शोभस्य अतिरामप्रभादृष्टे तु अतिरामस्य प्रथमयोगे  
 मन्वयस्त्वायं निधेयः न तु तस्मै द्वितीयारिप्रयोगे इति  
 सिद्धांतः । के.

● 'संख्यासुक्तं क्रतोः प्रहरणम् स्यात् ।' ३।३।  
 १३।३२ । षोडशोमाङ्गत्ववतिशब्देस्य क्रुशब्दस्य  
 काङ्क्ष्य षोडशोमाङ्गक्रुशब्दनिष्पत्त्यात् इति हेत्वर्थं  
 आनुक्तं ननुचम् । तथा च प्रथमशब्दोपसंख्यसुक्तं  
 प्रथमनिधेयं षोडशोमाङ्गस्य क्रतोः अङ्गं स्यात्  
 षोडशोमाङ्गक्रुशब्दनिधेयत्वात् प्रहाणादपि च इति  
 सूत्रार्थः । सु. घृ. १३।१-१३।२. ● 'संख्या-  
 युक्तेषु तु समुपायः' ( १।३।१४।३० ) इति  
 न्यायः ' वा चतुर्विंशतिमादत्ते ' इत्यत्र मन्वयसुक्तस्य  
 उक्तः । आळ. घृ. १६९.

● संख्यासुक्तवचनविहितानां मन्वयानां समुपायः ।  
 ( अग्निवचने अन्वयदाने चतुर्विंशत्, दानने ह्योः,  
 गृहादरणे षण्णाम् ) । भा. ३।३।१४।३०.

● संख्यावचनेन रामस्य कार्ये पशुयोगे अभिगुण्ये  
 समस्तवृद्धीवचनप्रकाशनार्थम् । १।४।१।१-१६.  
 नीचो. घृ. ३२६ ' अभिगुण्ये पशुयोगे ' इत्यत्र  
 अपि कर्त्तव्यं दृश्यम् ।

● संख्याविधेयतियामः ऋषिनां वाचस्पतियारेण ।  
 ३।३।३१-३२. नीचो. घृ. १२४८ ' ऋषिजः  
 कर्त्तव्यानुवादिहेत्यत्र यतीत्याः ' इत्यत्र अपि कर्त्तव्यं  
 दृश्यम् ।

● संख्याविहितेषु समुपायोऽसेनिपातित्वात् ।  
 १।३।१।४।३०।  
 अग्निवचने ' चतुर्विंशतिमादत्ते ' ' द्वाभ्यां दान्ति '   
 ' पशुमिवाहति ' इति संख्या मन्वाः विद्विताः । तेषु  
 समुपायः स्यात्, न विकल्पः । प्रतिभयं क्रमादिसंनि-  
 पातासंभवात् अतनिपातित्वात् समुपायः । इति  
 सिद्धांतः । के.

● ' संख्याविहितेषु ' ( १।३।१।४।३० ) अत्र  
 चतुर्विंशतिमादत्ते इति मन्वयसुक्तसमुपाय उक्तः । आळ.  
 घृ. १७८. ● ' संख्याविहितेषु तु समुपायः ' ( १।३।३।  
 २।३० ) । ' विद्युत्संकेतं ' इत्येतस्यादेव वचनात्  
 ' संशयः ' इत्यनेन न्ययिन समुपायः ( अग्निहोत्रे  
 दधानामाहुतीनां ) । घा. ३।३।५।१६ घृ. ५०६.  
 ● पाठादेव चाण्डविक्रौ चतुर्विंशति ष्वनं समुपाय-  
 सिद्धयर्थम्, अन्यथा तिस्रस्यः स्यात् इति द्वादशस्य  
 द्वयीये ' संख्याविहितेषु ' इत्याधारेण स्वकी-  
 भविष्यति । कु. १।३।४।१६.

● संख्यासुक्तिसाभाष्यं ह्यव्युपगच्छेत् । घा.  
 ३।३।२।५२.

● संख्याशब्दः । यस्य शब्दस्य संनिधाने संख्या-  
 शब्द उच्यते, सोऽर्थः संख्याविहितः प्रतीयते ।  
 अनन्तरसुपरिचय इति एव एववाक्यत्वात् भवति । अन-  
 न्तरसंभेदं हि विशेषणं विशेषणं विशेषं शक्यते, न हि  
 व्यनक्तिम् । भा. १।३।१।४।३१, ● संख्याशब्दः  
 हि अग्निमतसुक्तयो भवति । ते येन येन संवभ्यते  
 संख्येयेन, तं तं परिचययते । १।३।३।२२, ● संख्या-  
 शब्दाः हि द्वेषाः । प्राग् विद्यतेः संख्याप्रधानाः । ऊर्ध्वं  
 विद्यतेऽभयवधानाः । तत्र यदा संशय आगताननुपगतं-  
 नीकृत्य संख्येये वर्तते, तदा यिनः पठया सामान्य-  
 कर्त्तव्यं भवति । दुपू. १।४।१।१ घृ. २६७.

● ' वातायुर्वै पुरयः ' इति । आग्नेयस्ते, क्षात्रिणि  
 आतुरस्तेषु विद्यतेऽभयः । तेषु संख्याशब्दानां  
 एतत् इत्येते । न च यत्रानि भवन्ति । द्विवचनसू-  
 चनान्तानामप्युपाय इति चाग्निवचनत्वात् । भा.  
 ३।३।३।३३, ● लोके हि निर्विशेषिते संख्याशब्दे  
 उपचिते, एकजातीये प्रयोगे भवति । तुवाः । अन्यथा  
 मध्यहासुसुपत्तयः । १।३।३।४।४४, ● संख्याशब्देषु  
 प्राग् विद्यतेः संख्यसुक्तस्यः । पयः दानो दश गायः  
 इति । निगलान्दस्तु उभयवचनात् । दुपू. १।४।१।  
 १२.

● यमाने हि कर्त्तव्यत्वात् आधीयमाने संख्या-  
 संख्यवहारे भावि । भा. ३।३।४।१६.

• संग्रहाने प्रकृतिलिङ्गसंयोग । न हि सख्या मात्रमन्वय शक्यते गुणी विधातुम् । न हि कस्यचिन् कचित् सख्या न भवति । भा. १०।४।८।७.

• सङ्गगुणदोषन्यायः । अथ परेन त्रिवृत । तथाहि- 'सततायसि सस्विन्स पयसो नामासि न जायते, मुक्ताकारतया तदेव नखिलीपत्रखिन राजते । स्वात्मा सागरमुक्तिमुक्तिवतित तजायते मौक्तिकम्, प्रायेणाऽधममन्मोत्तमगुणः सवासतो जायते ॥' इति । साहस्री. ६३५.

• संगतिः । 'शास्त्रेऽप्याथे तथा पादे न्यायसगतय क्षिपा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सगतिरुच्यताम् ॥' शास्त्रसगति, अस्यायसगति, पादसगतिश्चेति त्रिधा संगति । वि. प्रस्तावना श्लो १० । 'ऊहित्वा सगती-ल्लिखस्यमाऽन्तरसगतिम् । ऊदेनाऽऽक्षेपदृष्टान्तम यु-दाहरणादिकम् ॥' शास्त्रादितिपार्यायैश्चतुषधा अधि-करणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसगतिः, अव्यायसगति, पादसगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तथा पूर्वोत्तराधिकरणयो परस्पर अवाचनसगतिरुच-नीया । सा चानेकरूपा-आक्षेपसगति, दृष्टान्तसगति, मत्तुदाहरणसगति, प्रासङ्गिकसगतिः, उगोद्घातसगति, अत्रपादसगतिश्चेत्येवमादिरूपा । वि. प्रस्तावना श्लो. २७.

• संघ । प्रधानयागवक्ष्यस्य प्रकृतिसगतस्य विकृतौ नातिदेशः । वि. ८।१।१३.

• संपातः । 'सपातस्याचोदितत्वात्' ( ९।१। ६।२५ ) 'सपातस्य गुणत्वात्' ( ७।४।३।१७ ) इत्येव-मादिषु समुदायवचनत्वमप्युपगतम् । वा २।२।३।३१ पृ. ४८०. • 'सपातस्याचोदितत्वात्' ( ' तदे-शाना वा सपातस्याचोदितत्वात्' ९।१।६।२५ ) । यथा अन्नप्रधानानां समुदायानां कस्मिंश्चिदेतदेऽपि समुदायस्य शब्दवाच्यताभावात् तस्यवचि वेन उपाय-त्वस्य अचोदनात् प्रधानानां समुदायानामपि कस्माद्य-नत्वे तस्यमुदायस्य शब्दवाच्यताभावेन अचोदना-इत्यर्थः । सु. पृ. ७३१.

• सच्चिद्रूपदानुन्यायः । पूर्वोक्तन्यायसदृश- ( मण्डूकनोलनन्याय - यथा मण्डूकतोलने तुलास्थाः मण्डूकास्तुल्यत उरुत्थोत्थस्य पतन्ति ) विषये अयं प्रवर्तते । साहस्री. ९१.

• सजाता ज्ञातयः । वि. ३।२।७.

• सजातीयैर्नैव सख्यापूरणन्यायः । अस्य गो-द्वितीयोऽन्वेषः इत्युक्ते गौरव द्वितीयोऽन्वेष्यते । नाश्व इति सजातीयैर्नैव संख्यापूरणन्यायः । के.

• सजातीयकलहनित्वाणकामः 'देन्द्राममेक-कपाल निर्वपेत् यस्य सजाता वीयुः' । भा. ३।२।७।१० पृ. ७७१.

• संचिते त्वमिच्छिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य । ५।३।१०।२६॥

'वर्षति न धावेत्, न क्षिप्रमुपेयात्, पक्षिणो नाशितस्या' इत्यादीनि अमिचित्तं. मतानि श्रूयते । तानि किं चयनमाने कृते प्रतिपत्तव्यानि उत प्रवन्ते इति विचारे पूर्ववक्षमाह । तुशब्द. पक्षान्तरनिपासायः । अमि चित्तान् अमिचित् । अमिचित्ता युक्त संबद्धम्, तेन आचरणीयं मत अमिच्छियुक्तम् । तत् संचिते सचित्तमाथे अमो ऋतुसमाप्ते प्रागेव आरम्भयम् । निमित्तस्य मतान्तरनिमित्तभूतस्य चयनस्य प्रापणात् प्राप्त वात् सिद्धवात् । प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिक कर्तव्यम् । तस्मात् सचित्तमाने अमिचित्ता मतानि प्रतिपत्तव्यानि ।

प्रवन्ते वा प्रयोगवचनाभावान् । २७ ॥

अमिच्छिद्युक्तानि सचित्तमाने प्रतिपत्तव्यानि इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वेषु वाशब्देन व्यावर्त्ये सिद्धन्तमाह । प्रत्यर्थानां हि प्रयोगवचनो प्राहको भवति । मतानि तु पुरुषार्थानि, न प्रत्यर्थानि इति तत्र प्रयोगवचनभावः । प्रयोगवचनाभावात् अमिच्छिद्युक्तानि प्रवन्ते स्युः, न चित्तमात्रे । चयनं साङ्गत्परिवर्तमानपुरुषार्थकाल निमित्तता प्रतिपद्यते । तस्मात् साङ्गे कृते यानि अमि-च्छिद्युक्ते । तस्मात् प्रवन्ते मतानामारम्भ ।

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् । २८ ॥

ननु वर्पति पर्जन्ये घावनामानादीनि व्रतानि पुरुषा-  
थानि चयनानन्तरमेव स्युः इति पूर्वपक्षिणः कानिरासायं  
द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रम् । ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते '  
इति वचने अग्नेः कर्मत्वेन निर्देशात् चयनस्य अन्य-  
थैवं सिध्यति । तथा च ऋतूत्तरमेव व्रतानि न चयनो-  
त्तरम् । के.

● संज्ञापनं पद्यवर्गः । भा. ३।६।७।१८.

● संज्ञातद्गोमः आग्नीधोमीयादिपशौ, मरणवेलाया  
पद्युना शब्दात्पर्येऽपि कर्तव्यः अपूर्णार्थत्वात् । वि.  
६।८।७. ● संज्ञातद्गोम. पशौ नित्यः । भा. ६।८।  
८।२८.

● संज्ञा अपि पुण्यत् मेदिक्का । यथाहि उदात्तव्य-  
गतस्य गुणस्य पाधिकभावं अष्टदोषदुष्टं च विकल्पं  
परिहृत्य गुणान्तरं वाजिनादि कर्मान्तरं कल्पयति तथा  
संज्ञापामपि अस्त्येव पाशित्तो नाथो विकल्पोऽपि,  
कदाचित् कस्याचित् शब्दस्य उपादानात् । रत्नाकरः .  
शब्दार्थसंकल्पे श्ये. १३. ● संज्ञा उत्पत्तिसंयोगे पूर्ण-  
संकल्पे च मेदिक्का भवति । वा. २।३।४।१० पृ. ५९६.

● संज्ञा कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक उपदेशः शब्द-  
प्रमाणम् । घाल. पृ. ८. ● संज्ञा कर्मभेदिता ।  
' स्वरूपानभिधानत्वात् संज्ञा शब्दान्तरात् प्रथम् ' ।  
संज्ञा हि द्रव्यरूपापञ्चमपि क्रियामभिरुधाना वि-छेद-  
मायात् भिन्नति । वा. २।२।१।३।२६ पृ. ६२०.

● संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२ ॥

शब्दान्तरेण अभ्यासेन संकल्पया च कर्मभेद उक्तः ।  
इदानीं संज्ञया कर्मभेद उच्यते । ' अथैव ज्योतिः '  
' अथैव निश्चिन्तोतिः ' ' अथैव सर्वज्योतिः ' एतेन  
शरत्तरदधिणेन यजेत ' इति श्रूयते । किं एभिर्नाम  
भेदैः प्रयत्नं ज्योतिषोमं सर्वैर्ल तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो  
विधीयते अथवा कर्मान्तरापि उपदिश्यते इति विचारे  
सिद्धान्तमाह । संज्ञा च संज्ञायात् कर्म भिन्नति । उत्पत्ति-  
संयोगात् ज्योतिः निश्चिन्तोतिः सर्वज्योतिः इतीय संज्ञा  
मी. शं. ५१२

उत्पत्तिसंयुक्ता उत्पत्तिनामके विद्यते । उत्पत्तिशिष्या एषा  
कर्मभेदिक्का । अत्र संज्ञया धात्वर्थो भिद्यते धात्वर्थ-  
भेदाच्च भावनाभेदः ततः कर्मभेद इति श्रेयम् । के.

● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' ( २।२।८।२२ ) ।  
इदमेव संज्ञाधिकरणम् । पदभेदादेव च अर्थोऽपि  
भिद्यते ' संज्ञा ' इति द्वितीयीत्याधिकरणन्यायात् । कु.  
१।३।१।०।२७. ● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' ( २।२।  
८।२२ ) । एष न्यायः यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः  
तथा कर्तृभेदमपि । वा. २।७।९।२२ पृ. १०८९.

● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' । संख्यावत् ( व्यति-  
रेकेण दृष्टान्तः ) संज्ञायाः स्वसमानाधिकरणत्वाभ्यप्रति-  
योमिकभेदभाष्यरत्नरूपपट्टयत्त्वविनिवेशिताभावात् न  
भेदकता इति पूर्वपक्षन्यायः । संख्याधिकरणेन प्रत्युदा-  
हरणरूपा समतिः संज्ञाधिकरणस्य । कौ. २।२।८।२१.  
● ' संज्ञा चोत्पत्तिः ' । ' नामान्तरे श्रुते चार्थलक्षिको-  
ऽस्य प्रतीयते । संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यत्रैत-  
द्भविष्यते ॥ ' वा. १।३।८।२६ पृ. २७८. ● संज्ञा  
तु न स्वेन भावनापुरुषकन्यापाररूपेण धारत्र्यं वदति,  
नाम्ना निश्चररूपामिषानस्वभावरत्नात् नातौ धारत्र्यं  
माश्रमेदे व्याप्रियते, तद्रेदात्तु शब्दान्तरन्यायेन भावना  
भेदसिद्धिः । सु. पृ. ५८१. ● संज्ञा धर्मभेदे  
प्रमाणम् । मणि पृ १३. ● संज्ञा । भाविसंज्ञा  
भूतत्वेन उपगतौ न स्वीक्रियते, अगत्या हि सा  
अन्यथा आश्रीयते । वा. २।३।२।३ पृ ५८२.

● संज्ञा व्यनहारार्थे कार्वा, यथा पुत्रस्य पित्रा जैत्र  
इति । ऋजु पृ. १५६. ● संज्ञा संज्ञि-व्यवहारार्था ।  
सु पृ. ३९५. ● ' विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा  
प्रवर्तते ' । वा. २।२।५।१५. ● संज्ञाया ( वाठश-  
यया ) शास्त्रा एव भिद्यन्ता न कर्मानि, संव-धामाणात् ।  
२।२।२।१०. ● संज्ञायाः अपट्टत्तवर्तनस्वभावात्  
भावात् नामानन्यायविपयता । सु पृ. ८९०.

● संज्ञायाः विशेषाभ्यप-यम् । भा. २।२।५।१५,  
● संज्ञायाः ध्यनहारार्थत्वात् एकेन ध्यवहारसिद्धेः  
नापरेणार्थः । ८।३।६।१८.

संज्ञाधिकरणम् । ज्योतिः विश्वजोतिः सर्व-  
ज्योतिः इति संज्ञामेदात् कर्मभेदः ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२॥

भाष्यम्— 'अथेव ज्योतिरथेव विद्वज्ज्योतिरथेव  
सर्वज्योतिः एतेन सहस्रदक्षिणेन ज्योते' इति श्रूयते ।  
अत्र सदेहः, किमेभिर्नामधेये प्रकृत्य ज्योतिष्टोम संकीर्त्यं  
तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणे विधीयते, अथवा वक्ष्यमाण  
विशेषाणि कर्मा-तराद्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् ।  
प्रकरणानुप्रदात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्य  
सामर्थ्याज्ज्योतिरथेवनामैते गुणा विधाप्यन्ते । नैव  
थेव । ज्योतिष्टोमस्यैतानि वाचकानि । ज्योतिरिति  
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विद्वज्ज्योतिरिति ।  
निवृदादीन्यस्य ज्योतीषि वाक्यशेषमस्तीतितामि । तानि  
सर्वाण्यस्य । तैनाथी विद्वज्ज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योति-  
ष्टोम इत्येव प्राप्तम् । एतु प्राप्ते, द्रूम । संज्ञा हि तिस्रो  
भेदिका । तेषां ज्योतिराद्या । उत्पत्तिसाक्ये होना  
श्रूयते । नास्माभिमा पुन श्रूयते । तस्मादथेव  
ज्योतिरित्युपूर्वस्य कर्मणो निषाद्यक वाक्यम् । अनु-  
वादे हि सत्यप्रकृतविशेषकरणमर्थक स्यात् । प्रकृतस्य  
च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । नत्र पक्षे बाध । न च  
ज्योतिराद्यो ज्योतिष्टोमस्य चदितारः । समुदायात्तराणि  
होतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तर तदर्थमेव  
भवति । यथा शाल्यशब्दे गृह्यवचनं, तत्र न शाला-  
शब्दसामान्या-मालाशब्दादयोऽपि गृह्यवचना भवन्ति ।  
यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति ।  
प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैक-  
वाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्ष ज्योतिः शब्देन सहैक  
वाक्यता शक्यते । न चैत-वाक्यम् । वाक्य हि प्रकरणा-  
द्वलीय । अथ पुनरथ धोतनाथवादा ज्योतिष्मन्नादा  
कर्मात्तरे वर्त्येति । यद्य निवृदादीनि ज्योतीषि तेषां  
साक्यवचनो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति चेन्नैति  
द्रूम । न हि निवृदादिषु ज्योतिः शब्द प्रसिद्धः । एव  
द्रुयन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योतिः शब्द-  
बुदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति  
गम्यते प्रमाणान्तरेण ( 'एतानि वाच तानि ज्योतीषि य

एतस्य स्तोमा ' इत्येव श्रुतिनिर्दिष्टबुदादिनामिस्तोम-  
शब्दसामान्याधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योतिःशब्द-  
स्तोमनाची गौश्या न शब्दसकत्वा इत्यर्थः । ) न शब्देन ।  
यत्र तु तत्प्रमाणान्तर नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति ।  
यथा सिंहे देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचन-  
प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत्  
प्रमाणान्तर नास्ति । तस्मान्न विश्वज्योतिः सर्वज्योति-  
रिति च ज्योतिष्टोमस्य चदितारो । न चेज्ज्योतिष्टोम  
उच्यते, एवाणि कर्मातराणि इति ।

या— बहुविचारनाद्गुणप्रकरणभेदादुपदेश्य संज्ञा  
तावद्बुदाहियते । तत्र 'अथेव ज्योतिः' इत्यादिषु अथ  
शब्देपशब्दयोः पूर्वपरतनापेक्षरतात् प्रकृतस्यप्रकृतप्रक्रि-  
याकल्पनदोर्बन्धात् एकस्यापि च दाश्यायणशङ्करादिस्य  
माणेन गुणयोगेन अनेकनामधेयत्वसिद्धेः । न च गुणपठ  
सम्बन्धरे वाक्ये सति कर्मा-तर कर्मानुष्ठारि चापूर्वे  
तत्पिडचर्थाणि चान्यत्राश्रुतेतिकर्न यतादीनि कल्पितानि  
भविष्यन्ति । कथमाशयेषया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदक्षि-  
णादि यद्गत्र यारितो भविष्यति । न च कर्मान्तरविधा-  
वशशब्देन पूर्वापेक्षेण किञ्चित्फलमस्ति । न हि त्रु  
फ्रान्त-तरमपेक्षते । न च त्रुना त्रमविशेषेति वक्ष्याम  
( ५।३।१२ ) । तेन फ्राम्येमपि नाथशब्दध्वन्यम् ।  
न च संज्ञा भावनां ब्रवीति । नापि धाःर्यो यज्यादि-  
वत्तदुपस्थित, येन तद्वद्बुद्धिः स्यात् । न चेय विधात्री  
श्रुतिर्येन विहिते कर्मा-तरे पुरुष प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते  
पुरषे भेद प्रतीतोऽपि प्रहैकत्वत्रदिवश्यते । यत्त्वत्र  
विधावक स गुणान्नाशेषान कर्मस्वरूपे निवर्तति । न  
चेद्दृष्टाशाशितस्ततोऽभ्यासादेव भेदः स्यात् संज्ञातः ।  
'फलवन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन-न्यायेन  
न कर्मान्तरबुद्धिं करोति । यदा दक्षिणोदोहनादिवत्  
प्रकृतकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेर्नैकत्वमिगप्यव-  
सानादकर्मान्तरत्वम् । ज्योतिरादिषु त्वथमपरो विशेषः ।  
यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्धवचनपाय । तथा  
'वसते वसन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो  
दृश्यते । तस्मात् शब्दान्तराभाससह्यपूर्वकर्मायोग्य-  
गुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्रातेऽभि-

धीयते- 'अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते ।  
न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥'  
या ह्युल्लेखे पूर्वोच्चारित आद्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा  
पूर्वमेवाऽऽख्यातेन भेदाभेदयोः अन्यतरन निश्चये कृते  
पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्त्यात् । इयं पुनश्च स्वमान-  
समुक्ता सख्यावच्च पृथक्तरनिवेशिनी । कथम् ? सर्वत्रैव  
तावदनेत्रापरिभ्रष्टयोस्त्वास्त्रादाध्यान्तरदर्शनात् संज्ञा-  
न्तरपक्षेति । संज्ञान्तरदर्शनात्तद्विधेयान्तरदर्शनात् संज्ञा-  
ब्रवीपसंज्ञासंज्ञाप्रत्यभिज्ञानात् वाच्यते । यावच्च तादृ-  
ग्वाच्यविशेषण नास्ति तावदनयोः दितमीत्येविकं भेदज्ञान-  
मास्ते । तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिषोमाविच्छेदमनन्तरम्  
'अथैव गौः' इति संज्ञान्तरबुद्ध्यां समागमेव पूर्वसंज्ञा-  
नुभवान्ते तत्र बुद्धिमनादधदातमानुसंज्ञातयारथाध्या-  
न्तरबुद्धिं करोति । तत्र प्राग्पूर्वं वा सञ्जी स्यादित्यत्रिष्य  
माणे वागन्तः प्रागुच्चारिता यजतयस्ते सर्वे ज्योतिषोम-  
बुद्ध्याविच्छिन्नाया प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनाप्युच्चारिता नावर्था-  
न्तरसर्वसंज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते । वस्तु प्रस्तूयमानः स  
यद्यपि फलगुणोप-पादन्यत्र द्यावृते विधापके तदसौ न न  
भिद्यते तथाऽऽप्यसम्यदपदत्रययथायथेन गोरावदे पूर्वज्ञानि  
निवसाने तदबुद्धानननुपपन्नमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञाते  
अपान्तरकल्पिताया च बुद्धौ निपतत्संज्ञान्तपनिषद् च  
ज्योतिषोमं गन्तुमद्यवगुन्न् विच्छिन्नानुसंधानादध्यान्तरे  
वर्तते । तथाहि- 'संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजिः पूर्व  
न गच्छति । न च पूर्वस्तमित्येवं वटादध्यान्तरं  
गतः ॥' एवं च एतौ अपभ्रष्टः पूर्वप्रवृत्तापेक्षणा-  
नन्तयोद्यमसत्कर्मा-तराधिकारार्थं एवावगम्यते । एय-  
राव्योऽपि सनिहितप्रत्यक्षचनः सन् यथैव च पूर्वमहत्ने  
तद्वपराद्गतं तथोचरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः ।  
प्रकृतविच्छेदापट्टप्रक्रिये च सहाश्रुतिवशादाशीयमाणे  
निदेवि । 'नासाग्निमाः पुनः श्रुतयः' इति । प्रथमो-  
च्चारितत्वात्पुनः श्रुतिस्त्वाद्वाऽऽस्तीत्येव पर्थते ।  
नोस्तत्रे कर्मणि पुनः श्रुयन्ते इत्यभिप्रायः । समस्तानेव  
च वाच्यमनर्थकं भवेत् । अथैव ज्योतिरिति  
श्रुतयस्तदपि वाच्यन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विष्णुत्तम् ।  
कर्मकत्वपक्षे च द्वादशघटतमभ्रवीना सहस्रदक्षिणादीना

च उल्याधेत्वादिबन्धः स्यात्, स चान्याय्यः । कर्मा-  
न्तराने तु नैव दोषः । न च गुणात्फलमवसीयते,  
सहाविच्छिन्नाश्रयत्वाभासमात्रात् । प्रस्तूयमानकर्मसं-  
न्वश्च संज्ञागुणफलदीना वाच्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः  
प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च ज्योतिषादीना  
ज्योतिषोमायतत्वम् । न हि कण्ठरयतरावयो रथंतर-  
मिति निश्चीयते । वस्तु 'वचन्ते ज्योतिषा यजेत'  
इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशाद्गौण  
इति दृष्ट यम् । न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति, येन  
तद्विषयत्वमवगम्येत ।

योऽपि भिवृदादित्यु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तनैव  
वाच्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र  
लभ्यते । तथाहि- 'सिंहशब्दः कचिद्वैशो  
माणवादां निरूपितः । नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि  
तदर्थः परिगृह्यते ॥' तस्मान्मुखायार्थपरिमहाद्भेदिका  
सञ्ज्ञेति विद्मः ।

ज्ञा- संज्ञातो भेदोऽभिधीयते । ज्योतिषोम प्रकृत्य  
श्रूयते- 'अथैव ज्योतिः', अथैव विश्वज्योतिः,  
अथैव सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति ।  
तत्र एतच्छब्दपरामृष्टाना ज्योतिषादीना यजिना सामाना-

धिकरण्यात् यागनामत्वं तावत् विद्मः । तत्र सद्यः  
किं प्रवृत्तमेव ज्योतिषोम ज्योतिषदिनवैरग्न्य सहस्र-  
दक्षिणास्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तपि एवनाम-  
कानि एवदक्षिणाणि विधीयन्ते इति । तत्र प्रवृत्तादेत-  
च्छब्दस्य च प्रवृत्ताभिधावित्यात् तत्सामानाधिकरण्याच्च  
ज्योतिषादीना प्रकृतहान्यप्रवृत्तकल्पनागौरवाच्च पूर्वस्यैव  
गुणनिधिरिति प्राप्ते, सूत्रः- 'नामान्तरश्रुतावर्धभेद-  
स्तान्प्रतीयते । बलवद्वाधकायासावन्वथात्वं  
प्रपद्यते ॥' अतः कर्मान्तराणि ।

सोम- सूत्रार्थस्तु- सहा अथ भेदिना,  
पृथक्त्वनिषेधित्वात् । पूर्वपक्षेऽपि ज्योतिषादिशब्दाः  
यद्यपि संज्ञाः तथाऽपि उल्लेखकर्मगौरवत्वेन उपपत्ति  
संयोगाभावात् न तावा भेदकत्वम् । विद्वान्ते तु उपपत्ति-  
संयोगात् भेदकत्वं इत्याशयेन उक्तम् 'अपत्तिसंयो-

गात्' इति ।

संज्ञाधिकरणम् । ज्योति. विश्वजोति. सर्व-  
ज्योति इति सशभेदात् कर्मभेद ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसयोगान् । २।२।८।२२॥

भाष्यम्— 'अथैव ज्योतिरथैव विद्वज्ज्योतिरथैव  
सर्वज्योति एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति श्रुते ।  
अत्र सदेह, निमेषिर्नामदेवै प्रवृत्त ज्योतिष्टोम संकीर्त्य  
तत्र सहस्रदक्षिणादिगुणो विधीयते, अथवा वक्ष्यमाण  
विशेषाणि कर्मांतराण्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् ।  
प्रकरणानुग्रहात् प्रवृत्तस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्य  
सामर्थ्याज्ज्योतिरादीनाभेदे गुणा विधासिष्यन्ते । नैप  
दोष । ज्योतिष्टोमस्यैव एतानि वाचकानि । ज्योतिरिति  
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विद्वज्ज्योतिरिति ।  
त्रिवृदादीनास्य ज्योतीषि वाक्यदोषसंतीतितानि । तानि  
सर्वोपस्य । तेनासौ विद्वज्ज्योति सर्वज्योतिश्च ज्योति  
ष्टोम इत्येव प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सद्य हि तिस्रो  
भेदिकाः । तेषां ज्योतिराद्या । उत्पत्तिराशेषे स्तेना  
श्रूयन्ते । नासामिमा पुन श्रुतय । तस्मादथैव  
ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो विधापक वाक्यम् । अनु-  
वादे हि सत्यप्रवृत्तिविशेषकरणमन्यैक स्यात् । प्रवृत्तस्य  
च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । तत्र पक्षे बाध । न च  
ज्योतिराद्यो ज्योतिष्टोमस्य वदितार । समुदायान्तराणि  
हेतानि । न चात्रपदेन सप्तानेन समुदायान्तरं सदर्थमेव  
भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचन, तत्र न शाला-  
शब्दसामान्यान्शालाशब्दादधोऽपि गृहवचनं भवति ।  
यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति ।  
प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैक-  
वाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्ष ज्योति शब्देन सहेक  
वाच्यता वाधेत । न चैतन्वाच्यम् । वाक्य हि प्रकरण-  
द्वलीय । अथ पुनरय द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्टोमत्वाद्वा  
कर्मांतरं वर्यन्ति । यश्च त्रिवृदादीनि ज्योतीषि तेषां  
साकल्यवचनो विश्वज्योति सर्वज्योतिरिति चेन्नैति  
ब्रूम । न हि त्रिवृदादिषु ज्योति शब्द प्रसिद्ध । एव  
द्रुवम् प्रसिद्धिं वाधेत । यत्तु वाक्यशरोपाज्ज्योति शब्दस्य  
ब्रुदादिबचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति  
गम्यते प्रमाणान्तरेण ( 'एतानि वाच तानि ज्योतीषि य

एतस्य लोमा ' इत्येव श्रुतिनिर्दिष्टमिब्रुदादिवाचिलोम-  
शब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योति शब्द-  
लोमवाची गीष्वा न शब्दराकत्या इत्यर्थः । ) न शब्देन ।  
यत्र तु तत्रप्रमाणा-न्तर नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति ।  
यथा सिद्धो देवदत्त इति सिद्धशब्दो देवदत्तवचन-  
प्रमाणान्तरेण, न तु सिद्धमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत्र  
प्रमाणान्तर नास्ति । तस्मात्तत्र विश्वज्योति सर्वज्योति-  
रिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारो । न चेज्ज्योतिष्टोम  
उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति ।

या— बहुविचारराश्यागुणप्रकरणभेदाहुषेय्य सश  
तावदुदाह्रियते । तत्र 'अथैव ज्योति.' इत्यादिषु अथ  
शब्दैरेवशब्दयो. पूर्व इत्यापेक्षेत्वात् प्रवृत्तहान्यप्रवृत्तप्रदि-  
वात्पनदोर्भत्यात् एकस्यापि च दाशापगयसादिबद्धस्य  
माणेन गुणयोगेन अनेनाभावेपक्षेत्वेऽः । न च गुणपक्ष  
सकृत्परं वाक्ये सति कर्मांतरं कर्मानुसारि चापूर्वं  
तस्मिन्प्रयोजानि चाभ्यन्ताश्रुतेतिवर्तं यत्तादीनि कल्पितानि  
मत्रिष्यन्ति । कथभावापेक्षया च ज्योतिष्टोम सहस्रदक्षि-  
णादि गृह्यत वारितो भवित्यति । न च कर्मान्तरविधा-  
वथशब्देन पूर्वोपेक्षेण किञ्चित्फलमस्ति । न हि ऋद्ध  
प्रात्य-तरमपेक्षते । न च ऋद्धा नमविबधेति वक्ष्याम  
( ५।३।२२ ) । तेन क्रमार्थमपि नाद्यशब्दध्वनणम् ।  
न च मया भावना प्रतीति । नापि धात्वर्थो यज्ञत्यादि-  
वत्तदुपस्थि, येन तद्भद्रदुद्धि स्यात् । न चैव विधानी  
श्रुतियेन विहिते कर्मांतरे पुरुष प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते  
पुरुषे भेद प्रतीतोऽपि ग्रहैकान्तरद्विवक्षते । यस्त्वत्र  
विधापक स गुणाद्यासिपात्र कर्मस्वरूपे निवतति । न  
चेदसावाधिमस्तोऽभ्यासादेव भेद स्यात् सहात ।  
'फलमधोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन  
न कर्मान्तरदुद्धि कथेति । यद्वा दधिगोदोहनादिवत्  
प्रवृत्तकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यप्यव-  
सानादकर्मान्तरस्यम् । ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेष ।  
यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशब्देन तदुद्बधनपाय । तथा  
' वचन्ते वचन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगे  
दृश्यते । तस्मात् शब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्मयोग्य-  
गुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्राप्तेऽभि-

धीयते— अनुक्ते कर्मवाच्ये वा संज्ञा पूर्वं प्रथतते ।  
 न वस्तुन्त्वदुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥  
 वा सुप्रवने पूर्वोपरित आरुपातवाच्ये सञ्ज्ञा प्रवर्तते, सा  
 पूर्वमेतत्संज्ञास्यतेन भेदाभेदयो अन्यतरल निश्चये दृते  
 पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्नात् । इयं पुनरुत्तरात्मकान-  
 ममुक्ता संज्ञावच्यं दृष्टवन्तरनिवेमिनी । कथम् ? सर्वत्रैव  
 तावदनेकार्थनिश्चयद्वयोरुत्तरात्परत्वात्परत्वात्संज्ञात् संज्ञा-  
 म्तरमभेदवत् । संज्ञान्तरदर्शनाद्यार्थान्तरसम्बन्धे, तयोमभयमि-  
 त्तयोदस्यसंज्ञावच्यमभिज्ञानात् वाच्यते । यावच्च ताद-  
 र्थ्यस्यविशालं नास्ति तावदनयोदितमौलिकं भेदज्ञान-  
 मासते । तद्विद् पूर्वमस्तुतर्थाभिज्ञानविशेषज्ञमन्तरम्  
 'अथैव योः' इति संज्ञान्तरमुद्यमार्थमाशयेन पूर्वसन्ध्या  
 तुमवाच्ये एव बुद्धिमत्तादपदमनुसृतितप्रत्याख्या-  
 न्तरमुक्तिं करोति । तत्र प्राग्पूर्व वा सखी स्वादिनानिष्य  
 माणे यावत्तः प्रागुच्चारिता यत्नवपणे सर्वे ज्योतिष्टोम-  
 सुद्धानविच्छिन्नाया प्रवृत्तत्वात्संज्ञिष्यत्वेनायथास्ति नाथां-  
 न्तरत्वं संज्ञातराभासं न सा समन्ते । यस्तु प्रस्तुयमानः स  
 यद्यपि कर्मगुणोप-पाद-वचन-भाट्टये विषयवदे नद्वेदीन न  
 निषयते तथाऽप्यर्थवद्वयद-वचन-भायेन मोक्षवदे पूर्वमिति  
 विद्यमाने तद्वृत्तवचनमुपपन्नमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञाते  
 अर्थान्तररूपविषयाया च तुल्यौ निषयतसंज्ञा-तथापि कदा च  
 ज्योतिष्टोम-ग-तुमवयवम् पिच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरं  
 वर्तते । तथाहि— 'संज्ञान्तरदीव्यथच्छिन्नो यजिः पूर्व-  
 म गच्छति । न च पूर्वसामित्येवं यत्नार्थान्तरं  
 गतः ॥' एव च सति अथवाच्यः पूर्वप्रवृत्तावेक्षण-  
 नन्तराविसंज्ञासंज्ञान्तरविषयार्थं एवावगम्यते । एत-  
 द्वाऽनोऽपि सति हि तदवगम्यतः सन् अथैव च पूर्वप्रवृत्ते  
 तद्व्यवहृतवते तथोचते प्रस्तुयमानेऽपीत्यभिधेयः ।  
 प्रवृत्तानिच्छेदप्रवृत्तप्रवृत्ते च संज्ञाश्रुतिवशादाधीयमाणे  
 निदोषे । 'नातामिनाः पुनः श्रुतयः' इति । प्रथमो-  
 क्यारित्याशयेन पुनः श्रुतिरन्वयव्याप्ताऽस्तीत्येव वच्यते ।  
 नौरने कर्मणि पुनः श्रुयन्ते इत्यभिप्रायः । समस्तमेव  
 च वाक्यमनर्थकं भवेत् । अथैव ज्योतिरिति  
 समुक्ताऽपि शक्यन्ते सवृत्तव्यवहारादपी गुणा विधानम् ।  
 कर्मवच्यस्ये च द्वादशवचनप्रवृत्तीनां सवृत्तव्यवहारादीनां

च तुक्त्वापरंरादिष्वप्यः स्थात्, स चान्यथ्यः । कर्मा-  
 न्तरये तु नैव दोषः । न च गुणात्संज्ञमत्राधीयते,  
 संज्ञाविच्छिन्नार्थव्याप्यासमत्तम् । प्रस्तुयमानं सर्व-  
 न्यथ संज्ञागुणकलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसंबन्ध-  
 प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च ज्योतिरादीनां  
 ज्योतिष्टोमपरत्वं न हि कश्चिदर्थवच्यवपये रथातर-  
 मिति निश्चीयते । यत्तु 'यन्ते ज्योतिषा यन्ते'  
 इति प्रयोगो ह्य इति स प्रमाणन्तरागमवच्यव्याप्तेः  
 इति द्रष्टव्यम् । न चेह तादृशव्यवहारात्परत्वं, येन  
 तद्विषयकमवगम्यते ।

योऽपि भिद्व्यादियु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तत्रैव  
 वाक्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र  
 सम्यते । तथाहि— 'सिद्धशब्दः कचिद्गौभो  
 मागवादी' निरूपितः । नाऽऽस्येभ्यः श्रुयमाणोऽपि  
 तदर्थं परिगृह्यते ॥' तस्मान्मुद्यमार्थमिति सवृत्तव्यवहारा-  
 सञ्ज्ञेति विद्वम् ।

शा— सगती भेदोऽभिधीयते । ज्योतिष्टोम प्रवृत्त्य-  
 ध्वये— 'अथैव ज्योतिः, अथैव विश्वज्योतिः',  
 अथैव सर्वज्योतिः, एतेन सवृत्तव्यवहारेण वच्यते' इति ।  
 तत्र एतच्छब्दपरमुद्धाना ज्योतिरादीनां यद्यपि सामाना-  
 धिकरण्यात् कर्मनामान्तरात्पि विद्वम् । तत्र सद्य-  
 किं प्रवृत्तमेव ज्योतिष्टोम ज्योतिरद्विद्वान्प्रवृत्त-  
 दक्षिणास्ये सुभो विधीयते अतः कर्मान्तराणि एवनाम-  
 कानि एवदक्षिणाणि विधीयन्ते इति । तत्र प्रवृत्तव्यवहारेण  
 च्छब्दस्य च प्रवृत्तामिथावित्यात् तस्मात्सामानाधिकरण्यात्  
 ज्योतिरादीनां प्रवृत्तव्यवहारेण प्रवृत्तव्यवहारेण पूर्वस्यैव  
 गुणानिधिरिति प्राप्ते, सूत्रम्— 'नामान्तरमुद्धावच्यं भेद-  
 स्त्वावयवतीयते । अतश्चान्तरावयवसामान्यात्वं  
 प्रपद्यते ॥' अतः कर्मान्तराणि ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सञ्ज्ञा अपि भेदिका,  
 एवमन्तरनिवेचित्वात् । पूर्वप्रवृत्तेऽपि ज्योतिरादिद्वय-  
 यथापि पुनः तस्मात्पि उच्यतकर्मयोग्यत्वेन तत्रापि  
 संयोगाभावात् न तथा भेदकत्वम् । विद्वान्ते तु उच्यन्ति-  
 संयोगात् भेदकत्वं इत्यवयवेन उच्यम् । उच्यन्ति-  
 गत्' इति ।



चि— 'अथैव ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा  
 पृथक् । गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ऋत्विजे ॥  
 अथेति प्रकृतं त्रित एतच्छब्दोऽप्यग वदेत् । संन्यये-  
 बान्यकर्मरूपमिह नूनसमष्टया ॥'

भाट्ट— 'ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'अथैव ज्योतिरथैव  
 विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत'  
 इति श्रुतेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषं प्रसिद्धय  
 भावात् चोत्तरात्मकत्वेन प्रसिद्धयुगादेन कर्मण्येति तदा  
 पतेः । एतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदात्प्राप्तत्वेना  
 नामस्य तादृशतादम् । तच्च न प्रकृतस्य यागस्य, ज्योति-  
 ष्टोमस्यकारोषेणैव सज्जकार्यस्य व्यवहारस्त्वैरेवेर सिद्धे-  
 रितरवैश्वानराच्च । न च त्रिनिगमसाभागाद्विकल्पः । अथ  
 शब्दस्य पूर्वकर्माधिकारविच्छेदकस्य निगमस्त्वान् । अत  
 एव 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इतिवत् नाराया-  
 विचाररायाद्वा । तस्यत्रिच्छेदे अधिकारं समागतानेन  
 तथाऽऽशीकारत् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भि-  
 दादिसहाते भेदान्नापत्तिः । ज्योतिष्टोमसहाया उपत्ति-  
 शिष्टत्वाभावेन द्वयोरेपि विकल्पो वैयर्थ्यं वा किं न  
 स्यादिति वाच्यम् । सोमवागे कण्ठप्रवृत्तमिति च  
 ज्योतिष्टोमसहायकत्वे उद्भिदसहायाः कथमपि निवेगानु-  
 पपत्तेः तस्या भेदकत्वात् । अत एव यत्र न किञ्चिद्वि-  
 यामकमस्ति तत्र संन्यसादी संज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते  
 तु अथशब्देन विच्छेदात् भेदकत्वमेव सहायाः ।  
 'सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्येतावतैव प्रकृतयागतुगादेन  
 गुणविश्वयुगस्यैव एतच्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य  
 वैश्वानरात्प्रसङ्गाच्च । अतः सोमनादियोगेन ज्योतिरादिसप्त  
 कर्मत्रय सोमयागप्रवृत्तिकं तत्तद्वाक्यैश्चलन सहस्रदक्षि-  
 णक 'य एतेन ऋद्धिकामो यजेत' इति वाक्येन कृते  
 विधीयते इति सिद्धं । सहाया कर्मभेदः ।

मण्डन— 'ज्योति प्रकृत्यपि भवेत् यजिमेत्  
 नाम ।'

शंकर— 'सहाया च स इत्येते ।' स. इति कर्म-  
 भेदः ।

● सहाधिकरणम् । अन्यत्रियुक्त्यासम्भन्निश्चया-  
 भावदशाया सहाया पूर्वं प्रमित वाचकभावेनावतिष्ठमान

पूर्वविपरासमात् विपयान्तर स्वसगमये बहवपति इति  
 शुक्तः सहाप्रमाणरो भेदः । (अथमेव संज्ञाधिकरण-  
 न्यायः) । वी. २।२।८।२१ पृ. २५१.

● संज्ञान्तरं उच्चार्यमाणमेव पूर्वसहायानुसमाहते  
 तत्र बुद्धिमनादधत् आत्मानुरञ्जितप्रयाग्यायांन्तरबुद्धि  
 करोति । वा. २।२।८।२२ पृ. ५२९. ● सर्वत्रैव  
 तावत् अनेकार्थानेकशब्दयोः अन्वयत्वात् अर्थान्तर-  
 दर्शनात् संज्ञान्तरमपेक्षते । सहान्तरदर्शनाच्च अर्था-  
 न्तरत्वम्, तद्योमममपि वलीयसः तद्वाचकप्रत्यभि-  
 क्षानात् वाच्यते । यावत्तु साहस्रयाग्यविशानं नास्ति  
 तावत् अनयोदितं यौत्सर्गिकं भेदज्ञानभास्ते । वा.  
 २।२।८।२२. ● संज्ञान्तरैरनाद्यातं अनीच्छितं कर्म  
 यथा— 'मा वेगिष' । मणि. पृ. १३०.

● संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । श्रुतैव  
 परिपूर्णाशौ गृह्यते । तस्मात् सर्वविधशब्दोऽप्यन-  
 शनीयः । उत्तरासुत्रैव उपादातयेति । न हि संज्ञासु  
 शृङ्खलायासु पदान्तरानन्वये अपेक्षितं भवति । भा.  
 १।२।५।२३ पृ. १०११.

● संज्ञाच्यवस्था धर्मभेदात् । सत्रं अहीनः इति  
 वा । ब्राह्मणः परिव्राट् वानप्रस्थ इति यथा । भा.  
 ८।२।५।२४.

● सतामपि प्रतिबन्धात्, कारणान्तरभावात्,  
 अन्यतो वा सिद्धेः, कार्यानात्प्रभावोचान् । वा.  
 ३।४।४।१३ पृ. ९२९. ● 'एव च विद्वच्चनादितिगंत  
 प्रसिद्धरूप कविभिर्निरूपितम् । सतां हि सदेहवदेषु  
 ऋणुषु प्रमाणान्त.करणप्रवृत्तयः ॥' इति । बहुदिना-  
 न्यस्तधर्मयातात्मनो हि न कश्चिद्धर्मकरणरूपात्मनुष्ठि-  
 त्थन समर्पणीनि धर्मत्वेनात्मनुष्ठापते । भा. १।३।३।७  
 पृ. २०७. ● सत्यपि विधिभेदे अन्यत्वं नास्ति,  
 अत्रयत्वेन विधानात् इति नामाकीनेष्टिन्यायः ।  
 राजसूये नानानीजैश्चैव शृण्वाविनासरणादिपत्नीकरणपर्यन्त  
 एवः पदार्थः, तेन उद्दान्त्यो अनुष्ठमयः । शा.  
 ५।२।६. ● सत्यपि संस्कारयोग्येऽनुष्ठये सुत्वर्येवोपा-  
 दनम् । भा. ६।३।२।८।३८.

॥ सति कुट्टये चित्रमिति न्यायः । सुट्टः । साहस्री. ४३२.

● सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगः । चि. २।४।१. ● सति पुत्रकले हेतौ कार्यं भयवेन इति-न्यायात्पुत्रकले भुव्यन्तरयेव बलवत् । न्यायनि. ३।३।१।२० प्र. ● सत्यां ( इति कर्त्तव्यता- ) आकाङ्क्षायां सतिहेतैः धर्मैः अविप्रतिषिद्धः संकल्पः प्रकृतौ विदुषो ह्यनुमानिकेः । भा. ७।४।१।१.

॥ सदसतो रूपचिन्तितृच्यसंभवेन परस्पर-विरोधे च प्रकृष्टान्तरस्थितिरिति न्यायः । सुट्टः । साहस्री. ३८३.

● 'सन्मूलक्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि वरं भितम् । न सिद्धमप्यन्वयमाश्रयेण हि दूषितम् ॥' वा. १।३।५।१० पृ. २३४.

॥ सत्सर्वप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य-तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् । १।१।४।४॥

प्रणवं तावत् अनिमिच्छं ( धर्मसः ) । किं कारणम् ? एवंश्रवणं हि तत् सत्सर्वप्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत् प्रत्यक्षम् ( इति ) । सति इन्द्रियाण्येतेषु-के वा पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् प्रत्यक्षम् । भविष्यश्च श्लोऽर्थैः ( धर्मः ) न ज्ञानशालेऽस्ति । अतः प्रत्यक्ष-मनिमित्तम् । प्रत्यक्षपूर्वकं वाच्यं अनुमानोपलक्षणार्था पत्तीनामपि अज्ञानश्रमिति ।

वृत्तिकारणम्-- किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? 'सत्सर्वप्रयोगे उपलब्धेन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत् प्रत्यक्षम्' । 'अद्विषम-ज्ञानं तेनेन सर्वप्रयोगे इन्द्रियाणां उपरुपस्य बुद्धिजन्यं ( यत् तत् )' इत्यु-प्रत्यक्षम् । यदन्वयविषयज्ञानं अतः संशयो मेव हि न तत् प्रत्यक्षम् । तस्मात् प्रसिद्धत्वात् न पत्तीक्षितार्थं निमित्तम् । इति ।

'अनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् ।' ( इति धर्मस्य पूर्वश्रवणम् ) । अस्य निरासः पञ्चमधुये । शब्दस्तु न प्रमाणम् । अनिमिच्छं अयदालं शब्दः । यो हि उपलब्धमनिमित्तो नोपलब्धते स नस्ति यथा शयस्य निवाणम् । अतः प्रमाणमिति इन्द्रियाणि पञ्चादी-

नाम् । न च पञ्चामेतेष्वनन्तरं पञ्च उपलब्धम् । ( प्रमाणानां विद्यमानोपलब्धमनत्वात् । शब्दस्तु न विद्यमानोपलब्धमनः तस्मात् प्रमाणं इति पूर्वश्रवणः । ) इति भाष्यम् । पृ. ३९ । इन्द्रियाणां सत्सर्वप्रयोगे ( सतां विद्यमानानां सतिर्नये ) विषयसत्त्विकं सति पुरुषस्य बुद्धिजन्यं प्रत्यक्षमौचित्यमिति । तत् प्रत्यक्षं धर्मस्य अनिमिच्छं स्वरूपनिश्चायकं न भवति । कुतः ? विद्यमानमात्रादितिहात् । अनुमानादेरनुपलब्धमेतत् । इति सुट्टुहृतम् । के.

● 'सत्सर्वप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् ।' १।१।४।४॥ इदं सूत्रं 'यो धर्मः तत्र बोद्धव्येन प्रमाणम्' इति निबन्धस्य पुरुषश्रवणमित्युक्तम् । तत्र श्रुत्या प्रत्यक्षमात्रस्य प्रमाणान्य-मुक्तं अर्थोदितरेषाम् । अयं स्वयंभूविरोधः प्रत्यक्ष-निबन्धनस्यैव । शब्द. पृ. ५ ● 'सत्सर्वप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि-याणां बुद्धिजन्यं तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमन-त्वात् ।' १।१।४।४॥ इदानीं प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमाण-निराकरणाय प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं सूत्रं श्रूयते । इन्द्रियाण्य-सत्सर्वप्रणवं ज्ञानं प्रत्यक्ष इति तात्पर्यः । सति. पृ. १२. ● 'सत्सर्वप्रयोगे पुरुषस्य' १।१।४।४॥ (अयं वृत्तिकारणमित्याख्याने ) अतः सत्सर्वप्रयोगः लक्षणमित्यायं च सर्वप्रमाणानाम् । सुट्टी. पृ. ३८ । अनिमिच्छं इति श्रवणप्रयोगेऽपि पूर्वश्रवणार्थाने ( शब्दरे ) श्रवणोन्वययो न भवन्ते । ततश्च अयमसर्वप्रयोगेऽपि अन्यविषयविज्ञान-प्रत्यक्षत्वात् निरास्यमानपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव न सिद्धेत्, लक्षणमित्यायं च सर्वप्रमाणानां पूर्वोक्त-व्यापयाने हि न लक्षणश्रवणं, किन्तु अनिमिच्छपत्ता । अस्मिन्नु-व्याख्याने ( श्रुतिकारीये ) लक्षणपरत्वेन तत्सर्वप्रयोगस्य प्रदर्शनार्थं तथा सर्वप्रमाणलक्षणमित्यायं सिध्यति । सर्वप्रमाणश्रवणोपयोगस्तु अन्यमित्याय-प्रदर्शनेन निरास्यमानत्वनिबन्धः । सुट्टु. पृ. ३८.

● सताः इति दास्यमर्थं पाप परिपश्यन्ते शत-श्रित्तम् । भा. १।३।५।१०.

● सतोवृहती पङ्क्तिः । यादेषु अक्षराणि १२।८। १२।८ । उदा० 'आ न नरा सुदामयो' ( श्रद्धं. ५।५.३।६ ) ।

● सत्कार्यवादः साधितो भाष्यकारैः अलकार्यवाद निरस्य । संकल्प ३।३।३३.

● सत्ता । देशकालरूपेणापि नैव सत्ताया नास्तित्व अभिघातुं युक्तम् । विभुत्वनिष्पत्त्याभ्यां सर्वदेशकाल व्यापित्वात् । चा. १।३।१।३० पृ २९७ । द्र वादितामान्य सत्ता इत्येतन्न युज्यते । न तु वैशेषिकपरिभाषया 'यतो द्रव्यगुणकर्मसु सत् इति प्रतीतिः सा सत्ता' इत्येव लक्षणा जातिः प्रतिपत्तव्या । तार्किकैः कल्पित सच्छब्दाख्या सत्ता महासामान्य इति तत्र । पृ. २९८. ● सत्तायाः उपलभ्यप्रतिबन्धक किंचिद्ग्रासि । सु. पृ. ३७७. ● सत्तायाः प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । वा. १।४।२।३ पृ. ३३२. ● सत्तायाः वस्तुताम्यमामात्रपवर्गत्वं साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकारासम्बन्धात् नैतिकर्तव्यतात्वम् । १।४।२।३ पृ ३३१.

● सत्तामहासामान्यस्य निरासः प्राभाकरमतेन । एतेन सत्तादितामान्यानि प्रत्युक्तानि । नहि जातिगुणक्रियाद्र येषु साधारणाकारवमशोऽस्ति । सदादिशब्दानां प्रवेशादिप्रवृत्तत्वं प्रवृत्तिसम्भवात् । किं पुनः सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ? प्रमाणसंबन्धः । ननु एव तर्हि प्रमाणसंबन्धस्य अपरिहरणे अप्रतीयमाणावस्थायां सच्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात् अस्ति घटः, आसीत् घटः, भविष्यति घटः इति । न खलु पक्षिक्रियासंबन्धानवबोधे पाचक इति कश्चित् व्यपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालभावेव वाग्यवपदेशः स्यात् तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्य अतिवृत्तत्वात् आसीत् इति भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य च अतीतत्वात् आसीदित्युच्यते, तथा वर्तमानत्वात् अस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते । यस्मिन् सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तस्यापि तन्न किमिति कश्चित् विचलितं आगमिष्यति वा । विनष्टत्वात् आश्रयभूतस्य द्रव्यस्य उत्पद्यमानत्वाच्च इति चेत्, कः पुनरिनायाः ? सत्तापगम एवेति चेत् । सूत्रमिदं सत्तापगमात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भाविन्यति

स्वरूपस्यैव भावित्वमिति, अतीतत्वं तर्हि स्वरूपसत्ताऽपि भावानामस्तीति । सा चेदभ्युपगता, तदा तस्या एव प्रैकाल्यत्वात् आसीदिति भविष्यति इत्युपपन्नः प्रेषाव्यवदेशः । महासामान्यं च सत्ता अवजानीमहे । न स्वरूपसत्तामपि । एतेन इदमपि निराकृतम्, यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाणसंबन्धे चरतुनि सत्तासंदेहे न स्यात्, प्रमाणसंबन्धस्य निरस्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तत्वाच्च सत्तायाः इति । यतः अस्मादितसकलप्रमाणव्यापारे स्वरूपमेव सद्विद्यते । मित्रेण तु पदार्थसमाभवेण सच्छब्दप्रवृत्तौ प्रमाणसंबन्धव्यवस्थैव निमित्त इत्युच्यते, न पुनः प्रमाणसंबन्ध एव सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्परमित्रेषु एकपक्षिक्रियोपाधिबन्धेन पाचकशब्दो निविद्यते इति नास्त्युपपन्नम् । प्रजु. पृ. १२०-१२१.

● सत्ताशब्दो यौगिक एव न रुढः । अस्तीत्याख्यातस्यायं सत् इति शब्दः । तत्रश्च सतो भावः सत्ता इत्यग्नित्रये सच्छब्दात् तत्प्रत्ययोरुपस्था सत्ता इति शब्दः प्रवर्तमानो यौगिक एव । सु. पृ. ३४८.

● सत्तासामान्यनिराकरणम् । इदानीं सत्तासामान्य निराकियते । न हि द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु द्रव्यगुणकर्मसु वा 'सत्' इत्यनुवृत्ताकारप्रतिपत्तिः । ननु अनुवृत्तिप्रत्ययमन्तरेणैकशब्दप्रयोगो नोपपद्यते । तथा हि, नानाभूतेषु वृक्षघटलोटादिषु 'सत् सत्' इत्येकशब्दप्रयोगो दृश्यते, एकशब्दप्रयोगस्त्वेकनिबन्धनमन्तरेण नोपपद्यते इत्यर्थापत्त्या अनुमानेन वा एकनिबन्धनत्वे सिद्धे तद्व्यतीतपूर्वत्वमेकशब्दप्रयोगस्य । तैवम्, व्यभिचारित्वात्, एको हि शोऽस्यः सानादिमत्ति, भूमौ रश्म्यादौ च ।

गोशब्दस्य मिश्रशब्दशक्तयैव घृतिः एकत्र, गृहीत संबन्धस्याप्यत्र प्रयोगाभावात् । सच्छब्दस्य तु न प्रतिविषय च्युत्यवपेक्षा गवादिशब्दानामिष । तत्र, तदर्थव्यवधोपपन्नत्वात्, उपाधिरपि एकशब्दप्रयोगस्य कारणं भवत्येव, यथा पाचकः, वाचकः, गीमासक इत्यादि । एव तद्वशाधिबिधीयो वक्तव्यः । श्रूयताम्— कश्चिद्गुणयोगः शुद्धादिशब्देषु, कश्चिच्च क्रियायोगः पाचकदिशब्देषु, अत्र तु प्रमितिक्रियायोग एवोपाधिः । अतश्च



सत्रं अहीनश्च इति द्विविधः । तस्य द्विरात्रादिषु अह-  
गेषु प्रवृत्तिः इत्युक्तं प्राक् 'गणेषु द्वादशाहस्य'  
( ८।१।१०।१७ ) इत्यत्र । स यदा विकृतौ प्रवर्तते  
तदा किं उभयस्यः प्रवर्तते उत क्वचिदहीनभूतः,  
कनित् सनस्यः इति व्यवस्थया प्रवर्तते इति विचारे  
पूर्वपक्षमाह । सनमहीनश्च इति द्विविधो यो द्वादशाहः,  
तस्य विकृतौ उभयथा द्विविधत्वापि प्रवृत्तिः स्यात् ।  
एककर्म्यात् । द्वादशाहस्य एककर्मत्वात् । सन वा  
अहीनो वा कर्म समानमेव । तस्मात् उभयथा प्रवृत्तिः  
स्यात् । अपर्णात् तु विकृत्यः । सत्रस्य वा अहीनस्य  
वेति ।

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्  
प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वान् । २६ ॥

सत्रं अहीनश्चेति द्विविधस्य द्वादशाहस्य विकृतौ  
उभयथा विकल्पेन प्रवृत्तिः इति पूर्वपक्ष अपिशाब्देन  
व्यावर्तयति । नोभयथा प्रवृत्तिः किंतु यजतिश्रुतेः  
अहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् । यत्र यजतिश्रुतिः तत्र विकृतौ  
अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः स्यात् । परिशेषात्  
यत्र आसनोपाधिभूतः तत्र विकृतौ सनभूतस्य द्वादशा-  
हस्य प्रवृत्तिः । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् विकृत्यैः ।  
अहीनेषु यजतिशब्दः, सत्रेषु उपाधिशब्दः आसनशब्दो  
वेति । एतच्च अधुना उत्तरसूत्राभ्यां वक्ष्यते । तस्मात्  
यथायथं प्रवृत्तिः ।

द्विरात्रादीनामेकदशरात्रादहीनत्वं यजति-  
चोदनात् । २७ ॥

अस्मिन् सूत्रे अहीनोदाहरणम्याह हेतुत्वेन च  
अहीनत्वप्रथमाह । द्विरात्रः आदिषुंषा ते द्विरात्रादयः  
आ एकदशरात्रात् एकदशरात्रमन्तर्भाय ये यागाः,  
तेषां अहीनत्वं स्यात् । ते अहीना नाम । कुतः ?  
यजतिचोदनात् 'द्विरात्रेण यजेत' इति तत्र यजचातुना  
चोदनं विधानं भवति । एव च यजतिचोदनात्  
अहीनत्वम् । तेषु अहीनेषु अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य  
प्रवृत्तिः ।

त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेषां सनोपाधि-  
चोदनात् । २८ ॥

अस्मिन् सूत्रे सत्राणामुदाहरणानि तद्वेतुत्वेन सन-  
त्वप्रथमाह । त्रयोदशरात्रादिषु सनस्यस्यर्पणेषु यामेषु  
सनत्वं स्यात् । आसनचोदनात् उपाधिविचोदनाद्वा । आस-  
नातुना उपा-इधातुना वा सन चोदनं तत्र सत्रत्वम् ।  
तादृशेषु च सत्रेषु सनभूतः द्वादशाहः प्रवर्तते ।

लिङ्गाद्य । २९ ॥

द्विरात्रादीनां अहीनत्वे लिङ्गमाह । 'अग्निप्रोमो वै  
प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेतं द्विरात्रादय  
अहर्गणा ऊचुः । तमस्मान् मां हासीः इति । तदेषा-  
महीनत्वम्' इति अर्थवादः, प्रजापतिना अग्निप्रोमेन  
न हीनाः अहीनाः द्विरात्रादयः इत्याह । तस्मात् ते  
अहीनाः । के.

७ सन उभयतौऽतिरात्रम् । संकर्षे. १।४।२७.

सूत्रमेकः प्रकृतिवन् । १०।६।१४।४५॥

द्वादशाहः गणामयनं इत्यादि सत्रं एकः कर्ता प्रयु-  
ञ्जीत । प्रवृत्तिवत् । यथा प्रवृत्तिं ज्योतिष्टोमं एक एव  
प्रयुञ्जते तद्वत् । 'य एनं विद्वांसः सत्रमाशुते' इति  
बहुवचनं तु एकैकत्वेन वरणेऽपि युक्तम् । यथा  
लोके 'देवश्चेद्वर्षेण बहवः कृषिं कुर्वुः' इति पृथग्वचने-  
नापि कृषिं कुर्वीणानां बहुवचनं दृश्यते तद्वत् । इति  
पूर्वः पक्षः ।

यचनासु बहूनां स्यात् । ४६ ॥

तुशब्दः सत्रस्य एककर्तृत्वपूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।  
'आसीरन्' 'उपेषु' इति वचनात् बहुत्वसंबन्धात्  
वचनात् सत्रं बहूनामेव कर्म स्यात् नैकस्य । वचनात्  
कर्त्तृत्वचोदकत्वपः । इति सिद्धान्तः ।

अपदेशः स्वादिति चेत् ।

आसीरन्, उपेषुः इति बहुवचनप्रयोगात् सत्रे  
बहूनामेव संबन्ध कर्तृत्व इति सिद्धान्तिना उक्ते आह ।  
अपदेश इत्यपदेशः शब्दप्रयोगः । 'कृषिं कुर्वुः',  
'पृथगमनीयेन यजेरन्' इति तत्र सामान्यक्रियासंबन्ध-  
मभिसमीचीय आसीरन् उपेषुः इति अपदेशः बहुवचन-  
शब्दप्रयोगः स्यात् । तस्मात् सत्रे न बहूनामेव कर्तृत्वं  
इति चेत् पूर्वपक्षी न्यायात् ।

नैकव्यपदेशात् । ४८ ॥

‘अपदेश स्यादिति चेत्’ ( १०६।१४।४७ )  
 अत्रोच्यते । सद्ये न एककर्तृत्वम् । एकव्यपदेशात् ।  
 ‘एष वै कुण्वमपि य सने प्रतिष्ठिताति, एक एव  
 यजेत’ इति सनमयो एककर्तृकता विद्वत् सनस्य  
 बहुकर्तृकता गमयति । आसीत् उभे इति गन्ध-  
 प्रामाण्यात् उपादीयमानाया क्रियाया बहुत्र विभक्ति  
 इति नह्य सन प्रयुचीत् । इति सिद्धान्त ।

सननाप च दर्शयति । ४९ ॥

‘पञ्चभि पशुभिर्व्यवसाया सनिवपेत्’, ‘सात्रि  
 प्राणि होषत सनिवपेत्’ इति सनकर्तृका ये विहाय  
 प्राण तेषा संनित्राप एकीकरण दर्शयति । तस्मात् सन  
 बहव एव आसीत् नैक इति गम्यते । इति सिद्धान्त ।  
 गृह्णामिति चैकरिणम् निशेषपचन व्यर्थम् ।

५० ॥

‘यो वै बहूना यजमानाना गृहपति स सनस्य  
 प्रयेता य हि भृशिमृदिनामोति’ इति बहूना इति  
 बचन एकस्मिन् गृहपते नृभिर्व्रजमाने सद्य प्रवृत्ते  
 फलनिशेषेन गृह्णन् बहूना सह प्रयोग दर्शयति । इतरथा  
 एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकरतात् फलैः सद्य सामान्य  
 निशेषभागात्प्रपत्ते निशेषपचन फलनिशेषपचन व्यर्थ  
 म्वात् । तस्मात् नह्य एव सनेय योपेत् नैक । इति  
 सिद्धान्त । के

• सन कामिना विधीयते । भा १०६।१४।४५,  
 • सनम् । ‘गृहपतिव्रतदद्या स्वयमृत्विजो ब्राह्मणा  
 सनमुपेयु’ इति सनस्य घर्मा आग्राता । ८।२।१०४

• सन सनस्य, अनुष्ठान कश्चित् प्रवृत्त कश्चिदप्रवृत्त,  
 तयोपरनस्य विश्वजिनाग इत्येक पक्ष । प्रवृत्तस्वीर  
 विश्वजिनाग इति द्वितीय पक्ष । सनस्याननुष्ठानेन  
 प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिनाग इति सिद्धान्त । ‘य  
 सनायागुरते स विश्वजिता यचेत’ इति । वि ६।१।११,

• सत्राणि अग्निमानुष्ठानात् प्राग् नानुष्ठान  
 शक्यन्ते । ५।३।४. • सत्राणि ज्योतिशोममपेक्ष  
 शक्यते । भा ३।३।१।२५  
 मी. को ५.३

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् । ६।६।३।  
 १६ ॥

गामयनादीनि सत्राणि सर्ववर्णाना सर्वेषा प्रयाणा-  
 मपि वर्णाना श्यु । अविशेषात् ‘अमीषा वर्णाना  
 सत्राणि भवन्ति, नामीषाम्’ इति विशेषस्य अनुक्त-  
 तात् । इति पूर्वं पक्ष ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १७ ॥

ब्राह्मणादे ‘गार्हपति ब्राह्मणस्य ब्रतसाम कुर्वात्,  
 पार्थुरस्य राजस्य, रागोराजीय वैश्यस्य’ इति वचने  
 राजस्यवैश्ययोरेव निर्देश सने प्रयाणामपि वर्णाना  
 सद्यचे लिङ्ग इत्यते । तस्मात् प्रयाणामपि वर्णाना  
 सनेऽधिकार इति पूर्वं पक्ष ।

ब्राह्मणाना वेतरयोरात्रिज्याभागात् । १८ ॥

सने प्रयाणामपि वर्णानामधिकार इति पूर्वपक्ष  
 सूत्राभ्या प्राप्त वाग्वदेन निरस्तम् सिद्धान्तमाह । न  
 राजस्यवैश्ययो सनेऽधिकार किन्तु ब्राह्मणानामेव ।  
 इतरयो ब्राह्मणादयथा धनियवैश्ययो आर्त्विषाभागात्  
 आर्त्विज्याधिकारस्य अभावत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव  
 सनऽधिकार ।

पचनादिति चेत् । १९ ॥

राजस्यवैश्याना नास्ति सनाधिकार इति सिद्धान्तिना  
 उक्ते पुनरी शक्यते । यजमानस्य तावत् राजस्य  
 वैश्यानामभिरुद्धमेव । आर्त्विज्य उ ‘ये यजमानास्त  
 कृत्विज’ इति वचनात् म्वात् । इति चेत् पूर्वपक्षी  
 ब्रूयात् ।

न स्वामित्वा हि विधीयते । २० ॥

‘ये यजमानास्त कृत्विज’ इति वचनात् राजस्य  
 वैश्याना यजमानाना सता आर्त्विज्य विधीयत इति  
 तेषामपि सत्राधिकार इति पूर्वपक्षे सत्यं प्राप्त  
 वाक्यार्थविचारण निराच्यत् । यजमानानुद्दिश्य संस्कारत्वेन  
 आर्त्विज्यविधी अग्रतः कार्यात्पत्ति । तस्मात् कृत्विज  
 उद्दिश्य यजमानानुत्तिषि । तेन अग्रकर्तृत्वस्य माध ।  
 ब्रह्मणकर्तृत्वस्य तु न वाक्यमस्ति । तदेतदाह- न  
 वचनात् राजस्यवैश्ययो सनेऽधिकार प्राप्नोति । हि  
 यस्मात् ‘ये यजमानास्त कृत्विज’ इति वाक्ये स्वामित्वा

निर्घापते, नास्तिन्म । ये ऋत्विजः ते यजमानाः  
इति वचनयन्ति । न राजन्यपैश्ययो सत्रे अधि-  
कारः ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिपेयात् । २१ ॥

आर्त्विज्यमुद्दिश्य स्वामित्वाविधानात् राजन्यपैश्ययोश्च  
आर्त्विज्याभावात् न तयो सत्रेऽधिहारः इति सिद्धान्ति-  
न्तिता उक्ते पूर्वपक्षी पुन शङ्कते । वाच्यं प्रच्य-  
स्थाने । राजन्यपैश्यो गार्हपते गृहपतेः पदार्थं स्याताम् ।  
न च तत्र आर्त्विज्येन प्रयोजनम् । तस्मात् गृहपति-  
कर्मणि आर्त्विज्यपरहिते राजन्यपैश्ययोः अपिप्रतिपेयात्  
प्रतिपेयाभावात् तावपि सत्रे अधिकारिणौ स्याताम् ।  
इति ।

न वा कल्पत्रिरोद्यान् । २२ ॥

राजन्यपैश्ययोरपि सत्रे सहाधिकारः, गृहपतिकर्मणि  
तयोरधिकारसमवात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती  
आह । वाच्यः पूर्वपक्षिणाङ्कानिरासार्थः । गृहपति-  
कर्मण्यपि राजन्यपैश्ययोः नाधिकारः संभवति, कल्प-  
त्रिरोद्यान् । ब्राह्मणानां यजमानवसवः सोममनः ।  
शत्रियपैश्यानां च कल्पत्रयसमवः । एत ब्रह्मसाम  
गार्हपति ब्राह्मणानाम्, पाथुरदम राजन्यानाम्, रायोवा-  
र्त्वीयं वैश्यानाम् । तस्मात् राजन्यपैश्ययो गृहपति  
कर्मण्यपि न निवेद्य ।

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् । २३ ॥

सहस्रशय्ये राजन्यपैश्ययो सत्राधिकारप्रदर्शनार्थं  
यत् लिङ्गमुक्तं 'गार्हपति ब्राह्मणस्य ब्रह्मणाम् कुर्वीत्,  
पाथुरदम राजन्यस्य, रायोवाजीय वैश्यस्य' इति, तत्  
लिङ्गदर्शनं अहीने स्यात् । सत्रे तु इतरेषां ऋत्विजा  
स्वामित्वात् राजन्यपैश्ययोश्च ऋत्विक्त्वासम्भवात् ।  
अहीने तु राजन्यपैश्ययोरपि अधिकारोऽस्त्येव । तस्मात्  
ब्राह्मणानामेव सत्रे सहाधिकारो न राजन्यपैश्ययोः इति  
सिद्धान्तः । के.

● मन्त्राणि सोमधिकारः । वि. ५।३।१४ ● मन्त्राणि  
स्वयं कर्तव्यानि । १०।३।१५।१६-१९. ● 'सत्राया-  
ग्यं विश्वजिना यजेत' अथ भावे पुराणार्थो विधिः ।  
वाच्यं ५ २०.

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य साम्युत्थाने विश्वजि-  
द्विधानम् ॥

साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् ।  
६।१।७।२५ ॥

भाष्यम्— इदमामनन्ति 'यदि सत्राय दीक्षितानां  
साम्युत्तिरेत्, सोममनमन्य विश्वजिताऽनिरागेण सर्व-  
स्वोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत्' इति । तत्र  
संदेहः किं क्रीतराजकस्योरथाने विश्वजित् उत प्रवृत्त-  
मात्रस्येति । किं प्राप्तम् ? साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते  
स्यात् । कुतः ? विभागसंयोगात् । 'सोममनमन्य  
विश्वजिता यजेत्' इति । ये ह्यक्रीते राजन्युत्ति-  
रन्ति, तेषां सोमविभागाभावाद्द्रैगुण्यं स्यात् । तस्मात्  
क्रीतराजक उत्तिष्ठन्ते विश्वजित् कुर्वन् ।

वा— विश्वजिदय सनकल्पार्थः, समापरिसमाप्ति-  
दोषोपरिपराय वा, न तु स्वर्गफलस्य, अश्ववशात् ।

प्रवृत्ते वा प्रापणात्रिमित्तम् । २६ ॥

भाष्यम्— वाच्यं पञ्च व्यावर्त्यति । प्रवृत्त  
मात्रस्यैतथने स्यात् । कुतः ? प्रापणात्रिमित्तस्य ।  
साम्युत्थाने निमित्तं विश्वजित् । तत्र प्राप्तम् । न च  
तच्छक्यं विरोपयितुम्, क्रीते यदि साम्युत्थानमिति ।  
आवेदार्येतरा श्रुतिः । २७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'अक्रीते राजन्य-  
त्तिष्ठन्ते विभागाभावाद्द्रैगुण्यं कुर्वन्' इति । तत्राहर्त्वि-  
ज्यम् । अत्रोच्यते । न विभागो विधीयते । मित्तं हि  
तथा वाक्यम् । साम्युत्थाने विश्वजिता यजेत्, सोमस्य  
तु विभाग इत्येति । तेन अनमन्येत्यनुवादः । कथं  
प्राप्तिरिति चेत् ? अर्थादुत्तिष्ठता विभागो भवति पक्षस्य ।  
सोऽयं सर्वद्रयाणां विभागः सोमविभागो न भवति ।  
सोम विभज्य अग्नौ च द्रवाणीति, आदेशार्थेतरा  
श्रुतिर्भवति । तस्मात् क्रीते चाक्रीते च राजन्युत्तिष्ठता  
विश्वजिदिति ।

शा— 'यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठा-  
सोममनमन्य विश्वजिता यजेत' इति । तिमं विश्वजित्  
क्रीतराजकस्यैव उरथाने उत अक्रीतराजकस्यपि इति  
विचारः । तत्र— 'नेमित्तिर्नमिदं सोमविभागो न

वियोचितम् । नानीतराजकयतच्छस्त्रं ऋते भवेदुतः ॥' तन्त्रे— 'यदि सोमविभागोऽयं अह्वारत्वेन विधीयते । तत एतं भवेदेव त्वर्ध-प्राप्तौ न चोद्यते ॥' तस्मात् रागप्रसङ्गविभागानु-यादमान इदम्, सोमप्रार्थं तु प्रदर्शनार्थम्, विश्वकिमानं तु विधीयते इति अनीतराजकस्यापि स्वात् ।

सोम— यथा अघनयनोऽपि अम्युदशेषिः एव अनीतराजकस्यापि विश्वजित् इति प्रत्ययसामान्य-संगतिः ।

वि— 'सत्राय दीक्षितानां चैत् सम्पुत्तानामिना ऋतम् । यजेद्विधितत ऋते सन्त्ये तत्पुत्राऽपि वा ॥ आगः सोमविभागोत्तरं ऋते तदग्रमवात् । अर्धं प्राप्त विभागस्तुसाधुसाधुदन्तिमो मनेत् ॥'

भाट्ट— 'यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तियेन सोममपमग्य विश्वजित्कृतिराजैव सर्वलोमेन सर्ववृद्धेन सर्ववेदसदधिणेन यजेत्' इति श्रुतम् । तत्र विश्व-विदं सोममप्योत्तर उत उत, पूर्वमम्युत्तियेन मवेदिति चिन्तायाश्च, यद्यपि त्यागपरवर्षापि म्युत्तयानाम् निमित्त न तु साधिवदवाच्यत्वेनमपि विशेषणम्, नापि सोम-शयः । तथाऽपि सोमविभागस्यापि विश्वजित्कृतेन विशेष्यत्वात्पुनराधानरदेव नैमित्तिकस्वरूपवर्णोत्तयया सोममप्योत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्वं सोमोऽस्ति येन सोमविभागस्वरूपमहममुप्रीयेत । न च औषाधनादिकस्व-वर्णोत्तयया पूर्वमपि सोमस्वरुदित्वागोपयति, त्रिकेन्द्र सोमस्यैव श्रावणवृद्धपरकत्वेन तस्मिन् प्रथमानस्वरा-भावात् । अतः सोममप्योत्तरने म्युत्तिये विश्वजित् । इति प्रति—

नाम विभागविधिः संगृह्यमाणं म्युत्तिये द्रव-विभागस्यार्थं प्राप्तरात् । अत एव सोमपदं संगृह्यत्पु-याशयत्, अतश्च सोममपमग्य इत्यम्युत्तयया विश्वजित्नाम नैमित्तिकं सोममप्यात् पूर्वमपि म्युत्तिये नम्य नैमित्तिक्य सर्वकारकं भवेत् । त्रिंशत् यत्रपि विभागो विधीयते तथाऽपि तस्याहवविषया विश्वजित्वात्पुनर-वाहवात्वात्पर्य-दीक्षित्वेन सन्त्ये वा सोमस्य विभागः, किन्तु नैमित्तिक्यैव सत्रार्थविधौ यत्क म्युत्तिये सोमस्य

प्रत्येक-विभागः, अतश्च साहचर्यनैमित्तिक्यत्वं पूर्वमपि समारद्विधेयः । अथ विश्वजित् म्युत्तयर्थात्पर एवार्थं विश्वजित्प्रेषया, आम्युत्तयविश्वजित्प्रेषयाऽपि । तयोस्त्वे-तदर्थेऽपि वागन्ततवेऽग्यात्, प्रनयान्तर च प्रमाण-योप्यम् । एत वन्मायारणविश्वजित्प्रेषे इत्येव ।

वास्तुतस्तु नैमित्तिकमेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् शास्त्र-मन्त्राद्येन एक एव विश्वजित्प्रेषणं विधीयते इति नाग्यणविश्वजित्प्रेष-भेदः । प्रवृत्तस्य विश्वजित्-उक्तप्रवृत्तयेति विचारस्तत्प्रेषणमात्र-वृत्ताभिनया इति ध्येयम् ।

मण्डन— 'साम्युत्तयानोऽन्येऽपि स्वात् ।'

शंकर— 'अनीतिऽपि च विश्वजित् ।'

● सत्राय प्रवृत्तयामस्य 'नीतराजकस्य अनीत-राजकस्यापि च' साम्युत्तयाने विश्वजित्प्रेषणम् । 'साम्यु-त्तयाने विश्वजित् ऋते विभागस्योवात्' इत्यभि-कारणे ( ६, १, ७, २५-२७ ) 'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उचित्यतेत् सोममपमग्य विश्वजित् कथेत' इत्युदाहृत्य नम्य विश्वजित् नीतराजकस्यैव उच्यते उत अर्धताराजकस्यापि इति सत्राय तदर्थं च सोमम-पमग्य र्थेति विधिः, अतुवायो वा इति सत्राय, विधिः । तत्रश्च तद्विधिः नैमित्तिक-कीक्यञ्च एव शक्यते इत् नानीतराजक इति तत्र न विश्वजित् । इति प्राप्ते, सोममपमग्य इत्युदाहर- अर्धसिद्धराजत् । सत्रार्थे हि एवोत्तयवनाया सत्रायामे दक्षिणोत्तययोर सोम-स्यापि निमग्य मद्यं प्राप्तयेत् । न विधिः । तत्रश्च विश्वजित्नाम नैमित्तिक्यम् । तत्र तावमेव अनीतराज-केन कर्तुं इति तस्याप्यधिकार इति सिद्धान्तिः । वात् पृ ११५-११६, ● सत्रे अञ्जनाम्यञ्जनात्वे गोम्युत्तयानिद्विधीयते, अम्युत्तय-विधौ । आ १२, १ ।

● सत्रे अञ्जनाम्यञ्जनात्वे सनामन्तेन गोम्युत्त-म्यञ्जनादिना ह्यहृतननीताम्यञ्जनेन समुपयः । १० । ४, १, १०-१२, ● सत्रे अञ्जनादी-वाग्वात्पुनरप्य एव, तत्रार्थेऽस्वकार-दीक्षोत्सवस्त्यविधानम् । भाट्ट ५, १, २, ● सत्रे अञ्जनादिस्वकाराया सर्वागित्यम् । वि १२, १ ।



१४ \* सत्रे अधिहार वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ।  
 ६।६।४।२४-२६ मीको वृ ३०४ ' अधिहार  
 सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिहरण  
 द्रष्टव्यम् । \* सत्रे अधिहार समानकल्पानामेव ( कल्प  
 प्रयोग , न तु सूत्रम् ) । ६।६।१।१-२१ मीको  
 वृ ३०० ' अधिहार सत्रे समानकल्पानामेव ' इत्यत्र  
 अधिहरण द्रष्टव्यम् । \* सत्रे अघ्नव्यादय सन्तीति  
 तृतीये दक्षितम् । शा ५।१।१ वर्णन ३. \* सत्रे  
 इडोपाह्वानमन्त्रे ' ये च यज्ञनि वधन् ' इत्यत्र यज्ञ  
 पतिशब्दे बहुवचनस्तेनोद्देशो न वर्तय , प्रसासापस्तनात् ।  
 वि. ९।१।१४. \* सत्रे ऋतुवायानरणमाश्रेयाय दान  
 च कर्तव्यम् । भाट्ट १०।२।२० \* सत्रे ऋतुवायान-  
 वरणहिरण्यदानयो अदृष्टार्थवोर्न बाध । १०।२।२।६  
 ६३ मीको वृ. १२८६ ' ऋतुवायानवरणहिरण्य  
 दानयो अदृष्टार्थयो सत्रे न बाध ' इत्यत्र अधिहरण  
 द्रष्टव्यम् । \* सत्रे ऋत्विजामेव यज्ञदानत्वात् न वापि  
 दक्षिणा देया । ' अदक्षिणानि सनापिवाहुर्न ह्यत्र  
 गौर्दीपने न वासो न हिरण्यम् ' इति । वि १०।२।८,  
 १०-११.

ॐ सत्रे ऋत्विजपरिक्रमस्य वाध ॥

परिक्रमश्च तादर्थ्यात् । १०।२।११।३६ ॥

भाष्यम्—परिक्रमश्च प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे आग्रात  
 ' गीक्षाश्चात्तरश्च गर्दभक्षाक्षावयश्च ग्रीहयश्च  
 यमश्च तिलश्च म्यायश्च तस्य दृष्टव्यत्वे दक्षिणा ' इति ।  
 तदाश्रित्य सत्रे चोदकेन प्राप्त किं कर्तव्यं निवृत्तं वेति  
 संशय । किं प्राप्तम् ? कर्तव्यं परिक्रम , चोदकानु  
 प्रदाय । अपि च तत्र गवाक्ष्य प्रतिपिप्यते ' न ह्यत्र  
 गौर्दीपते, न वासो न हिरण्यम् ' इति । तच्छ्रुति  
 परिक्रमे अत्रकल्पते । एव प्राप्त, दूमः । परिक्रमश्च  
 तादर्थ्यादिति । परिक्रमश्च न कर्तव्यं । उक्तमघ्नया  
 हरण सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रमश्चेति चशब्दे  
 नान्वादेन क्रियते, न कर्तव्यं परिक्रम । कुत्र ।  
 आत्मार्थत्वात् । न कश्चिदात्मनः परिक्रमाते इति ।

प्रतिपेयश्च कर्मन् । ३७ ॥

भाष्यम्—प्राप्ती सत्या प्रतिपेयोऽत्रकल्पते इति  
 यदुक्तम्, तत्रविहर्तव्यम् ।

स्याद्वा प्रागर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्—प्रतिपेय उपपद्यते इत्यर्थः । कस्य ?  
 प्रागर्पिकस्य दानमर्थेति । धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदक  
 प्राप्तम् । तत्रियतंते । तस्मादुपपन्नं प्रतिपेय इति ।

न दक्षिणाशब्दान् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ।  
 ३९ ॥

भाष्यम्—नाम प्रागर्पिकस्य प्रतिपेय । दक्षिणा-  
 शब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति । ' अदक्षिणानि  
 सनाप्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीपते, न वासो न हिरण्यम् ' इति ।  
 दक्षिणाशब्दश्च परिक्रमार्थो भवति । तत्र हि  
 श्रुते ' गीक्षाश्चाश्वतरश्च गर्दभक्षाक्षावयश्च ग्रीहयश्च  
 यमश्च तिलश्च म्यायश्च तस्य द्रादश्रयात् दक्षिणा ' इति ।  
 ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रागर्पिकम् । तस्यैवासी  
 प्रतिपेयो न प्रागर्पिकस्य । तस्मात् नित्यवातस्यैवानु  
 वायोऽपी न सत्रेषु दक्षिणानि ।

शा—दक्षिणादानं परिक्रमार्थं न अदृष्टार्थमित्यु-  
 क्तम् । इदानीं परिक्रम एव सत्रे किं कर्तव्यं नेति  
 संशय । आनमनार्थत्वात् वरणान् परिक्रमो निवर्तते ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—परिक्रमश्च सत्रे न कर्तव्यः,  
 सत्रस्य आत्मार्थत्वादिति ।

त्रि—' त्रयं कार्यो न वा सत्रे निपेधात्कृति  
 क्तानम् । नित्यानुवादेनावृत्तेर्न त्रयो वरणं यथा ॥ '

भाट्ट—परिक्रमणं वरणमपि कर्तव्यत्वात्कल्पेत्वात्  
 सत्रे न कार्यमेव । न हि तत् अदृष्टरूपकल्पितव्यस्यस्य  
 धर्मं, ऋत्विक्त्वस्य दृष्टरूपत्वे प्रमाणाभावरस्य तृतीये  
 साधितत्वात् । न वा ऋतुवायानवरणान् स्वतन्नादृष्ट  
 र्थम्, प्रमाणाभावात् । सिद्धमपि च प्रथमादि बाध  
 लक्षणे शिष्यहितार्थे कथ्यते इति निवेक ।

मण्डन—' सत्रेषु दक्षिणा न स्यात् । '

शंकर—' दक्षिणायाश्च धावोऽप । '

\* सत्रे ऐकादशिनशुक्रम — आमेय-सत्स्वत-  
 तौम्य-वीज्य - बार्हस्पत्य - वैश्वदेव - ऐन्द्र - माहव-

पेट्रास-वादिभ-वाक्याः इति । संज्ञार्थे. १।।२७.  
 ० एते औद्गुम्भीसिमानं एतेनैव यजमानेन, न सर्वैः,  
 न सद्य यजमानसदस्याः । अदीनेऽप्येवम् । वि. १।२।  
 ४।११. ० एते कर्ममैदात् व्यास्यश्रुति कर्मैरेव न  
 स्वीचिन्ते, अतो षट्पञ्चोदरपरिषदा तथा 'यजेत'  
 इत्यत्र न । 'यजेत' इत्यत्र तु दंपरतोर्वाश्रयश्रुति एकं  
 पठ्यत्वम् । भाट्ट. ६।१।४. ० एते कस्याचित् एषदेव-  
 मनुयाय सोमत्रयोत्तरद्वयाने प्राग्विद्यार्थो विश्वमित्  
 विमग्गदीनेन सोमेन स्यात् । प्रास्तुयानो तु नून  
 श्रौतेन सोमेन स्यात् । वि. ६।५।७.

॥ सत्रे कस्यचित्त्वत्सामिनो मरणे प्रतिनिधि-  
 यमेति ॥  
 षट्पत्तौ तु प्रष्टुत्तेऽन्यमागमयेद्वैशुष्यात् । ६।११।  
 ८।२२॥

भाष्यम्— सद्यस्युदाहरणम् 'सदस्याः स-  
 मासीत्' इति । तेषु कसिंश्चित् सामिति, अथचरति  
 संदेहः किं तत्र अन्य. प्रतिनिधित्व एव नैति । किं  
 शक्तम् ? न सामिनः महितीभिरिति । एतं प्राप्ते,  
 म्रूमः । षट्पत्ता यजमानानां षट्ते कर्मणि, अपचरिते  
 कसिंश्चित्सामिति, अन्यमागमयेत् । शुकः । एवमवैशुष्य  
 भगवति । सामिगता सप्तदशविंशत्या इत्याहम् । तथा  
 विता कर्म विद्युत् । तच्छब्दानप अन्य आगम-  
 निष्पत् । ननु सामिगता सद्यः, न रसाम्यमानः  
 स्वर्गाति वरुषाम । वेनास्यकैव सा सद्योवादानुमिति ।  
 उच्यते । सामिगता न हि यजिष्यति । न हि सा  
 शक्या कर्तुमिति । इदं तु सद्यः कर्तुम् । ये सामिना  
 पदार्थात् इह सप्तदशारैः कर्तव्या इत्येवम् उच्यते  
 क्विष्यति । तस्मात् प्रतिनिधित्व एव तमेति ।

या— आसीदिति कर्तुं गता अमियमेन सद्यः  
 प्राप्ता 'सप्तदशाश्वः' इत्यनेन निषाकते । कथेन  
 व्याप्यमानः कर्ता भवति । यजमान आनीयमानः त्रिया  
 पथेन न संबध्यते । अतस्तत्तत्त्वमाकारकर्तुं कतसद्योवादानं  
 नास्ति । अथ च— देवतोद्देशेन द्रव्याद्य जुर्वत इव  
 संशयः । न चाऽऽनीयमानो द्रव्याद्य कुरीति । तस्य  
 प्रथमानेन द्रव्याद्य । अत आनीयमान. सामिगता

कर्तुं गता तत्कर्तव्या च सद्योवाक्यमपि पूर्वियुम् । तस्मात्  
 प्रतिनिधिः । आरन्ध्रमासिभ्यश्चरितिहेतुः ।

एतं प्राप्ते, म्रूमः । आरन्ध्रमपत्तं समापनीयं यथा-  
 धृतमेव । तत्र आनीयमानः सामिगता सद्यो  
 पूर्यति । यद्यु म्रियते, सद्यः पदार्थे कर्तुं न शक्नोति  
 भवितुमुमिति । तस्मादनेनासौ नवस्वप्नप्रसवेवः ।

या— 'सप्तदशाश्वः सद्यमासीत्' इति सप्तदशानु  
 षट्तेषु यदा पश्चिमिद्वयेन तदा तद्व्यानेऽन्य. प्रति-  
 निधेयः उच नैति ( संशये ) न स्वादिनः प्रतिनिधि-  
 रित्युक्तम् । एत प्राप्ते, अस्ति प्रतिनिधिरित्याह ।  
 कस्यमपि कर्म यदा प्रकृतं भवति तदा अथयते समाप-  
 नीयमित्युक्तम् । आरन्ध्रसदस्या यथाशक्ति प्रयोक्-  
 त्वम् । अतो यद्यपि ' ये यजमानास्ते क्वचिन्वच. '  
 इति यजमानसदस्यस्य स्वामिमृत्कर्तुं वचनसदस्य एषदेवो-  
 वाचयोश्च स्वामिस्त्वेत्याद्ये आरिष्यन्तोद्देशेन विधि  
 संभवात् स्वामिर्निर्वा आरिष्यन् कर्तव्यम्, आनीय-  
 मानश्च उपरिद्वानाधिकरणकथेन कर्तव्यं न भवति  
 तथापि तस्मात् द्वित्या कर्मो सप्तदशस्य समापयितु  
 आगमयितव्यं पुत्रवान्तरम् ।

सामि— सूत्रार्थास्तु— षट्पत्ता सद्योवति कर्मणि  
 प्रष्टुते कसिंश्चित्सामिनेऽन्यचरितेऽन्यमागमयेत् तथा  
 सति अवेशुष्यादिति ।

वि— 'मृते सन्निधि नाम्ब. स्यात् सप्तादा नामापि  
 पूर्वैव । स्यादस्याम्येऽपि कर्मो सप्तदशस्य सिद्धेयः ॥

भाट्ट— एव साक्यमृत्वाचातमागम्यात् प्रतिनिध-  
 र्त्वात्करोऽपि न्यक्येन तस्मिन्निधिधिति हितेऽपवाद्यः  
 नियते— सद्यमध्ये कस्यापि तदवसानस्य मरणे तस्मिन्निधि-  
 र्त्वात्. कर्म एव । कस्यस्यापि प्राग्बलस्योपपन्न समाप-  
 नीयत्वत् । यद्यपि च सुदशकर्तुः प्रयोगविष्य-  
 र्तिपक्षत्वात् श्रुतिनिधिः न चा मृतेन तदुत्पादनसमयः ।  
 तथाऽपि साहकरीति 'सप्तदशाश्वः सद्यमासीत्'  
 इति वाचयेन सप्तदशविधानात् सप्तदशस्योद्देश-  
 सत्परत्वं मन्वोवादानं अवशिष्टे. कार्यम् । न च तस्य  
 आरन्ध्रतोऽसत्ताधिकारिसद्व्यतिदेश्यत्वात् आनीयमानस्य  
 च यथामागमयित्वा प्रष्टुते कर्तव्यात्वात्वादिपरिवाद्यु-

पपत्तेः कथं तन्मादाय सामद्वयसंगतिः । फलभोक्तृत्वा-  
भावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव सामद्वयसंगतिः । अत  
एव आर्त्विज्येऽपि ' ये यजमानान् ऋत्विजः ' इत्य-  
नेन अत्र्यकारिकवक्त्रे आर्त्विज्यवत्त्वमप्यपि तदु-  
द्देशेन यजमानानां कर्तृत्वविधानात् यजमानपदस्य च  
दानवन्तया आमनेवदस्त्वनेन षडभोक्तृत्वविशिष्ट  
कर्तृत्वाचिरेऽपि यथाशक्तिः प्रयोगेण भोक्तृत्वामावे-  
ऽप्यनीयमानस्य कर्तृत्वरत्नात् सत्यासत्यविधातः ।  
ततश्च संप्रसारणस्य न्यायेनेन प्रतिनिष्ठुयादानम् ।  
एवं च न्यायवातेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन ' यदि सथाय दीधि-  
ताना प्रनीयेत योऽत्र नैदिष्टः स्यात् त तस्य स्याने  
दीधियिरा तेन सह यजेरन् ' इत्यनेन वचनेन नैदि-  
ष्टवद्विधानायै पुनरिति । अत एवेवमधिकरणं शिष्य-  
व्युत्पत्तिप्रमाणार्थम्, तदभावेऽपि वचनेनैव न्यायामोपपत्तेः ।  
अत्र च परीमारणेऽपि ' तेन सह यजेरन् ' इति  
पुलिङ्गनिर्देशात् यजमानसत्तदस्यैव च सत्याया  
अपि सपत्तेः तत्कर्तृत्वपदार्थानां च पल्लवत्वेण यज-  
मानैरेव वा सिद्धेः नाप्यनयनम् । अत एव तादृश-  
स्थले पत्या नामिभिर्दाहः । किन्त्वग्यन्तरेणैव यज-  
मानस्य तु मृतस्य पृथक्कृतम्यामिभिर्दाहेऽप्यनादितामि-  
साधारण्येन आनीतस्यामिसंसर्गं प्रमाणाभावात् ऋत्वि-  
ज्वदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ।

मण्डन-- ' सवेऽही स्वामिनो भवेत् ' । ' सने '   
सदस्यस्वामिके यजे, ' स्वामिनः ' यजमानस्य अपि  
' अहो ' प्रतिनिधिः ' मवेत् ' इति सकल्पः ।

शंकर-- ' सवे स च मृतस्य तु । '

ॐ सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्दौत्रवत् । १२।४।  
१४।३५ ॥

सत्रे यानि याजमानानि कर्माणि संस्कारार्थानि  
वचनाज्ञानादीनि यानि यदपतिरेव कुर्यात्, तत एव हि  
गृहपतिप्रमाणत्वाया अर्थपरत्वम् । नेतरे यजमानाः तानि  
कुर्यात्, असंयोगात् । नहि इत्यैः संस्कारकर्मणा संकथो  
सुश्रुते । दौत्रवत् । यथा दौत्र इति समाख्यायाः अर्थ-  
वत्त्वात् तस्य दौत्रैव कर्ता, तथा सत्रे संस्कारार्थानां  
कर्मणां गृहपतिरेव कर्ता नेतरे । इति पूर्वः पक्षः ।

आम्नायवचनाम् । ३६ ॥

' यो वै सत्रे वदूना यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य  
प्रयेता, स हि भूयिष्ठमृद्धिमृष्योनि ' इति आम्नाये  
वचनात् सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वं गम्यते । तस्मात्  
संस्कारार्थानां याजमानानां कर्मणां सत्रे गृहपतिरेव कर्ता  
नेतरं । इति पूर्वपक्षे हेतुन्तरमुक्तम् ।

सर्वे वा तदर्थत्यान् । ३७ ॥

सत्रे यजमानाः संस्कारार्थानि कर्माणि कुर्यात्, न  
गृहपतिरेव । तदर्थत्वात् यजमानसंस्कारार्थत्वात् कर्म-  
णाम्, सर्वेषां च यजमानत्वात् । तस्मात् सर्वे कुर्यात्  
इति सिद्धान्तः ।

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यान् । ३८ ॥

ननु यदि याजमानान्यपि कानिचित् कर्माणि  
सर्वेषां स्युः तर्हि सुरस्य गृहपतिरिति समाख्या कथं  
युज्यते । तत्राह । गृहपतिः इति वा समाख्या, सा  
सामान्यात् । यथा लोकैः गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति,  
अन्ये कर्मकराः कुर्यान्ति, एवमस्यापि इत्येतस्मात्  
सामान्यात् सत्रे गृहपतिः गृहपतिरित्युच्यते ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

सत्रे पुरुषार्थस्य अर्थस्य च विप्रतिषेधे विरोधे  
सति पर पदार्थे कत्वर्थं कर्तव्यम्, न पुरुषार्थम् ।

दौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

सत्रे दौत्रे होतुः परार्थत्वात् ऋत्विज्यात् दौत्रं  
एकेन कर्तव्यं भवति न सर्वैः । तत्र समाख्या निपा-  
निका । संस्कारकर्मसु तु गृहपतिरिति समाख्या इतरान्  
निवर्त्तयितुं न शक्नोति । तस्मात् संस्काराणां सर्वा-  
र्थत्वम् ।

वचनं परम् । ४१ ॥

यदुक्तम् ' आम्नायवचनाच्च ' ( सू. ३६ ) इति,  
तत् वचनं पर पदार्थः गृहपतेः स्तुर्यर्थः अर्थवादः ।  
न तस्य फलभूयस्त्वम् । तस्मात् सत्रे याजमानानि  
संस्कारार्थानि कर्माणि सर्वेषां स्युः इति सिद्धान्तः ।  
के.

० सत्रे गृहपतिप्राम्नातः । भा. ८।२।६।२२,

० सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वम्, वचनात् । १२।४।

१५।३६. \* सत्रे च वज्रमाना एव कर्तारः । इत्  
 ११।५।५।१०. \* सत्रे उद्धादिप्राणि साधारणानि  
 पृथगेव सपादनीयानि । वि. ६।१६।६. \* सत्रे दीक्षा-  
 क्रमो विहितः 'अप्यर्घुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इत्या-  
 दिना । श्रौत. क्रमोऽयम् । भा. ५।१।१।१२. \* सत्रे  
 पृथग्यपह्वान्ते सनिभिर्मिथु मध्यवितयं कर्तव्यं त्वात् ।  
 १०।६।१।२।२-३२. \* सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामि  
 स्वामावः । ६।१।१।२।२-२५. ' सत्रे स्वामिस्त्रले ।'  
 इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिभर्मत्वं भवति ॥  
 स तद्वर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् । ६।१।१०।  
 २६ ॥

भाष्यम्-- बहूना कस्मिंश्चिदपचरिते प्रतिनिपेयो-  
 ऽस्य इत्येतत्समधिगतम् । इदमिदानीं तत्र संदिग्ध  
 किमसौ स्वामिधर्मा स्यात् उन ऋत्विग्धर्मा । किं  
 प्रातम् ? ऋत्विग्धर्मा । कुनः ? पारथं हि न यजति ।  
 यत्र पारथं यजति, स ऋत्विगिति । एतं प्राप्ते, द्रूमः ।  
 स तद्वर्मा स्यात् । स्वामिधर्मा । तस्य हि कार्यं श्रूयते ।  
 यत्र यस्य कार्यमधिगतिव्रति स तद्वर्मः सवप्यते । यथा  
 सुत्रधर्मैः स्यधितिरिति ।

शा-- किमानीतस्य फलिसंस्कारा. कर्तव्याः नैति  
 विचारः । फलप्रतिप्रद्वृणोम्यताजननार्था हि ते । न च  
 आनीतस्य फलमित्युक्तम् । अतो नास्य फलिसंस्कारा  
 इति । सत्य नास्ति फलम्, इतरेषां तु सतदशकृत्वैकै  
 संस्कारैर्वीग्यता ज्ञायते, सतद्वं ऋतौ सातदशकृत्वैकै  
 ततस्तत्तद्वचयं प्रतिमिधिरपि सारत्नान्तु कुर्यात् ।  
 सोम-- सूत्रे ' तत्संयोगात् ' स्वामिकर्षसंयोगा-  
 दित्यर्थः ।

वि-- ' नास्य स्यु फलिसंस्काराः श्रव्यां वा नाफ  
 लित्वत । अन्येषां सातदशकृत्वैकै फलित्वयपि ते मताः ॥'  
 भाट्ट-- फलिसंस्कारा. ब्रह्मचर्यसंयोनतादयः आनी  
 तस्य फलित्वामावादाभाट्टात्कर्षकारित्वापत्तेर्न कर्तव्याः ।  
 अथशिश्यानां तु सनकल्याभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकस्याप-  
 क्षयस्य सत्त्वात् कर्तव्याः । अत एव फलिसंस्काराणां  
 प्रवृत्ती प्रधानकल्याणसंयोग्यताजननार्थत्वात् यदा प्रधान-

परणात्पूर्वं मृतिस्तदैव तेषां फलिसंस्काराः । पापक्षयस्य  
 प्रधानजन्यत्वात् न तदूर्ध्वमिति ध्येयम् । दीक्षाकरणं  
 त्वानीतस्य वाचनिकमभाट्टन कार्यम् । इति प्राप्ते, यद्यपि  
 न तस्य फलित्व तथाऽन्येषां फलिसंस्कारकर्तारि सात-  
 दशसपरस्यमानीतस्यापि ते कार्याः । न च ब्रह्मचर्या-  
 दिषु पुरुषस्य सत्कार्यत्वेन कर्तृत्वस्याधिक्यत्वात्संख्या-  
 याश्च वेध एव कर्तृत्वे निवेशात् फलिसंस्कारकर्तारि  
 सातदश्याभावाः वैधायैधसाधारणावस्थाकृतृत्वद्वारेणैव  
 लक्षणात् सातदशस्य सत्याङ्गत्वोपपत्तेः । अतस्तत्सं-  
 ल्यथं कर्तव्या एव फलिसंस्काराः । अतस्तत्सं-  
 यत् । इत्यनेन सत्रप्रयोगकर्तृपरिच्छेदकत्वेन सातदशस्य  
 विहित न तु प्रत्येकम्, तत्सत्यर्थे । प्रत्येकपदार्थानां  
 सतदशभिरंकरणेन । न चानुमतिद्वारा सतदशानां सर्वत्र  
 कर्तृत्वम्, तथात्वे फलिसंस्कारेऽप्यनुमतिद्वारेणैव सात-  
 दशस्योपपत्तेरानीते फलिसंस्कारकरणात्पत्तेः । किञ्चैवं पृथ-  
 स्वैव पूर्वकालेऽनुमतिव्यतिरात् सत्कार्यसंपत्तिर्नभवेत्तानयन-  
 वैषम्यम् । मूलकर्तृपदार्थानुष्ठानार्थमानयनमिति चेत्तेषां  
 कर्मान्तरेऽप्यत्र आन्वयार्थित्वात्तदशया ' इतरमन्यस्ते-  
 पाम् ' इति न्यायेन वा कर्मन्तरेरेव सिद्धे । अथश्वा-  
 नयने एव प्रमाणाभावे कुतश्च सत्कारकत्वनमिति चेत्,  
 तत्र, न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तत्सिद्धेः । अत  
 एवोक्तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिष्टवाहित्या-  
 यनेकगुणविशिष्टनेमिसिद्धिवाप्यताजन्पदार्थप्रयोगस्य एव  
 विधानात् न वाक्यभेदः । दीक्षा चाप्राप्तकर्तार्योऽपि  
 वचनादेव निधीयते । तद्यथाथ यमनियमपरिब्रह्मण्यत्वात्  
 ब्रह्मचर्यादिसिद्धिः । एव च ये वैचित्त्रिजाः संस्कारा-  
 स्ते न कार्या इति प्रतिभाति । तथाय दीक्षितानामिति  
 श्रवणाद्य नाहीने तदानयनम् ।

मण्डन-- ' स्वामिधर्मा लसौ भवेत् ।'  
 शंकर-- ' फलिसंस्कारमात्रेण सः ।'  
 \* सत्रे प्रत्येकं वृत्तनेन फलेनार्थिनामधिफारः । ६।२।  
 १।१-२. मीको. पृ २८०५. ' प्रयोगानाधिकरणम् '  
 इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः  
 फलसन्ध. । भाट्ट ६।१।१. \* सत्रे प्रैपातुवचने एक  
 एव दण्डः । ५।२।१६. \* सत्रे बहूना कर्तृत्वम् । १०।

६।१४. \* सत्रे ब्रह्मा वेदव्याख्यायी । वि. ६।१।१४.  
 \* सत्रे ब्राह्मणानामेवाधिनारः । ६।६।३।१६-२३.  
 मीको. पृ. ३०२ ' अधिनारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ' इत्यत्र अधिङ्करणं द्रष्टव्यम् । \* सत्रे यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुयाय सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन सोमादिश्वेत्येषु स्वीयाश्वस्य विभागः कर्तव्यः । वि. ६।५।७. \* सत्रे यः कोऽपि सोमक्रयात् प्राक् पश्चाद् सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन विधजियागः कर्तव्यः । ६।५।७. \* सत्रे यजमाना एव आर्त्विज्ये स्तुनान्ये । भा. १०।६।१५।५२.

सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतित्वत् । १०।६।१५। ५१ ॥

भाष्यम्— इह सनाथेयोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं संदिश्यते किं ते एव सन्निग्न, ऋत्विज, उत अन्ये उपादातया इति । किं प्राप्तम् ? अन्ये उपादात या ऋत्विजः । कुतः ? ऋत्विजोमे हि प्रकृतान्ये कर्तार उपादेयाः समाभ्यन्ताः । तद्विहापि सन्निभिः प्रकृतित्वत् कुर्वाणश्चोदशानुप्रदायान्ये एवोपादेया इति । एव प्रकृतित्वत्त भविष्यतीति ।

अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-संयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विजः इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्कारो हि दीक्षावर्षाद्योऽन्वयव्योदिसमाह्वययोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेण अभिषय विधीयमानो यजमानानां तेषामाभ्यर्चयान्दिसन्ध-मवबोधयति । कथम् ? यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति, एव ते नैमित्तिकमिरास्यभिर्भुङ्क्षते, नान्यथेति । अतोऽन्यगम्यते, अस्ति तेषां पदार्थैरभिसन्ध इति । किं तद्वचनम् ? ' अपभ्रुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, ततो होतारं तन उदातारम् ' इत्युपक्रम्य सर्वं त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासन्धेन । तस्मात् गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्तुनान्ये इति ।

कर्तृसंस्कारो यजमानाद्वावावृत्तित्वेत् ॥५३॥  
 भाष्यम्— इति चेत् मन्थसे यजमाना एव ऋत्विजः स्फुरिति । तत्र युक्तम् । प्रकृतौ हि यजमानान्ये भ्रूयन्ते । प्रकृतित्वत् इहापि यजमानेभ्योऽन्वयेरेव भवित यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो यजमानत् आधातुवत् भविष्यति । कथम् ? एतावदेव भ्रूयते ' अपभ्रुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति ' इति । तद्यदि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति, तान् आत्मीयाभिः संशामिहपलक्ष्य यजमानसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नम् । आधातुवत् । यथाऽन्यथाप्युत्तरिजा संस्कारो विधीयते आधाने ' यस्तं श्रोऽग्निमाधास्यत्स्वरात् एता रात्रिं मत्तं चरेत् ' इति । ' न माममश्नीयात्, न खियमुपेयात् ' इति वचनादप्यर्थो नियमो विधीयते । तथा ऋत्विजोमे ' सर्वं त्विज उपयसन्ति ' इति ऋत्विजायुपवाचो विधीयते । तद्विहापि ऋत्विजानामेव संस्कारो भविष्यति ।

स्याद्विज्ये तन्न्यायत्वात् प्रकृतित्वत् । ५४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । किं तद्धि ? यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? एतस्मिन् सशये त एव या यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्ना इति । त एवेति न्याय्यम् । उक्तोऽत्र न्यायः अपिसा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् ' इति । अनेन न्यायेन पश्यामस्ते एवेति । यदुक्तम्, आधानं संस्कार ऋत्विजा भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् ? अपभ्रुत्प्रयोगेना वा दीक्षा ऋत्विजा विधीयते । प्रकृतित्वत् प्राकृतकायेना सर्वो यजमानवहुरत्वात् क्रमपरतया सर्वीर्येत । प्राप्तयाः सकीर्तनं लक्षणीयम् । क्रममात्रविधानात् । ऋत्विक्संस्कारे सत्यदृष्टत्वन, अधिसंयंत्रिधानं च । तस्मात् प्राप्तायाश्चोदकेन सर्वीर्येणम्, नाप्राप्तविधानमिति । यत्तु, यथा ऋत्विजानुपवासाविधानम्, आधातुवत् त्रतविधानं तद्विहापीति । तत्र युक्तम् । विसृष्ट वचनम् ' ऋत्विज उपयसन्ति, स ता रात्रिं त्रत चरेत् ' इति । न च तन्नापूर्वत्वात् प्राप्त्यावहत् । तस्मात्तत्र विधानम् ।

स्वाम्याख्याः स्युर्गुहपतिवदिति चेत् । ५५ ॥  
 भाष्यम्— परिचोदनासुमेत् । अथ कस्यश्च  
 स्वाम्याख्या एता अप्यत्रोदा भवन्ति गृहपतिवदिति ।  
 किमेव भविष्यति । एष चोदकमाता गन्पकृतता न  
 वाविता भविष्यति । अथर्व्यायाश्च सदास्या गृहपति-  
 वयञ्जमानामिद्यानताऽप्यवशो भविष्यन्तीति, स्थितेऽप्यं  
 मूलेण परिचोदयति ।

न प्रसिद्धमहणत्पादसंयुक्तस्य तद्धर्मणः । ५६ ॥

भाष्यम्— नेतयुक्तम्, स्वाम्याख्या एता गृह-  
 पतिवदिति । कुतः । प्रसिद्धमहणत्पादः । आथर्व्यादि-  
 कर्म कुराणेषु हि कर्तुं कर्मनिमित्ता एता आख्याः  
 प्रसिद्धाः, न याञ्जमान कुराणेषु । यञ्जमानानामामिः  
 क्रियामिस्सयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृह-  
 पतिरित्याशयः । उच्यते । अहंयुक्तस्य ऋदियगर्प्येण  
 स्वामिन एवाऽऽस्या गृहपतिवदिति । अपि नावयव-  
 प्रसिद्धमाऽपि गृहपतिवदित्यस्य पतिर्वाच्य इति यञ्जमाना-  
 भिवेषतोपपन्नते । प्रस्ताववि-स्वामिनि वाय प्रयुक्त,  
 गृहपतिर्वाच्येति । न स्वाम्यावाः स्वामिनि केन-  
 चिदपि प्रकारेण सक्रियायुक्ता उपपद्यन्ते इत्यन्वक्रिया-  
 सव्यथासा मिश्रत इति ।

बहुनामिति च तुरुषेषु विशेषपवचनं नोप-  
 पद्यते । ५७ ॥

भाष्यम्— इत्थं आरिजेषु यञ्जमानः एव ।  
 कुतः । एवमाह 'यो नै बहूना यञ्जमानानां गृहपति-  
 सन्त्य प्रमेता स हि भूविद्यामृदिमार्भोति' इति,  
 एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमहमानत्वे संयु-  
 पपत्ते, नापथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्मे कुर्वन्त कर्म-  
 नानाम्, ततो विशेषाभावाद् गृहपतौ विशेषपवचनानु-  
 पत्तिः स्यात् । अथ त्रिवरे उभय कुर्वन्ति, गृहपति-  
 याञ्जमानमेव, ततो विशेषवचनं सुक भवति । तस्मात्  
 विशेषपवचनते एव ऋदिवज इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशाश्च नोपपद्यन्तेऽर्थयो-  
 र्निश्चयावित्यात् । ५८ ॥

भाष्यम्— इत्थं स्वयंकर्तृकानि सन्नापि इत्यव-  
 गम्यते । कुतः । दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् । एवमाह

मी. को. ५१४

'दीक्षिताः स्वयंकर्तृकान्ते, वादीक्षिता अहीनैर्बजन्ति' इति ।  
 एतौ च नियतौ एवापौ । दीक्षिताः स्वायं बजन्ते ।  
 याञ्जना अथर्वदीक्षिताः याञ्जयन्तीति । अहीने धने चैतयो-  
 रर्थेनोपिदोषाभावाद् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु  
 धने याञ्जकार्थं तासुर्वे दीक्षितैरेव, क्रियते । अहीने  
 चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उच्यते, नापथा । अतो  
 व्यपदेशादवगच्छामः, अस्ति सने स्वयंकर्तृकानि ।  
 अदक्षिणत्वात् । ५९ ॥

भाष्यम्— इत्थं स्वयंकर्तृक सन्तः । कुतः ।  
 अदक्षिणत्वात् । 'अदक्षिणाणि सनाग्राहुः । न ह्यन  
 गौर्यवते, न धाशे न द्विगम्य' इति दक्षिणाभावादेव  
 स्वयंकर्तृकत्वे उच्यते, नापथा । परकृतृकत्वे हि  
 दक्षिणाभावे नोपपद्यते । न हि कश्चित् स्वाधीन  
 पराधं परः प्रवर्तते । तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकानि  
 सनाग्रीति ।

इति— उभेपु अपि निमग्नैर्वास्मिन् उत यञ्जमाने-  
 रेवेति संदेहे चोदकानुग्रहादेवैः । 'ये यञ्जमानास्ते  
 ऋदिवजः' इति वचनं यच्छ्रुत्वा यञ्जमानानोद्देशेन  
 तत्संस्मरणार्थेनया आस्मिन्पविधिः, न तु आस्मिन्पये  
 यञ्जमानविधिः । तेषं आस्मिन्पय अन्ये, कार्यम् । यदा  
 'अथर्व्युर्गुहपति दीक्षयिवा०' इत्यनेन ऋदिविजा  
 संस्कारार्थत्वेन दीक्षा विधीयते इति ततोऽगत् ऋदिविज  
 यञ्जमानसम्प्रदायः इत्यनुवादः । नैवम्, अमाहृत-  
 कार्थवप्रसङ्गात्, तच्चमानयैकवाच्यम् । न च आस्मिन्पयस्य  
 यञ्जमानसंस्कारवत् । अथाहृतमार्थं यमप्रदादेव । तस्मात्  
 गृहपतृकार्थत्वेन आस्मिन्पयस्य यञ्जमानः, वताधि विधी-  
 यते, अतः अन्येना चोदकप्रदातानां वापः ।

सोम— पूर्वेषु बहुकर्तृकस्वरविधित्वात्पदेककर्तृकत्वं  
 वाचेऽपि ह्य आस्मिन्पये यञ्जमानकर्तृकस्वरविधिसमावाद्  
 अथर्वकर्तृकान् चोदकप्रदातं न वाचनीयमित्युपायानात्  
 संगतिः ।

विधा— 'ऋदिवनोऽन्तेऽम यधूम, स्रुधा एवेत  
 चोदकात् । अन्ये, यद्यार एव स्यु प्रत्यञ्जवचनानिभिः ।'

आहृत— तत्र च यञ्जमानैर्वास्मिन्पय कर्म 'ये  
 यञ्जमानास्त ऋदिवजः' इति वचनेन वाच्यमस्मिन्पय

लक्षितक्रियाकार्योद्देशेन यजमानानां कर्तृत्वेन विधातात्  
प्राकृत यजमानमिदं कर्तृत्वं वरणभरणादिकं च वाच्यते  
इति । इह मन्थधिकरणं पूर्ववत् । न ह्यत्र यजमान-  
संस्कारार्थतया आर्त्विगविधिः, अप्राकृतकार्यकारिता-  
पत्तेः ।

मण्डनम्— 'ऋत्विगस्त्रिह नाये स्युः ।'

शस्त्रम्— 'बाधस्तन्त्रिचामिष्ट ।'

ॐ सत्रे यजमाना वहव ॥

सत्रमेकं प्रकृतिवत् । १०।६।१४।४५ ॥

भाष्यम्— इह द्वादशाहप्रभृतीनि सप्ताण्युदाहर-  
णम् । तत्र सगमं किं सत्रमेकं प्रयुज्यते, उत बहवः ।  
किं प्रासम् ? एकः । कुत ? प्रकृतिवत् । ज्योति-  
ष्टोमे एकः कृता । तत्र प्रकृतित्वात् चोदकानुमहाय  
सत्रमेकं एव प्रयुज्यतीति । ननु बहवः श्रूयते 'य  
एवविद्वांसः सत्रमाचते । य एवविद्वांसः सत्रमुपयन्ति'  
इति । उच्यते । कामिना सत्रं विधीयते । ते च पर-  
स्परनिरपेक्षा बहवः एव । ते यदेकैकदयनापि कुर्वन्ति  
तथाऽपि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहवः एव कुर्वन्तीति  
बहुवचनं मन्यन्ति । यथा लोके पृथक्त्वेनापि कुर्वा-  
णानां बहुवचनं दृश्यते 'देवश्चेद्वर्षेद्बहवः कृषिं कुर्युः,  
सस्यं चेत्सपत्रैत बहवो ब्राह्मणा यनैरन्' इति । तथा  
वेदेऽपि प्रयोगदर्शनम् 'सनाहुदवसाय पृथुशमनीयेन  
यनैरन्' इति । एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहु-  
वचनं भविष्यतीति ।

वचनात्तु बहूना स्यान् । ४६ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, एको यथेत, न बहवः  
इति । किं तर्हि ? बहवो यनैरन् । कुत ? वचनात् ।  
वचनमिदं भवति आसीरन्, उपेयुरिति । बहुवचनसद-  
प्रयोगो विधीयते । स मन्थवचनात् चोदकप्राप्तमेक-  
कर्तृत्वात् वाच्येति ।

अपदेशः स्यादिति चेत् । ४७ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम् सामान्यक्रियासंबन्धमभि-  
समीक्ष्य लोकवद्वहुरवचनप्रयोगो भविष्यति । यथा  
'कृषिं कुर्युः' इति । वेदेऽपि दर्शनम् 'पृथुशमनी

येन यनैरन्' इति बहुवचनं भवति, एवमत्रापि ।  
तत्परिहर्तव्यम् ।

नैकरूपपदेशान् । ४८ ॥

भाष्यम्— नैतत्समे उपपद्यते, एककर्तृकमिति ।

कुत ? एक उपदेशात् । कथम् ? एवमाह 'एव वै  
कुणपममिति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति, एक एव यथेत' इति,  
सत्रमपीद्यायस्यैव कर्तृकता विदधत्स्य बहुकर्तृकता गम-  
यति । यत् लोकनदिति । तत्र युक्तम् । लोकेऽयत्  
प्रकृतस्याप्यस्यानुवादभूतं शब्द उच्चार्यमाणं सामान्य-  
नियामप्राप्तिसमीक्ष्योच्यते इति गम्यते । यदपि,  
उद्वहानीयनदिति । तदप्युदवसाणीये युक्तम् । तत्र हि  
भिन्नायुदवसानानुपलक्ष्य क्रियमानं विधीयते, तद-  
द्वयं च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमन्यते इत्युक्तमेव ।  
इह तु शब्दपूर्विकता क्रियाप्रवृत्तिः । शब्दश्च बहुवच-  
नविशिष्ट प्रयोगः सन्निभिमभिसम्बन्धयति । अतः शब्द-  
प्रामाण्यदुपादीयमानायाः क्रियायाः बहुवचनं विवक्षितमिति  
बहवः प्रयुज्यन्ति ।

सनिवाप च दर्शयति । ४९ ॥

भाष्यम्— इतश्च बहवः एव यथेति । कुत ?  
सनिवापदर्शनात् । बहूनाममीनामेकं सनिवापमाह  
'पञ्चभिः पशुभिर्नक्षयमाणो सनिवापरन्, सावित्राणि  
होष्यन्त सनिवापरन्' इति । यदि सहस्यं कुर्वन्ति,  
एवममीना सनिवाप उपपद्यते । अथ त्वेकैकदयेन कुर्युः,  
सनिवापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूना  
सत्रमिति ।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषतश्च व्यर्थम् ।

५० ॥

भाष्यम्— इतश्च पदस्य सभूय प्रयोग इति ।

कुत ? एव श्रूयते 'यो वै बहूना यजमानानां गृह-  
पतिः, स सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिग्राम्दिमाज्जोतिः'  
इति । एकस्मिन् गृहपते बहुभिर्यजमाने सह प्रकृते  
कृषिविशेषे तु बहूना सह प्रयोगः दर्शयति । इतरथा,  
एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकत्वात्संज्ञकत्वाच्च सामान्य-  
विशेषभागानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात् । अस्ति

तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरश्रिति ।

शा— सत्राणि किं कामिन एवैकैक्याः कुर्वन्त बहवः सहस्य इति ( निवारं ) चोदकानुग्रहद्विवचनस्य च एकैकयोऽपि लोके बहवः कामिनः सन् कुर्वन्ति इत्यनेन अभिप्रायेण अनुग्राहकोपपत्तेः एकैक्याः कुर्वन्ति नैवम् । आख्यातगता हि कर्तृवत्त्वा प्रकृतिविहासि प्रयोगान्नतया विवक्षिता । न हि तस्या, किंचित् अविपश्कारणमस्ति । सा च चोदकप्रामत्तेकरं वाचने, तस्मात् नहनः प्रयुज्यते ।

सोम— मानसस्य विद्वत्पि अत्राद्येऽपि सत्रे न एककर्तृवत्त्वाद्य इत्युच्यते. संगतिः ।

वि— 'सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृतानिव । एकः कुर्वादिहासीरन्त्रित्युक्त्वा नदरो मताः ॥'

भाट्ट— सत्रात्मकद्रादगादे अतिदेशमाप्तकर्तृगतैः कत्रवायेन 'ऋद्धिनामाः सत्रमासीरन्' इति औपदेशितो ऋकूर्तुगुह्यविधानात् नदरः कर्तार इति सिद्धमेव वाचप्रसङ्गाच्छिष्येभ्य उपदिश्यते ।

मण्डन— 'सत्रं स्यात् बहुकर्तृकम् ।'

शंकर— 'बहूना सनकृता ।'

• सत्रे यजमानैः साधारणानि पात्राणि सपादनीयानि । ६।६।३२-३४, मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः सत्रे संपादितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्' इत्यत्र अधिस्तरण द्रष्टव्यम् ।

• सत्रे यजमानसंस्काराः सर्वयजमानार्थाः ॥ सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्गोत्रयन् । १२।१।१४। ३५ ॥

भाष्यम्— अथ यानि यजमानानि संस्कारार्थानि कामिनि, तावदपि किं सत्रे गृहपतिनेव कर्तव्यानि, उत यैरिति । उच्यते । गृहपतिना कर्तव्यानि । कुत ? असंयोगात् । एत गृहपतिरिति सनाख्याया अर्थेन असंयोगो न भविष्यति । अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं दृश्या ? तत्रोच्यते । इहानेन गृहवान्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामधिषोयमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः पतयः । ननु च कर्मणोऽपि ते

सर्वे एव पतयः । सत्यमेवम्, समाख्यानात् प्रकर्षाव- गतिविज्ञापते । यथा देवदत्तो मधुराया द्राघण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वादा स्यात्, फलभूयस्त्वादा । तत्र कर्मभूयस्त्व नोपपद्यते । यत् इतरेषा बहुतर कर्म । फल- भूयस्त्वं तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्या- धिक्त्वात् । तस्मात् गृहपतिस्माख्याया अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्तेति । हीनम् । तथा हीन- मिति समाख्याया अर्थवत्त्वात् हीना हीनस्य कर्ता भवति, एवमिहापि ।

आम्नायवचनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— आम्नायिक वचनं गृहपतेः फल- भूयस्त्वे भवति 'यो वै सत्रे बहूना यजमानानां गृह- पतिः स सत्रस्य प्रयेता । स हि भूषिष्ठांमिदृमृज्योति' इति । तच्चैतस्मादेव कारणत्वं स्यात् ।

सर्वे वा, तदर्थत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्वन्, न गृहपतिरेव । कुत ? तदर्थत्वात् । सर्वाथमेव हि कर्म, अविशेषेण हि श्रुतं 'द्रादयाद्गृहपतिक्रिया उपेयुः' इति । यस्तेषां सत्कारिणं युज्यते, तस्य गुणहीनमप्य- कर्म भवेदिति । तत्राविशेषश्रुतिर्वाच्यते ।

गृहपतिरिति च समारया सामान्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकरा भवन्ति, एव अस्यापीत्यनेन सामान्येन स्थापितपदार्थः, न फलप्रकर्ष, फलप्रकर्ष- भावात् ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

भाष्यम्— ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः ऋतवर्थे परिहायपन्ति । अनोच्यते । यत्र ऋतवर्थेन पुरुषार्थस्या- विप्रतिषेधः, तत्र स्वार्थं करिष्यति । विप्रतिषेधे तु परकीयं तत्रार्थम् । किं कारणम् ? ऋतवर्थे ऋतव्यमाणे ऋतुरेव न संभवते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विपुणः । अन्नगुणविशेषे च तादर्थ्यादिति ऋतवर्थो बलवान् । तस्मात् कर्तव्यः ।



हौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्—यत्तु हौत्रमिति । हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदेवेन केनचित् कर्तव्यम्, न सर्वैः । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् । इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्या निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । यतोऽन्यथाऽपि युज्यते । अयुज्यमानाऽपि काममनयिका स्यात् । नेत्र निर्वर्तयितुं शक्नुवात् । निवर्तकस्य वचनस्थाभावात् ।

यजनं परम् । ४१ ॥

भाष्यम्—यथा दर्शनमुपदिष्ट 'स सत्रस्य प्रत्येता' इति । न तदर्शनम् । किं तर्हि ? वचनं तत्, फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्रातिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ।

सोम— परार्थवत् गृहपतिरेव स्वामिसंस्कारानपि कुर्वात् इत्युच्यतेः संगतिः । मूर्त्तार्थस्तु— सत्रे गृहपतिरेव यजमानसंस्कारान् कुर्वात् । गृहस्य कर्मणः पतिः इत्यस्य सयोगात् तत्रैव समाख्याया अन्वयत्वात्, यथा हौत्रसमाख्यानात् होता हौमकर्मसु कर्ता तद्वत् इति ।

वि— 'अजनाया गृहपतेः सर्वेषां वा, समाख्याया । आयो, नो फलसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥'

भाष्यम्— ये पुनर्व्यजमानसंस्काराः ते सर्वेषामेव । सर्वपि गृहपतेः फलभूयस्त्वे अन्येषामपि फलभोक्तृत्वात्प्राप्तत्वात् कर्तृत्वाविशेषात् द्विविधानामपि संस्काराणामपिरोपपत्तीतेः । यत्र तु आर्त्विज्यसंस्कारयोर्विरोधः, तत्र द्विविधस्यापि संस्कारस्य आर्त्विज्यं प्रति गुणत्वात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन आर्त्विज्यस्यैव अनुग्रहो न संस्काराणाम् । 'ये यजमानास्तु कर्त्विजः' इति प्रत्यक्षवचनेन आर्त्विज्ये यजमानकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षशिष्टतया चोदकप्राप्तसंस्काराद्योपपत्तेश्च ।

मण्डन— 'संस्काराः सर्वैर्कर्तव्यः' सत्रे ।

शंकर— 'स्वाम्यर्थे सर्वैर्कर्तव्यः' ।

● मन्त्रे याजमानान्निवृत्तयोः आर्त्विज्यं बलवत् । तेन क्वचित् आर्त्विज्येन याजमानवापः । वि १२।४।१५.  
● सत्रे यूपगणे येन केनापि यजमानेनाभ्वर्तुसहायार्थं

यूपधारणसंभवात् अजनादिपरिव्याणान्तर्घर्मेषु पदार्थानुसमय एव । सत्रातिरिक्ते तु परि याणान्तकण्ठानुसमयः । भाट्ट. ५।२।५. ● सत्रे 'रदिमरसि श्याय स्वा०' इत्यादिस्तोत्रमागसंघकमन्त्रान् अधीयानः अवाप्तिष्ठोऽपि ब्रह्मा भवितुं अर्हति । वि. ६।६।४. ● सत्रे वरणं कर्त्विज्यार्थं कार्यमित्येकः पक्षः । वरणप्रदृष्टार्थं कार्यमित्यपरः पक्षः । दानवत् सत्रे वरणं लुप्यते इति सिद्धान्तः । वि. १०।२।१०. ● सत्रे ( कर्त्विजा ) वरणं नास्ति । १०।२।१०।३५ मीको. पृ. ३४२० 'वरणं सत्रे नास्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे वेदनायाध्यायी ब्रह्मा । तस्मिन् दैव्यान्मृते तादृशलाभात् स्ववेदमात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । पुनश्च तस्मिन् प्रतिनिधौ स्ववेदमात्राध्यायिनि मृते यः पुनः प्रतिनिधिप्राप्तः स सति समवे वेदनायाध्यायी एव प्राप्यः न तु एकवेदाध्यायी । वेदनायाध्यायिनोऽलामे तु एकवेदाध्यायी प्राप्यः । वि. ६।३।१४. ● सत्रे 'शुकं यजमानोऽन्वारभते' नाय यजमानसंस्कारः । ततश्चैक एव यजमानोऽन्वारम्भं कुर्वन्ति सर्वे । एकश्चायं गृहपतिरेव । अहीनेऽप्येवम् । १२।४।११.

● सत्रे शुक्लान्वाग्भादौ नियोगतो गृहपति-कर्तृत्वम् ॥

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् । १२।४।१३। ३४ ॥

भाष्यम्— सत्रे तु मुख्यः कुर्वात् गृहपतिः । कुतः ? अविप्रतिषेधात् । कुर्वतः अविप्रतिषेधः । नहि तेनाऽऽर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्त्तव्याः । कर्त्विजा तु स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एव तर्हि गृहपतेरप्येवम्, कर्त्तव्यानि याजमानानि कर्त्विज्यतीति ।

शा— सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्वात् नानियमः । कस्मात् ? इतरेषामर्त्विज्यविरोधात् ।

सोम— न च एवं तेषु परार्थयाजमानेषु आर्त्विज्यसंनिपाते नास्ति तेषु आर्त्विज्येन साकं विरोधाभावात् अनियमः स्यादिति वाच्यम् । आर्त्विज्येन सह संनिपातिषु परार्थयाजमानेषु गृहपतेरेव कर्तृत्वावश्यकं

भावात् अन्येष्वपि कल्पनग्रहपतिनेन उपपत्तौ अनि-  
यमस्यायुक्तत्वात् ।

वि— 'कश्चिद् गृहपतिर्वा स्यात् सत्रे, कश्चिद्दहीन-  
वत् ।, इतरेषां तदाऽऽविद्ययादविलम्बार्थमन्तिमः ॥'

भाट्ट— सत्रे तु गृहपतिरेव तानि कुर्यात्,  
इतरेषामाविद्ययावयोघात्, ग्रहपतिष्वभाष्याया निवाम-  
कत्वाच्च । 'यो वै सत्रे बहूना यजमानाना प्रत्येता, स  
भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति तस्य फलविक्रयश्रवणेन  
यजमानश्रेयस्वागममाह । १२.

मण्डल— 'सत्रे गृहपतिः कुर्यात् ।' श्रवथर्मम् ।  
शंकर— 'सत्रे गृहपतिः स स्यात् ।'

● सत्रे छान्दस्वार्भगादीना एकतमयजमानकर्तृ-  
कत्वम् । १२।४।१।३२. 'सत्राहीनयोः शुक्रान्वा-  
रम्मादीना०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे  
संस्कारार्थानां पुरुषार्थानां कर्मणा सत्रं यजमानाः कर्तारः  
न ग्रहपतिरेव । १२।४।१४।३५. ● सत्रे सत्रारम्भक-  
दादशाहर्षमाणां प्रतिदेशः । १।२।५।२५-२९ मीको.  
४. २२८ 'अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो०' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सत्रिभिर्निहितकाले मध्व  
दानं क्रतुर्थं कर्तव्यमेव । भा. १०।६।१२।३२-३३.

● सत्रे साम्युरथाने प्रयोगः । जैत्रा. १।३।४८-३४९.  
● सत्रे सारस्वते कामेशौ दानमदृष्टार्थम् । १०।२।१५।  
४५-४६. 'सारस्वते सत्रे दक्षिणादानमदृष्टार्थम्'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सारस्वतभिन्ने  
आहिताग्नीनामिष्टमयमपशानामधिकाराः । ६।६।१।२७-

३२, ३५. मीको. ४. ३०८ 'अधिकारः सारस्वत-  
भिन्नशत्रेषु आहिताग्नीनामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-  
व्यम् । ● सत्रे सूक्तचक्रमन्त्रे 'अथ यजमानः आयु-  
राशास्ते०' इत्यत्र 'इमे यजमानाः आयुशशासते'  
इत्यहः कार्यं, फलप्रकाशकत्वात् सूक्तजक्रमन्त्रस्य, सत्रे  
च फलिना बहुत्वात् । नि. ९।१।१५.  
● सत्रे स्वामिरथले प्रतिनिहितस्य न स्वामि-  
त्वम् ॥

स स्वामी म्याक्तस्सयोगात् । ६।३।१२।३ ॥  
भाष्यम्— तस्मिन् भाग्यमाने इदानीं संदेह-  
विमयी स्वामी, उव कर्मकर इति । किं प्राप्तम् ! स

स्वामी स्यात् । कस्मात् ? तत्संयोगात् । तेन स्वामि-  
त्वेन संयोगः । यो ह्यक्षावानीयते, स स्वामी क्रियते ।  
स्वामिनि अपचरितेऽन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स  
प्रतिनिधिः इतो भवति । तस्मात् स्वामीति ।  
दुप्— एतस्मिंश्च खिते उच्यतेऽधिकरणे यो  
निचारः स नैव ।

कर्मकरो वा भूतत्वात् । २४ ॥  
भाष्यम्— कर्मकरो वा स स्यात् । कुतः ।  
भूतत्वात् । भूतो ह्यसौ तैः सिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः ।  
परिनीयमाणो न स्वामी भवति । य. फल प्राप्नोति,  
स स्वामी । य. परस्वोपकारे वर्तते, स कर्मकरः ।  
नैवाद्यौ फल प्राप्नोति । कुतः ? यो ह्यारभ्य परिस्वमाप-  
यति, स फलवान् । एष ह्यारभ्यार्थः । स ह्युपक्रम-  
प्रभृत्पयवर्षयर्थत्वमाह । ननु तेऽपि तत्र विगुण-  
कुर्यान्ति । उतदशाना स्वामिनामभावात् । तस्मात्तेऽपि  
न स्वामिनः । नो चैस्वामिनः, न फल प्राप्नुवन्ति ।  
उच्यते । न सतदशानराः फलप्रमत्रे भवेयुरिति  
भूयते । न सत्या फलपरिग्रहे गुणभूताः किं तर्हि ?  
पदार्थेषु । उतदशानवैर्षयजमानाः पदार्थाः कर्तव्या इति ।  
ते च प्रतिनिहितेन क्रियन्ते । अफलत्वेऽपि च सत्य  
सकल्प कर्तुमन्यमानयन्ति । आनीयमानस्य च न तेन  
प्रयोजनम् ।

तस्मिंश्च फलदर्शनात् । २५ ॥  
भाष्यम्— तस्मिंश्च दिष्टा गतिं गते फल दर्शयति,  
यो दीक्षिताना प्रमीयेत, अपि तस्य फलमिति । तस्मा-  
त्कर्मकर इति ।

दुप्— 'तस्मिंश्च फलदर्शनात्' इति । फलप्रत्यो-  
ऽयमर्थवादः । स्यपि फले मृतस्य प्राप्यभावादितरस्य  
कर्मकरत्वादपि नास्ति फलसंनयः ।

शा— योऽद्य आनीतः स किं स्वामी फलभागी  
स्यात् उत्र कर्तुमात्रमिति संदाये स्वानिश्चयानोपनिपात्रात्  
स्वामित्वं मन्यमानस्य उत्तर यो हि आरभ्य समापयति  
तस्य फलम् । अथ पुनर्मन्त्रे प्रविष्टो न फल प्राप्नु-  
मर्हति । न चाद्यौ विधिवशात् प्रबुको येन विधिमाप्ना-  
प्यात् फलं लभेत्, इतरेरिह स्वामिभिः अथो सामादिभिः

संख्यास्यपरस्यै आनीतः, तस्मात् नास्य स्वामित्वम् ।

सोम— सोऽपि प्रतिनिधिः स्यात् सः फल्भागपि स्यादिति । तस्मान्नास्ति प्रतिनिधिरिति पूर्वोपे पूर्व पक्षपर्यवसानात् संगतिः ।

वि— ' स स्वाम्यप्युत कर्तव्य, स्वामी तस्मान् गतवतः । अनास्तु. फल्भागादस्वामी कर्तृमायता ॥ '

भाट्ट— पूर्वोपेणैव आनीयमानस्य न कर्तृर मानम्, अपि तु स्वामित्वमपि तस्मान्नापन्नरात् दीक्षारूपलिखितकारभरणत्वात् । इति प्राप्ते, न तादत्र स्यत्तस्य तस्य वैगुण्ये सत्युपपत्तेः । तदि न तादानी- तस्य साङ्गकर्तृत्वाभावात् । अत एव न मृतस्यापि । नाप्यवशिष्टानां सप्तदशस्वामिकस्यकर्तृत्वाभावात् । अव- शिष्टैस्तु मिष्टविगर्हणादोपपरिहारायै अवश्य कर्तव्ये क्तुसमापने सामानुषायै संख्यास्यपरस्यैमप्य, समा नीयते । अत एव प्रारम्भनिमित्तकसमापनसाध्यपाप- क्षयोऽप्यवशिष्टानामेव नानीतस्य, प्रारम्भरूपनिमित्ता- भावात् । अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' न रघो फल्भागी स्यात् । '

शंकर— ' आनीतोऽसौ न च स्वामी । '

● सत्रे स्वामिण्ये प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मस्य मयति । ६।१।१०।२६. मीको. पृ. ४१०३ ' सत्रे प्रतिनिहितस्य० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रेषु इडाचमसादिभ्यां सत्येव प्रतिपत्तिरुपपत्तात् । वि. १०।१।९, ● सत्रेषु 'पलाय उपपायन्ति' । ८।१।११९, ● सत्रेषु संस्वकारादांफाल्याप्येषु सत्ररूपद्वयदशाहमध्य- पत्तदसहस्रहिन्यस्तस्यतिदेशः । ६।१।९, ● सत्रेषु संस्वकाराध्येषु गवामयनस्य विध्यन्तो प्राज्ञ, सवस्व- काराध्येषु पशुमुत्तरस्यवयदिवससाध्यरात् पत्यु पगानाच्च । ८।१।११९. ● सत्रेषु संस्वकाराध्येषु गवामयनवर्माणाप्रतिदेशः । ८।१।१११८. मीको. पृ. २२७ 'अतिदेशः सवस्वसत्रेषु गवामयनवर्माणा' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्रानङ्गत्वाद्दृश्यमानाये दक्षिणादानं ऋत्विक् परिष्कार्यम् । १०।२।१२।४०-४१. मीको. पृ. १११५ 'उदवसानीक्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्राहीनयोः अनेकयजमानसमयाये शुक्रान्वा- रम्भादीनामेकतमयजमानकर्तृकरम् । भा. १२।४।११। ३२. ● सत्राहीनयोर्लक्षणम् । १०।६।१६।६०-६१.

● सत्राहीनयोः शुक्रान्वारम्भादीनामेकतम- यजमानकर्तृकत्वम् ॥

परार्थान्येको यजमानगणे । १२।४।११।३२॥

भाष्यम्— सत्राहीनयोर्ब्रह्मानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि यथा ' शुक्र यजमानोऽन्वारमते ' ' यजमानसंमितीदुम्बरी भवति ' इति । तान्येवै यज- मानः कुर्यात्, न सर्वे । कस्य हेतोः । परार्थत्वादेव । न तत्र कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः त्रियते । यदि त्रियेत, ततः स्वस्मे उपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकेनैव वृत्तमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति । तस्मादेकः कुर्यात् ।

सोम— घारणस्य विकस्याभावात् यजमानानामपि शुक्रान्वारम्भणादौ न विकल्प. इयुचितेः संगतिः । यजमानानां फलित्वेन प्राधान्यात् अन्यत्र गुणभावा- समयात् यजमानसंस्काराय औदुम्बरीसंयमान इति शङ्काया. दाग्दतो यजमानानां गुणाभावोघनेन स्वकीयफलसिद्धयर्थमेव तेषां गुणभावान्वनुज्ञाऽवश्यं- भावेनैव अनुन्नेपात् उत्तरत्र अनियमप्रतिपादनाय प्रातिमात्रं अत्र त्रियते ।

वि— ' शुक्रान्वारमधिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्य- चित् । अविधोपादादिमोऽन्वारावतैवार्थसिद्धिः ॥ '

भाट्ट— सत्राहीनादौ अपि अनेकयजमानसमयाये यानि न यजमानस्यपरार्थानि शुक्रान्वारम्भणादीनि- समानादीनि तान्येकेनैव यजमानेन कर्तव्यानि, कर्तु- गुणत्वेन विवक्षितसंख्यात्वात्, गुणानुरोधेन प्रधाना- वृत्तरन्याय्यत्वाच्च, इतरेषां तेषां प्रसङ्गात् फलसिद्धिः । तेन अहीनादौ अनियम एव ।

मण्डन— ' गणे ऋवर्धमेकस्य । '

शंकर— ' यदैकस्तु परार्थानि । ' कुर्यात् ।

● सत्राहीनादौ अनेकयजमानेन कर्मणि औदु- म्बरी केनचित् यजमानेन संमिता भवति, शुक्रान्वार- रम्भण केनचित् यजमानेन कर्तव्यम् । भा. ११।१।

१३।४०, \* सत्रादीनादी बहुवचनानके इटानिगदे यञ-  
पतिशब्दः । १।१।१३।४०, \* सत्रादीनादी बहुवच-  
नानके पूर्ववाक्रे यजमानशब्दः । १।१।१४।४१.

\* सत्रादीनोभयात्मकद्रादशाहधर्मांगमतिदेशः  
एवत्यथा सत्रे अहीने च । ८।२।५।२५-२९. मीको.  
पृ. २२८ 'अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* सत्रात्मके द्वादशादे समिमिमधायनं कर्त्तव्य-  
मेव ( निहितमाले ) । १०।६।१२।३२-३३. मीको.  
पृ. २२०३ 'द्वादशादे सत्रात्मके' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् ।

\* सत्रात्काद्वादशाहधर्मांगमतिदेशः पञ्चदश  
रात्रे कुण्डपायिनामयने च । ८।२।६।३०-३३. मीको.  
पृ. २१२ 'अतिदेशः पञ्चदशरात्रे' इत्यत्र अति-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

\* सत्रतरकर्मणि एक एव कर्ता, न द्वौ बहूरो  
पि । ( अहीनेऽपि क्वचित् द्वौ कर्तारौ ) । वि.  
६।२।२.

\* सत्रकर्तृणां प्रत्येकं पृथग्गमनीयकर्तृत्वं ऋति-  
गन्तरुपादानेन । १०।२।१३।२२, ४४. मीको. पृ.  
२६१० 'पृथग्गमनीयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् ।

\* सत्रत्वं आसनोपायिचोदनत्वम्, अहीनत्वं  
तु यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् ॥  
द्वादशाहस्य सत्रन्यासासनोपायिचोदनेन यज-  
मानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंबोधोक्तम् । १०।६।  
१६।६० ॥

भाष्यम्-- द्वादशाह एतदाहरणम् । उक्तं च  
पूर्वे सत्रमहीनं च द्वादशाह इति । तस्येदानीं द्विमहा-  
रस्य लक्षणमन्यासपायने, एतल्लक्षणस्य द्वादशाहः सत्रम्,  
एतल्लक्षणस्योऽहीन इति । तद्विवेकशानामनिदमुच्यते,  
आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्ररामर-  
गम्यते । एते चोदने, आश्रये, उपरन्तीति हि नित्यं  
सत्रशब्दे दृष्टे । य एव विद्वांसः सत्रमाश्रये, य  
एवं विद्वांसः सत्रमुदरन्तीति । यजमानबहुत्वेन च,

चतुर्विंशतिरमाः सत्रदशावराः सत्रमासीरन्निति । तत्सह-  
चरितिलिन्नदर्शनात् सट्चरिते प्रथमो भवतीति ।  
यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरि-  
माणत्वान् । ६१ ॥

भाष्यम्-- अयं त्रिलक्षणस्योऽहीन इति । तदु-  
च्यते । यत्र यजतिचोदना, अनियतं च कर्तृपरिमाणं  
तत्राहीन इति निश्चीयते । अहीनाना यजतिचोदनया  
विधानम्, 'द्विरात्रेण यजेत' इत्येवमादि । कर्त्तृपरिमाणं  
नैषामनियतम् । सत्राणां तु नियतं परिमाणं बहवः ।  
एतल्लक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यन्मुच्य-  
मिति ।

सोम-- आसनोपायिचोदनाचोदितत्वे सति बहु-  
यजमानकृतं सत्रम् । यजतिचोदनाचोदितत्वे सति  
अनियतकृतं यजमानकृतं अहीनकृतम् । यद्वा, यज  
मानकर्तृकादिव्यवहर्गणत्वं सत्रम्, यजमानभिन्न-  
कृतियुक्ताहर्गणत्वं महीनकृतम् ।

वि-- 'अहीनसत्रकोलैश्चममेदो नास्त्यस्ति वा  
नहि । आशुचित्साग्नादाद्यः स्वादिन्यासिन्या तयो-  
मिदा ॥'

भाट्ट-- प्रथोदशरात्रादिषु आसनोपायिचोदना-  
वर्त्तनेन वैदिकैः सत्रशब्दप्रयोगात् द्वादशादेऽपि तत्कर्त्तृत्वेन  
सत्रम् । द्विरात्रादिव्यवहर्गणेषु यजतिचोदनावर्त्तने उच्य-  
नियतसाध्याकर्तृवर्त्तनेन वैदिकानां अहीनसत्रप्रयोगात्  
द्वादशादेऽपि तत्कर्त्तृत्वेनाहीन-नमित्यपि प्रसङ्गात् एवहार-  
गोत्रार्थमुच्यते ।

मण्डन-- 'सत्रं त्व्याद् द्वादशाहम् ।'  
मंकर-- 'सत्रलक्षणमेव च ।'

\* सत्रत्वम् । तदधिकर्मैव ( द्वादशाहावधि-  
मेव ) च आद्यदशसंख्यक सत्रलक्षणयोगानिनिच सत्र-  
त्वम् । या. २।२।२।२ पृ. ४०१ \* सत्रत्वं लोप-  
प्रकृतिलिन्नम् । वाच. पृ. ११९.

\* सत्रन्यायः ( सविश्वकथायः ) । ४।१।८।  
१०-१५. मीको. पृ. ३३२३ 'सविश्वकथायः'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सत्रफल संभूयकर्तृणामपि मध्ये एकैकस्यापि संपूर्णेमेव लभ्यते । ६।२।१।१-२ मीको पृ २८०५ ' प्रयोजनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

• सत्रशत्रोपाधित्वम् । आसीरन् इति आसि चोदितगतस्य, उपेयु इति उपैतिचोदितगतस्य वा सततानुष्ठानस्य सत्रशत्रोपाधित्वम् । सु पृ ७१०

• सत्रसकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वत सत्र फलार्थतया विश्वजिज्ञिधानम् ॥

विश्वजित् त्वप्रवृत्ते भाव कर्मणि स्यात् । ६।४।१।१।३२ ॥

भाष्यम्— एतदाम्नायते ' सर्वाभ्यो वा एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मानमागुरते, य सत्राया ऽऽगुरते, स विश्वजिज्ञाऽतिरात्रण सर्वदृष्टेन सर्ववेदेष दक्षिणेन यजेत, सर्वाभ्य एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मान निष्क्रीणीते ' इति । सत्राय आगूरण निमित्ते विश्वजित् भूयते । तत्र संदेह किं सत्रायाऽऽगूर्यं य सत्र प्रयुक्ते तस्य विश्वजित्, उत यो न प्रयुक्ते तस्येति । किं तावत् प्राप्तम् ? यश्च प्रयुङ्क्ते, यश्च नैत्यविशेषात् । अथवा प्रयुज्जानस्येति । कुत ? निमित्ते कर्माहमेवजातीयकम्, इत्युक्तम् । तत् अप्र युज्यमानस्य कथमहं ह्यादिति । एव प्राप्ते, द्रूम । विश्वजित् अप्रवृत्त भवेत् । सत्रस्य क्रियाया अभावे विश्वजित् । किं कारणम् ? एव हि भूयते ' य सत्रायाऽऽगुरते, स विश्वजिज्ञाऽतिरात्रण यजेत ' इति । य सत्र करिष्यामीत्येवमागुरते स विश्वजिज्ञा यागेन सापयेदिति । यदर्थमसौ सत्र कर्तुमिच्छति, तदर्थमिति गम्यते । कथम् ? य आगुरते, स तेन यजेत, यागेन निर्वृतयेदिति वाक्यार्थो गम्यते, न याग निर्वृतयेदिति । कुत ? यागस्य गुणरथैः धरणात् । कथं तस्य गुण रथम् ? पृतीयानिर्देशात् । भाष्या ये हि फल कल्पयेत् । इतरस्मिन्पक्षे प्रथमं वाच्यं फलान्गमम् ।

द्रुम्— ( एषेषां माता पितातमाह— ) फल मात्मसंबन्धि ( स्यात्, तदर्थं च ) कर्माणि इयेव अभिसंधाय पुमान् प्रवर्तते । एतमागूर्यं सत्रफलमागूर्यं

इत्यर्थं । तत्र फले आगू इते ( अभिसंधिते ) विश्व जित् उपापत्तेन विधीयते ' सत्रफलमागूर्यं ( अभि संधाय ) विश्वजिता तत् साधयेत् ' इति । एव च यदि विश्वजिता तत् साधितम्, न सत्रेणार्थं । अथ सत्रेण ( साधितम् ) न विश्वजिता ( अर्थं । तस्मात्— ) तुल्यकार्यत्वात् विकल्प ( एव च सत्रे अप्रवृत्तस्यैव विश्वजित् इति ) ।

( ' पश्चान्तरमाह ' इति सत्ररत्नम्, ' स्वाभिमत माह ' इति भा-टिप्पणी ) अथवा य ' सत्रेण फल करिष्ये ' इति संकल्पयति, तस्य सत्रकर्तृ यताऽऽशक्तौ यत् फलमभिप्रेतम्, तस्मिन् विश्वजित् विधीयते । यत् मागूर्यं ( तदशक्तौ ) विश्वजित् कुर्यात् इति वाक्यार्थं । ( प्रथम पूर्वपक्ष दूययति— ) आगोरणमात्रे ( निमित्ते एति ) एकस्य ( वाक्यस्य ) द्वे भिन्ने प्रयोजने स्याताम् । तत्र विश्वजित्दोष ( स्यात् ), सत्राय ( विश्वजित् ) इत्येका ( विवक्षा ), फलस्य ( विश्वजित् ) इत्यपरा । ( द्वितीय पक्ष दूययति— ) अङ्गपक्षे च आगोरणस्य ( नित्य— ) प्राप्तं वात् आगूर्यं इत्यवश्यम् ( स्यात् ), यथा अयेष्वङ्गु ' य सत्रायागुरते ' इति नोच्यते, तथा अत्रापि ( नोच्यते । तस्मात् सत्रमागूर्यं अशक्यं प्रयो विश्वजित् इति ) ।

निष्कर्षनादाय । ३३ ॥

भाष्यम्— एव तत्र भूयते ' सर्वाभ्यो वा एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मान निष्क्रीणीते ' इति । निष्क्रीयदारेण च संस्तव प्रवृत्ते न युज्यते । तस्मात् प्रवृत्ते विश्वजिदिति । अथ कस्मात् नैवमभिसंधय क्रियते आगूर्यं सत्राय विश्वजिता यजेतेति । विश्वजित सत्रस्य च सत्रयो विश्वायते, आगूरणवेलाशक्ति । तैवम् । आगूरणविशेषण हि सत्रम्, सत्रविश्वचित्त्वपे श्यवहितकल्पना स्यात् । श्रुतिश्च पुरुषण विश्वजित संबन्धयति ' विश्वजिता यजेत पुरुष ' इति । न सत्रम्, ' सत्रस्य विश्वजिदाग ' इति, आगूर्येति च एव ध्वजा श्रयैवद्ववति । सत्राहत्वे तु अर्थप्राप्तं न वक्तव्यम् । त च आगूर्यं यजेत इत्यागूरणात्तस्य शक्य विधातुम् । अत्राशक्तौ हि तदा आधीयते । समानकर्तृकता हि

शब्दानी । पूर्वनालभास्य च अर्थात्तयात्र वक्त-  
व्यता । तस्मात्पूर्वं इत्यत्रैव विश्वजितोऽभिमतम् । स  
चेत्, य आर्षं (असकथा) न खगेण वजेन, तस्य  
विश्वजितिरिति ।

शा— क्रिमात्पूर्वं पृष्ठत्स्य विश्वजित्, उन अ-  
पृष्ठत्स्य, उनोभयोश्चि विद्ययः । 'हृषोरपि भवेत्,  
कसमाद् । निरोपम्याश्रुतत्वतः । प्रपृच्छ एव वा  
कुप्यात् सनाद् द्वि तथा भवेत् ॥ निमित्तश्रुति-  
द्वयत्वात् त्वेनदपि युज्यते । साधारण्ये च  
वेत्तुं प्रत्ययैर्पुरुषार्थतः ॥' तस्मात् सप्तमात्पूर्वं  
भूतैर्न प्रयश्चित्तिरित् ।

सोम— पूर्वान् इहपि अत्रत्यमिति प्रयत्न-  
स्थानात् संगतिः । सूत्रार्थैस्तु— अपञ्चये विश्वजित्  
एवात् यत् मात्. सप्तम्यमर्तं कर्मणि विश्वजिति  
स्थितिः ।

त्रि— 'सप्तावाऽऽगुते सोऽय दजेद् विश्वजिते-  
त्यसौ । य सोऽप्युव प्रवृत्त. स्यादप्रवृत्तोऽथवा,  
ऽभि. ॥ अपिरोपात् प्रवृत्तोऽस्तु स्याद् द्वि तथा  
मयेत् । निमित्तोत्प्रेषणतः प्राथम्येन चोच्यते ॥'  
भाट्ट— सप्तम्यजे 'य सप्तावागुते च विश्व-  
जिता यजेत्' इति श्रुते विश्वजित् । सप्तम्यन्तर-  
मागूण इत्ययं सप्त न करोति, तस्यैव सप्तम्यर्थ-  
त्वेन विधानम्, न तु सप्तावना, तथात्वे आगूणस्य  
निमित्तत्वभावात्सप्तम्यर्थः । न च एव सप्तावरणस्यापि  
निमित्तत्वात्. मयेवात् गौरवात् । अतः सप्तम्यमाने  
निमित्ते नैमित्तिकमिदं फलत्वर्यं विधीयते इति  
पाठ्यम् । फलान्तरत्वेनापेक्षया सप्तम्यर्थेन सापत्न-  
वासात्स्य फलान्तरत्वेन लयान् । तस्य पठ यद्यपि  
न सुप्रमेय स्वर्गादि फलत्वेन कस्यापि इत्यम्,  
तथाप्ये-धीनायां फलत्वेनाया मन्त्रस्यास्य निमित्तस्य  
त्वेन नैमित्तिकत्वमुप्राये निमित्तत्वोपापत्तेः, तथापि  
प्राक्प्राप्तमित्यमिदोवपरिहृयार्थं त्रैधान्तरीयास्याने  
विधीयते । अत एव सादृश्यत्वात् सप्तम्यन्तरेण  
अप्यन्तरेण फलत्वेन सप्तम्यं निमित्तत्वं प्रमेय ।  
अत एव सप्तम्यन्तरेण अपि इत्यन्तरं तथाच, अतः

सौ. सं. ५१-

पापैर वा सप्तम्योरोऽपि अनैतैर विश्वजित् कार्यं  
इत्येकत्रयनस्याप्युपपत्तिः ।

मण्डन— 'सप्तम्ये विश्वजित्प्रवृत्तौ ।'  
शंकर— 'सप्तम्ये च विश्वजित् ।'  
● सप्तसमाप्तिः पृष्ठतमनीयेन । सु. पृ. १०३९.  
● सप्तम्यर्थं नाम धाम अष्टकम् । वाल. पृ. ७२.  
● सत्रिण. प्रत्येकं वृत्तं पत् सप्तमे 'पुरुषार्थैः  
खित्तिवात्' ( ६।१।११ ) इति न्यायात् । सु-  
पृ. ५४४. ● सत्रिमि. मन्त्रयान् मन्त्रयन्तवात् कर्त्तव्येव  
त्वे । १०.६।१।२।२-३३. नीको. उ. २२०३  
' द्वादशार्थे सप्तम्यर्थे. ' इत्यत्र अधिष्ठाण इत्यम् ।  
● सत्रिभ्योऽन्ये कर्त्तव्य. पृष्ठतमनीये । १०।२।  
१।४।३. नीको उ. २६०९ 'पृष्ठतमनीये सत्रिभ्यो  
ऽन्ये कर्त्तव्य. ' इत्यत्र अधिष्ठाण इत्यम् ।  
● सत्रिस्तु दत्तयो कर्त्तव्ये. यागाधिकारस्तु  
सहेव । ६।१।१।१०-१८.  
● सत्यवर्त्तं परिधिर्म. । भा. १.२।२।१।१२८.  
● सत्त्वन्त् ( ७।१।१२ इत्ये ) सत्त्वमेषत् ।  
यथा— सत्त्वमर्त्ता ' गीर्त्तं पदा सत्त्वम ( व्या ) ' इति  
गोतममन्त्रेण श्रवणात् सप्तावमन्त्रं तत्त्वमेषत्  
विष्टेषु विशासते । तस्य च गोतमसंस्कृत्याविशेषात्  
सत्त्वमेषत् इत्यनीत्कल्पितोक्तिश्चासु भवति । भा.  
७।१।१२

● सत्त्वाभूतं नाम काम अष्टकम् । वाल. पृ. ७२  
● सत्त्वान् ' स्योत ते. ' इति पूर्वार्थम्,  
सादृश्यात् 'सप्तम्यं सोऽय' इत्युक्त्यात्, त्प्रत्य  
पाक्यात् प्राक्प्रात् दशोपमात्तयो । वि. ३।३।८.  
● सप्तम्यन्तरेणान्ये नीतायां नैव सप्तम्यं कार्यं  
यत् नैव एव च निहित, न तु मतिनीति । भा.  
१।१।१।१-२.  
● सप्तः षे या उपनिषदो मन्त्राणां न तु सातम्य-  
मया उपनिषोमे । भा. ३।१।१।२।२-२४. ● यदा  
उपनिषोमे साहायिदिव । सप्त उडुस्वर्त्तं सात्त्व मन्त्रे  
नित्यत्वे । यस्मिन् कर्त्तव्यं मन्त्रं गोतमि  
मार्गत्वं सप्तमि मन्त्रे । षे. ● सप्तम्यं. पुस्त्यात्

श्लोक नाम साम महाप्रने गीयते, अनुश्लोक च पश्चाद्देशे गीयते । वि १०।४।९, ८ महाप्रने 'श्लोकेन पुरस्तात्सदस स्तुयते, अनुश्लोकेन पश्चात्सदस क्रौञ्चेन चारान्त्वमवेक्ष्यमाण' । भा १०।४।८।९, ७ सदसि औटुम्बरी मध्यमा स्यूणा भवति, ता स्यूण्या उद्गाता गायति । १।२।१।११ ७ सदसि होथादीना कर्मप्रवृत्ति । वा ३।-१।१।३२

७ सदोनीचमानान्दौ वृष्यादिकामना याजमानी, नार्त्विजी । ३।८।-१।३२-१४ मीमो पृ २४३५ 'काण्डाधिसरणम्' इत्यत्र अधिसरणं द्रष्टव्यम् ।

७ सदोमण्डपस्योपस्थान ( अभिमर्शनं ) ज्योतिष्टोमे ('ऐशा सद' इति) प्रवृत्ताभिरवैत्रीभिः ( कर्त्तव्यम् ) । वि ३।२।८, ७ समोमण्डपस्य नीचमानादिना वृष्टिकामनादिकं अश्विन्यजे मृताधिकारपक्षे न समरति । कृ-राक्षि-ता । १०।१।२०, ७ सदोमण्डपे औटुम्बरी साग्ना निगन्धते । ना स्यूण्या उद्गाता गायति । सा च अहतेन वासगाऽऽवेष्टयते । १।३।२

७ सत्यस्य सदसि अस्थित सदस्य । स च न विभू । तस्य यजनक्रियामावात् । वि ३।७।१८

७ सदस्यो मेदेन वरीतय ण्व । न च ब्रह्मा सदस्य गन्धेनोच्यते । यजनसामर्थ्यादेवानी विद्यते न तु कश्चित् पत्न्यस्तदधीन । वा ३।७।१।८।३८, ७ सर्वेषु उग्रहरादिषु ब्रह्मस्य प्रथितरेवेण अस्य मात्र पठ्यते । सामप्या पितृन् च उपद्रव्या सदस्येन अनस्य भवितव्यम् । सोऽपि च प्रत्यवेष्णत् क्रौञ्चो यजमान इति शक्यो वक्तुम् । ऋत्विग्वय तु इतरवजास्य । ३।७।१।८।३८

७ सदस्यस्य ब्रह्मातिरिक्तस्य भाष्यदृढनिष्ठता । सु ३।७ प्र ३८.

७ सदाचार । 'उपकुर्वता नोपकार कर्त्तव्य' इति सदाचार । भा १०।३।१।४७ ७ सदाचार मन्वादिभिः विशेषरूपेणानुपदिष्टोऽपि सामान्याकारिणोपदिष्ट 'श्रुति स्मृति सदाचार' इति । स च प्रमाणम् । वि १।३।४ वर्षण ३ ७ यो हि सदाचारं पुण्यबुद्धया क्रियते, स धर्मादर्थं प्रतिपद्यते । यस्तु कामप्रोष

लोममोहशोकादिहेतु-नेनोपलभ्यते स यथाविधिप्रतिषेधं यतिष्यते । वा १।३।३।५ पृ २०८, ७ सदाचारात् स्मृति प्रणय । वि १।३।९ वर्षण २ ७ सदाचारेषु हि दृष्टो धर्म यतिङ्गम साहस च महता प्रजापतीन्द्रसिद्धिभ्रामिप्रयुविद्विरवृण्णद्वैवायनमीमभृतस्युत्तु देवानुप्रभृतीना बहूनामयननात् । वा १।३।३।७ पृ २०३ । तत्रोच्यते 'श्रुतिसामान्यमाहात्म्यं न दोषोऽत्र भविष्यति । मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेनोच्यते वा ॥ यथा वा न विरुद्धस्य तथा तद्गमयिष्यति ॥' ( इति सामान्यन उत्तरम्, विशेषतस्तु तत्र सप्त गन्धे द्रष्टव्यम् ) । पृ. २०७

७ 'सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम्' । वा १।३।३।७ पृ २०४

७ सदाचारप्रामाण्याधिकरणम् । वा १।३।३।५-७

७ सदृश अपि साधकमसाधक वेति परीक्षितव्यम् । भा २।२।१।१।२५ पृ ५४४ ७ सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम्, न वैकल्पिक प्रतिनिधिर्नाम भवति । वि ६।३।१२

७ सदृशान्याय । ध्रुतश्च यदस्यैव प्रतिनिधिः । वा ॥

सामान्य तच्चिकीर्षा हि । ६।३।१।१२७ ॥ भाष्यम्— श्रुते द्रव्येऽप्यचरति प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्यमिति स्थितम् । तत्र सदृशं किं यद्वैकविद् द्रव्यमुपादाय प्रयोगं कर्त्तव्यं उत सदृशमिति । किं प्रातम् । यो भवितुमुपादायति । एतं प्राति, द्रव्यं । सामान्यं यत्र गृह्यते, तदुपादातव्यम्, सदृशमिति । कुत । सर्वे ह्यकृतितरचना सन्दा । आकृतिश्च यद्यपि अङ्गभावेन भूयते तथाऽपि न साक्षात् तस्या क्रिया प्रत्यङ्गभाव । यत्तु, क्रियामाचन द्रव्यमर्थोद्बन्धुत्वात् प्राप्त तपरिच्छिन्नतैः क्रियाशमद्वयं यति । यत्कैश्च आकृत्या विशेषा परिच्छिद्यते । ते विशेषा अङ्गभूता । अथ तस्यामात्रानुपचरिततायामर्थप्राप्तं द्रव्यं गृहीतव्यं मेव । यद्वैकविद् सदृशो गृह्यमाणो तेषां विशेषाणां वैचि-त्सगृहीता भवन्ति, स तत्र लभो लभ्यत इति तत्त्वदृश

द्रव्यमुपादानम् भवति । तस्माद्गीहीणामन्वारे संज्ञाय प्रतिनिधेय इति ।

द्रुप-— अथ कपालादिचोदना येन चेन्नचिन्तिर्वसति । तत्र किं सादस्वोपादानम् ? अथोच्यते-— ग्रीहिचोदनात् प्रदायै सादस्वोपादानम् । उच्यते । ग्रीहिचोदनाया पलायिना प्रदानादे, न तस्या न्यन्पानुग्रहायै प्राक्य वस्तुम्, नीचारास्यस्य साधकदीति । यदि साधनेपु-  
त्रिफलैवम् । तस्मात् सादस्वोपादानम् । एवं प्राप्ते, द्रुपः । पलायिना यथाधुन प्रकृतम्, तत्र ग्रीहमावे-  
पुत्राभावात्सादस्वोपादानं प्राप्तं यचनात्प्राप्त्यं यत्वेदेति  
समातिर्विधीयते । सा च गण्डय प्रका-तसादस्वम् । तत्र  
मीनादृतिवोग्यं साधनं द्रव्यं परिच्छिद्यत्वाद्वा मति  
पन्ते तथा, एतं तद्वत्ता त्रितेषां दीर्घात्सादस्वमाति  
परिच्छिद्यति । तत्र यद्रति नीचारादृतिर्विच्छिन्ना-  
( ग्रीहादृति-भक्तिव्या ) तदाऽप्ये महते घर्मा  
समानम् । ते भुवःसर्वेषुऽनरसमुदादेश । य-धिक  
तजानेविवत्सादस्वोपादाने । तत्र सर्व-नीचोपदेशात्  
भविष्यत् । सोमशाम्यं यत्सादस्वमात् तदनाप्यु-  
पायते । अत्रयत्नं ये वीरधात् ( इदिसिन्धाना  
दिस्यम् ) । निप्रापति दर्शपूर्णमासकालुपग्रहः ।  
अनाप्यु-निप्रापय ।

अथ सा-— पूर्वं चानियम । स च गुणस्य  
यपनसि विरिचनेते दत्ताथपति । कीटाया फलेऽप्या  
पाययति । अनीताया तु दत्तनिहितम् । स चान्य-  
मित्ते न सन्तीति साधयितुमिति प्रकृतं कर्मोऽथ  
वति । तत्र मात्र प्रजा तम् । तत्र ग्रीहादृति-वितो-  
पेनात्मराजीशरेत्पाडीवमानेषु परिवर्तते । सिद्धं तु  
यथाश्रमेगण्डस्यवत्वेन सूचीवत्म् ।

शा-— सुतावन्तरे प्रतिनिष्ठुयदानं सिद्धम् । तत्र  
वर्तिगन्धितिविनायकं उत सदस्वोवेति सद्यः । तत्र  
‘ आग्नेयचोदना वायुसार्थिचिन्नु द्रव्यमाश्रियेत् ।  
ग्रीहिनाशं पुनर्ग्रीहिविषयं नायमोचरम् ॥ अतः  
केन प्रमाणेन महदशयोपसमद् ॥ ग्रीहिचोदनाया  
सत्तं ग्रीहिजातिर्विधीयते ॥ सा च द्रव्यपरि-  
च्छेदद्वारेणाद्रव्यमुच्छति । तत्र द्रव्यं परिच्छि-  
-

यामनेशत्रयनामकम् ॥ ’ अत्रयत्न एव हि एक  
द्रव्यनामकता अत्रयत्नस्यानिवेषा बाध्या परिच्छिद्यते  
न अन्यत् अथो-तरम् । अतस्तेरयत्ने ज्ञानाश्रयभूते-  
यमं साधनीयम् । तत्र यदि सद्यः तदास्यते तत तेषा  
अत्रयत्ना वृत्तिवया लभ्यन्ते चानिनाम अत्रयत्नर-  
भास च परित्यक्त मपति । त्रिहृदयोपादानं पुन  
सन्ततपरिव्याय स्यात् । अतो ग्रीहिमाश्रयसि यथा-  
समय उपपादयितुं सदस्वोपादानम् । एतं च सुदृष्ट-  
शमे मन्दसदस्य गोपादेयं हिन्दु सुदृष्टस्यैव, तत्र  
यद्यत्रयत्नोपहात् ।

सोम-— पूर्वोक्तप्रतिनिधौ त्रितोषवित्वात्  
सप्ततिः । सूत्रार्थितु-— यत्र सामान्य सादस्व अस्ति  
मीकारेषु तदेव द्रव्यं प्रतिनिधेयम्, यस्मात् ग्रीहा  
विद्युत्पशासार्थचिकीषा इति ।

वि-— ‘ त्रिभिरितिनिधेयं स्यात् भुक्तत्वपुत्रा-  
मिम । आद्येषात् समद्वये गुणसाधुनामो यत् ॥ ’

भाट्ट-— एवं प्रतिनिधौ विचारते हि कति मनने  
सद्यः एव प्रतिनिधिरुच्यन्त्येव इति चिन्तायाम्, कर्म-  
चोदनाया मत्किञ्चिद्द्रव्यमाश्रयेत् ॥ इयथास्य च  
नीचरेषु ग्रीहिरसाधनेन सदस्वनीचरदिविनामक-  
भासात् न सदस्वनिपम । न च वीहारायतिन स्या-  
रैवेत्ये तमेतासात्सद्यःपयानामेष वृत्तिपयाना नीचारे  
यादानया नीचारायितनया ग्रीहिशास्त्रेणैव तद्विधायति  
वाच्यम् । तद्यारे ग्रीहिसन्धि-वि नीचारापदानं  
वैगुण्यमावमस्यत् । इति प्राप्ते-

ग्रीहिशास्त्रेण ग्रीहिरसाधने साधनायै प्रतिनेऽमूर्ताय  
साध्या साधनरतसमभात् अर्थात् परिच्छिद्यत्वात्पतिन  
साधनरतस्यसन्ते ह्यस्यति साधनयोपादाना-वरीयेण  
साधनः साधनभात् । तत्रयत्ननामपि साधनरतस्यसाधेना-  
वभासते । साधनीयवयानामेष च वृत्तिपयाना निजा  
वीचरयत्नरतयेनाता नीचरस्यम-ह्यमिति यथ सति  
प्रयोगे ज्ञानैरपयितो अत्रयत्नरतया च साधनरत  
समन्तेऽपि वित्तवयवयानामे । तद्यत्नपयानार्थीयवत्त  
नीचारायितनीयैवदवयवयोरं दानमिति सदस्व-विनिधि-  
निवमिति । अत एव सादस्व सधनकादीपयत्न-  
-



रूपत्वेनैव नियामकं न तु समानजातीयधर्मा तरेण तस्य  
 ग्रीहिशाल्वाविषयतात् । एव च ग्रीह्यात्रभावे सुसदृशा  
 तदभाव मन्मदृशमित्यादिप्रमण बोध्यम् ।

मण्डन-- 'सदृक् प्रतिनिधिप्रत्यय ।'

शंकर-- 'सदृगेव प्रतिनिधि ।'

• 'पूतिकानभिपुण्यतात्' अत्र पूतिकाना मद्  
 सदृशत्वेन सोपानभावे सुमदृशस्यैव प्राप्त । तथापि  
 कर्मभेदेनया यत्किंचिदतिनिधित्वसत्तौ सदृशन्यायेन  
 नियमकरणत्वात् पूर्वमेव एतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्ते ।  
 भाट्ट ६।३।१३

• सद्भावाद् फलति न चिरेणोपकारो मह  
 तिस्वति न्याय । अथथ - महत्त्वं गुणयत्किंचिदपि विषये  
 योऽसौ उपकार ए चिरण वरेण न फलति, किन्तु  
 तत्कालमेव फलति । यद्यभूत् उपरार - सद्भावाद्  
 सम्बन्धनेहरससहित इति अन्वय, इति कालिदास ।  
 साहस्री १७२

• सदृशाला विज्ञेय । भा ५।१।७।२५

• मद्दस्कालताऽपि साद्गप्रधानस्य ॥

उक्तरीत्यैव अवाधानस्य तदितरतन्मन्मस्य च  
 पालभेदे नित्य प्राप्त यद्वनीयेऽप्यहमि वैकल्पिकस्त  
 ह्यन्मो । भवेत् तदेतत्स्मृतित्वेव व्याख्यातम् । सधि  
 श्लेष्मसाक्षुर् प्राक्वर्थावतनादथे । सा यौणमारी  
 विज्ञया सप्रस्काभिवौ िधि ॥' इति वातीयवच  
 नात् । 'आवर्तनात्प्रत्यदि पूर्वसधि सप्रस्तथा वा जियते  
 समस्तम्' इति तत्रहादिषु द्रष्टव्यम् । भाष्य त्वेतत्सूत्र  
 रात्रीऽथाधिकरणगुणमूत्रचन व्याख्यातम् । अहर्षवनीय  
 काणे न यत्किंचिद्युक्तम् । तदहरेव यजेतेति तच्चि  
 न्त्यम् । सङ्घर्ष ३।१।५

• सप्रस्कालता ऐश्वर्यादीना विज्ञितिरूपाणामिष्टी  
 ताम् । ५।४।७।२२-२४ मीको पृ १३२०  
 'एश्वर्यादीना विज्ञितिरूपाणाः' इत्यत्र अधिकरण  
 द्रष्टव्यम् । • सप्रस्कालता साकमेधीयाना अनीकवत्या  
 दीनाम् । ५।१।१।११९-२० 'साकमेधीय दाय  
 इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• मद्यस्कालत्वं विज्ञेयाना सर्वोत्तमम् । वा  
 ५।१।१।११९

• मधरथ ताम ताम अनृक्म् । बाल पृ ७२

• सनाद्यन्त धातु अभिधानी भ्रुति । बाल  
 पृ ८१

• मन्प्रलय । उपचारेण इच्छा यतिरिक्ते  
 सप्रयोगोपपत्ति । सु पृ १००६

• सनवाद्यय । अलौकिकसनकादिमनुष्यप्रधानस्य  
 कर्मण ( इत्यादि ) । सु पृ १३५०.

• सनिवन्त्यम् । सनिवनिपात सनिवन्त्यम्,  
 याच्याप्राप्तमित्यथ । भा १०।२।८।२०

• 'सततमाधारयति' इति द्रव्याभिप्राय संतत  
 शब्द । सतत धारयति इति दीर्घाधारा जुहोति इति

दीर्घधारत्वात् सततशब्द । भा १२।३।१२।२८,  
 • सततम् । 'ऋतुमाधारयति, सततमाधारयति, प्राञ्च  
 माधारयति' इति । सतत व-ऋतुत्वं-प्राक्त्वानामाधारे

समुच्चय, भिन्नकार्यत्वात् । १२।३।३।९ • सतत  
 वसोर्धारा जुहोति । सङ्घर्ष ३।१।२

• सततवचनाद् धारायामादिसंयोग । १२।  
 ३।१।१।२६ ॥

अभिचयने 'सतता वसोर्धारा जुहोति' इति  
 वसोर्धारा श्रुता । तस्या धाराया सततवचनात् सततत्वं  
 विशेषणात् प्रवृत्तकर्मणो सातत्यसिद्धयर्थे मन्नादिना  
 कर्मादे संयोग कर्तव्य । आदिसंयोगोऽत्र, नान्त  
 संयोग । इति पूर्व पक्ष ।

कर्मसतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्य  
 त्वात् । २७ ॥

वाच्यं पूर्वपथ यावत्स्य । वसोर्धारा नैक कर्म,  
 कर्मसतानोऽयम् । नानाकर्मत्वात् 'द्वादश द्वादशानि  
 जुहोति' इति वचनेन नानाभूताना कर्मणास्तुत्वात् ।  
 तथा च नानाकर्मसंतान एवात्र एकमित् कर्म । तेन  
 तादृशेन कर्मणा मन्नादे सनिपात । एतादृश एवात्र  
 मन्त्रकर्मणो संतान । इतरस्य अत्यादृशस्य मन्त्रकर्मणो  
 संतानस्य वक्तु अशक्यत्वात् कर्मण क्षयित्वात् ।

तस्मात् वसोपांशानपि मन्त्रान्तेन कर्मादिस्तिपातः इति सिद्धान्तः । के.

• संततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिकवचना । हेतुहेतु- मद्भावावस्थानि वस्तुनि निगन्तोत्पन्नानि संतति- शब्दाभिवेचानि । ऋजु. घृ. १५१.

• संतनोति । सं इत्येकीमात्रः । तनोतिर्दिशरं । द्योर्षेण सह तननं भवति, तत्र सपूर्वसन्तोतिर्वर्तते । भा. १।३।१।२।२६.

• संतर्दनं अग्निष्टोमप्रकरणत् उत्कृष्टं सर्वमान्त्वम भवति । सु. घृ. १९६. • संतर्दनं अग्निपत्रकच- कथोः । द्योः समीभूतयोः संदलेपणार्थं संक्षेपप्रदेशो भेदनेन तद्वृत्त्य एतन्मोपरि अवरं स्थापयित्वा संक्षे- पणम् । घृ. १३०२. • संतर्दनम् । दीर्घशाले शोमे पुनः पुनश्चांगिरसिद्वयमानं सोमामिषययकृत्तयोः दारणाद्वायाम्, 'धृष्ये' इत्यर्थवादः उपपद्यते । भा. ३।३।१।२।२७.

• संतर्दनं ददः संक्षेपः । दीर्घशोमेऽपि अग्निपत्रककृत्तयोः संतर्दनं फर्षम्, तस्य प्रकृतौ न निवेद्य, नितु निवृत्तिषु । वि. ३।३।१६. • संतर्दनं नाम द्योः कृत्तयोः संक्षेपप्रदेशतद्वृत्त्येन एकोपरि अगस्य ददः संक्षेपः । माट्ट. ३।३।११.

• संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणयदनर्धलोपात् स्यात् । ३।३।१।२।२४ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्याद् धृष्ये' इति अग्निपत्रककृत्ते प्रहृत्य भूयते । इदं संतर्दनं हि अग्निष्टोमे एव निविद्यते उत अन्यत्र उत्कृष्यते । उत्तरपत्रशोमि हि द्विशाश्वार्थानसमेतु टक्षरं: उत उत्कृष्यादिसंस्थावेर व्यथा सस्यायु च अर्धानादिषु च इति त्रिचरं पूर्वं- पत्रमाह । संतर्दनं नाम अग्निपत्रार्थयोः काष्ठकृत्तयोः मध्ये एतस्य अन्तग द्वितीयस्य ददः संक्षेपः । तदेतत् संतर्दनं सम्पृक् तर्दनं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे स्यात् अन्तर्धोनेयात् अर्धलोपाभावात् दीर्घशोमो शोमशोम कर्मधारये इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घस्य शोमस्य च ज्योतिष्टोमे संभवेन दीर्घशोमस्यार्थपरिग्रहात् । मय- क्त् यथा गोमय्ये गोत्राग्निद्विष्यारिष्यकृत्तया निवृत्त्यः पूर्वसंक्षेपे तथा संतर्दनं संतर्दनशोमे निरस्योऽपि । अपत्रा

'धृष्ये' इति वाक्यस्योपश्रुतधारणशक्तः संतर्दनमशोम- नस्य प्रकृतौ समयात् संतर्दनं नोत्कृष्यते । क्रयणयव् इति प्रयोजनलोपामावे दृष्टान्तः इति । तस्मात् संतर्द- नस्य ज्योतिष्टोमाश्रित्यर्थः ।

उत्कृष्यो वा प्रहणाद् विद्योपस्य । २५ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृष्ये' इति ज्योतिष्टोमे अतं संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् नोत्कृष्यते इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । उत्कृष्यः संतर्दनस्य स्यात् ज्योतिष्टोमात् । विद्योपस्य प्रहणात् । दीर्घशोमस्येन विवृतिभूतशोमस्य प्रहणात् । न च इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घस्य दीर्घशोमस्यप्रवृत्तौ निमित्तम् । संवेपामेव शोमाना इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे दीर्घशोमाभावात् संतर्दनस्य तस्माद्दुर्कार्यः इति सिद्धान्तः ।

कर्तृत्वो वा विद्योपस्य तन्निमित्तत्वात् । २६ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृष्ये' इति विहितं संतर्दनं ज्योतिष्टोमाश्रित्युच्यते । दीर्घशोमत्वं च कर्तृत्वो भवि- ष्यति । दीर्घस्य उत्पत्तस्य यजमानस्य शोम. दीर्घशोमः इति । तन्निमित्तात् तस्य कर्तृत्वेर्ष्यस्य कदाचित्कृत्तयेन निमित्तत्वसमयात् । तस्मात् संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् नोत्कृष्यणीयम् ।

कर्तुतो वाऽर्धवादानुपपत्तेः स्यात् । २७ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृष्ये' इदं दीर्घशोमत्वं कर्तृत्वः स्यात् दीर्घस्य उत्पत्तस्य शोम इति पूर्वपक्षिणः सूत्रमता शब्दा वाच्येन निरायन् आह सिद्धान्ती । कृततः पूर्वदं दीर्घशोमत्वं स्यात् न कर्तृत्व. । दीर्घेण कालेन क्रियमाणः शोम. दीर्घशोम इति । कर्तृत्वः दीर्घशोमस्ये व 'धृष्ये' इति श्रयंतादस्य अनुपपत्तेः । उत्पत्तस्य यजमानस्य वा यजमानस्य घृति. समानैव । दीर्घशाले व शोमे पुनः पुनश्चांगिरसिः अग्निद्वयमानं सोमामिषययकृत्त- कथोः दारणाद्युक्त्वायां धृष्ये इत्यर्थं तादर्थ्योपपत्तिः । तस्मात् संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमाश्रित्यर्थः ।

संभ्यासु च संतुद्याद् धारणाऽविद्योपस्य । २८ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृष्ये' इति विहितं संतर्दनं उत्कृष्यादिषु घृतायु मविष्यति अग्निष्टोमापेक्षया टक्षर्या-

द्विषु प्रहाधिक्येन दीर्घकारस्त्रात् । तस्मात् संस्त्रासु  
संतर्दनं स्यात् । इति पूर्वपक्षिणः शङ्काया आह  
सिद्धान्ती । संस्त्रामु च धृत्यै इत्यर्थवादी नोपपद्यते ।  
अग्निष्टोमे इव उक्थ्यादिव्यपि तावानेवं सोमः ' दश  
सुष्टीमिमीते ' इति वचनात् । तथा च तत्रापि धारणे  
न कश्चित् विशेषः । तस्मात् संतर्दनस्य अहीनसत्रेषु  
उत्कर्षः । कर्तव्यं यथा उद्यत्स्य वामनस्य वा यज-  
मानस्य विद्यमानत्वेऽपि सोमाभिपवधारणे न कश्चि-  
द्विशेषः तद्वत् ।

उक्थ्याद्विषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वान् । २९ ॥

' दीर्घोमे सत्रे धृत्यै ' इति उक्तस्य संतर्दनस्य  
अहीनाद्विषु नोऽर्कः, वासब्दः उत्कर्षश्चाहुत्यर्थः ।  
उक्थ्याद्विषु अर्थस्य दीर्घोमशब्दार्थस्य विद्यमान-  
त्वात् । अग्निष्टोमात् उक्थ्याद्विषु अधिकः सोमः ।  
प्रदानानि हि विवर्धन्ते । अग्निष्टोमे प्रदेये सोमे न तानि  
सक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णं च प्रदे इहशब्दो भवति ।  
तेन न शक्यानि अपूर्णानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात्  
फलकयोः दारणाशङ्कायां धारणाभासित्वेन भवति । तत्र  
धृत्यै इति अर्थवादीपत्तिः । अतः संस्त्रासु संतर्दनं  
निविद्यते इति सिद्धान्ती आह र्म ।

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् । ३० ॥

' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै ' इति उक्त अग्निष्टोम-  
प्रकरणे संतर्दनं प्रदेयविवृद्ध्या उक्थ्याद्विषु संस्त्रासु  
उत्कथ्ये ' धृत्यै ' इति स्तुतित्वात् इति सिद्धान्तमुपे-  
णोक्ते पूर्वपक्षी आह । स्तुतिर्व्यर्था अविशेषात् यावानेव  
अग्निष्टोमे सोमः तावानेव उक्थ्याद्विषु संस्त्रासु । स च  
दशमुष्टिः सन् कथं शक्यते विवर्धयितुम् । भिषवा इति  
च पूर्वसंख्यानियमात् न शक्यो बहुपर्यां ग्रहीतुम् ।  
जलस्य आधिनेयेन प्रक्षेपणान्तु प्रदेयसङ्घट्टिः । न च  
तावता संतर्दनस्यावश्यकता । एवं सोमस्य अवि-  
शेषात् ' धृत्यै ' इति स्तुतिर्यथा इति चेत् ।

स्यादन्वित्यस्यात् । ३१ ॥

अग्निष्टोमात् उक्थ्याद्विषु संस्त्रासु सोमस्य अविशेषात्  
समानत्वात् ' धृत्यै ' इति स्तुतिर्व्यर्था संस्त्रापक्षे इति  
पूर्वपक्षिणा शङ्किते सिद्धान्ती आह । स्यात् संस्त्रासु

संतर्दनम् । प्रदेयविवृद्ध्या दारणाशङ्कायां ' धृत्यै '  
इति अर्थवाद उपपद्यते । ननु प्रदेयविवृद्धिनोपपद्यते  
दशमुष्टिभिर्पर्यारथोविधानात्, अत आह— अनित्यत्वात्  
पर्यया आयामपरिमाणस्य अनित्यत्वात् । तेन विषुष्ट-  
पत्तौ सोमो ग्रहीष्यते । अपि च मृतीये सवने अंशुरेकः  
अभिपूयते तस्य प्रमाणं नाम्नात् तमनेकपर्याणं स्थूल-  
पर्याणं दीर्घपर्याणं च ग्रहीष्यति । किञ्च ' प्रजा-  
भ्यस्त्वा इति अवशिष्टानंशुर उपसमूहति ' इति उप-  
समूहनविधानेन यावदपेक्षितसोमविशुद्धिः संभवति । एव  
सोमपरिमाणस्य अनित्यत्वात् अर्थवाटोपपत्तिः । तस्मात्  
संस्त्रासु निवेद्यः संतर्दनस्य । सनाहीनेष्वपि तुल्यम् ।  
इति सिद्धान्तः । के.

३ संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमात् दीर्घोमेपूकर्षः ।  
वि. ३।३।१६.

३ संतर्दनाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे श्रुतं संतर्दनं  
संस्त्रासु अहीनेषु सत्रेषु च निविद्यते न प्रवृत्तौ ॥

संतर्दनं प्रकृतौ क्रमणवद्दर्शयोपात्तं स्यात् ।  
३।३।११।२४ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे अधिपयणफलके प्रकृत्य  
श्रूयते ' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै ' इति । तत्र संदेहः  
किं संतर्दनं ज्योतिष्टोमे एव, आहोस्विदीर्घकालेषु सोमे-  
ष्विति । उच्यते । नैतत् एतार्थं प्रकृतौ, तस्मात्सोक्त्ये-  
तेति । आह । ननु असंतर्दनमपि भूयते ' असत्रुण्ये  
भवतः ' इति । उच्यते । नयणवत् विकल्पिष्यते । यथा  
' हिरण्येन क्रिणाति ' ' गवा श्रीणाति ' इत्येवमादीनां  
विकल्पः । एषमनापि विकल्पो भविष्यति । संतर्दनं  
असंतर्दनं वा भविष्यतीति ।

धा— इह वाक्यप्रकरणयोः विरोधाविरोधचिन्ता ।  
ज्योतिष्टोमे सोमाभिपवधारत्वेन फलकद्वयमाप्नातम् ।  
तत् प्रकृत्य श्रूयते ' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै '  
( धृत्यै ' इति, मिरा संवातायेत् इत्यर्थः ( द्वयोः समी-  
भूतयोः फलकयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशो तदपेन तत्र-  
कृत्य एकरथोपरि अपरं स्थापयित्वा कीलकादिना दृढं  
संश्लेषयेत् ) । तत्र दीर्घोमशब्दः किं प्रकृत्येन कथयितुं  
उपपद्यते तत्र अविशेषः प्रकरणस्य, अथ दीर्घकाल-

समाहीनमादिवात् अनुपपद्यमानः उत्तयेत् इति संशयः । एते चान् पञ्चा भविष्यन्ति । किं शुद्धे एव ज्योतिष्टोमे निवेशः दीर्घयजमानके वा, अथवा उक्त्यादिर्गंध्यास्तेन, अथवा समाहीनयोरपि, अथवा अग्निष्टोमान्यमात्रे इति । किं प्राप्तम् ? दीर्घगोमशब्दस्य षष्ठिपञ्चदशोमापेक्षया प्रकृत्या उपपत्तेः, संतर्दनापेक्षया नन्य च दादर्थस्य संमत्तात्, (अ ?) संतर्दनाविधिना च सह ग्रीहियतात् विन्यसिद्धेः प्रकृत्यानुपहाय अनुत्कर्षः इति 'ऋणपत्रं विन्यसः' इति उपरिष्ठात् (११।१।३।५-७) । ऋणपत्रं यथा) समुच्चयस्यापनात् पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । न चावदर्थं सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति, वन्य कस्यचित् निदर्शनस्य प्रतिपत्तिभारत्वात्सिद्धेः । अर्धवर्दनाकामनुपपत्त्यर्थेन वा अनर्थलोपदृष्टान्तः ( न तु सर्वत्रैव दृष्टान्तः ) ऋणपत्रं (ऋणपत्रं) इति समर्पणीयः । तत्र एव योगना भवति— ननु अल्पशब्दात् सोमस्य प्रकृतौ मन्दच्छतवर्दनात् । नैव दोषः । ऋणपत्रं अर्थत्वात् (अर्थत्वात्) । यथा अत्रमूल्यत्वात् सोमस्य वाच.प्रकृतौनामपेक्षेन केनचित् कुरे सिद्धे दोषाणि वचनव्यामर्शान्त् दीयमानानि तस्यैव आनतरस्य मुतरा आनति कुर्वन्ति इति न उदात्तानि भवन्ति, स्थानतात् प्रीतः सोमः अयुश्यन्तरी भवति इति च शास्त्रार्थो विज्ञापते, तथा अत्र सत्यपि असंतुण्ययोरपि प्रकृत्यामिपरथमपेक्षे वचनव्यामर्शान्त् दृढतरहृतः अभियतः श्रेयस्करः इत्यत्रगात् अष्टुनापर्वत्वम् । तस्मात् अनुत्कर्षं

दीर्घगंध्यादिविभागे भवति । न चान् इत्यादय उपात्ताः, यानालोच्य ज्योतिष्टोमो दीर्घ इत्युच्येत । ननु सोमयाग-भेदेऽपि अनुपात्त एव । यद्यपि अनुपात्तः तथाऽपि तुल्यजातीयस्य तावदस्ति अवेक्षाकारणम् । निरोपण-निरोधभागाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वंसुपादीयमानं सोमा-न्तरस्य एवाच्छेदाद्यर्थमेव विज्ञायते । तेषां कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्येवेक्षिते, ज्योतिष्टोमस्तावत् न कुतश्चिदीर्घः इति ततोऽन्ये दृष्टान्ते । तेषां च प्राथम्यात् स एवावेक्षाकारणं भवति ।

कर्तृत्वो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् । २६ ॥ भाष्यम्— नोद्गृह्येत वा संतर्दने ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुपपद्यती भवति । दीर्घगोमशब्दश्च कर्तृत्वो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घगोम इति । वा— यथा कर्षन्ति दीर्घगोमशब्दे अत्र कस्यमाने न युक्त. प्रकरणस्य । स च कर्तृद्वारेणोपपत्स्यते । न च स्वगतः कश्चित् समासे विदोषोऽस्ति । उभयपक्षे अन्तोदात्तत्वात् । अतः पक्षोऽसमा इति ।

ऋतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्थात् । २७ ॥ भाष्यम्— न चैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति । दीर्घकाले सोमे न्रियेत । ऋतु एव दीर्घत्वम्, न कर्तृत्वः । कुतः ? अर्थवादानुपपत्तेः । धृष्ये इत्यर्थ-वादे भवति । धारणाद्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुन पुन-र्थावमिरभिहृत्यमाने सोमाभिपवणकस्यदोषात्प्रकृत्या 'धृष्ये' इत्यर्थवादः उपपद्यते । तस्माद्दुर्धर्ष इति । वा— ऋतु एव दीर्घम्, समानाधिकरणत्वमाद्यः इत्यर्थः । किं कारणम् ? एवमुपभोः स्वार्यः एव वादो भविष्यति, अन्यथा एकस्य परस्मिन्पठत्वात् स्वप्रधान-भूतायंवादानुपपत्तिर्भवेत् । एव च बहुभोमाभियवात् दृढतराणाद्दृष्टाया सत्यां दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति, अन्यथा मन्दतरात् दृढतराकाद्दृष्टायाः तदनुपपत्तिः स्थात् । तथा 'धृष्ये' इत्यर्थवादः अनुमेयायं चोत्तमति । (एव अर्थवादानुपपत्तेः इति पदं श्रेया चोत्तमम् ।)

तस्माद्यन च्छब्दयोर्दोषात् इति पदं श्रेया चोत्तमम् । इतरथा दीर्घं कर्त्तुं विशेषणं अगन्तादृष्टार्थं भवेत् । दीर्घं इत्ये च कर्त्तरी कर्मणस्तुल्यरूपत्वात् । यद्य चैत-

उत्कर्षो वा, महणात् विशेषस्य । २५ ॥ भाष्यम्— उत्कर्षते वा संतर्दनात् । यत्रैते हि विशेषः 'दीर्घसोमे संतृणात्' इति । ज्योतिष्टोमपेक्षया यगानि कालतो दीर्घानि भवन्ति । वा— वाक्यप्रकृत्या दीर्घगोमशब्दोद्गृह्यार्थः । कुतः ? 'दृष्ट्या ह्यसं सजातीयं दीर्घयुद्धिः प्रवर्तते । तस्मात् सोमस्य दीर्घत्वं भवेत्सोमान्तरैक्यम् ॥' न हि इदं षष्ठिपञ्चदशोमापेक्षया सोमस्य दीर्घत्वं युक्तम्, निराधीनतादनुपात्तत्वात् । सर्वत्र प्रतिपत्तिरिति उपात्ते

कर्त्ता विशेषणम् । स्वप्ने विशेषण एतत्प्रथमम् । तस्मात्  
दुस्कर्षः ।

सत्यासु च कर्तृपद्धारणाऽविशेषान् ॥ २८ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि प्रदानं च  
अथ किमपि सत्यासु न निवेशः । तथा सति प्रकरणमनु  
गृहीतं भविष्यति । दीर्घगोमशब्दश्च । दीर्घकालं हि अग्नि  
शोममपेक्ष्य उक्त्वादिषु सत्यासु शोम इति । उच्यते ।  
न संख्यासु दीर्घशब्दत्वेऽपि शोमे अपवाद उच्यते ।  
तावानेव हि तत्र शोम 'दश मुणैर्मिमीते' इति वच  
नात् । तत्र धारणे न विशेष कश्चिन् । तस्माद्दुस्कर्ष  
एव ।

वा— परिचोदनापदोत्तरभूतमेतन् सूत्रम् । मा  
नाम अग्निशोमसंख्याया निरशोऽभूत् उक्त्वादिषु तु  
अग्निशोमापेक्षया दीर्घगोमशब्द उच्यते, प्रकरण  
चानुग्रहीष्यते । तस्मात् निमृगपि सत्यासु निवेश इति ।  
प्रकरणाविशेष सत्याधिकरणेन अत्रापि न निराकृत  
इत्येव युक्तम् । अथवा अस्त्वेव सत्याना प्रकरणम् ।  
तत्र येषां घर्माणामग्निशोमाद्यता सम्भवति, तेषु नित्या  
नित्यसंयोगविशेषान् व्यावर्तते । सतर्दनस्य पुनर्नित्येना  
ग्रहात् केवलनित्यविषय न निरूप्यते । तस्मात्  
सत्यासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते । 'सत्यासुपि  
तु वाच्यत्वात् शोमस्याभिपन्नं सम । कर्तृपक्षेव  
देवानो धृत्या इति वृथा स्तुतिः ॥' सत्यपि अत्र  
कर्मशब्दोदीर्घत्वे तावानेव अनिदेशमात्रं दशमुष्टि  
शोमं अभिपूषते । धारणाय तु दुष्कृत्वात् दृष्टार्थत्वात्  
वाद्यो अनुपपत्तिरस्यत् । (' उक्त्वादिषु वाऽभक्ष'  
इतिपक्षमाप्यतत्पर्यथाहा— ) प्रदानविशुद्धया युत  
पात्राग्रहात् च शोममुष्टिं भविष्यति इति चेन्न ।  
( ' अग्निशोमान् स्तुतिर्यथा ' इति सूत्रमाप्याभिप्राय  
माह— ) दशमुष्टिभिरुपैरिमाणोऽग्निशब्दात् प्रदान  
विशुद्धिं तोषादिनिशुद्धया संशान्दनीया । तस्मात्  
आवशिष्टं धारण इत्युक्त्वात् ।

उक्त्वादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति उत्तरं इति । प्रकरणानु  
ग्रहात् अनुत्कर्षः । दीर्घगोमशब्दश्च दीर्घकालराजानुप

प्यते । तथापि अधिक अग्निशोमात् शोम । प्रदानानि  
हि विपर्ययते । तानि अग्निवृद्धे प्रदेये न शक्यानि  
विपर्ययितुम् । पूर्णं च ग्रहे प्रसक्तं भवति । तेन न  
शक्यं नि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात् धारणा-  
शङ्काया धारण आशङ्कितं भवति । तत्र ' धृतै'  
इत्युपपत्तेरिति ।

अग्निशोमान् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्यपि । सत्यासुपि अर्थ  
वाद अस्त्वप्येव प्रदेयविशुद्धया इति । नैतदेवम् ।  
व्यर्थेन हि स्तुतिर्भवेत् । कुत ? शोमानिशोपात् ।  
यावानेव अग्निशोमे शोम, तावानेव उक्त्वादिष्वपि  
सत्यासु । उक्त्वादिष्वपि दशमुष्टिरेव शोमो ग्रहीतव्यः ।  
ननु अर्थात् प्रदेय विस्त्वर्थेति इति । दशमुष्टिं च, कथ  
शक्येन विपर्ययितुम् । ' विपर्या ' इति च पूर्वसंख्या  
निष्पत्त्या न शक्यो बहुपत्तां ग्रहीतुम् । तस्मात् धारणा  
विशेषात् अर्थप्रदानानुपपत्तिं सत्यासु स्यात् । तस्मात्  
उत्कर्षः ।

स्यादित्यतान् ॥ ३१ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति उत्तरं इति । सत्यासु स्मात्,  
प्रकरणानुग्रहात् । अर्थात् प्रदेयविशुद्धया दातव्यशङ्काया  
मथ्याद उच्यते । क्व प्रकारेण प्रदेय विपर्ययते  
इति । विपर्ययत्वात् शोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये  
संज्ञे अगुरकोऽभिपूषते । तस्य प्रमाणं च नाज्ञातम् ।  
तमनेकप्राणं रपूपप्राणं च ग्रहीष्यति । तेन प्रदेय  
विशुद्धिर्भविष्यति । अत अर्थेनाद अवकल्पिष्यते ।  
तस्मान् मध्यमु निवेश इति सिद्धम् ।

वा— स्याद्वा तेनैव हेतुना संख्यासु निवेशः ।  
प्रदानविशुद्धया च प्रदेयविशुद्धौ सत्या अर्थवाद उप  
परस्वपे । तोषेन विशुद्धिरिति चेन्न । शोमसाधनत्वेन सति  
वचनादग्निं द्रव्यात्तरप्रशेषानुपपत्तेः । तस्मात् शोम एव  
वर्षनीयः । स च शोमपरहोमवैतव्येन शोमसाधनात् दीर्घत्वात्  
ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविशुद्धिरर्थोक्तं च परिमाण  
सम्पत्तिं भविष्यति । प्रकरणदीर्घगोमशब्दो चोपपत्त्येते ।  
शक्यं चेदना स्तुतिर्व्यर्थेति शोमो दीर्घ इति वक्तुम् ।  
अनित्यत्वादिति— निश्चयपरिमाणवत्स्य अनित्यत्वादिति

मन्यते । यत्र हि उपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमतिक्रमि-  
तित्यर्थः । न तु एतत् युक्तम्, सत्राहीनेऽसमाप्तम् ।  
अतः 'अग्निष्टानामशुभम्' इत्यभ्युहो यः अनियत-  
परिमाणः, तदभिप्रायम् 'स्यादनियत्वात्' इत्येतत्  
व्याख्येयम् । सध्याधिकरणस्यापेनेव वा प्रकरणविरोध  
ब्रुवाणश्च नित्येन अग्रहणादिति अनिलत्वमुत्तरमभि-  
धीयते । 'तृतीयसवने अंशुरेकः' गृह्यते इत्यत्र वि-  
दन्ते । तस्यापि तत एव सोनादुपादानात् अतोऽत्रापि  
विमृष्टपूर्वत्वमात्रमेव कारणं वक्तव्यम् । तस्मादपि  
संस्थासु नियेता इति ।

न त्वम संस्थास्वेन इत्युपाधारयितव्यम् । कुतः ?  
'अग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽवकल्पते ।  
अथान्येनेतितवत् तस्मात् संस्थाऋत्स्वन्तरप्रहः ॥'  
यथैव 'य एतेनानिष्टान्ऽन्येन यजेत' इत्येतच्च  
संस्थास्वेव स्यात्पति ( ५।३।१२।२७ ) । किं तर्हि  
अग्निष्टोमव्यतिरेकमाने, तथा दीर्घत्वमपि अग्निष्टोममि-  
रिक्तमात्राव्यभनमशक्यं प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयि-  
तुम् । प्रकृतिवच्छब्दपूर्णाऽस्य न तासां प्रकरणमस्ति । न  
लोकेत् गृहीतं प्राहुत किंचिदन्न पुनरुच्यार्थं विधीयते,  
प्रथमोपदिश्यमान-ज्योतिष्टोममर्ममध्यपातित्वात् । इतश्च  
न संस्थानां प्रकरणमस्ति । कथम् ? 'असंयद्धन्यनाये  
हि सति तद् विनिनसते । तेनासां ज्योतिषिर्धर्म-  
र्विच्छिन्ने नानुपन्नधीः ॥' यदि हि संतर्दनं उक्थ्या-  
वीन् विधाय अत्रान्वरप्रकरणे भूयेत्, तत स्यादपि प्रक-  
रणग्रहणम् । इदं तु संस्थाधिकरणस्यापेनेन ( ३।६।१२ )  
तदशास्त्रगोतिष्टोमधर्मैः अन्तरितत्वात्, न संस्थाकथ  
भावानुपद्वेगं सत्पुदयते । तस्मान्न प्रकरणं संस्थानं वा  
संस्थासु विनियोजकम् । किं तर्हि ? वाक्यमेव । तत्र दीर्घ-  
सोमस्यापिशेषात् सत्राहीनेऽपि तुल्यमिति सर्वकर्मता ।  
( दीर्घश्रीमशब्दस्य कर्मधारयेण यागवाचित्वसंभवे दीर्घ  
सोमः अस्मिन् अस्ति इति वृत्तीत्याश्रयणायोगात्  
दीर्घकालसोमवागमाप्रवाची अथ शब्दः इत्याशयः ।  
सूत्रापि तु [ इत्येव व्याख्येयानि इति उपरिष्टादन्वयः । ]  
पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेव इत्यनुपाधारणा निरस्य, 'उक्थ्या-  
दियु वा' इति सूत्रेण अग्निसाध्यामै वाशब्दमद्वीडय्य

मी. बो. ५१६

'उक्थ्यादिषु चार्थस्य' इति च नान्युक्तमेव वा पाठ  
कृत्वा, उक्थ्यागन्धेन वा संस्थास्तित्तोऽपि [ उक्थ्य-  
पोषशी-अतिपत्नान् ], आदिशब्देन च सत्राणि  
अहीनाश्च उक्थ्या संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोम-  
शब्दाधेस्य दीर्घकालसोमवागमास्य नियमानन्तात् संतर्दनं  
स्यात् इति द्वितीयपूर्वपक्षोक्ते, सत्राहीनमानविपयतया  
उत्कर्षनिरासेन अग्निष्टोमान्यमात्रविपयतया उत्कर्षे सिद्धा-  
न्तिते, संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशगुणित्वपूर्वता-  
नियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावात् निराशङ्कमस्तुत्यापत्तेः  
अग्निष्टोमान्यमानविपयसिद्धान्तायोगं 'अविशेषात्' इति  
सूत्रेण आशङ्क्य अवशिष्टादत्रान्युपरिमाणस्य [ नीतात्  
सोमात् दशगुणितु वृत्तं कृतासु अवशिष्टा ये अंशवः,  
तेषां अभ्युदस्य समाहारस्य चत्तुष्टयस्य अधिक  
परिमाणम्, तस्य ] अनियतत्वात् संस्थास्वपि प्रदेयस्य  
वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यात् इति अन्यसूत्रेण परिहितये  
इत्येव व्याख्येयानि । सिद्धान्तसूत्रस्य अनुत्कर्षभाष्य  
प्रकरणानुग्रहभाष्य चोपेक्षणीयम् । सुधा. वृ १३१० ।  
शा— अग्निष्टानामशुभम् । उपसंगृह्यवचनं श्रूयते  
'यदा एतावानेव सोमः स्यात् यावन्त मिमिमे, जज्ञ-  
मानस्यैव स्यात् नापि सदस्याना प्रजाभ्यस्तथा इत्यव-  
शिष्टान् अशुभप्रसूदति, सदस्यानेत्रान्वाभजति' इति ।  
सोम— पूर्ववत् इहापि अनुत्कर्ष इति प्रत्यय  
स्थानात् सरातिः ।  
वि— 'संतुयेद् दीर्घसोमे तत् प्रज्नी विकृता  
सुतः । दीर्घस्य सोम इत्युक्ते प्रस्तावस्तु तर्दनम् ॥,  
सामानाधिकरण्यस्य पशुतो बलवन्तः । दीर्घसुतो-  
कथ्यसंस्थादाहृत्योऽयत्र वाचनात् ॥' १६.  
भाट्ट— ज्योतिष्टोमे अपि अथकथं प्रत्यय 'न  
सत्पुणित' इत्यनेन असंतर्दनं विधाय 'अथो एतु  
दीर्घसोमे सत्पुणित धृत्वे' इत्यनेन संतर्दनं विहितम् ।  
संतर्दनं नाम द्वयोः कलकृतयोः संश्लेषप्रदेयतदनुकरणेन  
एकीकरणपरस्य संश्लेषः । तदेव संतर्दनं किं प्रकरणे एव  
निविशते, उत अग्निष्टोमादयत्र उत्कर्षयते इति चिन्ता-  
याम्, प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । न च वाक्यविरोधः,  
ज्योतिष्टोमस्यापि इत्याख्यपेऽथा दीर्घात् सोमद्वय

क्त्वाद्य दीर्घशोभत्रोपपत्तेः । अतश्च दीर्घियगादिवत्  
 सतर्दनासतर्दनेनो, विकल्पः । यस्मिन् सुप्ते क्रमगतदिति  
 क्रमग्रहणात् विकल्पे दत्तः, स द्वाद्दशो 'दशमि, शोणाति'  
 इति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वात् वचनाभावात्  
 कृत्वा बोध्यः । अन्तु या इत्यपदेः इहानुपादानात्,  
 तदपेक्षया दीर्घस्य च नित्यत्वेन दीर्घशोभपदवैयर्थ्यापत्तेः  
 अष्टशोषदुष्टनिकल्पस्य च अन्याय्यत्वात्, दीर्घस्य यज-  
 मानस्य शोभो दीर्घशोभ. इयेव पथीनत्पुण्यमपि प्रक-  
 रणानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदेव्यै निमित्ते सतर्दनविधान-  
 नम् । यदि तु निपादव्ययनधिकरणन्यायेन कर्मधारय  
 स्यैव न्याय्यत्वात्, यजमानदेव्यै च फलकविद्यारणा-  
 प्रवृत्तेः तद्दा( ! दा, हा )रन्त्वेन संतर्दनस्तुतेरसंभवेन  
 'धृत्य' इत्यर्थेनादानुपपत्तेः, दीर्घशोभो शोभश्च इति  
 कर्मधारय एवाङ्गीक्रियते । तदाऽपि ज्योतिष्टोमे एव  
 उक्त्यादिसंस्तान्तरयुक्तं प्रधानविशुद्धया प्रदेवशोभनिशुद्धे-  
 रावदशकत्वात् दीर्घशोभत्रोपपत्तेः वाक्यप्रकरणशोरविरो-  
 धान्नियेयः । न च प्रधानविशुद्धेः लोपादिना सपादनम्,  
 शोभद्रव्यकर्म यागस्य विना वचन द्वावांतरसमुद्येन  
 शोभेन करणयोगात् । न च विरर्द्धदशमुष्टिररूपशोभ-  
 परिमाणानुच, स्थूलदीर्घान्तर्वशोभप्रदशेन तद्वाच्यभावात् ।  
 अत एव शोभत्रदेन यागान्धगाया प्रमाणाभावात् शोभ-  
 दीर्घान्तर्वशेन संतर्दने निमित्तमित्यत्र शक्यं वक्तुम् ।

धनुर्नारतु

विरर्द्धदशमुष्टिरमित्यशोभप्रदशोचर  
 'अग्निष्टोमंशुभ्रवसन्तति' इत्युपसमूहनविधानात्, तत्र  
 चाथर्वेदे 'यद्दे तावानेव शोभः स्याद्यन्तस्मिर्माते यज-  
 मानस्यैव स्यात्तानि सदस्यानां प्रजागमस्तेनराशिष्टानयन्  
 उपसमूर्तिः' इति पूर्वोक्तमाननिन्द्या उच्यते शोभनत्  
 यावदपेक्षितपरतर्दमिति, कतिञ्चानधिकरणमायस्य अति  
 अयदृश्या परिमाणभावात् प्रदेवविशुद्धिः सुलभेव । न च  
 एवमपि अग्निष्टोमस्य वा अन्तरात् अन्त्यास्य काम्याना  
 निमृणा सन्तना च विदुषीत्वेन सर्वेन, प्रकरणभावात्  
 ज्योतिष्टोमे च प्रधानशुद्धयभावेन प्रदेवशुद्धयभावात् कथं  
 वाक्यप्रकरणशोरविरोध इति वाच्यम् । काम्यसंस्तान्  
 प्रवृत्तिशुद्धया आश्रयभूतः ज्योतिष्टोमस्यासतिश्रेयसव-  
 र्त्वात्, संतर्दना च निमृणास्यैव स्थाः प्रकरणभावे

च ज्योतिष्टोमस्य सर्वानुस्यूतत्वात्, काम्यसंस्तान्-  
 ज्योतिष्टोमप्रयोगे सतर्दनविधानेन प्रकरणानुप्रदोपपत्तेः ।  
 अत एव अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगे अशतर्दनम्,  
 प्रधानविशुद्धयभावात् न विकल्पोऽपि । अत एव च  
 दीर्घसंस्तानुयोगिनः काम्यसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्य प्रति-  
 योगिनश्च नित्यसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव ह्यभा-  
 दिति लघ्वनम् । न च एवमितरसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्यापि  
 प्रकरणे अङ्गीक्रियमाणे 'एव वाव प्रथमो यशो यज्ञाना  
 यज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्टुष्याऽयान्येन यजते गर्त-  
 पयमेव तद्व्रति' इत्यादि एतच्छब्देन इतरसंस्तान्-  
 ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेः अग्निष्टोमसंस्तान्कस्यैव प्रकरणात्  
 ग्रहणं वक्ष्यमाणं विकल्पेतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोम-  
 त्वावच्छेदेनैव फलत्रत्वेन प्रकरणाङ्गीकारात्, अग्निष्टोम-  
 संस्तान्या अन्तर्वेन इतराङ्गत्वं प्रकरणविच्छेदकत्वानुप-  
 पत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्य तत्ता-  
 यपि अन्यशब्देन तद्विदुषिताश्रयावचनेन संस्तानामपि  
 उक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतीतेः  
 अर्थात् अग्निष्टोमसंस्तान्कस्यैव प्रथमप्रयोगपत्तेः । अतो  
 वाक्यप्रकरणशोरविरोधात् प्रकरणे एव सतर्दनस्य निवेद्यः ।  
 इति प्राप्ते,

भाष्यकारेण तावद्विष्टापत्तेव सिद्धान्तितम् । पूर्व-  
 पक्षश्च प्रारब्धयेनैव कृतः । वार्तिककारेण तु विदुषि  
 माने अग्निष्टोमातिरिक्तनिशुद्धशोभके निवेद्य इत्युक्तम् ।  
 तस्यापवादयः । दीर्घस्य तावत् ग्रहणविशुद्धिमयुक्तशोभ-  
 चिनुद्धिमिति भावतोऽप्यविज्ञादम् । विशुद्धग्रहणानि च  
 संस्तानि वचनान् न तु ज्योतिष्टोमाङ्गानि । अतश्च  
 दीर्घशोभस्य ज्योतिष्टोमसंस्तान्भावात् विदुषिताश्रय-  
 र्वमिति । न चोक्तग्रहणानां ज्योतिष्टोमाङ्गराभावेऽपि  
 संस्तान्या तसंस्तान्यभावात् तस्य दीर्घशोभस्योपपत्तिः,  
 सर्वशोभप्रदो पूर्वादिविद्यु अग्निष्टोमसंस्तानां संस्तकेरिग-  
 न्तरे दीर्घशोभस्य सत्त्वात् अग्निष्टोमसंस्तानेऽपि संतर्द-  
 नापत्तेः । यदन्नमदृशिविदुषिप्रयुक्तनिशुद्धप्रदेवस्य स्य-  
 युक्तनिशुद्धप्रदेवस्येव वा स्य, तत्र तदपूर्वसाधनभूत-  
 फलसंस्कारत्वात् संतर्दनविषयसम्पत् उक्तनिशुद्धेभ्य  
 संस्तान्युत्पत्तेन ज्योतिष्टोमप्रयुक्तसंस्तानात् संतर्दनेन

संतर्दनविष्णुवपते, वाक्येन प्रत्येकं बाधितम् उक्तं विषयव्यतिरेकत्वेन निवेशः, न तु उल्लास्येन, तथा विह्वलित्वेन प्रकृत्याभावादिभिः । अत एव संतृयादिति वक्तो. यत्र संतृयात् अनुपपत्तित्वेनान्तपदेन क्लृप्त्यैव संतर्कार्याण्यममात् दीर्घलोमवत्स उदेत्परतदि-  
 न्नेपणान्तपदेन निमित्तत्वेन । अत एव नाय वृ-  
 दीहि, न वा लोमपदेन कालाक्षणा स्वसामान्तेऽपि  
 त्पुस्य । अपि तु तेन एतामेवोक्त्या त्रयुस्य ।  
 समासत्वात् न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाच्यमेव ।

मण्डन-- 'दीर्घपरस्य तुर्दनम् ।' १६.

शंकर-- 'उत्सर्पे संतर्दने मत ।' १६.

● संतर्दनादि- ( संतर्दन-प्रत्यय )-अन्त्येन वाक्यप्रकरणविशेषे सति ( वाक्यात् ) विह्वल्यर्थं भवति । वा ३।३।१।३४, कु. ३।३।१।८।२९.

● संतापं नाम उवाचोवाद्ब्रह्मणेन अश्लिषा पुराण एव । सु. पु. १०. ● सतापः संतापत्वम् । पूर्वोक्तोवाचोवाचो मन्वे मौनवृत्तकालव्यपकालाभावः । संकर्म, ४।१।३.

॥ सतापनामच.अपवात् । १०।१।१५।५६ ॥

● संतापनं वपानना पुरोडात्प्रवणार्थं क्रियते अथ-  
 भवणात् अपवात् वाक्यम् । और्वं चरो तु अथ-  
 भवणाभावात् संतापनं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।  
 के.

● संतापनं कालानामाहारे. प्रवपनम् । इदं चरो  
 न कर्तव्यम्, पुरोडादो तु कर्तव्यम् । भा. १०।१।१५।  
 ५३. ● संतापनं कालानां दर्शपूर्णमासयोः क्रियते ।  
 १०।१।१५।५३. ● सतापनस्य और्वं चरो वाच ।  
 १०।१।१५।५६. ' और्वं चरो संतापनस्य वाच '  
 इत्यत्र अधिसरणं द्रष्टव्यम् ।

● संदर्शः अत्रान्तरप्रस्थाभिष्यञ्जक । सु. पु. ८।१. ● संदर्शः एकविषयकथनप्रवृत्तये स्थित-  
 रत्वम् । संदर्शेन चावात्प्रस्थाण शिष्यसि । वि. ३।१।  
 १०. वाग्विक्रमत्वम्. ● संदर्शः नाम एकाग्रत्वसाधनेन  
 विषयत्वान्तोत्तरप्रवृत्तौ विहितत्वम् । यथा अधि-

शमनस्य प्रयत्नेषु । मीन्या. ७ सदश । प्रातुर्दार्दीर्घ-  
 दर्पं समभि-बाधिते, तत्रैवैवमपि उच्यते एव  
 आकाशशब्दाया अन्वाहृताया अप्रयत्ने. पर्यन्तहितमपि ।  
 दुष्प. ४।४।४।७, ७ सदश. । प्राङ्मुखसंस्थेन श्रु-  
 माणा. कथमावाक्यशब्दाया अन्वाहृताया ये पदार्था  
 उपनिषत्सि ते सन्धिभक्त्यायेन ( अत्रान्तरप्रस्थायेन )  
 उच्यते । ४।४।२।३. ● संदर्शः विविधोक्त्यान्तर-  
 प्रस्थायायक । मीन्या. ७ सदश. सतिभि. श्रुत्यादि-  
 प्रमाणपट्टकं' इतिविन्दो बाल प्रवृत्ते द्रष्टव्य । बाल.  
 पु. ९-१२. ● सदर्शो निना अत्रान्तरप्रस्थायाऽ-  
 निष्यसि । सु. पु. १०६९. ● 'सदर्शेन अधिचरत्  
 यजेत' इति संदर्शशब्दः कर्मनामयेव न गुणविधिः ।  
 भा. १।४।४।५. ● 'सदर्शेन अधिचरत् यजेत' इति  
 संदर्शशब्दः, संदर्शेन यथा दुरादानमादये इति साद-  
 र्शेन यजे, तस्मात् कर्मनामयेवम् । १।४।४।५. ● 'पर-  
 धरन्तस्यान्तरे अन्वादिभिः । १।४।४।५. । शते, पुनश्च  
 तैरेव सदर्शेन तदिष्यते ॥ ' ( दर्शपूर्णमासादिप्रक-  
 रणस्याना प्रवावासीना श्रुत्यादिभिः सति शिष्ये  
 शते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैस्त्वस्मिन्ने शते, संदर्शेन  
 संदर्शसंभवेन तदिष्यते अत्रान्तरप्रस्थाभिष्यते । न  
 सदर्शः इति कारिकायां. ) । सर्वेषां हि प्रवावासीना  
 अत्र किञ्चिद्बुक्त्वा पुन. परामर्शोऽस्ति इति लक्ष्मणा-  
 चान्तरप्रस्थाणव्यपत्ता गत्यि । वा. ३।१।१।४।५ ।  
 क्त्वात् प्रमाणेन प्रमाणकथनार्थं बाधित्वा अद्गुणत्वा-  
 दगमे सदशसंभवः । सर्वेषां च अत्रान्तरप्रस्थायेन  
 अभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक् तद्वद्गुणत्वव्यपत्ति  
 तद्वद्गुणत्वसंभवात् न एतच्च संदर्शाभावः, अत्र  
 नीया । सु. पु. १०७०.

● सदर्शन्यायः । न च आतमस्यस्य ( 'आत्मे-  
 वासा वनोति. ' इत्यत्र ) परमात्मस्यस्य, पूर्वभावने  
 आत्मेति नादीर्घत्वप्रतिपादनात् उत्तरवाक्ये च 'कथम  
 आत्मेति वोऽव विज्ञानस्य प्राणेषु हृदि आत्मर्षोः'  
 इति परालोचनया संदर्शायायेन लीयत्वत्वम् । अद्वैत.  
 ३।१२ ( १३ ) । १०-२१.



सदशपतितन्याय । सदस्य 'सनासी' इति यस्य प्रसिद्धिः । तदवयवयो मध्यस्थानि पदावस्थ यथा ग्रहणेन पूर्वोत्तरयोर्ग्रहणेन त मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत्र निवृत्तयते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ७००

• सदशरूपत्व अवान्तरप्रकरणस्य । भाट्ट ३।१।१०

• सदष्टन्याय मीको पृ ३६७८ 'विशिष्टविधि संदष्टयाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• सद्विग्ध असद्विग्धेन निर्णीयते । वा ३।४।१३।१०, • सद्विग्ध असद्विग्धेन वाच्यते, अप्राप्तवाध । ३।३।७।१४ पृ ८६० • सद्विग्ध असद्विग्धेन वाच्यते । यथा शर्कराञ्जन घृतस्तुत्या । घाल पृ १४०

• सद्विग्ध सप्रयोजन च विचारमर्हतीति न्याय । यथा- विचारविषयत इति नाशातस्य नापि निश्चितस्य, किन्तु सद्विग्धत्वेति भावः । साहस्री ३८७

• सद्विग्धस्य उपक्रमस्य वाक्यरोपात् निर्णयः । १।४।१३।१० मीको पृ ७ 'अक्ताधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सद्विग्धानां अर्थानां वाक्य रोपात् अथाच्चाध्यवसायादुक्तम् । भा २।१।१।१ पृ ३७०.

• सद्विग्धेषु तु व्यनायाद् वाक्यभेदः स्यात् । ३।१।१३।१० ॥

तैत्तिरीयत्र दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्वाङ्गानु वाक्यो सामिधेय उक्ता, ननुमे निविद, दसमे ऋग्या सामिधेनीकस्या, एकादशे च यशोपवीत माग्नातम् 'उपयवने देवः १३ममत्र तत् बुद्धते' इति, तत्र पुनरपि सामिधेनीगुणाः । तत्र किं उपनीतस्य अत्रान्तरप्रकरणत्वात् सामिधेयद्वय उत महाप्रकरणत्वात् दर्शपूर्णमासान्न इति विचार उपनीत सामिधेयद्र इति पूर्वपक्ष सिद्धातमाह । उरवीतवाक्य सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यं न वति सद्विग्धे वाक्यभेद इति निगम स्यात् । उरुशब्द पूर्वपक्षबाह्यस्य । न तस्य तत्र एकवाक्यत्वं व्यस्यत्वात् निर्गता विषयवत् वाक्येन सामिधेयैर्मिरसंबद्धा व्यवधानात् । तथा च न सामि-

धेनीमि एकवाक्यता उपवीतस्य । तस्मात् वृत्ते दर्शो पूर्णमासप्रकरणे यदनुष्ठाय तत् यशोपवीतिना इति सिद्धान्तः । के

• 'सद्विग्धेषु तु व्यनायाद् वाक्यभेदः स्यात् ।' ३।१।१३।१० ॥ निविदिधिकरणमिदम् । • 'सद्विग्धेषु वाक्यरोपस्यो निर्णयः प्राक् समर्थितः' ( १।४।१३।२४ इयत्र ) । वा. २।२।७।२१ पृ. ५२५

• सद्विग्धेषु उपक्रमेषु वाक्यरोपात् निर्णयो भवति । 'अक्ता शर्करा उपदधाति' अनोपक्रमे अञ्जाद्रस्यस्य संदेहः । 'तेजो वै घृतम्' इति वाक्यरोपे घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेनाञ्जन इति निर्णयः । वि १।४।१९ 'सद्विग्धेषु च सर्वेषु वाक्यरोपेण निर्णयम् ।' ( वक्ष्यति ) । वा १।३।४।९ पृ २१८.

• सद्विग्धेषु वाक्यरोपात् । १।४।१३।२४ ॥

'अक्ता शर्करा उपदधाति, तेजो घृतम्' इति 'वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौम देवतया' इति 'ओषधीर्वैपति, सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या' इति च श्रूयते । चालुर्होत्रचयनेषु क्षुद्रपापाणां शर्करा उपरोपा भवति । ताश्च शर्करा अक्ता इत्युक्तं विधि वाक्ये अञ्जनद्रव्यं तु नोक्तं इति उपक्रम सद्विग्धः । एत किं तत् वास, काश्च ता ओषधयो यत्ता इति उत्तरमपि वाक्यद्रव्य सद्विग्धम्, एतादृशेषु सद्विग्धेषु उपक्रमेषु सत्त्वं वाक्यरोपात् निर्णयो भवति । 'तेजो घृतम्' इत्यनेन घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेन अक्ता इति निगमः । एत क्षौमस्य अतसीत तुञ्जयस्य ( अतसी-आळशी-जवह ) स्तुतत्वात्, ग्राम्यारण्यानां च पापानां वाक्यरोपे स्तुतत्वात् तत् वास क्षौम स्यात्, ओषधयश्च ग्राम्या आरण्याश्च स्युः इति निर्णयः । एव सद्विग्धोपक्रमस्यैव असद्विग्धवाक्यरोपेण निर्णयः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के

• सद्विग्धेषु वाक्यरोपात् । १।४।१३।२४ ॥

'अक्ता शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इति श्रूयते । तत्र संदेहः किं घृतेनैव वाक्यरोपेण अक्ता शर्करा उपदधाति । अत्र प्रमाद्वेगं संगति लोमात् इत्यपि इतरणमुपवर्णितम्- 'अक्ता' शत्रुवक्त्रे

अज्ञानाक्षेपात् घृततेजसामानकन्यत्रम् अज्ञानशासनमन-  
गम्यते । ' तेनो वै घृतम् ' इत्युपसर्गपरि घृतं सृष्टेः,  
तत्रोपनमोर्षद्वारपर्ययोः कसद् बलीयः इति विरोधान्  
व्यवसायात् अग्रामाग्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तास्तु  
यथामाग्यमेवेति । तदुक्तम्, वक्ष्यमाणपूर्वपक्षान्यायेन  
विष्णुदेशपक्षीकस्येनेन अप्यनसायात्, इति यथा-  
वाहित्तमेवाधिकरणं प्रस्तुते । स्त्रुत्युपयोगमर्पवादस्या  
मिषाय इदानीं प्रवृत्तत्वात् सतिप्रतिर्णोपयोगः प्रती-  
पायते । अथाय पूर्वपक्षिणोऽभिपद्यते । विष्णुदेशे हि  
प्रथममज्ञानशासनं घृततेजसाशासनात् स्नेहद्वेषमानमु-  
त्सिद्यते । न तद्व्यसनान्तरिपत्रजकथार्येऽज्ञानुपेन संशो-  
नमधिरुक्ते, तिनु क्त्वाङ्गुलविष्णुदेशेन अर्पवाद एव  
तदनुपुननाऽवस्थापयितुमुचितः । यत्रोति च घृतपद-  
शब्दस्य विष्णुदेशानात् स्नेहार्थं कोनुम् । तदुक्तम्  
' त्वुदीर्णं निष्पद्येन्नत्वाद्नुवाद्वाद्यु लक्षणा ।  
सुत्परिषाथ ( चु ) त्रिषेर्नोसावविरोधाच्च  
कल्प्यते ॥ ' ( वा. १।४।१३ दृ. ३६६ ) इति ।  
तेन वक्ष्येऽभिपद्येनेन तैजसुनरसामा विरूप एव ।  
इत्येवं प्राप्ते, अमिषीयते । भवेदेवं यदि घृतसृष्टि-  
दर्शने कति विष्णुदेशस्य अज्ञानपूर्व इत्यन्तरमज्ञान-  
साधने भवतिमुक्त्यहते । तद्यदि, सौम्यैर् ' सामान्य  
इत्यर्थः ' इत्यादिशब्धेषु तद्व्यनसापातसामान्यव्यत्यस्य  
अज्ञानमत्तविरोधकत्वपदादेवामेतिरोपनिर्णयो गमति ।  
उक्तं चार्पज्ञाना विधिज्ञानस्योपगमम् । तेन यत्रहि  
अन्यत्रशब्दवचने अज्ञानशासनं यथाश्रवणम्, तस्मात्  
तद्विरोधाक्षेपददासा कृतशक्तिदर्शनात् विधिस्तोष-  
कत्वनिर्णयकत्वनिश्चयत् घृतमेव निर्णीयते, तदुक्तं  
' विधिस्तुतोः सदा युक्तिः सामान्यविषयेष्वप्येते ।  
समादेवञ्च सद्विधमिषोरेणाप्रार्थते ॥ ' ( वा. १।४।१३ दृ. ३६५ ) इति । किञ्च शब्दनामा हि  
विधिः, तस्य चाद्द विषयस्तुतिरुपा प्रोच्यते । इह च  
तैजसुनाश्रवणक्षेपे विरोधेय तत्र प्रत्येवनासक्तिः कस-  
नीया । वक्ष्यते च घृते प्रोच्यता सत्यति । तथा च  
एते एवम् बहूना वदन्त इतरस्य कस्यस्य विधिः वैरु-  
ष्येण मिषेत । तेन दैन्यं प्रोच्यता स एव विधीयते

इति निर्णयो भवति । तदुक्तम् ' समाप्यते विधिः  
कश्चित् कदाचित्प्राप्रोचितः । घृते प्रोच्यते  
हृत्वा विधितत्रानुमीयते ॥ ' ( वा. १।४।१३  
दृ. ३६७ ) इति । किञ्च ' अस्ताः शर्षरा उ-  
दधाति ' इति नाम विधिः, अनेन किन्तु अर्थकादवसा-  
दुक्षेवाप्यः, अतोऽपि घृतत्रिपथार्यकाददर्शनात् घृतमेव  
विधीयते । न च ' एषो वा मन्यवर्णात् ' इत्यस्य  
( ६।८।१०।११ ) पदान्नाधिकरणकामेन पुनरवगतम्,  
मन्यस्य मित्रज्ञानकृतेन पूर्वपक्षोपायोपपत्तेः । न च  
तेनेवाव्य दृष्ट्यापूर्वीवितरम्, अनुष्ठेयार्थमित्तिपदकत्वस्य  
वित्तिसामनाहेतोर्भावेनान पूर्वपक्षोपपत्तेः ।

प्रयोगानाम्— पूर्वपक्षे स्नेहद्वेषाविषयः । विद्वान्ते  
घृतमेवेति । सुत्रं तु— एकत्राकल्पं सति उपनमोर्षद्वार-  
पर्ययोः सामान्यत्रिपथार्यकत्वस्य, कस्य विधयौना प्रवृत्तिः  
इति सद्येदे कस्यद्वारस्य वाप्यव्यपदेशोपपत्तिसामान्या  
र्पणिर्णयः इति । तौवा. ( १।४।१३।१४ ) .

ह्र ' संदिग्धेषु वाच्ययोपात् ' इति न्यायः ।  
अथ निर्णयविष्णुवाचनन्तकृत्युदीर्घवस्त्वोऽभिहितः । तथा  
हि— तत्र तु विष्णुदेशादयोः मित्राद्येरेऽप्येवकाव्यता  
योगात् ' संदिग्धेषु वाच्ययोपात् ' इति न्यायेन पूर्वा पक्ष  
वा मन्थाङ्गवापिन्येन मुक्त्येतुक्तम् । साहस्री, ५८८.

● अर्थवादाना अर्थवार्थपरराभावे ' संदिग्धेषु  
वाच्ययोपात् ' इत्यधिकरणत्रिषेणः । तम् ' अस्ताः शर्षरा  
उदध्यात् ' इति विधिः सामान्यनामने अज्ञानशासन  
' तेनो घृतम् ' इति वाच्ययोपात् घृते व्यविद्यते इति  
पदस्यवचनम् । सु. १।२।१।१८. ● कश्चित्कति-  
विधियर्थवाद् । ' यद्यमेवोऽज्ञानकालः ' इति विधिः  
' संसृष्टं भवति ' इत्यधिकरणे तद्विरोधकः भवत्ये-  
वमेव मण्डकारिद्वयस्य ' ते पुरोदाय कर्मं सू वा प्र-  
सक्तमश्रवन् ' इति वाक्ययोः पुरोदाशरूपजातिभाव-  
श्रवणः । इदं ' संदिग्धेषु वाच्ययोपात् ' इति न्यायकादेव  
विद्यते । बाळ दृ. ५८. ● वायुवकाश-अनामि-  
नोरेकविषयवचनेन अनामित्तस्य विष्णुत्रिपथार्यकत्वाना-  
नियमयत्वात् कामित्यवस्थाप्ये तदवसत्यस्य ' संदिग्धेषु  
वाच्ययोपात् ' इत्यनेन न्यायेन तद्विषयव्यवहारः

वनसहारस्यस्य त्रिभेः उपक्रमाभुमारित्वात् न्याम्यत्वात्  
विष्णादियुक्ता एव विधयः । सु. पृ. ७४६. \* न  
नाम 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' ( १।४।१३।२४ )  
इत्येतेन तुल्यार्थत्वम्, ( लौकिक-वैदिक- ) प्रतिपत्ति-  
द्वयस्यापि असंदिग्धत्वात् । वा. १।३।४।९ पृ. २२३,  
\* यदि तर्हि वाक्यशेषात् दातुः प्रतीयते ( वाक्य-  
अनुष्णालः ) 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यनेनैव  
यथायथात् अर्थिकरण ( ३।४।११ ) नारुण्यम् ।  
उच्यते । ३।४।११।३० पृ. ९६३. \* 'सायंप्रात-  
द्विजातीनामसनं श्रुतिचोदितम् । नान्तया मोचनं  
कुर्वात्' सायंप्रात शब्दो अन्तयशब्दार्थनिरूपको  
'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायात् । आचारमयूखः  
पृ. ८१ ( धारपुरसंवादितः ).

\* संदिग्धार्थोपादाननिर्णयकः अर्थवादः यथा-  
'एतद्वै देव मिथुनं यत् सरस्वती च सरस्वाश्च' इति  
शास्त्रदीपिकायाम् ( ५।१।७ ) । बाल पृ. ५७.

\* संदिग्धार्थनिर्णयकत्वं यथा वाक्यशेषस्य ( १।  
४।१८।२४ ) तथा सामर्थ्यस्यापि ( १।४।१९।२५ ) ।  
सु. पृ. ५२९.

\* संदिग्धार्थशक्तिप्राप्त्यर्थवादो यथा- 'य-  
मतीभिरद्विरोदुष्मरी प्रोक्षति' इति विधेर्वाक्यशेषः  
'यदा वा अन्या ओषधयो म्लयन्ते अथैते मोदमाना  
इवोत्तिष्ठन्ति' इति तदुक्तम् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्त-  
त्वात्' इत्यधिकरणे ( १।३।५ ) । बाल. पृ. ५७-५८.

\* संदिग्धपक्षेतरत्वं नोपाधि. । समन्नायात् इति  
केचित् । मणि. पृ. ३५.

\* संदिग्धश्रुतः असंदिग्धश्रुतिर्भेदीयसी । वा.  
३।१।७।१४ पृ. ८४०.

\* 'संदेहः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः ।'  
( नाथो पूर्वपद्यगतः नापि उत्तरपद्यगतः ) । वा.  
३।१।६।१२ पृ. ६९५.

\* संदिग्धेषु संनवात्पूर्वं प्राह पशान्तनाश्रवेः ।  
सा वीर्गमासी त्रिभेया उवाचकालत्रिभो त्रिभिः ॥'  
वार्ताये । संकर्ष. ३।१।५.

\* संधिदिने एव सोमे सुत्या । संकर्ष. ३।१।६.  
'सोमे सुत्या संधिदिने एव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-  
व्यम् ।

\* संध्योपासना नित्यत्वेन आदिष्टा । वा.  
४।१।३।३.

\* संनयदसंनयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्तम् ।  
वि. ६।५।६.

\* संनयदसंनयदुभयसाधारणता बर्हिपेत्याहुक्त-  
कालस्य वत्सापाकरणस्य । भा. ६।४।१३।४१-४२.

\* संनहनं च वृत्तत्वात् । १२।१।१९।३।२९॥  
'योत्रेण पत्नी संनहति' इति दर्शपूर्णमासयोः  
पत्न्याः संनहनमुक्तम् । तत् सोमाङ्गेषु देष्टव्येषु कर्मसु  
चोदयेन प्राप्तमपि न वर्तव्यम् । वृत्तत्वात् दौष्टाकाले  
पत्न्याः संनहनं वृत्तम् । तत् वासतो धारणार्थं प्रवृत्तेन  
सिध्यति । इति सिद्धान्तः । के.

\* संनहन सर्वसा यजमानपत्नीनां दर्शादी । संकर्ष.  
१।२।१ वर्गक २. मीको. पृ. ३१८६ 'यजमानपत्नीना  
सर्वासा.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी, नाध्वर्योः ॥

'पत्नी संनहान्येनोदेदि' इत्यध्वर्युक्तकर्मणो पत्नी-  
शब्दस्य प्रतिषेधविबोध अपेक्ष्य स्वार्थोपस्थापकत्वेन  
'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इत्याम्नात्  
दम्पत्योरेककारकत्वेन च गृहकर्मसु पत्नयेव निपुणा  
मदपेक्षयेति लौकिकवाक्य इव वक्तुर्भावाया एव कोषा-  
दध्वर्युभार्याया एव संनहनम् । ऋतविक्रमकारणत्वं  
श्रुतकारकत्वसम्भवात् । इति प्राप्ते, 'संपत्नी पत्न्या  
सुवृत्तेन गच्छन्ताम्' इति मन्त्ररर्गायजमानपत्न्या एव  
फलभोक्तृत्वात्प्रत्युक्तत्वेऽपि तस्मिन् पत्नीपदेन यज-  
मानाया एव कोषदर्शनात्सा एव उन्कारः । 'यस्य  
श्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्बुश्च भवति तामपश्यन् यजेत' इति  
लिङ्गाय । अध्वर्युभार्योशेषस्य स्वभावसिद्धयेन  
पुनर्विधानानुयोगात् । संकर्ष. ३।२।१ वर्गक १.

\* संनहनमन्त्रस्य ( बर्हिपः ) आतिष्याबर्हिपि  
अग्नीषोमीयदेशे साधारणं संनहनं आहियमाणे आहृतिर्न  
वर्षां ज्योतिष्टोमे । भा. ३।२।१।२।५५-५६.

ॐ संनहनहरणे तथेति चेत् । १२।१।२१।४६ ॥  
 आतिथ्यासुवदुक्तस बहिषः अग्नीषोमीयार्थं उत्त-  
 वेदिस्थीये मन्त्रे ' पूषा ते अग्निं मन्वातु ' इति  
 संनहनमन्त्रः । ' बृहस्पतेर्मूर्धा हवामि ' इति हरणमन्त्रश्च  
 आतिथ्यायः सप्तप्रातः भेदेन प्रयोक्तव्यौ । संनहनहरणे  
 संनहनहरणमन्त्रो तथा सप्तमन्त्रत् आकर्तनीयौ इति  
 पूर्वः पक्षः ।

नान्यार्थत्वात् । ४७ ॥

आतिथ्याबहिषः आतिथ्यादेशात् अग्नीषोमीयार्थे  
 उत्तवेदिस्थीये मन्त्रे ' पूषा ते ० ' इति ' बृहस्पते-  
 र्मूर्धा ० ' इति च संनहनहरणमन्त्रौ भेदेन च प्रयोक्तव्यौ ।  
 अन्वार्थत्वात् दर्भच्छेदनदेशात् यागदेशे संनप्राहरणार्थं  
 तौ मन्त्रौ । मन्त्रयोः अन्योऽर्थः । अत्र तु न सोऽर्थः ।  
 तस्मात् संनहनहरणमन्त्रो न आकर्तनीयौ इति सिद्धान्तः ।  
 के.

● संनहनहरणे दद्यात् बहिष उत्तदानार्थे । तत्र  
 मन्त्रौ स्त्रीप्रियमात्रार्थे उपरर्णनात्स्ये । भा. १२।१।  
 २।१४६.

ॐ संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् । आतिथ्या-  
 बहिषि अग्नीषोमीयदेशे सार्वार्थं संनगाऽऽदिवमागे  
 संनहनहरणमन्त्रयोर्नास्तितः ॥

संनहनहरणे तथेति चेत् । १२।१।२१।४६ ॥

भाष्यम्— अग्नीषोमीये एव देशान्तरे नीय-  
 मानस्य बहिषः संनहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ नेति  
 विज्ञाने । तत्राऽऽह । संनहनहरणमन्त्रौ तथा, यथा  
 सारणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । कुतः । उक्तो  
 म्यायः । संनहनहरणमन्त्रौ समन्तरे । ते च मन्त्रौ  
 आकर्तव्ये । अथो मन्त्रयोस्तुतिव्याख्या । तस्माच्छेदः ।  
 नान्यार्थत्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— नैवतुक्तम् । कुतः ? अन्वार्थत्वात् ।  
 उक्त्य बहिषो ये संनहनहरणे ते उत्तदानार्थे । तत्र हि  
 मन्त्रौ स्त्रीप्रियमात्रार्थे उपरर्णनात्स्ये, ' पूषा ते अग्निं  
 मन्वातु ' । ' बृहस्पतेर्मूर्धा हवामि ' इति । इमे पुनः  
 स्त्रीपुत्रस्य देशान्तरकारणार्थे, अन्वार्थत्वात्सप्तमन्त्रार्थे न  
 मन्त्रे यदीकः । यथा तत्रेवाऽऽतिथ्यायां यदा गाह्येण-

देशान्तरवर्तनीयदेशं प्रोक्तवान् बहिर्नीयते, न तदा  
 आहरणमन्त्रः प्रयुज्यते । एवमिहामि ।

शा— तदेव बहिः प्राप्यते स्त्रीर्गं पुनः संनघ्न  
 उत्तवेदिस्थीये स्त्रीर्गते । प्रज्ञौ संनहनमन्त्रः ' पूषा  
 ते अग्निं मन्वातु ' इति । तथा हरणमन्त्रः ' बृहस्पते-  
 र्मूर्धा हवामि ' इति । तौ विमस्मिन् सनहते हारणे  
 च प्रयोक्तव्यौ नेति सदेहे संनहनहरणयोरावृत्तेः मन्त्र-  
 योरपि पूर्ववदावृत्तिः स्यात् । मैत्रम् । प्रज्ञौ हि  
 दूनस्य बहिषो बहिहरदेशं समागणार्थं संनहनं हारणे च  
 उपरर्णितौ मन्त्रौ, निहारदेशं प्रापितस्य बहिषो वैदि-  
 देशमागणार्थमेतत् । अतः अन्यार्थत्वात् कर्त्तव्यमुक्त-  
 त्वात् मन्त्रयोः, न प्रयुक्तः । तथा च प्रज्ञापूर्व्यं गाह्य-  
 परवदाहरणोत्तरे नीयमानो बहिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते  
 तथेति ।

सोम— तन्त्रावापचित्वाऽपि इयं पूर्वप्रिक्रमणोक्त-  
 मन्त्रावृत्तिप्रवृत्त्यात् अत्र वृत्तेति ध्येयम् । सूते स्तरण-  
 तीव्यं तथावाप्येयम् ।

धि— ' सगाहं हरणे मन्त्रावाप्यौ किं न वा,  
 ऽग्निमः । पूर्वन्तु, नेदस्य कार्यं प्रज्ञौ उपरर्णतः ॥ '  
 प्रज्ञौ उपरर्णदेशान्तरने कार्यं तौ मन्त्रौ दृष्टौ, न तु  
 गाह्येणान्यहर्णनीयं प्रति आगत्ये । अथोऽग्नादि प्राग्गता-  
 दुत्तरपेदि प्रति आगत्ये तौ मन्त्रौ न चोक्तव्यं प्राप्नुवः ।

भाट्ट— तथैव बहिषः प्राप्यते स्त्रीर्गं उत्तवेदि-  
 स्थीये सार्वार्थं पुनः संनहनमादराय च कियते । तत्र  
 प्राट्त्वौ सनन्त्रौ ' पूषा ते अग्निं मन्वातु ' । ' बृहस्पते-  
 र्मूर्धा हवामि ' इत्येतौ किं पुनः प्रयोक्तव्यौ न येति  
 चित्तायाम्, पूर्वन्तु कियत्पूर्वो भावृत्तिः । इति प्राप्ते,  
 नेदं प्राट्त्वं संनहन उपरर्णकारणविहितमन्त्रतथैव  
 तत्रात्, निंतु आर्षिकम् । अतश्च नैवप्राट्त्वंसंनहनप्र-  
 भूतो मन्त्रो नाप्ये मन्त्रिगुर्वेति । यासिवापानु तत्र  
 मन्त्रं पठन्ति, तेषामपराधाय, यद्यपि आर्षिकमिदं संन-  
 हनं तथापि तस्य प्राट्त्वंकार्यं नश्येत् । प्राट्त्वं संनह-  
 नस्य वैदिसार्वार्थत्वात्सिद्धिरिव । प्रत्येकं न परवृत् ।  
 अतश्च उपायकाऽत्र आर्षिकमिदं संनहनं प्रा-  
 षिरे. आर्षिकेऽपि संनहनं दृष्टव्यं । गहि मन्त्रं प्रा-  
 षिरे.

तस्य वैषय्यादिना एतन्नोत्तरकाळीनराजदिना वा उद्-  
भवता, प्रमाणमात्रम् ।

वस्तुतस्तु ' बर्हि सनद्यति ' इति वचनेन उक्त  
प्रयोजनार्थं विहितस्य सनहनस्य अथ प्रयोजनानुरोधेन  
आयुक्तिरथ स्तरणम् इति मन्त्रानुची न कियत् वाचक-  
मस्ति । आहरणे तु प्रहृती विहारदेशप्रापगतुल्य एव  
मन्त्रो विहित, न तु गार्हपत्यात् वेदिदेशप्रापगतुल्य ।  
इह च वेदिदेशप्रापगतुल्यस्यैव आशुक्ति इति क  
मन्त्राशुक्तिगृह्य । अत एव वस्तुत उभयत्रापि अथ  
प्रहृताभावेऽपि आयुत्यभावनश्रेय प्रासङ्गिकी अव्याप्य  
सगति ।

मण्डन— ' तेषा पयौ सनहन न मन्त्रम् । '  
तेषा बर्हियाम् ।

शम्भर— ' नाहृतिमन् नैमम् । ' नाहृ सन  
हनम् इति हरणम्, तयो मन् मन्त्रो, एव मित्री न,  
नारतनीयो इत्यथ ।

● सनिकर्ष । न हि अत्यन्तसनिकर्ष एव एक  
संबन्धनाम् । यथा यथा हि सनिकृष्ट न लम्पने  
तथा तथा विपट्टे वेदशक्ति संबन्धि । वा ३।३।  
४।११. ● सनिकर्ष ( प्रत्यक्षान्तेतु ) सयोग,  
सयुक्तसमसाय, सयुक्तसमप्रतसमसायश्चति ( विविध ) ।  
द्रव्य सयोगेन, तद्वत्सुगुणकर्मजातया द्वितीयेन, गुणरम  
गतजातय तृतीयेन ।

केचित्तु, समसायरूपस्यासत्तया द्रव्यगुणकर्मजातया  
गतया सत्ता एतन्ने । सत्ता च तत्कालसन्ध इति तस्य  
जातिगतत्वा नानुपपन्नमित्याहुः । तेषा भाव नास्ति  
याम ।

शब्दस्य च द्रव्यतान् तयापि सयोग एव संबन्ध ।  
न च शब्द श्वात्सयोगसम्भर, तस्य सर्वशेषान्तेन  
विभूतया दिगारमधोमस्यापि विभूतया सयोगसम्भ  
वाधिकारणरूपमात्रम् इति धार्यम् । न तावत्  
सर्वशेषान्तेऽपि एतन्ने इत्यनेन जनकता, सयोगसंबन्धोम  
व्यभिचारम् । हिन्तु रिक्ततीयसंयोग, तत्र वैजात्य  
कारणमप्यत्र अद्वययोगे कर्मरतन कारणता युक्ता ।  
सयोगसंबन्धान्तेनैवासाय न अभिचार ।

विभुनी मिथ सयुक्त, निरतत्प्रयत्नात्, यथा  
काशयत्, इत्यनुमानन विभुसयोगसिद्धेश्च । मणि पृ  
२० ● सनिकर्षस्य सनिकर्षेण स्थानत्वात् तस्य च  
परम्परात् वैश्वस्यम् । सु पृ २३८६

● सनिकर्षनिप्रसर्पौ तनापेक्षयेते यत्र विशेष  
कश्चित् । वा ३।-११०।३१

● सनिकृष्टानुनादासभवे निप्रसृष्टानुनादोऽपि  
आश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षो हि स भवति । वा  
३।४।१।१०-२

● सनियानम् । असया हि आनाहृसाया  
सनियानमकारण भवति । यथा ' भार्या राक्ष, पुरुषो  
देवदत्तस्य ' इति । एकस्मिन्नपि वाक्ये तदवयवभूत  
स्थानपेक्षितस्य नैव भवति संबन्ध । यथा अक्षेण  
प्रवति, श्वेनेन पटेनाहृत इति । ज्ञानपेक्षितस्याश्वस्य  
श्वेत्य विशेषण भवति । भा ६।४।१।२३ ● आकाङ्क्षा  
-योग्यता सनियानानि हि अन्वितामिधाने प्रयोज  
कानि न तु शक्योपात्तमपि । सोम ५।१।११ वर्गक ३  
● सन्निधानाद्यपि विषयतरे सनियानस्य अपि  
आकाङ्क्षावशात् विशेषक(र)त्वम् । के ( संक्षप )

● सनियानविशेषोपादसभवे तद्द्वानाम् ।  
३।८।१०।३७ ॥

इयेन ' दृष्टिनयनीतमात्र भवति ' इति भूयते ।  
इति चमपायम् । तस्मिन् निरकाल संशुद्धीत यत् नव  
नीत तत् आयम्याने मय इति वाक्यार्थे । तदिदं  
नयनीत प्रधानस्य स्यात्, इति उच्यते पूर्वपक्षे सिद्धा  
न्तयति । ज्योतिष्टोमप्रविकार इयेन संनिधानविशेषोपात्  
त्वेद्वेनेन प्राप्तुमस्य सोमस्य सनियान भवति, तादृशो  
सोमस्य वेदप्रतत्संनिधानविशेषोपात् इयेनप्रधाने नव  
नीतस्य असमये सति आनयक्यतद्द्वन्तयेन तद्द्वाना  
इयेनाद्धाना दौशुणीयादीना दृष्टिनयनीतमात्र स्यात् ।  
यत्र वेदप्रत आय प्रस तत्र आनयस्थाने दृष्टिनयनीत  
स्यात् । तथा च इयेने दृष्टिनयनीत न प्रधानस्य सिद्ध  
अद्धाना इति सिद्धता ।

आधानेऽपि तथेति चेत् । ३८ ॥

द्वेनेपद्यो 'द्वितिनन्नीतमानम्' इति भूयते ।  
द्वितिश्रमेणम् । तत्र प्राक् स्थापित आर्ष आश्रयार्थेण  
प्राप्तम् । तत्र शङ्का, आश्रमेऽपि आधानगतपामनेष्टि-  
पत्तौ तथा द्वेनाद्भ्यु इव द्वितिनन्नीतमेव आश्रयार्थेण  
स्थात् । इतिदिवात् द्वेनाद्भ्युर्न सामान्यतः परामनेष्टि-  
पत्तौ विद्यत एवेति । इति चेत् ।

नामकरणत्वाद्भृङ्गत्वात्तद्विमिश्रितत्वात् । ३९ ॥

द्वेनेपद्यो 'द्वितिनन्नीतमानम्' इति  
भूयते । द्वि. चर्मपुटकम् । तस्मिन् चिरञ्चन नन्नीतं  
आश्रयस्थाने भवति इति वाक्यार्थः । तत्रदि द्वेना-  
द्भ्यु भवेत् तथा सति आधाने परामनेष्टिपत्तौ द्वेनाद्भ-  
यविशेषात् स्थात् इति पूर्वोददेशे शङ्काया उच्यते  
न परामनेष्टिपत्तौ द्वितिनन्नीतं प्राप्नोति । न हि पर-  
मानेष्टयः द्वेनाद्भ्यु, अश्रयश्रयत्वात् । न प्रकरणे द्वेने-  
प्रकरणं यातु ताः परमानेष्टयः अश्रयत्वात् । आधानस्य  
परमानेष्टीनां वा द्वेनेप्रकरणत्वात्प्राप्तत्वात् तस्मिन्  
द्विनिगच्छतं न स्थात् । परमानेष्टीनां च अश्रयत्वं  
तत् न तद्विमिश्रितं द्वेनेनमिश्रितम् । किंतु कर्म-  
सामान्यव्यवधाननिमित्तकं अमिमिश्रितकं च । तस्मात्  
परमानेष्टिपत्तौ न द्वितिनन्नीतम् ।

अत्र सुधा— परमानेष्टीनां द्वेनेप्रकरणानुसृत-  
त्वात् अश्रयत्वं उपकारनिमित्तं प्राप्तत्वात् अनश्रयत्वेन  
आनर्थक्यसद्विद्वन्महाविषयः श्रुत् न तत्र नन्नीतापत्तिः ।  
इत्येवमर्थस्या सूत्र भाष्यात् भाष्ये । परमानेष्टिपत्तौ  
आश्रयार्थस्य अश्रयत्वेन नन्नीतविधौ अनुवाद-  
योगात् नन्नीतस्य च द्वेनेनोपकारिकर्माद्भ्रष्टत्वात् सनि-  
ध्यनेच्छेनोपकारिताप्रतिनिमित्तत्वाभावात् । परमानेष्टीनां  
द्वेनेनोपकारिताप्रतिनिमित्तत्वेन आश्रयार्थस्य अश्रय-  
द्वितस्य अनुवादायोगात् न नन्नीतेन सह अश्र-  
यत्वं च किंतु संनिधानात् इति कारित्वमनेन  
सुधार्यः । इति । के.

● संनिधानविशेषात् यो गम्यते च विनशितो  
मरति । अविश्रयश्च कर्णामायात् । भा. १११।।  
११.

● संनिधिः । अपेक्षितसंनिधिर्हि ( क्यागना )

संक्रमणस्य न संनिधिमाश्रयम् । भा. ३।१।८ वृ.  
२२०. ● संनिधिः वृद्धौ विपरिदृष्टिः । सा च  
आनन्तर्गते चन्द्रपदप्रयत्ने च भवति । सचन्द्रपदपर-  
धिरपि आनन्तर्गम्यकार एव । वा. २।१।१।४।४ वृ.  
४५५. ● संनिधिः वाचवत्पत्तौ स्थापितत्वात् सत्कारि ।  
वि. १।१।०. ● संनिधिः सादृशेषदेष्टुः । मीको.  
वृ. १०१९ 'आसक्तिः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● न हि  
अतिदेशस्य संनिधिः कारणम्, सास्त्वयगम्यत्वेन  
व्यवसायात् ( अस्मैऽभ्यासे ) । वा. ३।६।१।४।४  
वृ. १०६७ । न च सास्त्वयमेवैकविदेशस्य कारणम् ।  
वृ. १०६८. ● संनिधिना समाख्याया वाचः । यथा  
द्वेने साम्यदेशेनैके लोहितोष्णोपरतनत्र सर्वप्राप्तित्वा  
न तद्भावकामेव । वि. ३।८।५. ● संनिधेः महाप्रकरण  
प्रत्ययम्, तेन अश्रयविदेशनादीनां शक्यत्वाद्भ्रष्टत्वेन, न  
तु अश्रयविशेषात् । वि. ४।१।२. ● संनिधेः  
सादृशविशेषितस्य विनिशेषहेतुत्वं अनुसृतम् । सु.  
वृ. १११३. ● संनिधौ अनुवादेषुगुणानां ( देवता-  
निमित्तक-संस्कारणा ) कर्मान्तरत्वात्वाच्यत्वात् । भा. २।३।२३.

● संनिधौ स्वविभागात् फलार्थेन पुनः-  
श्रुतिः । २।३।१।३।२६ ॥

अपेक्षितं प्रत्यय 'एतकाऽप्यवगमं यावन्ते' इति  
भूयते । गन्तव्यवतावेति, कर्मान्तरमित्य अपेक्षितः विधी-  
यते इति पूर्वोक्तं सुश्रुत्यो म्भयार्थेण । नैद कर्मान्तर-  
किंतु कर्मान्तरमित्यवगतौ प्रत्ययश्च एव अपेक्षे-  
पुनर्विधानम् । इति सिद्धान्तः । अश्रयार्थं सनिधौ  
कर्मणं सनिधौ सति अविभागात् फलो. संनिधित्वात्कर्म-  
परमार्थत्वंसर्वेषु सुश्रुतत्वात् तदर्थस्य विभागाभावात्  
सनिधित्वात्संनिधित्वात् मेदाश्रयत्वात् फलार्थेन अनुवादेषु  
शुण्यव्यवस्थाप्रदेशानुसृतेन पुन श्रुति संनिधित्वात्संनि-  
धेयं पुन. अश्रयम् । न कर्मान्तरविधानार्थम् । अत्र  
परमार्थं अनुवादेषुगुणानुसृतम् । अनुवादेषु सति च  
'देवाः फलो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।  
इति मीमांसकाः प्राहुरनुवादेषुपप्रकरणम् ॥' इति ।  
के.

• नाभि अनुपादेदगुणयोगरूपं प्ररणांतर तद्धे दक्षम् । तस्य 'संनिधौ त्रविभागान्०' इति न्यायेन सतिषो अग्रवृत्ते । षौ. २।२।३३ पृ. १६४.

• 'पौर्णमास्या यजेत' 'साय जुहोति' 'प्राग जुहोति' इत्यादौ काण्वहरोन कर्मविधायि न कर्मान्तरमिति 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यधिकरणेऽनुपदेवेन परशाम । छु. २।३।१२।२४. • प्ररणा-न्तररान्य विना कर्त्ताराना भेदस्त्वमुक्तमपि न दृष्ट (माशान्तरवृद्धि.) 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यादौ । वा. २।३।१३।२६ पृ. ६२०. • ष्वयन्धोऽपि च 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यनेन न्यायेन न कर्मान्तर वृद्धि करोति । २।३।२।२. • स्यापि ष्व प्रति विधाने 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यनेनाहर्मान्तरता । २।३।४।८ पृ. ५९५. • सति हि वयाप्रचारेण उक्तैर्षु पूर्वैश्चैव प्रत मनने विरतिवृत्ते काल प्रति उपादान प्रयमिज्ञानात् कस्येन । यद्योक्त 'संनिधौ त्रविभागान्०' इति । ३।६।७।२२ पृ १०४९-१०५०. • सतिषो ष्वयः कर्मभेदस्त्वामान (देश-काल-निमित्त-फल-सहस्यगान्) । भा. २।३।१३।२६ पृ. ६२०.

• संनिधिपाठ पाठकारेदश्वरूपमस्य अपरः प्रकारः । दाड पृ १२. • संनिधिपाठान् वैद्वाना प्राहृताज्ञानादेन विद्विताना अहाना सद्यपचिताना विद्वान्परं सित्यति । मीन्या. • संनिधिपाठान् 'युज्यन्तै वै प्राय कर्मणे' इति मन्त्र. शान्ताप्यसाम-शोधने त्रिनिधुन्ते । २।३।१।२ मीषो. पृ. १५०९ 'प्रमाधिस्वगम्' दृष्टयम् ।

• सतिषिप्ररणांतयोः प्रकरणं चान्त् । संनिधि. अपिठोषे त्रिनिधुवृत्ते । त्रिषेपे तु विद्वेनादिवत् ( गजगृहे 'अग्नीं यत्न, गौन दोनमागं थापयति ' ) प्रकरणेन यत्नते । वा. २।३।१३।१२ पृ. ७३६.

• संनिधिवन्द्या आमनसोमा. सामहणीयवद्मम् । नि. ४।४।८.

• संनिधिमार्गेण कर्मानुशासोपपत्ति । सु पृ. ७७७.

• संनिधिलक्षणौनिकप्रकरणस्य योगिकश्रुति-जनित्वाविरोधप्रत्ययेन बाध्यमानरन्म् । वा. ३।२।८।११ पृ. ७७४.

• संनिधिविधयः यिद्वृत्तियु यज्ञोस्वेव । वा. ३।३।१।२।२१ पृ. ७३६.

• संनिधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि न कर्मान्तरम् । भाट्ट. २।३।१३.

• संनिपत्योपकारकं अह्नाद्मम् । कर्माह्नीत्या-नुदेसो न विधानात् । मीन्या • संनिपत्योपकारकमपि प्रोक्षणादि अपूर्वप्रयुक्तम् । भा. ९।३।२।२।-३.

• संनिपत्योपकारकं आराहुपकारकाद् बलीय. । 'स्यान्वाहुति जुहोति' इति विद्विता स्यान्वाहुतिः यूपनश्चनस्त्राणुद्वारा यूपसस्कारार्थं । नासौ आराहुप-कारिका । मीन्या. • संनिपत्योपकारकं उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तं द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपोपयोगात् । तत्रापि पूर्वज्ञाना उत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ उपयोग. उत्तराह्नात् तु तत्स्थितानुपयोगः । मीन्या. • संनिपत्योपकारकमेव आभयिकर्म इत्युच्यते । घाल. पृ. ८३. • संनिपत्यो-पकारकं ऋतयं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म निविधम्-दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टोभयार्थं चेति । पृ. ८२. • संनि-पत्योपकारकं दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति विविधम् । तत्र दृष्टार्थं अगपातादि, अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुष्टोद्यासादि । मीन्या. • संनिपत्योपकारकं द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठोद्देवतानिर्ह-पित्तविवेचनाशालि कर्म । यथा प्रोक्षणादपातादि । यत्तु द्रव्यदेवतान्यतरसंस्कारकं कर्म इति लक्ष्यं तत्र । यजमाननियमप्राजादिजन्यादृष्ट यादृत्तदृष्टादृष्टसंस्कारमात्र-वृत्तिसंस्काररन्म्य एवस्थाभावेन तद्दृष्टितत्त्वधर्मासंभ-वात् । केचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिष्ठानुपूर्वसाधनयाच-रिष्ठोद्देवतानिर्हृतिनिधेयतासात्तरि इति लक्षण-माहुः । तत्र । यूपानुदेसो न विधीयमानाच्छेदनादी-आयाते । मुरारिः भा-पृठ ११६२. • संनिपत्यो-पकारकं द्विविधं उपयोधयमागार्थं उपयुक्तार्थं चेति । तयोपयोधयमागार्थं अगपातजोक्षणादि, उपयुक्तार्थं च प्रतिपत्तरमं । मीन्या. • संनिपत्योपकारवाणि

अपगतौनि द्रव्यदेवतासम्भारद्वारेण उत्तरवर्षुर्विनिपत्योः  
 श्यायिपत्ये, आरादुपकारराशि प्रयात्रादीनि तु फल-  
 पूर्वेनिपत्यो साधवेन श्यायिपत्ये । वि. २।१।२.

● संनिपत्योपकारराशेय 'गुणरमणि' 'आश्रयिणमणि'  
 इति चोच्यन्ते । कर्माद्भद्रवाद्युद्देशेन विधीयमाने कर्म-  
 धनिपत्योपकारक यथा अत्रात्प्रोक्षणादि । मीन्या.

● संनिपत्योपकारराशि अनिचिद्वद्गामि । टुप्. १।१।

१।१. ● संनिपत्योपकारकः कृतीनोऽनुयायो दुर्ग-  
 पूर्णमलकोः । १।५।१११।३८. मीम्रो. टु. ४२१  
 'अनुयाजत्वं कृतीवयम्' इत्यत्र अधिहरणे द्रष्टव्यम् ।

● संनिपत्योपकारकाः आरादुपकारकाश्च धर्माः  
 वपुर्वांशो इति स्थितं प्रकरणेन प्रमाणेन । टुप्. १।१।

१।१ अर्गं २, ● इह च संनिपत्योपकारकाः सर्वा  
 आत्मावसानाः निराकारादीनि प्रमाणेन । ८।१।३।५.

● संनिपत्योपकारकेषु आरादुपकाररत वाच्ये  
 ( अथ ) अयासनाय । वा. ३।१।७।१४ प्र. ८६०.

● संनिपत्योपकारकाणां अहाना अनेकवाचनसाहित्य-  
 स्थले प्रधानरिषेते कालादुत्तमनः विरोधाभावे तु पदा-  
 र्थात्तुल्यम् । प्रजापत्यवयवत्वात् उपाकल्पादीनां पदार्थात्  
 तुल्यम् । दुर्गपूर्णमलकोः पदार्थात्तुल्यम् । वाक्यवत्  
 शक्यासना निरासरी पदार्थात्तुल्यम् अस्यादौ तु  
 वाक्यवत्तुल्यम् । तेषाम्भक्तव्यवहारे तु अपवादावधि पदा-  
 र्थात्तुल्यम् । सोम. ५।२।१. ● संनिपत्योपकारकेषु  
 पदार्थात्तुल्यम् : प्रजापत्यवयवत्वात् । टुप्. ५।२।१।१-३.

● अनिपत्योपकारकेषु वाच्यविनिपत्येण प्रोक्षणादिषु  
 पूर्ववत्प्रकारम् । भा. १।१।२।२-३.

● संनिपत्योपकारवाङ्मयजन्यानि अरूनीति उत्तर-  
 चतुर्विनिपत्योः श्यायिपत्ये । वि. २।१।२.

● संनिपत्योपकारवाङ्मयविचारः ( अङ्गपारा-  
 यणम् ) -- 'व्याख्यादिकल्पसंभजनमङ्गान्धिमिच्छ  
 संश्रयं टैत्रुम् । परमं प्रभाकरपुरोगमीन्दीरं भाव-  
 ममिवाप्ये ॥' इह चतुर्विनिपत्येण वाच्यवत्तुल्य-  
 भावावर्तनम्, एतन् भावावर्तनमिति द्विष्य संनि-  
 पत्योपकारकमात्रादुपकारं च । एतन् धनिपत्योपकारक-  
 चतुर्विपत्ये, साध्यभूतेनतिप्राप्तिविरुद्धिस्त्विति मेवम् ।

यथाक्रमेण उपनयनदोहनविलापनयोक्तव्यदिसुम् । एवंनेन  
 प्रागभूत्, पिच्छः उदक्यते । उदये शीत दोहनेन  
 माप्यते । विलापनेन प्राचीं एहतांस्त्रासमपशय इतरा  
 इवानस्था आम्बस्कोत्तयते । पाथियं क्वायं न-भनय-  
 रत्समागतः एहतरूपमसिपोगेन इथीभगति । तदाह  
 भगवान्पाठयपः -- 'उपिबन्तुमधुच्छिद्याना पाथियानामसि-  
 सथोपादुदकामसि. सामान्यम्' इति । तथा च द्यष्टे  
 रस्युक्तम् । अस्मिन्निपोगेनाय इमीमरतीति चिपत्य-  
 प्रयोगादिति । प्रोक्षय तु द्रव्यस्य न प्रणवस्यागन्तेन  
 दशान्तरमादवातीति । श्लोकेष्वाम मरति 'पूर्वावस्था-  
 महाणेन दशान्तरपरिमहः । विचारसाहूः संस्कारं  
 केवलातिशयोदये ॥' इति । किं पुनरेषा चतुर्विनिप-  
 त्योपत्योपकाररिदे लक्षणम्, यत्तारवि-नरेषु फल  
 जनपति कृतनिपत्योपकारकम् । यथा कर्तृति स्थानम्,  
 कर्मणि अत्रावादि, अविनरणे दशान्तरमिच्छेदी-  
 यम् । तत्र कनिपत्योपकारवाङ्मयावयेवु केचित् एष  
 विधीनश्चुपच्यञ्जित । त्वे हि मन्यते -- यत्र पुत्रविशयो  
 नाम्युपमन्वेरेस्तदा अविन्याभिसासद्वैतैवावशात्तदीना  
 न स्यात् । न च द्रव्यस्य-धनुसेन प्रत्युत्पिनात्पूर्व-  
 एतन्वाद्द्वैतसिद्धिः । मीमांसिकान्दशान्तरात्तिसनरत्वात्,  
 यद्यपि कार्यवत्प्रासदतथा न्वरतीना वदन्तार्थो धति-  
 द्यष्टः, तथापि च्चिमात्र लक्षणे तदुर्विद्विषोपधब्दा  
 स्यातिः । न च प्रत्युत्पिनात् तदुर्विद्व-वत्तिसिप-  
 शेनपूर्वजन्य तथापि यथा कायेदी-शयेन धनिहित  
 व्यक्षिप्यतिरः, तथापि स्वरूपेनैव तावा प्रजनयति  
 प्रत्युत्पेण धीति, न पुनरुर्विद्विषोपधब्दतया तस्य  
 स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात् । न च लक्षित्वात्तथा  
 प्रमाणसि । तथाहि, कात्यायनसिः लक्षते ।  
 न्वक्त्या च साधनविशेष इति लक्षित्वात्तथा प्रसणा-  
 मावात् अनुक्तः । अत एव च 'आशेषा आशीम  
 सुपतिने' इति ह्यपि प्रत्युत्पिने न प्रागन्तेण  
 आशीम उरवस्थात् य. । अत एव च न तत्र विनिपुण-  
 विविशोगविशेषः । कर्त्यान्तरसाधननत्र च आशीमो-  
 रधानेऽपि विशेषात् । एत च स्वरूपमणेन अवशात्तदीना  
 संन्यत्वात् नापूर्वविशेषसंभविद्धिः । दैवयोग्यताद्-



निपत्तनवत् । यथा स्वाम्नास्तस्यपूर्वसन्धात् वाट्निपत्तयो नाधिकारापूर्वानुप्रायेः तथा अत्रघातात्तपि स्यात् । ततश्च अधिपत्तयपूर्णे प्रत्ययघातादीनामङ्गता न स्यात्, तदनङ्गत्वे च तत्रपुत्र्यभावात् अवघातादीनामनुष्ठान न स्यात् । अतः अत्रघातादिपूर्वचित्तियोगोऽङ्गीकरणीय । तस्मिन् एवसाधने अधिपत्तयभावेन तस्यानुष्ठानानुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयित्वा प्रकृताधिकारापूर्वोऽधिकृत एव प्रथाजादिक्रियाधिक्रियते इति उपायोपेयभावात् तदङ्गत्वसिद्धिरिति । तद्विदितम भवानुपाध्याये न गृह्यति । अनभिज्ञो भवान् विपत्तियोगानामिति । अवघातादिषु शब्दतो वस्तुतो वस्तुस्वभावतश्च प्रोक्षणदिषु शब्दत एव तुपकण्विमोचनादि दृष्टमदृष्ट च कार्यमङ्गीक्रियते । तत्र यदि नियोगोऽप्यपर आश्रीयते कार्यभूतस्तदा कार्यद्वयमेकस्मिन् कार्ये गान्धीयेने । न च यथा स्वगादिक फल तथा भूतमेव तद्विस्तुमर्हति । तस्य च नियोगविशेषणत्वेनाऽन्यतभवत् । न च तुपकण्विमोचनादि नियोगविशेषण त्रियाफलत्वात् यदेव नियोगात् फल तदेव नियोगविशेषणतामनुभवति । सम्पत्तिदिशो हि नियोगस्तदेव कार्यता प्रतिपत्तुमर्हति यदेव तस्य साध्य साधयति इति नियोगविशेषणस्य सिद्धिरवगम्यते । यत्र त्रियाफल न तन्नियोगान्तिष्यतीति न तद्विशिष्टो नियोगे नियोग्यतामनुते । न च प्रतीतुपकण्विमोचनादिकार्ययोगो युक्त, प्रतीतहागदेव । ननु च नियोगामिधामिच्छादिप्रयोगयत्नेन नियोगोऽपि प्रतीत एवेति तुल्यो दोष । उच्यते । समिद्धिते विधेयविरागभयमान स एव तावदवगन्तुमुचित । तत्र यदि तद्विपत्तयानुप्रायेः विपत्तय न स्यात् । भवद्विष्यतरम् । अनुप्रायेः विचारघातादिप्रकृत्यप्ये तदर्थमीक्षादियत्रघात् । तथाहि समिद्धिताधिकारिनियोगपरतयेन अहन्त्यादिभिः पदे अत्रघातादय उच्यते । तथाभूतानां तेषां क्रियाकारकभावोपदेयान् । यदि स्वरूपमात्रावस्थितेऽतीक्षादिभिः सह सन्नयम्यास्तदा तदधिकारमत्रघो न स्यात् तदीयमाद्यन्विशेष लक्षणया मीक्षादिभिः पदेस्वरूपारितोऽत्रघातादिभिरन्वीयते

न स्वरूपमात्रमेव चोपदेश एव यथेष्वप्यत्रघातादय सिद्धा भवन्ति, साधनभावस्याविशेषात् । अत एव चात्रघातादयो नियोगसाधनतयाऽप्राप्ता एव विधीयन्ते । नियमस्तु प्रयोजनम् । यदि नियोगाङ्गता अवघातादयो न विधीयेत् । तदा पुरोडासमाप्तसिद्धयर्थतया न तददलनाद्यप्याक्षिपेत, नियोगाङ्गता एवघातादिषु विहितेषु तेष्विना नियोगसिद्धयनुपपत्तेरनियमेन त एवाक्षिपन्ते नियोगाङ्गता तु पक्षेऽप्यप्राप्ता । नियोगस्यालोकि क्रतया तदङ्गस्यापि शब्दान्वयतोऽन्यत्रघातात् नियोगाङ्गताय अवघातादीनां नियोगसंबन्ध प्राप्त स लिङ्गादिभिरनुच्यते । ननु यत्रघातादीनां नियोगसंबन्धोऽस्ति कथं तर्हि तेषां नियोगविपयत्वम् ? उच्यते । किंतु यस्य नियोगस्य सिद्धिरेव कार्यं स विपयः, अवघातादीनां च तुपकण्विमोचनाद्यन्तरकार्यं कुर्वता नियोगविपयत्वम्, तेन नियोगविपयचक्रता चेति सिद्धम् । विशेषास्त्वत्रघातादयो नियोगसिद्धयर्थे तयोपादीयमानत्वात्तदुक्तम् ' यत्तु तस्यिद्वयार्थमुपादीयते तद्विषयमिति तत्र व्यनहार. ' इति । तदेव नियोगस्य भिन्नोपाहितसन्निधानमात्रेणैवभावानादीनां नियोगाङ्गता न पदार्थाऽन्यमुखेनेति सिद्धम् । तेषां पुनः पदार्थान्वयमुखेनानुप्रायेः सोऽभिमतस्तेषां प्रकरणाधीनस्य पाञ्चदशस्य नारम्याधीनस्य च सातदशस्य सामिपेनीसत्रघमुत्तानां अनुप्रायेः सोऽभिमतस्तेषां प्रकरणाधानस्य प्रहणे विकल्पश्च स्यात् । सन्निधानमात्रेण तु प्रकरणाधानस्य प्रहणे शीघ्र पाञ्चदशमधिकारानुपविष्टमिति तदवश्ये साप्तदशमधिकारविधेयं सानुपप्रियति तेन विहृतानेव तस्य निवेश. इति । यदि सन्निधानतोऽधिकारविधायनुप्रायेः तर्हि पूर्णतादीनां अनारम्याधीनतायां कथमनुपदेशः । उच्यते । बुद्धादयोऽन्यभिचरितत्रनुसंभवा इति तस्यं कथमुत्तेन त्रमुत्तदधिकारिणि. तस्मै मेनेव च बुद्धादिषु पूर्णतादिमंत्रघात् । अत एव ' हिरण्यं मार्यम् ' इति स्वयम्येवाधिकारिनियोगविपय । हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धस्यभिचारात् । ये च पदार्थस्वरूपानर्थक्यत्वात्तेऽस्तेष्वन्यावस्थान्यवपूर्वकं प्रादुर्भावमाहुः । तेषामिदमेव तावत्तथम् । आनर्थक्येन न भवित यमिति, वेदान्तकथादिति चेत्, वेदान्तार्थकेन न भवितयमिति न

यथा शक्तिम्, यथाभौ गच्छते तस्य मा भूदानयै-  
 वयम् । अनन्यदीपमानार्थस्य दार्ढ्यं नरा मनोरथप्रथम  
 विजृम्भणम् । पञ्जान्तलक्ष्मणेनाभ्यर्षिता भारतेष्वेति  
 पर धनिधानरतेन नियोगाद्गताम्युपगमः । संनिधान-  
 मपि संयुज्ये क्षारमिति वाक्पविद्गः । संन्यथं सुग-  
 प्रधानमयमन्त्रेण न स्यात् । तत्र न च कार्य-  
 मयथा भारतीति नियोग एव प्रधानम् । अद्ग-  
 मनपादात्पदः । यदि वाऽनपेक्षे न नियोगसंन्यथः तदा  
 च सुच उच्यते: पर्याप्तः इति द्वादशाहनिधिनियेषात्  
 ननुवयस्ये क्षेप वयसि उच्यते । तेन तत्र पदार्थमान-  
 उरुषे एवातिरान्त्वमिति आनयैवय नारित । तथा  
 ' हिरण्यस्यः सुतो भवति ' इति सुवाम यमिचरित-  
 ननुवयस्यः धर्मनिर्देशार्थं कथं नारतीति न प्रह्लादधि-  
 वारसंन्यथः स्यात् । निच आनयैवयपरिहाराय पूर्ण-  
 संन्यथोऽस्युपेवैत किमिति सतिहितापूर्वसंन्यथे स आशी-  
 यते । यदि संनिधानमात्रेण, उक्तं अत्रेणुशास्त्रव्यतिरेकीति  
 नास्तिहेतौ एव व्यतिरेकः । अथ संनिधाननिर्देशात्सं-  
 पूर्वसंन्यथानन्वयादीनाः परिग्रहः तदा पर क्लृप्तान-  
 न्तिरेकात्संन्यथैरुप एवास्तु । किं परवस्यअवनेन । यथा  
 निचाक्षरसमायेनास्तितामिधानम्, यथा प्रयोसंन्यथो-  
 च्छिभावेन लोक प्रतिपन्नम् । नहि नीन्द्राद्यः क्षयो-  
 भवत् प्रतिपन्नमईति इति तत्परिचायेनापूर्णेण सद् प्रयो-  
 जनमथेवनिभावेन संन्यथः । ये सावयतादिभ्यस्तत्सं-  
 पूर्णाणि क्लृप्तये तेषां मते ' प्रोक्षितान्यामृगान्मुनय-  
 न्नामहाहति ' इति श्लो ३५ दीक्षणीयावाह्निपयवत् वजा-  
 न्तप्राद्व्यस्तुक् सत्तत स त्रैलोक्यीयाया वाह्निपयो न  
 एवाचया तत्रार्थिर्मते: प्रोक्षणे न ह्यवच्छाद्येवैतं रूप  
 तत्र नास्तीति । न चैतद्वाच्यम्, तुप र्गविवेचनाविचार्य-  
 सुतेनाधिकारपूर्वमेव प्रयोषणमिति । वाह्निपयेऽपि तथा  
 प्रसङ्गादीपणीयायामपि न्यववेक्षितानोत्वसिचित्ति तदधि-  
 वार्यं नास्तीति ज्योतिष्टोम एव प्रयोषको वाह्निपयस्य  
 स्यात् । तदीक्षितरीशार्थिकाया त्रैलोक्यीयायामपि  
 स्यात् । ननु चारवातादिभ्यस्तत्परिवेषो नेष्यते, यथं  
 तर्हि ' न चाग्निदित्तमद् भवति ' इति अग्नेवैश्वान-  
 म्भरिण्यनयो मायनास्व । उच्यते । आवाहुर-

कारयेऽद्वैतमदनमतिपेये चान्तास्तिचिरद्वीकृतः । तद्-  
 व्वातिरेयेवाद्गतात्प्रापते: । स्वस्वेष क्षीरवदात्कर्मणा-  
 मुपकारजननकाले तदनवसानादद्गत्व न धटते इति  
 ईदृशं यदयामः । अत एव ' संन्यथमानमन्त्रकनेऽसं-  
 निपलोपकारिति न पुत्रपयत्नश्रममनुवदति ' इति  
 वदति भाष्यज्ञेते यथ द्वावन्तरविधिरिति तत्र पुत्रप-  
 यत्नश्रम्य नातुवादः । यदेव तदयान्तर्गतं तत्रार्थतया  
 लिङ्गादिवाच्यम् । न च कृत्स्नपुत्रपयत्नानमिवाये  
 कृत्वाच्छिद्यत्वमात्रसा कार्यमिषानोपपत्तिरिति तदर्थं  
 पुत्रपयत्नतामिषान पुत्रमिति नास्तिचिद्यतः पुत्रप्रत्ययः ।  
 एव नियोगव्यतिरेकपुद्गिदिसंनिधिव्यवसानाद्व्यवशा-  
 दयः अराहन्त्यादिपरिहासनिर्देशोऽन्येनान्यविनोऽव-  
 गताः सन्तद्व्यतिरेकवहीनीष्ठादिभिः सद् विचारक-  
 मायेनास्तिता न प्रतिरोपता प्रतिपन्नते । किं पुनर-  
 चात्स्य श्रीकादिज्ञेयते प्रमाणम् । कार्यमिति युमः । तदा  
 हि न कार्यमन्वार्थं मरति । कार्यं तदेव । तेन यथायोग्य  
 संबद्धं तत्कार्यसम्बन्धम् । यद्यपि च कार्यमन्वार्थेन संबद्धं  
 तेनापि सद् वच्यं तात्पर्यतयनभावस्यपि तदर्थमेव  
 कार्यमन्वार्थसंबन्धस्यान्येदमर्थं प्रमाणाभावात् । एव च  
 संन्यथोपरोपिणं वेदितुं न । यदि कार्यं तदेवमन्वार्थ-  
 यमः । नच तर्हि ध्रुवादीनां विनियोगात्संन्यथम् ।  
 द्वारविरोपसमर्पकतया कार्यविरोपनरतया हि रोप-  
 रोपिणि रोपतामापद्यते । नात्यथा अतिविररस्य रोप-  
 रानुपपत्ते: । तत्र अग्निः ' प्रोक्षीतजहति ' इति द्विती-  
 यातिना श्रीकादिगतं तुप र्गविवेकोनादिसंन्यथमाहत्-  
 विचारोप्यभूत् समर्पकत्वा विरोपकत्वात्प्रमाणमिति ।  
 न पुनरन्वितरुपैव रोपिता प्रोक्षीतात्पर्यवशात्स च  
 रोपतामाह । ' गा ह्यदाति ' इत्यादिषु म्यविचारण ।  
 दिवागन्वयत्नमाशिता हि सर्वथाव्यविचारिणी द्वितीया  
 वाच्यः । न रोपितः, व्यविचारितात् । विचारव्यवस्य  
 पृथक् भागि कारकमेव उक्तम् तत्र विविचितीकृतं  
 भूतमा पुत्रयोगात् । विविच्य अन्वितरुपमनुपयोगात् ।  
 तेनैव निरोपेण भगवतः, पालिने सुचदप्यम् ' कर्तु-  
 तीच्छित्तवर्तं कर्म ' ' तत्प्रादुर्भां वानीच्छित्तम् ' इति ।  
 येषां मते रोपितैव द्वितीयदीपनार्थः, तेषां मते

‘सुवर्णं भार्यम्’ इति क्रतुधर्म एव स्यात् । धृतानु-  
गुणाधिकारानुपरोक्षितेव न्याय्या, यत, न स्वतन्त्रा-  
धिकारकल्पना एवमत. सुवर्णशेषित्वरथागप्रसङ्गात् ।  
क्रियाजन्यफटभागित्वे तु शब्दाद्ये न धृतहानिरिति  
स्वतन्त्रकृतृतावगमात्, तत्कारणभूताधिकारत्वेनैव न्याय्या  
प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानाद् नियोगान्तरे स्थिते प्रजा-  
पतिनाधिनारवत् कल्पनेनाधिकारकल्पनैव उचितेति  
स्नानादिषु वस्तुस्वभावरूपानुबन्धना लिङ्गत्वेत्त्वेत्त्वर-  
रूपकः कार्योपकारः । तेन कर्तारि शोचितामानादीनां साम-  
र्थ्यरसाभ्यर्थनानं च लिङ्गम् । नाभिधानसामर्थ्यमेव सति  
‘आज्यं जुहोति’ इत्यादिषु वाक्यादतिक्रमस्य होमः कार्य-  
तया प्रतीयते इति वाक्येनापि न विनियोग, संनिपत्योप-  
कारकारणम् । न च प्रकरणेन विनियोगः सम्भवति  
येषां प्रकरणे कल्पयति तेषां प्रकरणाधीनो विनियोगः ।  
इति कर्तृत्वतावाद्वा प्रकरणम् । तथा च करणोपकारः  
कार्यभूतः कल्प्यते, तथाऽसौ संनिपत्योपकारिणा द्वार-  
मिति न तेषां प्रकरणेन विनियोगः । स्थानसमाख्यवो-  
रपि संनिपत्योपकारकारिणि प्रति न कार्यकल्पयतेति न  
विनियोगकारणत्वम् । एव संनिपत्योपकारकाया नियोगे  
दमर्थमभिद्धानतो विनियोगतश्च कार्यैर्दमर्थमुपादान-  
तश्चाधिकारनियोगकरणभूतयागात्तैर्दमर्थे विनियोगाक्षेपो  
शुभादानम् । तद्वृत्त प्रोक्षणदेः नरत्रयत्वम् । यदि  
यदीयप्रकरणोपकारता प्रोक्षणार्थेन रथात् तदा केना-  
परेण प्रकारेण तद्विना विनियोगप्रतीतिर्निर्बहतीति  
नियोग एव तद्विना प्रतिपन्नस्वरूप करणोपकारक-  
ताकरूप करणैर्दमर्थमाश्लिषतीति तद्वृत्तमेव प्रोख-  
णदेः प्रत्ययेत्येति विनियोगात् पुनः करणैर्दमर्थमेवेति ।  
कथं पुनस्तथा करणोपकारकता गुणकणविमोचनादिकार्यं  
परपरीक्षनेनोपकार्यविशेषादायप्रकृतया ; ननु एव सति  
कारानुपवेशदिनामरथादीनां करणशरीरविशेषादायक  
तथा करणोपकारकरवम्, प्रयाजादीनां तु व्यतिरिक्त  
कारानुप्रवृत्तजनकतेति न सर्वैक उपकार, क्रियते ।  
ततश्च सर्वैरेतिवर्तयतेति न स्यात् । उच्यते, उप-  
कार्यविशेषादायत्वात् उपनारविद्वेदपत्रमनुपकार्यस्य हि

विशेषोपकारक कल्पयितुं शक्यते । नान्यस्यैव-  
घातादिविनियोगादवगम्यते । एवं चेदुपपन्नमवघाता-  
देरपि प्रयाजादिभिः सह करणोपकारजनकत्वम् । कस्मात्  
पुनः प्रयाजादिवदवघातादेशोऽभ्युपकारका नाम्युपेयन्ते ।  
प्रकृताधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञानात् । सम्भवति च अत्र  
नियोगीकथं तदीयत्रीहिसकारगुणेनेत्युक्तम् । प्रयाजादि-  
तुल्यत्वे हि अवघातादीनामङ्गीक्रियमाणे उत्पत्तिनियोगा-  
न्तरमाश्रयणीयमिति वक्ष्यामः । तत्र समग्रश्लोकाः—

‘संनिधानवशोत्पन्ना प्रकृता पूर्वभाविनी ।  
भावाधिपता स्वमिहेति तदनुग्रहकाङ्क्षया ॥ अब-  
हृत्यादिभिः शब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः । प्रकृता-  
पूर्वसंबन्ध एव स्वार्थोऽभिधीयते ॥ तथा सति  
तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता । व्रीह्यादिभिः  
पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥ क्रियाकारक-  
संबन्धो ह्येतत्साधनगोचरः । शेषिनोषोऽपि  
तस्यैव श्रौतत्वाद्यनुसारतः ॥’ पञ्जिका. पृ.  
२०२-२१०.

• संनिपत्योपकारकत्वे ( सामानाधिक्ये )  
संभवति न आराहुपकारकत्पना युक्ता । तद्यथा ‘अग्नी-  
षोमीयस्य वषया प्रचर्यं अग्नीषोमीयं पशुपुषोहासम-  
निर्वपति’ इत्यत्र अग्नीषोमीयरेव संनिहितयोः संस्का-  
र्यत्वं विज्ञायते, न पशोः आराहुपकारकत्वेन कल्प्यते ।  
वा. १।४।४।१२ पृ. ९०२.

• संनिपत्योपकारिणः ( मन्त्राः ) । आज्यग्रहणे  
प्रोक्षणे अमिमर्शने च मन्त्राः उपस्मितं कर्म अभि-  
दधति । भा. ११।१।१।१८. • संनिपत्योपकारिणः  
सत्कारातिरिक्तापूर्वकत्पनाऽभावः । सु. पृ. १३७८.

• संनिपत्योपकारित्वेन समवेतार्थत्वसम्भवे आरा-  
हुपकारिण वाच्यते, नाम्यथा । सु. पृ. ७२८.

• संनिपत्योपकार्यं यामापूर्वं प्रवानोत्पत्त्यपूर्वं  
एव ध्यापिष्यते इति कार्यधिकम् । अचित्तु अगत्या  
तदुत्पत्त्यस्यैव प्रधानापूर्वस्य धारणे ध्यापिष्यते । बाल.  
पृ. ८४.

॥ संनिपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ५।२।  
१।२।२३ ॥

अभिचयने दीशणीयहोमान्तरं बोद्धेन वदनादयो  
दीशितसंस्काराः प्राज्ञाः प्रयत्नचनपाठनमेव न कर्म-  
कारणं प्राप्तम् । तथोमंजे आदौ किं कार्यं इति विचारे  
कर्मकारणं पूर्वं इति पूर्वपक्षे उल्लेखे मन्ते सिद्धान्तमाह ।  
संनिपातश्चेत् प्राज्ञतरेकतयोः गुणपत्न्यापत्त्या कर्मनिरोधः  
चेत् यथोक्ते प्रयत्नयुक्तं कर्मकारणं भवन्ते स्यात् ।  
आदौ दीशितसंस्काराः कर्तव्याः पश्चात् कर्मकारणं  
कर्तव्यम् । तथा कृतेऽपि दीशणीशोत्तरपक्षे अति-  
यातात् के.

० संनिपातः पूर्वबन्धनयोः सहारब्धानाम् । संकर्म-  
१।१।२.

॥ संनिपातेऽपैरगुण्यात् प्रकृतियत् तुल्य-  
कथा यवेत् ॥ ६।६।१।१॥

सहाना यजमानानां संनिपाते समकाले सने इत्यर्थः ।  
तुल्यकथाः ये स्युः ते एव समेत्ये यवेत् ॥ तथा सति  
व्यथापि वैगुण्यं न स्यात् । यथा प्रयाजेषु वेचित्  
नरासंशयः केचित् तन्नूनात्कस्याः । तत्र यथ  
कथं नोपसहितैस्त तस्य वैगुण्यं स्यात् । अवेगुण्याथे  
तु तुल्यकथानामेव संभूय यजनम् । प्रकृतियत्, यथा  
प्रकृतायेर विना सादृश्येन फलानाम् एवं सतेऽपि ।  
तस्मात् समानत्वात्संनिपातः सहाधिकार इति सिद्धान्तः ।

यचनाद्वा शिशोश्चेत् स्यात् ॥ २ ॥

सने नरासंशयसिद्धान्तस्यसंनिपातस्य सहाधिकारः इति  
सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी आह । साम्यत्वं यतो विधि-  
वर्तते । न वैधदस्ति भिन्नकथानां न सहाधिकार  
इति । यचनात् 'समप्रेषुः' इत्यादिशामान्यवचनात्  
भिन्नस्वपानामपि सहाधिकारः स्यात् । शिशोःत् ।  
यथा 'पुत्रपत्नीयुवपदधाति' इति यचनात् दावधिरसा  
स्यर्धनं स्मृतिविधित्पिदमपि क्रियते तद्वत् ।

अथवा 'यचनाद्वाऽऽशिरयत् स्यात्' इति स्पृ-  
पाठः । आशिरयत् । यथा शतपथे नाम सारो 'इत  
प्रतो भवति' इति यचनात् मतदृष्टिं गवि निरृतावा-  
पति, आशिरयो जन्वा या कल्पयन्ति तद्वत् ।

न वाऽऽनारभ्यवादस्यात् ॥ ३ ॥

भिन्नकथानां न सहाधिकारः स्यादौ यजमान-  
समकाले इति न वा इति शब्दयोर्व्येः । 'समप्रेषुः'  
इत्यादिवचनं तु न भिन्नकथान् अधिष्ठय उच्यते ।  
अनारभ्यवादस्तु यः सामान्यवचनं तत् इत्यर्थः ।  
समानकथेषु तद्वचनं सार्धकं भविष्यति । इति न तेन  
भिन्नकथानां सहाधिकारः सिध्यति । तस्मान् भिन्न-  
कथानां सहाधिकारः इति सिद्धान्ती नवीति ।

स्याद्वा यज्ञार्थंवादीहृद्व्यतीवत् ॥ ४ ॥

पुनः पूर्वपक्षी ह्यते । स्याद् वा सिधकथानामपि  
संभूयर्धने सनादौ सहाधिकारः । वसिष्ठदीना नयथां-  
सादिकस्यस्य यज्ञार्थत्वात् । तेषां कस्यो यज्ञसाधक  
एव तन्नूनात्कस्योऽपि । तस्माद्दुमयकथानामपि सहा-  
धिकारः स्यात् । औदुम्बरीयत् । यथा 'यजमानेन  
संनिपातौदुम्बरीं परिवाकथयति' इति कथयित्पिदमनास्य  
परिमाणेन संनिपातऽपि सर्वेषां यज्ञाधिकारः, तद्वत् नरासं-  
सादिकस्योऽपि । तस्मात् भिन्नकथानामपि सहाधिकारः  
स्यात् इति ।

न तत्प्रधानत्वान्त्वात् ॥ ५ ॥

'स्याद्वा यज्ञार्थत्वात्' इति पूर्वपक्षिणोद्वा निरा-  
करोति सिद्धान्ती । औदुम्बरीदृष्टान्तं तु उत्तरपक्षे  
विपटयिष्यति । न वासिष्ठदीनां नरासंसादिकस्यो यज्ञार्थः  
चित्तुं पुरपार्थं पुत्रप्रधानः । यथ यथ यज्ञान्त्वं, तेन  
सहितं कर्म तस्य फलदत्, गान्यस्य । तेन नारासं-  
कथने न वसिष्ठदिभिन्नानां यज्ञसाधने भविष्यति ।  
तस्मात् तत्तत्तस्य तत्र प्रधानत्वात् न भिन्नकथानां  
सहाधिकारः संभूयर्धने स्यादौ ।

औदुम्बरीयाः परार्थत्वान्त्वं कथालम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती चतुर्थसूत्रेण औदुम्बरीदृष्टान्तं विपटयति ।  
तथादौ - मेनविद्वेनेन यजमानेन समिन्ना औदुम्बरी  
सर्वेषां यज्ञ साधयति इति सक्तुं तनुक्तम् । औदुम्बरीयाः  
गान्ययाः परार्थत्वात् । औदुम्बरीयां दुग्धे गुणः, न  
यजानम् । तस्मात् सा परार्थानं पुत्रपार्थानं कथालम् ।  
यथा 'पुरोडाशकथनेन तुषावतुवसति' इति तुषोच-

वापात् परस्य पुरोडाशस्य कृते कपालं इति परार्थं तथा औदुम्बरी पुरुपात् परस्य यज्ञस्य कृते इति परार्थः । वासिष्ठदीना नराशासदिक्त्वस्तु न परार्थः किंतु पुरुपार्थः । तस्मात् वासिष्ठदेरेकस्य नराशासदिक्त्वे संवृक्षीते न सर्वेषां कल्पः सृष्टीतो भवति । अतः भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः ।

अन्येनापीति चेत् । ७ ॥

यत्र अनेनेया यजमानानां मध्ये केनापि एकेन यजमानेन संमिता औदुम्बरी शाखा यदि प्रकृतं यत् संपादयेत् तर्हि अन्येनापि प्रयोगान्तरस्येनापि यजमानेन संमिता सती यज्ञ संपादयेत् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । नैरुयान् तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चाधिभक्तवान् । ८ ॥

एकप्रयोगस्था औदुम्बरी शाखा अन्यप्रयोगस्थेन यजमानेन संमिता न स्यात् । न सा आत्मीय यज्ञ संपादयेत् । यज्ञेन इत्याद्यशास्त्रेण अन्वितस्य यजमानस्य एकत्वान्, तस्य चान्यप्रयोगस्थस्य यजमानस्य पूर्वप्रयोगे अभिविकारात् । 'यजमानेन संमिता' इति विशिष्टाध्यक्तिकाचक्रस्य शब्दस्य च अधिभक्तत्वात् विभक्तत्वाभावात् भिन्न धक्तिकाचक्रत्वाभावात् प्रकृत-प्रयोगेण अशुभ्रदस्य यजमानपक्तिविशेषस्य शेषकत्वाभावात् । तस्मात् प्रयोगान्तरस्येन अन्येन यजमानेन प्रकृतशब्दा औदुम्बरी समात् न शक्यते । सर्वेषां ऽपि औदुम्बरीदृष्टान्तो न युज्यते । तस्मात् भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः इति सिद्धान्तः ।

संनिपातात्तु निमित्तविधातः स्याद् बृहद्रथंतर-यद् विभक्तशिष्टशब्द वसिष्ठनिर्वर्त्ये । ९ ॥

सत्रादौ भिन्नकल्पानामपि सहाधिकारः इति पूर्वपक्ष-वादी अन्यदृष्टान्तेन शङ्कते । तुशब्दः सिद्धान्तपक्षनिरा-हार्यः । संनिपातात् भिन्नकल्पयोः द्वयोः संनिपातत्वं समत्रापात् द्वैतोः निमित्तस्य एकैकस्य विधातः अभावा-भ्यात् । प्रयागेषु नराशासकल्पः वासिष्ठान्निमित्तकः, तनूनवाचक्रः वसिष्ठदिभिन्नकल्पवादिनिमित्तकः । अथ एकस्मिन् एते वासिष्ठशब्दप्रयोगवाचे नराशासतनूनवा-चक्रयोः निमित्तस्य अभावाः संपन्नः । तत्र इच्छया

अन्यतरः कल्पः स्यात् । तेन अवशिरोधः । बृहद्रथ-तरवत् । पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामिन् शुक्राप्रता, रथंनरसामिन् ऐन्द्राप्रताप्रता । अथ 'बृहद्रथंतरं पृष्ठं भवति' इति यत्र विकृतिविशेषे उभयसामिन्समुक्तं तत्र निमित्तद्वयं पर-स्परं च बाधिनम् । इच्छेत् तत्र अप्रताया निमित्तं तद्वत् । वसिष्ठनिर्वर्त्ये कल्पनिर्वर्त्ये च प्रयोगे नराशासस्य तनून-पातश्च द्वितीयस्य प्रयाजस्य विभक्तशिष्टत्वात् विभागेन विहितत्वात् वसिष्ठशब्दपसनिपाते एकैकस्य निमित्तस्य परस्परं विधातत्वं इच्छेत् प्रयाजः स्यात् कश्चिदेकः । तेन भिन्नकल्पानामपि सत्रादौ सहाधिकारो न विरुध्यते । वसिष्ठनिर्वर्त्ये कल्पनिर्वर्त्ये च प्रयाजस्य विभक्तशिष्ट-त्वात्, संनिपातात् निमित्तविधातत्वं न विरोधः बृहद्रथतरवत् इति तनूनवाचक्रयोः ज्ञातव्यः । इदं सूत्रं पूर्वपक्षिणः ।

अपिवा कृत्स्नसंयोगादधिधातः प्रतीयेत् स्वामि-त्वेनाभिसंबन्धात् । १० ॥

अपिवा इति अत्राप्येन पदेन पूर्वपक्षं शब्दार्थयति सिद्धान्ती, निमित्तविधातो न भवति इति । स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात् । नराशासप्रयाजविशिष्टे निरिले कर्मणि सफले वसिष्ठदीना स्वामित्वेन अभि-संबन्धः । एवं तनूनवाचक्रविशिष्टे निरिले सफले कर्मणि कल्पदीना स्वामित्वेन अभिसंबन्धः । एवं स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् द्वैतोः कृत्स्नसंयोगः कृत्स्नेन कर्मणा एकैकस्य संयोगो विज्ञापते । तस्मात् स्वामित्वे-नाभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात् निमित्तस्य अधिधातः विधातो न भवति । न चात्र वसिष्ठकल्पयोः संनि-पातो विहितः । तस्मात् निमित्तविधातः । एवं च संनि-मित्तकल्पानां सहाधिकारस्वीकारे विरोधो भवति । तस्मात् न भिन्नकल्पानां सहाधिकारः ।

किंवा । कृत्स्नसंयोगात् कृत्स्नेन प्रयोगेण सह एकैकस्य यजमानस्य संयोगात् संबन्धात् निमित्तानां तनूनवाचक्रशब्दादीना अधिधातः विधातत्वात् प्रतीयेत । विधातो न स्यात् । अथवा कृत्स्नानां सर्वेषां यज-मानानां निमित्तं एव संयोगात् निमित्तविधातो न प्रतीयेत । कृत्स्नसंयोगश्च स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् ।

सर्वेषां यजमानानां कर्मणां सह स्वाभिनेन फलभोक्तृतर-  
रूपेण सप्तधात् इत्यसंशयो शक्यते । तथा च समान-  
कृत्यानामधिकारे स्वीकृते सर्वेषामेव यजमानानां तेनतेन  
एवेनैव वैशिक्षिचित्तेन संयोगस्य समानत्वात् निमित्त-  
विधावप्रसङ्ग एव न स्यात् । निमित्तविधावस्तु एवं  
स्यात्- कस्यचित् यजमानस्य नपद्येष्टयथाजे स्वीकृते  
अन्यस्य यजमानस्य यदि तदनुधात् प्रयाजः स्यात्,  
स न क्रियेव इति । अन्यस्य यजमानस्य यथिमिच  
तदनुधात् प्रयाजः, कस्य विधातो भविष्यति । स च  
विधातः समानकृत्यावशेषे न प्राप्नोति । इति अथमान  
कृत्यानां सभे नाधिकारः इति ।

साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन संयोगो गुणत्वेना-  
भिरसंयवस्वस्वामात् चत्र विधातः स्यात् । ११ ॥

एते समानकृत्यान्मेव सहाधिकारः इति सिद्धान्तः ।  
यथा प्रथमेषु मध्ये येन सप्तदशानामपि नराशस एव  
द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सहाधिकारः । येन वा सप्त-  
दशानामपि तदनुधावेव द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सभे  
सहाधिकारः । (कस्यचन्देन कस्यसूत्रमत्र न ब्रह्मम्) ।  
पूर्वसिन्धु ' संनिपातात् ' इति नयने सन्ने भिन्नकृत्यानां  
समवाये बृहद्रथेतरत्वात् निमित्तविधातः स्यात् इति  
द्वयान्तेन आशङ्कितम् । तं दृष्टान्तमत्र वैषम्येण परि-  
हरति सिद्धान्ता । बृहद्रथेतरयोः शम्भोः नैमित्तिकया  
कर्मवृद्धया कर्मवृद्धिनितिनेन एकदेशेन सौत्रैकदेशेन  
संयोगो भवति । तत्र हि उच्यतेः साधनत्वम्, नैके-  
कर्य । सौत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः सप्तः न वृत्तनेन  
संयोगः । नराशसतनुवाद्यथाशसोस्तु नैकदेशेन संयोगः  
किंत् इत्यसंशयोः । इति एकं वैषम्यम् । गुणत्वेन  
अभिसंरूपः । गुणत्वेन च तत्र साम भूयो, सौत्रं  
प्राधान्येन । नराशसः तदनुधादा न गुणः, किंतु  
प्राधान्यं इत्यत्र वैषम्यम् । तस्मात् तत्र बृहद्रथेतरयोः  
निमित्तविधातः स्यात् । नराशसतनुवाद्योस्तु न  
निमित्तविधातो भवति । तस्मात् समानकृत्यान्मेव सभे  
बहुपयमानके अशीने च सहाधिकारो न भिन्नकृत्यानां  
भूति सिद्धान्तः । के.

संनिपाते प्रथमानामैकेकर्य गुणानां सर्व-  
कर्म स्यात् । ५।२।११ ॥

साञ्जये प्राजापत्याः सप्तदश एतयः यजमानायाः ।  
तेषु आग्नीषोमीयस्तुभर्माः उपकारानिचोचनादयः चोदनेन  
प्राजाः । तत्र सर्वेषां उपकारणं कृत्वा ततः सर्वेषां  
निचोदनं इतिरीत्या धर्माः कर्तव्याः उत्र एकस्य पशोः  
उपाकरणादीन् सर्वान् धर्मान् कृत्वा उत्रो द्विती-  
यस्य पशोः सर्वे, तृतीयस्य सर्वे इतिरीत्या कर्तव्याः  
इति विचारे पूर्वपधमात् । प्रथमानां अनेकेषां  
रेनिपाते सद्यप्येव सति गुणानां उपाकरणनिचो-  
नादिधर्माणां एकेकस्य प्रधानस्य पशोः सर्वकर्म सर्वदाः  
इत्ययः नराशसः कर्म अनुदानं स्यात् । काण्डानु-  
समयोऽन कर्तव्यः, न पदाभांनुसमयः इति पूर्वः पक्षः ।  
सर्वेषां वैकजातीयेषु कृतानुपूर्व्येत्वात् । २ ॥

साञ्जये प्राजापत्यवस्तु अग्नीषोमीयात् पशोः  
चोदकेन प्राजा उपकारणदयो धर्माः । तेषां काण्डः  
कर्म इति पूर्वपक्षे सुवेण माने सिद्धान्तव्यति । वादादेव  
पूर्वपक्ष निरस्तव्यः । सर्वेषां प्रथमानां प्राजापत्यानां  
पशूनां धर्माणां कर्म अनुदानं एकजातीयं स्यात् न  
हवेजातीयम् । सप्तदशस्य उपकारणं कृत्वा ततः  
सप्तदशस्य निचोदनं कर्तव्यम् । एवमेव उक्तो धर्मः  
एकजातीयः सर्वेषु सर्वेषु कर्तव्यः । एवमेव हि धर्माणां  
आनुपूर्व्यं क्रमः भवती अग्नीषोमीये पशो कृतम् । कृतं  
आनुपूर्व्यं तेषां ते धर्मा कृतानुपूर्व्याः । तेषां भावः  
कृतानुपूर्व्यत्वम् ।

कारणादभ्यावृत्तिः । ३ ॥

सप्तदशसु पशुषु पदाभांनुसमयेन अनुदानं कर्तव्यं  
इति सिद्धान्ते उच्ये, पूर्वपक्षिणः सद्वा एतम् । यथा  
अथप्रतिग्रहजन्यदोषनिराकरणं निषेधार्थं पुरोहासोसु  
एकजातीयानुसमयो न भवति तथा अत्रापि एकजातीय-  
धर्मानुसमयो न स्यादिति । तत्रोचर सिद्धान्ता आह ।  
अथप्रतिग्रहजन्यदोषनिराकरणे पुरोहासोसु अन्य-  
शुक्तिः अभिवः आशुक्तिः प्रत्येकं भेदेन सर्वेष्वनुदानं  
कारणात् भवति । तत्र पदाभांनुसमये स्वीरते पूर्वपक्षे.

पुरोडाशाः शुक्लाः भस्मीभयेषु । ततः कारणात्  
काण्डानुसमय । प्रवृत्ते तु न तथा कश्चिद्वेषः । तस्मात्  
प्राजापत्येषु धर्माणां पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानम् । के.

● संनिपाती । कर्मसंनिपाती मन्त्रः नाम कर्मणि  
वरणभूतो मन्त्रः । यत्र मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातो  
भरति । १।४।१।९ सूत्रम् । ● संनिपातिनोऽपि  
अङ्गस्य अङ्गान्तरं न विशतिपिङ्गम्, रपंतराङ्गस्य  
वरदानस्य दर्शनात् । संकर्म. १।१।६. ● संनि-  
पातिनां अङ्गानां आरादुपकारकाङ्गवत् अपूर्वप्रयुक्तत्वं  
न वेति चिन्ता । अपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः ।  
भा. १।१।१ वर्णकं ३. ● संनिपातिना अङ्गानां  
प्रधानविशेषे सति काण्डानुसमयः । भा. ५।२।२।३,  
● संनिपातिना अनेरुप्रधानेषु पदार्थानुसमयः । ५।२।  
१।१-३. ● संनिपातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव ।  
प्रधानविशेषे तु ऋचित् काण्डानुसमय, अनेरुप्रधान-  
साहित्ये । भाट्ट. ५।२।२.

● संनिपातिष्वेव आरादुपकारित्वं ब्राह्मते, यथा  
पशुपुरोडाशादौ । बाल प्र. १।४०.

● संनियोगशिष्टानामन्यतराऽपाये उभयोर-  
प्यपाय इति न्याय । तद्यथा- देवदत्तपशुदत्ताभ्या-  
मिदं कार्यं कर्तव्यमित्यादेशो देवदत्ताऽपाये यज्ञदत्तोऽपि  
न करोति, तथा प्रवृत्तेऽपि । अप्यम् 'पूतकरोरै च'  
( पा० ४।१।३६ ) इति सूत्रमहाभाष्ये अभिहितः ।  
साहस्री. ४८४.

● संनिहितश्च बुद्धी भरति । तेन बुद्धौ संनिहितेन  
शस्त्रेण साक्षाद्दृश्यः शब्दः सप्रत्ययितुमिति । भा.  
३।१।६।१२ प्र. ६९०.

● संनिहिते बुद्धिरन्तराहमिति न्यायः ।  
संनिहितप्रवृत्तयोदभयो वयान्त्वयनभावना तत्र संनि-  
हितस्यैवामशित्वात्प्रत्ययो न निप्रवृत्तस्यैवेत्येव निश्चा-  
यामस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ७०९.

● संनिहितप्रचनः हि सर्वनामशब्दः । उच्यते-  
माशो यः पदार्थं शब्देन संनिहितः, तेन उच्यते ।  
अथ तस्मिन्सति विद्वान्निर्गन्तव्यविशेषविशिष्टे रूपेण  
( स्वशास्त्रेण ) संनिहितं प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन

विशेषणेन विशिष्टा व्यक्ति अभिवदितुं शक्नोति । भा.  
१।१।१।४९ । संनिहितप्रचनत्वं सर्वनामशब्दानां  
स्वभावः । उच्यतेतस्मात् सर्वनामशब्दो यद्यदात्तरेण  
संनिधाप्यते तेन सह शीघ्रं संबध्यते । वा.

● सप्तानपूर्वको नियोगः अप्येवम् । वा.  
३।२।१।५।३७.

● सप्तानपूर्वकामः ' अग्नये वैश्वानराय द्वादश-  
कपालं निर्वपेत् ' । भा. ३।२।७।२० प्र. ७७१.

● सपिण्डीकरणं प्रेतत्पनिवृत्त्या त्रिभुवप्रप्यर्थम् ।  
सु. प्र. १६६, ● सपिण्डीकरणात् प्राक् पार्वणं  
नास्ति । प्र. १६६.

● सपिण्डीकरणोत्तरकालं एकोद्विंशति अन्येषां  
सर्तृणां मतेन अनिपिङ्गम् । सु. प्र. १६६.

● ' सप्त वृणीते ' इति अग्नीषोमीये पशो वषट्-  
कर्तृनुवादः, न तु वरणात्तरम् । संकर्म. ३।४।१२.  
मीको. प्र. १२३. ' अग्नीषोमीये पशो सप्त वृणीते० '  
इत्यत्र अधिपत्तय द्रष्टव्यम् । ● ' सप्तभिर्गुणोति '  
इत्यनेनाग्नी धूमनाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानम् ।  
प्र. १०।५।५।१४४.

● सप्तदश प्रजापतिः ' आश्रावय ' इत्यादिः  
दृष्टार्थ एव । संकर्म. २।३।१. मीको. प्र. २६९९.  
' प्रजापतिः सप्तदशो दृष्टार्थ एव ' इत्यत्र अधिपत्तयं  
द्रष्टव्यम् । ● ' सप्तदशः सोमः ' अथ सप्तदशशब्दः  
सप्तदशत्वसम्बन्धरूपगुणविधायकः । वि. १।४।३,  
● सप्तदशः सोमविशेषः, अष्टराने पठतसमाष्टमेषु  
अह. सु. । ७।३।१०, ज्योतिषोमे । ५।३।१५.

● सप्तदश प्राजापत्याः पशवः ऐकादशिनपशु  
गणविद्वतिः । वि. ३।२।७. ● ' सप्तदश वैश्वस्य  
( धामिषेभ्यः ) ' । संकर्म. ४।३।२. ● ' सप्तदश पृथ्वी  
नुश्व. ' इत्यस्य सापेक्षत्वात् निराकाङ्क्षीकरणेन भवि-  
तव्यम् । तत्र ' मादतीरान्भने ' इति मनसि विपरिवर्त-  
मानेन निराकाङ्क्षीनियते । सु. प्र. १।१।२।१।५५.

● ' सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते ' अथ पशु  
प्राजापत्यान् धर्मा कर्तव्ये वा. । तेषु प्रथमे य. इच्छया  
क्रमः स्वीकृतः तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पदार्थाः

कर्त्तव्या । ओऽयं प्रह्वया क्रमो नाम । भा. ५।१।५।८.

० सप्तदश मास्यः पञ्चमिहस्तकरोति ' इत्यदेवता-  
संयोगात् सागबोधेनैवा । टुप्. १।१।२।३।५५.

० सप्तदशतिराशः अष्टादशमस्य इति षाटीप-  
सूते । याज्ञ. ४. ३५.

० सप्तदशारत्निता युवदास पथङ्गम् । वि.  
३।१।९. ० सप्तदशारत्निता सप्तपेयाङ्गभूतस्य पथो  
रङ्गे भूये निविशते, न तु ऊर्ध्वपादे षोडशिति ।  
भा. ३।१।५।१८.

० सप्तदशरत्नित्यम् । वाजपेयोपचारिणं विना  
सप्तदशयोगात् वाजपेयस्य च साक्षात् परिमाणेन उप-  
कारासम्भवात् यथा वाजपेयस्य उपक्रमेणैव सप्त-  
दशरत्नितर तथा उपरिस्थिति इत्यप्यवसानात् वाज-  
पेयस्यपश्चात्साक्षात्पुनःप्रवृत्त्यात् उपकरोति स्ववशाद्यते ।  
सु. ४. ८५६. ० सप्तदशरत्नित्यम् । सप्तपे कार्ये वा  
सप्तशक्तिः अष्टादशयज्ञात् पूरस्य च प्रज्ञौ विशालौ  
सप्तपेयस्येन सप्तकोपयोग्यद्वन्द्वपेक्षणत् कार्त्तव्यपि  
पशुविवेकानस्य पशुशासकस्य च अविदेशादेव शशोपास-  
परिमाणेन तदुपयोगिनोऽपि अङ्गस्य धनपेक्षणत्  
सप्तदशरत्नितरम् वाजपेयापूर्वोपशोभिकोक्तये वाजपेय-  
विशिष्टस्य पूरस्य उद्देश्यता अप्रीक्षया । ४. १०५०.

० सप्तदशरत्नित्यायः ( ३।१।५।१८ ) । आन-  
र्ध्वचक्रद्वन्द्वस्य प्रयासम् । ' एतानि वै दत्त पशुसु-  
धाति ' नद्यां वाजपेयस्य इतिहत् संज्ञकमात्मनिष्ठाविनी  
यशशब्दात्सग एषी ह्यवधे । तेन तान सप्तदशरत्नि-  
त्यायः अत्रकल्पते । वा. ३।१।५।१८.

० ' सप्तदशरत्नानि पशुशामस्य ' इति वाग्य-  
मुपापेक्षत्यामिप्रयासम् ॥

अविशोवप्रस्ये ' सप्तदशात्यापानि पशुशामस्य  
यज्ञीयात् ' इति श्रुते समस्य सादासंभवात् पथ.सप्तति-  
द्रकाया सदपक्षनक्षत्रकाशस्य पशुशामाभिहोचप्रस्ये  
निश्वः । इति प्राप्ते, पशुशामस्य पथयज्ञीयं भूशया यथा  
मह्यौदारपरिदिति दशोर्ध्वमासप्रकारस्यवपुःशामुक्त-  
भूतसुवाङ्कसादयमपि यमस्य चाङ्. प्रकणानुद्वयेत् ।  
संक्षेप. ३।२।१३.

० सप्तदशद्विस्तोसेषु आनुत्तमानम्, पञ्चाम-  
पुष्या सोमस्यस्य पूर्यते । वि. ५।३।४.

० सप्तदशशराये चरी चतुःसकषाद्विनिध-  
प्राथम्यस्यपन्तरस्येव संभोगि पितृती निपादकत्वर-  
सत्ते प्राङ्गतस्यानि ब्रह्मणस्य निषामस्या । भाट्ट.  
५।१।८. ० सप्तदशशराये चरी मुष्टिलोपेन षट्.सकषा-  
नुग्रहः वाजपेये । ३।१।२।२८।६५-६८. मीको.  
४. ४०८४ ' सकषासुष्टिःप्रायः ' इत्यन अधिकरण  
इष्ट पम् ।

० सप्तदशस्तोमस्य विद्युतिः । तिस्रः एव ऋचः  
पर्यापयेण अश्रुत्या जीवमानाः सप्तदशस्तोमस्य  
भवन्ति । तत्र प्रथमे पथाये प्रथमा ऋहू निवार  
द्वितीया तृतीया च एकैकवार मिलित्वा प्रथमे पथाये  
पञ्च जाताः । द्वितीये पथाये प्रथमा तृतीया च ऋहू  
एकैकवार द्वितीया ऋहू तु निवार मेक इति द्वितीये  
पथाये पञ्च जाताः । तृतीये पथाये प्रथमः ऋहू एकवार  
द्वितीया निवार तृतीया च निवार इति तृतीये पथाये  
सप्त जाताः ५।५।३-७=१७ इति सप्तदशस्तोमस्य  
भारति । वि. १।५।३, ५।२।६ वर्णक २.

० सप्तदशस्तोमस्य विद्युतिः । तिस्रः एव ऋचः  
पर्यापयेण अश्रुत्या जीवमानाः सप्तदशस्तोमस्य  
भवन्ति । तत्र प्रथमे पथाये प्रथमा ऋहू निवार  
द्वितीया तृतीया च एकैकवार मिलित्वा प्रथमे पथाये  
पञ्च जाताः । द्वितीये पथाये प्रथमा तृतीया च ऋहू  
एकैकवार द्वितीया ऋहू तु निवार मेक इति द्वितीये  
पथाये पञ्च जाताः । तृतीये पथाये प्रथमः ऋहू एकवार  
द्वितीया निवार तृतीया च निवार इति तृतीये पथाये  
सप्त जाताः ५।५।३-७=१७ इति सप्तदशस्तोमस्य  
भारति । वि. १।५।३, ५।२।६ वर्णक २.

० सप्तमेन अत्यायेन सामग्यतः अविदेशान्ध-  
शुक्तम् । भा. ८।१।१।११. ० सप्तमेन तावत् येऽत्रात्रायीन  
वर्मणा धनः सतीत्युच्यते । ते चातिदेहेनेति । अविदेशो  
नाम ये वान् विहित्वा धर्मोत्तमतीत्यान्धन तथा देवाः ।  
स च नाम्ना सन्नेन वा । तत्र नाम निर्दिष्टमपि  
देवात्क, धर्मनाम, सन्नात्तम्, यैगिकमिति । चचन  
तुनर्द्विषम्-प्रत्ययभूतं आनुत्तमानिक च । तयोऽनुत्तानि-  
कानुपविशद्वयते । प्रत्ययभूतं तु इदानीमेव चिन्त्यते ।  
५।१।१।१२. ० सप्तमेन ( अन्धधेन ) वायत् सन्ति  
धर्मः इत्युच्यते । अन्धधेन चोमेऽन्धति । एष प्रवे-  
कः इति नयेने । दशमे सप्तदशस्यैवः पशवन्तः  
प्रयोक्तव्याः, नातोऽपिनाः इति । ७।२।१।१.



० सप्तमाध्यायार्थ । एष तासत्तमेनःप्यायेन नामायत अनिदेशाश्चमुक्तम्, अविहितधमन्यु एन्द्राप्र दिपु कमनु विहितधमन्यो दशपूर्वमासादिभ्यो घना अतिदिश्यते इति । भा ८।१।१।१ ० सप्तमाध्यायार्थ । ' प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य दोष सामनिरूपणम् । नामलिङ्गातिदेशो द्वौ सप्तमाध्यायवाद्गा ॥ ' सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे- ' समानमितरच्छयनन ' इत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेश । द्वितीये- रयतरशब्देन गानमाश्रमिवायिना गानस्यैव अतिदेशकत्वमित्यादृश पूर्वोक्त्यातिदेशस्य दोषो निवारित । तृतीये- अग्नि होत्रनाम्नाऽतिदेश । चतुर्थे- निगवौषधत्वादि लिङ्गातिदेश । वि प्रस्तावना श्लो १९

० सप्तमाध्यायादि उत्तर पत्रक । ' उत्तरण इदानी ' ( पत्रक ) अविहितसिक्त यत्वाकेषु एन्द्रामादिषु चित्तित्तुमित्प्यन किमेवा घर्मा सन्ति उत नेति । यत्र च सति तदा के क्रियन्ते वा कथ चानुश्रवत्या इति । तदथमुत्तर पत्रक प्रवतनीय । तत्र सप्तमेन सति घना इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे व्यस्यति । इथ प्रयोक्तव्या इति नयमन । दशमेऽदृशदृशदोषे एतावत् प्रयोक्तव्या नामाऽपिवा इति । भा ७।१।१।१ । पूर्वे पत्रक उपदेशनियार परिसमाप्य इदानी उत्तरे पत्रके आनदेशनिचाय ह्युद्गुमद्वावर्गस्या प्रसोष्यते । ' इथ कुर्वन् ' इत्युपदेशपूर्वकत्वात् ' तदनुर्वान् ' इत्यतिदेशस्य तद्विचारत्वेरपि हेतुहेतुमद्भात् । सोम ७।१।१ । अनिदेशनिचारश्च समामिभिः शमपयत्तै समात् । शा ७।१।१ । औषादय प्राहृते घर्मरथि नियत अतिदेशान्, किञ्च न इत्यनेन प्रथमं समोऽप्यथ आरम्भेन । एतन्न निरुपातिदेशोद्वाधाना मारम्भ । पयनुषोमाविद्यायाच दशमान तर तत्राशय प्रथमा प्रभूयते । तुष् ७।१।१।१

० सप्तमाष्टमनरमाध्यायार्थविचार । एष तास दोषदक्षिणाध्वन्यधमनर समनयन पुराध्यायपत्रक गानर प्रसिद्धि । इदानी अनिदेशिधाध्वन्यधमनरिवा समनोत्तरपत्रकप्रतिपाद्या अग्निधीयते । द्विदिध द्वि शब्दात् उपदेशान्तरमतिदेशानक च । इथमिद

कर्तव्यमिति उपदेश, तद्विद कर्तव्यमिति अतिदेश । तत्रानुपदिष्टधमनेषु एन्द्रामादिषु अतिदेशेन तस्यासि सतिदोषः सप्तमादिषु चित्तव्यते । तत्र प्रथम तावदुपो द्वात् वन व्यरस्या घर्माणा प्रतिपाद्यते । तस्या हि स्यामतिदेशनिचार कर्तव्यो नाययेति । तत्र दर्श पूणमासादिकरणपठिता प्रयात्तदय सर्वथागेष्वेव उप देशेन संनय लभते । कथम् ? इतिकर्तव्यता द्वि करणानुग्राहिणा तेनैव संवधमर्हति । न च तद्विधीयमान पत्र प्रतीनिरतयतया संगत क्षमते, वैरूप्यापत्ते । तस्माद्यगे फल प्रति विहिते सत्यनुमितेन वाक्येन धाममन्त्र घर्मा विधीयन्ते । ततश्चाविशेषतः सर्वेष्वेव यागेषु विहिता मवति । ननु प्रकरणाभ्यानुमितेन वाक्येन प्रकृत्यैव यागस्यानुवादात् कथ पारिप्रत्वम् । नैप दोष । प्रकरणाभ्यानादपि यत्रिधशब्दस्यैव प्रधाना नुवादस्य परिकल्पनात् । तेन च स्वयंकत्या सवयागा नामनुवादात् । नदशपूर्वमासाभ्या यजेतेत्येव पश्यनेऽपि उद्दिश्यमानस्य विशेषविचक्षाऽसंभवात् सर्वथा घना इति पूव पद्य । सिद्धातस्तु मात्रैव प्रत्ययाय करणेति कर्तव्यताविशिष्टा विधीयते । तस्याश्च सहाय्य रूपणापूर्वेण शान्तान्तसदिभिर्भेद साधित । तत्रैकस्या मितिस्त यत्वाविशिष्टाया विधीयमानायामयस्या कुत साप्राप्ति । विधीयमानैव मानवा त्रिनिरीशैरैरूप्येण संभव्यते । इदमनेनैव युर्वादिति तस्या तु विशिष्टाया विहिताया पश्चादस्मैकहायनी यायेन अद्याना परस्पर संवध । यथोक्तम्- ' एकमानयोपसास्रयोऽप्यशा परम्परम् । उपकार्योपकारिण पश्चादनुभवन्ति ते ॥ ' इति । यत्रपि करणानुग्राह्येवेतिकर्तव्यता तथाऽपि न तेन साक्षासंभव्यते न द्वि भवतीत्येव वाग इति किरिकर्य कुर्वादिति । तस्मात् मानवासंभवाद्वा वरुपापूर्वनिरोप प्रयुक्तमप्रज्ञात् न पाटिप्रवमिति यत्रपि यत्रियुक्त तथाऽपि प्रहृतयगानुश्रवनेन विधानात् पाटिप्र स्यात् । सामान्यवचनोऽप्यधिकारयत्ताद्विरोपे वर्तते तस्मात्पि प्रयुक्तत्वपक्षेऽपि न पाटिप्रत्वम् । तथा च नयमये भाष्यकारो वक्षति । किं प्रतिप्रकरण नियता घर्मा उव ह्ये सत्यति । तत्रप्युच्यते यत्रियुक्तत्वे च सिध्यति ।

यथेने किमिति तर्कपूर्वमवयुक्तमन साधितम् । यति-  
प्रयुक्तत्वेऽपि तद्विद्वेषप्रयुक्तज्ञानञ्चकथते एव व्यपस्थाप-  
यितुम् । तत्त्वेन तूचर विपक्षता अपूर्वभावनायाः स्रवण-  
कथित इत्यदोषः । युक्त तावत् भावयति'केण संवधमान  
धर्मगत भावययुक्तमिति भाव्य तु नापूर्वं स्वयं भावये-  
दिति ब्रूमः । भावना च कल्प्योच्यते इति तत्र तत्र  
भाव्य एवचनत् । स्वयंज्ञमापि करणे अपि यागस्य  
कर्तव्यतोच्यते कामस्य वेति भाव्यतिशेषविचार दर्शयन्  
सिद्धान्ते वागस्यैव भावयति दर्शयति । विश्वत्रिदिवि-  
करणे च पूर्ववत्ते न चापूर्वंस्य कर्तव्यताभाह फलकर्तव्य-  
ताया इति कथा तदन्वयमते इति वदन् फलभाव्यो-  
त्तरात्मकपूर्वकत्वेन दर्शयति । सिद्धान्तेऽपि फल  
विशेषायेषा दर्शयन् न व्यापारस्य कर्तव्यतोच्यते, वरुच  
तर्हि व्यापारेणान्यस्य कथ्येति मज्जति तदानीं साक्षाद्-  
मित्याह । तत्कथमिह यत्तेमुभाभान् श्रूयते । दर्शयन्-  
माहात्म्येन यागश्रुतयुक्तानाम् कुवदिति यत्र कर्तव्यतया  
चोद्यते न यतिः अपूर्वं तदित्याह । तस्माद् व्याख्येयमे-  
व । किमिति व्याख्यास्य संशयस्य भाव्यकारेण । ननु  
फलमत्र यावन्मे भ्रूयते 'स्वयंकामो यजेत' इति  
कत्वैतन्वै त्यादिपि चोदयित्वा सव्य भ्रूयते न तु तद्यमिना  
क्रियते, विनये यत्रो तद्वयति अपूर्वं तु तेन क्रियते  
तस्मात् तस्य कर्तव्यतोच्यते इति परिहृतम् । अस्मदीयः,  
न साक्षादपि विद्वेषकत्वात्फल साधयति किंतु अपूर्वं-  
प्रमाणिकया । तेनापूर्वं कृते तेनैव फल मविध्यतीत्यन  
धारणापरिहृत्ययत् तद्वैतन्वै मज्जति, तेन मा यमयुक्त-  
मज्ञातम् । आन्वयसिद्धिकाम्येऽपूर्वं चार्हणियमरदया  
व्यपार्थं पर्यन्तवतीति एतेदेव पुनश्चोपरपूर्वं मरदित्वा ।  
यथा यदेः प्रवक्ष्यते फले गुणमात्रः, छ नामाहुवात् पूर्-  
वंमवतीति प्रमाणिकीमे विज्ञायते इति । एतेन नममात्र-  
भाष्यमपि भावयन्त्यायमे न हीतिवत् नता आसद्व्यपते  
कर्तव्य कथयति, न यतिः कीदृश इति, तस्मात्-कर्तव्य  
तथेतिवत् यतया संभवोऽपूर्वं च हृदितेयतास्त्रात  
कर्तव्यमिति भाव्यविशु व्यापार विधिपुक्त प्रत्ययार्थं  
दर्शयति । तस्मात्फलकत्वमिति मरदस्य व्यापारस्य भाव्य  
तदर्थ इतिवत्पर्यवचातमित्यर्थः । अपूर्वं च तदिति

फलस्य भावयत् साक्षादसंभवोऽपूर्वं संज्ञान्तमत्तत्तदेव  
साक्षाद्व्यपत्तिसपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । यदि पुनरनेन भाव्ये-  
णापूर्वंस्य प्रत्ययताम्बलमुच्यते, ततो विश्वत्रिदिविकरणे  
व्यापारेणान्यस्य कर्तव्यतोच्यते, कथ्येति भवति साक्षाद्दर्श-  
यनाभ्याहारेऽव्यपकथ्यते इति न युज्यते । यदा ह्यपूर्वत्वस्य  
भाव्यविशेषस्य स्वयन्भेदेनैवाभिधानं तदा कथं भावय-  
मित्याकाहुक्ता न जायेत यत्र तद्विद्वेषाभ्याहारे भवेत् ।  
यदा तु भाव्यविदो व्यापारः सखिपिकः कर्तव्यमिति  
भाव्यविशेषार्थेऽपि किमिचोऽभ्याहारः । एवमव्यपिपि यद्यो  
वा कर्तव्यतोच्यते कथि वेति न तावदपूर्वं कर्तव्य-  
मित्युच्यते, ननु च पठं कर्तव्यं स्यादियमेव तदेवोपपाद्यते  
मापूर्वंस्य भाव्यविशेषमव्यपकत्वम् । तस्मात् एवमव्यपना-  
लोचनेन प्रत्ययार्थत्वमपूर्वंस्य भाव्यकारेणोक्तमिति कथ्य  
तद्युपैषैवोच्यते इति ।

किमर्थे पुनः प्रत्ययविषयतामव्यपकत्वपरित्यागेन  
आनुमानिकभावनामव्यपपूर्वंस्य प्रयोजकत्वमङ्गीक्रियते ।  
एतद्वि भाव्यकारेणैव फले यजे. प्रत्ययो गुणभावः  
आनुमानिकोऽपूर्वं इति चोदयित्वा प्रत्ययोऽपि नाऽना-  
दत्वापूर्वं संभवतीति प्राणादिशो विशयते । न वैज्ञातया  
प्रत्ययश्रुतवागव्यपकत्वानिः । यतः प्रत्याख्याऽपि येन  
क्रियते तत्परण भवति यथा 'गोमयै. पचन्ति' 'तृप-  
यथा मन्वति' इति वानेन परिहृतम् । कथमनेनेतरारि-  
हृतम् । उच्यते । प्रत्ययोऽपि यागस्य फलवाचनभावः  
क्षणिकस्य न साक्षात्संभवीत्यानुमानिकपूर्वत्वत्वात्वा  
समाधीयते । अनुमिते चापूर्वं न कल्पपूर्वकोः कश्चि  
द्विदोषः, द्वयोरेव भावयत्सावतात्कारः, अविश्रुतो-  
पापरताय । नात्र कश्चिद्वैदुपरत सत्याहितभावमपूर्वं-  
शुद्धस्य फल यावदिति क्वं चत्त गच्छेत् । एतेनाऽप्यौ-  
पययताम्यवर्णना याद्विषयमादीना यावात्परार्थं  
प्रयुक्तिर्भाषयता । अतः हिदमरात्स्वचपूर्वमादनसंभ-  
व्याद् व्यपसिता एव यदा न पारिष्वया इति ।  
तेनानुपरदिद्वधर्मैश्चैन्द्रमादिश्वतिदेशेन धर्मोः विषय-  
स्वीत्येतेऽव्यपकार्यं यतया विकारान्य चम् ।

तत्र सप्तमे प्रत्ययचनेन तावदेवेन च तापस्यो-  
ऽतिदेशः इत्यर्थः साध्यः । आनुमानिकवचनेनातीदेशो-

ऽपि सामान्येन । तद्विशेषस्तद्व्यतिरेकः । ननु येन  
 तत्रैतद्विधाना पदार्थानां दशमाप्रसाध्य कार्यप्राधान्य सिद्ध  
 कृत्वा प्रयोगविशेषविचार ऊहाख्य क्रियते, यत्रपि  
 नोद्देशान्तरमनानुचनः तथाऽप्यस्मिन् शब्दे अन्यथा-  
 ऽन्यताना पदार्थानामन्यथामात्रविषयो यत्कर्म; स  
 ऊद्देश्येनोच्यते । यत्रपि चात्रोपदेश एव चिन्त्यते ।  
 किं प्रकृतौ हन्तिपिप्रयुक्त प्रोक्षणम्, उत अपूर्व-  
 प्रयुक्तम् । प्रयोगादीनामप्रयुक्त प्राथम्यप्रयुक्त वा निरवम् ।  
 सविश्वदिशब्दा समवेताभिधायिनो न वा यत्रपति-  
 शब्दः स्वार्थः परार्थो वा । अग्नित्वरूपप्रयुक्त  
 मन्त्रोच्चारण देवताविशेषप्रयुक्त वेति । तथा विद्वत्तौ  
 अपि अर्थान्तराणां नीरारन्तरात्मपरिधिप्रयत्नानादीनां  
 पञ्चमा प्राकृतनीशादिकार्यावन्ति, उपदेशार्थ एव तथा-  
 ऽप्येतद्व्यतिरेकमेवास्त्व सगतिः । न हि प्रकृतिमात्रोच्यते  
 प्रयुक्तिविशेषनिशासा जायते, कारणभावान् । यदा तु  
 विद्वान्तरदिशि घर्मास्तदा कथमप्येते प्रयोक्तव्या इति  
 चिन्ता जायते तदुपायत्वेन च किंप्रयुक्ता एते प्रकृतौ  
 विशिष्टा तेन उपदेशविचारोऽप्यतिदृष्टेत्वेव विशेष  
 पत्यतीति विशेषातिदेशान्तरमाश्व. । तदुपोद्घातार्थं  
 चापूर्वप्रयुक्तं सप्तमाद्यसाधित स्मारितम् । अथवा  
 अत्रैतत् साध्यने धर्मोपस्था तु यत्रिविशेषप्रयुक्त-  
 स्वेऽप्युपपद्यते इत्युक्तम् । ऊहस्तु नापूर्वप्रयुक्तत्व-  
 मन्तरेण विष्यतीति इह तत्साध्यते तत्र तु यत्रि  
 मात्रप्रयुक्तवनिताकरणपरेण सत्ता अत्रत्यमपूर्वप्रयुक्तत्वं  
 युक्तम् । अथवा तत्राद्युपकारिणा इह सनिपातिना  
 तदप्युत्तरमभिधीयते । तत्र तु बोधोपरिकरणात्तथा  
 सनिपातिपरामर्शः । निमित्तमात्र वा तत्र, अत्र तु प्रयो-  
 जकं विचारितमित्युत्तरम् । दशमाद्यसाध्य चोप-  
 कारधुरोधान पदार्थानामुद्देश्यविशेषमपेक्षितव्यम् । अन्यथा  
 तदर्थमात्रम् । यदा दानादतोपकाराः पदार्थाः प्रकृत्यापि  
 विद्वत्तौ संबन्धन्ते तदा तददेव यथाऽनस्वितानामेवाङ्गानां  
 दृष्टमदृष्ट वा प्रयोजन परिकल्प्य लक्षणया वाऽविद्वत्ता  
 नामैव प्रयोगः स्यात् । यदा तु यथा प्रकृत्यापि  
 तथा विद्वत्तापि उपकार पूर्व प्राप्तसाध्याधिपकारस्तेरेव  
 पदार्थान्तरात्परिचरि तद्विद्वत्सर्वे तेषामन्विदेशः पश्चा-

द्भवति । तदा येन यथोपकृत तेन तथैवोपकर्तव्यमिति  
 विद्वत्तापि आराद्युपकाराणां परमापूर्वोत्पत्तावदुप-  
 कारसाधनरत्न सनिपातिनामपि स्वकारके दृष्टमदृष्ट वा  
 कुर्वता योगसामर्थ्यजननद्वारेण उत्पत्त्यपूर्वमाधनरत्नम् ।  
 मन्त्राणामपि देवतादिप्रकाशनद्वारेण उपकारकत्वमिति  
 तद्विद्वत्सर्वं ऊहः सनिपातिना मन्त्रसामर्थ्यकारणा  
 सिद्धौ भवति । न हि श्रीहिद्यु क्रियमाणं प्रोक्षण  
 नेत्रारचरोः प्राकृतमुपकार साधयतीत्युहितयम् । एष  
 साक्षात्प्रयुगन्तरसाचारे दृष्टयम् । मन्त्राणामपि देवता-  
 न्तरद्रव्यान्तरत्वान्ना विद्वत्तापि विद्वत्तापि प्रकृतियुक्तकारकत्व  
 न समस्तीति प्रातिपदिकत्वविज्ञानानामेकैकत्व द्वयो-  
 र्द्वयोर्वा समस्तानां वा अन्यथाभावात्तथाऽविद्वत्तामेव  
 वा अभ्यासादप्यत्र अधिकार उहः सिध्यति । तद्-  
 ह्यपि कार्यप्रधान्यमपेक्षितव्यमिति द्वयोरप्युद्देश्यार्थोः  
 साधारण मध्ये समारम्भमिति चेदित्यव्यम् । रत्नमाला,  
 पृ. १६९-१७४.

● सप्तमादिभिः अभ्यायैः 'तथाऽनाम्नात्तदोपाणा  
 रोधिणा सप्तमादिभिः । शेषसद्भावाद्युपपरिमाणादि-  
 निर्णयः ॥' वा. ३।१।१२ पृ. ६४८, ● सप्तमादौ  
 'सप्तमेनातिदेशेन रोप्या. सन्तीति साधिते । ततोऽधमे  
 नये यस्य यत्केति निरूपणा ॥ नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तद्-  
 धीनाऽन्यरूपता । इयत्ता दशमे शेषसाध्याद्युप-  
 चिन्तया ॥ प्रयोगपरिमाण च तत्तन्भावापरक्षणम् ।  
 एतदेव प्रसङ्गेन परार्थान्तरात्तद्विज्ञानम् ॥' । ३।१।१२  
 पृ. ६४८.

● सप्तमादिपदकः उपदेशपूर्वकतिदेशविपरवात्  
 उपदेशविचारार्थप्रथमपदकसामसि प्रतीकते । वा.  
 ३।१।१२ पृ. ६९२.

● सप्तमाद्याधिकरणे सर्वेषां भावनान्वयः व्युत्पा-  
 दते । वी. २।१।१२.

● सप्तमपदम् । सोमप्रयोगः गोः सप्तम पद  
 यत्र पतित तत्र भूमौ हिरण्य निधाय आज्येन जुद्धेति ।  
 आज्यसंसृष्ट च सर्वं रत्न. अप्यसुगुंक्षानि तदीयवृत्तीयां-  
 शेन द्राकट्याशः उपाज्यते । वि. ४।१।१०.



वाधित एव (गृहादी इत्यस्यानन्तर अधिकरणत्वेन विव-  
धिते इति पूर्णगीयम् । 'गृहे चैनः पचति' इत्यन चैनश्रुतेः  
भावनायाः गृहे घृत्वभावात् गृहनिष्ठाधिकरणत्वनिरूप  
कारं भावनाया न भवतीति भावः । ननु चैत्रस्य  
भावनाश्रयतात् चैनपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य साक्षात् भाव-  
नायाः संभवत्येव इत्याद्यद्वाया भावनाश्रयस्य कर्तृसंज्ञा-  
वश्यंभावात् तदपरोत्तरं प्रथमाविभक्तिरेव भवेत्, न  
सप्तमी । तस्मात् तत्रापि अधिकरणस्य न साक्षात्  
भावनान्वयः इति समाधत्ते- ) चैत्रादी तु परया कर्तृ-  
संज्ञया वाधितः । अतः सिद्धं कर्तृकर्मान्यतरद्वारक एव  
सप्तम्यर्थान्वयः इति ।

ननु एवं कर्माविशयोर्वा 'ग्रामे गच्छति, ग्रामे  
गम्यते' इति प्रयोगानापत्तिः, ग्रामाधिकरणत्वस्य कर्तृ-  
कर्मद्वारकरासंभवात् । 'लक्षणया उद्देश्यतत्र सप्त-  
म्यर्थः' इति चेत्, 'ओदने पचति' इत्यपि प्रयोगा-  
पत्तिः । अत एव धारयतावच्छेदकलक्ष्यद्वारक एवा-  
न्वयः इत्यपास्तम्, ओदनस्यापि तदापत्तेः इति चेत् ।  
तत्रापि कर्तृद्वारकरस्य संभवात् । ग्रामाधिकरणत्वचैत्र  
श्रुतिगमनानुसूक्तश्रुतिभेदस्य चैत्रे संभवात् अन्याय-  
च्छेदेन ग्रामप्राप्तिकलकक्रियात्यपि चैत्रे ग्रामाधिकरण-  
कत्वस्य भावित्वात् ग्रामाधिकरणत्वचैत्रश्रुतिगमनानुसू-  
क्तश्रुतिभेदस्य चैत्रे नानुपपत्तिः । पाककर्तुस्तु ओदनाधि-  
करणत्वसंभवात् न तथा प्रयोगः ।

ननु एवमपि 'अग्नौ पचति, आतपे तिष्ठति,  
आकाशे पश्री गच्छति, आकाशे तिष्ठन् आकाशमन्तरो  
यमयति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अग्न्याद्यधिकरण-  
त्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकराशयोगात् । न च 'अग्नौ  
पचति इति प्रयोगो नास्त्येव' इति वेपाविदुक्तं युक्तम्,  
'यस्मिन्नग्नौ पचेदन्न तस्मिन् होतो विधीयते' इति बहु-  
तरप्रयोगाचनत्वात् । न हि घृथयनियामकसंयुक्तसंयोगादि-  
संज्ञकस्य अधिकरणतामिच्छकस्य संभवात् । अन्यथा  
'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति, चैत्रः मैश्वरानि तिष्ठति'  
इत्यादिप्रयोगापत्तेः । इति चेत्, तादृशस्थले 'गृहायां  
घोषः' इति न अग्न्यादिपदे तासंबन्धित्वात्प्रा-  
रुण्यसा तद्विधायिकत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारा-  
न्यवयो-

पत्तेः । तेन 'अग्नौ पचति' इत्यादेः अग्निर्संयुक्तस्यात्वात्  
पचति, आतपसंयुक्तगृहे तिष्ठति इत्यर्थः । आकाशापदेन  
गमनप्रतिबन्धकभूमिदेशानवच्छिन्नप्रदेशो लक्ष्यते, यं  
अन्तरिक्षमिति व्यवहरणित । सप्तम्या अवच्छेदकत्वम् ।  
विपयत्वादिवात् तस्य विभक्त्या लक्षणयामपि न  
दोषः । तस्य उद्देश्यत्वादिवत् सप्तम्यर्थस्यापि  
साक्षात्संबन्धेनैव गमनसंबन्धित्वम् । नहि सप्तम्यर्थ-  
मात्रे तत्रियमः । अपितु सप्तमीवाच्ये एव । तच्च  
प्रचुरप्रयोगात् अधिकरणत्वमेव इति तत्रैतन्न नियमः ।  
धातुना च निराधार गमनम् । तथा च उक्तविध-  
भूमिदेशानवच्छिन्ननिराधारगमनानुसूक्तकृतिः पश्चिनिष्ठा  
इति शान्द्रघोषः । 'आकाशे तिष्ठन्' इत्यादी  
संयुक्तमयोगावच्छिन्नसंनन्धित्वं लक्षणया सप्तम्यर्थः ।  
पदार्थस्यापि 'सुपा सुसुक्तं' ( पा० ७।१।३९ )  
इत्येव लक्षणा । तस्यापि पूर्ववत् धारयतावच्छेदकः कर्तृद्वारक  
एव वा संभवं । वस्तुवस्तु आकाशास्यापि ईश्वरोपादान-  
कत्वात् उपादानरतमेव सप्तम्यर्थः उपादानकर्तृद्वारकः  
अन्वेति । आकाशे उपादानकत्वत्वात् अनुगतस्तिष्ठन्  
इत्यर्थः । अस्तु वा एतद्वचनबलादेव आकाशेऽपि शान्द्र-  
निरूपिताधारत्वात् अन्तर्गमिनिरूपिताधारत्वमपि इति  
न तत्र लक्षणाऽपि । न चैवं 'अग्नौ पचति' इत्यादि-  
प्रयोगाणा लक्षणया उपपादने 'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति'  
इत्यादि प्रयोगापत्तिः । तथात्वे 'गृहाया घोषः'  
इत्यादी गृहापदेन गृहासंबन्धितरीरलक्षणयाः सर्वसमत-  
त्वेन भवदुक्तप्रयोगापत्तेरनिवारणात् । अतः सिद्धं  
सप्तम्यर्थ्याधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकः अन्यव  
इति ।

यस्तु गृहात् नहिः स्थितेन कर्मा दीर्घदृग्वादिना  
वाद्यचलनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे 'गृहे पचति' इति  
प्रयोगः, स कर्मकारकस्य तदुद्ग्रादेः परपरया गृहाधि-  
करणत्वात्तानुपपन्नः ।

ननु एवमपि 'भूतले घटो नास्ति, चैत्रे गृहे न  
पचति' इत्यादी कथं कर्तृकर्मान्यतरद्वारकोऽन्वयः ।  
नहि तत्र भूतलनिष्ठाधिकरणत्वमिच्छकघटश्रुतिसत्ताभयत्वे  
अभ्यापप्रतियोगि इत्येव शान्द्रघोषः संभवति, भूतले

पट्टदायामपि तथा प्रयोगावचेः । उताश्रयस्य  
 पत्रातिरिक्तवृत्तभावाप्रतियोगित्वात्, नना घटादिनिष्ठा-  
 भावलक्षणायामपि प्रतियोगितासम्बन्धेद्वाराच्छिन्नप्रति-  
 योगिनः अप्रसिद्धेः । तद्वत्त्वात् अनुभूयमानपट्टदा-  
 यच्छिन्नप्रतियोगिताकभूतलनिष्ठामानुषोषस्य अपत्याया-  
 पचेथ । न हि 'उक्तविधामावोऽस्ति' इति एतादृश  
 एव शेषः अनेन जनयितुं शक्यः, भूतलनिष्ठाधिहरण-  
 स्वस्य अतस्यैव अभावात्तद्वारपरवावकाशं कर्तुं कर्मद्वार-  
 कत्वनिश्चयमद्वापचेः । पटस्य प्रतियोगितासंज्ञेयानुषे  
 पारवर्षाप्रपलाभावेन कर्तृत्वाभावात् प्रथमानुपपत्तेः ।  
 भूतलवृत्तिपटप्रतियोगिताकामात्रस्य कर्तृत्वोक्तौ तस्य  
 एकत्वत् 'पटो न स्तः' इति द्विचनानुपपत्तेः ।  
 'पटो नास्ति' इति प्रयोगावचेथ । पट एव प्रति-  
 योगितासंज्ञेय अभावात्तु, अभावे च भूतलाधिहरण-  
 रसमहोत्थं 'भूतलवृत्तभावाप्रतियोगी घटोऽस्ति' इति  
 शब्दत्रोषाद्री इति वा अतीते भाविति वा 'घटोऽस्ति'  
 इति चर्मानुषास्त्वानुपपत्तेः. 'घटो नास्ति' इति  
 प्रयोगानुपपत्तिः ।

एतेन 'भूतलाधेयताभावात् घटोऽस्ति इत्यपि  
 शब्दत्रोषः' प्रयुक्तः ।

"अथ एतद्वैपरीत्येनैव सप्तम्यर्थधिकरणत्वस्य  
 निरूपकतासंज्ञेयं घटाद्यैः कालसंज्ञेयं अन्यं, तथैव  
 लक्षणत्वोपेति, तस्य च व्याप्यत्वे आख्यातायै, तस्य  
 च प्रतियोगितासंज्ञेयं नञर्थे अभावे, तस्य च प्रथमा-  
 न्तायै घटादौ इति भूतलनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे-  
 मानुषासंज्ञेयत्वात्प्रतियोगिताकभावज्ञान् घटः इति  
 शब्दत्रोषः । भावनेत्यस्याप्रतियोगिनि च संज्ञा-  
 न्वयः नञः समन्विताहारस्वले इति मनम्" तदपि  
 न । सप्तम्यर्थस्य सप्तम्यर्थार्थानुषास्त्वोक्तौः । अन्यथा  
 कर्तृत्वाधिवचनाया चैते वच्यते इति भावे प्रयोगावचेः ।  
 अत्र एव सप्तम्यर्थस्य धारवर्षासंज्ञेयत्वे पटदायदोदान  
 कर्तृत्वनिश्चयपरद्वारकत्वोपादानं वा प्रमागिशानाम् ।

न च ननुसमन्विताहारस्वले वाप्रासंज्ञेयं अन्य-  
 द्युत्पत्तिरुत्पत्ते इति केपाधिकृतं युक्तम्, चैमे न  
 वच्यते इति प्रयोगस्य परमपि निरापिपुत्रावकपटात् ।

आख्यातायैमानुषासंज्ञेयत्वादेः ननुसमन्विताहारस्वले अन्व-  
 यप्रयोगकृतत्ववन्तरकत्वनापत्तेः ।

एतेन ननुसमन्विताहारस्वले धातुना शक्यार्थाभावे  
 लक्ष्यते । ननुस्तु योत्तरत्वात् तात्पर्यग्राहकत्वमेव ।  
 सप्तम्यर्थस्य च व्युत्पत्तिविशेषकत्वमवा धारवर्षेभूताभावे  
 प्रतियोगिनि शक्यार्थे कालसंज्ञेयत्वादेः अन्यथाः । भूतल-  
 निष्ठाधिहरणत्वानिरूपकः—वर्तमानकालसंज्ञेयप्रतियोगिका-  
 भावाश्रयत्वं पटवृत्ति इत्यादिश्च शाब्दत्रोषः । भावना-  
 संज्ञेयत्वादेः न व्युत्पत्त्यन्तरकत्वमेव— इति केपाधिकृतं  
 अथास्तम्, क्वचनानुषोषस्य तदस्त्वत्तात् । 'चैने न  
 वच्यते' इति प्रयोगावचेथ, 'एते न पचति' इति  
 प्रयोगानुपपत्तेथ एतस्य साक्षात् प्राक्प्रतिपत्त्याभावात् ।

अथ — तत्र कर्तृद्वारकत्वानुपपत्तीरुपेति 'भूतले  
 घटो नास्ति' इत्येव सप्तम्यर्थस्य घटाद्यैः प्रयोगावचेथ-  
 योगिकालसंज्ञेयं अन्यथाः — इति मतम्, ततः  
 अस्यालक्षणावृत्तिरुपपत्तिरुत्पत्त्यात् अतिगौरवम् ।  
 'एते न पचति' इत्यादौ च यद्यपि एतन्नैववृत्ति-  
 प्राकृत्य अप्रसिद्धेः न तदभावे धातुना शोषयितुं  
 शक्यते इति तत्र शाब्दत्रोषानुपपत्तिः तदवश्येव ।  
 इति चेत् । न । 'इदानीं भूतले घटो नास्ति'  
 इत्यादावपि भूतलाधिहरणपटवृत्तिमत्ताश्रयत्वं घट-  
 निष्ठाधारप्रतियोगि इत्यैव शब्दत्रोषात् । प्रसिद्धं हि  
 पटस्य भूतलाधिकरणत्वं नास्तीतिरे । अतो न प्रति-  
 योगिनोऽप्रसिद्धिः । न वा व्युत्पत्त्यन्तरकत्वमम् ।  
 तयाहि । सप्तम्यर्थस्य तात्त्वं निरुक्तसंज्ञेयं आख्या-  
 तायै अन्यथा । प्रथमाधेयत्वापि वदत्तसंज्ञेयं त्वैव ।  
 नना पर लक्षणसंज्ञेयत्वानुपपत्तिनिष्ठाभावलक्षणा,  
 लक्षणस्य तादर्थ्यग्राहकत्वमम् । इदानीं स्वस्य च निष्ठा-  
 रत्वात् नञर्थान्वयेऽपि न स्तःति । संभवति हि उक्त-  
 वत्ताश्रयताभावा एव तदस्त्ववच्छेदेन पटे पटसिन्  
 काले एतदुत्पत्ते घटादायात् । अत्र एव भूतलनिष्ठा-  
 पटाभावस्यापि अपात् अनुभूयमानस्य नापत्त्याः । यत्र  
 तु अधिहरणे कदाऽपि न कर्मदिशता प्रतिपत्त, तदापि  
 न कर्तुः घटादायिताः सप्तम्यर्थत्वात्, येन प्रतियोग्यप्रसिद्धिः  
 आद्यद्वैत, अपि तु प्रत्याक्षिप्यवच्छेदेन । तथा च

भूतलनिष्ठाधिरणतानिरूपक — वृत्तिवर्तमानसत्ताश्रयत्वं  
भूतलवृत्तिरमाणावादेव प्रसिद्धम् । अयमेव प्रकारः  
पूर्वेन अनुसंधेयः । एव लडाकार्यस्यापि धात्वर्थान्ययो  
न त्यक्तो भवति । तात्पर्यग्राहकत्वस्यापि च स्वीकारात्  
तरकालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे उक्तविधाश्रयत्वे  
अथाहत्तम् । यदि तु अस्मिन् पक्षे घटस्य आख्यातार्थे  
साक्षात्संबन्धेन अनन्वयत्वं कर्तृत्वानुपपत्तिः आशङ्कयेत्,  
ततः अस्मादख्यातस्यैव उक्ताश्रयप्रतियोगिकोक्तविधा  
भावे सप्तमीननुभवसमभिव्याहारे लक्षणा, ननुपद च  
तात्पर्यग्राहकम् । तस्मिन्नाभावे घटस्य आधेयत्वसंबन्धेनैव  
अन्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः । सप्तम्यर्थस्य च तस्मिन्नेवा-  
भावे कर्तृत्वधितपरपरासंबन्धेनैव अन्वयात् न व्युत्पत्त्य-  
न्तरकल्पना । उक्तविधाश्रयतरत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताया  
भावश्च घटे न घटस्य भूतलवृत्तितादासया इत्यर्थात्  
भूतलधिहरणवृत्तभावबोधोः ।

एव 'वाची रूप नास्ति, हृदे वह्निर्नास्ति, जातो  
सत्ता नास्ति' इत्यादिप्रयोगो अपि उपपादनीयाः ।  
न च समवायसंबन्धेन जातिवृत्तः अत्रसिद्धया समवाय-  
संबन्धधारणच्छिन्नजातिनिष्ठाधिरणतानिरूपकवृत्तित्विद्यमान  
कारणसंबन्धाश्रयताप्रसिद्धेः कथं तदभासस्य सत्ताया  
बोधः इति वाच्यम् । जातावपि साक्षात् स्वरूपसंबन्धेन  
वृत्तेः प्रसिद्धतरत्वं सत्तायामपि निरुक्तशामान्याभावो-  
परत्वे । 'जातो समवायेन सत्ता नास्ति' इति प्रयोग  
स्तु निरुक्तश्रयत्वस्यैव व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभाव-  
मादाय उपपादनीयः । (जातिनिष्ठाधिरणतानिरूपक  
वृत्तित्विद्यमानकारणसंबन्धाश्रयत्वनिष्ठा वा समवायसंबन्धा-  
वच्छिन्नाधिरणतानिरूपकवृत्तित्विद्यमानकारणसंबन्धाश्रय  
तरत्रावच्छिन्ना प्रतियोगिता तद्विलक्षणभावमादाय  
इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदककोटौ व्यधिकरणस्य  
समवायसंबन्धस्य घटकरत्रान् अभावे व्यधिकरणसंबन्धा-  
वच्छिन्नमेति इति ध्येयम् ) । समवायेन इत्यस्य च  
आख्यातार्थे अभावे स्वानच्छिन्नत्वसंबन्धेन अन्वयः  
इति न वाऽप्युपपत्तिः ।

एव 'गृहे चैनो न पचति' इत्यादावपि पूर्वोपदेय  
सर्वे प्रकारेः बोधोपपादनं द्रष्टव्यम् । तत्र तु अयं

विशेषः । चैत्रस्य गृहस्थत्वे पाकाश्रयत्वाभावात्पादाय  
पाकाश्रयत्वे गृहस्थत्वाभावमादाय उभयभावे च उभया-  
भावात्पादाय विशिष्टाभावात् संपादनीयः । तत्तदभावबोधो  
एव च तात्पर्यभेदेन फलम् ।

एव 'स्यात्पां तण्डुल न पचति चैत्रः' इत्यापि  
स्यात्पा तण्डुलवृत्तित्वाभावे, तण्डुलस्य पाककर्मत्वाभावे,  
पाकस्य चैत्रवृत्तित्वाभावेऽपि च तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।  
तात्पर्यग्राहकांतरभावे तु स्यात्पीपदवैयर्थ्यभिरा आद्या-  
भाव एव ज्ञातिरि अर्थात् प्रतीतेः । अत एव 'न  
जीरतिपतृकः कुर्यात् तिलैः वृष्णैश्च तर्पणम्' इत्यादौ  
कृष्णत्वाभावे एव तात्पर्यम्, न तु तिलतर्पणाभावादौ  
इति व्याचक्षते वृद्धाः । 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेत यः'  
इत्यादौ तु सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मद्वारकत्वासंबन्धेन प्रति-  
योग्यप्रसिद्धयापत्तेः अमत्या ननुसप्तम्यन्ताग्या अन्तरिक्ष-  
वृत्त्यभावत्वलक्षणया तत्प्रतियोगिभाव आख्यातार्थः अन्यत्वे  
इति तस्य नित्यानुपादता । तत्र सप्तम्यर्थस्य स्वातन्त्र्येण  
अन्वयाभावादेव न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । ( पदद्वय-  
लक्षितार्थेस्यापि आपत्तातार्थान्वये निपातोपसर्गप्रातिपदि-  
कारितिरिक्तशब्दगम्यरशात् वक्ष्यमाणस्युत्पत्त्येव निबोधोप-  
पत्तेः न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् । इत्यधिकः पाठः क्वचित् )  
अत एवाथैवादावपाकस्य प्रशस्तस्यस्याप्यन्येव व्युत्पत्त्या  
आख्यातार्थभावनाऽन्वयः । 'अन्तरिक्षे घटो न पचति'  
इत्यादौ च समभ्यन्त-तन्-धातुभिः अन्तरिक्षवृत्तित्वरूप-  
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाभावाद् लक्ष्यते ।  
आख्यातेन च आश्रयत्वम् । तथा च उक्तविधाभावा-  
श्रयत्व घटवृत्ति इति शब्दबोधः । अतः अत्रापि न  
सप्तम्यर्थान्वयः इति न कुत्रापि सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मत्व-  
तरद्वारकत्वसंबन्धकारः । यत्र तु न सप्तम्यन्तपदसमभि-  
व्याहारः 'चैनो न पचति' इत्यादौ, तत्र नमर्थस्य चैत्र-  
वृत्त्यभावस्य चैत्रवृत्तिर्ज्ञौ प्रतियोगितासंबन्धेन गम्यम् ।  
अर्थात् वर्तमानपाकावृत्त्यभाव आख्यातेन लक्ष्य  
यिरा तस्मिन् चैत्रान्वय इत्यादि बोधम् ।

एव लिटादिसमभिव्याहारेऽपि 'चैनो न कल्प  
मथयेत् (पचेत्)' इत्यादौ यत्र चैत्रवृत्तिर्ज्ञौ प्रसिद्धिः  
तत्र तस्या 'न कल्प मथयेत्' इतिपदेव निष्पत्त्यम्

स्वपरोजगभावप्रतिषेधित्वसंयोगैव ननयस्वधि वैव-  
द्वयभावस्य प्रतिषेधितासंयोगेण अन्वयः । अपसिद्धौ  
तु आख्यातेन यावानुक्तं रूपमानं संश्लेषिता तस्मिन्  
विधयर्थस्य प्रयोगत्वेन चैतस्य च आवेपत्वेन अन्वयः  
इति सर्वमनवयम् ।

एष अभिज्ञानेन विविधम् - औपश्लेषिकं वैपयिकं  
अभिधायकं चेति । 'कटे आस्ते, षडे ज्ञानमस्ति,  
भोषे इच्छाऽस्ति, सर्वसिद्धात्माऽस्ति, तिष्ठेत् तैल  
मस्ति' । उपश्लेषः सामर्थ्यप्रवृत्तियम् । वैपयिकं  
विषयसंज्ञकत्वावच्छिन्नम् । अभिधायकं अवच्छेदक-  
वच्छेदेन वृत्तिमत् ।

'सप्तमशिवरणे न' ( पा० २।३।३६ ) इति  
वक्ष्यात् दूरत्वित्कार्येणोऽपि सप्तमी । 'यस्य दूरे  
अनिते या ग्रामः' । दूरे दूरत्वावच्छिन्नप्रदेशे ।  
प्रतिषेधितः पञ्चमः । पञ्चमि अत्र अभिज्ञानत्वादेव  
सप्तमी प्राप्यते, तथापि द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगेण विशेष-  
विहितेन चापञ्चमौ प्रतिप्रकाशः चकारः ।

एवं 'कर्मोन्विपपत्स्य कर्मोन्विपपत्स्यानम्' इति  
वाचिकात् ( सप्तमशिवरणे च इत्यनेव पठित्वात् ) इतः  
शब्दः विषयो वर्तमानमभिव्यक्तं, यद्यपरि इन् - शब्दः  
इत्यर्थः, तादृशकर्मण्यपहय यस्तुयो यदने तस्मिन्  
सप्तमी । अर्थादी व्याकरणे । अधीतमनेन इति विग्रहः ।  
'इशादिभ्यश्च' ( पा० ५।२।८८ ) इति कर्तारि इन् -  
प्रत्ययस्य विधानात् । एतास्य च अदितत्वेन 'ऊठपूर्वी  
कटम्' इतिवत् द्वितीयायां प्रायाया कर्मणि सप्तमीविधि-  
सहायेन । तादृशोपधय तद्वदेन । कर्म व्याज युक्तमेव  
न तु भासादि । तेन 'सात्तमधीती व्याकरणे' इत्यत्र  
कठि द्वितीयेव ।

एवं 'साधुसामुद्रशोषे च' इति वाचिकात् ( २।३।  
३६ अथ सूत्रे ) 'साधुः कृणो भातारि भवति, असाधुः  
भोऽनुते' इत्यत्र सप्तमी । अत्र वैपयिकत्वादिना अधि-  
करणसहाय्येन तिद्धौ पुनर्वचनं पठोमिधायकम् । न च  
'साधुनिपुत्राणामावकाशत एवमेव' ( पा० २।४।४१ )  
इति यथामागच्छेत्वेव साधुसामुद्रशोषे सप्तमीतिद्वेः  
एतद्विद्वेः साधुसामुद्रशोषेणम् । अत्रचांश प्रतिनः

योगेऽपि साधुसामुद्रशोषे सप्तमी इत्येव साधुसामुद्र-  
न चैवं 'साधुर्भूयो रासः' इति पठोपयोगानुवर्तिः, तत्र  
राशौ भृशद्वारकाम्यवस्वीकरणे साधुसामुद्रशोषेण  
नष्टगोचारात् । न चैतमपि अत्रानुवर्तिरसाधारण्येन  
साधुसामुद्रशोषे सप्तमीविधी कथयमाणम् ( पा०  
२।३।४३ ) अत्राविवृणुतेत्यर्थं विपुणपदयोगे अत्रांशमेव  
सप्तमी इत्येवं साधुसामुद्र-  
साधुसामुद्रशोषेऽपि सप्तमीतिद्वेः उक्तत्वे ( पा० २।३।  
४३ ) साधुसामुद्रशोषेणैव, उत्तरभाविवाचिकेन पूर्व-  
भाविमते वैवर्ष्यवाद्द्राया अनुक्तिरुच्यते ।

एवं 'निमित्तात् कर्मयोगे' ( पा० २।३।३६  
सूत्रे ) इति वाचिकात् 'कर्मणि द्वीपिनं हन्ति  
दत्तवोर्हन्ति कुञ्जरम् । वेद्येपु चमरी हन्ति सीमिन  
पुष्कलमे हतः ॥' इत्यादी सप्तमी ( सीमि  
कर्मरियुक्ताऽऽद्योयनिमित्तं पुष्कलकः राशयुगः  
इतः । सीमि सीमाज्ञानार्थं पुष्कलकः यद्बुद्धः हतो  
नित्यातः इति हृदत्तः ) अत्र निमित्तं फलत्वादिना  
क्रियाप्रयोगकम् । अत एव प्रयोग्यत्वं सप्तमर्थः साक्षा-  
त्तत्कथेन क्रियान्वयी । तस्य च कर्मकारकयोगः संयोग-  
समवायादिः साक्षात् एव सप्तमीप्रयोगकः न तु साधु-  
योगे ज्ञातः । अत एव तदमात्रे 'वेतनेन धार्यं तुमाति'  
इत्यादी 'हेतो' ( पा० २।३।३३ ) इत्यनेन तुर्थायेव ।  
तुर्थायापत्तादेनैव कार्यं सप्तमीविधिः, तादर्थ्यं चतुर्थ्य-  
वाद्यत्वेन वा तदा 'वेतनाप धार्यं तुमाति' इत्यपि  
या प्रयोगः । अत्र चित्तुहासुरेणु समवायात्तः कर्म-  
कारकत्वमेव; अत्रचानवधिभासात् । चतुर्थे तु सप्तमीः,  
सीमो ज्ञानार्थं पुष्कलकः यद्बुद्धः निमित्तः इति  
वदध्यात् ।

एवं 'यस्य च गालेन आरलस्यन्म्' ( पा० २।३।  
३७ ) इति वृत्तात् कर्त्तव्यक्रिया निश्चितत्वात् यथा  
क्रियया अनिश्चितत्वात्तथा क्रियायाः कारकरीत्येव  
सप्तमे क्रियते तस्याः क्रियायाः कर्तुः कर्मणे वा स्वनि-  
यत्वादे इतरक्रियात्सहसरे विषयिते ततोपचरत् सप्तमी  
स्यात् इत्यर्थेवात् 'सादणेषु अर्पापानेषु गमः, गोषु  
दुग्धानामसु गतः' इत्यादी सप्तमी । अत्र कर्त्तव्यकर्मणा-



‘पञ्चमी विभक्तौ’ (पा० २।३।४२) इति सूत्रात्  
‘माधुराः वाशीश्वेत्य आश्विनरा.’ इत्यादौ पञ्चमी ।

एष ‘साधुनिपुणाम्नामर्चायां सम्यग्प्रतेः’ ( पा०  
२।३।४३ ) इति सूत्रात् ‘मातरि साधुनिपुणो वा’  
इत्यत्र सप्तमी । अर्चाऽर्वात् ‘निपुणो राडो भृत्यः’  
इति पठौ । प्रतिग्रहणमुपलक्षणम् । ‘साधुनिपुणो वा  
मातरं प्रति परि अनु वा’ । पूर्वमेव च व्याख्यातग्रन्थ  
इदं सूत्रम् ।

एवं ‘प्रसितोत्तुनाम्नां तुलीया च’ (पा० २।३।४४)  
इति सूत्रात् आम्ना शोभे तुलीया स्यात् सप्तमी वा  
इत्यर्थेनात् प्रसित उत्तरो वा इरिणा हरी वा इत्यत्र  
विषयेन सप्तमी । प्रसितः आसक्तः, न तु प्रत्येक  
शुद्धः । विपश्यत विभक्त्यर्थः । तुलीयाशाः पाक्षिकत्वार्थे  
वचनम् ।

एवं ‘नक्षत्रे च एषि’ ( पा० २।३।४५ ) इति  
सूत्रात् नक्षत्रान्चिदङ्कतेः ‘नक्षत्रेण युक्तः फलः’  
( पा० ४।१।३ ) इत्यनेन अणुप्रत्ययस्य ‘लुक्विरोपे’  
( पा० ४।१।४ ) इति लुपि कृते नक्षत्रमुक्तं श्राम्नाति-  
पदिकात् अशिकरणे तुलीयासप्तम्यौ साः इत्यर्थेनात्  
‘मूलेन मूले वा देवीमावाहयेत्’ इत्यादौ सप्तमी ।  
कालिकाधिकरणत्रयं विभक्त्यर्थः । अणुप्रत्ययाकर्षणेन  
शुद्धमहाभारते ‘पुषे शानिः’ इत्यादौ सप्तम्येव, न  
तुलीया । फाल्गवर्तेऽपि अशिकरणत्रयविषयायाम् ‘अथ  
पुत्रः’ इत्यादौ प्रथमाऽपि ।

एवं ‘सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये’ ( पा० २।३।७ )  
इति सूत्रात् राजादीयशोचिनालीयशोचरीं कारकशोभेभ्यो यौ  
फाल्गवानो वन सप्तमीपञ्चम्यौ स्र. इत्यर्थेनात् ‘अथ  
युक्त्वा अथ शोभे ह्यारदा भोजन, इहस्योऽथ कीरी  
भोजनारा हस्य पिप्लेत्’ इत्यादौ विषयेन सप्तमी ।  
अथ यथपि भोजनशोभेऽपि एक एव पुरुषः कर्तृकारक  
तथापि अथानजारीनभोजनशिकानिःसृपितकर्तृत्वात्  
ब्रह्मचारीनभोजनशिकानिःसृपितकर्तृत्वस्य भेदात् कारक-  
द्वयमभ्यन्तरम् । द्वितीयोदाहरणे तु अथ इति कर्ता,  
रक्षं इति कर्म, इह इत्यशिकरणम्, इति चिन्तादीय-

नप्यस्यम् । सर्वत्र अपिपरणत्रयं विभक्त्यर्थः । अथा  
दानदायकभवात् पक्षे पञ्चमीप्रान्यर्थः निधिः ।

एवं अशिकरणभेदापि योगे ‘लोकै लोकाद्वा अधिको  
हरिः’ इत्यादौ पञ्चमीसप्तम्यौ श्रेयो, ‘तदस्मि  
त्रधिकं०’ ( पा० ५।२।४५ ) ‘शस्मादधिक०’  
( पा० २।३।९ ) इति च सूत्रीपदिविभक्तिर्निर्दिष्टात् ।  
निर्दिष्टितरं विभक्त्यर्थः । स्वतन्त्रव्यापिकयाभयवृत्तिर-  
संयोगेन क्रियाप्ययी ।

एवं ‘यस्मादधिकं यत्र येभ्रत्स्वचन तत्र सप्तमी’  
( पा० २।३।९ ) इति सूत्रात् आधिक्यार्थकर्मप्रयत्न-  
नीयवृत्ते सप्तमी स्यात् इत्यर्थेनात् ‘उप पराये हेतुर्गणा.’  
इत्यादौ सप्तमी । प्रतिशोचिन्त सप्तम्यर्थः । स्वतन्त्रव्या-  
पिकयाभयवृत्तिरित्येन क्रियाम्बयी । उरपरं तात्पर्य-  
ग्रहणम् ।

एष ‘अधिरीश्वरे’ ( पा० १।४।९७ ) इति सूत्रात्  
देश्येभ्यः सपिः कर्मप्रयत्नवीचकः तद्वृत्ते ऐश्वर्यप्रति-  
शोचिनि तदनुशोचिनि च ‘अधि रामे गू’, अधि  
शुचि रामः’ इत्यादौ पर्यायेण सप्तमी । अत्र क्रमेण  
अनुशोचिन्तरं प्रतिशोचिन्तं च सप्तम्यर्थः । स्वतन्त्रव्यैश्वर्य-  
संबन्धीतरवृत्तिर्न आक्षयतामित्यतः । अयि. तात्पर्य-  
ग्राहकः । रामप्रतिशोचिन्तस्त्वत्ताश्रयो अः, भृष्टतित्त्वत्र  
प्रतिशोचो रामः इति च कलिश्लोऽर्थः ।

तत् शिवा सप्तम्यर्थः शयने साक्षिणो वा सर्वोऽपि  
भावनाम्बयी इति ।

तदेव लिङ्गसंख्यापत्तिरिच-गुण्यमादास्य शिदो माव-  
नाम्बयः । रहस्यः पृ. १४३-१५८.

अ सप्तमी (यगिस्ता) । सप्तम्याः अपिपरणत्रय-  
मर्थः । ‘सप्तम्यशिकरणे च’ ( पा० २।३।३६ ) इति  
सूत्रात् । अशिकरणद्वयं च वाचापरत्वम् । ‘आधारीऽ  
धिकरणम्’ ( पा० १।४।४५ ) इति सूत्रात् । तच्च  
आश्विनत्वम् । तच्च साक्षात्परणाराधयत्नम् । परंपरा  
कर्तृसमांसाभयन्तद्राय । तेन ‘स्वावया वचति, भूसौ  
वसति, कृते दोते’ इत्यादिश्रवणेन । अपिपरणं च  
त्रिविधं औपशेषिकम्, वैपथिकम्, अथिःपापक चेति ।  
तेन ‘गुरो वसति, मते शानम्, तिलेयु तैम्म्’ इत्यादिः

प्रयोगः । 'चर्मैषि ह्रीपिन हन्ति' इत्यन निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्त हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्वं च पारयञ्जननेच्छादिविषयत्वम् । 'गोषु दुःखमानासु व्यागतः' इति छतिशतमी 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' ( पा० २।३।३७ ) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्या क्रिया तद्भावः प्रत्यक्षेण सप्तमी इति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरस्यापत्तंकरणम् । एवं मूलशक्तिप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा 'वदन्ति प्राणाजीत्' इति रोदनमनादय इत्यर्थः । अत्र पठया अपि लक्षणा 'पशूँ चानादरे' ( पा० २।३।३८ ) इति सूत्रात् । एव 'गोषु गम्य वा स्वामी, ईश्वरः, अधिरति' 'वैश्वानिप्राणा विश्वामित्रेषु वा दापादो देवराजः' इत्यादिषु च । 'सश्री चैनस्य यने वा प्रतिभूः, गवा गोषु वा प्रसूतः' इत्यादी पशुसप्तम्योः उपरद्विभक्तिरन्तम्, धृयमाणसामित्वादिक्रियासंबन्धेन मूलशक्तिवासंबन्धेनात् । 'गोषु प्रसूतः' इत्यत्र कतिपय-ज्ञानक्रियाया अन्तराद्यः । गोशानाये प्रसूत इत्यर्थः । एवं 'हरिपूजने व्यासुक्तः, आशक्तः, कुशरः' इत्यादिषु । एव निर्घोषणमपि पशुसप्तम्यर्थः । वातिगुणक्रियानाममिः अमिष्ययमानमेदनिरूपयन्तं निर्धारणम् । अत्र मेदाधिकारमेदनिरूपयन्तोः 'व्याज्य वापत्ररूपवाचिष्ठजल बोध्यम् । तेन 'नराणा नरेषु वा छमियः घूरः, गोषु कृष्णा संपन्नश्रीरा, गच्छन्तु भाक्त् शीमः, छात्रेषु मैत्रः मिषः' इति प्रयोगः, न तु 'विप्रेषु छमियः घूरः' इत्यादिः प्रयोगः । नरराजकच्छिन्ननिरूपितमेदासमानाधिकारणत्वे छति धनिय-वाचच्छिन्ननिष्ठमन्वन्मेद समानाधिकरण इत्यत्र इति बोधः ।

न चैवं 'इत्याचारदमादिशातर.स्वाध्यायकर्मणाम् । अत्र तु परमो धर्मो यद्दोषेनात्मदमेनम् ॥' इत्यत्र, 'मृगिमुक्ताप्रसालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्वायम्भुव तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥' इत्यत्र च निर्धारण पशुं न स्यात् अमेदाभावात् इति पाच्यम् । ह्रमिदस्य आरभदर्थेने निर्धारणसंभवात् । दिव्येने तु सर्वस्येति पठया निर्धारणसंभवात् । अत्र एव 'भाषुषाः

पातलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः' इत्यत्र निवारणकेदो पञ्चम्या लक्षणा, अमेदमानाभावात् । एवं 'मातरि साधुनिपुणो वा' इत्यादिषु । 'हरिं हरो वा उलुक्कः, प्रसितः' 'मूलेनावाहयेत्' इत्यादिषु लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपरद्विभक्तिः कारकविभक्तेः इत्यन्तरत्वम्, कारकविभक्त्यर्थस्य भ्रुतक्रियान्वयित्वात् । उपरद्विभक्त्यर्थस्य कश्चित्क्रिया-वयित्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४०-१४४.

● सप्तमी प्राधान्यमपि बोधयति । अगारे गावो वास्यन्ताम्, अगारे कुमुमानि इत्यादिवत् प्राधान्येऽपि सप्तम्यविरोधः । सु. पृ. १०६०. ● सप्तमी 'मिधे जुहोति' इतिवत् निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४।१।७. ● सप्तमी विभक्तिः आधारे भवति । आशक्तश्च क्रियायाः उत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । भा. १।२।१।६।६८. ● सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्तत्वबोधिका । 'मिधे जुहोति' अत्र कपालादिभेदे होमे निमित्तम् । वि. ४।४।१५. ● सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. १।१।१।६।६७. ● ननु प्रधान-भूतेऽपि सप्तमी भवति-यथा आगारे गावो वास्यन्ताम्, प्रावारे कुमुमानि इति । नवति, यत्र प्रमाणान्तरेण इयं प्रधान विधितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थज्ञान गुणभावो युक्तः । १।१।१।६।६६-६८. ● न हि सप्तमी शेषशेषिकत्वम् वदति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३९.

● सप्तम्यन्तेन निमित्तमुच्यते, यथा 'मिधे जुहोति' इति । टुप्. १।१।१।११ पृ. २०९८.

● सप्तम्यन्तस्थले शेषत्वमेव भूतं न तु शेषित्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अधिकरणत्वमात्रस्य तदर्थत्वात् । पौ. ३।३।७।१४.

● 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकम्ये' ( पा० २।३।७ ) इतिपाठिद्वयमभ्ये यो ज्ञात्वात्पत्नौ ताभ्यां सप्तमी-पञ्चम्यौ । 'अथ युक्ता हरे ह्यहह्रा भोक्त ।' 'पञ्चम्यादृष्टिमिः' ( पा० २।३।१० ) एतेः कर्म-प्रवचनीयैः शोभे पञ्चमी । अत्र हरेः संसारः । मणि. पृ. १११.

● यदीसप्तमीभ्यां हि वाट् संवधः सप्तमामः  
असत्प्रभुत्व प्रपायते न वाट् मरत्यधीन । वा.  
३।१।६।१२ पृ. ६७६.

● सप्तरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३।  
७८, १०।८।११।२३. ● सप्तरात्रे नाम अहीने  
चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

● सप्तयोजनेन निध्वोजनेन वाचते । प्रासजापो  
ऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, याज. पृ. १३२.

● सप्तं नाम साय 'द्वन्द्वमच्छ मुता०' इति उणिक्  
प्रकारमेकं सूत्रेण तृतीये चरने आर्मानुपमामे ।  
परंतु सप्तम्यं गानं तृपे न कतेयं किंतु 'उणिहि'  
इत्येकवचनेन विशेषविधानात् एकस्यामेव ऋचि । वि.  
५।२।६ वर्णक ३. ● सप्तं साम उणिहि औभवे ।  
भा. १।२।६।२५ वर्णक ३, (तदपि) एकस्यामृचि ।  
१।२।६।२८ वर्णक ३.

● सप्तम्यपादीनां यथापि विशेषश्रुतिर्मेव कल्पते  
तथापि परोपकारभूत्यैव सप्तमानामुपादानात् प्रामाण्यम् ।  
वा. १।३।१।२ पृ. १६६.

● सप्तम्यविभागस्यैवौ बोदानां निकषपसिद्धया  
सकालीयविजातीययोर्वर्तते । ऋजु. पृ. १५१.

● सप्तम्यः नाम अग्निः, रामायां गृहमभ्ये भरः ।  
के.

● सम्पावत्तभ्यो आधानेन शैक्तिरूपिण्यौ, न तु  
आहननीयात् प्रणीतो । संकर्ष. ३।२।३ मीको. पृ.  
१२७ 'आधाने सम्पावत्तभ्यो' इत्यम अशिखर  
द्रष्टव्यम् ।

ॐ सर्गं स्याद्भुत्वदिति न्यायः । अयं न्यायः  
पारस्पर्यस्वार्थविशिष्टद्वन्द्वस्यात्कृतः । तथाहि— ततश्च  
'समं स्याद्भुत्वदात्' इति न्यायेव एकैरेन मन्त्रेण  
एकैकश्रुतिरिति । साहस्री. ५०३.

ॐ सर्गं स्याद्भुत्वदात् । १०।३।१३।५३ ॥  
ज्योतिष्टोमे दक्षिण ऋग्निम्भो वज्रमानेन विभज्य  
देवा इत्युक्तम् । तत्र दानं उपैभ्यः समं वेद्यं स्यात्,  
विशेषतः अमुदश्यात् । यत्र विशेषो न भूयते तत्र  
समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् समं वेद्यम् ।

अपिचा कर्मवैपम्यात् । ५४ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशम्यः ऋग्निम्यः सदस्पाय चेति  
या दक्षिणा देवा सा समं विभज्य देवा इति प्रथमं  
पूर्ववर्षं वाचाब्देन निरूपयत् द्वितीयं पञ्चमम् । न समं  
विभागः किंतु कर्मवैपम्यात् विभयो विभागः । यद्ये  
कर्मसाम्यमभविष्यत् विभागोऽपि समोऽभविष्यत् ।  
कर्मणा तु न्यूनापिन्त्वेन वैपम्यात् विभागोऽपि विभयः  
स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रये, विपम्याऽऽऽया  
विधिभूतौ, परिक्रयाश्च कर्मण्युपपद्यते, दर्शना-  
द्विदोपरय तथाऽभ्युदये । ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋग्निः, दक्षिणादानेन परिक्रये अतुल्याः  
स्युः । तुदाब्दः पूर्वमूदयोक्तपञ्चदश्यापिसाम्यः । सर्वेषां  
दक्षिणा सप्तानां न भवति इत्यर्थः । यत्र परिक्रमस्य  
विधिभूतौ विपम्याद्याः भवन्ति ऋग्निवः । अर्धिनः  
तृतीयिनः पादिन इति विपमा वैपम्यनोधिक्यं आद्या  
मेवां ते विपम्याद्याः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः ।  
गोदद्यानां ऋत्विजा मध्ये चतुर्णां चतुर्णामिदंको गाना ।  
एव प्रथमगणस्थेभ्यो द्वादशादादा गानो दक्षिणा ।  
द्वितीयगणस्थेभ्यः अर्धमर्धे पद् पद् गानो दक्षिणा,  
तस्मात् अर्धिनः उच्यन्ते । तृतीयगणस्थेभ्यः तृतीयः  
अंशः चतस्रश्चतस्रो गानो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः  
इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्थेभ्यस्तु पादः पादः त्रिंशस्त्रिंशो  
गानो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । तेषां तेषां  
विपमा आख्या । एतान्तां तत्रभागेन प्रथमपूर्वपक्षस्य  
दक्षिणाशाम्यरूपस्य निरसः कृतः । कर्मवैपम्यनिमित्तकं  
दक्षिणावैपम्यं इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरसार्थं 'परि-  
क्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्राद्याः । एता-  
दद्यात् विधिनिश्चितात् परिक्रयात् हेतोः कर्मणि कर्म-  
निमित्तकं दक्षिणावैपम्यं नोपपद्यते । तस्मात् विष्यनु-  
सारादेशं दक्षिणावैपम्यम् । अम्युदये अम्युदयपञ्चके  
सप्तारमके द्वादशादे तथा विशेषस्य दक्षिणाभिनि-  
श्चारात्विशेषतः दर्शनात् ज्योतिष्टोमेऽपि वैपम्यं  
स्वीकार्यम् । के.

प्रयोगः । 'चर्मणि द्वीपिन हन्ति' इत्यत्र निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्त हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्र च घानर्थेननेत्रेच्छादिविषयत्वम् । 'गोपु कुसुमानासु आगतः' इति सप्तमी 'यस्य च मानेन मान लक्षणम्' ( पा० २।३।३० ) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्यया क्रिया दक्षत्रकपरोच्चर सप्तमी इति तदर्थः । तेन त्रियान्तरोपलक्षणत्र सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्र च क्रियाकालान्तरयावर्तकरत्वम् । एवं मुख्यक्रियाप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा 'वदति प्राजाज्ञं' इति रोदनमनाह्वय इत्यर्थः । अत्र पठया अपि लक्षणा 'पठी चानादरे' ( पा० २।३।३८ ) इति सूत्रात् । एव 'गोपु गवा वा स्वामी, ईश्वर, अधिपति' 'वैश्वामिश्राना विश्वामित्रेण वा दायादो देवपठतः' इत्यादिषु च । 'साडी चैत्रस्य घने वा प्रतिभू, गवा गोपु वा प्रमृत' इत्यादौ पठीसप्तम्योः उपपत्तिमत्तित्त्वम्, श्रयमाणस्यानित्रादिक्रियासप्तम्येन सूर्यक्रियासंबन्धिष्यत्वात् । 'गोपु प्रमृतः' इत्यत्र कल्पित-ज्ञानक्रियाया अन्यायाच्च । गोज्ञानार्थे प्रयत्न इत्यर्थः । एवं 'हरिपुत्रेण आयुक्तः, आशक्तः, कुशलः' इत्यादिषु । एवं निर्धारणमपि पठीसप्तम्यर्थः । चानिगुणत्रियानामभि-अभि यन्ममानमेदनिरूपकरं निर्धारणत्वम् । अत्र मेदाधिकरणमेदनिरूपकयोः व्याप्ययापररूपावच्छिन्नत्व बोध्यम् । तेन 'नयना नरेषु वा क्षनियः सूरः, गोपु कृष्णा सप्तमधीश, गच्छत्सु घानन् द्रीमः, छानेषु मैत्र त्रिय' इति प्रयोगः, न तु 'विप्रेषु शशियः सूर' इत्यादिः प्रयोगः । नररात्रच्छिन्नमिरूपितमेदासमाना-धिकरणत्वे सति क्षमियत्वावच्छिन्ननिष्ठमन्यतरमेद समानाधिकरण सूरत्व इति बोधः ।

न चैत्रं 'इन्द्राचारदमाहिंसातप स्वाध्यायवर्जनाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्व्योगेनत्पददर्शनम् ॥' इत्यत्र, 'मणिमुक्ताप्रसालाना सर्वस्वेण पिता प्रसु । स्वावरस्य तु सर्वस्य न पिता न सितामहः ॥' इत्यत्र च निर्धारण पठी न स्यात् अमेदामानात् इति वाच्यम् । कर्माभेदस्य अत्रमदर्थे निर्धारणसंभवात् । द्वितीये तु सर्वस्वेति पठया निर्धारणसंभवात् । अत्र एव 'मायुराः

पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यनराः' इत्यत्र निर्धारणैरुद्देशे पञ्चम्या लक्षणा, अमेदमानाभावात् । एवं 'मातरि छाधुनिपुणो वा' इत्यत्रापि । 'हरिं हरी वा उक्तुः, प्रसित' 'मूलेनागहयेत्' इत्यादिषु लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपपत्तिमत्तित्त्वः कारकविभक्तिः बली-रत्वम्, कारकनिभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्यित्वात् । उप-पत्तिमत्त्वस्य कलितक्रियान्यित्वात् इति दिक् । मणि पृ. १८०-१४४.

● सप्तमी प्राधान्यमपि बोधयति । अगारे गावो वाप्यन्ताम्, अगारं कुसुमानि इत्यादिषु प्राधान्येऽपि सप्तम्यविवेधः । सु. पृ. १०६०. ● सप्तमी 'मित्रे जुहोति' इति न तु निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४।१।७. ● सप्तमी विभक्तिः आधारे भवति । आधारश्च त्रियायाः तत्कारकाणा च विशिष्टाना चारणे वर्तते । भा. १।२।१६।६८. ● सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्ततरनोधिना । 'मित्रे जुहोति' अत्र कपाट्यादिभेदे होमे निमित्तम् । वि. ४।४।५. ● सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. १।२।१६।६७, ● ननु प्रधान-भूतेऽपि सप्तमी भवति-यथा आगारे गावो वाप्यन्ताम्, भावारे कुसुमानि इति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण इत्थं प्रधान विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थेन गुणभावो युक्तः । १।२।१६।६६-६८. ● न हि सप्तमी रोपरोपिसंबन्ध वदति । वा. ३।२।७।१४ पृ. ८३९.

● सप्तम्यन्तरेण निमित्तपुञ्जत्वे, यथा 'मित्रे जुहोति' इति । तुप्. १।१।१।१।१ पृ. २०९८.

● सप्तम्यन्तस्थले रोपत्वमेव श्रौत न तु रोपि-त्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अपिकरणत्वमात्रस्य वदयित्वात् । वा. ३।२।७।१४.

● 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमन्त्रे' ( पा० २।३।७ ) इति वाच्यमन्ये यौ कालात्त्वानौ ताम्या सप्तमी-पञ्चम्यौ । 'अथ युक्त्वा द्ये द्याहाद्रा भोक्ता ।' 'पञ्चम्यादुपरिमिः' ( पा० २।३।१० ) एते कर्म-प्रवर्तनीयैः योगे पञ्चमी । अत्र हरेः संसारः । मणि. पृ. १३१.

० पटीसप्तमीभ्यां हि वाहक संवत्सः सप्तमः  
असत्सप्तम्य प्रत्यास्यते न तादृक् भावधीयेन । या.  
३।१।६।१२ घ. ६७६.

० सप्तसत्रे चतुर्षु कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३।  
७८, १०।८।१।२३. ० सप्तसत्रे नाम अहीने  
चरनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

० सप्तयोजनेन निष्प्रयोजनं वाच्यते । प्रहसयो  
ऽप । या. ३।३।७।१४ घ. ८६०, वाछ. घ. १३२.

० सप्तं नाम साम 'इन्द्रमच्छ युता०' इति उष्णिक्  
प्रसादनके सुक्ते गेष तृतीये सत्रे आर्गवपवमाने ।  
परंतु सप्तम्य गान कृचे न कर्तव्यं किंतु 'उष्णिहि'  
इत्येकत्रयनेन विशेषविधानात् एकस्मिन्नेव ऋचि । रि.  
१।२।६ वर्षिक ३. ० सप्तं साम उष्णिहि अर्धेभि ।  
भा. १।१।६।१५ वर्षिक ३, (तदपि) एकस्मामृचि ।  
१।३।६।१८ वर्षिक ३.

० सप्ताप्रधादीनां यत्रपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्पते  
तथापि विशेषकारश्रुत्येव समस्तानामुपादानात् प्रामाण्यम् ।  
वा. १।३।१।२ घ. १६६.

० सप्तागविभागस्यैवोपादानेन निष्प्रयप्रसिद्धया  
सजातीयविजातीययोर्वेदिते । ऋजु घ. १५१.

० सप्त्यः नाम अग्निः, सप्ताया यद्वाम्ये भवः ।  
के.

० सप्त्यावसप्त्यौ व्यापाने ऋचिः काशिरूपे, न तु  
आहवनीयात् प्रणीतो । संकर्ष. ३।२।३ मीको. घ.  
१२७ । व्यापाने सप्त्यावसप्त्यौ० । इत्यत्र अचिक्वण  
द्रष्टव्यम् ।

॥ सर्गं स्यादश्रुतत्वादि न्यायः । अयं न्यायः  
परस्परव्यतिरेकविशेषकस्यैव धृतः । तथाहि— तत्र  
'सम स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेण  
एकैकानुतिरिति । साहस्री. ५७३.

॥ सर्गं स्यादश्रुतत्वात् । १०।३।१३।५३ ॥  
ज्योतिषोमे दक्षिणा ऋचिभ्यो यजमानेन विभक्त्य  
देवा इत्युच्यते । तत्र दान सर्वेभ्यः सम देयं स्यात्,  
विशेष्य अश्रुतत्वात् । यत्र विशेषो न श्रुतो तत्र  
समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् सम देयम् ।

अपिया कर्मवैपम्यात् । ५४ ॥

ज्योतिषोमे दोहयम्यः ऋचिभ्यः सदस्याय चेति  
या दक्षिणा देवा सा सम विभक्त्य देवा इति प्रथमं  
पूर्वपक्षं वासव्येन निरस्तुं द्वितीयं पक्षमाह । न समं  
विभागः किंतु कर्मवैपम्यात् विपमो विभागः । यदि  
कर्मसामपवगविभक्त्य विभागोऽपि समोऽमविभक्त्य ।  
कर्मणा तु न्यूनाधिक्यत्वेन वैपम्यात् विभागोऽपि विपमः  
स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रमे, विपमाऽऽऽया  
विधिभ्रुतौ, परिक्रयात् कर्मण्युपपद्यते, दर्शना-  
द्विशेषस्य तथाऽभ्युदये । ५५ ॥

ज्योतिषोमे ऋचिभ्यः दक्षिणादानेन परिक्रमे अतुल्याः  
स्युः । तुशब्दः पूर्वसूत्रद्वयोक्तपक्षत्रयनिरासार्थः । सर्वेषां  
दक्षिणा समाना न भवति इत्यर्थः । यत् परिक्रमस्य  
विधिभ्रुतौ विपमाहवाः भवति ऋचिभ्यः । अग्निः  
तृतीयिनः पादिनः इति विपमा वैपम्योपेक्षा आहवा  
येषां ते विपमाहवाः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः ।  
दोहयानां ऋचिभ्यो मध्ये चतुर्णो चतुर्णामेकेको गणः ।  
तत्र प्रथमगणस्येभ्यो द्वादशद्वयं गणो दक्षिणा ।  
द्वितीयगणस्येभ्यः अर्धगणं षट् षट् गणो दक्षिणा,  
तस्मात् अग्निः उच्यते । तृतीयगणस्येभ्यः तृतीयः  
अंशः चतस्रश्चतस्रो गणो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः  
इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्येभ्यस्तु षाट् षाट् तिस्रस्त्रयो  
गणो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । येषां येषां  
विपमा आहवा । एतादात् सूत्रमार्गेन प्रथमपूर्वपक्षस्य  
दक्षिणासाम्यरूपस्य निरासः शूनः । कर्मवैपम्यनिमित्तक  
दक्षिणावैपम्य इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरासार्थं 'परि-  
क्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्रमाह । एता-  
दृशात् विधिरिदित्वात् परिक्रयात् दैतो, कर्मणि कर्म-  
निमित्तक दक्षिणावैपम्यं नोपपद्यते । तस्मात् विपम्य-  
सारादेव दक्षिणावैपम्यम् । अभ्युदये अभ्युदयपक्षके  
समाप्तौ द्वारवाहे तथा विशेषस्य दक्षिणातिमित्तक-  
कात्यायनविशेषस्य दर्शनात् ज्योतिषोमेऽपि वैपम्य  
स्वीकार्यम् । के.

● 'समं स्यादधृतत्वात्' इति न्यायेन एकस्मिन् पात्रे विद्यमानसोमस्य सर्षपैः समादातया मधुष्णीयत्वात् कस्य-चिद्भागविषयं न युक्तम्, तत्सहनायै अनुज्ञापनम् । सोम. ३।५।१६. ● अथवा 'समं स्यादधृतित्वात्' इति न्यायेन दशदश (पातरः) प्राप्ता मुखयये दृष्टया अनुवदित्यन्ते । वा. ३।५।२०। ५३ पृ १०२२ । कर्तृसंसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावत् विभागप्राप्त्या 'समं स्यात्०' इति दशदशैक इति प्राप्नुयात् । पृ. १०२३

● एकादशाना ऋचा (साग्निधेनीना) प्रयनोत्तपयोः याजसंख्यासंपर्यग्न्यासे 'समं स्यात्०' इति न्यायेन प्रत्येकं त्रिरग्न्यासः एव संपद्यते । भाट्ट. १०।५।८.

● एकादशसु अनुज्ञापेण 'समं स्यात्०' इति न्यायेन सैदीकरणेन विभज्य प्रकृतविकारभावः । बर्हिर्नासा-संशयोः चतारश्चत्वारः विचारः, स्थिदृष्टतः तु प्रयः इति । संकर्म. २।३।४. ● 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येन अग्न्यासद्वयस्यापि आहवनीयाधिकरणत्वे विहिते अत्र शिष्टाग्न्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्यां गार्हपत्यानाहार्यपचन-रूपाधिकरणमात्रविधानात् 'समं स्यादधृतत्वात्' इति न्यायेन च एकैस्मिन् गार्हपत्यानाहार्यपचनरूपे अधि-करणे अग्न्यासचतुष्टयप्राप्ते दशधा अग्न्याससिद्धिः । कौ. २।२।५।१६ पृ. २०१. ● द्वयोर्द्वेषेनापि च त्यज्य-मानस्य 'समं स्यादधृतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन अर्धं पूर्णो भागः इति गम्यते (सोमोष्णादौ) । वा. ३।३।१५।४१ पृ. ८८५. ● न च 'समं स्यात्०' इति न्यायात् (एकादशाना साग्निधेनीना पञ्चदशत्वायै) समविभाग एव प्राप्नोति न द्विश्रुतरग्न्यास इति वाच्यम् । यत्र हि एकैकं वाक्येन एकादि. अनेकस्य विधीयते तत्रैव समविभागः । एकस्मिन् विधेये, विभाग विना तस्यानेकस्य-धामायेन विभागपर्यन्तत्वात् तत्र विधिभ्यापारस्य, तत्र चैकरूप एवोभयत्र विधि थापारो वाच्य इति समविभागविधिः । यत्र तु वाक्यद्वयेनानेक-मनेकस्य विधीयते तत्र विधिद्वयथापारोरेकरूप्य-प्रमाणमात्वात् न समविभागस्य प्रसक्तिः । सोम. १०।५।८. ● पञ्चदशदशैके 'पञ्चोत्तमेऽहनि' इत्यत्र उत्तमेऽहनि पञ्चाग्निषु अवशिष्टानां द्वादशाना 'समं

स्यादधृतत्वात्' इति न्यायेन अन्वहं त्रयाणां त्रयाणां प्राप्तिः । 'त्रींस्त्रीनन्वह' इत्यनुवाद इत्यपास्तम् । भाट्ट. ११।२।१२. ● पशौ एकादश प्रयाजाः तत्र प्राकृताना पञ्चाना मध्ये चतुर्थोत्तमोरेव, पण्डि अप्राकृतदेवत्याः 'समं स्यादधृतत्वात्' इति न्यायेन क्रमसोऽङ्गं इति तयोरेवाग्न्यासः । सोम. ५।३।२०. ● प्रयाजा-न्याजयोगिमिलित्या पञ्चसंख्याकरत्वात् 'समं स्यादधृत-त्वात्' इति न्यायेन प्रयाजद्वयार्थे किञ्चिदधिकस्तुत्रमप-स्यैवानयन प्रवृत्त्येन । कौ. १।२।३।२९. ● 'यदाहव-नीये जुहोति' इत्यनारग्न्यासेन सर्वहोमानां आहवनी-याधिकरणत्वात्. 'आहवनीये द्वे' इत्यस्य आहुरव-न्तरपरिसंख्यायत्वात् अष्टानामाहुतीनामधिकरणपेक्षाया गार्हपत्यानाहार्यपचनाधिकरणत्वविधौ 'समं स्यात्०' इत्य-नेन न्यायेन एकत्र चतुष्टयस्य प्राप्तस्यानुवादात् 'गार्हपत्ये जुहोति' 'अन्वाहार्यपचने जुहोति' इति वाक्यान्त-राम्या वा गार्हपत्यानाहार्यपचनप्राप्तेऽनुवादाच्चित्श्लेषगुण-मानविधानार्थत्वात् तत्संयोगस्य आहवनीयसंयोगस्य च द्विरावृत्तिलक्षणगुणमानविधानार्थत्वात् न वाक्यभेदा-पत्तिः । सु. पृ. ७८१. ● यूपैकदक्षिणा यूपानामन्तराल-भागदशके समपरिमाणत्वात् 'समं स्यात्०' इति न्यायेन लाभः । संकर्म. १।४।२३. ● त्रिसष्ट्यं पत्तिनाम-विहितेऽपि दशधाऽग्न्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययोः होमानु-वादेन अधिकरणमानविधाने 'समं स्यात्०' इति न्यायेन एकैस्मिन् पञ्चहोमाग्न्यासपत्तेः चतुःपदानुवादायोगः । कौ. २।२।५।१६ पृ. २०१. ● संघिसालस्याव्यपत्तेन साङ्गप्रयोगभावनापवात्तरवाभावेन तत्पर्याप्तये 'समं स्यात्०' इति न्यायेन तत्पूर्वश्रमयोगोः समस्योत्सवः इति पूर्वपक्षः । संकर्म. ३।१।२. ● समानपात्राणां तु 'समं स्यादधृतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम-विभागे सति वैषम्यप्रसक्तौ अनुज्ञाप्य (चमसमक्षणं) कार्यम् । वा. ३।५।१७।४३ पृ. १०१३. ● 'समे दशपूर्णमासाभ्या यजेत' इति देशस्य नियमविधिः, नातुवादः । भा. ४।१।१।२३-२४. ● 'समे दशपूर्णमासाभ्या यजेत' इयं अधिकरणे सप्तमी, कारकविभक्तिरूपा त्रिनिवोक्ती श्रुतिः । वाल.

८. ५५, \* 'समे दर्शपूर्णमासभ्या स्वर्गकामो यजेत'  
अथ प्रयोगविधिः पुराणैः महाप्रयोगविधिः । ८. १३.  
\* 'समे यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासार्थमा देश-  
खण्डो विधीयते न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१३।२६.

॥ समेषु कर्मयुक्ते स्यात् । २।२।१२।२७ ॥

'मिष्टुदमिष्टुदमिष्टोमः तस्य वायुं यस्तु एकविंश  
मिष्टोममाम इत्या ऋषयर्चयामो यजेत' एतस्त्वेव  
रेवतीतु वाखन्तीदममिष्टोममाम इत्या वस्तुकामो ज्योतेन  
यजेत' इति श्रुते । तत्र किं तस्यैव अमिष्टुद. वाख-  
न्तीयादमुष्णान् वसतः कण्ठम्, 'एतेन यजेत' इत्यनुवाद,  
अथवा 'एतेन यजेत' इति कर्मान्तरं इति विचारे  
सिद्धान्तमाह । समेषु धनजातीयेषु मित्तदानेषु कल्  
कर्मेषु भवेत् । कर्मलोकेषु कर्त्तव्यं । न गुणान्  
कर्मम् । 'एतेन यजेत' इति अनुवादः किं कर्मान्तर  
म् । के.

॥ समेषु वाक्यभेदः स्यात् । २।१।१५।४७ ॥

'इषे त्वा' 'ऊर्जे त्वा' इत्येवजातीयेषु पर-  
स्परान्तराद्दशब्देन समेषु तुल्येषु पदसमूहेषु वाक्य  
भेदः मनुभेदः स्यात् । 'इषे त्वा' इति एक पठः,  
'ऊर्जे त्वा' इत्यन्य पठः इति । के.

\* न वा एकपूर्वफल्यनातः एकवापकता आपपत्ते  
'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' ( २।१।१५।४७ )  
इत्यन प्रायश्चित्तकालात् । घा. २।२।११।१८ ८. ५६५.  
\* मनुष्यमथाने ( सिधौतादिनामने ) पुन पठौ मवि-  
श्वति, सन्ध्याश्चैव अत्ररक्षित्यश्चेत्, एक चैव न कल्पनी-  
यम्, षडुक्तम् 'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' इति । भा.  
३।४।१।० ८. ५६५. \* 'समा विपतिवति स्यात्'  
( २।३।१।८ ) । यत्ररहस्यविश्रमपूर्वकमथनम् ।  
यत्रपरहस्यार्थविधायो आशीषा म्हेच्छना च  
विमतिवति स्या इत्यर्थः । कल्पसूत्रः. ३।५।१।१।  
५२ ऋ. \* समास्येव विद्युत् ऋतु गानम् । नि.  
१।२।१८. \* 'समासु गानम्' 'समासु गानेत्' ।  
श्रुतिश्च न्युक्तलिङ्गात् 'समासु गानम्' इति न्यायान्  
परीपश्यी १।२।५. ऋ. ३२.

मी. को. ५२०

\* समस्तंवाकानां धर्मविधिविधेयं प्रथमस्य  
पानानुष्ठानम् । विन्दुत्. १२।२।८।१३-२५.

\* समसंख्याकविधीषो ब्रह्मपमानुष्ठानम् । ऋट्ट.  
१२।२।८.

\* समक्षप्रवाहन्यायः । समक्षप्रवाहन्यायेन मुख्या-  
ल्पमन्त्रेणैव अमुकपदविधेर्लोडविषयः । श्रीकर. १।३।  
१३. \* भुविगतेषु उगास्त्रिगन्धाना बहूना अधिचरि-  
भेदेन समक्षप्रवाहन्यायेन श्रवणमाह्वानात् परस्पर-  
मित्याह सिद्धम् । ३।३।५६.

\* समन्वयसूत्रम् । ( इदमेव समन्वयधिकरणम् ।  
१।१।४।५ ) । 'आम्नायश्च क्रियापरेत्यात्' इत्यधि-  
सूत्रेण वेदश्च क्रियापरेत्येव मानान्त्र कच' इत्यविरोपेण  
अक्रियापाना अत्रायाद्यमात्राङ्गम् 'विधिना त्वेकवाक्य-  
स्यात्' इति सूत्रेण चेत्तद्विद्वान्प्रायेणैव भासमानाना  
वाक्याना विभेदनाक्यतया त्रियार्थतामुपपन्नं वैशिलिना  
वत् प्रागाप्यवमर्थेन कृतं तद्विद्वान्प्रायेणैव समन्वयसूत्रे  
ब्रह्मविपथाना वाक्याना अनपेक्ष्य विधिपिपेता अधिवा-  
यानामेव सता प्रागाप्यवमर्थेन 'वाक्यतम् । परिमल.  
३।१।१।११ ८. ५० ऋ.

\* समभिव्याहारश्च सति एकमेव भवति । यथा  
पाचको लावकः इति । समभिधाहारात् सन्धयमनु  
मास्यामदे । भा ३।२।१।२७.

\* समभिव्याहारमात्रकल्प्यं चापतत् औद-  
नराशिवरयो निरुक्तम् । सु. ८. ५९०.

\* समभिव्याहारशब्दः सन्निष्कारणवाची । सु.  
८ ११३७.

\* समर्थः । यदा उपमर्षः प्रतिशद्विजुगमभिपत्तः  
तदा अथ शब्दः प्रयोगः. इति शेषः प्रयोगविधयः.  
स समर्थः । समर्थेन निर्वृत्तं शामयिकं । ऋजु.  
८ १०५.

\* समयाद्युपित - समर्थः अक्षयः, प्रमत्तः  
पितः प्रातः सूर्यः । समयद्युपितः सूर्यः । नि.  
५।१।१८.

\* समर्थः अधिवादी । समर्थे च नाम्ने कर्मणि  
अद्भ्यवधानोभवाविषयम् । त्रिसकर्मणः तु अद्भ्यो यथा.

रुचिन्याय । तथा च नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी । सीन्या, \* समर्थः । अर्थो समर्थश्चाधिक्रियते इत्युक्तम् ( ६।१।२।५ ) । भा. १०।२।२।५६. \* 'समर्थं पदविधि' ( पा० २।१।१ ) । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादि, समर्थे, त्रिप्रह-वाक्याभाषिचाने अङ्गि प्राप्त इति सूत्रार्थे, इति वैयाकरणा । मणि पृ १४६ । पदोद्देशेन विधीयमान समासादि समर्थं, स्वार्थनाचक्रपदनिष्ठ इति सूत्रार्थे, इति गौतमीयाः । पृ. १४८. \* समर्थस्यैव सर्वाङ्गोपसंहारे काव्ये अधिकारः । भा. ६।३।२।८-१०, \* समर्थानां हि तद्विदित उल्लेखते । ६।१।३।९, \* समर्थानां हि पदानां समासो भवति । सामर्थ्यं च मगति विशेषणविशेषभावे । अगाधारण च भवति विशेषणम् । २।३।१।१ पृ. ५७२

\* समर्थहेतुमन्त्रादे कार्यक्षेपाऽनुपपत्तिः । कणिका. पृ. ४५६.

\* समर्थेण संज्ञा । भा ५।३।३।४.

\* समस्तसाक्षरं अन्वयसहितात् अवदीयमान वचन । वा. ३।५।१।३.

\* समस्तधार्मी पयो पत्न्यविशेषः इडापाप सदृश । वि. १०।७।४.

\* समस्तयति । अनेनेभ्यो हविर्भ्यं अवदाने वक्तव्ये समस्तयति इतिशब्दः प्रमुच्यते । एतस्मादेतन्नदाने तु भवत्यति-सन्धः । के ( पृ. ३।५।१।३ )

\* समस्तयः एकार्थोऽग्निपातः । वा ३।३।७।१४ पृ ८२२. \* समस्तयश्चैक । येन संयत्नेन आधेय आधारस्य स्तानुरक्तबुद्धिजनसु स सन्धः, समस्तय । न तु अयुतसिद्धसंज्ञं स । युतसिद्धेर्वैकुण्ठमशक्यत्वात् । पृथक्चानुसन्धस्य बृहशान्तयो सन्धेन तयो समस्तय संज्ञयो न स्यात् । मणि पृ २२-२३. \* 'आश्रयी येन भिक्षोऽपि संशयनाश्रये धियम् । स्वानुरूपा सदा कुर्वन् समस्तयः स कीर्त्यते ॥' सु. पृ ३७५.

\* इह प्रत्ययात् समस्तय इति पदार्थविदासुद्धार । ऋजु. पृ. १९७. \* 'समानविषयव हि समवायोऽभिधीयते' । न दोषश्च संभवमान समस्तय । किं

तर्हि । विषयैकत्वम् । . प्रमाणयोः परस्परापहार्थ-समानविषयत्वलक्षणं, समस्तयः । तथा यत्र शेषभेदेऽपि एकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्योपकारनिबन्धनः एकेन प्रमाणेन अन्य शेषः साधनत्वेन प्रतीयते अ-भेदापरः । न च एकसाधितोपकार शेषी शेषान्तरप्रपेक्षते, तथापि एक-विषयपदद्वारित्वात् समस्तयः । स च विशेषे एव सति भवति इति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विशेषः ।... तस्मात् विशेषविषयमेव समस्तयग्रहणम् । वा. ३।३।७।१४ पृ ८२२-८२३. \* न वय ( प्राभाकराः ) वैशेषिका इव नित्य समवायं अभ्युपेय । ऋजु. पृ. १८८.

ॐ समवाये चोद्भवा संयोगस्यार्थवत्त्वात् । ४।३।१।२।२९ ॥

'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' 'वाजपेयेन इष्ट्वा बृहस्पतिसन्धेन यजेत' इत्यत्र अग्निचयनसौत्रामण्योः वाजपेयबृहस्पतिसन्धयोर्था किं अङ्गाङ्गिसंबन्ध उच्यते अथवा कालार्थः संयोग इति किंचिद सिद्धान्त पति । इय चोद्भवा समवाये अङ्गाङ्गिसंबन्धे स्यात् । अग्निचयनसौत्रामण्यादेः अङ्गाङ्गिसंबन्धविषयिणी इय चोद्भवा स्यात् । कुत ? संयोगस्य अर्थवत्त्वात् 'चित्वा यजेत' इति सन्धस्य सफलत्वात् । अङ्गाङ्गिसन्धभावे सयोरुक्तः सन्धो निष्कृतः स्यात् । तस्मात् अग्निचयन-स्याङ्ग सौत्रामणी । वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसन्धः ।

कालश्रुतौ काल इति चेत् । ३० ॥

'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इत्यनेन अग्नि चयनस्याङ्ग सौत्रामणी, 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसन्धेन यजेत' इत्यनेन च वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसन्ध इति शयते इति सिद्धान्तित्वा पूर्वसूत्रेणोक्ते पूर्वपक्षमाह । चित्वा इत्या इति कल्पशब्दः कालश्रुति । कल्या प्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वात् । अस्या कालश्रुतौ सत्या बृहस्पतिसन्धस्य कालः, कालमात्रमुक्तं नाङ्गाङ्गिभावः । तस्मादय कालमे संयोगः । इति चेत् ।

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् । ३१ ॥

सिद्धान्ती आह । न कालार्थं संयोगः स्यात् । प्रयोजनेन फलेन अद्यमवायात् संबन्धाभावात् । वैश्व



कार्त्तमं सयौवे सति श्रीरामपथाः बृहस्पतिस्तव्यं च  
स्तत्रमं पत्रं वाच्यम्, तत्वेदं न श्रुते इति अङ्गत्वमेव  
स्वीकार्यम् । इति सूक्तिः ।

अथवा प्रयुज्यते इति प्रयोजनं कर्मणि ल्युट् ।  
बृहस्पतिस्तव्यमात् पराः प्रयुज्यमानेन प्रत्ययेन वाच्येये  
बृहस्पतिसर्वपूर्वास्तस्य विधेयता अङ्गत्वात् । न हि  
केवलङ्कारमेव वाच्येयेबृहस्पतिसवयोः निधतः पूर्वा-  
परीमात्रो शक्तुं शक्यः । तस्मात् काल्प्यैः संयोगः ।  
इति क्लृप्तहूलम् ।

क्रिया प्रयोजनेन वाच्यत्वायेन वचनेन श्रीरामपथाः,  
वाच्येयेन च बृहस्पतितव्यत्वं अस्मान्मायात् संकषा-  
शान्त् मन्त्रराषः स्यात् । तस्मात् काल्प्यैः संयोगः  
किन्तु अङ्गान्निमित्त एव । के.

● समवायनिर्दारवस्व परिभाषामाश्रयम् । कुं.  
१।१।६।२.

● समवायलक्षणः संकषः अयौद्येयः न्यक्तेः  
जात्या सह, क्रियायाः कारकैः सह, अन्वयिनां अन्वयैः  
सह, गुणानां गुणमिः सहैति । अतुततिद्वयमेते  
व्यन्यत्वादयः । कातिक्रियामुदाहरयिनः व्यनस्यादिभ्यः  
अन्यत्र अनाश्रिताः । व्यक्तिसुगणिकारकावधत्वात् यद्यपि  
अन्यनाश्रिताः तथानि अष्टम्यगतिमन्तः इति अयुन-  
तिदाः । क्रतु, प्र. १८८.

● समवायसंबन्धेन भावत्रयवैतन्तौ तदात्म-  
संबन्धेन द्वयस्य संबन्धा इति समवायिकारणनियमकः  
कार्यकारणभावः । मणि, प्र. १७.

● समवायिकारणं तदेव भवति, यत्रैव कारणं  
तत्रैव कार्योपलब्धिः इति युक्तम् । सुहृत्ती, प्र. २।१६.  
● समवायिकारणं यत्र तत्रैव कार्योपलब्धिः यथा, यत्र  
स्तम्भः तत्रैव पतोपलब्धिः । श्रुतु, प्र. २।१६, ● सम-  
वायिकारणम् । समवायिकारणत्वसादर्भं हि अस्मान्वावि-  
कारणं भवति । यथा हस्तसंयोगः हस्तस्यप्रत्ययं पटलो-  
रत्नौ निमित्तम् । प्र. १६१. ● समवायिकारणस्य  
अध्यात्मपरमितिदिः । सु, प्र. ६६०.

● समवेद्युगमाहो हि भावप्रवचः । धा. ३।१।  
६।१२ प्र. ६७७.

● समस्तं विद्यानुगमनं मैत्रायणम्, व्यक्ताः तेषां  
भाष्यर्यायाः, मन्तानि अनुभवचानि हौतणि । वि.  
३।७।२१.

● समस्तपद्मशरावन्वायः । मीको. प्र. ९९२  
'आतिःपायः' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

● समस्तचचनं कषात्विषये 'अग्नेयमहावपालम्'  
इति । भा. १०।५।१।११, ● समस्तचचनं सामिधेयी-  
विषये 'पञ्चदश सामिधेयीरस्यात्' इति । १०।५।१।१।

● समस्यमानपदत्वशर्यगतसार्थबोधरररं ध्युनक्तिः ।  
मणि. प्र. १४२.

● समस्यवादः 'षोडशाज्यानि मन्त्रित' इति वसें ।  
संकेप. २।१।२२, 'सप्तदशाज्यानि पञ्चसप्तस्य गृही-  
यात्, पञ्चषष्टीत् भुवाया यथापञ्चतीतरयोः । २।२।१३.

● समाख्या अपि वृष्कं प्रमाणम्, अवबोध-  
कत्व-वाचित्वयोर्मामाभ्याकारणयोर्मामावात् । वि.  
३।१।६.

● समाख्या अपि विनियोगशरम् । भा.

३।६।१३. ● समाख्या उत्पत्तिगता मेदिना भवति ।  
धा. ३।७।२।२।२९.

● समाख्या काठक-कौशुमादिरूपा  
व्यप्यवचसंप्रदायप्रवर्तकयोश्चोपपद्यते । तेन कदाचिः काठ-  
कादिवेदकद्वैतं नास्ति । वि. १।१।८. ● समाख्या  
कामं विषयुक्तत्वात् दुर्वला स्यात्, साऽपि तु अन्य-  
काशाल्यात् अवचमङ्गीभवेत्स्या । तथा सति प्रातिमाने-  
ऽहो व्यापियसे नाम्बधिवर्तते । धा. ३।५।२।१३१८,

● समाख्या काम्यमाज्जावरावश इति । यद्यपि

समाख्या यत्तन्मन्त्रमात्रं सुनात् तथानि वलीयत्ता  
क्रमेण वाभवेत्तैव । ३।२।७।२०. ● समाख्या क्रमात्  
(स्थानात्) दुर्वला । तथा क्रमवशात्तयोः क्रमो वेद-  
कचित्तमेव अङ्गान्निमोः देवतामात्रमिदमित्ति परस्परपदुं

पदवाच्यम् । सर्वे हि केनचित् अमिच्छेदेनेन संकषो-  
ऽवचरते । न च समाख्यानवतः किंचित् देवतामात्र-  
वेदकत्वंतुपुलभ्यमाने, तेन संकषामिसुस्पष्टमन्त्रः । मनु च  
समाख्या संकषमेवामिद्वधाना प्रवर्तते इति ध्रुवितुषथा  
प्रामोति । नैवदेवम् । 'अन्वय एव हि संकषः कल्पते  
यः समाख्याया । अन्यत्र शेषतोस्तित् वच्युत्वा प्रति-  
पाद्यते ॥' अर्थात् प्रथमं केनचित् मन्त्रेण अन्य-

पाद्यते ॥' अर्थात् प्रथमं केनचित् मन्त्रेण अन्य-

गतसंबन्धाना समाख्या वर्तते । सा च रोपरोपि न तावत् नैव प्रतिपादयति । केनचित् सबन्धेनोपपन्नमानत्वात् सबन्धमानमपि नैवाभिषेते । नहि यौगिकैः सबन्धोऽभिधीयते इत्युक्तम् । समाख्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या अनुपपद्यते । सबन्धमानस्य चैतदप्यम्, किञ्चित्प्रतिभेदात्प्रमत्ति इत्यप्यम् । तत्रश्चापत्र क्रमात् जपन्यप्यम् । नहि किञ्चित्प्रति सामान्यमनुमान यम्, देशसामान्यस्य प्रत्ययत्वात् । इह तु तत्पदस्याप्रत्ययत्वात् आनुमानिकत्व इति विप्रक्षेपः । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यमस्तीति कल्पयति, तावत् नमेव नूनमनयो वाचिदपेक्षाऽस्ति येनेव समानदेशो पठितो इति प्रकरणं कल्प्यते । यावच्च किञ्चित् सामान्यं अपेक्षां रूपयति, तावदितरप्यप्यत्राक्यता कल्प्या । तथा यावदिह एकत्राक्यता भवति, तावदितरत्र उपकारसामर्थ्यसिद्धिः । यावच्चैह उपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण ध्रुतिरुत्पादिता । तत्रश्च यावदिह श्रुतिमनुमानानुपपन्नमते तावदितरत्र विनियोगे सिद्ध निराकाङ्क्षीभूते प्रकरणपाठे, सर्वमेतत् प्रचितमपि अपरिपक्वचित्छेदात् आमसक्यमित्वात् निर्नीजं भवति । तस्मात् अथविप्रक्षेपात् परपरं वाच्यते इति सिद्धम् । वा. ३।३।७।१४ पृ ८३४. \* समाख्या निष्कालविषया । तुप्. १०।१।२।७।६३. \* समाख्या द्विविधा— लौकिकी वैदिकी चेति । पुनरपि समाख्या द्विविधा— सामा यसमाख्या, विशेषसमाख्या च । बाल पृ. १२ \* समाख्या द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । होतृश्रमसमभक्षणान्तरम् ' होतृचमस ' इति वैदिकस्य समाख्यया । अन्वयो तत्तपदान्तरं च लौकिकस्य ' आन्वयंयम् ' इति समाख्यया । मीन्या \* समाख्या घर्माङ्गतावेषक प्रमाणम् । मणि. पृ १३ \* समाख्या निरपेक्षा प्रकला यथा— ' अप्ययुं ' इति । सापेक्षा च दुर्बला यथा— ' चमसाच्ययुं ' इति । प्रयोगवचनाधीना तु समाख्या अत्यन्तजपया, तेन ह्येनस्य सामनेगे ह्यन्तरेऽपि ज्योतिष्टोमविचारत्वात् न वेकमुद्रात्तुमिरव तत्रस्य कर्मफलं कर्तव्यं । वाजपेयस्य यजुर्दोषेण त्वेऽपि च आग्न्यग्निहोत्रश्रुतत्वात् नाच्युंनिरव कर्तव्यं किंतु सर्वं । नि. ३।७।२२-२३. \* समाख्या ।

प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षते दुर्बला । यावच्च अनिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यते तावत् कस्य वर्तार निपच्छति । वा. ३।७। २३।१. \* समाख्या भृशप्रकार (समसिधमाख्या) । वपट्प्रारश्च मणौ निमित्तम् ' वपट्कुं प्रथममश ' इति वचनात् । अन प्राचम्प्रविशिष्ट भृशण विदधाति । भा ३।१।१०।३१ \* समाख्या म विरोपानुसरणमेव करोति । ' उद्रातृचमस ' इति समाख्या । वा. ३।५। ८।२३

\* समाख्या निरूप्यते । समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिक शब्दस्य समाख्यात् इति तु निष्कर्षः । स्वपदकपदार्थनिरूपितस्वपदकपदार्थनिष्ठाङ्गतावेषके द्वे अतिव्याप्तिवारणाय घटितान्तम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्ये अति यातिवारणाय यौगिकशब्देति । अथ यौगिकत्व न अनेकपदघटितत्वम्, ' घेनुर्दक्षिणा ' ' सुकले घट ' इत्यादियस्तत्र क्यसाधारणत्वात् । अत एव न त्रिपदस्य, स्वसमानार्थकवाक्यत्वरूपस्य तस्य ' यौगिकी ' ' श्वेत कलश ' इत्यादिवाक्यान्तरमादाय उक्तं यस्तत्रान्येऽपि सत्तात् । न च स्वपदकपदघटितविग्रहकत्वस्य सत्तात् नोक्तदोषः, ' यौर्दक्षिणा ' ' श्वेतो घट ' इत्यादिवाक्य आदाय उक्तदोषात् । स्वपदक्यावत्पदघटितविग्रहकत्वं ' आन्वयंयम् ' इत्याद्यस्वपदविग्रहकसमाख्यासु अ यत्तम् । इति चेत् । न, आनुशासनानुपपत्तिकपदघटितस्य प्रवृत्ते यौगिकत्व रूपत्वात् । इदन्तद्विदितवानुपूर्वी आनुशासनिकी इति न दोषः । अत्र ' यजेत ' इत्यादिपदध्रुवो अति यातिवारणाय सुवत्तर परंपरार्थोच्यतात्पर्यकपदविरोधण बोध्यम् । ' आन्वयंयम् ' इत्यादी मुत्रतादेव तद्विदितत्वचे ' होतृचमस ' इत्यादी ' सुपसुया ' इनेन मुनन्तवोरत्र समासविधानात् अस्ति सुवन्तपदघटितत्वम् । ' यजेत ' इत्यादी न सत्, इति न दोषः । यत्तु तस्य परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे तति मुनन्तं समाख्यात्तम् । ' वृत्तद्वितसमासाश्च ' ( पा० १।२।४६ ) इत्यनेन इदन्तद्विदितत्वमासेतु प्राति

परिक्रमशास्त्रमामेवा ह्युपपत्तिरतिरूपमुक्ततव इति लक्षणमन्वयः । सप्ततमोमादिपदे द्वे न अतिप्यातिः परिक्रान्तम् । 'सोमेन यजेत' इति सुवृत्तिद्वयितसमुदाये गतिपातेः सुवृत्तेति, 'अयं दशसुवृत्तयः प्रातिपदिकम्' इति सूते ( पा० १।२।४५ ) अपत्यवपदस्य प्रत्ययतदन्तानुवृत्तया सुवृत्तिद्वयितसमुदायस्य प्रातिपदिकप्रमादमात्रेण तदुत्तर सुप. अनुत्तनेः । 'पेनुर्दशिया' इत्यत्र दशियाप्रातिपदिकस्य सुपपृत्तित्वेऽपि पेनुर्दशियापदप्रतिगमुदायस्य अतत्त्वात् नातिप्यातिः इति न तद्वारकृतया यौक्तिरत्यभिनेश. इति सत्यम् ।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । याज्ञवैदिकपदायेंयु ' आप्ययं ' इति, अगर्णेदियेपु ' होनं ' इति, समवेदियेपु ' औद्गान ' इति, तथा ' होतृचमस. ' इति पात्रयोपे । ' यैरोडाशिक ' इति दशैर्दशैर्मासिकपदायेंयु या समारवा सा, ' आप्ययंमवीते ' इत्यादिपेदयुक्तयात् वैदिकी । अत्र विशेषविशेषणसंज्ञस्य सिद्धत्वं निर्दिशत् तदन्वयाऽनुपपत्त्या अत्रयार्थसंज्ञयोश्च वाच्यं आकाङ्क्षायोग्यतादिरत्येन वच्यतेऽत्रा कर्तृतादिरूपः संज्ञक प्रतीयते, इति सा विशेषणस्य विशेषाङ्गताया प्रमाणम् । उक्तान्तरस्य च प्रमाणान्तरमात्रत्वात् सामाख्यानिकत्वम् । अत एव यत्र वाचादिप्रमाणान्तरेण समाख्यावटकीभूत पदायंय अत्रतरागमः, तत्र न सामाख्यानित्ते विनिशेषः, यथा ' निमन्थेनेडकाः पचन्ति ' ' प्रोक्षितान्वासुक्ष्णरक्तुवलाप्यामरुहन्ति ' इत्यादी मन्थनोद्योगादेः । तत्र मन्थनकर्मभूतात् प्रोक्षितोत्प्लवमुल्लयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्रकृत्यासविषेनेन मन्थनोद्योगयोरेव विधित्वापयेंयं विनिशेषय वाच्योक्तयात् । ' आप्ययंमवीते ' इत्यादी तु अपत्ययोपेः विधित्वापयेंयैवपदात्त समाख्यानविनियोगात्मेव । अत्र च समाख्यापदभीभूतपदायेंयोः समर्थविधादिना संज्ञके द्वे तत्रिदशान्वयाऽनुपपत्त्या न कृतान्तो विधि कल्पते, ' अपत्युष्णा अन्वाधानादि कर्तव्यम् ' इति गौरयात् । अत्र ' तु अपत्युष्णीते ' इति

इति अपत्युष्णीतस्य अन्वाधानादिवाक्यस्य च एकवाक्यतायादृक्पत्रमात्रे ' न अपत्युष्णीते सोऽगीन् अन्वाद्भाति ' इति । तत्र दोषनिषेधोः एतदुक्तिरन्वाक्यस्थानकल्पना विना न समर्थति इति कल्पयित्वा, अपत्युष्णीतस्य अन्वाधानादिवाक्यस्य अन्वाधानात् प्रकल्प्य तदाऽन्वाकारुपप्रकारणकल्पनाया इत्योपिष्योः महावाक्यैर्देवान्तरुपधारिभाषिन्पददानान्तयोः सन्निधिरस्य वाच्य कल्पते, तत्रच अपत्युष्णीतयोप्यन्वाक्यस्य प्रत्यय एकवाक्यतायादृक्पदकल्पयित्वात्तदन्वाक्यतात् समारवाया. विनियोगकर्मणम् । अत एव पदान्तरितप्रामाण्यवत्त्वेन समाख्यायाः वतुत्तरितप्रामाण्यकल्पनापेक्षया दुर्बलत्वम् । अत एव यैरोडाशिकसमाख्याते वाक्ये तामाभातस्य ' द्युषन्व ' इति मन्थय समाख्यया पुरोडाश्याप्यातेयादिलीलायात्र प्रोक्षणाद्वये प्रकृते सान्त्वयसतिभ्यास्पत्यस्यानात् सान्त्वयपात्रोद्योगाङ्गत्र इत्युक्तं वचनात्प्राप्तिरेव । यद्यपि अत्र लिङ्गस्य विनियोगवत्त्वेन रथानसमाख्ययोः अपुर्वविशेषणतापानाजोषवत्त्वमेव, तथापि विनियोगप्रमाणसहकारित्वात् उदाहरणतोपपत्तिः । तयोरेव विनियोजकयोदाहरण तु भूयम् । इत्यनन्तर भुव्यादिप्रमाणकमहत्त्वम् । इति सामाख्यानिरूपणम् । सुरारि. पृ. ११८८-११९०.

- समाख्या यौगिक शब्दः । मीन्या ● समाख्या । यौगिकतरलक्ष्य समाख्यापदम् । सु. पृ. १२००.
- समाख्या लौकिकः शब्दः । यद्यपि लौकिकः ( भक्षतुवाकः ) तथापि अनादिः तस्य अत्युपयानेन संज्ञकः । भा. ३।२।१।२५. ● समाख्या इति संज्ञके भरति, यथा ' पाचरो त्याक. ' इति । तत्र पाचरोद्यमस्य पचयित्वात्स्य संज्ञक इति संज्ञके । एतदेऽपीति । ३।३।२।१३. ● समाख्या संज्ञिकयो बुद्धौ सन्निधिसुपनेत्यपि । ३।२।५।२५. ● समाख्या ' होतृचमस. ' इत्यादि. होमसंज्ञेः । वि. ३।१।११.
- अनादिसमाख्याप्रमाणस्य संज्ञकस्य अनादित्वम् । सु. पृ १२०२. ● इह तु समाख्या वटीयसी ( लिङ्गात् ) । न हि एता ( क्वचः ) समाख्यानादौ

एषा नामाना कर्मणा प्राप्नुवन्ति न भिन्नदेशाना कर्मणाम् । समाख्यामन्तरेण आसामृचा शब्दानुवाक्यात्वमेव न विज्ञापते । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७१. \* कटिरताविदेशापेक्षया उपदेशान्तर्गतं समाख्यैव बलीयसी । वा ३।६।१६।४२ पृ. १०६०, \* गुणभूते हि कर्तारि अपेक्षिते समाख्या नियामिका भवति । ३।८।२।४. \* तेन शक्यते पूर्वं समाख्या, पश्चात् सन्धः इति । ( वा ३।३।७।१४ पृ. ८२१ ) । कल्याणयथार्थप्रयत्नानेन अवयवार्थाभावरविनिश्चय च विना समुदायकल्पनाऽयोगात् सन्धव्यञ्जनपूर्वं प्रयोक्तव्या समाख्या ज्ञापते, पश्चात् सन्धो शक्यते । सु. पृ. १२०३, \* प्राह्णान्ध्रवतिरिक्तेषु समाख्या विनियोजनी । वा. ३।७।२३।११. \* यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्या नियामिका । पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । भा. ३।८।४।१२. \* ' यौगिकी या समाख्या सा सन्धप्रतिपादिनी । सोऽपि बुद्धात्पुण्याप्य शेषसन्धप्रोषकः ॥ ' वा ३।३।६।११. \* लौकिकश्च शब्दः समाख्या । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५६. \* विशेषसमाख्याऽपि विशेषभूतिवदेव शीघ्रप्रवृत्तेः बाधिका भवति । वा. ३।७।२।४।१. \* वेदे हि प्रथममेव किञ्चकतुसंघो नियतः । तस्मिन् सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु त संघ प्रमाणान्तरेण अप्रतिपद्यमाना, समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन शक्यते पूर्वं समाख्या पश्चात् संघ इति । कस्तुनान् प्रथममेव संघः । सन्धप्रतीतोऽपि सक्तमात्रेण समाख्या प्रवर्तितवान् । ३।३।६।१३, \* वा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या बाधते या तस्मिन्नेव प्रवर्तते । ३।७।२।४।७, \* वा नाम सामान्या विनियोजनी पुत्रा या वेद एव पश्यते, ' मघानुवाक्यसमाख्या ' तु अयाम्मानान् कथं विनियोजयते इति चोदयति । ३।२।९।२५. पृ. ७८३ \* सामान्य-विशेषसमाख्या तु सन्धे विशेषसमाख्या या बलीयसी इति सदेदे यौगिकत्वेन द्वयोः विशेष-विषयकाम्यान् तु सन्धप्रतीतो सामान्यसमाख्यायाः विशेषविषयत्वेऽपि अनेकविशेषविषयैव आशङ्क्य-

तया विशेषसमाख्याऽनवरुद्धेऽपि विशेषेषु भूम्ना प्रवृत्तुपपत्ते. तदयच्छेदेषु अन्यथाऽनुपपत्त्यभावेन श्रुत्य-कल्पकतया अनवरुद्धविशेषालोचनाऽपेक्षत्वेन मान्यात् विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तिवात् बलीयसी इति सिद्धान्तः । सोम. ३।७।२९. \* दाक्षिणात्याः, माच्याः, उदीच्याः इति पुरुषसमाख्याः ' संघर्षैर्बहु-मिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते । निरास-भय-जातत्व-वदागमनहेतुभिः ॥ ' ' सोऽस्य निरासः, तत्र भवः, तत्र जातः, तत्र आगतः ' । वा ३।३।७।२१ पृ. २५१. \* समाख्यां शक्नोति लिङ्गं बाधितुम् । भा. ३।३।७।२०. \* तत्र वयं समाख्यां नियामिका-मिच्छामः, यत्र कर्मणः प्राधान्यं यदर्थं क्रैतयाः पुरुषाः प्राप्ता. तत्र समाख्यया नियमः । भा. ३।८।२।६ । सत्र समाख्या नियामिका भवति, यत्र कर्तृरपेक्षा । बाधो ? यदर्थः परिप्रेष्यः । वा. \* तत्र वयं विशेष-समाख्या बलीयसीमिच्छामः यत्र सृष्टाम्नामम् । वा. ३।८।७।१७. \* स च ( सन्धः ) अप्रतीतोऽपि सक्तमात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । ( वा. पृ. ८२१ ) संघस्य अप्रतीतावपि असत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण कल्पतावयवार्थप्रयत्नानेन समुदायशक्तिकल्पनाऽयोगात् प्रयोक्तव्याया. समाख्यायाः श्रोतारं प्रति श्रेयत्वेन प्रवृत्तिरुक्ता । सु. पृ. १२०३. \* समाख्यया अकर्मसमुक्ता आशीर्न्यायाः न नियम्यन्ते । याजमाना एव ते नारिजजाः । वा. ३।८।६।१५. \* समाख्यया अन्वयवाधानं व्याख्येयम् । भा. ३।८।१३।२६, \* समाख्यया अप्यर्थोदीना नियतवदायकवृत्ता । ३।७।१९।४० पृ. ११०५. \* समाख्यया अन्वयवाधः । ज्योतिष्टोमे बरणोपादानां ऋत्विजा संनिधानात् सर्वत्र अयपक्षया कर्तृवै प्राते समाख्यया व्यवस्था । वाल. पृ. १४६. \* सामान्यया ' चमसिन् ' इत्येतया ऋत्विजां यजमानस्य च सोमभक्षसिद्धिः । वि. ३।७।७. \* सामान्यया ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमरोपमघः । ३।७।७।२२. मीको. पृ. १७९९ ' ज्योति-ष्टोमे चमसिनां सोमरोपमघः ' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् । \* समाख्यया यौगिकेण विनियोगः ।

या. ३।३।१३. • समाख्या समाख्या बाधने । यथा विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या । यथोक्त तृतीये ३।३।२ इत्यत्राधिकरणे । बाल. घ. १३५. • ऋत्विगुद्देशेन द्वेते ( लोहितोष्णीपरदादयः ) विधीयमानाः प्रतिप्रधानाहुतियायात् तेषां भक्तो न शक्याः समाख्या बाधितुम् । या. ३।१।४।१२. • समाख्यायाः क्रमो बलवान् । भा. ३।३।३।४ घ. ८५६, या. ३।३।३।४ घ. ८३४. • समाख्यायाः क्रमो बधीयान्, अर्थाविमर्शपूर्णः ।... तदधिकरणे हि ऋते समाभ्यानात् सामान्यसम्बन्धः, नोपदिश्यते समाख्यायाम् । शब्दद्वयार्थमाण उपलभ्य अर्थावयवा नूनमस्तीति कल्पते । भा. ३।३।३।४ घ. ८५८. • समाख्यायाः चोदरो बलवान् । ३।३।२।३।६. • समाख्यायाः प्रश्ने बलवान् । या. ३।३।३।४ घ. ८३३. • समाख्यायाः सिद्धं चञ्चलम् । घ. ८३७. • समाख्यायाः वाक्य बलवान् । घ. ८३७. • समाख्यायाः धृतिर्बलवती । घ. ८३६. • समाख्यायाः आप्तार्थाविरुद्धायाः अनुवेषेन ज्योतिष्टोमे द्वादशरातदधिषाया विभागः । भा. १०।३।१३।६३-५५. • समाख्यायाः पूर्वैः सह विशेषाविरोधनिवारणैः । फे. ३।३।४-३।४।१४. • समाख्यायाः सूत्रिणां कृष्णयायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजनं नानुपपन्नम् । सु. घ. ११९३. • समाख्यायाः विषयः । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यस्वीरिति कल्पयति तावत् क्रमेण नूनमनयोः काचित्पक्षे क्वचित् येनैव यामान-देवो षट्को इति प्रश्न कल्पने । यावथ किञ्चित् सामान्यं अपेक्षां कल्पयति तावदितरत एव शक्यता चञ्चलम् । तथा तावदिह एव शक्यता भवति तावदितरत उपपन्नसामान्येतिद्विः । यावच्चोद् उपपन्नसामान्य-कल्पना तावदितरेषु धृतिरुत्पदिता । तत्र च यावदिह मुक्तिमानुपपन्नमते तावदितरथ विनियोगे सिद्धे, निराशङ्कशीभूते प्रश्नकारेण तन्मतेऽपि प्रथितमपि अवरिदशरीर्योऽन्तः सामान्यत्वमिति कृतं निर्णयं भवति । या. ३।३।३।४ घ. ८३४. • समाख्यायाः अनु-वेषाया अर्थाविमर्शः । तत्रापि यावत् समाख्याया

किञ्चित् सामान्यं कल्पते तावत् मुख्या विनियुक्तस्यात् प्रश्नकारत्वसामर्थ्यभुविषु अत्र लिख्यतेऽपि मुख्या समा-ख्यायाः बाधः । या. ३।३।३।४ घ. ८३६. • सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्यायाः । सु. ३।८ घ. ६१. • विशेषायामपि तावत् दीक्ष्यताकादि-समाख्यायां अनादित्यत्र दोषोऽस्ति । आप्तार्थादि-समाख्याया तु दोषवद्वा अवि नास्ति । सु. घ. १२००. • समाख्ययोः विशेषे विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्याया बलवती यथा । या. ३।३।३।४ घ. ८४१. • समाख्ययोर्विशेषे शेषेऽप्येकमे दोषानेकमे च सामान्यविशेषमादादिना विशेष उदाहृतं यः । कौ. ३।३।३।४.

समाख्याऽधिकरणम् । समाख्या अपि विनियोजकं प्रमाणम् ॥

आख्या चैवं तदर्थस्त्वान् । ३।३।६।१३॥  
भाष्यम्— अथ विमोक्षावयवे विनियोगकारणा-नीति । नेत्युच्यते । किञ्च, समाख्या चैव स्यात् । यथ विनियोगकारणमिति । समाख्या अति सन्त्ये भवति, यथा 'वाचरो एवकः' इति । तत्र वाचरश्चानुप-लब्ध पचतिनाऽस्य संसृष इति गम्यते । एवं वेदे अपीति । अवृत्तार्थसम्बन्ध समाखयायाम् अन्वयसम्बन्ध भवति संसृषे तस्मिन् संबन्धः । विमोक्षादाहारं प्रयोजन च । आप्तार्थमिति समाख्यायां विमोक्ष-ध्वर्युणा कर्तव्यमिति । द्वौमिति च होम । एतदुदा-हरण प्रयोजन चेति ।

या— 'यौगीकी या समाख्या सा संव्य-प्रतिपादिनी । सोऽपि बुद्धानुपस्थाप्य शेषसंव्य-धोषकः ॥' आप्तार्थाविरुद्धमात्रां वेदे एव प्रयोग इति न लौकिकप्रयोगं किञ्चित् । तत्र अभ्यर्थुं समाख-यायावेति । किं मया कर्तव्यमिति । तदर्थसमाख्या च यदि न बुद्धाभिदिशेऽप्यभ्यन्ते तत्रो यद्विधिवदिति भवति । तथा आप्तार्थाविरुद्धिने कर्म, यो न कर्तुं भवितुं शक्यतेऽपि दोषमवेति । तत्र सन्त्येऽपि तदिति एवैव तावदा प्रश्ने भवति इत्यप्यर्थो कर्म तावदर्थसमाख्याया मविभक्ति । तथाऽप्यथ आप्त-

यंयस्य य कर्ता तस्याऽनुनामेति प्रवृत्तेर्वा विकाररुद्ध-  
 नुक्तोऽनुमीयते विकाराद्वा प्रवृत्तिः । यद्यपि शब्दान्तर  
 विकार इत्युभाप्येतेौ परस्परनिरपेक्षौ नित्यसंबन्धौ च  
 तथाऽपि नित्याया एव शब्दप्रवृत्तेर्नित्य संबन्धो निमित्त-  
 मिति सर्वथोक्तिज्ञानामेवमन्वयारयानम् । न हि राज्य-  
 शब्दस्याप्यादिमनी प्रवृत्तिरित्युक्तम् ( २।३।२ ) ।  
 निमित्तनेमित्तिकमापररनादित्येऽपि शब्दार्थयोरेवैह  
 अविरुद्धः । तत्र वेचित् वदन्ति । प्रागेतस्मात्समाख्यावि-  
 निमोगादप्यन्वयवशोरसंन्याशरक्य योनिक्त्वा समा-  
 ख्याया विज्ञातुम् । अथ तु प्रथम सिद्धे संबन्धे पश्चा-  
 त्समाख्यायाः प्रवृत्तिः । ततो न समाख्या विनियोजिका  
 स्यात् । अत परस्परनिरपेक्षयोरेव रुद्धयोः सारूप्यादु-  
 पतिष्ठमानयोरेव विनियोग इति । न त्वेदद्युक्तम् । न हि  
 रुद्धानां सारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसंबन्धेऽप्यस्ति ।  
 यथा कण्ठधनरे रथनरधर्माशिराकरिष्यति ( १०।४।  
 २३ ), विमुक्ताश्च क्रियाकर्तृसंबन्धे । पाचक्राद्युदा-  
 हरण या युक्त म्यान् । तस्माद्योगिकत्वेमाश्रयुप-  
 गन्त यम् । यत्तु प्राक्प्रयोगात्प्रमाण नास्तीति । सत्यं  
 प्रत्यक्ष नास्तीति । समाख्येयैरानुमीयमान भविष्यति ।  
 वेदे हि प्रथममेव त्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन्  
 सति समारण्या प्रवृत्ता । यत्तु तं संबन्धे प्रमा-  
 णान्तरेणप्रतिपत्त्यमानां समारण्यादर्शनेन प्रतिपत्त्यामदे ।  
 तेन शक्यते पूर्वं समारण्या पश्चात् संबन्ध इति । वस्तु  
 तस्तु प्रथममेव संबन्धः । स चाभनीतोऽपि सत्ता-  
 मानेणैव समारण्या प्रवर्तितवान् । यदि देव्या आदिमती  
 म्यार्सन प्रोक्तुं प्रथम संन्याशरक्यया भवितव्यम् ।  
 न च सा तथा मरुतीति न पर्यतुपुत्रयेमहि । नित्य  
 संबन्धाभयणे तत्र नित्यप्रयुक्तया समाख्यया नून कश्चि-  
 दस्ति संबन्ध इति प्रतिपादितेऽन्यथातुपरवया शेषशेषि-  
 मान पश्चादिशब्दने । तस्माद्योगिक्यैव समारण्याया नून  
 कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादिते अन्यथातुपरवया  
 शेषशेषिमान, पश्चादिशब्दने । तस्माद्योगिक्यैव समा-  
 रण्याया विनियोग इति सिद्धम् ।

द्वा— दर्शयुगेणशरिषु आध्याप्यरीश्रीश्रादि-  
 समाख्यायाः पदार्था हि अध्याप्यरीशरिषेव कर्तव्याः ।

उत अनियमेन इति श्रुत्यादिभिः नियमाभावात्  
 समारण्यायाश्च पदार्थमानविषयत्वेन अविषयकत्वेन  
 अप्रमाणत्वात् अनियमः । इति प्राप्ति, उच्यते । अनादि-  
 स्तावत् अवोक्षेपेयी समाख्या । तेन आप्त्यर्थादिशब्दाः  
 पदार्थानां वाचका इति तावत्प्रमाणम् । संबन्धनिमित्ता  
 च समाख्या न असति संबन्धे अवकल्पते इति अस्ति  
 नूनं कर्तृणा पदार्थानां च कश्चित् संबन्ध इति निश्चिते  
 ततः कर्तृणा कार्यापेक्षयात् पदार्थानां च कर्तृपेक्षयात्  
 समाख्यया मियः पर्युपस्थापिताना योग्यतया क्रियाकर्तृ  
 संबन्धमेव प्रयोगविधि विधत्ते इति सिद्धः समाख्यया  
 नियमः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— समाख्या अपि क्रमवत्  
 विनियोजिका, तस्याः संन्याशरक्यत्वात् विनियोग्यप्रयो-  
 चरत्वोपपत्तेरिति ।

वि— ' वेदप्रयोक्तृधर्माणां गुरिगमिः संगति-  
 स्त्रिभिः । अनियथा नियत्या वा नियतिर्निरूपणात् ।।  
 हीप्रत्यादिसमाख्यान नियतेर्गमक स्वतः । निर्वाध चान्य-  
 वत्तच तेनाप विनियोजकम् ॥ '

भाट्ट— ऋग्नेदादिविहितपदायेषु हीनाप्यर्थादि-  
 समाख्या वेदे याश्चिद्वैश्व प्रयुज्यते । साऽप्यद्भ्यते प्रमा-  
 णम् । तथाहि— सर्वत्र कल्याणव्यवशक्तिः द्वितीयं पद  
 प्रवृत्तिषी वाक्यार्थाव्ययैक तद्विन्न चेति । तत्र  
 आत्य ' निर्मन्थेनेष्टनाः पन्नति ' मोक्षिताभ्यामुत्पल-  
 मुसलाभ्यामरहन्ति ' इत्यादी निर्मन्थ्यादिपदम् । तत्र  
 वाक्येनेव मन्थनादीनां वाक्यान्वयान्न स्यात्प्रमाणिको  
 विनियोगः । द्वितीयं तु ' आप्त्यर्थावधोने ' प्रैतु  
 होतुश्रमसः ' इत्यादी । तस्य विशेषणस्य वाक्यस्यैव  
 प्रवृत्तिषी अन्वये जाते विशेषणस्यान्वयकर्तृव्यवशदेः  
 सिद्धवन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या विनियोग कल्पने इति  
 तत्र समाख्यया विनियोगः । अत्र समाख्ययाऽव्ययना-  
 र्थयो संबन्धे समर्पणमार्था सुदे न तन्निर्देशान्यथा-  
 ऽनुपपत्त्या रत्नप्रतिविधिकल्पना गौरवात्ते । किंतु  
 अन्याधानादिव्ययस्य ' आप्त्युं कृतीने ' इति वाक्यस्य  
 चैकत्र कथासंवादरूपमात्र ' समन्वयुं कृतीने शोऽमी-  
 गन्तादर्थान् ' इति तद्दर्शयोविधौ कथञ्चिदस्यैवशुद्धि-

स्वता इत्येव नियमान् कल्पनापूर्वकं अप्यर्थोपनिमित्तं यत्-  
काङ्क्षारूपवर्णकल्पनया तद्विषयोर्माहावाक्यैर्भेदसारा-  
ख्यपदसंनिधिरूप वाक्यं प्रकल्प्यते । तेन च अप्यु-  
माननिष्ठयोग्यत्वरूपलिङ्ग इत्यनया एकाकार्यतासंपादकरूप-  
रूपभुनक्ति कल्पनायुक्त तस्याः पदप्रमाणताम् ।

मण्डन— 'समाख्या विनियोजिका ।'  
शंकर— 'समाख्या विनियोजिका ।'

• समार्यामूल्यमेव आनिदेशिकं सन्ध-  
बाधिरा समानविशेषात् होमा करणः प्रशोक्तः ।  
वा. ३।८।१०।२१.

• समार्याप्राप्तकर्तृत्वस्य ह्यस्मिद् गणः । भा.  
३।७।२०।४१.

• समार्याभक्षः वपट्टकारनिमित्त भक्षणं कृत्वा  
कर्तृयः । वा. ३।५।१०।३१. • समाख्याभक्षः समु-  
प्रक्षय्याना उद्गातृणा अस्ति । अप्युत्पन्नताप्याना इति  
वातिक्रमताम् । भा. ३।१।८।२३-२६.

• समार्याहेतुस्मात् विनियोगात् प्राक् अप्यर्थुणा  
वाच्यर्थाननुष्ठानात् अत्यर्थत्वार्थयो सन्ध्ये प्रत्यक्ष  
प्रमाणं नास्ति, तथापि 'अर्थुणा वाच्यर्थवै कर्तृयम्'  
इत्येवमप्यथुणा प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपार-  
पथेण अदुगात्रिसन्धयोधाख्यात् विनियोगात् प्राक्  
अनुमाय सन्ध्ये प्रमाणं भविष्यति । सु पृ १२०२.

• समार्यायां सर्वं समाख्यातपुरवैः कर्तव्यम् ।  
भा. ३।७।२०।४१.

• समार्यायानम् । न हि संन्याहते समा-  
र्यायानम् । भा. ३।१।८।२७.

• समागमाः सापगमा इति न्यायः । सर्व-  
मुत्पदि मट्टपुरमिति विषये अस्य प्रचार इति ।  
साहस्री. ८०६.

• समाजेषु समासेषु च ये आगतवन्तो भवन्ति,  
ते पूर्वोपविष्टानुपपृष्टेन निविशन्ते । भा. १०।५।१।१।  
समाजेषु समासेषु च आगतवन्तेनो वाक्षयानुपपृष्टेन  
निविशते । युक्तं यत् वाक्षयैधान्ते देतो आगत्यु-  
जैत. अद्यगन्तु अन्ते निविशते । १०।५।१।४.  
मी. को. ५२१

• 'समानमितरच्छेनेन' इत्यनेन इत्येवयत्  
लोहितोष्णीपादि वैतोषिक धर्मेजात इषो अनुष्ठेयत्वे-  
नातिदिश्यते, न तु अनुवादक वाक्यम् । वि.  
७।१।२. • 'समानमितरच्छेनेन' इति क्रियुतादो  
विधिर्गा । यदि विधिस्तदा अतिदेशः । अथानुवाद-  
स्तनो नातिदेशः । निघिरिति सिद्धान्त. । भा. ७।१।  
२।१२-१६। टुप्— ज्योतिष्टोमात् चोदकेन यत् प्राप्त  
तत् इतरसन्धेन परामुदयते । यदितरत् ज्योति-  
ष्टोमात् प्राप्त तत् इत्येन समान कर्तव्यम् ( इत्यर्थः ) ।  
इषो वपट्टकारनिघन-इत्याकारविद्युनिघन-सतदशामव-  
स्थानि भवन्ति ।

• समाने पूर्ववत्वाद्दुत्पन्नाधिकारः स्यात् ।  
७।१।२।१३॥

इयुर्नाम एकाहः होमविकारः आभिचारिकः । तथ  
काश्रिदगान् विधाय 'समानमितरत् इत्येन' इत्यु-  
क्तम् । अपमनुवादो विधिर्गा स्यात् तथा नातिदेशः  
अतिदेशो वा इतिविचारे पूर्वपक्षमाह । समाने समान-  
पदघटिते वाक्ये 'समानमितरत् इत्येन' इति वाक्ये  
उल्लासविकारः इत्येन उत्पन्नस्य धर्मेजातस्य अधिकारः  
अनुवादः स्यात् । पूर्ववत्त्वात् इषोः ज्योतिष्टोमपूर्व-  
कत्वात् । ज्योतिष्टोमस्यैव विध्वन्तो यस्मात् इषो  
प्रनर्तते । तस्मादनुवादः ।

इत्येनस्येति चेत् । १४ ॥

इयुर्नाम एकाहः होमविकारः आभिचारिकः । तथ  
'समानमितरत् इत्येन' इत्युक्तम् । अथ तावदनुवाद  
ज्योतिष्टोमिकाना धर्माणा इति पूर्वपक्ष उक्तः । तथ  
सिद्धान्ती आह । ननु यद्यपि अनुवादः तथापि इत्येनस्य  
धर्माणामनुवादः, न ज्योतिष्टोमिकस्येति । इति चेत् ।

नासन्निधानात् । १५ ॥

'समानमितरत् इत्येन' इति यो धर्माणामनुवादः  
स न इत्येनधर्माणा अर्धनिधानात् इयुर्नामके यागे  
इत्येनधर्माणामसनिहितत्वात् । इत्येनोऽपि ज्योतिष्टोमस्य  
विकारः, इयुरपि तस्य । न च विकारो विकारस्य

सनिहितो भवति । प्रकृतिः ज्योतिष्टोमस्तु विकारभूतस्य  
द्वेनस्य यथा संनिहितः तथा इयोरपि । तथा च इयो  
द्वेनस्य असंनिधानात् ज्योतिष्टोमस्यैव संनिधानात् न  
द्वेनधर्माणामनुवादः किंतु ज्योतिष्टोमधर्माणामनुवाद एषः  
इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्यं ज्योति-  
ष्टोमिकाद् विधेस्तादाचकं समानं स्यात् । १६ ॥

इदानीं ज्योतिष्टोमविकारः सोमपातः आभिचारिकः ।  
तत्र 'समानमितरत्' इत्युक्तम् । सः ज्योति-  
ष्टोमिकानां धर्माणामनुवादः, न द्वेनधर्माणां इति पूर्वपक्षे  
सूत्रगत 'यदि अपिवा' इति अत्ररतमुदायेन निरस्तम्  
सिद्धान्तमाह । 'यदि इति असंदिग्धे सदिग्धवचनम्'  
इति 'यदि अपिवा इति विपर्ययस्य पक्षयाद्युक्तौ ध्यातव्येयम्'  
इति च सूत्ररत्नम् । 'समानमितरत्' इति विधिरय  
नानुवादः अपूर्वतरात् अपूर्वार्थतरात् । मानसत्वेण  
अप्राप्तार्थको हि विधिर्भवति । ननु समानमितरत् इति  
इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेन संनिहितवाचकत्वात् अनु-  
वादे शक्यते । उच्यते । इतरत् अन्यत् इत्यर्थः । तत्  
कस्मादन्वत् इत्यपेक्षायाम्, इतरत् अधिकार्यं ज्योति-  
ष्टोमिकात् विधेः इत्युच्यते । ज्योतिष्टोमगतात् विधेः  
ज्योतिष्टोमगतधर्मस्यः अधिकारात् द्वेनधर्मोपिका धर्माः  
इति अधिकार्यं 'इतरत्' इति शब्दो भवति । समान-  
मितरत् इति इतरशब्दः ज्योतिष्टोमधर्मस्यः अधिकारिणा  
द्वेनधर्माणां बोधः इत्यर्थः । तदाचकं समानं स्यात्,  
समानशब्दः तदाचकः स्यात् । समानमितरत् इति  
समानशब्दोऽपि अधिकार्यमाचकं स्यात् । ते च  
ज्योतिष्टोमधर्मस्यः अधिकारात् द्वेनधर्माः लोहितोष्णि-  
परा-लोहितवसनत-निवीततादयः ऋष्टकवितोदना-  
दपथ ।

यार्मिन्नामुमारेण तु- अधिकार्यं द्वेनान् अधिके  
अर्थे, द्वेनविकारे इयो इत्यर्थः । अधिकार्यं ज्योति-  
ष्टोमिकात् विधेः इतरत् विधीयते इति औत्तरादाना  
अन्यथायौ प्रत्यौ । सर्वथाऽपि 'समानमितरत्' इत्येनेन  
इति विधिरयं नानुवादः इति सिद्धान्तः । के.

समानान् अपि देवता अन्येन व्यवहिता चेत्  
भेदेन आवाहनं प्रदानं च ॥

'एतामिधि निरयपदमये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाक-  
पाल सौम्यं चरममये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्'  
इति विहितया चक्षुष्कामेष्टे अग्निं भ्राजस्वतमावहेत्या-  
वाहनं तन्नेन स्यात् । संप्रतिपन्नदेवताकरत्वेन प्रदानस्यापि  
तन्नेन संभवात् । इति प्राप्ते, सौम्यपूर्वोत्तरत्वरूपकाल-  
भेदस्य विवक्षिततया तन्नेन प्रदाने तदन्यतरावाधापत्तेः ।  
पार्थक्येनैव प्रदानादि । दधिपयसोस्तु सौविष्टतृताग्रेय-  
पूर्वोत्तरत्वरोरभावात् तन्त्रतोपपत्तिः । संकर्म. ४।४।९.

● समानाधिकरणसमासस्तु (पृथीतपुरुषात्)  
यनीयान् । भा. ६।१।१३।१९.

● समानकल्पानामेव सनेऽधिकारः । ६।६।१।  
१-११. भीको, पृ. ३०५ 'अधिकारः सने समान  
कल्पानामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'अपि वा  
नानामोक्षः स्युः' इत्यादेः तन्मूलप्राप्ताराशकत्वान्य-  
थैगुण्यात् 'समानकल्पानामेव सनेऽधिकारः' इति  
वेदीत्येन न्यायेन विधवाददर्शनात् कदाचनकारवाचा  
वेदादेव अट्टतवापगतः । सु. पृ. २४२.

● समानच्छन्दस्कास्त्वेव तिसृषु ऋषु गानं  
(ज्योतिष्टोमे) । भा. ९।२।४।२१-२२. ● समान-  
च्छन्दस्कास्त्वेव तिसृषु ऋषु सामं गायाम्, न विपम-  
च्छन्दस्कासु । अन्यथा हि संवारविलेशप्रसङ्गः । संवारः  
हिंसा । विलेशः अलक्ष्यम् । अधिकच्छन्दस्काया योनी  
रीतस्य साम्ने न्यूनच्छन्दस्काद्येच्छरयोर्गन्ते साम-  
भागस्य विनाशप्रसङ्गः । अधिकच्छन्दस्काद्येच्छरयोर्गाने  
तु साम्ने न्यूनरथप्रसङ्गः । वि. ९।२।४.

● समानत्रयस्य त्रिवारो न परिणेश । वि.  
१।१।५ वर्गकं २.

● 'समानवर्द्धीपि भवन्ति' पवमानद्वेषीपि  
इत्यनुवादः । भा. १।१।४।११८.

● समानविधानाः न भवन्ति ज्योतिष्टोमे वाना-  
दय संस्कारात् ऋषिरयत्रमनानाम् । वा. १।८।१।८.



● समानविधिः न भवति निग्नैमिचिकयोः । भा. ३।६।१३।३६, ● समानविधिर्नास्ति गुणनामाना माश्रयेण सह । ३।६।१६।१८-४०.

● समानविधित्वं मुरप्रतिनिष्यो. ( नीवापजा सीहिभिः ) । भा. ३।६।१४।३०-३९, ● समान-विधित्वं मृग्यमन्दसदृशप्रतिनिष्योरपि ( पूतीतना खेमेन ) । ३।६।१५।४०.

● समानविभक्त्यन्तानां समानाधिकरणेन विभो-पगविशेषभागे भवति । वा. ३।४।१।१३ पृ. ९२३.

● समानविधयामात्रे कथो विशयते । वा. ३।६।१।१५.

● समानसंरचयेषु पदानेषु धर्मविशेषे प्रथम-पठितस्यैव धर्मावुहाः । भा. १।२।१।१३३-२४.

● समानयनं आवश्यकं धर्माणां न प्रयोजकम् । आवश्यकानवमाधिकरणम् । ४।१।१५।४०-४१. सीको. पृ. ८०८ इत्यत्र दृश्यम् ।

● समानयनं तु मुख्यं स्वादिह्यदर्शनात् । ४।१।१५।४०।।

द्वैतपूर्वमाश्रयोः भूयते 'अविहायेडो बहिः प्रति समानयति ब्रह्ममौपश्रुतम्' इति । इन्मृशकप्रयाजोत्तर बहिःशेयकप्रयाजत् पूर्वं औपश्रुताश्रयस्य ब्रह्म समान-यनमुक्तं तत्र वाक्ये । इत् समानयनं किं औपश्रुताश्रयस्य प्रयाजाश्रयस्य प्रयोजकं न चेति समये औपश्रुताश्रयस्य अनुवाजाश्रयत्वात् इति उक्त्यै पूर्वपक्षे सिद्धान्तप्र-तिपदम् । तुयम्भः शब्दचित्तपूर्वैवजाह्वत्यर्थः, प्राजापत्य-वपानैपश्रयो वा । प्रजापत्ययज्ञः प्रयाजोवागिमिधारणस्य न प्रयोञ्जन्, समानयनं तु प्रयोजकमिति । औपश्रुता-श्रयस्य ब्रह्म समानयनं मुरप्र प्रदानं प्रयोञ्जन्, न संसृष्टानमं स्वात् । लिङ्गदर्शनात् । आतिथ्याप्रकरणे 'चतुर्गुणीताम्बराणि भवन्ति, न क्षयात्प्राजात्प यश्चत् मरति' इत्यत्र चतुर्गुणीताम्बराणि इति बहुवचनं लिङ्गम् । आतिथ्याश्रयत्वात्प्राजाश्रयेन अनुवाजाश्रयचतुर्गुणीतं लिङ्ग-त्वं । ब्रह्म एकं चतुर्गुणीतं प्रयाजनवाधेम्, उपश्रुति-दितीयं चतुर्गुणीतं प्रयाजद्वयमेव, मुरावा न एकं चतु-र्गुणीतं इति बहुवचनमुपपन्नं भवति । तत्र यदि औपश्रुतं

चतुर्गुणीतं प्रयाजाश्रयं न स्यात् तित्तु अनुवाजाश्रयेनैव स्यात् तदा वातिथ्याया अनुवाजाश्रयानेन औपश्रुतं चतुर्गुणीतं नैव स्यात् इति बहुवचनमुपपन्नं स्यात् । तस्मात् ददाश्रा-वपि औपश्रुत एकं चतुर्गुणीतं प्रयाजाश्रयेन स्यात् । तस्य च ब्रह्म समानयनम् । औपश्रुतं अपरं चतुर्गुणीतं तु अनुवाजाश्रयं कामं स्यात् । एतस्मात् बहुवचनमिति ब्रह्म-ब्रह्म औपश्रुताश्रयसमानतर्पणं प्रयोञ्जन्नेन आवश्यकं न आवश्यकं भवति । लिङ्गदर्शनात् इत्यत्र लिङ्गे च दर्शनं च, अनयोः समाहारः लिङ्गदर्शनम्, तस्मात् । तत्र लिङ्ग-वाश्रया-तम् । दर्शनं च न्यायः । स च भाष्ये इत्यमुक्तः- 'ननु लिङ्गमुपदिश्यते, का प्रातिः । लप्यते । इष्टं तत्र प्रयोञ्ज-नम् । प्रयाजो द्वौ यष्ट यौ, एनं ब्रह्मप्राश्रयेन प्रयोञ्जनम्, नौपश्रुति रिक्ताश्रयम् । उपश्रुतो द्वेचनमदृष्टां ब्रह्म च निधानं दृष्टाभवेन' इति । अत्र दृष्टप्रयोजनवत्स्यो न्याय उक्तः ।

यद्यने हि हेत्वसामर्थ्यम् । ४१ ।।

द्वैतपूर्वमाश्रयोः तृतीयप्रयाजोत्तर उपश्रुति घट-मानस्य आवश्यकं कथं ब्रह्मप्राश्रयेनैव यम् । तत्रानयनं आवश्यकं प्रयाजद्वयार्थं चत् आवश्यकं प्रमाणां प्रयोञ्जन्म् । तत्र न लिङ्ग आतिथ्याया 'चतुर्गुणीताम्बराणां भवन्ति, न क्षयात्प्राजात्प यश्चत् मरति' इत्यत्र बहु-वचनमुक्तं 'समानयनं तु' इति पूर्वमूत्रे सिद्धान्तित्वात् । तत्रेयं ब्रह्म-ननु 'चतुर्गुणीताम्बराणां' इति वचनमेव प्रसाधं भवति । अनेन वाक्येन नोपि चतुर्गुणीतानि विद्यतां यान्तेवेति । तत्र सिद्धान्ती उच्यते । दि-पसत्तु तस्मिन् वचने विधिरूपे स्त्रीरुते कति हेतु-सामर्थ्यम्, 'न हि अत्र ( आतिथ्याया ) अनुवाजाश्र-यवत् भवति' इत्युक्त्याश्रये आतिथ्याश्रयत्वात्प्राजा-श्रयः हेतुवत्तः, तस्य सामर्थ्यं साधयता न स्यात्, हेतुसम्बन्धे. स्यात् । नहि विधिः हेतुसम्बन्धे । तस्मात् प्रयाजाश्रयं समानयनं प्रयोञ्जं औपश्रुतस्य आश्रयस्य । के.

● समानयनं दाशतस्यैव. उत्तरवाप-नीधं बृह-स्पतिश्रवादी । ८।३।६।१२-३६. सीको. पृ. ९८८० ' बृहस्पतिश्रवादी दाशतस्यैव' इत्यत्र अधिकरण

द्रष्टयन् । ० समानयने औपम्येन जुहा अर्थे समा  
नेतयन् । भा. १।१।१७।४६-४८.

● समापनं सर्वस्वारम्य यहस्य यजमानमरणो-  
त्तरमपि । १०।२।२३।५८-५९. 'सर्वस्वार. यजमान-  
मरणोत्तरमपि समापनीयः' इत्यन अधिकरण द्रष्टयन् ।

● समाप्तिः न नियता प्रारम्भस्थापि लौकिक-  
कर्मणः । भा. ६।२।१।१६-१८. ० 'समाप्तिः  
शब्दार्थः' इति न्यायः । 'नेमे आरम्भपरिसमाप्ती  
(आरम्भ-परि-समाप्तिः) शब्दार्थः । किं तर्हि ! परिसमाप्तिः  
शब्दार्थः । परिसमाप्त्या अर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य ।  
तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः इति गम्यते' । भा.  
६।२।३।१३ । 'समाप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन न्यायेन  
पूर्वं ल्यन्यमानकर्मतिरोधानेन परपूर्व्यमानकर्मविभागात्  
एककर्मरक्षणधारणेन सप्रदानाद्यशक्तिमभिभूयेन निर्देशो  
भवेति 'विष्णु यजति' 'विष्णुर्गृह्यः' इति, न तु  
तत्र देवनात्मनिधीयते । वा २।२।१०० पृ. ४९१.

● सचपि कर्तुं शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य  
कर्मप्राधान्यस्य मायाकाशहासि प्रतीतेः भावना-  
स्वरूपगतित्वात्कर्मप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया  
'समाप्तिः' शब्दार्थः' इति न्यायात् विरक्षीचिन्त्यम् ।  
सु पृ १४०७.

● समाग्रायस्य समस्तस्य वेदस्य ऐदमर्थ्ये अर्थे-  
वाशयिष्यणे अथयनविधिवशात् स्पवस्वापितम् । कु.  
१।१।१।१.

● स्मृतिषु समाग्रायशब्दभावात् । ऋजु. पृ. ८.

● समारोपः । धर्मोन्ते शालामुखीयादीनां नास्ति  
लौकिकद्वय प्राप्तत्वात् प्राञ्जितस्यैव तु समारोपः ।  
संकर्य, ३।२।२९ । अत्रसंगे तु शालामुखीयस्यापि  
समारोपः । गतभयानिकमेव । यावानुकारेण नित्यादक-  
नीयधारणेऽप्येवम् । ३।२।३०. ० समारोपे कुर्येव  
अग्रयो नेन वा. लोमन्ते । संकर्य, ३।२।३४.

● समारोपोत्तरं अग्रेः परितदयमानस्यापि  
लौकिकद्वय उपपद्ये । संकर्य, ३।२।९.

॥ समासस्यैकादशिनोपु तत्प्रकृतित्वात् ।  
१०।६।४।६॥

'एकादशिनान् प्रायणीषोदयनीयथोरतिराजयोरात्म-  
सन्' इति श्रूयते । तत्र उच्यते । तुशब्दः सशय-  
निवृत्त्यर्थः । एकादशिनोपु समासः समासता स्यात् ।  
सर्वे प्रायणीषे पुनः सर्वे उदयनीये स्युः । तद्यद्वृत्तिरात्  
सः ऽप्योतिष्ठोमः प्रवृत्तिः यथोः प्रायणीषोदयनीययोः तौ  
तद्यद्वृत्तौ तयोर्मात्रः तस्मात् । ऽप्योतिष्ठोमप्रवृत्तिरन्वात् ।  
ऽप्योतिष्ठोमे च एतस्मिन्नेवाहनि समस्तानामैकादशिनाना-  
मामालम्भात्, प्रायणीषे उदयनीयेऽपि तथैव चोद-  
यात् । तस्मात् समास इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रतिषेधाच्च । ७ ॥

'एकादशिनान् प्रायणीषोदयनीयथोरतिराजयोरात्म-  
सन्' इत्यनेन विहारस्य प्रतिषेधात् । विहारः विहरण  
पृथक्करणम् । 'अन्वहमेकैकमाभ्येत' इति एकादशि-  
नाना पठना विहारः प्राप्तः तस्य प्रतिषेधः कृतोऽत्र ।  
तस्मात् सर्वे प्रायणीषे, सर्वे च उदयनीये स्युः । इति  
पूर्वः पक्षः ।

श्रुतितो वा लोकाद् विभागः स्यात् । ८ ॥

प्रायणीषोदयनीययोः प्रत्येकं सर्वे एकादशिनः  
पशव आलन्ध्याः इति पूर्वपक्ष वाशब्दो व्यावर्तयति ।  
एकादशिनाना प्रायणीषोदयनीययोः समानो न कर्तव्यः  
किंतु विभागः स्यात् । श्रुतितः प्रायणीषोदयनीययोः  
इति द्विरचनश्रुतितः, द्विरश्रुतिरुपादेया न स्थग-  
तया । तस्मात् विभागः । लोकात् यथा लोके सर्वे  
देवदत्तपशुसप्त्याया दीयता इत्युक्ते न प्रत्येकं शतं दीयते  
किंतु विमन्य ददन् । इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रवृत्तिरवाप्य । ९ ॥

प्रायणीषोदयनीययोः एकादशिनाना पठना विमने-  
नानुष्ठानं न समासेन इत्यत्र हेतुन्तरमाह । विहारः  
प्रवृत्तिर्वस्य स विहारप्रवृत्तिः. प्रायणीषोदयनीययोरेका-  
दशिनपशुविभागः । एकादशिन्यान् 'अन्वहमेकैकमा-  
भ्येत' इति विहारः प्रवृत्तः, तस्य विहारः विभागः  
समानो वा तत्र यावच्छक्य विहारस्य अनुपदीतयन् ।  
तस्मात् विभागः इति सिद्धान्तः ।

विशये च तदासत्तेः । १० ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता विभागे-  
नानुष्ठानमित्युक्तम् । प्रायणीयोदयनीययोः इति द्विवच-  
नानुष्ठानत् एकादशानां द्वेषा विभागे कर्तृये सर्वया  
समत्वेन विभागासंभवात् प्रायणीये कति, कति च उदय-  
नीये इति विशये-संशये सति तदासत्तेः । समविभागस्य  
आसत्तेः । प्रत्यासत्तेः सान्निध्यात् पञ्च प्रायणीये पट्  
उदयनीये इति निर्णयः ।

त्रयस्तथेति चेत् । ११ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता तथा  
द्वेषा विभागे कर्तृये सति प्रायणीये त्रयः स्युः दोषा  
अष्टौ उदयनीये इति विभागः कर्तृ-यः । बहुव-  
समानाधिकरणसंख्यायां त्रिरस्य प्राथम्यात् प्रथमोप-  
स्थितस्य च त्यागे कारणाभावात् । इति चेत् कश्चित्  
प्रा्यात् ।

न समत्यात् प्रयाजवत् । १२ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता द्वेषा  
विभागे कर्तृये त्रयः अष्टौ इति विभागः स्यात् बहुषु  
त्रिरस्य प्राथम्यात् इति शब्दा निमित्तस्य सिद्धान्तमाह ।  
नैतदेवम् । किंतु पञ्च पट् इत्येव विभागः कर्तव्यः ।  
समत्वात् ईपदसमाससमत्वात् । समत्वं च प्राथम्यात्  
पञ्चवत् । प्रयाजवत्, यथा पशौ पढागन्तवः प्रयाजाः  
दाशिकप्रयाजयोः प्रथमोत्तमयोः त्रिकारभूताः साम्येन  
प्रथिमन्वन्ते, एवमिहापि यावच्छक्यं साम्येन त्रिमयं  
अन्यधिकं एक उदयनीये आलस्यते । तस्मात् पञ्च  
पट् इति विभाग इति सिद्धान्तः । के.

• समासः । देवदत्तस्य गुरुत्वं इत्यत्र नित्य-  
सापेक्षत्वात् समासः । ( देवदत्तस्य यो गुरुः तस्य  
वृत्तं यदं इत्यर्थः ) । गुरुशब्दस्य संबन्धिसन्दर्भात्  
सिद्ध्यसंबन्धिरूपं विना स्वार्थप्रतिपादनाशक्तैः तादृच्यम-  
न्तरेण स्वार्थान्निधानापर्ययसामान्यं अपर्ययसितस्वार्थान्नि-  
धानं (सि ! ) एव शब्दान्तरसिद्धान्तसंयोगात् स्वार्थान्नि-  
धाननियेष्टापामेव संरूपान्तरसिद्ध्यसामान्यतां निमित्तोप-  
सामान्यानुपपत्तेः तद्विदोषापेक्षायांमपि पर्ययसितस्वार्थान्नि-

मिधानन्यापारस्य शब्दस्य संरूप-संरूपन्यासिद्धौ व्यापा-  
रान्तराभावेन सामर्थ्याविक्रान्तात् समासो युक्तः । सु.  
पृ. २५२. • समासः । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास  
इति चाभियुक्तचरणात् । भा. ६।७।१३।३३ । सर्वेषु  
समासेषु अभियुक्तचरनेन प्रमाण इति वार्तिककार-  
चरणाः । संख्याशब्दविषयस्यैवामियुक्तचरनेन- स्यात्  
इति केचलः । • समासः नोपपद्यते अनामर्थ्ये । भा.  
१०।७।३।११. • समासः वाचकम् । यदा वाचकं तदा  
अन्यपदायसंबन्ध एव भवति नान्तरसंबन्धः । यदा  
समासः तदा अनान्तरसम्बन्धो लभ्यते । दुपू. १०।६।  
३।४. • समासः । वृत्तिपक्षे समासस्य नित्यत्वात्,  
पूर्वपक्षीभूते । भा. १०।६।३।४ । न चैव नियोगो  
वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभाया हि भगवात्  
पाणिनिः अपीते इति सिद्धान्ते । १०।६।३।५,  
• समासः । समानाधिकरणसमासस्यु रलीयान् ( कर्म-  
धारयः तत्पुरुषात् रलीयानित्यर्थः ) । ६।१।२।३।५२.  
• समासः सापेक्षस्यापि प्रधानस्य भवति । वा. २।१।  
५।१७ पृ. ४२२ । भवति चै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि  
समासः । पृ. ४२४. • समासः । सापेक्षये सति  
समासाणुपपत्तिः । ३।५।१०।३१. • अर्थप्रयुक्तो हि  
समासः । दुपू. १०।१।६।२२. • असति सामर्थ्ये  
समास एव न स्यात् । भा. ९।२।३।१४. • ईदं-  
भाविनोः प्राधान्यात् सन्ध्यापेक्षया भवति समासः ।  
१०।६।४।८. • प्रधानस्य पदान्तर अपेक्षमाणस्यापि  
भवति समासः । यथा, राजपुरुषो दर्शनीयः इति प्राधा-  
न्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्य अपि राज्ञ सह  
समासो भवति । एव प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनान्  
अपेक्षमाणशोरपि भवति समासः । दुपू. १०।६।४।८.  
• ' भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ' इति  
स्मृतैः ( महर्षिपितृसुल्लिङ्गकव्यरूपायाः ) ' राजपुरुषः  
शोभनः ' इति पुरुषशब्दस्य शोभनशब्दापेक्षस्यापि  
राजानं प्रति प्राधान्यात् राजशब्देन सह समासो युक्तः ।  
सु. पृ. २५१. • समर्थानां हि पदानां समासो  
भवति । भा. २।३।१।१ पृ. ५०२. • समासाः ।  
सर्वे च समासाः संबन्धोत्तरकालान् । यथा राजपुरुष

इति स्वस्वामिभावे अत्रगते, चिनगुरिति चिनाभिर्गोभि  
संबधेऽत्रगते, पञ्चमूलीति समाहारसंबधोत्तरकालम्,  
उपयुग्ममिति समीपसंबधोत्तरकालम् । टुप् ६।१।  
६।२४ पृ १३७३ \* समासेन च विदधतो नानेक  
गुणविधानं दुष्करम् । भा ३।५।१३।२८, टुप्  
७।३।३।७ \* समासस्य ऐक्यत्वम् । सु पृ ७८४  
\* समासस्य तद्धितवत् सपेक्षप्रवृत्तिः । वा ३।२।  
२७।४१ \* समासे साकाङ्क्षेणसंबध । भा ३।२।  
२७।४१ \* समासेषु शक्तिरङ्गीकार्या इति चैया  
परणा । मणि पृ १४६-१४७ । लक्षणा इति  
नैयायिका । १४८-१४९ । न शक्तिर्न वा लक्षणा ।  
किंतु समासोपस्थितविग्रहवाक्यादेव बोध इति भाट्ट-  
चिन्तामणिवार । 'समासवाद' इति वि दी  
श्रयम् ।

\* समासान्तर्गतयो एकमुद्देशक इतरद्विधायक  
भवितु न तत्र अर्हति (एकप्रसरतामन्नापत्ते इति  
शेष) । टुप् ४।१।१।७

\* क्रियया च संबध समासोत्तरकालभावी ।  
टुप्. ६।१।६।२४ पृ १३७३.

\* समासोपान्तविशिष्टाविधौ वाक्यभेदे नास्ति ।  
वाल् पृ २०२

\* समास-प्रातिपदिकाशुक्तिर्लक्षण वाक्यभेद ।  
वाल् पृ १८१

\* समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या शेष  
व्यवहृत्य युक्तम् । अत एव विग्रहसंदेहे शेषसंदेहोऽपि  
उपपद्यते । मणि पृ १५०

\* समासवाद् । समास चतुर्विध, अयसीभाव  
सरपुरुषद्वन्द्वबहुनीहियेदात् । तत्र पूर्वपदाथप्रधान अ य  
सीभाव । यद्वा अययप्रधान अयसीभाव । तेन  
सूपप्रति इत्याद्ययसीभावे नास्ति । उत्तरपदाथप्रधान  
त्सुपस्य । उभयपदाथप्रधानो द्वे । अययपदाथप्रधानो  
बहुनीहि । इति लक्षणाति । उपयुग्म, राजपुरुषा,  
भवपदिरी, चित्रगु इत्यायुगदहरणानि । नीलोत्पल इति  
कर्मपाठः, पद्ममूर्ति इति द्विगुब्ब तसुपस्यैव मेरी ।

ननु उभयसंग्रह इत्ययसीभावे तद्वक्ष्येन अयस्यम्,  
अतिव्याप्त च बहुनीहिलक्षणम् । एव सूपप्रति इत्याद्यौ  
अ यसीभावे 'सूप प्रतिना भावार्थे' (पा० २।१।१९)  
इतिसूत्रविहिते तत्सुपलक्षणातिव्याप्ति, उत्तरपदाथे  
प्राधान्यात् । एव 'अर्थे नपुंसकम्' (पा० २।२।२२)  
इत्यादिसूत्रविहिते अर्थेपिप्पली, पूर्वकाय इत्यादितत्सुपे  
अयसीभावलक्षणाति याति । एय द्विधा इति बहुनीहौ  
तद्वक्ष्येन्याप्ति, द्वद्वलक्षणाति यातिश्च । एव शशकुश-  
पलाश इति समाहारद्वन्द्वे समाहारप्राधान्यात् द्वद्वलक्षणस्य  
अव्याप्ति, बहुनीहिलक्षणस्य च अति याति । इति  
चेन्न । तेषां प्रायिकत्वेन लक्षणत्वाभावात् । तत्तदधि  
कारपठित वनेव तत्तद्वक्ष्येन इति चैयाकरणा ।

यस्तुत अययपदाथप्रधानत्व-अविवचनानावयवार्थत्व  
विशिष्टाथपदाथेप्रधानत्वात्तत्त्व अव्ययीभावत्वम् । तेन  
उभयसंग्रह, सूपप्रति इत्याद्ययसीभावे नास्ति,  
न वा तत्सुपलक्षणातिप्रमत्तम् । समस्यमाना यतर  
पदाथप्रधानत्वे सति सुन्दोपाभावात्त्वदात्तत्त्व तत्सुप  
त्वम् । तेन राजपुरुष, अर्थेपिप्पली इत्यादितत्सुपे न  
लक्षणायाति, न वा अययसीभावे लक्षणातिप्रमत्तम् ।  
एव अययपदाथेप्रधानत्वं बहुनीहित्वम् । द्विधा इत्यत्र  
अपि समस्यमानपदाथेसंरयाप्राधान्येन द्वद्वत्वेऽपि अय  
पदाथेसंरयेयप्राधान्येन बहुनीहित्वम् । अययपदाथता  
वच्छेदक चात्र अस्त्वम् । एव च 'संरययाऽयया०'  
(पा० २।२।२५) इति सूत्र संरयेयप्राधा दगमक  
संरयावाक्याययादिपदानां बहुनीहिविधायक इति  
संगच्छते । एव 'दिद्वनामास्त्यसि' (पा० २।२।१६)  
इत्यादिसूत्राणि अययपदाथप्राधा येन बहुनीहिविधायकानि  
भजन्ति, यथा उत्तरपूर्वो, वेदानेति, युक्तयुक्ति,  
रुपुत्र इति । अत्र अतो लुक्संबधे घत्व अययपदाथता  
वच्छेदकम् । अत एव 'एकद्वैरथना द्वित्रीर्धनरा  
मपुसीर्धर' । बुद्धिभरा पर तेऽपि न सन्ति  
रज्जु पत्तये ॥' इत्याद्यौ अल्पतरविच्छिन्नव्यतीर्णा  
योः । एव 'उपदद्या' इत्यत्र अययपदाथेयैकादश-  
व्यतीर्णा योः । अत अत्रापि अययपदाथप्राधाय  
न यादतम् । एव 'तेन सहेति दुद्वययो' (पा० २।२।

२८) इतिस्मृतिरिति 'स्युषः' इति बहुव्रीहौ तुल्य-  
क्रियात्पत्नी पिता अन्यपरायणः इति बहुव्रीहिरं मुखम् ।  
समाहारश्चेत् तु समाहित्यभाषानामेव नियान्नविवेकेन  
समाहारस्य अभावात्प्राक् न द्वद्वलक्षणात्प्रातिः बहुव्रीहि-  
लक्षणाति प्रातिथ इति युक्तम् ।

अन्ये तु 'उन्मत्तगङ्गा' इत्यादीनां बहुव्रीहिरन्तम्,  
द्विमा इत्यादौ द्वद्वत्वादिषु मेव । अयथीमारबहुव्रीहौ-  
धिकापाटलत् तदमनपुसकरत्वरदिशब्दयोः । अन्यथा  
अधिसारत्प्रतिरोधापत्तेः । न च तस्मात्प्रकरणविरोधा-  
पत्तिः, अधिसारत्तुल्यभुजुरोवेन प्रकरणभावस्य न्याय-  
त्वात् । 'अन्यपरायणे च सहासाम्' (पा० २।१।२१)  
इत्यथथीमावस्य समसि याहारविशेषे अन्वयसंज्ञाधनत्  
वेन प्रकरणभावात् । अतः उक्तान्येष लक्षणादि  
इत्याहुः ।

(यथ समासार्थविचारः-) अत्र चैषात्तरणाः ।  
उज्ज्वलपुत्र इत्यादित्युक्तवादीनां रात्रिनिष्पुत्रादौ  
प्रातिः । न तु समासवर्तमानादिरपदसंज्ञा सञ्जादि-  
शेषः । 'समर्थः पदविधिः' (पा० २।१।१) इति  
महाभित्तरेण एतथीमात्तरण्ये समर्थे समासादि-  
सम्बन्धसि विधानात् । पदोद्वेगेन विधीयमानः समासादिः  
समर्थः निम्नतरावर्थाभिधाने शक्ति प्राप्ति इति सूत्रार्थः ।  
एतथीमात्तरण्ये समर्थमन्तरद्वयस्य स्वार्थपरित्यागेन  
एतथीमतिवाद्भवत् । स च अर्थः, अथजर्वाविभिनः  
राजसञ्जसमास अथ इति भेदस्य, समर्थस्य च । न च  
सन्तुष्टपञ्चादिरपृच्छाति एष तादृशोपल्लितिसंभवे किं  
समासशक्तिरूपेण इति वाच्यम् । यावदुक्तपदादिपदे  
सर्वत्रसंभोगमित्ये विमर्शादिपदे स्थामित्येनोपल्लितये  
च तदस्त्वनात् । अन्यथा पद्व्यञ्जितपदेऽपि पदमत्वेन  
उपस्थितपदे अतिरिक्तशक्तिरूपेण न स्यात् ।

त्रिच समासव्यवहारदेन राशः सल्लभोपरिधनेः  
समा पुत्र इत्येव विशेषणान्यापत्तिः । न च  
'सुत्रिणेयानां सुत्रिनं, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न'  
इति विशेषेण तदनापत्तिः, तस्य विशिष्टशक्तिरूपपरार्थ-  
देवाराण्यव्यवहारमाद्भवत् । अत्रिच एवं चक-  
र-

समासयोः तुल्यार्थेन विभाषावचनस्य समासत्रियम-  
निवारणार्थेन कल्प्य इति गौरवम् ।

त्रिच, कृतविधा, प्रातोदक, उद्भूतोदकः इत्यादि-  
बहुव्रीहियु विश्वजन इत्यतिमान्, उद्भूतुं कर्मातिर्गमे,  
ओदोद्वारणात्प्रातिः इत्याद्यर्थेनेषु कृतादिपदानां लक्षणा-  
संभवात्, चित्रमादिपदे च त्रिनिगमनान्तिरेण विम  
पदे गोपदे वा लक्षणासंभवात् वप्रथम लक्षणाया  
बोधावुचिपठते । न च प्रत्ययार्थानुवाचुरोवेन चरम-  
पदे लक्षणा इति वाच्यम् । अनेकपदानां अन्यपराय-  
प्रतिपादकत्वाभावेन बहुव्रीहिरन्वयप्राप्तेः । न च  
तापस्यमाहृतया अन्येषां तद्व्यतिपादकत्वात्, यदादि-  
पदेऽपि आद्यवर्णानां तावत्प्रमादन्तया अन्यवर्ण-  
शक्त्यापत्तेः ।

त्रिच, शिरी नाम गावसे वस्य इति शिवनाम-  
गावशक्तः इति बहुव्रीहौ शिवकर्तृत्वान्तर्भावानुमानात्  
इति बोधस्य शक्तिरूपेण विना मुक्तावन्तुपत्तिः ।  
अतः समासेषु विशिष्टशक्तिरङ्गीक्रियते ।

त्रिच, तत्र शक्यनद्वीशरे अर्थसंज्ञामात्रेण प्राति-  
परिक्रमण न स्यात् । न च 'त्रिच्युमानव' इत्यादियु  
कर्मत्वार्थेषोवचरं समर्थमनोत्तरपदसंज्ञासंज्ञोप-  
चरं वा समासोत्तराभिधाना इति वाच्यम् । अर्थ-  
विप्लवी इत्यादौ स्वभिवात्तु परलक्षणविभङ्गापत्तेः ।

त्रिच, समासस्य प्रातिपरिक्रमण्ये तदेकदेशुपदादि-  
पदायस्य पुत्रपदेः प्रातिपरिधारात्समासेन तदपराय-  
ण्यो न स्यात् । न स्याच्च समर्थमन्तरपदायर्थः परस्वरा-  
न्वयः, त्रिभक्तिरूपेणैतस्यभावेन शततदर्थप्रकार-  
बोधयोगात्, नभेदातिरिक्तसंभवे नामार्थव्यवहारोने  
त्रिभक्तिरूपेणैतद्वैतुत्वात् ।

त्रिच, राजपदस्य संबन्धिनि संभवे वा लक्षणा ।  
नाथः, राश पुत्र इति वाच्यस्य समासत्रिभङ्गाव्यव-  
हारेन निरलप्योद्यत् । नाथः, निरद्वयिभङ्गिहति  
प्रातिपरिक्रम्ये । अनेकपदानुवाचनं रात्रिचकृत-  
पुत्रः इति बोधापत्तेः ।

अत समर्थेषु शक्तिरङ्गीकारो इत्याहुः ।

अन गौनमीयाः । समासेषु बल्लभराजपदादेरेव सन्निचलक्षणया राजसंन्यभिन्नः पुरुषः इति बोधसंभवे न शक्तिरूपन युक्तम् । महाधिकारस्यापि अजहरस्यार्थे लक्षण बोधैकारूपव्याप्ये समासादिनिधानेन उपपत्तेः । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः समर्थः स्वायंत्र्यत्वक-पदनिष्ठः इति सूत्रार्थः ।

एतेन- राजपदार्थे शोभनादिविशेषणत्ववाच्यत्तिः, निष्ठीयामिन्नः, गोरथ. इत्यादौ क्रान्तयुक्तादिपद-कल्पनाऽऽपत्तिश्च-परस्त्रा । शशः पदार्थैकदेशतया तत्र विशेषणानन्वयात् लक्षणया क्रान्ताशुपत्तिपत्तिर्भगवाच्च । लक्षणयाशक्तिभ्या बोधेऽप्या समासविग्रहनिश्चयेन विभा-पासुधोपपत्तेः । राजादिपदसक्यप्रदे राजपुरुषः, चिन्तुः इत्यादौ बोधोभावेन तत्र शक्तिग्रहस्थ आवश्यकतया पङ्कजादिपदेषु अत्रयत्रयक्यप्रदेऽपि बोधोद्देशेन तच्छक्ति-ग्रहस्थानावश्यकतया पङ्कजादिपदत्रैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् ।

चिन्, 'चिन्तुः' इति समासश्च न स्वामिश्रादौ शक्तिः समर्थेन, तत्तत्तदेन संयत्कदेशादिप्रतीत्या निश्चयेन तदप्रतीतिः तत्रैव शक्तिरूपनतया नानार्थताऽऽपत्तिः, प्रथमस्य तु नियतप्रतीत्या तत्र शक्तिः इति वैलक्षण्यम् ।

किंच, 'प्रातोदक' इत्यादावपि उदकपदे लक्षणया, प्रातादिपदस्य घातुप्रत्ययसदर्थेणानिचलत्वेन तत्र लक्षणया वैलक्षण्यत्वात् । प्रत्ययार्थस्य संनिहितवार्थगतत्वात्-रोषाच्च । अत्र एव चिन्त्यादिपदेऽपि गोपदे लक्षणया । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदि शार्थयोः अमेदान्वययुत्पत्त्य-द्वीकाराच्च चिन्त्यादिपदार्थाव्यभिक्तिः । न च एकपदलक्षणया 'अनेकमन्यपदार्थे' ( पा० २।२।२४ ) इति याकरणविरोधः । तेन अनेकस्य अन्यपदार्थे वर्त-मानस्य समासादुशासनत् इति वाच्यम् । सर्वपदस्यापि तात्पर्येण ह्यन्यथा परपरया अन्यपदार्थेषोच्यत्वात् । अतः अन्य(न्त्य)पदे लक्षणया । घटादिपदशक्तिरु-विशिष्टस्य संकेतितरसात् विशिष्टे कल्प्यते । अस्तु वा अन्यपदार्थे शक्तिः । अत्र बट्टराजादिपदादेव लक्षणया तादृशार्थेषोधर्मे शक्ति कल्पनमन्याय्यम् ।

यत्तु समासे अर्थेनत्ताराभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति । तत्र, 'वृत्तद्वित्तमाराध' ( पा० १।२।

४६ ) इति तद्विधानात् । 'दाशशृङ्ग' इत्याचनर्थकेषु तद्विधानस्य समयोजनकत्वात् ।

एतेन तत्र कर्मत्वानन्वयपदूपण अपासाम् । समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थेषो धकत्वयुत्पत्त्यङ्गीकारात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तरीत्या उक्तधर्मविविरोधः । विशिष्टस्य अतिरिक्ततया अनेकत्वासम्भवात् । अतो लक्षणैव युक्ता इत्याहुः ।

आचार्यादयस्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मनु-व्येसमानार्थकत्वात्, मनुष्यः 'गोमाश्रयः' इत्यादौ अमेदान्वयाय संबन्धिवाचित्वनिश्चयात् । अत एव इन्द्रपीताधिकरणे तत्पुरुषात् बहुव्रीहौ लापरं अङ्गीकृत इत्याहुः ।

अन मीमांसकैरुद्देशिनः । 'सर्वं यौगिकैः दग्धै-र्द्रव्यैर्वाभिधीयते' इति वार्तिकात् ( वा. घृ. ६.७५ ) सर्वेषां कृतद्वित्तसमारूपयौगिकरुग्धानां द्रव्ये शक्ति आहुः ।

परे तु अनिर्गतशक्तिकैरुद्देशयौगिकपदपरं इदं वार्तिकम् । तेन पाचकः, गोमान् इत्यादिकृतद्वित्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि बहुव्रीहैः न तदाचित्वम् । तत्रापि विशेष्ये द्रव्याविनाभूतगुणवाचकपदबहुव्रीहैः एकहावनी पिद्वाधी इत्यादेः द्रव्यवाचित्वे द्रव्याक्षेपकत्वे वा चिन्तुः इत्यादौ तदसंभवेन द्रव्यलक्षणया आवश्यकत्वात् । अतः वचित्वं बहुव्रीहौ लक्षणा । न चैवं इन्द्रपीताधिकरण-विरोधः, इन्द्रपीतपदे तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदलक्षणया पीत-पदे इन्द्रपदलोपलक्षण्यत्वात् लक्षणयाद्रव्यस्य लाक्षणिक-बहुव्रीह्येऽप्यथा तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वात् सिद्धान्तसिद्धिः । अत्र एव निपादस्यपत्त्यधिकरणे लक्षणयात्तया तत्पुरुषा-पेक्षया कर्मधारयस्य मान्यमयुक्तम् । अन्यथा तत्र शानोपायाश्चरत्वापनेन बहुव्रीह्यापत्तेर्दुर्बलत्वात् । अतः वचित्वं बहुव्रीहौ लक्षणा इत्याहुः ।

ये तु सर्वं बहुव्रीहौ शक्तिः मयन्ते तेषां भारं नाकल्पयामः ।

अन्वये तु मनुष्येऽपि संबन्धो वाच्यः । तस्य चैवे प्रथमतया अन्यव. संबन्धिनि यौ लक्षणया । तेन बहुव्रीहैः न मनुष्यैकत्व इत्याहुः ।

अहं तु भुवे । समासे न शक्तिः, न वा लक्षणा, किन्तु समासेवस्तिविग्रहवाक्यदेव बोधः, स्तोत्रादौ अन्वयवाक्यादियत् । अत एव 'रामेश्वरः' इत्यादौ 'रामस्तनपुरं' प्राह बहुव्रीहिं महेश्वरः । अन्ये तु ऋषयः सर्वे कर्मधारयसूचिरे ॥' इत्यादौ तादृशविग्रहवाक्योपस्थित्यैव बोधः । एवं च विग्रह-संदेहे बोधसंदेहोऽपि त्वत्प्रभेदे । अतः समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या बोधजननत्वं युक्तम् । न च बहुव्रीहिं विग्रहवाक्यात् पुरुषप्रकारौ बोधः, समासो तु पुरुषस्य विशेष्यत्वेन भाव इति कथं वैयर्थ्यं इति याच्यम् । विभक्त्या मर्त्तं यः, प्राप्तत्वं उद्भवत्वं यः, कृतस्य विशिष्यत्वं यः इति विग्रहवाक्यस्यापि तादृशस्य अर्थयोक्तावत् । न चैवं सर्वत्र पदवीरुहीमात्रस्य 'सोमे बहुव्रीहिः' (पा० २।१।२३) इति सूत्रात्-पत्तिः इति याच्यम् । अथ उक्तान्यथोभावादि-एवंशुभ्रासमिदमात्रात् । अत एव 'निषादत्वपत्ति' इत्यादौ 'व्यधिकरणानुपुङ्गात्' समासाधिकरणानुपुङ्गस्य व्यापत्वं संगच्छते । सामानाधिकरण्येव्यधिकरणयोः विग्रहवाक्यबोधोपस्थितिः । विदोषणवदे सामानाधिक-रण्यं च विदोष्यसमानलिङ्गस्यैवानुशेषेऽन्यसमान-विभक्तिविशेषत्वम् । तेन 'देवदत्तस्य पत्न्याः' इत्यत्र विदोष्यलिङ्गस्यैवामात्रात् 'देवदत्तः पत्ति' इत्यादौ सामानाधिकरण्यमात्रात् नाविमर्शः । सामा-नाधिकरण्यं च मिश्रप्रतिनिमित्तज्ञानं एवम प्रवृत्तिः । अत्र लिङ्गनिपमानुशिष्टविभक्त्यन्तरं विरक्तनीयम् । तेन 'देवदत्तो निर्म' इत्यादौ न व्यभिचारः इति दिक् । अथ 'राजपुत्रः' इति तदुत्पत्तेर् पूर्वपदे लक्षणा । न च तत्र एवमप्यत्रैव संश्लेषोभावात् न शक्तिः, न वा लक्षणा इति याच्यम् । पद्वीर्येण अन्तर्गतोऽपि अर्थ-प्रत्ययार् । किंचैव साधुप्रकारकरणेन अत्रप्रसौपयोग-वा विग्रहवाक्येऽन्यत्रस्यैव समासोपयोगः स्यात् । न च संश्लेषस्य संश्लेषता मनोव्यवहारे न लक्षणा इति याच्यम् । विग्रहसमासयोः भिन्नापेक्षावत्तेः । विग्रह-वाक्ये संश्लेषस्य प्रसारतया भवेन्न समासो संश्लेषता-योग्यात् । अतो लक्षणा प्रापयतीति ।

अत्र पञ्चमः । राजपदेन राजसंज्ञायां लक्ष्यते, राजसंज्ञायां पुरुषः इत्यनुमानात् । निरुद्धाभक्तिव्यव-यवद्वयोः प्रातिपदिकार्थयोः मैदानस्य स्तुत्यतिविद-यात् । एवं 'घटो न' इत्यादि घटपदेन घटप्रति-योसिक्लक्षणा घटप्रतिशेयिकाध्यायोः अभेदजन्यतु-मः । अतो राजपदेन सर्वन्थी लक्ष्यते इत्याह ।

अन्ये तु राजपदेन संज्ञक एव लक्ष्यते, लापयत् । न चान् अभेदस्य निपुनतः प्रतीतिः । नीलोत्पल इत्यादिप्रमाणभित्तिपत्रानुपुङ्गेऽपि नीलस्यैव समास्येन प्रसारतात् मैदानस्यः । नीलमुत्पल इति वाक्ये तु समासविभक्त्यवधारणस्य विग्रहविभक्त्यवधारणा-देवता लक्षणायां त्वत्वात् अस्तु अभेदाव्ययः । एव च भिन्नप्रतिनिमित्तत्वे सति एकवच्यस्यैवसावकत्वकथं सामानाधिकरण्यं नीलपटयोरेतदेः इत्यादि यथारथं युज्यते । नीलरूपपटयोः आभाषादेः इति वाच्यार्थः । तेन समासे सामानाधिकरण्यात्सामाना-अभेदजन्यवाक्येन संज्ञकमात्रं लक्ष्यते । 'अर्थविभक्तौ' इत्यादिपि विभक्त्यवधानेन संज्ञक एव लक्ष्यते इत्याहुः ।

पदे तु नीलोत्पल इति कर्मधारये नीलपदस्य नील-वति लक्षणा । अभेदश्च उत्तरे प्रसारतया भावते, व्यास समासयोः समानप्रसारमानजननरूपनिपमात् । यदि च एतदेऽपि कर्मधारयं कृद्वितीयायाः अभिन्नं लक्षणा, तस्य च तत्रले अभेदेन अन्वयः तदा समासेऽपि अभिन्नं लक्षणा इति समासार्थत्वोपपत्तिः इत्याहुः ।

अन्ये तु विशेष्यभिन्नतः साधुवाच्यतात् अभेदस्य-वासे समासेऽपि संश्लेषवैयं मानम् । अन्यथा अभिन्न-लक्षणाया नोत्पत्तिरिति तत्र इति बोधः स्यात् । अभेदलक्षणावामपि लक्षणैव होय । अतः कर्मधारये न लक्षणा । अत एव निषादप्रतिशब्दे तदुत्पत्तौमोद-देवता लक्षणाऽसामान्यत्वेन कर्मधारयः अप्रीकृतः । अप्रीकृतं च कर्मधारयं अर्थप्रपन्नमनुक्तं नीरं इत्याहुः ।

'वाच्यं दद' (पा० २।१।२९) इति विहिते पदे पदमेव लक्षणा । एषाहि । उद्युपन्न-अन्वयव-इत्येवत्येव-अन्वयव, वाच्यः वाच्यः । तु-न-

पटुभयोः क्रियाप्रयोजकत्वे समुच्चयः । अन्यतरस्य अप्रयोजकत्वे अन्वाचयः । चकारसमभिधाहारे एव एतद्दोषक इति न तयोः समासः । ' वार्धे द्रवः ' इति सूत्रेण चकारमात्रबोधितेऽर्थे द्वंद्वप्रधानात् अतयोः चकार विना अपि शब्देनापि बोधनाच्च । इतरेतरयोग-समाहारयोस्तु चकारमात्रार्थत्वान् तत्रैव समासः । यथा ' घण्टादिरी छिन्विं, कुशापत्यासामानय ' इति । अत्र इतरेतरयोगद्वंद्वस्वपदोपस्थितयोः घण्टादिरयोः छिदि-क्रियान्वयेन द्वित्वान्वयेन च बुनापि न शक्तिर्लक्षणा वा । घटौ घटाः इत्यादिस्वरूपैकशेषेऽपि न लक्षणा । घटपदस्य शब्दस्यैव युगपदान्तापदोपस्थितौ द्वित्वपदुत्वा-न्वयसंभवात् । ' पितरी ' इत्यादिविरुद्धशेषेऽपि पितृ-पदेन जनकशब्दात्वे लक्षिते द्वित्वान्वये लक्षणेन । ' पाणि-पादं ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वेऽपि एकत्वान्वयानुरोधेन तावत्पदार्थवृत्तिः एकबुद्धिविपर्ययः समाहारो लक्षणया उपस्थाप्यते इति सिद्धान्तः ।

अत्र केचित् । इतरेतरयोगे विभक्त्युपस्थिते द्विगुणित्वात्प्रायाः पदे तदितरे चान्वयः । तत्र च न घनताद्यन्वयितावच्छेदकं द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वानव-च्छेदकत्वात्, विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्याप्यसंख्या-मिधायकनियमान् । अत्रो घण्टादं साहित्याश्रयतया घण्टादिरी लक्षणया उपस्थापयति इति साहित्यावच्छिन्ने द्वित्वान्वयः । न चैव तादृशपदवैपर्ययं, साहित्याश्रय-विशेषत्वमन्वयार्थैकत्वात् । बुद्धिद्वयविशेषापरया घनेऽपि लक्षणैव । अतः इतरेतरयोगद्वन्द्वे लक्षणा आनन्दपदी । एवं च निशाचरुणपदे विषयोः चरणयोः इति निमहो-पदस्यैकं वार्धकं उपपद्यते, अन्यथा द्विगुणानुपपत्तेः । एवं समाहारद्वन्द्वेऽपि एकत्वान्वयार्थं साहित्ये लक्षणा आनन्दपदी । परंतु इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्याश्रये लक्षणा । एवं च निमहेः प्रकृत्यर्थगतस्याप्येवोपकरण-भुत्वात्तिः अपरिलक्षणा भवति । एवं हरूपैकशेषपदेषुऽपि साहित्योपस्थित्या द्वित्वान्वयार्थं लक्षणा इत्याहुः ।

तत्र । प्रत्ययेण पदद्वयेनोपस्थिते अर्थद्वये द्वित्वान्वयसंभवात्, योग्यतावच्छेदकप्रकारकत्वान्वय-शब्दबोधेऽप्येव मानाभावात्, विभक्तेः पदार्थतावच्छे-

दकत्वसंभवात्तदधिकरणसंख्यामिधायकत्वाच्च । अत एव ' घटेन जलमाहृति ' इत्यत्र सच्छिन्नेतरत्वेन न घटो-पस्थितिः, किंतु घटत्वेनैव, ' घटश्च पदश्च स्तः ' इति द्वित्वान्वयश्च ।

एतेन मुनिदोः एकसंख्यामिधायकत्वलक्षणसामाना-धिकरण्यनियमात् एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वयासंभवात् ' चैनो मेवश्च गच्छतः ' इत्यादौ चकारोपात्तसाहित्या-न्वयिनि द्वित्वान्वयेन, क्रियाया वा द्वित्वान्वयेन बोधः । अन्यथा एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वये ' एकी द्वौ ' इति प्रतीत्यापत्तिः । इति परास्तम् ।

वस्तुतो यत्र सुशुपस्याप्यसंख्या तिहुपस्याप्यसंख्या-विरोधिनी तत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । सुब्रह्मोप-स्थाप्यैकत्वद्वयस्य तिहुपस्याप्यद्वित्वेन विरोधाभावात् ' घटश्च पदश्च स्तः ' इति प्रयोगो युक्तः, न तु ' एकी द्वौ ' इति, तत्र एकत्वस्य विरोधित्वात् इति ।

' न च समाहारलक्षणया पाण्यादीनाः क्रियान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । परंपरासंबन्धेन पाण्यादौ क्रियान्व-याङ्गीकारात् ।

केचित्तु । एव नञ्त्सुपदेशेऽपि ' अघटः पटः ' इत्यादौ घटप्रतियोगिकान्योन्याभावे ननो लक्षणा, तथापि अन्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकरस्य ध्युत्पत्ति-लभ्यत्वात् अन्योन्याभावमाने लक्षणा । एवं च घट-प्रतियोगिकरगोन्याभाववान् पटः इति बोधः । एवं ' न घटः ' इति वाक्येऽपि लक्षणैव, नञः संसर्गाभावे शक्तत्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४४-१५४.

● समाससंख्यास्योः समानप्रकारकभानजनकत्व-नियमात् । मणि. पृ. १५२.

● समासस्युपसर्जनं विशेषणैर्न संभवत्येव । वाक्य-स्य तु ' ऋदस्य राठः पुरयः ' इतिवत् संभव्यमानं दृष्टम् । या. ३।१।१।३ पृ. १३८.

● समाहारद्वन्द्वे चकारपदं समाहारलक्षकम् । वि. १।१।१२ वर्णनं २.

● समिन्तुः । गारिरी आमिदोत्रममिद् भवति । भा. ७।३।१।८. ● ' समिधो यन्नति ' अय ऋतयः



अपूर्वविधिः । बाल. प्र. २२, ० 'समिधो यजति' अयं क्रत्वर्थः उत्पत्तिविधिः । प्र. १३, ० 'समिधो यजति' अयं प्रथमकारः त्रिभिः श्रौतः । प्र. ४०, ० 'समिधो यजति' इत्यन्तरत्वावयवम् । प्र. १, ० 'समिधो यजति' इत्याद्याः प्रथमाः दशपूर्ण-मासाङ्गं प्रहरन्त्यात् । भा. ३।१।४।११, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति ऋशेण पठितानां यागानां अनियमेनादुष्टानन्तुन पाठक्रमेण । पाठक्रमेणात्र कर्मनिचयः इति निर्णयः । द्या. ५।१।४, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति यजतिपदः पञ्च-रुचोऽस्यदाः । तत्र प्रथमासं अष्टमेदः, न तु पञ्चमेयः एकमासम् । भा. २।१।२।२९, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादीनि कर्मनामयेपानि । वि. १।१।२०, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्याद्यो यजतिरदाम्नाद्यः कर्ममेदकं प्रथमम् । २।२। २।२, मीको. प्र. ५६८ 'अन्मगापिडरथम्' इत्यत्र अपिडरथं द्रव्यम् । ० 'समिधो यजति' 'तनून-पातं यजति' इत्यादिनिषिधात्कण्ठेन प्रतीतः कनो निपतो यदन्ते प्रथमानाम् । वि. ५।१।४ । अत्र समिधः इति वृत्त्वं 'समिधो अत्र आस्यस्य स्यन्तु' इति मन्वकर्णमते देवतागतमन्वृत्ते, न तु कर्मगतत्वेन विधी-यते, उत्पत्तिवाक्ये विधानमात्रम् । सोम. २।२।०.

० समिद्धार्धः शब्दः बाणवचनाः । भा. १०।१।०।१४ प्र. १८१०. ० समिद्धादीनां अङ्गानां यथा प्रयोगनवचनेषु न तथा नैमित्तिकप्रवित्प्रति-यागानां प्रयोगवचनेषु । सोम. ५।१।१९. ० समिद्धादिषु प्रत्ययवायपुनःश्रुतेर्मैदकत्वम् । वा. २।१।४।४।२८.

० समिद्धादिपदानां नामधेयत्वेन प्रथमात्प्राप्त्या-दुपहारकत्वम् । १।२।२०।२८-५९. मीको. प्र. २०५२ 'दशपूर्णमासयोः प्रथमाः' इत्यत्र अभि-करणे द्रव्यम् ।

० समिद्धादिवाग्वासु अत्रुपनि याव्याह-रविधिः । वा. ३।२।४।१२ प्र. ७६०.

० समिद्धादिवाक्यानि वाग्वादिपदानेषु इति वेदान्तैकानुसृत्या मीमांसकविशेषेभ्यो विद्वाद्भिरनु । कु. २।२।२।२. ० समिद्धादिवाक्यानां उत्पत्तिवि-योगात्तत्तम् । कथिका. प्र. ३८९.

० समिद्धादिशब्दानां देवताविधिरं नामे निघ-ण्टुरित्युक्ते । सु. प्र. ७१८.

० समिद्धाद्यातं प्रयाहुतिं शान् कर्तव्यम् । संकप. २।४।८.

० समिद्धूतन्यायः । आन्यमाययोः 'ब्रुवाणे अत्र आन्यस्य वेतु' 'ब्रुवाणः सोम आन्यस्य हविषो वेतु' इति निघण्टुयोः द्वयोः । तत्र अयमनिघातनक्ष-त्रारभेदे अपि ह्युक्तयोः पञ्चमकान्मकाश्वत्थवर्ष-कत्वान् ब्रुवाणमिदयोर्विद्वत्सः । याज्ञवल्क्यकारोदा-हारे अपि वाचनिकः सत्पद्यः । हवि.-पदविषये तु अहविः-उहविः-पदयोः समिद्धूतन्यायेन उक्-थोरेव निघण्टयोः प्रयोगमन्तरत्वात्तदन्त्यम् । संदर्प. ४।१।११, ० इत्याद्य चतुस्रहृषे इति त्रिभिः । इदोव-हृत्वा इति षडे एव प्रहृत्य अस्व पाठान् एवविधानी एवाशुचिः समिद्धूतन्यायेन अत्र प्रसादः । ४।१।१८. ० समिद्धार्द्धिनस्तदादीनां अष्टौकिकानां देवतात्वम् ॥

अन्वेष्यविशेषे समिद्धिः प्रकाशयितुं च या देवताः वा. अथवा सूक्तमिद्धिहयद्वय एव । 'सूक्तमेतैर् भागवतं वचोनि' इति वचनात्तरे सूक्तस्यैव दनस्त्वतीन्नामानिव-धनम् । अथसिद्धौतिनाथन्तरकल्पने प्राणाभावात् । इति प्राप्ते, नामात्प्राप्तमेव उदन्वक्षाण देवतात्वम् । अष्टौकिकप्रमाणैकत्वमपिप्रथया अपूर्वैरष्टौकिकेभ्यो-र्दशमासात् । माघनावा षष्ठेतेनामप्यष्टमासमेव देवतो-हेवपत्तरेन साध्यात्पत्तरेणोक्तान् पक्षात्पत्तरेणोक्तान् अन्वेष्यमानानिष्कर्हिपदीनां देवतात्वकत्वपदभ्र-सोक्तान् सत्त्वतीतिप्रतिद्वेदेवनामनामनाभ्येन 'एषा वेत् सरस्वती नदीनाम्' इति कप्ते नदीसाधनत्वं सोम-स्त्वानुनाशदात्तनामनाभ्येन 'सोमः षडते जनीना मतीनाम्' इति मन्वे सावाशुपिप्यादिजनकत्वेकत्व-साधनमनं सूक्तर हविर्मापित्वादाः । अत्र एव

प्रयाजेयु देवताविप्रतिपत्तो निर्णायिका स्मृतिः । 'आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमाप्रतिरत्' इति । कौपीतरी श्रुतिरपि । 'यदुत्तमे प्रयाजे देवता. समावपति प्रयाज मात्र एवैनास्तात्करोति तत्राष्टाऽग्निः सर्वेषु भक्षी भवत्येव तदग्नेर्भागे देवतामाग्निनीः करोति' इति पञ्चखण्डि प्रयाजेष्वग्नेर्भागिरत् सिद्धवद्भूत्याह । संकर्म. २।२।२.

• 'समिद्धती घृतती चानूच्येते' । सामिधेनी 'त वा समिद्धिः' इत्येव सा नाम्ना वाचिता । संकर्म ४।१।१०.

४ समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाव्याः स्युर्धावपृथिव्योरन्तराले समर्हणात् । ५।३।३।४ ॥

दसंपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः । 'एकविंशति-मनुभूयत् प्रतिष्ठाकामस्य', 'चतुर्विंशतिमनुभूयात् ब्रह्मवचंसकामस्य' इत्यादयः काम्या. पश्चाः । तत्र संख्यापूरण दशतयीतः ऋचामागमेन इति वक्ष्यते (१०।५।८।२७-३३) । आगन्तुना च क निवेश इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सख्यापूरणार्थं आगमितानामृचा धाव्याशब्दो वाचकः । धीयन्ते आधीयन्ते आगम्य स्याप्यन्ते इति धाव्याः । 'पाय्यघानाप्यनिपाय-धाव्याः' (पा० ३।१।१२९) इति निपातनात् साधुरम् । ता एता धाव्याः ऋचः समिध्यमानवती समिध्यमानशब्दपरिता 'समिध्यमानो अप्चरेऽग्निः पायक इह्यः । शोचिष्येऽस्मामिदे ॥' इति ऋचम्, तन्निद्वती समिद्धशब्दपरिता 'समिद्धो अग्र आहुत देवान् यद्धि सत्पर । रा हि हृष्यशास्ति ॥' इति ऋच च अन्तरेण मध्ये, अनशोर्कर्मोर्मध्ये स्यु, न सर्वा सामन्ते । कुतः ? आगपृथिव्योरन्तराले समर्हणात् स्तरनात् स्तुतत्वात् । 'इय वै समिध्यमानवती (पृथिवी), असी समिद्धवती (घोः) यदन्ना तद्दाव्याः' इति अन्तरिक्षन्तेन सप्तनात् उक्तयोरन्तराले धाव्या विधीयन्ते । इति पूर्वं पक्षः ।

तच्छब्दा वा । ५ ॥

दसंपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यो नियाः । एक-विंशतिचतुर्विंशत्यादिगण्यत्वात् काम्या. तत्र काम्य-

त्पक्षे सख्याया. पूर्णं दशतयीतः ऋचामागमेन । आगन्तश्च ऋचः समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्देन पूर्वपक्ष. निराक्रियते । याः ऋचः तच्छब्दा. सः शब्द यासा बोधकत्वेन श्रुतः ताः तच्छब्दाः । धाव्याशब्दोक्ताः ऋच एव समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः, न सर्वा आगन्तव. ऋचः । यद्यपि पाणिनिवचनात् सर्वा एव सामिधेन्यो धाव्याशब्दताः भवेयुः तथापि 'पृथुपाजत्रयो धाव्ये' 'उष्णिक्कुम्भौ धाव्ये' इति यासु धाव्याशब्दः श्रूयते, ता एव धाव्याः । ता एव च मध्ये निवेशनीयाः, इतरास्तु अन्ते । इति सिद्धान्तः । 'तच्छब्दो वा' इति पाठे तु तच्छब्दः धाव्या-शब्दः यस्यामुच्चि श्रुत स्यात् सैव मध्ये निवेशनीय, इतरास्तु अन्ते इति सूत्रार्थः ।

उष्णिक्कुम्भोश्चान्ते दर्शनात् । ६ ॥

त्रैपातवीयायामिष्टौ 'उष्णिक्कुम्भौ धाव्ये' इति वचनेन कुम्भपृच्छन्काया. 'प्र सो अग्ने तवोतिभि.' इति ऋचः, उष्णिक्पृच्छन्कायाः 'प्र होये पूर्वं वच.' इति ऋचश्च 'समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तरालदेश दर्शयित्वा' इति शेषः । 'अग्ने श्री ते वाजिना' इति अथाव्याया. त्रिष्टुप्पृच्छन्सः 'त्रिवन्या परिदधाति' इति वचनेन सामिधेनीपरिधानीयात्वमुक्तम् । तेन च 'अग्ने श्री ते' इत्यस्या. अन्ते दर्शनात् धाव्याशब्दिताना मध्ये निवेशः, इतरास्तु अन्ते निवेशः इति सिध्यति । इति सूत्रौ व्याख्यातम् ।

भाष्ये कुतूहले च उष्णिक्कुम्भपृच्छन्तेन सूत्रात् त्रिष्टुममेव व्रते 'त्रिष्टुभो वा एतदीर्यं यदुष्णिक्कुम्भौ' इति कारणे कार्यग्रहणकारः कृतः इत्युक्तम् । तथा च उष्णिक्कुम्भौ. त्रिष्टुम इत्यर्थः, अन्ते दर्शनात् इति सूत्रार्थः संपद्यते ।

अत्र वृत्तिपक्षे अथाहारदोष, माथादिपक्षे तु लज्जयादोषः, इत्युभयत्र दोषेऽपि भूयः स्युषु अप्याहार विना अर्थसामीचीन्याभावदर्शनात् वृत्तिपक्ष एव साधीयान् इति मन्वामहे । अत्र 'प्र सो अग्ने इत्युष्णिक्कुम्भौ धाव्ये अग्ने श्री ते वाजिना इति त्रिवन्या परि-

दधाति' इति उच्यते। अथ श्रौतम् ( २५।६।१७ ) द्रष्टव्यं इति च शोषोपयोगि । के.

● 'समिध्यमानवर्ती' इति द्रवती च । खनि-  
षेनी । संकर्म. ४।१।१०.

● समिध्यमानवर्ती-समिद्धवत्परेस्ताले घास्या-  
शब्दितानामेव निवेशः । भा. ५।३।३।४-६,

● समिध्यजुः । वस्तु समस्तकार्यनिर्मुक्तकालं  
साधारणः शोषो मन्थितं तस्य तस्य समिध्यमजुसक्यं  
प्रतिपत्त्यन्तरे आभ्यातम् । यदा तु इदमपि सप्तारणा-  
दिबन्धेन अर्थकर्म अवधार्यते तदा सुतरां शेषामावः ।  
शक्यं तु तैत्तिरीयवद्वयस्यैव प्रतियत्तिलमन्थारपि-  
तम् । वा. ३।५।१।६. ● समिध्यजुषि अग्निष्टोमे  
तृतीयपदान्ते । 'स्योमे वेदे नवग्रहीसमाख्यं अन्वयु-  
गुंहीरामः' धाता सतिः । इति अन्तेवेदि कर्षितोऽष्ट-  
उक्ता आह्वयनीमे नव समिध्यजुषि जुहोति' । सत्याश्रौ. १।४।१०.

● समिध्यजुषि दर्शपूर्णमासयोः । 'देवा  
गावुषिदः' इति अन्तेवेदि कर्षितोऽष्ट भुवया आहव-  
नीदे श्रीणि समिध्यजुषि जुहोति । सत्याश्रौ. १।६।

२० । एकं द्वे श्रीणि वा, संततं त्रिणाह का । २१-

२२ । मध्ये स्वाहाकारे बर्हिस्तुप्रहृति । २५ । बर्हिर्गुंदि  
वा । २६ । हुते वा अनुप्रहृति । २७ । प्रहृत्य वा

अभिसुहुयात् । १८. ● समिध्यजुषि न जुहोति  
वामिष्टोमे । भा. १।१।१।३५. ● समिध्यजुषुः

अपि प्रौढवर्षान्तमेव न प्रतिपत्तिरगमिष्याहः । सप्त ।  
समिध्यजुर्होमस्यैव दृष्टार्थत्वाय प्रौढप्रतिपत्तिव्यात् ।  
सोम. ३।५।१.

● समिध्यजुःपत्नीसंयाजानां कश्चकप्रयोग  
विधिविहिताना ममः स्वन्धावकामानविशिष्टमहृतिदृष्ट-  
शोषवर्षादेव सिध्यति । भाट्ट. ५।१।१५.

● समीपलक्ष्मणवन्दनद्वीटल लक्ष्मणः त्रियते  
इति न्यायः । अर्पण्योतिःशास्त्रे स्पष्टतः । साहस्री.  
५६९.

● समुच्चयः । अगतिश्चा लोका गतिः । पत् इत्य-  
संज्ञेयते इति विकल्पस्तुल्येनो ष्याताम् । उच्यते  
मयो न हो आश्रयणीयो सः । भा. १०।५।१।४७.

● समुच्चयः अमीनादुत्थेयो व्याधानस्य पवमानेष्टीना च

(माध्वमते) । वि. ५।३।९. ● समुच्चयः अग्निचक्रे  
श्रुताना दीक्षाहुतिमन्त्राणा सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः ।

१०।३।४।२३-२९, मीको. घ. ४९ 'अग्निचक्रे  
श्रुताना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः

अग्निचक्रेनादौ संख्या विहिताना मन्त्राणात् । १२।  
३।२।४।१०, मीको. घ. ५१ 'अग्निचक्रे संख्या

विहिताना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः  
अञ्जनाग्न्यज्जनात्पे समे गौमुल्लादितैलेन नञ्जीतस्य ।

१०।४।६।१०-१२, मीको. घ. १८६ 'अञ्जनाग्न्य-  
ज्जने सने' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः ।

अदृष्टार्थत्वे सति अग्निर्ज्ञोपायपरिमाणत्वेन प्रधानस्य  
एकद्रव्यधानेन नैसर्गादृश्याध्यायैः समुच्चयः स्यात् ।

सु. घ. १४१. ● समुच्चयः अनुत्पन्नासु याज्यासु च  
गायत्रीपुरोडाशप्रत्ययविद्यमाना विकृतिषु यथायत् ।

संकर्म. ४।३।११, मीको. घ. १५५६ 'गायत्री  
पुरोऽनुत्पन्नासु भवति' इत्येवमादिदृष्टान्तिः । इत्यत्र

अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः अक्षणेपेपिदृष्टोवर्ण-  
सञ्जतमहाभ्या अनिदिष्टैन्द्रावकावदिव्येणात् । भा. १०।

४।२।३-५. ● समुच्चयः अदृष्टार्थत्वे विश्वविति वसत्व-  
गह्वरासर्वो, वसत्ववचः त्वरिषासत्त्वात् । १२।३।१।

१-२, मीको. घ. ७५१ 'अदृष्टार्थत्वे विश्वविति' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः आग्निदेशिको-

पमानकर्तृणामुत्थित्वा स्वयन्मानकर्तृभिः पत्नीभिः गणा-  
मयने महानते । १०।४।५।८-९, मीको. घ. ११४२

'व्यमानकर्तृभिः पत्नीभिः' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः आश्रयिचतुर्वीना दीक्षा-  
दृष्टिभिः । संकर्म. २।४।२७, मीको. घ. १३५  
'आश्रयिचतुर्वीना दीक्षादृष्टिभिः समुच्चयः' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः समथोरेरास्ये न  
भवति । भा. ८।१।५।१६. ● समुच्चयः वमथोरेमि-  
न्त्रास्ये । शा. १२।३।१. ● समुच्चयः एकसिद्ध  
पत्नीभि विहिताना गुणानात् । यदा आचारे 'ऋणमा-  
धारयति, संततमाधारयति, प्राद्व्यमाधारयति' इति । भा.  
१२।३।३।९. ● समुच्चयः ऐकादशिनैषु पञ्चान् उपरह-

होमे अनेकगुदानाम्, न विकल्पः । १२।४।४।८.  
 \* समुच्चयः कृतपद्यना प्राजापरवैः पशुमिवाजपेये ।  
 १०।४।३।६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेयोपदिष्टैः  
 प्राजापरवैः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* समुच्चयः  
 प्रह्वचमसाना अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु । संकर्म. ३।३।१६.  
 मीको. पृ. २६१ 'अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु' इत्यत्र  
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* समुच्चय. चतुर्थ्यथैकोल्लुक्कयो.  
 व्यम्बनेषु । संकर्म. २।४।१५. मीको. पृ. १९८५  
 'व्यम्बनेषु चतुर्थ्यथैकोल्लुक्कयोः समुच्चयः' इत्यत्र अधि-  
 करणं द्रष्टव्यम् । \* समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुति-  
 मन्त्राणाम्, आशीर्मेन्त्राणाम्, अभिधानमन्त्राणा च  
 प्रत्येकम् । १२।४।१।१-२. मीको. पृ. १७४४  
 'अपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणा समुच्चयः' इत्यत्र अधि-  
 करणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ समुच्चयस्त्वदोपायेषु । १२।३।६।१७ ॥

यानि तु प्रायश्चित्तानि अदोषायानि न दोषस्य  
 निर्घातायानि 'यस्माद्भुतमग्निहोत्रं सूत्रोऽभ्युदियात् मैत्रं  
 चर्चं निर्वपेत् सौर्वमेकत्रपालम्' इत्यादीनि निमित्ते सति  
 विहितानि तेषु समुच्चयः स्यात् । यावन्ति चोच्यन्ते  
 तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । इति सिद्धान्तः ।  
 के.

\* 'समुच्चयस्त्रदोषनिर्घातायेषु' (१२।३।६।१७)  
 इत्यत्र नैमित्तिकपरवद्गन्याससमुच्चयः उक्तः । बाल.  
 पृ. १६६, \* 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातायेषु' (१२।३।६।  
 १७) इत्यत्र 'मिधे लुटोति' इति ऋचव्यैः अधिकार-  
 विधि. नैमित्तिकः सन् अदोषनिर्घातायैः ह्येतदुदाहरण  
 घाह्यदीपिकायामुक्तम् । पृ. १४, \* 'समुच्चयस्त्रदोष-  
 निर्घातायेषु' (१२।३।६।१७) इत्यधिकरणे अनियत  
 अदोषनिर्घातायै प्रतिपादितम् । पृ. ८५, \* समुच्चयः  
 त्रिविधः- न्यायशाम्यः, वाचनिकः, ऐच्छिकः इति ।  
 तत्र सजातीय-विजातीय-विषयत्वेन जातिद्वयगुण-  
 क्रियासु द्विक-त्रिक-चतुष्कत्रियस्येन पद्यदशविधः ।  
 तत्र सजातीयविषयः चतुर्विधः । रिजातीयद्वित्रियस्यः  
 षोडा, जातिद्वययोः, आनिगुणयोः, जातित्रिययोः,  
 द्वयगुणयोः, द्वयत्रिययोः, गुणत्रिययोश्चेति । विजातीय-  
 त्रियस्यः चतुर्धा । चतुष्कत्रियदस्तु एकः । एते

पद्यदश मेदा न्यायशाम्याः । उदाहरणानि 'न्यायशाम्यः'  
 इति शब्दे द्रष्टव्यानि । मीको. पृ. २४०५ । ते च  
 पुनः कृतवर्षजस्यादिविषयाः पुरुषार्थजस्यादिविषया  
 श्चेति प्रत्येकं द्विविधाः । पृ. १६६. \* समुच्चयः  
 न आपाने दक्षिणासंख्यासु सिद्धासु, किंतु विकल्पः ।  
 भा. १२।४।५।९. \* समुच्चयः न ऐन्द्रावाहंस्वये  
 कर्मणि याज्यानुवाक्यामुगलद्वयस्य, किंतु विकल्पः ।  
 १२।४।२।३-४. मीको. पृ. १३२२ 'ऐन्द्रावाहं-  
 स्वत्ये कर्मणि' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
 \* समुच्चयः न काम्यनित्ययोः स्वप्ने लब्धेऽऽसौ । भा.  
 १२।४।७।१७-२५, \* समुच्चयः न किंतु विकल्पः,  
 पशुगणेषु पत्नीसवाजेषु जापनीनाम् । जापन्या पत्नी-  
 सवाजनं च न प्रतिपत्तिः किंतु अर्थकर्म । १२।४।६।  
 १०-१६. \* समुच्चयः न दाशतयीभ्य आनीताना-  
 माग्नेयीना यावत्सेनीभिः सावत्परिके अविचयने । संकर्म.  
 २।१।३३. मीको. पृ. ५४ 'अविचयने सावत्परिके  
 दाशतयीभ्य आहूताना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
 \* समुच्चयः न दोषनिर्घातायेषु प्रायश्चित्तेषु किंतु विकल्पः  
 'यदि ऋक्तो यश्च आतिमियात् भूः स्वाहेति जुहुयात्'  
 इत्यादिषु । भा. १२।३।५।१६, \* समुच्चयः न ब्रह्मण-  
 विहिताना एकाध्याना मन्त्राणाम्, किंतु विकल्पः ।  
 १२।३।१५।३१-३५, \* समुच्चयः न विद्वृत्तिषु कौत्स-  
 दिभिः सामभिः प्राकृताना साम्नाम् । १०।४।८।१७  
 वर्णकं २, \* समुच्चयः न संभवति, एकार्थत्वात् । ८।१।  
 १५।२६. \* समुच्चयः नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकाना  
 नशभेष्टयादी उपदिष्टेरूपहोमादिभिः । १०।४।१।१-२.  
 मीको. पृ. २३२७ 'नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकाना'  
 इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* समुच्चयः निधीतोपवीतयोः  
 रवेने । भा. १०।४।१।१-२, \* समुच्चयो नैमित्ति-  
 कानां प्रायश्चित्ताना यथानिमित्तम् । १२।३।६।१७.  
 \* समुच्चयः पशुगणे उपवाजकाषणानां गुदानाम् ।  
 १२।४।८।८. मीको. पृ. ११५८ 'उपवाजगुदसमुच्चय-  
 न्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* समुच्चयः  
 पृथग्यं पद्ये उपदिष्टेन मन्त्रदानेन अनिदिष्टस्य  
 पथोमतादेः । भा. १०।८।१।१-२ वर्णकं १.

● समुच्चयः प्रत्येकं एकक्रियापर्ययः इति शाब्दिनाः । साहित्यसामान्यं इति मीमांसकाः । वाल, पृ. १६३.  
 ● समुच्चयः प्राकृतमहत्तरासतोः ताप्यादिभिः महाप्रते । १०।४।७।१३-१५. मीको. पृ. ३१३२ 'महाप्रते ताप्यादिभिः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः प्राकृतसामान्यं स्तोत्रान्तरसाधनीभूतेः श्लोकादिसामभिः महाप्रते । १०।४।८।१६-१७. मीको. पृ. ३१३४ 'महाप्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतेः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः प्राथम्यसामान्यमदोपनिर्णयानाम् । समुच्चयाधिकरणम् । १२।३।६।१०. ● समुच्चयः सुहृत्प्रथमपर्यागं अविश्वदानां वेदप्रस्तोभे कण्ठपर्यन्ते । १।२।१६।७०. मीको. पृ. १३५१ 'कण्ठपर्यन्ते अविश्वदानां ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः सूत्रस्थितकारिचक्रौ औपदेशिकैः कार्हस्पत्यादिपद्यैः आतिदेशिभिरातोऽन्वयादिप्रहाणान् । १०।४।२।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'प्रहसमुच्चयस्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः भिन्नकार्याणां युगानामेकस्मिन् वसति । १२।३।३।१५. मीको. पृ. १२६८ 'एकस्मिन् वसति भिन्नकार्याणां युगानां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः मन्त्राणां संख्यासु क्वचनविहितानाम् । अशिक्षयने अन्वयादाने चतुर्णां, एतने द्वयोः, मुद्राहरणे षण्णाम् । भा. १२।३।१४।३०. ● समुच्चयः महाप्रते सुहृत्प्रत्ये प्राकृतैर्ब्रह्मैः । १०।४।२।३-५. ● समुच्चयः याज्ञवल्क्यपट्टचारयोः । याज्ञवल्क्या अपि वपट्टकरोति' इति नानापर्येणम् । १२।३।११।२२. ● समुच्चयः कवचमहत्तरासतोः अष्टराप्रतये विश्वजिति । १२।३।१।१-२. मीको. पृ. ७५१ 'अष्टराप्रतये विश्वजिति ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ।' ( १२।४।३।६ ) इत्यनेन सूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां समुच्चयः सिद्धान्तितः । सु. पृ. १२०२. ● समुच्चयः वाजपेये श्रुतेन यजुर्वेदकार्येण अश्वर्योः दाम्प्यादिमायान्तरस्य । १०।३।२।१७४-७५. मीको. पृ. ३१८५ 'यजुर्वेदाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः वाजपेयोपनिषदाजानाश्रुभिः आतिदेशि-

वस्तुपर्यागाम् । १०।१।३।६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेयोपनिषेः प्राजापत्ये ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः विद्युति अग्नेप्रहस्य प्राकृतैर्ब्रह्मैः । भा. १०।४।१।२-५. ● समुच्चयः दाम्प्यानुचयनयोः । १२।४।१।२. ● समुच्चयः द्येनेतौ उपदिष्टेन विवितेन अतिदिष्टस्य उपनीतस्य । १०।४।१।१-२. मीको. पृ. २३२७ 'नारिद्रहोमादीनां आतिदेशिकानां ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः द्येनेनोपदिष्टलोदितो-ष्णीपत्वादिमितिशिक्त्वेनोपनीतस्य । भा. १०।४।१।१-२. ● समुच्चयः संतानं च वायव्यपट्टचारयोः । संकर्ष. ४।३।३. मीको. पृ. ३२४४ 'वायव्यपट्टचारयोः समुच्चयः संतानं च' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः सप्तहोत्रौ उपदिष्टैरामनहोत्रैः आतिदेशिभिरानामनुवाकानाम् । १०।४।४।७. ● समुच्चयः सोमकवचाधिनो दशानां द्रव्याणाम्, न तु विकल्पः । १२।४।३।५-७. 'सोमकवचाधयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः होममन्त्राणाम् । १२।३।१६।३६-३८. 'होममन्त्राणां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● तुल्यपट्टभयोः, तिथापेक्षेभक्तये समुच्चयः । मणि. पृ. १५२. ● न च तुल्यार्थानां समुच्चयः । धा. १।२।१।७. पृ. १२६. ● न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः । २।१।४।१२. पृ. ४१४. ● नहि तुल्यार्थानां कश्चित् समुच्चयो दृष्टः । ३।६।१६।४२. पृ. १०६४. ● वायव्यपट्टचारयोः 'गायत्रीस्य सुहृत्-साहस्यमन्त्रादिपर्यागो विकृतो ययासंभवं समुच्चयः । संकर्ष. ४।३।१२. ● समुच्चये हि वीक्षणं भवति । भा. १२।३।१।१।३२. ● न च संभ्रमति समुच्चये विकृत्यो न्यायः, एते वाचः स्यात् । ५।३।१।२।२. ३. समुच्चयाधिकरणम् । अशेषविधासंभ्रमं प्राथमिकानां समुच्चयः ॥

समुच्चयस्य विशेषार्थेषु । १२।३।६।१७ ॥

अप्यम्— कानि तु न दोषनिर्णयार्थानि, हेतु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि ? कानि भुवत्साक्रियया प्रतिपिदत्तेनानि, तासु चान्ये । यथा 'महाप्रकृतमि-होमं स्योऽप्युदियानौनं चरं निरीतेत्, सौम्येन-

कपालम् ' यस्याहुतममिहोत्र स्रष्टोऽभ्युदियात्, अग्नि समाधाय वाच यरा दपती सर्वाहमुपासीयाताम् ' इति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावात्त्रिर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते । तत्रै-  
मित्तिक कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्ग विज्ञायते । यावन्ति चोच्यन्ते, तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तेषां समुच्चयः ।

शा— यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि, निमित्ते कर्माङ्गानि ' भित्ने जुहोति ' इत्यादीनि, तेषां प्रयाजा-  
दिवत् अर्पणविधानात् समुच्चयः । इति प्रत्युदाहरण-  
मात्रमेतत् ।

सोम— एकैकस्मिन्निति श्रूयमाणानामपि बहूना  
तत्तद्विधिषु तत्तदाकर्तव्ये वा दोषभ्रवणाभावेन पूर्ववत्  
वाच्येन निरपेक्षतया दोषनिर्घातार्थत्वेन विधानाभावात्  
न विकल्पः, किंतु निमित्ते रिधीयमानानामपि प्रयाजा-  
दिवत् ऋतुङ्गतया तद्वदेव अर्पणविधायारेण प्रकरणेन  
सुगपत् प्रहणात् समुच्चयः ।

वि— ' भिन्नस्त्रादिहोमादेर्विकल्पो वा समु-  
च्चयः ।, विकल्पः पूर्ववत्, मेवमदोषे विहितरतः ॥ '

भाट्ट— यानि दोषग्राहकप्रमाणभावात् दोषनिर्घा-  
तार्थानि, अपि तु केवल निमित्ते नैमित्तिकानि अदृष्टा-  
र्थानि, तत्र एकनिमित्तकानेकनैमित्तिकसमूहे प्रयाजा-  
दिवत् समुच्चय एव । यथा अन्वाधानोत्तर चन्द्रसूर्यो-  
पगमे इहामस्यत् पूर्वमपि ' उदय, उदय. चित्त ' इति  
मन्त्रप्रयकरणेकहोमप्रयविधौ । नहि तत्र कश्चिदोप-  
वेधादिप्रयुक्तस्यापि इहामस्यत् पूर्वमप्युच्यते । एतादृश  
विषये प्रायश्चित्तसमाख्या नु प्रायश्चित्तकण्ठपठितत्व-  
मात्रेण औपचारिकी, यजमानकर्तव्यतामैदिकप्रदायेषु  
औत्राप्रसमाग्यात् । न तु पापविशोधकत्वेन, पावा-  
देराप्रसिद्धेः । यत्तु अत्र भाग्यकरणे सूर्योऽस्यात् पूर्व-  
मग्निदोषग्राहकणे प्रायश्चित्तस्याग्नामुदाहृतम्, तत्  
' रूपं कालोऽनुनिर्वाणे देवता भरण तथा । आदौ ये  
विघ्नताः पश्चात् इमे सर्वदा स्मृताः ॥ ' इति छन्दोग-  
परिशिष्टानुसारात् अनुदितदोषिणां क्षान्तिश्रमनिमित्त  
दोषनिर्घातार्थे येषु च, इत्यथा उदितदोषिणां सर्वदा

प्रायश्चित्तकरणापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि पार्थसारथिना  
' भित्ने जुहोति ' इत्याद्याहृतम्, तदपि कवचकपाल-  
भेदननिमित्तगुण्यसमाधानार्थत्वेपपत्तेः द्वितीयप्रायश्चि-  
त्तालिपनाच्च उपेक्षितम् ।

मण्डन— ' नैमित्त चेत् तत् समुच्चयेनेव । '

शंकर— ' दोषाभावे समुच्चयः । '

• समुच्चयासंभवे च बाधविकल्पो, न संभवति  
समुच्चये । भा. १०।३।४।२६.

• समुच्चयभेदाः निरूप्यन्ते । यद्यपि शाब्दिकैः  
' प्रत्येकमेकक्रियान्वयः समुच्चयः ' इति विशेषतोऽप्यौ  
लक्षितः, तथापि मीमांसकप्रवहाराः साहित्यसामान्ये एव  
दृश्यन्ते । ' परेणावेदनात् ' (५।३।१।२९) इत्यत्र हि  
समुच्चयप्रमाणभावोऽपि ऐक्यवत् विकल्पहेतुफलः ।  
' समुच्चयप्रमाणं च एकः प्रयोगविधिः ' इत्युक्तम् । न  
च प्रयाजादिषु प्रत्येक एकस्याः दर्शपूर्णमासक्रियायाः  
अन्वयोऽस्ति । प्रहैकवाधिरूपे ( ३।१।०।१३-१५ )  
हि वार्तिकवृत्ता प्रत्येकनामपरिसमाप्ति-समुदायान्वय-  
परिसमाप्तिसंन्याययोः एव विषयभेद उक्तः- प्राधान्ये  
पूर्वे, गुणत्वे तु उत्तरः । यथा ' ब्रह्म समाष्टि ' ' अरण्य  
येकहायन्या श्रीणाति ' इति । प्रयोगविधौ च प्रयाजा-  
देर्गुणत्वात् न प्रत्येक एकक्रियाऽन्वयोऽस्ति, अस्ति  
च समुच्चयप्रमाणत्वयवहारः इति साहित्यसामान्ये  
एव मीमांसकानां समुच्चयव्यवहारः सिद्धः ।

सोऽयं समुच्चयोऽपि विकल्पवत् प्रथमं तावत्  
निविध, न्यायसम्यगे वाचनिक ऐच्छिकभेदेति । तत्र  
न्यायसम्यगः समुच्चयो विस्मयवन् नाष्टविधः, द्रव्यादीनां  
तदभावना च समुच्चयायोगात् । नापि चतुर्विध एवास्ती  
जात्योः द्रव्ययोः गुणयोः क्रिययोः, किंतु सजातीय-  
विजातीयविषयत्वेन द्विक्रियकचतुर्विधविषयत्वेन च  
पञ्चदशविधः समुच्चयः ॥ तत्र सजातीयविषयधर्तुविष-  
य उक्त एव ॥ विजातीयद्विक्रियविषयस्तु षोडा, जाति-  
द्रव्ययोः जातिगुणयोः जातिविषयोः, द्रव्यगुणयोः द्रव्य-  
क्रिययोः, गुणक्रिययोः, विजातीयद्विक्रियविषय  
चतुर्धा, चतुर्विधवस्तु एक ॥ एव पञ्चदशानां  
न्यायसम्यगसमुच्चयभेदानां त्रयेगीदाहरणान्युच्यते । एत

(१) न्यायग्रन्थो जात्योः समुच्चयो यथा, सोमेश्वरमते ऋषेयवत् तत्रैव गणनादीनां न्यायेन समुच्चयः साधिनो द्वादशो 'श्रयणेषु तु विकल्पः न्यादेहाथेभ्यस्तत्' इत्यधिकरणे (१२।४।३) ॥ (२) न्यायग्रन्थो द्रव्ययोः समुच्चयो यथा, आपाने 'समादान् समरति' इत्यत्र सञ्ज्ञियन्ते इति संभाराः इति सभारसञ्दस्य यौगिकत्वेन, 'परिधीन् परिदधाति' इत्यत्र च परिधीयते अग्निः तदा-यतन वा वैः इति, परि समन्तात् धीयन्ते इति वा परिविचन्द्रस्य यौगिकत्वेन द्रव्यगाचिरात् 'संस्था-सुक्ष्मेषु तु समुच्चयः' इति द्वादशाधिकरणस्याभावात् (१२।३।४।३०) 'सा चतुर्भिर्भिरादत्ते' इत्यत्र मन्समुच्चयस्य उक्तात् आपाने समागता दूर्गपूष्माद्यशेषा परिधीना समुच्चयः इति ॥ (३) न्यायग्रन्थो गुणयोः समुच्चयो यथा 'अद्वयत्वा एकरूपत्वा' इत्यत्र अद्वयविकल्पस्योपपत्तेरिति (३।१।६।१२) 'एकरूपस्य-त्रिवचनः सदात्' इत्यनेन आद्यस्य एकरूपत्वेऽस्य-योऽथ अन्योऽप्यनियमात् समुच्चयः ॥ (४) न्यायग्रन्थः क्रिययोः समुच्चयो यथा, एतादृशे हि 'अज्ञाना । अशब्देभ्योः' इत्यादिवशद्वयमूले द्वितीयैऽधिकरणे (कातिकमतेन अधिकरणस्य प्रथमसूत्रस्य) १।१।१।२।५-१९) यथात्रलुपतादीनामज्ञाना विकल्पः, अज्ञानस्यैव प्रथमसूत्रं वेति पूर्वपक्षद्वयं निरम्य एक प्रयोगविधिविधेयतात् समुच्चय उक्तः । तथा द्वादशे 'श्रयणेषु तु' (१२।४।३।५) इत्यत्र संनिपातिसंज्ञ-समुच्चयो न्यायग्रन्थ उक्तः । तथा द्वादशे 'समुच्चय-स्तदोपनिर्वाहामेषु' इत्यधिकरणे (१२।३।६।१७) नैमित्तिककथनक्रियासमुच्चयो न्यायग्रन्थ उक्तः ॥ (५) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्ययोः समुच्चयो यथा 'अद्वयवैक्यायन्या निद्राया च मा मन एवाणिति' इति गोवदप्रमाणत्वात् इति आद्यधिकरणे 'अद्वयसञ्चयत्वात्' (१।३।१।३।३) इति गुणस्योपपत्तेरिति उक्तं । तत्र एकरूपत्वोपपत्तेरिति उक्तं यौगिकत्वात् उक्तस्य द्रव्यस्य गोऽप्युक्तत्वात् जातेः अद्वयविकल्प-न्यायेन समुच्चयः ॥ (६) धानिगुणयोः न्यायग्रन्थ-समुच्चयः अथैव गौरास्ययोः ॥ (७) न्यायग्रन्थो

जातिक्रिययोः समुच्चयो यथा- 'निर्मन्थनेद्वयः पचन्ति' इति । नद्वि अद्वयविकल्पे (३।१।६।१२) नियमप्रमाणस्य स्वयन्वेकोपपत्तेरिति न्यायसमीपस्य उक्तं, किंच यथायथं चित्तं उपादानमपेक्षते । अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादानम् । तेन निर्मन्थनस्योपपत्ति-ताया मयनक्रियायाः पाकाश्रित्यायाः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः इति ॥ (८) न्यायग्रन्थो द्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- एकरूपत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (९) न्यायग्रन्थो द्रव्यक्रिययोः समुच्चयो यथा- निर्मन्थ-सञ्चयेन यौगिकेन द्रव्योपादानात् तस्य मयनक्रियायाश्च अश्वीन्यनियमात् अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१०) न्यायग्रन्थो गुणक्रिययोः समुच्चयो यथा- 'लौहितोष्णीया लौहितसमना क्रियवतः प्रचरन्ति' इति । अत्र हि पचन्ते परिधीयते तत् वचनं इति यौगिकेऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (११) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१२) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१३) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१४) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१५) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१६) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- 'अद्वयत्वोपपत्तेरिति उक्तं, अतः चान् पचनेन आद्योपपत्तेः अग्निशोऽप्युपादान-अद्वयत्वस्योपपत्तेरिति समुच्चयः ॥ (१७) न्यायग्रन्थो

भूदिति द्रवद्रव्य स्त्रीरुन इति नाम समुच्चयो विधित्सित इति प्रतीयते । के ) ॥ ( २ ) पुरुषार्थद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— मार्कण्डेय— ' भक्षभोज्यैस्तु संस्त्रुने ' ' रागपाण्डवचोष्यैश्च ' ' दत्तेस्तु मास प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो वृणाम् ' इति । अत्र हेमाद्रिणा व्याख्यातम्— ' दन्तैरखण्ड्य यद् भुज्यते तद् भक्षम् । यत् अनति-काठिन्यादतिप्रयानवत्पण्डनानपेक्ष सर्वयिस्तेन निर्गीर्यते तद् भोज्यम् । यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्निर्पीडितस्य समुच्चारेण मुत्रमाक्षेनेन रसो निर्मीयते तत् चोच्यम् । यथा इक्षुपाण्डादिकम् । मुद्रादकपादिरसाः काष्ण्यगृहीताः शर्करादियुक्ताः रागाः । अम्लादियुक्ताः साण्डवाः इति । तत्रैते सर्वे न जातिरचनाः । किंतु द्रव्यरचनाः । तत्र भक्ष-भोज्य-चोष्यशब्दाः उक्तार्थविशेषरचनेभ्यो घातुभ्यः कृतप्रत्यये कृते निरपत्तेर्भौतिकत्वात् द्रव्यरचनाः । रागपाण्डवसन्धी तु रुद्रादपि कुम्भालदिशब्दवत् आकृत्यधिकरणानिपयत्वात् रुद्रवैर उपाधिविशिष्टद्रव्यरचनो इति द्रव्याणामेवम द्वयोपास्ताना प्रकृतश्राद्धाश्रिताना फले न्यायगम्यः समुच्चय इति । ( अत्र कु भूमि मृत्तिका लालयति संस्कारिर्निष्पादयति इति शौगिरस्त्वेन कुम्भालशब्दो द्रव्यरचन इति युक्तं प्रतीम.— के. ) ॥ ( ३ ) पुरुषार्थयोगेशोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— जायपुराणे— ' स्निग्धमुष्ण च यो दद्याद्भिद्योमफल् लभेत् ' इति । न च चशब्ददर्शनात् वाचनिरीड्य समुच्चय इति भ्रमितयम्, ऐकाग्र्यमात्रात्, एकवाक्योपादानादेव समुच्चयसिद्धौ चशब्दस्यानुवादत्वात् । न च स्निग्धोष्णशब्दौ द्रव्यविधी, लोहितोष्णीपादियन् अगस्त्यगुणस्त्वैव विधानात् । द्रव्यत्व तु श्राद्धविधिना प्राप्तस्यैवानुवादात् ॥ ( ४ ) पुरुषार्थन्यायसमुच्चयो न्यायगम्यो यथा— ' दर्मपूर्णमागाम्या स्वर्गकामो यजेत ' इति । अत्र हि यत्रिष्वैवशब्दोपादानात् आगम्यादीना साहित्यं चैते त्रिभिर्भेद इत्येकादशाद्यै साधिनम् ॥ ( ५ ) पुरुषार्थयोः जातिद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— परमपुराणे— ' सीतलर तथा शश्व यथा पायग-मेष न ' इति । तत्र हि चमत्प्रेतुत्वात्, एकत्रायोपादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः । न च भिन्नपदो-

पात्तयोः पयःपायशयोः विधी वाक्यभेदः, इन्द्रियकामाधिकरणे ( २।२।११ ) गुणफलसम्बन्धविधी भावनान्तरविध्यम्बुपगमेन उभयविधिष्टैकफलभावनाविधानात् अत्राक्यभेदात् ॥ ( ६ ) पुरुषार्थयोः जातिगुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— ' तादिरं वीर्यकामस्य यूप कुर्वीत ' इति । इहापि हि तादिरप्रातिपदिकोपात्तया जात्या एकत्रचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टं यत् एकं करणकारकं द्वितीयालक्षितं तद्विशिष्टा एका फलभावना विधीयते । तत्र पदिरत्वजातेः एकरत्वसंख्यायाश्च एकपदोपादानात् ' पशुना पजेत ' इतिवत् समुच्चयः ॥ ( ७ ) जातिक्रिययोः पुरुषार्थयोः समुच्चये उदाहरणं मृगयम् ॥ ( ८ ) पुरुषार्थयोः द्रव्यगुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इति । अत्रापि हि तादिरत्ववत् योगिकगोदोहन-प्रातिपदिकोक्तेन द्रव्येण एकत्रचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टमेकं करणकारकं फले विधीयते । तयोर्द्रव्यसंख्ययोः एकपदोपादानात् ' पशुना ' इतिवत् समुच्चयः ।

ननु ' चमसेनापः प्रणयेत् ' इति चमसेकत्वं चमसस्थानापत्ते गोदोहनेऽपि प्राप्तमेवानुगतम्, न च प्रणयनादृग्मेव एकरत्वस्य द्वारमपेक्षितमिति याच्यम्, अभ्युदयेष्टौ इत्याद्येत्वेन भ्रमणानङ्गभूतयोरपि दक्षिणपथोः प्रणीतास्थानापरसा प्रणीताधर्मप्राप्तेः नवमे स्थानात् ( १।४।१।४३-४४ ) । मैघम् । प्रणीताधर्मणा हि प्रणीताङ्गत्वात् प्रणीतास्थानापरमयोः दक्षिणपथोः युक्ता प्राप्तिः, चमसेकत्वं तु न चमसस्यादृग् परदेकरत्विमपथोः ' तथा पदवद्गमैवत् पदशुभा प्रतीयते । समान-प्रत्ययश्रुत्या कर्णपरसा द्विपादतया ॥ ' इति न्यायात् ( या. ३।३।७।१४ पृ. ८८० ) । तेन चमसाधर्म-त्वात् न चमसेकरत्वं चमसस्थानापरमैऽपि गोदोहने प्राप्नोति ।

ननु एष स्थानापत्तिरूपेणानिदेशेन मा प्रपू चमसेकरं गोदोहने, उपदेतेनैव तु प्राप्नोतु । ' चमसेने ' इति चमसाः एकरत्वं च प्रणयनाङ्गम्, प्रणयनं च गोदोहनाभ्याशयः । तत्र गोदोहनेन एकपदोपात्तं चमस-



मानशेषेति मित्रवर्षात्वात् नैकत्वं व्यप्यते इति तद्ग्रहणेन प्रथमनाशयो भवति इति एतत्प्रत्युवाद् एव स्यात् । न च 'नारत्वं वदेत्' इति पुत्रपार्ष्णिपेथेऽपि नारत्वं संयोगान्तरमर्थत्वं इत्युक्तं नरपित्ररूपे, तद्वत्प्रत्युवादेऽपि एतत्प्रत्युवादे संयोगान्तरमर्थत्वं इति वाच्यम् । तत्र हि पुत्रपार्ष्णिपेथेन नैकत्वं सिध्यति यत् 'तदधिकमे कृतकृतं न भवति' इति तदर्थं संयोगान्तरम् । इह तु फल्यर्थसंयोगान्तराभावेऽपि एतत्प्रत्युवाद्, प्रथमनाशैरन्तःकाले निरुणयणनाशित्वात् गोदोहनात् फलं न भवति इति सिद्धमेव एतेनैव प्रथमसंयोगेन शपनस्य संयोगान्तरम् । तस्मात् 'गोदोहनेन' इत्येकरवाचुराद् एव स्यात् । मैत्र्यम् । चमकैकत्वं हि प्रथमेन उपदिश्यमानं द्वाप्राप्त्यादृश्यमाण प्रथमे च विधितो मित्वं चमसादि, तद्वद्वैष प्रथमे उपदिश्यते, अन्यथा मित्वाभित्थसंयोगविधेयात् । तस्मात् गोदोहनाशयीभूते अत्राद्वैषि प्रथमेन मित्वाद्वाराभावात् नोपदेयत्वमर्थवत्त्वं प्राप्नोति इति 'गोदोहनेन' इत्येकरवाचुराद्यर्थमयम् गोदोहने तदैकत्वं चैतुमथ समुचितं फलार्थं विधीयते इति सिद्धम् ॥ ( ५ ) द्वन्द्वविधयोः पुत्रपार्ष्णयोः न्ययमन्वे समुचये उदाहरण सूत्रम् ॥ ( १० ) सुगन्धिययोः पुत्रपार्ष्णयोः न्ययमन्वेः उद्युपयो वया- 'व्योतिष्ठेतेन स्वर्गं प्राप्नो वदेत्' इति । अत्र हि 'अद्वयैवैष्ट्याम्य' इतिवत् एकत्ववोपासं व्योतिष्ठेतेन इत्येकरवाच्यं, कस्य वागर्थ- 'वयिना वरणत्वेन स्थितः पन्थावनाया समुच्चिय विधीयते इति ॥ ( ११-१५ ) एवमेव जादकदिशिः विधयेषु चतुर्षु मेदेषु, चतुर्षु विधये चैवसित्त्वं मेदे उदाहरणान्यन्वेऽप्यादि । तदेव न्यायमन्वेः निरादिपः समुच्चयवो विस्तरितः ।

वाचनिकस्यापि समुच्चयस्य तावत् एव भेदाः, ते उपपन्ते । यद्यपि देशपूर्वमाकादिसमुच्चयतोऽपि प्रागुक्तं, वक्षित् एव यथावाचमिधानमुक्तिमन्वः, वक्षित् एव वाचवयमन्वे इति वाचविक्र एव, तथापि वाचव्य-उपसर्गाद्यादिभूतिमन्व एव इह वाचविवर्तनमभिहित इति भेदाः ( १ ) तत्र अत्रार्थजातिसमुच्चयो वाचनिको यथा--

'गोक्षाथश्च' इत्यादिः । न चात्र एकत्ववोपादानादेव समुच्चयभेदो न्ययः अनुवादमात्रमिति वाच्यम् । 'नानिम्यो वक्षिषा ददाति' इति प्रादक्षिण्यो-रेणेन अनेकत्वविधौ वाच्यभेदाद्योः चमन्वार्थ-विशिष्टानेकत्वविधिं विना एकत्वात्करोपादानस्यैव व्यतिरेकः । ( २ ) नृत्यभेदप्रथमसुचयो वाचनिको यथा-मन्वीचेषु 'आमेवमजमशिशोम आलमेत' इत्युपत्या 'येन्द्राप्रमुच्ये द्वितीयं, ऐन्द्रं वृषिणं योदशिमि वृतीषं, शारस्ती मेवीमनिराभे चतुर्थीम्' इति द्वितीयादिशब्दैः चमन्वदस्थानीयैः योषिणैरन्तःकालेऽप्येकानां तत्त्ववता-विशिष्टद्वन्द्वानामुच्चयो विधीयते । अन्यथा वचनीय-समाख्यया एकत्वार्थतापयमात् उपन्यासचरसंज्ञासु विद्वानिषु तद्विष्टैः ऐन्द्रादिभ्यः अतिदिष्टत्वात् पूर्वस्या-शेषस्य वाचापत्तेः । तदिदं संस्थापित्ररूपे ( ३।१।६ ) वर्तिमन्त्रुगोक्तम् ॥ ( ३ ) अत्रार्थसुगन्धसुचयो वाचनिको यथा-- अद्यापुण्ये- 'भूदस्त्रिभूतानि यानि स्वृतीय-त्कृत्युमन्त्रानि च । स्वाकृति देवमोक्षानि तानि आदे निषोयतीत् ॥' इति । अत्रापि मित्वावृत्त्यन्त-कशब्दैः अद्यापिदिवत् गुणार्थवैः अनेके गुणाः प्राप्ता-शब्दोद्देशेन चमन्वद्वत् समुच्चिता एव 'गोक्षाथश्च' इत्यादिषु विधीयते ॥ ( ४ ) अत्रार्थैकित्वा-समुच्चयो वाचनिको यथा-- 'सद्य उभे वृषात्' 'गोद्य उभे वृषात्' इति वाचिकृत्तमे अतिदेसतो विकल्पेन प्राप्तयोः रथतस्थापनक-नूहृत्स्थापनयोः शृङ्गयोः समुच्चयो मिश्रौ समुच्चयविशिष्टवर्धयार्थवित्त तत्रमन्वदेन विहितः ॥ ( ५ ) अत्रार्थजातिसमुच्चयो वाचनिको यथा-- देवत- 'ततोऽथ वृष्टंस्फार नैव यजानमद्यत् । योषपेचसद्य च यथासक्युप-कल्पयेत् ॥' इति । अत्र प्राग्भाष्येद्विगेन औदनजातिः अत्राश्वेनोक्तः, योषिणोषपेचमन्वोक्तं च श्रये रात्रभेदपरिहास्य चमन्वदेन समुच्चिय विधीयते । ( ६ ) अत्रार्थजातिसुगन्धसुचयो वाचनिको यथा-- देवतः- 'अथ त्रिन्दारगिष्ठान् भोजयेत् प्रकतो द्विजान् । भोजनैः मर्तैः स्मेदेर्धतुषुपिनिभिरे ॥' इति । अत्र स्मेदेरिति युच्यते । त्रिन्दारानाम् अद्यदेवोत्पत्तयि-

शब्देन चशब्दमनार्थेन प्राप्ते आदे समुच्चय विधीयते ॥ (७) ऋतयेजातिक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा—गृह्णलिति— 'तस्मिन्नेषां चार्थैः पूषेः दृशरपायसापूपैर्लज्जैर्भक्षे पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टमन दद्यात् ' इति । अत्र निर्मन्थशब्दवत् पयसा घृत पायस इति श्रुतार्थतद्विज्ञेयत्वात् श्रवणक्रिया पयसादिजातिश्च चशब्देन प्राप्ते आदे समुच्चय विधीयते ॥ (८) ऋतयेद्रवगुणसमुच्चयो वाचनिको यथा— ब्रह्मपुराणे— ' पूरिमा च रसाला च गोश्रीर च निशेजयेत् । यानि चाभयहायाणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः । ईषदुष्णरूढ्येव देयानि आद्धकर्मणि ॥ ' इति । अत्र रसालाशब्दः सुलालाशब्दवत् रूढोऽपि न वाचिचनन । किंतु 'सिताचतुर्जातमधूपपादसं दधिप्रभृष्ट गरस रसाला । ' इत्युपाधिपुरस्कारेण द्रव्य- वचन । चशब्देन च तद् द्रव्य स्निग्धोष्णादिश्च गुणः समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥ (९) ऋतये- द्रवक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा— पूरुक्ते शङ्ख- लितितराभ्ये पायसशब्दः श्रवणक्रियाविधिः निर्मन्थ- वत् इत्युक्तम्, भक्षशब्दे गौणिको द्रव्यवचनः इत्य- प्युक्तम् । अतस्तत्र त्रियाद्वये चशब्देन समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥ (१०) ऋतयेगुणक्रियासमुच्चयो वाचनिको यथा— सौरपुराणे— ' विविध पायस दद्यात् भक्षयति त्रिविधानि च । तेषां चोभ्य यथाकाममुष्णमेव पत्र त्रिणा ॥ ' इति । अत्र पायसशब्दे प्रत्ययोपात्ता श्रवणक्रिया उष्णगुणश्च चशब्देन समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥

एष ऋतयेजात्यादिविषया वाचनिकसमुच्चयभेदा- दस सोदाहरण उक्ता । एषमेव दस पुरुषार्थजात्यादि- विषया वाचनिकसमुच्चयभेदास्तदास्तु यद्युदाहरणानि सम्भवेत् । न तु तानि समरन्ति । यानि तु ' इत्यामनिश्चयैः शारैर्नीरैश्च त्रिषड्गुणि । गोधू- मैश्च तिरैर्मुंष्टैर्मांसं प्रीणयते तित्नु ॥ ' इत्यादीनि धूमपुगयादिवाक्यानि प्रत्युत्पन्नानि जातिजातीनां चशब्देन समुच्चितानां फलसंशयोपशान्तिं दृश्यते, तत्र सर्वत्र अनेकनीत्यादिविशिष्टफलमात्राविधाने वाक्य-

भेदाभावात् एतन्नाक्योपादानेनैव समुच्चये सिद्धे चशब्दव्युत्पन्नत्वात् न ह्यपि वाचनिकः पुरुषार्थ- जाल्यादिसमुच्चयोऽस्ति । पुरुषार्थपयभादिजातेः पुरुषार्थगयाश्चाद्धक्रियायाश्च चशब्देन फले वाचनिक समुच्चयोदाहरण दृश्यते, पादमे— ' वाधीणसामिपं लोई कालशाक तथा मधु । दुहिनामिममत्र च दत्तायत्न तुलोद्भवैः ॥ अनन्ता वै प्रयच्छति तृप्तिं गौरीसुतस्य । पितृणां नात्र सदेहो गयाश्चादे च भो द्विजाः ॥ ' इति । न चात्र पयआदिना गयाशब्देन च विशिष्टा एका फलभावात् विधीयते इत्युक्तयभेद इति वाच्यम् । रेवतीशारतन्तीयसंज्ञेन योगेन च विशिष्टाया एकस्याः फलभावात् त्रिधानेन वाक्यभेदोदाहारात् रेवत्यधि- करणसिद्धात्तदभावात्चे. ( २।२।१२ ) । तस्मात् च- शब्देनैव अत्र वाक्यभेदपरिहारेण वाच्यः इति । यदा तु अनापि प्रवृत्तशब्दाश्रितजाल्यादि तत्प्रवृत्तशब्दाश्रितैव गणाऽपि देशः फलाय विधीयते आश्रयशब्दादुत्पन्नेन, 'सन्मयशेन यजेत' 'सात्रप्रस्थापिणेन यजेत' इतिवत्, तदा नाश्रयेव वाचनिके पुरुषार्थजातित्रियासमुच्चये उदाहरणम् । एवमेव जाल्यादिकविषयेषु चतुर्षु भेदेषु चतुष्कविषये चैकस्मिन् भेदे पञ्च उदाहरणानि अन्वेष्याणि ।

इति वाचनिकसमुच्चयभेदाः त्रिंशत् निरूपिताः । इदानीं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः तावन्त एवोच्यन्ते । तत्र तु ऋतयेजाल्यादिविषयेषु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु सप्त रुचयभेदेषु प्रायशः उदाहरणानि न सन्ति, ऋतयानां जाल्यादीनां प्रयोगविधानं नित्यवत् समुच्चयस्यैव सिद्धे । पुरुषार्थजाल्यादिविषयेषु तु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु समुच्चयभेदेषु उदाहरणान्युच्यन्ते । तेषां च एकफलवै- -यायेन विकल्पावश्यभावात् फलभेदे एवोदाहरणानि सम्भरन्ति । तथा एकाश्रयत्वे फलभेदेऽपि ऐच्छिको विकल्प एव भवति, यथा— आश्वलायनम्भे ' यगाम् ओदनः दधि सर्षपं आमकांम-अन्नायकाम-इन्द्रियकाम- तेजस्कामानाम् ' इति । अत्र यवागदीनां चतुर्णां क्रमेण फलचतुष्टयनामानाया ऐच्छिको विकल्पः एव भवति, न समुच्चयः । तस्मात् फलभेदवन्ति आश्रयभेदवन्ति

च इहोदाहरणानि प्रापद्यः । तत्र ( १ ) पुरुषार्थजाति-  
 समुच्चयः ऐच्छित्तो यथा- ' कास्मैव ब्रह्मार्णवसामस्य  
 प्रणयेत् ' ' आहार्यपुरीया पशुधामस्य वेदिं कुर्वीत ' इति  
 दर्शपूर्णमासयोः ब्रह्मार्णवसमुरूपरश्मयकामनाया  
 प्रणयनवाच्यद्वितयिच्छेदककाल्यकालेः वेदिप्रवृत्तिपरि-  
 च्छेदकपुरीयप्रयात्वे च ऐच्छित्तः समुच्चयः । ननु ' वेदिं  
 जनति ' इति नित्यप्रयोगे जननोत्पाद्य भूदास्यं पुरीयं  
 प्राप्नोव्ये, तत्र प्रकृतप्रतिवेत्तेन आहरणमेव ' आहार्य-  
 पुरीया ' इत्यत्र विधीयते न नूनातिः । न । आहरणस्य  
 आहार्यतापेक्षयात् पुरीयपदनि व्ययस्यं विधेयम्, तत्र  
 अप्रीत्यं विदोषश्चरति प्रतीत्यविदोषमत्वेनैव विधि-  
 युक्तः । तथा च वैशाखश्रावणयोरेव उपपन्नः, अन्यथा  
 क्रियत्या आभयानपेक्षयात्तदनुपपत्तिरिति ॥ (२) पुरु-  
 षार्थद्रव्यसमुच्चय ऐच्छित्तो यथा- आश्विनपदनस्यै अक्ष  
 प्रादानाभिनौ शुभकर्मो भवेत् ' आक्षमन्नाद्यपामः ,  
 वैश्विर् ब्रह्मरथंछात्रामः ' इति । अत्र तद्विद्यमानत्वेन  
 योरित्याया द्रव्यवचनायाः आज्ञानैसिद्धाव्याया अव-  
 मत्त निमित्तिसाक्ष फलाधि विधीयते, तत्र फलद्रव्यकाम-  
 नाया ऐच्छित्तः समुच्चयः । अत्र यद्यपि एवाश्रयसं  
 तयापि वृत्तिश्च ' व्यञ्जनावेनैव मासस्य लोके मन्वन्तर-  
 प्रसिद्धेः अत्रमपि देयम् इत्युक्तरात् व्यञ्जनात् क लोके  
 समुच्चयस्यापि संभारदर्शनात् समुच्चयवितरोपः ॥  
 (३) पुरुषार्थगुणयोः ऐच्छित्तः समुच्चयो यथा- ' यदि  
 शान्थैत वर्षुः पर्वण्यः स्वात् मीनेः सद्यो मितुषात् ' इति  
 पशोतिष्ठोमाद्भ्रष्टोमानाधिताः वाम्यो गुणः , ' एक-  
 मित्तोनातिराधो प्रजाशाम् यावदेत्, मिश्वेनोत्तरकामः,  
 मवक्रिदोत्रं प्रणिशाममम् ' इति पशोतिष्ठोमाधितासिक्तम-  
 संस्यमप्येच्छाम्युत्तमोमानाधिताः विजगदिसंततानिदो  
 पारदक्- वास्यो गुणः, तथोत्तमोतिष्ठोमपयोगे ऐच्छित्तः  
 समुच्चयः ॥ (४) पुरुषार्थविधयोः ऐच्छित्तः समुच्चयो  
 यथा- दर्शपूर्णमासयोः प्रदारप्रहरणं प्रदारप्रतिपरयर्ष-  
 तात् नित्याद्भूमिं सत् ऋणीभूत्पुत्रवाकप्रणाशिस-  
 कल्पमनायकल्पनात् शान्मपरि, ' एषप्रितिममनुत्पात्  
 प्रतिश्रुतामस्य ' इति च त्रियान्तर नाम्य क्तुत्तद-  
 क्तात् दर्शपूर्णमासयोमान्दमेत इत्युक्त एवीये ' सदिने

तु व्यापाश्रयभेदाः स्वात् ' इति निरिदिधिक्षरणे  
 ( ३।१।१।१।१ ) । अत्र ' आशुपशास्ते दिव्य  
 यामाशास्ते सुयशास्तरमाशास्ते ' इति सूक्तानोक्तकल्प-  
 क्षामनाया प्रदारप्रहरणानुष्ठाने प्रणिश्रुतामनाया च एक-  
 निष्ठितिसामिधेयैः पुरुषार्थविधयोः ऐच्छित्तः  
 समुच्चयः ।  
 ननु सूक्तानोक्तकल्पकामनाया प्रदारप्रहरणानुष्ठाने  
 इत्युक्तरात्, नित्यं हि सूक्तानां कल्प कर्तव्यतात्  
 आशुपशास्ते आशुपशास्ते आशुपशास्ते आशुपशास्ते निच-  
 यमर्षवत् नृत्पशास्तेभ्यो अतुष्टोममते प्रहरणे  
 उपपद्यते । मैयम् । नित्यकर्मणा हि वाक्त्रिमिच्छ  
 निरतमनुष्ठानं निवत फलं त्रिया अतुष्टमत्र इति  
 अनाम्पमानमपि फलं विधिस्तुभ्यते । प्रहणमिति  
 सु नित्यतदुत्तोऽपि नित्यकर्मणाकारकाम्यतयेन उपपन्नो  
 नतुसदीया फलाना अनाम्पमानतमनुभवन्ते । यथा  
 जातेतिविधिः वाक्त्रिमिच्छ निरतमनुष्ठानमत्र निवत-  
 न्यथावपिदिहादिफलमेवैवै उपपन्नो न फलनादेः  
 फलस्य अनाम्पमानतमनुभवन्ते । दशमे च अस्मि-  
 ष्ठे पुराचिन्तया उक्तेन ' ईहार्थाध्याप्यात् सूक्त-  
 वापत् ' इति न्यायेन ( १०।२।१।५.३ ) सर्व-  
 स्यारेऽपि सर्वगामेव सूक्तवाक्प्रणया अनाम्पमानत्वेन  
 अवचने प्राप्ते ' कीर्यरचनामाशुपशास्तेभ्योत्तात् ' ( १०।२।१।५.१ ) इत्याहुर्मणि अपराकोः इवसूक्त-  
 वाक्फलस्य आनाम्पमानत्वेन फलत्वमिति सम्पत्ते इति ।  
 न चेच्छाया कर्तव्यताशेरो विद्मः, वाधीरस्याप्यावस  
 अत्रयवर्तयत्रिकारसं चर्मविशासावत् पता अत्यन्त-  
 सिधिया आधिगत तन्मूत्रेन ' अयातो चर्मविशावा ' इति  
 सूत्रेण कर्तव्यवदाप्याहारसहितेन उच्यते इत्युक्तेः ॥  
 ( ५ ) पुरुषार्थव्यतिरिक्तसमुच्चय ऐच्छित्तो यथा-  
 ' आहार्यपुरीया पशुधामस्य वेदिं कुर्वीत ' ' गोदोह-  
 नेन पशुधामस्य प्रापयेत् ' इति दर्शपूर्णमासयोः वेदिश्र-  
 युतिमहादिभेदमित्यनुष्ठानकामनाया आहार्यपुरीयप्रयात्  
 गोदोहप्रदादस्य च ऐच्छित्तः समुच्चयः । न च  
 पुरीयगोदोहनयोः अन्यत्रोक्तं सर्वत्रानुष्ठानयोः अग-  
 र्थकः समुच्चयः । इत्युक्ते हि अत्र दोषः । वृष्टिदि

शुभ्रतस्मानुल्लैय लोके काम्यते । तादृश्याश्च एकेन साधनेन सिद्धौ अपरमनर्थकम् । यथा 'सौभरे पुरुष-श्रुतेनिधने कामसंयोगः' ( २।२।१३।२८ ) इत्यन 'हीप् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्वात्, ऊर्त् इत्यन्नाद्य-कामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति सौभरफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो भिन्नानि हीपादिनिघनफलानि इति पूर्वपक्षे, यदा वृष्ट्यर्थं सौभरसंयोगः तदा वृष्टयन्तरार्थं हीप्निघन-प्रयोगः अनर्थकः इति । न तु एतादृशी ऐहिकादि-भेदभिरसर्वपशुनामना लोकतः सिद्धाऽस्ति । तेन उभयोः पदार्थयोः समुच्चयो युक्तः । अन्यथा चित्रेष्ट्या-देरपि पुनःप्रयोगो न स्यात्, एव स्वर्गाद्यर्थकर्मणाम-पीति ॥ ( ६ ) पुरुषार्थंजातिगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा - 'त्वादिर वीर्यकामस्य घृष सुर्वात्' इति ज्योतिष्टोमा-ज्ञामीपोमीयपद्वद्भ्युपाश्रित्वाग्निदिरजातेः, वीर्यफलायायाः 'यदि कामपीत वर्युकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सद्यो मितुयात्' इति वृष्ट्यर्थं नीचैः परिमाणस्य च उभय-कामनाया समुच्चयः ॥ ( ७ ) पुरुषार्थंजातिक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा- दशपूर्वमासयोः 'आहार्यपुरीपा पशु-कामस्य वेदिं कुर्वात्' इत्याहार्यपुरीपाजातेः 'एकविंशति-मनुनूयात्प्रतिशकामस्य' इति च अनुवचनान्तरक्रियायाः उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( ८ ) पुरुषार्थंद्रयगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा- 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रगयेत्' इति गोदोहनद्रव्यस्य 'वत्स-जानुं पशुकामस्य वेदिं कुर्वात्' इति वत्सजान्वाकारस्य अनयवसंयोगात्तनः तत्परिमाणस्य वा गुणस्य पशुफलार्थं विहितस्य उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( ९ ) पुरुषार्थंद्रयक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा- गोदोहनस्य एकत्रिंशत्यनुवचनस्य च उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( १० ) पुरुषार्थंगुणक्रिया-समुच्चय ऐच्छिको यथा- वत्सजान्वाकारस्य एकत्रिंशत्य-नुवचनस्य च उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( ११ ) पुरुषार्थंजातिद्रव्यगुणनिकस्य ऐच्छिकः समु-च्चयो यथा- दशपूर्वमासयोः आहार्यपुरीप-गोदोहन-वत्सजान्वाकाराणां त्रयाणां पशुनयकामनाया समुच्चय ऐच्छिकः ॥ ( १२ ) पुरुषार्थंजातिद्रयक्रियात्रिकस्य

ऐच्छिकः समुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-गोदोहन-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( १३ ) पुरुषार्थंजातिगुणक्रियात्रिकस्य ऐच्छिकः समुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-वत्सजान्वा-कार-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( १४ ) पुरुषार्थंद्रव्यगुणक्रिया- ( निक )समुच्चयः ऐच्छिको यथा- गोदोहन-वत्स-जान्वाकार-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकाम-नाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ ( १५ ) पुरुषार्थ-चतुष्टयसमुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-गोदोहन-वत्स-जान्वाकार-एकविंशत्यनुवचनानां चतुर्णांमपि पशुद्रव्य-प्रतिशकरूपफलचतुष्टयकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥

एवं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः त्रिंशत् निरूपिताः । तदर्थं न्यायगम्याः त्रिंशत्, वाचनिकाः त्रिंशत्, ऐच्छिकाः त्रिंशत् इति नवतिसमुच्चयभेदा उक्ताः । एते च जाल्यादिसमुच्चयाभावविषया एवेत्युक्तम् ।

ते च पुनः पञ्चधा । केचित् प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थ-विषयाः, केचित् विकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् प्रकृतिविकृत्यारम्भकमोपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् विकृतौ अतिदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् विकृतावेव उपदिष्टातिदिष्टपदार्थविषयाः इति । तत्र आचोदाहरणं यथा- क्रये गवाक्षण्यादीनां क्रयणां च ज्योतिष्टोमे दशपूर्वमासयोश्च अदोपनिर्णयार्थं प्रापश्चित्तानाम् । तत्र उत्तरद्रव्यं द्वादशो उक्तम् ( १२।३।६।१७ ) । तथा द्वादशो याज्यानुवाकयथोः समुच्चय उक्तः ( १२।४।२। ४ ) ॥ द्वितीयोदाहरणं यथा- दशपेये 'शतं ब्राह्मणः सोमान् भक्षयन्ति' इत्युपदिष्टायाः ब्राह्मणजातेः 'दशदश एकैकं चमसमनुभक्षयन्ति' इत्युपदिष्टायाः शतसंख्यायाश्च समुच्चय इति ॥ तृतीयोदाहरणं यथा- आपानेन पदमानेष्टीनां समुच्चयः । तथापि भाष्य-कृन्मते तारा आपानेन समुच्चयो वाचनिकः 'संबलदे निर्वपेत्, द्वादशमु राशियु, सद्यो वा' इति । चार्तिक-कृन्मतेऽपि अदृगत्वात् प्राकरणिकः ताराभेय तिवर्णा अन्योन्यम् 'अमये पवमानाय, अमये पावकाय,

अपने घुचये' इति ॥ चतुर्थोदाहरणं यथा- 'संघे  
 उभे कुपन्त्' 'सोघये उभे घुचोत्' 'अपचित्वापि  
 एकादे उभे बहुदशतरे कुपन्त्' इति ॥ पञ्चमोदाहरणं  
 यथा- 'संघाऽपिचरणे ( ३।६।१६ ) संस्वापयोः  
 ' ऐन्द्रामुमुक्ते द्विवीचम्' इति उच्यथादिदिक्ते उच्य-  
 दिष्टस्य ऐन्द्रामादेः, अतिदिष्टस्य चास्यस्य सपनीयस्य  
 समुचय उक्तः । तथा दशमे 'द्विभ्ये वाचोदनाद्  
 दक्षिणाऽपनयः स्वात्' इत्यधिकरणे ( १०।१।१६।५६ )  
 प्राङ्नादैस्तदक्षिणासमुचय उक्तः । तथा 'नेमित्तिके तु  
 धार्तवात् प्रत्ये स्वाचपावतेः' इत्यधिकरणे ( १०।१।  
 ३०।३० ) षाप फदिपवी उपदिष्टश्चेतुगस्य प्राङ्ना-  
 चादिनातेभ्य समुचय उक्तः । तथा 'पटभिर्दीशवति'  
 इत्यधिकरणे ( १०।३।४।२३-२९ ) अग्नौ 'आकृति-  
 मग्निम्' इत्यादयः 'पटभिर्दीशवति' इति दीशामैतसा  
 उपदिष्टाः पयन्ताः अतिदिष्टदीशार्थिः 'आकृत्ये प्रमुने-  
 ऽग्नये' इत्यादिभिः पटभिः मग्नैः सह समुच्चयवन्ते,  
 'दादय लुकोक्ति' इति दीशाऽऽशुचित्विधेः इत्युक्तम् ।  
 तथा 'सजुक्तः' ( १०।३।१।१०५ ) इत्यधिकरणे  
 यात्रवेपे 'सजुक्तं रथमप्यवेपे दशति' इति यजुसुक्ते-  
 नेनदिष्टेन अतिदिष्टस्यास्वमुंसागस्य समुच्चयः इत्यु-  
 च्यम् । तथा तदुत्तराधिकरणे ( १०।४।१ ) तस्यैवौ  
 'सोऽप लुकोक्ति' इत्युपरिदिष्टाना उपरोक्ताना अति-  
 दिष्टानां च नारिष्टहोमाना समुचय उक्तः । तथा  
 तदुत्तराधिकरणे सूत्रादिषुभारे 'बाह्वस्थस्य यद्वाति'  
 इति यदन्वास्थ्य उर्गदिष्टस्य अतिदिष्टानां च ब्रह्मणा  
 समुच्चय इत्युच्यम् । तथा तदुत्तराधिकरणे यात्रवेपे  
 उपरिदिष्टानां प्राग्वाचयच्युतां अतिदिष्टानां च संस्वापयुतां  
 समुच्चय उक्तः । तथा तदुत्तराधिकरणे सामदश्यासुर  
 दिष्टानां प्रयागां आमगहोमानां अतिदिष्टेः विमित्तनुयाने-  
 सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा 'उरगेषु' इत्यधिकरणे  
 ( १०।४।५।८-९ ) गजामकले महाभते 'दिशु  
 द्भुभते नदन्ति' इति प्रत्यय 'पयव उपवाच्यति'  
 इत्युपरिदिष्टानां वर्तनातामतिदिष्टेः उपगामुभिः प्ररिगिभिः  
 समुच्चय उक्तः ॥ तथा 'संघादे च' इत्यधिकरणे  
 ( १०।४।६।१०-११ ) अथकान्पाङ्गे 'सौमुच्येन

घातःसन्नेऽव्युच्यते' इत्युपरिदिष्टौयावताम्युच्यतेभ्य अति-  
 दिष्टनानीनाम्युच्यतेन सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा  
 तदुत्तराधिकरणे ( १०।४।७।१३-१५ ) महाभते 'तायं  
 यजमानः परिचत्ते' इत्युपरिदिष्टस्य तायंभ्य अतिदिष्टस्य  
 चाहतस्य समुचय उक्तः ॥ तथा तदुत्तराधिकरणे ( १०।  
 ४।८।११-१७ ) महाभते एव उरदिष्टयोर्परिदिष्टाभ्यां  
 अतिदिष्टानां च गावनादीनां समुचय उक्तः ॥ तथा  
 'स्तोत्रविद्वदी' इत्यधिकरणे ( १०।४।१०।२० ) 'हा-  
 थिनाद् पत्रमानोऽभिषेकनीयः' इत्यादिविद्वदो उपरिदिष्टानां  
 राजशाभ्यां अतिदिष्टानां च समुचय उक्तः ॥ तथा  
 दशमे ( १२।४।४।८ ) 'युदेनोपवञ्चति' इति प्रति-  
 पत्तिनात् पशुगणे अनेरेषां युदानां समुच्चय उक्तः ॥  
 अत्र च ये वेचिदस्य समुच्चयभेदा इत्यनेन यथा  
 दादयोक्तः ( १२।४।२।३-४ षण्ठे २ वि. ) यात्या-  
 नुयात्रकयोः समुच्चयः ॥ यथा वा दादयोक्तः प्रय  
 ( १२।३।१।४३० ) 'ता चतुर्गिरिभिरुदात्ते' इत्यादी  
 मन्त्रसमुच्चयः ॥ यथा वा अग्निहोत्रे अग्निपूर्वमन्त्र-  
 पत्नीनां देवतानां समुच्चयः ॥ यथा वा ज्योतिष्टोत्रे  
 प्राङ्गिरिभिरुदात्तस्य वात् अर्थात् तिष्ठो यागे अन्त-  
 र्भूतागामभि इन्द्राथरादीनां समुच्चयः । तदुक्तं यजु-  
 सोप्ताधिकरणे ( २।३।६।१७-२० ) यार्थिकं 'देवता-  
 नाम्नेषुस्तुतात्वात् अफिनात्परवाच्य न प्रश्नरत्नेन  
 यागार्थैरव विशाये ( वा, पृ. ५.१९ ) इति यागानद्-  
 र्वादेव इमाः पुनर्महोत्सवेदाः भुवाः प्रश्नरत्नेन याग-  
 संस्थस्य प्रीत्यन्ते इति प्रश्नोपनारिषेतेन याग-  
 न्ययमायां उपमने उक्तम् । उपरिदिष्टेऽपि 'उदनेन  
 देवतानामभि समुच्चयविधिः' ( वा. पृ. ५.१९ )  
 इत्येवमप्युक्ता वाद्वन्तम् । एव तावदतिशयस्यः प्रति-  
 माति । सोमेथारेण तु उपरिदिष्टार्थिकं अद्भ्यस्स-  
 ररा भ्याच्यताम् ॥ यथा वा उभे 'चातुर्गिरिभिरमाः  
 उपरिदिष्टाः सनतायैस्तु' इति षण्णमुच्चयः ॥  
 यथा वा अत्यवेपे यात्रवेपे च इत्येव एतौर्नमकथो-  
 र्तामतेषु 'बाह्वस्य वा प्रवेपेन' इत्यादिमन्त्रेषु तादा-  
 स्यनिकरुद्राद्युत्तरयः सुर्विधेः 'द्वयानोपेपनी  
 दशाभ्यानामर्थे' ( ३।१।१।६० ) इत्येवमप्युक्तः ॥

यथा वा जातेष्टी नैमित्तिनस्वायथाऽनुपपत्तिकल्पितस्य प्रयागपविहाररूपाभागात्मकस्य फलस्य आर्यवादिषेन पृतनरूपपापघपात्मकाभावरत्नेन सह भवान्मकैश्च तेजस्वित्व-अत्रादत्त-इन्द्रियाविरत-पशुमत्स्यरूपैः फलैः सह तेषामपि वा श्मश्रुण्य समुच्चयः ॥ यथा वा स्वर्गादिशाम्यस्वफार्यं विविदिपार्यं वा अनुष्ठितै-रभिहोमादिभिः प्रसङ्गात् नित्यप्रयोगफलसिद्धौ फल-समुच्चयः ॥ यथा वा द्वादशे 'एककर्मणि शिष्टतराद् गुणानां सर्वैर्म र्स्यात्' (१२।३।१९) इत्युक्तः 'ऋतुमाधारयति, ऊर्ध्वमाधारयति, दीर्घमाधारयति, संतनमाधारयति' इति त्रिहिताना ऋतुत्वं-ऊर्ध्वत्वं-दीर्घत्वं-सततत्वानां चतुर्णामाधारे समुच्चयः ॥ यथा वा 'इषाद् पात्नीव्रतमाहभेत' 'अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाह्नया निर्धेपेत्' 'अग्नये दाने पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्धेपेत्' 'निष्पवे शिनिविष्टाय शृते चरुम्' 'इन्द्राय प्रदाने दधश्चरुम्' 'अग्नये पवमानावाग्नये पाव-कायाग्नये शुचये' इत्यादी एकाक्योपादानात् देवता-तद्विदोपणानां तत्रतत्रोक्तं समुच्चयः ॥ ते यथासम्भवं वात्यादिसमुच्चयेष्वेव अन्तर्भवन्ति इति केचित् । ऋतुत्वं-ऊर्ध्वत्वं-दीर्घत्वं-सततत्वादीनामापि क्रियाधर्म-त्वात् धर्मधर्मिणोश्च अभेदात् समुच्चयः क्रियासमु-च्चयभेदेऽप्येवान्तर्भवति । तथा क्वचित् समुच्चयस्यापि समुच्चय-यतिरिक्तेन धेनचिद्भावेन सह समुच्चयो भवति यथा- 'संतने उभे बृहद्रथवरे कुर्यात्' इत्यादी ब्रह्मोपासत्य इतरेतद्योगात्मकस्य समुच्चयस्य द्वित्रयनोपासया बृहद्रथतररूपसमुच्चये यतिरिक्तया द्वित्रयसंयया समुच्चयः । तदुक्तं दशमपट्टे भाष्यकारेण (१०।६।८।२७) 'उपादेयत्वेन ज्ञानयोः द्वित्वश्रुतिः समायश्रुतिश्च त्रित्वश्रुतिश्च' इति (चातको-भ्रुतत्वान् द्वित्रय इति पाठो मूले) । श्वेतोदाहरणान्तरं लिङ्गपादे गृह्यशाकटिहान्याविहारेणैव यतिने उक्तम् (३।२।६।१९. १. ७६७ पं. १९) । 'ननु वायुनिर्गतरयोगः फलार्थं विषयसमागः इति कर्तव्यतासंग्रहणार्थां भवान् प्रसज्य-मानो न शक्यते कश्चिदुक्तम्' इति । ननु एकत्रि-शब्दोपादानादग्नयेतरेतरीयगणने इदं धार्मिकमस्तु, न

द्ब्राह्मणतेतरेतरीयगणन इति चेत्, 'तेन सहापि नाम्ना इतरेतरशुक्तत्वमानमेव धर्मोऽभ्यधिकः, न समुदायः फलान्' इत्युक्तमवार्तिकत्वात् (या. पू. ७६७ पं. १३) ब्रह्मसमाधोपेतदशीर्षपूर्णमासनामगम्यस्यैव इतरेतरीयस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाच्चिन्ताविषयत्वावगमात् । एवं च वदतो वार्तिकरुहोऽपि भाष्यवदेव अयमर्थोऽभिप्रेतो गम्यते "द्वंद्वे 'चाथे द्वद्वः' इति स्मृतिरन्त्यात् वाच्य एव इतरेतरीयः, तस्मिन् शब्दे सति एकत्रि-शब्दोपादानार्थो न विवक्षितः, तस्य सनिष्ठप्रमाणद्वद्वा-वगतस्य एकशब्दोपादानेन लक्षणया विप्रकृष्टेनानु-वादात्" इति ।

एतत्तु उदाहरणं मिथ्याण न संमतम्, पठेऽप्याये 'द्याधान च' (६।१।५।२२) इत्यत्र द्वंद्वे इतरेत-रीयो न वाच्यः प्रधानभूतेन कारणेण आदौ अन्विताः समस्यमानपदार्थाः गुणभावेन च कारण प्रति विप्रक्षिप्त-साहित्याः तथैव क्रियान्वयिनो भवन्ति । यत्र तु प्रधान-भूताः पदार्थाः तत्र द्वंद्वस्थानामपि साहित्यं न विवक्षते इति प्रतिपादनात् (तात्पर्येणोऽनुवादोऽयम्) । तदा च न्यायादेव समुच्चयवाक्यमुच्यते 'चाथे द्वद्वः' इति स्मृतिः शब्दानुसारात्संभवात् नार्थानुशासनमात्रस्य-ऽपि । तस्मात् एकपदेन समुच्चयसमुच्चये 'बृहद्रथ-तरे' इत्येवोदाहरणम् । एकाक्योपादानात् द्वित्रयसमु-च्चययोः समुच्चये 'दशपूर्णमासाम्याम्' इत्यपि उदा-हरणमेव । यदा हि न द्वद्ववाच्य इतरेतरीयः, तदा पदान्तरसंभवेन विप्रकृष्टत्वात् समाससंभवात् इतरेत-रीयात् भावाभाधिकरणन्यायेन (२।१।३) फल-संबन्धिना 'यजेत' इत्येकशब्दोपादानात् लभ्यमेव साहित्यं संनिष्ठमिति विधीयते, द्वंद्वस्तु तदनुवादः । लिङ्गपादवार्तिके तु (३।२।६।१९. १. ७६७) परमत्त-मस्युपेत्य यादः एव । तदाऽपि तु 'दशपूर्णमासाम्या' इति श्रुतवगतं द्वित्रयविशिनमेव, अन्वया दीर्घमास्य-धिकरणे (२।२।३) दशपूर्णमासनाम्नोः प्रत्येकत्रि-तोक्तेः, संकल्पे यजेद्विदोपगणनेष्वार्थां 'दशैर्पूर्णमासेभ्य-यस्ये' ('दशाम्यां पूर्णमासाम्या च यस्ये') इति संकल्पारणे । तस्मात् 'दशपूर्णमासाम्यां यस्ये' इति

इष्टसंस्पर्शद्वये द्विजगति विरहितं इत्येकत्रयो-  
पादानात् द्वित्रिसमुच्चययोः समुच्चये 'दशपूर्णमासान्ना  
यजेत' इत्यनुदाहरणं इति सिद्धम् ॥ इति समुच्चय-  
भेदनिर्ूपणम् ॥ बाल उ. १६५-१८०.

● समुच्चयदोषः प्राथम्येन निर्दिशति, न  
अन्यत्र गुणभावेन । तुप्. १०३१५५६.

● समुच्चयतयोः अनुवचनप्रेषयोः निवारकत्वकृ-  
त्वम् । प्रेगात्रुचगाधिरुचयम् । ३।७।२१।४३-४५.

मीको. घृ. २८८० इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

● समुच्चितानामद्धानां प्रथानोपकारकत्वम् (काम्ये) ।  
१।१।११।११-१९. मीको. घृ. १५। 'अद्धानां  
समुच्चितानामेव प्रथानोपकारकत्वं काम्येषु' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● समुदायः पुनर्निष्कण शब्देन अर्थान्वयत्पन्ना  
उच्यमानः शक्यः साध्यवेनाभिधानुम्, यथा ओदनशक  
पनतीति विदोषः साध्यान्वेन ईप्सिततमः कर्मरतेनो-  
च्यते । वा. २।२।१४४. ● समुदायो हि वनादिवत्  
देसादिकं यद्विकचित् एकमुपाधिमात्रिय मरति ।  
रत्नाकरः संज्ञाशब्दे लो ४९. ● समुदायो हि  
विभिन्नप्रमाणो नारायणत्वं अत्रिभिरुभय विभिन्नोक्त  
शक्यते । वा. ३।१।७।१४ घृ ८३२. ● अन्वयसङ्ग-  
नामपि कर्मणा । एकप्रकरणविधानात्प्रथमैकप्रमाणप्राप्तत्वात्  
प्रथयात् साहित्याद्यः समुदायः सेल्पति । सु घृ.  
७७९. ● दानं च एकैकं प्रति कर्तव्यम् । यदि समुदाय-  
मप्रीत्यै परित्यजेत् तथा तपि त्याग एव कृतो भवेत्  
इति । तुप्. १०।३।१२।५०. ● समुदायेन अनु-  
समयः । ५।२। ३।४-५. 'समुदायानुसमन्वय' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● समुदायस्य अन्वयैरन्वयतिरेकः ।  
भा. १।१।२।३।१८. ● समुदायस्य दार्शयिकोपाधिकत्व  
लौपादिषु नास्ति । ८।१।११।२०-२२. मीको.  
घृ. २५०. 'अधिदेशो न कृत्-निवस-कृत-समुदायस्य  
दार्शयिकोपाधिकत्व' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● समुदायस्य कर्तृत्वात् एकः प्रयोगः । भा. १।१।२।  
३।१४. ● समुदायस्य समुदायिनः अन्यभेदा-  
भावाः । सु. घृ. ७६२. ● समुदायस्य समुदायिन्य

मी. शं. ५२४

अन्वयतिरेकः । वा. २।२।५।१४४. ● प्राणमन्महचरित-  
मानाणां समुदायस्य लक्षकः प्राणमन्महचरितः प्राणभूत  
उपदेशाति' इति । वि. १।२।१८.

● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः ।  
अथम् 'द्वलोऽनन्तरा. तथोगः' १।१।७ इत्यादि-  
सुत्रगृह्याभ्यामेभिहितः । तत्रथा- 'रगताः शत दण्डय-  
न्ताम्, अर्थिनश्च राजानो द्विष्टेन मरन्ति, न च प्रत्येकं  
दण्डयन्ति' इति । साहस्री. ४४०.

● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रत्येकं वाक्यपरि-  
समाप्तिः । वा. १।४।५।८ घृ. ३३८. ● समुदाये  
वाक्यपरिसमाप्तिः । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ।  
'प्राथम्योपदेशनीययोः' इति । तत्र द्वद्वाविनोः  
प्राधान्यात् स्यात् अपेक्षया भवति समासः । समासे च  
इतरेतरशेषात् न ईकव्यविनी केवले प्राथम्ये । सा  
उद्वनीयसुके भविष्यति । तत्रद्वन्द्वनीयेऽपि । तस्मात्  
समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यदि पुनः शेषादेश्येन  
अश्लेषेताम्, तत्र द्वद्वाविनोःप्राधान्यम् । अथाप्याये  
असत्यामात्राच्छाया न समासो भविष्यति । तत्र  
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः न्यात् । भा. १०।६।४।८.

● त्रिप्राधान्ये तु तदार्थात्प्रतिशेषसमुदाये वाक्य  
परिसमाप्तिः । वा. ३।१।६।१२ घृ. ६९६. ● प्रथान-  
क्रिया हि विशेषणानि विशेषीकरोति, सत्तायास्तु प्रत्येक-  
वर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः अतश्च परस्पर-  
सम्बन्धाभावात् । १।४।१।१२ घृ. ३३२. ● यथा रता-  
शत दण्डयन्तामिति । तथा अभिवृत्तं दुर्गा भवत्य-  
न्तीति । समुदाये एव वाक्यपरिसमाप्ति न प्रयत्नवत् ।  
भा. ३।१।६।१२ घृ ६९७. ● 'समुदायेषु  
हि द्वेषा शब्दा अत्रव्येप्यति वनेते' इत्येव न्यायः ।  
मानवन्ती हि प्रसिद्धभूतिशयोगः समुदाये एव,  
'प्रायो दम्भः' इत्यादिवदन्त्यात् तदन्वये वर्तते ।  
नेघा. १।८.

● समुदायानुरागकल्पनस्य अपूर्वकल्पनात्प्राप्त-  
रसत् एतन्भवकल्पनास्य अपूर्वकल्पनात्प्राप्तस्य  
धरन्तीति वाक्यना प्रयोगस्य च परस्परशेषात्

समुदायानुवादाधिकरणम् प्रयोगवाक्योपरदेहेतुकता ।  
सु. पृ. ७०८.

\* समुदायानुवादाधिकरणम् । २।२।३।३-८.  
मीको. पृ. २६२७ 'पौर्णमासीन्यायः' इत्यत्र अधि-  
करण द्रष्टव्यम् ।

\* समुदायानुवादापवादः अधिकरणनयेण ( २।  
२।४-६ ) कियते । या. २।२।४।९.

\* समुदायानुसमयः । 'चतुरो मुष्टीनिर्वपति' ।  
अथ चतुर्णां मुष्टीनामेकः समुदायः । अनेकहविष्के  
पूर्णांमासौ एकस्मिन् समुदाय कृत्वा द्वितीयस्मिन्  
समुदायः कर्तव्यः इति । वि. ५।२।३.

॥ समुदायानुसमयन्यायः । दशपूर्णमासयोः  
आग्नेयादिपुरोडाशयोः मुष्टिकपालेष्वपधानावधानेषु, अनेक-  
यजमानके कृतौ अष्टनाम्बजनवयनपावनेषु च  
समुदायेनानुसमयः ॥

मुष्टिकपालेष्वपधानावधानाजनाभ्यजनवयन-  
पावनेषु चैकेन । ५।२।३।४ ॥

भाष्यम्— मुष्ट्यादिषु सहायः । किं मुष्टिना-  
ऽनुसमय उच्यते चतुर्भिः मुष्टिभिरिति । किं प्राप्तम् ।  
मुष्टिभिरिति । कुतः ? एकमुष्टिनिर्वापो लोकः पदार्थः, न  
चतुर्मुष्टिनिर्वापः । कथम् ? एकस्मिन् मुष्टौ निरुते  
निर्वपतिमात्रः पर्यवस्यति । न शक्यं चतितुं न द्विवि-  
त्रिभूमिति । न च निरुते निर्वापो न कृतः  
स्यात् । न च मुष्टिमात्रेण निरुतेन न प्रयोजनम् । न  
लोकस्मिन् अनिरुते चरतः संभवन्ति । मुष्टिसमाना  
धिकरणे हि चतुःशब्दः । तस्मात् मुष्टिनाऽनुसमयः  
कार्यः । एवं 'कपालान्युपदधाति' इति । तथा 'मभ्या-  
दयति' 'पूर्वाभादयति' । तथा अह्ते, अम्पह्ते,  
यपति, पावयति इति ।

द्वयम्— 'चतुरश्रं तुष्टोति' इत्यस्य विधीयमान-  
स्यात् अनदानादिः प्रदानान्त एकः पदार्थः ।  
तस्मात् 'द्विद्विष्टोऽयति' इति सप्तशतिसिष्टमश्वदानं  
विधीयते इत्येतदहम् । 'चतुरश्रं तुष्टोति' इत्यनेन  
अग्नेयादिपुरोडाशेषु पुरोडाशेषु विधीयते । तस्माद्भूमयोः  
पशुयोः पदार्थावयवोऽप्यम् । एकमुष्टिप्रदणे कृते यती-

भावः पर्यवस्यति । द्वितीयादयोऽपि पुनःप्रयत्नेनैव  
आरभ्यन्ते । तस्मात् प्रयत्नभेदाद्विद्यते निर्वापः । पृथ-  
करणं सामर्थ्यादेव प्राप्तं न विधीयते । नद्यप्यकष्टे  
यागः सप्रवर्तते । अतो निर्वापे यः प्रत्ययः, स  
संख्यामुष्टिसंबन्ध विधत्ते । मुष्टिसंख्ययोः सामानाधि-  
करण्यादन्तरङ्ग संबन्धः ।

सर्वाणि त्वेककार्यत्वादेयां तद्गुणत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— सर्वाणि तु परिसमाप्य अनुसमेयात्

नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः । चतुःसंख्यात् निर्वापस्य ।  
कथं चतुःसंख्यता ? अतु शक्यं निर्वपतिना सन्ख्यात् ।  
एव सह कर्मणा अनेकगुणविधान न्याय्यम् । इतरथा,  
मुष्टिसंबन्धे सति वाक्यभेदः प्रसज्येत, अनिर्वापान्न च  
स्यात् । तथा उपधानादिष्वपि, अष्टाकपालं एकदश-  
कपालं निर्वपतीति निर्देयात् । 'द्विरवद्यति', 'त्रि-  
भ्यह्ते', 'एकत्रिंशत्या पावयति' इति संख्यादीनां  
क्रियागुणत्वं भवति । तस्मात् समुदायेनानुसमय इति ।

द्वयम्— चतुःसंख्याविशिष्टो निर्वापो विधीयते ।  
न च नियोगतो निर्वापः प्राप्नोति, येन न विधीयते ।  
कारकाणां क्रियासंबन्ध धौतः । यदि च संख्या क्रिया  
प्रति न विधीयते, अक्रियार्थत्वात् अनिर्वापान्न स्यात् ।  
निर्वापे चाविधीयमाने वाक्यभेदादिदोषो भवति । तस्मा-  
द्भुवविदोषणविशिष्टो निर्वापो विधीयते । एवं सर्वेषु  
योग्यम् । ( सगतिमाह— ) पूर्वस्मिन् पदार्थानुसमये  
स्थिते, प्रसङ्गेन पदार्थस्वरूपनिरूपणमागतम् ।

शा— दशपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमयोः पदार्थानु-  
समये स्थिते संहायः क्रियेदेनेन मुष्टिना अनुसमयः,  
उच्यते चतुर्मुष्टिभिरिति । ( अथ कर्तव्यः । अपिष्क-  
णात्प्रसङ्गात्तु क्रियेत्तुमुष्टिनिर्वापः पृथक् पदार्थः, उच्यते  
चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः इति । पशुपतिमाह )  
यदि एवैको मुष्टिः पृथक् पदार्थः, तत एवैकेनानु-  
समयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः, ततश्चतु-  
र्मुष्टिभिरिति । 'प्रतिमुष्टिं यतीभावः ( समाप्तिः )  
पर्यवस्यन् हि दृश्यते । मुष्टिना मुष्टिरेयातोऽनु-  
समयो, न संघजः ॥' उच्यते । 'अद्भ्यं  
चोदनागम्यं पदार्थांश्चाहमेव नः । ( नउ



निर्वाणस्य चान्यथासितः सागोपयुक्तवृषःस्त्रणःस्त्रणस्य  
 अर्मादेव प्राण्या तद्विषयसंभवात् न शास्त्रगम्यमङ्गलं  
 संभरति । 'चतुरो मुष्टीन्' इति वाक्यं तु सत्या  
 वारत्रविमक्तो 'सद्वाय एका या द्यात्' इत्यादौ  
 स्या गगनवादेन संस्थासामरिधिः, एत मुष्टयनुवादेन  
 संस्थासाम, संस्थासामवादेन मुष्टयो रियापकम् । इत्यत  
 आह—) चतुर्णामिह मुष्टीनां निर्वाणः शास्त्र-  
 चोदितः ॥' (यत्र सागोपयुक्तमात्रा एव प्रीहयो  
 नाधिक्यम्, तत्र निर्वाणस्याप्यतः घात्रयो निर्वाण एव  
 विषयः । न चैत्रमपि द्वितीयया मुष्टीना प्राधान्यात्  
 प्रसिद्धयानं गुणाश्रित्याप्येन चतुर्षु मुष्टिषु चत्वारो निर्वाणो  
 विहिताः सन्त्या इति सुप्रसक्तमप्येवेति वाक्यम् ।  
 मुष्टीनामप्रशतत्वेन तदसंख्या निर्वाणविषयसंभवात् ।  
 एत च संख्याया अपि अत्रासत्या अन्त्यासनुवादेना-  
 न्यतरविधिर्न संभरति । तस्मात् द्वितीया सवनुवायेन  
 ( २११४ ) भद्रक्या चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निर्वाणैः इति  
 सत्यासुप्रसक्तमपि विहितनिर्वाणविधानात् चतुर्भिर्निर्वाण  
 एव शास्त्रोक्तं, इति त्वात्तः पदार्थः इत्यर्थः ) । अत्र-  
 पचांशो पदार्थस्य, तेन ययोः पचांशोः सहासुप्रसक्तम्,  
 सयोपेदंत्तम्, तदेवम् इत्या परस्य कर्तव्यम्, 'चतुरो  
 मुष्टीन् निर्वपति' इति शास्त्राच्च चतुर्भिर्निर्वाणोऽङ्गम् ।  
 एतेनस्तु मुष्टिसदवयवो न पदार्थः, तथा अविधानात्,  
 पदार्थेन चातुल्यमप, न तदवयवैः, अतः चतुर्भिस्तु  
 समपः ।

एवं कपालविधानेऽपि न एकेनैवातुल्यमप, किंतु  
 आमेयकपालानि सर्वाण्युपधाप्य अमीशोर्मास्येवविधानात् ।  
 एत 'द्विर्द्विषोऽवयवति' इत्यत्रापि नैत्रासनेनातु-  
 ल्यमपः । एतन्नक्षत्रादिष्वपि शोच्यम् । ( 'निर्वृक्ते'  
 'मिस्वयुक्ते' 'खुरेण निर्वपति' 'एकविंशत्या  
 पापयति' इति तत्सत्यव्युक्ततात्पर्येण अङ्गनादीना  
 यत्रमानसंसंभवात् द्विद्वयवयवमप्युपाधीनादिषु  
 तावत्संख्यासंभवात्तदनुसमप, न प्रत्येकम् ) । ५।२।२.

सौम— पदार्थानुसमयवद्व्यात् कितानेकः पदार्थः  
 इति चिन्ता, इति संगतिः ।

वि— 'निर्वाणि तु विधेनैत्रमुष्टेरुत्पन्ना न वा ।  
 अथयेनैत्रमुष्टिदानात् कपालादिषु तत् समम् ॥,  
 चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनि निर्वाणसंभवात् । एतेनमुष्टे-  
 रस्यत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये ॥'

भाट्ट— पदार्थानुसमयवद्व्यात् कितानेकः पदार्थः  
 इति चिन्त्यते । किमेनैकमुष्टिनिर्वाण एकः पदार्थस्तेन  
 चांशोपयुक्तमपि निर्वाणोः अनुसमप, किंवा चतुर्भिर्-  
 निर्वाणः एकः पदार्थस्तत्वात् चातुल्यमप इति चिन्त्याप्याम्,  
 एतेनमुष्टिनिर्वाण सत्यवयवमपेनैत्रसत्या तस्यैकपदार्थ-  
 त्वम् । इति प्राप्ते, अङ्गवर्षावः पदार्थस्य, तस्यैव  
 प्रयोगविधिना विधानात्, विहितस्यैवाङ्गत्वम् । न चैक-  
 मुष्टिनिर्वाणो विहितः, किन्तु चतुर्भिर्निर्वाण एव,  
 'चतुश्चतुरो मुष्टीनिर्वपति' इति विधानात् । अत्र हि  
 अर्थेनाश्रितनिर्वाणानुवादेन न गुणमात्रविधानं सहासुप्रस-  
 क्तमपि चानवयवत्वात्, पुरोडासमानवयवोऽपीहितः  
 पृथक्स्वरूपनिर्वाणस्य निर्वपेनाप्यतः वाच्यम् । अतश्चतुर्भिर्-  
 निर्वाणैर्वातुल्यमपः । अत एव वीष्णाऽस्युपपत्तिः । एव  
 'कपालान्युपपत्तिः अष्टौ इतिगतः एकद्रकोत्तरतः'  
 इति संख्याविशिष्टोपधानविधानात् सर्वकपालोपधा-  
 नानुसमपः । यत्रापि च कपालगतानुसुष्टेरेष्वपि शोच-  
 त्वात्तदवयवत्वं, तथापि अष्टव्यादिद्विषया उपधान-  
 विज्ञेयत्वादिबन्धोपपत्तिः । यत्रापि च तत्तन्मासिमेद-  
 दैकेष्वोपधानविधिषु द्विद्वयवयवत्वं, तथापि वयव-  
 मास्युपाधिनास्वरूपानुवायेन ( ५।२।७ ) एकपदार्थत्व  
 सर्वोपधानस्य प्रथमम् । अतः आमेयस्य सर्वोपधु-  
 धापाधीशोर्मास्येवस्योपपत्तिः । एव 'द्विर्द्विषोऽवयवति'  
 इत्यत्रापि द्वित्रिनिश्चिदावयवविधानात् द्वित्रयदानेनातु-  
 ल्यमपे न त्वेकैवावदानेन । न च 'मध्यावयवति'  
 'पूर्वावयवति' इति वाक्यस्यामेव द्वित्रयदानप्रते-  
 स्तद्विधिरवयवम्, एतद्विषयमापे चतुर्वयवस्यवयवत्वं-  
 संस्था मप्यात् द्विः पूर्वावयवः द्विः इत्येव हविष एव  
 सत्येतत् । एतस्यैव तु द्विद्विषोऽवयवस्योपधानस्या-  
 भिनि तद्वाच्यत्वात् चतुर्वयवम् अतुल्य एव । इदं  
 च सत्यास्यविषयं द्वित्रयदानानुसमयवयवम्, आमेयशो-  
 द्वा अत्रानादिप्रदानान्तेन अनुसमयस्य यत्समपत्वात् ।

सानाये तु उपस्तराभिवाकरणदास्त-त्रत्वात् दध्नो ह्यन  
दान गृहीत्वा पयसो प्रथमम् । कल्पसूत्रेषु तु पयसो  
ह्यनदान गृहीत्वा पश्चाद्दध्न इयुक्तं तत्तिरीयशुभौ  
तादृशक्रमस्य धाचनित्वात् । होमस्त-नेत्रेण सप्रति  
पक्षदेवताकत्वात् । एन अङ्गनाभ्यङ्गनपनपाचनेभ्यश्चि  
तत्तद्विधिभवाच्चैत्रेण नेत्रेण शरीरावयवेन वाऽनुसमय ,  
अपि त्वनेक्यजमानके अहीने एकत्र नेत्रद्वयेऽप्यङ्गनं  
कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यं सर्वोपयनोपेताभ्यङ्गनादिना  
च प्रत्येकमनुसमय । सत्रे तु ' अथाग्निं हृषति दीक्ष  
यित्वा ' इत्यादिना तत्तत्संस्कारकरीशोत्तरकारत्वविधा-  
नात् काण्डानुसमय एव ।

मण्डन— ' मुष्टपादय. स्तुर्गणश क्रमेण । ' ।  
शंकर— ' मुष्टपादी स च वणितः । ' स.

काण्डानुसमय ।

• समुदायापूर्ध्वं अङ्गापूर्ध्वं प्रधानापूर्ध्वं परमापूर्ध्वं  
इति अपूर्वावा-तरमेदा । वि. २।१।२, \* समुदाया-  
पूर्ध्वम् । दर्शपूर्णमासयोर्भिन्नकालप्रतिनो समुदायद्वय-  
जन्यमपूर्वद्वयं परवृत्ते, तद्य द्वय फलापूर्वजनकम् ।  
२।१।२.

• भवति हि बहुता एकवचनान्त. शब्द समु-  
दायापेक्षः, यथा यूथ वन कुल परिपद् इति । तथा  
विद्वद्राक्यस्थो पीर्णमासीशब्द. अमात्राश्यागन्धश्च ।  
भा. २।१।३।३.

• समुदायाभीज्या पार्वणी होमी, न काला-  
भीज्या । भा. १।२।१८।५१-५६.

• समुदायत्वापादानं एकशब्दस्ययोगात् समुदाया-  
नुगदरूपेण वा भवति, यथा— ' य एव विद्वान् पीर्ण  
मासी यजने ' इति । फलादिसन्धेन वा यथा ' राज-  
सूयेन स्वाराश्वकाम. ' इति । वा. २।१।११ पृ ४६३.

• समुदायप्रमुक्तं पीर्णमासी-अनागन्त्यासमुदाय  
प्रमुक्तं नामिमशेन दर्शपूर्णमासयो. फित्पूर्वप्रमुक्तम् ।  
द्वयसक्यादेनुसमुदाय-वाय । १।१।५।११-१९.  
मीको. पृ ११७२.

• समुदायप्रसिद्धिः अवयवप्रसिद्धे. चाधिनेव  
समधिगता । भा. ६।७।१०।२२, सु. पृ. ६४८.

• समुदायप्रसिद्धिस्तथ भवति यत्रात्रयार्थो तिरोषाप  
त्यक्तभेद तमुदाय एव प्रतीयते । वा. ३।२।१।१  
पृ ७।७. \* समुदायप्रसिद्धिः नावयवप्रसिद्धया वाच्यते  
इत्युक्तमेव । भा. ६।८।१०।४२, ४३. \* समुदाय-  
प्रसिद्धिं लब्धकारिमका अवयवप्रसिद्धिं वाचते । न च  
समुदायस्य अपूर्वशक्त्यन्तरकल्पनापामाणं विद्यते । वा.  
२।१।१।१७ पृ. ४२१, \* समुदायप्रसिद्धया अत्र-  
यवप्रसिद्धेः निराकरणत् । अहीनशब्दः अहर्गणवाचकः  
न तु न हीनः अहीनः इति स्युषस्या ज्योतिष्टोमार्थकः ।  
दक्षिणोत्तरमपहरति । योगात् रुद्विर्बलीयसी । ३।३।८।१६,  
\* अवयवप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धया वाच्यते । ६।१।  
६।२३ पृ. १३६९, \* समुदायप्रसिद्धेः अवयवार्थ-  
प्रसिद्धि. दुर्वला । वाच्यार्थवत् अवयवार्थो समुदाय  
सन्धव कल्पयित्वा सा ( अवयवार्थप्रसिद्धिः ) भवती  
भ्रुतिमानोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्वला भवति ।  
२।२।१।२३ पृ. ५३७, \* समुदायप्रसिद्धेः अवयव-  
प्रसिद्धिर्दुर्वला । ' अशरैरेव कुष्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु ।  
अर्थभागोपसहारादित्य विप्रकृष्यते ॥ अरुत्स्ववयवार्थेषु  
योऽ-यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्वयगतित्वेन समुदाय-  
प्रतिभ्यति ॥ लब्धादिमका हि समुदायप्रसिद्धि. अवयव  
प्रसिद्धिं वाचते । तस्यास्तु आत्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण  
पूर्वानुभूतायवार्थरहितेऽप्ये शब्दप्रयोगो दृश्यते यथा  
अश्व वकर्णोत्तरहिते वृक्षे अदवकर्णशब्दस्य । १।१।८।  
११ पृ. ३४४. \* समुदायप्रसिद्धे अवयवप्रसिद्धितो  
व्यीयस्व रथकाराधिकरणे ( ६।१।१२।४४-५० )  
वक्ष्यते । सु पृ ४६६. \* समुदायप्रसिद्धौ  
संभ्रान्त्या नावयवप्रसिद्धि. प्रातिपदिकस्य युक्ता,  
उद्गातृणा इत्यत्र । वा ३।१।८।२६.

• समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः गुणस्त्वविप-  
यक । यथा ' अदणवैकहाय-या श्रीणाति ' इत्यत्र ।  
वाल्. पृ १६५.

• समुदायनापी च नावयवे प्रप्रतिपुमर्हि ।  
भा १।१।१२।२३-१ पृ. ३५६. \* समुदाय-  
वाचिना एकदेशेषु न गौणत्वंसंभ्रमः । वा. १।१।  
१।२।२-१ पृ. ३५७.

\* समुदायशब्दानां एतदेतेषामपि उपलब्धे । यथा 'ग्राम आवातः' इति । तथा च अध्येतार-सन्तैव सुतरा प्रयुज्यते 'वेदमधीमहे' 'वेदो वर्तते' इति । न च ब्राह्मणमधीयानासत्या वदन्ति । वा. १।१।१।१.

\* समुदायशब्दतया एकवचनान्तो बहूना वाचको-ऽवकल्पियन्ते । भा. २।२।१।३ पृ. ४७९.

\* समुदायसमुदायिनोः अन्यतिरेकः । वा. १।२।१।३ पृ. ४७७. \* समुदायसमुदायिनोः अन्यत्-मेदाभाजः । सु. पृ. ७२९, १।६१.

\* एककल्पत्वात् समुदायसिद्धिः । सु. पृ. ७७९.

\* समुद्धरणं प्रादुर्भरण वा अमीना प्रतिकर्म अरणीभ्यामिति पूर्वपक्षः । गार्हपत्यादेवेति सिद्धान्तः । संकर्म. ३।२।७.

॥ समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्ददिति न्यायः । यथा समुद्रं भाषः गङ्गानर्मदागोदावतीकृष्णाकावेरी-

सिन्धुदिग्महानदीनदाना नानामुखेभ्यः समागताः नानाविधवर्णरसगन्धगुणकल्पलः स्वर्गीयशुक्लनीलाशु-पीतादिगुणविशेषम्, मधुराऽम्बुतिक्तकपायादिरस-

'निशेषम्, परिमलपूर्वादिगन्धविशेषम्, लघुव्युत्पन्न-

दिगुणविशेषमेकद्वित्रिचतुःपञ्चपट्टसप्तष्टनवदशशतकृच्छ्र-

समानपुण्यविशेषम्, तत्तन्नामविशेषं च परित्यज्य समुद्र-

भाषमेव गच्छन्ति, समुद्रं प्राप्य तत्साम्निभमहिम्ना

नामरूपगुणविशेषैः समुद्राद्य भिद्यन्ते इत्यर्थः, तथा

पट्टेऽपि । साहस्री. ५.२६.

\* समुद्रतरङ्गदिन्यायः । "समुद्राहुदकारमनः

अनन्त्येऽपि तद्विभाराणां फेनवीचीतरङ्गदुद्गुदायीना

इतरेतद्विभाग- इतरेतसंश्लेषादिलक्षणं चतुर्हाराः

उपलभ्यन्ते । न च समुद्राहुदकारमनः अनन्त्येऽपि

तद्विभाराणां फेनतरङ्गादीना इतरेतरभाषापत्तिर्भवति, न च तेषामितरेतरभाषानापत्तायपि समुद्रात्मनः अन्यत्वं भवति " अनेन न्यायेन भोवद्भोग्ययोः प्रमाणः अनन्त्येऽपि न तेषामितरेतरभाषापत्तिः, न च परस्मात् प्रमाणः अन्यत्वं भवियति । शांभा. २।१।५।१३ ब्रम्. ५१०.

\* समुद्रतरङ्गन्यायः । शिवाजीयोः समुद्रतरङ्गन्या-यस्य भेदाभेदभाजो निष्पद्यः । श्रीकर. ३।१।७ ब्रम्.

\* समुद्रमनोध्यानादिवत् । यथा मनसि समुद्र-त्व-वानमदृष्टार्थं तथा स्वर्गनामनाश गुणत्वेन विद्याने

अदृष्टार्थत्वं स्यात् । पूर्वपक्षप्रपट्टके इदम् । सोम. ६।१।१.

॥ समुद्रवृष्टिन्यायः । वैपर्ययोधनोऽयं न्यायः । यत्र क्रिया निष्फला तत्रैतान्म्य प्रवृत्तिरिति भावः । साहस्री. २९६.

\* समुपहूय भक्षणं सोमधर्मः । 'उपहूयस्य' इति

पृष्ट्वा 'उपहूय' इत्युक्ते भक्षणं सोमधर्मः वाचिनस्स

सुपायाश्च । भा. ८।१।१।२.

\* समूढो द्वादशाहः । 'ऐन्द्रायायात्रो प्रायणीयो-

दयनीयो, दशम चाहः । अथेतेरेषा नवानामह्ना

ऐन्द्रायायात्र प्रथममहः, अथ शुनायात्र, अथाग्रयाणा-

ब्रम् । अथेन्द्रायायात्र, अथ शुनायात्र, अथाग्रयाणा-

इति । भा. १०।५।२।४।७९. \* समूढः । यत्र ऐन्द्र-

वायायात्ररशुनायात्राग्रयाणायात्राना निः परिवर्तमानाना

समूहन अस्ति नमभङ्गो नास्ति स समूढः द्वादशाहः ।

यत्र तु उक्तःप्रताना व्युत्क्रमेण आहृतिः स समूढः । कु

१०।५।२।४।७९, \* यथा तर्हि सिद्धान्तः । यत्र वचनं

लिङ्गं च तत्र समूढः प्रवर्तते, अन्यत्र अविशेषेण समूढः

इति । भा. १०।५।२।४।८२, \* समूढस्य विकारो

समूढः । १०।५।२।४।८०. \* समूढस्य व्यूढो द्वादशाहो

विकारः । १०।५।२।४।७९-८२. नीको पृ. २१८९

'द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः' इत्यत्र अधिकरण

दृष्टव्यम् ।

॥ समूहालम्बनन्यायः । यत्र उपस्थितपदार्थानां

विशेषणविशेष्यभावान्तर्यासंभारस्तत्र उपस्थितपदार्थानां

समूहमालम्ब्यैव शेषः । यथा- घटः पट्श्लेष्वादी पट-

पटशेषभगोरेव विशेष्यता, समूहालम्बनशेषे च विशेष्य-

तादयम्, संसारे त्वेका विशेष्यतेति भेदः । साहस्री.

● समूहावृत्तिः द्वेषा दण्डाकलितवत् प्रपाठका-  
ध्ययनश्चेति । एकदा वृत्तनस्थानुष्ठानम्, पुनः वृत्तनस्थ,  
पुनः वृत्तनस्थेति क्षेत्रमापने दण्डस्थेरावृत्तिः प्रथमा ।  
प्रपाठकाध्ययने तु एक वाक्यं सप्तवारमावर्त्यं, द्वितीय  
वाक्यं सप्तवारम्, एव तृतीयमिति प्रपाठकसमातिपर्यन्त-  
मावर्त्येति सा द्वितीया ( संथा, गुडिका- इति मराठी-  
भाषायाम् ) । वि. १०।५।२५.

● समूहलेख्यानि । आत्मरक्षणार्थमेव ( वर्ण-  
संकरात् ) राजभिद्रांशेश्च स्वपितृपितामहादिपारंपर्या  
विस्तरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रति-  
बुद्ध गुणशेषस्मरणसत्त्वदुरुपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते ।  
वा. १।२।१।२ पृ. १०९.

● संपत्नीयहोमः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयानेषु  
अग्निं गृहपतिमिष्ट्वा ' सं पत्नी पत्या सुकृतेन० ' इति  
स्रुवेण गार्हपत्ये सपत्नीय जुहोति पत्या समन्वा-  
रन्थायाम् । सत्याधौ. २।५।११.

● संप्रतिपन्नदेवताकृत्वे प्रदाने तन्त्रत्वमेव ।  
भाट्ट. ५।२।२.

● संप्रदानं च पारकम् । तुम्. १०।१।२।२।५०.

● संप्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमात् अभि-  
प्रेततरम् । भा. ९।१।४।६. ● प्रतिग्रहे व्यावृत्तं च  
कारकं संप्रदानं भवति । वा. २।२।९।२३ पृ. ५३६.

● संप्रदानस्य त्याग्यद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रीह्यसमुदाया-  
त्वकत्वम् । सु. पृ. ७५१. ● संप्रदानस्य विशेषमूर्तेरेव  
यागशीरषट्कत्वम् । संकर्ष. २।४।२. ● संप्रदाने  
चतुर्धा कारकविभक्तिरूपा विनियोकृती श्रुतिः यथा  
' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' । वाल पृ. ४४,  
● संप्रदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोकृती श्रुतिः  
यथा ' पुरयन्मृगश्चन्द्रमते गोधा-कालका-दाराषाढास्ते  
यनस्पतीनाम् ' । पृ. ४५.

● संप्रदानत्वं त्यग्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रति-  
ग्रीह्यत्वम् । भाट्ट. २।२।९ पृ. १२९.

● संप्रदायः वेदाध्ययनम् । सु. पृ. ५२.

● संप्रदायान् वेदं व्याचक्षते साक्षिकाः । वा. ३।१।  
७।१३ पृ. ७०१.

● संप्रदायप्रवर्तकाः । ' अष्टासीतिसहस्राणि  
संप्रदायप्रवर्तकाः ' । माणि. पृ. ५२.

● संप्रवेधः । शकृतसंप्रवेधः पक्षालम्भाय न  
प्रयोजकः किन्तु प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशो । भाट्ट.  
८।१।१२, ● संप्रवेधस्य लोपः शकृतः अभावे नादो  
या । प्रायश्चित्तं तु लोपनिमित्तं स्यात् अग्नीषोमीये  
पशो । ४।१।१२.

● संवन्धः अनेकविधः वाक्यात् गम्यते । कवित्  
क्रियाकारकसंवन्धः । कवित् विशेषणविशेष्यसंवन्धः ।  
कवित् लक्ष्यलक्षणसंवन्धः । इत्येवंप्रकाराः संवन्धविधयोः  
इति । भा. १०।६।२।३, ● संबन्धोऽपि शब्दासंयोगो-  
नित्यः । १।१।५।५. ● संबन्धः आकाङ्क्षापूर्वकः ।  
वा. २।१।१।१ पृ. ३७६, ● संबन्धः देवकालनिमित्त  
फलसंस्कारणा दर्शपूर्णमासादौ विधीयते । वि. २।१।११.

● संबन्धः प्रधानेन, न गुणेन इत्युत्तरं । वा. २।१।  
१।१. ● संबन्धः यत्र विधीयते, तत्र अन्यतरस्यान्यत्र  
विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः । यद्वा संबन्धस्य  
विधानम्, नान्तरीयको संबन्धिनो । यत्रोक्तो लक्षणत्वेन  
तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र तु अन्यतरो  
लक्षणत्वेन तत्र एक लक्षणत्वात् अन्यतरो विधीयते ।  
भा. ३।३।१०।२१, ● 'संबन्धो विधीयमानः संबन्धिनं  
तावदाधिपेत्' इति वार्तिकोक्तन्यायेन संबन्धा-

श्रितयोः संबन्धिनोः अक्रियाङ्गत्वेन अननुष्ठेयत्वात्  
अनुष्ठेयत्वसिद्धये क्रियाङ्गत्वेन तयोरेपि विधानापत्तेस्तुल्यो  
वाक्यभेदः । सु. पृ. ७७३, ● 'संबन्धो विधीय-  
मानः संबन्धिनं तावदाधिपेत्' । वाक्यान्तरप्राप्ते

यागे द्रव्यदेवतासंबन्धविधौ ' संबन्धो विधीयमानः '  
इत्याचारामिशोनाधिनरणवार्तिकोक्तन्यायेन ( वा. पृ. ५०२  
पं २२ ) द्रव्यदेवतयोरेपि विध्यापत्तिः । पृ. ७४१.

● संबन्ध सर्वत्रैव आकाङ्क्षापूर्वको भवति । वा.  
२।२।३।३ पृ. ४७९, पराक्रमः १, ● संबन्धः  
हि विधीयमानो न शक्यते संबन्धिनो अविधाय,  
' विहितः ' इति चकृतम् । भा. १।४।६।९.

● अर्थद्वारे हि अन्वयादिस्संबन्धः न ग्रन्थस्वरूपा-  
श्रयः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९, ● उभयापेक्षा-

रक्षणश्च संवन्धः शीर्षं निर्वस्येते । या. ३।१।६।१२  
 पृ. ६९३. ० प्रतिद्वन्द्वयो हि शक्नोति लक्ष्यितुम् ।  
 भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१६. ० संवन्धौ विधेयिनी  
 द्वयप्रश्नौ परस्परं बाधेयात्, न गुणप्रधानतौ ।  
 वा. ३।४।४।१२ पृ. ९०१. ० न हि द्वौ संवन्धौ  
 एकस्मिन् वाक्ये विधीयेते, भिद्येत हि तथा वाक्यम् ।  
 भा. ३।४।१।७. ० संवन्धेन अर्थाधिक्येनैव भवि  
 तव्यम् । या. ३।१।६।१२ पृ. ६०५, ० संवन्धस्य  
 अवाप्तत्वरथापारधीनत्वम् । ३।१।६।१२ पृ. ६९३.  
 ० ' ० संवन्धस्य साहचर्ये तुल्यत्वात् ' ( ' युगाहाऽप्यभिधान  
 स्यात् संवन्धस्यासाहचर्ये तुल्यत्वात् ' ) ३।२।२।४ इति  
 न्यायेन वेदस्य विधियश्च शक्यनिर्णायकरम् । पूर्ववदे ।  
 कौ. १।३।८।२७. ० ' ० संवन्धस्य साहचर्ये तुल्यत्वात् '  
 ( ३।२।१।४ ) । वैयधिकरन्ध्रेन अपि यनिसंक्रान्धोपपत्तेः  
 ( उद्भिदादिशास्त्रस्य ) सामानाधिकरन्ध्रेण यथापैतन्म  
 अयान्मुमदावयवात् अणोक्तिकार्यकल्पना पारिभाषिकी  
 आचरते । सा च ' ० संवन्धस्यासाहचर्ये तुल्यत्वात् '  
 इति ऐन्द्रयधिकरणशुभावयेन निरस्तं यान् अयुक्तम् ।  
 सु. पृ. ३९९, ० संवन्धस्य आकाङ्क्षाभिरुच्यनन्तरम् ।  
 पृ. ६२६. ० संवन्धस्य भेदनिश्चयनपरम् । वा.  
 २।१।५।२७ पृ. ४३०. ० संवन्धस्य विशिष्टार्थप्रतीची  
 नान्तरीयकरणात् संवन्धस्येन रक्षणया वैविध्यवाग्नि-  
 धानम् । सु. पृ. ७६२, ० संवन्धस्य संवन्धियद्वयनिर्घ-  
 त्तम् । पृ. ७६५, ० संवन्धस्य संवन्धियद्वयनिर्घ-  
 त्तपरम्यश्च संवन्धियेदेन भेदः । पृ. ७०५, ० संवन्धानां  
 अर्था ' न क्रियाकर्तृसंक्रान्धत्वे संवन्ध-स्य क्वचित् ' इति  
 न्यायेन क्रियागर्भपरम् । पृ. ४६३. ० संवन्धेति साहच-  
 र्यसंवन्धे परपरसन्धेन न साक्षाः । सु. ३।७।५।११ ।

० संवन्धासिद्धिः हेतुभागाः, ' हेतुभागाः ' इति  
 भिन्नी प्रथमः । मणि. पृ. ४१.  
 ० नहि अपह्नीगयोः संवन्धिनोः संवन्धमहणं  
 यमरति । रत्नाकरः अनुमानं श्लो. १४६.  
 ० संवन्धतः भवतिरथा रसवादीनां दर्शपूर्ण  
 माधोः । विन्दु. ३।१।५।१२१.

० संवन्धद्वयकरणत्वात् वाक्य भिद्येत प्राप्ते कर्मणि ।  
 या. ३।१।११।११ पृ. ७१४.  
 ० संवन्धमानविद्यक्षायां अविशङ्कितकारके  
 पठौ । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.  
 ० संवन्धविधिः । उभयप्राप्तौ अनुभवप्राप्तौ वा  
 संवन्धविधिः इति हि आप्तव्यधिकरणे उक्तम् ( ३।३।  
 १० ) । वाळ. पृ. ११४. ० संवन्धविधिः । उभय-  
 प्राप्तां संवन्धविधिः आप्तव्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ.  
 ८८३.  
 ० संवन्धियद्वयवाचेऽपि हि संवन्धवादेव पूर्वं-  
 संक्रान्धो नापैति । यत्रापि अपरेण साकाङ्क्षेण ध्ववायः  
 तत्राप्यपि संवन्धः । अन्वयवादे, विच्छेदेऽपि भवति  
 संवन्धः । भा. २।१।१६।४८.  
 ० संवन्धियद्वयार्थं सर्वे साधेयाः विना पदान्तरेण  
 न परिपूर्णमर्थं अभिवरति । सामान्यपदार्थसंक्रमे च  
 संवन्धहाय्युपपत्तिः । भा. ४।२।२।७.  
 ० संवन्धियद्वयार्थं तुल्यमेतदिति न्यायः ।  
 तथाच- संवन्धियद्वय-मातरि वतितय, पितरि पति-  
 तय, भ्रातृपितृव्यपिति । न चोच्यते स्वस्य मातरि  
 स्वस्मिन्नितरौति । संवन्धियद्वय-या दद्य मत्वा, यो  
 वस्य पितेति ' आदिरन्ध्रेण संवन्ध ' १।१।७३ इति  
 मृतमहाभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. ६००.  
 ० संवन्धियद्वयार्थं प्रति संवन्धिनः अपेक्षमाधान-  
 मपि न सामर्थ्यविधातो भवति, देवदत्तस्य सुवृत्त  
 इतिवत् । रत्नाकरः पृ. ३४७, ० संवन्धियद्वयार्थं  
 प्रति संवन्धियद्वयार्थं तत्रापेक्षया भवत्येव सामर्थ्य-  
 निश्चयः । नहि भवति शोभनस्य सुवृत्त इति  
 शोभनस्य सुयोः कुलं इति विश्वाम्भट्टम् । पृ. ३४७.  
 ० संवन्धिनं अभिमुख्येति शानम् । कु. १।२।  
 ४।४३ पृ. ४८. ० संवन्धेन चेतने एव सुखम् ।  
 अचेतने तु ज्ञानवशात्सोपेण शोषे व्यरक्षः । रङ्ग्य.  
 पृ. ५८, ० संवन्धेति अभिमुक्तय-प्रवृत्तयाम्भोधा-  
 थय यमरत्नवक्त्रविशेषविशेषकार्यविशेषविशेष-  
 शाब्दज्ञानवद्यम्, प्रवृत्तयाम्भोधिनिष्पन्नानिस्विति-  
 यवृत्तानिस्वितिनिष्पन्नानिस्वितयवत्तय वा । पृ. ५८.

कर्ममात्रं एतन्वातीयकं अपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तत् धर्मोपायमिति ज्ञम् । तत्र प्रथमकर्मन्व स्यात् । कस्मात् ? अनिर्वृत्तकारणस्य । न हि एतन्वातीयकं द्रव्यस्योपकारकम् । द्रवं तु एवंवातीयकं अभिनिर्वृतयत् गुणभूतम् । तस्य गुणभूतत्वात् इदं प्रधानभूतम् ।

वा— सूत्रपरिप्यात्रिपुरोद्भागसंज्ञार्थाया उचरोचर-  
प्रधानव्यासविभेदेन उदाहरणदृष्टकर्मम् । एतदुक्तं भवति  
'दूरेणापि प्रधानानां यद् द्रव्यमुपकारकम् ।  
तेनापि कर्मसंज्ञम्नाञ्च प्राधान्यं प्रपद्यते ॥'  
तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तैरेव 'वेदं न चिद्विष्यते'  
( २।१।१७ ) इत्यनेन प्रधानकर्मलक्षणैरेव आह-  
द्वयैव निष्पादितं कर्म, न किञ्चित् तस्य प्रत्युत्पन्नयैव  
दृश्यते । तस्मात् प्रधानकर्म संज्ञार्थमेषादि इति ।

तुल्यश्रुतित्वाद् वेदोरेः सर्वमं स्यात् । १० ॥

भाष्यम्— वाद्यव्याः पञ्च श्वातैवति । इतरेतुंग  
कर्मणिः सर्वमं स्यात् एतन्वातीयकः । यथा वीही  
नवरहितं तथा । पुनः ! वृक्षभूमित्वात् । तुल्यं हि  
द्वितीयाश्रयिरेषा द्रव्ये तु यथा वीहीनवदन्ति इति ।  
एव अग्नि संभाष्टि, पुरोद्यायं पर्याग्नि क्योति इति ।  
किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया दृष्टेति । यतो द्वितीया  
दृष्टेनात् इहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मतः । नेति  
ज्ञम् । द्वितीया विमक्तिः कर्तुरेवित्यन्तये स्यादेतं ।  
एव नेह द्वितीया विमक्तिः । एत एव तद्वैचित्ततमविति  
वाप्यते । तद्वैचित्ततामस्य, कर्म गुणभूतम् । यद्यपि  
प्रत्यक्षादितिः शुभमाये न गम्यते, ममागत्यारेण शब्देन  
गम्यते । तस्मात् गुणभूतं एतन्वातीयकमिति ।

वा— (सिद्धान्ती आह—) नैर हि एतत् गुणकर्म-  
लक्षणम्, यत् द्रव्यचिकीर्षा नाम, उच्यते। तद्व्यवशेषोपर-  
प्रतिवेकार्त् । तादर्थ्यसंज्ञां हि भ्रुवादिप्रमाणकं तत्, न  
प्रत्यक्षात्पुनरारम्भितं इति वक्ष्यामः ( ३।१।१२ ) ।

विमर्षे तद्धि द्रव्यचिकीर्षा तद्व्यवश्या । तदुच्यते ।  
'अन्वयतः सिद्धद्वेषाण्यं वेपथं दृष्टोपकारिता ।  
तेषां नापूर्वसंस्तीति द्रव्यादीनामुदाहृतिः ॥' यत्र  
द्रव्यचिकीर्षया गुणमानः तत्र नापूर्वमेव प्रतिपत्तव

इति यावत् । पूर्वपक्षवादी तु एतदेव गुणकर्मलक्षणं  
मत्ता समामादिषु तदवश्यत्वं प्रयत्नहितप्रम् । शिजा  
न्नाभिप्रपत्त्य, सर्वेन भ्रुवादिभिरवश्यते तादर्थ्यं पश्चात्  
उपकारदर्शने तदभावे अदृष्टत्वं वा । तत्र ईषितं  
तस्मात्वाचित्वा द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण क्रिया-  
दोषत्वे प्रतिपादिते इत्यवादीना दृष्टार्थानात् नैराकारस्य  
जातम्, न तु संतागादिव इत्यदृष्टायते । न च  
तावता पूर्वागतशेषावहातिः । [ 'द्रव्योपदेशः ०'  
( २।१।४।१२, १२ ) इत्यादिप्रसङ्ग मीको. पृ. ४०६८  
इत्यत्र 'सत्त्वधिकरणे' द्रष्टव्यम् । ]

शा— यत्र न किञ्चित् दृष्टमस्ति तस्मात्पथिकं तु  
द्रव्यं द्वितीया संयुज्य निर्दिश्यते 'सूत्रः संभाष्टि'  
इत्यादिषु तत्र विचार्यते, किं प्रधानकर्म उत गुणकर्म  
इति । तदर्थं च किं साध्यताविधी द्वितीया अथवा  
साधनताविधी इति । यद्यपि त्वान सिद्धाद्योऽपि द्रव्य-  
मतादृष्टत्वात्कारणपूर्वकत्वात् न अपूर्वमेवमेवो-  
च्यते। तथापि पूर्वोक्तगुणकर्मलक्षणस्य अन्वयवदरम्,  
प्रधानकर्मलक्षणस्य अति यानि व्यासङ्क्य समायोयते  
इति संसति । अत्र पूर्वपक्षविधाय - दृष्टयोचन  
लक्ष्येन गुणकर्मलक्षणम्, न द्वितीयेति । कुतः ?  
'व्यभिचारान्न साध्यत्वमुच्यते लोकोपदेशोः ।  
साधनत्वं द्वितीयार्थं सर्वत्राप्यभिचारतः ॥'  
तदथा प्रधानकर्मैव सामादिति इति प्राप्ते, ज्ञम् ।  
'सूत्रा साध्यताभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते ।  
कर्तुर्यदीप्तितं यत् तत्रापुनरमनीप्तिसत्तम् ॥ तत्र  
कर्म तादृद्वितीयार्थं इत्येवं पाणिनेः सूत्रेति ।  
श्लीयसी च साऽऽचापात् प्रयोगोऽप्यल्पि  
तादृशः ॥' त्रिविधेणभीयुत्वा क्रियास्य इति तत्  
सामादीना द्वितीयास्य प्रतिपादितसाध्यतावता विधि-  
वशाद्गम्यते इत्युच्यते । सत्त्वपेण तु तेषां समीहितं न  
तदुपायतावदेव सिद्धम् ।

सोम— अन्वयवशादिगद्व्यपूर्वकं पूर्वाधिकरणोक्त-  
लक्षणवर्तेन अपाततः प्रत्यक्तं समागदिः प्रधानकर्मैव  
अप्योयते इति सम्यगिति ।

त्रि— 'समाष्टिं सूच इत्यत्र किं प्रधानारय-  
कर्मणा । गुणरमन्तमयत्वा, दृष्टभावेऽनघातनात् ॥  
गुणतर नहि सभाय प्राधान्यं तु प्राजावत् । अदृष्ट-  
कल्पनेनापि गुणतर स्याद् द्वितीयाया ॥'

भाट्ट— 'प्रीहीन् प्रोक्षति', 'सूचः समाष्टि'  
इत्यादौ दृष्टोपकारकत्वात्संभवात् द्वितीयायाश्च साध्य-  
त्ववत् करणत्वेऽपि 'सकृन् लुहोति', 'बह्वजान्  
शिण्वङ्कान् कुरु' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधि-  
करणपूर्वपक्षवत् अर्थकर्मत्वमेव । बह्वजाना हि करोतेः  
द्विकर्मकरत्वापत्तेः न साध्यत्वम् । अतः करणत्वमपि  
द्वितीयायैः । अतश्च प्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं  
विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनु-  
शासनात् 'घट करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव  
द्वितीयायै, न करणत्वम् । अनेकशक्तिक्त्वनाप्रसङ्गात् ।  
कर्मैव च 'कर्तुं दीप्सिततम कर्म' इति सूत्रात् न  
ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्त चानीप्सितम्'  
इति सूत्रात् ईप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।  
अतश्च प्रीहीणा द्वितीयाया साध्यत्वाभिधानात् यागा-  
ङ्गात्प्रयोगेन च ईप्सिततरुप्रकृतेः तदुद्देशेन प्रोक्षणं  
विधीयते । दृष्टद्वारासंभवेऽपि च अदृष्टमेव द्वार प्रीहिलिप्तं  
कुरुष्यते । अत एव यत्र नोपयोगः कल्पः, न वा कल्प-  
यितुं शक्यः यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयाया करणत्वलक्षणा  
अधीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमार्थैव अदृष्टार्थं विधानम् । न  
च अनीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयव्यपत्तेः न करणत्वलक्षणा  
इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनया  
कर्मत्वेन अन्वयानुरयभावे तस्य द्विकर्मकरत्वापरया  
वदेत्यानेस्त्वनिमित्तमाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुस्तरणक-  
होमस्य आरादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः संनिपन्थोप-  
कारकत्वमेव ।

मण्डन— 'संमार्जनं सम्करणं सुग्राहेः ।'

शंकर— 'संमार्गो गुणकर्म च ।'

● न च भावनया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपदार्थ-  
त्वेन प्रतीयनुगोणेन च एककर्मकरस्य संमार्गाधि-  
करणे स्थापितत्वम् । कौ २।२।२।२६ ७. २८८.

● संमार्गादीनां प्रदधर्माणा घनप्रयत्नत्वम् ।  
घृ. ३।६।१।३०.

● संमार्गायत् । पत्रमानेष्टयः आधानसिद्धेष्टेव  
अग्निषु शोचत्तत्त्वाविकृत्ययोगितया समार्गवत् संस्कार-  
विशेषायापत्तः साध्यत्वमेव । भाट्ट. ५।३।१९.

● संमार्जने परिधिषमैः । भा. १२।२।१०।२६,  
● संमार्जने परिधीना मन्त्रः सङ्घृत् पठनीयः । नात्र  
परिधिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्तः । १।१।५।११-१९.

● संमार्जनाधिकरणम् । ३।२।३।२३-२५.  
मीको. घृ. १६२९ 'प्रहृत्यायः' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

● संमार्ष्टिं गार्हपत्यौ ( प्राजहितमालामुलीयो ) ।  
संरूपे. ३।२।२२.

● संमीलनं वीक्षणं च- रथतरे साम्नि 'अभि  
त्वा दूर... ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीषमाने  
नेत्रसंमीलनं कर्तव्यम्, 'स्वर्दश' इत्यादिशब्दगानकाले  
तु वीक्षणं कर्तव्यम् । 'रथतरे प्रमृत्तमाने समीलयेत्,  
स्वर्दशं प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्गृजरणार्थता- सभ्यं परिणतः शकनोवि  
गात्राणि प्रीणयितुं नामेक्षाधस्तात् अगन्तुं इति सभ्यं  
गृजरणार्थता । घा. ३।२।१।२५ घृ. ७८३.

● सम्यग्गृजरणमहृणावेक्षणेषु मधानुवाकः यथा  
विद्वं विनियोक्तयः । घा. ३।२।१।२५-२६ घृ. ७८२.

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसंनिर्कर्तुं हि  
सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अनुपहृतेषु हि ( इन्द्रिय-  
मनोऽर्थेषु ) सभ्यं ज्ञानम् । घृत्तिकारः । भा  
१।१।५.५५. घृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यवागाया प्रतप्तं पीपमासतप्तं  
आज्रावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राप्रविकारत्वात् अमा-  
वारयातन्नेन बाधयते अप्परकत्वात्पाम् । घा. घृ. १४१.

● सरस्वत्याख्यस्य उर्गोष्ठायाविकारस्य घर्माः  
पश्चात्, बार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य घर्मास्तु पूर्वं  
कर्त्याः, चोदकस्य प्रयोगवचनात् अप्परकत्वात्  
वलीयस्तत्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्पः । 'न सर्पाणाद्गुलिं दद्यात्' तत्र दोग-  
दर्शनात् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नदूने या त्रिलो-  
पधिम् । दन्तैर्गुह्यति तामातुः समस्तविषहारिणीम् ॥'  
वा. १।१।३।७ पृ. २०७.

● सर्वं (वैदिकं) कर्म ब्रह्मम् । शा. ४।३।५.

● सर्वं कार्यं साधारणमिति न्यायः । कार्यं  
प्रागभाषत्रितियोगि, कार्यनियतपूर्ववृत्तिहारणमिति सर्वं  
कार्यंवातं पञ्चदशान्तं साधारणं मूढादिशानपूर्वकं  
भवति । उक्तं च-- 'क्षणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि  
शोऽपदत्' इति । उक्तं च-- 'जगता यदि नो कर्ता  
कुलालेन विना घटः । विषकारं विना चित्रं स्वतः  
एव भवेदिति ॥' साहस्री. ३७.

● सर्वं पल्लव्यं चरितं मशकः करोतीति  
न्यायः । स्पष्टार्थः । उक्तं च-- 'प्राक्पादयोः पतति  
प्रादति शृङ्गाणं कर्णं कर्णं निमपि रौति सौर्विचित्रम् ।  
किं नैरुप्यं सहसा प्रविशत्यथदृक्ः सर्वे पल्लव्यं  
चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६४६.

● सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायः ।  
यत्र महति लम्बाशेषसंशयः प्रयत्ने इति । साहस्री.  
५१९.

● सर्वं फलं यवमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः ।  
परिमल. ३।४।१३।४४ प्रम्. ● सर्वं बलवतः  
पन्थम् । विश्वामिनस्त्वामि यत् सगद्वेपपूर्वकमपि तयो-  
बलरुदस्य चरितं सर्वं 'सर्वं बलवतः पन्थम्' इत्यनेन  
न्यायेन महान्तं च तथापि कृत्वा तानि स्वयं नयतः  
उत्तरकालं वा पापविज्ञादि प्रायश्चित्तैः प्रतिवृत्तौगम्य  
कीर्तयति । वा. १।१।३।७ पृ. २०८. ● सर्वं बलवतः  
पन्थम् । म्याशत्रिद्विधाभिधादीनां तु तपोबलेन 'सर्वं  
बलवतः पन्थम्' इति न्यायात् विषयाचरणेऽपि न  
धति । सौ. १।३।४।७. ● 'सर्वं ब्रह्मणे परिहृति'  
इत्यत्र ब्रह्मणं विधेयम् । तु. १. १।२।५।१९.

● सर्वं वाक्यं साऽऽवधारणमिति न्यायः ।  
यथाऽवधारणार्थकं एषकाऽस्तिविध. -- ( १ ) क्रिया-

मितः, (२) विशेषणमितः, (३) विशेष्यमितः ।  
एतन् प्रथमस्य बलवन्तापोरुक्त्यात्च्छेदोऽर्थः, यथा नील-  
शुद्धत भवत्येवेति । द्वितीयस्य अयोग्यात्च्छेदोऽर्थः,  
यथा श्वेतः श्वेतः ( एतं ) इति पूर्वं उक्तमिति ।  
तृतीयस्य अन्ययोग्यात्च्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव  
पतुर्धर इत्येवमप्यपि बोध्यम् । साहस्री. ९६.

● सर्वं वाच्यं साधारणम् । वाच्यमानस्यासति  
वाच्यते साधारणपरत्तम् । इदो न्यायोः समानार्थोऽपि ।  
दत्तकामीसांसाटीना पृ. ८९.

● सर्वं विशेषणं साधारणमिति न्यायः ।  
यथा शङ्खः श्वेत एवेत्यर्थः, एवमप्यपि बोध्यमिति ।  
साहस्री. ९५.

● 'सर्वं विशेषणं साधारणम्' । 'श्रीहिभिर्जित'  
इत्यत्र 'सर्वं विशेषणं साधारणम्' इति न्यायेन  
विशेषणस्य अन्ययोग्यात्च्छेदार्थकतया श्रीहिरूप-  
विशेषणेन तदित्येवावृत्त्या इतरित्येवैवैवमार्थिकम् ।  
कु. १।४।२०।१२.

● 'सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तैः सह ।  
एकत्राक्षयतया युक्तमुपदेशं विवृत्यते ॥' इति न्यायेन  
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादित् 'च. कर्मणि०' इत्यप्यपि  
'योग्योः' इत्याद्येन्यायकतावश्यभावात् । कु. १।४।  
८।१९.

● सर्वं इने स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते इति न्यायः ॥  
सर्वः स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थं परो  
लोक इति न्यायः ॥ इमे तत्रः स्वानामिर्वायनाः ।  
'हेतुमति च' १।१।२६ इति सूत्रमहोभाष्योक्तं ।  
तथाहि-- 'ये तावदेते गुरुशुभपते नाम, तेऽपि  
स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह  
च न. शीतो गुवराप्पावधिप्यतीति । तथा य एते दायाः  
यमंकरा नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते, भक्तं चेलं  
च रूपवामदे, परिभाषाश्च नो मोक्षयन्ति । तथा य  
एते शिखिनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते,  
विश्रान्ति नो भविष्यन्तीति वेतनं च रूपवामदे' इति ।



वि-- 'समाष्टिं सुच इत्यन किं प्रथानाख्य-  
कर्मता । गुणकर्मत्वमयना, दृष्टाभावेऽनघातनत् ॥  
गुणतो नहि सभाय प्राधान्यं तु प्रशाजकत्', अदृष्ट-  
कल्पनेनापि गुणस्य स्याद् द्वितीयया ॥'

भाट्ट-- 'श्रीहीन् प्रोक्षति', 'सुच. समाष्टि'  
इत्यादौ दृष्टोपकारकत्वात्संभवात् द्वितीयायाश्च साध्य  
त्वान्तु करणत्वेऽपि 'सकृन्तु लुक्षेति', 'बलजान्  
दिएण्डकान् कुट्ट' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधि-  
करणपूर्वपक्षान्तु अर्थकर्मत्वमेव । बलजाना हि करोतेः  
द्विकर्मकत्वापत्तेः न साध्यम् । अतः करणत्वमपि  
द्वितीयार्थः । अतश्च श्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं  
विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनु-  
शासनात् 'घट करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव  
द्वितीयार्थः न करणत्वम् । अनेककालिकत्वात्प्रसङ्गात् ।  
कर्मत्व च 'कर्तुंरीप्सिततम कर्म' इति सूत्रात् न  
ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्त चान्नीप्सितम्'  
इति सूत्रात् ईप्सितान्नीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।  
अतश्च श्रीहीणा द्वितीयाया साध्यताभिधानात् यामा-  
द्वरावगमनेन च ईप्सितत्वपत्तीतेः तदुद्देशेन प्रोक्षण  
विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि च अदृष्टमेव द्वार श्रीहिनिष्ठ  
कल्पते । अत एव यत्र नोपयोगः कथ्यते, न वा कल्प-  
यितुं शक्यः यथा सन्तुपु, तत्र द्वितीयाया करणत्वलक्षणा  
अस्तीत्यत्र सक्तुविशिष्टहोमत्वैव अदृष्टार्थं विधानम् । न  
च अन्नीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयोनोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा  
इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनाया  
कर्मत्वेन अन्वयात्सर्वभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्या  
उद्देशानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरण-  
होमस्य आरादुपकारत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सनिपन्वोप-  
कारकत्वमेव ।

अण्डन-- 'संमार्जनं सस्करणं सुगादेः ।'

शंकर-- 'संमार्गो गुणकर्म च ।'

● न च मावनाया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपर्वान्य-  
त्वेन प्रवीच्यनुसरणे च एककर्मकत्वस्य संमार्गाधि-  
करणे स्थापितत्वात् । कौ २।१।१२।२६ पृ. २८८.

● संमार्गादीनां प्रथमार्गाणां चयनप्रार्थत्वम् ।  
पृ. ३।६।१।३०.

● संमार्गयन् । पत्रमनेष्टयः आधानसिद्धेयैव  
अग्निषु स्वोत्तरभाविन्यूपगोगितया संमार्गवत् संस्कार-  
विशेषाधापकाः भाष्यमते । भाट्ट. ५।३।९.

● संमार्जने परिधिपर्यन्तः । भा. १।२।१।२०।२६,

● संमार्जने परिधीना मन्त्रः सकृन्तु पठनीयः । नाप  
परिधिप्रयुक्तः सिद्धु अपूर्वप्रयुक्तः । ९।१।६।१।१-११.

● संमार्जनाधिकरणम् । ३।१।३।१-३।५.  
मीको. पृ. १६२९ 'ग्रहन्त्यायः' इत्यत्र अधिकरण  
दृष्टव्यम् ।

● समाष्टिं गार्हपत्यौ ( प्राजहितशालासुतीनी ) ।  
संकर्प. ३।२।१२.

● संमीलनं वीक्षणं च- रथतरे साम्नि 'अनि  
त्वा शूर.. ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीयमाने  
नेत्रसंमीलनं कर्तव्यम्, 'स्वर्दश' इत्यादिशब्दगानकाले  
तु वीक्षणं कर्तव्यम् । 'रथतरे प्रभूयमाने संमीलयेत्,  
स्वर्दश प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्जरणार्थता- सम्यक् परिणतः शकनोति  
गात्राणि प्रीणयितुं नामैश्चापहृत्वात् अगन्तु इति सम्य-  
ग्जरणार्थता । वा. ३।२।९।२५ पृ. ७८३.

● सम्यग्जरणग्रहणावेक्षणेषु भशानुवाकः यथा  
लिङ्ग विनियोगः । वा. ३।२।९।२५-२६ पृ. ७८२

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसंस्कारिणो हि  
सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अनुपहतेषु हि ( इन्द्रिय  
मनोऽर्थेषु ) सम्यग् ज्ञानम् । घृत्तिकारः । भा.  
१।१।५।५ पृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यभाग्यां प्राप्तं पीठमसत्कर्म  
आत्रावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्रविकारत्वात् अमा-  
वारयातन्नेत्रेण नाश्वते अप्परकत्वापत्त्याम् । बाल पृ. १४१.

● सरस्वत्याज्यस्य उपान्याजविकारस्य धर्मा.  
पश्चात्, गार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य धर्मास्तु पूर्वं  
वायां, चोदकस्य प्रयोगवचनात् अप्परकत्वाया  
पत्तीयसत्त्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्वः । 'न सर्वाण्यद्रुमुक्तिं दद्यात्' तत्र शेष-  
दर्शनम् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुले वा निजौ-  
पयिम् । दन्तैर्वृक्षाति ताग्राट्. समस्तविषहारीणीम् ॥'  
वा. १।३।३।७ पृ. २०७.

● सर्वं (वेदिकं) कर्म वक्रणम् । शा. ४।३।५.

● सर्वं कार्यं सकारणमिति न्यायः । कार्ये  
प्रागभावाप्रतिषेधो, कार्यनिवृत्तपूर्ववृत्तिकारणमिति सर्वं  
कार्यं यत् पटादिज्ञान सकारणं मुदादिज्ञानपूर्वकं  
मति । उक्तं च-- 'कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि  
सोऽप्यद्' इति । उक्तं च-- 'अगता यदि नो कर्ता  
कुललेन विना पटः । विनस्तार विना वित्रं स्वत  
एव मवेदिति ॥' साहस्री. १७.

● सर्वं रजस्य चरितं मशकः करोतीति  
न्यायः । लक्ष्यः । उक्तं च-- 'प्रावपादयोः पतति  
रादति इत्यमां कर्षं कर्षं किमपि रोति शनैर्विचियम् ।  
जिदं निरस्य सहसा प्रविचल्यशङ्कः सर्वं रजस्य  
चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६४६.

● सर्वं पदं इक्षिपदे निमग्नमिति न्यायः ।  
यत्र महति लक्ष्मोपक्रमाय प्रवर्तते इति । साहस्री.  
५१९.

● सर्वे पदं यत्रमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः ।  
परिमल. ३।४।१३।४४ अम्. ● सर्वे बलवताः  
पप्यम् । विश्वामित्रस्यापि यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपो-  
बलात्कृतस्य चरितं सर्वं 'सर्वे बलवतः पप्यम्' इत्यनेन  
न्यायेन महति च तत्रापि कृत्वा तानि सद्य मभवः  
उत्तरकालं वा पापविशुद्धिं प्रापयिष्येः प्रतिपूर्वापचय  
जीर्णस्य । वा. १।३।३।७ पृ. २०८. ● सर्वे बलवतः  
पप्यम् । व्यासविप्रविश्वामित्रादीनां तु तपोबलेन 'सर्वं  
बलवतः पप्यम्' इति न्यायान् विरुद्धाचरणेऽपि न  
धतिः । क्रौ. १।३।४।७. ● 'सर्वे मरणे परिहरति'  
इत्यत्र मरणार्थं विधेयम् । टुप्. १०।२।५।१९.

● सर्वं याक्यं साऽवधारणमिति न्यायः ।  
यथाऽवधारणार्थं एव सारविधिः-- (१) किय

नित्तः, (२) विरोधान्नित्तः, (३) विदोषान्नित्तव ।  
तत्र प्रथमस्य अत्यन्तयोग्यवच्छेदोऽर्थः, यथा नील-  
सुरस्य मरुत्वेवेति । द्वितीयस्य अवोगम्यवच्छेदोऽर्थः,  
यथा शरत्. श्वेत (एव) इति पूर्वं उक्तमिति ।  
तृतीयस्य अन्ययोग्यवच्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव  
धनुर्धर इत्येवमन्यत्रापि बोध्यम् । साहस्री. १६.

● सर्वं वाक्यं सारधारणम् । वाक्यमात्रस्यावति  
भाषणे सावधारणपररतम् । इमौ न्यायौ समानार्थकौ ।  
दत्तकमीमांसाटीका पृ. ८१.

● सर्वं विशेषणं सारधारणमिति न्यायः ।  
यथा शङ्खः श्वेत एवेत्यर्थः, एवमन्यत्रापि बोध्यमिति ।  
साहस्री. १५.

● 'सर्वं विशेषणं सारधारणम्' । श्रीहिमंजित'  
इत्यत्र 'सर्वं विशेषणं सावधारणम्' इति न्यायेन  
विशेषणस्य अन्ययोग्यवच्छेदार्थकतया गीहिरव-  
विशेषणं तदितरत्वाद्वा इतरनिरपेक्षत्वमाधिक्यम् ।  
कु. १।४।२०।११२.

● 'सर्वोप्येव हि शास्त्राणि स्वपदेशान्तैः सह ।  
एकवाक्यतया युक्तमुपदेज वितन्वते ॥' इति न्यायेन  
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादियत् 'ल. कर्मणि०' इत्यस्मात्  
'बोक्तव्ये.' इत्याद्ये इत्याक्यतत्त्वव्यभावात् । कु. ३।४।  
८।१९.

● सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते इति न्यायः ॥  
सर्वं. स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थं परो  
लोक इति न्यायः ॥ इमे प्रयः समानाभिर्भाषयाः ।  
'हेतुवति च' ३।१।१६ इति सूत्रमहामाश्लोक्तः ।  
तथाहि-- 'ये तावदेते गुप्सुधुक्ते नाम, तेऽपि  
स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह  
च न. श्रीतो सुक्तरूप्यापविष्यतीति । तथा य एते द्यावाः  
कर्मका नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, भक्त चैर्ल  
च लब्ध्यामदे, परिनायाश्च नो भोज्यन्ति । तथा य  
एते तिरिफनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते,  
विधाधि नो भविष्यतीति वेदान्त एवम्यामदे' इति ।

द्वितीयस्तु पञ्चनश्लोकः । तृतीयस्तु श्रीमद्भागव-  
तोक्तः । साहस्री. ६२६, ६२७, ६२८.

ॐ सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्तीति न्यायः ।  
प्रसिद्धाभिप्रायभेदस्यम् । साहस्री. ९८६.

० 'सर्वे तु वेदसयोगात्कारणादेकदेशे स्यात्'  
( ३।५।८।२६ ) । अथवा 'सर्वे तु' इत्यन्तरपूर्व-  
पक्ष परिश्रय 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रान्तर  
स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् । वा. ३।५।८।२६  
पृ. १००८. ० 'सर्वे तु वेद०' । सात्तरिके चयने  
सर्वेषामपि आश्रयिना 'यदधीनामशेषे छन्दः' इत्यु-  
द्देश्यभेदे निवेशनविनियोगात् सर्वेषामेवाङ्गत्वं 'सर्वे  
तु वेदसयोगात् कारणादेकदेशस्य' ( ३।५।८।२६ )  
इति न्यायात् । संकर्षभाट्टदीपिका. २।१।३६.

० 'सर्वे द्रव्यविषयो नियमविषयः' इति चातुर्विक्र-  
न्यायेन गीत्यादिशासनकारणानादिविधानवि विशेषण  
भूतगीत्यादिद्रव्यविषेनिबन्धनार्थतया नियमादृष्टस्य अव-  
र्जनीयत्वात् । शु. २।१।३।६.

ॐ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति न्यायः ।  
यथा- सर्वेषां शास्त्रस्य महत्तात्पर्यं निर्विशेषे एव  
ब्रह्मणीति पर्यवसितमिति । साहस्री. ५२४.

ॐ 'सर्वान् वर्णान् श्यकासु' इति रेखा-  
वादाः ॥

'सर्वान् वर्णान् श्यकानां कुर्यात्' इति श्रुतः वर्ण-  
शब्दः श्वेतादिप्रपर एव । अन्यसमवेतरूपाणां अन्यत्र  
कर्तुमशक्यत्वादेव साहचर्यसमवायिसुषुप्तौरिकादिद्रव्य-  
लेपः श्वाश्वेतस्य, न तु वर्णशब्द एव उत्तरः.  
शब्दस्योक्तात् इति सूत्रस्वरखात् । रेखाशामान्ये वर्ण-  
शब्दस्य शक्तिरिच्छयोरभावात् । 'वर्णे तु चाश्वरः'  
इति बोधेन नमुंकरत्वात् । इति प्राप्ते, 'ऋगु-  
रेखा. पश्चात् पुरस्ताच्च शान्तिविज्ञान मध्ये' इत्यन्तेन  
नानारेखावर्णानामिष्टधानां देशविशेषविधानोत्तर 'सर्वा-  
न्वर्णान्' इत्यस्य पीठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रकृत-  
विशेषरेखावर्णानामाद्यात् सति वक्ष्यमिदं तदनुपपत्त्या  
स्यथापि अपि न्यायवशात् यथाविशेषाणां विनियोग-

विधिमिरय सर्वरेखाशेषे सति तदनुवादे वाक्ये तस्या  
अदोषत्वाच्च उक्तबोधे चकारेण पुल्लिङ्गपदस्यापि  
अनुकर्षात् रेखापर एव । संकर्ष. २।१।५.

० 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इयं तादर्थ्यवचनी  
उपपदविभक्तिः विनियोजनी । वाल. पृ. ४५.  
० 'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थ-  
त्वात् ।' ( ३।४।१५।४४ ) । दर्शपूर्णमासयोः शेष  
कार्याणि एकस्मादेव हविषः कार्याणि इति पूर्वपक्षे प्राप्ते  
सिद्धान्तवति ।

शेषात् शेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेषु अपि  
शेषात् सर्वेभ्यः कार्याणि इत्युक्तेः किं तत् कारण इत्य-  
पेक्षाया प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थः संस्कारस्य तदर्थ-  
त्वात् इत्ययः ।

'शेषस्य गुणभूतत्वात्' ( ३।४।१५।४२ ) इति  
पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाहृतत्वात्  
इत्येव 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्' इति सूत्रावयवो  
व्याख्येयः ।

प्रतिपाद्यत्वस्य अविशेषोपपादनार्थत्वेन तैः सर्वैः  
संस्कारस्य अर्ष्यमानत्वात् अपेक्ष्यमाणत्वात् इत्यपि  
संस्कारस्य तदर्थत्वात् इति योग्यम् ।

अमयोजननस्य पूर्वपक्षात्पश्चरतोक्तस्यत्वेन अपि  
संस्कारस्य तैः हविभिः एव अर्ष्यमानत्वात् प्रयुग्म-  
मानत्वात् इत्येव संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्या ।

'संस्तुतत्वाच्च' ( ३।४।१५।४३ ) इति सूत्रस्य  
अतिक्रान्तसंस्कारावसरत्वात् इति व्याख्याया वृत्तप्रयो-  
जनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्य उक्तस्य परिहारायैवेनापि  
कारणाविशेषात् संस्कारस्य इत्येवावता संस्कारस्य यत्  
कारण तस्य प्रधाने निःपत्रेऽपि अविशेषात् इत्युक्तम् ।  
किं तत् कारण इत्यपेक्षाया च तदर्थत्वात् इत्यनेन  
हविषः प्रधानार्थता उक्ता । यथा, हविषः प्रधानार्थत्वात्  
प्रधानापूर्वेषावपत्तयोत्पत्त्यद्वयं मासु संस्कारार्थवत्त्वा  
तथा निःपत्रेऽपि प्रधाने तदर्थत्वस्य हविषः अग्रविरता-  
दिना उपपत्तेः ऋगुपेक्षायां निष्पन्नत्वात् प्रधाना-  
पूर्वस्य नाशोपपत्तेः तदर्थत्वनिर्णये प्रतिपत्त्यपेक्षाऽस्ती-

त्याद्ययः । सु. घृ. १५३८-१५३९ । सस्कारस्य सर्वप्रवृत्तहविष्येभ्येन सर्वहविषा 'कर्मते प्रयुज्यते भवेन' इति व्युत्पत्त्या कारणान्दोक्तस्य प्रयोजनस्यस्य अवि-  
दोषात् सर्वेषो हविष्यः शेषनापाणि क्रियेत् इति सिद्धात्प्रयोजनाभ्येनेन सूत्रयोगात् । सु. घृ. १५४०.

● 'सर्वेषो वा कारणाविशेषात्' ( ३।४।१५।४४ ) इत्यस्य अतिप्रसक्तस्य अत्रयत्तः क्रियते ( 'आग्राच०' ३।५।११ इत्यादिना ) । वा. ३।५।१११ घृ. १८९.

● सर्वेषां शेषनापास्तुष्टानाम् । भा. ३।४।१५।४५ घृ. १८५. ● '० सर्वस्य वचनार्थत्वात्' ( १२।३।१०।१५ ) । न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषां मन्त्राणां अन्तैः कर्मादिषुविपातः कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् ? नहि । न्यायः, सर्वस्य वचनार्थत्वात् इति । भा. १२।३।१०।१५. ● 'सर्वस्य वा ननु-

सयोगाद्रेकत्वाद्दक्षिणार्थस्य गुणानां चार्थकत्वाद्दर्शय विद्वतौ श्रुतिमूर्तेः स्यात् तत्समवायो हि कर्माभिः' । १०।३।१४।५७ ॥ भूनाग्नि क्रवो 'चेतुर्दक्षिणा'

इत्युक्त्या एकया चेन्वा ऽत्रोतिशोभिकीनां गवामेव निवृत्तिः नांश्वदीना इति पूर्ववदे सिद्धान्तः । सर्वस्य क्रु-  
दाक्षिण्यस्य चेनुनिकारः वापिन्न । कुतः ? 'तस्य विश्ववत्य-

स्त्रोनिष्ठाः' इति तच्छ्रुतानुपपत्तेन तस्य भूनाग्नेः क्रवोः 'चेतुर्दक्षिणा' इति श्रुतस्यननुपपत्तेः विद्वतौ भूनाग्नि क्रवो प्राहते अर्थे दक्षिणारमके कार्ये भुवितो भूत प्रत्यक्षमुत्सा प्राप्त चेतुर्दस्य आनुमानिकसर्वदक्षिणायाचक स्यात् ।

ननु ऽत्रोतिशोभे षट्पञ्चानताना ऋत्विजा कर्म-  
षवन्भावगतौ तद्विद्वतो भुवि अपि एकप्रथमानताना कर्मषवन्भो न युजः इत्याद्यहृक्य 'तत्समवायो हि' इत्युक्तम् । तथा दक्षिणया ऋत्विजा कर्मषवन्भावकार-  
कात् एतेनापि श्रथेष्य दक्षिणार्तेन भुवितेन आनतानां कर्मषवन्भावो युक्त इत्यर्थः ।

ननु गवादिद्वयज्जन्तानामनतीना भेदात् न षोडश्यामन्त्यर्थे विद्विदां चेन्वा अत्रादिनिवृत्तिर्भवता इत्यादाहृक्य 'एकनात् दक्षिणार्थस्य' इत्युक्तम् ।

ऋत्विजानत्युपायापेक्षाया 'ऋत्विज्यम्भो दक्षिणा ददाति' इत्यानातिभाषनवाविदक्षिणाचन्द्रस्य ददात्यन्त्यात् दक्षिणायाश्च उपादेयत्वेन विवक्षितैकस्यस्यत्वात् तद-  
भेदस्य प्रयोजनस्य आनमनस्यापि एकत्वमित्यर्थः ।

ननु 'दक्षिणा ददाति' इत्येकवचनश्रवणेऽपि 'गौश्वश्व' इत्यादिवाक्ये दक्षिणासमुच्चयप्रतीतिः तदप्रयोजनानतिभेदेऽवसीयते इत्यादाहृक्य 'गुणाना चार्थकत्वात्' इत्युक्तम् । चशब्देन इतरेतरशब्दितानामेव गवादीनां दक्षिणात्प्रतीतिः 'तस्य द्वादशशब्दं दक्षिणा' इत्येकवचनास्य समुच्चितानामेव दक्षिणात्वम् ।

गवादीनां उदेत्परत्वात् साहित्याविवक्षादाहृकानिशायाप उपादेयत्वज्ञापनार्थं गुणशब्देनाभिधानं दक्षिणात्वं च गवादीनां प्रस्तुतेदय इति शापयितुं अर्थशब्देनोक्तम् । सु घृ. ४३५. ● 'सर्वेषामभिमानमयद्वयस्यसंस्कृ-

कारम्' इति वचनत्वात् श्वैवाग्दानं 'इन्द्राय राधे ... इन्द्रायाधिरात्वाय इन्द्राय स्वराजे' इत्यत्र । संकर्म. ३।२।१४.

हु सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।

विद्वृत्तिशोभेण 'गौश्व भवति', 'वाण्य भवति' इति एकवचनान्तेन शब्देन साधं भुतम् । 'वसिष्ठस्य जनिने भवतः' 'शुद्राशुद्रादीनि भवतः' 'भर्गवस्यसी भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । 'त्रोयानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि भाष्यत्रादीनि सामानि प्राक्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाचन्द्रादोक्त एवस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तकैः, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु बहुनि बहुना प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां सामानि निवर्त-  
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषां प्राकृतानां साक्षा सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-  
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्ववत्तः ।

इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि भाष्यत्रादीनि सामानि प्राक्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाचन्द्रादोक्त एवस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तकैः, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु बहुनि बहुना प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां सामानि निवर्त-  
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषां प्राकृतानां साक्षा सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-  
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्ववत्तः ।

इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि भाष्यत्रादीनि सामानि प्राक्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाचन्द्रादोक्त एवस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तकैः, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु बहुनि बहुना प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां सामानि निवर्त-  
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषां प्राकृतानां साक्षा सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-  
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्ववत्तः ।

इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि भाष्यत्रादीनि सामानि प्राक्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाचन्द्रादोक्त एवस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तकैः, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु बहुनि बहुना प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां सामानि निवर्त-  
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषां प्राकृतानां साक्षा सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-  
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्ववत्तः ।

इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भुतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि भाष्यत्रादीनि सामानि प्राक्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां प्राकृतानां निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाचन्द्रादोक्त एवस्यैव प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः निवर्तकैः, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु बहुनि बहुना प्राकृतानां इति स्वसंख्यासमसंख्याकानां सामानि निवर्त-  
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषां प्राकृतानां साक्षा सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-  
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्ववत्तः ।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ।  
१९ ॥

‘सर्वेषामधिकारोपात्’ इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष  
वाशब्देन व्याख्येयत्वं सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्ष-  
व्याख्येयः । न सर्वे सर्वस्य निरतैकम् । किंतु एकस्य  
प्राकृतस्य एक वैद्वन निरतैकम्, इत्यो. द्वै, बहूना  
बहुनि इति नियमः । श्रुतिसामर्थ्यात् एकवचनादि-  
श्रुतेः एवमेव सामर्थ्यात् । एव सति प्रकृतेरविकारात्  
प्रकृतेः प्राकृतानां बोद्धव्यत्वात् सामाना अविकारात्  
विकारो बाधो न भवति । तथा च मौल्येन काव्येन  
च प्राकृतमेकैकमेव बाधेयं प्राकृतानामितरेषां तु  
कोलादिना समुच्चयः । एव दुदाशुद्धीयायां प्राकृतयोः  
इत्योवांच, इतरेषां तु समुच्चयः । एवमन्यनापि । इति  
सिद्धान्तः । के.

● सर्वेषामुक्तिश्चाद्यावत्यात् । भा. ३।७।६।१५  
पृ. १०९९. ● सर्वेषामेकाधिकारोपात् अतिशोभ-  
पूर्वकता । वि. ५।३।१५. ● सर्वेषामेवाज्ञाना इत्येने  
दृष्टिनर्गीतम्, न मुन्याः ज्ञातीनामिव । मीको. पृ.  
२।१४ ‘दृष्टिनर्गीतं इत्येने०’ इत्यन अधिकरणं  
दृष्टव्यम् । ● ‘सर्वेषां त्रैक (चैक) मन्त्र्यं स्यात्’  
(३।२।११।४४) इति सिद्धान्तस्याधेन प्रकृती  
अभिष्टोमसंरथाया अवहितप्रयोगः । सु. पृ. ११४२.  
● ‘सर्वेषां वैकमन्त्र्यमेतिशासनस्य भक्तिपानत्यात्  
सवनाधिकारो हि’ । ३।२।११।१९ । ४४ ॥  
मन्त्रादिमन्त्र, लिङ्गेन ऐन्द्रसोममद्येणु न विनियुज्यते  
इति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थं  
एतत् सूत्रम् । एकशब्देन एकरूपत्ववाचिना क्रुद्धो  
निरस्त. इत्येन ऐकमन्त्र्यशब्दाख्या । सवनाधिकारो हि  
इति अर्थवच. ‘तत्पुरुषवलीयस्त्वेन इन्द्रपीतशब्दस्य  
ऐन्द्रसोमवाचितया अनेन्द्रेण अद्यतेः मुनो लिङ्गेन विनि-  
योगः’ इत्याद्यङ्गानिगारार्थः । इन्द्रपीतराजोक्तेः बहुव्रीहि-  
त्वेन इन्द्रपीतसवनत्राचिवात् अनेन्द्रस्यापि च सोमस्य  
इन्द्रपीतसंबन्धितया प्रकृत्यापितु शक्यत्वात् तत्रापि  
विनिशोकोपपत्तिः इति तदर्थं. । लिङ्गेन अनेन्द्रेष्वपि  
मन्त्रो विनियुज्यते तत्रथ तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः

इति सिद्धान्तः । अधिकारोक्तेः विषयमात्रित्वात् इन्द्र-  
पीतशब्दः सवनविषयो हि इति ‘सवनाधिकारो हि’  
इत्यस्य व्याख्या वातिकृता । सद्यदास्य इन्द्रदेवत्वस्य  
इन्द्रपीतोक्त्या विषयितस्य अत्रयवहोमेन नष्टस्य प्रत्यय-  
वचनेन शब्देन व्यपदेश्युमशक्यत्वात् हुतशोपे च भक्त्या  
पानोक्त्यापत्ते, तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिसि स्वीकार्य-  
त्वात् षण्ठेः शालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि संभवात्  
पूर्वपक्षप्रकृतिस्वरत्नाच्च बहुव्रीहित्वावगते न इन्द्रपीत-  
शब्दस्य सोमविषयता युक्ता इत्येव भक्तिपानत्वात् इत्यव-  
यवव्याख्या । सोमविषयत्वे अत्रकपानप्रसङ्गात् इन्द्र-  
पीतोक्ते, सवनविषयत्वं यद्यते इति सूत्रावयवयोजना ।  
सु. पृ. ११६३-६४. ● ‘सर्वेषां वा०’ । अथ सुक्-  
प्रकृतिपरिच्छेदत्वेन एकरूपत्वेऽपि प्रधानसुक्प्रकृतिपरि-  
च्छेदलक्षणत्वात् कार्यात् अङ्गसुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणस्य  
कार्यस्य अन्वत्त्वात् विद्वतो प्रयाजादिसुगम्यंत्रंम्, तद-  
प्रकृतावपि अपूर्वैसाधनाते धर्मविषयभुवगमात् प्रधाना-  
पूर्वैसाधनसुगम्यर्थेव पर्णोत्तादे., बहिषश्च प्रधानहविर्मात्रं  
सादनायैता स्यात् इति ‘सर्वेषां वा’ इति न्यायो  
बाधेयः । अथ प्राकृताङ्गवायेन वैद्वताङ्गनिषेधात्, एकत्र  
च बाधेन चरितार्थस्य वैद्वताङ्गविधेः सर्वत्र बाधकत्वा-  
योगात् न विद्वतो असौ न्यायः । सु. पृ. ६३५  
● ‘सर्वेषां वा शोपत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्’ । ३।७।१।  
२॥ शमीवमत्वत्वादि तु सुगादिमानासुवादेन विधीयमानं  
‘सर्वेषां वा०’ इत्यनेन वाक्यसयोगवलीयस्त्वात् प्रकरण  
गम्यप्रधानार्थत्वाधेन अङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते । धा.  
२।१।४।१२ पृ. ४१३ । नदासी (फलचमसभस)  
प्रधानेन विशेष्यते ‘सर्वेषां वा०’ इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्व-  
प्रतीतेः । ३।५।२०।१३ पृ. १०२३ । ( इत्येन नवनीतं  
अङ्गप्रधानानां सर्वेषां इति सिद्धान्ते उक्ते आह- ) तदुक्तं  
‘सर्वेषां वा शोपत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्’ ( ३।७।१।२ )  
इति । ३।८।२५।४०. ● ‘सर्वेषु वाऽभागा-  
देकच्छन्दसः’ । ३।१।१।८।४३ ॥ आक्षिप्तप्रयोजन-  
समाधानार्थं सूत्रम् । मन्त्रस्याधिषाधकत्वेन अपूर्वयोग-  
कत्वकथायोगात् बृहस्पतिस्ये अपि गायत्र्यश्रुतेः  
अविहितच्छन्दोविदोपाध्यादिविषयत्वेनापि संभवे प्रातः

रनुवाक्यदो अनिर्देशप्राप्त ( अतिदेशप्राप्त ? ) वस्तुच्छन्द-  
स्वरत्वादिनामायोगात् 'यद्यत्तम ध्रुतेत यः' इति  
सूक्तश्रुतौ इत्यादिनानाच्छन्दोविधानात् केवन्मायनी-  
छन्दस्तु विद्वानुपपत्तेः एकच्छन्दःकसोमयागाभावात् सर्वेषु  
सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रः स्यात् इत्येवं 'ऐन्द्रमि लिङ्गा-  
भावात् स्यात्' ( ४० ) इत्येतत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्य  
'एकस्मिन् वा०' ( ४१ ) ( स्यात् ) इत्येव तदनन्तर  
सूत्रे अनुपपत्तस्य 'छन्दश्च०' ( ४२ ) इत्याक्षेपमूत्रे अस्य  
बुद्धिस्वीकृतस्य अनुपपत्तेर्योग्यम् । सु. घ. ११६२.

सर्वांमां गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते  
स्यात् । १०।७।१७।५८ ॥

सर्वासा 'आग्नेयमहाकपाल निर्गपेटुकामः' इत्या-  
दीना काम्येष्टीना ये गुणाः द्रव्यदेवतारूपाः तेषां ग्रहण  
अर्थान्तरात् सकृत्त्वात् अप्यूते एव चोदके स्थात् ।  
काम्यचोदनानां उत्पद्यमानानां उत्पद्यमानानां सहैव  
उत्पत्तिः । तदुत्तरकाल चोदकेन अनशिष्टानामन्तानां  
प्राप्तिः । तस्मात्प्र प्राहृतं द्रव्यदेवत न प्रवर्तते । इति  
सिद्धान्तः ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥

पूर्वपक्षी यद्भूते । काम्येष्टिषु काम्यचोदनाचोदितं  
द्रव्यदेवतं स्यादेव चोदकप्राप्तपि प्राहृतं द्रव्यदेवत  
अधिकं स्यात् । तथा च समुच्चयः । इति चेत् ।

नार्थाभावात् । ६० ॥

सिद्धान्ती आह । न अधिकं द्रव्यदेवत कर्तव्य  
अर्थाभावात् प्रयोजनाभावात् । एकेन हि विशेष  
विहितेन द्रव्यदेवतेन यागे निर्वृत्ते नापरस्य किञ्चित्  
पत्रम् । तस्मात् चोदको द्रव्यदेवत न प्रापयति इत्येव  
सिद्धान्तः । अप्राप्तवाच्यः । के.

• सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः । भा. १।१।१३।

११-१९.  
• सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्य काम्येषु अधिकारः ।  
६।३।१।८-९. 'सर्वशक्त्यधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

• सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते ।  
भा. १।३।१।५।११, १।२।४।३।६.

सर्वापेक्षन्यायः । यथा बहुषु निमग्निप्रतेषु  
एकस्मिन् आगतेऽपि तस्मै भोजनं न दीयते अपेक्षयते  
च सर्वे, एव यत्र सर्वापेक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ।  
साहस्री. ५११.

सर्वाथमप्रकरणात् । ३।६।१।११ ॥

अनारम्य भूयते 'यस्य पर्णमयीं लुहूर्मंत्रति' 'यस्य  
खादिरः सुयो भवति' इति । इयं लुहा. पालायता,  
सुनस्य वा खादिरता किं प्रवृत्तौ निविशते उत प्रवृत्तौ  
विहृतौ चेति सर्वत्रेति संशये पूर्वपक्षमनुमिदम् । इदं  
पालायत्वादि सर्वाथं प्रवृत्तिविहृत्युभवाथं स्यात् ।  
अस्मिन् वाक्ये प्रवृत्तेः अप्रकरणात् प्रकरणभावात् ।  
अनारम्यधीतरत्वेन कस्यचित् प्रकरणस्य अभावात्  
सर्वाथंता न्याय्या ।

प्रवृत्तौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥

'यस्य पर्णमयीं लुहूर्मंत्रति' 'यस्य खादिरः सुयो  
भवति' इति कस्यचित् प्रकरण विना अनारम्यधीतं  
पर्णमयीत्वं खादिरत्वं च प्रवृत्तौ विहृतौ च निविशते  
इति पूर्वपक्षनिराशयार्थं वा-शब्दः । न सर्वथं निविशते  
किं तु प्रवृत्तौ एव निविशते न विहृतौ, तथा सति  
अद्विरुक्तत्वं भवति द्विरुक्तत्वदोषो नापाति । प्रवृत्तौ  
विधाने सति चोदकेन विहृतौ प्राप्नोत्येव । विहृतौ पुन-  
विधाने तु द्विरुक्तत्वं स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे द्विरुक्त-  
त्वदोषमसङ्गं । सिद्धान्तिसमते तु अद्विरुक्तत्वं द्विरु-  
क्तत्वदोषाभावं सिध्यति । तस्मात् प्रवृत्तौ एव  
निवेदाः । अन द्विरुक्तत्वात् अद्विरुक्तत्वात् इत्युभयथा  
पाठो कान्तिकमतेन । अस्माभिसिद्धान्तसारेण उभयथा  
व्याख्यातम् ।

तद्वर्जं तु यचनप्राप्ते । ३ ॥

अनारम्यधीतं 'यस्य पर्णमयीं लुहूर्' 'यस्य खादिरः  
सुयोः' इति पालायत्वादि प्रवृत्तौ एव निविशते  
न विहृतौ इति सिद्धान्तिसमा उक्ते पुनः पूर्वपक्षी व्रते ।  
तु-शब्दः सिद्धान्तपक्षनिराशयार्थः सन् विशेष बोधयति ।  
यचनप्राप्ते अनारम्यनचनेन पालायत्वादि कस्ये विहृतावपि  
प्राप्ते सति तद्वर्जं अनारम्यनिधिं वर्जयित्वा चोदक

प्रातिः । यत्र तु विकृतौ न विधिः तत्र चोदकेन प्रातिः ।  
तस्मात् सर्वाथमेव पर्णतादिकम् ।

दर्शनादिति चेत् । ४ ॥

अनारम्यविधिना अप्राप्ते चोदकः प्रवर्तते । अना-  
रम्य वचनेन प्राप्ते तु न चोदकाकाङ्क्षा इति पूर्वपक्षिणा  
उक्ते सिद्धान्ती शङ्कते । यदि अनारम्यविधिना विकृतिः  
चोदकनिराकाङ्क्षा स्यात् तदा शतकृष्णले 'प्रथाजे  
प्रथाजे कृष्णले जुहोति' इति प्रथाजदर्शनं नोपपद्येत ।  
शतकृष्णले हि प्रथाजाः चोदकेनैव प्राप्नुवन्ति । शत  
कृष्णले प्रथाजानां दर्शनात्तु विकृतौ चोदकः सिद्धो  
भवति । तस्मात् जुहुवालाशरणादिकं अनारम्याधीत  
प्रकृतौ एव निरिचयते विकृतौ तु चोदकेन ।

न चोदनैकार्थ्यात् । ५ ॥

'दर्शनादिति चेत्' ( ३।६।१।४ ) इति सिद्धान्ति-  
कृतशङ्कायाः निरासार्थं पूर्वसम्बन्धमिदम् । अनारम्य-  
विधिना विकृतेः निराकाङ्क्षीकरणे चोदको न प्रवर्तते इति  
सिद्धान्तिना यदुक्तम्, तत्र । कुतः ? चोदनैकार्थ्यात् ।  
चोदनायाः अनारम्याधीतजुहुवालाशरवचोदनायाः एकार्थ-  
रमात् पालाशरवचोदनायाः एकस्यैव अर्थस्य विधायकत्वात् ।  
एकः अर्थः विधेयः यस्यः सा चोदना एकार्था । एका-  
र्थ्यायाः भावः ऐकार्थ्यम् । अनारम्यचोदनायाः ऐका-  
र्थ्यम् । तस्मात् सिद्धान्त्युक्तं न युक्तम् । विकृतौ  
चोदकेन जुहुः प्राप्नोति । तत्र केवलं पालाशरत्वं  
अनारम्यविधिना विधीयते । तथा च अनारम्य  
विधिना विहितं वर्जयित्वा चोदकः प्रापयति । ततश्च  
अनारम्यविधौ सत्यपि चोदकः प्रवर्तते एव । तस्मात्  
अनारम्यविधिः सर्वाथः ।

उत्पत्तिरिति चेत् । ६ ॥

अनारम्यविधिः प्रकृतिविकृत्यर्थः इति पूर्वपक्षिणा  
उक्ते पुनः सिद्धान्ती शङ्कते । प्रकृतौ तावत् अङ्गानि  
संक्षेपेण विस्तरेण च उत्पाद्यन्ते । 'पञ्च प्रथाजान्  
यजति' इति संक्षेपः । 'समिधो यजति, तन्मपात  
यजति' इत्यादिविस्तारः । एव प्रकृतौ उत्पत्तिः संक्षेप-  
विस्तारार्था भवति । एव 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति'  
'यस्य गारिः गुणो भवति' इत्यादिः विस्तारः,

'यस्यैरुपायाः सुचः' इति संक्षेपः । तथा च प्रकृतौ  
यादृशी अङ्गानामुत्पत्तिः तादृशी एव अनारम्यतास्यै  
'यस्य पर्णमयी' इत्यादौ उत्पत्तिः । तस्मात् इयमपि  
प्राकृती एव उत्पत्तिः इति प्रकृत्यर्थेव न विकृत्यर्था ।  
तस्मात् अनारम्यविधिः प्रकृत्यर्थे एव । इति चेत् ।

न तुल्यत्वात् । ७ ॥

प्रकृतौ अङ्गानां उत्पत्तिः संक्षेपविस्तारमया भवति  
इति जुहुपर्णमयीत्वादेरपि उत्पत्तिः प्राकृती इति  
सिद्धान्तिना यदुक्तं तत्र । विकृतौ अपि उत्पत्तेः संक्षेप-  
विस्तारोक्तत्वस्य तुल्यत्वात् । विकृतापि अङ्गानामुत्पत्तिः  
संक्षेपेण विस्तरेण च उत्पद्यते एव । यथा सप्तहृष्ण-  
मिष्टौ 'तिक्ष्ण आहुतीजुहोति' इति संक्षेपः । 'आमन-  
मस्यामनस्य देवाः' इति विस्तारः ( आमन अग्नि  
आमनस्य देवाः इति श्रुतौ पदच्छेदः ) । तथा च  
संक्षेपविस्तारवती उत्पत्तिः प्रकृतिविकृत्योः तुल्यत्वा ।  
तस्मात् अनारम्यविधिः प्रकृतिविकृत्युभयार्थः ।

चोदनार्थकार्त्त्यात्तु मुख्यविधितिपेधान्  
प्रकृत्यर्थः । ८ ॥

अन्तिमं सिद्धान्तसूत्रमिदम् । 'न चोदनैकार्थ्यात्'  
( ३।६।१।५ ) इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तस्यात्र  
विशेषतः उत्तरम् । चोदनायाः चोदकस्य यावान् अर्थः  
तस्य सर्वस्य कार्त्तर्यं कृत्स्नता एव विकृतौ, न एकदेश-  
परत्वम् । जुहुश्च पालाशरत्वं च, सुवथ तादिरत्वं च  
चोदकेन विकृतौ प्रापणीया अर्थाः । तान् सर्वानि  
चोदकः प्रापयति न केवलं जुहुमेव सुवमेव वा, देन  
पालाशरत्वाथै तादिरत्वाथै वा अनारम्यविधिमपेक्षेत ।  
समर्थश्चोदकः सर्वं प्रापयितुम् । तस्मात् विकृतौ पालाश-  
रत्वादिकस्य प्राप्त्यर्थं न अनारम्यविधिवेरेषा । मुख्य-  
विधितिपेधात्, मुख्यस्य चोदकस्य विकृतौ प्रकृतस्य  
सतः अनारम्यविधिना पुनः पालाशरत्वादेविकृतौ  
विधाने विप्रतिषेधः स्यात् 'प्रकृतौ वा द्विदत्त्वात्'  
( ३।६।१।२ ) इति पूर्वोक्तं द्विरुक्तपदोपपत्तयः स्यात् ।  
तस्मात् न चोदकस्य अनारम्यविधिवेरेषा । एवं  
चोदनार्थकार्त्त्यात् मुख्यविधितिपेधसद्भावात् अनारम्य-  
विधिः प्रकृत्यर्थः एव, न विकृत्यर्थोऽपि ।

अथ वृत्तहृत्ते 'न चोदनेऽप्यात्' इति पद्यमे  
सूत्रे चोदना-पदस्य पाठः । अष्टमे च प्रवृत्ते सूत्रे  
'चोदकार्थे' इति पाठः । भाष्यपुराणेषु तु अष्टमेऽपि  
चोदना-शब्दस्यैव पाठः । उभयत्र एकस्यैव शब्दस्य तु  
पाठो युक्त इति म-ना अस्माभिरपि अष्टमेऽस्मिन् सूत्रे  
कुन्तलशब्दो न स्वीकृतः । अर्थवस्तु चोदनापदेन  
चोदक एव शक्यो भवति । अत एव 'वृत्तं चोदकः  
प्रापयति' इति भाष्ये 'यनेत यदि मेदेन प्रकृत्य-  
द्वेषु चोदकः' इति वार्तिके च उच्यते । के.

• 'सर्वाथै वाऽऽपानस्य स्वाकार्थत्वात्' । ३।६।  
५।१५ ॥ अत्रयः प्रकृतिविकृतार्थाः स्वतन्त्रोत्पत्तिक-  
त्वात् । तदेतत् वर्णितं 'सर्वाथै वा०' इत्यत्र । वा.  
३।७।१९।३९ पृ. १।०५, यत् 'सर्वाथै वा०' इति  
वक्ष्यति तत् सर्वैर्हर्माथैर्गर्भैरनात् इति व्याख्यास्यते ।  
२।१।३।४ पृ. ५९०. • 'सर्वाथानां च वचना-  
दन्वयकार्थत्वम्' । १।३।१।४ सूत्रस्य । सर्वाथाना  
च सता क्रियाचित् अत्रकालान् कृतम् । यथा 'आग्नि-  
माहतादूर्ध्वमनुवायेऽवर्णित' इति । भा. १।३।४।६.  
• 'सर्वाथम्भा हि दोषेण भूसेनाभिरिवा-  
ऽऽवृत्ताः' इति न्यायः । एषाद्यथोऽप्य भगवतीता-  
याकथात्मकः । साहस्री. ९२९.

• सर्वाथेषु इष्टहाधर्मा अत्रिचयने न कर्त्तव्याः ।  
संकर्ये. २।१।१०. मीको. पृ. ३१ 'अत्रिचयने  
इष्टहाधर्मा च हर्माथेषु न भवन्ति' इत्यत्र अधि-  
करणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वोपवाचयत्सर नाभास, अत्रिचयने ।  
१।१।१।२।२८. मीको. पृ. ५३ 'अत्रिचयने सर्वाथ  
धातुपाठस्य नाभास.' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वैर्कर्म्मणां आधानं तन्मम्, न तु प्रलिनम्  
दृष्यत् । १।१।३।१९. मीको. पृ. ९१३ 'आधान  
वर्णकर्मणा०' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वोपवाचयत्ता दर्शपूर्णमासादीनां 'सर्वेभ्यो  
दर्शपूर्णमासैः' 'सर्वेभ्यो वज्रोतिदोषः' । ४।३।१०।  
२५-२६. मीको. पृ. २०७५ 'दर्शपूर्णमासव्यायः'  
इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

मी. को. ५२६

• सर्वतो ब्रह्मती हान्यधानुपपत्तिः इति  
न्यायः । कुत उगधैरेव सागनियमः इति चेत्  
नेहितेर्त्तिति निषेधाभ्यानुपपत्त्या तस्मिन्सागनियमात्  
इति । के.

• 'सर्वथाऽऽकृषातर्षवदे भ्रूयमाणे पदान्तरे ।  
विधियन्नुपसक्तान्ते स्यादातोरनुवादता ॥' इति  
न्यायः । जायते च 'सोमेन यजेत' इति अत्रात्  
सोमेन याग कुर्वत् इति प्रथमशेषे सर्वथा  
'सर्वथाऽऽकृषातर्षवदे०' ( वा. पृ. ३२८ ) इति न्यायात्  
तृतीयाश्रानाच्च । भाट्टालङ्कारः पृ. ६२. • सर्वत्रैव  
लक्षणया विद्मसख्ये प्रवर्तते । टुप् १२।१।११। पृ  
२२२७. • 'सर्वत्रैव हि विज्ञानं सर्वहास्वेन गम्यते ।  
पसङ्गं चाऽऽस्मिन्विज्ञानादप्यनेष्यथ. एणात् ॥' वा.  
१।३।८।२७ पृ. २८८, • सर्वत्र च कृतार्थेषु. संकल्पे  
कालार्थत्व स्यात्सि । ३।२।५।१६.

• सर्वत्र तु प्रह्वान्तमधिकं स्यात् प्रकृत-  
वत् । १।०।४।२।३११

• वृहस्पतिचये भूयते 'मार्हस्पत्ये ग्रह यजति' इति ।  
विपुवति 'अर्कं ग्रह यजति' इति । महायने 'शुक्र  
ग्रह यजति' इति । अथधेये 'शैत्रणोरजताम्या  
महिमानो यदौ यजति' इति । प्रह्वौ ऐन्द्राय  
वाद्यो ग्रहः विहिताः । ते वृहस्पतिचरादौ प्राप्ताः ।  
तत्र प्रत्यक्षश्रुताः वैजना ग्रहाः चोदकपासात् प्राकृ-  
तात् निरंतर्येत् प्रकृतिविज्ञेन ग्रहशब्देन सथोगात्  
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । सर्वत्र वृहस्पति  
सवादे प्रह्वान्तान् यत् प्रह्वान्तान् यत् अधिक  
स्वात् प्राकृत्येभ्यश्चोदकपासेभ्यो ग्रहभ्यः । प्राकृत्येभ्यः  
समुच्चय इवादिस्वयं । उभयेषां प्रह्वान्तान्तरात्  
चोदकेन प्रत्यक्षप्रयोगेन चेति । प्रकृतिवत् यथा प्रह्वौ  
'अनु यजति' 'अदन्व यजति' इति अत्राकारनिरी  
प्राकारणिके. समुच्चयेतो तत्रत् ।

अधिर्ष्वैकव्याप्त्यात् । ४ ॥

• वृहस्पतिवर्णानुपपत्तौ मार्हस्पत्याकादिप्रह्वाना प्राकृत्ये.  
ऐन्द्रायापदिभिः प्रह्वैः सङ्घयः इति सिद्धान्ते  
सुक्तान्तरप्राह । अधिर्ष्वैः प्राकृत्यप्रह्वानैः मि संदिग्धैः



अधिने. सुराग्रहेः सोमप्रदाणा एतन्नाक्यत्वात् समुच्चय एव बाह्यस्वत्यादीना ऐन्द्ररायरादिभिः समुच्चय. इति सिद्धान्तसिद्धिः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

बृहस्पतिशत्रुविपुत्रदादौ बाह्यस्वत्यादीनाः वैश्वानाः प्रदाणा ऐन्द्ररायरादिभिः प्राङ्मुखैः ग्रहेः समुच्चयः इति सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । लिङ्गदर्शनाच्च समुच्चयः । 'विरण्यो वा एष यश्चतुर्वेदाजपेयः, अतीन इमि-  
श्लोमं क्रामति, अत्युक्त्वा, अति पोडघिन, नातिरात्र-  
माप्नोति' इति । विरण्यदाने विस्तीर्णे मवति, यथा 'विरण्यन्यरण्यानि' विन्नीर्गानि इति गम्यते । यदि समुच्चय एवं विस्तीर्णना । अस्माद्धिङ्गात् समुच्चयः । के.

• 'सर्वत्र तु ग्रहामान०' ( १०।४।२।३-५ ) । अन बृहस्पतिशत्रुदे 'बाह्यस्वत्या यज्ञानि' इति उप-  
दिष्टस्य अनिदिशाना च ग्रहाणा समुच्चयः उक्तः । बाल. पृ. १७७. • 'सर्वत्र यौगिते-  
शब्देर्द्रव्यमेवामिधीयते' । ( वा. ३।१।६।१२ पृ ६७५ ) इति न्यायेन परमान-  
शब्दस्य परमनियामकर्तारि योगेन निरुद्धतम् । कौ. १।४।३।३, सु. पृ. ४११. • 'वेदादेवानृतत्वं च तदाचामगम्यन्ते । विषरादो हि भूमिपलन्त्यायेन च हृदयते ॥ मर्मत्र च प्रयुक्तगदित्वेन निदश्यते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विषवाद्ः स्फुटः स्फुटः ॥ ' वा. १।३।६।१४ पृ. २४२-२४३.

• 'सर्वत्वमाधिकारिकम्' । ( १।२।१।१६ ) । 'सर्वाणि ह्रीणि पर्यणि करोति' इत्याप्तप्रामाण्यनस्य सर्वत्वस्य उद्देश्यविशेषगत्वेन अधिगणितत्वात् निव-  
धित्तयेऽपि वा 'सर्वत्र०' इति न्यायेन वचनान्तर-  
नुसारेण ( 'पुरोडाश पर्यणि करोति' ) पुरोडाशमात्र-  
व्यपत्तौपपत्तेः श्रुतिदशोत्तरमपि एतन्प्राप्त्यापत्तेवेति  
वैश्वानुकम् । तदनुक्तम् । कौ. १।३।६।१४ पृ. १६,  
• 'सर्वत्रमाधिकारिकम्' । विशेषेदशब्दस्य कर्तृत्वमपि  
देवताविशेषरुद्धि परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्याय  
राम्नीकारेण 'सर्वे' इमाधिकारिकम्' इति न्यायान् प्रकृत-  
सर्वत्रियत्परवगाथाय देवशब्दस्य च देवशत्रु नमनीयस्य

प्रकृत्यादिसर्वत्रैतत्कारणस्यैव अष्टस्यपि योगेयु  
प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुतीक्रियते । १।४।१।१४ पृ. २५१.

• 'सर्वत्वं च तेषामधिनारात् स्यात् । १०।  
२।४।१९ ॥

शतशृण्णले चरो शेषमश्रुतिपये 'सर्वं ब्रह्मणे परि-  
हरति' इति श्रूयते । तत्र तेषा ब्रह्मसंविन्निष्ठागाना  
अधिकारात् उद्देश्यत्वात् सर्वत्रं विहितं स्यात् 'यद्  
ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वं' इति वचनयक्तिः । इति  
पूर्वः पक्षः ।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वान् । २० ॥  
वाशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । शतशृण्णलचरी शेष  
मश्रुतिपये 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति श्रुतौ 'यद्  
ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वम्' इति यत् पूर्वपक्षिणा  
उक्तम्, तत्र । किन्तु अत्र ब्रह्मभिन्नेस्य. पुरुषस्य. शेषस्य  
अपनयः पुरुषापनयः क्रियते । तेषा ब्रह्ममागाना  
प्रकृतित एव सिद्धत्वेन अवाच्यत्वात् अविशेषत्वात् ।  
तस्मात् पुरुषाणा इतरेषाः क्वचिन्ना ये भागाः ते सर्वे  
ब्रह्मणे एव परिहर्तव्याः इति विधीयते । 'यत् सर्वं  
परिहरति तत् ब्रह्मणे' इति वचनयक्तिः । इति  
सिद्धान्तः । के.

• 'सर्वनाशो समुत्पन्ने ह्यर्धं लज्जति  
पण्डितः । अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि  
दुःसहः ॥ ' यथा-मृदा. शिष्टाचारमशो विगीत  
दृष्ट्वा कृतनमपि लज्जन्ति, स्वभावाद् चतुर्दशत्वे ।  
बुधास्तु श्रुत्यन्तरविषयत्वं विरुद्धासामान्यत्वात् तैनेव  
तैनेव सदाचारेण मुच्यन्ते इति । साहस्री. २४१.

• 'सर्वनाशो समुत्पन्ने ह्यर्धं लज्जति पण्डितः । अर्धेन  
कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ' ( वा. १।३।१।३  
पृ. १७६ ) । एक विनाशयितुं शीलं येषां, येषां चानेक,  
तेषां मध्ये 'सर्वनाशो' इत्ययं लोकप्रवादः प्रसिद्धः  
इत्यन्वयः । सु. पृ. १४०.

• सर्व-पदस्य पर्याप्तिसदृशेन बुद्धयवच्छिन्ने  
शक्तिः । 'सर्वेषु पठेषु द्रव्यस्य' इत्यत्र पठपर्याप्ति-  
मानम् । 'सर्वेषु पठेषु रूपम्' इत्यत्र व्यापकत्वे लक्षणा,  
कस्यापि रूपस्य सर्वपठयुक्तित्वाभावात् । 'सर्वेषु साय,

प्रमेयत्वं' इत्यादी भेदप्रतिषेधोक्तिस्तानन्वच्छेदकत्वे लक्षणा । एवं ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' ' सर्वे प्रदाने परिहरन्ति ' इत्यादावपि इति दिक् । मणि. पृ. १६४.

● सर्वपरिदानाधिकरणम् । ३।१।६।१७. मीमेयो. पृ. ६७७ 'अवगोचरण्यायः' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सर्वप्राकादिसं वन्वे व्याजरासाङ्गुलादयः' इत्यनेन न्यायेन पूर्वानुगतस्याङ्गत्वस्य उत्तरकालावगतौ न प्राधान्येनाविरोधात् पञ्चशगाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पञ्चयागसम्पन्नेतामीधोमसकार्यत्वं दत्तमे वक्ष्यते । सु. पृ. १३७०-७१.

● सर्वपुरोडाशशुभ्रमे प्राथम्यम् । ६।४।५। १७-२१. मीमेयो. पृ. १५११ 'धामोष्ठिन्यायः' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ सर्वप्रदानं हविषतदर्थत्वात् । ३।१।१४। ३७ ॥

दर्शपूर्णमाशयोः 'यदाश्विनोऽष्टाक्षरालोऽमागम्यत्या पीर्णमास्या चाप्युनो भवति' इति श्रुतम् । किं कृत्स्नं हविः आश्वये प्रशातयं तत त्रिविन् दत्त इत्यत् शेष-वितायं इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सर्वप्रदानं सर्वस्य पुरोडाशस्य आश्वये प्रदानं स्यात् । हविषः तदर्धत्वात् 'आश्विनोऽष्टाक्षरालः' इति तद्वितेन सर्वस्य पुरोडाशस्य हविषः अन्वयवैरायवभात् । तस्मात् सर्वं प्रदातव्यं इति पूर्वं पक्षः ।

निरषदानानु शेषः स्यात् । ३८ ॥  
पुरोडाशादिभिः सर्वे प्रशातय इति पूर्वपक्ष त्वेव प्राप्त इत्यनेन निरस्य सिद्धान्तमाह । निरस्य अत्र-दानं निरषदानम् । 'द्विद्विरोऽवधत्ति' इति निर-दानं भूयते । किंच 'अत्रदानं श्रुतेः' इति भूयते । एतस्मात् निरषदानावधत्त शेषः स्यात् अत्रदानमर्थं शेषं अन्यत् अवशेषीय इति गम्यते । तत्रश्च सर्वेषु शेषस्य इति सिद्धान्तः ।

उपायो यो तदर्थत्वात् । ३९ ॥  
आदानमार्थं हरिद्वैतायं अन्यत् शेषवित्तयं इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी आह । 'द्विषयति' इति

द्विषयत्वेन उपाय उच्यते, पुरोडाशादिव हविः न सर्व-मेव एवदैव अग्नौ प्रोक्तव्यं किंतु द्विः द्विः कृता इति उपायेन सर्वे हविः अनेकवारं मिलित्वा प्रोक्तव्यम् । तदर्धत्वात् सर्वस्य हविषस्तु देवताधीनत्वात् सर्वं प्रदा-तव्यमेव परंतु द्विः सन्धयित्वा सन्ध्याः प्रदातायामिति । आशब्दः सिद्धान्तपक्ष बाहुल्यार्थः ।

श्रुतत्वात् कर्मणः सहाद् स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । ४० ॥

पुरोडाशादि हविः द्विषयत्वं सन्ध्याः सर्वे होतव्यं न दोषमित्यर्थं इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती पुनराह । त्वयम्दः पूर्वपक्ष बाहुल्यार्थः । द्वावदानं सहाद् एवदैव होतव्यं स्यात् न सन्ध्याः । सर्वेव कर्मणः होमस्य कृतत्वात् कृत्ववतिदेः । द्रव्यस्य पुरोडाशादेः होमं प्रति गुणभूतत्वात् । होमः प्रथमम्, द्वयं गुणः । न च गुणाङ्गत्वा प्रदानाङ्गत्विः संभवति । तस्मात् द्वि-वदानं द्वावपि भागौ सुचि मूलीत्या सहाद् होतव्यम् । तावता साह्य कृताये भवति । तस्मात् सर्वेषु होतव्यम् । शेषदर्शनाच्च । ४१ ॥

सर्वेषु होतव्यं इति सिद्धान्ते देवन्तरमाह । 'शेषात् त्विष्टकृतं यजति' इत्यादिशेषानुदर्शनादपि न सर्वहोमः । त्विष्टकृतं, इष्टा, चतुर्षीकरणम्, प्राशिक्षं इति शेषकार्यस्य दर्शनं सर्वहोमत्वादे नोपपद्यते । तस्मात् सर्वप्रदान इति पक्षो न युक्तः । सर्वेषुमेव होतव्यं इति सिद्धान्तः । के.

ॐ सर्वप्रदानाधिकरणम् ॥

सर्वप्रदानं हविषतदर्थत्वात् । ३।१।१४। ३७ ॥  
भाट्टयम्—सो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समागम्याये 'यदाश्विनोऽष्टाक्षरालोऽमागम्यत्या पीर्णमास्या चाप्युनो भवति' इति । तत्र संदेहः किं कृत्स्नं हविषयत्वे प्रदातव्यम् शेषवित्तयं त्रिविन्, त्रिविदात यामिति । किं प्राप्तम् ? कृत्स्नं हविः परीयेत । गुणः ? तदर्ध-त्वात् । पुरोडाशाः आश्वयेः शतस्य इति वचनम् । तस्मात् सर्वं प्रदातव्यमिति ।

या—अष्टाक्षरालादिवादेः समस्तं द्वयं देवतार्थ-मवगमितम्, आहवनीयवर्षेण च हविषो देवतार्थता

मपत्ति । ' यदाहवनीय जुहोति ' इति विधे ' अग्नि  
मुपा वै देवा ' इति चाधरादात् । एन च सति  
तत्रोत्ते विचिदायपनीयेत तदा अ यत् धृतम य  
त्किपेत् । तस्मात् सर्वप्रक्षेप । किं पुनरय पूर्वपक्ष  
वादी शेषकार्याणां स्विएष्टदिडाप्राधिप्रशयुताककालभक्ष  
चतुष्पाकरणानां विधिं न पश्यति । सत्यम्, न पश्यति  
इति केचित् । न त्वेवमुक्तमिदं । न होन कचिरपूर्वपक्षो  
न भवेत् । अतः परमप्रदानेनाभिप्रायेण मन्त्रयते  
इति वक्तव्यम् । ' विद्यामानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयो-  
जका । भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयो-  
जका ॥ ' यदा हि द्वयवदानमात्रे हृते पुरोडाशादय  
सद्योपा क्रियते तदा ' उत्तरार्धाद्विस्वष्टृते समवचति ' इत्येव  
मादिचोदनाश्रितेन ' एकदेशाद्रय चोत्पत्तौ विद्य-  
मानसद्योपात् ' ( ४।१।२।२८ ) इत्येव स्विएष्टदा-  
दीनामप्रयोजकत्वमिति । यदा तु पात्र सर्वप्रदानमन्-  
त्रयते तदा विद्यमानसद्योपात्समवाच्योदितैकदेशानुष्ठाना-  
नुपपत्त्या शक्यमेकदेशत्वान्नदानमध्यवसानमिति स्विएष्ट  
दृशद्यथै पुरोडाशात्ताप्युत्पत्त्याद्येव । शेषस्य ' शेषा-  
द्विस्वष्टृते समवचति ' इत्यादिषु वचनमिति चेत् ।  
उच्यते । ' ह्यिरन्तरमालोच्य शेषमात्रो भविष्यति ।  
आग्नेयेन शेषमिति वक्तव्येणेति वचनं न ॥ ' यथैव  
' आग्नेयेन शेष सत्यापयति ' इति पूर्वकर्मण  
पूर्ववसानादधिके पूर्वैः शब्दो वा शेषस्य प्रयुज्यते ।  
यथा च ' ततः क्षेपेण विशिष्टदेशात्प्रादिमत्तो  
जम प्रतिपद्यन्ते ' इति स्वर्गकर्मणो निःशेषोप-  
दागाद्व्यपत्तस्य चायथाप्यारासमसात्तानेऽप्येनेति  
वक्तव्यं ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि  
श्रवणप्रदानह्यिर्भेदोऽप्युत्पत्तयेनाग्नेयेन आधिक्येन वा  
भविष्यति । अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभि-  
प्रास्यते । शेषस्योऽप्युत्पत्तेरद्विद्यमानं ब्रवीति । न  
च प्रधानह्यिपि विचिदियते । अथवा च सर्वैरेतद्रूप  
मिति । तस्मात् द्रव्या तपसि यजेत । यथा वक्ष्यति  
' निर्देशात्तस्याव्यवसादिति चत् ' इति । अथाप्यन्यत  
शेषस्यानुपपत्तेरुत्पत्त्या तेषामयं किंचिच्छेद्यत । तथाऽ-  
प्यन्येनायद्विचारस्य प्रयोजनं नावश्यं पक्षोक्तैरेव

प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि सम्भवि । यदा प्रधान  
वाक्यादशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्या शेषकार्यवशेन शेषा  
स्याप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य ह्यिपि प्रयोजकमेव  
स्विएष्टदादीन्वधि इति । तदर्थवदाननाशद्योपापहारेऽपि  
प्रधानस्यैव ह्यिरन्तरप्रवृत्त्यायेत । यदा पुनः प्रधानचोदना  
क्षित्तस्यैव शेषस्य स्विएष्टदादीनि प्राहकाणि मन्त्रित  
तदा तेषां परमप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति  
नाशशेषोपापहारेऽप्यप्यक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्  
सत्यमुच्यते । पक्षयोरसर्वप्रदानेऽदिति प्रयोजनम्, इत्यथ-  
वान् विचारः ।

निरवदानात्तु शेष स्यात् । ३८ ॥  
भाष्यम्— निष्कृत्वावदानं निवर्दानम् । तदि  
श्रूयते ' द्विह्यविषोऽवचति ' इति । अपरमपि वचनं  
' द्वयवदानं जुहोति ' इति । तेन द्वयवदानमानं होतव्यं  
मन्त्रपरिशेषोपनीयम् ।

वा— यथाशेषोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्तत  
सर्वप्रदानमेवावधार्यते । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादीनि  
पृथक् विचिदेव होतव्यं श्रूयते ' द्विह्यविषोऽवचति ' इति  
' मन्त्रापूर्वाचार्याश्च द्विरवचति ' ' अहमुत्पत्तमात्रमवदानं  
मपत्ति ' ' द्वयवदानं जुहोति ' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन  
हि विचिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किंचित् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् । ३९ ॥  
भाष्यम्— न चैतदस्ति द्वयवदानमानं होतव्यं  
मिति । यत्तुहोति तद्द्विरवष्टाहनेन सहकर्तव्यमिति  
होतव्यमिति होतव्ये द्विरवष्टाहनेनात्र विधीयते,  
माद्विरवष्टाहितस्य होमं प्रतिपिष्यते । इत्यत्र च  
होतव्यमिति तदेव न्यायम्, नाथवा ।

वा— यथैतानि वाक्यान्त्यल्पत्तिवाक्यावगतमशेष  
होममवाधानानानि न निविशेरन्, यदि चैतं नि प्रथा  
नस्य प्रत्यासन्नतराणि भवेयुस्तानो वाधेरन् । एतानि तु  
सहकारवाक्यानि अविराधेनेशेषपक्षे ततः शक्यते द्वाष्टु  
उपसमाश्रमेऽप्युत्पत्तेरुत्पत्तेर्द्विदं प्रयुक्तैरवदाने संश्लेष्य  
संश्लेष्य निशेष इति प्रदानम् । अतः सर्ववाक्यवशोऽत्र  
वाक्याद्यो भवति । यत्रोप ह्यिर्नुहोति तदेवमुत्पत्ति  
मिति । तेन न कश्चिद्यदोमं प्रतिपिष्यते । तरगा-

सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाशुतेनिकर्तव्यताको  
 सुभारत शक्यते कर्तुमद्रव्यदानहोममशुभ्रितिः । उपोति-  
 होमनद्रव्यसित्तो होमः । तदर्थं तदात् । देवताधेत्वात्  
 गार्थेयाद्रूपमिच्छात् वा इन्द्रस्याद्याकपालस्य । नैरदेश  
 माशुभेनेरशुभ्रितिकारणार्थसमाधानं भवेत् । अथवा  
 अत्रदानसम्भारस्य द्रव्यमन्त्रात् ।

हुतद्रव्यं धर्मणः सद्रव्यं स्याद् द्रव्यम्य गुण-  
 भूतत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— उपोति । यथा द्विरागच्छन्निशिष्ट  
 होमे क्षुत्तम्, तदा सद्रव्यदानेन यान् क्षुत्तत्त्वं  
 हुतम् । तदा नापर द्रव्यमस्तीति पुनरुचिं नाऽऽवर्ति-  
 ताप । कथम् ? तदि द्रव्यं यानिर्गुण्यम्, न द्रव्य  
 यामेन संरूपयित यमिति । यदि हि यामेन हनि  
 एव यचित य स्थाप्यो यामेन द्रव्यदाने स्रष्टव्येऽपर-  
 मर्ति संरूपयितास्तीति तत्संक्षेपार्थं पुनर्योगं आचनेत् ।  
 न तु यामो द्रव्यमन्त्रार्थः । किं तर्हि ? द्रव्यं यामे  
 गुणभूतम्, याग, ऋषिर्गुण्युपेयादिति द्रव्यगुण-  
 धर्मते । तेन निर्वृत्ते शोभे सिद्धे च पुनर्यामे न  
 निशोभेन गुणं नुरोपेन प्रदानाशुचितुंकेति ।

यथा न द्रव्यं प्रदानम्, येनाऽऽशुचितं भवेत् । यतो  
 यागत्वात् कर्तुम् । ' भूतमयसमुच्चारणे सून मयागो-  
 पदिरवने ' इति । न च यामेन द्रव्यसोपकारी निर्वृत्ते  
 प्रत्यक्षं कश्चित् । तस्माद्द्रव्यदानं हुतमा शोभयित्वा  
 यिति । यत्तु ' आग्नेयं हवि ' इति यन्नात्  
 एवं हवि यमिति याम्यते इति । तत्र आनुमानिको  
 दोषमर्थः य । इह तु प्रत्यक्षे द्विरदाने । अति  
 चादृश्याग्नेयैऽति तद्विद्वेषोपयति । ततो गृहीतय-  
 मिति । आत्मा य त्वापेय इति, द्रव्यदानं जुहोतीति  
 निरोपः । अग्न्याग्नेयमित्वा य विविरिति ।

षा— नैरदेश्चि । पुन पुनर्द्विरागच्छन्तं तदा  
 होमोऽभ्युक्तिः इति । हुतः ? ' रूपद्वयं गुणभूत-  
 स्याद्भ्यस्यतेह यद्यपि । होमं प्रदानभावात्  
 नाऽऽशुचितं प्रतिपद्यते ॥ ' इति निरोपयति ' इति तस्य  
 धर्ममन्त्राद्युपेयादिति तद्वत् आनुभाष्युक्तिर्गुण्युक्ति-  
 यन्वते कर्तुम् । होमस्य कर्तात्वात् ' वैतु द्रव्यं न

चिकीर्षते तानि प्रधानमूतानि ' ( २।१।१७ ) ' द्रव्या  
 कर्मस्योमे गुणत्वेनाभिप्राय ' ( ६।१।११ ) इति  
 च प्राधान्याद्यगमादेनेन द्रव्यदानेन निरुक्तस्य न द्रव्य-  
 मस्तीति न पुनराशुचितुंका । तस्मिन्प्रदानान्तर्गतेऽर्था-  
 मावादनयतिरपि नाऽऽवर्तते । यथै हि प्रत्येकान्  
 द्रव्यं सत्कारं यच्छति नोदासीनम् । न च द्रव्यदान-  
 न्यतिरिक्तस्य हविष्यं कार्यमस्तीति न सत्कारमपेक्षते ।  
 तस्मात्सोऽपि नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो  
 मनेत्तत्तद्दानेन स्वयमवातेऽऽवरागच्छन् चाऽऽवर्तते ।  
 अतर्दर्थस्य नाऽऽशुचिति । न चैव वाक्यार्थो यन्जुहो-  
 तीति ह्यममल द्विरागच्छन्तुक्रामो विधीयते इति । न  
 हि जुहोतिशब्देन द्रव्यप्रादीयते । न चैव कर्मणि  
 एतयो यतो ह्यमानात्प्रादत्तं प्रतिपद्यते । निश्चयमेव  
 त्विदं द्रव्यदानं विधीयते । योऽपि यन्जुहोतीति  
 यच्छन्नात् द्रव्यप्रत्ययो भवति योऽपि यच्छन्त्य-  
 वैदिकत्वात् त्रिधाविरोधमभ्युक्तं अनुवादव्यवदन्तार्थे  
 न्यायानुभिष्यारितस्य परमाभावात्वेनान्द्रव्यमित्यु-  
 पेक्षणीयः । यत्तु उपोतिशोमम् तत्रचित्कारणवगतस्य  
 समष्टाद्रव्यप्रत्ययेनाशुचित्यते इति । तदुक्तम् । हुतः ।  
 ' अद्वेषप्रहणे सिद्धे भवेत्तोमेन तुल्यता । अप-  
 यादासदेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥ ' आग्नेयवोद-  
 नाया ह्यनुमानिको होमप्रत्यक्षं सर्वपुरोधायावदक-  
 सामान्यनहृत्तथ च यावन्नैव निर्वृत्ते तावत्स्येन  
 ' द्रव्यदानं जुहोति ' इत्यनेन निष्प्रत्यक्षं कथितं ।  
 तस्मिन्प्रदाने नाऽऽशुचितुंकाऽऽवर्तते । तेन यथा  
 मन्त्रमनुष्मन्प्रत्यक्षं तद्द्रव्यदानवोदनाया साक्षदस्यमित्वा  
 प्राकथ्येनेद्वयं दानविषयमेव उपसर्तयते । तथेयोऽर्थो  
 निरापने द्रव्यदानमामय च येति । अनेऽऽवरागच्छन्तगाम-  
 चोदितत्वात् होमप्रदानं । निच । ' न चान्यद्द्रव्यं प्रदा-  
 नेन हविराग्नेयमित्यते । द्रव्यदानं गृहीते हि  
 मन्त्राग्नेयसमभनः ॥ ' तद्विद्वेन हि तादर्थ्यमामनुक्तं  
 न प्रदानम् । देवाऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन  
 प्रदानार्थं प्रकाशयतेन च । यथा हि ' ऋषिर्गुण्युक्तिः ' इति  
 यत्रान्तं तावत् शीघ्रं साक्षात्प्रदानेन भयं च  
 प्रदेवप्रहृतिं यादेकपुरोदत्तते । अगत्तं यचितं पुरोधाया,

समस्त. साक्षात् प्रदीयते तथाऽपि द्वयदानप्रवृत्तिरना-  
दाभेयो भविष्यति । तेन द्वयवदानेनैव तावदीयमानेन  
वत्साऽऽश्रेयस इत भवति । द्वाभेव च तौ व्याख्या-  
नकारौ । एको देवतासम्बन्धस्य द्वयदाने संक्रान्तिरिति ।  
अपर पुनरिदमेव पुरोडाशस्य आश्रेयस्य द्वयदान  
ततो ष्यति इति । तस्मात् सर्वहोमः ।

शेषदर्शनाय । ४१ ॥

भाष्यम्— शोपादिद्वामश्रयति, शोपात् स्तिष्ठन्तं  
यजति, इत्यनुवादादस्ति शेष इति पदयामः ।

या— एव च शोपशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्य-  
मानवचनो भविष्यति । उच्यते शोपादिशब्दश्च नावयवि-  
धिकरूपगार्थापत्तिहेतुमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते ।  
यथावदुक्तं साप्तदशयशश्रेयस्य द्वयदानमात्रे उपसङ्गत-  
मिति । तत्र षट्ते । कथम् ? 'सामान्यविधिरपरतः  
संहियेत विशेपतः । षट्परस्य तु विधेनान्यैरुप-  
संहारसंभवः ॥ ' साप्तदशयं ( अष्टपष्टस्य तु विधेददा-  
हरण दर्शयति 'साप्तदशयं' इत्यादिना ) हि सामिधेनी-  
नामुक्तमनारम्भवादेन न भवताम् । तस्य तु त्रुत्तुवन्ध-  
स्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसम्बन्धे  
सत्यानुमानिकः कल्प्यते इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टा-  
कपालस्याऽपुत्रो देवतासम्बन्धः । तद्विदुषुत्या अभिहित-  
त्वात् । स हि द्वयवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् ।  
तत्रचिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते ।  
द्वयवदानेन पुनस्तत्प्रदानाक्ये । तस्मैतस्यात् । कर्मसंबन्धो-  
ऽष्टाकपालस्याऽऽनुमानिको द्वयवदानस्य प्रत्यक्षसम्बन्धे  
वाऽऽनुमानिककल्पन न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एव  
सति 'द्वयवदानं जुहोति' इत्येतदेनोत्पत्तिवाक्यमनु-  
पगत मयेत् । यदि हि अष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्ये-  
नोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च  
आश्रेयवाक्ये 'जोदिते हि तदर्थंत्वात्तस्य तस्मोपदिश्यत'  
( २।२।३।६ ) इत्येव वाक्यभेदः प्राप्नोति । न  
चाननुमाय दाम आश्रेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा  
तत्संबन्धो वाऽवश्यते इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिक-  
संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यन्तवाधिराग्यथापुनरपत्तेः प्रथम-  
तरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्य-

न्ययतरं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति ।  
अत्रयथावयविनोः सामान्यविशेषस्यगृह्यारामावात् ।  
अष्टाकपालोद्देनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उप-  
दिश्यते । द्वयदानचोदनयाऽपि, ततस्तुल्यवत्तरम् ।

ननु द्वयवदानस्यतिरिक्तात्रयवप्राप्तिः सामान्येन  
पुरोडाशादानेन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।  
'यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते । ततः  
सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु. साक्षाद्विधीयते ॥'  
आवृत्तिशास्त्राणि आवृत्तात्संभवन्ति व्यक्तिरक्षणार्थानि  
भवन्ति । तानि व्यक्तिपु परोक्षत्वादुर्बलानि जायन्ते । न  
रतयवियक्तिः कर्म साधयितु न शक्नोति । यत्स-  
च्छब्दस्य अवयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव  
कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशास्त्रस्याप्यवयवश-  
न्तरलक्षणार्थत्वाद्दीर्घस्य स्यात् । तस्माद्येव द्वयदान  
स्वावयवनिर्देशमात्रमेव केवलं विधीयते तथेवाष्टा-  
कपालस्य द्वयदानमप्यन्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्ष-  
विधानात् प्राप्तिस्तथैव ही च यदाऽवयवयान्तरानुपपत्त्यने  
को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संव्यन्ते तस्य  
वा चोदना । न चाल्पतमवयववाक्यविनोर्नैतिके इति  
यदा आश्रेयस्ये तदा अवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षाप्येव  
भवन्ति । तेनाष्टाकपालचोदना द्वयवदानचोदनावशेनैव  
कर्म प्राप्नोति द्वयवदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् ।

अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचित्  
द्वयदानमात्रस्य । अथवा अष्टकपालस्योत्पत्तिवाक्य-  
शिष्टत्वादादिमिशावद्वलीयस्त्वे सति द्वयवदानं तेन सह  
वाधविकल्पसमुच्चयात् प्रतिपद्यते इति 'गुणध्यापूर्व-  
सयोगे' ( २।२।१।२३ ) इत्येव कर्मन्तरं कल्पयेत् ।  
यतः कुतश्चिद् द्वयान्तरादुपादीयते, अष्टाकपालसंभवा-  
भावात् । पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्वयान्तरादेवोत्पत्तस्या-  
ष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयात्पुनरुत्पत्तिः ।

अथवा शृक्कापुरोडाशग्रहणेऽनुधारिते द्वयवदान-  
चोदनायाश्च गुणपरत्वात् कर्मान्तरविषयशक्तेरष्टाकपाल-  
विपयरात्रयमार्गसंस्कारस्य यावत्सत्कार्यमाहुते, प्रधानस्य  
च यथाश्रुतगुणसंपदानाय ज्योतिष्टोममरदाहुतेतिरवात्  
'उवायो वा तदर्थंत्वात्' ( १।१।१।२९ ) इत्यपेभेव

पक्षः प्राप्नोति निरवदानमपामायात् । निरवदाना-  
 अरणे चात्यन्तदुष्टा परिसरत्वा स्थात् । न ह्यन मिषम  
 उपपन्ते, सर्वेषुषुष्टाशानमपमाना नित्यवभातेः । यदि हि  
 षट्मोऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षाया सत्या  
 मन्वपूर्वाधिदानं विधीयते ततः क्षासिपमार्थत्वम् ।  
 नित्यभाते त्वपरिविनि द्यदानपुनःश्रुतेरवदानात्स-  
 नित्त्वगिपरवत् अस्याप्रवृणमिनादिशेषमव अपरिहार्यं  
 ( आदिपदेन सार्धपरित्यागप्राप्तकापयोः परिग्रहः )  
 स्थात् । तत्र हि तत्परिहृत्य शक्यते यत्र परि-  
 संकषामगनाप्रतिपात्तमवच्छेदमप्येष्टामिमुन वर्तते । न  
 चाप्राष्टाकपालाकपालमवच्छेदम् । न च कल्पते सति दोष-  
 परिहार. समरति । तस्याम निरवदानम् । यदि च  
 निरवदानात्प्रदत्तेश्वरत आगाम्यदानादिप्रवृत्तमवच्छे-  
 दित ततः दोषावयवसनामदेवताभेदात् न स्तरामपेक्ष  
 स्थात् । तदथ ' महाशयो वा इमे समस्यत् ' ( ३।।  
 १७।१० ) इत्यादिषु यद्विद्विभिः साभशदस्वामित्य  
 यममानस एव श्रोत्यन्ते तत्सर्वं विरुष्यते । तथैतत्  
 स्थात् । देवतोदेशकत्वयो द्वावदानस्यैव त्यागः पुन-  
 समस्यत् हविषः । त्यागकृता च स्वानिहृषिर्न  
 देवतात्स्यवृत्तना । तस्माद्विरुद्ध तदभिधानमिति ।  
 तदर्थः । कुवः ? ' निर्वपशेव जानाति होनारदिह  
 द्वास्ते । तत्राधिकपरित्यागः धरन्त्यते मिन  
 हेतुना ॥ ' देवताये हि दत्तु इव स्वबन्दि न विभ-  
 येन । तत्र यद्वेतामोदन्वदधिकं तद्वृद्धावर्षिमात्रवा-  
 न्त्सवदपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य मेदेन विधान  
 मति । देवतासम्पन्नत्वविधिनैव दत्तो अर्थावस्था  
 आश्रित्यते । सा चार्थावधि. मायता भिना देवताये  
 दान न संभवति तावत्सैवावस्थिता नान्यत्र । न हि  
 दोषद्वयपरित्यागाद्दाना अनुपपत्तिः । सर्वत्र च उभाति  
 विधानमिष्यते तेनापि काल एव यागसमाप्त्यवत्स  
 तावत् एवाऽऽऽसितस्य यागविधिनैवव्यवहारगाम् ।  
 अतो यथा चतुर्मुहयतिरितानामनेति स्थिताना प्रीहि  
 यताना न निर्वपशेवत्यागव्याघादस्तरामेवमिष्टापि ना-  
 यमन्तराण. तस्यादिति । अथोच्येद निर्वपशेवत्या-  
 गमुपजातमध्यवर्थादिपरिमाण द्वा अन्विनेतव्यतामपि

कमलरित्यन्तयम् । न हि तदानीं विज्ञापते केच्यो  
 प्रीहिम्यो ह्यपदानं निभत्स्यते केच्यो नेति, अगम्य-  
 माने विशेषे आनेत्र न त्यजेत्येव एव कदाचिदवदीयेत ।  
 तत्र त्यक्तानामशानादत्यक्ताना च दानादयमाशुतकरण-  
 प्रवृद्धः । तस्मात् सर्वेयाग इति । नेतदेवम् । ' न हि  
 सामान्यमात्रेण व्ययहारे कृते सति । विदोष-  
 द्वास्वावसरस्तरमादादित एव सः ॥ ' यदा हि  
 सामान्यशाल प्रवृत्तयाहार भवति तदा न शक्य तेनापि  
 म्भावर्तयितुम् । तद्यदि समत्ताकपालनिर्मुक्तयो प्रीह्यो  
 देवतोदेशेन निरवत्ताक्षे सर्वे दत्त यथेन प्रदानाक्षेया  
 एव न दीयेत्, तथैव प्रदानपरिसमाप्तयो भवेत् ।  
 ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि तु ह्यपदानात्संश्लेष  
 विरोधुमिष्यते तत आदित एवैवमन्यपरित्यक्तम्, अश-  
 कपालनिर्मुक्तयत्तु वदुष्येति ये ह्यपदाननिर्मुक्तयत्तान  
 मये लुप्त निर्णयमीति । यत्रपि च विरोधो न गम्यते  
 तथाऽत्येतेषा मन्वे येऽन ह्यपदान सायन्ति ताकतो  
 न ममेति शक्य संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चित्  
 वृष्ट्यस्यमुदायेऽप्यसिने नचिदमिष्यते ' इतरसं याव  
 त्ति मृदाण' इति । तत्र न तदवयवविरोधो गम्यतेऽथ  
 च न सर्वेयागोऽप्यवधीयते तथैवमिष्ट इत्ययम् । यच्च  
 तावन्मात्रमेव न निरुष्यते तत्र ' वतुषो मुष्टीवर्षयति '  
 ' अरवताफमान पुरोवाचो मयति ' इत्यादिवचनसाम-  
 र्थादीदृक्परित्यागादृष्टीत इत्यपदान देवतायते प्रति-  
 पत्तये इत्यनगम्यते । यच्चतत्तदनुपपत्तये नाधिक-  
 त्यागार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतो यथैव ' अतरोऽचितिर्नै-  
 पति ' इत्युक्ते निर्वापरिच्छेदायैवमुदायव्यपि शक्यत्वि-  
 त्तो मीहितु न स्वकार्येति तथैव इत्यवदानात्प्रदानभूते  
 पुरोहादोऽपीति स्वते सति शक्य. परिश्रवद-  
 वस्तेन वरुमिति समलक्षणविशेषः । एतेन ह्यप-  
 दानमृत्तिवादेवाहाव साक आनेत्र. इतो मस्तीत्ये-  
 योऽपि पक्षः प्रवृत्तः । तत्रापि दोषपरिणामानुप-  
 पत्तेः । न च मीहितुपुरोहात्स्य मृत्तित्तु युक्तम् ।  
 मीहितो ह्यनदम्बीया वाक्यन्तरसिद्धाश्च प्रकल्प-  
 र्थसिक्तव्यपिदमृत्तित्वापेक्षपुरोहात् । एवमागताना-  
 देन निषीयताना न शक्यतुपति मृत्तित्तुप्रतीतिः

म तरेण यागमाघनत्वं प्रतिपत्तुम् । अष्टाकपालस्यद  
नीय उप्यतिनाक्यशिष्टश्च शम्भोनि साक्षात्प्राग साध  
यितुम् । न च पूर्वतरप्रागे प्रत्यक्षेक्षिणि द्वयदाने  
चोयते । तस्यैव तत्प्रवृत्तित्वेन याग साधयति ।  
कस्मिन् हि सर्वप्रदानस्य परिहारः । उच्यते । ' याग-  
होमारभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ । तेषामपरि-  
हृत्यैव भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥ ' यद्यागशब्द-  
चोदनयैव हविःप्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्वयदानचोदनया  
परिष्वङ्गानुमत्तक्यत्वात् सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । तदा च  
तथाऽऽमेयचोदनयैव प्रक्षेपक्षोभेत यदा यागहोमयो-  
रभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणत्वात् सिद्धः ।  
' तदुक्ते श्रमणानुश्लेषे च नाधिकारः स्यात् ' ( ४।२।  
१०।२८ ) इति सूत्रमारेण उच्यमानं तत्रैव समर्थ-  
यिष्णामदे । यथा देवतोद्देशेन स्वरत्त्यागमानं यागो  
देवतोद्देशिष्वन्वयमानस्वरत्नरयथेषो जुहोति । तत्र ये  
दोषा दशपूर्णमासम्भोतिशोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न  
भवेदित्यादयस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च  
भेदे सति ' आग्नेयोऽष्टाकपाल ' इत्यनेन तापद्राक्येन  
यावता विनाऽष्टाकपालस्याऽऽमेयत्वं न भवति तावदेव  
चोयते । तस्य च स्वल्पपरित्यागदेवतोद्देशो येनला-  
यन्तरेणाऽऽमेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि  
याक्यान्तरं ( अयदानप्रक्षेपविधायक इति शेषः ) न  
रयात्ततः ईदृशं कर्म ( अनुष्ठानं ) भवेत् । सुषुप्तमवि-  
कृतमष्टाकपालमाचारं शुची देशे निधाय देवता  
मुद्दिश्य नाथ ममेति संकल्पं कर्तव्यः । तत्परिचालनाथं  
च पुनः कदाचिदपि न स्वल्पं द्रव्यं प्रणीयात् । यदि  
हि बन्नीयात्तत्र पूर्वसंकल्पं विनाशयेदन्तं च  
षदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमन स्वत्व-  
माधास्यामीति तस्य न ममेतदेवताये त्वेतदिति संकल्प  
एव न भवेत् । तेन देवतोद्देश्यागोत्तरकालं यदस्य  
भवति तद्भवतिव्यवधार्यं न कश्चिद्वापारो बौद्धो  
भवेत् । तथा प्राये तु वाक्यान्तराणि भवन्ति ' उ-  
त्पृणाति ' ' द्विर्हवियोऽयति ' ' अमिधारयति ' ' चतुर  
यत्त जुहोति ' इत्येवमादीनि । तैः तावद्विदमन्वयायते  
द्वयदानं हविषो होत यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रजन

द्रयालभ्यं तात्तदुपादाय प्रसर्तते नापूर्वद्रयमाहित्वेन ।  
तथाहि । ' चतुरयत्त जुहोति ' इत्यत्र होमस्याप्राप्त-  
त्वानं तमुद्दिश्य द्रयं विधीयते । चतुरयत्तं च पूर्वं  
वाक्यकल्पितं ( पूर्ववाक्यकल्पितमिति -- ' उत्पृणाति ' )  
' द्विर्हवियोऽयति ' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थं )  
प्रयोजनापेक्षमिति । तस्मात्तन्म्यानेन प्रक्षेपमानं शक्यं  
विधातुमिति न चतुरयत्तविशिष्टहोमविधानमनङ्गत्वे ।  
होमस्यापि च अथस्य समाप्तिवर्ष-तरयात् सर्वाभ्यन्तरे  
प्रक्षेपे चोपमाने त्यागतदेवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापस्या  
विधिः कल्प्यतामुत पुनश्चित्प्राप्तयोरेवाऽऽश्रयणं क्रियता-  
मिति । तत्राऽऽमेयधिकरणत्वात्प्रायेण ( १।२।८ ) लाघवे  
सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादयगतत्यागोद्देशान्द्रव्यान्वय-  
कपालादीन्वैरं गृह्यते । न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाध-  
नस्य निरुच्यते । प्रक्षिप्यमाणानामगिशागसाधनत्वाविधा-  
तकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरित-  
न्निशासंबन्धेन वा विशेषः स्यात्, न त्रयगवस्ति ।  
तेनेषोऽर्थो भवति, अष्टाकपालेन यत्र क्वचित्प्रदेशे  
स्थितेन यत्रैव तदीयं च द्वयदानं यत्र क्वचित्प्रक्षेपेदिति ।  
तत्र ' यथा हवींशारादयति ' ' बहिषि ' इति वचना-  
त्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेत्यते । ' यदाहवनीये जुहोति ' इति  
वचनान्तरं द्वयदानं द्रव्यते । स तु होमः किं पूर्व-  
स्यायागात् अर्थात्तरमितिकर्तं यदा भवति, उत तस्यैव  
यागस्याशान्तरनिवृद्ध्या रूपान्तरं जातमिति चिन्त-  
नीयम् । तत्रैव रूपा-तयोपजननमिति ब्रूमः । कर्मान्-  
तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्  
प्राप्नोति । यथोक्तेन न्यायेन स एव याग  
प्रचिनत्तयो जुहोतिःत्वात्प्रायेण । न चैतावतोत्पत्तिकप्रक्षि-  
प्यविधानं आगच्छक्यं, जुहोतिर्भक्तिविशेषत्वात् ।  
सामान्ये हि कश्चिद्विशेषो भवत्यपि । न तु नि सामान्यं  
कश्चिद्विशेष उपपद्यते । ततश्च यथा वृक्षमात्रयैत्युक्ते  
शिवायामित्यविशेषत्वात् पश्चादुच्यमानं न विद्वन्त्ये तथा  
यज्ञेतेत्युक्ते जुहोतिःत्वाविशेषोऽप्यनङ्गत्वं । होऽयं याग  
एव द्रव्याकारं समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते ।  
द्वयदानेन जुहोत्यरख्यानीतः शेषेण तु सामान्यरूप  
एकस्मिन्पि च सग्रे द्रव्याकारोऽपि निष्पद्यते । यदेव

हि द्रव्यदानमाह्वयनीये निश्चिन्त्ये तदैव यास्यातु  
 वाक्याभ्या उमस्त्रयिपयदेवनाथस्त्वोत्थापनं कियते ।  
 तेन नैव श्रमिष्ये य स्यात्तु इत्येव द्रव्यदानमाश्रावण  
 प्रयाशावगम्याम् । आश्रावणमिति - देवताये द्रव्य दातु  
 माभिमुख्येन यजमान आश्रावयेत्यर्थक ' आश्रावण '   
 इत्याग्नीध्र प्रत्यभ्यर्तुणोरुच्यमान प्रिय इत्यर्थे । प्रया  
 आश्रावणमिति - दद्याशावयित वनेनाभ्यर्तुणोक्तं दद्या  
 श्रवितगपरित्यक्तं ' बस्तु शौण्ड ' इत्याग्नीध्रणोच्यमानो  
 मत इत्यर्थे । ) द्यागाशौद्रयत च तस्मात्तदेव फल  
 देवताये च तस्मात्तदेव तस्मात्तदेव फल  
 वेदायंमनुस्वरुप समस्तगतिर्यागदेवतोदेवी यथाहं कर्त्तव्यी ।  
 अभ्यर्तुया द्रव्यदानप्रक्षेप अतिरिचोऽस्तुष्ये इति । न  
 चैवान्ता यागस्य वैरूप्यमतीतम मत यम् । यजन-  
 सामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनतत्पत्तये । यथा कल्पवित्तुह  
 पत्तयेक याद पुस्तकप्रद इति न तायात् विविदैः प्रथम  
 गतये । तथाऽन ह्यवदानकालेऽपि यमपि प्रक्षेपाम गते  
 कल्पवित्तुहपत्तयेक यागसाधनतः सवस्तेनाद्याकारलेन  
 पतिवप्रभेवैरपितीयेव । तस्मात् द्यागारमैरित्प्रधानं द्रव्य  
 यम् । अयथा यस्तन यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु यतेषु  
 शोऽङ्गमेव । तथाहि - ' फलयाज्ये यजेरेव सन्नय  
 श्रूयते स्फुट । नस्तानिथी समानान्ताश्चुहीतेरङ्ग-  
 तीत्यते ॥ ' यथसि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्यभिन्न  
 स्यापि शोषकादिन्दुष्वाङ्गसमविकरुदम् । न हि समान-  
 द्र वाश्रवत्येन सर्वस्य प्राधा य भवति । सत्काराणा  
 मपि प्रधानद्रव्यतिशोषयते । सत्काराणा भेदित  
 प्रथममेव प्रधानेभ्य क्रियते केचिदुभयं केचित्तुगम् ।  
 तत्र केचित्शुट । परस्मात्कारोऽप्य होम । निर्वाण  
 वेलायामेव देवताद्रव्यागातवकस्या यमस्य सिर्तुल  
 स्यात् । तद्व्युत्पन्नम् । नह्यनदमीथावश्वेनीहिमि पुयेदाश  
 साधनसो यत्किं शक्य साधयितुम् । यदि च निर्वाण  
 वेलायामेव यागनिर्वाणमेवेत्या सति तदुत्तरकाल नाश  
 दोग्यावहारोयु द्रव्यात्त नोपाधीयते । तत्र ' निर्देवाद्वा  
 ऽयदगममेव ' ( ६।१।१।१ ) इत्यादि विरुध्यते ।  
 भाग्यशरीरोऽपि उद्यमलेन यसागह ( १।१।१।१२३ )  
 ' परकीभोऽपि स्वयते कालेन देवतया संभस्यते ' इति ।

तेन निर्वाणवेलायामेतयो दारुष्वामीत्येतामत्र संकल्प-  
 त्याग केवल कियते न याग । स तु पूर्वनिर्तुतयागा-  
 पेक्षया यथाशुतेति कर्त्तं यताकदैवतोऽस्तु रूप प्रक्षेपवेलाया  
 मेव निर्वर्तते । तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समलोचन पुरोडाशोचन  
 याग साधते । तस्मात्तदेव दद्याद्य ह्यवदान वागस्याङ्गेन  
 प्रक्षेपेण सस्तिनयते । तदुत्तरकालेन यागनिर्तुत  
 प्राकृत्येकादमिर्तुतयागावगमनाशादिष्वन्यदवगममवम् ।  
 स्यापि होमस्य सत्कारस्यैव नामयोऽवगतम् । निर्तुत  
 यागभाविस्वास्तु स्विष्टकृदादीना स्तुपमेव अपरोऽनकल  
 भवित्यति । यदि वैय प्रथम प्रधानं भवेत्ततो दर्श-  
 पूर्णमासादिषु जुहोतिभ्यःपहार एव स्यात् । विकृतिषु  
 च प्रधानानामभिन्नैर्द्रव्यात् जुहोतिव्यति अग्रशिक्षानामेव  
 शौचीरीना दानं स्यात् । अङ्गदे द्रु वेपान्ताहवनीये  
 प्रक्षेपं सेत्यति । ये तु जुहोतिचोदनीतरत्तयस्तेषु  
 पूर्वाप्युतेऽपि यत्किंसा वा भवित्यति । अथवा  
 वेपानपि शोऽङ्गम् । तत्र हि त्यागदेवतोऽप्येव  
 तेनैवाऽऽश्रियते । यजतिचोदनीतरत्तयु पुनं सिद्धिगो-  
 र्त्त्यागदेवतोऽप्येव जुहोति प्रवर्त्तमान ' आहवनीये  
 य्युवाकला होत य ' इतिव्येपानमाश्रयचो विशा-  
 यते । ततश्च सिद्धमङ्गलम् । एव च सति पुरोडाशो  
 यागे भवने न होमे । शोऽपि द्रव्यदानस्य विहितो न  
 समस्तपुरोडाशस्येति तन्मानस्य । समस्तस्य पुरोडाशस्य  
 देवता प्रत्युत्पन्नत्वादिनाऽपि प्रक्षेपदत्तत्वात्पहार उच्यते  
 पद्यते । न च परिसंख्यादोषो सतिपद्यति । निरवदाया  
 शोपसिद्धिः । ' अथवा तत्र मित्येते चरगहोमौ  
 परस्परम् । पूर्वापरो हि सटशौ तद्वगौ नर  
 सिद्धयत् ॥ '   
 शा— यमस्य हवि शोपविषयत्वात् तत्त्वध्वान्त  
 हवि शोपो हृदयमागत इति अतः प्रकृति आश्रयमावाद  
 परिसंख्या हवि शोपविषया नथा प्रकृतिभ्यते । प्रथम  
 तावच्छेषकदान एव प्रतिपाद्यते । दर्शपूर्णमासयो  
 श्रूयते ' आगोऽप्युत्पन्नो भवति ' इति । तथा ' उप  
 स्तुत्याति, अभिपारयति, विह्वेतिषोऽवयति, चतुरवत्  
 जुहोति ' इति । तत्र संशय किं तद्वत्त्व पुरोडाशाय  
 आहवनीये प्रधानं उत द्रव्यदानमात्रं प्रक्षेप भवत्य



शेषविनाशमिति । यदि आग्नेयचोदना सकल्होमेन विना  
 नोपपद्यते ततः सकलस्य, अथ ह्यप्रदानमिच्छाया  
 तद्रूपपत्तिः ततः तन्मात्रस्य होमः । तत्र अष्टा-  
 कपालशब्दस्य अवयवपरतरे लक्षणाप्रसङ्गात् तच्छ्रुत्या  
 पुरोडाशावययी एव अनेन देवता सं-धीक्रियते ।  
 न च प्रदानमन्तरेण देवतासंबन्धोपपत्तिरिति सकलस्य  
 प्रदानम् । यद्यपि ह्यप्रदानस्य प्रत्यक्षभूतं होमसाधनस्य  
 अष्टकपालस्य तु अनुमेयम्, तथापि अनियमं अनु-  
 मानम् । अन्यथा अष्टकपालसंज्ञकस्य भूतस्य अनुपपत्तेः ।  
 उत्पत्तिशिष्टराशौ पुरोडाशस्य द्वयप्रदानादुत्पत्तिशिष्टात्  
 बलीयस्त्वम् । अतो बलात् ह्यप्रदानवाक्यं उपायपर  
 व्याख्येयम् । यत् सकलं जुहोति तत् द्विरवदाय  
 इति । न च अभ्यासमन्तरेण सकलपुरोडाशासाधनको  
 यागः शक्यते द्वयप्रदानेन कर्तुमिति अर्थात् अभ्यस्यते  
 सोमयागमात् । कथमिदानीं शेषकार्याणि स्वित्पृष्ट्वादीनि  
 विद्यमानमनिहितशेषामात्रात् हविरन्तरमाक्षेप्यन्ति ?  
 यद्वा भवतु यत् शेषकार्यं यदात् ह्यप्रदानमात्र  
 हुरग अन्यत् शेष्यते, तदाभावे तु सकलहोमो न्याय्यः  
 इत्येतावानुपूर्वः पक्षः । कः पुनरयं पक्षद्वयस्य अनुष्ठाने  
 विशेषः ? पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजनत्वात् तदुपा-  
 यदानानांशोऽपि प्रधानवद्विरन्तरेणादः, सिद्धान्ते तु  
 अप्रयोजकत्वात् लोपः इति । अत्राभिधीयते— 'याग-  
 प्रधानमेकैव ह्यप्रदानेन साधितः । द्रव्यमस्तीति  
 कृत्वाऽसौ नावृत्तिं प्रतिपद्यते ॥ आग्नेयत्वं च  
 कृत्स्नस्य तावत्तौपपद्यते । अग्नये ह्यप्रदानं यत्  
 तत उद्धृत्य दीयते ॥' प्रधानभूते हि यागो न  
 युक्त यत् द्रव्ययोन आउत्तैः । न च होमयागप्रदभ्यास-  
 मन्तरेण अनुपपत्तिः । उत्पत्तिशिष्ट हि पुरोडाशस्य  
 आग्नेयत्वं एतान्तैशेषपत्रम्, यत्ततो गृहीत ह्यप्रदान  
 अग्नये दीयते । अग्निदेव-यथागसाधनता हि आग्नेयता,  
 साधनत्वं च प्रदेयप्रवृत्तितयाऽप्युपवन्न ब्रीहीणामिन्द्रपुरो-  
 डाशद्वारम्, सोमस्यैव रमद्वारम्, पशोरिव हृदयदि-  
 द्वारम्, अतो ह्यप्रदानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमिति  
 न सर्वप्रदानमिति सिद्धान्तः ।

सोम-- करिष्यमाणविचाराणामनारभ्यवादप्रस्तावा-  
 संगति आशङ्क्य आह-- यमनस्येति । तथा च  
 उयोद्गातरुपा संगतिः । सूत्रार्थस्तु-- सर्वस्य हविषः  
 प्रदानं कृत्स्नस्य हविवो देवतायैतदादिति भाष्यकारस्ये  
 प्रदानशब्दे देवतोद्देशेन दानपरः । वातिरुक्तास्ये  
 तु प्रदेयपरः ।

वि-- 'यागे हविरस्यैवेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्य-  
 तेऽपि वा ।, देवार्थंरत्नाग्नेस्त्वं शिष्यते द्विरवत्तवः ॥'

भाट्ट-- शेषभूतसोमवचनप्रसङ्गात् किमनेयादौ  
 कृत्स्नस्य पुरोडाशादेर्वागसाधनता होमश्च, उत ह्य-  
 दानादेरैव तत् पुरोडाशादिस्तु तत्प्रकृतिकः उन कृत्स्नः  
 पुरोडाशादिः यागसाधनं होमस्तु ह्यप्रदानस्यैव इति  
 चिन्तायाम्-- उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न  
 तावत् ह्यप्रदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि 'चतुरवत्  
 जुहोति' इत्येतदुत्पत्तिवाक्यम्, तथात्वे आग्नेयादि-  
 वाक्ये द्रव्यदेवतायनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः ।  
 अतश्च उत्पत्तिशिष्टत्वेन पुरोडाशावयवदे याने चतुरवत्-  
 विधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूय  
 अवदानाख्यः संस्कार एव 'निर्मन्व्येनेष्टकाः पचन्ति'  
 इतिवत् विधीयते । न हि यागाद्दोमो भिद्यते येन  
 जुहोतिना नानुनाद इत्याशाङ्क्येत । जुहोतिचोदित-  
 नामपि 'स एष यशः पञ्चविधः' इत्यादौ यजिनाऽ-  
 नुवादात् । यन्नतिचोदितानां च प्रयाजादीनां 'अभि-  
 क्राम जुहोति' इति जुहोतिना अनुवादाच्च । याग-  
 होमयोर्भेदे प्रयाजानुपपत्त्येवमेवोपयागादौ प्रक्षेपे प्रमाणा-  
 मावाच । अतो यागहोमयोरभेदात् युक्तो जुहोतिना  
 यागमनूय प्रदेयपुरोडाशासंस्कारकतया अवदानविधिः ।  
 अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशावयवदानेन संस्कार्यत्वात्  
 पुनः पुनरवदाय याग इति उक्तोत्पत्तिमवधानाभ्यासेऽपि  
 न दोषः । वस्तुस्तु सर्वं पुरोडाशं पुन पुनरवदाय सकृ-  
 देव हृदयादिवत् याग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेष-  
 कार्याणि स्वित्पृष्ट्वादीनि तु प्रवृत्ते विद्यमानशेषाभावाद्-  
 विरन्तराक्षेपकाणि । तदाक्यस्यशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचन-  
 रत्नासंभवात् 'आग्नेयं शेषं संस्थापयति' इतिवत्  
 अन्यपरः । दृष्टश्च शेषशब्देऽन्यथापि 'ततः शेषेण

विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो वाम प्रतिपद्यते' इति गौतम  
स्मृतौ स्वर्गारम्भकसुत्रातिरिक्तवृत्तपर । न हि स्वर्गा  
रम्भकसुत्रव्येयं देहान्तःप्राप्तिः, अन्यत्राप्यस्य व्यापारा  
योगात् । अतस्त्रान् शोपराश्वेदोऽयमाच्येव इति प्रवृत्तेऽपि  
हविस्तन्मेव पूर्ववदृष्ट शोपराश्वेदोऽयमिति । अस्तु  
वा शोपराश्वेदोऽयमिति यस्य कस्यचित्प्रकृतस्य एकस्य  
हविष शोपस्थानम्, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तथा  
च तद्विषयमेव मन्त्रपूर्वापर्यायम् । इति प्राप्ते—

न चतुस्वत्ताक्येन अत्रदानविधिः 'द्विर्हविषो  
ऽवयति' इत्यनेनैव प्राप्ते । अनेनैव विधानेऽपि  
वा निष्ठाप्रययोगदानवैयर्थ्यप्रसङ्गेन अवदानसत्त्वस्यैव  
द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तरनैव  
हविष्यत्वेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्ये अष्टाङ्गपालपद पशु  
सोमन्तु प्रवृत्तिद्रव्यविधायकम् । अतश्च व्यवदानस्यैव  
यागसाधनत्वाद्यदिष्टस्यानुनिष्पन्नप्रतिपत्ति शोपकार्याणि  
इति भाष्यकार ।

वार्तिनकारस्तु— न यागहोमयोरभेद याशिकाना  
देशतोद्देशपूर्वकद्रव्ययोगे प्रक्षेपाङ्गने यजिपदप्रयोगात्,  
देशतोद्देशद्रव्यगामक्षेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिपदप्रयो  
गात्, प्रक्षेपाङ्गकृत्विगाद्रव्यवृत्तिजातिर्पागत्य क्रियासमवृत्ति  
जातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् । अत एव न यजिना  
अङ्गभूतोऽपि प्रक्षेप शक्योच्यते । अपि तु प्रमाणान्तर  
रूप्य एव । तदत्र आपराधिराक्ये याममाशानुमानेऽपि  
अङ्गभूतस्य प्रक्षेपस्याप्राप्तत्वात् चतुस्वत्ताक्येनैव अत्रो  
द्देशेन तद्विधानम् । अत एव तत्र द्वितीयाऽप्युपपन्नते ।  
याने तु अष्टाङ्गपाल वृत्त्या एव हविष, प्रक्षेपस्तु त्याग  
समकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा व्यवदानस्य प्रतिपत्तिः ।  
अत एव अत्रयजुर्होतिना उद्देशस्यागमोच्छ्लक्षित्वाक्यादेव  
प्राप्तेर्न्यूनतया प्रक्षेप एव प्रतिपाद्यते । एव च यत्र  
प्रवृत्तौ विशुद्धौ वा प्रत्यक्षवचनेन अनिद्देशेन वा प्रक्षेप  
प्राप्ति तत्र न आक्षेप प्रक्षेपस्य । अयम तु प्रमाणात्  
प्रमाणान्तराभावात् यत्र न प्राप्ति तत्र यजिनेवाक्षेप,  
तदङ्गक एव शक्तिमहात् । पालीवतादौ तु देवता  
संबन्धेन उद्देशस्यागमोत्तर कल्पनात् पर्यायिकरणात्ताङ्ग  
संज्ञितिविधानेन च प्रक्षेपान्तिदेहात् न प्रक्षेप । यद्

मेधीयादौ तु आण्यभागपुन श्रवणात् यजिभ्रवणाद् वा  
तत्करणमिति विशेष । अतश्च वृत्त्यनेनैव पुरोडाशास्य  
देशतायै त्यागादुपयुक्तस्य च व्यवदानस्य प्रत्यक्ष प्रति  
पत्ति । उत्तराश्वेदश्च स्विप्रकृदिहादिना । न च  
त्यक्तस्य स्विप्रवृत्ते पुनस्त्यागानुपपत्ति । वचनवशेन  
न्यक्तस्यापि पुन स्वीकारेण त्यागापत्ते । अत अस्ति  
शोप इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'न सर्वदान हविषोऽनन्तव्यम् ।'  
'अत्रगण्डव्यम्' पुरोडाशात् पवद्रव्यमात्र अवच्छिन्नैव  
त्यक्तमिति शोप ।

शकर— 'नाग्नेये सत्रदानता' । (२०)

● सर्वप्रदानाधिकरणे वादित्वे होमसप्तकाल्य  
प्रतिपत्ति प्रतिपादितम् । बाल पृ ८२

● सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजन शोप  
कार्याणां सर्वत्रैव प्रयोगत्वात् सर्वव्योऽनुष्ठयत्व प्रति-  
पत्तिरूपम् । सु पृ १५४०

● सर्वव्यङ्गाङ्गता वारणादीनाम् । ३।१।२।२२.  
सीको पृ ३४९८ 'वारणाधिकरणम्' इत्यत्र अधि  
करण द्रव्यम् ।

● 'सर्ववाक्येषु चारयात् तेनाकार्यानिवर्त  
नात्' इत्यनेन यायेन अश्रुतात्प्राप्ततेषु वाक्येषु  
तत्कल्पनेन आख्यातत्वं । सु पृ ७११

● सर्वविचाराणां प्रतिष्ठापूर्वकत्वम् । वृहत्ती  
पृ १५

● सर्ववेदान्तप्रत्यय इति न्याय । यथा सर्वेश्वो  
वेदान्तेषु एकमेव पर ब्रह्म पतीयते, एतद्भिन्नाधक  
प्रवृत्तेऽप्यप्रतते इति । साहस्री ७८८

● 'सर्वव्यार्याधिकल्पना इत्यमेव प्रयोजनम् ।  
पूर्वनापरितायो वा विषय यात्रिरन वा ॥' वा १।३।  
२।४ पृ १८६.

● सर्वशक्तौ प्रवृत्ति स्यात् तथाभूतोप-  
देशात् । ६।३।१।११ ॥

नियम्य अग्निहोमदर्शपूर्णमासादे नमर्गं सर्वान्  
संयुक्तस्य सर्वस्य अनुष्ठानं शक्तौ सत्यामत्र तस्मिन्

कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात् । पुरुषस्य सर्वानुष्ठानशक्तौ एव प्रवृत्त्या भवति । तथाभूतस्य उपदेशात् काम्यस्य अग्निहोशादेः कर्मणः यथाभूतस्य उपदेशः तथाभूतस्यैव नित्यस्यापि उपदेशः । काम्ये यथा वृत्तानुष्ठानप्रवृत्तिः तथा नित्येऽपि इति पूर्वः पक्षः ।

अत्र दुप्टीकायां ' तथाभूतोपदेशात् ' इत्यस्य नानापिधा योजना कृता । सा उदाह्रियते । [ अत उत्तरं कंसस्थं तन्त्ररत्नं कंमाद्ब्रह्मिस्तु दुप्टीका इति ज्ञेयम् । ]

१ सर्वैर्द्वै क्रतुः ( ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्येवमुपनः ) निराकाङ्क्षीक्रियते, सादन एव ( सर्वाङ्गीण एव क्रतुः ) कर्तृधर्मत्वेन ( याज्ञिकीयानयेन ) चोपाने तदिदमुक्तं ' तथाभूतोपदेशात् ' ( इति ) ।

२ ( योजनान्तरमाह— ) अथवा यथा काम्ये धातोः ( धारयर्थस्य ) पूर्वापरीभूतभावात्प्रणता सर्वैः अद्वै- निराकाङ्क्षीक्रियते ( काम्ये न तु कतिपयैरेव ) तथा नित्येऽपि ( ' विधिस्त्वेकश्रुतिरात् ' ११।१।३।१६ इत्यस्य न्यायस्य काम्ये नित्ये वा अविशेषान् ) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् ( इत्युक्तम् । यथाभूत काम्य तथाभूतमेव नित्यमपीति ) ।

३ ( व्याख्यानान्तरमाह— ) अथवा नामविशिष्टं ( दर्शपूर्णमासाख्य कर्म ) सर्वैः ( अद्वैतैः ) निराकाङ्क्षी- क्रियते, यथा काम्ये तथा नित्येऽपि ( कुतः ) तदाम्- स्तुहसत्वात् ( यदि हि नामान्तरं श्रूयते ततः काम्यात् नित्य कर्मान्तरं स्यात् । ततश्च ऋत्तन्तरधर्मा इव ऋत्त-तरेषु, काम्यस्य धर्मा नित्ये न प्रतरेन् । तत्रामभमेव तु निमित्तं प्रति उपदिश्यते ) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् ( इत्युक्तम् ) ।

४ ( व्याख्यानान्तरमाह— ) अथवा यथा काम्यस्य संनिधौ इति कर्तृ यत्र ( आम्नाता ) तथा नित्यस्यापि ( द्वयोरपि ) संनिधानाविशेषात् इत्यतः तथाभूतोप- देशात् ( इत्युक्तम् । इति कर्तृ यत्र संनिधिः द्वयोरपि तुल्य इत्यर्थः ) ।

५ ( व्याख्यानान्तरमाह— ) अथवा भावनारम्भनेषु- तरेतरयोगशास्त्रानां तुल्यत्वात् ( नामधेयनेतरेतर

योगकारणनिभक्त्योः आख्यातपदस्य च काव्याविव- समानरूपत्वात् इतरे कर्मस्वरूपमित्युच्यते । कर्मकथे च सति धर्माणामपि ऐक्यरूपमेव युक्तम्, न तु द्वयित् साक्य इतरत्र वैकल्प्यं इति वैचिन्त्य युक्तमिति ) तथा भूतोपदेशात् ।

६ ( व्याख्यानान्तरमाह— ) अथवा पुरुषार्थस्य ( भावस्य ) उभयत्र ( काम्ये नित्ये च ) विद्यमानत्वात् तथाभूतोपदेशात् ( इत्युक्तम् । यदि हि निमित्ते निष्फले कर्ममात्रमेव वर्तते य स्यात् तत्स्वरूपस्य अङ्ग- विनापि सिद्धयगमनात् हीनाङ्गस्यापि प्रयोगः स्यात् उभयत्रापि फलसमात् । तस्य च यथाभूतसाम्य- धीनसिद्धिरात् समस्तेतिवर्तयतोपेतस्य कारणस्य फल- साधनत्वेन श्रयणात् काम्यस्य नित्येऽपि सर्वाङ्गोपसंहारः इति । यथा काम्यं फलाद्योपदिष्टं तथाभूतमेव नित्यमपि इति सूत्रार्थः । ) इति ।

अपिधाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्ति- गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् । २ ॥

दर्शपूर्णमासादि नित्य कर्म किं कृत्स्नैरद्वैतैः सहितं सगुणमेव कर्तव्यं यथाशक्ति वा कथंचिद्विगुणमपि कर्तव्यमेवेति विचारे सगुणमेवेति पूर्वपक्षनिरासार्थः अपिवाशब्दः । अङ्गानां एकदेशे सत्यपि स्यात् नित्यः प्रयोगः । हि यस्मात् प्रधाने कृते सति अर्थनिर्वृत्तिः अर्थस्य फलस्य प्रयत्नायाभावस्वरूपस्य निष्पत्तिः भवत्येव नित्ये कर्मणि । इतरत् प्रधानात् अन्यत् अङ्गजातं तु गुणमात्रं गुणभूतमेव । अङ्गजातस्य तदर्थत्वात् प्रधानार्थ-त्वात् प्रधानोपपत्तत्वात् । साङ्गं तु प्रधानं उद्वृष्टमेव । यज्ञमानस्य कथंचित् अशक्तौ उपपत्त्या विगुणमपि फलदम् ।

सूत्रस्थेकदेशपरिपये चार्तिस्वरूपैरुक्तम्, ' साङ्गस्य ( प्रधानस्य ) वाचकः वृत्तनशब्दः, प्रधानमात्रापेक्षया एकदेशशब्दः । अथवा दृष्टार्थां ( कर्मस्वरूपोत्पत्तार्थां ) वा पुरोधसातिर्नृत्तिः सामपेक्ष्य एकदेशशब्दः ' इति । अगते चोक्तम्, ' साङ्गं यावज्जीवं न शक्नोति कश्चिदपि कर्तुं इति कृत्या यावच्छक्युत्वात् इति निरूप्यते । शक्यस्य काम्यो वैगुण्यं स्यात् ' इति ।

पृच्छी तु इतत् इत्थन इत्थम इति पाठः । इत्थन इत्थरकले स्वरगौरी मावद्भाग्युत्थान इति उदर्थः ।

‘अप्येकदेशे स्यात्’ इत्यत्र ‘अप्येकदेशेन स्यात्’ इति कुतूहले पाठः । एकदेशेनोपि कृते नित्ये इति उक्तार्थः ।

तदुक्तमपि च दोषस्तात्मात् ततो विशेषः स्यात् प्रधानेनाभिसंयन्धात् । ३ ॥

नित्ये अभिहोत्रादिकर्मणि अशक्त्या केषांचिद्द्राणा लोपेन अतुष्टिनेऽपि प्रत्ययवपरिहारे भवति इति उक्ते सिद्धान्ते, ननु अङ्गानामभोजकत्वे प्रधानस्यापि अप्रयोगवचनं स्यात् इत्याहुः। निरसितुमाह । तदुक्तमपि तस्य प्रधानस्य अकर्मणि अननुष्ठाने च दोषः स्यात् कर्त्तव्यरूपः । तस्मात् प्रधानात् अन्वसत्तत्तः अङ्गात् अङ्गानुष्ठानानु चिरोपः स्यात् । अङ्गानां प्रधानेन अभिसंयोगात् । साङ्गप्रधानानुष्ठाने तु प्रत्ययपरिहारे क्लेऽपि विशेषः स्यादेव । परं तु अशक्त्या अङ्गलोपेऽपि नित्ये न दोषः । प्रधानं तु कर्तव्येन ।

‘तस्मात्’ इति पदं कुतूहले नास्ति ।

कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनेकत्वात् सर्वेषामुपदेशः स्यात् । ४ ॥

काम्ये कर्मणि सर्वाहृद्यस्वहित्वावस्वरम्, नित्ये तु अशक्त्या कतिपयद्रोपेऽपि न दोषः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । नित्यकाम्ययोः कर्मणोः अभेद वैमिनिराचार्यः नयते । उच्यते सिद्धान्तपक्षभावरत्नार्थः । प्रयोगवचनेकत्वात् एकमेव प्रयोगवचनं यथेति साहचर्यात् काम्यनित्ययोरेतदः । ‘योगेभास्या योगे भास्या यजेत’ । ‘अमावास्याप्रथमाभावास्या यजेत’ इति उच्यते साङ्गप्रधानानां उच्येति न्यायः । तस्मात् काम्यवत् नित्येऽपि साङ्गता उपपन्ना । इति ।

अर्थस्य व्यपवर्गित्वाद्देकस्यापि प्रयोगे स्यादयथा शतान्तरेषु । ५ ॥

काम्यनित्ययोरेतदुक्तं नित्येऽपि सर्वाङ्गमूर्णत्वेव इति पूर्वपक्षे क्लेशं प्राप्ते सिद्धान्ती आह । अर्थस्य वीर्ण-नाख्यमात्रास्याद्यद्वयर्थस्य प्रधानस्य अङ्गेष्वप्यवगि-

स्यात् मित्यस्यात् एकस्यापि कैवल्यस्यापि विगुणस्य प्रधानस्यापि नित्ये प्रयोगे प्रत्ययभावावरूपं कर्त्तव्यं स्यात् । यथा क्रान्तरेषु प्रकृतिर्निवृत्तिरिति च । प्रकृतौ तृणाया विङ्गतेरङ्गोऽपि यथा न प्रत्ययभेदात् । तस्मात् नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गोपहारनिश्चयः ।

विध्यपरयोश्च दर्शनात् समाप्तेः । ६ ॥

सिद्धान्ते देहान्तरमाह । चकार्त् अन्वयकः । विध्यपरणे विधेः विद्विद्यस्य अन्वयकस्य अङ्गत्वादिना अकरणेऽपि, अविद्योमन्त्रयस्य अङ्गत्वे विध्यपराधेऽपि समाप्ते दर्शनात् ‘तदेव माहू च कीदृक् च होतव्यम्’ इति वैगुण्येऽपि समाप्तिं दर्शयति । तस्मात् नित्यकर्मणि वैगुण्येऽपि न दोषः ।

प्राग्निद्राविधानात् । ७ ॥

सिद्धान्तो देहान्तरमाह । विध्यपराधे इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । चकारः देहान्तरसमुच्चयार्थः । ‘विद्ये लुहोति’ ‘स्वप्ने लुहोति’ इति विध्यपराधे प्राग्य-अख्यात् प्राग्निद्रात् सिद्धान्ते नित्ये कर्मणि वैगुण्येऽपि दोषाभावात् । यदि निगुणे निष्कले एव सति कस्य अङ्ग-भूतेः प्रयोजनं स्यात् ? तस्मात् विगुणानामपि नित्य-कर्मणा प्रयोगः कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः । ६ ।

सर्वशक्त्याधिकरणम् । अधिकाः काम्येषु सर्वाङ्गोपहारसमर्पस्यैव । काम्येषु सर्वाङ्गोपहारानुष्ठान-त्वेयानि ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।३।२।८॥

भाष्यम्— ‘ऐन्द्रप्रयोगेऽदृशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ । ‘सौप्तं च च निर्वपेत् ब्रह्मचर्यकामः’ । ‘वैश्वदेवं साहज्यं निर्वपेत् काम्यकामः’ इत्येवमादिषु सदेहः किं विगुणमपि पश्यत् सत अविगुणमेव पश्य-दिति । किं प्राप्तम् । काम्येषु चैवं स्यात्, विगुणमपि पश्यदिति । मुनः ? अर्थित्वात् । यदि विगुणमपि पश्यत् एव अर्थिमात्रं अधिहृतं सति स्यात् । अन्यथा सामान्यशक्त्यः अन्तरेण विद्येऽपि, विद्येऽपि अक्षयकर्मणो भविष्यति । अक्षयकर्मणात् नाभिनियते इति चेत्, साङ्ग न समर्थः कर्त्तुम्, प्रधानमात्रं तु दाकनोति, ( इति ) प्रधानमात्रेऽधिकारिष्यति ।

असयोगात् नैत्र स्याद्विधे शब्दप्रमाणत्वात् ।

१ ॥

भाष्यम्— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैत्र स्यात् । यदुक्त विगुणमपि फलत्रादिति, असंयोगात् प्रधानमानस्य फलेन । साङ्गाद्धि फल भ्रूयते प्रधानात्, न केचलात् । तेन यत्रपि क्वचननु-यते, तथापि नैत्र जातीयक तत् कुर्यात् । न केवलस्य फलेन संशेग इति । शब्दप्रमाणकश्च अव्ययमर्थो विधीयते । शब्दश्च साङ्गात् फलमाह इति वक्ष्याम । तस्मात् न विगुण कर्म कर्तव्य एवजातीयकमिति ।

अकर्मणि चाप्रत्ययायात् । १० ॥

भाष्यम्— न चात्र प्रधानमात्रस्य अकर्मणि प्रत्यय उच्यते, यथा दर्शवृणमासयो । तस्मादपि न विगुण एव-क्षणक कर्म प्रयोक्तव्यमिति ।

शा— प्रजापितामिशब्दा समर्थेऽप्यविद्वत् । न च कामनामिमिच येनावश्यकत्वं शाब्दं स्यात्, अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते चाधितुम् । नैमित्तिके पुन शाब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्य इति तदविशेषेन अङ्गानि यथाशक्ति गृह्यते इति विशेषः ।

सोम— भाष्ये विद्वदुदाहरणं न्यायसाम्यादुपलक्षणम्, प्रहृतावपि काम्य प्रयोग उदाहरणमेव । सूत्रार्थस्तु— काम्येष्वपि यथाशक्तिप्रयोग स्यात् अशक्तस्यापि अर्थि-चाविशेषादिति ।

वि— 'काम्ये शक्येत सर्वाङ्गं, शक्यत्वा लोपस्य संभवात् । मैत्र लोपे निष्फलाच्छब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ प्रधानानुष्ठितो यद्वर्जितनस्य निमित्तता । काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्य त्यक्तु च शक्यते ॥ '

भाट्ट— काम्ये तु यद्यपि फलसंघोचरमेव अङ्गावयव, तथापि साङ्गस्य प्रयोगविधिना अनुष्ठानाच्च शोचर प्रवृत्तिकारणत्वेन उपस्थिताया कामनाया अधिष्ठारिविशेषणत्वत्वेन शक्यत्वा अवच्छिन्नाया एव तत्कल्पनात् अकरणे प्रत्ययापभ्रणत्वाच्च सर्वाङ्गोपसंहार समर्थस्यैवाधिकार इति प्रसुदाहरणमाशयम् ।

मण्डन— 'काम्य सर्वाङ्गमेव । '

शरर— 'काम्ये तु न तद्विध्यते । ' तत् अङ्ग हानम् ।

\* सर्वशक्त्यधिकरणम् । नित्याधिकारेऽपि य समस्तधर्मोपेत कर्तुं शक्नुयात् सोऽवश्यं कुर्वति इति वाक्यशोफल्दयना सर्वाङ्गोपसंहारसमयस्यैव अधिकारोपपत्ते सर्वशक्त्यधिकरणविरोध स्यात् इत्यारोहक्य, जीवने सत्यपि अकरणे जीवितस्य निमित्तत्वाभावात्पत्ते वीणमासादिकालस्य आग्यावेशणादेववादेयत्वेन अनुपादेयनिमित्ततावच्छेदकत्वायोगात् निमित्तपरतत्त्वाच्च प्रयोगविधे तदनुरोधेन निमित्तश्रुतिबाधयोगात् निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकत्वंयतातुरोधेन यावज्जीवादि प्रयोगविधे शक्यमात्राङ्गविपक्षतया संकोचकल्पना युक्त इत्याह । सु पृ ५३२ \* उपवादित च पापक्षय फलकत्व नित्यनैमित्तिकानां सर्वशक्त्यधिकरणे मिश्रे । भाट्टालंकार पृ २२

\* यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयमिदानीं चा प्रयोगविधि अङ्गत्वेन परिगृह्णाति, तानि तु स्वल्पत एवाधिकारिविशेषणता प्रतिपद्यते, न तु तत्र सर्व शक्त्यधिकरणन्याय । कु १।४।१३।२२

\* सर्वशब्द अधिहृतापेक्षो गृह्यते, सर्वश्रेय परमसर्वेण व्यवहारभावात् । वा ३।५।१।१०

\* सर्वशब्द प्रहृतापेक्ष - सर्व ओदनो भुक्त, सर्वे ब्राह्मणा भुक्तन्त इति । भा ३।५।१।१०

\* सर्वशब्दन्याय । ३।५।१।२७-३० मीको पृ १६४९ ' ब्रावस्तुतोऽपि हारिजोने सोममथ ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* सर्वशब्द-याप । ( ३।५।१९ ) । अथवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तो हारि जोनगतसर्वशब्द यापेन ' सर्वेशो ज्योतिष्टोम ' इति सर्वशब्दसंकोचक वानुपपत्ते । भाट्ट ४।३।८

\* सर्वशाखाप्रत्ययमेक कर्मति न्याय । यथा- सर्वशाखाम्य प्रतीयते इति सर्वशाखाप्रत्ययमिति । यथा— नानावेदशाखाविहितमप्यग्निहोत्र न मिद्यते इति स्थितम् । केचित्— ' तदिते ज्योति ' इति श्रुति माभित्योदितेऽन्ते होमं कुर्वन्तीति । केचित्— ' अतु दिते ज्योति ' इति श्रुतिमाभित्यानुदितेऽन्ते ज्योति,

अन केवलकर्मभेदेऽस्ति । मस्तुतः कर्मैकमेव, एवं प्रकृतेऽपीत्यन्य विस्तरः । साहस्री, १३८.

● सर्वशास्त्रप्रत्ययमेकं कर्म इति, शास्त्रान्तराविहिताङ्गानुवादेन तदमेवविधानं शास्त्रान्तराधीतस्य च प्रत्यस्य स्वशास्त्राधीतेन मन्त्रेण एह विहस्यवचनं अन्योन्य-परमेष्टाङ्गं सूत्रम् चोतयति । सु, ४ १०००.  
● सर्वशास्त्रप्रत्ययं नैकं कर्म । भा. ६।८।१०।३०.

● सर्वशास्त्रप्रत्ययन्यायः । २।४।२।८-२३. मीको. ४. ३८१२ 'शास्त्रान्तराधिकरणम्' इत्यथ अपिहमेव द्रष्टव्यम् । ● सर्वशास्त्रप्रत्ययन्यायः । ( २। ४।२।८-२३ ) । उदात्तानुदात्तस्वरितव्यङ्गैः तिभिः सौः सन्ति शास्त्राणां मन्त्राः पठन्ते । क्वचित् प्रचयेन एह चतुर्भिः । तत्र शैल्यन्तःप्राप्तसर्वयोः (सर्वशास्त्रप्रत्यय-न्यायेन ) समुच्चयः, विहस्यो वा अथ उग्रप्रधानेन एरुक्षुणा प्रयोगो वा इति संशयः । शा. १।२।८.  
● यथा गीष्पुत्राणां दृष्टव्यं तथा सर्वशास्त्रप्रत्ययन्याये वाचिका विहस्यः एवमिहापि नैस्ववारीनां अथारामि-न्यक्षपयेन्नात् एतेनैव तद्विहस्येव एव ( पूर्वं पथः ) । सोम. १।२।८.

● सर्वज्ञेयैः शिवहृदयज्ञानम् । वि. ३।४।१९.  
● सर्वसामर्थ्यात् श्रीशम्भुत्वात् स्यात्प्रत्ययै-  
ऽप्यपि परिशिष्टमन्त्रैवकार्यं भवति । भा. १२। १।११.

● सर्वसोमोत्तरं प्राजपत्याङ्गप्रचारः वाचये । १।१।१९।४८-५४. मीको. ४. ३४८५. 'वाचयेये सर्वसोमोत्तरं' इत्यथ अपिहार्गं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वज्ञानीनशक्यस्य दितार्यं सुलस्यथापि विदित्तयं वाचयितो निरुदः प्रयोगः । सोम. १।२।१ ४. ७.

● सर्वज्ञता च न कदाचिदुपलम्भा । या. ४।३। १०।२६.

● सर्वज्ञतावादः । न च सर्वज्ञो नास्ति । तथाहि, तदमायन्वचनद्वारेण कथंमयागन्तव्याद्वा साधक-प्रमाणाऽन्वयता भवेत् । न तावद्वाचकप्रमाणकद्रव्यः । न एतद् प्रत्ययस्य वाचकं रजस्तस्य सनाथोपितस्य

श्रुतित्वं विषयः संभवति । तद्विषयोपस्थात्संभ-  
वतात् । सर्वज्ञताया अत्यन्तपरोक्षतायाः केनचिदपि सह प्रत्ययप्रतीतेन विशेषागमतेः । नापि अनुमानं अथ वाचकम् । तदि विधिनिषेधतापगतता विधिषुम् । तथ विधिवाचनं स्वभावदेतुर्कं कार्यदेतुर्कं वा न निषेधे साध्यं प्रभवति । अन्वयाद्यन्तरे अन्वयस्थानस्याऽप्यङ्गात् । अनुपलब्धिविहङ्गं तु प्रतिषेधवाचनं भवेत् । तत्र स्वभावाऽनुपलब्धतापगततापदम् इह सर्वज्ञविदुषांस्वर-  
णितानेन वा तद्व्यवस्थापयन्निषेधेन वा सर्वविदुषां तापयेत् । न तावत्प्रत्ययविषयिणा सर्वविदा एह कस्यचिदपि प्रतीपमानस्य विशेषो द्रष्टव्यः । विशेषि प्रतिषेधितान्तराधिकरणतया विशेषापगततेः । विशेषिप्रति-  
पत्तौ वा नाल्यन्तरे तद्विषयः । न च प्रत्ययाऽनुप-  
लब्धतापगतं कार्यकारणभावः स्वभावविषयपरति सर्वविदि-  
शक्यतापगतः । अत एव स्वायत्क्यमपि कस्यचिद्-  
दुरवस्थापयेव सर्वविदि । नापि विषयो वाचके प्रमाण-  
प्रवृत्तिः सति कस्यचिदेव कस्ये सर्वविदुषावप्राप्ततापगत-  
निष्पन्नम् । तदभावात् । भावे वा निषेधो नास्ति अत्यन्तप तस्य । न एतद् एतदुपलब्ध कस्यचिद् व्याप्यं संभवति न्यायकं वा । न चाप्यमायानिदुत्तापत्यस्य निरुदः, अतिप्रवृत्तात् । यथा वाऽः-- 'अप्यस्यैव निरुदस्याऽन्वयविमिश्रितः कथं भवेत् । नाऽभयानिति न्येन न भाव्यं सोमताऽपि किम् ॥' इति । न च सर्वज्ञैस्त्वत्वादेव सर्वज्ञताएहपुनः सर्वज्ञता उपलब्धता व्याप्ता विज्ञाताभासितम् पुनश्चोरोरवय विहङ्गोपस्थापनेन सर्वज्ञतां प्रतिषिद्यन्तीति सापत्तम्, सर्वज्ञैस्त्वत्-  
विदुषाऽप्यसिद्धेः । न खलु दर्शनादर्शनानामनिष्पन्नं ज्ञातिविज्ञानम्, ना भूत् चैवः इत्यमो मैथीतनयत्वात्, परिदृश्यमानमैथीतनयत्वात् मववित्यनुमानम् । तत्तनयताया अस्यामताया विशेषामात्रेण संदिप्ययतिरिक्ताः नास्मानुमान-  
मेतदिति चेत्, न, इहापि समानतात् । नदि सर्वज्ञितया एह सर्वज्ञेः कश्चिद्विषयः, येनाथै न संदिप्ययति-  
रेकः स्यात् । इथै हि विशेषायततिः-- सहाभवत्ताया वा ताःचाऽऽपगतत्, परस्परपरिहायो वा भावाऽऽपगत-  
वत् । न तावद्विज्ञककारणस्य सर्वज्ञस्यैव भावोऽस्यैवा-

भाव सत्त्वादेः सतमनस्येव भावेऽभावा । यत्र  
सहानुबन्धित्वविशेषसंगति स्यात् । तथा च भावे  
वा नास्त्यत भाव सर्वज्ञताया इत्युक्तम् । नास्त्युत्तर ।  
न एतत् सर्वज्ञता सत्त्वादिपरिहारेण सत्त्वाद्यो वा  
तत्परिहारेण भावाऽभावात् प्रत्ययपथमत्ररति । न  
च सर्वज्ञतया तेया व्याप्तिरिति इत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । उपदेशप्रमाणमेव बाधक सफलस्तु  
त्तरदर्शनस्य । तथाहि— उपदेशो विकल्पविज्ञायोनि ,  
विकल्पस्य समारोपितगोचरतया मित्येति न तथा तथा  
गतविज्ञान भवितुमर्हति । तदत्युपदेशो निवेद्यमत्र  
विषयतत्त्वविज्ञानत्रिद्वयसमारोपितगोचरविकल्पविज्ञान  
कार्य इति विरुद्धकार्योपलब्ध्या बुद्धादीना सर्वज्ञताऽ  
भावसाधनम् । उपदेशाऽभावे वा वृथा तत्प्रसाधन  
तत्संनिधानमात्राद्वा नैथव दनादिबोधानाना अनिस्त  
त्यास्त्युपगमे अनाश्रय इति । तत्र । विकल्पस्य  
सर्वविज्ञान भाऽविरोधात् । द्विविधो हि विकल्पो निप  
यांसपूर्वोऽतत्पूर्वश्च । तत्र विषयात्पूर्वो भगवदशाम्  
अतत्पूर्वस्त्वप्रमत्र सर्ववेदिन । न तत्रन्मो अन्तो  
विकल्पान् अपि तु विदितमस्त्यस्तुतत्त्वविस्तार  
कक्षापराधीनमानसो दु तिन उपदेष्टुम । यत्र  
मत्तरेण तदनुपपत्त निरूप विना तदसंभवात् तस्या  
तात्पर्यत्वं विज्ञानमि तमाहरति । यथा रैर त्थात्  
विज्ञानमि विकल्प्य समारोपितम तम न निष्यति,  
नास्त्यामेति । यथा वा वैयाकरणप्रसरो मा यादिशब्दान  
साधून् जानातोऽपि प्रथमत्रप्रतिपिनादपिपया प्रयु  
क्तानोऽपि नापसन्दकारि । तदिदमाहायमस्य रूप १  
तात्परिकमिति तत्रविनो गोपदेशविरोध । न च  
रागादिमत्ता । न एतत् वृथा गणपक्षे गतेन ।  
नन्विद्य परदु तप्रहाणेऽन्ते राग एव । मेयम् । १  
हो-छामत्र राग , अपि तु चित्तमन्म त्तो द्नीना  
वरणमभूत्तुगामिन दन रागमाचरते । १ हनति नित्या  
न्दर्शनं स्वायत्तुमापरिच्छित् कश्चित्परिस्पन्दत । यथा  
हि चैत्र स्वतो मित्र मैत्रमुदीगमाग स्वगततुगत्वा  
परिच्छित्ते १ मैत्रमुदाय फलत् । तथा पूर्वाऽपरमत्र  
विचित् रिक्तानमात्रमारमा एतादीशमण सत् अति

पनिनतद्विपरीतत्वात्तरोपकारकमणि प्रवर्तते, प्रवर्तते  
च स्वायत्तुगापरिच्छुत् । तेनाग-छाम , अवगच्छति  
नूनायममहमिति विभिन्नापि स्वचित्तमगानेकतया ।  
तदिद सहजमतरमाऽदर्शन निदान रागादीनाम् ।  
यथाऽह सुखी भवेय दु खी च मा भूवमिति च मा  
भूवमिति च तृष्यो वैवाहमिति धी सेव सहज मन्  
दर्शनमिति । न च सर्वत्रिद कक्षाऽहसुप्रतुर्पो परान्  
इत्येवमात्राऽपि सत्त्वदर्शनानयवा, यस्मात्प्राप्तमागी  
फलाभिलाषोऽयमपि तु स्वाधमनवेश्य परदु तप्रहाणे  
ऽतुक्तम् । न च सर्वे चित्तमणा प्रत्येक परसुप्रतुर्पो  
महममहमिति अहममहमिकया उरच्यमाना अपि धारम  
दर्शनानययन । परोपविस्त्रीपांयास्त विना अपि उप  
पत्त । तत्रदर्शने चोपदेशसंभवात् स्वगताम तरेणापि  
परोपरस्त सनीहितरादपेक्षितलक्षणस्याच्च फल  
तन्मत्रचम्य प्रवृत्ते मेक्षावत्ताऽविधातात् । तस्मात्  
उपदेशोत्तत्त्वविज्ञाननोरविरोधात् संदिग्ध यनिरित्वा  
द्वयनमपि १ सर्वज्ञताया बाधकमिति न बाधकप्रमाण  
सद्भाव १दभाव वरहरसाधनम् । नापि साधकप्रमाणा  
भाव । तथाहि प्रत्यक्षाभातोऽपि चात्मा सर्वेषा वा, यदा  
आ मनस्तदापि दृश्यताविरोपणो निर्विशेषणो वा ।  
न तावदात्मप्रत्ययनिवृत्तिर्दृश्यताविरोपणा सर्वज्ञभाव  
साधनी । तस्य स्यभावविप्रकृषिण तत्त्वानुपपत्ते ।  
प्रसिद्धत्वात्, निर्विशेषणायाश्च ध्यमिचारात् समस्त  
प्रत्ययनिवृत्तेऽसिद्धत्वात् । न तस्त्वर्वाह्यस्य सकल्  
प्रत्ययनिवृत्ति , असिद्धात् । न च प्रमाण प्रमेयस्य  
न्वापक कारण वा, येन तस्मिन्नेत । तस्मात् तदभाव  
मिद्धि । नापि तद्भावसंदेह । तत्तात्पर्येन त तद्भावस्य  
निवेदविषयम गवात् । तस्मात् अनुविधेयतुदुपधौरेय  
विषयागादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती इति साप्रतम् । कथिना  
१११-११४

● सर्वज्ञतावादाय । अस्तु तदि अनुविधेयो  
नियोत्ता भूताना सात्कारतातुभक्तिस्य साधनो हित  
काम सर्वज्ञ । (कथिना- प्रतीकशाखाऽवस्थात्प्रमाण  
तत्त्वय अत्रप्रमत्र विश्व परतलामलकमिव शाखादीय

भागः । निष्कण्ठे - ) न । तस्य ( अनुविधेयस्य सर्व-  
विदः ) अनुपपत्तेः अज्ञानाद्य । तथाहि ' हेतुभावे  
फलभावात् प्रमाणे सति न प्रमा । चक्षुराद्यक-  
विषयं परतन्त्रं यद्विर्मनः ॥ ' १५ ॥ यद्यपि  
आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिः निरकर्यवता अत्रायं व्यभिचरति  
( निविधेयं काल-देश-स्वभावाविप्रकृषेण तद्वत्ता राम-  
मुनेरु-परमाण्वीनां अभाव व्यभिचरति ) सर्वप्रत्यक्ष-  
निवृत्तिरसिद्धा, वासवदेहाः ( असादादेः ) उक्त-  
प्रमाणनिवृत्त्या च नार्थाभासिद्धिः, अन्वयप्रकृतिव्या  
अन्वयनिवृत्तेरनियमात् । आयापस्वर चाहेतुत्वात्  
तन्मात्रानुबन्धाभावात् । ( हेतुधर्ममात्रानुबन्धे हि साध-  
नमोऽस्य स्थापका, यथा ह्युक्तं विद्याभारतस्य । न च  
प्रमेयमात्रानुबन्धि प्रमाणम् ) अन्यथा ( प्रमेयमात्रानु-  
बन्धित्वे प्रमाणस्य असादादेः ) सर्वे सर्वदक्षिण-  
प्रसङ्गात् ( प्रमेयमात्रानुबन्धिप्रमाणशालिता हि सर्वज्ञता,  
सा चासादादेरपि इति ) अविद्येयाद्य ( सर्वे विदा  
असादादेः ) । वननादयश्च यद्यपि अविद्येयात्  
अनिर्दिष्टाः, तथापि कारणनिवृत्त्या कार्यानिवृत्तिपत्तितेः  
प्रमाणानुपपत्त्या तन्कार्यायाः सार्थित्वे तु संविदः अभाव-  
मनुमिमीगदे । तथाहि, न प्रत्यक्ष चक्षुरादिवन् तावत्  
सर्वोपेय ( समभरति ) तेषां ( चक्षुरादीनां ) विषय-  
नियमात् । किंचिदेव हि सर्वमानं संबद्धं च तद्विषय,  
न सर्वे अर्थाः ( देशकालस्वभावाविप्रकृषेयात्मिनः ) ।  
यद्यपि च अनेकविधप्रमेयसंबन्धेनात् स्वतो निवमे  
तुर्तिक्रमः ( न तावत् रूपवत् चाक्षुषम्, अल्प  
स्वापि संशयदेवशाक्षुषपरयात् । नापि स्विसमवेतम्,  
उदसमवेतस्य नीरूपस्य कालादेरपि चाक्षुषरमात् ) ।  
पदमन्दादिभेदतश्च नानादेशपरिभाषासंभवेऽपि न  
देशस्य संबन्धनिवृत्तः । ( चक्षुः एतावति देहे  
संनिवृत्तश्चे, नैतावति इति ताद्य निवम. समभरति,  
तुल्यवत्पूर्यादिरातदुपभासितसैश्वर्यद्विद्वद्गदसंज्ञात् )  
परिमाणतो निवमश्च ( तुर्तिक्रमः, सुसप्तसुसुप्तसुसुप्ततम  
गोचरदरस्वेषरन्धेः ) । कालतस्तु निरूप्यते ( निवमः ।  
तथाहि, इन्द्रियाणि प्राण्यङ्गरीणि न या, सम्यथाऽपि  
तेषां सर्वमानरिषयता एवितम्बेत्याह - ) प्राण्यकारिणे

अर्तमानस्य प्राण्यमात्रात् । अत्राप्यकारित्वेऽपि अर्थ-  
सामर्थ्यसंश्लेषकत्वात् ( यद्यपि प्राण्यभाष्यत्वेन नापे-  
त्यवे अर्थं, तथापि इन्द्रियाणां असम्पद्यं विद्यानावन-  
नात् ) । ज्ञानोत्पत्तौ अज्ञात-निवृत्तयोः अनुपपत्त्येवात्  
( हेतोः ) असादादात् । तथा च अतिज्ञायामामपि  
( योगिनां ) चक्षुरादयः, ( सिद्धाज्ञानादिभिः अर्वागृह्या-  
मिन्द्रियाणि च ) स्वविषयमेव देशतः परिमाणतः सत्त्वातो  
वा अधिर्कं येषामेव, नावियवं अज्ञातं अतिवृत्तं  
( या ) । तदुक्तं ' विद्यमानोपलम्भनत्वात् ' ( इति  
१११११४ ) । तथाहि- प्रत्यक्षे रूपादिदेवदेहे रथचक्षुरादि-  
परतन्त्रं तद्विषयमात्रे च निवृत्तम् । अन्यथा अन्यथाद्यभाव-  
प्रसङ्गादिति । मानसमपि प्रत्यक्षं आन्तररूप्यादिविषयं  
( न सर्वे बोधयति ) । बहिः मनसः अस्वतन्त्रत्वात् ।  
स्वातन्त्र्ये ( रूपादी मनसः ) अन्वयवर्धित्वात्प्रमाणप्रसङ्गात्  
( न एतत् अन्वयदयो निर्मेदस्काः, तेषां सम्यथाभाव-  
प्रसङ्गात् । मनश्चेत्, चक्षुरादिनिषेधसंश्लेषित रूपादीन्,  
न कश्चित् अन्वयवर्धितः प्रत्यक्षेति । तथाहि, प्रत्यक्षे  
रूपादिदेवदेहे तु मनः चक्षुरादिपरतन्त्रं तद्विषयमात्रे च  
निवृत्तम् । अन्यथा निवममात्रे अत्राप्यभावप्रसङ्गात् )  
इत्युक्तम् । ( दृष्टकृते - ) तन्त्र-मसमन्तरप्रत्यक्षसह-  
नार्थेषुत्वात् यदि नान्वाद्यभावः । ( निराकरोति - )  
सर्वेषां ( इन्द्रियान्तर-प्रारतन्त्र्यं न निवृत्तं ( स्वोत्पत्तौ  
मानसस्य प्रत्यक्षस्य ), तद्विषयतात् ( यदिन्द्रियजन-  
विज्ञानविषयानन्तरसंश्लेषो माद्य, तदिन्द्रियविषयप्र-  
विषयतात् ) । अन्यथा ( तदिन्द्रियजनविषयानन्तरसंश्लेषो  
स्वोत्पत्तौ मानसस्य ) इन्द्रियान्तरस्य ( विज्ञान ) गृह-  
कारिणोऽपि ( अर्थात् प्रतमानसस्य रूपविद्यामस्य )  
प्रकृतेः स एवात्माद्यभावः ( प्रत्यक्षेत् । यदि उच्येत,  
तुल्यजातीयविषय एव समन्तरप्रत्यक्षो मरति, नाठ-  
जातीयविषय, तेनाय प्रसङ्ग इति, तत्राह - ) न  
च तुल्यजातीयविषय एव समन्तरप्रत्यक्षः, जाल्यन्तर-  
संचारमात्रात् ( संचारमात्रप्रसङ्गात् ) । न एतत् एव  
ज्ञानधर्मः, जाल्यन्तरसंचारमात् । न प्रत्यक्षधर्मः ( न  
प्रत्यक्षधर्मः ), अविर्तितरूपाद्येषुत्वात् ( अविष्कृतित-



रूपाद्यविषयात् ) । न मानस( प्रत्यक्ष )धर्म , सुप्तादिषु तददर्शनम् ( तद्विषयपूर्वज्ञानादर्शनात् ) ।

( एव तावत् सहकारिविशेषापेक्षया क्षणा तरविषय त्वेऽपि पारत-यमापादित मनस । संप्रति विमरपूर्वक इन्द्रियविषयत्वैव पारत य अवधारयति- ) अपिच विषयनियमात् पारत-यमस्तु सहकारिविशेषापेक्षया ना इति ( विमर्श ) पारत-य युक्तम् ( य एव यदिन्द्रिय विषय तत्रैव मन तदिन्द्रियतत्र प्रवर्तते इति युक्तम् ), स्मरणे तथा दर्शनात् । ( अपि च तुल्यजातीयविषय समानतरप्रत्यय मानसप्रत्ययकारण भ्रुवाणो न तावत् एकेन्द्रियग्राह्यतया तु-यजातीयता वक्तुमर्हति अति प्रसङ्गात् इत्याह- ) एकेन्द्रियग्राह्ये च सजाती ( अभ्यु पगम्यमाने ) रूपातरग्रहणप्रसङ्ग ( पीतदर्शनमपि चाक्षुष मानसप्रत्यय चक्षुरमनिकृष्टेऽपि नीले प्रसुरीत, तदिन्द्रियग्राह्यत्वस्य उभयत्राविशेषात् ) । अत्रातर जात्यपभ्रणे ( तु ) भिन्नसंज्ञागतता ( भिन्नसतान ज्ञानापात । एकनीले व-संज्ञावर्तकनीलेत्व-क्षण विषय इन्द्रियासंनिवृष्टसंताना तरवर्ति-नीलेत्व-क्षण विषयमपि विशद मानस जनयेत् ), तदतसतानवृत्त्यो जात्यभेदात् । ( उपसहरति- ) तस्मात् एकसतानभ्रणे समन तरप्रत्ययता घटता चक्षुरादिविषयग्राह्यत्वमेव उक्त भवति, क्षणविधेकपतिभासनात् । ( ननु मा नाम क्षणमे- प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु कुत ? इत्यत आह- ) अभेदपतिभासनात् ( ' सोऽय स्फटिक ' इति प्रत्यभिज्ञेन भगवती स्वापिबधति [ अभिज्ञ ] स्फटिकम् । सदृशपरापरत्वसिद्धिप्रलब्धवृद्धयस्तु क्षण- नाम-यो-यश्च भेदमपश्यत अज्ञादिवत् अज्ञादृश तदेवेद स्तम्भादि इय यवस्थिति इत्याह- ) क्षणिकरूपप्रतिपत्त्यात् । अपि च मनोवैगुण्ये चक्षुराद्यम व च रूपाद्यवेदनात् उभयवेद्यताऽवसीयते । केवलमनो वेद्यता तु कुत ? ( गडकते । प्रथमे एव क्षणे इन्द्रिय सामर्थ्योपपत्त्यात् ) द्वितीयक्षणोपलब्धे ( केवलमनो वेद्यता अनुमीयते ) इति चेत् । ( निराकारोति- ) न, तत्र चक्षुरादीना सामर्थ्यपक्षिणे हे वभासात् । त ज्ञान कारणादिकरुदयनात् । ( तु स्मरणे केवलमेव मन

प्रवर्तते, अघादीनामपि रूपादिसरणोपलब्धे इत्यत आह- ) स्मरणे तु प्रतीतमेव पारत-य ( मनस, प्रमाणा तराधिगतगोचररतात् । न चानुमानादिज्ञानेषु मन स्वतत्रमित्याह- ) अनुमानादिषु लिङ्गचमात्रे अप्रत्ययात् पारत यम्, इति न क्वचिदपि अनाहरे मन साक्षात् स्वतत्र प्रवर्तते इति आन्तर एव साक्षा द्विषय ( सुप्तादि ) । तत्रैव साक्षात् वृत्त्या प्रकल्पनं भवेत् नाऽविषये ( बाह्ये ) ।

( ननु मा भूत् इन्द्रियज मानसं च प्रत्यक्ष सर्व विषयम्, भावनामय तु भविष्यति इति चेत्तत्राह- ) भावनामयमपि विज्ञान भ्रुतानुमितविषय अस्मात् भावनाऽयोगात् आगमानुमानपरत न पूर्वज्ञानभूतायैव विपर्ययानुविधानात् ( च ) सापेक्षवादप्रमाणम् ॥ १५ ॥

( सप्रति-व्यवस्थापितो मूलने कश्चित् प्राभाकरग-धी प्रत्यरतिष्ठते- ) ननु न कालतो नियमश्चक्षुरादीना ( इद रजत इत्यत्र ), अवर्तमानरजताद्यनुपलब्धे । न हि सा शुक्तिकायुपलब्धि, अ याकारसंविद अयनियमत्वा योगात् ( तद्योगे विषयत्वस्यानियमात् ), अनाश्वासात् ( यदि हि अ याकारा सवित् अ यविषया भवेत् तदा संविद स्वार्थ-यमिचारात् सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्ग, इति न प्रक्षायान् कश्चित् प्रवर्तते कुतश्चिद्वा निवर्तते तस्मा दपि रजतविषयैव ) । ( ' परतत्र बहिर्भन ' इत्या शिपति- ) अधिगतस्वात् य च मन स्वप्न । न च स्वप्नज्ञान स्मृति, अतद्रूपत्वात् ( अनुभूतविषयार्थ प्रमोयो हि स्मृते रूपम् । अक्षप्रमोयश्च अनुभूत तथा अनुभा-यस्थानुसंधानम् । न चैवविध स्वप्न ज्ञानम् । तत् सिद्धमेतत् बह्ये मन स्वतत्रमिति । तदेतत् प्राभाकरग-धिनो मत नियमरोति- ) नैतत् सारम् । तथाहि, ' अर्थापेक्षा सुधा तुल्यमन्या कारप्रवेदनम् । देहिनो वर्तमानाभा स्वप्ने स्पष्टाऽपि हि स्मृति ॥ ' १६ ॥ चक्षुरादयस्तावत् वर्तमानमेव शुक्तिकाशकलाद्यथे दर्शयन्ति, तदपेक्षणात् । अयथा ( शुक्तिकाशयनेक्षण ) वैकल्यात् तत्संनिधे, तदसंनिधावपि रजतवेदनप्राप्ते । ( यच्चोक्त अया

वायु उचिन्तु नान्यविषयेति, तथाह—) रजतानामासन  
 यदि न दृष्टिद्विषयं वर्तमानावभाषणमपि तर्हि नायत्त-  
 मानगोचरम् । ( द्योपवशात् अर्तमानमपि वर्तमान-  
 तथा प्रतीयते एवेत्याह—) द्योपतलधार्त्तं ( अवर्त-  
 मानगोचरस्य विज्ञानस्य वर्तमानत्वमासन ) इतर  
 स्यापि त्वत्त्वम् ( द्युस्तिक्कागोचरस्यापि रजतत्वमासन  
 त्वत्त्वमेव ) । धनमाशातस्तुत्त्वनाममिषाव स्थाभिमत-  
 स्यास्य विदोपमाह—) वर्तमाने च ( शुक्तिनशकृते )  
 अन्वर्तमाना(रमस-)-रमाधः, नानर्तमाने ( रजते )  
 वर्तमानानामसः ( पुरोवर्तिवस्तुविषय नावीतरिषय  
 ' रजतमिद् ' इति विज्ञानमित्यर्थः ) । अर्थमनिये,  
 शाक्यभात् । ' नेदं रजतम् ' इति च मध्वतस्य प्रति-  
 पेक्षोपपत्तेः ( अदृशुजीमिर्ज्ञेन द्युनितकादाकल्पमेव रजत-  
 तथा प्रतिपेक्षात् विप्रतिक्रान्तः । तत्तम रजतं प्रसञ्जितं  
 पूर्वविज्ञानेन इति गम्यते ) । तैमिरिकस्य केसोर्ग्रभ-  
 शान ( तु ) अलोकात्नेतु इति नाद्यपिथो व्यभिचारः ।  
 ( यद्योक्तं अथिगतस्यात्कल्प मनः स्वप्नावस्थाया चादौ  
 इति तन् निरुद्धं तदवश्यं प्रतिज्ञानीते—) स्वप्नेऽपि किं  
 स्मृतेर्वैतमानानामावयम्, एत ( तस्मिन् ) मनसः  
 स्वात्मस्य इति ( विद्यारे ) स्मृतेर्वैतमानानामासिता युक्त्या,  
 अनन्तारदियमानुभूतस्य अविश्लेषात्प्रतिपत्त्यस्य विवक्ष-  
 स्मृतेः [ अविषयान्... स्मृतेः इत्यस्याने कथिनाया  
 -कल्पनाविश्लेषापि स्वप्नस्मृतेः— इति पाठः । मूलपाठ  
 एत त्तु द्रष्टुः ] वर्तमानवर्तुदेवनाद्योपपत्त्येन । न तु  
 अदृष्ट मनसः स्वप्नस्मृतेः ( चादौ युक्तम् ) । द्योपतल-  
 न सामर्थ्यान्वरेक. ( येन मनः स्वप्नस्य चादौ तत्प्रधान  
 प्रयुज्यते । विषयार्थानुष्ठानस्यैव मनसः ), द्योपस्य  
 तदपनवनहेतुनात् ( तच्छब्देन सामर्थ्यवयमर्थः ) । ( नतु  
 वचित् कल्पमपि स्वप्नदर्शनं भवति, तस्यात्तस्य मनसः  
 स्वात्मन्मभ्युपेयं इति चेत्, तथाह—) अत्यस्वप्नदर्शनं तु  
 यदि वर्तमानस्य तथा प्रहणात् तददृष्टम् । ( अदृश्यते—)  
 प्रमेये स्यात्प्रावधानार्थं वाददर्शनात् दृष्टम्, इति चेत्  
 ( निराकरोति—) न, आश्रयानवशादाऽप्यभावात् ।  
 आश्रयानवशादात् काकतादीयाः । मयिष्यतस्तु वर्तमान-  
 यत् दर्शनं कथं कल्पम् ? ( चोदक आह—) या भूत्

कल्पम्, अस्ति तागतं स्वतन्त्रं मनसः ( संस्कारस्य  
 भयिष्यति अस्मभवात् । समायाता स्वाभिप्रायभाह—)  
 तदपि तद्विषयं ( अन्वयन ) अनुभूतस्य रमणम् ( नहि  
 सर्वथा अननुभूतकल्पमप्ये स्वप्ने, परस्परविषयानामपि  
 क्वचित् कदाचित् कथंचिदुपलब्धवाना घटानुभवाविधम-  
 संमनः ) । इतरथा मनसः अदृष्टस्यामर्थस्य अस्व-  
 द्यात् ( वन्मनाप्रसङ्गात् ) । यमिष्यतेऽप्येव ( स्वप्ने  
 सुप्तेऽप्येव ) कारण स्यात्, तदा—) यथायं दर्शनमव-  
 द्यात् । तस्य ( यमिष्यतेऽप्येव, मनःस्वात्मन्मस्य ) कार्यं  
 प्रति अदृष्टसामर्थ्यस्य वक्ष्यतात् ( कल्पत्प्रसङ्गात् ) ।  
 यदि च न स्मृतिः स्वप्नज्ञान प्रमाणं तर्हि, न प्रमाण-  
 मपि महिष्यता प्रमास्य स्वप्नायात् [ स्वप्नज्ञानस्य  
 स्मृतिः प्रमाणे अनुभवत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गः इति चेत्,  
 न, बहिर्ग्राह्यस्यानानात् प्रामाण्याभावात् ] । ( यदि  
 चेत्यादेरवशात्—) न तर्हि बहिर्गते स्वप्नस्य मनः,  
 स्वप्ने तस्य ( तथाविधस्य ) अत्राप्रसङ्गात्, प्राप्त्वे वा  
 अनुभूतस्य प्रहणम्, तथा दृष्टयात् । न ( तु ) द्योपत-  
 अदृष्टस्यामर्थान्वरेककल्पना इति उभयथा ( चादास्य  
 प्राप्त्वे अत्राप्रसङ्गे चेति ) न स्वप्नस्य बहिर्गतेः । एतेन  
 ( मनसः स्वप्नप्रदर्शनमस्या- [ स्मृतिरे तु अत्रप्रशो-  
 नास्ति ] तन्मप्रदर्शनमार्गेण ) निमित्तं केनादिदर्शनं  
 ( मानस इति ) प्रायुक्तम् ( आलोकात्प्रधानमनस-  
 तादृशानस्य द्योपरोचननिमित्तात् ) ॥ १४ ॥  
 ( उच्यते नैकाधिकानिमित्तोपिज्ञानविषयस्य विश्वस्य  
 निराकरोति—) ' लिङ्गाद्याभामजं लोकं प्रतिभान-  
 मतिज्ञेयम् । सर्वतः पूर्णविज्ञानं पूर्णं न्यूनं च  
 कश्चन ॥ ' १७ ॥ यदपि लिङ्ग ' शो मे प्राया  
 आगता ' इति प्रतिभाया अवलिङ्गावपेक्षाऽप्यभावात्  
 बहि स्वप्नस्य मनो दृष्टम् । सर्वे न ' सर्वे ' इति वा  
 शक्यस्यार्था इत्यादयः, प्रकृतिसुखी, वय इत्याद्याः,  
 ह्यादिना वा मेदेन ( प्रवरेण ) लोचप्रमाणयोरेन मनसो  
 विषयः ( भावनामवस्य स्मृत्प्रधानमस्य लोचोक्तस्य  
 मयस्यस्य विषय ) इत्यपि ( मनसः ) स्वात्मन्मे बहिः,  
 अर्थकल्पसिद्धिः । ( इति चेत्, अर्थोच्यते । लोचोचर  
 तागतं प्रतिमानं ( वक्ष्यता ) निरावयवम् ( इति न तत्र

मनसः स्वातन्त्र्य स्वरूपेण प्रतिप्रेषणीयम् । लौकिक तु मिश्रामियगोचर (न स्वतन्त्रमनोऽन्यम्, यत्.) प्रायः सहप्रवृत्तदृश्यप्रसङ्गोद्देशादि- ( लक्षण ) लिङ्गाद्याभास-प्रभवम्, अत एव अनिश्चयात्मकम्, तथा च व्यपदिशन्ति ' एव प्रतिभान न तु निश्चयः ' ( इति ) । उभय कोटिसम्बन्धस्यानुस्यूताच्च न संशयवत्प्रमम् । [ संस्य-दिरान् तुल्यभावाच्च इति मूल्यादो मुद्रितः, कणिका-मुद्रितापाठस्तु अस्माभिर्गृहीतः ] ( किं तु ) प्रतिभेय ( अतः ) न प्रमाणम्, अनिश्चयफलत्वात्, प्रमाणा-न्तरापेक्षानिश्चयत्वात् । ( उपसंहरति- ) एव लिङ्गादि-जातीयोपेक्षत्वात् ( लिङ्गाद्याभासोपेक्षत्वात् ) तथापि पारतन्त्र्यम् ( प्रतिभानेऽपि मनसः पारतन्त्र्यम् ) । अन्यथा तदनपेक्षमनोमानसघनो बहिरर्थसंक्वचः सर्वस्य सर्वस्मिन् सर्वदा स्थारिति ( सर्वैः सर्वैः स्थत् । ननु अदृष्टविशेषात् बाधे मनः स्वतन्त्र कदाचित् कथ्यन्तिदेव इति नानिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह- ) अदृष्टविशेषात् अक्षलिङ्गाद्यपेक्ष मनः कथ्यन्ति ( क-चित् ) बाधेऽप्यर्थे सति चक्षुराचारम्भेऽप्यर्थप्रसङ्गः, तत एव ( मनसः ) अदृष्टविशेषामिसस्तुतात् [ ० पाणि-सम्भृतात् - इति कणिकापाठः ] सर्वप्रतिपत्तिसिद्धेः ( सर्वरूपादिप्रतीतिसिद्धेः ) तस्यापि ( मनसोऽपि ) वैयर्थ्यात्, अकरणस्यैव कर्तुरात्मनः अदृष्टविशेषादेव ( रूपादि- ) परिच्छिन्नचित्तियासिद्धेः । ( यदि च- ) न यत्तु अनुपायमदृष्टमपि अर्थ साधयति, शरीराद्यार-म्भात् तेन तर्हि अक्षलिङ्गाद्यनपेक्ष मनसः ( बहिः ) प्रवृत्तिः ( न स्वतः ) । अत एव योगजादृमात् सर्वार्थेषु न मानसं प्रत्यक्षम्, ( इन्द्रियार्थ- ) संनिकर्षो पायत्वात् ( बाह्यनिपद्यप्रत्यक्षत्व- ) सिद्धेः । सयुक्त-सयोगानभ्युपगमात् ( भगवद्भिः योगज्ञधर्मैवादिभिः ) । अन्यथा दुःख्यादि परहितार्थोल्बन्धप्रसङ्गात् ( असा-दादीना इति सर्वस्य सर्वैः स्वतन्त्रप्रसङ्गात् । तथा- ) अनु-मानेऽपि प्रत्यक्षत्वात् । अजातातिवृत्तेषु तस्याप्य-योगात् । अत एव वेन्द्रियार्थयोः सद्भावः [ सिद्धयोः इति मूल्यादः ] संनिकर्षः ( ज्ञानजनन प्रति परस्परानुस्यू-नास्त्वान् ), अतीतानामतानां तदा ( निज्ञानसमये )

अपि असत्त्वात् व्ययदितार्थावलम्बिप्रसङ्गात्, अनुमाना-दिषु च प्रत्यक्षत्वापातात्, संनिकर्षग्रहणानर्थक्याच्च । ननु अतीतानामतानां देशादिनिरीक्षणत्वेन शनान् ( इयमतीतानामतान्द्रुवाजा जगती इति ) ज्ञानस्य च ( तज्ज्ञानस्य च ) विशेषदेशाद्यालम्बनत्वात् वैः ( देशादिभिर्यथायथं- ) चक्षुर्यो मनसो वा संनिकर्ष-संभवात्, तेषां च ( देशादीनां ) सत्त्वात् संनिधानाद्-व्याहृतं अनुत्पत्त्यातिवृत्तज्ञानस्य इन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वम् । ( संनिकर्षजज्ञानविशेषज्ञानत्वात्सोऽपि विशेषस्वैयर्थ्यात्वा-दिति भावः ) । अनुमानादिलक्षणमपि च इन्द्रियार्थ-संनिकर्षोत्पन्नं ज्ञान इति नानुमानादिषु तत्रम् ( दृष्टम् अनुमानादिलक्षणप्रणयनसामर्थ्यात् अनुमानादिलक्षण-माने इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्न इति प्रत्यक्षलक्षणमिति नानुमानादिषु तत्र प्रत्यक्षत्वं तद्व्यञ्जयतिहात् । ( दूषयति- ) यदि तावत् यः कश्चिदर्थः ( तेन सह इन्द्रियासंनिकर्षात् यद्विज्ञानं तत् प्रत्यक्षं- ) ततः स्मृतौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । ( शङ्कते- ) अथ प्रमेयः ( देशादिः ), ( दूषयति- ) देशादिमानज्ञानं भवतु प्रत्यक्ष तन्माप्रसनि कर्षात्, न तु विशेषज्ञानम् । ( शङ्कते- ) विशिष्ट-ज्ञान प्रत्यक्षमिति तदाक्षेपात् विशेषणमपि प्रत्यक्षं इति चेत् । ( निवृत्तयेति- ) न तस्य ( अविद्येयस्य विशेष-वत् ) असंनिकर्षात् । नहि असति विशेषणे विशिष्टो वर्तमानोऽपि भवति । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् ( असंनि-धानाविशेषात् ) । ( चोदयति- ) कथं तर्हि ( अवर्त-माने विशेषणे विशिष्टस्य वर्तमानत्वाभावे ) अवि-वृत्ताया मातरि ' देवदत्तापुत्रो यशदत्तः ' उच्यते ! ( समाधातु निवृत्ताभिषेधिः शुच्छति- ) किम ! ( किमत्र कथम् । चोदक आह- ) न स तथा तदा ( देवदत्तापुत्रः इति ) विशिष्टतया व्यवहारमनुपेतैदिति ( अवर्तमानस्य व्यवहारानुपेतत्वात् ) समाधाता आह- ) यदि तर्हि अवर्तमान न व्यवहारानुपेतम्, देवदत्ताऽपि विशेषणतया न व्यवहारानुपेतम् इत्यतः । ( चोदक आह- ) अथ भूतपूर्वेषु विशेषणेन व्यवहारः, ( समाधाता आह- ) निशिष्टत्वाऽपि तादृश्या ( अतिवृत्तया माता ) न दण्डवारितः ( व्यवहारः । परमायैतत्तु- ) न चेदर्थं

विशेषणम् । उपलक्षणं तु, स्वतो निरस्य (स्वलक्षणस्य आभारिणः) अर्धनिधानात् (विशेषणस्य अर्धनिहत-पस्तरनाकारत्वात्) संनिध्यसंनिधिकृत एव च एतयोः ( विशेषणोपलक्षणयोः ) भेदः । तस्मात् सार्धनिहित-विशेषणो विधिः संनिहितः । यदि च (विशिष्टप्रमेय-ताविद्यपर्य) विशेषणं ( अवि ) प्रमेयम्, जातपर्यध प्रमेयः । ( तदा- ) अनर्थसंनिक्षेपमपि ( शानं ) प्रयत्नं प्राप्तम् ( विशेषणस्य तत्र संनिक्षेपभावात् ), न च तथा ( ईमान्ति ) । तदुक्तप्रसिद्धात् ( नैयमित्येक-प्रत्यक्षलक्षणविशेषणम् । ननु मा भूत् लक्षणम्, विशेष्ये-न्द्रियसंनिक्षेपभावात् तज्जानिष्यते, लक्ष्यते च प्रत्यक्षं वैश्यात् इति चेत् तदा- ) इन्द्रियस्य अर्धविशेषणम् । ( षट्कृते- ) अथ देशविशेष एव प्रमेयो न तद्विशेषणम्, तथा च न तदुक्तप्रसिद्धः ( प्रत्यक्ष-लक्षणविशेषः ), अर्थान्नसंनिक्षेपात् । ( उत्तरम्- ) न तर्हि देशाद्यात्मनो अज्ञानेन अनुत्पन्नादिदेशितो प्पायिनः [ न तर्हि देशाद्यात्मनो ज्ञानेन अनुत्पन्ना- इति कृत्वाकाशः ] । प्रमेयैकदेशसंनिक्षेपाच्च ( कथं-पि विशेषणमभूत् सर्वमानानिश्चयव्यक्त- ) मत्वसंज्ञानोदये ( स्वीकृते ) सर्वैः सर्वप्रत्यक्षदर्शी स्यात्, सर्वस्य इन्द्रियसंनिक्षेप इति कथयित्वा विशेषणोपलक्षणे । अनु-मानलक्षणस्यैव विधि मत्वसंनिक्षेपानामप्येवमेव प्रत्यक्ष-महत्तः ( अनुमानलक्षणानवच्छेदे विषये प्रत्यक्षप्रमाणे स्वयत्साध्यमाने, प्रत्यक्षे कसिञ्चित् सदसो मत्वपदौ एते संज्ञासौदोषात् सददान्तरस्य मत्वादेर्यस्य विद्य-मानस्य स्मृतौ प्रत्यक्षमहत्तः । षट्कृते- ) संस्कारज्ञान-कारणं नार्थवत्ता, अस्वयत्पर्य ( स्मृतेः ) भावात् । ( उत्तरम्- ) इत्यपि तुल्यम् । ( अर्थवत्त्वमिरेषाध्य ) योग्यत्वमर्थो हेतुत्वात् । नहि तत्र अर्थोक्तयोः प्रमाणम्, र्धनिहिते अर्धनिहिते, स्वचरिते अर्धचरिते, परतमाने अर्धवेदाने च सर्वत्र योग्यत्वतोत्पन्नमुत्पन्नमात् । ' सर्वमानवेद्यात्मात्मनोर्वं सिद्धाद्यमाये ' इति वदन्त एतयोः निरस्तः इत्यत्र ( न्यायभाष्यकारेण, प्रमाणानु-प्रमाणान्यां प्रमाणेषु एकत्रैव प्रमेयस्य आरसादेः प्रमितिः इति वः प्रमाणसंज्ञो देर्द्विधा, ए एव चोदनेन

निरस्तः स्यात् तथा च भाष्यविशेषः ) । उत्पन्न च कथित ( स्यात् ) । ( षट्कृते- लिङ्गाद्यभाष्यपर्य- ) अनुमानादिवाचनात् ( प्रत्यक्षलक्षणसंज्ञेणैव तद्विशेषणम् ) नोत्पन्न इति चेत् ( निराकरोति- ) शब्दनिष्कर्षे अत्य-पदेश्यपदव्याख्याना ( भाष्यपर्य ) अमुक्त ( स्यात् ) । पद्विपर्ययनिष्कर्षाभ्युपगमः इन्द्रियमहत्तं च ( इन्द्रियापे-क्षंनिक्षेपोपलक्षणे इति न्यायसंज्ञागतम् ) अनुमानादिनिष्कर्षे इत्यादि ( सूत्र-मात्थोक्तं ) पराहत स्यात् । तस्मात् अशक्तिद्विपर्ययनं ( बहिः ) मनः । ( अवि च ) सर्वं च परिपूर्णे चेत् लौकिकं प्रमाण-गोचरः, लौकिकप्रमाणव्याख्या अपि परिपूर्णज्ञानः एव इति न सते लौकिकप्रमाणानिमित्तस्य विशेषः । ( षट्कृते- ) स्पष्टावभासं ( लोकोत्तरं ) शानं यदि ( विशेषः । निराकरोति- ) न तत्र ( सर्वस्मिन्-संपूर्णशरीरे ) तस्य ( स्पष्टावभासस्य ) उपयोः । ( षट्कृते- ) अथ निश्चयः ( लोकोत्तरेण ज्ञानमानो-विशेषः, नातो लौकिकेन इति चेत् । निराकरोति- ) ए इत्यस्यापि ( लौकिकस्य प्रमाणत्वेन ) तुल्यः । ( षट्कृते- ) प्रमितेः प्रत्यक्षदर्शिनः ( सर्वप्रत्यक्ष-दर्शिनः सर्वत्र, प्रमिते, प्रत्यक्षपरवात् ) सर्वेषु नैरा-कार्यत्वात्, नेतरस्य ( प्रमाणान्तरेण सर्वप्रत्यक्षदर्शिनो-लौकिकस्य । निराकरोति ) अर्धप्रमाणमपि यदि परि-पूर्णम्, ( तर्हि ) मानान्तरेण मितं किमन्वयाद्ब्रह्मविद्येति । नहि प्रमाणान्तरेण स्यात् ( अलौकिकज्ञानवत्तः ), प्रमेयसिद्धयर्थेवात् तदाकार्यत्वात् ( अलौकिकज्ञानवत्तः ) सर्वस्य प्रमेयस्य सिद्धत्वात् । प्रमेयविशेषाच्च तत्त्वा-आशुपरिनिश्चितत्वेन- ) पुनः प्रमेयविशेषं प्रमाणा-न्तरात् ( इति चेत् ) न, पूर्वस्मादपि ( योग्य-तात्वात् ) अत्रात् तद्विच्छेदः, किञ्च पुनः सिद्धयर्थेवा-देराभावात् । ( यदि विचित्रमिच्छित्वात् प्रतिपत्तु- ) उक्तमान्तरस्यैव ( चेत् सुप्रसिद्धः स्यात्, तर्हि- ) उक्तमान्तरस्यैव स्यात्, ( न प्रमेयान्तरस्य- ) अत्रात् ( अर्थ- ) प्रमेयान्तरस्यैव ( उक्तमान्तरस्यैव ) इति चेत् । पूर्वप्रमाणान्तरात् । उक्तमान्तरस्यैव पुन-

जिज्ञासमान ( प्रत्यक्ष- ) दृष्टमपि इतरे ( प्रमागैरनुमा-  
नादिभिः अथ विचिन्नाभिर्गन्धि. प्रतिपत्ता) निशस्येत,  
( न प्रत्यक्षपरा सर्वप्रमिति. अथ- ) विदोषनिश्चयामक  
प्रत्यक्षम्, अनिश्चयामकमनुमानादि व्यभिचारात् ( इति  
विदोषश्चेत्, तदिदमनुपपन्नम्, अनुमानादेरपि यथोक्त-  
लक्षणोपपत्तस्य व्यभिचाराभावात् । आभासव्यभिचारस्तु  
प्रत्यक्षेऽपि तुल्य । स्थूलनिराकरणान्तरमाह- ) अप्र-  
मितत्वादेव तर्हि आकाङ्क्षा, व्यभिचारिणः ( अत एव )  
अनिश्चयामकस्य अप्रमाणात्वात् । ( शङ्कते- ) भाना-  
दिभ्योर्न प्रत्यक्ष संनिकर्षात् ( संनिहितत्वात् ) नानु-  
मानादि ( तस्य देशकालविप्रकृष्टस्तुगोचरत्वात् । निस-  
करोति- ) संनिकर्षाघातनं तर्हि गमनादि अपेक्षताम्,  
न तु प्रमाणाघनम्, ( अनुमानादेरेव हेतोः ) सिद्धत्वात्  
प्रमाणाः । ( न च प्रमेय भानादिहेतु इत्याह- ) प्रमिती  
च संनिकर्षस्य भानादिहेतुत्वात् । प्रकृत च ( अलौकिक )  
प्रत्यक्ष असनिहृष्ट ( वस्तु ) गोचर इति न नैराकाङ्क्षया  
यात्र इत्यविदोष एव लौकिकलोकोक्तयोः प्रमात्रोः ( सर्व-  
प्रमायान् ) । ( शङ्कते- ) अनुमानादेः सामान्यविषय  
त्वात् प्रत्येकनियतामविदोषानुपचारात् साकाङ्क्षत्वं  
लौकिकस्य प्रमात्, लौकिकोचरस्य तु अविकल्पस्या-  
वचारात् ( अप्रमितस्य वस्तुनः अभावात् ) नैरा-  
काङ्क्ष इति नाविदोषः । ( दूषयति- ) यदि तर्हि  
लौकिक प्रमाण विकल्पस्तुविषयं ( नाविकल्पस्तु-  
विषय ) लोकोचरमपि माननमय ( भावनाया इत )  
व्यतरन्त्य ( मानना च विकल्पविषयकलौकिकप्रमाणपर-  
तन्वा इति ) न तत् ( अविकल्प ) गोचरयिनुमर्हति ।  
स्वातन्त्र्यं तु षड्भिर्नसो नैत्यावेदितमेव । दसात् ' सर्वं  
मनसो विषय. ' इति प्रथम ॥ १७ ॥

अपि च ' मिथ्यैव वर्तमानाभं न तु प्रत्यक्ष-  
मन्यया । क्रमाक्रमो न कल्पेते न प्रमेयं  
निहृष्यते ॥ ' १८ ॥ ( यथालोहप्रतीति- ) काल्यय-  
परिहृत्यर्थगोचराणि मानान्तराणि, वर्तमानविषयं प्रत्य-  
क्षम् । तत्र ( सर्वस्य प्रत्यक्षेण सर्वं ) वर्तमानात्मना  
परयतो निष्प्राधान ( स्यात् ), सर्वस्य अवयवाभावात्  
( वर्तमानत्वाभावात् ) । दशार्थं तु ( अतीतावादिना )

परयतो न ( अतीतादिविषय ज्ञान ) प्रत्यक्ष ( स्यात् ),  
अतीतानागतविषयत्वाभावात् तस्य ( प्रत्यक्षस्य ) ।  
अयमा ( ' न तु प्रत्यक्षमन्यया ' इति श्लोकरस्य  
द्वितीया व्याख्या- ) अत्रयमेनेन बहुविधस्य प्रत्यक्षस्य  
एव लक्षणं वाच्यम्, अन्यथा ( अनुमानादिभ्यः ) प्रमाणा-  
न्तरत्वाभिधानं अप्रत्यक्ष ( अपिश्रद्धनीयं स्यात् ) प्रमाणा-  
न्तराम्बुपगमो वा ( प्रत्यक्षादितरेषामनुमानादीनामम्बुप-  
गमो वा अप्रत्यक्षः स्यात् ) परिभाषाप्रयोजनाभावात् ।  
मित्रलक्षणेऽपि केषुचित् लौकिकाः प्रत्यक्षान्दनु प्रकृते  
इति ( अपि ) निष्प्रा, लोकोत्तरं ( मनसमिमेते )  
वेदयोगात् ( लौकिकप्रयोगयोगात् ) । तत्र ( प्रत्यक्ष-  
सामान्यलक्षणे वक्तव्ये ) न अक्षयत्वं लक्षणं मनस  
[ मानसे इति युक्तः पाठः ] अतिशयते. ( अनुमानादे-  
रपि मनोजन्यत्वात्, मनसोऽपि अक्षयत्वात् अनक्षयत्वं  
तु सुभाषिज्ञाने अशयते. ) तस्मात् इन्द्रियायंसंनि-  
हृष्टार्थजत्वं तदलक्षणम् ( प्रत्यक्षलक्षणं सर्वैरास्म्येषुम् ) ।  
यथोक्त " अर्थसामर्थ्येन समुद्भवात् " " इन्द्रियार्थ-  
संनिकर्षोत्पन्नं " " सत्प्रयोग. " इति । मनसः अक्षय-  
त्वादिज्ञानशयते ( नाशयति, नाप्यनिशयति. )  
अर्थसामर्थ्यवत्त्वेन अनुमानादिव्यवच्छेदात् । ( एव  
लक्षणे च सर्वज्ञत्वं न सिध्यतीत्याह- ) न च सूक्ष्म-  
विप्रकृष्टधरदिवाना ज्ञानोत्पत्तौ सामर्थ्यम्, इति न  
सर्वविषयप्रत्यक्षस्योपपत्तिः ।

( बौद्धदिग्दानागमत् लक्षणमाह- ) कल्पनाऽरोदत्त  
प्रत्यक्षलक्षणं इति चेत् ( विकल्पस्य दूषयति- )  
कैय कल्पना ! ( यस्या अपोढव्य प्रत्यक्षत्वमुपपत्ते )  
यदि शब्दाभासा ( शब्दाकारा ) प्रतीतिः, औप ज्ञान  
( शब्दविषयकं ) अप्रत्यक्ष ( प्रत्यक्षे इत्यशयतिः ) ।  
अथ अमिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा ( अमिलाप-  
संसर्गयोग्य प्रतिभासा आकारो यस्याः सा प्रतीति  
कल्पना नाम, इति चेत् । ज्ञानकारवादिना कल्पना  
दूषयति- ) सामान्याकारस्वसवेदनेऽपि अप्रत्यक्षत्वम्  
( ज्ञानाकारसामान्यस्वसवेदनेऽपि विकल्पनीयतया  
अप्रत्यक्षत्वं स्यात् । निरुद्धात्मनवादिना मतमाशङ्कते- )  
अथ वस्तुनि वदन्तरयोत्रना ( यस्तुनि पुरोवर्तिनि

दुष्क्रियैः वक्ष्यन्तरस्य रजतादेः योजना ' रजतमिदं ' इति विज्ञानं कल्पना नाम । निराकरोति- ) सामान्या-कारप्रतीतिः प्रत्यक्षम् । ( सामान्ये आश्रयिते व्यप्यते यथा सा सामान्याकारा प्रतीतिः, तस्याः प्रत्य-क्षं स्यात् ) । सामान्यस्य वक्ष्यन्तरस्थानभ्युपगमात् । ( प्रक्षरान्तरेण वक्ष्यतां शङ्कते- ) अथ अविधान-योजना ( अविधेये अविधानस्य योजना कल्पना नाम इति चेत् । निराकरोति- ) अणुव्यञ्जाभिधानस्य तथा स्यात् ( अविधायपर्यवर्णयप्रतिभासा प्रतीतिः शब्द-योजनापरिहता सा तथा प्रत्यक्षं स्यात्, न चेप्यते । अन्यथा कल्पना शङ्कते- ) अथ अरूपस्य ( अजी-कस्य ) आगोषः ( कल्पना नाम । तत्त्व- ) कल्पना-पोड रूपमाप्तवेदन प्रत्यक्षम् ( तथा च नोक्तदोष-प्रसङ्गः । निराकरोति- ) न तर्हि अज्ञानाद्विद्युत्पे-युगिनः अणुस्य वा ज्ञानं प्रत्यक्षम् । ज्ञानप्रति-भासिनो रूपस्य हेतु ( अज्ञानाद्विद्युत्पे- ) अभावात्, भावे वा प्रत्युत्पन्नसनात् । ( ननु आरोपितरूपानु-कारिणो कल्पना । न चातीतज्ञानभेदेपु विज्ञान योगिन-स्यवा, इति न तत् कल्पनेति अत आह- ) आरोपित-रूपानुकारिणात् तत्र ( अज्ञानाद्विद्युत्पे- ) कल्पनत्व-प्रतिः । ( ननु आधेयितरूपानुकारित्वमेव योगिज्ञानस्या-सिद्ध इत्यत आह- ) नहि अविद्यमानरूपानुकारादन्यो ज्ञानसंप्राप्तयोः ( न चेदं विद्यमानम् । बोद्धयति- ) ननु निरधिष्ठान आरोपः, अतो बन्तुनः अणुरूपप्रतीतिः कल्पना ( नाम । एकदेशो परिहरति- ) निरधिष्ठान तर्हि तैमिरिक्रम वेद्यादिज्ञान प्रत्यक्ष ( प्रसज्येत । बोद्धे- ) अथ तत्र किंचिदधिष्ठानमुच्यते । ( परमार्थरूपमाह- ) ' तदुच्यं ' इति तु ज्ञानं अक्षरता ( यतः ) प्रत्यक्षं स्यात् । ( अपिच ) सामान्ये च सामान्याकारा प्रतीतिः स्वधिष्ठिताविव तत्र ( सामान्ये ) अनारोपरूपस्य । ( शङ्कते- ) अथ ( अविद्यमान-स्वरूपमात्प्रादेः ) रूपमाप्तकल्पना ( कल्पना नाम । न चैव एति स्वधिष्ठितो कल्पनारप्रसङ्गः, रिक्त्व-विज्ञानाक्षरस्य विद्यमानतात् । निराकरोति- )

अतीताऽज्ञानादियु ज्ञानं कल्पनापोडम् ( तद्विभासिनो रूपस्य जात्यादेरिकावियमानतात् ) ।

( शङ्कते- ) अथ सामान्याकारप्रतीतिः बन्तुनि कल्पना ( समारोपरूपस्य ) तत् प्रत्यक्षम्, सामान्ये तु ज्ञानतात् ( अस्तु यत् सामान्यम् । तदेतत् विकल्प्य दूषयति- ) का पुनरिय आन्वता ? यदि अक्षर्यता, तुल्येवं सर्ववेदने ( अज्ञानाद्विद्युत्पे- ) अथ अन्यतासदर्थदा, तैमिरिकल्पनादिज्ञान प्रत्यक्षम् ( प्रस-ज्येत तस्य अर्थरयत्पत्तात्त्वनामात् ) । अथ अर्थ-क्रियासंनिहितं अभागतत् ( तद्विद्वं आन्वत्यम् । एतत् विकल्प्य दूषयति- ) यदि अर्थनिकल्पनो ( ज्ञान-विययनिकल्पनो ) तु पुनः प्रतीतिपरिहारो ( अर्थक्रिया-संनिहितमिष्यते ततः ) उपादानपरिहाराद्योग्यवेदनस्य ( चन्द्रतारकादिविययस्य विज्ञानस्य ) आन्तत्यप्रसङ्गः । अथ उत्तरोच्चज्ञाननिर्गतिः ( एकस्मिन्नयं संवादः, स चास्ति चन्द्रतारकादिविययस्यापि विज्ञानस्य इति तदपि अज्ञानं प्रत्यक्षं चेति न व्यभिचारः । दूषयति- ) क्षणिकविज्ञानस्य ( क्षणिकविययस्य विज्ञानस्य भव-ताम्, अस्माकं च अज्ञानविरनासिद्युत्पे- ) अन्तत्यस्य विज्ञानस्य ) तथादं ( आन्तत्य प्रसज्येत ) । तस्मात् ( पारिदोष्यात् ) अतश्चानि तादात्म्यप्रतीतिर्भासिताः । तथा च ( भ्रान्तिकल्पनयोः समारोपरूपेण ऐक्ये सति ) सर्वज्ञानं न कल्पनारोड अभास्यं इति न प्रत्यक्ष-लक्षणमप्येति ।

( प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तर शङ्कते- ) अथ अनु-भवाकारमवृत्त ज्ञान ( प्रत्यक्षम् ) अतः अन्यत्वेप ( अतीतानगतवियय सर्वज्ञानम् ) । यथोक्तं ' मानमपि अनुभवाकारमवृत्तं प्रत्यक्षम् ' इति । ( विकल्प्य दूषयति- ) अथ वेद्यनुभवाकारता ? यदि बोधामकता ( ततः ) सर्वं तथा ( बोधामक ) ज्ञानम् ( इति अनुभवाकारमपि प्रत्यक्षं प्रवृत्ताम् ) । अथ व्यक्तान्तरावमासता ( ततः ) प्रथमोपनिशयनि ( निर्विकल्पक ) दूरवादिता ( दोषेण ) अन्वयवर्तमानादि-परिच्छेदं न प्रत्यक्षं स्यात् । अथ अनुभवाकारानिरोपि-वेदना ( अनुभवात् अन्विरोहितस्य न वेदना अनुभव- )

कारप्रवृत्तिनाम् । दूषयति- ) सामान्यवेदनस्य प्रत्यक्षर प्रसङ्गः । यदि मन्येत संनिहितवर्तमानाऽवभाषा अनु- भवाकारप्रवृत्तिः । ( न च सामान्य अलीकम्, संनि हितं च वर्तमानं च ) तथाभूतं च सर्वाप्येव योगिना ( कतिपयभूमिकासमासूचना ) तथागतानां च ( दशम- भूमिकागतानां ) दर्शनमिति । ( दूषयति- ) तदसत्, पूर्वदोषानुतिष्ठते । ( यद्यपि सामान्य अपरमार्थकतया असंनिहितमवर्तमानं च, तथापि तथा अवभाषते इति अनुभवाकारप्रवृत्त्या तदप्रतिपत्तिः प्रत्यक्ष प्रसज्येत इति पूर्वदोषापत्तिः ) ।

( अनेन दूषणान्तर १८ कारिकायाः पूर्वार्थमाह- ) अपि च राधाभूते ( वर्तमाने अतीते अनागते च ) तथाभूतदर्शनात् [ अतथाभूतदर्शनात् इति युक्तं भासि ] वर्तमान मिथ्याज्ञानमेव, तैमिरिकदर्शनवत् । न तु प्रत्यक्षमन्यथा भवति, नदिन्द्रियार्थसामर्थ्यजन्यलक्षणम्, इतरथा निमित्तानुपपत्त्यवयवेदादिदर्शनं कस्य हेतोरना- कीर्णत ( प्रत्यक्षत्वात् अभ्रत्वात् ) ।

( साकारवादी प्रत्यक्षतितरे- ) सर्वमेव प्रत्यक्ष असंनिहितानुभाषणम्, अर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावेन ( नाम यमासंज्ञम् ) कालभेदात् । ( दूषणवादी गूढा- मित्रायः पृच्छति- ) किं तर्हीदं प्रकाशने ( नीलादि संनिहितदेहासाल चोदक आह- ) ज्ञानाकारम् । ( प्रष्टा अभिप्रायमाशिक्षति- ) न हीदानी सर्वज्ञेशम्यापि ( अर्थरूपस्य ) प्रत्यक्षदर्शी ( विद्यते ) । ( सर्वायं प्रत्यक्षदर्शी चोदयति- ) ज्ञानाकारे अर्थवेदनाऽ- प्यवभाषेनैव व्यवहारदर्शान् नार्थदर्शनहानिः । ( दूषयति- ) कथमन्यवेदने ( स्वाकारवेदने ) अन्याप्यन- साय । ( अत्रवेदनस्य अप्यवभाषय । चोदक आह- ) निरुद्धरात् अनादेः अर्थप्रदाभिनिवेशावस्मरन्प्रज्ञाया अपिदाया । [ पृथी इयम् ] । ( गोपहासं दूषयति- ) स्वमि तर्हि सर्वज्ञत्वाय भूमिप्रतिपाद्यस्माराय, पर कनीयोऽविद्य [ कनीयसी अविद्या यमिन् तत् ] एक देशमिच्छमेत । अत्रिच परिभाषाप्रतिहास्य एक- देतो एव प्रत्यक्षं स्यात् । माशयं हेतुप्रमेय ज्ञानाकारा- र्थजन्यमिति, न पुनः सर्वं, तत्त्वादेतत्त्वात् देहात्

कालतो वाऽसंनिधानात् । अन्यथा ( संनिधिविरहिणो- ऽपि हेतुत्वे ) सर्वस्य ( असदादेरपि ) सर्वदर्शि- रमसङ्गात् । ( पूर्वार्थस्य अन्या व्याख्या- ) अथवा प्रत्युत्पन्नाकारमेव ज्ञानम्, अतीतानागतानामपि वा । पूर्वज्ञ ( पूर्वकल्पे ) सर्वस्यात्थाभावात् मिथ्या । उत्तरय ( कल्पे ) अतीतादिरूपकरणानुपपत्तत्वात् न प्रत्यक्षम् ( कल्पनारहितस्य तत्त्वात् । यस्तु मन्यते 'अस्तु वर्तमान- विषयमेव प्रत्यक्षं तथापि सर्वविषयम्, अतीताना- गतयोरेपि अतीतानागततराभ्यां वर्तमानत्वात्' इति, तन्निरासाय १८ कारिकापूर्वार्थस्यैव व्याख्यानतरमाह- ) सर्वं या ज्ञानकाले प्रत्युत्पन्नानामना ज्ञायते, तथाऽवस्थे वा ( यो यदवस्थः स तयेत्यर्थः ) । पूर्वस्मिन् ( पक्षे ) मिथ्याज्ञानम् ( अन्यावस्थस्य अन्यथाग्रहणात् ) । उत्तरय ( पक्षे ) न सर्वं प्रत्यक्षम्, अवस्थान्तरापरवशीकरणात् । ( उत्तरार्थं विदुषोति- ) अपि च सर्वं न क्रमेण ज्ञायथावगमम्, आनन्त्यात् । नहि पूर्वपर- कोटिविरहिणो ज्ञेयस्य उत्तरादवतः परिनिष्ठा अस्ति । ( नित्यस्थिति तावत् परमाश्रयैः व्यवस्थितरूपस्यापि नैवत्ता, किमन्न पुनः अन्यपरिधत्तरूपस्योपादवत ) न योग्यवेदन, आनन्त्यादेः । इयत्ताऽनवधारणे सर्वं देहाप्रतिपत्त्योरविशेषात् । ( चोदयति- ) ननु अन- वधारयन्नपि इयत्तां रूपतो योग्यवेदनं सर्वमेवैति । ( निराकरोति- ) नैतत् सारम् । नहि इयत्ता- ऽनवधारणे सर्वमवधारितं भवति एकदेशी वा, अन्यतराव्यवच्छेदात् ( अन्यतरस्यैकदेशस्य परिमित रूपमाश्रयद्वेषे अवच्छेदात् ) एतानना स्थितिको दमिताः । अन्यथाह- ) बहुदुःखप्रमत्ताये इयत्ताऽ- धारणादेव सर्वप्रतिपत्तिः । सा च ( इयत्तानिःस्यता ) परिमिते संभरति, नापरिमिते । ज्ञानाकारार्थीनभ शेषधिगमः ( सौत्रान्तिकनये ) । न चैकविरहानपत्तिं नामाकाराणां पुण्यदुसुरा आनन्त्यं सममि, सर्वोप- मत्युत्पन्नत्वात् । अन्वयच्छिन्नदेशकाला हि अत्रानि इत्यन्वयत्वा अन्वया सहापेक्षमाया, अतीताभ ( अनन्ता ), पूर्वकालतोदेतन्नच्छेदात्, अन्वच्छेदेऽपि पुराणात् । [ पुराणानामवच्छेदेऽपि पूर्वकालतोदेतन्न-

च्छेदात् इत्यर्थः ] प्रत्यक्षवास्तु उभयश्रोत्रियवच्छिन्नाः  
 यावत् उत्सन्नाः, तावत् एव इति कथमानन्तम् ?  
 अतः नास्तत्कार्येणैवं ज्ञानम्, अनन्तामि वा  
 युगात् शान्ति ( उभयश्रोत्रिय उभयश्रोत्रियवच्छेदात् ।  
 ' न प्रमेयं निरूप्यते ' इति चतुर्थवचने विहृ-  
 षोति- ) किंच इदं सर्वम्, यत् जिदान् सर्ववित् ।  
 न तावत् प्रत्येकं अर्थाः ( प्रत्येकं अन्वनिर्देशेषु  
 सर्वशब्दप्रयोगात् ) नापि अन्यसहितः ( एषस्मिन्  
 देवदत्तपुत्रे यं कंचिद्व्ययमपेक्ष्य सर्वशब्दाप्रयोगात् ) ।  
 अपि तु वेनाचित् सामान्येन वशीकृताः रिक्तोऽपि  
 ( सर्वे नाम ) । न चेत्यभावात् अनन्तेषु समरति ।  
 ( दृष्टवृत्ते- ) दृष्टवपनन्तमेव सर्वं ( नाम ) इति चेत्,  
 ( निष्करोति- ) न । अन्वतरकाशक्रेतिभाजामान-  
 न्येऽपि ( अतीतथा एकया शेषका उपहितानां )  
 अन्तरेणात् पूर्वानुपपत्तिच्छिन्ना च ( प्रत्युत्पन्नो-  
 पहितानां ) उपरैवात् । अपि च आनन्दवमेव सर्वते  
 [ आनन्दे एव सर्वत्वे- इति युक्तः पाठः ] तदवधारणं  
 न संभवति । तथाहि, सर्वा व्यक्तयः ( अवधारिता  
 न वा ) अवधारिताश्चेत् सात्त्व्य एव, नामतोः । अनव-  
 धारणे हि अनन्तरं तावत्, तदनन्तकारणं नामान्तम्,  
 इति कथं तदवधारणम् ? ( कर्मिः काया तु ' अनवधारण  
 चानन्तमिति कथम् ? तस्य सर्वसावधारणात् । न  
 चानवधारणमालं प्रमेय इति भागः ' इति ) । ( शङ्कते- )  
 कालप्रधानच्छिन्नासहितं अर्थाः सर्वे, ( न च न अनन्तता  
 यत् सर्वता ज्ञानं, किन्तु एकेनैव कालेन उपाधियसालन्त्या  
 तीतावयं चरसाभेदेनावच्छिन्नताभावात् सर्वे इत्यर्थः ।  
 निष्करोति- ) न, तेषु अचच्छेदाभावात् एकदेशा-  
 निदोषात् ( सर्ववितपत्तेःपुनरपत्तेः । वारिकायाः पश्चात्  
 प्रमाणपुनरुपेक्षरति- ) तस्मात् क्रमात्क्रमातिरिच्यमान-  
 तिषाऽभावात् तावत् एवातेरानस्य तदनुपपत्तौ अनुप-  
 पत्तिः । प्रमेयमात्राच्च ( प्रमेयं न निरूप्यते । प्रमेया-  
 निरूपयादेव च सर्वप्रत्यक्षमात्प्रमेयमेव सर्वज्ञता प्रत्युक्ता  
 वेदितव्या । ननु मा नाम सर्वं प्रत्यक्षेण शशीत्,  
 अनुमानादिभिस्तु शक्यति इत्यवाह- ) प्रत्यक्षपूर्वक  
 दृष्टवस्तुमानादीनामपि सर्वविदितव्यकारणत्वम् ( अग्रमाग-

रम् ) । प्रत्यक्षेण साक्षात् पारंपर्येण वा संकथप्रज्ञा-  
 नावात् नानुमानम्, न शब्दः अत एव ( प्रत्यक्षपूर्वक-  
 महणलक्ष्यत्वमन्वात् । ननु अग्रहीतलक्ष्यत्वं सर्वं मा भूत्  
 पदार्थः, वाच्यार्थस्तु भविष्यति, इत्यत आह- )  
 पदार्थान्तरोपहितविशेषपदार्थस्यैव चावधारितात् । तार्था-  
 पत्तिः, तदभावे ( सर्वस्याभावे ) अनवकल्पमानददर्शना-  
 नुपपत्तेः । गोपमानं ( दृष्टव्य- सदृशव्य- स्मृत्या-  
 रुद्रस्य गगदेः दृश्यमानेन गवशरिना उपमेयत्वात्  
 सर्वस्य च दर्शयददर्शनात् ), सादृश्यविषयत्वात् ( च ।  
 सर्वस्य चासादृश्यरूपत्वात् ) [ चादृश्यरूपत्वात् ] ।  
 तामावाः, अभावविषयत्वात् । [ अत्र कर्मिणो वृत्त-  
 प्रमाणाभावः, तस्य प्रमेयमात्रविषयत्वात् । सर्वस्य च  
 सदृश्यत्वया तदनुपपत्ते- इति व्याख्येते ] प्रत्यक्षरथेव  
 चेदरेषामपि प्रमाणात्ता क्रमाक्रमौ न वक्ष्येते, प्रमेयं  
 च न निरूप्यते । एवं तावदनुपपत्तिः ।  
 [ पञ्चदशकारिकाया अवतरेण सर्वज्ञज्ञानस्यस्य  
 ' न तथापुनरपत्तेः अज्ञानाच्च ' इति युक्तम्, तत्र अनु-  
 पपत्तिः पञ्चदशादिभिः अज्ञानात्ताभिः कारिकाभिः  
 परिशोधिता । अथ अज्ञानं परिशोपनीयम्, तत्र- ]  
 ज्ञानमपि ( परिशोप्यते ) ' सर्वज्ञज्ञानमन्यवित्तामि-  
 न्द्रियाणां न गोचरः । अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं  
 प्रसिष्यति ॥ ' १९ ॥ न तावत् अनतीन्द्रियदृष्टः  
 शक्तिं परवर्तिं सवेदनं प्रयच्छाम् । [ सर्वज्ञता सर्वे  
 परवर्ति इति सर्वज्ञताः । ' आ सर्वज्ञानम् ' इति सर्व-  
 शब्दस्य आकारोऽन्तर्दृष्टः । सर्वज्ञता न मनसि इति  
 सर्वो-अ-दृष्टः । नन, मनसिपेक्षोऽन । अर्थसार्थः  
 ' अनतीन्द्रियदृष्टः ' इतिपदेन व्याख्यायतः । अन्यावित्तं  
 अन्येन पुत्रेण ज्ञातमित्यर्थः । अवयवः ' परवर्ति  
 सवेदनं ' इत्यनेन व्याख्यातः । इन्द्रियाणां गोचरः इति  
 परयोर्थः ' प्रपञ्च ' इति पदेन स्पष्टीकृतः ] अत  
 एव ( अन्तःप्रत्यक्षरथादेः ) नानुमेयम् । तदसिद्धौ  
 हस्तार्थसिद्धेः ( सर्वज्ञानस्यासिद्धौ च प्रत्यक्षेण तदार्था-  
 सिद्धेः ) ॥ १९ ॥  
 ( स्वाध्यायसिद्धौ सर्वज्ञं निरतिनुपपत्त्यति- )  
 ननु साधित्वात्ता काश्चाप्यति, परिमाणानुपपत्त्यं,



साविद्यं च ज्ञान ( उपलभ्यते ) अतः कश्चित्  
 काष्ठामात सर्वविषयमिति । ( उच्छरमाष्ट ) उच्यते ' काष्ठा  
 यद्यपिधिः कामं परं यस्मादसंभवि । कार्यद्रव्ये-  
 रनेकान्तो गुणेश्च गरिमादिभिः ॥ ' २० ॥  
 ( विकल्प्य दूषयति- ) यदि यतः पर नास्ति सा काष्ठा,  
 भवतु तस्यासिः, न च तथा सर्वविषयत्वसिद्धिः । भूयिष्ठ-  
 विषयवच नु भवेत् । पार्थिवस्येव गोलकस्य पार्थिवा-  
 न्तरापेक्ष ( पर्वताग्रपेक्षं ) बहुतरकाशावकाशव्यापित्वम्,  
 न सर्वयापिता । ( कल्यान्तरमाशङ्कते- ) अथ यतः  
 पर न समाप्यते ( सा काष्ठा । दूषयति- ) कार्यद्रव्ये  
 र्व्यभिचारः । नहि सातिशय अपि घटादयः [ कुट्टकम्-  
 मपिनादय- इति कणिका ] परिमाणतः परसंभवा-  
 नीयाऽ( नीयरूपदेशाऽ ) तिशायिनः, अन्यानवकाश-  
 प्रसङ्गात् एकेन ( द्रव्येण ) सर्वं याति । ( गुणत्वे सति  
 इति विशेषणान्न व्यभिचार इति चेत्तत्राह- ) न च  
 गुणधर्मोऽयमिति साप्रनम् । तद्वताना ( कार्यद्रव्यगताना )  
 गरिमादीना तदनस्त्वाऽसंभवात् ( काष्ठाया अवसंभवात् )  
 सर्वगुणत्वसिद्धिः एकक्यायोरस्माभावात् । प्रयत्नविशेषाच्च  
 अतिरूपद्रव्यमिति मनुष्य-चात-हरिण-हरि-पतनि  
 णाम् । न च तस्य ( विशेष्य ) अधभवनोपरवाक्य-  
 अतिशय, अनन्तत्वात् नभसः । कैपाचित् निरतिशय-  
 प्रताना पातप्रसङ्गात् । निरवशोपगतं वदेगप्राप्त्या हि  
 प्रयत्नो निरतिशयः स्यात् । तदनन्ततया कुतोऽस्य  
 निरतिशयता । तस्मान् प्रयत्नेनेनासाधारणगुणेन बुद्धि-  
 गुणेन वा व्यभिचारः । ऐश्वर्यकल्प्य धर्मस्य न सा  
 काष्ठा । तददृश्वरंजनानात् धर्मस्यापि ( तदुत्तया ध्वन-  
 देयः ) । ईश्वरैश्वर्यस्य धर्मकल्पनाभावात् ( धर्मकल्पना  
 पातात् इति पाठान्तरम् ) हेतुकर्मनिपाकावयवपरमसात्  
 [ ईश्वरस्य क्लेशादिद्वयवत्तयात् ] ( यन्तु परमेश्वरैश्वर्य-  
 स्यापि धर्मजनिततरमम्युपैति, त प्रत्याह- ) अनेनेश्वर  
 प्रसङ्गात् ( सर्वेषा ) ऐश्वर्यं यावत्तान् ॥ २० ॥

( यच्च ' काष्ठाप्रसङ्गद्वयान्तरपरिमाणाना ' इत्युक्तम्,  
 तद्विकल्प्य दूषयति- ) अपि च ' नासंभवाच्च परा-  
 यत्सं नभः परिमितं यदि । अयानन्ततया उत्तरं न

स्वेषां परिमाणता ॥२१॥ [ यदि परावस्थ अवसंभवाच्च  
 नभः परिमितं न इत्यन्वयः ] ( परिमितं चेदाकाश  
 इति ततोऽधिकं किमिति न समाप्येत, सातिशयपरि-  
 माणदर्शनादेव संभवाणीयमेतत् । शङ्कते- ' अयानन्तया  
 तर ' - ) अनन्तत्वादिति चेत् ( शङ्का निरासिद्धीर्षुः  
 वृच्छति- ) किमिदं आनन्तर्यम् ? ( शङ्कित  
 वृत्ते- ) अवरिच्छित्प्रता । ( उत्तरं- ) ननु एष  
 परिमाणाभावाः ( एव यवन यवत्यन्तरेण आश्रितः ) ।  
 एतावत् तर्हि परिमाणम् ( तद्विपरीतता तु तदभावः ) ।  
 ईदृशी च काष्ठाप्रति ईश्वरज्ञानस्य वदन् अज्ञानं  
 ( ईश्वरस्य ) आविर्भावयति ( आरम्भीयस्यैव पिज्ञानस्य  
 साकल्येनापरिज्ञानात् ) । सोऽयं शान्तिवर्णनि वेता-  
 लोदय । ( ईश्वरज्ञानस्य आनन्त्येन समर्थेन ईश्वरस्यैव  
 वस्तवज्ञानलक्षणः ) ।

( नैपायिकः प्रयत्नविश्रुते- ) सर्वकार्याणां कर्तृत्वा-  
 टेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । उपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोज  
 नाभिज्ञा हि कुलालादय कर्तारः । ( उपादानमन  
 परमणुजातिचतुष्टयम् । उपकरण समस्तश्रेष्ठसमसाविनी  
 धर्मो धर्मो । संप्रदान धेवज्ञा, दानव भगवान् स्वर्ग-  
 मिरमिपैति । प्रयोजनं मुग्धु, लोपभोगः । धेनताना  
 कुलालादिकर्म यापारनिषयस्तु उपादानादिः प्रसिद्ध  
 एव ) । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्ता, इति समस्त-  
 कार्योपादानाप्रसिद्धः, तथा च सर्वज्ञ इति । ( एत पर-  
 तन्त्रविद्वान्त दूषयितुमुपक्रमते- ) किमेते ( बुलगा-  
 दय. ) स्वकार्यस्य निरवशोपकरणवेदिनः कतिपयोप-  
 करणवेदिनो वा ? न तावत् अवशोपकरणवेदिनस्ते  
 ( अन्ततः ) अदृष्टस्याज्ञानात् । नापि संयतनप्रयोजन-  
 विशेषवेदिनः तस्यानेकस्यापि संभवात् । ( ईश्वर-  
 स्यापि ) तन्मात्रज्ञाने न सर्वज्ञतासिद्धिः । बालोन्मत्तादयश्च  
 सर्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनः ( इति तन्निदर्शनेन  
 ईश्वरस्य तन्मात्रज्ञानमपि न सिध्यति ) । साध्यं चेत्  
 कर्तृत्वं तन् कथं अन्तर्भावितवदेतत् हेतुमात्रेण  
 सिद्ध्युमर्हति ? ॥ २१ ॥

ननु सिद्धमेव, संनिवेशादीना बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् ।  
 ( तदेतत् दूषयति- ) यावन्नेतत् । ' संनिवेशादिमत्  
 सर्वं बुद्धिमद्देतु यद्यपि । प्रसिद्धेः संनिवेशाद्वैक-  
 कारणतां द्युतः ॥ ' २२ ॥ प्रेक्षापूर्वमासादिरिषिनि-  
 वेद्यावैलक्ष्येऽपि च इतरेषा तदग्निरिसागरादीनां यद्यपि  
 ष्टिनिवेशमानसामान्यात् ( चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात् इति  
 प्रेण संकथः ) तथा अद्यति विमर्केशतया स्वार्थे  
 परानुभवे वा दुःखोत्तरधर्मदर्शनात् प्रयोजनमावगिरा-  
 कृषाऽपि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात्, एतत् तु तस्य  
 ( ईश्वरस्य ) कृत्वत्वम् ! नहि घटरथादयः एक-  
 बुद्धिमत्पूर्वकः । ( घटकृते- ) ईश्वरपूर्वकत्वेन [ ईश्वर-  
 कर्तृकत्वेन- इति कथिकायाम् ] ( सर्वस्य कार्यजातस्य )  
 तथा ( एककर्तृकत्वे ) इति चेत् ( उत्तरमाह- ) साध्यं  
 तत् ( ईश्वरपूर्वकत्वम्, तत् कथं साधनतयोपादीयते ।  
 पुनः घटकृते- ) चेतनमात्रान्तरोपरत्वात् रानि-  
 वेद्यस्य केषाचित् ( घटरथादीनां ) तथा दर्शनात् अन्य-  
 भाषि ( सिन्धादेः ) तथामात्रः ( इति सिद्धभीधरपूर्वकत्वं  
 एककर्तृकत्वं च ) इति चेत् । ( निराचष्टे- ) दृष्टान्त  
 साध्याभ्यामनेनान्तः, ( दृष्टान्ते हि घटादेः एकः कर्ता  
 कुल्लादिः, साध्ये वा सिन्धादेः ईश्वरः, इति व्यभि-  
 कायात् नोत्पत्तिमस्य अचेतनोपादानत्वं या चेतनारमानं  
 कर्तारं तदनुसूनादीनां साधयितुमर्हति, अनेककर्तृकत्वस्य  
 दृष्टान्ताभ्युपदेशनात् । यदि तु सर्वमेव ईश्वरपूर्वकत्वेन  
 साध्येत ततो घटादीनां ईश्वरपूर्वकत्वेन पथविनिवेशात्  
 दृष्टान्ताभाव इत्याह- ) सर्वेषाभ्यन्तरे दृष्टान्ताभावः ।  
 द्विकर्तृकत्वे च घटादेः [ ईश्वरश्च कुल्लाभ्येति  
 ज्ञापयि घटादेः कर्तारी इति चेत् ] भुगनाद्यपि तथा  
 इति ईश्वरेश्वरप्रज्ञादनसत्ता [ यथा घटकर्तारं कुल्ला-  
 मथिद्रागुमीश्वरः तथा जगत्कर्तारमीश्वरमभितरुत् अन्य  
 ईश्वरः, तस्याव्यपारः इत्यनवस्था ] । ( चोदयति- )  
 अत एव ( अनन्यसाधकत्वादेव ) न द्वितीयानुमानम् ।  
 ( परिहरति- ) एकात्मामानमपि तर्हि मा भूत्, यद्यपि  
 ( एकात्मताऽपि ) अनन्यसाधकत्वान्वात् ( लक्ष्यपरि-  
 पाकाऽदृष्टान्तसिद्धेः ) अत्रादिलक्षणकार्योत्पत्तौ  
 एतद्विधायकत्वस्यानुमाने तुल्यैवानवस्थास्यैव । चाहुते- )

अप न द्विभिद्रागुत्ता पदादयः ( किंतु ) सर्वमेव कथि-  
 द्यतुं कम् । ( निराकरोति- ) इति न सर्वगतसिद्धिः ।  
 ( चाहुते- ) रथाभ्याव्यपराः नानातदभिर्मिता अपि  
 दृश्यन्ते जगति प्राय उपलभ्योपरकारणः, एवं च ' रथा-  
 भादि एवतद्यपूर्वकं दृष्टम्, तस्मात् जगदपि एतद्वर्त-  
 पूर्वकम्' इति ( यत् परस्वयैवकार्यकारकत्वेन व्यवहियते  
 तत् एककर्तृकं दृष्टं यथा रथावयवाः एवतद्यपूर्वका  
 दृष्टाः, तथा च तदनुसूनादि इति ) । ( दूषयति- )  
 तदेतद् व्यभिचारि, नामातद्यपूर्वकस्यापि दर्शनात्  
 ॥ २२ ॥

' हेत्वभाष्यप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते । हेतुर्न  
 चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥ ' २३ ॥ नहि  
 कर्माद्यापाऽभावे तस्य ( ईश्वरस्य ) शरीरिन्द्रिययोगः,  
 बुद्धिः, ऐश्वर्यं वा सम्भवति इति प्रमाद्यविश्वसादुपगमाः,  
 हेत्वभाष्ये कर्मानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा न संनिवेशात्  
 तदनुमानम् ( बुद्धिमतेऽनुमानम् ) । कर्माद्यपूर्वकत्वे  
 वा तज्ज्ञानमन्यत. स्यात् ( येन कर्मानुभवेन अस्य  
 शरीरादयो जनयितव्याः । चोदयति- ) ननु अत एव  
 ( हेत्वभाष्ये कार्याभावादेव ) तदनुमानं ( तस्य बुद्धिमताः  
 तदनुसूनादिहेतोः अनुमानं ) अन्यथा ( हेत्वभाष्येऽपि  
 कार्यभावे ) दूषयति ( कारिकोक्तं ) न स्यात् ।  
 वस्तव्यो वा विशेषः, यतो दूषणम्, न साधनमिति  
 (तमावपि हि दूषणसाधनतादिनीं क्षरणाभाष्ये कार्याभाष्यं  
 तदनुसूनां प्रवृत्तौ, तत् कथमेकः पर्वतुत्पत्तौ ! स्वपथे  
 विशेषमादर्शयन् परिहरति- ) उच्यते । प्रत्यक्षेण  
 विलक्षणं हि अप्रत्यायवर्तुः संनिवेशाः अतदेतान् स्युः  
 ( अप्रत्यायवर्तुः स्युः ) । न चैवं बुद्धिरनुमेया  
 दृष्टसाध्याभ्येनाऽनुमानात् ( सा च नित्या अतर्पयिषया  
 उपलब्धा असदादे इति तद्विशेषानुमानकत्वात्, तथा च  
 नित्यत्वसर्वविद्यपरत्वाद्धतिः । इति दूषणस्य विशेषः ) ।  
 अपि च दृश्यत्वेऽपि [ साधनदूषणयोः स्वीकृतेऽपि ]  
 मतिक्रमनात् दूषणं साधनमपि ( सद्विनिपक्षतया ),  
 साधनं तु निरस्यतिपक्षं साध्यविद्ये ( साधनतायामव-  
 तिष्ठते, न तु सपतिपक्षं प्रतिबन्धमात्रमिति ) इति ।

(कारिकायाः पश्चात् व्याचष्टे—) न च बुद्धिमात्र  
सन्निवेशद्वयेः ( किं तु ) त्रिप्रासप्रयोजनविचारनिर्णया-  
त्पिका प्रेक्षा ( विन्यासप्रयोजनयोः यौ विचारनिर्णयौ  
सदादिमहा प्रेक्षा बुद्धिद्वयोपः ) । न च सा तत्र  
( ईश्वरे ) संभवति, स्वार्थपरार्थाभावादिति ॥ २३ ॥

[ एतावता ग्रन्थेन सर्वज्ञः कश्चिद्विद्योक्ता इति  
मनं निराहृतम् । तत्र बौद्धनैयायिनुरयोगिसिद्धमत्तानि  
निराहृतानि । अप योगसिद्धः कश्चित् साक्षात्कृतवर्मा  
नियोक्ता इति मनं निराकरोति । तत्र पूर्ववक्षोपन्यासं  
करोति— ]

ननु मा भूत् सर्वज्ञो नियोक्ता, धर्मशब्द इत्यनाम् ।  
नहि रूपतत्त्वशुच्यदीना विषयनियमो निरूप्यते इत्यु-  
क्तम् । कालतस्तु निवर्तते यदा वर्तमानव तदा अति-  
शयवधमुदादिविषयमात्रो न विरुद्धः । आत्यन्तिके  
चावर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसंशयं स्पृष्ट्यादित्तु इत्युक्तम् ।  
तत्र ' कुर्व ' इत्यर्थो धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनो-  
पगमात् । अथाद्यत्वात् कस्य अप्रत्यक्षत्व इति चेत्  
( निराकरोति परः— ) उच्यतेऽप्यास्तु ( प्रत्यक्षवत् ) ।  
ननु उच्यतेऽपि ( न ) स्वल्पेण धर्मे. श्रेयसाधनत्वेन  
तु ( धर्मः ), तच्चातीन्द्रियम् । ( विरुद्धं दूययति  
परः— ) किं पुनरिदं श्रेयसाधनत्वम् ? यदि  
तानन् शक्तिः, सा चातीन्द्रियेति । उक्तमत्र नेन्द्रियाणां  
परिमाणो वा, ( स्वरूपतो वा ), विषयनियमस्तु  
निरूपित इति । अथ तदा ( यागादिसमये )  
असरात्, कालान्तरभाविस्त्वान् श्रेयसः ( आमुष्मि  
कस्य स्वगदिः ) । ( उच्यते— ) भवतु ( कालान्तर-  
भावि श्रेयः, तस्मात्कालतस्तु अतिशय यागादिसमयेनो  
यागादिकालः ) अन्यथा ( यागादीनां ) धर्मस्वरूपानेः ।  
श्रेयसाधनं तु वर्तमानं इति नाशङ्क्या ( अविशयवत्ता  
श्रेयसाधनरूपो धर्मः ) अविषयः । ननु प्रागनुग्रहान्  
धर्मज्ञाननिष्ठते अनुग्रहानुभिः । तथा च मरिच्यन्ता-  
दशुभमविषयः । ( परिहरति— ) नैव अधिग्रहणात्  
प्रत्यक्ष धर्मं ज्ञम्, अपि तु उच्यतेऽपि— [ देष्टुर्नि-  
इति युक्तम् ] शयवत् । न च ( अल्प ) अतिशयः  
स्वाभाविज्ञो महत्त्वविषययोग्यः उपदेशान्तरजः

क्रियानिबन्धनो वा इत्युच्यते । ( कस्यचिदातोपदेशात्  
अष्टाङ्गयोगमगम्य तदनुग्रहानात् तस्मिन्प्राप्ते सति वा ता  
योगमूमिमविरुद्धस्य संप्रशस्तवमाधिपमावादेव अथ-  
मतिशयो ज्ञायते इति । ' ननु मा भूत् ' इत्यादिना  
प्रातं निराकरोति— ) उच्यते— ' अतुल्यकालं सामर्थ्यं  
कर्मणः क्षणमङ्गिनः । चिरकालफलायाऽऽहुर्न  
तदध्यक्षमीक्षते ॥ ' २४ ॥ ( आशुतविनाशिकात्  
कर्मणः— ) प्रतीयमानकर्मलक्षणेपजनः पूर्वपरानुपपत्ति-  
तावसानान्तरः देशकालाद्यासादितपरिणतिमेदः अनन्त-  
र्यमपि ( अनन्तरमपि ) कर्मणः अतिवर्तमानः कोऽपि  
अतिशयः कर्तारि ( नित्यात्मनि आश्रितः ), कर्मणः  
चिरमाधिनः फलस्य साधन कल्पते ( वृद्धेः ) । तद्यो  
न कर्मशाले वर्तमानः । स्वकाले वर्तमानोऽपि, कर्मणः  
अतिवृत्तत्वात् न कर्ममन्विचयया अल्पज्ञमीक्षते ।  
तदुक्तं ' फलसाधनरूपेण तदानीं येन नाम्नात्सौ '  
इति । विवि. पृ. ११४-२३१.

• सर्वज्ञोतिः । इदं स्वतन्त्र कर्म, सशामेदत् ।  
' अथैव ज्योतिः, अथैव सर्वज्ञोतिः ' इति । वि.  
२।२।८.

• सर्वनाम च पूर्वोक्तं शब्देन एकदाकृतं याति ।  
भा. ४।१।९।२३. • सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देश-  
कम् । अथवा सर्वनाम गुणवचनवात् दृग्त्वगुणमुद्यति  
तदीय लिङ्ग सत्त्वा च मज्जते इति चेत्किं । सर्वनाम  
सनिहितरूप प्रातिपदिकायैव वाचकं ( इति उच्यते ) ।  
दुष्ट. ८।१।१९।४०. • सर्वनाम प्रकृतप्रधान-  
परामर्श । भाट्ट. ४।१।९. • सर्वनामानि निर्दिष्ट-  
प्रतिनिर्दिष्टकानि । सु. पृ. ५. • सर्वनामानि प्रकृत  
वाचीनि भवन्ति । भा. ५।३।१३।२७. • सर्वनाम्नः  
पदान्तरसन्निधावितापेविषयकरणम् । सु. पृ. ८०९,  
८२९, • सर्वनाम्नः सनिहितालम्बनत्वात् प्रत्यभिज्ञ  
च विना सनिध्यनोगात् । पृ. ९११.

• सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्व-  
शक्तिः । दुष्ट. १।२।१।१।१. • सर्वनामशब्दः सनिहितवचन । उच्यतेऽपि  
य. पदार्थ. शब्देन सनिहित, तेन संबन्धते । भा.

१।४।१६।४९. \* सर्वनामशब्दानां संनिहितार्थै-  
विशेषवाचित्वात् ज्ञातिवाचकत्वम् । यस्तिष्ठते तु  
तेषामपि ज्ञातिवाचकत्वम् ' यथादिशब्दानां सर्व-  
नामस्त्वात्शब्दानामन्तर्भावार्थम् ' । सु. घ. ३३२.

ॐ सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात् तेषां स्यादेकदेशत्वम् ।  
पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् । १०।६।५।१३॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तेषां पृष्ठानां साम्ना एकदेशत्वं  
स्यात् एकस्मिन्नेव देशे निषेधः स्यात् । एवो देशो  
येषां, तेषां भावः एकदेशत्वम् । पृष्ठशब्दात् ' विश्वजित्  
सर्वपृष्ठः ' इति सर्वपृष्ठशब्दात् एकदेशत्वम् । पृष्ठस्य च  
पृष्ठानां च कृतदेशत्वात् कृतो निश्चितो देशः ' माध्यं-  
दिनपवमानादूर्ध्वं मेवावच्छासामः प्राक् ' इत्येतरूपः  
इतो निश्चितः । तस्मिन् एकदेशे सन्तु पृष्ठसाम्ना  
निषेधाः स्यात् विश्वजिति इति पूर्वः पक्षः ।

विषेत्तु विप्रकर्षः स्यात् । १४ ॥

पूर्वपक्षे तु यन्त्रो व्यावर्तयति । विश्वजिति सर्वपृष्ठे  
नैकस्मिन् देशे सन्तु साम्ना निषेधाः किंतु विप्रकर्षं  
स्यात् एकस्य पृष्ठस्यै निषेधाः इतरेषां परिहामसार्थं  
इति । विषेः ' पवमाने रथं तर करोति, आर्भवे बृहत्,  
मप्य इतराणि, वैरूप होतुः पृष्ठ, वैराज ब्रह्मताम, शाकट  
मेवावच्छासाम ' इति विषेः ।  
तस्मात् एकर साम्नाः पृष्ठस्यै अन्येषां परिहामसार्थं  
निषेधा इति सिद्धान्तः । के.

\* सर्वपृष्ठे षण्णा पृष्ठस्तोत्राणां देशव्यवस्था एवम्—  
' पवमाने रथं तर करोति, आर्भवे बृहत्, मप्य इतराणि,  
वैरूप होतुः पृष्ठ, वैराज ब्रह्मताम, शाकट मेवावच्छा-  
साम ' इति । वि. १०।६।५.१३.

\* सर्वपृष्ठा नाम इष्टिः । भा. ११।२।५।२३.

\* सर्वपृष्ठायां किं षष्ठदुस्यथात् सिद्धयुक्ते अन्वये  
स्त मेदेन इति चिन्तितम् ( ३।५।४।१६ ) । सुपु.  
७।१।१।१. \* सर्वपृष्ठायां ' न बृहत्वा नपट् कुषीत् ' इति  
अथरग्युक्तनिष्कर्षवादः । संकल्प. ५।४।४ मीको.

घ. २३९३ ' न बृहत्वा नपट् कुषीत् ' इति अथर-  
ग्युक्तनिष्कर्षवादः ' इत्यन अपिहरय द्रष्टव्यम् ।

\* सर्वपृष्ठायां ' न बृहत्वा नपट् कुषीत् ' इति बृहती-

पदशक्यतावच्छेदकीमुत्तराशक्यतावच्छेदकर्मण्यस्य बृहती-  
त्वस्य प्रदानकरणतावच्छेदकप्रतिषेधोऽयं न तु वाक्या-  
न्तिमाशरक्तुत्पद्यस्य वाक्यायां अथ्यूहनविषेर्भवादः ।  
संकल्प. ५।४।४.

ॐ सर्वपृष्ठायां न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ॥  
यदुपुरोडाशागामिक एव विष्टो यत्र विहितः, तत्र  
प्रदानकाले हविर्विभागस्यावश्यकत्वात् यत्रपुरोडाशाधि-  
करणव्ययमेव तदैव विभागकर्मणः प्रयोजक्यः । इति प्राप्ते,  
प्रदानकालेऽन्वयविक्रान्तानामेव हविषा प्रतिदेयत्वं मदीय-  
मानतया हविर्विभागस्यैवाभावात् तदद्रमन्त्रप्रवृत्तिः ।  
संकल्प. १।१।२४.

\* सर्वपृष्ठादित्यु आनुमानिकनवनोपदिष्टानामुप-  
देशाः । सुपु. ७।१।१।१.

\* सर्वपृष्ठेष्टिः । ' इन्द्राय रथं तराय, इन्द्राय  
बाहं ताय, इन्द्राय वैरुषाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय  
शाकटाय, इन्द्राय रैवताय ' इति विशेषणभेदात् भिन्नाः  
षट् हुक्ताः षट् देवताः । इतिर्ध्वं तु द्वादशकपालः  
पुरोडाशः, ष च रथचक्रताम, महान् । ' पवराजकाले  
तस्य पुरोडाशस्य पूर्वोपात् प्रथमा देवता यजति ।  
एवमितराः प्रदक्षिणम् । समन्तं पर्वयति इति विश्रायते ' इति  
सस्यापाठः । के.

ॐ सर्वपृष्ठेष्टिः । शेषकार्यं तन्वये ॥  
द्रव्यैरुक्ते कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेत् ।  
३।५।४।१६॥

भाष्यम्— अज्जि सर्वपृष्ठेष्टिः — ' इन्द्राय रथं-  
तराय, इन्द्राय बाहं ताय, इन्द्राय वैरुषाय, इन्द्राय वैरा-  
जाय, इन्द्राय शाकटाय ' इति । तत्र पुरोडाशो बृहत्ता  
कर्मणा साधारणः । तत्र सदेहः किं प्रतिकर्म सिद्धयुक्ति  
कर्तव्यं सदेह्यं वेति । किं प्राप्ताम् ? चोदानुमत्तात्  
प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । एवमितराणि द्रव्ये बहुत्वात्  
कर्मणाम् ।

या— इदानीं सत्तु शेषकार्यं तु तद्विरोधाभिरुच्यन्ते ।  
तत्र सर्वपृष्ठायां अन्वयेन विरोधचतुर्थ्यन्तविरक्तिवैतः  
पट्टमित्युक्ते. भिन्नद्रव्यदेवतासंज्ञायाः देवतात्तरावृद्धतायां

देवतान्तरासंभवात् गुणेन भेदकेन पट् कर्माणि । तेषु  
केषाञ्चिद्भिन्नान्येव हवींषि । अन्येषां पुनरेक एव रय-  
चक्रमानः पुरोडाश आग्रातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा  
विचारः, किं कर्मभेदात् शेषकार्याणां भेदः उत द्रव्यै-  
कत्वात्तन्मिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णेष्यते  
'एकद्रव्ये संस्काराणां न्याख्यातामेककर्मत्वम्' ( ११।४।  
१२।४२ ) इत्यत्र । अत इह न विचारणीयम् । उच्यते ।  
'प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।  
एण्डशश्व प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति सन्नता ॥'  
यद्यप्यभेदाद्यानुगुणो विचारस्तथाऽपि अत्र शेषकार्यं  
प्रसङ्गाच्छेपमोपविचारारम्भवराच्च क्रियते । तत्र चैक-  
द्रव्यत्वात्तन्त्रय सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्व-  
कर्मणामुपनरोति । भेदरूपेण च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते  
न च भन्तुं शक्यते । एण्डशस्त्वस्य प्रधानोपशोभित्वं  
तदुपकारद्वाराश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेद प्रतिपद्यमानो  
न द्रव्यैकत्वात्तन्भीकृतुं शक्यते । भवति चैकदेशो प्रति-  
पादितेऽपि एकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अत्रदानदेशानां  
मिन्न्याडुत्तरार्धदक्षिणदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्वित्-  
हृदिह गम्यते ।

अविभागाद्य शेषस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।  
१७ ॥

भाष्यम्— सृष्टदेव कर्तृत्वमिति द्रव्यः । अविभा-  
गाच्छेषस्य । नात्र विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य ।  
उत्तारार्धात् स्वित्हृदद्वयदातयम् । एकश्चाणुत्तरार्धं,  
ततोऽप्यधीयमानेन न गम्यते विरोधः । कस्य भवत्तम्,  
कस्य भेति । एवमिहायामपि । तस्मात् सृष्टदवदातय  
मिति ।

धा— सृष्टकरणम् । युतः । 'न ह्येष कर्म-  
संस्कारो ह्यमानस्य वेद्यते । हुतशेषसमानत्वा-  
त्सन्नत्वं तु प्रतीयते ॥' कर्मसंस्कारपक्षे ह्यमान-  
संस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्वरयम् ।  
ए च शेषः साधारणः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे एते ।  
न प्रधानाशदानदेशः । तस्य प्रष्टावचोदितं चान् । तत्रश्च  
एककर्मप्रमाणान्निरोधार्त्तं यत्तुम् । यद्यपि द्वैकप्रधानोद्-

शेनोत्तरार्धे गृह्णीयुस्तथापि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधाना-  
न्तराण्यपि कृताश्यानि भवेयुः । तस्मात् तन्त्रम् । यत्तु  
प्रतिपाद्य विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे सृष्टार्थकारणे  
तदुपयुज्यते ।

शा— सर्वप्रष्टया 'इन्द्राय राघन्तराय' इत्यादीनि  
पट् कर्माणि विहितानि । तत्र किं प्रतिकर्म भेदेन स्वित्-  
हृदिह अवेदय उत सकृदिति संशयः । 'तत्र कर्म-  
बहुत्वेन प्रतिकर्माधिस्त्वायिभिः । चोदके शेषकर्माणि  
प्रतिकर्मं प्रदिश्यते ॥' तस्मात् प्रतिकर्मं अवेदयम् ।  
इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह— 'सर्वसाधारणः शेषस्त-  
स्मात्सकृदवद्यते । तावतैव हि सर्वेषां कृतं स्याद-  
विशेषतः ॥'

सोम— शेषकार्यप्रसङ्गात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-  
द्रव्यैकत्वेऽपि कर्मभेदात् स्वित्हृदादीनि प्रतिकर्मं भेदेन  
क्रियेरन् इति ।

वि— 'रथन्तरादिभिर्मिन्ना इन्द्रास्तेषां न म्रियते ।  
पुरोडाशास्तत्र शेषकार्यं किं मिचते न वा ॥, मिचते  
कर्मणा भेदात् चोदकेः पृथगुक्तिः । शेषस्य सर्वत्रस्य  
त्वात् तत्कार्यं सकृद्विषयताम् ॥'

भाट्ट— सर्वप्रष्टयायामिष्टो 'इन्द्राय राघन्तराय  
निर्वेपनि, इन्द्राय नार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय' इत्यादि  
पहृद्विध्यायां पहृन्मोऽपि निरुप्य सहावयवतपेगणे  
कृत्वा प्रष्टवित्त्वं विभागे प्राप्ते, तत्पृत्वा वचनादेकमेव  
रथचक्रमात्रं पुरोडाशं कृत्वा 'समन्ततः पर्यवचति'  
इति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते ।  
अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतत्पर्यमाहकम् । अन्यथा  
'अज्ञये वृत्तिकार्यः' इतिवत्कर्मैकत्वे सृष्टदवदानापत्ते ।  
याग्याभेदात् कर्मभेदः । तत्र च स्वित्हृदिहृदिप्रधान-  
भेदात्मेवेकं भवति । न च द्रव्यैकरथात्सन्नता, अत्रदान  
प्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धादीनां भेदात् । न च संस्कार-  
वाक्यानां परस्परान्यये प्रमाणाभावेन उत्तरार्धस्य  
अवदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःपति-  
योगिकत्वव्यतीतेः तस्य च पुरोडाशीकथेन साधारणत्वात्  
द्रव्यैकमिति वाच्यम्, तत्तदेवताये षडुपष्टिपरिमि-

स्यैव निपतस्य हविष्ट्वेन पुरोडाशस्य अत्र हविष्ट्वकृति-  
तया हविष्ट्वभावात् । न च तथाऽपि हविषः संसृष्ट-  
त्वेन साधारणत्वत्वात्काले इन्द्राय सयन्तराय यजिस्तं  
तत्तस्मै न मम इति प्रत्येकं संकल्पेऽपि संसृष्टोत्तरा-  
भादिः अपश्रमागविरोपत्वात् तन्त्रत्वं शेषश्रमागामिति  
याच्यम्, तथाऽपि 'न ह्यनानुवाशात्' इति च  
'द्विन्द्रशयवस्य मस्ययति, द्विष्टेयस्य वपट् करोति'  
इत्यनेन प्रदानभेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात्-  
स्यथाऽनुपपत्तिक्रियात्प्राप्तिकलेन भेदोपपत्तिः । इति  
प्राप्ते, 'बैत सत्यं क्रियते' इति च पिबो ल्यो भूत-  
कालव्यक्षापचेरेषेष्टितस्तुतिमानपरत्वावसाभात्, गमक-  
मात्रस्य च श्यायशास्तत्पत्न्यत्वाभिरुत्पानुपपत्तेः सक्तुदेव  
शेषकार्यणि । 'न ह्यम' इत्यत्र तु स्वभावाद्देव-  
विधिनिमित्ति विशेषः । द्वेन्द्रत्वान्वे तु यचनादेव भधा-  
वृत्तिरिति वैपय्यम् ।

मण्डन— 'सर्वशुद्धेष्टितः सक्तुः ।' सर्वशुद्धेष्टि-  
कर्मणि प्रदत्ता पुरोडाशात् 'सक्तुः' एकमेव भवति  
शेषसर्वमिति शेषः ।

शंकर— 'तन्त्रं तत् सर्वशुद्धायात् ।'

● सर्वशुद्धेष्टौ राधतर-बाह्वत-वैरुप-वैधन-  
शाब्द-रैवताः पट् इन्द्राः । एक एव च द्वादशकपालः  
पुरोडाशाः । 'समन्तं परंपरत्रति' इति श्रूयते । अन  
प्रदानानां भेदः, पण्डु शेषकार्यं सक्तुदेव कार्यम्, न  
पट्कृतः शुभक् । वि. ३।५।४.

● सर्वशुद्धेष्टान्ता पडहप्रश्रानां विश्वजिति सर्वशुद्धे  
अतिदेशः । ७।३।१७-१२. मीको. घृ. २२०  
'अतिदेशः विश्वजिति पडहप्रश्रानात्' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वमपि (अधिकमपि) ज्योतिष्टोमे द्वादश-  
सप्तदशियया ऋतवितानशामने दत्तव्यम् । वि. ६।७।  
९. ● सर्वस्वस्य विद्यमानस्यैव विश्वजिति दानम् ।  
६।७।५. मीको. घृ. ३६८९ 'विश्वजिति विद्य-  
मानस्यैव सर्वस्वस्य दानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदाक्षिण्य-भदाक्षिण्ययो. अपच्छेदशौच-  
पदे विन्यसः । ३।५।१२।२-५.३. मीको. घृ.

४९७ 'अपच्छेदशौचपदे अदाक्षिण्य०' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदानं अष्टराप्रयतेऽपि विश्वजिति । ६।७।  
८।१४-१७. मीको. घृ. ७५० 'अष्टराप्रयतेऽपि

विश्वजिति सर्वस्वदानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदानं अहर्गणस्येऽपि विश्वजिति । वि. ६।७।  
८. ● सर्वस्वदानमेव ( न द्वादशसत् ) उद्दानप-

च्छेदस्य परस्वे तद्विमित्तकपुनःप्रयोगे । ६।५।२०।५५.  
मीको. घृ. ११२२ 'उद्दानपच्छेदस्य परस्वे०' इत्यत्र

अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सर्वस्वदानेऽपि विश्वजिति,  
प्रतिपिद्वयात् अश्राव्येनामदानमिति वक्ष्यति ( ६।७।  
३।४ ) । या. ३।१।१०।२८ घृ. ९६१.

● सर्वस्वदानन्यायः । विश्वजिति सर्वस्वदाने  
सिदादयो न देयाः ॥

स्वदाने सर्वमधिकोपात् । ६।७।१।१ ॥

भाष्यम्— इदं भाषयन्ति 'विश्वजिति सर्वस्वं  
ददाति' इति । तत्र उद्देशः किं यावत्किंचित् स्वयन्द-  
नेच्छते, यथा माता पितृश्रेयमाद्यपि, तदर्थं देवं उत  
यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वदास्तदेव देयमिति । किं प्राप्तम् ?  
अविशेषात् माता पितृश्रेयमाद्यपि दातव्यम् । ननु  
दानमित्युच्यते स्वयन्निवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च । तत्र  
पितादीनामशक्यत्वं स्वयन् निवर्तयितुम् । न हि कर्त-  
व्यवित्तं न विदा भवति । लक्ष्यते । सत्यं नासौ न  
पिता भवति । शक्यते तु परविषयः वर्तुम् । परस्वत्वा-  
पादनं च दानं ददातेत्येः । अर्थाच्च स्वत्वशानाः ।  
दस्मात् सर्वं देयमिति ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितस्वशाक्यत्वात् । २ ॥  
भाष्यम्— वाच्येन पक्षो विपरिवर्तते । यस्य

प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयम्, नेतरत् । कस्मात् ?  
प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् । इतरस्य चातन्त्र्यत्वात् । न  
हि पिशाचीना शक्यते स्वयन् परित्यक्तुम् । ननु चोक्तं  
परविषयिकरत्वं तस्य शक्यमिति । उच्यते । प्रभुत्व-  
योगिनः स्वात्मानं दीयमानस्य सर्वत्वमुच्यते । नाप्रभुत्व-  
योगिनः स्वस्य दानम् । न चैतन्नाशक्यम्, परिपान्तीना  
परिचाररतरम् । यस्य चैतन्नाशक्यमभि भवेत् दद्यादपि ।

अत्राऽऽह । ननु यत्र स्वराब्धौ वर्तते तद्देयमित्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुरनाय स्मृति बाधित्वाऽपि यतित्वमिति । अत्रोच्यते । स्वराब्धौऽथमात्मीयघनज्ञातीना प्रत्येक वाचको न समुदायस्य । तत्रात्मीये सर्वताया कृतायां कृते शास्त्रार्थे, नाद्यक्येषु शानिषु सर्वता वक्ष्यमीया, नापि स्मृतिर्बाधितव्या । अपि च गरादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तौ सत्यामप्यमात्मीयगता सर्वतोपादेया । तस्या चोपात्ताया कृतः शास्त्रार्थ इति शादीनामुपादाने न विधिः कारणमस्ति । तस्मान्न पित्रादयो देयाः । तस्माद्यत्रैव प्रभुत्वं योगेन स्वत्वम्, तदेव देयमिति ।

सोम— पूर्वोपादेयु एकवदपरालोचनादविशेषतः प्रसक्त्याधिकारस्य पदान्तरावाक्यान्तरादिबलात् व्यवस्था कथिता । इह तु अत्रदपर्यालोचनम् अविशेषतः प्रसक्तिः तदपदान्तरादेव विशेषेण व्यवस्थाप्यते इति पादान्तरस्य मस्य सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च ।

वि— 'सर्वस्वदाने पित्रादायपि तद्वन एव वा । स्वरादात्रः, पितृनादायव्यागाद्धेन एव तत् ॥'

भाट्ट— विश्वजिति 'सर्वस्व ददाति' इति श्रुतम् । तत्र पित्रादीनामपि ज्ञातित्वेन स्वराब्ध्याच्य-रत्वात् घनत्वेन दानम् । न च पित्रादिषु यथेष्टविनि-योक्तव्यत्वं स्वत्वस्य 'स्वामी रिक्थयः संनिभागपरि-ग्रहाधिगमेषु' इत्यादिस्वत्वेत्वं भावेनासंभवात्, पितृ-राश्रित्वादिरेण आत्मीयताभावात् स्वत्वं कागपटितदहाति-कर्मतः अनुपपत्तिः । कन्यापुत्रदानादेरपि स्मृतिपूक्तत्वेन तत्रापि स्वराश्रीकारणम् । अथु वा तदनुसारेण परस्व-त्यागदानमेव दानवदार्थः । इति प्राप्ते, परविशेषीकरण-मात्रेण त्र्येके दानसद्व्यप्रयोगाभावात् स्वराश्रयापूर्वक-परस्वराश्रयात्ममेव दानवदार्थः । न च पित्रादौ स्वरादे-प्रयोगान्नि, स्वराश्रयत्वं भावात् । कन्यादानादौ तदशते-गौणम् । न चेह तदाश्रयण युक्तम्, स्वराश्रयस्य स्वराश्रयधीभूतघनपरत्वेनापि उपपत्तेः । किंच अथ स्वराश्रय-प्रत्येकगवत्यैश्वर्यादीश्रयविधनेषु प्रवर्तते, सर्वानु-गौणत्वं यथाऽच्छेदशाभावात् । अतश्चेदस्मिन् प्रयोगे एकस्वराश्रयस्य प्रत्येकदहा यतुयोगेन घनत्वोऽप्युपपत्तम् ।

मण्डन— 'सर्वस्वे शतयो न स्युः ।' सर्वस्वे विश्वजिति देयत्वेन विहिते, शतयः पित्रादयः न स्युः, अवितु गरादिघनमेव इत्याशयः ।

शंकर— 'सर्वस्वे जनकादि न ।'

● सर्वस्वारः क्रतुमरणकामस्य । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । स च यजमानमरणोत्तरमवशिष्टः क्रतुविधिं समापनीयः । वि. १०।२।२३. ● सर्वस्वारः नाम क्रतु. शुनःकर्णः अग्निप्रोमः । शुनःकरणश्लोमः इति सोमनाथी । शुनःकर्णश्लोमः इत्येके शाखिन इति कुतूहलम् । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति विधिवाच्यम् । दत्तः च 'आर्भवे प्रस्तुतमाने औदुम्बरीं सदशेन शसशा परिवेष्य, ब्राह्मणा. समापयत मे यत् इति संश्लेष अग्निं प्रविशति' इति ग्राव्ये वचनमुक्तम् । 'दक्षिणे-नौदुम्बरीं पतोदशेन वाससा सृष्टो दक्षिणाशिराः सर्व-शुन् ब्राह्मण. समापयत मे यत् इति संश्लेषं श्रियेत' इति वचनं कुतूहले । 'आर्भवपवमाने औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेन अहृतेन वाससा परिवेष्य ब्राह्मणा' समापयत मे यत् इति संश्लेष अग्नीं सविशति' इति वचनं सुषोधिण्याम् । के. ● सर्वस्वारः नाम वाग्-मरणकामस्य । सकर्ष. ४।३।५.

● सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि समा-पनीयः ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् । १०।२।२३।५८ ॥

भाट्ट्यम्— अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनः कर्णोऽ-ग्निप्रोमः 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । तत्र संश्लेषः किं दिष्टगते यजमाने तद्वत् कर्मोत्पद्यते तत्र परिसमापयित्वापत्तिः । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगती यजमानस्य स्यात् तद्वत् कर्मोत्पद्यत्वम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यम्, नाजीवता । तस्मादिदमर्षादावप्ये, सर्वस्वारेण दिष्टगत्वं च यजेतेति ।

स्वाहोमयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ५९ ॥

भाष्यम्— स्वाहा तस्य परिसमाप्तिः । उभय द्विप्रत्यक्षशिष्टं ऋतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो कोतेन यजेतेति— आरभ्य परिसमापयित्वापमिष्यात्सुधातामैः । तेन समाप्तिरुपार्तनेनेका भवति । अपि चेद्भाग्मानान्ते 'आर्भवे प्रस्तूपमाने औदुम्बरीं सदृशेन यासता परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यशमिति सवेध्याग्निं विप्रति' इति । यदि प्रेषमान स्यात्, अद्ब्रह्मार्भवेत् । तस्मात् उपरेण्यद्ब्रह्मण्यथा परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, 'अग्निं सोममपहरेयुः, विश्वान्ते-च्छतेति वृषात्' इति । अथ यदुक्तम्, जीगन् कर्ता भवति, न गूतः इति । नेतुष्यते । जीगता वचनं श्लोकम् । आरभ्य परिसमापयति । अतस्तद्गुणोक्तौ परिसमाप्तिः । अत्रह । यदा अग्नौ प्रयुक्तारास्ता तावदापरिसमाप्तिस्तेन न ह्यत्र । यदा परिसमाप्तिस्त्वनदादौ नास्ति । यः परिसमाप्तेः कर्तेति । अद्रोच्यते । मुक्त-सर्वयैवैवसुलभम् । यद्गणत् मुक्तसंशयं जीवन्त क्वातर मन्थते तैतेनसुलभम् । योऽपि परिसमापयवेति प्रथम परि-समाप्तिशाले जीवति, तस्यापि जीवन् परिसमापनकालेऽ-शुभकारकम्, पूर्वपेषादेवास्व कर्तुंनसुपपद्यते इति । स च पूर्वपेषी जीवतोऽजीगतश्च सुलभः । तस्मान्जीवति-शायमपि कर्तेति । अद्रोच्येत । जीगतः सर्वदा कर्तुंनसुपपद्यते इति । एतदपि तुल्यमेव । जीगतोऽपि, पुनश्च कर्ता, न शरीरम् । स च पतिवेऽपि शरीरे पुनरोऽस्ति । तस्मात् एव परिसमानो कर्तेति । अद्रो-च्येत । यजमानस्यमवदशक्य द्वि दिष्टयतायुर्न तन्न कर्तुम् । अत्रासौदको न प्रापयतीति । नैवदेयम् । याजमानस्यै प्रापयिष्यति यः । तस्माद्दोषः । अथवा, प्रयशमेव परिसमापतेरचनम् । ब्राह्मणाः सत्यापयत मे पशुम्' इति । तस्मान्पश्चिद्व याजमान भविष्यति ।

शत— सर्वस्वार्थे नाम एकाहः स्वर्गकामस्य विहितः । तत्र आर्भवंस्तोषणशाले 'ब्राह्मणाः समापयत मे यशम्' इति प्रेष कर्तव्यम्पः प्रयाय यजमानो द्वियते । तस्मिन्मृते दोषं कर्म समापनीय न वेति रीचये न समाप्यम्, मृतस्य कर्तुंनसंभवात् इति पूर्वपक्षे

सिद्धान्तमाह— 'यज्ञसंभवि कर्तुंत्वं तत् एयं भवे-दिदम् । जीवज्येव तु संश्रयात् शिष्टे कर्तुंत्व-सृच्छति ।' वरणमरणदिसमाचरणमेव जीवद्वयस्या-मपि यजमानस्य कर्तुंत्वम्, तद्य मरणोत्पत्तमावि-न्यपि कर्मदोषे जीवद्वयस्यापिमिव संधिपानेन समभति । मन्थमेव च 'समापयत' इति प्रेषेण समाप्तिश्लोच-माना न शक्या वापहोतुम् ।

सोम— कामनामायागीचेहास्यग्निद्विष्टवो किमु यक्तयं कामभितुरभावे इत्युत्पन्नेः संश्रयतिः । सूत्र-धैरुत्तु— दिष्टयवौ यजमानस्य मरणे सर्वस्वस्व सत्यापन न विद्यते, सर्वस्वापि कर्मणः षीदधिकारकत्वेन मृतस्य अपिश्रायसमवात् इति ।

यि— 'सर्वस्वारे मृतेकर्मं त्यज्यता वा समाप्य-ताम् । त्यज्यता स्वाम्यभावेन, प्रेषादन्यैः समाप्य-ताम् ॥'

भाट्ट— अग्नि सर्वस्वार्थे नाम यज्ञः 'मरण-कामो कोतेन यजेत यः यज्यतेव धनामयः स्वर्गं लोकमिषाम्' इति यावत्वेन स्वर्गार्थेना विहितः । अन हि न मरण पशुम्, तस्यानिष्टमवात् । अनेनेदो दोषाश्चमेदाश्च । अतो मरणकाम इत्यस्य अद्रोच्यतेमरण इत्यर्थः । 'आर्भवे प्रस्तूपमाने अग्निं प्रविशति' इत्यनेन चोपाश्रयिषामात् मरणमवाद्गतया विधीयते । अतश्च मरणोत्तरकाल स ऋतुः समापनीयो न वेति चिन्ताया मृतधर्मास्त्रिपञ्चमत् कर्तुंनसंभवात् मरणान्त्येव स्वर्गसापनत्वात् न समापनीयः । इति प्राप्ते, 'आर्भवे प्रस्तूपमाने औदुम्बरीं सदृशेन यासता परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यशमिति सवेध्याग्निं प्रविशति' इति वचनेन समापनप्रेषविधानात्सत्य च दृष्टार्थ-त्वभाष्ये वैश्विक्कसमाप्तिविधिं कश्चिद्व्यवहृत्येकहलेन च मृतस्यापि ऋत्विक्प्रयोगकल्पोपपत्तेः समापनीय एव ऋतुः ।

यत्तु कैश्चित् प्रेषत्वैवास्त्य 'व्याप्यतोऽप्येतयः' इतिवत् समापनविधयवत्त्वमित्युक्तम्, तत् ब्राह्मणा इति सजोषनेन त्रिपिद्यक्तिमतिवत्त्वात् कर्मकले प्रयोग-त्वात्पुनश्चोपेक्षितम् । वस्तुतस्तु समापनीयतागवैऽपि



सकलैः क्रन्वयैतयैव वरणमरणयोः प्रकृताविवातुष्ठानात् तद्वलेन च बीजद्वयस्यायामिव मृतावस्थायामपि कृत्विञ्चा कर्तृत्वोपपत्तिः । अत एव ज्योतिष्टोमादिकर्मन्तरेष्वन-  
यैव दिसाऽन्तरामरणे ऋत्विग्भिः समापनम् । एवं च प्रेषस्य विधिकल्पकत्वाभावेऽपि समापनस्मारकत्वेनैव दृष्टार्थेतेति ध्येयम् । २२.

मण्डन-- 'सर्वस्वारः समाप्यते ।' २४.

शंकर-- 'सर्वस्वारः समाप्यते ।'

• सर्वस्वारात् परेषु यथा । ('यथा परेषु सर्व-  
स्वारात्' ५।३।१२।३६ सूनायः) सर्वस्वारनामकात्  
ऋतोः परस्तात् यानि कर्माणि स्वाध्याये विहितानि,  
तेषां पाठः पूर्वपक्षे केवलमदृष्टार्थः स्वीकृत्यैव स्यात् ।  
तथायुक्तम् । भा. ५।३।१२।३६.

• सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते  
कर्मणो जीवसंयोगात् । १०।२।२३।५८ ॥

सर्वस्वारः ऋतुः शुन.कर्णेः अग्निष्टोमः 'मरणकामो  
होतेन यजेत यः कामयेत् अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्'  
इति विहितः । तत्र आग्नें प्रस्तूयमाने 'ओदुम्बरी  
सदस्रो न वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञं  
इति संश्लेष्य अग्निं विशति' इत्याम्नातम् । 'शुन.कर्ण-  
स्तोमोऽग्निष्टोमः' इति सोमनाथीपाठः । शुन.कर्णस्तोम  
इत्येके शाण्डिनः आहु. इति, 'दक्षिणेनौदुम्बरी पचो-  
दस्रो न वाससा सङ्गो दक्षिणादिशः सविशन् ब्राह्मणाः  
समापयत मे यज्ञ इति संश्लेष्य ध्रियेत' इति च  
सुनुहूलम् । अस्मिन् सर्वस्वारे यजमानमरणे तदर्थं  
कर्म उत्सृष्टयं परिसमापनीय चेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।  
यजमानस्य दिष्टगतौ मरणे सर्वस्वारास्य ऋतोः समापन  
न विद्यते । तदन्तः ऋतुस्रष्टव्य. पूर्णाहुति हुता ।  
कुत ? यमणः लीवसंयोगात् जीवेन जीवता यजमानेन  
संयोगात् । अत्र च यजमानस्य मृतरात् समापन  
नास्ति इति पूर्वः पक्षः ।

स्याद्गोभयोः प्रत्यशंसिष्टत्वान् । ५९ ॥

मरणकामस्य विहिते सर्वस्वारे ऋतौ 'आग्नें प्रस्तू-  
यमाने ओदुम्बरी दक्षिणेन पचोदस्रो न वाससा सङ्गो  
दक्षिणादिशः सविशन् ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ इति

संश्लेष्य अग्नीं विशति' इत्युक्तम् । तत्र यजमानमरणेऽपि  
ऋतुदोषः कृत्विग्भिः समापनीयः स्यात् । उभयोः  
ऋतोः परिसमापनस्य चेति, प्रत्यशंसिष्टत्वात् वचनेनैव  
विहितत्वात् । 'मरणकामो होतेन यजेत' इत्यापराति-  
नेव आरभ्य परिसमापयितव्यं इत्युक्तम् । 'ब्राह्मणाः  
परिसमापयत मे यज्ञम्' इति जीवता यजमानेनैव ऋतोः  
परिसमाप्ति. प्रेषिता । तस्मात् यजमानमरणे सत्यपि  
सर्वस्वारास्य समापनं स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

• सर्वस्वारे अश्लेष्यशक्तं बाध्यत्राप्यविवेकः ।  
भा. १०।२।२४।५९, • सर्वस्वारे दिष्टगतौ यज-  
मानस्य तत्त्वयं शयेन कारयितव्यं दृक्प्रान्तरभय  
ओदुम्बरीसमापनमिति । नाप्यत् । १०।२।२४।५९.

• सर्वस्वारे यजमानजीवदृशार्थं क्रियमाण-  
प्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गताऽऽयुराशासना-  
देनं वाचः ॥

जीवत्ववचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् । १०।२।  
२५।६१ ॥

भाष्यम्-- सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भव-  
त्येवं संवाचः 'आद्यास्ते यजमानः' इति विमायुराशी-  
वैक्तव्या, उत नेति । किं प्राज्ञम् ? जीवत्ववचन-  
मायुराशिपः । कुत ? तदर्थत्वात् । यथाऽऽयुराशास्ते  
यजमानस्तत्र प्रस्तरं प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान  
इत्यावेदयितव्यं भवति, तद्यजमानः कथं प्राप्नुवादिनि ।  
स चायमत्र यजमानो विपरीतज्ञानः मरणकामः ।  
तस्मादायुराशीस्तत्र न वैक्तव्या ।

यचनं वा भागित्वान् प्राग्भयोच्चात् । ६२ ॥

भाष्यम्-- उच्यते । वैक्तव्याऽऽयुराशी । भागी  
दायुराशीर्वादः । आग्नें प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा  
गतिः प्राथेयितव्या भवति । प्रागार्भञ्जकालदायुराशास्ते  
यजमानः 'आग्नें वैक्तव्यं यावशी यास्तम्' इति । चोदक-  
क्षेत्रमनुपदीप्यते । तस्मात्तत्राप्यायुराशीवैक्तव्येति ।

शा-- सर्वस्वारे एव मरणकामो जीवदवस्थायां  
'आयुराशास्ते' इत्यायुराशीवैक्तव्या न वेति संवाचः ।  
तत्र मरणायुरागनेन प्रवृत्तय न आद्याग्निं यमपुः ।  
प्रागग्निं तु आग्नें वैक्तव्यात् मरणसंभवात् तमाशति ऋतोः

वैगुण्णात् वाचदार्मकाल आद्यासित वमायु । तस्य  
दायुषार्थकन्या ।

सोम— मरणानन्तरपस्त्रियस्यवत् ' आयुसहास्ते '  
इत्यस्य निश्चिन्नाया मरणात्पूर्वमपि इत्युक्तिरिति सूत्राति ।  
सूत्रार्थवत्— आयुसहासिधो जीवत्यपि यजमाने अवचन  
स्यादायुष्येत्यास्य, मरुते च यजमानस्य मरणाथैतया  
आयुष्य अनपेक्षितवारिति ।

वि— ' मृते प्रमासुधाशो नो स्यात्, नो मृति  
वामनात् । प्रामाभंभाञ्जीवनाथमायुष्यास्य भवेत् ॥ '

भाट्ट— वाय तमेव प्रायणीयादौ जीवद्वाया  
मृतावापे आयुसहासनादे कल्प न वेति चिन्तायाम्,  
आयुषो मरणात्पुनरपेनाप्रायणीयात्वात्क्षेप । इति प्राप्ते,  
आर्मवहापयन्तं जन्मातरे वा आयुष्य आद्यासन-  
संभवादक्षेप । एवमन्येषामपि फलना ' उत्तप देव  
यव्याम् ' इत्यादीनामिह जगति जन्मा तरे वा आशा  
सनसंभवादक्षेप । २४.

मण्डन— ' जीवत्स्यपरिहासास्यम् । ' इह सर्व-  
स्वारे, यजमाने ' जीवति ' सति तृतीयवचनात् प्राक्  
वाच्य यजमानो जीवति वायु ' आशा  
स्यम् ' आयुसहास्यरूपो धनभाग पठनीय एव ।

शुक्र— ' आयुसहास्त्वन जीवति । '

ॐ सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर ऋत्वर्थं कर्त  
व्यम्, इत्यस्य कर्तव्यम् ॥

गते कर्मास्त्रियस्यवत् ॥ १०।२।२४।६०॥

भाट्टम्— अस्ति उर्वस्वार ऋतु, हुन कर्माऽ-  
भिनेम । ' मरणकामो क्षेपेन मनेत्, य कामयेतासा  
मप स्वर्गं लोकमिषाम् ' इति । तप दिष्टमती यज  
मानस्य सत्या किं कर्तव्यमिति प्रश्न । भवति वादर-  
यित्वाऽपि द्वौ पत्नी, प्रभ्रोनेषन्तम् । पक्षद्वयेऽपि मति  
भाति, भवति सवया । सर्वानस्त्रिदावपि भवति । यथा,  
को नाप्यय क्वन्त ? क्व नामेय मदी ? किमिदं  
कर्ममिति ? तदमिषीयते । गते कर्मास्त्रियस्यवत् ।  
विद्या मति गते यजमाने, अस्त्रियस्यवत् कर्म  
मविध्यति । यथा, अस्त्रिये कर्त्तव्यं त्रिष्वै, नाय्यद-  
स्त्रिये । एव दिक्षामपि मति गते ऋत्वर्थं क्षेपेन वार-

वितव्यम् । नान्यत् । यथा, सुक यजमानोऽन्यारमते,  
यजमानेन सतितीहुमरी भवतीति ।

शा— अथ मृते यजमाने कर्मोपे क्रियमाणे  
किं वाप्य किं नैति प्रश्नेनैवोपक्रम । अत्रोत्तर—  
अस्या अधिकारपक्षे यथोक्त तया इहापि दृश्यम् ।

सोम— पूर्वोक्तसमापनोपजीवनेन वाप्यविशेष  
निरूपणात् सगति । सूत्रे ' गते ' इत्यस्य दिष्टमिति  
गते यजमाने इत्यथ ।

वि— ' किं नार्थमप किं वाप्य, मिति प्रश्ने तद्दु-  
त्तरम् । ऋत्वर्थमस्त्रियवत्कार्यं वाप्यते मृतकत्वकम् ॥ '

भाट्ट— मृते यजमाने अस्त्रिये मृताधिकारपक्षे  
यथा वाप्यावाप्यविषेक स सर्वोऽप्यथ दृश्यम् ।

मण्डन— ' सर्वस्वार समाप्यते । '

शुक्र— ' मृतेऽस्त्रियस्यवत् कर्म । '

ॐ सर्वस्वारे हुन कर्मो नाम अतिशोम ' आर्मवे  
सूत्रमाने औदुम्बरीं सद्दोनेन वाससा परिषेष्टप ब्राह्मण  
समापयते ये यज इति उद्येप्य अग्निं विद्यति ' इति ।  
तत्र यजमाने दिष्टमती अपि कर्म समापयितव्यमेव ।  
१०।२।२१।८-५९ ॥ सर्वस्वारे सूत्रवाके ' आयु-  
सहास्ते ' इति भागो होत्रा पठनीय एव, सुक  
वायोत्तर आर्मवपयमानवर्षना शिजीविषुःवात् ( वि )  
जन्मातरे वा फलस्य संभवात् ' आयुसहास्ते,  
उत्तप देवयव्यामासास्ते ' इत्यादि सर्वमेव पठनीयम्  
( भाट्ट ) । वि १०।२।२५

० सर्वानुक्रमणिका ( शाकल्यसंहिताया ) कात्या-  
यनप्रणीता । कु १।२।१।१८ पृ २८

ॐ सल्लिहादमिरेवित इति न्याय । अयमपि  
पद्येनोपनिबद्ध । तथाहि— ' विद्या हि विनयाऽवाप्तवै  
सा चेद्विद्विनयावहा । किं पुनं हुन वा याम सल्लिहा  
दमिरेवित ॥ ' इति । साहस्री १३५.

ॐ सल्लिहाभारनरन्यायम् । ' यथा सल्लिहा-  
विश्य बहुधा भाति भास्वर । तथा धरीरण्याविश्य  
नृत्पा खुस्वीश्वर ॥ ' इति । साहस्री ९०९

० सबनानि श्रीमि पञ्चमन्त्रि नर्तयन्तानि । तेषु  
वचन ' यथा प्रातः स्वनेन वरुणित, पुत्रेहासौन माध्व-

दिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । छुप् १२।२। १२।३२

\* सवनत्रयसवन्धिग्रहार्थता ग्रहधर्माणाम् । ३।६। १।३० मीको पृ १६२८ 'ग्रहधर्माधिष्णम्' इत्यत्र अधिकरण प्रथमम् ।

\* सति ज्योतिष्टोमे दश चमसा । तत्र मध्यत-  
कारिणमास्त्राकाना होवृत्तसोद्गावृत्तजमानाना चत्वार-  
श्रमसा, मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छिवोत्तुनेष्टूच्छावाकामीप्राणा  
होत्राणा पत् । तत्र प्रातः सवने शुक्रामधिप्रचारे  
अच्छवाकचमसवने नव चमसा सवनमुत्सीया  
प्रथममिद्राय ह्य ते । सु ३।२।१२।२७

\* सवनवत् ( ५।१।१७।३० सूते भाष्ये च ) ।  
यथा प्रातः सवन दैवामानुषादा प्रतिबन्धात् उरुह्वममाण  
माभ्यदिन सवनमुत्कर्षति तथा सातवनीया उ ह्यममाण  
प्रातरग्निहोत्रमुत्कर्षेत् इति पूर्वपथ । भा ५।१।१७।३०

\* सवनीय पशुमिष्टोमे । आश्विन ग्रह गृहीत्वा  
मिथुना चूप परिवीय आग्रय सवनीय पशुमुपाकरोति ।  
सवनीये च परिवाणात्तर ( अग्नीषोमीयाधैपरिवाणात् )  
अप्राकृतम्, यत्र निवृत्त दृश्यते । भा ३।६।१०।३१,

\* सवनीया अग्नीषोमीयश्च यदा समानविधानास्तादा  
अग्निगुप्तये 'प्राग्मे' इत्यस्य न विकार । १।३।८।२२,

\* सवनीया पण्य अश्वमेधे प्रय -- अथ  
त्परो गोमुगश्च । १।४।२।१७, \* सवनीया पण्य  
( ऋतुपण्य ) - आमेय पशु अग्निष्टोमे आलम्ब्य ।  
ऐन्द्रास पशुधन्ये आलम्ब्य । ऐन्द्रो वृष्णि षोडशिति  
आलम्ब्य । सारस्वती मेयो अतिरात्रे आलम्ब्या इति ।  
३।६।७।१८, \* सवनीया पुरोडाशा अनुमकन  
निरुप्यते इति । १।२।१।२।३२, \* सवनीया

पुरोडाशा ज्योतिष्टोमे प्रतिषवनम् । १।१।४।२०।५४,  
\* सवनीया पुरोडाशा न तावत् पशुकर्म उद्दिश्य  
विधीयते । अथ च पशुत्रयमध्ये विहिता भवति ।  
यस्मिन् स्थाने विहिता तत् सन पशुत्रयम ये इति ।  
१।२।२।१।१७ \* सवनीयाय धर्मा आतिदेशिका,  
पुरोडाशदर्शनात् । या ३।२।७।२६ \* सवनीयस्य  
प्रथममुपाकरण स्थानात् । वटुत्तर दैधम्य, तदुत्तरमन्

वाभ्यस्य, प्रकृतिदृष्टौर्गोपयस्यैव नियामका तराम्बो  
नियामकतयाङ्गीकारात् । सायस्क्रे । भाट्ट ५।१।६

\* सवनीयाना प्रस्तर प्रासन्निक । यदर्थश्च प्रस्तर-  
स्तार्थं प्रहरणम्, प्रहरणाच्च च सूक्तवाक । छुप्  
१।२।१।१६।५४ \* न च सवनीयाना सूक्तवाकोऽ  
स्ति । पाशुक एव सूक्तवाकस्तेषा प्रसङ्गसिद्धि । भा  
१।२।१।१६।५४

\* सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरो  
डाशो न स्यादन्वेषामेवमर्थत्वात् । १।२।२।२।८ ॥

सवनीये पशो पशुपुरोडाशो न स्यात् न कर्तव्य ।  
छिद्रापिधानार्थत्वात् वरोद्धरणेन पशो यच्छिद्रमूलत्वं  
तस्य अपिधानार्थं पुरोडाश श्रुत 'सुपिरो वा एतर्हि  
पशु यर्हि वषामुरिन्दति, यद् व्रीहिमय पुरोडाशो  
भवति, अपिधानायासुपिराय' इति । परतु अ देया  
सवनीयपुरोडाशाना एवमर्थं नात् छिद्रापिधानार्थवत्स्य  
श्रुतत्वात् छिद्रापिधान सवनीये पुरोडाशे सिद्धम् ।  
तच्च 'अनुमन सवनीया पुरोडाशा निरुप्यतेऽपि  
हिस्यै अछिद्रतायै' इति । ततश्च वृत्तार्थत्वात् सवनीये  
पशो पशुपुरोडाशो न कर्तव्य इति पूर्व पक्ष ।

क्रिया वा देवार्थत्वात् । १ ॥

वाशब्द पूर्वपक्ष वाङ्मन्यथ । सवनीये पशो पशु  
पुरोडाशस्य क्रिया स्यात् । स कर्तव्य देवार्थत्वात्  
देवतासंस्कारार्थोऽयम् । नासौ पशुच्छिद्रापिधानार्थं ।  
प्रत्ययपरिषात् । छिद्रापिधानवाक्य तु पुरोडाशविधा  
नार्थे अथवादमात्रम् । सवनीयपुरोडाशी पशुच्छिद्रापिधा  
नवाक्यमपि अर्थवाद एव । तस्मात् सवनीये पशो  
पशुपुरोडाश कर्तव्य इति सिद्धान्त ।

छिद्रदर्शनाच्च । १० ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च सवनीये पशो पशुपुरोडाश  
कर्तव्य । 'वषया प्रातः सवने चरति, पुरोडाशेन  
माभ्यदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति तत्रविप्रकर्षरे वाक्ये  
पुरोडाश दर्शयति अत तल्लिङ्गम् । तस्मात् कर्तव्य  
इति सिद्धान्त । के

\* सवनीये पशो अग्नीषोमीयपशुधर्माणामतिदेश ।  
८।१।६।१३ मीको पृ २१४९ 'देशाय'

इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ७ सवनीये पशौ अग्नीषोमीयस्यस्य लाघस्य ब्रह्मिपः नोत्कर्षः । संकर्षः । १।३।१५. ७ सवनीये पशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते 'आमिमास्तादूर्ध्वमनुयाजेभ्यश्चरन्ति' इति । तत्र नानुयाजानामनुत्कर्षः किन्तु अनुयाजादेः सूक्तगण- संयुगाद्गदीनामुत्कर्षः । वि. ५।१।१२. ७ सवनीये पशौ 'विद्वता यूपं परिवीय' इति द्वितीयपरिध्याणं विद्वता विदधीत । भा. १।३।३।४.

४ सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ॥ सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्वादन्वेषानेवमर्थत्वात् । १२।२।२।८ ॥

भाष्यम्— सवनीये पशौ पुरोडाशो न स्यात्, न कर्तव्यः । कुतः ? छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशोदिच्छिद्रापिधानार्थः सः । एव श्रूयते 'सुविरो वा एवहि पशु', यद्दि वसामुत्तिदति, यद् व्रीहिमय. पुरोडाशो भजन्य- पिधानायासुपिराय' इति । अन्येषा चैवमर्थत्वात् । तत् छिद्रापिधानमन्येरेन क्रियते, सवनीयेः पुरोडाशैः । तथापि श्रूयते 'अनुसवन सवनीयाः पुरोडाशा निरु- प्यन्तेऽपिहित्वा अचिच्छ्रताये' इति । अतः कृतार्थ- रत्वात् पशुपुरोडाशो निरुते ।

क्रिया या, देवतार्थत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— कर्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः ? देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थोऽय इत्येतदुक्तम्, 'अपि वा शोपभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेन स्वाहाकार- वदह्नानामर्थसंशोभात्' इति ( १०।१।१२३-२४ ) । न च पुरोडाशः छिद्रापिधानार्थः, प्रत्ययविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् । पुरोडाशविधानार्थं वादपामम् । सवनीयेऽपि पयसेवार्थवादमात्रम् । तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ।

छिद्रदर्शनाद्य । १० ॥

भाष्यम्— 'वयसा प्रातःसवने चरन्ति, पुरो- दाशो न माप्यदिने सवने, अद्गन्तुवीयसवने' इति तत्र विप्रसंपरे वाक्ये पुरोडाशो दर्शयति । तस्मादपि कार्यं ।

सोम— यथा अग्नीनां श्रौतविधियोगविरोधात् न सामप्यान् सर्वानर्थायान्, तथा पुरोडाशस्यापि श्रौत-

च्छिद्रापिधानार्थविरोधात् न सामप्यात् देवता- संस्कारार्थत्वं इत्युक्तिभेदः संगतिः । सूत्रे अन्येषा सव- नीयपुरोडाशाना एवमर्थत्वात् छिद्रापिधानार्थत्वात् इति । वि— 'सवनीये पुरोडाशोऽपिदिदो नोत विद्यते ।, अन्ये. पिधानतो न स्यात्, देवसंस्कृतेषु भवेत् ॥ '

भाट्ट— सवनीये पशुपुरोडाशः अतिदेशेन प्रातः- सवनीयहविर्भिः प्रसज्यते । प्रकृते विहितस्य 'सुविरो वा एतद्दि पशुर्वेहि वषामुत्तिदति यद् व्रीहिमयः पुरो- दाशो भजति छिद्रस्यापिहित्वा' इत्यर्थवादात् छिद्रापि- धानार्थत्वम्, सवनीयहविषामपि च 'अनुसवने सवनीया निरुप्यन्ते अपिहित्वा अचिच्छ्रताये' इत्यर्थत्रादेव छिद्रापिधानार्थत्वम् । अतश्च पशुपुरोडाशकार्यस्य छिद्रापिधानस्य सवनीयहविर्भिरेव प्रसज्यत् सिद्धेः सव- नीयपशौ पशुपुरोडाशो न कार्यः । 'वयसा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशो न माप्यदिने' इति छिद्रापि विरुद्धः । इति प्राप्ते, उभयत्र प्रत्ययविरोधात् आर्थवादिक- छिद्रापिधानार्थत्वस्यानपेक्षितत्वात्प्रवृत्तेः, पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारार्थत्वस्य दशमे स्थापित गच्छ चारादुप- कारकैः सोमज्ञैः सवनीयहविर्भिः पुरोडाशकार्यसिद्धेर- भावात् प्रसज्यन्तुपपत्तिः । एवं च 'पुरोडाशो न माप्य- दिने' इत्यस्यापि न पाठिकरुचक्यतेति न विरुद्धः । सिद्ध एव चायमर्थः क्वचनसूक्तकाराणां न्यायोपन्यासापूर्वकं विकल्पमभिधानाना मननिराकरणशोक्तः ।

मण्डन— 'पुरोडाशः कृतोः पशौ ।' कार्यः ।

शंकर— 'नित्यः पशुपुरोडाशः ।' सवनीये ।

७ सवनीये पशौ सूक्तवाक्यैः विक्रियते 'अग्नि- मय होतारमशुणीतायं यजमानः सुतामुदी' इति । टुप्. १।२।१२।३।१. ७ सवनीये पुरोडाशो पिष्टलेन- पृष्टीकरणहोमयोः आमिमास्तादूर्ध्वमुत्कृष्टैस्तुजाजैः सह नोत्कर्षः, अनुयाजाना पदस्यत्वात् होमयोः पुरोडाशार्थ- त्वात् उभयोः प्रदोमपेक्षात् सवनाभावात् । वि. ५।१।१५. ७ सवनीयेपु पुरोडाशोऽपि एविद्वताह्वानं न कर्तव्यं पशुयैव प्रसज्यद्विरात् । १२।२।३।१२.

७ सवनीयाग्नीषोमीयपुरोडाशस्य विद्वताग्नीनां रचनापमर्तत्वात् । भाट्ट. ३।३।१०.

\* अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धाः पशव ज्योति-  
ष्टोमे । तेषा यूपस्तान्म् । यूपन्यायः । भा. १.१।३।  
३।३-४.

\* सवनीयादौ स्तोत्रादौ च सवनान्तर्गते यथा-  
सवन स्वरः । सु. पृ. ११८०. \* सवनीयादिषु  
पशुषु अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, आलभतिचोदना-  
सामान्यात् पशुवचोदनासामान्यात् च । भा ८।१।  
६।१३. \* सवनीयादिषु यथासवनमेव स्वर भवति ।  
सु. पृ. ११८०.

सवनीयादिन्यायः । सवनीयपुरोडाशेषु  
पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गः ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयो-  
रभ्रुतिभूतत्वात् । १२।२।१२।३० ॥

भाष्यम्— सवनीये पशो सवनीयेषु च पुरोडा-  
शेषु प्रसङ्गे विकल्पः स्यात् । पाशुकं वा तन्त्र सवनीयेषु  
प्रसज्यते, सवनीयतन्त्र वा पशौ । कुतः ? विशेषा-  
भावात् । नान पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशुः  
पुरोडाशातन्त्रे । उभये स्वतन्त्रा । 'आश्विनं ब्रह्मं रक्षीरगा  
निवृत्ता यूष परिवीय आश्रिय सवनीय पशुमुपा  
करोति ' अनुसवन सवनीया. पुरोडाशा निरूप्यन्ते '  
इति । तत्र यदि कस्यचित्त्र अत्र प्रत्यक्षशिष्टं स्यात् कस्य-  
चिदागुमानिकम्, तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टम्, स तन्नी  
स्यात्, इतर. प्रसङ्गभाक् । उभयोश्चाभ्रुतिभूतत्वम् । पशु-  
रपि वैकृत., पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति ।  
अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यत्रेण कृतार्थत्वादिकल्पः । ननु  
वैकृत एवाय पशुः । तत्र वैकृतश्चेदिति सशयवचनं न  
सुकम् । अश्लेष्यते । अश्लेष्यितेऽपि संशयवादो भवति ।  
यथा 'ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपरगमा. ।  
शास्त्राणि चैध्रमाणं स्युर्धोतास्ते परमां गतिम् ॥'  
दुष्— सवनीयपशो. सवनीयानां च (पुरोडाशानां )  
इतरेषु वा (पुरोडाशेषु) इतरस्य तन्त्रं प्रसज्यते,  
इतरेषां वा (पुरोडाशानां) इतरस्मिन् (पशो तन्त्र  
प्रसज्यते) । कुतः ? यतो नास्ति ईदृशी चोदना  
सवनीयमुपक्रम्य (सवनीय पशुमुपाहृत्य) सवनीयाः  
(पुरोडाशाः) निर्वृताया. (इति), यथा पशु-

पुरोडाशस्य (पशो उपक्रान्ते श्रवणम्, येन तन्त्रमध्य-  
पातात् पशुतन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । ननु असत्यपि  
श्रवणे तन्त्रमध्यपतितत्वात् निशीष्टिवत् प्रसङ्गः स्यात्,  
अत आह—) निशीष्टिन्यायोऽपि ( १२-२-५ ) अत्र  
नास्ति । तत्र हि प्रक्रान्ते दशै कतिपयैः पशुभिः  
कृते (सति) ततो निमित्ते (सति) नैमित्तिच्छि  
निशीष्टियपतति (तेन) साऽपि तन्त्रमध्ये पतत्येव  
(असत्यपि श्रवणे) । इह तु प्रातरनुवाककाले पशु-  
सवनीययोः समानकालः प्रक्रमः । तस्मात् विकल्पः  
(तन्त्रस्य) ।

पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नात्वात्, तदनर्थकं  
विकल्पे स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— पाशुकं वा तन्त्र पुरोडाशेषु प्रसज्यते ।  
न विकल्पः स्यात् । कुतः ? तस्य वैशेषिकाम्नात्वात् ।  
पशोवैशेषिको धर्मस्त्वान्नाऽऽम्नात. सूक्तवाक्यप्रैयः 'अग्नि-  
मद्य' इति । तदाम्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् ।  
अन्तरेणापि ह्याम्नातं पक्षे भवत्येव स. । अत आम्ना-  
तसामर्थ्यान्त्रियोऽसौ । न च पुरोडाशाशेके तन्त्रे प्रसज्यते ।  
स हि मैत्रावरुणेन प्रैवो वक्तव्यः । न च तत्र मैत्रा  
वरुणोऽस्ति । 'दर्शपूर्णमासयोश्चरवार ऋत्विजः.' इति  
नियमात् । पशौ तु सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न  
किंचिद्वैगुण्यम् । पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा  
वर्षयितव्या, अमैत्रावरुणेन वाऽय प्रैवो वक्तव्यः ।  
उभययाऽपि प्रकृतिविरोधः । तस्मात् नियमेन पाशुकं  
तन्त्रं प्रसज्यते ।

दुष्— ( 'इयिता दैव्या होतारः' इत्यय- )  
दाशिकं सूक्तवाक्यप्रैयः अग्नीषोमीये पशो ( 'अग्नि  
मद्य होतारमवृणीत' इत्येव ) विकृतः । पुनः स  
नीये पशो ( 'अग्निमद्य होतारमवृणीताय सुन्व  
यजमानं सुतासुती' इति ) विक्रियते । यदि (पशो)  
पुरोडाशिकं तन्त्रं स्यात्, तत इदं नित्यवदान्मानं पाशुकिं  
श्रवं स्यात् । तस्मात् नित्यवदान्मानं सामर्थ्यात् नित्य-  
मवौ ( प्रैयः ) प्रयोक्तव्यः । (ननु प्रशुभ्यतामवौ पुरो-  
डाशिकेऽपि तन्त्रे, अत आह—) तस्य च मैत्रावरुणेन  
कर्त्तव्यं क्रियमाणस्य (साद्गुण्यम्, तादृशेन च) पशोः

सादृश्यात् । न च सयनीयानां नैत्रावद्योगोऽस्ति  
( तस्मात् वैपुत्रपरिरक्षणं पशुस्तन्त्री ) ।

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्मध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥  
भाष्यम्—अपि च पशोस्तन्मध्ये विप्रकर्षः  
'वयं प्रातःसयने चरति, पुरोडाशो न मास्यदिने सयने,  
अद्वैतस्तृतीयसयने' इति । तस्य विप्रकृत्यात् तन्मध्ये  
पुरोडाशानां विधानं युज्यते । प्रातःसयनीयानां तु  
पुरोडाशानां तन्मध्ये प्रातःसयने एवाग्रहण्यते, 'अनुवर्तनं  
सयनीयः पुरोडाशा निरूप्यते' इति वचनात् ।  
तन्मध्ये पशोः वातो न पश्यते, पुरोडाश्याद्ग्रन्थारभो-  
र्यतिरेकात् । इह च प्रातःसयनीयैरेव सद् पशोः  
उदेहः । इतरे पुनः पुरोडाशाः अयंदायं पशोः प्रातःसय-  
नीयानां वा तन्मध्ये वसिताः ।

ननु 'आग्निमाह्वानादूर्ध्वमनुवर्तयैध्वानि' इत्यनु-  
वाकनाद्युक्त्यात् वीरोडाशिकमपि तस्य प्रवृत्तम् ।  
नैत्राह । अयमपि पाशुसनामनुशासनाभासुःकर्म्यः ।  
कथं तावदे । कोमान्ते सव्योः प्रतिवर्तिर्दशयने, 'संस्थिते  
वशे प्रसरे' इत्यपि कथञ्च, अयमशौकसाय' इति ।  
या पशुप्राज्ञेयाइष्टम् युज्यते, न वीरोडाशिकः ।  
तद्वशेषो न प्राप्नोति । 'प्रासङ्गिकं च नोरेणै-  
दंशयोगात्' ( भा. १. १. २. ८ ) इति । तेषां हि द्वि-  
मकारादूर्ध्वमकारः । तदशौक्यकारणम् । प्रातःसयनी-  
यानां तु वैपुत्राणां न ते तदशौक्यः । अतो न तेषां  
सुःकर्षः । तस्मात् पाशुकं तन्मध्ये । अथ वचननिर्दे-  
शस्मात् भवति । परिदोमेतत्, त्रिजरा पावकं स्यात्,  
प्रतिवर्तिविशेषं जातं च विदुषः । तस्मात् पाशुकं तन्  
पुरोडाशेषु प्रवृत्त्ये, न विदुष्यते इति ।

द्वेषु—एवमिति श्रीपि सयनाति ( कर्त्तव्याति  
सयनीयसमाप्त्यायाः सर्वशयनीयाभिःसयनात् ), तत्र इदं  
विमर्शकारणं 'वयं प्रातःसयने चरति, पुरोडाशो न  
मास्यदिने सयने, अद्वैतस्तृतीयसयने' इति । एष  
पर्योक्तिर्यते ( प्रातःसयनात्सयने ) वा वृद्धीवच-  
नार् विज्ञे । पुरोडाशेषु ( पुनः ) 'अनुवर्तनं  
सयनीय निरूप्यते' इति ( वचनम् ) । ( तत्र )  
मास्यदिने सयने च सयनीयाः, ते तन्मध्ये प्रवृत्त्ये,

परिसमाप्यन्ते च, प्रातःसयनकाले ( तेषां ) प्रक्रमस्या-  
धिकानात् । तातीयसवणिकानामपि अयमेव न्यायः ।  
तस्माद्येषां तदेषैरेव सयनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु  
पशुना सद् चित्तैः नास्ति प्रवृत्तिः प्रीतिः । तेषां पशुस्य  
कृती ( इत्युत्पत्तिः तन्मध्येवास्तिरात् तेषाम् ) । वेऽपि  
प्रातःसयने सयनीयाः, वेऽपि नैत्रं तन्मिथः । कथम् ।  
वेऽपि हि प्रातःसयने एव प्रवृत्त्ये परिसमाप्यन्ते च,  
न ( तु ते ) पशुस्य दीर्घकालाः, वचनाभावत्वात् । दीर्घ-  
कालस्तन्त्री मारति । पशुस्य दीर्घकालः ( इत्युक्तम् ) ।  
तस्मात् ए एव तन्त्री । यदि चैषा ( प्रातःसयनीयपुरो-  
डाशानां ) दीर्घकालता विधीयते ( तथा सति ), अनुशासनाः  
दृष्टीवचने कर्त्तव्याः इति विधातव्यं स्यात्, ते च आग्नि-  
माह्वानादूर्ध्वं कर्त्तव्याः, नानियमेव ( इत्यपि विधातव्यं  
स्यात् ) इति वाक्यं विधेयं । पशोः पुनस्तन्मिथः ( सति )  
'अद्वैतस्तृतीयसयने' इत्यनुवर्तयैध्वानात् अनुशासना अपि  
( तृतीयसयने ) सक्तुभ्यते । तेषां अग्निमाह्वाने ( यत्र )  
प्राये विदोषमात्रं ( इदं ) विधीयते 'आग्निमाह्वानादूर्ध्वं'  
इति । ( यत्तु अथ माह्वानेरेव कारणत्वात्तस्मात् 'श्रीमान्ते  
सयनेः प्रतिवर्तयैध्वानात्' इति तदनुवर्तम् ) ।

शा—सयनीयः पशुः प्रातःसयने प्रवृत्त्ये तृतीय-  
सयने समाप्यते । 'वयं प्रातःसयने चरति, पुरोडाशो न  
मास्यदिने, अद्वैतस्तृतीयसयने' इति सयनीयाः पुरोडाशाः  
प्रतिवर्तयै विदितः । अनुवर्तनं सयनीयाः पुरोडाशाः  
निरूप्यन्ते इति मास्यदिनीयानां तातीयसवणिकानां च  
पुरोडाशानां तावत्पर्याग्राह्यदिव्यं प्रवृत्त्यात्, प्रातःसय-  
निकानां वगैश्च नियमितानां विं पुरोडाशागतानिः पशुः  
प्रवृत्तिः, अयथा कृती । ते प्रवृत्त्याः पशुस्य तन्त्री  
विदरीयं वेत्ति । तस्य पूर्वमुच्यते वप्यं वा पश्चात्  
समाप्तिः । ए तन्त्री इत्येषु प्रवृत्तिः, तदेह कथं प्रथम-  
मुच्यते । इति विदोषः नाशक्यते । ननु मन्माह्वाने  
विदोषः पशोभ्यन्तीवचने उच्यतेः ए एव कृती स्यात् ।  
या मन्मिथः पुरोडाशा इदं प्रातःसयने समाप्यते ।  
अन्तमे प्रवृत्त्याः । सैषम् । वेऽपि वृत्तवचने  
समाप्यते । 'आग्निमाह्वानादूर्ध्वमनुवर्तयैध्वानि' इति  
वीरोडाशिकानां सर्वैरेविरतिरात् । सयने सयन-

विशेषः । उच्यते । पशुरेव तन्नी । तत्र हि 'अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान.' इत्यादिसूक्-  
वाक्येनो मैत्रावरुणकर्तृकोऽमीषोमीयात् पशोश्चोदयेन  
प्राप्त. पुनः 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं मुतामुवी  
यजमानः' इत्यादिरूपेण विवृतः प्रत्यक्षेण सवनीये पशौ  
पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरोडाशाना तन्निखे स्यात् । नहि  
तेषामयमङ्ग नापि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति येनायमुच्यते ।  
विकल्पेऽपि नित्यवचनानर्थक्यम्, तस्मादनेन पशु-  
वैशेषिकान्नाम्नानेन पशुरेव तन्नीति निश्चीयते । किंच  
'आग्निमद्यत्वाद्भूर्वमन्वाजैश्चरन्ति' इत्ययमपि पाशु-  
कानामेव अनूपाजानामुक्त्यर्थः, तेषां हि अङ्गैस्तृतीयसवने  
इत्यङ्गप्रचारकपादैव तृतीयसवनसचय्ये प्राप्ते प्रदेश-  
विशेषमान मुखेन विधीयते, पुरोडाशाना रत्नुसवन  
निवृत्त्यन्ते इति वचनात् प्रातःसवनसमाप्यवगमात्त-  
द्विषेन अयुक्त तदीयानूपाजोरुक्तविधानम् । तस्मा-  
द्दीवाकालदेवात् पशोस्तन्नित्र तन्मध्यवातात् पुरोडाशाः  
प्रसङ्गिनः ।

सोम— परिधित्वपुरस्कारेण नियोजने विधियत्  
इह सवनीयं पशुमुपाहृत्य सवनीयाः पुरोडाशा निर्व-  
त्तयाः इत्येवं यदि पशुतन्त्रपुरस्कारेण पुरोडागविधि-  
स्यात्, तदा परिधियमैमङ्गत् पाशुकतन्त्रप्रदणियमः  
स्यात् । न त्विह तथा विधिरस्ति । तस्मादणियमः  
इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थरत्न— सवनीयपशौ  
सवनीयपुरोडाशो च प्रसङ्गे विकल्पः स्यात्, यतः  
पशुरप वेङ्गः, तत्रश्च पुरोडाशानामपि वेङ्गत्वेन  
उभयोपि प्रत्यक्षभुवचमैकराभावेन अविशेषात् एकस्य  
तत्रे परस्य विधि, इत्यत्र प्रमाणामावादिति ।

वि— 'सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनमाह्वयः ।  
सवनीयः पशुस्य तन्नित्र किं विकल्प्यते ॥, पशो-  
रेवेति नियमो हेतुभावात् विकल्प्यते ।, पुनः प्रैवात्  
स्वरप्रसात् पशोरैव हि तन्नित्रा ॥ '

भाट्ट— सवनीयपशु. कथाप्रचारदिभेदेन सवनत्रये-  
ऽपि विवृतः, सवनीयपुरोडाशाश्च 'अनुसवन सवनीयाः  
पुरोडाशा निरूप्यते' इति वचनेन विदिताः । तत्र  
माध्यदिनसवनीकृतानियस्यनिराना तावत् पशुतन्त्रमध्य-

पातात् विरूपमेव प्रसङ्गित्वम् । प्रातःसवनिकाना तु  
यद्यपि सदैव पशुनोपक्रमः इति न तदालोचनया कस्य  
तन्नित्रं कस्य प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । तथापि  
पशुयागस्य तृतीयसवने समाप्यमानत्वात् निशीथिकत्  
तन्मध्यवातावगतैर्युक्तमेव पशुयागस्य तन्नित्रत्वम्,  
पुरोडाशाना च प्रातःसवने एव समाप्यमानत्वात्  
प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । पशुयागस्य हि प्रधान-  
मेव तृतीयसवने । अनूपाजाआग्निमारुताद्भूर्वमुत्कृष्टाश-  
त्रैव । न चानूपाजाना पुरोडाशीयत्वस्यापि संभवात् पशु-  
यागीयमात्रे च प्रमाणाभावः, प्रातःसवनिकपुरोडाशाद्यु-  
भूतानूपाजाना तृतीयसवने अप्रसक्तानामेव आग्निमारु-  
त्तराज्यत्वविधौ गौरवात् । पाशुसवना तु प्रधानोक्त्यै-  
वृष्टाना आग्निमारुत्तरत्वस्य अप्परकत्वावधिष्ये  
लाघयोपपत्तेः । अत एव तदुत्तरकालीनस्य 'अग्नि-  
मद्य होतारमवृणीताय यजमानः' इति सूक्वाक्ये-  
स्यापि देशादतिदेशेन प्राप्तस्य 'अग्निमद्य होतारम-  
वृणीताय मुतामुवी यजमानः' इत्यादिविधिवि-  
द्विकारस्युक्तस्य पाठोऽपि पशुतन्त्रस्यैव वितरत्त रामयति ।  
नक्षत्र्य पुरोडाशात्तत्र युज्यते, तेषु दार्शिकस्य  
'वीता देश होतारः' इत्यस्यैव प्राप्तेः तस्यैव  
देशत्रित्तराविधौ 'अग्निमद्य' इत्यादिपदानामपि  
विकारतया विधानापत्तेः । अस्मन्मते तु दार्शिक-  
स्य देशे अतिदेशाप्रारभ्य 'अग्निमद्य' इत्यादि-  
विकारस्य देश्यकरणे एव विधानात्ततोऽतिदेशप्रसङ्ग-  
सवनीयपशौ 'मुतामुवी' इत्यादिविकारमात्रस्यैव विधानं  
लाघयात् । यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'सर्वेषु  
यत्र प्रसार प्रहरति सख्यम्' इति पाशुङ्गस्योः  
प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतन्त्रस्य वितरत्वमित्यु-  
क्तम्, तत् स्वरु. पशुमद्यकाधारण्यदेव अन्ते प्रतिपत्ति-  
दर्शनीयवत्तेर्नासाधारण सवनीयकतन्त्रवितरत्वे लिङ्गमित्यु-  
पेक्षितम् ।

नन्वेवं 'दीशासु मूप ङिनति' इत्यादिनां  
पशुप्रवाधैर्युक्तेऽदनाधारभूमेः तन्त्रेण पशुप्रयत्नोपा-  
रम्भात् अन्ते च स्वरप्रतिपत्तिदर्शनेन तथैव समन्तेः  
पशुप्रवाधे तन्त्रेणाग्नि प्रवाशादीनि तन्मध्यवर्तिव-

प्रायणीयादी च प्रवृत्तिदिरस्तिवति चेत्, आतिष्यादी  
 'चतुर्गृहीताभ्याम्नामि भवति न दानान्याजान् यक्षन्  
 भवति' इत्यादी अन्याजाभावात्तस्य चतुर्गृहीतान्तिये  
 हेतुत्वानुसारात् प्रयाजद्विषताप्रकीर्तनं तावत् प्रायणी-  
 यादी प्रयाजादिव्यवहारात्तद्विद्वान् । गमकृत्तयसि नैव-  
 विधानाभ्यामपि उद्गात्रीयानि । अथय यूपदे-  
 नादि पशुपयोगान्द्वैतमेव । औपवस्येऽह्न्येव  
 च दैशमयोगारम्भ इति न पशुपवस्य तन्वमयोग-  
 त्वयद्वाऽपि । न च एवमपि दैशमयोगस्य हादप्रति-  
 पत्तौ समाहतेः तन्वमप्यतिताना सवनीयपश्यादीना-  
 मपि प्रवृत्तिद्विषतापचिः, पशुपुष्टेडासस्य सचदेवता-  
 सस्मरन्नेने भेदेनेऽप्युपेयताया, पुष्टेडादीन माभ्यदिने  
 इत्यस्याविवेचान्, अन्याजाना च दैशसवन्विना-  
 नैराशिमार्क्योत्तरवचिष्युपरचोरिति वाच्यम् । प्रस्तर-  
 भेदे प्रमाणाभावेन मूक्ताराक्यैवम् द्विविधस्य द्विः  
 पाठैवर्णार् । 'पत्नीपश्याजान्तो दैशः पशुः', 'पत्नी-  
 स्याजान्तव्यह्वानि संदिष्टन्ते' इत्यादिगमगनुपपत्तेश्च ।  
 अत एव स्वयमतिपत्तिरपि दैशमिष्टमोपकारत्तनातुत्त  
 तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त  
 तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त  
 तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त तसिष्टमोपकारत्तनातुत्त

गणहन— 'सवनीये पशोस्त्रन्म् ।'  
 अंकर— 'गमने पशुतन्त्रन्म् ।'

● सवनीयदेयदाः षोडश न पर्यङ्गम् । भा. १.१.१.१६।२२.

● सवनीयनिर्वापोत्तरं प्रोधाशादप्य ऐष्टिनाः पश्याः वर्णन्याः, पश्चात् षोमिकाः प्रचरणीनिर्वापादनः षोविष्टोमे प्रस्तरनुराककालो । वि. ५।१।१२.

● सवनीयपशुः अग्निगीमे एक एव आमेयः । उपस्थे आमेयश्चाग्निमेति द्वौ । षोडशिति पूर्वो द्वौ ऐन्द्रो इण्स्तुवीच । अतिरामे तु पूर्वं त्रयः तास्वली मेधी च चतुर्धा । वि. १.१.१८. ● सवनीयपशुस्य पूर्व-  
 मारुत्वस्यः स्वानात्, सापक्षे 'सह पशुतात्मने' इति सवनीयदेसो पशुपयतामो कर्तये इति सवनीयः, अग्नीषोमीयः, अनुकल्प्य इति ऋगः । भा. ५।१।६।

मी. नो. ५३१

१३ वर्णकं २. ● सवनीयपशुः तन्वी, सवनीयपशु-  
 डाशास्तु प्रवृत्तिनः पशुपमाग्निपूर्वमावितनेन पशुपम्य-  
 पातिरमात् । पशोपतन्वमेव अथोत्तरं स तन्वी, अर्धा-  
 न्तरं च प्रवृत्ति । वि. १.१।१.२६, १.१।१.२१ । सवनीय-  
 पुष्टेडासोपु सवनीयपशुत्तन प्रकथते । सोम. १.१।२।  
 १५. ● सवनीयपशुः शौलो नाम । सुत्याया भरः  
 शैल्यः । वि. ८।१।७. ● सवनीयपशुः शौलेऽहनि  
 क्रियते । 'आश्विनं ग्रहं षष्ठीत्वा निवृत्ता यूपं परि-  
 वीषामेन सवनीयं पशुपयकारोति' । ५।१।६, ३।६।७.  
 ● सवनीयपशोः अग्नीषोमीयपशुः प्रकृतिः । ततश्चा-  
 ग्नीषोमीयविविधत्वस्यैव अतिदेशो न तु ऐष्टिकस्य ।  
 ३।६।७, ८।१।६, १।१।२७. ● सवनीयपशोः  
 अनुपावाः 'आशिमार्क्यादूर्ध्वमनुयागैश्चरन्ति' इति  
 उक्तव्यते । तनापि अनुयाजान्ताङ्गकलापोत्कर्षः । अनु-  
 याजाः पशुङ्गम् । तनानुयाजेषु द्रव्यं वृष्टदाङ्गम् ।  
 १.१।१.२६. ● सवनीयपशोः ऐश्वर्यमोत् पशोमाकस्य  
 तन्वस्य विप्रउत्पत्तित्वात् ऐश्वर्यमोत् पशोमाकस्य  
 ७.७.९. ● सवनीयपशोः विव्यन्तः पशुपतन्वित्येव अति-  
 देश्य, रसानादय-सुत्याकृतीनस्वलिङ्गान्याम् । वि.  
 ८।१।७. ● सवनीयपशुनामग्नीषोमीयतमानविधातवे  
 'ग्रामे अग्नि' इति मन्त्रे अशुद्धः । कुत्वापिक्ता ।  
 नक्षुत्तस्तु लिङ्गचनपोहः । १।३।८. ● सवनीय-  
 पशुनामग्निपुष्टेरे, उक्तस्यै दिवचनत्वेन, षोडशिति  
 अतिराने च षड्वचनत्वेन नास्त्वृहः । कुत्वापिक्तायम्,  
 अस्त्यैशोहः । १।३।८. ● सवनीयपशो मैत्राण-  
 श्रेये पाठयिकतः 'अप मवतानः' इत्यन 'अप मुता-  
 सुवी यजमानः' इति । १.१।१.२२. ● सवनीयपशो  
 रसानादय चोदकप्रतिष्ठा, पाचनिकी च द्वितीया ।  
 द्वितीया चेयं रसाना न पश्यापि किन्तु मूपाया । वि.  
 ८।१।७ । द्वितीयरतनामाथ कालः 'आश्विनं ग्रहं  
 षष्ठीत्वा निवृत्ता यूपं परिषीय' इत्युक्तः । ५।४।९,  
 ● सवनीयपशो 'वपय प्रातःवपने चरन्ति, पुष्टेडादीन  
 माभ्यदिने, अङ्गैस्तुवीयवपने' इति पशोरेणत्वेऽपि  
 वपादिचकारणा कालभेदेन विधानम् । १.१।१.३.



● सवनीयपदपाकरणं, आश्विनग्रहोत्तरं द्वितीय-  
स्थानात् पूर्वपरिचयात् पुनः कृत्वा कर्तव्यम् । वि.  
४।४।९.

● सवनीयपशुधर्माणां ऐकादशिन्येषु पशुषु अति-  
देशः । ८।१।७।१४. मीको. घ. २०० ' अतिदेशः  
ऐकादशिन्येषु पशुषु० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सवनीयपशुधिष्यन्तः ऐकादशिन्येषु, द्वैरान्यस्य  
दर्शनात् । भा. ८।१।७।१४.

● सवनीयपुरोडाशः अष्टाकपालः प्रातःसवने,  
एकादशकपालो माध्यह्निकीयः, द्वादशकपालः तार्तीय-  
सवनिकः । भा. १०।५।१६।८८, ● सवनीयपुरो-  
डाशः नाम धाना, करगम, परिधापः, पुरोडाशाः,  
पयस्या चेति पञ्च हवींषि प्रतिसवनं ज्योतिष्टोमे ।  
( एषा पञ्चहविषा पुरोडाश इति नाम पुरोडाशास्य  
एकत्वेन अल्पवाक्यगौणीनिमित्तेन गौणं ज्ञेयम् ) ।  
३।८।२२।४२. ● सवनीयपुरोडाशाः शाकत्वानामयने  
तरसमयाः । ३।८।२२।४३-४४. मीको घ. ३१३६  
' मासाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सवनीयपुरोडाशाणां देवताः सूक्तवाक्य उरुर्के  
उत्पद्य एव प्रकाशयिष्यन्ते । टुप्. ११।३।१६।५४.

● सवनीयपुरोडाशाणां निर्वापः हविर्धानसकृदाभ्या मित्रे  
शकटे । न तु हविर्धानसकृदवोरप्यतरस्मिन् । भा.  
१०।१।७।१४-१६. ● सवनीयपुरोडाशाणां प्रस्तरः  
प्रज्ञसिद्धिः । प्रस्तरश्च पश्वर्थः । यदर्थश्च प्रस्तरः तदर्थ-  
मेव प्रहरणम्, प्रहरणाद् च सूक्तवाकः । टुप्. ११।३।  
१६।५४. ● सवनीयपुरोडाशाणां सूक्तवाकः पाशु-  
सूक्तवाक्येन प्रज्ञसिद्धिः । भा. ११।३।१६।५४.

● सवनीयपुरोडाशाणां होमः दशग्रीष्मसाधिकैरेव पात्रैः  
स्यात् न सौमिकैः प्रह्वमसैः ज्योतिष्टोमे । १२।१।  
४।१०-११. ● सवनीयपुरोडाशेषु चोदकप्रती पिट-  
लेवपन्त्रीकरणदोषो अनुयाजे. सद् नो मत्त यो, अनु-  
याजाना तु आसिमात्तान् नैवदुरातः, दोमयोरतु नोःरुपः,  
अनुयाजानां पश्वर्थेनात् होमनोश्च पुरोडाशासार्थेनात् । वि.  
५।१।१५. ● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्य पत्नी  
श्वेतेन हविष्कृदाह्वानेन प्रज्ञसिद्धिः । १२।२।३.

● सवनीयपुरोडाशाशोः पशोरेव तन्निवा । १२।२।१२.

● सवनीयपुरोडाशेषु तार्तीयसवननिषेधे हविष्कृत-  
पश्वर्थतया प्रज्ञसिद्धिः भेदेन नाह्वगतया । भा. १२।२।१४

१२-१३, ● सवनीयपुरोडाशेषु पाशु कृतप्रसवे प्रज्ञ. ।  
१२।२।१२।३०-३२, ● सवनीयपुरोडाशेषु प्रति-

सवनं क्रियमाणेषु हविष्कृदाह्वानस्य आवृत्तिः ज्योति-  
ष्टोमे । ११।४।२०।५४-५६. ● सवनीयपुरोडाशेषु

येषां प्राग्भूदिनतृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिचयान्ती तेषां तु  
पशुना सह चिन्तैव नास्ति प्रसङ्गं प्रति । तेषां पशुष्वेव

तन्वी । टुप्. १२।२।१२।३२. ● सवनीयपुरोडाशेषु  
शाकत्वानामयनगतेषु पेषणार्थमभियानस्य मन्त्रे धन्व-

शब्दस्य स्थाने मासशब्दो ग्राह्यः । १।१।१३।२८-२९  
वर्णक २. ● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्यावृत्ति-

ज्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५४-५६.

● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः ॥  
हविष्कृतं सवनीयेषु न स्यात्, प्रकृतौ यदि

सर्वाधी, पशुं प्रत्याहूता, सा कुर्याद्विद्यमानत्वान् ।  
१२।२।३।११॥

भाष्यम्-- सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं  
न कर्तव्यम् । कुतः ? पशुं प्रत्याहूताऽसौ । पशमप्य-

पतिशब्दं सवनीयाः । तेषु श्वेव विद्यमानत्वात् प्रज्ञादु-  
पयोऽपत्ते । नार्थः पुनराह्वानेन । ननु नेत्र पशोर्हविष्कृ-

दस्ति औपशार्थो, अवहननार्थो वा । यथा पत्नी तुल्यत्वं  
श्रूयते इति संक्षेपे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वाधी,  
आज्योपश्वेतात्पश्वर्थेवैव कृत्वा चिन्त्यते । श्रुता-

चिन्तैवम् ।

शा-- सवनीयपश्वर्थेन तदीयपश्वर्थेनाह्वानेन  
आहूता हविष्कृतं तन्मध्यपतिना सवनीयपुरोडाशाणां

प्रज्ञसिद्धयेन पुनराह्वयात्तया इति सिद्धयेन उरु-  
विपश्या प्राप्यते ।

श्लोम-- सव्यपि एकपश्वर्थे मित्तान्तरान् पृथक्-  
उक्तान् इत्युचित्येनः संगतिः । सूत्रार्थस्तु- यदि हवि-

ष्कृतं प्रकृतौ आज्योपश्वेतात्पश्वर्थ्यां, तदा हविष्कृतं  
पश्वर्थेमाहूतेन विद्यमानत्वात् सवनीयपुरोडाशेषु  
उरुविपश्यति इति न पृथक् स्यादिति ।

वि— 'सवनीये पुरोडाशो स्नादाहृतिर्विष्कृतः ।  
न वा, उदितेदेवात् स्वा, स्मिन् पदराहानात् प्रवृत्तः ॥'

भाट्ट— दशमूर्धमासयोः हविष्कृदाह्वानमथथायां  
उत्तरदेशप्रागणकञ्च विहितम्, न तत् सान्नाभ्यायार्थम् ।  
वृत्रावित्पथा तत्रदि सर्वाथे तदा परागपि पात्र-  
प्रोक्षणानन्तरमतिदेशेन प्राप्यते, अतश्च तदतिदेशेन  
सवनीयपद्यानपि पात्रप्रोक्षणानन्तर आहूता हविष्कृत्  
तन्मध्यपातिना प्राप्त सननिममाध्यदिनसननिकसननीय  
हविषामपि स्नन्त्येतीति न तदयं धृष्याह्वातया ।  
सर्वाथेवपत्ते हि हविष्कृदाह्वानं नोरुदेशप्रागणकञ्चम्,  
अतिवृ विहारदेशप्रागणकञ्चम्, अतश्च विहारयापिता-  
यास्तायां कार्यमित्यसिपत्तेत् सन्नाभ्याम् एव प्रवृत्तः ।  
यदि हि अन्त-तत्पररागणकञ्चमात्रार्थं हविष्कृदाह्वान  
सुरभ्रदेशप्रागणकञ्चम्, हविष्कृदाह्वानात् च अत्रपात्र-  
करणमाभेधेयता, तदा एकावधत्ते कृते पुनः बचनेन  
शाईप्यमुपविष्टायास्तथाः द्वितीयावपात्रवैश्या पुनः  
उत्तरदेशप्रागणकञ्चमाह्वानमायतते इत्युच्येमेवैतददो ।  
सर्वाथेवपत्ते तु विहारदेशप्रागणकञ्चसाह्वानस्य तद्-  
स्नानमेवैव कार्यसिद्धेयुक्तः प्रयुज्यः ।

मण्डन— 'सवनीये हविष्कृतः ।' पशौ ।

शंकर— 'हविष्कृत्चेत् पशौ शकृत् ।'

● सवनीयपुरोडाशोपु हविष्कृदाह्वानम नः आवर्त-  
नीये न तन्मथ, बाल्मेदात् सवनीयपुरोडाशागामम्  
( प्राथ.सवनीयपुरोडाशागतहविष्कृदाह्वानेन माध्यदिन-  
सवनीयपुरोडाशागतहविष्कृदाह्वानस्य न सिद्धिः इत्यर्थः ) ।  
वि. ११।१।२१.

● सवनीयपुरोडाशादीनां लौक्यत्रोक्ष होमो  
ज्योतिष्टोमो षोडशैरेन पानि, न तु शीमिते भ्रमसा-  
दिभिः । वि. १२।१।१०. ● सवनीयपुरोडाशादिपु  
शौनिकप्राग्नेहचनये. द्वाविंशत्तथाया प्रवृत्तिसिद्धिर्लोहित  
ज्योतिष्टोमे । १२।१।१०—११. मीको. घ. २८२८  
'प्रवृत्ते न ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिपु' इत्यत्र  
अपि शक्यं प्रवृत्तम् ।

● सवनीयपुरोडाशादेशवयानामप्युत्तरार्थः आभि-  
मात्रादूर्ध्वमनुशाओऽर्धेनोत्कृष्यमाणे सप्तवाके । ११।

३।१६।५५-५६. मीको. घ. ८२७ 'आमिमास्ता-  
दूर्ध्वे अनुशाओत्तरणम्' इत्यत्र व्यधिकरणं प्रवृत्तम् ।

● सवनीयपुरोडाशादेशवयानां हविर्दिश-पुष्पवदिश-  
सराखीवदिशानाम्, आमिमास्तादूर्ध्वमुत्कृष्टानामनु-  
याजानामपरि उदृष्टे सप्तवाके उत्तरार्थः इत्यर्थः । वि.  
११।३।१६.

● सवनीयपुरोडाशाशदाकलमेव ऐन्द्रबाधनयाने  
निवेप न तु निधानार्थं अपूर्णपुरोडाशोत्तमिः । वि.  
३।८।१९.

● सवनीयपुरोडाशादत्तदेन घाना-नरम्भ-परि-  
वाप-पुरोडाशा-पयस्वात्पाना पद्यानामपि हविषा  
अभिधानात् पुरोडाशागतव्यस्य लिङ्गसमाधत्वात् घाना-  
दिष्वपि प्रवृत्तिः । सु. पु. ६३८.

● सवनीयपुर-तत्रथा सवनीया पुरोडाशा न  
तात्पर्यं पशुं न उदितं विधीयते । शप च पशुतन्म  
मध्ये विहितं भवति । धर्मिन् साने विहितं, तत्  
स्वान पशुतन्मध्ये इति । भा. १२।१।१३०.

● सवनीयहविषां मातृमथव शाकवानामथवे ।  
भा ३।८।२।४४ घ. ११४०.

● सवर्णेन च ( मर्त्येतिनेन ) उन्पादितस्य नैव  
सर्वात्सवपाति । वा. १।२।१।२ घ. १०९.

● सविश्वरूपक शान हविष्य लौकिक अलौकिक  
च । लौकिकमिन्द्रपञ्चमभाषम् । सामान्यपक्षणा-शान-  
लक्षणाजस्य द्वितीयम् । मणि घ. २०. ● सविश्वरूपक  
शानम् । सविश्वरूपक सत्रकारक सशर्मक च शान  
सविकल्पकम् । तय जातिद्रव्यगुणिकानामपि यत्र तथा  
पक्षथा । ब्राह्मणदिनेदेन योदा च । मणि. घ. २१,  
'पशो रूपवान्' 'मीलक्षन्ति' 'विशोऽप्यम्' इति  
सविकल्पकं सानम् । घ. २२. ● सविश्वरूपकस्यापि  
शानस्य प्रमाणत्वं इत्येते नीमाद्यनानां सिद्धान्ते । ऋजु.  
घ. ४१.

● सविकल्पकज्ञाने निर्विकल्पकेन सह पूर्णतुभूत  
श्वत्सुलक्षण तस्य यदनुसंधानं अर्थान्तरमप्यत्र योजन  
तेनोत्पद्यते । निर्विकल्पकं तु न पूर्णतुभूतानेन उल्लघते ।  
इति योद्धाः । ऋजु. घ. ४०.

● सत्रिनादिपदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोह । १।१।२।२।३६-३७. मीको. पृ. २११९. 'देवस्य स्वेतिमन्त्र-वाप' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सत्रिनादिशब्दां निर्वापमन्त्रगतां कर्मणि सम-पेतार्थका न सन्ति । भा. १।१।२।२।३८.

● 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' । इदं विशिष्टशक्तिस्विदपदार्थैः कृद्देशत्वकृता नन्व्यानुवादकम् । मणि. पृ. १४६

● सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति न्यायः । साहस्री ६८६.

● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्रामत' इति न्यायः । गोविन्दभाष्ये १।४।२६ ब्रह्म.

● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणे सक्रामतो विशेष्यनाथे' इति न्यायेन 'स्वर्गी भवत' 'लोहितोष्णीषा' इत्यादिवत् विशेषणभूतेऽपि रथतरसामत्वे सन्मणं नातुपपन्नम् । वौ. २।३।१२ पृ. ११.

● सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यनाथे विशेषणमुपसक्रामत इति न्यायः । यथा घटाकाशमानय न मण्वाकाशमित्या नयनविषये विधिनिषेधौ विशेष्यकारो बाधत् घटादिरूप विशेषणमुपसक्रामत, तथा प्रहृतेऽपि इति । साहस्री. १५६.

● सविशेषणे हि विधिनिषेधौ, सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसक्रामत इति न्यायः । स्वर्गकामस्य भाव-रत्नेन अन्ये विदेश्ये पुच्छे भाष्यत्वासंभवेऽपि 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गे भाव्योपपत्तिः । पृ. ६।१।१२. ● द्वेषीभावानुसृत्यापारे उद्यम-नादौ घृतात् करणं इत्युक्ते 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन द्वेषीभावाविपत्तौ घृतात् करणं इति पर्यवस्यति । एव 'यत्नेन स्वर्गकाम' इत्यापि दृष्टा-दृष्टोपपत्तिविशेषतया सामान्यं अत्रपत्तयान्नादिरूपे कर्तृत्वान्तरे स्वर्गात्पुत्र-वापारं वरुणपत्ने सापत्नत्वं 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गोपपत्तौ पर्यवस्यति । एतन्मूलकं एव भावनामप्यनिर्दिष्टं च करणतः इति

प्रवादः । इति यत्तु तत्र । कु. १।१।१।२ पृ. १२६, ३।३।४।१०.

● सव्यशब्दः रूढे भाष्यते । सया वया इति अनभिधृता दर्शयति । भा. ४।१।१।४।३६.

● 'सस्यं नाश्रीयात्' (आश्रयणाकरणे) । सकर्ष. ३।१।१२.

● सस्यादिषु कर्षणान्वावृत्तित्वतो भूयानुपकारकत्वं वर्धयति । वि. १।१।१।७.

● सस्यभेदेन आश्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे भेदेन वर्तन्मम् । सकर्ष. ३।१।८. मीको. पृ. ८५२ 'आश्रयण एकस्मिन्नपि संवत्सरे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' ।

अत्र एतावतावार्थो निश्चयते- सत्स्यपि दशमं पुनैः सैव वहतीति । (अत्र एतदत्रगम्यते विनाऽपि कार्ययोगितेन सहशब्दप्रयोगो भङ्गनीतिः) । वा. ३।२।१।४।३६ ● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र पुत्राणां बोद्धव्यदर्शनात् । वि. ३।१।१।४। अयुक्तमिदं प्रत्यक्षविशेषादिति केवलम् । ● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' सहयोगि या तृतीया सप्तम्यर्थेणाम् । सु. पृ. ४।२. ● 'सह पशुनात्सभते' इति साद्यन्ते सवनीयकाले प्रयाणाम्पत्तये सवनीयपदुरिव पूर्वमालम्ब्य, स्थानात् । सवनीय, अग्नीषोमीय, अनुबन्ध इति क्रमः । भा. ५।१।६।१३ वर्णक २ ● 'सह भोजनं भार्गव्यमित्ये' अनात्वार उदी-च्यवनाम् । वा. १।३।३।७ पृ. २०४. ● 'सह शासत्या प्रक्षारं प्रहरति' इति शासत्याप्रहरणं प्रतिपत्तिः, न अर्थकर्म, दर्शपूर्णमासयोः । शासत्याप्रहरणाधिकरणम् । ४।२।४।१०-१३.

● सहाधिकाराधिकरणम् । दवस्यो कर्मणं सहाधिकारः । पत्नीन्यायः । परचयधिकरणम् ॥

स्वस्तोतु यच्चनादेशकर्म्यं स्यात् । ६।१।४।१७॥

भाष्यम्-- स्वस्तोतुमात्रेण दवती इत्येव तावत् स्थितम् । तत्र संदेहः किं शृणु पत्नी यजेत, शृणु

यजमानः, उत संभूय यजेतामिति । किं प्रातम् ?  
 प्रथमत्वेन । उतः ? एकवचनस्य विवक्षितत्वात् ।  
 उपादेशत्वेन कर्ता यजेतेति श्रूयते । तस्मादेकवचनं  
 विशिष्यते । यथा न द्वौ पुरुषौ संभूय यजेयाताम्,  
 तथा अनापि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ति, द्रूमः । स्ववतोऽह  
 वचनादिकर्मणं स्यात् । वचनात् तयोः सहक्रिया । एव  
 हि स्मरति 'यमे नाथे च कामे च नातिचरित-या' इति ।  
 तथा 'सह धर्मश्रितया; सहापत्यमुत्सादयितव्यम्'  
 इति । उच्यते । स्मृतिवचनेन न क्षुतिवचनं युक्तं  
 याचितुम् । नेति द्रूमः । इह किंचिदकर्म स्त्रीयुक्तक-  
 नेन, यथा दर्शपूर्णमासौ ऽप्योतिष्ठोम इति । यत्र  
 पत्यवेक्षितेन यजमानवेक्षितेन च आच्येन होम  
 उच्यते, तन्नाम्यतरामाथे वैयुग्यम् ।

ननु पुंशो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाच्यम्, स्त्रिया  
 यजमानायाः पत्यवेक्षितं भवित्यतीति । नेत्याह ।  
 नायमीदित्युपसंस्कारः । ईक्षितुः संस्कारे यदि, तदेव  
 स्यात् । आच्यसंस्कारश्चाप्यम् । युग्युक्ती ईक्षितारी ।  
 तन्नाम्यतरामाथे नियतं वैयुग्यम् । सर्वाङ्गोपसंहारी च  
 प्रयोगवचनः । तन्नैतत् स्यात् । स्त्री यजमाना पुमात्  
 परिनिपत्याच्यवेक्षितारम्, पुमाच्च किञ्च नवेक्षिनीमिति ।  
 तत्र न । पत्नीति हि यद्यस्य स्वामिनीत्युच्यते, न  
 स्त्रीता । पत्नीति संवर्धयत्युच्यते । यजमान इति च  
 स्वामी, न मीतः । तस्मात् स्त्रीयुषवीरेकमेवजातीयकं  
 कर्मैति । तत्र युक्तिहान्यायाः कश्चिद्यथा कथाविरसंभूय  
 यजेत । इति प्राप्ते, इदमुच्यते । यस्तथा कश्चिद्धर्मः  
 कथाचिरात्सह कर्तव्यः सोऽनया सदेति । तेन न क्षुति-  
 विशेषः स्मृतेरिति गम्यते । अथ यदुक्तम्, केरलस्य  
 पुंशोऽपिचारः, केरलस्याश्च स्त्रियाः । यजेतेत्येकवचनस्य  
 विवक्षितत्वादिति । तत्परिहृतव्यम् ।

इदं तादव्यं प्रथमः । यजेतेत्येकवचने विवक्षिते,  
 कथं षोडशमिर्भैरविभिः सह भागो भातीति । एव-  
 मुच्यते, प्रतिवारक क्रियाभिः । यजमानानेन पदापीनं  
 परिक्रमादीन् कुर्वन्, यजते इत्युच्यते यजमानः ।  
 आप्यर्यानेन युर्वन् अप्यर्युने स्त्रीर्येवमुच्यते । यथा  
 संमरणमेव युर्वती स्याती पत्नि करोतीत्युच्यते । यस्

च वारकस्य च आत्मीयो व्यापारः, स एकरचने  
 विवक्षिते, एकेन वर्तन्शो भवतीति । एवं चेद्यावान्  
 व्यापारो यजमानस्य, तावान् न संभूय कर्तव्यः ।  
 एकेनैवो दानमानोऽपरेणपारः । द्वास्तौ वा शते, एकेन  
 पत्युपसंहारत् अपरेणापि पत्युपसंहारिति । इह तु पत्नी-  
 व्यापारोऽन्य एव । न तत्र पत्नी प्रवर्तमाना यजमान-  
 स्येकत्व विहन्ति । यथा अद्यपुराणवद्वेषु प्रातर्मानः ।  
 अदस्यं च सह पत्या यद्यन्वम् । मध्यम ह्यहं दंपत्यो  
 र्धनम् । तत्र यावोऽवश्यं सह पत्या कर्तव्यः । इतरथा  
 अन्यतरामिच्छाया त्याग एव न संयतैत । तथा हि  
 द्वितीया पत्या विना त्यागो नैवात्रक्यते । यस्य  
 द्वितीया पत्यस्तसि, तत्र कृतव्याम् एसा करिष्यति ।  
 कर्तव्यकारार्थेषु नैव दोषः । समरन्ति हि तानि  
 शर्वथेति ।

दृष्टुं— पत्नी आच्यमथवेक्षते, यजमानश्चेति तस्मात्  
 द्विवेक्षणसंस्कृतमान्य प्रयोगाद्भवम् । एकवेक्षणे वैयुग्य  
 स्यात् । पत्नी च न या कश्चित् । किं तर्हि ? यत्-  
 स्वाभिग्या पत्नीशब्दं स्मरन्ति । एव यजमानशब्दमपि ।  
 तस्मात्प्राप्त कर्तुःरमितिकर्तव्यतापेक्षायाप्यगतम्, तादृशं  
 प्रयोगवचन उपसंरक्षति । अथयन्तुपुन्यासस्वरुक्तं ।  
 कथं व्यापारान्तरे अन्वयर्थादीना कर्तव्यत्वात्तैकवचनस्य  
 नास्ति विषयत्व । पत्नीयजमानशेस्त्वं य कृत्विगानामने  
 देवतोद्देशे च व्यापारः स एव इत्येकस्यैव विवक्षते ।  
 तस्मात्पत्नी देवतोद्देशेन परित्यागं युषीदितरे याव-  
 मानम्, नैव विरोधः स्यात् । तस्मात् द्वयोः कर्तुः-  
 उक्तवादिरोधः । 'अवश्यं च पत्या सह यद्यन्वम्'  
 इत्यादिस्वरुक्तो प्रथमः । कथम् ? उक्ताहकाले एवात्मनो  
 र्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । 'यमे नाथे च कामे  
 च नातिचरित-या' इति प्रतिपादितत्वात् । यस्यागः  
 स इतरेतसंसृष्टदारेण । कथमेकरचनम् । द्वयोःक्षेत्रयोः  
 संसृष्टतृता । तत्रैकवचनमुच्यते एव सर्वांगीभिर्ग्रहं  
 सिधुवकारकाभिर्ग्रहं वा । तयोश्च विभागः प्रतिविष्टः  
 'न भर्ता सह निमज्जेत' इति । तस्मात्तास्ति भिन्नयोः  
 कर्तृता ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १८ ॥

भाष्यम्— ऋग्नि खलपि इत्यते 'योक्त्रेण पत्नीं सनन्नाति, मेत्रया यज्ञानान् मिसुनन्त्यथ' इति । यदि स्त्रीपुत्रावेकत्र, योक्त्रेण मेलनायाश्च विभागो वाक्यन् गम्यते, मिसुनन्त्यथ । तदैतस्त्रीपुंस-साधनत्रे कर्मण्युपपद्यते, नान्यथा ।

सौम— पत्न्या न प्राभाकरमत इव अनुमति मात्रेण कर्तव्य ( पत्यु ), अनुमते यन्निवाद्यत्तर्तमाभावेन अनुमत्या तदनुद्गारचरणेऽपि अप्यन्धादिन्य याग कर्तव्यत्वमुपपत्ते । अतो न केवल मघनानेनैव देवतो-हेतोर्न द्रव्यभाग कर्तव्य, किंतु पत्या अपि इति व्याप्त्येव ततो कर्तव्यम् । ससृष्टस्य अघतरत्याग मातृ न न स्वतः नियते, किंतु उभययोगेनेति प्रत्येक उभयेन जगारस्तु अयथवस्तुतया वाच्येन कृत्याया जिज्ञास प्रत्येकपर्य, सानामायेन तस्या उभयन व्यासक्त्यात् कर्तव्यत्वमपि ऐक्योपपत्ते । सूत्रार्थस्तु— स्वतो द्रव्यतो आत्मानेक्षणान्तरम्भादिन्यवनान् ऐक्यकर्म सह प्रयोगे स्यादिति ।

वि— 'दधित्वा पुत्रक कर्षे सह वा, ऽऽऽयात-सत्तया । उष, इमेनमेगुण्यत् कर्षेक्य दैरैक्यवत् ॥'

भाट्ट— त्रिदे द्वयोरप्यधिकार, किं दधती पुत्रक पुत्रक यत्तदा उत सह इति चित्वायां स्वर्गदाम पत्नीवाचस्य एतन्म्य पुत्रवन्तु अनिश्चितेऽपि आत्मनोवाचस्य तस्य गुणभूतोवादेयकर्तृगामित्वेन निश्चितान् एकेक्य प्रयोग । इति प्राप्ति, प्रत्येक-प्रयोगे अघतरकर्तृकावावेक्षणान्तरम्भादिपदाप्यलोपेन वेगुण्यवत्, अघतरेश अयतरस्य परित्रयदिना उपगमे च पत्न्येक्यकामान् स्वानिवायानिवा-यनमा-प्रत्यययोगानुपपत्ते अद्रव्यकर्मण्ये सहैव प्रयोग । न हि भागवावेक्षणगतीना कर्तृस्वरकरवन्, येन तत्प्रयोगे एवमस्या ल्यपेन । अनुपपत्तित्तु उभय-कर्तृकप्रयोगेण अघतरिषया प्रयोगम् । यत्र तु अघतरयोगनिश्चयार्थेन दधित्वादिना तत्र इतरस्य पत्नीवाचस्येति 'गुणैवे च' (१०।२।७।३) इति न्यपेन परित्रयपुनरुपपत्तौकावावेक्षणोऽपि न

सर्वेन तथा कल्पनाया प्रमाणमस्ति । साहित्यस्य पुण फलैश्वर्या स्मृत्यादिप्रमितत्वात्, 'घर्मे च' इत्यादि-वाक्यपर्यालोचनया च तयो संसृष्टद्रवत्वात् विभाग प्रतिषेधश्च सहैव प्रयोग । अत एव उभयव्यत्यस्य संसृष्टत्वात् द्रव्याग्रे दक्षिणादागदौ च उभयोरैव कर्तृ-त्वम् । यत्तु भाष्ये द्वादशशते पत्न्यव्यागदेकेन अग-णापि तावदेव इत्येव विभाग कथित, स द्वादशशत-स्यैव विहितत्वात् तत्रापि उभयो संसृष्टत्वत्वोपपत्ते उपेक्षित । द्वादशशतद्रव्यनिश्चयो वा भाष्यतार्थम् । यद्यपि तत्स्वारस्यात् पुत्र एव त्यागे कर्तृत्वम्, तस्मा अपि अनुमतिद्वारा तत् इति केषाचित्तम्, तन् अनुमते पत्न्यव्यागद्वयत्वात् तद्द्वारकत्वे प्रमाणमाभावेन पूर्वाधिकरणयुक्तादिताधिकारमद्वापत्त उपेक्षितम् । यत्तु आख्यातोपात्त एकत्र सहाधिकारे नावक्यत्वे इति, तत्र, एकत्रचनश्रवणादेव द्वययो व्यास-वृत्त्येवैतौ कर्तृत्वस्य कल्पनात्, इतरया कर्तृमेदात् सपत्न-द्वित्रचनाद्यापत्ते । अत एव क्रियाश्रितयो कर्तृत्वदा श्रवणार्थे आघदयत्तत्वात् कर्तृत्वयो एव आघदय-सिद्धयर्थे लक्षणागतीत्यय तत्रैव पाठिकैकत्वावयव, 'क्षीमे वसानी' इत्यादौ तु अगत्या, क्वचित् उदाधये ऽपि । अत्र च कर्तृत्वं कृत्याअघतरसमनियत आघदो-पाधिरूप द्रव्यम् । न तु कृत्याअघत्वनेव, तत्र प्रत्यात्म इतिभेदेन मेदात् वासगन्तृचित्तानुपपत्ते । तस्मान् सह प्रयोग ।

मण्डन— 'द्वयार्थं यत्र सह ।'

शरट्ट— 'द्वयार्थं सहयोगी ।' अथो अर्थि-क्रिया ।

० सहासुष्टीयमानेषु प्रयानेषु घर्मेरिगोरे भूदगा सधर्मसम् । १२।२।७।२२. मीको १ ३०६० 'भूमेऽनुपद-लय' इत्यत्र अधिपत्य इत्यप्यम् ।

० सहाकात्याय । एककृत्याकाङ्क्षाया उदाहरण अघदपि च प्रपच्छति । न्यायसम्पत् ।

१ सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव प्रहणमिति न्याय । यथा समान्यमिति । अथ दादयते समस्य प्रहण न तु पादुपसमस्यपमेन,

रक्षमणसहचर्या इत्यन्यापि बोध्यमिति संक्षेपः ।  
साहस्री. ६६.

● सहजा दक्तिः, 'शक्तिवादः' मीको. घृ. ३८१० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मधि. घृ. ४१.

● सहज्यानुभवद्वयं वाक्येभ्ये प्राञ्जल्यवशात् एक-  
वादीयवर्तमानप्रथमयः कर्तव्यः । यदार्थास्तुतमन्यथायः ।  
भा. ५।१।१।१२-३.

● सहभावः विवर्तः । एकस्तावत् उभापि  
प्रधानभूते । अपरः तावपि गुणभूते । अन्यः एकः  
प्रधानभूतः इत्येव गुणभूत इति । या. ४।२।४।१०.

● सहभोजनम् । सेमेनानुष्ठितत्वे, तद्वृत्ते च  
अदृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेण सहभोजनात् स्थलीनीत्ये-  
कवर्तः अनुगतप्रये भवति । या. ३।५।१०।४३.

● सहभोजनानि (एकपाने) आचरितुं नान् ।  
चित्तमन्यस्य अनुत्तरमिति, तदेतद्वानापात्रेषु नैनं समं  
वति । भा. ३।५।१०।४३.

● सहयोगे च तृतीया तस्य गुणभावः । न  
द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । भा. ४।२।४।१०.

● सहवासी तु पञ्चमः । प्रदक्षत्यातिरिचमहा-  
पापरिषेः अपरिहृत्य अनाचारः उदीक्षानां दाक्षिणा-  
त्यानां च । या. ३।३।३।७ घृ. २०४.

● निनापि कार्यभोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात् ।  
अप्या 'सहैव द्वाभिः पुत्रेभारं वहति गर्दभी' ;  
तत्र हि एतान्मेवार्थो विहायते, तस्यपि दशसु पुत्रेषु  
चैव वहतीति । या. ३।३।१।४।३६.

● 'सहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' । संकर्म. २।१।  
२.२. ● 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः न कतुपरः  
अद्विवचने ; संकर्म. २।१।१२. मीको. घृ. ५३  
"अभिवचने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्र-  
शब्दः न कतुपरः" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सहस्रस्य भ्रमा अस्ति' इति मन्त्रः । सर्वविचर-  
अभिवचने । संकर्म. २।१।१४. मीको. घृ. ५३  
"अभिवचने 'सहस्रस्य भ्रमा अस्ति' इति मन्त्रः" ।  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सहस्राधिकस्य आधाने दानस्य अपरिमितत्वं  
नाम । ६।७।१।१२३-२५. मीको. घृ. ९२२

'आधाने दक्षिणानां अपरिमितत्वं सहस्राधिकत्वम्'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सहस्राधपतिग्रहणस्यै एवैक्य एवशा सर्व-  
धर्मानुष्ठानम् । वि. ५।२।२.

● सहस्रमण्डपः इति पदप्रयोगं सहस्रसंज्ञ-  
भूतिते मण्डपे शेषः । संकर्म. २।१।१।३.

● सहस्रयत् । यथा अतिप्रायः सहस्रमहानि ।  
'अतिप्रायेण सहस्रसायनेन यजेत' इति अतिकेदरि  
सहस्रे सत्सहस्रयोः दृष्टः । भा. १०।६।१।३।३७.  
( तत्र हि प्रमाणान्तरेण संख्येयत्वमात्मा अन्विने सत्स-  
हस्रयोः गीत्या इत्या प्रमुक्त इति निश्चीयते । के )

● सहस्रसंवत्सरं कर्म दिवसेभ्यो बन्धयित्वा यम् ।  
भा. ६।१।२।५.

● सहस्रसंवत्सरं तदायुषामस्य भव्यान्मनुष्येषु ।  
६।७।१।३।३१ ॥

'पञ्चपञ्चमत्तद्विदुत वीजसराः' इत्युक्त्वा तावन्त  
पञ्चदशाः, तावन्तः षट्दशाः, तावन्त एकादशाः इति  
यावन्तः 'त्रिंशत्संज्ञामयं सहस्रसंवत्सरः' इति विंश  
संज्ञामयं नाम सर्वं सहस्रसंवत्सरं प्रतिपादितम् । ( पञ्च  
पञ्चासत् नाम २५० । तत्र २५० त्रिंशत् + २५०  
पञ्चदशाः + २५० षट्दशाः + २५० एकविंशति  
= १००० ) मनुष्येषु तावत् आयुषः अर्धमत्रात्  
ये तदायुषः तत् तावत् सहस्रसंवत्सरस्यैव आयुषेया  
तेषां तदायुषः गणवर्तीनां सहस्रसंवत्सरं सप्त स्यात्, न  
मनुष्याणां इति प्रथमाः पूर्णवृक्षः ।

अथिया तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् । ३२ ॥

'पञ्चपञ्चासत्तद्विदुतः सवत्सराः' इत्यादिना उक्तं  
सहस्रसंवत्सरं सप्त तादायुषां गणवर्तीनां स्यात् इति  
पूर्वपक्षं मूलेन फलं 'अथिया' इति शब्देन निरूप्य  
द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । याज्ञिके कर्मणि तदधिकारान्  
सप्त मनुष्यस्यैव अधिकारात् मनुष्यधर्मः मनुष्याणांभेद  
धर्मः सहस्रसंवत्सरं स्यात् । गणवर्तीनां तु नात्र-

धिकार । वैद्यकोक्तस्यायनसेवनेन तु मनुष्या दीर्घमायुर्लभ्यते सत्र च करिष्यति ।

नासामध्यात् । ३३ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र रसायनसेवनसिद्धाना मनुष्याणां नेव धर्म इति द्वितीय पूर्वपक्षे निवेशति । न मनुष्यधर्मं सहस्रसंवत्सरम् । असामध्यात् मनुष्याणां तावद्दीयितुं सामर्थ्याभावात् । नापि रसायनानां एतावत्सामर्थ्यम् । येन सहस्रसंवत्सर जीवेयुः ।

सत्रन्वादर्शनात् । ३४ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र रसायनसेवनसिद्धाना मनुष्याणां धर्म इति द्वितीयपूर्वपक्षे निषिद्धे रसायनसिद्धानां तावदायुष्यं सै शक्ति इत्यनेन विशेषकथनार्थं सूत्रम् । सत्रं घादघनात् रसायनानां तावदायुषां सबंधस्य अदर्शनात् । रसायनानां जठराग्निवर्धनादिसामर्थ्येऽपि सहस्रायुष्टवप्रदानसामर्थ्यं गच्छति भावः ।

स कुलरूपं स्वादिति काष्णोजिनिरेकरिमिद्धसंभवात् । ३५ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र मनुष्यधर्म एव । परंतु स एतद्व्यवस्थां स्वात् । एकस्मिन् पुरुषे असंभवात् । सत्रारम्भमनुष्याणां कुलैरेव जनिष्यमाणैः पुत्रपौत्रप्रभोत्रादिभिः सहस्रसत्रं संपर्यंतं तत्सत्रमनुष्ठयम् । एव कुलानां कल्पसहस्रसंवत्सरं सत्र इति काष्णोजिनिसाचार्यो मन्यते स्म । यथा अथेऽपि कुलनरपरामृता धर्मा भवन्ति तन्मत् । वृत्तौ तु स कुल्य इति पाठः । तत्र कुलैः भ्रजं कुल्य, कुलधर्म इत्येवार्थः । अथ तृतीय पक्षः । अपिवा वृत्तनसंयोगादेवस्यैव प्रयोगः स्यात् । ३६ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र मनुष्याणामेव, परंतु कुलधर्मस्यात् इति तृतीय पक्षे पूर्वसूत्रेण प्राप्त अपिवाशब्देन तिरस्कर्तुं सत्रं विशेषमाह । एकस्यैव वृत्तनसंयोगात् एकस्मिन् प्रयोगे स्यात् इत्यवयव । इत्यनेन यागेन एतरेकस्य यज्ञमानस्य संयोगो त्रिधीयते 'य कार्त्स्न्येन विधिमुपसर्द्धं यवन स एवाभिधायते' इति । तस्मात् एकस्यैव स्थितिभूतस्य प्रयोगे अनुष्ठानं स्यात्, न कुलस्य इति तृतीयोऽपि पक्षः अयुक्त एव ।

अत्र भाष्ये अन्येऽपि धेवित् पक्षा आशङ्क्य निराकृता । तद्यथा- एव तर्हि एतदभ्यवसेयम्, वचनप्रामाण्यात् एतत् कर्म कुर्वता आयुर्वर्धते इति । तच्च न प्रमाणाभावात् । नहि एतदभ्यवसेयं वाक्यमथवा प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः प्रमाणम्, अथवा विध्वानर्थक्यं भविष्यतीति । नानर्थक्यम् । सत्रमपि पादरूपाक्याभ्यवनादेव सत्रादृष्टं भविष्यति । तथाहि सामायेन अदृष्टं कल्पयितुं लघीयं, न तु कर्मणा आयुर्वर्धते इति विशेषादृष्टकल्पना । अथवा आनर्थक्यमेव अभ्युपगम्येत कामम्, न युक्तिगूय फलकल्पनम् । अथोच्येत । अर्धतृतीयाणि यतानि (२५० मनुष्या सम-) दीक्षिष्यते, चतुर्भिर्धैर्यं समाप्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयेत, 'चतुर्विंशतिपरमां सप्तदशाधरा सत्रमासीगन्' इति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं ह्यप्यिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम् । अभ्यवनात् फलमस्ति इत्युक्तम् । तस्मै वैषा कल्पनेति । इति ।

'अपिनाऽवृत्तरनसंयोगात्' इत्येतावदेव सूत्रं कुतूहले । न कुलरूपं, केनापि एकन यज्ञमानेन यागस्य वृत्तनसंयोगे न संभवति इति । इति तदर्थः । विप्रतिषेधान्तु गौणोऽन्यतरं स्वादिति एतुं कायन । ३७ ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चासत् विद्वत् संवत्सरा' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चासच्छब्द संवत्सराब्दे श्वेत्यनयो अन्तरं शब्द गौणः स्यात् । विप्रतिषेधात् । नहि कथाऽपि शुक्ल्या मनुष्येऽपि सहस्रसंवत्सरपरिमितं मायुः कर्मानुष्ठानयोग्यं संभवति । तस्मात् संवत्सराब्दे वा संवत्सरा यकालात्ची स्यात्, पञ्च-पञ्चासच्छब्दं चतुष्टयं वा अन्वयसंख्यावाचि स्यात् इति लघुकाया आचार्यो मन्यते । जैमिनेरपि संमतमेवेदं गौणम्, लघुकायाग्रहं तु पूजार्थम् । पूर्वसूत्रयोः संवत्सराब्दे मुख्यार्थकं स्वीकृतं । तद्विराट्कार्थं गौणं पुनश्च ।

संवत्सरो विच्छास्त्रियात् । ३८ ॥  
सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चासत् विद्वत् संवत्सरा' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चासच्छब्द संवत्सरा

शब्दो वा अन्वयतो गौगः इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । तयोः कतरो गौग इति अवधारणार्थं विचारे क्रियमाणे संवत्सरेः संबन्धशब्द एव गौगः स्यात् । विचालित्वात्, विचलनशीलः न्यूनाधिकसंख्याकदिनपट्टिवः संवत्सरो भवति । यथा सावनः षष्ट्यधिकसततपदिनैः, शीघ्रपञ्चषष्ट्यधिकसततपदिनैः, चान्द्रः चतुष्पञ्चाशदधिकसततपदिनैः इत्यादिः । पञ्च-पञ्चाशत्-शब्दस्य एकैनाप्युने न भवेत् तस्मात् स मुख्यार्थक एव । तस्मात् संवत्सराद्यौ गौगः स्यात् ।

मासाः प्रकृतिः स्यादधिकारात् । ३९ ॥

सहस्रसंवत्सरे सन्ने 'पञ्च-पञ्चाशत्कलिष्ठतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सराद्यौ गौगः स्यात् इत्युक्तं पूर्वसूत्रे । अथ षोडशो गौगोऽयं इति विचारे प्रकृतिः संवत्सरे स्यात् । क्रिस्वः स्यात् । मासाः, मास्रूपः स्यात् । संवत्सराद्येन मासा आह्वा इत्यर्थः । 'गौमासः स संवत्सरे' इति अधिकारात् गवापयनप्रकरणे उक्तत्वात् ।

नैगोऽपि पक्षो युज्यते । माससहस्रेण स्यशतिर्वर्षाणि चरदारश्च मासाः भवन्ति । द्वात्रिंशत्कालोमपूर्वेषामेषाया व्यनुष्ठानाय समर्थ एतावदानुः पुरुषस्य यतो न संभवति ।

एवं तर्हि संवत्सराद्येन द्वादशसहस्रानि आह्वानि, पञ्च-पञ्चाशतो द्वादशाहा मविष्मन्ति । तथा च 'द्वादश वै रामवः संवत्सरेष्य प्रतिमाः' इति श्रूयते ।

अस्मिन् पक्षे षण्णवि सहस्रेण द्वादशाहैः त्रयस्त्रिंशद्द्वानि चरदारश्च मासाः स्युः इति अनुष्ठानबोधमयामुक्तेरुच्यते, तथापि उक्तवाक्ये संवत्सराद्यस्य ताक्षात् प्रतिमासाद्येन संयोगात् सहस्रं द्वादशाहा प्रतीयु न शक्यते । त्रिंशत्सहस्रादिशाब्दाश्च दिक्ते दृष्टाः, न द्वादशपदे । इति अत्रापि पक्षो न युक्तः ।

अहानि वाऽभिसंरयन्त्यात् । ४० ॥

सहस्रसंवत्सरे सन्ने 'पञ्च-पञ्चाशतः त्रिंशतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सराद्येन मासो वा द्वादश-रात्रिसमुदायो वा आह्वा इति पक्ष वाच्येन निरस्तवन् विद्वान्ब्रह्म । सहस्रसंवत्सराद्येन सहस्राष्टयवाक्यानि

अहानि आह्वानि । अभिसंरयन्त्यात् । 'अभिसंरयं त्रिंशद्दहः' इति भाष्यम् । त्रिंशति अहनि संवत्सराद्येन दृश्यन्ते 'आदित्यो वा सर्वे ऋतवः । स सर्वे च उदेति अथ वसन्तः, यदा सप्तमोऽथ शीघ्रः, यदा मध्यदिनोऽथ वर्षाः, यदाऽपराह्नोऽथ शरत्, यदा अस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ' इति । अत्र सर्वे ऋतवः अहनि संपादिताः । सर्वे च ऋतवः संवत्सरे । तस्माद्दहः संवत्सराद्येनोच्यते । अहःसहस्रेण च वर्षद्वयं नव मासाः दश अहानि च भवन्ति । तस्मात् सहस्रसंवत्सरे नाम सहस्राह सत्र इति सिद्धान्तः । के.

० 'सहस्रसंवत्सरे तदनुष्ठानमसम्भवात् मनुष्येषु' ( ६।७।१।३१ ) इत्यत्र सहस्रसंवत्सराद्यस्य अहःसहस्रवाचिता वक्ष्यते । सु. पृ. ७।१०. ८ सहस्रसंवत्सरे 'ऋत्विज उपसायन्ति' । संवत्सरे सन्ने 'पत्नय उवाचयन्ति' । अ. ८।१।२।१८८.

० सहस्रसंवत्सरे सन्ने मनुष्याणामेव अधिकारः, संवत्सराद्यस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१।३१-४०. मीको. पृ. २९८ 'अधिकारः विशुद्धनामनेन' इत्यत्र अधिकारण ब्रह्मण्यम् ।

० सांवत्सरिके चयने आग्नेयसूक्ताना चयने एव विलिखेयः, न त्वस्थाने ( संकर्म. २।१।३६ ) । तानपि ब्रह्मचरसंन्यासस्य गायत्रिचिन्ते गायत्रिसंन्यासे च आह्वानि, नेतरच्छब्दस्त्वानि । एव यीर्ष्यामस्य त्रिष्टुप्-चिन्ते त्रिष्टुप्छन्दस्त्वान्येव, एवं पशुकामस्य जायतान्येव सूक्तानि, नेतसणि । संकर्म. २।१।३०.

० सांविज्ञायिकानि नामपदानि, यानि निरुद्धानि तेषां चिन्ता तद्व्यपदेशाधिकरणे । वा. १।७।३।४ पृ. ३२२, सु. पृ. ४३०.

० साकमेधं नाम चातुर्मास्येषु तृतीयं पर्वं । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवादीनि चत्वारि पर्वानि । वि. ७।१।३. ० साकमेधे अनीकवती, सतपनीया, यद्-मेधीया चेति इदयः त्रयेण प्रारम्भेन चयने साकं च कर्त्तव्याः, सत्सकाला एव । चातुर्मास्येषु । अ. ५।१। १।१।९-२३, ० साकमेधे भूयते 'एतद्वत्साक



एकपाल ' इति । तत्र वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं मह्यं उक्तं वाद्यग्राहाधिकस्येति । वैश्वदेविकस्य मह्यं मिति प्राप्तं, वाद्यग्राहाधिकस्य एककपालस्य मह्यं इति विद्वत् । ७।१।१२३ ० साकमेधेषु अग्निप्रणयनपूर्व ' आहवनीमाद्वाऽग्निं प्रणयते ( त ) ' इति विहितम् । न प्राहुः नापि लौकिकम् । अतिदेशप्राप्तं प्राहुः कृता पुनरपूर्वं कर्तव्यम् । वि ७।३।९ वणक २

० साकमेधेषु अनीकश्यादीनां सयस्कालत्वेन न ह्यहकालम् । ( सोम ) औपदेशिककालबलात् उक्तदेशस्य चोदकात् बलप्रज्ञात्, औपदेशिककालैकत्वज्ञापनात्, ' प्रात मध्यदिने साय ' इत्येकत्रिंशोपणस्य विरक्षितत्वात् चोदकप्रतस्य आनुमानिकस्य ह्यहकालत्वेन प्रयत्नेन वाक्येन वाच्यं । दुपू ५।१।११।१९-२२

० साकमेधेषु अनीकश्यादीनि प्रातः काले ' अग्नयेऽनीकप्रते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत् ' इति । वि ५।१।११, ० साकमेधेषु ( यद्यप्यत्र च ) उक्तत्वेदिरस्ति ' उग्रानवपन्ति ' इत्यनारम्भध्रुतेन वाक्येन उक्तत्वेऽग्रामग्रहणस्य विहितत्वात् । ७।३।९, ० साकमेधेषु ' एतद्वाह्यं एतद्वाह्यं, एतद्वाह्यं एककपाल ' अन्नं वैश्वदेववद्यग्राहणस्योपदेशककपालाद्वाह्यस्य वद्यग्राहणस्येन्द्राग्राहणस्य च साधनादधिककपालस्य अतिदेशः, न तु अथवादमानस्य । ७।१।४-५ ० साकमेधेषु पूर्वदिनेकत्रिंशानि भोगि कर्मानि किं ह्यहकालानि उक्तं सयस्कालानि इति ननु विद्वद्वैश्वदेविकतया सदेहे सयस्कालानि इति निणयः । भाट्ट ५।१।११ ० साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपाल । भा ७।१।४।२२

० साकमेधपर्वगतगतवर्तनीयो कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोक्तम् । ५।१।११।१३-१४ ' सातपीयायाप ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० साकमेधप्रणयप्रणयमयो चात्रुर्मास्यगतयो अग्निप्रणयनं अपूर्वमेव, न टाणिकं न लौकिकम् । वा ७।३।११९-२५

० साकमेधीयैककपाले वाद्यग्राहाधिककपालं वर्तमानमतिदेशः । ७।१।१२३ मीनो पृ २००

' अतिदेशः साकमेधीयैककपाले वाद्यग ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० साकमेधीयैन्द्राग्राहकपालयो वाद्यग्राहाधिकसाधनादधिककपालस्य अतिदेशः । ७।१।१।२२ मीनो पृ २२० ' अतिदेशः साकमेधीयैन्द्राग्राहकपालयो ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० साकमेधीयन्याय । चात्रुर्मास्येषु साकमेधीयानामानीकश्यादीनां सयस्कालता ॥

त्रिभुक्तिः प्रकृतिधर्मत्वात् तत्कालात् स्वात् यथाशिष्टम् । ५।१।११।११॥

भाष्यम्— चात्रुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्वं । तस्यापरा ( पूर्वेषु ) ' अग्नयेऽनीकप्रते प्रातरणकपालं, मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो मध्यदिने चय, मरुद्भ्यो गृहमेधिस्य सप्तमा दुग्धे सायमोदनम् ' इति । तत्र संदेहः किमेतद्वाह्यकाला इत्यत्र उक्तं सयस्काला इति । किं प्रतम् ? विहितकाला भविष्युर्माहतीति । यथा शिष्टम् । यथा प्रकृतिरुक्ता, तथा विभुक्तिः स्यात् । प्रकृतिधर्मो हि सा । तस्मात् या विभुक्तिः सा द्रष्टव्या भविष्युर्माहतीति ।

दुपू— सयस्कालेना सयस्कालेन वक्ष्यति ( ५।१।१।२०-२४ ) । अतस्तेनैव सयस्कालेनासयस्कालेन उच्यते । द्वैहकाल्यमनुगृह्यन् षोडशोपणस्य वाधते । यदि हि तत्र द्वे षोडशास्यो स्याताम्, स्यादेव द्वैहकाल्यम् । इह तु द्वौ प्रातः कालौ विद्यते । तमनुगृह्यन् चोदकप्रतं न शक्नोति साधितुम् । अतो द्वैहकाल्यं भविष्यति ।

अपिना क्रमकालस्युक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विद्येतनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— अहं कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते प्रातमध्यदिने सायमिति, क्रमेण ते एकस्मिन्नहनि इति प्रतीयन्ते । यथा देवदत्तं प्रातरूपं मद्ययति, मध्यदिने त्रिविधमन्नमश्नाति, अन्नगृहं मोदकान् मद्ययतीति, एकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तस्मात् सयस्कालं एवमासीयतां विभुक्तयः । द्वैहकाल्यं हि चोदकप्रतं आनुमानिकं प्रयत्नस्य सयस्कालतया वाच्यते ।

दुप्— प्रातमध्यदिने साय इति वाक्यात् उच्चरि  
वात् एवस्मिन्नेव अहनि इति प्रतीतिर्भवति । अतुच्चरि  
वाचु न भवति । तस्मात् प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदक  
प्रातमातृमानीक नाश्वते द्वैवदशकथम् ।

कालोत्कर्ष इति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पदव्यति प्रात साङ्ग  
श्रूयते, तथा मध्यदिने साय चेति । उत्कर्षो भवि  
ष्यति । यथा एतेषु कालेषु साङ्गम् । न च द्वयहकाल  
साया वाप । एवम्भाङ्ग प्रात अनीकत्र तमुपक्रम्यते,  
द्वितीयस्य प्रातर्भवते । एव सातवतीया पूर्वेयुगमध्यदिने  
उपनश्यते, अत्राद्युगमध्यदिने यवयते । तथा गृहमधीये  
सायमुपक्रमण पूर्वेषु, साय याग अपरेषु इति । ननु  
वाक्यात् एवमहर्गमभते इत्युक्तम् । उच्यते । पश्चात्  
सामर्थ्यनिती हि वाक्याद्यो भवति । न चात्र पदाय-  
साध्यमन्ति, येन एवमहर्गमभते ।

दुप्— एव आह, उपपदप्रत्ययार्थं तस्मिन्  
वाहनि इत्युगमत्तत् भावितरेषा ।

न तत्सम्भवात् । २२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कस्यात् ? तत्सम्भवात् ।  
एवकालसंघटनानि प्रभावानि वाङ्गी सहा श्रूयते ।  
कथम् ? साङ्ग हि प्रधान प्रात काल श्रूयते तथा मध्य  
दिने साय च । नाङ्गानि प्रात कालवित्तु । तत्र अय  
कालेषु अत्रेषु अयकालेषु च प्रधानम् न साङ्ग तेषु  
कालेषु कृत स्यात् । तस्मात् सद्यहकाल एव एता  
वित्तुय इति । अपि च 'वाह साङ्गमेधे' इति  
श्रूयते । तत् सद्यहकालम् उपपद्यते ।

दुप्— प्रातमध्यदिने इति प्रयोगमुन श्रुति । स च  
प्रयोग प्रात काले निधीयते । तत्र यदि पूर्वसिन् प्रात  
काले प्रक्रम उक्तस्मिन् परिष्माप्येत, तथा सति  
प्रातमध्यदिनापराह्ण्य साङ्गानि न कृतानि स्यु । तत्र  
अङ्गाना प्रभावप्रस्ता वा श्वते । तस्मात् यस्मिन्नहनि  
प्रातसयम् तस्मिन् परिष्माप्यति ।

आ— 'वाजाविदेशतस्तासा प्राप्नोति ब्रह्म  
कालना । प्रात श्रुतिर्विधीयन्न नामात्रान्यानुते  
रिय ॥' इति प्राप्ते, श्रूम । 'साङ्ग प्रातिष्ठित

वर्ग प्रात काले निधीयते । स चापिदोषात्  
तन्नेण सर्वस्वैको भविष्यति ॥' तस्मात् स  
देशात् सद्यहकाल ।

सोम— इहापि चोदक एवातुक्रमा इति प्रत्यय-  
स्यात् सति । सति प्रमाणे कसमप्येऽपि कर्मा  
न्तरारम्भो युज्यते, दौर्गममये अगुष्ठितनिशीष्टिवत् इति  
पूर्वपथ । कालस्य प्रयोगपरनामधेयसाङ्गप्रधानभावनाया  
अन्वयन आङ्गप्रधानयो एककालम् एकादशे वदन्ते ।  
तदिह द्वयहकालत्वे वाच्यते । तस्मात् औपदेशिक  
कालत्वप्रकारात् आतिदेशिकद्वयहकाल च वाच्यम् ।  
सूनार्थस्तु— यथा प्रकृति ब्राह्मण विद्या तथा  
अनीकत्रादिभिः कृतिरपि तत्काल स्यात्, विद्वते  
प्रकृतिचमत्सरिति ।

नि— 'साङ्गमेधप्रतिस्तो ऋदे स्यु सद्य एव  
वा । प्रातसद्यैर्दोषोर्भूतो सङ्गात्, प्रकृतिवत् द्वयहे ॥  
गाङ्गमुत्पातुषेधन प्रातसद्यैर्विधानत । शीघ्र सद्यस्य  
मध्यतु चोदकत् तेन दुर्लभम् ॥'

भाट्ट— चातुर्मास्येषु साङ्गमेध तुतीयं पर्व । तत्र  
कर्तव्यता वीणमास्या कश्चिद्विष्टयो विहितः । तातु  
य नमाप्येनैव यायेन 'य इष्ट्या' इति वाक्यस्येन  
अपठितम् सद्यहकाल एवेत्यविधादम् । वाणि तु 'द्वयह  
साङ्गमेधेन यवते' इति वचनेन तत्पूर्वविधानतं दानि  
कमाणि 'अत्रमन्वीकृत्ये प्रातरष्टाकाला निर्वपन्त्,  
मरुद्व्य सातवनेभ्यो मध्यदिने वचम्, मरुद्व्यो यद-  
मेधिम्य सर्गसा तुष्ये सायमोदनम्' इत्येवविधाकथ्य-  
प्रवृत्तिरिति, तानि हि ब्राह्मणानि उक्त सद्यहकालानि  
इति कर्मविशेषोपविष्यताया सद्येदे प्रकृतिप्रासत्यात् द्वयह  
कालम् । ७ चात्र अयवित्तुतीति पाप (५।१।७) ।  
तत्र हि य इष्ट्या इत्यादिकाव्येन साङ्गप्रयोगस्य वीर्ण  
मास्यादिकालविधानात् आतिदेशिकद्वयहकालप्रयुगमे च  
तद्वाच्यमङ्गान् युक्त सद्यहकालपरम् । प्रकृते तु प्रातसदि  
कालकत्वस्य दिनद्वयेऽपि संभवात् द्वयहकालमेव ।  
अतश्च यद्योदसा प्रातसदिकालेषु यशशागमि अन्वादान  
कृता चतुर्दश्या प्रातसदिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् ।

कर्ममध्ये कर्मांतरारम्भस्तु 'द्वयह साकमेधेन' इति वचनात् नैव दुष्यति । यदि तु प्रसङ्गतिद्धिराशङ्क्येत तदा अस्तु त्रयोदश्या प्रातः सकृदेव अन्वाधाप चतुर्दश्या प्रातरादिकालेषु यागा । अङ्गानुष्ठानं तु पूर्वाङ्गाणां अनौक्यत्वा सह, उत्तराङ्गानां तु सातपनीयया सह । यद्दमेधीयस्य तु अपूर्वैतदादेव नाङ्गापेक्षा । अन्वाधानं तु आन्वयभागायै इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशीप्रभृति द्वयहकालं पृथक्प्रयोग इष्टियत्वं पूर्वपक्षे कर्तव्य इति चरति । तेषां 'द्वयह साकमेधेन' इति वचनानुपपत्तिः । इति प्राप्ते, एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गततत्प्रयोगस्य द्वयहकालरूपपक्षे औपदेशिककालेऽत्र बाधापत्तेः सद्यस्कालरूपम् । न च सायंप्रातः शब्दयोः अन्वयत्वेन एकवचनात् तत्त्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्तमध्वनिपदप्रायपाठादेव एकवचनान्तवनिर्णयोपपत्तेः । 'द्वयह साकमेधेन' इति साङ्गस्यैव द्वयहकालरूपश्रुतेश्च । अतश्च विशेषणस्य एकरस्य विवक्षितं वात् सद्यस्काल एव एता इष्टयः ।

मण्डन— 'प्रातरादियमि सय ।' १३.

शंकर— 'प्रातरादिश्रुतो सय ।' १४

● साकप्रस्थायीय दर्शपूर्णमासविचार । तत्र स्वित्कृद्विद् नास्ति । भा ३।५।२।१३ ● साकप्रस्थायीय सनायस्य गुणविचार । वा ३।५।२।१३ ● 'साकप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम' इति गुणविशिष्टो दर्शपूर्णमासावेव । तयोरेव गुणात् फलम्, न कर्मांतरम् । भा २।३।४।०-११ ● साकप्रस्थायीयेऽपि सह प्रस्थानं गुणसमं च । भा २।३।४।१० । साकप्रस्थायीयेऽपि सानाययमनवदाप कुम्भीभ्यामेव साक प्रस्थीयते इति एवमभिधीयते । वा ● साकप्रस्थायीये अमाशास्वाधिकारे उपायुयानो न श्रूयते । भा १।०।८।१७।६ ● साकप्रस्थायीये चतसृभिर्द्विपय कुम्भीभि सह आहवनीयमभिप्रभ्य कुम्भीभिरेव होम कार्यं, न जुहा । सर्वहोमश्च, न तु दोषोऽवस्थापनीय । अथौत् स्वित्कृदादिकं शेषकार्यं नास्ति । पि ३।५।२

● साकप्रस्थायीये उपस्तरणामिधारणे स्वित्कृत् न सन्नि ॥

तेष्वेव शेषकार्याण्युपस्तरणामिधारणे च कर्तव्यानि, कुम्भीतो दास्यत्वे तु महणसमये उपस्तरणादिसंभवात्, साकशेषस्यैव चोदकानुग्रहाय श्रेष्ठं तु युक्तं वाच । इति प्राप्ते, 'अभिकाम माहेद्रायानुब्रूयाद्भावेयद्र यत्' इति प्रेषो इत्यभिक्रमणकाल एव विधानादुपस्तरणदे संशोपादानस्य च कालातिक्रान्तेर्न कार्याणि । सकर्ष १।३।४.

● साकप्रस्थायीये कुम्भीभिरिति सायंप्रातः दोहयोरनुवाद् ॥

कुम्भ्या प्रदानकरणत्वपूर्वपक्षोत्तरमात्रा नित्यत्वे । दोहयो द्वित्येन दोहनकाले कुम्भ्याधिक्याभावात्सह कुम्भीभिरिति प्रदानकाले कुम्भीबहुवश्रवणाद्दोहेऽप्ये कुम्भ्यो प्रदाने चाये । अत एव दोहकालीनं कुम्भ्या संस्कारांतरविधानं संगच्छते । तयोरेव प्रदानार्थे तु सुक्स्कारस्यैव प्रकृतित प्राप्तेस्तदानथक्व वैकृतेन प्राकृतबाधो वा स्यात् । पात्रमेदे तु समुच्चयः । इति प्राप्ते, 'सायदोहाम्या चरति प्रातदोहाम्या चरति' इति वचनात्पतिदोह द्वे द्वे कुम्भ्यावित्येव दोहकाले एव तावता पारणार्थं कुम्भीबहुत्व सामर्थ्यात् प्रातः प्रदानकाले शेषकार्यापनयार्थमनूयते । इदं च चतुर्णामपि दोहानां प्रातरेव प्रचार इति पक्षे, कालभेदेन प्रचारे तु प्रचयशिष्टसंख्याऽनुवाद् । सकर्ष १।३।३

● साकप्रस्थायीये दास्यत्वेरेव होमो न कुम्भीभि ॥

सुचोराग्नीहोस्तेऽवस्थापनपूर्वकं कुम्भीप्रहणात्तदा मेव प्रदानकरणत्वत्वेन 'मध्वमेन पलाशापणेन जुहोति' इत्यादाविव सूच प्रत्याभवात् । भाष्ये तु सह कुम्भीभिरभिप्रामान् इति वाक्ये उपपदविभक्त्यपेक्षया वारकं विभक्त्येष्टीयसत्वात् कुम्भीनां प्रदानकरणत्वमुक्तं तत्रौदितं मात्रम्, यत्तु वाक्यम् 'यापत्य कुम्भ्यं स्यु तावन्ति दास्यत्वाण्युपकल्पन्ति स्युस्तावन्तो ब्राह्मण दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुराधोऽयोरुत्तिमनुजुहुयु' इति, तत्र दास्यत्वाणां कारणत्वेनाभ्यगात्तदुपकल्पितिरुद्धार्था । यातुतस्तु 'यत्कुम्भैर्जुहोति तन्निर्धूयं दास्यमेण होतव्यं मनिष्ट्यताये' इति कुम्भनिर्दायकं दास्यमवश्यं

होमकरणत्वेन विधानाहुपकल्पात्ना प्राणागमितरव्याहण-  
कर्तृकानुहोमेवैव करणत्वम् । अप्युक्तैः तु होमे  
'कुम्भ एव वर्यं कुम्भीसंस्थातोऽधिकस्य दास्यानस्था-  
नुपकल्पात्, कुम्भनिन्दा तु ब्राह्मणकर्तृकानुहोमपर, तस्मात् कुम्भीभिरदास्यानैश्च होतयम् । इति प्राप्ते,  
'दास्यमेव होतयम्' इति वाक्ये ब्राह्मणकर्तृकत्वादि-  
विशेषणविशिष्टोद्देशानुपकल्पात्, होमेऽनुहोमे च  
दास्यानमेव करणम्, तावन्तो ब्राह्मणा इति स्वध्वर्यु-  
साहित्येनाप्युपपन्नम् । तेनैकोऽध्वर्युः अनुयादन्येऽनु-  
शुभुः । पलाशवर्णस्य तु होम एव करणत्वेन धनवत्  
सुप्रस्थान्नापत्तम् । संकल्प. १।१२.

साकंप्रस्थाधीये दोह्योरेव सह प्रदानम् ॥  
'साकंप्रस्थाधीयेन यजेत' इति अतस्व कर्मेनामनः  
सहप्रदाननिमित्तकरत्वादास्यस्य दोह्योश्च चद्वै प्रदानम् ।  
'आग्नेयेन पुरोडासेन प्रचर्वाग्नीये क्षुची प्रदाय सह  
कुम्भीभिरभिद्रामघाह' इति पौराण्यस्योत्पत्तिव्यत्ये-  
ऽप्यनर्पयथादिकस्यो वा । इति प्राप्ते, कुम्भीभिः  
गुरु परतः प्रस्थानस्यैव दास्यत्वात्तच्छेदकनोद्विप्रवेदेन  
नामव्योपयसौ आग्नेयस्य सह प्रदाने मानाभावादोह्योरेव  
सह प्रदानम् । संकल्प. १।१।१.

साकंप्रस्थाधीये प्रेषत्रयं यथाकालं विमज्ज्य  
प्रयोक्तव्यम् ॥

तदिति प्रेषत्रयं 'इन्द्रायानुमूह, आश्रावय, इन्द्र  
यज्ञ' संततं वक्तव्यं न विरम्य 'सतत वक्षोर्धारा  
नुहोति' इत्यादौ विरामादर्शनम् । इति प्राप्ते, यथा-  
कार्थमेव वक्ष्य सामर्थ्यलक्षणम् लिङ्गात् । तस्य च  
शक्यत्वाद् बलवन्नात् अभिक्रमणसमकालिकत्वं तु पुरोऽनु  
वाक्यप्रैपत्येव, अन्वयोत्तरानुवादानाम् । 'संततमाह'  
इति तु समासवचनं 'तस्यैवदत्तं प्रयाजा इत्यन्ते'  
इतिवदिति मूले सितम् । संकल्प. १।१।५.

साकंप्रस्थाधीये स्विष्टकृद्विडं च तद्वत् ।  
१।१।२।१३ ॥

दर्शविकारः साकंप्रस्थाधीयो नाम यागनित्येपः ।  
तरिभन्तु साकंप्रस्थाधीये तद्वत् उवाचमज्जनत् स्विष्टकृच्च  
इहा च तयोः समाहारः स्विष्टकृद्विडम्, तत्र भवति ।

सर्वप्रदानेन शोषामावात् । 'आज्यभागाम्या प्रचर्ये  
आग्नेयेन च पुरोडासेन, अग्नीये क्षुची प्रदाय, सह  
कुम्भीभिः ( चतसृभिः ) अभिद्रामघाह' इति तत्र  
वचनम् । तस्मात् शोषकार्यम् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

साकंप्रस्थाधीयाधिकरणम् । साकंप्रस्थाधीये  
सर्वस्य इवियो हुतत्वेन शोषामावात् न शोष-  
कार्यम् ॥

साकंप्रस्थाधीये स्विष्टकृद्विडं च तद्वत् । १।१।  
२।१३ ॥

भाष्यम्-- दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवते 'साकंप्रस्था-  
धीयेन यजेत' इति । तत्र संदेह किं स्विष्टकृद्विडमस्ति,  
नास्तीति । अग्नीति नमः । कुन' ? दर्शपूर्णमास  
विकारो हि साकंप्रस्थाधीयमिति । परं प्राप्ते, अमः ।  
नास्तीति । कुतः ? अशोषत्वात् । सर्वोदनाचाशोपत ।  
कथम् ? एत तत्र ध्रुवते 'आज्यभाराभास प्रचर्या-  
ऽऽग्नेयेन च पुरोडाशोनाग्नीये क्षुची प्रदाय सह कुम्भी-  
भिरभिद्रामघाह' इति । तस्मात् तत्र शोषकार्यमिति ।

वा-- अगणस्यथा नित्य स्विष्टकृद्विडं शान्त्या  
दधदीयते । तद्वगविकारश्च साकंप्रस्थाधीयः । अतः  
इहापि अवदात समित्येतावत् विशेषणानुस्यद्यद्वाया-  
मतिदेहाः क्रियते । तद्वदेवाशोषात्तत्रैव स्थात् । सर्वदा-  
नत्तदोपतेति । एव एत सर्वदानम्, होमार्थं प्रवर्षतः  
सह कुम्भीभिरिति, अत्रवचस्येन दोहस्य कुम्भीम्या  
सहेति विदषदशोपहोम विदधाति । अतो न शक्य  
किंचिच्छेषविद्युम् ।

सोम-- सूत्रार्थरतु- साकंप्रस्थाधीयेऽपि स्विष्ट-  
कृदादिक तपानुपाजयदेव न कर्तव्यमिति, 'तद्वत्'  
इत्यनेन व्यातिदेशिकी संगतिः स्पष्टा ।

वि-- आगामसह कुम्भीभिरिति शोषक्रिया न  
वा । जुहावदानाग्रजातिषु शोषक्रियोचिता ॥  
कुम्भीषु शोषार्थविदेः साकंप्रस्थाध्यक्रमेण । न श्विष्ट-  
कृद्विडं कार्यमग्नीषु सुसूक्तजनतः ॥

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोः 'साकंप्रस्थाधीयेन यजेत  
पशुकाम.' इत्यत्र सहृदय पत्यप विधीयते । तस्य च  
'आग्नेयेन प्रचर्वाग्नीये क्षुची प्रदाय सह कुम्भीभि-

रमिकामेत्' इति वाक्येन सानाख्याङ्गभूतमभिक्रमण-  
माश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भो निरूपकत्वेन, अयत् सर्वं  
मनूयते । वाक्यमेदं न, निघातत्वाद्भिषिष्टभावना  
विधायाद्वा इत्युक्तं द्वितीये । तदत्र सानाख्याङ्गत्वया  
स्विष्टदृष्टादिशेषकार्याणि कर्तव्यानि न वेति चि तावाम्,  
अभिनमणे कुम्भीवाहिर्येऽपि आहवनीयदेश गत्वा  
चतुरस्रच आदाय एव होमानुष्ठानात् शेषसद्भावन कर्त-  
व्यानि । इति प्राप्ते, न अत्र अपूर्वमभिक्रमणमाश्रय,  
भेदत्रमणामावात्, अपि तु सानायप्रयोगेयाङ्गभूत  
मव । तादृशाभिक्रमणस्तु कुम्भीना साहित्य च  
कर्तृभिक्रमणकालीननयनसंस्कारमयम्, नाप्यत् । नयन  
मपि च नेदमपूर्वम्, अपि तु दृष्टाथ यत्प्रभाय सुक  
त्यागानुवादाद्योक्तप्रयोगेयाङ्गभूतसुन्दणनयनमेव । अतश्च  
कुम्भीना उक्तसंस्कारायाश्चानुपपत्त्या अभिप्रेतयुक्त-  
पृतीकनत् सुकनार्यद्वेषाथतावगत्या तस्यस्य हविषो  
ऽपि ह्यनदानवत् प्रथमप्रतिपाद्यत्वात्तमते सर्वहोमाव-  
सावात् न साकप्रस्थाथीयप्रयोगे सानायस्यस्य शेषसायाणि ।

मण्डन-- ' साकप्रस्थाथयके च न । '

शंकर-- ' साकप्रस्थाथ्ये च तदत् । '

● साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं०' (' साकाङ्क्षं त्वेकवाक्य  
स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ' ३।१।१०।२० ) इत्यत्र च  
मन्त्रमणामभिप्रायम् । वा ३।१।७।२२ पृ १०००

● ' साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यात्०' इत्यधिकरणे, ( विस्तरे  
तु सूनमेतत् गुणसूत्रम् । कुन्नुहले तु अधिभ्रमणमिति  
भानि, कुम्भेऽपि गुणमेतत् । तथा तर्हि अत्र ' साकाङ्क्ष  
त्वेक० ' इत्यधिकरणे इति कथयुक्तम् । सिद्धात्सूत्र  
तथा तु अस्य सूत्रस्य, कथञ्चित् समाधेयम्--केतल । )  
अन्नविधिकरणे इति कर्तृ यत्साकाङ्क्षालक्षणया तत्रप्रकरणस्य  
पूर्ववादे ' साकाङ्क्षं० ' इत्यधिकरणे वातिके प्रपञ्च  
तत्वेन अन्नगामवि धर्मप्र हिरयम् । सु ३।३।२।८

● साकाङ्क्षस्य तद्विधायनं अर्धपय । एव समासे  
ऽपि । भा ३।१।७।४१

● ' सामारा बुद्धिः' इति बौद्धा, ' निराकारः'  
इति नीमासना । भा ( इतिप्रये ) १।१।१।१- पृ ३१

॥ साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति न्याय ।  
यथा घटदेर्लेशो हि कपालादावेन न तु परमाणुः,  
तथैतानुभावादिति तदर्थः । एव हि विकारस्य स्वप्रकृति  
लये यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति ।  
अयमपि शास्त्रीयो न लौकिक । साहस्री ४६

● साक्षात् विधेयप्रकारार्थं अथनाद यथा-- ' प्रजा  
पतिरात्मनो वयामुद्वृष्टिदत्, तामग्री प्रायज्ञत्, ततो  
ऽजस्रूपर समभनत्, तेनायजत्, ततो वै स प्रजा  
पशून्सृजत्, य प्रजाकाम पशुकाम स्यात् य एत  
प्राजापत्यमज त्परमालभेन ' इति । बाल पृ ५२

● साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारार्थं  
भा उपयोगसंस्कारार्थे अदृष्टार्थं संनिपयोपकारकं तत्रार्थं  
प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म यथा-- ' तलेवात्वा स्थापना  
हुति ' ( इह तु अयुक्तयुदाहरणम् ) । बाल पृ ८३

● साक्षाद्विनियुक्तोपकारकमा उपयोगद्वयसंस्का  
रार्थे अदृष्टार्थं संनिपयोपकारकं तत्रार्थं प्रवृत्तिरूप  
वैदिकं कर्म यथा-- ' तलेवात्वा स्थापनाहुति ' । इयं न  
कर्तृ या यूपीयो ह्यथगामश्चनस्याणु तत्संस्कारद्वारा यूप  
संस्कारायत्वादिति सिद्धातिन द्वाभे । बाल पृ ८३,

● साक्षाद्विनियुक्तोपकारक--भा उपयोग--द्वयसंस्कारार्थे  
दृष्टार्थं संनिपयोपकारकं कर्म प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म  
यथा-- ' वत्समालभेत् ' इति । अत्र वत्सस्य विनियुक्त-  
दोहाङ्गोद्वयोपकारकतया आलम्बनसंस्कारत्व इति  
पशुलोमाधिकरणे भवेदेव । पृ ८२, ● साक्षाद्विनि

युक्तोपादानानुपङ्गसिद्धप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिनि  
यमविधि यथा-- ' सत्त्वं प्रविभति ' इति । पृ २८,

● साक्षाद्विनियुक्तप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिनिषयमविधि  
यथा-- ' चात्त्राले ङ्घ्रिनिपाणा प्रास्यति ' इति । पृ २४,  
● साक्षाद्विनियुक्तमा उपयोगद्वयसंस्कारार्थे अदृष्टार्थं  
संनिपयोपकारकं तत्रार्थं प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म यथा--  
' मीहीन् प्रोक्षति ' इति । पृ ८३, ● साक्षाद्विनि  
युक्तमा उपयोगद्वयसंस्कारार्थे दृष्टार्थं संनिपयोपकारकं  
तत्रार्थं प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म यथा-- मीहीनवहन्ति ' इति । पृ ८२

● सामयं त्रेताग्याधानवत् । वि ६।१।१

• साम्प्रित्ये क्तौ एकादिकीक्षापथाः प्रकृतितः प्राप्ता न बाध्यन्ते । संकल्प. २।१।१२९.

• सांख्याः कर्मनिमित्तो कर्मः, कर्म तु अज्ञान-  
तिवित्तम्, अत्रे तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञाने कारण-  
मावात्, कर्मात्त्वत्तौ कर्ममावात् मोक्षसिद्धिः इत्याहुः ।  
रत्नाकरः संवत्साद्येपरिहारे श्लो. १०१. • सांख्याः  
ज्ञानस्य प्रमाणमप्रमाण्यं च स्वत एव निर्णयते इति  
मन्वन्ते । वैद्यनाथः १।३।२।२. १४. • सांख्याः ।  
निरीक्षरसांख्याः प्रकृतिचेतना यत्परजलामोयुगादिमन्त्र-  
प्रधानाब्दाच्या चेतनारमनामूषयोगात् मरदादिविदोष-  
प्रसङ्गरूपेण धरिणमति इत्याहुः । तत्र । 'सृष्टिमन्त्रौ'  
इत्यत्र प्रकृत्यम् । मणि. पृ. ५.१-५.३. • सांख्याः-  
पुराणे न कल्पचित् कर्ता, मोक्षा तु केवलम् । युगम्बु  
सत्त्वरजसाग्नि अन्वत्प्रधानप्रकृत्यादि महदादिरूपेण  
परिणामः महाभूतान्तं प्रपञ्चप्रभन्ते इत्याहुः । रत्नाकरः  
संवत्साद्येपरिहारे श्लो. ८७. • सांख्याः पुत्रदुःख-  
मोक्षान्महत्परजलामोक्षं प्रधानं जगत्कारणं मन्वन्ते ।  
जु. पृ. १३१. • सांख्याः । ऐश्वर्यापथाः प्रकृतिरेव  
अनिद्यात्सिद्धारागद्वेषामिनिचेदाकलेजन्मविपाकास्यैर-  
यमुदं सर्वदापिनं पुरुषाब्दाच्चां ईश्वरं आधिपत्य  
महदहङ्कारप्रपञ्चमात्मिकमेण जगत् सृजति इत्याहुः ।  
वदति न । मणि. पृ. ५.१-५.३.

• सांख्यानां पृथा प्रक्रिया- प्रकृतिः महदादिरूपेण  
विपरिणमते । तथाहि, प्रकृतिः महदृष्टप्रधानाद्वि-  
रूपनका विपरिणमते । महद्वेदोऽपि अहंकारे विपरि-  
णामः । अहंकारस्य पञ्च तन्मानाणि कर्मरूपरूप्यर्थ-  
प्रधानमहमि, तथा एकादश इदित्याणि । पञ्च ज्ञाने-  
न्द्रियाणि चक्षुरत्रप्रश्नप्रश्ननासिहाःमजानि, कर्मे-  
न्द्रियाणि च व्यसर्गान्दादानमयाकायप्राणानि पादू-  
पयइहासदशास्त्राणि । साधारणं च मनः । तन्मायाणि  
च वृथिष्कारिणि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानानि  
पृथिवी, चतुर्नामानः, प्रथमां तेषः, द्वयोर्वायुः, एतस्य  
गमतेमिति । सुप्रदुःखमोहादिमन्त्र प्रकृतिः यवविष-  
परिणामा । तदपरिणिकः पुनः । तदाहुः 'मूलप्रकृति-  
चीट्टिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सत । पीडसदृश

विहारी न प्रकृतिर्न विकृतिः पुनः ॥' इति । प्रकृ-  
पृ. १६३. • सांख्यानां सर्वे अयन् विनामेव इति  
नित्यवैकान्त्यविवादानम् । सु. पृ. १३१.

• सांख्याधिकरणम् ( २।२।१।१-१० म्. ) ।  
ननु सांख्याधिकरणे कारणानि, चेतनाधिष्ठानमन्तरण  
कार्याणि न जनयन्तीत्यनुमानिकेश्वरसिद्धिरङ्गीकृता, इह  
कर्म तद्दूषणं क्रियते ? नैप दोषः, तत्र ( २।२।१ )  
पूर्वपक्षे मूढतादिषु दृष्टं कार्यानुकारिणा कारणेन भात्यं  
इति नियममवयवस्य सुप्रदुःखमोहात्मकस्य अमत्स्यस्य-  
भूतं कारणमनुमिमानं तास्यं प्रति मूढादिदृष्टान्तैरेव  
अचेतनस्य जगत्कारणस्य चेतनेनाधिष्ठानमापि सिध्येत्,  
स्वतन्त्रं प्रधानं जगत्कारणं इति निरीक्षरसांख्याभिमतं न  
सिध्येत् इत्येताप्यन्मानमुक्तम्, न तु स्वतन्त्राधिष्ठानुमान-  
मनवद्यमिति । परिमल. २।२।१।४१ म्. ५.

• सांख्यादिकल्पितयथावमादिनिषेधे ब्रौह्मदेः विना-  
प्यारोपेण प्रयोगसंभवः । इति चेत्, न । वा.  
१।४।१।२।२-१ पृ. ३५५.

• सांख्यदृष्टं अद्वैतमत्स्यलक्षणम् । ऐश्वर्य-  
मादिनसाहि औपनिषदाः कथम् ? अवैकान्त्येनेति  
मूनः । मैदशब्दे हि वैकान्त्यवयवने लोके प्रसिद्धः ।  
तथाहि सुकटदोषु यत्तारे भवति 'नास्यास्य च कश्चित्'  
मैदोऽस्ति ' इति । तथा आत्मनामापि नरपशुपिण्यमैद-  
मिप्रदारीरवतितां शरीरसंकल्पनापेक्ष केवलं नैवत्स्येण  
निरूप्यमाणानां पञ्चवत्परमायुधपञ्चत् न द्विविदिपि  
वैकान्त्यमस्ति इत्येताभिप्रायेण एतत्त्ववादाः नातात्-  
निषेधवादाश्च । एतद्वैकान्त्यमेव चैतदपि भगवद्वा-  
सुदेववचनं ' विद्यापिनसंपन्नं श्लाघते गवि इतिनि ।  
शुनि चैव श्वरादे च पण्डिताः समरविताः ॥' इति ।  
तथैव ' इत्ये मायाभिः पुरुषं ईषते ' इति  
स्वपनविलयश्लोऽपि आत्मैव नरपशुद्विविधधारी-  
संपर्कंयत्तात् प्रात्यस्य स्वपनपि नित्यस्यस्यः सर्वा-  
स्ये इत्यर्थः । ये च वृत्तानां क्षेत्रज्ञानाधीश्वरेण वह  
दृक्त्ववादाः तेषां अर्थस्यस्यमात् वैकान्त्यभावात् ।  
तथा च भुव्यन्तरं ' यदा पश्यः पश्यन्ते पश्यन्तं  
कर्त्तामोघं पुर्यं मयातेनिम् । यदा विद्वान् पुर्यस्ये

विधूय निश्चन, परम साम्यमुपैति ॥' इति ईश्वर सादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति । तथा भगवता वारसुदेवैनाप्युक्तम् ' इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं मागताः । सर्वेऽपि नौपसायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इति । यत्तु ' ममैवाशौ जीवल्लेके जीवभूतः सनातनः ।' इति भगवद्ब्रह्मन तत् स्वाभिभूयभावपरम् । यथा एछु अमान्याः राज्ञोऽज्ञाः घ्नपदिद्रपन्ते तथा जीवोऽपि ईश्वरात् इत्युच्यते । अन्यथा जीवत्वनाशात् सनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाश-मायन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करि-ष्यति ॥' इत्यादीनि पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थं, वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्च अन्यत्र अत्यन्तमवियमानमेव अज्ञाननिमित्तं अज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयते इति । निस्संशयं हि परापरपुरुषयोः भेदः गीतादिपुस्तकैः ' उत्तम पुरुषस्त्वय्यः परमात्मेत्युदाहृतः ' ' उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता (भर्ता) भोक्ता मदेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥' इति । अलमति-दूरं गतम् । ( अस्य अनुदाहारात् इदं पार्यसारधि-समतमेव स्यात् साख्यकृतं अद्वैतिमतलण्डनम् । के. )  
शा. १११९ पृ ११३.

\* सांख्यमते तत्त्वलण्डनं च- आरभमेदं प्रकृति-परिणामं च जगत् साख्या मन्यन्ते । द्विविधं च साख्यं निरीश्वरं सेश्वरं च । निरीश्वरवादिनस्तत्रावदाहु- प्रकृति-रचेतना निगुणारिक्ता प्रथमजन्माभिधेया महदादि-विशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमंतीति । ऐश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः । इयास्तु निरोधः, पुरुषशब्दाभिधेय ईश्वर क्लेशकर्मविपाकाद्यैरपराभृष्ट आश्रित्य प्रकृतिर्जगत् सृजति इति । यथा हि संकृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्संपर्कभावात् कीज अहुरादिभ्रमेण महान्तं वृक्षमारभते, तथा सर्वव्यापिनमीश्वर अधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिः तत्संपर्कनशात् महदहकारतन्मात्मादि-भ्रमेण परिणमन्ती निरोधान्तं प्रपञ्चमारभते इति । इति-हासपुराणेऽपि प्रायेणैतदेव मतम् । सेयं प्रकृत्युपादानां सृष्टिः, ईश्वरस्तु निमित्तमात्रम् । क्षेत्रज्ञानु भोक्ताः । प्रकृतिरेव तु सर्वकार्याणां कर्त्री इति भोग्या । सा च

सर्ववैका । भोक्तृणां च भेदात् बद्धमुक्तव्यसो-पपत्तिः । तथा च ' अजामेको लोहितश्चकृच्छा बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरुपा । अजो ह्येको ज्ञपमाणोऽनु-शेते जहात्येना मुक्तमोगामजोऽस्यः ॥' इति व्यक्त-मेव भोग्यायाः प्रकृतेः रजःसत्त्वतमोरूपाया एकत्वम्, भोक्तृणां भेदात् बद्धमुक्तव्यसत्त्वानं च दधितम् । ..... तस्मात् प्रकृत्युपादानेयं प्रपञ्चसृष्टिः इति न अनु-पादानोपालम्भः । ( अथ लण्डनम्- ) अत्राभि-धीयते । कथं एतत् एकत्वात् प्रकृतिः नरपशुतिर्यग्यभेद-मिन्न प्रपञ्चमारभते । नहि अविलक्षणं कारणं विलक्षणं कार्यं निर्मानुमर्हति । क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहाय्यवैचित्र्यात् वैचित्र्यमिति चेत्, न, अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्मा-धर्मयोः, अन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्तं पातित्वात् सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिषेचनं ( प्रकृतौ सर्वेषां प्रलये ) प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्माधर्मावपि तस्या-मनस्यया अविद्यमानावेव इति न तद्भेदेन वैचित्र्यम् । महदादिविकाशरम्भे च अस्या किं कारणम् ? स्वल्प-मेवेति चेत्, सर्वदा आरम्भप्रसङ्गः, तत् प्रलयानुप-पत्तिः । ईश्वरेच्छया विक्रियते इति चेत्, न, ईश्वरस्य समस्तकलेशरहितस्य अपास्तसमस्तकामस्य इच्छाऽसंभ-वात् । इच्छायाश्चापि अन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन् काले तदसम्भवात् ।

किंच प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मनश्च कैवल-मयतिष्ठते, सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः, सर्वेषां चैतन्य-मानरूपत्वात् । न च धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्यं आत्मना संभवति, तयोरात्मधर्मत्वाभावात्, अन्तःकरण-वृत्तित्वात् तस्य च तदानीमभावात् इत्युक्तम् । एव च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेषु अवस्थितेषु सर्वाहले प्रकृतिः शरीरारम्भेण आत्मनो जगतीति चेत्, ये पूर्वमष्टौ मुक्ताः ये चानुक्ता तान् सर्वान् बन्दीया-दविशेषात् । तथा ये अश्वमेधमनुष्ठाय फलमनुभूय-पूर्वसृष्टौ स्थिताः, ये च ब्रह्महत्याकारिणः, तेषां सर्वेषां ऐक्यविषयमेव स्यात्, पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम गाल्यन्ताभावः किंतु कारणे कार्याणं निरोधभावमात्रं विनाशः, त्वत्तिरपि विद्यमानानामेव

दास्ये कार्याणां आविर्भावमात्रम् । नहि अन्यन्तासता उत्पत्तिः संभवति, यदावियोगस्यैव उत्पत्तिरुद्भवम् । अथदुर्लभौ च सर्वेण सर्वे स्थावृ नियमो न स्यात्, तत्रुच्यते पदः, 'सूत्रो यद् इति । यथाहुः— 'असद-करणदुष्पादानप्रदमात् सर्वैर्भवभावात् । शक्यस्य शक्यरस्यात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥' इति । तथा 'नासतो विद्यते भावे नाभावो विद्यते सतः ।' इति भगवद्वाचुदेववचनम् । तस्मात् प्रक्ये घमादिः चक्ष्णात्मना अवस्थितत्वात् तदसौ न युक्तं सृष्टि-वैचित्र्यम् । नैतदेवम् । नहि मूलिकान्नासाम्ना वा क्वालावस्थाया वा घटस्त्वमसि, इत्यादर्शोन्निरोधात् । यत् 'नासतो विद्यते भावः' इति वचनं तदस्यमि-प्रथम् । पूर्वत्र हि 'न इवेवाहं जातु नासं न एवं नेमे जननिवासः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥' इत्यारम्भेनिरासं प्रतिपादयितुमुपक्रमत्तमेव अनेन उच्यते । नातिप्रमानस्वात्मनः उत्पत्तिः, न विद्यमानस्य विनाशाः, सर्वे एवास्मानः अनुत्पत्तिविनाशाप्रमाणः नित्या इति, न पुनः कार्यगतस्य सर्वस्य नियतरागिप्रथमं अवयवतत्त्वात् अनुत्पत्तिविरोधाच्च इत्युक्तम् । यत्र पर उपादानोपा-देयोत्पेदेमाधिरप्य मूदरमना आवी पयो इत्यस्त्वित शसुच्यते, न च तावता कार्यसिद्धिः । नहि मूदरस्वेन पदेन उद्भादनं क्रियते । तथा घमांघमांघवि सारूपेणा-विद्यमानो प्रकृत्यात्मनः स्वितात्ति न स्वकार्याय पयाती इति न तदसौ वैचित्र्यमभवः । प्रमाणादसि महेशदित्रमेव प्रवृत्तिरिगामे किंचित्सास्ति, पुदप-वचनो प्रमाणात्तस्योच्चराये प्रमत्तत्वात्समवात् । वेदाना-वगमि वीर्येपश्चात् इतरपुदपवचनचदप्रामाण्यात् । यदि तु सृष्टिकर्तारं परं अनादि अदीर्घस्य प्रतिमृष्टि 'सर्वो वै न नाभासि घमांघि च प्रथकृषकू । वेदस्यैव्य एवादी प्रपद् संभाषा निर्ममे ॥' इत्यारिरचनेः कतुलिङ्ग-स्वायेन सामप्रभावात्वाद्वाक्यमूदराया शब्दानां अनाद्यर्थ-संवेदानां वेदानां च नियतरागिप्रथमं प्रामाण्यमप्रीकियते तथापि एवम्य प्रमाणातेः संवदापरवर्तकत्वे वृत्तकात्वाद्भावेन । अथ पुनः 'अथास्तिविद्यत्सामि संवदाय-प्रवर्तकः' इत्यारिरचनानुरोधेन प्रवृत्तां महर्षीनां गृह्य-

न्तराधीतं वेदं स्मरता गुणप्रतिबुद्ध्यायेन संवदापरवर्त-कत्वमाश्रित्य कृतकार्यार्थं निरस्य नित्यता समर्थेत, तथापि अनुपादानं यदात्रिमास्य अनाद्यं अभ्युपगन्तम् । प्रकृत्यादीनां हि उपादानत्वं निरस्यम् । औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्च अर्थेनादृश्या नेतव्याः । भवतु च एवं तथापि नास्माकं क्वचित् छतिः । संकल्पानित्यरववेदप्रामाण्येयोरविधातात् । शा. १।१।५ ट. १।१३-१।१५.

● सांख्यमतद्रण्डनें भाट्टिन्त्यामभिकृतं 'सृष्टि-प्रलयौ' इति चिन्तौ अन्ते दृष्टयम् । मणि. पृ. ५१-५३.

● सांख्ययोगादिशास्त्रेषु वेदिकपरिग्रहो यदसौ भस्ति उपासनादिविषये तदसौ प्रामाण्यमिष्टमेव । यदसौ तु प्रपञ्चसत्त्वमिष्ट्यात्तद्वैतादिविषये, विदितस्य हिंसादोषास्तित्यादिविचारविषये च प्रथमश्रुतिविरोधो-ऽस्ति तदसौ अप्रामाण्यमेव । ऊ. १।३।१५.

● साङ्गः अत्रभूयः अणु अनुत्पेयः १ १।१।१। ३१-३४. मीको. पृ. ५९६ 'अत्रभूयः साङ्गः अणु अनुत्पेयः' इत्यत्र अधिपत्ये दृष्टयम् ।

● साङ्गकर्मणि त्यागमात्रं वृत्तमनेन कर्तव्यं इत्यत्र सर्वमूर्तिरिति । वि. ३।७।८.

● साङ्गप्रधानस्यैव सत्त्वकालता । संकल्प. ३।१।५. मीको पृ. ५१२६ 'सत्त्वकालताऽपि साङ्गप्रधानस्यैव' इत्यत्र अधिपत्ये दृष्टयम् ।

● सांख्यहर्षी इष्टिः । तत्र आमनहोमाः 'आमन-मन्यामनस्य देवाः इति तिस्र आहुतीर्नुज्ञेति' । प्रकृतौ अनुपासाः । वेदत्र नोदकप्रमाताः । तत्र आमनहोमैः प्राहुतामुपासनां अनुत्पेयः । भा. १।७।१।७.

● सांख्यहर्षी इष्टिः । 'वैश्वदेवो सामहोमो नियेपेद् आम-नामः' इति । तत्र च आमनहोमाः मुद्राः (वेप. २।३।५.) 'आमनमन्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुती-र्नुज्ञेति' इति । एते होमा न समन्वयाः सिन्नु सामहोमिष्टयप्रभृताः । वि. ५।७।५. ● सांख्यहर्ष्या प्रामाण्यमो यचेत् । याद. पृ. ३. ● सांख्यहर्ष्या



आमनहोमैः प्रयाणामनुयाजाना बाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमाना कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमध्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, २।०।४।९, १।०।७।९. \* सांप्रहण्यामिष्टौ ' आमनमस्यामनस्येति निश्च आहुतीर्जुहोति ' इत्यत्र सत्यया कर्मभेदः । वि. २।१।७.

• सांप्रहण्यादिकायाः निवृत्ताहाद्याया विकृतेः सनिष्पान्नाताना अभूतफणाना आमनहोमादिकर्मणा सनिहितफणरसमोरेभाराख्यवाच्यमने कल्पनागौरवापादकस्वर्गफणरकल्पनाऽयोगः । मु. प्र. १.१९७.

॥ सांप्रहणीष्टी सपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनुयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १।०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्ति सांप्रहणी इष्टि ' वैश्वदेवी सांप्रहणी निर्वपेद् ग्रामजमः ' इति । तत्र श्रूयते ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इति । सन्ति तु प्रहृती त्रयोऽनुयाजाः । तेषु चोदयेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा नियतन्ते उत तैः समुचीयन्ते इति । किं प्रातम् ? प्रत्यक्षधृतेः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्यन् । अपि च त्रिस्रं प्रहृतिलिङ्गसयोगो भवति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्ग हीममथे दर्शयति । किं लिङ्गम् ? ' बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यप्रयाजानुयाजाना पुरस्तादोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरामानं सजातानामादधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मनं घत्ते ' इत्यनुयाजानामनिवृत्ति दर्शयति । आह । ननु त्रिस्रं प्रहृतिलिङ्गसयोगः । नैत्याह । न हि संख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो निष्ठातुम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मात् संख्या प्रहृतिलिङ्गसयोगः । लिङ्गदर्शनं त्रिदशमदिष्टम्, प्रातिरस्य यक्तयेति । उच्यते । ' आहुतीर्जुहोति ' इति ध्रुवा आहुतिश्रुत्या, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिषांख्या चानुवादवैनाशक्यते । संख्यामन्यवन्ति तु यागात्तद्यपि

विधीयन्ते । तेषा चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्ये न्याय्य इति ।

शा— सांप्रहण्या श्रूयते ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इति । सन्ति तु प्रहृती त्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्वाच्यन्ते उत समुचीयन्ते । प्रत्यक्षधृतत्वात् त्रित्वस्य च प्रहृतिलिङ्गत्वात् त्रित्विचि । अथवा ' यस्त्रित्तो जुहोति तदामनमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः ' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मन्तराणि । न च त्रित्वमात्रमनेकसाधारणं अनुयाजकार्यं शक्येति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्व्यं सप्तदशत्वं संख्यायाः प्रहृती भवित्यमानतया प्रहृतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्यायाः लिङ्गत्वं संभवतीत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थतु- आमनहोमेऽपि समुच्चयः ' यद्यनुयाजाना पुरस्तात् ऊपरि- ष्टाद्वा जुहुयात् बहिरामनस्यजाता दधीताय यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता घत्ते ' इत्यनुयाजानिष्टि- लिङ्गादिति ।

वि— ' आमनाहुतिभिर्वाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रित्वलिङ्गादितिष्टोक्तेर्मन्त्रे मध्योक्तितो- ऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— सांप्रहण्येष्टयाम् ' आमनस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्योभय- निधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावयवभावे तेषामष्टाधेत्वात् न त्रित्ववत्त्वमात्रेणानुयाजकार्यान्तर- यागहोमयोरत्यन्तवैसादृश्याच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजाना बाधः । ' यद्यनुयाजानुयाजाना पुरस्तादुपरिष्टाद्वा जुहुयादा- त्मानमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति ' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनाथे त्वचिकरणान्तरम् ।

मण्डन— ' अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनैः । '

शंकर— ' अनुयाजास्तथाऽऽमनैः । ' समुच्चय इत्यर्थः ।

• सांप्रहणीष्टी निर्वाचनने विश्वदेवप्रदोहः । भा. ९।३।१।१-२, ४-८.

• सांप्रहणीन्यायः । सांप्रहण्यङ्गं आमनहोमाः ।  
४।१।४।७. मीको. पृ. ९४९ 'आमनहोमन्याय.'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• 'साण्डः निर्वस्तवः सोमकणः' प्रथमे  
साद्यस्के । उत्तरेषु तु 'स्त्री गौः सोमकण्णी' ।  
भा. ८।१।२।१९. • साण्डः सोमकणः निवस्त.  
( निवर्ष. ) साद्यस्के । तेन च दशानामपि सोमकण-  
साधनानां नाथः । वि. १०।३।१६. • साण्डे निवस्ते  
सोमकणमन्त्रे 'तस्वै सूतं' इत्यादिपदानामूहो न  
कर्तव्यः । साद्यस्के । १।१।१५।४२-४४ वर्णकं २.

• सादनं ग्रहणरोपः । ग्रहणं हि प्रदानार्थम् ।  
सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणरोपः  
सादनम् । भा. १०।५।२।७३.

• सादनं चापि शोपत्वात् । १०।५।२।१।  
७३ ॥

• प्योतिष्ठोमे पञ्चशिरोपार्थं आश्विनाप्रता- शुक्राप्रता-  
मन्यप्रताः श्रुताः । तेषां चाश्विनादीनां ऐन्द्रनाथत्वात्  
प्राक् प्रतिकर्षं इत्युक्तम् । एव प्रतिकर्षेण यहीतानां  
आश्विनादीनां सादनं चापि सादनमपि प्रतिनष्टव्यम् ।  
शोपत्वात् सादनस्य ग्रहणशोपत्वात् । तस्मात् सादनं  
स्यापि प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ७४ ॥

• काम्यानां ऐन्द्रनाथत्वात् प्राक् यहीतानां आश्विन-  
शुक्रादीनां ग्रहाणां सादनमपि ग्रहणवत् ऐन्द्रनाथ-  
सादनात् प्रतिकर्षणं इत्यत्र लिङ्गदर्शनं पूर्वतरस्यै  
उक्तमेव शातव्यम् । के.

• सादनस्यापि प्रतिकर्षः ग्रहणप्रतिकर्षेण ग्रहा-  
प्रतासु । १०।५।२।१।७३-७४. मीको. पृ. १६४८  
'ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्षः' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

• सादनाङ्गं 'तस्मिन् सीदं' इत्युत्तरार्थम्,  
सादनाङ्गं 'श्वीनं ते' इति पूर्वार्थम्, लिङ्गस्य वाक्यात्  
प्रावत्यात्, दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।३।८.

• सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः. ग्रहाप्रतासु ।  
१०।५।२।२।७५-७६. मीको. पृ. १६२५ 'ग्रहाप्रतासु  
सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् ।

• सादनादीनां ग्रहधर्माणां अनारम्याधीताश्व-  
दाभ्यग्रहार्थताऽपि । ३।६।१।१।३२-३४. मीको पृ २  
'अश्वदाभ्यघोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सादनादीनां ग्रहधर्माणां सवन  
त्रयधर्मता । वि. ३।६।९.

• सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिवृत्त्यभागे सादनं  
प्रतिवृत्त्यते ( एव ) । भा. १०।५।२।२।७५.

• सादनसंसागदियः ग्रहधर्माः. प्रातःसवने पठिता  
अपि सवननये स्वव्यन्ते । वि. ३।६।९.

• साहचर्यमेव सामान्य इति मतनिरासः 'आहृति-  
वादः' इति चिन्दौ शास्त्रदीपिनाप्रघटके मीको. पृ.  
७८४ इत्यत्र द्रष्टव्यः । • साहचर्यं धर्मसामान्यभूयस्त्व-  
लक्षणम् । भूयस्त्वस्य तु आपेक्षितत्वेन भूयस्त्वापेक्षया  
भूयसोऽपि अभूयस्त्वापत्तेः. सुसदशापेक्षया मन्द-  
साहचर्यस्य साहचर्यभावो युक्त एव । सु. पृ ८४१.

• साहचर्यं भूयोऽवयवसामान्यम् । वि. ६।३।११.

• साहचर्यम् । 'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य  
तत्' । १८ ॥ 'सदशावयवत्व तु यम पद्मदलाधि-  
वत् । तत् स्वावयवसामान्यभूम्ना तेषां भविष्यति ॥  
१९ ॥ एतद् जातिगुणद्वयक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।  
एकैकद्वित्रिसामस्त्यमेदादेतस्य चित्रता ॥' २० ॥  
श्रुत्वा. उपमानम् । रत्नाकरः-- स्वस्वन्तरस्य

स्वावयवेषु गुणेषु कर्मसु वा समवेतैर्धैः सामान्यै. येनैव  
प्रकारेण योगः तेनैव प्रकारेण वस्त्रन्तरस्य योगः  
साहचर्यम् । न तु अवस्तु, नापि तत्तन्तर प्रमाणा-  
भावात् । सर्वत्र साहचर्ययुद्धेः ईदृशसामान्ययोगान्वय-  
न्यतिरेकात् । यदपि गुणयोः साहचर्यं यथा केतकी-

गन्धस्य सर्पगन्धस्य च, तत्रापि अवयवगुणानां  
अवयवगुणसामान्ययोगः साहचर्यम् । कर्मणामपि  
स्वसंबन्धितयदेवतासामान्ययोगः साहचर्यम् । पद्मदलस्य  
अक्षोभ्य स्वावयवसामान्ययोगः साहचर्यम् । पृ. ४३९.

आमनहोमैः प्रयाणामनुयाजाना वाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमाना कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमप्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, २।०।१।२, २।०।१।२. \* सांघ्रहण्यामिष्टौ 'आमनमस्यामनस्येति निरा आहुतीर्जुहोति' इत्यथ संख्यया कर्मभेदः । वि. २।०।७.

\* सांघ्रहण्यादिकायाः निवृत्ताहाड्याया विकृतेः सनिष्याम्नाताना अश्रुतफलाना आमनहोमाधिकर्मणा सनिहितफलरक्तमोवकारख्यताभ्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकत्वगैफलरकल्पनाऽयोगः । सु. पृ. ११९७.

॥ सांघ्रहणीष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आसिदेशिकाणामनुयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १।०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्मि सांघ्रहणी इष्टि. 'वैश्वदेवी सांघ्रहणी निर्वपेद् आमनवामः' इति । तत्र श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रहृती श्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा नियतन्ते उत तैः समुचीयन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुतैः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्यन्त । अपि च त्रिवं प्रहृतिलिङ्गसयोगो भवति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्ग हीममयं दर्शयति । किं लिङ्गम् ? 'बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजाना पुरस्तादोपरिष्टाद् बहुयाद्वहिशरामानं सजातानामदधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मनं धत्ते' इत्यनुयाजानामनिवृत्ति दर्शयति । आह । ननु त्रिवं प्रहृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामामनस्य शक्यते गुणो विधानम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मात् संख्या प्रहृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्रिदमपदिष्टम्, प्राप्तिरथ यत्तयेति । उच्यते । 'आहुतीर्जुहोति' इति श्रुत्या आहुतिस्तथा, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या सानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्यवन्ति तु यागात्तराणि

विधीयन्ते । तेषा चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चये न्यार्य इति ।

शा— सांघ्रहण्यां श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रहृती श्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्वाश्रूयन्ते उत समुचीयन्ते । प्रत्यक्षश्रुतत्वात् त्रित्वस्य च प्रहृतिलिङ्गत्वात् निवृत्तिः । अथवा 'यस्त्रिस्रो जुहोति तदामनमसीत्यादिर्मन्त्रैः' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मान्तराणि । न च त्रित्वमात्रमेव साधारणं अनुयाजकार्यं शक्येति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्वम सप्तदशसंख्यायाः प्रहृती अविप्रमानतया प्रहृतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्याया लिङ्गत्वं संभवतीत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— आमनहोमेऽपि समुच्चयः 'यत्प्रयाजानां पुरस्तात् उपरिष्टाद् बहुयात् बहिरात्मन्सजाता दधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता धत्ते' इत्यनुयाजानिष्टिलिङ्गादिति ।

वि— 'आमनाहुतिभिर्वाप्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रिवल्लिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— सांघ्रहण्येष्ट्याम् 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्येभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावरयमावेतेषामदृष्टयैरत्वात् न त्रित्ववत्प्रमाणांनुयाजकार्यावपत्तयागहोमयोरस्यन्तवैसाहदयाच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजाना वाधः । 'यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादुपरिष्टाद् बहुयादात्मनमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्वधिकरणान्तरम् ।

मण्डन— 'अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनेः ।'

शंकर— 'अनुयाजालयाऽऽमनेः ।' समुच्चय इत्यर्थः ।

\* सांघ्रहणीष्टौ निरारमन्ते विश्वदेवपदोहः । भा.

युः' इत्याद्यलयनः । आश्रौ. ९।७. • सायस्के पूर्वस्मिन् 'शाष्टः सिपुनस्वरः सोमनयनः स्वर्षमाना नाम्' इत्याभ्याय उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति 'स्त्री गीः सोमनयनी न्यावृषा द्वेषा स्वर्षिता' इति । भा. ८।१।१२।१९. • शाष्टके विहितेन वैश्विदिनेन पुत्रयेन प्राकृतवर्षकव्यवस्थ बावः । १०।३।१६। ६०-६१, मीमं. पु. १९७। 'निःस्वाधिकरणम्' इत्यत्र अथिस्वरं द्रष्टव्यम् ।

ॐ सायस्के सननीयमालभ्य इतरयोरात्मभ इति साहित्यम् ॥

स्थानाचोत्पत्तिसंयोगात् । १।१।६।१३ चर्णकं २ ॥

भाष्यम्— समाभ्यायपाठनमादेवात् ( एकविंशत्यविंशते ) निगम इति पुनरुक्तता गम्भये इति अन्यथा ( म्य ) वग्यते । सायस्के ध्रुयते 'सह पशुतालभते' इति । तत्र एकोऽर्थः सम्प्रियाता, स्वनीयकाले त्रयाणां मालम्भः इति ( ३।८।२।१३९-४१ ) । अयाम् पाठकमात् किं अग्नीषोमीयः पूर्वकालक्यप उत स्वान-मनात् पूर्वं सननीय इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वं अग्नीषोमीय इति । कुतः ? पाठनमात् । एवं प्राप्ते, हूमः । सननीयः पूर्वं स्थानात् । यदि पूर्वमग्नीषोमीयः स्यात्, सननीयस्थानं व्याहृत्येत, 'आश्विनं गृहीत्वा मिष्टुता सूर्यं परिधीय' इति । ननु इतरथापि पाठकमो वाच्येत । वाच्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहस्रवन्दः समाप्ततः । अमतिविद्वां च आश्विनमहस्यमानम्, तत्र बाधित्यम् ।

दुप्— 'सह पशुतालभते' इति ध्रुवर्षपाठप्रवृत्ती-नामभावात् अनियम । अथास्य प्रयोक्तव्यं नियमेन तत्र अग्नीषोमीयप्रवृत्तौ प्रथममनुष्ठानं पाठान्वयगत इहापि तथैव भवितुमर्हति इत्यत्र प्राप्ते, हूम । आग्नेयस्य प्रथममुत्तरायणम् । यद्यत् । 'आश्विनं प्रहृष्टीत्वा मिष्टुता सूर्यं परिधीय आग्नेय सननीयं पशुमुपाश्रयेति' इति । ( ननु ) अनुकमिदं स्वाभ्यायनम् । न हि शास्त्राणि अतिदिश्यन्ते । यद्यपि अतिदिश्यन्तु तथापि पाठकमो वा स्थात् क्षुति-

कमो वा । पाठकमेव पुनः उक्तमेव । कदाद्यान्वेन पूर्वकालता अभिधीयते, नानन्तर्यम् । मानन्तर्षामावात् अग्नीषोमीयेऽपि प्राकृत्ये पूर्वकालताऽपि घटत एव । उच्यते । 'सह पशुतालभते' इति न्यावात् ( ३।८। २।१।३९-४१ ) सननीयस्थाने । तत्र आश्विनो यद्यमान आग्नेय शकनोत्तरयोऽपि युम् । स्वस्थानादि चलिदत्तात् नास्त्वन्वेषक प्रमाणं अग्नीषोमीयस्य । तस्मात् नानेन वाक्येन शास्त्रातिदेशं भाष्यकार आह, न च वचनेन वृत्तं क्रमम् । किं तर्हि ! अनेन आश्विनकालं लक्षयति । स च शकनोति सननीयमेव शेषं कित्तुं इत्येवाग्नेयं अभिप्रेतम् । अग्नीषोमी-यातुक्त्वयोः अनियमे प्राप्ते प्रवृत्तौ अनुकम्यात् पूर्वं अग्नीषोमीयो ह्यहं इहापि तथैव भवितुमर्हति । 'नन्वितरमासि पाठकमो वाच्यते । वाच्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहस्रवन्दः' इति । बोऽभिप्रायः— पूर्वं पशुर्षः समाभ्यायनः उत्तरं सुदौ अभिनियम्यति इत्यत्र पाठकमः । अग्नीषोमीयसननीययोश्च रीतिपर्यमानं तत् वाच्यते । यत्रैवत्रिंशं पाठकमं व्रतीपि स वाच्यते । सहस्रवन्दश्रवणात् सननीयस्य उपस्थापकमिति, नेतरथोः ।

शा— 'आश्विनमहृष्टेनासौ पशुपस्वाप्यते यतः । इतरश्चास्तिः स्थानाजोपस्थाप्येत केनचित् ॥' अतः सननीयस्यैव पाठकमं इतरयोस्तु भिद्यन्ते अनियम एव, तयोऽपस्थाने विरोधाभावात् । अपथना प्रवृत्तिर्दृष्टं रीतिपर्यमानं अथपि वाच्यं अनुपश्री-तव्यं इति अग्नीषोमीयमुपाटव्यं अनुकम्योपाकरणम् ।

सोम— प्रधानक्यासत्तमात् अग्नीषोमीयातुक्त्व-स्थानयोः पुरोडाशाभ्यामनुप्रहृष्टकनाथ सननीयस्थाने एव हं आक्षिप इति हृष्टीवोचान्ते सित्तम् । वातिकर्तारः अग्नीषोमीयातुक्त्वयोः प्रवृत्तिवप्यं विचारयन्तं युनम् ।

वि— 'प्राथम्यमग्नीषोमीये सावत्सरावप्यतपुत्र । सननीये, इमिनो वस्तात् प्रवृत्तौ तद्वेक्षितम् ॥ आश्विनमहृष्टाम्प्ये सननीयानोः स्तिपिः । निषते तत्कमे स्थानाच्छिष्योः प्राकृतो नवः ॥'

● साहस्यं यत्र तत्र धर्मा प्राप्यन्ते । असति साहस्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः । दुष्प. ८।१।२।२. ● साहस्यम् । सामान्यमेव कैश्चित् साहस्यमुक्तम् । न तन् साहस्यम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत् । गोत्यादेरेकत्वात् । वृहती. पृ. ८४ । उक्तं तावत् साहस्यज्ञानप्राया साहस्यमस्तीति । इदानीं किं सामान्यमेव उक्तं अन्यत् इति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति 'अत्र सामान्यमेव कैश्चित् साहस्यमुक्तम्' सामान्यमेव गुणावयवकर्मैवादिर्कं धर्मन्तरगतं शायमानं साहस्यमुक्तम्, सामान्यानि च भूयासि गुणावयवकर्मणां, मित्रप्रधानसामान्यं यत् साहस्यमुच्यते इति । तत्राह- 'न तन् साहस्यम्' साहस्यं भिन्नम् । अन्यदेव हि यवि गवये साहस्यम्, अ-यच गवये मोसाहस्यम् । गुणावादिक् तु तदेव तदर्थन्तरे । ऋजु. पृ. ८४. ● सामानाधिकरन्धेन हि भवति साहस्यं यथा सिंहो देवदत्त. इति । दुष्प. ६।१।२।२३ पृ. १३६९. ● देवताघटितसाहस्योपेभया द्रव्यघटितसाहस्यं बलीयः । भा. ८।१।१७।३२-३४. ● साहस्येन विध्यन्तो नियम्यते । दुष्प. ८।१।३।५, १०।७।१।२५. ● साहस्ययाच परशब्दः परम प्रवर्तते । भा. ८।१।१।१, ● साहस्यत् यशसाघनत्वरूपात्, ऐश्वर्याद्वा इन्द्रशब्दः गार्हपत्ये गोगः । ३।१।२।४. ● साहस्यस्य आपेक्षिकत्वात् सुसहस्रोऽपेक्षिते विप्रहृष्टं विसहस्रमेव भवति । वा. २।२।१।१२५ पृ. ५४३.

● साहस्यमात्रं दृष्ट्वा न प्रकृतिवैदित्तिविद्येत्ये । न हि दक्षिणैटक् दृष्ट्वा कुण्डपिटक् च प्रकृतिविकारमावोऽवगम्यते । भा. १।१।६।१६.

● साहस्यविधिसरूपः मन्तः-- 'स्वेनमस्य वशः कृणुनात्' इति । वाळ. पृ. ६५.

● साहस्यविशेषेण निश्चयप्रकृतितो धर्मानामतिदेयः । ८।१।२।२. मीको. पृ. २०९. 'अतिदेयः धर्मानां साहस्यं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साहस्यस्य पूर्वस्य धर्मानामुत्तरसायनेष्वतिदेयः । भा. ८।१।१।२।१९, ● सायस्के अपरस्मिन्

स्त्री गौः मोमकृष्णि । सा वृत्स्नस्य ऋणद्रव्यसंबन्धनिर्वातिका । १०।३।१६।६१. ● सायस्के आग्नेरस्यैव परीः प्रथममुपाकरणं न तन्मीयोमीत्य । दुष्प. ५।१।६।१३. ● सायस्के एलेवाली एव यूपः । तत्र ग्राहिररादिनियमो नास्ति । तक्षणजोषणादयः पदार्था न कर्तव्याः । मेनावदणदण्डेन भूमिः समन्वया, अग्नि-रवसेचनं इत्यादयः पदार्थाः कर्तव्याः । भा. १०।१।३२-३३।७१-७३. ● सायस्के एलेवाल्या जोषण-तक्षण-उच्छृण्वानि न कर्तव्यानि । वि. १०।१।३२ (जोषणं नाम प्रीतिपूर्वको यूपीयशुश्रूष लक्षणव्यञ्जितया सेव्यरवनिश्चयः । यूपार्थंशुश्रूषणानि च 'सर्वे जातं अशात्मानं, बहुवर्णशात्, अप्रतिशुष्कार्यं, असुषिरं इत्यादीनि) । पर्यहृणं, परिदहणं, परिपेकं, अञ्जनं, प्रोक्षणं इत्यादयस्तु यूपधर्माः एलेवाल्या कर्तव्याः सार्यकरणात् अविश्वस्वदृष्टदृष्टार्थत्वाच्च । एलेवाली नाम एले वलीवर्द्धव-धनाय निवातो मेदिः । १०।२।३३. ● सायस्के एलेवाल्या तक्षणादीनामनुष्ठानम् । १०।२।३२।७२-७३ मीको. पृ. १५३५ 'एलेवाल्या तक्षणजोषणादिधर्माणां बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के एलेवाल्या पर्यहृणसेवनादीनां संस्काराणामनुष्ठानम् । भा. १०।२।३३।७४. मीको. पृ. १५३६ 'एलेवाल्या पर्यहृणादिस्काराणामनुष्ठानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के एलेवाल्या यूपारुतेः बाधः । १०।१।५।९. मीको. पृ. ३२६३ 'यूपारुतिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के चपनं नैनं कर्तुं शक्यते, सयः समते । सत्याश्रौ. १।१।२।२ प्रयोगचन्द्रिकायाम्. ● सायस्के ज्योतिष्टोमगतसोमकृपाद्गमन्त्रे 'इय गौस्तया ते श्रीणामि' इत्यत्र 'अय गौ. साण्डस्त्रिरसस्तेन ते श्रीणामि' इत्युक्तत्वात् 'सस्ये द्युतं' इत्येवमादिपदानां ऊङो न कर्तव्यः । भा. ९।१।१।५।४२-४४. ● सायस्के 'त्रिवरतः साण्डः मोमकृष्णः' अनेन दशानामसि सोमकृष्णसाधनानां बाधः । वि. १०।३।१६. ● सायस्के पञ्च साखीयस्कारनिरपेक्षा. वेदि-उत्तरवेदि-यूपः श्राद्धा. 'सायस्त्रेण उर्वीत वेदिः, एल उत्तरवेदिः, एलेवाली

पृ. ३६१. \* साधने कामना गौरी, खाल्ये च  
मुखा । डुपू. १११११११.

\* साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. १।२।१।१७  
पृ. १३०.

ॐ साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धि-  
रिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि- १ नित्या-  
नित्यरत्नविनेकः, २ इष्टमुनायैकत्रभोगरिद्यगाः, ३  
समदमादिपट्टस्रवतिः, ४ सुगुणतु च । एतत्साधनानु-  
ष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यव्याप्तज्ञानस्य संसिद्धिर्नगति,  
तथा प्रहृत्वात्तरेऽपीति चोप्यम् । साहस्री. ४२२.

\* साधनाभासः । 'अन्यसाधनमन्यस्य साधना  
भास उच्यते' । श्लो. १।१।१।२२२.

\* साधनप्रहणम् । कार्यमे हि सर्वत्र साधन-  
प्रहणम्, न स्वरूपमायसंभारनायम् । वा. १।६।१।१०  
पृ. १०३६.

\* साधनता । न चैकस्वरूपेन सर्वेषां साधनता ।  
वा. १।१।६।१२२ पृ. ६९३.

\* साधनत्वम् । न हि अविधीयमानता अर्थात्ता  
साधनत्व संभारति । वा १।२।१।२६ पृ. ५४७.

\* साधनत्वमात्रं धर्मयानी तन्म न तु वाचनि-  
करणम् । सोम. ९।२।१४.

\* साधनप्रयोगे साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा  
आहारीयादिषु न अग्निहोमादेः । वा. १।२।१।२२९.

\* साधनविनाश प्रतिरेकेण कार्यविनाशाभासः ।  
वा. १।२।७।२१ पृ. ५२८.

\* साधारणानि पापानि पृथगेन समे कर्तव्यानि ।  
६।६।३३-३४. मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः  
समे संश्रितसाधारणप्राणामेय यजमानानाम्' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* साधारणे वस्तुनि कथयि  
देकस्य भागाधिक्ये अग्राधो भवति । वि. १।५।१७.

\* साधारणेषु च परिपट्टनोपहारगोष्ठीभोजनारिषु  
ह्यं स्थिति, यदेकस्मिन् भागे अपराधिते तादृशमेव  
तस्य, अवशिष्ट तु तजमानमात्रं अपराधमेव न  
पूर्वमेवः इत्येकमत्रुक्तये वेन प्रतिवृत्तियेषु च । यथा तु  
सर्वैः समानमाग्निर्षयं पोषणद्वारा भागा भवति तदा

तस्य साधारणानुगुण एव प्रतिवस्येता भवति । वा.  
१।५।१।१६. \* साधारणी न वीक्षा इक्षिणा च अत्रेणु  
प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमाशयं ते ज्योतिष्टोमे ।  
भा. १।७।१।११-१२.

\* साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभाव-  
निर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः. ४५।२.

\* साधारण्यं अभिमर्शनादेः अन्नप्रधानहविषाम् ।  
१।७।४।८, १०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधि-  
करणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । \* साधारण्य  
न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमाशयत्वम् । भा.  
१।७।२।६, \* साधारण्यं बहिःसदीनां अत्रेणु प्रधानेषु  
च । वेदिबहिर्धर्मन्यायः । १।७।१।१-५, साधारण्यं  
हीनिक्या वेदेः अन्नप्रधानेषु । १।७।१।७, ९.

\* साधारण्यविधिः क्रिया-गुण-जाति-द्रव्यविष-  
यकत्वेन चतुर्विधः सत् प्रत्येक उद्देश्यागे विषयतो  
उद्देश्यविषयेषु भवति चेति त्रिविधः इति संहय द्वादश-  
विधः । पाठ पृ. २१, \* साधारण्यविधिः द्विविधः  
स्वरमैः पुरुषार्थैश्च । स्वरमैः पट्टार्थैः, पुरुषार्थैः  
अट्टार्थैः । पृ. २१, \* साधारण्यविधिः द्विविध-  
विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति ।  
पृ. २०.

\* साधुः शब्दः 'गौः' इति, गावी-गोष्ठी-  
गोषोत्तिका इत्येवमादयः स्वस्वदेशमागतानुन्य ये  
प्रयुज्यन्ते लोकेस्ते अग्रप्रभः । वि. १।१।९, \* साधवः  
एव सर्वे शब्दाः । साधुरासाधुरे निषामकं नास्तीति  
वेद्य, व्याकरणस्य नियामकं वात् । गराया एव साधवः,  
न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते ।  
'एक. शब्द सम्प्रासातः सुप्रयुक्तः स्वामं लोके कामधुगु  
भवति' इति गुणरत्नम् । 'ब्राह्मणेन न भेच्छित्तने  
नापभाषिते, भेच्छो ह वा एष यद्वदशब्दः' इति  
दीपवाक्यम् । १।१।९, \* साधोः वचनं यदुगोऽप्यु-  
च्यमानं न्यायमेव । अथाप्येत्तु सङ्घट्टयथायम् ।  
भा. ५।१।१।१. \* साधूनामेव साधना प्रयोगः  
कर्तव्यः । साट्ट. १।१।८ । 'अत्र भेदोऽपिनोऽप्येव

भाट्टः— स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तद्यत्कर्ममकपूर्ववदार्थोत्थितिः । सा च ' एकसंविध-  
दर्शनेन अपरसंविधस्मरणम् ' इति न्यायेन उत्तरप्रदार्थस्य  
इतिरिति उपस्थापिका । अतः तदुपस्थापितेन विहिताना-  
मन्येषां पदार्थानां तदनन्तयानुग्रामसिद्धिः । यथा यदुक्तौ  
अग्नीषोमप्रणयनानन्तरं औषधसंख्यादि दैधः पशुः,  
आश्विनप्रदृग्गणोत्तरकालं च सौम्याद्दे सवनीयः, उदय-  
नीयानन्तरं सुष्योत्तरमनुबन्ध्यः । साद्यस्त्रे च सर्वे अग्नी-  
षोमप्रणयनादि सौत्येऽह्न्येव क्रियते । इदंवाचनिकाति-  
देशात् इत्येनेऽपि । तत्र च ' सह पशुनालमते ' इति  
श्रुतम् । तच्च प्रधानेन अन्यन्तप्रयासच्छिलाभात् आश्वि-  
नोत्तरमेव इति स्थितं तृतीये ( उपान्येऽधिकरणे ) ।  
अतश्च आश्विनस्य उपस्थापकस्य सत्त्वात् सवनीयस्यैव  
स्थानात् प्रथमत उपसकरणम्, न तु दैधस्य, तदुपस्थाप-  
कस्य भ्रष्टत्वेन स्थानाभावात् । प्राकृतशास्त्रस्य च व्यव-  
थायकप्रदृश्यान्तरसत्त्वेन नियामकत्वाभावात् । अत एव  
उपाकरणोत्तरमाविनिषोन्नानादिप्रदार्थेषु प्रधानसहितेष्वपि  
प्रत्येव क्रमसिद्धेः न स्थानोदाहरणता । प्रधाने  
स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यकमाशाङ्का । अतः  
स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपाकरणम्, तदुत्तरं दैधस्य,  
तदुत्तरं अनुबन्ध्यस्य । प्रकृतितदृशपोर्वपर्यस्यैव नियाम-  
कान्तराभावे नियामकत्वाद्गीकारात् । अथापि स्थानाव-  
गतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगे अवगते  
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ।

मण्डन — ' साद्यस्त्रे तु पशुकमः । ' स्थानात् ।

शंकर — ' स्थानात् साद्यस्त्रपशुः । क्रमभेदरपो-  
स्ततः । '

● साद्यस्त्रे ' सह पशुनालमते ' इति अग्नीषोमीय-  
सवनीयानुबन्ध्यानां सहात्मः । तत्र सुष्यदिने प्रातः-  
सवने आश्विनप्रदोत्तरं आदौ सवनीयः पशुः, ततः  
सद्योऽग्नीषोमीयः, तन्मग्नानुबन्ध्यः इति क्रमेण साहित्यं  
इति स्थानरूपः क्रमोऽयम् । वि. ५।१।६, ● साद्यस्त्रे  
सोमक्रे ' इयं गीः सोमश्रयणी, तथा ते त्रीणामि ' इति  
ज्योतिषोमिहमन्त्रस्थाने ' अयं साद्यः सोमश्रयणः तेन ते  
त्रीणामि ' इति उद्दः कार्यः । परतु ' तस्यै श्रुतं, तस्यै

शरः ' इत्यादिस्थाने ' तस्यै श्रुतं, तस्यै शरः ' इत्यादि-  
रूढो न कर्तव्यः किंतु यथाश्रुतौ मन्यते प्राज्ञः । अविद्य-  
मानधर्मैरपि श्रुतिर्मवति परंपरया वा । ५।१।१६ वर्णकं  
२. ● साद्यस्त्रे सोमश्रयणसाधने साद्ये पुंसत्वेऽपि  
ज्योतिषोमगतमन्त्रस्य ' तस्यै श्रुतम् ' इत्यादेर्नोदः ।  
५।१।१६।४२-४४ वर्णकं २, मीको, पृ. १३३०  
' ऊहः न साद्यस्त्रे सोमश्रयणसाधने० ' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्त्रे स्थाप्याहुतेर्वाचः । १०।१।६।  
१०-११. ' स्थाप्याहुतिर्न्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्त्रे स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपा-  
करणम्, तदुत्तरं दैधस्य, तदुत्तरमनुबन्ध्यस्य, प्रकृति-  
दृष्टपोर्वपर्यस्यैव नियामकान्तराभावे नियामकत्वाग्नी-  
कारात् । भाट्ट. ५।१।६, ● साद्यस्त्रे स्थानमभ्यवहृत-  
क्रमकउपाकरणस्य वाचनिकातिदेशवत्या कस्याचित्  
विकृतौ वाचनिकोपाकरणवत्येव व्यत्यस्तोपाकरणप्रत्येव  
नियोजनादिक्रमः । ५।१।१०.

● साद्यस्त्रादिनिकायिषु तत्तत्प्रथमनिकायिधर्माणा-  
मतिदेशः । ८।१।२।१२९. मीको. पृ. २११  
' अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् '  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साधकम् । यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्ट सिद्धे,  
तत्सोत्साप्येऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते, भवति तत्तस्य  
साधकम् । यत्र ज्ञापते कारणभूतमिति न तत् सदृश-  
मपि साधकम् । भा. २।२।१।२५ पृ. ५४४.

● साधकतमत्वं प्राधान्यलक्षणम् । सु. पृ. ७४४.  
● यदेव हि तदुपयोगिमायम्, तदेव शक्यते कथ-  
चित् साधकतमत्वेन विवक्षितम् । वा. १।२।१।२६  
पृ. १३९.

● साधनम् । न विवित् साधनं अपरद्विगतविययं  
स्वार्थं याष्यति ( साधनं हेतुः, त्रिययः साध्यम् ) । वा.  
२।२।६।१६. ● साधनम् । स्वयमानुमितार्थे परस्मादि  
अनुमानशुद्धिः येन वाक्येन उत्पद्यते तत् वाक्यं  
साधनमित्युच्यते । तच्च वाक्यं प्रतिशब्देऽदृष्टव्यैः  
साधकम् । रत्नाकरः अनुमानपरिच्छेदे श्लोकः ५१

पृ. ३६१. \* साधने कामना गौणी, साध्ये च मुख्या । ड्रुप. १।१।१।१।१.

\* साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. १।२।१।१।७ पृ. १३०.

साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धिरिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि- १ नित्या-नित्यरत्नविषेकः, २ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, ३ शमदमादिपदसंपत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं च । एतत्साधनानु-ष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यम्भारमहानस्य संसिद्धिर्भवति, तथा प्रवृत्तान्तरेऽपीति शेष्यम् । साहस्री. ४२२.

\* साधनाभासः । 'अन्यसाधनमन्यस्य साधना-भास उच्यते' । श्लोवा. १।१।१।१२२.

\* साधनप्रहणम् । कार्ये हि सर्वत्र साधन-प्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभावनायम् । वा. ३।६।१।१० पृ. १०३६.

\* साधनता । न चैकस्वरूपेण सर्वेषां साधनता । वा. १।१।६।१२२ पृ. ६९३.

\* साधनत्वम् । न हि अविधीयमानानां अर्थानां साधनत्वं संभवति । वा. १।२।१।१।२६ पृ. ५४७.

\* साधनत्वमात्रं धर्ममाती तत्रं न तु वाचनि-करणम् । सोम. १।२।१।४.

\* साधनयज्ञेन साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयादिवशेन अग्निहोत्रादेः । वा. १।२।१।१।२९.

\* साधनविनाश-यतिरेकेण कार्यविनाशमात्रः । वा. १।२।७।२१ पृ. ५२८.

\* साधारणानि पात्राणि प्रथमेण सन्ने कर्तव्यानि । ६।६।६।३३-३४. मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः सन्ने संश्रितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्' इत्यत्र अधिकारं द्रष्टव्यम् । \* साधारणे वस्तुनि कथंचि-देकस्य भागाधिक्ये अत्रायो भवति । वि. १।५।१।७.

\* साधारणेषु च परिपद्वशेनोपहारगोष्ठीभोजनादिषु इयं स्थितिः, यदेकस्य भागे अत्रातिष्ठे तात्रमात्रमेव तस्य, अत्रशिष्टं तु तत्रमात्रमात्रां अत्रापर्यमार्गं न पूर्वतोः इत्येवमत्रार्थं वेन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यत्र तु सर्वैः समानभागिर्भवंपाद्योपमुद्रुत्वा भागा भवति तत्र

तस्य साधारण्यानुगुणा एव प्रतिपत्यपेक्षा भवति । वा. ३।५।१।६. \* साधारणी न दीक्षा दक्षिणा च अग्नेषु प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमात्राण्ये ते ज्योतिष्टोमे । भा. ३।७।५।११-१२.

\* साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभाव-निर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः. ४५।२.

\* साधारण्यं अभिमर्शनादेः अन्नप्रधानहविषाम् । ३।७।७।८, १०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधि-करणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* साधारण्यं न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमात्रार्थत्वम् । भा. ३।७।२।६, \* साधारण्यं वहिदरादीनां अग्नेषु प्रधानेषु च । वेदिकार्थिधर्मन्यायः । ३।७।१।१-६, साधारण्यं सौमिक्या वेदेः अन्नप्रधानेषु । ३।७।३।७, ९.

\* साधारण्यविधिः क्रिया-गुण-जाति-द्रव्यविष-यत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उद्देश्यात् विषेयात् उद्देश्यविषेयोमशारी चेति त्रिविधः इति संहय द्वादश-विधः । वाल. पृ. २१, \* साधारण्यविधिः द्विविधः क्रतुयैः पुरुषार्थश्च । क्रतुयैः दृष्टार्थैः, पुरुषार्थैः अट्टार्थैः । पृ. २१, \* साधारण्यविधिः द्विविधा-विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति । पृ. २०.

\* साधुः शब्दः 'गोः' इति, गावी-गोणी-गोषोतलिका इत्येवमादयः स्वस्वदेवाभावामानुष्य ये प्रयुज्यन्ते लोकेस्ते असाधवः । वि. १।१।९, \* साधयः एव सर्वे शब्दाः । साधुरावाधुत्वे निषामक नास्तीति चेत्, व्याकरणस्य निषामकत्वान् । गराया एव साधयः, न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते । 'एकः शब्दः सभ्यशतः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्म भवति' इति शुभवाक्यम् । 'ब्राह्मणेन न श्लेच्छित्तौ नापमापितौ, श्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति दोषवाक्यम् । १।३।९. \* साधोः वचनं बहुषोऽप्यु-च्यमानं न्यायमेव । असाधोस्तु बहुदप-व्यायम् । भा. ५।१।१।१. \* साधूनामेव शब्दानां प्रयोगः कर्तव्यः । भाट्ट. १।३।८ । 'अत्र शेषोऽपिनोऽपश्च'



साधुभाषा नियमयते । नियोगेन हि ता कुर्वन्नपूर्वैः ।  
साधुनिष्पति ॥' वा १।३।८।२७ पृ २८२.

● साधुत्वं (शब्दस्य) अनादिब्रूत्तिप्रमादशोभ्यार्थ-  
प्रतिपादकत्वम् । पीरुपेयसंज्ञेतिरहविशिष्टरत्न साधुरत्न  
इत्याह । अट्टजनकतावच्छेदक. व्याकरणानि यज्यः  
जानिदिशोप एव साधुरत्न इत्यपि कश्चित् । मणि.  
पृ. ७२. ● साधुरत्न ( शब्दस्य ) - ' न हि वाच्य  
मविज्ञाय साधुरत्नमपार्थव्ये ' । वा. १।३।९।३३ पृ.  
३०७.

● साधुत्वान्माधुत्वविचारः- असाधु-  
पदेन अर्थप्रयत्नाभावात् साधुवद्ज्ञानमपि शब्दशेषे  
हेतुः । साधुरत्न च अनादिब्रूत्तिप्रमादशोभ्यार्थप्रतिपाद-  
कत्वम् । तेन भाषाशब्देषु अनादिशक्यमावात्  
शक्यार्थभावेन लक्षणाया असंभवात् न साधुरत्नम् ।  
लाक्षणिकगङ्गापदे च न शानिः । आधुनिककथकेति-  
हित्यादिपदेषु पाणिनिप्रतिपादित्वादिभिः साधुत्वादिपदेषु च  
' पिता नाम कुर्वन् ' इति विधिना पुनरनामतो-  
पाधिना ' व्याहृता वागुच्यते ' इति विधिना व्याकरणो-  
पाधिना च अनादिब्रूत्तिप्रमादशोभ्यात् साधुत्वम् ।

ब्रूत्तिभ्रमेण अर्थप्रत्यायकत्वं असाधुरत्नम् । तद्यथा,  
भाषाशब्दानां प्रयोगप्रयोगः करणापटवशक्तिप्रमाण्या  
उपपत्तेः शक्यभावादेव ब्रूत्तवन्तस्व चासंभवात् न  
ब्रूत्तिप्रमा इति न साधुत्वम् ।

रागक्रतु पीरुपेयसंज्ञेतिरहविशिष्टरत्न साधुरत्नम् ।  
व्याकरणसंज्ञेतानां असाधुरत्न इत्येव इत्याह । तन्न ।  
टिप्पणेत्तर विभक्तयनुयसिधिसङ्ग्राहम् ।

टिप्पणादिशब्दानां उभयवहिन्युत्पत्त इति केचित् ।

अट्टजनकतावच्छेदकः व्याकरणानि यज्यः. जानि-  
तितोपः एव साधुरत्न इत्यपि कश्चित् । तदुक्तम्-  
' अनपभ्रष्टानां नादिशब्दानां म्युदययोग्यता । व्याक्रिया  
व्यञ्जनीया सा जातिः काऽपीह साधुरत्न ॥ वास्वेता.  
स्वैच्छश सजाः क्रियन्ते टिप्पणादयः । कथं नु तासां  
साधुत्व, नैव हा. साधुते मता ॥ अवरप्रयत्नरत्नवा-  
प्यावाभयवञ्चना । हटाचिष्टा यथा लोने तथा संकेतिता

इमाः ॥ तत्रश्वासा नाम्युदयः प्रयत्नयोऽपि वा भवेत् ।  
लाघनेनार्थबोधार्थे प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥' इति ।

धरतुतः साधुवद्ज्ञानं न करणम्, नापि असाधुवद्ज्ञानं  
प्रतिषेधकम् । किन्तु तादृशमभिव्यक्तिवाहात्म्यं तादृश-  
कादृशाया वा हेतुरत्नात् नोक्तान्तिरसन्न इति युक्तम् ।  
मणि. पृ. ७२.

● साधुभाषणस्य सर्वदा निषेधे मौने शेष  
अपरिहार्यः । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारा अर्थज्ञानं मौनिना  
अधिनिर्वादिना क्रियमाणं न श्रेय साधनम् ।  
भोजनादौ मौनविधाने शास्त्रादेः निवारणादि ह्यसं-  
संज्ञादिना न कार्यम् । शिष्टाचारविधिपरिहायार्थे वा  
मौनविध्यमावनिपयव साधुभाषणनिषेधकत्वानीयम् ।  
सु. पृ. ३१८.

● साधुमैत्रीत्यायः । आदौ लघुः पश्चात्सखी ।  
संप्रहः .

● साधुशब्दाधिकरणम् । (१।३।८।२४-२९)।  
असंकारित्वसमुच्चयनिर्गुणतमज्ञानस्य अन्वयदयनि-श्रेयसार्थं  
तथा साधुशब्दाधिकरणे बन्धमाणात्वात् सिद्धार्थप्रति-  
पादनपर्यायान्म्युपनिषदा उवाचानादिशिशोपतया चोदना-  
शब्देन उपादानसंभवात् चोदानान्प्रतिपादनात्पुन-  
साधनं सयतम् । सु. पृ. २५. ● साधुशब्दाधिकरणम्  
( कर्मसु साधुत्वः एव शब्दाः प्रयोग्या. ) । १।३।८।  
२४-२९. मीमे. पृ. ३७६६. ' व्याकरणाधिकरणम् '  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● गान्ध्यादिशब्दानां अवाक-  
कट्टे अप्रमाण्यत्वात्प्रतिषेधत्वात् अनादरे लौकिकानां  
वाचकावाचकेषु सम्यक्प्रतिपात्ते. तत्कथनं साधुशब्दा-  
धिकरणे करिष्यते । सु. पृ १७९.

● साधुशब्दोच्चारणं उच्चारणियं न कथं च  
यद्यपि न भवति तथापि तद्वत्प्रतिपत्तिप्रयोगेनैव  
करार्यपुष्टासार्थे मनिषानः । वा. १।३।८।२७  
पृ. २८८.

● साधुशब्दप्रयोगस्य फलसाधननैव अयगम्यना  
प्रशोक्तः फलमकरं आक्षिपति । सु. पृ. ३२१.

● साध्यस्य साधनस्यो न नियमो भवति, तद्यथा  
आहवनीयारिष्यतेन अग्निशोभादेः । वा. १।३।१।२।९।

• साध्ये कामना गुण्या, साधने तु नान्ततैवरी, साधनेन विना साध्याभावात् । टुप्. १११११११.

• साध्यसाधनभावकषणसंबन्धविशेषः स्यनधाते न संभवति । सु. घृ. ८५६.

• साध्यसाधनसंबन्धस्य ( वैदिककर्मस्वर्गादि-फल्योः ) वैदिकत्वम् । टुप्. ७५५११११. • ' साध्य-साधनसंबन्धे विधिना प्रतिवाहिते । लक्ष्यमाप्य-मुद्योगः ' । फलस्य विधेयनिषेधक्यमात्रेण विधिनिषेध-विषयत्वायोगात् तद्वेदमित्यपिपयमेदयोममासाहृज्य ' साध्य..... मुद्योगः ' इत्यनेन न्यायेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूत्रयति । सु. घृ. १३९२.

• साध्यसिद्धये साधनं स्वयमेवोपासीयते । भा. व. १.१.१३१२.

• साध्यस्वभावः धारण्यः ' क्नोति ' इत्यनेन व्यक्तियुक्तयोः लिङ्गस्य धारण्यपेताः । वि. २।१।१। यर्णेकं २.

• साध्यस्वभावधारावर्षद्योतनाय आस्यवात्-प्रत्यये विहितः । वि. २।१।१। वर्णेकं २.

• सांतपनीयस्य माध्यन्दिने निरूप्यते इति वच-नात् मध्यदिनकालस्येव अङ्गानि भवन्ति । भा. १.१। ५।५।१६, • यदनीकत्वो ग्रहिलत् सांतपनीयस्य । १।२।२।१७, • सांतपनीया इष्टिः चातुर्मास्यग-साकमेवसा माध्यन्दिने कर्तव्या उपवृत्त्या । साकमेवोप-न्यायः । ५।१।१।१५-२२.

• सांतपनीया तूत्कर्षेवसिद्धोत्रं सवनवद्-वैगुण्यात् । ५।१।१।७।३०॥

चातुर्मास्येषु साकमेवसावस्यः माध्यन्दिने सातपनीया नाम इष्टिः ' मध्यत्र. सातपनेन्यो माध्यन्दिने चरु निर्वपति ' इति । सा दैवान्मातृपात्रा प्रतिबन्धात् साय-मादिकाले लक्ष्म्यमाणा सायमग्निहोत्रहोमं उत्तरपंच वा इति विचारे पूर्वपञ्चमाह । पूर्वं प्रातश्निर्कस्य उत्तरपंचमाय उपवृत्तः, तद्वैगुण्यायः तु-साध्यः । सातपनीया इष्टिः लक्ष्म्यमाणा सायमग्निहोत्र उत्तरपंचेत् । सवनत् । यथा श्रात.सवनं येनचित् प्रातिबन्धेन उपवृत्त्यमाणा सत् माध्यन्दिने सवनं त्वत्पति तथा । लक्ष्म्यमाणे तु

वैगुण्यात् वैगुण्यमवद्रात् । योग्यकाले उद्वेषणाभावादिना अग्निहोत्रं विगुणं स्यात् । तस्मात् अग्निहोत्रस्य उत्तरपंचः । अच्यवमायाच । ३१ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेवसावस्येण सांतपनीया नाम इष्टिः माध्यन्दिने विहिता । तत्र दैवात् मातृपात्रा प्रतिबन्धात् यदि कालात्ययः स्यात् तदा सायमग्निहोत्रस्यापि काला-त्ययः प्रसज्येत । तथा सति अग्निहोत्रस्य उत्तरपंचः काला-त्ययः कर्तव्यः इति पूर्वः पद्यः । तत्र देवन्तरस्य संवत् । चभारः हेतुमुद्योगार्थः । उत्तरपंचं कृते आदौ सातपनीया ततः सायमग्निहोत्रं इति क्रमः सगच्छते, उपवृत्त्यायत् यथाशाभायात् । उत्तरपंचोक्त्ये तु सातप-नीयामन्ये एव अग्निहोत्रं कर्तव्यं भवेत्, तत्रश्च व्यवसायो व्यवधानं स्यात् । तस्मात् उत्तरपंचं । संपूर्वसातपनीयोत्तर अग्निहोत्रं कर्तव्यं इति ।

असंवन्धात्तु नोत्तरपंचं । ३२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेवसावस्येण सातपनीया नाम इष्टिः माध्यन्दिने उच्यते । दैवात् मातृपात्रा प्रतिबन्धात् तस्याः कालात्यये सायमग्निहोत्रमपि सा उत्तरपंचं वा । नोत्तर-पंचं इति सिद्धान्तः । सातपनीया कालातीता सती सायमग्निहोत्रं नोत्तरपंचं । कुतः ? असंवन्धात् । तयोः अङ्गान्निभावाभावात् । तथा च तादृशस्य सातपनी-यायाः मध्ये अग्निहोत्रकाले किंचिदितरस्य अग्निहोत्रहोत्रं कृतं सातपनीयायाः बावशिष्टं कर्म कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

प्रापणाद्य निमित्तस्य । ३३ ॥

साकमेवेषु प्रथमदिने माध्यन्दिने विहिता सातपनीया नाम इष्टिः येनचित् प्रातिबन्धेन सार्वाङ्गादौ उत्पद्या-ऽपि सायमग्निहोत्रहोमं नोत्तरपंचं इति उक्ते रिद्वन्द्वे होमन्तरमाह सूत्रम् । अग्निहोत्रे कालरूपं यद्विहितं ' साय जुहोति ' ' प्रथमास्मानिने जुहोति ' ' संप्रो जुहोति ' इति, तस्य प्रापणात् प्राप्तत्वात् तद्विहितं वारणाभावात् होमस्य नोत्तरपंचः । चकारः हेतुमुद्योग्ये । संवन्धात् सवनोत्तरपंचं । ३४ ॥

साकमेवेषु प्रथमदिने माध्यन्दिने विहिता सातपनी-येष्टिः येनचित् प्रातिबन्धेन सार्वाङ्गादौ उत्पद्या सती

सायमग्निहोत्रमपि उत्कर्षेत् इति पूर्वपक्षे सवनवत् इति यो दृष्टान्त उक्तः, त निरसितुं विद्वान्तपक्षीय सूत्र-मिदम् । सवनेन प्रातःसवनेन प्रतिपन्नवत्वात् माष्यं-दिनादिकाले उत्कृष्टेन माष्यदिनं सवनमुत्कृष्यते इति यः सवनोत्कर्षं उक्तः स सवनं प्रातः एककृतसंघन्धात् युक्तः । अग्निहोत्रहोमस्य तु न साकमेधैः न वा सातप-नीयया संबन्धः । तस्मात् सातपनीयया अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः । के.

● सातपनीयौत्कर्षे अग्निप्रणयन कालेन बाध्यते ।  
वाल. घृ. १३२.

● सातपनीयान्यायः ( ५।१।१७ ) । ' द्वाद-शाहेन प्रजाकाम याजयेत् ' इति द्वादशदिनात्मककाल-विधिर्वाच्यम्, अतश्च सातपनीयान्यायेन आतिदेशिक-कालाभावात् सातपनीया द्वादशमुन्यानां द्वादशदिनसमाप्य-त्वावगतेः, इत्यादिः द्वितीयः पूर्वपक्षः । भाट्ट-११।४।५.

● सातपनीयान्यायः । सातपनीयौत्कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः ॥

सातपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवत् वैगु-ण्यात् । ५।१।१७।३०॥

भाष्यम्-- चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः सात-पनीया नामेष्टिः ' मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो माष्यदिने चर्च निर्वपति ' इति । सा दैवान्मातृप्रादा प्रतिबन्धा-दुत्कृष्यमाणे अग्निहोत्रस्योत्कर्षेति संशये । उच्यते । सातपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवत् वैगुण्यात् । यदि नोत्कर्षेदग्निहोत्रं अनग्निहोत्रकाले उत्कृष्टेऽग्नौ अग्निहोत्रं रिगुणं स्यात् । तस्मादुत्कृष्टं सवनवत् । यथा प्रातः सवनं दैवान्मातृप्रादा प्रतिबन्धादुत्कृष्यमाणे माष्य-दिने सवनोत्कर्षेतीति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ।

दुष्-- मित्रप्रयोगकालपरिग्रहीतानामपि वीषां परं चिन्त्यते । यथा श्रेयस्यदिनिः प्रवर्गणीहोमादय उत्कृष्यन्ते । पूर्वो हि पशवैः उत्तरमग्निवच्छति, पशुमिहापि ।

अव्ययावाच्य । ३१ ॥

भाष्यम्-- एष सातपनीयमग्निहोत्रेण न व्य-हित भविष्यतीति । तत्र क्रमोऽनुग्रहीष्यते । क्रममेदे च दोषः भ्रूयते ' अथ वा एतद्यज्ञस्य छिद्यते, यद न्यस्य तन्ने विततेऽन्यस्य तन्न प्रतीयते ' इति ।

असंबन्धाच्च नोत्कर्षेत् । ३२ ॥

भाष्यम्-- नाग्निहोत्रस्य सातपनीया अङ्गम्, न सातपनीयाया वाऽग्निहोत्रम् । तेन नासातपनीयस्य पुरस्तात् कर्तव्या । अतो नाग्निहोत्रमुत्कृष्यम् ।

दुष्-- एकप्रयोगवचनपरिग्रहीतानामुत्कर्षः ।

प्रापणाद्य निमित्तस्य । ३३ ॥

भाष्यम्-- प्राप्त चाग्निहोत्रस्य निमित्तम् । ' एष जुहोति ' ' प्रातर्जुहोति ' ' उदिते जुहोति ' ' अनुदिते जुहोति ' ' प्रथमास्त्रामिते जुहोति ' ' सप्तौ जुहोति ' ' नक्षत्राणि दृष्ट्वा जुहोति ' इति । तस्मात्तत्कालेन यत् । तस्मादपि नोत्कर्षः । यदुक्तं वैगुण्यमिति, उत्कर्षेऽपि वैगुण्यम्, कालान्तरात् । अङ्गमतेर्ज्ञपत्य कालविधि-र्बाध्यतामिति चेन्न, कालस्य निमित्तत्वात् । तदपि अभुतमेव सर्वं क्रियेत तन्निमित्तत्वात् चातुर्मास्येन भवणात् । सप्तमी द्वाधारादिष्वसंभवाग्निमित्तत्वात् द्रष्टव्या ।

दुष्-- काले हि निमित्ते कर्म विधीयमाने तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम् । ' अङ्गमतेर्ज्ञपत्य कालविधिर्बाध्यता-मिति चेत् ' सेतिकात् यथाकेऽन प्रयोगेऽवश्यते पशवु कालसंयोगः । तस्माज्जघन्यत्वाद्दोषो बाध्यताम् । इतस्त्वाह, नाङ्गमात्रं कालः । किं तर्हि ? निमित्तम् ।

संबन्धान् सवनोत्कर्षः । ३४ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तं सवनवत्कृत्यमिति । तदुच्यते । संबन्धे हि सवनं सवनेन । एककृतसंघन्धात् तदुत्कृष्यते ।

शा-- सायकाले द्वयोः संनिवृत्तयोः अवर-भातिनि वीर्षापूर्वे, सातपनीयां पृथगा क्रियमाणमग्नि-होत्रस्य कालातिवृत्तप्रसङ्गे एति किं न्याय्यं इति मुना चिन्ता । तत्र सातपनीया सायत् व्यङ्ग्यं मध्यमि-मतिपक्षेन, न तायाः कश्चित् उभयवाऽपि विवेकः ।

अग्निहोत्रस्य तस्मिन् काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोपः  
स्मात्, उत्कर्षे तु काललोपः । तत्र कस्यानुग्रहः, कस्य  
लोपः इति विवक्ष्यते । तत्र मुख्यत्वात् प्रणयनामुग्रहे वाग्र-  
प्रयोगावधारणेत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाधः,  
इति प्राप्ते, उच्यते । कालस्यानुग्राह्यत्वेन निमित्त-  
विनीपणत्वात् तस्मिन् प्रासमाग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपहृत्वापि  
कर्तव्यम् । तस्मात् अग्निहोत्रं ह्रत्वा सांतपनीया समाप-  
नीया ।

सोम— पर्येव जघन्यपाठकमपत् इह जघन्यकालस्य  
बाध इति प्रत्येवस्मान्नात् संगतिः । न च कालस्य  
अधिकारिधिनोपणत्वात् तदभावे अधिकार्यभावात्  
कथमग्निहोत्रानुग्रहमिति वाच्यम् । कालस्य अधिकारि-  
विशेषणत्वेनाश्रयणात्, इति चेन्न, अश्रयणेऽपि कालस्या-  
नुग्राह्यतया यथा स्वयमेव काल आपत्तवि, तदा कर्म  
कर्तव्यम्, इत्यर्थात् कालतः अधिकारपर्यपेक्षानात् काल-  
स्यधिकारिधिनोपणत्वस्य आधिक्यत्वात् । सूत्रार्थस्तु-  
यथा प्रातःपवनमुत्कृष्यमाणं मार्ध्वदिनें सवनमुत्कर्षति,  
एवं सांतपनीयाऽपि उत्कृष्यमाणा अग्निहोत्रमुत्कर्षते,  
तदा अग्निहोत्रस्य प्रणयनाभायेन वैगुण्यात् इति ।

त्रि— 'दैवात् सांतपनीं सार्यं प्राप्ता वेदग्निहोत्र-  
कम् । उत्कर्षति न वो, — उत्कर्षः वीशोपर्येव भावतः ॥  
मिथप्रयोगप्राप्तस्तदाग्निहोत्रेण स्वकालके । इष्टिमध्येऽपि  
ह्रत्वाऽप यान्तोपः समाप्तत्वात् ॥ '

भाट्ट— दैवात् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् मार्ध्वदिन-  
क्रियमाणसांतपनीयाया उत्कर्षे स्वकालेऽग्निहोत्रहोमो  
कर्त्तव्यो न वेति चिन्तायाम्, स्वकालकरणे सांतपनी-  
याऽपे प्रणीतेश्चाग्नेः पुनः प्रणयनाश्रयणात् मन्वकप्रण-  
यनत्वेन वैगुण्यापत्तेः, कालस्य च पदार्थगुणत्वेन  
प्रयोगविधिविशेषणतरोत्तरकालप्रतीतिवत्त्वेन च लोपेऽपि  
वैगुण्याभावात् उत्कर्षः । इति प्राप्ते, अनुग्राह्यत्वात्  
कालस्य निमित्ते यद्यप्यधिक उपादेयाङ्गत्वागमेव तदनु-  
रोपेन यद्ये वक्ष्यमाणत्वात् ( ६।३।१ ) प्रणयनलोपेनाग्नि-  
कालानुग्रहः एव न्यायः । सार्यप्रातःकालस्य जीवनरूप-  
निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुग्राह्यत्वात् । यद्युत्तरत्,

अग्निहोत्रस्य अन्यतः प्रणयनजन्वोपकारद्वये तदताहो-  
त्रकालस्य दशार्धौ कल्पन्त्याद्युत्प्रेऽपि न वैगुण्यम् ।  
अतः स्वकाले एवाग्निहोत्रं ह्रत्वा सांतपनीया कर्त्तव्येति  
सांतपनीयाङ्गानां नैव क्व आदर्शनीयः । अथ च  
सांतपनीयेत्युपलक्षणं प्राण्यङ्गमेमानस्य । अग्निहोत्रेयमि-  
त्यावश्यकमानस्य । अनावश्यकविषये 'अप वा एत-  
द्यज्ञस्य छिद्यते यदप्यस्य तन्ने विततेऽप्यस्य तन्त्रं  
प्रतापते' इति नियेधात् । न चैवमनीकव्यत्युत्कर्षेऽपि  
मार्ध्वदिने सांतपनीयापत्तिः, तथात्वे सांतपनीयायां  
अनीकव्यत्युत्तरकालत्वस्यैवप्रयोगविषयत्वात्स्य प्रणयनस्य  
न बाधेन यस्मैकर्षेव मार्ध्वदिनकालस्य बाधः । केचित्तु  
निमित्तविशेषणोभूत कालत्वैवाशुतप्रादावत्यम्, न तु काल-  
मात्रस्यैवकीकृत्य सांतपनीयायाः कान्यवत् मध्येऽनाव-  
श्यकत्वादङ्गणमिति वदन्ति । तत्तु चातुर्मासयानामपि  
नित्यत्वात् मार्ध्वदिनस्यापि निमित्तविशेषणत्वापत्ते-  
रुपेक्षितम् ।

सङ्खन— 'उत्कर्षो नाग्निहोत्रस्य' १९.  
शंकर— 'अग्निहोत्रोत्कर्षेण न च' २१.  
● सांनार्यं अहोमयाजिनोऽपि भूयते 'तद्  
संनयेत्' इति । तथा 'तदेह ह्नाहुतौवापनाः सानार्य-  
मेवाहोमयाजिनः' इति ( आदर्शयणमतेन ) । भा.  
१०।८।१४।४४, ● सानार्यं एतेन वाक्येन सोम-  
याजिनः विधीयते, आपरेणापि वाक्येन अहोमयाजिनः ।  
१०।८।१४।४५. ● सानार्यं ऐन्द्रमपुरोडाशेन विक-  
ल्पते सोमयागात् प्राक्, सोमयागात् पश्चात् तु  
सानार्यमेव इति न सिद्धान्तः । सोमयाजिन एव  
सानार्यम्, अहोमयाजिनस्तु पुरोडाशाद्येव आग्नेयश्रे-  
न्द्रामश नित्यौ इत्येव सिद्धान्तः । वि. १०।८।१४.  
● सानार्यं नाम दक्षिणपदी । मीमां. ● सानार्य  
प्रकृतिः अग्नीषोमीयसोः । भा. ८।१।२।१००-१४ ।  
तथापि पक्षः, न दधि । ८।२।३।१५-१८.  
● 'सानार्यं वा तद्वमपत्वात्' ( ८।१।२।१३ )  
इत्यनेनैव न्यायेन अयमवयवितिः ( इदमप्यथवेऽ-  
वयवितिः ) सारूप्यात् सानार्यव्यवयवितिः । वा. २।२।  
६।१७ पृ. ५.११. ● 'सानार्यं वा तद्वमपत्वात्'

(८।२।२।२) । पशुप्रमत्तवशाभ्येन  
 द्र यगारूप्यात् पशुयागस्य अष्टमे सानाभ्ययागविकारवा-  
 मिधानात्, तेनैव न्यायेन हृदयावदानस्य द्रय  
 सारूप्यात् सानाभ्यावदानप्रवृत्तिक्रवावगतेः, सानाभ्याव  
 दानस्य च यागीयद्रयसंस्कारार्थत्वेन अस्यापि तथावा-  
 चसावात् हृदयादीना संस्कार्यस्वान्यथानुपपत्त्या पूतीक-  
 फलचमसत्रत् यागान्वयप्रतीतेः प्रत्यवदान यागकस्वनात्  
 पशुत्रयै यागसमुदायानुवादोपपत्तिः । सु. प्र. ७९१.  
 \* सानाभ्यं सोमादूर्ध्वमुत्प्ल्यते ' नासोमयाजी सन-  
 येत् ' इति निषेधात् । सानाभ्यविकार आमिक्षा अपि  
 सोमादूर्ध्वमेव । वि. ५।४।८. \* सांज्ञाय्यात् अमी-  
 योमीयस्य विष्यन्तः । तु. प्र. १०।७।२।१. \* साना  
 व्यात् स्विष्टकृदिर्हं नित्य अमात्रास्यायामवदीयते ।  
 या. ३।१।२।२।२. \* सांज्ञाय्यस्य गुणविकारः  
 साक्षं प्रस्थापीय । ३।५।२।२।२. \* सानाभ्यस्य विष्यन्तः  
 आग्नेये पयसि । भा. ८।१।१७।३४. \* सानाभ्यस्य  
 सिग्दृष्टद्वयदान प्रयाजदोषामिषारणं वेद्यामासादनं च  
 प्रवृत्तिमात् पूर्व न कर्तव्य किंतु मुख्यकमात् आग्नेय-  
 पुरोडाशारथैव, अन्यथा बहुविकारप्रसङ्गा । तस्मात्  
 मुख्यकमो वशीवान् । दर्शपूर्णमासयोः । या. ५।४।२.  
 \* सांज्ञाय्ये अपवृत्तस्यापि व्रतनिषयः । भा. ६।४।  
 २३।४१-४२. \* सानाभ्ये अवदानादिप्रदानान्तः  
 एकः पदार्थः । भाट्ट. ५।२।६. \* सानाभ्ये उप-  
 स्तरणामिषारणयोस्त्वनन्तात् दत्तो ह्यवदान गृहीत्वा  
 पयसो आश्राप् । क्वसुत्प्रेतु तु पयसो ह्यवदान गृहीत्वा  
 पश्चाद्वच इत्युक्तम् । तैत्तिरीयधृतौ तादशकमः वाच-  
 निकः । ५।२।३. \* सानाभ्ये उपस्तरणामिषारणतद्विहितं  
 चतुरवचनम्, 'द्विर्हविषोऽप्यति' । वि. १०।८।१।३ ।  
 सानाभ्यावदानोपधने ' शुभ्यन्' । इति मन्त्रः संनिधिना  
 विनियुज्यते । ३।३।५ । सानाभ्यावदानाणि सुग्मीश्राप्ता-  
 पत्रिणादीनि । क्रमेण समाख्या काथित्वा ' शुभ्यन्' इति  
 मन्त्र. सानाभ्यावदानोप. । ३।३।१२ । योऽयं व्रतकालः  
 ६।४।१२, छ सानाभ्यपरहितस्यापि । तथा च असंनयन  
 यस्यावाक्यामात्रेऽपि तदुपलभिते काले मन्त्रोपासन  
 ( भोजनम् ) । ६।४।१३ । 'छ शापय वा मन्त्रं महरति'

इद सनयत एव, सानाभ्यपरहितेन तु दर्शं शापयवहर्षं न  
 कर्तव्यम्, न च तदर्थं शापसा सपादनीया । ६।४।१४।  
 संनयतः दर्शभ्रान्त्या हविर्निर्वापे ततश्चन्द्रोदये सति  
 अम्युदयेऽपि विहिता, तत्र सानाभ्यस्यापि पूर्वदेवताभ्यामेव  
 ' ये स्वविद्याः ( तण्डुलाः ) तानिन्द्राय प्रदाते दशंश्च,  
 येऽपिद्यास्तावु विष्णवे शिपिविद्याय शूते चरम् ' इत्यत्र  
 दधिपयसोर्विनिधेयः । ६।५।१। सानाभ्यं सोमोत्तण्डुल-  
 ष्यते ' नासोमयाजी संनयेत् ' इति निषेधात् । साना-  
 भ्यविकारस्यापि ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इत्यस्यापि सोमोत्तर  
 मुख्यार्थः । ( ५।४।८ ) । सानाभ्यपरहितस्यापि अम्युदयेऽपि  
 कर्तव्या भवति । तत्र सांज्ञायिनः चरु दधनि पयसि  
 च स्वाताम्, सानाभ्यपरहितस्य तु पूर्वदधिपयसोरमाकात्  
 अपूर्वयोरेविधानाच्च उदके एव चर्वोः श्रवणम् । ६।५।  
 ६ । सानाभ्यावदानप्रदानात् आग्नेयस्यावदानप्रदान पूर्व  
 कार्यम् । ५।४।२. \* सांज्ञाय्ये दोहनं स्वीयाना हवीर्वा  
 गवाम् । भा. २।१।१।१।७।७-५३. \* सांज्ञाय्ये दि-  
 वदानं मन्थात् पूर्वापत् इत्येकः पदार्थः । भाट्ट.  
 ५।२।२.

॥ सांज्ञाय्ये पुरोडाशविधिव्याक्यं दारशान-  
 स्तुत्यर्थम् ॥

सानाभ्य प्रष्टव्यं भूयते ' न दारुषानेण दुष्टादधि-  
 वद्वै दारुषानम्, यदाक्षयानेण दुष्टाद्यातयाम्ना हविषा  
 यजेत । अथो तस्त्वाहुः पुरोडाशमुत्तानि वै हवींषि नेतः  
 इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति काममेव दारुषानेण  
 दुष्टात् ' इति । अत्राग्नेयपुरोडाशोऽग्निदेवत्यः । दारुषो-  
 ऽन्तरमेः सत्त्वेन दारुसंबद्धपयसोऽपि अग्निर्ब्रह्मणानपाया  
 दन्वीनाकाशमेवावेव यागी संपन्नौ । तस्य क्रान्तिरादक-  
 रतात् तदतिरिद्धीपेया ' पुरोडाशमुत्तानि वै ' इति  
 वाक्येनाग्नेयसानाभ्ययोर्मध्ये यगान्तरं पुरोडाशद्वय  
 मुपाश्रयाजवदिधीयते । तस्यापि पयोद्रव्यवृत्ते दत्त  
 रीत्या अग्निर्ब्रह्मणाम्नामित्युक्तदृष्टव्यापारवा तदनुक्तिः ।  
 दुष्टव्ययानेन मत्पत्ययगाम्याग्निदेवताकस्येऽपि क्रान्तिरन-  
 पायात् तदतिरिदेवताकस्ये सिद्धे ' इन्द्राय एषा दुः  
 मोशामि ' इति प्रकरणाभ्यासमन्त्रानुत्तरपदिनेत्र एव

देवतेति नियम्यते । सवतिपयदेवताकत्याद्य सांनाय्येन  
 सहास्य प्रदानम् । ' आग्नेयोऽष्टारुपाः ' इति शब्दे  
 इव विचित्रस्वनाऽपि न दुष्प्रतीतिं शोभायनकल्पा-  
 दुगुणे पूर्ववत् प्राप्ते, सिद्धान्तस्तु जातेष्टिवाक्ये इव  
 उक्तमोपसंहारयोः दास्यानकरणकदोहकीर्तनादेकवाक्य-  
 स्वम् । तत्र च दोहोदेशेन दास्यायमेव विधीयते ।  
 दास्याये च दोपसद्दावाद्युत्तमाग्निवासाहक्यायो रात्रि-  
 त्यादिना तदमार्यं समर्प्यं कामगिति निगमनवाक्ये  
 विधेः स्पष्ट प्रतीतिः । एवं सति मध्ये यागान्तरविधाने  
 ब्राह्मणेदः स्वादेय, आग्नेयवाक्ये देवतातद्विदादिना  
 ब्राह्मणेदसंक्रम्यतीत्याऽऽभिधावाक्य इव यागकल्पन-  
 संमनेऽपि ब्राह्मणधर्मगतं कथं तत्कल्पना । आग्नेय  
 यागस्य स्पष्टमतीर्तनात् कथमतीर्तनात्ऽप्यगमः । उवा  
 शुभाये ' सदन्यद्वौ पुरोडासात्तन्वता यजति ' इत्यादि-  
 षट्शतपथैरभ्यम् । अनुत्कर्षमायस्तिष्ठथा देवताकल्पने  
 पूषादिदेवताः कुतो न नियम्यन्ते । पूषानुमन्यगमन्वा-  
 देस्तुत्कर्षंमनात् । यागान्तरकल्पनाप्रदे वा इत इतः  
 पुरोडासापदेनोपवादः पुरोडासावत् उवाशुषाजस्यैव परा-  
 मर्थः कुतो न ह्यनः, षष्टुचक्राज्ञानेनेकवाक्यत्वसंभ-  
 वात् । तत्कार्यवादाक्ये आगिस्तुष्टदासंक्रम्यमानेण  
 दोषमावाहक्यावातयामरूपपुरोडासास्य प्रथम सत्वात्-  
 दुत्तर क्रियमाणं धर्ममवातयामनेवेति परिहृत्य पश्चादा-  
 र्थान विधीयते इत्येव युक्तमिति । सुंकर्ष. १।२।४.

● सान्नाय्ये भवः राजन्यत्रेययोः प्रतिविद्धः ।  
 ' न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं कियेत्, अतोमयीयो  
 दोषः ' । भा. १।२।१।४५, ● सान्नाय्ये यावात्वं  
 उत्तरागोदोहनम् । उत्तरागोदोहाधिकरणम् ( मीको.  
 पृ. १०९८ ) । १।१।१।४७-५३.

ॐ सांनाय्यामीषोमीयधिकारा ऊर्ध्वं सोमात्  
 प्रकृतिवत् । ५।४।८।२५ सिद्धान्तसूत्रम् ॥

सान्नाय्यं शूत दधि च अमायास्यधायम् । तद्विजायाः  
 आग्निधा पशुध इति । अमीनेमी भूरोडासाय्यं विजायाः  
 ' अमीषोमीयमेकादशकपालं नवपेण् दशमाक्रम ' इत्यादयः सोमात् अग्निशोभाशुक्रोत्तरं स्तु. न प्राक् ।

महृतिवत् । दर्शगतसान्नाय्यरूपा प्रकृतिः । षोर्णमासी-  
 गताशीषोमीयपुरोडाशरूपा प्रकृतिश्च यथा इष्टिपूर्वाधान-  
 पद्ये सोमात्पूर्वं भवति तद्वत् । प्रकृतिवत् विकृतिः इति  
 न्यायात् । कै.

● सांनाय्यार्थे उत्तरागोदोषिपययोः अम्युदयेष्ट्या  
 चन्द्रोदयं निमिर्शीकृत्य श्रवणैस्तुरावात् प्रणोताधर्मा  
 उत्पवनादप एवाम्युदयेष्ट्या कर्तव्याः । वि. ९।२।१४.

● सान्नाय्यार्थे निःसुम्नोऽधिकः सर्वाः स्वीया गावो  
 दोग्धवाः । १।१।१।४७-५३. मीको. पृ. १०९८  
 ' उत्तरागोदोहाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सांनाय्य-आज्य-ओषध-धर्मा. न सर्वे सर्वैश्च  
 कर्तव्याः, किंतु यत्र नियमाणा अर्थवन्तः तत्र ते  
 कर्तव्याः ( दर्शपूर्णमासयोः ) । भा. ३।१।४७-१०.

● सांनाय्यार्थो एकमपोगविधिपयिष्टेऽपि संमति-  
 पत्नीवदेवताकल्पेन शशुक्रान्नात् न क्रमानेष्टा । भाट्ट.  
 ५।१।४. ● सान्नाय्यार्थे संमतिपत्न्यदेवताके अवदानस्य  
 न प्रधानतया इति चतुरवदाननामस्यानुसमयः । सोम.  
 ५।१।५.

● सांनाय्यादिविकृतिवत् । यथा सान्नाय्यादि-  
 विकृतीना ज्योतिषोमोत्तरत्वं तथा सोमविकाराणा दर्श-  
 पूर्णमासोत्तरत्वम् । वृ. ५।४।१।२६.

● सांनाय्यदोहे ' अनन्यभार्य तृष्णीमुत्तरा  
 दोहपति ' अत्र प्राप्तं सर्वोत्तरदोहनमदृष्टं अपूर्वमन-  
 न्यारम्भण विधीयते । वि. १।१।१९, ● सान्नाय्यदोहे  
 ( सार्यं ) ' वाप्यतस्मिन् दोहपिथा विष्टुष्टभागान्वा-  
 र्थ्य तृष्णीमुत्तरा दोहपति ' । अत्रोत्तरास्तस्य एव  
 दोहनीया इति पद्य. । हविर्बहुत्वाय उत्तराः सर्वा  
 दोहनीया इति सिद्धान्त. । १।१।१।१९.

● सांनाय्यधर्माः वत्सापावरणादप पूर्वमाह्वानाः  
 पुरोडाशधर्मा निर्वापादप. पश्चात् । अनुष्ठानमिति तथैव  
 प्रहृत्तम् । तत्र अवदान ( आभियारणमसादन च )  
 प्रकृतिक्रमेण सान्नाय्यस्य पूर्वं न कर्तव्यं किंतु आग्नेयस्यैव  
 ततः सान्नाय्यं, मुख्यमदस्य प्राशुचित्तममात् सत्वं-  
 त्वात् । अन्यथा अह्नाद्विभक्तपर्मप्रह्वत् । दर्शपूर्ण-  
 मासयोः । वि. ५।४।२. ● सान्नाय्यधर्मा. शास्त्राहर्षं

गवाः प्रत्यापनं गवाः प्रस्नावनं इत्येवमादयः । भा. ३।१।४।७. \* सांनाय्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।२।१०-१४. मीको. पृ. १०० 'अग्नीषोमीयः पशुः सानाय्यविकारः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* सानाय्यधर्माणां वाजिनयामे अतिदेशः । भा. ८।२।२।१-९.

\* सांनाय्यपक्षे शात्ता सती हि प्रतिपाद्यते । तत्रैषोपवेशो नान्यथेति । भा. ६।४।१४।४७.

\* सांनाय्यपयोधर्माणां आग्नेये पश्वि अतिदेशः । वि. ८।१।१७.

\* सांनाय्यपयोधर्मातिदेशो वैश्वदेव्यामिक्षायाम् । ८।२।४।१९-२४. मीको. पृ. २२२ 'अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सानाय्यपयोधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* सांनाय्यपात्राणां शुन्धने 'शुन्धन्वं देव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः विनियोक्तव्यः, न तु पुरोडाशपात्राणां शुन्धने । समारख्यानात् क्रमस्य बलीयस्त्वात् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५५.

\* सांनाय्यपात्रप्रोक्षणं 'शुन्धन्वं.' मन्त्रः, संनियुक्तमात् । वि. ३।३।५.

\* सांनाय्ययागः अग्नीषोमीयपशोः प्रकृतिः । तत्रापि पयोयागः प्रकृतिर्न दधियागः इति सानाय्यगतपयोधर्मातिदेशः, न तु पुरोडाशधर्मातिदेशः पशौ । वि. ८।२।२-३.

\* सांनाय्ययाजिनः एव उपवेशो नान्यत्थेव । भा. १।१।३।३।२८.

\* सांनाय्यवत् आग्नेयाग्नीषोमीयादौ मित्रदेवत्वेऽपि द्यारदानेन अनुसमयः इति पूर्वः पक्षः । भाट्ट. ५।२।४.

\* सांनाय्यविष्टाराः आमिषा पशुः इति । तत्र छंदेहः निमित्ते प्रागुर्ध्वं सोमात् उत ऊर्ध्वं (एव) इति । किं प्राप्तम् । प्रागुर्ध्वं च, विदोयानरगमात् । एवं प्राते, नूनः । ऊर्ध्वं सोमात् स्युः इति । मङ्गतिर्हि एषां ऊर्ध्वं सोमात् । चोदनेन एमिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवित्वायम् । सानाय्यस्य ऊर्ध्वं सोमात् वचनं 'नाधोम-

याजी संनयेत्' इति । तद्विकृतिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवितुमर्हति । भा. ५।४।८।२५. \* सांनाय्यविकाराणां सोमोत्तरकालता । ५।४।८।२५. मीको. पृ. ११० 'अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* सांनाय्यविध्यन्तः ऐन्द्रपुरोडाशे प्रातः आग्नेयपुरोडाशविध्यन्तेन वाच्यते । बाल. पृ. १४१.

\* सांनाय्यशून्यस्यापि चन्द्राम्बुदयेष्टिः, तत्र तु चन्द्रद्वयं 'अम्बु भ्रपयिष्यते' । भा. ६।५।६।२४.

☞ सांनाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात् । ६।५।६।२१ ॥

चन्द्राम्बुदयेष्टिः असंनयतः सानाय्यमकुर्वतः न स्यात् । येन सोमयागो न कृतः नाहौ सानाय्यं करोति । तस्य चन्द्राम्बुदितेष्टिर्न स्यात् । तस्या इष्टेः 'श्रुते चर्चं, दधन्नि चरम्' इति वचनेन सानाय्येन संयोगात् सानाय्यसंयोगस्य उक्तत्वात् इति पूर्वः पक्षः । सानाय्यसंयोगात् संनयतः स्यात् इति वृत्तिपाठः साधीयान् ।

औषधसंयोगाद् घोभयोः । २२ ॥

चन्द्राम्बुदितेष्टिः संनयत एव स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रातः वाद्यन्तेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । अम्बुदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् । औषधसंयोगात् । 'ये मन्थमाः, ये स्वविष्टाः, ये क्षोदिष्टाः' इति औषधसंयोगः तण्डुलसंयोग उक्तः । स च उभयोः समानः । तस्मादुभयोरिति प्रावक्षितम् । वैगुण्यान्नेति चेत् । २३ ॥

चन्द्राम्बुदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् इति सिद्धान्ते सूत्रेण उक्तो पूर्वपक्षी शङ्कते । न उभयोः अम्बुदितेष्टिः । वैगुण्यात् तण्डुलरूपोपस्य असंनयतः विद्यमानत्वेऽपि दध्नः शतस्य च चरोरधिकरणस्य अभावेन वैगुण्यात् । इति चेत् ।

नातस्तरंकारत्वात् । २४ ॥

असंनयतोऽपि चन्द्राम्बुदितेष्टिः इति सिद्धान्ते असंनयतः दधिशतघोरंभावात् वैगुण्यं इति पूर्वपक्षिणः शङ्का निराहरोति सिद्धान्ती । असंनयतः दधिशतघोर-

माषेऽपि न चैगुण्यम् । अतस्संस्कारत्वात् दन्तः श्लास्य च चक्रेसंस्कारत्वात् । 'दधनि, द्युते' इति न विधिः किंतु संनयस्ये अनुवादः । अर्धनयतस्तु च द द्वयं अप्यु अयपिभवे । तस्मात् अम्पुदितेष्टिः संनयतः अर्धनयतश्चेत्युभयोपि इति सिद्धान्तः । 'अतस्संस्कार्यत्वात्' इति कुतूहलपाठः । दधिद्युतयोः चक्रेसंस्कारयोवस्य अभावात् इति तदर्थः । कुतूहलपाठस्तु इत्यस्मात् साधीयान् । के.

● सांनान्यिनः इष्टप्रथमपत्राः । भा. २।४।२।८.

● सांन्यासिकम् । साम्यापत्तु संन्यासप्रातिपदि-  
यात् 'तद्देति' (पा. ५।१।२३) इत्यस्मिन्नर्थे (छन्दु-  
योगो भवति इत्यर्थे इति श्रीमद्रौजीदीक्षिताः) तमु-  
त्तत्तेः साम्याधिकप्रदमुत्पत्तिः । सु. घृ. ३३२.

● सापेक्षमसमर्थं भवति । (महाभाष्यम्) ।

अन केन्द्र- न्यायोऽयम् । श्रुती हि उपसर्जनपदेन  
प्रथमाध्यायिभाषयिना भाष्यम् । स्वविशेषणपेक्षया च  
तस्य प्राणान्यम्, इति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थी-  
भावश्च स्यात् । इति । महाभाष्यम् २।१।१.

● 'सापेक्षमसमर्थम्' इति । 'समर्थाना प्रथमाद्या'  
इति सस्मात् तद्धितः सामर्थ्यपेक्षते, 'सापेक्षम-  
समर्थम्' इति न्यावात् । सोम. ३।१।२५.

● सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायः । न्याकरण-  
शास्त्रविषयोऽयं न्यायः । साहस्री. ६८७.

● सापेक्षत्वे सति समाह्वानुत्पत्तिः । पा. ३।५।  
१०।३.१.

● साप्तदश्यं (सामिषेनीना) अनात्मवापीतं परि-  
णयितासु विकृतिषु पुनःश्रवमाणं वाचकयोवात् तावेषेन  
निष्पत्ते । भा. १०।८।१।३।३, ● साप्तदश्यं  
अनात्मवापीतं । सप्तदश सामिषेनीरन्वाह' इति ।  
अनात्मवादात् । प्रकृत्यर्थेऽस्य दसिपूर्णमाही अगातम् ।  
ततः प्राक्कामिषेन पाञ्चदश्येन भाषितं सत् विकृत्यर्थं  
यातम् । ८।४।१।२५. ● साप्तदश्यं न सामिषेनी-  
स्वरूपार्थं किंतु सामिषेन्युपस्मिन्नकल्पपूर्वार्थम् । सोम.  
१।१।३।२. ● साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन (प्रकृतौ)  
भाषितम् । बहुचित्तु विकृतिषु साप्तदश्यं पुनः

पठन्ते । तेन चोद्भवात् निवर्त्येते प्रथाम्नातेन । सुप्.  
१।१।१।७।५.३, ● साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन वाच्यते ।  
६।४।४।१.३. ● साप्तदश्यम् । 'सप्तदश सामि-  
षेनी भवन्ति अन्धरकल्पारिषु' इति वाचकयोवात्  
नान्यासु इष्टिषु साप्तदश्यम् । भा. १०।७।१।३.२.  
● साप्तदश्यं सामिषेनीनां यासु क्षुतं तासु विकृतिषु  
वर्णप्रसाधिकारो न वैद्यमानस्य । ६।६।७।३६-  
३९. भीको. घृ. २८३ 'अधिसारः अन्धरकल्प-  
दिषु' इत्यत्र अधिसर्यं इष्टयम् । ● साप्तदश्यं हि  
सामिषेनीनामुक्तं अनात्मवादादेन न कृतानाम् । तस्य  
तु कृतुसंबन्धः तद्द्वारेणानुमानिकः कल्प्यः । न च  
प्रत्यक्षसंबन्धे सति आनुमानिकः कल्पते इति युक्तं  
उपसंहारः । पा. ३।४।१।४।४। घृ. ९७८, ● साप्त-  
दश्यस्य अनात्मवादादेन सामिषेनीसंबन्धितया तावतो,  
प्राक्कामिषेन वचनैविनिशोभात् अपेक्षवत् । २।३।१९।  
२०. ● साप्तदश्यस्य वैमृधादिषु पुनःश्रवणं अना-  
त्मवापीतसाप्तदशीपसंहारार्थम् । १०।८।१।१।७-१९.  
भीको. घृ. ३७४. 'वैमृधादी सामिषेनीसाप्त-  
दश्यपुनःश्रवणस्य' इत्यत्र अधिसर्यं इष्टयम् ।  
● साप्तदश्यस्य सामिषेनीपरतत्र अनात्मवापीतस्य प्रकृतौ  
न निवेशः । भा. ३।६।२।९, ● साप्तदश्ये पयो  
श्रवमाणेऽपि न दार्शवैर्णमासिकी प्रसिद्धिप्रति-  
पिष्यते । वाचनिकत्वात् साप्तदश्यस्य । ८।४।५।१।२५.  
● साप्तदश्यादेः सामिषेनीविषयस्य नैमित्ति-  
कस्य प्रकृत्यर्थेत्वा । भा. ३।६।१।१०.

● साप्तदश्यन्थायः । अनात्मवापीतं सामिषेनी-  
साप्तदश्यं विकृतौ निषिद्यते ॥

प्रकरणविशेषानु विकृतौ विरोधि स्यात् ।  
३।६।२।१९ ॥

भाष्यम्— अनात्म विचित्तु सामिषेनीना परि-  
माणमाभात् । सप्तदश सामिषेनीरनु सूत्रात्' इति ।  
तत्र चदेहः, किं एतत् प्रकृतौ उत विकृत्याविति । किं  
प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन प्रकृतौ इति प्राप्तम् । प्रकृतौ च  
पाञ्चदशमाभात्, तेन विकल्प इति । पर्यं प्राप्ति,  
सूत्रम् । विकृतौ एवञ्जतीवको विधिः स्यात् । कस्मात् ।



प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । न तु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम्, प्रकरणविशेषात् पाञ्चदश्येन न विकल्प, विपमशासनात् । विद्वतौ तु आनुमानिक पाञ्चदश्य बाधित्वा अनारम्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण सातदश्य निवेश्यते । अद्विरुक्तं चैतत् प्रयोगवचनमुप-  
संहरिष्यति । तस्मात् एवजातीयकं विद्वदर्थम् ।

षा— अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसातदश्यानारम्यवाद्दक प्रकृत्यर्थत्वे, प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाभाङ्का निरतैपति । कथं पुन प्राकरणिकेन विशेषविधिना सह अनुत्पन्नस्य विकल्पोऽमिधीयते ? आह । 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराकिया । प्रत्यक्षो यत्र सन्त्यो विशेषेण प्रतीयते ॥' तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधो भवति, न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगादस्य सामिधेन्यो विद्यते । तस्मात् क्रतु-प्रयोगमाप्तिमुत्था । तत्रश्च किं प्रकरणमधिकं करिष्यति ? द्वयोर्दुर्बलयो प्रमाणयो. विशेषे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्य । न च प्रकरण वाक्यात् बलवत्तरम् । अतो यान्त् प्रकरण वापयो नैव भवति तावत् वाक्य द्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते । तेन न्यूनबल यद्यपि प्रकरणगृह्यमपि च सहायीभवति तथापि न तदनुपोषः कर्तव्य । तस्मात् प्रकृत्यर्थं सातदश्यम् । इति प्राप्ते, धूम । 'तुल्यो यद्यपि संन्य. सामिधेनीः प्रतीयते । तथापि क्रतुसंबन्धवैपण्याद् विकल्पते ॥' सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वे अनधिकं संन्या इत्यस्य यागापूर्वसाधनत्वकारित. संबन्ध अम्युत्तरगत य । न च यागापूर्वसाधनत्वं प्रकरणगृहते लक्षयितुं शक्यते इति नरमे (आवाधिकरणे उपोद्घाते) यक्षाम । तेन प्रकरणानुमहनिर्तेपात् पाञ्चदश्य अपूर्व-संबन्धमनागत्रत्यासत्ते बदीय । विधिरपि हि पूर्वं प्रयो वनरति पुण्य निवृत्तने । सातदश्यस्य पाञ्चदश्य शीघ्रतर प्रयोगान्त् अवधार्यते, इति विधिकालवैपण्यात् अद्वयवचनम् । अपि च, क्रतु अविगुण क्रतुं पुरर प्रवर्तते, न सामिधेनी. प्ररगृह्यते च सातदश्यस्य न विद्विन् भुगादि प्रमाणपुरात्ममहे, यथा पाञ्च

दश्यस्य प्रकरणम् । तस्मात् एतत् पाञ्चदश्य सामिधेनीना दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणान्यामवधार्यते । सातदश्य तु केवल सामिधेन्यर्थमेव । तथेदानीं आनर्थक्यकारे हाराय ग्राहिरवादिबत् क्रतुसंबन्ध. कल्प्यते, यदि तु अतो प्रतीच्छेत् । न तु अतो संख्यान्तरानुसङ्गं सत् प्रतीच्छति । तत्र सामिधेनीना उभययाऽपि अवैगुण्य भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदश्येन । तत्रश्च कस्य भोजिवत् ( १२।२।१४।२४ ) अमुल्येऽपि अनिरोध स्यात्, किमत्र पुन. यत्र अङ्गुणविरोध एव दृष्ट । तस्मात् श्रतवद्व्यमदर्थितेन पाञ्चदश्येन उत्कालित सातदश्यम् । किल्लेन यावत् अतिदेशेन पाञ्चदश्य विद्वती. प्राप्नोति तावत् औपदेशिकेन सातदश्येन प्रथमतरानुसङ्गत्वात्तन्मो निराकृतं केवलप्रकृतिविपर्यते नैव अवधार्यते । इति व्यवस्थायामुक्त्या उच्यते । 'न सातदश्यं बलवत् विद्वतिऽप्योपदेशिकम् । अनारम्यविधेस्ताद्वि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥ विद्वतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे । अतिदेशेन हि प्राप्ति. पाञ्चदश्यस्य तास्वपि ॥ यथा प्रकरणप्राप्त प्रकृतौ बलवत्तरम् । तथाऽतिदेशनिवृत्तं क्रत्वङ्गं विद्वतिष्यपि ॥' न च सामिधेनीषु अनतिदिष्टानु वद्वारेण सातदश्य विद्वतीरनुप्रनेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्य. अतिदेशेन प्राप्स्यन्ते, तदा पाञ्चदश्यमपि कन्दो पकारसंबन्ध सामिधेन्य सह पूर्वतरमाकम्य प्रकृताविव सातदश्यमात्रक भविष्यति । तस्मात् शास्त्रेण षण्-मित्त-विन्दा-अप्रकरत्वादी सातदश्य प्रकरणविहितं तात्वे तत् अनिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यवाधेन निविशते । 'तानारम्यविधिप्राप्त्या सयोस्त्वेव भविष्यति । पश्चादिव्यतिरिक्तानु पाञ्चदश्येन वाधनान् ॥ साङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्राप्ता हातिदेशतः । विहितं सामिधेन्यङ्गं सातदश्यं न गृह्णते ॥ एवं च दशमेऽप्येतद् विनिक्तं स्थापयिष्यते ( १०।८। १।१७ ) । तेन नैतद् महीतत्रयं मरुतं बलवत्तरम् ॥ सुनकारोऽपि विद्वतौ विरोधीति यद्व्यामीन् ( प्रहस्यते ) । प्रकृतौ नैतदगतीति तदेवावद्विषयश्रया ॥ सामिधेनीः प्रति प्राप्तिरनुन्या

वाक्येन यद्यपि । विशेषः पाञ्चदश्यस्य कृतौ प्रकरणेन तु ॥ अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात् प्रकरणस्य नः । तथापि विपयान्यत्वात् कृतौ तद्विनिधौ बन्धम् ॥ समानविपयत्वे हि वाक्यात् तद् दुर्बलं मतम् । कृतौ त्वप्रतिपक्षत्वात् तद् वाक्येन बाध्यते ॥ विशेषश्चायमेवास्व यद्साधारणं कृतोः । सामिपेनीपु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥ कृतुं प्रत्यसमानत्वात् साप्तदश्यस्य वाक्यम् । न ह्युत्पाद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥ एवं च प्रकृतौ चैव पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् । विज्ञौ च न यथास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥

शा— 'वाक्यात् तत् (प्रकरणं) दुर्बलं यस्मात् तस्मात् प्रकृतिरामिता । पूर्ववत् साप्तदश्यस्य तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ सामिपेनीखरूपेण संबन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसंगते चैते संख्ये स्वातामनाधिके ॥ अपूर्वसाधनार्थो लक्षिते संगतिर्भवेत् । उल्लङ्घनाथबोधार्थं प्रकरणाद् भवेत् ॥ साप्तदश्य विकृतिषु निवेद्यते । तथापि न सर्वाण्ड, किं तु भूतगतदशसु मित्रविदारिभ्येव इति दशमे (१०।८।१।१०-१९) पश्यते ।

के— दृष्टान्तसंगतिरत्र ।  
वि— 'सामिपेनी, सप्तदश प्रकृतौ विज्ञानात् ।, पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैव विकल्प्यते ॥, विज्ञौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाम्नात् । पाञ्चदश्या-वषट्कारादाकाङ्क्षाया निवृत्तित् ॥'

माह— 'सप्तदश सामिपेनीरतुन्मात्' इति अनारम्भाधीतं सामिपे-शुदेशेन विधीयमानं साप्तदश्यं वाक्येणैव पाञ्चदश्यापरोक्षात् न पूर्ववत् प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोगनिविद्यते, सामिपेनीस्वरूपे भातथेकवप्रमत्तौ ल्यगोदात्म्य अपूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरणेन इति न उपस्थापनात् । साप्तदश्ये तु अ-पमिचरितकप्रत्ययत्वमेव न भवित् अपूर्वसाप्तान्यथा उपस्थितापि तद्विनोक्तस्य दिक्प्रत्ययान्येन (३।६।१।२) उपस्थित्या तिलमिज्ज-त्वात् । किं तु विज्ञौ । न च तथापि न लोकोपकारपाञ्च-दश्यापरोक्ष, औपदेशिकत्वेन शरत्त्वात् वाक्येणैव पश्ये ।

मी. मी. ५३५

न च अनारम्भाधीतत्वेन दौर्बल्यम्, निरवकाशत्वरूप-मावत्ययुक्तैः उभयभाषि तुल्यत्वात् ॥ अत एव 'य इष्टथा' इत्यनेन अत्रान्यप्रमाणं उच्यते । अति सर्व-विकृतिषु निविद्यते एव । अत एव सर्वविकृतिषु साप्तदश्यप्राप्तौ कामुचित् मित्रविन्दारिविकृतिषु तदपुनः-अर्थ अ-यविकृतिषु तदपरिसङ्गतात्मकोपपद्यार्थम् । न च वाक्यद्वयैव पर्याप्तैः, एकैव सामिपेनीसम्बन्धः अपरेण कतुविशेषसम्बन्धः इति विपयमेवात् । न च एवमपि शाकणिकेनेव उभयसंबन्धविकारी इवोपार्थम्, वाक्यद्वयान्वागमनेन अन्युदयशिरस्कावकत्वमात् इति दशमे (१०।८।९) पश्यते ।

मण्डन— 'न साप्तदश्य प्रकृतौ विशेषात् ।'  
शंकर— 'साप्तदश्य तु विकृतौ ।'

● साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायः । (३।६।२) यद्यपि उपस्थितवाक्यशिशु कृष्णवाराङ्ग-लोहितकालादिगुणान्तरं पुस्त्य च (चिकित्सक-विशेषो) वाक्यं समाह्वये तथापि पूर्ववदेव वाक्यविकल्पो वक्तव्यो । साप्तदश्यपूर्वपक्षन्याय-आन द्रष्टव्य । वा. ३।६।२।३.

● साप्तदश्यन्त । यथा विकृतिषु साप्तदश्यं निविद्यते । भा. ९।१।६।७।३.

● साप्तदश्ययजिष्येत । १०।८।१।३।३॥

अनारम्भाधीतं सामिपेनीसाप्तदश्यं अतुविधेयं विकृतिषु पुनः श्रवणात् साक्षेव नियम्यते तद्वत् चतु-रवच उपस्थापनाभिप्रायमेव एव औपस्थानात्परो. नियम्यते उपाद्युक्तौ तु चतुरवच न स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

एषियो वा गुणभूतत्वात् तथाभूतविषयश्च स्यात् । ३३ ॥

वाच्यं पूर्वपक्ष इत्यन्वयः । हरिव. चतुरवचस्य होमे गुणभूतत्वात् उपाद्युक्तौ होमेऽपि तथाभूतस्य होम-शेषभूतस्य चतुरवचस्य विद्यतं स्यात् । अत्रदानमुद्दिश्य चतु संख्याविषयमात्रात्, चतुरवचान्तरात्समादिशिशु-द्रव्यं होमोद्देशेन विज्ञानात् । तस्मात् उपाद्युक्तोऽपि चतुरवचं पतं च उपस्थापनाभिप्रायं तु न धा. । के.

७ साम— अनुश्लोक, अमीशवर्त, आन्धीशव, आमहीशव, औशन, काण, कालेय, काव, कौत्स, कौन्दिनि, गायत्रं, नोघसं, नोष्कल, यशायशीय, योधाजय, रथतर, रौरव, वामदेव्य, वासिष्ठस्य जनित्रे शारिर, श्वावाश्रं, श्लोक, सहितं, सफम् । वि. ९।२।६ वर्णक २-४; १०।४।६, ९, १०, ११. \* साम अर्थतः परिपूर्णं एकस्मिन् वाक्ये गातव्यम् । तदाहुः श्वराचार्याः— “ प्रत्युच गान कर्तव्यम् । अर्थचंप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गान कर्तव्यम् । अपरिपूर्णं वाक्यं अर्थचं भवति । ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्यमिति । पाद एव हि तत् परिपूर्णं वाक्यम् । यथा गीतः वासिष्ठः इति ( नामनी द्वे सामनी ) । एव यावति परिपूर्णं वाक्य तावति साम परिसमापवितव्यम् । क्वचित् पादेऽपि पूर्णं वाक्यं ऋच्यपि, क्वचिदर्धेऽपि परिपूर्णम् । यत्र यथा परिपूर्णं तत्र तथा गानमिति ” इति । भा. ९।२।३।१८, \* साम—अवष्टयसाम—ऐन्द्रा गायति । ९।२।१०।३४. \* साम ऋगक्षराभियक्त्या दृष्टोपकारि । टुप्. ९।२।१६।४६.

४ साम एकं समानच्छन्दस्के एव सूचे गेयम् ॥ तदभ्यासः समासु स्यात् । ९।२।४।२१॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इति । तत्रैतत्समाग्रायते ‘ तस्मादेकसाम सूचे कियते स्तोत्रीयम् ’ इति । तत्रैतत्समधिगतम् । प्रत्युच परिसमाप्त गेयमिति । इदमन्यत्संवाचिकम्, समासु विषमासु वा गेयमुद्यत् समास्येवेति । किं तावन्नः प्रतिमाणि ? निषामकस्य शास्त्रस्याभागादनिषाम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । समास्वेव गेयम्, न नानाच्छन्दस्त्विति । किमेव भरिषति । गीतेः संघारविलेशो न भविष्यतः । यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यापदे गीति संशुणीयाम । अथ, अधिच्छन्दस्काः, ततो गीति विलेशयाम । उपपत्त्या चाऽऽपि बोधमहि । समासु नृवादीषमानासु न किंचिद् दुष्पति । तस्मात् समासु गान कर्तव्यमिति । अपि च, विश्वदोषचारः समासु

युक्तो भविष्यति । समाने हि कस्मिंश्चिदाशीयमाणे संस्थान्यवहारो भवति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २२ ॥

भाष्यम्— लिङ्ग एवैव्यस्मिन् अर्थे परशाम । ‘ स्यात्वा सक्रिय अवधीयत इत्याहुः, यद्बृहदारण्येण क्रियते ’ ऋक्त्वेनान्तद्वजतीति ( ? ) न चास्या संभ्रतीति विच्छन्दस्कासु दोषं नृवन् समानच्छन्दस्कासु गान दर्शयति ।

सोम— यदि त्रिव न सामाङ्गं किं तु स्रोतस्वानीभूतऋक्परिच्छेदद्वारा स्तोत्राङ्गम्, तर्हि तस्य प्रधानगततया प्राबल्यत्वात् संघारविलेशकृतं वैगुण्यं गुणभूतसामगतत्वेन दुर्बलमुल्लङ्घ्य समासु विषमासु वा गानं इत्युच्यते. संगतिः । साम्नो गुणत्वेऽपि तदनुसरणेऽपि त्वं शास्त्रस्त्रोपपत्तेः अत्यन्तानुपपद्यमानगुणानुसारेण कारभोजिन्यायेन त्वचशास्त्रवर्णनमेव युक्तम्, इति संघारविलेशदोषपरिहारार्थं समानच्छन्दस्कास्त्रैव गानमिति सिद्धान्तः । अथ च विचारो यत्र सामनि उत्तमपद्ये योनेश्चरे ऋचौ न पठिते तद्विषयो बोध्यः । अन्यथा ‘ यद्योन्वा तदुत्तरयोः ’ इति वचनेन विषमच्छन्दस्य योरपि उत्तरयोरेव गानावश्यमावेन विचारानवकाशा इति ध्येयम् ।

वि— ‘ निसृष्ट्वृद्धितं साम विषमासु समासु वा । यथेच्छाऽनिषामा, दस्यः शरलेशानुचये ॥ ’ शर. संघारहिंसा साम्नः । लेशः विलेशः अस्वरं साम्नः ।

भाट्ट— तिसृषु प्रत्येक गीयमानमेक साम समास्वेव गेय न विषमासु, न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य स्त्रोपात्तवसंघारापत्तेः । अधिकपरिमाणासु गाने ऋत्तोरे समादर्शनरूपविलेशापत्तौ तत्र सामैकदेशस्याङ्गत्वात् । तस्मात् समासु गानम् । इदं चाग्निष्टुदरिनिषयमेव । तत्र आगम्यमानानां ऋचां सामपरिमितच्छन्दस्त्वान्नेयानयनात् । न हन्यत्र, समयोर्विषमयोर्वा उत्तमपद्यपठितोत्तरयोः योनेभ्यः क्रमप्रकरणारिचिनिधुक्त्वेन त्यागायोगाच्च साम्प्रवैव्यविश्वानुपपत्तेः ।

मूण्डन— ‘ एवमासु गान कर्तव्यम् । ’ ५.

शकर— 'समानु च वदिष्यते ।' ५ तद् साम ।

● साम । 'एक साम तृचे कियते' । वि १०।४। २५, ● साम इरुस्त स्तुतिनिष्पादकम् । ९।२।३, ● साम । 'कील भवति' 'वाशिष्ठस्य जनिने मूवठ' 'क्रीडानि भवन्ति' इत्येकचवनादियुक्तेन वैश्वेतेन सामना प्राट्टतसर्वसामनाद्य इति पूर्वेपथ । एकचवनेन वैश्वेतेन एकमेव प्राट्टत नाप्यम्, द्विलचनेन द्वे, बहुवचनेन च बहुनि प्राट्टतानि नाप्यानि इति सिद्धाय । १०।४।११, ● साम गीतिसिद्धिश्च मन्ना उग्रनि गीतिरेव मुख्यः । २।१।११, ● साम । ज्योतिष्ठोमे 'यज्ञायशीमेन शुचीत' । योनिगाने सामगा 'गायीरा गिरा' इति गाथन्ति । प्रयोगे तु 'आयीरा यीच' इति गाथयम् । ९।१।१८, ● साम । ज्योतिष्ठोमे यज्ञायशीमे 'देर कुतोद्रेय' इत्यत्र 'गिरा' प्रथमे आपीभावादि इरापदे कर्तव्य इत्युक्तम् । १।१। १३, ● साम । ज्योतिष्ठोमे यज्ञायगीथे सामिन 'गिर गिरा' इत्यस्य स्थान 'आयीरा यीच' इत्युह कर्तव्य । तथापि तत् गाथयम्, न तु गानरहित अक्षरपाठ । ९।१।१९ ● साम तृचे गेयम्, तथा प्रयुच समापनीयम् । ९।२।३।१४-२० मीकोष्ट १९५७ 'तृचे गेय साम प्रयुच समापनीयम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साम नानास्वरसमाहासकम् । सुष्टुष्टु ८५५ ● साम गृहस्तुतो विनियुज्यते रथतर पृष्ठ भवति' इति । तत्र सामप्रधाना स्तुति निर्वर्तयतां संश्लेषादि भिन्निशेषे स्तुतिप्रदाश्यानि उपदर्शयत् स्तुतिमभि निर्वर्तयतीत्युच्यते । सा १०।६।२।३ इ १९८६ ● साम । प्रयुच इत्यत्र साम समापनीयम्, तदेव च द्वितीयशुचीयमे कचोरयवर्तनीयम् । वि ९।२।३, ● साम । वहिष्यवमानशब्दो नामपेय श्लोकविशेषस्य 'मिद्-वहिष्यवमान' इति । १।४।३ ● साम महासामनाम भगवन्पने द्वयोर्दशो कचो प्रथम नेन । ९।१।६।१५-२८ वर्गक ४ मीकोष्ट १५४७ 'यथाभवने द्वयोर्दशोर्कचो' । इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साम । रथतरविद्याम्दानां गीतिविशेष

वाचित्वम् । ७।२।१।१-२१ मीकोष्ट ३५५४ 'रथतराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साम वैदानस्य अङ्गिरसा दिशये पूर्वेषु, षोडशि उत्तरेषु । भा १०।५।१३।५३ ● साम श्लोक नाम महाप्रते यद्युच पुरस्तात् गीयते, अनुश्लोक च पश्चात् । रथतर-वामदेव्यादिमिक्षानयो समुच्चय । वि १०।४।९ ● साम समरुद्रस्ये तृचि गेय न विपमरुद्रस्ये । भा ९।२।४।२१ ● साम सोमप्रयोगे तृचे गेय नैकस्थामेय कचि । वि १०।६।१ ● श्लोभादिविशिष्टा कचु साम इति प्रवृत्ति सिध्येभ्य सिद्धम् । मा ७।२।१।१ ● सामनी वृहद्रथतरे उमे यत्र तत्र कृतो ( गौचवे संखे अपचितौ ) रथतरदिशमोना प्रवृत्तिवत् स्थयसा । ९।२।१७।४८-४९ मीकोष्ट २९७५ 'वृहद्रथ तरोमथरामके कृतो' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सामानि अष्टकानि पञ्चनिपात् = १ अर्धमीन एवम्, २-४ पञ्चानुगानमध्ये सामनयम्, ५ हा उ हौ वा साम एवम्, ६-८ हा उ वाहू सामानि श्रीणि, ९-१० वाचो प्रते द्वे, ११ सभस्यधि एवम्, १२ परमेष्ठिसाम एवम्, १३ आङ्गिरसजतमेकम्, १४ इरुस्त एवम्, १५ सधस्य एवम्, १६-१८ देवजतानि श्रीणि, १९ कल्पवृक्षयमेकम्, २० प्रजापतेर्द्वेदयमेकम्, २१ अनडुद्वयत एकम्, २२-३० महादिवाशीत्यानि नव, ३१ सत्त्वाभूत एकम्, ३२ धर्मकोचन एकम्, ३३ आदित्य आश्रमा एकम्, ३४ इन्द्रोचन एकम्, ३५ इवाना संवार एकम्, इति । माल ४ ७२-७३ ● सामानि आन्यशोहानि नाम यमोश्चिपदे । भा ७।३।१२।३०, ● सामानि आन्यशोहानि नाम प्रकृत्य भूयते 'सामिमुपनिषाव स्तुवते' इति शोऽयमग्नि शौकिक एव । ७।३।१२।३०, ● सामानि आश्रम उपाश्रु गेयानि नोभे । ३।३।२।५, ● सामानि । 'दश सामसहस्राणि शशानि च चतुर्दश । सामानि सरहस्यानि यानि गाथन्ति सामगा ॥ मरीचिधाय मायेव थावयान चतु सतम् । देद्र स्यात् सतविशानि यानि गाथन्ति सामगा ॥' १०।५।६।२३, ● सामानि बहुनि यामपादीनि ज्योतिष्ठोमस्य । २।३।१।१ इ ५७२.

ॐ सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ।  
१।२।१।१॥

किं प्रगीतं मन्त्राकथं साम उत गीदिमानं साम  
इति उत्तरविचारोपोद्घातत्वेन स्मारणार्थं विचारे पूर्वं  
पक्षमाह । मन्त्रं प्रगीतं सामानि इति एके मन्थन्ते ।  
स्मृत्युपदेशाभ्याम् । प्रगीतं मन्त्राकथं साम इति हि  
स्मरन्ति च्छान्दसाः । ' अहे बुधिनय मन्त्र मे गोपाय,  
यमुपयस्त्रिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषि ' इति  
मन्त्रप्रसारः कश्चिन् सामानि इति उपदेशश्च भवति ।  
तस्मात् स्मृतेः उपदेशाच्च प्रगीता मन्त्राः सामानि इति  
पूर्वः पक्षः ।

अथवा ऊहसामानि नित्यानि अपौरुषेयाणि उत  
अनित्यानि पौरुषेयाणि इति विचारे ऊहसामानि मन्त्र-  
भूतानि नित्यानि आपाणि इत्येके मन्थन्ते । स्मृत्युप-  
देशाभ्याम्, ' मन्त्रभूतान्येतान्येतानि आपाणि नित्यानि '  
इति स्मृतेः । ' ऊहश्चिकीर्षितः ' इति ब्राह्मणोपदेशाच्च ।  
चिकीर्षित इति च इष्ट इत्यर्थः । यदि चायं पौरुषेयः  
स्यान् न प्रमाणं स्यात् । तस्मात् ऊहमन्त्रो नित्यः इति  
पूर्वः पक्षः ।

तदुक्तदोषम् । २ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऋचः सामानीति तत् उक्तदोषं  
उक्तं मतमे दोषः यस्य तदेतत् उक्तदोषम् । ऋचः  
सामान्ये ऋचं प्रवेशो नोपपद्यते ' कश्चिद्यु रथतर  
गायति ' इति देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इत्युक्तं  
( ७।२।१।१३ ) तस्मात् गीतयः सामानि, न प्रगीतानि  
मन्त्राकथानीति । इति सिद्धान्तः ।

अथवा यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऊहमन्त्रो नित्य इत्यादि  
तत् मन्त्रो नचन उक्तदोषं मन्त्रचनेनैव तस्य दोष  
उक्तो भवति । ऊहश्चिकीर्षित इति मन्त्रो वचनम् ।  
इच्छाया हि गन् विधीयते । यदि ऋतुमिष्टं मन्त्रं  
तत् क्रियते । तस्मादनियं उक्तः । यदुक्तं स्मृतेर्नित्य-  
वेति, नैवा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्टमूला कोषा । मन्त्रं  
दि वचनं ' कश्चिद्यु रथतर गायति ' इति अतिदेश-  
वचनात् न्यायेन एवं गतं य इति वाचनिकं प्रथमं  
विधानम् । तत्र एषा स्मृतिः । तस्मान् कृत्रिम उक्तः

अप्रमाणम् । तेन न्यायविरोधे अप्रामाण्यम् । इति  
सिद्धान्तः । के.

० सामानि- रथतरम्, बृहत्, वैरूपम्, वैराजम्,  
शाकरम्, रैवतम्, त्रैलोक्यम्, गायनम्, आम-  
हीयनम्, रौरवम्, गौधाजयम्, औशनसम्, वामदेवम्,  
नीषसम्, कालियम्, सहितम्, वषावाशम्, आश्वी  
गवम्, सफम्, पौष्कलम्, वायम्, यशापहीयम्,  
सिमा-संतनि-यतय-एवागपत्य-शाकरवर्णम् इति ।  
भा. १।२।१।१, १।२।५-६।२३-२८, १०।१।

१।१. ० सामानि- रथतरं, बृहत्, वैरूपं, वैराजं,  
शाकरं, रैवतं, एतानि सामानि द्वादशाहगतपृथगे पदो  
नमेण पटसु अहःसु गीयन्ते । वि. १०।६।१-

० सामाना एकेन ज्योतिष्टोमे पृष्टं साधितम् । विष्टो  
( गवामग्ने पृथगे पदो ) अपि एवेन साधित्यं  
चोद्घातुप्रहाय । भा. १०।६।१५.

ॐ साम्नेय स्तोतव्यम् । प्रगीताया एव ऋचो  
वेष्टतापूर्वसाधनत्वम् ॥

अर्थैरुत्पादिकल्पः स्याद्व्यसामयोत्तदर्थत्वात् ।  
१।२।८।२९॥

भाष्यम्— कश्चित् कर्मविरोधे भूयते ' ऋचा  
स्तुवते ' ' सामना स्तुवते ' ' यदृचा स्तुवते तदगुण

अन्ववापन्, यस्मान्ना स्तुवते तदगुरा नान्ववापन् ।  
य एव विद्वान् सामना स्तुवीत ' इति । तत्राप्यर्थः

साशयिकः, किं ऋचा वा स्तोतव्यं सामना वा,  
उत साम्नेवेति । किं तावत् प्राप्तम् ? विवक्ष्यः, ऋचा  
वा सामना वा ( इति ) । भिन्नमितं वाक्यं दृश्यते

' यदृचा स्तुवते तदगुरा अन्ववापन् ' इति । ऋचा  
स्तुवते क्रियमाणे अगुरा अन्ववापता इति । परिपूर्णं

एतावति वाक्यं पदयामः । एवमर्थमितं संकीर्णं, ऋच  
नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? क्वचित्

कर्मविरोधे भूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात् । तत्र प्रयोग-  
सामर्थ्यान् प्रयोगवचनेन गम्यते इति । ननु अगुर-  
संकीर्णान् निर्देशा, नेत्याह । न यय निर्दितात् अनि-

न्दितत्वा अगुरान् निर्दिष्टम् । संकीर्णान् कर्तव्यतामन्व-  
न्यायः । एवं ' सामना स्तुवते ' इति पृथक् गानम् ।

तस्मात् विन्यः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थेनात् उभयो-  
रभ्येकं कार्यम् । स्तुतिर्हि निर्वर्तयति येति, तदन्यत्रेण  
विन्यति इति विन्यः ।

द्वुप्— ऋचा स्तोत्रयम्, साम्ना वा । द्वुवः ।  
उभयत्र वर्तमानापदेनात् । यदि साम्नि विधावकः  
श्रूयन्, तथा एति ऋचिन्त् निन्दा प्रकल्प्य साम्ना  
स्तुत्येवराक्यता स्यात् । न तु विधावकः श्रूयते ।  
तस्मात् स्तुत्यैव उभयत्र विधावकं कर्तव्यम् । ननु  
ऋचि निन्दा श्रूयते । उच्यते । निपरीतमिदं कम्पान  
मरति । इयं ऋक् घोषना शदद्वया अपि अनगत  
पूर्वाः तत्रागच्छन्तीति ।

यचनाद्विनिधौगः स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— नेतद्वि, विकल्प इति । साम्ना  
विनिधौगः स्यात् । द्वुवः । तस्येह विनिधौवर्कं वचन-  
मस्ति । 'यद्वा स्तुवते, तदमुरा मन्यवायन्' ।  
'यत्साम्ना स्तुवते तदमुरा नान्यवायन्, य एवं  
विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते  
प्रशंस्य प्रशंसान्वनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्, 'ऋचा  
साम्ने भमुषा अनुगतः, तस्मात् ऋचा स्तोत्रयम्'  
इति । अथ साम्ना स्तुचः प्रशस्यते, ततो 'यद्वा  
स्तुवते तदमुरा मन्यवायन्' इति इतरप्रसङ्गात् निन्देया,  
न किञ्चिद् कल्पयिष्यते इति । यथ निन्दावचनमेतदिति  
यस्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात् साम्नेव स्तोत्र-  
यमिति ।

द्वुप्— 'साम्ना स्तुवते' इति साम्नाः स्तुतौ  
विधानं अनुशासनात्मनागमनागमिदेन । अनुशासननित्य-  
द्वारेण साम्ना सह एकवाक्यता याति 'यद्वा स्तुवते'  
इत्येवम् । इतरथा निन्दा निन्दितायाः प्रसङ्गा  
कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयम् अष्ट-  
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः ।  
साम्नामप्येव इरे अत्रात् 'य एवं विद्वान् साम्ना  
स्तुवते' इति ।

शा— ऋचिद्विद्विनिधौये कानिचिद् अप्राह्णानि  
सोभाणि विहितानि । तेषां च न प्रकृतितः किञ्चिद्  
साधनं प्राप्नोति । प्राह्णानां वाचनपर्यन्तरादिशाम्नां

प्राह्णीषु ऋक्षिष्यरनामादिस्तुतिषु निरन्धानां अवाहृतेषु  
पादपरमाणात्, तेन साम्नि साक्षाद्वासाणि । तत्रेदं श्रूयते  
'यद्वा स्तुवते तदमुरा मन्यवायन्, यत् साम्ना  
स्तुवते तदमुरा नान्यवायन्, य एवं विद्वान् साम्ना  
स्तुवीत' इति । तत्र ऋकग्रहणं अप्रगीतककनम् ।  
प्रगीतायाः सामोपदेशेनैव सिद्धरात् । साम्ना हि  
अन्नराभिषक्तिद्वारेण स्तुतिः श्रियते, न साक्षात् । तेन  
'साम्ना स्तुवीत' इति सामाभिन्त्यकः ऋकशरेः स्तुवीत  
इत्यर्थः । एवं चेत् अप्रगीतपरं कल्पचनम् । तत्र सद्यः,  
किमृचा साम्ना वा स्तोत्रार्थं उत यान्निवेति । इत्येवंच-  
नात् विकल्पप्राप्तौ, उच्यते । साम्ना उपर्यहारे विन्य-  
प्रसङ्गावचनेन विषेयतानुगतमात् ऋचीर्तनं अनुशासन-  
नित्यया सामपठार्थम् । तस्मात् साम्नेन स्तोत्रयम् ।  
सोम— पूर्वपदिहाणि विकल्प इत्युत्थितेः संगतिः ।  
वि— 'ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नेव  
वा, उच्यते । पूर्वव, मैत्रहृन्निन्दासाम्नायास्तद-  
नात् ॥'

शाहृ— सामवेदे शाणाग्नेयेन एकस्यैव स्वर-  
समूहात्मकस्य साम्ना आरोहाचरोहाग्नेयेन प्रकारमेदा  
आम्नाताः, एकस्यैव रागाय देशाग्नेयेन प्रकारमेदवत् ।  
तेषां च प्रशासना एकमीत्यर्थेनात् ग्रीहिववादिबदेय  
विकल्पः सिद्ध एव प्रसङ्गात् स्यात्ते ।

एव वा, किञ्चित्तिरेपि कानिचिदप्राह्णानि स्तोत्राणि  
विहितानि । तेषु च यथावदास्तुतार्थनिर्वायेन न  
प्राह्णानां रथतद्विषयसाम्ना ऋचा वा प्राप्तिः, प्राहृततोष-  
विशेषेणैव तेषां निवद्धरात् । तत्राचरे चेदं ध्रुवम्—  
'यद्वा स्तुवते तदमुरा मन्यवायन्, यत्साम्ना स्तुवते  
तदमुरा नान्यवायन्, तस्मात् य एवं विद्वान् साम्ना  
स्तुवीत' इति । तत्र ऋहृन्निन्दाः अप्रगीतककनम् ।  
प्रगीतायाः सामाभिन्त्येन प्राप्तेः । नहि ऋताभयत्वं  
विना साम्नाः स्तोत्रसाधनता संभवति । स्तोत्रानामर्थ-  
साम्पत्त्येन तदाभितानुत्साम्ना सुगमिषानरूपस्तोत्रसाध-  
नत्वाद्यभावात् । अतस्तत्र प्रगीतायोगीतकयोर्विकल्पेन  
साधनता सह प्रगीताया एवेति चिन्तायात्, अन्तिमस्था-  
क्यतायश्च सच्छब्दीपदवाचनेन सामभिषावत्साम्नात्

आद्यशेरैव अप्राप्तार्थत्वादिना लैट्त्वविधयात् ऋक्सा-  
मयोः उभयोरपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वसिद्धौ  
विकल्पः । न चाधुरागमनेन ऋचो निन्दितत्वात्  
कथं तद्विधिः । निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवा-  
प्रतीतेः । अतः अत्यन्तदुराराध्यानामपि ऋचा  
वशीकरणात् विधेकवाक्यतया अस्य स्तुतिरत्वमेव ।  
इति प्राप्ते, वाक्यभेद-विषयमशिष्ट-विकल्पादिदोष-  
मिया यच्चन्द्रोपबद्धस्यापि लिङ् एव सामविधायक-  
त्वम्, न तु लट्त्वेन संबन्धयोः । एवं च साम्न  
एवेयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि ' नहि निन्दा'-  
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थेन इति तस्याः प्रगीताया एव  
सापनत्वम् ।

इदं चाधिकरणं यत्र स्तोत्राचान्तरप्रकरणे साम,  
तथोनिरुद्धराश्व न पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्नः  
ऋचा च प्रकरणादिनैव अङ्गत्वोपपत्तेः सामविधि-  
वैयर्थ्यात् । अत एव प्रहृतोदाहरणे साम्ना इत्येकवच-  
नोपादानात् एकमेव साम सामवेदादानेयम् । ऋक्  
च तत्र योनिस्त्वैव । ' एकं साम तुचे क्रियते '  
' यथोऽन्याः गायति ' इत्यादेः दीक्षणीयावाङ्मनियम-  
न्यायेन प्राङ्गततस्तोत्रीयत्वात्मेव उद्देशेन अप्राङ्गते  
अपङ्गतेः । ऋङ्गुगतप्राङ्गतचतुःस्तोत्रमस्वादिगुणानुरोधेधात्तु  
एकस्या एव प्रगीताया ऋचः तावद्भारमभ्यासः ।

ननु एवं यत्र अप्राङ्गतस्तोत्राचान्तरप्रकरणे योनिः  
उत्तरा च आम्नाता तत्रोत्तरयोः साम्न प्रमाणाभावः ।  
यत्र च संज्ञादिभिन्नं स्तोत्रान्तररूपतात्तम्, न च प्रकरणे  
ऋचः पठिताः, न वा प्रहृतोदाहरणत्वं सामविधिः,  
तत्र स्तोत्रनिष्यन्वयाऽनुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामा-  
नयने प्रमाणात्मानः । अथ तत्र प्रगीतमन्त्रस्य ऋगुणामि-  
धानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रनिष्यन्वयाऽनुपपत्त्यैव सामानय-  
नम्, ततः अत्रापि तत्र एव सामप्राप्तेः 'साम्ना स्तुवीत'  
इति विधिपर्यवसितः इति चेत्, ' साम्ना स्तुवीत '  
इत्यस्य अनारम्भात्पठनेन प्रहृतो आनयक्येन अनियेते  
सर्वत्रैव विहृतौ अप्राङ्गतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वो-  
पपत्तेः । भाष्यकारदिलेखनस्वारस्यात् अन्य विहृति-  
विधेयपङ्कजगणितनराद्रीकारे तु नायं यस्तुतः साम-

विधिः, अपितु स्तोत्रपदशक्तिप्राद्वक्याशिकप्रसिद्धमु-  
द्गलकः सन् अनुवाद एव अप्राङ्गतस्तोत्रविधित्युच्यते  
एकव्यविधानार्थो वेति श्येयम् ।

मण्डन- ' साम्नैव क्रियते स्तोत्रम् । ' ११.

शंकर- ' यद्वचेत्यादिका स्तुतिः । ' १३.

\* सामभिः अविष्टदृक्त्पदितैः प्राङ्गतसाम्ना  
वाधः । भा. १०।४।१०।२०, \* सामभिर्गुक्त एव  
उद्गमे ददाति वाजपेये नाम्नं न चान्यसौ । १०।३।  
१२।७५, \* सामभिः विष्टदृक्त्पदितैः, प्राङ्ग  
साम्नामवाधः । १०।४।१०।२०.

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रयुक्तिः स्वाद्यथा-  
शिष्टम् । ७।२।१।१ ।।

' रथंतरमुत्तरयोगायति ' ' क्ववीपु रथतरं गायति '  
इति रथंतरशब्देन किमुच्यते इति विचार्यते । यदपि  
' गीतिषु सामाख्या ' ( २।१।१।२।३६ ) इत्यत्र रथं-  
तरादिशब्दः गीतिवाची इति सिद्धं तथापि स्यूनामि-  
ननन्यायेन दाव्यार्थे पुनर्विचार्यते । तत्र केवला ऋचः  
रथतरादिशब्देन अभिधेयाः इति उल्लसः प्रथमः पूर्व-  
पक्षः । इमं पक्षं अयुक्तं मरना द्वितीयं पूर्वपक्षमाह  
सूत्रम् । साम्नः अभिधानशब्देन रथतरवृहदादि-  
शब्देन यथाशिष्टं प्रथक्त्वभिः शिष्येभ्यः यथा शिष्टं उप-  
दिष्टं तदनेतिक्रम्य यथाशिष्टं रथतरादिशब्दस्य प्रयुचि-  
त्वात् । सत्तोमस्वरकालाभ्यासविकाराया हिकारप्रणव-  
प्रक्षारोद्दीपयतिशारेपवन्नविनयनवत्या ऋचि सामशब्दः  
अभियुक्तैरुपचर्यते । तस्मात् सैवोच्यते इति ।

शब्देस्त्वर्थविधित्वादर्थात्तरेऽप्रयुक्तिः स्वात्  
पृथग्भावात् क्रियाया क्षमिसंभन्धः । २ ।।

' रथतरमुत्तरयोगायति ' इति रथंतरादिशब्दस्य  
स्तोमस्वरादिनिशिष्टार्थो ऋचि प्रयुक्तिः इति पूर्वसूत्रोक्तं  
पक्षं निरस्वति । तुशब्देन पद्यनिरास एव सूच्यते ।  
शब्देः शब्दानामित्यर्थः । पञ्चम्ये तृतीया सीधी ।  
शब्दानां अर्थविधिरानात् अर्थविधानपररात् अर्थमि-  
धानपररात् रथंतरशब्दः ' अग्नि इवा एत नोऽत्रम् '  
इति अभिव्यक्तीसंज्ञकत्वाच्चकः । ' क्ववीपु रथतरं  
गायति ' इति यचनाद्य ' क्वया नभिन आमुष्ये '

इत्यस्यां ऋचि गातृपम् । परंतु कवची ऋक् अन्वार्था-  
भिवाचिनी । अभिवची च अन्वार्थाभिवाचिनी । तेन  
वार्थान्तरे अपठुतिः स्यात्, कवत्या अर्थे अभि-  
वची वक्तुं न शक्नुयात् । अर्थान्तरे प्रवृत्तिर्न  
स्यात् । वृथाम्भावात् ऋचस्याः अभिवत्याश्च अर्थभेदात् ।  
तथा च अभिवत्याः ऋचि कृत्या अतिदेशो न भवति ।  
तस्मात् कार्यातिदेशोऽयं 'कवचीषु रथंतरं गायति'  
इति । नापि कवत्यां अभिवत्या आवेषणं वक्तुं शक्यते,  
वृथाम्भावात् । नहि शब्दः शब्दे समवेति वृथैव तु  
अपत्तिष्ठते । तस्मात् 'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र  
हि यस्मात् क्रियायाः गानक्रियायाः रथंतरशब्देन  
अभिषेचनः स्यात्, अभिवत्या यद्गानं तत् कवत्यां  
कर्मार्थं इति, तस्मात् रथंतरादिसादस्य न ऋचि प्रवृत्तिः ।  
रथंतरादिसादो न ऋचावाचकः । 'क्रियायां' इति  
पाठे तु रथंतरादिसादस्य क्रियायां गानक्रियायां अभि-  
संबन्धः इत्यर्थः ।

स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-  
नोपदिश्येरन् । ३ ॥

गानशब्देन पद्यान्तरे परिगृह्यते । 'कवचीषु रथंतरं  
गायति' इत्यत्र स्वार्थे वर्तमाना अभिवत्याः ऋचः तदङ्ग-  
भावेन कवचीनामङ्गभावेन अङ्गत्वेन उपदिश्येरन् ।  
तत्र प्रयोजनं अर्थं स्यात् । क्रियायाः, क्रियायात्  
इत्यर्थः । क्रिया हि प्रयोजनार्था । ऋगुच्चारस्य क्रिया ।  
प्रयोजनस्य व्यदष्टस्य कर्तृत्वात् नायमपि पद्यः साधुः ।  
शब्दमात्रमिति चेत् । ४ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र यदि रथंतरशब्दः  
न केवलमववाचकः, न साधुदिविशिष्टरूपावाचकः नापि  
अभिवचीनां कवत्यान्नामवाचकः, तर्हि शब्दमात्रं स्यात् ।  
'कवा गच्छिन् आमुवत्' इति कवचीषु ऋक्षु रथंतर-  
शब्दः प्रयोक्तव्यः इति वाक्यार्थः स्यात् । शब्दमात्रं  
विधीयते । इति चेत् ।

नौत्पत्तिकत्वात् । ५ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यस्य 'कवा गच्छिन्  
आमुवत्' इत्यदिषु कवचीषु ऋक्षु रथंतरशब्दः  
प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः इति यदुक्तं तत्र, औत्पत्तिकत्वात्

रंशासंज्ञितोः संबन्धः औत्पत्तिकः उत्पत्तिविदः  
अनादिः । रथंतरशब्दश्च कवचीषु प्रयोक्तुं न शक्यते,  
तद्योरसंबन्धात् ।

शार्ङ्गं चैयमनर्थकं स्यात् । ६ ॥

'शब्दमात्रमिति चेत्' ( ७२।१।४ ) इति  
सूत्रोक्तस्य पक्षस्य 'नौत्पत्तिकत्वात्' ( ७२।१।५ )  
इति सूत्रेण निषेधः द्रुतः । तदर्थमेव इदमपि सूत्रम् ।  
एवं 'शब्दमात्रस्य प्रयोगः' इति पक्षे च शार्ङ्गं अन-  
र्थकं स्यात् 'कवचीषु रथंतरं गायति' इति गति-  
देशमात्रं स्वर्थं स्यात् अशक्यार्थैकत्वात् ।

सप्तवर्षवृत्तिकाररतु मेने- 'गानशार्ङ्गं औत्पत्तिकं  
अनर्थकं स्यात् इति । तस्मात्प्रमिष्रायः, सत्यां गती  
नेतावान् प्रवाधः शिष्टानां अश्लेषेऽभ्युपगमन्तुं न्याय्य  
इति' इति भाष्यम् । सौमश्वकारः शब्दमात्रत्वपक्षनिरासे  
हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

स्वरथेति चेत् । ७ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र को रथंतर-  
शब्दार्थः कश्च वाक्यार्थः इत्यत्र पद्यमः पद्यः उच्यते ।  
अस्मिन् वाक्ये स्वरस्य अतिदेश उच्यते । सामशब्दनेन  
लोकैः स्वरोऽभिधीयते, मुद्रामा देवदत्त इति मुस्तो  
देवदत्त इत्यर्थः । स्वरो घोषो नाह इत्यनर्थांतरम् ।  
रथंतरं च साम । तस्मात् 'कवा गच्छिन् आमुवत्'  
इत्यादिषु कवचीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । इति चेत् ।

नार्थाभावात् ध्रुतेरसंबन्धः । ८ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इति वाक्ये रथंतरस्य  
नाम स्वरस्य 'कवा गच्छिन् आमुवत्' इति कवचीषु  
ऋक्षु अतिदेशः इति पक्षस्य निषेधार्थं सूत्रम् । नायं  
कवचीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । अर्थाभावात् । 'अभि  
रवा इह नोतुम्' इति अभिवत्याः अर्थस्य स्वरस्य  
कवचीषु अन्वार्थात् । नापि तथा भावविद्धे शक्यते ।  
नहि अभिवत्याप्रयोगे अभिवृत्तयो नाहः कवचीषु  
भावयितुं शक्यते । एवं ध्रुतेः 'कवचीषु रथंतरं गायति'  
इति ध्रुतिप्रदानां अर्थवन्धः परस्परं संबन्ध एव न  
स्यात् साधुदिविशिष्टपक्षे । तथा च वाक्यं बाधितं स्यात् ।  
तस्मात् स्वरस्यातिदेशः ।



स्वरस्वरूपत्तियु स्यान्मात्रावर्णाविभक्त्यान् ।  
१ ॥

तुशब्द पञ्चान्तरपरिग्रहे । यदि 'अभि त्वा द्यर नोनुम' इति अभिप्रत्या स्वरस्य 'क्या नश्चिम आमुवत्' इति कर्त्वीयु उपदेशो नोपपद्यते, अनुवाद स्फर्हि भवतु 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इति । कवर्त्वीयु यत् रथतर तत् गायति इति वचन यत्ति । तदिरथम् । स्वर अभिप्रतीम्बर कवर्त्वीना उपत्तियु उच्चारणेपु स्यात् । स्वर उपत्तियु स्यात् । मानावर्णाविभक्त्यात् अभिप्रतीयु कवर्त्वीयु च बह्व्ये मात्राश्च वर्णाश्च अविभक्ता समाना विद्यन्ते । सोऽथ अभिप्रतीस्वर कवर्त्वीयु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते । तस्य स्वरस्य अनुवादोऽथ 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इति । तस्मात् स्वरस्थानुवाद ।

लिङ्गदर्शनाथ । १० ॥

'अभि त्वा द्यर नोनुम' इत्याभिप्रत्या ऋच 'क्या नश्चिम आमुवत्' इति कवर्त्वीयाश्च ऋच बहूना मात्राणा वर्णाना च समाना तत् कवर्त्वीयु विद्यमानस्य अभिप्रतीस्वरस्य अनुवादोऽथ 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इत्युक्तम् । तस्मिन्नर्थे च लिङ्गदर्शनं भवति । 'रथतर मुत्तरयोर्गायति' इति वचनं तावत् भवति । 'रथतर मुत्तरयोर्न पद्यामि इति विश्वामित्रस्तवस्तेपे, बृहदुत्तर यो न पद्यामि इति वसिष्ठ' इति तच्छिद्रम् । यथ विद्यमानमपि न हृदयेते तदर्थनाय यत्न विद्यते, यथा स न पद्यामीति प्रतीय करोति । न, शशविषाण न पद्यामीति प्रतीय करोति । तस्मादस्ति उत्तरयो रथतर बृहद्य । तयो अनुवाद 'रथतरमुत्तरयोर्गायति' इति 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इति च ।

अधुक्तरतु विकारस्थोत्तरामु यथाश्रुति । ११ ॥

रथतरादिशब्द स्वरस्थानुवादक इति पठस्य पक्षस्य स्यात्पर्यं गृह्यम् । तुशब्द स्वरपथ यावत्पर्य एव । यदि 'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इति रथतरात् न्यस्फुक्त्वाद् स्यात् तदा, उत्तरामु योनेरुत्तरामु ऋणु विकारस्य अपूर्वस्य निश्चितस्य धर्मस्य अर्धुते धर्माभावात् यथाश्रुति स्थापयन्नास्ति इव

उत्तरा ऋच पठनीया स्यु । तत्र 'रथतरमुत्तरयो र्गायति' इति अनुवादमात्र अनर्थक स्यात् । अतो न स्वरस्थानुवाद । योनि नाम सामाधारभूता प्रथमा ऋक् । उत्तरा नाम योनेरुत्तराभूता एका द्वे वा ऋचो । यथाश्रुति इत्यत्र श्रुतिमनतिक्रम्य इति अय्यपीमात्र समाप्त ।

शब्दाना चासामञ्जसम् । १२ ॥

'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इति रथतराद्भव स्वरस्थानुवादक इति पक्षस्य निराकरणार्थं हे तत्पर सत्यम् । रथतराद्भव आनुपूर्वीविशेष विशिष्टस्वरसमुदायवाची । तत्र केवल स्वानुवादस्यै रथतरबृहदादिशब्दाना अवसामञ्जस्य अनुक्तस्य स्यात् । नहि समुदायवाचकस्य एकदेशवाचकत्वं समञ्जसम् । तस्मात् न स्वरस्थानुवाद ।

अपितु कर्मशब्द स्याद् भावोऽर्थं प्रसिद्ध प्रहणत्वाद् विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यै । १३ ॥

'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कवर्त्वीयु रथतर गायति' इत्यादौ रथतरादिशब्द न कर्त्तृकवाचक, न स्तोत्र स्तरादिविशिष्टकवाचक, नापि अभिप्रत्या ऋच कवर्त्वीयुर्गायति, न रथतरशब्दम प्रातिदेश, न स्वर स्थातिदेश, नापि स्वरस्थानुवाद । अपितु रथतरात् कर्मशब्द स्यात् कर्मण गानकर्मण वाचक स्यात् । कर्मशब्दोऽयम्, न ऋग्रूपदयान् । तत्रश्च रथतर शब्दस्य भाव अर्थः । गैधानोर्गांश्च स एव रथ तरादिशब्दाश्च । गैधानोर्गां प्रसिद्धोऽर्थे । प्रसिद्ध प्रहणत्वात् प्रसिद्ध अर्थं यद्गति इति प्रसिद्धमहण । रथतरादिशब्दस्य प्रसिद्ध धर्मस्वरत्वात् प्रसिद्धार्थमह करत्वात् तस्य भावोऽथ तत्रश्च कर्मशब्दोऽयम् । वि यस्मात् रथतरपदाय विकारः अपि अविशिष्ट समान । लोकेऽपि भावश्च पक्षस्य गात्र विकार एव प्रसिद्ध । अवहननेन शीघ्रिणा तदुत्तरीभागे विकार, वेपलेन तदुत्तरीभागे शिथीभागे विकार । तथा तन्नामनि गान विकार । इति समाप्तम् । तथा च भावविकारस्य रत्वात् प्रसिद्धात्पथमगात्र रथतरादिशब्द गात्र कर्मवाचक एव, न ऋणवाचक, इति सिद्धान्त ।

अद्रक्य चापि हृदयते । १४ ॥

साम्ने गीतिवाचक रथतरादिवाचक गीति विधानवाचक इति अत्रागतम् । तत्रैव हेल्न्तरवाह सिद्धाती । अत्र य द्रपरहित कृष्णहितम् । अपि च साम अत्र य अमृष्ण हृदयते । इ पदाब्द छन्दोभि कथु प्रयुच । कथु इ य गीतिश्च तस्य गुण इति । 'प्रजापतेर्हृदय अमृन् मायति' इति । प्रजापतेर्हृदय नाम साम । तत् अमृष्ण उच्यते । यदि क्वचि साम द्रष्ट स्यात् कथ प्रजापतेर्हृदय नाम साम अद्रक्य स्यात् । तस्मादपि गीति साम । 'चापि' इति अपिच इति शब्द हेतु तस्ममुच्यते ।

तस्य च क्रिया प्रहणार्था नानार्थेषु निरूपित्या दर्शो हासा न लौकिके विधानात् । १५ ॥

साम्नेन्द्रार्थो गीति कृषा सत्कारवर्मे इति सिद्धात उच । तत्रैवमाशङ्क्य । ननु सत्कारवर्मे अत्रमन्त्रे गीतिप्रयोग अत्रार्थक स्यात् इति । तत्रो चत । अत्रमन्त्रे शिक्षामले अत्र्यासकले च तस्य गीत्यवस्था साम्ने क्रिया उच्यतेरूपया प्रहणार्था ज्ञानाया । नानार्थेषु विरूपित्यात् नानार्थेषु भिन्नपु अर्थेषु विरूपित्यात् । लौकिके सामे एस्मिन्नपि श्लोच यथा मेरुमेरुतीनारज्ञापो रामविशेष गीयते तथा एषैकस्या क्वचि नानाविधानि न तिरुपाणि सामानि यात यानि भवन्ति । तां च दृशीन्नाय विना याते क्वचि अत्रस्मात् गातु न शक्यते । तस्मात् अत्रमन्त्रे कले सामक्रिया प्रहणार्था । सा तस्य प्रयोगकले सौकर्यमुपादयति । यथा भूमिाधिक भूमौ रथमालिष्य अत्र्याय कराति तद्वत् । अर्थो हि यस्मात् आसा रथ तरात्मिज्ञाना न लौकिक च्यवहारे सिद्ध । नाम सामगण नाम लौकिक पदाय । विधानात् निवीष मानत्वात् । विधीयते हि अन्ने शिष्योवाच्य वसवर्षेन 'एतस्य रथतर भवति, एतस्य वृहत्, एतस्य वाच- देव्य' इति । तस्मात् अत्रमन्त्रे सामक्रिया प्रहणार्था ।

नरिमत् सहाविशेषा स्तुर्धिकारपृथक्त्वात् । १६ ॥

मी. प्रो ५२६

ननु रथतर वृहत् वाचदेव इत्यादिसहाभेदात् क्वचिरोपा एत रथतरादिवाचकत्वाया स्तु इति । तत्राह- नरिमत् एस्मिन्नपि गानावाये सत्कारे रथ तरवृहदय सहाविशेषा भिन्ना एहा स्तु । त्रिकारपृथक्त्वात् विकासाया भिन्नत्वात् । गानत्वे तुल्ये गानविशेषा भवन्ति । गानविशेषाच्य सहापृथक्त्वात् । न तु कृष्णभेदात् सहापृथक्त्वात् । यथा आहारितक गीति, चघमानक गीति, इति । अन्यथात्समा आहारितकगीति, अन्यथात्समा वधमानकगीति । एयमिहापि अन्यथात्समा रथतरगीति, अन्यथात्समा वृहद्गीति । तस्मात् गीतिभेदात् सहापृथक्त्वात् न कृष्णभेदात् ।

योनिशस्याश्च तुल्यचदितरामिधिधीयन्ते । १७ ॥

यस्या क्वचि साम्ने उत्पत्तिर्भवति सा योनिर्नाम कृत् । योनि मती या कृत् सत्पते शब्द अप्रगीतवैव पठ्यते सा योनिशस्या कृत् । 'यस्या भवति' 'शिरिपिपती शसति' इत्येव या कृत् विहिता सा न कस्यपि साम्ने योनिभूता । तादृशी कृत् सस्या मती अयानिभूता इति अयोनिशस्या इत्युच्यते । योनि- शस्या क्वच इतराणि अयोनिशस्यामि क्वचि तुल्य- वत् विधीयते । तु य यम प्रमतिशब्दे विधानम् । 'यस्या भवति' 'शिरिपिपती शसति' 'रथ तरस्य योनिमत् प्रमति' 'वृहते योनिमत् शसति' इति । एव च शसतिशब्देन विधानात् अप्रगीतमृच रथतरस्य योनि दर्शयति । यदि च रथतर गीतिश्यात्, तत एव तस्य अप्रगीता कृत् योनि संभरति ना यथा । तस्यात् रथतरादिवाच साम्नेन्द्रश्च गीतिवाचक एव । सिद्धान्ते हेल्न्तरसद्व्यवस्थाव्यवहार ।

अयोनी चापि हृदयतेऽतथायोनि । १८ ॥  
सामशब्दो गीतिवाचक, न कृष्णवाचक इति सिद्धान्ते युक्तन्तरस्य प्रदर्शनार्थं सूत्रम् । चत्तर समुच्चयार्थं । साम अयोनी अपि हृदयते । साम प्राय सूचि गीयते । तत्र प्रथमा कृत् योनिनाम । सर्वार्थ योनेव सामभेदे दृशीन्ने नाम योनिप्रये पठिता ।

उत्तरे द्वे ऋचौ उत्तराचिके नाम उत्तराग्रये पठिता  
त्रिंशत्साम क्वचित् अथेनो योनिभिन्नाय मपि ऋचि  
पठयते । तथा च श्रुति बृहद् गायत्रीय त्रिव्ये  
इति । तथा सामान्छदस्के तृच साम प्राय गीयते ।  
तद्वय साम तथायानि इत्युच्यते । क्वचत्तु योनि  
च्छदस भिन्नापि च्छदसि गीयते तादस नाम अनया  
योनि । तथा च श्रुति 'यो वै त्रिच्छदसि साम  
ऊहति' इति । एव सति साम्न क्वचित् अयोनिक  
स्मात्, क्वचिच अतथायोनिकत्वात् सामशब्द नियत  
ऋचाचनो भवित नार्हति । तस्मात् स गीतिवाचक  
एव ।

एकाग्र्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् । १९ ॥

' तस्य च क्रिया ग्रहणार्थां ' इति सूत्र ( ७।२।  
१।५५ ) सिद्धातिना यदुक्तं तत्र पूर्वपत्नी शङ्कने ।  
रथतरगाणस्य सङ्गमेद गानभेगात् स्यात् परत्  
रथतरगान सर्वत्र एकरूपमेव । तस्य च स्वयोनिभूताया  
' अभि र्था शूर ' इत्यस्या ऋचि अभ्यासेन हटीकरणे  
उत्तरयोरपि ऋचा प्रयोगेत्याया गात् शक्यत्वेन  
प्रयोगात् बन्दि पठन चर्यम् । तथाह, रथतरगानस्य  
एवाग्र्ये एकरूपये सति उत्तरयागानस्य वैरूप्य भेदे  
नास्ति इति ग्रहणाथोया क्रियाय नापक्षा । तस्मात्  
सम्भारकर्म द्वे अकर्मकाले प्रयोग अनयक एवेति ।  
इति चेत् ।

स्यादर्थो तरेप्पनिष्पत्तेर्यथा पाके । २० ॥

रथतरगानस्य एकरूपत्वात् योनिगाने अभ्यस्ते  
उत्तरागानस्य अकर्मकाले प्रयोगो वृथा इति शङ्काया  
उत्तरमाह सिद्धाती । स्यात् वैरूप्य एकरूप्यामृचि  
रथतरगानात् अप्रभ्यामचि रथतरगानस्यैव । एकरूपा  
मृचि अभ्यासेऽपि अथा तरेपु ऋगातरेपु अभ्यस्त  
रथतरगानस्य अनिष्यते ऋगातरेप्यपि पुन पुनरभ्यास  
सायक । रथतरगानस्य एकरूपवेऽपि आश्रयभेत्  
क्रियाभिद्भदो भवेत्यत्र । तथमभ्यास प्रथमावदाक ।  
यथा पाक । एक एवायमयः पाके नाम । परतु  
अ यथाक्षण ओदनस्य पाक , अन्यथाक्षण सूपस्य,  
अ यथाक्षण गुडस्य । येन ओदनपाके पृहीत नासौ

अशिष्टिता सूप गुड वा पक्तु जानानि । तस्त् रथ  
तरगानस्यापि आश्रयभेदाद्भिन्नस्य अकर्मकाले अभ्यस  
उपपन्न । तस्मात् सस्यास्यैवैवस्य अकर्मकाले प्रयोगो  
नानर्थक ।

शब्दाना च सामञ्जस्यम् । २१ ॥

यदुक्तं ' गन्ताया चात्तामञ्जस्यम् ' ( ७।२।१।११ )  
इति तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । एव च सामशब्दस्य रथ  
तरातिशब्दाना च गीतिवाचकत्वे सामशब्दाना ऋक्  
शब्दानां च सामञ्जस्य भवति । ' कवचीपु रथतर  
गायति ' इति कवचीशब्द ' कथा नश्चिन आशुयुत् ' इत्यादीकच एव वक्ष्यति रथतरशब्दश्च साम वक्ष्यति ।  
तथा च न विशेष । तस्मात् गीतो सामशब्द इति  
सिद्धान्त । के

७ साम्न आधारभूते तृचे प्रथमा ऋक् योनिर्नाम,  
सा च ' यानिप्रये पूराचिके ' विहिता । उत्तरे द्वे  
ऋचौ ' उत्तर ' नाम, ते च ' उत्तराग्रये उत्तराचिके '  
विहिते । वि १०।४।२५, ७ साम्न ऋक्संस्कार  
कर्मत्वा । ९।२।२ ७ साम्न वैतानस्य विषये  
' पोडयुत्तरे ' इति प्रातानुवद अङ्गिरसा द्विरात्रे ।  
१०।१।२३ ५३-५५ वर्णक २ मीको पृ १८९  
' अङ्गिरसा द्विरात्रे ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट यम् ।  
७ साम्न सौपरस्य ढीपू इत्यादिनिघनस्य च फलक्य  
दृष्टयादि । अत्र निघनविशेषनिघमविधि । वि २।१।  
१३ ७ साम्नो रथयथौषधयथो गान बृहतीष्यार-  
पृक्त्वोरिव प्रप्रथनेन सयादिते बार्हते तृचे, षोतिष्ठामे ।  
९।२।६।२५-२८ वर्णक २ मीको पृ १८९  
' षोतिष्ठामे बृहतीष्यारपृक्त्वोरिव ' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्ट यम् । ७ साम्नो अपराभिः यतिक प्रथोजनम् । मणि  
पृ ५ ७ साम्नो अपराकृताना आगमेन अतिरात्रे एक  
विगादौ काभ्ये अधिकसंख्यपूरण कर्त यम् । १०।५।६।  
१५-२६ मीको पृ २५६ ' अतिरात्रे एकविगादौ  
काभ्ये ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट यम् । ७ साम्नो  
मभ्यामो विवृद्धस्तोमके ऋचौ बहिष्भवमाने । १०।५।  
७।५६ मीको पृ ३६७ ' विवृद्धस्तोमके ऋचौ  
बहिष्भवमाने ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट यम् । ७ साम्नो-



मुपलभते । साम्नि त्रियमाणे ऋग इत्युच्चार्यते ।  
तस्मिन् सति नादृष्ट कर्मणीयम् ।

पराधीत्याच शब्दानाम् । ७ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च शब्दास्तु पर्या । स्तुतिर्हि  
चोदिता, 'आप्ये स्तुतन्, वृष्टे स्तुते' इति । सा  
ऋगर्थस्त्वार्यमाणे प्रत्यभाऽन्यायते । तत स्तुत्य  
र्याया ऋच स्या सामाधत्ता परिकल्प्येत । कल्पनाया  
च प्रमाण तास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमच इति ।  
असत्प्रत्यक्ष कर्मणा, मन्त्रयो पृथगर्थत्वात् ।  
८ ॥

भाष्यम्— इतश्च गुणभूत साम । युत 'अस  
वधश्च साम्न सौमग स्यात् । तत्प्रधानभावेन स्तुति  
साम्न उपदिश्येत, न सम स्तुते । तत 'वृहत् पृष्ठ  
मरति, रथतर पृष्ठ भरति इति चचन ज्ञायेत ।  
रथतरगुणक वृष्ठ भरति वृहद्गुणक प्रष्ठ भरतीत्यतदेव-  
मुपदिश्यते । तदर्थे साम्प्रत्यक्षत्वे । प्रत्यक्ष हि तदा  
पृष्ठश्रोत्रररर साम करोति । यदस्य वाचक प्रकाशयति  
शब्दम्, तदथतपृष्ठमन्त्रो सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे  
शक्य निहातुम् । पृथगर्थत्वे तसत्प्रत्यक्ष स्यात् ।  
तस्मादच साम गुणभूतमित्ति ।

सरस्कारश्चाप्रकरणेऽभिन्नत् स्यात् प्रयुक्तत्वात् ।  
९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अर्कमकाले गानमच  
सम्भारकर्मत्याधानमित्ति कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति ।  
तत्परिहर्तव्यम् ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोग प्रतीयेत । १० ॥

भाष्यम्— यदि ह्यर्कमकाले गान इत कर्मकाल  
यावत्तदुक्तं, न विनश्यत् । तत पुनरप्रयोग प्रतीयेत ।  
यदि वा पुनर्न शक्यत कर्मकाले गान कर्तुम्, तथा  
प्यप्रयोग स्यात् । शक्यत तु धर्मीया द्यद्वा पुन  
प्रयोक्तम् । तस्मादभ्यर्कमकाले प्रयुक्ता अभ्यर्कना इति  
कर्मकाल प्रयुक्तेषु । तस्म त्वापो भविष्यतीति ।

आश्रितत्वाच्च । ११ ॥

भाष्यम्— अविच कर्मकालाश्रित गान दर्शयति  
'ओद्गमनी सृष्ट्याऽनया अत उद्गालोद्गमयत्' इति ।

सदस्यौद्गमनी मध्यमा ऋणा भवति । ता सृष्ट्येति  
श्रुतम् तदपि गान दर्शयति । तस्मान्नाभ्यर्ककाले गान  
मन्त्राधानत् कल्पयितव्यमिति ।

प्रयुज्यत इति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अर्धप्रधानासागन  
अथन प्रयुज्यत, तस्मत्प्रत्यक्ष भविष्यतीति । तत्परिह  
र्तव्यम् ।

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत । १३ ॥

भाष्यम्— न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा  
दृष्टव्यं कल्प्येत । दृश्यतऽत्र प्रयोजनम् । यत्तवदुपा  
ध्याय शिष्यमनिपावधीने, तत् ग्रहणायम् । यच्छिष्य  
सदात्प्राथम्यम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थे भूमिर्धिवत्,  
शुष्कश्चिवाद्वा । तथा भूमिर्धिवो भूमौ रथमस्ति  
शिष्या करोति, समामे प्राग्भागे भवितेति । यथा च  
छान गुह्यग्री प्राक्, प्रयोगे प्राशुकर्मा भवत्ता-  
ऽस्मीति । एवमत् इत्यप्यम् । तस्मत् दृष्ट सति  
नादृष्टावाध्ययनम् । तस्मात् सस्कारकर्म सामेति ।

ज्ञा— साम्नि किं ऋच प्रति प्रधानभूतानि उन  
तस्मत्काराधीनि गुणभूतानि इति विचार । तत्र अर्क-  
कालेऽपि (अभ्यर्ककाले) प्रयोगात् प्राधान्यमिति पूर्व-  
पक्षे प्रत- 'अक्षराणामभिव्यक्ति साम्ना दृष्ट  
प्रयोजनम् । अक्षरश्चाप्यभिव्यक्तं स्तुति ऋच  
ज्ञोचोदिता ॥ एव दृष्टे फले लभे नादृष्टफल-  
कल्पना । ननु चाविनियुक्तत्वाद्दक्षराणा न  
साम्नि ॥ मन्त्रानामिव होमेन नेव दृष्टफल  
त्वत । प्रयोजन न मन्त्राना दृश्यते श्रूयतेऽपि  
वा ॥' तस्मात् सस्कारकर्मणि साम्नि इति  
सिद्धात । यत्तु अर्ककाले गान वाचनिक तत्  
शिष्यतया रथस्यादियोगवत् ।

सोम— यदर्थे गीति सामेति विचारित तस्मिन्नी  
विचार्यते इति अवसररक्षणया सगति । सूत्रार्थस्तु-  
साम प्रधानकर्म यत प्रधानविविधप्रयोग द्वितीय रथ  
तरापि लघत इति ।

वि— 'सामर्चं प्रति मुखमव्याद् गुणो वा बल  
पाठत । मुख्यमन्त्रवित्तु पाठा गुणो गीतान्तर स्तुते ॥'

भाट्ट— साम्ना किं ऋचं प्रति प्राधान्यं तत्र गुणमिति सदेहे सव्यरि ऋचप्रकरणम् । ऋचा स्तोत्रादृत्वेन विनियोगे साम्नामपि तत्र एव स्तोत्रान्त्वावपत्तौ तावत्परस्परं गुणमप्यनमाय । यदिति तु योग्यताम्प लिङ्गं पुरहित्वाते तत्र स्तोत्राभावावदप्यक्षयामपि रीतिवत्परिच्छेदश्चोक्तवान् । साम्नाङ्गत्वम् । न च साम्नामपि ऋचप्रकरणे शब्दस्तरालिङ्गनं ऋचङ्गत्वात्, उपसर्गोपपत्तौ ऋचप्रभृद् साम्नामपि, यत्रो या साम्नि तदुच्यतेत्यादि, कर्त्तव्यं स्थलरमायत्तं इत्यादि सप्तमीश्रुत्या ऋचा साम्नाङ्गत्वमतीति । संयुक्तशब्दस्वरं गुणामिधानरूपस्तोत्रमत्र त्वेन विच्छिन्नस्य रमिः पञ्चकाम्नाम् प्रयोगनविशेषादिति यथाकथा सुपवत्तश्च । अत एव प्रशाख्योपाधयः सप्तम्या प्राधान्यश्रुतेः प्रत्ययस्तम् । निषादस्यप्रत्ययिष्यत्वात् विवेचनं प्राचीनप्रशाख्यप्रत्यय उपसर्गितत्वात् । एव च स्तोत्राङ्गत्वात् ऋचा पृथगुच्चारण इत्यत्र साम्ना धारकता पुनः कथम् ।

विश्वरममप्रकरणमदृष्टलिङ्गनैव साम्ना ऋचप्रकरणमि पञ्चदश स्तोत्रोपयोगे ' यज्यश्रीयत स्वर्गीत, नृहृदं भवति, रथतरं पृथुं मवति ' इत्यादिस्तोत्रे विनिर्गतेष्वप्यम् । अतश्च वैश्वदेवैरिहास्यप्रव्यासादुपकर्मकत्वात् साम्ना स्तोत्राङ्गत्वम् । न चैव वरणरनिर्देशात् सुपवत्ति, आरादुपसर्गकत्वात् नृहृदप्रतिपत्त्यात्पञ्चदश स्तोत्रपञ्चरमि वरणत्वात्पत्ते । ऋचा तु साम्नाङ्गत्वात् तामपि पृथगुच्चारणमात्रेऽप्यानुबन्धि स्तोत्रोपसर्गस्वरमित्यादि सुपवत्तम् । इति प्राप्ते, स्तोत्राङ्गत्वं यदिति ब्रह्मदाहरणप्रतीकत्वात्पञ्चगुणामिधानरविचरयते इत्यथा पञ्चापेक्षया स्तोत्रत्वं हेतुमुपपन्नवदत्र गानविश्वप्रथमवृत्तिश्रेयसान्तरात्पञ्चगुणामिधानस्यैव स्तोत्रतात्पर्यात्, साहचर्यमौषधे च प्राणाभि यथाभ्यामप्यत्वेन गान विना सुपवत्तं सुपमेव सन्त ऋचप्रणयिष्यत्विदं स्तोत्रप्रधानत्वेमिति ऋचप्रकरणमदृष्टताङ्गनैव ऋचा स्तोत्रद्वारादिन साम्नामपि ऋचप्रणयिष्यत्वं प्रथमम् ।

अत एव ऋचप्रणयिष्यत्वंस्यैव साम्ना अनुबन्धिकत्वात् ऋचाधारत्वात्पि प्रत्ये ' ऋच्यं ब्रह्म साम्नामपि ' इत्यनुवाद । अत्रत्यक् चाम्नानुबन्धकत्वं तत्रासाम्ना तत्राहवाधात्स्वयं पाठान्तरैः प्राप्तं ऋचसाम्नाङ्गत्वमिति नोऽपि । ' यथाया साम्नि तदुच्यते ' इत्यादि तु सप्तम्या प्राधान्यत्वात्, अत्राधादिति साम्नापत्ते । न ह्यनोत्तरयो साम्नाधारत्वात्पि सम्भवति । गुणानुबन्धेन प्रधानादुत्तरत्वात्स्वयम् । ' एकं साम्नां तु वैचित्र्यं ' इत्यनेन तुचाधारत्वं च भवत्येव विषयेन ऋचप्रणयिष्यत्वं निरूपयितुं शक्यम् । ' एकं साम्नां ' इत्यनेन तुचाधारत्वं सिद्धे पाठान्तरात् च निरहितप्रकरणसुपवत्ते ' यथाया ' इत्यत्र वैश्वदेवप्रत्ययश्च । अत्रोऽन्तरेण एवमनोत्तरादिभिरे इति तथा प्राधान्यविशेषेण यथापाठान्तरादी ।

एतेन ऋचमुत्तपत्तौ साम्नाङ्गत्वेऽप्यानुबन्धिकत्वात् अथमपि यत्रापि ज्ञापयन्तत्वात् साम्नामपि स्तोत्रपटाधनिर्गतेष्वपत्तौ साम्ना ऋच प्रत्यङ्गत्वमिति परास्तम् । ऋचङ्गत्वाभावे साम्ना ऋचान्तरदिमागुच्यते । अतः ऋचा प्राधान्यादनुत्तपत्तौ साम्नाङ्गत्वं यथापाठान्तरं ह्येति वक्ष्यमाणो नानुपपन्नः ।

मण्डनम्— ' ऋचं सस्वरकं साम्नां ' ।  
 अत्ररम्— ' साम्नां धारकं च व । '

- ० साम्ना- प्राथम्यसाम्ना- ' उच्ये प्रवर्षेण ' इत्येवमुच्यते । वा ३।३।२।९, पृ ८१३ ० साम्ना प्रजापता कौ मादिभ्रमसत्प्रधानात् च त्रिभुविनिर्देशेणैव कौत्वात्पि निर्देशात् न सर्वेषाम् । भा ३।०।१।९।८-१९,
- ० साम्ना प्राट्टानावा वायो विवृतिनिर्देशे श्रुतमाले कौत्वादिनामपि । ३।०।१।९।१० वणक २ ० साम्ना प्राट्टानावा महानवगततोमात्प्रशाख्यनीभूतस्यवदिनामपि सद्युक्तम् । ३।०।१।९।१६-१७ ० साम्ना रथवपरीना तुच गानम् । २।०।६।१।१-२ मीरी पृ ३२०० ' रथवपरीनायां तुचै गानम् ' इत्यत्र आधिक्येण प्रथमम् । ० साम्ना- सर्वस्तोत्रप्रणयिता हि तुम् एवोवादीयते । वा ३।५।१।०।३ ० साम्नाम् । तुणोत्तरात्पु अनुबन्धादित्युत्तमिणोपानुबन्धे

अथभूथान्नभूताना साम्ना अनुव न्यादिसाम्ना परिसामा  
ग्नाना च स्वल्पत प्रसो यथापेदेमेव स्वरो युक्त ।

सु पृ ११८३

सामस्वर्थात्तरश्रुतेरविशार प्रतीयेत ।  
१०।४।८।६ ॥

म इत्रे श्चोत्रेन पुरस्तात् सप्त रजुरते अनु  
श्लोके पश्चात्, 'कौञ्चन चतसालमेक्षमाग' इति  
श्रूयते । प्राङ्गामि सामानि चोक्तेन प्राप्ताणि । तत्र  
वैद्वेने प्रज्जाना बाध समुच्चयो वा इति विचारे  
सिद्धतामाह । सामसु श्लोकादिषु श्रूयमणेपु प्राङ्गाना  
अविशार प्रतीयेत । अयो तरश्रुते मद्स पुरस्तात्  
श्लोक साम गात य मद्स पश्चात् अनुश्लोकम् । तथा  
च प्राङ्गाना वैद्वेताना च अयदेगात् समुच्चय एव  
न बाध इति ।

अथ स्वश्रूयमाणे श्लेषान् प्राङ्गतस्य विकार  
स्यात् । १७ ॥

म० व्रते श्लोकानुश्लोकादिमग्ना प्रव्रते चोदकप्रमे  
सममि समुच्चय इयुक्त पूर्वमून सिद्धतिना । तत्र  
शङ्क - ननु यथा 'कीमे भवति काण्य भवति,  
वसिष्ठम्भजन भवत' इयेगमादिभि वैद्वेने सममि  
प्रवृत्तना नाथो भवति एव श्लोकादिभि सामभिरपि  
प्रवृत्तना बाध स्यात् इति । तुग्वद् शङ्क यादृ  
त्यर्थ । अथै प्राङ्गने फले अश्रूयमणे सति श्लेषत्वं  
प्रवृत्तमपि साम्ना विवृत्तिसोपत्तात् प्रवृत्तस्य प्रवृत्ति  
गतस्य विवृत्ते चोदकप्रसस्य विरोधविहितेन विकार  
बाध स्यात् । महाव्रते तु वैद्वेतानामर्थो तरश्रूयणत्  
तै प्राङ्गाना न बाध ।

एव पूर्वोपिकरणगुणकृततया इद व्यारथातम् ।  
अधिकरणतापरतयाऽपि इद यात्थातम् । उदाहरण  
अक्षराथस्तु स एव । रचनाविशेषस्तु इथ कुतूहले-  
विवृतिविशेषु 'कीले भवति', 'काण्य भवति' इति  
भ्रुनम् । तत्र साममानश्रूयणात् श्रुतेरश्रूयणात् दीप  
पीकादिपरिसामग्न अष्टष्टाधैत्वत् न तै प्राङ्गत्स्वुति  
साम्ना निवृत्ति । इति प्राप्ति, सिद्धतातयति ।  
तुर्वैपथ्ये । श्रीकादिशास्त्रा खुल्यनुगदेन विधानाभावात्

विशिष्टस्य तराणा अष्टष्टयतया विधनात् न तै  
प्राङ्गत्स्य न्ना निवृत्ति । अथै स्तुत्स्वल्पमस्यै श्रूयमणे  
तु कीत्वात्विधौ प्राङ्गतस्य गावशात्साम्न विकार  
बाध स्यात् । दीप वात् प्राङ्गतगाव यात्सामग्नत् कीत्वा  
दिसाम्नामपि स्तुत्यधेरात् । इति । कै

० 'सामस्वर्था तरश्रुत ०' ( १०।४।८।१६ )  
इत्यत्र महाव्रते उपदिष्टाना श्लोकादिसाम्ना अतिदिष्टाना  
च गायत्रादीना समुच्चय उक्त । बाल पृ १७८  
० 'रामसु दीशणी गादिपरिसामसु- 'प्राचीनमन्त्रीयोमी  
यत्' इत्यनेन उपागु यम् । वा ३।३।२।९ पृ ८१३

० सामांतरागम विवृद्धस्तोमक क्तो श्रुतसंख्या  
सपत्तये । १० । ६।१५-२५ मीको पृ २५६ 'अति  
गते एतदिगादौ काथे ०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० सामार्थ्य ऋचोऽध्ययन गम्यते । न हि अत्र  
रेण ऋच सामनिवृत्तमनति । अ तरेणपि तु साम,  
ऋचनिर्वयते । १ ऋक् साम आकाङ्क्षते इति । भा  
९.२.८।२१ वणन २ ० 'सामार्थ्यो य कश्च गीते  
स स्वर' इति अते सामगन्धस्य षड्जादिस्वरसमूह  
वाचित्वागति । सु पृ ८६१

० सामान्योऽपि ननु प्रवर्तनोपाया । न ब्रूो  
न प्रवर्तनोपाया इति परिक्रम्यतु यश्च आग्नात् । भा  
१०.२।८।२५

० सामादिशब्दाना गीतिवाचित्वम् । ९।२।१  
१ २

० मामाधारभूतामृच उचैरुच रयन् सामानि  
अ यथा उच्चारयितु न हि कश्चित् समथ । वा  
३।३।१।८

० सामोह्याय । सामयोवा ये आईभाव दथ,  
ते उत्तरयोस्तद्वतर्णयदीन कर्त य ॥

सामप्रदेशे विचारस्तपेक्ष स्याच्छास्त्रकृत  
स्यात् । ९।२।९।३१ ॥

भाष्यम् - इदमाग्नायते 'रथतरसुत्तरयोगोपति,  
यत्रोया तदुत्तरयोगोपति, कपतीपु रथतर गावति,  
विशान्तु वामदे य गावति' इति । तत्र संदेह  
विमुत्तरावणवदोन गात यम्, किं योनिवर्णवदोन ।





ज्ञा— उपोद्गत सामान्य प्रकृतमिदानीं सामान्यमूह  
चिन्तयति 'यथ-तत्तरुत्तरयोगीयति' इत्यादिभिः । ऋगन्तरे  
गीयमानानि सामानि किं ऊहित यानि नेति । यदि  
योगिनवर्णवशेन गान यस्मिन् प्रदेशे योनी आसी  
भाय तस्मिन्नेव अक्षर्यपि संध्यक्षरे उत्तरयो आसी-  
भाय , ततो नोह' । अथ तु उत्तरगणेशेन गाने  
यस्मिन् प्रदेशे संध्यक्षरवशेन आसीभायो योनी तत  
प्रदेशा तरे यत्र संध्यक्षर तत्र आसीभावः तत ऊह ।  
किं प्रथम् ? योगिनवर्णवशेन । कुत ? योनातिकार  
निरर्थाकार ईकारश्लेषारित तत्र उत्तरयोरपि तद्भागा-  
पलत वर्गे निरर्थाकारैकाराहुद्यायौ । किंच नाम कार्य-  
मुखेन साम्न प्राप्ति रथतरादिस्वरूपव्येवतिदेशात्तत्र  
दशमाग्यपूर्वव्यवधानेन सामस्वरूपमुत्तरयो प्रापितमवि-  
ष्टनस्वरूपमेव संप्राकृतमप्रकृत दृष्टमदृष्ट वा कार्यं  
कुर्वन् तस्माजोह साम्नमिति प्राप्ते, धूम । यदि हि  
एकार लुप्त्वा अरण्येर्णो उच्चारितो तत्रो भवेत् यथा  
अत्र भवन् अह । न खेतत् । किं तर्हि ? एकारो  
नाम न वर्णांतरम् , अरण्येर्णो सहती एकभावापन्नौ  
आसीभावेन निरलेपितौ दर्शितौ प्रगृह्य हि अरण्येर्णो  
एकार प्रत्यभिज्ञाप्येते, तस्मादुत्तराशरपि एकार एव यत्र  
तत्रयोऽप्यसीभावेन निरलेपणीय । एव ऋगक्षरमि-  
थ्यकत्या स्तान साम्ना सवाप्यते ना यथा । यद्यपि  
च सामस्वरूपस्य अनिदेश तथापि स्तोत्रसाधनतया  
अनिद्रियते । 'एक साम त्वचे क्रियते स्तोनीयम्'  
इति यचनात् । स्तोत्रसाधनता च अक्षरमि यन्त्रिद्वारा ।  
न च संध्यक्षरद्वयस्यासीभावा क्रियमाणोऽक्षरमि-यन्त्रि  
करोति एव सर्वत्र । तस्मात् योगिनवर्णवशेन गानात्  
अस्ति ऊह साम्नाम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामातिदेश आसीभावादि-  
लक्षणे विकारो योग्यपेक्ष. स्थात्तरय यद्योन्यामिन्याप्यति  
देशशास्त्रद्वारादिति ।

दि— 'आसीभायो योगिनरशुद्धतावशतोऽप्य  
न । , नीत्यर्थेऽदादिमोऽन्त्यो वर्गमि यञ्जश्चन ॥ '

भाट्ट— एव सामोहोपोदत सप्रमन्न निरूप्यतुना  
सामोहो निरूप्यते । 'ऋवर्षीयु रथर मापति, यद्योन्या

गायति' इत्यादी यत्र सामातिदेशास्तत्र साम्न ऋगक्षर  
मि यकत्यर्थेऽतान यत्र स्थाने योनी एकारागुच्छमसंस्कारि-  
आईभावादिरूपा गीति श्रुता तत्र स्थानान्तरे श्रवणकार-  
पाठ उत्तरगदी तत्रैव आईभावरूपा गीतिरहित या, न तु  
प्राकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे कर्तं या, तत्र गीतेसादृश्यमि  
यञ्जश्चरतासंभवेनासादृश्यकारकत्वमसद्भात् । आईमनो हि  
प्रकृतौ अवर्णैर्णोऽन्त्यस्य संध्यक्षरस्यैकारस्य विशेषरूप  
संस्कारार्थे, । न हि एकारो नाम वर्णांतरम्, प्रमाण  
भावादिपितु रमृतिरसदृकृतपत्यक्षेणावर्णैर्णोऽन्त्य एव ।  
अतश्च तद्विरूपकस्य आईभावस्य तस्यानपठिताक्षरविशेष-  
कत्वात्संभवात् यत्रोत्तरादावेकारस्तत्रैर्णोऽन्त्य कार्य ।  
यद्यपि चाप्य विशेषपादिरूप संस्कारो नाथाभिधानोप  
योगितया दृष्टार्थं , तद्व्याप्येवैवैव संध्यक्षरेणामि  
धानस्य जायमानत्वात् । तथाऽपि गानसंस्कृतमत्राप्य  
गुणाभिधान यन्त्रेण स्तोत्रतया स्तोत्रव्यतिद्वयव्येवैव  
युज्यते । न चैव न विशेषपादिरूप एव संस्कार , प्रमा  
णाभावादननुगमाच्च । न हि विशुष्य एव सर्वत्र संस्कार  
' ए इ ऐ ई इत्येतानि ताल्लयम्' इति स्मृत्या  
ईकारयोरपि ताल्लयत्वात् 'ताल्लयमाई यद्वृद्धम्'  
इति स्मृत्या च तत्रापि आईभावविधानेन तत्र संध्य-  
क्षरत्वाभावेन विशेषासंभवात् । अत सर्वत्रुपेते  
यत्र-तरागमेन पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कार स्तोत्रव-  
षट्क । तस्य वैकारस्थानस्थितवर्णांतरेऽपि सप्रमन्नो-  
हसिद्धिरिति वाच्यम् । तथाप्येऽपि संस्कारतावच्छर-  
स्यैकारस्यस्याशुद्धतात्पर्यभावेनोहोपपत्ते । वास्तुतस्तु-  
परिलोपाव्यसंस्काराद्वीकारे श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधन  
त्वानापत्तेर्णोऽन्त्य क्वापि संस्कारस्यादर्शनाच्च विशुष्यदि-  
रेव सामप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति विद्व  
ऊह । एव च प्रवानभूतोत्तरादिऋगक्षरगुणवशेन यत्र  
ऋगक्षरगल्वरर तत्रावदिष्टगीतलौकः । यत्र वा ऋगभवा  
धिक्य तत्र गीतिविशेषसावृत्ति इत्याद्यावद्यमादप्यिन  
दुष्यति ।

मण्डन— 'योगिनवर्णको न हि ।'

शंकर— 'उत्तरादिपु सामोह ।'

\* सामकाले-ब्रह्मसामकाले- प्राजापत्याना पशू नामालम्भोत्कर्षमात्रविधानं वाक्येभ्ये । १।१।२।२।५।१-५३. मीको. घ. २८४६ 'प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मसामकाले' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* सामगानं आधाने उपानु । १।१।२।५. मीको. घ. १५८८ 'गुणमुल्या यतिकमन्यायः' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । \* सामगानस्य विकल्पः आधाने । १।०।८।६।१-११. मीको. घ. ११६६ 'उपवादाधिपकम्' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । \* सामगाने 'यथाऽऽचिकामि पदानि निनर्तन्ते, सोमा गेहूमाशानुयन्ति' इति । गेहूमाः स्वराः ( मगरिषा ) । मा. १।२।१।०।३६.

\* सामगानकाले ज्योतिष्टोमे बृहद्रथवरधर्माणा यवस्यथा अनुष्ठानम् । १।२।१।५।४५-४६. मीको. घ. २९७७ 'बृहद्रथतरधर्माणा यवस्यथा' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* सामतेः यवस्यार्धे स्व स्वाहा इति आहवनीये जुहुयत् । मा. १।१।३।५।१६. \* सामते यवधेय-प्रयश्चित्तये 'स्व स्वादेत्याहवनीये जुहुयात्' इति । मि. १।२।३।५.

\* सामप्रवारेभेदात् प्राग्व्यप्रकारभेदेन विकल्पः । भाट्ट. १।२।७.

ॐ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रवृत्त-त्वात् । १।२।१।३।१ ॥

इदमन्वगते 'यद् योग्या तदुत्तरयोग्यति' इति । किं योनिवर्णवशेन गतं च तैत्तिरीयवर्णवशेन वा । 'कवा नश्चिन् आभुवत्' इत्यसौ ऋक् वामदेवस्य सामने योनि । तस्यमृचि 'कवा' इत्यक्षरद्वयं आद्यो भाग । 'नश्चिन् आभुवत्' इत्यक्षरपटक् द्वितीयो भाग । तस्मिन् भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्य उपरितन इकार विलोप्य तस्य स्थाने आधीभाव आम्नाय गीतिनिष्पा-रते ( चाधीना ) । 'कस्वा सलो मदाना' इत्यन्तर-भाविनी ऋक् उज्जा तस्या योमिन्नायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्य उपरितन यकार ओकार च लोपयिषा तयो. स्थाने आधीभाव. कर्त्तव्य. ( वतायी ) । 'अभीपुणः'

मी. को. ५३७

इत्यसौ अपरा उत्तर, तस्यामपि चतुर्थाक्षरे यकारस्य उपरितन अकार लोपयित्वा तस्य स्थाने आधीभावः कर्त्तव्यः ( पुणायी ) इति पूर्वं पठ. । वषट् इत्यम्, सामप्रदेशे योनि उत्तरस्य साम्. ऋगन्तरे अतिदेशे विकारः आधीभावादिः तदपेक्षं योग्यपेक्षं स्यात् । योनेयं नामे विकार. उत्तरयोग्ये तत्रैव भागे च विकारः स्यात् । 'योग्या तदुत्तरयोग्यति' इति शास्त्रेण विकारस्य कृतत्वात् । तस्मात् योनिवर्णवशेनैव उत्तरयोः विकारः कर्त्तव्यः इति पूर्वं पठः ।

वर्षे तु वादरिर्थाद्वाद्रथं द्रव्यव्यतिरेकात् । ३२॥

योनि उत्तरस्य साम्नः उत्तरयोग्यतिदेशे आधी-भावादिर्विकारः योऽन्यनुत्तरयोग्य कर्त्तव्यः इति पूर्वंपठं तुद्यन्तेन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । वादरिः आचार्यस्तु यथाद्रव्यं वर्षे विकारः इति मन्यतेत्ये । द्रव्य इति उत्तरा ऋक् प्राणा । तामनतिक्रम्य वर्षे विकारः स्यात् । योग्या तावत् इकारस्य स्थाने आधीभावो जातः उत्तरयोग्ये पठित्वा वसिष्ठमपि भागे इकाः ब्रह्मसात्त्व्यं स्यात् तस्यैव आधीभावः स्यात्, न तु चतुर्थे एवाक्षरे । तेन 'अभीपुणः सखीनामतिता करित्वात्' इति द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्य उपरितन इकार आधी भयनि ( जरापि ) । न तु चतुर्थे एवाक्षरे पुणायी इति, द्रव्यव्यतिरेकात् योनिगतचतुर्थाक्षरत्वात् ब्रह्मसात्त्व्यात् इकारात् अभीपुणः इत्यन्तर्यकाराकारस्य द्रव्यव्यतिरेकात् ब्रह्मसात्त्व्यरूपवशात् मिश्रत्वात् । द्रव-याद्यो वर्णयोग्यो अत्र । एव 'कस्वा सलो' इत्यथपि द्रव्यम् । तस्मात् न योनिवर्णवशेन गीतं भवति किंतु उत्तरावर्णवशेनैव गीतम् । इति सिद्धान्तः । के.

\* सामभक्तिः अत्या नियतमित्युच्यते । मा. २।२।१।१।२८. \* सामभक्तयः प्रजायोद्गीथमति-शारोषद्रननिघनाख्या. । सु घ. ८७६.

\* साममन्त्राणां अशब्दतासामपि शब्दाभिपश्य-पत्वेन शब्दात्प्राद्वृत्त्वात् शब्दमन्त्राननकतामन्त्र-गीतत्वेन शब्दमन्त्राणात्कर्त्तव्यं । भाट्ट. घ. ७२.

• सामरूपं हि समाभ्यावाद्दशमभवे । तत्र  
अल्पेन अन्यत्वेन अवश्यमिज्ञानादशब्देन भाति ।  
'प्रत्यये रूपविनाशभीतिर्गीतिरं गीत्यन्तरभक्तिर्योगम् ।  
अतः समन्तैव विग्रह्यमाना यथासामान्यामनौ  
नियम्या ॥' वा. २।२।१।२९. ५७०. • साम-  
रूपाः मन्त्राः । बाल ५. ५८.

• सामलक्षणं अस्तिनास्तीति विचारो अस्तीति  
निर्णयः । गीतिः साम । गीतिविशिष्टो मन्त्रः साम ।  
भा. २।२।१।२९.

• सामलक्षणम् ॥

गीतिषु सामाख्या । २।२।१।२९६ ॥

भाष्यम्— अथ सामं किं लक्षणम् । विशिष्टा  
काचित् गीतिः सामेत्युच्यते । प्रगीते हि मन्त्राकमे  
सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यचीमहे, सामा-  
न्यव्यापकम्, सामानि वर्तन्ते इति । अभियुक्तो  
देशश्च न प्रमाणम् । यथा अम्लं दधि, मधुरो गुड  
इति । गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीति  
सम्बन्धान् मन्त्रे समन्यथ इत्यगन्त यम् ।

वा— तेषामित्यनुवर्तने । अनापि स एवामियुक्तो-  
पदेशोपस्थाप्य । प्राथम्यात्, ' यथाऽम्लं दधि ' इति ।  
पूर्वमेव प्राच्यं शब्दादशब्दोदाहृतम् । अथवा यथा  
ऽनेनैवममाहारे सति दधिसुदधौ रसविशेषमात्रमम्ल  
मधुरशब्दाश्चरदशते । तथा सामशब्दो गीतिमानित्य-  
शोदाहृतम् । ननु च प्रत्यक्षमाभ्यासप्रतिषेधस्यापि  
शुक्तोपदेशोऽनुवर्तमानैव प्रमाणम् । नैव दोषः । मन्त्र-  
नैवाप इति करणवच्छिन्नं निदर्शनम् । षट्शुक्तं भाति ।  
यथाऽम्लं दधि मधुरो गुड इत्येतद्विज्ञानं प्रमाणमेव  
मभियुक्तोपदेश इति । गीतिविशेषणत्वात्पूर्वप्रत्यापने  
सत्याहृतिरदमित्येव निर्णयः । आह च— ' षट्-  
शुक्तेन भवेन्न विनिश्चयो यत्र गम्यते । विशेष-  
णस्य यत्न्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते ॥ '

• शा— यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभि-  
युक्तानां तथापि नाशुक्तीविशेषणेत्यस्यावात् ' यत्रगीपु  
रन्तरं गावपी ' इत्याद्यतिदेशोपरसत्तत्र गीतिरेव  
सामेति सप्तमे स्वप्नेव सूत्रकारो यवति । इह तु मन्त्र-

विभागमात्रं विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीते मन्त्रं साम  
यदि वा गीतिमानं उभयथापि ऋग्वजुषाम्यामन्यत्सामेति  
विभागसिद्धेः विभागाय न प्रयत्यते । सप्तमे तु ' रथ-  
न्तरमुत्तरधोर्गावति ' इत्याद्यतिदेशोपयिक्तत्वात् विभागेन  
प्रयोगनमस्तीति तत्रैव वक्ष्यमाणवद्व्यमेन ' गीति-  
साम ' इत्युक्तम् । यत्तु अत्र भाष्यवातिक्रमो गीति-  
वाचितरं सायितम्, तत् चक्ष्यमाणमेव प्रवृत्तत् इति  
दृष्टं यम्, न सूत्रार्थतया । मा भूत् सातन्त्रिकस्य वेद-  
कृत्यम् ।

सोम— मन्त्रप्रवृत्तात् ऋगादिलक्षणस्य संगतिः ।  
धि— ' नक्षत्रामयजुषा लभ्य साकर्मोदिति शङ्किते ।  
पादश्च गीतिः प्रशिष्टपाठ इत्यस्त्वसत्करः ॥ '

भाट्ट— मन्त्रत्वसमानाधिकरणगीतिरिति सामत्वम् ।  
मण्डन— ' मन्त्रस्य गीतिं प्रदन्ति साम । '  
शंकर— ' सामलक्षणमभ्युक्तम् । '

• सामविकल्पः आपाने विहितत्वात् निन्दित  
त्वात् च । १।०।८।६।९—२१. मीमं. ५. ११६६  
' उपपदाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्टं यम् ।

• सामशब्दः कर्त्तृ-लोम-स्वर-बाल-अभाष-  
विशिष्टायाः गीतेः वाचकः । भा. २।२।१।२९६,  
• सामशब्दः गानकर्मणो वाचकः इति सिद्धम् । १।२।  
१।२, • सामशब्दः गीतो । ७।२।१।२९. • सामशब्द-  
गीतिविशेषणत्वेन निर्णीतः । पराक्रमः. २।२.

• सामशब्दो रथंतरादिशब्दाश्च गीति-  
वाचकाः ॥

सामानि मन्त्रमेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम् । १।२।  
१।२१॥

भाष्यम्— सन्ति सामानि, रथंतरं, वृहत्, वैश्यः,  
वैराजः, शाब्दः, रथन्तिति, ' अभि त्वा रथं नोत्तुम ' इत्येवमादिषु । तत्रैवोऽर्थः । सतिप्रते हि प्रगीतं एते  
मन्त्राः सामानि, तत्र गीतवः सामानीति । ननु सिद्धं  
' गीतिषु सामाभ्याम् ' ( २।२।१।२९६ ) इति । उच्यते ।  
तत्र दिव्येऽप्याप्ये मन्त्रमते भावदाभे चोदकत्र प्री  
विचार्यमाणे, मन्त्राभावादाह्याय मन्त्रगद्गात्रोपगद्गात्र,  
' तयोदधेपु मन्त्राभ्याम् ' ( २।२।१।२९२ ), इति इति

सकृषे, 'अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय । यमृपयव्यवि-  
विदा विदुः । कृचः सामानि यजुषि' इति कृष्यावीना  
विनागाय प्रसक्तानुप्रसक्त लक्षणम्, 'गीतिषु सामाण्या'  
इत्युक्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा  
गीतिमान् उपमयाऽपि, कृचपुत्र्योमपस्तमेति सिद्धे  
विभक्तौ न विवेकाय प्रयत्नः, मयोबनाभागात् । इह तु  
प्रगीते मन्त्रे अन्येऽर्थे, गीतिमान् अन्यदिशि विवेकाय  
प्रयत्नते । आह । नन्वेवदिशि सिद्धम्, यान्कर्मणो  
वाचकः सामशब्द इति । उच्यते । तदैव पुनरभिधीयते  
सरणाय, उत्तरमधिकार्यं चिन्तयितुम् । गीतिः सामेति  
स्थिते इदं विन्यते, गीतिषु कृचः प्रपानभूता उत  
शुभभूता इति । आह । नैव सरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् ।  
नहि मन्त्राः सामान्तर्येयोऽर्थेः स्मृतं यः । अन्येऽर्थे तः  
पूर्वपक्षेऽपि सिद्धात्तस्मैत्यर्थेमेवोपादीयते । यत् प्रगीतं  
मन्त्रावयवम्, तत् सामस्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीति-  
मान् सामेति स्मरितम् । तस्मिन् स्थिते अय-  
मुच्ये विचारः कर्तव्यः, गीतिषु किमुच. प्रपानभूता  
उत शुभभूता इति । किं प्राप्तम् ? एके मन्त्रे प्रगीतं  
मन्त्रावयव सामेति । कुतः ? मन्त्रयुग्मदेशान्याम् । एवं  
हि स्मरितं, प्रगीतं मन्त्रावयवं सामेति तत्रप्रयत्न-  
रुच्यन्तः, एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु  
यदैव स्मरन्ति, तदैवोपदिशन्ति । नैवं सति उपदेशो  
ऐरन्तरमिति । उच्यते । आह । अन्यथा तदुपदेशं  
वर्णयामः । अथमुपदेशः 'अहे बुध्नय मन्त्रं मे  
गोपाय । यमृपयव्यविदा विदुः । कृचः सामानि  
यजुषि' इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामान्तीति  
मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेशात् मन्त्रः सामा-  
न्यव्यवच्छेदः ।

तदुक्तदोषम् । २ ॥

भाष्यम्— तस्यैतस्य पक्षयोचो दोषः तस्मै  
( ७।२।१।३ ) । कृचः प्रदेशो नोपपद्यते 'जन्तीषु  
रथत गायति' इति, देशस्यैवा धर्मलक्षणा वा प्राप्नो-  
तीति । तस्माद्गीतय, सामानि, न प्रगीतानि मन्त्र-  
वाचयानीति ।

सोम— रामोहेपोद्वातनेन अवान्तरसंरातिः ।  
सूत्रार्थरतु— प्रगीतमन्त्रः साम इत्यध्यायकस्याप्यात्  
'अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय-कृचः सामानि' इति  
मन्त्रे सामशब्दोपदेशात् प्रगीतमन्त्रमेव सामान्येके  
मन्त्रे इति ।

वि— 'सामोचितवृहदायुक्ती गीतायामृचि चैव ।  
गाने वा, गान एवेति स्मर्यते तत्रनोदिनम् ॥ '

भाट्ट— रथतयदिशब्दानां सामादिशब्दानां च  
गीतिमान्नाशिरतम्, गीतिविशेषात्तदधिक्येनाप्यशक्तिर्ल  
या सिद्धमेव उत्तरविषयत्वात् सामेति ।

मण्डन— 'गीतिमानं भवेत् साम ।'

शंकर— 'गीतिः सामादिरूपता ।'

० सामशब्दः सकारकर्मणो वाचकः ( ७।२।१ ) ।

भा. १।२।२।३, ० सामशब्दः । सलोभस्वकस्याप्यात्-

विकाराया हिरार-प्रण-प्रस्ताव-उद्गीय-प्रतिहार-उप-

द्रव-निघनवय्यामृचि सामशब्दोऽभियुक्तैरवयवैर्गते ।

७।२।१।२, ० स्वर. सामशब्देन लोकेऽभिधीयते-

सुतामा देवदत्ता इति, सुखरो देवदत्त इति । स्वरो

घोषो नाद इति सामानार्थः । इति शब्दा । ७।२।१।३.

८ सामशब्दस्य पदार्थसामान्यतया मन्त्रमप्यवयवैव-

तात्पर्यं ( चैवतनिपादात् १ ) स्वरसमूहवाचित्वम् । सु.

पृ. ८६१, ० सामशब्दस्य सामशब्दोत्पत्त्यात्

सामान्यतया वाच्यत्वत्वात् सामान्यतया स्तोत्र-

कार्यत्वेन वृत्तिविवक्षिता । पृ. ८७२.

० सामशब्दस्य अर्थः अथशब्द. 'अथको वा एष

योऽसामा' इति । वि. १।४।१६.

० सामगानां उद्धारणः पीरुषेव एवेति न्याय-

विरोधे सति अप्रमाणम् । वि. १।२।१ वर्णकं २,

० सामगानां द्वौ मन्त्रो छन्दः, उत्तरं चेति । तत्र

छन्दोनामके मन्त्रे नानाविधमात्रा योनिभूता एव कृचः

पठिता । अन्तरिमन्त्रे प्रथमा कृच छन्दोनाता

योनिवाम, इतरे द्वे उत्तरे नाम । 'उत्तरोर्गाथति'

इत्यनोत्तराद्यन्वेन उत्तरमन्त्रस्योर्गाथोर्गाथे न तु

छन्दोमन्त्रस्योनिभूताया कृच. परतो विद्यमानोर्गाथोः ।

१।२।५. \* सामगाना रथंनरादिसामयोनीनामेव पाटा-  
त्मकः एको ग्रन्थ. छन्दोनामक. । तथा एकस्य साम्नो  
योनिपाठानन्तरमपि अथोनिमूतकृद्दयपाठः कश्चिदेक-  
कृत्पाठोऽपि, ततः समनन्तरयोनिपाठः, इत्येवं योनि-  
तदुत्तरकृत्पाठोऽत्मकः अपरो ग्रन्थः यः, स एव उत्तर-  
ग्रन्थः इत्युच्यते । सोम. १।२।५ वर्णक १.

\* सामर्थ्यं अप्रापक मति प्रत्यक्षनचने । वा.  
२।३।३।४ पृ. ५.८९. \* सामर्थ्यम् । अगक्यार्था-  
नुग्रानायोगात् प्रवर्तकत्वाभावात्तपचे सर्वत्रिविधिमिः साम-  
र्थ्यस्यावदथापेक्षणीयत्वात् सामर्थ्येन च प्रमाणांतर  
गम्यतेऽपि त्रिपद्यस्य अन्यतोऽन्यगततेः वेदस्य नैरपेक्षया-  
विधात्तात् सामर्थ्यान् व्यवहिनविपभररूपना युक्त ।  
सु. पृ. ५३०. \* 'सामर्थ्यं कर्मणसावदेक लिङ्ग  
त्रिरक्षितम् । अपरं वाक्यसामर्थ्ये पौराणिकमिति शक्यात् ॥'  
वा. ३।४।१।३।१ पृ १६५. \* सामर्थ्यं च भवति त्रि-  
विशेषणत्रिभेदप्रभेदे । असाधारण च भवति त्रि-  
विशेषणम् ( समर्थः पदविधिः ) । भा. २।३।१।१ पृ.  
५७२, \* सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । ३।३।७।१४  
पृ. ५८०. \* सामर्थ्यं च व्यपेक्षा । विगतापेक्षत्वं च  
व्यपेक्षा निरपेक्षतापनात्वमित्यर्थे । ( समर्थः पद-  
विधिः ) । इति मट्टलीभेक्षरः । बाल. पृ. १५०.  
\* सामर्थ्यं च सर्वत्रानुविपयम्, लिङ्ग केवल मन्त्रगत-  
मेव अग्रगन्तव्यम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.  
\* सामर्थ्यं नाम लिङ्गम् । भा. ६।१।१।३२. \* साम-  
र्थ्यम् । सुखसामर्थ्यसमने गौगसामर्थ्यस्य अग्रत्वम् ।  
सोम. १।२।१ पृ. ७. \* सामर्थ्यम् । ' समर्थः पद-  
विधिः ', ' समर्थाना प्रथमादा ' इत्यत्र एकार्थीमाय-  
रुद्धं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यम् । वा. २।१।५।१६  
पृ. ४१८, \* सामर्थ्यम् । सर्वपदापानानिध कर्थांथां-  
पत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति । १।३।१।३० पृ. २९९.  
\* सामर्थ्येन अन्वयसिधत्तानां प्यरस्या । वि. १।४।  
२०. \* सामर्थ्येन विना समाली नावक्यते । वा.  
२।३।१।१ पृ. ५७२. \* सामर्थ्यस्य ऐकाध्याधीन-  
त्वात् त्रिभेदत्रिभेदप्यत्र च विना ऐकाध्याधीनान्  
त्रिभेदप्रारपेक्षा । सु. पृ. ८८७.

\* सामर्थ्याधिकरणम् । १।४।१।४।२५. मीमे.  
पृ. ३८०८ ' शक्यधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् । \* सामर्थ्याधिकरणम् । अत्र सामर्थ्यकल्पितस्य  
द्रवादिपदस्य सद्विधायनिर्णये प्रामाण्यं अभिहितम् । बौ.  
१।४।२०।३०, \* सामर्थ्याधिकरणे लिङ्गस्य निग-  
न्वयशेषकत्वं व्युत्पादितम् । ३।१।४।७, \* सामर्थ्या-  
धिकरणे लिङ्गस्य स्वरूपेण निमित्तोत्तररमुक्तम् । ३।१।  
४।११, \* सामर्थ्याधिकरणे सामर्थ्यकल्पितद्रवादिपदस्यैव  
स्वाधोऽस्वतापनद्वारा निर्णायकत्वोपपत्तिः । १।४।१।१.

\* सामर्थ्यानुसारी विनियोगः । वा. ३।३।७  
१४ पृ. ८२९.

\* सामर्थ्ययोगन्यायः । अत्र न्याय. ' इधो  
यगसि ' ( पा०६।१।७७ ) इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः ।  
तथाहि- ' जल्प न सिद्ध यगमत्र, पदय यथावदन्तो  
हलक्षश्च पूर्वः । दीर्घश्च यण् हुस्व इति प्रवृत्ते संक्य-  
वृत्त्या गुणवृद्धिवाच्यम् ॥ नित्ये च यः शाकल्मात्रसमसे  
तदर्थमेतद्गगवोक्षकार । सामर्थ्ययोगात् हि त्रिविदसि-  
न्पदयानि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ ' इति । साहस्री.  
४८१.

\* सामर्थ्यवान् मन्त्र. यथा ' देवस्य त्वां '  
इति निवोयप्रकाशानसमर्थो मन्त्रः । बाल. पृ. ६०.

\* सामवायिकं आरादुपकारकाच रासिप. । दुपु.  
१०।१।६।१२. \* सामवायिकं कल्पितसवय्य अर्द्ध-  
सत्कारदारमपि आरादुपकारकात् कल्पितसवय्य  
प्रवच्यम् । सोम. १०।१।६. \* सामवायिकानि  
अद्धानि आरादुपकाररन्ध्रेण गतीयासि । तत्र हि साधारं  
वाच्यम् । आरादुपकाररन्ध्रेण प्रवृत्तेन परोधेण एकवाक्यता  
स्यात् । भा. १०।४।१९।३८, \* सामवायिकान्य  
ज्ञानि आरादुपकाररन्ध्रेण गतीयासि भवन्ति । १०।१।  
९।२३. \* सामवायिकानि आरादुपकाररन्ध्रेण गतीयासि ।  
दुपु. १।४।६।२८.

\* सामवायिकरन्ध्रेण ( संनिव्योपकारमेव ) आरा-  
दुपकारकत्वं वाच्यते । अत्रातवाचः । वा. ३।३।७।१४  
पृ. ८६०, \* सामवायिकत्वस्य आरादुपकारकत्वं  
अभ्यर्हितव्यम् । ३।३।१०।२०.

० सामवेदः आदित्यादन्वापत । भा. ३।३।१।२.  
 ० सामवेदेन यत् किञ्चित् सामं नैमित्तिकं वा  
 चोचते तत् उच्यते वनस्पतम् । वा. ३।३।१।१९ पृ.  
 ८१३. ० सामवेदस्य उच्यते स्वः । भा. ३।३।  
 १।२. ० सामवेदे आम्बस्त्रोन्-पृथक्त्रोथादयो यथा  
 विहितः । वि. ३।३।६. ० सामवेदे उपतिष्ठते वा  
 स्त्रीति वा ह्युच्यते प्रगीतायामेव ऋषि सम्ययो भवति,  
 नाथगीतायाम् । भा. १।३।८।३१ वर्णक २, ० सामवेदे  
 वृत्तनेऽपि जायत-जाम साम न हि अस्ति । १०५।  
 १५।५८. ० सामवेदे गानमेव प्रवृत्तम्, ऋचा  
 संहितापाठस्तु अत्र गानापीय । वि. ५।३।८ वर्णक २.  
 ० सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्तरग्रामः । सु. पृ. ९९७.  
 ० सामवेदे तल्लक्ष्यादिशास्त्रमेव, तेन रीतिहेतुशर-  
 विवारादिवैलक्षण्यम् । तेना चातुष्टमे विकल्पाः, न  
 सद्युक्तः । वि. ९।२।७. ० सामवेदे न हि ज्योति-  
 ष्टोमस्य विधानम् । भा. २।४।२।२५. ० सामवेदे सहस्र  
 गीत्युच्यते । १।२।७।२९.  
 ० सामवेदोत्तरग्रामः स्वेन । वि. ३।७।२३.  
 ० सामस्यव्यवहारः । त्रिचिदपत्येऽपि सामस्य-  
 व्यवहारोपपत्तिः ( एवदेवविद्वानस्य अनन्यत्वम् ) ।  
 सु. पृ. ७९२.  
 ० सामानाधिकरण्यं अन्तरेणानि यष्टी एरु-  
 विभक्तिनिर्देशात् अत्रमिध्यामः, यथा नीलमुल्लगिति ।  
 भा. ३।३।६।१२ पृ. ६८५. ० सामानाधिकरण्य-  
 मित्यप्युक्तिमित्ताना एकस्मिन्तर्पे धृत्ति. तावधीत्याम् ।  
 सु. पृ. ४०९, १४४०. ० सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्ति-  
 निमित्तकत्वे सति एवधर्म्युत्सवपरत्वम् । मणि. पृ.  
 १५१. ० सामानाधिकरण्यं- यदा एवया आध्मनमुप-  
 धर्मेनीहृत्वा सञ्ज्येये वर्तते, तदा निना पठ्या सामानाधि-  
 करण्य भवति, यथा निशतिर्गान इति । यदा संदश  
 प्रयावभूता, तदा पठीमन्तरेण सञ्ज्येयवाच्येन सामानाधि-  
 करण्य नास्ति, विंशतिर्गोमा इति यथा । ह्यु. १।४।  
 १।२ पृ. १७६७. ० सामानाधिकरण्येन त्रिनेपग-  
 त्रिनेप्यगोमा भवति समानाधिकरण्यत्वात् । वा. ३।  
 ४।४।३३ पृ. ९९३, ० सामानाधिकरण्येन सान्त्वाना

सन्धः । यदा उमान्या उपयागोरादन तदा सामा-  
 नाधिकरण्यं भवति । ३।३।६।१२ पृ. ६८५. ० सामाना-  
 धिकरण्येन हि भवति सादृश्यम्, यथा विद्यो देवदत्त  
 इति । दुष्. ३।३।६।२३ पृ. १३६५.  
 ० सामानाधिकरण्यविविधन्या विरोधपानिरोधना  
 अरुणैकहायन्यादौ । सु. पृ. ४०९.  
 ० सामानाधिकरण्यप्रयोगान् आन्वाराय अर्था-  
 ध्वरामनं भवति । यथा 'अथ देवदत्त.' इति । भा.  
 १।३।७।२३.  
 ० सामानाधिकरण्ययोधकत्वात् विभिन्न-  
 विनेपद्योगोपेक तावत् बलीय. चाक्यभोर्गोपे ।  
 वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.  
 ० सामानाधिकरण्यप्रयोधकभुतेः त्रिनेपयथोत्त-  
 योषकभुतिर्वैलब्धी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.  
 ० वै तु सामानाधिकरण्यविकल्पाः ताव  
 'नियमो वैकल्प्ये हि' ( ५।८।१०।३५ ) इत्यत्र  
 पठान्वाधिकरण्यसूते सन्निने वक्ष्यामः । वा. ३।३।६।  
 १२ पृ. ६८८.  
 ० सामान्यं अत्रमिध्याय विरोधमिध्यायार्थिर्न  
 रिहन्वते । शिंशयाद्यो हि न तावत् वृत्त-पार्थि-  
 वर-द्रव्य-उत्ता-प्रमेय-श्रेयत्वाना अभिधापकः ।  
 अथ च तद्विरोधमेव शिंशया अभिघते । वा ३।४।४।  
 १३ पृ. ९४०. ० सामान्यं अनित्यत्वं अप्यज्ञोऽपि  
 सद्युक्तः रूपग्रहणशक्तिः न विद्यते । ३।४।४।३ पृ.  
 ९४०. ० सामान्यं आहृतिः भवति । भा.- इत्युक्त-  
 कर्मणा सामान्यमायमाहृतिः । ३।३।९।२० पृ. २५४ ।  
 वा.- 'द्रव्यादीनां च सामान्यं पञ्चपरमिध्यायान् ।  
 वस्तुत्व प्रथमं तत्र प्रत्यक्षपरं तदा ॥ पुनर्निवृत्त-  
 तेऽन्यत्रलक्ष्यतामिध्यायान् । पृथिवीत्यादौ घटर च  
 तदपचित्यु सामान्ये ॥ वृत्तनात् पठ्येद्ये शिंशयापर्यादि  
 वैलब्धम् । शरीरत्वाच्च गोराजिह्वित्युत्सवादि सम्पत्ते ॥  
 चाजिह्वयादि चाश्वत्थान् कर्कोदित्यु गुणो मनः ।  
 हृदित्यादौ भद्रमशादिदिहृताश्चक्रुत्तातायः ॥ पुंषुत्त-  
 तादायनीतिह्यवकठ तादि सामान्ये ॥ तथा गुणवर्त्मन्-  
 रूपाता अन्मतादि यत् । तत् शूद्रादि तद्व्यक्तिगुणो

प्रतिष्ठिति । कर्मणामपि यागवह्नोमत्तादिविभागत ॥  
 अपयौत्रस्मृतैरुक्तं घातुमि प्रविभ्रयते । पुनर्विधान  
 सख्यादस्या गुणप्रकरणात्तैः ॥ अथे तु भेदमाचार्या  
 वर्मणामेव मन्यते ॥ १ पृ २९५ । परसामान्योपदेश्या  
 च सर्वाण्येव अत्रान्तरसामान्यानि विशेषण्यपदेश  
 प्राप्नुवन्ति । पृ २९६ । केचित् गोत्रादिषु विशेष-  
 त्वमङ्गीकृत्य सामान्यराजिना द्वाभेदेन अनभिधेयत्वात्  
 यदेव महासामान्य सत्तायस्तु—आयशब्दाभिवेय तदेव  
 शब्दस्वरूपयच्छिन्न गोत्रादि विशेषण्यच्छिन्न  
 वा गोसत्ताख्य आज्ञयभिधानपक्षे वाच्यमिति  
 मन्यन्ते । यथा आहु — ‘ अस्कर्ये सर्वशब्दानामिति  
 प्रयायप्रलक्षणम् । अपूर्वदेवतास्त्रैः सममाहुर्गणदिपु ॥’  
 इति । ‘ तत्तु कथयविभागेन सामान्याना निरूपणात् ।  
 अयुक्त न गणादीना तत्र वाचकशक्तता ॥’ पृ २९७.  
 \* सामान्य जाति । तस्या पट घट इत्यादि प्रमा ।  
 ननु नेय प्रमा, अलीकघट्टादिजातिविषयकत्वात् ।  
 तथाहि, न तावत् व्यक्तिभिन्ना जाति प्रयत्त उप-  
 लभ्यते ‘ इह गवि गोत्व ’ इति प्रतीयमावात् । भिन्ना-  
 ऽपि सा सर्वगत व्यक्तियुता व्यक्तियुतानिद्य वा ।  
 अन्तराले अनुपलभ्येतांश । द्वितीयेऽपि नित्याया  
 उत्पत्त्ययोगात् । अमूर्तावा व्यकलन्तरात् आगमनासभ-  
 वात् भविष्यति घटे सा न स्यात् । न चागत आग  
 मनम्, निरयवत्वात् । एव एकस्या व्यक्तौ वृत्तनाया  
 अरोन वा न श्रुति संभवति इयवगन्तव्यम् । अतो  
 न व्यक्तितो भिन्ना जाति संभवति । व्यक्त्यात्मकत्व  
 तु नित्यनानित्य वाभ्या निरुद्धधर्माभ्या अपहसितम् ।  
 भेदाभेदश्च अत्यन्तविरुद्ध । एव च स्वलक्षणरूपशुद्ध-  
 विषयकमेव निर्निश्चयक प्रमा इति चार्वाकैकदेशिन ।  
 तत्र, वणफूत्रप्रसददागोभ्यक्तितु एकाकारप्रत्ययात्  
 पपसे । किंच सामान्यस्य अलीकत्वं वदता वस्तुत्वं  
 व्यापकभेदाभेदाभेदेन सामा ये वस्तुत्व निराक्रियते ।  
 सिद्ध तर्हि वस्तुत्वंसामान्यम् । तेन सिद्ध सामान्य  
 जातिरूपम्, तद्वाचके तु उपाधिरूपम् ।  
 सामान्य च नित्यमेकमनेकानुगतम् । तद्वाचकानि च  
 ‘ व्यक्तैरेभेदस्तुत्वं संसरोऽधानप्रसिद्धि । रूपहानि-

रसबन्धो ह्यशिक्षद्वयमपीत्यते ॥’ इति । एक वक्ति  
 गत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्ति  
 गत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वंरत्नात्वादि ।  
 परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न  
 सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वभूर्तत्वे । अनवस्थित न  
 सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामा यम्,  
 यथा पृथुनुन्नोदराकारत्वम् । असमयेत न सामान्यम्,  
 यथा अभावत्वादि । आशिक न सामान्यम्, यथा  
 उपेक्षात्वम् । इति दिक् । तत्रापि आशिकत्व सखा  
 त्वर्गतम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य  
 जातिनिष्ठत्वस्याभावोभयतामानाधिकरण्यत्वस्य भेदा-  
 भेदगर्भस्य दूषकतानीवस्य तुल्यत्वात् । मणि पृ. १२  
 —२३.

सामान्यं तच्चिन्तीर्षा हि । ६।३।१।१२७।  
 कर्मसु श्रुतद्रापचारे प्रतिनिधिमुवादाय प्रयोक्तव्य  
 इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेय द्रव्य तत् सामान्य श्रुतेन  
 मुख्येन सदृशमेव उपादातव्य न तु यद्विचित्र । हि  
 यस्मात् तच्चिन्तीर्षा यद्विगणिणी इच्छा, तदलाभे तस्य  
 दरास्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तच्चिन्तीर्षा मुख्यद्रव्योपा  
 दित्वा सदृशद्रव्येण पूर्यते, न विषदृशद्रव्येण इति  
 कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति  
 सिद्धान्त । के

\* सामान्य तच्चिन्तीर्षा हि ( ६।३।१।१२७ ) ।  
 नहि नीचारेणो श्रीहिनुद्धि व्यावर्तते इति वक्ष्यति  
 ‘ सामा यो ’ इति । वा. ३।६।१४।३८ पृ १०५८  
 \* सामान्य ( सादृश्य ) देवतासामान्यात् हवि सामा य  
 बलीय । घृ ८।१।१७।३२-३४. \* सामान्य नि शेष  
 सामान्यायोगात् विशेषोपेक्षाया सबाधिशेष बोधयति ।  
 सु पृ १२०० \* सामान्य परापररूप द्वेषा । मणि.  
 पृ २१ \* सामान्य यत् शब्दार्थभूत तस्याननुष्ठेदत्वेना-  
 विधेयत्वात् सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । ‘ ह्यवस्यो  
 हि विधीय दे सामान्येनोपलक्षिता. ’ इति । वा  
 २।२।२।२ पृ ४७१, \* सामान्य विशेषो बाधते एक-  
 विषयते सति । ३।८।७।१७, \* सामान्य विशेषेण

वाच्यते । ३।६।१६।४२ पृ. १०६३. ० सामान्यं विशेषेण वाच्यते । भा. १।५।७।२०. मीमो. पृ. ३६७९. 'विशेषेण' इति विन्दौ ऋषभम् । ० सामान्यं सर्वविशेषेषु अन्तर्गतम् । वा. ३।२।८।२२. ० अन्या च व्यक्तिः, अन्यच्च सामान्यम् । भा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. ० 'अवदमेन सामान्य विशेष प्रति गच्छति । गतमान च तस्मै विशेषे साध्यते ध्रुवम् ॥' वा. ३।१।१५।२०. ० तत्र हि सामान्यमप्रीक्रियते यत्र हि-मेदप्रहणानुबन्धं अमेदप्रहणम् । यथा गगद्विपु । यत्र पुनः मेदप्रहो नास्ति, तत्र मेदप्रहणनिश्चयनः अमेदान-साध्यपदेशः शुक्तिरजतवत् इति न सामान्यकल्पनोत्पत्तिः । ऋजु पृ. १८९. ० यस्मिन् पदार्थेप्रहणे सति पूर्वदशानुबन्धनमर्थो भवति तत् सामान्यम् । चूहती. पृ. १२०. ० सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्य दान्दो वा ( यथा- निर्वचतिशब्दः ) अर्थो या ( एकदेवत्वकर्तृ दिदेवतापरत्वं इ. ) एतिः ( यथा- ओषधिः ) देवतादि वा तद्गुणा वा रूपद्वयः उपलब्धेभ्यश्च यत्र तत्र तदीयो विद्यन्तेः कल्प्य. । भा. ८।१।२।२. ० 'सामान्यान्वयि चैवामि नदवस्थाश्रयनादातः ।' सु. पृ. १३२६. ० सामान्येन यत् प्राप्नोति तत्पर्येषं लक्षणया, यत्तु विशेषेण, तत् पर्येषं भूत्या । भूतिश्च लक्षणया बर्तीवसी, पर्येषं च परीक्षात् । भा. ३।६।३।१०. ० सामान्येन अत्रहायो न भवति किं तु विशेषेण । टुप्. १।१।७।३।२८. ० सामान्यान् विशेषी कल्पयन् । सामान्येन शुक्रप्रजा द्वितीयेऽहनि, विशेषेण ऐन्द्रास्यप्रजा । १०।५।२।१८५. ० सामान्यात् विशेषो बर्गवान् । भा. ३।६।३।१०. ० सामान्यस्य अनुवादकं शास्त्र सामान्ये मुख्यं यत् विशेषेण लक्षणिकवथा दुर्मन् । विशेषेणानुं तु व्याहृत्या विधापकवान् प्रथमम् । 'आहवनीये ऋते' 'पदे ऋते' इति । नि. १०।८।८. ० 'सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्तिः' । वा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. ( अत्र मन्त्रदेशतास्यैव सामान्यम् । प्रतिव्यक्ति प्रतिमन्त्रव्यक्ति । आमेत्या ऐत्या इत्यादि- टिप्पणी. ) । ० सामान्यस्य प्रथमपदनामनिष्पन्नः अनुमानैक-

गम्यत्व मन्वन्ते शाक्याः । रत्नाकरः अनुमानं इत्ये. १४९. ० सामान्यस्य । 'प्रयश्चिपवत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् । वस्तुतः च... ॥' श्लोवा. अनुमान १४६. ० सामान्यस्य प्रवृत्तौ अनुपयोगः ( देवतानाम् ) । संकषे. २।५।२. ० सामान्यस्य विशेषेण- 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराकिया । प्रयश्चो यत्र सर्वथो विशेषेण प्रतीयते ॥' दुल्पप्रमाणो हि विशेषो वाच्यो भवति, न दुर्लभप्रमाणकः । वा. २।६। २।९ पृ. १०३०. ० सामान्यस्य विशेषेण वाच्यः यथा- आहवनीयस्य यत्पूर्णा, आहवनीयस्य वत्समीकवपया इत्यादि । भा १०।८।८।१६. ० सामान्यस्य व्यक्तित्वात्-तन्वात् व्यक्तनेः सामान्याश्रयत्वं मुख्यम् । समुदाच्याश्रयत्वं तु वृक्षाश्रयो यत्र इतिवत् समुदायस्य तन्मध्ये समुदायिप्रतीतेः औपचारिकम् । सु. पृ. ३४६. ० सामान्यस्य साक्षात् वार्थान्वयाभावः ( साक्षात् विशेष विना ) । रत्न. ६।१।१९।५४. ० 'सामान्यानां न वा नाश. कश्चिदभ्युपगम्यते ।' श्लोवा. उपमान २५ । सामान्यं नित्य इति सिद्धान्तः । रत्नाकरः. पृ ४४१. ० सामान्ये प्रकृते विशेषो विधीयते । टुप्. १०।३।२।१५. ० सामान्ये हि कश्चिद् विशेषो भवत्यपि । न तु नि सामान्यः कश्चिद् विशेषो उपपद्यते । वा. ३।५।१।४१ पृ. ९८२.

४ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायः । अयं भावः- सामान्ये दान्तिदिर्यमाने विशेषो नातिदेशो भवति । तथा- ब्राह्मणवत् अस्मिन् क्षत्रिये वतिस्त्वयिमिति । सामान्य यद्ब्राह्मणभागे तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते, यदि क्षिप्रं मातरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते, एवं प्रकृतेऽपि । अयं न्यायः 'सामान्यातिदेशोऽनतिवर्षो' ( पा० १।१।५६ ) इति सूत्रमहामाष्ये स्पष्ट । साहस्री. ४३८.

० 'सामान्यान्वयथाऽभिदेशे विशेषेण गमयन्ति हि ॥' श्लोवा. अर्थापत्तिरिच्छेदः ७०.

० सामान्यान्वगमात् विशेषानुपगम्य सर्वप्रथमः । भा. ३।१।७।१४ पृ ७०६.



प्रतिनिवृत्ति । कर्मणामपि यद्यत्तद्दोषोऽपि विभागत ॥  
 अपर्यायस्मृतैरुक्त धातुभिः प्रतिभज्यते । पुनर्विधान  
 स्वध्यायका गुणप्रकरणात्तरे ॥ अथे तु भेदमाचार्या  
 कर्मणामेव मन्ते ॥ १ १ २९५ । परसामान्यापेक्षया  
 च सर्वाण्येव अन्तरेषामाद्यानि विशेषेण प्रपदेश  
 प्राप्नुवन्ति । १ १ २९६ । केचित्त् गोत्रादिषु विशेष-  
 स्वमार्गद्वयं सामान्यादिना शब्देन अनभिधेयं वात्  
 यदेव महासामान्यं सत्तावस्तु-भावशब्दाभिधेयं तदेव  
 शब्दस्वरूपं यच्छिन्नं गोत्रादि विशेषयच्छिन्नं  
 वा गोसत्त्वात् आश्रयविधानयत्ने याच्यमिति  
 मन्यन्ते । यथा आहु - 'अस्वयं सर्वशब्दानामिति  
 प्रयास्यच्छगम् । अपूर्वैरेतानामर्थैः सममाहुर्गवादिषु ॥'  
 इति । 'तत्तु कथयामिभागेन सामान्यानां निरूपणात् ।  
 अयुक्तं न गत्रादीनां तत्र याच्यकृत्तत् ॥' १ १ २९७ ।

० सामान्य जाति । तस्य परं घट इत्यादि प्रमा ।  
 नतु नेय प्रमा, अतीक्ष्णत्वादिजातिविषयस्त्वात् ।  
 तथाहि, न तावत् चैतन्मिना जाति प्रत्यक्षत उप-  
 लभ्यते 'इह गतिं गेत्' इति प्रतीत्यभावात् । मिना-  
 ऽपि सा सर्वगता व्यक्तिगता चैकस्मिन्मिना वा !  
 अंतराले अनुपलभ्येनाय । द्वितीयेऽपि नित्याया  
 उत्तरययोगात् । अमूर्ताया चैक्यतरत् आगमनासम  
 वात् मन्यन्ति घटे सा न स्यात् । न चाद्यत आग  
 मनम्, निरयवत्त्वात् । एव एवस्या व्यक्तौ कृत्स्नाया  
 अरोन या न वृत्ति संभारति इयवगतं यम् । अतो  
 न चैकित्तो मिना जाति संभारति । व्यन्यासकत्  
 तु नित्यत्वमित्यं यथा विरुद्धधर्माया अवहलितम् ।  
 भेदाभेदश्च अत्यविरुद्ध । एव च स्वल्पगणरूपपुद्ग-  
 लविषयकत्वं निर्विकरक प्रमा इति चार्थावैक्येऽपि ।  
 तत्र, कणपुण्ड्रमदृशयो यद्विस्तु एकाकारप्रत्ययानु  
 पपत्ते । इति सामान्यस्य अतीक्ष्णत्वं यत्ता वस्तुत्वं  
 आपकभेदाभेदसंभारन सामा ये वस्तुत्वं निराक्रियते ।  
 सिद्धं तदि वस्तु रक्षामायम् । तेन सिद्ध सामान्य  
 जतिरूपम्, एताभेदे तु उक्तमित्यम् ।

सामान्यं च नित्यभेदभेदकानुगतम् । तद्व्यवहानि च  
 'अन्तरेषामेवमुत्तरं संकरोऽथानवतिष्ठति । रूपहानि-

रसव धो ह्यशिक्षत्तमपीष्यते ॥' इति । एक शक्ति  
 गत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्ति  
 गत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्रयत्वत्वादि ।  
 परस्परव्यन्ताभावसामानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न  
 सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वमूर्तत्वे । अनवस्थित न  
 सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामान्यम्,  
 यथा पृथुनु-नौदराकारत्वम् । असमवेत न सामान्यम्,  
 यथा अभावत्वादि । आशिक न सामान्यम्, यथा  
 उपेक्षात्वम् । इति दिक् । तथापि आशिकत्वं स्वयं  
 तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतिपत्तिव्युत्प  
 जातिनिवृत्तस्वभावोभयसामानाधिकरण्यत्त्वस्य भेद-  
 भेदगर्भस्य ट्पकनातीक्ष्ण्यं तुल्यत्वात् । मणि पृ २२  
 -२३

० सामान्य तत्त्विकीर्षा हि । ६।३।१।२।३।४।  
 कर्मणु श्रुतद्र यापचारे प्रतिनिधिमुवादाय प्रयोक्तव्य  
 इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेयं द्रव्यं तत् सामान्यं ध्रुवेन  
 मुख्येन सदृशमेव उपादातय न तु यत्किंचित् । हि  
 यस्तत् तत्त्विकीर्षा यद्विषयिणी इच्छा, तद्वत्त्वे तस्य  
 दृश्यस्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तत्त्विकीर्षा मुख्यद्रव्येण  
 दित्वा सदृशद्रव्येण पूर्यते, न त्रिसदृशद्रव्येण इति  
 कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति  
 सिद्धान्त । के

० 'सामान्य तत्त्विकीर्षा हि' ( ६।३।१।२।३ ) ।  
 नहि नीवारण्यो मीहिनुद्धि व्यावर्तते इति चक्षति  
 'सामान्यं' इति । वा. ३।६।१।४।१८ पृ १०५८  
 ० सामान्य ( सादृश्य ) देवतासामान्यात् इति सामान्य  
 वनीय । १।३।१।३।३२-३८ ० सामान्य निरोप  
 सामान्यायोगात् विशेषापेक्षया सर्वध्वनिरोप कोषवति ।  
 सु पृ १२०० ० सामान्य परापररूप द्वेषा । मणि  
 पृ २२ ० सामान्यं यत् सन्तर्थायं भूत तस्यागमुद्रयिनो-  
 त्रिवेद्यतायै सर्वत्र व्याप्य एव विधीयन्ते । 'स्ववर्तयो  
 हि विधीयते सामान्योपलक्षितः' इति । पा  
 ३।२।३।२ पृ ४७३, ० सामान्य विशेषो भाष्ये एव  
 निपद्यते सति । ३।८।३।१०, ० सामान्य विरोधे

दशलाघिः करणोत्पन्नसुखापादात् वर्तमानमाग-  
मानविशेषोत्पन्नसुखापादात् वा घटः इति  
शेषः, उत्पत्त्यार्थ इति वा । एत नष्टरूपनीयन नाशो  
कारणैः वर्तमानप्रमाणप्रतिशेषोत्पत्तिरूपस्य मवि-  
पदन प्रतिशेषोत्पत्तिरूपेण धारण्येऽन्येति । तेन वर्त-  
मानमागमानप्रतिशेषोत्पत्तिरूपस्य उत्पत्तिरूपप्रति-  
शेषो वा घट इति शेषः । एवं चान वर्तमानोत्पत्तिरूपोत्पत्ति-  
न प्रागभावेन, उत्पत्तिशेषोत्पत्ति घटेन वा, नामेन  
वा व्यनक्ति । तदन्वये ' परशो मतिरिति ' परशो  
नष्टरूपति ' शो मतिरिति ' शो नष्टरूपति ' इति  
प्रयोगाविति । एतद्वन्ने आमलिनिति देवदत्ते अ  
उत्पत्तिरूपति ' एतद्वन्ने मतिरिति ' इति प्रयोगाविति ।  
तेन वर्तमानोत्पत्तिरूपस्य उत्पत्तिरूपस्य, इति  
न तदर्थे सामान्यदर्शनापेक्षा ।

धरतुतः प्रागभावे प्रमाणमागत् सर्वविद गर्भसंख-  
नलिनिति ।

वस्तुनः सिद्धसुखविषयकप्रत्यक्षभावात् अविदसुख-  
ज्ञानार्थ, अरूपप्रत्यक्षभावे प्रवृत्तिजनकपदहेतुप्रमाणार्थ,  
वस्तुप्रमाणं च सामान्यदर्शना आरम्भार्थ इति युक्तम् ।  
मणि. पृ. २०-२१.

● सामान्यरचनः शब्दे न विशेषे अर्थव्यापितो  
भवति । भा. ४।३।१५।२०, ● सामान्यरचनेन  
विशेषविधानं परोक्षं भवति, प्रत्यक्षं तु विशेषरचनेन  
विशेषविधानम् । प्रत्यक्षं परोक्षात् प्रवृत्तम् । विशेष-  
रचनं सामान्यरचनात् प्रवृत्तम् । ३।१।१।२१ पृ.  
६०२, ● सामान्यरचनात् विशेषरचनं प्रवृत्तम्  
( अर्थः ) । ३।१।१।२१ पृ. ६०२.

● सामान्यरचनस्य विशेषमाग्यानुसारेण  
विशेषो पर्यवसानमिति न्यायः । यथा ' पुत्रोदात्त  
चतुर्धा करोति, आपो चतुर्धा करोति ' इति च ।  
तेन न वैश्वदेवस्य पुत्रोदात्तस्य चतुर्धा इत्यमिति ।  
सादृशी. ५७७.

● सामान्यवाची शब्दः विशेषाकारिण इति ।  
यदि चाभिवदेत् अयं ब्रूते यदि नावकस्तेन । पूर्वं  
दर्शनाभावात् । सामान्ये च एतद्वर्तमानदर्शनात् ।

तस्मात् सामान्य विशेषान्वित इति । भा. १०।८।८।  
१६ पृ. २०७३. ● सामान्यवाची सामान्य, विशेष-  
वाचिनो बृहस्पतयदिनाशस्य मानवाने वर्तते न तु  
माननिगिहया अस्ति । वि. ७।११, ११।११.

● सामान्यवाचित ( शब्दात् ) आह्वयवि-  
करणसिद्धा । वा. १।४।१२।२३-२ पृ. ३५६.

● सामान्यविधिः अट्टापरं. ' आह्वयविधिः  
इति । बाल पृ. २१. ● ' सामान्यविधिः अट्टापरं  
संक्षिप्तं विशेषतः । स्पष्टश्च तु विशेषान्वेषणस्य  
संभारः ॥ ' वा ३।४।१।४।४ पृ. १००. ● सामान्य-  
विधिः ननुः यथा- ' यदाह्वयविधिः श्लोति ' इति ।  
बाल पृ. १५. ● सामान्यविधिः विद्या-  
गुण-ज्ञाति-द्वयविषयस्त्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं  
उद्देश्यादौ विधेयादौ उद्देश्यादौ विशेषमाग्यो चेति त्रिविधः  
इति संक्षेपेण ब्रूयति । पृ. २१, ● सामान्यविधिः  
दृष्टार्थे- लोमविधि । पृ. २१, ● सामान्यविधिः  
द्विविधः- फलार्थः पुरुषार्थ इति, दृष्टार्थे. अट्टापरं  
इति न । पृ. २१, ● सामान्यविधिः पुरुषार्थे यथा-  
पुरुषार्थेः । पृ. १५.

● सामान्यविशेषेषु सामान्याश्रयस्य विशेषे  
लक्षणवा वाच्यमिति, विशेषाश्रयस्य तु भुव्या, भुव्या च  
लक्षणाश्रयस्य चाप्येते तत्र वाच्यत्वनिश्चयसाम्यस्य लक्षणा  
मात्रस्य श्रौतविशानेन बाधः । रत्न. ६।५।११।५.

● सामान्यविशेषन्यायः । आकाने सामान्य  
विद्विद्वानि । उच्यते वा विद्वाने । प्रमाणप्रयोगविधिरस्य  
सामान्यो उच्यते विशेषमाग्येः सन् उच्यते  
विषये तत्र विशेषमाग्यस्य विशेषमाग्येः सन् उच्यते  
उच्यते इति संक्षेपः । तत्र उच्यते ' विशेषमाग्योत्पत्तिरूपो  
एतद्वान्माग्यविषयात् सामान्यविषयात्-सामान्य-  
विशेषमाग्यविषयोः इदं अर्थमत्र । वा ३।३।२।१.  
● सामान्यविशेषन्यायः । सामान्यतः इत्यर्थे चतुर्धा  
विषये चमत्तः, विधिगत्तं चतुर्धा विषये शोरोदत्त  
इति सामान्यविशेषन्यायेन शोरोदत्तं चतुर्धा ।  
रसायनम् पृ. १०७.

● सामान्यविशेषलक्षणो बाध. । वा. २।२।१३।  
२९ पृ. ५६६.

● सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते ।  
प्राप्तशब्दोऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● सामान्य-  
विहितं विशेषविहितेन वाक्यैक्येऽपि बाध्यते । यथा  
वाक्या मिक्तस्तेन इति द्वयविशेषेण अवन्मृपनाम्ना  
सामान्यतोऽतिदिष्टः पुरोडाशः । बाल. पृ. १३२.

● सामान्यविहित विशेषविहितेन वाक्यभेदे विशेषैक्ये  
च सति बाध्यते, यथा- उपसंहारः । 'पुरोडाशा  
चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति । पृ. १३२.  
● सामान्यविहितं विशेषविहितेन विषयभेदे वाक्यभेदे  
च सति बाध्यते यथा आहवनीयः पदेन । पृ. १३२.

● सामान्यवृत्ति पद विशेषवृत्ति वाक्यम् ।  
भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९.

● सामान्यशास्त्राणि विशेषविधिविषय परित्यज्य  
प्रवर्तन्ते । वा ३।२।८।२१ पृ. ७७४. ● सामान्य-  
शास्त्राणि विशेषशास्त्रेष्वपेक्षितमिमाणाणि न कर्मान्तरे.  
संबध्यन्ते । ३।१।५।११ पृ. ६७२. ● सामान्य-  
शास्त्रेण । 'नहि सामान्यशास्त्रेण ध्वजद्वारे कृते सति ।  
विशेषशास्त्रान्तरहासादादित एव स ॥' यदा हि  
सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तयपहारम्, तदा न शक्यं केनापि  
न्यायवितुम् । ३।४।१४।४१ पृ. ९८०. ● सामान्य-  
शास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध. । सु. पृ. ६७८.

● सामान्यश्रुतिः तत्र नाम विशेषे उपसंह्रियते,  
यत्र वा विशेषशास्त्रात् अतिरिक्तार्थो भवति । तद्यथा  
'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इति सामान्यश्रुतिः आग्नेये  
उपसंह्रियते 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यनेन । तत्र  
यदि 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्येतादृशमर्थं न ध्रुयेत्,  
अनाग्नेयस्यापि प्रसज्येत्, तत् उभयमर्थवत् । फणिक. पृ.  
३५४. ● सामान्यश्रुति विशेषश्रुतिर्बाधते । भा. १।१।  
७।२५. ● सामान्यश्रुतेः विशेषश्रुतिर्वैलप्यती  
श्रुतेर्विशेषे । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

● सामान्यसमाख्या विशेषसमाख्या चेति  
समाख्या द्विविधा । बाल. पृ. १२. ● (समाख्ययोः)

सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्या बलीयसी । वा.  
३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● सामान्यसमाख्यातकर्तुः विशेषसमाख्यादिना  
बाधः । भा. ३।७।२०।४१-४२ पृ. ११०६. मीको.  
पृ. १२५१ 'श्रुतिज्ञान अनिषत्पदार्थं' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् । ६।५।७।२५।।

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उत्तिष्ठेन्न, सोमम-  
मत्रय विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्वोमेन सर्वपृथेन सर्व-  
पेदसदक्षिणेन यजेन्न' इति सामि उरथाने अर्थादेव  
केनचित् सनस्य त्यागे कृते यो विश्वजित् वाग. कर्तव्य-  
तया विहितः, सः क्रीते राजनि सति स्यात् । सोम-  
ऋषोत्तरं कर्तव्यः । विभागसंयोगात् 'सोमममत्रय-  
विश्वजिता यजेन्न' इति सोमस्य विभागेन संयोगात् ।  
सोमक्यात् प्राक् तु सोमविभागसंभवात् वैगुण्यस्यात् ।  
तस्मात् सत्रमारभ्य कुतश्चित् कारणात् यदि कश्चित्  
यजमानः सत्रं त्यक्तुमिच्छति सः सोमऋषोत्तरं सोमस्य  
अंशं विभज्य स्वीकृत्य तेन विश्वजितं यागं कुर्यात् ।  
ततश्च धीतराजका उत्तिष्ठतो विश्वजितं कुर्यात् । इति  
पूर्वः पक्षः ।

प्रवृत्ते वा प्रापणाग्निमित्तस्य । २६ ॥

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उत्तिष्ठेन्न  
सोमममत्रय विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत्' इति विहितो  
विश्वजित् राजन्योत्तरमुत्तरेण कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं कृतेन  
प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । प्रवृत्ते प्रवर्तन-  
माने सत्रारम्भोत्तरं राजक्यात् प्रापति उरथाने विश्वजित्  
कर्तव्यः स्यात् । निमित्तस्य विश्वजित्प्राधान्यमित्तस्य  
साम्युत्थानस्य राजक्यात् प्रापति प्रापणात् प्राप्तेः ।  
विश्वजितो निमित्त साम्युत्थानं अप्राप्युत्तरेण, न तु  
राजक्यः । तस्मात् प्रवृत्तेरन्तरं सोमक्यात् प्राक् पश्चात्  
यदा साम्युत्थानं तदा विश्वजित् इति सिद्धान्तः ।  
प्रवृत्तौ इति क्वचित् पाठः । अर्थस्तु स एव ।

आदेशार्थेतरा ध्रुतिः । २७ ॥

‘यदि सत्राय दीक्षिताता सामि (अर्घात्) उत्ति-  
 श्रेत् सोममपमत्रय विश्वनिताऽऽतिपमेष यजेत’ इति  
 विहितो विश्वनिद् सोमक्यात् प्रायसि साम्युत्थानेन  
 निमित्तेन कर्त्तव्य इति सिद्धान्तिना उक्ते ‘अक्रीते  
 राजनि उत्तिश्रतः सोमविभागमावात् विगुण कुर्युः’  
 इति पूर्वपठिष्या साङ्ख्यितम् । तथाह सिद्धान्तो । इतरा  
 ध्रुतिः आदेशार्था । आदेशः उपलक्षणमन । सोमम-  
 पमत्रय इति इतर ‘साम्युत्तिश्रेत् विश्वनिता यजेत’  
 इत्यस्याः श्रुतेः स्यात्पमत्रय एव पठिताऽपि ध्रुतिः आदे-  
 शात् सोमार्दिकेरेषामपि द्रव्याणा उपलक्षणार्था । यो हि  
 अर्घात् उत्तिश्रत स सस्यश्रत् सर्वेभ्योऽप्य्यात् स्वीय  
 विभाग इत्यङ्ग स्यात् उच्यते । तत्र सोमोऽपि विभ-  
 ज्यते । परतु विश्वनिदनुग्रामे निमित्तं साम्युत्थानमेव न  
 सोमकरो वा सोमविभागी वा । तस्मान् प्रवृत्तमात्रे  
 एति साम्युत्थाने विश्वनिद् इति सिद्धान्तः । इतरा  
 ध्रुतिः इत्यत्र इतरध्रुतिः इत्यपि पाठः । अर्थस्तु न  
 निम्नः । के.

● सामिधेनी क्रुद् । अमिसमिन्वचनमात्रावृत्ता  
 कार्यम् । वि. १०।६।१९, ● सामिधेनी । ‘एषा  
 सामिधेनीमन्वाद्’ इति माहृतपत्रदशसामिधेन्येऽदेश-  
 प्रहणे आदितः क्रमेण प्रवृत्ति, अगशिष्टस्य च लीय ।  
 १०।६।१९, ● सामिधेनी । ‘म यो वाजा अभिघातः’  
 इत्याद्याः अमिसमिन्वचनायाः कृत्तः सामिधेन्य । समपति  
 भ्यवेऽमिर्षवा सा सामिधेनी । ३।६।१९, ● सामिधेनी ।  
 पामदेवेन रष्टः पश्चदशः । जगत्सत्य कथाश्रुतीपाद्य  
 तानयः । तत्र प्रथमोत्तमावृत्तेन पश्चदश पठिद्ये. एषा-  
 दसप्तं. सामिधे वः, चतस्रो कथाश्रुतीपाद्या. इत्येन  
 विभाग्य विविधोमः । सकर्ष. ४।४।३. ● सामिधेन्यः  
 पश्चदशेन अगत्सत्य कथाश्रुतीपाद्ये । सकर्ष.  
 ४।४।३. मीष्टो. ए. १४. ● अगत्सत्य कथाश्रुती  
 पाद्योः’ इत्यत्र अभिघातं द्रष्टव्यम् । ● सामिधेन्यः,  
 ‘एषाऽऽतिशयानुत्थानात् प्रतिशक्त्यामस्य’ इति दर्शपूर्ण  
 मास्योरेष । तत्र दान्यमागमः कार्यः । विवेचय

तासादावन्तान्ते । वि. ५।३।३, (संपदापविदस्त  
 अन्यथा वर्णयन्ति, तेषु. २।५।१० मायै द्रष्टव्यम्) ।  
 ● सामिधेन्यः दर्शपूर्णमास्योरेषम् । ४।३।१०.  
 ● सामिधेन्यः मनोरुच्यः यावदर्थे उपादेशाः न सर्वाः ।  
 मा. १०।६।१९।७३-७६, ● सामिधेन्यः, ‘सप्त-  
 दशावृत्त्याद् वैदयस्य’ । ६।६।७।३६. ● सामिधेन्यः ।  
 सम्प्रविष्यतेऽतिः यामिर्कर्मिनः प्रदत्तामिः समिद्धिः  
 कृत्तः सामिधेन्यः, तासा चान्यद्वयम् । वि.  
 ३।१।११.

● सामिधेनीस्यदन्वाहुरिति हविर्धानबोर्वच-  
 नान् सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

ब्रूवित्शेमे ‘उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्यदन्वाहुः’  
 इति ध्रुवते । हविर्धानयोः शकृत्शेमेभ्ये यस्मिन् हवि-  
 र्धानं सुन्वन्ति सोमस्य नित्यादवन्ति तस्मिन् सामिधेनी-  
 नामनुवचन कर्त्तव्य इति तदर्थः । अत्र कि सामिधेनी-  
 नामद्रव्यामेव हविर्धानं बोध्यते उत सामिधेनीना  
 हविर्धानेन देवो लभ्यत इति संदेहे पूर्वपठमाह सूत्रम् ।  
 सामिधेनीः तद् अन्यद्वा इति तच्छब्देन सत्रस्यवेपेन  
 अन्यवेन हविर्धानयोः मध्ये दक्षिणस्य हविर्धानस्य  
 वचनात् प्रतिपादनात्, तद् सामिधेनीना अद्वा इति  
 विधीयते । सामिधेनीना कृत्वा अनुत्पन्न तत्र कर्त्तव्य-  
 मित्यर्थः ।

अत्र सुधा- ‘यत् सुन्वन्ति’ इति मन्वन्त्याः य-  
 यच्छब्देन अभिघाताधारस्य हविर्धानस्य उपलक्षणस्य  
 ‘तदन्वाहुः’ इति सप्तम्यन्ताः यथतच्छब्देन वरायदात्  
 हविर्धानयोः शकृत्शेमेभ्ये यस्मिन् हविर्धानं सोमम-  
 मिपुत्रन्ति तस्मिन् सामिधेनीस्यद्वा इति ध्रुवये-  
 प्रदीतेः ‘सामिधेनीस्यदन्वाहुः इति वचनात् हविर्धान-  
 योर्भ्ये अभिघाताधारस्य हविर्धानं सामिधेनीनामद्वा’  
 इति सूत्रार्थः इति ।

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं कार्यकर्म सोमस्य । १६ ॥  
 ब्रूवित्शेमे ‘उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्यदन्वाहुः’  
 इति ध्रुवते । उत इति अथ इत्यर्थः । यत् हविर्धान-  
 शकृत्शेमेभ्ये यत् सुन्वन्ति सोमस्य नित्यादवन्ति, तद्  
 तत्र सामिधेनी. अन्वाहुः इति ध्रुवयः । अनेन वाक्येन

सामिचेनीनामङ्गमाथेन हविर्धानं चोद्यते इति पूर्वपक्षे पूर्वसूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमनुमिदम् । तेन वाक्येन सामिचेनीनां देशमात्रं दक्षिणहविर्धानशक्यसमीपदेश एव सामिचेनीनामनुवचनस्य अङ्गतया लक्ष्यते न तु शक्यम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षवाच्यस्य । हि यस्मात् सोमस्य आसादनरूपं दक्षिणशक्यस्य अर्थकर्म प्रयोजनरूपं कर्म प्रत्यक्षं भ्रुतं ' दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे राजानमासा दयति ' इति । अष्टादशस्य उपरि अनुरालयेदं. कृत्वाहीर्णं नीडमिस्त्युच्यते ( ' साटीचा मध्यभाग ' इति मराठीभाषायाम् ) । तत्र नीडं सोमस्थानम् । नीडस्य पुरस्तात्तु ईषान्तराले स्थापितकृत्वा हीतु स्थान संभवति । भाष्ये तु एवमुक्तं : " प्रत्यक्षं हविर्धानं सोमस्य, न तु सामिचेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिचेनीसम्बन्धः । " अपरेण वेदि ' इति होतु-देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समाम्बः, " इति । तेन दक्षिणहविर्धानसमीपदेशो स्थित्वा न मिथे य अनुवच्यताम् ।

समाख्यानं च तद्वत् । १७ ॥

ज्यामिष्टामे ' उत्र वत् सुवृत्ति सामिचेनीसूद-  
न्यद् ' इत्यनेन यथा सामिचे-यनुवचनार्थं दक्षिण  
हविर्धानशक्यसमीपदेशं ' दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे  
राजानमासादयति ' इति वचनानुसारेण लक्षितं  
तद्वत् समाख्यानं सोमस्य हविर् धीयते श्याप्यते  
यस्मिन् तद् शक्यं हविर्धान इति समाख्यानं  
शक्यसमीपदेशमेव लक्षयति इति सिद्धान्तः । चकारो  
हे वन्वन्मनुवच्यते । हे

● सामिचेनीं पठ्य ' अन्तर्वेदि अन्य पाठो  
भवति बहिर्वेदि-य ' इति भ्रु-म् । तत्र पदशब्द  
कृत्वादावती एव कृत्वादा अन्तर्वेदि स्थित्वा अनु-  
वच्यते । द्वितीयं कृत्वादा बहिर्वेदि स्थित्वा इति  
पूर्वपक्षः । तत्र पाठशब्दं कृत्वादावती, किन्तु होतु-  
पादावती इति सिद्धान्तः । सकार्यं, ४।१।२. ● ' सत-  
स्य सामिचेनीगन्तुनात् ' इति भ्रान्तास्य आभवात्पे ।  
तथा वेदेषु-अध्याख्यादी च पुनः सातदस्य विधि-

तम्, तेन वैमृधादिकमपूर्वं कर्म इति सिध्यतीति  
चेद, उभयोपरसंहारः कर्तव्यं तेन नापूर्वसिद्धिः । वि.  
१०।८।९. ● सामिचेनीनां अग्निहविर्धानार्थं कृत्वा-  
प्रश्लेषमकाशानार्थत्वम् । सु. पृ. १०५६. ● सामि  
चेनीनां अग्निहविर्धानार्थत्वम् । भा. ३।७।१६.  
● सामिचेनीनां अनुवचने सार्धायां ऋचस्त्रिरम्बाश्च  
इति पूर्वपक्षः । एकस्या एव ऋचः अग्याश्च इति  
सिद्धान्तः । सकार्यं, ४।१।५. ● सामिचेनीनामे-  
विद्यतेतनुवचनं प्रतिष्ठाकामस्य दर्शपूर्णमासप्रशोक्तार्थ-  
तम् । ३।१।११।२१. मीको. पृ. ११६९ ' उर्वरी-  
धिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामि  
चेनीनां काम्यसंख्यायां विद्वद्भ्यो प्रथमोचमे विप्रस्य  
अवशिष्टानामुचामागमेन संख्यायां, पूरणम्, नाम्यावेन  
दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८।२७-२३. मीको पृ  
२०६२ ' दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीनां ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामिचेनीनां काम्यसंख्यापूरण  
अधिकाममेनेव, परंतु प्रथमोत्तमयोः पठ्यत्वेन सह  
पञ्चदशतः प्राकृतं यहीत्यां अधिकागमं कार्यं । वि  
१०।५।८. ● सामिचेनीनां देशलक्षणार्थं हविर्धानं  
पठ्यम् । भा. ३।७।१५-१७.

● सामिचेनीनां नाहुतिगन्तुरूपत्वम् ॥

' इधमः प्रथम आहुतीनां हूयते ' इति वचनेन  
सामिचेनीभिरिधमप्रश्लेषस्यापि होमत्वाद्युक्तत्वात् मानं  
यणिकामेदेवतात्वं ' सूक्तवाक्य एव यावत्, प्रस्तर एता  
हुति ' इति भ्रुते प्रस्तरप्रहरणेऽपि यागात्स्वीकार्यात् ।  
प्रस्तरश्लेषयुक्तत्वेन तत्र प्रश्लेषाद्यस्य प्रतिपत्तित्वस्वीकारे-  
ऽपि प्रकृते सामिधामतस्य एवेन प्रयाचारिवदाद्युवच्यते  
एवैव यागः । तेन प्रकृतिसिद्धान्तं पालितिरिष्टी प्रश्ल-  
दुवकारात् सामिचेनीत्येव । इति प्राप्ते, यद्यप्यत्र  
यागोपशोभित्वेन पूर्वमग्निहविर्धानरूपदशयोजनसमीपदेशेन  
अष्टादशकृत्वकल्पनायोग्यात् । सामिचेनीनु वचनस्यैव  
देवतारथेन स्वरानसंभवात्प्राथम्यवदमात्रेण होमत्वसिद्धिः ।  
प्रस्तरप्रश्लेषेण शिष्टदेवताप्रयथिधानात् तासां हविर्भेदस्य  
संभवात्पिद्धान्तस्य यागात्समीपदेशेऽपि प्रकृते वचनस्य अग्नि-  
स्यैव प्रतिपादानात् निर्वाहावपि संनिपातिरता सामिचेनी

भवेयुः । भाष्ये तु प्रस्ताद्यङ्गणस्यापि केनलसंनिपाति-  
स्त्वमेव समर्थं पूर्वोक्तमातृपुत्रभारकत्वं कृत्वाचित्तये  
स्तुक्तम्, स्ये 'सृक्त्याक एव यास्या' इति श्रुतेर्महत्  
पूर्वपक्षे दृष्टान्तायैवेन सुशोभम् । संकर्म. २।८।३.

० सामिधेनीनां निरवस्य पाशदस्यस्य बाभ्येन  
एकविंशतिर्येन बाधः । ( काम्येन निरवस्य बाधः-  
इत्यस्योदाहरणमिदम् ) । वाल. घृ. १३३. ० सामि-  
धेनीनां निरया पञ्चदशस्यया दर्शपूर्णमासयोः बाभ्यसेन  
पूरिता 'त्रिः प्रथमामन्वाह विक्षत्तमा' इति । भा.  
१.०।५।८।२७. ० सामिधेनीनां प्रथमा दर्शपूर्णमासयोः  
'प्र यो बाजा' इति । निह्नौ तु कश्चिदप्यापि प्रथमा  
तद्य तु तस्या एव त्रिः षट्ः । चि. ९।१।१०.  
० सामिधेनीनां सप्तदशस्यपायाः निह्नतिगमिता ।  
३।६।२.

॥ सामिधेनीनां सर्वांसामेव सांतस्यविधिः ॥  
'वा एकश्रुति सततमनुशात्' इति वचनान्तरे-  
णापि सातस्य प्रथमोक्तमाह्वेव विधीयते । 'त्रिः प्रथ-  
मा' इति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन तच्छब्देन सनि-  
हितप्रथमात् । नन्वनानाविधिनैव तासु सातस्यभा-  
रुपनिर्विधिर्न बाध्यः इति चेत्, न, अनवानसातस्ययो  
भेदात् । पूर्वोक्तोच्चारणोर्भवे मौनइतशाल्पयनाना-  
सायः सतानः । नि.श्रावामावोऽनवनमिति । न्तु  
'संततमुचरमर्षर्वमारमेत' इति विधिनैव सातस्य-  
सामादनाय इति चेत्, न । तेन पूर्वोक्तार्थेदपस्यो  
संतानमाप्येऽपि प्रत्येक पूर्वोक्तार्थयोः संतानप्रानगस्यैत-  
त्सम्भवेन कश्चेददात् । न्तु 'संततमुचरमर्षर्वमारमेत'  
इति विधौ उक्तत्वेन तच्छब्दमुचरार्थस्यापि प्रतीतेरविशो-  
पात्तेनैव सातस्यमातेर्यं निर्विधिं बाध्य इति चेत्,  
न । तेनानुष्णामयोमे प्रातापवि निधप्रयोगे स्याप  
विध्यन्तरस्यावदयत्तात् । तथा च सप्तम् 'अवा-  
च्यत्वाज्ज्ञेति चेत् स्यात्सोद्योग्यकत्वात्' इति ।  
एवं त्रैशो घञोः प्रथमत्वात्प्रानसमवेऽपि 'वदे-  
नैकामेव संततुयात्' इति विध्यन्तरस्यैवमिति भाष्य-  
इतो व्याख्यानं तद्वचनात्प्राज्ञेयाद्येऽपि सतानसमर्षत्वाद्-  
पेक्षम् । वसन्तमासोत्समयोरेव सातस्यं एद्वैकामेवेति

वचनान्तरमन्वाधैः सातुदावः । इति प्राप्ते, तादृशवचन-  
वैषम्यांपरस्यै सामिधेनीमानोद्देशेनचो सधियु सातस्य  
विधिः । प्रथमोत्समपदेन तासा विशेदुमशयनयात् ।  
'ता एकश्रुति' इत्यत्र तु संततमित्यन्वोक्तश्रुतिमान-  
विधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् । 'उचरमर्षर्वमारमेत'  
इत्यत्र ताम्भप्रदसमानधानेनोत्सपदमृगन्तरप्रथमार्षर्व-  
मात्परम् । संकर्म. १।१।६.

० सामिधेनीनां सातदस्य अनारम्य आम्नात  
तत् विह्वयर्थम् । भा. ३।६।२।५, ० सामिधेनीनां  
सातदस्ये अनारम्याधीर्त् परिगणितानु विह्वयिषु पुनः  
श्रवणाय वाक्यशेषत्वात् तास्येव निधम्वत् । १.०।८।  
२३।३३. ० सामिधेनीनां सातदस्य मन्तौ वैदस्यत्वं ।  
वि. ३।६।३. ० सामिधेनीनां स्थान (पठनस्य) दर्शपूर्ण-  
मासयोः आहननीयात्. पृथिवी देवाः । ज्योतिष्टोमे च  
इविद्योममण्डपगणदक्षिणहृदिचोमशब्दसमीरो वैश्वः ।  
३।७।७. ० सामिधेन्यां निरवसातस्य प्रथमोत्समस्यान-  
धर्मसम् । ९।१।१०।३३. ० सामिधेनीषु अवाच्य-  
नामान्ते निवेद्यः दर्शपूर्णमासयोः वि. ५।३।३.

॥ सामिधेनीषु आद्योत्समयोरनवानविधिः  
वृत्तमेव वचने एव ॥

'यं वामयेत सर्वमागुरिवादिति 'प्र यो बाजा' ०'  
इति तस्य निरनवानमन्स्य 'अग्र आमाहि चीतये'  
इति सततमुचरमर्षर्वमारमेत' । 'यं वामयेत सर्वमागु-  
रिवादिति 'आजुहोता हुक्म्यत्' इति तस्य निरनवान-  
मन्स्य सहोपमेत्' इति च श्रुतम् । अत्र प्रयोक्ता-  
कीपायाः 'अग्र आमाहि' इत्यनेन सातस्यविधानात्  
साधोया क्वचिदस्यास्यः । न चोक्ताश्रयस्याविशेषः ।  
काम्येन निरवसापस्यत्वात् । न च तृतीयोत्समपदे  
एवोत्समार्षर्वसातस्यविधानेन, संत्तयाया अविशोपायेति  
वाच्यम् । प्रयोक्ताश्रयमुद्दिष्ट सतानविधेः प्रतिपद्यो-  
वाणीया प्रबुद्धेरावदयत्वात् । न च 'निरनवानमन्स्य'  
इति त्रिः पाठोक्तत्वात्समेव संतानविधानेन चरमानुवचने  
एव तद्व्याज इति वाच्यम् । 'त्रिः प्रथमा निह-  
त्तमा' इति विधिभ्यामेव निरवसापस्येन प्रकृतविधयो-  
स्तुवचनामनोत्समविधानात् । इति प्राप्ते, अन्यतः

प्रासशिरम्यासोद्देशेन त्रिरनवानमित्यरोन निरुच्छा-  
सत्वत्रिभिः । आहूतिप्रपसमासित्यन्त एकेनैरोच्छ्वासेन  
न्यात्र मध्ये निःश्वासेदित्यर्थः । ऋद्धामोद्देशेन अन-  
वानविधौ प्रथम्यासमूत्रो मध्ये निःश्वासाभावेऽप्युक्त  
मातौ निःश्वासाभावो न प्राप्नुयात् । तथा च निरि-  
त्यस्य वैश्वर्थापत्तिः । अथ्यासमात्रस्य विष्यन्तरेण  
लाभात् । एवं ' अन्न आयाहि ' इत्यर्थवैश्व पाठत  
एत्रोत्तररत्यामेन अन्यतरवैश्वर्थापत्या ' दिन्द्रयायस्रं  
प्रथममहः ' इत्यत्र प्रथम्यस्यैत्रोत्तरत्वमात्रं विवक्षितम् ।  
ऋद्धास्यं दृढ पदवदनुवादः । तृतीयानुवचनोत्तरं तस्या  
एत्रोत्तरत्वात् । तथा च प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीय-  
तृतीयानुवचनसंबन्धित्वप्रबोधोवाजीवाचैवेनैव सातरसिद्धिः ।  
वरुतः प्रथमोपस्थितत्वात् ' अन्न आयाहि ' इत्येतदेव  
विवक्षितमिति तृतीयानुवचने एत्रोत्तरत्वात् सात्व्यम् । तेन  
याज्ञुपहोत्रविषयायकत्वादिमात्मजत्वम्, उत्तरमित्येव  
खनुवादः । नैमित्तिक तृत्तरवपानन्तर्थादन्तीयेतेत्युक्तेः ।  
रेवतीराय इव च भारनाविशिष्टभावनन्तरविधानात्  
वाक्यभेद इति भाष्यकारः । निरम्यासोद्देशेनानवान-  
मात्रविधिरिति तु युक्तम् । इतराशस्य विष्यन्तरेण  
लाभस्योत्तराधिकरणे एव वक्तव्यत्वात् । तस्मात् सार्धं  
वाभ्यास इति नाशरसंख्यात्रिघोषः । संकल्प. ४।१।५.

सामिघेनीपु आद्योत्तमयोः त्रिरावृत्त्या  
संख्यापूरणम्, नागमः ॥

सामिघेन्य ऋचः एकादश पठिताः । विहितानु  
पञ्चदश । तत्र चतुष्टयानमितिसन्निभनलिङ्गानामागमेन  
संख्या पूरणीया । तस्याः प्रथमत्रिभिरित्यस्याभावात् ।  
न च प्रथमोत्तमयोर्द्वयोश्चत्वारिंशत्त्रिघोषानेन तदभिप्रायेण  
पञ्चदशरात्रानुवादे युज्यते इति वाच्यम् । तथापि ऋचा  
एकदश रात्रायेन तासां चतुःपञ्चत्तराद्विघाताश्रयत्वेन  
तासां श्रीणि च दशानि पठित्वाश्रयानि भवन्ति  
तावतीः संस्वरस्य रात्रयः ' इति ध्वन्यन्तरत्रिघोषापत्तेः ।  
उपदिष्टान्तेनानभ्यन्ताश्रयित्वेन संख्याप्रतीतेः । तस्मा-  
त्संस्वरस्यपूरणार्थंमनुवृत्त्य चमतीत्य रात्र्यधीचतुष्टयं  
काऽनेपम् । पञ्चदशैः त्वेकादशानामभ्यासत्रिघोषा-  
नामनुवादइमित्युक्तम् । इति प्राप्ते, अश्वरचन्द्रस्य

व्यञ्जनोपसर्जनकस्वरपरत्वेन तेषां च ' स्वरा विघति-  
रेकश्च ' इति शिक्षापरिगणितानामुत्पत्तेन तदधिक-  
सख्यायाः सर्वनाभ्यासाभिप्रायेणैव कथनावश्यंभावात्  
' सप्तदश पृष्ठानि ' इत्यादौ तृचस्याभ्यासेनैव शब्दघ-  
त्सस्य 'पठित्स्त्रिभो माप्यदिनं सवनम् ' इत्यश्रयत्वेन  
निर्वोदस्यतथा प्रकृतेऽपि प्रथमोत्तमयोर्गम्यस्योर्मेलेन  
पञ्चदशचत्वस्य पद्यधिकविघाताश्रयकत्वस्य चोपसर्जनो-  
न्यागमः । स्पष्ट च कौपीतविचचनम् ' एकादश सामि-  
घेनीरत्वाह ' इति प्रकृत्य ' निः प्रथमया त्रित्तमया  
पञ्चदश संपद्यते, पञ्चदश पूर्वपद्यापरपञ्चयोर्हामि '  
इत्यादि । संकल्प. ४।१।४.

सामिघेनीपु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः संघानं  
कार्यम् ॥

' एकैकामुचं संतन्वति ' इति विधौ ऋचः संतन्-  
न्तीत्यनुवर्तवैकैकानित्युक्तेरेकैकस्या ऋचो यौ अव्यवच-  
र्षवौ तयोर्गम्याप्याटेन प्राप्तस्य मध्येऽवसानस्य निषेधः  
प्रतीयते । ऋद्धामोद्देशेन विधाने तुच एकस्यां  
ऋगन्तरेण संतानः प्राप्नुयात् । संतमेकं श्लोक वती-  
त्यादौ अर्धयोः संतानप्रतीतेः । तस्मादाद्यर्धयोर्निव न  
मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवेदेव । अत एवाणु'श-  
मस्य 'अन्न आयाहि' इत्यस्या ऋचः पूर्वेण संतानविधि-  
रुपपद्यते । इति प्राप्ते, एकेकामुचन्त्यनेन संतानप्रती-  
योगिनः कीर्तनात्तदुपयोगिनोऽपेक्षायामुपस्थितत्वात्तदुच-  
रासामुचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैक स्वस्वरयोः संगेज्ये-  
दित्यर्थप्रतीतेर्नार्धयोः परस्परं संतानविधिः । अत एव  
चरमाथा ऋचःतृतीयावृत्तौ अनुपयोगिन्या ऋचोऽभावा-  
न्निगदेनैव संतानो वचनान्तरेण विहितो युज्यते ।  
' उत्तमापे तृतीयं वचने प्रगवेन निगदमुपसंदाप्यन्ते  
महौ अग्नि ' इत्यादिना । ऋद्धेरोन संतानविघने  
स्वरसंज्ञामाभ्याभाव एव प्राप्यते । न च ' अर्धवो  
संदापानि ' इति वचनादनुपयोगिप्राप्तिः । हस्यमुचार्ध-  
गन्तरपूर्वार्धमात्रपरत्वात् । ' वदंशुक्ताः स्युः ' इत्यादि-  
नचमसंयोगं विनिन्द्यार्धवैधोः संघानं विधानं 'संयु-  
नत्येवैनाः ' इत्युचंश्रयत्वात् । एतेन ' अन्तप ऋचोः

अन्यत्र पुनरर्थे च 'इत्यात्' इति यथाहमात्रायां विश्रामानुवादः समगच्छते । संकल्प. ४।१।७.

ॐ सामिचेनीपु शिरसाद्यः प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रयोवाजादिकविशेषधर्मः दर्शपूर्णमासयोः । १।१। १०१३३. भीको, घृ. २०६४ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीनिर्गम्याः' इत्यत्र अधिपत्रण द्रष्टव्यम् ।

ॐ सामिचेनीपु 'त्रिंशद्भिर्गृह्णाति' इति विग्रहः 'तं त्वा समिद्धिरिद्धिः' इत्यस्यामेव ऋचि ॥

'रायतेरी प्रथमाम्' इत्यादिना ऋक्त्रय स्तुत्वेद-  
माग्नायते 'त्रिंशद्भिर्गृह्णाति' अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः  
संतता अन्तरिक्षं वा अद्भिः' इति । एषसा ऋचि-  
विभ्रामं कुर्वाद्भिर्गृह्णाति । सामिचेनीप्रकृत्ये चाल विधिः  
पाठात्तासामेवोद्देश्यत्वात्प्रत्येकं त्रिंशद्भिर्गृह्णाति । न च  
'तं त्वा समिद्धिरिद्धिः' इत्येतत्समिचौ पाठात्प्रत्येक  
एव त्रिंशद्भिर्गृह्णाति इति वाच्यम् । संनिधानात् सामिचेनी  
प्रकरणस्य वत्प्रवृत्तौ । इति प्राप्ते, 'तं त्वा' इत्यत्र  
एव निर्विभ्रामः । तस्याः पार्श्वे विधाय मध्ये विग्रह  
विषयः 'अन्तरिक्षं वा अद्भिः' इति पुनरुक्त्या ऋचः  
परामर्शेनावान्तरप्रकरणप्रतीतिः तस्याश्च सामिचेन्यान्तर-  
प्रकरणस्योद्देश्यत्वात् । यत्तु साध्यान्तरीयं वचनं 'तं त्वा  
समिद्धिरिद्धिः इत्येषा त्रिंशद्भिर्गृह्णाति' इति तन्वाद्य-  
विद्वानुवादकम् । संकल्प. ४।१।९.

ॐ सामिचेनीपु 'त्रींस्तृचाननुद्वयान्' इति  
त्रिंशद्भिर्गृह्णाति प्रथमोत्तमे एव द्वौ तृचौ 'अत्र  
आयाहि' इत्यादिश्च तृतीयः ॥

सामिचेनीरेव ग्रहस्य 'त्रींस्तृचाननुद्वयानुद्वयानुद्वय  
श्रयो वा अन्ये राजन्यात्तृचयाः प्राणयो वैदशः शुद्धता-  
नेवामा अनुकूलं करोति' इति श्रुतम् । सन्नि हि  
मादश्री त्रिष्टुम् अथस्तुष्टुम् चेति चत्वारि छन्दादि  
प्राणायामादिवर्णचतुष्टयसंश्लेषत्वेन तत्र तत्र श्रुतानि ।  
तदन उज्वन्नातिरिक्तवर्णप्रथमस्य स्ववशावदेतापादकत्वेन  
तृचयप्रसन्नप्रमाणत्वा अग्नि शायनजागतास्तुष्टुम् एव  
यजन्त्येवोपादेयाः । तुष्टुमन्त्रान् वैदशस्य गायत्र्यैष्टु-  
मास्तुष्टुमा भवन्ति । 'ता वै गायत्र्यो भवन्ति' इति  
मातृत्वविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण वाचः इत्यालेखनो

भवति । आदमरभ्यस्तु 'अष्टावेताग्नि हवीषि  
भन्त्याष्टाक्षरा गायत्री' इत्यादिवर्णमात्रमात्रेण छन्दो-  
विशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतवाचस्य वायुक्तत्वात्  
पुनरिच्येः प्रकृतिमातृत्वान्तरपरिच्छेदाधीनेन सार्धैवा-  
त्रायना एव प्राकृतस्तृचया प्रथमा इत्यात् । ते च तृचाः  
प्रथमोत्तमे त्रिंशद्भिर्गृह्णाति इति द्वौ 'अत्र आयाहि वीतयः'  
इत्युक्त्येण तृतीयः इत्येतरूपाः । प्रथमोत्तमे त्रिंशद्भिः  
'सहसामन्वता तुचैः' इति वाक्यतोपात् । 'अत्र  
आयाहि' इत्युक्त्येण रयंतंरवामदेभ्यश्चहसामन्वतेन  
संस्तान्त्वात् सामान्यतृचयनेन परिग्रहः । संकल्प. ४।१।९.

ॐ सामिचेनीपु पठिते एव आद्यान्त्ये ऋचौ  
रायतेरी वार्हती च, न तु सामयोनी ॥

'रायतेरी प्रथमामन्वता, वार्हतीश्रुतानाम्' इति  
सामिचेनीष्वेव प्रकृतौ श्रुतम् । तद्वशात् वृहदथरयो-  
र्गोनी ऋचावामपितये 'त्रिः प्रथमाम्' इति विधिभिः  
स्तुतयोऽप्यभ्यासादि भवेत् । तेन प्रयोवाजीशानो-  
र्चिःकल्पः । इति प्राप्ते, 'प्रतिश्वतास्त्रयं स्वं करोति' इति  
वचनेन प्रयोवाजीशया एव रयंतरूपत्वेन संस्तवानाम्ना  
कृत् प्रथमा कर्षा । उच्यतेषाम्भूतभरतादेव वृहद्वृ-  
त्तम् । परमस्येव निमित्तोद्देश्यत्वात् वृहद्वृत्तत्वेन वेदे  
वृहदा, श्रुतिदर्शनात् । यथा 'ऐन्द्रायतेऽमे एधते'  
'रयंतरयैव वर्णो भुव उत्तमो गच्छते वृहत् एव वर्णः'  
इति । 'अयसो वा एष योऽसमेत्यारन्याम् भार्याहि'  
इति तृच रयंतरवामदेभ्यश्चहसामन्वतेन संस्तुत्य 'यमे-  
वैतसामन्वत् करोति' इत्युपसंहराच्च । अस्मिन्नेव तृचे  
प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपी युञ्जन्तम् । अतो नोत्त-  
माऽऽप्यन्ता कर्ह । संकल्प. ४।१।८.

ॐ सामिचेनीपु प्रथमविधाने जन्त्ये ऋगक्षरे  
एव स्थाने ॥

निवेश्यमानः प्रथमः प्रथमोपस्थितरसादावाक्षर एव  
निवेश्य, 'अत्र आयाहि वीतये' इत्यादिरौतरी । इति  
प्राप्ते, ऋगक्षरण्या कर्मविषयति माताभावेनाग्नानुक्तत्वा-  
दन्व्याक्षरत्वेव विकारः 'अमे वीद्यत वृहत्' इत्यादी तु  
चरमपञ्जनसहितः स्वर एवाक्षरम् । अत एव वय-  
त्



कारकत्वेन प्रगण्युनिवपयते । 'ऋचमुक्त्वा प्रथोति' इत्यादौ त्वाषाण्येषामावासान्धान्याश्रयिहारः । संकल्प. ४।१।२२.

॥ सामिधेनीपु प्रणयविधानं ऋगक्षरस्थाने एव ॥

तथैव 'ऋचि प्रणय दधाति' इति विधानात्प्रत्युच्यन्ते प्रणयः प्रणोचन्, स च यत्रपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो या दधनि दिवाग्न्यायेन तत्संमिश्रो वेति द्वेषाऽपि संभाव्यते तथाऽपि प्रवृत्तेरुपानुयाज पुगेनुगाकरोत्तरमिव कुण्डप्रदग्नाय एव युजः । आग्नातऋगक्षरणा मध्ये एकस्यापि विहाराधीगात् । 'यो वै सामिधेना. प्रणयः स गायत्या नमम धरम्' इति श्रुत्यन्तरेणाष्टमाश्रितेत्तरपर्यन्ते । इति प्राप्ते, क्रमेण उचरणीययोर्द्वयो. शब्दयोः सवधस्या-द्व्युत्पिद्यसवधस्यैव वृत्तिनियामकत्वाभावाद् ऋचि इति खन्दीयोविधाषाण्येषामावषाण्यते. वाचनिकत्वेनाश्रयिहारस्थानेपरत्वात् 'प्रणयते.' इति विधिविद्वत्वावाश्रयि कुर्वन्नेव निविद्यते । उगाश्रयोक्षेपवधमेदेस्तु नोपा शुषानीवाश्रयिहारः । इन्द्रमध्वेऽष्टमाश्रय्यायैक्येऽपि ब्रह्मपशुदौ तस्यापिद्वयस्य पाठास्यद्विप्रायेण नममाश्रय-तोक्ति, काग्मेदेन प्रियनागोरनि द्वे वज्रयुगे धारय-तीति मिश्रितोक्तिदर्शनात् । संकल्प. ४।१।२२.

॥ सामिधेनीपु प्रणयप्रवृत्तार्थस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्रणयः' इति शब्दस्य ॥

'ऋचि प्रणय दधाति' इति विधानात् प्रणय इत्यश्रयपरत्वम् एव शब्दो निधेयः । विधौ श्रयमाण शब्दनिधयमन्य न्यायपरत्वात् 'पेरद्वयोर्द्वेषम्' इत्यादौ तथा दर्शनत्वात् । इति प्राप्ते, ओङ्कारस्यैव निधेयः । इत्यगदार्थस्य भूयादेः शब्दानुर्वीर्यत्क ववाधेनेत्रेति शब्दस्वरूपस्यैवामिति प्रणयप्रदस्य शब्दविशेष एव वाचरेतेन वाचकत्वे लक्षणया मानामाणात् । अस्या दिदेवतावाक्यपर्यादाग अनियमयक्ती वैधायन्यनिध-मनस्य न्यायस्यैऽपि निवर्तनस्यैवशब्दवाचकत्वात्वाप्य-त्वात् । न हि 'वेदगच्छयुगाम् नि पठेत्' इत्युक्ते वेदादिशब्दान् पठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव 'ओमिति

प्रथोति' इति बहुवचनः प्रणयप्रदस्यार्थेऽदर्शनी भुविना-मनन्ति । तस्मादोङ्कार एव निधेय इति । संकल्प. ४।१।२२.

० सामिधेनीपु मनोर्कच. धात्या इत्युच्यन्ते अग्नि-वाक्यस्य इष्टेः क्रमे अर्वाते सोमारीदीगा अनापते । तथा 'प्रयुगानास्त स्याथो०' इति द्वे धात्ये । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७३.

॥ सामिधेनीपु 'समिद्धती घृतवती चानू-च्येते' इति 'तं त्वा समिद्धिः०' इत्येव प्राया ॥

'समिद्धती घृतवती चानूच्येते' इति श्रुतौ कृते दतीति स्त्रीलिङ्गस्याहो विदोषप्रदावगमत् 'समिध-ममवती समिद्धवती च' इत्यादाविव समिधप्रदप-प्रतीका ऋक तादृश्येव घृतवती चानेया । 'समिधाऽपि दुपस्यन्, घृन् मिमिशिरे' इत्यादिका । अनूच्येते इत्यु-द्वयाभिप्राय द्विवचनम् । इति प्राप्ते, 'त त्वा समिध-रिद्धो घृनेन वर्धयामसि' इत्यस्या एकायं वद' समिद्धुवयोःसिमिधन्यनातुपुत्रोतनामः । 'अनूच्येते' इति द्विवचन तु छन्दसं तादृशैरिष्टयमेदेकैक्या एव द्वितोपचार इति तु पदानाद इत्यस्यापि । भाष्य-कारस्तु 'समिद्धी' इति नपुंसकद्विवचन परविशेष-त्वाभिप्राय समिधप्रदघृतवदयोः सृष्टिन्यायेनैकैकदास्या व्यपदेश इत्याह । 'समिद्धी घृतवती च पदे अदू-च्येते' इति शास्त्रान्तर्वाक्य तु यतः पदे अनूच्येते ततः करणादिद्यमेव ऋकसमिद्धती घृतवती चेति सुतो-जम् । संकल्प. ४।१।२०.

॥ सामिधेनीपु 'मग्राणि छन्दामसि अनु-श्रयान्' इति गायत्रीविशुद्धजास्य एव सर्वाणि छन्दामसि ॥

सामिधेनीधेन 'सर्वाणि छन्दामस्यनुश्रयान्' इति अनु-श्रयान् । तत्र सर्वाणि छन्दासंश्रयानि छन्दासि सर्व-पदेनोच्यन्ते । संक्रोचे मानामावात् । यदि गाथादि-सतकमेव निदानदच्छन्द पदेनोच्यते । तदधिकोनाश्रयान् इति छन्द इति छन्द पदादिनेन स्पष्टहारः । अत एव आश्रयैवसर्वानुक्रमस्या 'यत् सर्वाणि छन्दाः' इत्युच्यते तत्र गाथमादिवाक्यत्वादि सत छन्दासि कनीयान्'

इति सुवतिरालोचनेन तदा तावन्वयेव प्रयोग्यानि । इति प्राप्ते, तावन्निष्ठुञ्जगतीनामेव प्रकृतत्वात्सर्वत्वमिहाधिकारिकम् । अत एव प्रेक्षात्कीकायामपि 'एतदिततपमेव सर्वणि छन्दसि एतस्मान्निष्ठधामनूप्यानि' इत्युक्त्या 'त्रिष्टुभो वा एतद्रीर्यम्' इत्यादिना निष्पेक्षेतरचतुष्टय-रूपतासंगदनायां स्तुतिव्यवृत्ते । संकल्पे. ४।२।२.

● सामिधेन्यनुवचनं द्विगणहविर्धानदेशे ऽप्यो-  
क्षेमे । ३।७।७।१५-१७.

● सामिधेन्यनुवचनार्थं 'उत यत् सुवन्ति' इति वाक्येन हविर्धानदेशे लक्षणे ऽप्योक्षिणोमे । ३।७।७।१५-१७, मीको. घृ. १७८७ "ऽप्योक्षिणोमे 'उत यत् सुवन्ति' इत्यादिना भुवेन०" इत्यनभिधरणं द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेन्यनुवचनार्थानां ऋग्वेदे, अग्न्याधान-  
मन्त्रदीना च यजुर्वेदे विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नाना  
वेदस्वभावाौ हिदामन्त्रयधेन वाधिताना विशीष-  
विशेषे मन्त्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनमातो-  
पाद्यमदिकापूर्वकं अत्रेषु लक्ष्यं । सु. घृ ११७८.

● सामिधेन्युक्तं निविदासि धैतानः कार्यः इति  
पूर्वपक्षः, नेति विद्वान्तः । संकल्पे. ४।२।४.

● सामिधेन्येन्विश्रुत्याऽनुवचनानां प्रकरणात्  
दर्शयुर्ममासाङ्गात्वे प्राप्ते भुव्येन प्रतिष्ठाकामादिवु पुत्र  
पार्थिव्यायकारणात् प्रकरणवाचः । भृतिः प्रकरणात् बली-  
यसी । वा. ३।३।३।१४ घृ. ८३५.

● सामिधेनीर्गमणां श्रेतुः संयोगः ग्राम्भरणात्  
'अनुत. सामिधेनीत्वाह' इति । भा. १.२।१।  
१८।४.१.

● सामिधेनीकार्ये मानवीनामृत्वा एकादधानामेव  
दायत्वीभ्य. समानपरं शोभादेशेऽपि । १.०।६।१५।३३  
-७६. 'शोभादेशेऽपि सामिधेनीकार्ये०' इत्यत्र अधि-  
कार्ये द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेनीकाले 'अन्तर्वेदन्यः पादः' इति  
लवणवा देवविधिः । संकल्पे. ४।१।३. मीको. घृ.  
४२१ 'अन्तर्वेदन्यः इति लवणवा देवविधिः'  
इत्यत्र अभिधरणं द्रष्टव्यम् ।

मी. को. ५३९

● सामिधेनीत्वं अग्निमन्त्रचक्रप्रकाशकत्वं विना न  
संभवति । सु घृ १-५८. ● सामिधेनीत्वंमप्यानां  
न स्वाद्वन्वसमिन्धनात् । न चाप्रयोगमप्यस्यः शक्यो  
यहिः समिन्धियम् ॥ 'सामिधेन्यः । अग्निमन्त्र-  
चक्रप्रकाशकः (कन ) सामिधेन्य इत्युच्यते । स चाग्निः  
परपुत्रकः तामिः प्रकृतवितन्वः । वा. ३।१।१।१।२  
घृ. ७३५.

● सामिधेनीनिधेदेऽपि नागहनवाचः एहमेवोपे ।  
संकल्पे ४।४।७. मीको. घृ. १६०३ 'एहमेवोपे  
सामिधेनीनिधेदेऽपि नावाहनवाचः' इत्यत्र अभिधरणं  
द्रष्टव्यम् ।

● सामिधेनीवाङ्मद्वयं प्रकरणात्प्रद्विदोपात्  
अपूर्वमन्त्रव्यवधानात्प्रत्यासत्तत्वेनैव । वा ३।६।२।१५.

● सामिधेनीवाङ्मद्वयं तादृशव्यवधानपूर्वकं पूर्णपाठयोः ।  
वि. ६।६।७. ● सामिधेनीपाञ्चमद्वयस्य निरन्तर-  
वेदप्रतिमितकलात्प्रत्येन वाचः । वाळ. घृ. १३२.

● सामिधेनीवाद्ः चतुर्थस्य प्रथम । तत्र त्रयो-  
दशाधिकरणानि । संकल्पे. ४।१।१-१३.

● सामिधेनीप्रकरणे 'तदणि छन्दसि अनुवच्यत्  
बहुपाजिनः' इति भुतम् । तत्र सर्वणि नाम मन्त्र-  
निष्ठुञ्जगथ एव, न तु सत वा सताधिकदातव्यवृत्तानि  
वा । संकल्पे. ४।१।२.

● सामिधेनीप्रयाजयोगेभ्यश्चाले देवतानामावाह-  
नम् । वि १.०।१।१ षोडश ३.

● सामिधेनीवाङ्मद्वयं ( तै. सं. २।५।७-८ ) दर्श-  
पूर्णमासप्रकरणे 'विश्रुतो वे त्वाहः' इत्यस्मिन् सतमा-  
हमयोरनुवाकयोः अग्न्यात् । वि. ३।१।११.

● सामिधेनीमन्त्राः एकादश पठितः, निदितास्तु  
पञ्चदश । तत्र चतुष्पादमात्रम कर्तव्यः इति पूर्वपक्ष ।  
प्रथमोत्तमशोक्तोरभ्यस्तित्वेन पञ्चदशत्वात् नान्पादमात्रः  
इति विद्वान्तः । संकल्पे. ४।१।४.

● सामिधेनीमात्रसंयोगेन भुतस्य सामद्वयस्य  
अभ्यस्तकतुमैगदनात् पाञ्चदशत्वेन प्रकरणप्रत्यक्तु-  
र्लयोगेन वाचः । सु घृ. ४१४.

• सामिधेनीविषये एकदेशवचन ' एका सामिधेनीमन्त्राह, निहः सामिधेनीरन्वाह ' इति । समस्तग्रहणमपि भवति ' षड्दश सामिधेनीरन्वाह ' इति । भा. १०।१।१।२.

• सामिधेनीसंख्यायां काव्यविवृद्धौ आगन्तूनामृचा समिध्वमानवर्तीसमिध्वत्परोत्तराले निनेय । ५।३।३।१-६ मीको. पृ. २०६६ ' दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीसंख्यायां ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयं अनारम्याधीतं पशुमित्रविन्द्याऽध्वरकल्पादिप्रकरणायीते । साप्तदशैः पश्वादि-विषयमेव उच्यते इति दशमे वचने । सु. पृ. १५२०. • सामिधेनीसाप्तदशयं विद्वत्पु वर्णत्रयस्यापि । वि. ६।६।७. • सामिधेनीसाप्तदशयं विद्वत्पुर्णमासि । ३।६।२।९ मीको. पृ. ४२७१ ' साप्तदशयस्याप ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सामिधेनीसाप्तदशयं १ वैमृषे २ अध्वरकल्पाया ३ पशु ४ चातुर्मस्थेषु ५ मित्रविन्द्याया ६ त्रेपातस्याया ७ आपश्शेष्याम् । नान्यस्यामिहती । भा. १०।८।१।९७. • सामिधेनीसाप्तदशयं वैश्यस्य दर्शपूर्णमासयोः, षाड्दशयं तु ब्राह्मणराजस्यो । वि. ६।६।७. • सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन सामिधेनीसंख्येनया उत्पत्ते प्राक्करणिकैश्च वचनैरिति योगात् अर्थवत् । वा. २।३।१।२०.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमृषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमृषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसत्त्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामुद्रिकविषयः शरीरसंनिवेश । सु. पृ. १३०.

• ' सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विपेक्षितैः । लालनाश्रयिणो द्रोपासाहनाश्रयिणो गुणाः ॥ ' इति न्यायः । अथ ' वाक्यादेरात्मन्निवस्थाऽसूत्रासमतिरोपकुत्सनमर्त्यनेपु ' ( वा. ८।१।८ ) इति सूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तः । तथाहि- ' असूत्रा कुत्सनमित्येवोऽर्थः । कोपो भर्त्येनमित्येवोऽर्थः । असूत्राकुत्सनयोर्वोपभर्त्येयोर्नक्षैकार्यत्वात् पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूत्रं कुत्सयति, न चासूत्रं कुपितो भर्त्यते । ननु च भोः अदुपिता अपि हृदयन्ते दारकान् भर्त्यमाना । अन्तन्त्ये ता शरीरादृति कुर्वन्ति वा कुपितस्य भवति । एव तर्वाह- ' सामृतैः ' इत्यादि । साहस्री. ८।८.

• सांप्रदायिज्ञानद्वयः धारण्ययनपरः । सु. पृ. ५३. ( संप्रदायः प्रयोजनस्य वाक्यस्य, येन प्रार्थितसंप्रदायः तस्मात् ' स्वाभ्यायोऽभ्येगम्यः ' इति वचनसादश्यात् । इति तु वाचिन्म. वा. १।२।१।८ पृ. १२२. )

• साम्यवैषम्यप्रतिपादनप्रतिज्ञा । भा. ५।१।८।२।

• सायं अग्निहोमनारम्य प्रतिहोमाः कार्याः प्रतिहोमकरणश्ले । ६।५।१३।४३. मीको. पृ. २७४० ' प्रतिहोमपक्षे सायमग्निः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• ' सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तं भोजनं कुर्यात् ॥ ' अथ कालन. स्वव्यवस्थाप्य प्रतिषेध । बाल. पृ. ३५.

• सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यन् । प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०७.

• सायंहोमे कृते यजमानापरि कृत्स्नद्वारा प्रातरौमि अरस्य कार्यं इति आचारः । सु. पृ. ७८७.

• सायंहोमोत्तरं यजमानमरणे । यदा सायंप्रातरम्यतोऽव एक एव प्रयोगो भवति, तदा सायंशोमे कृते यदि नाम यजमानस्य कदाचिदाप्यद्वारि तदा यथाकथञ्चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः, प्रकृत्यासमादिनिमित्तदोषपरिहारायम् । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०८.

• सामुद्रिकविद्या ( हृत्पूजा तथापि वैदिकसंवेद्यवैद्यम् ) । वा. १।३।१।२ पृ. १६७.

● सायुज्यकामौ । एतेन ( कुन्वयेन यजेन ) राक्ष-  
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयताम् । भा. १।१।१।१७.

● सारस्वतं आज्यं ' आमायैण्यग्नेनाद्दशश्रपाते  
निर्वैवेत् ' ; ' सरस्वतीमात्रव्ययं यजेत् ' इति उपाधुवाचस्य  
विकृतिः । वि. १२।२।८, ● सारस्वतं आज्यं उपाधु-  
वाचविकारः अपरब्रह्मवाचम् । ५।१।१०. ● सारस्वतः मेघः  
अतिशयः । भा. ३।१।७।१८, ● सारस्वतः मेघः  
( सारस्वते ) चरत्क्रीडामण्या पशुः द्वितीयः । १।१।४।  
१०।३७, ● ' सारस्वतीं मारुतः ' इति । तत्र सरस्वती  
च सरस्वा इति श्रीदशैश्वर्यं पूर्वं याज्याऽनुवाकयोः  
समाप्तनाम् ' प्र णो देवी ' इति, सुग्यकवात् । ७।१।  
७।१४. श्रीज्यो. पृ. १।१५९ ' सुग्यकवापिकरणात् ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● ' सारस्वतं चक्रम् ' ( निर्वैवेत् ),  
द्वितीयं हविः प्रातश्च मार्घ्यदिने च  
तृतीयवयने च अपरब्रह्मवाचम् । भा. १।१।१।११९.

ॐ सारस्वते सत्रे ( कामेष्टौ ) दक्षिणादान-  
मदृष्टार्थम् ॥  
कामेष्टौ च दानशब्दात् । १०।२।१।५।४५ ॥  
भाष्यम्— अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, ' प्रत्यक्ष  
प्रसन्नं प्राप्नोत्येव कामावाशकपालं पुरोडागं निर्वपन्ति,  
तस्यामदया पुरुषी च धेनुके दत्त्वा मदि यदुनामरभूय  
मन्धरायति ' इति । तत्र सद्यः किं परिक्रमार्थं दानद्रुत  
धर्ममात्ममिति । द्रष्टव्यमनीये च सप्तस्थानद्रुते परि-  
श्रवाथे दानमित्युक्तम् । अथेदानीमद्भूताया कामेष्टौ  
चिन्तयेत् । तत्र किं तावत् प्राप्तम् । यथा पृष्ठशमनीये  
परिक्रमार्थम्, एषाविहापीति चतुर्वेदान्वादिश्यते ।  
कुतः । दानशब्दात् । दानशब्दे भवति । ' तस्यामदया  
पुरुषी च धेनुके दत्त्वा ' इति । दातव्यः कर्म-  
केतुः सद्यः परिक्रमार्थं इत्युक्तम् । न चैतत्सत्यम् ।  
सप्तस्थाश्रुतेमेवत् । प्रकरणाच्च समस्य स्वयंकर्तृकता,  
नाज्ञानाम् । तथोदरमातेर्कैरिगमिः समुत्तं सत् समस्यो  
पकारकं भवति । अथैकैरिगमिभिना विगुण समस्य  
नोपद्रुयत् । तस्माद्व्य दानं परिक्रमार्थमिति ।

द्वयं— ननु तत्र दानं परिक्रमार्थम्, दक्षिणा-  
दृष्टार्थकम् । द्रष्टव्यमनीये तु विद्यते दक्षिणादृष्टः  
( ' उदरश्रुतेः क्वेत् ' इति ) । तस्मात् ( पूर्व-  
पक्षासमाप्तम् ) न्यमेवत् ( अधिकरणम् ) । उच्यते ।  
' मशाश्रुणादानव्यः परिक्रमार्थं ' ( १।१।१।४८ )  
इत्यत्र दानं परिक्रमार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे ।  
( स तर्हि तत्रैव निराहृतं, अत आह— ) स चानापि  
न्यायः । ( तत्र ' द्रव्ये समवात् ' इति यजमानस्य  
देवशर्पे द्रव्ये स्ताम्भामावात् परिक्रमार्थता निरस्ता ।  
अत्र तु निमित्ति परिक्रमार्थता न सत्येति ) तथा च मार्घ्यं  
' दानवन्दः कर्मकेतुः सद्यः परिक्रमार्थः इत्युक्तम् ' ।  
( अत्र तु समवात् न ते सन्ति, इति आशङ्क्यापरि-  
हायार्थः ) ।  
अत्र ( मार्घ्य- ) प्रत्ययः ' न चैतत् सत्यम् ' इति ।  
षोडशमिप्रायः । ( यावत्ता गवादिभ्यः कामेष्टिरपि  
समवेति । उत्तरमाह— ) अस्ति सारस्वते सत्रे,  
गोआसुयी ( एकौहो यथाक्रम ) यजनीयपक्षेऽहोः  
( गौर्गमाश्रयमाश्रययोः ), शिष्टेषु आहःसु ( अतश्च शिष्टेषु  
पूर्वपक्षापरपक्षोपरहःसु ) दशपूर्वमासी ( पूर्वपक्षे दशः,  
अपरपक्षे पूर्वमासः इति ) एतत् सारस्वतं सत्रम्  
( यद्भुतं गौआसुश्च दशपूर्वमासौ चेति ) । नानं कामेष्टि-  
चोदना । तस्मादाह न चैतत् सत्यमिति । इत्येव न्येति  
( चोदयिता ), सप्तस्थाश्रुतं ( कामेष्टिः ) । साह च  
सत्रं कर्तव्यम् ( दशमातिरेव ' ये यजमानास्ते क्रियन्तः ' इति  
सर्वास्त्रिग्वेषु यजमानविधानादिति ) । तत आह  
( उत्तरवाची— ) ' प्रकरणाच्च समस्य स्वयंकर्तृकता,  
नाज्ञानाम् । ' इति भाष्यम् । टुपटीका तु— प्रकरणाच्च  
साप्तस्थ सत्रस्य, नाज्ञानामिति । षोडशमिप्रायः ।  
द्वादशदि आरिग्वेषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते,  
तेष्वेव स्वयंकर्तृकता, प्रकरणाच्च समस्य मद्रुते स्वयंकर्तृ-  
कता । इह चोदयेन तेष्वेवाहोषु स्वयंकर्तृकता प्राप्नोति ।  
कामेष्टिरपूर्वमद्भुतम् । न च प्राशस्तस्य कार्यं वर्तते ।  
तस्मात् स्वयंकर्तृकतातिशयः । यो मूषान्वटहारकन्याय-  
( १।८।१६ ), स इहापि । न तु अनेन स्थापितं मूषान्वट-  
हारणे अन्वयः कर्ता न प्राप्नोति । उच्यते, परोक्षेऽपि  
साह प्रयत्नेन कर्तारो विधीयन्ते, यत्र चोदयेन सत्र  
नियतेष्वेव नापिनेयुः ।

यचनं वा सत्रयात् । ४६ ॥

**भाष्यम्**— वाशब्दात् पञ्चो व्याख्याते । नात्र परिक्रयार्थे दानम्, धर्ममात्रमिति । कुतः । सत्रयात् । सन्ध्यानतिनिवृत्ता । आह । नैतत्सत्रम्, सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम्, सत्राङ्ग तु सत्रमध्यवर्तितम् । सत्रस्य च भाङ्गस्य स्वयम्पूर्वकता । तस्या क्रियमाणत्वा सिद्धा अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्र आगत्या न प्रयोजनम् । श्रयमाण तु दान धर्ममात्र भवितुमर्हतीति ।

**टिप्पणी**— प्रज्ञा एव यज्ञमानाः कामेष्टि करिष्यन्ति, त्यागवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन कर्तारो न प्राप्तुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रमद्वेनात्र प्राप्तुवन्ति ।

**श्री**— सारस्वते सत्रे श्रूयते 'प्लाक्ष प्रखवण प्राप्य अग्रये कामायाष्टापाल निर्वपन्ति, तस्यामश्वा च पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति ( सारस्वतं सत्र सरस्वत्याः नद्यास्तौरे कर्तव्यम् । सा च नदी यस्यात् पर्वतादारभ्य प्रवहति, तत्र प्लक्षमूल्यवत् जलप्रसाराणमस्ति । तद्देव प्राप्य तत्र देशे इयमिष्टि. कर्तं या— सोम. । अश्वा पुरुषी धेतुके दद्या इति दुर्य-मनुष्य-गोजातीयाना स्त्रीणा दक्षिणायेन दान श्रुतम्— इति विश्वेरे उक्तम् । आश्व औ म. १२६ नारायणवृत्तौ तु 'अश्वा च पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति स्त्री अश्वा, स्त्री पुरुषी ते धेतव्ये इति प्रथमप्रसूते इति च ध्याख्यातम् । धेतुके धेतव्ये भयन्त्यौ इत्यर्थे. ।) विभिन्न दानमदृष्टार्थम्, उन परिक्रयार्थमिति । तदर्थं चिन्त्यते, किमेतस्या ऋत्विजः सन्ति, उत यज्ञमानैरेव इयमिष्टि. कर्तव्यमिति । तत्र द्वादश्यादे 'ये यज्ञमानास्ते ऋत्विजः' इति यज्ञमानानामादिगम्य इहातिदेशेन प्राप्यमाण प्राकृतेष्वेव अङ्गु प्रारभते, नापूर्वाङ्गु पुराणरत्नारणार्द्धि. विवर्धिर्यम । तेन अङ्गुङ्गे कामेष्टौ असन्ति यज्ञमानान्तिभ्ये चोदकप्रसङ्गनिर्गमभवेति यम् । सस्यु न तेषु दान अमत्यापि दक्षिणाशब्दे द्वापार्थयात् परिश्रयार्थमेव । इति प्राप्ते दूमः । प्रज्ञौ बर्हिर्धर्मा. प्रविष्टाना पदा याना अद्भरयात् युक्त यत् अपूर्वेषु न भवन्ति, यज्ञमानास्तु कर्तार, प्रयोगाङ्गवात् विज्ञतावधि प्रयोगद्वारेण

प्राप्तुवन्ति । तस्मिन् प्रयोगे यत् अपूर्वमप्यत्र निवर्तति, तत्रैव प्रसङ्गसिद्धरयात् न कर्मन्तरमाङ्गुश्रुति । तस्मात् अदृष्टार्थमेवेतद्दानम् ।

**सोम**— पूर्वत्र अन्तराचिन्तायां दानं यथा परिक्रयार्थम्, एवमिहापि इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु कामेष्टौ च दान परिक्रयः एव पृष्ठशमनीये इव । कुतः । दानशब्दात् । कर्मकरेषु सस्यु दानशब्दस्य परिक्रयार्थ-दानप्रतिपादकरवात् इति ।

**वि**— 'अश्वा पुरुषी वाऽऽनत्यै घर्माथे वाऽऽनतिर्यथैः । इष्टिर्न सन्, धर्माथे स्त्रादङ्ग बर्हिर्नहि ॥'

**भाट्ट**— सारस्वते सत्रे 'प्राक्षे प्रखवणं प्राप्यग्रये कामायाष्टाकपाल निर्वपन्ति, तस्या अश्वा पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति श्रुतम् ; तत्र न तावद्विद्वोदवसानवत् प्रखवण-प्राप्तेनिमित्तता, येन तद्ददेव कामेष्टे. प्रत्येकमेव ऋत्विगन्तरोपादानेन करणमात्रादृश्यते । सरस्वतीविनयानादारभ्य प्राक्षप्रखवणपर्यन्तं सन्देशविधानादेव प्राप्तेर्व्यप्राप्त्या अनुवादमात्रत्वात् । अतो न तावत् प्रत्येक करणम् । सत्रयत् सहस्रापि करणे किं ऋत्विगन्तरमुपादेय न वेति चिन्तायाम्, दानस्यादृष्टार्थं यकल्पनामिवा ऋत्विगानमनार्थत्वावगतेः ऋत्विगन्तरोपादानम् । न चास्य सत्रस्वेनातिदेशिकस्य ऋत्विष्यु यज्ञमानादेव प्राप्तेर्न ऋत्विगन्तरोपादानमिति वाच्यम् । अस्य सत्राङ्गत्वेन सत्रश्रुताभावात् । अत्र हि सारस्वते सत्रे वीर्षमस्युत्तरप्रतिपदि गोशक्य एकाहः, अमावाश्वोत्तरप्रतिपदि च आयु संतकः, अन्तरा शुद्धपक्षे दर्शः, कृष्णपक्षे वीर्षमासः, इत्येवंक्रमेण कल्पितः । तत्र च सोमयागस्यैव प्राधान्यम् । अस्तु वा तन्त्ररत्नोक्त्या कौण्डपायिनामनयनवत् दर्शपूर्णमासधोरपि । कामेष्टेऽस्वद्वारमन्त्रिवादमेव । न च तथापि प्रज्ञौ द्वादश्यादे आत्विज्ये एव यज्ञमानविषेस्तास्य ब्राह्मणमन्त्रियधत्वात् कामेष्टयाद्य-द्वेष्वपि तस्याप्यविरोध इति वाच्यम् । प्राकृतकृत्वि-कर्तृ यपदायेषु यज्ञमानकर्तृकराप्रस्तावपि सूयावदक्षारण-बर्हिर्न्यायेन ( ३।८।१६ ) अप्राकृतकार्यावसाया कामेष्टौ तदप्राप्त्यनुपपत्तेः । क.यचित्प्रस्तावपि वा कामेष्टपति-

देशेनेष्टिवेन ऋत्विगन्तरस्य विशेषविहितस्य प्राप्तिस्तेन तस्य बाधाद्यः । यद्यपि हि अतिदिश्यमानपदार्थनिषेधे द्यौरस्यनिदेशयोः सामान्यविषयत्वं, तथाऽपि ऐष्टि कानिदेशे कामेष्टेऽनोद्देश्यत्वात् तस्यैव विशेषविषयत्वम् । एष कस्यपि यदि 'ये यजमानास्तौ ऋत्विजः' इत्यस्य सारस्वतस्य उपदेशो भवेत्, तदा सौमिकवैद्या देशादिषु ऐष्टिकवैदिकावस्यैव अग्न्याग्नेषु अद्रिगृह-पत्नीवशाद्यस्य औपदेशिकचयजमानामेष्टेऽष्टिकऋत्विगन्तराद्यो भवेत् । न चेत्तद्वि, तस्य द्वादशाहं पठित्वेनेदं उनातिदेशेन प्राप्तेः । न च तथापि तस्य प्रधानीयत्वात् ऐष्टिककर्मिष्टयतिदेशासंभोचकराम्, तस्य सार्वभौग्ये प्रधानीयत्वेऽपि यजमानामेष्ट्यादिऽग्न्यष्टमाभवेन प्राप्तस्याङ्गमात्रविषयत्वेन प्रधानीयत्वात् । अतः कामेष्टौ ऋत्विगन्तरबाधाद्यः, इति प्राप्ते, प्राङ्क-उत्तरादिष्वर्थाणां आसादासंभवेऽहं पृथमाभेनेव प्राप्ते यूपान्यस्तारणवर्हिषि न प्राक्प्रमाणम्, न वा तस्य अक्षयन्तरवर्तिनः अन्यत्र प्रपन्नोत्तराक्षयम् । प्रवृत्ते तु यजमानामेष्टस्य द्वादशाहिकऋत्विगन्तव्यपदार्थमाशो-देशेन निषादात्, कामेष्टयङ्गुलऋत्विगन्तव्यपदार्थेषु प्राक्प्रमाणमावेऽपि कामेष्टे. सप्तमहाप्रयोगमभ्यवर्ति-त्वात्, तत्रादौ यजमाने. इतस्य ऋत्विगन्तव्यपदार्थस्य आसन्नमात्रेः, कामेष्टयत्वरक्तव्यसप्तमपदार्थसिद्धयर्थं भावश्चकस्यात् तत्रैव कामेष्टानुपकारसिद्धेन पृथक्स्व-यिद्धयर्थं यवभरणक्षेपः । प्रवृत्तौ हि न ऋत्विगन्तु यजमानभेदः साक्षाद्विहितः, अपि तु ऋत्विगन्तव्य-वशाप्यिद्धयर्थं यवभरणान्मानु आर्थिकः । अतश्च तदभ्यवसायस्य क्षमाभेदेऽपि स्वत एव सिद्धौ पशुपुण्ये-दायचोदकेन प्रयाजादेरेव कामेष्टयतिदेशोनापि न यवभरणदेसादर्थमतिदेशः । अत एव यज सौमिक-वैद्युत्तमपूर्णे दर्शयिष्याः श्रुतः, तत्र सौमिकवैद्येव प्रपन्नसिद्धेऽष्टिकवैदियि । नहि तत्र सौमिकवैदिरङ्गम्, तथाः प्राङ्कानुप्रधानमात्रार्थेनेन विहिताया. अप्यपीष्टे उपदेशातिदेशाभ्याममात्रेः । अतस्तत्र प्रपन्नसिद्धिरेव । कामेष्टेस्तु देवान्नीयत्वात् प्रपन्नसिद्धयनुपयत्वेरेष्टिकी-वेदिरिति विशेषः । ऋत्विगन्तु तु प्रपन्नसिद्धेने ऋत्वि-

गन्तरमिति सिद्धम् । न चैव ऋत्विगन्तरवाचक्य प्रपन्न-सिद्धतया द्वायमिच्छापरलक्षणानामन्तरतया अभ्यासा-संगतिः, अक्षादिदानस्य प्राङ्कान्वाहावादिदेशिण्यावा-क्यस्यापवादात् सगन्तुपत्तेः ।

यसु 'परिश्चित्तापीनम्' इत्यादौ भागधर्मव्य-पक्षे तद्वागारम्भके वैद्वेऽपूर्णे पदार्थे उपायुत्त्वमि-यजमानामेष्ट्यापि ऋत्विगन्तव्यप्रयोगधर्मत्वात् तदप्रयो-गारम्भके वैद्वेऽग्न्यादिपदार्थेऽपि प्राङ्कानुपकारिति-सिद्धान्तोपपादनम्, तत् भागधर्मत्वपक्षेऽपि यत्र स्वाति-देशेन तद्विद्वधर्मप्राप्तिः, यथा वीक्षणोपाद्वादी तद्वति-रिक्तापूर्वपदार्थव्येव तद्वर्मप्राप्तेः, कामेष्टौ च स्वाति-देशेन ऋत्विगन्तरस्यैव प्राप्तयोपेक्षितम् ।

मण्डनम्— 'धेनुका दक्षिणा मेष्टौ ।'  
शंकरम्— 'ऋत्विजो नैव कामेष्टौ ।'

० सारस्वती मेपी अतिराधे ऋतुपशु सवनीयः ।  
भा. ३।६।७।१८. ० सारस्वती मेपी ऐकदधिनो-द्वितीयाः पशु, अथमेधे उपोत्तियोम च । यि. ८।१।७.  
० सारस्वतीमनृत्यं चाम् यत्तव्या । ज्योऽयम् ।  
भा. १।२।४।१।१. ० सारस्वत्या मेष्वा अभिगुणैरस्य-वाध. । इत्याचिन्ता । १।१।१।७।४५-४९. मीको.  
पृ. ३१७० 'मेष्वाधिकराम्' इत्यत्र अधिकरण-द्वयम् ।

० सारस्वतभिन्नसत्रेषु अपि सारः आहिताग्नि-मिदप्रथमयजमानम् । ६।६।५।२७-३३, ३५. मीको.  
पृ ३०८ 'अधिकारः सारस्वतमिन्नयनम्' इत्यत्र-अधिकरण प्रपन्नम् ।

० सारस्वतसत्रम् । सरस्वत्याक्षरिरे यानि त्रियन्ते-तानि सारस्वतसत्राणि । 'श्रीणि सारस्वतानि, मिश्र-वदणयोः प्रथम, इन्द्राग्न्योद्वितीय, अर्थशस्त्रुतीयम्' ।  
सत्याधौ. १।८।१।२१-२२.

० सारस्वतसत्रविशेषः मिश्रावदणवोरयनम् ।  
सु. पृ. १११.

० सारस्वतं गोप्या. वृक्षेरेको देतुः । 'यजमानो-यूपः' इत्यत्र सारस्वतमूर्ध्वत्वम् । 'आदिषो यूपः' इत्यत्र तेषस्त्विगन्तम् । भा. १।४।१।३.

ॐ सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥

‘यजमानो यूपः’, ‘आदित्यो यूपः’ अत्र यजमानेन आदित्येन च यूपस्य स्तुतिः कृता । आदित्य-यजमानशब्दौ च यूपे तेजस्वित्त्वोर्ध्वत्वगुणेन प्रयुक्तौ । तत्र च सारूप्यं अत्र गौण्या वृत्तेर्निमित्तम् । तस्माच्च गुणविधिः किंतु अर्थवादः । के.

• ‘न च सारूप्यमेतैकमिदं गम्यं कारणम् ।’ वा. ३।६।१६।४३ पृ १०६८. • सारूप्येण अद्यान्नेन उरस्थापने शान्दरात्र्यवहारः । सु. पृ १२०९. • ‘सारूप्यात्’ इति जैमिनिस्त्वे ( १।४।१२।२३-३ ) ‘आदित्यो यूप’ इत्यादिकं सादृश्यात् इत्युक्तम् । अद्वैत. २।२९( ३० ) । १०.

ॐ सारूप्याधिकरणम् । ‘यजमानो यूपः’ इत्यादौ यजमानशब्द सारूप्येण निमित्तेन गौणः यूपस्तुत्वर्थः ॥

सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥

भाष्यम्— ‘यजमानो यूप’, ‘आदित्यो यूप’ इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः, अर्थवादः, इति सदेह । अर्थवत्त्वात् गुणविधिः । अद्यकथनात् यूपकार्यसाधने यजमानस्य यजमानस्यैवाधने वा यूपस्य, विध्यन्तरमात्राद्य न विधि । विधिस्तुत्यर्थं सवादः । गुणवादात् सामानाधिकरण्यम् । को गुणः ? सारूप्यम् । किं सारूप्यम् ? ऊर्ध्वता, तेजस्विता च । तस्मादेव-चातीवका अर्थवादाः ।

वा— ‘सारूप्यम्’ । ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्तं गौणत्वम् । सत्यमेवम् । इह तु चक्षुर्ग्राह्यशब्दविषयवा पृथगुपादानम् । चाक्षुष हि यूपस्योर्ध्वत्वम्, अञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्वम् । तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां स्तुयते । यजमानस्य हि पशुघ्राणे विनियुक्तस्य निर्यातस्य च स्वरस्यैव कारणविशेषः । सहस्ररश्मेस्तु अद्यकथमेव यूपकार्यमापाठम् । यदि च कश्चिन्नास्तिकत्वात् दाहप्रतिवृत्तिपदश्चात् तस्यापि गौणतापत्तिविधिविषया स्यात् तद्वत् स्तुतावेव तदाश्रयणमित्यभिहितं स्यात् ।

सोम— ननु यजमानस्य यूपकार्यं नियोजनादौ विधिसंभवेऽपि आदित्यस्य तत्र विधानार्थं भवात् तदात्म्ये (‘आदित्यो यूपः’ इत्यत्र) कथं गुणविधिवत्-

संभवः । न च ‘असादादित्यो यतोऽजापतः, ततो विल्व उदतिग्रात्’ इत्येकदेशजनननिमित्तेन आदित्य-शब्देन विल्व एव गौण्या प्रतिपाद्यते । स एव यतो बालीवत् यूपकार्यं विधीयते इति युक्तम् । तथा सति विधेयसमर्पकादित्यशब्दस्य लक्षणाप्रयत्नात्, तदेष्यथा अर्थवादत्वेनैव व्यापस्त्वात् । एतेन आदित्यशब्द-प्रकृतेः अदितिशब्दस्य भूवाचकत्वमङ्गीकृत्य मृगयो यूपः कार्यः इति, आदित्यशब्दस्य अर्कवृक्षवाचकत्व-मङ्गीकृत्य अर्कवृक्षमयो यूपः कार्यः इति, निम्बवृक्षस्य आदित्यनिवासत्वात् तत्ररत्नमाश्रित्य निम्बवृक्षमयो यूप-कार्यं इति, यूपे आदित्यप्रतिबिम्ब संपाद्य तत्र नियोजन-कार्यं इति, आदित्यप्रतिवृत्तौ वा नियोजन-कार्यं इति, ‘इवे प्रतिवृत्तौ’ ( पा० ५।३।१६ ) इति विहितक-प्रत्ययस्य ‘अर्चासु पूजनाश्यासु चित्रकर्मेष्वनेषु च । इवे प्रतिवृत्तौ लोपः कनो देवप्रादायि ॥’ इति स्मरणत्-यूपे लिखितमादित्य आदित्याकारध्वज वा स्यात् नियोजनं कार्यं इति गुणविध्युपादानप्रकारा निरस्ताः । तथा प्रथिदादित्यशब्दादर्थसागतद्विधात्तरत्वेनादुष्कत्वात् इति चेत्, आदित्यसाधनकर्मार्थोपस्थानादौ यूपस्य, ‘अन्तरा यूपं चाहवनीयं च दक्षिणोऽतिह्वय’ इत्यादि-कतिपययूपकार्ये आदित्यस्य वा विधिसंभवात् । ( इति पूर्वपथः ) ।

चक्षुर्ग्राह्यसादृश्यस्य उद्भूतत्वात् तन्निमित्ततन् शब्द-प्रवृत्तेः स्मृतिरिति प्रतीयते इत्याशयेन, सूत्रे प्रथमान्तरस्यैव सारूप्यशब्दस्य उद्भूतत्ववितरफोरणार्थं ‘सारूप्यात्’ इति पञ्चम्या ( शा-दीपिकाकारेण ) उपादानं कृते-निमित्तं ध्येयम् । न्यायसुधाकृतस्तु— ‘आदित्यो यूपः’ इत्यादौ सारूप्यं प्रत्यक्षत्वात् शान्दबुद्धिविषयः । ‘यज-मानः प्रसारः’ इत्यादौ तु सत्त्वात् सारूप्यप्रयुक्तत्वे । शान्दबुद्धिरित्यु सारूप्यप्रयोजकत्वरकार्यकरत्वादेः । इति विशेषः इत्याहुः । सन्न । इह सारूप्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं हि तत्प्रयोजकत्वेऽस्त्वित्योर्ध्वत्वादेः प्रत्यक्षत्वात् वाच्यम् । तथा चेहापि सारूप्यप्रयोजकत्वेऽस्त्वित्यादेः प्रथमोपस्थित-रसावश्यमाशयेन शान्दज्ञानविषयत्वसंभवात् । तस्मात् सत्त्वात् सारूप्यस्य ‘यजमानः प्रसारः’ इत्यादौ निः-

मकत्वे इदानीं तथा स्नात्, इह सारूप्यस्य शब्दस्नान-  
विषयत्वस्वीकारे । यजमानः प्रस्तरः । इत्थादावपि तथा  
स्नात्, इति यत्किंचिदेतत् ।

सुधामन्थरतु— ' छिद्रसमवायाः इति द्वंद्वसमासे  
प्रथमा बहुवचनदर्शनात् तद्विधिविधौ चातिशय सारूप्यं च  
प्रसादा च भूमा च छिद्रसमवायश्च इति प्रथममेव  
सर्वत्र विपरीत वेऽपि प्रसादादेव जमानादिसारूप्यं तत्कार्य-  
कृत्यादिपर्यवसानात् संभवदपि शब्दस्य तत्कार्य-  
कारवादिमाने परंपरानेन शब्दबुद्धिविषयत्वमाभावात्,  
अविषयस्य च प्रतिशब्दानामन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तता-  
योगात् न अन्यप्रवृत्तिनिमित्तम् । यूपस्य तु आदित्य  
यजमानसारूप्यं शब्दप्रतीतिविषयत्वात् अन्यप्रवृत्ति-  
निमित्तं इति वैयर्थ्यं दर्शयितुं पक्षमी अप्याहृत ।'  
इति । ' सारूप्यं विना गौणत्वाभावात् तस्य गौणत्व-  
निमित्तत्वेऽपि शेष शब्दातिरिक्त्याः शब्दस्य द्वैते-  
भावात्, निर्विषयत्वाच्च बुद्धेरसंभवात् शब्दबुद्धिविषय-  
स्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम् । न च शब्द-  
तालव्यवधारणं विना शब्दप्रवृत्तिपरत्वं युक्तम् ।  
तत्कार्यैरन्यादिनिमित्तं च सारूप्ये तन्मानवर्णसिक्तस्य  
शब्दस्य तात्पर्यवधारणसंभवम् । इह तु प्रत्यक्षमेव  
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं युक्तम् ।' इति । ' चतुर्पक्षि  
सादरे तात्पर्यावतिवशाऽऽवधारणसंभवात् शब्द-  
बुद्धिविषयत्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वविशेषानिवायानये  
तत्कार्यैरन्यादिहेतुभ्यः सद्गोचरमात्रेण गौणत्वनिमित्ति-  
केण सादरेभ्यः गहप (सारूप्यस्य) पृथक् अशापा-  
रण्येन इदोपादानम् ( पञ्चम्कृतत्वेन ) ।' इति च ।

वि— ' आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिविधित्वात् ।  
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृष्टानते वैकरोऽस्ति तत् ॥' एवं  
' यजमानो यूपः' इत्यत्र चाक्षुषं च ऊर्ध्वत्वस्य  
समानत्वात् यजमानवाग्देन यूपः स्तुयते ।

भाट्ट— ' आदित्यो यूपः' इत्यादौ तु सारूप्य  
गौणीनिमित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तम्, कीदृश  
विशेषः । चतुर्मात्रं तेष्वन्यत्रापि अन्य निमित्तमिति  
प्राज्ञः । अतस्तु— अन्यत्र शक्यनिष्ठगुणस्यैव  
सजमानवादी गुणवत्कार्यस्यैव प्रसारत्वनिमित्तता, न

तु सारूप्यस्य, तस्य संनर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुण-  
सजातीयगुणवत्त्वस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंयोगेण  
प्रकारत्वात् तदेव निमित्तमिति विशेषः ।

मण्डन— ' यूपे सूर्य इति स्तुतिः ।' १५.  
शंकर— ' सारूप्याच्च क्वचित्मता ।' गौपी मता ।  
१५.

० सारूप्याधिकरणम् । १।४।१५।२३ ॥ सर्व-  
वादानां अत्रयथापर्यायभावे सारूप्याधिकरणविशेषः तत्र  
यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वरसुगुणोक्तौ गौण्या दृष्ट्या यूपे  
द्वैते र्थास्थापनात् । छु १।२।१।२८ पृ. २०-३१.

॥ सार्वकाम्यमङ्गलार्थैः प्रकरणात् । ४।३।  
१०।२५ ॥

' एवमेव वा अन्ये इत्यत्रः कामायाऽऽह्वयन्ते,  
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति । ' एवमेव वा अन्ये प्रत्य,  
कामायाऽऽह्वयन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इति च । अत्र  
च यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यं सर्वकाम्यस्य उक्त  
तत् अङ्गनामैः अङ्गनामैः सह । अङ्गनामैः अङ्गनामैश्च  
सह सार्वकाम्यं अन्यत्वे । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासादि-  
शब्दप्रकरणात् । अङ्गनामानां प्रकरणे विधानात् उक्त-  
वाक्ये सर्वेषां कथनानामनुवादः, न विधिः इति पूर्वः  
पक्षः ।

फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् । २६ ॥

' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' । ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः'  
इति यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यमुक्तौऽनुवादः, न  
विधिः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तवति । यथाशब्दः  
पूर्वपक्षे न्यातव्येति । ननु अनुवादः सार्वकाम्यस्य,  
किंतु शब्दोपदेशोऽयं फलविधिः । अतः । प्रधानशब्द-  
सयोगात् । दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमः इति च प्रधान-  
वाच्यत्वात्तदेव सर्वकाम्याः सर्वेभ्यो विहितः । तस्मात्प्र-  
नुवादः । प्रतीकशब्दस्य तु पुत्र्य प्रयोग इति वक्ष्यते  
उत्तराधिकरणे । के.

० सार्वकाम्यं दर्शपूर्णमासयोः ज्योतिष्टोमस्य च  
फलविधिरेव, न अङ्गनामैः अङ्गनामैश्च सहानुवादः ।  
भा. ४।३।१०।२५-२६, यत्र सार्वकाम्यं पदादि  
न युगम् । ४।३।११।२७-२८.



ॐ सार्धजनीनातुल्याऽऽयन्ययः । साहस्री.  
८८.

• सार्धभूमिः महाभूमि गोपथ-राजमार्ग-जला-  
शयादिषुहिता दातु न शक्नोति, स्वस्वभावात् । एण्ड-  
भूमि तु स्वर्गिया दशात् । वि. ६।७।२.

• साधिता समानदेहभोगवत्त्वम् । ' ऋच्छ  
गतीन्द्रियप्रलभमूर्तिमाधेषु ' । शरीरनिमित्ततो भोगः  
मूर्तिभायः । तत्र विद्यमानात् ऋच्छेः क्तिन् । ' समान-  
स्य च्छन्दसि० ' ( पा० ६।३।८४ ) इति समानः ।  
तस्य छान्दसं उपसर्गात्त्वम् । ' उपसर्गादिति पातौ '  
( पा० ६।१।११ ) इति वृद्धिः । समाना ऋष्टिः  
दिग्घञ्शरीरायत्तद्धन्वन्वनितादिभोगः येषां ते  
साधयः । तेषां भावः साधिता । ' न देवानां देवना-  
न्वराभावात् ' ६।१।२।६ सूत्रे कुतूहलम् ।

• सायनाशं निरवकाशेन । अङ्ग प्रयानेन । अङ्ग-  
धर्मः प्रधानधर्मेण । उपादेय अनुपादेयेन । ( बाध्यते  
इति शेषः ) । बाल. प्र. १३२. • सायनाशं निरव-  
काशेन बाध्यते । प्राप्तवाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४  
प्र. ८६०. • सायनाशं निरवकाशेन बाध्यते, यथा-  
' यत् किञ्चित् प्राचीन० ' इति वीष्वाश्वेकपरिऋचि  
च्छन्देन अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदाश्वेविशेषोद्देशेन विहित  
दीक्षणीयात् अन्यत्रापि सायनाशं उपाशुतं दीक्ष-  
णीयादिमात्रं तेन स्वरेण अन्यत्र निरवकाशेन बाध्यते ।  
बाल. प्र. १३२

• सायनाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः ।  
वि. ३।६।३.

ॐ सायनाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीया-  
निति न्यायः । समवद्विषयान्तरः सायनाशः, अतथा-  
भूतो निरवकाशः । तेन निरवकाशेन सायनाशो विधि-  
बाध्यते । यथा- ' मा हिंसासर्वभूतानि ' इति  
निषेधवाक्यं निरवकाशेन ' क्षेणमालमेन ' इति वाक्येन  
बाध्यते, हिंसाया वैवेतरनिषेधकत्वसंभवेन तत्र तस्य  
सायनाशत्वात् । परनाऽऽलम्भनस्य निषेधान्तराभावात्  
तस्य सरोचः । एवमन्यत्र लोकेऽपि चेति । साहस्री.  
४४.

• सायनाशनिरवकाशन्यायः । पशुभामानिरु-  
चियये चमय. सायनाशः, गोशेहनं निरवकाशं इति  
' सायनाश० ' न्यायेन गोशेहनं बलवत् । रसायनम्  
प्र. १७७.

• सायनः संयत्तरः गणितदिवसक. ( ३६० ) ।  
भा. ६।७।१३।३८.

• सायनसंयत्तरस्य अनुसल्लयाकाः ( ३६० )  
दिवसाः । संसर्प. ३।१।१८.

• सावित्राणि जुहोति अन्तरेदि निश्व अग्नि  
चयने । भा. ८।४।५।१०.

• सावित्रहोमः, तत्र उपासंभरणम्, ततो दीक्ष-  
णीयादिकं इति यथाशठमेवानुप्रेषम्, प्रत्यक्षाशठमस्य  
नोदकात् प्राग्ग्यात् । वि. ५।२।११, • सावित्रहोमा  
अग्निचयने, ' सावित्राणि जुहोति ' इति । ५।२।११.

ॐ सावित्रहोमन्यायः । अग्निचयने सावित्रहोमः  
दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः ॥

प्राहुताश्च पुरस्ताद्यन् । ५।२।११।२२ ॥

भाष्यम्— अस्यग्निः ' य एवं विद्वानग्निं  
चितुते ' इति । तत्र दीक्षणीयाया पूर्वं सावित्रहोमा,  
उपासंभरणम्, इष्टकाः, पशुश्च इत्येतदाम्नातम् । किं  
तदेव पूर्वं कर्तव्यं उन दीक्षणीया इति । किं प्राप्तम् ।  
वैकृतानामन्ते प्रयोगः, ' अन्ते तु वादरायण. ' इति ।  
एवं प्राप्ते, घूमः । पूर्वं सावित्रहोमा, इष्टकाः, पशुः,  
उपासंभरणं च । कुतः ? प्रत्यक्षाशठम् । पुनस्तत्र  
दीक्षणीया आम्नता । तस्याश्च पुरस्तात् सावित्रहोमा,  
इष्टकाः, पशुः, उपासंभरणं च । तस्मात् तेषां पूर्वं  
प्रयोगः इति ।

हुत्— सावित्रहोमाः उपासंभरण इत्यादि विषय  
अनन्तरं दीक्षणीयागुणवाक्यानि श्रूयमाणानि तस्मान्  
मेव गुणिनमत्रोपपन्ति । अतोऽस्य पाठस्य प्रत्यक्षाशठम्  
प्रथमं सावित्रहोमास्ततो दीक्षणीया ।

शा— दीक्षणीयादीन् कृत्वा सावित्रादयः, विररीत  
वेति मदेह । तत्र ' प्राहुतेः पूर्वविद्वानान् प्राहुतानां  
पुर क्रिया । पश्चात्तु वैकृतानां स्यात् वादरायण-  
दर्शिनान् ॥ ' उच्यते— ' गुणार्थं श्रूयमाणानामपि

प्रत्यक्षपाठतः । पश्चाद्वगतेस्तेषां युक्ता पश्चाद-  
नुप्रतिः ॥'

सोम— इह प्रत्यक्षोऽपि पाठो न नियामकः इति  
प्रत्यक्षानात् संगतिः ।

वि— 'चयने दीक्षणीयादिसावित्राययथा पुरा ।,  
मातृन्वादिहाऽऽद्यः स्या, दन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥'

भाट्ट— दीक्षणीया ज्योतिष्टोमपकरणे समागता ।  
चयनं च अनारम्भाधीतं वैकल्पिकं सोमशागान्नम्,  
तन्पकरणे च सावित्रहोम—उत्पासंभरणद्वयः चयनाङ्ग-  
भूता धर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयनज्योतिष्टोमाङ्ग-  
दीक्षणीयापन्नोद्देशेन केचित् गुणाः श्रुताः । तदन  
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमपकरणाम्नातदीक्षणीया-  
पूर्वपदार्थैः सह पाठेन बटङ्गप्रसवगमात् नयनपकरणे  
दीक्षणीयायाः गुणमात्रशरणेन पाठाभावाच्च सावित्रादी-  
नामागन्तुकानां दीक्षणीयादिनकृत्यान्ते निवेशः । इति  
प्रति, गुणेनापि गुणिन इवस्थितेः, तद्वाक्ये गुणिन  
वर्तयन्तया संवीरैनाच्च गुणगुणियोः एकस्यान-  
राशनेः, प्रयत्नेन विदोषरूपेण च पाठेन सामान्य-  
रूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्वं सावित्रादयः पश्चादीक्षणीया  
इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'पश्चाद्गोत्रासंभरणच्च दीक्षा ।'

शंकर— 'दीक्षा सावित्रतः परा ।'

• 'सारनाद्येनार्थसंबन्धयोगोत्पन्नस्य वाचकः ।  
गोष्टम् इति निरुक्तमन्वयवतिरेकिणम् ॥' इत्यनेन  
न्यायेन अन्वयवतिरेकबलेनैव भाट्टस्यभिधानस्य  
अविचारितसिद्धत्वम् । सु. पृ. ३८९.

• 'साहस्रं प्रथम चिन्वानध्वनीत' इत्यादि अशी  
नैमित्तिकमेव न नियम् । घृ. ४।२।१४. • साहस्राः  
नाम सहो यानाः । तत्र प्रथमसाहस्रधर्मा द्वितीयादि-  
साहस्रेषु अतिदिश्यन्ते । वि. ८।१।२२ । 'चत्वारः  
यहसा.' । सत्याश्रौ. १७।१।२२. • साहस्रम्य  
प्रथमस्य विष्यन्तः उत्तरेषु साहस्रेषु । भा. ८।१।२।  
१९. • साहस्रे सहस्र दक्षिणा । ८।१।२।१९.

• साहस्रसाक्षाद्विषयमिति सावित्रमणा द्वितीया-  
दिनिर्वायिषु अतिदेशः । भा. ८।१।२।१९.

• साहः । एकेनाहो निष्पायो ( सुन्या ) शगः,  
यथा ज्योतिष्टोमः । वि. ३।३।२३.

• साहता । ज्योतिष्टोमे हि साहता, अहो समाप्य-  
मानत्वात् । वा. ३।३।८।१५-१६.

• साहस्रान्देन अहो समाप्यमानत्वात् 'सहेवाहो  
संस्थापयन्ति' इत्येवं ज्योतिष्टोमो अहने इति व्युत्पत्त्य-  
तस्य । वा. ३।३।८।१५.

• सिंहः । अप्रसङ्गमरी अपि हि कदाचिद्गोत्रोपो-  
पहतः सिद्धाः पुनः सिंह एव । भा. १।४।२।२।२३-  
१. • 'सिंहो देवदत्तः, अग्निमाणवकः' गुणादेव  
वादः । स्वार्थामिधानेन ( सिंहादिशब्दः ) गुणं ब्रूयात् ।  
भा. १।४।२।२।२३-१ । सिंहत्वावगत यवत्युपस्था-  
पितप्रसङ्गाकारित्वात्तनेकधर्मप्रसवात् देवदत्तप्रत्यय इति  
पूर्वेण शक्तिः निमित्तम् । अन्येषां तु दर्शनं— सर्वं  
एव हि सिंहादिशब्दाः जातिगुणक्रियासमुदायताचिनः  
समन्वयार्थसंभवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगात्  
उपचरन्ते इति । तत्र । आहृतिताचिन एव शब्दाः ।  
वा. १।४।२।२।२३-२ पृ. ३५६. • 'सिंहो  
देवदत्तः' इत्यन सिंहगुणेन शोयादिनोपेतो देवदत्तः  
सिंहशब्देन न्युयते । वि. १।४।१३. • 'सिंहो  
देवदत्तः' इति पुरुषस्य तद्भावेन प्रसङ्गः । भा. ८।१।  
१।६. • 'सिंहो देवदत्तः' इति भवति हि गुणा-  
दप्यभिधानम् । ३।२।२।४. • 'सिंहो देवदत्तः'  
इति सिंहाशब्दो देवदत्तचयनः प्रमाणान्तरेण, न तु  
'सिंहमालयेत' इति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं  
नास्ति । भा. २।२।१।२२ पृ. ५३१ । 'सिंहशब्दः क  
चिद्गोत्रो माणवादी निवृत्तः । नालम्भे भ्रूममाणो-  
ऽपि तदर्थः परिश्रयते ॥' वा. • 'सिंहो देवदत्तः'  
इति सिंहाशब्दोचारेण सिंहाशब्दस्य देवदत्ते ( शयते ) ।  
उप. ६।१।६।२२ पृ. २३७४. • सिंहः । न न  
सर्वं गुणसमुदायचयनः । स्वार्थामिधानेन अर्थसंबन्धात्  
मन्वयव्यवसा । सिंहायः प्रवीतः प्रसङ्गाकारित संन्यात्  
इत्यर्थं प्रत्यापयति । एव स्वार्थामिधानेन तदर्थसंबन्धः  
प्रतीयते । भा. १।४।२।२।२३-१.

॥ सिंहावलोकनन्यायः । यथा सिंहः कश्चि मृगं हत्वा अग्रे गच्छन्न्योऽपि चेत्प्राप्तमपि हन्यामिति धिया पश्चात्परयति हन्ति च दृष्टिवयमागतम्, तथा बुद्धि पथागतस्वपक्षपरिपन्थिपरिकल्पितयुक्तयोभासान्तरनिरासा-याप्युत्तरमन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । साहस्री. १३.

• सिंहावलोकितवन् क्वचिदनुवृत्तिः । ( सिंहे यथा व्याधनीत्या पन्थयमानः मध्ये शिरो विपरित्यं पश्चादनुवोते व्याध आयाति न वेति तद्वत् । ) मणि. पृ. ७१.

• सिंहादिशब्दानां मायनस्यै शक्यमात्रेण । पां. ३।४।१।३ पृ. ९१३.

॥ सिंहसृगन्यायः । शाश्वतिके विरोधेऽयम् । साहस्री. ४००. • सिंहसृगन्यायः । पायाघातकभावो-ऽयं । के.

॥ सिंहमेपन्यायः । यथा सिंहराजकोऽपि कथ-चित् ग्रामीयवशं प्राप्ते मेपैः सह चरन् युवाऽपि सन् विविधरूपकृतलम्पकृणैत्यालम्पकृणैः सद्बुद्धिरामाद्बुद्धित्वादि-कृणं विशेषं पश्यन् आत्मानमपि मेपविशेषं मेने, दूर्वादिकं च बुभुजे, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री ३५८. • सिंहमेपन्यायः । स्वस्य निह्रवमशास्त्रा मेपाव मेने तथा जीवः संसारिण मन्यते । न्यासं

॥ सिंहीश्रीरन्यायः । यथा सुवर्णपात्रे एव सिंही-क्षीर तिष्ठति फलय च भवति, तथा सद्गुरुपदेवो हि क्षामादिसाधनमपत्रे सञ्चिन्त्ये एव प्रतिष्ठा लभते । साहस्री ३१९.

॥ सिकतासु इष्टकाधर्माः अपिचयने न कर्तव्याः ॥

सिकतानामपि स्वानिर्घर्नकरवाविदोपात् इष्टकाशब्द-प्रयोगाद्य संख्यान्तर्गत्यवश्यम्भावेन 'तथा देवतया' इति मन्त्रेणैव उपधानं भवेत् । इति प्राप्ते, तासां 'अपरि-मिताभिः सिकताभिः पूरयति' इति अपरिमितविदोपपत्तेः सहस्रसंख्यावहिर्भावत् चतुर्धाकरणे दक्षिणाशब्दस्यैव सामु-दृष्टकाशब्दप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वात् न मन्त्र । संकष. २।१।५.

• सिद्धाः । गनु चान्ये सिद्धाः केचित् ( स्वर्गं ) दृष्टवन्तः, ते चाऽऽख्यातवन्त इति चेत् । न तत्र प्रमाणमस्ति, सिद्धा एवंजातीयकाः सन्ति, ते च दृष्ट्वा आन्यधीरिति । भा. ६।१।१।१ पृ. १३५८.

• सिद्धमवयुत्पानुवाद इति न्यायः । समुदायादेकं पृथक्कृत्य अनुवादः अवयुत्पानुवादः । साहस्री. ७११.

• सिद्धे सति आरम्भो नियमाय । ये यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पिपादिमिस्त्रिभि रेव करोति इति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति 'चतुर्थे पुरथे छेद' इति वचनारम्भः 'सिद्धे सति आरम्भो नियमाय' इति न्यायेन सपिण्डीकृत्यवच्छेदायै । दत्तकचन्द्रिका पृ. २६.

• सिद्धद्रव्यस्य साधनानामाशुक्षत्येनामधित्वं (स्वं) इति न्यायः । 'तिस्रो यद्गम्य समिध. श्लेघव सोम करोति' इति सोमग्रहसन्धिषो धृत्यते । इह करोते-रेव भवतनार्थकतया तत्र सोमस्य भावतया ऋच करणत्वेन च अन्ययो भासमानोऽपि न युक्त, 'सिद्ध-द्रव्यस्य' इति न्यायेन सागक्रिययेन तेन स्वभाव-कभावानन्तरनाशेषात् । संकष. भाट्टदीपिका ३।१।१९.

• सिद्धवत्कीर्तनार्थादकल्प्यो विधिः. यथा- 'श्रीणि ह वै यशस्वोदराणि मायत्री बृहत्सुदुप् च । अथ देवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति । अत्र अतप अत एव उद्वतय इति कल्पना । बाल. पृ. १२.

• सिद्धवत्कीर्तनं कृतस्वतन्त्रार्थादकल्प्यो निषेध-कल्पप्रतिषेधो यथा- अग्निहोत्रप्रकरणे 'तस्मादस्वं जातं दग्गानीनं दुहन्ति' इति दशरथं गानं दुहात् इति कल्पना । बाल. पृ. ३०.

• 'सिद्धसाध्ययोः सममिठ्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यते' इति न्यायः । स्वर्गो द्रव्यस्य सिद्धः, यागस्तु भ्रवणवेत्यायामसिद्धः इति 'सिद्ध-साध्ययोः ..... युज्यते' इतिन्यायात् यागस्य भावस्य मेवोचितम् । (पूर्वपक्षे) । पृ. ६।१।१।१ । 'वृत्तिकामो भोजनं कुर्यात्' इत्यादौ असिद्धस्यापि भोजनस्य वृत्तिसाधनत्वग्रहणे 'सिद्धसाध्ययोः' इति न्यायस्य

भूमिचारः । ६।१।१।२. ० येना हि यागीपत्रप्रवेवता-  
दिसस्कारार्थेन तद्व्रततोषकप्रमाणभावेन नेष्यते, तानि  
कर्माणि स्तनन्वात्मनिश्राद्धजननानि सन्ति द्रव्यारिप्रति-  
प्रधानभूतानि । द्रव्यादीनि च तत्र 'सिद्धसाध्यसमा-  
भिञ्चाहारे सिद्धं साध्याद्योपयुज्यते ( सिद्ध साध्यार्थ-  
पाठः )' इति न्यायेन, तृतीयाधुर्यैव वा निधा प्रति  
गुणभूतम् । को. २।१।१।८.

० सिद्धस्वभावः चतुर्थः 'पाकः, पक्तिः,  
पचनम्' इत्यादिभिः शब्दैर्बन्धहियमाणो विद्गसंख्या  
कारकस्त्विन । वि. २।१।१ वर्णक २.

० सिद्धस्वभावनधार्तर्योत्तनाय धनादयः प्रत्यया  
विहितः । वि. २।१।१ वर्णक २.

० सिनीवालीसुद्धोः सनिपाते उत्ससिन् दिने  
एव पिण्डपितृवृष, कार्यं । संवर्ष. १।२।१०. मीको.  
५. २५६६ 'पिण्डपितृवृषः सिनीवालीसुद्धो.' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० सीधुः नाम गौर्यं सुरा । सु. ५. १५४ । तस्या.  
सनिपरेवययोः न प्रतिषेधः ब्रह्मणस्य तु निषेध एव ।  
वा. १।१।१।७ ५. २०९.

० सुरम् । अर्थसुरानिषय यत् तत् सौऽप्यन-  
क्षयपूर्वकम् । वा. १।१।१।२ ५. १६७. ० सुरसस्य  
भाष्यत्र निषिधुना सिद्धम् । कमिषोपादसि सुगन्ध  
माभ्यत्र 'स्वर्गकामो यजेत' इति । नि ६।१।१.

० सुरादयस्तु धूमप्रनेत्रपिलावादिगम्याः । बृहत्सू.  
५. १८१.

० सुरादिगुणितया शारासविमिश्रणतदिति-  
। मणि. ५. ५४.

० सुरकले हि वत्तं मयति । भा. ५।१।६।१०.

० सुरयाम् । 'स्वर्गशामो वायं सुयाम्' इति ।  
स्वर्गशामस्य वाग. वर्तय इति । वर्तयश्च सुयाम् ।  
अकर्तव्यो दुःसाम् । भा. ६।१।१।१२ ५. १३४५.

० सुवृ प्रत्ययः, 'द्विनिचतुर्णं सुवृ' ( पा० ५।।  
१८ ) इति विहितः 'वेदिरसि बर्हिषे होति निर्वेदि  
मोष्ठति' इत्यादौ विनयोऽपि भुक्ति भट्टमोमेभ्यरनते ।  
पार्थसारथिधत्ते तु नैव धुनिः । मन्वाहृत्यनाहृति-

विन्तापैकादशाधिकरणे ( १।१।१।२५।४५-५० )  
'त्रिधास्यावृत्तौ हि सुवृ निधीयते न त्रिधाभेदे' इति  
शास्त्रदीपिकाप्रत्यय. वाक्यदीपिक्यान्वयादाय एव । बाल.  
५. ४६, ४७.

० सुतञ्जनिमृत्तिन्यायः । कश्चित् एकं देव-  
माहास्य एकं पुन खव्वरात् । पुनश्च अपर देव  
आराध्य द्वितीयं पुन खव्ववान् । परतु प्रथमदेव-  
योपात् प्रथमः पुनो मृतः इति । न्यासं.

० सुतञ्जनमृत्तिन्यायः । यथा कश्चित् कश्चि-  
देवमाहास्य तत. पुन खव्वरा पुनान्तरत्नमाय देवान्तर-  
माहास्य ततः त खव्ववान् । तञ्जननराणे एव पूर्वदेव-  
योपात् पूर्वजन्तमरण जातम् । साहसू. ८७.

० सुत्या ज्योतिषोमे दीशोपक्रमदिननास्य पञ्चमे  
सप्तमेऽष्टमे वा दिने मरति । वि. ६।१।१।१. ० सुत्या  
पर्वणि कार्या प्रधातव्यात्, दीक्षा तु अपवर्णि अद्रवात् ।  
१।२।१।१।५. मीको. ५. १५९. 'अद्रवुणविवोप-  
न्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या सधित्तिने  
एव होमे । संवर्ष. १।२।१६. 'होमे सुत्या सधित्तिने  
एव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या- होन  
त्त्या. द्यादि प्रावमि कर्त्तव्यं वा रक्षिण्याद्रमम् ।  
रक्षयथा च रक्षिण्यादन इवन भक्षु । इति सर्वं सुत्या  
इत्युच्यते । ऽवोविष्टोपातो एतत् सर्वं वसिन् दिने  
मरति तत् सौत्यं अह. इत्युच्यते । ( के. ) ० सुत्याः  
द्राक्ष द्राग्गये । भा. १।१।१।१।५-२२. ० सुत्या.  
द्राक्षद्रे. द्रादस द्रादससु अह तु कर्त्तव्य । द्रादस  
दीक्षाश्च, द्रादसोमसदर्थेणि पन्निशद्रे द्रादसः ।  
वि. १।१।१।६. ० सुत्यायाः काल 'स इत्या पञ्चमा  
होमेन वा यजेत सोऽमात्राभ्याम्वा योमेभ्याम्वा वा  
( यजेत )' इति । भा. १।१।१।१।२५. ० सुत्याया.  
पूर्व दिन औपनसस्य नाम । वि. ५।१।१६. ० सुत्यायां  
धननभये अज्ञानमपञ्चानाएव सवे ऽग्नेय गौमृत-वीज-  
दरक-शौगण्डिक-नैर्देवमन्तः । १०।१।७. ० सुत्याया  
होमिक्रमदापेभ्यः पीरोडाधिकाना मोष्ठय दीना पूर्व-  
माग्निज ज्योतिषोमे । भा. ५।१।१।१।२५-२६.

• सुत्याङ्गमेव श्लोकभङ्गादि वृत्तम् । वा ३।३।  
२।९ पृ ८१२

• सुत्योत्तरकालानि याचद्गानि तेषु सप्त  
प्रश्नामात्रात् यथावेदमेव स्वर । वा ३।३।२।९  
पृ ८१३

• सुत्याकाल गौगुणनेन अन्वयन निरुक्षीकरणा  
र्थम् । भा १०।४।६।१२

• सुत्याकालत्व पशुप्रवृत्तिलिङ्गम् । काल पृ  
११९ • सुत्याकालत्वात्, द्वैरग्यस्य दर्शनाच्च  
देकाद्रशितेषु सौम्यस्य विषयत । भा ८।१।७।१४

• सुत्याकालसवननीयादीनामपि प्रातः सवनाद्यत  
र्गंतवात् यथासवनमेव स्वर भवति ज्योतिषोमे ।  
वा ३।३।१९ पृ ८१२

• सुत्याकालीनानामङ्गानां आश्रुति द्वादशाहे ।  
१।१।४।१२६-१९ मीको पृ २२०४ 'द्वादशाहे  
सुत्याकालीनानामङ्गानामाश्रुति' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

• सुत्याकालीनसुत्रद्वयस्याऽऽज्ञानस्य अहर्गणे  
प्रत्यहमाश्रुति । १।१।१।१२४-३४ मीको पृ  
७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुत्रद्वययोः' इत्यत्र अवि  
करण द्रष्टव्यम् ।

• सुत्यादिने आश्विनमहात् ऊर्ध्वं सवनीयस्याने  
सायङ्क पशुनस्य महालम्भ । तत्र आदौ स्थानात्  
सवनीय तत्र अग्नीधामीथानुष ष्यौ प्रवृत्तिदृष्टयोर्वा  
पयोत् । नि ५।१।६, • सुत्यादिन सवनीय पशु ।  
५।१।६

• सुत्यादीक्षयो कालिके प्रसक्ते सुर्यैव पर्वणि,  
दीक्षायास्त्वपश्य, प्रधानशेषयोर्मध्ये प्रधानस्य सुत्प  
त्रात् नि १२।२।१९ • सुत्यादीशयो पर्वकालकृत  
यथोचिताथे सुत्या पर्वण्येव, दीक्षा तु अपर्वण्यपि । भा  
१।२।१।१२४

• सुत्यापर्वकालत्वेन दीक्षणी गपर्वकालस्य  
वाच्यते । ( अङ्गधर्म प्रधानधर्मेण वाच्यते । ) ।  
काल पृ १३२

• सुत्याविष्टौ सुत्रद्वयस्याया सर्वेषामुप  
लक्षण प्रवृत्त्यनयादावाहनम् । १।१।४।७।३० ॥

द्वादशाहे सुत्याविष्टौ सत्या उपसृक्तलोनाया  
सुत्रद्वययोर्वा सर्वेषामङ्गा उपलक्षण कर्तव्यं त्रयोदशाहे  
सुत्यामागच्छ मघान्', द्वादशाहे, एकदशाहे इत्यादि ।  
प्रवृत्त्यनयात् प्रवृत्तौ ज्योतिषोमे 'चतुरहे सुत्यामागच्छ  
सुत्याहस्य भवयात् विष्टनापि तथावात् । आवा  
हावत् यथा 'आमय कृष्णग्रीवमालमेत, सौम्य वशुम्,  
आग्नेय कृष्णग्रीवम्' इत्यत्र 'अग्निमावह, सोममावह,  
अग्निमावह' इति अग्ने कर्ममेदात् मेदेनावहान  
वदत् । इति पूर्वं पक्ष ।

अपिचेन्द्राभिधानत्वात् सप्त स्यादुपलक्षण  
कालस्य लक्षणार्थत्वात् । ३१ ॥

अपिचा-शब्देन पूर्वपक्ष निराकुर्वन् सिद्धात्तमाह ।  
सुत्रद्वयस्यामत्रस्य इन्द्राभिधानत्वात् इन्द्रस्तावत्कत्वात्  
सप्त उपलक्षण स्यात्, अविकारणैव मत्रस्य प्रयोग  
स्यात् । 'चतुरहे' इति कालस्य सुरपालक्षणार्थं वत् ।  
सुत्यामागता य इत्येवात्र प्राच्यते । सा सुत्या अकारस्य  
क्रियन्निदिने इति तु अविधधितम् । तस्मात् अविकार ।  
इति सिद्धात् ।

अभिभागाच्च । ३२ ॥  
कृष्णग्रीवयो सौम्येन व्यवधानात् अग्नेरावाहने  
मेद । द्वादशाहे तु सुत्यानां अविभागात् विभागाभावत्  
व्यवधानाभावात् सुत्रद्वययो न विकार । तस्मात्  
विबुद्धसुत्याहानुपलक्षण इति सिद्धान्त । के

• सुन्दोपसुन्दन्याय । अ यो यनाश्रयनाशक  
भावविवक्षायां न्यायो हि प्रवर्तते । यथा सुन्दो  
सुदाख्यौ सहोदरौ द्वौ तिलोत्तमात्पत्न्यवैरुपाथे परस्पर  
विरोध्य नष्टाविति भारतादिषु प्रसिद्धम् । तथा ईश्वर  
कोटिनिघिष्टानां ईशानश्लोकानि सर्वाणि वाक्यानि  
ह्यथोप्य विरोध प्राप्य प्रवृत्तयायेन नाधितानि स्यु ।  
न हि सर्वेषामन्योभिस्मान्ना तन्जज्जोक्त सर्वेष्वत्त्वा  
ऽद्वय यादिक संभवतीत्ययम विस्तर । साहस्री  
१३१.

• सुवन्त-एकपदरूपा विनियोजनी श्रुतिः उप-  
 श्लेषशब्दा नाम । बाल. पृ. ४१.

• सुवन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावः । भाट्ट.  
 ४।१।३.

• सुवर्णस्य लिङ्गपर्याभिन्नस्य भावनायामेवान्वयः  
 प्रकारतया इति शेषम् । रहस्य. पृ. ५७.

• सुवर्णप्रकारकशाब्दबुद्धिरावच्छिन्न प्रति धारणा-  
 दिपदज्ञानोपस्थितिः कारण इति कार्यकारणभावः ।  
 रहस्य. पृ. ६०

• सुपृतिहृभ्यां शक्तिमानं शक्तिमद्द्रव्यकारकत्वं  
 पदेषु अपि अवश्यं निवृष्य पृष्टव्यम् । वा. ३।४।४।२३  
 पृ. ९३४.

• सुपृतिहृश्रुतिः स्वीकृतानामेवार्थानां अन्योन्य  
 विनियोजनी, कारकविभक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थक्रिययोः  
 अस्वार्थोपपत्तिः विनियोजनी । बाल. पृ. ४८.

• सुप्रमलयावृत्तिलक्षणः वाक्यभेदः । बाल.  
 पृ. १८१.

• सुप्रविभक्तयः । तत्र प्रथमापटीवर्गं तर्वा  
 विभक्तयः कारकाणि । मणि. पृ. १२४.

• सुपर्णाकृतिरग्रिचयने न नित्या, बोधकमन्यास्तु  
 अर्थवादः । सकर्ष. २।१।३९. मीको. पृ. ५४  
 'अग्रिचयने सुपर्णाकृतिबोधकमन्यः अर्थवादः' इत्यत्र  
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सुपेटिकास्थापनन्यायः । यथा समीचीना  
 पेटिका दृष्ट्या स्वस्योत्पृष्ट वस्तुं ध्वं स्यापयन्ति, तथा  
 भगवतः कीर्तिं श्रुत्वा स्वबुद्धिरत्र भगवति स्थापयन्तीति  
 भीवलभचरौ प्रथमस्फुटबोधिन्यां ध्वनित इति ।  
 साहस्री. ६।३.

• सुप्रदिग्भसुप्रचुम्बनन्यायः । सुप्रस्य  
 दिग्भस्य बालस्य सुप्रस्य चुम्बनं यद्भवति इति अक्षरार्थः ।  
 यत्र क्रिया निष्पत्ता तत्र अस्य प्रवृत्तिः । साहस्री.  
 ३।११.

• सुप्रप्रतिबुद्धन्यायः । शा १।१।५ पृ. ११५.

• सुप्रप्रतिबुद्धन्यायेन अनादिरेव बृहद्व्यवहारः ।  
 रत्नाकरः संबन्धाक्षेपपरिहारे १।७.

• सुप्रप्रबुद्धन्यायः । अयं न्यायः श्रीमद्भागवतो  
 याऽऽद्यश्लोकीयः 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकल्पे' इति  
 वाक्य विवृण्वता श्रीधरस्वामिनोऽस्तेति श्रीभागवत-  
 भावार्थदीपिकायाम् । तथाहि- ननु सुप्रप्रबुद्धन्यायेन  
 स्वयमेव वेदग्रन्थभनाम्, नैत्याह, यथास्मिन् ब्रह्मणि  
 सूत्रेषुऽपि मुह्यन्ति, तस्मात् ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात्  
 स्वत्र सिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणमित्यादि ।  
 साहस्री. ४७०.

• सुव्रह्मण्य उदात्तः पुरुषः, चतुर्थवर्गस्थोऽयम्,  
 अयं 'पाटी' चतुर्थीशभाक् तिस्रो गा लमते ।  
 'सुव्रह्मण्यमुनेता दीक्षयति' इति । वि. ३।७।१७.

• 'सुव्रह्मण्यं सुव्रह्मण्यामाहयति' । ३।५।८, ३।७।९.

• सुव्रह्मण्यस्य उदात्तचमसभसो नास्ति इति वार्तिक-  
 मतम्, अस्तीति भाष्यमतम् । भा. ३।५।८।२३-२६.

• सुव्रह्मण्यस्य सदसि प्रवशो नास्ति । वि. ३।५।८.

• सुव्रह्मण्यया अभिप्रेतित आग्नेयी 'अत्र आगच्छ रोहि-  
 तश्च' इत्यादिः । भा. ९।१।५।४४. • सुव्रह्मण्यया

आतिथ्यान्ते उपसत्तु च या क्रियते तस्या यथादेवत

मेव तन्मतेद. नास्ति तन्नेत्रेण उचारणम् । तस्मात् दे

अपि सुव्रह्मण्ये आह्वानमे पञ्चदशरात्रे । उप. १।२।३।

७।२२ • सुव्रह्मण्यया उपसत्कालीना एकाह्रुपे अभिप्रेतित

आग्नेयी । पञ्चदशरात्रस्य प्रथमाहैऽभिप्रेतितं तु ऐन्द्री उत्तर

चतुर्दशसु अहं सु ऐन्द्र्या एव सत्वात् । (वस्तुतस्तु

पञ्चदशरात्रीवामिप्रेतित आग्नेरिन्द्रस्य चोभयोः प्रकाशानामे

उभयविधा ) । वि. १।२।३७. • सुव्रह्मण्यया ऐन्द्री एव

कार्या, पञ्चदशरात्रे अभिप्रेतित प्रथमाहै एकादशानामह्ना

धर्मभूता । न तु आग्नेयी । भा. १।२।७।२२.

• सुव्रह्मण्यया तु तन्त्रं स्यादीश्रावदन्यकाल-

त्वात् । १।१।१।१०।२३।।

द्वादशाहै उपसत्काला सुव्रह्मण्यया तु तन्त्रं स्यात् ।

तन्नेत्रेण आह्वानम् । अन्यकालत्वात् प्रयोगकालात् अन्यः

कालः अस्याः भवति । दीक्षावत् । यथा दीक्षा प्रयोग

कालात् पृथक्कालत्वात् तन्त्रं भवति तद्वत् इति

सिद्धान्तः । के.

• सुब्रह्मण्या पञ्चदशराने वसतीवरीव्रटणीचाराफाटा प्रतिदिवस क्रियते, यथादेवत च अग्निष्टुति आग्नेयी अग्न्येयु ऐन्द्री । सुप्. १२।२।७।२२. • सुब्रह्मण्यायाः ऐन्द्या एव अग्निष्टुति अपि अविकारण प्रयोगः । याशिकास्तु आग्नेयीमेव पठन्ति । भा. १।१। १५।४२-४४.

• सुब्रह्मण्याख्ये 'इन्द्राऽऽगच्छ' इति मन्त्रे प्रकृत-देवतामात्रोपलक्षणार्थं सुगपतया इन्द्रः प्रकाश्यते इति एकादशे सुब्रह्मण्याधिरण्ये वक्ष्यते । सु. घृ. १।५.८. ( १।१।१०-११ इति द्वे, १।१।४।७ इत्येकं इति श्रीणि सुब्रह्मण्याविषयकपण्यधिकरणानि, परतु तत्र व्वापि सुषोक्तोऽर्थो भाष्ये दुपटीकाया वा न दृश्यते । के. )

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानं उपसत्कालीन तन्त्रं अहर्गणे । १।१।१।०।२३. मीको. घृ. ७६० (९) 'अहर्गणे उपसत्कालीन' इत्यत्र अधिक्करण द्रष्टव्यम् । • सुब्रह्मण्याह्वानं सुब्रह्मण्याद्वारावगणस्य कर्म । वि. ३।५। ८. • सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्तिः । १।१।१।१।२८-३४. मीको. घृ. ७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य' इत्यत्र अधिक्करण द्रष्टव्यम् । • सुब्रह्मण्याऽऽह्वाने उपसत्कालीने विबृद्धसुत्याहानुपपन्नं द्वादशाहे । १।१। ४।७।३०-३२. मीको. घृ. २।९९ 'द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वाने' इत्यत्र अधिक्करण द्रष्टव्यम् ।

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानार्थो निगदः 'इन्द्राऽऽगच्छ, हरिय आगच्छ, मेधातिथेर्मैव, वृषणश्वस्य मेने, गौरावरकदिन्, अहव्याथे जार' इत्यादिः ज्योतिष्टोमे । अग्निष्टुति तु 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' तत्र 'अग्न आगच्छ' इत्येतावावृद्धः कर्तव्य एव । परतु 'हरिय आगच्छ, मेधातिथेर्मैव' इत्यादौ ऊढो न कर्तव्यः, किन्तु यथाश्रुत एव मन्त्रः पठनीयः । अविद्यमानवर्षेणैव ऋतिः भरत्येव । वि. १।१।१६. ('तदेतन्न रोचयन्ते याश्चिद्वा, ऊढ कुर्वन्ति- अग्न आगच्छ रोद्धिताथ वृद्धदान्ते धूमकेतो विचर्षणे- इति । भा. १।१।१५. वर्णकं १ )

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमन्त्रः उपसत्कालीन-विकारमद्वयेन द्वादशाहे प्रयोक्तव्यः । वि. १।१।४।७.

• सुब्रह्मण्यानिगदः ज्योतिष्टोमे 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिः । भा. १।१।१५।१०. • सुब्रह्मण्यानिगदस्य न देवताप्रसागनाथैरगम्, ज्योतिष्टोमे महेंद्रस्यैव देवतात्वेन इन्द्रस्य देवतात्वाभावात् । अत एव सुब्रह्मण्याधिरण्ये ( १।१।५ ) स्तुतशस्त्रयोर्देवताप्रसागत्वं पक्षे ऐन्द्रस्तुतिरुक्तह्येत इत्युक्तं समञ्छते । इति चेत्, मैत्रम् । ज्योतिष्टोमे इन्द्रस्यापि देवतात्वावश्यंभावात् । कथमन्यथा भथपेटिकाया अनैन्द्रेण इन्द्ररीतशब्दस्य निवृत्तिपक्षस्य ऊढपक्षस्य चोत्थितिः, कथं वा इन्द्रस्य देवताहाराङ्गीकरणेव सिद्धान्ते ' इन्द्राय दत्त. सोम-यस्मिन् सवने ' इति सवनविशेषणतामादाय अविकारेण प्रवृत्तिसमर्थनं माहेंद्रप्रह्वजिसिध्याम्नाताया इन्द्रस्तुतेः तत्कामोऽङ्गनेन इन्द्रयागसोपता म्यात् इत्यभिप्रायेण उक्तर्षोक्तिः इत्याहुः । सोम. १।१।१४. • सुब्रह्मण्या-निगदे हरिवदादिपदाना अग्निष्टुति नोदः । १।१।१६। ४२-४४. मीको. घृ. ६२ 'अग्निष्टुति सुब्रह्मण्या-निगदे हरिवदादिपदाना नोदः' इत्यत्र अधिक्करण द्रष्टव्यम् ।

• सुब्रह्मण्यासहितानां उद्गातृणा समाख्यया मञ्जोऽस्ति इति भाष्यम् । अपसुब्रह्मण्याना इति वार्तिकम् । भा. ३।५।८।२३-२६.

• सुभगावालोदिताख्यायिकान्यायः । सुभगा बालयोदिता आख्यायिका । कथेत्यर्थः । यदा सुभगस्य बालयोदिता सुभगाबालोदिता । यथा- ' बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभा कथाम् । क्वचित्कति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ द्वे न ज्ञातो तथेष्टतु गर्भे एव न च ह्यितः । वल्लित ते धर्मसुक्ता अरवन्ता- सति पत्तने ॥ स्वकीयाच्यूननगरनिर्गम्य विमलगतयः । गच्छन्तो गगने वृशान् ददशु. फलशालिनः ॥ भविष्य-प्रगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते । सुतमथ रिताः पुत्र मृगयायवहारिणः ॥ धाम्येति कथिता राम बालका- ख्यायिका शुभा । निधय निर्घो बालो निर्बिकारण

विद्या ॥' इति, तथा 'इय संसाररचना विचारो  
निततचेतहाम् । बालनाख्याविनेनैत्यनररिधितिसुया  
गता ॥' इत्यपम विस्तर । साहस्री ४५९

सुभगाभिधुन्याय । एकन विद्वानेकधर्म  
समावेशासमरिष्याथामन न्यायोऽवतरति । एक  
स्मित्रीशरूपासवचने प्राणायाप्रामाण्यलक्षणविरुद्धधर्मद्वय  
न संभरतीति चेत्ति । यथा सुभगाय मिधुकर  
पुस्त्य च यथाविधवददयसामानाधिकरण्याप्रतीयमानमपि  
विरुद्धरादेवस्मिन् युगपत् संभरति, तथा प्रकृतेऽपीति  
चेत्ति । अथे तु- यथा सुभगाभिधुने प्रवृत्तातक-  
मयात् कश्चित् मरण प्रपौ । स च शरणगतन्यामदोष  
श्रवणात् सर्वपरतैरुभयो रमणे प्रवृत्तरिकृतस्यक्त  
भयेन तामे वा प्राप्तऽपि सुभगा रमति, मिधुक  
सजलीति यत्तत्र तस्येच्छा निगामिका न रमतिश्चि  
द्विनिगमकमस्ति । तथा प्रकृतेऽपि ईशवचनादुभयो  
प्रामाण्ये शेषपरतैरान् मूलापेक्षतया धर्माधर्मादी तद  
भावादप्रामाण्ये चाप्राप्तऽपि उक्तविभागे तार्किकेच्छेत्  
नियामिषेयमहाह । एत स्मृत्यादिनाममन्त्रकतया  
प्रामाण्य न तु श्रुतिवचनच दिना, बृहस्पतिप्रणीत  
गार्हिकशास्त्रणामपि प्रामाण्यपरिचरिदि स्वयमूल्य  
मिति । साहस्री २५७

● सुभद्रा- न अनुनेमातुल्य वसुदेवस्यात्मजा  
सुभद्रा इति कश्चिदारयायते । किंतु 'अनुजा वाहु  
देवस्य सुभद्रा यरवर्णिनी' । इत्यादिपरशुरदशनात्  
कल्पम्, स तु अ तथाऽप्युत्पन्न नैका तन सुभद्राया  
वसुदेवात्मजात कल्पानि शकनोति । सुष्ट १९७  
● सुभद्रा यद्यपि 'वामुदवस्वसा' इति उच्यता तथापि  
परकृत मातृश्वस्तीया सा तस्याश्च अनुनेन परिणया  
अप्यनुयाव 'मातृ-पितृश्वस्तीया वा' इति । या  
१।३।३।७ पृ २१०

● सुभाषितवचननिमित्तत्वं सूक्तकाण्डस्य ।  
सुष्ट ११०९  
● सुभना गमिदि । भा १।१।२।४।२३  
● सुरा । अत्रनिभारमुद्यमाप्रस्य श्रेयशैराना प्रति  
पेध । मधुपीचोस्तु धमिपदेवयो नैव प्रतिपध ,

केवलनाहागविषयान् । 'मप मित्य ब्राह्मणस्य' इति वच-  
नात् । 'गौडी वैशी माथी च' इति त्रिविधाया अपि  
नाहाणानो निषेध । अजसुरा प्रनाशामपि अपेया ।  
सर्गा ब्राह्मणानामपेया । या १।३।३।७ पृ २०९-  
२१० ● सुय औपध-(पुरोडाश) विकृति । भा  
८।२।१।५ ● 'सुय वै मलयजाना पाप्मा न मल-  
मुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजयो वैश्यश्च न सुर्गं  
पियेत ॥' (मनु १।१।९३) । अथ पुरुषार्थ  
क्रियानिषध स्मार्त । बाल पृ ३१ ● सुराया  
क्रयण (सौनामण्या) 'सौतेन ह्रीवत् मया' इति ।  
भा ८।२।१।४, ● सुपथा पुषेकृ (सौनामण्या)-  
एका पुरोदकृ एका वात्या । ८।२।१।४, ● सुराया  
वीहि इत्यनुत्पन्न करोति । ८।२।१।२, ● सुराया  
समुपह्वय मन्थ सौनामण्याम् । ८।२।१।३

● सुराग्रहा पयोग्रहाश्च सौनामण्याम् । 'उत्तरे  
ऽग्नी पयोग्रहान् तुङ्गति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् तुङ्गति'  
इति । भा ३।०।३।१४ ● सुराग्रहा पयोग्रहाश्च  
सौनामण्याम् । होमावरोपश्च ब्राह्मण्य वा वल्मीकृतपापा  
ना शतावृणगाया वा अचनेत य । तत्र सिष्टवृदादिक  
नास्ति । वि ३।१।३, ● 'सुराग्रहा सोमग्रहाश्च वाज  
पेये' । १।०।४।३ ● सुराग्रहे एष्टिकप्रमाणमतिदेस ।  
८।२।१।१-९ मीनो पृ २१८ 'अतिदेश वाजिन  
सुराग्रहयो एष्टिकप्रमाणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सुरानिषेध मानन रामप्राप्तपुरुषार्थमनतिप  
यक पुरुषार्थ स्मृतिकल्प्य प्रतिपत् । बाल पृ ३१  
● सुरापान वासुदेवानुमयो, अहिच्छत्रमधुरा  
निरासिवाहाणीना चाद्येऽपि अनाचार । या १।३।  
३।७ पृ २०४

● 'सुरूप वा कुरूप वा पुमानित्येव सुव्रते ।'  
इति स्मृतं (मस्म ९।१४) स्त्रीचाख्य शक्यते ।  
सुष्ट १२

● सुवर्णधारण पुराणार्थम् । ३।४।८।२०-२४  
'दिरण्यधारणयाव' इत्यत्र अपिकरण द्रष्टव्यम् ।  
● सुवर्णधारणादीना पुराणार्थम् । वि ३।४।  
१२



ह्यु सुवर्णन्यायः । यथा सुवर्णं निवर्णणञ्छेदन तापनादिकर्मभिरुत्कृष्टता प्राप्नोति, तथा पठितशास्त्रमपि षोडशपरिप्रश्नविचारणादिभिरुत्कृष्टता लभते, एवं प्रकृतान्तरंऽपि । साहस्री ८९२.

• मुसदृशो सति, ईषत्सदृशः पक्षेऽपि न हि प्रातः । वा. ६।३।४।१६.

• 'सुहृदश्चापि घर्मात्ना (वाण्डु.) घनेन सम-तर्पयत् ।' सु. घृ. १८५.

• सुहृदुपदेश अविगीतः सुप्रतिष्ठितः कथमित उन्मत्तबालाकावयवदश इति । भा. १।१।८।३२.

• सूकरः एव आर्यप्रसिद्धया वराहशब्देन मासौ न म्लेच्छप्रसिद्धया कृष्णशकुनि । भा. १।१।४।८-९,

• 'सुकरं हि गात्रेऽनुधावन्ति' । १।१।४।९.

• सूक्तं अथकलिद्राणामृचि देवताज्ञानहेतुत्वेन अर्थज्ञानोपाय । सु. घृ. १११. • 'सूक्तेन सूक्ते-नोपदधाति' (सातःसरिके चयने इष्टयाः) । संकर्म. २।१।३५.

• सूक्तभाजः देवता हविर्भाजश्च । वाः सूक्त भाजः । 'इम स्तोममर्हते जातरेदसे' इति । हविर्भाजः 'आग्नेयभष्टाङ्गपाल निर्वपेत्' इति । भा. १०।४।१२।२३

• सूक्तवाकः अनेकवाक्यसमुदायो वा एकमेव वाक्यम् । अनेकवाक्यसमुदाय इति भाष्यम् । 'न हि एतदेक वाक्य ...' । एकमेव वाक्य इति वार्तिक मतम् । भा. ३।२।६।१९ घृ. ७६९ • सूक्तवाकः एव याज्ञा प्रस्तर एगहुतिः । संकर्म. २।४।३. • सूक्तवाकः न स्वन्वमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थमुत्तमः, इष्ट-देवताभिधानस्वरूपतात् । वा. ३।२।५।१२ घृ ७६९.

• सूक्तवाकः षोडशमास्थामसाज्याया च विभज्य प्रयोक्तव्य । ३।२।६।१६-१९. • सूक्तवाकः । प्रयोग मध्यवर्तिदेवतापदसहित अमिन श्रूयमाणान्त्रवदोपेत इष्टदेवताप्रसादान् बुर्वेत् वाक्य सूक्तवाकः । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे अनेकस्मिन् अथ, प्राकृते वैदृते च तन्त्रपदमध्यमे सन्तः (एक एव) सूक्तवाकः ।

'तेन त्रिषेव भक्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः । स्वाभ्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥ सर्वप्राकृतदेवत्वः स्वाभ्याये तावद्विष्यते । निःकृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ॥ सूयोदिवदमध्यश्च विकृतानवधार्यते । सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र वादृत् निरूपितः ॥' वा. ३।२।६।१९ घृ. ७७०. • सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे मन्त्रत्वेनोपदिश्यते न तु कालयः संयोगः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।२।५।११-१५. • सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् । प्रस्तरश्च सर्वनीयपुरोडाशादेवताना प्रासङ्गिकः (पक्षयस्तु स.) । टुप् १।१।३।१६।५४. • "सूक्तवाकः याज्ञ्या प्रस्तर आहुतिः" 'इयम् प्रथम आहुतीना हूयते' इत्येतेन व्याख्यातम् " इति सूत्रेण (संस्कर्म. २।४।३) प्रस्तरप्रहरण इध्माधान च होमरूप्य 'सूक्तवाको याज्ञ्या, प्रस्तर आहुतिः' इति 'इध्मः प्रथम आहुतीना हूयते' इति च वाक्यपरोषात् होमस्यावगमात् मन्त्रवर्णिते विशिष्य देवतात्पमाश्च इति पूर्वपक्षमिवा 'प्रसंठा वा संस्करः प्रस्तरस्य सनिधानात् समिन्धनार्थ इध्मः' इति सूत्रेण आहुतित्वेन प्रसंष्टेया, यत्र प्रहरण प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिः, सुग्धारणेपयुक्तस्य प्रस्तर इति द्वितीयान्तेन उपरिभूतत्वात्, इध्माधान च अमिष्टदृश्यतेषात् दृष्टार्थे इति सिद्धान्तितम् । कु. ३।२।५।१३. • सूक्तवाकः याज्ञ्या, प्रस्तर द्रव्यम्, अग्न्यादिश्च देवता । यागः सन् प्रतिपत्तिरपि दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।२।५।११-१५, • सूक्तवाकः सर्वनीयपुरोडाशाना पृथक् नास्ति । पाशुकरः एव सूक्तवाकः । सवनीयाना तु प्रमद्वसिद्धः । १।१।३।१६।५४. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति तृतीयश्रुत्या सूक्तवाकमन्त्र प्रहरणे विनियुज्यते इति प्रहरणाङ्ग मनः । मन्त्रप्रहरणयोश्च देवताद्वाराऽन्वयः । वि. ३।२।५. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति षोडशमास्थी-देवतावाचिना अमायाहयादेवतावाचिना च निःकृत्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निःकृत्य प्रयोगः । भा. ३।३।७।१४ घृ ८५३. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' 'प्रस्तरं लुहृमासादयति' इदं द्रव्यप्रशेषारोने देवतोद्देशारोने च दृष्टार्थमेव द्रव्यव्यागारोने तु केनादृष्टार्थं एतादृश दृष्टादृष्टोभयार्थं द्रव्यसंस्कारं संनिपरवोपकारं

मृत्युं प्रतिस्वरूप वैदिकं कर्म । वाल. घृ. ८४.  
 \* सूक्तवाक्यस्य इष्टदेवताप्रधानान्वयत्वम् । सु. घृ.  
 ६३४. \* सूक्तवाक्यस्य उत्कर्षं उदृष्ट्या एव समनी-  
 यान्ता देवताः प्रस्ताविष्यन्ते । छुप्. ११।३।१६।५४.  
 \* सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासयोः विभक्त्य प्रयोगः प्रयोगः  
 जनयन्तात् । शा. ३।२।१६ । इष्टप्रयोगजनयन्ने अष्ट-  
 प्रयोगजनस्य अनुकृतात् प्रकृतप्रत्यभिधानाच्च इष्टदेवता-  
 संस्कार एव प्रयोगजनं स्यात्वं इति प्रयोजनस्यादिभागः ।  
 सोम. \* सूक्तवाक्यस्य वीर्णमाषां प्रयोगे पूर्णमासी-  
 देवताया निष्कर्षं अन्तर्गतास्येवतायामनन्वयः । इत्यत्र  
 चेतसाम् । इत्येतरस्यामङ्गलम् । भा. ११।३।१६।  
 ५३. \* सूक्तवाक्यस्य विभक्त्य विनियोगः । ३।२।६।  
 १६-१९. \* सूक्तवाक्यस्य प्रयोगे वैदिकविशेषेण वास्तुर्कं तन्व  
 नियतं समनीयपुत्रोद्धारोत् । भा. १२।३।१५।३५.  
 \* सूक्तवाक्यस्य समनीयपुत्रमुपश्रित्यः उत्कर्षः । स च  
 समनीयपुत्रोद्धारानामनुष्ठानादूर्ध्वं 'आग्निमास्तुर्धूर्ध्व-  
 मनुशावैधर्मिते' । वि. ११।३।१६. \* सूक्तवाक्ये  
 आग्निमास्तुर्धूर्ध्वमनुशावैधर्मितेण उक्तप्रमाणे समनीय  
 पुत्रोद्धारोद्धारानामनुष्ठानम् । ११।३।१६।५५-५६.  
 मीमे. घृ. ८२७ 'आग्निमास्तुर्धूर्ध्वं अनुशावो-  
 र्ध्वेण०' इत्यत्र अधिस्तर्यं द्रष्टव्यम् । \* सूक्तवाक्ये  
 'आनुशावोः' इत्यादिर्जनमान-आशासनभागः 'सर्व-  
 स्वारं' पत्नीय एव । सूक्तवाक्येण आर्ध्वयजनमान-  
 पर्षणं जन्मान्तरे वा तत्कल्पयमवात् । वि. १०।२।  
 २५.

॥ सूक्तवाक्ये च वाक्यविधिः परार्थत्वात् ।  
 ३।२।५।१११॥

'सूक्तवाक्येन प्रसारं प्रहरति' इति स्वर्णपूर्णमासयोः  
 श्रुत्ये । तत्र किं सूक्तवाक्यः प्रसारप्रहाण्य प्रति उद-  
 रित्यति तत्र हिं काल्पयन्ता इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।  
 सूक्तवाक्ये सूक्तवाक्यस्य उदाहरणविषयजन्यं वाक्यविधिः  
 स्यात् । यदा सूक्तवाक्यं तदा प्रसारप्रहरणं इति, न तु  
 प्रसारप्रहरणान्न सूक्तवाक्यः उदाहरणविषयजन्यं देवता-  
 स्तुतिपरत्वात् सूक्तवाक्यस्य, साक्षात्पर्यन्तं प्रसारस्य ।  
 तस्मात् वाक्यविधिः, इष्टदेवताप्रधानान्वयः सूक्तवाक्यः ।

मी. बो. ५४१

उपदेशो वा चाग्न्याशब्दे हि नास्मान् ।  
 १२ ॥

'सूक्तवाक्येन प्रसारं प्रहरति' इति वाक्ये प्रसार-  
 प्रहरणशब्दे सूक्तवाक्यः इति वाक्यविधिः इति पूर्वपक्षे  
 सुप्रमाणं चाग्निदेवेन स्वावर्तयन् सिद्धान्तमाह । उपदेशः  
 सूक्तवाक्यस्य प्रसारप्रहरण्य प्रति स्यात् । प्रसारप्रहरणे  
 सूक्तवाक्यः प्रकरणमन्वयः । एवं च सति 'सूक्तवाक्य एव  
 चाग्न्या, प्रसार आहुतिः' इति वाक्यप्रयोगे चाग्न्याशब्दः  
 अस्मात् कारणं विना न स्यात् । चाग्न्याशब्दः व्युत्पत्ते  
 न स्यात् । अन्यथा तु व्युत्पत्तेः स्यात् । तस्मात् प्रसार-  
 णान्नत्वेन सूक्तवाक्यस्योपदेशः इति सिद्धान्तः ।

स देवताप्रधानान्वययोगात् । १३ ॥

'सूक्तवाक्येन प्रसारं प्रहरति' इति वाक्ये प्रसार-  
 प्रहरणान्नत्वेन सूक्तवाक्यो विधीयते इति सिद्धान्त उक्तः ।  
 ननु देवताप्रधानान्वयं सूक्तवाक्यः समर्थः, न प्रसारप्रहरणे  
 इति चेत्तत्राह । सः सूक्तवाक्यः देवताप्रधानान्वयत्वे  
 यानि देवताप्रधानान्वयः । स च देवताप्रधानान्वयत्वे  
 अन्नत्वेन प्रहरणेन सयोगात् प्रहारणान्नमपि । तस्ययोगात्  
 सूक्तवाक्येन इति तृतीयाश्रुतिसयोगात् तस्य प्रहारणाङ्ग-  
 त्वम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । १४ ॥

ननु प्रहाण्यस्य प्रहाण्य प्रतिपत्तिः, तथा च तद्वद्वत्  
 सूक्तवाक्यस्य नोपपद्यते इति काव्यार्थ एव संशयोऽस्तु  
 इति चेत् पूर्वपक्षी नृपत् ।

स्विष्टकृद्भुवसंस्कारः स्यात् । १५ ॥

'सूक्तवाक्येन प्रसारं प्रहरति' इति प्रसारप्रहरणं  
 प्रतिपत्तिः अतो न तद्वत् सूक्तवाक्य इति चेत् । प्रहरणं  
 उभयसंस्कारः स्यात् । चाग्निदेवताप्रधानान्वयं प्रहाण्यस्यै  
 प्रतिपत्तिरिति । उभयसंस्कारप्रधानान्वयं उभयसंस्कारस्य  
 विनियोगम् । त्रिंश प्रयोगेन प्रसारस्य संस्कारः  
 उद्देश्यमैव उपयुक्तदेवताप्रधानान्वयः इति उभय-  
 संस्कारस्य शेषम् । स्विष्टकृद्भुवः यथा स्विष्टकृद्भुवः  
 प्रयोगेन उपयुक्तदेवताप्रधानान्वयः इत्येवमन्वय-  
 देवतासंस्कारस्य तद्वत् । तस्मात् सूक्तवाक्यः प्रसारप्रहा-  
 णान्नम् । अथवा यथा स्विष्टकृद्भुवः प्रहाण्यसंस्कारस्य,

म्विष्टुतोऽग्रे कृताथ येन क्षेपत्नात् । अथ च यागतर  
न ब्रह्मति । एवमुभयो कृताथयो संस्कार । पर-  
स्परनियमाच्च अष्ट साधयन् यागो भवित्यति । उभय  
संस्कार इत्यस्य उभयव्यपक्ष्यती संस्कारश्च इति कर्म  
धारय उक्ते प्रथमेऽर्थे । उभयो द्र षडेवतयो संस्कार  
इति षष्ठीसमास उत्तरेऽर्थे । ये

● सूक्तजाके दर्शपूर्णमासगते यजमानशब्द बहु-  
कृतके विचारे ऊहित य । भा १।१।१४।४१-

ॐ सूक्तजाके यजमाननामनिर्देशो नामद्वय  
प्रह्वणम्, सोमयाजित्तस्तु तृतीयमपि ॥

'नामानि गृहीयात्' 'नाम गृहीयात्' इति च  
श्रुतम् । यजमानस्य अमुकत्वेन शपनार्थत्वात् उहुनाम  
शालिनोऽपि यत्किंचिदेक नाम प्रह्वणमनो विधौ बहुत्व  
मविवक्षितम् । इति प्राप्ते, 'क्षभरचवुरशरनामानि  
दुर्वात्' इति विधाय 'सोमयान्नी तृतीय नाम दुर्वात्'  
इति विधिना बहुत्वमविवेच्य सोमयाजिपरत्वेनोपसंहारा  
दितरेषा द्वे एव नामनी इति स्थिति । एतेषा च  
विधीना वैयर्थ्यापत्ते 'नामानि गृह्णाति' इत्येक एव  
विराजितसंख्यो विधि । एतच्च प्राप्तिरन्यवयव्याऽनु-  
वाद । एतद्राजादेव 'अधोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति  
तृतीय नाम' इति केचित् । नामानीत्यस्यैकत्वातिरिक्त-  
संख्यापरत्वेन सु धात्वन्तश्च यज्ञकामये प्रमथमिति  
माध्याशय । सवर्ष ४।३।२१

● सूक्तजाके सोमयाजिन नामत्रय निर्देश्यम्,  
इतरेषा तु द्वे नामनी । इतरेषामपि 'यज्ञकाम' इति  
तृतीय नाम निर्देश्य इति केचित् । नेति माधम्यम् ।  
सवर्ष ४।३।२१

● सूक्तजाकाधिकरणोक्त ( ३ २।५ ) स्वार्थसम  
वायकत्ववत्त तावन् सारयति । स्वयकत्वा प्रसादयार्थे  
यतिरिक्तक्रियायावपारेनापि विहिता भूय त्रिया  
तस्यन्नाहं वा किंचित् कारक क्रियावपि वरप्रवित्वा  
प्रसादायन् ( मात्र ) यस्मात् सूक्तजाकाधिकरणयायेना  
द्रव्य यानि तस्मान् नित्याद्वाश्रय वन्मेवेद वन्त्वम् ।  
सु ३।० पृ ७५, ● षरण्येन भुतिविनिवृत्तस्य

प्रमथस्य अन्त्यतोऽसिद्धस्वार्थसमायकत्ववत्त्वे सूक्त-  
जाकाधिकरणोक्तेऽपि सूक्तवाकन स्वभावाया साक्षात्  
प्रसादाशक्ते तत्प्रसादयस्य च कस्याचित् अन्यत  
क्रियावयासिद्धे तत्र स्वायस्य क्रियावयकत्वना युक्ता ।  
३।० पृ ७५-७६

● सूक्तजाकान्तर्गतायुरादिप्रकाशकमागस्य न  
अनुष्ठान अस्वियस्य मृदाविकारित्वपक्षे । १०।३।२१।  
५३-५५ मीको पृ ७६० (५) 'अस्वियस्य  
मृदाविकारित्वपक्षे सूक्तवाकाः' इत्यत्र अधिकरण  
दृष्टव्यम् ।

● सूक्तायान्तर्गतायुराशासनादे न वाप  
हर्षस्वारे यजमानजीवद्दशाया त्रियमाणमायणीऽऽदे ।  
१०।२।२५।६१-६२ मीको पृ ४२३४ 'सर्वस्वारे  
यजमानजीवद्दशायाः' इत्यत्र अधिकरण दृष्ट यम् ।

● सूक्तजाकात्त्रियन् । अग्निमासतादूर्ध्वमनुयाजेषु  
उद्दृष्टेषु सूक्तवाकोऽपि यथा उद्गृह्यते तथा पिष्टलेप  
कलीकरणहोमावपि उद्गृह्यथौ इति पूर्व पक्ष । नेति  
सिद्धान्त । त्रि. ५।१।२५.

● सूक्तजाकनिगदे 'अग्निहोत्रेण' इति गार्ह-  
पत्यवाद एव नाहवनीयवाद । सवर्ष ४।२।१६.

● सूक्तजाकनिगदे 'अधीवृषेता महोऽयायोऽफ्रताम्'  
इति भाग यत्र इन्द्रामिश्रन्द उद्गृह्य गीत तत्र प्रयो-  
क्तव्य न तु वावत्वरण स सूक्तजाके समानात्  
तावत्वरण उभयो पीणैमास्यमावास्तयो प्रयोक्तव्य ।  
भा ३।३।७।१४ पृ ८५३ ● सूक्तजाकनिगदे  
'सुपावसना वा स्वधियसना च' इति, 'सुपचरणा  
वा स्वधियचरणा च' इति च शान्ता तरानुसारेण प्रकृतौ  
उभयोरपि विकल्पेन निषेधा । सवर्ष ४।३।१६.

● सूक्तजाक्याय । प्रस्तरप्रहरण याव । दर्श-  
पूर्णमासयो सूक्तवाक प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् ॥

सूक्तजाके च कालविधि परार्थत्वात् । ३।२।  
५।१३।

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयो ध्रुयते 'सूक्तजाकेन  
प्रस्तर प्रहृति' इति । तत्र सदेव, किं सूक्तजाक  
प्रस्तरप्रहरण प्रति उपदिश्यते उत इव कालकथना

(सूक्तवाक्यवदनकाले प्रस्तरः प्रहृत्यैव इति) इति । तदुच्यते, कालव्युत्थान इति । कुनः । सूक्तवाक्यस्य देवतासंघीर्तनार्थत्वात्, प्रसङ्गद्वारा च प्रति अशक्तः, प्रस्तरस्य च सूक्तवाक्योत्पत्तौ ।

वा— देवतामकाशसुम्भारणम्वा (सूक्तवाक्यप्रस्तारयोः) कृताभेत्वात् अद्वाङ्मिमासापेक्षा नास्ति इति कालार्थता । सर्वत्र च (‘दस्यूर्णमाशब्दव्याप्तिद्वयासौमेन यजेत’ इत्यादी) कृताभेदो, संबन्धे कालार्थतया स्थास्यति (४१.१२-१५ अधि०) । तृतीया च इत्यभूतलक्षणायां सन्त्यते । प्रस्तरकृत्यामैराधिपान च (माथीय) प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वात् अथ सूक्तवाक्यान्वयं तद्व्युत्थयदेवताद्वैतं वा न पठते इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तथा उदेवत्वस्य सूक्तवाक्यापि तद्व्युत्थनमिति ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नास्तिमान् । १२ ॥

वाच्यम्— उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति भवत्यस्य स्यात् । एव ध्रुतिविहितोऽर्थो भवति, सूक्तवाक्येन इति करणमिदं चोच्यते । इतरथा तद्व्युत्थानं स्यात्, सूक्तवाक्येन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेत् (अथैव प्रथियेत्) इति । एवं च कृत्वा याज्याशब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक्यस्य याज्या, प्रस्तर आहुतिः इति ।

वा— ‘सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहर्ति’ इति प्रत्यक्षत्वात् क्रियासंबन्धात् कण्ठस्य सम्प्रदानेन शक्यमुत्पन्नमुद्र, करणविभक्तिवर्गीयस्यात् । एव च ध्रुतिवृत्त, सूक्तवाक्य एव कार्येण संमत्स्यते । अन्यथा तद्व्युत्थितफल, सम्भवति । तथा च अद्वाङ्मिमासापेक्षात् याज्याशब्दः उपपत्स्यते । ‘सूक्तवाक्य एव याज्या’ इति ।

किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव साधारण उत उपचारमात्रम् । कश्चन विरोधः । उति याज्यास्ये उदर्म, मवित्तयम् ‘आधीनो यजति’ ‘अनयान यजति’ ‘याज्याया अवि वपद् कथेति’ ‘पुरोमुवाचवा च प्रथम प्रमुद्वन्ते’ इत्यादिभि । अथ स्तुतिमानम्,

ततो नैषा कश्चिदादर्वेन इति । किं प्रातम् । भवित्येव धर्मः । यथा इत्यनेन सा याज्या । सूक्तवाक्येन च इत्यने । तस्मादस्ति याज्यारणम् । तत्र एतत् स्यात्, अस्तीच्छिद्रत्वात् अन्वृचि क्षीपययः (टाप) न प्राप्नोति । नैष क्षीप । समिदादिचाज्यायानुक्षरपि याज्यारणमसिद्धेः । अपोऽन्वृत्ते, आन्वृत्तवेषु दक्षिण-साधनेषु सन्त्यपि याज्यारणत्वे याज्यारण न दृश्यते, अतो नैतत् ऐकान्तिक कारण इति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः सैव केचन याज्या । तेन तर्हि ‘सूक्तवाक्य एव याज्या’ इत्यस्यैव प्रयोगात् भवित्येव धर्मः । न चार्य औपचारिकरतम्, मुख्यकारणमितिः प्रत्यक्षत्वात् । अविच सामान्यमशब्दस्य याज्या इति । न स शमयो लक्षणमन्तरेण प्रयोगतो विविक्तवियय, अन्वृत्तवियुत्तम् । तत्र एतदलक्षणा स्यात् ‘होयन येन इत्यने तदस्तु याज्या’ इति । तथा उति सूक्तवाक्येऽपि मद्भद्र । तस्मात् मुख्यमेवायं याज्यात्वेन इति । एवं प्रति, द्रुमः । ‘येन मन्त्रेण चागाङ्गं होता यजति देवताम् । प्रसिद्धेऽस्य याज्यात्वं सूक्तवाक्यो हि नेदयाः ॥’ प्रतीति हि सर्वमेव तादर्थ्योत्पत्त्या वस्तु निरूप्यते । याज्यारणं च लक्षणमन्तरेण उपदेशतोद्देशार्थविहितमन्वृत्तेन अवधारितम् । न च सूक्तवाक्ये लक्षणमन्तरेण देवतोद्देशार्थे उत्पन्न, इदमेवतामिधानस्वरूपत्वात् । तत्र च उत्तरसूत्रे वक्ष्याम, । तेन सत तावज् याज्यास्यम् । न चान्या वापिदेवविययथा याज्याऽस्ति, यस्याः कार्ये वृत्तमानो वाज्यास्यमान् समेत । प्राक् च सस्य याज्यत्वमन्वृत्तव्यारित तस्य साधनपक्षाच्चोद्यमानं याज्या इत्यन्वृत्तव्यारितम् । न ह्यअत्र प्राक् सूक्तवाक्यसंबन्धात् केनचित् याज्यारणमन्वृत्तव्यारितम् । तदितरेतरशब्दानां प्राप्नोति, याज्या-योगात् याग, यागसंबन्धात् याज्या इति । अथ एव परिहितव्येत, विवैत तावत् याज्याशब्ददेवोऽन सूक्तवाक्य-माश्रयता यद्वासातो वापे विनिवृत्त्येव, ततो याज्यात् तद्विधेयदेवतासंबन्धकस्य — याज्यत्वमानानुसंधानसंबन्धात् साधारणं लभ्यते इति । तदुच्यते । ‘येनोत्पत्तौ

न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते । तस्य पञ्चान् कथं नाम तद्व्याभोऽप्यवसीयते ॥' यो हि पूषादिशब्दो न कश्चित् प्रविद्धः स एव प्रविद्धि लभते । अथ पुनर्वाग्वाच्यः उवाचिवेलाद्योऽपि विनियोगवेलाया वा अर्थे लभमानो नोत्तरकालमात्रं भवेत्ततः । येऽपि च वाग्वाच्यमात्राः तेऽपि प्रथमसिद्धेषु योगेषु लब्धा- रमानो नेदं क्लेशेन लभ्यमान वाग्वाच्यं प्रतीक्षन्ते । यदि तु विकृतिर्भवेत् ततः परिधिगोत्राद्योऽपि यूपस्यम्, वापेण वाग्वाच्यमभ्यवसीयते । प्रकृतिस्तु इयम्, नाम वाग्वाच्यं कर्मनिष्पन्नम्, अतोऽपि न याज्याधर्माः । तथा च 'सूक्तत्रय एव याज्या' इति एवकारः उपचारोत्तमः । अयाज्याया हि याज्योपचारे सति एवमुप- पद्यते, न मुख्ये एव याज्यात्वे । मुख्यया तु अह्नतो न एवकारः प्रयुक्तः । तदाह्वितिः पारमाथिनी । 'न च प्रहृत्यं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते । होम एव त्वयं स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यबोधदानात् ॥ आधारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमता गतम् । तथा प्रक्षेपरूपस्या- द्भरणस्यापि ( महारणस्यापि ) होमता ॥ होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदपीक्यते । निगदस्वा- द्दिशेषेण सूक्त्याके निरप्यते ॥ नितरां गद्य- मातत्वाद्भिगदोऽपि गद्यते । निगद्यमानं च याज्यात्वंमाह्वत् प्रतिपिष्यते ॥ अयाज्या एव निगदा ऋचय यजतीति हि । निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रमाथमिहोदितम् ॥' दत्तव्यासु सूक्त्यायो वाग्वाच्येन स्तूयन् । न चोभयोः स्तुतिः, अरन्तः विगद्यमानवप्रशान्तात् ।

न देवतासंस्तवस्योगान् । १३ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, देवतासंकीर्तने सूक्तवाक्य- समर्थः, न प्रस्ताप्रश्नयो इति । उच्यते । स देवता- सचन प्रश्नमेव संबन्धते । प्रश्नश्च हि यतिः । मन्त्रवर्णनो देवताविधिः । एवमपि च यत् । 'अग्नि- रिद हविस्तुपत्नानीवृषत' इत्येव देवतामनुष्य 'आशा- स्तेऽप्य यजमानः' इत्युच्यते इतिरिदमाशास्ते इति च, 'वर्दनेन हविस्तुपत्नानीवृषत' इति प्रस्ता

हविर्निर्दिशति, अग्नादीश्च देवताविरोधान् । तेन प्रहारतिर्यजति । एवं सूक्तगणेन प्रहारः प्रदत्तं यज्यते यदि प्रहारतिर्यजतिः अग्न्यादिदेवताकश्च । तस्मान् सूक्तवाक्यस्य हारितिसंयोगेऽपि देवतासंस्तव घटते एव । यदि 'अग्निरिदं हविस्तुपत्नानीवृषत' इत्येवमाद्येव ध्रूयेत, न 'आशास्तेऽप्य यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि, ततः अग्न्यादय एव इष्टाः, नान्तरिताः इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु राहु 'आशास्ते- ऽप्य यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि ध्रूयन्ते, तेन इह पर्यवसानम् । अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिः इष्टाः, अपर तु यजमान आशास्ते, तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुधा- दिति ।

ननु कस्यापि एतेषु देवतासंकीर्तनेषु पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः, तत्र एव यजमान आधुनादीन्वपि आशासानः प्राप्नुयदिति । उच्यते । उपपत्त्या संबन्धे सति प्रहारेण विनियोकत्वः । तिर्यं च न बाधित भविष्यति, वाक्यं च अनुगृहीष्यते इति । अथवा 'अग्निरिदं हविस्तुपत्नानीवृषत' इति प्रस्तव एव हविर्निर्दिशते एवमिदमिति सति हितवचनं उपपद्य भवि- ष्यतीति ।

वा— यत्तु इष्टदेवतासंकीर्तनेन सूक्तवाक्यं कृतार्थ- रणम् न भूयो विनियोगः संभवीति । तथाभिधीयते । 'भेदेन भुक्तिस्त्रिधाभ्यां सूक्तयानाद्गता यदि । स्वाद् विरोधस्ततः, किन्तु तुल्यात्वेन नाग्ल्यसौ ॥' यत्तु अथ स्वामय्येन देवताप्रशामन- साधनत्वम्, प्रस्ताप्रहारेणऽपि विनिष्पन्नमानहर तस्मैना- वगच्छति, तस्यापि प्रस्ताप्रहारेण अनुवयुज्यमानहरत् । इदं हि यत् इष्टदेवताऽभिधानमावर्ष्यं तत् सूक्तगणेन इयनया भूया सद् अरिरोध प्रार्थयते । भुक्तिरपि च प्रस्ताप्रहारेणानभिधाविन सन्तः असति सामर्थ्ये विनियोगो अवकनुवन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुगादशक्ती 'सद्य अभिधानु समर्थः, कथं नाम तदेवाभिदधमन्सं युषात्' इत्येवमप्युच्यते । सर्वेन त्रिधां तासाधनं वा अग्निदधमन्सः अद्गमच यत्तु । तथापि प्रथमं तावदिय गतिः,

यत् प्रसिद्धं दीपिति कर्षं तन्मन्त्रेणामिषात् वमिति ।  
 यदा तु अस्मामन्त्रोत् तादर्थ्यं न प्रतिपद्यते तदा  
 अर्थात् विपरीतो भवति, यद्यप्यभिषेचे तन्मूलमन्या  
 त्रिपाथावस्तीति । नहि अन्यथा तस्य श्रुतमद्वयमुप-  
 पद्यते । तस्मात् 'सूक्तवाचैः' इत्यनया श्रुत्या एतत्  
 प्रतिपाद्यते, 'यत् एव अभिषेसे तदेवामिषात् । प्रसार-  
 प्रहरणं चाप्य ' इति । मन्त्रोऽपि च इत्यनेव त्रिविदि,  
 'इष्टदेवताभिधानं कुर्वन्तह यत् करोमि व सर्वं करोमि'  
 इति । तत्र यदि इष्टा देवता, पूर्वपाठप्रतिषेधः, एव  
 केवला भवति ततो न विविक्तं प्रहरणस्य कृतं स्यात् ।  
 अथ तु ता एतस्यापि अङ्गभूताः ततः तत्प्रकाशान  
 द्वारेण सूक्तान्त्रेण प्रस्तवः प्रकृतौ भवति । न च  
 तासां देवतात्वात् अन्येन प्रकारेण उपयोगो विहायते  
 इति अत्रापि देवतात्वम् । अतश्च प्रस्तवद्वयस्य द्वि-  
 ट्पद्यदीर्घतात् अन्वयादीनां च देवतात्वात् पामोऽप्य  
 विहायमानः । 'हारी तु जुरीतिः' ( ४।१।११० )  
 इति प्रथेवाभिरुक्तात् होमः इत्यन्यार्थत्वे । तस्मादपि रोषः,  
 श्रुतिलिङ्गयोः । एव च सूक्त इहापि, च दीर्घार्थं एव ।  
 कुतः । तस्मिन् अन्वयापि हारतेः संयोगात् कालार्थताऽपि  
 च प्रकृत्या भविष्यत्येव । न-अत्राद्यप्येव सूक्तान्त्रस्य  
 शक्तकारत्वात् ।

'यदि अत्रिदिदं द्विरनुपगत इत्येवमत्रेण श्रूयते'  
 इति ( मातर ) पापति सूक्तान्त्रेणेति श्रुतेः अस्त्वैव  
 एवदेशस्य प्रहरणं प्रति सामर्थ्यं इति दर्शयति ।  
 यत्रानि च सामासिकं मन्त्रस्य सामर्थ्यं तथानि श्रुत्यनु-  
 प्रदाये प्रस्तव एव 'यदनेन हविषा' इति निर्देश्यम् ।  
 जयस्य आदित एवतस्य इष्टान्त्रेण प्रस्तवनिर्देशः,  
 पुरोडाशादीनां अन्वयशरत्वात् । अनुपगत इत्यनर्थकमिति  
 चेत्, न, पूर्वसंविताभिर्देवैरेव श्रुतवयेत्यात् ; अतः  
 उपाजमद्वयम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ सूक्तान्त्रेण विमित्तुक्तस्य प्रस्तवस्य  
 प्रहरणं प्रतिपत्तिः इत्युच्यते ।

एत— अन्वयाप्यपि यत्किंचिद्ना वा ।

सिष्टद्वन्द्वमवसरत्वात् स्यात् । १५ ॥  
 भाष्यम्— तत्र प्रतिपत्तिं च सिष्टद्वन्द्वं एतत्  
 स्मरिति । यथा इत्यादिनां पुरोडाशात् उच्यमानाणां  
 सिष्टद्वन्द्वेनैव वागश्च च भवति । प्रतिपाद्येन च  
 पुरोडाशाः, एवं प्रतिपाद्येनैव हि प्रस्तवो वागश्च त्रिविध-  
 (स्यं)ते इति न दोषः । प्रतिपाद्यमानोऽपि हि त्वग्वते,  
 प्रत्यक्षतः प्रतिपाद्यते, यचनादिन्या साधयति इत्येव  
 गम्यते । तस्मात् सूक्तस्यः प्रहरणमन्त्रः इति (न काल-  
 लक्षणा ) ।

वा— कथं अप्रधानात्संघे, सूक्तस्यः अन्वयादप्ये  
 वा अङ्ग इत्यत उच्यते च पठति— 'सिष्टद्वन्द्वमप  
 उरहारः स्यात्' ( इति ) । आचार्यैरेवैवा द्वे स्ये  
 मन्त्र्यान्त्रे । यथैव सिष्टद्वन्द्वं प्रतिपत्तिः वागश्च तथा  
 अप्यपि भविष्यति । यथा च तत्र मन्त्राणां प्रत्यक्ष  
 त्वेह । नहि प्रतिपत्तित्वेन यावत् विद्वन्पते । द्रव-  
 देवतासंघेन हि यागो भवति । तस्य च स्वस्वपात्र-  
 चारुशेकरत्वात् प्रतिपत्तिर्देवैर्गोत्रादिति चारुं सति' उच्यते  
 येन उच्यते' ( ४।२।७।१९ ) इत्यनेन व्युत्पत्तेन प्रति-  
 पत्तिद्वयम् । न च तावता वधिदोषः । तेन यागप्रति-  
 पत्त्यारम्भस्य उभयसंस्कारान्त्रेण उच्यते । अथवा यथा  
 सिष्टद्वन्द्वं द्रवसंस्कारार्थं, सिष्टद्वन्द्वेनैव । इत्यनेनैव  
 दोषात्वात् । अथ च यागस्य न लक्ष्यति । एतन्मन्त्रोः  
 कुत्रार्थो, उत्तरार्थः । परस्परनिर्दिष्टाश्च अदृष्टं चाप्यत्र  
 यागो भवित्यति । अथवा सिष्टद्वन्द्वस्य 'अवाङ्मित्रोः  
 प्रिया पामानि' इत्येवमादिभिः इष्टदेवताप्रस्तवमस्ति  
 इति तत्रवसंस्कारान्त्रेणैव ह्यस्तः । न च प्रतिपत्तिः मन्त्रः  
 अङ्ग न भवति । निष्पद्येजसस्य तु अङ्ग नैष्यते । प्रतिपत्ति  
 स्तु ह्येवमेवैव मुक्ता प्रयोक्तवती । निष्पद्येजसस्यैव  
 च अर्थेणैव वैदिकानि चाप्यानि इत्यनिश्चयं सूक्तान्त्र-  
 प्रहरणम् ।

मुधा— चवनविनियोगोऽत्राभावेन अप्युक्तारवद-  
 निष्पद्येजसस्यैव इति च्छुदादिमन्त्राणां उरुगर्भविपद्यते  
 अभिषेकान्त्रेणेनेके 'सूक्तस्यैव चवनविनियोगेभ्यस्तत्  
 प्रवृत्तापत्तादितिपयत्तास्यपि उरुगर्भविपद्यते' इत्यपि-

धानाधत्वेन अस्याधिकरणस्य प्रकृतविप्रवृत्तियेकसंगतिः, अपवादत्वेन च अत्रांतरसंगतिः ।

शा— 'तत्र द्वयोः कृतार्थत्वान्नाङ्गद्विरप्य प्रकल्पते । कालार्थस्तेन संयोगस्तयोर्दोर्शादिव द्रष्टेत् ॥' एव प्राप्ते, व्रम । 'श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते । तेन तदेवतायोगादेव होमो भविष्यति ॥' तेन उपरत इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्यत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ।

सोम— पूर्ववदिहापि कालाद्य एव संयोग इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रयोगेन पूर्वपक्षे प्रहरणस्य होमरूपत्वामात्रात् उद्दयन्यागाभावः, सिद्धांते तु तत्सङ्गत्वं इति ।

वि— 'प्रस्तर सूक्तवाकेन प्रहरदिति कालधी । अङ्गद्विगता वा, स्यात् कालोऽनुपेत्याद्यनन्वयात् ॥, प्रहृतेरिष्टदेवायसंस्कारत्वात् तदवयव । संपात्रो देवता-द्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥'

भाट्ट— दशपूर्णमासयो 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति श्रुतम् । तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मात्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य च उपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् दशपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा होमनेन यज्ञैत' इतिवत् कालार्थे संव्रध । तृतीया च इत्यभूतलक्षणवचरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसंबन्धेन प्रहरणोपलक्षणत्वेन अत्रापि बोधवती नानुपपन्ना । न चैतलक्षणा, तस्या अपि आनुशासनि क्तत्वेन शक्यत्वात् । अतश्च अनुशासोत्तर सूक्तवाक पाठात् तत्कालविशिष्ट प्रस्तरतोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न तु सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, प्रचुर प्रयोगात् लाघवाच्च कथयते एव तृतीयाया शक्तिः, न तु इष्टभूतलक्षणे, तस्या आनुशासनिकत्वेऽपि लाक्षणिकत्वेनापि उपपत्तः । अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्यापि अत्रगते प्रहरति मात्रागणिकदेवत कल्पनया आश्रयिकमैरूपहोमलक्षणो न विवक्ष्यते । अत एव 'सूक्तवाक एव याज्या' इति यागलिङ्गमपि संगच्छते । यद्यपि च नारय मात्रावादिष्व् अभियुक्तमसिद्धिविषय

नारय सुरप याज्यभार संभ्रति, एवकारोपबद्धत्वेन एतलिङ्गस्य यायायाशाधकत्वात्, तथापि यागसाधन-नमात्रेण वाज्यत्वं यवदेशात् यागलिङ्गत्वम् । अतश्च श्रुत्या मात्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नाश बाधः, प्रहरणेऽपि तदुपपत्तेः ।

मण्डन— 'स्यात् सूक्तवाकेन यज्ञि प्रहार ।'

शंकर— 'सूक्तवाकेऽङ्गत्वमिष्टम् ।' ६

• सूक्तवाक्यायेन 'पूयाऽसि' इति मात्रस्य श्रुत्या करणत्वेन विनियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा याग कल्पकत्वमुद्दिर्भविष्यति । सु ट ९३२

• सूक्तवाकप्रैप 'अग्निमद्य' इति पशोर्वैशेषिक्य कर्म । आम्नानसामर्थात् नित्योऽसौ । स च मैत्रावरुणेन वक्तव्य । मैत्रावरुणश्च पशो अस्ति पुरोडाशो नास्ति । भा १२।१।२।३।३ • सूक्तवाकप्रैप दशपूर्णमासयो 'इतिता देव्या होतारः' इति । स अभीयोमीये पशो 'अग्निमद्य होतारमशृणीत' इत्येव विकृत । पुनः सवनीये पशो विक्रियते 'अग्निमद्य होतारमशृणीताय यजमानः सुतासुती' इति । टुप् १२।२।२२३३

• सूक्तवाकमन्त्र दशो पूर्णमासे च लिङ्गवलेन वाक्यवलेन च त्रिभन्व विनियोज्य । वि ३।२।६, ३।३।९, • सूक्तवाकमन्त्रेण प्रस्तरस्याग्नौ प्रक्षेप । ३।२।५, • सूक्तवाकमन्त्रे 'अयं यजमान आयुः राशास्ते' इत्यादौ 'इमे यजमाना आयुराशास्ते' इत्यादिरीत्या ऊह कर्तव्य, फलिना बहुत्वात् मात्रस्य च फलप्रकाशकत्वात् । १।१।२५ • सूक्तवाकमन्त्रे 'यजमान आयुराशास्ते' इत्यत्र सप्ते 'यजमाना आयुराशास्ते' इयूह । १।१।२५।४१ मीको ट ९६९ 'आयुरादिफल्पाय' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सूक्तवाकमन्त्रगत यजमान-आशासनपदो भाग 'आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ आयुराशास्ते' इत्यादि अस्थियपदे कृतधिकारपक्षे उपपत्ते (श्रवा चिन्ता) । वि १०।२।२१

० सूक्तवाकविनियोगः अर्षन्तुरेण । वि. ३।२।६.

सूक्तवाकविभागन्यायः । दशपूर्णमासयो, सूक्तवाक्य विभम्ब विनियोगः ॥

कृतोपदेशाद्भवन्न सर्ववचनम् । ३।२।६। १६ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति श्रुतेः । तत्र सदेहः किं षोणमास्या कृत्स्नः सूक्तवाक्यः प्रयोगश्च, कृतोऽमासास्या उत्र यथावामर्ष्यं निष्कृत्य यथायथ प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुनः । कृतो हि मन्त्रः सूक्तवाक्य इत्युच्यते । स पदेनारि विना, सूक्तवाक्यो न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्माद्भवन्न कृतः सूक्तवाक्यो बद्धिवाच्यः ।

वा— अविचारमुपजीवन्त् विचारश्चित् विमुभयो दशपूर्णमासयोः सकल सूक्तवाक्यः प्रयोगश्च. उत्र इददेवतासुरोपेन निष्कर्ष इति । किं मातम् । एकैकत्र सकल इति । कुनः । 'मन्त्रो यथा समागतात्. सूक्तवाकोऽभिधीयते । तस्य निष्कृत्यमाश्लानेन स्यात् सूक्तवाक्यता ॥' ततश्च अपसूक्तवाकेनेन प्रहृतः स्यात् ।

यथार्थं वा श्रेयभूतसंस्तराणात् । १७ ॥

भाष्यम्— ये षोणमासीदेवतासन्धिनः शब्दाः, ते षोणमास्या प्रयोगश्चः नामास्याप्याम् । येऽमासास्या-देवतासन्धिनः ते अमासास्याप्याम्, न षोणमास्याप्याम् । श्रेयभूतमर्थं संस्तुयन्तो मन्त्रा उपजुवन्ति, नाम्यथा इत्युच्यते । तस्मात् ये यथोपजुवन्ति, ते तत्र प्रयोगश्च इति न कृतः षोणमास्याप्याम्, न कृतश्च अमासास्याप्यामिति ।

वा— एवमादीना अपत्रर्षे इत्युक्तं मन्त्रवाक्यवि-  
कारे ( २।१।५ ), दूरायतुम अणुगु चोक्तम् ( ३।१।  
१।२ ) । यदेतानि केचनप्रहरणान्भूतानि देवदान्तराणि  
मत्रेषु, ता उभयत्र सकल प्रजुजेत । स एव तु  
इहानि आ माद्व. मन्त्रविश्वदेव इति न भेदहेतुरिति ।

अतश्च इददेवताप्रशानोपजीवित्वात् अमयोचकं प्रह-  
राम्, सूक्तवाक्य प्रशानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात् तदधीनं  
विज्ञायते । तानि च प्रशान्ति यथादेवत प्रजुजेत,  
नाविशेषण । तस्यादक्ये इति ।

यच्चवाहितं चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं यच्चतमिदं भविष्यति  
'सूक्तवाकेन प्रहरति' इति । तत्र पदेनाप्युनेन, न  
सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत् । इत्यस्य हि सूक्तवाक्यस्य  
उपदेशः इति ।

वा— सूक्तवाक्यशब्दः पथमिति चेदत आह ।  
सुभार्या इदं वार्तिकं 'इदं वाचापुष्टिरी इत्यनेन  
देवेषु अन्ये ते षोणमास्या देवताप्रशान्तौ परस्मै  
सूक्तवाक्यशब्दप्रतिहेः षोणमास्या वा अमासास्यादेव-  
ताना अमासास्या वा षोणमासीदेवताना आभाषित-  
त्वेन अथवाशोमासात् रुद्रिताशापत्वेन ध्यायते'  
इत्यनेन प्रशान्तापत्तरितम् । के. )

प्रकरणाविनागाद्युभे प्रति कृतस्त्वञ्चदः । १९ ॥

भाष्यम्— उच्यते । उभे षोणमास्यामाश्लान्ते  
प्रति एव कृतस्त्वञ्चदः, उभयो. प्रकरणात् । उभयोरसौ  
कृतस्त्वञ्चयते, अयमपि अयवच. इति । ( अथ  
भाष्यकार. सूत्र दूयपति ) नेतदेवम् । नहि सापेक्षाया  
इतिवर्तमानता संकल्प । नहि इतिवर्तमानता एतद्विदिता  
श्रुतेः । इतिवर्तमानताविशिष्टास्तु एते गम्यन्ते । कुत ।  
नहि इतिवर्तमानता प्रति कर्माणि विधीयन्ते, कश्च प्रति  
तेषां विधिः । इतिवर्तमानता तु वमंगा विधीयते । तत्र  
संनिधानाविशिष्टात् कस्य चिं विधीयते कस्य न इति न  
गम्यन्ते विशेषः । सापनरोन च सर्वेषां निर्देशात् इति-  
कर्त्तव्यता. संनिधानादत्रचनस्य । अत्र प्रकरणाद्विद्वत्  
अविशेषात् एकैकत्र कृतान प्रकरण निगन्तुशब्दस्य, न  
सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेतेन प्रति कृतः. सूक्तवाक्य  
तददिशते । संनिधानादपि प्रशान्तानां कृतान एव प्रयो-  
गश्च इति यानि वचन अमर्थयानि पदानि, तावपि  
तत्र प्रयोगश्चयानि, अदृष्टाय भविष्यन्ति, 'सूक्तवाकेन  
प्रहरति' इति वचनात् । तानि वचनस्यापि भारः ।  
शुणेन वा येनानि अविधानं तासा देवतानां निर्दि-



विष्यतीति । ( अथ भाष्यकारीय सिद्धात ) अत्रोच्यते । नेतदेवम् । उक्त मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । मन्त्राण्येव उक्तयोर्न्याय्यं, न गौणमभिधानमिति । वस्तुहि वृत्तसंयोगस्य समाधि रूच्यते इति । एष समाधि । नहि एतदेक वाक्यं य वृत्तं सूक्तं । बहु यतानि वाक्यानि, येषां प्रधान देवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तत्रदानि पुरस्तादुच्चार्यत, तथा परस्तात् । यथा ' अग्निरिदं हविरनुपतानीवृषत महोऽथायोऽह्ण, अग्नीषोमाविदं हविरनुपेतामवीवृषेताम् ' इत्येवमादीनि । तेषां पुरस्तात्तत्र यथा ' इदं चागावृषिषी ' इति । परस्तादपि यथा ' अस्यामुचेत् ' इति । तां येषानि सर्वाणि सूक्तचनेन सूक्तशास्त्रं लभ्यते । न च तेषां समुदायं क्वचिदप्येवदति । तस्मान्न समुदायं सूक्तं, न च साक्षात् साधनम् । सूक्तं समाप्त्यस्य एकरात् सूक्तं वाको वर्तते इत्येवमचन भवति । ' सूक्तं च प्रहरं प्रहरति ' इति तु येन वनवित् सूक्तं च प्रहियमाणे यथाश्रुतं वृत्तं भवति । तस्मान्न समुदायं सूक्तं । वस्तु अत्रास्यां देवतायाचीनि पदानि न षोणमास्यां प्रयुज्यते, न तत्र सूक्तं शब्दो वाच्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन वाचितम् । तत्र वाच्यमेव । तस्मात् षोणमास्यां वास्यां च त्रिंशत् सूक्तं प्रयोज्यं इति ।

या— द्वौ हि प्रत्ययप्रकरणयोर्गो, भिन्नकाल- षोणमास्यां वाच्यधीनत्वात् । अतश्च उभे प्रति वृत्तं सूक्तं, तयोर्द्वयोरपि संलम्बसाकं साधनम्, प्रकरणस्य अविभाज्यत्वं त्रिंशत् । यत्र तु मेदेन प्रहरणमात्रमात्रेण तत्र प्रायणीवोदयतीत्येव दग्निर्वत् ( १०।६।४ ) चातुर्विधपत्रं ( चतुर्विधं यत्र देव इत्यत्र एकेनवेदिरिदे शस्य चतुर्विधं यत्र भागो दीयते तद्वत् ) अययत्वं संवधो भवति । तस्मात् क्षुत्लिङ्गप्रकरणत्वात् अत्रिमेव इति भूयम् ।

तद्विद्वन्नि भाष्यकारो रूपयति— ' नेतदेवम्, नहि साधेधानामिति तदेवसाधनं संवध ' इति । नूनं ।

' विधिर्विद्वि प्रधानानामितिकर्तव्यता प्रति । उभे प्रति तत्र कृत्स्नं सूक्तं भवेदयम् ॥ ' प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयते न इतिकर्तव्यतायाम् । अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेतिकर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यता हि प्रति तानि उद्दिश्यमानानि भवन्ति, अविधीयमानास्तस्यां गुणत्वाभावप्रसङ्गात् । सा चेद्विधीयते द्वयोस्त्वोऽथ प्रति विधानसमयात् असवर्थात् अत्रय प्रधानोद्देशेन भवितव्यम् । ततश्च उद्दिश्यमानानां द्वयानुगमितं ( दर्शपूर्णमासस्या इति त्रिवचनानुगमितं ) इतरतरसाहित्यं न विवक्ष्यते । तेन प्रत्येक इतिकर्तव्यतायाक्यसमाप्ते एकैकं प्रधानं समस्तेतिकर्तव्यतायुक्तं अयगतम् । तेषां अनुग्राहेऽपि प्राप्ते सङ्कलनानामेव एककालगतानां प्रत्येकं कालस्यमस्ति इति तन्नेगानुग्राहं भविष्यति । तद्विहायि प्रत्याग्रेषादि प्रधानं मा नाम सूक्तं वाक्यं आवर्तितं । प्रत्याग्रेषादिषु षोणमास्यां मावावरायां च सत्केन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रत्याग्रेषोऽपि विभक्तौ प्रयुज्येन् । न चेदप्रमाणत्वं । अतः क्षुत्लिङ्गवत्त्वात् लिङ्गं वाच्यं गौणस्य अट्टमस्येव तद्विषयं वा प्रहरणस्य देवतातरं मध्यस्थायम् ।

कथं पुनः समुदाये पत्न्याधनस्यैव चोद्यमाने साधनत्वरहितत्वात् अत्रयत्वात् इतिकर्तव्यतासंवध इति । उच्यते— ' सागस्य फलस्य प्रधानं प्रत्येकसमयायिनं । समुदायं फलार्थं स्यादिति केनात्रगम्यते ॥ ' सागस्य हि प्रत्येकं समयेतम् । तदापिना च धातुना एतेन इतमानयेभ्यः साधन- शक्तिवधारणे । ननु समुदायवाचिनामिदं लिङ्गत्वात् धातुरपि समुदायलक्षणार्थं एव भवेत् । न । नाम्न एव च वाच्योऽस्तेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्तं षोणमास्याधिकरणे ( २।२३ ) । तेन उद्दिश्यमानस्य इतरतरमुक्तं यमात्रं न परोऽभ्यधिकोऽनुदायं पत्न्यात् । तत्र एवमपि येषु साधनत्वं इतरत्रयुत्वात् एव तदनुपपन्नत्वात् इतिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्य उद्दिश्यमानत्वे इतिकर्तव्यता प्रति अत्रिभिरुदात्तत्वं । एवमपि हि

यन्तु लक्ष्यगतः ( उपादेशोद्देशकगतवस्वरूपलक्षणभेदात् )  
कविदेव विवदयते न सर्वत्र । कथं एकस्य युगपदुद्देश्य-  
मानोपादेशोपमानत्वं इति चेत् , अपेशाद्देशुभेदात् ईदृशा-  
न्यपि भवति इत्युक्तम् ( २।१।५ ) ।

ननु वैरुपात् वाक्यभेदः स्यात् । को वा प्रपानो-  
द्देशेन इतिवर्तयता विद्वेषः प्रकरणाभ्यानानुमितस्य  
( प्रयाजादिभिर्दशपूर्णमासी उपरुच्यते इत्यस्य ) श्रुतात्  
वाक्यान्तरत्वं नेच्छति । ननु च अपनिकरेतस्योपा-  
पन्नार्थमपि चित्रप्रमाणः इतिवर्तयतासंख्येताशयमपि  
यत्प्रत्न प्रवृत्तमानो न शक्यते वारयितुम् । सत्यं  
प्रतीतितो न शक्यते, यिथिवस्तु शक्यते । कथम् ? इह  
हि त्रिसिद्धमावनाधिष्ठितरक्षालं अग्रान्तरयिथिषु कल्प्य-  
मानेषु कर्तव्यं कृतशपनदो मुपराः परत्यंमानः कर्मसाहि-  
त्येऽपि पञ्चक वरत्र प्रवर्तित प्रपानेतिर्नैव्यवाचकपाशे  
प्रधानानि प्रति अग्रवर्त्यमानरारात् तस्यैवसाहित्येऽपि  
प्रवर्तितः अङ्गानि तु सहित्कानि प्रति नियुक्त । तस्मादेति-  
वर्तयता प्रति प्रहृष्टवरात् प्रधानसाहित्यमविवक्षितम् ।  
नहि एतेनैव प्रधानशब्देन प्रधानानि अङ्गार्थमुद्दिष्टता  
तासाहित्यमुपाशात् शक्यम् , यवनव्यक्तिभेदात् ।  
तस्मात् प्रत्येकमितिकर्मन्यथा । तर्ह्येवति ( भाष्य )  
‘ सतिषानातिरोषत् ’ ‘ साधनत्वेन च सर्वेषां निर्दे-  
शात् ’ एकस्थापि च इतिवर्तयतामन्तरानुपदेनात् ।  
‘ अव्यम् च कर्ममारूपम् ’ प्रकरणासागम्यंस्वातिरोषात्  
एकैकस्य कृतान्तम् अन्योन्वयित्पोक्ष्यम् ‘ प्रकरण ’ इति ।  
ततश्च ‘ वचनादिनि चेत् ’ ( सू. १८ ) इत्यप्रमेय  
पशोऽवशिष्यते ।

एव च भद्रकण सूत्रं ‘ अन्योन्वये, नैतदेव ’ इति  
( भाष्यं ) स्वयमुत्तरपक्षमभिपद्ये । न तान्त्र शौनरं  
अदृष्टार्थत्वं देवतापरं वा युक्तम्, पुरस्ताद्विषयकरणात् ।  
अतो यथावर्तिष्ठत्वं सति सूक्तवाक्यद्वय उपपद्यते, सूक्त-  
वाक्यद्वयान्तात् । नहि मित्रप्रमेयमभिरुदेताप्रधानमनम  
सौता अन्योन्वयित्वेवमानाप्रयोजनयुक्तानां ‘ अग्निरिद-  
द्वितायुषत ’ इत्येवमादीनां एकवाक्यतात्प्रमाणमस्ति ।  
तस्मात् पुरस्तात् परस्ताय अनुपद्रयुता बहव एते  
सूक्ताद्या ईदृशा दृष्टव्याः । ‘ इदं यावागृथिवी ’

इयारम्य ‘ अग्निरिदं हविरनुपतावीदृषत महोन्वयायोऽङ्कन,  
अस्मानुपेदोभाषा देवोमानायाम् ’ इति यावत् समाप्तिः ।  
ततः पुनः ‘ इदं यावागृथिवी ’ इयारम्य ‘ सोम इद० ’  
इत्युक्त्वा ‘ अस्मानुपेदोभाषाम् ’ इति समाप्यते । तेन  
प्रतिदेवत् मित्राना सूक्तवाक्यानां समानप्रयोगभावा  
आम्नानात् तत्प्येय कतिपयाना पाठः । ‘ येन येन-  
नित् ’ ( भाष्य ) तु प्रहृष्टे सूक्तार्थेन प्रहृष्टं भवति,  
जातिरत् प्रत्येक सूक्तवाक्यस्य सुमापितयोहासकस्य  
समासत्वात् । तस्यैवपते सूक्तार्थशब्दे भूत् अन्यदेवता-  
वाचीनि अन्यथ न प्रयुज्यन्ते, न तत्र शुभिः पीड्यते ।  
किं तर्हि ? लिङ्गाक्याप्या प्रकरणं ( पीड्यते ) ।  
तत्र न्यायमेव इति निष्कृत्य प्रयोगः ।

इदमपि तु न युक्तमितिर्दिवं ( भाष्यसंरंण ),  
तन्परैः वैशानरराक्यवत् एकवाक्यतायाः पत्यज्ञानात् ।  
नहि प्रतिपद परम्पराकादृशा सक्रम्यो भव भवति । किं  
तर्हि केनचिदेकेन सक्रम्यमानानि सर्वाणि एक-  
वाक्यता गच्छन्ति । तद्यथा, ‘ अदृश्या सिद्धास्यैक-  
हाक्यम् ’ इति परसंरंण अदृष्टद्वान्नामपि वीणातिया  
अभिगन्त्वात् एकवाक्यत्वम् । एवमित्यादि ‘ अदृष्टेन  
हृषियाऽऽशास्ते ’ इत्यग्निभिः संक्रम्यत् एकवाक्यत्वं  
भविष्यति । अस्ति च इदृष्टेताप्रधानं नाम एक  
प्रयोगेन तन्पदवशेन साकादृशावयवम् तस्मात्  
यद्यपि तावत् अर्थतः प्रत्येक वाक्यपरिममाति तथापि  
शब्दतः सिद्धमेव एकवाक्यत्वम् । निरुक्तं हाति प्रति  
तथापीपमानत्वेन सद्युपाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् ।  
यदि च मित्रानि वाक्यानि भवेयुः तत उपरन्द्/क्षणान्  
मन्त्रत्वं प्रयोगशाले देवतावट्प्रमाणम्यात् नैतदेव  
प्रयोगः प्रामोति । प्रस्ताप्रहृष्टे च त्रितयित्वैकशब्दवयात्  
तावदा वृत्तार्थरगात् एकदेवत्वस्य अप बहवचित्  
प्रयोगः प्रामोति । तस्मात् समस्तमेकं वाक्यम् । अतश्च  
वाक्यः कृत्वावचनस्य परिहारः । त त्थव्ये ।  
‘ दिव्यी च सद्युपाये च तोयमग्नी यथेप्यते ।  
संमर्गिद्व्यैरुपव्यात् सूक्तार्थकत्वं तथा ॥ ’  
मूलशब्दे हि साम्प्रतः प्रयोजनतश्च ईदृशकारणैः,  
प्रयोगमप्यवर्तितदेवतावट्प्रहृष्टितम्, अभिगः भ्रममाणत्वन-

पदोपेतम्, इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत्, वाक्य सूक्तवाकः । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे सति अनेकस्मिन् प्राकृते वैदुने च तन्पदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगा-  
संबद्धदेवतापदमाहित्ये तु दुरुक्तवाको भवति । तेन  
पौर्णमास्यमावास्थ्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाकः  
युक्तिसहितेन पाठेन अनुपद्गादिपूरितमन्त्रात् अवधा-  
रितः इति भ्रममेवैतार्थपदप्रयोगे सति असूक्तवाकत्वात्  
मुक्ता श्रुतिपीडा स्यात् । अतश्च हरतिरपि यथाविवमान-  
सूक्तवाकसाभ्यन्तरात् कृत्स्नेनेव साधिनो भवति इत्यदोषः ।  
'तेन त्रिषेव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः ।  
स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विहृतायपि ॥  
सर्वप्राकृतदेवलयः स्वाध्याये तावदिष्यते । पठन्न-  
न्यादृशं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥ निष्कृष्ट-  
देवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः । सूर्यादिपद-  
मध्यश्च विहृतायवधार्यते ॥ सूक्तवाकः स तत्रैव  
यत्र यादृह् निरूपितः । जहाति सूक्तवाकत्वं  
असंगतनिरूपणान् ॥' भाष्येऽपि च याचदेवतं  
सूक्तवाकसंभवात् एकस्यापि बहुस्य अभिहित इति  
दृश्यम् । तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्य-  
मात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रहरणाविभागात् कल्पित-  
इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेषामविरोधः ।

सु— प्रहरणाद्भवेऽपि सूक्तवाकस्य इष्टदेवताभि-  
धानार्थान्वाचिकात् श्रुतिविनियोग्यस्यापि मुख्ये एवार्थे  
विनियोगात् 'वचनात्प्रथमार्थमैन्द्री स्यात्' इत्यस्याप-  
वादे पूर्वविक्रमेण कृते, पौर्णमास्यमावास्थ्यदेवता  
याचिना इन्द्रादिपदाना अमावास्याया च पौर्णमासी-  
देवतावाचिना प्रजापत्यादिपदानां अर्धभूतेन अयथाय-  
स्यात् मुख्येऽर्थे विनियोगो न संभवति इत्यादिष्वप्य  
असमवेत्तार्थानामप्रयोगात् अत्राश्रममर्थेनाय इदमपि  
करण इत्यनन्तरसंगतिः ।

भोम— कात्यायनेश्वरयोगे विभागविनियोगस्याप्राप्ते-  
अन्नाद्रित्यमुपश्लेष्य अस्मिन् विचारस्य प्रवर्तनीयत्वात्  
संगतिः ।

वि— 'प्रकृतेरपिलः सूक्तवाकोऽन्न स्यात् विभाग्य  
वा ।, समाख्या कृत्स्नया तेन विभक्तव्याद्गता नदि ॥

दर्शपूर्णमासोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् । आख्या लिङ्गेन  
याधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ '

भाट्ट— श्रुत्या लिङ्गोपलक्षया प्रहरणाद्भव-  
गमात् न लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्य इष्टदेवतास्मरणार्थ-  
त्वम् । न चान् विरोधोऽपि अध्येतृप्रसिद्धया समस्तानु-  
वाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेन अवयवशो विभाग्य  
विनियोगे अवयवलक्षणापर्याया श्रुतिविरोधापत्तेः । न  
चासौ 'सुष्ठु उक्तं वक्ति' इति व्युत्पत्त्या इष्टदेवता-  
वाचिपदमनुदाये यौगिकः, पारायणाध्ययनादौ कतिपय-  
पदप्रयोगेणापि सूक्तवाकपदार्थसंपत्तिप्रसङ्गेन समस्तानु-  
वाके रूढवचनमात्रात् । अस्तु वा इष्टदेवताप्रकाशनं  
आनुपद्गिक फलम्, प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात्  
सर्वानुवाकप्रयोजक इति दर्शो पौर्णमासे च सर्व-  
प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, प्रयत्नाऽपि श्रुत्या लिङ्गत्य  
बाधे प्रहरतिलक्षणेमान्तरगतदेवतोद्देशस्य आरादुप-  
कारकत्वापत्तेः दृष्टविषया सतिपत्योपकारकत्वलाभाय  
श्रुतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं मन्त्रस्यानुमन्यते ।  
अत एव श्रुतिवलीयस्त्वात् प्रहरणप्रयुक्ततः सूक्तवाकः  
प्रहरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोगादौ  
इष्टदेवताप्रकाशनरूपलेङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकस्य अनु-  
मन्यते । न चैवं सूक्तवाकशब्दस्य अवयवलक्षणाधीवा-  
पत्तिः, सूक्तवाकपदस्य 'सुष्ठु उक्तं वक्ति' इति  
व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशनमन्त्रविरोधे योगरूढत्वात् ।  
तेन यत्र याच्यो देवता इष्टाः प्राकृत्यो वैदुस्यो वा  
तत्र तावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सूक्तवाकप्रातिपदिक-  
श्रुत्यनुशेषेनापि लिङ्गाबाधः । न चाध्ययनादौ योग-  
वाच्यत् रूढिमात्रस्यप्यना, तत्र तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्ध-  
मुद्येपेन दर्शपूर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे  
निरूढलक्षणाद्रीकारात् । अश्वकर्णादौ घनपर्वण्य-  
प्रतीक्ष्यमायात् कल्पमात्रपरमार्थिकप्रापेनापि अतिरिक्त-  
शक्तिरूढेन इति विरोधः । प्रयोजन विभज्य विनि-  
योगः ।

मण्डन— 'गुताभिधानाद् महदोऽन मन्त्राः ।'  
(तस्मात् दर्शो पौर्णमास्यो च विभज्य विनियोगः ।)

श्रुकर— 'विभाषाः सूत्रात्कर्म ।' ७ ।

● सूत्रवाक्यविशेषांशस्य काननव्यान् दग्धपूर्व-  
मासयोः विभक्त्य विनियोगः । वि. १।३।१.

● सूत्रवाक्यमात्रेणः गन्तुमासौ चौरिकः । वि.  
१।२।६. ● सूत्रवाक्यान्तेः सुभाषितवचननिमित्तकः ।  
सूत्रवाक्यमात्रेणवचनस्युत्पत्त्या सुभाषितवचनवदसुहृत्वा-  
विरात् । सु. घ. १।१०१. ● सूत्रवाक्यसुन्दरस्य 'इदं  
चायावृषिर्वा भद्रमभूत्' इत्यादौ 'नेमी दधेभ्यः'  
इत्यन्ते परसमूहे अध्येतृमिडिः । घ. १।१०८.

● सूचीकटाहत्यायः । यथा लोहकारे मति पूर्व  
कभिषक्तोऽशोतादन्तर्भा क्राणतः, यथासुच्युत्पादनाथी  
प्रातः, तत्र लोहकारः प्रथमं कर्तव्यत्वेन यातमपि  
कटाहं चतुःशतशतशतशतशतशत पश्चात्कर्तव्यतया  
प्रातामपि स्वल्पकालात्पूर्वा सुतीं प्रथमपुरादपि, तथा  
अन्तेऽपि परेषु वाक्येषु अन्तेऽपि प्रथमपरिचितमपि  
वृद्धान्तं परित्यज्य मध्ये चान्ते वा पठितं स्वयं  
वक्तव्यं व्याख्यातव्यं, तेषां प्रत्याख्येणैऽपि बोध्यम् ।  
साहस्री. ११८.

● तैत्तिरीयश्रुतिवा द्वितीयश्रुतेः प्रथमप्रवाठके  
सूचीकटाहत्यायेन इष्टिवागुनीकरीव अमीशोमीय-  
पयोः विहृतवः पठवः अस्त्रान्तव्यतया चर्चनी ।  
तेसुंमा. २।१।१. ● यदपि ( यथाज्ञानप्रवृत्तौ ) सामि-  
पेयः पूर्वमुक्ता अनुदेशात् तस्मिन् प्रथमवाक्यानामप्य-  
वक्तव्यात् सूचीकटाहत्यायेन ता एव प्रथमं विषयो ।  
तेसुंमा. १।१।८. ● यथाज्ञानस्य प्रमाणस्यसिद्धिपा-  
रपर्यमेतोरर्थात्तत्रैव सावनायेदमाये व्यासत् सूची-  
कटाहत्यायेन प्रथमं तावैव ( भावनादिभेदस्यैव ) भेद-  
कत्वा निमित्तयोः कौ. १।१।११.

● सूचीसुत्रव्यायः । अथ ताया वया- कर्मि-  
भिरु पर्वो नामवाः हेमन्तोः एतेन येववाचकैः यः  
पठितव्यतयासुत्रात्कर्मवचनस्य यद्विज्ञानप्रका एत-  
दन्ताः यदाव्यासः । अथ सूचीसुत्रव्यायः यती नेवा  
तं ह्युत्तरकर्मवचनस्य अह- मो सूचीः नेने ददि-  
कत्वा सुत्रवचनस्यैव, नेमन्तोऽपीत्युक्तः अभिप्रेतः,  
तस्मिन्पठितः कर्मिः इत्येते वचनयोः सुत्रा वा । अथ

तेषामेते सूत्रवानरस्तमुपाच किं तत्राऽनेन व्यापारेण,  
तद्व्यपत्ताम् । य मुनेषुऽपि वानयान् पुनरेवोपाच । अथ  
सावदेनेन कुपितकविना पद्योपवीर्युत्वा शिलायामाहा-  
कितः उपरतश्च । अथ न्यायः सूचीवैशेषिकप्रतिपदे  
प्रसूते । साहस्री. ८०२.

● सूचीसुत्रीन्यायः । अथ ताया वया- कर्मि-  
भिरुने दामीइष्टयातायामरथचतुर्दश्वती वसतः स्म ।  
तत्र कदाचिदेकान्ते नैवे वर्णयैकः सावतामृगः शीतसत-  
थेयमानः शमीमूल उगविष्टः । अथ तं तादशामरलोचन  
नटवा माह- भो भद्र इहापादशमीपेत्तपुष्पावृत्तिसर्वं  
सुद शीतेन कथं पीब्यते, ' गृहं कथं न कुर्वते ' ।  
एतच्छ्रुत्वा तां वानयः सशोपमाह- ' सूचीसुत्री दुरा-  
चारा रग्धा पण्डिताचारिणी । नाशकृते मज्जलव्यती  
तरिभेतेन न हन्महम् ॥ ' एवं प्रत्ययः वा शमी-  
माभद्र गत्याः कुलायः शतया रग्धवाः श्रुत इति ।  
अथ न्यायः सूचीवैशेषिकप्रतिपदे प्रसूते । अथ सूचीथ  
मुनं पस्याः सा इत्यर्थः । साहस्री. ८०३.

● सूचीसुत्रविचारन्यायः । सूत्रां एतस्य  
विचारः प्रवेगः, साहस्री रीतिः इत्यर्थः । ' पादह  
विचाररीतिः स्यात् साहस्रं कर्मण्यं नृणां । परलोक-  
गतिंसाहस्रं सूचीसुत्रविचारत् ॥ ' गार्हपत्याणि  
मैत्रगण्डे अप्पायः ३८ श्लोकः १५.

● सूत्रम् । अथपीडयन्तेऽप्ये सूत्रं ' पद्यमर्थितः '  
इत्यागमपते । तेन वा एवमगः सत्यं इति सूत्रम् ।  
तत्र भिषयोरेष वाक्ययोः ( चोदनात्प्रथमो धर्मो  
वेदितवारिण्यथ, अर्थश्च धर्मो नातयैः इत्यन्वयोः )  
इतो ( चोदनामथगः, अर्थ इति ) एकदेशो इत्यव-  
गन्तव्यम् । भा. १।१।१११ घ. २०. ● सूत्रम् ।  
' प्रतीकारि तपेति चित् ' इति प्रत्ययुत्पत्त्यस्य  
द्रुपु. १।१।११३. ● सूत्रम् । वेदव्यवस्थिते सूत्रये-  
कावया नैकानि । धेयनायः १।१।१११ घ. ३.  
● सूत्राणि । अत्र, परं ( १।१।११० ) यदुपमपि  
व्यपदेश्येन न लिखितानि । तत्र व्याकरणस्यैव ( ११८० ) ।  
वैशेषिकस्यैव सूत्रानि, लिखितं प्रायः प्रायान् इत्यन्ते ।  
वस्तुतयादुष्टैऽपि कर्तव्यं इत्यन्ते । अन्तरेषु चार्थ इत्यन्ते ।

हृत्प तरकरितु सर्वे योऽप्यतानि । सन्ति च वैमिने  
एवमकाराणि अपि अनाद्यन्तसामभूतानि सूत्राणि । तत्र  
मैश्वर्येणैव अधिकरणानि कर्तव्यानि, अपरेष्वयारि ।

या ११४।१।१-२ ० सूत्रस्य अपरिपूर्णाधिक्यापि  
पटुयाक्यानाम् पूर्णार्थलोपपत्तौ । सु पृ ९३१

० सूत्रेष्वेव हि तत्र सर्वे वदन्ती वच्य यातिके । सूत्र  
योनिरिहायात्रा सर्वे सूत्र प्रकृष्टिनाम् ॥' इति चे वदति  
ताम् प्रति उच्यते । या २।३।६।१६ पृ ६०२

० 'सूत्रेष्वेव हि तत्र सर्वे वदन्ती वच्य यातिके ।'  
एतत् च सामान्यतः सर्वोद्योगप्रतिपादनं 'सूत्रेष्वेव' ०  
इति वायात् 'विधिना रत्नवाक्यमात्र' ० ( १।२।१० )

इति सूत्रावकाशकं प्रथमम् । सु पृ २५ सूत्र-  
'प्रतिद्वहानि वादानामप्रसिद्धे च कल्पना । न कायां  
वृत्तिकारेण सति सिद्धायतमये ॥ सूत्रार्थे कल्पद्वयत्वेन  
दूरे वेदायनिर्णय । तत्र परास्य भारत वक्तृश्रेयो  
प्रथमते ॥' श्लोका १।१।१।२५-२६ ० सूत्र-  
भाष्यकारण वञ्चित् शब्दतो वा अर्थतो वा विपरिवर्तनं  
कृतम् । यथा- 'सोपभाक्ता भवेत्लोप इत्यन्वाहार  
कल्पना ॥ ५४ ॥ विपरिधात् पशोश्चति विमन्ति  
परिणामने । पदन व्यञ्जनात् तु लोक सनिष्पदादिति ॥  
५५ ॥ सूत्रेण व्यञ्जनात् तु पान्थोपदि कल्पितम् । पटु  
सामान्यविश्वेदो मूलमेवा यथा कृतम् ॥ ५६ ॥ अत्र-  
यश्च स्वरात्मात् देवपशोवशासनम् । व्याख्यान वाक्य  
मयेन गुणकल्याणस्त्री कृता ॥ ५७ ॥ औत्पत्तिकस्तु  
म पश्य तथापि वक्तृश्रेयोऽदिति । दर्शनाच्च विज्ञेयस्य  
तथाऽऽभ्युप दायति ॥ ५८ ॥ श्लोका १।१।१ ।  
( अस्य विरणं तु 'अप्याहारोदाहरण', 'विपरि  
शाभोदाहरण', 'व्यञ्जितकल्याण', 'अप्याकारण',  
'वाचकमद सूत्र पथा', 'गुणकल्पना' इति त्रिदुपु  
द्वयम् । ( ६ )

० सूत्रोक्तस्य शेषस्य सूत्रेण अपरिहारे न्यस्त  
एवमकाराणांऽपि । सु पृ ७९७

० 'सूत्रार्थनिर्णयभाष्येषु ह्यस्य वाग्दान्यन्तम् ।  
अक्षाकृता ३५ वाचश्च विस्मरयु लयेतना ॥'  
या १।१।८।१४ पृ १६०

० सूत्रवेदविरोधे सति- ' वैदिक जैमिनीय च  
यात्र वाक्य विरुध्यते ॥ ४० ॥ यथाश्रुतस्वीतेऽर्थे, तमे  
दसुपदिश्यते । अन्वाहारादिभिः सूत्र, वैदिक तु यथा  
श्रुतम् ॥ ४८ ॥ नेय । श्लोका १।१।१४

० सूत्रन्यायया । 'साधनणी विशिष्टा च सूत्र  
शास्त्राया द्विधा मता । विशिष्टा प्रतिसून या ॥' श्लोका  
( १।१।१२८ )

॥ सूत्रशाटकन्याय । अयं हि 'हृष्यण  
सप्रकारणम्' ( पा० १।१।४५ ) इति सूत्रस्यमहाभष्ये  
अभिहितं । तथा- 'एव तर्हि भाविनीय संज्ञा  
विशास्यते । तथा- 'कश्चिद्विज्ञातुवायमाह-अस्य  
सूत्रस्य शाटकं वेधेति । न पर्यति- यदि शाटको न  
वात य । अयं वातयो न शाटक । शाटको वात-  
श्चति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी उच्यते संज्ञाऽभिमतः ।  
त मये वात-यो यस्मिन्सुते शाटक इत्येतद्रवतीति ।  
एवमिहापि स अयं स्वाने यस्याभिनिर्हृतस्य सप्रकारण  
मिनेया संज्ञा मविष्यति' इति । एव हि यम  
भाविनीयस्य निर्देशस्तथाऽपि प्रवर्तते । यमोचरीत्या  
संज्ञावस्थया भाविना संज्ञया निर्देशस्तथा यथाऽन्यदो  
यते कारयामित्यत्र दाष्टातिकेऽपि बोध्यम् । साहस्री  
१६९

० सूत्रसमुदायात्मकं शास्त्रम् । मणि पृ १.

० सूत्रकारस्यापि अलिङ्घनेषु वृत्तिकारेण । भा  
५।१।१२

० सूत्रकारादीनां शिष्यसंज्ञासंज्ञात्वे प्रवर्तमानानां  
यनेन तदुपगुण यत् कृतम्, तदेव प्रदीक्ष्य नाशब्द-  
कर्तव्य । या १।१।६।१६

० सूत्रकारानचनात् आचार्यवचनात् या न  
शब्दार्थो भवति, मल्लयदशौ मल्लते । भा १।१।४।  
१३ पृ ९२३

॥ सूत्रपाठसंज्ञाऽधिकरणम् । ( 'सूत्रपाठसंज्ञा  
सूत्रकारा' इति प्रवृत्तयेन विरुद्धेति निवेन ) ॥  
सूत्रकाराणां च सूत्रकारानाम् च स्वयं  
वशात् चेति प्रमायुक्तो यत्रमात् एवादिति विति य  
सूत्रकारा च स्वपिचरणा येत्येव मयात्' इत्येवमादयो

विषयः श्रूयते । तेषु श्रुतस्यापि गिरापटस्य निषेधेने-  
रापटविधिना गिरापटमिदमन्वयस्य विनियोगकल्पन-  
पदश्रुतस्य पदस्य निषेधेन भूतदृष्टीरप्येऽपि निषेधाशु-  
मित्तव्याश्रुतपदमतेष्वपि विदुःको निवेगः । इति प्राप्ते,  
शापान्तरे 'सूचरणा च' इति पाठे त्रिनिष्प 'सूचान  
शाना च' इत्यस्यैव विधिदर्शनात् उभयोरपि महती  
विकल्पेन निवेगः । संकल्पे, ४।३।१९.

० सूर्मिः स्व्या । के.

० 'सूर्याय सु०' इति रुद्रस्य न मन्त्रानम् ।  
शौषे चरी । वा. २।१।१६।२४. ० सूर्यस्य अभि-  
धानानि- सूर्यः, आदित्या, भास्करः, सविता,  
दिवाकरः इति । भा. १।०।१३।२५.

॥ सूर्यास्तन्यायः । यथा सूर्येऽस्नं गते सति  
जातेश्वरानुचानादयः स्वेषामुत्तरेणाऽभिषेकणपरम्पर-  
सदाचारमादिषमयं सुच्यते, एव मन्त्रेऽपि श्रेयमिति ।  
अयं सर्वैकमसंभवे बौद्धमे अभिहितः । साहस्री.  
६५४.

० सूर्यादिपदेन अन्त्यादिपदस्य अगत्या वाप. ।  
सु. प्र. ८८३.

० सूर्यनास्तार्थं योग्यानुपलक्ष्या वापितरगतं न  
सुकनम्पुष्यन्तम् । वैश्वानाथः १।१।६।१५ प्र. ८१.

० 'सूर्येव चार्धो सुर्षीरु' नैतोद्यो सुर्षी  
पर्षीका । उदयमेव जेमना मदेरु ता मे जरायवने  
मरुणु ॥ ( ऋक्सं. १०।१०६।६ ) । भूवायः नाम  
कथिन् ऋषिः जगामवागिरावरणार्थी अश्विनो देवो  
शुभताम् । तत्र सृष्टिः अदुरुषः स्रग्वाचनतात्  
( परमं गमनम् ) त अर्दन्तो तव मा सापु सृष्टो, अर्षान्ति  
सृष्टो । आशयः ( सृष्ट्या इति ) छन्दसि द्विवचना-  
देवा । तौ इव अर्षयं जग्ममीशो अष्टाङ्गदहस्य-  
भ्याशुतो जग्मरी ( च तारः पादाः द्वौ इतो शुशुषा  
सृष्ट च इवशान्द्राणि । भूमौ यन्त्रतात् पचात्यन् ।  
यतो एह । छन्दस्यः अन्त्याक्षरं जकारः विमलेती-  
कारश्च । स्यानुष्मसामां अतिनयेन मनोरो । सुर्षीरु  
शत्रुनां शिवितारी । सुर्षं दिशाम् । औगादिकं रूपम् ।  
नैतोद्योय, निनेतोर्विषयार्थः । पचाद्यन्त्र-तन्त्रं सामं

अम् । प्रथमादिवचनस्य आकारदण्डस्यः । नैतोशा  
इव बोधो इव सुर्षीरु इत्यन्वयः । सुर्षीरु रर-  
माशौ । स्वरेः औगादिकं रूपम् । प्रथमादिवचनस्य  
ईकारदण्डस्यः । पर्षीरुता पर्षीरु शोममानी ।  
पर्षीरुगादिकं रूपम् । प्रथमादिवचनस्य आकार-  
दण्डस्यः । उदयमेव जेमना मदेरु तात्तस्य  
निराशयः । तथा च प्राशुत्काले इत्यनेन । प्राशुपि  
जातो । विभक्तेराकारदण्डस्यः । उदयमेव इव तात्तस्य  
इव । जेमना- जेमानी उदयकालेन विषाहायाः  
जेतारी । छन्दसं रूपम् । मदेरु मत्तो । उदयमेव  
जेमना मदेरु तात्तस्यपि शिवी इत्यर्थः । ता तौ  
मक्षिदौ युगा हे अश्विनौ । मे मम । जरायु जरा-  
यमं रूपम् । मरायु मरणयमं शरीरं अजरं जगामर-  
रहितं सुष्ठम् । इति । कु. १।२।१।२५.

अथ निरुक्तं ( १३।५ ) ' सूर्येवेति । द्विविधा  
सृष्टिर्मात्रेति भवो च इत्या च, तथा अश्विनौ चापि  
मनोरो, चर्मो मनोरो इत्यर्थः, सुर्षीरु हन्तारी । नैतो-  
द्यो सुर्षी पर्षीका । नितोद्योय अपत्य नैतोद्यं नैतो-  
द्यो सुर्षी उग्रहन्तारी । उदयमेव जेमना मदेरु ।  
उदयमेवेति उदये इव रते साशुत्रे चान्तमते या ।  
जेमने जयमने जेमना मदेरु । ता मे जरायु अजर  
मरायु । एतच्छयुज शरीरं शरदमनीर्णम् । इति ।

० 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र मन्त्रानुवादी सृष्टि-  
छन्दः न गुणविषयः तन्त्रु अर्थेऽत्र । लिङ्गप्रकरण-  
भासमन्त्रानुवादेन इत्युपेयधानविधित्वेन । वि. १।४।१७.  
० 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र सृष्टयसृष्टिसमुदायपरस्य  
सृष्टिचन्द्रे स्वीकृतत्वात् स्यूनस्य अविशर्मापिषयश्च-  
क्षणे गौणवशेषः । काठ. प्र. ३. ० 'सृष्टीरु-  
पधाति' अयं गुणकल्पनाया मन्त्रस्य विधिः । प्र. २०.  
० 'सृष्टीरुपधाति' इति अयं अनुवादोऽयंवायः  
न गुणविधिः । भा. १।१।२।२३-५. ० 'सृष्टीरु-  
पधाति' इति वासुदेन सृष्टिपरवशेषः । वि. १।१।१७.  
० 'सृष्टीरुपधाति' इति सृष्टिचन्द्रेः भूमयुगलेन  
सृष्टयसृष्टिसमुदायक, एव इत्यन्वयः । अतिचन्द्रे ।

१।१।१७ \* सृष्टिपु असृष्टिपु च सृष्टिशब्द । भा  
१।१।१२।१४

\* सृष्टयधिकरणम् । इदमेव भूमाधिकरणम् ।  
( १।१।१२।२३-५ भा ) । बाल पृ ५४

\* सृष्टयधिकरणे ( १।१।१२।२३-५ ) भट्टश्रीमे  
श्वरेणोक्त 'सृष्टीरुपदधाति' इत्यत्र भाष्यकृद्भूत् नोप  
धानमात्रविधि मन्त्रानुवादश्च किंतु उपधानमात्रविधा  
वधि दोषोक्त विशिष्टविधौ मुत्पानां सृष्टिलिङ्गकानामेव  
मन्त्राणां विधिप्रसक्तौ ' यत् सप्तदशोक्त उपदधाति '  
इति वाक्यशेषात् गोण्या सप्तदशसंख्याविधि इति ।  
( एतत् नारपर्यंत अनूदित न तु एतादृशी पट्टिस्तन  
विद्यते ) । बाल पृ ५४

\* सृष्टिन्याय । ( सृष्टघातपट्टितमन्त्राणां बहुवत्वात्  
'सृष्टीरुपदधाति' इति इष्टकासमुदायो गृह्यते । १।१।  
१२।२३-५ भीको पृ ३०६४ 'भूमाऽधिकरणम्'  
इत्यत्र अधिकरण इत्यर्थम् ।

\* सृष्टिप्रलयौ इत्येते मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामा  
ण्यात् । प्रतिसृष्टि च ऋतुलिङ्ग यामेन त्रुवनाम  
प्रमाण-यापारखरन्वृत्तनानित्यताप्रसङ्ग इति । वा १।२।  
१।१० पृ १२६

\* सृष्टिप्रलयौ । प्रमत्नान् सृष्टिप्रलयौ चित्पेते ।  
अन नैयायिकशैरोधिके- त्रिविध वस्तुजात संप्रतिपद्य  
चेतनकर्तृक तथा पटादि, संप्रतिपन्नचेतनकर्तृक-योमादि,  
विमतिप्रत्यचेतनकर्तृक मदीरुहादृष्टगदि । तत्र तृतीय  
राजपरवत्वेन सिद्धकार्यत्वक पक्षीहृत्वा बुद्धिमत्कर्तृक  
कार्यत्वात्, पटात्, इति ईश्वर कर्तारमनुमापयति । तस्य  
च परमाणव समवायिकारणम्, तसंगोपगन्ध असम  
वायिकारणम्, शत्रुशब्दराज्या जीव रम्यो घर्माधर्मो  
च निमित्तकारणम् । तर्ककारे पुन ईश्वरेच्छा अदृष्ट च  
निमित्तमाणाव परमाणुषु कर्माणि उत्पद्यते । ततो  
मिष संयुतौ परमाणुभिः द्रव्यकारिप्रमेण शुभियाद्यव  
यन्निचतुष्टयकारण्येन ।

न च परमाणूनां निरवयवत्वात् अवाप्यवृत्ति  
परमाणुमयोगो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र स्वाप्य  
वन्नित्येतादृश्य अस्तीति । तत्रोत्पत्तय अन्वयेत्तत्त्वात्

समवेन अवाप्यवृत्तिसंयोगस्तथापि परमाणौ नानुपपत्ति ।  
निमित्तसूत्रादृष्टवैचित्र्यात् ईश्वरे-छात्र यक्रियावैचित्र्य  
वशात्स जरापुजाण्डजोद्भिज्जस्येदजमेद शरीरमारमते-  
इत्युच्यते ।

इदमेव युक्तम् । अस्मत्त च । परतु एतावान्  
विशेष - इच्छाया कार्यमात्रजनकत्वे न किंचि मान-  
प्रसिद्धि । न च आमनिष्ठप्रथनोत्पादन विना इच्छाया  
कार्यजनकत्वम् । अचतेननिष्ठक्रियादिजनकत्व च नातु  
भूतपूर्वम् । अत तादृशहेतुहेतुमद्भावकल्पनेन अस्यन्त  
गौरवापत्ति । आद्यवत्तादृष्टहेतुकतया अयथासिद्धिश्च ।  
अतो धर्माधर्मयोरेव विजातीयक्रियाजनकत्व नैश्वरेच्छा-  
प्रयत्नादीनास्मिति । तेन ईश्वरेच्छाया तस्या कार्यजन  
कत्वे च ' स ऐक्षत बहु स्थानं प्रजायेम ' इति श्रुतिरेव  
मानम्, तत्र च ' आरमन आकाश संभूत '  
इत्यादाविव ईक्षति अदृष्टे लक्षणिक । इत्यल पल्ल  
वितेन ।

ननु प्रत्ये किं मानमिति चेत्, न । कालकपाला  
न्यवृत्तिप्रागभाव कार्यद्रव्यानां चारकायाधिकरणवृत्ति,  
अभावत्वात्, आत्माहृत्य-योग्याभावत्वात्, इत्यनुमानेन,  
घट कार्यद्रव्यानाधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिष्वसप्रतियोगी  
भावकार्यत्वात्, शब्दत्वात्, इत्यनुमानेन च लण्ड  
प्रत्यस्य पट, अदृष्टासमानकालीनत्वसप्रतियोगी, भाव  
कार्यत्वात्, मुक्त्य-परहितप्राक्कालीनशानवत्, बुद्धि,  
प्रागभावावसमानकालीनत्वसप्रतियोगिनी, भावकार्यत्वात्,  
मुक्त्य-परहितप्राक्कालीनादृष्टवत्, सुरम्, ग धानाधार-  
समपवृत्तिष्वसप्रतियोगि, जयगुणत्वात्, संस्कारजन  
कानुभवत्वात्, आकाशावदिति व्यतिरिक्ता, एक  
कालीना सर्वे परमाणव, समद्रोवायेयप्रन पश्या,  
अरम्भकत्वात्, नष्टवननारम्भकत्वात् नष्टवननारम्भक  
परमाणुत्वात्, दुःखसततितिरत्य-तदुच्छिद्यते, संततिवत्वात्,  
प्रदीपसततिवत्, इत्याचार्योपदेशानुमानेन च महा  
प्रत्यस्य न सिद्धे । एव च तादात सप्रियवृत्ति  
स्याद्द्वीराण यन्हायेपवसितिरात् ।

अत्र जैमिनीया - उक्तानुमानेन ' पटा तथा  
पूपमकारणम् ' इत्यादिमन्त्राद्भेदे अयातरमन्त्रविद्धा

वपि महाप्रलये नास्ति प्रमाणम्, उक्तानुमानानामुक्त-  
विप्रत्ययत् । तथाहि, अमूर्तमात्रबुद्धव्यवहारस्योपा-  
वित्वात् । उक्तः पद्यः फर्षट् वाकारापरः, मूर्तमात्र-  
बुद्धव्यवहारत्, तन्मुनिश्रष्टाणामात्रवदिति उत्पत्ति-  
पथाद्यः । एव द्वितीयवृत्तेश्चोर्मत्वमात्रवृत्तिमावत्प्र-  
पायिः । एव महाप्रयत्नानामे, उक्ताः परमाणवः  
समस्योपादेयप्रकल्पकतः, प्राग्भावाववात्, कपालवदिति  
सत्प्रतिपद्यः ।

आचार्यानुमानं तु ' घाता यथापूर्वमक्षयवत् '  
इति श्रुतिविरोधात्, ' अक्षयत्कर्मस्य भूमिः कदाचित्तु  
मविम्वति । अयोरात् तु श्रुतिश्च कदाऽपि न गति  
यति ॥ ' इति हृदयशक्यपद्यध्मृतिविक्रमवत्, य-  
थासौं तावद्यान्वधानमिति दृष्टान्तप्रतिद्वैतैलाभावादि-  
रूपोपाधिसिद्धाद्यानाचार्यानुमानमेव । अन्यथा नर-  
शिरःकपालं श्रुचि, प्राग्प्रवृत्तात्, गच्छवत्, इत्यनु-  
मानस्यापि प्राग्भावापत्तेः । एवमत्येवध्वत्त्वमात्रेण दूष-  
णान्युक्तमिति विद् ।

वेदान्तिनस्तु- ' सर्वे एतद्विदं ब्रह्म, नेह नानावि-  
किंचन ' इत्यद्वैतवादधुनिनि. ' सदात्मकं ब्रह्मदा-  
वासीत् ' तस्माद् एतस्माद्ब्रह्मन आकाशः संभूतः '  
इत्यादिब्रह्मोपादानस्येदं श्रुतेः, ' इन्द्रो मायाभिः पुच्छय  
इयते ' इति मेदानुगम्य मायात्वाविद्यानिष्पन्नस्य  
श्रुतेः। अदेव स्योपादिरूपेण परिश्रुतमिति चिदैक-  
रस्य च ब्रह्मणे नद्वेषेण परिश्रामोऽनेकार च न  
याश्चरन्, शिश्वादिशोराधिक्यं, स्वप्नप्रवृत्तत् । प्रत्यक्ष-  
विरोधिभुक्तित्रयं ज्ञानं चन्द्राकाररिमाद्यनेषकशाक्य-  
वत् प्रत्यक्षभाषेनोपपन्नम् । एव च ' लोकास्त पश्यदुर-  
न्वपाऽऽत्मने लोकात् ' च पदवति, मृत्योः स मृत्युप्राप्तौति  
च इह जनेषु पदवति ' इत्यादयो मेदशान्तिव्याप्यंवादा  
उपरगन्ते । तेन मन्त्रोऽपि शोराधिक्येऽपरमार्थिकः ।  
अत एव सत्सद्विच्छन्न इत्याहः ।

तत्र किमिदमकारमाधिहरम् ? मिश्वारवदिति  
चेत्, किमिद मिश्वारम् ? न तारत् भगवद्वादि-  
वत् अत्यन्तं तात्, अक्षयित्वस्योपादिरिपयपरद्वै

तदमागतं । नापि ज्ञानव्यवहारमज्ञानव्यवहार वा,  
घटादेर्ज्ञानव्यवहारमात्रत् अज्ञानस्य जनरत्येऽव्यापित-  
मानाभावेन अज्ञानकर्मकारणप्रभञ्ज । न रसगमेन  
तद्द्रव्येण, मिश्वारव्यवहारगतगमेन प्रत्यक्षदृष्टयज्ञे  
मिश्वारव्यवहारमात्रत् । अन्यथा वेदबोध्यव्यवहार्य-  
साध्यसाधनभावज्ञाने मिश्वारव्यवहारप्रवृत्तत् । इष्टावत्तौ  
स्वर्गताव्यवहारभावज्ञानेन ब्रह्मज्ञाने मिश्वारव्यवहारव्यवहार-  
भागमज्ञानव्यवहारविरोधात् । नाप्यनिर्गन्तव्यं तत्,  
अनिर्वाच्यपरदार्थ्यस्य लोकेऽर्हमात्रत्, प्रवृत्तस्यापि  
निर्वचनीयत्वेन अनिर्वाचनीयत्वमात्रवत् । निश्च, एवं  
श्रुतिव्यवहारमिष्यात्वेऽपि मिश्वारमशङ्कः । तद्वद्वि-  
चारे सिद्ध प्रपञ्चस्यामिष्यात्प्रमिति विद् ।

इदमन वेदान्तिनामाकृतम् । चैतस्य शुक्यज्ञान-  
मिष्यादौ चैतनिसृष्टिज्ञानस्याभाव इति न शेषः,  
प्रतिशेषयद्यद्वेदं, किंतु नैतन्नितु शुक्यज्ञानमिति तदर्थः ।  
तेनाहर्ण भावरूपः पदार्थः । तस्य च शुक्यज्ञाने हेतुत्व  
लापवात्, न तु तदज्ञाने, शोरात् । किंच, तत्र रजत  
पदवामीति लौकिकशास्त्रकारोऽमुमुप्रसिद्धः । तत्र  
लौकिकसंनिवर्तस्य विषयस्य च हेतुतेति तत्र रजनो-  
त्पत्तिप्रवृत्तत् । एतेन तत्र रजतत्वमेव विषय, ज्ञान-  
लक्षणा चालौकिकसंनिवर्त इत्ययाहम् । अज्ञानं च  
जीवानां न ब्रह्मण । एव चाधिज्ञानाज्ञानस्य शुक्य-  
रजतादौ हेतुत्वविषयत्वज्ञानाज्ञानस्य जीवसंयन्त्रिण-  
प्रवृत्तहेतुत्वमिति । इदमेव मिश्वार्य तद्वद्विच्छन्न-  
चेति पूर्वमतोवपत्तिरिति । नेदमपि बुद्धम्, अधि-  
ज्ञानज्ञानेऽपि शुक्यचित्तमोपत्तेः साधिज्ञानाज्ञानस्योत्पाद-  
कत्वसोभात् । न च तत्र दोषस्य हेतुत्वेन दोषा-  
जन्यत्रयतापुनराध्याधिज्ञानाज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्,  
तर्हि यस्मात्तदुक्ततावन्व्यवहारोऽपि प्रपञ्च एवाधिज्ञाना-  
ज्ञानस्य हेतुत्वमशुद्ध, न प्राज्ञत्वमात्रेः । किंच, चन्द्राकार-  
परिमाणशुक्तिपीतमादीनामधिज्ञानज्ञाने उपाधि कथमु-  
त्पत्तिः । मन्त्रां विदोपरद्वैते सत्यं प्राप्तेरेव दोष-  
वशादिति चेत्, तर्हि अविद्यारिपरद्वैतं प्राञ्च-  
हेतु शारदा गल्लगानइत्यत्रवतिवमेव ।



यस्य रजन परधामीनि लोकिक्साक्षात्कारे विषयस्य लोकिक्साक्षिपस्य च हेतुत्वसिद्धये रजतोत्पत्प्रदीकार इति, तदपि पुरावच्यंशो लोकिक्त्वेन रजततारो अलौकिक्त्वेन दोषतयत्तमौकारेण परस्त्वम् । यत् रजतज्ञानरसस्य कार्यतायच्छेदकत्वे रजतयत्तौ कार्यतायच्छेदकत्वे लाघवमिति, तदपि अज्ञानस्य फारणत्वकर्मनमपेक्ष्य लघुभूतमेव । न च एव मधिग्रानशानेऽपि भ्रमावत्ति, लोकिक्त्वंमावशात्तः स्मारस्य तद्वत्ताभां प्रति प्रतिपद्यन्तात् । 'माया तु प्रवृत्तिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतेषु स्वामिसृष्टिविषयत्वेनाभाषयस्य दोषपरत्वेन नान्यथायानादिति संशये ।

केचित् तु परमात्मैव स्वेच्छया परमाद्यत एव शोभादि कायति । 'सदेव सांभेदमप्र आसीत्, तदैच्छत्, बहु स्थां प्रजायिष्ये' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशा सभूत्' इति, 'पुरुष एवेदम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतश्लोकोपमेवार्थं प्रकटयति ।

अत्र हि आश्रयधुतिद्वयेन आत्मनस्तद्रूपत्वेन प्रागत्र स्थितस्य बीजस्य हेतव्यं व्योमादीनां च दृश्यत्वेन तत्कार्यतमुक्तम् । अत्रश्रुतिद्वयेन धर्मिभेदाभावा उक्तं । नातातापस्य दृश्यत्वात्स्वैव ज्ञातस्य एकत्रोपयत् । यानि तु 'आ मेरे सत्य, इतो मायाभि पुरुष इयने' इत्यादिदिग्दर्शयस्य सिध्यायवागस्यत्वात्तद्विज्ञातत्वात् मायाधातुमपेक्षति, तानि अस्मानित्यत्वेन प्रतिपादयति । अत्रागो वा अये गोअक्षेभ्य इतिवत् । एतेषामपि मुद्रुत्वात्स्वत्वात्तत्वात्तया वैराग्यजननायतया च प्रवृत्तास्यत्वात्तत्वात्तत्वात्प्रतिपादकतयाऽथवात्तत्वात्तुष्टवत्तुष्टवत् । विद्वत्त्वेनत् 'वाचारम्भण विचारो नाम धेयं मृत्तिकयव स्यात्' इति श्रुती । मृत्पण्डभावेन सत्त्वत्वात्कारणात्तत्परादिज्ञानमिदं आत्मज्ञानेन तस्य सत्त्वत्वात्तत्वात्तत्वात् । यद्यपि व्यासभेषेण न ज्ञानं तदपि सत्त्वत्वात्तत्वात्तत्वात् । तच्च प्रवृत्तस्य स्यात्त्वे उपपन्नं । न हि स्मृत्पण्डना अस्त्यस्य ज्ञानम्, वासपिवागत्तत्वात्तत्वात् । अत्र स्यात्तमेव प्रवृत्तस्य युगित्यात् ।

निरीश्वरसात्त्वान्तु प्रकृतिरचेता सत्परब्रह्ममो-  
गुणात्मना प्रधानाब्दवाच्या चेतनारतनामुपभोगाय महदादित्रिसोपपन्नरूपेण परिणमति इत्याहुः ।

सैश्वरसात्त्वान्तु प्रकृतिरेव अनिचाऽस्मिताराग-  
द्वेषाभितिप्रेषकत्वेनार्थमविषाकाशाये अपरमृष्टं सर्वं  
व्यापिन पुरुषाब्दवाच्य ईश्वरमधिग्राय महदकारणं  
तन्मायादिनमेण जगत् सृजति, श्रीजमिन् सस्कृत क्षेत्र  
मधिग्राय अङ्कुरादिर्भेगं वृत्तादि । तस्मात् प्रकृत्यु-  
पादानां सृष्टि ईश्वरभित्तोपपन्नत्वात्तत्वात्तत्वात् ।  
प्रकृतेरेकेऽपि भोक्तृत्वा भेदान् प्रवृत्तविशेषवपत्ति ।  
औपनिषदास्तु एकार्थ्यत्वाद् सादृश्यत्वेन  
व्यापयेथा । एत नानातरनिपेथाश्च । एतदभिप्रायेणैव  
'विद्याविनयपयत्र ब्राह्मणे गपि हस्तिनि । पुनि चैव  
श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनः ॥' इति, 'इदो  
मायाभि पुरुष इयते' इति च ब्रह्मवम् । येऽपि  
मुक्तात्मना ईश्वरेण सह एतत्तत्वात् तेषु अन्यन्त  
साभ्येन वैलक्षण्यमायैव वा उपशान्दनीया । 'यदा  
पदप पदवति रुक्मरागं कर्नात्मीया पुरुष ब्रह्मणेनिम् ।  
तदा विद्वान् पुरुषवापे विधुय निम्ब्या परम साभ्य  
मुपैति ॥' इति श्रुत्या परमसाभ्योक्तं । 'इदं ज्ञानं  
मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता । सगऽपि नौरत्तायन्ते  
प्रत्ये न व्यथन्ति ॥' इति भगवद्वाक्येनापि  
साभ्योक्ते ।

न च 'ममैवागो जीवगेके जीवभूत सनातन'  
इति भगवद्वाक्यस्य 'भेदस्य वनके ज्ञाने नामात्म-  
निकं गतं । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमगतं क परि-  
धयति ॥' इति पुराणवचनस्य च अनुपपत्ति, तयो  
स्वामिभूत्यभावात्तत्त्वेन उपपत्ते । एव च 'उत्तम  
पुरुषस्त्वय परमात्मेत्युदाहृतः' उग्रहस्तुमन्ता  
च कर्ता भोक्त। महेश्वर । परमात्मेति चात्पुनो दे-  
ऽस्मित् पुरुष पर ॥' इति मरदर्शनश्रुतपत्ते ।  
तस्मात् प्रकृत्युपादानोऽयं प्रपञ्च इत्याहुः ।

तदपि न, प्रकृतेरकरुणतया हेतुवैलक्षण्यभावेन  
नरपदादिरुपनायैवैलक्षण्यानुपपत्ति । शेषशादृश्यत्वात्

वैलक्षण्यं इत्यपि आद्यस्य कार्यसंज्ञान्त, पानितया प्रकृतौ विलीनत्वेन आरक्षणत्वात् यदुक्तमशक्यम् ।

कुतो वा प्रकृता महदादिविचारारम्भः ? ईश्वरे च्येति चेत्, तस्य अपालतममनसामधैर्येच्छाऽनागतत्वं । किञ्च प्रलये प्रतीमात्रस्य आत्मना च निर्विशेषाणाधन-स्मिन्नात् धर्माधर्मयोश्च अन्तःकरणधर्मतया तदानीम-भावात् पूर्वजननि कृपाक्षमेषाना कृपामहापातकाना च विशेषेण न स्यात् । न च अवतः शक्तिपात्नादेः उपात्ति नाशयोः अदर्शनात् ( सतः ) नियत्येवशक्तिदर्शनाद्य उदात्तनाशयोः आविर्भावतिगोच्यारूपतया शक्त्यात्म नाऽऽस्मिन्धर्मधर्मवशेन धैर्यस्योपपत्ति इति वाच्यम् । मूर्खान्दकपातारस्वप्नो, घटस्तत्त्व अत्रुप लम्बिनाधिनसाम् । ' नासन्नो विद्यते भावः ' इति तु ' न त्वेवाह नातु नाम ' इति नियतप्रतिपादनोपपत्त्यात् आत्मसाधनस्य अनुत्पत्तिविनाशधर्मैः प्रविष्टादकम्, न तु सर्वस्य कार्यजात्य । अस्तु वा कारणत्वेना अवस्थान तथापि मुद्रात्मनाऽऽखिलवश्यादिना उदग्रहणार्थमभवत् प्रकृत्याः मनाऽऽस्मिन्धर्मधर्मोच्चापि न वैविध्यमभवत् । यदि तु सृष्टिप्रलयपरवरा अनादितः शब्दाना अना शर्थवद्भवाना वेदाना नियत्वा चाश्रय ' सर्वेषा चैव नामानि कर्माणि च वृथवृत्तुषु । वेदशब्देभ्य एवदौ पृथगर्थश्च निर्ममे ॥ ' इति बचनानुरोधेन एतत्कृतं तुल्यनाम वचनान्तरान्तरात् अद्वैतिके, ' अष्टाशीति-सहस्राणि सप्तशतान्नना । ' इति बचनानुरोधेन वा अनेककृतं तादृशसृष्टिद्वैकियते । तथापि प्रकृत्या दानदशासमत्वात् अनुपादाननिर्माणासमत्वात् सोपादान लक्षिणि इति सद्यः । मणि. पृ ४५-५३.

• सृष्टिप्रलयो यथा अत्रत्ये तथैव अनारिकाल-मास्य भवतः । समस्तजगत् सृष्टिप्रलयौ तु न समभवत् इति मीको. पृ १७३३ ' जगत् अगादि । न च तस्य कश्चित् स्वरा ' इति मि दी श्लोकान्तिने द्रष्टव्यम् ।

• सृष्टिप्रलयमयाह ' अनारिः - वैशेषिका आहुः, अनारितस्य सृष्टिप्रलयमयाह । ब्राह्मणानेन वर्षेद्यवन्ते

भगवतो महेश्वरस्य समस्तजगत्सर्वत्रेच्छ भवति, तदिच्छावदीश्वरसमर्थयोगात् परमाणुषु विभागकर्माणि व्यच्यन्ते । तैश्च सर्वेषु मिथो विभक्तेषु यावत् द्रव्यक सार्वायविनाशात् परमाणव एव केवला, पाशियाप्य-तैश्चशशयवीयाः व्योमकालदिशात्ममनासि च भव-तिष्ठन्ते, धर्माधर्माश्च तावन्त काल ईश्वरेच्छाप्रतिबद्धाः फलमप्रयच्छन्तः तेषुनेषु आत्मसु भवतिष्ठन्ते । पुन-स्तापति काले गते तस्यैव भगवतः कर्तारोभोगद्यत्या-नात्मनो दृष्ट्या अनुकम्पापरकस्य सिद्ध्या भवति । ततः सिद्धसावरीश्वरसमर्थयोगात् परमाणुषु कर्मोत्पत्ते. तदनात् मिथः सद्युक्ते तै. द्रव्यकालिकेण पृथिव्यादय आरभ्यन्ते । ततः तदिच्छाजगदेव अगमप्रतिबन्धे-अभि-व्यक्ततामर्थ. निविधे. कर्मभि. निविधानेनर-परमादिमदभिन्न भूतजगत्प्राम्यते । ततः स एव महेश्वरो धर्माधर्मप्रतिपादानाय वेदान् सुवति । तद्वैव प्रतिसम्ये अन्येऽन्ये च वेदाः । प्रमाहृतसु वेदाः सृष्टिप्रलयश्च अनादयः । कर्ता च महेश्वरः अनारि-रेव । इह च परमाणूना उपादानाकात् नातुपादानत्वं सृष्टेः । इति । रत्नाकर' पृ ६१६-६१७.

• सृष्टिप्रलयवादः -- समस्तजगदाश्रयसृष्टिप्रलय-चनन अर्थवादः । अत्रत्य च स्वाध्यायविषयध्यायितस्य उपनिषद्भागस्य प्रयोजनसद्वेषेना बन्ध्या । तेन दैव-प्रकाररूपनार्थोऽय सृष्टिप्रलयवादः । समस्तपुरुषकारा-भावेऽपि सृष्टिकाले दैवसद्वेषेन सर्व प्रवर्तते, प्रलयकाले च सद्यपि पुरुषकारे दैवोपरमादेव उपरमति, तस्मात् धर्मानुष्ठाने एव श्रिय इत्येतत्पर सृष्टिप्रलयचननम् । रत्नाकर. सध्याद्येपरिहारे ११२.

• सृष्टिप्रलयविषयस्य तर्कस्य धर्मोपयोगिता-- सति भगति वा पुरुषसरे दैववलेन कार्य प्रवर्तते दैवोपरमे चोपरमति । सृष्ट्यादौ च पुरुषकारामावेऽपि दैवनात्वात् जगदुत्पत्ते प्रलयकाले च सद्यपि पुरुषकारे दैवोपरमे जगदुत्पत्तने, तस्मात् दैवस्य अधिकः पुरुष-कारात् प्रभाव इति मतम् श्रीनस्मात्कर्मनुष्ठाने यति-तय इति कथमात् । सु. पृ १३२.

● सेचनपर्यूहणादीनां अनुष्ठानं सायत्के गले-  
वात्साम् । १०।२।३।३।७४. मीको. पृ. १५३६  
' गलेवात्साम् पर्यूहणादिप्रकाराणामनुष्ठानम् ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सेचनो यो घर्माथं तस्य दृष्टस्य विश्वजिति  
अदेयत्वम् । ६।७।५।६. मीको. पृ. ३६८८  
' विश्वजिति घर्माथंसेचनः शूद्रो न देयः ' इत्यत्र अथि  
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सेवा राजतुले कियते । वा. ३।४।९।२६.

● मेन्वयोदङ्ग्यायः । यथा मेन्वत्परिवेष उदकं  
प्राप्त उदकमेवानुजिहीयते, एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री.  
७४५.

● सोपानारोहणध्यायः । यथा हि येन क्रमेण  
सोपानमारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततः अररोहन्तीति  
लोके प्रसिद्धम् । साहस्री. ४५.

● सोपानारोहणध्यायः । ' आरोहणं स्वात्मोपा-  
नाम् ' इत्यमरः । यथा प्रासादमारुह्युर्मण्डपदोदुमश-  
वनुगन् पूर्वपूर्वां वंशा परित्यजन्तुचरामुत्तरा च आरोहन्  
क्रमेण प्रासादमारोहन्ति, तथा स्वात्ममूत्रमपि ब्रह्मशाना-  
दत्यरहितमिवापन्नमारोहन्ते ऋतुकामः सहाहा शत्रुम  
शक्यनुगन् उच्यते चारात्मणुद्रया पूर्वपूर्वैर्मत्वधीवाघन-  
क्रमेण प्ररञ्जोपयाम शिरं अर्द्धं चतुर्थं आरमत्वेन  
जातानीति भावः । साहस्री. ४४.

● सोमः अदृश्य एव । स न युतश्चिद्धर्मन् गृह्णाति ।  
भा. ८।१।३।१. ● सोम अयक्तचोदनः । तस्मात्  
सोमे ये एव घर्मां विधीयन्ते ते एव भरन्ति, नाग्ये ।  
तुष्. १०।८।१।१. ● सोमः अशक्तचोदन । व्यक्त  
चोदनाय च द्रव्यदेवतापरम् । भा. ८।१।५।१०.  
● सोमः एरुच्युड इत्यो आस्त्येव, िन्तु नानाउदरुक्कः ।  
वि. ३।२।१९.

[ ' वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ' ( ५।८।३।५-९ )  
इत्यधिकरणाययभूतानि ' सोमश्चैकेपां० ' इत्या-  
दीनि चत्वारि सूत्राणि तत्रेन ( मीको. पृ.  
३३५ ) संमर्हान्तुं योग्यान्वयि प्रमादात् न

संगृहीतानि । तानि प्रथममूत्रवर्णानुक्रमानुरोधेन  
अत्र संगृह्यन्ते । ]

● सोमश्चैकेपांमग्न्यावेयस्यस्तुनक्षत्रातिक्रम-  
वचनान् तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् । ५।४।  
३।६।।

यद्यपि आधानं कृत्वा ततो दर्शपूर्णमासेष्टिः कर्तव्या  
ततो यथाकालं सोमः इति आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं वच-  
नादस्त्येव तथापि एतेषां केपाचित् शाखिना आधानो-  
त्तरं इष्टिः प्राक् सोमः स्यात् आधानोत्तरं आदौ सोमः  
तत्र इष्टि इति । चकारः वैकल्पिकसमुच्चयपरः । कुतः ?  
सोमपूर्वत्वं अग्न्यावेयस्य आधानस्य तदन्तेन तदन्तत्वेन  
सोमान्तत्वेन हेतुना सोमस्य आधानानन्तर्यं गृहीत्वा  
इत्यर्थः । ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनान् सोमकालस्य वच-  
नत्वादेः ऋतो, वृत्तिकारदेश नक्षत्रस्य, अतिक्रमः उत्तो  
वचनेन ' यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निनादधीत भर्तुं प्रती-  
क्षेत् नक्षत्रम् ' इति । सोम आधानानन्तर्यमात्रे तु  
ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनं अनर्थकमेव स्यात् । हिशब्दः  
एवार्थकोऽत्र । तस्मात् सोमपूर्वत्वम् । तदन्तेन इत्यत्र  
तदर्धेन इति पाठे तदर्धेन पूर्वपक्षिद्धार्धेन योगे काल-  
घातक वचनं अनर्थकमेव स्यात् इत्यर्थः ( युक्तौ ) ।  
तदर्धेन अथवाहितोत्तरकालवाचिना यक्ष्यमाण इति  
नृदा युक्तं वचनं अनर्थकं स्यात् । यदा अद्यतन-  
प्रविष्ट्यकालवाचिना लृदा युक्तं वचनं अनर्थकं विरुद्ध  
स्यात् इत्यर्थः ( श्रुतुद्धले ) । तस्मात् आधानादान-  
न्तर्यं सोमस्य ।

तदर्धवचनाच्च, नाविशेषात् तदर्धत्वम् । ७।।

आधानोत्तर आदौ सोमः ततो दर्शपूर्णमासौ इति  
आधानस्य सोमपूर्वत्वं इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह ।  
चकारः समुचये । ' य. सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत ' इति  
वचनं सोमार्थमेव । अग्न्या हि सर्वैरपि अग्नौ  
यक्ष्यमाणः अग्निमाधत्ते सोमेन च अग्निदोत्रादिभिश्च ।  
तत्रश्च सोमार्थतस्य अग्निदोत्राद्यर्थत्वस्य च अविशेषात्  
विशेषाभावात् तदर्धेन विशेषतः सोमार्थेन न स्यात् ।  
वियते च वचनं सोमार्थम्, तस्मात् इदं वचनं

आधानस्य सोमायैतं व्रवीति । तस्मात् सोमाधानयो-  
रानन्तर्यामि वचनम् । इति सोमपूर्वत्वम् ।

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां काल-  
निर्देशादानन्तर्यान् विशङ्का स्यात् । ८ ॥

आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा विकल्पेन इति  
सिद्धान्ते युक्त्यन्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । चकारः समुच्च  
यार्थः । आनन्तर्यात् अपश्यमाणस्य आधानानन्तरमेव  
यः सोमेन न यश्चते तस्य, पवमानहविषा पवमानेष्टीना  
कालस्य निर्देशात् 'यः सोमेनापश्यमाणः अग्निमादधीत  
न स पुरा संवत्सरात् हवीषि निर्वपेत्' इति ध्रुव्या  
पवमानहविःकालनिर्देशात् विशङ्का स्यात् सोमपूर्वत्वा-  
भावायक्ष्य शङ्का सद्यः न स्यात् । विद्यन्नेत्र ननयेकः ।  
ध्रुवी अपश्यमाणपदेन आधानानन्तरमेव यो न  
सोमेन यश्चते इत्युक्तमित्यर्थः । तथा न इष्टिपूर्वत्व-  
सोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः सिद्धान्तः ।

उष्टिरयक्ष्यमाणस्य, तादृश्ये सोमपूर्वत्वम् । ९ ॥

पञ्चमादिभिः अष्टमान्तेः स्यैः सिद्धस्याविशरणस्य  
प्रयोजनरूपनार्थमिदं सूत्रम् । एवं च सोमेन अपश्य-  
माणस्य यः इदानीं सोमेन न यश्चते तस्य आधानोत्तर  
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धया । तादृश्ये आधानस्य सोमा-  
र्थत्वे तु सोमपूर्वत्वमेव । य. सोमेनैव आदी यश्चते तस्य  
आधानोत्तरं दर्शपूर्णमासाभ्या प्रागेव सोमः कर्त्तव्यः  
पश्चात् दर्शपूर्णमासेष्टिर्भविष्यति । के.

- सोमः चमनिभिर्मिशयितायः ज्योतिष्टोमे । १।१।७।२२. • सोमः दर्शपूर्णमासाभ्या प्रागूर्ध्वं ना, सोमपिङ्गासम्भु गयादय. एकहाः ऊर्ध्वमेव । तुप्. ५।१।९।१६. • सोमः दर्शपूर्णमासोत्तरकालः कर्त्तव्यः इति विधीयते । ४।३।१५।३७. मीन्द्रो. ५. १७७९ 'ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तर कर्त्तव्यः' इत्यय अधिष्ठाने द्रष्टव्यम् । • सोमः दशमुष्टिरिमित भुदः । भा. २।२।६।१९. • सोमः नैव याग षाषनम्, किं तु तदुत्पल्लिखितो रयः । स चाग्निष्टिष्टः पूर्वीकृत्यापि । तन्मावाति रूपमेदः । या. ६।३।१।११. • सोमः निलः । सः राजन्वैदेष्यव्रजानचमसमात्रा-

विशङ्कनोऽपि प्रहचमसान्तेरेषु समान्त् नित्यः ।  
तेन घर्माः तं न व्यभिवरति । ३।६।१।३।३६.

- सोमः पवमानेष्टि-प्राच्यपशु-अग्निहोत्राणि वृत्वाऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्त्तव्यः । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं ( तथा ) नाच्यपशुः सोमाद्गतद्रव्यवति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निस्तकारत्वात् भवन्त्येव । अग्निहोत्रं तु गालि । तुप्. ५।१।३।१६. • सोमः पञ्चममस्य प्रकृतिः । वि. ३।६।१।३. • सोमः मूलप्रवृत्तिः । ८।१।३. बर्णिकं २. • सोमः, य. पूर्वं प्राचीनवंशी संस्थापितः, स वैशर्जनहोमोत्तरं हविषाने प्रणीयते । ५।१।१४. • सोम. यज्ञनिचोदनः । भा. ८।४।५।१२. • सोमः । यागानेवाग्निष्टोमे सोमः तागानेव उक्थ्यादिषु अपि सत्यामु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरय सोमो प्रहीतः । पियर्वा इति पर्वसख्यामित्ययाम् ... । विप्रवृष्टपर्वं सोमो प्रहीष्यते ( उक्थ्यादिषु ) । अपि च तृतीयवचने अशुरेकोऽमिपूयते । तस्य प्रमाणं च नाम्नातम् । तमनेरुपर्याणं स्यूल्यवर्णं च प्रहीष्यति । तेन प्रदेय-विशुद्धिर्भविष्यति । ३।३।१।३०.३१. • सोमाः ये चमणैः प्रहेश्य युगपद्व्ययते तेषु ' उक्थया यत्र सोमानाम्' इति मन्त्रः । ' उक्थया यत्र सोमस्य' इति एवञ्चान्तमन्त्रस्तु केवलमहङ्करणक-होमे एव । संकल्प. २।३।११. • सोमाः वपट्कार-समाख्यानिमित्तमथार्थं सदसि आनेत-या. । धा. ३।५।१।३२. • सोमं ' एकहायव्या प्रीणाणि' ज्योति-ष्टोमे । वि. ४।१।१०. • सोम प्रीतं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशी आनयति । ४।२।१३. • सोम दक्षिणे हविषाने ( शकटे ) आशादयति । भा. ३।७।७।१६. • सोमं न आग्नेयं अग्निपारयति । ८।१।३।३६. • ' सोमं यदि न विन्देत पूर्णाकानमिपुणुशम्' । ३।६।१।५।४०. • सोमेन अनुष्टिष्टये तद्वने चाष्ट-शोषाभावे प्रयथेनैव सद्यभोजनार्थं एतन्नेष्ट्यचैरयत्तेः अनुष्ठानस्यो भवति । धा. ३।५।१।७।४३. • सोमेन आधानमन्त्रमन्त्रयश्चमाणः पुग संवत्सरात् पवमान-दधीषि निर्वपेत् । भा. ५।१।३।८. • सोमेन आधान-मनन्तरं यश्चमाणः ऋतुं नद्य च न प्रीषेत् ।

ऋतुनक्षत्रप्रतीक्षामागोऽन आधानविपयक. इति सूत्रं  
 मारुतस्यै वृत्तिश्च, सोमेनविपयक अथ 'सोमस्य ऋतुं  
 नक्षत्रं न प्रतीक्षते' इति वार्तिकं तन्परत्वं च । के.  
 ५।१।३।६. ● सोमेन उचिष्ठया न भ्रान्ति इति श्रुत्वे ।  
 भा. ३।१।२०।१२. ● सोमेन विष्णुः शत्राणां परिप्लु-  
 पाशेण । संकल्पे ३।२।१९. भीमो, पृ. १८३१  
 'ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्णुं याजाम०' इत्यत्र अधि-  
 करण इष्टस्यम् । ● 'सोमेन यक्षमागोऽमीनाऽधीत'  
 'नर्तुं नृतेन च नभनम्' इत्यनेन 'वगन्ते वरन्ते  
 ज्योतिषा यजेत' इति विहितस्य सोमकालस्यैव ग्रह ।  
 आधानकालशक्यत्वं अ-यमायवेन सिद्ध एव । वि.  
 ५।१।५. ● 'सोमेन यज्यमाण.' इत्यनुजाडोप-  
 पत्तिः ऐन्द्रवायवाग्नेय इति नृत् । भाट्ट. ५।१।३.  
 ● 'सोमेन यजेत' अत्र न्यूनस्यार्थविकल्पित-  
 कृत्येन लक्षणा दोषः । बाळ. पृ. ३. ● 'सोमेन  
 यजेत' इति इन्द्रस्य नियमविधिः । वि. ४।१।९.  
 ● 'सोमेन यजेत' इति यज्ञतः अर्चुस्य कर्मणो  
 विधायकः न तु ऐन्द्रवायवेन यज्ञानि इत्यादीनां कर्मणां  
 मनुष्यास्य अनुवादकः । भा. २।१।१।१७-२०.  
 ● 'सोमेन यजेत' इति विद्यते याग । तुप्. १०।  
 १।२।३. ● 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो  
 विधीयते । १०।१।९।२३. ● 'सोमेन यजेत' इत्यत्र  
 अपविद्यायैनामवेकहवनानां चर प्रसिद्धार्थज्ञानेन लक्ष-  
 णाऽऽश्रयण इत्यभिप्रेय 'सोमश्रयता यागेन'  
 इति मन्त्रयैरुक्षणं स्वीकृतम् । वि. १।३।२. १।४।२.  
 ● 'सोमेन यजेत' इत्यत्र देवता अयत्ता । ८।१।५.  
 ● 'सोमेन यजेत' इति करणं तृतीयां कारकविभक्ति-  
 रूपा विनियोगी भूतिः । बाळ. पृ. ८५. ● 'सोमेन  
 यजेत' । षडभूतीविभक्ति इति च प्रकरणे परिमाण  
 भूम् । अत्र. 'सोमेन यजेत' इत्येवद्वयनमेव  
 विधीयते दण्डमुष्टिना सोमेन यजेत इति । स च नियत-  
 परिमणेनादकनाम्नियुत । या. २।१।६।१९ पृ. ५२०.  
 ● 'सोमाय मनश्चतये इयामक चर निवेदेत्' इति  
 नागावीर्येष्टी द्वितीयं हविः । भा. १।१।३।१।१५.  
 ● सोमान् ऊर्ध्वं त्रिगुणैश्चाप यौगन्दी, प्राक्शोमान्

एकगुणैश्चाप । १।०।१।८।६२, ● सोमान् ऊर्ध्वं  
 नागायैवैकं ग भागिशादयं न प्राक् । ५।१।८।२५.  
 ● सोमान् प्राग्धर्मैर्मिति खानायविकापाणा न नियमः ।  
 भाट्ट. ५।१।८. ● सोमान् प्राक् पूर्णम-स्यगो  
 अग्नीषोमीय. पुरोडासो न कर्त्तव्यः । किं त्वेक एव  
 आग्नेय पुरोडासः । उवाचुयाजन्तु अस्सयेन । तस्य  
 देवता तु सोमान् प्राक् अग्नीषोमरूपा न कर्त्तव्या ।  
 वि. १०।८।१९. ● सोमान् प्राक् ज्ञादणैः उवाचु-  
 याजाऽयं न कर्त्तव्यं प्राजापय वैष्णव वा कर्त्तव्यमिति  
 तस्य सोमादुरस्यो न दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।१।६।  
 १९-२१. ● सोमैश्वर्यः सस्य. उत्तरप्राजापत्याङ्ग-  
 प्रयोगो याजपेये । १।१।३।१५।४८-५४. मीमो.  
 पृ. ३४८५ 'वाजपेये सर्वशोभोत्तरप्राजापत्याङ्ग-  
 प्रयोगः' इत्यत्र अधिकरणं इष्टस्यम् । ● 'सोमस्याग्रे  
 वीहीत्यनुयज्ञति' अत्र यज्ञिभूत्या उपस्थितस्य यागा-  
 न्तरस्यैव सोमशोभोत्तरप्राजिष्ठिस्य विधिः । संकल्प.  
 १।१।१. ● 'सोमस्ये वीहीः' इति मन्त्रः प्रचान-  
 भूतद्वारविधिः । बाळ. पृ. ६८. ● सोमस्य अन्तारे  
 एका गा दक्षिणा दद्यात् । दोहे पञ्च गाः दक्षिणा  
 दद्यात् । भा. १०।३।१५।५९. ● सोमस्यापूर्वेत्यम् ।  
 'सोमेन यजेत' इति । वि. २।२।६. ● सोमस्य  
 अस्वमुत्पन्नात् वास प्रच्यवीनामग्नेन वेनचित् क्रये  
 सिद्धे दीप जि वचनसामर्थ्यात् दीपनानामि तस्यैव  
 आननस्य सुनराममतिं युवति । खाननात् क्रीतः  
 सोम. अस्त्युदवपती मरति इति छात्रार्थो निज्ञायते ।  
 वा. ३।३।१।२४. ● सोमस्यैव वाजिनस्य अपि  
 अनुनयवृत्तगोऽस्ति । स च स्निष्टश्रुतः । संकल्प.  
 १।४।२. ● सोमस्योवाहरणं मानं च यैनापि सापेनेन  
 न कर्त्तव्यं किंतु 'वाहमि सिनोति, वाससा चोगा-  
 नहरति' इति वाजनेन कर्त्तव्यमिति । वि. १।०।६।  
 २०. ● सोमस्य कालविशेषायाः 'नतुं प्रतीक्षेत्र  
 नक्षत्रम्' इत्यनेन, न तु आधनस्य । भा. ५।४।५।  
 १५-१६ ● सोमस्य यज्ञसाधनस्य मीघमानस्य वैश्वदेवं  
 'इन्द्राय त्वा वसुमेने' इति प्रहणमन्वादावकम्पते ।  
 वि. ३।२।६. ● सोमस्य जगतीन्द्रस्यैव च्युतरग्रम-

वस्ते माप्यन्ति वृष्टस्तोत्रे आश्रयणात् यम् । १०५।१५ ।  
 • सोमस्य दशपूर्णमासोऽथवा सादर्यं नास्ति अश्वत्-  
 चीदन्तरात् । द्रष्टृ. ८।१।३।५, • सोमस्य द्वौ कालौ  
 प्राग्दर्शपूर्णमासयोर्भवेत् च । ५।८।३।६, • सोमस्य  
 प्रतिनिधि. धौत. पूर्वाभाः । ६।१।१३।११. मीमे. ५.  
 २६।१३ • पूर्वाभा. सोमस्य प्रतिनिधि धौत. ' इत्यत्र  
 अधिभरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य प्रदेयप्रवृत्तित्वे-  
 नेत्र साधनता । सु. ५. ७९७. • सोमस्य सूक्ष्मात्मनो-  
 षुष्टतोत्रे, श्रुतावत्तम् । वि. १०५।१५. • सोमस्य  
 मक्ष. एकत्रये प्रथम होतृवेष । ३।१।१३।२६-३९.  
 मीमे. ५ १७९२ ' ज्योतिष्टोमे एकत्रये' इत्यत्र  
 अधिभरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य मज्जं सदसि मयति ।  
 वि. ३।५।६. ११. • सोमस्य मान उपानहरण च  
 वासुधा फलमेव ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०।७७. मीमे  
 ५. १८३३ ' ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपाहरण च  
 वासुधा फलमेव' इत्यत्र अधिभरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य  
 रथतरुमन्ते पेरुत्पायनाग्रयम् । वि. १०५।१५.  
 • सोमस्य विद्वधे न चोयते क्रमशोऽपते । भा ३।७।  
 १५।३१. • सोमस्य श्रुत प्रतिनिधिः पूर्वाभाः ।  
 ३।६।१५।६०. • सोमानामिष्टिपूर्वत्तमाज्ञावत्, 'दर्श-  
 पूर्वाभासाम्यमित्या सोमेन यजेत' इति । भा. ६।६।  
 ५।३०. • सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यमचार. । माहृ  
 ११।१।१४. • सोमाना सूत्रमकृत्विज्योतिष्टोम. । वि  
 ८।१।३ वर्णक २. • सोमे आश्रयण्यं धर्मवत् ।  
 भा. ७।३।८।१९.

ऋ सोमे अमिचित्कर्तुके उत्तरवेदिपुराणासि-  
 द्वयस्यैव एकविंशतिस्यैऋषुगानां च समुषयः ॥

उक्तत्रयने चयनोत्तरकर्त्तानाम इति प्रत्युक्तोमानाम  
 त्रिदोषेण ग्रहणात् सर्वांश्च पुराणसिद्धयम् इति प्राप्ते,  
 ' पुनर्गन्तु या एतदिकथने पुनर्वा एतत्प्रयान्ति यदेवा-  
 मिषित् सोमेन यजेत तदेवा एकविंशतिस्यैऋषुणा  
 वचनैः स्यात्प्रयान्ति यजेत' इति वचनान्तरेण सोमे  
 द्रष्टव्यत्वं विधानात्, सामान्यवचनेन इति प्रत्युक्तयोरैरेव  
 पुराणद्रष्टव्यविधि पर्यन्तस्ति । वस्तुतस्तु ' यदीष्टव्यं'

इति यावदेऽपि सोमस्य विभिन्न्य अद्यान्तपद्याऽनुपपत्त्यो-  
 च्छरवेदिपुराणासिद्धयस्यैवेत्तरिनिमित्तोऽनुगानामपि अमि-  
 चित्कर्तुं ऋषोमे समुषयः । सोमानाममिष्टिपद्युतां स्वैक  
 त्रिदोषानि लोऽनुगानाम्भार. इति । सूत्रार्थ. १।३।१२. • सोमे  
 अमीषोऽमीये पयो विहितैरेवामश्रयणायै प्राकृता-  
 द्वावतराणां न काय । २०।३।१।१-१२.

ऋ सोमेऽन्यत्राद् भक्षो न विद्यते । ३।५।  
 ६।१९॥

ज्योतिष्टोमे विद्यमाने सोमे हुने रोषमशो विद्यते  
 न वेति छदेदे पूर्वपक्षवृत्तमिदम् । सोमे मशो न विद्यते  
 अन्यत्रान्त् भक्षयित्वा. सोम. इति वचनाभावात् ।

स्माद्वाऽन्यार्थदर्शनात् । २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमरोषस्य नास्ति मक्ष. इति पूर्वपक्ष-  
 निरासार्थो वा-दन्तः । स्वादेन मक्षः ' सर्वत. परि-  
 हारमाश्रितं भक्षयति । ' मक्षिताप्याविश्रान्तान्त् दक्षि-  
 णस्यानतोऽनल्पे सादयति' इति अन्वार्थदर्शनात् ।  
 नचन अन्वार्थं सत् मक्ष द्रवयति इति अन्वार्थदर्शनं  
 हायुज्यते । आश्रितान्त्प्रमथणात् प्राक् तस्यान स्वमसा-  
 कस्य सर्वतः समतात्, परिहारणीय भ्रामयितव्य इति  
 परिहारणवित्तानार्थं वाच्य इति भाष्यानाय प्रथमतः प्राये ।  
 द्वितीयपक्षस्य तु भक्षितान्त्, मक्षणेनैव अतिकेन सोम-  
 स्तेन आप्यायितान्त् वधितान्त् यमसन्त् कुर्या दक्षिण  
 देयस्य अमसः सादस्य अमस्ये इदोषोऽमीये शच  
 स्तात् सादयेत् इति विधानार्थ इति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात्, तस्माद् यथोपदेशो  
 स्थुः । २१ ॥

सिद्धान्तमन्त्रम् । पूर्वत्वे सिद्धान्तसाधकं अन्यार्थं  
 दर्शनमुक्तम् । विधिमदर्शनाथे तु एतत् सधम् । हुमन्त.  
 पूर्वस्माद्विदोषप्रदर्शनाथे । पूर्वत्वे यानि अन्यार्थदर्शनानि  
 उक्तानि सानि वस्तुत्. भक्षवित्पायकानि वचनान्त्येव  
 ' सर्वत परिहारप्राथिन्यं भक्षयति' इत्यादीनि । स्वमस-  
 कस्य सर्वतात् भ्रामणविसिद्ध भक्षय तद्वचन विदधाति ।  
 भक्षयस्य अपूर्वत्वात् अन्यप्रमाणेनाप्यहातत्वात् । तस्मात्  
 भक्षवचनसङ्गतात् यथोपदेश येन ऋदिवना यदेतत्तर्क

पात्र यथा मशणीय उक्त यचने तथा तथा ममणाणि  
स्यु । सर्वथाऽपि अस्ति सोममश इति सिद्धान्त ।  
वे

● 'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विन्दते' (३।५।५।  
१९) इति साम-येन मशविचार इत्वा विशेषविचारो  
ऽय ('ऐद्रवायवे ह०' ३।५।५।१८ इत्यय) कर्तव्य  
आसीत् । वा ३।५।५।१८ पृ ९९७ । प्रहचमसेषु  
हवि प्रकल्पनमाने कृते यथा न सर्वहोम, तथा  
'सोमेऽवचनात्' इत्यभिधिकरणे वक्ष्याम । ३।५।५।८  
पृ ९९२ ● सोमे अविलम्बाने होमसदृश द्रव्य प्राप्तम् ।  
तत्र सुसदृशो द्रव्ये प्राप्ते ईपरसदृश नियम्यते 'यदि  
सोम न विन्देत पूतिकान् अभियुगुयात्' इति । भा  
३।६।१५।८० ● सोमे आमिमास्त शस्य सवनीय  
विकारे सोमयागानङ्गे न कार्यम् । भाट्ट ४।३।१२  
● सोमे आग्न्यभागप्रतिपक्षस्य नित्यानुवादत्वेन, पक्षो  
आग्न्यभागप्रतिपक्षस्यायैवाद्गन्म् । १०।८।१।५० सीको  
पृ २५६० 'पापुकाऽयमागायाय' इत्यन अधिकरण  
द्रष्टव्यम् । ● सोमे आतिथ्योपनमे लक्ष्यमान बर्हि  
आतिथ्योपसदृशीसोमीयन्नित्यसाधारणम् । त्रिपि  
म्यवसैवैवविधानम् । तत्र त्रिवभाणा घर्मा अपि प्रतिपत्ति  
(दा६)वर्ज सर्वसाधारण । न तु आतिथ्यया बर्हिप  
सवादानश्रान प्रयुज्यते ध्यये घर्मा आस्तरणादिकार्यं च  
उपसदृशीसोमीयाम्या प्रयुज्यन्ते इति । भाट्ट ४।२।११  
● सोमे ऋत्विज सत्तदश । ३।७।१६।३२-३५  
सीको पृ १०५६ 'ऋत्विक्कशब्द यागीयसर्वैकर्म  
कृत्यु न प्रवर्तते, किन्तु सत्तदशत्वेन' इत्यन अधिकरण  
द्रष्टव्यम् । ● सोमे एकस्यामे साधारणे संस्मर्तव्ये न्यायेन  
( 'सम स्यादधुनस्यार्' १०।३।५३ ) ससो विभागः  
प्राप्नोति । तत्र अधिमग्न्य पीथमाने कदाचिदन्वेन पात  
स्यमान विवेत् । तत्र अनुज्ञापन संघर्षति । त्वयाऽर्धं  
पातय मयाऽर्धम् । कदाचिदह अन्वधिक न्यून या  
पिषेयम्, तदनुज्ञापनमर्हसीति । भा ३।५।१७।४३  
● सोमे एत साध्यात् 'प्रीणाणि' इत्यादय संस्कार  
विषय प्रवर्तते, एतममेव तु चोदकेन । वि

३।६।१३ ऋ सोम ऐष्टिकधर्माणा नानिदेश । ८।१।३।  
३-१० सीको पृ २५३ 'अतिदेशो न सोमे  
ऐष्टिकधर्माणांम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमे  
'कृण्वविधागथा कण्ड्वयते' 'नीतमसु दक्षिणासु  
चात्त्राले कृण्वविधाणा प्रारयति' । अन अन-यथासिद्ध-  
प्रतिपत्तिविधिनादेव दक्षिणादानप्राकालभाविकण्डू-  
यनमेव विधीयते । भाट्ट ४।२।७ ● सोमे ऋते वा  
दीक्षासु वा यूप छिनत्ति । भा १।१।३।३३. ● सोमे  
गार्हपत्यकार्याणि सर्वाणि शालामुखीये एव । प्राजहिते  
तु पशुश्रयणमेव । सफर्षे ३।२।१३. ● सोमे चमस-  
मश, इहो इहाप्राप्तिनादिभक्षाश्च सर्वे ऋत्विक्-  
परिक्रमार्था इति पूर्वपक्ष । प्रतिपत्यसो भक्ष इति  
सिद्धात । 'यजमानपञ्चमा सभूयेडा भक्षयन्ति'  
इति यजमानस्यापि भक्षसद्भावात् । मशमानेन च  
परिज्वरयासभवात् । सत्रेषु अपि प्रतिपत्तिरूपत्वात्  
इहा-चमसादिभक्षा सत्येव । वि १०।२।९ ● सोमे  
'तस्यैकस्य प्रयाजानुयाजाः' इति । भा ८।१।३।४,  
तदीक्षणीयादीना सोमाङ्गमूताना कर्मणा ये प्रयाजानु  
याजास्तोषा तदुच्यन्तचनम् । अङ्गाङ्गमपि च 'तस्य'  
इति शक्यते वक्तुम् । यथा वाजपेयस्य यूप इति ।  
८।१।३।१० ● सोमे दासिकवैयकरणम् । वि.  
१२।१।३ ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टिकेषु कर्मसु  
चोदकप्राप्त ब्रह्मवरण प्रतिपत्त न न कर्तव्यम्, आनत्यय-  
मेव तत्, सोमिनेन च वरणेनानतोऽसौ तस्मात्  
ब्रह्मवरण न कर्तव्यम् । ब्रह्मवरण दृष्टार्थम् । भा  
१२।१।१८।३५-४१, ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टि  
केषु कर्मसु चोदकप्राप्त होतुर्वरणम् । तत् पशुचवरणात्  
प्रनितान होतुर्वरण कर्तव्यम् । अदृष्टाय तत् नानात्ययम् ।  
१२।१।१८।३५-४१, ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टि-  
केषु दासिकामिसमि घनाभार । १२।१।१०।१९.  
● सोमे दीक्षणीयोत्तर अग्नि लौकिकेन न संघटते किन्तु  
सोमे समते एव लौकिकाना सफर्षे ३।२।१०  
● सोमे 'प्रहस्य परिधीन् हारियोजन जुहोति' अत्र  
न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणाद्भय तस्य उयोतिहोम  
त्वेनेव स्वर्गादिरूपस्य एतत्सदृशत्वात् । भाट्ट ४।३।१२

● सोमे प्रायणीयादिपु दार्शिकं प्रथं नातुष्टयम् । १२।१।१।२०-२३. मीको. पृ. १८१८ 'ज्योति-  
ष्टोमे प्रायणीयादिपु' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
● सोमे 'मैमात्रकणाप दण्ड प्रयच्छति' अत्र दण्ड-  
विशिष्टदानस्योपयोगोपेक्षाया 'दण्डी प्रैमान्वाह'  
इति प्रैपातुयचनार्थेऽनेन विनियुज्यते इति प्रैपातुयचनं  
दण्डदानस्य प्रयोगम् । अतो निरुद्धयश्चादौ दीक्षा-  
द्योपयोगाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानम् । भाट्ट ४।२।  
६. ● सोमे य एतं धर्मा निधीयन्ते त एव भरन्ति  
नाम्ने । ढुप्. १०।४।१।१. ● सोमे शोपमक्षा-  
क्षित्यम् । ३।४।३।१९-२१. मीको. पृ. १८३६  
'ज्योतिष्टोमे शोपमक्षयवियोगान्नाप अस्ति शोपमक्ष.'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमे सन्धियते मखर  
मद्वरति स्वयञ्च । सा. १।३।५।८. ● सोमे समागनात्  
अग्निप्रयत्नं सर्वस्वैवाहनीयस्वेति पूर्ववत् । न सर्वस्य  
किञ्चिद् एवैवैवैवेति विद्वान्त्व. । संकर्म. ३।२।११.  
**ॐ सोमे सुत्या संधिदिने एव ॥**  
सोमपाने दीक्षादिदैक्षान्ताङ्गानां कालभेदस्य वाचनि-  
कत्वेऽपि शोनाहृतनस्य पूर्वसंधिदिनस्य एव वा दिना-  
न्तरे वा करणमिति विषये प्राप्ते, संधिदिने एव  
सुत्या सर्वां च्यात् । संधिजातस्याहवर्त्तेऽपि तदासित-  
पूर्वापरकालयो. कर्मसंधिकरणाचर्जनीयत्वात् । तत्रापि क-  
षचनस्याध्ययस्यानात् तदेवदह 'विक्रमसंधिजातयो-  
र्भ्यांत्स्य तसंधिमास्य द्यवम् प्रयच्छ निश्चते' इति ।  
प्रयुक्त कौपीनसंधिचचन प्रयच्छमेवेत्युक्त निरुद्धमण्डने-  
पण्डपर्वेति शोमक्षेत्रं प्रतिपत्तिभयवर्णि । शोपसुत्या  
प्रयोक्तव्यत्वाद् कौपीनसंधिभूतिरिति । भाण्यहृतानु तु  
द्वान्विग्राहकालानि सुवेण 'वदहरेण पुरच्छास पश्चात्  
द्वयते तददहरेणवसेत्सुतोभूते यजेते या पूर्वां शोर्णमासी  
सा अनुमतिवोच्य सा यज्ञा' इत्यादिवचनेद्वावपि याग-  
काल्येवेति पूर्ववत् प्रायव्यानेन सुंधेण देयां प्रयच्छत.  
काल्पदिरात्रोपधर्माभावात् 'द्वयसा वै शंखरस्य शोर्ण-  
मास्य.' इत्यादिविद्वान्पेक एतं काल इति विद्वान्ति-  
वत् । संकर्म. ३।१।६.

● सोमे शोभ्यन्तौ ऐष्टिकैः पार्श्वैश्च होमो न  
शौचिकैः । भा. १२।१।४।१०-११. ● सोमे स्वरोः  
यापदनुष्णस्याङ्गन वारणं न तु अग्नीषोमीयाङ्गने प्रति-  
पत्तिः । सोम. ४।४।१०. ● सोमेपु अतिदेश-  
कराणि प्रहृणित्तिङ्गानि- अन्धककोदितत्वम्, अहर्गण  
त्वम्, अहीनत्वम्, सखस्यम्, सखरसखस्यम्, निजा  
विरा इत्यादीनि । घाल. पृ. ११९.  
● सोमाङ्गेषु इष्टियशुपु दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यं  
अहृष्टायेत्वात् । यज्ञवरणं तु न कर्तव्यं दृष्टायेत्वात् ।  
भा. १२।१।१।३९-४१.  
● सोमाङ्गेषु इष्टियसोपमक्षाणां शौचिकदक्षिणया न  
प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१।७।८-१५. मीको.  
पृ. २८२९ 'प्रसङ्गे न सोमाङ्गेषु इष्टियसोपमक्षाणां शौचिक-  
दक्षिणया' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
● सोमाङ्गेषु इष्टियशुपु दार्शिकं शोभ्यन्त्यानामव-  
हृतस्याऽऽशेषवमासाने । सा. १२।१।२।२४-२८.  
● शोमाङ्गेषु इष्टियशुपु परतीर्षनागद्वयानाम् । १२।१।  
३।२९. मीको पृ. २८३१ 'प्रसङ्गसिद्धि-  
शौचिकेन पन्निश्चनइनेन' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
● शोमाङ्गेषु इष्टियशुपु शोपमक्षानुष्ठानम् । १२।१।१५।  
३१-३२. मीको. पृ. २८३१ 'प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टि-  
कसोपमक्षाणां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● शोमा-  
ङ्गेषु इष्टियशुपु शौचिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गसिद्धिः ।  
१२।१।३।८-९. 'शौचिकवेदिन्याय' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।  
● सोमाङ्गदीक्षणीयादिपु अन्वाहार्थदक्षिणया  
अननुष्ठानम् । १२।१।१६।३३. 'शौचिकदक्षिणान्याय'  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
● सोमाङ्गदीक्षायां सप्तहोतृशोमानन्तरे युवश्चेद-  
नमात् युषोत्तादकर्मभावात् वा अपहृष्टप कार्ये न तु  
तद-तापत्रयं । भाट्ट. ५।१।१५.  
● सोमाङ्गप्रायणीयादिपु शौचिकेन यवोत्तेन  
आतिवेष्टिकस्वास्थास्यानाय प्रसङ्गः । १२।१।१५।३०.  
मीको. पृ. १७२. 'आरण्यभोजनन्याय.' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।



सोम— पूर्ववत् इहापि हृस्मन्दक्षिगानिहृत्तिरित्यु-  
दित्यतेः संगतिः । एषा पद्य इत्यनापि धेनुवत् कृत-  
दक्षिगानिहृत्तिरिति सूत्रार्थः ।

वि— 'एका पद्येति कृतस्त्वा वा गोसप्तया वा  
निवर्तयेत् । स्याद्वाद्यो दक्षिगासोमात्मैव व्यनक्षित-  
त्वतः ॥ '

भाट्ट— ऋगैतिष्ठोमे दक्षिगादानं प्रक्रम्य ' यदि  
सोममवहरेतुरेका गा दक्षिगा दद्यात्, अग्निद्वये पद्य  
गाः ' इति श्रुते नैमिषिकेऽपि नृवीयविधिद्वार-  
त्विष्यका दक्षिगादानोद्देशेन एकं गोरं त्रिविंशतिप्रकारक-  
विधानाद्देतुवत् गोश्रयेगाधीना संलपका च द्वादश-  
शतस्य निहृत्तिः । इति प्राप्ते, ' गा दद्यात् ' इत्येताव-  
तौ विशिष्टार्थेऽप्यभादाद्यवाक्ये एकानित्यस्य वैपर्या-  
यित्वाः द्वितीयवाक्ये च पद्यन्त्याप्राप्तनग विधेयताद्गोरपि  
विचारे वाक्यपेदावच्छेदयत्या चतुर्थविधियकारमङ्गीकृत्य  
गोर्द्वयोः सप्तशतान्श्रविषिः । अनान्तपदहरणादेव च  
दक्षिगादानस्याश्वत्तोपसर्गेण दोहनाद्यर्पणेषु सहा-  
पत्तिः । अतश्च तथ संस्यया द्वादशशतनिहृत्त्वावधि  
नाशार्थेना निहृत्तिः ।

मण्डन— 'एका च पद्येति गवा निहृत्तिः ।'

शंकर— 'एका पद्येति धेनुवत् ।'

● सोमाभावे षड्गु सट्टेऽपि प्राप्तेऽपि नियमः  
क्रियते पूर्वीका दद्यामिरोत्तया इति । भा. ६।१।  
४।१६.

● सोमाभिदाहे दक्षिगा पद्येन गाराः न तु  
द्वादशशतम्, 'दशशतान्तरश' इत्यादयस्तु सन्त्येव ।  
वि. १०।१।२६.

● सोमामिधानं ऋद्विभरणशाले कर्तव्यम् ।  
' ज्योतिष्टोमेषामिष्टोमसंशयेन श्वत्तरुद्देशेन गवां द्वादश-  
शतदक्षिगेनाह यश्चे, तत्र तनुश्रुता मन् ' इत्यादिभ्यं  
वत् । वि. १०।१।२२.

● सोमामिषयः वेगा सद्यः प्राचीने हविर्धान-  
मन्थे दक्षिगद्विभर्त्तान्श्रवणमदीपि । वि. ३।०।३.

● सोमामिषयाप्राप्तकालोत्पत्त्यान् ' उवराः '  
नाम गर्ताः । तत्र ' किमव, मद्, तन्नो सह ' इति  
मी. को. ५४४

मन्थान् यत्रयानाभ्यर्ष्य पठवः । तदुक्तं ऋग्यजुसोरेव ।  
वि. ३।०।१६.

● सोमार्थं यरणं औपवसमध्येऽहनि ॥

औषानुवाक्यशाले च प्रकरणे अवस्यत्परतश्चाश्व-  
दाम्यविधिद्वयं पठवते । तन्मन्थौ तृषाश्रदिभ्यः पूर्व-  
माश्रतौ । तन्मानारम्भाधीते सर्वकर्तृनामुपसिन्धविसोये-  
ऽपि द्विरुक्ततादिदोषपरिहरात्तुमुनिवेदानुसंधानाद्ये-  
षान् तस्मात् प्राकरिषिकाकयस्य प्रबन्धेन तत्रैवाश्व-  
दाम्यशोकावतिषिधी । एतदनुवादेन औषानुवाक्यशाले  
गुणविषयः । तेषां प्रथमविधिसारतन्त्रेणैव प्रकृत्यामि-  
त्यर्थं मन्थान् । तस्मादवस्यमानन्तरमेव पाठकृतात् तयोः  
प्रचारः । इति प्राप्ते, ' भूशस्त्रेणोमयधुति ' इति  
न्यायेनोषानुवाक्ये एव गुणविधिवानुस्यत्वात् प्रथमविधि-  
रपि । तत्र च पाठकृतान्तरैः सह पाठकृताभावादि-  
तरमद्भवचरकाले एव तयोः प्रचारः । यस्तुतरानु-  
औषानुवाक्य एव विधिमूर्तीकरोऽपि तस्य प्रवृत्तकाले  
तु वादरायण इति न्यायेन कल्पकृताकप्रवृत्ता परत एव  
निषेधो प्राप्ते, प्राकरिषिकानु पाठ्यैक्यपरिहरात् तस्य  
कर्मार्थकत्वं स्वीकर्तुं युक्तमिति न पूर्वोत्तरपक्षयोः  
कल्पेदाः । यदि ब्राह्मणशालान् प्रबन्धेन मन्थशालेनो-  
पादन्तर्वाभाविप्रदेशेभ्यः पूर्वमेव प्रचार इत्युच्यते तर्हि  
तत एव पूर्वपक्षेऽपि तथातुशान विध्यते । वस्तुतो  
' न्यनीयापोदधिभेदेन चरितरादानाम्नी चानि ' इति  
श्रौतक्रमेणैव सिद्धेः प्राग्विगुण्येतेवत् । एव षड्गुसोपेन-  
फलेऽपि । संक्षेपे. ३।२।१५.

● सोमाद्यमे पूर्तीका एव प्रीनिधितान्य इति  
नियमा, मस्यदक्षिष्टरत्नत् । वि. ६।१।२३. ● सोमा-  
न्यमे पूर्तीकाः, पूर्तीकापचारो च सोमपद्यं प्रथम्य, न  
पूर्तीकवद्यम् । ६।१।२६.

● सोमाधानवोपान्तर्वाभि, कतुनक्षयतिपय-  
यनान् । भा. ५।४।३।६.

● सोमाधानपद्ये परमजोदीना वय एव करणम् ।  
श्रीमत्पद्यमन्थस्य तु संस्ययादिशालः । भाट्ट. ५।४।

३. ● सोमापनपद्ये सोमपद्यभाषे कतुनक्षयशरीरिण  
पीर्गमास्यदिपव्येनोऽपि अनाद्य इति वैचिक्त् । षड्गु-

मादीनि । तेषु क्रमणेषु विवक्ष्यः स्यात् । सर्वाणि हि क्रमणस्य साधनत्वेन निरूपेणानि विधीयन्ते । यथा श्रीहिरण्यी योगेषु । तथा 'अनया व्रीणाति' 'हिरण्येन व्रीणाति' 'बाहवः व्रीणाति' इति । तान्येकांशानि नवन्ति । तस्मात्तेषु विवक्ष्यः ।

समुच्चयो वा, प्रयोगे द्रव्यसमायात् । ६॥

भाष्यम्— बाहवः पक्षे न्यायव्यति । न चैत-  
दस्ति, विवक्ष्य इति । किं समुच्चयः । कस्मात् । प्रयोगे  
द्रव्यसमायात् । न्ययस्य प्रयोगे, अविष्यस्योपि द्रव्यस्य  
समायाप उपपद्यते । तत्र विहितः मूल्येन आनयन  
विधये । तद्व्युत्पि सुवरतर भरति । तस्यतल्य द्रव्यस्य  
आन्मानमवाप्तिम् । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगानयो-  
ऽनुपरीष्यते । अपि च विषयमप्येतानि, 'अथयपेन  
व्रीणाति' इति, 'गोमित्युत्तरवा व्रीणाति' इति  
समुच्चयेन आनयि कर्तुं शक्नुवन्ति, न विवक्ष्येन ।  
विवक्ष्यमानानामानयनकर्ममापद्यते । तस्मात् समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ७ ॥

भाष्यम्— 'त वै दशमिः व्रीणाति, दशाक्षरा  
विशद्, निराक्रमेव प्राप्नोति' इति व्रीणात्यनुशासोऽयम् ।  
स एतेन न्यायेन प्राप्ताना स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः ।  
अप अर्थवादेन विधिः कस्यान विहायेत । तथाप्यनु-  
वादरूप बोध्यते । तस्य तद्वि समये न पाठितं यम् ।  
तस्मादनुवादः ।

सोम— पूर्वेवत् इहापि विवक्ष्य. इत्युत्थिते.  
संगमिः ।

वि— 'नयणेषु विवक्ष्य. स्यात् साहित्य वा,  
ऽपिमे यत्. । कार्यकथ, मानतेर्भाद् दशोक्तेश्चा-  
समुच्चयः ॥'

भाट्ट— अयंनि सुशात् क्रमाणा मेदे एकशोम-  
भाष्ययैवादिक्त्वः । न च विमिश्रानविक्रयानुशोभेन  
ऽसुम्ययः संभरतमुच्चयो वा, एकदशमस्येव विभेदः ।  
निरूपेणानयनशाशुभेन संभरतनीयत्वात् । अन्यथा  
दक्षिणानामपि ग्राह्यानां ऋदिक्रयानुशोभेन समुच्चय-

पक्षे प्रमद्वयथापनत्यतेः । इति प्राप्ते, 'त वै दशमिः  
व्रीणाति' इत्यनुशासनात् समुच्चयः । इदं हि विष्य-  
न्तरेकवाक्यताऽऽनयनसत्त्वं अनुशासकस्यापि अमुत्वाद-  
दत्तः । अतश्च एतत्तत्संवाहकानुशोभेन यावता विक्रेतु-  
रानयति, तावता समुच्चयः । दक्षिणसु तु एवविषयप-  
क्षाभावात् समुच्चयः । एतदभिप्रायेणैव नयवत् संभव-  
त्समुच्चयो विचिद्विपाथैरर्मणामित्युक्तं सितामहैः । यदि द्व  
पाथिनातुनाडरनरिहारार्थमस्मैव उपरिधारणवत् विहित  
विधिस्त्वयन वा विभाष्यते, तदा अस्तु सर्वसमु-  
च्चय एव । सितामहानां संभरतसमुच्चयैश्चिदु दाशोन्ति-  
कमावविषयिणीति व्येष्टम् ।

मण्डन— 'समुच्चयः क्रयदये ।'

श्रीकर— 'क्रमणेषु तु स न्यायः ।' सः समु-  
च्चयः ।

● सोमकव्यसनीये अशीर्षीयः पशुः समान्ना-  
यते । वा. ३।६।अ१८.

● सोमकव्यसायनानां दशानां षोडशोमे समु-  
च्चयो न विवक्ष्यः । १ अक्षया, २ अक्वा, ३  
हिरण्येन, ४-५ शरण्या वेत्वा, ६ शरमेण, ७  
अनशूरा, ८-९ मिथुनाभ्या ( गोभ्या ), १० वासवा  
-व्रीणाति । दश सप्तमन्ते ( तैर्ष. ६।१।१० ) ।  
वि. १०।३।१६, १२।४।२, ● सोमकव्याप्रमाना  
दशानामपि सायने 'निरुद्धः सायनः सोम-  
नयथ' इत्यनेन वादः । १०।३।१६. ● सोमकव्य-  
सायने सायने पुस्तैऽपि षोडशोमेगतमन्त्रस्य 'सपि  
सप्तम्' इत्यादेः नोदः सायसकं । १।१।१६।१२-४४  
वर्गकं २. भीर्षो. दृ. १२३० 'उह' न सायने०'  
इयम अधिकरण दृष्टयम् ।

● सोमकव्यपः सायन. मिमन्त्र. सायसके इत्यन्त्र  
करशास्त्रिणस्य निवर्तकः । भा. १०।३।१६।१४,  
● सोमकव्य. सायने प्रथमे सायन. मिमन्त्रवः ।  
८।१।१२।१४, ● सोमकव्यणी एकदशयनी सो.  
षोडशोमे । १।१।१६।१२ वर्गकं २. ● सोमकव्यो

श्री सोम ऋतु ज्योतिषाम वना सीयने तथा सतम  
 पन् वन निहत तत्र भूमौ हिरण्य निधाय हुडवा  
 हृद्वत्-ध्वयर्गुद्राति आरुसवृत्तम्, ' वसतम पन्मध्य  
 र पत्निा यज्ञाति ' इति । वि ४।१।१० • सोम  
 ऋणो ग्री गौ अपर सायम्क कृत्स्नस्य ऋयद्रय  
 सपस्य निरतिष्ठ । भा १०।३।१६।२२, • सोम  
 ऋणो ग्री गौ उत्तरपु सायम्कपु । ८।१।१२।१९  
 • सोमत्रयण्या सममेन पदेन (रजसा) गृहीतेन  
 हविषंनगङ्गागुनुवाञ्जनि । ' यद्दि हविषने प्राची  
 प्रनययुन्महि तेनापुष्टुवाचयान् ' इति । वि ४।१।१०

• सोमत्रयणार्थाना द्रवाणा दमाना समुच्चय न  
 उ विह्वय । भा १२।४।३।५-७ मीको पृ  
 ४३४५ ' सामकन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमत्रयणीतयन ऋययुक्त न तु पदमयुक्त  
 योनिष्ठामे । भा ८।१।२०।२

• सोमप्रहा वचिन्त् गम्वत । केचिच्च गत्र  
 रहिता वाचयथे । तत्र वैश्वदेवग्रहयपन्ता गत्रवत ।  
 वि १।१।३।१, • सोमप्रहा सुगमद्वाश् वाचयेथे ।  
 १०।१।३ • सोमप्रहे दधिप्रविकार न सोम  
 धर्मा । सन्तर्प ३।३।११ मीको पृ २००७  
 ' दधिप्रविकार सोमप्रहे न सोमधर्मा ' इत्यत्र अधि  
 करण द्रष्टव्यम् । • सोमप्रद दधिप्रविकार सोमधर्मा  
 भावेति अनियन्त्य अछय । सन्तर्प ३।३।१२  
 मीको पृ २००७ ' दधिप्रविकारे सोमप्रहे सोम  
 धर्माभावेति ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमप्रहायप्रहौ वाग्मदी कर्मन्तरे एव  
 दधिप्रविकारिणी न तु कल्प्य युगविधि । सन्तर्प  
 ३।३।१

• सोमचमम एव ऋण दधिगा ऋणपथे  
 न तत्र किमपि इतरकारणयोऽपि । वि १०।२।८,  
 १०।३।१० • सायनमम भीदुश्चर दधिगा । स  
 दमान देव । हुत १०।३।१०।१५ • सोमचमम ।  
 विहीतो ऋणपथे चतुर्गामाणां अथवाङ्करणमपि  
 दधिगाया ग्यन विधीयते सोमचमस । भा १०।३।

१३।४५ • सोमचमसेन ऋणपथे विहितेन वृत्स्तक्रु  
 दधिगाया ब्रह्ममिनुपुचयाणा च निवृत्ति । १०।३।  
 २०।७२ ७३ मीको पृ १२४२ ' ऋणपथे सोम  
 चमसेन ' इत्यत्र अधिकरण गृह्यम् । • सोमचमसेन  
 ब्रह्मवद्वदधिगाया च निवृत्ति । कृतवाचिता । वि  
 १०।३।१९ चणक २

• सोमचमसदक्षिणया ऋणपथे विहितया प्राकृत  
 कृत्स्नक्रुदधिगाया यथा । १०।३।१९।६८-७३  
 मीको पृ १२४० ' ऋणपथे विहितया सोमचमस  
 दक्षिणया ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमचिकीर्षाया आधानकाले वाप्यते ।  
 साममीमपत्तो तु सोमकालोऽपि वाप्यताम् । वि  
 ५।४।५

• सोमद्रव्यस्य ययुदेऽधिगति । वि ३।३।३

• सोमधर्मं ज्ञयाभिपवादि पूतीकादिषु श्रुतेष्वपि  
 प्रतिनिधिषु वृत्तय । भा ३।६।२५।४० • सोमधर्मा  
 अभिययन्त्रयादयो नित्या, फलचमसे चोदकृपाता ।  
 वि ३।६।१३ • सोमधर्माणा उक्तिदादिषु अथक्व  
 यागपु अतिदेव । ८।१।१।५ मीको पृ १९९५  
 ' अनिदेश उक्तिदादिषु ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमधर्मासमानविधवाधिकरणम् । प्रह  
 धर्मा न फलचमदयाधारणा । नित्यनैमित्तिकयोर्न  
 समानविधिरम् ॥

नैमित्तिकमनुल्लयत्वादसमानविधानं स्यात् ।  
 ३।६।१३।३६ ॥

भाष्यम्-- ज्योतिषामे ध्रुवने ' स यदि उग्रव  
 पेश्य वा याचयेत्, स यदि सोम विमञ्जयेत्,  
 ' यथावद्विभीराष्टय, ता सपिध्व, दक्षयुमुग्ध, हसस्मि  
 मञ्च प्रप-उग्र सोमम् ' इति । ज्योतिषामे स्मृतं सोम-  
 धर्मा - मानम्, उपायहरणम्, ऋव, अभिषव इत्यत्र  
 माप्य । तत्र संदेहं किं समानविधानं इमे धर्मा  
 सोमस्य फलचमसस्य च, उत सोमधर्मा, फलचमसस्य  
 तु तद्विधायकविति । गुणव्यापानां प्रतिस्पर्धावित्ति  
 प्रत्येकमधिकरणविचिन्त्याय । किं प्रातम् । समान

विधानाः प्रकरणाविभागात् । इति प्राप्ते, उच्यते ।  
नैमित्तिकमेवंवादीयन्मसमानविधानं स्यात् । द्रुतः ।  
अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमो न फलचमसः । सोमो नित्य-  
वदाग्नातः, फलचमसो नैमित्तिकः । विमतो यद्येवम्,  
धर्मा अपि नित्यवदाग्नाताः न शक्या अनित्यवत् कर्तुम् ।  
यदि साधारणाः, तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयते । अपि च  
नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान् गृह्णाति । तत्र  
धर्माः साधारणाः सन्तो हिरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्माद्-  
समानविधानाः ।

या— अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वात् धर्माणां  
साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि च इष्टप्रविकारत्वात्  
सोमकार्यं वर्तते । तस्मात्सापि सोमधर्मविधिः साधारणी  
यथा 'श्रीहीन् प्रोदति' इत्येवमादिः यवानाम् । इति  
प्राप्ते, अमिधीयते । युक्तं यत् श्रीहिधर्माः पत्रेषु  
क्रियन्ते । इषोरपि वैकृष्टिवृत्तेन अनित्यगोस्तुरूपरूप  
त्वात् । सोमधर्माः पुनर्नित्यवज्ज्योतिष्टोमापूर्वेषु पृथीताः ।  
ते नित्यमेव द्वारमाधयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न  
फलचमसः । ब्राह्मणपद्ये विधानामावात् । यदि  
खर्चसोमोपमर्जनं फलचमसो भवेत्, ततो राजन्पदैश्चपश-  
योरभावात् सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स  
तु यत्रमानचमसमात्रात् निराकृतोऽपि ग्रहचमसान्तरेषु  
संभवात्नित्यः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति ।  
तत्प्रयुक्ताः फलचमसश्च इदानीं कथं भविष्यन्तीति ।  
कार्यापश्येति द्रुमः । आह । किं कार्यापत्तिरुपदेशाति-  
देशान्प्यामन्त्या, एतयोरेवान्तर्गता वा ? अतिरिक्तेति  
केचित्मन्थन्ते । न ह्य तथा सति प्रमाणत्वाप्यव-  
सानम् । अतोऽतिदेशान्तर्गतरेव वक्तव्या । कथं पुनः  
प्रवृत्तावेव अतिदेशः कल्प्यते इति चेत् । उपरं  
नाशकत्वमे, यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । नष्टे-  
कस्य कारणः स्वत एव प्रवृत्तिविकारमात्र उपपद्यते ।  
इत्यधर्मातिदेशास्त्ययम् । समानेऽपि च कर्मणि  
द्रुममेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साक्षाद्द्रुमं कर्मा-  
न्तरात् परमन् गृह्णाति, तथा इत्यमपि । तस्मात्  
फलचमसेन इत्यां भावमेतत्, कथम् ? अनन्तरं  
विपरिवृत्तेः इत्येवास्मात् सोमवत् इत्यवगतेः अति-

देशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदा उभयोरपि  
पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते । उतपि उभयत्र करणे  
यथैव अन्यत्र औपदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामप्रत्य-  
वृत्ती प्रयोजनं भवतः, तथैवापि द्रष्टव्यम्, निवृत्तित्वत्  
इत्यभेदात् इत्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि सोमस्य  
अभिपवमानादिषु आश्रिताः फलसाधनत्वेनावगताः, ते  
कथं फलचमसस्याः साधयिष्यन्ति ( गुणजन्य फलं ) ।  
क्रतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो ये एव तदङ्ग-  
पातिनः फलचमसं क्रियन्ते, तानेव शक्नोति प्रहीतुम्,  
न फलार्थान् । अतः सिद्धा तद्विद्वृत्तिः । अनेनैव ऊहे-  
ऽपि कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्म-  
प्रकरणे द्रव्यसामानविषयमावात् कार्यापत्तिपुरःसरं प्राप्नु-  
वतः सोमपदस्य अवयवः विक्रिया विहायते ।

शा— 'अपूर्वसाधनत्वांशे संस्कारविधयो  
यतः । तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषो-  
पतः ॥ तेन व्रीहियवा नित्याः समानविधयो  
यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनी  
तथा ॥ उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसंगतिः ।  
सर्पेण त्वसंयुक्ता न विरूपेण युज्यते ॥'

सोम— यथा अपूर्वसाधनत्वाविशेषात् अनारभ्या-  
धीतानां समानविधित्वम्, तथा फलचमसस्यापि इति  
प्रत्ययस्यानात् संगतिः । पयोजनं पूर्वपक्षे फलचमस्य  
गुणकामानां प्रवृत्तिः, तथा 'श्रीहीणां मेघ' इत्यस्य  
यथैष्विव 'सोमं ते व्रीणाभि' इत्यादिनिवृत्तिश्च ।  
सिद्धान्ते तु गुणकामानामप्रवृत्तिः 'सोमं ते' इत्यादेः  
ऊहेन प्रवृत्तिश्च इति । सूत्रे अतुल्यत्वात् नित्यधर्म-  
साख्यामावात् इत्यर्थः ।

वि— 'विधयोऽभिपवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे  
न वा । नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादास्त तद्विधिः ॥,  
निरथे कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भावविनिमित्तजे । न  
विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशातः ॥'

माह— सोमधर्मा अभिपवादयः, फलचमसेऽपि  
समानविधानाः सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्रयत्नी लक्षणी-  
यस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतप्रदेशप्रकृतित्वस्य उदरेव-  
ताऽवच्छेदकस्य यथैष्विव फलचमसेऽपि अविशेषात् ।

● सोमपूर्वत्वं इष्टिपूर्वत्वं इति ठमपथा, आपानस्य सोमापने सोमपूर्वत्वं सोमापरेत्वाभावे तु इष्टिपूर्वत्वम् । भा. ५।४।३।५-९. ● सोमपूर्वत्वेऽपि आपानस्य पचमानेष्टिप्राप्त्यपराजिष्टोमाणि वृत्राऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् सोमः कर्तव्यः । भाष्यकारमतेन तु पचमानेष्टिप्राप्त्यपरा वृत्राः सोमः अपागिष्टोम अप दर्शपूर्णमासो । टुप्. ५।४।३।५-९.

● सोमपूर्वत्वकल्पे सोमस्य विहिततात्पर्यः । भा. ५।४।३।५-१६.

● सोमपूर्वत्वकल्पे दर्शपूर्णमासयोः, दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं वा सोमस्य इत्युक्तयथा । भा., भा. ५।४।३।५-९.

● सोमपूर्वत्वकल्पे-इष्टिपूर्व इत्ययोः सर्वथा विरक्त्यः । वि. ५।४।३-४.

● सोमप्रकरणे 'दर्शपूर्णमासन्वाभिवृत्त सोमेन यजेत' अत्र दर्शपूर्णमासपर्यन्तस्य कर्मान्तरस्य पचमानसोमयोदेदोऽन त्रिवेद्यपूर्वकालविशेषतया विधानम्, इति प्राप्ते, वेदे कर्मान्तरम्, याक्यं च स्वफलयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकल्पमेव सोमयोगयोदेदोऽन विदधानि इति काश्यायः संयोगे न कर्मान्तरविधानं इति सिद्धान्तः । भाट्ट. ४।३।१३.

● सोमप्रकृतिरेव दर्शपूर्णमासस्या प्राक् कर्तव्यत्वे न तु सोमविद्वत्तिः । वि. ५।४।९.

● सोमप्रकृतिविद्वान्नि- अथकचोरितरम्, अदगंणतरम्, अहीनत्वम्, कल्पम्, सवत्सरासपत्ताम्, निरापित्वं इत्यादीनि । चात. घृ. १।१९.

● सोमप्रवहणे 'अनहकहो तुनक्ति' इति द्विवचनं विवक्षितमेव ज्योतिषोमे । ४।१।५।११-१६, मीको. घृ. १४५४ 'परवेत्त्वाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमप्रवहणीयं नाम सूत्रम् । भा. ९।१।६।२०.

● सोमभक्षः अनुशापूर्वकः एकाशागामेव । ३।५।१७।३. मीको. घृ. १८३१ 'ज्योतिषोमे सोममद्य अनुशापूर्वकः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोम

भक्षः एकाशाये अनुशापूर्वकः ज्योतिषोमे । ३।५।१७।४०. मीको. घृ. १७९१ 'ज्योतिषोमे एकपाये अनेत्रेः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्य-अमतिनाम् । ३।५।७।२२. 'सोमशेषव्यअमतिनाम्' इत्यत्र दृश्यम् । ● सोममद्य. राजन्यपैरराशोनास्ति किं तु न्ययोवकल्पमद्यः कल्पमद्यो नाम तयोः । वि. ३।५।१९, ● सोममद्यः हारिशोबने शयन्तुतोऽपि याक्येन ज्योतिषोमे । ३।५।९. ● सोममद्यः ज्योतिषोमे यथोपदेशं म्युः । ३।५।६।१९-२१. मीको. घृ. १८३६ 'ज्योतिषोमे सोमशेषमस्यविधानम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये अनुशायाः याचने दाने च अयानुशायेण मन्वकमः । ३।५।१६।१२. मीको. घृ. १८३३ 'ज्योतिषोमे सोममद्ये अनुशायाः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये अनुशाया वैदिकमन्त्रेण । ३।५।१६।४१. मीको. घृ. १७९३ 'ज्योतिषोमे एकपाये सोममद्ये' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये ज्योतिषोमे व्याहृत्यम् इति मशमन्. उच्यते इति मन्विचनमन्वः । भा. ३।५।१६।१२. ● सोममद्ये चपट्कारो निमित्तम् । ३।५।१७।३१. मीको. घृ. १८३७ 'ज्योतिषोमे चपट्कारोऽपि' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये तोमाभिरयो समुचिने निमित्तम् । ६।४।७।२४-२५. मीको. घृ. १८३७ 'ज्योतिषोमे होमाभिरयो' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमभक्षनिमित्तानि- 'सामान्यानाम्' (३।५।७।२२) 'चपट्कारात् न मद्ये' (३।५।१७।३१) 'होमाभिरयाम्वा च' (३।५।१७।३२) न्ययानि यानि । के. ● सोमभक्षनिमित्तानां सप्तमः । ३।५।१७।३३-३५. मीको. घृ. १८३४ 'ज्योतिषोमे सोममद्यनिमित्तानां सप्तमः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमभक्षमन्त्रे अनुवचट्कारदेवतायाः अनेः तोपच्यत्वम् । ३।२।१६।३८. मीको. घृ. ४२६ 'अनुवचट्काराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्यमन्त्रे इन्द्रवीतपदे नास्त्वृद्वा वापि मद्येणुः । इन्द्रवीतपदे तु सनमर्दे वट्टनीश्या, न तु तद्युत्पेण

सोमनम् । तन्पुष्यः अन्तोदात्तः, बहुव्रीही तु प्रकृत्या पूर्वादात्तः । वि. ३।२।११. ● सोममश्रमन्त्रे गायन-च्छन्दसः इतिरद अनेकच्छन्दस्केऽपि सोमे स्यात् । ३।२।१८।१२-४३. मीमंसे. पृ. १७२७ 'छन्दोऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोममश्रहेतवः समारण्या-वाक्य-वयट्कार-अभिपयवद्विहोमश्चेति चत्वारः । वि. ३।५।११.

● सोममश्रमं अपूर्वायम् । वि. ३।५।६. ● सोममश्रमं एकपात्रे अभ्यर्षोः पूर्वं होतुः, ज्योतिष्टोमे । ३।५।१३. ● सोममश्रमं सुवस्त्रम्याग्रद्विहोत्रायादीनामिति भाष्यमश्रमम्, सुवस्त्रम्याग्रद्विहोत्रायादीनामिति भाष्यमश्रमम् । ३।५।८. ● सोममश्रमे 'उग्रहृष्यम्' इति प्रथममश्रमः, 'उग्रहृतः' इति चोत्तरमश्रमः इति लिङ्गन विभक्त्य विनियोगः । ३।५।१६.

● सोममश्रमानुष्ठा 'उग्रहृतः, उग्रहृष्यम्' इति मन्त्रैरेव । वि. ३।५।१५.

● सोममाश्रययोः क्रयामिरवाद्यः ज्योतिष्टोमे । वि. ३।६।१३.

● सोममानोपायहरणे ज्योतिष्टोमे 'वागसि मिनोति' 'वागसोपायहरति' इति वचनात् वासः-साधनके । भाट्ट. १०।३।१९.

● सोमयागः । 'एन्द्रवायवं यजति' 'मैत्रावरुणं यजति' इत्यादिवाक्यविहितानां यागानां समुदायः 'सोमेन यजेत' इत्यनेनानुरूपे इति पूर्वपक्षः । 'सोमेन यजेत' इति यागविधिरेव, महर्गमकथैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते इति सिद्धान्तः । वि. २।२।६. ● सोमयागः फल्वात्, न तु सवनम् । ५।३।६. ● सोमयागाः (अभ्यर्षिष्टोमादयः) अज्योतिष्टोमेऽपि अनुश्रावुं शक्यन्ते, न पूर्वम् । ५।३।१३.

● सोमयागस्य तस्य माष्यदिने पृथक्षोमे रथंश्च सामं च रथंनरानां, एवं बृहत्सामाः । १०।५।१५. ● सोमयागस्य स्तोमा अश्रमम्, सममित्याहास्यम् । 'प्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधेयं सोमनुवाक्येति' इति । भा. ४।४।१२।५०. ● सोमयागानां क्षाम्पानां गवादीनां मनुश्रावे पाठकरो न नियामकः, यथाश्रममनुश्रमम् ।

५।३।१२।३२-३६. ● सोमयागे गुणो विधीयते ऐन्द्रवायवाश्रयादिवाक्येन (यदि रथंनरानां) न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१।१. ● सोमयागे यस्मिन् वमनात् प्रतिवृत्तिर्भ्रंशो तत्रनिवृत्त्यापूर्वस्य सहकार्यमावात् फल्वापूर्वोपादानाद्यकथयतेः तस्य फल्वापूर्वोपादानशस्त्राधानाख्यसंस्कारार्था वमनेष्टिः इति पक्षः । सु. पृ. १५.१२. ● सोमयागे मृत्या सर्वा संधिदिने एव स्यात् । संकर्ष. ३।१।६. ● सोमयागेषु 'अल्पं बुद्धोऽपि' इति वचनात् शेषः सिध्यति । 'आश्विनं मश्रयति' इत्यादि-मश्रविधानाच्च शेषमश्रममस्ति । वि. ३।५।६.

● सोमयागचिह्नानि । ऐकान्तिकसोमयागचिह्नानि उरसदादीनि उभयत्र संवद्धानि भूयन्ते । वा. २।३।१०।२१.

● सोमयागप्राधान्याधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे सोमयागः प्रधानं इतरदङ्गम् ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविनिष्टं हि कारणम् । ४। ४।१२।३९॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं कामो यजेत' इति । तत्र दीक्षणीयाद्यथैव यागं विद्यन्ते, सोम्ये चाहनि सोमयागः । तत्र संदेहः किमत्र यागमात्रं प्रधानम्, यत् सोमयागः इति । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः । कुतः ? अविशिष्टं हि कारणम् । यागान् फलं भूयते । सर्वे चामी यागाः । फल्वाच्च प्रधानम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः प्रधानमिति ।

गुणानां नृत्पत्तिवाक्येन संयन्धात् कारण-श्रुतिस्तस्मान् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्— गुणानां नृत्पत्तिवाक्येन संकथो भवति । केया गुणानाम् ? ज्योतिषा स्तोमानाम् । कथमेतेष्वसि-वाक्येन संकथो भवति ? 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं कामो यजेत' इति । ज्योतिष्टोमान् यागान् स्वर्गः भूयते, न यागमात्रान् । यत् च ज्योतीषि स्तोमाः, स ज्योतिष्टोमः । कस्य ज्योतीषि स्तोमाः ? सोमयागस्येति ब्रूमः । एवं क्षाम्पानादयः-कथमानि वा एतानि ज्योतीषि, य एतस्य स्तोमास्त्रिव्यञ्जदशसत्तदसैकविंशः । एतानि

वा ज्योतीषि । तन्वेद्यस्य स्तोमाः इति । सोमयागस्य स्तोमा अदम्, समगियाहारात् । 'ग्रह वा गृहीत्या चमस ज्योत्रे स्तोत्रमुपाकरोति' इति । ते च स्तोमास्त्रिदशदयः । कथम् ? त्रिवृद्धिष्वकमानम्, पञ्चदशानि भाष्यानि इत्येवमादिभिः श्रुतैः । तस्मात् त्रिवृदादिस्तोमकः सोमयागः, स ज्योतिष्टोम इति । यथा ज्योतिष्टोमः, ततः पञ्चम् । यत्रथ कञ्म्, तदेव प्रधानमिति । कथं पुनस्त्रिवृदादयो ज्योतीषि ? उच्यते । भवन्तु वा ज्योतीषि, मा ( वा ) भूयन् । ज्योतिःशब्देन तावदुक्तानि । वचनमात्रेणापि शब्दो भवति, त्रिदशानि सङ्ख्यायाम् । अपि च श्रोतनेर्वा दीक्षिकस्य, श्रोतयोरनं ज्योतिःशब्द उच्यते । श्रोतयत्वे हि तेः शब्देः, श्रोतपन्तैरिति वा स्तुत्यम् । तस्मात् सोमयागे ज्योतिष्टोमः । स च प्रधानम्, गुणमूला दीक्षणीयादय इति ।

उच्यते-- न यागमात्र विधीयते फले, किं तर्हि ? ज्योतिष्टोमशब्दात्तयो यागः फले विधीयते । तुनः ? ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्यात् । मत्तयोऽमी ज्योतिष्टोम शब्दस्यच । इत्यत्र त्रिवृदादीनि ज्योतीषि सन्ति । त्रिवृदादपथ ज्योत्रेषु सन्ति 'ग्रह वा गृहीत्या चमस कोषीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति वचनान् महचमस-संविधानः एव यागस्य, न दीक्षणीयादीनां ( स्तोत्र-संश्लेषेऽस्ति ) । तस्मात् सोमस्यचर्चा यागः फले विधीयते, स च सोमयागः । (यदेतत् स्तोमसंश्लेषात् सोम-यागस्य प्राधान्यमुक्तं ) एतदुक्तम्, स्तोमस्य ग्रहस्य च कारार्थं संकथो नाङ्गाहिसन्त्वच । इवरेतद्यथा च स्यात् । मत्स्यार्हत्वेन ज्योतीष्ववगतानि स फले विधीयन्ते, यथा फले विधीयते तस्य ज्योतीष्वङ्गाणि भवन्ति ( इति ) । माह फले विधानात् ज्योतिःसंश्लेषो यत्र-यगतः स्यात्, तत्र इतरेतराशयं न स्यात् । इह तु फले चरकात् ज्योतिःशब्देन विनिर्दिष्टाग्रहस्यम् । तस्मात् राजत्स्यत्वात् सर्वाणि प्रधानमिति । मृषोऽत्र परिहारः ।

केचिदाहुः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसामो यजेत' इति पञ्चसंयुक्तो याग उच्यते उद्भिदादिवत् । त

इत्यामिन्द्रादिगमनस्य ( 'ज्योमेन यजेत' इति ), सोमः (द्रव्यं) विधीयते । तस्य कर्मभागात्पश्चात् ग्रहगमपि अहम्, स्तोत्रमपि ( प्रकरणात् ) । 'ग्रह वा गृहीत्या चमस कोषीय' इति काव्येऽपि सत्ये ( सति प्रकुर्यादेव सोमयागाङ्करणात् स्तोत्राणि- ) ज्योतीषि स्तोमा अस्य सन्ति इति मतये ( पञ्चसंयुक्तप्रकारभावेन ) उररीहृत्य नामयेव प्रवृत्तम् । ( स्वमतनाह- ) अथवा ( 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसामो यजेत' इति ) नैव उररिचिरास्यम् । तथापि न सर्वेषां फले विधिः । कथम् ? यदि ( ज्योतिष्टोमेन इति ) नामयेवम्, किमिदं दीक्षणीयाऽऽदी-यपि यदस्ति, उच्यते । ( इति त्रिवृदपि सिद्धान्त परिग्रहसिद्धि- ) नेति द्रव्यः । ( उच्यते : ) ज्योतीषि स्तोमा सत्यं सोऽयं ज्योतिष्टोमः । न च दीक्षणीयादीनां केनचिदपि प्रकारेण ज्योतीषि स्तोमा अनयताः । इतरत्र कारार्थेऽपि सत्ये लक्ष्य लक्षणत्वेन अस्ति संश्लेषः । तन्मिश्रयेण ज्योतिष्टोमशब्दः ( सोमयागे ) प्रवृत्तः । तस्मात् ज्योतिष्टोम- ( शब्द- ) वाच्यं ( सोमयागाख्यं कर्म ) फले विधीयते । दीक्षणीयाऽऽदीनां तु ग्रहस्य अनङ्करणात् न साक्षात् सत्यं, न लक्ष्यलक्षणतया ( सत्यतः ) । तस्मात् न तेभ्यः फलम् । ( विकल्पमानं पञ्चान्तराह- ) अथवा विनाऽपि लक्ष्यलक्षणत्वेन अस्ति प्रगाह्यं सत्यतः । ( कथम् ? ग्रह- ) ग्रहं वायाङ्गम्, तस्यापि (ग्रहस्य फलत्वे निःपर्यं वाङ् ) उच्यते । अथाकारणत्वेनैव अङ्गाहिसन्त्वो नास्ति । अस्ति तु अन्यः संश्लेषः ( आनन्तरैलक्षण ) इति, ( अथवा प्रगाह्या स्तोम-सोमयागयोस्ति सत्यं ) ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४१ ॥

भाष्यम्-- 'शिरो वा एतदहस्य गृहीतणीया' इत्येवमादि च लिङ्गं दृश्यते । तथा गुणाश्च ज्योतिष्टोम-त्रिकारे दीक्षणीयादयो दृश्यन्ते, 'चतुर्विंशतिमान् द्विरूप दीक्षणीयाया दद्यात् । प्राथमोयाया दे चतुर्विंशतिमाने' इति । वृषभतेन प्रवर्तयिष्यन्ते दीक्षणीयादयः । तस्मा-दपि सोमयागः प्रधानमिति ।

शा— 'सत्रारथानाविशेषेण सर्वयागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विंशतिष्ठ हि ॥ ज्योतिरारथानां हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद् यजेतः । यत्राययजो वृत्तिर्नामधेयस्य गम्यते ॥ त्रितृदादिषु वच्छब्दः स्तुतिमात्रतयोदितः । न तु स्तोमाभिवायित्वं ज्योतिःशब्दस्य तानता ॥ अस्तु वा त्रितृदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता । तथापि सर्वयागानां तत्संबन्धान् प्रधानता ॥ स्तोमा हि सर्वयागानामङ्गं स्युरविशेषतः । सर्वेषां फलरत्नेन प्रतिज्ञाया न विजिज्यते ॥ अतः प्रकरणान् स्तोमाः सर्वयागाङ्गतामियुः । सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमा वाक्येन चेन्न तन् ॥ प्रहणस्तोत्रयोर्वाक्ये कालार्था संगतिर्व्यतः । द्वयोरपि कृतार्थत्वात् स्तोत्रस्य प्रहणस्य च ॥ तेनाप्राजाविशेषेण नाम्नाध्याप्यविशिष्टतः । प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ज्योतिष्टोमाभिधानस्य यागसात्रं फलं धृतम् । ज्योतिष्टोमपदं चेदं वाक्यद्वये निरुच्यते ॥ ( ' त्रितृ पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि वाव दानि ज्योतीरि, य एतस्य स्तोमाः ' इति स वाक्यशेषः ) प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीयाऽऽदिषु वर्तते तन् । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गमूला ॥ '

सोम— पूर्वोक्तशब्देन प्रत्यवस्थानात् संगतिः । फलवाक्यस्य कर्मोत्पादनाद्यं च शब्दवाक्ये नामार्थस्य विवेचनं स्यात् । सोमवाक्यस्य द्वयविशिष्टकर्मोत्पादकत्वे तु फलवाक्ये फलत्रयं अविधेयत्वात् कर्मव्य विधेय इति दमयत्र माराद्येतिविनिदिः, इत्यत्र, सोमवाक्ये एव कर्मोत्पत्तिः, न फलवाक्ये । अट्टोमेभ्यश्चरतु फलवाक्ये यागविधौ भावनायाः फलं प्रति गुणात् यागं प्रति प्राधान्याद्यं वैकल्प्यं स्यात् । उच्छिदादी तु गम्यमावान् इदं वैकल्पनमधीकृतम्, न तु इह गान्तर संभवत् इत्यर्थः । सूत्रार्थसु— यन्निवृत्तकरावाविशेषान् वर्षानि कर्मानि समप्रधानानि इति ।

वि— 'सुत्या न वा दीक्षणीया, मुख्या स्यात् सोमहाम्यतः ।, ज्योतीरपि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैस्तुल्यता ॥ ' सोमयागानामेव प्राधान्यम् ।  
 माट्ट— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं हसो यजेत ' इत्यनेन स्वर्गकथनबोधो न सोमयागस्यैव, अपि तु प्रायणीयाऽऽदीनां सर्वेषामेव, यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात्, सर्वेषां ज्योतिष्टोमनामन्वाविशेषात् । न च स्ववाक्ये विहितमेव ज्योतिष्टोममङ्गलस्य फलोद्देशेन विधानम् इत्येता तदङ्गत्वमिति चाच्यम् । अग्नीषोमीयाभ्यां यजत्र अत्र कर्मान्तरे प्रमाणाभावात् । अत एव एतद्व्यतिहितकर्मणः अत्रसिद्धत्वात् अग्नीषोमीयाभ्यामुपदेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोमविशिष्टयागत्वेन विधानम् । न च विशिष्टनिधिगौरवमिमां लाभदृष्टवन्तावाक्यन्तरोपात्तगुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मनिष्पत्तीकारः, तथात्वे निष्पत्तयश्चऽपि कर्मान्तरस्य विनियमनाविरोधेण आपत्तौ सोमवाक्ये एव उत्तरान्वयनिगुणेन विशिष्टविव्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रहणत्वाविशेषात् राजमृषवन् सर्वेषां फलसंबन्धः । न च ' एतानि वाव ज्योतीरि य एतस्य स्तोमाः ' इति वाक्यस्योपात्तौ सोमयागस्यैव ज्योतीरूपविशुदादिस्तोममङ्गलत्वेन ज्योतिष्टोमनामन्वादेव प्रसिद्धार्थकत्वात् दशपूर्वामासपदवन् वाक्यच्छेदकत्वोपपत्तेः तस्यैव फलसंबन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतस्याध्यागदत्वेन गीगतयाऽपि उपपत्तौ अपमान्तराधिने ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचित्वाभावात्, ज्योतीरूपस्तोमाङ्गकत्वस्य फलसंबन्धोच्छेदकार्थत्वेन अविशेषात् । न च ' अहं वा एहीत्वा चमस्य सोमो वा स्तोममुद्राकृत्यान् ' इत्यनेन वचनेन स्तोत्रोपाकरणस्य सोमयागाङ्गत्वप्रहणव्यर्थत्वावगमात् स्तोमानामपि स्वधाध्यक्षोनेपाकरणव्यर्थं सोमयागसंबन्धवगते, विशेषकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविषया स्तोत्रोपाकरणत्वेन द्वितीयया च स्तोमाङ्गत्वावगतेः अन्यं काण्यपरत्वात् । न च काण्यद्वारेव संशयेन विशेषकरम्, काण्यस्य फलसंबन्धोच्छेदपेक्षत्वात्, तस्य च स्तोमगतव्यवहाराधीनत्वात्, तथापि न यागगतव्यवहारेण काण्यधीनत्वेन



तत्प्रश्ने. पूर्वं एतदन्वयप्रश्नभावेनेव तत्संज्ञाकारणे,  
नाम्नो विशेषकरतायात् । यद्यपि च पदार्थानां  
प्राप्तयेन अन्य वाचयस्य क्रमविधायकत्वं स्यात्,  
तथापि ' वेदं ब्रूया वेदिं करोति ' इतिपत् श्रौतक्रम-  
निवायकतात् सप्य च प्रातिस्निकविधिविषयत्वेन  
इत्यन्मयत् प्रयोगविधिविषयत्वात्वेऽपि क्रमस्य अनु-  
ष्ठानावगमोत्तगपेक्षत्वात्, तस्य च फलवत्प्रज्ञानो-  
त्तरात्कीनदेन उक्तविषय न विशेषस्तम् । इति  
प्राप्ते, कृत्वादेः उत्तरकालमाहाट्टाग्रामसि निरुकाहृष्ट-  
त्वकालाभ्यवसायेन वाचयस्य पूर्वमनुष्ठानवत्त्वे, तेन च  
कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन विशिष्य तदुत्पत्त-  
सकृत्स्य सोमयोगे अवगमात् नाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वेन  
तस्यैव फलसंक्रमावगमेन प्राधान्यम्, अन्यथा तदुत्पत्त-  
निति तद्विकृती अतिदेवः । तदेवं प्रयोगव्यती  
निरूपितः ।

मण्डन— ' सोमयजेतिरे शुष्णयायाः । '

शंकर— ' ऋतिष्टोमो सोमयजेः । ' फलम् ।

● सोमयागविशेषवचनः वाजवेवशब्दः । भा.  
३।१।१।२।८.

● ' सोमयाजी ' इति तृतीयं नाम कुर्वीत ।  
संक्षेपं. ४।३।२२. १ सोमयाजी एव बहुवाजी नाम ।  
संक्षेपं. ४।३।३. मीमे. पृ. २९५९ ' बहुवाजी  
नाम सोमयाजी एव ' इत्यत्र अविशेषं द्रष्टव्यम् ।

● सोमयाजिनः एतेन वाक्येन शान्ताय्यं विधीयते ।  
अपरेणापि वाक्येन अक्षोमयाजितः । भा. १।०।८।  
१।४।५५. ● सोमयाजिनः सूक्तज्ञके नामवय प्राक्ताम् ।

इतरेषां नामद्वयम् । इतरेषामपि ' यशकामः ' इति  
तृतीयं नामेति चेच्चि, तेति भाष्यम् । संक्षेपं.  
४।३।२१. ● आग्नेयैश्चेद्वाश्व पुरोवायो अक्षोम-  
याजिनः प्रातो, सोमयाजिनः शान्ताय्यमपरमपि । भा.  
१।०।८।१।४।५५.

● सोमयाजिमिज्ञस्य पुरोवाश्वद्वयवर्णनं अनु-  
वाद. दशपूर्णमासयोः । १।०।८।१।४।२५-४६. मीमे. पृ.  
२. २०२८ ' दशपूर्णमासयोः अक्षोमयाजिनः ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमलता स्वीयवेऽपि कर्षणं शक्यते,  
सोमकषयत्तु मपूर्वाभेत्वात् पुनः कर्त्तव्य एव । वि.  
३।८।६.

● सोमलताविशिष्टशमविधिषयत्वेऽपि अभिपवेण  
लतास्वरूपनायात् प्रदेयप्रवृत्तिवैनेव याभाङ्गता तुल्या ।  
सु. पृ. ७९५.

● सोमलतानामवभृथे नवनं प्रतिपत्तिः ।  
४।२।८।२०-२२. मीमे. पृ. ६९९ ' स्वयम्ये  
शुचीपादिनवनं प्रतिपत्तिकर्त्तुं ' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् । ● सोमलतानां प्रयाणा अवन्मथगमनं  
प्रतिपत्तिः । भा. १।३।१।४।५५.

● सोमयत्, पूर्वीकालु कषयभियदिविषयः  
साहादेव प्रवर्त्तते, प्रतिनिधित्वात् । वि. ३।६।२५.

● सोमयतोऽपि स्वयम्, ऋतिष्टोमो सोमकषयः  
निरयः । ६।८।७।२६-२७. मीमे. पृ. १८२३  
' ऋतिष्टोमो भृतिवननं सोमकषयस्य विषयो ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमयमने वाजनाले सोमन्द्रवक्षः प्रायश्चित्त  
न तु क्वात्विन्ये सोमयमने । नि. ३।४।१७.

● सोमयमनाधिकरणम् । ( सोमयमने प्राय-  
श्चित्तम् ) । ३।४।१९।३२-३३. मीमे. पृ. ३४१७  
' यमनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमयिकाराः अतिष्टोमाग्रयणात् प्राक् कृते न  
वाचयन्ते । वि. ५।३।१५. ● सोमयिकाराः अत्यग्नि-  
ष्टोमादयः संख्या- एकवारम्, अतीनाम्, तत्रापि चेति ।  
५।३।१५.

● सोमविकाराणां दशपूर्णमासाभ्यां प्राक्  
नानुष्ठानम् ॥

तथा सोमविकारां दशपूर्णमासाभ्याम् । ५।३।  
१।२६ ॥

भाष्यम्— सोमयिकाराः गतादयः, एकाहाः ।  
तेषु संदेहः किं दशपूर्णमासात् प्राक्पूर्वं च प्रयोग्या  
उतोर्षमिति । किं प्राथमं ? अनिपमः, अविशेषात् ।  
एवं प्राप्ते, भूमः । तथा सोमविकारां दशपूर्णमासा  
भ्याम्पूर्वं स्युः । ऋतिष्टोमो दशपूर्णमासाम्नाम्पूर्वं

भवति 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ।  
 चोदकेनैव यज्ञो गरादिष्वन्येकदिषु प्राप्नोति । तस्मात्ते-  
 ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामुर्ध्वं कर्तव्याः इति ।

दुष्— दर्शपूर्णमाशोत्तरकाले सोमस्य काले  
 सोमपाने विष्टृतीनामपि तदूर्ध्वता प्राप्नोत्येव । तस्मात्  
 पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धताद्येसाऽऽरम्भणीयम् । प्रागपि  
 दर्शपूर्णमासाभ्यां सोम, श्रूयते इत्यनेन विशेषेण प्रस्तावः ।  
 अतः किं गरादयः ऊर्ध्वं प्राग् भवन्तीति सप्रधारणा ।  
 तस्मान्पि प्राप्ते, उच्यते । न हि यजनमस्ति, यदा  
 पात्या सोमस्य विद्वान्दर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ?  
 अर्थप्राप्त । न चार्थप्राप्त चोदकः प्रापयति । अयो-  
 च्चेत्, आधानान्तरः सोमस्य कालो यचनादिनि । न  
 गच्छन् । प्रह्वयवद्दो न हि सभवति विष्टृतेः । स हि  
 यदा प्रवृत्ताऽऽरोचनीयो यदा विष्टृया । तत्र यदि  
 प्रवृत्तिनाऽऽरम्भदि, विष्टृतेः प्रातिरेव नास्ति । प्रत्या  
 चोदकवद्द सामप्यादेवेत्यस्य नास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्श  
 पूर्णमासयोगवदयः इति निश्चयम् ।

शा— इष्टिपूर्वतं सोमपूर्वतं च उभयमस्तीत्यु-  
 क्तम् । अतः प्रवृत्तयन् सोमविद्यागामपि इष्टे, प्राक्  
 ऊर्ध्वं यजन मन्वते । न खैरन्— 'नर्हाष्टेः प्रागा  
 तुष्टानं सोमभ्याहृत्य चोदितम् । आधानानन्त-  
 रोक्त्या तु सजातं प्रातरजमर्थत' ॥ आधानानन्त-  
 ररतं च विष्टृतीनां न सिध्यति । ज्योतिष्टोमोर्ध्व-  
 पात्यान् दृयोश्च तदसभयान् ॥ 'अतः  
 सोमविद्याराणां दर्शोदः परतः क्रिया । एवं  
 निष्पिन्ना मन्वत् पदप्रमाणा क्रमस्थितिः ॥'

सोम— पूर्वीवर्गेण प्रत्यन्यानात् संगति-  
 शैल्या ।

वि— 'एकहातामपि यो दर्शोदकैर्ध्वमेव वा ।  
 शोपारत्यमनो मेरमनुकः स्थानदूर्ध्वता ॥'

भाट्ट— सोमे इष्टिपूर्वतमाधानाऽऽरम्भलोचन्य  
 च यैकैस्त्वयजमानम् । अउष्टदिकारेषु तथेवानिदेशप्राप्ता-  
 यपि इष्टिपूर्वतमेव । 'एष वाच प्रथमः' इति वाक्य-  
 विहितारणैः शिष्टोमोवाचकत्वेन आधानाऽऽरम्भलोचनस्य  
 तेषु कर्तव्यताकत्वात् । अतश्चाधानानन्तरं प्रह्वयः ।

दृष्टवेनाभिविदेयान् इष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति  
 सिद्ध क्रमस्य पदप्रमाणकत्वम् ।

मण्डन— 'इष्टे, पश्चान् सोमधर्मा विकारः ।'  
 सोमधर्मा विकारः सोमस्य विकारः गरादियागः इष्टेः  
 पश्चान् एव अनुष्ठेयः इति शेषः ।

शंकर— 'दर्शोऽर्शो सोमविष्टृतिः ।'

० सोमविकारकालः यदापत्नीयतामसमाप्तिः । वि.  
 १२।३।१५.

० सोमविष्टृतीनामेव सत्याना एकाहृदीना च  
 अग्निष्टोमानुष्ठानान् प्रागननुष्ठेयत्वानियमः । वि. ५।३।१५.

० सोमविष्टृतीना दर्शपूर्णमासेष्टिपूर्वकत्वम् । ६।६।५.

० सोमविष्टृते 'यदि जगत्सामा आग्रयणप्राप्तं महान्  
 यज्ञीयान्' इति निश्चितम् । विपुत्रनामके सोमविकारे  
 जगत्सामत्वं भवति । १०।५।१६ वर्णक २.

० सोमविष्टृतिमात्रस्य अग्निष्टोमोत्तरकालता ।  
 भाट्ट ५।३।१५.

० सोमविक्रयी ऋगिष्यो भिन्नः । ३।७।१५।३१.  
 मीको. घृ. १८३५ 'ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी  
 ऋगिष्यो भिन्नः' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।

० 'सोमविद्याप्रसमृजवाक्येन संयोगान्' ( ६।२।  
 ११ ) इत्यधिकरणे अधियवनिमित्तक नैमित्तिकं कर्म  
 उक्तम् । वाळ. घृ. ८६. सोमविद्याप्रजातां आचर-  
 क्तव्यं अर्थगदप्रमाणार्थीयम् । सु. घृ. ६६.

० सोमविद्याप्रजाधिकरणम् । सोमविद्याप्रज  
 वाङ्मस्य अधियवैरयथोश्च नियम् ॥

वाङ्मस्य तु सोमविद्याप्रजमृजवाक्येन संयो-  
 गान् । ६।२।१।३२॥

भाट्टम्— इदं श्रूयते 'सोमेन यजेत' 'गर्भा-  
 धमेषु ब्रह्मणमुपनयीत' 'प्रजापत्यादयेत्' इति ।  
 तत्र घटेदः किं निव्यान्धेहानि उता निव्यानीति । किं  
 प्राप्तम् ? कामसंयोगादित्यानि । इति प्राप्ते, उच्यते ।  
 ब्राह्मणदीना सोमदीनि निव्यानीति । कुत ? यग-  
 वाक्येन हि संयोगो भवति ? वापमानो ह वै ब्राह्मण-  
 क्रिमिर्गणना जायते, ब्रह्मचर्येण ऋगिष्यः, यज्ञेन  
 देवेभ्यः, प्रजापतिभ्यः इति, स वै तदनुगो यदा

यन्तु ब्रह्मचारी प्रजावान्' इति । ऋणसंस्तपोऽवश्य-  
कृत्यानां भवति । तस्मान्निसानीति ।

ननु विद्वान्महापदम्, स्वाय उच्यते, यस्मैतद्  
शोतव्यमिति । उच्यते । अकामसंभुतायेषां पुत्रम्  
वाक्यानि भवन्ति । 'वसते वसन्ते ऋषोतिषा यजेत'  
'यान्तीवमशिक्षोः कुक्षोति' 'यवनीन दर्शपूर्ण'  
माश्रया यजेत' । तथा 'विद्यमपीयीत' । तथा  
'प्रजा उपादयित्वा' इति । एव नियतया प्रातन्या  
२० खिन्नं गन्तीति ।

अथवा— अथमयोऽथ । 'ब्राह्मणस्य तु सोम  
विद्याममृगनाकयेन संभोगात्' । सोमादयो निपता  
किं ब्राह्मणस्यैव, रात्रयस्यैवभोरनिपता, उत संभोग  
निपता इति । किं प्रातम् ? ब्राह्मणस्यैव निपता वेद-  
भोरिति । कुत ? एव अथते 'जायमानो ह वै ब्राह्मण'  
इति । ब्राह्मणस्य निपतो हृदये, नेतरयो, ब्राह्मण  
सर्वीतनात् । एव प्राते, द्रुम । संभोगा निपता । कुत ?  
अविशेषण नियमविधानं यत्तदकामसमुक्तं वचनं निषा  
मकम् । उदविशिष्टं संभोगात् । तस्मात् सर्वेषां नियम  
इति । ननु 'जायमानो ह वै ब्राह्मण' इति ब्राह्मणस्य  
संकीर्तनम् । उच्यते । मवत्यस्मिन् वचने ब्राह्मणसंकीर्त  
नात् । न क्षेत्रद्वारा निषमस्य विषयकम् । एतैरकाम  
संभुतौवचनैरहितस्य नियमस्य अनुवादोऽयमस्मान्स्तु  
रथे । तस्मादायं ब्राह्मणसंकीर्तने रात्रयस्य वैदस्य  
वाऽनियमो रिशान्ते । ब्राह्मणस्य तु प्रदर्शनायम् ।  
जायमानो ब्राह्मणो रात्रये वैदस्येति । तथा वायमानो  
जातश्चेति ।

शा— कर्त्तव्याधिकारत्वमेवा ( वाक्यानां ) इति  
प्राते, द्रुम, निषानीति । कुतः ? 'वीप्सायुक्तो  
धमन्तो ि निमित्तत्वेन गम्यते । यावद्द्रुमस्त  
नियमं सोमस्यानोऽवगम्यते ॥ यावद्द्रुमस्त  
भयान् कामस्यैवाय चोद्यते । यजेतेतिपदेनैव  
प्राप्तिव्यभ्यामलक्षणा ॥' तस्मात् वचनं निमित्त  
विषयात् आगतंभावे वचने निषमैव सोम  
वर्त्तं इति निय । अथपयमपि अभुक्तव्य अथ  
प्रशारिनां पयोपंशोपयस्यैवरात् । तस्य वाय

यत्करात् आरदयकम् । प्रयोज्यतनमपि अयुषं च  
फलश्रवणात् 'अतुराया तथा तुतामयो गच्छति'  
इति प्रत्ययपरवराणात् आरदयकम् । तस्मात् नित्यमेव  
सोमविद्याप्रजम् । न च तत्र ब्राह्मणश्रवणात् तद्विषय  
मेव आरदयकत्वम्, विधिवान्वेषु विदोषाश्रवणात् ।  
ब्राह्मणप्रवृत्तस्य उपलक्षणास्यैवात् । अतः प्रजागामपि  
आरदयका सोमादयः ।

सोम— सुवैतुगमनादे नित्य वेऽपि न सोमादे  
नित्यरत्न इति प्रत्ययस्थानात् ( पल्लुदाहरण- )  
समाति । द्वितीयपक्षे ऋणवाचयेन सरोराणात् एतद्  
सोमविद्याप्रनं ब्राह्मणस्यैवावश्यक इति भवते । नेतुक्त  
विधिवान्वेषु अविशेषणश्रवणात् इति सूत्रार्थः ।  
वि— 'सोमाकीर्तिप्रकं कल्पं नित्यं वा, वायतो  
ऽभिम ) , कीष्णानुग्रपनिशालोनेक्षतिच्यतेष्वते ॥'  
भाट्ट— सोमस्य 'वसते वसन्ते ऋषोतिषा यजेत'  
इति वचनादेव नित्यत्वम् । न चायं कालविधि,  
'वसते ऋषोतिषा यजेत' इति कीष्णरहितरात्रयैवैव  
संदिधानात् । न च विनिगमनाधिरहं । शुभमूलकाला  
नुरोधेन प्रथानाहृत्तेरप्रातस्तथा कीष्णसंस्थापि विदेयत्वे  
वाक्यभेदापत्तौ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुक्तिं चायथात्  
कीष्णार्थानुसन्दानात् वद्वक्यपस्थाप एव सप्तम्या निमित्तं  
परत्वावस्थायात् । अग्निहोत्रादीनां तु निषाय स्थितमेव ।  
एव विद्याया अन्वयपयनसहितया 'स्वाणुष्य भार  
हारं क्रिलाभूत्, अपीत्यं येद न विजानाति सोऽधर्म'  
'अनपीषानां प्रासा भवति' इत्यादिनिर्णीताकारण  
प्रत्ययान्वयेन नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि वीक्षया  
दिवर्षोत्तरमवरणे प्रत्ययपयनश्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्  
'पठ अज्जलानमस्तेषोमपी' इत्यादिक्रान्दणं तदुप  
नयनाभिशपडाधिकारत्वेति शेषम् । यत् तत्रशले क्रु-  
नामाऽव्यक्तस्यासदपेक्षितविद्यादेरन्वयवदप्राप्तेर कालो  
नित्यत्वमुक्तम्, तर्त्तुनां निर्यामवोत्रवरस्य निर्या  
त्यासन्न एवात्रहृदयवरावरणे प्रत्ययवाचने विद्या  
देररणे क्रुतामपि विद्यादेवानाव्यक्तत्वाद्दुष्यतिम् ।  
एव प्रयोज्यतनमपि 'अतुराया युः सोमोऽनोषमिच्यन्  
पयस्य च' इत्यपिरात्रय प्रत्ययवाचनान्तरं नित्यत्वम् ।

अत एव 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कण्ठा जायते, ब्रह्मण्येण ऋषिभ्यो वरुन देवेभ्य प्रजया पितृभ्यम्' इत्यपि सगच्छते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणत्तस्यैवैते नित्या इतरयोस्त्रनाचर्यका इति शङ्क्यम् । अस्या-  
वदानविधिदोषत्वेनाप्येवादस्य तिधायकत्वामावेन अत्रय-  
ब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ।

मण्डन— 'यत्तः प्रजा चाध्ययन च नित्यम् ।'  
'वर्णभवे नित्यपिद न्न स्यात् ।'

शरू— 'सोमादेश्यापि नित्यता ।'

● सोमविधि अय सामाधिविधि दृष्टार्थ ।  
नाल पृ २१

● सोमशब्द आकृतिवचन, न व्यक्तिवचन ।  
भा २।२।६।१७, ● सोमशब्द क्षीरिण्या लताया  
प्रसिद्ध ग रते । २।२।६।१७ ● सोमशब्द न कर्म-  
नामधेय अतो नास्ती घर्मातिदेशक । वि ४।३।१६

● सोमशब्दस्य सोमहविष्करय उपाधि । सु पृ  
७१७

● सोमशेषभक्षश्चमस्निनाम् । ३।५।७।२२  
मीको पृ १७९९ 'ज्योतिष्टोमे चमस्निना सोमशेष-  
भक्ष' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमशेषभक्षे  
होमामिषसो समुच्चय कारणम् । ३।५।११।३२  
मीको पृ १८३३ 'ज्योतिष्टोमे होमभक्षे होमामि-  
षसो समुच्चिनो कारणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमशेषभक्षण ऋतिवर्जानां यजमानस्य च  
'चमसि' समाकुर्यात् सिष्यति । वि ३।५।७

● सोमसरजारविधीना 'त्रीणाति' 'अग्निपुणोति'  
इत्यादीनां होम एव प्रसूति, पञ्चमसे तु अतिदेशेन  
संस्कारसिद्धि । वि ३।२।१३३.

● सोमसरजारपदत्र भक्षणस्य । वा ३।५।११।  
३२.

● सोमसस्या न समानविद्याता । ३।६।१६।  
४१-८७ मीको पृ ८०५१ 'सोमाऽधिकरणम्'  
इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमसस्यासु अग्नि-  
होमस्य प्राणय महरणाऽपिनाम् । ५।३।१३।३०-३८.

मीको. पृ ७१ 'अग्निष्टोमस्य यष्टेऽपु प्रायग्यम्' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमहवि । सुवि सोमहविर्नासायते । भा.  
८।१।३।६.

● सोमहिरण्याद्यो ब्रह्मशब्दा, सुवर्णादयो  
गुणशब्दा, शिमावपेनादयः कर्मशब्दा अपूर्वप्रत्यायका  
इति पूर्वपक्षः । आख्यातेनापूर्वं प्रतीयते, आख्यात  
प्रत्ययात्तात् भावार्थपदात्पूर्वं गम्यते इति सिद्धातः ।  
वि २।१।१२ वर्षक २.

● 'सोमापौष्ण एकादशकपाल' इत्याद्येक  
शिकम्, तत्र श्यामो दक्षिणा । 'आमावैष्णव एका  
दशकपाल' इत्यादि द्वितीया शिकम्, तत्र 'वामनो  
दक्षिणा' । एतत्सर्वं राजसूये । तत्र शिकद्वये दक्षिणा-  
भेदेन कर्तृभेदाद्भेद । वि ११।४।१. ● सोमापौष्ण  
एकादशकपाल राजसूये द्वितीये त्रिंशत्पुक्ते प्रथम  
हवि । भा ११।४।१।२ ● सोमापौष्णे पशौ  
विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य पादिरस्य दाघ  
यूपार्थम् । १।०।७।१।६१-६३. मीको पृ १५३५  
'पादिरस्यस्य प्राकृतस्य सोमापौष्णे पशौ' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमापौष्णादिद्विवैवल्ये पौष्ण वेद्यं नास्ति,  
एकदेवत्ये एव हि तत् । वि ३।३।२०.

● 'सोमारौद्रं चक निर्वपेत् कृष्णानां प्रीहीणां  
अभिचरन्, शरभय बर्हिर्भवेति' इति । शरभयेन  
प्राहृतशुभय निर्यते । भा १०।४।१।१-२ वर्षक  
२ ● सोमारौद्रे चरो आज्यमेव प्रोक्षणम् । तत्र  
'शेषणीमासादय' इति प्रेषमन्त्रे शेषणीराब्द संस्कार-  
याची इतिपक्षे अत्रिकार । जातिवाचीत्वे द्वितीयपक्षे  
'आज्यमासादय' इत्युह । यौगिक इति सिद्धान्ते तु  
'शेषणमासादय' इति लिङ्गवचनोद्देशेन प्रयोग ।  
सोम, १।४।९ ● सोमारौद्रे यागे उपदिष्टे शरी  
अतिदिष्टानां कुटानां दाघ । १।०।४।१।१-२ वर्षक  
२ मीको. पृ ३८८४ 'शरभ्याय' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

ॐ सोमारौद्रादियागे श्रृयमाणैः शुद्धादिगुण-  
विशिष्टश्रीहिभिः प्राकृतयवार्त्तां पाद्यः ॥

विष्णुसौ त्वनियमः स्नात्पृषदाव्यवद् महणस्य  
गुणार्थत्वाद्भयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशार्त्तं यदीति  
स्यात् ॥ १०७॥१९॥६४ ॥

भाष्यम्-- 'सोमारौद्रं हृते चहं निर्वपेच्छुक्लानां  
श्रीहीनां ब्रह्मचरं ब्रह्मन्, सोमारौद्रं चहं निर्वपेच्छुक्लानां  
श्रीहीनामभिरवत्, नैर्हतं चहं निर्वपेच्छुक्लानां श्रीहीनां,  
सौमं चहं निर्वपेच्छुक्लानां श्रीहीनाम्' इति । तत्र संवयः,  
किं श्रीहिमिर्वैर्वा यद्व्ययम्, उत श्रीहिभिरेव । किं  
प्राप्तम् ? विष्णो तु विरोधिनामन्वतमे मृद्ममाणेऽनियमः  
स्यात्, श्रीहिमिर्वैर्वाति । कुतः ? अहणस्य गुणार्थत्वात् ।  
तस्य हि श्रीरैर्वात् गुणार्थम्, न यामसंभवाथम् ।  
शुक्ला श्रीहृद्यो भवन्ति, यामस्तुमाभ्यामपीति । यथा  
'पृषदाव्येनानुयाजान् यजति' इति आत्यं पृषदाव्ये-  
न्याथे भवति । एवमिहापि श्रीहृद्यः शुक्लगुणसंभवाथाः,  
न यागसंभवेनानुयाजपरिषंभवाथाः । तथा, 'यद्यपि  
चतुरवची यजमानः पञ्चावचैव तथा कार्या' इत्येतत्  
भवणमुपपद्यते । यदेवंजातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्तेत,  
ततः पञ्चावचैव चतुरवचैऽनिरर्त्तिते, यद्यपि चतुरवचीति  
दर्शनं युक्तं भवति । म चानर्थको गुणोपदेशो भवति ।  
उपयोः प्रदिष्टत्वात् । उपयोः श्रीहिमकाशोदकेन प्राप्त  
विकल्पन्ते । यथा श्रीहृद्यः, सदा गुणराश्याम् । अत्रीहि-  
पशेऽसंभवात्प्राप्तितैव । तस्यादिकल्प इति ।

एकाध्याद्वा नियम्येत क्षुचितो विशिष्टत्वात् ।  
६५ ॥

भाष्यम्-- एकार्या हि श्रीहिमिः, तत्र श्रीहीना  
शुक्लत्वायवा नैव प्राप्यन्ति । ननुक्तं गुणसंभवाथा  
श्रीहृद्य इति । नैतदेवम् । यदि गुणसंभवाथा भवेत्सुक्तो  
न नियमः स्यात् । न तु गुणसंभवाथाः । विहारसंभवे  
हि पशो भवेत्, यदतिरिक्तं प्रातिपरिवापं । तेन  
विकल्पविशेषान् श्रुत्या भवति । गुणविशेषान् चाव्येन ।  
भुविथ यान्कावडीयसीति । तस्मात् श्रुत्या श्रीहृद्यो  
यामेन संभवाथाः समानार्थान् यथादिकर्त्तव्येः ।

विरोधित्वाय लोकावत् ॥६६॥

भाष्यम्-- विरोधिन्येते । कथम् ? ये लोक-  
सिद्धा कथं विकल्पेन यावताः श्रुयन्ते, ते परस्परं  
विरोधिना भवन्ति । विरोधितां च न सह पशुतिः ।  
लोकावत् । यथा 'मस्त्यान् न पश्या समशीयात्'  
इति । यद्यपि सगुणा मस्त्या भवन्ति, तथाऽपि पश्या  
सह न समदयन्ते । तस्मात् सगुणा अपि श्रीहृद्यो यवा-  
नित्यवैयर्थ्येव ।

कतोश्च तद्गुणत्वात् ॥६७॥

भाष्यम्-- यदि श्रीहीनां विकारेण संभवः,  
कथमेतां गुणेनापि संभवो भविष्यतीति । अगोच्यते ।  
नैवेतां गुणेन संभवः श्रुत्या चाव्येन वा, नापि गुणस्य  
श्रीहिभिः । कथं तदि ? कतोश्च तद्गुणत्वात् । कतुयं शुद्ध-  
गुणः श्रुयते, कृष्णगुणश्च । तत्रैकताकल्पनादेकदिग्मत् कता-  
वपैव द्रव्यगुणो संभव्यते । तेनार्थभेदेऽपि परिहृतो  
भवति ।

विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्द्विकल्पः  
स्यात् ॥ ६८ ॥

भाष्यम्-- विरोधिनां चाव्येनो प्रत्यक्षे श्रृयमाणे,  
अन्यसिद्ध चोदकप्रति, अमन्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि  
सति चोदकत्वान्वयारयोः विकल्पः स्यात् । तस्मादपि  
नियमः ।

पृषदाव्ये समुचयाद् महणस्य गुणार्थत्वम् ।  
६९ ॥

भाष्यम्-- पृषदाव्ये तु युक्तम् । न हि तत्र  
येनविशिष्टोऽय आत्यस्य । तेन न पाठिकनाव्यम् । तत-  
स्तत्र दन्वा आत्यसमुचयः । यतः पृषदाव्यजननाथं  
दधि । तेन न पाठिकं दधि । आत्येन न समुचय इति ।  
यद्यपि चतुरवचीति तु नियमो नोपपद्यते ।  
७० ॥

भाष्यम्-- अथ ननुक्तम्, यदेवंजातीयकेऽपि  
नियमो भवेत्, 'यद्यपि चतुरवची' इति चतुरवचवर्त्तनं  
नोपपद्यते इति । तस्मादिदं नियमिति ।

द्रवन्तरे वा तन्व्यायत्वात्कर्मभेदान् । ७१ ॥

भाष्यम्— ऋन्तर एव वा, दागुणमासयो  
श्रुतवत्तदर्थेन मन्त्रियते । यत्रपि दगुणमासयोश्चतु  
रवती वजमान तथाऽपि पञ्चाशत्तैव वषा भवतीति ।  
अन्वस्मिन् कर्मणि चतुर्वचम् । अन्वस्मिन् पञ्चा  
वचम् । यद्यप्यन्यत्रातीत्येषु नियमस्तथाऽपि चतुर्वच  
दशंनमुपपद्यते इति ।

शा— 'सोमारौद्र चद्र नियेपेत् पुक्लान्ना श्रीही  
णाम्, नैर्जन चद्र नियेपेत् ङागना श्रीहीणाम्' इति ।  
तत्र संशय किं श्रीहिषयने विकल्प, श्रीहिषये च  
पुक्लङ्गाविविधत्त सप्तमी हीहय एवेति । तत्र श्रीहि  
मन्व्य पुक्लादिगुणसंबन्धात् नन अपिवायकज्ञान् न  
यन्ना वाच । तन्मात् विह्वर । नैरम् । नद्रकन  
वक्ष्येन वागम्य चोदकज्ञानरीह्वुदोतन गुणम्य च विधान  
संभवति, तन्मात् द्रवगुणविशिष्टकर्मविधानात् उरान्द्रि  
नीहया यान्त् वक्ष्यन् ।

सोम— द्रवविषयल्ल वायेऽपि नान वाच  
ह्युत्तरिधते सगति । सूत्रार्थस्तु— सोमारौद्रादिविह्वो  
श्रीहीदेरिनिरम स्यात् श्रीहीगम्य वृषणनेननूसात्रा  
नित्वावगम्यन् गुणयत्वात् श्रीहिषयोरप्यतिदिग्या  
दनियता नीहय इत्येन नीहिषष्ठ गुणशालमुपपन्न  
म्यन्ति ।

त्रि— 'किं पुक्ला नीहय पधे चोदकप्रपितान्  
यान् । न वाचते' य वाचते गुणार्थोत्तरतोऽग्रिम ॥  
वाचनमग वागपुक्लान्नाविविधो भवेत् । विशिष्टस्य  
विधौ शान्ति वा वाचकाम्य ॥ '

भाट्ट— यत्र प्रकृतानां वैकल्पिकानां श्रीहिषयतीना  
कर्मवृत्तिसाक्यत्वं कर्मस्य गुणादिगुणयुक्तस्य अत्रय  
तत्र द्रवोत्पन्न गुणमन्त्रिवागान् द्रवयो विधानामात्रेन  
नेतरद्रवय । यत्र नूननिशक्य न तच्छ्रुतय यथा  
'सोमारौ' सर्वं निर्देवकृत्वातां श्रीहीणाम्' इत्यादी  
तत्र श्रीहीगम्यनीह्वुदोतन पुक्लगुणविधौ यथाद्वयति  
विधेयत्वेन वैशिष्ट्यमावाचकत्वमशरत्तरीह्वुदोत्पत्ति-  
देशकत्वस्य विशिष्टविशिष्टत्वत्वात् प्रकृत्यापि विद्वेष  
कर्म विशिष्टविधानविषयकत्वात्तन्मात्रेन विधेयत्वात्तन  
यथाभाट्टपुराणवि ।

यस्तुनस्तु— एतादृशस्यले अनिदेगप्रप्त पूर्वमत्रे  
तद्विधिप्रवृत्तनीशारात् श्रीहीणामपि पत्नो नियमविधि-  
निययतया यत्र वागुचित्तिदि ।

महन— 'श्रीहिषिकारे यत्रवाचक स्यात् ।'  
शकर— 'पुक्लनीह्वविकल्पनम् ।'

श्री सोमारौद्रेष्टौ सामिधेनीकार्य माननीनामृचा  
एतादृशानामेव दाशतयीभ्य समानयनम् ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशो सर्वप्रत्यय स्याद्विह्वस्य  
सर्गागमिरवादाग्रयेनम् । १०६।१९।७३॥

भाष्यम्— इचित् कर्मविशेषे श्रूयते 'मनोर्कच  
सामिधेयो भवन्ति' इति । तत्र संशय किं यावत्तौ  
मनुलिङ्गा ऋच, ता सर्वा दागतयीभ्य आनीय  
सामिधेनीषु विनियोक्तया, उन काश्चिदेव, न सर्वा  
इति । किं प्राप्तम् ? सर्वा एवलिङ्गा उपादेया । कुत ?  
लिङ्गस्य सर्वगामिचात् । इहेतावन् श्रूयते 'मनोर्कच  
सामिधेयो भवन्ति' इति । मनुशब्दप्रयोगो हि  
लक्षणमृचामुपादीयमानानाम् । मनुसंबन्धेन च शब्द  
उपलक्ष्यन्त्वात्पादवीपु संभवेत्, तावतीरविदागत्य शक्यतोऽप्यु  
पलक्षयितुम् । एतच्च वचन लिङ्गमानस्यत्वेन विनि  
योक्तव्यम्, नैयत्तापरिच्छिन्नानां विशेषकम् । तस्मात्  
विशेषान्त् सर्वास्तद्विह्वस्य उपादेया । आग्रयवत् ।  
यथा ऋनीवागामाग्रयेन संकरतमुपधाने आसीत् सूत्रेन  
सूत्रम्याविच्छेदादेनि, आग्रयेन सूत्रनत्युक्त यावन्त्याम  
यानि सूत्रानि दाशतयानि, सर्वैरिहका उपधीयन्ते,  
एवमिहापि मनुलिङ्गामि सामिधेनीकार्य कर्ममिति ।  
यथा वाऽह्यागे 'ऋनीयमन्नु प्राप्स्यति' इति, सर्वेषा  
मदा यदर्थयन्, अविशेषात्सर्वं प्राप्स्यते । तद्विहास्य  
विशेषान्त् सर्वास्तद्विह्वस्य उपादेया ।

यान्दर्थं वाऽर्थदोषत्वाद्द्वयेन परिमाण स्यात्  
सिन्धु लिङ्गमामर्थयम् । ७४ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति, सर्वास्तं मनुलिङ्गानां  
दाशतयीनामाग्रय इति । किं तर्हि ? यावदथमुपादेया  
इति । कुत ? अर्थदोषत्वात् । काण्यमात्रेन हि  
सामिधेनीनामुपादानम् । शय कार्यमागमिरपि सिन्धु

तीति । सिद्धत्वात्कार्ष्ण्य, यद्यपि स्थिताः सत्यपरा  
 कृचः, तथाऽपि प्रयोजनाभावात्तैरीगदीयन्ते इति । ननु  
 कार्यरौपयः सर्वेन वाचनिकः, इत्यपि प्रत्ययवचना-  
 लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिपेभ्यो विधीयन्ते इति सर्वासां  
 विधानं भविष्यतीति । अत्राभिधीयते । सर्वे सर्वेन  
 वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिपेभ्यो विधीयन्ते ।  
 किं तर्हि ? चोदकप्रदानानां इत्यत्रपरिच्छिन्नानां केवल-  
 मनेन विशेष उच्यते, मनोरुचः इति । सोऽर्थं विशेष  
 उच्यमानो यावत् सत्यपरा, ता एव विशेष्य कृतार्थ-  
 स्वात् स्वागतन्ते, नाना अपि तद्विज्ञानाः प्रसज्यन्ते ।  
 तन्नात् लिङ्गवतीनां निष्पत्तानामुपादानं न सर्वासा-  
 भिमिति । न च लिङ्गवतीनां भावाद् गुणानुरोधेन प्रधाना-  
 भिमितीत्या । एवं च कार्यं प्रयोगप्राप्तुमाशक्ष भविष्य-  
 तीति । अपि चादिभ्यः पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव ।  
 कृष्णम् । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिपेनीनामुच्यते । तत्र  
 यद्यपि न तद्विज्ञानः सर्वा उपादीयन्ते, यारिषह प्रमुच्यन्ते  
 तास्तद्विज्ञानः एव, नास्तद्विज्ञानः, तथाऽपि लिङ्गमनु-  
 यष्टुमेव, न वाचितमिति । तस्माद्यावदर्थमुपादानं  
 न सर्वासाभिति ।

आग्नेये कृत्स्नविधिः । ७५ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं यथा ' आग्नेयेः सूक्तैरिष्टका  
 उपदधाति ' इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविच्छिन्नमुपादीयन्ते,  
 न वाचिषित् । एवमत्रापि इत्यप्यभिति । तत्परिहर्त-  
 म्यम् । अत्रोच्यते । युक्तप्रयोगेण हृत्स्नविधानम् ।  
 जुवः । इष्टकावहुत्वात् । प्रतिवृत्तमुपदधातीति यचनात्  
 यज्ञीनामुपपेयानां सूक्तात्पर्यात् कार्त्स्न्येनीपादानम-  
 विरुद्धम् । इह त्वियथापरिमितानां विदोप उच्यते  
 इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादर्थमिहाऽऽशक्त इति ।

ऋजीपस्य प्रधानत्वाद्दृष्टीणं सर्वस्य प्रतिपत्तिः  
 स्यात् । ७६ ॥

भाष्यम्— यद्यथाऽहमर्थे यथा ऋजीपस्य कृत्स्न-  
 रथायुः प्राप्तमन्, एवमत्राप्यविदोपरात्तद्विज्ञानादान-  
 मिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । ऋजीपस्य प्रधान-  
 त्वात् युक्तम् । ऋजीपस्यविज्ञानात् प्रतिपत्तिरियम-  
 भिधीयते । सा सर्वस्य ऋजीपस्य स्यात् । यस्य न

क्रियेत, तस्य संहरापरिलोपः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामनुद्ध-  
 यतीपम्, तस्मात् प्रास्यते । इह त्वर्थे रौपयवदित्यप-  
 दिष्टो हेतुः । तस्मादियमनेतद्विधीयते ।

आ— वाचित् विहृते श्रूयते ' मनोरुचः सामि-  
 पेभ्यो भवन्ति ' इति । तत्र किं सर्वा एव मनोरुचः  
 सामिपेनीत्वेन वक्तव्याः तत्र पावतीभिः संख्या पूर्णै  
 प्राकृती तावत्य एव इति प्रत्ययेण यच्चनेन सर्वासा-  
 विरोगेण प्रापयवगमात् चोदकप्रस्तंभत्वात्तानेन सर्वा-  
 सासुभादानमित्येतावान् पूर्णः पक्षः । न अथर्वं प्रत्य-  
 यचनेन सर्वासां प्राप्तिः । न हि इदं ऋक्संस्कारार्थम्,  
 अभिसानिन्वथार्थं हि अत्र ऋच उपादीयन्ते, तत्र  
 बहुवचनात् शिल्वे प्राप्ते शिल्वं अतिरिक्त्य पञ्चदशोपा-  
 दीयन्ते अपि कानां तु अनासदृश्यमेव उपादानम् ।

सोम— पूर्वेन चोदकानुपस्थाप द्वादशाहवत् विभज्य  
 नयनेपीह चोदकप्रस्तपञ्चदशवक्त्राण इत्युक्तिरितिः संगतिः ।  
 सूत्रार्थस्तु— ' मनोरुचः ' इति लिङ्गेन उपलक्षणीकृत्य  
 तद्विधानेन लिङ्गस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वासाभि संयत्य-  
 स्यात् यथा ' आग्नेयेः सूक्तेः संवत्सरमुपदधान आसीत् '  
 इत्यत्र सर्वेषां आग्नेयस्यानां इत्येवमर्थाने विनिर्गोलाद-  
 दिति उपादेशानागिष्टकानां बहुदशात् आग्नेयस्यानां  
 कार्त्स्न्येन उपादानं न विरुद्धमिति आग्नेयसूक्तवैदम्यं  
 आग्नेये तु हृत्स्नविधिः इति गुणस्यभाष्ये स्पष्टम् ।

वि— ' मनोरुचः सामिपेभ्यः सर्वाः पञ्चदशैव  
 वा ।, अविशोपेण सर्वाः स्युः सर्वाः पञ्चदशैव ताः ॥ '

भाट्ट— विकृतिविशेषे ' मनोरुचः सामिपेभ्यो  
 भवन्ति ' इति श्रुत्यम् । वेदे च पञ्चदशउत्कृषापिकृतात्  
 पठिताः । अतः सर्वासाभि मनोरुचैरविशोपात्  
 प्राकृतप्रभाषेन प्राकृतपठकशास्त्रेण च सर्वासा पठतः ।  
 इति प्राप्ते, नात्र मनोरुचः संस्कारां येनाहमर्थे  
 ' ऋजीपमन्सु प्रास्यति ' इत्यत्र सर्वाहःसंविद्यः ऋजीप-  
 मानरूपमतिपत्तिवर्दिहापि सर्वेषां पाठ्ये भवेत् । मङ्गलि-  
 यदन्तरवन्तानुवादेन ह मनोरुचैरविशोपात् उपादेशत्वेन  
 बहुवच्य कपिशलाविजकरण्यायेन शिल्वे पर्यवधानासीत्  
 अतिदेशवत्प्रत्ययानुरोधेनैवाद्दशैव । प्रथमोत्तरपत्रि-  
 रम्याद्येन ह पञ्चदशार्थपत्तिः । इत्यन्ते चोत्तरम्यायेन

प्रमाणात्तस्मिन्ने अन्यथापि कविञ्जलाधिकरणन्यायवाच. । यथा ' आग्नेये. सूत्रैरिष्टका उपदधाति ' इत्यत्र यावदिएकमात्रेणैकप्रहणम्, न तु तत्र कविञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।

मण्डन— ' यावदर्थे मनोरुच. । ' मनोरुचः याः सिद्धौ विहिताः ताः यावदर्थे प्रयोजनानुष्ठारेण यावदीभिः अग्निब्रह्मिन्वचनरूपेऽर्थं. सिध्यति तावन्व एव प्रयोक्तव्या न सर्वा भद्रुलिङ्गा इति शेषः ।

शंकर— ' यावत्संयत् मनोरुच. । '

ॐ सोमेन्द्रधरुः यजमानसोमपानव्यापदि ॥ तन् सर्वत्राविशेषान् । ३।४।१३।३४।

भाष्यम्— तत्र एतन् सोमपानव्यापदि सोमेन्द्र कर्म सर्वत्र वमने स्यात् आर्त्विजे याजमाने च । कुतः ? अनिशेषात् । न विशेषः कश्चिदाधीयते अस्य वमने स्यात्, नास्येति । तस्मान् सर्वत्र भवेत् ।

वा— अश्वप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्मात्रत्वात् स्वाभिकर्तृकत्वे सिद्धेऽपि तस्य किं आरथीय वमन निमित्त उठ आर्त्विजमपि इति विचार्यते । किं प्रथम् । रिशेषानुष्ठानान् वमयथापि स्यात् । यथा च स्वाभिमरनेन प्रतिपत्तिविनाश. तथा आर्त्विजेनापि, उभयो द्रव्यसहकारतमसत्वात् । तस्मात् यदि दोषनिर्वातार्थमेवैतत् कर्म अथापि अपूर्वोपकारार्थे उभयथा वमनद्वयेऽपि कर्तव्यम् ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वान् । ३५ ॥

भाष्यम्— स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः ? तदर्थत्वात् । तदर्थे कर्म यजमानार्थम्, यत्र सोमो वम्यते । यत्तु अत्र सोमेन्द्र कर्म, तदपि तदर्थमेव । इह हि सोमगामिनः उपकाराय श्रूयते । तत्र सोमवामिनो यजमानस्य सत् उपकर्तुं शक्नोति, न ऋत्विजः । न हि तत्र ऋत्विजार्थं कर्म, यत्र सोमो वम्यते । अपोच्येत, सोमगामिनः अत्यर्थो होतुर्वा आग्नीया ऋत्विजः तदर्थेयुः अग्निषु निरन्तैरिष्यतीति । तथा सति, यदि वा ष्वुद्धसोमस्य कर्मणो नाश्रम, न सोमगामिनोऽन्वर्धोर्होतुर्वा, तत्र अत्यन्तगुणमना अन्वर्धार्थः स्वैकतिविगिः कारणतो न ऋ

प्रानुवृत्तिः । तदर्थं च त्रियमाण न यजमानस्योपकारे वर्तते इति न ऋत्विजो वमने श्रियेत ।

वा— यथापि तावत् आरादुपकारकत्व तथापि स्वाभिमरने भवितव्यम् । कुतः ? ' पूर्वं यच्छब्द-संबन्धान्निमित्तत्वं न जायते । तत्संन्यथान् परस्तात्तु कर्त्तकः संप्रतीयते ॥ ' ' यः सोम वमति स निर्वपन् ' इति यच्छब्दतच्छब्दयोगात् यागमनयोः एक. कर्ता गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत् स्वाभिकर्तृ-कत्वेन अर्धदिग्मम् । तेन अर्धदिग्मेन अर्धेण वमनं निर्गच्छेत् । तदपि स्वाभिकर्तृकमेव सत् निमित्तमिति । न च स्वल्पमेव निमित्तम्, शुद्धेन आस्थयतेन निमित्तप्रत्ययानुयादात् । यच्छब्दोपबद्ध तत् निमित्तं प्रतिपादयति । तेन चैत् संबद्धम्, पूर्वतरं समानकर्तृ-करणम्, पश्चात् निमित्तत्वप्रदीतिः । अथ ऋत्विजः देवार्थं ऋत्विजपरिक्रमार्थं च द्रव्यं रथजति । तस्मिन्नेषा स्वाभमि परित्रयविशेषान् अनर्थ्य तैरपि अन्ये अन्वर्धार्थो वर्ततेयाः । आधानगतेन तु आरमने-पदेन अग्नीना आधानगुणतिरिक्तपुरुषसम्बन्धाभावात् स्वात्मार्थेयुः अग्निषु सद्यम् । ततश्च यदि धान्त्वात्सोमकर्मोपकारानुद्धया कुर्वन्ति ततो देशकालकर्तृ-भेदात् विगुणम्, न तेन प्रधानेन गृह्यते । न च आहृत्य देवादिभेद आग्नायते, येन तत्सम्बन्धेऽपि अत्रेगुणमाधीयते । स्वाभिमरनेन च कृतार्थत्वान् न अनेनैव शास्त्रेण देवान्तरादीनामनुष्ठानम् । कम वा एकमेव शास्त्र स्वाभिमरनेषु समानदेशादित्य आश्रयेत्, ऋत्विजमने च तद्वेदम् । अथ तु आरमार्थ-बुद्धयैव ते प्रमुञ्जीरन्, एवमपि ऋत्विजोनावधारितस्य पुनः पुरुषार्थेत्वाभावात् तादर्थ्येन नियमानस्य आनर्थ्यमेव स्यात् । अथ तु एतद्विद्वयर्थे पुरुषार्थेनैव शास्त्रेणाधीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्वान्नात् असे-निश्चितस्वर्गादिकल्पनाच विप्रकरणं । सद्यः लोकि-कर्मणेऽपि एतत् इति न याते स्यात् । तत्र पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मान् स्वाभिमरने स्यात् । अथ तु अन्वर्धार्थवमनेऽपि स्वाभमेव द्रव्य रथजेत् तथा सति तदैव भिननर्तृकत्व आपद्येत । तस्मिन्नेव वा



अध्वतपश्चमर्षकल्पना सामानाधिकरण्याद्यथ । तथा कल्पनाया च स्वाभिधमनस्य अनिमित्तत्वप्रसङ्गः । उद्यवाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाचपभेदः स्यात्, 'य. सोमं वमति, यस्य सोमं ऋदिवग् वमति' इति च आशययात् । अन्यतरपरिग्रहे तु स्वाभिधमनप्रहर्षं युक्तम्, शब्दसामञ्जसात् । एवं तावत् आशुदुपकार-कत्वे । यदा तु वाचपरोपोवनीतयागरोपश्रयप्रतिपत्ति-नियमप्रेषोपजनिवकलशम्भयोर्गर्ध्वं तेन प्रतिष्ठापणीयते इति कल्प्यते, तदा यजमानकरोत्येषेः अन्यन्ताट्टरसात् तददाङ्गा (चतुष्पाद्ययोग्यवादाङ्गा) इति तेनैव प्रति-ष्ठापानेतिः कर्तव्या इत्यसद्विग्यात् । यत्तु दक्षिणालाभ-स्युक्तं ऋदिरवा फलं तत् सति च असति च धमने कल्पमान इदमेत इति निराशङ्कान्तात् अनपेक्षितप्रति-ष्ठापानं नेति युक्तम् । यदाऽपि प्रह्वनकर्मकर्तृ-नियमादीन मस्यवित्पुत्रकामर्षे भक्षयम्, अतस्य तदभ्रुपे कर्तुर्वैगुण्यमुज्जातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वात् इति कल्प्यते तदाऽपि तदभ्रुपेकृतवाच-मानकल्पिष्यप्रसङ्गात् तद्विद्वेषायात् यत्तत्तदभ्रु-नि-र्देशाद्य मलमानवमने एव मञ्जितम्भम् । एतेन अपूर्वे-सस्तराथैतन्मपि स्वाभयताम् । यदाऽपि हि सोम-वगनात् न विहितकारणम्, नापि प्रतिपिदसेवनपापयते इति ह्यस्य दोषनिर्घाताभ्यंत् इष्टे अनाभिय नैमित्तिकं कर्माङ्गम्, तदाऽपि च यच्छब्देन पुत्रपत्नोपासनात् ब्रह्मयज्ञानयत्नेन (३।१०।१४-१६) प्ररण्यात्-पुत्रपत्न्येकस्वराज्य अभ्यसशीकृते तदाऽपि 'वाचमानास्तु' (३।१०।१८) इत्यनेनैव तत्रसंस्कारः । वमनसमान-विपपत्वाच्च यजमानवमनेनैव निमित्तम् ।

यत्तु अल्पस्वात्विधमनेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिश्रेयः, भर्तृसंस्कारात् विनाशो वा समाधिमपेक्षते इति, यद्यपि श्रयंशते वगपि क्वविधानात् न प्रदीभ्यते । सर्वेषु च ऋवर्षेपुत्रकार्थेषुच ऋदिवधमने स्वाभिधमनित्युक्तम् । अतस्य यदि तद्वमनमुद्यमेन तत्तत्स्वीयेन आवृत्त-स्यम् । अथ युद्धं ततः सामान्यविहितं त्रिविन् कर्तव्यम् । (युनः स्वाहा इराणीमीये होतर्ष-इति सुधा) । न चात्र ऋवर्षाद्यन्वयमपेक्षयाद्यथारमणोवनमति इति

नापीय अरवारणे दतित-यम् । अथपि तद्वधानं प्रयोगानम्, ततो ब्रह्मभ्यमानस्यः परिमहीतयः । (ऋगात्पुत्रकार्थेषुपक्षः स्वीकृत्यः) । तथा च सूत्रकारः 'स्वामिनो वा तद्वैतरात्' (३।१०।१३।१५) इत्याह ।

लिङ्गदर्शनाय । ३६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च भवति, वज्रमानस्य सोम-वाग्नि इति । कथम् । 'सोमपीयेन वा एष व्यूष्यते यः सोमं वमति' इति । यजमानः सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्म इति व्यूष्यते, न कर्मवित् ऋदिवज्जे व्युद्धिः । 'ऋदिवज्जे यस्य सोमं वमति' इति वमनेन संक्षयः स्यात्, न 'यः सोमं वमति' इति । तस्मा-दपि पदयामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रमिति ।

धा— व्यूष्यते इति च पठाम्ये यस्य सोमवगनात् ऋद्धिः प्राथ्यते । तद्वैगुण्याच्च व्युद्धियस्यद्वयते । स्वाभिधस्य तद्वनवमपि इति तस्यैवेतिः ।

शा— 'तत्रापि शेषैः सर्ववमने स्यात्, तदु-च्यते । सोमेन्द्रं स चरुं कुर्याद् यः सोमं वम-तीति हि ॥ यच्छब्दादिष्टिवमने गन्धेते तुल्य-कर्तृके । इष्टौ च ऋतुशेषत्वात् स्वाभ्येव हि निद्युज्यते ॥ कर्तृत्वेनेति यजमानमपि तत्कर्तृकं ततः । निमित्तमृत्वियम्यमं न निमित्तमिति स्थितम् ॥'

सोम—प्राशङ्गिकी संगतिः । पूर्वाधिकरणविद्यमान-वैतपकीवनादपि संगतिर्नोप्या ।

वि— 'ऋदिरना वमनेऽल्पेव ऋदिवज्जे, वनं-नात् । विरोधस्याग्निमो, भेर्षं ऋदिव निचतितः ॥'

माह— येन किं वाचमाने एव वमने स्यात् उत ऋदिवज्जेऽपि इति चिन्तायाम्, ऋदिवमनेऽपि प्रति-पत्तिविलोपादिना वैगुण्यस्यावश्यकत्वात् तदसामानार्थ इत्यसिद्धेः एवमेव । इति ज्ञाने, इष्टिस्वाभ्येव कल्प्य-स्यात् यजमानेन धामां, ऋदिवमिः यजमानाश्रयण-व्यवहृतमस्यकल्पयात्, स्वद्वयेण स्वाभिगुण-करो पुनः ऋवर्षत्वात्पुनः । यजमानकर्तृत्वाच्च न ऋदिवम्य-मनस्य निमित्तता, 'यः सोमं वमति' इति यच्छब्द-

बले । इष्टे वमनसमानकर्तृकृत्वागते , तस्य च उपादेय-  
विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्व  
बलात्, यद्यपीयमिष्टि नैमित्तिकी कृत्यकारिका, यदि  
वा अनैमित्तिकी एव अथवादयशात् कृत्यैगुण्यसमा-  
धानार्थां सती आराट्यकारिका, यदि वा वमनस्य  
जृम्भावदेव अर्थिक निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्वदेव  
इयमिष्टि पश्या शत्रुयुक्तपुरषसत्कारिका, तर्वाया  
यज्ञमानवमने एव स्यात् । ऋत्विग्यमने तु सामान्य  
विहित यजुर्ब्रह्मनिमित्तम् ( प्रायश्चित्त कार्यम् ) ।

मण्डन— ' स्यात् स्वामिनो वै वमने स याग । '

शुक्ल— ' या यजुर्वमने कार्या । ' १९

● सौमता जाति न म वन्ते । तमन तत्रिरासश्च  
मीको पृ ७८४ ' आहृतिराद् ' इति निदो  
शास्त्रवैषिकप्रवचने द्रष्टव्य ।

● सौगन्धिकेन तृतीयमने अग्न्यञ्जले अञ्जना  
भ्यञ्जने नाम सन । भा १०।४।६।१०

● सौम्यमह बहुवृत्तत्वम् । भा ९।१।५।२।१,

● सौत्य इति सुत्याकाल्पनात् सवनीय (पशु) आहु ।

८।१।अ।४ ● सौत्य पशुनाम सवनीय पशु ।

सुत्याया म न सौत्य । वि. ८।१।७. ● सौत्यस्य

पशोर्धर्मागामसिद्धेन ऐकादशिनैः । ८।१।७।१४

मीको पृ २०० ' अतिदेव ऐकादशिनैः पशुः० '

इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सौत्येऽहनि अग्निः-

निश्चाना यूपाना मानम् । सकर्ष १।४।१७ मीको

पृ ३२५९ ' यूपाना अग्निःप्रमितानां मान सौत्येऽहनि'

इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौत्रान्तरा शापेचिभ्यसिद्धयर्थे अर्थमपि

नीलपोतादिनिश्चिन्नाकारमेव कल्पयन्ति, न निराकारम् ।

यदेव च आकारसमर्पणम हेतुस्य तदेव अर्थस्य प्राद्व

इति न प्राद्वल्युक्तयोग । यथा आहु - ' मितकाल

कथ प्राद्वमिति चेद् प्राद्वशो विवृ । हेतुत्वमेव, तनुक्त

ज्ञानाकारसमर्पणम् ॥ ' इति । ननु एव संप्रदानसमये

जनकस्यार्थस्य अतीतत्वात् कथ कर्तमानावभास ?

शापकारणे ह्यन कर्तमान प्रवृत्ते, अथस्तु तस्यमर्पणतया

अतीत एव कल्पते, अतो न दोष । कथ पुन प्रत्यस-

शानेन अवभासस्य प्रत्यक्षत्वम् ? इदमेव प्रत्यक्षत्व-  
मर्थस्य यत् साक्षात् साकारविशानजननम् । यस्तु पर-  
परया साकार विशान जनयति, सोऽनुमेय । यथा  
बह्विस्त्वलक्षण धूमस्त्वलक्षण तद्दर्शनतद्विकल्पप्रणादिकया  
अग्निज्ञान जनयत् अनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनु-  
मान च द्वे एव प्रमाणे । साक्षात्जनकस्य प्रत्यक्षत्वात्  
परपरया जनकस्य चानुमेयत्वात् अजनकस्य अप्राद्वत्त्वात्,  
नातो द्रवादयत् संभवति इति । रत्नाकर . ( शूय-  
वादे ) पृ २८३-२८४.

● सौत्रामणि । ' अग्नि चित्रा सौत्रामण्या यनेत'

अथ प्रसिद्धसौत्रामण्येषमया कर्मांतरमेव तदमंक

अग्निपूर्वकाल्पकवविशिष्ट विधीयते । तच्च अर्ग्यवन्नम् ।

अग्निप्रयुक्त चेदम् । भाट्ट ४।३।१० । अग्निचयनना

द्वत्वेन सौत्रामणियागस्य विधि न तु कालस्य संयोग ।

सोम ४।३।१३ ● सौत्रामणि अग्निचयनाद् सन्

अपि इष्टिप्रवृत्तिवत्त्वात् पर्वणि कार्यं न तु चयनकाले

एव । रि ४।३।२०, ● सौत्रामणि चयनाद् ' अग्नि

चित्रा सौत्रामण्या यनेत' इति । ४।३।१३.

● सौत्रामणि चयनाद्भूत यागप्रयोगोत्कृष्टकालीने

पर्वणि कार्यं, न तु चयनसमनंतरमेव । तथा च

सौत्रामणि कालप्रयोजक । भाट्ट ४।३।१५

● सौत्रामणी ' अग्नि चित्रा ' इति विहित

क्रान्नम्, न चित्यन्नम् । सकर्ष. १।१।५. मीने

पृ १७ ' अग्नि चित्रा ' इति सौत्रामणी. " इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सौत्रामणी । ' अग्नि चित्रा

सौत्रामण्या यनेत' इति साम्प्रित्यक्तोरेव चित्तोत्तर्य

त्वात् ऋवन्न सौत्रामणी वैमृषत् क्रोरोरन्तरमेवा-

नुदय । सकर्ष १।१।५. ● सौत्रामणी अग्निचयनोत्तर

' अग्नि चित्रा सौत्रामण्या यनेत' इति । रि १०।३।१२

● सौत्रामणी चयनाद्भूमि । ४।३।१२।२९-३०.

मीने पृ. २९८४ ' बहुहसतिषवयाय ' इत्यत्र अपि

करण द्रष्टव्यम् । ● सौत्रामणी शिवयुक्ता । तत्र पशुपु

ऐकादशिमविध्यन्त । सोम ८।१।८. ● सौत्रामणी

देवा अन्नमन्न च । तत्र अग्निचयनाद् प्रसिद्धसौत्रा

मण्या सवायात् कर्मांतरमेव । तथाद्भूते प्रसिद्ध-

पुरोडाशा भवन्ति इति) । न चैव पशुपुरोडाशस्य पुनःकर्णापत्तिः । पशुपुरोडाशमाधोवपतेः । अत एव ऐन्द्रादिवाक्ये द्रव्यदेवनाविशिष्टाकृतपशुपुरोडाशावागस्यैव अप्राकृतकार्यार्थतया विषेयवाङ्गीकारः । न चेद्द पशुपुरोडाशावागस्यैव प्रत्यभिज्ञाभावः । 'यद्दे सौत्रामण्या व्यूढ तदेव समूढ यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशाः अन्यदेवत्याः पदावः' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिज्ञापकत्वात् । अतः अप्राकृतकार्ये एव पशुपुरोडाशाः सुरादिवामास्तु कर्मान्तरमेव प्राकृतकार्यपक्षम् । अत एव 'त्रैतेषा पशुना पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा हेने पदावः' इति लिङ्गमपि पुरोडाशाः सञ्जयदेवतास्मरणानि न विद्यन्ते अपि तु ग्रहबन्धान्येव तानि इति व्याख्येयम् । १०।१।९. \* सौत्रामण्यामैष्टिकरूपनातिदेशः । घृ. ८।२। १।१-९. \* सौत्रामण्या सोऽन्वावियु इत्यन्वा वृद्धिर्दश्यते । सा. १।१।४।१०।२८.

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । २।५।३।१४ ॥

शिद्वान्तमूषम् । सौत्रामण्या नाम आगनिशोपे आश्विनः, सारस्वतः, ऐन्द्रश्च ये सुराग्रहाः प्रयो-ग्रहाश्च तेषु च स्विष्टकृद्भिः न कर्तव्यम् । 'उत्तरेऽग्नी प्रयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् जुह्वति' इति होमसंयोगान् ।

तद्द्रव्यं शोपनचनम् । १५ ॥

यद्यपि 'उच्छिन्नष्टि न सर्वे जुहोति' इति शोप-श्रूयते तथापि तद् शोपवचनं तद्वत् साकप्रश्यायीय-कुम्भीवत् न स्विष्टकृद्द्रव्यम् । सत्यपि शोपवज्जने यथा कुम्भीना स्विष्टकृद्द्रव्यं शोपो नास्ति तथा अत्र विज-मानोऽपि शोप. न स्विष्टकृद्द्रव्यः । किंतु तस्य वाच-निकः अन्वयसंयोगः । 'ब्राह्मण परिक्रीणीयात् उच्छे-पणस्य (शोपस्य) पातारम्, यदि न विन्देत, यस्मीक-वपायामन्वयेत्' इति वचनात् । अन्योऽपि तस्य विनियोगः 'शतानुष्ण्याया (शतच्छिद्रायां कुम्भ्या) विशारयन्ति' इत्युक्तः । तस्मात् न स्विष्टकृदादि । 'सुतृहृते तु शोपविनियोग एवमुक्तः', 'अन्वयुः प्रति-प्रक्षपाता आग्नीव्रश्च आश्विन भक्षयन्ति, होता वसा मैत्रावरुणश्च सारस्वत, ऐन्द्र वज्रमानः । सुराग्रहान्

दक्षिणतः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति । अपिवा ब्राह्मणं परिक्रीणीयात् उच्छेपणस्य पातारम् । यदि ब्राह्मणं न विन्देत यस्मीकवपायामन्वयेत्' इति । शिद्वान्तशोप-सूत्रम् । के.

\* सौत्रामण्या पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च, तत्र सुराग्रहेषु शोपकर्मानुष्ठानं नास्ति, होमानशोपस्तु ब्राह्मणस्य दातव्यः यस्मीकवपाया शतानुष्ण्याया वाऽवनेत यः । वि. ३।५। १. \* सौत्रामण्या पशुदेवताऽपेक्षया पुरोडाशादेवताया भिन्नत्वात् पुरोडाशाणां देवतासंस्कारकत्वात्संभवात् आगदुपकारकत्वमेवागत्या । न चैवं संस्कारलोपो प्रा-भूदिति पशुषु या देवताः तदेवताकपुरोडाशान्तरानु-ष्ठानमपि स्यादिति वाच्यम् । तदेवताकग्रहैरेव संस्कार-शिडे. । सोम. १०।१।९. \* सौत्रामण्या प्रधानाङ्गयोः कर्तुभिः 'वहसा दक्षिणा' इति दक्षिणामेदात् । भा. १।१।१।११.

सौत्रामण्यां शोपकार्यं नास्ति । सौत्रामण्या सुराग्रशोपस्य अन्यशोपयुक्तारविधानात् स्विष्टकृदादि-शोपकार्यं नास्ति ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । २।५।३।१४ ॥

भाष्यम्— अस्मि सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते आश्विनसारस्वतेन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृद्दिद प्रातम् । अथेदानीं संदेहः, किं निवर्तते उत नेति । किं प्रातम् ? चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, श्रूम. । सौत्रामण्या न ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चान्येना-न्यादिदश्यते । कुत ? अनेपत्वात् । घर्षादानादशोपता । तथापि हि ग्रहैरेवं ( व ) होतुं प्रतिश्रन्ते, यतशोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च यजन्ते इति । ग्रहस्य एतच्चपि तद्द्रव्यम्, अभिगृहीतमभ्यनुजममश्रावितं देवना प्रति । यथायही-तान् ग्रहानुत्तिज आददते, आश्विनमध्वर्युः, सारस्वत ब्रह्मा, ऐन्द्र प्रतिप्रसृताया, इति होमार्थमशोपादानं भवति । होमसंयोगशोपं श्रूयते 'उत्तरेऽग्नी प्रयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् जुह्वति' इति ।

या— सद्दित्त्वनुसर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च आदिचनत्वं आग्राताः । तेषां दृग्क् प्रकल्पनमाश्रयणत्वरान् चमवन्त् सर्वहोमप्रतिनिर्वास्तीति

स्त्रिमं पुनरेवं कथ्यते । यतो देवतान्तराणि पशुदेवता-  
सहस्राण्येव यागेषु प्रत्यागमनात्तानि अनभेकानि भवेयुः ।  
तस्मान् पशुदेवतानामात्मविधाराः पुरोडाशदेवतासंघ-  
इति । १२ ॥

या— ( सौत्रामण्याम् । ) इने सप्रमाये अशुक्ले ।  
अस्या सौत्रामण्या पशुयागा आम्नायन्ते । देवतासंस्कार-  
द्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र वाचनिरोऽय  
देवताविधिः । तस्मान् अप्रकृतकार्या, पुरोडाशायागाः ।  
वचनशाम्पानान् । यो यदो देवतासंघः स पशुपुरोडाशा-  
यागेन न संस्पन्दते । कथम् ? अविश्रित्यमानतान् ।  
कथं न विश्रितवन्ते ? अविधानान् । कथमविधानम् ?  
अभ्येवकारा अनिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विश्रि-  
त्यनिः । एतच्च प्रकृतौ । अम्युदिनेषु ब्रम् । अस्मिन्  
प्रकरणे विश्रित्विच्छिन्नः । तस्मान् न संस्पन्दते । नैतन्  
सोमराजिना तुल्यम् । 'सोमेन यजेत्' इति सोम-  
विशिष्टो यगो विधीयते । ऐन्द्राशपदादीनि प्रथमानि  
सोमयागप्रकारेण सहस्राकाराणि । तानि च प्रथमानि  
प्रथमेन यजन्ते । अर्थान् तत्र यागात्प्राप्तः । इह  
पशुपुरोडाशयनगद्यस्य प्रहृदेवतया न कश्चिन् सहस्राः  
क्रियन्ते । तस्मान् यागान्तरम् । ननु अम्युदिनेषु च  
मन्त्राणि । नैतन् अम्युदिनेषु तुल्यम् । तत्र निमित्ते  
सर्वे विभागो विधीयते यागस्तु विद्यते एव । न तु इह  
तत्र विभागवचनम् । येन अम्युदिनेषु तुल्यं स्यात् ।  
ननु प्रथमं पशुपुरोडाशयागः । आनुमानिकस्तु  
देवतासंघेन यागः । तस्मात्त यागान्तरम् । नैतदेवम् ।  
यदि अस्मिन् यगे येन येनचित् प्रकारेण निवेगः  
स्यात्, तद्वदि य यागान्तरं लभ्यते । यदि च प्रथमे  
यगे सर्वे आनुमानिके न लभ्यन्ते तदा कीदृशीषादीनि  
सर्वानि अहमन्त्राणि भवेयुः । यदि च एको यागः  
तदा एक एव विश्रितः प्रकृतौ । द्वितीयस्य द्वयस्य  
चोद्देशान् प्रकृतौ । एकेन प्रथमं सत्तु । द्वितीयस्य  
तु दोषादि विश्रितत्वात्तेन प्रकृतौ । देवतयोस्तु यदि  
निवेगः स्यात् । प्रकृतानुवादेन तु संख्या विधीयते तत्र  
यागान्तरादेव नास्ति । १३ ॥

भाट्ट— सौत्रामण्या आश्विन-शारत्सव-मुनामदेव-  
तानेषु पशुषु ' ऐन्द्राशपदादिनाः पुरोडाशा भवन्ति '  
इत्यादिना व्यूहानि विधीयमानाः मोक्षदृष्टा भवन्ति ।  
इतरथा यत्र तदेवयाः पशुयागाः तत्रोत्तराण्यतिः । इति  
तत्र । इन्द्रादिदेव्यपशुषु न्यायादेव तत्तदेवपशुयो-  
डाशसिद्धे, विधीयन्त्यान् । अतश्च तदाकथं न पशुपुरो-  
डाशयागोद्देशेन देवतासंघविधिः । तथात्वे पुरोडाशयन-  
सद-द्रव्यकयागलक्षणापत्तेः । किन्तु पुरोडाशोद्देशेनैव,  
अम्युदिनेषु चित् । तत्र च योगादेश्याय योग्यतया पशु-  
पुरोडाशयागस्यैव अतिदेशप्रत्यय सवन्धः । अन्यस्य  
पुरोडाशयनसंस्काराभावात् । अतस्तस्य कार्यदृष्टभावेन  
प्रत्ययानि वाचनिकदेवतान्तरसंस्कारात् प्राकृतकार्ययाग-  
साधेऽपि तस्याप्रकृतकार्यान्तरकल्पनाया तत्रैव निवेद्यात्  
नोत्तर्यः । यानि तु सौत्रामणीप्रकरणे एव तत्तदभ्युदेव-  
त्यानि ' आश्विने गृह्णाति ' इत्यादिना मुद्रासंस्कार-  
काणि ग्रहणानि विहितानि तेषु ऐन्द्राशपदादिप्रयोगेष्वेव  
यागापेक्षाया अनिदेशप्रथमे पशुपुरोडाशयागे एव  
देवताविशिष्टग्रहणसंस्कारद्रव्यविनिर्वाहविधिः नान्यत्र ।  
आश्विनादिदेव्यारकस्य अन्यत्वात्संभवात् । प्रथमभूत-  
पशुयागेन च उत्पत्तिविशिष्टारकवरोधेन प्रथान्तर-  
निवेशानुवर्त्तते । अतो विभिन्नप्रदेवतानुसंध-  
द्रव्यान् उत्पन्नवाक्यशिष्टात् प्रयाज्ञेन्द्राशपदादिना  
( ५।३।१ ) पशुपुरोडाशयागस्य अन्वयात् संवर्त्तते ।  
तत्र च आश्विनादिदेव्यस्य प्राकृतमेव कार्यम्, ऐन्द्रा-  
दिदेव्यस्य तु अप्राकृतं इति सूत्रभाष्यकारयोः  
अभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु न तावत् सुगदि-  
द्रव्यस्य पशुपुरोडाशो विनिर्वाहः संभवी । तस्य एत-  
द्विष्यभावे देवतान्तरावकल्पनेन आश्विनादिदेव्यारकस्य  
तत्र प्रकृतौ विकृतौ वा अप्रसिद्धे । वर्यनागनीया  
तत्र पुरोडाशयनस्य इत्यस्यापि औपदेशिकत्वेन सुगदि-  
द्रव्यस्य निवेशानुवर्त्तते । नापि अतिदेशप्रत्यय-  
प्रयाजादी निवेशः । तत्र अन्नभूतकल्पनदेवतासंघेन  
ग्रहणाद्भूतदेवतायाः प्रवर्त्तनीयकारकत्वात्संभवेः । अतो  
मुनाम् कर्मन्तरमेव प्राकृतपशुपुरोडाशयागात्प्राप्तं द्रव्य-  
पूर्णमासप्रवृत्तिकं विधीयते ( ऐन्द्राशपदादिनाः

पुरोडाशा भवन्ति इति) । न चैवं पशुपुरोडाशस्य  
पुनःकरणवर्तिः । पशुपुरोडाशनामोपपत्तेः । अत एव  
येन्द्रादिकास्ते इत्यदेवतासि शिशुप्राकृतपशुपुरोडाशनाम-  
स्यैव अप्राकृतनार्थमेतथा विधेयस्याङ्गीकारः । न चेह  
पशुपुरोडाशनागस्यैव प्रथमिशाभावः । 'यद्रे सौत्रामण्या  
न्यूदं तदेव समूदं यदन्वदेवत्याः पशुपुरोडाशाः । अन्य-  
देवत्याः पदायः' इत्यर्थवादस्यैव प्रथमिशापकरणत्वात् ।  
अतः अप्राकृतनार्थे एव पशुपुरोडाशाः सुरादिपानान्तु-  
कर्मन्तरमेव प्राकृतनार्थोपपन्नम् । अत एव 'नैतेषा  
पदानां पुरोडाशा विन्यन्ते प्रश्नुपुरोडाशा ह्येते पद्यवः'  
इति लिङ्गमसि पुरोडाशा तन्नन्यदेवताधर्मस्थानि न  
विगन्ते अपि तु प्रहजन्त्यामेव तानि इति व्याख्येयम् ।  
१०११९. ७ सौत्रामण्यामैष्टिकप्रथमातिदेशः । वृ. ८।१।  
११९-९. ७ सौत्रामण्या गोऽनापिषु शय्याना वृद्धि-  
र्दश्यते । सा. ११।४।१०।१८.

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

विद्वात्तन्मन्त्रम् । सौत्रामण्या नाम आश्विनविरोपे  
आश्विनः, आरस्वतः, ऐन्द्रश्च ये सुराग्रहाः पयो-  
ग्रहाश्च तेषु च स्विष्टकृदिह न कर्तव्यम् । 'उत्तरेऽग्नी  
पयोग्रहान् जुहति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् जुहति'  
इति होमप्रयोगात् ।

तद्वच्च शेषत्रयचनम् । १५ ॥

यद्यपि 'उच्छिन्नमिह न उर्यं जुहोति' इति शेष-  
भूयते तथापि तत् शेषत्रयं तद्वत् सारंशम्भायीव-  
कुम्भीनात् न स्विष्टकृदर्थम् । यद्यपि शेषत्रये यथा  
कुम्भीनां स्विष्टकृदर्थः शेषो नास्ति तथा अप्यविश्र-  
मानोऽपि शेष. न स्विष्टकृदर्थः । किंतु तस्य चार-  
निक. अप्यशेषयोगः । 'वादाग परित्रीणीयात् उच्छे-  
पस्य (शेषस्य) पातासम्, यदि न विन्दैत्, वस्तीरु-  
वपायामनयेत्' इति वचनमात् । अन्योऽपि तस्य  
विनियोगः 'सत्तावृण्णाया (सत्तावृण्णाया कुम्भ्यां)  
निवारयन्ति' इत्युक्तः । वरमात् न स्विष्टकृदर्थः ।  
सुब्रह्मेण तु शेषविनियोग एवमुक्तः, 'अप्यशुं प्रति-  
भ्रष्टाता आग्नीध्रश्च आश्विन भक्षयन्ति, होता ब्रह्मा  
मैवावचकश्च तारस्वत, ऐन्द्र वचमानः । सुराग्रहान्

दक्षिणतः प्राचीनविीतिनी भक्षयन्ति । आश्विवा वाहगं  
परित्रीणीयादुच्छेपस्य पातासम् । यदि ब्राह्मणं न  
विन्देत् वस्तीरुवशासामनयेत्' इति । विद्वात्तयोप-  
सूत्रम् । के.

७ सौत्रामण्या पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च, तत्र सुराग्रहेषु  
शेषत्रयानुग्रहं नास्ति, होमन्तरीयस्तु ब्राह्मणाय दातव्यः  
यस्मीकनयाया सत्तावृण्णाया वाऽवनेन वा । वि. ३।५।  
३. ७ सौत्रामण्या पशुदेवताऽपेक्षया पुरोडाशस्यदेवताया  
मिषरत्नात् पुरोडाशाया देवतासस्यकारकत्वात्तन्मन्त्रात्  
आगशुषधरकन्यमेवारादा । न चैवं सस्वारात्तोषो ना  
भूदिति पशुपु या देवताः तदेवतासुपुरोडाशात्तन्मन्तु-  
ग्रहणमपि स्वादिति वाच्यम् । तदेवतासुपुरोडाशात्तन्मन्तु-  
सिद्धेः । सोम. १०।१।१०. ७ सौत्रामण्या प्रथमानुग्रहोः  
श्रुतेभ्यः 'तदवा दक्षिण' इति दक्षिणमेवात् । मा.  
१।३।१।११.

सौत्रामण्यां शेषकार्यं नास्ति । सौत्रामण्या

सुराग्रहशेषस्य अन्यशेषपशुत्तवर्तिधानात् स्विष्टकृदि-  
शेषकत्वं नास्ति ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । ३।५।३।१४ ॥

भाष्यम्— अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः भूयन्ते  
आश्विनकारस्वकीन्द्राः । तत्र नोदकैर्न स्विष्टकृदिह  
प्राप्तम् । अपेक्षानीं र्देह', ि विवर्ते उत नेति ।  
किं प्राप्तम् ? शोद्धस्तुप्राय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते,  
भूम. । सौत्रामण्या च ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चान्वेना-  
न्यादिरप्यते । कुनः ? अशेषत्वात् । सन्निधानशेषता ।  
तथापि हि यदेतन् (य) होतुं प्रतिष्ठते, तस्योपग्रहाश्च  
सुराग्रहाश्च यद्यन्ते इति । प्रहरथ तन्नपि तद्वद्वयम्,  
अमिष्टशीतमन्मन्तुक्रममश्रुतिं देवता प्रति । यथायही-  
तान्, महावृत्तिश्च आदत्ते, आश्विनमप्यशुं, तारस्वत  
ब्रह्मा, ऐन्द्र प्रतिवस्वतात्, इति होमार्थमनोपगानं  
भवति । होमश्रुयोगशेषा भूयते 'उत्तरेऽग्नी पयोग्रहान्  
जुहति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् जुहति' इति ।

या-- तद्वदित्युक्तवत्ते । सौत्रामण्या सुराग्रहाः  
पयोग्रहाश्च आश्विननादम् आरादाः । तेषां पृथक्  
प्रकरणमाश्विनमहरत्वात् चमस्यन्त् सर्वहोमश्रुतिर्नवीति

विशेषाद्यद्वापामविदेशान् तत्रापि यथागृहीतानां होमा  
 येन आदानेन संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते  
 ' यथागृहीतान् प्रहान् स्तृत्विज उपाददते । उत्तरेऽग्री  
 पयोप्रहान् लुहति, दक्षिणे सुगप्रहान् ' इति ।

वद्वच शेषवचनम् । १५ ॥

भाष्यम्— एतमेव न्याय शेषवचनमुग्रहण्यति  
 ' उच्छिन्नद्वि, न सर्वं जुहोति ' इति । सर्वहोमे प्राप्ते  
 प्रतिषेधोऽवहरते । वाचनिकस्याय स्विष्टकृद्विद न  
 भवति । तस्यान्यत्रोपयोगवचनान् ' ब्राह्मण परिनीती  
 यादुच्छेपयत्य पातारम् ' इति । अत्रस्यापि शेषस्य  
 वाचनिको विनियोग, ' शततृण्याया विचारयन्ति '  
 इति ।

वा— अनन्यशेषभूतश्च प्रतिषेधोऽनुवाद. ' उच्छि-  
 नत्रे न सर्वं जुहोति ' इति । उच्छिन्नद्वोति विधि. ।  
 तदनुवादस्य निषेधा, अशेषहोमपाप्या शेषकार्यं  
 निर्गुणं दर्शयति । वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिषेध-  
 त्वात्परमं वाऽन्यदस्वीति ' तत्रोऽपि ' इति स्विष्टकृद्विद  
 न कर्तव्यमिति ।

शा— सौत्रामण्या पयोप्रहा सुगप्रहाश्च । तत्र  
 श्रूयते ' यथागृहीतान् प्रहान् स्तृत्विज उपाददते, उत्त-  
 रेऽग्री पयोप्रहान् लुहति उच्छिनेऽग्री सुराप्रहान् ' इति ।  
 तथापि पूर्ववदेव समाप्तपूर्वोत्तरपक्षा । विशेष सोम-  
 प्रदुत्तश्रूयित्वान् । तत्र च शेषप्रहात्वात् इहापि स्यात्  
 इतिनागरी आसद्वा स्वावनेयितु अतिदेश ।

वि— 'सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदायस्मि न वाऽस्ति  
 त् । शेषगतं मुगधीरवोरुस्वरोपयोगत् ॥ '

भाट्ट— सौत्रामणी नाम पशुनामा । तत्र अति-  
 देगभासद्वेषासंस्काराग्रे पशुपुष्टेहादी द्रवपथा पयोप्रहा  
 सुगप्रहाश्च विधीयते इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्या  
 ५१३ । तत्र स्थानान्तया पुरोडासाद्ग स्विष्टकृद्विद  
 कर्तव्ये । न च प्रदुत्तस्य नाम उद्देशकरान् ज्योति  
 होत्रशेषेणायोऽपिदेशयद्वा । प्रदुत्तस्य प्राद्वीकर-  
 वनमादिदेशकरवाप्यवते । इति प्राप्ते, न तावदत्र  
 अस्तिः दीर्घोऽपि । ' यथागृहीतान् प्रहान् कर्त्तव्य  
 उपादते, उत्तरेऽग्री पयोप्रहान् लुहति दक्षिणेऽग्री

सुराप्रहान् ' इति वचनेन अनवदाय एव होमावगमत् ।  
 न च ' उच्छिन्नद्वि न सर्वं जुहोति ' इति वचनेन  
 हुतशेषागतैः शेषकार्यकरणम्, तस्य ' ब्राह्मण परि-  
 नीतीतोच्छेपयत्य पातार यदि न विन्देत् बहमीक-  
 वयायामनयेत् तत्रोऽप्यवशिष्ट शततृण्याया विचार-  
 यन्ति ' इति विशिष्य प्रतिषेधपन्तरविधानेनाविदेशि-  
 प्रतिषेधत्वात् । वास्मीकवा बहमीकच्छिद्रम् । शता  
 तृण्या शतच्छिद्रा कुम्भी । इदं च सूत्रभाष्यकारमता-  
 भिप्रायेणोक्तम् । यद् तु चार्तिकोक्तरीत्या देवतासंस्कार-  
 कार्यं मागान्तरमेव सुरापयोद्वेषक विधीयते तदाऽप्यौप-  
 धद्रव्यकरवयोद्वेषकत्वाभ्या दास्यर्गोर्गमासि क्रियन्त्य  
 अष्टमे वक्ष्यमाणार्थेन स्विष्टकृदादिप्राप्त्यापि पूर्ववदेव  
 तदभास इत्यधिकरणं प्राप्तेयम् ।

मण्डन— 'सौत्रामणीग्रहे न स्यु ।' सौत्रा-  
 मणीशामवचनविधिनि ग्रहे न स्यु, शेषकार्याणीति शेष ।

दंकर— 'सौत्रामण्या ग्रहेषु च ।'

● सौत्रामण्या सुगप्रहा. श्रुता 'आश्विनं ग्रहं गृह्णाति  
 वास्वत एन्द्रम्' इति । तत्र दास्यर्गोर्गमासिक पीरो-  
 दासिक. रिष्यन्तः न सीमिक. । भा ८।१।११-९;

● सौत्रामण्या सुराप्रहेषु अनुवचपट्कार', सप्तद्वेष मक्षण,  
 मयण, अयण, पुरोहच, उपयामग्रहण, आसदन,  
 वाध, उपतद्वन च वचनान् कर्तव्यानि । तेषु विषय-  
 न्तस्य पीरोदासिकस्यैव न सीमस्य । ८।१।११-७.

● सौत्रामण्या सुगचमस ' ब्राह्मणस्य मूर्धनि आसाद-  
 यति ' इति धर्ममात्रम् । मा १०।३।३।१८ । सौत्रा-  
 मणीप्रकरणे विप्रतिषेधान् न शक्य दृष्टकार्यकनासादन  
 कर्तुम् । तस्मान् क्रियामासदृष्टकार्यक सौत्रामणीप्रकरणे  
 स्यात् । १०।३।३।२२.

● सौत्रामणीगतसुराग्रहेषु ऐष्टिकपुरोडाशचर्मा-  
 तिदेश. । ८।१।११-९. मीको वृ २१८ ' अवि-  
 देस वाजिनसुराग्रहो. ऐष्टिकचर्माशाम ' इत्यत्र  
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौत्रामणियाय । दीक्षानिमोहान् पूर्व प्रमाण-  
 प्रवर्त्तनी भमीना पावान्तेर स्थानेन सद्यपन स्यात्  
 समारोप । 'प्रतरग्रिहो न दृष्टा समारोपयेत्' (सोमान्ते)

इति त्रिविना समाप्तस्य सौत्रामण्यग्निनायेन अग्नि-  
होत्राद्गतम् ( इषादिः पूर्वपक्षः ) । संकल्पमाहृ-  
दीपिका, ३।२।३२.

● सौत्रामणिर्यागे अग्निचयनाहं कर्मान्तरसौत्रा-  
मणियागधर्मा. सौत्रामणिनाम्ना अतिदिश्यन्ते । सोम.  
४।३।१३.

● ' सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेत् ' ( ६।१।१२।५० ) इत्यनेन न्यायेन, ' ऋभूणा एना देवताना त्रपते अतेनादधामि इति रणकारस्यादध्यात् ' इत्याशान्मन्त्रवर्णात् ' सौधन्वना ऋमरः ' इति च सौधन्वनाशब्दसामानाधिकरण्यात्, ऋमुवाब्दस्य ' तं नैमिमृमन्त्रो यथा ' इति मन्त्रवर्णात् रयकारविपर्यय-प्रसिद्धिः । सु. पृ. ४६७. ● सौधन्वन्स्य नाम रणकारस्य संस्मरतिषि आपाने अधिकारः । ६।१।१२। ४४-५०. भीष्मो. पृ. ३२८५ ' रणकाराधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण इष्टम् ।

● सौधन्वनापरपर्यायः रणकारः धैर्यनिर्देश्यः किञ्चिद्विदः आसन्तम् । भा. ६।१।१२।५०.

● सौपणोपाचार्याने विनतया गरुत्मान् अभृतायं मेपितः । वा. २।१।७।३२.

● सौमरं नाम सामविशेषः, षोडशीसंख्याया नित्यं साम्यं च, अतिरात्रे नैमित्तिकं च । वि. २।२।१३,

● सौमर— हीप्, ऊर्क, ऊ । ' यो वृष्टिकामो योऽसाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुवीत ' इत्येकं वाक्यम्, ' हीप् इति वृष्टिकामाय निघन कुर्यात्, ऊर्क इत्यसाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति वाक्यान्तरम् । अत्र वाक्यद्वये यन् वृष्टिस्वर्गादिफलं तन् वृष्ट्युद्यम् हीकार्यं मेहने सौमरयोः फलभूयस्त्वं स्यादिति पूर्वपक्षः । सौमरस्य फलभूता. ये वृष्टपादवस्त एव हीपादिवाक्येष्वनूच्यन्ते न तु पार्थक्य वाक्ययोः, हीपादिनिघनानां केवल नियमनमेति सिद्धान्तः । २।१।१३. ● षोडशोमे सौमरं उक्तव्याना ब्रह्मण्यम विदितम् । वा. २।२।१३।२८ । नित्यविधिसु षोडशी संख्याविषयः । सु. पृ. ८७३. ● सौमरस्य एसाधर-साधनेन आश्रयराशोयस्यात् आश्रयत्वयोग्यस्य च

निघनस्य प्रकरणाभावात् प्रकृताश्रयात्मेन गुणफला-  
न्यायोभात् भुज्यायान्वयानुपपत्ते. लक्षणा युक्ता ।  
सु पृ. ८७८.

● सौमरे पुरुषश्रुतेर्निघने कामसंयोगः ।  
२।२।१३।२८ ॥

ताण्ड्यप्राप्तये षोडशिसंस्वान्तरप्रकरणे ' सौमर-  
मुक्याना ब्रह्मण्यम भवति ' इति उक्तस्यसौत्रमध्यम-  
त्वेन नित्यतया विदितम् । तदेव पुनः ' यदि रथतर-  
सामा ' ' यदि बृहत्सामा ' इति नैमित्तिकत्वेन अतिरात्रे  
विदितम् । ततः पुनः ' यो वृष्टिकामः, योऽसाद्यकामः,  
यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुवीत ' इति नित्यत्वेन  
सतः वृष्टक फलभयघनस्य इतः । पुनश्च ' हीप् इति  
वृष्टिकामाय निघन कुर्यात् ' ' ऊर्क इत्यसाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति श्रूयते । तत्र किं हीपा-  
दयः निघनविशेषाः सौमरफटनः फलान्तरार्थतया  
विधीयन्ते ? एवं च यदा वृष्टिकामेन सौमर प्रकृतं  
उदा इतपोरपि ऊर्कं ऊ इति निघनयोः तत्तत्फल-  
कामनया प्रयोगः हीप्निघननिघृतिश्च, ' वृष्टिकामः  
सौमरसाम्ना सौम्रे ' ' असाद्यकामश्च ऊर्क इति  
निघन सौमरसाम्नि करिष्ये ' इति वृष्टक फल-  
कामन च । उत सौमरस्यैव तत्तत्फल साधनः तत्त-  
सिघने शाक्यन्तरपठित नियम्यते, एवं च वृष्टिकामेन  
सौमरे हीप् इत्येव निघन प्रयोक्तव्य एकेव वृष्टि. प्रार्थ-  
यितया । एव असाद्यकामस्वर्गकामयोरपि द्रष्टव्यम् ।  
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । वृष्ट्यादिकण्यतेतया श्रुते  
सौमरे साम्नि, हीपादी निघने च कामसंयोगः अन्यः  
स्यात् । पुरुषश्रुतेः वृष्टिकामादिशब्देः तत्तत्फलकामस्य  
पुरुषस्य सौमरे निघने च वृष्टक श्रवणात् । तस्मात्  
सौमरात् फलतगर्थतया निघनविधिः ।

सर्वस्य योक्तकामत्वान् तस्मिन् कामश्रुतिः  
स्यान्नियनार्था पुनः श्रुतिः । २९ ॥

सौमरस्य साम्नि. तदीयस्य हीपादिनिघनस्य च  
वृष्ट्यादिसर्वं वृष्टक इति पूर्वपक्ष वाक्यत्वेन निघृत्-  
यन् सिद्धान्तमाह । न वृष्टक फलम् । सर्वस्य समस्त-  
वयस्य सौमरस्य ' यो वृष्टिकामः ' इत्यादिवाक्यान्तरेः

उक्त कामत्वात् उक्तबुद्ध्यादिकल्पनात्, तस्मिन् सौमर-  
पक्षे एव बुद्ध्यादिलक्षणे कामभ्रुतिः 'बुद्धिकामाय'  
इत्यादिचतुर्थं त-बुद्धिकामादियदगत-बुद्ध्यादिकल्प-  
सौमरवाक्योक्तफलस्यैव प्रत्यभिज्ञापक स्यात् । ननु  
यदि सौमरवाक्ये निघनवाक्ये च एकमेव फल तर्हि  
निघनवाक्ये बुद्धिकामाय इत्यादि पुन श्रवण व्यर्थं  
स्यात्, इति चेत्तत्राह । पुन भ्रुतिः विधायार्था निघा  
व्यवस्थाविधानार्था । सौमरस्य बुद्धिकामार्थत्वे हीदृ  
इत्येव निघनम् अजायकामार्थत्वे ऊर्क इत्येव विधायम्,  
स्वर्गकामार्थत्वे ऊ इत्येव निघन इति । तस्मात्  
तत्तन्निघनविशिष्टस्य सौमरादेव फल निघननाश्रयेन  
किञ्चित् फलं इति सिद्धान्तः । के

सौमराधिकरणम् । सौमरनिघनयो कामे-  
क्यम् ॥

सौमरे पुरुषश्रुतेर्निघने कामसयोग । २।२।  
१३।२८ ॥

भाष्यम्— 'यो बुद्धिकामो योऽसाद्यकामो य  
स्वर्गकाम, स सौमरेण स्तुवीत, सर्वे वै कामा सौमरे'  
इति समाधाय तन समाप्तान्ति 'हीयति बुद्धिकामाय  
निघनं कुर्वात्, ऊर्गित्पन्नायकामाय, ऊ इति स्वर्ग  
कामाय' इति । तत्र विचार्यते किं सौमरं वृष्टेर्निमित्त  
हीयतेतदपरं वृष्टेर्निमित्तम्, अथ सौमरमेव वृष्टेर्निमित्त  
त्तम् । यदा तत् वृष्टेर्निमित्तं तदा हीयति सौमरस्य  
निघनं कर्तव्यमिति । एवमूर्गित्पन्नायकामस्य, ऊ इति  
स्वर्गकामस्य च द्वयोर्ये विचार । यथ निघनादपर  
फलम् । कथं वा निघनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति । यथैव  
मभिसंघश्च श्रियते हीयति बुद्धिकामाय बुद्ध्यादिति,  
ततो निघनादपरं फलम् । अथैवमभिसंघश्च - हीयति  
निघनं कुर्वादिति, तदा निघनयत्तत्त्वाय श्रवणम् । तदा  
बुद्धिकामायेति सौमरविद्योयण विद्यते, न हीया संघश्च ।  
किं तावमातम् ? सौमरे निघनेऽपरं कामो विधीयते  
इति । कुन ! पुरुषश्रुते । पुरुषमपरन्त्याय श्रयणं मति,  
बुद्ध्यादिति । तत् बुद्धिकामस्य हीयथ संघश्च कर्तव्ये  
यत्तस्य मवर्तते, न तु सौमरनिघनसंघश्चे । तत्र  
हि शास्त्रं सौमरं कुर्वादिति प्रयोगवचनसाम्प्रदायेव

विद्वम् । तस्मात् बुद्ध्यादिति पुरुषमपरन्त्यायवचनादवगच्छामो  
यत्रस्मिन् पक्षे पुरुषमपरन्त्यायवचनमर्थवत्, तत्रोऽयं पक्ष  
इति । तत्रास्मिन् पक्षेऽर्थवत्, निघनादपरं फलमिति ।  
तस्मात्सौमरे एकं काम । भेदेन निघनादपि द्वितीय  
काम इति ।

अथवा बुद्धिकामायेति पुरुषश्रुतिः । वृष्टिं च  
कामयते च पुरुषो बुद्धिकामाशब्देनोच्यते । तदस्मिन्  
पक्षे श्रुतिविनियोकत्री । इतरस्मिन् पक्षे पुनर्बुद्धिकाम-  
शब्देन पुरुषवचनेन सता सौमरं लक्ष्यते । तथा लघणा-  
शब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुति-प्राप्त्या, न  
लक्षणा । तस्मात्पश्यामो निघने द्वितीयं काम इति ।  
एव च फलभूयस्त्वय मविश्रयति । तस्मात्प्रथमेऽपर  
काम ।

चा— ज्योतिष्टोमे सौमरमुक्त्वाना ब्रह्मसाम  
विहितम् । पुनश्च तदेव 'यदि रथतरसामा' 'यदि  
बृहत्सामा' इति च निमित्तयोर्विहितम् । तत पुन  
'यो बुद्धिकामो योऽसाद्यकामो य स्वर्गकाम स  
सौमरेण स्तुवीत' इति नियस्यैव सत फलश्रवणसंघ-  
कृतः । तथा च वक्ष्यति एवजातीयेषु कामेषु  
'नियस्य समत्वात्' (३।६।१६।४३) इति । क्रवर्थं  
पुरुषार्थं चैवजातीयकं भवतीति वक्ष्यति 'एकस्य  
तुमयत्वे सयोगपृथक्त्वम्' (४।३।३।५) इति ।  
एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतादस्य फलापि  
भवति 'योगविद्विर्वाऽर्थस्त्वोत्प-ययोगित्वात्' (४।३।  
१।२८) इति । तदेव रूपं सौमरं प्रकृत्य पुन श्रूयते  
'हीयति बुद्धिकामाय निघनं कुर्वात्' 'ऊर्गित्पन्नाय  
कामाय' 'ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । निघनमिति  
चास्या सामभक्तिविधीयते । तत्रैतद्विचार्यते । किं  
सौमरं निरपेक्षं फलानि साधयति, इमानि बुद्ध्यादीनि  
हीयादिनिघनफलानि प्रथमो भवन्ति, उत सौमरस्यैव  
तत्परस्य साधयतस्तत्तन्निघनं नियम्यते इति । यद्यपि  
चान् कर्मभेदाभेदेन न स्तत्तथापि प्रशङ्कादुपपद्यते ।  
अथवा कर्मभेदाभेदवत् फलापूर्वं भेदाभेदावपि लक्षणार्था-  
विति संघश्च । एव चानुदानेऽपि विशेषो भवति ।  
यदा बुद्धिकामेन सौमरं प्रकृतं तदैतरपिपि निघनयो



स्वच्छप्रार्थनाप्रदीप प्रदीपः । अपि च वृष्टिप्रार्थनयोरपि  
नेदः कर्तव्यो यदि निघनादपरं कर्म । अथ तु निघन-  
नियमस्ततो हीपेन प्रदीपकर्मकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या ।  
एवमथाद्यङ्गाम्बुधर्मकाम्योरपि दर्शयितव्यम् । कृतः  
सरायः । केचित् तावद्वाद्यपरवृत्तेन वचनव्यचिद्वप-  
प्रतिभावेन वर्णयन्ति किं हीवादिप्रदाना वृष्टिकामा-  
दिवदैः संन्योऽथ निघनपदेनैति । यद्यपि चोत्तरयो-  
निघनमिति न भ्रमते तथाऽप्याकाङ्क्षयनेनानुपपन्नमार्तं  
सर्वसंज्ञितव्येन कथ्यते । किं तावद्भागम् ? 'पुन-  
र्विधानसामभ्योत्तरार्थत्वाच्च फलश्रुतेः । फल-  
भूयस्त्वष्टामाद्य हीपादेरपरं फलम् ॥' यदि  
हि सौमरकल्पान्येदेतान्यमविद्यस्ततः पुनर्वचनमनर्थकमा-  
पश्यत । न हि विषयं तथा तदा भिन्निति लभ्यते ।  
हीपादीना शान्तान्तरेण सौमरनिघनत्वेन पाठादेव  
माहारात् । नियमायां भुक्तिरिति चेत्, न, भुक्ति-  
प्राप्तानां नियमेन निघर्तयितुमप्यवस्थात् । सर्व एव  
तावदियमोऽन्त्यापादुक्तिकारणान्तराद्यः । तथाऽपि तु  
यत्तार्थादिगावस्थानि यत्स्वन्तराणि मान्ति तेषैकभवव-  
यदेनेतरसिद्धते । न रिक्त हीपादीनामर्थाप्रयोगः,  
येनैकविधानादितरनिश्चिद्यगम्यते । सौमरभुज्या हि  
कानि प्राप्यन्ते । तत्र न शक्य विधिमानवदृष्टयः  
पुनःभुज्या गम्यन्तरे संभवति शक्यन कर्तुम् ।  
अस्मत्पक्षे तु कल्पव्यादन्त्यात्प्रदानं कल्पमैप्रातेतराण्येनेव  
भविष्यति । वाक्यान्तराभिहितं च वृष्टिहीपादिसंज्ञक  
विशदशास्त्रमर्थवद्भवति । वृष्टिश्चात्प्रदानं स्वार्थेन  
संभवत् निघनव्याख्यायते काले सौमरविशेषार्थाः  
कथिते भविष्यति । पुत्रप्राप्तंभूयस्त्वत्वं च विध्यामके  
नेदे पुत्रप्राप्तंमौरीक्यार्थित्यते । तस्माद्विघनादपरं  
फलमिति ।

सर्वस्य मोक्षकामत्वात् तस्मिन् कालभुक्तिः  
रथाविघनार्थां पुनः भुक्तिः । २९ ॥

भाष्यम्-- वाद्यन्दः पञ्च भाष्यवर्षति । न रीत-  
दग्निः यद्वृष्ट निघनेऽपरः काल इति । नेयं संवत्  
क्रियते वृष्टिकाल्य हीपिति वृषादिति । कथं तर्हि ?  
हीपिने निघने सौमरव्येति । कथम् ? हीरो वृष्टिकाम

संन्ये क्रियमाणे, निघनं वृषादिति स्वप्ये न कृतः  
स्यात् । तत्र हीपिति निघनमिति नावकस्येति । तयो-  
मप्यस्ये वाक्यभेदः । तत्र निघनतन्त्रः प्रमादसमा-  
भ्यातः इति गम्यते । न चैवनादीपकः प्रमादसमा-  
भ्यात इत्युक्तम् । तस्मात् हीपो वृष्टिप्रार्थने संन्यः ।  
तेन न निघनादपरं फलम् ।

अथ हीपो निघनसंन्ये कथमत्रकथमेद इति ?  
उच्यते । वृष्टिश्चामा सौमरमत्स्येय । सौमरस्य निघन-  
प्राप्तिरस्त्येव । तत्र हीपिति वृषादित्येव एवार्थो विधी-  
यते । तस्मादवावकभेद इति । अतो निघनस्येति  
गम्यते । एवमेव ऊर्ध्वद्विस्वर्थांसात्वाच्छक्यते काम-  
वचनेः सौमर लक्षयितुम् । नियमं लक्ष्यते इति,  
निघनार्थां पुन भुक्तिनिघनस्येव कथं विधीयते ।

या-- उच्यते- ' निघनश्रुतिवैयर्थ्यात् हीपः  
फलसंगतिः । निघनेन तु संन्ये फलश्रुति  
विशेषणम् ॥' हीपो वृष्टि वृषांचा च निघनभूतेनेति  
वाक्यभेदः । तदर्थकथे चाऽऽनर्थक्यम् । अस्मत्पक्षे न  
किंचिदनर्थकम् । सर्वस्य सौमरस्य वचनान्तरेऽहत्कृत्या-  
दिकामत्वेन तत्प्रदाना च प्रातःरात्रीपादिसंन्येयार्थे  
विधीयमाने वाक्यभेदात्प्रातः । न च वचनानन्तरं च,  
निघनविशेषणनियमात्वात् । विनाऽपि च गुणकाम-  
त्वेनाऽप्येतां सामप्रविशेषणयो वापः, सौमरशब्दस्य  
सर्वमधिकामान्यत्रानन्तरत्वात् ( सर्वमकीर्ति- सतीतां  
प्रदानोहीयतिहिगोत्रद्वन्द्वनिघनारण्यना मन्तीना वत्  
कामान्यं तदचननान्तरार्थः । ) सौमरभुज्या हि परोच-  
द्वया निघनान्तरं प्राप्नोति । इदं पुनः प्रत्ययम्,  
तस्मादहीपः । यथा चार्थादिगाव्यग्राण भोवेन निघत्यति  
तथा परोचशब्दाऽपीति । अथवा सौमरशब्दकाम्याप  
गोतेनैव निघत्यत्यते । अत्रविघननेतासत्तासाम्प्र-  
वापनात् । यदि हि शीत्यन्त्यावपनो विधीयते तथा  
सौमरावपनोऽपि वाप्येति । सौमरावपनस्य निघन-  
विषय इत्यर्थः । तस्माद्विघननियमायां पुनः-  
भुक्तिरिति ।

एव तु व्याख्यायमानेऽस्ति किंचिदाख्यम् । तदु-  
च्यते 'न तादस्तदयो युक्तो यच्चनयत्किञ्चिदेतत् ।  
हीपो निघनसन्धो नेष्टो हि व्ययधानन ॥'  
हीपिनि निघनमिति व्याहितस्त्वनादोषादिति संनप ।  
तद्योतरपद्येऽपि- 'निघने हीपिनिघान चेद्वृष्टि  
कामनिघोपिते । विदिष्टार्थानुवादनाद्वाक्यभेद  
रुक्तो भवेत् ॥' निघनानुवादेन हीपानिघान  
कल्पदमनयक पुन भुविःपानं च स्यात् । सौमरप्रश्नेनेर  
हि निघनमात्रमत्र प्राप्त इति न तमात्रकचनेनायं ।  
तत्र यदि वृष्टिकामाथ यद्यसौमर तस्य यतिघनमिति  
विदिष्टमव्युत्त तत्र हीपद प्रयुचीतेति विधीयते तयो  
ऽनेकघनपकरणद्राक्ष्य भिद्येत् । यद्यपि वृष्टिकामसौमर  
तन्निघनानि प्राप्तानि तथाऽप्यनयानपि मानधिरस्तीति  
व्यवच्छेदकमवश्यं यत्न इति । तत्रान्यत्रार्थतर  
मिति दुर्लभ सिद्धान्त । पूर्वपत्तिराकरणमपि न  
सम्भूतम्, मनप्राधादेय हीपादाना निघनतरादि ।  
तन्मादेव धर्मीयम् ( दृग्गणनविधान न्यमनेन  
मात्रव्याप्तानुवृत्तमवै ) 'वृष्टिकामपदेनेन सप्रत्ये  
मति सशय । फलेन माननेनेति वाक्यमामर्थ्य  
वर्णयत् ॥' अत्र हीपिनि वृष्टिकामादेवकचनेना  
न्येति संदेह किमात्रात्फलेन हीप संनधोऽय फल  
तेन साधनविशेषात् । तत्र च 'हीपिनि निघान्' इति,  
एतन्न मन्तीति यच्चनयतिरिव भाष्यकारेण दर्शिता ।  
'वृष्टिकामादेवेति सौमरनिघोपणम्' इति सौमरस्य निघन  
यत्न स्वपदेनानुवादानुवादादयोरुपगमेव विशेषात्त्वम् ।  
'न हीपा संनध' इति फलरूपार्थवचामिप्रायेण । तत्र  
तथैव निघियुन भुवेषथ व्याख्यानम्, प्रयोगवचन  
मानपदेव सिद्ध स्यादिति, अत्रा व्याख्या । यदि हि  
स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौमरस्य निघनमात्र नियम्येत तत्र  
सात् प्रयोगवचनैरेतत्तन्मात्रहीपानिनिघनिघानव्याय  
ध्वय भवेत् । फलसंबन्धे तु न प्रयोगवचन समर्थ  
इत्यवस्था । किंच 'वृष्टिकामपदेनात्र भुवेषाभि  
हित पुमान् । सप्रयानावेद्विगणस्य हीपादिपद-  
सामिति ॥' आशयाऽनेन सौमर प्रकरणगतनपि वृष्ट  
साधनवसियुक्त सपदेन । न च तदाशयणे किंचिदयो

वनमस्ति । तथा 'भुक्तिश्रगापिशये च' इति नुक्तो  
मात्रव्याख्याप्येनेदेव व्याख्यानमपिरेवमिति गम्यते ।  
सिद्धान्तस्य- 'सौमरस्य समन्तरय य  
कामोऽभिहित पुरा । नियन्तु निघन तरय  
स प्रयायमनूयते ॥' सर्वस्यैव सौमरस्याय काम  
सयोग पूर्वोक्त एव प्रयभिरूपमान कीरयंत इति  
नायुक्तप्रतिपत्ति । किमर्था तु प्राप्तस्य पुन भुक्ति-  
रित्यत्र आह- निघनाया पुन भुक्तिरिति । वस्त्रा  
र्युन भुक्तुयासो फलेनैव हीपादयो न संबन्धते ।  
तोच्यते- 'यथेन यारनतीय नेष्टमाश्रयमाप्नु  
यात् । फले तथैव हीपादि नाऽऽमोत्याश्रयनी  
पित्तम् ॥' हीपा वृष्टि साधयेदिति हि गृह्यमाणेऽवश्य  
किमाश्रितनेयवश्यं । तत्र यसौमर प्रवृत्त तत्तत्र  
दाक्तमाश्रयत प्रतिपत्तम् । समस्त हि साम सौमरप्रदे-  
नोच्यते । न च तद्वीया साधयितु शक्यम्, यथा दन्ता  
हाम । तद्धि शक्य होम व्याप्तु शक्नोति । न तु हीपा  
सौमर व्याप्यते । बह्वदरसाध्यत्वात् । न च तद्व्यापयत  
आश्रयाश्रयिषंवाऽऽनवस्यते । यत्तु तेन व्याप्या  
साधयितु शक्यते निघनम्, न तस्य प्रकरणमन्तीति  
न वाक्यादिनाऽऽश्रयत प्रतिपत्तये । तत्र यदि वाक्ये  
नेन फलसंबन्धनेनेर वाऽऽश्रयणमशक्तो वाक्यमिच्छते ।  
तथा निघनमायानुवादेन हीपादिषंबन्धे प्रकरण साधितया  
सर्वगामसंबन्धमत्र पुन सौमरस्य यतिनि वधमपि  
विशेषणीयम्, तथापि पुनमेति नृशेजनीया ।  
किंच - 'यद्यप्ययवद्द्वार भवेत्सौमर  
सावनम् । तथाऽपि भस्वनेनवात्क हीपिति  
न गम्यते ॥' न तादसीभरायप्येन निघनेन साधि  
तेन प्रकरणस्यसौमर साधित मन्ति । अत्रवक्ष्य  
सौमरतेनाप्रतीते । न च यथा शक्युयाचयाऽऽश्रये-  
दित्येवा कथनाऽस्तीत्युक्तम् । उपेयापि साधनस्य  
नेष्टप्रकारादिमन्ति सौमर क्वचमथा मकी हीपादय  
प्रयुक्तमिति नैव शक्यते । 'मुच्य वा पूर्वोदना  
शेकवत्' ( २२।२।१०।२० ) इति प्रस्तावे वा  
साधनमिति । तत्र निघनमित्यनुवाद्यो नात्रकल्पये ।  
अथोच्येव यथोक्त्यादीनां फलप चोदितानां प्रकरण-

ज्ज्नेतिद्योगमाभयकाममवमत्तु कासि त्वेनाग्नेःशत्रुघरनेऽपि  
 सति वाक्यान्तरतोऽपि त्वेवैधो भवति । एवमनापि  
 फले विदित्ताना हीपादीनामभयत्वेन सौमरप्रवर्षात्ता  
 समासायज्ञेन लभ्यस्तानाना निघन्तस्वमनुप्रदिष्यत इति ।  
 तदनुचम् । कुत ? 'अनन्यत्रियत्वेन स्थानमुक्थ्या-  
 दिषु स्थितम् । हीपादिषु बहुस्थान क स्यादिति  
 न गम्यते ॥' युक्तमुक्थ्यादीना प्रदेजान्तरव्यहटे-  
 रलौकिकत्वाच्च वरन्तरनिवेशितम् । न हि तेषां स्थान-  
 न्तर दृष्टपूर्वम् । न चाविशतःस्थानविशेषाणा स्थानधारण  
 फलस्य चो वा । न चान्यत्र वर्तमानाना स्वरूपप्रयुक्त  
 लक्ष्यादि यददेशसर्वम् । योऽपि यत्रतान्तरेण स्थान  
 विशेषलक्ष्मा सोऽपि वृथान्तरधैरविक्रानादनुवैत फल-  
 चोत्पत्त्या गृह्यते इति तत्परं एव विशयते । हीपा  
 दाना व पुन समासायज्ञत स्थानविशेषमन्वय स  
 वायत् सौमरविधानेन नत्वर्षत्वेन सौमरप्रवर्षत्वेन  
 चोपयोगित । इदानीं तु फल प्रति स्तनपस्य हीपो  
 विशयानात् लोकनेदसाभा तरमक्यन्तरप्रवृत्तभक्ति रतिः  
 दिनिर्गो न शापते वाचिष्ठतम् । यदि हि प्रवृत्त  
 एव विहित इति प्रकाशेत तदस्य शातस्थानानात्  
 सदेवो न स्यात् । ननु चैकत्राच्छब्दस्य व एसाव प्रवृत्त  
 स्यात् स एव लोकादिष्वपीति तद्वत्प्रवृत्तेऽपि तदेव विशेषो  
 पस्थान भविष्यतीति । नेतरेषाम् । कुत ? 'धृत्त्वेऽपि  
 हि शाब्दस्य शाक्तिभेद प्रयोजने । तत्र धार्यान्तर  
 रधान न स्यात्कार्या तरेऽपि ॥' न शब्देनत्वेन  
 यत्किंचित्सायं स्थान दृष्टासायं तदेवात्रभापीति शक्यते  
 वचुम् । न हि यत्, देशदृष्टस्य सुध्वमानस्य स्थानमव-  
 गत तदेव सुधानस्यापि भवतीति गम्यते । धार्यप्रयुक्ता  
 हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ता । स्वरूपस्य  
 स्थानान्तरेऽप्यविभागात् । अतः धार्यान्तरादेव स्यापि  
 स्थानभेदमिति । न च यत्सौमरप्रवृत्तस्य हीप स्थान  
 तदेव सुधार्यत्वापीत्यवधारण शक्यम् । प्राञ्चिक  
 सौमरसाधनत्वादिति चेत्, न, तस्यैव स्थानविशेषत्वमा-  
 ह्वागदित्वात् । इतरेषामथ हि स्यात्सौमरसाधन  
 स्वेन स्थानविशेषत्वाच्च शक्यतामिति ।

ननु यथाऽप्युदितेषा मध्यमादित्यशुक्ला उपग्रीय  
 मानत्वेऽपि प्रवृत्ता शब्दते तथाऽन हीपादयो ग्रही  
 प्यते । युक्त तत्र प्रकृत्यानिविममतिवाक्यापेक्षिताना  
 देशतास्योगवाक्याना तद्विषयत्वाच्चन्द्रोपवदमध्यमादि-  
 विभागस्य च प्रकृतप्रयथानतिरेकादप्येवमप्रदम् । इह  
 तु न हीपादीना तद्वत्कारणमन्तीनि न शौचिकप्रययो  
 निवर्तते । तस्मान्नैव वाक्यार्थे समवर्षात्वमस्तर परि  
 गृह्यते । यदा सर्वप्रकारमन्वियमानोऽपि औत फल  
 सन्धो न लभ्य, तदा भा वाचिता श्रुतिरिति प्रत्य  
 साधनलक्षणा निष्ठापते । तत्रोऽर्थो भवति । प्रकृत्या  
 वृष्टिहापनाय हीपुचन्द्रोऽद्रुमिति । प्रत्यागामी च वृष्टि  
 शब्दस्यसाधनभूत सौमरस्येन लभ्यति नायत् । न  
 चावसाधनभूतमस्तीति । स्यामपि च हीपादीना प्रसो  
 नियमन्येरादयैवदाक्यमित्युक्तम् । ते च हीपादयो यथा  
 भूता सौमरेण भाषितास्तथाभूता एव नियम्यत इति  
 विनाऽपि निघनतच्छ्रुतयोगेन सिद्ध निघन्तमन्वृत्ते ।  
 तद्वदपि - 'वृष्टिगामाव सौमरमन्वृत्ते' इत्यादि ।  
 तदेतदधिकरणं शुभनिश्चयप्रतिपादापरलोकात्तराभि-  
 करणयोक्तमभेदोपपत्तौभूतम् । वृष्ट्यादिचन्द्रनैवेदं च  
 साधनलक्षणेति प्रतिपादनात् । यस्तु वाक्यभेदश्चोदित  
 आसीत् निघनसंज्ञे सति श्रत्या वा सौमरे विशेषण-  
 त्वेनोपादीयमाने भवेत् । न त्रिह तन्प्रामाण्यनि ।  
 वृष्टिसामवेदनेन सम्बन्धत्, प्रत्यलम्बनाच्च सौमर-  
 विशेषपरत्वस्य । न च प्रकृत्यक्त्या विशेषो वाक्य  
 मि दिति । तस्माददोषः । इव त्रिह विचारयितव्य  
 भवति । किं यत्र कचत्र शास्त्रात्मयोतस्य सौमरस्य  
 वृष्ट्यादिस्थापनभूतस्य हीपादयो निघन्तत् तत्र यत्र  
 हीपनिघनत् पठ्यते तच्छापागत वृष्टिकामस्य प्रयो-  
 च्यम् । एतद्वृत्तिनिघनम्, ऊनिघनक चेति वृहदा  
 विचार । तत्रानिघनेन सद्वरतागान्तोभययोम-  
 त्रिकल्पे तदि वृष्टिकामादिनिघितं हीपादिमन्वियम  
 इति प्रकृतिसिद्धयते । यत्र तद्विघनक पठ्यते सच्छापा-  
 गतेन वृष्टिगामादे समदा गतिविरागात्तथेति । कुत ?  
 'प्रपद्यते रूपदिनाश्रमीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरभक्ति-  
 योगम् । अतः समतैव विकल्पमाना यथानामा-

भ्रायमसौ नियम्या ॥' सामरूप हि समन्नायादव  
 कश्चेत् तद्यत्वेनायत्वेनादयमिष्टानादयदेव भवति ।  
 तत्र यदि ज्ञानतृतीयया गीतौ ज्ञानान्तर्यायनिचन  
 प्रयुज्यते तयो ह्यन्तर्य स्यात् । न च वचनादृते  
 एतद्विषयः । ( एतद्विहितं ' न विदितिरिति ब्रूयान्'  
 ' ऐर कृतोद्रेयम् ' इति वचनवशात् वक्ष्यशीयशाम्नो  
 भिगायदन्त्येन इत्यवदे गानेऽपि न प्रवृत्ते, इति स्पतिरक  
 दृशात् ) । तत्र ज्ञानान्तरीयविशेषोपपत्त  
 सर्वानुभवादिवाक्यप्रथमम् । अस्ति चात्र गति ।  
 निरहासो चाय नियम । समस्तस्य च साम्न  
 वशात् वादिसम्प्रदानि उपयानाम् । अतो नान्द्रीय-  
 निघनविधानम् । अत एकदेशनिघने सति काव्यभोजि-  
 त्वेनैव समस्तनियम । एषोऽपि वाद्य वाक्यार्थ  
 संभारति । समशी प्रत्ययो सन्वयमात्र विधीयते ।  
 यद्बुद्धिमानो श्रीभरत यद्य हीपित्येन निघन तद्वदन  
 स्यादन्वयमिति । तस्मात्समस्तगीतविनियम इति सिद्धम् ।

ना - ' सो वृष्टिकामो योऽप्रायशामो य स्वगं-  
 काम य गीमरेण स्तुवीत ' इति ब्रह्मसामान्य स्तोत्र  
 मध्य तत्राथ श्रीभरत कृतवशात्तत्रेव आम्नातम् ।  
 पञ्चमकाव्यनूर्त श्रीभरत मध्य आमनसित - ' हीपिति  
 वृष्टिकामाय निघा कुर्वान्, ऊर्गित्यत्राद्यकामाय, ऊ  
 इति स्वयंकामाय ' इति । तत्र संशय - किं हीपादयो  
 निघनविधेया श्रीभरतकृत पञ्चमकाव्येन विधीयते  
 तत्र श्रीभरतेन तत्राप्य सापवाद तत्तत्रायन अनिय-  
 मेन वदत यत् निघनवत् इति । तत्र पुरप्रथ्य भीत-  
 तत् तत्संभय हीपादीनां विद्यायने चतुर्व्या । तत्रे-  
 यत्र न तदनिघनितवशात्तत्राय इति कृतवशात्तत्रेव  
 एषात् । काव्यसंभये तु वृष्टिकामादिशब्दे, श्रीभर  
 तस्येन । न च भूतिप्रमरे लक्ष्य समर । तस्मात्  
 हीपादयो गुण वक्ष्यमाण । इति प्राप्ते, धूमः ।  
 वृष्टिकामेन वृष्टिकामेन विपरिवर्तमानानि प्रत्यनि-  
 दयते इति न कृतवत्तत्रायम् । ' तस्मात्तत्रेव  
 रायेंन नैव हीपादयो गुणा । विधीयन्ते  
 विघनयन्ते यथानामे तु श्रीभरते ॥ '

सोम - सगतिस्तु रेवतीवाक्ये गुणवत्त्वविध  
 समवेऽपि इह तत्संभय इति प्रत्यवस्थानात् बोध्या ।  
 सूत्रार्थस्तु - वृष्टिकाम इत्यादियुक्तवसंयोगात् श्रीभर-  
 त् इति हीपादी कृतवयोग इति ।

वि - ' वृष्टयन्त्यर्गं सामाना श्रीभरत स्तोत्रमीरि-  
 तम् । निघनाम्यपि हीपुर्तु इति वृष्ट्यादिकांमिनाम् ॥  
 कृतवत्त किं वृष्ट्यादि हीपादीनामुपेदिते । श्रीभरे  
 पञ्चमिने निघन विनियम्यते ॥ कृतवत्त चतुर्व्याक  
 वृष्टिकामाय हीपिति । श्रीभरस्य कृत वृष्टिहीपियुक्तव  
 विदधते ॥ नीतवृष्टयन्त्यर्गं सामानाम्प्रत्यय प्रत्यविशया ।  
 नियमेऽपि चतुर्व्या तादृश्यादुपवधते ॥ '

भाट्ट - ब्रह्मसामान्य स्तोत्र मध्य समाप्ताते  
 ' सो वृष्टिकामो योऽप्रायशामो य स्वगं काम उ  
 श्रीभरेण स्तुवीत ' इत्येतेकस्तोत्राश्रित श्रीभरत साम  
 पञ्चमोदशेन विधीयते । तद्वदयानेवत्वेन स्तुवीत  
 इत्येवानुपपत्तेर्वाक्यभेदप्रतीते । श्रीभरत च शास्त्र-  
 मेदेन निघनात्पान्तिप्रथमामनवनाचारतया ' हीर् ऊ  
 ऊर्तु ' इत्यादि वक्ष्यमाणानि तदेव श्रीभरत मध्य  
 ' हीपिति वृष्टिकामाय निघन कुर्वान्, ऊ इति स्वगं  
 कामाय, ऊर्गित्यत्राद्यकामाय ' इति धृतम् । तत्र  
 वृष्टिकामादिशब्दानां कृतवत्तत्वात् तदुपेदेन हीपादयो  
 गुणा विधीयन्ते । श्रीभरत च मध्यकाव्यविद्वदाभय-  
 निघनाचारतया हीपादिशब्देषु निघामक शान् भाग्य-  
 न्तरे नोभायश्रुतात्तत्रावपत्तेश्च न निघनातिरिक्त  
 भाग्यभाभरतवत्ति । न च लक्ष्यवत् वृष्टिकाम-  
 श्रीभरतविघन अविघनेन प्राप्तानां हीपादीनां विघन  
 मात्रकाल्प व्यवस्थाये च कृतवत्तम् । तत्रापि वृष्टि-  
 कामादिपञ्चमकाव्यश्रीभरतगीभरतश्रुतावत्त । तत्र य  
 निघनविघनयन्ते विघनोदशावत्तेश्च । अत श्रीभर  
 कृतवत् कृत तत्राय हीपादीनि । इति प्राप्ते, निघ-  
 त्तवृष्टयानुपेदेन वृष्टिकामादिपदे वृष्टिकामश्रीभर-  
 तवृष्टयानुपेदेन हीपादिनिघनविघनेनाधीयते पञ्च-  
 मतिश्च वाटाविघनवत्तान एतेन विघनयन्ति तत्रान  
 कृतवत्तम् । यस्तुनस्तु - निघनविघनयन्तुपेदेन  
 हीपादे वृष्टयानुपेदेन स्वकाव्यश्रीभरतवृष्टयानुपेदेना-

श्रीभूते इति न लक्षणऽपि । संकल्पपट्टमिमत्तं च श्रीभरं न सौमरावशच्छिन्नाम्, अपि तु सौमराविशेष एव । शाखाभेदेन हि क्वचिद्विद्याकीर्त्यानि सौमराणि निघना-न्तरसुक्तानि स्यान्मनासिनि । तत्र हीयः पक्षेऽप्यप्रास-त्यात् न तस्य सौमरस्य संकल्पपट्टकम् । अपि तु श्वभातीयश्रीभरे हीयरादीयनिघमेन घमाम्नासिनि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च वृत्तयं निरुक्तसंश्लेषेन हीयस्यैव निघमकरणान् संश्लेषपट्टकीभूतश्रीभरे निघना-न्तरस्यावृत्तितान् निजातीयश्रीभरान्तरस्यापि वृत्तयस्यैव-स्यात्तिसिद्धिः । अतश्च तत्रिययोगविषयभरे संश्लेषते इति विवेकः ।

मण्डनम्— 'हीपादि सौमरफलं निघमाय सिद्धम् ।' श्रीभरं नाम सामविशेषः, निघनं नाम सामः अन्तिमो भागः । 'सौमरफलं' श्रीभरस्य फलमेव फलं यस्य तत् 'हीपादि' निघनविशेषः 'निघमाय' फलविशेषा-वेक्षया निघनान्तरस्यावृत्त्या हीयानेकमायनिघनयस्योत्तं निघमयितुं 'सिद्ध' विहितम् ।

शंकर— 'हीपादेनै' कथयत्यम् । 'स्वरस्या' निघनेषु च ।'

● 'सौमराश्रीं' इति चकं निघेषत् श्रद्धाया श्रीश्रीणां ब्रह्मचर्यसकामः । इत्यत्र श्रुत्पठनस्य विधिः नातु-वादः । भा. ४।१।१०।२५.

● सौमराश्रीद्विधागे श्रुयमाणेः श्रद्धादिमुत्प-दिषिष्टश्रीद्विहिः प्राकृत्ययानां बाधः । १०।७।१९। १४-७१. श्रीश्री. पृ. ४१५९. 'सौमराश्रीद्विधागे श्रुयमाणेः' इत्यत्र अपि कल्पं द्रष्टव्यम् ।

४ सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् । ७।३।१२०॥

श्रीभरे अग्निप्रणयनं परमं यदाश्रयणम् । दशोत्पूर्वमाशयोः सपर्ययम् । चातुर्मास्ये तु 'द्रवोः प्रणयन्ति' इति श्रुतम् । इदं द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकम् च दशोत्पूर्वमाधिकम् वा इति विचारे पूर्ववत्प्रमाह । प्रणयनं चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकं शौमिकमग्निप्रणयनपर्ययं स्यात् । हि यस्मात् इतरत्

प्रणयनं दशोत्पूर्वमाधिकं अज्ञाप्यं न निघेयं चोदकेन सास्तरात् । तुदाब्दः 'समान्तरस्यावृत्तयः' ।

यातिके तु " यातिके उत्सूतं पक्षे इत्यत्र 'सौमिकं तु प्रणयनं' इत्यनेन निघासते । एवं तुदाब्दः अर्थ-यान् प्रणयनं तु इति " इत्युक्तम् ।

कुतूहले तु सौमिकं प्रणयनं इदं सिद्धान्तपट्ट एषेयुक्तम् । सुयोधिन्यां मात्स्ये च सौमिकं प्रणयनं पूर्वपठ एव । तत्र कुतूहलयस्य याजिनाः स्वीकृत्यंति । उत्तरवेदिप्रतिपेथं तद्गत् । २१ ॥

चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकम् इत्यत्र पूर्वपठो हेतुस्तथाह । चक्राभे हेतयोः सम्यये । 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति, न गुनासीरीये' इति प्रणयनचतुर्पर्ययोः उत्तरवेदिप्रतिपेथः उक्तः । प्रतिपेथस्य च प्रातिपूर्वकत्वात् सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिसत्वात् सौमिकमेव प्रणयनं अतिदिश्यते । तद्वत् यथा प्राकृत-प्रणयनस्यावश्यकत्वं सौमिकं प्रणयनं सम्ययेति तथा क्वचित्सुखेदिप्रतिपेथः अग्न्यं सौमिकं उत्तरवेदिविशिष्टं प्रणयनं गमयति रूपयैः ।

प्रातिरुमतेन इदं सत्त्वं दाशिनप्रणयनपठमिग-साधम्, कुतूहलयतेन सौमिकप्रणयनसिद्धान्तवाचकम्, सुयोधिनीमतेन भाष्यमतेन च सौमिकप्रणयनपूर्व-पठसाधनायै इति विशेषः । अक्षरार्थे तु न मेदः ।

प्राकृतं चाऽनामस्त्यात् । २२ ॥

'द्रवोः प्रणयन्ति' इत्युक्तं चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकं इति पूर्वपठे सूत्राभ्यां प्राप्तं वाच्येन निगम्यत् सिद्धान्तमाह । एतत् अग्नि-प्रणयनं प्राकृतं दशोत्पूर्वमाधिकम् । इतः । सौमिकस्य प्रणयनस्य अनामस्त्यात् । नेतृत्वं तस्य वाचकमित्यर्थः । प्रणयनशब्दोऽयं प्राहृत्प्रणयनस्य वाचकः ।

अत्र यातिकम्— " अपूर्वं प्रणयनात्तरे वरुणप्रणय-साकसेषोर्वासीयते । अग्निप्रणयनीं सरकानं 'आहृत्नी-यात् श्री अग्नी प्रणयन्' इति श्रुते । तस्मात् देवा-स्तथायं आहृत्नीयशब्दः । एतं चेत् प्रणयनान्तरं विधीयते । प्राकृतं वा इति स्वाभाविकदिव्ययोः । अथाहृत्साहितिः भाष्यस्याप्यनुमानेव " इति । अत्र

सन्नुत्तमम्- शान्तान्तरे अग्निप्रणयनोत्तरकाळ आह्वन नीयात् द्वौ अघर्षुं प्रतिप्रथातारौ अग्नी प्रणयन इति भ्रूयते । तदेकवाक्यवया 'द्वयो प्रणयन्ति' इत्यनेनापि अह्वनानाह्वन् प्रणयन विधीयते । तेन चोदकप्रथ यत् गार्हपत्यात् प्रणयन ततो वितथगमिद् अर्धाधिक असीमिक च । इति । हुतूहले तु दार्शनीर्णमासिक प्रणयन पूर्ववत् । तदर्थमिद् सूत्र इत्युक्तम् । दार्शिक प्रणयन सिद्धान्त इति तु सुबोधिन्या भाष्ये च ।

परिसरत्यर्थं अथग गुणार्थमर्थवादी वा । २३ ॥

चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयन दार्शिकप्रणयन इत्युक्तम् । अथ तु 'द्वयो प्रणयन्त' इत्यस्य सार्थक्यनाह सिद्धान्ती । 'द्वयो प्रणयन्ति' इति अथग परिसरत्यर्थं द्वयो प्रणयन्ति न चतुर्षु इति । गुणार्थं प्रादेशयनयनम्पगुणार्थं वा, अथगता वा तस्य प्रयोजनम् । 'तस्मात् द्वाभ्या यन्ति' इत्यर्थसदार्थम् । स्मृतरथं प्रणयनात्तु इत्यर्थे ।

अथ वार्षिकम्- प्रथमस्य ( दार्शिकप्रणयनवक्ष्यस्य ) प्रयोजनमस्मिन् । यथासमय एतेषु पुन श्रुतिर्ब्रह्म नीया-इति । इदं प्रणयन सौमिकप्रणयनवत् इति याज्ञिक पशुजगत् हुतूहलमवत्म् । दार्शिकप्रणयनवत् इति सुबोधिनीभाष्ययोर्मतं अप्रवचने न सौमिकं नापि दार्शिकं इति वार्षिकमतम् । के

● सौमिकं हाडु वरग प्रथङ्गत् दार्शनीर्णमासिक क्त्वर वापे एतदिति इति न । भा १२।१।८।२५

● सौमिकेन दीभाद्वाहीनजगत्पणेन दार्शिकजगत्पणस्य न प्रवृत्तं ज्योतिषेणे । १२।१।८।१७ मीको ५ १० १ 'जागण वाप' इत्यत्र अघिच्छण इष्टवत् ।

● सौमिकाना दविहीमन्ता वैश्वानरादीना सोमो ब्रह्म इति पूर्ववत् । आपमव द्रव इति सिद्धान्त । सकार्प २।१।१०. ● सौमिके चाग्निप्रणयने उत्तरवदि, न दार्शनीर्णमासिके । भा ७।२।८।२०

● सौमिके च कृतार्थत्वात् । ४।२।८।२०॥ ज्योतिषेणे अवभृथे 'यत् किञ्चित् सौमल्लित द्रव्य तेनात्तरय यन्ति' इति श्रुतम् । अत्र सौमल्लितानां कर्त्तव्यत्वेऽनुसर्गभिवक्तव्यत्वाद्वादीनां द्रावणां अवभृथ

गमन कि प्रतिपत्ति अर्थकर्म वा इति विचारे अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उच्यते । पूर्वगूणत् प्रतिपत्ति इति शब्दोऽनुवर्तते । सोमल्लितानां ऋजीपादीनां अवभृथगमन प्रतिपत्ति स्मृत इति प्रतिष्ठा चशब्देन सूचिता । तत्र हेतु सौमिके कृतार्थत्वात् इति । सौमिके सोम-संघर्षिणि अग्निप्रवादी कर्मणि प्रवादीनां कृतार्थत्वात् इत्यर्थत्वात् अवभृथगमनरूपे अर्थान्तरगमने सति प्रतिपत्तित्वमेव न्याय्यम् ।

अर्थकर्म वाऽभिधानस्योगात् । २१ ॥

पूर्वगूणत्त्वं । ज्योतिषेणे अवभृथे सौमल्लितानां द्रावणां गमन न प्रतिपत्ति किन्तु अर्थकर्म । 'तेनावभृथ यन्ति' इति प्रथानेन अवभृथेन सौमल्लितानां सयोगात् सयोगस्य उक्तत्वात् गुणभूतत्वं ज्ञायते । तस्मात् अर्थकर्म । वा-शब्द उत्तरपक्षस्य पूर्वसूत्रोक्तस्य व्यावृत्त्यर्थ ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्वयायत्वाद् देशार्थाऽवभृथ-श्रुति । २२ ॥

ज्योतिषेणे अवभृथे सौमल्लितानां द्रावामिषवग-फलदायानां गमन अर्थकर्म इति पूर्वपक्षे प्राप्तं सिद्धा न्तयति । वाद्यब्द पूर्वपक्ष निरस्तयति । प्रावादीनां अवभृथगमन नार्थकर्म किन्तु प्रतिपत्ति । तन्वयायत्वात् प्रतिपत्तित्वसाधनो यो न्याय 'यद् यत्र कृतार्थं तदन्वय प्रतिपद्यते' इति, तदस्मात् । अथ यदुक्तं 'अवभृथ यन्ति' इति द्वितीयाधुव्या अवभृथस्य प्राध्यायमिति ततोच्यते, देशार्थां अवभृथश्रुति इति । अवभृथशब्द देश लक्षयति । यस्मिन् देशे अवभृथ त देश वन्तीति । प्रतिपत्तिन्यायान्तु सौमल्लितानां गमन प्रतिपत्ति इयेव सिद्ध्यति । के

● सौमिकं तत्रे वयत्कारो निदिष्ट । भा ८।१। ४।११. ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु उक्तेरे वाणिनाहादन गुणविधि । तस्य होमनिर्वाहस्य प्रयोजनम् । पृथक्-सुत्तर करिष्याम । १०।१।१।१८-२२. ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु परिषे पशुनिरोद्धन गुणविधि । परत्र नवगम इष्ट प्रयोजनम् । महान्त परिषे करिष्याम । १०।१।१।१८-२२ ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु प्रहृथ-

सादनमिगोजनानुवादेन विहितार्थां उरस्परिधिभ्या  
प्राङ्मनयोः वेदियुवयोः साम् । १०।३।३।१८-२२.  
मीको. पृ. १६५४ ' चतुर्मास्येयु सौमिकेयु प्राङ्मा-  
सादनमिगोजना० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकी वेदिः प्रवाणया । दार्शनीपोमासिकी हवि-  
पामासादनाया । भा. १२।१।३।८. ● सौमिकी वेदिः  
मुख्य-अङ्गयोः उपकरोतीत्युभयाया । वि. ३।७।३,  
● सौमिकी वेदिः सद्योहनिर्धानादीना पयसो भूभागः ।  
अयं भूभागः, दार्शिकी वेदि अन्तर्भाष्य योऽयं  
प्राचीनयो नान् मण्डपः, तत्, प्राचीन । ३।७।३.  
● सौमिक्याः महावेद्या, पृथक् देष्टिकी वेदिर्न  
कर्त्ता । भा. १२।१।३।८.

● सौमिकप्रतिप्रणयनवर्माणं चातुर्मास्यगतामि-  
प्रणये नातिदेशः । ७।३।८।२०-२३. मीको. पृ.  
२७०३ ' प्रणयनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकप्रभूयधर्मोणां अत्रभूयनाम्ना वरुण-  
प्रयागात्रभूये अनिदेशः । ७।३।८।१३-१६. मीको.  
पृ. २१६ ' अतिदेश. वरुणप्रयागात्रभूये० ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकप्रतिभूयेद्रिगतवैश्वानरभूये राजयूये पूर्व-  
मिकगतवैश्वानरभूयेऽपि धर्मात्प्रतिष्ठति । ७।३।६।१८.  
मीको. पृ. ३७९ ' वैश्वानरायः ' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकेष्टिपशुपु सौमिकपत्नीसनहनेन दार्शिक-  
पत्नीसनहनस्य प्रमङ्गमिदिः । १२।१।१३।९. मीको.  
पृ. २८६१ ' प्रमङ्गमिदिः सौमिकेन पत्नीसनहनने० '  
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकदक्षिणया सौमङ्गद्विद्वेषमध्याना न  
प्रमङ्गमिदिः । १२।१।१७।१८-१९. मीको. पृ.  
२८७९ ' प्रमङ्गो न सोमङ्गद्विद्वेषमध्याना सौमिक-  
दक्षिणया ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

५५ सौमिकदक्षिणान्यायः । अन्वहार्यदक्षिणा  
प्राङ्मनी सौमिकदीक्षणीवादीत्यु न देवा ॥

भूतवासा परित्रयः । १२।१।१६।३३ ॥  
भाष्यम्— दस्युगोमासयोः परिक्रमोऽन्वहार्य  
मी. को. ५४८

आम्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः कर्म न कर्त्तव्यः । कुतः ।  
भूतवात् । भूतास्ते ऋत्विजः सोमार्थेन परित्रयेण  
' तस्य द्वादशरात दक्षिणा ' इति । एकदेशकालकर्त्तव्य  
चाङ्गमयानानाम् । तस्यात्तेरेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि । अतो  
न पृथग्ङ्गानां परिक्रमः । तस्मादन्वहार्यो निवर्तते ।

शा— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ता अन्वहार्य-  
दक्षिणा दातव्या नेति संशये ' दक्षिणा सोमस्य ' इति  
वचनात् द्वादशरातदक्षिणा केऽते प्रचानार्थं इत्युक्तम्  
( ३।७।१९ ) । अतः अङ्गेषु स्वार्थदक्षिणा दातव्येव ।  
( विद्वान्तमाह— ) प्रमङ्गमिदिर्नार्थवत् न दातव्या ।  
प्रचानार्थां ह्येषा आनतिः उपक्रमभङ्गति आसमातेः  
प्रवृत्ता च अनपवृत्ता च, इति तामेवोपजीवन्तो  
दीक्षणीयादिविधयः चोदकप्राप्तामपि स्वाधामानति न  
प्रयुञ्जते । किंच पृथक् दक्षिणाया आनतिभेदात् अङ्ग-  
प्रचानानामश्रुतः कर्त्तव्येद आपद्यते । ( कर्त्तव्येदश्च प्रयोग-  
भेदात् चोदकप्राप्तात् प्रयोगविधिना एकस्यैव प्रयोगस्याव-  
गमादयुक्तः । क्वचिदक्षिणामेदस्य भूतत्वात् कर्त्तव्येदो  
न दोषः । वाजपेयवृहस्पतिवचनोश्च भूतत्वादेव  
प्रयोगमेतोऽपि न दोषः ) । किंच यैः प्रचानं कर्त्तव्यम्,  
तेरेव अथयमङ्गल्यपि कर्त्तव्यानि । नातुर्वैद्विरङ्गानि  
प्रचानं कर्त्तुं शक्यमिति निश्चिने शास्त्रार्थं प्रचानार्थत्वेन  
अङ्गानां, चत्वात् अङ्गमपि कर्त्तव्यानि भवन्ति, इति  
प्रमङ्गमिदिद्वयानत्वात् सोमेषु दक्षिणा शक्यते ।

सोम— केवलप्रचानार्थैस्त्वयव्युक्तं केऽन्यप्रचानान-  
तिरेव कार्यम्, इत्यङ्गमपि अङ्गनत्वात् कर्त्तव्यं  
( दक्षिणादान ) दोषमशङ्कवत् इत्युचितानेः संगतिः ।  
सूत्रार्थस्तु— सोमदक्षिणयैव भूतत्वात् न पृथक् अन्व-  
हार्येण परिक्रमः इति ।

वि— ' अन्वहार्योऽन ( सौमिकेष्टिषु ) दातव्यो  
न वा, ऽऽयाः सोममासया । गत्रादिदक्षिणा यस्या-  
सानत्यन्तरवर्जनात् ॥ '

माह— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तान्वहार्यदक्षिणा  
सोमार्थेदक्षिणयैव प्रमङ्गदानतिसिद्धेर्न देवा । न च  
' दक्षिणाः सोमस्य ' इत्यन्वाङ्गताधारणनिवर्तकवत्

प्रवृत्तिवर्तमानमपि शक्यम् । तथात्वे आनति भेदेन कर्तृभेदापत्तेः । अङ्गप्रधानानामधुतप्रयोगमेदप्रस-  
ङ्गात् । अतः सोमान्द्रक्षिणवैरानतरत्वात् तदामत्युप-  
जीवनेऽपि च पशुपथाज्ञानामिव तन्व्यज्ञत्वानपाथात्  
न दीक्षणीयादीना पृथग्दक्षिणाप्रयोजनत्वम् । न चैव-  
मङ्गलाधारपश्चिष्टिप्रयोजनमात्रः, तद्विद्वानो निरुद्ध-  
पश्चारी द्वादशघतनिष्ठिप्रयोजनकरत्वात् । अत एव  
तत्र प्रकृतोऽन्वाहार्यो यादृशितयत्किञ्चिद्विद्वानविसाधनं  
द्रव्य दक्षिणेष्वप्यत्र विचारः ।

सण्डन— 'स्यद्दक्षिणा नेह च दर्शनोदितता ।'  
इह सोमान्द्रेषु ।

शंकर— 'सोमान्द्रे दक्षिणा न च ।'

● सोमिन्द्रक्षिणान्यायः । 'दक्षिणा, सोमस्य' इति  
वाक्यात् प्रधानमात्रार्थोऽपि दक्षिणायाः अतिदेश-  
प्राप्तान्वाहारेणैवनिवृत्तत्वम् । सु. पृ. ६३६. ● यद्यपि च  
किञ्चिन् प्रधानमात्रसंज्ञकत्वमभवेत् (समागोक्तत्वात्)  
तथापि सौमिकवेदिदक्षिणान्यायेन प्रसङ्गविद्धेः न  
प्रादुर्भावस्युपसमर्थो भवति । वा. २।१।६।२२ पृ. ४१४.

● सौमिकप्राचीक्षादृष्टिमन्त्रैः अग्निचयनप्रकरणश्रुत-  
दीक्षादृष्टिमन्त्राणा समुच्चयः । १।३।१।२३-२९.  
मीको. पृ. ४९ 'अग्निचयने श्रुताना दीक्षादृष्टि-  
मन्त्राणाः' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्टव्यम् ।

● सौमिकघर्माणां उद्भिदादियु अपकृत्यागेषु  
अतिदेशः । ८।१।१।१६. मीको. पृ. १९९ 'अति  
देशः उद्भिदादियु' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्टव्यम् ।

● सौमिकपदार्थेभ्यः पौरोडाशिकानां प्रोक्षण-  
दीनां पूर्वमारिरं ज्योतिष्टोमं सुत्थयाम् । ५।१।१।३।  
२५-२६.

● सौमिकप्राग्निहोत्रमत्से' दार्ढीकवाश्राणां जुह्वा  
दीनां प्रसङ्गमिदं मनति सन्तीषपुगोडायादियु  
ज्योतिष्टोमे । मीको. पृ. २८२८ 'प्रसङ्गे न ज्योति-  
ष्टोमे सन्तीषः' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्टव्यम् ।

● सौमिकवर्द्धित्तरणार्थः 'अग्नीवमीन्द्र निहृ,  
वदिः ष्टुगोहि' इत्यादि प्रैव ।' सपत्त. १।३।१५.

मीको. पृ. २९१० 'वर्द्धिः ष्टुगोहि' इति प्रैवः  
सोमार्थः' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्टव्यम् ।

● सौमिकवेदेः अङ्गप्रधानार्थता । ३।३।३।७,९.  
मीको. पृ. १७०० 'चिकीर्षान्यायः' इत्यत्र अधि-  
पकरणं दृष्टव्यम् ।

● सौमिकवेदिन्यायः । सोमान्द्रेषु  
सौमिकवेद्या दार्ढीकवेदेः प्रमत्तसिद्धिः ॥

नानार्थत्वात् सोमे दशीपूर्णमासप्रकृतीनां वेदि-  
कर्म स्यात् । १२।१।३।८॥

भाष्यम्— सोमे यानि दशीपूर्णमासप्रकृतीनि  
कर्माणि महावेद्या वर्तन्ते, तेषु चिन्ता तेषां वेदिभेदेन  
कर्तव्या एव नेति । किं प्राप्तम् ? भेदेन कर्तव्या । किं  
कारणम् ? चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुसरो  
भवति । ननु सौमिक्येन प्रसङ्गात्कार्यं साधयेत् । शब्दो-  
च्यते ! न साधयेत् । कस्मात् ? नानार्थत्वात् । नानार्थे  
एते वेदी । दार्ढीपूर्णमासित्री हविषामासादनार्था,  
सौमिकी प्रचारायां । तत्र प्रसङ्गे नोपपद्यते । यत्  
तत्रिनोऽङ्गमाभ्यपारयन्नेकैर्वा तत् प्रसज्यते । यथा  
पाशुका. प्रयाजाः पौरोडाशियेषु । न त्विह तथा ।  
तस्माद्देदिः कर्तव्या ।

अहर्म वा, कृतदूपा स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— न वा कर्तव्या दार्ढीकी वेदिः ।  
कृत' । कृतदूपा स्यात् । सा त्रियमाणा केवलं सौमिक्या  
वेदेः कृतस्या दूपणं स्यात् । न किञ्चित् स्वार्थं साध-  
यति । ननु हविषामासादनं तत्र करिष्यते । शक्यं तु  
तत् महावेद्यामपि कर्तुम् । न-व्यार्थां सेरुक्त्वम् ।  
अव्यार्थाऽपि सर्वा हविषामासादने अधिपकरीभ्यस्तु  
प्रभवति । वेद्या हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च  
वेदिः । न तत्र तदर्थयामन्वर्थायां वेत्येव विनैप-  
श्यते । तस्माच्च कर्तव्या दार्ढीकी ।

ज्ञा— ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्या कृतानां दशीपूर्ण-  
मासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेः भेदेन  
प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति संदेहे यद्यपि अङ्गप्रधानार्थां  
महावेदि तथापि प्रचाराद्येत्वाच्च हविषामासादनार्थायाः  
प्रादुर्भावः कार्यं साधयतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या ।



नेनम् । प्रचारार्थं प्रसङ्गात् हविषसादनमपि शक्नोति साधयितुम् । नहि तस्यां क्रियमाण हविषसादनेन विगुणं भवति । चेत्तद् हि हविषसादनं प्रकृतौ भुतं न स्वाधीनमेवेति । तस्मात्प्रचारार्थं प्रसङ्गात् आसादनेन उपजीवते ।

सोम— आज्यभागादिकार्यस्य अन्वयः असिद्धेः यथा तरङ्गणम्, तथा प्राहुतवेदेरपि इत्युत्थितैः संगतिः । सूत्रे नानार्थत्वात् प्रचाहविरासादनं चकार्यभेदात् इत्यर्थः ।

वि— 'सोमे वेदां कृताया यदिष्टिप्रवृत्तिं भवेत् । तत्र कार्येष्टिरी वेदने या, वेदिस्तु सौमिकी ॥ प्रचाराय हविषसादनाय कार्येष्टिरी पृथक् । भेन सादनमन्वयं कर्तुं शक्यं ततो न सा ॥'

भाट्ट— सौमिकमहावेदिः दशार्धेन अङ्गप्रधाना-  
यैल्लुक्तं तृतीये । तदा 'इयति शशमहे अथा वसुम्'  
इति महावेदिस्तुल्यमौर्ध्वेनाद एव । तेन महावेदि-  
करणेत्तरं यानीष्टिप्रवृत्तिं दशार्धमासविकाराणि  
सोमाङ्गानि कर्माणि तेषु हविषसादनरूपस्य अङ्गाङ्गस्य  
महावेदिप्रमेक्षरतदेशात् आतिदेशिः षेष्टिकनेदेः तदेति-  
करणस्य च प्राप इत्यादिनादमेव । यदा तु अनेनार्धवैदिकं  
गमनागमनादिरूपकर्तृप्रचारमाशयित् महावेदे, तदा  
वृत्तान्तिता किं वाहयन्मणि हविषसादनार्थेष्टिक-  
वेदिकरणस्य कार्यसिद्धयभावात् प्रसङ्गसिद्धयनुपपत्तेः  
षेष्टिकवेदिकरणेन ता स्यात् तद्विषसादनायम्, तेन  
हि षेष्टिकसौमिकवेद्यां, तदेदिकरणं च कर्तव्यं न वेति  
चिन्ताभाम्, कर्तृप्रचारेण हविषसादनस्य महावेद्या  
या षेष्टिकवेदेः तदेदिकरणेन वा तदेष्टिकरणोत्सरे-  
चोर्वा एकत्रप्रत्यभिज्ञापनाभावात् प्रकरणान्तराच्च वेदि-  
करणभेदप्रतीतेः, सत्यपि च वेदिसादनादनस्य एकत्वे  
सदाचाना सत्तरदिमाणनिष्ठिष्टदेवविशेषाणां भिन्नत्वेन  
तत्तदेदिमेशात् भेदः । इति प्राप्ते, सत्यम्, न कर्तृ-  
प्रचारेण हविषसादनस्य प्रसङ्गसिद्धिः, तस्य पृथगनु-  
ष्ठानानुपपत्त्यात् । तथापि महावेदिष्टिप्रवृत्तिवेदिकरणेनैव  
षेष्टिकनेदेरपि सिद्धता नैष्टिकवेदिकरणस्य पृथगनु-  
ष्ठानम् । वेदिर्हि न परिमाणविशिष्टदेवविशेषः, तस्य

एव सिद्धत्वेन वेदिकरणजन्यत्वानुपपत्तेः, वेदिकरण-  
ममास्यथा तस्य वेत्तुनादत्तराशयनेश्च । किन्तु अष्टप्र-  
विशेषात्तच्छिन्नदेवविशेषः, अष्टमेव वा । तत्र च  
निरीत्यभूत्स्य देशस्य वेदिकरणजन्यत्वात् अष्टमेव  
वन्वयम् । तत्र वेदिसादस्य नानार्थेनरूपपरिहास्य  
एवजातीयमेवेति सौमिकवेदिकरणेन तस्य जावत्वात्  
अष्टप्रविशेषात्तच्छिन्नदेवविशेषत्वेनैव तस्य षेष्टिकवेदि-  
पदार्थस्य सिद्धेः नैष्टिकवेदिकरणानुष्ठानम् ।

न चैवमेकजातीयत्वात् प्रति वेदिकरणद्वयस्य कारणत्वे  
व्यभिचारस्य संशयोपपत्तिः, तत्तत्कृत्यपूर्वसाधनीभूतवेदि-  
रूपाष्ट प्रति तत्तदेदिकरणस्य कारणत्वात् दशादी  
वेदिकरणान्तरप्रसङ्गे । प्रवृत्ते तु अष्टप्रमानस्यैव  
उपवेदान्तिद्वयत्वात् तत्रनकवेदिकरणविशेषस्यान्तिदेशा-  
दिति कीदृशमेव सनागांविचरणे क्षुण्णम् ।

मण्डन— 'सोमे न वेदि, पृथगिष्टिर्भेदोनाम् ।'

शंकर— 'दशादी सोमवेदिश्च ।' प्रसङ्गते ।

● सौमिकवेदिन्यायः । 'तयुक्ते तु षण्प्रतिस्तराणां  
सर्वचिकीर्षा स्यात्' ( ३।अ३।९ ) इत्यत्र तृतीये  
'पृथगिष्टिप्रवृत्त्या प्राची' इत्यादिनाकार्यविहिताया वेदेः  
साङ्गस्येनयत्तार्थत्वेन उक्तयायाः अपि औपनिषदादि निय-  
माणत्वेन तदानीन्तनार्थत्वाभावात् वेदिकरणोत्सर्वाला-  
भायसीयोमीयवश्यागाथरेवे च सत्यपि तद्वचनात् प्रागेव  
सौमिकामिप्रवचनप्रक्रमे अनुष्ठानेन सोमार्थानुष्ठानान-  
धारणात् सौमिकव्याभिधानम् । तथा च प्रथमार्थपदस्य  
( तथा वेद्या ) अर्थोत्तमीयादिषु अतिदेशप्राप्तदार्थ-  
पूर्णमासिकवेदिकार्यस्य हविषसादनस्यापि प्रसङ्गात्  
षिद्धेः दशार्धोर्णमासिकी यत्रमानसमिता वेदिः निवर्तते  
इति द्वादशे वक्ष्यते ( २।१।१।२-९ ) । अतः तन्नि-  
मन्वयताभावेऽपि तस्यन्यथासनामाश्रेण प्रसङ्गो भवति  
इत्याशयः । सु, पृ. ६३६. ● सौमिकवेदिन्यायः ।  
सर्वं वेदेदेवविशेषात्तदन्वयत्वात् देवकालोक्तं साङ्ग-  
प्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात् सगार्थत्वं इति । वा.  
३।७।१९ पृ. १-७७९.

● सौमिकवेदिः वेदोत्तमीयाद्यद्योगीयादिषु दार्ष्टि-  
कवतानां प्रसङ्गसिद्धिः । १।२।१।१।२-२३. सौमिको.

पृ १८१८ ज्यातिशोमे प्रायशैवात्पि द्वाशिक व्रत०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकत्रनादिभक्षणेन षष्टिप्रक्षयमथाभा न प्रवृत्तमिति । १२।१।१५।१-३२ मीमो पृ २८३१ ' प्रवृत्तमिति षष्टिक्रमोपमाणाः सौमिकत्रन मक्षण ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सौमेन्द्र चर निवपत्०' इत्यत्र तु अग्नी-  
तोमीवविष्यत् एष सोमसन्धात् । वाल पृ १२०

● सौमेन्द्रचरु यजमानस्यैव सोममन न तु कृदिवत्तमपि । वि ३।१।१७

● सौमेन्द्रचामान्चरु वैदिकपान वापदि प्रायश्चित्तम् । ३।१।१३।३४-३६ मीमो पृ ४३६२ 'सोमद्रक्षर यजमानपान वापदि' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सौम्य चक्षुमालमेत' इत्यत्र लज्जया वाग चादना भवति, आत्मनस्य प्रवृत्तिर्द्वय उच्यते । भा १।१।१।३९, ● सौम्य बभ्रुम् इति पुरोधा स्वयमान्तो द्वितीय इति । १।१।१।७।१७, ● सौम्य स्यान्नरस्य यजमान एतदश कृत्विवज ' इति कर्तृणा नियमवधि, नातुताद । १।१।१।२३-२४

● सौम्यादीना कामाना पशुनामनुष्ठान पाठक्रमो न नियामक काम एव तु तत्र नियामक । ५।३।१२। ३२-३६ मीमो पृ १४४५ ' कामवधिवाप ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौम्यादिपशुभक्षेपु विन्यत अग्नीषोमाय पणाम । ८।१।६।१३ मीमो पृ २६४९ ' वैश्व न्यय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौम्यचरोनिर्गद हविष नगवत्प्रथमा मित्र शकट, १ त द्वितीयानाशकशोत्यनारिहन् । भा १२।१ ७।१-१६, ● सौम्यचरोर्ध्वो नोनिष्ठाम दार्शेपीगमाविकैशय याये कर्तव्य न त सोमक प्रह नमसैः । १२।१ १।२०-२१

● सौम्यचरु-आश्विनाष्टकपाठे तार्तीयवचननि-  
पुगेदमेषु च हविःशान्दान भेदेन १ कृतव्यम् ।

१२।२।१।२२-२३ ' हाव'द्वदाह्वान तार्तीयवचन निक० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौम्यवाष्टैष्यवाना पुरोडाशानामुपस कालिकत्वम् ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं ह्युभयम् ।  
४।१।३।५।

भाष्यम्— रात्रयुव उपसद प्रवृत्त्य श्रूयते ' पुर स्नाटुपसदा सौम्यन भवति अतः त्वाष्टेण, उपरि टाष्टेणया ' इति । तत्र सदेहं हिनुपसदं सोम्यादय, उत उपसदकालः इति । उपसदं हिनुपसदं । कुत ? उप सत्सयोगस्य श्रत यत् । कालविधौ सति लक्षणा स्यात् । तस्मात्पुसदं हिनुपसदं । ननु कालवदं भविष्यति । तथा सत्युभयमनुयुजेत । उपसत्सयोगस्य, पुरस्तादिति च कालाभिधानम् । उपसत्सयोगादुपसदं हिनुपसदं । पुरस्तात्सौम्यस्य च पूर्वारिपु प्रयोग इति । उच्यते । विप्रतिपिद्धं ह्युभयम्, न शक्योऽपुसदाभिस्तेष शब्द सौम्यादींश्च विनाष्टुमकस्मिन् वाक्ये, पूर्वादींश्च । भिद्यत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् कालवदं हिनुपसदं ।

वा - सौम्यनति तृतीयानि-श्रातुपसदाभि पण्य तत्प्रास्थावायमव गम्यत सौम्य प्रति । तस्माद्वाङ्मि-  
सन्ध । कालवदं भविष्यति ' इति अतर्गिताभि प्रायश्चोदयति । यथोपसदं श्रुतास्तथैव पुरस्तात्सुन्द काल प्रतिपादयति । तस्मात्तत्र प्रतिपादिते काले कालाय सन्ध । अत्राङ्गिसन्ध वक्ष्य प्रयोजनवत्प्रतिपे-  
दयस्यैव वदन्नुवाद ।

अपिवा कालमान स्याददर्शनाद्विदोपरय । ६ ॥

भाष्यम्— अपिवाति पक्षयावृत्ति । कालमात्र स्थात् । नगदम इत्यसन्ध । कुत ? अदृशनादि शपस्य । नापे कालाभिधानेरस्य कश्चिद्विज्ञानो लभ्यते ' आमिमाहताऽध्वेमनुवाचश्चरन्ति ' इत्यवमार्दिभि । अनपि हि सौम्यादौ विदित्वा, उपसदोऽपि । इदमानुभूतमविहितं तदधिष्यत । तस्मात्सौम्यामिति ।

वा - उपसदमानान्यैतानि अत्रयत्प्रागप्यपि । य'पुनश्च च १ त कागयनितारत्यावगतवान् ।

शा— राजस्ये एव 'सौम्यं चरं चर्द्धक्षिणा' इति विषयः श्रुते— 'पुरस्तादुपखदां सौम्येन प्रचरन्ति' इति । किमपि चरः उपसदानाद् अङ्गप्रयोजन-व्यवच्छेदयं उन शान्तरवत् फलार्थः शालार्थोऽयं संयोग इति । 'तत्र प्रकरणाक्षेपान् सामान्य-प्रचनान्दयम् । एताराज्ये त्रिनिपुञ्ज्येत् साक्षाद्-पसदङ्गता ॥' 'अत्राभिधीयते नेयं पष्टी ताद-र्थ्याचिनी । दिग्भोगलक्षणा त्वेषा पुरस्ताच्छ-ब्दयोगतः ॥ अङ्गाहिमावमात्रे हि पुरस्तादित्य-नर्थकम् । प्रसज्येत पदं तस्मात्काष्ठतावद्विधी-यते ॥ तथा च सति नाङ्गत्वं विधातुं शक्युया-द्विधिः ॥ नष्टानुसर्गविधयोऽनेकार्थव्याप्ति-क्षमाः ॥' तस्मात्कालार्थं एव संयोगः इति फलार्थः सौम्यः ।

सौम— एवं शान्तां प्राधान्ये व्यवगामामङ्गत्वे स्वाश्रिते यामानामपि न सर्वेषां प्राधान्यमित्याशेषात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'पुरस्तादुपखदा सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिशाद्विष्णवेन' इति शौम्यत्वाष्ट्रादेः प्रवृत्तथागत्याश्रित्येऽपि उपखदङ्गत्वेन । उपखदङ्गत्वंपुरस्तात्त्वाभयविधानस्य वाक्यभेदप्रसङ्गेन प्रातःपरद्वये खते पशुतृतीयाभ्यामङ्गत्वस्यैव न्यायक्या-दिति ।

वि— 'किं पुरस्तादुपखदां सौम्येन प्रचरदिति । अङ्गाहिमावः काले वा, वाक्यवादायः प्रतीयते ॥ पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिसतः । नाहं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमित्येवमित्येव ॥'

भाट्ट— राजस्ये एव 'सौम्यश्चर्द्धक्षिणा' इति विषयः 'पुरस्तादुपखदां सौम्येन प्रचरन्ति' इति श्रुतम् । तथापि उपखदङ्गत्वं यथाशान्तरवत्तदशेष्या-रूपसौम्यवाङ्गताया फलवत्त्वे पष्ट्याः पुरस्ताच्छब्दस्य वैदर्भ्यप्रसङ्गेन 'पष्टयनर्थमात्रेण' इति शान्तुकारा-दिभोगनितिरास्तादर्थ्यप्रस्तामावात् शौम्यस्य तद-र्थेणानुपपत्तेः, येनपवत् पश्चन्तरकल्पनया तदर्थत्वस्य चातुसृतीवाक्यतयाऽनुपपत्तेः, उपचित्यास्यं च फल-

पेक्षामां सामान्यविधिनाऽपि कल्पनेन स्वाराज्यफलव्येत्य-त्येवावसायानकालार्थं एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु उपचित्यावकल्पेऽपि प्रथमव्ययिन उप-सद्विष्टप्रत्ययत्वशानस्य स्वाराज्यवाक्यार्थान्तरात्तदर्थत्व-मेव युक्तम् । अतः सौम्यः फल्ययुक्त एव पाठकमा-तृत्वेपठितकर्मन्तरकालव्यत्येन प्राप्तेऽपिदिशाप्रसोपखपूर्वं विधीयते । ततश्च न तद्विश्रुतौ सर्वस्यः । पूर्ववत्वास्यापि तद्विश्रुतौ फलवत्ता प्राप्ता अशेष्यते इति संगतिः । तेन सगत्यभ्यादिदमभिसरणं विदेवनाधिकरणपूर्वं द्रष्टव्य-मिति तन्त्रसारोक्तिरप्यास्ता । आचार्योक्तत्वादिति हेतुक्तिस्तु अनुपपत्तिव्यापितेव ।

मण्डन— 'नोपखदङ्गवगदि हि सौम्यम् ।'  
शंकर— 'सौम्ये नोपखदङ्गता ।'  
● सौर्यः पष्ट्या पार्षः एकपष्टिः शान्ताः, दि-पष्टिश्च पार्षणमासा भवन्ति । संकल्पे, ३।१।२८.

● सौर्यसंवत्सरविषयाः मातृलक्षण्याकाः । (म ५, वृ ६, ल ३ = ३६५) । संकल्पे, ३।१।२८.

● सौराज्यशब्दः नाश्रयिते धर्मवाङ्मकारणमभि-प्रेतः । सु. वृ. १.०३.

● सौराष्ट्रे दीक्षा दक्षिणाश्च प्रधानार्था एव नोभयाथाः । ३।१।५।११-१२. सीको. वृ. २।०५  
'दीक्षादक्षिणत्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौर्यः आश्रयात् उपमिततद्विद्यमानवणेन इति-कल्पित्वा यज्जाति । आश्रयत्व च शौम्यद्वारायामावास्यायां च विद्यमानत्वात् अतकवमकथार्यवत् किं शौम्यास्ता इति कल्पित्वा प्रकल्पेत् उक्तमावास्यायाः । तस्मात् अनुष्ठा-मार्थानुसंगत्वादित्यस्यः । वा, ८।१।१५।२६. ● सौर्यः आश्रयवदनुष्ठेयः स्यन्मितेन नोदकवाक्येन आश्रयधर्मा-तिदेशः । अनुष्ठापनं च किञ्चिद एकदेवतावत्त्वं शौम्य-द्रव्यकर्त्तृ निर्वापय । वि. ८।१।२. ● सौर्यः उपमानेन आश्रयविषयत्वं यज्जाति । टुप्. १.०।१।१२।१५. १८००.  
● सौर्यश्चरः आश्रयविकारः इत्येतत् समपिगतम् । भा. ८।१।१६।२८, १.०।१।२.०।२८. ● सौर्यश्चरः श्रोतनः स्वाश्रयमेव प्रकल्प्यः न कथ्याश्रिते । १.०।१।

११।८७-५१. 'सौर्यचरो. पाक. ०' इत्यत्र अधि-  
करण प्रष्टव्यम् । ० सौर्यश्वरः नाम्य कर्म । वि. ६।३।  
२. ० सौर्यश्वरः समुदायविचारः न समुदायविचारः ।  
भा. ८।१।१५।२६, ० सौर्यश्वरः हविर्विचारः न  
कपालविचारः । ओदनेन हविर्विचिन्त्यते न स्वाह्या  
हविर्विचिन्त्यते । १०।११।०।३८-४४, ० सौर्य.  
विद्वित्स्त्रात् पूर्वशामिहित विष्यन्तमपेक्षते । १०।१।  
१६।२८. ० 'सौर्यं चर' इत्यादी सूत्रादिदेवतायाः  
प्रतिनिधि. नास्ति । वि. ६।३।५, ० 'सौर्यं चर  
निर्वपेत्' अत्र चरशब्दस्य ओदन इत्यर्थो न तु  
स्वार्थः । 'आदित्यः प्रावर्णायश्वरः' इत्यत्र 'अदिति-  
भोदनेन' इति वाक्यसंश्लेषात्प्रतिनिर्णयात् । अनवस्था-  
वितान्तरूपमपश्योदनः चरशब्दार्थः । ( शा., सोम.  
१।३।२ ) । याज्ञिकः अनवस्थावितान्तरूपमाकं  
ज्ज्वलन्तुले विश्वदक्षिणे ओदने चरशब्दं प्रयुज्जते ।  
१०।११।०. ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' आग्नेयम् ।  
भा. ८।१।२।२. ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' इत्यादीना  
विहृतीना स्यात्कालमेव न द्रव्यकालत्वम् । वि.  
५।१।७. ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' इत्यादेशे अत्र  
आत्मनेपद नास्ति तनापि आधानगतात्प्रत्येपदादेव फलस्य  
कर्मणामित्यसिद्धिः । सोम. ६।३।२. ० 'सौर्यं चर  
निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चसकामः' अत्र अधिकस्य स्वर्गस्य  
फलने न्यूनस्य अधिकाधिकप्रयत्नफलने वाक्यभेदः ।  
याज. घृ. ३. ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चस-  
कामः' अत्र प्रधानविधेरपेक्षितः शेषोऽङ्गकलापः  
वैदिक एव दर्शपूर्णमासगतो प्राद्य, न तु स्वाह्याकाक-  
गतो लौकिकः । वि. ७।१।२. ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्'  
ब्रह्मवर्चसकामः' इति अनारम्य भूयते । दर्शपूर्ण-  
मासयोश्च 'चतुर्थे मुष्टीन् निर्वपति' इति भूयते ।  
तत्र दार्शनीयोमासिके निर्वपेत् गुणविधि सौर्यचरनिर्वापः  
उव तत्रैव निर्वापान्तर किञ्च कर्मान्तरमेवेति विचारे  
कर्मान्तरमेवेति निर्णयः । भा. २।३।५।२-२५,  
० 'सौर्यं च निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यस्य पृथ-  
इवैव लोके सति तु प्रतिबन्धे ज्यमन्तरे । ४।३।११।

२७-२८ वर्णक २, ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चस-  
कामः' इत्यादीना काम्याना कर्मणा काम एव फलं  
न स्वर्गोऽपि । ४।३।१।२०-२४. ० 'सौर्यं चरं  
निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादावनुमानेनावधत्तादि-  
धर्मागामनिर्देशः । 'यामः उपकरणपेक्षः, करणत्वात्,  
भोजनवत् दर्शपूर्णमासवच्य' इत्यनुमानम् । वि. ७।१।२.  
० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चसकामः' इति । तत्र  
कथमिति विष्यन्तापेक्षया निर्वपतिशब्देन दार्शनीयो-  
मासिकविष्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विष्यन्तः  
प्रसज्यते । तत्रापि एकदेवतात्वेन वा औपनिना  
वाऽऽस्यारणेन लिङ्गेन आग्नेयविष्यन्तो नियम्यते । भा.  
८।१।२।२, ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चसकामः'  
तत्र अथाह-उज्ज्व्यादिनिगमेषु सूर्यं शब्द एव यत्तम्यः ।  
१०।१।१।२।२५, ० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' ब्रह्मवर्चस-  
कामः' तत्र दर्शपूर्णमासाभ्या मन्त्रद्वयेनाभिमर्शनद्वयं  
प्राप्तम् । तथोर्विकल्पेन प्रवृत्तिः । ८।१।२।५।२६,  
० 'सौर्यं चर निर्वपेत्' शुक्राना दीहीगम् । १०।१।  
१९।६५, ० 'सौर्यं निर्वपेत्' इति सूर्यसंज्ञक कुर्वात्  
द्रवस्य इति विवक्षिते निर्वपणशब्ध एव प्रयोगः शब्देन  
निर्दिश्यते इति सनिर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपण-  
शब्देन ऐष्टिको विष्यन्तो नियम्यते । १०।३।१।४।५६,  
० सौर्यं अनुवाक्या 'उदुत्य जातवेदसं' इति,  
तत्रैवतश्रवणम् । ८।१।२।६।३१. ० सौर्यं आग्नेय-  
धर्मा अतिरिदन्ते । तुप्. ९।१।२।१२ घृ. १६।३७.  
० सौर्यं कर्मणि दार्शनीयोमासिको विष्यन्तः । सति  
तु तनाग्नेयादीनि कर्माणि । तत्र आग्नेयस्यैव सौर्यं  
विष्यन्तो न तु यस्य कस्यचित् । भा. ८।१।२।१।  
२७-३१, ० सौर्यं कर्मणि प्रयाजाना दर्शनं 'प्रयाजे  
प्रयाजे कृण्वन्तु जुहोति' इति । ७।१।२।६, ० सौर्यं चरी  
'अगम्य ब्रह्मवर्चसं, सूर्यम्याहमुच्चितिमनुज्ञेयम्' इत्यहः ।  
९।१।३।४-५.

ॐ सौर्यं चरो अज्ज्वलनस्य वाद्यः ॥  
तथाऽज्ज्वलनम् । १०।१।१९।६०॥  
भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः भूयते 'दर्शनिन्त्ये-  
रवन्त्यति' इति । सौर्यं चरो संदेहः किं तत्सर्वम्यं

नेति । किं प्राप्तम् ? प्रहृतिवद्वचनात् कर्तव्यम् ।  
उपरिपाकारभेदाद्विवर्तते इति ।

चि— स्यात्तु दर्शयिष्यते, प्रजागणम् ।

● सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणामनिदेशः । ८।१।  
१६।२७-३१, मीको, घृ. २३५ ' अतिदेशः सौर्ये  
चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणाम् ' इत्यनु अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

● सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणामनिदेशः विकल्पेन ।  
८।१।१५।२६, मीको, घृ. २३३ ' अतिदेशः सौर्ये  
चरौ आग्नेयस्यैव ' इत्यन अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

ऋ सौर्ये चरौ उग्रधानस्य बाधः ॥

उग्रधानं च तादर्थ्यात् ॥ १०।१।१६।५७ ॥

भाष्यम्— चारायेव कपालेष्वपान प्रति छदेहः,  
कर्तव्यं, नेति । प्रहृतिवद्वचनात्प्राप्तम् । अप.पाराथै-  
राभिर्वर्तते इति ।

आ— उपधानं तु चादिषाः कपालेष्वपानकाले  
तेनैव मन्त्रेण स्यात्वा दुर्घने । न च स्यात्की कपाल-  
काले वर्तते, उदकपाराथैरसत् । अतः उपधानस्य  
व्यावृत्तिः ( चरौ ) ।

सौर्ये— उपधानं अद्भारस्योपरि ' ध्रुवमिति '  
इत्यादिमन्त्रैः कपालस्यापानम् । तन् चरौ न कर्तव्यम्,  
तस्मात्पाराथैरसत् ।

मण्डन— ' तथोपधान न विवेकमम् । ' १८.  
तथा संतापनवत् । अत्र सौर्ये चरौ ।

श्रीरट— ' सौर्ये बाधः कपालानाम् । ' १३.

ऋ सौर्ये चरौ वेपथस्य बाधः ॥

तरिमन् वेपथमनार्थलोपात् स्यात् । १०।१।  
१२।५२ ॥

भाष्यम्— एतं वा । वृषगधिपक्षेणानि वेपथा-  
सीति । अस्ति च च ' सौर्ये चद् निर्वेदेद्वृषगर्भकामः '  
इति । ओदनेन एतद्विद्विषते इत्येतत्तमधिगतम् ।  
सत्रैः उल्लिखिते किं चरौ वेपथ कर्तव्यं, नेति । किं  
प्राप्तम् ? तस्मिन् वेपथमनार्थलोपात् स्यात् । वाच्यते हि  
तद्वृत्तेषु वेपथ कर्तव्यम् ।

अग्निपा वाऽप्युग्रहेतुनाम् । ५३ ॥

भाष्यम्— ययसि धवन्ते, तथाऽस्ति न विद्यते ।

अप्यु. वेपथेन रिता न निर्वर्तते । ओदनेन च विवेक  
वेपथेन मूलति । कम वेपथेन स्याद्व्यपने, विद्वक  
यथागुरो स्यात्तु पक्षिणो । तस्मात् चरौ वेपथ निर्वर्तते ।

चि— ' वेपथं मन्त्रं वापस्तापक्षोपहितः प्रधा ।  
मार्जनाप्युग्रहेतुनास्यथा स्युद्ग्रहसादनम् ॥ एतानि  
मदपजस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः । अप्युपस्थेन योग्यानी-  
त्येतन् मूढैर्निरूपितम् ॥ ' वेपथ जुगेनम् ।

ऋ सौर्ये चरौ प्रथम-ऋग्णीकरणयोर्बाधः ॥  
पृथुश्रद्धेया वाऽननुपुत्वात् ॥ १०।१।१७।५८ ॥

भाष्यम्— पृथुश्रद्धेया च प्रति चरौरत्र संदेहः ।

प्रज्ञी भूयते ' उग्र प्रधा उग्र प्रपक्षेति पुरोडाश  
प्रथयति । सं ते तन्वा तनुः सुग्रस्तामिति नि. परि-  
मादि ' तदुभयं चरौ कर्तव्यम्, नेति । चोदकानुग्रहाय  
कर्तव्यमिति प्राप्ते, अनप्युपराचनितेते ।

सौर्ये— प्रथम सौर्ये कपालेषु अग्नि-ऋग्ण  
स्वपन्, ऋग्णीकरण ' रत्रं चरुप्येव ' इति अग्निः  
ऋग्णीकरणकृत न कर्तव्यम्, उग्रयोः अपि गुरोराथै-  
रसत् ।

चि— प्रधा कपालेष्वपत्तापितम् पुरोडाशस्य  
दृक्त्वस्यष्टनेन सौर्ये कपालेषु प्रभारणम् । मार्जने  
ऋग्णीकरणम् ।

ऋ सौर्ये चरौ ममसहितानामद्भाराणां अप्यु-  
रोपस्य बाधः ॥

अप्युग्रहोपरिपाराथैरसत् ॥ १०।१।१८।५९ ॥

भाष्यम्— प्रहृती भूयते ' वेदेन ममसनाऽद्भारा-  
णाम्पृति' इति । तत्सौर्ये चरौ कर्तव्यं, नेति छदेहः ।  
प्रहृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, द्रूमः । उपरि पाराथै  
हि तत्पुरोडाशमनार्थमप्येते, न चरौरिति निर्वर्तते ।

सौर्ये— अप्युग्रहं पुरोडाशस्योपरि अद्भाराणां  
स्वपनम्, उपरिपाराथैरसत् ।

● सौर्ये चरौ वेदिकया एव इति कर्तव्यताया अति-  
देशः । विष्णुतापिचरम् । भा. ७।५।२।२-३२.

● सौर्ये चरौ वेदिकेति चरुप्युग्रहेतुनाम् ' प्रयाजे प्रयाजे  
कृत्स्न जुगेति' इति इत्युपस्थेन विवाहाय प्रयाजानुग्रहो  
लिङ्गम् । चि. ७।५।२.

११ सौर्ये चरो व्युद्धरणस्य वाच ॥

व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रवृत्तायश्रुतत्वात् ।  
१०।१।२०।६१ ॥

भाष्यम्— प्रवृत्तौ श्रूयते 'अन्तर्वेद्या हवींषा सादयति' इति । तत् प्रवृत्तौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरो सदेहः किं स्यात्वा व्युत्थाप्य चरणासादयितव्यं उत व्युत्थानं न कर्तव्यमिति । प्रवृत्तौ वृत्तत्वाद्यपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रवृत्तायश्रुतिनात् । प्रवृत्तौ न श्रूयते, कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यं, पुरोडाश इति । अथार्थम् अत्रुद्ध्रियते । यथाप्यस्त्व न स चोदनार्थः । तस्माद्यो व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि चोद्धरणे त्रियमाणे क्वचित्पर्यपरिचोत्तुद्ध्रियेत । तत्र पात्रमेदं स्यात् । तस्मात् व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरो न कर्तव्यमिति ।

सोम— व्युद्धृत्याऽऽसादनं कपालेभ्यु अदितस्य पुरो-  
डाशस्य तेष्य उद्धृत्य बह्वि यदाश्रुतं तत्र कर्तव्यम्,  
प्रवृत्तायश्रुतत्वात् । यद्यपि व्युद्धरणं न कर्तव्यं आसादनं  
च न कर्तव्यमिति सूत्रे प्रतीयते तथापि अश्रुतत्वा  
दिति हेतुवश्यालोचनया व्युद्धरणमेव न कर्तव्यं तस्यापि  
कत्वेन प्रवृत्तौ श्रुतत्वाभावात् । आसादनं तु 'अन्त-  
र्वेद्यामासादयति' इति श्रुतत्वात् कर्तव्यमेवेति श्लेषम् ।

● सौर्ये चरो धुनमेव फल्म् । नेत्रकल्पनीयम् ।  
४।१।१।२०-२४, 'यत्रायश्रुतफलात् कर्मणा न  
स्वर्गं फल्म्' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।

१२ सौर्ये चरो मयवनस्य वाच ॥

विण्कार्यत्वाच्च सवपनम् । १०।१।२३।५४ ॥

भाष्यम्— चरार्थे वेदादाहरणम् । प्रवृत्तौ श्रूयते  
'प्रतीकामिहोतीति मन्त्रोति' इति । तद्वद् चरो संवपनं  
कर्तव्यम्, नेति । कर्तव्यम् । शक्यं हि कर्तुमिति ।  
एव प्राप्ते, ब्रूमः । शक्यमपि न कियत् । विण्कार्यं हि  
तत् । विण्कार्यं चाप्यस्य मन्त्रोत्तमम्, न चरो ।

सोम— 'प्रतीकामिहोतीति' इति संवपनं  
प्रतीकामिहोतीति मन्त्रोत्तमं न कर्तव्यम्, विण्कार्यत्वात् ।  
विण्कार्यं चाप्यस्य मन्त्रोत्तमं न कियत् ।

वि— यन्न विष्टस्योदकमिश्रणम् ।

१३ सौर्ये चरो सवपनस्य वाचः ॥

संवपनं च तादर्थ्यात् । १०।१।२४।५५ ॥

भाष्यम्— सौर्ये एव चरुवदाहरणम् । प्रवृत्तौ  
श्रूयते 'सवितुप्रसूत इत्येवैव देवताभिः संवपति' इति । इह चरो सदेहः संवपनं कर्तव्यम्, नेति । किं  
प्राप्तम् ? शक्यं वाचोदकात्रुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं  
प्राप्ते, ब्रूमः । संवपितुं हि तत्प्रवृत्तौ क्रियते, न चरो-  
संवपनस्येन प्रयोजनम् ।

सोम— 'पवित्रवत्या पात्र्या पिष्टानि संवपति'  
इति पात्र्या यस्संवपनं तदपि न कर्तव्यम्, संवपनस्य  
संवपनार्थत्वात् तस्यैवाभावात् ।

वि— वाप उदकमिश्रणाय विष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः ।

१४ सौर्ये चरो संतापनस्य वाचः ॥

संतापनमथ श्रपणात् । १०।१।२५।५६ ॥

भाष्यम्— चरावेव च सदेहः । प्रवृत्तौ संतापनं  
कपालानामस्ति 'वग्ना रुद्राणामादित्यानां भृगूणामद्भि-  
रना घर्मेस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । चरो संतापनं  
कर्तव्यम्, नेति सदेहः । प्रवृत्तिवद्वचनस्यैवमिति  
प्राप्तम् । अथ पात्रार्थे हि तत् । तस्माच्च चरो चोदक-  
प्रापयति ।

सोम— 'भृगूणामद्भिरेव तपसा तप्यध्वम्'  
इत्येवैव मन्त्रेण कपालानां अद्भिरेः संतापनमपि न  
कर्तव्यम्, तस्य अथ श्रपणार्थत्वेन पुरादातो एव  
तदुपयोगात्, ओदने अथ श्रपणाभावात् ।

वि— तापः कपालानां अद्भिरेः प्रतापनम् ।

● सौर्ये चरो 'सूर्याय सुष्ट' इति य उद्गायत्यस्य  
न मान्त्रम् । एवमन्यथापि । वि. २।१।१६.

● सौर्यादीनि चरणासति । चरुवर्गां चरणा-  
पीया । इति विष्टाकार्ये आश्रयणीयां प्रवृद्धं चरुम् ।  
वि. १०।२।६. ● सौर्यादीनि वेदानिकेऽपि प्राप्ते ।  
द्रा ७।२।२. ● सौर्यादिः आश्रयणीयं विष्टायां न तु  
आश्रयणीयं चरुमप्यस्य । वि. १।२।१८. ● सौर्यादीनां  
चरणासतिनामुक्तेना चरुवर्गां न विद्यामकः । यथा-

कपालेऽप्येवेति । अथैवाते यस्मिन् कस्मिंश्चिन् द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपाठ चोदनेन प्राप्येत, कपालव चोदनेन सत्त्वाऽपि प्राप्येत । नहि प्रकृतौ कपालेषु श्रायित यस्मिन् चोदना । किं तर्हि ? अष्टकपालो भवतीति । सत्त्वाया प्राप्यमाणायामष्टकपालता अस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैव संग्था प्राप्यते । नहि यदुपु कपालेषु पुरोडाशान् ओदनं पक्नु शक्यः । केचले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसौ अष्टकपालता चोदिता, सा नैव प्राप्यते । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चि द्रव्ये प्राप्ते द्रव्ये पच्यन्त्यश्चरिति । एतं प्राप्ते, ब्रूम । ' स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतिवात् ' । स एव च कपाले एव स्यात्, एव प्रकृतियच्छब्दः अनुगृहीतो भवति । न चान्यत् किञ्चिन् द्रव्यमाग्नायते । तस्माद्रयमः ।

संख्या चापि कपालान् । ४८ ॥

भाष्यम्-- इति यदुक्तम्, तन् परिहर्तव्यम् ।

एवस्मिन् वा त्रिप्रतिषेधान् । ४९ ॥

भाष्यम्-- यदि यदुपु कपालेषु न शक्यते च च पक्नुम्, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पच्यः । यदेतदुच्यते, ' अष्टकपाले भवति ' इति एतदुक्तं भवति अष्टमु कपालेषु श्रायितव्यं इति । तत्र । यद्यत् विरोधान् प्राप्यते, तत्कपालविविरोधात् प्राप्येत ।

न याऽर्थान्तरसंयोगाद्रूपे पाकमयुक्तं धारणार्थं चरो भवति तत्रार्थान् पात्रलाभः स्यादनियमोऽत्रिप्रोधान् । ५० ॥

भाष्यम्-- न वा कपालेषु पच्यः । कुतः ? अर्थात्संयोगात् । अपुपवाके यत् कपालपुपादीयते, सदेतेनोप्याऽपुपवत् निर्देसकं पाको यथा स्यादिति । तत्र कपाठ आगेदयादीयमान् उदकपाठार्थं भवति । यदुपुपवत्संगेन ओदनपाको निर्देसो, स ओदनपाको न चरमाणेन उदकात् निर्देसो । एतेऽप्युपुपवत्संगे कपालपुपादीयमाने न प्रकृत्याऽपि स्यादिति उदको नैवपुपवत् । तत्र संयोगात्संगे स्यादिति । तदत्रिप्रो धान् विरोधेन, किं तर्हि ।

चरो वा त्रिप्रदशनान् । ५१ ॥

भाष्यम्-- एतदां वा भग्नं क्रियेत । त्रिप्र दि

भवति । यासु स्थालीषु सोमा स्युषते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चर पच्यन् वृणन् विशेषेण स्थालीं चर- साधनार्थं दर्शयति । आह, दर्शनमिदं न्यपदिद्रपते प्रातिरुच्यतामिति । अनोच्यते । स्थाल्या स चरसहकः पाको निर्वर्तते, न ऋशदे, कपाले वा । तस्मात् स्थाल्या चर पच्य इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? यदि कपालविकारश्च, यदि चोदनेन हविर्विक्रियते इति, यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् कर्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थस्त्वाद्य सययन पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । सवयनमप्येवम् । सतापन चाधस्तात् धपणाथं पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । उपचानं चैवमेव । पृथुशुशे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये, न सिद्धान्ते । अप्यूहश्चापराणा पूर्वपक्षे कर्तव्ये, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्यत्वात् । अवचलनमप्येवमेव । व्युत्पृथुत्वात् पूर्वपक्षे अर्था- र्कत्वं यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थाकृतं हि व्युत्पृथुत्वात् न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ।

शा-- स एव चर किं कपाले पच्यन् । उत यन् धवित् उत स्थाल्या इति संशयः । चोदकप्राप्ते कपाले स्यात् । ननु अष्टवविक्रियते कपालं चोदनेन प्राप्नोति । न च चर अष्टमु कपालेषु शक्यं पक्नुम् । तस्य अष्टव प्राप्यते, तत् अशंकात्रयितव्येते, न तु त्रि- प्रोधा कपालमपि निरतिष्ठति अर्हति । तस्मात्कपाले स्यात् । नैवम् । अशङ्कनकार्यत्वात् । प्रकृतौ हि कपालानोऽप्यथा हवि पाको निर्वर्तते, चरस्तु उदकगतो- धपणा पच्यन्, तत्र कपाल उदकपाठार्थं उपादीयमाने अत्रापुपवत्संगे स्यादिति न चोदकानुपपन्नः । तस्मात् यन् धवित् पच्यन् । इति प्राप्ते, ब्रूम । स्यात्स्य मेव स्यात् स्यात् चिरकृपनिमित्तं पाको निर्देसो नान्यत्, तस्मात् स्यात्स्य स्यात् । यद्योदनचरने अत्र चरस्यदे स्यात्स्यमेव पाकः तत्र पुपुपिचरणे स्थालीकपालविकार इति पच्यन् ओदनेन हरि विक्रियते इति पच्यन् च

षोडशकान् विरोधः । उभयथाऽपि स्वात्वा पक्षस्य हविष्टयात् इत्याशङ्क्य (अग्निमाधिकरणे प्रयोगमुच्यते इति शेषः) ।

सोम—पुरोडाशमन्त्रं चरोरिय कपालशर्मं अन्व-  
न्याविवानात् न तत्रित्तिः 'इत्युत्थिते, संगतिः ।  
सूत्रार्थस्तु— स पाकः प्रकृतिप्राप्त्या कपाले एव  
स्वात् इति ।

वि— 'सक, कपाले पक्त्वय, क्वापि वाऽऽप्युत्थि-  
तेऽथवा ।, कपाले चोदकभासेरनूपपयतः कचिर् ॥,  
स्वात्वा चक्रयोगपरयात् कटाहे चोत्थिता नदि ।  
चिन्ताद्वयकल स्वस्य पेषणादिविचरानम् ॥ पेषणं यत्र  
वापस्त्रापशोपदितिः प्रथा । मन्त्रेनाभ्युत्थनशलाक्षया  
स्युत्थयसादनम् ॥ एतानि मन्दप्रमथ्य कर्तव्यामीति  
विश्रमः । अपूपस्तेषु योग्यानीत्येकत्वं सूचैर्निरूपितम् ॥'  
भाट्टप्रत्यस्तु पूर्वाधिकरणे एव गतः । स च  
'चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन प्राकृतहविषो माध,' (मीको,  
पृ. १६८४) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'स्वात्वा चरो, पाकविधिं प्रजुयात् ।'  
१६.

शुक्ल— 'सौर्ये माध कपालानाम् ।' १६.  
'पेषणादि च भाष्यते ।' १४.

● सौर्येयानो चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन प्राकृतहविषो  
माधः । १०।१।१०।३६-४६, मीको. पृ. १६८४  
'चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन सौर्येयानो' इत्यत्र अधिकरण  
द्रष्टव्यम् ।

● सौर्येयानाजताभ्यां अथनेषोपदिष्टप्रदाभ्या अति-  
दिष्टेन्द्रवायवादिप्रदाया समुच्चयः । मीको. पृ. १६४८  
'मद्रममुच्यन्त्याय,' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौविष्टहृतेः अथदाने सौविष्टहृतानां (देवैर्  
देवतानां, ऐशेभ्य ऐशानां) एक्षदेवताऽप्युत्थाने अतु  
स्यपय, शत्रुपेने प्राजावन्वपयु' । भा. ५।२।१।  
१०-१२.

● सौविष्टहृतस्यहृतेषु हवि.मन्त्रिभाषण मसुत्वेव ।  
संक्षेपे. २।२।१।७.

● स्कन्दनादिनिमित्तकहोमनां दर्शपूर्णमासमाश-  
ङ्कत । ६।५।१५।४५-४७, मीको. पृ. २०६९  
'दर्शपूर्णमासाङ्ग भेदनादिनिमित्तकहोमा,' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनभेदनादौ एकदेवताय कालेऽपि माघ-  
श्वित् दर्शपूर्णमासयोः । ६।५।४।२०-२६, मीको.  
पृ. २०३९ 'दर्शपूर्णमासयोः कपालादेः एकदेव' इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनहोमादीनां स्कन्दनादिनिमित्तत्वात् न  
विकल्पः । किमु समुच्चय, 'स्वमे जुहोति' 'मित्रे  
जुहोति' इति । मि. १।२।३।६.

● स्कन्धचानशब्दः शौचपरिभाषया विशानस्य-  
वस्तुमानवर. । मैत्रेयानाथः. १।१।५।५. पृ. ६५.

● स्कन्धोश्रीवी सृष्टौ । पादेषु अशक्यं ८।१२।  
८।८ । उच्यते 'ईशानमिद्' (अम. १०।१२।१।) ।  
के.

● 'सक्रे जुहोति' इति ध्रुयते । तत्र सक्ते सक्त्वे  
होतव्यमिति सिद्धान्तः । मा. ६।२।१।२६. ● 'स्कन्ने  
जुहोति' इति स्कन्दनहोम, निमित्ताहृतौ आपर्त-  
नीय. । ददाती हि आग्नादिहवि स्कन्दनादौ प्राय-  
श्चित्ताय होमो विहितः । वि. ६।२।५.

● स्तनन्धयन्यायः । यथा स्तनन्धय, सिद्धिः  
आगतं स्तन पापविरया मुद्राद्विगुणयोगिनि तस्यै  
धाविति. स्वकीयादिशानमुत्पत्तयेन समादिरहित. शब्द  
गुणमूर्तिरेवावतिष्ठते, तथा ब्रह्मान-देकतत्पर. पुत्रयो  
ब्रह्मान-देकभाष्यवर्णनीति । साहस्री ३३६.

● 'स्तनयिलौ नाभ्ययम्' अथश्चनधर्मोऽय न  
वर्णनं प्रयोगधर्मः । भा. १२।१।५।१८-१९.

● स्तनयजुर्हरणम् । स्तान्धेन दृग्मूलेन सह  
पापानां वेदेः पूर्वाशरत् महिर्हरणम् । सत्याश्रु. १।६।  
६२-८५.

● सूर्यो भनविष्टव वैकादेः प्रुचयमेनेर । भा.  
५।१।१।२ वर्णक २, ● सूर्यो देवार्थशरत्कम् ।  
१२।१।२०।४४, ● सूर्यो मयोत्रन वेदान्प्रदकम् ।  
१।१।१।४।४४.



● स्तरणमन्त्र. 'ऊणाद्भद्रसं त्वा स्तुगामि' इति ।  
भा. \*१।४।१४।४४, १२।१।२०।४८ ● स्तरण-  
मन्त्रस्य, आतिथ्यानर्हिय, अग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले  
आवृत्तिः कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १२।१।२०।४५  
मीको. पृ. ११२ 'अग्नीषोमीये पथी आतिथ्या-  
वर्हिपः०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● स्तरण-  
मन्त्रस्य चेदिस्तरणे प्रतिस्तरण आवृत्तिः दर्शपूर्ण-  
मासयोः । भा ११।४।१४।४४-४५ ● स्तरणमन्त्रे  
( वर्हिस्तरणमन्त्रे ) हरितपदस्थाने रक्तपदस्थोहो मीद्रे  
चपे । १।३।२।३. मीको. पृ. १२२६ 'उह.  
रक्तपदस्य हरितपदस्थाने०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्तवः साम्नेय । १।२।८।२९-३०. मीको.  
पृ. 'साम्नेय स्तोत यम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्तापकेन ब्राह्मणादिसमुक्तस्य विधायकत्व न  
निवार्येन तदालुगुण्यात् । वा. २।२।३।८ पृ. ५९३.

● सितभिनी- न्यग्रोधसिताभिनी- वटफलाति ।  
( 'जटाग्रणि' इति तु पव्वलानन्दमतम् ) । वि. ३।५।  
१९.

ॐ स्तुतशस्त्रयोस्तु सर्कारो याज्यावत्,  
देवताऽभिधानत्वात् । २।१।५।१३ ॥

'प्रथम शंसति' 'आग्ने. स्तुवत' इति स्तरण  
शसन च श्रूयत । तत् किं देवता प्रति गुणभूतं उन  
प्रधान इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुशब्द. पूर्वोक्त  
समागारिदेवत्वमाह । 'स्तुतशस्त्रयो. स्तोत्रद्वयस्य फल  
देवतासु सरसत्. तद्वत्प्रतीतप्रतीतम-प्राणा देवतामि  
धानरयान् देवतागुणवर्णनपरत्वात् । याज्यावत् याज्या  
म-प्राणा गुणप्रदानद्वारा गुणिसमाजनपरत्वं तद्वत् ।  
तस्मात् स-प्राणा देवता प्रति गुणभूते ।

अर्थेन स्वपदभ्येत देवतानामचोदनाऽर्धस्य  
गुणभूतत्वात् । १४ ॥

सोपशब्दं देवता मी गुणभूतं इति उक्ते पूर्वपक्षे  
दृष्टमाह । प्रशब्दः पूर्वपक्षस्य अनाभिगतस्य चोत्तरनि ।  
पाठः । प्रशब्दं देवतासु शरत्कमला म्नाता तर्हि अथस्य  
इति देवताकथनं प्रति स्तोत्रशस्त्रयो. गुणभूतत्वात्

नीपत्वात् देवता नाम-चोदना अर्थेन अपवृष्येत ।  
देवताना नाम इन्द्रादिवदम् । चोदना विधानम् । देवता-  
नामघटितमन्त्रात्मकस्तोत्रशस्त्रयो. विधानं अर्थेन इन्द्रादि-  
प्रकाशानुरूपप्रयोजनवशेन यत्र प्रधानं तत्र नीयेत ।  
प्रधानकर्मत्वे तु तयो मयात्रादिवत् अदृष्टद्वारा कर्तव्य-  
तया यागीपदेवतार्थत्वाभावात् नोत्कर्षः स्यात् ।  
तस्मात् गुणकर्मत्वपक्षो युक्तः । अथवा देवतानामरूपः  
यथोदनार्थः तस्य देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्  
अर्थेन अयातुसारेण यत्र प्रधानं देवता तत्र नीयेत स्तोत्रं  
शस्त्रं चेत्वादि समानम् ।

वशावद् वाऽगुणार्थं स्यात् । १५ ॥

स्तोत्रशस्त्रयो संस्कारकर्मत्वे मादेन्द्रमहयजेः सतिधो  
आम्नातयोः यत्र इन्द्र तत्र उत्कर्षः स्यादिति दोषः  
सिद्धान्तितना उक्त । तत्राह पूर्वपक्षेकदेवी, वाशब्दः  
सिद्धान्तितदत्तदोपनिरास सूचयति । मादे-न्द्रे महत्त्वगुण-  
विशिष्टे चोदितेऽपि अगुणार्थं महत्त्वगुणरहितकेवले-द्रा-  
भिधानं स्यात् मन्त्रेण । इन्द्रमदेन्द्रयोर्वयत्वात् । ततश्च  
स्तोत्रशस्त्रयोर्लक्षणे न प्रसज्यते । वशावत् । 'सा या  
पया सर्वदेवत्या वदन्ना वशा वाय यामालमेत' इति  
अजापशाशब्देन चोदिते कर्मणि छगशब्देन निगमा  
भवन्ति तद्वत् सगुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं  
भविष्यति । तत्र उत्कर्षो न प्रसज्येत ।

अत्र गुणार्थं इति पद-उदे कुतूहलादौ । तस्मिन्  
पक्षे 'मादे-न्द्र महत्त्वशक्ति' इत्युक्तेऽपि इन्द्र एव  
महत्त्वदेवता । महत्त्वगुणकीर्तनार्थं महत्त्व इति  
व्याख्येयम् ।

न श्रुतिस्मरवापित्वान् । १६ ॥

स्तोत्रशस्त्रयो गुणकर्मत्वोपि मादेन्द्रमहयजेः  
स्तुतशस्त्रयो केवले द्रस्थले उत्कर्षो न प्रवर्ष्यत इन्द्र-  
मदे-न्द्रयोर्भेदात् गुणशक्तित्वविषयत्वा इन्द्रशब्द- गुण-  
शक्तित्वविषयत्वा तु मदेन्द्रशब्दः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणां  
तस्मिन्मार्गं सिद्धा-ती । 'मादेन्द्र महत्त्वशक्ति' इत्यत्र  
मदे-न्द्र देवता . 'साः मादेन्द्र. मः' इति मदेन्द्र-  
पदस्य श्रुतिर्वा । तत्रत्यतस्मिन्भूत्या महत्त्वमयापी

महेन्द्रो वाचते नेन्द्र । एष महेन्द्रमैत्र उदितश्रुतिगम-  
वाकिनात् न निर्गुणैन्द्रमिमानात् अनुत्तर्ये । अथवा  
ध्रुवा विधिगतदेवतापदेशैर देवतायाः समवाकिनात्  
कर्मावकिनात् न अनुत्तर्ये । अथवा ध्रुवा विधि-  
ध्रुवा स सम्पत् अत्रापः अत्रगमः यस्य देवतास्य  
सत् श्रुतिगमनापि तस्य भावः श्रुतितमनापि तस्मात्  
देवतास्य विधिध्रुवाचीनज्ञानत्वात् इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदात्  
न अनुत्तर्ये । किन्तु देवतास्वरमिन्द्रात् महेन्द्र तेन  
ऐन्द्रस्य 'अभि रसा द्यु' इत्यस्य प्रगाथस्य उत्तर्ये एष  
प्रार्थोति स्तुतशस्त्रयोः गुणसमैरस्ये ।

व्यपदेशभेदाद्य । १७ ॥

इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः व्यपदेशभेदात् । 'गदु दुग्धीन्द्राय  
देरेभ्यो हविः' इति 'गदु दुग्धि महेन्द्राय देरेभ्यो  
हविः' इति व्यपदेशस्य भेदो भवति । तेन देवता-  
न्तरत्वम् । एष्वेतेष्वेतेषु न मन्त्रविभक्तः स्यात् ।

गुणभ्रान्तर्येण । १८ ॥

महेन्द्रास्तु देवताते यदि महत्त्वयो गुणो नास्त-  
मैत्रे स गुण अनर्थकः स्यात् । यदि वा विधिगत-  
शब्दात् शब्दात्तर्येण निगमादिषु देवतोपपन्नस्य स्यात्  
विधिगतस्य एवमागो गुणः अनर्थकः स्यात् । यदि  
वा इन्द्रमहेन्द्रयोः ऐक्यं स्यात् तदा महत्त्वयो गुणः  
अनर्थकः स्यात् । तस्मात् इन्द्रमहेन्द्रयोः भेदः स्यात् ।

तथा याज्यानुवाक्योः । १९ ॥

पुरीषसुशब्दस्य शस्त्रगतमन्त्रादीनामविवक्षिते अपि  
याज्यानामन्त्रादीनां पुरीषसुशब्दावपेक्षम् । इतो वाच्ये  
'एन्द्र सान्नि रसि, म सदाद्विषे पुषुहूत वासुन्' इति  
ऐन्द्रयो वाज्यानुवाक्ये 'महा इन्द्रो य जोजसा, सु-  
स्तमिन्द्र ब्रह्मा महान्' इति महेन्द्रयो याज्यानुवाक्ये  
च पृथगुच । एष वाज्यानुवाक्यो भेदात् इत्यनुवर्तते,  
इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः तथाशब्देनात् । किन्तु तथा इति  
'गदु दुग्धीन्द्राय' इत्यादिवाच्येदेवभेदो दृष्टान्तिवत् ।

पदावयवार्थसमवायात् । २० ॥

महासुशब्दादिभेदादि महत् इन्द्रम विद्य इत्यत्र  
पूर्वपक्षेण यो वशाद्यन्त उक्तः तथाहि सिद्धांती ।

वदुक्त अत्रावगाथान्देन चोदिते कर्मणि छागान्देन  
निगमा भगन्वीति तदुक्तं वशायात् । वशाया वशा-  
शब्दायै विशेषरूपे छागान्देस्य चोदप्रकासस्य  
सामान्यरूपेण समवायात् समवात् । महेन्द्रविधिगत-  
महासुशब्दादिव्यागे न विचित् कारणम् । तस्मात् इन्द्र-  
शब्दशब्दितमन्त्रक स्तोत्र शब्द च महेन्द्र प्रकाशयितु न  
शक्नोति इति स्तुतशस्त्रयोः उत्तर्येः स्यादेव गुणसमैर-  
पये । तथा च प्रथमार्थमगो एष स्तोत्रस्ये ।

यत्रेति वाऽऽर्थवचनात् स्यात् । २१ ॥

स्तुतशस्त्रयोः प्रस्फारकर्मत्वयोर्भेदो महेन्द्रप्रहवचि  
त्वयत्ता यत्र इन्द्रस्य 'अभि रसा द्यु' इति प्रगाथस्य  
उत्तर्ये, स्यात् इति शेषः सिद्धांतना उक्तः । 'न  
श्रुतिगमनापिनात्' इत्यादिना स्तुतशब्देन पूर्वपक्षेक-  
देही निरस्तः । इदानीं मुख्यपूर्वपक्षी विज्ञेय जनपतिषी  
वापि ना न्याय एतेरुत्तर्ये, इति प्रतिपादयति । इति-  
शब्देन सस्फारकर्मत्वत्वात् परामुक्षय यत्र सस्फारकर्मत्वत्वात्  
तत्र अभि वेति प्रगाथः स्यात् इत्यर्थः । यत्र इन्द्रः तत्र  
इन्द्रमन्त्रस्तुतशस्त्रयोः उत्तर्येः स्यात् । अर्थवचनात्  
ऐन्द्रमन्त्रस्तुतशस्त्रयोः महेन्द्रप्रहवचैः अन्यमैत्र वागीम-  
देवताप्रकाशनसमर्थत्वेन प्रतीयवत्तयात् । अतः स्तुत-  
शस्त्रयोः मुख्यार्थत्वमेव स्यात् ।

न द्याम्नातेषु । २२ ॥

येषु मन्त्रेषु उत्तरेषु अर्थवत्ता संभवाति तत्र उत्तर-  
पूर्वपक्षे येषु आदिमाश्रयनक्रादौ आत्मतेषु समरिच-  
देवत्यादिषु मन्त्रेषु अन्यत्र उत्तर्ये अर्थवत्ता न संभवति  
तत्र अन्यत्तर्येः स्यात् । तथा च तस्मात्तर्यात्  
'अभि रसा द्यु' इत्यादीनामपि वाऽऽस्य उत्तर्येः इति ।  
स्तुतस्य पूर्वपक्षे शस्त्रार्थः ।

उत्तर्ये । २३ ॥

आदिमाश्रयनान्ते वाश्रयणार्था याम्बादिमन्त्रार्था  
आदिमाश्रयणे अतमवैताना अत्राप अर्थवत्ता न संभव-  
तीति सिद्धांतना इत्येते पूर्वपक्षी आह । उत्तर्ये  
मन्त्रेण न संभवत्ता । मन्त्राणां अन्य आदिमन्त्रे, वाश-  
रूपस्य वाशवत्त्वं, मन्त्राणां वाशवत्त्वं ऐन्द्रादिगुणाय,

सर्वेषां वाच्येमे ' सर्वां ऋच, सर्वाणि यजुषि, सर्वाणि सामानि वाच्यःस्तोत्रेमे वरिष्ठ्यं शसति ' इति । तथा ' वसनाऽऽश्विनं चस्वमाने सूर्यो नोदियात्' अपि सर्वां दासतश्च अनुन्यात् ' इति । तस्मादस्ति अर्थवत्ता उच्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति पूर्व. पत्रः ।

अपिवा धृतिसयोगान् प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदुष्याताम् । २४ ॥

स्तोत्रशस्त्रे देवता प्रति गुणभूते इति पूर्वपक्ष-  
 ५. ' अष्टव्यं अविवासान्द्र. ' ' आग्ने स्तुवते ' ' प्रथम शर्मणि ' इति स्तौतिशसती स्तुवत शसति इति आसपाते धृतिसयोगान् प्रकरणे प्रवृत्ते कर्मणि माहेन्द्र-  
 यागादी क्रियोत्पत्तिं क्रियायाः अपूर्वस्य उत्पत्तिं विद-  
 ष्याती प्रतिपादयेताम् । धृतिसयोगान् इत्यत्र ' कर्त्तव्यु  
 स्तुवते ' इत्यादी शर्मणिभूत्या स्तौतिना संयोग. ।  
 ' प्रथम शसति ' इत्यादी द्वितीयाधरथा शसतिना संयोग ।  
 ' इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रथोचम् ' इति पट्टीधुष्या देवताया  
 गुणैः संक्षप. । ' इन्दो यानोऽवसितस्य राजा ' इति  
 प्रथमथा देवताया गुणे. संक्षप. । इति भाष्ये चतुष्पा  
 धृतिसयोगो व्याख्यातः । प्रकरणे इत्यत्र ' प्रवृत्ते  
 इति कर्म-पुत्रस्य प्रकरणमाहमन्त्रीह्यत्र प्रवृत्ते माहेन्द्र-  
 यागाद्भूते प्रथमये स्तोत्र शसतश्चोदनेपदानामपकेन  
 संनिधिना कर्त्तव्या धुरता एतस्य प्रगापस्य अप्रवनेन  
 संयोगात् ' इति उच्यते । सुधायाशिक्षम् । किंच  
 इदं पूर्वपक्षान् इति प्रथमं अभिनियोगान् इति अक्षर-  
 मन्त्रेण अभ्यां गदीगदीपत्त. इति सूत्रावरो  
 धार्त्तिककारेण शेषित. इति सुधायाशिक्षम् । इदं  
 सिद्धान्तम् इति प्रथमं उच्यते । किंच स्तौति-  
 शसतीया ते मन्त्राः सुधायाशिक्षात् इत्यत्र धृतिसयो-  
 गान् इत्यकारोऽस्ति सुधाप सुधा. । सदस्याऽपि स्तोत्रशस्त्रे  
 प्रधानकर्मणी इति सिद्धा. ।

शुद्धशुद्धकाय । २५ ॥

स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी इति सिद्धाते हेतुतत्त-  
 मत् । शुद्धशुद्धकाय इत्यत्रोक्तव्याप्येऽस्ति इति

द्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वं शक्यते ।  
 सद्य तेषां प्राधान्ये युज्यते इतरथा शसनस्य स्वजनस्य  
 च एकैकत्वात् द्वादशस्य नोपपद्येत । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रे  
 प्रधानकर्मणी ।

अनर्थकं च तद्वचनम् । २६ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोः आराटुपकारकत्वेन प्रधानकर्मत्वाभावे  
 तद्वचन अनर्थकं स्यात् । अग्निपुति ऋतौ प्राकृतप्रधानु-  
 वादेन ' आग्नेयां प्रह्ला भद्रति ' इति अग्निशंखविधौ  
 अग्निप्रकाशकत्वेन आग्नेयीनां ऋचां प्रती पुनः ' आग्ने-  
 यीषु स्तुवते ' इति विधिः व्यर्थः स्यात् । तस्मात्  
 स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी आराटुपकारके न गुणकर्मणी  
 इति सिद्धान्तः ।

अन्यश्चार्थः प्रतीयते । २७ ॥

' स्तुतमनु शसति ' इति वचनात् स्तोत्रशस्त्रात्  
 शस्त्रशब्दस्य अन्वोऽर्थ. प्रतीयते । उभयोरेकस्तुतिपरत्वे  
 तु वचनत्रय. स्यात्, किंच स्तुतशस्त्रयोः वीर्यापर्वसंक्ष-  
 पचनात् दृष्टान्तोऽर्थ. प्रतीयते । प्रकाशानुरूपदृष्टान्तत्वे  
 तस्य एकत्वेन एकार्यत्वात् विकल्पापत्तौ वीर्यापर्व-  
 संक्षपात्तुत्पत्ति. । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे  
 आराटुपकारके ।

अभिधानं च कर्मवत् । २८ ॥

' शर्मिषो यजति ' ' तनून्वात यजति ' इति कर्मवत्  
 प्रधानकर्मण इव ' प्रथम शसति ' ' शृष्टानुत्पत्ति ' इति  
 द्वितीयया ईश्वरतत्त्वविधानेन दृश्यते । तस्मात्  
 स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मता ।

फलनिर्वृत्तिश्च । २९ ॥

' स्तुतस्य स्तुतमति ' इत्येवमादि ' इन्द्रस्तो  
 त्रममरे सुधीमहि प्रकानिय सा मे स्याऽऽशीरुत्स  
 भूषात् ' इति फलस्य निर्वृत्ति. निष्पत्ति स्तोत्रात्  
 दृश्यते, न तु देवतायाः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्र-  
 शस्त्रे, न तु देवता प्रति गुणभूते इति सिद्धान्तः । के.

स्तुतशस्त्राधिकरणम् । स्तोत्रशस्त्राधिकरणम् ।  
 स्तोत्रशस्त्रे स्तोत्रशस्त्रे प्रधानकर्मणी, न देवतापकारके ।  
 मन्त्रेऽपि शसति । इत्यमरे प्रविशन्तम् ॥

स्तुतजलधरोत्तु संस्कारो वाग्भावात्, देवता-  
मिधानत्वात् २।१।५।१३॥

भाष्यम्-- 'प्रथमं शंसति' 'विष्णुत्वं शंसति'  
'आग्नेः श्रुवते' 'पृथेः स्तुते' इति गुणप्रचनं  
सप्तमं शंसनं च । यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रतोचम्'  
इति । यदेतद् गुणप्रचनं भ्रूयते किमेतद् गुणभूतं देवता  
प्रति, उत प्रबानमिति । तथोच्यते । स्तुतशास्त्रे संस्कार-  
कर्मणी इति । अत्र । देवतामिधानं यात् । गुणप्रचनं  
निर्वर्त्यमाने तुलितौ देवता संवीर्यते, नान्यथा तद्गुण  
प्रचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवतामिधानं गच्छते,  
देवताप्रकारो न प्रत्यक्ष उक्तारो वागमिदिति । तस्मात्  
संस्कारकर्मणी । वाग्भावात् । यथा 'वाग्भावात्वाह'  
'पृथेऽनुवाक्यामन्वाह' इति स्तुतिप्रचनं देवताप्रकार-  
नेनाद्येवत् नददेतदपीति ।

या-- 'येषु द्वयं विधीयते' इत्यस्फारशाह-  
रौन स्तोत्रश्लोकेन्याहः । 'स्तुतिरेव स्तोत्रम्, शस्त्रमपि  
शैव अदशीमशस्त्रशाखाः । गुणस्तुतिर्जनवर्दीर्घं च स्तुतिः  
शियते । सा च प्रथमं गुणस्तुतिश्चा निर्द्वयति । तदभावे  
शब्दोच्चारणमात्रेण स्तुतिस्त्वप्यवदेद्यात् । तत्र गुणाना  
वाक्यकर्मोद्गतया नियमोत्पन्नत्वात् एकत्वेन स्तुत्यर्थकं ।  
तस्मिन्निहा तु स्तुतिः किं श्रुत्यस्य स्मारकत्वेन शो-  
भायति, उत न्ययावाग्देनादृष्टार्थं भवतीति । किं  
भावात् । 'दृष्टेन क्रतुसिद्धयर्था साधयन्ति यतः  
स्तुतिम्' । स्तोत्रशास्त्राणि तेन श्रुः संस्कारा  
देवताः प्रति ॥'

अप्येन स्वपञ्चत्वेन, देवतानामपोदनाऽप्यस्य  
गुणभूतत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्-- यत्र संस्कारकर्मणी एव श्लोचशब्दे,  
अर्थोनाप्युच्यते देवतानामप्योदनाप्यस्य गुणभूतत्वात् ।  
देवताप्येव गुणभूते भाव इति तत्त्वतयागमिरे यत्र प्रथमं  
तत्र गीयते । तत्र अन्वयनिष्ठी उच्यतेदेवतायात् । तस्मात्-  
देव दुष्टः यत् इति यदुक्तमित्यर्थः । कर्मणः पुनरशौ  
भावाः 'अग्नि एवा ह्य' इत्येकः प्रमाणं मारेष्टस्य  
प्रद्वयेः संनिधयशास्त्रात्, यत्र इत्यप्युच्यते ।

वा-- मनाथान्तरविरोधेन द्युयं तादृश्यते । तदा-  
दि-- 'यद्यत्राविद्यामातायां मन्त्रः स्तोत्रं प्रयुज्यते ।

तस्मात्सोनापट्टदृष्ट्यात् प्राप्ततापः प्रसज्यते ॥'  
या यदेवतातामस्युक्ता स्तुतिरोदना मानेति यावत्,  
चोदमानं यात्, सा तदर्थपरगत् तस्मिन्नर्थे न  
स्याथं करोतीति तदसौन ऐन्द्रीस्तुतिमादिन्द्रप्रद्वि-  
सनिधियुक्तस्य यन्तद्व्यक्तं गच्छेत् । तत्रथ क्रमशस्ति-  
धिसाधः । क्रमशश्च यथासंयोनोच्यतां पाठः ।  
सनिधियुक्तं रमंवरचोदयथोपस्थानं प्रसरयन्तारयो वा ।

यथापट्टाऽस्तुतार्थं स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्-- न यदुदरितव्यास इमे पक्षम्, संस्कार-  
कर्मणी एव स्तोत्रशब्दे, देवतामिधानेनादिच । यत्-  
त्वात्, प्राणाश्लोकेषु इति, तत्र । इन्द्रान्देन मरेन्द्रो-  
द्विधाधिप्यते, स एवेन्द्रो महर्षिन गुणेन महिष्ट ह्यु-  
च्यते । प्रत्यक्षे हि इन्द्रशब्दं देवताप्रचनमुत्पत्त्यामदे,  
महर्षाप्रचनं च महच्छब्दम् । यथा राजा महाराजः,  
महाशयो महाशक्षण इति । यथापत् । यथा 'सा वा  
एषा शर्वदेवता यदत्रा यथा, चाप्यप्यमात्रमेत' इत्य-  
वापसाशब्देन चोदिते कर्मणि टागम्येन शिगमा  
भवति तद्वत् । मयुगे चोदिते निर्गुणेनामिधानं मति-  
त्यति । तेन न भविष्यत्युक्तं इति ।

या-- नाप दोषः । किं कारणम् ? 'तत्र मन्त्रो-  
ऽप्युच्येत यत्र सोऽर्थान्तरं ब्रजेत् । अभिव्यक्तो-  
ऽर्थेयद्वागु माग्यादिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥' न एव हि  
अभिव्यक्तिमरिहः स्यात्, स एव मारेष्टप्रदेनामते ।  
तत्र मयोतये विविनायकः स्यात् । न च वाच्यकर्ता  
द्रष्टृत्वेऽपि विद्यते, तस्मिन् मन्त्रोद्विधाधिप्यते, स्तुतम-  
विष्य तादौ यदाभिप्रायु गम्येत्ताद्विष्यते । तेन निर्गुणे-  
ऽप्युच्यते गुणभूतत्वात् महर्षाप्रचनस्य निर्गुण-  
इत्यवयवमवदेत् । न च मरेष्टमार्थं देवतेति नवमवयव-  
योगविषय इत्ये ( १।१।१०, १।१।१३ ) । तत्रथ य  
एव मरेष्टाद्वेनामहेष्टिन, स एव इन्द्रमहेष्टोच्यते  
इत्यर्थो-नाप्युच्यतेनामप्युच्यते । तस्मात् तादर्थो-  
त्पत्त्यामायात् संस्कारकर्मणोऽप्युच्यते ।

न श्रुतिममनायित्वान् । १६ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । इतोऽस्य प्रहस्य देवतेति । तद्वितसयोगेन विज्ञायते । न चास्य महत्तमपेक्षमाणस्य तद्वितसयोगः उपपद्यते । तद्वितसयोगापेक्षस्य वा महत्तमस्य नान्यात् समासकवचना । न च तद्वितार्थं वृत्तस्य महत्तमस्य । न च समासार्थं वृत्तस्य तद्वितसकथनः । न चाग्निनेव प्रयोगे समासार्थं वृत्तिरिष्यते, एतस्मिन्नेव तद्वितार्थे । न चाग्निन्द्राब्दं अविहितवत् स्वार्थं तद्वितार्थेन उपपद्यते, विहितवत् परार्थं महत्त्वेन संबद्धमुपपद्यते । निरुपद्रवायमन्योऽर्थो महेंद्रो भवति । महानिन्द्रो भवतीति महेंद्र । अन्यत्रेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सद्बुद्ध्यायै च नोभयं शक्येन । नन्मात्रेन्द्रा देवता महत्त्वविशिष्टः ( प्रकाशस्य प्रक्षेपण प्रक्षणा भावेन चेति द्वेषा व्याख्यास्यते वार्तिके ) । महेंद्रशब्दानु तद्वित उच्यते । तस्मान् तत् प्रातिपदिकमर्थेऽदिति गम्यते, न तत्रवत्तत्र चेत । तस्माद्भवताम्निन्द्रान्महेन्द्रः । तेनेन्द्रस्य प्रगाथस्योऽर्थः प्राप्नोति । अतः पर्युदशितं प पप पथ । यद्व्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधो चरकः महेंद्रत्र दशमेति । महान् साऽयमभूद् यो वृत्रमर्षीत् इति, तथा वेदव्यादित्सादौष प्रकथ्यते । अनोऽस्य इन्द्रो महेंद्रान् ।

धा— नैवस्मिन् निर्गुणेऽभिषाणाद्युत्कर्ष इति । प्रगाथने पठोऽर्थः । कृत् । 'यद्यभेद प्रगाथेन भवेद्विन्द्रमहेन्द्रयोः । ततोऽयं नापनीयेत भेदस्यत्र प्रतीयते ॥' यदि अत्रवत्प्राप्त्या महाशक्तिः तद्विन्द्रोऽयं महेंद्रशब्दमवाचयति तद्वितानुयमं विदेत्, न इन्द्र एव गुणाभिषिष्टोऽस्य प्रहस्य देवतेति गम्यते, न तत्रैवमिति । अनुयाय-प्रतिष्ठितवर्तमानेन इन्द्राभिषिक्तमिन्द्राभिषेप-महेन्द्रमीति । तथाहि, 'द्युत्पाथने महेंद्रशब्देऽप्यभेदादि दूषयति । अद्युत्पाथनी महेंद्रार्थं श्रुत्वा यत्प्राप्तं भवेत् ॥' न च एव महत्तमपेक्षमाणस्य इति अत्रवत्प्राप्तं निर्गमकोऽपि । कथम् । 'श्रुतिद्वयेऽपि सामर्थ्यं समर्थे हि विशेषणम् ।

व्युत्पत्त्याश्रयेण चैतद्बुभयत्रापि दुर्लभम् ॥' 'समर्थं पदविधि', 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च समासतद्वितस्योर्विशेषणम् । अतस्त्रयभावे नैकपदोऽपि मरितं यम् । यदि युगपत् समासतद्वितौ अन्वाख्ययेते, ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं स्यात् । कुतः ? 'तद्वितेन ह्यसंन्यवो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत् । तस्मिन्पेक्ष्यमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥' एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यं मुमुक्षुयाऽपि सापेक्षस्य नाप्यस्यते । कथम् ? 'अन्यत्रस्त्वन्पेक्षत्वे ह्यन्येनेकार्थतेऽप्यते । सापेक्षस्त्वन्पेक्षितो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते ॥' अविधिप्यमागौ हि द्वावर्था एव लोलीभाप प्रतिपद्येयानाम् । न च विधिप्यमागौ, नानात्वे बुद्धिकाकुल्यात् । यो हि अत्रयत्प्राथम्येऽत्रोत्सहताभ्यामुपपत्तिमिष्ट एतौऽर्थः प्रतिपाद्यते, सोऽपि निरपेक्षस्यमेव । सापेक्षत्वे सहायस्येनेकानुपसहतात् । एव तावदेकार्थलक्षणसामर्थ्याभावात् । 'व्यपेक्षा पुनराहृत्य विगतापेक्षतोच्यते । सापेक्षत्वे च दूरेऽस्मान्निव्येयमसमर्थता ॥' नहि सापेक्षो विगतापेक्ष-शब्देन शक्यो वक्तु इत्युपपत्त्यामर्थ्याभावात् उभय-द्वयभावप्रसन्नः । एतौ तावत् युगपदन्वयानेन दोषः । 'क्रमेणाऽऽख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसमष्ट-च्छ्रुतेः । श्रुत्वा समासमुच्छार्यं पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥' एतदेवामिप्रत्याऽऽह— 'न च तद्वितार्थे वृत्तस्य' इत्यादि । 'तद्वितार्थे च वृत्तस्य वृद्धि-रयादुत्तरे पदे । महत्त्व प्रकथयन्निधि नोपसर्जन-संगतिः ॥' महेंद्र इति हि स्यात् । न च त्रयोपेक्ष-महायम् । ननुपपन्नं नमिधुत्पत्त्यार्थं वृत्ति विशेषणत्वैरे- ग्यु पठे । 'न च समासार्थं वृत्तस्य' इति वाक्य-भेदमात्रोच्यते । तेन क्रमशः प्राप्तिर्नास्तीति प्रति-पाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिसंगेः दोषः व्याभिचारिणोऽप्यस्यति । 'पञ्चम-७ परार्थेऽत्' इत्यनेन स्फोरिते ( १।१।१८ ) इन्द्राऽऽस्य महत्त्वनिर्दिष्टार्थो प्रति-पद्यतेऽपि तद्वित-स्य-भेदप्रसन्नः । तद्वितेऽप्यपेक्षायामात्मक-प्राप्तौ तावदेव । तथाहि— 'महत्त्वपेक्षेन्द्रसंयुक्तं तस्य च द्रव्यसं-

जार्तं निवृत्तं याचाराया चोदनाया प्रमाणात्तरं मुग्धम्,  
 न च तदस्वीक्यप्रमाणात् । यथा वक्ष्यते ' स एषामि-  
 ररक्षाकारण्यं देवता ताऽऽप्यस्य ' ( २।२।३६ भा.  
 पू. ५८७ ) इति । तेन इत्यस्याऽशात् यथैवेन्द्रे  
 चोदितेऽग्रेऽदेवतात्तरं न भवति, सोमस्य न चोदिते न  
 पुरोदत्तास्य, अग्निपुत्रस्य च न लतायाः, शुद्धे च न  
 सगुण्य, वधैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य । कुन ।  
 ' देवता हि विधेयत्वाद्भिषजितगुणेष्वते । लक्ष-  
 णत्वे तु तस्याः स्वादग्निशशा गुणादिषु ॥ ' नदि  
 हि तद्विदितवक्ष्ये देवतोद्दिश्यमाना स्यात्, ततोऽस्या  
 गुणाविरथा भवेत् । इयं पुनरविधीयमाना देवतात्तरमेव  
 न प्रतिपद्यते, इत्यत्रयोपादात्तया । ततश्च विषयित-  
 गुणत्वात्तदसाये न कथंचिदेतत्ति गम्यते । यथा  
 ' शुभ्रमासा भोजयित्वा ' ' लोहितोष्णीषा कट्टिपत्राः  
 प्रचरन्ति ' ' वण्डी शैषान्नाह ' इति त्रिदोषणरक्षिता-  
 नामानुसङ्घटनम् । यथा तैऽप्युद्दिश्यते योऽयं शुभ्र-  
 चासुष्णामनेत्सादी, तदा तिनोऽपि विशेषणोऽऽ-  
 नीयन्ते । तदिह यद्यपि तादेवता रूपोपायुक्तौ,  
 तथापि न गुणरहितः आधीयेत, निवृत्त यथा अग्नि-  
 धानोपाकारिणी विभिन्नत यदिरिचानाधिधानाधिरिता नैव  
 प्रत्यभिज्ञायते शेषेय देवनेति । समासेन च निर्धार-  
 माताया नामेकार्थविधियोगमवसतिः । तत्र मादेन्द्रग्रहणना  
 न कथंचिद्विद्वत्प्रवेदोऽप्यते । या तु तेनोच्यते, सा  
 तत्र नैव देवता इति आनर्थक्येवास्याः प्रमाणनम् ।  
 ( शुद्धेन्द्रदेवतात्तरनिर्णयऽपि विधिभ्रूत्वा सम्बन्ध अत्राय  
 अच्यगमो यस्य देवतात्तरस्य तत् श्रुतिसमन्वयि, तस्य  
 मात्र. श्रुतिसमन्वयः इत्येव सूत्र (१६) योजयति—)  
 अतश्च ' न श्रुतिसमन्वयित्वात् ' इत्यपमपि स्याथो  
 भवति श्रुतिसमवेत देवतात्तरं भविष्यति तद्विधीयमान-  
 मित्यर्थः । तत्र तद्विदितव्यादे सति ज्ञायते । (अभि-  
 द्रानामेदेऽपि देवतास्य मित्तिपुत्रसंहरति—) तस्या-  
 दस्ति देवतामेव इति ।

कथं इतिभन्तं पक्षे माध्यममिजा । तद्विधीयते ।  
 पूर्ववधथादी ताश्चदुत्तरं प्रमाप्यस्य वदति, यथा मादे-

न्द्राय प्रहादिक्रमिधानतमर्थमन्नादुत्तरं वदति तेना-  
 कर्माङ्गमन्वयप्रकारतन्वैव्यादिन्द्र एतान् शुद्धो देवता-  
 भूतः प्रकाश्यते इत्यनुपगतं भाति । तस्य च देव-  
 तात्तरं नाम्युपगममात्रेण विन्यति, नापि प्रमाणान्तरेणेति  
 य एतद्विश्लेषेतिप्रत्यये देवताभिधानतत्तिसद्विदितः  
 श्रूयते ' मादेन्द्र एतान् ' इति तस्ययोगान् विज्ञायते ।  
 य च यदि समासाविद्युत्स्य देवतादिन्द्रयन्त्राद-  
 ताप्यते, ततो मन्त्राभिधेयपदस्य देवतात्तरमुक्तं भवति ।  
 सिद्धत्रयैतमर्थं पूर्ववधथादिनीऽभिधेत मन्त्रानो निष्कृत्य  
 प्राति ' इन्द्रोऽस्य देवता '— इति तद्विदितयोगेन ज्ञायते,  
 न चास्य महत्त्वमपेक्षानागत्य, अतुने समासे शुद्धशेषो-  
 पसनीसूक्तस्य ' तद्विदितयोगः ' ' तद्विदितयोगोपापेक्ष-  
 या ' इति । सत्यपि सापेक्षवचनसमासे प्रातिपदिकाव-  
 स्याया तद्विदितोपेक्ष, न च सक्षानीमसुन्तद्वन्तु समासोप-  
 षत्तिः । तेन यत्रैव शुभ्रभूतं सुस्यतं सन्वयार्हमेव पदत्व-  
 मपेक्षते यथा ' राजपुत्रस्य, गोभनः ' इति, तद्विदितयोगे-  
 तत्, ' भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यपि समास ' इति  
 प्रशस्यम् । अतुने च समासे तद्विदितोपेक्षया वक्ष्य-  
 त्तद्विदितोपेक्षितिरित्यमुपेत स्यात् । शुद्धस्य वा तद्विदित-  
 सस्योऽद्विदितोपेक्षानन्वयतिप्रसङ्गः । नमश्चित्ति. पुनर्मन्त्रो  
 नामिमेनेव, पूरे तद्विदितवक्ष्ये पूर्वोक्ताद्येव इव विशेष्यो-  
 तत्पदद्विविदितप्रसङ्गोऽप्ये । न च समासार्थे इत्यस्य शुद्धस्य  
 तद्विदितसंनयः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्त्वत्तयोऽप्यु-  
 पगन्ताय । ततश्च ' देवतास्यै परार्थत्वं ' ( १।४।  
 ५।८ ) इति तथैव वैरूपशेषः ।

' निरपद्यत्वापमन्वयोऽपि ' इति प्रायश्चित्तसाधनेकार्थ-  
 विधि. समासवदलस्यत्वाद्वाच्यमेवमहा । कृते तु समासे  
 नेव शेषः । ' तस्योक्तो देवता आभवात्तद्विधिः ।  
 शुद्धः किं तर्हि, विधिः एव । अथवा नेदो देवता  
 चैवत्तरयोपात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः । कम तर्हि,  
 महत्त्वविधिः, समासप्रातिपदिकात्तद्विदितोपेक्षः । ' न  
 तावत्तद्विदितोपेक्षे ' इति तावत्तद्विदितोपेक्षारण्यम्,  
 किं तर्हि, नाप्यत्रास्येन तद्विदितोपेक्षे निष्कृत्यमा-  
 न्यवतादिविधिप्रायः । ' समासेदेवतात्तरम् ' इति । सत्यपि  
 इत्येकस्यै सगुणनिर्गुणाधिधानादेवतात्तरत्वम् । आह च—

'आचार्यो मातुलञ्चेति द्रव्यैरत्वेऽपि हृदयते ।  
 अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥ ' यदप्यु-  
 च्यते इन्द्रस्य वृत्रघोरकारण' इति । पूर्वं सर्वं शुद्धा-  
 र्शनः प्रतिपन्नदेवतास्वयं पश्चात्ततोऽयं गुणः । स्तुति-  
 मात्रोपयोगी, न देवतात्वेऽन्तर्भवतीति मन्यते । अस्म-  
 त्पूर गतायम् ।

मिने च देवतान्तरये, शुद्धस्य देवतायाः प्रशंगनम्,  
 शुद्धेन वा निशिष्टस्य, विशिष्टचोदनायामपि वा शुद्धस्य  
 देवतास्वयं, शुद्धशस्त्रोच्चारणेऽपि वा विशिष्टे देवतात्व-  
 प्रतिपन्नये इत्यादि सर्वमन्त्रशरतिरिधित साहसमात्रेणा-  
 ध्युपगम्येन, न चैतन्मुक्तम् । अतो यत्र विधिप्र-प्रयो-  
 र्देवतायामात्र- तत्र प्रगाथो नीयेत । अस्मत्पक्षे पुन-  
 'यां काचिदप्युपादाय देवता माधिता स्तुतिः ।  
 अदृष्ट यागमात्रार्थं करोत्यादावस्थितम् ॥ '

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— यदा विधिशास्त्रादवगन्तेनन्दरति इन्द्रो  
 देवतेन, तदाऽप्यु गुणाः प्रगाथाने किं प्रयोजनम् ! महत्त्वं  
 नामेन्द्रस्य गुणो भवति । देवताभिधाने च यत् तस्मै  
 देवताये दीयते इति, गुणेऽपि हि विहिते मति तस्मै  
 एव देवताये दीयते, अर्थाहेतेऽपि । तस्माद् गुणविधा-  
 नमनर्थकम् । अथोच्येत्, योऽस्मिन् महे इन्द्रः स  
 महाभिः । नैवम् । इन्द्रस्य-प्रस्थाप्रसिद्धिरात् विशेषण  
 नात्र कदाचि, गुणवन्तस्य चापि सिद्ध्यात् गुणेन  
 विशेषणम् अप्युपगमम् । तस्मादपि देवतान्तरम् ।

वा— यदि वाऽऽदिमान् अनादिवा गुणः केषु-  
 चिन्मनुष्येभ्योऽपि प्रादीयते, न देवतत्वेऽन्तर्भवेति, ततो-  
 ऽप्येव तानमेवानर्थकं ॥ १९ ॥ यत्र हि देवता एवमप्य-  
 मन्विष्यते तेषां च नाम तदुद्देशेन कर्म  
 सिद्धेर्था । यदि वाचिः किञ्चित् च गुणे कक्षेनेन्द्रेण  
 व्यवहृता, ततो नाप्यो गुणाभिधानेन । किञ्च 'गुणो-  
 ऽन्तर्भवति भावः पश्चात्प्रसिद्धितो भवेत् । लक्षणत्वेन  
 योषणं प्रशङ्गाप्रसिद्धिर्ना ते ॥ ' नहि प्रहस्यन्-  
 इन्द्रस्य प्रगा, देन ततोऽप्युपादेन महत्त्वं केषामेव

स्तुत्यर्थमुच्यते । न च महानिन्द्रः प्रातः . यतो गुणेनो-  
 लक्ष्यं विधीयते । तस्मादप्रातःविधेर्देवतान्तरता ।

तथा याज्यापुरोक्तयोः । १९ ॥

भाष्यम्— एष सति याज्यापुरोक्तयाकथयोभेदेन  
 दर्शनमुपपद्यते । ' एन्द्र खानधि रथिम् ' इत्येन्द्रयाज्या-  
 पुरोक्तयाकथाद्वयम्, ' महो इन्द्रो य योजसा ' इति भेदेन  
 माहेन्द्र दर्शयति । तदैकत्वे विकल्पेत । तत्र पक्षे  
 नाथः स्यात् ।

वा— पूर्ववन्मन्त्रवपदेशभेदायपक्षा ।

यजायामर्थसमवायान् । २० ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, अजायमान्मन्त्रेण सोहिते  
 कर्मणि ह्यगस्त्येन निगमा भवन्तीति । तत्र युक्तम् ।  
 यजायामर्थसमवायित्वं यत्र प्रचक्षुमगच्छाम ।  
 ' ह्यगस्त्यं वपाया मेदसोऽमुद्रुहि ' इति । यत्र यदा तैव  
 ह्यगिति । तस्मात् प्रगाथस्तोत्रैः । महत्त्वपक्षे । अतः  
 प्रवानकर्मणी इति ।

वा— यजामिन्द्रयाज्यामर्थसमवायित्वात् प्रत्यक्ष-  
 लभ्ये विशेषे सामान्येनापि निदिर्देन विधिशब्दादतः ।

यत्रेति वाऽर्थवत्त्वान् स्यात् ॥ २१ ॥

भाष्यम्— वाशब्द- पक्षे स्यात्तैवति संस्कार-  
 कर्मणी एव स्तोत्रमन्त्रे । यद्यैतन् प्रगाथस्तोत्रैः इति ।  
 उक्त्यन्ता यथेन्द्रत्वप्रगाथः । लिङ्गेन हि प्रसक्तनिधौ  
 वाचिनं वाचैव ।

वा— एतत्प्रमाणविशेषे संस्कारपक्षः । तज्जनेन, न  
 च शोऽस्मिन्, लिङ्गवर्तीपस्त्रादुत्कर्षसिद्धेः इत्यनुदाहरः  
 संस्कारपक्षः । अथ वाऽर्थवत्त्वोऽयं समाचार्य-  
 प्रकाशनम् । कश्चित्पुत्रविशेषाय मनोनासर्गा-  
 प्रशब्दवत् ॥ ' अनुस्मृत्यमाग एव वा प्रगाथः  
 सन्निविद्ययात् प्रायश्चित्तेण महेन्द्रमर्तोषाय दृष्टार्थ-  
 रथाय च प्रकाशयिष्यति, यथाऽप्योपादीये मनोनासर्गा-  
 तिगन्तः प्रशङ्गात् प्रगाथः प्रसिद्धिमागः साहचर्य-  
 योममपि प्रसिद्धादन्तु मनुष्याकथो विनायोः । अत्राशु-  
 र्थवोऽप्युपादे इति ।

न त्वान्मतेषु । २२ ॥

भाष्यम्— अपरेषां मन्त्राणामुद्देशात् अन्वय-  
वत्ता नास्ति, तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा 'यन्माः  
श्रवति' 'सिधिरिष्टवतीः श्रवति' 'सिद्धदेवता-  
श्रवति' 'आमिमावते, पुपुमककृत्कम्, अक्षयुक्तम्,  
मृषिकाम्बुवसित्वेवमार्थानाम् ।

या— 'आप्रातेष्वपि मन्त्रेषु नोद्देश्येष्वर्थ-  
दर्शनम् । सर्वेषु भवतीत्येवं नोद्देश्यत्वं न  
दुष्यति ॥' नहि ममादीनां ग्राह्यत्वरूपि देवतास्य,  
अनेकवृत्ताङ्गैर्मन्त्रैः प्रकाशयेत् । अतस्तेषां तावद्विष्णु-  
नर्षैश्चप्रवृत्तात् अक्षयवदृष्टार्थत्वेन मन्त्रिभ्यम् । तत्रैव  
तस्मान्मात्रादिषु तथाप्यम्, तन्नाम तस्कारमन्त्र-  
मिति ।

हृदयेते । २३ ॥

भाष्यम्— तदुच्यते । सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति ।  
मन्त्रसूक्तस्यासौ, अक्षयस्य सभयुते, मृषिकाम्बु-  
वसित्वेनैव, सर्वेषां नाचस्तोमे 'सर्वां ऋचः सर्वाणि  
वर्णानि सर्वाणि साग्रानि वाचस्तोमे पाठित्वा श्रवति'  
इति । तथा 'यस्याऽऽग्निने शश्वमाने श्वो नोरिया-  
दपि सर्वां तादावतीत्युच्यते' इति । तस्मादक्षयवत्तो-  
ल्लक्षणम् । अतः मन्त्रारम्भेणो स्तोमशस्त्रे इति ।

वा— 'यमादयो न विद्यन्ते यद्यपि गृह-  
देवताः । अन्वयमोपयोमित्याम् प्रकाशयः स्तुत-  
शाऽपि न ॥' मन्त्रसूक्तस्यासौ प्रयोगः, तत्र  
मन्त्रेणान्वयिष्येकप्रकारात् । अक्षयस्य सभयुते, तत्र  
'अश्विर्देवति' इति विधानात् । मृषिकाम्बुवसित्वेनैव  
वदित्वा, 'आसुते चतुः' इत्युपवासवधवादीर्वाते  
अपि तद्दर्शयोरुद्देश्यैव इति । पुपुमककृत्कदीनां  
तु यद्विष्णुवदित्वेनैवोर्ध्वे मास्ति, तत्र तस्मान्मात्र-  
विधानेनाश्वेनवा प्रतिष्ठाति, वाच नोमे सर्वमन्त्र-  
देवताः । तथा आश्विने हृदयेदेवतापि यमात्स्यमते  
सर्वाणाम्बुवसित्वेनैव । तत्र वचनेनैव अक्षयवत्तायैव  
विधानमभ्युपेयम् । अतोद्देश्यार्थवत्ताम्, न च तावद-  
दृष्टार्थत्वेन सर्वेषु इत्यप्यन्वयस्य मोक्षेव अदृष्टार्थ-

वचना युज्यते । तथाहि, 'न त्वयादावदृष्टार्थं  
वैष्णव्यादिनिर्देशनाम् । वाच्यादावपि दृष्टार्थं  
स्यादृष्टार्थं नल्पना ॥'

अपिवा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिर्भसती  
क्रियोत्पत्तिं विदुष्याताम् । २४ ॥

भाष्यम्— अपिवा प्रगतकर्मणो स्तोत्रवत्त्वे  
स्थाताम् । कुव । श्रुतिवरीणात् । सन्तीश्रुतिसंयोगो  
हि मरति । 'वयतीषु स्तुते' 'सिधिरिष्टवतीषु  
स्तुते' इति । यद्वि म्मुतिः ततः वयती अक्षयवत्ता-  
दिता । यदि प्रकाशनम्, ततो देवतायाम् । तत्र कर्म  
कत्तः, तृतीयवा अश्विनवत्, न सत्तम् । अपि च,  
श्रुतिसंयोगो मरति 'प्रगतं प्रसति' 'निष्कवत्त्वं  
प्रसति' इति । अतः स्तुतिरभिनिर्देवतित्वात् तेन  
मन्त्रेण । शुभचनः गन्तः स्तुतिनिर्देवतित्वात् तेन  
परिष्ठाति । तस्मात् प्रगतकर्मणो । अपि च श्रुतिसंयोगो  
मरति पृथगिति संयोगः । यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि  
प्रतीचम्' इति । तेन देवतास्यन्तः स्तुतिवचनार्थः  
इत्युच्यते । देवताभिधानार्थं प्रतिपत्तिकार्यत्वात् प्रथमा  
स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तम्, तदेवतायै भवितु-  
मर्हति यथा 'दन्वो वातोऽसितस्य सभा' इति ।  
नेत्युच्यते । तदपि वाच्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । यत्  
वाच्यसिद्धं वदति । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत्  
श्रुतिवाच्यस्य साक्षात्स्य निराशाऽपीकृत्यतामन्त्रेण ।  
तथाऽपि उच्यते लिङ्गे अनुवृत्तमप्ये कुनो निर्णयः,  
वाच्यवरीयादेव, न देवताभिधानार्थं इति । देवताभिधानार्थं  
देवतित्वात् एते स्तुत्यर्थे साक्षात्स्यचनमन्त्रकृत-  
स्यात् । तस्मादृष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रथमकर्मणो  
स्तोत्रवत्त्वे । अथिच, 'स्तौति' 'श्रवति' इति साक्षात्  
शुभचनो लक्षणवा अभिधानार्थं स्याताम् । तस्मात्  
श्रुतेः पति अभ्युपेयसि विदुष्यतामिति ।

वा— यदुपुः मन्त्राणामिति मन्त्राः इन्द्रस्य  
समागाम्यै लक्ष्मिपतीति । हृदयुक्तम् । कुव ।  
एतन्मादेव दीयात् । नहि इन्द्रस्यैव त्वार्थमभिदधतः  
कामिदितेन, तेन श्रुतिवत्त्वेन ज्ञेयम् । तत्रैवदृष्टार्थार्थं







माह— 'आद्यैः स्तुते' 'प्रथमं मनति' इत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां यागीयदेवतादिप्रशस्तकृतया याज्ञानिक्यप्रदेशे दृष्टार्थत्वात् अवयवानादिवदेन सनिपरलोपकारकत्वम् । इति प्राप्ते, लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यभाषिधान-स्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्, प्रगीताप्रगीत-मन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यभाषिधानस्यैव स्तोत्रशस्त्र-पदवाच्यत्वात्, एषा गुणिप्रकाशनतात्पर्यकरासभवेन नैवा मन्त्राणां गुणिप्रशस्तानार्थत्वम्, अपि तु गुणप्रका-शनरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामारमनिष्ठादृष्टार्थतया आरा-द्रुपकारकत्वात् तन्मन्त्राणां तदर्थत्वमेव । न च प्रयाजसौषाभिपारण्यत्वायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणिप्रकाशनरूपत्वम्, लिङ्गादेव तादृक्करोषपत्तो विधि-वैयर्थ्यात् । एव च माहेन्द्रशमननिधौ ऐन्दी स्तुति-रूपता भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधि-शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुम् । अतो यजेन्द्र एव देवता तत्रो-त्कर्षार्थत्विः, सामान्यव्यञ्जकशेषप्रमाणामात्रेण वा मनो-तास्त्वान्निशब्दत्वं लक्षणया इन्द्रपदेन महेन्द्रस्यैव प्रकाश-नापत्तिः । तस्मान् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ।

मण्डन— 'न देवतार्थः स्तुतशस्त्रपाठः ।' ६.

शंकर— 'स्तोत्रशस्त्रप्रधानत्वम् ।' ८.

● स्तुतशस्त्राधिकरणम् । इदमेव महेन्द्राधिकरणम् । स्तोत्रशस्त्राधिकरणं चेदमेव । स्तोत्रशस्त्रेषु विनियुक्तानां मन्त्राणां कर्मसमवायिदेवतास्तुत्या देवतास्मरणार्थं नास्ति इति स्तुतशस्त्राधिकरणे उक्तम् । सोम. १।२।१ पृ. ८. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे अवर्ष उक्तः । वा १।२।६।१७, ● स्तुतशस्त्राधिकरणे त्रिद्वक्कर्मशोधित्येवो दशितः 'अथैव खवङ्गयेन' ( २।१।६।१० ) इति । १।१।७।१० पृ ८३६. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे स्तोत्र-शस्त्रयोरदृष्टार्थं वक्ष्यते तथापि तयोर्मिधानतरमक-शोरदृष्टार्थत्वेऽपि तन्मन्त्राणां अभिधानरूपदृष्टार्थं न विरुध्यते । कु. १।२।४।८३ पृ. ४६ ● स्तुतशस्त्रा-धिकरणे स्तोत्रशस्त्रयोः आराद्रुपकारकता वर्णितम् । सोम. १।०।२५.

● स्तुतशस्त्राधिकरणोदाहृतदृष्टश्लोके 'आचार्यो मातुलश्चैव द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुमेतन्न व्यन्हारः पृथक्त्वता ॥ ' इत्यत्र विद्वानामपि अपेक्षा-भेदेन एवत्र युगपत्सभरस्योक्तत्वात् वस्तुविरोधत्वाव-सास्ति । सु. पृ. ११११.

● वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरत्वेऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतारं किंतु वाजिव्येन, तत्रश्च स्तुतशस्त्राधि-करणगतेन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवताभेदात् नास्ति पूर्वकर्म-समायः इति न च वाच्यम् । कु. २।२।१।२३.

● स्तुतशस्त्राधिकरणवार्तिके 'तदर्थो यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः । मनगवि तत्रोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥ ' इति व्याख्यातम् । सु. पृ. ७४२.

● स्तुतशस्त्रवान् षोडशिमहः । भा. १।०।१। १२।४९-५२.

● स्तुतिः गुणगुणिसम्बन्धीर्तनम् । सु. पृ. ३९५.

● स्तुतिः गुणगुणिसम्बन्धीर्तनम् । सा प्रथमं गुण-गुणिम्या निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुति-रनाशयपदेत्वात् । तत्र गुणानां तावदकर्मप्रतया निष्प्रयो-जनत्वात् एतन्नेन स्तुत्यर्थता । वा. २।१।२।३३ पृ. ४१६ ● स्तुतिः गुणसमीर्तनम् । सु. पृ. ८८५ । गुणसमीर्तनपर-पदसमूहः स्तुतिः । वि. १।०।५।३३.

● स्तुतिः नाम गुणकृत्यनवरमेकं वाक्यम् । वि. १।२।३.

● स्तुतिः नाम स्तोत्रयस्य स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धीर्तनं गानविशिष्टम् । २।१।५, ● स्तुतिः विद्यमानगुणैरिव अविद्यमानगुणैरपि भवति । १।१।१६. ● स्तुति । 'विधिस्तुत्यो सदा वृत्ति समानविवक्ष्यते । तस्मा-देकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते ॥ ' वा. १।४।१।२।५.

● स्तुतिः साम्नेय, न ऋचा । वि. १।२।८.

● न च प्रत्ययविद्वदा स्तुतिः सम्भवति । वा. १।२। १।२ पृ १०८. ● ननु 'इदं विष्णुर्विचक्षते' इति स्तुतिरियम् । न गच्छ, नास्त्यत्र स्तुतिशब्दः । नापि किञ्चित्स्तोत्रं यमिति । ननु विष्णु । न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः अविद्वद्भीक्ष्यते । भा. १।२।१।११ पृ. २२७०.

● न हि तेनेवात्मना तस्य सस्तुतिर्मन्वति । स्त. १ । अयत्तमैवाह स्तुतिस्तूपयोः । न हि देवतो देवश्चेतनस्तूपते । मितेः शिर.पात्रादिभिः सस्तुवते । भा. १०।६।१३।१५ । अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाप्रथमं सयत्नस्यैव । 'यन्ति वा एते मिथुनात् सं वरारमुपयन्ति । अन्तर्बिदि मिथुनी समवतः ( महाजते ) । तेनैव मिथुनाजयन्ति ' इति समुदायदीपमभिषाय उदयधरमृतस्य महाजनस्य भर्मेण अनुजिघृक्षत् समुदायस्यात्यवर्षमेण स्तुतिं दर्शयति । लोकैऽपि आनयभर्मेण आनयी सस्तुयते एव । यथा दीर्घः केषुः योमनो देवदत्तः इति । १०।६। १३।४३. ● यस्य स्तुतिव्यवस्य निषाम यस्य पिपीयते तस्य स्तुतिः इति परिभाषा । या. ३।४।११।२० पृ. १६४. ● यम आनैः स्तुवते ' इति चोदना तम कामिनिवृ पदानि गुण प्रयागयन्ति कामिनिवृ ह्निवम् । तत्र गुणगुणतुषारयेन स्तुतिर्मन्वति । स्तुति-चोदनात् स्तुतिप्रामस्य गुणमिषानामात्मकस्य चोदित-स्यात् विरिहत्या न गुण्यर्थयतिरिहयते । करणेणु ( अभिषाणेणु तु ) विरिहत्या स्तुतिर्मन्विन व्यापयति । दुप् १२।१।११. ● सनेन अत्वेरेतुमिरां अचरे स्तुतयो दृश्यते । ओतुपक्रामेस्त्राय फन्वि क्वाभिव् अर्थयो भवन्ति । या. १।१।११।२०.

● स्तुत्यर्थः आदिभ्य इति शब्दो वृत्त्य । वि. १।४।१५. ● स्तुत्यर्थः ' देवो रत्नस्य ' इत्येष्टयादयो रात्नस्य । १।४।१४. ● स्तुत्यर्थे महादीना अपस्तु-भाट्टः ● अपस्तो वा अन्ते सोभमेत्य. ' । भाट्ट १।४।१६ ( १३ ). ● स्तुत्यर्थे. छन्दोमस्य अछन शब्दः ' अत्र वा एतदच्छन्दोमम् ' । वि. १।४।१६. ● स्तुत्यर्थे. प्रथमपूर्वादिशब्दः । १।४।१८. ● स्तुत्यर्थेः साक्षात्स्य ' आगेथो वै साक्षात् ' इत्याश्रयशब्दः । १।४। १४. ● स्तुत्यर्थेः यत्रमानशब्दः एकशब्दस्य ' यत्र मान एकशब्दः ' । १।४।३३. ● स्तुत्यर्थे यत्रमान-शब्दः प्रमास्य ' यत्रमानः प्रमास्य ' । १।४।३३. ● स्तुत्यर्थेः सूत्रस्य यत्रमानशब्दः ' यत्रमानो वृत्तः ' । मी. श्र. ५५१

१।४।१५. ● स्तुत्यर्थः वैश्वस्य वैश्वदेवशब्दः ' वैश्वो वैश्वदेवः ' । १।४।१४. ● स्तुत्यर्थे. छान्नः अपस्तुशब्दः ' अपस्तो वा एत योऽछान्न ' । १।४।१६. ● स्तुत्यर्थेताऽपि अयत्नस्य नास्तीति व्यवस्त-मेन । वा. १।२।१।३. ● स्तुत्यर्थेता आग्नेयगुण श्रुतेः ' यदाग्नेयोऽष्टाशुपायोऽमानायाया भवति ' । २।३। १।४।२७-२९. सीको. पृ. ८३२ ' आग्नेयस्तुत्यर्थेताऽपि करणम् ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● स्तुत्यर्थेतादः विधावकल्पविधेयकाकारणम् । सु. पृ. ११७२. ● स्तुतिपदवाच्यमाश्रयण ऋषिनिधानस्तुतिविधा-योग्यम् । अर्धेगरेणु । भाट्ट १।२।२. ● अयताऽपि गुणेन अवतोऽपि गुणिनः स्तुति-मुञ्चयुत्पत्तिर्भवतः । वाल. पृ. ७२. ● स्तुतिभास्त्व्यलभ्ये देवतात्मन् । सु. पृ. ७५२. ● स्तुतिमन्त्राः ' अस्मिन्मार्ग दिवः ' इति । भा. २।२।१।१०. वाल. पृ. ५२. ● स्तुतिमन्त्राः -- येणु कामिनिवृदानि गुण प्रयागयन्ति कामिचित् गुणिवम् । तत्र गुणगुणतुषारयेन स्तुतिर्मन्वति । स्तुति-चोदनात् स्तुतिप्रामस्य चोदितस्यात् विरिहत्या न गुण्यर्थयतिरिहयते । दुप् १२।१।११. ● स्तुति-मन्त्राणा समुच्चय । भा १२।१।११-२. ● स्तुति-सन्नेणु उजागि. गस्तुचयो न विरम्. । वि. १२।४।१. ● स्तुतिमाने पत्र कथयिदु विधानार्थे वदनेक शतुक्त ' आम्नास्यत्र नियार्थेत्साण् ' ( १।४।११ ) इति । वा. २।३।१।४।२५. ● स्तुतिशब्दस्य गुणस्थामिषाणामधिकत्वम् । सु. पृ. ५८५. **३३** स्तुत्ये द्ये तु वलशक्त्य परिकोपमेतीति न्याय । अथ महात् जनः मह सु क्रमेणैव वराजस्य बर्गेति, न हुरेऽपिभि भागवत्पञ्चास्यारातीति । साहस्री. ७५५. ● ' स्तुयते व पिपीयते ' इति न्याय. । चिको वै ष्टम् ' इत्येन तेनस्येन पूषण इत्यमानात्पृ विधेयं

सुन्दरं सुन्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि स्यना-  
नीतराङ्गवत् ॥ नानावेदस्वरक्षात्मात् स्तोत्रादेः प्राप्त  
आदितः । प्रथानाङ्गत्वात् पञ्चादुपासुत्वेन कथितः ॥  
ततो वाचनिरनेव यथायथमभाविता । मन्त्रादिना  
समस्तानि सुन्याङ्गानि प्रयुज्यन्ते ॥ १ वा, ३।३।२।१,  
५. ८।२-२३.

● स्तोत्रशस्त्रादयः पदहर्षनाः पदहाशुचौ व्या-  
सन्ते । ते हि अह-उपद्राः । उपासनामाहृत्तिरिति  
स्तोत्रशस्त्रादीनामग्रचित्तिर्युक्तम् । न हि ते अहःसु  
अन्यासस्योगेन बोध्यन्ते । भा. १०।६।१०।२०.

● स्तोत्रशस्त्रादीनां सद्यस्त्राणां पचनसामर्थ्यात्  
प्रहणम् । वा. ३।३।३।१०.

● स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां आशुपराकरवत् । सु-  
५. १०२. ● स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां साङ्गानामेव अतिष्ठति  
अधिकारेण प्रयोगः । भा. १०।५।१।१०. मीको  
५. ६५. ● अतिष्ठति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां १ इत्यत्र अति-  
कर्त्तव्यं द्रष्टव्यम् ।

● स्तोत्रशासनत्वं विद्वन्पूर्वार्थम्, प्रगीताया एव  
ऋतः । भा. १।२।८।३०-३१ वर्णने १.

● स्तोत्रीयाः नाम वृक्षः ज्योतिष्टोमे रक्षित्य-  
मानादौ प्रथमः 'उपासे गावत्' इत्यादिः । वि.  
५।३।५. ● स्तोत्रीया ऋत् । शान्ते योनिभूता प्रथमा  
ऋत् । १।२।६. ● स्तोत्रीयाः विश्वत्र्य, भूतमशने ।  
भा. १०।३।१।५।५६.

● स्तोमः गीतुराव. अन्वयसः । भा. १।२।७।  
२५. ● स्तोमः नाम अतिक्रमे सति ऋत्विजस्य उच-  
रणेभ्यः, ऋत्विजस्यवर्णत्वं चाद्यांनभिषाषकरम् । वि.  
५।३।११. ● स्तोभाः सामग्र्यार्थेऽत्रेयाः इति  
माध्यम्, नेति वाचिष्म् । के. (५।२।१०।३५).

● स्तोमशैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यत् ।  
१।२।१०।३३॥

'यज्ञेना तदुत्तरयोर्वायति' अत्र उत्तरार्धवर्षेण  
वात्सर्पेण स योनिवर्षेणोत्तर इत्यत्र गतम् । अथ स्तोभाः  
अतिदिरव्यन्ते न वेति विचारः पूर्ववधमाह । एके

आचार्याः द्रव्यान्तरे ऋत्विजरे उत्तराया स्तोमस्य निवृत्ति  
मन्यन्ते । ऋत्विजः ऋत्विजवत् । यथा योग्यशरणा  
स्तोभाः उत्तराया न प्रदिश्यन्ते तथा योग्या गीतस्य  
स्तोमस्यापि उत्तराया नातिदेशः इति ।

सर्वाविदेशस्तु सामान्याष्टोकरत्वात् विकारः  
स्यात् । ३४ ॥

योनी गीतानां स्तोभानां उत्तराया नातिदेशः इति  
पूर्वपक्षं तु शब्देन स्पष्टयन्त्वात् सिद्धान्तमाह । स्तोभानां  
न निवृत्तिः । किंतु सर्वातिदेशः स्वल्पे शास्त्रः अति  
देशः । सामग्र्यस्य ऋत्विजस्तोमस्तत्कालात्प्रभाषविशिष्टस्य  
गीतिसामान्यस्य वाचकः । सामान्यात् सामान्यवाच-  
करत्वात् । यद्यपि स्तोभाः ऋत्विजवर्षेण न सन्त्यन्ते  
तथापि नामयंकारेण । लोकवत् यथा लोके गार्थकैः  
अङ्गस्तुक्तानि यानि नाम प्रविष्कन्ते तानि गीति-  
कात्मणानां यानि न अर्थेयत्वात् उदाहर्यन्ते तद्विहायि  
कालपरिच्छेदात्तानि स्तोभाशयानि अनुवर्तेत । तस्मात्  
स्तोभोऽपि प्रक्षेपस्तो विकारः स्यात् । तत्र च स्तोम-  
स्यापि अतिदेशः इति सिद्धान्तः ।

अन्यथं चापि दर्शयति । ३५ ॥

योनिस्थानां श्लोभानां उत्तरयोर्षोचोः अन्यथं दर्शयति  
'यत्र आधिक्यानि यदापि निर्गतन्ते स्तोभा गेहमा-  
श्वात्तुयन्ति' इति । गेहमा. स्वराः । चापि अपिच इति  
हेतुस्तुघवमाह । तस्मात् स्तोभानामतिदेशः ।

निवृत्तिर्वाऽर्थश्लोषात् । ३६ ॥

योनिवत्ततोभानां उत्तरयोर्षोचोः इति सिद्धान्ते  
उक्तेः पूर्वपक्षी आह । यामन्दः सिद्धान्तपक्षे चापूर्वपक्षे ।  
स्तोभानां निवृत्तिः स्यात् अतिदेशो न स्यात् । अर्थ-  
लोपात् । अतिष्ठोमे वाचभूयसाम् अर्थि होतार मन्ये  
वास्त्वन्तं इति आशेष्या ऋत्वि गीयते । तत्र च 'अति-  
ष्ठवति प्रतिदहति' इति स्तोभा भवन्ति । क्वचित्  
विद्वन्निष्ठोमे च 'एन्द्रामग्रभ्युपशाम गायति' इति  
श्रुतम् । इदं च शीतकर्म वाचपरोषादग्रभ्युपशामे । तेन  
उक्तानां श्लोभानां तत्र अर्थस्य तत्र प्रतिदहनार्थेणोत्  
निवृत्तिरेव स्तोभैः । तस्मान्ना-यत्र अर्थयति  
स्तोभानां नातिदेशः स्यात् ।

अग्नयो वाऽर्घ्यवादः स्यात् । ३७ ॥

‘ निवृत्तिर्वा ’ इति स्तोत्रेण प्राप्ता पूर्वपक्षिण शङ्का निरस्यति । वामन्द, पूर्वपक्षयावृत्तयर्थ । अग्निष्टयाति इत्येवजातीयकानामपि स्तोभाना ऐन्द्र्या ऋचि अग्नय स्यात्, इन्द्रस्य भीतकर्मशक्तिपयोऽवकायरोपस्तु अर्घ्य-वादः स्यात् । सर्वेषांऽपि स्तुतिममवात् न वाक्यरोप विरोध । तस्मात् ऐन्द्र्या अग्नयुक्तमामगानेऽपि अग्नि ष्टनीत्यादीना स्तोभानामतिदेशो न विद्वद्- । एव सर्वत्र स्तोभानामतिदेश इति सिद्धान्तः । के

● स्तोभानामपि अतिदेशः कर्तव्यः । तथा च वामदेव्यामन योनिस्थस्य ‘ ओ ओ हो हार्इ ’ इत्यस्य स्तोमस्य उत्तरयोगपि अतिदेश । वि. १।२।१०.

● स्तोभाना सामकालपृति प्रयोजनम् । मणि पृ ५.

● स्तोभाना हुक्कादीनां कात्यायनादिदृष्टस्तोभमाग्य रीत्या अर्थाभिधानार्थता । अभिधान तु स्तोत्राद्या दिवत् अदृष्टार्थम् । अत्रपि नमः ( १।२।१।३८ ) स्तोभानामनर्थकरा चक्षयते तथापि सामशोभिर्मृतया ऋचा एकत्राक्यताभावाभिप्रायक तन् इति अदोषः । छु. १।२।४।८३ पृ २६

● स्तोभाशराणि गीतिकालपरिच्छेदाधामि ऋचि प्रक्षिप्यन्ते । भा. १।२।१०।३५.

॥ स्तोभाधिकरणम् । अतिदेश, योनिस्थ-स्तोभाना उत्तरयोर्ऋचोः ॥

स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् । १।२। १०।३३॥

भाष्यम्— ‘ वृत्तीषु रथतर गापति ’ ‘ रथतर पुनरयोगार्थनि ’ ‘ यद्गोत्र्यां तदुत्तरयोगार्थनि ’ इति । तत्र उत्तरावर्णयशेन गात्राय इयेत्तु समधिगत ( १।२। ९ ) । अयेदानीं इदं संदिश्यते, किं स्तोभा प्रदिश्यन्ते नेति । किं प्राप्तम् ? न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः । गीतिर्हि साम, न स्तोभा । या गीतिः, सा प्रदिश्यते, ‘ यथा-तदुत्तरयोगार्थनि ’ इति गापति-शब्दसं-भार । अपि, ऋच्-शब्दार्थे असंभवात्मान स्तोभ-अनर्थकः स्यात् । तन्नाश्रयि न प्रदिश्यते । अपिच

वचित् भवति वचन ‘ ऐन्द्र्यामग्नयसाम गापति ’ इति । तत्र अनुपपत्तिर्भवेत् । शीतजर्मां हीन्द्रो वाक्य-सोपेयोऽग्नयस्यते । तस्य ‘ तपति ’ इत्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोमस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा ऋगशराणा अगीतित्वात् निवृत्ति, एव स्तोभाशराणा मपीति ।

सर्वातिदेशान्तु सामान्याश्लेषान्द् विचारः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति स्तोभाना निवृत्तिः इति । सर्वातिदेशो भवति । ऋच्-स्तोम-स्वर-काल-अभ्यास-विशिष्टाया भीते सामशब्दो वाचक । कथमग्नयस्यते ? तत्र प्रयोगान् । यदि स्तोभा निवर्तेरन्, तदृत्तो विरोधो नोपसृष्टीत स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यच्चक्षम्, ऋच्-शब्दार्थे, असंभ-ध्यमाना, स्तोभा अनर्थका भवेयुः इति । अत्र द्रूमम् । लोकवत् नानर्थका भविष्यन्ति । तत्रया लोके गापयैः अन्नवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीतिकाल-गणनार्थानि नार्थसम्बन्धात् उच्चार्यन्ते । सुखं हि अश्वरैः गीतिकाल परिच्छिद्यन्ते । तद्वत् इहापि कालपरिच्छे-दाधामि स्तोभाशराणि अनुपवैरन् इति ।

उत्— ‘ ऋच्स्तोमस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीते-सामशब्दो वाचक ’ इति एतत् ( भाष्य ) अयुक्तम् । ‘ गीतिषु सामाख्या ’ ( २।१।१।३६ ) इत्युक्तत्वात् । तस्मादग्नया वप्यते । अत्रपि स्तोभा न सामशब्दवाच्या-तथापि अतिदिश्यन्ते । कथम् ? साम उपकारक ऋगशराणाम् । तस्योपवृत्तत्, दृष्टेन साहाय्यं कुर्वन्त-स्तोभा उपवृत्तन्ति । तदतिदेशो च यदि स्तोभा-नागच्छेयुः तद्वत् उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादति-दिश्यन्ते ।

अन्यथ चापि दर्शयति । ३५ ॥

भाष्यम्— अव्ययतथापि स्तोभान् दर्शयति ‘ यत्र आचिंशानि पदानि निवर्तन्ते स्तोभा नेहमा भव-यन्ति ’ इति । स्तोभा स्तोभा एव । नेहमा, स्वर । तस्मादपि स्तोभा, प्रदिश्यते ।

निवृत्तिवोऽर्थलोपात् । ३६ ॥

भाष्यम्— वामन्दत् पयो विपरिवर्तते । निवृत्तिः 'अभिपठति' इत्येवजातीयकानां स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्दो वाक्यस्येते ङरुलम्बते । न तेन एवजातीयकः स्तोभाः संबन्धेन इति ।

अन्यथो वाऽर्थवादः स्यात् । ३७ ॥

भाष्यम्— अनपगतं सनपन्ते लोकतत् इति यदुक्तम्, तत् परिहृत्यम् । ( तच्यते ) अन्वीतुनां एवजातीयकः स्तोभाः । नहि वय इन्द्ररूप प्रत्यक्षमुपलभामहे । यच्च चावचरोपचनम्, सोऽर्थवादः ।

शा— सामाधिदेशो किं स्तोभानां अविदेशः अस्ति न इति सद्ये, सामन्वः अस्मिन्नत्वात् स्तोभानां ऋगक्षराणामिव नातिदेशः । मित्रानामपि गीतिकाखरिच्छेदेन सामान्तत्वात् तदतिदेशादेव अतिदेशः । सामानि हि शोभो येन अनेन अक्षराणि अभि-पञ्जिति तेन दृष्टमेव मनुतेरपकारं कुर्वन्ति । स्तोभाक्षराभिप्यक्तिसिन्धिलेखेन तु अनेन स्तुलोपविक्रमेव अर्थं कुर्वन्ति । तद्यदि स्तोभा नातिदिश्येत् तन्निर्वैर्यथ गीत्यस्य लोपात् तदुचोपकारस्य हास्या वैगुण्य स्यात्, तस्यादतिदिश्येत् । ऋगक्षराणां तु प्रधानत्वात् न सामचयात् अविदेशः ।

सोम— यदि ऋगक्षराभिप्यक्तिरूपकारसुखेन सामाधिदेशः सति स्तोभानां ऋगक्षराभिप्यक्तौ अनुपयोपात् वेद्यामन्विदेशः इत्युच्यतेः सगतिः । मित्रत्वेन संतदादिशब्दाच्चन्यत्वात् अतिदेशाग्रावेऽपि रयतरादिशब्दान्वाच्यगोत्वतया प्रधानभूतगीत्यविदेशादेव तदतिदेशः इति सिद्धावतः । स्तोमनिर्वैर्यहास भागस्य ऋगक्षरानभिपञ्जकतया दृष्टद्वारा स्तुत्युपकाराभावेऽपि अदृष्टद्वारा स्तुत्युपकारत्वमोनी नश्यत्, अक्षरगौरवि स्तोमनिर्वैर्यसामभागात्तदतिदेशे तत्साध्यादृष्टवैकलेनेन स्रुते वैगुण्य स्यात्, अतः ऋगक्षरानभिपञ्जकत्वापि स्तोमगीत्यस्य अदृष्टरूप स्तुत्युपकाराभिप्यक्तिरेते सिद्धे तत्रिवैर्यकतया स्तोभानामपि अतिदेश आनयकः । सूत्रार्थः— स्तोभानामृगन्तरे निवृत्तिमगधत्वात् एके आचार्या व्र्यते इति ।

त्रि— 'स्तोभा नेत मदिश्यन्ते, नागीनिखेन वर्णवत्', स्वयदिवत् मदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥'

भाट्ट— साम्नः कश्चित् अंतः ऋगक्षराधिकृतः कश्चित्च स्तोभाक्षराधिकृतः । प्रधानसिद्धवादी स्तोभाक्षराधिकृत एव । तत्र सामाधिदेशे स्तोभानामपि अतिदेशो भवेन्न वा इति चिन्तायां साम्नः ऋगक्षराभिप्यक्त्यर्थत्वात् स्तोभाक्षराभिप्यक्त्यर्थत्वात् तुल्यत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानभूतानां ऋचाभिन स्तोभानामपि नातिदेशः । न च स्तोभानां प्रथमः अनर्थकत्वात् स्तोमसाधनत्वात्संभवेन निष्प्रयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेः गीतिकाखरिच्छेदकत्वेन गीत्यद्वारात् तदतिदेशो अतिदेशोपपत्तिः इति वाच्यम् । 'अभिपठति' इत्यादिभाष्यकारोक्तस्तोभाक्षराणां ऋगैकत्राकत्वसंभवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणानिषामरूपसोऽनकारावस्यमनेन ऋग्वदेव प्राधान्योपपत्तेः । येषामपि ह्रस्वादिस्तोभाक्षराणां अर्थद्वयत्वमपि तदुच्चारणस्य अदृष्टद्वारा अनुष्ठानसादेत्यात् प्रधानमगधत्वात् प्रकरणादिना सोऽनकारावस्यमेव वा इति न सामान्तत्वकल्पनावचरः । न च साम्नो वा अदृष्टार्थत्वं स्तोभानां वा इत्यत्र नियामकभावः, साम्नोऽंशे दृष्टार्थत्वं अंशे च अदृष्टार्थत्वं श्लेषविधौरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, 'महाशक्तिने स्तुवीत' इत्यादौ तत्रतत्र साम्ना सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगार्थेव नियामकत्वेन साम्नोच्चारणस्यैव तदने अदृष्टार्थत्वम्, स्तोभानां तु अर्थद्वयत्वानां गीतिकाखरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव । अन्यथा हि साम्नः प्रकरणादिनैव सर्वस्वमपि विपश्चिदार्थं लामे विनियोगविधियैवर्थापत्तिः । अतो विनियोगवशेन स्रष्टि प्रयोजनलामे हारभूतादृष्टास्य तमेव इति स्रष्टि मत्पत्त्या, न तु स्तोमेयु, स्तोमसिद्धादिरित्परवत्पत्त्यासावेक्षत्वात् । अतः स्तोभादीनां गीत्यद्वारात् तदतिदेशेन अतिदेशोपपत्तेः, न तदस्य लोपास्य अनवयाम्नायः । अर्थवस्तोमाक्षरेण तु ऋगक्षरस्यैव स्तोमोपवेशोपपत्तेः गीत्यैरेव तदस्य इति तु मतिर्भाति । अत एव अनर्थकस्तोमेयु ऋग्वत्तद्वै साम्नः आश्रयिकमेव तदभावे शुद्धादृष्टार्थत्वमेव ।

मण्डन— 'स्तोमस्य चातिदेशोऽस्ति ।' १७

शंकर— 'तत्र स्तोभातिदेशानम् ।' तत्र उच्यते । १७.

ॐ स्तोभमलक्षणम् ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् । १।२।११३८ ॥

भाष्यम्— अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः, न च तैः सवर्णैः स स्तोभो नाम । ईदृशो हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा, देवदत्तेन सभाया पर प्रलपता बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैववक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनम्, यच्छ्रितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं सूचितम् । नन्यन्यतरत्वर्यातम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेत्ति । नेत्याह । भवति हि किञ्चिदधिकम्, न विवर्णम् । यथा, अम्बासः, श्राद्धिः श्राद्धिरिति । तथा किञ्चिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ मा इ इति । तस्मादुभयं सूत्रवित्थयमिति ।

सोम— सूत्रार्थः— अधिकं च विवर्णं च यत्र स्तोभः इति जैमिनिर्मन्वते लोके देवदत्तेन वाक्ये विष्णवचना बहुस्तोभं कथित इत्यादौ अर्थाभिधानानुपशुके च निरतीतशब्दभूते सोमं यदाहादिति ।

वि— 'स्तोमस्य लक्षणं नास्ति किञ्चास्ति, न विवर्णता । आधिक्यमन्यतः यात विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥'

भाट्ट— प्रथमात् स्तोभमलक्षणमुच्यते । शेषक्षरेभ्यो ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिकं ऋगधारात्प्रथमात् ऋणाः ते स्तोभाः । अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि श्राद्धिः श्राद्धिरित्यन्वयान्ते ऋगधारात्प्रथमात् अन्वय विदोषणम् । 'ओ मा इ' इत्यादिविकारे ऋगधारात्प्रथमात् शेषेऽपि आधिक्यमाभावात् ।

शुक्लानुपानु— विष्णवस्य अध्यायनविधायकत्वरूपत्वे अर्थाभिधानवर्णु अतिप्रतीत्यादिस्तोभे-

न याति-यस्य च विलक्षणस्य निर्वक्तृमुपशङ्कयत्वात् यत्र अभियुक्तानां स्तोभ इति प्रतिदिः ते स्तोभाः । स्तोभत्र च मन्त्ररादिष्वेवात्रणोपाधिरिति न शक्यतापच्छेदकप्रतिदिः । अत्र च शेषेऽर्थवक्तः स्तोभास्तेषां ऋग्मन्त्रदेव गुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यम् । गुणाभिधानस्य चादृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वात् दोषाभावेन चाप्रामाण्यायोगात् विषयविदेः प्रमाणत्वाविधातो ऋग्देव मातृपपत्र' ।

यदि तु देवतायामहादिप्रसङ्गमिषा तात्पर्यविषयीभूतस्यैवार्थस्य सिद्धिः, प्रवृत्ते तु सहाय्यतः गुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वात् तात्पर्यकल्पना, अपितु आह्वार्यज्ञानजनकत्वेन, तदाऽप्युपार्थविषया प्रामाण्यमनर्थकत्वेमाक्षरत्वात् । अथवा सर्वत्रेवमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनत्वात्प्रमाणेन स्वाभ्यासविषययोगः । नहि वेदस्यापच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा 'वेदोऽदिकलो धर्ममूलम्' इति मूल्यदस्य जनकत्वशक्यत्वोपपत्त्यापत्तेः ।

मण्डन— 'विवर्णं आधिक्यं च सः ।' सः स्तोमः ।

शंकर— 'स्तोभोऽधिकं विवर्णं च ।'

७ ईदृशो हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्ति । तद्यथा— देवदत्तेन सभाया प्रलपता बहुस्तोभं कथित इति । यत् अर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च तदालोच्यैववक्तारो भवन्ति । भा. १।२।११।३९.

७ स्तोमः विद्वत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एवद्विंशः ज्योतिष्टोमः । निगणः, प्रयज्ञिसः, इत्यादिः विद्वद्-स्तोमश्च ऋतो । वि ७।३।१०, १०।२।६, ७ स्तोमः विद्वत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एवद्विंशः, निगणः, प्रयज्ञिस इति पृथगे पठे । १०।६।९. ७ स्तोमः । 'स्तुवेर्मानं स्तोमः' इति श्रुतेः स्तोमशब्दस्य स्तोभेऽप्युपपत्त्यावाचित्वात्प्रकारणात् । सु. ४. ४९७. ७ स्तोमः । स्तोमसाधनमाथपरिच्छेदेन स्तुतिमान्तरमकः स्तोमः । या. १।४।२।३ पृ ३२९. ७ स्तोभाः विद्वद्वा अविद्वद्वा वा वेपु तेपु श्रुतुप सामानासरीद्वौ प्राप्य-



दिनाभ्यन्तपरमानस्तोमभोरेव । १०।४।१।२१-२२. मीको. घृ. ३६६८ 'विपृद्धाविपृद्धस्तोमस्त्रुतु नाभ्यं दिनाभ्यन्तपरमानस्तोमभोरेव' इत्यथ अपिस्त्रुयं द्रष्टव्यम् । \* स्तोमाः विपृद्धा परिमन् तत्र कनौ युद्धमस्य संवसवे सामान्तरागम । भा. १०।२।६।१५-२५, \* स्तोमाः विपृद्धा यस्मिन् तत्र विपृद्धस्तोमो ऋतौ नदिष्यवमाने साक्षामभ्यासः शुनसंख्यासप्तसवे । १०।५। ७।२६, \* स्तोमाः विपृद्धा वैपु तेषु ऋतुपूर्वद्विः सामग्निः प्रावृत्ताप्रामराधः । १०।२।१०।२०, \* स्तोमानामागन्तुना नदिष्यवमाने पर्वाशोत्तराजलता । भा. ५।३।४।७-१२ । मात्पदिनाभ्यन्तपरमानयोस्तु साम्ना यावत्परिष्वेय निषेधः । ५।३।५।१३-१४.

\* स्तोमसं मुख्यं स्तुतिमानमिमिषम् । या. १।४। २।३ । स्तोमस्यैव ब्रह्मणस्तोम इयादिषु स्रुतापगम वचनाः । स्तुतेष्वेव मान स्तोम इति याजिस्मरणात् । १।३।४।९. घृ. २२३.

\* स्तोमपदस्य स्तोमस्यचकुरस्यस्यै दक्षिः । मणि. घृ. १६५.

\* स्तोमभागान् अभीषाम एव तस्मा भवेत् । स अवाशिष्ठोऽपि चाग्निदकार्यं समर्थः वर्तुम् । भा ६।६। ४।२५.

ॐ स्तोमविपृद्धौ द्यधिकं स्यादविपृद्धौ द्रव्य विकारः स्यादितरस्याभ्युत्थिरागम । १०।४।१०। २० ॥

विपृद्धस्तोमका अविपृद्धस्तोमकाश्च जननो भवन्ति । प्रवृत्तौ चत्र यावत्स स्तोमा भवन्ति ततोऽपिचा न्यूनं वा स्तोमा क्वचिद्विज्ञौ भवन्ति । यत्र प्रवृत्तौ रपिक्ता स्तोमाः स विपृत्तिः प्रवृत्तौ न्यूनत्वे च अविपृद्धस्तोमकः इति । सर्वोभेद विपृत्तिषु प्रवृत्तिः साम्ना पसिर्भस्येव । एव सति किं विपृद्धौ स्तोमाना विपृद्धौ हानौ च उभयथाऽपि प्राज्ञाना साम्ना निवृत्ति कर्तव्यं किं हानौ निवृत्ति, निवृद्धौ तु न निवृत्ति इति विचरि सिद्धान्तमाह । स्तोमविपृद्धौ सथा प्राकृतं साम्नात अपिर्कं स्यात्, सप्रुषयः स्यात्, न

निवृत्तिः । अत एव स्तोमविपृद्धौ साम्नाभागमेव संख्यापूर्णं वक्ष्यते । अविपृद्धौ हानौ तु द्रव्यविकारः स्यात्, यानता निवृत्तेन सत्त्वा पूर्वेत तावत् प्राकृतस्य साम्नादस्य विहारः बाधः स्यात्, न तु सर्वस्य प्राकृतस्य बाधः । अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । इतरस्य अशुभित्वात् हानौ सथा भावत् किंचित् न्यूनं प्रयोक्तव्यं तस्य भागमे न भुति । तस्मात् तावत् प्राकृतमेव स्यात् । तथा च चोदकस्य सर्वथा बाधो न भवित्यति । तस्मात् स्तोमविपृद्धपविपृद्धयोः प्राकृतस्य व्यवसाय बाधबाधो इति सिद्धान्तः । के.

\* 'स्तोमविपृद्धौ' (१०।४।११।२०) इत्यपि-स्त्रुयो हानिस्तोममानीऽपिपिचनीयः इत्यादिविपृद्धौ क्वदित्यना राजसाम्ना अविदित्यना च सप्रुषय उक्तः । बाल. घृ. १७८. \* स्तोमविपृद्धौ न्यूनं सत्त्वा प्राकृतोः सामग्निः पूर्णीया । न प्राकृताना बाध । भा. १०। ४।१०।२०.

ॐ स्तोमविपृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्या-पूर्णमधिकारात् सरस्यायां गुणस्रुद्धत्वादन्यस्य चाभ्युत्थित्वात् । १०।५।६।१५॥

विपृद्धस्तोमनेषु 'एकविदोनातिराम्णेण, निष्पत्तेन नपतिदोने' इत्यादिषु व्रतषु स्तोमविपृद्धौ स्तोमाना विपृद्धौ प्राज्ञाना साम्ना अभ्यासेन संख्यापूर्णं सत्त्वाया पूर्तिः स्यात् । अपिर्कस्य एव हि अवि-पृत्ताना प्रवृत्ताना प्रश्न स्यात्, इतरथा अत्रयुक्तप्रतिषा भवित्यने । ननु एकविदस्यदिशस्यविशिष्टस्रुत्ये-यान्तरविधानात् अत्राकृतसामग्निरेव संख्यापूर्णमचितं इत्यत आह । सत्त्वाया गुणस्रुद्धत्वात् एकविदस्यदिः संख्याशब्दः साम्ना गुणोपेक्ष. शब्दः । संख्या हि प्राकृताना प्रधानभूताना साम्ना गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । अन्यस्य च अशुभित्वात्, न च प्राकृत-दन्यत् साम्नायं बुद्ध्या विधीयते । अविद्यमाना बुध्निर्भयं, तस्य भाव. अशुभित्वात् भुक्तिशुभत्व तस्मात् । तस्मात् स्तोमविपृद्धौ अधिकसंख्यापूर्णं प्राकृतसाम्ना-मभ्यासेन स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

आगमेन वाऽभ्याससम्यथुतित्वात् । १६ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन इति पूर्व-पञ्चासहस्रयो वाशब्दः । स्तोमविष्टुद्धौ अधिकसंख्यापूरणं साम्नां आगमेन कर्तव्यम्, न प्राकृतसाम्नाभ्यासेन अभ्यासस्य अश्रुतित्वात् विधानाभावात् अविद्यमानश्रुतिक्रवात् । इति सिद्धांतः ।

सत्पयायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् । १७ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्ना आगमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । एकविंशत्यादे उक्त्याया संख्याया पृथक्त्वनिवेशात् पृथक्त्वे स्वभावतो निवेशात् । 'अथौ घटा' इत्यादौ संख्या पृथक्त्वनिवेशिनी दृष्टा । अभ्यासे तु पृथक्त्वनिवेशो न स्यात् । तस्मात् आगमेन संख्यापूरणम् ।

परान्त्रादात् । १८ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्ना आगमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । परान्त्रान्दात् 'परान्त्रं बहिष्पवमानेन स्तुरति' इति अनभ्यासस्य वाचकपरान्त्रान्दो भवति । यथा 'पराञ्ची समिधेनीरुमाह' इति अनभ्यासो इति गम्यते । तस्मात् नाभ्यासेन संख्यापूरणम् ।

उत्पाधिकाराद्यः । १९ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । उक्ता विकारात् उक्त्या अत्रिंशत्तु अपुनर्नचनान्त् अनभ्यासात् । अभ्यासे हि जानितारोप उक्त 'जामि वा एतत्पुण्यं निवृत्ते यदेकं भूयं निवृत्ते' इति । तस्मान्नाभ्यासः ।

अश्रुतित्वादिनि चैत् । २० ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन, अभ्यासस्य अश्रुतित्वात् (१०।५।६।१६) इति सिद्धांतित्वात् उक्तं, पूर्वपक्षी शङ्कते । आगमस्यापि अश्रुतित्वात् न आगमेन संख्यापूरणम् । इति चैत् ।

स्यादर्थचोदिताना परिमाणशास्त्रम् । २१ ॥

अश्रुतिरादिति चैत् (१०।५।६।२०) इत्यस्य उत्तरमाह । परिमाणशास्त्रं एकविंशतेन त्रिगवेन इति स्तोमपरिमाणविधानं अयचोदिताना संख्याविधिप्रसूता र्थापत्तिरनुमाना प्रापकं स्यात् । नहि सामसु उक्ता संख्या तावदीर्त्यन्ती विना स्वरसा । तस्मात् आगमेनैव संख्यापूरणम् ।

आत्रापयचनं चाभ्यासे नोपपद्यते । २२ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु आगमेन संख्यापूरणं इति सिद्धांतरादी- अभ्यासपक्षं अनुवर्तया दूषयति । 'श्रीणि ह वै यश्चोदराणि गायत्री वृहत्पुत्रम्, अत्र होत्रावपन्ति' इति आत्रापयचनं अभ्यासे स्वीकृते नोपपद्यते । अभ्यासपक्षे हि आत्राप एव नास्ति । तस्मादागम एव । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

साम्ना चोत्पत्तिसामर्थ्यात् । २३ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । सामशास्त्रे साम्ना उत्पत्तेः सामर्थ्यात् आगमेनेव सत्पयापूरणं नाभ्यासेन । उक्तं च 'दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश । साहस्रानि सहस्रानि यानि गायन्ति सामगा ॥ अशीतिशतमात्रेण पावमानं चतुशतम् । ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगा ॥' इति अभ्यासेन संख्यापूरणे एतेषां साम्ना उत्पत्तिरनिर्दिष्टा स्यात् । तस्मादागमेन पूरणम् ।

धुयेत्पपीति चैत् । २४ ॥

यदि विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु साम्नामभ्यासो न स्यात्, धुयेत्पपि सामसु अभ्यासो न स्यात् । तथा सति प्रायुक्तस्य धुयेत् आश्रुत् (१०।५।३।११) विवक्ष्येत । इति चैत् पूर्वपक्षी न्यात् ।

नाऽऽवृत्तिधर्मत्वान् । २५ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु यदि साम्ना नाभ्यासं धुयेत्पपि न स्यात् इति पूर्वपक्षिणं शङ्कया मिद्वन्ती परिशरमाह । न धुरिसामसु विशेषो तेषां

‘आवृत्तं पूर्णं स्तुवते, पुनरावृत्तं श्रेयसाविष्टेन’ इति वचनेन आवृत्तिपरमेत्यात् । यतनात् तेषामावृत्तिः । विषुद्धस्त्रोमेषु च तथा आवृत्तिवचनं नास्ति । तस्मात् आगमेनेव संवत्सरार्थं नाम्नामेन इति सिद्धान्तः । के.

॥ सोमविषुद्धौ बहिष्पचमाने पुरस्तात् पर्वासादागतवः स्तुस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे । ५।३। ४।७।

अग्निष्टोमे बहिष्पचमानं शिवृत् नाम ऋद्धव-  
 वासकं भरति । ‘एकविंशोऽतिरात्रेण प्रजाकामं वाज-  
 वेत्, त्रिगवेनौषधकामम्, चरविन्देन प्रतिश्राकामम्’  
 इति विषुद्धसोमकाः कवचः पठितः । बर्धिवधरुवा-  
 पूर्णे च ऋग्वागमेनेति वक्ष्यते ( १०।५।अ२६ ) तत्र  
 आगमितानां ऋचा किं अन्ते निवेशः किंवा पर्वासात्  
 प्रादक्षिणेनः इति विचारे पूर्ववक्षणाह । एकविंशोऽति-  
 रात्रेण सोमविषुद्धौ सत्या बहिष्पचमाने स्त्रोने आगन्तवः  
 तृचाः पर्वासात् पुरस्तात् स्तुः । न अन्ते । तथाहि  
 एवमेव ऋच द्वादशाहे दृष्टम् । तत्र हि ‘सोमीधानु-  
 रूपौ तृचौ भरतः, वृषण्यन्तस्तृचाः, तृच उत्तमः  
 पर्वासः’ इत्युक्तम् । द्वादशाहे पादहिके द्वितीयेऽहनि  
 सोमीधानुरुपौ तृचौ पठित्वा अपूर्वाः वृषण्यन्तः वृषण्य-  
 द्वाष्टपठितः तृचाः पठितः । तत्र उत्तमः पर्वासः  
 पठितः । तस्मात् पर्वासात् पूर्वं एतेषां निवेशो द्वादशाहे  
 दृष्टः इति प्रकृतोऽपि तथैव मथितमर्हति ।

पर्वासं इति चान्तराथा । ८ ॥

पूर्वसिन् मूले ‘पुरस्तात् पर्वासात्’ इत्युक्तं तत्र  
 कौट्यं पर्वाशो नामेति पर्वाशवन्सार्यं उच्यते मूलेण ।  
 पर्वास इति च अन्तस्य अन्तिमस्य आत्मना नाम भरति  
 लोके । यथा क्षेत्रपर्वासः, नदीपर्वासः इति ।

अन्ते या तदुक्तम् । ९ ॥

‘एकविंशोऽतिरात्रेण प्रजाकामं वाजवेत्, त्रिग-  
 वेनौषधकामम्, चरविन्देन प्रतिश्राकामम्’ इत्यत्र  
 हतोमानां विषुद्धौ, आगमेन च संवत्सरार्थेण सति  
 आगन्तव्यां तृचानां पर्वासात् पुरस्ताद्विषेयः इति मूलेण  
 पूर्ववेषे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । यतन्वेन पूर्ववक्ष्यवावृत्तिः ।

आगन्तव्यां निवेशः न पर्वासात् प्राक्, किंतु अन्ते  
 निवेशः पर्याप्तत्वात् एव तेषां निवेशः । तत्र तत्र उक्तम् ।  
 तस्मात्तत्रो म्वासः ‘अन्ते तु वादशयनः’ इति प्रागुक्तः  
 ( ५।२।१।१९ ) । तस्मात् आगन्तवान्ते निवेशः ।  
 यचनात्तु द्वादशाहे । १० ॥

एकविंशोऽतिरात्रः त्रिगवेऽतिरात्रः त्रयस्त्रिंशोऽति-  
 रात्र इत्यत्र सोमविषुद्धौ सत्या बहिष्पचमाने संवत्सार्थः  
 तृचागमेन भविष्यति । आगन्तवश्च तृचाः पर्वासात्  
 तृचान् पुरस्तात् निवेशनीया इति पूर्ववक्षे द्वादशाहे  
 वृषण्यन्तं तृचानां दृष्टान्त उक्तः ‘सोमविषुद्धौ’ इति  
 मूले । तत्र सिद्धमती दृष्टान्तं नैगम्येण परिहरति ।  
 यत्र द्वादशाहे पादहिके द्वितीये अहनि वृषण्यन्तं  
 तृचानां पर्वासात् पुरस्ताद्विषेयः इति । स तु ‘वृष-  
 ण्यन्तस्तृचाः, तृच उत्तमः पर्वासः’ इति यतनात्  
 भवति । न तु म्वासात् । एकविंशोऽतिरात्रेण तु प्रकृतै  
 यचनामावात् म्वासेन निर्वासः कर्तव्यः । म्वाश्व  
 आगन्तवान्ते निवेश इति ‘अन्ते वा तदुक्तम्’ इत्य-  
 षोक्तम् ।

अतद्विष्कारश्च । ११ ॥

विद्वान्तगतं मूयम् । द्वादशाहे यद्यपि वृषण्यन्तव-  
 स्तृचाः पर्वासात् प्राक् भवन्ति तथापि एवविधाति-  
 राश्वदयः न तद्विष्कारः न द्वादशाहविष्कारः । तस्मात्  
 सद्योऽप्युक्तं आगमिणास्तृचा अन्ते एव स्तुः । पर्वास  
 इति अभिमतस्य लक्ष्यमाह ।

तद्विष्कारोऽप्युत्पूर्यात् । १२ ॥

तद्विष्कारोऽपि अग्निहोत्रयोः वृषण्यन्तविक्रान्ता  
 ऋचा अन्ते एव निवेशः न पर्वासात् प्राक् । अपूर्व-  
 रान्तं अकर्मसंज्ञानरात् । वृषण्यन्तं पाठक्रमेण स्थानं  
 पर्वासात् प्रादक्षिण्यम् । वृषण्यन्तानां तु कर्मत-  
 स्यानामावात् अन्ते निवेश एव युक्तः । तस्मात् सोम-  
 विषुद्धौ बहिष्पचमाने आगन्तव्यां तृचानां अन्ते एव  
 निवेश इति सिद्धान्तः । के.

● सोमविषये विषुद्धस्य अन्त्यं दर्शनात्,  
 यथा ‘विषुद्धं बहिष्पचमानं’ इत्यत्र सोमविषयता

परिच्छिन्ना एव ' निवृट्प्रियोम ' इत्यनपि स एव शब्द उच्यते इमेव सन्निधेन अनुमानात् तुद्धौ सन्निधापयेत् । भा १०।६।७।२३ ।

● **स्तोमवृद्धौ** ' एकवित्तेनातिराग्नं प्रजाकाम याजयेत् ' इत्यादौ आगमेन संख्यापूर्णं दशमे वक्ष्यते । सु. घृ. ८०९ ।

● **स्तोमशान्दस्य** लोकप्रसिद्धममुदायमात्रचनत्या-  
तिक्ष्मेण स्तोनीयासमुदायचनत्वं वेदशास्त्र-याकरण  
प्रसिद्धिबलात् । सु. घृ. २१७ ।

● **स्तौत्ति-शसति** । इह एतौ स्तौत्तिशसतिशब्दौ  
समानेऽपि स्तुत्यर्थे च स्थित्वावधिष्यौ । प्रगीनेषु  
मन्त्रशक्येषु स्तौत्तिशान्द, अदगीतेषु शसतिशान्द ।  
यथा- ' प्रथम शसति ' , ' निःशक्य शसति ' ।  
' आग्ने स्तुते, वृद्धे स्तुते ' इति । भा ७।२।१।  
१७

● **स्त्री** नाम व्यक्तिविशेष । भा ९।१।९।३३,  
● **स्त्री** पुमान् नपुमक इति द्वयविशेषो द्येते । ३।१।  
६।२९, ● **स्त्री** पुगा अतुल्या । यत्रमान पुमान्

पिदाश्च पत्नी स्त्री नाविद्या च । ६।१।६।२४

● **स्त्रिय** । नयविक्रमशुक्ता हि स्त्रिय । पित्रा  
पित्रोश्चन्ते भद्रा क्रीयते । पित्रीकेशश्च पितृघनाना-  
मनीशिन्य । प्रीतेश्च मर्त्यघनानाम् ( पूर्वपक्षे ) ।  
न चेतदस्ति निर्बन्ता स्त्रीति । द्रव्यवती हि सा । अर्थेन  
व्याख्या समयेनतः भवति । एव तानकाले स्यात्

क्रियते- धर्मं चायं च काम च नातिचरित येति  
स्मार्तं च अतिविक्रमं प्रियं नातुमश्नते ' पत्नी चै  
पारिणश्येत्वे ' । ( इति सिद्धान्ते ) भा ६।१।३।१०

-१६। दपती उभापति स्वस्त्यौ इति तान्त् स्थितम् ।  
६।१।१।२७ ● **स्त्रिया** अप्ययताद्वितया उरभ्याः

अनुमत्तग इत्यादीन्पदानि कर्तुमशक्यानि तानि तु  
पुनरेव कर्तव्यानि, पत्न्या तु ' पत्नी आन्यम  
वेक्षते ' आशी प्रजायते इत्यादि यागशुक्ल कर्तव्यम् ।  
वि , भा. ६।१।६।२८, ● **स्त्रिया** अन्वयननिषेध

अप तिषिप्रानिषयक पुत्रपाथमाथपयक पुत्रपाथे

कल्प्य प्रतिपद्य । चाळ घृ ३१-३२. ● **स्त्रिया**  
अपि तन्नापिःशयोऽस्ति ' स्वर्गकामो यनेत ' इत्यत्र  
पुलिङ्गस्योदस्यगत्येन एतत्स्यस्येवाविश्रिततात् । वि

६।१।३. ● **स्त्रिया** अपि ऋतुपधिकार इति  
वादाशयणमत सिद्धात. । नास्त्यधिकार इति ऐति-

शासनमत पूर्वपक्ष । भा ६।१।३।६-१६, १९-२१.  
● **स्त्रिया** अपि ऋतुपधिकार. । ६।१।३।६-१६,  
१९-२१. मीको. घृ. २८८ ' अधिकार

नतुषु स्त्रिया अपि ' इत्यत्र अधिपत्तय दृष्टव्यम् ।  
● **स्त्रिया** कर्माधिकारस्येऽपि न भवान्भ्येणाधिकार ।  
दृष्टव्योहि सहाधिकार । सहाधिकारत्वेन यत्रमान

नियमन पत्न्या अपि कार्यसिद्धि । मीन्या. ● **स्त्रिया**  
द्रव्यता भवति न येति विचार मीको. घृ २८८

' अधिकार ऋतुषु स्त्रिया अपि ' इति विन्दी  
द्रव्य । ● **स्त्रिया** यद् द्रव्य भक्तोपसर्पणेन वा

कर्तव्यताया बोधान्ति भवति तदपि सा यस्य स्वभूता  
तस्यै ' भाषां दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।  
यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ '

इत्येतिशासनमतम् । यत्तुच्यते भाष्येऽपि निर्धना इति,  
सर्वमाणमपि निर्धनरत्न अ यादयमेव श्रुतिविशेषान् ।  
दानकाले च तत्राहै स्याद नियते ' धर्मं चायं च कामे

च नातिचरितव्या ' इति । भा. ६।१।३।२२-२४  
● **स्त्रीणा** अपि वैदिने कर्मणि अधिकार, स च पत्न्या  
सहैव । ६।१।३।६-१६, १९-२१. ● **स्त्रीणा** अत्वा

तस्य उच्यते सारदारमसिद्धयर्थम् । भा ६।१।३।१४.  
● **स्त्रीणा** पत्य तरवर्तनाचारस्य मूलभूता श्रुति ' द्वे द्वे  
रणे नैका नहून् पत्नीन् ' इति यूपैकादशिन्याम् ।  
वा १।३।४।९ घृ २२१, सु घृ. २१४. ● **स्त्रीणा**

पूर्वं सव्याजनाचारमूलभूता श्रुति ' सव्य हि मनुष्या  
पूर्वमज्जते ' इति । वा १।३।४।९ घृ २२१, सु घृ.  
०१४ ● **स्त्रीणा** प्रायेण चञ्चलत्वदर्शनम् । सु घृ

१२. ● **दृश्यते** हि अरगघिनीनामपि ( स्त्रीणां )  
स्वमर्तृनिमित्तं प्रथम । तदपराघनिमित्तस्तु तासामपुत्र

कलापभोगो भवेत् न तु अपत्याना वर्णधरः । न च

नियोगो वर्णान्तरेण सह समादः । सर्वेण चोत्पादि-  
तस्य नैव वर्णान्तरस्यपत्तिः । मन्त्रज्ञानानामपि च पुन-  
रुत्पादपक्षयोः सतमे पक्षमे वा अन्यतरवर्णान्तर-  
स्यपत्तिः । वा. १।२।१।२. • स्त्रियां यत् प्रातिपदिक  
वर्तते तस्मात् स्त्रीप्रयोगे भवति । भा. ३।१।६।१२  
पृ. ६८१-६८२.

• 'स्त्र्युपायनासमसादि पुरुषार्थमपि धितः ।  
प्रतिपैषः ऋतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥' इति व्याकरणा-  
धिकरणे निषेध उक्तः । वाल. पृ. ३२.

• 'स्त्रीनामः प्राथमिकं युवात्' इति च ।  
स्त्रीश्रमना यथा प्राथमिकनिमित्तं तथा 'सर्गकामो  
याग युवात्' इत्यत्र स्वर्गकामना निमित्तम् । पूर्वपक्षे ;  
'स्त्रीनामः' इत्यादावपि न कामनाया निमित्तत्वम् ।  
प्राथमिकताकणे प्राथम्यान्तरप्रयोज्यत् । अपि तु प्रमणा-  
न्तरविद्वानामनामनामिदमप्यप्रापनाशार्थरत्नेन सिद्धान्ते ।  
भाट्ट. ६।१।१.

• स्त्रीत्वं पदवादी अविवक्षितमेव दावादिप्रत्यय-  
दर्शनेन आरोप्यते । सु. पृ. ४१८.

• स्त्रीदेश्यत्वः कारस्वनः पूर्वम्, पुद्गेतयः कारस्वन  
पश्चात् इति मुख्यशेषतया निषेधः पुरोधामन्वोः । भा.  
५।१।३।४.

• स्त्रीपुंसयोः सहाधिकारः । भा. ६।१।६।२८.

• स्त्रीमात्रकर्तृकारणां आप्यावेसगार्दीना पदार्थानां  
ज्ञानं तद्विधिसिद्धिपत्त्ये । मीन्या

• स्त्रीलिङ्गस्य सौतस्यः शाब्दयः । वा. ३।१।  
४।१३ पृ. ९२१.

• स्त्रीलिङ्गता गुणवचनव्याप्ति भवति । यथा-  
कव्या तु द्विरिति, तथा अकवा इति । भा. ३।१।  
६।१२ पृ. ६८५.

• स्त्रीवास. परिधानरूपात् पायात् लक्ष्मीहाति-  
र्भवति । वाल. पृ. ६५.

• न चैक एक प्रकारो गुणसोमाया. संस्थानं  
रमणीयता लक्षणं चेति । स्त्रीविषयं क्षेत्रम् । विदुषा  
पुनः पदमन्वय-योगोद्धारि श्रुते खोमने । वा. १।२।  
१।१५.

• प्रातिपदिकविशेषण स्त्रीशब्दः, ज्ञिया यत्  
प्रातिपदिकं वर्तते ततश्चाश्रयः इति । भा. ९।१।९।१३.

• स्त्रीसद्वितीयास्य एकस्थेय पुरुषस्य आद्यनेऽधि-  
कारः । ६।१।५।२२-२३, मीको. पृ. २२०९  
'स्त्राधानाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्त्रीसंभोगाभायः अतिविद्वत्तं चयनीयम् ।  
वि. ५।१।१०.

• स्त्रीस्यपत्तिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ।  
६।१।१३।५१११

'रीद वास्तुमय चर्च निर्वयेत्' इति रीदी इष्टि-  
विहिता । वास्तुमयो नाम वास्तुकारणशक्तिविशेषमह-  
तिरुः इति कुतूहलम् । वास्तुशास्त्रीशक्तप्रकृतिकः इति  
सोमनाथः । 'रीद वास्तुमयम्' इति भाष्यार्थो  
पाठः । 'वेष्टं वास्तुमयम्' इति तु पाठः शास्त्र-  
दीपिकायाम् । एतामिदं विषयम् 'एतथा निषादस्य-  
पत्तिं वाचयेत्' इत्युक्तम् । तत्र नोऽयं निषादस्यपत्तिः  
इति विचार्यते । निषादो ये आरण्याः तेषां स्वपत्तिः  
श्रेष्ठः प्रेषकितेषु अन्यतमः इति पूर्वपक्षः । सिद्धातस्तु  
अथ स्वपत्तिः जातितः निषाद एव स्यात् न वैयर्थिकः ।  
पश्चीत्युक्त्यापेक्षया समानाधिकरण. कर्मधारयः समाधो  
भवत्वात्, शब्दयोः स्वार्थशक्तित्वात् । पक्षमथकल्पनाया  
तु लक्षणाप्रसङ्गः । तस्मात् स्वपत्तिः निषाद एव स्यात् ।  
लिङ्गदर्शनाच्च । ५२ ॥

'एतथा निषादस्यपत्तिं वाचयेत्' इति शैब्यामष्टी  
वचनानन्वेन उक्त. स्वपत्ति. ज्ञाया निषाद एव स्यात्,  
न वैयर्थिकः । निषादश्चासौ स्वपत्तिश्च इति कर्मधारयः,  
न तु पश्चीत्युक्तयः इति उक्तं सिद्धांतं लिङ्गदर्शनं  
हेतुस्वरसात् । 'चूट दक्षिणे' इति पञ्चमशिक्षा  
वचनार्थः कनन्विशेषः चूटो नाम दक्षिणात्वेन उक्तः ।  
स च निषादस्यैव सम्भवति न वैयर्थिकश्च । तदेतत्  
लिङ्ग स्वपत्तिनिषादत्वे दृश्यते । तस्मात् स्वपत्तिनिषाद  
एवेति सिद्धान्तः । अक्षरो हेतुलक्षणायाः । के.

• स्वपत्यधिकरणन्यायः । तस्य स्वरूपमित्यम्,  
अथैवकिंचिन् निषादेन इत्यपि आपान आह्वानीय-

संस्कारायाश्च न भवति । तस्य आधाने विशेषतश्च नामान् । इति ( ६।८।३।२०-२१ ) । परिमल ३।४।११।४१-४२ ब्रम् ।

॥ स्वपतीष्टिः प्रयाजवद्गम्याधेय प्रयोजयेत् तादर्थ्याच्चापजयेत् । ६।८।३।२० ॥

रीटीमिष्टि विधाय 'एतथा निपादस्थपति याज येन्' इति विहितम् । इयं स्वपतीष्टिः निपादस्थपतेः इष्टिः अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । स्वपति इष्टयर्थं अग्न्याधेयं इत्या तत्सङ्घनेषु अग्निषु इष्टिं कुर्यात् । नहि अग्न्याधेयं विना सङ्घनानामस्तीना लाभः संभवति । प्रयाजवत् यथा प्रयाजान् चोदकात् प्रयोजयति तथा अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । तादर्थ्याच्च अग्न्याधेयस्य इष्टयर्थमेव प्रयुक्तत्वान् इष्टयपरमं आधानमपि अपजयेन समानं स्यात् । अग्नीनाथाय इष्टिं हुत्वा अग्नौ विमर्जनीयाः स्वपतिना इत्यर्थः । तस्मात् स्वपतीष्टिं सङ्घनेषु अग्निषु इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा लौकिकेऽग्नौ स्वादाधानस्यासर्वदोषत्वान् । २१ ॥

निपादस्वपतीष्टिः आधानसङ्घनेषु अग्निषु भवेत् इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्त अपिवाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । स्वपतीष्टिं लौकिके अग्नी स्यात् न सङ्घते । आधानस्य अमर्बदोषत्वात् सर्वपुरुषकर्तृकयथाङ्गत्वात् आधानोत्पत्तिप्राप्तये त्रैवर्णिककर्तृत्वरूपशरणेन भवित्वा ननु द्रव्यात् । निपादस्वपतेश्च अग्नेर्गर्भिकत्वेन आधानाभिप्रायभावात् लौकिकेष्वग्निषु एव स्वपतीष्टिः इति सिद्धान्तः । के ।

● स्वपतीष्टेः लौकिकारिषु अनुष्ठानम् । ६।८।३। २०-२१, मीको पृ २३८९ 'निपादस्थपतीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

॥ स्वविरल्यगुह्यन्यायः । इदं दत्तवानित्यनुब्रुवन् यथा यथास्तान् न पतन्मेतं लक्ष्यस्थानेऽपतनं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । माहस्ती. ५.१२.

॥ स्थानौ तु देशमात्रत्वादिनिरुक्तिः प्रतीयेत । १०।१।६।१० ॥

'स्थानौ स्थाणाहुतिं उदोति' इति यूपे श्रुतम् । स्थाणु यूपे ङित्वा अवशिष्टो वृक्षभागः । तत्र आग्नाहुतिः स्थाणाहुतिः । स्थाणुरथ देशमात्रं होमस्य आधारात्प्रमुक्तम् । एव च देशमात्रत्वात् स्थाणौ आहुतेः अनिरुक्तिः प्रतीयेत । न निरुक्तिः । किं च सायस्के ललेवास्या यूपे सति स्थाणाहुतिः यत्र क्वचित् स्थाणौ कर्तव्या । आरादुपकारकमिदं धर्मः । इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा शेषभूतत्वान् तत्संस्कारः प्रतीयेत । ११ ॥

सायस्के स्थाणौ स्थाणाहुतिं कर्तव्या न वा, सा आहुतिः आरादुपकारिका वा यूपसंस्कारो वा इति विचारे आरादुपकारिका स्थाणाहुतिः, सा च अग्नीपोमीये पत्नी इव सायस्केऽपि कर्तव्या इति पूर्वपक्षं निराकर्तुं अपिवा इति शब्दः । स्थाणाहुतिः अग्नीपोमीये पत्नी तावत् तत्संस्कारः यूपस्य संस्कारः प्रतीयेत, शेषभूतत्वात् स्थाणोः यूपशेषभूतत्वात् । स्थाणोः आहुत्याधारत्वात् यूपसंस्कारान्वम् । तस्मात् संस्कारः स्थाणाहुतिः । सायस्के च तस्य सर्वस्याभावात् स्थाणाहुतेर्होयः इति सिद्धान्तः ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

तद्वत् यूपसंस्कारप्रकरणवत् स्थाणाहुतिः इति समाख्यानं आहुतेः यूपसंस्कारार्थेन बोधयति । ततश्च स्थाणाहुतिः स्थाणुद्वारा यूपसंस्कारः । सायस्के च ललेवास्या यूपत्वेन उक्तान्तभावात् स्थाणाहुतेर्होयः इति सिद्धान्तः ।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् । १३ ॥

'अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्गुयो विरोह' इति यस्त्वं मया वृक्षेण. स. अत आश्रयत्वात् बहुप्रकारे विरोह इति यूप इव स्थाणुसद्विषये । सोऽयं मन्त्रवर्णः तद्वत् समाख्यानवत् स्थाणाहुतेः संस्कारकर्मत्वं बोधयति । तस्मात् तत् सायस्के ललेवास्या यूपे न कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के ।

● 'स्थानौ तु देशमात्रत्वात्' ( १०।१।६। १०-१३ ) इत्यत्र ललेवास्या स्थाणाहुतिः कर्तव्या

विनियुक्तयुगसंबन्धत्वेन अभिनियुक्तस्थाणुसंबन्धत्वेन वा आरादुपकारित्वादिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितं न नतैव्या युगीनो ह्ययमात्रधनस्थाणु इति तत्संस्कार-  
द्वारा यत्संस्कारार्थत्वादिति । वाच, पृ. ८३.

- स्थाण्वाहुतिः अमीयोमीये पशौ । भा. १०।१। ६।१०. ● स्थाण्वाहुतिः । यूपे प्रवणे सति अत्रशिष्ट वृक्षमूलं स्थाणुः तत्राहुतिः स्थाण्वाहुतिः । 'जनस्वते शत वल्गो विरोहेत्यामभने जुहोति' । चि. १०।१।६, ● स्थाण्वाहुतिर्पुंससंस्कारार्था । १०।१।६.

ॐ स्थाण्वाहुतिन्यायः । स्यादप्ये स्थाण्वाहुति-  
नानुष्ठेयम् ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्यादिनिवृत्तिः प्रतीयेत ।  
१०।१।६।१०॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेगामीयोमीये पशौ भवते 'स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति । ततः सायस्कं अमभनेः शाशवितो भवति ऋ सायस्के स्थाण्वाहुतिं कर्तव्या नेति । तत्रेतेह तत्रात्र. परीक्ष्य विमारादुप-  
कारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः. उत यूपसंस्कार इति । यदि आरादुपकारकं कर्म तदा कर्तव्या, अथ यूपसंस्कार-  
निवर्ततेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति ? यथेवमभिधान्यत्र मिथते यूपम-  
च्छेयता स्थाण्वाहुतिः कर्तव्येति ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेयतेति प्रहृष्टेन न सवभ्येत तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् ? आरादुप-  
कारकं कर्मेति । एतद्विशतं कर्मणा प्रयोजनम् । भूतं हि तानत्र भवामिदिति । अपिच निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुता संभ-  
न्धमाना आहुतिः विमिन यूपसोपहरिष्यति । संभेदे हि मित्रमण्य संभ-पनि उग्रशुभोत् । व्यापृत्तो हि यूपत् स्थाणु । अपिच तन्मन्त्रादधिन्या यूपहुति-  
मैविष्यति, यदि आरादुपकारकं कर्म स्यात्, तथाहि नानुभुनोऽध्यासः कथमविष्यते । अपिच अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं भूयते । सा च प्रकरणेन यूपमभनस्थाणुविशेषेण कथ्यते । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिं, सायस्के च कर्तव्या चेदुक्तमप्युच्यते ।

अपिना शेषभूतस्यान् तत्संस्कारः प्रतीयेत ।  
११ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, धूमः । अपिचेति पञ्च-  
व्याहुतिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? प्रकरण-  
विशेषात् यूपमच्छेयत्वः स्थाण्वाहुतिः निष्पीयते इति  
गम्यते । यो हि मान्यते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेश-  
मात्रे विधीयते इति, फल तस्य कल्पनीयं भवति ।  
योऽपि मन्थते प्रकरणत् आरादुपकारकं अमीयोमीयस्य  
भवतीति, तस्यपि प्रकरणतामान्य प्रकरणविशेषेण  
वाच्येत । नमैरोपभूतश्च यूपः, प्रयोजनारागतं तेन  
संबन्धमाना अदृष्टायाऽपि आरादुपकारिका सती कल्प-  
ययोजनता स्यात् । अतः प्रसिद्धिमपिच वाच्येत । यथा  
अश्वकर्ष इति । निवृत्तप्रयोजने नापि स्थाणौ, यूपान्  
व्यापृत्ते च यूपीयोऽधो इति वृत्त्या तत्र किमप्यथा  
युपाहुतिः. यूपसंबन्धो कृता भवति इति तद्वानभने  
कथ्यते । यथा शिरसा धारितायाः खगः धारिणोऽ-  
वसाहितायाः देवक्रीयाऽधो इति इत्यां वृत्तिदेश-  
निधानादिः संस्कार. एषितयो भवति । एव स्थाण्व-  
हुतिरपि । एकाद्विन्ध्या च अतिरुद्धेगस्य अविश्वित-  
दात् तन् यूपहुतिर्भविष्यते । तस्मात् संस्कारस्य  
एव पशयान् ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

भाष्यम्— स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यानं स्थाणु-  
प्रधानत्वाद्वाहुतेर्भनतीति । कथम् ? पश्वीसमाखो-  
ऽयम् । कर्मणि पश्वी । ईषितत्वं च कर्म । सप्तमी-  
समाखो लक्षणादेति इति वृत्त्या नारत्तयो भवति ।

तुप्— 'स्थाण्वाहुतिः' इति पश्वीसमाखोऽयम्,  
सप्तमीसमाखोऽयपचे. । कथम् ? सप्तम्यन्तस्य शौण्डि-  
दिभि सह समासः ('सप्तमी शौण्डै.' पा० २।१।४०) ।  
ननु 'संज्ञायाम्' ( पा० २।१।४४) इति समाखो  
भविष्यति । उच्यते । तत्र अत्रुत् प्राप्तेति, यथा  
अरण्येनिरुता इति । नैत्रदेयम् । हृत्पदरात् उ उच्यते ।  
उकारान्तं चेदम् । तस्मात् तुगेव । एव तदि अन्यथा  
निषेध । अर्धमशुको हि समासः । सप्तमीसमाखो  
अधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राहुतिः आरादुपकारिका ।

पट्टीधमासे सन्धः प्रधानम् । तत्र आहुति संस्कारिका । आरादुपकारकाय धामवायिक गरीयः । ननु उमयथाऽपि अदृष्टार्था, विमय गरीयसकम् । उच्यते । सन्धमदृष्टार्था, किंनु समवायसंबन्धः कर्मसुः । आरादुपकारकत्वे कल्पः संबन्धः । तत्र प्रकरणेन एक वाक्यता ।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् । १३ ॥

भाष्यम्— इतश्च पदयाम् संस्कारकमेति, यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वत् भवति ' अतएव देव वनस्पते शतवल्गो विरोह ' इति । यत्वं मया वृकगः सोऽतः आनश्चनात् बहुप्रकारो विरोह इति युनिव आद्रिय माणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकमेतदेवास्या न कर्तव्यमिति ।

शा— स्थाप्याहुतिः एतेवास्या न कर्तव्या ।

सोम— यूप्याहुतेर्दधार्थत्वेन निवृत्तापि स्थाप्याहुतिः अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्या इत्युत्थिते । संगतिः । सूत्रार्थानु— देशमात्रत्वात्स्थाणोः सप्तम्या आधारेणान्तरात् होमार्थतया होमसंस्कारार्थत्वाभावात् अनिवृत्तिः । स्थाप्याहुतेः एतेवास्यामिति ।

त्रि— ' तस्या ( एतेवास्या ) स्थाप्याहुतिः कार्या न वा, स्थाणो विधानतः । कर्तव्योपकारोत्तरात् पशो सा प्रहृष्टाविव ॥, यूपीयानश्चनस्थाणुद्वाराऽपी यूपसंस्कारः । सन्धत् तस्मात्सात् सेधमयूपाद् विनिरर्तते ॥ ' एतेवास्याः निरर्तते ।

भाट्ट— तत्रैव ( एतेवास्या ) स्थाणो ' स्थाप्याहुति सुदोति ' इति प्रश्नो विदिता स्थाप्याहुतिः कार्या न वेति चिन्तायाम्, एतस्याहुतेर्देवत्वोत्तरात् कर्त्वे प्रमाणाभावात् आरादुपकारकत्वेन पशुपयाङ्गवाच्यते । कर्तव्यैव सा । न चात्र 'यूपमच्छेपता' इत्यस्य तृतीयास्तस्य कर्तव्यत्वेन अनुपदेशेन यूपसंस्कारकत्वात् सप्रवति, ऐश्वर्यादिना ध्वजापाद्य सुनयाम् । न च स्थाणुपस्कारद्वारा यूपसंस्कारकत्वात्, स्थाणोः सप्तम्या गुणत्वात्प्रमाणेन संस्कारार्थत्वानुपपत्तेः । होमेन तस्य प्रतिपत्तयाननेन प्रयाजोपगम्यासंभवाच्च (४।१।१४ ) । न च

यूपविशुद्धस्थाणोः कश्चिदुपयोगः, येन संस्कारमत्वमाहाङ्कते । अत एव यस्य कस्यचिदेव स्थाणोः अधिकरणत्वेन प्रातस्तात् स्थाप्याहुतिः इत्यपि सप्तमीसमासेनेव नामधेयम् । न च आहुतिशब्दस्य शीष्ठादिगणपाठाभावात् सप्तमीसमासासुपपत्तिः, तथात्वेऽपि संज्ञायामपि सप्तमीसमासविधानेन तदुपपत्तेः । न च तदानीं अरण्येतिरुकाः इतिवत् अलुक् प्रसङ्गः, हलदन्ते एव तद्विधानेन उकारान्ते तदप्रसङ्गेः । अत एव कर्त्तव्यप्रवृत्तिनिमित्तेन सप्तमीसमासोपपत्तौ न कर्मपट्टीमन्त्रीकृत्य पट्टीसमासाङ्गीकारेण संस्कारकमेतदकल्पना । इतरथा आचारस्यापि प्रयाजीयचतुर्गृहीतसंस्कारकत्वापत्तेः । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्थाणो एतेवास्यादावपि पश्चिद्भूता स्थाप्याहुतिः कार्यैव । इति प्राप्ते, सप्तम्या अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वेऽपि प्रयोजनाकाङ्क्षायां वैमृश्याप्येन (४।३।११) पदान्तरकल्पनया यूपोपशुद्धस्थाणुसंस्कारार्थत्वावगतेः तद्-द्वारा यूपत्वोत्पादिकैवैषा । इत्येते च शुचधृताया अपि सतः पूजादिना संस्कारः शिष्यैः । अत एव होमजन्य स्थाणुनिष्ठमेव अदृष्ट न्वजन्यवृत्ति-त्वसंबन्धेन यूपत्वोत्पादकम् । अत एव यूपानुनिष्पन्न-स्थाणो एवाय होमः, न तु स्थाण्वन्तप्रयोजकः । एव शोध्यादिवत् अदृष्टविधयाऽपि सनिपत्योपकारकत्वलाभेन न आरादुपकारकत्वं कल्पना युक्ता, प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनाया गौरवात् । आचारै तु आरादुपकारकत्वेऽपि परशुक्लद्रव्योपजीवित्वस्यभावात् न तसंस्कारकत्वकल्पना । यस्तु तस्य प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनागौरवमिथा तत्रापि ' न्वतुर्गृहीत वा एतदभूत् तस्याचारमाचार्य ' इत्यत्र तस्य इति कर्मपदयङ्गीकरणेन सुतया संस्कारकमेतद्व्याङ्गीकारः इति न्यायसुबोक्तमेव स्पष्टम् । परं ' अमीयु वा एतदस्य यदापारी वर्म प्रयाजाः ' इति यथाह्यत्र श्रुतेः प्रयाजाश्च रवान्गीकारः । अतो यूपानुनिष्पन्नस्थाणोः एतेवास्यादौ अभावात् उपाययूपस्याभावाच्च न स्थाप्याहुतिः । यूप्याहुतेस्तत्र अशुच्यपि संस्कारकमेतदे ' यूपमच्छेपता ' इति कचनेन साक्षादेव यूपत्वोत्पादकतया विहितत्वात् अकरणमिति विशेषः ।



मण्डन— 'स्थापनाहुतिश्चापि न तत्र कार्या ।'  
शंकर— 'तत्र स्थापनाहुतिर्न च ।'

• स्थानं अन्यतराकाट्टा । मीन्या. • स्थानम्—  
इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यसंबन्धयो. वाक्यार्थयो संनिधि  
इति स्थानलक्षणम् । भाट्ट ३।६।७. • स्थानमेव  
विनियोजकम् । कर्मणोचरे अत्यस्य कर्मणः परि-  
माणसामान्येन पदगोचरे अत्यमेवोपतिष्ठते मध्यमस्य  
मध्यम महतो महत् इति स्थानमेव विनियोजकम् ।  
वा १।२।२।३।७. • स्थान क्रमः देशसामान्य इत्ये-  
कोऽर्थः । मीन्या. • स्थान क्रमोश्च प्रमाणम् । मणि.  
पृ. १३. • स्थान द्विविधं पाठसादेश्य अनुष्ठानसादेश्य  
चेति । मीन्या. • स्थान धर्माद्गतानुष्ठान प्रमाणम् ।  
मणि. पृ. १३. • स्थानं नाम क्रमे प्रमाणम् । वाट.  
पृ. ८.

• स्थानं निरूप्यते । सादेश्य ( समानदेश्यं )  
स्थानम् । तत्र द्विविध अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्य  
चेति । पाठसादेश्य द्विविध यथाक्रमपाठः संनिधिपाठ-  
श्चेति । पशुधर्माणा अग्नीषोमीयपदत्रयत्र अनुष्ठान-  
सादेश्यात् । तथाहि, 'शो शीशिगो वदमीषोमीय पशुमा-  
लमेत' इति न्ययनिधौ आम्नातस्य अग्नीषोमीयपशोः  
'स एव द्विदेश्यः पशुषीवसमध्येऽहनि आम्न्यय.'  
इति वचनान् औपनिषदेषु अहनि अनुष्ठानम् । तद्दिने  
एव च पशुधर्माः श्रूयन्ते । अतस्ते अनुष्ठानसादेश्यात्  
पदत्रयम् । ज्योतिषोममहाप्रकरणे गत्वेऽपि पशुधर्माणा  
सोमत्रयानुष्ठानोत्पत्त्यायोग्यत्वात् तदनन्तरम् । अत  
एव आनर्थक्यनन्तरन्यायेन ज्योतिषोममहाप्रकरणे  
प्रवृत्तार्थि स्थानेन उपसहस्रन्यायेन ( ३।१।१५ )  
अग्नीषोमीयमायाद्गत्व पदत्रये इह अतिदेशादेव तेषा  
प्राप्ति इति सिद्धान्तः । 'इन्द्राग्नी रोचना दिव' इत्यादीना  
क्रमाभावात्ताना याज्यानुष्ठानात्ताना 'ऐन्द्राग्नेकादत्तकाल  
निर्षेपन्' 'वैश्वानर द्वादशकाल निर्षेपन्' इति  
क्रमाभावेऽपि अहत्त्व यथाक्रमपाठान् । नक्षत्रेषु  
पठितोपहोमाना नक्षत्रेषुत्रय संनिधिपाठान्, नक्षत्रेषु  
प्राङ्गान्निरीकाह्यत्वेन प्रकरणान् अहत्त्वयोग्यात् इति

प्राचीनप्रवादः । स्व-स्वोपकराक्यान्तरसमानदेशीयत्व-  
सम्बन्धेन विहितशार्थविशिष्टत्वं स्थान इति निरूप्यते ।  
उक्तसम्बन्धेन तपशार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकत्वम् इति  
यान् । एतेन देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यं  
इत्युक्तौ यथाक्रमपाठसम्बन्धेऽपि अमितदेशताया उप-  
होमाद्गताप्रमाणभूतायाम् प्राप्तिः । 'अग्नि' इत्युक्तौ तु  
सदृशदेशभूताया यथाक्रमपाठरूपायाम् प्राप्तिः इति  
निरस्तम् । अन्यनमरादिना सन्वयानुगमसंभवेन  
संन्यनानुगमस्य अदोपतया उक्तनिश्चयौ अग्याप्य  
समपात् । यथाक्रमपाठस्थले याज्यामत्राणा ऐन्द्राग्ना-  
दिषु, शान्तर्यसंनिधिपठितस्य 'सुन्धय देव्याय कर्मणे'  
इति मन्त्रस्य शान्तर्ये च स्वोपकराक्यसमानदेशीयत्व-  
सम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावात् अयाप्तिः, अतः श्वेति ।  
उपहोमनोषकराक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन उपहोम-  
वैशिष्ट्यस्य समहाय स्वोपकराक्येति । न च विकृत्य-  
पहोमयोः एकदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसंबन्धेन  
उपहोमवैशिष्ट्यस्य विहृतौ क्रमत्वोपपत्तौ स्वोपकर-  
वाक्यसमानदेशीयत्वस्य अर्थसम्बन्धेऽपि अदोपः इति  
यान्यम् । विकृत्युपहोमयो अङ्गाङ्गितानुगतौ  
उपहोमाना विश्वतिन्यायेन पत्न्यर्थावपत्त्या मित्रदेशान-  
नुष्ठेयत्वात्चेत् । तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्य अङ्गाङ्गीषोक्त-  
कालीनत्वेन अङ्गत्वप्रमाणरानुपपत्तेः । उपहोम-  
नोषकराक्यसमानदेशीयत्वस्यैव अङ्गत्वप्रमाणत्वावश्य-  
कात्वेन समस्यत्वात् । उक्तदेशीयत्वं च उक्तदेश्युक्ति-  
रम् । तत्र अनुष्ठेयत्वपठितानुष्ठेयत्वसंभवेन । तेन  
पशुधर्मनोषकराक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमनोष-  
कराक्यसमानदेश्यपठिततरस्य च सम्यक् । उक्तसंभवेन  
संनिधायवैशिष्ट्यस्य च तत्पुनरादौ सत्वेऽपि वक्ष्य-  
माणरीत्या प्रकरणप्राप्त्यत्वात् दर्शपूर्णमासाह्वयस्यैव अव-  
गते. न समिधायस्य तदङ्गत्वम् ।

नन्यास्तु इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यसंबन्धयोग्यवाक्य-  
योयोः संनिधि. क्रम. । इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यत्वं  
च द्वेषा । क्वचित् तदाकाट्टाविहात् यथा विहृतौ,  
क्वचिद्व्यापारमक्यात् यथा अनुमन्यगजरादि-





● स्थानापत्तिः उदे प्रमागम् । मणि पृ. १३.

● स्थानापत्त्यनिर्देशम् आगुमाविस्तरगतातिदेश  
मेदः । बाल. पृ. ११७-११९.

● स्थानापत्तिप्रमाणपञ्चकं भट्टभोगेश्वरैण नामे  
उक्तं 'प्रत्यक्षविधिना भावे विकारेण विधानतः ।  
स्वशब्दाद्य निषेधानुसारात् तत्कार्यकारिता ॥' इति ।  
बाल. पृ. १२६.

● स्थानिधर्मोपासूत्रं प्रतिनिधौ ॥

धर्मस्यार्थहनत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम  
प्रतिपत्तेर्योऽद्वैतानुसन्ध समजायान् । १।२।१२।  
३९ ॥

भाष्यम्— वाक्येभ्ये श्रूयते 'बाह्यस्पर चरु नेगार  
हतदानराग निर्वरति' इति । अस्ति च प्रकृतौ मीहिषु  
प्रोक्षणम् । तन् नीरारेषु भवति न वेति संशयः । तथा  
'वद्रीया नर एतर्हि वाग्भवति यर्हि वृष्टय पदह  
संनिधने, न गृह् बदेत्, नाप्य पृच्छेत्, नापहमे  
नूयान् । असिपते पदहे मधराशयेत्, घृण वा'—इति  
मध्यस्थने घृणाशने च पदहधर्मा भवन्ति या, न भवतीति  
संशयः । तथा राजस्ये श्रूयते 'नेर्जनं चरु नरापपुत्राना  
परिहृत्ये गृहे' इति । अस्ति प्रहृतापुत्रस्य मुसलस्यो  
प्रोक्षणम् । प्रोक्षिताम्यानुपुत्रस्य मलाभ्यामपहन्तीति ।  
तत्रलेषु भवति, न भवतीति संशयः । तथा चातु  
र्मास्येषु श्रूयते 'परिधौ पशु निवृत्तित' इति । परिधौ  
श्रूयते कर्तव्या न कर्तव्या इति संशयः । तथा 'न  
गिरा गिरिति नूयाद्यदि गिरा गिरिति ब्रूयादात्मानं तदु-  
द्घातोद्दिशेदेर हृत्वोद्देश्यम्' इति । इत्यपदे गिरापदधर्मा  
भवन्ति, न भवन्तीति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ।  
मीह्यादिपूजा धर्मा, न नीरारागिण्यु । तस्मात्तु न  
भवेत्पुरिति । यत्र प्राप्ते, मूस । नीरारागिण्यु चोदना-  
नुसन्ध स्यात् । गमनेति हि तेषु स प्रकृतौ धर्मेः ।  
प्रहृते तावत् श्रूयते मनुष्योऽमी, न मीह्यादिप्रयुक्त ।  
येनपुत्रस्य विपिनस्य सावचननिषेधस्यैव धर्मो न  
मीह्यादिविधि समविधानमेतन् । नीराराग्यश्च नीरारा-  
ग्यधर्मस्य इत्यवगम्यते । नीराराग्य तत्रचोदना 'नैकार-

थरु यर्ष य' इति । ए च नाम्येन प्रकारेण नीरारे  
यागस्योपक्रमेण वाच्यया तदुत्तरनिर्वाचितम् । ए प्रत्यये-  
णापराश्रयने श्रीहिदायै वर्तते इति । तस्मात् श्रीहिदार्ना  
नीरारे भवेत्पुरिति ।

एष 'पदहेनोवाधीत' इति चोदनाया उच्य  
यदा पदह संनिधने, न पदहेनोवाश्रयते इत्यर्थः ।  
मधुपुत्राभ्यामगमनेनोवाधीतेति गम्यते । मस्य भावे  
दस्य निवृत्तिमत्तस्य स्थानेऽपगम्यते । पदहनिवृत्तौ  
मध्यस्थानं श्रूयन् पदहनायं घटतीति सायने ।  
तरमात् पदहधर्मो वा नियमो वा मध्यस्थने भवतीति ।  
यागाभावात् तद्विधित्वा प्रहा न प्रवर्तते । प्रहं वा  
गृहीत्वा चमस बोनीय स्तोममुपाकरोतीति प्रहचमसा-  
भावात्स्तोत्राभावात् । स्तुतमनुदासतीति स्तोत्राभावात्त  
स्त्राभावात् । स्वनाभावात्तत्रनीया न प्रवर्तन्ते, इत्येव  
मादि न प्रवर्तते । प्रवृत्ति नियमाश्च प्रवर्तन्ते इति ।  
यच्चाप्यनर्थेऽप्यम्, नरापपुत्रानामिति । नाप्यथा न्याय-  
पुत्रा भवन्ति । यदि न तैस्त्वया विप्यन्ते, तस्मा  
त्तुपरिधौचने नया श्रुता इति गम्यते । अतश्चोदना  
मुसलधर्मे मध्यस्थने इति ।

तथा 'परिधिर्पुत्रायं वर्तते' इति निस्पष्टमेव  
वचनं 'परिधौ पशु निवृत्तित' इति । तस्मात्तद्वर्मेक  
परिधि स्यादिति । तथा 'न गिरा गिरिति  
ब्रूयादेर हृत्वोद्देश्यम्' इति नैतो द्रावपि विधी  
यते— प्रतिपद्य इत्यपद च । तथाहि वाक्य भिद्यते ।  
न चोत्तरपदमात्रात्तदनुसन्धे । प्रतिपद्ये ह्यनुवाद  
संभवति । यदा इत्यपद तदा व्यक्तं गिरापद न  
भवतीति । एतन्नयनस्य च गम्यते । तस्मात्तद्वर्मेक  
स्याय दोषस्तस्यादिरापदं ब्रूनादिति । भिद्यवाक्यस्यै  
त्वाधीनताया नूयमी अट्टात्तुमानकल्पना स्यात् । 'न  
द्व्यात्मान गिरैत्' इति दोषो विधीयते । गिरैर गिरि-  
तुममधय । परमात्म-पदोप । वाक्यधर्मस्य स्वित  
एव । तस्माद्गिरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यविधिपदस्यै  
नाथं 'न गिरा गिरिति हृत्वोद्देश्येत्' इति । तस्माद्गिरा-  
पदधर्मा इत्यपदे भवेत्पुरिति । तत्रैव पर्यवसितम् ।  
परिधायनन्तया कथा वर्तियते ।

दुष्- यत्नपूर्वमयुगाः धर्मा इति स्थितम्, तथाऽपि कार्यावस्था क्रियोद्भिदिनां नीत्यनेनाधिकारणेन कार्यावृत्तिः प्रवृत्तमात्रे । या च पक्ष्या भवति । वाय्वनी सा द्विविधा, प्रशासनात्मनाम्वा । शब्दात् त्रेधा । स्वाम्यात्, प्रतिषेधेन स्वाम्यात्मनाम्, संस्थाया प्रतिषेधात्मनाम्, प्रविष्टे राशे शब्दः । तत्र प्रत्ययान्तात् 'नेवारी शर्हराश्वधरः' । ननु स्वाम्ये- नेव नीतारा श्रीद्विनाये विभियुगन्ते । उच्यते । नीताराद्यन्ते नीतारात् पक्षी, तद्विधे विनायम्, देवता शर्हराश्वधरः, चरुशरी इत्यम् । कतरः कार्या- पक्षिराः । तस्मात् प्रत्ययैषाण कार्यावृत्तिः । श्रीद्वयः पुरोहाताभ्यहृतिर्निर्गम्या यामार्थाः । नीतारा अवि तत्रिद्वयया चागथाधार्था एव प्रत्ययमुपलभ्यन्ते । तस्मात् श्रीद्वयो यथाऽप्युत्तर्या इति धर्मात् प्रयुञ्जते तथा नीतारा अवि । 'नातारवृत्तानां चरु' इत्यव- ह्वनस्य वृत्तार्थाप्रसङ्गे कर्त्तुं इत्थम् अनुमानं भवति, ननु यद्वा यत्नपूर्वमयुगाये नया वर्तन्ते इति ।

'परिषो पञ्च नियुज्यते' इति स्वाम्येनेव यु- कायै परिषिर्वात् । 'न विधिरिरेति नूतात्' इति, निरापद प्रतिषेधत् तत्रायै स्थवर्था । तत्र स्थित इरापदविधिः । तथा शब्दाद्यो न शक्य विषयम् । अत उच्यते प्रतिषेधात् पक्ष्यात्मनाम् । लक्षणया अत्र स्वाम्यः । 'तरीया या पार्दि याम्भारति, यदि पृथ्वः पक्षः संनिहो' इति संस्था प्रतिषेधः । तेन तत्रार्थम् । तस्मिन् मध्यमनप्राप्तये । एतन्न लक्षित लक्षणया राशधः ।

मद्वेददुष्पुष्पम् । कथम् । परि मध्यमनप्राप्तये पक्ष्यायै वीर्याता तथा कल्याणके 'नाताम् । तत्र 'द्रादमारिने प्रजाताम यामनेर्' इति वचन वि- शेषः । कथा क्षेत्रेन वदे निरूपणे । ते च द्रादमा संवर्तारिणः । न मध्यमनप्राप्तये यामो । ताया कल्याणतां चतुर्दशमोत्पेयनाये । यत्र वृत्तविधि विन् । तत्र । 'वृत्तविद्वरती वा एव वृत्तदमादः' इत्येव- माद्येनि निरूपणे विरुध्येत् । परि वानशेषाकार्याः

पत्ति. स्यात्तथा सति पक्षं निरनयेताम् । तत्राम्यो- त्रस्तिनाधिकारं स्यात् । लिङ्गविमतिरेषाम् स्थित एव । कर्तुमस्कारकेऽवगम्यमाने कथ फलवाधिके इत्यम्पु- गम्यते । एवं चैतदन्त्यायम् ।

तत्र वर्णवन्ति । इयमिहास्ति कल्याणनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलगापनावाद्यमंलामः । किञ्च साधन- त्यात् । तदप्युक्तम् । यद्येते पक्षकार्यं कुरुतः, तत्रसाध्यैः सन्ध्येयताम्, यथा नीताराः । न येते पक्ष- कार्ये वर्तन्ते इत्युगमेव । तद्वद्वत्साध्यमंलामो न भवति । किं तद्धि । कार्यावृत्त्या । तस्मादन्यदुदाहरणमुदाह्रियते 'म प्रत्यागमेत् रयानात्' इति द्रव्यविनाशात् कर्म- विनाशः । कर्मविनाशेन प्रतिषेधो लभ्यते । प्रतिषेधाम् राशब्दः । अयमप्यभिमतधर्मावृत्तये नैव सिद्धान्तः । तस्मादेतन्नपक्षमन्यदुदाहरणं सूच्यम् ।

शा- प्रती नीतारादिषु धृताः प्रोक्षणवाधात्तदः न तत्राम्यमयुज्यतः तस्मान्नर्थक्याग्निः किञ्च 'श्रीदिमिर्भन्त' इत्यादिनिदिगणधनविशेषप्रायेण अपूर्व- मान्नायाः । तथाहि 'आमेरोऽष्टावपालः' इति पुरोहाद्यप्रपरोऽभिदेपयो यामो विदितः, तदनुवादेन मीदयो विदिता. पुरोहात्मप्रतीतिरं प्रतिपद्यते । तद- यमर्थः- मीदिभिः पुष्टेष्टां कृता तेन यजेति । वाः पुनसाह येयंने एत् नु मीदीन् प्रोधाति अरहः प्रीति । तत्रथ वीर्याश्रिदिपमातेरयमर्थः वीर्याते- प्रोक्षणप्रती- रापातविपुलीया मीदिभिः पुष्टेष्टां कृता तेन यजेति । अपमेव वाच्यार्थः पारमाधिकः । मीद्यादि- वाच्यार्थां अर्थेव उगायन् । पक्षार्थेषामनीयाः । एवं चैत् आमेयादिमात्रायाः शेषभूतः प्रोक्षणार्थं- भावः परिहार्येण आदिसेन नीदये । तत्र नीतारे वगै पुरोहाद्यस्थाने चरोनिदेतात् मीदिम्यने व नीतारनि- द्यात् दारम्यं धराभय यथ निदेशमस्तरयानात् नीतार- चरु निर्वेत् आमेवर्त् इत्यत्र भूतावृत्तिरेवेक- निरूपणाय नीतारवर्त्तिः अयमर्थो भवति- प्रोक्षणे- रवपत्रिपुत्रं इतीतरेवर्त् कृता तेन यजेनेति । तेन मीद्यादिस्थानावभेयु नीतारादिषु सिद्ध उदः, स्थाना-

पत्तिरसु कथमनगम्यते इदं अस्य प्राङ्मनस्य कार्ये ततन इत्यमस्यति । तत्प्रदर्शनाथमिदमधिकरणम् ।

**सोम—**सुश्राय—द्रव्ये नीवारादौ गुणे मच्च यानादौ विकार च नयानपादौ अविक्रम युष व्यतिक्रम्य निषेजनसाधनतया श्रुते परिध्यादौ प्रतियधे गिरावद प्रतियिष्य विहितैरापदादौ चोदनातुम् चोद्यमानप्रोक्षणादिधर्मसंबन्ध धमस्यार्थैरुनत्वात् प्रोक्षणादे कार्यात्त्वात् तत्कार्यस्य च नीवारादौ समानाद्यदिति ।

**वि—**‘न स्यु स्युनांन नीवारा ग्रीहस्थान ऽमितेनैहि । विनारतद्वितात स्यु, प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ मन्वाशनपतत्वपरिधीरापदेश्यपि । ये धर्मा पदहानीना ते कार्या स्थानपातत ॥’

**भाट्ट—**तदेव त्रिविधस्यापि ऊहस्य प्राङ्मनस्यता-दिस्थानापन्न एव वैङ्मनस्यतादी प्रसक्ते स्थानापत्ति रिदानीं निरूपयते । तत्र मूले तत्कार्यकारित्वरूपा स्थाना पत्तिमङ्गीकृत्य तस्या पद्धविधानमुक्तम् । यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ धीकम्, तथाऽपि तत्पद-काराणि पद्धेति पदाविधत्तम् । प्रत्यगादनुमानात् श्रुत स्वगम्यात् प्रतिषेधातुमितस्वशब्दात् अभावे विध्यनु-मितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति ।

तेषां चोदाहरणानि ‘नैवारश्च’ इति नीवाराणा ग्रीहिकार्यकारित्व प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारा-शतद्वितस्त्वशब्दादेव तदिति शङ्क्यम्, तस्य संबन्ध सामान्यान्वित्वेनाप्युपपत्तौ चरो नीवारसिद्धित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा ‘नयानपूतश्चर्भवति’ इत्यत्र नयानामुद्गृह्यमुत्तरस्थानापन्न वस्तुमानात्— नयाना हि भावपनमेव प्रत्यक्षेण कार्यमनर्थायैतं उद्गृह्यमुत्तरयो-श्चानपात । भावपनापत्तयोश्चेत्तितुषीभारकार्यत्वात् तदापनयोरायक विनुषीभावप्रयोजनकत्वमनुमेयमेव । तथा याजुक्चानुमांशुपु ‘परिधी पनु नियुधीत’ इति श्रुतस्य पारथ सूपकार्यकारित्व श्रुतस्वशब्दादेव । न प्राक्प्रकृतनिषेजनात्परिधि, विनिर्दिष्ट-वादिगोश-पत्त । तथा ‘न गिरागिरा’ इति त्रिविधातुनादयान् गिरापदकार्यं वाचिस्वशब्दात्तुमानेनसापदस्य गिरापदस्या

नापत्तत्वम् । तथा ‘संसिच्यते पदहे मन्वाशयेत् पूत वा’ इत्यत्र पदहाभावे मन्वशानादिविधिना पदहप्रतिषेधमनु माय तेषां पदहकायत्रयस्यशब्दात्तुमानेन पदहस्थाना पत्तय मन्वशनादे । इदं न भाष्यकारोक्तमपि कृत्वा चित्तयोदाहृतमिति मतव्यम्, पदहसमाप्युत्तर तद्व-त्वेनान मन्वशानविधानेन पदहाभावे मन्वगतविधौ प्रमाणाभावात् । स्थिरोदाहरणात्तर मृगमित्युक्तम् ।

**अत्र प्रतिभाति—**न तावत् त कार्यकारित्व तस्यस्थानापत्तय द्रव्यात्संसादिप्रत्यक्ष लीयादिकरणस्य च स्वगोशयदिकार्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्ते । न चेष्टापत्ति, ‘अगम सुत्र’ इत्यादौ यागतुमन्त्रणादौ चोहानापत्ते । ‘सूर्यस्याह देव यज्यया’ इत्यादिशागात् मन्त्रणे यज्यापदे पदात्तरश्लेषरूपभाक्तोहभावेऽपि यागात्तरपरत्वेन अयथाभावात्तत्कस्य मुख्यसोहस्य तादृशस्थान् । चरुनीवारनयानादीनामवातरकार्यमेदेन स्थानापत्त्यनापत्तेश्च ।

तथोदाहरणावध्युक्तानि । तथाहि नीवाराणा चरु विशेषजनकत्वस्यावयववतिरेकस्यामनुमेययेन प्रत्यक्षा विध्यत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणालम्बताभाव प्रतिषेधयितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षाणोपपदायपठित व्याप्तिपठितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्ष संभवति । अपी चित्रप्रत्यक्ष तु नयानावपि तुल्यम् । किञ्चैव नसैष्व प्युद्गृह्यमुत्तरप्रयोगशक्तिवितुषीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षात्ता पत्ति । तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधे पशुनियोजन साधनव श्रुतम्, तथाऽपि निषेजनस्य यूपीयत्व न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य श्रुतस्वशब्दगम्यता । चतुर्थे तु गिरापदस्याग्निमेस्तोनसाधनत्वाभावेन त कार्य स्वयंप्रतिद्वैतर्यामिधानमात्ररूपकार्यस्य च गीत्यादिधर्म ग्राहिराभावात् सत्यपि तन्निर्वाक्ये इत्यपदस्य नैव तत्कार्योपनिर्वाक्यमेव । पद्धमेऽपि सत्यामपि पदहा-दिकार्यपत्तौ अभावे विधिनिषेधकल्पदिना तदकारणे स्वगम्यमात्रत्वमनया तत्कार्ये मन्वशानादिविध्युपपत्ते प्रतिषेधातुमानमेवार्थम् ।

अथो मूलोत्पन्नकारानुपपत्तेर्येवं वाच्यम्- यस्य  
 पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदार्थाकाङ्क्षापूर्वमन्व तेनैव  
 रूपेण तस्याह्लादशाया वा भावनायास्तादृशकाङ्क्षापूर्व-  
 इत्येव यत्प्र पदार्थस्य तस्य पदार्थस्य तत्पदार्थस्थानावत-  
 रणम् । अस्ति चेदं ब्रह्मचर्यसौदी, स्वर्गादिर्हि येन रूपेण  
 मायत्वं कथं तत्रापिना ' निमस्य भाग्य कर्णं वा '  
 इत्यादि भावनायास्तादृशपूर्वकत्वं प्रकृतौ, तेनैव रूपेण  
 तद्भावनोत्पत्त्याया शौचार्थिभावनया तद्भावनोत्पत्त्यादेः  
 सादृशानादृशपूर्वकत्वात् स्वर्गादिस्थानावतत्त्वसिद्धिः ।  
 शौचस्य चाभेदस्थानावतत्त्वत्वात् । नीकारनगरीना च--  
 ' निमस्य प्रदेवप्रवृत्तिद्वयं वैतुष्यलापनीभूतक्रियासाधन  
 वा ' इत्येषमायाकाङ्क्षापूर्वकत्वं तेन तेन रूपेण मीहि-  
 मुत्तनादिवदेव सदानमिति तत्स्थानावतत्त्वसिद्धिः ।  
 प्रबहस्य च येन रूपेण व्यसरोव भावनाया शयाश-  
 नादृशपूर्वकत्वं तस्यामेव तेन रूपेण मन्वन्नामस्येति  
 तस्यापि तत्स्थानावतत्त्वत्वात् । स्वर्गादिचिन्तया न निरूप्यते ।  
 ईहादृशानावतत्त्वसिद्धक च भावत्वादिक रूप  
 पञ्चधाऽवगमयते । कश्चिदनुमानात्, कश्चिच्छ-  
 स्त्रमन्वात्, कश्चिच्छास्यिकात्, कश्चित्प्रतिषेधात्मिकात्,  
 कश्चिदभावविभक्त्यात्मिकात् । तत्रात्रोदाहरण नीयायाः ।  
 अनुमानप्रकारश्च -- नीयायाः प्रदेयचक्रप्रवृत्तिभूताः  
 चर्चन्वद-भक्तिरेकानुविधायकान्वय-भक्तिरेकवदने सति  
 समयादिभ्यात् सामान्यमृत्कथापत्या मृत्विण्डवदिति ।  
 नतोप्यसि चैवमेवास्तुमानमनयो रोषः । नया वैतुष्य-  
 प्रयोजकाः वैतुष्यान्वय भक्तिरेकानुविधायकान्वयभक्तिरे-  
 कस्यमात्, कुलालितुन्दरदभक्तिवत् । द्वितीयोदाहरणो  
 तु- परिधिरेव, मृगीशरस्य दक्षयन्दगम्ब्याभावेऽपि  
 परिधिरेकस्य दक्षयन्दगम्ब्याभावेऽपि । तृतीयोदाहरणम्- 'यद-  
 मय बर्हि' इत्यत्र बर्हि-पदेन तत्कार्यैरुत्पन्नत्वं शराणां  
 बर्हि स्थानावतरणम् । चतुर्थोदाहरणम्- 'कषकभोग  
 सत्त्वे' इत्यादिकथा प्रकृतौ वहिष्पन्नमानस्योमे कटून-  
 कश्याण्डप्रहृष्टावस्यभक्तिः वासिदेवो न प्राप्नोति ' न सोमेति  
 ब्रूयात् इन्द्रो इति ब्रूयात् ' इति निषेधात्तदपत्तेरुद्दे-  
 पत्स्य होमवदस्थानावतत्त्वम् । एवं ' न मिशरवेति

ब्रूयात् यजमर्चेति ब्रूयात् ' इत्यादि वैश्वानुसृष्टादत्तं यम् ।  
 पञ्चमं तु निषेधकस्थानाभावेऽपि ह्यवापि-तया तदेव ।  
 स्मितीदाहरण ' यदि द्वीक्षितवाना साधुसिद्धेत्सु होम-  
 मयमय विश्वविता मजेत्, यः सभावागुते स विश्व-  
 विता मजेत् ' इत्यादौ होमाद्यभावे वैश्वानुरेष्टपादौ  
 रोष्यम् । तत्र च स्थानावतत्त्वत्वेऽपि न तथादिभर्म-  
 प्राप्तिः, अङ्गापेक्षायां न प्रवृत्तिसादरमत्त्वं पुरःशुद्धि-  
 कृत्वेन स्थानावतत्त्वदिदेशापेक्षया चोदनादिद्विविधेऽप्येव  
 कल्पनयात् ।

मण्डलम्- ' नीकारे नीद्विधर्माः स्युः । '

शंकर- ' प्रत्यहारकायेवतिता । ' ' अभाव-  
 विधिना तद्वत्, विकारोण च सामता । स्वशब्दादिनि हा  
 शेषा, सा निषेधात्तद्वत् ॥ '

३ श्याली पयति । श्यालवादीना कर्तृत्वविषयश्या  
 तितः श्यालवादिपदोच सन्त्यानुवर्तनीयपक्षे न कर्मति-  
 क्रमो अधिकरणादिदृश्यावाचित्वकल्पना युक्ता । सु-  
 प्. १.४५३. ३ श्याली यथा समरणमव द्रुवती  
 यतिं करोतीत्युच्यते, तथा आप्यदेयानेव पदार्थान्  
 कुर्वन् अभ्यर्षुः यस्वीत्युच्यते । भा. ६।१।४।१७-  
 ४५-४८. मीमां. पृ. ४३८५ ' शौचयोः पाकः  
 श्यालवायेव ' इत्यत्र अधिकरण इत्यन्वम् । ४ श्यालवा  
 ( मृगमया ) स चक्रस्यकः पावो निरूप्यते, न कृशो  
 कथाले वा । भा. १०।१।१।४८.

५ श्यालीपुलाकन्यायः । यथा प्रवृत्तितनुत्स-  
 विरोदित्वात्स्यकर्मसिद्धेकस्मिन् पक्षे निश्चिते सर्वे  
 पुलाका निधीयन्ते, तद्वत्प्रवृत्तेऽपि । यथा वा पाचक-  
 श्यालीपुलाकस्यैकस्य प्रकृत्याकारेण सर्वस्याप्यन्वय  
 पक्षता निजानाति, तथा प्रवृत्तिचिन्ता स्वतन्त्रता सर्वान्  
 मुचस्तेर निजानाति, न तु ह्यस्मानमिति शङ्करानन्द-  
 स्वामी । साहस्री. १९७.

६ एकदेयस्यमपि लिङ्ग श्यालीपुलाकन्यायेन  
 समस्योक्तं स्यादिति । वा. ३।५।६।१९.

\* स्थालीपुलाह्ननत् अलिङ्गास्वपि इष्टिषु दास्ये-  
पौर्णमासिकविधितस्य सिद्धिः । भा ८।१।४।११

\* स्थालीपाक दर्विहोमे लौकिक । वि ८।४।

\* स्थालीपाकादीना स्मार्ताना वैदिकस्य च  
वास्तुहोमस्य नामधेय दर्विहोमशब्द । भा ८।४।  
२।२-३ मीको पृ २०१८ 'दर्विहोमशब्द  
स्मार्ताना०' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ स्वावर्जङ्गमधिपन्याय । यथा रजतादिज्ञान  
तडावधानयो सर्वत्र सनाभारिरूपजङ्गमस्थावरत्रिपयो  
श्वेतरेण पूर्वबाध प्रसिद्ध, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री  
२२६

\* स्थितिसिद्धान्तावरपर्याया प्रक्रिया नाग्या  
नाम् । सु पृ १३१

॥ स्थूणानिघ्ननन्याय । 'स्थूणा जग्मेऽपि  
वेदमन' इत्यमर । अविश-शब्दोद्भवप्रतिमभावापि ।  
स्थूणा यथाऽऽसद्वत्सचाल्य निघ्नने त्रियमाणे दृढा  
भवति तथोच्छ्रयणेन प्रागुपगदिवार्यदादर्थे भवतीत्यर्थः ।  
साहस्री १२

\* स्थूणानिघ्ननन्याय । 'आरथा चैत्र तदधचात्'  
( ३।१।१।१३ ) इत्यनेकस्य समस्तशब्दस्य विनि  
योगस्य स्थूणानिघ्ननन्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्ववत्  
रचयति । सु ३।७ पृ ४०.

\* स्थूणानिघ्नननत् । यदि स एव णिय  
किमप आशयः । दाढ्याध, स्थूणानिघ्नननत् । भा  
७।२।१।११

\* स्थूणानिघ्नननत् फल्दारेण आरोप  
समाधाने क्रियते दाढ्याध । शाभा ३।४।१।२ अन्व

\* इहेर ( ७।२।१ ) अतिदेनविषयनिगद्यर्थे तत्र  
( २।१।१।३६ ) अथ दुक्तमेव गीनियचत्तत्र 'यायेन  
स्थूणानिघ्नननत् दृढीक्रियते । सोम ७।२।१.

॥ स्थूणानिघ्ननन्याय इति न्याय । यदा तु  
महापातस्य स्थितिरूपमुद्रमकालज्ञान स्यात्तदा स्थूल  
त्सुम ज्ञाय इति शयेन स एव पातमध्यकाले  
विवाहादिमद्रूपस्येयु स्यात्, अथवा गणितप्रयेयु

पातस्थितिकालनयनैयध्वप्रसङ्ग इति निष्कृष्टोऽर्थ  
इयुक्त । साहस्री ५६०

॥ स्थूलाह्नघतीन्याय । स्थूलाह्नघतीनिघ्न-  
शनन्याय । अविधोपाधिकजीवस्य अहकारत्वोक्ति  
स्थूलाह्नघतीयायेन । अद्वैत पृ ५९८ । अत्र लघु  
चन्द्रिका- यथा अह्नघतीनिकटस्था स्थूला तत्र  
अह्नघती इय इत्युक्तं वा प्रत्यये, सूक्ष्मत्वेन अह्नघती  
प्रथमतो दर्शासम्भवात् । पश्चात् नेय अह्नघती किंतु  
इय निकटस्था सूक्ष्मतारा इत्युक्त्वा अह्नघतीप्रदर्शनात्  
पूर्ववाक्यस्य अह्नघतीज्ञाने तात्पर्यनिश्चयात् प्रदर्शित  
तारयो मेदपर्यवसान तथा इति । \* स्थूलाह्नघती  
न्याय । गौलाप्रति, देवदत्त पचति, इत्यादय  
( शब्दा ) शृङ्गग्राहिकया तावत्त मसहस्रेणापि रोधयितु  
बोद्धुं चाशक्या, आनरथात् । अत इहति  
प्रत्ययविभागकत्वात्सर्वो लघुभूत उपाय समाश्रीयते  
ऽपि । आरोपित एव च तत्र संशयः । प्रविद्धो  
हि स्थूलाह्नघती-शात्ताच द्रादि-यायो लोके, पञ्चनेशा  
वनरण-यायश्चोत्तरमीमात्तायाम् । श-द्वयौस्तुभ्य  
स्फोट \* स्थूलाह्नघती याय । यथा अह्नघती  
निदर्शने बह्वीत्यपि तारासु अमुद्यत्सु अह्नघतीषु  
दर्शितसु वा अस्या प्रदर्शयते सा मुत्पन्नैव अह्नघती  
भवति इति । शाभा १।१।१२ अन्व

\* स्नातक । 'शुभेहादनादुत्त स्नातको हि न  
कथ्यते ।' श्रौवा १।१।१।१०४

\* स्नाति इति स्नानस्य 'मेध्य एव मेघमुपैति'  
इति फल्भ्रुति परार्थनाद न तु फल्बिधि ज्योति  
द्योमे । भा ४।१।१।१-३

\* 'स्नात्या उपवा कथमधुनि अरण्ये समारोप्य  
निर्मध्येदवसाय' । अनेन पशो सद्यस्कात्त्वप्रसक्तम् ।  
सर्वप ३।२।२७

\* स्नान 'अस्नातादी मल भुङ्क्ते' इति भोज  
नादिपूर्वभावि निषेधतम् । सु पृ ३४६४ \* स्नान  
ज्योतिद्योमे यजमानहरकार । भा ३।८।१।३-८,  
\* स्नान ज्योतिद्योमे संस्कार न फल्प्रयुक्त, तत्र



कनध्रुतिर्धवाद् । तद्य ऋत्वर्यं यजमानार्यम् । भा.  
४।३।१।१-४. \* स्नानं मलयकर्षणार्थम् । वा  
३।४।५।१४. \* स्नानस्य मलयकर्षणात्पुत्रयो-  
पकारशामन्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थरत्नम् । सु. घ.  
१४६४.

\* स्नानीयम् । यथा स्नानार्थं यत् तत् स्नानीयम्,  
तथा यत् दीक्षार्थं तत् दीक्षणीयम् । भा. ५।३।  
१।३।३.

\* रिनग्धस्नेहनम् । न हि रिनग्धस्य स्नेहनं  
शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा पेपणम् । भा. ९।२।३।३.

\* स्नेहदीपन्यायः । स्नेहाऽभावे जाते दीप  
निवृत्तिः । साहस्री. ३७३.

\* स्पर्शः । शीतोष्णस्पर्शौ आप्त्यंतजसावेव न  
वायनीवौ । ऋजु घ. २५३. \* स्पर्शे लौकिके यूपस्य  
पुरुषार्यं प्रायश्चित्तम् । भा. ९।३।३।१.

\* स्पर्शमात्रविधिः 'वयमात्मने' इति अग्नि-  
होम दोहाविधारे । वि. २।२।६.

\* स्पर्शवतां परस्परदेशप्रतिष्ठायां देशान्तरस्याप्या  
विकाशो वृत्ते । वा. २।१।२।५ घ ४०३.

\* भिन्नस्वगनोच्छिद्यपृष्टभोजनं सर्ववर्णपरम्परस्पर्ष्ट-  
ताम्बूलादनं च अनाचारः उदीच्याना दाक्षिणात्याना  
च । वा. १।३।३।७.

\* स्फटिकः उपरगोपधानेन पद्मरामविरोधात्  
योगनिष्ठात् भेदेन न गृह्यते, उपरगावगमे तु गृह्यते ।  
ऋजु. घ. २०६.

\* स्फटिकलौहिल्वन्यायः । यथा स्फटिके नपा  
पुष्पादिभिधित्वलौहिल्वस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिः, तथा-  
ऽऽस्नेहयुग्मनिष्कस्य जीवस्य तद्वाचात्तत्रापि इति ।  
साहस्री. ३५१.

\* स्फुलिङ्गन्यायः । मन्थनानन्तरं सात्त्विकान्ते.  
अमिमन्त्रणात् पूर्वमनुपमाने स्फुलिङ्गन्यायेन तमनादृत्य  
पुनर्मन्त्रणम् । ( स्फुलिङ्गमाश्रय नासौ यथा न त्रिभि-  
द्विचार्यते तत्र ) । के. ( हिरण्यनेदिप्रायश्चित्तविवर  
णम्-गणेशसोमयाजी ) ।

\* 'स्फोटगोशब्दात्तद्गन्धप्रभृतौ पदस्यना । गका-  
रादिपदस्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥' वा. १।३।८।२४  
घ. २७२ । 'स्फोटशब्दे च संस्कारः कुतश्च नोप-  
पद्यते । अस्तौ तत्र हि स्याता प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥  
वाक्यस्फोटश्च वैरिष्टः सर्वायनयनञितः । नामाख्यातादि  
संस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥' घ. २७३.

\* स्फोटवाद्: । भा- अथ गौरित्यन कः शब्दः ?  
गकारोत्तरविसर्जनीया इति भावानुपपन्नैः । श्लोत्रग्रहणे  
हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः ।  
यद्येवं अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् ? एकैकाक्षरविज्ञाने  
अर्थो नोपलभ्यते । न च अक्षरव्यतिरिक्तः अन्यः  
कश्चिदिति समुदायो नाम, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।  
यदा गकारो न तदा औकारविसर्जनीयो, यदा औकार-  
विसर्जनीयो न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यति-  
रिक्तोऽन्यो गोमन्द्योऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।  
अन्तर्हितं शब्दे स्मरणात् अर्थप्रतिपत्तिश्चेत्, न,  
स्मृतेरपि क्षणिकत्वात् अक्षरेणुत्पन्ना । ( सिद्धान्त-  
माह- ) पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णः प्रत्या-  
यकः इत्यदोषः ।

नन्वेवं दान्वादर्थं प्रतिपत्त्यामहे इति लौकिकं वचनं  
अनुपपन्नं स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपन्नं  
नाम । नहि लौकिकं वचनं अनुपपन्नं इत्येतान्ता  
प्रत्यक्षादिभिः अनवगम्यमानोऽर्थः शक्योति उपगन्तुम् ।  
लौकिकानि वचनानि उपपन्नार्थानि अनुपपन्नार्थानि च  
ददान्ते । यथा 'देवदत्त गामभ्याज' इत्येवमादीनि,  
'दश दाडिमानि, षड्पूराः' इत्येवमादीनि च । ननु  
च शास्त्राया अप्येवमाहुः 'पूर्वापतीभूत भावमाख्या-  
तेनाचष्टे मज्जति पचति इति उपक्रमप्रभृति अपवर्ण-  
पर्यन्तं' ( वि. १।१ ) इति यथा । न शास्त्रकारवचन-  
मपि अलं इमं अर्थं अप्रमाणक उपवादवितुम् । अपि च  
नेन एतदनुपपन्नार्थम्, अक्षरेण्य. संस्काराः, संस्कारत्  
अर्थप्रतिपत्तिः इति सम्यगिति अर्थप्रतिपत्तौ अक्षराणि  
निमित्तम् । ( ननु- ) गौय एव अर्थप्रतिपत्तौ शब्द  
इति चेत्, न गौय अक्षरेणु निमित्तमात्रः, तद्वाप्ये



‘ननु स्फोटविज्ञानादर्थधीयतामये । तत्रथ क्रमवर्ति  
 त्वात् साहित्य नामकस्यते ॥’ उच्यते । ‘यथाप्रवादि-  
 क्रमोपि क्रमवर्ति सत्यपि । सत्यं तुनेन कार्यमेक  
 वर्णास्येन न ॥’ ननु क्रमवर्तिनामपि उत्तरवर्त-  
 वसेन युक्त साहित्यम्, वर्णात्वात् तु क्रमम् । तेषामपि  
 संस्कारेण भविष्यति ( साहित्यम् ) । तत्सद्भावे किं  
 प्रमाणम् ? यदेतदप्यादिषु । यथाहि तेषां चारणेण  
 संहत्यकारितारयमात् स्वरूपस्य तदर्थमस्तत् अपुनै हार  
 कल्पते, तथा वर्णात्तामपि एकैकया अश्रियानादरानात्  
 सफलचारणे चापगतत् संहत्यकारिते निश्चिते स्वर-  
 षेणासमवात् सहासकल्पन युक्तमेव, तत्रैव चैक-  
 नववृत्त क्रमविशेषश्च आदिष्टे, विपरिषेण अर्थाभि-  
 धानादर्शनात् ।

( स्फोटनिराकरणम् - ) ननु एव प्रतियोगे  
 संस्काररूपस्यात् अनेककल्पना स्थान् तद्वद एकमेव  
 शब्दत्वं कथितम् । ( न तावत् वर्णात् प्रत्येक  
 अर्थेणोपपत्तय एकैकस्मादभास्यतीति । नापि समुदिताना  
 समुदायानुपपत्ते । अन वर्णोच्चारणान्तर एतेऽर्थेणयते  
 भवति सोऽयं स्फोटकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्यु-  
 च्यते । स एव पदार्था शब्दः । एव वाक्यस्फोटोऽपि ।  
 अथचोऽपि अथमर्थे प्रतीतिरक्षणशरीरानुपपत्तया  
 गम्यते । वर्णा एतानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमान-  
 स्वरूप धातुतत्त्वमिति चेत् । न । ‘ एक पद ’  
 ‘ एक वाक्य ’ इति चैकस्मिन्नानुपपत्तात् । न चेव  
 वर्णावगतिमी, तेषां परस्परनिवृत्तात् । तस्माच्च वर्णा-  
 स्मरु शब्द, किंतु स्फोटरूप एव । इति । सिद्धत्वं  
 चन्द्रिका नाम टीका । नैमम् । इत्यवर्तमानेन निरस्त-  
 तात् । शब्दे हि प्रयच्छमाद्योऽभ्युपगम्यते । न च  
 प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्त किंचित् प्रकाशते, तेन नास्ती-  
 त्यवगच्छाम । एतान्पि हि शब्दत्वं कल्पयित्वा पुन  
 संस्काररूपस्या अवश्य वनेत्या । अत्रोक्ते हि न प्रत्येक  
 स्फोटनमित्युच्यते । साहित्य च कथयित्वा संस्कार-  
 हारणेव इति ह्युक्तं तद्वचनम् । स्थान्तमत्, प्रत्येक  
 मेव नादा शब्दमभिधायति । न चेत् उत्तरनादवै-

र्थम्, पूर्वं हि नादा शब्दमस्तुटमभिधायति, उत्तरोत्तरे  
 स्फुट स्फुटत्वं च व्यञ्जति इति गोचरत्वेनात्मन्येवम् ।  
 यथैव ततो य एव उत्तरे नादा स्फुटमित्यभिधायतां  
 तैरेव भवित यम्, अत्र पूर्वं । ननु न कश्चिदपि नाद  
 स्वत अथ ( शब्दस्य ) स्फुटमित्यभिधायति, किंतु सर्वे  
 ते प्रत्येक व्यञ्जका । न तु न प्रायेण स्फुटमवभासते,  
 प्रथम अस्फुटवभासितं सत् पुन पुन ध्रुवमाण  
 स्फुटो भवति । तत्रया द्वादशलोकिण सहकार प्रथम  
 हस्ति-पलायनूटदिसाम्पारणरूपेण प्रतिभात पुनरासे  
 क्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुन सङ्कारात्मना स्फुटो  
 भवति, तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यथेव य एव ते पूर्वं नादा  
 तैरेव अभ्युपगमाने ईदृशी स्फुटमित्यभिधायति  
 उत्तरेणां केशलेरभ्युपगमाने । तत्र विज्ञातीयनादाश्रयण-  
 मनयेवम् । तथा प्रत्येक हि व्यञ्जकत्वे सति उत्तरे  
 अस्फुटमित्यभिधायि, पूर्वं स्फुटमित्यभिधायति स्यात् इति  
 व्युत्पत्तेरपि उच्यते । अत अपेक्षितम  
 विरोधने इति चार्तीयनादसमुच्चयध्वन्यात् शब्दस्य पूर्वं  
 नादादतिरिक्तस्फुटद्विगातमनादाभिधायक्यं स्फोट इति  
 अवश्यमद्विगीतं च इति तुल्या संस्काररूपस्यात् ।

यद्वा तत्रैव संस्कारान्तरकल्पना, मत्स्ये तु स्फुटि-  
 त्तुभिरैव संस्कारे सिध्यति अर्थावगति इति न  
 संस्कारान्तर कल्पयितव्यम् । ननु मयापि त एव  
 भविष्यति । न । तेषां स्फुटैरथन अर्थावगत् ।  
 मत्स्ये तु स्फुटिमेव जनयत् अथमतिवृत्ति संस्कार  
 जनयति । तथाहि, अनेकानुभूतमभासिते संस्कारे  
 सदैव सर्वत्रमेवोच्य एव स्फुटिर्न वेत् । तथा च  
 युगपदवभासमाना वर्णा निर्ये संस्कारात्तरेण सहन  
 अर्थप्रत्यय जनयति । तत्रैव तु नैव संभवति ।  
 तथाहि, नादा हि न शब्दमानतया स्फोट म्दययति  
 अर्थावगत्तात् । अगुडीत्वादेव च न सर्व-  
 माणाया व्यञ्जकत्वं, यन वर्णवत् सर्वमाणा कार्यं  
 युर्वेति इत्युच्यते । सत्तथा हि ते श्रोतसंस्कार युर्वत्  
 शब्द व्यञ्जयति । न च युगपत् सत्ताऽस्ति क्रमवर्ति  
 तात् । अत संस्कारद्वारेण साहित्य इत्यवर्तनीय  
 संस्कारान्तरकल्पनम् ।

अथ मतम् । सत्यं न स्मृतिवैयर्थ्यात् स्फोटाभिव्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवे नादजन्याः श्रोत्रगताः संस्काराः तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति । किं संस्कारान्तरकल्पनयेति । तदुच्यते । तेषां क्षणिकत्वात् । नहि आश्रयणोपलब्धिहेतुः संस्कारः, अन्यपर्यायश्रवण-वेलायामपि तिष्ठति । यदि अत्र तिष्ठेत् ततो विचर्जनसंश्रवण-वेलायामपि संस्कारश्रवणमनुवर्तते । तस्मात् क्षणभङ्गि-नस्ते । अतो न तेषां सहाय्य स्फोटाभिव्यञ्जनकत्वं भवति । प्रत्येकभिव्यक्तौ च उत्तरोत्तरेषामनर्थकत्वं इत्यु-क्तम् । अथवा चानिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः । तस्य च निष्पद्यमेव महत्त्वरूपं गत्यरहात् ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्वायिनः संस्काराः कल्प्याः । तथा वर्णाति-रिक्तः शब्दः कल्पः इति बहु व्यप्रमाणरूपापन्नम् । मयञ्चेत् तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वात् न किञ्चिद्गमम् । ननु युगपत् स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणापि उच्चारिता वर्णाः वाचकाः स्युः । न । तत्क्रमस्यापि अङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम्, नहि वर्णानां विभूता नित्यानां च स्वरूपतः नमस्वरूपम् । न प्रतीतिक्रमः, तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एव तर्हि चानिक्रमो यो वर्णेषु आरोपितः प्रतिभासते सोऽङ्ग इत्य-दोषः । तस्मात् व्यञ्जनानां ध्वनीनां क्रमेण व्यवहृतेषु वर्णेषु समारोपितेन तद्वस्तुः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका । नान्यः शब्दोऽस्ति इति सिद्धम् । इति स्फोटवादः । पृ. ९२-९७.

स्फोटवादः । बृहती— 'अथ गौरित्यत्र क. शब्दः' इति । कोऽयं प्रश्नः ? अथ अथ प्रश्नः, यदि अपरिणत्या शब्द-अर्थे प्रतिपादयति, कश्चिद् शब्दो-ऽपि येषु । यः श्रोत्रेण अर्थव्यञ्जने स शब्दः ? ओमित्युच्यते । 'श्रोत्रप्रदहे होष्ये लोके शब्दशब्द-प्रतिद्व. । ते च श्रोत्रप्रदगाः' गनारोकारविचर्जनसंश्रवणः । ननु एवमर्थप्रत्ययो नोपपन्नते क्रमवर्तिनात् वर्णानाम् । क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्ध्यानाम्, उच्यते इत्युच्यते । यथादि-पत्रम्या, न तु उच्यते । तस्मात्तु उपपन्न-अर्थप्रत्ययः । ( ऋतु — यथास्मान् उच्यते इति अर्थे

प्रतिपादयति । तेषां सर्वगतत्वात् नित्यत्वाच्च सर्वथा सर्वत्र च अर्थप्रतीतेः प्रसङ्गात् । उपलब्धिवशे तु प्रत्येकं प्रतिपादकरं नास्ति । न च समुदितानाम् । समुदितानाम् तदुपलब्धीनाम् । न च क्रमोत्पत्त्यानां उपलब्धीनां श्रेयो-पलब्धौ साहित्यम् । तासां क्षणिकत्वात् । न च तद्व्यञ्ज-रातिरेकि प्रकाशान्तरमस्ति इति अनुपपन्नः अर्थ-प्रत्ययः । ) अथायमभिप्रायः— उपलब्धिविनासोऽपि हि तस्मैव्यनुसृतात् अर्थावगम इति । ( यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्धयो युगपत् संभवति तथापि तस्मैव्यनु-गृहीता वर्णा अत्रगम करिष्यन्ति । ) साऽपि न सर्वविप-यिणी, उपलब्धिवत् । उपलब्धिव्यनुसारिणी हि सा । अतोऽपि अर्थावगतिर्न घटते । तस्मात् शब्दतत्त्वमेव इदं अर्थरूपतया विपरिवर्तते इत्युक्तं शब्दविद्वि- ( यस्मात् वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः, तस्मात् स विवर्तते अर्थरूपेण इति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे शब्दादीनां तद्रूपता विदुष्यते ) । किंच अविपरिवर्तके श्रोत्रादि यथारिणेषु चैव स्वरूपे अर्थे वा अवगतिः शक्यते वस्तुम् । वादम् । शब्दा-दयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन एकरूपा भवि अनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरुतयद्मरुतादिषु सुवमेकं अनेक-मित्यत्र प्रतिभान्ति तथासापि ।

ननु च एङ्गादिषु एकं शब्दक ( चञ्चुः ) । उपा-धरो हि एङ्गादयः । तदेकमाहङ्कनशात् एकं सुप् इति शक्यते वक्तुम् । भेदाश्च उपाधिनित्यन्धनाः । अथ पुन किमेकं आहङ्कनशादेः ? यद्वाशात् शोनायुपाधि-कृतो भेदः, एकरूपेणैव वस्तु इति वर्णते । किमिदं प्रत्यक्षेण एकरूपत्वात् एकं वस्तु इति । ( अत्रापि नैकमाहङ्कनशात् एकं सुप्, किंतु— ) एकरूपत्वादेव हि एकरूपम् ( एकरूपेणैव प्रतीतिरेकत्वं । तेन अत्रापि एकरूपेण प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकरूपमिति ) । ननु चोक्तः एकरूपमेव न प्रतीयेत इति, ( कस्मात् ? ) शोनादयो हि प्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनैव प्रतीति-मुत्पादयन्ति इति प्रतीतिभेदे सति एकं वस्तु इति दुर्वचः । कथं तर्हि एङ्गादिषु तदेवैव सुप् इति,

विष्णुकारणमिच्छानात् तदुपाधिनिष्पन्नो भेद इति शक्यते वक्तुम् ( कथमुपाधिषु नात्मनोऽपि सन्नति ' तत्रैवेद मूर्ध ' इति निश्चयः, शारदा भेद एव स्यात् । यदि विष्णुकारणमिच्छा स्यात् तदोपनिष्पन्नो भेद इति शक्यते वक्तुम्, नाप्यथा ) । उक्तं तर्हि तत्रैव एकत्र ' प्रथमिच्छानादेकत्वं ' इति । अस्ति वेदभेदत्व शब्दादावपि ' गौरव, शुक्लोऽय, हारभि चन्दन ' इति ( गौरव इति जातिशब्दयोः तुल्य-वपदेशात् एकत्वापवादः । शुक्लोऽयमिति रूपशब्दयोः । सुरभि चन्दनमिति गन्धशब्दयोः, द्रव्यशब्दयोः ) । तस्माद्-नापि एकतया प्रथमिच्छानात् श्रोत्राणुपाधिनिष्पन्न एव भेदः इत्युपपन्नम् । श्रोत्रादिभेदः किञ्चिदन्वयः ? विषयभेदप्रतिषेधनिष्पन्न इति वदामः । विषयभेद-प्रतिषेधे किं निरन्धनम् ? श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम् । एवं तर्हि इदरेतदश्रयता उक्ता भवति । बाह्य-मुक्ता । अविद्यामातृनेयम्, अत एव अविद्येत्युच्यते मुनेः ( येव इदरेतदश्रयता सेव अविद्या, मातृका मन्वृषदशौ-इति ऋतुः । अविद्या माता जननी मत्स्य इति ए केरलः. ) । तस्मात् विषय एव आश्रयणीयः तदन्वयिन्निः अरण्यः फारणम् । तस्मात् अश्रयणो देवनामिषः ( मीमांसकः ) यो हि युतसिद्धयोः शब्दा-येषु सन्ध अर्थान्तरतो कारण भवते । पूर्ववर्णनमित संस्काररहितः अन्वयो वर्णः प्रत्यायक इति षोडशं संस्कारे नाम । यदि तावत् वर्णान्तरात्, प्रत्युक्ता सा । स्मरणमपि तत्रैव ( अन्वयव्यात् ) । अथ स्मृति नाना-न्यथाऽनुपपत्त्या कथितं पदार्थं कारणतरारण्यधी विद्यते इति कल्पते, अकारादि प्रतिवर्णविषय इति शक्यते कल्पयितुम् । एकेष्वर्णविषयत्वात् उपलब्धे, वदन्-कारित्वान्न स्मृतौ, तत्कार्यताय संस्कारत्वम् । ( ऋतु-संस्कारो हि वर्णस्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपद्युप-लम्बयन् अर्थमतीतो कारणता यावत् । स च एके-वर्णविषयः एव न सत्कारणविषयः । कस्मात् ? उपलब्ध-मिच्छणीयते संस्काराः । उपलब्धशब्द प्रत्येकवर्णविषय एव । तेन कारणत्वेन तावत् एकेकवर्णविषयः संस्कारः ।

तथा कार्यमपि यत् संस्कारस्य उपलब्धम्, तदपि प्रत्येक-वर्णविषयमेव उपलब्धमुपाधित्वात् स्मृतौ ; उपलब्ध हि स्मर्यते, नानुपलम्ब्यम् । न च स्मृतिता वर्णा उपलब्धता इति न समुदितवर्णविषया स्मृतिः । ' तत्कार्यताय संस्कारस्य ' सेव स्मृतिः कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भागः तत्कार्यत्वं तस्मात् । एतदुक्तं भवति, स्मृतिताः संस्काराः कल्पमानाः कापन्तिरूप्यात् प्रति-वर्णविषय एव कल्पनीय इति । तस्मात् वर्णो-पलम्बित्वात् अश्रयणं न कारणम् । न च स्मृति-विधानशून्यः संस्कारः अस्तीति प्रमाणमस्ति । दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारः ' पूर्ववर्णजनितविशेष-संस्काररहितः अन्वयो चर्भो वाचकः ' इति युवत् । तस्मात् उपलब्धिस्मृतिभ्यां किमपि न अन्य अर्थप्रति-पत्तौ सामर्थ्यं भवत्येव भाव्यकारः । ( ननु यथा अर्थ-प्रतीतिरनुपपत्ता, तथा स्फोटमिच्छात्कारिण अनुपपत्ता । तस्मात् नैकेरेण वर्णेन पानिना वा स्फोटोऽभि-व्यज्यते । न च नाभि यज्यतां इति वाच्यम् । अन-मिच्छतात् अर्थमव्ययप्रशङ्गात् । न च स्मृतिरितः, समुदायासमवात् । न च भागवतोऽभि यक्तिः, सामा-न्यत्वात् । तस्मादर्थमतीतिरेव परमसु वर्णध्व, किं स्फोटकल्पतपेति । तत्राह- ) स्फोटवादिनो वा कथ ( स्फोटमिच्छा ) इत्येतदप्यनुच्यते ( सिद्धान्तिनः ) । नहि अनुपपत्ति-अर्थसिद्धौ हेतुः । ( यत् सत्य अनुप-पन्नम्, तत् अनुपपन्नमेव । न चाभ्युपगमात् उपपत्ता भवति ) । तस्मात् उपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ मालान्तरावस्थायिनेन ( संस्कारस्य ) विशेषः । तत्र । परस्परसंबन्धे हि निम्नमिच्छति' करिष्यति । अथ अर्थप्रतिवर्तितरे संस्कारहेतुः । ( उच्यते- ) एव-मितरेदश्रयता प्राप्नोति । भवतु इति चेत् ( भवतु इदरेतदश्रयता, न च दोषमारहेत् विवर्तकादिन इव ) न तात्परायनेव युक्तोऽयं अन्वयव्यायः । कथं तर्हि श्रीवा-ङ्कुण्डिणु ? दर्शयत इति यदि उच्येत, तद्विद्यापि दर्शनं शक्यते वक्तुम्, विषयस्य प्रतिपक्षस्य संभवत् ( विषयदिनि अर्थमतीतिर्षमवात् ) । अर्थावगतिर्हि

कारणमानस्य हेतुता प्रतिपद्यते, न सस्कारसङ्घस्यैव ।  
 बीजाङ्कुरादियु विशेषदर्शनात् उपपन्नम् । इदं तु  
 आनुमानिकत्वात् सस्कारस्य विशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते ।  
 तस्मात् विवर्धमेव उपपन्नतर मायामदे । अत एव इदं  
 मयि अयुक्तम् । किमयुक्तम् ? ' सा च शब्दकल्पना  
 च ' ( भाष्यम् ) इति । कथमयुक्तम् ? त्रिवर्तपक्षे हि  
 का नाम इयं शब्दकल्पना ? यस्मात् अन्वयितो  
 पाधि सर्वप्रमाणानुगम्य एकं वस्तु इत्युक्तम् । तस्मात्  
 अशब्दशता एवैव यदुत मित्रयोरपि शब्दार्थयो  
 ओलसिक् संबन्धोऽभिधीयते ( इति ) ।

ननु एकत्रादिनोऽपि नैत्राय विभागं शक्यतेऽ  
 वगन्तुम्, ' व्यातिष्ठोमोऽथम्, दर्शपूर्णमासादिमो ' इति ।  
 एकरत्ने हि न चाकैकत्र एवास्त्यिति । सर्वशक्याना  
 एकता प्राप्नोति, वर्णानामित्रपदे, पदानामिष वाक्ये,  
 एकरतावगमादेव । भवति हि सर्वशक्येषु शब्द शब्द  
 इयेका बुद्धिः । सर्वशक्यायेषु च शक्याय इति ।  
 तदिदं अमित्र सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि फर्मजात  
 प्राप्नोति । दृश्यते च अधिस्तरमेदा विरुद्धाधाविरु  
 ढाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः अविरुद्धाश्च अविरुद्ध  
 फलाः । तत्र विरुद्धा इणलचरुतवस्वारादयः, अत्रि  
 रुद्धाश्च अमिहोशाण्य । न चैतदेवत्वे उपपद्यते । सत्य  
 नैकत्वे उपपद्यते, मित्रार्थानि चैतानि वाक्यानि,  
 एकायप्रतिपत्त्यर्थं चैकता । न चात्र एकायता अव  
 सीयते । तरमादकस्मिन् शक्ये पदरणापलापो युक्तः ।  
 वाक्यान्तरं तु विरुद्धा वाक्याः तस्मात्फलप इति । तस्मा  
 सत्य विरुद्धाविरुद्धचोत्तगा उपपद्यते । शब्दप्रामाण्य  
 वादिना हि ( च ) अर्थस्य च शब्द शब्दोच्यते  
 ( अभिमत ) न चाकशक्तितापि श्रावयात् ।

ननु श्रोत्रादिभूतमुपपन्नयता सर्वमेतत् अत्रिया  
 नान् इत्युक्तम् । किमिदं प्राप्नोति अर्धजन्तयिमुपपन्नयते  
 वाक्यशक्यार्थोर्भेऽपि एव इति । अनमिप्रायशा देवाना-  
 मिय । ब्रह्मणि अग्नी अभेद उक्तः । तदुपपन्नय केन  
 भेगेऽभिधीयते ? न स एव शक्यता च न वा भेगेऽप  
 होतु शक्यते श्रोत्रदानामित्र ? सत्यं नावगन्त्यते,

अत्रिया तु प्राप्नोति । विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थः ।  
 कथमत्रियात् अत्रियुदय शक्यते वक्तुम् । अत्रिया हि  
 प्रशयस्य हि निमित्तम् । सत्यं यथा भवानाह । प्रशयस्य  
 आपेक्षिकः । सर्वे हि शक्ये प्रत्यवायायेव । किंतु प्रत्य-  
 वाय एवैकम् ( ब्रह्महत्यादौ ) । स च उपायशान्त्य  
 ( वैदिनोऽर्थः ) इति विशेषः । तस्मान् किंचिदय  
 पूर्वं परेण विरुध्यते ( अभेदाभिधान परमार्थाभिप्राय  
 परेण अत्रियानिपचनमेदाभिधानेन ) । ननु वाक्य  
 वाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोपपत्तिवाक्ये गुणशक्यता  
 कथमर्थत एकता शक्यते वक्तुम् ? उक्तं मित्रत्वेऽपि  
 एकानुदानसिद्धिरिति नियन्त्रकाम्यप्रयोगयोरिव । तस्मात्  
 सर्वमुपपन्नम् ।

( सिद्धान्तमुपपन्नमेत- ) स्यादेतदेव यथेका बुद्धि  
 स्यात् । नहि अत्र एका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशक्येऽपि  
 ' शब्द शब्द ' इत्येका बुद्धिरस्ति । असत्या चैकानुद्धौ  
 शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात् सर्वशक्यात् । एक  
 निमित्तता हि एकशब्दवाच्यता न पुनरेवस्त्वृता ।  
 ( कञ्जु- न सर्वशक्याकारा बुद्धिरस्ति । यस्मादेकेन  
 निमित्ततन् विना एकशब्दप्रवृत्तिर्भवति । तत्र निमित्त  
 कचित् जानी, त्रिया, गुण, द्रव्य वा गौ, गता,  
 गुकल, विषाणी इति यथा । क्वचित् वस्तुना एव एतत्त्व  
 यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुन शब्दप्रवृत्तौ आकाशा अकाशा  
 इति । न पुन एकरत्नेन अस्या निमित्तम् । अत  
 अनकारितत्वात् एकशब्दप्रवृत्ते न सिध्यत्येका बुद्धिः ) ।  
 अत्र च एक निमित्तमस्ति श्रोत्रश्रावता श्रोत्रग्रहणे  
 इत्य लोक शब्दशब्द प्रसिद्धः । किं पुन कारण श्रोत्र-  
 श्रावनेवान् गृह्यते न पुन श्रोत्रवत् शब्दस्वमाधीयते ।  
 ( उत्तर- ) साम्ना यद्विशेषविषयमशा अनापराधते  
 एव चादयत् । ( पृच्छति- ) किं पुन साम्नाय  
 विशेषविषयं ज्ञानम् ? ( उत्तर- ) इदं ज्ञानं, यस्मिन्  
 पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनगर्भप्रयत्नमर्शो भवति, तत्  
 साम्नायम् । न च शक्यतादियु एकशक्येदे सति वर्णा  
 त्वावमर्शो भवति पाचकादिवत् । तस्मान् क्रिया  
 मित्रवनेव इयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यापि विवर्त,

कस्य वा धोत्रादपः उवापितामापयन्ते ? तस्मात् विडम्बनीया विनश्यते अर्थभावेनेति । तस्मात् कार्यत एव संभवोऽपि कल्पनीयः सस्काराणाम्, नोपलब्धिवस्तुस्योः, अन्तरस्थितेः ।

( श्रद्धु — अत्रादरे परिचोदयान्भूतः । यदि प्रत्येकार्थोत्पत्तमूर्तभूतभावतोपजातवस्तुस्यविपयवस्तुति निवन्धनः अर्थप्रत्ययः, तर्हि विपरीतक्रमोचरितेऽपि येषु प्रत्येकानुभवसाहितानां भागानां अविरोधात् योग्यतायां क्लितितककटावर्गीयसम्भरणकारणात् अर्थप्रतीतिः किं न भवेत् ? तथा नानापुनरनुपकारितेऽपि एतेनोपलम्भानां अमेदात् । अत्र इदमेव तावदुत्तरं वाच्यम्, कार्यतः साहित्ये कल्पमाने यथाकार्यमेव कल्पयितुं शक्यमिति । किञ्च क्रमविरोधपरिच्छेदा एव धर्माः अर्थप्रतीतिहेतवः ।

स्वान्तमत्तम्, स्वभावरतो नित्यत्वात् विभूतां वर्णां कालनिरूपण्य देशनिरूपणस्य च पौर्वापर्यस्याभावात् उपलब्धिविपरिवर्धनं तदुपेयम् । एका चेयं सत्कल्पात्प्राप्तिसाधुः क्लृप्तिः इति न तन्निरूपणतः नम उपपत्ते इति । तर्हिदमलक्षणम् । उक्तं समुदायिनकधीरिवमिति । तेन पूर्वोत्पत्तमसंबन्धसंभनं पौराणिकं पशोऽप्ययन्ती जायते इति विस्तृतपद्यम् । मनु एव धनधान्यानि स्मृतिः कथं भिन्नं अत्यन्तविपरिवर्धनं भावयति, प्रमत्तदरगतानाकार्णविपयवत्वात् तस्याः स्मृतौ । एतेन नदीदीनादिषु परमेदुःखिः व्याख्याता, क्रममेदेन तदुपपत्तेः । एव च विच्छेदोचरितेषु अर्थप्रयोगे न भवति, सुगतसम्भवाभावात् । प्राप्ये च 'पूर्वार्थान्तिगतसंस्कारादितिः अन्यो यथो वाचकः' इत्यात्मव्याख्यातः । परमाथर्वस्तु सर्वत्रैषु सरणान्देष्येव अर्थप्रत्ययः । अन्वितार्थमिधानस्य अन्यथाऽस्तुपत्तेः इति पश्यामः । )

वस्तुचम् 'अयुक्तं सा च शब्दकल्पना च इति' तत्रापि अर्थापरिज्ञानमेव अस्त्वपत्तेः । इदं हि तस्योच्यते परमार्थस्य उवाचिद्वयस्य, अविद्यमानस्य च कल्पनेति, तर्हि 'सा च शब्दकल्पना च' इति । मुनिभिर्यन्तानां दीनां भाङ्गमिदमेव परिहारं वदन्तः शब्दुचम् ।

ननु च शब्दादर्थं प्रतिपत्तामेव इत्येतत् इदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते । किं यथायद्यतो न शब्दाः ? शब्दास्ते, न शब्दाः । 'शब्दात्' इति चैकवचनं पदाभिप्रायम् । न चैतत् पदमस्ति इति उपपत्तेयेव अनुपपत्तिः । तथा च शास्त्रकारैरपि ( वास्तवार्थैः ) पदाभिप्रायैवेव उपपन्नतः 'पूर्वापत्तिगुतं भावमाख्याते-नावच्छे' इति ( १।१।४ ) कामं मोषपादि, अनुपपत्त्यायमपि हि लौकिकं वचनं तद्य 'तद्य दृष्टिमान्ति पश्युयाः' इति । लोके च अनुपपत्त्यायमेव किञ्चित् दृष्ट्वा शास्त्रं तत्रियमाद्यं प्रवृत्तम् । इह पुनः नैवेयं अनुपपत्तिः समुदायस्य निमित्तात् । कार्यकथासु एकत्रोपपत्ताः । तस्मात् साम्यकारणवचनमपि अन्यैश्च सुवत्या उपपन्नम् । पदावयवनिर्देशस्य। यौ. पद, अर्थः पदं, लौकिकं वाच्यं, वैदिकं वाच्यं इति च । तस्मात् यथायथायत्नं पदं, न एव शब्दः, नान्यत् व्यतिरिक्त-मस्ति इति विद्वम् । बृहती. प्र. १०९-१२३.

● स्फोटवादानिरासः चोदनान्याः धर्मसामान्य-सिद्धयर्थमेव । ऊहादिमान् हि धर्मक्षोदानामेवः, ऊहास्यं पदादिधर्मैः पदापत्तेः कथं प्रतीयते ? एवं पदार्थमृपालैऽपि तदाशितं ऊहात्प्रवृत्तादि । बाल. प्र. ६.

● स्फोटवादिभिः निरवयवव्यापि स्फोटस्य धर्म-वर्तिभिः नादैः अस्तुत्स्तुत्स्तुत्वरत्वेन अविशक्तिः इत्यते । सू. प्र. ५९७.

● स्फोटार्थधारः क्रियाभिन्नि मीको. प्र. ३८६२ 'वाचक्याधिकरण' इति सिद्धौ मणिप्रत्ये द्रव्यः । ● स्फोटविचारः मीको. प्र. ३४६८ 'वाच्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा' इति सिद्धौ मणिप्रत्ये द्रव्यः । ● 'स्फयस्य' कथान्तिनां चाविज्ञेयवृत्तौ च सूर्यं न ज्ञानातिर्न च शक्या चोदयन्तं च सुखं च तपो-पत्ता चैतानि ये दत्तं यथास्तुपानि । भा. ४।१।५७. ● स्फयः यथास्तुपम् । 'यथास्तुपानि संभवति' 'स्फयमेवेदं' इति । स्फयः यथास्तुपार काष्ठम् । वि. ३।१।६. ● स्फयस्य भाग्यं तावदधीयं यथास्तेन । वा. ३।८।१९।२४.

- स्फ्याविकल्पम् । १।१।५।११. मीको. पृ. २१५७. 'द्रवापिस्फयम्' इत्यत्र अधिस्फय द्रष्टव्यम् ।
- स्फ्यादीनां संशोभानुसारेण व्यस्त्रितय दर्शपूर्णमासयोः । वि. १।१।५.
- स्मान्तं पत्रु - 'वशिष्टा भूयस्म' इति । श्राद्धमयूत्रः पृ. ५.१ शारपुरेसपादितः.
- स्मरणं अनादि न शक्य पर्यन्तुषोमनुम् । दुप. १०।४।१।२।२३. ● स्मरणम् । असन्निष्टायमर्थे हि स्मरणमेव मन्यन्ते । बृहृती. पृ. ८०. ● 'स्मरणं चोक्त-माचारात् घञत्तरम् ।' वा. १।३।८।२७. पृ. २८०.
- स्मरण नाम गृहीतमहणम् । ऋजु. पृ. ५२.
- स्मरण पूर्वातुभनोवज्जीवि विज्ञानम् । पृ. ८०.
- स्मरण प्रशुद्धताक अङ्गीनिषधे । मणि. पृ. २६.
- स्मारकाः मन्थाः । नियतोधारण च नियमादृष्टा-र्थम् । भा. १।२।४।३२-४५.
- स्मार्तं च भूतिरिच्छ (स्त्रीणां) विज्ञप नानु-मन्यन्ते । भा. ६।१।४।१५. ● स्मार्तानि अष्टधा-दीनि कर्माणि लौकिकानि । ८।२।२।२. ● स्मार्ता. पशुपाः यत्र न क्रमकालपरिमाणद्वयेन कारिणाः तत्र भीता कारिण्यन्ते इति कुत्र एतन् ? तेनैव गन्तवा-दाचमिति चेन्न, गन्तकारव्यात्रैव प्रथमाभिधानात् । तत्र हि कारणासङ्गमात्रमुपसत्तत्ता । शेषं रिन्द निन्दमन्त्रिनिययुनश्कारम् । वा. २।४।२।३३.
- स्मार्तांशो स्यादीनाश्चीना कर्मणां दर्शिकोमशब्दो नामधेयम् । ८।२।२।२-३. मीको. पृ. २०१८. 'दर्शिकोमशब्द. स्मार्तानां भीतानां च कर्मणा नाम-धेयम्' इत्यत्र अधिस्फय द्रष्टव्यम् । ● स्मार्तंनपि कर्मसु दोषनिषेधार्थानां प्रायश्चित्तानां ऐकार्थे विकल्प । भा. १।२।१।०१६.
- स्मार्तांशोनामपि उपनयनोत्तरकालवर्तं उच्यते । भा. ६।२।६।२१-२७.
- स्मार्तांशुर्कर्मसु उपनयनोत्तरकालः । ६।२।१।२२-२३. मीको. पृ. ३१०. ● अधिस्फय स्मार्तांशुर्कर्मसु उपनयनोत्तरकालः इत्यत्र अधिस्फय द्रष्टव्यम् ।

- स्मार्तादिनिषेधः दृष्टार्थः यथा विवाहे - 'अतो-विर्णी' इत्यादि । तदुक्तं विश्वामित्रेण 'रोगिण्यादिषु तु दृष्टविरोध एव' इति । बाल. पृ. ३१.
- 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूक्ते' अर्थ निमित्ततो व्यन्याल्पः प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३५.
- 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूक्ते' अर्थ निषिद्धप्रतिषेधविविध. स्मार्तः । पृ. १६.
- स्मार्तनियमानां प्राङ्मुञ्जानभोजनादीनां उप-नयनात् प्राङ् न नियमः । वि. ६।२।६.
- स्मृतिः । 'अनुष्ठानकाले च संस्कारैरेव केवले । तद्वृत्तस्मरणैर्वाऽप्य वेदोऽप्येतुषु तिष्ठति ॥ तेनाथ कथय-द्धिया स्मृतार्या कथ्यते श्रुतिः । पठिताभिः समानाऽथै केन न्यायेन वाच्यते ॥ स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं भवेत्स्म-मवैदिकम् । तन्मुक्त्वैकं ततोऽन्यानि व्यवहारज्ञता-मिषुः ॥ कथमेवायणीयादिपठितश्रुतिमूलिकाः । दृश्यन्ते स्मृतयः सर्वा भद्रोपनयनादिषु । तदा तन्मन्थपारयेर्षं वाक्य किंचिदपस्मृतिः । मूलान्तरोद्धये वक्तुं जिज्ञा नो न प्रवर्तते ॥ प्राथिता च स्मृतिर्भूता काचिन्वापरिदा यदा । ध्रुवते न चिदादेव शापा-तरगता श्रुतिः ॥ तदा वा ते मुन्यन्त्या स्यान्नेवाधिकमानिनः । प्राधापानव-स्यान ध्रुमेव प्रशुच्यते ॥' वा. १।३।२।४. पृ. १८७-१८८. ● स्मृतिः अनुभूतविषयेव । बृहृती. पृ. १६५. ● स्मृति. अपि आचार वेदार्चनं योपलम्भ अन्वतुशानयेन प्रवृत्ता । वा. १।३।३।७. ● स्मृतिः अर्थसादृश्यस विधिप्रमत्तया स्मृत्या वाच्यते । यथा - 'मा गामनागामदिनि वधिष्ठ' इति विधिप्रमत्तया 'मा न हन्यान्' इत्यनया 'तत्रयेयादो मनु'प्रात आगतं अन्वदिमन्तु वाऽर्हति उशान या वेहेन वा च्छदते' इत्यन्य-वादप्रमत्तया 'मदीश या मदान या ओत्रिवायोव-कथयेत्' इति । बाल. पृ. १४०. ● स्मृतिः अर्थमन्थकारिणि । इतः प्रभृति इव स्मृतिः प्रवृत्ता इत्यनर्थमगाः अनधि-पशाम् । सु. पृ. ११५.
- स्मृति. आचारदृक्करीया भा १०।१।१।०।१२.
- स्मृतिः उपनयनमात्रमाऽऽमर्या पुरयन्त्यात्वं प्रति-



पंचमि । वि. ३।८८. ० स्मृतिः वाचिन् ' औदु  
 गरी सर्वा वेद्यितया ' इत्यादि न प्रमाणम् । १।  
 २३. ० स्मृतिः ' धृतं आत्मात्मैर् ' इत्यादिः  
 प्रमाणम् । १।३।४. ० स्मृतिः गृहीतमाहितरामेण  
 अग्रमणितुल्यत्वे, न तु अग्रपार्थक्ये । सा हि  
 स्वात्मन्वेण अग्रपरिच्छेदासमर्थाऽपि पार्थक्यविषयपूर्वसु-  
 भ्रमप्रमत्ता तद्विषयभूतं पार्थक्यविनयेत्यर्थं अवस्थापयति ।  
 रत्नाकरः अनुमानं श्ये. १५८. ० स्मृतिः ज्ञानकर-  
 णिका । मणि. पृ. १९. ० स्मृतिः धर्मं प्रमाणं न  
 मरति योच्येपत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, अनु-  
 वादने काणामाश्रयेण इति पूर्वशः । अस्मदादीना  
 प्रत्यक्षेषु परीक्षेषु च ज्ञानावेदेषु विप्रकीर्णानुपेक्षार्थं  
 एव संशयेण कथनायैः स्यात् स्मृतिर्धर्मं प्रमाणं इति  
 सिद्धान्तः । वि. १।३।१. ० स्मृतिः । नच स्मृति-  
 तोऽपि स्मृतिजननात् मानुसमर्थेन स्मृतिहेतुया इति  
 वाच्यम् । प्रमाणानुसंधेयैरुपसंहारात् तत्र हेतुत्वात् ।  
 न च स्मरणेन अनुभवजन्यसंस्कारशास्त्रं स्मरणेच्छं  
 अस्मरणमप्यत्र । चरमाप्तुनेरेव तस्माच्छरकल्पनात् ।  
 मणि. पृ. १९. ० स्मृतिः प्रत्यक्षधृतिविक्रान्तं न  
 प्रमाणम् । वा. १।३।२।३-४. ० स्मृतिः प्रमाणम् ।  
 तनु नोपलभन्ते एतज्जार्थिनं प्रथमं ( स्मृतिमूल-  
 भूतम् ) । अतुपलभमाना अपि अनुभूयिष्यन्,  
 विस्मरणमपि उपपन्नं इति । तनुपपन्नत्वात् पूर्व-  
 विशानस्य वैशिकिज्ञाना स्मरताम्, विस्मरणस्य चोप-  
 पन्नत्वात् प्रत्यक्षात्मानुभवानुपपन्नो इति प्रमाणं स्मृतिः ।  
 भा. १।३।१।२. पृ. १६५. यदा तु शास्त्रान्तरेषु  
 विद्यन्ते एव ताः स्मृतयः, तदाऽपि कस्या शास्त्रांश-  
 काः पठन्ते इत्यस्यास्य विस्मरणम् । वैदिकरामान  
 तु प्रामाण्यविद्ये पर्यायस्येन, तद्विशेषविधानं पुनः  
 अनौपचारिकत्वात् अनादत्तमेव । वा. ० स्मृतिः प्रमाणं  
 विहितस्य वाच्यमात्रे । १।३।१।५-३. ० स्मृति-  
 लोभमूलिका न प्रमाणम् । भा. १।३।२।८. ० स्मृतिः  
 वेदमूलः वैदिकमन्त्रादिप्रणीतत्वात्, उपनयनाप्यत्र  
 तादृग्स्मृतिर्त् । वि. १।३।१. ० स्मृतिः तादृग्प्रयोगात्

प्रतीयती । प्रयोगात् स्मृतिरनुमीयते । प्रयोगो दुर्बलः  
 स्मृतिः इत्युक्तम् । भा. १।३।२।३. पृ. ५८६-५८७,  
 ० स्मृतिः श्रुतिविच्छेदा अग्रमाणम् । १।३।२।३. पृ.  
 १८५. ० स्मृतिः श्रुत्या नाप्यते, अग्रप्रतापः । वा.  
 ३।३।३।४. पृ. ८६०. ० स्मृतिः । समानप्रकारक-  
 स्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वात् समूहालम्बनाविधौ न  
 एकैकगोचरत्वमिह स्मरणानुपपत्तिः । उद्गोचरसमवधान-  
 स्यैव तच्छस्मृतिजननकारणात् । मणि. पृ. १२. ० ' तत्र  
 तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि नैव  
 दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुसिद्धताम् । ' वा. १।३।२।४. पृ.  
 १९३, ० 'हु. श्रुतत्वमपि ज्ञानमूलं तत्राप्यते स्मृतिः । '  
 १।३।२।३. पृ. १८३. ० न वा अदृष्टपूर्वं स्मृति-  
 भेदिति । भा. १।३।५।२. पृ. ६५. ० ' परोक्षश्रुत-  
 भूतश्च यत्न स्मृतिरिष्यते । १०३ ॥ प्रमिते च  
 प्रवृत्तत्वात् स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता । ' १०४ ॥ श्लोवा.  
 शब्द. ० ' प्रतिमन्त्रतत्त्वं चैवं स्मृतिरस्या विधीयते ।  
 सिध्याश्च मनसो निरर्थं कल्पे कल्पे चोद्देशः । ' वा.  
 १।३।३।०. पृ. २०२, ० ' या तु वैदिकिच्छेह स्मृतिः  
 वाच्यं दृश्यते । सा तु स्याद् श्रुतिमूलैव न स्पष्ट-  
 श्रुतिमूलिका ॥ ' १।३।२।३. पृ. १७२. ० वेदतुल्या  
 हि स्मृतिः । वैदिकेन एव पदार्थं स्मरन्त्ये इत्युक्तम् ।  
 भा. ६।२।३।२२. ० ' सर्वा तावत् स्मृति-  
 निरय श्रुतिमूलप्रामाणिका । ' वा. ३।४।४।१९. पृ.  
 ९०८. ० स्मृतयः धर्मं प्रमाणम् । मणि. पृ.  
 १३. ० स्मृतयः धर्मं प्रमाणं न वेति संशये प्रमाण  
 इति सिद्धान्तः । भा. १।३।१।१-२. ० स्मृतयः ।  
 शास्त्रान्तरेषु प्रतीयन्ति हि श्रुत्यान्तरप्रत्यक्षान्येव वेद-  
 शास्त्रानि पुनर्यमोनुमानरूपेणापठितानि वेदमन्त्रान्य-  
 विज्ञाद्यमप्यात् स्वल्पेणानुपपत्त्यस्य अर्थापत्तिरप्यन्यद-  
 र्ण्यापि निश्चिद्यन्निस्सानीयेन तेषु परोक्षमपि  
 व्यग्रमानानि पिच्छीकृत्य स्मरन्ते । वा. १।३।२।४  
 पृ. १८३, ० अनादात्किमपि प्रमाणशान्तिमूलं हि  
 अनादात्तैर्दमूलत्वात्प्राणात्, स्मृतयः निरर्थक्यामप्याः  
 श्रवणन्ते धर्म-अवहापुद्गलेन स्मरणविभूम् । १।३।२।३

पृ. १६९, \* स्मृत्या अदृष्टार्थेषु दृष्टार्थां वाच्यते, अप्राप्तवाच. । ३।३।७।१४ पृ. ८६०. \* स्मृत्या अविगीतया विगीतस्मृतिर्वाच्यते, यथा- 'न स्तोत्रं म्यात्' इत्यनया 'तथैव सतमे भक्ते भक्तानि पठनरनता । अश्वस्तानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति आस- स्मृतिरपि । वाचस्तु अत्र दण्डाभावमात्रपरत्वं अल्पदोष- परत्वं वा । बाल. पृ. १३९. \* स्मृत्या आचारो वाच्यते, अप्राप्तवाच. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. \* स्मृत्या आचारो वाच्यते, यथा- 'मातुलस्य मुता- मूद्रा मातृगोभा तथैव च । उमानप्ररा चैव त्यक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ॥' इति स्मृत्या मातुलकन्यापरि- णयनाचारः दाक्षिणात्यानाम् । बाल. पृ. १३८. \* स्मृत्या- आसाविगीतस्मृत्या अनासविशीतस्मृतिः वाच्यते, अप्राप्तवाच. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. \* स्मृत्या-आसस्मृत्या-अनासस्मृतिर्वाच्यते । यथा- 'नातमानं घातयेत्' इति मन्वादिस्मृत्या 'वेदारे पातयेद्देहम्' इति पाण्ड्यादिस्मृतिः । बाल. पृ. १३९. \* स्मृत्या श्रुतिप्रमथया लिङ्गादिप्रमथया अर्थ- वादप्रमथया च स्मृतिर्वाच्यते, अप्राप्तवाच । वा. ३।३। ७।१४ पृ. ८६०. \* स्मृत्या श्रुतिप्रमथया लिङ्गप्रमथया स्मृतिः वाच्यते, यथा- 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् निवे- दानस्य मध्ये म्यादृतिभिर्हुरा' इत्यानया श्रुतिप्रमथया स्मृत्या 'न दोषो अग्रे अन्यजातमस्ति' इति दत्तक- पुत्रनिषेधलिङ्गात् त-प्रमथ 'यस्य ये कीजिनो जादास्तस्य ते नेत्रस्य तु' इत्याया । बाल पृ. १३९-१४०. \* स्मृतेः प्रमाणांतरमूलत्वम् । बृहती. पृ. १३०. \* स्मृतेः प्रमेयवर्ग्यस्त्वेन अत्राप्यस्वमात्र मयति, न तु श्रुतिवाचकत्वम् । सु. पृ. १८०. \* स्मृतेर्मन्वार्थे वादमूल्यम् । मन्वेभ्यश्च अर्थार्थाद्भ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यते इति प्रत्ययमवयव्यते । ..... ये आलोचनमात्रेण मन्वार्थनादान् पश्यन्ति तेषां तन् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति तेषां तदाधित मपि च कथंचिस्मृतिमूलं मयति । तस्मात्त एव स्मृतिः । भा. १।१।१।९ पृ. १६५३. \* स्मृतेर्मूलं

न दृश्यते- 'शास्त्रानां विप्रकीर्णतयात् पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्वरयात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥' वा. १।३।१।२ पृ. १६४. \* स्मृतेर्लोमादिदृष्टमूलि- काया अप्रामाण्यम् । वि. १।३।३. \* स्मृतेः वैदिकं लिङ्गं बलवत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. \* स्मृतेः श्रुतिविद्वदायाः अप्रामाण्यम् । भा. १।३। २।३-४. \* 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूलेऽव- धारिते । त्रिरोषेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्थते ॥' वा. १।३।३।७ पृ. १९८. \* सदृश- दर्शनात् सदृशे अर्थान्तरे स्मृतेःदोषः । बृहती. पृ. ५४. \* स्वात्मयोगेण प्रमाणत्वं स्मृतेःस्वावन्न संम- तम् । वा. १।३।२।३ पृ. १७२, \* 'स्मृतीनाम- प्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् । श्रुतीनामपि भृथिष्ठ विगीतत्वं हि दृश्यते ॥ विगीतवाक्यमूलानां यदि स्यादविगीतता । तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेत्सर्वविपर्य- यात् ॥' १।३।८।२७ पृ. २८६, \* स्मृतीनां कासाचित् स्वधेदशात्तागतत्रचनविपर्ययात्तापान्तर- वचनमूलानां अधीतत्राक्यत्रिरोषो दृश्यते, तापैव दृढतरस्मरणोपस्थापितपुरुषान्तस्य- ( स्मृतिमूलभूत- ) श्रुतिनिराकरणं न शोभते, अध्ययनवच्च स्मृतेरपि धारणसामर्थ्यात् । १।३।२।३ पृ. १७०. \* स्मृतीनां चर्मादिविपशाणां वेदेकशरणत्वात् प्रामाण्यम् । सु. पृ. ४१. \* स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्वरूपेणैव अप्रामाण्यं इति भाष्यकारमतम् । तत्र अननुष्ठानलक्षण- मप्रामाण्यं न स्वरूपतः इति वार्तिककारमतम् । कु. १।३।४।५ पृ. ५६. \* स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेद- तुल्यता । वा. ६।१।६।२२. \* स्मृतीनां शाक्या- दीनां अप्रामाण्यम् । भा. १।३।३।२ वर्णक ३, \* स्मृतीनां श्रुतिविद्वदानां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । १।३।२।४ वर्णक २, \* स्मृतीनां सनैधर्मस्य अस्मिन् विरोधे । १।३।७।१५-२३. \* स्मृतीनां ( मन्वादि ) स्वसमानाधिकरणस्याप्यवहितपूर्वं - हागृह्णितानाविपय- विपयस्वरूपादृतीतप्राहित्वेन प्रामाण्यम् । गणि. पृ. १३. \* 'तेन वेदविद्वदानां स्मृतीनामप्रमाणता ।

ददुश्च्युतमानरागदम्भमूला हि ता यत ॥' वा. १।३।  
 २।३ पृ. १७५. \* 'तस्माद् वेदविक्रान्ता दृष्टार्थाना च  
 हेतुभिः । स्मृतीना न प्रमाणत्वं विद्वत्त्वय मनागपि ॥'  
 १।३।२।३ पृ. १७२. \* 'न हि छाशाद् प्रमाणत्वं  
 स्मृतीनामुपपद्यते ।' 'वेदविक्रान्तानाम हि तादेव  
 प्रवर्तते । तदर्थविवक्ष्य यान्तु प्रणय नोरलभ्यते ॥  
 प्रत्यक्षे श्रवमाणे तु न चित्तकानुमानिश्चम् । न हि  
 ह्स्तिमि दृष्टेऽपि तदर्थेनानुमेयत्वे ॥ तादेव स्मृत्यधोः  
 पुस्तकानुमानिभाः । यावत्प्रत्यक्षराशेण मूलमेषा न  
 कृत्यते ॥' १।३।२।३ पृ. १७२. \* स्मृती ज्ञानस  
 श्रुतयत्नो न हेतुत्वात् । मणिः पृ. १०. \* स्मृतिषु  
 समाप्तायाः प्रवैद्याभावात् । ऋजु. पृ. ८.

ॐ स्मृत्यधिकरणम् । स्मृतिः धर्मं प्रमाणम् ॥

धर्मस्य शब्दमूलतज्ज्ञानमनपेक्षं स्यात् ।  
 १।३।२।३॥

भाष्यम्— एव तारदृश्यस्य वेदस्य प्रामाण्य-  
 मुक्तम् । अर्थेदानी यत् न वैदिकं शब्दमुपलभ्येन्नहि, अथ  
 च स्मरन्ति, एतमनवर्तेऽनुशास्य एतस्मै च प्रयोच-  
 नायेति । मिमंठी तथैव स्थाय वेति । यथा अष्टकाः  
 कर्तव्याः, शुक्लतुण्डायाः, तद्वामं नमिक्तधम्, प्रया  
 प्रवर्तयित्वा, शिवाङ्गमे कर्तव्यमित्येवमाशयः । तदु-  
 च्यते— 'धर्मैव शब्दमूलतज्ज्ञानमनपेक्षं स्यात्' इति ।  
 शब्दलक्षणे धर्मं श्रुतम् । 'बोद्धव्यलक्षणेऽर्थो धर्मः'  
 इति । अतो निर्मूलतज्ज्ञानमिति यमिति । ननु वेदितु-  
 रिति यतो पशयोः कर्तव्यं इति, कथमिष त्वे वेदित्वय-  
 कर्तव्यं पशयोः इति स्मरणानुपपत्त्या । न हि अन्तुभूतो  
 ऽधुतो वाऽर्थः । धर्मोऽपि, न चास्मादेदिकवादीविकल्प  
 च स्वरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानसम्भवात् । या  
 हि मन्या स्मरेद्विद मे दीक्षित्त्वमिति, न मे  
 दुदित्वाऽस्तीति मर्या न जानुविद्वदौ प्रवीयात्सम्प्रे-  
 तज्ज्ञानमिति । एवमपि यथैव परम्पर्याद्विच्छेदात्  
 अथ वेद इति प्रमाणमेषा स्मृतिरेवमिधमि प्रमाण  
 भवित्परीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात्  
 मन्थस्य ज्ञानपरत्वं पूर्वविज्ञानम् । अष्टादशिव्यु त्वदृष्टाधेत्

पूर्वविज्ञानकारणमनात् न्यामीदृशमतिरेव गम्यते ।  
 तदथा, कश्चिन्मास्वप्नो वेदेत् स्वराग्नेहमस्य कृत्विरोप  
 स्येति । कुनखे पूर्वविज्ञानमिति च पर्यनुपचो ज्ञानस्य  
 मेवापर विनिदिशेत् । तस्य कुनः ? अस्त्यन्यत्नयत् ।  
 एव ज्ञानस्यपरस्परतायामपि सत्या नैव आनुचित्यप्रतीयु-  
 विद्वारः सम्बन्धोऽर्थमेतदिति । अग्रे नाऽऽवर्तयने-  
 जातीयकमनपेक्षं स्यादिति ।

वा— एव तावद्विध्वयैवयदमन्त्रनामपेक्षावस्य  
 वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोग. साधितः, इदानीं यौक्येयु  
 सर्वमागार्थावधिषु मन्त्रादिप्रणीतनिरन्धनासु स्मृतिध्व-  
 निष्वेयु चाऽऽचारेषु चिन्ता । तत्र भिचिदुद्दाहय-  
 विचारः कर्तव्य. इत्यष्टकादिस्मर्यानि मन्त्रादिस्मर्यानि  
 तदुक्त्यवधारणानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाहि-  
 यन्ते । उदैहेतुः श्रमिषोपने । 'पारतन्त्र्यात्सतो  
 नैषां प्रमाणत्वावधारणा । अत्रामाण्यव्यिच्छरपरतु  
 ब्रह्मिन्मैव विद्वन्ब्रह्मे ॥' मन्त्रादिचित्रं स्मृत्यवेष स्मृतिश्च  
 मूलप्रमाणावैशिष्यीति नैश्चर्यापि वेदव्यतिरेकप्रामाण्य  
 निश्चयः । यत्तु वेदव्यतिरेकप्रामाण्यविशिष्टप्राम-  
 न्यपरिमहदादर्शकनो नानामाण्यव्यतिरेकमिति युक्तः  
 उदैहः । तत्र पूर्वपक्षवादी कस्यि नैषां प्रमाणमेषा-  
 पेक्षितव्यमिति । कुतः । 'पूर्वविज्ञानविषये विज्ञानं  
 स्मृतिरुच्यते । पूर्वज्ञानादिना तस्याः प्रामाण्यं  
 नावधार्यते ॥' सर्वस्मरणानि हि मन्त्राद्यावत्पतेऽर्थे  
 तदनुकल्पेणोपजायमानान्यर्थे समपेक्षित । तद्विद्वत्प्रा-  
 दीना स्वर्गादिशास्त्रशाधनभाव प्रत्यक्षादीनि तावत् पक्ष-  
 न्दीनि साधितम् । शब्दोऽपि यथाऽग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षे-  
 णोपलभ्यते नैव मन्त्राः । 'प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे  
 मद्वाकररूपना । धर्मोस्तिप्रमाणमागिह विप्रशु-  
 त्तरा भवेत् ॥' शब्दस्य तादेवमेव प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।  
 स चेतैतानवगम्यमानोऽप्यस्तीत्युच्यते ततो वर धर्मा-  
 क्षिरमेव निप्रमाणमव्युपगतमिति । 'न वाऽऽनु-  
 मानस्यपरिमश्रुतनाभ्रुतिवन्त्ये । न हि स्मृति-  
 स्या व्याप्ता दृष्टाऽन्यद्वाऽनुमापकम् ॥' यथैव धर्मं संकल्पयन्तान्त्रिभिरिति धर्मते तथाऽऽ-

कादिभ्रूतावपि । 'न चाऽऽगमेन तद्गोभो नित्येन कृतत्वेन वा । त्रिसृम्भ कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥' यद्यपैन्द्रियकत्वादष्टकादिस्मृतीना षोडशेयागमगम्यत्वं संभवति । तथापि विप्रलम्भभूयिष्ठ एवादशद्वेषवचनेषु पुरुषेभ्यस्तन्मध्यवसानम् । दृश्यन्ते ह्यगममिहानप्यर्थागमिस्त्वाभ्यारोपेण केचिदवत्येऽप्यभिदधाना । तेन मन्वादिभिरपि त्रिमष्टकाश्रुतीरूपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिरन्धनाना प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धयवाक्यत्वार्थमिति द्रष्टव्यमिति कृतत्वेतत्ता भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्यविधात । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिस्मरसरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्व प्रतिपद्यन्ते । विधिद्यत्यन्तात् । न च मूलान्तर न्यायागत सूचयन्ति । अन्वयपरत्वात् । न च सर्वेषां स्मृतिप्रणयिनामविगानम् । येन षोडशेयागमबलाद्बलवन्धपूर्वकमिति मूलत्व स्थत् । 'न च विज्ञायते वाक्यं कीदृशं तैर्निरूपितम् । अर्थान्नादादिरूपाद्धि पश्यामो ध्राम्यतो बहून् ॥'

यदि क्षेत्रदेकान्तेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्वयेन मन्वादिभिरलब्धानीति । ततः काऽपि कल्पना एतादृशत्वेऽप्यन्वयार्थान्नादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यत पुरुषादृश्यते । तेन तेष्वप्यागमत्वा भवति । मृतसाक्षिकव्यवहारवच्य मन्वीनशास्त्रामूलत्वं परंपराया यसौ यद्वोचते तत् परंपराणीकृतम् । तस्मात्काऽऽगमेनापि मूलोपलब्धिः । 'उपमानं त्वदष्टैर्बन्धुमैः सप्तशो चानिरूपिते । नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसावयनम् ॥ अर्थापत्त्याऽपि यत्किञ्चिन्मूलमित्यत्र गम्यते । तच्छास्त्रमात्रं पश्येऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥' यदि हि श्रुतिकल्पनेनाग्निः स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सम्यग्मूलम्यात् । संभवति तु स्वाम्मूलत्वेन नेनानैकत्वात्पदार्थापत्तेः सामान्यो दृष्टस्य ताऽन्यथा । तस्मात्तन्मूलविधयोच्यतामप्या श्रुती सास्त्रपि मूलान्तेऽप्यभिनेतृमूलभावात् त्रिमूलतामिष्यत् । 'ननु ये विदुरेवमिति तर्कव्यताक एतत्कल्पशास्त्री पदार्थे नोप इति । अथवा य कर्त्तव्योऽपि विधिः । तदुक्तं तथः विना नन्त

शास्त्रात् कथमिहानुपपन्नं न कर्त्तव्योऽसाविति वदेयुः । नन्वप्ये एव वदन्ति कर्त्तव्य इत्यप्ये न वा कर्त्तव्य इत्याहुः । कथमन्वयं यदा तेषामप्येवमप्यस्यत इति कथिते मन्वयेन प्रतिपत्तिः । अथवा ये मन्वादयो विदुरकर्त्तव्योऽप्य पदार्थे इति कथयन्ति ते विनाऽप्यप्येन लोक वक्षयितुं तदित्यन्ति कर्त्तव्य एवायमिति । 'स्मरणानुपपत्त्या' इति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्थापत्तिं पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्ताऽऽगमगतपूर्वार्थत्वात् स्मृतिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किञ्चित्प्रमाणं संभाव्यते ततः स्मरणं भवेन्नान्यथा । कस्मात्पुनः पुनः दुहितरवाऽऽतिरम्यं च न्यादीहोद्गोदाहरणं कृतम् । स्यान्तुल्यत्वात् । पुनःदिश्यानीयं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं दौहित्रस्यानीयं स्मरणमतश्च यथा दुहितरुभाय परामृश्यं दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मान्ये तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षात् अस्मभ्यवगमात्शास्त्रादिसंस्मरणं भिद्येति मन्तव्यम् । 'यथेव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद' इति वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

इतरन्वयैवैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनः निर्मूलत्वमाह । वेदः पुनः तत्रिशेषः प्रत्यक्षगम्यस्यैव पदादिः तदेव पुरुषान्तरस्मृत्युपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि रमृतमुपलभ्यान्वेऽपि स्मरन्तोऽन्वयेनैवैव समर्थेन न्तीरयनादिता । सर्वेभ्यः चाऽऽऽनीयस्मरणानुपूर्वमुपलब्धिः संभवतीति न निर्मूलता । शब्दसम्बन्धसुपत्तिमात्रमेव चेह वृद्धयन्तहारधीनम् । प्रागपि हि वेदशाब्दादयस्तु तिलक्षणं वेदान्तरविलक्षणं वाऽप्येदृशस्यैवादिभ्यः मन्त्रब्राह्मणं दिरूपानि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयः सजा इति तद्वद्वेदेषु चालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्वं साधितम् । ननु अष्टकादिषु पुरुषान्तरस्येवमपि कुम्भकारादियस्त्रिभ्यः किञ्चिद्विज्ञानमूलमस्ति । यदि हि कर्त्तव्यरूपमात्रं सम्येत् ततः पाकादि तदिदं प्रैरन्वयानुतिष्ठती दृष्ट्वा परे रमरेयुः । यतस्त्रिह स्वार्थादिष्वप्यापनसंबन्धं सम्येत् । नातो पुरुषान्तरैरुपलभ्या वैध्विदृष्टवत् इत्यन्वयपरम्परा न्यायेनाप्रमाणत्वात् । सर्वेभ्यः आदिभ्यः परात्पतेन वेद

वत्प्रतिष्ठयमिमानो भारतनेऽभ्यारम्भरानिर्दयैरम् ।  
 वेदे हि प्रामाण्यव्यानादित्वादिप्रामाण्यस्य । कथम् !  
 'सो यो प्रदीता ज्ञानस्य मरुतं नोपलब्धयाम् ।  
 स्वानन्वयेणापृष्टीते च प्रामाण्यं नाप्रतिष्ठते ॥'  
 तादृग्वददृष्टादिभिरणम् । न च चोदना मूलभूतोप-  
 लभ्यते । न चाननुभूतधर्म्याऽनुमानु कथयते । यदि च  
 वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्राणिताः स्तुस्ततोऽधेस्मरण-  
 कदित उरन्त्याय मन्नादिभिः प्रणीत इत्यपि पारम्पर्येण  
 स्मर्यते । आदेतम् । अर्थस्मरणेन ह्यनार्थाना विप्रशोभन  
 मूलसाधनमादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि दृष्टव्य  
 प्रमाणव तदेव विस्तृतं सुख्यते । अर्थस्मृतैः स्वतः  
 प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुत्रास्तदादेतन्जानन्ति यथा  
 वेदमूलशान्तिना प्रामाण्यं न निश्चीयते इति ते कथमित्य  
 तनानादरं त्रुत्तुं । अथि च - 'येन यन्नेन मन्वादि-  
 रात्मवाच्यं प्रपाटितम् । कस्मात्तैरेन तन्मूलं  
 चोदना न समर्पिता ॥' यदि हि तैस्पर्षमात्रेणैवा-  
 न्वेभ्योऽभिमतं न वेदो दृष्ट इति तस्मत्पूर्वैरेवैतन्प-  
 द्यने पर्यनुयोग इति निर्मूल्येऽप्यतःप्रवृत्तत्वात् निर्मूल्य-  
 स्वानं सुकथ्यते । अथि तु प्रतीयन्तानामुक्त्वा कथ्येत  
 ततः स्रोत्रा तुद्वादिस्मृतीनामपि तद्द्वारा प्रामाण्य  
 प्रकथयते । यथैव च वदन्तिरेव ए एव तज्जडीनशात्ता-  
 मल्लके निश्चिन्म प्रमाणीकृतात् । अथ विद्यमानिशात्ता-  
 गता एतैरेऽर्थात्ताऽपि मन्वाद्य एव सर्वे पुत्रास्तत  
 एवोपलभ्यन्ते । युक्ततश्च न्यायवाचाऽनुधनविषे.  
 साध्यादेवदेव प्रतीयतिरिति स्मृतिवगवनेपर्यं स्थात् । न  
 च तादृग्वदने । पीडकादाकपदिद मन्वादिभिः प्रतिपत्र  
 किं विधिपरतुनायैत्रादृक्तादिति । पदव - 'महृसाऽपि  
 प्रथनेन तमिल्लतां परामुखम् । कृष्णसुहृदिविके  
 हि न सविद्विधिमचउत्ति ॥' न च मन्वादिजनना  
 द्वैदमन्त्रनिमित्तम् । ते हि निर्मूलमपि विद्वत्प्रमादि-  
 हेतोःस्तला लोक यत्रान्येव वदेत् । तस्मादप्रमणम् ।  
 अपिचा वन्मसागान्यात् प्रमाणतनुमातं स्यात् ।  
 २ ॥  
 माप्यम् - अपिचेति पद्यो भावश्चेति । प्रमाण  
 स्मृतिः । पिशाहं हि तिरिकमित्यस्या भविष्यति ।

पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणमात्रादिति चेत् । अस्या  
 एव स्मृतैर्द्वैदित्तं कारणतनुमात्रस्यगदे । तन्नु नानुमान-  
 नम्, अनुपवत्या । न हि मनुष्या इहेन जन्मत्वेनं-  
 ज्ञानीयकथयंतनुमवित्तुं शक्नुवन्ति । ज्ञानानुमानभूतं च  
 न सार्धेन । प्रत्यस्तरनुमीनेन, कर्तुंशामान्यात्स्मृतिवैदिक-  
 पदाधेयो । वेदोत्पत्तौ वेदमयोगक्षितीकनानम् । ननु  
 नोपलभन्ते एवज्ञातीयक शक्यम् । अनुपलभमाना अप्य-  
 नुमिगीरन्, विप्रमरणमप्युपवन्ते इति । तदुपलभना-  
 द्पूर्वविज्ञानस्य वैदिकिकाना स्मृत्या विस्मरणव्य चोपरत-  
 त्वाद्मन्थानुमानतुपवन्ते इति प्रमाण स्मृतिः ।

अदृक्तास्त्रिधाश्च मन्वा वेदे दृश्यन्ते 'या जनाः  
 प्रतिनन्दन्ति' इत्येवमादयः । तथा मत्तुपरिधतमिपया-  
 नाशाराणा दृष्टाधेःत्वादेव प्रामाण्यम् । गुणोत्तुगामदक्षीते  
 गुणस्वभावविषयति प्रथममिथेवेदिनस्य न्यायान् परिनुदी  
 वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति 'तस्माच्छेदेषु पूर्व यत्  
 पापीनाम् पश्चादप्येति' इति । प्रपञ्चतामपि च  
 पौषपत्राया, न चर्वायैवैव्यारमन्त्ये । तथा च दर्शनम्  
 'मन्वाविर प्रया अथि' इति । तथा 'खलुदीक  
 परिगुञ्जन्ति' इति च । गौनचिह्नं चित्ताकर्म, दर्शनं च  
 'यत्र ज्ञानाः स्वतन्ति कुनारा विधिना इव' इति ।  
 तेन ये दृष्टावन्ते तत एव प्रमाणम् । ये दृष्टावन्तिस्तु  
 वेदिकद्वाराऽनुमानमिति ।

या - सर्वथा तापमन्वादिप्रणीता, तत्रिकभनाः  
 स्मृतयः सोपपि च विद्यास्थानानि स्वार्थे प्रतिपादयन्तु-  
 पलभ्यन्ते । मन्वादीना चाद्वैतव्यवहारविज्ञानसूत्रमह  
 किंविदवर्थं कल्पनीयम् । तत्र च - 'भ्रान्तेस्तु-  
 भनादाऽपि पुंवाक्याद्विप्रलम्भमानात् । दृष्टानुपपत्त्य-  
 साधत्वाद्योऽन्वैव लपीयसी ॥' सर्वत्र चादृष्ट-  
 कल्पनासा तादृग्वदपि न परदृष्ट न रिक्तादि न  
 चाऽदृष्टान्तरमच्छावति । तत्र च तो तावत्कल्पद्वैतवद-  
 साह्यधर्मविशेषावपि । सर्वत्रैवैवामुत्तमवदप्रमाण-  
 कायश्च । इदानीन्तेश पुत्रपर्यं प्राणितर्कसादीनामनु-  
 र्विवा । तत्ररिहागेकपापश्च मन्वादीनामित्यनेऽदृष्ट-  
 कल्पना । अनुमनेऽपि त एव तावदनुभवः कल्पवि-

तय । पुनश्चोदानीतनसर्वपुरुषद्वातिविपरीतसामर्थ्य-  
 कर्त्वा, मन्वादिस्वैतत्सर्वशब्दा निराकृतम् । पुरुष  
 वाक्यपरतऽप्यध्वरम्परया निराकृतम् । न हि निष्पत्ति  
 प्रमाणसमाप्नो ह्यपते । तथा विप्रलम्भेऽपि तत्कल्पना ।  
 विप्रलिप्सा प्रयोजन लोकस्य च तत्र भ्रातिसंस्थाश्रेयत  
 कालमनुवृत्तिरित्यायाध्वणीयम् । उत्वजस्य च हृदस्य  
 प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिराकरणदूष्टविरोध । तस्मात्सर्वेभ्य-  
 श्चोदनाकल्पनेन न्यायसी । तन हि त मानादृष्टान्धुपगम ।  
 नोपास्तु महाजनपरिग्रहादय सर्वेऽनुविधीयन्ते । संभा-  
 व्यते च मन्वादीना चोदनापूर्वविशानकारणत्वेन । तदध  
 मेवाऽऽह ' तेनोपपत्तो वेदसंयोगस्तैवगिणकानाम् ' इति ।  
 यानि पुनस्तुपनवदसंभावनाना म्ले-ज्जादीनामती-  
 ष्टिप्रथास्वरूपानि तेषा मूलकल्पनावेलायामेव चोदना  
 संभावनापद नाऽऽरूढेति मिथ्यात्वदेतुभूतचतुष्टयपारि-  
 शेष्यादपमाणवम् । सभाविनाया पुनश्चोदनाया कार-  
 णांतरनिषेधे कृते निर्मूलवाचमवात्परिशेषिद्ध चोद-  
 नामूलत्वम् । यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्ते इति ।  
 तन केचिदाहुः । नित्यानुमेयास्ता न कदाचिदुच्चार्यते ।  
 यथा लिङ्गादिकरिता । कथमनुचारिताना मूलयोप-  
 पत्तिरिति चेत् । नैप दोष । पाठाविच्छेदव्यतरम्पयेण  
 स्वरणात्तसिद्धे । यथेन हि ग्रन्थ संप्रदायादविच्छिन्नोऽ  
 स्तिव मनने तथेव प्रतिशया निरत्यानुमेयभ्रुतिसंप्रदाया  
 निच्छेदसिद्धिः । तद्वयमुक्तम् । अध्वरम्परयायादेव  
 या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुष  
 प्रत्यक्षादिप्रसक्तानादुर्लभतरमस्तित्वम् । तथा च  
 स्मृतेरपि येव व-प्यादीहिमनुत्पत्ता । लिङ्गादीना तु  
 निरत्यन्तान्त्रियमनुचरितभ्रुत्यनुमानकारणरामविक्रमम् ।  
 तेन वर प्रलीनध्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलभो न  
 राम न्ये । दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषधवाचा  
 स्वविपरयम् । न चैव सति यत्किंचित्प्रमाणमाप-  
 न्यने । शिष्टप्रमाणिकदृष्टस्वरणा यथातुपचित्त्वप्यवात्  
 ध्रुत्यनुमानस्य ।

यदा विद्यमानाशास्यगतभ्रुतिमूलत्वमवात्तु । कथ  
 मनुपचित्तिरिति चेदुच्यते— ' शासना विप्रकीर्णं

त्वात्पुरपाणा प्रमादत् । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृते-  
 र्मूल न इत्यते ॥ ' यत्तु किमर्थं वेदावाक्यायेव नोप  
 संयहीतानीति । सप्रदायविनाशभीते । विशिष्टानुपूर्व  
 श्वरस्थिर्नो हि स्वाभ्यायोऽप्येतय श्रूयते । स्मार्ताश्च  
 आचारा केचित्कचित्कस्याचिच्छायायाम् । तत्रापि तु  
 केचित्पुरुषमेवाधिष्ठयाऽऽग्नायते । ये तु क्रतुप्रक  
 रणाभ्याता केनचित्तिमित्तोत्कृष्यमाणा पुरुषधर्मता  
 भजन्ते । यथा ' मलवद्वाससा सह न सर्वदेत् ' तस्मात्प्र  
 ब्राह्मणावावगुरेत् ' इत्येवमादय । तन यदि तावचा  
 न्येव वाक्यायुद्धृत्याध्याययेषुस्तत क्रमाववात्स्वाध्याय  
 विधिविरोध स्यात् । अनेन च निर्देशेनान्येऽप्यर्थ  
 वादोद्धारण विधिमानमधीशीरन् कर्मोपयिकमाश वा ।  
 तन वेदप्रत्यय प्रसज्येत । न चावदय मन्वादय  
 सर्वयात्राध्यायिन । ते हि प्रयनेन ज्ञात्वात्तथाध्यायिभ्य  
 श्रुत्वाऽपंमान स्ववाक्यैरविस्मरगार्थं निवर्षीयु । न च  
 वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथेव हि स्मृतेर्दृढत्वाद्ब्रह्म-  
 तिमूलरूप नास्त्येवमथवादमूलत्वमपि । शक्तुनन्ति हि  
 ते विध्यर्थवादी विवेकतुम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वा  
 त्कृतितादा म्यानुमान-भारस्यदेऽर्थचादपूर्वकत्व निष्पमा  
 णकम् । अपि च ' वेदोऽपितो धर्ममूलम् ' ' स सर्वोऽमि  
 हितो वेदे ' इति च रनयमेव स्मर्तुमिरारामा वदुत्वा सम  
 पितस्तच्चैतन्नियोगतस्कारालैः कर्तुमिर्नुक्तिकारित्वात्तुपलभ्य  
 मत सिद्ध वेदद्वार प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्या  
 रत्नतनमेव प्रामाण्य वेदमूलत्व वाऽनुमानेन साधयति  
 तस्यायकामानुसादिभिर्दृष्टाधैराचारिरेकात् । ध्रुवमाण  
 ध्रुवधीनमाम ण्यपत्तेश्च विद्वत्ता तस्मादर्थोपरिवारान्ना  
 यभिचारतुपचारात्त्वश्चा मानादनुमानविनोक्तम् । ' अस्या  
 एव स्मृतेर्दृढिभः ' इति । दृढत्वात्कारणानुमानमथवा  
 दृढत्वव्यव । ' न हि मनुष्या इवे ' इति । नि शेष  
 धरकारच्छिदा मरणेनात्तरित्वात्कर्मैकत्वसंघानुसंधाना  
 समवेनोच्यते । ' स्मृतिवेदिकपदार्थयो कर्तृसामान्या-  
 दुपपन्नो वेदसंयोगश्चैवगिणकानाम् ' इति । चोदनामूल  
 संभावनापदलाभाधम् । ' विसरणमनुपपद्यते ' इति ।  
 दृश्यते द्वावदेऽप्यमसरण ग्रथनाशश्च । यदा तु

शास्त्रोपेय विद्यन्ते एव ताः श्रुतयस्त्रयाऽपि कस्या  
 शास्त्राया वाः पठन्त्ये इत्यस्यास्य विस्तरणम् ।  
 वैदिकयुगमानुषु प्रामाण्यसिद्धये परिपाठयन्ति । तदि-  
 शेषज्ञानं पुनस्तौवचिन्त्यादानादर्थप्रथमे च । ' तथा  
 प्रत्युपस्थितनियमानाम् ' इति । आगतमागतं निश्चितं  
 प्रति ये निश्चयन्ते वृद्धययःप्रवृत्तयामादरस्तेषाम् ।  
 ' दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम् ' इति ।

एतदयुक्तम् । कुतः— ' भ्रमं प्रति यतोऽत्रेदं  
 प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्माच्छ्रुत्यादिवसोपायु-  
 न्यासो न युज्यते ॥ ' न हि यावत्किंचिदाचरणं  
 तस्य सर्वस्य मूढाहं प्रमाणी किञ्चेत् । धर्मविज्ञासावि-  
 करात् । यदि च श्रुतानुगमादीना केवलं दृष्टार्थत्वमेव  
 स्थाततः कृष्णादिवदस्यं प्रत्यप्रामाण्यमेवेति नीरय-  
 क्तितयाः । सादेवप्रमाणत्वेतिशास्त्रपक्वा इति । न ।  
 तथा सति ' हेतुदर्शनात् ' इत्यनोदरद्वैतत्वा मवेत् ।  
 तस्मात् शेषावगतिरिति च दर्शनं निष्कलम् । न च  
 निवेगताः शब्दादन्ते मातिः । शक्यते ह्युपायान्तरे-  
 णापि सामानादिना सुकरस्यापनादीनि कारयितुम् ।  
 तथासि नियमविधेरवकाशः । यत्रैव च यथा-  
 कथचित्किञ्चित्चिच्छायादात्तास्मरक्षणीत्सुखादादिका  
 दृष्टार्थता भाष्यनारोका शक्या वक्तुम् । न चाव-  
 पातादीना वृष्टिवापनागादीना च दृष्टार्थतामवेदि-  
 कत्वम् । तस्मात्तदपि दृष्टार्थत्वे संभावते वेदमूलत्वं  
 नियमाद्यविद्वेदनप्रमाणकत्वात् । अतश्च श्रुत-  
 समस्तद्वैतिसिद्धिरवकाशक्रियाया प्रवर्तनायः करणे च न  
 भवति । दृष्ट च श्रौते सुखादादिविषयवैतन्त्येवमादि-  
 निष्यद्यते । नियमादादिप्रमाणाद्यवस्थापूर्वसिद्धिः । एव  
 च ' आत्मापदप्रमाणेयु तथा स्यात् ' ( १।१।० )  
 ३१ ) इत्येव वृद्धदृष्टाऽनुष्ठानमिति त्रिवाद्ये युक्तः ।  
 इत्यथा तु दृष्टार्थत्वमेतौनेदंश्रुतानादिवद्वचनस्य स्यात् ।  
 वत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमित्युक्तं तद्वर्ण-  
 पद्यतत्पर्यभाषणम् । एतदुक्तं भवति, यास्याददृष्टार्थताः  
 स्मृतावकाशः कथमिदमपणी कुर्वाद्वाच्यं, इनाः  
 पुनार्तुंनुमनमितिप्रिषयाः कथमियाममार्थं भविष्य

न्तीति । सभाष्यपरीता यद्यपि विद्वेषकृतिः तैव  
 कल्प्यते तथाऽपि प्रयोगकारश्रुत्यैव समकालानुसूयादात्ता-  
 ग्रामाण्यम् । तस्माच्छ्रुत्यादिसिद्धये गर्भमेतानुगतत्वे  
 सिद्धयच्छ्रुत्यामूनैरनुमनं दर्शयति । यथा ध्वनिति  
 निश्चयके कुताः प्रयाः परेपाशुपतुर्चतयेव त्वमिति देवता-  
 स्तुतिपरं वाक्ये सिद्धयत्प्रयासद्वारावकाशस्य पारार्थ्यं  
 दृश्यते । शीघ्रचिह्नं शिराकर्म तथाप्याचारानियमस्या-  
 दृष्टार्थत्वात्तैव तावमानमेव प्रयोजनम् । शक्यं ह्युपा-  
 यान्तरेणपि शोभं स्मृतौ तेनान्य एवाभिप्रायः । कर्मा-  
 न्तरं तावत्तुल्यतयज्ञाववादिविनागसिद्धयर्थमवश्यं  
 सार्थत्वं शोभम् । अतश्च तद्विद्वानर्थमपि तावच्छ्रुता-  
 कल्पयन्तेः प्रामाण्यमस्तु । तन्नियमादस्य रवेकान्ते-  
 नैवातन्वयप्रतिपाद्युक्तपार्थता हेतुव्यतीति । तेन सर्वस्म-  
 दीना प्रयोजनयती मात्प्रसिद्धिः । तत्र शास्त्रदर्शमोक्ष-  
 संधिषु तद्वैदममणम् । यत्तन्मनुष्यविषयं तस्मैक्यव्यवहार-  
 पूर्वकमिति विवेकान्यम् । एतेवेतिदृष्टावकाशेयुष्य-  
 देवावकाशाना गतिः । उपासयानानि त्वर्षवादेपु  
 स्वास्वाताति । वत्तु वृषिबीविनागरूपतं तद्वामर्भ-  
 सापनफलोपयोग्यदेवाविवेकय किंचिदर्शनपूर्वकं किंचि-  
 द्वेदमूलम् । वंशानुदमणमपि ज्ञातनध्वनिकतातिगोप-  
 शानार्थं दर्शनस्तरणमूलम् । देवाकालपरिमाणमपि  
 लोकज्योतिःशास्त्रायतद्वारसिद्धयर्थं दर्शनमणितत्त्वदाया-  
 नुमानपूर्वकम् । भातिकथनमपि एतनादिज्ञास्त्रपुत्र-  
 पुत्रस्यमाव - यनावपातज्ञानफलविकल्पवैविध्यज्ञानदारेण  
 वेदमूलम् । अत्रविद्यानामपि क्रमपूर्वमुपास्यप्रतिपादन  
 लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेकायम् । तत्र शिक्षायां ताव-  
 द्दर्शनकालस्तराकादिप्रमाणकथनं तत्प्रवर्तनपूर्वकम् ।  
 यत्तु तथाविशानाप्रयोगे क्वाचित्प्रसरणम् । ' मन्त्रो  
 दीनः स्मृतो वर्णतो वा ' इति च प्रत्ययवस्मृतिस्त-  
 द्वेदमूलम् । एवं कल्पपूर्वेषुपासनादिभिधशास्त्रान्तर-  
 विमर्शेणैवात्प्रत्यविष्णुपहासकत्वमपि कल्पनं तद्वैद-  
 मागमश्रीवृत्तम् । लोकव्यवहारपूर्वत्वं वैविधित्वादि-  
 व्यवहायः सुगामैर्देवैरेनाऽऽभिधाः । न्यारणैऽपि  
 शब्दावस्यद्विधागज्ञान साक्षाद्दृष्टादिविनागव्यवहा-

निमित्तम् । साधुपदप्रयोगात्स्वविद्विरपगन्धेन तु फल  
 वैगुण्य भवतीति वैश्वम् । छन्दोविचित्य मर्षि गाय  
 न्यादिविनयो गेयप्रदशो पूवप्रदेष प्रत्ययः । तज्ज्ञान  
 पूवप्रयोगानु फलमिति श्रौतम् । तथा चाण्डि ध्रुवते  
 'यो ह वाऽभिदिशाप्येयं छन्दोदेवतत्र ज्ञानेन मान्त्रण यजति  
 याजप्रति वा' इत्यादि । ज्योति मरुत्तपि युगपरि  
 वर्तनविमाणद्रेण च द्वादित्वादिगतिविभागेन तिथि  
 नक्षत्रज्ञानमनिच्छिन्नमप्रदायगितानुमानम् । प्रसौक्ष्ण्य  
 दौल्यनिमित्तपूर्वकृतज्ञाभाशुभकर्मफलविपाकज्ञान तद्रत  
 शास्त्रादिनिधानद्रक्षण वदमूलम् । एतेन सासुद्रवास्तु  
 विद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषय स्वभावानुमा  
 तथा । ईदृशो गृह्यशास्त्रादिसनियशो कृत्यसद्वेत्तथा प्रति  
 पत्तयमिति । सीमासा त लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभि  
 रविच्छिन्नसप्रदायपरिष्ठित पवहारै प्रवृत्ता । नहि कश्चिदपि  
 प्रथममेतावन्त सुक्तिस्त्वपनुपसंस्तुं क्षम । एतेन याव  
 विस्तर व्याचरीत । निषयो वेदवाक्याना पदार्थै  
 प्रतिपाद्यते । ते च जात्यादिभेदेन सार्धैर्गो लोका  
 चर्त्तन्नि । स्वल्पव्यतिरिक्तैस्त प्रत्यक्षादिभिरडसा ।  
 परीक्षणापिने श्रम्या प्रविचक्तु न तु स्वत ॥  
 वेदोऽपि विप्रकीर्णान्ता प्रत्यक्षाद्यवधारित । स्वार्थे  
 साधयतात्यत्र ज्ञायास्त न्यायविस्तरात् ॥' तथा  
 च मानवेऽप्यभिहितम्— 'प्रत्यक्षमनुमान च शाब्द  
 च विविधागमम् । त्रय सुविहितं कार्यं परमं गृह्णि  
 मर्माप्तता ॥' तथा— 'यत्तर्कैर्गानुसृतं च स  
 धर्मं वेद नेतर ॥' इत्यादिभि तर्कगृह्णित्वाभिप्राय ।  
 प्रायश्च मनुष्याणां मधमभूतिवृत्तात्त ज्ञानप्रतिपन्न  
 प्रमाणैश्च तेषु बुद्ध्यापु प्रयत्नः । तत्र गेयकायप्रदो  
 पणिय नमूनेन्द्रादृशास्यै सर्वाप्रतिपत्तिभूतप्रदानम् ।  
 तदुपपन्नं तदुत्पन्नं च विषयदार कथन ।  
 अथवा पुन - 'प्रतिभान्त्य स्वयं पुत्रामपूर्वा  
 तुपपन्नचय । भ्रान्ति बहुमता सत्यं सुपुरश्चान  
 बोधया ॥' इत्यादिषु प्रमाणानु स्यात्तद्वदण  
 विज्ञोपन्नत कश्चिदुत्पत्त्याः प्रमाणां करिष्यन्ति ।  
 यदा च नियानिरवृत्तयस्त्वेकैक्यमावशिरोपविरिक्ता

यकात्प्रतिपादन तदपि पक्षापातादृतेऽत यतराशिनिरूपणा  
 दात् । अरश्य च सर्वात्मनस्तनुयुगमद्वग्रहासमया  
 तद्भ्रामोपि पातिपदविषयविविधकायभेदेनैकनिरूपणमादरेण  
 कर्तव्यम् । अथवा येऽनवगतक्षामावधिज्ञोपाशुपपन्नस्य  
 पुरुषास्ते पदप्रतिपाद्य निष्कृष्ट वस्तुमात्रा लोकमात्रालोच  
 नन भैवाभ्यन्तरेयुः । मात्रार्थवादोपात्ताश्च स्तुतिनिदा  
 सात्तत्रित्यानिवैकप्रत्यक्तैकात्ममाश्च य तत्र तत्र विधि  
 प्रतिपाद्यान्नून प्रवर्तमाना पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधम  
 वैचिंसादृते निराशम्बना स्यु । याश्चैता प्रधानपुरये  
 श्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रिया सुप्रिष्ठवादिरूपेण प्रती  
 तास्ता सर्वा मात्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूल  
 द्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्या । प्रयोजन च  
 स्वर्गयोगाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् । सर्वप्रत्येकवर्ण  
 नमपि देवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वे  
 हि तद्भेदा प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमतीति । विशान  
 मानक्षणभङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रभवत्त  
 निषयेष्वाल्पतित्त राग निर्वर्तविगुमित्युपपन्न सर्वेषा  
 प्रामाण्यम् । सर्वे च यत्र कालांतरकल्पादिदानीमनु  
 भवसमभवत्तत्र श्रुतिमूलता । काट्टिक्पले तु वृश्चिक  
 विद्यादौ पुरुषान्तरे व्यवहारद्वानादेव प्रामाण्यमिति  
 विवेकसिद्धिः ।

या— ' वैदिके स्मर्यमाणत्वात्तपरिश्रद्धा  
 दाडर्थत । सभाव्यवेदमूलत्वात्तमृतीना वेद  
 मूलता ॥'

सोम— साक्षात् निरपेक्षतया धमप्रमितिजनक  
 स्वात् चोदनावा प्रथम प्रामाण्य निचारितम्, तदनन्तर  
 तदेकवाक्यतापन्नाना अध्यादादीनाम्, इत्यत्र कृतस्मस्य  
 वेदस्य प्रामाण्यविचारानन्तर तमूलतया प्रमाणवात्  
 स्मृत्यादीना प्रामाण्य निचार्यते इति आनन्तर्य  
 निरर्थकः । सूत्रार्थस्तु— चोदनेन धर्मे प्रमाणमिति  
 धमस्य वेदेकमूत्रवाद् मूलभूतवेदरहित स्मृत्यादिक  
 धमप्रमाणत्वेन अनपेक्ष्यमिति ।

वि— ' अष्टकारिस्मृतेषु धर्म न माय मानताऽ  
 यथा । निमृशराज मान सा वेदाधीनी निरर्थका ॥



वेदिकैः स्वयंभवात्समाया वेदमूलतः । त्रिक्रिणीषी सखेयान् साधेरादग्नि मानता ॥ न मा सातांष्टकाङ्गराद्या जना इति भगवती । तत्र, स्मृवेर्मूलवेदेऽनुमिते मावर्षभनात् ॥ '

भाट्ट— शिष्टमैरिगिरयैरिष्टीताना मन्वादिस्मृतीना धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति मदेहे स्यात्स्वर-निश्चायकाभावात् अमाप्राप्यम् । न तत्र प्रत्यगुदि मूत्रम्, तेषा धर्माधर्मयोः अप्युक्ते । वेदस्य च प्रत्यक्षपरित्यक्तानुपपत्त्यात् । तथैवमे वा स्मृतिप्रयत्न नैवस्यार्थः । प्रत्यक्षपरित्यक्त इदानीमुच्छेदस्य च वेदिके र्थमापरिगणनं शास्त्राना माप्राप्त्यावदित्यामेव पाठ्य-मानतया कल्पवितुमशक्यः । न च नियानुमेयो वेदे मूलम् । स्मृतेर्मूलशामान्यभावात्वेऽपि वेदस्यास्त्या-भावेन अनुमानानुपपत्तेः । मनोरन्वयुमेवतनलने अन्वयपरिपत्तेश्च । अतश्च स्मृत्व्यावर्षभनात् आन्त्या-दिमूलत्वेन अप्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, शिष्टानामग्र-याददितिसौवर्णवस्था च्योऽतिशोपादिपिय अष्टकारक-छमशगादिष्वपि धर्मतेजायतेनैव च परियद्वात् मन्वादीना मैरिगिनेन वेददर्शनमद्यमञ्च त-मूलकत-मेव युक्तम्, न तु आन्त्यादिमूलकत्वम् । तेषास्त्व-अद्यथाउत्तरानस्य च कल्पने गौरवान्च । अतश्च प्रत्यक्षपरित्यक्तानुपपत्त्यात् । न च स्मृतिप्रयत्नैवैवार्थम् । सामान्यरोपसहारेण अर्थेनाशौद्धारेण म्यायिष्ठिडार्थ-कल्पनेन च स्मृतिप्रयत्नस्य साधकत्वात् । अतो मूल-क्षुद्रुपसंस्थापकत्वैव धर्माधर्ममाययोवस्तु स्मृतीना-मिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' मन्वादिषां त्रिक्रुवेदमूला । ' शंकर— ' स्मृतीना च प्रामाण्यम् । ' \* स्मृत्यधिकरणे एव उभयोरपि स्मृत्याचारयो. प्रामाण्यं स्थापितम् । कौ. १।१।६।८, \* स्मृत्यधि-करणे आन्त्यादिक्रम्यनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लुप्त्य-त्वात् वेदमूलत्वमैवाश्रितम् । १।३।६।११. \* स्मृत्य-धिकरणे स्मृतीना वेदमूलकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अथ्य-यगादिधर्मनिश्चयमनुमेवमूलत्वेनाप्राप्त्याप्यं न साधकत्वम् ।

सु. ए ६३. \* स्मृत्यधिकरणे स्मृत्याचारयो. अनु-मानाभावात् न शुच्यनुपपत्त्यस्य त्रिभु अर्थोऽस्ति-विषया इत्युच्यते । कौ. १।३।१।१५. \* कल्प-मूलागा वेदमूलकत्वा प्रामाण्य स्मृत्यधिकरणे तुल्य-न्यायतया अत्रयत्नम् । कु १।३।१।१०. \* ए ६७. \* एव तत्रप्रमाणाना मूलभूता धृतिने प्रत्यक्षा तत्र तावत् पौरोपत्येन लौकिकतत्त्ववत् धर्मप्रमाणानन्त्या-भावेऽपि मूलभूतप्रमाणोपपत्त्येन धर्मप्रमाणयोवत्-त्वात् भाक्त एव प्रामाण्यभावात् इति स्मृत्यधि-करणे एव ( धर्मप्रमाणानन्त्य ) निरस्तम् । कौ. १।३।६।१२. \* युक्तोपयोगोक्तयानामागेषु स्मृतिप्रयत्नादिक्रम्यनामपि यथासामां धर्माधर्मयोगिता लक्षणा । सा च स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. ए. ४९.

\* कल्पमूलाणि त्रि वेदकथाः एव, त्रिधा पौरोप्याः सन्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाद्य इति सदेहः । कौ. १।३।६।१२, \* कल्पमूलादीना द्व स्मृत्यधिकरण-भावेन वेदमूलत्वोपपत्तेः प्राप्ताप्यम् । १।३।६।१०.

\* स्मृत्यधिकरणवक्ष्यमाणप्रामाण्यायाः कथाचार-कथायाः यागिप्रसिद्धेः अक्षमूलत्वान्दत्ता न युता । सु. ए. ९४.

\* विरोधापिरोषयो. प्रामाण्याप्रामाण्ये स्मृत्य-धिकरण-विरोधाधिकरणभाष्यामेव सिद्धे । सोम. १।३।८.

\* कल्पमूलाणामपि त्रिपरीतोनेकताप्रामात-शुच्य-निश्चयने स्मृतिवृत्तवत्त्वात् स्मृत्यधिकरणविषयत्व-मस्येव । सु. ए. २२८, \* कल्पमूलाणामपि स्मृत्य-धिकरणे वेदमूलत्वं भवितव्यं इत्यनुपपत्तेश्च । इदानी-अमकद्वयेन तत्र पूर्ववत्कथनान् कल्पमूलत्वेन च तद्व-भावात् एता स्मृत्यधिकरणविषय प्रामाण्यात् इत्याह । मूल-भूतवेदानुमानेन तत्र सिद्धान्तकथात् प्रत्यक्षवेदानु-कल्पमूल्ये अनुमानावोभावा सिद्धान्तार्थमेवैव तेषां स्मृत्यधिकरणविषयत्वं नास्ति इत्याह । ए. २२७.

● स्मृत्यपेक्षया श्रुति प्रस्ता । १।३।१।३-४ ।  
मीको पृ ३५५ ' विरोधाधिकरणम् ' इत्यत्र  
अधिकरणं दृश्यम् ।

ॐ स्मृत्याचारयोर्बलानलम् ॥ ( वार्तिककार  
मतेन ) ।

[ तेजदर्शनाद् निरोधस्य समा विप्रतिपत्ति  
स्यात् । १।३।४।८ ॥ शास्त्रस्था या तन्निमित्त-  
त्वान् । ९ ॥ ]

अथवा स्मृत्याचारयोर्विषय एतदधिकरणम् ।  
अनान पूर्ववर्तिनोऽभिपत्ति । यथा हि मन्त्रादिस्मृतीना  
श्रुतिमूलत्वं तथा सत्त्वाचाराणामपि श्रुतिमूलत्वं निरू-  
पितमेव । तत्र स्मृतिविरुद्धानामपि अदृश्यमान-  
लोभादिभूतानां वेदव्यवहारिभिरिव आचर्यमाणत्वेन  
सदाचारवर्तिनोऽपि ' अन्या कर्तव्यामाणात् प्रमाण  
मनुमान स्यात् ' ( १।३।१।२ ) इत्यनेन न्यायेन  
स्मृतिविरोधेऽपि वेदविरोधाभावेन विप्रतिपत्ते समानत्वं  
सदाचारस्य वेदमूलत्वेन । अथवा आचारस्यैव  
बलीयस्त्वम् । य हि श्रुत्यनुमाने लिङ्गभूत प्रत्यये  
वाच्यमप्यते । स्मृति पुन मनुवचनादनुमिता श्रुति  
मनुमापयति इति विप्रकर्षात् दुर्गम । येषामपि मनु  
वचनमेव श्रुत्यनुमाने लिङ्गम्, तेषामपि वक्तृशाना  
नुमानद्वारेण श्रुत्यनुमान इति विप्रकृत्यमेव स्मृते,  
आचारत्वं इति । तत्र च ' यावद् विस्मरणं दृष्ट्वा  
श्रुतिरन्याऽनुमाप्यते । तावद्ध्यात्मकं पूर्वं  
माचारं प्रतिष्ठितम् ॥ प्रतिष्ठितस्य चाप्यत्र  
कीदृशं परिकल्प्यताम् । तेनाचारबलीयस्य  
समस्य वेदं युज्यते ॥ ' इति । ( यावद् विस्मरणं  
दृष्ट्वा इति वार्तिकमूले पाठ । य एव च युक्त । वा  
पृ २२० ) । एष प्राप्ते, अभिधीयते । मवेदेव  
यदि स्मृत्याचारयो तुल्यरूपतः भवन् । किन्तु स्मृति  
अन्वयान्तरात्तत्र मन्त्रादिना सोपनिषत्तया च  
अनपयोगिता वेत्तव्यं मूलभूतं कथयति इति  
युक्तम् । आचारस्य तु वेदव्यवहारिभिः समनुदया  
प्रयुक्तानि चालविप्रकर्षान् न्यायमासादिमूलतया च

अथवा भावसत्त्वा न स्मृतिविरोधे प्रमाणम् ।  
दृश्यते च अयत्वेऽपि वेदव्यवहारिणामेव धर्मगणे  
अनाचारा स्मृतिविरुद्धा । यथा दाक्षिणात्येन्द्राणीना  
अनुसरणम् । तथा च स्मरति- ' मृतानुगमन  
नास्ति द्वाह्यण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषा  
स्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं व्यजस्वित ॥ ' इति !  
न च स्मृते मनुवचनानुमित्तया अमन्यत्वेन  
आचारस्यैव बलवत् इति वक्तव्यम् । यत्र स्मृते  
साक्षादेव श्रुत्यनुमानम् । आचारस्य तु अस्मर्त्त-  
माणस्य अनाचरणीयत्वात् तद्विषय तावत् आच-  
रितुंस्मरणम् । तत्र च अत्रापारपूर्वपूर्वभाविनाना  
विधाचरितुंस्मृत्यनुमानपरपरया मन्वादिस्मृत्यनुमानम्,  
तत्र च श्रुत्यनुमान इति वृत्तविप्रकर्षान् न तुल्यबलत्वं  
नतरा आचारबलीयस्त्वमिति । तदुक्तं- ' आचारानु-  
स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिव्यल्पना । तेन दृश्यन्त-  
रित तस्य प्रामाण्यं विप्रकृत्यते ॥ ' इति ( वा  
पृ २२० । ' श्रुतिविज्ञापते तत्र ' इति द्वितीय  
चरणमठ आनन्दाश्रमीये ) । न च मन्वादिस्मृतेरिव  
आचारितुंस्मृतेरपि साक्षादेव श्रुतिमूलत्वं, मन्वाद्यो  
हि महपय प्रकृतज्ञानतया विप्रकीर्णनानाशापागतौ  
तत्रदाचारमूलभूता श्रुतिमनुसृत्य स्मृता स्वनिर्गमै  
प्रतिपादयति इति युक्तम्, न तु आचरितार सर्वे  
नानाविद्शागाऽनुसरणस्यमा । किन्तु मन्त्रादिमन्त्राणि  
सकलितमत्र अर्थ पूर्ववत्ताचरितुंश्रुतवत्त्वाऽऽद्यतमस्य  
स्मृत्या आचरन्ति इति सम्यगिति । तेन यत् पूर्वधि  
करणे शिष्टाचारस्य श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमभिहितम्,  
तत् मन्वादिस्मृत्यविरुद्धत्वेन इति एतदधिकरणं युक्त-  
यम् । तेन न वक्तव्यं ' स्वभितारास्य द्वाह्यचारस्य  
कचिदपि न प्रामाण्यम् ' इति, एवभूताचारस्य अपि  
भितारादिति । प्रयोजन-पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधेऽपि  
यथाचारमनुष्ठानं कर्तव्यम् । सिद्धाते तु न कर्तव्य-  
मिति । सूत्र तु- शास्त्रस्था ये मन्वाद्ये तेषामेव  
स्मरणं कल्पन् तन्निमित्ततादेव शिष्टाचारस्येति ।  
सौता १।३।५

प्रणीता हि स्मृति स्तोपनिग्रहना । तस्यास्तेन  
 वलीयस्त्रमाचारानिनिञ्चनम् ॥ ' ( निवचन-  
 इन्द्रोने विप्रकीर्णतर - परप्रहारागत-सिद्धवर्तिदेश-  
 कल्प्यतादिना निरोहितान् विधीनुपसहस्य तत्पनिवाद्य  
 कर्मणा कर्म यत्वकथनम् । सोम ) । प्रत्ययिततरा हि  
 मन्नादय स्तनतार । तस्मरण गुणरत्तरकर्तृकरात्  
 इतरजनचारिण्यन् विनम्भणीनतरम् । इति न्यक्तमेतत् ।  
 अथ च आचरित्वा जनाना स्वपमितमतो विप्रकीर्ण  
 परप्रहारादिगतश्रुत्युद्धारणेन अर्थे प्रविपत्तुमसामर्थात्  
 अत्रत्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञाता स्मृत्या समर्पितमये  
 अनुनिष्ठति इत्यङ्गीकारम् । अतश्च आचारस्य स्मृति  
 कल्पनेन श्रुतिकल्पन इति द्योतरिनप्रामाण्यात् दुषं  
 लचम् । अपि च आचारेण कर्मस्वरूपमानमेव प्रत्यक्षम्,  
 कर्तयज्ञा तु विप्रकीर्णक अर्थेमुनादिदेव तारासंभव  
 निरूपणेन पारिशील्यात् कल्पयितया । ता च कल्प  
 यितया पश्चात् मूलकल्पन इति विप्रकथे । सतिव घनात्  
 तु स्मृतिषु द्रागव प्रयत कर्तयज्ञा गम्यते, मूलमान  
 तु कल्प्य इति संनिकथे । सर्वेषा च स्मृतिविद्वदा  
 चाराणा मातुलदुष्टित्वाविरिणयनादिविपयाणा क्षमादि-  
 हेतन्तर स्पष्टमेव दृश्यते इति न कथंचिदपि श्रुति-  
 मूल्यर समावनीयम् । न चात्र विनत्ताम्बुपगमेन  
 उभयोरपि प्रामाण्य संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभ  
 वान् । न हि मातुलदुष्टित्वाविरिणयनात् प्रत्यवायश्वो  
 रचित्तुल्यचिद्वि संभवति इत्यवयव अयनरस्यप्रामाण्य-  
 साधनीयम् । तत्र गृह्यमाणनिमित्तस्य आचारस्य  
 अप्रामाण्य इति सिद्ध एवशादीयकानां दुर्गाचारतम् ।  
 १।१।४ पृ २२-२४

वि- ' सा मातुलदुष्टित्वाविरिणयनादिविपयाणा क्षमादि-  
 हेतन्तर स्पष्टमेव दृश्यते इति न कथंचिदपि श्रुति-  
 मूल्यर समावनीयम् । न चात्र विनत्ताम्बुपगमेन  
 उभयोरपि प्रामाण्य संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभ  
 वान् । न हि मातुलदुष्टित्वाविरिणयनात् प्रत्यवायश्वो  
 रचित्तुल्यचिद्वि संभवति इत्यवयव अयनरस्यप्रामाण्य-  
 साधनीयम् । तत्र गृह्यमाणनिमित्तस्य आचारस्य  
 अप्रामाण्य इति सिद्ध एवशादीयकानां दुर्गाचारतम् ।  
 १।१।४ पृ २२-२४

भाट्ट- एत मातुलदुष्टित्वाविरिणयनादी स्मृत्याचारयो  
 विरोध स्तोपनिग्रहेण श्रुतिविरुद्धत्वात् गुणरत्तरम् ।  
 इति प्राप्ति, स्मृतीना उदयवर्षाणांत्वात् स्मृतीषु

कर्तयज्ञावाचिविधिप्रत्ययश्रवणाच्च बन्धियस्तरम् । आच  
 रेणु तु आचरित्वा जनानां मन्वाद्यपेक्षया तथा प्रत्य-  
 यितत्वाभावात् इत्यन्तो विप्रकीर्णतर प्रहारादिगतश्रुत्य  
 गमस्याशक्यतात्, परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तयज्ञा  
 वाचिविधिप्रत्ययस्य अनन्तरकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् ।  
 अत एव इदानीतनाचारदर्शनेन श्रुतिद्रुत् स्मृतिकारण्य  
 स्मृतिं तदुपदेय वा कल्पयित्वा स्मृतिवत्पतम्, स्मृतीना  
 तु साक्षादेव इति विरोध । अतश्च स्मृतिविरोधे  
 आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शनेन स्मृतिदर्शनेन वा अननु  
 धानम् ।

मण्डन- कुमारिलमतने अत्राचिकल्पणे स्मृतिवदा  
 चारणे प्रामाण्यतरतस्य विचारितम् । उभयोरपि वेद  
 मूल्यत्वात् तुल्यमेव प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे, स्मृते साक्षात्  
 वेदमूल्यत्वात् सदाचारस्य च स्मृतिद्वारेण वेदमूल्य  
 कल्पनासंभवात् स्मृतेरेव कल्पन्तर प्रामाण्यमिति  
 सिद्धान्त ।

शतर- ' स्मृत्याऽऽचारस्य वाच शब्दात् ।'

● स्मृत्यादिकल्प्य प्रतिषेध द्विविध, क्रत्वर्थ  
 पुङ्गवापथ । प्रत्यर्थोपि द्विविध, पुङ्गवायैमात्रविषयक  
 क्रत्वयमात्रविषयकश्चेति । घाल पृ ३१, ● स्मृत्यादि-  
 कल्प्य प्रतिषेध पुनर्द्विविध, अदृष्टाय दृष्टायश्चेति ।  
 पृ ३२

● स्मृतिवत्कल्प्य प्रतिषेधो यथा- सगोश्र न  
 परिषेया । घाल पृ २९

● स्मृतिप्रत्येऽपि आम्नायशब्दप्रयोग । वा  
 १।३।३।७ पृ २१२

● स्मृतिज्ञान वाद्य वस्तु न यथाति, अस्तुगव-  
 मास्थित्वात्, वाद्यस्य च स्फुररूपत्वात् । न च ग्राहक-  
 सामग्रीमेदेन स्फुरास्फुराणामागमेद्, यथासिगात् । अतो  
 वाद्यानमासांमापेऽपि तदभ्यवसायिना उरत्रायमन  
 तदालम्बनमिव माति स्मृतिज्ञानम् । इति वीडा ।  
 ऋतु पृ ४१

● स्मृतिव श्रुतीर्नैषी । भा १२।१।३।१९

● स्मृतित्वं शातविपयशान्तयम्, संस्कारजम् शान्त्यं वा । मणि. घ. १३.

● स्मृतित्वानुभवत्ययोः विरुद्धयोः एकज्ञान-शुक्तिर्न न संभवति । मणि. घ. ३०.

● स्मृतिपादः प्रथमाभ्यास्य तृतीयः, आचारोऽपि अत्रैव । 'विष्यंवादस्मृतयो माम् चेति चतुर्विधम् । प्रथमाभ्यास्योः वादेश्वनुभिर्मानोपरिष्ठम् ॥' वि. प्रस्तावना श्लोकः १३. ● स्मृतिपादे ( ११३ ) स्मृतिमूलविचारः प्रकरणाद्यैः । तथाहि, 'स्मृतीनां शुक्तिमूलत्वं, विरोधे भ्रान्तिमूलत्वं । उक्तोपवीतस्मृत्यादावविरोधं निरूप्य च ॥ आर्षविरोधे श्लेषज्ञानां शब्दाद्यविपर्ययस्मृतेश्च । भ्रान्तिमूलमश्लेषेऽप्यपि वादी श्लेषमूलता ॥ मूलापेक्ष च कल्यादेश्चक्यस्वितोचरम् । लोकानादिस्मृत्यैर्मूलद्रव्य शब्दस्मृतेरपि ॥' इति । सु. घ. ३००.

● स्मृतिप्रणेतृणां धैर्यशक्तिः कल्पयते वैदिकप्रदाय-कृतमितिशक्तिः, स्मृतानां प्रदायानां क्रियमाणत्वात् तेषां च अभैर्यशक्तोक्तप्रदायानुष्ठानस्वभावरक्षणत्वात् । सु. घ. १२५.

● स्मृतिप्रामाण्यं तर्जोवर्द्धितशिशुवैश्वशिकद-परिग्रहान्वयानुपरिचितवया अर्थापत्त्या वेदमूलद-कल्पनेन साधितम् । सु. घ. १२५, ● स्मृति-प्रामाण्ये विचित्रिता न कर्णाम् 'पुराणं मानवो धर्मः सान्द्रो वेदशक्तिरिति । आशासिद्धानि सन्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥' इति निषिद्धत्वात् । घ. १३६.

● स्मृतिप्रामाण्यहेतुः शिष्टधैर्यशक्तिपरिग्रहादरः । सु. घ. १००.

● स्मृतिवचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं वाच्यम् । भा. ६।१।४।१०. ● स्मृतिवचनेन चलात्पदायो-अथेयं, दुर्बलप्रमाणं धेयत्वात्कं पाठ्यते 'श्लो आचारात्' 'वेदं वृत्ता वेदि करोति' इति । माल. घ. १४०.

● स्मृतिविरुद्धानां मातुलमुतापरिणशदीनामन-मुद्रानप्रतिपादनम् । भाट्ट. १।३।८ वर्षकं २.

● स्मृतिविहितेषु नियमादिषु उचनीतस्थाधिकारो नापुनीतस्य । वि. ६।१।६.

● स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धिः । सु. घ. १२१.

● स्मृतिहेतोः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिविरुद्धानां मातुलमुतापरिणशदीनामन-मुद्रानप्रतिपादनम् । भाट्ट. १।३।८ वर्षकं २.

● स्मृतिविहितेषु नियमादिषु उचनीतस्थाधिकारो नापुनीतस्य । वि. ६।१।६.

● स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धिः । सु. घ. १२१.

● स्मृतिहेतोः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

अस्थियथे बोदकानुप्रहात् । होतु कामा एत अस्थना ।  
कामामनेऽपि होतु स्तुरच कामा । तस्मात् कर्तव्या  
होतुकामा इति पूर्व पक्ष ।

न तदाशीष्ट्या । ५७ ॥

प्रहृती पठिता होतु कामा, अस्थियथे न  
वर्तते । तदाशीष्ट्या, तस्य यजमानस्य आशीरिया  
होता नियते । होता य यजमान एव कामामने तदर्थ  
होत्रा एव कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । तस्मान् यजमाना-  
शीरिवेषा । अस्थना च कृते होता नैव कामयितु  
शक्नोति । किंच 'या वै क्वचन यजे ऋत्विज आशिप-  
माशासते यजमानस्यैव तामाशिपमाशासते' इति  
यजमानाशीरुमेनेोक्तम् । तस्मात् अस्थियथे होतुकामा  
मूलतः कर्मतकामवत् न कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के

• 'स्योन ते' इति मन्त्रे नीकारपदस्योद्देशः । इन्द्राप  
मन्त्रवने नैवारमेकादशकपालम्' इत्यत्र । भा. १।३।  
१।१-२, ४-८ • 'स्योन ते' इति मन्त्रार्थयो  
क्रमेण सद्ये सद्ये चाज्ञानम्, लिङ्गस्य वाक्यात्  
प्राक्कपालम् दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।३।८ • 'स्योन  
ते सद्ये कुशोमि' तस्मिन् शीदामुने' अत्र लिङ्गात्  
पूर्वार्थे उपसर्गणे, उपसर्गस्तु पुरोडाशासादने प्रथो-  
क्तव्य । न तु सद्ये क्वचित् । भा. ३।३।७।१४.

• सूच्य । यथा 'स्त्रमुद्राये (दशयथे)  
दशति' इय उद्रानुभागस्य नियतिका सूत्रं न कृत्स्नस्य  
कृतुशक्तिरस्य, उद्रानुसोभात् । भा २०।३।१८।  
६५-६८.

• सूच्य शमीमस्य द्विरामस्यो या संमार्ष्ट्या  
वशप्रशामेयु सिद्धाते । पूर्वपक्षे तु नानावृक्षसूच ।  
भा २।१।१।१-१२, • सूच्यो द्विरामस्य शमीमस्यो  
या इत्यादय चातुमास्यरुद्रप्रशामनेककपालस्य द्वेदे  
विष्टा पत्नी । ३।१।-१२३, • 'सत्र समार्ष्टि'  
इति समार्ष्टन गुणार्थं न प्रधानकर्म । २।१।३।१  
-१२. • 'हृषमुस्य स्त्रचोऽप्या (१) त्वको विला  
( न्यवकिग )' इति सूच्य हृषमुस्यव्रतनचकारदि-  
विधिवत् .. । सु पृ ११४. • स्त्रुचि सोमहृति-

नीमावते । भा ८।१।३।२ • स्त्रुत्तु आन्यमङ्गम् ।  
तत्र औपश्रुतस्यन्यस्यनुयाजा प्रयोजका, चतुर्थपक्षमी  
च प्रयाजी । वि ८।१।१५.

• स्त्रगादापननिगदे 'अग्निर्होता वेत्तु' इति  
आहृत्नीयवाट । सत्रप. ४।२।१९. मीको. पृ ५९  
'अग्निर्होता वेत्तु' इति सूगादापननिगदे. " इत्यत्र  
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• स्त्रगादापनप्रेषस्य आहृत्ति पत्नी उत्तमप्रया  
वार्थमपि । सत्रप. ४।२।१०. मीको. पृ. २४९१  
'पत्नी उत्तमप्रयावार्थमपि.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट-  
व्यम् ।

• स्त्रगादापनमन्त्रे 'इमे वयं' 'सो वयं'  
इति पाठौ पर्यान्तरे सावनाशक्त्या न अनयो  
विकल्पः ॥

सूगादापनमन्त्रे शात्तामेदेन 'इमे वयं' 'सो  
वयं' इति पाठौ द्वौपि विनित्य 'वेत्तु प्रविश-  
मित्येव द्र्यात्' इति विहितम् । तथा 'नमस्याम  
नमस्यान्' इत्यस्योऽपि शात्तामेदेन प्रथमतो मन्त्रो-  
ऽन्ततश्च पठित । एत आहृत्त विनित्य 'अत एव  
द्र्यात्' इति विहितम् । तत्र निन्दया विहितश्रुत्यर्थ-  
त्वेन विकल्पे प्राप्ते, निन्दितस्य गिरापदवत् कर्मात्तरे  
सावनाशक्त्याद्यथाविधानमेवानुष्ठानम् । आपादितयो  
रभ्यन्तयोर्विद्वीो विरक्त्यार्थत्वमिति मास्ये विद्वृति  
शब्दो ब्रह्मवकारिपरो नैव । ( भाष्योक्तमपि युक्तमेव  
तथानुष्ठानदर्शनात् इति केचल । ) । सत्रप  
४।३।१.

• स्त्रधारणार्थं प्रस्तर । भा ३।१।५।११,  
६।४।१४।४४

• स्त्रगुल्फुहनमन्त्रा 'वाजस्य मा प्रवेन'  
इति अष्वशुंगा यजमानेन च उभास्या पठनीया, न  
केच अश्वशुंगा एव दर्शपूर्णमासयोः । भा ३।८।  
७।१७

• स्त्रसंमार्गस्य प्रहृती बहुधाधारणत्वात् कपि-  
श्रुत्यायेन निन्दस्य श्याशीरवात् पादविश्रुत्वापि

पञ्चकुमारेषु निरु एव संभाष्यः पूर्वपदे, विद्वान्ने तु यतोः, सकारस्य प्रतिप्रधानावतिवात् । वा. २।१।१२२ ४ ४१६.

- ररयः अर्धमिचरिचक्रुमन्धयाम् । वि. ३।६।
- १. ● सुनः जादिरः, अत्र फटधुतिः अर्धवादः न फलप्रयुक्तः, कः यथैः सः । भा. ४।३।११२-४.
- सुनः गादिरः अनाभ्यतिष्ठितः प्रकृतौ निविमते, विद्वनौ तु चोदनात् । वि. ३।६।११, ● सुनः द्रव्ययानदाने करणम्, सामर्थ्यात् । १।४।२०. ● 'सुवेणानघति, सुवेणानघानावति, सुवेण पार्वणौ सुवेति' । वा. ३।६।११. ● 'सुवेणानघति' 'स्वधितिनाऽवयति' 'हस्तेनावयति' इति । अत्र आग्न-माघ-पुरोडाशोपह्विषु सुवाया अवनदानेदेतरे निषत्ताः । शक्तिरस निषामिहा । 'अन्वलिना सन् प्रभव उट्वात्' अन्वालि. न नमस्तारकालिक इा मास, अघकैः विष्णु उक्त्वाप्रमशचया प्रगुतोऽञ्जलिप्रोथ. । वि. १।४।२०. ● 'सुवेणानघति' 'स्वधितिनाऽवयति' 'हस्तेनावयति' इति अर्थे । तत्र सदेहः किं सुवेणानघतात् सर्वस्य द्रव्यं दहनस मासस्य च । तथा स्वधितिना, हस्तेन च उन सर्वेषामर्थतो भवत्वा द्रवाया सुवेण, मासना स्वधितिना, सद्गताना हस्तेनेति । तत्र अर्थतो न्यतरस्या इति सिद्धान्तः । भा. १।४।११२२५.
- सुवेण दीक्षाशुतरो हृषते । वि. १०।३।४.
- सुवाधिरणम् ( सुरगादिरस्यभिः प्रकृतियामौ ) । ३।६।१११-८. मीरौ. ४. ३०३ 'अनात्मपिकरणम्' इत्यत्र अधिस्त्व इत्यन्वम् । ● सुवाधिरणे ( ३।६।१११-८ ) वाक्योपवत् सामर्थ्यस्यापि लक्ष्मिर्नाशकत्वेन धर्मप्रयोगो धुत्वादितः । सु ४ ३९८.
- ररादिशब्दान्मां आहृतिवचनत्वम् । वा. ३।६। ५।१५.
- ररयमैः स्वधितिः सुनधर्मा भवति । भा. ६।३।१०।२६.
- क्षेत्रपर्णशब्दस्याधिप्रयैवत्वस्य धातुर्मेनोद्धरणप्रकारादत्र । भा. ९।४।५।२५-२७.

॥ रं महिमानमाह इति गार्हपत्यादाः ।।  
 'स्वं महिमानमाह' इत्यत्र स्वशब्दस्य आत्मीयपरत्वेन सनोधनीयाह्वनीयपरत्वावश्यकमावत् तद्विद्वत्त्व होतृत्ववत्त्वादिधर्मनिस्तरथैव महिस्वरूपतया तदर्थमविशिष्टो भवत्येतत्संकोचं निगद आह्वनीयपर एव । इति प्राप्ते, अयं 'सर्वं महिमानमाहाह्वयति वायुं तदाहाह्वयति वायुरां अथै स्त्रो महिमा' इति ऋषीतके अत्राहाह्वयपदस्य च 'काथोरतिः' इत्यादिभुत्वा धनकपरत्वेनाह्वनीयजननगार्हपत्यपर एवाय निगदः । होतृत्वादिधर्मोऽयं देवताहोतृत्वेनाह्वनीय इव ह्यप्यहोतृत्वेन गार्हपत्येऽपि संमन्तीति न ते आह्वनीयायापारणाः । 'अग्रे यद्य विद्ये अन्तरस्य होत. यात्रयोवेवेत्यर्थं हि यथा' इति विश्वश्रुचिप्रयोगात् । तसादेकैवैव गार्हपत्यस्य ह्यप्यहोतृत्वेनाह्वनीयजननत्वेन चावाहनम् । आनादातावच्छेदकमैदादाहृतेषुति । तेन सितृमेव वाक्यवदस्यस्य स्थाने 'अग्निं च यथाहनमाह' इत्येक एव निगदः । संकथे. ४।२।२.

॥ स्वाद्यं स्वययथाधायकं न भवतीति न्यायः । सुट्टः । साहस्री. ३६०.

॥ 'स्वाद्यगुप्तमधि सुयन्तमित्तुदण्डमथाचत' इति न्यायः । यत्र श्रीनस्त्वावर्तनात्तत्रधर्मनिश्रवण-अवभृश पूर्ण जनाः स्वाधीतिगोचरस्य' सामित्यपितायैतृण्यस्तस्यः आचार्यामासेभ्यो निजानीटाध्यायान्ते तत्रायं चरितायं इति । साहस्री. ८०.

● 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमिति अत्रायकं पद प्रयोक्तव्यमाह' 'अदितिः पाथा०' 'अदितिः पाथान्०' इति । प्रकृतौ यथा ह्यना एतत्सोपरिपतिः न तथा विद्वनौ द्वितोपरिपतिः इति प्राहृतवृत्तित्वात् तद्व्यापकस्य बहुवचनस्यापि वाच्ये द्विवचनकारणपुरोपेन शेषद्विवचनप्रयोगादवगम्यतः । 'स्वाधीने' प्रयोक्तव्यमाह' इति न्यायात् । भाट्ट. ९।३।४, ● 'प्रथमा वाट्ट' इत्यत्र विद्वान्ते 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे०' इति न्यायेन प्रयासान् बहुवचनं शक्यम्, पूर्वपदे च प्रयासः इति द्रष्टव्यम् । ९।३।४.

● स्वार्थे अनुमान परामर्शेन स्वप्नेन (अनुनासः) वाच्यमननमकम् । मणि. पृ. ३९. ● स्वार्थे सामान्योद्देश्यमनुमानम् । स्वार्थे विरोधोपलक्षणमनुमानम् । बाल. पृ. ८. ● स्वार्थे प्रवर्तते वन्तु. । को हि परमं प्रशंसमानिष्ठम् । पुरुषः स्वार्थेन करोति । भा. १।१।१।१ पृ. २०९९, ● स्वार्थे हि सर्वं क्रियते, न परविरोधार्थेन । भा. ९।१।६।२८.

● ' स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकनाक्यतरं पुनः संद्वल जायते ॥ ' (रा. १।१।२।२ सूत्रे वार्तिकं पृ. ३६६ ) । पदाग्रांती परस्परगन्तवाद्वाङ्मार्थवसानेऽपि वाक्यार्थानां परस्परपेक्षया अन्वयो न विकल्पः इत्याशयः । भावप्रयायेन संकथामिषान्तात् अद्रन्त्य अङ्गिर्ह्यन्वापेक्षया अङ्गिन-व्याङ्ग्यसंस्थापेक्षया आदेशादिप्रधानानामेकनाक्यपेक्षया अङ्गानां च एककल्पीयकारकसंस्थापेक्षया स्वार्थवर्षाधिगनामपि वाक्यानां संद्वल एकमहा-वाक्यार्थप्रादानेन एकवाक्यपरं भवतीत्यर्थः । अद्रप्रधान-वाक्यैः सहासंवादानां वेदव्याभिधानेन दूषितत्वेन तु । सु. पृ. ५२५, ● 'तुग पाठ'वा' इत्येतान्तो वाक्यजा-म्यत्वेन अथाज्जत्वात् तद्विरोधायोगेऽपि 'लः कर्मणि च ' इत्येतान्त. ' स्वार्थबोधे समाप्तानां० ' इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तोरुक्तवाक्यत्वेऽपि वाक्यव्यवधानात् तद्विरोधो-क्तावबोधे ( वनातुवा ) पठिः । पृ. १४१९.

● स्वार्थानं निः करवा घनातुवाते घनातो घनादेव भेदे कर्मणे । ऋजु. पृ. १६७. ● स्वार्थमनि किरविरोध. । वा. २।१।५।१८.

● स्वकण्डवप्यायः । यथा स्वकण्डे स्वकण्डयो-र्मर्शेन सुवर्ती सुवर्ती न सुव लभते, तथा त्रिजामुपवि न स्वकण्डविकारेण कानमप्रेति, किन्तु आचार्येणैव तत्त्वज्ञानं प्राप्तेति ' आचार्येण पुत्रो वेद ' इति भूतेरिति । माहरती. १४६.

● स्वप्राज्ञादुपगतो गौण. । इतिश्व'धनमुत्पत्तिरिति लभते तदुत्पत्ता वा न प्रविशतीति । सायाम्नी. ८।८। २३ उच्यते.

● स्वकाले स्वाद्विप्रतिषेधान् । ५।१।५।१५। अन्तरागभिगीरूपस्य अधिकरणस्य पूर्वपञ्चमम् । ' यः सोमेन वक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, नतु प्रतीक्षेत्र नञ्चम् ' इति किं आधानकालस्य निषेधः उत सोम-कालस्येति विचारे पूर्वपञ्चमाह । ' सत्कर्पाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ' ( ५।१।५।१० ) इति सूत्रात् सोमः इति पदं अनुवर्तते । सोमः स्वकाले स्यात् । आधान-कालस्य तु बाध. स्यात् अविप्रतिषेधात् अङ्गकालत्वे विरोधाभावात् । प्रधानकालत्वात् तु विप्रतिषेधः स्यात् । अपनयो वाऽऽधानस्य सर्वकालत्वान् । १६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सोमपूर्वाधानपक्षे सोमकालस्यैव ' नतु प्रतीक्षेत्र न नञ्चम् ' इत्यनेन अपनयः बाधः स्यात् । आधानस्य सर्वकालत्वान् ' यद्दहेत्वेन भद्रो-पनमेत् तद्दहरदधीत ' इत्युच्यतेन आधानकालस्य अप्रसक्तत्वात् प्रतिषेधो न कर्तव्यः । सर्वसिन् काले आधानं कर्तव्यम् । वा-शब्दः पूर्वपञ्चमिच्छार्थः । तस्मात् सोमकालस्यैव बाधः । छे.

● ' स्वकाले स्वाद्विप्रतिषेधात् ' ( ५।१।५।१५ ) इत्यधिकरणे तन्परत्वे ' यदा क्वचन कदाचनोपनमेदधा-दधीत अथ यजेत ' इति शतपथवाक्यस्य ऋषिटीमै कप्रवन्तरविधिप्रोक्तः तच्छेषस्य ' अथहत्वाप्यानो वा ऋतवः ' इत्यस्य कालविधिरूपत्वं अर्थादुक्तम् । बाल. पृ. ५६.

● स्वजातिद्वैरविक्रमेति न्यायः । अथ गाथा-ऽस्ति । यथा- गङ्गातटे कश्चिन्मुनेरुत्तरी इत्येनमुगा-त्परिभ्रष्टा मृषिका पशिता, मुनिश्च तां दृष्ट्वा दण्ड-द्वयो निजजुषोयोगवलेन मानसी कन्या कृत्वाऽनवन्वापे स्वभावायै दत्तवान् । सा तथा पाशिता सुवर्ती दण्डां बाता । ततस्तत्परिदयाय परदिन्तु मूर्धपदेन्यम्राक्यगिरी-नावाद्य मुनिः स्वभ्यामुवाच- पुत्रि, एवमन्वतेन वरप । सा तानकरीनेतिदहनानक-कृत्वावनेत्रहात्मक-अति चरनात्मक-वटिनस्तत्पारमकात् निरुप्यनुरीचिवात् । ततः च मुनिमुपकमाव'च कन्यां मह- पुत्रि, एव वरप । ततः सा मूर्धकं दृष्ट्वा प्रसन्ना घटी मुनि-

मुवाच- भगवन् मू पूर्ववन्मूयिका कृता मूपयय  
देहि । मुनिना तेषव कृतम् । उक्त च- 'सूर्ये भनर-  
मूखस्य बर्देय्य माकत गिरिम् । स्वकाति मूपिका प्राप्ता  
स्वकातिद्वैरिक्तमा ॥' इति । साहस्री. ८०८.

ॐ 'स्वत एव सतां परार्थता महणानां हि  
यथा यथार्थता' इति न्यायः । अप श्रीहरीकिरूपः ।  
अस्यार्थः- हि यतो यस्मान् सता साधूना परार्थता  
परोपकारितं स्वत एव स्वगावत एव भवतीति शेषः ।  
यथा- महणानां शानता स्वत. यथार्थता प्रामाण्यम् ।  
शानता स्वतः प्रामाण्य न तु परत इति मीमांसकाः ।  
यदा गृहान्ते शयन्ते अर्थाः एमिरिति महणानि  
इन्द्रियाणि, तेषा यथार्थता- अर्धाननतिक्रम्य वनिता,  
स्वत्वायैमाह्वयतेत्यर्थः । यथा अकवादीन्द्रियाणि संनिवृष्ट  
अह्वयार्थेभ्यः यदनेवैवैत पत्यववर्तित, तथा साधनः  
परस्य प्रेक्षणमनपैवैतोपुन्रन्तीति भावः । साहस्री.  
९७३.

● स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य कारणमुपसवाद्यप्येकिया-  
शाननधीनत्वम् । यथास्यपडितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् ।  
कु. १११/१५५ पृ. ७.

● स्वत प्रामाण्यं नाम कारणमुपसवाद्यप्येकिया  
शाननधीनत्वम् । बाल. पृ. ५-६. ● स्वतप्रामाण्यं  
विधेः अवोचन्नु-सापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावात् ।  
वि. १११/५. ● स्वत प्रामाण्यं विधेयमे । १११/५.

● स्वतप्रामाण्यमाभ्युपगमाद् विधिवाचनानाम्,  
कचित् पक्षदो उपाशयपेक्षा नास्ति । वि. १११/५.

● स्वतप्रामाण्यवादिनां मते प्रामाण्यस्य सापेक्षता  
नास्ति । वि. १११/३.

● स्वत्वम् । न च स्वाम्यानेन देवतास्वत्व  
भवति । परिग्रहणेन हि स्वस्वामिर्भवन् आपयते । भा.  
३१/१५।४४. ● स्वत्व श्येष्ठविनियोग्यत्वत्वत्वम् ।  
सु. पृ. १५३४.

● स्वतोपरायः अनन्वपरिगृहीततृणादिवन् परि-  
ग्रहाख्य । सु. पृ. १५३८.

● स्वत्वपरिद्वेषाग-परस्वतात्पादनवद्वतो विक्रये-  
ऽपि । वा. ३१/१०।२८ पृ. ९६१.

ॐ स्वदाने सर्वमविद्योपात् । ६।७।११॥

विश्वजिति मागे ध्रुवते 'सर्वस्व ददाति' इति ।  
तेन यदा स्वस्य स्वीयस्य दानं कर्तव्यं तदा धन, मातः,  
पिता, भूमिः इत्याद्यपि यावत्-विचित् स्वीयम्, तत्  
एवं दातव्यम् । अविद्योपात् । इदं देव इदं न देवं इति  
विद्योपोक्तेरभावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

यस्य वा प्रभुः स्वादित्तरस्वाशयत्वात् । २ ॥  
विश्वजिति मागे सर्वस्वदाने पित्राद्यपि स्वीयत्वात्  
देवं इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं यावत्स्वेन निरस्त्वम्  
सिद्धान्तमाह । न पित्रादि देवम् । किंतु यजमानः यस्य  
स्वीयस्य प्रभुः स्वात् तदेव देवम् । इतरस्य यस्मिन्नास्ति  
प्रभुत्वं तस्य दातुं अशक्यत्वात् न देवता । न च पुत्रः  
पितुः प्रभुः । तस्मात् पित्रादि न देवम् । अत्र 'यस्य  
वा प्रभुत्वनितरस्वाशयत्वात्' इति सुब्रह्मपक्षोऽपि  
साधीयान् । के.

● स्वपरिज्ञानवृद्धिर्हि मि.शेषतो । वृद्धी. पृ.  
१६७.

ॐ स्वप्रजानाश्रयन्यायः । यथा स्वैहादाश्रित-  
प्रभारूपदयस्य च सख्यि मेदे तेजगत्वरूपसाकारेना-  
ऽमेदहाया प्रजुतेऽपि । साहस्री. १५८.

ॐ स्वयतोस्तु वचनार्थकर्म्यं स्थान् ।  
६।१।४।१७ ॥

अन्तर्यामिण्यधिकरणे सिद्धान्तमुदाह । दंत्यो  
उभापति स्वकृतौ द्रव्यकृतौ । तयोः स्वयतोऽपि सतोः  
देवकर्म्यं स्यात् । उभौ सम्यक् यथेयाता न घृष्यक्  
घृष्यक् । 'यमे चाथे च कामे च नातिचरितव्या'  
इति स्मृतिवचनान् । तस्मादुभयोः सहाधिकारः ।

लिङ्गदर्शनाच्छ । १८ ॥

अन्तर्यामिण्यधिकरणस्य सूत्र 'दपत्यो बर्गणि  
सहाधिकारः' इति सिद्धान्ते लिङ्गबोधकम् । चवसो  
हेतुनतरममुच्चयार्थः । 'यौत्रैण पत्नी संनद्धति,  
मेरुतया यजमान मिथुनत्वाय' इत्यत्र मिथुनत्वेन  
संस्तुतिः कृता । तदिवं दपत्यो, सहाधिकारे लिङ्ग  
व्यपत्ते तस्मान् दपत्यो, सहाधिकारः सिद्धान्तः । के.



ॐ स्वनाख्यश्रुतफलात् कर्मणां न स्वर्गः फलम् ॥

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यत्नाङ्गं कर्मणः । ४३।१।२०॥

भाष्यम्— काम्यति कर्मानुग्रहण 'वीते च न निर्देहप्रसन्नचंसकामः' इत्येवमाशीति । तत्र सदेहः क्रियेया स्वर्गः फलं कामश्च, एतं काम एवेति । किं प्रसन्नम् ? काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् । कथम् ? सर्वानुग्रहाभिमिकान्तिं सामान्यरचनः शब्दे न विशेष-  
 एवमन्वितो भवति । शक्यते ह्यस्य दूरस्थेनापि स्वर्ग-  
 कामसन्देहं सकृद्यः । आह । ननु विशेषकः काष्ठ-  
 श्रुते 'प्रज्ञवर्चसकामः' इति । नैव निर्देहः । उपाधि-  
 कर एव । यथा काष्ठान्तरुं प्रस्थित उच्यते, 'भगवा  
 शाकम्पाहर्षणम्' इति । काष्ठारणे शाकाहर्ग-  
 मुगधि क्रियते इति । क्रिमिमुगधि, जिनते इति ।  
 काष्ठारणविकारमर्माने दिव्योप कर्मोर्धीयते । इति  
 काष्ठारणे, इदमन्तर कर्मचमिति । एवमिहापि स्वर्ग-  
 फले फलमन्तरमूर्धीयते 'ब्रह्मवर्चसकामो योगेन स्वर्गं  
 मभिमिर्देहेत्' इति । न हि तत्र ब्रह्मवर्चसकर्मचन  
 स्वर्गफलस्य प्रतिषेधम् । यथा यदाहै नित्यर्थः  
 'गौशेहनेन पशुधामन्य प्राप्तेत्' इति । यः पशुकामः  
 स गौशेहनेन प्राप्नोति मभिमिर्देहेदिति ।

दुष्— 'निर्देहेत्' इत्यथ विधिः पुरुषनाम प्रवर्त-  
 यति । तत्र यदि स्वर्गः फलमिच्छते, पुरुषप्रत्ययवचनान्तर  
 न वाच्यः । श्रीतिमात्रं हि सर्वं एवेच्छति । तस्मात्स्वर्गः  
 फलम् ।

वीते च कारणे नियमान् ॥२१॥

भाष्यम्— वीते च कारणे वीतया फलेच्छा-  
 यमवच्छेदे वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते । इष्टि  
 कामेष्टया 'यदि वर्षेत्तारयेत् सुदुष्करं, यदि न वर्षेत्  
 रोगभोगं सुदुष्करं' इति । यदि न स्वर्गं, किमर्थः  
 समाप्तिसंज्ञे भवेत् । तस्मात् नित्यः स्वर्गः इति ।

कामो या मत्संयोगेन षोडशे ॥२२॥

भाष्यम्— कामो या फलं मत्संयोगेन स्वर्गः ।

तस्ययोगेनाप्य चोदना भवति, न स्वर्गं प्राप्तयेनेन ।  
 आनुमानितोऽस्य स्वर्गकामेनेकवाक्यमात्रः । प्रत्यक्षम्  
 कामवचनेन । प्रत्यक्षं चानुमानाद्द्वितीयः । तस्मात्प्रधान  
 एव फलमिति ।

अङ्गे सुगत्वान् ॥२३॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'यथा यदाङ्गे' इति ।  
 युक्तम्, अङ्गे सुगत्वान् । प्रत्यक्षमन्तरं श्रुत्या सयोगः,  
 कामेन च 'यः पशुकामः स्यात्स गौशेहनेन प्राप्नोति मभिमि-  
 निर्वर्देहेत्' इति । न तत्र प्रत्यक्षः शब्दोऽस्ति 'यो  
 ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स योगेन स्वर्गमभिमिर्देहेत्'  
 इति । कथं तर्हि ? यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स  
 त्यागेन निर्वर्देहेदिति । तस्मात्तद्ब्रह्मवर्चसकामोऽस्तीति ।  
 वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'वीतया फलेच्छाया-  
 यते वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते' इति । तत्र द्रव्यम् ।  
 वीते नियमस्तदर्थम् । वीते नियमो भवति, तस्मै  
 प्रोत्रनाय । कस्मै ? शिष्टाविगर्हाय । उपरमन्वति-  
 समाप्तयनस्तदन्तरमर्धेन शिष्टा विगर्हयेयुः, प्राग्भिक्षो-  
 एनं कापुत्र इति वदन्तः । ये हि वेद्येभ्यः सकल्प्य  
 इतिः, न यागमभिमिर्देहेत्, तान् शिष्टा विगर्हते ।  
 तस्मात्तस्मै समाप्तियत्तयम् । तत्रैवदर्शनं युक्तं भवि-  
 ष्यति 'यदि वर्षेत्तारयेत् सुदुष्करं' इति । तस्मात्  
 कामाना काम एव फलमिति ।

शा— यत्र स्वर्गादन्वयं फलं श्रुतं 'वीते च न  
 निर्देहेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति तत्र किं स्वर्गं धृत-  
 पदार्थं च, एतं श्रुतफलार्थनेति सहायः । तत्र 'विविधः  
 सामान्यरूपेण सर्वेषां हि प्रवर्तकः । स्वर्गश्राव्य-  
 र्थितः सर्वेति तादृश्वेति श्राव्यः ॥' मन्त्रेण च -  
 'अग्निषे प्रवर्तितयो पदमाग्नेयं जायते । पशुन्मै-  
 क्वाक्यन्वाष्टिषेपे स्थाप्यते हि सा ॥' ब्रह्मवर्चस-  
 कामादिनिर्देहेऽयमवगो विधिः । स्वाधिदन्वाचय-  
 स्वास्य भवेदन्वोन्वयसंग्रहः ॥' तस्मात् ब्रह्मवर्चस-  
 फलम् ।

मोम— तूयार्थस्तु— काम्ये कर्मणि स्वर्गः नित्यं  
 फलं ब्रह्मवर्चसादिद्वन्द्ववचनं यथा प्राग्प्रवृत्तयो

यथाङ्गे कल्पकारो नियः, सूक्तसकप्रकारवापुरारिकं  
स्वन्नाचयकल्पम्, तद्वदिति । भाष्ये तु कनो कनुकाम  
कामयेत यथाङ्गदो तु यथाङ्गकाममिच्छादिस्वमूलकार-  
न्वयवहात्तु यथाङ्गान्दो गोदोहनविरतया स्वस्यवातः ।

वि— 'भूताभूते भूतं वैकं सोषं सर्वमभूतये ।  
अव्यो मेव भूतेनेव फलाकारद्वानिरतंतात् ॥'

भाट्ट— यत्र भूतनक्षत्रवर्षादिफलकेष्वपि स्वात्मन्य  
महाविषयत्वलाभार्थं स्वयंस्वप्ना, यथावर्षादिषु तु  
आयुष्यदिचदानुपपत्तिम्, तत्र किं वाच्यं रानिष्ठे इति  
शङ्का मन्त्रविषयत्वेन शिष्यद्वितीये परिहृतं सूत्रम् ।  
फलाकारद्वयाः भूतफलेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकत्वनिमित्त-  
त्वात्पर्येदप्रसङ्गात् न स्वयंस्वप्ना । महाविषयत्वमा-  
यसु विशेषश्रवणे न दोषः । आयुषादी प्रमाणद्वयस्य-  
दानुपपत्तिरर्थेऽपि प्रवृत्ते तदनुपपत्तेश्च ।

मण्डन— 'तस्यै श्रुतं फलं काश्चे ।'

श्रीहर— 'न स्वयंस्तु फले श्रुते ।'

० 'स्वप्नापारो हि विधिना पुरुषो विनि-  
मुञ्चते ।' इति न्यायात् विधिः पुरुष चापारुष्य  
भवनामाधिवति । फौ. ॥१॥३१३ पृ. १७५.

० स्वप्नः अयं आत्मीयवचनार्थानां प्रत्येकं  
वाचये न लघुनादस्य । भा. ६१०११२. ० स्वप्नः  
नाम कार्गोपपत्तिप्रमाणम् । चाल. पृ. ८. ० स्वप्नदान्  
कार्गोपपत्तिः । 'परिषौ यद्गं निमुञ्जीत' इति स्वप्नदे-  
वैर्युक्त्या परिधिर्नते । दुप्. ९१२१२१०.

० स्वप्नापारविहितेन परमात्मविहितं चाप्यते,  
अप्राप्तमायः । चा. १११०११४ पृ. ८६०. ० स्व-  
प्नापारविहितेन परमात्मविहिते शान्तये । यथा उक्ति-  
होमादि अनुविहोमादिना । चाल. पृ. १४१.

० स्वप्नापारविहितज्ञानस्वप्नापारान्धनजनित-  
तस्य कर्मद्वयत्वात् नस्यमने इत्यस्वप्नाख्येव । चाल.  
पृ. ९१.

० स्वप्नापर्यवृत्तौस्तु ब्राह्मणवदेः शक्या शकल-  
नेषुश्च भङ्गं अभिधीयते । चा. १११०११४ पृ. ८२५.

० स्वप्नापारानु विषयेषु, कृतानुपूर्व्येवात् ।  
५११११३११

मी. नो ५५०

अग्निदोमे तिल उपवदः । अग्निचक्रे तु पदु-  
पवदः । तत्र किं तिलेषु दण्डकलिनत्रावृत्तिः, एकदा  
श्रमेण निहातः, पुनस्ता एक क्रमेण तिल इति उत  
स्वप्नापारविद्विद्धिः, प्रथमा द्विवार मन्वया द्विवार  
तृतीया च द्विवार इति । इति विचारे दण्डकलितवत्  
आहुतिः इति पूर्ववत् उक्तं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । तु-  
यान्दः एक वाहुतिमाह । उपमदः स्वस्थानात् स्वस्व-  
स्थानात् विषयेषु विधिषुमर्हति । कृतानुपूर्व्येवात्  
प्रवृत्तौ कृतं ननुनं आनुपूर्वं क्रमो वाहा तादृशवात्  
चयनेऽपि स्वस्थानविद्वद्वया अनुग्रहे एव तदनुसरण-  
समागतः । दण्डकलिपत्रावृत्तौ तु कृतं आनुपूर्वं  
याच्येत तृतीयाया अनन्तर प्रथमाया. कर्मण्यसङ्गात् । फे.

० स्वस्थानविद्विद्धिः प्रथमकल्पयन्तः । एकं  
भागमनेकारमावर्षं, द्वितीयो भागोऽनेकारमावर्षंतीया,  
एव तृतीयो भागः इति । वि. ५१३१२, १०५१२५.

० स्वस्थानविद्विद्धया अभ्यासो गवामन्ते श्वनीकायाः ।  
१०५१२५१८३-८७. मीको. पृ. १९७५ 'श्वनीका  
विहरणम्' इत्यत्र अधिष्ठानं श्रवणम् । ० स्वस्थान-  
विद्वद्वया उपसर्गल्ल्यासपत्तिः न तु दण्डकलितवत् ।  
भा. ५१३१३३. ० स्वस्थानविद्वद्वया प्रयोगो द्वादशाहे  
दीक्षाकामुपवदा च । दुप्. १११०५११८.

० 'स्वस्तिभ्रमपि सुष्यन्तमिदुण्डमयाचत'  
इति न्यायः । तादृशान् मूर्त्तान् इत्युदरपत्तिः स्वाभि-  
रुपितमास्तिस्वयं, न स्यादेतेति । न्यासं.

० स्वतन्त्रे महामने ताप्यविमिहृतनासः  
समुचयः । १०५१०११३-१५. मीको. पृ. ३१३९  
'महामने ताप्यविमिः' इत्यत्र अविचरणं द्रष्टव्यम् ।

० स्वतन्त्रार्थवादकल्पः प्रतिषेधो द्विविधः—  
दोषार्थवादकल्पः सिद्धकर्त्तृतामर्थवादकल्पश्चेति ।  
चाल. पृ. १०. ० स्वतन्त्रार्थवादकल्पः विधिः (प्रमाण)  
त्रिविधः—फलार्थवादकल्पः, सिद्धकर्त्तृतामर्थवादकल्पः,  
उपास्यतामर्थवादकल्पः । पृ. १२.

० स्वतन्त्रनामनायामेव पदद्वयेन विहितं पद-  
प्रयोग्य गोदोहन कर्तव्यम् । भाट्ट. ५१११२ वर्षिकं ३.

• स्वप्नपर्युषामपिधियेधा- ' नक्षेत्रीयतमा  
दित्यम् ' इति । नाट्ट पृ २०

• स्वयिति छन्दसेह उख ( दूति ) । पि  
१।४।२ • स्वयिति जुवधर्मे सुवधमा भरति ।  
भा ६।१।१०।२६ • ' स्वयित्तिनाऽन्यति ' ।  
उदयनपुराणे स्वयितिर्मानादाने उच्यते । पि  
१।४।२० • ' स्वयणा स्वयित्तिना वा पशु  
समनक्ति ' । भा ११।१।-१८

• स्वप्न ज्ञापयिष्य । तथाहि, स्वप्ने दिवसानु  
भूतदेवकालान्तरगाता दिग्दृष्टयदयो विषया अदृष्टो  
द्वेषितयस्मात्कारणात् समर्थमाया निद्रारूपदोषरसोत्त  
आशमनिद्रया भासते । एव चावयमधिष्ठेन अय  
यथाना अयमर्वापत्तेन भान शुक्तिरङ्गनयानवत् ।  
न च ज्ञापयिष्येयु मनस तदानी असंबधान् कथ  
भानमिति वाच्यम् । शान्त्युत्तगाया प्रयास-नरङ्गीकारात्,  
प्रमुत्तनत्तास्सायाङ्गीकारात् न दोष । अत स्वप्न  
गानाना त्प्रविषयत् सिद्धम् । मणि प्र २६

• स्वप्ने नृप इति न्याय । अथ ' यथा स्वप्न  
दृशो भूय सुकथा भागवत् सधेचित्वात् । चतुरङ्गनयो  
पत्त गन्तुं िया राज्ञये ॥ पगदराजितो नृत्वा यन  
प्राप्य तपश्चरन् । मूढतमात्रमात्मान मापन क्वच  
जीवितम् । तथैव चाप्यत्रालेऽपि मनोरजस करोत्यमी ।  
कालन्यायवेगेन धीणमायुर्न पश्यति ॥ ' इति ।  
मात्स्वी ००७

• स्वप्नार्थो मन्त्र त्वमत्र प्रतया अग्नि' इति ।  
हृत्सम गनिमुद्दिप अग्नी मन्त्र प्रयुक्तः । यदा प्रति  
तुद पुा स्वयिति तत्र मन्त्रस्य नावृत्तिः, ज्योतिषाम् ।  
भा ११।४।१७००

• स्वप्नादावपि हि रिता-दृष्टादिसमयात् ।  
स्वप्नपि हि सुप्तुत्तमनुभूयते । सुप्तुत्तगद्देनुश्चा  
दृष्टम् । ना दृष्टदृष्टयैव स्वप्नाज्ञानम्, किञ्चित्  
चित् ' इत्युक्त इति उपपन्न शुचि कादिज्ञानतु-पर  
मन्त्रिणा म्य । वृद्धती पृ ७८

• स्वप्नाज्ञानं तावत् निष्यति सिद्धम् । तद्य  
यदि वादन्त्यात्तात्, ततो निष्यत्तात् एव न वत्त ।

जाग्रत सम्यक्त्वयवत् । न चायंते सरपि मिष्यान्ते  
कारण अयत् कल्पयितु युक्तम् । तस्मात् अयत्पयैव  
निष्यात्तम् ( इति वीक्षा ) । ऋजु पृ ५४

• स्वप्नाज्ञानोत्पादनद्वाराण अदृष्टमेव सुप्त  
दु प जायत स्वप्नशादेवः । ऋजु पृ. ७५

• स्वप्नारम्भप्रभृति स्वप्नाज्ञानपर्यन्त जायमान  
प्रत्यये करण सन्निद्र मन इति करणदोषरुपा निद्रा  
मिष्यात्तरय हेतु । वैशनाथ पृ ३०

• स्वप्नकारणम् । चित्ता च न तदानीर्तर्न एव  
स्वप्नकारणम्, किंतु किप्यपि पुरस्ता ताले निवृत्ता  
ऽपि संस्कारमुत्तेन । तेन ताम्रद्वयमापिनी चित्तऽपि  
स्वप्नस्य हेतु, अदृष्ट च । ऋजु पृ ७५

• स्वप्नदृष्टगद्ज्ञान नादाना मिष्यात्तऽपि श्रय  
साधनतया पमत्तम् । मणि पृ ९

• स्वप्नज्ञानं तावत् प्रत्युत्पन्नकारणाभावात् अनन्तर  
दिवसानुभूत्य च स्वप्ने वर्तमानवदाभावात् उत्सकार  
मात्रज म्मणमत्र । ततश्च यत्रपि अस्मिन् जमनि  
अननुभूत स्वप्नेऽनुभूयते तथापि अयथाऽनुभवया  
जमात्तर अनुभवकल्पनात् सिद्धमस्तिरतम् । रत्नाकर  
पृ ३०७

• स्वप्ननदीतरणाभियर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु  
चैवम् । ११।४।१७।१३॥

ज्योतिषामे स्वप्नस्य निद्राया प्रतिमन्त्रणे ' त्वमत्र  
प्रतया अग्निः ' इति मन्त्र, नदीतरणे ' देवीरापः '   
इति अभियर्षण ' उन्तीशेनो घत्त ' इति, अमेध  
दर्शन ' अयत्त चय ' इति । यदा तु एकस्या राशौ  
प्रतितुद पुन स्वयिति, अनेकस्रोतसं नदी तरति,  
संज्ञानेन अमिष्टात्पत्ते, अतकममेव एककाल पश्यति वा  
तत्र मन्त्रस्य प्रत्येकमावृत्ति आदौ सङ्घा प्रयोग इति  
प्रिचार सिद्धातमाह । स्वप्नस्य नदीतरणस्य अभि  
वर्षणस्य अनव्यस्य च प्रतिमन्त्रणेषु च एव कर्तव्यवत्  
मन्त्रस्य सङ्घत्त प्रयोग । हे

• स्वप्नप्रत्यय । अपनस्तु स्वप्नपर्युषाम्य मिष्या  
मातो विषयतादयत । सन्निद्रस्य मनसो दीर्घवत्

निद्रा निष्प्राणावस्थ हेतुः स्वप्नादी, स्वप्नान्ते च सुषुप्त-  
स्वप्नान् एव । प्रतुष्टो ह्यस्य गच्छति निद्राप्रान्तं मे मन  
आसीदिति । स्वप्नेऽपि सुषुप्तिरिति ताऽऽसीत् ( बुद्धिः )  
प्रकृ प्रयोषात् स्वप्ने विपरीतवर्तमानात् । भा इति प्रत्यये  
१।१।५।५ घ. २९-३०.

॥ स्वप्नप्रत्ययान्वयाय । वषा- स्वप्ने ह्येषो म्यामः  
स्वप्ने तिलाप्य तत्र वर्तमानेन वाच्यरूपेण स्वप्नमपि  
निवेदिष्यते, एषं प्रत्ययेऽपि । साहस्री २७२.

० स्वप्नसुप्तं अनिरूपितनिमित्तम् । रत्नाकरः,  
घ. २९०.

॥ स्वप्नायो दुर्लभिक्रमः इति न्यायः । स्पष्टः ।  
साहस्री. २७१.

॥ स्वप्नायो नृर्धने वर्तते इति न्यायः । स्पष्टः ।  
साहस्री. ७४१.

० स्वप्नावसिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः ।  
भा ७।१।११.

॥ स्वप्नावसिद्धन्यायः । अयम् ' स्वप्नेऽन्त-  
तमः ' ( पा. १।१।५० ) इति भूयमहाभाष्ये भवति.-  
" तद्यथा- ' समाप्तेषु समाप्तेषु समाप्तेषु चाप्यन्तम् '  
दक्षुषे, नैत्र इत्यादि । सहाष्ये, न पाण्डवः  
पाण्डुभिः, वेदामेन त्रिचिदर्थं कृतमा-तं तैरेव सहाष्ये ।  
तथा- गात्रे दिवसं चरितवान्शो यो यस्याः प्रथमो  
मरति तेन सह शोते । तथा यान्तेतानि शोषुकाणामि  
संशुषुकाणि भवन्ति शान्कशोभ्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ।  
एवं तादृशेनानामप्यु, अचिन्तेनपि । तद्यथा- लोष्टः  
क्षितो बाह्येण गत्या नैत्र तिर्ष्यगच्छति, नोर्ध्वमा-  
रोहति, कुर्वन्निवारः श्रमवीमेन गच्छन्तानन्तरं ।  
तथा- या एता आन्तरेरिव. सुप्तमा आवस्तामां विज्ञाते  
धूमः, स धूमः आगमते नियते नैव विर्ष्यगच्छति,  
नानागमनेऽपि, आग्निहोत्रेऽप एव गच्छत्यान्तर्गतं ।  
तथा चन्द्रोपे विज्ञातोऽपि. आहास्यदेसो नियते  
सुप्तमग्निं नैत्र तिर्ष्यगच्छति, नानागमनेऽपि, न्योतिवो  
रिवाये रोजेनैव गच्छत्यान्तर्गतं " इति, तथा  
प्रत्ययेऽपि । उक्तं चाप्यत्रापि- ' मृष्टपृष्टं पुनरपि

पुनश्च्युतं चादगन्ध, उज्ज्वलितं पुनरपि पुनः स्वाद्  
चैवेक्षुकाण्डम् । दग्धश्च पुनरपि पुनः काष्ठं कात्त-  
र्यं, न प्राणान्ते मृष्टतिपिष्टनिर्वाते चोक्तमानाम् ॥ '  
इति । साहस्री. ४४१.

॥ स्वप्नमशक्तः कथं परम् साधयित्यतीति  
न्यायः । वषा- चाक्षुषदग्धनाभावमित्यस्य सद्यो. वेतो-  
यां इन्द्राक्षुषमकन्दानुगममार्थं नास्तीति वैषयिचिन्  
ज्योतिर्विद्वा मतम् । साहस्री. १५४.

० स्वप्नमातृणोपधाने वरदानमभ्यर्थो. कर्म अग्नि-  
वचने । नि. ३।१।२.

॥ स्वयं तीर्णं. परांस्तारवर्तंति न्यायः ।  
वषा जलतरणविश्राण्टुशब्द. स्वयं तीर्णं. परानपि तार-  
पिष्टे सञ्चनोतीति, तथा मृगुह. विध्वजुविष्टः स्व-  
दिग्ध्यात् शिखरतीति चार । साहस्री. ५४४.

० स्वयं मृष्टपृष्टमनास्य मशक्तित्वं ज्योतिष्टोमे  
कृतुषायेषु । सङ्घ. १।१।१८.

॥ सर्वज्ञे प्रति वीक्षणं फाटमात्रं परार्थत्वात् ।  
१०।१।२।१।

' रथतरे प्रमूयमाने संमीलयेत् स्वर्देव प्रति वीक्षते '  
इति श्रूयते । रथतरे याम्नि आरम्यमाणे नेत्रसमीलन  
उदाहृतं कार्यम् । ' अग्नि एव ह्यर नोयुम. ' इति रथतरे  
योनिभूता ऋतुः । तस्य उत्तरार्थे ' ईशानमस्य जगतः  
स्वर्देव ' इति स्वर्देव प्रति स्वर्देवमन्त्रोच्चारणकाले  
वीक्षते नेत्रो-मीलनं घृतरा इष्टं य इत्युक्तम् । तथा च  
इदं स्वर्देव प्रति वीक्षणं उच्यते कालमात्रं न्यात्  
स्वर्देवमन्त्रोच्चारणकाले वीक्षणं कर्तव्यं इति कारणात्  
सद्योगः । शास्त्रः पराधेरात् देवतास्तुयम-  
त्वात् । तस्मात् कारणात्. संयोग इति सिद्धन्तः ।  
उत्तरार्थोक्तोच्चारणे आहितं आरम्य एमीलनम्, रथर्देव-  
मन्त्रो वाच्ये भागे शोचो, उत्तरार्थेऽपि तावति भागे  
वीक्षणं इति शेषम् । के.

० ' रथर्देव प्रति वीक्षते ' । अत्र भूमः । प्रतिशब्द.  
कर्मप्रवचनीयत्वात् रथर्देवमन्त्रस्य ( वीक्षणं प्रति )  
एवमन्त्रमात्रं श्रूयते । तत्र इह लक्ष्यव्यवहारः

( वीक्षण-स्वर्दशब्दया ) प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव एवंपविशेष । भा १०।६।२।३ पृ १९८७  
 \* 'स्वदश प्रसि वीक्षेत इति स्वदकृशब्द-  
 वीक्षणयो सयोग कागथ । स्वदृशब्दोच्चारण  
 काले उद्गात्रा चक्षुःरुमीयन्त, यत् प्रकृत्यकाले  
 संमीरितम् । १०।६।२।३

\* स्वदृक्-शब्देन वीक्षणस्य कालाव्यता । वि  
 १०।६।२

\* स्वदृक्शब्दोच्चारणस्य मीरनकालावधिताद्योत  
 कम् । भाट्ट १०।६।२

\* स्वर्लोके तैजसप्राया देहा पुत्रप्रभान्विता ।  
 आश्रयावत् विहीनेन भानरीयेन तेजसा ॥' वा  
 ३।१।७।२३ पृ ७०२

\* स्वर । अत्रभूयान्निष्पन्ना अत्रुव ज्वादिस्वाम्ना  
 च स्वरूपत प्राप्ते यथावदमेव स्वरो युक्त । सु पृ  
 ११८३ \* स्वर । आधानस्वाम्ना वायुनदिकप्रधान  
 विधिविहितरसात् उपगुणम् । वा ३।३।२।९ प  
 ८१३ \* स्वर उपायु उपसमु स चापसदपूर्वप्रयुक्तो  
 न ज्योतिष्टोमपरमापूर्वप्रयुक्त । भा ९।१।२।३ वर्णक  
 २, \* स्वर ऋग्नेत्य उच्य, यजुर्वेदस्य उपायु, साम  
 वेदस्य उच्ये । ३।३।२।९ \* स्वर । ऋग्वेदसाम  
 वेदभ्या यत् निश्चितं काम्य नैमित्तिकं वा लोच्यते तत्  
 सवमुच्ये कत यम् । एव वायुनदिकमपि उपायुव  
 मुदाहर्तं यम् । वा ३।३।२।९ पृ ८१३, \* स्वर ।  
 क पुनरिदानीं तागनदस्वरम्यागशाश ? उच्यते ।  
 यत्प्राप्तस्वगद्गुत्वात्वा विद्वन्नी वेदा तरीयमपूर्वमद्र  
 चायव इति । या विद्वतिपिप्पित् चदे भवति तस्या  
 क्षेपण्ययु यथापठति प्रसप्त यत्किमजन चदेऽङ्गातरम  
 पूर्वं लोचने स नियय इति । प्रधान नियय । ३।३।२।९  
 पृ ८१३ \* स्वर जगदिम त्रयु म प्रसमाप्त्यायसिद्धो  
 प्राय । १२।३।८।२०-२२ मीरौ प्र ३०५७  
 ' भाषास्वगपिक्कणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।  
 \* स्वर ज्योतिष्टोम उपायु, वायुनदिकरसात् । 'ज्योति  
 ष्टोमन रसगणामो यवत' इतिवाक्यस्य यजु सामनेदधो

रसातरवपि सोमद्रयस्य, चारयादिदेवतानाम्, अत्र  
 वायुह्वस्य च यजुर्वेदे श्रज्जगत् सामवेदे गुणविधा  
 तायानुदात् । वि ३।३।३, \* स्वर ज्योतिष्टोमे  
 दीपणीयाया अमानरापूर्वप्रयुक्त एव न परमापूर्व-  
 प्रयुक्त । ९।१।२ वर्णक २, \* स्वर ज्योतिष्टोमे दीप  
 णीयादेः अमीपोमीयात् प्राक् उपायु । स चाह्ववियय,  
 न प्रधावियय । ९।१।६, \* स्वर । ज्योतिष्टोम यजु  
 र्वेदोत्तरना ऋचोऽपि उपायवेव पठनीया । ' उपायु  
 यजुया' । यजुया यजुर्वेदेनेत्यर्थ । ३।३।३, \* स्वर  
 ज्योतिष्टोमे 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयाया  
 मनुमूयत्, मद्र प्रायणीयायाम्, म द्रतरमातिष्यायाम्,  
 उपायुयगस्तु, उच्यमीपोमीये' इति । ९।१।२ वर्णक २  
 \* स्वर । ज्योतिष्टोम वाचनिकसवनविभागविहितमद्र  
 मध्यमोत्सोच्चारणावधारणम्, दीक्षणीयादिप्रधानमद्र  
 ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनु  
 मूयात्, मद्र प्रयणीयायाम्, मद्रतरम तिष्यायाम्,  
 उपायुयगस्तु' इति । अमीपोमीये तु सवनविमग  
 स्वर्णेन ' मद्रयाऽऽऽयमायात्' इत्यादिप्राट्त्वर  
 प्रतिप्रथय । सवाविभागस्तुल्य वा । वा ३।३।२।९  
 पृ ८१२, \* स्वर । दविहोमपु सर्वेषु ' उपायु यजुया'  
 इत्यथयत् । ३।३।२।९ \* स्वर । दशैयुगमासयो  
 म द्रया आव्यभागात् पर मध्यमया उत्तमया अनु  
 याजादि' इति । ३।३।२।९ पृ ८११ \* स्वर ।  
 दीक्षणीयादिपरिसामस्तु ' प्राचीनममीपोमीयात्' इत्यने  
 नोपायुत्तम् । ३।३।२।९ \* स्वर मद्र प्रायणीयाया  
 स च प्रायणीयापूर्वप्रयुक्तो न परमापूर्वप्रयुक्त । भा  
 ९।१।२।३ वर्णक २ \* स्वर - ' मद्र प्रात सवने  
 चरति' इत्यादिसप्तम्या सवनानां आधावरत्यप्रतीते,  
 कममध्ये अनुष्ठानादेव च कमणामाधार वप्रतीते,  
 कमकाले च अनुष्ठान विज्ञा अनुष्ठानस्य कममध्यतया  
 सिद्ध, सवाकाले यत् प्रयुज्यते तत्र सर्वैर मद्रादि  
 विध्यवगमात् सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वयं  
 भवति । सु पृ ११८० \* स्वर मद्रतर भाति  
 श्यायां स चातिष्यापूर्वप्रयुक्तो न ज्योतिष्टोमपरमा

पूर्वमुक्तः । भा. १।१।१।३ वर्षकं २, • स्वरः 'यारया याचा कामदीत' इत्यादिना विहितः अद्वा-  
 पूर्वमुक्त एव न परमापूर्वमुक्तः । १।१।२।३ वर्षकं  
 २. • स्वरः । येषां प्राकृतानामद्वाना प्राकृतः स्वरः,  
 तदन्वा विट्त्वौ चोदकेन प्रयोगरचनशाधात्, प्रयोग-  
 रचने च विना प्रधानवर्माप्रतिः अपूर्णे अङ्गे इत्येद-  
 रशीवपत्तिः । सु. पृ. ११८१. • स्वरः लोके  
 नास्ति । 'न च लोके प्रयुक्ताना पशुना ट्परत्ते  
 स्वरः' वा. १।१।८।२४ पृ. २६७. • स्वरः  
 वादन्वियमाः । 'उचैः प्रत्येग' इति कर्मणिभक्ति-  
 निद्रेमाम् साङ्गस्योभेयम् । ट्पृ. १।१।६।२६. • स्वरः  
 वादन्वियमः । 'आवशा याचा कामयेत' इत्यनेन  
 शीघरीयाशब्दाश्वे वादन्वियमो विधीयते । स  
 शीघरीयाशब्दः प्रधानभावे वर्तते नाङ्गेऽपि, तस्मात्प्रागुक्त-  
 मङ्गेऽपि, प्रधानेषु 'यावत्या याचा' । ट्पृ. १।१।६।२६ ।  
 ( यात्रया याचा इति— ) स घर्मेः प्रधानेषु भविष्यति,  
 शीघरीयाशब्देऽपि प्रधानसन्धिबन्धत्वात् । तत्राङ्गान्  
 प्रधानवर्जितेषु मङ्गेषु निवेदयते । भा. १।१।६।२६.  
 • स्वरः । रिश्वितेषु अदीनादिषु नामादिदस्वरस्य अपूर्व-  
 मङ्ग विषयः । सु. पृ. ११८१, • स्वरः वैदिषेषु  
 पदेषु निष्ठा, शीघ्रिषेषु अनिष्ठाः । पृ. ३३३,  
 • स्वरः । घर्षेऽपि एकाशदीनघर्षेषु ज्योतिषोमिङ्गस्य-  
 न्यायः । पृ. ११८०-८१, • स्वरः घञान्तरत्वे  
 घञनीयादी सोऽपि च यथास्यनम् । पृ. ११८०.  
 • स्वरः । सुन्धोचरसालानि याग्यद्वाणि तेषु स्यन  
 मङ्गभावात् । यथापेदमेव स्वरः इति अवयवशास्त्र-  
 दीनामपि उच्यतेऽपि । वा. १।१।१।१. • स्वरः  
 विगतिरेकम् । विभाषास्यम् । संकल्प. ४।१।१४.  
 • स्वरस्य, आशीपीपीपत्, श्रीकृष्णयिनामचनमता  
 (यापीने शीघरीयादी) उपसृष्टमेव । वि. १।१।६.  
 • स्वरस्य शीघरीयापूर्वमुक्तत्वम् । भा. १।१।१।३  
 वर्षकं २. • स्वरस्य भाविष्यत् निषयः । नदी आशानो-  
 दस्वरभेदेऽपि । १।१।१।१।३-२४, मीको. पृ.  
 १४९७ 'नदी आशानोदस्वरात् मन्वाशा' इत्यत्र  
 भाविष्यती इति पठः ।

• स्वरभाषायाम् नैतत्सम्बन्धिन्यवयवम् ( कस्य-  
 सुभाषि ) । भा. १।१।६।१२.

• स्वरधारणे दोषाः । 'प्रत्ते निरस्तं निहताव-  
 लम्बिते अन्वृत्तं -मातमया विषम्बितम् । सद्दमेर्षो-  
 ह्तमर्षकं टुर्नं रिरीर्मिताः स्वरशेषभावात् ॥' इति  
 स्मृत्यागतमन्त्रादादोषकारितं-नियतहत्यादिकाः स्वभि-  
 न्यहृदयवपलादभितन्मम्राष्टेषु वर्णेषु अभियुक्तानां साधु-  
 शब्दप्रयोगात्, तद्विपरितेषु च असाधुगन्धप्रयोगात्  
 अवश्यं तत्रात्मन किञ्चित् स्वयत्सिर्नं वक्तव्यम् । सु.  
 पृ. ३०६ । ('मस' इत्यादेशस्यु—) प्रत्ते विद्वाभूले  
 निगृहीतम् । निरस्तं निगुत्तम् । निहृतं रुधम् । निहृतं  
 इति महाभाष्ये केषुते च पाठः । अत्रुदन्वितं वर्णात्तर-  
 णमिधम् । अन्वृत्तं यो व्युत्पत्ति अत्रुत्तम् इय  
 भूयते । ध्यातं श्वाभ्युत्पन्नया ह्युत्पत्ति दीर्घ इव  
 लक्ष्यते । शिक्तन्वितं कश्चिदुक्तम् । सद्दष्टं यथिगिव ।  
 एणीकृतं अनिगृहीतं किमप्यत्रोकारः अथ औकार इति  
 यत्र सद्देहः । अर्चकं दीर्घमपि ह्यमिव । टुर्नं शक्ति  
 उच्चारितम् । विकीर्णं वर्णान्तरे प्रयुत्तम् । एकोऽपि  
 अनेकनिर्माति इत्यपरे । इदं केषुतोक्तम् ॥ अत्र केया-  
 विष् स्वधत्तार्थं अन्यथा स्वाधत्तार्थे । मसा यदधत्  
 निर्गीर्णमिव भाति । निरस्तं यत्र मुत्पाद्वरिः पतित-  
 मिव भाति । निहृतं बाणितम् । अन्वृत्तं अनिधीर्नं  
 इत्यमरः । सद्दष्टं दन्वैः सुद्वितमिव । के. ) अन्वृत्ति  
 वैचिदीया महाभाष्ये उक्ताः । यथा सङ्गः बलः  
 प्रकीर्णः उवगीतः दिग्गः रोमसः इति । तत्र  
 एकाशदीना संवृत्तरं दोषः । कस्य, स्वात्तरनिष्ठाः,  
 वाःश्रीयेन ( शास्त्राद्ये ) प्रसिद्धः ( यथा चतुर्षु भुक्तिः  
 समपि पट्टः । पूर्वीयध्वनिमप्यनेन गीयमानः ) । मगीतः  
 सायनदुस्कारितः । उवगीतः समीपगत-तामीलानुक्तः ।  
 दिग्गः कर्मगत इव । रोमसः मगीतः । इति वैश्वः ।  
 इती भाष्येऽपि केषुताश्वे ॥ पुनश्च सुप्रसन्नं  
 अत्रिभक्तिः कस्याशम् । निरस्तं विवेचयितुमीयम् ।  
 अन्वृत्तं अनिधीर्नम् । संवृत्तकल्पनीयोऽमीनविष्णोऽय-  
 यादीनां आदिवाद्येन ( वादिनसंभवे ) आशानं इति ।  
 सु. पृ. ३१८.

● ररचर्चा । ' उच्चैर्कंवा क्रियते, उपाशु यजुषा, उच्चैः साम्ना ।' वि. ३।३।१ । उपादकवेदस्वरात् विनियोजकप्रेदस्वर. प्रस्वः । ३।३।२ । उपाशुय वाग्येष्टिषु प्रधाने एव, अन्नेषु तु तत्तदेदानुसारेण ष्वन्तिः । ३।३।२० । ऋचोऽपि यजुर्पेदगता उपाशु पठनीयाः । ३।३।१९. ● ररचर्चा । या— पृ. ८११-८१३ । ननु याजुर्वेदिकम्नोतिशोमायज्ञानाः स्तोत्रशस्त्रादीनामपि अनेनैव न्यायेन उपाशुत्व प्राप्नोति । सत्य प्राप्नोति, वचनात्तु सर्वत्र स्वरांतरलभः । कथम् ? दर्शपूर्णमाश्वयोन्नायन् वेदद्वयविहितेषु अन्नेषु नाना-वेदस्वरे प्राप्ते गुणमुग्यव्यतिजमन्यायेन याजुर्वेद-दिकप्रधानधर्म. उपाशुत्व प्राप्नोति, ततो वाच-निक स्वरो भवति ' मन्द्रया आन्यभागान्तं ', ' पर मन्वमया ', ' उक्तमया अनुशाब्दादि ' इति । तथा विहृतीना इष्टियजुषादीना एतस्मिन्नेव प्राहुते ररचने प्रानुवृत्ति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदस्वर-प्रसक्तौ ' तद्व्यवस्थायाः स्वधर्मः स्यात् ' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षित्येन दुर्बलत्वात् चोदकप्रति-तस्वरप्रदहमवेष्टम् । एव ऋचोऽपि शोमायज्ञानामपि दीक्षणी-यादीना प्राहुते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन वाच्यमाने चोदकव्यवस्थेनेन पुनरप्यस्येने ऋचोऽपि शोमस्य याजुर्वेद-कस्यात् ऋचोऽपि स्वरात्तद्वानां प्रदहणाच्च गुणमुग्यव्यति-जमन्यायेनैव तदतोपाशुत्वप्रसक्तौ सति ' याज्या वाचा कामयेन तावता दीक्षणीयायामनुष्यात् ' इत्येते स्वरा गुणमुग्यव्यतिजमन्यायवाग्येनेन साद्राना प्राप्ताः । तत्र ऋचोऽपि शोमस्य वाचनिकस्वराविभागविहितमन्द्रमध्यमो-त्तमोच्चारणवाचकान् तदज्ञानामपि सर्वेषां प्राहुतुल्य-मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणस्यैव प्रधानद्वारेण प्राप्तानि । ततो ' बर्त्तिकचित् प्राचीनममीशोमीयात् तेन उपाशु चरन्ति ' इत्याशुस्यै साद्राना दीक्षणीयादीना प्राप्ते प्रधानमात्रासि दीक्षणीयादिस्वरोऽपि विहिताः प्रधा-नमानेषु एते ररचितोपा भवन्ति ' याज्या वाचा कामयेत ताव या दीक्षणीयायामनुष्यात्, मन्द्र प्रादणीयायाम्, मन्द्रतरमादिष्यायाम्, उपाशु-

पशुत्सु ' इति । तत्र उपाशुत्वस्य पूर्वमेव सर्व-व्यापिना उपाशुत्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणीयादिस्वर-प्रसक्तौः मित्यानुवाद एव । अमीशोमीये तु सवन-विभागस्वरेणैव ' मन्द्रया आन्यभागान्तम् ' इत्यादि-प्राहुतस्वरप्रतिप्रसक्तः । सवनविभागतुल्य वा वाङ्मं प्रवेगं देया विभन्य मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणमपादन कार्यम् । एतेन अनूक्त्वा-अप्रभृथ-उदपनीया-उद्वसानीया-स्वपि उच्चारणविशेषा व्याख्याताः । सुवाकालक्षणीया दीनामपि एव स्वरे प्राप्ते प्रातःसवनान्तर्गतत्वत्वात् यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दाना सोम-यागायवपरचनत्वात् दीक्षणीयायज्ञान् तदीयत्वपमाव-प्रसक्त इति चेत्, न, सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रवृत्त-मानत्वंमात्राश्रयणात् । ' यदि पष्ठी भवेदत्र सव-नेभ्यः परा तनः । तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रत्या-दिविविर्भवेत् ॥ सप्तम्या तु तदाधरो यात्रा-न्मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य सर्वस्य मन्द्रादित्स्वर-योगोऽङ्गमाश्रितः ॥ केचिद्गृह्येदशाधारमात्रत्वं सवनेऽपि ॥ तदा तेषां न मन्द्रादिः स्वादनाधे-यताश्रुतेः ॥ आधारे सवने भिन्नं यदाख्यतया श्रुतम् । सयनीयादि तस्यैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥ स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादिशेषेषु सवनस्य यः । पष्ठयभावात् तस्यैव युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्ते नैव दोषोऽस्ति यतः पष्ठया विनाऽप्ययम् । पष्ठयर्थः संभ्रतस्यैव तदाधारत्व-कल्पित ॥ यथा हि ऋकुनिर्देशे पुष्पाद्यपि तथे-प्यते । तत्रश्चापेयधर्मोऽर्थः स द्वयेऽपि विधी-यते ॥ यदि या स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि सवनातीतराङ्गवत् ॥ नानावेदस्वररन्तमात् स्तोत्रादेः प्राप्त आदितः । प्रधानाङ्गतया पश्चादुपाशुत्वेन बाधितः ॥ ततो वाचनिकेनैव यथासवनभाविना । मन्द्रा-दिना समस्त्वानि सुत्याङ्गानि प्रयुज्यन्ते ॥ ' एतेन सर्वे ऋचोऽपि शोमविभागः ( एकाहादीनश्चानि ) व्याख्याताः ।

क पुनरिदानीं नानाप्रदेशस्वरव्यावृत्तौ भविष्यति ।  
उच्यते । ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकार-  
सामर्थ्यादभ्यक्तः शेषे ' इति च न क्वचनोच्यते । यत्  
प्राङ्गन्तव्याद्गुणकाया विकृतौ वेदान्तरीयमपूर्वमङ्गं  
चोच्यते इति । ननु तथापि गुणमुख्यव्यतिक्रमव्यायेन  
प्रधानधर्मभाज एव । ( पञ्चान्तर शङ्कते- ) एव  
तर्हि या विरुतिः यस्मिन् वेदे भवति तस्याः शेषेष्व-  
ङ्गेषु यथाग्रहणं प्राप्तेषु यत् तस्मिन्नेव वेदे अङ्गान्तरमपूर्वं  
चोच्यते च विषय इति । ( शङ्कते- ) शेषेषु प्रधान-  
हारेणैव सम्परिणतम् । ( पञ्चान्तर शङ्कते- ) तदेव  
तर्हि प्रधानं विषय इति, न, तस्यापि प्राङ्गतावच्छङ्कतात् ।  
न तर्हि प्रधानहारेण अयूयस्याद्गम्य प्राप्तिः इति  
तदेव विषय इति । नेत्रमपि य. प्रधानस्य धर्मः तस्यैव  
तथापि भाजात् ।

अपि च शेषा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मं च स्वरे स्थिते  
यद्ग्रहणमपि तद्भागमपि मरति तस्य न यथावच्छङ्कण-  
वर्तिष्ठुत्पत्त इति भवितव्यमेव प्राङ्गनेन चर्णेण । तस्या  
दपि नास्ति विषयः । प्रकरणान्तरं च अन्तर्गतमेतन्नर्थकं  
स्यात् । ( शङ्कते- ) अत्र समाधिः ।  
' उवाच याग्या ' इति तात्त्वं सर्वत्रिहोमेषु अर्थयत् ।  
ऋषयामवेदशरणि काम्यनैमित्तिके ' इति अर्थयत् ।  
' मन्त्रं प्राजपते ' इत्यादि हि नियन्त्रितात् अनिषि-  
काम्यनैमित्तिकैः अमरव्यमार्थं नियन्त्रियेष्वेव मरति ।  
तेन यत् ऋषयेदयामवेदाद्या विहितं काम्य नैमित्तिकं वा  
चोच्यते तत् स । उच्ये तन्नं यत् । तथा ' तं भित्तमभि-  
सृजेत् यदौ विश्विभिरपि ' इत्यादि । एव याग्यादि-  
मपि उवाच उवाच ' इत्यर्थः । तथा यानि सुव्योच्यन्त्यानि  
अङ्गानि तेषु मन्त्रप्रधानायाया यथावेदमेव एव इति  
अमरव्यमार्थानामपि उच्येनास्ति । अन्वया हि  
यद्येवं प्रयोगः स्यात् । दीशगीतारिपरिणामसु तु  
' प्राचीनमदीशगीतारि ' इत्येव उच्येत् । प्रथम-  
शान्तां पुनः ' उच्ये प्राचीन ' इत्येव उच्येत् ।  
आद्यन्यायां तु याग्यादिप्रधानैरिषिभिर्हिताकार्यैश्च  
संयुगात् । ' य एवं विज्ञानं धामदेव गायति ' इत्यादीनि यजुर्वेदाक्यान्वयेन । वा. ३।३।२९. ४.  
८।१-८।३.

० स्वरनियमः ' याजया वाचा कामर्यात तावत्या  
वाचा दीशगीताया ' इति, न उच्येतिहोमपूर्वाधः  
किंतु दीशगीतापूर्वार्थे एव । वा. ४. १४२.  
० सारविशेषेण उदासादिना बहुनीहि- तत्पुष्प-  
समासारिनिश्रये अर्थविशेषोऽवबोधेन मन्त्रवति । वि.  
१।२।८ वर्णकं १.  
० स्वरशङ्कस्य ' मास्तन्मूर्ति चान् मन्त्रं जन-  
यति हरम् ' ( पाणिनीयशिक्षा श्लो. ७ ) इत्यादि-  
दर्शनात् वायवीयसर्वोमविभाजनितनायासव्यव-  
पर्यायशेषोपात्मकशब्दपरत्वं अव्ययवते । सु. ४. ८६२.  
० स्वरसंस्मृतौ समर्थं प्रादेशिनेन गुणेन अन्वितौ  
मयनः ( स्याता इति यास्के मूलपाठः ) । भा. १०।४।  
१।३४.

० हरसामा प्रथमः आपद्यगात्र, द्वितीयः ऐन्द्र-  
वायगात्रः, तृतीयः शुक्राग्रः । तुप्. १०।५।२५।८५.  
० स्वरसामानः नयः दिवासीत्यममितः गमामयने,  
अष्टयस्य पृथयः पठहः द्वौ स्वरसामानौ । तौ च द्वौ  
तेषां प्रणाया धर्नाया ग्राह्यौ । भा. ३।३।२०।२६.  
० स्वरसामैककालाभिर्क्षं च लिङ्गदर्शनात् ।  
५।३।१०।२०।

हरसामा च एककालश्च आभिज्ञा च तेषा यमा  
हाः स्वरसामैककालाभिज्ञम् । एते मन्त्राः, पर्मणि-  
देशायाः । गमामयने ' अमितो दिवासीत्यममहः नय-  
स्वरसामानो मरति ' इति । सारस्वरयजुष्य मध्यमं  
अहं विवृणुत् नाम । तद्य दिवासीत्यमम् । त-मन्त्राणा  
दितैर पठनीयतात् । तस्य दिवासीत्यमम् अहं.  
अभिज्ञः पुस्तकपुष्पिष्टाद्य अष्टयः स्वरसामानो नाम  
गोमयागविशेष मरति इति । तेषा ' सतदसा  
मरति ' इत्यादयो धर्मा विहिताः । सतदसात् सत-  
दसामोमरतम् । अन्वयं च ' पृथयः पठहः द्वौ  
स्वरसामानौ ' इति अष्टयस्य धृतम् । तस्य च वायव्य-  
शेषे ' यत् तृतीयं सतदसाहः तत् प्रथमिष्टस्य



स्वर्णमभिरर्थादस्मिन्, स उत्तराणां श्लोमाना अथ वाचन, प्रयागा च सप्तदशाना अनुचीनतायै' इति ध्रुवम् । अन्वयार्थः । कुतूहले- पृथगे पदद्वे ध्रुव-पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-मिगर-प्रयत्निसिद्धिस्तोमदानि नमेगे पद्व अहानि भवन्ति । अष्टमये च यत् तृतीय सप्तदशमहः तत् प्रयत्निसिद्धये उत्कृष्टम् । तथा सति पदपदम-पौत्रगणा नयाः सौमाना निवृत्- (९) पञ्चदश- एकविंशाना अयनायो भवति । तथा सप्तदशम्य प्रयत्निसिद्धये उत्कृष्टं इदमेकं सप्तदशम्, स्वर्णामानो च द्वौ सप्तदशावै इति नयागा सप्तदशाना नैरन्तये च भवति इति ।

अत्र अष्टमशतं स्वर्णामशतं गवामपनेपदस्व-रामपनेना अनिदेशकं प्रकृतं स्यात् । उक्तवाचनं तेषु लिङ्गस्य दर्शनम् । अष्टमशतयोः स्वर्णामानो सप्तदशते एव प्रयागा सप्तदशाना अनुचीनता नैरन्तये भवति नाश्वयेति । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनम् स्वर्णाम गच्छ पनेत्राहक । तथा वैश्वदेवस्यै 'वापाशुषि य एककालः' श्रुत् । तस्य घमाश्व 'सर्वदुन जुहोति', 'अत्रावर्तयन् जुहोति' इति । आश्रयणे च वापा शुषिपैककालं विवाय 'यत् सर्वदुन करोति सा त्वेका पारिचया (सोप), दुनोऽदुन पयावर्तते सा द्वितीया, आश्रयणे वापाशुषिणे यत्न' इति आश्रयिषिपरे वाक्ये 'संज्ञां अश्वद्वयं च वैश्वदेविके घमां प्राप्नो दर्शयति । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनम् आश्रयणगत एक कपालमशतः वैश्वदेवस्यैककपालघमांशा आहक ।

तथा वैश्वदेवस्यै वैश्वदेवी आभिषा । तत्र वाजिन प्रयागे भवति । क्वचिच्च मैत्रवरुणी आभिषा । तत्र च 'न वाजिनेन प्रवर्तते' इति वाजिनप्रवाये लिङ्ग । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनम् मैत्रवरुणामिषागमद वैश्व देवनाभिषापनेत्राहक इति वाक्ये । एव स्वर्णाम-मशतः एककपालमद आभिषागमद घमेशाहक इति सिद्धान्तः ।

(चोदनामामानाग्राह । २८ ॥ सूत्रम् )

उक्तं लिङ्गं च चोदनामामानानुपदीतम् । चोदना

सामान्यं च स्वर्णामन्यसामान्यरूप एवकपाला सामान्यरूप आभिषासामान्यरूप च । के.

३ स्वर्णामैककपालामिषाधिकरणम् । अति-देशः । कर्मस्वरूपस्वरूपामैककपालामिषे गवामपनादि-गतस्वर्णामैककपालामिषघमांशम् ॥

स्वर्णामैककपालामिषं च लिङ्गदर्शनम् । ७।३।१।२७ ॥

भाष्यम्- गवामपने श्रुते 'अमिनो दिवाहीलं मह, प्र स्वर्णामानो भवन्ति' इति । तथा विदो-पमां आम्माना, यथा 'सप्तदशा भवन्ति, सप्ततयो अनिषद्वा एषन्ते' इत्येवमादयः । पुनरन्यथ श्रुते 'पृथग्व. पदद्वो द्वौ स्वर्णामानो' इति । तथा वैश्व-देवे श्रुते 'वापाशुषि य एककालः' इति । तत्र आम्माना विदोपघमां. 'सर्वदुन जुहोति, अपवावर्तयन् जुहोति' इति । पुनरप्यत्र 'वाप एककालः' इति । तदा तत्रैव श्रुते 'वैश्वदेव्यामिषा' इति । तत्राति विदोपघमा केविद्यामनाः । पुनरन्यत्र 'मैत्रवरुणा मिषा' इति । तत्र सदेहः, किं स्वर्णामशतः अन्यत्र श्रयमाणः । गवामपनेनेन स्वर्णामन्य घमांशा आहक उक्तं नेति । एव एककपालामिषाघमांशो अपि । तत्र 'गुणविधिस्तु न यद्वीयात् समवात्' (७।३।१।२७) इति अग्रहणे प्राप्ते, इदमन्वये । स्वर्णामैककपालामिषं च घमांशा आहकम् । किं कारणम् ? लिङ्गदर्शनम् । लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन तादृशं सर्वे एते घमांशा आहका इति । न्वर्णामानु तावत् 'पृथग्वः पदद्वो द्वौ स्वर्णामानो' इत्युक्त्वा आह 'तत्र यत् तृतीय सप्तदशमहः तत् प्रयत्निसिद्धये स्थान अनिषर्थादस्मिन्, स उत्तराणां श्लोमानामयवासाय, प्रयागा च सप्तदशानामनुचीनतायै' इति । यदि एतौ स्वर्णामानो गवामपनिकाना घमांशा आहरी तत्र एतावति सप्तदशो । तथा अत्र प्रयः सप्तदशा अनुचीना. भवन्ति । तत्र एतद्वचनं सुस्पष्टं 'प्रयागा सप्तदशानामनुचीनतायै' इति । तथा आश्रयणे वापा

पुत्रिणं एकनकालं विधाप आह, 'यन् सर्व्यं ह्युतं करोति सा त्वेहा परिचया, ह्योऽपुनः पश्चिन्ने सा द्वितीया, आन्वयस्यै चानाट्टुभियौ यनेन' इति आन्वयविधिवरे वाक्ये सर्व्योदोमवर्षाश्रुति च वैश्वदेवित्री वर्षां प्राप्ती दर्शयति । तथा मैत्रावरुणशामासिध्या 'न चाग्निनेन पचरन्ति' इति वाक्येऽप्य वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधन् सतो धर्मयानि दर्शयति । एतेष्वो लिङ्गेषुः एतत् शब्देन चकारसं धर्मत्वा साहचर्य इति । प्रतिषेधार्थं च वाक्येऽप्य, सिन्धुद्वयुक्तं मरुता एतदुक्तम् । आह । लिङ्गवपरिच्छम् । कुनः प्रातिरिति । उच्यते । स्वध्या प्राणिः, सिद्धात् स्वध्यापरिच्छः ।

(चोदनासामान्याहा । २८ ॥)

[ अत्र 'रररसामैक०' सूत्रेण 'चोदनासामान्याहा' इति सूत्रं प्र-युक्तकथोक्तं । इत्यत्र तु सर्वेषु विद्यते एव । आन्वयस्यै आन्वयसमीये तासु तदोपमात्पर्येण च किञ्चिद्व्युत्पन्नोऽपि सुदितः । एवमेव म-तासु चोदनासामैकं । परन्तु एतस्मिन्मास्यत्वेन सुदितो प्रथो न कथयित्वा सर्वेषु च स्वध्याने । 'लिङ्गासु स्वध्यापरिच्छः स्वरसाध्यासामान्याहात्' इत्यादिरेकः समः प्रथः सुप्रोचनेमैव एव चोदितः । तदिव सर्वमान-वधानमूलकमिति मन्यामहे । मेरे नूनं भाष्येण व्याख्यातमिति च । श्र-वणौ चासामुच्ये । तथापि 'मन्व लिङ्गवर्षसामान्याहात्' इत्यत्र (८१।१।२) सर्वमानेन 'चोदनासामान्याहात्' लिङ्गेन' इति विश्वरूपेण 'वा पुनश्चोदना लिङ्गनिमित्तत्वात्तिदेश्य आधमिकस्य नामधेयत्वात्प्राणितिः' इति सन्धानेन च स्वरसाध्यासामान्याहात् शब्देन 'चोदनासामान्याहा' इति सूत्रेण कथितमिति भावात् संवर्धयति । तैमेव मास्यवर्षाः स्वादिति रती सार्थम् । के. ]

स्वरसाध्यासामान्याहात् एकत्रयस्यसामान्याहात् आनिध्यासामान्याहात् । 'यस्य लिङ्गवर्षसामान्याहात्' (८१।१।२) इत्येव प्रातिरिति ।

सुप्-आश्रयादापकाश्रयणेन इत्यस्येव । साम-धेयेन अतिदेशः । स्वध्या सामानि अस्त्विति । धेयेन

सामान्येन गुणविधिः तथा इत्यथापि 'पृथयः पठहः द्वौ स्वरसामानौ' इति । आनिधेयत्वात्परापि इत्य-विधिरात् गुणविधी । एवं गुणविधिरात् अतिदेश्या-भाषे प्राप्ते 'यस्य लिङ्गवर्षसामान्याहात्' (८१।१।२) इत्यनेन अतिदेशः प्राप्यते ।

आ-अन्वयव्यतिथ्यो लिङ्गस्यः स्वरसाध्यासामान्याहात् चोदनासामान्याहात् इत्येव । तद्विचारात् ।

सोम-चोदनासामान्याहात् विशेषातिदेशस्य आध-मिकत्वात् तामयेवापराधमत्वात् अत्र संगतिः । गुणविधिरात् स्वरसाध्यासामान्याहात् अतिदेश्यत्वाभावे-ऽपि चोदनासामान्याहात् अतिदेश्यत्वात्वात् सामान्यव्यतिथि-विचारतः युक्त इति सिद्धातः । अत्र मास्येय (विद्यते) 'अथविद्यस्य स्थानमभिवर्धयति' इति धन्यास्यविधि-रित्युक्तम् । तथापि सन्दर्भस्थोक्तं पृथिव्यै च सावर्ण्यं, न विनिवर्षे इति द्रष्टव्यम् । अत्र चाग्निनामस्य प्रथान-तथा अहस्वामनेनामतिदेश्यात् चाग्निनामस्यविधेय-वर्णनरूपं लिङ्गमशुक्तं इति ह्यन्वयस्येति इति केचि-दाहः, तदनुचयम् । चाग्निनामस्य चाग्निनामस्य चोदनासामान्याहात् अतिथ्यस्य नित्येणामिध्यासा-दिभ्यः सहाधिकारविधिवत्पराभावेन चाग्निनामस्य प्रतिषेधार्थतया सिद्धत्वादिबन् अत्रान्यत्र युक्तारात् । सूत्रार्थरतु-स्वरसामैककसामान्याहात् च प्रागुक्तलिङ्ग-वर्षसामान्याहात् सामान्यव्यतिथिरुच्यते ।

वि-न विद्याप विद्यास वा स्वरसामान्याहात्, न हि । वैश्वक्यापयो, मैत्रमन्यव्यतिङ्गताः ॥'

भाट्ट-सर्वसुखरथेदिक्रियेवस्वरेण लिङ्गेन सौमिक-प्रणयान्तिदेशे निरस्ते चापुना लिङ्गस्य अतिदेश्योऽस्ति इत्येव तदपवादः प्रसूयते । सामान्येन 'यस्य स्वर-सामानौ' इति समान्याहात्परापिपमेका वायाः तत्त्वात्ताः । अन्यथापि 'द्वौ स्वरसामानौ' इति । तथा वैश्वदेवे वर्षेण 'वैश्वदेव्यानिध्या सावाग्निनाम एतच्छालः' इति सधर्मो वागौ । अन्यथापि 'मैत्रा-वरुणामिध्या काप एकश्चालः' इत्यथापि वैश्वक्याप-श्रवका सामाः श्रुताः । ते हि स्वरसामानः सावाग्य-

निकरणात्मकत्विका, अन्ये आमितायायाश्च वैश्व-  
 देविनामिन्द्रायाणाम्, अन्ये एककपालाश्च वैश्वदेविकैक-  
 कपालस्य उत न इति चिन्तायाम्, गुणस्वादिनेषु  
 कृत्विनेन अतिदेशेन इति कर्त्तव्यताः इच्छामान्तेः स्वर-  
 सामादिनामना च स्वरणावसामादिरूपगुणविषयाव-  
 खेन अनतिदेशात्तरात् नोक्तत्वात्प्रतिकृत्वम् ।  
 इति माने, गुणादिनादृशपापेभ्यश्च स्वरसामस्यप्रति-  
 तिरिपणत्वरनेन त्रिभोरपुङ्गवेन अतिदेशकत्वात्  
 कोदादिनामिन्द्रेणोत्तरात् इति कर्त्तव्यम् । त्रिभिर्नामि च  
 स्वरणात्मसु तावत् 'पृथक् पृथक् द्वौ स्वरणामानौ'  
 इत्युक्तम् आह, 'तत्र चत् तृतीया मन्त्रमह-  
 तन् प्रथमिन्द्रास्योमस्य गानममिन्द्राहस्मिन्, स  
 उत्तरास्योमोमनाम पदाया, मनाशा उत्तरमना  
 अयु र्गनाया' इति द्वयो स्वरणामानौ उत्तरमनामो-  
 क्तरात्तन्मन् । मेषावस्थाविधाया च 'न वाजिनेन  
 प्रवर्तित' इति प्रविषयवचनम् । आग्रयणे यासा-  
 पृथि महेकपाल विषय 'यत् सर्वेभ्यः जुहोति सा  
 येसा परिवशा ( निष्ठा ), इतोऽह्ना पर्वाननेते सा  
 द्वितीया, आग्रयण्यैव यासावधिषी यजेत' इति एक-  
 कपालाये सर्वेभ्यःपरिषयुक्तं दोषमाभिधाय वैश्वि-  
 कायपारमार्थिकत्वं क्वचनम् । न च अतिदेशाभावे  
 मन्त्रमनामोमस्य-वाजिनेत्या-सर्वेभ्यःपदवीना प्राप्ति  
 संभवति । तस्मादतिदेशः । अयं च उत्तरमाथाव-  
 पर्नायां यावत्परमार्थो च नवरात्रयप्रसूनमन्त्रा  
 दीना वातिदेशः । मुक्त्यानां भूयसा च प्रयान-तराणा  
 अनुसारेण न् एतित् विगोरे मन्त्रावचनार्था वा  
 वापः । यातिवस्तु अथावावचनार्थमेव अतिदेश  
 मन्त्रे ।

मन्त्रम्— 'पर्वानिदेवो स्वरणान-मन्त्रम् ।'

मन्त्रम्— 'स्वरणानिदेवकम् ।'

२ स्वरः अग्नीषोमीये पञ्चो छेदनादेर्न  
प्रयोजकः । स्वरं प्रयोजकम् ॥

स्वरणावनेनिरुपति स्वरकर्मस्यद्वयान् । ४।।

भाष्यम्— अत्रि ज्योतिष्टोमे पञ्चमीषोमीयः 'षो  
 दीक्षितो यदग्नीषोमीय पञ्चमालम्बने' इति । तदेवमा-  
 म्नातम् 'सादिरे वप्नाति' 'पासादो वप्नाति' 'शीहि-  
 तके वप्नाति' इति । तत्तन्निषी इदमपरमाभापते  
 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' 'यूपस्य स्वरं करोति' इति । अये  
 दानीमिद सदिद्यते किं भेदेन युवात् स्वरद्वयवदितः  
 उत यूपं विषयागमनुनिवचनः शक्यो महीतव इति ।  
 तदेदं तावत् नः परीक्ष्य किं छेदनाद्युत्पत्तेः प्रयोजकः  
 स्वरः, उत अप्रयोजक इति । प्रयोजकश्चेत् भेदेन  
 युवादिप्रायेत, न चेत् प्रयोजकः यूप निषयमानमनु-  
 निवचनं शक्यो महीयते इति । स कथं प्रयोजकः स्यात्,  
 कथं वा न प्रयोजक इति । यदि एषा वचनचित्-  
 स्वरकर्मस्यचर्चं भाष्ये । कथम् ? बोधकादिना इति-  
 कर्त्तव्यताविशेषा इति, ततः 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' इति  
 स स्वरः इत्यस्यो महीयते, ततः प्रयोजकः । अपेक्षं  
 त्रिषापते, 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' इति, अनवगत  
 स्वरः । एवावदस्य विशयपते अञ्जनं तेन क्रियते  
 इति । इदमपि 'यूपस्य स्वरं करोति' इति यूपेच्छेयं  
 स्वरकार्ये अञ्जने विनियुक्तं इति ततः अप-  
 योजकः । किं तावत् प्राप्तम् ? 'स्वरस्त्वनेक-  
 निष्पत्तिः स्वरकर्मस्यद्वयान्' । स्वरं यूपेक-  
 निष्पत्तिः स्यात् । यूपमनवेक्षमागस्य स्वरोः बोधका-  
 दिना उत्पत्तिः । पुनः 'स्वरकर्मस्यद्वयान्' । यो इत्य  
 कर्मस्य स्वरताया, विषयवक्तो मयति 'स्वरं करोति'  
 इति । एव च यूपकालावयवस्य स्वरस्य विषये  
 इति । 'यूपस्य स्वरं करोति' इति एषामना यूप-  
 मन्त्रः, अदिगावयवस्यद्वयैः । कृतः । स्वरकर्मस्य  
 द्वि भूया मन्त्रे । 'स्वरं करोति' इति स्वरकर्म-  
 स्य मिति । युवावयवयोगदानं वाक्येन । वाक्यस्य भूति  
 र्वाप्यती इति । तस्मादेवं मति न विरोधो यूपकाल-  
 देव स्वरकर्मस्यद्वयान् । निषेधात्स्वरकर्मस्य यूप-  
 कर्मस्यो भेदेनेति ।

युप — 'यूपस्य स्वरं करोति' इत्यत्र करोति-  
 अन्त्यद्वयमन्त्रवचनः । तावत् द्वि कर्म इत्याह इत्यत्र

स्वर इति । तस्मात् स्वर भावमान । तस्य च  
 करणेतिर्नीयतात्काराया यूपस्थो जापपादिका  
 इति कर्तव्यता लक्ष्यन्ति, तद्विरादि च वाड करणम् ।  
 सा च 'यूप तपति' इति इतिषत्तेभ्यो अभ्यापि  
 तास्ते । यदि च यूपशब्द इति कर्तव्यता न लक्षयेत्  
 अत्रयक्रमेण अभ्योच्चारण भवेत् । यत् स्वर करोति  
 तत् यूपदिति चेत्, तत्र । एव वाच्यार्थं स्यात्,  
 स्वर भावयत् इति तु भूयश्च । करोतिमानव्यादीना  
 सामासपादात् यद् द्वितीयोक्तं तद् धातुसामर्थ्यं भवति  
 द्रव्यं त्रिया वा । तस्माच्च कर्तव्यता मतिपत्रते । तेन  
 चोदग्र 'स्वरणा पशुमनाति' इत्यनेन विनियुज्यते ।  
 तस्मात् प्रयोजक इति क्त यताया । यद्यपि यूपेन सह  
 एकत्रावयता इतिषत्तेभ्योऽपि तथापि स्वरो साक्षात्  
 त्वात् तदीयेति क्तवताया निरासाद्भुक्त, संविद्याना  
 विरोधात् । यादपि वाच्यवर्तुत्वात् आदपि शब्दा  
 अनुपपन्नम्, स्वरोऽप्यनुपपन्नमप्यत्र । एव  
 चेत् तथापि यूपशब्दे भवति इति क्त यतासव ध ।

आत्यन्तराद्य शब्दस्यते । २ ॥

भाष्यम्— इत्यथ निरपेक्षस्य स्वरोऽप्यतिः इति  
 गम्यते । कुत ? जालयत्तपदपि आद्यन्तकं मानि,  
 वृष्णत्तपत् । कथम् ? 'नान्यस्य स्वर कुर्वीत', यत्र  
 'यस्य वृष्णस्य स्वर कुर्वीत' अयेऽस्य लोकात्परोरेषु,  
 यूपस्य स्वर करोति' इति । न हि यूपस्तुनिष्पन्नस्य  
 प्रथमं आत्यन्तराद्यन्तकं अत्र चक्यते । यूपशब्दो हि  
 स्वरकार्ये तद्वर्गी विनियुज्यते । तस्मादपि मदन  
 यूपत् स्वर उपादयितव्य इति ।

उप— नायस्य वृष्णस्य स्वर कुर्वीत' इति  
 अत्रुनिष्पन्नते वृष्णत्तपत्कार्त्वात् नान्यस्य, नतया  
 नात्यन्तराद्यन्तकं । प्रयोजकत्वादिनस्तु भवति आत्यन्त  
 राद्यन्तकं । तत्र सजातयो विधीयते ।

वदेकदेशो वा स्वरस्य स्व तन्निमित्तत्वात् ।  
 ३ ॥

भाष्यम्— शब्दस्य पक्षं व्याप्यते । यूपेकदेशो  
 हि यूपस्तुनिष्पन्नं धातुत्वं प्रकृतं च इति । कसत् ।

एतदाज्ञापते, 'यूपस्य वृष्णस्य स्वर कुर्वीत अन्ये  
 ऽस्य लोकात्परोरेषु, यूपस्य स्वर करोति' इति ।  
 न चात्र अत्रयमर्थो विधीयते स्वरमुपादयतीति । किं  
 तर्हि ? स्वराभ्यं वत्तुं यूपपादत्, त यूपदिति ।  
 कुत ? स्वरस्य तन्निमित्तत्वात् । स्वराभ्यं भूयने  
 स्वरो, यूपस्य स्वर करोतीति । कस्यास्मीयम् ? यूप  
 स्थेति । धातुनीयस्य समुदायस्यैव देशो भवति । एक-  
 देशाभ्यामप्येवम् इति । तस्मादिदमुच्यते । अत्राग्नि  
 पशो पञ्चमर्थे भवति, यथा शाकस्य देहि शाकादेहि  
 इति । तथा क्वचित् तुरीयार्थे वृषस्य यजति- यूपेन  
 यजति । पञ्चमर्थे, पृतायजति-यूपस्य यजति इति ।  
 द्वितीयार्थे वा, सोमस्य विषति- सोम विजति, सोमात्  
 विजति इति । ननु उक्तम्, यूपस्य यूपेऽप्यनुपपन्नं  
 विधीयते, भूयसा त्परोऽप्यनुपपन्नं, भूयस्य वाक्यात्  
 वरीयधीति । उच्यते । तस्मैऽप्यु । यूपस्य इति तु  
 शब्दं अविधेयतायां भवति । तत्र भूयसि तत्र चक्यते,  
 यूपस्यपि । न तु अस्मत्पक्षे किञ्चिदविधेयतायम्,  
 स्वर कर्ते इति स्वाद्य एतानुशासो भविष्यतीति ।  
 यूपशब्दो विधाविष्यते । स्वरात् स्व अत्रानामेन  
 शक्ये उपचरित इति गम्यते । अत्रयप्रसिद्धिश्च  
 एतमर्थं गमयिष्यति । भवति हि ब्राह्मण 'अथ कसत्  
 स्वनाम, एतस्मादे योऽप्यनुपपन्नते, स्वस्यैतत् स्वविध  
 अत्रयैः, तस्मात् स्वनाम' इति ।

उप— 'स्वस्या पशुमनाति' इत्युच्यते अत्र  
 कार्यं द्रव्यशरीरते, न तु उपादात्तं न इत्याहृदयिते,  
 यूपत् इति निराकारश्रीकषण । यूपस्य इति अत्रय  
 लक्षणायां पशो । विद्यमाने चात्रयनि अत्रय  
 भवन्ति । तस्मात् उद्भादीनामप्येवम् स्वर ।  
 अनेतिक्त्वात्पते इति चेत्, नैवायमनेतिक  
 रयत्तपरित्यज्य । यद्यपि अत्र प्रातिपदिकमाधत्तं ज्ञापने,  
 तथापि वृष्णस्यैवत्तपत्त्वात् तरे शक्योऽन्यथाविशुम्,  
 यथा लोके । अत्रयने वाच्यकार्ये अर्थात्तन्निमित्तं  
 भवति । सोऽप्य 'स्वर करोति' इत्युच्यते । स्वर  
 करोति इत्युपस्यैवत्तपत्त्वात् भूयसा स्वरा क्त यतीति ।

यगमात्, इति कर्त्तव्यापेक्षाया यूपरदेन तदमन्त्रधराणा  
 अग्रमन्त्रेण दशो रिधीयन्ते । अथवा यथैव यूपवप-  
 परां सिद्धान्ते पद्यर्थः तथैव मन्त्रे यूपवर्गकृतं  
 संकथ. पद्यर्थः इति न लुप्यन्ति । एवमुत्पत्तय च  
 द्वितीयवाक्येन ( 'स्वरुणा पद्यमनक्ति' इति वाक्येन )  
 निमित्तोक्तः । अस्तु वा द्वितीयवाक्यादिसत्स्वरुर्गर्भक-  
 मानानुसादेन यूपवर्गमानविधिः इति न विधिद-  
 निरिपरि । न केव शक्यमन्त्रस्य सर्वत्रिधरागादेव  
 उपागारावित्यु यूपीप्ररोपपत्तेः अमशोजकत्वापत्तिः,  
 एतन्-पश्चात्प्रभोजकत्वेऽपि स्वरुनिष्ठाजनप्रोक्षणादिधर्म-  
 प्रयोजकत्वेन । अत एव धर्मप्रयोजकत्वेन  
 काष्ठान्तप्रभोजकत्वेन च प्राजापत्येन 'पद-पस्व  
 यूपवप स्वर्गं कुर्वाणु अन्येऽस्य लोकमन्वायोदेयुः'  
 इति निष्ठाऽपि संगच्छते । धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च  
 यूपीशदिति-ना 'यथाऽऽनुपूर्व्ये हरुभिः पद्यत्  
 गमयन्' इति यूपमेदेन स्वर्गमेददंशनं नातुपपन्नम् ।  
 न चैतन्नि पद्यया यूपवपयत्कृतसंभवेनापि उपपत्तेः  
 यूपवर्गकत्त्वसंभवात् एव नियामकभावः, शक्य-  
 कथयत्वादेव यूपीप्ररोपपत्तेः आगाराकरोपवर्गत्वेरेव  
 नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, न यूपवर्गकृतसंभवः  
 पद्यर्थः, आनुगमनिश्चयत्वात्पश्चात्कृतत्वात्प्येव तदर्थ-  
 रतोपपत्तेः । न च शक्यमन्त्रस्यैव प्राप्तरात् तद्विधिये  
 धर्म्यं (यूपवपवर्गविधिः), एतद्विधिव्यभारे यूपरदरहितानो  
 परदारदान-मनगमन - यूप-उपदान - ग्याणादुरवादीनां  
 यूपवर्गवत् स्वर्गमेदं तथापि समवेन शक्यमन्त्रैः यूप-  
 प्रविशोपि कथं च उपायोः । अत एव यथाशक्ति-  
 प्रयोगादी यूपभावेऽपि स्वर्गमेदं यनगमनारिणितिः ।  
 पद्यार्थस्यैव निमित्तं द्वितीययूपरुपेनादि 'यूप  
 टिननि' इत्यादिवाक्येन निहितम्, यूपभाषे पर  
 निवर्तमानम्, न तु यनगमनापत्ति । अत्राशक्ति-  
 यूपवप-यूपानुनिष्ठापत्तिः यूपवपवर्गविधिः  
 अर्थवत् । अत एव यूपानुनिष्ठापत्तिप्रथममन्त्रानादी  
 केन चैतन्निश्चयं कथं अथन पत्तेः । तेन प्रोक्षणादेः  
 स्वर्गमेदं प्रमत्त-पश्चात् न स्वर्गमेदं प्रयोजकः ।

यथापि च सुधीभिः अस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि,  
 न तु भाष्याकारोक्ते ।  
 मण्डन-- 'यूपैकदेशः स्वरुपयोक्त ।'  
 शंकर-- 'स्वर्गमेदं त्वादिसादि न ।'  
 ४ स्वरुध्याप्येकदेशत्यात् । ४।४।१०।२५॥  
 अप्रीरोमीये पत्ते भूयते 'स्वरुणा स्वधिताना वा  
 पद्यमनक्ति' इति । अत्र स्वरु. किं यूपान् पश्चत् वेति  
 विचारं पूर्वः पद्यः । अपिचशब्देन यूपीप्ररोपयोक्तं  
 रननाया यूपान्तत्वं दृष्टान्तं करोति । यथा, राना यूपान्  
 तथा स्वरुपि यूपान् म्यात् । स्वरोः यूपस्य एकदेश-  
 त्वात् । यूपरुपेनादि प्रथमः पतितः शक्यः स्वरु-  
 नांम । तस्मात् स्वरुयूपान् ।  
 निष्ठाप्यश्च तद्वद्वयन् । २६ ॥  
 स्वरु यूपान् इति पूर्वपक्षे देवन्तरार्थं मन्त्रम् ।  
 तदन्तरात् यूपान्निश्च स्वरुः यूपस्य निष्कयः इति दर्श-  
 यति अर्थवादः । 'अपस्वत् ह स वे पुत्र कथयः, ये  
 यूपं प्राववन्ति, संभाय सुवम्, ते मन्त्रन्ते यज्ञैः शक्य  
 वा इदं कर्त्तेति । ते प्रहारा सुचो निष्ठापमन्त्रयन्,  
 यूपस्य स्वर्गं अयज्ञैः शक्य' इति । केचित्तपयः पशन्ते  
 यूपं अग्नी प्रविशन्ति सः । सुचं च संभाय भित्त्वा  
 अग्नी प्राथियन् । तदपरे पशन् कथयः अपस्वन्  
 अमन्त्रन् च इदं कथाचिदग्नीया कर्म यज्ञैः शक्य  
 यत्कथ्य नागापैव भवतीति । कथं तर्हि कर्त्तव्यम् ?  
 सुचः प्रन्ते निष्कयः, यूपस्य निष्कयश्च स्वरुः ।  
 तथा सति सुचः शक्ये प्रहारा एव अग्नी प्रवे-  
 णीयः, यूपस्य शक्ये च शक्य. प्रवेणगीय. । तेन  
 अग्नी प्रवेणय च स्वादेय यज्ञानाम् च न शक्य इत्यर्थ-  
 गाद्यर्थः । तन्नात् शक्य. यूपान् न पराङ्गमिति ।  
 पद्यार्थं याऽर्थकर्मत्यात् । २७ ॥  
 'स्वरुणा पद्यमनक्ति' इति अप्रीरोमीये उक्तः  
 स्वरु. यूपान् इति पूर्वपक्षे यूपरुपेन अग्नी वागभदेन त  
 निष्ठाप सिद्धान्तपत्ति । शक्य न यूपान् निष्ठा पराङ्गम् ।  
 अर्थकर्मत्यात् । अर्थ. प्रवेणजाय । पत्तेः सुचो अग्रान्  
 शक्ये. मन्त्रेनम्य कर्म । पद्योपपन्न स्वर्गोपपत्ति

प्राप्तयन् । तथा च स्वरा परवृत्तनस्य चान्  
प्राप्तयन् । परवृत्तन च ह्य प्रवेक्षन्म् । पुनरुच  
उ अह्य इत्यन्व । तस्मिन् स्वरा प्राप्तयन् ।

भवत्या निरुक्तयान् स्यात् । २८ ॥

‘स्वरान् पणुनन्ति’ इति अग्नीषोमीय पशो  
धुत स्वरा पुनरुच इत पूर्वथ स्वराण्य वृत्तव  
निरुक्तयानो हेतुः । तस्य निगद्यय  
निरुक्तयानां त्रिषु अनेन सूत्रेण । योऽय निरुक्तयाना  
उक्त म मङ्गलान् पुनरुच स्यात् । अग्नी स्वरो  
प्रदो पूर एव भवति इति निरुक्त इत स्वराण्य  
पुन न वा स्युति । तस्मिन् परवृत्तनव स्वरा  
इति सिद्धान्तः । के

● स्वरा छन्दसाणां लक्ष्यदेव्य प्रवेक्षक उच्यते  
ननु सद्यदे नत्रि सिद्धात पुनरुचक छन्दऽनुनिष  
न्नाऽयम् । सोम १।२।१० ॥ स्वरा तत्र पणुप्रवाय  
अग्निमे । १।१।१।१०-१४ मीको पृ ७२  
‘अग्निम पणुप्रवाय स्वराप्रवम्’ इत्यत्र अपि छन्दस्य  
अयम् ।

ॐ स्वस्मन्प्रापयन् स्यादस्यैकाल्वान् ।  
१।१।१।१० ॥

‘सूर्यस्य स्या बगति’ इति स्वरा धुत । स ति  
अग्निषोमीय पशो पणुतो निरु उत तत्र इति निरुक्त  
पूर्वप्राप्तयन् । स्वरा तत्रापूर्वगं स्यात् एकेकस्य पशो  
प्रदो अरुच अरुच स्यात् । तत्रा अरुच  
गतिरिति तत्रापूर्वग । अरुचान्वात् स्वरो स्वराण्य  
राणां पुन स्य ठरुमी स्य कात् । पशो तमस्य  
कात् अग्नी उरुचिषः । पणुप्रवृत्तनस्य वा तस्य  
अरुच स्यात् । तस्मिन् स्वरा प्रविष्टु मिय ।

माघारणो याऽनुनिष्यत्तिमस्य स्याधारण  
त्यात् । ११ ॥

निदानमह । स्वरा पुन उच्यते ननु निरुक्तयानः ।  
अनुनिष्यत्तिमस्य । तस्य सूर्यस्य च पणुप्रव  
कात् स्यात् । अरुचि स्यात् । न प्रवि  
तत्र इति ।

भोमान्ते च प्रतिपत्तिवर्जनात् । १२ ॥

सिद्धान्ती आह ‘सत्त्विज कामे प्रन्तर प्रहरति स्वरो  
च अरुचिषोऽस्य’ इति भोमान्ते सोमप्रयोगे स्वरो  
प्रतिपत्त द्यमानात् न प्रतिपत्तु तनापूर्वगं स्वरोरुचं ।  
तस्मात् पणुप्रवस्य साधारण स्यात् ।

तत्काष्ठो वा प्रन्तरयन् । १३ ॥

पूर्वपशो आह । भोमान्ते प्रहियमान स्वरा  
तत्काष्ठ अनुवृत्त्याकात् स्यात् सोमात्ते स्वरो पुन  
प्रहरणमुक्तं तन् अनुवृत्त्याकात् प्रविन स्वरो न तु स्व  
नीयस्य चिधन । प्रन्तरयन्, यथा रोमात् अनुवृत्त्या  
कात् प्रन्तरय प्रहरण शक्यते तथा ।

न योत्पत्तिनाक्ययान् प्रदेशान् प्रन्तरे तथा ।  
१४ ॥

सिद्धान्ती पारहरति । न अनुवृत्त्याकात् प्रहियमान स्वरो  
प्रहरण ‘सामात् प्रन्तर प्रहरति स्वरा वाद्यश्रवणाय’  
इति वाक्ये उच्यते । अस्य उत्पत्तिवाक्ययान्, स्वरो  
तत्पत्तिवाक्य इत्यन्व । अनन च वाक्येन प्रमात् अग्नी  
षोमीयस्यैव प्रन्तरस्य प्रहरण शक्यते । पणुप्रव  
साधारणस्य च स्वरो अरुचयानां कर्मणि समान धामान्त  
प्रन्तरयान् । प्रन्तर तु तथा स्यात् अनुवृत्त्याकात् प्रविन  
एव प्रन्तरस्य धामान्त प्रहरण स्यात् दर्शनात्  
प्रन्तरप्रहरणस्य प्रदो कात् इत्यर्थ, ‘अग्निः  
प्रन्तर प्रहरति’ इति सिद्ध । अग्निषोमीय पणुप्रव  
प्रहरणस्य च एव प्रदो । स च धामान्त मारि ।  
तस्मात् विप्रयो इत्यात् । तस्मात् पणुप्रवाये स्वरा  
तत्र इति सिद्धान्तः । के

ॐ स्वस्मत्त्वेनेकनिष्यत्ति स्वर्गमश्रुत्वात् ।  
१।१।१।१० ॥

अग्नीषोमीय पशो ‘गादिर बगति’ इत्यदिना  
पुन उच्यते, पुनश्च ‘स्वराण्य पणुनन्ति’ ‘सूर्यस्य  
स्वरा बगति’ इति स्वरा उक्त । अत स्वरा ति  
पुनरुच इति निरुक्तयाने, छन्दोऽदे प्रान्तस्य  
पशो पुन निरुक्तयाने निरुक्तयाने स्यात् । न प्रवि  
पाय उद्यादा प्रवेक्षक इति निरुक्त पूर्वपशो

निदम् । तुषाब्दः पञ्चान्तरस्याद्धृत्यर्थे । वादात्तरत्वं  
 शीतक इति तु कुर्वन्तम् । त्वत् अनेननिपति  
 मूयेन सह एकत्वनिपत्तिशो न भवति । यूपनिपादन  
 प्रथमात् स्वरनिपादनप्रयत्नो मिस कर्त्तव्य इत्यर्थे ।  
 न एकेन प्रथमे निपत्तिद्वय इति विग्रह । कुन ?  
 स्वरमैशब्दं शात्, स्वर स्वीय कर्मशब्दं कर्त्तव्यता  
 शेषक शब्दं स्वकताया विधायक भवति 'स्वर  
 करोति' इति । तस्मात् यूपान् मयेन स्वकतायादित्यर्थ  
 औपश्लेदनादेशाय प्रयोजक । एव कर्मशब्दो यस्य  
 तादृशानात् इति विग्रह ।

जात्यन्तराद्यं शाह्नयते । २ ॥

यूपान्ते हेतुत्तरात् सूत्रम् । य-पुस्तके कुर्वन्ते च  
 मूये चदन्ते इति पाठ । कुर्वन्मूले तु तत् पर न  
 पठित नापि व्याख्यातम् । अथन तु सर्वत्र ददन्ते  
 इत्येव पाठ । 'नावस स्वर् कुर्यात् यद्यप्यस्य ह्यस्य  
 स्वर कुर्यात् आदेशस्य लोचनान्वायेद्यु' इति जात्य  
 न्तरात् यज्जामीनो यूपवृत्त लोको मिनजामीनात् इच्छात्  
 स्वरो क्तरो शास्त्रं प्रदर्शितम् । यूपमनुनिपजस्य प्रद्वी  
 तु जागतायाद्वा नावकल्पते । वास्यत्तराद्दृक्कनात्  
 शपते मूयीपुत्रात् मित्रादपि मूयात् स्वर् उवाहित  
 व्यादिति । तस्मात् यूपनिपादनमप्युवात् मित्रेन  
 प्रयत्नेन स्वकतायादित्यर्थो वृथापद्यदिति ।

तदेवदेशो वा स्वस्वरस्य तन्निमित्तत्वात् । ३ ॥

अमीयोगोपे पगो मूय हरकथं भ्रुत । य न  
 यूपान् मयेन स्वकतायादित्यर्थो वृथा तदादपि च, प्रयो  
 जकथानी औपश्लेदनादि इति रक्षद्वयेन यूपेषु प्रति  
 सिद्धात्प्राह सूत्रम् । वाशब्दं पथं व्यावर्तयति ।  
 स्वर इत्यनुगतते । स्वर् यूपस्य एकदेश त्वात् ।  
 यूप क्रियमाणमतु प्रथम निपत्य शकल स्वस्वनां  
 प्रहीतव । स्वस्वस्व तन्निमित्तत्वात् यूपनिमित्तत्वात् ।  
 तस्मान्नामी स्वर औपश्लेदनादे प्रयोजक ।

शकलभूतेषु । ४ ॥

सिद्धाते हेतुत्तरात् सूत्रम् । 'य प्रथम शकल  
 प्रापतेषु स स्वरः कार्य' इति शकलभूते स्वरो

यूपमनुनिपजस्य प्रथमम् । चकारो हेतुत्तरसमुच्चयार्थे ।  
 शकल अथन एकदेश ।

प्रतिशूय च दर्शनात् । ५ ॥

सिद्धाते हेतुत्तरात् सूत्रम् । यूपनादित्या 'यथा  
 ऽनुप्राये स्वस्वनि पद्यत् समस्य मध्यमे रदान्तुगे  
 स्वस्व यूपशकलमुपगृहति' इति प्रतिशूय मूयेयुप स्वरो  
 दर्शनं भवति । यदि च स्वर् यूपान् पृथक्निपत्ति  
 स्यात् तदा एक एव स्वर् पदान्दर्शित्वा तन्नेन कार्यं  
 सामर्थ्येत् । यूपमनुनिपजस्य तु ग्रहणे प्रकृतौ स्वयुप-  
 शकलेन अथन सूत्र इति एकादशियापि चोदक  
 सयुपाकल्पेन प्रापयति इति वदुस्वमुपपन्नं भवति ।  
 तस्मात् स्वर् स्वतन्त्रोत्तरत्वेन प्रयोजक । यनारो  
 हेतुत्तरसमुच्चयार्थे ।

आदान्ते करोतिशात् । ६ ॥

यूप क्रियमाणमतु निपत्य शकल स्वस्वनां,  
 न स यूपान् मयेन छेदनादिना उवाद्यदित्यर्थः ।  
 न च स उवाचो प्रयोजक । यस्तु 'स्वर् करोति' इति  
 करोतिशब्दं स आदान्ते भवित्यति । स्वर करोति  
 स्वकताया इत्यर्थे, न तु उवाद्यदिति इत्यर्थे ।  
 तस्मान् स्वर् उवाचो प्रयोजक । के

• स्वर् न प्रयोजक अथनस्य अमीयोगोपे  
 पगो । स्वकताशो केनचित् काश्रन परचयन कर्त्तव्यम् ।  
 भाह् ५।२।१ • स्वर् परवृत्त न युगहम् । पृथी  
 तु यूपीवच्छेदनाय यत्वात् 'स्वस्व स्वर् करोति' इति ।  
 वि ५।२।१० • स्वर् पशुगणे सर्वप्रायश्चित्तार्थं,  
 न तु कदश्चित्पशोश्चनेन प्रतिपत्ति । सोम ५।२।  
 १० • स्वर् पशुमैदेऽपि तत्रेण ह्यन सर्वेषु पशु  
 यूपरित्यपि 'स्वस्व स्वपित्तिना वा पशुमन्ति' ।  
 वि १।१।१० • स्वर् । य प्रथम शकल परा  
 पतेत् (यूपच्छेदनकाले) स स्वर कार्यः । भा  
 ५।२।१४, १।१।५।९ • स्वर् यूपान् पृथगेव  
 निपत्य उत युगानुनिपज्य शकलो प्रहीतव्य इति उवाचो  
 द्वितीय पत्र सिद्धात् । सोम ५।२।१ • स्वर्  
 साधारण पशुनां यूपस्य साधारणत्वात् । भा  
 १।१।५।९, • स्वरो पथश्चन प्रयोजकम् । ५।२।

● स्वरसार्थं शब्दे पञ्चोत्पन्नम् । भा ११।३।  
५।८.

● स्वरस्योद्भवस्य तदर्थस्य च अगौघिस्त्वैऽपि  
प्रविशुद्ध्यममिच्छादारेण श्रुतास्तिः । वि १।३।१०.

● स्वरूपम् । एवमेव लनिव आकार स्वरूपम् ।  
वि. ३।१।२. ● स्वरूपेण अतिवेषनेऽपि निशिद्ध-  
रूपेण विषेयत समरति । सु. पु. ८६८. ● स्वरूपेण  
पदार्थानामतिदेश. इति दशमाध्यायव्याख्या. । मोग.  
१।१।९.

● स्वरूपमिच्छिः हेराभासः, ' हेराभासाः '  
इति जिज्ञो द्रष्टव्यः । मणि. पु. ४१.

● स्वरूपवत्त्वाननेन आश्रयवत्त्ववचस्य बाधतः  
रिक्तमेवाधिक्येने दशमो. सु. पु. १७८.

● स्वरूपभेदममर्थनम् । सर्वत्र स्वरूपभेद-  
समर्पणे । यदिदं द्रव्यगुणादीनामभावात् एव  
हृदयतिरेकेन भेदे नाम धर्मो नास्ति, स्वल्पमाश्रयेण  
भेदः पदद्वाराशोकापत्तेः । ननु यदि स्वरूपमानस्य भेदः,  
तर्हि स्वल्पमाश्रयत्वेनात्यन्तस्य भेदः परह्यतः स्यात्,  
न च तथा ह्यपने। स्वयम्, स्वरूपमाश्रय  
भेदः पदद्वारेण नास्ति, तथापि स्वरूपान्तरयो भेदो  
नास्त्येन किं प्रतियोगिकापत्तेः भेदः पदद्वार, स्वरु-  
पमानस्यैव तदभावात् भेदः पदद्वारापगतः । ननु  
तर्हि प्रतियोगिकवपेजे भेदः स्वरूपे प्रतियोगि-  
निरपेक्षमेव, न चमनसोरेवरात् । नैवम्, येऽस्तु  
न प्रतियोगिन्यपेक्ष. किं भेदः पदद्वार एव,  
अत एव निमित्तापत्तेः प्रतियोगिताभावात् भेद-  
स्वरुहाश्रयभावात् । तर्हि यो भेदः परद्वारापत्तेः स्वरु-  
पमानस्योत्पन्नम् । न चेतावता स्वरुपमानस्यैव भेद-  
व्याप्यत्वमपत्तः, येऽस्तु स्वरुपमानस्येन, न हि स्वरु-  
पार्थ भेदः । तथा देवदत्ताः शिष्येण्यथा पुत्राः, न तु  
देवदत्तमात्रं पुत्रं, अथ देवदत्तस्यपि शिष्योऽपि न भवति  
पुत्रः ।

ननु किमनया किंलक्ष्यत्वस्य । भेदस्वरु-  
' अथयमाश्रयिष्ठ. ' इति प्रत्येकं प्रतीको एतः । गण-  
सौ. श्लो. ५५५.

प्रतीतिगन्ति । न च स्वरुपादितत् द्रव्यधर्मैवमुत्पन्नयो,  
द्रव्यगुणदिश्वननार्थानात्, गुणादिप्रतिगतात् । न च  
पदार्थान्तररूपत्वमुचितम् । भेदप्रतीकिकाद्वारायोः  
स्वरुपमानात्मन्येनोपपन्नत्वमन्यात् ।

ननु तर्हि स्वरुपानामानन्वयाद्भेदः पदद्वारापत्तेः न  
भवेत्, नैवम्, प्रतियोगिकवपेजे स्वरुपान्तराधिक्य-  
वत्त्वेनैवरोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोगिन्यपेक्ष स्वरुपं भेद इत्युक्तम्, केचं  
प्रतियोगिन्यपेक्षया नाम । यदि स्वरुपमानस्यैव, तर्हि  
शून्यो दोषः, अथ धर्मांतर प्रतियोगिन्यपेक्षत्वम्,  
तर्हि य एव भेद इति, अज्ञीह्यतः स्वरुपान्तरितो  
भेदः । नैवम्, धर्मभेदमादिना मिच्छाभेदमादिना च  
भेदः अतिरिक्तमेव प्रतियोगि वपेक्षत नाम धर्मांतरमपत्ती-  
नर्तयत्, इतरथा पदद्वारापत्तेः तद्भेदः पदद्वाराभेद-  
मित्येव भेदः पदद्वारापत्तेः । अथ सर्वोपादिरितिदृ-  
ष्टान्नेदस्य द्वीरेमंन एव भेदप्रतीतिः, नैवम्, पदा-  
जिज्ञः पद इति भेदः पदद्वार, न सर्वोपादिरितिदृ-  
ष्टया, तथाप्यमस्मत्प्रयोगः इति न कदाचिदपि प्रतीतिः ।  
एव मप्रतियोगिरुतेन प्रतियोग्यस्य भेदस्य पक्षाद् स्व-  
हारमाश्रयनभेदे इति । तस्मान्नेदः अतिरेकेण प्रतियोगि-  
कवपेक्षत नाम धर्मभेदः अतिरिक्तोत्पन्नोऽप्यम्, तदपेक्षं  
स्वरुपं भेदः पदद्वारापत्तेः, निमित्तोद्भूता भेदधर्मणः ।

ननु धर्ममादिना प्रतियोगिकवपेक्षतभावात् न धर्म-  
स्वरुपं स्वरुपान्तरितम्, तथैव तदपेक्षान्तरितम् । स्वरुपं तु  
त, प्रतियोगिन्यपेक्षस्वरुपसि स्वरुपस्य च अतिरिक्तान्तात् ।  
अथैव न प्रतियोगिकादिति, नैवम्, अस्मात् प्रतियोगि-  
न्यपेक्षतं न स्वरुपस्य स्वरुपः, किंतु भेद-  
स्वरुपस्य ।

ननु चित्तव्यवहारयोः विशेष्यत्वपदद्वारेणियमि-  
त्येवमितिदृष्टः, तथा पदद्वारापत्तेः भेदितो जिज्ञो  
भेदः — इति पदद्वारः, तत्र विशेष्योऽप्यपदद्वारेणैव,  
न तु विशेष्ये स्वपदद्वारेण, अतोऽनेकान्तरितो  
भेदः । अतियोगो भेदितो भेद इत्यप्येवैव नामान्तरण-  
स्वरुपभेदः एव स्वीह्यतः स्यात् । अथ तदा-



यैक्यादित्युगपत्प्रहासयमेव नास्ति, तर्हि मित्रो घट इत्यकारमन्तेऽयैक्यात् प्रियञ्च यथाहारौल्लक्ष्यमेव न भवेत्, अतः स्वरूपातिरेकण भेदः प्रतीकारो न युक्तः ।

ननु स्वरूपस्य प्रतियोगिपक्षे वाच्यता, तत्र विरूप्य नीयम्— किं स्वरूपाद्भिन्नः प्रतियोगी, किंवा अभिन्न इति । न तावदभिन्न, स्वयमेव रूपस्य प्रतियोगित् प्रथमात् । न च मित्र, भेदे सति प्रतियोगित्त्वमिदं, प्रतियोगित्त्वमिदं च भेदविशिष्टिरतीतरेतरश्रयत्नम् । अथ भेदान्तरण मित्र प्रतियोगी, तर्पणन्याप्रसङ्ग इति । नैयम्, धर्मभेदप्रतिरोधेऽपि प्रतियोगित्त्वपक्षे च मत्पत्र तत्राप्येव विकल्पो दोषश्च समान, यस्मात् परिहार एष्यतानाम् ।

ननु स्वरूपभेदात् प्रतीतिविरुद्ध । तथाहि, 'पद्मजिज्ञा घट' इति विशेषणवेन भेद प्रतीयते, भवतस्तु स्वरूपप्रतिरेकण भेदाभावाद्द्विषयभूतोऽर्थो नास्ति, अतः 'भेदो घट' इत्येव स्वरूपहारा स्यात्, न 'मित्रो घट' इति । नैयम्, भेदिनो मित्रो भेद इत्यत्र भेदप्रतिरेकण विशेषणभूतो भेदो नास्त्येव, तथापि मित्रो भेद इति ।

अथ भेदस्य भेदान्तराभावेऽपि प्रतियोगित्त्वपक्षे स्वरूप विशेषणम् भेदमात्र विशेषणमिति, तर्हि 'मित्रो घट' इत्यत्रापि प्रतियोगित्त्वपक्षे स्वरूपस्यैव विशेषणत्वं स्वरूपमात्रस्य विशेषणत्वमिति तुल्यत्वं, पाचकादि शब्दन्तु । यथा 'पाचको देवदत्त' इत्यत्र पाचक-त्वात्तदुपगतमेक सामान्य गुणो वा नास्त्येव, तथापि तस्यभूतपवनमिति शेषलक्षितपाचक यत्पितु पाचकशब्दो वर्तते । न हि पाचकशब्दस्य पवनलक्षणात् । एव प्रतियोग्युपलक्षणस्य विशेषणत्वाद्गीकारादेव प्रतीति विशेषोऽपि नास्त्येव ।

यत्तुम्, भेदव्यवस्थायो पथाप्यत्रयम् इति, तत्रपि मित्रो भेद इत्यत्रापि समानम् । तथाप्युच्यते, प्रतिनिमित्तत्वपक्षेऽस्वरूप भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न पर्याप्तनेति ।

आगेच्यते । भेदस्य विदारणत्वमत्रान् स्वरूपस्यैव विदारणत्वपरत्वात्तदद्याप्यपि तस्यैव प्रथमात् न्यु

जगदभविष्यदिति, नैयम्, भेदस्य विदारणत्वमत्रावेऽपि यस्माच्च भेदव्यवहार तस्मात् तस्यैव विदारणत्वक तम्, न हि सर्वस्मात् स्वरूप भेदव्यवहार इति न तत्र विदारणत्वमत्रयम्, अतः उपेक्षणीयोऽयं पक्षः ।

यदप्येतदुक्तम्, भेदस्य भेदान्तराभ्युपगमेऽपि नानवस्थादोष, मूलभेदव्यवहारस्य भेदान्तरपरिहारोऽपि विशेषाभावादिति । तत्र नैयम्, भेदस्य रूप माननया व्यवहारहेतुत्वात्, यत्र सत्तथा हेतुत्व कीर्त्तयित्कुरादौ, तत्र नात्रव्यवहारो, अत्र तत्राप्य प्रतियोगित्त्वमिति मन्त्रतेन ज्ञाते भेदो भेदव्यवहारहेतुः, अत्रथा तत्राप्य भेदस्य च भेदान्तरपरिहारो वस्तुदर्शन माश्रेण सत्त्वभेदव्यवहारप्रसङ्गः । भेदिनो भेदस्य भेद ज्ञाने आश्रयधर्मयोर्भेदज्ञानस्यापत्रय भावित्वात्, तस्या-प्येवमित्यनतराया तुनिगतिव । यत्तु केचित्तुक्तम्— भेदस्य भेदान्तरपक्षे नास्त्येव, परमाभिन्नपक्षेऽपि त्वत्, यत् परमाण्वकारित् तत्तथाभूते कार्ये न परम पक्षे, यथा रूप रूपयवहारे परिमाण वा मान पक्षे, अतो भेदस्य भेदान्तरपक्षे नास्त्येव, तर्हि सिद्धो न पक्षः । मित्रव्यवहार सर्वत्र भेदधर्मयोगिन इति त्वपक्ष परित्याग भेदव्यवहारमेव स्वस्मिन् भिन्नपरिहार हेतुरित्युक्तं मतताऽपि, तदेवास्मात् भिन्नपरिहार, सर्वत्र स्वरूप स्वस्मिन् व्यवहारहेतुरित्यस्येयम्, लाघवात् ।

अथ रूपस्य व्यञ्छदे रूपांतरनिरपेक्षत्ववद्पक्षे दोषोऽपि स्वायत्तच्छेद स्वयमत्र कुर्वन्विति रूपांतरण प्रसङ्ग इति, नैयम्, यदि रूपांतरितरेण रूपवृत्ति स्मात्, तदा रूपांतरणोऽपि भवेत्, न हि कदा चिद्रूपमन्तरेण रूपवृत्तिरिति, अतः तु भेदमन्तरेणपि स्वरूपस्य कदाचित् ग्रहणमस्तीति मतवैतोक्तम्, अतो यो धर्मभेदवादिभिः आश्रयोऽङ्गीकृत, प्रतियोगी वा, तस्मिन्प्रयाऽऽश्रये तस्मात् भेदव्यवहार प्रवर्तते इति किं प्रमाणशून्येन भेदधर्मणः ।

यत्तुक्तम्, स्वरूपभेदादिभिर्भूतेन दृश्येन धर्म भेदवातो दृश्येन, धर्मभेदवादिभिर्भूतेन दृश्येन स्वरूपभेदवातो दृश्यत, अतो भेदस्य प्रमाण

तद्विद्युत्वात् आत् एव । किञ्च, विद्यादाध्यासितो भेदो मिथ्या, भेदत्वात्, द्विचन्द्रादिभेद-  
पत् । विद्यादाध्यासितो भेदो मिथ्या, दृश्यत्वात्,  
रज्जुसर्पवत् । 'नेह नानास्ति चिचन' इत्यागमस्य  
प्रतीयमानस्य भेदस्य भ्रान्तरमवगम्यते, प्रमाणाभावाच्च,  
न हि अत्रासं भेदसाहि, सम्भावविषयत्वात्स्य, तन्मूल-  
त्वादेव नानुमानादिकमपि भेदे प्रमाणं इति ।

अत्रोच्यते । 'घटाग्निप्रः घटः' इति प्रतीति-  
व्यग्रहो सर्वकारिभिरहीकृतं यो, अतः प्रतिबिम्बविद्यो  
भेदः कथमपह्नेतुं शक्यते ? तस्य प्रतीतिरिति, तथापि  
कारणभावात् भ्रान्तरमिति चेत्, नैवम् । प्रतीतिरेव  
हि कार्यभूता यथायोग्यं कारणशुभत्वावयवि, न हि  
कारणादसौनर्मायेण प्रतीनेरूपतो युज्यते, सूत्र्याद-  
मशङ्कात् । तदुक्तं प्रकरणप्रख्यानयाम्- 'कार्यं हि  
प्रतीयमानं कारणरस्यनाया प्रमाणम्, न पुनः स्फुटा-  
वधारितस्यैवकारणानिरूपणयाऽप्यकार्यमर्थेति' इति ।

किञ्च एतन्नहीभरे सति चक्रानुप्रत्योच्चेद-  
प्रसङ्गः । पर्वते धूमदहनमावेऽग्निदहनमायेण धूम-  
प्रतीतिभ्रान्तरं न स्थापयति, अतोऽनुमानोच्चेद  
एव । अथ धूमस्य सातिपात्यरगतैरभ्यगावे सति  
वृद्धीहातिरेव स्यात्, अतः वृत्तफलमेव यमिति  
पर्वतेऽतिरक्षति कल्पेन, तर्हि कार्यमपि योग्येन  
कारणेन स्यात्तमिति भेदप्रतीतिकार्यदहन्यात् योग्यमेव  
कारणमनुमास्यते ।

ननु शुक्तिकारजनतादेरिव रजःशानदहन्यात् तदनु-  
शुण कारणमपि कल्पते इति सर्वत्र भ्रान्तिर्न स्यात्,  
नैवम्, तथापि कार्यदहनयोग्यमेव कारणमनुमीकते  
एव, किन्तु अकारिभिरावेदंतात् कर्तावत् पुष्कलमेव  
कारणमनुमीकते, कर्तव्यं कथितकार्यदहन्यात् सयोग्यस्य  
कारणदोषादेः परिकारमिति सर्वत्र योग्यकारण-  
नुमानमस्त्वैव, अतो अस्ताथास्त-परम्याऽप्युपपद्यते  
एव । तदुक्तम्, 'यस्य च दृष्टं करणे यत्र च  
मिथ्येति प्रत्ययः, य एतान्मीनीन, प्रत्ययो नाप्य, '  
- इति । भेदव्यग्रहस्य तु न शास्त्रं बाधकमिति

नार्थ भेदः इति । यौक्तिकमपि बाधकं नास्त्येव, कार्येन  
एव कारणस्य कल्पमानत्वात् ।

यत्तु पश्चाद्भैतशानेन बाधो भविष्यतीत्युक्तम्,  
तदपि नास्ति, तपनिवदा कार्योपपत्तया प्रामाण्यवर्ध-  
नात्, ताद्यामद्वैतशानजनकत्वात्तद्धेः तथाविधवाचा न  
संभाव्यते । प्रमाणप्रमेयत्वग्रहाराणां तादृजेदस्य चापा-  
दर्थमेव तावन्नित्यप्रपद्यते एव ।

यत्तु प्रत्यक्ष स्यान्नसाहि, न मेदसाहीति, नैतदुप-  
पद्यते । यदि सम्भाममेव गृह्यते, तर्हि 'सन् घटः' इति  
प्रतीतिर्न स्यात् । अथ सत्ता वतिरेकेण घटोऽपि नास्त्येव,  
तर्हि सत् इति तदवयवः स्यात्, न 'सन् घटः'  
इति, सन् घट इति पर्वव्यग्रहप्रसङ्गः ।

अथ घटादावनुपतर्तमानं सर्वमेव, अतश्चानुपपत्तमेव  
प्रत्यक्षम्, स्यात्तर्तमानत्वात् घटादिरप्यस्य एवेति, केच  
रज्जुना अनुपतर्तमानमेव प्रत्यक्षमिति ? यदिन्द्रियेण  
युक्तते अनुपतर्तमानं स्यात्तर्तमानं वा तत् प्रत्यक्षमिति  
सर्वं वनचिदम् ।

यत्तु भेदो मिथ्येयानुमानम्, तत्र वक्तव्यम्- यत्-  
न्यसामिष्याभूत्वस्य इत्यस्य चन्दे मिष्यात्वम्, तदा यत्र  
अमिष्यामूतो मेरः वेनानैकान्तिरो मेदत्वादिति हेतुः,  
यदि वा सर्वत्र मिष्याभूत्वत्वममिष्ये चन्देऽमिष्यात्वम्,  
तर्हि साध्यविक्रमे दृष्टान्ता, अन्वय घटादो अमिष्या-  
भूत्वस्य चन्द्रमाभेऽमिष्यात्वात्सुगमत्वात्, अतुमान-  
न्वरेऽपि तथैव दोषः ( अतो भ्रान्तिभेदकारोऽपि  
न युक्त इत्यतमितिप्रसङ्गः ) । प्रति. पृ. ७०-७५.

● स्वरूपयोग्यत्वरूपं कारणं तद्वहस्यैतगभावा-  
व्यतिरज्जनहस्यैतिदृष्टम् । मिथ्यस्य स्वरूपयोग्यस्य  
कारणदोषनामिषयः इति प्रथितिः । मणि. पृ. ५५.

● स्वरूपव्याप्तिवैय पमादिषा इति न्यायः ।  
कल्पनिद्रिपदस्य स्वरूपं स्यादुते विवरणेन सग्रीरुते  
सति प्रतिपादिनः पमादिषा निषेधः तावतैव भवति ।  
न तत्र सतन्वस्य शुचिपादस्यैवशा मरति । इति  
न्यायायोः । के.

● स्वर्गादिफलं अपूर्वोत्तमैः तत्फलान्य च प्रयो-  
चनम्, उपादानं तु नास्त्येव इति तस्य अपरोक्षकम् ।  
षाल. प्र. १०७, ● स्वर्गादिफलं योगोत्तमैः प्रयोज-  
कम्, योगोपदानफलान्योस्तु अपरोक्षकम् । प्र. १०७.  
● स्वर्गादिफलं रागद्विद्वाराद्य विधेयम् । वि. ४।१।२  
वर्षिक २.

● स्वर्गादिफलभाषणतः यागादिकर्मणाम् । भाट्ट.  
६।१।१.

● ' स्वर्गनामः चातुर्मास्येवैत ' । भा. १०।८।  
२५।५०, ● स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन यजेत । तत्र  
सवनत्रये षष्ठाः । ऋषयोश्च सर्वायाः । ३।६।१३०,  
● स्वर्गनाम. ज्योतिष्टोमे उक्त्याना ब्रह्मसामि लीमरे  
' क ' इति निघन कुर्वात् । २।१।१३।२८, ● स्वर्ग-  
नामः दशपूर्णमाशाभ्या यजेत । १।१।४।१२, ● स्वर्ग-  
नामः पुरुषो यागकर्म मजमानो यथा प्रधानभूत. तथा  
आचार्यः उपनयनकृतमाचार्यैर् भजमानः प्रधानभूत. ।  
रत्न. ६।१।१।२४ वर्णकं २. ● ' स्वर्गनामः यजेत '  
फलशेषोय एवावम् । पातात् स्वर्गो भवतीति । फल-  
मुद्रियन यागो विधीयते स्वर्गं यागेन द्रुयदिति ।  
भा. १।१।१।१२,३ । षण एव षष्ठे विधीयते ।  
मानना सर्वविशेषपरिशिष्टा विधीयते । द्रुपटीका.  
● ' स्वर्गनाम. यजेत ' स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भाव-  
येत् इति तद्वैतदेवमायते । भा. १।१।१।४।२४.  
● स्वर्गनामः । स्वर्गमासक्तचित्तेन प्राथेयमानः  
स्वर्गकामोऽपिधीयते । स स्वर्गमभिलषन्नाथः उपायव-  
न्निष्पति । तस्मान् अनशोर्जिनामान् स्वर्गकाम  
अन्देन शक्यते तदुपायो लक्षयितुम् । अतः  
दाश्रेण यागादपसतोपायनेन विधीयते । द्रुप. ६।१।  
१।३. ● स्वर्गनामः । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गनामाः ।  
श्रीतिर्हि स्वर्गः । भा. ४।३।७।१६, ● स्वर्गनामाय  
कर्मोपरिदृष्टते न तु स्वर्गनामः कर्मणे उपदिश्यते  
' स्वर्गकामो यजेत ' इति । ८।१।१३।२१, ● स्वर्ग-  
नामस्य अन्यैक उपायः पशुपुत्रप्रामात्राजदिलान् ।  
१।१।१।१।१. ● स्वर्गनामस्य आयुर्विधयः— कर्त्वीये ।

यात्. प्र. ३४, ● स्वर्गनामस्य, स्वर्गकामिनेऽ कर्त्तव्य  
इति यागच्छत तत् सारूप्येन आरुप्यत. कर्त्तव्यतायः  
स्वात् । भा. १।१।१।३।२२.

● स्वर्गनामाधिकरणम् । स्वर्गनामस्य ज्योति-  
ष्टोमाद्यनुष्ठाने अधिकारः । अधिकारस्यायः । द्रयणमे-  
ष्टवीगन्वाश ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणधेनाभिसंयन्तः ।  
६।१।१।१॥

भाष्यम्— ' दशपूर्णमाशाया स्वर्गकामो यजेत '  
' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्येवमादि सप्तमा-  
यते । तत्र सदैहः किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः,  
तत्र कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानतः इति । कुत. संशयः ।  
इदं स्वर्गकामो निर्दिश्यते, यजेत इत्यपि । अथ स्वर्ग-  
नामयागयोः सन्तो गो गम्यते । तस्मिन् सक्त्ये किं  
यागः साधनत्वेन सङ्गम्यते उच साङ्गत्वेन इति भवति  
विचारणम् । तत्र यदि स्वर्गनामस्य पुरुषस्य यागः  
कर्त्तव्यता चोच्यते स्वर्गकामेन यागः कर्त्तव्यः इति  
स्वर्गकामपरिशिष्टस्य स विध्यति इति गम्यते । स्वर्गकाम  
तत्र पुरुषस्य याग इति उपदिश्यते । तेन तस्य स  
विध्यति, नाप्यस्त्विति । यः स्वर्गनामः स यजनेति  
पुरुषो याग सावयितुम् । अथ स्वर्गनामस्य काम-  
कर्त्तव्यता चोच्यते, ततो यागपरिशिष्टा कर्त्तव्यता  
इति याग. सामरः अभ्युपगम्यते । स चाप उमथो-  
ऽपयोः एकस्माद् उपरिस्तात् साधनात् अवगम्यते ।  
यागो वा कर्म-यः, कामो वैति । न वैतन् औपवसेन  
सम्पत्ति । यथा कामो न तथा यागः, यथा याग. न  
तथा कामः । अथवा 'यकिमेदाम् उपपन्न. सदायः ।

तथा इदमत्र परिच्यम् । किं प्रीतिः स्वर्गः उत  
द्रव्यमिति । यदि द्रव्य स्वर्गः ततः प्रधान कर्म, इत्थं  
गुणभूतम् । अथ प्रीतिः स्वर्गः ततो यागो गुणभूतः,  
स्वर्गः प्रधानमिति । कुत. सदायः । नास्त्यत्र कामस्य  
गुणत्वेन प्राधान्येन वा मुक्तिः । सप्तमनाम तु भाष्य  
यागेन गम्यते । द्रव्येन तु कर्त्तव्यता स्वमागतः ।  
पुरुषपकृतस्य च कर्त्तव्यता । किं तावत् प्रकृतम् ?

स्वर्गो गुणतः, कम प्रधानत इति । तत्र एव तावत्  
वर्णयन्ति । द्रव्य स्वर्ग इति । कथमनगम्यते । सर्वेषामेव  
शब्दात् अर्थज्ञाने लौकिक प्रयोग अभ्युपगम्यते ।  
तस्मिन् लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचन स्वर्गशब्दो लक्ष्यते ।  
कौशेयाणि सूत्राणि वाचाधि स्वर्गं, चदानि स्वर्गं,  
द्रव्यवर्षा स्त्रिय स्वर्ग इति यत् प्रीतिमत् द्रव्य  
तत्तत् स्वर्गशब्देन उच्यते । तेन सामानाधिकरण्यात्  
प्रीतिमत् द्रव्य स्वर्ग इति मयामहे । उपमात्  
शब्दप्रवृत्ति इति चेत्, न हि वस्मिन् अत्रानुपमितो  
लोक प्रसिद्ध, यस्यैतत् उपमान स्यात् । तस्मान्नोप  
मात् । अतो द्रव्य स्वर्ग इति । नेत्याह । प्रीति  
स्वर्ग इति । न द्रव्यम् । व्यभिचारात् । तदेव हि द्रव्य  
कस्यापि द्रव्यस्याया न स्वर्गशब्द अभिदधाति । प्रीति  
तु न कस्यापि द्रव्यस्याया नाभिदधाति । तस्मात् अत्र  
व्यतिरेकस्या एतदनगम्यते, प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते  
इति । नैतदस्ति प्रीतेरभिधायक स्वर्गशब्द इति ।  
कुत ? विशेषणत्वात् प्रीते । यद् विशेषण न तत्  
शब्देनोच्यते । तत्रथा दण्डात् दण्डनिमित्त पुत्रव-  
चनम् । दण्डोऽस्य निमित्तम्, नामिषेव । एवमेष  
न प्रीतिवचनम् । प्रीतिसाधनवचनम् एव स्वर्गशब्द  
इति ।

ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे ।  
यस्मिन्नेषाम्, न शीतम्, न शुत्, न तृणा, नारति,  
न ग्लानि । पुण्ड्रत एव प्रेत्य तत्र गच्छति, नाद्ये ।  
अत्रोच्यते । यदि तत्र क्वचित् अमृता न गच्छति,  
तत आगच्छति अन्ननिवृत्ता वा । तर्हि य प्रत्यक्षो  
देश एवजातीयक । नापि अनुमानात् गम्यते ।  
गम्येन । ननु च अये सिद्धा केचित् दृश्यत,  
ते च आद्यतपत इति चेत्, न तत्र प्रमाणमस्ति,  
सिद्धा एवजातीयका सति, ते च दृश्य आचभीरम्  
इति । तस्मादेवजातीयको देश एव नास्ति । ननु च  
लोकात् आद्यतपेभ्यो वेदाद्य भवगम्यते देश एवजाती-  
यक स्वर्ग इति । तत्र । पुरुषाणा एवविधेन देशेन  
असंभवात् अप्रमाण वचः । आस्थानमपि पुरुष

प्रणीतवात् अनानुसूयम् । वैदिकमपि स्वर्गात्पान  
विधिपर नारत्येव । भवति तु विध्यन्तरेण एकवाक्यभूत  
स्तुतिपरम् । यद्यपि फेरल्मुगधवणार्थावस्था तादृशो  
देश स्यात् । तथापि अस्मत्पक्षस्य अविरोध, प्रीति  
साधने स्वर्गशब्द इति । तेन देशेन व्यवहाराभावात्  
कुलस्तस्य अभिधायक स्वर्गशब्दो भविष्यति ।

यदा प्रीतिमत् द्रव्य स्वर्गः तदा ब्रूम । 'द्रव्याणां  
पर्येत्योगे गुणत्वेनाभिसंवाच' इति ( ६।१।१।१  
सू. ) । शरीरोऽत्र कर्तव्य इति श्रुते स्वर्गकामस्य ।  
तत्र अवश्य स्वर्गस्य यामस्य च संवाच । तत्र भूत  
द्रव्यम् । भय कर्म । भूतस्य च भव्यार्थता न्याय्या,  
दृशार्थत्वात् । न तु भयस्य भूतार्थता । तत्र दृष्ट उप  
कारस्त्यज्यते । कथं पुनरवगम्यते याग कर्तव्यतया  
चोचते इति । यदा कामस्यापि कर्तव्यता अस्मात्  
वाक्यात् अवगम्यते । उच्यते । कामस्य कर्तव्यता  
वाक्यात्, यत्पर्यस्य कर्तव्यता श्रुते । भुक्तिश्च वाक्यात्  
बलीयसी । तस्माद्यमर्थः स्वर्गकामो याग कुर्यात्  
इति । स्वर्गकामस्य याग कर्तव्य इति । कर्तव्यश्च  
सुखवान् । अकर्तव्यो दुःखवान् । कर्तव्य इति च  
एव ब्रूते । तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति ।  
स तु यस्यैच्छा तस्य सिध्यति, नायस्य इति गम्यते ।  
तेन स्वर्गैच्छा यागस्य गुणभूता । सर्वस्यापि कर्मणो  
द्रव्यैच्छा भवति गुणभूता । तथा द्रव्यमानेन यतते दृष्टे  
नेव द्वारेण । इह तु स्वर्गसंशकद्रव्यैश्चैव नियम्यते ।  
यथैव सा गुणभूता प्राप्ता, तथैव सती नियम्यते ।  
दृष्टनेव द्वारेण, नादृष्टनोपकारेण । तेन स्वर्गैच्छा गुण-  
भूतया स्वर्गद्रव्यं प्रति सिध्यते याग साधयितुम् ।  
अथापि अदृष्टेन तथापि न दोष ।

दुष्पु— ओषोदातिक्रमेत् । फलवत्त्वे अवगते क  
एतैरधिप्रियते इति युक्तो विचार । अफलवत्त्वे तु  
विचारानुपपत्ति । यदि च एव कामशब्दं फलम  
सिध्यते ततो भावाधीकारेण ( २।१।२ ) चित्त,  
किं भावशब्दा फलसंवाचिन उक्त द्रव्यगुणशब्दा  
इति । तत अपूर्वचित्त । तत अतिदेशः । फल

सद्भावे च ( तद्विकारात् ) चोदनात्प्रथम इति विचारः ।  
 अपमेन मगच्छतः बाधामस्य । कथम् ? भेदाभेद-  
 शेषशेषि- प्रयोगसाम्येणैव- एवकर्मसुक्तैः कर्मणि  
 षोडशिक्रियते इति विचारस्य अपमेनावसरः । ' किं  
 स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः ' इति ( भाष्य )  
 अयुक्तमित्यम् । स्वर्गशब्दे यदि आख्यातेन सच-पदे,  
 न कामपदेन । अथ कामपदेन, न आख्यातेन ।  
 कामपदेन स्वपदोपात्तेन क्षुत्वा अस्य संबन्धः ।  
 आख्यातेन पदान्तयोपात्तत्वात् वाक्यम् । श्रुतिश्च  
 वाक्यत्वात् चलीयसी । तस्मात् स्वर्गशब्दः पुरुषविद्योपग-  
 त्वेन उपशीलत्वात् नाम्नेन संबन्धुपदीति । यथा राज-  
 षातिनिशिष्टः कर्ता राजपुत्रत्वान्न विधीयते, राजपुत्रो  
 वा तदर्थत्वेन । राजजातिर्न साध्या, नापि साधनम्,  
 एव न स्वर्गः । तस्मात् स्वर्गोपात्तिशिष्टः कर्ता कर्म  
 राजपुत्री । एव चेत् सशयानुपपत्तिः । किंच ' यजेत  
 स्वर्गकामम् ' इति सामानाधिकरण्यात् यामे गुणभूत  
 कर्ता निर्दिश्यते । यथा ' देवदत्तः पचति ' इत्यत्र न  
 देवदत्तायैः वाक्यः, एवमिहापि अत्यन्तगुणभूत एव  
 कर्ता प्रतीयते । उच्यते । नापमेकान्तो यत् प्रथमगत  
 गुणभूतम्, प्रधानमपि भवति क्रियायाम् । यथा  
 ' मत्तिसा स्नायात् ' इति । सशयोऽपि युक्त एव ।  
 पदेतरयै अत्रयते अवधारयोऽवधारयति, सद्दुत्तरकाल  
 वाक्यार्थः । तत्र यदि स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते,  
 ततोऽहो साधनत्वेन साधनमवमानो यामे साधनाद्येनैव  
 संबध्यते । अथवा प्रीतिर्भिषेया, ततः वा मात्स्य  
 शेषि-पत्तेन कामयमानः स्वर्गकामसाधनेन अभिधीयते ।  
 सद्दुत्तरकाल यामेन अभिसंबन्धयमानः साधनाद्येनैव  
 संबध्यते । यावत्सद् गुणभूतः । एव द्विमकारायां काम  
 नाया स्वर्गो गुणभूतः, अथ प्रधानभूतः इति उपपन्न  
 संबन्धः । पदे पदेतरयैवाक्यानि निर्णेत यानि । रात-  
 षायाऽपि न सादृश्यम् । न हि कामयोमिनी जातिः ।  
 द्विप्रकारः पूर्ववत् । स्वर्गोपात्तिशिष्टस्य यामे कर्तृता,  
 अतद्विशिष्टेन यामे न कर्तृताः । यथा राजजाति-  
 विशिष्टेन राजपुत्रः कार्यः न अतद्विशिष्टेन, तत्र

द्वयापि । एव चेत् नात्रस्य उपादेय मीतिमात् द्रव्यम् ।  
 तद्विषया तु इच्छा अदृष्टविषयकारेण उच्यतेत्यति ।  
 ' अयापि आदरेण, तथापि न दोषः ' ( प्रथमसूत्रान्ते  
 माध्यम् ) इत्यस्मात् क्रमात् अयं द्वितीयः पक्षः अनु-  
 भीयते । शब्दरस्तुभ्यां च पूर्वः पक्षः ( श्रुतिलिङ्गात्  
 इत्यर्थः ) । कथम् ? यजेत इति प्रथमः यस्यैव परः  
 श्रूयते तस्य श्रुत्या कर्तृ यतायाह । अपि च अनिष्यञ-  
 त्वात् यावत्स्य भाष्यमयम् । यथा मात्स्ये तत् कर्तृत्वम्  
 प्रतिपद्यते । यत् निष्यञ्ज तत् कर्तव्यं प्रतिपत्तु शक्योति  
 दायादि । अनेन प्रशारेण भाष्यमनो याम्, न स्वर्गम् ।  
 किमुत भदा प्रीतिमद्द्रव्यमत्र एव लोके स्वर्गशब्दः,  
 ततः तत्साधनाद्येनैव काम्यते । ' यद्यत् प्रीतिमात्  
 द्रव्यं तत्तत् स्वर्गशब्देनोच्यते । तद्यथा दृष्टी  
 इत्यनेन ' अस्वप्न इत्यस्य सशयो व्यवहितस्यापि  
 ( तत्रया दृष्टी...स्वर्गशब्द इति, यत्रत् प्रीति... तत्त-  
 त्त्वर्गशब्देनोच्यते इति अयेण ) ।

अत्र प्रथमः । ' यत्पि केवलसुखभ्रमसाधारणत्वात्  
 तादृशो देशः स्यात् तथापि अस्वप्नस्यैवाविशेषः '   
 प्रीतिसाधने स्वर्ग इति । ' तेन देशेन न्यत्रहायभावात्  
 सुखलक्षणविषयाता स्वर्गशब्दे भविष्यति ' इति । एकस्य  
 ( सिद्धान्तिनः ) प्रीतिः स्वर्गशब्दत्वात्, अपरस्य  
 ( पूर्वपक्षिणः ) प्रीतिमात् द्रव्यम् । निश्चितो देशः उभयोरेपि  
 अत्राच्यः । किं कारणम् ? तस्य अप्रत्यक्षत्वेन स्वपुत्रा-  
 भावः । तेन स्वपुत्रागमात्वात् प्रयोगाभावः । किन्तु यत्स्य  
 प्रीतिर्भिषेया तत्साधनं च यामः, तेन सा नास्तुम्यते  
 इति अर्थोपरया वाच्योऽपि स कल्प्यते । यथा अयूयम् ।  
 नास्तु अतिमयसि देशो शक्यः प्रीतिगुणमितिम् । च-  
 न्दना तुल्येवनादिमि कृतेः अनन्तर प्रीतिप्रदस्यते ।  
 येषां योजनान्दिप्रीतिः एषा सखिनी । कर्मणा तु  
 अत्यन्तव्यममहता अत्यन्तव्यममहस्य एव प्रीतयः ।  
 तत्र या प्रीतिः निरतिशया अनुगमिन्तया सा च  
 यीतोष्णादिद्वन्द्वरहिते देशे शक्या अनुगमिन्तया ।  
 अतिमय ( मार्गलोके ) देशो सुवर्तुष्टतमस्योऽपि  
 द्वैर्नैव मुच्यते । तस्मात् निरतिशयमीत्यनुगमय कल्प्यते

विशिष्टो देश । चन्दनादिज या तु या प्रीति च द्वा  
 दीयेव तस्या उदादकानि न याग । अस्मिन् देशे  
 यावत् बह्मतिर्यथादि तत् सर्वं प्रीयप्रीती अनुभवति ।  
 न च नै क्माणि कृताणि अस्मिन् देशे । अतो ये  
 साधारणे प्रीत्यप्रीती ते स्वभावरूढे । अथोच्येत अथ  
 सिन् जमनि ते कृतानि कर्माणि, येन प्रीतिमनुभव-  
 न्तीति । यथा अस्मिन् जमनि सर्वाणि न क्वचित्, एव  
 मथसिन् जमनि । अनुभवति च सर्वाणि प्रीतिम् ।  
 अतो यदि इय कर्मजया स्वात् केचिदेवानुभूयेत ।  
 अङ्गमन पदो न दोष । तस्मात् स्वर्गशब्दस्य प्रीति  
 रभिधेया । सा च असावथा विशिष्टदेशादते अनुमति  
 तुम् । इति विशिष्टदेशोऽनुमीयते । ' यत्रपि केचल  
 सुप्रभवायायावथा ' इति अनुपुष्येयशब्देन अथ प्रथम ।  
 यत् स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते । मन्ता प्रीतिनाम  
 र्थात् विशिष्टो देश कल्पते, तथापि प्रीतिमत् द्रव्य  
 तस्य साधनम् । तस्य देशस्य तु व्यवहारभावात् स्वर्ग  
 शब्देन अत्राच्यता भवतोऽपि । तस्मात् निष्पन्नागो  
 विप्रसातोऽपि नास्त्वप्यत्र विरुद्धि । यथा च स्वर्ग  
 शब्दो द्रव्यचन तथोक्त लोके पत्रहात् इति ।

' स्वर्गनामरय याग कर्त्तव्य । कर्त्तव्यश्च सुप्रान्  
 अर्त्तव्यो दुःप्रान् । कर्त्तव्य इति चैव ब्रूते । तस्मात्  
 सुप्रान् यो यागो मविद्यति ' इति । अनुपुष्योऽय  
 प्रथम । यदा यागो भाव्य तदा अथ या भावता न  
 प्रतिपद्यते । कतन्तु या कल्पत् आत्पात दृष्टम्, यो  
 असापि फलमनुपीयते । अनुमीयमानमपि ( फलद )  
 द्रव्यवर्तना प्रतिपद्यते । तस्मात् अस्य कीदृशो वर्णना ।  
 यागस्तावत् यस्तुभूतिभ्यां ( लिङ्भूतिभ्या इत्यथ )  
 कर्त्तव्यम् । यश्च कर्त्तव्यत् तस्य लोके कर्त्तव्योत्तर  
 फल अनुपुष्यो दृष्ट । इति कर्त्तव्यत्वात् भवितव्य  
 यथापि फलन । तेषा निरीक्ष्यमाना प्रमाणाभावात् न  
 किंचिदस्ति । तस्मात् अनधिकत्वात् फलनिराकरण  
 मेव जिनो । ननु उक्तानि तत्रापि पुष्येनादि  
 अणवण सापि विचारयितु वा । उच्यते । रूपस्य  
 रोगस्य तेषु परिपत्तो स्वर्गशब्दात्पत्त्याप ।

असाधक तु तादर्थ्यात् । २ ॥

भाष्यम्-- तुशब्देन यगो व्याख्यायते । तत्  
 एतत्तावत् वर्णयति प्रीति स्वर्ग इति । कुन ।  
 एवमुक्त भवता, प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गशब्दो वर्तते  
 इति । यत्र पूर्वं तर्हि प्रीती वर्तितुमर्हति । सा हि न  
 न व्यभिचरति, व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । पर्यय प्रीति  
 साधारण्य द्रव्यस्य चत्वा स्वर्गशब्दः तदेव यदा न प्रीति-  
 साधन भवति तदा न स्वर्गशब्देन अभिधीयते ।  
 तस्मात् प्रीतिवचनोऽयम् । यत्कृत् दण्डिशब्दमिति,  
 तोऽपि प्रतीते शब्दात् दण्डे दण्डिन प्रत्ययमादधाति ।  
 अतर्गतस्तन दण्डशब्द । स दण्डस्य वाचक । इह  
 पुनः स्वर्गशब्द एव प्रीतिरभिधाता । प्रीतिवचनश्च  
 यागो गुणभूत प्रीति प्रधानम् । कुन । तादर्थ्यात्  
 पुरुषप्रत्ययस्य । प्रीत्यर्थं हि पुरुषो यतने । तेन न  
 प्रीतिर्वागसाधन इति विज्ञायते । द्रव्ये हि यागसाधनम् ।  
 न तद्वत् द्रव्यात् यागो भवति । परमात् द्रव्येवताक्रिये  
 यजतिशब्दो वर्तते ।

अस्त्यामपि प्रीत्या भवति याग । यदि च यागो  
 न प्रीत्यर्थो भवेत् असाधक कर्म भवेत्, साध  
 यितार नाधिगच्छेत् । यो हि प्रीत्यर्थं स साध्यते  
 नाथ । ननु कर्त्तव्यतया याग श्रूयते । उच्यते ।  
 सर्व कर्त्तव्यतया श्रूयते, कामोऽपि कर्त्तव्यतया अत्र  
 गम्यते । आह, श्रुत्या यागस्य, चाव्ययेन कामस्य । न  
 बोधयो, वाच्यभेदप्रसङ्गात् । उच्यते । यद्यपि याग  
 कर्त्तव्य श्रूयते तथापि न कर्त्तव्य । सुप्रद कर्त्तव्यो  
 भवति । कुप्रदो याग । तस्मात् प्रत्यक्षेण अकृत य ।  
 प्रत्यक्षेण च कुप्रद । कर्त्तव्यत्वात् अनुमानेन  
 सुप्रदो भवतीति । उच्यते । अनुमाना च प्रत्यक्ष  
 विरोधात् न प्रमाणम् । तस्मात् अकर्त्तव्यो याग,  
 यदि न प्रीत्यर्थं । अथ आगम्यवपरिहास्य कश्चिदेन  
 अथ फलचनेन संभवत्येते इति । उच्यते । तत्  
 संबन्धमनोऽपि अविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण  
 फलान् विज्ञायते । तस्मात् अनर्थको मा भूत् इति  
 स्वर्गस्य कर्त्तव्यता गम्यते । पुरुषप्रवर्तय यागविशिष्ट

इति वाग्व्याप्यं कथं त्वात् । तस्मात् सुष्ठुक्तं वागो गुणभूतं स्वर्गं प्रदानमून इति ।

दृष्ट्— आद्यव्यधिकरणेन वागेन ( १।१।९ ) स्वर्ग-  
शास्त्रस्य प्रीतिरभिधेया । सा साध्या, पुण्यसाध्यात् ।  
सर्वो हि प्रीत्यै यतते, तत्र प्रीत्यै वाग । न ततो वाग  
( साध्य ) । न नामो साध्यो । एतेन भाष्येन भवि-  
तव अयेन भाष्येन । यद्यपि वागे सुखीया न श्रुता,  
नापि स्वर्गे द्वितीया, तथापि स्वर्गस्य भाष्यत्वात् वागस्य  
करणता । ननु पशुकामे द्रव्यवचनत्वात् कामता न  
प्राप्नोति । उच्यते । क्व ईदृशतः पुण्यसाधयेन, तस्यैव  
कामता सुखा, तदुपपन्नता मिथा, तस्मात्कामि च  
न तदधीयकत्वात् काशयते । साध्यत्वपक्षे सर्वं प्रवर्तते,  
न तु कर्म सत्त्वकीति । अपि च यत् साधनभूतं द्रव्यं  
तत्र कामप्रदोच्चारणं तरेणापि कामता अर्थोक्त्या इति  
कामप्रदोच्चारणमर्थकम् । यस्य पुनः पशुकामसन्देशेन  
फलमधिधीयते तत्र पुनः कामवयाम् पशुकामं अभि-  
धीयते । तत्र यदि कामशब्दो गोचर्यते पशुशब्दस्य  
अभिधेया इति नैव विज्ञायत । अज्ञानात् वयस्य फलम्,  
वाग साधन इति सर्वं ग्राह्यत्वेन । साधनपक्षे काम  
प्रदोच्चारणादपि लभ्यत एव । यथा ' व्रीहिसिर्षनेन '  
इति । वागे च स्वर्गविधिमि-लतः पुरोडाशादिभि-  
स्तु निरीको नास्ति । कथम् ? पुरोडाशादि-  
स्वर्गशब्देन नाभिधीयते । कुरासतौरभादप्यस्तत्र  
स्वर्गशब्देन अभिधेया अस्या न समरति इति  
विगतं । एतद्व्युत्पत्तम् । यदेव स्वर्गशब्दात्-य-  
अवदात्मनितः तस्मिन् तस्मात् नैव विस्वत् शब्दाद्ये  
पुरोडाशादि अभुतं प्रकृतं त्रिमशमधीयते । क्रिय-  
साधेनापि अभुतेन वाग इतो भवेत् । चन्द्रानेव  
उपशान्त्ये इति वेत्, न, तत्र उल्लसितवाक्प्रतिष्ठेन  
अधोपात्तं विकल्पमुत्पन्नं । समरत । संनिधी च  
विपरिवर्तमान उदेश्य कर्मात्तत्त्वमवयव कल्पयितुम् ।  
विधीयमानस्य स्वर्गशब्द आत्मानस्युत्पादकस्यैव ।  
सर्वप्रदानपुण्यसाधयेन उच्यते तस्मान्ने परि अयं भूवेत,  
साध्यता न स्यात् । न वायं पुण्यार्थं भूयते ।

तस्मात्कामेव पुण्यार्थता प्रतीयते । तस्मात् कर्म-तरेऽपि  
कल्पिते स्वर्गं सि-यतेन । तस्मात् विश्वतस्तथा च-  
पम् । तत्र च साधनं किञ्चिदधीयते इति वाक्यम् ।  
अथ त्रिवागे ( मम तु साधनस्य त्रिवागे तति  
इत्यथ ) श्रुतिः । अतो वस्तुन गत्याच स्वर्गं  
वर्तेच ।

प्रत्यर्थं चाभिसयोगात् स्वर्गतो ह्यभिसमन्त्र  
स्तस्मात् कर्मोपदेशो न्यात् । ३ ।।

( अत्र तुल्यं भाष्यं वार्तिकं च विमलं तत्तद्भाष्यं  
त्रिभागीतरं त ए वार्तिकत्रिभागी लिखते सुखेन  
ज्ञानात्—के )

वाग्व्याप्यम्— न केवलं आनयवयवमयात् वागस्य  
तुण्यमायं द्रव्यं । किं तर्हि । स्वर्गस्य कर्मस्य प्रति करण-  
त्वेन वागो विधीयते । ननु वागं कर्तव्यतायां श्रुत्या  
त्रिधीयते । सत्यमेवम् । आनयवयव तु तथा भवति ।  
स्वर्गं प्रति अतिहिते वागे स्वर्गकामं तस्मिन् निरुद्धे  
त्रिधीयमानोऽपि निरुद्धेन स्यात् । तत्र अयोपदेश  
वैक्यम् । द्वयोश्च त्रिधीयमानयो परस्परेण अद्यतद्वयो  
वाक्यभेदयुक्तम् ।

दृष्ट्— आनयवयवश्रुत्या वागस्य कर्म यता । प्रथम  
पुनः स्वार्थे भावनायां पुनरा प्रवर्तयति । सा च प्रयो  
व्यादिमिरतिनाभूता । तेन यत्प्रियमित तदेव पुण्यार्थं  
प्रयो-शब्देन आकाङ्क्षाति, न वागम् । यत्र भावना  
व्यापार साया वरुणं तत्र वागाद्यं त त्रिधीयत-  
साधनादीनां सत्यत्वे । व्यापारोद्दिष्टपुण्यसाधनात् साध-  
नभूतोऽपि साधन्य कल्पयन्त्येव, परतुल्यम् । स हि पुनरा-  
साधारणव्याप्येऽपि कथं मरति । व्यापारोद्देश्यवैधी  
भजनं तदधीनमिति । एवमिहापि वागस्य साधन्यं कर-  
णत्वं च नातुपपन्नम् । कोऽपि प्रयो-शब्दसाधनम् इति  
कर्तव्यतामिति । अत एविरुद्धे परिपूर्णा । तत्र  
प्रत्ययो मान्यतायां पुनरा प्रवर्तयति । तस्याधीनं कदाचित्  
वागे मय्यप उपनिवर्तयि साधनत्वेन । अतो यत्र  
कर्म-वयवचनं तत्र पुण्यस्य साधन्यं वागेऽपि वा  
अविनाभूत् । तस्मात् वागस्य कर्म यता प्राप्ता, सा

भाष्यनाशब्दस्य नियतपुत्रपाथप्रयोगत्वात् वाच्यते । अपिच प्रयथोच्चारणान्तरमेव तिस्र आकांक्षा उत्पद्यते । तत्र यदि प्रथमाशो पुत्रपाथे उत्पन्नवति, द्वितीये च याग, तत्र कतरशब्दस्य बाधा कृता । अथ किमनो याग उपनिषत्तति ततो नियतप्रयोगिना प्रयथस्य शक्तिः, सा बाध्यते । कर्मणा चानयक्यम् । तस्मात् शब्दान्प्रभ्या करणभूतो याग । अथवा अय-प्रकारेण यागस्य करणता । क्यम् ? स्वर्ग आरम्भस्य निवृत्तेन प्राथयमान स्वर्गशामोऽभिधीयते । स स्वर्ग अभिलषमाण उपायमभिलषति । तस्मात् अनयो अविनाशात् स्वर्गशामशब्देन शक्यते तदुपायो लभयितुम् । अतः शास्त्रेण यागादय तत्र उपायत्वेन विधीयते ।

भाष्यम्— अतो न स्वर्गशामपदेन स्वार्थो विधीयते । किं तर्हि ? उद्दिश्यते ।

दुष्— 'अतो न स्वर्गशामशब्देन स्वार्थो विधीयते' । अभिधीयते इत्यथ । अनेन प्रथेया उपायलक्षणार्थे स्वर्गशामशब्दं प्रवीति ।

भाष्यम्— तत्र वाक्यादवगमनस्य कामस्य कर्तव्यता अत्रगम्यते, यागस्य च करणता । एव च याग कर्तव्यताया न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् कर्मोपदेन स्यात् (सूत्रानुसर) कर्म स्वर्गं प्रति उपदिश्यते, न स्वर्गं कर्म प्रति । किमनो यदि स्वर्गो नोपदिश्यते ? एतदतो भवति, न हि अनुपदिष्ट अर्थप्रदानश्च गुणो भवति । तस्मात् स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणत इति । अपिच, यस्य स्वर्गं इष्टं स्यात् स याग निवर्तयन् इति असंबन्धमिव अयदिच्छति अयन् करोति । अथ मतम्, तत्र स्वर्गो भवति इति संबन्धात् इदं गम्यते इति । न शब्दप्रमाणकत्वात् आतरेण शब्द अत्रगतिर्विद्यते । वाक्यादेव अस्मात् इमं संबन्धमवगच्छाम, यथा 'वाङ्मय इतुक्काम अरण्य गच्छन्' इति यदि स्यात्, न्यायेनैतन्, दृष्टं तत्र प्रमाणात्तरेण अरण्यगमनस्य वाङ्मयगमनस्य विद्यते इति । अथ मयत् उत्तरशान्तकथं मा भूदिति अर्था

पत्तिर्भविष्यतीति । उच्यते । न उपदेशानर्थक्यस्य एतत् सामर्थ्यम् । यत्, अतरेण पत्रचनम्, यागस्य प्रीतिं फल अत्रगम्यते, फल अस्मानर्थक्यं भवेत्, न आनुचितं सामर्थ्यमस्य जायते । न हि दम्भुकामस्य उदकोपादानं असति दादे अनयक इति दहनशक्ति अस्य जायेत् ।

अथवा स्वर्गशामस्य यागो विधीयते इति पश्चात्तरावल्गमनेन अस्य अर्थवत्ता भविष्यतीति ।

दुष्— 'तत्र वाक्यादवगमनस्य कामस्य कर्तव्यता उपगम्यते, यागस्य (च) करणता' इति । (पूर्वं भाष्यविभागस्य आदिमं वाक्यम्) । 'अथवा स्वर्ग कामस्य यागो विधीयते इति पश्चात्तरावल्गमनेन अस्या अर्थवत्ता भविष्यति इति' याग कुर्यादि देवत्वात् पश्चात्तर यागेन कुर्यात् इति । 'अथवा स्वर्गशामस्य' इति 'अतः स्वर्गशामस्य' इति दृष्टं यम् । उपपत्त्यन्तरस्य अनुत्पत्त्यात् ।

भाष्यम्— ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गशामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गं नैतदेवम् । तस्मिन् एतत् पक्षे स्वर्गं प्राथयमानस्य अनुष्ठानमन्यत्र याग तस्य उपायत्वेन विधीयत इति न दोषः । तदनुष्ठान स्वर्गं प्रति इति नास्ति वचन इति चेत्, इष्टमर्थं प्रति अनुष्ठानं भवति । स्वर्गशामस्य च स्वर्गं इष्टं । तन्नुष्ठापविशेषप्रहणाय स्वर्गशामविशेषग्रहण इति निरवयवम् । तस्मात् स्वर्गशामस्य यागकर्मोपदेश स्यात् । अतः स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणत इति स्वर्गशाममपिहेत्ययं वचनं इति वचना इति अधिकार लक्षणमिदं सिद्धं भवति ।

दुष्— 'ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गशामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गं' इति, कोऽभिप्रायः ? पदार्थपूर्वकत्वात् वाक्याध्वस्य यागेन स्वर्गं इति यदि भूयत तत इदं स्यात् इदं साध्या इति स्यात् । न च यागेन स्वर्गं इति भूयते । तस्मात् पूर्वोक्तो दोषस्तदत्र एव । नैतदेवम् । तस्मात् एतत् पक्षे स्वर्गं प्राथयमानस्य अनुष्ठानमन्यत्र याग तस्य उपायत्वेन



त्रिषीयने इत्यदोषः । स्वर्गे प्राथम्यमानः तत्संबन्धितया  
उपायमपि अभिन्नपति । नहि उपायादृते उपेय-  
मस्ति । तस्मात् स्वर्गकामाद्यः शक्नोति उपायं लक्ष-  
यितुम् । स च लक्षितः सन् उपायत्वेन विधीयते ।  
पदान्तरोपासो यागो विशेषः । तेन पदार्थपूर्वरु एव  
वाक्यार्थः । तस्मात् फलत्वे कर्मणां युक्त अधिकार-  
लक्षणमारभ्युप । अधिपतौ इति कर्मणा उपरिभावेन  
अवस्थितः, स्वामी इत्यर्थः ।

शा-- 'भेदादिलक्ष्णैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।  
कोऽनेनाधिक्रियेतेति सांप्रतं संप्रधार्यते ॥  
तदुपोद्घातस्तेषु त्वादावेतद् विचार्यते । कर्मभिः  
पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा ॥ ' 'दर्शपूर्ण-  
मासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु किं पुरुषस्य  
अधिकारः स्वाम्य कर्मजन्यफलभोक्तृत्वेन अस्ति न वा  
इति चिन्त्यते । तदर्थं इदं विचार्यते, येन प्रत्ययोपात्ता  
भावना तस्याः किं धातुर्थ एव भाव्यः प्रधानम्,  
रगादि उ साधनतया गुणभूतं उत काम्यमानत्वेन  
उपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यः तरसाधनं च धातुर्थ इति ।  
ततोऽपि एतत् विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामा-  
देश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः संबन्धः तत्र किं  
क्रिया प्रधानतः, पुरुषो गुणतः, ततो विपरीतं वेति ।  
इदमपि च चिन्त्यते स्वर्गसंबन्धो द्रव्यवचनः मीतिवचनो  
वेति । तत्र पूर्वः पक्षः 'धातुर्थस्यैव भाव्यत्वं पद-  
श्रुत्या प्रतीयते । स्वर्गादेः एतद् वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं  
च दुर्बलम् ॥ भूतं च स्वर्गपदवादि द्रव्यं भव्याय  
कर्मणे । उपदेशं न भूताय भव्यकर्मोपदेशनम् ॥'  
इति प्रातिमधीयते 'पदश्रुतेर्वलीयस्या विधिभ्रुत्या  
हि भावना । अवरुद्धा न वागादि भाव्यमालम्बितुं  
क्षमा ॥ स्वर्गादिः कामनायोगात् फलत्वेनैव  
गन्वते । स्वरसात् पुरुषाणां हि कामना फल-  
नोपरा ॥'

सोम-- सूत्रार्थस्तु- द्रव्याणां स्वर्गपधादीनां  
कर्मभिः एतेषां ध्रुवमात्रे द्रव्यणां कर्मजननतामर्षात्  
गुणत्वेन संबन्धः इति ।

वि-- 'कामाधिकारः कर्तुर्नो विवादस्ति, न पद-  
श्रुतेः । धातुर्थमाश्रयतामानात् फलभोगविवर्जनात् ॥,  
वलीयस्या विधिभ्रुत्याऽवरुद्धां भावनाऽन च । भाव्यः  
स्वर्गः पुमर्थत्वात् कमिषोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥'

भाट्ट-- एवं सक्रमे प्रयोज्यवर्गे निरूपिते अयुना  
तत्र अधिकारी निरूप्यते । तत्र अधिकारो नाम फल-  
भोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । श्राद्धादौ पिनादेः  
ऋत्विजां च अधिकारस्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न  
चेवं जातेषु पितुः फलभोगाभावात् अधिकारानापत्तिः ।  
सत्यपि अकरणे प्रत्ययाये करणस्य पूतत्वादिफलत्वेन  
पापशयफलत्वाभावात् इति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयो-  
जकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ।  
जातेषु श्राद्धादावपि फलस्य अन्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छाया  
यजमाननिष्ठत्वात् अधिकाराविधातः । ऋत्विजानपि  
'यजमानस्य फल भूयात्' इतीच्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्व-  
समानाधिकरणादाविचारानापत्तिः अतः प्रवृत्तीत्युक्तम् ।  
'दक्षिणाप्राप्तिसिं भूयात्' इतीच्छाया 'एव फलितमप्रवृत्ति-  
जनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।  
अर्थं चाधिकारः निष्पादितत्वेऽपि साधनत्वं समानाधिकरण-  
स्वरूपसाम्यव्यवहारत्वात् विधिप्रमाणकः । अयमेव  
अधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र च अधिकारस्य इष्टरूप-  
प्रवृत्तिफलप्रदितत्वात् तदेव इष्टरूपं फलं भावनायामस्ति  
न वा इति प्रथमं विचार्यते । तत्र माननायाः भाव्या-  
पेक्षाया पदभूत्या धातुर्थस्यैव सर्वत्र मात्पर्यम्, न  
स्वर्गादेः, अपि उ तस्य साधनरमेव योपरत्वात् ।  
पश्चादेरिव स्वर्गान्द्रव्यापि 'चन्दन स्वर्गः' इत्यादि-  
प्रयोगात् द्रव्यगतित्वमेव सुप्रविशोपभोगयोग्यदेश-  
विशेषनाधिवत्प्राहकस्य अन्यपरत्वाच्च । कामान्द्रव्य-  
अर्जनकामनात्प्रादः । अथवा स्वर्गकामाद्यः कर्तृविशो-  
पमेव यागादनेन निदधत् विशेषणीभूता कामनामपि  
तदद्रव्येन निषेते इति न कश्चित् विशेषः । न च  
विधिभ्रुत्युपोद्घात् इष्टमाध्यकरत्वात्प्रादः, विधेः प्रवृत्ति-  
जननस्वरूपयोग्यपरत्वेव वात्परत्वेन फलेनपाननेपया-  
मावात्, प्रवृत्तिविरुद्धेऽपि अरण्यत्वाद्भवत् विधेः

प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्त । नहि परोपहितप्रवृत्तिजनकत्व  
 विवक्ष्य, विधिगतधर्मोऽपि कैवाचित् प्रवृत्तिदर्शनात् ।  
 अत एव प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनताक्षेपकत्वमपि  
 निवेदनं प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्व  
 मानोक्तौ वाच्यस्य वैषम्यवपत्ति शङ्कयेत ततो  
 यागस्य समाप्तदशुष्या भाष्यतामसेऽपि यागे  
 भ्रमप्रमाणाद्यन्वयप्रवृत्तिहाण्येष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव आद्ये  
 पात् भ्रमात्मनेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धे नेष्ट  
 साधनताक्षेपकत्वम् । अथवा अस्तु 'स्त्रीकाम प्राय  
 श्चित्तं कुर्वात्' इतिवत् स्वर्गकामनाया अस्ति निमित्त  
 त्वम् । ततश्च निमित्त नैमित्तिकाकारणे प्रत्ययापमानम्,  
 न तु कारणे किञ्चिदिष्टम् । अकारणे प्रत्ययाश्रयिभ्यै न  
 पुन्यप्रवृत्तिसिद्धे न विधिपैदार्थमपि । सर्वथा यागस्यैव  
 भाष्यत्वेन इष्टसाधनताभावात् न प्रवृत्तिप्रशोचक  
 प्रवृत्तिविषयत्व वक्तव्येऽसमानाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकार  
 सिद्धे । इति प्राप्ते, न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमान  
 विवक्ष्य वैषम्यवपत्ते । नापि इष्टसाधनतासुमितं भ्रम  
 त्वम्, ज्ञानाना स्तत्र प्रमाणात्वेन वाचकं विना भ्रम वा  
 नुपपत्त । अतश्च उत्पत्तिसिद्धप्रमाणात्निर्वाहार्थं यागे  
 इष्टसाधनत्व विषयोऽपि वक्तव्य एव इति भावनाया  
 इष्टम वस्तु यागकरणत्वं च आपन्नमव । यदपि  
 कामनाया निमित्तत्वमङ्गीकृत्य विवेककरणवपत्त्य  
 वाशङ्कतकत्वन प्रार्थकत्वं इत्युक्तम्, तन्न, कामनाया  
 प्रवृत्तिजनकत्वोऽपि निमित्तत्वं प्रमाणाभावात् ।  
 'स्त्रीकाम' इत्यादावपि न तस्या निमित्तत्वम्  
 प्राशङ्कनाद्यं प्रत्ययाशान्तरप्रसङ्गात् । अपि तु प्रमाणा  
 न्नासन्नकामनादेविप्रत्ययाशान्ताद्यन्वय इति तत्रापि  
 इष्टसाधनताक्षेपकत्वमत्र विव । अत एव स्तत्र  
 नमित्तत्वोक्त अकारण प्रत्ययाशङ्कतकत्वपक्षशा लोच  
 नात् इष्टसाधनतात्वं विविना आशङ्क्यते इति तदज्ञात्  
 भावनाय इष्टसाधनत्वसिद्धि । यथा चैव सति नैमि  
 त्तत्वत्वं वादवपत्तं तत्र स्या वाचनीयाधिकरण  
 ( २।१।१ ) निरूपितम् । तत्र इव स्वर्गपुत्रादि स्वर्ग  
 कामादिदेवै समर्पणे, योग्यत्वात् कामसाध्ययोग्य

कामनाऽपि स्वयस्य फले, द्रये तु औपचारिका । अत्र  
 एव स्वर्गशोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशात् दुष्सा  
 संभितसुखभोगयाग्यदेवनिशेषवाची आकृत्यधिकरण  
 यायेन ( १।३।९ ) तादृशसुखमानवाची वा, न तु  
 चन्दनादिवाची, तत्र हि आधुनिकप्रयोगस्य औपचा  
 रिकत्वम् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणवा  
 र्गमैव प्रथमा च कर्मत्वपव इति भावनापरोपपत्ते  
 नायोपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य तदनन्तयात्वात् । स्वर्ग  
 कामो वा अधिकारित्वेन अन्वीयते इति स्वगादि  
 वाचकद्वितीया तपदाभ्याहारेण तदन्वय इति केचिन् ।  
 तन्न, फलपेक्षाया प्राथमिकत्वात् लक्षणाया अस्या  
 हारापेक्षया ल्यत्ववाच । एव च फलवत्तरविधिभुक्त्वाद्य  
 नुरोधेन स्वर्गादेरव भाष्यत्वावगते सामान्यप्रवृत्ता  
 पदश्रुतिरपि यागादे करणत्वमेव लक्षणया प्रतिपादयति  
 इति सिद्ध उक्ताधिकार । अत्र च उक्तविषयेऽप्यत्र  
 न्यतरसमानाधिकरण ( प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयव्य  
 फलेच्छाफलान्यतरसमानाधिकरण ) कर्तृत्वं अधिकार  
 इति बोध्यम् । तेन नियत्येष्टे पापक्षयेच्छया  
 प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविषयत ।

मण्डन— 'स्वर्गादि फलमित्यादे ।'  
 शंकर— 'स्वर्गं साधनो न साधनम् ।'

● स्वर्गनामाधिकरणम् । ( न्यायस्वरूप ) अफलस्य  
 काम्यत्वयोग्यात् कामजनोपपत्ते ' असाध्यं तु  
 तादृशत्वात्' ( ६।१।१२ ) इति स्वर्गनामाधिकरण  
 सिद्धातयायेन पशुकामशब्द फलपर ( 'चित्रश  
 यतन पशुकाम' इति ) । सु ४ ४१६, ● स्वर्ग  
 कामाधिकरणम् । ( -यागस्वरूप ) स्तत्र प्रार्थक्ये  
 कामपदस्य फलपरत्वाभावे नैकत्वान् विधानानर्थक्या  
 पत्त, फलपरत्वेऽपि श्रान्तिप्रोक्तत्वेन फलतोपपत्ते  
 पशुकामशब्दो न पशुयागकत्व प्रतिपादयति । ४ ४१७,  
 ● स्वर्गनामाधिकरणे फलस्य उद्वेगताया उक्त  
 रशान् मेदद्वयुत संभवति । ४ ९७८ ● 'चित्रश  
 यत्रेण पशुकाम' इति मह्यत्वं न चाप द्रवार्ज  
 नाद्वयपशुयानुवाद इति युक्तम्, तदनुवादवत्त्व

स्वर्गनामाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । कु १।४। ३।३

● न च मयाधाधिकरणे बालमस्य करणत्वमुक्तमिति वाच्यम् । तत्रस्वापि तस्य पाठ्य स्वर्गकामाधिकरणे ( ६।१।१ ) समानवदधुव्या भावस्यैवैष्य कल्पन न तु स्वर्गदेहिरत्याक्षिप्य साचधिष्यमाणत्वात् । ततश्च स्वर्गनामाधिकरणन्यायेन मा यत्वात् प्रन्युत्पन्नतरमेव भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । कु ३।१।१।६

● ( ' विश्रवा यजेत पशुनाम ' इति ) पशुनाम शब्दोऽपि स्वर्गनामाधिकरणपूर्ववक्ष्यन्यायेन श्रवणात् अनुवादेऽपि महत्, न यामकल्पम् । ' न हि पशुनाम पशुनामवसानेन अनुष्ठानं यावद्वे, यागानुष्ठाने विश्रवत्वात् । या १।४।२।३ पृ ३२८

● स्वर्गकामाधिकरणवृत्तौ धर्मस्य पुरुषस्य भावनाद्येषस्य वात् स्वर्गकामादिगन्धस्य साहित्याणीयादिवत् विशेषपरत्वात्तमेतत् सद्गुणस्य स्वादि यम प्रतिमुद्रायेनाऽयं प्राधान्येन वा इति तद्विषय ' ब्रह्मणा कर्मसङ्घे शुभवेनामिगयस्य ' ( ६।१।१।१ ) इति पञ्चमपर्यङ्गनामाधिकरणपूर्ववक्ष्यते ' भूतम वसन् धारणे मृत भयवोपदिरगते ' इति म्यात्वात् भूतस्य रम्यरभादे भय कर्म प्रति मुद्रायेन वा' यथस्य वक्ष्यमाणत्वात् पञ्चममद्यत्वात् पयो साधनत्वस्यपि । सु पृ ४१७

● स्वर्गनामाधिनरणसिद्ध्यान्वसूत्र ' वगाधक उ तादृशत्वात् ' ( ७।१।१।२ ) इति । नामशब्दोक्तवक्ष्यपन्त्याप्रतिवादवक्ष्ये कर्म तादृशकत्वस्य म्यात् कला भवत्वात् प्रवृत्त इति सूत्रम् । सु पृ ४२१

● स्वर्गनामादिक्रुत्या देहातिरिक्तत्वसिद्धिः । मणि पृ ५५

● स्वर्गकामनाकर्मन्याय । ' स्वर्गकामो यजेत ' इत्यत्र विधिना इष्टमाधनचे ज्येष्ठिते भावनाभावात् रूपद्रव्यवगत भवति साध्यत्वमिच्छाचिपवत् वेति । तत्र स्वर्गस्य इच्छानिषेधः शान्दम् । भाउ तु कामना अर्थातिशय, सिद्ध इच्छाविरहात् । कामनामा तु

नीमपम् । अत कामनासु बहुष्य स्वर्गकर्मस्य इष्टविशेषात्साध्यपुरुष तत्रोपगतम् । यद्यपि च यामो सागरवसुपसित तथानि तस्य गौणतया सागरतया वा स्वर्गसाधनत्वात्वात् प्राक् इष्टम न सिद्ध इति साऽपि तत्र भावत्वेन नाचेति । आभरणम् २।१।५।२५ मम्

● स्वर्गकामनादस्य प्राज्ञासाधित्यवत् पुरुष विशेषसमर्पकत्वं वात्ताम्ये य स्वर्गमिच्छति ह एय स्वर्गकामवद्व्यर्थो नाय । सोम ६।१।१ पृ ८४५

● स्वर्गनरको च निरतिशयमुत्पद्यमानत्वात् देवान्तरत्वात्मानसगुभयार्थौ न कर्मो तत्र समस्त ( तत्र अशुभमवश्य वक्ष्यते ) इति प्रमाणं वक्ष्याम । या २।१।२।५ पृ ३९७, ● स्वर्गनरको । न हि स्वर्गनरको नाम निरतिशयमुत्पद्यमानत्वात्, देवा विशेषानरको वा वागिहिवे जमनि नादुस्येयताम् । अत्रोपि काना मिहामोपादि सानुपपत्तेः । ( सावरनाथ गण्डकृत्यत्तरकारमनिदम् ) । २।१।२।५ पृ ३९३

● स्वर्गफलस्य आनुमिकत्वं गिष्यम् । वि ४।३।२ ● ' न च स्वर्गफलस्यैह कश्चिदोऽनुवर्तते । १५ । नैव ह्यवश्यं कर्म साधयेत् फलं तस्मै । गौतमीयेऽपि तच्छ्रमसाक्षात्साधन्यवशम् ॥ ११६ ॥ श्रौतौ चिन्ताद्येषपरिहारः

● स्वर्गशुद्धश्च तादृशमुत्ते रुद्ध च दत्तादिद्वये तु त्पण्डिक । देवविद्येय स्वर्ग इत्यपि । वि ६।१।१, ● स्वर्गशुद्धं च कर्मिर्देव । ' स्वर्गनाम ' इत्यत्र कर्मियोगेन साधनप्राप्तिर्वा । १०।२।१

● स्वस्त्ययन्या इणो रजितवती आग्निमग्नी ' अत्र रक्षा णो अहत्तं ० एव न सोम निधत्त ० ' इति । आश्विनौ २।१०।५

● स्वस्त्ये चित्ते वृत्तयः सारपुरस्ताति न्याय । ' वि ताऽऽमातः शान्दः शरीरं नष्ट चित्ते शान्तो यतिः नागम् । तस्माच्चित्तं हृत्वे रमणाय स्वस्त्ये चित्ते हृत्तयः परित्यजति ॥ ' माहस्ती १३२

● स्थाप्याय । अधिवर्त इति वम युक्तत्वा एवाऽयं वाचि-अध्याप्यत्वात्प्रमुपगमोः स्वश्रौतौ अध्याप्यम्

इति विग्रहाश्रयणात् स्वाध्यायविधिश्च एव प्रविचरय  
 दायागतदागान्त्यागेन दागान्तराध्ययनं न युक्तम् ।  
 सु. पृ. १९१. \* स्वाध्यायो-  
 ऽप्येत यः ' अथ विधौ कृत्यः शीत । बाल पृ. ३९.  
 \* ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति विधिः । पर्यायार्थं  
 स्वाध्यायाध्ययन विद्यते । अतश्च अध्ययनमात्रेण स्वर्ग-  
 फलनिपाते. न धर्मनिज्ञासाध्यं गुरुकुलेऽत्राथातः  
 इति पूर्वपक्षः । विधि अक्षरादिग्रहणपरिपेयजायमान-  
 बाक्यार्थज्ञानार्थं अध्ययन विद्यते, तस्य च विचारमन्त-  
 रेषाममनान् धर्मनिज्ञासाध्यं गुरुकुले अनस्थात य इति  
 सिद्धान्तः । प्रथमाधिकरणमित्यम् । वैद्यनाथः. १।१।  
 १।१. \* ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति सरलस्य  
 तत्रदेहस्य अध्ययनभावनाना विधीयते । तत्र किं भाव-  
 येदित्यपेक्षाया अध्ययनमिति आगतमपि पुरुषप्रवर्त-  
 नागच्छियुनेन विभावनेनापुरुषार्थज्ञानाया भावनाया  
 प्रवर्तनागच्छितप्रवर्तते तन्नामिदमिति । ततश्च अध्य-  
 यनेनेति भविसीधान् सनिधेश्च करणादौ निविद्यते ।  
 तेन किमिच्छेते ' यच्छब्देने ' इत्युक्त्याद्यद्यग्रहण  
 इत्यारणति । तस्यापि अपुरुषार्थज्ञानं तेन किमिति  
 पदानाशयमित्युपलक्षिते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन  
 वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठानं अनुष्ठानेन पर्यायिफल-  
 प्राप्तिः इति एतन्नति प्राप्ते निष्काङ्क्षी भवति ।  
 एव सर्वविधीना प्राक् पुरुषार्थज्ञानमात्रं अपर्यवसानम् ।  
 वा. १।२।१।० पृ. १९३. \* ' स्वाध्यायोऽप्येतानः ' इति  
 स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् किमिति ? स्वाध्या-  
 याध्ययनेन यदनेत्यन्ते, तदत्र फलम् । पदार्थाश्चा-  
 ननुदुःखाः अनेन नोच्यन्ते ऋषयश्च । अतः स्वाध्यायेन  
 पदार्थज्ञानं भावयेत् नमश्चान् चेषुधेः । तु. ५।१।  
 ५।६. \* ' स्वाध्यायः ' इत्येकत्रचनेन अनेकशारा  
 ध्ययनविधेयः । सु. पृ. १९०. \* स्वाध्यायो नाम  
 ' द्यागान्तराध्ययन ' इति विधी भीमो. पृ. ३९.०२  
 इयम इत्यम् । वा. १।१।१।९. \* स्वाध्यायः ।  
 ' येनास्य पितरो यावा येन यावाः पित्रामहाः । तेन  
 यावान् सता मामां तेन गच्छन् तिष्ठति ॥ ' इति  
 स्मृत्याग्नेवनया, षाडकादिष्टनाप्याग्नेवनया, स्वाध्याय

इति शब्दालोचनया च विदुषितामहादिपरंपरात्मकप्र-  
 दायागतदागान्त्यागेन दागान्तराध्ययनं न युक्तम् ।  
 सु. पृ. १९१. \* स्वाध्यायः । विधिज्ञानपूर्वा  
 व्यरस्वितो हि स्वाध्यायोऽप्येत यः श्रूयते । वा.  
 १।३।१।२ पृ. १६४. \* स्वाध्यायः । स्वधन्देन  
 आत्मीयभाविताना विदुषितामहादिपरंपरागतायाः एव  
 दागान्तायाः कर्म युत्पत्त्या स्वाध्यायगच्छोक्त्यायाः अध्येत-  
 व्यत्तोक्तिः । सु. पृ. १८५. स्वाध्यायाध्ययनविधिना  
 एकवेदाध्ययनविधिनात् वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तत्वापि  
 चन्दनन्तरेण प्रतिप्रवृत्त्या वेदान्तराध्ययनसिद्धिः । पृ.  
 १८५. स्वाध्याययतेः स्वधन्देन अनेकशाराध्ययन-  
 निषेधमूलकम् । स्वधन्देन च स्वीयशास्त्रानियमात्  
 दागान्तराध्ययननिवृत्तिः । पृ. १८६. \* कर्मणि कर्तुं  
 स्वाध्यायं अस्मत्स्विति । भा. १।१।१।१।१.

\* स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनियुक्तम्, अतः  
 प्रयोग्यम्, न च अद्ग इति सिद्धम् । वृहती.  
 पृ. ४. \* स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्माधिकात् यत्  
 कर्मणि उपयोक्तव्ये तदस्मत्स्वित्यम् । वा. १।१।५।  
 ३१-७.

\* स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्यकरणविधि-  
 प्रयोग्यत्वम् । वृहती. पृ. २.

\* स्वाध्यायत्वं स्वशास्त्रत्वम् । स्वत्वं च परपर्या  
 अध्ययनविषयत्वं अनुष्ठानविषयत्व च । तेन वेदवर्ग-  
 न्तर्गतैकशास्त्रापर. स्वाध्यायशब्दः । तेन अध्ययनानु-  
 स्थानयोः स्वरपरंपरापरिच्छेदीताध्ययनानुष्ठानविषयबोध-  
 पत्तिः । मणि, पृ. ३.

\* स्वाध्यायविधिविचारः प्रसङ्गादागतः मीमो.  
 पृ. ६५८ अर्थवादाधिकरणे भाट्टे द्रष्टव्यः ।

\* स्वापः । एकस्या राशौ प्रतिस्वार्पं नाशुत्ति-  
 मन्स्य किं तु घट्टदेव मन्त्रः । भा. १।१।४।१।५०.

\* स्वामाधिकारो स्वमावन एव कार्यकारिणा  
 सापेक्षकमनेश्वर्य च दर्शनदेवावगम्यते । इदं हि  
 चक्षुरादेः स्वामाधिकारत्वेऽपि ह्यावगती आलोकावगच्छ-  
 रणम्, रहते चानपेक्षान् अगम्यादेः । वृहती. पृ.  
 १०७-१०८.

• स्वामी । परिकीचमानो न स्वामी भवति । यः फलं प्राप्नोति स स्वामी । भा. ३।३।१२४४, • स्वामी । योऽर्थं स्वस्वामेन ऋत्विजः परिधीनोति, यश्च स्वं प्रदेयं लज्जति स स्वामी । स एव हि फलेन संवप्यते । य उच्छर्मं करोति स फलशाम् भवति । ६।३।७२१. • स्वामिनः कल्पयित् मरणे तमे प्रतिनिधिमेवति । ६।३।८।२२. मीको. पृ. ४१०१ 'सने कल्पयित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिमेवति' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् । • स्वामिनः न प्रतिनिधिः । ६।३।७२१. मीको. पृ. २७१० 'प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् । • 'स्वामिनो वा तदर्थेत्वात्' ( ३।८।१३।३५ ) । अथापि तत्प्रदानं प्रयोजनं ततो जज्ञान्यमानपक्ष परिमहीतव्यः, तथा च सूत्रकारः 'स्वामिनो ना०' इत्याह । वा. ३।८।१३।३५ पृ. ९७३. • स्वामिनां अस्तिस्वविभागात्वात् यत्रतिचोदनाच्च अहीन-यम् । भा १०।६।१६।६१. १.

• स्वामिकर्म ऋत्विजा परिक्रयः । ३।८।१। १-२. मीको. पृ. १२५२ 'ऋत्विजा परिक्रय. स्वामिकर्म०' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् ।  
 ✽ स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् । ३।८।१।११ ।

ज्योतिष्टोमादेः दक्षिणादानरूपं कर्म आप्त्युक्त्वा कर्तव्य आप्त्यर्थसमाप्त्यते पक्षेणे पाठान् इति पूर्वपक्षे उपपत्ते प्राप्ते सिद्धान्तः । परिकीचन्ते आनस्यन्ते ऋत्विजः येन स परिक्रयः दक्षिणादानम् । स परिक्रयः न अप्त्यर्थो. कर्म किन्तु स्वामिनः कर्म । ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः तदर्थत्वात् स्वाम्यर्थत्वात् यजमान-फलमे हि कर्मणुदानम् । फलकामो हि यजमानः परिक्रयेण कर्म वारयति । तस्मात् स्वामिकर्म परिक्रयः ।

यचनान्दितरेषां स्नात् ।  
 ज्योतिष्टोमादेः दक्षिणादानरूपः परिक्रयः स्वामिण एव कर्म नाप्त्यर्थोः इत्युक्तं पूर्वपक्षे तेषमभावाद्वा, ननु 'य एतामिदं कर्ममुपस्थात् स शीन् वशान् दद्यात्'

इत्यनेन य. स्वपमात्प्राणाद्यर्था इदं क उग्रधर्मात् चाने, तेन यथो वरा देया इत्युक्तम् । तथा च यदानस्य कर्म स्वामिकर्मत्वं सेतव्यति । अशोच्यते । वरयित् यजमानदितरेषां कर्म दक्षिणादानरूपं स्वात् यचनान् यचनवशात् । तत्र यद्यपि उग्रधानकर्ता ददाति तथापि यजमानस्यैव इत्यं यहीत्या ददाति इति स्वामिकर्मत्वं न हीयते । अत्र कुतूहले 'य एतामभिशान् ब्राह्मणः स्वयमात्प्राणमुपस्थात् सोऽप्यर्थेने शीन् वशान् दद्यात्' इति यचनमुदाहृतम् । यचनद्रवत्वापि तु यजमेव तावत्पर्यम् । के.

• 'स्वामिकर्म परिक्रयः०' ( ३।८।१।११ ) । यश्च क्रतो. कर्तो स 'स्वामिकर्म परिक्रयः' इत्येव शब्दस्य दाता । वा. ३।८।१।११ पृ. ९६५.

• स्वामित्वं फलशोबहुत्वात्, यपि ततोऽप्यपरोच । वि. ६।१।११.

• स्वामित्वात्प्राणस्य प्राणान्यस्य ध्युत्तुकस्यापि लक्षणया प्रयाशनम् । सु. पृ. १.१८२.

• स्वामिकर्तुः अदासित्वात् वरणमन्त्रेषु । वि. ३।८।१८.

✽ स्वामिभुक्त्यादित्यायः । यथा न्यायिः सर्वो जनः स्वाभ्यार्थिकं सर्वं स्वप्रयोजनाय चाच्छन्नेन स्वाभ्यादिरसीति भावः । साहदृष्टी. २.१.

• स्वामिभुक्त्यादित्यायः । ननु चैतनमपि अचेतनं चेदं जगत्, चैतन प्रति कार्यकारणभावेन उपरक्षण-भावोपगतम् । नहि याम्ये सति उपरक्षणोपकारकभावे भवति । न हि यदीषे परस्परस्य उपपुत्रः । ननु चैतनमपि कार्यकारणे स्वामिभुक्त्यादित्यायैव शोक्तव्यमस्ति । अति । न । स्वामिभुक्त्यादित्यायैव अचेतनशास्त्रेण चैतनं प्रति उपरक्षणत्वात् । शांभा. २।१।३।४ प्रश्न.

• स्वामिभुक्त्याधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे वयना-दयो यजमानसेवनाः प्रधानार्थाः । फलसंयोगान्तु स्वामिभुक्तं प्रधानम् । ३।७। २।६ ।।

भाष्यम्-- ज्योतिष्टोमे वैश्वानरमुपवेचनं प्रयो-ज्यमानं तस्य आग्नातापि । तेषु संदेहः विमद्प्रधानता.

र्यानि, उा प्रधानायानि । किं तावत् प्रसत् ? अद्ग प्रधानार्थातीति पूर्वेण वाचन प्राप्तम् । एव प्राप्ते, ब्रूम । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात् प्रधानस्य । कस्मात् ? फलमयोगात् । पुरुषस्य यागेन अय सन्ध । याग अपूर्वस्य दाता पुंस्य प्रतिग्रहीता । ननु अपरोऽपि अस्ति संशय । यागो निर्वैर्यं , पुरुष अभिनिर्गतक इति । फलेन तु सब धो भवि'र्भतीत्येव मयं पुंस्य भूयते । नहि वाग स साधयति । याग सत्तया मम स्वत इति । किमिति तर्हि ? निवतयन फल भवतीति । सहकारश्च सहसुन्तीत्युच्यते । यत्तस्य सहकर्तृस्य प्रयोजनम्, तत्र सामर्थ्यं जनय न्तीति । फल च ग्रीहीतु पुरुषस्य प्रयोजनम्, न याग ममिनिर्गतियुम् । तस्मात् ये पुरुषसहकारा , ते पुरुष फलप्रतिग्रहणममर्थं कुर्वन्ति, न यागिर्गृह्णितममथम् । आह । यदि यागिर्नस्तौ न सामर्थ्यं वापन्ति, कथ तर्हि यागप्रभास्य भवति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयन साहाय्य वर्तने । कश्च तस्य स्वार्थं ? यदस्य क्त्वा फलेन सन्धयत । तस्मात् स्वामिसहकारा प्रधानार्था इति ।

वा— ' याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कमनत् ' ( ३।८।१४ ) इत्यननाधिकरणेन यथा याजमानत्वं सिद्धम् ते किं यजमानस्य कर्तृत्वादेन अद्गप्रधानार्था, उत्र भोक्तृत्व एव दोन करत्प्रधानाया इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकरणेन सर्वाधत्नम् । सर्वाध हि यजमान अवस्थिता सकतुत्र त सपामुपस्तुम् । न च स्वाहृत्तिस्वरूपमिति । इति प्राप्ते, अभिधीयन् । ' येनेन हेतुर्भतेषा स्वामिगाभिरवनिश्चय । तन्नेन तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥ ' यदि क्षन कर्तृत्वाद्यपिभो भवत्यु, तत्र सर्वाधत्व प्रतिपद्यत् । भोक्तृत्वात्साहस्यत् । स हि तस्मात् नोपपद्यत ( भोक्तृत्वात्साहस्यत्साहस्यत् । निष्ठाप्रकारादिति दाप ) । कर्तृत्व तु तस्मात् इति यथा भवति तथा सन्धीक प्रयत्नम् । ऋटिन मपि न तस्यभक्तं नैव तेभ्यो निवृत्ति स्यत् । अभीष्टं चार्थं दोषताऽध्यामा

काश्चति, यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यत्र मानस्य कर्तृत्वरूपमधीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न पिणजम् । योग्यता च आदधाना क्रिया संस्कारा इत्युच्यते । तस्मात् भोक्तृत्वात् भजते । यस्य च कर्मण फल यजमानेन सुग्यते, तद्देशस्था तस्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नास्यस्य । प्रधानस्य फल पुरुषैर्भूयते नाज्ञानाम्, कर्तृत्वं यात् । तस्मात् प्रधानस्य एवजातीयता । आह । यदि कर्तोनिर्गतकारो न पतति, तत् ( तदा ) फलस्यैव अद्ग प्राप्नुवन्ति । नैव दोष । एव एव हि प्रधानरूपोपकार, यदस्य फलप्रहणाय योग्य क्त्वा क्रियते । तत्रश्च यथैव अयानि अदृष्टार्थानि अद्गानि फलयोग्यतामपि कुर्वन्ति ( यत्र तमिदम् ) नाज्ञानात् प्रच्यवते, तथैव एतेऽपि ( याजमाना सहकारा ) द्रष्टव्या । प्रयोजन अग्नीषोमीयादिविकारसु गमन यपना दीनां भगमन सिद्धाने ।

शा— सहकारा यपनादय अद्गप्रधानार्था स्तु, इति प्राप्तमभिधीयते । ' भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वा ददृष्टत्वात् तद्गुणा । सहकारा कर्तृभावात्तु गुणो दृष्टश्च सोऽयत ॥ '

सोम— पूर्वापवादात् सगति । प्रयोजन पूर्वपक्षे अग्नीषोमीयपुत्रिकारे निरुद्धपुत्रधादौ तेषा प्रवृत्ति, सिद्धा ते तु नेति । सूत्रार्थस्तु— स्वामिस्युक्तं यपादयोत्रादिक प्रधानस्य घम फलसोभात् फल माकरूपभोक्तृत्वमयोगात् इति ।

वि— ' वपनाद्युपकार किं द्वयोर्मुत्पाद्गोहन । सुत्प एव, द्वयोस्तु वृत्तान्तुंगतरत ॥, युक्त द्वास्त्रीसहकारो सुत्पस्य फलभोजिन । विनाऽपि सहवृत्ति द्य कर्तृत्व तत्र नास्ति स ॥ ' स वपनादि कृत उपकारः तत्र कर्तृत्वाकारो नास्ति ।

भाट्ट— दर्शयूगमापयो षोडशोमादौ च क्त्वा द्यभ्युपनादयस्तावत् कतुयुक्तपुत्रसहकारार्था, न तु आराद्युपकारका ' क्त्वात्तुभ्युपनादे ' नानानि निवृत्तते ' ' द्यो यानन ' ' स्नाति ' ' आहृते ' ' अम्युत्तने ' इत्यादी आत्मनपदनिर्देशा पुरुषाधरतायमात् । क्रिय

वक्ष्यति । वा ३।१।१।३१ पृ ९६५. \* स्वामि  
सतदशा कर्ममाप्तात् । ' ( ३।७।१।८ )  
अथ ' ये यज्ञमानास्त ऋषिण ' अथ न तावत्  
यज्ञमानानां प्रनुयन्ननक्तैरुपकृतिवृत्तवमानाव द्वयो  
प्रथमा तयो मामानाधिपर्य्येन अन्यथ ' स्वामिसत  
दशा \* इति न्यायेन प्राप्ततया वाक्यरैयर्थावत्ते ।  
भाट्ट ६।६।३

\* स्वामिस्थले सने प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ।  
६।३।१।२३-२५ मीको पृ ५१०९ ' सने स्वामि  
स्थले प्रतिनिहितस्य \* इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।  
\* स्वामिस्थले सने प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मा वपनादि-  
संस्कारा भवन्ति । ६।३।१।२६ मीको पृ ५१०९  
' सने स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत भवति '  
इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

\* स्वायमुच्यमतम् । ( कार्यकारणधर्मैश्वर्यै )  
तत्र विविचिबन्ध इत्यम् - अपि च निश्चयान्त  
कायानुष्ठादान् तत्स्यत यतिरुकाभागात् उपादेयस्य  
उपागनरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते । सत्त्वेतना तु सत्त्वे  
तदनुपपत्ते वैपश्चाच्च उपादेयवत् । साध्य नोपादानम् ।  
कथ तर्हि कथ कारकम् ? नैव कर्म कारकम्, कारकाभित  
इति कश्चित् । विचार्यमाप्यथोवा सत्त्वात् अदोय । त्रैविध्य  
तर्हि हीयते, वामम् न तु असत् कारकस्य शक्या  
प्यवसानम् । कथ तर्हि घट करोति ' इति प्रयोग !  
उपादेयधुः उपागननिर्माणत् । बुद्धित्वस्य वा क्रिया  
मृगोणात् युक्ता निर्देशस्य कारकभावा यथात्  
' द्यम्नौ पदार्थे आत्मादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।  
कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धित्वप्रकल्पितम् ॥  
इति । ( अथ ' वापस्यिस्वामिभित् अथमेव प्रथो  
निवदयते अधशानाव, के ) ( अपि च समान  
तीक्ष्णो अपि स्वायधुः एतातानमुपमाणात् इति  
बदन् न सत्त्वेतना सत् उत्पत्तिरुच्यते, अपि  
तु उपादेयस्य उपागनरूपेण सत्, न पुन उपादेय  
रूपेणपि सत् इत्यद् - ) अपि च निश्चयान्तकार्या-  
नुष्ठाणात् ( निश्चयान्त उपादानात् कार्यं निश्चयान्त

तन्वादिभ्यो भिन्नप्रदेशे इति यावत् ) तद्व्यन्तकतिरेका-  
भावात् उपादेयस्य उपागनरूपेण सत् उत्पत्तिरुच्यते  
( एतदुक्तं भवति - यथा बुद्धिदादिभ्यो भिन्नदेशे एत  
दुपलभ्यते, नैव तन्वादिभ्य, सोऽय धर्मैर्धामिमाव  
नैकान्तिरभेदे भवितुमर्हति भगवाश्चैव । नाप्यभेदे  
एकातिव प्रमिरूपस्येव । तस्मात् कथचिद्धेद, कथचिद्  
भेद एषित य । सोऽय अनेकताऽभ्युपयान इत्यर्थे ।  
( अथ उपादेयस्वरूपेणापि सत् क्षिमिति उत्पत्ति  
नोच्यते ! इत्यत आह - ) सत्त्वेतना तु सत्त्वे तदनुपपत्ते  
( तस्माद्वापत्तेरनुपपत्ते । इत्त्वंतरमाह - ) वैधर्म्यं  
( साधनानां ) उपादेयवत् । साध्य नोपादानम् । ( साध्य  
साधनार्हं नोपादानम् । यतो निष्पादितक्रिये कर्मणि  
अविशेषावधिनि साधनस्य साधन-यायातिगावात् ।  
ननु यदि असत् उत्पत्ति एत तस्य असत्त्वेन  
क्रिया प्रति निमित्तमावाभावात् कथ कर्म कारक  
इत्याह - ) कथ तर्हि कर्म कारकम् ? ( तदेकदेशि  
मनेन परिहरति - ) नैव कारक कर्म कारकाभित इति  
वेदित् ( यथा आह ' कारकादुत्पत्त कर्म ' इति ।  
तदेतत् कारकाधिकारे कर्मसंज्ञाविधानविषय इति  
अनादर्य यथातरमुपयस्यति - ) विचार्यमाप्यथोवा  
सत्त्वात् अदोय । ( चोदयति - ) त्रैविध्य तर्हि हीयते  
( वैधर्म्यप्रसम्भवन कर्मणो हीयते, निर्धर्मस्य अथ  
त्वेन अकर्मत्वान् । परिहरति - ) वाम ( हीयता ) न  
तु असत् कारकत्वं तदुपागनरूपेण सत्त्वेन अस्मि  
मुक्तस्य पाणिनिविशय काट्यायनस्य असदाहित इति  
भाव । ननु अपि न निवर्तनस्य कर्मता ) कथ तर्हि  
घट करोति ' इति ( द्वितीया - ) प्रयोग ! ( तस्मात्  
लौकिकप्रयोगविशेषात् पाणिनिरथ असद्व्यन्तित्व  
नित्यथ । समापत्ते - ) उपादेयस्य उपादाननिर्माणत्  
( उपादेयस्य घटस्य धुःसाध्यं चन्दन इति यावत्,  
उपादानस्य कथागना सादृश्यमित्तं चकारत् ।  
उपादानस्य च सत्त्वेन कारकनोपपत्त द्वितीयधर्मो-  
चिद्धि । एतदुक्तं भवति, प्रयोगो लौकिक ' वा  
करोति ' इति, न पुनसत्यं सुपचयनि, औदारिक

स्वापि तस्य लोके दशनात् ' मञ्ज. शोभति ' इति यथा । तदिह कारके ' कर्तुरीप्सिततम बर्म ' ' कर्मणि द्वितीया ' इत्यभिद्युक्तस्मृतेः औपचारिक इति निश्चयते । अतो यस्य स्मृत्या तिरोयो मुदत्तस्य, न तस्य लोकिङ्गम्, यत् तु प्रयोगस्य लौकिकस्य, न तस्य तिरोयः इति । अस्तु वा मुदत्तं तथापि अतिरोधः इत्याह- ) बुद्धिन्वस्य वा शिवाभुवयोगात् युक्तो निर्वल्यस्य कारकमानः । यथोक्तम्- ' व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः । कारकस्य तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥ ' ( आहुतौ हि पदार्थे तस्या नियन्त्रात् जन्यमानस्यानुपपत्तेः इत्यर्थः ) । वि. वि. कारिका ६ प्र. ३३-३५.

● स्वाहाशयकामः वाजदेवेन यजेत । भा. २।१। ७।२, १०।१।३। ७. २।१।७।३। ७. राजाशयकामस्य राजसुप- संशयो याव उपवास्येन चोचते । स उपवासे प्रवर्तमानः आशौ एव ऋतिस्रोत्रो द्रष्टीते ' राजसुपसंशयेन सागेन वाजयन् ' इति । तत्र अष्टप्रश्नविशेषात् सर्वथा ऋतिस्रोत्रा कृतं भवति इति ( तत्तम् ) । टुप्. १।१। २।५.

● ' स्वाहाऽसि स्वाहा योम० ' इत्युत्तमप्रशा- म्भः मथानभुवदेवताविधिः । वा. उ. ६. ३.

● ' स्वाहाऽसि होत्राऽनुवाणाः ' इति रिश्ट- छन्दादः ॥

उत्तमप्रशाये ' स्वाहाऽसि होत्राऽनुवाणाः ' इत्यत्र होमयेति तादर्थ्यस्वानुमानात् प्रशाजदेवताया अग्नेरेव वादाः उपजन्तव्यात्, इति प्राप्ते, ' स्वाहा देवानाम्ब्यान् इत्यस्योत्तरपादादेव स्थानात् ' अतिष्ठाम्यो देवतास्यः स्वाहा करोति ' इति वचनेन यद्यन्माग्नेदेवतेऽपानतीते- होनादित्यनेन ह्यन्वहन्मिसित्तत्तस्य लोचिष्टकृतहृदि- शीरणे भवितुमे प्रतीतिसम्भवात् रिश्टरूप एवैव वादः । संकर्म. २।१।१५.

● ' स्वाहा देवा जाज्यपाः ' इति प्रजाजातु- याजदेवतावाद् ॥

' स्वाहा देवा आश्या जुवाणा. ' इत्युत्तम- प्रशाजयाश्या मुनं यदपि ' देवा आश्या आश्व ' इति

आशाहनमर्थः प्रजाजातुयाजदेवता मिश्रिता कीर्तिताः । ' श्वेदा आश्या आश्वहपति प्रजाजा- तुयाजास्तदाश्वहपति ' इति श्रुतेः । तथाऽपि ' तं स्वाहाकारेण प्रशाजेषु समस्तशयन् ' इति श्रुत्या यज्ञ- समातिरिच कीर्तनात् ' यदतिष्ठाम्यो देवतास्य. स्वाहा करोति ' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रजाजानामिष्टदेवानां प्रजा- मनुयाजदेवतानामेवेदं कीर्तनम् । तेन आतिष्ठाम्या- मस्वाहास्य लोपः । अथर्षिषोर्षिचनान्तोद्देश्य । अस्तु वा अतिष्ठाम्याविशेषोत्तमप्रशाजदेवताया अन्वयिधान- मित्वातिष्ठाम्यामेकवचनान्त ऊह एव । इति प्राप्ते, उत्तमप्रशाजस्याग्न्येकदेवताकरणेन यदतिष्ठाम्य इत्यर्थवाद्- स्वाप्यभागादिदेवतापरत्वेनापि उपपत्तेः मान्तर्यिक- देवतातीर्तनस्य स्वरूपस्य स्वरूपाश्यायनरूपेण तस्य च इष्टानिष्टाकारण्येन अतिष्ठाम्येकवचनेन आशाहन- मन्तीत्युक्त्याशोयेन प्रजाजातुयाजदेवतानां सर्वाणामभि- धानम् । संकर्म. २।१।५.

● ' स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा ' इति परि- पद्ये ( ? परिवन्दे ) आहुतौ आशीषीषीमे पद्यौ । वा. उ. ६. ३६.

● ' स्वाहा यं वातादारमे ' इत्यशौ स्वाहा- कारस्य न होमार्थता, चतुर्णां अमावात् स्रवदान- निर्धारणात् । संकर्म. २।४।१७.

● ' स्वाहाऽतमिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्याशौ स्वाहाऽशब्देनो न प्रदानार्थः ॥

' स्वाहाऽस्य प्रदत्ता ते जुहोमि ' ' स्वाहाऽत- मिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्यादयश्चाश्यायेन चतुर्णन्तद्य- मिष्वाहूतानां प्रदानार्थत्वे प्राप्ते, प्रत्यर्थात् उपलभ्यते- नन्वितानां स्वाहाकारणा अश्याविशेषप्रदाम्मावात् ऋष्यनुविशोय चाश्यायेसमवायात् प्रदानार्थता । संकर्म. २।४।१८.

● स्वहामन्दः ययद्-यन्दश्च प्रदानार्थः । भा. ८।४।५।१७.

● स्वाहाकार दान्यदापेणे न यस्मिन् देवतां ववत्तुम् । टुप्. १०।१।१।१५. ● स्वाहाकारः सर्वेण



दर्विहोमेषु भवति । आ. १०।८।१०।२०-२२.  
 \* 'स्वाहाकारं यजति' इति । पञ्चमप्रयाजस्य कर्म-  
 नामधेयम् । वि. १०।१।७. \* स्वाहाकारेण वषट्-  
 कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । संकष. २।४।२१.  
 \* स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते ।  
 भा. ८।४।५।१७. \* स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः  
 'पृथिव्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति ।  
 ८।४।५।११. \* स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः ।  
 सोमिके च तन्त्रे वषट्कारे निर्दिष्टः । ८।४।५।११.  
 \* स्वाहाकारस्य प्रकृतौ एकार्षवत्वं नास्तिहोमेषु,  
 पार्ष्णहोमयोश्च । ८।४।५।१५. \* स्वाहाकाराणां पुर-  
 स्तात् भूयमानानां 'स्वाहा वाचे, स्वाहा वाचस्पतये'  
 इत्यादी न होमार्थता इति पूर्वपक्षः । वागादीनां चतुर्थ्य-  
 न्तत्वेन देवतास्वावगमात् क्वापि स्थितस्य अर्षप्रकाश-  
 क्तवानपायात् प्रदानार्थतैव इति सिद्धान्तः । संकष. २।१४।१७. \* स्वाहाकाराणां प्रदानार्थत्वं 'पृथिव्ये  
 स्वाहा' 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादी । २।४।१७.  
 \* स्वाहाकारादिमन्त्रेण- आवाहनमन्त्रेण देवता-  
 स्मरणेऽपि स्वाहाकारादिमन्त्रेण दाकार्थं पुनः स्मरणम् ।  
 भाट्ट १०।१।९ पृ. २०५.  
 \* स्वाहाकारनिवमः- 'स्वाहाऽग्निं, स्वाहा  
 सोमम्' इत्यादिः । आ. १०।४।१४।२४.  
 \* स्वाहाकारपुनःप्रवर्णं किञ्चिद्विहोमस्यं अना-  
 र्थाधीतस्वाहाकागमपुनसंस्कारकम् । १०।८।१०।२०-  
 २२. मीको पृ. २०१५ 'दर्विहोमेषु क्वचित् स्वाहा  
 कारपुनःप्रवणस्य' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
 \* स्वाहाकार-पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होमे  
 करणम् । संकष. २।४।१७. 'होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा  
 अपि मन्त्राः करणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।  
 \* स्वाहाकारवागः (पञ्चमः प्रयाजः) चपना-  
 दावकाते मण्डि । भाट्ट. ५।१।७. \* स्वाहाकारवागो  
 वाचनिष्प्रवावादिभिनियोगस्तले (चपने) । ५।१।७.  
 \* स्वाहाकारविधानं अविहितस्वाहाकारेषु प्रदातेषु ।  
 वि. १०।८।१०.

\* स्वाहाकारशब्दः ( उत्तमप्रयाजः ) वाचकत्वा-  
 यथा समिदादयः । आ. १०।१।७।१४.  
 \* स्विष्टकृत् अग्निः आहवनीयादन्व एव न इ-  
 आहवनीय एव । स चान्यो गार्हपत्यः । संकष. ५।२.९-१०. \* स्विष्टकृदग्निः उग्रमानो (ऋ) च  
 होमार्थं किंतु हव्यप्राणार्थम् । ५।२।११. \* स्विष्ट-  
 कृदग्निः गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकष. ५।२।१०. मीको. पृ. १९. 'अग्निः स्विष्टकृत् क्वा-  
 पत्याधिष्ठाता.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । \* स्वि-  
 कृत् अनिग्रयोषेः त्रिभिरङ्गैः कर्तव्यः अग्नीषोमीये  
 पशो । १०।७।३।१०-११. मीको पृ. १९४  
 'अग्नीषोमीये पशो स्विष्टकृत्' इत्यत्र अधिकरणं  
 द्रष्टव्यम् । \* स्विष्टकृत् अनुयाजेषु संस्कारकम् । वि.  
 १०।४।२१.  
 \* स्विष्टकृद्वावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रवे-  
 जनवत्क्षानामर्थसंयोगात् । १०।४।१९।३८।  
 दर्शपूर्णमासयोः तृतीयोऽनुयाजः आराहुपकारक  
 इति पूर्वः पक्षः । संस्कारकम् इति सिद्धान्तः । तत्रै-  
 माह- अनुयाजे तृतीयानुयाजमन्त्रे यः स्विष्टकृदग्नि-  
 पठत्ये स आवापिकः स्यात् न आवापवादी । आवाप-  
 यागस्विष्टकृतौ अन्ववा आवापत्वानम् । तत्र यत्र अवाप-  
 पिकः । तस्मात् षड्विधमानसु वाक्यः । अनुयाजे  
 आवापिकस्विष्टकृदग्निं प्रयोजनवत् दृष्टकृत् प्रधानात्  
 स्मरणद्वारा संस्काररूपफलवत् । ब्रह्मणो अराहुप-  
 कारकाणां प्रकरणेन क्रतूपकारलक्षणप्रयोजनेन संयोग-  
 संनिपातिनां तु भूयादिना संस्कारेण अर्थेन संयोग-  
 संबन्धात् । आराहुपकारकेभ्यश्च संनिपातिनां कर्त्त-  
 त्वात् । तस्मात् अनुयाजे स्विष्टकृत्पठनं आवापिक-  
 संस्कारकम् इति सिद्धान्तः । के.  
 \* स्विष्टकृत् उत्तरार्धात् अवदातव्यम् । आ. २।११  
 ५।१०. \* स्विष्टकृत् एकदेवताके पशुमणे क्रमेण वक्त्र-  
 प्राणवत्पशुपशु । भाट्ट. ५।२।४. \* स्विष्टकृत् उ-  
 ग्रेषुऽपिऽस्ति । आच्यभागो स्विष्टकृत् मन्त्रश्रेति उग-  
 नुग्रेणैव । वि. १०।७।१०. \* स्विष्टकृत् एक-  
 नुग्रेणैव । वि. १०।७।१०. \* स्विष्टकृत् एक-  
 नुग्रेणैव । वि. १०।७।१०.



भादिभिः) संस्कारात् । अयमप्यविशेषाद्भवित्वात्ति चेत् । तथाप्येव सूत्रार्थः, अस्मिन्कर्मस्वातिनाम्तत्वात् । यावद्भवत्तत्प्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारप्रवेशते प्रमाणनिर्वृत्त्युत्तरत्वं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवतयः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्-- सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि यन्त्रेणानि । वृत्तः । कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्याणि कारणात्, तत्तत्रेणाम् । स हि शेषः प्रतिपादयित्वा यः । यत्नैव न प्रतिपाद्यते तम् तेन संस्कारेण वर्जनेन स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यमिति ।

या-- 'यैस्तु द्रव्यं विक्रीयते' ( २।१।३।८ ) इत्येवं सत्कारणमभ्येतामि । तथापि 'उत्पन्नो येन संयुक्तम्' ( ४।१।७।१९ ) इति प्रतिपत्तयः । तास्य सर्वैः कृताभ्येताविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैतामिन्द्रियाणि न प्रवेशयन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तकारणवैविध्यता । निवृत्तेऽपि च प्रधाने तद्विधानां सतामेषां वा प्रतिपत्तिर्मन्विरित्यपेक्षिते यावत् प्रतिपत्तिनिषयो विधातव्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४५ ॥

भाष्यम्-- लिङ्गं च दृश्यते । देवा वै खिष्टकृतमद्रूपं हव्यं नो यदेति, सोऽप्रकीर्तं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीयेति तेऽब्रुवन्, सोऽप्रकीर्तुकराभादेश मद्र सङ्कतवृत्तव्यात् । इति नीत्सादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः शेषकार्याणि ।

वा-- 'सहस्रमद्रूपं' इति खिष्टकृतवदानयोप्या सर्वेभ्योऽस्त्येते संस्कारवद्ये वाऽन्यत्रपते नामयथा । ( एवं तावत्प्रथमाप्यभिप्रेत्यान्तरपक्षेया मृत्वाणि म्नाऽप्याय तान चैताहातविषये प्रतिपत्तिर्मन्वरेण चतुर्थमभ्यासद्वितीयवाद् एव स्वव्यवस्थाविश्वमात्रतया जेतद्वक्तव्या वचैरपि तेषां स्वस्य तावत्पूर्वापि करणप्रयोजनकमन्वरेणैतया मृत्वाणि म्नां रोति-प्रयोजनेत्यादिना ) 'प्रयोजनमृत्वाणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्यैरेतेन पूर्ववद्येऽप्यसर्वप्रदानं

किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिर्भिक्षितोऽर्थस्तत्रैवं सूत्रं योज्यम् । पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याणां प्रयोजनकमीत्येवमादिक्रमेण । बलसाधनद्वारः प्रयोज्यः, सङ्कृतने समस्तः कृत इति सङ्कृत-राज्यान्वयेऽपि कर्तव्यः । विज्ञाने तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः । लिङ्गदर्शनं च यौग्यमाह- धिकरणवत्प्रयोजनेऽनस्तिनसिद्धान्तं योतयति ।

शा-- सति शेषे शेषकार्याणि खिष्टकृदादीनि किं एकस्माद्विषयः कार्याणि उत सर्वेभ्यः इति विचारः । तत्र एकस्मादेव शेषात् खिष्टकृता इति ज्ञात्वाप्यस्य कृतमत्रात् एकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्यः । इति प्राप्ते, उच्यते । यदि शेषमृत्वाणि प्रधानकर्मण्येतामि, ततः स्यादेवम् । शेषस्य तु आकीर्णैरस्य अपेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनिषेधोऽर्थं निमीयते । स यत्नैव न कियते तस्यैव प्रतिपत्तिनिषेधोपात्तु वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिः ।

सौम-- पूर्वोपनीतित्वात् संयतिः विशेषः । सूत्रार्थरसु- एकस्मादेव शेषकार्याणि निषेधेन शेषस्य शेषकार्यं प्रले शून्यभूततया तत्र प्रयोजकत्वमात्रादिति ।

वि-- 'शेषादिस्वङ्कृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैततः कृते । शास्त्रार्थविद्धिः सर्वेभ्यः कार्यं, संस्कारात्तथायः ॥'

भाट्ट-- अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणां अर्थवर्त्मत्वात् एकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्तव्यमिति इति पूर्वपक्षवितरणं प्रतिपत्तिरं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तिस्तम् । तत् न्युपै एव तादृशप्रयवे प्रतिपत्तिरस्य साधयिष्यमात्रेणान् पुनरन्तरपक्षेः पूर्वोपि प्रयोजनप्रयोजनकयतामिति एतानि सूत्राणि इति वार्तिककारो म्नाचक्षते । यदि पूर्वोपि कार्ये शेषकार्याणां हविरेवन्तार- शेषकरत पूर्वपक्षे तदा स्वधर्मं प्रयोजनम् । यदा तु शेषकार्याणुरोषेण शेषस्यावन तदा नैषा परप्रयुक्तद्रव्योप- नीतियेन अत्र शेषकार्येऽपि अर्थवर्त्मत्वेन त्रुषीपथाप- क्थालवच्छेषस्य शुभमृत्वात् शुभानुरोधेन प्रधानमृत्वे- रस्याश्नानुपादेव विशेष्येन सङ्कृतव्यवस्थाया विवक्षित- त्वाच्च एकस्मादेव कर्तव्यं शेषकार्याणाम् । 'सङ्कृतवृत्तं'

(तेन. २।६।६) इति विशेषश्रवणं तु 'चतुर्थे. चतुर्थेऽह्न्यधीनस्य' इतिवत् प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विप्रमानशेषत्वात् चातुर्थिकन्यायेन प्रति- पत्तिकर्मत्वात् अविरक्षितमन्त्रपरोपाख्यसहकार्यान्तुरोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीष्वा च उपपन्नता ।

मण्डन— 'शेषक्रिया सर्वहविर्भ्य एव ।'

शंकर— 'नैकस्माच्छेषकार्ये स्मात् ।'

● स्विष्टकृदर्थानुत्तानादौ पुनरुत्तानाभावः । घृ. ६।४।२।२.

● स्विष्टकृद्वदाने आग्नेयपुरोडाशास्य पूर्वं कर्तव्य- ततः सान्नायस्य, प्रवृत्तिक्रमान्मुक्त्यक्रमस्य बलीपरत्वात् । दर्शपूर्णमासयोः । तुप्. ५।४।२।२-४.

● स्विष्टकृदादि यावदुक्तं कर्तव्यं यद्दमेधीये । १।०।१।०।३४. मीको. घृ. १६०३ 'यद्दमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृदादीनि प्रधानचोदनाक्षित्तस्यैव शेषस्य माह्वणि भवन्ति, तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनान् अययो- चक्षते सति नानाशेषापरहरेणपि अक्रिया सिद्धा भवति । वा. ३।२।१४।३०. ● स्विष्टकृदादिः उपयुक्तहविःसंस्कारः । मीन्या. ● स्विष्टकृदादीनां ह्यत्र प्रधानं निमित्तम्, अन्यन्यायानादीनां तु करिष्य- माणम् । तुप्. ५।१।५।८. ● स्विष्टकृदादीनां निमित्त- यागभावितास्तु ह्युत्तमेवापरोक्षरूपेण भविष्यति । वा. ३।२।१४।२१ घृ. ९८३.

● स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडासान्तरागि उत्पानेन ही पूर्ववधा, नेति सिद्धातः । वा. ३।४।१४।३०.

● स्विष्टकृदादिशेषकर्म प्राप्तिकर्तृशेषा- देन । ३।२।१६।४६-४७. मीको. घृ. २७५१ 'प्रथमोपनिषत्-याव.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृदादिशेषकर्मसु कर्मसंस्कारवधा, ह्यमान- शेषकारवधा, शेषसंस्कारवधा । वा. ३।५।२।१७.

● स्विष्टकृदादिशेषकार्यमेव नास्ति इति आदिमे- ऽधिकारवधे ( ३।५।१-३ ) काचित् । इत उक्तं आचार्यविराजगि शेषकार्यमेवास्तीति हीह्यत्र तत्र विदितः

विन्यते । वा. ३।५।४।१६. ● स्विष्टकृदादिशेषकार्ये न प्रौढाग्यात् । ३।५।१।१-१२. ● स्विष्टकृदादिशेष- कार्यं साकप्रश्यायीये नास्ति, कुम्भीभिर्ये होमे सति हविःशेषाभावत्वात् । वि. ३।५।१२.

● स्विष्टकृदिहं अमावास्यायां सान्नायपादबन्धिवते । वा. ३।५।२।१३. ● स्विष्टकृदिहं उपायुपाजद्रवा- दाग्यात् नापदातव्यम् । ३।५।१।१-१२. मीको. घृ. १२०४ 'उपायुपाजद्रवादाग्यात् ०' इत्यत्र अधि- करणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृदिहं शेषकार्ये साकंप्रश्या- यीये नास्ति । साकंप्रश्यायीयाधिकरणम् । ३।५।२।१३. ● स्विष्टकृदिहं सर्वप्रुष्टेयो सरुदेव कर्तव्यम्, न प्रति- कर्म । सर्वप्रुष्टेः । ३।५।४।१६-१७. ● स्विष्टकृदिहं शेषामग्न्यां न कर्तव्यम् । ३।५।३।१४-१५.

● स्विष्टकृद्गुणः तृतीयोऽनुपाजः दर्शपूर्ण- मासयोः । वि. १।०।१।२१.

● स्विष्टकृत्तन्त्रानुत्ताने पूर्वपक्षविरागं पृथक्त्वेन आहृत्ति. वैश्वते संकल्पे ( १।१।३ ) । सु. घृ. ११५६.

● स्विष्टकृद्देवतासंस्कारकनया दर्शपूर्णमासगत- तृतीयानुपाजं सनिवस्योपकारकः । १।०।४।१।३।८. मीको. घृ. ८२१ 'अनुपाजस्य तृतीयस्य ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृत्तमिगदे 'अवाद् देवानामाग्नयानां' इति प्रजाजदेवता अभिधीयन्ते इति प्राप्ते, प्रजाज-पूजा- जदेवतानामभिधान इति सिद्धान्तः । संकल्पे. ४।३।१४.

● स्विष्टकृत्तमश्वेयोऽपि प्रधानाद्भूतः प्रधानप्र- ष्ठस्य सन् स्विष्टकृत्यागस्याप्यन्नं तावयुक्तम् । भाट्ट ४।२।१२.

● स्विष्टकृत्यागः अर्थकर्मिष । भाट्ट. ५।१।११. ● स्विष्टकृत्याग. उपयुक्तद्वि गंधकारः । तत्र वि अत्र- भेदेनापूर्वकतत्त्वत्वम् । मन्त्रादः, द्रव्यद्रव्या, देवो- देवेन त्यागयेति प्रयोऽग्याः । तत्र त्यागेन परमपूरीय युक्तमन्त्राणां च स्विष्टकृत्यागोत्तरात् इति दृष्टादृष्टैः सिद्धम् । वि. २।१।१७. ● स्विष्टकृत्यागः द्वापयोः

पावो न दृष्टार्थः देवतौदेशाभोग तु अदृष्टार्थः । अग्रे स्विष्टकृत्वागः कश्चिद्वचन निमित्तयोगाभावात् । इयं च दृष्टार्थोभयार्थं द्रव्यस्कारक सतिवशेषकारक मन्त्रार्थ मृत्तिरूपं वैदिकं वचनं । बाळ. पृ. ८३. • स्विष्टकृत्वागो गार्धवाग्निरो नोत्तरार्धेव वा प्रयोजकः । आश्वयज्येपस्य तु प्रयोजकः दशवृषंमासयोः । भाट्ट. ४।१।१३. • स्विष्टकृत्वाग मृत्नमामोपादिपुरोडाश उपजीभ्ये प्रवर्तते न तु स्वान्त्रपुरोडाशप्रयोजकः । रोपगति-पत्तिविशेषोऽयम् । तेन प्रधानयोगोत्तर अरविष्ट-हविर्नाते शिष्टकृत्वादिरोपकार्येण पर । वि. ४।१।१३. • शिष्टकृत्वागः प्रतिपत्तिरूप. संस्कारोऽपि मन्त्र-यागः प्रतिपत्तिश्रेयुमापादक इति ' आभवि' वनिशो-पेण • ( ४।१।१।८ ) इत्यधिकरणे वक्षते । सु. पृ. १।०७. • शिष्टकृत्वाग. प्रधानहविषा संस्कारः न कर्मांतरम् । भा. २।३।५।१३. • शिष्टकृत्वाग. वनरतियागस्य प्रवृत्तिः । वि. १०।४।१८. • शिष्ट कृत्वागः रोपस्य अमयोजकः । बाळ. पृ. १०७. • शिष्टकृत्वाग शैपोत्पद्युपादानयोः अमयोजक. पाठन-मानस्य तु प्रयोजकः । पृ १०७. • शिष्टकृत्वागस्य लोप एव एकवचनस्य सर्वहोमे आश्विनोपि समापन नास्ति । भाट्ट. ४।१।७. • शिष्टकृत्वागो ' अयि शिष्टकृत्' इति मगुण देवता । वि. १०।४।१८. • शिष्टकृत्वागो, अथभूषे, ' अग्नीरथो शिष्टकृत्तौ यजति ' इति विधानात् सविशेषो देवो वनस्यो । १०।४।१९.

• शिष्टकृत्वागलोपेऽपि देवतापाहनयो न प्रवति । संपर्प. ४।१।९.

• शिष्टकृत्वागीयनिगमेषु अग्नीरथयो. वचनं धमिष्टकृत्वागस्य वचनं प्रकृतिश्रेयो अत्रभ्ये । १०।२।१७।२४-२५. मीको. पृ. ७०९ ' आश्वभूषे शिष्टकृत्वागीयनिगमेषु • इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• शिष्टकृत्वाग्यानिगदे ' अयालसिस्ते.' इति मारुत्परस्यैव वादः ॥

मी. को. ५६२

शिष्टकृत्वाग्यानिगदे ' अयालसिस्तेः मिया पायादि ' इत्यत्र आहवनीयलोपकालत्वेन ' यशदमेः ' इत्यत्रापि तदत्रैव वादः । ' जगद्वेदा जुपता हविः ' इति हवि-जोगणलिङ्गेन गार्हपत्यस्य पृथग्निर्दिष्टत्वात् । इति प्राप्ते, स्वानादेव गार्हपत्यस्यैव वादः तस्यैव ' सोऽप्सर ' इत्यनेन मृत्नहरिजोपशाम्भुशर्ष पुनर्निर्देशोपपत्तेः । संपर्प. ४।२।७.

• शिष्टकृत्वागमयमन्त्राः स्वात् । ३।२।५।१५ ॥ भाव्यकृता वयापि इदं सूत्रं एकमनुगतं व्यावृथात् तथापि भाष्यकृत्स्मिन्निषया सूत्रद्वयमेवैकम् । उभयस्य-आद्यौ संस्कारश्च इति कर्मधारयः भाष्ये व्याख्यातः । चार्तिके तु पश्रीसमाप्तः । यथा शिष्टकृत्वागस्य संस्कारोऽपि याग तथा प्रकृत्यहत्यामपि उभयोः द्रव्यदेवतायोः संस्कारोऽपि यावत् न विद्यन्ति । अथवा यथा शिष्ट-कृत्वागस्यैव देवतायोः उभयोः संस्कारः तथा प्रहण-मपि इति सर्वथा सामर्थ्यापि व्याख्यातव्यम् । सु. पृ. १।०७. • शिष्टकृत्वागः यथा शिष्टकृत्वागि अथ-भेद तथा प्रयाजयोरे नाशभेदः । भाट्ट ४।१।१४.

• शिष्टकृत्वागस्यैव वनस्यपि. इति सर्वत्र वचनम् । भा १०।४।१८।२२.

• शिष्टकृत्वागिः- प्रतिपत्तिविधि. दृष्टार्थो-भयार्थः । बाळ पृ २४.

• शिष्टकृत्वागस्यैव लोप. आग्नीषोमीयपद्यपुरोडाश-शिष्टकृत्वागि न्यागे आवाहनादिनिगदेषु च । १०।४।१८।१६-१७. मीको. पृ. १०२ ' अग्नीषोमीयपद्य-पुरोडाशशिष्टकृत्वागि लोपे • इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• शिष्टकृत्वागस्यैव रोपकार्यो निषर्तक वाद्य-मार्गस्येयु मुहमेचीये पत्यमे पथे । १०।१।११।६-१७. मीको. पृ. १६०२ ' श्वमेचीये आश्वभागपुन-अवजस्य • इत्यत्र अधिकरण दृष्टव्यम् ।

• शिष्टकृत्वागः दशवृषंमासयोः प्रधानहोम-नाशिष्टकृत्वागानामत्रम श्री, प्राणिकामिधमन्त्र (इत्यादिमध-मन्त्र) मापीय, पुरोडाशादिवाचकः । वि. १०।४।२१.

प्रकृतेन एकत्राकवता परोक्षा नापेत । न च द्वाभ्यामपि  
 सह एकत्राकवता स्यात् । यदा एकेन एकत्राकवता,  
 तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनापि एकत्राकवता  
 कल्पते । तस्मात् प्रकृतेन एकत्राकवतागमायात्  
 नान्येषां प्रोक्षणम् । आह । ननु हन्तिविधी अपू-  
 र्वाथो, तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वैशोपकारकमिति ।  
 उच्यते । मरुति प्रगाढया उपकारकम् । न त्वपूर्व-  
 प्रयुक्तम् । द्विषा हि अङ्गमङ्गश्लेषकारक भवति ।  
 किञ्चिदपूर्वस्य पक्षद्वय निमित्तमित्यनेन कारणेन अङ्गेन  
 संश्रयते, किञ्चित् आगेक्ष्येन अपूर्वैरक्षय स्वस्वपक्षेनैव  
 कारणेन संश्रयते । यत्पूर्वसंश्रय कारणत्वेन उपादाय  
 धर्मजातमङ्गविशेषेण संश्रयते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति ।  
 तादृशं च विद्वान्ने अथागन्तरे तदर्थार्थान्येन, ऊहितव्य  
 भवति ।

यम पुन. स्वरूपमङ्गस्य धर्मसंख्ये कारण भवति,  
 तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं  
 साधते । तत्र साध्यमानादर्थं न धर्मस्य प्रथमाद्भूतभूत  
 भवति, न तदव्योञ्जकम्, तस्य स्वरूप विद्यते इति न  
 धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृती अर्थात्तरे तद्भूतामावाद्भूतो  
 नावकस्यते । एव सति वाक्यविधीयः । यदि वाक्यम-  
 पूर्वाण्य कारणता वदति, तत्र, अपूर्वप्रयुक्तम् । अमाङ्गस्य,  
 तत्र, अङ्गप्रयुक्तम् । तत्र उक्तप्रकरणदपूर्वप्रयुक्त  
 स्यात् । वाक्यस्य अङ्गप्रयुक्तमिति । तस्मात् हन्तिविधि-  
 प्रयुक्त प्रोक्षणमिति । यद्यप्य हन्तिविधी प्रयुज्यते, तत्र  
 तत्र एवधर्मो भवति इति ।

द्वेष— ननु अपक्षात् अपूर्वाया धर्मा इति खिले  
 हन्तिविधिप्रयुक्त प्रोक्षण इति (पूर्व—) पक्षस्य अनुपान-  
 मेव । सत्यम्, किञ्च ध्रुविलिङ्गावर्षेयं सत्यम् ।  
 ( संनिपातितः ) ते अपूर्वाया न समरमिति इति मन्य-  
 मान. पूर्वपत्र करोति त्रिभिर्वाक्येण. ( वाक्यलिङ्ग-  
 युक्तिभिः इति न्यूनमेव ) । अत्र बोधार्थं किं उक्तमङ्गस्य-  
 प्रयुक्त प्रोक्षणम्, तत्र अपूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः,  
 न तु हन्तिविधिप्रयुक्तमिति । कथम् । 'प्रोक्षिताभ्यां' इति  
 मन्त्रोक्त उक्तैः निश्चायवशात् । निश्चयं च कर्मणि उप-

पयते । इत्थिततम च कर्म । तस्मात् यथा ' वीहीन्  
 प्रोक्षति ' इति ( अत्र ) वीहीर्थे ( प्रोक्षणम् ) एवदि-  
 दापि निश्चायवशात् उद्भूतप्रयुक्तमर्थमेव प्रोक्षणम् ( न  
 हन्त्यर्थम् ) । उच्यते । ' वीहीन् प्रोक्षति ' इत्यत्र  
 वीहीर्थे प्रोक्षणं मरुति । ( तत्र हि ) प्रोक्षति इति भावना  
 विद्यते, तस्याश्च भावनेन भवितव्यम् । तत्र कश्चित्  
 क्रियमाणतया भावः ( यथा अत्राचरमाणनाया. वीहव ),  
 कश्चित् सत्कार्यत्वेन ( यथा वीहव. प्रोक्षणभावनाया ),  
 कश्चित् उदाहरणेन ( यथा संयत्रमावनाया. पुणेद्वारा ),  
 कश्चित् प्राप्तात्वेन ( यथा ' मा पयो दोगिव ' इत्यत्र  
 गो-वेदहनमावनाया. पय ) । ' वीहीन् प्रोक्षति ' इति  
 ( माधवाचि— ) द्वितीयावयोगात् वीहयो भा वा. ।  
 केन ? प्रोक्षणेन । ( प्रकृते आह— ) निश्चयते पुन.  
 नास्ति भावना । तदभावात् भाव्यभावनस्यापि अभावः ।  
 ( ननु द्वितीयया कर्मत्ववाचिण्या भाव्यप्रयुक्तैत,  
 तत्राह— ) सत्यपि कर्मत्वे प्रोक्षण उद्भूतप्रयुक्तप्रयुक्तमिति  
 किञ्चोक्तम् । ( द्वितीयपेक्षि चेत्, तत्राह— ) द्वितीया-  
 चतुर्थी स्या भावनाया ( एकमात्रायाऽऽपादितस्य— )  
 भावार्थां चिदा ( घातरर्थ ) कुरुत. । तृतीयाऽऽप्यात्र  
 सत्यामेव भावनाया ( तद्द्वारेण ) आगार्या निशाऽर्थमेव  
 युज्येति । अथ न द्वितीया उद्भूतप्रयुक्त कर्म प्रतिपाद-  
 यति, निश्चय ( त्र ) न्यभूतम् । वध शायते ?  
 ( अत्र ) आह, उद्भूतप्रयुक्तं अत्र कर्मभूतं । ते च  
 कारके कारकात्तरेण अत्र सञ्जगमाने इत्येते ' उद्भूतप्र-  
 युक्तप्रयुक्तम् ' इति । न च द्वितीयाऽप्यत्र कारक  
 कारकात्तरेण सञ्जगते, उद्भूतप्रयुक्तत्वात् । तस्मात्  
 यत् उद्भूतप्रयुक्तं कारकम्, तत् क्रिया वर्धाऽप्येति, न  
 तु अनुद्भूतप्रयुक्तं, अनुद्भूतप्रयुक्तत्वात् । अपि नैव  
 उद्भूतप्रयुक्तयोः प्रोक्षणस्य च सत्यवधि हन्तिविद्या-  
 येत, तत्र अन्यत्र वाक्यं स्यात् । तस्मात् हन्त्यर्थम्,  
 ( प्रोक्षणम्, मोक्षप्रयुक्तप्रयुक्तं इति युक्तो विचारः ।  
 इदानीं उद्भूतप्रयुक्तप्रयुक्तप्रयुक्तप्रयुक्तं अथ तत्राचरः,  
 न तदर्थमेव इत्याह— ) अथवा नाक्यात्तरेण करण-  
 तया प्राप्ते उद्भूतप्रयुक्तै अर्थवता या ते अत्र उप-

विशेषात् सर्वाङ्गेषु स्यात् । अपूर्वस्य स्मिन्नपि द्वयवदाने । अथोच्येत, मीहीणा वाक्ये श्रवणात् । भविष्यति ( इति, तदनुक्तम् । यत् ) स वाक्यसम्बन्धो भवतैव निराहृत । एव अह-व्यादिष्वपि एते दोषा प्राप्नुवन्ति अनेन व्याख्यानेन । तस्मात् वाक्यमवाधित्वा योऽर्थः, स प्रहीत-य न तद्वाच्येन । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरणपाठात् तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणादया शनयमपूर्वं लक्षयितुम् ।

‘नाक्ये’ इत्यादि ‘लक्षयितु’ इत्यन्त तन्मन्त्रे नास्ति । स्वन्त्रैव च पङ्क्ति रत्ने उपलभ्यन्ते सा चेत्यम्— “ कथं तर्हि सिद्धात्, याता वाक्याङ्गीकरणे मीही-

हन्तिपिप्यादिप्रयुक्ता एकवाक्यता कल्पन्ते ‘प्रहृतापूर्व-सन्निधौ मीहीन्’ इति । तत्रनै तण्डुलनिर्वृत्ति कर्म-भूता लक्ष्यते, तद्द्वारेण वा अपूर्वमेव लक्षितलक्षणया लब्धा अपूर्ववाचनानीदृशैकाग्रसमवायि मीहीशब्देन लक्षयित्वा तादर्थ्येन विनियुक्त प्रोक्षण मीहीशब्दापरि-त्यागेनैव अपूर्वार्थं शक्यमत्राण्डुम् ” इति । लिपित मुद्रितयोश्च टुपदीक्षा समानेन । शक्यते च मीहीर्थे प्रोक्षण प्रतिपत्तुम् ( तदेव वाक्यानाधेनेन श्रुतिलक्षणाभ्या अभ्यदय सम्भवति । सिद्धा तमाह— ) तत्र लक्षितलक्षणाया गृह्यमाणाय फलकल्पना न भवति । श्रुतिवृत्ते फलकल्पना स्यात् । तस्मात् फलकल्पनाभयात् लक्षितलक्षणया अपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ।

शा— ‘अहन्तिश्रुतेस्तान्दन्धात् प्रतीयते । तत्साधनत्वमेवातस्तृतीयतोऽवगम्यते ॥ सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम् । एव हन्त्यर्थताऽपूर्वस्योपत्यं प्रतिपत्तयान्ताम् ॥’ एव प्राप्तऽभिधीयते । ‘अवघातात्तस्य सत् ( अवघात अनस्य यस्य ) प्रोक्षणं स्यादन्वर्थकम् । विनाऽपि प्रोक्षणं हन्तिरूपनिष्पत्तिदर्शनात् ॥ तद्द्वारेण त्वपूर्वार्थं भवजानर्थकं भवेत् । नहि तेन विना तस्य निष्पत्तिरवगम्यते ॥’ तस्मादपूर्वप्रयुक्त प्रोक्षणम् ।

सोम— पूर्वाधिकरणोक्तापूर्वार्थताशेषात् सगति । सूत्रार्थस्तु— संस्कारे हत्यादी बुध्यमानानां साधनात्वेन

संबन्धमानाना प्रोषणादीना हन्त्यादिप्रयुक्तता स्यात् तदर्थेत्वादिति ।

वि— ‘मुखलायुक्षणं हन्त्ये स्यादपूर्वाय वो, - क्तित ( वचनात् ) । आद्य, प्रकरणदत्तो व्यर्थं तत् स्यादिहा वषा ॥’

भाट्ट— अत्र मूले स्मिन्परलोपकारकेयु पूर्वमुक्त-मपि अपूर्वार्थत्व मिभिरभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते । तत्रैह वाक्यसंयुक्ते अग्रिमाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुति-संयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे भुते ‘प्रोक्षिताभ्यामुत्पलमुत्पलाम्यामवहन्ति’ इत्यादी प्रोक्षण नापूर्वार्थम्, वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमेन प्रकरणमात्रादपूर्वार्थं चकल्पनानुपपत्ते । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तो उत्पलमुत्पलेदेशेनैव प्रोक्षणस्य ‘मीहीन् प्रोक्षति’ इतिवात् विघानात् कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वम्, द्वितीयात् नित्यथा कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्ते कर्मत्वस्य द्रव्यापसर्जनतन्प्रतीत्या तयोर्द्वैपरानुपपत्ते । अतश्च प्रोक्षणस्य आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन उच्छ्रलमुत्पल-योरवतारोऽपि वाक्यादवघातोदेशेनेन विघानम् । अस्तु वा उच्छ्रलमुत्पलादायेव अवतार प्रमाणामात्रात्, प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अवघातानीभूतयोरैव तयो प्रतीते प्रोक्षणस्यापि यत् उच्छ्रलमुत्पलयो कर्म तदर्थेत्वावगते अवघातार्थत्वसिद्धिः । तर्पथा नापूर्वार्थ-त्वम् । एव च ‘नैतारश्चरन्तान्पूतानाम्’ इत्यादी अवघातस्य उच्छ्रलमुत्पलयोर्वा अभावात् नखेषु न प्रोक्ष-णम् । इति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणोक्तरीत्येन अवघातस्वरूपे उच्छ्रलमुत्पलस्वरूपे च आनर्थक्यापत्ते अपूर्ववाचनत्व-लक्षणया अपूर्वार्थं तत्रसायात् ऊहोपपत्तिरित्युक्तम् । तदनुपपन्नम्, आशेषप्रकरणस्य अधिष्ठाप्यापत्तेन वीन-रक्यापत्ते । किञ्च, अत्र प्रोक्षणं न तादन्धातोदेशेन विधीयते, उच्छ्रलमुत्पलनिरोपयत्वेनैव प्रतीते । नहि अस्य प्रधानक्रियानयो श्रुतत्वात्, अपि तु निष्ठाशिक्ष-क्रियावय एव । नापि अवघातसाधनीगूतोच्छ्रलमुत्पले देशेन, विविधोद्देशापत्ते । उच्छ्रलमुत्पलयो विविधेषुः शुद्धयोर्ना उदरपत्ते एकप्रस्तामप्राप्तये च । अतो नैव







हविष् अवधायते । स्रग्विद्यमशे ह्यव न द्रवस्वरूप प्रयुक्त । तदेव हि द्रव्य अयायामद्र पय प्रभृति न लोके हवि षम्ब्रवाच्य भवति । वा १।६।६।९ पृ. ३४१.  
 • हविः पशुयोगे कृष्णपशुरेव इति चेन्न । पशोरन्नाभ्येव हवींषि, प्रत्यद्र हविर्भेद । ' हृदयस्थाम्रे-  
 ऽन्यनि, अय जिह्वाया, अय वक्षसः । ' दोषो रवद्यति ' ' पार्श्वयोरवद्यति ' इत्यादि । वि. १०।७।१,  
 • हविः मुख्यं मध्य. पूर्वावश्र, तत्रादा-शेष-अव हारेषु आश्रय प्रतिनिधिः । ६।४।१, • हविः ह्यमान द्रव्यम् । १०।७।२ • अवदीयमान हि हविः । ' मय्यान् पूर्वावांचारयति ' ' हृदयस्थाम्रेऽन्यनि ' इति । मीन्या. • न च अनिर्णुक्तप्रयोजन हविः अन्यत्र प्रनिपातम् । भा ६।४।१।२. • यस्मान् द्रव्यदक्षीयते तन् हविः । तुप्. १०।७।१।२.  
 • हवींषि अग्निशेषद्रव्या निर्वपति । भा ८।१।८। ११. • हविषः आहवनीयप्रदेषेण देवतायैता भवति । वा. ३।८।१।३७ पृ ९७३. • हविषः उग्रतम्य नाशे हविष्करोरदानम् । भा ६।४।१।१-२  
 • हविष एक्ष्यातांरि पञ्चमराव ओदन. प्राय धितम् । हविषान्निभ्याय । आनि-याय । ६।४।६। २२-२३ • हविष एव चतुरवत्तत्तदंशपूर्णामयो-  
 क्साद्युक्ताने उग्रतम्यनिषारणार्थेऽपि । १०।८।१३। ३३-३४ मीनेरे पृ ११०९. ' उग्रतम्ये उग्र-  
 तम्यनिषारणार्थे • ' इत्यथ अधिकरण द्रष्टव्यम् ।  
 • हविष कृष्णनाशे दोषे वा आश्रयम्य प्रतिनिधित्वम् । तुप्. ६।८।१।१. • हविष देवतासंख्य-  
 यत्तमसुरेण परिप्रशोऽप्य त्यजते । भा. ९।३।१२।३६,  
 • हविषो नाशे आश्रय प्राप्तम् । ' यन्म गवंपि हवींषि नशेपु दुःपु अवहरेषुर्वा आश्रये ता देवता परिशंसत य मनेत्म् ' इति । ६।४।१।२. • हविष हविष्करोरदोषो घनं. अवदानम्, हीनमाराधना-  
 रणम् । वि. १०।७।१. • हविषा अग्नादनाथो दानोर्मात्राही नैरे, गीर्णित प्रवराणो । भा १३।१।३।८. • हविषा अन्न ' र्द्वयते हवींषि

अपयति ' इति । ११।३।२।२, • हविषि आसने सवनीयपुरोडासाश्च प्रयाजा इत्यन्ते । १२।१।१।२.  
 • हविरभिचारार्थं प्रयाजदोषेण अद्भप्रधानार्थम् । वा. ३।७।१।५. • हविरभिचारण प्रयाजदोषेण, तत्र दोषमतिपत्ति । वि. ४।१।१४. • हविरभिचारण प्रयाजदोषेण प्रतिपत्तिश्च हविःसस्कारश्च इति अभि-  
 चारण उपयुक्त-उपयोक्षयानामोभयसस्कार. । शा. ४। १।१४.  
 • हविरभिमर्शने अद्भप्रधानोभयार्थम् । ३।७। ४।८,१०. मीको. पृ. ५६९. ' व्यभिचरानाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • हविरभिमर्शन अमावास्याया पञ्चोभा, पीर्णमास्या चतुर्दश्या । भा. ८।१।१५।२६.  
 • हविरभिमर्शनकरणमन्त्रयोश्चतुर्होतृपञ्चशेनो-  
 पीर्णमासिकदाधिक्योर्विचरन् । भा. ८।१।१५।२६.  
 • हविरभिवासनस्य अमावास्याया पूर्वेणुप-  
 कृष्टया वेद्या सह नापकर्षः । तुप्. ५।१।१६।२९.  
 • हविरभिवासनान्तान् अमावास्याया पूर्वेणुप-  
 कृष्णमग्ना वेदि. न अपकर्षति । भा. ५।१।१६।२९.  
 • हविषार्तो पञ्चमराव ओदन. कर्मांतरम्, न एतान्यथम्य प्रतिनिधिः । ६।४।१।२८-२९. मीनेरे. पृ. २०६८ ' दमपूर्णामयो. हविषार्तो. ' इत्यथ अधिकरण द्रष्ट वम् ।  
 • हविरार्यधिकरणे ( ६।४।६।२-२३ ) ' यन्मोभय हविरार्तमाहेतुं ऐन्द्र पञ्चमरागदीदं शिर्वदेत् ' इति आतिथमनसंब्रह्म हविष निमित्तत्वेन उदेवरात् हविष्कृत्य च प्रकृतपूर्वम घनतम्येन प्रीतिपाशोपविश्यात् प्रवृत्तु अधिविजित्तियेयन्त-  
 गिद्यो अग्नि उग्रतम्यनसंब्रह्मपते उग्रतम्य उदेरेदे अग्नेऽन्मपुत्रमग्नेन विवशां पूर्वपद्यिता अपिवाशिरो-  
 मद्यतान्मुपमग्नेन उग्रतम्यनसंब्रह्मपरिहात वशते । तु पृ १०४३.  
 • हविरार्यधिकरणन्यायः ( ६।८।१ ) । ' सुव दि श्व मरुर्वी इति द्रवोर्ध्वमानयो. मतिरदं सुपर्ण '

● 'हविर्गणे परमुत्तरस्य देवतामान्यात् ।' (८।३। १।१) इत्यधिकरणे आत्मावैण्णत्वे अग्नीषोमीयस्य विषयन्तः इति साध्ये देवतामान्यात् इति हेतुसंगतः स्यात् । द्विदेवत्यस्यस्य ऐन्द्राग्नेऽपि तुष्टत्वात्, एव अग्निवम- वायवमात्मस्यापि । तद्धितमान तु आग्नेयेऽपि तुष्टत्वं तदनस्य पञ्चाक्षरतद्धितान्तपदस्य अग्निमुत्तरद्वितान्तपदवत्त्वं वा किञ्चिन् श्रीदनाम्निद्वान्तर इह सिद्धान्तहेतुनया विरक्षित गम्यते । बाल घृ. १२०. ● हविर्गणेषु 'अत्रये परमानायागये शुचयेऽग्नये पात्रकायष्टाकपालम्' (पाठान्तर 'अग्नये पात्रकाय, अग्नये शुचयेऽष्टाकपा- लम् ) । अत्र गणः आग्नेयविरक्तिः न तु अग्नीषोमीया- दिविरक्तिः । वि. ८।३।१, ● हविर्गणेषु 'आत्मा- वैण्णत्वेनादशदशकपाल निर्वपेत्, सस्तस्यै चक्षन्, बाहूस्तस्य चक्षन्' इत्यात्मावैण्णत्वादिवर्गण. अग्नी- षोमीयविरक्ति, द्विदेवत्यतामस्य अर्थसिद्धयान्तो क्लीबस्त्वात् । न तु आग्नेयविरक्तिः । ८।३।१.

● हविर्गणायव्यतिरिक्तं सर्वं कर्म आर्विन्वम् । वि. ३।८।१.

● हविष्टयं यम युषामा नारिन ऋतु यशायुषाकर्म संतस्य'रभ्ययेतद दस्युष्येमासये । वि ४।१।४.

● हविष्ट्वा एदवादीनामेव तेन इत्याशयाना हविष्ट्वा- परिमेता पत्नी अग्नीषोमीये । १०।३।१३-१.

● हविष्ट्वा एदवाशयानामेव अग्नीषोमीये पत्नी । १०।३।११-२.

● हविर्देवयो र्भित्ताने हवि यामान्पस्य वली- पत्न्याम् । वि ८।३।१०

● हविर्धानं नम सक्तम् ततोऽग्निमे मद्रायेता म प्रयुष्टं सप्त हविष नमाह्वये स्कापत्वे । सप्त हवि- धानं प्रयुष्टमे हविष आमापत्वे । वि १२।१७.

● हविर्धानं नम सक्तम् ततोऽग्निमे मद्रायेता म प्रयुष्टं सप्त हविष नमाह्वये स्कापत्वे । सप्त हवि- धानं प्रयुष्टमे हविष आमापत्वे । वि १२।१७.

● हविर्धानं नम सक्तम् ततोऽग्निमे मद्रायेता म प्रयुष्टं सप्त हविष नमाह्वये स्कापत्वे । सप्त हवि- धानं प्रयुष्टमे हविष आमापत्वे । वि १२।१७.

'क्विस्र' यजमान 'भद्रं' अध्वर्युः 'तस्य सह' इति । अत्र व्यरदेशान् उभयोः कश्चम् । ३।८।१।४।२९.

● हविर्धानस्य दक्षिणतः दैत्रो सामिधेन्यनुबन्धन ज्योति- धीमे । ३।७।३।१५-१७. धीको. घृ. १७८७ 'ज्योतिष्टोमे तत यत् सुन्वति' इत्यत्र अधिवर्ये दृष्टव्यम् । ● हविर्धानस्य सौमधारणेन नैरदेश्यन् । वा. ३।७।३।१६. ● 'हविर्धाने प्रावभिरभियुय आहवनीये हुता प्रत्यञ्च. परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' अत्र केचन भक्षगमप्राप्तं विधीयते । टुप्. ३।५।१०।३१ घृ १००८. ● 'हविर्धाने प्रावभिरभियुय, आहवनीये हुता प्रत्यञ्च परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' ( तैत्ति. ६।२।११. अत्र तु 'हविर्धाने चर्मप्रविप्रावभिरभियुय आहवनीये हुता प्रत्यञ्च परेत्य सदसि भक्षयन्ति' इति पाठ. ) । अत्र होमाभिवचयो. कर्त्ता भक्षणं प्रति अह्नत्वेन पूर्वमप्रपन्तराद्विधीयते । वि. ६।४।७. ● हविर्धाने दक्षिणे ( सक्टे ) सोममासादयन्ति । भा. ३।७।३।१६.

● हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुष्- त्वात् । १२।१।७।१४ ॥

अतिर्धानं हविर्धानमन्वये हविर्धानस्य दे दे- र्वायाने । अत्र यानि वीरघमुत्तयानि ऐदिकानि कर्माणि पशुपुरोहामाः, सजनीया. पुरोहारा. शीम्य अद्य इति । तेषां विधानं कर्त्तव्यं । त निर्वपणस्य अर्थे हविष्ये सक्टे दे साधयेताम् । इषोऽप्यन्यात् सक्टे निर्वपणं साधयेत् । निर्वपेत् उपयुक्तं सत्त्वं । प्रयुक्तस्य विधानं च सत्त्वं प्रयुक्तत्वात् । इति पूर्ववत्तः । दक्षिणे इति प्रथमद्वारनाम् । सक्टे इति निर्वपणम् । साधयेत् सक्टे सक्टे इति ।

अतिद्विषोऽन्यदेशान्यात् प्रयानेनियुष्याद्दे- गुण्ये प्रमद्गं ग्यात् । १५ ॥

अग्निमे उद्विष्ये पयसि कर्त्तव्ये निर्वपेत् हविर्धानं- सक्तं सोममासादयन्ति । इति पूर्ववत्तः । अत्र सप्त मासाधनेन विधानम् । वि. ३।७।३।१६. हविर्धानस्य दे- र्वायानेन अग्निमे उद्विष्ये । इति पूर्ववत्तः ।

अतिद्विषोऽन्यदेशान्यात् प्रयानेनियुष्याद्दे- गुण्ये प्रमद्गं ग्यात् । १५ ॥

अग्निमे उद्विष्ये पयसि कर्त्तव्ये निर्वपेत् हविर्धानं- सक्तं सोममासादयन्ति । इति पूर्ववत्तः । अत्र सप्त मासाधनेन विधानम् । वि. ३।७।३।१६. हविर्धानस्य दे- र्वायानेन अग्निमे उद्विष्ये । इति पूर्ववत्तः ।

देशात् । अत्रेण 'गाह्वर्यं प्राचीनमनोऽवस्थित  
भरति, तस्य दक्षिणं चक्रमादस्य अनयोऽपि निर्बपति'  
इति वचनेन गाह्वर्यस्य पश्चिमदेशः निर्वापदेशत्वेन  
विहितः । निर्वापस्य हविर्धानशक्यत्वात् हविर्धानमण्डप-  
स्थितात् अर्च्यदेशात् । सिद्धिर्न स्यात् । प्रधानगुण्यात्  
यदि हविर्धानशक्यं गाह्वर्यस्य पश्चिमे देशे निर्वापार्थे  
नीयेन तथा यदि प्रधानस्य सोमस्य महत् वैशुण्यवाप-  
त्वेत् । हविर्धाने हि सप्तत्यक्तः सोमः स्थापितः । साष्टश  
च हविर्धानशक्यं हविर्धानमण्डपे स्थापितम् । तस्यै  
चिमुणं रथात् । अत्रैशुण्ये च साधयितव्ये प्रधानस्य  
प्रवहः स्यात् । प्रधानस्य हि प्रवहस्तुवारेण इतरत् सर्वं  
कर्तव्यम् । तस्मात् हविर्धानशक्ये न निर्वापः इति  
सिद्धान्तः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

सिद्धान्ते हेत्यत्रमाह । नहि हविर्धानशक्ये द्वे  
एव ऋतु तत्र अतथा तत्राद्या दर्शनात् शीघ्रि । वत्र द्वे  
हविर्धाने महापेया प्रवर्तनीये तृतीयं तु निर्वापयार्थं  
प्रार्चीनमण्डपा प्राज्वलित्वात् पश्चिमे देशे प्रवर्तनीयम् ।  
तत्रैतन्नैव निर्वापः, न हविर्धानगोः इति सिद्धान्तः ।  
के.

● हविर्धाने प्राचीनमण्डपस्योभयस्य प्रवधान पेश-  
नैर्नहोत्सवस्यै वर्तयम् । वि. ५।१।१४.

● हविर्धानमण्डपं सामिपेर्नाना देवस्यैवार्थम् ।  
भा. ३।१।१६.

● हविर्धानमण्डपे द्वे हविर्धानशक्ये दक्षिणमुत्तर-  
च । तत्र दक्षिणदक्षिणसमीपे भोममिपयः । उभयोरपि  
आह्वयनीयमिधेयानाम् सामिपेर्नानामेव चोदनेन प्राप्ते  
'उत्तं यत् सुवपति सामिपेर्नानादनाद्' इतिवाक्येन  
दक्षिणदक्षिणदेशे चक्यते । वि. ३।१।७.

● हविर्धानमण्डपेष्वनानं प्रवृत्तया वैष्णव्या  
शक्यं वर्तयम् । न तु दानतपीत्यत्र क्वाचित् ।  
द्विरण्यपेशित. 'इदं विष्णुः०' अनया तुर्वन्ति,  
पौषावनात् 'विष्णो त्व नोः०' इत्यत्र । वि.  
३।१।८.

● हविर्धानशक्यत्वाभ्यां गिरे शक्ये ज्योतिष्टोमे  
इष्टयाशौ हविर्निर्वापः । १२।१।१०-१६. श्रीको.  
पृ. १७८६ 'ज्योतिष्टोमे इष्टयाशौ०' इत्यत्र अपि शक्यं  
इष्टयम् । ● हविर्धानशक्ययोः अक्षे पदत्रयस्य संयुक्तं  
अक्षम प्रशिक्ष्यते । पदत्रयः- वीनकवणीयसप्तमदस्या-  
नीयं रजः । वि. ४।१।१०, ● हविर्धानशक्ये अव-  
स्थितत्वात् सोमात् द्वाष्टयाशौ अहर्षणे प्रवह क्वाचित्  
सोमभागः उपवाहकत्वः । तदर्थं पृथक्पृथक् वासः  
पथाद्यम् । तथा वास.सथादन न मानश्रुते ऋतु उवाच-  
हरणकृते एव । उत्तमोऽहनि तु मानथागोर्वावाह-  
हरणम् । १०।६।२१-२२.

● हविःप्रत्यभिपारणं पशौ सीविष्टवृत्तयंत्रेण च  
अस्तयेत्, ज्येष्ठार्थत्वात् । संवर्ष. २।२।१७.

● हविर्भोजो देवताः - 'आग्नेषोऽष्टानवाकः'  
इति । भा. १०।४।१२।२३.

● हविर्भोजस्त्यज्जगणं देवतात्वरम् । सु. पृ. ७६२.

● हविर्भूतस्य मासस्य पाशो निधमः । वि.  
१०।७।२.

● हविर्भेदात् वर्मणोऽभ्यासात्तस्मात् तेष्वो-  
ऽवधानं स्यात् । १०।७।३॥

पशौ प्रत्यङ्ग हविर्भेदः इत्यत्रमाह । हविर्भेदात्  
वर्मणः अवधानवर्मणः अम्यत्, स्यात् । तस्मात् तेष्वः  
अवधाने संश्रितितेष्वः हृदयदिभ्यः अवशिष्टेष्वञ्च अ-  
दाने अवशीतितेष्वः अवदान स्यात् । इति पूर्वः पशः ।  
आम्यभागान्द्रा निद्वेद्यात् परित्स्त्रयात्वात् ।  
४ ॥

वादानः पूर्ववत् व्यापनंति । हृदयदिभ्य एका-  
दस्य एव अद्वेष्टोऽवधानस्य नावगिशात् । 'एकादश  
पैतानि पशोरवदानानि' इति हृदयादीनामपे निद्वेद्यात् ।  
'एकादश पैतानि' इति तु न विधिः प्रातःत्वात्,  
नस्तुवादः आनयंत्वात्, ऋतु द्वाःऽवधानानां परि-  
शंसना भ्यादितिः स्यात् । तथा च इत्याद्वानां प्रतिपेशः ।  
आनयमागस्य, यथा यद्वेष्टयं 'आनयमागो यवति'  
इति आनयमागपरित्स्त्रयात्तस्मान्नां परिशंसना पश्यते  
पठे हदत् ।

तेषां या अयदानत्वं विवक्षन्मभिलिङ्गिणेत्  
पगोः पञ्चावदानत्वात् । ५ ॥

वागन्तु सिद्धान्त-व्यावर्तयति । नावशिष्टानां परि-  
मंश्या । तेषां हृदयादीनां ह्यवदानत्वं विवक्षन्  
विषयम् ' एकादश वैतानि पशोरवदानानि ' इति  
निदिग्नेत् ' हृदयस्याप्येवंप्रति ' इत्यादिवाक्यसन्दर्भः ।  
एकादश द्विद्विंशत्येति इति वचनार्थकः पगोः पञ्चाव-  
दानत्वात् पदप्रदानं यथा पञ्चावदानत्वं स्यात् तथा अय-  
दानत्वात् यानि मनन्ति । इतरद्ग तु सङ्घट्टदानत्वं स्यात् ।  
तस्मात् अवशिष्टयोःप्यवदेशम् । पूर्वपक्षम् ।

अंशान्तोऽनुकर्मन्थप्रतिपेचश्च तदन्यपरि-  
संरथानेऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरव-  
दानप्रतिपेच स्यात् । ६ ॥

इदं पूर्वपक्षत्वं परिस्मयप्रापणेन निवर्तयति ।  
तदन्यपरिमन्थाने तदस्यै अंशादिभिः हृदयादिभिः  
अंशादीनां परिस्मयाने स्वीकृत्य अस्य स्वरूपस्य,  
शिरसः, अनुकर्म्य मूषकान्तः साहजाया, वा, सक्त्वा  
उरोरोमोमस्य च य. प्रतिपेच. ' नात्तोरवद्यति ' इत्यादि-  
व्यावर्तनं कृतः, म. प्रतिपेचः अनर्थकः स्यात् ।  
तस्मात् अंशादीनां परिस्मयाने तेषां अंशादीनामपि  
य. प्रतिपेच. म. निरवदानत्वं सर्वैश्च अवदानस्य द्विग-  
दानत्वं प्रतिपेचः स्यात्, न तु सङ्घट्टदानस्य ।  
अंशादीनामपि प्रदानत्वं प्रदीयन्ते इति कर्म युक्तम् ।  
प्रदेशादिप्रतिपेचः । तस्मात् नावशिष्टानां अंशादीनां  
परिस्मयाने ।

अपिवा परिस्मयाने स्यादनुवदानीयशब्द-  
त्वात् । ७ ॥

मिदानाम् । अतिपेति पण्यपण्यः । अंश-  
दीनां परिस्मयाने इत्यत्र अनुवदानीयशब्दत्वात् । अय-  
दात्तुं योयानि अवदानानि सन्ति, न अवदानानि अय-  
दानानि सन्ति । ' अनुवदानीय ' इति शब्दो देना-  
त्वात् अनुवदानीयशब्दानि वाचयितुं अवदानप्रदानानि  
नैव तेषामवदानं भवति । ' माह्वत्वात् अनुवदानीयत्वं  
युक्तं तस्य आदिशब्दो ह्यति ' इति केषांचित्प्रदाना

अनुवदानीयत्वं उक्तम् । तस्मात् हृदयविह्वारिभ्य  
एकादशस्य अङ्गस्यो मिश्राना अंशादीनां परिस्मयाने  
स्यात् ।

अत्राक्षणे च दर्शयाम् । ८ ॥

सिद्धान्तमूत्रम् । चकारः पूर्वोक्तद्वेषुस्वभावार्थः ।  
अत्राक्षणे ब्रह्ममिने धृतिवृत्तयोरे कृत्तुभो भयस्य  
दर्शयाम् । ' कृत्तुभो राजपुत्रः प्राश्रति प्रुवगोः ' इति  
कृत्तुभो मयं दर्शयति । श्रुतिवाक्ये कृत्तुभ. इति  
द्वितीयाव्यवचनम् । भाग्यराज्ये कृत्तुभः इति पद्य  
एकवचनम् । ' माह्वत्वात् कृत्तु राजपुत्रः प्राश्रीयात् ' इति  
श्रुतिवाक्ये कृत्तुहले । तेन कृत्तुभ्यामस्य कृत्तु-  
इत्येवार्थः स्यात् । एव च कृत्तुभः भयार्थत्वात् वागे-  
नास्ति । तस्मात् इतरेषां परिस्मयाने ।

नूनामृतोपदेशाय तेषामुत्सर्गपदयज्ञोपत्यम् ।

९ ॥

सिद्धान्तमूत्रम् । इतश्च परिस्मयाने । श्रुतामृतोपदेशाय  
' द्रव्याप्यद्वाग्यमिभूमति श्रुतानि अमृतानि च ' इति  
श्रुतानां पञ्चानां अमृतानां च उपदेशाय परिस्मयाने ।  
यदि न परिस्मयाने सर्वेषां श्रयं स्यात्, अमृतदर्शनं  
नोपपद्येत । तस्मात् हृदयादिमिदानां तेषां अमृतानां  
अवशयोपत्यं गम्यते । उत्सर्गत्वात् । यथा ' पर्याप्तं  
पानीवनमुत्सृजति ' इति उत्सर्गे कृते उत्सृज्यते न  
यकरोषत्वं तद्वत् । तस्मात् हृदयारिभ्य एकादशानो  
मिदानां अंशादीनां परिस्मयाने इति सिद्धान्तः । के.

● हविर्भोजनं देवतास्तिवत्सार्धं ' अदीर्घ  
( हविर्-अदीर्घः ) प्रथमेना हवीषि ' इति चेष,  
मन्त्राणां साथे तावत्सार्धत्वात् । वि. १.१.१४.

● हविर्भोजनं हविर् प्रथममेतन् होमो न भुजः ।  
सा. १.२.१.१.१.१.

● हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः सर्ववृद्धो नरितः ।  
संक्षेपं. १.१.२.४. मीको. घृ. ४.२.२५ ' सर्व-  
वृद्धावृत्तौ न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ' इत्यत्र अर्थ-  
वशात् इत्यपत् ।

● हविःशब्दः सामार्थ्यवशात् । मु. घृ. ४.५.८

● हविःशब्दः कर्मयुत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते ।  
वि. १०।७।१.

● हविःशेषभक्षणं प्रतिपत्तिः । वि. ३।१।२१.

● हविःशेषविषयकविचारः । भा. ३।४।१९-  
१।५।२०.

● हविःसामान्यं देवतासामान्यात् कल्पन् ।  
त्याग्रहं कर्मणि हविषोऽन्तरहृदात्, देवताया उदि  
श्वमानत्वेन बहिरद्भवात् । वि. ८।३।१७. ● हविः-  
सामान्यं देवतासामान्यात् कर्त्वीयः । अत एव ऐन्द्रे  
पुरोडासे आम्रियपुरोडासस्य विष्पन्तः आम्रिये पगष्ठि च  
सामान्यस्य विष्पन्तः । भा. ८।१।१७।२-२४.

● हविःस्वीकारो देवतास्तिगणपकः 'अग्निरिदं  
हविरनुषत्' इत्यादिः, इति चेत, मन्वाया ह्वाये  
तात्पर्यमात्रात् । नि. १।१।४.

● 'हविष्कृतं एहीति निरवपन्नाहवति' ।  
अवहननास्ते एव अर्थेन हविः'ट्टदाहात् या । दत्तावनेव  
सम्बोऽनुब्रूते । केरला तु त्रिराश्रुतिविधीयते ।  
सैत्विर्वा हि लक्षणा । मन्वोऽपि च रुपादेव आह्वाने  
प्रातः सोऽपि अनुब्रूते एव । सोदितश्च वाक्शान्तरोगा-  
वशात् रावन्तेति काल लक्षयितुम् । भा. ३।१।३।५.

● 'हविष्कृदेहि इति निरवपन्नाहवति' इत्यन यदि  
'हविष्कृदेहि इति अवपन्' इति चकष. त्रिनेत  
तनो मन्त्रः इति प्रति उपदिश्येत । अथ 'अव-  
पन्नाहवति' इति संबन्ध. क्रियेत तत मन्त्रस्य काल  
हविः लक्ष्येत् । द्वितीयः सिद्धान्तः । ३।१।३।५.

● 'हविष्कृदेहीति निरवपन्नाहवति' या हविः  
करोति यन्नमानस्य पत्नी तदाह्वानप्रकामनसमर्थो मन्त्रः ।  
४ तन्नैव विनियुज्येत, अवहन्तिसंयोगस्य कालम-  
त्वेनाविरोधात् । अवपन् एतेन आहवति ह्येव  
संरूप्य रुपादेव प्राप्तं आह्वानकाले मन्त्रमनुष् विरिति  
विधीयते ततः अवपन्नित्यस्य स्वकालस्यशयैव्यात्  
नादयार्थे वचनम्, इति यथार्थे एव मन्त्रः ।  
या. ३।१।३।५. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्र-  
आह्वानाह्वम् । ३।१।३।५-९. मीमं. पृ. १०२२

'आह्वानाधिररणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् ।

● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रः कृत्वाचिच्छ्रुताया  
सकृत् पठितः क्वचित् द्विवार क्वचिच्च त्रिवारम् ।  
वि. ३।२।२. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रोच्चा  
हविष्कृतं पत्नी एव नाध्वयुः देवी वाग्वा । संकषे.  
१।१।२१. ● हविष्कृतं— देवतानामर्थे या हविः

सपादयति अवहननादिना सा । नि. ३।२।३.

● हविष्कृतं यन्नमानस्य पत्नी । 'यन्नमानस्य पत्न्या  
हविष्कृतिं दृष्टयंमाह्वानम्' । भा. ३।२।३।७.

● हविष्कृतं सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि  
सर्वार्थो पशुं प्रस्ताहृता सा तुर्यात् विद्यमान-  
त्वात् । १२।२।३।११।

सवनीयेषु पुरोडासीषु हविष्कृतं न स्यात्, हविष्कृ-  
दाहानं न कर्त्तव्यम् । अथौ पशु प्रति आहृता, पशुमप्य-  
पठिताश्च सवनीयाः । तेषु तैव विद्यमानत्वात् अवहन-  
नादि कुर्वात् । सा प्रकृतौ यदि सर्वार्थो अत्यव्यय-  
सामान्यार्थो स्यात् तदा इदमन्त्रमसाम्भिः । अन्यथा तु  
सवनीयार्थे हविष्कृदाह्वितम् । कृत्वाचित्येनेत् । के.

● हविष्कृतः आग्निगोः पुरोऽनुवाक्यामनोत-  
योश्च आयुतिः ॥

हविष्कृतं त्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽशुचिः  
वालभेदात् स्यात् । ११।४।२०।५७।

भाष्यम्— अथवा अधिररणान्तरम् । ज्योति-  
होमे प्रतिषचनं सवनीया पुरोडासा, तेषु हविष्कृदाहा-  
नम् । याजुषेये ऋतुपद्यः प्राजापत्याश्च, तत्र अग्निगु-  
पेयः । कृष्णमीयगो. पुरोनुवाक्या मनोतासूक्तं च ।

तेषु चिन्ता । किं तदयं तस्य सङ्ग्रहयोगः, अथवा  
आहृत्वेति । कृत्वाचित्यप्रहाय सकृत्, इति प्राप्ते,

उच्यते । आयुचिः स्यादिति । युतः ? कालभेदात् ।

प्रातः सवने यद्धविष्कृदाह्वानमग्निगुपेयश्च, तस्य काल-  
भेदात् यद्यते विशेषः । प्रातःसवनीयानां पुरोडासा-

नामय हविष्कृतं ऋतुपद्यतां चाग्निगुपेयि । तस्या  
कृष्णमीयगोः सौम्येन व्यववायात् पूर्वेष्वपि कृष्णमीयगोः

पुरोनुवाक्या मनोता चेति । सर्वेन काले भिद्यते ।

कालभेदात् यद्यते विशेषः । तस्मादाशुचिः ।

अग्निगोश्च विपर्यासान् । ५८ ॥

भाष्यम्— अग्निगोश्चायमपरे विरोधः, विपर्यासः स्यात् । तस्यभावे अग्निगोर्षे पुनस्तात्पर्यायाः प्राजापत्यानाम्, यथा पशालम्भ आश्रुतप्रत्याश्रुते अजैः तन्निरिति मन्त्रः । ते यदि तान् प्रातःसवने क्रियन्ते, पर्याश्रुतं कण्ठ नोत्पद्य भवति । अथ मा भूदेव दोष इति ब्रह्मसामि क्रियन्ते, तथापि विपर्यासः कृतो भवति । पुनस्तदग्निगोः कर्तव्याना परस्तात् करणेन । तन्माटप्यावृत्तिः ।

परिष्यदृचनार्य । ५९ ॥

भाष्यम्— किंच वा चैव अग्निगोविमक्तिः, आरम्भसमुपनयतेति, सा प्रातःकाले करिष्यमाणे ब्रूते । स यदि प्रातःसवने उपनये, अस्मात्कालेनानु पदार्थस्थासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्थम्, तथा समर्थः स्यात् । प्रेषणं प्रहृष्यणम् । न च प्राजापत्येषु तन् प्रहृष्यणं दुःश्रुते । वतूना कर्मणादीनां श्यायाकण्ठः प्रेषणप्रत्ययो भवति । तथाप्यसमर्थः । तन्मादादग्निगोः वृत्तिरिति विदम् ।

जा— ब्रह्मिष्ठोने अनुसवनं सवनीयाः पुरो-  
थामाः । तेषु चोदकप्रातः हविष्कृताह्वानं कृत्यं उत  
प्रतिश्रवणं मेदेन । तथा वाजरेवे प्राजापत्यान् वतु-  
पशंश्च सद्य उपकृत्य यदा प्राजापत्यान् पर्याश्रुतं  
उत्पद्य ब्रह्मसामि आत्मानेन, तदा किं वतुपदसारम्भ-  
काले प्रातःसवनेकाले हृतं अग्निमुपवनं प्राजापत्याना-  
मपि तस्यम्, उत प्राजापत्यापरेण ब्रह्मसामकाले पुन-  
रग्निगुरैतत्पदम् । तथा ' आमेव वृणाश्रीमालमेत, शीमेव  
बभ्रुम्, अमेव वृणाश्रीवम् ' इति वृणाश्रीवर्गमेदेन  
प्रदाने विप्रमाणे अवधाने च द्विमातृकावपाः । मीना-  
मात्मन च तन्नाम्, उत आहृतिः, इति विचारे,  
सर्वत्र अर्थनिर्वाहं वत् प्रयोगवचनानुप्रदाय तन्नाम् ।  
न हि प्रवेपो करणत्वं संनिर्वाहान् । अनुसवनात्पि  
दि कण्ठव्यवधानं अर्पितं विव । तस्यत्वं अनुस-  
वनात्प्रियुसवत्वं न कर्तव्यमितिः करणत्वं वत्त्वं,  
टप्यावृत्तिर्निदं मूलम् । (अनेनैव पूर्ववचनं मन्त्रतया

भाष्यकारकृतं अधिकरणान्तरपरतया व्याख्यानं अनुक्तम्,  
किंतु प्रयाजादीनामसन्निपातिना तन्मन्त्रं इति पूर्वमुक्तस्य  
प्रयुदाहरणतया सन्निपातिनाभाषेऽपि हविष्कृतादीनां  
आवृत्तिप्रतिपादनार्थमिदम्, इति यत् व्याख्यानान्तरं-  
तदेव सवनीयं इति सूचितम् ) हविष्कृतादीनामा-  
हृतिः कालमेदेन विशेषप्रहृणात् ।

सोम— पूर्ववैपम्येण उत्थानात् संगतिः ।

वि— ' हविष्कृतादिमन्त्राणां सवनीयादिगामि-  
नाम् । तस्य न वा, सहत्वार्थं तस्य, नो कालमेदतः ॥ '

भाट्ट— सोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोथामादयः ।  
तेषु प्रतिश्रवणं मेदेनैव चोदकप्रातः हविष्कृताह्वानम्,  
कालमेदेन यत्प्रमाणविशेषतया तस्यत्वात्पुनरुचैः । यद्यपि  
पर्वाश्रयाजान्तं जपनेन मार्हप्यमनस्वित्तैव पर्वा, तथापि  
उत्तरदेशसमवधानार्थं मेदेनाह्वानं वैव । तथा वाजरेवे  
वतुपदस्ता प्रातःसवनेकाले प्राजापत्यानां च ब्रह्मसामकाले  
पशालम्भे क्रियमाणे अग्निगुरौऽपि कालमेदादावर्तते  
एव । सत्यप्यकरणमन्त्रत्वे हृष्यार्थत्वेन तस्यत्वं नुतेर्वि-  
च्छेदात् । तथा ' आमेव वृणाश्रीमालमेत, शीमेव  
बभ्रुमामेव वृणाश्रीवम् ' इत्यत्र मेदेन प्रदानात्  
यावथा धामानजाप्रीयावामेवोमवाद्भूतवया तावत्  
करणमन्त्रत्वादेवाहृतिः । अनुसवनायामपि करणमन्त्र-  
रसामनेऽपि हृष्यार्थसापेक्षत्वात् पूर्ववदेवाहृतिः । एवं  
मनोनामन्त्रेऽपि । इदं च प्रयुदाहरणमन्त्रमिति नाम  
विशेषाभावात् । तदेव निरूपितं तस्यत्वं ।

मण्डन— ' नाग्निगोस्तन्मता कार्वा । ' २१.

डॉक्टर— ' कालमेदेऽग्निगावेषम् । ' न तस्यम् ।  
२१.

● हविष्कृतः यद्यग्निगोके ( पर्वाश्रयाजान्तं )  
विशेषः न स्यात् । भा. १२।२।४।१६२.

✠ हविष्कृतप्रियुपुरोऽनुसवनायामनोत्थानाऽऽ-  
हृतिः कालमेदात् स्यात् । ११।१।२।०।५७ ॥

ब्रह्मिष्ठोने अनुसवनं कर्तव्यं तेषु सवनीयवतुपदेषु  
हविष्कृताह्वानम्, अग्निगोः वाजरेवे वतुपदस्ता मन्त्र-  
व्यवहारात् च अग्निगुरौऽपि, वृणाश्रीवर्गो पुरोऽनु-

वाकवायुः मनोतायाः मनोतासुक्तस्य च बालमेदान्  
भिरसम्पन्नात् आहृत्तिः स्यात् । हविष्टश्च अग्निगुण  
पुष्टेऽनुवाकस्य च मनोता च तेषां रुमाहारः इति  
द्वे नमुसक्याम् ।

अग्निगोश्च विपर्यस्तात् । ५८ ॥

अग्निगो विरोपमाह । अग्निगोः मन्सस्य सृत्करण-  
पक्षे विपर्ययात् विवर्षासपदज्ञात् आहृत्तिरेव । अग्निगोः  
प्राक्तनात् आश्रुतप्रत्याश्रुतादीनां प्रातःसन्ने अनुप्राणे  
पर्यभिष्टरणत्वे विहित उल्लस्यो वाचितः स्यात् । गृहीय-  
धने कारणे च प्राञ्जपत्याग्निगो पुरस्तात् कर्तव्यानां पर-  
स्तात् कारणेन कल्पयेत्, स्यात् । तस्मात् अग्निगोराजसिः ।

करिष्यद्द्वयनाम् । ५९ ॥

अग्निगोश्च विरोपमाह । करिष्यत् उच्चा-  
रणस्यहितोत्तरक्षणे अनुवाकक वचन 'आरमर्ष्व'  
'उपनवत' इति शब्दः परिमन् अग्निगो च करिष्य-  
द्वयनः । प्रातःसवने अग्निगो यद्दृत् वृत्ते यद्भुक्तमेवा  
स्यवद्विमेव मन्सप्रतिपादितस्वाधेस्य अनुप्राणं स्यात्  
ततश्च यवमस्य वाधः स्यात् । तस्मात् हविष्टद्वय-  
नाग्निगोपादीनां आहृत्तिः कर्तव्या इति सिद्धान्तः । फेः

हविष्टद्वयानाम् तार्तीयसवनिकपुरोडाशेषु  
सौम्यचरु-आग्निनद्विकपाले च भेदेन न  
कर्तव्यम् ॥

पशौ तु संश्रुते विधानात् तार्तीयसवनिकेषु  
स्यात् सौम्याग्निनयोश्चापद्रव्यत्वात् । ६२ । २ ।  
४ । २ । २ ॥

भाष्यम्— तार्तीयधनिकेषु पुरोडाशेषु तु सोम्या  
ग्निनयोश्च भेदेन हविष्टद्वयं स्यात् । कुत ? पशो संश्रुते  
( संश्रुते ) विक्रान्तात् । पशवे पशविते विधीयन्ते ।  
तस्मिन् काले पाशुवौ हविष्टद्वयं कृताधरमादप्युक्ता ।  
तस्मादस्या आहातस्या ।

बोमाद्वा यथाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ।  
६३ ॥

भाष्यम्— न वा अस्या आहातस्या । सेरं कुर्वा-  
द्विचमानत्वात् । ननु कृताधरमादप्युक्ताऽसौ । नप-

युनवते । युतः ? योमायथाय । यथायत्नी यद्भुक्तवायु,  
युक्ता आदायेव । न केरत्तं सा यथाज्ञानि स्वर्गिणि साध-  
वितुम् । 'कस्ता युनक्ति सरता युनक्ति' इत्येवमादिना  
मन्त्रेण यथाधे युक्ता । तस्या यवविमोके विसर्गो  
न्यायः । अस्मात्परम् । कस्यापिवादि पुनस्तथा  
यदाचित् कार्यं भवेत् । तस्मात् भेदेनाऽऽह्वानाय ।

सोम— पूर्वतं समाख्यानत्वात् यद्वायव्यस्यन्तं  
अनपवृत्तत्वात् पाकात् पूर्वमायिषु प्राव.यवनीयमाध्य-  
दिनसवनीयेषु प्रवृत्तसमयेऽपि इह नास्ति प्रवृत्तः,  
पाकान्तरमपवृत्तत्वात् हविष्टद्वयः इति पूर्ववैपत्येण  
उक्त्यानात् संगतिः । सूत्रार्थरेणु— तार्तीयसवनिकेषु  
पुरोडाशेषु सौम्याग्निनयोश्च हविष्टद्वयं भेदेन न स्यात्,  
पशवे पशो तेषां विहितत्वेन तस्मात्सामनीयपवृत्तत्वात्  
इति ।

वि— 'अस्याहृत्तिश्चरौ सोम्ये नास्ति वा, यद्भु-  
क्तात् । मित्रस्यरादस्ति, वेवमनिद्वेत्ते पुरोपिथतेः ॥'  
आहृत्तिः हविष्टतः आह्वानम् ।

भाट्ट— दृष्ट्वाचित्वाधामेय तार्तीयसवनिकसवनीय-  
हविषु सोम्यचरौ आग्निनद्विकपाले न सवनीयपशु-  
पानोत्तरं त्रिपमाणे भेदेन पुनराह्वानं वा, हविष्टद्वयमा  
स्यात् तस्या हविष्टकरणस्यपशोचनत्वेन वृत्ते यद्भुक्तमे  
तस्या अपवृत्तत्वात् । इति प्राप्ते, समाख्याया उप-  
लक्ष्यत्वात् सहायकरणमात्रेणैव । अतः पात्रे वृत्तेऽपि  
आसवनीयपशुनन् तस्याः कत्याह्वानात् । यत्पुनरनु-  
वृत्तस्यत्वे प्रमाणाभावात् हवि यथासर्वत्वेऽपि  
वृत्तेऽपि कर्तव्यं पशोस्योत्तरद्वयत्वात्प्राग्निविधानात् आसवनी-  
यस्यत्वात् तस्या विहारदेशो सत्त्वात् एव प्रवृत्तः ।

गण्डन— 'तार्तीयेष्वपि नैव वा ।' सा हवि-  
ष्टद्वयः ।

शंकर— 'सौम्यादायि वा नेव ।'

० हविष्टद्वयानाम् सवनीयपशुगणनेन पशुपुरोडाशेषे  
प्रवृत्तसिद्धिः । ( औपवास्ये हविष्टद्वयानाम् पशो नात्वेन  
यथा तु इत्यादि ता ) । वि १ । २ । २ । ० हविष्टद्वय-  
दानानाम् प्राचीनपूर्वप्रवृत्तं परं दर्शयतीमासरोः





● हारियोजनं अन्वयेव प्रयागम्, तथा परिषदः पञ्चदशम्, न तयोः संख्याः । भा. ४।३।१।४।३६, ● हारियोजनं परिधिप्रहरणानन्तरे भ्रमिष्टोमे । १।१।३। १५।१६, ● हारियोजनम् । 'मह्य परिधानं पुंसोऽनि हारिशेजनाम्' इति । ३।१।१।३।३५, ● हारियोजनः मयः अमिक्षेमे वृत्तीयसप्तमन्ते । अत्र सप्तधापाठः— मह्येषु परिधिषु सरस्येनाभिहृत्य हारियोजनेन चरति । १।१।४६ ॥ 'उपपामपृथीतोऽपि हारिःपि हारियोजनः' इति उक्तेना द्रोणकर्मणेन हारियोजनं सर्वे आम्रपथं गृह्णाति । ४७ ॥ तं वदुर्वाभिर्धानमिः श्रीत्या न सादयति । ४८ ॥ गीर्षेसपि निषाय उरनिष्कम्ब 'इन्द्राय हरिकते-ऽनुमहि, इन्द्राय हरिवते मंत्र्य इति मंत्र्यपति । ४९ ॥ 'हरिः स्व्य हयोर्गोमाः' इति शिक्षम् (आमनः पुत्रमथ पथी पुनः पुनः पूराः) वयट्ठते तुनीति (वयट्ठस्वितरे लुणीमेव विभ्रमन् इति उच्यते, प्रागेव इति केचनः) अनुपपद्वये तुया हरति मयम् । ५० ॥ तं सर्वे मयमः प्रतिविमम् उरन्तरे उरहवसिष्ठम् 'इष्टपत्न्यस्ते देव सोम' इति चित्चिचारकारं घामा मयमन्ति । ५३ ॥ संदस्य अत्रमिष्टन्तः धानता निद्रान्ति बुक्तेनो मिरवध-वन्तः 'आपूषाः खाऽऽमा पूषन्' इत्युच्येघा धाना निद्रीम् उववपन्ति, 'रत्ये रता योषाय रता' इति वा । १।१।५२-५३ ॥ इति । ● हारियोजनः सधमीष-विकारे सोमयाधाने न कार्यः । भाट्ट. ४।३।१२. ● हारियोजनस्य परिधिप्रहारोत्तरफालामावधिधानं नाज्ञम् । भा. ४।३।१।४।२६, ● हारियोजने भाव-स्तुतोऽपि मयप्रतिपादनं च्योतिष्टोमे । ३।५।१।३०-४. १००६, ● हारियोजने सर्वे एव प्राग्गुण्यद्विष्टाः मयधिवारः इति सिद्धम् । भा. ३।५।१।३०.

● हारियोजनादि बर्हिःप्रहरणान्तं कर्म द्वादशादे आयेषु नवसहस्रम् एकादशे च न वतीम् किञ्च पत्नी-संकाशोत्तर विरामः कर्तव्यः । अत्राद्यै च कर्म द्वादशोऽहनि घनीर्षयाजोत्तरे वतीयम् । वि. ९।१।९.

● हारियोजनोत्तरत्वं पत्नीर्षयाजानाम् । भाट्ट. ९।१।९.

पी. को. ५६३

● हारियोजनगतसर्वैश्चन्द्रकायः ३।५।१।२७-३० मीको. घ. १६४९ 'प्रावस्तुतोऽपि हारियोजने' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

● हारियोजनन्यायः । हारियोजने प्रावस्तुतोऽपि गोममसः । ३।५।१।२।७-३०. मीको. घ. १६४९ 'प्राग्गुण्योऽपि हारियोजने गोममसः' इत्यत्र अवि-करणं द्रष्टव्यम् ।

● हारियोजनपरिधिप्रहरणयोः कालयोः संयोगः नाह्वाह्मिभावः । भा. ४।३।१।४।३६.

● हारिवादिर्मृत्तिविद्योषाः केचित् कविदेश-विरोधे दृश्यन्ते । ततश्च अत्रत्येषा प्रामाण्यमिति चेन्न, अनुमितवद्भूलकृतेन सर्वोपाधारणत्वात् । वि. १।१।८.

● हिंसा च प्रतिषिद्धा । भा. १।१।२।२ घ. १९.

● हिंसा प्राणवियोगः, प्राणवियोगानुसृत्य यावरो वा । मण्ड. घ. ८, ● हिंसा हि फलमेतेषां मित्रा तेष्यः स्वरूपतः । सा हि प्राणवियोगात्मानं द्येनस्यसिक्त्वं पृथक् ॥ घ. ८. ● हिंसायाः अत्रार्थायाः नान्यैरेवम् । वि. १।१।२.

● हि-शब्दः चार्थे (कवित्) । ऋजु. घ. ४२. ● हि-शब्दः तल्लभ इत्यर्थे (कवित्) । सु. घ. ३५७, ● हि-शब्दः । निपातान्मनोरथैस्तात् (१) तस्मान्प्रभ्याथै हि-शब्दः । (२) हि-शब्दः प्रतिश-पेचाची । घ. ४९०. ● हि-शब्दात् अनुवासर-प्रतीतिः । वि. ३।१।४.

● 'द्वितं मनोहारि च दुर्लभं यचः' इति न्यायः । इति भारविः, स्पष्टः । साहस्री. ९६१.

● हिरण्यमयः घनीमयो वा नूतनः धनाद्यैः या-वदयमपतेषु सिद्धन्ते । भा. २।१।४।२२.

● हिरण्यं अयमना तैवः । भा. ८।१।१।८।१५.

● हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्तयात् । ८।१।१।८। ३५ ॥

'प्राज्ञापत्वं शूने चदे निर्वयेत् त्वह्मन्मया-प्यमः' इत्यत्र कुण्डलानुसृष्टाद्यपरिमितं हिरण्यं हविः सुतम् । तत् हिरण्यं आम्भर्म्म, आम्भस्य वपाजुपाजा-

वपस्य घर्मा. यस्मिन् तत् आज्यघर्मम् । ' घर्मादिनिच् केनव्यात् ' ( पा. ५.१.१२४ ) इति अनिच् समा- सान्तः । कुतः ? तेजस्त्यात् । हिरण्यं अश्मना तेजः आज्यं गवा तेजः सार इत्यर्थः । अथवा हिरण्य उज्ज्वल आज्यमपि उज्ज्वलत्वकरम् । तस्मात् शतहृणालश्वदः उपाशुयाजघर्मकः इति पूर्व. पक्षः ।

**घर्मानुग्रहाय । ३६ ॥**

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो उपाशुयाजाज्यविध्यन्तः इति पूर्वपक्षे हेरान्तरम् । आज्यस्य घर्माणा अवैक्षण- दीना हिरण्ये अनुग्रहात् औपघघर्माणा च अग्रहणना- दीना हानात् आज्यघर्मा एव प्राद्याः इति ।

**औपघं वा विशदत्यान् । ३७ ॥**

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो आज्यस्य विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे सूत्रान्यां प्राप्तं चाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । औपघीना अपं औपघ. औपघ विध्यन्तः अस्य अस्ति तन् हिरण्य औपघम् । हिरण्य औपघ स्यात् । हिरण्ये औपघीनां मीरीणा विध्यन्त स्यात् । विशद- त्यात् हिरण्यमपि विशद औपघयोऽपि विशदाः । तस्मात् औपघविध्यन्तः सिद्धान्तः ।

**चरानुग्रहाय । ३८ ॥**

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो तेजस्त्वनामान्यान् आशुयाज्यन्तः प्रातः विशदस्त्वनामान्याघ औपघ- विध्यन्तः प्रातः । एवं सति चो विरोधः औपघविरोधे इत्यादात्त्याया विरोधेहेतुमाह । चरानुग्रहात् इति । प्राजापत्यं चर इति चरानुग्रहात् भवति । चरानुग्रह्य औपघस्य प्रथमा । तदेतन् चरानुग्रहम् । अस्मादि- दोगात् औपघात्प्रातः एव हिरण्ये स्यात् ।

**तस्मिन्नाशुयधुते । ३९ ॥**

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो औपघविरोधतो प्राद्य इति विदो हेरात्प्रातः । समुपघार्थधारात् । तस्मात् शतहृणाले चरो पूते अशुयते इति अशुयस्य भूतिः भवति धरा य औपघघर्मः, न आज्यघर्मः । अशुयधुते औपघघर्मः एव शतहृणाले स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

• हिरण्य दक्षिणा प्रथमायामवैष्टो राजस्ये । भाट्ट. १.१.४.३. • हिरण्ये शतहृणालाख्ये औपघघर्माणा- मतिदेशः । वि. ८.१.१८८.

• ' हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ' । वा. ३.१.६.१२ पृ. ६९७.

• हिरण्यदानं द्वादशाहे ' हिरण्यमात्रेयाप ददाति ' इति विहितमदृष्टार्थे वर्तव्यम्, आनत्यर्थता तु नास्ति । वि. १.०.२.२६. • हिरण्यदानस्य अदृष्टार्थस्य सत्त्वे न बाधः । १.०.२.२.६.३. मीको. पृ. १२४५ ' ऋतुयान्यावरण-हिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• हिरण्यधारणं पुरुषार्थम्, तस्य स्वर्गो वा फलम्, शोभनउपप्राप्ति. अर्थवादागता वा फलम् । वि. १.१.१२.

• हिरण्यधारणन्यायः । हिरण्यधारणं पुरुष- अर्थम् । सुवर्णधारणविधि. पुरुषार्थः ।

अप्रकरणे तु तद्धर्मसतो विशेषान् । ३।४। ८।२० ॥

भाट्ट्यम्— अनारस्य भूयते ' तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भार्यम्, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ' इति । ' सुवर्णस्य भवति य रूपमेव विमर्ति ' इति । तत्र किं प्रकरणघर्मं तत्र पुरुषघर्मं. इति संशयः । अशुयन्ते । अप्रकरणे तु तद्धर्मगतो विशेषात् । पुरुषघर्मः एवजातीयक स्यात् । कुतः ? ततः प्रकरणाधीतात् विरोधोऽस्य । नाय प्रकरणाधीतः । यदि अप्रकरणे यामानान् सर्वप्रकरणघर्मः स्यात् । अप्रकरणे सम- यानान न क्विन् विरोधं कुर्यात् । तस्मात् एवंप्राची- यव. पुरुषघर्मं इति ।

या— इदानीं अप्रकरणधीतानि भूतिप्रकारानि प्रकरणमत्रापि तच्छ्रुति न वा इति विचार्यते । ' तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ' इत्येव- मादिषु गतेषु । किं कर्मसु हिरण्यधारणस्यैव सुवर्ण- विधीयते, प्राजापत्याने च शोभनं च, उऽतिष्ठि- विधानरूपेण निय- पुरुषघर्मो विधीयते इति । ८५

अनेकार्थविधिनाम्न कर्मत्वहिरण्यसतोऽनुपदेन सुवर्ण-  
शोभनार्थविधिप्राप्ती उच्यते पुरुषधर्म इति । ननुतः ?  
' हिरण्यप्राप्तसन्तोर्वर्गो भर्त्सतावदनर्थकः । धर्म्या  
सह संगमे प्रमाणं तु न विद्यते ॥ ' नकारणान्ता-  
नस्य हि एतदेव पर्यजनम्, कर्म नाम तदङ्गत्वं विद्या-  
मेत इति । यदि अकारणधीतस्यापि कर्माद्रौ न स्यात्  
ततः प्रकरणात्मानं अनर्थकं भवेत् । यत्स्तु वेदेनैव  
प्रकरणप्रकरणान्ताभिव्येकः कृतः । ततोऽवगम्यते नून  
प्रकरणार्थात्तानां पुरुषधर्मत्वमिति ।

अत्र न्यदेवतत्वात् शेषः स्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— तदाभ्यः पक्ष यादृचो । न पुरुषधर्मो  
भवति । आग्निहोमादीनां दोगः स्यात् । कस्मात् ? अत्र-  
न्यासात् । नाम इत्यदेवते श्रूयते । तच्छ्रुत्यात् भार्य,  
यथा, इति परिकल्प्येत । अथ हि तु द्रव्यैवतासकर्म  
विभक्तिरर्थं धारणावचनः उत्तरारथानी । संस्कारश्च  
नोपभूतस्यावस्थते, नान्यथा । कस्मात् कर्मणो अग्नि-  
होमादीनां दोगः । एव ' सुवर्णस्य भवितव्यम् ' इति ।

वा— यद्यपि तान्त्रिकविधिधानं तथापि कर्मदोग  
एव स्यात् । अन्यथा हि कल कल्प्येत । ननु कृत्यं-  
बन्धोऽपि बल्यपिन य एव । उत्तम्, प्रमाणवती हि  
वत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनपरदृष्ट्याया  
कर्मैव उच्यते । तेन तस्य न्य. प्रमाणात्वात्, न स्वार्थ-  
संग्रहः । एव च न्यते, यथा याम्यदानहोमात् सुकर्म  
सम्पन्नं प्रधानकर्मात् प्रतिपद्यते । न चेद् यामादित्व-  
मदित्व, धर्मदानाद्यमात् । अतः शरीरत्वेनैव अङ्गत्वेन  
कर्मशेषस्य । अथवा धारणमेतत् श्रूयते । तत्र उक्तवैव  
धर्मयोग्यतायामुक्तम् । न च लोचिकत्व निष्कर्मत्वत्वात्  
संस्कारसहितम् । अतः कर्माङ्गभूतयोः वाचोहिरण्यधो-  
विधिः । अथवा तत्र एव अनेकार्थविधियोग्यात् सति  
च संभवे बल्यदगुणे विधियुक्तसंस्कारत्वात् हिरण्यधारण  
' हिरण्य हस्तेन भवति अथ गृह्णाति ' ' हिरण्य हस्ते  
संपद्यत योऽद्विना स्तुरते ' इत्येवमादिभ्यश्चरिहित  
अन्यत् सुवर्णना विधीयते । ' वाचः परिचते ' इति  
च परतद्विहिते वासति शोभनत्वम् । एव च सुवर्णारण्य

' हिरण्यमिति प्रातरुप प्रतीयतात् ' इत्यादिपरिभाषणस्य  
एतदेव मूलम् । अन्यथा रत्नजगतस्यसाधारणे सति  
हिरण्यस्यैव अन्यतरावधारणत्वं अल्पत् कल्प्यं स्यात् ।

' अत्र यत्तात् ' इति च ( सूत्रे ) नाम द्रव्यं विधी-  
यते, किं तदि ? तद्विशेषणानुविधानमेतत् । अतश्च यत्र  
द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति । ' यत्तत्र भाष्यकारेण  
वैवर्ण्यप्रदं कृतम् । तदुत्सृज्यमुक्तं च प्रधानं  
हि जपाद्यपि ॥ ' अवागमनामपि प्राथम्यदर्शनात् न  
किंचित् देयताग्रहणेनेति ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥

भाष्यम्— आभारं कर्मिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य  
उच्यते । शेषभूते हि अर्घ्यपूर्णान्तिव्यते, न पुरुषधर्मः ।  
दर्थपूर्णमासादीनां हि कर्मणा साङ्गानामभ्यर्थः कर्ता ।  
तस्मादपि कर्मधर्मो एवजातीयता इति ।

वा— कर्माङ्गत्वे च अस्याः विशयाः आध्यवैव-  
स्यमाध्या विनिर्देशश्चो गतिव्यति । पुरुषधर्मत्वे  
वाप्येत । यदापि हिरण्यमुपवेदेन सुवर्णत्वं विधीयते,  
तदापि तद्विधिरन्यवर्तिनाम् अग्निपालनरत्नत्वात् नैव  
समाख्या ग्यामियते इति वेदिकरत्नसामान्य वेदसंयोग-  
स्यार्थः । तेन यो नाम वेदत् लोकोऽपि अल्पेव  
वाचोहिरण्यकारणमिति, ततः तदनुपदेनापि दार्ढ्य  
गुणविधान इति, सोऽपि व्यावर्तितो भवति ।

द्रव्यपरत्वात् । २३ ॥

भाष्यम्— द्रव्यपरत्वात् भवति निर्देशः । ' सुवर्णं  
धर्मम् ' इति द्वितीयार्थसंयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्म-  
शेषवत् प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरुषधर्मः ।

वा— पूर्वं धारणस्य स्वाभाविमैव संस्कारत्वं  
श्रुत्युक्तत्वात् । इत्यादीं त्वेन उपरचयेतुदुच्यते कर्मत्व-  
निर्देशत्वात् इति । तत्र हिरण्य इति अमन्तवत्सर्वथात्  
' द्वितीयार्थसंयोगात् ' इति च भाष्यात् नीडान् इति च  
द्वितीयेव इति आग्निर्भविष्यति । द्रव्यमन्येन तु अभि  
हितत्वात् नाम कर्मणि द्वितीया उपरत्ता, प्रथमेवैवम् ।  
द्वितीयाभ्यस्तु भार्ये इति परप्रत्ययेन उक्तः इति द्रव्यपर-  
त्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि ' द्वितीयार्थ

त्वेन निवृत्ता न ऋतुस्मृतिः । अतः पुमर्थता स्वर्गः  
इत्योऽन्यद्वाऽस्तु राधिवत् ॥ ' तस्मात् पुत्रप्राप्तौ  
धारणविधिः ।

भाट्टः— अनापत्य ' सुवर्णं हिरण्यं आर्षम्, सुवर्णो-  
ऽस्य आनुवर्णो भवति ' इति श्रुते न तावत् ऋतुगत-  
हिरण्योद्देशेन सुवर्णधारणविधिः, धारणापत्यभावेन अशु-  
बादानुरागचेः । नापि ' हिरण्यं हस्ते संभ्रम्य षोडशिनः  
स्तोत्रमुवाचपेति ' इति त्रिद्विक्त्रहिरण्यधारणास्तुनादेन  
सुवर्णधारणविधिः, त्रिद्विष्टोद्देशापत्तेः । अतः भाष्यं इति  
हृत्पथ्येन सुवर्णस्य नमोवाचिभावात् तदुद्देशेनैव धार-  
णापत्यसंस्कारविधिः । हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजसधाधा-  
रणविधौऽनुग्रहस्यम् । न च एवमपि ऋतुगतसुवर्णो-  
परिपत्तायेव प्रत्याभावाच्च, सुवर्णरूपे आनर्थक्यपात्,  
लौकिकक्रियाधामनीभूतव्यहरोऽपि च तस्मादवस्थ्यात् ।  
सुवर्णस्यैव श्रुतमंशानुपपन्नानुपपन्ना रत्नार्थनादिक-  
फलस्यनस्य च आश्रयाभावात् अनुपपत्तेः । परिशोभा-  
देव ऋतुगतसुवर्णोपरिधातुलोपोपत्तिः । इति प्राप्ते,  
न तावत् प्रसङ्गात् ऋतुगतसुवर्णस्यैव, अनारम्भाधीत-  
त्वात् । नापि बुद्ध्यादिवत् बन्धुमिचरित्वात्, लोकेऽपि  
सुवर्णस्येनैव नमिचारात् । न वा पारिशोभात्, श्रुतमं-  
शानुपपन्नस्य सुवर्णस्य आर्थवादिकफलस्यनस्यनस्य  
नाथा एव प्रपत्तेः । परिशोभाभावात् । धारणस्य सत्कारक-  
त्वात् आश्रयापेक्षायां सुवर्णस्य तत्त्वेनापि अर्थादप्ये  
कावभावात् । न चेष्टासि, तथास्ते धारणसुवर्णो-  
गोचरत्वात् इत्येव इत्येवोक्तानयोः अर्थापेक्षास्यैव कल्पने  
गौरवापत्तेः, सुवर्णोऽपि अर्थापेक्षितव्यमद्राव्य ।  
' अर्थात् श्रुयते ' ' स्वाप्योऽप्येते य ' इत्यादी तु  
उपायोपि ह्यर्थवैरात् उत्तमीत्यभावेन संस्कारविषय-  
व्यधनुपपत्त्या विनियोगकल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते  
तु धारणेन सुवर्णं सधुपार्थं तेन च तदाभितेन कर्त-  
व्यार्थं इति कल्पने गौरवम् । अतः कृतव्ययस्यैव  
एवैयम मान्यम् । तस्या च आश्रयकत्वात् आर्थवादिक-  
फलस्यैव भावना न तु सुवर्णस्य, उद्देश्येनैव  
प्रसङ्गात् । अतः सक्तुत्यायेन ( २।१।५ अर्थकल्पे )

विनियोगमद्वात् सुवर्णहिरण्यविशिष्टधारणेत्येव अर्थकर्म-  
तया निधीयते । किंच सुवर्णस्यैव आनर्थक्ये यथैव  
तत्रार्थे ऋतुः, एतं लौकिकमपि नित्यम् । तन्मामपि च  
नैवानर्थक्यम्, लोककर्मणि बलिहरणादिवत् निर्विचारि-  
सम्पत्त्यर्थत्वेन धारणापत्यसंस्कारोपपत्तेः । अतः पारि-  
शोभाभावात् न अर्थक्यत्वम् । न च तन्मयापेक्षम्,  
एवस्यैव निचे. अतो प्रयोशकत्वं अंशान्तरे च  
प्रधानप्रसुत्तत्वात् आश्रयोनकत्वा इति वैरूप्यापत्तेः । अतः  
सक्तुत्वं विनियोगमद्रात्रीकृत्य धारणस्य तार्थक्यमेवैव  
सुत्ता । न च तस्यापि वैरिचिन्निवारणसाम्पत्त्यात् अन्व-  
त्वंम्, सादृश्येन ननुपरिचिन्नी घर्मातिरेकसंयमे अद्वैतसि-  
द्धापकभावात् इति दाच्यम् । त्रिधितेन उपस्थितेषु  
अनिश्चयेन सत्तेषु इष्टेषु तद्वृत्तितिरिदाधारात्स्यापि सर्वेषु  
धामिभित्तत्वेन शोभ्योपस्थितिकत्वात् रत्नार्थैव कल्पनी-  
यत्वात्, आर्थवादिकफलस्य स्वाश्रयोभावात्तेन गोत्रोऽपि  
शोभ्योपस्थितिकत्वाच्च । ननुयथैव तु स्वगतैव वैदिक-  
क्रियात्वेन ऋतुगतस्य तन्मयापेक्षितौ क्रतोकाधिक्यता  
तदन्वयकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वविद्वान्प्रसादो  
न तत्कल्प्यम् । प्रकृते तु विशिष्टधारणस्य आर्थादिक-  
मेव फल इति पुत्रप्रापेता । सर्वं तु— सुवर्णस्य वर्णस्यैव,  
तस्यैव तु आर्थवादिक फलम् । ' तेन ' इति वदाप्या-  
हारस्य स्तुतिपद्येऽपि समानतात् । न च अत्र आश्रया-  
पेक्षा, विधिपदस्यैव संस्कारविधित्वेन परिहृतात् ।  
' सुवर्णोऽस्य आनुवर्णो भवति ' इत्यन धारणस्यैव स्व-  
भावात्तथा तु प्राचीनमतेऽपि अविशिष्टा । स्तुतिपद्यस्य,  
सुवर्णपदे आनुवर्णस्यैव लक्षणस्य च तत्राधिका, इति सम्य-  
कत्वमिति । ३।४।१२.

मण्डनः— ' एतौ हिरण्यस्य धृतिः फलार्थं । ८,  
शेकरः— ' स्वर्गधारणमेव च । ' ( न ऋतुस्यम् ) ।  
• हिरण्यधारणत्यायः ( २।१।८ ) । भाष्यकारादिभिः  
प्रस्तावितवत्तत्पदे पदुदासनामतीकृत्य पुत्रप्रापेत्वं  
सिद्धान्तितं तदपि कलशभक्त्यामतिविधेय-हिरण्यधारण-  
त्वायेन अर्थक्यत्वात्कृतुपपत्तेः उपेक्षितम् । भाट्टः  
४।१।१२.

आह, ननु एतदुक्तम्, तस्यानावाद्यमन्य- वक्ष-  
परिच्छते इति । अशोभ्यते । नामाः । प्रत्यया तथैक-  
तुदिः । सा वहीधु इष्टनात् नारकल्पते । न च अत्रय  
उपिष्टरते पुरीषरज्जनाम् । तस्मात् पत्न्यामसयोगेऽपि  
एकद्वेस्त्वादात् एकमिष्टनाम्ने ष्यतिरिक्तं द्रव्यं अग्नि-  
निधानार्थमस्ति । यदि वा इष्टकासंपूर्तिरपि एकद्वे-  
रेवावगम्यते । यथा एकाकर्षणे न कृत्स्नात्पृथगिति,  
सम्पत्, संस्यूतो तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधमि दि  
द्रव्याणि स्थावराणि जन्मानि च । तत्र स्थावरेषु  
विच्छेदो स्याति यथा वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कल्पमाणे  
न इतः कृष्यते स्थावरावात्, एवमिदमपि । स्थावर  
हीद अग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्षणं विक्षर्पणं  
च कर्तव्यमिति ।

दुष्— ' इष्टकाभिरग्निं चिद्वते ' इति शब्दतत्तात्पर्य-  
इष्टकानां ( तृतीयान्दानां ) पात्रार्थेनानगतत्वात् तदर्थ-  
मोक्षय न भवति, द्वितीयाद्ययोगात् अन्वयर्थं प्रोक्षयम् ।  
( अग्निशब्दश्च उन्नतवचनोऽपि प्रोक्षणादिनामेषु तथा  
पारभूते स्थले लक्षणया बर्तत इति वेदितव्यम् । ) ननु  
अग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते इत्युक्तम् । उच्यते ।  
प्रत्ययेण इष्टकाऽप्यतिरिक्तं अवयवी उपलभ्यते । न च  
काष्ठान्तरे पुत्रवान्तरे अवस्थातरे वा अविषयार्थात्  
भ्रान्त इति शक्यते कल्पयितुम् । अपि चाग्नीधानय-  
धानपेक्ष्य इष्टकाऽपि अवयविनी भवत्येव । अशोभ्यते,  
इष्टका अर्वाद्य स निरुच्येता यदि ष्यतिरिक्तोऽस्ति,  
तस्मादिष्टका एव परमाव्येत- क्वन्तीति । ( परिहरति— )  
एव वर्णमाने भवता आग्नीध्यावयव्यतिरिक्ता इष्टका  
निरुच्येता, न च शक्यते ( भवताऽपि निद्रयं  
चित्तम् ) । अपि च इष्टकानामवयवान्तरम्, तेषामपि  
( अवयवात्तद्यथा ) अन्ये, तेन परमाणुत्वं प्रोक्षणमन-  
तिष्ठते । न च शक्याः ( ते ) प्रोक्षितम् । तस्मात् पूर्व-  
पक्षिणः प्रोक्षणमेवावयवम् । अथ अवयव्यतिरिक्ता  
इष्टका अस्ति, तत्र अग्निरपि इष्टकात् । बहुक एकै-  
ष्टकाकर्षणेऽपि न कृत्स्नाः कृष्यते इति । तदुच्यते ।  
यत्रयत्र द्रव्यान्तरतुदिः तत्रयत्र द्रव्यान्तरम् । न यत्र

एकस्मिन्नत्रयये कृष्यमाणे कृत्स्नः । ( अत्रययी )  
कृष्यते । ( बुद्धिरेवाद्य प्रमाणम्, नायकर्षणमित्यर्थः ) ।  
यत्र कृत्स्नः कृष्यते तथापि तथा इष्टम् । यत्र तु  
एकस्मिन् कृष्यमाणे ( स एव ) एकः कृष्यते  
तथापि तथा इष्टम् ( न चैतान्ता अवयवपलाप  
शक्यते कर्तुम् ) । न च एकस्मिन् कृष्यमाणे कस्मात्  
कृत्स्नः कृष्यते तस्मात् द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये  
कृष्यमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणम् । ( त्रिभु- )  
यत्र द्रव्यान्तरतुद्विं विषयैति ( तत्र अत्रयये, अत्रययी  
आरभ्यते इति ) ।

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्या तथाव्यं स्यात् ।  
२८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं ' य एव विद्वान् पौर्णे  
मासी यत्रते ' ' य एव विद्वान्नामास्या यन्ते ' इति,  
नाम आग्नेयादिभ्य किञ्चिदर्थान्तरम्, तथा इहापीति ।  
उच्यते । युक्तं पौर्णमास्या तथासात्र । चोदनासमुदायो  
हि एतं कर्म । न च कर्मसाध्यं चिद्यते । इह तु द्रव्या  
न्तरमग्नीधुक्तम् । तस्मात् वेपथ्य पौर्णमास्या इति ।

द्वा— अग्नौ कृष्यते ' हिरण्यशकटैरग्निं प्रोक्षति '  
इति । किं प्रोक्षणं तदुदेव स्यात् एतं प्राचीनं भेदे-  
नेति । यदि इष्टकाऽप्यतिरिक्तं अवयवी अग्निशकटमि-  
षेयः, तत्र सट्टत् । अथ इष्टका एव सहजा अग्निशक-  
टाग्नेयं स्थापिताः अग्निशब्देनाभिधीयन्ते, ततस्तदर्थं  
प्रोक्षणं प्राचीनक कर्तव्यम् ( यद्यपि यत्रादिवत् इष्टका-  
स्य एव अग्निशब्दोऽप्य इति पूर्वपक्षेऽपि यस्तु  
युक्तम्, न तु सहजा इष्टका इति, तथापि संशय-  
आगुत्सु प्रोक्षणाहर्षत्वात् सहदानामिष्टकानां अग्निशब्द-  
वाच्यत्वमुक्तम् ) । यत्र एकावयवना रूपेण अवयवान्तर-  
माकृष्यते संशिक्ष न इत्यते तत्रैव देवदत्त-पयदौ  
अवयवी अभ्युपगम्यते । न चेह एकैष्टकाकर्षणे  
अन्यासामाकर्षणम्, संशिक्षात् पुरीषरज्जनामपि  
इष्टकानाममुदानेन हरयते । तस्मात् नास्त्रय-  
यी ' वज्रमसयोगे च न द्रव्यान्तरारम्भ ' इति  
वाद्ययीया । तस्मादिष्टकायं प्रोक्षणं प्रायेण स्यात् ।

कार्यम् । न चैवं उक्तत्वेदिषणायां अग्नौ अतिदेश-  
 कथनं संकल्पे विद्वेषेन इति वाच्यम् । देशवन् अग्नौ  
 बहुतरावेदोपिकर्मान्मानेऽपि अपेक्षितविधानपूर्वकं द-  
 नदित्वादि कल्पनियमधर्माणां स्थानापरत्वसिद्धेरेव उक्त-  
 वेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तरवेद्या तु यावदपेक्षित-  
 धर्मसाधनत्वात् न वैपरीत्याद्यद्वा । अतश्च प्रहृती  
 उक्तप्रोक्षणादिधर्माणां अम्युत्तरवेदिमाशयत्वेऽपि यत्र  
 विहृती तदुभयकार्योपसं उक्तपरिमाणं म्यतःसिद्धभूमिकं  
 वदहिःगतभूमिकं स्वयिच्छलं अग्न्याधारस्त्वेन समाभ्यातं  
 तत्र प्रोक्षणादीनामुहसिद्धिः । संस्थानविद्येपोषपापकनि-  
 यातापनीभूततद्वचनाधैर्यपूर्वपक्षे तु उक्तविहृती तदभा-  
 वात् न प्रोक्षणादि इति ऊहविचारोपयोगित्वं चारया-  
 विकरणत्वम् । यदि वैवर्षिका विहृतिः न समाप्यते  
 उदा कृत्राजित्वाया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगः  
 भवुषंवेयः । प्रासङ्गिकं वा इदमधिकरणम् ।

मण्डनम्— ' इत्येकस्मात् सङ्गदमिषर्माः । '

शंकर— ' नाभिर्भवेः प्रतीष्टकम् । ' १।१।१४.

● हिरण्यशरणाधिकरणम् । १।१।८।२६-२८ ॥ न  
 चैव तद्व्युत्पत्त्यापारककारणत्वस्य कारणानन्वयेऽग्नीभूत-  
 मीहिरण्यम पातस्य प्रतीतीहि मित्रत्वान् हिरण्य-  
 शरणाधिकरणपूर्वपक्षस्यापेन प्रतीतीहि प्रोक्षणावतिरिति  
 याच्यम् । न्यायनहायामासावपि ' अग्नौ नो ब्रह्मं  
 प्रोक्षामि ' इतिनम्यन्ते बहुजननभ्रवणेन सङ्गप्रोक्षायन  
 दीतेः । अत्र एव तद्व्युत्पत्त्यदीहिवदे कारणात्कृत्यत्वात् ।  
 सौ. ३।१।४।२० ४. १५२.

● हिरण्यशरणाधिकरणस्य अग्नियवने अग्नेः प्रोक्ष-  
 णम्, तत्र सङ्गदेन न प्रतीष्टकम् । वि. १।१।८.

५ हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । १०।१।  
 २।१३ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार-  
 माधारयति ' इति भूयते । तत्र हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भ-  
 मन्त्रहरणुमपिभिः पूर्वस्य प्रथमस्य आधारस्य गुण-  
 विधिः स्यात् । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतिरततोऽर्थं मन्त्रः ।  
 हिरण्यगर्भो हि प्रजापतिः । प्राजापत्यस्य पूर्वं आधारः ।

मौ. शो. ५६५.

उत्तरानु ऐन्द्रः । तस्मात् मन्त्रलिङ्गात् पूर्वस्थापारस्य  
 गुणः हिरण्यगर्भमन्त्रः इति पूर्वः पक्षः ।

प्रहृत्वनुपरोभाष । १४ ॥

प्रहृत्वनुपरोभाष प्रहृतेः प्रहृतिवत् इति चोदकस्य  
 अनुपरोभाषात् विरोधाभावाच्च ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे '  
 इति मन्त्रः यापये परो पूर्वस्थापारस्यार्थं इति पूर्वपक्ष-  
 सिद्धिः । इतरथा उत्तराधारस्य मन्त्रः अपरनीयेत न  
 चापनीतः ।

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् । १५ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे ' इति  
 मन्त्रः आधारो उक्तः । तत्र पूर्वस्य आधारस्य गुणोऽर्थं  
 मन्त्रः इति पूर्वपक्षं मूल्यं प्राप्तं वागन्धेन निरस्यन्  
 सिद्धान्तसाह । न पूर्वस्थापारस्य गुणः किन्तु उत्तरस्था-  
 पारस्य गुणोऽर्थं मन्त्रः स्यात् । मन्त्रार्थित्वात् । पूर्वस्था-  
 पारस्य प्रहृतावपि नास्त्येव मन्त्रः । इति यापये पसा-  
 यति पूर्वः आधारो न मन्त्रमर्थयति । उत्तरस्य तु अस्ति  
 मन्त्रप्राकाराह्वयः । तत्र प्राप्तं मन्त्रं प्राचिराय अय  
 वेष्टते मन्त्रो विहितः । तस्मात् हिरण्यगर्भमन्त्रः उत्तर-  
 स्थापारस्य गुणो न पूर्वस्येति सिद्धान्तः ।

विष्यतिदेशान् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-  
 नामुपदेदस्यत्वात् । १६ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार-  
 माधारयति ' इति धृतम् । तत्र तन्त्रुतो आधारभूतो  
 विपत्तिदेशान् गुणविधेरुपदेशान् स मन्त्रः उत्तराधार-  
 मन्त्रस्य विकारः याच्यः स्यात् । गुणानां उपदेरुप-  
 रसात् । उपदेरौ हि मन्त्रविद्योः अत्र उत्तमित्यादा-  
 यते । तस्मात्कृतस्य आधारस्य गुणविकरणम् । इति  
 सिद्धान्तः ।

पूर्वसिन्ध्यामन्त्रवद्दर्शनात् । १७ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार  
 माधारयति ' इति विहितो मन्त्रः उत्तरस्थापारस्य गुण-  
 इति सिद्धान्ते हेरस्तस्यसाह । पूर्वसिन्ध्या आधारो अमन्त्र-  
 स्यस्य इत्येतात् ' न तत्रोति नचोति, मन्त्रं च नसाह ' इति  
 एतदत्र अमन्त्रः इतिवत् । तत्रान् हिरण्य-

चेत्सर्वं शरीरीति, प्राक्प्रकारेणः । तथा, क उ तु तं  
 महिमतः समस्येति, के अन्त्य सकल्प्य महिमतः अम्-  
 त्पूर्वं अति ऋषयोऽन्तं प्राप्नुं शक्यत्वमिति । यन्माता-  
 तितरावति स्वमाच्छरीरागतनक्षत्रीति, मातातिवृत्तमपि  
 पूर्वं, द्विद्वान्मस्मान् जनार्दिति सिद्धयेऽत्यन्तमेवेति ।  
 शेषेऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेरेव एव । अत्र श्रुत्याभिप्रायिन्येया  
 कर्तुः । तन्मादधिविरोधः ।

दृष्टम्— आचारधृतिदायकत्वं उच्यते । पशुशेरदुष्टता  
 ( नान्यतरस्य प्रजाया पशवति ), वाक्यं च ( दृश्यम् ) ।  
 चिद्धं च ( भाष्ये ) पशुव्यवसायेन तुल्यमेव । ततः  
 निम् । ( इदं ततो मयति ), प्रकृतौ पशुपक्ष्मणे सर्वेण  
 उच्यते चतुष्टय प्रसक्तं ब्राह्मणपद-मन्त्र-मूल-उपदेशः ।  
 तद उच्यतेऽस्मिन् आचारं मन्त्रानामात् ( मन्त्रानामान-  
 ग्रामस्योत् ) इत्येतां निश्चिति । पूर्वसिद्धि ( आचारे )  
 मन्त्रो ज्ञानि ( अतः ) तत एव ( ब्राह्मणपदयोऽभ्यु-  
 पायाः ) प्राप्नुवन्ति । विद्वान्भवति तथैव ( प्रातिः )  
 पूर्वः अमन्त्रः, उच्यते सम्यक् इति । एव ( सति )  
 उच्यते ( समन्त्रके मन्त्र- ) विदोपमार्थं विचारिष्यते ।  
 इत्याद्या पूर्वसिद्धि ( आचारे मन्त्र- ) सामान्य ( मन्त्र- )  
 विदोपमार्थं विचारयः । ( अथतिसाह- ) मेदन्मार्थं  
 ( विदोपमार्थं ) विधीयते । तस्यामार्थं च ( विधा-  
 यन्तु, तथा मन्त्रविदोपमार्थं इति ) मन्त्रमार्थं च  
 ( सामान्यमर्थं श्रौत विधानं पूर्वाचारे ) पाक्षिद्यम् ।  
 ( देवान् देव गन्धर्वाभिमन्त्रयन्त्या पाक्षिद्यन्तुम् । अत्र-  
 शब्दवि विधायात्, तत्र मन्त्रविदोपमार्थं ) तत्र ( मन्त्र-  
 विदोप- ) निपद्य एव युक्तः, न विधिः । ' तस्मिन्  
 पाक्षिके मन्त्रमार्थं विदोपविधानमिति चेत् ' ( इति  
 मार्थं विदोपविधानमिति । आनर्थक्यं इति भाष्यकार्य-  
 साह- ) यदा मन्त्रमिति, एता विदोपविधानविधान-  
 र्थेव मन्त्रव । इदमिति ( मन्त्रस्य ) यदा-  
 चित्त ( तैग वर्ये भावार्थेवम् । ' अन्वयतावतिदृष्टं ' )  
 इति भाष्यकार्यसाह- ) यत्तदपि सामान्येन ज्ञाने  
 ( यत्रावर्षे विदोप ) विधीयते । एव निवेदनं मन्त्रस्य  
 मन्त्रेणः ( अविदोप ) इत्यत्र पाक्षिकः स्यात् । ( ' तत-

विद्यस्य चाप्यन्वयम् ' इति भाष्यकार्यसाह- ) यदि निर्वयं  
 समानार्थं ( मन्त्रकार्यस्य ) न स्यात्, ततः अनुपपत्त्या  
 पाक्षिकोऽपि मन्त्रोपदेशः कल्प्यते । ( अत्रचित् चोत्तराचारे  
 नियतमानमानम्, तत्र मन्त्रविदोपविदोपस्य निरन्तर्यं-  
 यत्ता सत्यते ) तन्मादुत्तराचारे मन्त्रः । उच्यते चोत्तराचारे  
 प्रतिपादयति ' विदोप तव ' ( १०१३/१२० ) इति ( तत्र  
 हि उच्यते चोत्तराचारे संमानन्याय, न कार्यमन्त्रं कल्प्य  
 इति । तत्र पूर्वाचारे न विद्यते, तस्मादुत्तराचारे इति ) ।  
 निम्नतिसिद्धिमात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् सुधा-  
 नामुपदेशयत्वात् । १६ ॥

आद्यम्— गुणविधियन्तुपदेशिते आचारमन्त्रे ।  
 च तन्मन्त्रस्य विधाया स्यात् । उच्यते हि मन्त्रविदो-  
 योऽत्र उच्यते मन्त्राचारे । अत्रच्यते मन्त्रविदोपविदो-  
 ' ऊर्णोऽप्यस्य विदोपमन्त्रो यतो यत्रोपविदोप-  
 यदन्वयो हि मन्त्रोपमन्त्र स्यात् ' इति । तत्र अत्र मन्त्र-  
 उपकारकस्य विधानस्य आप्तमिति उच्यते इति विदोपमन्त्र-  
 इदं तु द्विपर्यायं इति विधानं श्रौतम्, श्रौतस्य  
 पाठ्यस्य विधानस्य कार्यं विधातुमर्हति, सामान्यत्वात् ।  
 ' इदं इति पूर्वं व्याख्यानं ज्ञानाय, देववत्तो भोवन्ति-  
 तस्य, देववत्तव प्रतदुत्तराचारे ' इति भोजने तैत्तु-  
 कारकं भूयमानं कथं प्रकृतस्य कार्यमिति विदोप-  
 यत्तव, तस्य कार्यं विदोपमन्त्रे पूजय । सामान्यं  
 तस्य स्नेहनसामर्थ्यं द्वौर्हति । इत्यपि मात्र उच्यतेऽप्यः  
 पाठ्ये श्रौतस्य ने विदोपमुत्तराचारे । तस्योत्तराचारे-  
 मन्त्रं उच्यतेऽप्यः सामान्यं, न पूर्वसिद्धि । तन्मादु-  
 त्तारस्य युक्तविधिरिति ।

पूर्वसिद्धिसामान्यव्यवधानेन । १७ ॥  
 माध्यम्यम्— पूर्वसिद्धिसाह-कारे अन्वयार्थेव तस्यै-  
 विति, ' न ज्ञादोति शरीरि, मन्त्रं च नाऽऽह ' इति ।  
 तन्मादुत्तराचारे युक्तविधिरिति ।  
 उच्यते— य चार्थे तस्यै मन्त्रो ' द्विपर्यायः समर्थः-  
 तत्र इत्याद्यन्वयवदिति ' इति उच्यतेऽप्यः युक्तवदिति  
 मन्त्रविधिरिति विनाम् । प्रकृतौ च द्वौ आचारे, पूर्वः  
 सामान्यः अमन्त्रः, उच्यते उच्यतेः सामान्यः । उच्यते



किं पूर्वस्य आघारस्य मन्त्रविधि उत उत्तरस्य इति मन्त्रे, मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् 'प्रजापतिं हिरण्यगर्भं प्रजापतेरुत्तरमाथ' इति च वाक्यशेषात् पूर्वस्य । उक्ति प्राप्तं ब्रूम । पूर्वस्मिन् मन्त्राभावात् न मन्त्रकार्यं मस्ति । तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यं अप्राकृतं बह्व्यं स्यात् । उत्तरं तु प्रकृतत्वेन मन्त्रविधानात् अस्ति मन्त्रनियमं न ब्रह्मदृष्टं तत्र मन्त्रविधे न मुक्त्वा मन्त्रलिङ्गं तु इन्द्र अपि अत्रिष्टिष्ट इति दक्षिण भाग्ये । वाक्यशेषोऽपि प्रजानां पति प्रजापतिरित्येव इन्द्र एवोपपन्न । 'यो हि एतद्गुणं प्रजापतिं स एवेन्द्र' इति च एकस्यात् उपपत्तिर्नान्यशेषस्य, पूर्वाघारस्य च आहत्यैव अमानस्य दृश्यते— 'न स्वादेति करोति मन्त्रं न नाह' इति, नस्मादुत्तरस्य मन्त्र ।

सोम— पूर्वसिद्धं प्रकृतानुदानं गुणमानविधिसुरनीयं प्रकृतं सगति । सूत्रार्थस्तु— 'हिरण्यगर्भं समरतत्र इत्याशारमाघ रयति' इत्यत्र पूर्वदिमात्रं अपरं मन्त्रविधिं स्यात् लिङ्गबलादिति ।

वि— 'हिरण्यगर्भं आघारं पूर्वस्मिन्नुत्तरं यत्र', लिङ्गदानं समं च कृतमाथ वनोऽस्तिम ॥'

राघारे तु तस्य क्लृप्तत्वात् तत्र मन्त्रविधौ लाघवमिति वाच्यम् । लाघवस्य प्रमाणानुग्रहकत्वेन तद्विशेषे लिङ्गापयानयनस्यानुचितत्वात् । उत्तराघारे हि हिरण्यगर्भस्यैव देवता बह्व्यस्याया तत्रापि गौरवाच्च । किञ्च पूर्वाघारोऽपि सर्वत्र मन्त्राभावे ब्राह्मणस्यैव स्मारकतया नियमस्य पञ्चमे ( १।९ ) उक्तत्वात् ब्राह्मणनियमादृष्टसत्येन तज्जनकं तत्रैव एतं मन्त्रविधानोपपत्तेर्लाघवाविशेषः । न च तददृष्टं प्रति मन्त्रं यमिचारं, तत्तत्कृतपूर्वं साधनीभूतादृष्टं प्रति तस्यतस्य कारणत्वेनापमिचारात् । इतरथा भवन्मतेऽपि तस्यानिवारणाच्च । इति प्राप्ते, यत्र मन्त्रसामान्यं कृतम्, तत्र मन्त्रविशेषविधाने लाघवाद्गुणराघार एव नियमः । यस्तुतस्तु प्रकृतौ पूर्वाघारे 'न स्वादेति करोति मन्त्रं च नाह' इति वचनमेव मन्त्रानामनादेव मन्त्राभावप्रसक्तौ नियानुगतरूपमपि स्वप्रेयस्यपरिहारार्थं हिरण्यगर्भस्य तत्रानिवेगतापर्यग्राहकत्वं । अत उत्तराघारे प्राकृतमन्त्रस्य त्रयं, न तु पूर्वाघारे प्राकृतब्राह्मणस्य । अतश्चापि नियायुवादं पूर्वाघारे हिरण्यगर्भं तस्य परित्यज्यापत्तं सन् उत्तराघारे एव तस्य त्रिधिं गमयति । सोऽपि च मन्त्रवर्गिकं हिरण्यगर्भं देवतावचनमेति तदुत्तराघारे प्राकृतेन्द्र

तत् कल्पनीयम्, उत्तराधारे तु तत् कल्पनम्, तस्य प्रस्ताववि समन्वयत्वात् । अतः कल्पने नियमादष्टे मन्त्र- विशेषमात्रविधानं लघु, इत्युत्तराधारे एव मन्त्रविधि- युक्तः' इति । उक्तं च टुप्टीकार्या 'मन्त्रनियमाद- बन्धनमदृष्टं कल्पनीयं पूर्वान्तरे, तत्तु कल्पतमुत्तराधारे, हस्तिरु सति कल्पयितुं न शक्यते' इति । रसायनम्. पृ १०३. \* कण्ठरयंतरस्य बृहत्पंजरस्थानात्पद्मत्वेन तद्वत्तन्मोमाभिनगीतंशजन्त्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भ- मन्त्रन्यायेन ( १०३।२ ) कल्पनम् तत्रापि धर्ममाह्वयवपत्तिः । भाट्ट. १।२।१८ पूर्वपक्षप्रपञ्चे सिद्धान्ति, \* कण्ठरयंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्सम्भारसमूहद्वयजननयैव 'हृदयन्तरजन्मपक्षतदा- मन्त्राह्वयगणिवान्पत्तिविधानात् तत्सम्भारसमूह- प्रत्युत्पन्नमाह्वयवपत्तिः । १।२।१४ सिद्धान्त', \* साम- दान्त्यनियमादष्टमेदात् तत्सिधमादृष्टावपत्त्यर्थे च तदन्तरेषु उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्ठरयंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तद्रेदाभावात् उद्देश्यताविरूप- धर्मोक्त्यानापत्तिः । १।२।१८ पूर्वपक्षप्रपञ्चे सिद्धान्ति

\* हीनस्तोमकेषु यावदर्थं प्राहुः तान् निरन्तरे- णम् । भा. १०।४।१०।२०.  
\* 'हीप्' इति निघण्टौ कश्चिदप्रकृत्यामस्य विहितम् । वि. २।२।१३. \* हीप्, ऊर्, ऊ इति निघण्टुविशेषाणां शौभरे साम्नि एव पञ्चभेदेन व्यन्या- न इत्येव. शौभरात् एवम् कल्पम् । शौभराधिकरणम् । २।२।३।२८-२९.  
\* हीपादिन्यायः ( २।२।१३ ) । हीपादिन्यायेन सर्वकामप्रयत्नमात्र-वस्तुमयोजकव्यगयनजनन-व्यग-वेत्येव प्रवृत्तानुरोधेन पद्यदेनेन गोदोहनं विधीयते न तु गच्छात् । भाट्ट. ४।१।१२ वर्णक ३ ( पूर्वपक्षे ).

\* हुतद्विर्वाहः किंशाराकरूपविधिमत्तः — भूयोयोगद्रव्यवर्गकाराथं अदृष्टार्थं संनिरालोपकारकं कर्त्तव्यं प्रवृत्तान्तरं वैदिकं कर्म । याज. पृ ८३.  
\* 'हृदयस्यामोऽप्यवयव त्रिधायाः अथ पक्षमः' अथ अवदानमेव हृदयपादिनामहविष्टव्युत्पत्त्यर्थं विधी-

यते । ततश्च क्रमशोऽपि धृतिरपि अनुवाद एव, न तु क्रमे प्रमाणम् । भाट्ट. ५।१।१८. \* 'हृदयस्यामे- ऽवयवस्य त्रिधायाः अथ पक्षमः' अथ क्रमः पाठक्रम, न श्रौतः । अथशब्दः धृतिरपीषं चापेक्षयादुद्बुधत्वात् । टुप्ट. ५।१।१।११ पृ. १२८९, \* 'हृदयस्यामोऽवयवस्य' इत्येवमादीनि न यागं चोदयन्ति इति द्वितीयेऽध्याये स्थितम् ( २।२।६।१७ ) । १०।७।१।१८.

\* हृदयादीनामेव अवदानस्य निघण्टुना भ्रूयमाणानां हविष्ट्वेन, तदित्यवयवशब्दानां हविष्ट्वपरिसरत्वात् । १०।७। २।३-९. \* हृदयादीनां निघण्टुस्य पशोः निघण्टुस्य कर्म न प्रापन्त्याः । भा. १२।२।६।१३.  
\* हृदयाद्यङ्गानामैव हविष्ट्वं अग्नीषोमीये पशोः । भा. १०।७।१।१-२. \* हृदयाद्यङ्गेष्वपि वयावत् पश्चात्पक्षमेव ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशोः । १०।७। २।७।२-७।३. मीको. पृ. १००. \* अग्नीषोमीये पशो वयायानिव. \* इत्यत्र अचिद्वरणं दृश्यम् ।

\* हृदयाद्यङ्गानामेव पश्चात्पक्षमेव प्रयोज्यम्, शब्दस्यैव लोहितनिरुद्धं च शेषमतिवपत्तिः । वि. ४।१।१३. \* हृदयाद्यङ्गानां संनिरालोपदान- प्रवृत्तित्वात् । शा. २।२।६.

\* हृदयादिन्यायः । अग्नीषोमीये पशो अत्राय- दानेषु एकादशस्य इत्येव परिसरत्वात् । पशो हृदया- दीनामेव अवदानस्य निघण्टुना भ्रूयमाणानां हविष्ट्वेन तदित्यवयवशब्दानां हविष्ट्वपरिसरत्वात् ॥  
हृदिर्भेदान् कर्मणोऽध्यायस्य मन्त्रान् तेष्वोऽव- दानं स्यात् । १०।७।२।३॥

भाष्यम्— अथ हृदिर्भेदः श्वेषात् समविधानम् । इतिशब्दात् संदिग्धे, किं वेन केनानिदमन् हृदिना यागो निर्वर्तयिष्यते उा सर्वेष्वोऽप्यवयवेषु, अपथा परिसरत्वात् केनानिदिता । किं प्रयात् । सर्वेष्वो- ऽवयवेषु परिगणितं, अवदानकर्म अन्वयित्वा परिगणितं । कुत इ हविर्भेदात् । निघण्टुनि हृदिषु हृदयस्यैव । यावदाद्ये संदिग्धनि, अथदिशानि च पश्चात्पक्षे प्राणव्या परिगणितानि हेत्येव. सर्वेष्वोऽप्यवयवेषु ।

पद्माङ्ग्या हि न केचिन् विरोधा परिच्छिद्यन्ते । तद्यदि एकस्माद्गद्गादवर्षेयते, न पद्माङ्गतिपरिच्छिद्यता सर्वे विरोधा उपसृष्टयन् । तत्र पद्माङ्ग्या अङ्गमागो न ह्यन गन् । अनेकविरोधपरिविच्छिद्य हि मासराधि परिच्छिद्यती अङ्गमां नीता भवति, नान्यथा । एक-हनिद्वे हि पश्चाद्विपरिच्छिद्यङ्गाद्वारोः सर्वापदाना नस्यस्येन यथाधुनादेवावत् भवति । पृथक् प्रकृ-ल्लिनेषु अत्रेषु एकस्माद्गद्गादवचन् काश्चिद्विरोधान् ब्रह्मात् । अल्पस्वस्तु अपदानानि सर्वान् विरोधान् परियुङ्गाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदात्तमिति । आह । ननु पद्माङ्गतिपरिच्छिद्यता विरोधाया साधारणान् अन्वयेन सागः सिष्येत् । उच्यते । सिष्येदेवम्, यदि विरोधाया सागसंभवः श्रूयते । पश्चाद्भूतेषु श्रूयते । तस्मात् विरोधेषु यद्गदानेषु अङ्गमावः कृते भवति इति लक्ष्ये प्रयोगसन्नेन विरोधा शृण्वन्ते, नापगम्यते विरोधः, को वा विरोधो गृहीतः, को वा नेति । अतः सर्वे यद्गन्ते प्रयोगसन्नेनानुग्रहाय । यश्च विरोधो न गृहीतः, तेन विनाऽपि यथाधुनमेव भवति इति कल्पयन्ने, तस्य पद्माङ्ग्या परिच्छेदे न कश्चिदपि अविशेषोऽप्येवमिति भवति इति अनाद्यं त प्रति अश्लिष्य त्स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेय हृदयादिभ्यः अवशिष्टाद्येति ।

आग्यभागवत्ता निर्देशान् परिच्छिद्यन्त्या स्यान् । ४ ॥

भाष्यम्— हृदयादिभ्योऽवदात्तयम्, नावशि-  
ष्टान् । पुनः । तेषा निर्देशान् । निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि  
'एक दश वैतानि पशोरवदानानि' इति । तत्र प्रात-  
रवदेव एवमेव विविक्तं सम्भवति । आनर्थक्यज्ञानानु-  
बन्धः । निर्गुणं च पुन अद्य इतरेषामधुतानां परि-  
च्छिद्यन्ते भवति । यथा 'न गन्तव्यम्, न मोक्षयन्'  
इति च विषयप्रतिषेधः, एवमेव परिच्छिद्यन्त्याया प्रति-  
षेधः सिध्यते । आनर्थक्यज्ञानम् । यथा यद्गन्तेषु यद्गन्ते  
पक्षे आनर्थक्यज्ञानम् परिच्छिद्यन्त्यायाऽपि ( १०।३।  
१।२८ ) । एतन्निर्दिष्टं प्रसिद्धं । तस्मात् परिच्छिद्येति ।

तेषां या व्ययदानत्वं प्रियञ्जमिनिर्दिशोन्  
पशोः पश्चाद्यदानत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पञ्च व्यावर्तयति । न चेत्  
दक्षिणं परिच्छिद्येति । तत्र हि त्रयो दोषा - स्वार्थप्रहा-  
णम्, परार्थकल्पना, प्रातवापश्चेति । यदुक्तं निर्देशात्  
इति, नैतदेवम् । तेषां हृदयादीनां व्ययदानत्वं विवक्ष्यन्  
अभिनिर्दिशोन् । नैव वचनव्यतिर्भवति ' एकादशैव  
पशोरवदानानि, नाभ्यधिकानि, दान्यवदानानि तानि  
द्विद्विरवयति ' इति । कथं तर्हि । ' एकादश द्विद्वि-  
रवयति ' इति । कुतः ? नाभावदानमनूयते, अस्मत्  
स्यात् । कथमप्राप्तिः ? पशोः पश्चाद्यदानत्वान् । पञ्च-  
वदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मात्प्राप्तवादः । एतानि  
द्विद्विरवयति इति एतेषां द्विरवदानं विनाय वृत्तार्थं  
शब्दो भवति । अवशिष्टानां त्यागं न वारयति ।  
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ।

अंसशिरोऽनूकमकियप्रतिषेधश्च तदन्यपरि-  
सृत्यानेऽनर्थकं स्यान् प्रदानत्वान् तेषां निरव-  
दानप्रतिषेधं स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— इतश्च न परिच्छिद्यता । कुतः ?  
अंसशिरोऽनूकमकियप्रतिषेधान् । एवमेतेषां प्रतिषेध-  
उपपद्यते, यदि न परिच्छिद्यमानं भवति । भवति च स ।  
' गामयोरवयति, न शिरसः, नानूकस्य, नापरकस्यो '  
इति । परिच्छिद्यन्ते अंसशिरोऽनूकमकियप्रतिषेध-  
अनर्थकं स्यात् । अथ तु न परिच्छिद्यता, तत्रः प्रदान-  
त्वान्, दान्यवदादीनि तेषां निरवदानं प्रतिषिष्यते । नि-  
निद निरवदानमिति । निष्पृष्य तस्माद्गद्गात् अवदानं  
निरवदानं ' द्विरवयति ' इति तत् प्रतिषिष्यन्त इति ।  
अतः सर्वैरेवाद्भिरपि क्रियते इति ।

अपिना परिच्छिद्यन्त्या स्याद्वदानानीयशब्दत्वान् ।  
७ ॥

भाष्यम्— अतिवेति पञ्चम्याश्चित् । परिच्छिद्येव  
स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदानत्वम् । कुतः ? पुन अवग-  
म्यार्थक्यज्ञानम् । ननु विरोधा परिच्छिद्येद्युक्तम् । उच्यते ।  
नाभाव दोषो भवति । कथम् ? अवदानं हि चोदयेत्

होमाद्यैः प्रकरोति । इह तस्य हृदयदिशिः मन्त्र-प- मियते । तेन हृदयादीनि वाच्येन होमसंज्ञानि भवन्ति, नाप्या-  
न्यद्गानि पश्चात्पुनरेतेनाताप्यन्धीनि । न च एतस्मिन्  
प्रसङ्गे हृदयदिशक्ये इति पश्चात्पुनरेतेनासंज्ञकयो-  
ऽन्येषामाह्वाना रौपयापनत्वेनोपपद्यते । हृदयादिशपि  
एवमाहुनिजात् शुद्धाणांषु आहुतेर्देवतासम्बन्ध उ-  
पपद्यते एव । तस्मात् अन्यान्यद्गानि परिसंख्यायते ।  
अपि च अत्र रक्षानीयद्यदो भवति 'माल्यान्  
अनवदानीयान् सुसाम्राज्ञं आशिसुदृश्यो हरति' इति ।  
यदि परिसंख्या ततः किञ्चिद्ग्नानवदानीयं भवति ।  
इतरथा सर्वमन्वदानीयं स्यात् । अनवदानीयवशम्यो नोप-  
पद्यते । तस्मात् परिसंख्येति । ननु शुद्धपुरुषाभिप्राय-  
मन्वदानीयं भवित्यति । नेत्युच्यते अनवदानीयं हि  
तत् । अनवदानीयवहारेण आशिसुदृश्यः इति चतुर्थी  
नोपपद्यते । नहि शुद्धपुरुषेण आशिसुदृश्येऽभिप्रेष्यते ।  
एतदेतत् परिसंख्ये तत् भविष्यतीति । उक्तमेतत्,  
न देवान्द्रव्येषु स्वर्गवाणि कर्तुं शक्नोति । तस्मात् न  
शुद्धपुरुषाभिप्रायम् ।

अत्राक्षणे च दर्शनात् । ८ ॥

भाष्यम्— इतश्च परिसंख्येति । कृतः । अ-  
क्षणे हि गर्भे दर्शयति । कथम् । 'कुरुभ्यो राजपुत्र-  
शब्दानि भुवगोष' इति कुरुभ्यो मन्त्र दर्शयति ।  
इत्थं यामि मन्त्रस्य अदस्यं स्यत्, सर्वमदत्तं च  
गवेत् । निरवदानमितिषेयात् । तस्मादपि परिसंख्येति ।

कृताकृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गमन्त्रदस्यस्योपपत्तम् ।  
९ ॥

भाष्यम्— इतश्च परिसंख्येति । कृतः । शुक्ल-  
शुभोपदेशान् । शुक्लशुभोपदेशो हि भवति 'ब्रह्मण्य-  
ङ्गा-पभिसुमन्ति शुक्लान्शुक्लानि च' इति । यदि न परि-  
संख्या, संख्या अत्रणं स्यात्, अशुक्लदर्शनं नोपपद्येत ।  
परिसंख्येति तु इति हृदयादिशोऽन्येषा अक्षरार्थ-  
त्वम् । यथा 'पर्यितिकुर्वन् पालीचनमुन्मज्जति' इति ।  
तेषां तत्र धरणं न स्यात् । अशुक्लदर्शनं चोपपद्यते ।  
सम्यादपि परिसंख्येति ।

शा— 'एतेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः ।  
तन्मात्रेणैव यामः स्यात् सर्वेषां युगपन्मतेः ॥'  
नैतदेवम् । 'अग्निदोषादि सर्वेषां हविष्वृत्तमन्-  
गम्यते । अत्रदानान्येषोऽभ्यस्तु विजेषोऽज्ञान-  
धर्म्येति ॥'

सोम— पुराधिकरणोक्तसामान्यस्य विशेषार्थ-  
ज्ञानविरूपणान् संगतिः ।

वि— 'एतेनाहोत्रेण सर्वानां पदेऽश्वदामिष्यति ।  
एषेन शक्यसिद्धे, हविषा मेदतोऽग्निर्दे ॥, एका-  
दशगिरन्त्येषा परिसंख्या भवेत्तत्र' । न विशेषो गन्ध-  
भाजदमृतोक्तैश्च योचितः ॥' तस्मात् एकादशमितेन  
यामः ।

भाट्ट— प्रदेयभूतानवबन्धेनैक एव यः कश्चिन् ।  
विद्यमानदितात्पर्येणैकहृत्तनवप्रापनत्वात्प्रधानोपपत्त्या  
हि कल्प्यमान स्वाध्यायसामान्यस्य अर्थयत्नः सर्वान्येषु  
व्याकल्पयत् गर्भवपयशुभ्येन वक्ष्यमित्युच्यते । अत्रो-  
पनिमित्तमनाविरहान् सर्वेषामेव साधनत्वात्तस्मात् प्रदेय-  
त्वम् । 'हृदयस्याग्नेऽप्यति' इत्यादिवचनात् तु  
क्रमविधानाभावात् । प्रदेयत्वेनैव एतेषु अयदानप्रति-  
एतेषा क्रमपरस्यात् । अत एव एकादशानामर्थं क्रम-  
अन्वेषा तु अनियमः । अथवा 'हृदयस्याग्नेऽप्यति'  
इत्याद्युक्त्या 'एकादश वै पशोर्यदानानि तानि द्विदि-  
रवर्तन्ति' इति धरणात् एकादशसु द्विरदान अयेषु  
तु ब्रह्मवदानस्यैकतया त्रिवदानमित्येवमत्रैव साध-  
यानि । न तु इतारपरिसंख्याभिनि । अत्र एव 'नाश-  
योऽप्यति न द्विरसौ नामुक्त्यन्वयः' इति  
पशुंदाग्नेऽपि समच्छेदे । इति प्रामे, पश्च विद्यमानादि-  
संस्तरानुसोपात् पशोरवचनप्रतिवृत्त कर्मवित्तादत्रवच-  
नमितेव साक्षात् हविष्वृत्तमन्गम्यते, तथैव 'हृदयस्याग्ने-  
ऽप्यति' इत्यादिवाक्येषु हृदयादीनामेव साधनामेव  
प्राहुन्तुह्विति सहाकारवदानसम्भवात् तेषामेव हविष्वृ-  
त्तनीत्येवमहृत्तिरवनेन पशोरिति न सर्वेषामवधाना-  
साधनता । अत एव हृदयदिशवचनात् तेषामवदान-  
सर्वसंस्तरविधिद्वारा हविष्वृत्तवशाति सन्ति इत-

रेषा हविष्ट्वपरिस्रवार्थानि इत्युक्तं पञ्चशोमाधिकरणे  
 कौस्तुभे । न चैतेषामतिदेशेनैवापदानस्य प्राप्तत्वात्  
 'अध्वर्युर्गृह्णति व्रीक्षयित्वा' इतिवत् क्रममान-  
 विवायश्चकम्, एतद्वाक्यभावे 'पञ्चावसैत्र वषा  
 कर्षा' इति वचनेन एकप्रसरतामङ्गभयेन प्राङ्गुत्कार्या-  
 पञ्चावदानन्तरविधेरावश्यकत्वात् वषारूपावश्यवद्भारैव  
 पशोः साधनत्वप्रतीतेर्हृदयादीनां साधनत्वस्यैवामाप्तौ  
 अपदानस्य सुतरामप्राप्तेः । अतश्च हृदयादिवान्यैः  
 प्राङ्गुत्कारानस्य वषासंस्कारकावदानस्यैव वा हृदयाद्यु-  
 देशेन विधानात् तेषामपि वषाप्रदेव हविष्ट्वसिद्धिः ।  
 अत एवापदानेषु क्रमोऽपि पाठादेव न तु श्रौतः ।  
 यत्तु 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विदि.'  
 इत्यनेनैकत्राक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकरं हृदयादि-  
 वाक्यानामिति, तत्र, तथाप्ये 'हृदयं, जिह्वा, वक्षः'  
 इत्येव गणनयाऽपि तच्छब्दापेक्षितावश्यवितोपक्रमसर्वगो-  
 परत्वे 'हृदयम्याऽप्यत्र' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।  
 एतद्वाक्यभावे वषाया एव हविष्ट्वेन हृदयादीनां  
 हविष्ट्वाभावात् हृदयादिपदानस्यैवामाप्तौ द्विरव-  
 दानस्य सुतरां विधानानुपपत्तेश्च । आरमगते तु हृद-  
 यादिवचनैर्हृदयाद्युदेशेन वषासंस्कारकावदान एव प्रकृत-  
 एन विहिते तदङ्गपञ्चत्वव्यक्ततया हृदयानविधिर्नानु-  
 पपन्न । मितत्रावयत्तु आग्न्यान्तर्भागादेव न दोषः ।  
 आगो हृदयादीनामेव हविष्ट्वमिति सिद्धम् । असादि-  
 म्निधेयत्वं नियानुगतम् ।

मण्डन— 'तस्याप्रदेयं हृदयादि नान्यन् ।'  
 तस्य पशोः ।

संकर— 'तच्चेकादशसंख्यं स्यात् ।' तत् पशो  
 हविः ।

- हृदयसूत्रं अग्नीषोमीय-सवनीय-अग्न्यवदाना-  
 त्कम् । इति सिद्धान्तः । सवनीये चोदाहृतम् । अग्नी-  
 षोमीये विवक्षा, सवनीये अमापः, अग्न्यवदाना-  
 यज्ञमनियमः इति पूर्वपक्षः । संकल्प. २।२।१५.
- हृदयसूत्रस्य तत्रैव पात्रदेये सगदसमजावन्वयत्तु ।

वि. ११।४।८, एवमेकादशिनैष्वपि । ११।४।९, भिन्न  
 जातीष्वप्युत्तु भेदः । ११।४।११.

• हेतुः अदृष्टयमिचारः अनुमानाङ्गम् । सः यत्र  
 क्वचिदपि दृष्टयमिचारः नानुमानज्ञानं जनयति ।  
 रत्नाकरः. पृ. ३६५ • हेतुश्चोभयसिद्धौ भवति । वा.  
 ३।१।६।१२ पृ. ६९६. • हेतुः— तृतीयान्तपञ्चम्य-  
 न्तान्यतरानुमितिप्रयोजकत्वाक्यत्वम्, यथा 'धूमवत्त्वात्'  
 इति । मणि. पृ. ३९.

हेतुर्था स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।  
 २।२६ ॥

वद्वगप्रभासेषु 'वग्भवात्प्रणि जुहोति' इति प्रकृत्य  
 श्रूयते 'श्रूयेण जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्युक्तं  
 अत्रकरणत्व होमसाधनत्वे हेतुः प्रतिपाद्यः स्यात् ।  
 अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां, अर्थवत्त्वात् उपपत्तेश्च । द्विगन्त्वस्य  
 हेतुर्थकत्वात् निरर्थक्यार्थवादवाक्यादिव प्रकृत्युपपत्तेश्च ।  
 इति कुतूहलम् ।

हेतुः हेतुत्वविधिः हेतुत्वाशो अशान्ततापन्नरूप  
 एव स्यात् । भवति हि तदा अर्थवत्त्वं अर्थशेषवत्त्वं  
 रूपं कृमः शक्तिरूपकतया 'तेन हि वाते वट्टे  
 शक्यते' इत्येवरीत्या । सद्यो या भूतमविपरिणाम्य-  
 णया कृत्रो यथाश्रुतार्थैः तपैव तद्वाक्यस्य अर्थवत्त्वं ।  
 वागन्धेन 'होमकाले वर्तमानकालीनाप्रकरणदेशेऽपि  
 मायेन न हेतुत्वादिधिरतया अर्थवत्त्वसंभवा' इति  
 सिद्धान्तितदृश्या निरासः । उपपत्तिश्च अत्रकालगतस्य  
 श्रूयं साध्यासंस्कारणत्वाभावेऽपि परंपरया अप्रकरण  
 साधनत्वात् साध्यासंस्कारणत्वाभावेऽपि परंपरया अप्रकरण  
 करभगवत्प्रदीपस्य भावयतया तदग्निवभावनायां अप्र-  
 करणत्वमप्यन्यदेशेऽपि वायाः श्रूयंनिष्ठकरणत्वायाः अप्ये-  
 दर्थिनिष्ठरादेशेऽपि अप्रकरणसाधनतया होमसाधनत्व  
 सिद्धिः । इति पूर्वपक्षः । इति वस्तुनिरुद्धापायोः ।  
 'विधितो स्यात्' इत्यत्र पूर्वविधिरणपूर्वसारीः  
 अपूर्वत्वात् ( १।२।२।१५ ) इत्यस्य अनुपपत्तेः पूर्व-  
 पक्षविरुद्धायां दोषवत्त्वात् । स्यात्कालेन च अन्य-  
 पात्रवत्त्वानया हेतुत्वाशोऽप्यविद्यते । दार्पदि-

प्रातिपद्व्ययस्योपपादनात्प्रत्ययेन अर्थवन्नोपपत्तयोः साध्या-  
नादुपपादनात् सूत्रस्य अन्वयानुसन्धेः । इति सुधा,  
पृ. ८८ ।

विधिः स्यात् इति साम्ये अर्थवन्नोपपत्तिभ्यां इति  
साधनस्य नाम्नयो भवति इति, विधिः स्यात् इत्यथ  
अपूर्वत्वात् इति हेतुः । अर्थवन्नोपपत्तिभ्यां इति  
हेतोश्च दर्शयित्वादेः प्राप्तिः इति साध्य, द्रष्टव्यम् ।  
इति सुधार्थः ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वाद्बोधना च तस्य । २७ ॥

वक्ष्यप्रपासेषु कर्ममपान्नोपपादे 'श्रयणं जुहोति'  
इति श्रयं विधाय तस्य हेतुत्वेन 'तेन ह्यर्धं क्रियते'  
इत्युक्तम् । तेन श्रयं सद्यः दर्शयित्वादेरपि प्राप्तिः  
इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तत्रान्देन निरसन् विद्वान्-  
भाह ।

'श्रयणं जुहोति' इति विधिः । 'तेन ह्यर्धं  
क्रियते' इति तस्य स्तुतिः न तु हेतुवादः । अन्वयपूर्व-  
त्वात् अत्रकर्मण्ये होमसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वेदेक-  
समाधिगम्यत्वात् । वेदश्च श्रयंस्य होमसाधनत्वे श्रयंगतं  
अत्रहरणं हेतुः इत्याह, न तु दर्शयित्वादेरपि ।  
भातः तस्य च दर्शयित्वादेरपि अर्थवन्नोपपादनात् अर्थ-  
वन्नोपपादनात् हेतोश्च इति विधिः अभावात् । इति  
कुतूहलम् ।

अत्र हरणवशात् हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरान्नसेयत्वेन  
शब्देकसमाधिगम्यत्वात् शब्देन च श्रयं होमवर्तनीयत्वे  
अन्वयप्रपास्य हेतुत्वविधानात् तस्य च 'श्रयणं  
जुहोति' इतिविधिविद्वान्देन हेतुत्वस्यैव स्तुति-  
सामान्यतावशतोः श्रयंश्रयं शब्दविकृतिवशात् तदर्थवन्नो-  
पपादे दत्तादेः अर्थवन्नोपपादनेन हेतुत्वस्यैव व्याख्या-  
तम् । इति सुधा, पृ. ८८ ।

एतदेव त्वं अन्नस्यारूपस्य होमसाधनतया इत्यनेन  
शब्देन बोधयित्वात्वात् इत्यत्रात् दर्शयित्वादेरपि होमसाधन-  
त्वेन प्राप्तिः स्यात् इति विद्वान्देन उक्तम् । इदं सूत्रं  
तु अन्वयपूर्वत्वादेन हेतुत्ववशात्प्रतिपद्व्ययस्योपपादनात् इति

मी. श्रौ. ५६६

व्यर्थे स्तुतिरन्याप्येति चेत् । २८ ॥

वक्ष्यप्रपासेषु कर्ममपान्नोपपादे 'श्रयणं जुहोति'  
इति श्रयं विधाय 'तेन ह्यर्धं क्रियते' इत्युक्तम् । इदं  
वाक्यं श्रयंस्तुतिपरं इति विद्वान्देन उक्तं पूर्वपक्षी  
शङ्कते । ननु प्रष्टव्यसाधनत्वं यथा स्यात्प्रादी तथा न  
श्रयं इति स्वयं प्रष्टव्यसाधनत्वरूपेण अर्थेन धर्मेण  
रहिते श्रयं विषये स्तुतिः अन्वयस्या इति चेत् श्रयंश्रयं  
श्रयं ।

अर्थस्याभावे न्ययेत् । अर्थाभावे अन्वयीभावः ।  
'तृतीयास्तम्भोर्चतुस्तम्भ' ( पा. १।४।८४ ) इति  
अन्वयान्तायः । स्तुत्यवतन्मन्त्रस्य अर्थस्य अभावे सति  
स्तुतिस्तुतिवशात् । इति कुतूहलम् ।

श्रयंश्रयं अत्रकर्मण्यनुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोति इति  
वार्तिकम् ।

अर्थस्तु विधिनेपत्यात् यथा लोके । २९ ॥

वक्ष्यप्रपासेषु कर्ममपान्नोपपादे 'श्रयणं जुहोति'  
इति विधाय 'तेन ह्यर्धं क्रियते' इति श्रयंस्तुतिः  
क्रियते न हेतुवादः इति विद्वान्देनोपपादनात् सूत्रम् ।

अस्यत्यर्थे अर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकर्मण्यं नाम ।  
तदा च श्रयणं जुहोतीति विधिः 'तेन ह्यर्धं क्रियते'  
इत्येव शेषो भवति । यथा लोके बलवान् देवदत्तो यक्ष-  
दत्तादीन् प्रवहते इति । प्रष्टव्यत्वेऽपि प्रत्ययान्तो वर्त-  
मानो न सिंहं शार्दूलं वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते । ये तु देव-  
दत्तात् निवृत्तकृताः सानपेक्ष्य भवति । एवं 'तेन ह्यर्धं  
क्रियते' इति प्रष्टव्यप्रकरणेन सख्यः श्रयंस्य निवृत्तानि  
अन्वयानि अत्रकर्मण्यनि अपेक्ष्य भविष्यति । तस्मात्  
स्तुतिपर्ये वाक्यस्यैव ।

यदि च हेतुत्वविधेरेव निर्देशात्, सामान्या-  
दिति चेदुक्तव्यत्वात् सिद्धीनां स्यात् । ३० ॥

वक्ष्यप्रपासेषु कर्ममपान्नोपपादे 'श्रयणं जुहोति' इति  
श्रयं विधाय 'तेन ह्यर्धं क्रियते' इति तस्य स्तुतिः  
इति । वाच्य हेतुवादः येन दर्शयित्वादेरपि होमसाधन-  
त्वेन प्राप्तिः स्यात् इति विद्वान्देन उक्तम् । इदं सूत्रं  
तु अन्वयपूर्वत्वादेन हेतुत्ववशात्प्रतिपद्व्ययस्योपपादनात् इति

रेषा इति प्रत्ययस्यैवार्थात् इत्युक्तं पशुशोमाधिकरणे  
 फीस्तुभे । न चैतेषामन्तिरेतेनानदानस्य प्राप्तत्वात्  
 'अभ्युपगृह्यति दीर्घधिरा' इतिवत् नममान  
 विधायन'वन्, एतद्वाक्यभावे 'पञ्चावत्तैव वषा  
 कार्या' इति वचनेन एकप्रथमाभङ्गभवेन प्राङ्नाकार्या  
 पञ्चावदानान्तरविधेरावयवत्वात् वषारूपावयवद्वारेण  
 पशो साधनप्रतीतिहृदयादीना साधनत्वस्यैवमाप्तौ  
 श्रवदानस्य सुतराम्प्रति । अतश्च हृदयादिवाक्ये  
 प्राङ्नादानान्मा वषारसंस्कारकावदानस्यैव वा हृदयाद्यु  
 हृदिन विधानान्त् तेषामपि वषादेशे हृदिप्रसिद्धि ।  
 अथ एतान्दानेषु क्रमोऽपि पाठ्यदेव न तु श्रीन ।  
 यत्तु 'एकदाश वै पशोरदानानि तानि द्विदि' ।  
 इत्यनेनैकशक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकत्वं हृदयादि  
 वाक्यानामिति, तत्र, तथाचै 'हृदय, जिह्वा, वक्ष' ।  
 इत्येव गणनाऽपि तच्छब्दापेक्षितप्रत्ययविशेषसमर्पणे  
 पत्रे 'हृदयस्योऽप्यपि' इत्यस्य चेषध्यापत्ते ।  
 एतद्वाक्यभावे वषाया एव हृदिप्रत्ययेन हृदयादीना  
 हृदिप्रत्याभावात् हृदयादिप्रत्ययदानमात्रेणान्तौ द्विरव  
 दानस्य सुतरा विधानानुवन्तेश्च । आत्मन्मते तु हृद  
 यदिक्त्वैर्हृदयानुद्देशो वषासंस्कारकावदान एव प्रहृ  
 तेषु विहितं तद्विषयसंस्कारकत्वात् हृदयादिभिर्नानु-  
 पपन्न । विधानकत्वा तु आत्मानभेदेव न दोष ।  
 अतो हृदयदानमात्र हृदिप्रत्ययिनि सिद्धम् । असादि  
 प्रत्ययस्य निगनुत्तर ।

मण्डन-- 'तस्यावदेशे हृदयादि नायत् ।'  
 तस्य पत् ।

आवर-- 'एवैकादशस्येव स्यात् ।' तत् पत् ।  
 हृदि ।

- हृदयस्य आग्नीषोमीय-सर्वाण्य-भूतत्वात् ।  
 तस्य । इति सिद्धम् । सर्वान्ते चोदायनम् । अग्नी-  
 शोमीये विषय, अग्नीषो अमाय, आग्नीषोमाया  
 उदायनियम इति पूर्वपक्ष । संसर्ग २।२।।
- हृदयस्य तत्र वाक्येणैव एतदप्युक्तत्वात् ।

वि २।१।४।८, एकमेकादशिनोप्यपि । २।१।४।९, मित्र  
 जातीयपशुषु तु भेद । २।१।४।१९.

● हेतु अदृष्टयमिचार. अनुमानाद्भवम् । स यत्र  
 क्वचिद्वि दृष्टयमिचार नानुमानज्ञान जनयति ।  
 रत्नाकर पृ ३९५ ● हेतुश्लोभयसिद्धौ भवति । वा  
 ३।१।६।१२ पृ. ६९५ ● हेतु — तृतीयात्पञ्चम-  
 न्तात्पनरातुमितिप्रथोऽकशक्यत्वम्, यथा 'धूमनत्वात्'  
 इति । मणि पृ ३९.

● हेतुर्वा स्वादर्थ्यवस्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।  
 ३।२६ ।।

वक्ष्यमाणस्यैव 'कर्मभाषाणि ग्रहोति' इति प्रहृ  
 भूयते 'सूर्यं ज्ञोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्युक्तं  
 अत्रकरणत्वं होमसाधनत्वे हेतु प्रतिपाद्य स्यात् ।  
 अथपत्तोपपत्तिभ्या, अर्थनत्वात् उपपत्तेश्च । हिशब्दस्य  
 हेत्यर्थकत्वात् निरर्थकार्थवादवाक्यादिव प्रहृद्युपपत्तेश्च ।  
 इति तुलूहलम् ।

हेतु हेतुराविधि हेतुरासौ अज्ञानशानरूप  
 एव स्यात् । भवति हि तदा अर्थवत्त्वं अर्थोपपत्त  
 रूपं वृत्तं ज्ञातिलक्षकत्वा 'तेन हि भवत् क  
 शक्यते' इत्यन्तीत्या । एते वा भूतभवि'परशास्त्र  
 यथा कृतो यथाधुताय कृत्येन तद्वाक्यस्य अर्थवत्त्वं ।  
 यागभवेन 'होमकाले वर्तमानकालीनाप्रकारहेतुरा  
 मायेन न हेतुत्वविधिरतया अर्थवत्त्वमेव' इति  
 सिद्धातिगत्तया विवक्ष्य । उपपत्तिश्च अज्ञानरूप  
 पूर्वै साक्षात्प्रकारतामावेदसि परंपरया अद्वय  
 साधारत्वात् प्राङ्नास्येवैव साधकत्वमकाश । एतत् ।  
 कर्मभावहोमस्य साधकत्वात् तद्विज्ञानभावताया अवि-  
 ज्ञानसाधनत्वं हेतुत्वात् पूर्वनिष्ठकरणताया आग  
 दविधित्वादेव अद्वयत्वसाधकत्वात् होमसाधनत्वं  
 सिद्धम् । इति पूर्वपक्षः । इति कानुरिद्रक्षापाया ।  
 'विधिर्वा स्यात्' इत्यत्र पूर्वविधिरन्तर्वैकरीः  
 अनुपपत्त्वं ( १।२।२।१९ ) इत्यस्य अनुपपत्तं पूर्व  
 पक्षनीत्याया हेतुत्वात् । एतच्छब्देन च अर्थवत्  
 साधकत्वाया हेतुत्वात्साधारित्वम् । इति पूर्व

प्रातिपत्तरूपवाद्नाशधेयेन अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति साध्या  
 काट्यापुराणात् सूक्ष्म अभ्यूनक्तम् । इति सुधा,  
 प. ८८ ।

विधि स्यात् इति साधये अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति  
 साधनस्य नाशधेयो भवति इति, विधि स्यात् इत्यत्र  
 अभ्युपेक्षात् इति हेतु । अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति  
 हेतोश्च दर्शयित्वादेः, प्राप्ति इति साध्यं दृष्टव्यम् ।  
 इति सुधार्य ।

स्तुतिरनु शब्दपूर्ववात्प्रचोदना च तस्य । २७॥

वक्ष्यमाणेषु करम्भवात्प्रहोमेषु ' श्रुतौ जुहोति ' इति  
 श्रुतौ विधाय तस्य हेतुत्वेन ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इत्युक्तम् ।  
 तेन श्रुतौ सह दर्शयित्वादेरपि प्राप्ति इति पूर्वपक्ष  
 रूढौ प्रातः तृशब्देन निरस्यन् सिद्धात्  
 माह ।

' श्रुतौ जुहोति ' इति विधि । ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इति तस्य  
 स्तुति न तु हेतुवाद । शब्दपूर्वत्वात् अत्रत्यत्वे  
 इत्यसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वेदैक्यसमाधिगम्यत्वात् ।  
 चंद्रश्च श्रुतौ होमसाधनत्वे श्रुतौ अत्राकरणं हेतु  
 इत्याह, न तु दम्पादिरातमपि । अत्र तस्य च  
 दर्शयित्वादेरपि अचोदना इत्यत्र अत्राकरणं  
 तेषां हात य इति विधे अभावः । इति कुतूहलम् ।

अत्राकरणतया हेतुत्वस्य प्रमाणांतरानवसेयत्वेन  
 शब्दैक्यसमाधिगम्यत्वात् शब्देन च श्रुतौ होमकर्तृत्वे  
 अत्राकरणत्वस्य हेतुत्वविधानात् तस्य च ' श्रुतौ जुहोति ' इति  
 विधिसिद्धत्वेन हेतुत्वस्य तया स्तुतिमाणाधेरावगतौ  
 श्रुतौ प्रचोदयित्वात् तदवच्छेदे होमे दर्शयित्वादे  
 अचोदना इत्यत्र तस्य माध्यतया व्याख्यातम् ।  
 इति सुधा पृ. ८८ ।

एतदेव तस्य अत्राकरणस्य होमसाधनतया कल्पेन  
 शब्देन चोपमानतया इत्यात् दम्पादिराकरणत्वात्  
 अचोदना इत्यर्थेनम् । सुधा पृ. ८९ ।

व्यर्थे स्तुतिरन्याद्येति चेत् । २८ ॥

वक्ष्यमाणेषु करम्भवात्प्रहोमेषु ' श्रुतौ जुहोति ' इति  
 श्रुतौ विधाय ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इत्युक्तम् । इदं  
 वाक्यं श्रुतौ स्तुतिपरं इति सिद्धान्तितया क्ते पूर्वपक्षी  
 शङ्कते । ननु प्रत्यासत्तासधनता यथा स्वात्पदादी तथा न  
 श्रुतौ इति न्यर्थे प्रत्यासत्तासधनत्वरूपेण अर्थेन यथैव  
 रक्षिते श्रुतौ विषये स्तुति आश्रय्या इति चेत् पूर्वपक्षी  
 प्रयात् ।

अर्थेन्याभाषो व्यर्थम् । अर्थाभावे अर्थ्यगीमाष ।  
 ' तृतीयसप्तमोर्गुह्यम् ' ( पा २।४।८४ ) इति  
 अर्थाभाषाम् । श्रुतौ वक्ष्यमाणस्य अर्थस्य अभावे सति  
 स्तुतिरनुचिता । इति कुतूहलम् ।

श्रुतौ अप्रकृत्यत्वात्तुपपत्ते स्तुतिर्न प्रयोति इति  
 व्यर्थिकम् ।

अर्थगत्तु निविशोपत्याद् यथा लोके । २९ ॥

वक्ष्यमाणेषु करम्भवात्प्रहोमेषु ' श्रुतौ जुहोति ' इति  
 विधाय ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इति श्रुतौ स्तुति  
 क्रियते न हेतुवाद इति सिद्धान्तोद्देश्यं सूच्यम् ।

असत्त्वो अर्थोऽस्ति स्तुत्यात्मनवकरणत्वात् नाय ।  
 तदा च श्रुतौ जुहोतीति विधे ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इत्यत्र  
 दोषो भवति । यथा लोके बलान् देवदत्तो वक्ष्य-  
 दत्तादीन् यमहते इति । प्रत्यहन्तेऽपि बलान् यमहते  
 मानो न सिद्धं शार्दूल वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते । ये तु देव-  
 दत्तान् निवृष्टवला तान्पेक्ष्य भवति । एव ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इति  
 प्रत्यासत्तासधनेन सत्त्वात् श्रुतौ स्तुतिगमि  
 अत्राणि अत्राकरणानि अपेक्ष्य भवित्यति । तस्यात्  
 स्तुतिरनुचिता वाक्योप ।

यदि च हेतुत्वमिति चेत् निर्देशात्, च ।  
 इति चैदन्त्यस्य विधीना स्यात् । ३० ॥

वक्ष्यमाणेषु करम्भवात्प्रहोमेषु ' श्रुतौ जुहोति ' इति  
 श्रुतौ विधाय ' तेन ह्यत्र क्रियते ' इति तस्य स्तुति  
 कृता । नात्र हेतुवाद येन दर्शयित्वादेरपि ' तेन प्राप्ति  
 स्यात् इति सिद्धान्तितया उक्तम् । इदं तु अभ्युपेक्षयादेन  
 हेतुवादस्वीकारेऽपि दोषमयम्



करणस्य समन्तरं अभ्यन्तहितपूर्व) विरोधाधिकरणा-  
भ्युत्पन्न- (१।१।१) हेतुभूतेहेतुद्वयानुपस्थित्वात्तन्मेषामि  
प्रमाणानुशासनस्यप्रतिपादनपरश्च वा विरोधाधि-  
करणप्रमाणत्वं न तेन पृथक् सगत्यापेक्षा । सोम.  
१।१।१.

● 'हेतुमति च' ( पा. ३।१।२६ ) प्रयोजक-  
भावात् प्रेपणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं  
प्रेरयति भावयति । सि. औमुदी.

● हेतुवदर्थनादाः धर्मो स्तुतिद्वारा प्रमाणम् ।  
वि. १।२।३.

● हेतुवन्निगदः अर्थवादः 'श्रुतं लुद्धेति' 'तेन  
ज्ञानं क्रियते' इति । याव. प्र. ५.०. ● हेतुवन्निगदः  
'स वै भ्रुगमेतान्तेऽस्तिवारयति ततो हि प्रथमामाश्र-  
यागौ वक्ष्यन् भवति' इति । वा. ३।०।१।५,  
● हेतुवन्निगदान्तां अर्थवादप्रसक्तम् । ३।६।०।१०  
प्र. १०५.२.

हेतुवन्निगदाधिकरणम् । हेतुवत् निगद-  
मानमपि वाच्यं सातक्यैः ।।

हेतुर्ना स्वादर्थवन्त्योपपत्तिभ्याम् । १।२।३।  
२६ ।।

भाष्यम्— अथ ये हेतुवन्निगदाः 'श्रुतं लुद्धेति,  
तेन ज्ञानं क्रियते' इत्येवमादयः । तेन सदेहः, किं  
स्तुतिस्तोया कार्यस्य हेतुरिति । किं प्राप्तम् ? देवः  
स्वादेश्चरणा होमाय । ननु अपरिदि कार्यकारणभावे न  
हेतुत्वैः । सत्यमेवं लोके, विधाविध्यते तु वचनेन  
वेदे । श्रुतं होमे कर्तव्येऽसकृत्य हेतुरित्युपदिश्यते ।  
किं प्रयोजनम् ? अन्यदपि दृवीतिद्वाराप्रकरणं वा  
तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति । कुर्वः ? तस्याप्यत्र-  
विषयानुपपत्त्या, शक्यते च तेनाप्यस्य कर्तुम् । एतद्वि-  
कृत्ये हेतुत्वये । न हि वर्तमानकालः कश्चिदस्ति,  
वर्षान् प्रतिनिर्दिश्यात् । हेतो व भुक्तिः श्रद्धः, स्तुते  
पञ्चान् । यदि च दृवीतिद्वारादि न साक्षात्क्ष करोतीति  
नाशकत्वमित्युच्यते । व्यर्थं तस्मिन् श्रुतंस्तुतिवर्धिका

स्यात् । श्रुतमपि हि न साक्षात्क्ष करोतीति तेन जिना-  
ऽर्धेन श्रुतं स्तुतिर्वैयर्थ्यते ।

वा— इह ये हेतुवन्निगदन्ते हिशब्दादिभिर्न च  
परमाथेहेतवस्तु लडाहरणम् । तत्र यदि तावद्धेतुता  
विधीयते ततः पूर्वमेव सत्वम् । यदिह हेतुत्व तच्छ्रुतं  
होमसङ्घं प्रवि न वाविहितोऽसावस्तीति कस्य हेतु-  
त्वयेते । अथ भूतानुवादमात्रं तच्च वासुक्षेपिष्ठव्यवहृत-  
मित्यन्तारव्यवहृतत्वात् । उच्यते । न तावदेतौ न वाच्येन  
हेतुत्व विधीयते । न च भूतानुवादमात्रं किं तर्हि हेतो  
पस्तिद्विपूर्वैकत्वात्सिद्धत्वात्तदुपदिश्यत्वात् वाच्यत्वसिद्धत्वात्  
तवाभावात्सिद्धत्वात्तदुपदिश्यत्वात् । याऽपि वाच्यवादा  
काटका कस्यादिति वाऽप्यनेनेव हेतुना निगदयते इति  
मन्वते । अथाप्यर्थवादव्य तयाऽपि तदन्वयिणीहेतुत्व-  
मेवेति सर्वानुपपत्तिविय विज्ञायते ततश्च हेतुत्व-  
स्तिवति पूर्वं पक्षः । सन्वयस्य च विधेयत्वात्तद्वत्  
मेव हेतुत्व होमस्येति वदति । 'नन्वपरिदे कार्य-  
कारणभावे' इति । केचिदाहु । कार्यकारणयोरे-  
वानुमानम् । तथा च दम्भेन्द्रियकारणभेत्स्यमपि  
वदयति । तन्वयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि कृचि-  
नादीना अचिरोद्गतयोहिण्यादिप्रतिबन्धितहेतुत्वैर्दनात् ।  
अतो वाच्यत्वमत्रस्यैव । सर्वकारणत्वमत्र स्यते । ननु  
होऽप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् । सताम् । अथ  
स्मिन्नेव तु सत्ये एति पश्चात्परिद्वयत्वेनममम-  
मानाभ्यन्तरोपलक्षणत्वैरुपपन्नस्यति । यदा शक्यविभाग्य  
यथोरेव हि श्वातिप्रहणकाले गुण्यगमसामर्थ्याप्रमा  
कार्यकारणभाविष्येन साऽप्युभया तथैव हेतुता । अथ  
योदाहृतविषयहेतुत्वप्रमाणमेतत् ।

अनिगामावो दानेककार्यकारणत्वात्सामिहचरणाभा-  
विप्रमेदमिना, तत्राद्यकरणता होमे हेतुत्वैरुपपन्नाना  
संबन्धान्तराभावात् कारणत्वेन स्यात् । तस्यापिदि  
तस्मान् हेतुत्वैः । सत्य लोके हेतुत्वप्रहारकारणत्वमय  
प्रमाणत्वैरेण सन्वयप्रतिद्विर्देव्यते वेदे तु दिगन्त-  
प्रतिपादिहेतुत्वात्तदुपपत्त्या संबन्धामिष्यापि दृष्टान-  
वचनं कस्यैव वयदप्रकरणं तेन तेन लुद्धेतीति, तेन

चोपपन्न हेतुरम् । ' किं प्रयोजनम् ' इति । यदि च हेतुवन्निगदेत्यनेनाभिप्रायेण । अपरस्त्वाद् द्याती सिद्ध्या सांख्यसाधनसाधनयो होम. सिद्धो भवति । ' कृतः ' इति । स एव सिद्धान्ताभिप्रायः । अथवा कुतो दर्विषिटादेः साधकतमत्वम् । इतरस्त्वाद् अन्न-द्विवासां तावत्तत्साधनसाधनो होम. सिद्धो भवति । ' शक्यते च तेनापि ' इति । उपपत्तिशब्दस्यार्थः । पूर्वेण तु समानार्थता गम्यते । तेन विशया । शक्यमभिप्रायमेतत् । यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथयित्वाधकतमत्वेन विशयितुम् । अथवाऽर्थवत्त्वं अणविक्रमिर्दंशालम्बनमुपपत्त्या पुनर्थमानाप्रक्रियस्य हेतुनाभिधानात्तादृशस्य होमं प्रयत्नमुपपत्त्याशङ्क्योपपत्तिं वदति । शक्यते च तेनेति । तत्र चोदयति । एतद्धि क्रियत इत्युच्यते तत्रच शक्यत इत्यभिधीयते । वर्तमानक्रियत्वात्तं भवादित्युत्तरम् । यद्वा स्वयमेवाऽऽशङ्क्य परिहरति । ' यदि च न दर्शितिरादि ' इति । उभयोः परामर्शः । साधकतमत्ववर्तमानस्ये चोत्तरं न विद्येते शूर्पेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् तेन यथा तत्र स्तुत्यर्थं कथञ्चित् विद्यते तथा मम हेतुर्थं इत्यविशेषः । ' हेतो च भुक्तिः ' इत्यादि, अर्धेन्द्रवाक्यसंनिधेशोपाटन्ते द्रष्टव्यम् । ' स्तुतो लक्षणम् ' इति । अन्नकरणत्वेन सर्वजनानामितेन प्राशस्त्ये लक्ष्यते । ' शूर्पेण ' इति चास्मिन् पक्षे निर्यानुवाद्योऽन्नकरणत्वान्येनेव प्राप्तव्यं । इत्थं वा सृत्तगमनिष्ठा । तथार्थपरता तावदर्थेयादात्मप्रयोजनवत्तरत्तमुपपत्तिरित्यप्रसिद्धम्, संभ-धोऽपि कारवन्निवाक्यथाशयणात् । तस्माद्धेनुः ।

स्तुतिरितु शब्दपूर्वत्वाच्चोदना च तस्य । २७॥

भाष्यम्— न खेतदस्ति, शब्दपूर्वशोऽयमर्थोऽन्नकरण हेतुरिति । शब्दश्चान्नकरण शूर्पेहोमे हेतुरित्याह । न च दर्शितिरादीमे, तेन शब्दपूर्वे शूर्पे, न च दर्शितिरादेशोदना ।

पा— शूर्पेणेति सापरकरणमिक्तिभूयैवात्रकद्रो होमे गानुमानिर्देशनिषिद्धरिभिः सह बाधविकल्पसमु-

चयान्प्रतिपद्यते । होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नाप्यस्यार्थवते । अनुत्तिषातायामेव च दर्विषिटादिभूतो शूर्पे प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिब्रज्जाति । तेन ब्रवीति— ' अचोदना च तस्य ' इति । हेतुवन्निगदश्च स्तुत्युपपद्यमानः सन्नभूतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति । शूर्पेभ्रुतिश्च विष्णुदेशपाति-यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तुं न युज्यते । तस्माद्यद्वाऽन्नकरणत्वादित्येव कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वात्प्रयत्नप्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अथवाऽन्नकरणत्वादिति भुक्तिवृत्तमेव । तत्र यथाभूतं विष्णुदेशो हेतुतामप्रतिपद्यमान तदनन्तराकाङ्क्षिताद्योपपत्तित्त्वेप्येवशायास्त्यहेतुरवधार्यते, अन्नकरणत्वात्प्रगस्त इति । कल्पनाद्वयेऽपि च लोकेप्रसिद्धदृष्टान्तरामान्नाभूततद्वाक्यानुमानमसङ्गो भविष्यति । सिद्ध हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमन्नकरणानां च प्रशस्तावमिति । अचोदना च तस्येति व्याख्यानन्तरम् । तत्र हि यद्यन्नकरणं तद्योच्यते न च दर्विषिटादीनां करणता साधकतमस्य पाकादेः करणरतात् । एव चोत्तरस्युपपत्तयति ।

व्यर्थं स्तुतिरन्याप्येति चेत् । २८ ॥

भाष्यम्— इति पुनर्थदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

पा— यत्पुनः शूर्पेऽप्यन्नकरणत्वात्तुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ।

अर्थस्तु विधिज्ञोपत्वाद् यथा लोके । २९ ॥

भाष्यम्— अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशोभे हि स विवेकदा भवति । संवादश्च स्तुतिवचनरतेन, यथा व्यर्थं शूर्पेणान्नं क्रियमाणं जानीमः, तथा शूर्पेणान्नं क्रियते इत्येव गम्यते । तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानमिरुपदिशति । एतदस्ये एष दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधी हि न परः शब्दाद्यैः प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन् वेदः शक्यमर्थे विदध्यात् । अस्मत्पक्षे तु एष परशब्दः परत्र वर्तते । यथा लोके ' यत्तान्देवदत्तो यत्तदानीन् प्रसूते ' इति । प्रसूतबलेऽपि चत्तच्छब्दो वर्तमानो न सिद्धे शब्दलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निष्कृष्टवत्त्वान्नापेक्ष्य भवति । एत तेन

कस्मिन् चित्त इति प्रकृतज्ञकरणेन सत्त्वः शून्यस्य, निष्कृष्टानि अस्मानि अन्तःकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति ।

वा— अस्मत्परते अर्थादस्ति हेतुत्वात्प्रवृत्तकरणत्वं नाम, वाक्यदोषो हि मन्व्यात्प्रवृत्तदोषोऽप्यसि प्रतिपद्यते तथा च विषयात्प्रवृत्तदोषश्च मनुजदेवेन भवितव्यमनु-  
शब्दश्च यथाविज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाम्यनुज्ञात-  
यादृशं वचनमत्र प्रकृतं शून्यं पदप्राप्त्यादृशमित्यर्थोऽस्ति इति । अनेन वर्तमानापदेशो न्यायक्यातः । तस्मात् हि  
इत एव करिष्यमाणं वा स्तोत्रं श्रित्येते इच्छन्त्येते । कथं  
स्युतिः, सर्वलोकस्य भूतमविष्यद्नादर्शनं वर्तमानोपेक्षा-  
संगुणमार्गदर्शनमात्रलोकेनेनेन च कालात्करेऽपि तत्र श्रुति-  
रिति श्रित्येते एवामेतादृशमित्युच्यते । अथवा अत्रानिपा-  
शब्देनैवमानतामत्रक्रियावाच्येवोपेक्ष्यं स्तोत्रम् । तस्मात्  
ज्ञानार्थं साक्यतिश्रमेणाभिव्यक्तिमिश्रशक्तिरूपत इत्युक्ते  
स्युतिर्भवति । न साक्यत्वमिवास्मात् । तत्र तु विधिवत्-  
वत् सुव्यवहारात्प्रवृत्तमानत्वोपेक्षयाऽपि दोषः । किं  
वाक्यम् । विधानं ह्यस्यतानुसंगमार्थविषयम् । तत्र  
यथाभूतादप्यभावरूपं लिप्यभावरूपम् । एतदेव ३३६-  
विधौ हि न पराशब्दायैः प्रयोजनम् । इति । पर-  
शब्दायै हि एषासासु प्रयोजनम् । तद्विहं भूतमविष्य-  
द्विषयावित्तं शक्तिवर्तमानतावाचित्येन वा स्वार्थे वर्त-  
मानताविषयायै शब्दः कर्तव्यः ।

विधिविषयान्ते शब्दायै साधकत्वव्यवहारिणी त्वनीया ।  
न भूतप्रवृत्तं पुनश्चिदस्ति त्वमभाषणम् । अथ  
सुव्यवहारमिच्छतः । तत्रोच्यते । न च वर्तमान साधकत्वम-  
भोक्तारिण्यु वेदाः प्रवचनमपि विदुष्यात् । न हि सर्व-  
मानसोक्तिवैश्वं शून्योऽस्ति साधकत्वमेव वा पाकेन हेतु-  
वचनेन तस्मात्प्रवृत्तदोषे विप्रतिपद्यते । अस्मत्परते  
हेतुत्वात्प्रवृत्तदोषश्च मनुजदेवेन भवितव्यमनु-  
शब्दश्च यथाविज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाम्यनुज्ञात-  
यादृशं वचनमत्र प्रकृतं शून्यं पदप्राप्त्यादृशमित्यर्थोऽस्ति  
इति । अनेन वर्तमानापदेशो न्यायक्यातः । तस्मात् हि  
इत एव करिष्यमाणं वा स्तोत्रं श्रित्येते इच्छन्त्येते । कथं  
स्युतिः, सर्वलोकस्य भूतमविष्यद्नादर्शनं वर्तमानोपेक्षा-  
संगुणमार्गदर्शनमात्रलोकेनेनेन च कालात्करेऽपि तत्र श्रुति-  
रिति श्रित्येते एवामेतादृशमित्युच्यते । अथवा अत्रानिपा-  
शब्देनैवमानतामत्रक्रियावाच्येवोपेक्ष्यं स्तोत्रम् । तस्मात्  
ज्ञानार्थं साक्यतिश्रमेणाभिव्यक्तिमिश्रशक्तिरूपत इत्युक्ते  
स्युतिर्भवति । न साक्यत्वमिवास्मात् । तत्र तु विधिवत्-  
वत् सुव्यवहारात्प्रवृत्तमानत्वोपेक्षयाऽपि दोषः । किं  
वाक्यम् । विधानं ह्यस्यतानुसंगमार्थविषयम् । तत्र  
यथाभूतादप्यभावरूपं लिप्यभावरूपम् । एतदेव ३३६-  
विधौ हि न पराशब्दायैः प्रयोजनम् । इति । पर-  
शब्दायै हि एषासासु प्रयोजनम् । तद्विहं भूतमविष्य-  
द्विषयावित्तं शक्तिवर्तमानतावाचित्येन वा स्वार्थे वर्त-  
मानताविषयायै शब्दः कर्तव्यः ।

साधकत्वमित्युच्यते । अनेन वर्तमानापदेशो न्यायक्यातः । तस्मात् हि  
इत एव करिष्यमाणं वा स्तोत्रं श्रित्येते इच्छन्त्येते । कथं  
स्युतिः, सर्वलोकस्य भूतमविष्यद्नादर्शनं वर्तमानोपेक्षा-  
संगुणमार्गदर्शनमात्रलोकेनेनेन च कालात्करेऽपि तत्र श्रुति-  
रिति श्रित्येते एवामेतादृशमित्युच्यते । अथवा अत्रानिपा-  
शब्देनैवमानतामत्रक्रियावाच्येवोपेक्ष्यं स्तोत्रम् । तस्मात्  
ज्ञानार्थं साक्यतिश्रमेणाभिव्यक्तिमिश्रशक्तिरूपत इत्युक्ते  
स्युतिर्भवति । न साक्यत्वमिवास्मात् । तत्र तु विधिवत्-  
वत् सुव्यवहारात्प्रवृत्तमानत्वोपेक्षयाऽपि दोषः । किं  
वाक्यम् । विधानं ह्यस्यतानुसंगमार्थविषयम् । तत्र  
यथाभूतादप्यभावरूपं लिप्यभावरूपम् । एतदेव ३३६-  
विधौ हि न पराशब्दायैः प्रयोजनम् । इति । पर-  
शब्दायै हि एषासासु प्रयोजनम् । तद्विहं भूतमविष्य-  
द्विषयावित्तं शक्तिवर्तमानतावाचित्येन वा स्वार्थे वर्त-  
मानताविषयायै शब्दः कर्तव्यः ।

यदि च हेतुत्वविशेषेण निर्देशान्, सामान्या-  
दिति चेदव्यवस्था विधीयतेत्याम् । ३० ॥

आप्यम्— यद्यपि च भवेदव्यवस्था हेतुत्वविशेषेण  
प्रवृत्ततायां, तथापि शून्यं प्रवृत्ततायां । प्रवृत्तप्रकरण  
हेतुरिति विज्ञाप्यते । अतः शब्दं प्रवृत्ततायां, न दर्शित-  
तायां । तद्वि निर्देशकत्वे, यथा तु शून्यत्वमिति,  
तस्मात् शून्यं ज्ञेयत्वम् । यथा यस्मात् प्रवृत्तप्रवृत्त-  
द्विषयत्वेन नैव एव दम्भमिति, नानाविधं यथाप्रवृत्ततायां  
दृष्टव्यमिति शक्यते । अथ तत्र, येन येनात्तं विषयं  
यथायथा शून्यत्वमेव, तेन तेनात्तं हीमं विषयं  
इति । अथवासा विधीयते स्यात् नैवति । अतः ३३६-  
३३७ विषये । तत्र यावदुक्तं शक्यत्वमिति, साधकत्वम-  
कारणमेव ज्ञेयोऽस्ति । अस्मात्परं पुन शून्यं प्रवृत्तं ।  
हेतुत्वात् तत्र विषये इति त्वानुसंगमत्वात् न च पुनश्च-  
शावनाय, किं तद्वि प्रवृत्ततायां । अथादेव प्रवृत्त-  
स्यापि हेतुत्वमिति शक्यते ।

वा— अगुणित्वानुसंगम् । अतः हेतुत्वम-  
तथास्ति न दर्शिततायां प्रवृत्तं । अतः । अतः हि  
विषयात्मकत्वात् हेतुत्वमिति । अतः । अतः हि  
प्रवृत्तं, अतः नैव दृष्टा-प्रवृत्ततायां साधकत्वम् ।  
तत्रानुसंगे च अतः प्रवृत्ततायां प्रवृत्ततायां, अतः ।  
अतः प्रवृत्तं हेतुत्वमिति शक्यते । अतः । अतः हि  
प्रवृत्तं । अतः । अतः हि प्रवृत्ततायां प्रवृत्ततायां, अतः ।

हेतुत्वात्तत्र तद्वत्तमेवाप्रकरणत्वं वक्तव्यम् । सनिषेध-  
 लक्षणात्तत्र तद्वत्तमेव तद्वत्तमेव । लोकेऽपि च य धर्मिण  
 प्रतिज्ञाय यो हेतुत्वदिदृश्यते स प्रथमं तावत्तद्वत्तमिदोपा-  
 त्तमेव प्रतीयते । तदारम्भस्य तु साध्यासाधुगमा-  
 भावात्सामान्यमात्रं विवक्षितमिति दृष्टान्तप्रयोगेलाया-  
 मेवावधारिते, वेदहेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्य-  
 सन्वोऽप्यगते न विशेषात्मना सोऽधुनेनार्थापरया  
 कल्पनीय । तत्र विशेषम्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च  
 तत्परित्यागमिन्निसंस्थासंभवाद्दुपात्तविशेषमात्रोपसंहृता-  
 न्यधनुषचित्तद्वत्तमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति । तद-  
 कल्पनं हि हेतुनिर्देशं श्रुतो विरुध्यते । यदि  
 तु दक्षिणदिगादिगताम्भकरणत्वहोमसंघे धानिनाभागे न  
 कल्पने । न किञ्चिच्छ्रुतं दृष्टं वा नाप्रकल्पते । तस्मादी-  
 दृशं दृष्टान्तवचनं कल्पयति यच्चच्छ्रुतं प्रसक्तं तेन तेन  
 सुहोतीति । तदेतद्विरोधदृष्टमनुमानम् । लोकेऽपि  
 नृणामुपदर्शनात्तुगासिरेवानुमीयते नास्मिन्मात्रम् । यथा  
 च गमनं गोशब्दस्तुपचित्तिमिच्छत्वेन उपादीयमान  
 साक्षादिमस्यामानवप्रत्ययोत्तरकालं तद्वत्तमेव निमित्तं च  
 प्रतिपद्यते न गतुमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था  
 तथा शूर्पणखसंकरणदेशरत्नदेगात्ता यगत्हेतुत्वप्रसङ्गः ।  
 तत्रैतावानयं स्यात् । यद्यदप्रकरणसमर्थं शूर्पं तेन  
 तेन होतव्यं न दक्षिणदिगादिप्रसङ्गम् । यथा बल-  
 दुपध्मानेऽमी दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मतो न  
 दहेत् न गृह्णादयो बलदुपध्मता दहन्ति । तस्यद्व-  
 यत्सा । यदि पुनः शूर्पणखसंकरण-यतिरेकेण महा-  
 सामान्यं विवक्ष्यते ततो यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य वा  
 निदक्षमिच्छतां निघटं इत्यप्यवतिरवाद्धोमाहितं तत्र य-  
 मात्प्रागुक्तं सन्नर्थरोऽन्वयप्रकरणशब्दः । तस्मादन्व-  
 हेतुत्वेन हेतुत्वमेव वरमिति ।

शा— एव आनर्थक्यप्रतिषेधिनो विधिप्रतिषेधिन-  
 नश्च अर्थवादो निवारिता । इदानीं हेतुप्रतिषेधिनो  
 निवारणे । एव श्रुते ' शूर्पेण सुहोति तेन दक्ष  
 क्रियते ' इति । तत्र सद्यश्च किं शूर्पेण होमे कर्तव्ये  
 अत्रकण्ठता हेतु उच्यते अर्थवाद इति । तत्र हि शब्द-

श्रुत्या हेतुत्व गम्यते, लक्षणया प्राशस्त्यम् । अनर्थक्य-  
 प्रायश्च अर्थवादः । हेतुरतु अर्थवान् । कः पुनरर्थो  
 हेतो ! येन येन अत्र क्रियते शूर्पादिभ्योनापि र्वा  
 पिठरादिना तेन तेनापि होमसिद्धि हेतो प्रयोजनम् ।  
 कथमप्रसिद्धायाः 'साप्ती हेतुत्वव्यपदेशः ? अत एव हेतु-  
 व्यपदेशात् व्याप्तिमन्तरेण अनुपपन्नमानात् व्याप्ति  
 वचनं कल्प्यते, येन येन अत्र क्रियते तेन तेन होतव्य-  
 मिति । तेन वचनेन सर्वानुपपन्नविधायिना शूर्पस्यापि  
 होमसाधनत्वसिद्धे ' शूर्पेण सुहोति ' इति अनुपपन्न-  
 वादः । तेन ईदृशमिदं वाक्यं श्रुतात्तुमिन्नैकदेशानिष्यन्न  
 शूर्पस्य होमसाधनत्वं अत्रकण्ठतात् हेतो, अतः शूर्पं  
 अन्वत् वा यत् अत्रकण्ठं तेन होतव्यमिति पूर्वं पक्षः ।  
 सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तुनीयाश्रुत्या कण्ठत्वं गम्यते, न  
 तत् आनुमानिकैर्दर्शयिष्यति विधिकरितुमर्हति । न च  
 वेदेन उच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुत्वपक्षे, वेद-  
 स्यैव तत्र प्रमाणत्वात् अर्थवादस्तु अपेक्षितं प्ररोचना  
 र्थत्वेन । तस्मादर्थवादत्वम् । एव च अप्रसिद्धव्याप्ति  
 वचनव्यपदेशो न भविष्यति । ' क्रियते ' इति  
 च अर्थमाने वर्तमाननिर्देशः प्ररोचनार्थत्वे युक्तो  
 भवति । नहि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीति वादृशी  
 वर्तमाने । तेन इत्यर्थत्वेन लक्षणया वर्तमाननिर्देशो  
 युक्तः । विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकं लक्षणव्यवयम् ।  
 तस्मात् अर्थवादवम् ।

सोम— यदृक्तं सर्वेषां विधिप्रतिगदानां स्तुत्यर्थत्व-  
 मिति, तदयुक्तम् । केपुचित् हेतुविधिसंभवात् इति  
 पूर्वाधिकरणोक्ताऽऽख्येण प्रसङ्गे सगतिः । सूत्रार्थस्तु-  
 ' तेन दक्ष क्रियते ' इति हेतुविधिः स्यात्, तथा  
 सति दक्ष्यदीनामपि होमसाधनत्वलाभेन अर्थवत्त्वात्  
 हिशब्दश्रुत्युपपत्तेः ।

वि— 'तेन दक्षमिति प्रोक्तो वादो हेतुत्वस्तुतिः ।  
 दिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पमन्वस्य साधनम् ॥, शूर्प-  
 साधनता प्रीति नाश्रीने सा विकल्प्यते । अतो  
 निरर्थको हेतु स्तुतिस्तस्मात्प्रसिद्धा । '

भाट्ट— चातुर्मास्ये 'शूर्वेण उद्योति' इति  
 शूर्वेणकहोमं विधाय भुते 'तेन ह्यन्नं क्रियते'  
 अर्थवादे न स्तुतिलक्षणम् । अपि तु होमगाधनाये  
 माद्ये अन्नकरणत्वस्य हेतुत्वं विधीयते । न ह्यन्न पूर्व-  
 वत् भान्यत्वं इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति, हिमब्दश्रुत्वैव  
 हेतुव्याभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नः यथा-  
 ट्ठनकरणं तेनतेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति ।  
 तत्रश्च शूर्वादन्वयापि दर्शयित्वादेहोमसाधनत्वप्रतीतेः  
 विधौ शूर्वपदप्रत्ययानुसारेण वा । यद्वा-  
 त्त्वन्त्येन शूर्वस्यैव परामर्शात् तद्वत्तमेवान्नकरणत्वं  
 हेतुः । तेन च विशिष्टव्येव व्याप्तिकल्पनात् अन्नकर्मणा-  
 मर्थशूर्वत्वानुसारेण न विशिष्टव्यं शूर्वपदमन्वया नैय-  
 निति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु— क्रियते इति  
 लट्ठननिर्देशान् वर्तमानान्नकरणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम् ।  
 न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति । अतो लट्ठ-  
 भूयमभियन्तरेणान्तरलक्षणं विधौ तवाप्यावश्यकम् ।  
 यद्यपि चेद्यं प्रादास्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटयनस्य ममाप्या-  
 वश्यकम्, तथाऽप्यनुवादस्यत्वात् प्रादास्त्योपवादकत्वाच्च  
 न दोषः, वर्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः । किंच,  
 अपेक्षितप्रादास्त्यपरत्वे संभवति नानपेक्षितहेतुपरतयाद्री-  
 षारो युक्तः । अतः सिद्धं सर्वेषामर्थवादानाम् स्थावकत्वेन  
 प्रमाण्यम् ।

- मण्डन— 'स्तुतिः शूर्वेऽन्नेहेतुत्वम् ।'
- शंकर— 'शूर्वे हेतुविधिर्नास्ति ।'
- हेतुवन्निगादाधिकरणं अर्थवादाधिकरणस्यैव शेषः ।  
सु. प्र. २३,
- हेतुविधिः अर्थवादः — 'चतुर्मासीत्याद्यानि  
भवन्ति, स ह्यनानुयाजान् यश्च्य भवति' इति । याळ.  
प्र. ५२, ● हेतुविधिर्मन्त्रः — 'इन्द्रो वामुगन्ति हि'  
इति । प्र. ६१.
- हेतुविधिसरूपो मन्त्रः — 'दादशार न हि  
त्त्रण्य' इति । याळ. प्र. ६२.
- हेतुविपर्यये प्रायेण कार्यविपर्ययो दृश्यते ।  
पा. २।१।१।११ प्र. ६३६.

● हेतुहेतुमतोर्लिङ्गा विधिः — 'यदि ब्राह्मणो यजेत'  
इति । याळ. प्र. २९.

● हेत्याभासाः । अनुमितिकारणीभूताभासप्रतिरोधि-  
 यथार्थज्ञानपकारो हेतुनिष्ठो दोषः हेत्याभासः । भवति च  
 असिद्धत्वं—अनैकान्तिमत्त्व—वाचकवादिज्ञानाभावः प्रति-  
 बन्धकामावधिषया अनुमितिकारणीभूतः तदप्रतिरोधि-  
 प्रनापत्तारकत्वं असिद्धत्वादीनाम्, तेन हेतुनिष्ठो दोषो  
 हेत्याभासः । यादृशप्रतिरोधविषयत्वेन यथार्थज्ञानस्य अनु-  
 मितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं इति यावत् । यद्वा तादृशप्रना-  
 विषयत्वम् । ( तत्र इत्यस्य स्थाने ) तेन दुष्टो हेतुहेत्या-  
 भासः । 'शूर्वो वह्नित्यभिचारी' इत्यादिभ्रनगरणाय  
 यथार्थेति । उपाधिवारणाय कारणेति । उपाधिज्ञानस्य  
 साक्षान् प्रतिबन्धक-प्रभावेन तदभासस्य अनुमितिप्रयोज-  
 कतया हेतुत्वामावात् ।

ते ( हेत्याभासाः ) मयः असिद्धान्नैकान्तिकतापकाः ।  
 तत्र अस्मिदि. स्वरूपासिद्धिः. संबन्धासिद्धिः. व्यतिरेका-  
 सिद्धिः. आश्रयासिद्धिः. न्यायपरत्वासिद्धिः इति पञ्चधा ।  
 तत्र हेत्वसिद्धिः. स्वरूपासिद्धिः । ' बुद्धो धनान्धर्मवेदी  
 सर्वज्ञत्वात् ' इति । अत्र सर्वज्ञत्वं हेतुः अपसिद्धः ।  
 पक्षे व्याप्यत्वेन अभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धि इति  
 अक्षयादीपमते तु ईश्वरे प्रसिद्धिसत्त्वे बुद्धे तदभावात्  
 अद्यतिः ।

पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतुतावच्छेदकसर्वज्ञत्वेनाभासः  
 संबन्धासिद्धिः । बहिरदाहकः स्वीयत्वात् इति ।

पक्षतावच्छेदकहेतोरभेदे 'व्यतिरेकासिद्धिः' । गोशब्दः  
 सास्नादिमद्वचनः गोदाब्दस्यैव इति । अयमथाश्रया-  
 नैकान्तिक इति अक्षयादीपाः । इदमेव पक्षमाश्रयित्वं  
 अमाचारस्यैव । अत्र भाष्येन साध्याभासस्यैव  
 अनुमितिप्रतिक्रयो दूषकतानीयम् ।

पक्षासिद्धिः आश्रयासिद्धिः । आश्रयानो नियः  
 नियवचनद्वयत्वात् इति । शौत्रान्तिकं ( कौर्त्तं ) आश्रया-  
 मानवादिनं प्रति आश्रयसिद्धिः । पक्षावच्छेदक-  
 सिद्धिरपि सा । काश्चनमयपर्ययो वह्नित्वात् इति ।

परोपदेशो होतवृत्तिर्न व्याप्यरासिद्धिः । यथा वायु श्वाकादाय भग्नित्य, मूर्तत्वात् इति । ' माप्ये सात्पतागच्छेदकस्य, हेतौ हेतुतावच्छेदस्य अप्रसिद्धि व्याप्यरासिद्धिः । काञ्चनमयप्रदिमान्, काञ्चनमय धूमत् इति । एष नीलधूमत् इत्यादावपि नीलधूम तस्य सुकनका हेतुतागच्छेदकत्वेन साऽपि व्याप्यरासिद्धिः ' इत्यश्वपादीया ।

साध्यसंदेहजनरो हेतु अनैकान्तिक । सदेह जनकत्वं च साध्यतदभासत्रयिष्यजानेन सत्प्रतिपक्षितत्वेन च । यथा नित्य शब्द अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तत्वं न नित्यत्रिधादिषाधारणत्वात् साध्यसंदेह जनयात् । एव वायु अमय्यथ अरुषिद यत्वात्, वायु प्रयथ महत्त्वे सति उद्भूतरपरीवत्वात् । अत्र उभयो समवतरात् साध्यसंदेहजनकतेति ।

सत्प्रतिपक्षस्थले साध्यतदभाव याप्यतादृशनात् परस्परानुमितिसंभवात्, न संशयाकारानुमिति इति अश्वपादाया ।

अत्राहुः । सागुत्रुपुख्यत्वाप्यत्राज्ञाने प्रयथ रूपसंगतत्वं सत्प्रतिपक्षस्थलेऽपि संशयाकारानुमिति रस्तु । यत्र एककोटि वाप्यदर्शनं प्रयत्नं तत्र अधिक शलाया द्वितीयकोटिमानप्रतिपक्षात् न संशयः । फलवत्त्वं च अधिककमत्रलभासं कल्प इति ।

अत्र नया । तदभासत्राज्ञानस्येव तदभास-व्याप्यत्राज्ञानस्यापि नैतिकसंनिकषाज-यज्ञानागमे प्रविशयत्वागच्छेत्सम्, तेन न संशयाकारानुमिति इत्याहुः ।

वाचकस्तु साप्यभाससाधकः । अयं विकृद् इति अश्वपादीया । यथा ग-ने नित्यं कृतकत्वात् इति । अत्र कृतकत्वं अनिन्वत्वात्प नित्यत्वं साधने । अयं साध्यतामात्रनिर्णयसाधक इत्युच्यते इति दिक् । मणि ४ ४०-४२

• ' हेमन्ते साकमेधैर्गत ' चातुमाह्वये । भा ११।०।३।१२

हेरम्बनरसिद्ध्युपाय । यथा हेरम्बनरसिद्ध्युपायपदेशो गणतः सिद्धत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्नमिति देवा मेदेन विरोधाभाववाचकत्वाऽऽर्हत्स्यैकसिद्धेदा एव सत्त्वाऽऽसत्त्वादिना अनेकात्त्वाभिधाने दृष्टाताऽनुपपत्तेरिति रामानुजीया इति । साहच्यी ७०७

• ' होतव्यमभिहोम न होतव्यम् ' इत्यादावध-वादः । भाट्ट १०।८।५.

• होता आप्यर्थव कणमत्र कुर्यात्, हीय त् मत्र कश्चित् होतृपुरुष कुर्यात् पुच्छ्याभिनामधने यूपपरि यागे दहिरद्वौ वा कश्चित् । भा ३।८।१०।२१ • होता ऋत्विक् । पयो इहाया ' अप्यूर्ध्वी होने हरन्ति ' अनया अप्यूर्ध्व्या शिश्राभ्यया होतु इवेर-टाभासनाथ । वि १०।७।४ • होता तावत् अग्ने गार्हपत्यस्य, पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्या वचनेन सत्रोधयन् यागस्थ कर्ता इत्युच्यते । भा- ११।०।१०।८५ • होता प्रथमवर्गस्य ऋत्विक् । अयं पूर्णा दक्षिणा द्वादशगोरुपा लभते । वि १।७।१७ • होता प्रातरनुगममनुजते । भा ३।७।९।२२.

• ' होतयंज, प्रशास्तयंज ' इति पकृ विकल्पः ॥

संक्षममे सहाभ्युपादौ होतृयाग्यया ह्रवा तत-स्तेषा मध्ये होत्रादीनां मध्यत कारिणा चमसामयत्र विनियुज्य अत्रशिष्टचममेतु सरोपत्येव पुत्र सोममन्मृजीय तै क्रमेण मैत्रावरुणादिकीर्णयहोत्रकयात्रयाभि पुहोतीति स्थितिः । तत्र पुत्रम्युजीतहोमव्यध्वयुक्त्वंकर्मपगममध्ये ' होतयंज, प्रशास्तयंज ' इति श्रुती प्रैरी, तत्रत्यहोत्रं शन्देन मैत्रावरुण एतौच्यते । ' लीभ्यस्याप्यरस यशक्रीो सतहोत्रं प्राचीर्वपत्सुर्वन्ति ' इति वचनेन तस्यापि याज्याशामधिकारात् । सुत्येन होत्रा प्रथम वपत्सुतरयाश्च प्रशास्तुशब्दस्यापि मैत्रावरुणत्रयिवाचकस्य प्रैरे द्वयोर्मन्त्रोर्विकल्प इति कल्पसूत्रमतेन प्राप्ते, सतहोत्रमप्येव पठितवोर्होतृप्रशास्तुमन्त्रयो प्रतिनिवत निर्देशादेव भिन्नार्थकरणशक्यामाप्यत कारिचममहोमी यमिप्रायस्सोतत्रैवात्प्रायये होतयंजयत्र होतृयोप-

सितरात्र मुखद्वैतवोच्यते । ततश्चैकस्या याग्याया  
होत्रप्रशास्त्रोर्वैकशोविकल्पः, न त्वेकस्मिन्नेव प्रशास्त्रे  
वक्तारं प्रयोक्तविकल्पः । अथवा, मैत्रावरुणोनेराध्यु-  
पादपि होवा मैथनीय इति न कोऽपि विकल्प इति ।  
संक्षेपं. २।३।१४.

• ' होवारमध्युर्दीशयति ' । वि. ३।७।१७.

• होवारमपि जुह्वानं रघुष्टो दहति पानक इति  
न्यायः । अयं चण्डकोषामा कथिदपि प्रियो न  
मर्तव्येति द्योतयतीति । साहस्री. ९८७.

• होतारं वृणीते । भा. ३।७।१२४, • होत्रा  
होमं वनेत्यम् । ३।७।११४०, • होत्रे कर्मिभ्युक्तं  
रयं ददाति वाजपेये नान्य न चान्यरमे । १०।३।२१।  
७५. • होतुः अप्यथोत्र एकस्मिन् पाने यदा भयन  
वदा लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमप्रश्नं ततोऽप्यथोः ।  
न तु अप्यथोः प्रथमप्रश्नः । वि. ३।५।१२. • होतु-  
रपि अथर्व्युत्तनात् प्रथयेत् आनुपूर्वीनियमः । संक्षेपं.  
३।४।८. मीको. घृ. १००५ ' आर्यवरणे अप्यु-  
त्तनात् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुरेव  
ऊर्ध्वमुत्तरादिर्वरणधर्मः, न धर्मोत्तरादिवत्त्वम् । संक्षेपं.  
४।२।६. मीको. घृ. ३८२१ ' वरणधर्मो ऊर्ध्वमु-  
त्तरादिः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । होतुरेव प्रवर  
पूर्वः, अप्यथोत्तरः । संक्षेपं. ४।२।६. मीको घृ  
३८१० ' प्रवरः होतुरेव पूर्वः ' इत्यत्र अधिकरणं  
द्रष्टव्यम् । • होतुः करणमन्त्रसाधुत्तुत्त्वम् । भा.  
३।८।१०।२२ घृ. ११२६. • होतुः वृत्तेऽमस्य  
अप्युत्तरा निवृत्तिः आतीतोमीये वती । १०।७।४।  
१२-१६. मीको. घृ. ३३५ ' अप्युत्ती-आप. ' इत्यत्र  
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः क्रियमाणानुवादी  
युवागिष्णो ' युवा सुराशा. ' इति । भा ३।८।१०।  
११, • होतुश्चमसः । होता यन चमसि, चमिष्णति,  
अनमीशा, स होतुश्चमसः । ३।७।७।२२. • होतु-  
श्चमसमद्यो वपट्टकारः वरणम् । वि. ३।१।१०.  
• होतुः पुत्रात्मवः, द्विजात्मवः, अष्टावक्रः,  
प्रवपट्टश् च । वि. ३।७।१०. • होतुः वृत्तं वेत्तं

विश्वजिति सर्वतुष्टे । भा. १०।६।५।१४. • होतुः  
तुष्टे निवेशो वैश्वपादिशास्त्रा उक्त्यादित्रयो, न वृत्तने  
कनौ । १०।६।६।१५-२१. मीको. घृ. १०८६  
' उक्त्यादित्रतो वहुतीहिपत्रनिर्दिष्टानां ' इत्यत्र अधि-  
करणं द्रष्टव्यम् । • होतुः वृष्टस्त्रोत्रे एव वृष्टयत्रयो  
समुचित्य निवेशः सत्रवादी उभयवामके कनौ । १०।६।  
८।२४-२६. मीको. घृ. ४०३६ ' सत्रवादी उभय  
वामके कनौ ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः  
वृष्टस्त्रोत्रार्थं पादहिकरयतवादिशास्त्रां मध्ये वैश्वस्यैत्र  
निवेशः विश्वजिति । १०।६।५।१३-१४. मीको.  
घृ. ३६९० ' विश्वजिति पादहिकरयतवादिशास्त्रा  
मध्ये ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः  
प्रथम मद्यः एकपात्रे बहुभिः सोममत्रये । ३।५।१३।  
३६-३९. मीको. घृ. १७९२ ' ज्योतिष्टोमे, एकपात्रे  
बहुभिः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः  
प्राग् वरणात् सामिपेनीकर्मणा संयोगः ' अत्रुतः सामि-  
पेनीगम्वाह ' इति । भा. १२।१।१८।८१. • होतु-  
याज्यायनधेयि यजमानादसौ नायनीवते ज्योतिष्टोमे  
मनुमदशामेयु यजमानस्य स्वयं याग्यायाजयो । वा.  
३।५।१८।४४-४६. • होतुः वरण अष्टावक्रम् । तत्र  
दृष्टिकेयु कर्मतु दीधणोयादितु वरानम् । भा. १२।१।  
१८।८१. • होतुः वरणं दर्गादावदशार्थमेव, वरणत्  
प्रायपि सामिपेनीयु तस्य मनुनेः । अत्र एव ज्योतिष्टोम  
मीष्टिकेयु सामिपेनीयु वृत्तौदिकं वरणं वरानम् ।  
वि. १२।१।१८. • होतुः वपट्टकारो मद्योऽतुः  
समाद्यवा च । निमित्तयोश्च समुद्ययः । प्रतिनिमित्तसमदृष्ट  
मित्तम् । ३।५।१२. • होतुर्गिह्वाद्यो वरणम् । वरण  
प्रयोगेण । १२।१।१०।४४-४८. • होतुः वैश्व  
वाम विश्वजिति । भा. ७।३।३८.

• होत्रादीनां च सद्यः कर्ममनुने. आदरे वपट्ट-  
कारमात्म्यनिमित्तसमसार्थं सद्यः श्रित्याः आनेतव्याः ।  
पा. ३।५।१।१६.९.

• होतृवामः ' व वामनेत्र वमीनात् ज्योतिष्पुत्रे-  
वृत्तं सस्य वपट्टं पूर्णम् ' इत्यादिः दर्गपूर्णमादयो

अग्नयेव । अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे तु न संभवति । वि. १०।२।२२. \* होतृकामानामननुग्रहान् अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।२२।५.६-५.७. मीको. घृ. ७.६० ( ६ ) ' अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे होतृकामनया० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

\* होतृपुरुषः प्राग्रस्तुत् नाम ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।१।२७.

\* होतृमेधावस्त्रयोः द्वयोः वरणं निरूढपशु-कप्ये । संकर्य. ३।४।१३. मीको. घृ. २३७१ ' निरूढ-पशुमध्ये होतृ० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

होतृवरणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे इष्टिपशुषु कर्तव्यम्, ब्रह्मवरणं तु न कर्तव्यम् ॥

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत । १२।१।१८।३६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः होतृवरणं आम्नातम् ' अग्निदेवो दैवे होता देवान् यश्नु ' इति । तत् चोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मषु सोमाद्भूमतेषु प्राप्नोते । अस्ति तु सोमेऽपि होतृवरणं ' अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसि इति होतारं हृणोति ' इति । तत्र विन्यर्थने, किं ऐष्टिकेषु कर्मषु दार्शपूर्णमासिक होतृ-वरणं कर्तव्यं तत्र नेति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्यमिति । कस्मात् ? वरणं तावदान्वयर्थम् । सौमिकेन च वरणेन आनतो होता । साद्रस्य सोमस्य वरणेन च आनतस्य आनमानकार्यमस्ति । तस्मात् कर्तव्यम् । एवं प्राप्ते, द्रूमः । प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत । नैतदस्ति, ' सौमिकं वरणं प्रवृत्तान् दार्शपूर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यति ' इति । प्रवृत्ते वरणात्, प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपूर्णमासिक वरणं क्रियते । अतस्तन् नान्वयर्थम् । किं तर्हि ? कर्ममात्रम् । न चेत् क्रियेत तेन गुणैर्गुण्य स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्तव्यम् ।

ब्रह्माऽपीति चेत् । ३७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्मिन् प्रवृत्तवरणात् होतृवरणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति, ब्रह्माऽपि प्रवृत्ते कर्मणि नियते मणीतामग्नयनकाले । तस्मात् तस्मापि वरणं

धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ।

न प्राह्नियमात् तदर्थं हि । ३८ ॥

भाष्यम्— न ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? प्राह्नियमात् प्राग्रवणादित्यर्थः । सत्यम्, प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणम् । प्राग्रवणात् न किञ्चित् ब्रह्मत्वमस्ति । वरणाद्गुत्तरकाठं ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्माथैम् । तस्मात् धर्ममात्रम् । निमित्तं तर्हि ? आनत्यर्थमेव । सौमिकेन वरणेन आनतोऽसौ । तस्मात् ब्रह्मवरणं न कर्तव्यम् ।

निर्दिष्टस्येति चेत् । ३९ ॥

भाष्यम्— असौच्येन, अस्ति अमावास्याया औपवसप्ये अहनि वेदिकर्म निर्दिष्टम्, ' पूर्वेतुरमावास्याया वेदिं करोति ' इति । तत्र वेदिपरिग्रहप्रवृत्तवः ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवरणं इति ।

नाश्रुतित्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— पूर्वेतुरमावास्याया वेदिकरणं श्रुतम्, न परिग्रहणम्, अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्माथैत्वात् । न प्राक् वेदिकरणात् पूर्वेपरिग्रहः । तस्मापि ब्रह्मणा प्रवृत्ते दातव्यः । चादम् । अथ तर्हि अन्यः परिहारः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषा अग्निवासनादूर्ध्वं वेदिकरण-मान्नातम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीतामग्नयनकाले प्राक् ब्रह्मवरणप्रवृत्तेः दृष्टार्थत्वात् आनत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्याया वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्प-ट्प्यमाणे परिग्रहोऽपि अपवृत्तः, प्रवृत्तेऽपि, ब्रह्मवरण-मपि, प्रधानदेशकालत्वात् गुणानाम् । एव सति पूर्ण-मास्यां प्रग्नयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्याया पूर्वेद्युः । उभयत्र अपवृत्ते ब्रह्मत्वे । तस्माद्गुभयत्र आनत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्तव्यं सौमिकेनैव वरणेन आनतत्वात् ब्रह्मणः ।

होतृस्येति चेत् । ४१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्मिन्, यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणम्, न च वरणात् प्राक् किञ्चित्



अस्य कर्मवित्, तस्मात् न प्रवृत्तरणो ज्ञेया इति ।  
होतृवचनं । होतृवचि प्राक् वरणात् न किञ्चित् कर्मवित् ।  
तस्यापि वचनं न धर्ममात्मम् ।

न धर्मसंयोगात् ॥ ४२ ॥

भाष्यम्— अस्ति होतुः प्रवृत्तरणात् सामिपेनी-  
कर्मणा धर्मोः 'अनुतः सामिपेनीत्याह' इति ।  
तस्मात् होतृवचनमदृष्टार्थम् । तत् ऐष्टिकेषु कर्मसु  
धीयानीयादिषु कर्मत्वम्, प्रवृत्तरणे तु दृष्टार्थम्, तत्  
धीयद्देशेन वृत्तवात् न कर्मत्वमिति ।

प्र— होतृवचनं न कर्तृत्वं तत्र अदृष्टार्थत्वात्  
कर्तृत्वमिति धर्मस्य, अरण्यस्य अत्यन्तमेतत्वात्, अस्तिश्च  
धीयिकेन चरणेन प्रवृत्तात् सिद्धा अतः न कर्तृत्व इति  
पूर्वपक्षे प्राप्तिः, प्रवृत्तस्य वचनं न कथञ्चित् दृष्टार्थे  
भवति । दृष्टिमाद्यनं हि भविष्यदवस्थमपि भवति आन-  
दिनिमित्तम्, लोके तथा दर्शनात् न तु वरणेन भाविना  
भवति आनन्दनं तस्मात् अदृष्टार्थम् । अस्मत्करणं तु अप्रवृत्ते  
भवति त्रियते । शीर्षमात्रात् तावदप्रवृत्त एव क्रियते  
इतिवाद्यम् । अस्मात्प्राप्त्याकामपि पूर्ववृत्तपदप्रवृत्त्या  
वेतिः स्वात्प्रवृत्तवचिद्वेत् ज्ञेयाणो वरणमप्यवर्णति ।  
तस्मात् अप्रवृत्ताविवरवात् अस्मत्करणं दृष्टार्थम् । अतः  
अस्मत्करणं न कर्तृत्वम् ।

सोम— अस्मात् कृतकार्येणयोगेऽपि वरण  
आनन्दवचनम् अस्मत्करणं इति उचितमेतः संगतिः ।

वि— 'त्रैतातु (सोमदेवियु) वरण होतृवचि  
या, ऽनन्वयावयवः । नास्त्य, न्वाहायवद् धर्मवृत्त्या-  
द्वैष्टिकम् मयेत् ॥'

मह— दार्ढिकं होतृवचनमपि सोमार्थेन समन्-  
वेष्य वरणेन संघर्षाकावियु न प्रवृत्तते, प्रवृत्तौ तस्या-  
दृष्टार्थत्वात् । प्रवृत्तेषु हि वैपुचित् वचनेषु वशात्  
'अद्वैते होता देवान् वचत्' इत्यादिना प्रवृत्तौ  
होतृवचनमात्मानम् । अतस्तस्य प्रवृत्तत्वेन दृष्टार्थत्वात्-  
वरणेः अदृष्टार्थत्वात्वात् अप्रवृत्तात्म्येनरूपतया  
दृष्टार्थेन हीमिपेन न प्रवृत्तवित्तिः । न च प्रवृत्तात्म्ये-  
नत्वेऽपि अस्मत्करणवत् अदृष्टार्थत्वोपपत्तिः अस्मत्करणवत्वादि

पूर्वेषु वेदिकस्यात्मवृत्तानाम् अदृष्टत्वमपि प्रणीताप्रवृ-  
त्तानाम् पूर्वं कर्मादिति तावच्चम्, शीर्षमात्रा तावत्  
वेदिकवचनस्य दृष्टिवचिमात्रोपायकारणत्वेन पूर्वेषु-  
कालेषुमात्रात् शीर्षमात्रावयवकालीनप्रवृत्तस्य अप्र-  
वृत्तात्म्येनरूपतया दृष्टार्थत्वोपपत्तेः, अमानसवाचामपि  
वेदिकवचनवचने तद्वत्प्रवृत्तात्म्यदृष्टार्थत्वात् अस्मत्करणवत्  
अर्थकमेव पाठजन्य सामिप्या अपवर्णनमेव अप्रवृत्ता-  
त्म्येनरूपतया दृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चेत्तं होतृवचनेऽपि  
अर्थकमात्रात् सामिपेनीकः पूर्वं कर्मावधिः ।  
'अद्वैतः सामिपेनीत्याह' इति होतृवचनप्रवृत्तवचने  
पाठकृत्यावापक्यप्रतीतिः । अथ हि न स्वतन्त्र सामि-  
पेनीयानो वरणवर्णदाताः । तत्राप्ये निविन्मन्वेभ्यः पूर्वं  
वरणावयवार्थवत्तेः । किन्तु एकत्ववचनमात्रेण पाठकृ-  
त्यावापक्यत्वात् अतः अस्मत्करणवत्प्रवृत्तवचनेः  
प्रवृत्तात्म्येनरूपतया अदृष्टार्थत्वात् न प्रवृत्तः । अतः  
वरणस्य तु दृष्टार्थत्वात् एव प्रवृत्त इति वैधर्म्यम् ।  
न च प्रवृत्तात्म्येनरूपतयाऽपि लोके लोमवृत्तेन  
अद्वैतेऽपि यद्विचिद्वैर्मेति प्रवृत्तवचिनि धर्मवचनस्य  
तस्ये निश्चयकृत्विगतावेदेष्वर्थवत्त्वं वरात्तद्वैरेऽपि  
संश्लेषेन सामिपेनीयु प्रवृत्तवचिनि होतुः मध्ये वरणस्य  
दृष्टार्थत्वोपपत्तिः इति वाच्यम् । अद्वैतेन प्रवृत्तस्य  
कदाचित् परिवृत्तौ अद्वैतत्वानयोः एवमन्वयव्यवधाने-  
अवयवस्य यजमानेनेय सामिपेनीकतः पूर्वं तीर्थकस्य अय-  
वृत्तात्म्येनरूपतयावयव वरणेन अत्यन्त वैपचरणात् अदृष्ट-  
ार्थत्वावयवकत्वात् । अत एव 'अनुतः' इत्यन्त वैप-  
चरणावयवस्य इत्यर्थः । एत एव तदुपायवचनवत् वृत्त-  
वरणवचनस्य अदृष्टार्थत्वप्रतीतिः, न तु अप्रवृत्तात्म्येन  
इत्यपि ध्येयम् । न चेत् कथञ्चि अदृष्टार्थकं वरते वरण-  
वृत्तस्य औपचारिकवृत्तवचिः । प्राग्भवेत्येव वरात्-  
वाच्यवत् । अतश्च हीमिपेन वरणेन अस्मत्कर-  
णस्य अतः प्रवृत्तते न तु होतृवचन इति सिद्धम् । यानुवत्तु  
हीमिपेन वरणस्य प्रवृत्तवचनवदेव कर्मवृत्त्या-  
तया अद्वैतत्वमात्रात्, दृष्टिवाचक प्रवृत्तवचनवदेव-  
मादृष्टार्थत्वात्, तेन ऐष्टिकप्रवृत्तवचने वाप एव न

एव । भा. ६।६।१।४०. • होमाः समसंबुद्धाः  
 वक्ष्यन्तः उदाहरणम् । एते हि सर्वैर्कर्मणां कृत्वादीनां  
 होमभूता उत वैदिकादीनां अग्निहोमादीनां इति संशये  
 वैदिकाना एव होमभूताः इति सिद्धांतः । ३।४।१।  
 २५-२७. • होमाः चतुर्विधाः- ऐष्टिका, पाशुपताः,  
 होमिनाः, वार्षिकश्चेति । वि. १।१।३२. • होमस्य  
 त्यागामकरणम् । भा. २।२।१।२५ पृ. ५४३.  
 • होमस्य पुरपाथस्य दीधित्तर्तुकण्यमुदासः ज्योति-  
 शोमे । १।०।८।७।२-१५. ' नदीशित्वापिनरणम् '  
 इत्यत्र अपिचरुषं द्रव्यम् । • होमस्य फलाभयम्,  
 अभिपत्य च होमार्थत्वम् । भा. ३।५।१।१३२,  
 • होमस्य मन्त्रदेवताविद्याघनत्वम् । २।२।१।  
 २५. • होमस्य दामात् विनष्टा । ' तथा उच्यते-  
 र्ब्रह्मण्युत्तरावपराणात् । मध्येपापिह्मतायायाया-  
 दोमस्य मित्ता ॥ ' चा. ३।१।१।१ पृ. ६४५.  
 • होमयोः । मिष्टलेपयज्ज्वरहोमयोः अनुवाचो-  
 क्तत्वं नास्ति । भाट्ट. ५।१।१५. • होमिनामुपपन्न-  
 नानामा लौकिकमात्रमुपपन्नम् । ६।८।२।१११-११५.  
 मीको. पृ. १।४०४. ' उपपन्नहोमाभिपकरणम् ' इत्यत्र  
 अपिचरुषं द्रव्यम् । • होमान्तमेव मध्यमेव दधि-  
 होमश्चरुः न वगमानाम् । ८।४।३।४. मीको. पृ.  
 १०१८. ' दधिहोमश्चरुः होमानामिव ' इत्यत्र  
 अपिचरुषं द्रव्यम् । • होमानां भेदनादिनिमित्तकानां  
 दर्शपूर्णमासमाश्रिता । ६।१।१।४।४५-४७. मीको.  
 पृ. २०६५. ' दर्शपूर्णमासाश्च भेदनादिनिमित्तकहोमाः '  
 इत्यत्र अपिचरुषं द्रव्यम् । • होमानां मूलनद्रुतिः  
 अग्निहोमम् । वि. ८।१।३ चरुषं २. • होमानां  
 लौकिकानामेव वाचकः पाक्यशब्दः । संकर्म. २।४।  
 ११. मीको. पृ. २५३४. ' पाक्यशब्दः लौकिक-  
 होमानामेव वाचकः ' इत्यत्र अपिचरुषं द्रव्यम् ।

३ होमे सुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः  
 करणम् ॥

' धृषिभ्ये स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ' इत्यादी मन्त्रान्ते  
 पद्यमानस्वाहाकारायां प्रधानार्थत्वेऽपि ' स्वाहा ' इति

स्वाहा वाचस्त्वने ' इत्यादौ पुरस्तात्पुत्रमाणाया न तद्-  
 र्थेणम्, स्वस्मान्प्रच्युताना ननुऽप्युच्यते। न कश्चिदना-  
 लङ्कारादिकादीनामव्यवधानात् । अत्र एव इत्यप्यस्य  
 गिरापदस्थाने एव नियोगे द्विरावृत्तिश्च कल्प्यते । तस्मात्  
 ' स्वाहा यत्ने वातादारमे ' इत्यादिभिर् न होमार्थता ।  
 इति प्राप्तं, तत्र चतुर्थ्यां अमावात् समप्रदाननिर्घाणेन  
 होमार्थताभावत्वेऽपि सामादीनां चतुर्थ्यन्तरेण देवतावाच-  
 यमात् अत्र हापि लिखन्त्य दीपरं च पदस्याप्यर्थप्रदाया-  
 करवानपयाश्रयणाय देहि देहि ब्राह्मणाय इति वाक्या-  
 न्यामभिव्येगेण बोधात्प्रमात्राच प्रधानार्थत्वेन । अत एव  
 ' पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिधात् स्वाहा-  
 कारा वा अन्ये ' इति ध्रुवीमशेरपि प्रधानार्थत्वमु-  
 च्यते । संकर्म. २।४।१७.

• होमेषु आह्वानीयशेषोभ्यो भवति । भा. ३।४।  
 ५।२६. • होमेषु सर्वेषु अनतरन्वेष्यते ' वसुधैवकु-  
 त्तमोति ' इति सर्वहोमेषु । भा. ४।१।७।८८ ।  
 अनतरन्वेष्यमानात् होमनामे चतुर्गृहीतम् । वा.

• ' होमाङ्गस्य च ( मन्त्रस्य ) वाचकारं न  
 कश्चिदपीष्यते । ' बट्ट. ३।२।१।१२ पृ. ७६१.

• होमान्तं अथदानमेकः पथयति । तेन दर्शपूर्ण-  
 मासयोः आग्नेयादीनीमयोः अनुष्ठमयः । वि. ५।२।४.

• होमाभिपयो ज्योतिशोमे होमभक्षणे एकं  
 निमित्तम् । ६।८।७।२४-२५. मीको. पृ. १८५७  
 ' ज्योतिशोमे होमाभिपयो रहितौ ' इत्यत्र अपिचरुषं  
 द्रव्यम् । • होमाभिपयो होमभक्षे सवृष्विच्य  
 निमित्तान्तरम् । ३।५।१।१३२. मीको. पृ. १८६३  
 ' ज्योतिशोमे होमभक्षे ' इत्यत्र अपिचरुषं द्रव्यम् ।  
 ३ होमाभिपवाभ्यां च । ३।५।१।१३२ ॥

सिद्धान्तत्वम् । होममाद्यस्य निमित्तद्रव्यं प्रागुक्तम् ।  
 तृतीयनिमित्तप्रतिपादनापेक्षितं द्रव्यम् । होमशतां अथ-  
 ह्य रक्षन्त्यादत्तं अभिपयः । होमस्य अभिपयश्च  
 तासां उभाव्या विदितस्य एतेन निमित्तेन तृतीयमेव  
 होमं मध्यमेतु । न ह्यतः पूर्वनिमित्तद्रव्यमाद्यर्थः । पूर्व-  
 शब्दात् मध्यमेतु इति पद्यमानुद्दिष्टः । तृतीयनिदि-

निमित्तं अथर्ववेदपरुष्ये । न च अथर्वयुचमस इति  
समाख्याऽस्ति । नापि तस्य प्रायो वपट्कनैत्वम् । के.

• होमाभिपययोः कर्ता मद्यम प्रति व्यङ्गत्वेन  
पूर्वमशक्तत्वात् ' हविषानि आगभिरभिपुन्याहवनीये  
हुराः० ' इत्यनेन विधीयते । वि. ६।१।७, • होमा-  
भिपययोः संहितयोः मउगनिमित्तता न प्रत्येकम् ।  
६।१।७.

• होमाभिपयनिमित्ताः षपट्कारनिमित्ताश्च दोष-  
महा ऽप्येतिशेमे । ते च न परिक्रमार्थाः किंतु संस्का-  
रार्थाः । भा. १०।२।१।२९.

• होमाभिपयनिमित्तकमद्यप्रतिपादन ऽप्येति-  
शेमे । भा. ३।१।१।२२ पृ. १००९.

• होमाभिपयमक्षणं च तद्वत् । ६।१।७।  
२४ ॥

अग्निशेमे ' हविषानि आगभिरभिपुन्य आहवनीये  
हुरा प्रचक्षः परेत्य सदसि मद्यान् मद्ययन्ति ' इति  
मद्यं श्रुतम् । तत्र मद्यणे होमश्च अभिपयश्च प्रत्येकं  
निमित्तं यथा पञ्चमरावे प्रत्येकश्च हविषः आतिः  
निमित्तं तद्वत् इति पूर्वपक्षमाह । होमश्च अभिपयश्च  
होमाभिपयौ । होमाभिपयान्या सयुक्तं होमाभिपयसमु-  
क्तम् । होमाभिपयसयुक्तं च तत्र मद्यं च होमाभिपय-  
मद्यं इति शास्त्राभिवादिषत् समासः । तद्वत् हवि-  
रनिषत् इत्यर्थः । चकारेण दृष्टान्तसंगतिवत्ता ।

उभाभ्यां वा, नहि तयोर्धर्मशास्त्रम् । २५ ॥

होमसोपममद्यणे होमश्च अभिपयश्च प्रत्येकं निमित्तं  
इति पूर्वपक्ष मूलेण प्राप्तं वाद्यन्देन निगारयन् सिद्धान्त-  
माह उभाभ्यां । होमाभिपयान्या मिलित्वाभ्यामेव निमि-  
त्तेन होममद्य. स्यात्, न प्रत्येकं निमित्तेन । तयोः  
होमाभिपययोः धर्मस्य मद्यणस्य शास्त्रं विधानं नहि,  
नान्यदेव । यदि तयोर्धर्मौ विधीयते ततो होमाभिपयौ  
प्रधान इति मद्यम गुणः प्रतिप्रधानं भिषेत । अथ पुनः  
उभाभ्यां निमित्तान्यां मद्यम विधीयते । तस्मिन् विहिते  
एषोऽप्येति शिष्टे भवति, तेन एकं वाक्यम् । तदेता-  
वति पूर्वपक्षेन मारति ' अभिपुन्य हुरा मद्ययन्ति '

इति । तेन ठमौ मिलित्वा निमित्तं इति सिद्धान्तः ।  
के.

• होमावृत्तिः दर्गादी मेदनादिनिमित्तावृत्त्या ।  
वि. ६।२।९.

• होमतन्त्रत्वयत्न । युगपदनेककपालमेदने होम-  
तन्त्रत्वयत्नं वाक्येष्टेः तन्त्रव्यप्रसक्तौ । भाट्ट. ५।२।२.

• होमदानपाकानामुक्तयोः दीक्षाकालोक्तयोः ।  
६।५।१०।३८-३९. मीको. पृ. २१०८ ' दीक्षोक्त्यै  
अग्निहोत्रादीनामपि उक्तयोः ' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

• होमपाकयोः अर्थतः क्रमः । वि. ५।२।२.

• होमपादः । संसृप. २।४।१-३०.

• होममात्रे चोदिते वेदास्यापी शक्तः इत्यधि-  
क्रियते, नातिहान् । भा. ३।८।८।१८.

• होममात्ररूपेण पक्षे विहितस्य कर्मणः द्रव्यादि-  
प्रभूणे विरोधाभासः । सु. पृ. ७०७.

• होमलक्षणम् ॥

तदुक्ते श्रयणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ।  
१।२।१३।२८ ॥

भाष्यम्— अथ िलक्षणको जुहोतिरिति । तदुक्ते  
यत्रत्युक्तं जुहोतिः श्रयते, आसेचनाधिके । तस्मात्  
यत्रतिरेवाऽऽसेचनाधिको जुहोतिः । हुतमनेनेत्येवं-  
जातीयके वक्तारो भवन्ति लोके । वेदेऽपि यत्रतिचोदितं  
जुहोतिनाऽनुवदति । ' संप्रामिणं चतुर्होत्रं यावदेव',  
' चतुर्होतृमात्रं कृत्वा चतुर्होतारं व्याचञ्चि, पूर्वेण  
प्रदेणार्थे जुहुवाहुत्तरेणार्थम् ' इति । अथ ददातिः  
किलक्षणक इति । आत्मनः स्वस्ववाद्यच्चि, परस्य  
स्वत्वेन सम्यः । यत्रतिददातिजुहोतिषु सर्वेषुसर्गः  
समानः । तत्र यत्रतिदेवतासुद्विदेषुसर्गमायम्, जुहोति-  
रासेचनाधिकः, ददातिदेषुसर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्य  
इत्येव एषा विरोध इति ।

[ शा- वि-भाट्ट-प्रत्येषु इदमधिकरणं पूर्वा-  
धिकरणे अन्वर्भावितम् । ]

मण्डन— 'प्रयेयुक्तो यत्रिरेव होमः । ' 'साग-  
परस्वीकरणं च दानम् । '

शंकर— 'होमलक्षणमेव न ।' 'दानलक्षण-  
मप्यन ।' 'प्रयोगो वागहोमयोः ।' 'द्रव्यदेवत्वयो  
वागो होम आसेवनाधिकः ।'

● होमवान् । दानवान्श्च होमवान् इति संस्कार-  
क्षणात् प्रत्येकानुभवः किं न स्यादिति चेत्, प्रत्येक  
साहित्यानवगतेः । भाट्ट. ५।१३७.

● होमसाधनत्वेन विद्यमानं सूर्यं विकल्प्यते,  
'सूर्यं बुधेति' इति निषाद्य 'तेन दानं कियते'  
इति हेतुमगमात् इति पूर्वः पक्षः । हेतुसूर्यः,  
वृत्तिस्य प्रपञ्चोत्पत्तौ इति सावक्येन 'तेन दान  
कियते' इति वाक्ये इति विद्वान्तः । वि. १।२।३.

● होलाज्ञा वधतोऽपः । वि. १।३।८.

● होलास्मिद्धकरणम् । होलाया सर्वलोकाध्यायः,  
न प्राणयान्तरेण ॥

अनुमानव्यवस्थानात् तत्संबुक्तं प्रमाणं स्यात् ।  
१।३।७।१५ ॥

भाष्यम्— अनुमानात् श्रुतेरव्याख्या च प्रामा-  
ण्यमिष्यते । येन हेतुना ते प्रमाण तेनैव व्यवस्थिता  
प्रामाण्यमर्थेति । तस्मान् होलायादयः प्राच्यैरेव वर्तन्ते,  
आग्नीनेतुकारयो दाधित्वायैरेव, उद्वृत्तमवशदय.  
उद्योतैरेव । यथा विद्यायाश्चैव न्यवतिष्ठते 'केचित्  
विद्ययाः केचित् पञ्चविद्याः' इति ।

पा— 'देवचर्मानुदाहृत्य संप्रत्येनद्विचारीते ॥  
किं व्यवस्थितमनूयते किं विधा सर्वधर्मता । विध्य-  
र्थमतिपेधायाः त्रिषाधर्जनचिह्नता ॥ इह सर्वं  
वदाहायो विचार्याभ विभागाः । प्राच्या  
यान्तुतिष्ठन्ति सर्वमग्निं च साधयः ॥ तेषामेधो-  
पदिष्टान्ते सर्वेषां धेति चिन्त्यते । एवं ये दाधि-  
ष्यान्तानां प्रतीच्यमाने च केचन ॥ वृत्तित्थानां  
तस्मात्साध्याया विचार्याः सर्वे एव ते । आद्यं सूत्र-  
द्वयं याश्चिद्व्यवस्थां चिन्त्यताम् ॥ गृह्यगीतस-  
म्युदादिष्यन्त्यामसंगामिते ॥' एवमामानवेतिरव-  
स्यतिरिच्योत्पन्नमग्निमग्निविद्ययाश्चान्तावदौकायना-  
दिनीतमन्तैस्तान् गृह्यन्तवनां च शक्तिशान्तव्यवस्थां

शक्तिवला पाठयन्त्योपमन्ते । तत्रथा, शौचनीययोमि-  
त्येव उन्मोहैरेव च परिगृहीते । यादित् बहुशुचैरेव,  
मत्तुलिपिनीतं च यावत्तनेविधिः । आपसाधीय-  
नीयावनीये तैश्चिरीयैरेव प्रतिगते इत्येवं तम तम गृह्य-  
व्यवस्थास्युपममादि दर्शयित्वा निवारयित्वा चम् । किं  
तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वेणि सर्वेषामिति । किं  
तान्प्रतिपत्तव्यं व्यययधैरेति पाठतः । न ह्यन्यत्र  
स्थितादिह्नादिह्नाप्यन्तानुमीयते ॥ अतुमीयतेऽने-  
नेयतुमानं लिङ्गमेवोच्यते । 'तस्य व्यययधैरेति वृत्त्या  
दिह्ना तत्रैव गम्यताम् । विधिनां प्रतिपेधो वा  
न हि सोऽप्यत्र लिङ्गयते ॥' तत्र प्रमाणसहा-  
दाचारामहादा विद्वादिभिर्नो विधिप्रतिपेधवतुस्य  
मानो तद्विधानेऽनुमानं चक्रेते नाम्यगतौ । कुनः ।  
'अन्यवेदमस्तिवादादुपमात्र वेदमान्त्वस्मिन्नम् ॥  
प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ।  
यद्योपनयनं वेद्यामाधानं च विधीयते । तेषा-  
मेवाग्निहोत्रादिविधिरव्यवस्थयते ॥ यथा च  
त्राहितद्वेददृष्टधूमो व्ययययिताः । तथैव देवा-  
धर्मादिद्वयवस्थाऽपि भविष्यति ॥ यदि स्यात्तम-  
यगासितं विधानप्रतिपेधयोः । आचारोऽपि तथैव  
स्यात्तस्मात्सोऽप्यसंभवात् ॥' सर्वेषुवशात्प्रणीतो  
दाचारः सर्वदेवमनगित्तत्पुत्रैः अग्निहोत्रवदेवतुद्री-  
येन । 'यस्तु नं प्रितिलोकेन सुकृते सज्जयसिधतम् ।  
तेन नूनं क्षुतिः चाऽपि तेषामेव विद्यायिता ॥  
अन्यथाऽनुपपत्त्या च श्रुतिश्च प्रतीयते ।  
तस्मान्नुपपत्त्या च सा तत्रैवावधार्यते ॥'  
यस्मात् देशाच सोऽप्य स वृत्तादिहोत्रोऽप्यथा नोपपत्तौ  
पदि श्रुतिवृत्तानं नाम्नीयनोपपत्त्या नूनपत्त्या  
तस्यादायस्मिन्निषेधेन साऽप्यव्यवस्था । तथा योऽप्यम् ।  
पदि च देवराजिना मिदंमासि । 'यस्यस्यस्य  
हेतुः श्रुतेर्होमं विधीयते । तस्मात्प्रतीकं  
दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥ यद्व्यवस्थां श्रुतिं त-  
न्नेव एवने । तत्रभाषिणमहः स्यात् दर्शयित्वा  
सर्वेषु ॥ एवं व्ययययितान् दृष्ट्या देवाचारान्

समतत । तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलश्रुतिकल्पना ॥ अनुमानव्ययस्यानादेगादिनियमादत । तत्सद्युक्त प्रमाणा श्यायद्वाभ्यन्तमनुमीयते ॥ '

अपिवा सर्वधर्मं स्वान् तन्न्यायत्वात् प्रियानस्य । १६ ॥

भाष्यम्— अविद्येति पद्ययावृत्ति । एतन्नातीषक सर्वधर्मं स्वान् । कुत ? तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । त्रिधीयते अनेनेति प्रियान शब्द । सोऽनुमीयते स्मृत्या । न च तस्य आहूतिरचनना-व्याख्या, न च-व्यक्तिवचनता । न सर्वेषामनुग्रहत्वात् यदेह सामान्यम्, तस्य वाचक कश्चिच्छब्दोऽस्ति, सोऽनुमीयत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेयावस्था । कुत ? पदार्था कर्तव्या इति प्रमाणमस्ति, अत्रत्याया तु न किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।

या-- 'अपि वा सर्वधर्मं स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते । तन्न्यायात्साद्विधानस्य शक्तमात्राविनारिण ॥' इह स्मृतीशकाराधोपलभ्य मूलश्रुतिरनुमीयमानानु ष्यत्वात्प्रियाविद्येयव्ययेन अत्रयदुपलभ्यमानकार्यानुसूत्रकारणानुमानेनैवित्यत्रमिति मानानामविशेषपरिच्छिन्नवशादाहानोपनासादिधारण्यविशेषस्वगादिच्छकारहेतिरुक्तं यत्रविषय तावदनुमाद्यता । एत सर्वनीयपरि देहद्विषयमनाहारपर्यहरेषु प्रतिषेधकिसाकारक नरकारनिष्कृतप्रतिषेधकऽव्ययानुमानमवदनमापि तावता च योग्यतामात्रविषयत्वात् तद्विषयपरिच्छिन्नकर्तृत्वोपाधिहारिण्यत्रप्रतिषेधकित्वात् । कुत ? 'त्रिवेप श्यायने कर्ता विशेषण प्रतिव्रियम् । योग्यत्वाप्रतिषिद्धाविशेषोपपदान्त्वथे ॥' तदिह विहितानुमानावना तावत् समस्यापावकनिवासि वर्णाश्रम कामधर्मधरतदुक्तसादिकर्तृमपरिदिष्टा । वजनीययोग्यमपि यद्यत्प्रमाणान् द्वित्रियनुवगाधममाद्य संवद या तदर्थविष्टर्गानामुभयमनयाच्छब्दादिविषयविशेषते । 'न तत्रोपपत्त किञ्चिद्यथाचापानुमादियत् । अनुमीयेन देहाद्येदृशकर्मविशेषणम् ॥ येऽपि च प्रतिषिद्धेरेन्द्रेणान्नरनिगामिन । तद्वाच्यपि पद किञ्चिदनुमातु न शक्यते ॥' योग्यवे

नाविशेषप्रयुक्तोऽप्यधिकार वेनचित्कर्तृविशेषणवदेन यथा राजस्यैव, वैश्वे वैश्वस्येत्येन इत्यादिवद्विशेषेन न चान् इत्ययमानाचरितुमपि किञ्चिदेकमेव समान्यितुं शक्यम् । कुत ? 'सर्वं नामपदे तावद्व्यपत्याकृतितिन्यवनम् । यद्यदेनानुमीयेत नैसार्थमपि तद्वयेत् ॥' न तावदाच्यत्वदाक्षिण्यत्वादिजातिप्रतीच्योरीत्यादिस्यक्तित्वात्ता सर्वशक्त्यादिव्यक्तिष्वनुगता काचित्पुण्यते । यदचनमुपपद होलाकाद्यधिकारविधिष्वान् । यावत् मनुष्यरजाक्षरत्वादिनातय तावत् विद्यते ता सर्वदेवतासिष्यक्तिष्वविशिष्टा इति नाऽऽचापानुसूत्रविशेषणमर्थवदेन ज्ञायते । 'व्यक्तिनाचितु यत्राम तदेकत्रैव वर्तते । देयदत्तादिवचने न सिध्येत् कर्तृनेकता ॥'

न ह्यनन्तमेदाना प्राच्यादिपुरुषवचीना व्यस्तमस्ताना सत्रचातुभवाधर्मवादेकमभिधानमवकल्पते । एतेन गुणत्रियातामिद्विधिष्वुपपत्तिवचनतर प्रत्युक्तम् । न हि काश्चिदपि गुणत्रियाजाति पक्ष्य प्रतिदेशस्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्या संभाव्यते । सर्वत्र तत्राविव्यहृत्यविशेषान् । 'व्यक्त्यावृत्तिविनिर्मुक्त पदार्थो न च विद्यते । यमाश्रित्य प्रवृत्त स्यादधिकारिविशेषणम् ॥' एतदेव प्रतिपादयत् भाष्यकार आह । 'उक्तमाश्रुत्याधिकारप्रवृत्तविधानविशेषण येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते 'न तस्याऽऽहृतिवचनता न्यास्या न व्यक्तिवचनता' इति । न ह्येते होलाकाचारा काचिदाहृतिमविधीयते न व्यक्ति न हि दावत्तु पुरुषोपेतेऽरस्त्रिभस्त्रात्माभेदेनापि व्यपदेशेनोपग्रह संभवति । कथाचित्तस्याऽऽहृतिवचनता न्यास्या न व्यक्तिवचननेति प्राम्णिक्याममिप्राय यथैव 'जाति तु वाद्यपयोऽविशेषान्' ( ६।१।८ ) इति सूत्रकार स्वर्गकामपदयोगिकमनुसूदिदयमानुसूत्रविशेषणासंभवात् पलापि मातमनुपपत्तादिविशेषवत्तेश सामर्थ्यादिनजातिगतधिकार वक्ष्यति, 'तथेहापि प्रार्थित्यवर्तकत्वात् वीधता । देवधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥ कश्चित्प्राण्यत्वात्तद्व्याप्युपवर्णयत् इम प्रथमाऽ

दृषित्वा पूर्वमेव समर्थमानः स्वगतयाच्छ्रुति-  
धानयन्दनित्तान्तिविधिभावनेशोथ मेदमयश्नुमय-  
स्वरूपनिरुपगर्हयुगेथाभाददाकार्याधिकरणसिद्धान्त  
निनाशयनेनमाह भाः इति वाऽनाख्येयः स्वयमेवा-  
नन्दन शब्दज्ञानरकारकरदिति ।

तेन यः कश्चिदात्मतमयवार्थतत्त्व जिज्ञासमान,  
दृच्छति कः पुनरय मातो भावना चेति त प्रयत्नय-  
यव्यात्मैश्वरत्वात् केवलप्रययमयोगदर्शनाभावाच्च सर्व-  
धातयंतामान्यवचनक र्णोतिपरिन्द्रावुच्चारणमानेनेषोत्तर  
दात्मते सुवोच्छ्रित इत्यर्थः, सर्वथाऽऽज्ञावमानोऽर्धं  
वादृतेरुणेन वाऽऽज्ञायैत एवकपाकृतिगोचराति-  
शानितश्च किञ्चिदात्मतसम्बन्धेनोपायरहितत्वाद्गारायेषो-  
ऽस्यार्थ इति । तदेव किञ्चिदेनापि प्रत्येगोक्त भाग्य  
कारेण । 'न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्त्ति-  
वचनता' इति । विधानस्यो हि मने पूर्णं प्रकृतस्यैव  
वच्छब्देन निर्दिश्य स्वकन्याकृतिवचनत्वादपनयति ।  
' ह्युपदित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।  
न विधेयानना या वा सामान्यव्यक्तिरूपताम् ॥'  
तदिदमर्षवदमेवानुपपत्तिर्क च ध्रुतिधामन्यमविधा-  
न्यायमेव सञ्चतु शुद्धादिमन्वाङ्गाण्यकाराधिप्रेतार्थन्यायेन  
सम्प्राथिल्येन मनसायान्स्यास्तिराधे योजितम् ।

देखनारुषयमौनवक्तिविचारणार्थोऽय प्रथमः स यदि  
पूर्ववृत्तय व्यापकशेषवदनिराकरणपरिपयत्वेन वर्णते तत्र  
एवमप्यत्राच्छब्देन संभवते मभोक्तन्यायमार्थेण । यदि  
तु तत्ररित्वाभेनाऽऽस्यात्प्रययशार्थानामनाख्येयत्वावति-  
गेव स्वकन्याकृतिरहितार्थमेतत् सर्वमेतत्तोऽन्यत्वात्प्रययानु-  
पयुक्तमननिघारत्तकार्थदेन हेव एव स्यात् । तथाहि-  
' यम्यानाऽऽपानाङ्गस्य न व्यस्त्याकृतिवाचित्ता ।  
मामातद्विहितं कर्म सर्वार्थमिति विस्मय ॥'  
इति नाम त्रिधादिप्रथमो भावनाया विधेरार्थ व्यक्त्ति-  
कारेण वा वदेत्तो होगकादयः प्रतिनिवतदेश  
कान्ते मरेपुत्रेणु । प्रक्याकृतिविनिर्मुक्तोऽयवदेदयो  
ऽर्धधामनरहितव्यारार्थविषयः सर्वप्रकृत्यर्थमे ह्येव  
ऽर्धधामनरहितव्यारार्थमेव चेत्येवमेव स्यात् । 'अनाख्ये-

मी. को. ५६८

यदनमुनत्वा च पर्याये. स्वयिकल्पितैः । अन्वा-  
र्यान् वृत्तं तद्य पूर्वोत्तेन निरुध्यते ॥'  
निष्पुनदेसकने पनाम्मानाङ्गाना कथयन्नाभूत्मेव  
नटुभाषितप्रवापनापरपर्यायत्वमभ्युत्पेप व्यावच्छब्देन  
स्वयमनारपेयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदा-  
ख्यानप्रत्यय कर्तृवक्तित्वाकारऽप्यमय वा वदेत्तद्यपि  
' प्राज्ञगो यज्ञमानः' इतिवदुपराधीनविद्योपान्या-  
नत्वात्सदधीनत्वात्तद्विदुत्तित्वात्प्रकृत्युत्पत्तयो न तत्रगत-  
कन्याकृतिवचनव्यवहारधीनाधिकारिविनिर्णयः, स्यादिक-  
मुव यदा कर्त्तृविश्रान्तिरपेक्षयिधिमार्त्तनादिमन्वाकारि-  
नेयान्प्रयस्यते । यदि चैतन्नमाममेव सर्वप्रमत्त्वकारण  
भवेत्ततो राज्ञ्कथामेधैरयस्योमदीनामप्येवमारामका-  
ख्यात्प्रत्ययविधिस्तथापि शेपात्तनेपमरप्रकृत । अथ  
तेषामनिर्देशपार्यप्रत्ययविहितानामपि राज्ञ्कथपदनगाद-  
सर्गप्रमत्त्वम् । एव तत्राभ्युत्पत्तयंतावदिना तदेवो  
पत्यसनीयम् । सर्वप्रमत्त्वसदिता च निराकर्त्तयम् ।  
तथाऽऽकारानुत्पत्त्यवकन्याकृतिवचनार्थमत्रागतमर्ण्य  
उत्पन्नानुत्पत्तिनामाधिकारप्रतिपत्तेर्वा निराहृतेमेव ।  
तत्रया चोत्तरात्तानि ' इन्द्राभावाच्च नियम्य'  
' आगता हि देवार्थयोगात्' इत्येवमादीत्युपपत्तेः  
न्यायप्रत्याख्यानार्थानि समस्यन्ते । तस्मात्सर्वविचार-  
न्यायत्वादिज्ञानरूप अन्वयिद्यतेऽप्यारथ्यत्वमर्ण्यनिवद-  
धर्माणामपि सर्वप्रमत्त्वम् ।

दर्शनाद्विनियोग स्यात् ॥ १७ ॥

भाष्यम्— अथ बहुक यथा शिवाकल्पो ऽय  
निष्ठते इति शोभयमव्यथा शिवातन्त्रयपदस्ताम दर्शन  
सदृशम् ।

वा— वस्तु जातिद्रुगोत्तममवदपत्रस्मिपविष्पु-  
मानमिति । 'तत्रैकशब्दवाचयता ज्ञात्यादीना व्यन-  
स्यया । दर्शनाद्विनियोगः स्यात्प्रज्ञानात्तद्विधर्म-  
यम् ॥' यथैव पञ्चावत त भूगना पक्षिप्रपुत्रकानि  
वच्यन्तकापुत्रश्रुतिराजन्माना नाराधते द्वितीय प्रवात्र-  
सन्तुपादन्तेपामित्यन्वयो अत्रिरेवत शोभयमवदधवा-  
दपराहितविष्पवचन तथैव प्रतिज्ञातिशानिपद-

त्रिगैकशिलादिक्लप यस्तिथनविधिविशेषानुमानोप  
पत्तिरसीति दृष्टात्तदार्थान्तिक्नैपथ्यम् ।

लिङ्गाभावात् नित्यस्य । १८ ॥

भाष्यम्— इदं पदस्य कस्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् ।  
कानि तानि पदानि ? अथ किमर्थे न लिङ्गाद् व्ययस्या ?  
यथा 'गुरुगे होता' इति । नास्ति तत्रिरवमेया  
लिङ्गम्, यद्यथादघनमनुवर्तते । येऽपि इवामा बृहत्तो  
लोहिताश्रावतेऽपि न सर्वे आह्नीनेतुकादीन् कुर्वते ।  
अनेरलिङ्गा अपिचानुनिष्ठन्ति । तस्मात् व्ययस्या ।  
गुरुके होतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ।

या— 'व्यक्त्याहृत्यभिधेयेऽर्थं प्रत्याप्याते  
विशेषणे । लोहिताश्रादिचिह्नानामधुनाऽन्या  
निरात्रिया ॥' जातिर्यन्ति वाच्युपपदाभावेऽपि कर्तुं  
गन्धंस्वानर्यादिगुणविदेशोपलक्षणो न वृष्णकेशापानस्तु  
आधिकारनियमं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते—  
'लिङ्गाभावात् नित्यस्य नास्ति कर्तुं विशेषणम् ।  
नियतेन हि लिङ्गेन नित्यं कर्तुं परत्त्यते ॥  
यसिद्ध दाक्षिणात्याना लोहिताश्रादि कल्प्यते ।  
अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतामपि ॥ दृष्ट  
माचरणं चैतत्तसिद्धन्तरहितेष्वपि । तस्माद्वायव  
स्थितेश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥' यश्च  
लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मयते तस्य उपलक्षणीभूतं  
लिङ्गस्यैषेऽप्युपपत्तिसमाप्तमप्यम् । ननु लिङ्गशब्दस्य  
निरयमपेक्षं गन्धं स्पर्शात्तस्य च तत्त्वेन सामर्थ्यं  
निमानाभावात् भवितव्यमेवैह समासेन देवदत्तस्य  
गुरुकुलमिति यथा । नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेक्षान्तर  
संगते । नित्यं नापेक्षतं लिङ्गं देवदत्तं यथा  
गुरु ॥' गुणशब्दस्य हि विशेषापेक्ष एव आत्पलाभ  
इति देवदत्तगुणोपपत्तिसिद्धमप्युपपत्तिरिति तर्थात्  
स्वायंशकृत्तमपिषापेक्षानुसामर्थ्यप्रतिषेधप्रपन्नम् । 'इह  
लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्गव्यपेक्षया । न  
च लिङ्गपमिधाप्येतन्नित्यस्येति पदं मतम् ॥'  
यद्यपि चैव गम्यमप्युपपत्तेरिति लिङ्गशब्दं प्रानेते  
तथाऽपि गुणसिद्धिपत्तिप्रादिसिद्धचरनास्य तपपद्यत्

त्तिनिमित्तमर्षविधिशब्दत्वप्रसिद्धिः । 'लिङ्गी यौगिक  
शब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते । लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं  
मुक्त्वा चान्यदपेक्षते ॥' लिङ्गपतेऽनेनेति हि क्रिया  
योगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न सर्वविधशब्द  
त्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकात्तरापेक्षा न  
मुञ्चतीति काम 'लिङ्गिनो लिङ्गदधनम्' इत्यादौ  
भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लक्ष्यत्वात्लिङ्गा  
पेक्षितं तद्वन्मत्या पठयोपनीयत इति तत्संभवापेक्षाया  
मपरिहार्योऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मात्त्रित्यस्येति नियतं  
चिह्नोपपत्त्यं कर्तुं विशेषणमेवाधिकारविशेषणं वा नियतस्य  
कर्तुं नियमस्याधिकारस्य वा न प्रतिपादकं किंचिच्चिह्न-  
मतीति न तदभिधाय्युपपदविशेषितं यवस्तिपतहोला  
कादिपिषानोपपत्तिः ।

आरत्या हि देशसयोगान् । १९ ॥

भाष्यम्— अथ कस्मान्न समाप्यया नियमः ।  
ये दाक्षिणात्या इति समाप्ययास्तौ आह्नीनेतुकादीन्  
करिष्यति, ये उदीच्या इति समाप्ययास्तौ उद्गृह्यम-  
यसादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा,  
'राजा राजमूयेन' इति । नैतदेवम् । देशसयोगादाप्य  
मतिः । दाक्षिणादेशान्निगंतं प्राधु वा उद्गु वाऽवस्थित  
आह्नीनेतुकादीन् करोत्येव । उदीच्याश्च देशान्तरे उद्  
गृह्यमयसादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अथदेशाश्च  
देशान्तरगतो न नियोगत परपदार्थान् करोति । तस्मात्  
अयस्या । 'राजा राजमूयेन' इति तु नियता ज्ञातिः ।

या— 'इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुपसर्तते ।  
तत्प्राच्यादिसमाप्यार्यसुपन्यस्त विशेषणम् ॥'  
सर्वे हि देशाचारं प्राच्यादाक्षिणात्यादिसमाप्यतेः  
पुरूपे क्रियते समाप्यार्वाजतेषु च नोपलभ्यन्ते ।  
तस्मात् समाप्यविशिष्टविध्यनुमानान् तत्संयुक्तप्रमाणवत्  
एव अशयानिति । तत्र समाधिः । 'आरत्या हि देश  
सयोगाश्रमात्कर्तुं वर्तते । आचारागामत प्राप्ते  
विधिर्देशविशेषणः ॥ देशश्च दिग्गशिष्टं रयादि-  
रूपं चानुपस्थितम् । न च तद्देशसवन्त्यादना  
चारोऽनुवर्तते ॥ निगंतेष्वपि दृष्टत्वात्तद्देशव्य

दर्शनात् ॥ १ ॥ अनात्मनास्त्वात्र देशान्पथिमिसमस्ति  
तद्विशिष्टविधित्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव तद्देशस्य  
मनुचरैः । उभयपार्श्वे तु पथिभित्तात् देशनिमित्त-  
त्वात्पथिमिशिष्टविधानकल्पना भवेत् ।

न स्याद्देशान्तरेऽपि चेत् ॥ २० ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यति, यदि देशस्यो-  
गात् आस्य भवेत्, देशान्तरस्य न भवेत् । भवति  
च देशान्तरस्य, 'मायुः' इत्यस्यैव स्यात् मायुः ।  
तस्मान् देशस्योगात्पथि ।

षा— अन्तरान्तरेऽपि स्यात् अन्तरेऽपि स्यात्  
प्रत्ययविवक्षया आह— 'न स्याद्देशान्तरेऽपि चेत्'  
इति । 'यदि देशनिमित्तत्वात्समात्वात् दूयिता  
त्वया । अन्त्यमन्वनिमित्तत्वं यत्तुमस्या मया  
पुनः ॥ सति देशनिमित्तत्वे न स्याद्देशान्तरेऽपि-  
चम् ॥ तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निबन्ध-  
नम् ॥ अस्तु या निर्निमित्तैव विशेष्यति तथाऽपि  
तु ॥ तस्मादिति च सा समासपथेनाधिकारविशेष-  
सिद्धेर्न पथिचारिदेशनिमित्तत्वमस्या, क्वापि त्रयि-  
स्तुके अमिषीयते ।

स्याद् योगात्वा हि मायुरवत् ॥ २१ ॥

भाष्यम्— देशस्योमिमिष्यायामप्यास्यथा देशा-  
न्वित्तत्वात् तदास्या न विच्छेदा । यत् एषा योगात्  
योगमात्रेण, न भूतवर्तमानमस्ति शक्य-  
त्वात् । यतो ह्यस्यैव मधुराभिस्थितो मायुर इति, मधुराया वरु-  
मधुराया निर्गतम् । यत् त्वतोऽप्यतम, सन्-  
नो नास्ति न च मायुरः । तस्मात् समासपथा व्यवस्था ।

षा— 'संयथैवैतन्निर्देशसमासत्वात् हि प्र-  
वृत्ते । निरासन्नभ्रजातत्यतदात्मनहेतुभिः ॥'  
'सोऽस्य निषावः' इत्य मरुत्तम भातस्य आगत  
श्वेतमादिनिमित्तपरिमाणेन न क्वापि स्यात्पथि-  
त्वात्पथा भवेत् । न चैषा देशस्योर्ग व्यभिचरति ।  
न चैनामाचारोऽनुकरोते तन्निवासिनामपि भेदापि दाना-  
चरणादिनिर्गततुषणीमादीनां च देशान्तरेऽप्यप्याचरणा-

दिति न समान्यथा निषतविधिसिद्धिः । यत्तु मधुरा-  
मिमिस्थितो मायुर इति भाग्यकारेणैव तत् 'तद्गच्छति  
पथि दूतयोः' इति वा दूतवियन क्वापि त्वम-  
प्रत्ययिनोक्तत्वाद् उच्यते चम् ॥ त्वैवस्मिन्पथि प्रसिद्धे  
तद्विस्तारणाभावात् ।

कर्तृधर्मो वा प्रवणयत् ॥ २२ ॥

भाष्यम्— अथ कस्मान् कर्माद्देशः । यः  
कृष्णमूर्त्तिकप्रायः, स आर्द्रीतुर्कार्द्रीनाम्, यथा  
'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन वनेत' इति ।

षा— इदानीं कर्तृधर्मोपपत्तिश्चिष्टव्यनुमानात्प्रति-  
हृतः । कर्माद्देशान्देशादिनिष्पन्नान्तरमभ्र मन्वयमान  
आह— 'कर्तृधर्मो वा प्रवणवत्' इति । 'प्राग्मुदकप्र-  
वणो यद्गोप्राचीनप्रवणोऽपि वा । देशो भवति  
कर्माद्देशं प्राग्देशादित्यथा भवेत् ॥' इति ।

तुल्य तु कर्तृधर्मण ॥ २३ ॥

भाष्यम्— यथा कर्तृधर्मो मरुत्तित्वात् इत्यस्यादि न  
पश्ये, उवाचसुपेति, तद्देशनिर्दिष्टमभ्रमितम् । कृष्ण-  
मूर्त्तिकप्रायऽप्यस्यै न कुर्वन्ति, तथाऽप्यिद्रेऽपि  
युवति । तस्मान् देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवण तु  
ध्रुवा नियत वैश्वदेवस्य ।

षा— 'तुल्य तु कर्तृधर्मण' तसिद्धमभ्र-  
मितम् । दिक्कटप्यमूर्त्तिकप्रायप्रभृतिव्यभिचा-  
रतः ॥ प्राग्देशो यो हि कर्पाचरसोऽप्येषा दक्षि-  
णापथः । तयोदकनत्यमित्येव तैरुह्येण मरुत्तम् ॥  
मूर्त्तिकाद्यपि यच्चिद्दन्तत्राग्नयत्र च तत्समम् ॥  
होलाकारिषिधिसमाप्तं तेषामपि विशेष्यते ॥  
युष्पापेक्षयाऽऽचारस्यमिष्यति न दृश्यते । अन्य-  
सिद्धिर्नापि दृष्टव्या तस्माद्देशोऽप्यकारणम् ॥' इति ।

षा— स्मृतीनां आचाराणां च त्रिकोणविशेषयोः  
प्रामाण्यप्राप्त्याप्ये प्रतिपादिते । सत्यस्य च स्मृतीनां  
निरासम् । इदानीं कर्पाचित् आचाराणां स्मृतीनां च  
व्यवस्था अन्यवस्था वा इति चिन्त्यते । होलाकारदो  
हि वैश्वदेव प्राग्पथमिमानिभिरनुप्रीयते न ह्यः ।  
एषामपि मानवातिरिक्तान् स्मृतयः वैश्वदेव का



पटयन्ते न सर्वे । तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य विचार्यन्ते । त्रिमेने तेषामेव धर्मा उत्र सर्वेयामिति । तदर्थं च किं तेषा स्मृतिर्मुद्रिता यवस्त्रिविधया शक्यते क्लृप्तयितुं उत्र सर्वेषाधारण्येन एव इति । तत्र 'लिङ्गव्यपस्थया लिङ्गी व्यपस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव यद्विनान्यत्र मीयते ॥' स्मृत्याचारलिङ्गगम्या धृतिर्न प्रपद्यते । तच्च लिङ्ग नेपुण्ड्रिवोपस्थ्यते । अतस्तद्विषयतैव धृतिरनुमातु शक्यते । नहि तस्याः सर्वविषयत्वे प्रमाणमस्ति । यवस्त्रिविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोश्चरते । यदि च साधारणी धृतिः स्यात् तदस्मृतिरूपेण स्मृत्याचारवपि सर्वपुरुषगामिनी स्याताम् । यदि हि आन्तर्यादिनिमित्तमितरेषा अनाचरण तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु प्राच्याग्रभिमामिनामाचरण इतरेषा च अनाचरण न उरुसाधारणानुमानेऽनकश्यते । तस्मात् यवस्थितमेव धर्मतम् । इति प्राप्ते, अभिधीयते— 'विशेषाभावात्प्रायेण प्रसिध्येत्सर्वधर्मता । विशेषणान्तरा स्यात् तत्र नेहोपपद्यते ॥' यदुक्तं सर्वधर्मते प्रमाणं नाम्नाति तदपुष्कम् । नहि सर्वधर्मतादिना प्रमाणमुत्पद्यते यम् । उभयवदिस्तिद्धेनेव विधिना अस्ति विशेषोपादाने सर्वधर्मत्वसिद्धेः, यवस्थागदिना तु वक्तव्य विशेषे प्रमाणम् । तत्र नास्ति । तथाहि स्मृतयः तावन् साधारण्येनेव विदधतीति न तेषु चरन्विशेषोपादानमस्ति । स्मृत्यनुसाधेव च धृतिरुत्पन्नमिति तदपि साधारण न्याय्यम् । पाठ ३३३या तु कुटुम्बधारणत्वात् । कर्ता हि छन्दोगः स्वष्टिगान् छन्दोगान् स्वप्रथमं अप्यापयामास । ते अत्रि अन्त्यान् छन्दोगान् इरेत गीतमीपस्य छन्दोगे पाठः । तथा आपस्तम्बप्रथमस्य तैत्तिरीयैरेत अग्रमथानामत्रि इति यवस्थितधर्मविषयत्वं अत्रमाशङ्कम् । आचरणेण तु धर्वाचारित्तुगम्य अनाचारित्तुगम्य यवश्च आङ्गिर्दक्षिणुगस्येथानादिक न किञ्चित् विशेषण धर्ममति, यदुपद्रव्य होलाग्रविकारं प्रियिधत्वात् । तथा प्राच्यादिषमाप्यस्यापि धर्मिचारिणी तरेषागथानामपि केवाचित् अनाचरणत्वात् । चिरविनिर्गतपुत्रोपा-

दीना च अन्यामपि समाख्याया आचरणत् । तस्मात् अस्ति विशेषणे सर्वधर्मतं आचाराणा स्मृतीना च इति सिद्धम् ।

सोम— विषयपरिधोक्त्वेन तद्व्याप्यस्य स्थिरीकरणत् प्रामाण्यस्य स्वातन्त्र्याभावस्य च अस्तत्वे व्यवस्था-विचारानुपपत्तेश्च संगतिरिति । सूत्रार्थस्तु— अनुमापकस्य व्यवस्थितत्वात् यवस्थासंयुक्तमेव धृतिरूपं प्रमाणमनुमेय स्यादिति ।

वि— 'होलाकादेर्व्यवस्था स्यात्साधारण्यमुत्प्राप्तिम् । देशभेदेन दृष्टत्वात् साध्यमूलसमत्वतः । प्राच्यादिषदयुक्तायाः धृतेरनुमितौ पदे । अर्थाधीषादमत्त्वत्वेत् न सामान्यानुमानतः ॥'

भाट्ट— अथ यत्र स्मृतिषु पाठयवस्था यथा गीतमीयाः छन्दोगैरेव, तथा आचारेषु कर्तव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्याग्रभिमामिनिरेव, तत्र तदनुमेयधृतिरप्यनुमापकस्य नियतविषयत्वात् नियताधिकारिकेवेति नान्येस्तदुद्वेयम् । इति प्राप्ते, यदुपद्रुमापकं नियतविषयकं तथाऽपि नानुमेयधृती विशेषण प्राच्याद्यादि दातु शक्यम् । न हि प्राच्यार्व नाम सर्वोचरित्तुगत जातिव्यक्तिगुणस्येथानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम् । तत्र तदेतद्गठानामप्यनाचरणत्वात् चिरनिर्गतपुत्रोपादानमप्याचरणाय । अतो विशेषणभावात् सर्वविषयत्वम् । गीतमीयादिस्मृतेस्तु न छन्दोगाधिकारस्तरणम्, येन श्रुतावपि तत्समायेत । पाठमात्रं तु तेषा स्मृतिर्भुक्तस्तच्छास्त्रीयतानुपपन्नम् । कर्ता हि छन्दोगः स्वष्टिगान् छन्दोगान् प्रथमस्यापयामास । तेऽप्यगानित्वेवं पाठः तस्मात्ते व्यवस्थित इति तत्रापि सर्वविषयत्वमेव ।

मण्डल— 'होलाककर्मनियमेन कार्यम् ।' 'होलाककर्म' होलाकायाचारानुष्ठानम्, 'अनियमेन' न्यायस्त्रिविषयत्वभावेन सर्वजनसाधारण्येन, 'कार्यम्' कर्तव्यमिति योजना ।

ञ्जवर— 'होलाकाद्यव्यस्तितम् ।'  
 • होलाकाधिकरणम् । (३३३) । साध्यान्त्यानामासमक्षणजनसाधारण्यं, प्राच्यादीनां च मासमध्यम-

चार । तत्रोभाष्यमाचाराभ्यां श्रुत्यनुमान सामान्यत एव स्यात्, दाक्षिणात्यप्राच्याद्युपपदकल्पनाया. होला काधिकरणे निरस्तत्वात् । बाल. पृ. १३९.

॥ होलाकाधिकरणन्याय. । साहस्री ८५९.

\* होलाकादय. किं प्राच्यानामेव धर्म उत सर्वेषा इति संदेहे सर्वेषामिति सिद्धान्त । भा. १।३।७। १५-२३.

\* होलाकायाचारात् भविष्योत्तरदी निबद्धा । सु. पृ. १८९.

\* होलाकायाचारव्यवस्थाकारणं कर्तृविशेष एव न देश । सु. पृ. २५७

\* होलाकोत्सवादिः सदाचार शिक्षाचारत्वात् प्रमाणम् । वि. १।३।४ वर्णक ३.

\* हौत्रे, आश्वय्ये, औद्गात्र इति समाख्यया धर्मनियम । वि. १।३।६. \* हौत्रमाश्वय्यवर्षौद्गात्रमिति समाख्यया होत्र- अभ्यर्चो उद्गात्रुश्च तत्तत्कर्मभिः संबन्ध । १।३।६।१२. मीको. पृ ४१५९ 'समाख्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण इष्टव्यम् ।

\* हौत्र इति वृद्धिदशानात् होत्रसन्दात् तस्येद कर्म इत्येवमन्वाख्यान इति गम्यते । वा ३।७।१९।४०.

\* हौत्र इति समाख्यया अर्थवत्त्वात् होत्रा हौत्रस्य कर्ता भवति । भा. १।२।४।१४।३५, \* हौत्रमिति समाख्ययातानि कर्माणि होत्रा कर्तव्यानि । ३।३।६।१३,

\* हौत्र वैष्णव अमावास्यां प्रकृत्य आम्नायते ' इद विष्णुर्विचरन्ने. ' 'प्रतद्विष्णु स्रवते कीर्षणे. ' इति । १०।८।१७।२३, \* हौत्र होत्रा कर्तव्यम् । ३।७। १९।४०.

॥ हौत्रास्तु विकल्पेरेत्नेकार्पत्वात् । १।२।३। १६।३६ ॥

होत्रा, होत्रा अनुवचनीया ये मन्त्रा. यूयोच्छ्रय- कार्या वा यूपपरिग्याणार्था वा ते एकार्पत्वात् एककार्य करत्वात् विकल्पेरेत् इति पूर्व. पक्षः । समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥

न विकल्प. किंतु समुच्चय. स्यात् होत्राणा मन्त्रा- णाम् । क्रियमाणानुवादित्वात् । आश्वयुषा क्रियमाण अनुवदन्ति इति क्रियमाणानुवादिन । इति सिद्धान्तः । समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

'नि प्रथमामन्वाह, विरुत्तमाह' इत्यादि लिङ्ग होत्राणा मन्त्राणा समुच्चय दर्शयति । के.

\* हौत्रप्रवचनाख्य. ऋग्वेद । सु पृ. ७५७, ११००.

॥ हौत्रमन्त्राणां समुच्चय. ॥

हौत्रास्तु विकल्पेरेत्नेकार्पत्वात् । १।२।३।१६। ३६ ॥

भाष्यम्— हौत्रास्तु ये मन्त्रा यूयोच्छ्रयणीया वा ' उच्छ्रयस्व वनस्पते ' इति, यूपपरिग्याणार्था वा 'युवा सुवासा. ' इति, ते विकल्पेरेत् । कुत ? एकार्पत्वात् । एकार्पा एते उच्छ्रयणस्य, परिग्याणस्य चाभिधायका । एकैकश्च तेपामितरात्रपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्प ।

समुच्चयो वा, क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— समुच्चयो वा होत्राणाम् । कुत ? क्रियमाणानुवादित्वात् । करणाना विकल्प उक्त. न चेते करणा. । क्रियमाणानुवादिन एते क पुनरनयोर्विशेष ? करणा. करोमीत्येव प्र कुर्वन्ति । क्रियमाणानुवादिन एव कर्तव्यमिति कथं कृत्वा ? उच्यते । आश्वयुषोत्सवात् करोमीत्येते प्रत्ययेनार्थः । अहति होतस्मिन् क्रियेव न प्रवर्तते एष च प्रत्यय सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो स्मरति इदं मया कर्तव्यमिति, स तत् करोति क्रियमाणानुवादिनश्चाश्वयुषा क्रियमाणमर्थमनुवदति 'अज्जन्ति त्वामप्यरे देववन्दः' इति । सोऽनुवा अलमप्यर्थो स्मृतिं कर्तुम् । अतस्तत्स्वरूप. । तेन कर्मणा आकाङ्क्षितत्वात् स्मरणार्था एते विशयन्ते स्मरणार्थरय च मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यात् स्मरितं क महदृषार्थं भवति यथाप्रेषितं कृतम् । ननु वि

देव स्मृतिर्भवति । सत्यम्, विविशन्तादपि सामर्थ्या-  
 ऽभवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्या-  
 न्मन्त्रेण कर्त्तव्या । प्रवृत्तेषु च कर्मसु स्मृतिर्घटानेनार्थः ।  
 इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे  
 संभरः इति क्रियमाणानुवादित्रादौत्राणां समुच्चयः ।

ममुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्— 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुक्तमामन्वाह,  
 ज्योतिष्मतीरनुवायान्' इति । अनेकसंनिपाते चैत-  
 ङ्गवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

ज्ञा— 'तच्छुभम् वनस्पते' इत्यादयो ये क्रिय-  
 माणानुवादिनो होत्रा मन्त्राः तेषामपि करणयन् एकाधे-  
 त्वान् त्रिरुक्तमात्रो ऽच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठान-  
 करणभूता स्मृति पूर्वश्रवणतिनी कुर्वन्ति । न च एकेन  
 तत्रिंशदौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्पः ।  
 क्रियमाणानुवादिनस्तु अप्ययुगा क्रियमाणस्य कर्मणः  
 स्मृत्यविच्छेदार्थाः । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादेष्विति  
 इति सर्वेषां समुच्चयः ।

के— ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव हौत्रा-  
 णामपि विकल्प इत्युच्यते इत्यन्तसंगतिः ।

वि— 'उदिवेत्युच्छ्रयश्चेति विकल्पो वा समु-  
 चयः ।, विकल्पः स्मारकत्वैक्या, दाकारान्यावतो-  
 ऽन्तिमः ॥' 'कर्त्तव्यं करोति' इति स्मृतिप्रकारान्य-  
 रान् कार्यकामावन् समुच्चयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— 'उच्छ्रयस्व समिद-  
 स्तेत्यादीनां किं विकल्पनम् । समुच्चयो वा, कार्यक्या-  
 दायो, ऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो होत्रा मन्त्राः,  
 तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव  
 मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत्  
 विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठान-  
 जनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैपर्यायणौ विकल्पः ।  
 प्रवृत्ते तु अप्ययुगा क्रियमाणस्य बहुसंख्यासक्तस्य  
 कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनःपुनः स्मरणत् अनेकैरपि  
 मन्त्रैः तत्तद्व्यापाराणां स्मरणोपपत्तेः अष्टदोषदृष्टविकल्पा-  
 योगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव 'त्रिः प्रथमा-  
 मन्वाह त्रिरुक्तमाम्', 'ज्योतिष्मतीरनुवायान्' इत्या-  
 दिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन— 'हौत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चये एव ।'

शंकर— 'क्रियमाणानुवादिषु ।' समुच्चयः ।

● हौत्रकाव्यायः । संकर्ष. ३.

● हृदनकन्यायः । यथा हृदनकयोः परस्पर-  
 वियुक्तयोः धीवरेण प्रथमं पीयता भवति, संयुक्तयोस्तु  
 परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्मता भवति, तथा प्रवृत्तेऽपि ।  
 (अत्रः रक्षरसकमावे अयं न्यायः) । साहस्री. ३९२.

● हूसीयसी गायत्री । पाठेषु अष्टराणि ६।६।७।  
 उदा० 'प्रेष्ठसु मियाणा' ( ऋसं. ८।१०.३।१० )  
 किंवा ७।६।६। उदा० 'इन्द्रः सइसदाता' ( ऋसं  
 १।१७।७। ) ।

देव स्मृतिर्भवति । सन्धम्, विधिशब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्मण्या । प्रतयेतु च कर्मसु स्मृतिसदानेनार्थः इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे संभवः इति क्रियमाणानुवादिरवाद्द्वौत्राणां समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्— 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह, उद्योतिष्मतीरनुवात्' इति । अनेकसंनिपाते चैतद्भवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

शा— 'उच्छ्रयस्व घनस्पते' इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो ह्रीत्रा मन्त्राः । तेषामपि करणवत् एकार्यत्वात् विकल्पप्रती उच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठानकरणभूता स्मृति पूर्वैक्षणवर्तिनी कुर्वन्ति । न च एकेन तत्सिद्धौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्पः । क्रियमाणानुवादिनस्तु अप्यर्थुणा क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्था । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादपेक्षितः इति सर्वेषां समुच्चयः ।

के— ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव ह्रीत्राणामपि विकल्प इत्युक्त्यानात् दृष्टान्तसंगतिः ।

वि— 'उद्दिशेत्सुच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।, विकल्प स्मारकत्वैक्या, दाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥' 'वर्तव्य करोति' इति स्मृतिप्रकारान्तरत्वात् कार्यैक्याभावात् समुच्चयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— 'उच्छ्रयस्व समिद्धस्वेत्यादीनां किं विकल्परत्नम् । समुच्चयो वा, कार्यैक्यादायो, इत्युत्तयेऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो ह्रीत्रा मन्त्राः, तेषामपि क्रियमाणकर्मरमृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत् विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठानजनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैधर्म्यापत्तौ विकल्पः । प्रकृते तु अप्यर्थुणा क्रियमाणस्य बहुक्षणव्यासक्तस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनः पुनः स्मरणत्वात् अनेकैरपि मन्त्रैः तत्तद्वापाराणां स्मरणोपपत्तेः अष्टदोषदुष्टविकल्पायोगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्', 'उद्योतिष्मतीरनुवात्' इत्यादिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन— 'ह्रीत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चय एव ।' शंकर— 'क्रियमाणानुवादिषु ।' समुच्चयः ।

● ह्रीत्रकाध्यायः । संकर्म. ३.  
● हृदनक्रियायः । यथा हृदनक्रयोः परस्परविशुक्तयोः धीवरेण प्रथमणीयता भवति, संयुक्तयोस्त परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्पता भवति, तथा प्रकृतेऽपि । (अतः रक्षरक्षकमावे भय न्यायः) । साहस्री. ३९२.

● हूसीयसी गायत्री । पादेषु अक्षराणि ६।१।७। उदा० 'मेष्टसु मियाणा' ( अष्टसं. ८।१०।३।१० ) किंवा ७।६।६। उदा० 'इन्द्रः सहस्रदाना' ( अष्टसं २।१०।७ ) ।